İSLÂM ANSİKLOPEDİSİ

İSLÂM ÂLEMİ
TARİH, COĞRAFYA, ETNOGRAFYA
VE BİYOGRAFYA LUGATİ

MİLLÎ EĞİTİM BAKANLIĞININ KARARI ÜZERİNE
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİNDE
[A. ADIVAR v. 1955, R. ARAT v. 1964, A. ATEŞ v. 1966, C. BAYSUN v. 1968.]
T. YAZICI, S. BULUÇ, A. KARAHAN, O. F. KÖPRÜLÜ, N. GÖYÜNÇ,
B. KÜTÜKOĞLU
TARAFINDAN
LEYDEN TAB'I ESAS TUTULARAK
TEL'İF, TADİL, İKMAL ve TERCÜME SÛRETİYLE
NEŞREDİLMİŞTİR

12/I. CİLT

TARİKAT — TUĞRÂÎ

İKİNCİ BASILIŞ

KÜLTÜR BAKANLIĞI YAYINLARI

İSTANBUL
MİLLÎ EĞİTİM BASIMEVİ
1979

TARÎKAT. ṬARIḲA (A. cem. *ṭuruḳ*), Arapça'da çeşitli mânalara gelen (bk. *Ḳāmūs terc.*, III, 931) bu kelime mutasavvıflar arasında sûfîyi Allah'a kavuşturan yol (Tahânavi, *Kaşşāf iṣṭilāḥāt al-funūn*, Kalküte, 1862, s. 919) mânasına gelmektedir. Tarîkatın, İslâm tasavvufunda ıstılah olarak birbirini âkip eden iki mânası vardır:

1. *Ṭarîḳa*, IX.—X. asırlar arasında, öteki dünyayı kazanmak için, bu dünyadan yüz çevirerek, ruhî kuvvetleri terbiye, nefsî ve tabiî istekleri yenme, içi (*bāṭın*) temizleme ve zâhidâne bir yaşayış yolu idi. 2. XI. asırdan sonra, bu kelime, kurulmaya başladıkları bu tarihten itibâren muhtelif müslüman tarîkatlarında müşterek yaşayış için, ruhî riyâzetle pek riyâde iltizam olunan menâsikin bütününü ifâde eder (krş. Ḳâsim Ġani, *Baḥṣ dar āṣār u afkār u aḥvāl-i Ḥāfiẓ*, II (*ḳismat-i avval, tārîḫ-i taṣavvuf dar islām*), Tahran, 1322 hş., s. 459].

İslâm tasavvufu menşe'leri, fikirleri ve temâyülleri bakımından başka yerde [bk. mad. TASAVVUF] tetkik olunacaktır; burada onun içtimaî netîcelerinden ve zâhid müslüman zümreler tarafından fi'liyâta kalbedilmesinden doğmuş müşterek teşkilâtlardan bahsedilecektir.

Birinci mânasında (krş. Cunayd, Ḥallāc, Sarrāc, Ḳuşayrî ve Hucviri'nin metinleri) *ṭarîḳa* kelimesi, henüz müphemdir ve muhtelif ruhî menzillerde (*maḳāmāt, aḥvāl*), şerî'atın tam mânası ile tatbikinden ilâhî hakîkate (*ḥaḳîḳa*) götüren bir „itinerarium mentis ad Deum =Tanrı'ya varmak için ruhun takip ettiği yol" tesbit ederek her ilâhî dâvete rehberlik etmek için daha çok nazarî ve ideal bir usûlü (*ri'āya, sulūk* daha kuvvetlidir) göstermektedir. Bu cür'etli iddia, tenkitleri ve hattâ şerî'atçıların tâkibâtını mûcib olduğu için, Sulamî ve Makkî'den itibâren İbn Ṭâhir Maḳdisî (*ṣafva*) ve Ġazzālî'ye kadar üstad sûfîler, teskin ve tatmin edici âdâbı (*ādāb al-ṣūfiya*) derleyerek, hareketlerini daha çok sünnî mânada sınırlandırmaya çalıştılar. Fi'len hepsi de hakîkate (*ḥaḳîḳa*) doğrudan-doğruya girişi (*fatḥ*) gaye olarak muhâfaza edip, Kur'anî esaslara dayanan muayyen duâları tekrar etmek için, vecd ile sık-sık tenkit mevzuu olan ve aşırı ifâde (*ṣaṭḥ*) şekillerine sevkeden mûsikî toplantılarını [bk. mad. SEMÂ'] tedricen terkettiler. Böylece sâliki, yalnız başına sükûnet içinde denediği zihnî bir tefekkür hâline hazırlamakta idiler. Bu, çeşitli renkte ışıkların (*anvār*) devamlı ihsas hâlinin yavaş-yavaş sözlerin dış kabuğundan (tekrar edilen duâların) „vuzûh" unu tecrîd edip, onu kalpte „cevherleştirdiği" hâlidir; kalp bundan sonra, duâsındaki ilâhî zâta katılır (Suhravardî, *'Avārif*, II, 191, bölüm XXVII'de *ẕikr al-ẕāt, bi-tacavhur nūr al-ẕikr fi'l-ḳalb* demektedir). [Bir kısım sûfîler, „kul ile Allah arasında, nur ve zulmetten yetmiş bin perde bulunduğu" na dâir Peygamber'den nakledilen bir hadîse dayanarak, zikri, aradaki bu perdelerin kalkmasını te'min için bir vâsıta kabûl ederler ve Allah'ın her isminin muayyen sayıda zikri ile bu perdelerin belirli bir sayısının kalkacağını ileri sürerler. Nitekim bilhassa halvetî tarîkatında *asmā'-i ḥusnā*'dan, zikir için esas olan 7 isimden (*Allāh, Hū* [*Huva*], *Ḥaḳḳ* v.b.), her birinin muayyen gün ve sayılarda tekrar edilmeleri ile bu zulmet ve nur perdelerinin kalkacağına inanılmış ve bunlar, ayrıca, mürîdin Allah'a doğru çıktığı mânevî yolculuktaki hâlleri (*sayr an ila 'llāh* v.b.), bir takım hâdise, mevcûdat (ay ve güneş gibi) ve renklerle ilgili gösterilmiştir (La'lî Mehmed Fenâî Efendi, *Şerh-i Mânevî-i şerîf*, İstanbul, 1289, s. 44—52; M. Sâdık Vicdânî, *Tomâr-i turuk-i alîyeden Halvetîye*, İstanbul, 1338—1341, s. 29—37). Bilhassa sünnî muhitlerde tarîkat, şerî'ate bağlı olup, Allah'ı zikretmeye devam ederek, ona ulaşma yoludur. Bu sûretle onlara göre, şerî'at „bilmek", tarîkat ise, „bilinen ile amel etmek" ten ibârettir (Tahânavî, *Kaşşāf iṣṭilāḥāt al-funūn*, I, 919 v. d.; M. Sâdık Vicdânî, *ayn. esr., Melâmîye*, s. 21 v. d.).]

İşte bu sûretle *ṭarîḳa*, mûtad islâmî ahkâma ilâveten bir dizi husûsî kaideler üzerine kurulmuş müşterek bir yaşayışa (*mu'āşara*) delâlet etmekle son bulmuştur. Sâlik (*faḳîr*, Farsça *darvîş*), mürîd (*murîd, gandūz*) olmak için bir şeyhin (*şayḫ al-saccāda*=Farsça *pîr*=Türkçe *baba*; *murşid, muḳaddam, naḳîb, ḫalîfa, tarcumān*, Farsça *rind, rāhbar* v.b.) önünde bî'atta bulunur; gezginliği (*siyāḥa*) kabûl eden bir tarîkat bile olsa, onun, tarîkatın, kefâret olarak verilen sadaka (*hadya*) ile varlığını muhâfaza eden, umûmiyetle ölüm yıl dönümü tes'îd (*mavlid, 'urs*) edilen ve kendisinden himmette (*baraka, ziyāra*) bulunması niyaz edilen bir velînin türbesi yanında inşâ olunmuş bir zâviyede (*ribāṭ, zāviya*=Farsça *ḫānḳāh*, Türkçe *tekke*) muayyen zamanlarda uzlete (*'uzla, ḫalva, arba'īnīya*=Farsça *çihil*) çekilmesi, halvet veya çileye girmesi mecbûrî idi. [Mürîdin tarîkatten feyz alması, şeyhin nazar ve teveccühünün kuvveti ile, kendisinin yaratılışındaki istîdat ve kabiliyete bağlıdır. Şeyhin nazar ve teveccühü kuvvetli ve mürîdin istîdat ve kabiliyeti yerinde ise, şeyhin, mürîdi bir hamlede velâyet derecesine ulaştırabileceğine inanılırdı. İki taraf da zayıf veya mürîdin istîdat ve kabiliyeti az ise, sonuncusunun tarîkatın gerektirdiği mücâhedenin şart-

larını yerine getirmesi ve zikre devamla bir takım menzilleri aşması gerekirdi (M. Sâdık Vicdânî, *ayn. esr.*, *Kadirîye*, s. 24).]

Tekke içinde kardeşlerin (*iḫvān*=Türkçe *aḫî*'ler, XIII. asırdan îtibâren kullanılan bir Anadolu tâbiri; yalnız Suriye ve Mısır'da XIII. ve XIV. asırlarda tecrübe mâhiyetinde olarak kadınlara mahsus tekkeler mevcud olmuştu) müşterek hayatı, nâfile namazlarla, geceleri uyumamakla (*sahr*), oruç tutmakla (*ṣiyām*), virdlerle (*vird*; msl. *yā laṭîf*'i yüz veya bin kere tekrarlamak), bilhassa muayyen kandillerde (dinî bayramlara tekaddüm eden günler: *barā'a*, *raġā'ib*, *ḳadr*'e mahsus âyinler) zikirlerle (*ẕikr*, *ḥizb*); ayrıca sadaka toplama (*ḳasama*: *kaşkūl*'de toplanmış) gibi ve içinde zikirlere ilâveten mânevî bir hazla bakışın (*naẓar ila 'l-murd*), canbazlıklara, oyuna (*raḳṣ*) ve elbiseleri yırtmalara (*tamzīḳ*) kadar varan kaba şakaların (*mizāḥ*) yapılmasına müsâade (*ruḫaṣ*) edildiği toplantılarla (*ḥaẓra*, *vaẓîfa*, *zarda*) geçer.

Tarîkate kabûl merâsimine gelince, bu Kahle'nin işâret ettiği gibi, Karmat menşe'li esnaf teşkilâtına kabûl merâsiminin aynı olup, XII. asırda muhtemelen Karmatîlerden alınmıştır (Taeschner, *Isl.*, VI, 169—172'de neşrettiği XVII. asra âit bir Türk minyatüründe, bu kabûl sahnesini göstermektedir). 1227'den beri kullanılmakta olan (krş. İbn Abî Uṣaybi'a, *'Uyūn al-inbā'*, II, 250) bir tarîkate kabûl icâzet-nâmesinde (*icāza*), muhaddislerin *isnād* şekli taklid olunmuştur. [İcâzet-nâme, tarîkatın gerektirdiği merhaleleri aşıp, irşad etme derecesine ulaşmış olan mürîde, şeyhi tarafından verilmiş mühürlü bir vesîkadır; buna *hilâfet-nâme* de denir. Böyle bir icâzet-nâme vermeğe *ilbâs-ı hırka* („hırka giydirme"), bu icâzet-nâmeyi almaya da *labs-i hırka* („hırka giymek") denilir ve bu icâzet-nâmeyi alana ayrıca merâsimle bir tâc giydirilir. Vaktiyle icâzet-nâme ile birlikte hırka da giydirildiği hâlde, sonraları bundan vazgeçilmiş, sâdece icâzet-nâme verilmekle iktifâ olunmuştur. Bununla berâber, Mevlevîye gibi büyük tarîkatlerde, bizzat hırka giydirmek âdeti de muhâfaza edilmiştir. Bir tarîkatın mürşîdinden bu şekilde bir tarîkat hırkası giymiş olan bir kimse, başka tarîkatten olgun bir şeyhe rastlayıp, ondan da faydalanırsa, ona da mânevî bir bağlılığı olur ve bu bağlılık „ikinci şeyhten *hırka-i teberrük* almıştır" şeklinde ifâdesini bulur. Bu şekilde *hırka-i teberrük* alanlar *hırka-i tarîkat*'ın vermiş olduğu irşad selâhiyetine sâhip değillerdir. Yâni bu ikinci hırka sâhipleri sâdece hırka-i tarîkat aldığı şeyhin tarîkatını yaymaya mezundular. Ancak bu şekilde birden fazla tarîkate intisap eden bâzı kimselerin, bunların hepsini yaymaya çalıştıkları da görülmüştür. Bununla berâber, böyle hareket edenlerin de, muayyen bir tarîkatten hırka giymesi şarttı.

Bir mürîd, bir şeyhten ya sâdece *inâba* eli veya bununla birlikte seyr-ü-sülûkte aşılması gereken menzilleri kat'ederek irşad derecesine ulaşıp, hilâfet icâzesi alır. Sâdece *inâba* eli alan mürîd, sonradan başka bir mürşidden de tarîkat hırkası giyebilir. Nitekim başta 'Abd al-Ḳādir Gīlānī olmak üzere bu şekilde hareket eden bir çok şeyh vardır (S. Vicdânî, *ayn. esr.*, s. 25 v.d.).]

Sünnî fakîhler (*fuḳahā'*), tarîkatler tarafından yayılan nâfileler, ruhsatlar, kıyâfetler (renkli sarıklarla kendilerine has serpuşlar, külâh, tâc v. s.), mükeyyifât (kahve, haşhaş, afyon), hokkabazlıklar, *talḳīn* ve *baraka*'nın tabiat üstü müessiriyeti, mes'üliyeti olmayan bir âmirin, ferdî ve kanun tanımayan ilhâmına körükörüne itâat gibi „yeniliklere" (*bid'a*) devamlı olarak hücum ederler. Onlar, bu silsilelerin [bk. mad. TASAVVUF] doğruluğu şüpheli olan yerlerini ve boşluklarını göstererek, sülûk isnadlarının tarihî tenkidini tahrik ederler ve *isnād ilhāmî*'ye karşı ayaklanırlar; bu *isnād ilhāmî*, tarîkatın imtiyazlarını, *Kur'an* (XVIII, 64)'a göre, Mūsā peygamberin kılavuzu olduğundan ve bundan dolayı da şerî'atın ve peygamberlerin fevkinde bulunduğundan ve ruhu tasavvuftan ulvî gerçeğe (*ḥaḳīḳa*) kadar götürmeğe muktedir olduğundan bütün tarîkatlerin „yolun (*ṭarīḳa*) üstâdı" olarak saygı gösterdikleri, mukaddes, esrarlı ve ölümsüz bir azîz varlığa (al-Ḫiżr [b. bk.]) dayar.

Türkiye'de hükûmet, tarîkatleri, şî'î temâyülleri dolayısiyle sık-sık tâkibâta uğratmıştır; bunlar, Abdülhamid'in panislâmizminin, kendilerinden faydalanmak istemiş olduğu kısa bir devre rahat bırakılmışlar, sonra, irticâî faâliyetlerinden dolayı 1925'te ilga olunmuşlardır. Diğer islâm ülkelerinde ahlâkî (Hindistan'da) veya fikrî (Cezayir'de) bakımdan ilgi çekici bâzı ıslâhât teşebbüslerine rağmen, tamâmiyle çöküntü hâlindedirler; aşağı tabakadan bâzı tarîkat mensuplarının hokkabazlıkları ve bir çok tarîkat şeyhinin ahlâkî düşüklüğü onları bugünkü müslüman münevverlerin gözünde her yerde hor ve hakir duruma düşürmüştür.

Bununla berâber, tarîkatler içinde her şeyi de bir kenara atmak doğru değildir; bunların ortalama ahlâkî seviyesi ilk *ṣūfîya*'nin büyük örneklerinden ne kadar uzak olursa-olsun, yine de bunların islâmî halk hayâtında geniş aşağı tabakalarda hâlâ oynamakta oldukları büyük rol, onların âdab ve te'lîfâtını tenkidî ve tetkik ile uğraşan bir kimseye mühim netîceler va'deder. Daha Tremearne ve Westermarck gibi etnologlar, onların islâmî—dinî merâsim kisvesine bürünmüş olarak beklenmedik bir rol oynayan menâsikinden çoğunun, hakikatte, ya islâm öncesi devirden kalıntılar (msl. şarkî Hindistan ve Cava'da) veya „animist" sızmalar (msl. Kahire'deki Gülşenîlerde Azandelerden alınmış *zār*; Meknes'deki 'Îsavîya'nin kurban merâsimleri Haussaların *bori*'sinden taklid edilmiştir: krş. *R M M*, XLIV, 1—52) olduğunu göstermişlerdir. Mukayeseli halkîyat ve „farklar" ruhîyatı, büyük islâmî tarîkatlerin menkabevî vesîkalarından aynı derecede faydalanacaklardır (krş. *Mél. R. Basset*, Paris, 1923, I, 259—270 ve *Journal de psychologie*, 1927, s. 163—168).

İSLÂM TARÎKATLERİ LİSTESİNE GİRİŞ

Bu listenin mü'talarını tarihî bir sıra içinde mütâlea edebilmek için, islâmda bir cemâat hayâtı yaşamak üzere yapılmış olan münferid teşebbüslerin [bk. mad. TASAVVUF], müntesiplerine ancak 814 yılında (İskenderiye ve Kûfe'de) bir cins ismi kazandırdığını ve bunun da *ṣūfîya* olduğunu kısaca hatırlatalım; 857 (Muḥāsibî)'den sonra bu isim, oldukça gevşek bir şekilde, Irak'ta (burada daha kesif zümreler sâlimîya ve ḥallâcîya tesmiye olunurlar) sûfiyâne dâvetlerin bütününe delâlet etmeye başlar; bu ad iki asırdan fazla bir müddet, Horasan'ın „levme kayıtsızlık" ı meslek edinen ve *ṣūfîya*'nin Tanrı'ya ancak aşk ile ulaşılabileceğine dâir bedîî kanâatleri ile onları *samā'*'dan zevk almamakla itham eden, daha faâl ve daha müteassip sûfîlerine delâlet eden bir tâbir olan Melâmetîye ismine zıddır.

Bu ilk devir için, aşağıdaki liste, sâdece müslüman menâkıb-nâme müellifleri tarafından XIII. asırdan îtibâren sun'î olarak yenilenmiş ve tarihî tertipten mahrum isimleri, aynı zamanda, haksız yere dinî tarîkatler olarak gösterilen hiç şüphesiz saf akîdevî mekteplerin isimlerini ve imâmî kelâmcılar tarafından uydurulan mu'tezilenin adlarını ihtivâ eder.

Buna mukabil, XII. asır için verilen liste, tarihleri şöyle ece hülâsa edilebilecek olan muhtelif tarîkat kuruluşlarını oldukça tam olarak aksettirir: Sûfîye-Hafîfîye arasından ikinci bir tarîkat, Kâzerûnîye (1034); Sûfîye-Cüneydîye arasından, gerçek büyük şeyhler (Curcānī, Fārmażī, Nassāc Aḥmed Ġazzālī) tarafından idâre edilmiş, sonunda da, XIII. asırda şu üç kola, Ḫvācagān (Yūsuf-i Hamażānī, ölm. 1140), Kübrevîye (Kubrā, ölm. 1221) ve Kadirîye (her ne kadar kurucusunun 1166'da öldüğü rivâyet edilir ise de, tarîkatının âdâbı ancak 50 yıl sonra teessüs etmiştir)'ye ayrılmış olan büyük bir tarîkat doğmuştur. Bu son iki tarîkata, Aḥmed İbn al-Ḳāżī (*Ḳavā'id vafîya*, bk. Lâleli kütüp., nr. 1478) „aslî beş hırka" zümresini teşkil etmek için, *Rifâîye*, *Medenîye* (sonraki *Şâzilîye*) ve *Çiştîye*'yi ilâve eder.

Diğerleri çok geçmeden bunlara katılırlar: XIII. asırda Kalenderîye, Ahmedîye, Mevlevîye; XIV. asırda Bektâşîye, Nakşbendîye, Safevîye, bir çok tâli kolları ile Halvetîye; XV. asırda Magrib'de Cazūlī'nin yaptığı değişiklik, Hindistan ve Sumatra'da Şattârîye'nin büyük gelişmesi, nihâyet XIX. asırda Magrib'de Kadirîye ve Şâzilîye'nin yenilikleri ile, Tîcânîye, Derkave ve Senûsîye'nin kuruluşu.

Senûsîye ve Mevlevîye'den başka, bu büyük tarîkatlerden hiç biri merkezîleşmemiştir. Müntesiplerini bağlayan bağ, sürekli ve inhisârî olmadığı için, ekseriyâ son derecede gevşer. Umûmiyetle, muayyen bir müslüman ülkesinde, tarîkatlere girenlerin yekûnu hemenhemen halkın % 3'ünü geçmez. Bundan otuz kırk yıl önceye kadar en çok yayılmış olan tarîkatler şunlardır: Kadirîye (Irak, Türkiye, Hindistan, Türkistan, Çin, Nûbe, Sûdan ve Magrib'de); Nakşbendîye (Türkistan, Çin, Türkiye, Hindistan ve Malezya'da); Şâzilîye (Magrib ve Suriye'de); Bektâşîye (Türkiye ve Arnavutluk'ta); Tîcânîye (Magrib, garbî Afrika ve Çad'da); Senûsîye (Büyük Sahrâ, Sahrâ ve Hicâz'da); Şattârîye (Hindistan ve Malezya'da). [Sonradan yapılan bu tasnifte, tarîkatler, önce esas olarak Peygamber'in dört halîfesinden (Abū Bakr, 'Omar, 'Oṯmān, 'Alī) her birine öğretmiş olduğunu kabûl ettikleri zikr şekillerine (*al-ẕikr al-ǰahrī*, *al-ẕikr al-ḫafî* v.b.; bk. Harîrî-zâde Kemâleddin Efendi, *Tibyān...*, I, 11ᵃ—32ᵃ; krş. S. Vicdânî, *ayn. esr.*, *Melâmîye*, s. 9 v. dd.) göre, dörde ve bu dördün de bağlı bulunduğu Peygamber'in tarîkatı (Muhammedîye) ile birlikte beşe ayrılmaktadır. Buna göre, beş esas tarîkat şunlardır: Muhammedîye, Sıddîkîye, Ömerîye, Osmânîye ve Alevîye. Diğer bütün tarîkatlerin silsileleri dört hâlîfe vâsıtasiyle Peygamber'e ulaşmaktadır. Tarîkatlerin sonradan sayılarının artması ise, daha ziyâde bunları kuran veya adlarına nisbet edilen şeyhlerin çokluğu ile ilgilidir. Esâsen aşağıdaki listede gösterilen tarîkatlerin isimlerinin, bu tarîkatleri kuranların ad veya nisbeleri ile ilgili bulunmaları da bunu göstermektedir. Tarîkatler içinde bu bakımdan en çok kolu olan Halvetîye'dir.]

Abdülhamid II. devrinde bir kaç tarîkat birliği kurma denemesi olmuştur; bu denemeler, *Abdāl* ve *Ḳuṭb*'ların yanında âlemşümûl

dört mutavassıt, Rifâ'î (reîs), Gîlânî, Bedevî ve Desûkî'den müteşekkil dâimî bir meclis teşkîli sûretiyle nev'i şahsına münhasır bir te'lifçi merâtip silsilesi şeklinde tezâhür etti.

İslâm tarîkatlerinin hepsine ansiklopedide ayrı ayrı maddeler tahsis olunmadığı için aşağıdaki listede, tarîkatlerin alfabe sırasına göre, isimleri, asılları, tâli kolları, imkân nisbetinde coğrafî yayılışları ve kurucusunun ölüm tarihi kısaca zikredilmiştir. Bu liste aşağıda kısaltmaları verilmiş olan kaynak ve tetkiklere dayanmaktadır. Kısaltmaların sağında bulunan rakamlar, bâzan, mezkûr kaynağın, tarîkatin sıra ve bâzan da sahife numarasını verir:

H=Hucvîrî, *Kaşf al-maḥcūb* (nşr. Jukovskiy), 1926, s. 218—340, ve İngilizce trc. Nicholson, (London, 1911), s 176—266 (11 isim);

U='Ucaymî (ölm. 1702), *Fahrasa*, yazma M. Fâsî (40 isim);

S=Sanūsî (ölm. 1859), *Salsabîl ma'în*, L. Massignon nüshası (40 isim);

T=Ma'şūm 'Alî Şāh. (ölm. 1900'den sonra) *Ṭarā'iḳ al-ḥaḳā'iḳ*, taş-basması (Tahran, 1319), II, 136 v.d. (17 isim);

O=d'Ohsson, *Tableau général de l'Empire Othoman* (Paris, 1788), II, 294—316 [ondan aynen nakil: Hughes, *Dictionary of Islam*, s. 117 ve Brown, *Darwishes*, nşr. Rose, London, 1927, s. 267—271 (32 isim)];

[Z=Muḥammed Murtażā al-Ḥusaynî al-Vāsiṭî al-Zabîdî, *'Iḳd al-cavhar al-şamîn fi 'l-zikr va ṭuruḳ al-ilbās va'l-talḳîn* (ramazan 1181=Kânun II./şubat 1768'de te'lif olunmuştur), Muḥammed Ṭanṭî'nin husûsî kütüphânesine âit mecmua, s. 1—114];

[Zi=ayn. mll., *Itḥāf al-aşfiyā' bi raf' salāsil al-avliyā'* (aynı mecmua içinde), s. 166—260];

[K=Harîrî-zâde Mehmed Kemâleddîn (ölm. 1299=1882), *Tibyān vasā'il al-ḥaḳā'iḳ fî bayān salāsil al-ṭarā'iḳ*, Süleymaniye kütüp., İbrahim Efendi kısmı, nr. 430—432, I—III];

G=Gümüşhânî, *Câmi-i usûl ...*, (Kahire, 1319), s. 3 v. dd. (40 isim);

[Vh=Sâdık Vicdânî, *Tomar-ı turuk-i alîyeden Halvetîye silsile-nâmesi*, İstanbul, 1338—1341];

[Vk=ayn. mll., *Tomar-ı turuk-i alîyeden Kadirîye*, İstanbul, 1338—1340];

[Vm=ayn. mll., *Tomar-ı turuk-ı alîye, cüz 1, Melâmîlik*, İstanbul, 1338—1340];

R=L. Rinn, *Marabouts et Khouan* (Cezayir, 1885), (31 isim);

P=Malcolm, *History of Persia* (London 1815), II, 271 (5 isim);

M=Massignon, *Annuaire du Monde Musulman* (Paris, 1926), 2. tabı.

Yukarıda zikredilmiş olan eserlerden henüz yazma hâlinde bulunan Arapça K, Z ve Zi, U, S esas olarak alınmıştır, H, T, P Farsça olup, Türkçe olan O ve G, *R M M*, II, 513—517; *Isl.*, VI, 149—169; *MW*, 1922, s. 52—56 ile mukabele edilmiştir. Cezayir menşe'li olan R, ondan faydalanmış bulunan Châtelier (*Confréries musulmanes du Hedjaz*, Paris, 1887) ve Depont-Coppolani (*Confréries religieuses musulmanes*, Cezayir, 1897) ve Montet (*Encyclopaedia of Religion and Ethics*, 1918, X, 719—726) ile karşılaştırılmıştır.

Tarîkatlerin Listesi

Abbâsîye ('Abbāsiya). — K, II, 268a—270a; Z, s. 86 — Abu 'l-'Abbās Aḥmed b. Muḥammed al-Anṣāri al-Balansî al-Andalusi (ölm 633=1235/1236)'ye nisbet olunmuştur.

Abdüsselâmîye ('Abd al-Salāmiya). — Rifâ'îye'den Sadîye [b. bk.]'nin bir kolu.

Acemîye ('Acamîya). — Zi, s. 229—Abu 'l-'Abbās Aḥmed b. Yūsuf al-Ḥarîşî'ye nisbet olunmuştur (IX. h. asır).

Âdilîye ('Adilîya). — K, II, 267b; Z, s. 87; Zi, s. 244— Bargisîye'nin bir şûbesi olup, Badr al-Dîn Muḥammad b. 'Omar b. Aḥmed al-'Âdilî al-'Abbāsi (ölm. 970=1562)'ye nisbet edilmiştir.

Afifîye ('Afifiya). — K, II, 293b—294a—Şâzilîye'den Nâsirîye'nin bir kolu olup, 'Abd al-Vahhāb b. 'Abd al-Salām al-'Afifi al-Marzūḳi (ölm. 1180=1766/1767)'ye nisbet olunmuştur.

Ahdalîye (Ahdalîya). — K, I, 106a—107b—Abu 'l-Ḥasan 'Alî al-Aḥdali tarafından kurulmuştur.

Ahmedîye (Aḥmediya). — U14; S12; K, I, 40b—52a; Z, s. 24; Zi, s. 167; G5; M117—Bir Mısır tarîkatı (müessisi Ṭanṭā-Badavi, 599-675=1202—1276) olup, Şâzilîye'nin bir koludur. Kolları: Şinnâvîye. Marâzika, Kennâsîye, Enbâbîye, Hammûdîye, Menâ'ifîya, Sellâmîye, Halebîye, Zâhidîye, Şu'aybîye, Taskiyânîye, Arabîye, Sutûhîye, Bundârîye, Muslimîye (= Şurunbulâliye), Beyyûmîye.

Ahmedîye (Aḥmediya). — K, I, 40b — Rifâ'îye [b. bk.]'nin diğer adı.

Ahmedîye (Aḥmediya). — Z, s. 32—Çiştîye'nin bir kolu olup, Abu 'l-'Abbās Aḥmed b. 'Abd al-Ḥaḳḳ al-Rudavlî al-Çişti (ölm. h. 1000'den sonra)'ye nisbet edilmiştir.

Ahmedîye (Aḥmediya). — K, I, 64b; Z, s. 33; Zi, s. 170—Aḥrârîye'nin bir şûbesi olup, Mucaddid Alf Ṣani veya İmām-i Rabbāni diye tanınan Badr al-Din Abu 'l-'Abbās Aḥmed b. 'Abd al-Aḥad al-Fārūḳî Kābulî-Sirhindi (ölm 1034=1624) tarafından kurulmuştur, bk. Müceddidîye.

Ahmedîye (Aḥmediya). — K, I, 52a—64b; Vn. — Halvetîye'nin bir kolu olup, müessisi, Manisa civârında Göl Marmarası nâhiyesinden Aḥmed Şemseddin (ölm. 910=1504/1505) Efendi'dir.

Aḥrârîye (Aḥrāriya). — K, I, 33a—40b—Nakşbendîye'nin bir şûbesi olup, Aḥrār lekabı ile tanınmış olan Şayḫ 'Ubayd Allāh b. Maḥmūd b. Şihāb al-Dîn al-Ḥusayni al-Taşkandi (ölm. 895=1490)'ye nisbet edilmiş olup, başlıca kolları şunlardır: Aḥmedye. Tâciye. Kâsâniye.

Alavânîye ('Alavāniya). — Z, s. 88 — 'Alavān al-Ḥamavi (ölm. 936=1530)'ye nisbet olunmuştur.

Alevîye ('Alavîya). — G25; K, II, 299a—301b — Sun'î bir isnadla IV. halifeye izâfe olunan bir tarîkat.

Alevîye ('Alavîya). — Darḳāva'nin Cezayir kolu (1919'dan itibâren Müsteganim-Ben Alioua).

Ammârîye ('Ammārîya).—M30—Kadirîye'nin Cezayir-Tunus kolu (XIX. asır).

Amûdîye ('Amūdîya). — K, II, 302a—b; Z, s. 89—Medyenîye'nin bir şûbesi olup, Abū 'Îsā Sa'îd b. 'Îsā al-'Ammāli al-Ṣiddiḳî'ye nisbet olunmuştur.

A'râbîye (A'rābiya). — Z, s. 87; Zi, s. 244 — 'Omar b. Muḥammed al-A'rābî'ye nisbet olunmuştur.

Arûsîye ('Arūsiya). — K, II, 271b—272a; R8—Kadirîye'nin Trablusgarp kolu (Zliten, XIX. asır).

Assâlîye ('Assāliya). — K, II, 279a—290a—Halvetîye'den Cemâlîye'nin bir koludur. Şamlı Aḥmed b. 'Alî al-Ḥarîri al-'Assālî al-Şāfi'î (ölm. 18 zilhicce 1048=22 nisan 1639)'ye nisbet edilmiştir.

Âşıkîve ('Aşiḳiya). — P2 — Râfizî bir tarîkat.

Âşûrîye ('Aşūriya). — K, II, 267b — 268a — Burhanîye'nin bir kolu olup, Sayyid 'Āşūr al-Maġribî'ye nisbet edilmiştir.

Aydarûsîye ('Aydarūsiya). — U31, S33; G37; K, II, 302b—313b; Z, s. 90; Zi — Kübrevîye (Z ve Zi'de Medyenîye)'nin Yemen kolu (XV. asır) olup, Abū Bakr al-'Aydarūs (ölm. 909=1503)'a nisbet olunmuştur.

A'zamiye (A'ẓamiya). — K, I, 78b—86a—Sonradan al-İmam al-A'ẓam Abū Ḥanifa (80—150=699—767)'ye izâfe olunmuş bir tarîkat.

Azîzân ('Azizān). — K, II, 273a — Azîzân lekabını taşıyan Ḫvāca 'Ali al-Ramaytanî'ye nisbet olunmuş bir tarîkat olup, Hâcegân tarîkatı ile aynıdır.

Azîzîye ('Azîzîya). — K, II, 273—279a—Rifâ'îye'nin bir kolu olup, 'Izz al-Dîn 'Abd al-'Azîz b. Aḥmed al-Dirînî al-Damîrî al-Şāfi'î al-Rifā'î (ölm. 694=1295)'ye nisbet edilmiştir.

Azzûzîye ('Azzūzîya). — M97; K, II, 273a—279a — Tunus'ta küçük bir tarîkat (XIX. asır).

Babâ'îye (Bābā'îya). — O17 — Bir Türk tarîkatıdır. Müessisi Abdülganî Pîr Babâ'î olup, Edirne'de, 870 (1465)'te ölmüştür.

Bâcîye (Bāciya). — Z s. 34; Zi, s. 175—Abū Sa'îd Ḫa'af b. Aḥmed al-Bācî al-Tamîmî (ölm. 628=1230/1231)'ye nisbet edilmiştir.

Bahâ'iye (Bahā'îya). — K, I, 171a—bk. Nakşbendîye.

Bahâ'iye (Bahā'îya). — Z, s. 43—Şihâbîye'nin bir kolu olup, Abū Yaḥyā Bahā' al-Dîn Zakariya al-Multāni (ölm. 666=1267)'ye nisbet edilmiştir.

Bahdâdîye (Bahdādîya).—Zi, s. 241—'Abd Allāh b. Baḥdād'a nisbet olunmuş bir Yemen tarîkatı.

Bâherzîye (Bāḫarzîya)—Z, s. 41—Tarîkat şeceresi Naçm al-Dîn al-Kubrā'ya ulaşan Sayf al-Dîn Sa'îd b. al-Muṭahhar b. Sa'îd al-Baḫarzî (ölm. VIII. [XIV.] asrın ilk yarısı)'ye nisbet olunmuştur.

Bahşîye (Baḫşiya).— K, I. 107b—108b; Vh, s. 30 — Halvetîye'den Cemâlîye'nin bir kolu olup, kurucusu Muḥammed b. Muḥammed b. Aḥmed al-Baḫşî al-Ḥalabî (ölm. 1098=1687)'dir.

Batâ'ihîye (Baṭā'iḫîya). — K, I, 127b—bk. Rifâ'îye.

Bâveysîye (Bāvaysîya).—Zi, s. 232—Zarrûkîye'nin bir kolu olup, Abū Ya'ḳūb al-Bāvaysî'ye nisbet olunmuştur.

Bayramîye (Bayramîya).—Vm, s. 34—59; O18; G20; K, I, 171b—194a — Safevîye'nin bir kolu olup, Ankara'da, Hacı Bayrâm Velî (ölm. 833=1429) tarafından kurulmuştur. Kolları: Şemsîye, Celvetîye.

Becelîye (Bacaliya).— Z, s. 43; Zi, s. 175—Kadirîye'nin bir şûbesi olup, kurucusu Muḥammed b. Ḥusayn al-Bacalî'dir.

Bedevîye (Badaviya).— bk. Aḥmedîye.

Bedrîye (Badriya).— K, I, 108b—109b—Sühreverdîye'nin bir kolu.

Bedrîye (Badriya).— K, I, 108b—Simavna kadısı-oğlu Şeyh Bedreddin (ölm. 823=1420)'e izâfe edilen bir tarîkat.

Bekkâ'îye (Bakkā'îya). — R22; Zi. s. 178—Kadirîye'nin Sûdan da tâli kolu olup, Şayḫ 'Ali al-Bakkā' (ölm. 670=1271/1272)'ya

nisbet edilmiştir.

Bekkîye (Bakkîya). — Z, s. 36; Zi, s. 180—Şâzilîye'nin Tunus'ta bir kolu olup, al-Bakkî al-Tūnusî'ye nisbet olunmuştur.

Bekrîye (Bakrîya). — K, I, 130a—140a—Şâzilîye'den Vefâ'îye'nin bir şûbesi olup, kurucusu Abu 'l-Makarim Muḥammed al-Bakrî (ölm. 994=1586)'dir.

Bekrîye (Bakrîya). — K, I, 140a—171a; Vh, s. 82 v.d.—Halvetîye'den Karabâşîye'nin bir kolu olup, kurucusu Şams al-Dîn Muṣṭafa al-Bakrî (ölm. 1162=1749)'dir.

Bekrîye (Bakrîya). — Z, s. 34; Zi, s. 179; G22— bk. Sıddîkîye.

Bekrîye (Bakrîya). — Bayt al-Bakrî (XVI. asırdan îtibâren Kahire'deki Şuyūḥ al-şūfîya)'ye bâzan verilmiş olan isim.

Bektâşîye (Bekṭāşîya). — T8; O14; G12; K, I, 127b—130a; Zi, s. 178 — Yesevîye (Safevîye Zi)'nin bir kolu olup, kurucusu Hacı Bektaş Veli (ölm. 738? = 1337/1338?)'dir. Bu tarîkat daha ziyâde Anadolu ve Balkanlarda (bilhassa Arnavutluk'ta) yayılmıştı.

Benâve (Banāva). — Kadirîye'nin Dekken'deki kolu (XIX. asır).

Beyânîye (Bayānîya). — K, I, 171a; Z, s. 36; Zi, s. 180—Şeyḫ Abu 'l-Bayān Muḥammed b. Maḫfūẓ al-Kuraşî al-Dimaşḳî (ölm. 551 =1156)'ye izâfe olunan bir tarîkat.

Beyyûmîye (Bayyūmîya). — K, I, 194a—196b; G35—Aḥmedîye'nin Haleb kolu olup, Şeyḫ 'Alî Nūr al-Dîn b. Şeyḫ al-Hicāz al-Bayyūmî (ölm. 1182=1768/1769) tarafından kurulmuştur.

Beyzâvîye (Bayżāvîya). — Z, s. 43—Hizrîye'nin bir kolu olup, Ḫiżir'a nisbet olunmuş bir tarîkat.

Bîberîye (Bîbarîya). —M324—Halil Develioğlu (ölm. 1933) adında Tarsuslu bir zat tarafından bu bölgede kurulmuş bir tarîkat olup, Nakşbendîye'nin Hâlidîye kolunun te'siri altında idi; bk. *Biberîye tarîkatı* (Diyânet işleri başkanlığı yayınları), Ankara, 1964.

Bistâmîye (Bisṭāmîya). — O3; K, I, 127b; Z, s. 42; Zi, s. 177—XV. asırda Türkler tarafından Bāyazîd al-Bisṭāmî (ölm. 261= 874)'ye izâfe olunan bir tarîkat (bk. Tayfûrîye).

Bû'alîye (Bū'alîya). — M97 — Kadirîye'nin Cezayir-Tunus kolu (XIX. asır).

Buhârîye (Buḫārîya). — Z, s. 40—Calāl al-Dîn al-Aḥmar al-Ḥusayn b. Aḥmed al-Buḫārî al-Ḥusaynî (doğm. 707=1307/1308).

Buhûrîye (Buḫūrîya). — G20; K, I, 108b; Vh, s. 94 v.d.—Halvetîye'den Ramazânîye'nin bir kolu olup, Şeyḫ Muḥammed al-Buḫūrî al-Rūmî al-Edirnevî (ölm 1039= 1629/1630) tarafından kurulmuştur.

Bûnûhîye (Būnūḫîya=Būniyin). — Fas'ın cenûbunda küçük bir tarîkat (krş. *RMM*, LVIII, 141).

Burhânîye (Burhāniya veya Burhāmîya). — U13; S30; K, I, 109b — 127b; Zi, s. 175; Z, s. 37—Şâzilîye'nin büyük bir kolu olup, Burhān al-Dîn İbrāhîm b. Abi 'l-Maed al-Dasūkî (ölm. Z'de 686=1287) tarafından kurulmuş bir Mısır tarîkatıdır. Başlıca kolları: Şarnûbîye, Âşûrîye ve Tâzîye.

Buzguşîye (Buzġuşîya). — Z, s. 41; Zi, s. 177—Tarîkat silsilesi Sühreverdî'ye ulaşan Necîb al-Dîn 'Alî b. Buzġuş al-Şirāzî (ölm. 678=1279)'ye nisbet edilmiş bir tarîkattır.

Buzurgân (Buzurgān). — bk. Nakşbendîye.

Câhidîye (Cāhidîya). — Vh, s. 110 v.d. — Halvetîye'den Cemâlîye'nin bir kolu olup, Edirneli Câhidî Ahmed Efendi (ölm. 1070 =1659/1660) tarafından kurulmuştur.

Câmîye (Cāmîya). — Z, s. 44—Şeyḫ al-İslām Ḳuṭb al-Dîn Aḥmed al-Nāmiḳi (ölm. 536 =1142)'ye nisbet edilmiş bir târikattır.

Cebelîye (Cabalîya). — Zi, s. 235—Abū Ca'lā Ya'lā (ölm. 502=1108)'ya nisbet edilmiştir.

Cebertîye (Cabartîya). — K, I, 210b—212a; Z, s. 45— Ekberîye (Ehdelîye, Z)'nin bir kolu olup, kurucusu Şaraf al-Din Abu 'l-Ma'rūf İsmā'îl b. İbrāhîm 'Abd al-Ṣamad al-Cabartî al-Kuraşî al-Hāşimî al-Yamanî al-Zabîdî'dir.

Cehrîye (Cahrîya). — U11; S29—Bir Yemen tarîkatı (XV. asır).

Cehrîye (Cahrîya). — M251,267; Zi, s. 185—Çin ve Türkistan'da (Yesevîye) cehrî zikri tercih eden tarîkatler; krş. Hafîye (XIX. asır).

Celâlîye (Calālîya)—Buhârîye (Buḫārîya). — Sühreverdîye'nin bir Hindû kolu olup, müessisi Maḫdūm-i Cahāniyān (ölm. 785= 1383)'dir.

Celvetîye (Calvatîya). — K, I, 226b—245b; O25; G11—Safevîye'nin Türk kolu olup, Üsküdarlı Şeyh Azîz Mahmud Hüdâyî (ölm. 1038=1628) tarafından kurulmuştur. Başlıca kolu Hâşimîye'dir.

Cemâlîye (Camālîya). — T11—Sühreverdîye'nin İran kolu olup, Pîr Camāl al-Dîn-i Ardistānî (ölm. 879=1474/1475)'ye nisbet edilmiştir.

Cemâlîye (Camālîya). — K, I, 245b—254b; Vh, s. 55—89—Halvetîye'nin bir kolu olup, Çelebî Halîfe diye tanınan Cemâleddîn Aksarâyî (ölm. 899=1493/1494) tarafından kurulmuştur. Kolları: Sünbülîye, Şâbânîye, Karabaşîye, Nasûhîye, Çerkeşîye, Halîlîye, İbrahîmîye, Bekrîye, Kemâlîye, Hafnîye, Ticânîye, Summanîye, Feyzîye, Derdîrîye, Sâvîye, Assalîye, Bahşîye.

Cemâlîye (Camāliya). — K, I, 254b—267b; Vh, s. 107—110— Halvetîye'den Uşşâkîye'nin bir kolu olup, Edirneli Şeyh Cemâleddîn Efendi (ölm. 1164=1750/1751) tarafından kurulmuştur.

Cemrîye (Camrîya). — Z, s. 48 — Hızırîye'nin bir kolu olup, Aḥmed Yasavî (ölm. 562= 1166)'ye nisbet edilmiştir.

Cerrâhîye (Carrāḫîya). — K, I, 212a—216b; Vh, s. 96 v.dd.; O31—Halvetîye'den Ramâzânîye'nin bir kolu olup, kurucusu Nureddîn Mehmed Cerrâhî (ölm 1083=1672)'dir.

Cibâvîye (Cibāvîya). — bk. Sa'dîye.

Cihângîrîye (Cihāngîrîya). — Vh, s. 93—Halvetîye'den Ramazânîye'nin bir kolu olup, kurucusu Cihangirli Şeyh Hasan Burhâneddin Efendi (ölm. 1074=1663/1664)'dir.

Cilâle (Cilāla). — Kadirîye'nin Fas'taki adı.

Cüneydîye (Cunaydiya). — Z, s. 47; Zi, s. 184; H4; U39; S4; R3 — Cunayd al-Baġdādî (ölm. 297=909)'nin fikirleri etrafında teşekkül eden Bagdad tasavvuf mektebinin XI. asırdan îtibâren bir tarîkat olarak kabûl edilmesinden ibâret olup, Hâcegân, Kübrevîye ve Kadirîye tarîkatlerının vücut bulmasını sağlamıştır. XVI. asırda sun'î bir zikir silsilesi için de bu ad kullanılmıştır.

Cüzûlîye (Cuzūlîya). — K, I, 217a—219b; Z, s. 45; Zi, s. 181; R9—Şâzilîye'den Bedevîye'nin bir kolu olup, Abū 'Abd Allāh Muḥammed b. Sulaymān al-Cazūlî (ölm. 870=1465) tarafından kurulmuştur. Başlıca kolları: Derkave, Hemâdişe, İsevîye, Şerkave, Taybîye.

Çerkeşîye. — Vh. 72 v d.—Halvetîye'den Nasûhîye'nin bir kolu olup, Çankırı'nın Çerkeş kazasından Hacı Mustafa Efendi (ölm. 1229=1813/1814) tarafından kurulmuştur.

Çiştîye (Çiştîya). — U32; S37; G16; K, I, 219b — 226b; Z, s. 47; Zi, s. 183—Hindistan'da Şeyḫ Mu'în al-Dîn Muḥammed al-Acmirî (ölm. 633 = 1236) tarafından kurulmuş olup, merkezi Acmir'dedir. Kolları Nizâmîye ve Sâbirîye.

Dakkâkîye (Dakkākîya). — Zi, s. 196—Abū 'Alî al-Ḥasan b. 'Alî al-Dakkāk (ölm. 412= 1021)'a nisbet edilmiştir.

Dehâcîye (Żahācîya). — Z, s. 79 — Abu 'l-Budalā' Muḥammed Amġār al-Ḥasanî al-İdrîsî'ye nisbet olunmuştur.

Demirtaşîye. — K, II, 37b—42b; Z, s. 58; Zi, s. 197; Vh, s. 46 v. dd. — Halvetîye'den Rûşenîye'nin bir kolu olup, Mısır'da Kütahyalı Mehmed Demirtaş (ölm. 935= 1529) tarafından kurulmuştur.

Derdâ'îye (Dardā'îya). — Z, s. 57—Peygamber'in suffa ehlinden Abu 'l-Dardā 'Uaymir b. Mālik al-Ḫazracî (ölm. 32=652/653)'ye nisbet olunmuştur.

Derdîrîye (Dardîrîya). — K, II, 6a—26b; Vh, s. 87 v. d. — Halvetîye'den Hafnîye'nin bir kolu olup, Abu 'l-Barakāt al-Şihāb al-Dîn Aḥmed b. Aḥmed al-Dardîrî al-'Adavî (ölm. 1201=1786) tarafından kurulmuştur.

Derkave (Darḳāva). — M90—Cüzûlîye'nin Cezayir-Fas kolu olup, müessisi Abu 'l-Ḥasan 'Alî Şāzilî (ölm. 1238=1823). Kolları: Buzîdîye, Kittânîye, Herrakîye, Ellâvîye.

Desûkîye (Dasūḳîya). — G7; K, II, 26b— bk. Burhânîye.

Dîbîye (Dîbîya). — K, II, 42b — Abu 'l-Ḥasan 'Alî b. Ḫiżr al-Dîbî al-Ḫazracî (ölm. 719 =1319)'ye nisbet olunmuştur.

Dücânîye (Ducānîya). — K, II, 1b—5b—Medyenîye'nin Meymûnîye kolu olup, Sayyid Aḥmed al-Ducānî (ölm. X. [XVI.] asrın ikinci yarısı)'ye nisbet olunmuştur.

Ebherîye (Abharîya). — K, I, 32a—33a — Şeyḫ Abū Raşîd Ḳuṭb al-Dîn al-Abharî (ölm. 573=1177) tarafından kurulmuş bir tarîkat.

Ebû Harrâzîye (Abū Ḫarrāzîya). — Z, s. 80; Zi, s. 229—Magrib'de Abū Ḫarrāz adında bir zâta nisbet edilmiştir.

Ebû Tâlibîye (Abū Ṭālibîya). — Z, s. 85; Zi, s. 85—Meşhur *Ḳuṭb al-Ḳulūb* müellifi Muḥammed b. 'Alî b. 'Atîyat al-Makkî (ölm. 386= 996)'ye isnad olunmuştur.

Ebu 'l-Vefâ'îye (Abu 'l-Vafā'îya). — Rifâ'îye'den Sa'dîye'nin bir kolu.

Ebû Yâ'kûbîye (Abū Ya'ḳūbîya). — Z, s. 82 — Tarîkat silsilesi Cazūlî'ye ulaşan „Beni gören ve bana bakan herkese şefâat ederim" diyen Abū Ya'ḳūb al-Bāvaysî tarafından kurulmuştur.

Edhemîye (Adhamîya). — K, I, 69a—70b; Z, s. 31; Zi, s. 170; O2 — Abū İsḥāḳ İbrāhîm b. Adham (ölm. 166=783)'e sonradan izâfe olunan bir tarîkat.

Ehdelîye (Ahdalîya). — Z, s. 29—31; Zi, s. 172 — Kadirîye'nin bir şûbesi olup, Abu 'l-Ḥasan 'Alî b. 'Omar al-Ahdal al-Ḥusaynî (ölm. 1164=1750/1751'den sonra)'ye nisbet edilmiştir.

Ekberîye (Akbarîya). — K, I, 86a—101a; G7 —Sonradan fikirlerini benimseyenler tarafından İbn al-'Arabi (ölm. 638=1240)'ye izâfe olunan bir tarîkat.

Emîrgânîye (Amîrġānîya). — İdrîsîye'nin Nûbe

[b. bk.] kolu (müessisinin ölm. 1853).

Enesîye (Anasîya). — K, I, 101a—Sahâbeden Anas b. Mâlik (ölm. 91=709)'e sonradan izâfe olunmuş bir tarîkat.

Ensârîye (Ansārîya). — K, I, 103b—'Abd Allāh al-Ansārī (ölm. 481=1088)'ye izâfe olunan bir tarîkat; bk. Herevîye.

Erdebîlîye (Ardabīlīya). — K, 70b—71a—Ebherîye'nin bir kolu olup, Şayḫ Ṣafī al-Dīn al-Ardabīlī (ölm. 735=1334) tarafından kurulmuştur.

Esedîye (Asadīya). — K, I, 72a—76a; Vk, s. 41 v.d. —Kadirîye tarîkatının bir kolu olup, kurucusu Sayyid 'Abd Allāh al-Asadī (ölm. VII. asır)'dir.

Eşrefîye (Aşrafīya). — Z, s. 33; Zi, s. 172—Çiştîye'nin bir kolu olup, al-Sayyid Aşraf al-Dīn Cahāngīr al-Simnānī al-Ḥusaynī'ye nisbet edilmiştir.

Eşrefîye (Aşrafīya). — K, I, 76a—78b, II, 69a—70a; Vk, s. 48; O19; G14 — Kadirîye'nin bir kolu olup, kurucusu Kadirîye'nin ikinci pîri sayılan Eşref-oğlu, Eşref-zâde veya Eşref-i Rûmî diye tanınan Şayḫ 'Abd Allāh-i Rūmī (ölm. 874=1469)'dir.

Evâmirîye (Avāmirīya). — M97—Îsevîye'nin Tunus kolu (XIX. asır).

Ezherîye (Azharīya). — K, I, 71a — Halvetîye'nin bir kolu olup kurucusu Şayḫ Abū 'Abd Allāh Muḥammed b. 'Abd al-Raḥmān al-Zavvāvī al-Azharī'dir.

Fârûkîye (Fārūḳīya). — II. halîfe 'Omar al-Fārūḳ'a nisbet olunmuş bir tarîkat.

Fathu'llâhîye (Fatḥ Allāhiya). — Z, s. 83; Zi, s. 237 — Çiştîye'nin bir kolu olup, kurucusu Fatḥ Allāh al-'Acamī al-Addād'dır.

Fazlîye (Faḍlīya). — K, III, 31b—37b—Rifâ'îye'nin bir kolu olup, kurucusu Sayyid Camāl al-Dīn Muḥammed b. Fazl Allāh al-Hindī al-Barhambūrī (ölm. 1029=1619/1620)'dir.

Feyzîye (Fayżīya). — bk. Hülvetîye.

Firdevsîye (Firdavsīya). — K, III, 31a—b — Kübrevîye'nin Hindistan'da bir kolu olup, Rukn al-Dīn al-Firdavsī (ölm. 724 = 1323/1324)'ye nisbet edilmiştir.

Firdevsîye (Firdavsīya). — Z, s. 93 — Hind'de Bâherzîye'nin bir kolu olup, Nacīb al-Dīn al-Firdavsī'ye nisbet olunmuştur.

Fütüvvetîye (Futuvvatīya). — K, III, 22b—31a.

Gammâsîye (Ġammāṣīya). — Zi, s. 248 — Hazmîrîye'nin bir kolu olup, Abū Zakariyā Yaḥyā al-Ġammāṣī (ölm. IX. asır)'ye nisbet olunmuştur.

Ġarîbîye (Ġarībiya). — K, III, 2a—3b; Vk, s. 54—Kadirîye'nin bir kolu olup, kurucusu Muḥammed Ġarīb Allāh al-Hindī'dir.

Gavsîye (Ġavṣīya). — K, III, 20a—22b; U37; S26; Z, s. 92; Zi, s. 247—Şattârîye'nin Hindû kolu olup, Ġavṣ lekabını almış bulunan Ḥamīd al-Dīn Muḥammed b. Ḥaṭīr al-Dīn al-Ḥusaynī (ölm. 1526)'ye nisbet edilmiştir.

Gaysîye (Ġayṣīya). — Z, s. 93; Zi, s. 242 — Kadirîye'nin bir kolu olup, Yemen şeyhlerinden Abu 'l-Ġayṣ Sa'īd b. Sulaymān b. Camīl'e nisbet olunmuştur.

Gâzîye (Ġāzīya). — R14; Z, s. 91; Zi, s. 226—Şâzilîye'nin cenup Fas kolu olup, Abū 'l-Ḳāsim Aḥmed al-Ġilālī (ölm. 1526)'ye nisbet olunmuştur.

Gazzâlîye (Ġazzālīya). — K, III, 3b—13b; G12. Z, s. 91—Cüneydîye'nin bir kolu olup, Ġazzālī (ölm. 505=1111)'nin düşüncelerini benimseyenler tarafından sonradan kendisine izâfe edilmiş olan bir tarîkat.

Gîlânîye (Gīlānīya). — Hikemîye'nin bir kolu.

Gumâşîye (Ġumāṣīya). — Z, s. 92—Abū Zakariyā Yaḥyā al-Ġumāṣī'ye nisbet olunmuştur.

Gülşenîye (Gulşanīya). — K, III, 86b—90b; Z, s. 98; Zi, s. 253 Vh, s. 48—54 — Halvetîye'den Rûşenîye'nin bir kolu olup, büyük Türk sûfîsi İbrâhim Gülşenî (ölm. 940=1533) tarafından kurulmuş, başta Mısır olmak üzere Anadolu ve Rumeli'nin muhtelif yerlerine yayılmıştı. Kolları: Sezâ'îye, Haletîye.

Gürzmâr (Ġurzmār). — Kadirîye'nin Hindû kolu.

Habîbîye (Ḥabībīya). — Rifâ'îye'nin bir Suriye kolu (XIX. asır).

Habîbîye (Ḥabībīya). — R18 — Şâzilîye'nin Tâfilâlt'taki bir kolu olup, müessisi 1752 'de vefat etmiştir.

Haccâcîye (Ḥaccāciya). — K, I, 272a—274a; Zi, s. 233— Abu 'l-Ḥaccāc Yūsuf b. 'Abd al-Raḥīm al-Ḳuraşī al-Mahdavī al-Aḳṣā (ölm. 642=1244/1245)'ya nisbet olunmuştur.

Hâcegân (Ḫvācegān). — K, I, 377b—390b — Ḫvāca 'Abd al-Ḫāliḳ al-Ġueduvānī (575=1179/1180)'nin fikirlerine istinad eden Nakşbendîye'nin diğer adı.

Hâcîye (al-Ḥācīya). — Zi, s. 239— Abū 'Abd Allāh Muḥammed b. Muḥammed al-Ḥācc (ölm 737=1336/1337)'a nisbet edilmiştir.

Haddâdiye (Ḥaddādīya). — K, I, 274a—288b; G31—Alevîye'nin bir kolu olup, Şayḫ 'Abd Allāh b. 'Alavī al-Ḥaddād tarafından kurulmuştur.

Hafîfîye (Ḥafīfīya). — H9; U16; S31; K, I, 399a—342b — 'Abd Allāh Muḥammed b. Ḥafīf al-Żabbī al-Şīrāzī (ölm. 371=982)'nin tasavvufî fikirlerinden mülhem olarak XIV. asırda kendisine isnad olunan bir tarîkat.

Hafîye (Ḥafiya). — Nakşbendîye'nin Çin ve Türkistan'daki ünvânı (XIV. asır); krş. Cehrîye.

Hakîmîye (Ḥakimiya). —H7; K, I, 302a—304b—Daha çok Ḥakīm al-Tirmiẕī (ölm. 285=898 diye tanınan Abū 'Abd Allāh Muḥammed b. 'Alī'nin fikirlerini benimseyenler tarafından sonradan kendisine isnad edilmiş bir tarikat.

Halavîye (Ḥalaviya). — K, I, 376b—377a; Zi, s. 195 — Kübrevîye'nin bir kolu olup, kurucusu Muḥammed al-Ḥalavī'dir.

Halebîye (Ḥalabiya). — K, I, 305a; Z, s. 50; Zi, s. 188 — Aḥmedîye'nin bir kolu olup, al-Şayḫ Aḥmed al-Aḥmedī al-Ḥalabī (ölm. X. asır tarafından kurulmuştur.

Hâlidîye (Hālidiya). — K, I, 326b—329a—Nakşbendîye'nin bir şûbesi olup, Abu 'l-Bahā' Żiyā' al-Dīn Ḫālid b. Aḥmed b. Ḥusayn al-'Oşmānī al-Şahrizūrī (ölm. 1242=1826/1827 tarafından kurulmuş bir takım yenilikleri de ihtivâ eden bir tarîkattir.

Hâlisiye (Hālişiya). — Vk, s. 56 v. d. — Kadiriye'nin bir kolu olup, Żiyā'al-Dīn 'Abd al-Raḥmān Ḫālis al-Ṭābibānī al-Karkūkī (ölm. 1275 = 1858/1859)'ye nispet edilmiştir.

Hallâcîye (Ḥallāciya). — Z, s. 51; Zi, s. 189; H12; U38; S25 — Ḥusayn b. Manṣūr al-Ḥallāc (ölm. 309=922)'ın fikirlerini benimseyenlerin sun'î bir isnadla XIII. asırda vücûda getirdikleri bir tarîkattır.

Halvetîye (Ḥalvatiya). — K, I, 342b—376b; Z, s. 55; Zi, s. 194; Vh, s. 41—117; U10; S19; T17; O15; G10; R20 — Ebherîye (veya Sühreverdîye'nin) bir kolu olup, Şayḫ Abū 'Abd Allāh Sirāc al-Dīn veya Ẓāhid al-Dīn 'Omar b. Akmal al-Dīn Gilānī al-Ḥalvatī (ölm. 750=1349/1350 veya 800=1397) tarafından Horasan'da kurulmuş ve daha çok Türkiye'de intişar etmiştir. Önce Rûşenîye, Cemâlîye, Ahmedîye ve Şemsîye olmak üzere dört esas kola ayrılan bu tarîkatin 30'u aşkın tâli kolları şunlardır: I. Rûşenîye'den: Demirtaşîye, Gülşenîye, Sezâ'îye, Haletîye; II. Cemâlîye'den: Sünbülîye, Şâbânîye, Karabaşîye, Nasûhîye, Çerkeşîye. Halîlîye, İbrâhimîye, Bekrîye, Kemâlîye. Hafnîye, Ticânîye, Summânîye, Feyzîye (Hülvetîye). Derdîrîye, Sâvîye, Asrâbîye, Bahşîye; III. Ahmedîye'den: Ramazânîye, Cihangîrîye. Buhûrîye, Raîfîye, Cerrâhîye-i sâniye, Salâhîye, Câhidîye, Mısrîye; IV. Şemsîye'den: Sivâsîye.

Hammûya (Ḥammūya). — Z, s. 52; Zi, s. 189 — Cüneydîye'nin bir kolu olup, Şayḫ al-islām Muḥammed b. Ḥammūya b. Muḥammed al-Ḥamavī al-Cunaydī (ölm. 954=1547)'ye nisbet edilmiştir.

Hamzavîye (Ḥamzaviya). — G19 — Bayrâmîye ve Melâmîye'nin gelişmesinden meydana gelmiştir.

Hamzavîye (Ḥamzavīya). — K, I, 310a—324a — Şâzilîye'nin bir kolu; kurucusu Şams al-Dīn Muḥammed al-Ḥanafī (ölm. 847=1443)'dir.

Hansalîye (Ḥanşalīya). — R26 — Oran ve Fas'taki küçük bir tarîkat (kurucusunun ölm. 1702 m.).

Hansalîye (Ḥanşalīya). — Nâsirîye'nin XIX. asırdaki kollarından biri.

Harfîye (Ḥarfiya). — K, I, 288b — Abu 'l-Ḥasan 'Alī b. Aḥmed al-Naciīb al-Ḥarafī (?) al-Marasī ölm. 637=1239/1240) tarafından kurulmuştur.

Harîrîye (Ḥarīrīya). — K, I, 288b—293a — Rifâ'îye'nin bir kolu olup, müessisi 'Alī b. Abi 'l-Ḥasan b. Manṣūr al-Baṣrī al-Ḥarīrī (ölm. 645=1247/1248)'dir.

Harîsîye (Ḥarīşiya). — Z, s. 49 — Cüneydîye'nin bir kolu olup, Abu 'l-'Abbās Aḥmed b. Yūsuf al-Ḥarīşi (ölm. 944 = 1537/1538)'ye nisbet edilmiştir.

Harrâzîye (Ḥarrāzīya). — K, I, 329a—332a; Z, s. 53; Zi, s 190—Şayḫ Abū Sa'īd Aḥmed b. 'Īsā al-Ḫarrāzī al-Baġdādī (ölm. 286=899)'ye isnad edilen bir tarîkat.

Hâtimîye (Ḥātimīya). — Zi, s. 186; İbn al-'Arabī (ölm. 638=1240)'ye isnad olunur.

Havâtirîye (Ḥavāṭirīya). — Z, s. 57; Zi, s. 196 —Medyenîye'nin bir kolu olup, Nūr al-Dīn 'Alī b. Maymūn al-İdrīsī (ölm. 917=1511)'ye nisbet edilmiştir.

Hayâtîye (Ḥayātīya). — Vh, s. 99 — Halvetîye'den Ramazânîye'nin bir kolu. Kurucusu Şeyh Mehmed Hayâtî Efendi'dir.

Hayderîye (Ḥaydarīya). — Kalenderîye'nin İran kolu (XIII. asır).

Hayderîye (Ḥaydarīya). — Z, s. 52; Zi, s. 190 —Şayḫ Ḳuṭb al-Dīn Ḥaydar al-Zāvacī'ye nisbet olunmuştur.

Hayderîye (Ḥaydarīya). — M813 = Ḥaksār — İran'da bir esnaf tarîkatı (XIX. asır).

Hazirîye (Ḥaẓīrīya). — bk. Hızırîye.

Hazîrîye (Ḥazīriya). — Z, s. 55 — Buzgușîye'nin (Sühreverdîye Zi) bir kolu olup, Şayḫ Sulaymān al-Ḥazīrī al-Zubayrī (ölm 965=1557 1558)'ye nisbet olunmuştur.

Hazmîrîye (Ḥazmīriya). — Z, s. 110; Zi, s. 259 —Hızırîye'nin bir kolu olup, Abū 'Abd Allāh al-Ḥazmīrī (ölm. VIII./XIV. asır?)'ye nisbet olunmuştur.

Heddâve (Ḥaddāva). — Fas'ta, Tagzirt'te göçebe bir tarîkat (XIX. asır).

Hefnevîye (Ḥafnavîya). — K, I, 293a—300b; Vh, s. 84 v. d.; R17—Halvetîye'den Cemâlîye'nin Mısır kolu olup, kurucusu Ḥafnî nisbesiyle tanınan Şeyḫ Şams al-Dîn Muḥammed b. Sâlim b. Aḥmed al-Şafi'î al-Miṣrî (ölm. 1181=1767/1768)'dir.

Hemâdişe (Hamâdişa). — Cüzûliye'nin XVIII. asırda Fas'ta, Zarhûn'daki kolu. Başlıca kolları: Dagûgîye, Saddâkîye, Riyâhîye, Kâsimîye (Meknes ve Sale'de).

Hemedânîye (Hamadânîya, Hamazânîya). — K, III, 255b—263a; Z, s. 110; Zi, s. 259; U7; S21— Kübrevîye'nin bir kolu olup kurucusu 'Alî-i Hamadânî (ölm. 787=1385)'dir.

Herâllîye (Ḥarâllîya). — Z, s. 49; Zi, s. 187— Abu'l-Ḥasan 'Alî b. Aḥmed b. İbrâhîm al-Ḥarâllî al-Tacibî (ölm. 637=1239/1240)'ye nisbet olunmuştur.

Herevîye (Haravîya). — K, III, 247b—255b; Z, s. 109; Zi, s. 259—'Abd Allâh al-Anṣârî al-Haravî (ölm 481=1088)'ye nisbet olunmuştur.

Hevvârîye (Havvârîya). — K, III, 262a—b—Abû Bakr b. Havvâr al-Havvârî al-Baṭâyiḥî (ölm. 8. [XIV.] asır)'ye nisbet olunmuştur.

Hızırîye (Ḫiżrîya). — K, I, 332a—339a; Z, s. 53; Zi, s. 191 — Hızır peygambere isnad olunan bir tarîkat.

Hızırîye (Ḫiżrîya). — R27 — Bir Fas tarikatı olup, kurucusu İbn al-Debbâġ (ölm. 1717)'dir. Kolları: Emîrgânîye, İdrîsîye ve Senûsîye.

Hikemîye (Ḥikamîya). — K, I, 300b—302b; Z, s. 50; Zi, s. 188—Kadirîye'nin bir kolu olup, kurucusu Şeyḫ Muḥammed b. Abî Bakr al-Ḥikamî'dir. Kolları: Gîlânîye ve Ucaylîye.

Hilâlîye (Hilâlîya). — K, III, 252b—255b; Vk, s. 50 — Kadirîye'nin bir kolu; müessisi Muḥammed Hilâl al-Râmm al-Ḥamdânî'dir.

Hizmirîye. — bk. Hazmirîye.

Hubnânîye (Ḫubnânîya). — H11—X. asırda bir Hulûlîya fırkası.

Hulûlîye (Ḫulûlîya). — H11— Râfizî bir fırka.

Hurûfîye (Ḫurûfîya). — K, I, 288b— Kaynaklarda tarîkatlar arasında ismi geçerse de, *firaḳ-i żâlla*'ye idhâli daha uygundur.

Hüdâ'îye (Hudâ'îya). — bk. Celvetîye.

Hülvetîye (Ḫulvatîya). — K, I, 305a—310a; Vh, s. 86— Halvetîye'den Summânîye'nin bir kolu olup, kurucusu Fayż al-Dîn Ḥusayn al-Summânî (ölm. 1309=1891/1892)'dir.

'Irakîye ('Irâḳîya). — Z, s. 84; Zi, s. 236—Muḥammed b. 'Irâḳ al-Musavî'ye nisbet edilmiştir.

İbâdiye (İbâdîyā). — K, II, 268a— Alevîye'nin bir şûbesi olup, Sayyid 'Abd Allâh b. Muḥammed al-Yamanî'ye nisbet edilmiştir.

İbâhîye (İbâḥîya). — Râfizî bir tarîkatten ziyâde bir fıkradır.

İbn Abbâdîye (İbn 'Abbâdiya). — Zi, s. 206 — Zarrûḳîya'nin bir kolu olup. İbn 'Abbâd (ölm. 792=1390)'a izâfe olunmuştur.

İbn Barracânîye (İbn Barracâniya). — Z, s. 82; Zi, s. 232 — 'Abd al-Salâm b. 'Abd al-Raḥmân al-İfrîḳi (ölm. 536=1141 Merâkeş'de)'ye nisbet olunmuştur.

İbn Herzemîye (İbn Ḫarâzim). — Z, s. 81; Zi, s. 231 — Sühreverdîye'nin bir kolu olup, Abu'l-Ḥasan 'Alî b. İsmâ'îl b. Muḥammed b. 'Abd Allâh b. Hirzihim al-'Oṣmânî (ölm. XIX. asır)'ye nisbet edilmiştir.

İbn-ül-arîfîye (İbn al-'Arîfîya). — Z, s. 81 — Cüneydîye'nin bir kolu olup, Abu'l-'Abbâs Aḥmed b. Muḥammed b. Mûsâ b. al-'Arîf al-Ṭanci (ölm. 586 = 1190 Merâkeş'te)'ye nisbet edilmiştir.

İbn-ül-arîfîye (İbn al-'Arîfîya). — Zi, s. 232 — Cüneydîye'nin bir kolu olup, İbn al-'Arîf al-Ṣanhâcî al-Ṭanci (ölm. 536=1141/1142)'ye nisbet edilmiştir.

İbn-ül-zayyâtîye (İbn al-Zayyâtiya). — Z, s. 80; Zi, 230 — Abû Ya'ḳûb Yûsuf b. Yaḥyâ b. 'Îsâ b. 'Abd al-Raḥmân al-Marrâkoşi'ye nisbet olunmuştur.

İbrâhîmîye (İbrâhîmîya). — Vh, s. 77 — Halvetîye'den Çerkeşîye'nin bir koludur; Kuşadalı İbrâhîm Efendi (ölm. 1264=1849) tarafından kurulmuştur.

İdrîsîye (İdrîsîya). — K, I, 65a—69a; M44 — Hızırîye'nin bir kolu olup, Aḥmed b. İdrîs al-Fâsî (ölm. 1252=1836/1837) tarafından kurulmuştur.

İgtişâşîye (İġtişâşîya). — T7 — Kübrevîye'nin Horasan kolu olup, kurucusu İsḥâḳ al-Ḫotalânî (ölm. VIII. = XV asır)'dir.

İkanîye (İḳânîya). — K, I, 107b — Yesevîye'nin bir kolu. Müessisi: al-Şeyḫ Kamâl al-İḳânî'dir.

İlmîye ('İlmîya). — K, II, 299a—301b —Şâzilîye'den Cüzûlîye'nin bir kolu olup, Abû Muḥammed Mavlây 'Abd Allâh al-Şarîf b. İbrâhîm al-İlmî'ye nisbet olunmuştur.

İlyâsîye (İlyâsîya). — Z, s. 29 — Sonradan İlyâs peygambere nisbet olunmuştur.

İsevîye ('Îsavîya). — K, 313b—319a; Vk, s. 42 — Kadirîye'nin bir kolu. Müessisi Şeyḫ 'Îsâ (ölm. VII. asır ?).

İshâkîye (İsḥâḳîya). — 71a—72a — Hafîfîye'nin bir kolu olup, kurucusu Şeyḫ Abû İsḥâḳ İbrâhîm b. Şahriyâr al-Kâzarûnî (ölm. zilkade 426=1035)'dir.

İsmâ'îlîye (İsmâ'îliya). — Sûdan'da Kardofan'da bir Nûbe tarîkati (XIX. asır).

İsmâ'îlîye (İsmâ'îlîya) = Rûmîye (Kadirîye),

İşkîye ('İşḳiya). — K, II, 292a—293a; Z, s. 88; Zi, s. 245—Üveysîye (Gavsîye Z)'nin bir kolu olup, Ḫvâca Abû Yazîd al-'İşḳî'ye nisbet olunmuştur.

İşrâkîye ('İşrâḳîya). — Suhravardî al-Maḳtûl (ölm. 587=1191)'ün fikirlerine istinâden kurulmuştur.

İttihâdîye (İttiḥâdîya). — Râfızî bir tarîkat.

Kadirîye (Ḳâdiriya). — K, III, 37b—57a; Z, s. 93; Zi, s. 250; Vk, s. 39—67; U26; S6; T13; O3; G2; R4 — Cüneydîye'den doğmuş bir Bagdad tarîkatı olup, 'Abd al-Ḳâdir al-Gîlâni (al-Cîlânî; ölm. 561=1166) tarafından kurulmuştur. Şu kolları vardır: Yemen ve Somali'de Esedîye, Yâfi'îye (XIV. asır), Muşârî'îye, Urabîye; Irak'ta İsevîye, Hilâlîye, Ekberîye, Hâlisîye (Ḥulusîye), Hindistan'da Benâve ve Gurzmar, Garîbîye; Anadolu'da Eşrefîye, Hindîye, Nâbulisîye, Rûmîye (İsmâ'îlîya) ve Vaslatîye; Mısır'da Ferîdîye ve Kasimîye (XIX. asır); Magrib'de Ammârîye, Arûsîye, Bû'aliye ve Cilâle; garbî Sûdan'da Bakkâîye.

Kalenderîye (Ḳalandariya). — K, III, 74b—77a; U3; S30 — Suriye'de kurulmuş gezgin bir tarîkat olup, mevcûdiyeti daha eskiden bilinen kalenderlik bir tarîkat hâlinde ancak, Camâl al-Dîn Sâvi (ölm. 630=1232/1233) tarafından kurulmuştur. Şarkta, Orta-Asya'da Almalık'tan ve Hindistan'dan başlayarak, garpta Magrib'e kadar uzanan sâha içinde tarafdarları bulunan bu tarîkatın, XIII. asırdan îtibâren Anadolu'da da mensupları vardı.

Kanâ'îye (Ḳanâ'îya). — Z, s. 86; Zi, s. 233 — 'Abd al-Raḥîm al-Ḳanâ'î'ye nisbet olunmuştur.

Karabaşîye. — K, III, 57b—70b; Vh, s. 65—68— Halvetîye'den Şâbânîye'nin bir kolu olup, müessisi Şeyh Ali Alâeddin Karabaş Veli (ölm. 1097=1686)'dir. Kolları: Nasûhîye, Bekrîye.

Kâsânîye (Kâsâniya). — K, III, 77b—79b — Nakşbendiye'den Ahrârîye'nin bir kolu olup, Maḫdûm-i a'ẓam diye tanınan Ḫvâcayî Şams al-Dîn Aḥmed al-Kâsâni (ölm. 949=1542/1543)'ye nisbet olunmuştur.

Kasımîye (Ḳâsimiya). — K. III. 57a; Z, s. 95; Zi, s. 251 — Abu'l-Ḳâsim b. Ramażân'a nisbet olunmuştur.

Kasrîye (Ḳaṣrîya). — Zi, s. 252 — Abu'l-Ḥasan İsmâ'îl b. al-Ḥasan b. 'Abd Allâh al-Ḳaṣrî'ye nisbet olunmuştur.

Kasrîye (Ḳaṣrîya). — Zi, s 252 — al-Ḳaṣrî nisbesi ile tanınan Abû Muḥammed 'Abd Allâh al-Calîl b. Mûsâ b. 'Abd al-Calîl al-Anṣârî al-Uvaysî'ye nisbet olunmuştur.

Kassârîye (Ḳaṣṣârîya). — K, III, 73b; H2— IX. asırda Abû Ṣâliḥ Ḥamdûn b. Aḥmed b. 'Ammârat al-Ḳaṣṣâr müntesiplerine verilmiş bir ad olup, ilk Melâmîye'den sayılırlar.

Katnânîye (Ḳaṭnânîya). — K, III, 73b—74a — Rifâ'îye'den bir kol olup, Ḥasan ('Alî) al-Ḳaṭnânî (ölm. 747=1346)'ye nisbet edilmiştir.

Kâzerûnîye (Kâzarûnîya). — K, III, 77b — Şîrâz'da Hafîfîye'den doğmuş bir İran tarîkatı olup, Abû İsḥâḳ İbrâhîm b. Şahriyâr al-Kâzarûnî (ölm. 426=1034)'ye nisbet olunmuştur.

Kebîrîye (Kabîriya). — Z, s. 97; Zi, s. 253 — Cüneydîye'nin bir kolu olup, al-Şeyḫ al-Kabîr ünvânı ile tanınan Abû 'Abd Allâh Muḥammed b. Ḥafîf al-Şîrâzî (ölm. 371=982)'ye nisbet olunmuştur.

Kemâlîye. — Vh, s. 53 v.d. — Halvetîye'den Bekrîye'nin kolu. Muḥammed Kamâl al-Dîn b. Şams al-Dîn al-Bakrî (ölm. 1199=1785) tarafından kurulmuştur.

Kerdûnîye (Kardûnîya). — Z, s. 96—Hızırîye'nin bir kolu olup, Kardûya diye tanınan Abu'l-Ḥasan 'Alî b. 'Abd Allâh'a nisbet olunmuştur.

Kerrâ'îye (Karrâ'îya). — M 97 — Küçük bir Tunus tarîkatı (XIX. asır).

Kerzâzîye (Karzâzîya). — R23 — Şâzilîye'nin Tâfilâlt'taki kolu.

Keyâlîye (Kayâlîya). — K, III, 93b—95a —Keyâlîye, Rifâ'îye'nin bir kolu olup, 600 (1203/1204)'de doğmuş ve 656 (1258)'da Basra'dan Haleb'e gitmiş bulunan ve al-Kayyâl lekabı ile tanınmış olan Şeyḫ İsmâ'îl al-Rifâ'î tarafından kurulmuştur.

Kirmânîye (Kirmâniya). — Hızırîye'nin bir kolu olup, Sayyid Calâl al-Dîn al-Buḫârî'nin Abû Sa'îd Zufar b. Maḥmûd b. Muḥammed al-Kirmânî'ye nisbetle kurduğu bir tarîkat.

Konyevîye (Ḳunyavîya). — T12 — Şadr al-Dîn-i Ḳonavi (Rûmî) (ölm. 672=1273)'nin Hâtimîye'den mülhem fikirleri etrafında teşekkül etmiştir.

Kuşeyrîye (Ḳuşayrîya). — K, III. 71a—73b; Z, s. 96; Zi, s. 251; U28; S35— Sunî bir isnad ile Ḳuşayrî (ölm. 465=1072)'ye isnad olunur.

Kübrevîye (Kubravîya). — K, III, 79b—86b; Z, s. 97; Zi, s. 252; U6; S20; T6; O8 — Cüneydîye'den doğmuş bir tarîkat olup, müessisi Naem al-Dîn-i Kubrâ (ölm. 618=1221)'dır. Kolları: Aydarûsîye, Hemedânîye, İgtişâşîye, Nûrbahşîye, Nûrîye, Ruknîye.

Kümeylîye (Kumaylîya). — K, III, 90b — 93b — Sahâbeden Kumayl b. Ziyâd (ölm. 82=701)'a nisbet olunmuştur.

Magribîye (Maġribîya). — G29 — Muhtemelen İran şâiri Maġribî (ölm. 1406)'nin müridlerine isnad olunan bir tarîkat.

Mansûrîye (Manṣûrîya) = Hallâcîye.

Ma'rûfîye (Ma'rûfîya).—*İrânşahr*, I, 608—Sonradan Ma'rûf al-Karḫî (ölm. 200=816)'ye nisbet olunmuştur.

Mazharîye (Maẓharîya). — K, III, 136a — 139b. — Nakşbendîye'den Müceddidîye'nin bir kolu olup, Şâh Şams al-Din Ḥabîb Allâh Cân-i Cânân-i Maẓharî Dihlavî'ye nisbet olunmuştur.

Mecdûlîye (Macdûlîya). — Z, s. 98; Zi, s. 254 — Abû 'l-Ḳâsım Ġalbûn b. al-Ḥasan b. Ġalbûn al-Ḳayravânî (ölm. 291=903/904)'ye nisbet olunmuştur.

Medârîye (Madârîya). — K, III, 110a — 112b; Z, s. 100; Zi, s. 255; U33; S38 — Zengin bir Hindû tarîkatı olup, müessisi Şâh Madâr (ölm. 840=1438 Makanpur'da)'dır.

Medenîye (Madanîya).—Derkave'nin Misurata'daki Trablusgarp kolu (ölm. 1823).

Medyenîye (Madyanîya). — Z, s. 100; Zi, s. 234 — Abû Madyan Şu'ayb b. Ḥusayn al-Maġribî al-Anṣârî (al-Andalusî Z; ölm. 873=1468/1469) al-Tilimsânî tarafından kurulmuştur.

Mehdevîye (Mahdavîya). —K, III, 169b — 170a, Z, s. 106; Zi, s. 257 — Abû Muḥammed 'Abd al-'Azîz b. Abî Bakr al-Ḳuraşî al-Mahdavî (ölm. 621 = 1224)'ye nisbet olunmuştur.

Mekkîye (Makkîya).— bk. Ebû Tâlibîye.

Melâmetîye (Malâmatîya). —U5; S18; Z, s. 104; Zi, s. 256 — Irak sûfîyesine muhâlif bir Horasan tarîkatı (IX.—XI. asır) olup, bu isim kendisine XVI. asırda sun'î bir isnadla verilmiştir. İlk şeyh olarak da Nîşâpûr'da vefat eden (271=884/885) Ḥamdûn al-Ḳaṣṣâr kabûl edilmiştir.

Melâmîye(Malâmîya).— K, III, 140b—147b (?); G36— (=Hamzavîye) vaktiyle Türkiye'deki Bayramîye'nin bir kolu olup, müessisi Bosnalı Şeyh Hamza Bâlî (ölm. 969=1561/1562)'dir.

Merâzika (Marâziḳa).—Ahmedîye'nin bir kolu (müessisinin ölm. XIV. asır).

Meşîşîye (Maşîşîya).— K, III, 124a—129a; Z, s. 102—Medyenîye'nin bir şûbesi olup, Fas velisi Maşîş al-Ḥasanî al-İdrîsî (ölm. 624=1226)'nin, önce Şâzilîye'ye intisab eden, sonra da ondan ayrılan mürîdlerinin XVI. asırda kurmuş oldukları bir tarîkat.

Metbûlîye (Matbûlîya).— K, III, 95a—97b; G38 —Küçük bir Mısır tarîkatı.

Mevlevîye (Mavlavîya).—K, III, 147b—169a; Z, s. 105; Zi, s. 257; U11; S28; T2; G8; O10—Bir Anadolu tarîkatı olup, Mevlânâ'nın ismine izâfeten sonradan oğlu Sultan Veled (ölm. 712=1312/1313) tarafından kurulmuştur. Önceleri (XVI. asır) Şemsîye ve Veledîye, sonraları Postnişînîye ve İrşâdîye kolları teşekkül etmiştir.

Meymûnîye (Maymûnîya). — K, III, 170a—178a —Medyenîye'nin bir kolu olup, Abu 'l-Ḥasan Alî b. Maymûn al-Maġribî al-Fâsî al-İdrisî (ölm. 917=1511/1512)'ye nisbet olunmuştur.

Mısrîye (Mişrîya) = Niyâzîye.

Muammelîye (Muammalîya). — Cüneydîye'nin bir kolu olup, Mûammal b. 'Abd Allâh al-Banavalha'ya nisbet olunmuştur.

Mu'ammerîya (Mu'ammarîya).— Z, s. 103—Mâverâünnehr şeyhlerinden Mu'ammar al-Cîlî'ye nisbet olunmuştur.

Muhammedîye (Muḥammedîya). — K, I, 11a—12b; Z, s. 99; Zi, s. 254; U1; S1—'Alî Ḫavvâṣ ve 'Abd al-Vahhâb al-Ṣa'rânî tarafından XVI. asırda Peygamber'e isnad olunmuştur; Cazûlî'nin Dalâ'il 'lerinin ezberlenmemesi ile pek tutulmuştur.

Muhâsibîye (Muḥâsibîya). — Z, s. 85; Zi, s 239; K, III, 107b—110a; H1—Sonradan Ḥâriş al-Muḥâsibî'ye isnad olunmuş bir tarîkat.

Muhyevîye (Muḥyavîya). — K, III, 110a—bk. Ekberîye.

Murâdîye (Murâdîya). — K, I, 121a; O30—İstanbul'da bir Türk tarîkatı.

Muslihîye (Muṣliḥîya). — K, III, 135b—136a—Halvetîye'den Sinânîye'nin bir kolu olup Musli (Muslih Efendi diye tanınan Tekirdağlı Muslihiddin Mustafa (ölm. 1099 =1688)'ya nisbet olunmuştur.

Müceddidîye (Mucaddidîya). — K, III, 97b—107b.

Mürşidîye (Murşidîya).— Z, s. 101; Zi, s. 255 —bk. Kâzerûnîye.

Müstarîye (Muştarîya).— K, III, 134b—135b—Şâzilîye'den Cezûlîye'nin bir kolu olup, Muḥammed b. Aḥmed al-Maknâsi al-Maġribî (ölm. XII. asır)'ye isnad olunmuştur.

Müşârî'îye (Muşârî'îya). — Z, s. 83; Zi, s. 237; U30; S34; Vk, s. 41—Muşâvîye adı altında Kadirîye'nin Yemen kolu (XV. asır). al-Muşarrî' lekabını taşıyan Muḥammed b. Mûsâ b.'Alî b. Ucayl al-Zavâli al-Yamanî'ye nisbet edilmiştir.

Müşâvîye (Muşâvîya). — Vk, s. 41 —bk. Esedîye.

Mütâvi'e (Muṭâvi'a = Ahmedîye.

Nakşbendîye (Nakşbandîya). — K, III, 196a—205b; Z, s. 106; Zi, s. 258, U36; S24; T10; G1; R19 — Ta_fûrîye'den neş'et ettiği söylenilen bir Türkistan tarîkatı olup, Bahâ' al-Din Nakşband (ölm. 791 = 1389)'e nisbet olunmuştur. Kolları: Ahrârîye, Kâsânîye, Müceddidîye, Mazharîye, Müceddidîye-i Dihlevîye, Hâlidîye, Es'edîye, Reşîdîye, Tâcîye, Câmîye (Vm., s. 84).

Nâsirîye (Nâṣirîya). — K, III, 178a — 179b; R16 — Şâzilîye'nin Tamgrut'taki Fas kolu (XVIII. asır) ve Tunus'taki tâli kolu (Şabbiya).

Nasûhîye (Naṣûḥîya). — K, III, 179b — 195b; Vh, s. 68 v. dd. — Halvetîye'den Karabaşîye'nin kolu olup. Abu 'l-Alâ' al-Şayḫ Naṣûḥî Muḥammed al-Ḫalvatî (ölm. 1130 = 1718)'ye nisbet olunur.

Nehârîye (Nahâriya). — Z. s. 81; Zi, s. 243 — Yemen'de Kadirîye'nin bir kolu olup, 'Omar b. Mûsâ al-Nahâri al-Ḥusaynî'ye nisbet edilmiştir.

Nesîmîye (Nasîmîya). — Zi, s. 257 — Kadirîye'nin bir kolu olup, Abû 'Abd Allâh Muḥammed Nasîm al-Din al-Nasîmî al-Ḫalvatî al-Ḳâdirî'ye nisbet olunmuştur.

Nevevîye (Navavîya). — K, III. 217b — 221b—Şâzilîye'nin bir kolu olup, Muḥyi 'l-Dîn Abû Zakarîyâ Yaḥyâ b. Şaraf al-Dîn al-Navavi (ölm. 670=1270/1271)'ye nisbet olunmuştur.

Nimetullâhîye (Ni'mat Allâhîya). — *İrânşahr*, I, 606b; T5 — Şah lekabını taşıyan Sayyid Nûr al-Dîn Ni'mat Allâh Valî (732 — 824 = 1331 — 1421) İran'da Kirman'da Kadirîye-Yâfi'îye'den neş'et etmiş tek İran şî'î tarîkatı.

Niyâzîye (Niyâzîya). — K, III, 129a — 134b; Vh, s. 111 v. dd — Halvetîye'den Aḥmedîye'nin kolu olup. Niyâzî-i Mısrî (ölm. 1105 = 1694)'ye nisbet edilmiştir.

Nizâmîye (Niẓâmîya). — K, III, 194b —195a — Çiştîye'nin bir kolu olup. Niẓâm al-Dîn Avliyâ' diye tanınan Muḥammed b. Aḥmed al-Ḫalvatî (725 = 1325)'ye nisbet edilmiştir.

Nûhîye (Nûḥîya). — Ahmedîye'nin bir kolu olup, 'Âmir b. Nûḥ al-Aḥmedi'ye nisbet olunmuştur.

Nu'mânîye (Nu'mâniya). — Z, s. 108 — Cüneydîye'nin bir kolu olup, Naem al-Dîn Abû Nu'mân b. Bişr b. Abû Bakr b. Sulaymân al-Ca'fari al-Tibrizî'ye nisbet olunmuştur.

Nûrbahşîye (Nûrbaḫşîya). — K, III, 205b—208b, Zi, s. 259; T — Kübrevîye'nin Muḥammed Nûrbaḫş (ölm. 869 = 1465 'a nisbet edilmiş olan Horasan kolu.

Nûreddînîye (Nûr al-Dînîya). — K, III, 214a — Cerrâhîye.

Nûrîye (Nûrîya). — K, III, 207b — 211a; H5 — Abu 'l-Ḥasan Aḥmed b. Muḥammed al-Nûrî (ölm. 295 = 907/908)'ye nisbet edilmiştir.

Nûrîye (Nûrîya). — U9; S23 — Ruknîye'nin bir kolu (XIV. asır).

Nûrîye Nûrîya). — Râfizî bir tarîkat.

Nûrîye (Nûrîya). — K, III. 210a — 211a; Z, s. 106; Zi, s. 259 — Kübrevîye'nin bir kolu olup, Nûr al-Dîn 'Abd al-Raḥmân al-İsfarâ'inî (ölm. 639=1241/1242)'ye nisbet olunmuştur.

Nûrîye (Nûrîya). — K, III, 212a—214a— Rifâ'îye'nin bir kolu olup, Nûr al-Dîn Ḥabîb Allâh al-Ḥadîgî'ye nisbet edilmiştir.

Nûrîye (Nûrîya). — K, III, 214a — bk. Cerrâhîye.

Nübüvvîye (Nubuvvîya). — Suriye'de zanaatkâr esnaf tarîkatı (XII. asır).

Pîr-Hâcât (Pîr-i Ḥâcât). — 'Abd Allâh-i Anṣârî (ölm. 481=1089)'ye nisbet edilen bir Efgan tarîkatı.

Rahmânîye (Raḥmânîya). — Halvetîye'nin Kabiliye'deki kolu (müessisinin ölm. 1793).

Ramazânîye (Ramażânîya). — Vh, s. 92 v.d. — Halvetîye'den Ahmedîye'nin bir kolu olup, Karahisarlı Şeyh Ramazan (ölm. 1025 =1616)'a nisbet olunmuştur.

Râşidîye (Râşidîya). — Zi, s. 197 — Zerrûkîye'nin bir kolu olup, Aḥmed b. Yûsuf al-Râşidi (ölm. 927=1521)'ye nisbet edilmiştir.

Raûfîye (Ra'ûfîya). — Vh, s. 95 v.d.—Halvetîye'den Ramazânîye'nin bir kolu olup, kurucusu Seyyid Ahmed Raûfî Efendi (ölm. 1170=1756/1757)'dir.

Razavîye (Raẓaviya). — Abu 'l-Ḥasan 'Alî b. Mûsâ al-Riżâ'ya nisbet edilmiştir.

Rehhâlîye (Raḥḥâlîya). — Sihirbaz bir Fas tarîkatı (XVI. asır).

Reslânîye (Raslânîya). — K, II, 43b — 51a — Ukaylîye'nin bir kolu olup, Şayḫ Raslân b. Ya'ḳûb b. 'Abd al-Raḥmân b. 'Abd Allâh al-Ca'barî (ölm. 695=1296)'ye nisbet edilmiştir.

Resûlşâhîye (Rasûlşâhîya). — M293 — Gucarât'ta bir Hindû tarîkatı (XIX. asır).

Reşîdîye (Raşîdîya). — K, II, 43a—44b; R1 — Yûsufîye'ye muhâlif bir Cezayir tarîkatı (XIX. asır).

Revşenîye (Ravşanîya) = Rûşenîye.

Revşenîye (Ravşaniya). — Sühreverdîye'nin Efgan kolu. Bâyazid Anṣârî (ölm. 993=1585)'ye nisbet edilmiştir.

Rifâ'îye (Rifâ'îya). — K, II, 51b—61b; Z, s 58; Zi, s. 198; U28; S8; T9; O6; G4 - Cenûbî Irak tarîkatı olup, Sayyid Aḥme

al-Rifā'ī (ölm. 578=1183)'ye nisbet edilmiştir. Merkezi olan Basra'dan Suriye ve İstanbul'a kadar yayılmıştır. Kolları: Suriye'de Harîrîye, Sa'dîye, Seyyâdîye; Mısır'da Bâzîye, Mâlikîye ve Hulûlîye.

Rûmîye (Rūmīya) = Eşrefîye.

Rûşenîye (Ravşanīya). — K, II, 67b—69a; Z, s. 60; Vh, s. 41 — 46 — Halvetîye'nin bir kolu olup, Dede Ömer Rûşenî (ölm. 892=1487)'ye nisbet edilmiştir. Kolları: Demirtaşîye, Gülşenîye, Sezâ'îye, Hâletîye.

Rûzbihânîye (Rūzbihānīya). — Z, s. 60; Zi, s. 200 — Mürşidîye'nin bir kolu olup, Rūzbihān al-Baḳlī (ölm. 606=1209)'ye nisbet edilmiştir (*Mucmal-i Faṣîḥî*, Meşhed, 1341 hş., s. 284).

Rüknîye (Ruknīya). — K, II, 61b—65b; Z, s. 59; Zi, s. 200; U8; S22 — Kübrevîye (Nūrîya)'nin Bagdad kolu olup, 'Alā' al-Davlaal-Simnānī (ölm. 736=1336)'ye isnad olunmuştur.

Sâbirîye (Ṣābirīya). — K, II, 218b — Çiştiye'nin bir kolu olup, Ḫvāca 'Alā' al-Dīn 'Alī Aḥmed Ṣābir (الكلبري) (ölm. 690 rebiülevvel=Mart 1291)'e nisbet edilmiştir.

Sâdıkîye (Ṣādiḳīya). — Z, s. 78; Zi, s. 220 — Rukn al-Dīn Muḥammed al-Manṣūr al-Ṣādiḳ'a nisbet olunmuştur.

Sa'dîye (Sa'dīya). — K, II, 129a — 138a; Z, s. 65; O13; G11 — Rifâ'îye (Cüneydîye Z, Kadirîye Zi)'nin Suriye kolu olup, Sa'd al-Dīn al-Cibāvī (ölm. 736=1335)'ye nisbet edilmiştir. Kolları: 'Abd al-Salāmīya, Abu 'l-Vafā'īya.

Sadrîye (Ṣadrīya). — Zi, s. 221 — Hâtimîye'nin bir kolu olup, Ṣadr al-Dīn-i Ḳonavī (ölm. 672=1263)'ye nisbet edilmiştir.

Safevîye (Ṣafavīya). — K, II, 221b — 225a; Z, s. 78; Zi, s. 222; T4 — Sühreverdîye (Şihâbîye Z, Kadirîye Zi)'nin Erdebil'deki kolu olup, Safevî hânedânının kurucusu Şeyḫ Ṣafī al-Dīn-i Ardabīlī (ölm. 735=1334)'ye nisbet edilen tarîkatten kızılbaşlığın ve bir Türk tarîkatının doğmasını sağlamıştır.

Sâhilîye (Ṣāḥilīya). — Z, s. 64; Zi, s. 203—al-Ṣāḥilī al-Malaḳī nisbesi ile tanınan Abū 'Abd Allāh Muḥammed b. Aḥmed b. 'Abd al-Raḥmān al-Anṣārī (ölm. 736 = 1535/1536)'ye nisbet edilmiştir.

Sa'îdîya (Sa'īdīya). — Z, s. 66; Zi, s. 204—Abū Sa'îd b. Abi 'l-Ḫayr b. Faḍl Allāh al-Mayhanī (ölm. 440 = 1049)'ye nisbet olunmuştur.

Sâlihîye (Ṣāliḥīya). — Zi, s. 222 — İbn Muḥammed al-Ṣāliḥ'e nisbet olunmuştur.

Sâlimîye (Sālimīya). — K, II, 160a — 164a = Sehlîye.

Sanhâcîye (Ṣanhācīya). — K, II, 240a; Zi — Muḥammed Amġār b. Ca'far'e nisbet edilmiştir.

Sâsânîye (Sāsānīya). — Suriye ve Anadolu'da bir esnaf tarîkatı (XII.—XVI. asır).

Sa'ûdîye (Sa'ūdīya). — K, II, 138b—140a; Z, s. 67; Zi, s. 203 — Rifâ'îye'nin bir kolu olup, Abū Sa'ūd b. Abi 'l-'Aşāyir al-Vāsiṭī al-Bādirīnī (ölm. 644 =1246)'ye nisbet edilmiştir.

Sa'ûdîye (Sa'ūdīya). — Zi, s. 204 — Sühreverdîye'nin bir kolu olup, Abu 'l-Sa'ūd al-Cārihī (ölm. 933 = 1527)'ye nisbet edilmiştir.

Sâvîye (Ṣāvīya). — K, II, 221b — 225a; Vh, s. 88 — Halvetîye'den Derdîrîye'nin bir kolu olup, Sayyid Aḥmed b. Muḥammed al-Mālikī al-Ṣāvī (ölm. 1241 = 1825/1826)'ye nisbet edilmiştir.

Seb'înîye (Sab'īnīya). — Z, s. 64; Zi, s. 235—Cüneydîye'nin bir kolu olup, meşhur feylesof İbn Sab'în (514—669=1120—1270)'e nisbet edilen bir tarîkat.

Sebtîye (Sabtīya). — Z, s. 64; Zi, s. 202 — Medyenîye'nin bir şûbesi olup, Abu 'l-'Abbās Aḥmed b. Ca'far al-Sabtī (524—601 =1130—1205)'ye nisbet olunmuştur.

Sehlîye (Sahlīya). — K, II, 160a—164a — XVI. asırda sun'î bir isnadla Sahl b. 'Abd Allāh al-Tustarī (ölm. 283=896)'ye nisbet edilmiş bir tarîkattir.

Sehrmînîye (Sahrmīnīya). — Z, s. 68 — Abū 'Abd Allāh Muḥammed b. Muḥammed b. 'Oşmān al-Sahrminī'ye nisbet olunan bir tarîkat.

Sekatîye (Saḳāṭīya). — O4 — XVI. asırda sun'î bir isnadla Sarī al-Saḳāṭī (ölm. 251=865)'ye nisbet edilmiştir.

Selâhîye (Ṣalāḥīya). — Halvetîye'den Ahmedîye'nin bir kolu olup, kurucusu Balıkesirli Şeyh Abdullah Selâhaddin Efendi'dir.

Selâmîye (Salāmīya). — Zi, s. 205—Ahmedîye'nin bir kolu olup, Sallām al-Aḥmadī'ye nisbet olunmuştur.

Selîmîye (Salīmīya). — Zi, s. 205 — Çiştîye'nin bir kolu, Salīm al-'Omarī'ye nisbet olunmuştur.

Semmânîye (Sammānīya). — K, II, 140a — 142a — Şâzilîye'nin Mısır kolu (XIX. asır).

Senânîye (Sanānīya) — M97 — Küçük bir Tunus tarîkatı (XIX. asır).

Senûsîye (Sanūsīya). — R31 — Büyük Sahrâ'nın şarkında Cagbub, sonra Kufra'da Hâdirîye'den neş'et etmiş askerî bir tarîkat (ölm. 1859).

Senûsîye (Sanūsīya). — Zi, s. 205 — Ebû Medyenîye'nin bir kolu olup, Abū 'Abd Allāh Muḥammed b. Yūsuf b. 'Omar b. Şu'ayb al-Sanūsī (ölm. 895 = 1490)'ye nisbet olunmuştur.

Seyyâdîye (Ṣayyādīya). — K, II, 261b — 263a — Rifâ'îye'nin bir kolu olup, 'İzz al-Dīn al-Ṣayyād (ölm. 670 = 1271/1272)'a nisbet edilmiştir.

Seyyârîye (Sayyārīya). — K, II. 164a — 166b — Sonradan Abu 'l-'Abbās Ḳāsim b. al-Ḳāsim b. al-Mahdī el-Sayyārī (ölm. 242 =856)'ye nisbet olunmuştur.

Sezâ'îye (Sazā'īya). — K, II. 126a — 128b; Vh, s. 50 v d. — Halvetîye'den Gülşenîye'nin bir kolu olup, kurucusu Hasan Sezâ'î Efendi (ölm. 1151=1738)'dir.

Sıddîkîye (Ṣiddīḳīya). — K, I, 12b — 17a; Zi, s. 221; U4; S2; R1 — Sun'î bir isnadla birinci halîfe Abū Bakr'e nisbet edilen bir tarîkat.

Sicilmâsîye (Sicilmāsīya). — Zi, s. 226 — Muḥammed b. al-Ḥasan al-Sicilmāsī (ölm. 575 = 1179/1180)'ye nisbet olunmuştur.

Silefîye (Silafīya). — Z, s. 66 — Abū Ṭāhir Aḥmed b. Muḥammed b. Aḥmed al-Silafī al-Iṣfahānī (ölm. 576 = 1180)'ye nisbet olunmuştur.

Sinân-i Ümmîye (Sinān-i Ummīya) = Sinânîye.

Sinânîye (Sinānīya). — K, II, 142a — 143b; Vh, s. 99 v.d. — Halvetîye'den Ahmedîye'nin bir kolu olup, Şeyh İbrahim Ümmî Sinân (ölm. 976 = 1568/1569)'a nisbet edilmiştir.

Sûfîye (Ṣūfīya). — K, II, 240a — 261b — İlk defa sûfî lekabını almış bulunan Abū Hāşim al-Ṣūfī (ölm. 155 = 772)'ye sonradan nisbet olunmuştur.

Sultânîye (Sulṭāniya). — M251 — Bir Türkistan tarîkatı (XIX. asır).

Süheylîye (Suhaylīya). — R15 — Şâzilîye'nin Cezayir kolu (XIX. asır).

Sühreverdîye (Suhravardiya). — K, I, 148b — 160a; Z, s. 68; Zi, s 206; U15; S11; T1; O7; G9; R5 — Kadirîye'nin bir kolu olup, Ṣiddīḳiya (= 1. halîfenin soyundan gelenler) denilen 'Abd al-Ḳāhir al-Suhravardi (ölm. 563 = 1168) ve 'Omar al-Suhravardī (ölm. 632 = 1234) tarafından kurulmuş bir Bagdad tarîkatı olup, Efganistan ve Hindistan'da yayılmıştır. Kolları: Celâlîye, Cemâlîye Halvetîye, Rûşenîye, Safevîye ve Zeynîye.

Sünbülîye (Sunbulīya). — K, II, 143b—148b; Vh, s. 59—61; O21; G39 — Halvetîye'den Cemâlîye'nin kolu olup, kurucusu Şeyh Zeyneddîn Yûsuf Sünbül Sinân Efendi (ölm 936 =1629/1630)'dir.

Sütûhîye (Suṭūḥīya). — K, II, 128b—129a; Zi, s. 203=Ahmedîye.

Şâbânîye (Ṣa'bānīya). — K, II, 143b—148b; Vh, s. 62 v.d.; G17 — Halvetîye'den Cemâlîye'nin bir kolu olup, Kastamonulu Şeyh Şâbân Veli (ölm. 976=1568)'ye nisbet edilmiştir.

Şahmedârîye=Malang=Medârîye.

Şa'rânîye (Ṣa'rānīya). — K, II, 203b—209a—'Abd al-Vahhāb al-Ṣa'rānī (897—973=1491—1565)'ye nisbet olunmuştur.

Şattârîye (Ṣaṭṭārīya). — K, II, 184b—191b; Z, s. 72; Zi, s. 213; U34; S25; G34—Işkîye tarîkatının bir koludur; Hindistan, Sumatra ve Cava'da yayılmış olup, 'Abd Allāh Ṣaṭṭār (ölm. 1415 veya 1428; hâl tercümesi için bk. Ġulām Sarvar, *Ḫazînat al-aṣfiyā'*, taş-basması, Cavnpūr, 1893, II, 306 v.dd.)'a nisbet edilmiştir.

Şâzilîye (Ṣāzilīya). — K, II, 166b—176b; Z, s. 69; Zi, s. 209; U17; S13; T16; O9; G3; R6—Tlemsenli Abū Madyan (ölm. 594=1197) ve Tunuslu 'Alī Ṣāzilī (591—656=1194—1258 tarafından kurulmuştur. Magrib kolları: Gâzîye, Habîbîye, Kerzâzîye, Nâsırîye, Şeyhîye, Suhaylîye, Yûsufîye, Zerrûkîye ve Zuyânîye. — Mısır kolları: Bekrîye, Havâtırîye, Cevherîye, Mekkîye, Hâşimîye, Semmânîye, Afîfîye, Kasımîye, Arûsîye. Hendûşîye, Kavukcîye. — İstanbul, Romanya, Nûbe ve Komor adalarında da kolları vardır.

Şehâvîye (Şahāvīya). — Z, s. 76; Zi, s. 219—Burhânîye'nin bir kolu olup, Muḥammed al-Şahāvī al-Burhānī'ye nisbet olunmuştur.

Şehbâzîye (Şahbāzīya). — Z, s. 76; Zi, s. 218—Buhârîye'nin bir kolu olup, Sind'de meşhur al-Sayyid Lāl Şāhbāz Ġarīb'e nisbet edilmiştir.

Şemsîye (Şamsīya). — K, II, 209a—216b; O27; Vh, s. 114 v. dd. — Halvetîye'nin bir kolu olup, Şeyh Şemseddin-i Sivâsî (ölm. 1006 =1597/1598)'ye nisbet edilmiştir. Bir kolu vardır: Sivâsîye.

Şenbekîye (Şanbakīya). — Z, s. 77; Zi, s. 214—Ceberîye [b.bk] akîdesine sâlik, Abū Muḥammed al-Şanbakī al-Ḥusaynī'ye nisbeten kurulmuştur.

Şerkave (Şarḳāva). — Cezûlîye'nin Bujad'daki Fas kolu (1599).

Şerkavîye (Şarḳāvīya). — Halvetîye'nin bir Mısır kolu (XVIII. asır).

Şernûbîye (Şarnūbīya). — K, II, 181a — 184b — Burhânîye'nin bir kolu olup, Sayyid Şihāb al-Dīn Abu 'l Abbās Aḥmed b. 'Oşmān al-Şarnūbi al-Mālikī al-Burhāni (ölm 994 = 1586,'ye nisbet olunmuştur.

Şeybânîye (Şaybānīya). — K, II, 217b—218—Abū Muḥammed Yūnus b. Yūsuf al-Şay-

bānī (ölm. zilkade sonu 619=1222) 'ye nisbet edilmiştir.

Şeyhîye (Şayḫîya).—R[24]—Oran [b. bk.] 'lı Ūlād Sīdī Şayḫ Şâzilîye'sine verilmiş bir isim (XIX. asır).

Şihâbîye (Şihābîya).— Z, s. 75; Zi, s. 217— Sühreverdîye 'nin bir kolu olup, Şihāb al-Dīn Abū Ḥafṣ (Ca'far Z) 'Omar b. Muḥammed al-Suhravardī al-Bakrī (ölm. 632=1234) 'ye nisbet olunmuştur.

Şinnâvîye (Şinnāvîya).— K, II, 216b—217b; Z, s. 77; Zi, s. 215—Ahmedîye 'nin bir kolu olup, Abū 'Abd Allāh Muḥammed al-Şinnāvîya (ölm. 1028 ?=1619 ?) 'ye nisbet olunmuştur.

Şu'aybîye (Şu'aybîya).— Zi, s. 414—Minhâcîye'nin bir kolu olup, Abū Şu'ayb Ayyūb al-Sāriyat b. Sa'īd Azommūr (ölm. 561=1165/1166) 'a nisbet olunmuştur.

Şu'aybîye (Şu'aybîya).— K, II, 209a; Z, s. 74; Zi, s. 215 — Ahmedîye 'nin bir kolu olup, Şams al-Dīn Muḥammed b. Muḥammed b. Şu'ayb b. Aḥmed b. 'Alī al-Ḥicāzī al-Şu'aybī (ölm. 1040=1630) 'ye nisbet edilmiştir.

Şûzîye (Şūzîya).— XII. asırda, Seb'înîye üzerine kurulmuş göçebe bir tarîkat.

Şüreyhîye (Şurayḫîya). — Z, s. 73 — Peygamber 'i idrâk etmiş olan Abu 'l-Muḳaddam Şurayḥ b. Hānī b. Mazyad al-Ḥārisī (ölm. 87=705/706) 'ye nisbet edilmiştir.

Şüşterîye (Şuştarîya). — Z, s. 74 — Abul 'l-Ḥasan 'Alī b. 'Abd Allāh al-Şuştarī al-Numayrī (ölm. 668=1269) 'ye nisbet olunmuştur.

Tabbâ'îye (Tabbā'îya). — M[97] — Bir Tunus tarîkati (XIX. asır).

Tâcîye (Tācîya). — K, I, 196a — 208b; Z, s. 44; Zi, s. 181—Nakşbendîye 'den Ahrâsîye 'nin bir kolu olup, müessisi Tāc al-Dīn b. Zakariya b. Sulṭān 'Oşmān al-Naḳşbandī al-Hindī al-Ḥanafī (ölm. 1050=1640) 'dir.

Taglibîye (Taġlibîya). — K, I, 210a — Sa'dîye 'nin bir kolu olup, kurucusu Şayḫ Maḥmūd b Sālim al-Sa'dī al-Şaybānī 'dir.

Takinîye (Ṭaḳiniya).— P[3]— Râfizî bir tarîkat.

Tâlibîye (Ṭālibîya). — Sale 'de küçük bir Fas tarîkatı (XIX. asır; krş. *RMM*, LVIII, 143).

Tarîkat-ı Ebû Bekr b. Hassân (Ṭarîḳat Abī Bakr b. Ḥassān). — Zi, s. 239.

Tarîkat-ı İbn-ül-Hâcc (Ṭarîḳat İbn al-Ḥācc —bk. Hâcîye).

Tavâşîye (Ṭavāşîya). — Z, s. 84 — Kadirîye 'nin bir kolu olup, Nūr al-Dīn 'Alī b. 'Abd Allāh al-Ṭavāşī 'ye nisbet edilmiştir.

Tâ'ûsîye (Ṭā'ūsîya). — Z, s. 79 — Cüneydîye (Alevîye Zi) 'nin bir kolu olup, Ṭā'ūs al-Ḥaramayn lekabını almış olan ve Abarḳūh 'ta vefat eden Abu 'l-Ḫayr İḳbāl 'e nisbet edilmiştir.

Taybîye (Ṭaybîya). — R[25]— Cezûlîye 'nin Ouezzen 'deki Fas kolu (1727).

Tayfûrîye (Ṭayfūriya). — K, II, 263a — 267b; H[8] — Dāsitānī ve Ḥaraḳānī (ölm. XI. asır) 'nin, Abū Yazīd Ṭayfūr Bisṭāmī (ölm. 261=874) 'nin müntesiplerine denilmiştir.

Tāzîye (Tāzîya). — K, I, 208b — 210a — Medyenîye 'nin bir kolu olup, Şayḫ Abū Sālim İbrāhīm al-Tāzī 'ye nisbet edilmiştir.

Ticânîye (Ticānîya). — K, I, 210a; Vh, s. 85; R[29] — Halvetîye 'den Hafnîye 'nin Cezayir-Fas kolu olup, Şayḫ Şihāb al-Dīn Aḥmed al-Ticānī (ölm. 1227=1812) tarafından kurulmuştur. Tamacin ve 'Ayn Mahdī 'den şarkî ve garbî Sûdan 'a yayılmıştır.

Tuhâmîye (Tuhāmîya) = Taybîye.

Ukeylîye ('Uḳaylîya). — K, II, 294a — 299a — Harrâzîye 'nin bir kolu olup, 'Uḳayl al-Manīcī b. Şihāb al-Dīn Aḥmed al-Baṭāyiḥī (ölm V. asır sonları) 'ye nisbet olunmuştur.

Uşşâkîye ('Uşāḳîya). — K, II, 290a — 292a; Vh, s. 103; O[26]; G[21] — Halvetîye 'den Ahmedîye 'nin bir kolu olup, kurucusu Şeyh Hasan Hüsâmeddin-i Uşşâkî (ölm. 1001=1592/1593) 'dir.

Uceylîye ('Ucaylîya). — K, II, 271b — 280a; Z, s. 85; Zi, s. 243 — Kadirîye 'nin bir kolu olup, Abu 'l-'Abbās Aḥmed b. Mūsā b. 'Ucayl al-Ẕuvālī al-Yamanī (ölm. 690=1291) 'ye nisbet edilmiştir.

Ülvânîye ('Ulvāniya). — Z, s. 89 — Şafī al-Dīn Aḥmed b. Ulvān al-Yamanī 'ye nisbet olunmuştur.

Ülvânîye ('Ulvānîya). — O[1]; Z—XVI. asırda, Türkler tarafından VIII. asırda yaşamış Ciddeli bir velîye nisbet edilmiş bir tarîkat.

Ümmî Sinânîye (Ummī Sinānîya).— K— Sinânîye.

Ürâbîye ('Urābîya).— U[27]; S[9]—Kadirîye 'nin bir kolu (XVI. asır).

Üreyfîye ('Urayfîya). —K, II, 272a—273a— İbn al-'Urayfa al-Sanhājī al-Andalusī diye tanınan Abu 'l-'Abbās Aḥmed b. Muḥammed b. 'Aṭā' Allāh 'a nisbet edilmiştir.

Üşeykîye ('Uşayḳiya). — Şaṭṭārîya 'nin Hindû kolu olup, Abū Yazīd 'Işḳī (ölm. XV. asır) 'ye nisbet edilmiştir.

Üveysîye (Uvaysîya). — K, I, 103a—105b; Z, s. 24 — 29; Zi, s. 173; U[2]; S[2]; G[40]; R[4] — Sun'î bir isnadla tâbiînden Üveys-i Karanî 'ye nisbet edilmiş bir tarîkat.

Vahdetîye (Vaḥdatîya). — P[5] — Râfizî = Vücûdîye=Hâtimîye Vâris Alişâhîye (Vāriş 'Alişāhiya). — Hindistan 'da Oudh 'da kurulmuş (XIX. asır sonu) bir müslüman Hindû tarîkati.

Vefâ'îye (Vafā'îya). — K, III, 221b—225b; R[7] — Şâzilîye 'nin Suriye-Mısır kolu (müessisinin ölm. 760=1358).

Vefâ'îye (Vafā'îya).— K, III, 225b—246b; Z, s. 108 — Şâzilîye 'nin bir kolu olup, Abu 'l-Ḥasan 'Alī b. Muḥammed Vafā' al-Anṣārī al-Ḥasanī al-Ḳuraşī (ölm. 807=1404/1405) 'ye nisbet olunmuştur.

Vusûlîye, Vuṣūlîya). — P[1]— Râfizî bir tarîkat.

Yâfi'îye (Yāfi'îya). — K, III, 263a—265b — Kadirîye 'nin bir kolu olup, 'Afīf al-Dīn Yāfi'ī (ölm 768=1367) 'ye nisbet edilmiştir.

Ya'izzîye (Ya'izziya). — K, III, 266b—270a; Zi, s. 234— Magribli Abū Ya'izz Cavād (?), b. Maymūn al-Hazmīri al-Hankūrī 'ye nisbet edilmiştir.

Ya'kubîye (Ya'ḳūbîya). — Z, s. 111 — Hızırîye 'nin bir kolu olup, Harrâzîye de denilir.

Yemânîye (Yamāniya). — K, III, 269a—bk. Esedîye.

Yesevîye (Yasaviya). — K, III, 265b—267b— Türkistan 'da Hâcegân 'ın bir kolu olup, Aḥmed Yesevî (ölm. 562=1166) 'ye nisbet edilmiştir.

Yigitbaşîye (Yigitbāşîya). — O[23] — bk. Ahmedîye.

Yûnusîye (Yūnusiya). — K, III, 269a — „Suriye 'de bir göçebe tarîkat" olup, Şaybānī (ölm. 619=1222) tarafından kurulmuştur.

Yûsufîye (Yūsufîya). — R[12] — Şâzilîye 'nin Milian 'daki Magrib kolu (XVI. asır).

Zâhidîye (Zāhidîya). — K, II, 70a—71b—Eberîye 'nin bir kolu olup, Tāc al-Dīn İbrāhīm al-Zāhid al-Gilānī (ölm. 690=1291) 'ye nisbet olunmuştur.

Zehebîye (Ẕahabîya). —T[6]— Ḥvāca İsḥāḳ al-Ḫatlānī (ölm. IX. asır sonu) 'ye nisbet edilmiştir.

Zenfelîye (Zanfalîya).— Z, s. 61; Zi, s. 202— Ahmedîye 'nin bir kolu olup, 'Alī Zanfal al-Labīdi al-Aḥmedī 'ye nisbet edilmiştir.

Zerkûbîye (Zarkūbîya).— Z, s. 61; Zi, s. 202 —Şihâbîye 'nin bir kolu olup, 'Izz al-Dīn Abū Muḥammed Mavdūd b. Muḥammed al-Mu'īn al-Zarkūb 'a nisbet edilmiştir.

Zerrûkîye (Zarrūḳiya).— K, 71b—100b; Z, s. 61; Zi, s. 201; U[19]; S[15]; R[10]—Şâzilîye 'nin Fas kolu olup, Abu 'l-'Abbās Aḥmed Zarrūḳ (ölm. 899=1493) 'a nisbet edilmiştir.

Zeyla'îye (Zayla'îya).— K, II, 101b—102a; Z, s. 63; Zi, s. 237— Kadirîye 'nin bir kolu olup, Şafī al-Dīn Aḥmed b. 'Omar al-Zayla'ī 'ye nisbet edilmiştir.

Zeynîye (Zaynîya).— K, II, 102a—126a; O[16]— Sühreverdîye 'nin Bursa 'daki Türk kolu olup, Zayn al-Dīn-i Ḫvāfī (ölm. 838=1434/1435) 'ye nisbet edilmiştir.

Ziyânîye (Ziyānîya).— R[28]— Şâzilîye 'nin Magrib kolu (XIX. asır).

Zührîye (Zuhrîya).— K, II, 100b—101b; Vh, s. 101 v.d.—Halvetiye 'nin Sinânîye kolundan Muslihîye 'nin bir kolu olup, Kayserili Aḥmed Zührî (ölm. 1157=1744) 'ye nisbet edilmiştir.

Züreykîye (Zurayḳiya)=Zaraḳîya.— P[4]—Râfizî bir tarîkat (Tahānavī, *Kaşşāf iştilāḥāt al-funūn*, nşr. Sprenger, Kalküte, 1862, I, 637, 669).

Bibliyografya: Belli-başlı kaynaklar, verilmiş olan tarîkatler listesinin başında gösterilmiştir. Bunlara şu eser ilâve edilebilir: G. Pfannmüller, *Handbuch der Islam Literature* (Berlin, 1923), s. 292—315 'teki yazı.—Ayrıca krş. madd. BEKTAŞ, DERKÂVA, DERVİŞ, ZİKR, FÜTÜVVET, GÜLŞENİ, HALLÂC, İSAVİYE, KALANDERİYE, SA'DİYE, SÂLİMİYE, SENÛSİYE, ŞADD, ŞÂZİLİYE, ŞATH, ŞETTÂRİYE...

(LOUIS MASSIGNON.)

(Bu madde TAHSİN YAZICI tarafından geniş şekilde tâdil ve ikmâl edilmiştir.)

TARÎM. [Bk. TERÎM.]

TARİM. [Bk. TERÎM.]

TARKİB BAND. [Bk. TERKİB-İ BEND.]

TÂROM. [Bk. TARIM.]

TARRAGONA. Arapça şekli Tarrāḳūna olup, İspanya'nın şimâl-i şarkîsinde, Akdeniz kıyısında, aynı adlı eyâletin merkezi olan 47.100 (1969) nüfuslu küçük bir şehir. Bu şehir, İspanya 'daki Roma hâkimiyetinin merkezlerinden biri ve Augustus 'tan îtibâren de, *Hispania Tarraconensis* eyâletinin merkezi olan eski *Tarraco* 'nun içkalesinin yerini işgal eder. Şehri ele geçiren müslümanlar eski adını muhâfaza ettiler; 724 'te yağmaladıktan sonra, burayı müstakil Kurtuba Emevî emirliği devâmınca ellerinde tuttular. Fakat bu müddet içinde burayı bir defa Akitanyalı Louis 'den, bir kere de Katalonya prensi Ramon Béranger 'den geri almak zorunda kaldılar. Şehir, 1220 'de Alphonso el Batellador tarafından kat'î olarak müslümanların elinden alındı.

Arap coğrafyacıları (Gırnata için olduğu gibi), Tarragona için de bâzan „Yâhudi şehri" lekabını kullanmışlardır ki, bu hâl, şehir nüfusunun mühim bir kısmını mûsevîlerin teşkil et

tiğini göstermektedir. Tarragona katedralinin keşişhânesinde, mermerden oyulmuş, ʿAbd al-Raḥmān III. adını ihtiva eden ve 349 (960) tarihini taşıyan bir kitâbe ile birlikte oyuk şekilde bir sağır revak bugüne kadar muhâfaza edilmiştir.

Bibliyografya: al-İdrīsī, *Ṣifat al-Andalus*, s. 191—231; Abu 'l-Fidā', *Taḳvīm al-buldān* (nşr. Reinaud), II, 37 ve 261; Yāḳūt, *Muʿcam al-buldān*, bk. mad.; E. Fagnan, *Extraits inédits relatifs au Maghreb* (Cezayir, 1924), bk. fihrist; İbn ʿAbd al-Munʿim al-Ḥimyarī, *al-Ravż al-miʿṭār fī ʿacā' ib al-aḳṭār*, nr. 76; G. Marçais, *Manuel d'art musulman*, I, 260.

(E. LÉVI-PROVENÇAL.)

TARRĀḲŪNA. [Bk. TARRAGONA.]

ṬARSŪS. [Bk. TARSUS.]

TARSUS. Türkiye'nin Akdeniz bölgesinde, Adana havâlisinde İçel (Mersin) vilâyetinde kaza merkezi şehir (57.855 nüfus). Tarsus, Adana ovasının cenûb-ı garbîsinde, Toros dağları önündeki tepelerin kenarına uzak olmayan bir yerde, deniz seviyesinden 20—24 m. yüksekte bulunur. Eski çağda Kydnos (Cydnus) adını taşıyan ve o zamanlarda şehrin içinden geçen Tarsus çayı (Orta-çağda *Nahr Baradîn*, zamânımızda bâzan *Berdan* suyu veya *Karasu*) şimdi şehrin şarkından geçmekte ve bu kesimde konglomera kayaları üzerinden atlayarak güzel bir çağlayan meydana getirmektedir. Tarsus, Mersin'i Adana'ya bağlayan kara-yolu ve demir-yolu üzerinde, vilâyet merkezine 27, Adana'ya 42 km. uzaklıktadır. İç Anadolu'yu Adana ovasına birleştiren ve Gülek (Külek) boğazında Toros dağları arasından geçen yol, Tarsus'un 3 km. şarkında, Çakıt boğazı tünellerini boylayan demir-yolu da 16 km. şarkında (Yenice'de) ovaya iner. Böylelikle Tarsus, kuruluşundan beri, Anadolu içlerinden gelen büyük münâkale damarının Adana ovası ağzında bir ticâret ve korunma kapısı hizmetini görmüş, ayrıca bütün İlk-çağ boyunca, şimdikinden farklı coğrafya şartları içinde, te'sir sâhası geniş bir ticâret limanı rolünü de oynamıştır.

Tarsus, Anadolu'nun en eski beldelerinden biri olmakla kalmayıp, eskiden beri kurulduğu yeri ve adını da değiştirmeyen bir şehir olmuştur. Şehrin cenup tarafında ova zemininden 20 m. kadar yüksekliği olan ve halk tarafından Gözlü Tepe denilen yerde, ilk yerleşme nüvesinin kurulmuş olması muhtemeldir. Şehir, tarihe ilk olarak Tarsos (Ταρσός) adıyla geçmiş, bu ad Lâtince'de Tarsus olmuş ve zamânımıza kadar da gelmiştir; bu adın menşe'i bilinmemekte ise de, Grek aslından iştikak etmediği anlaşılıyor; bâzı yazarlar buna Sâmî bir asıl izâfe ediyor; fakat bunun Anadolu tanrılarından Tarku'ya bağlanması da mümkün görülmektedir. Tarsus'u, bir şehir olarak, kimin kurduğu da bilinmemekte, sâdece çeşitli efsâneler ileri sürülmektedir. İslâm an'aneleri arasında Tarsus'un, Âdem'in oğlu Şît tarafından kurulduğu, kabrinin de burada olduğu efsânesi yer alır. Bir rivâyet, şehrin kurucusu olarak Perseus'u, bir başkası Herakles'i gösterir. Her mühim şehrin menşe'ini bir Grek göçmen kafilesine bağlamaya hevesli olan Yunanlılar arasında, Tarsus'un Argos'tan gelenler tarafından kurulmuş olduğu da ileri sürülmüştür. Yazılı kaynaklar arasında fazla yaygın olan bir rivâyete göre de, Tarsus Âsûrî hükümdârı Sardanapal tarafından kurulmuştur: Yunan ve onlardan naklen Lâtin tarihçilerinin yazdıklarına göre, Sardanapal'ın Tarsus'un cenûb-ı garbîsinde denize yakın bir yerdeki Anchialos (şimdiki Karaduvar köyü yerinde)'ta olduğu ileri sürülen mezarının kitâbesinde „Tarsos ile Anchialos'un Sardanapal tarafından (bir günde!) kurulmuş olduğu" yazılı imiş. Gerçek olan, Grekler, buraya ne zaman gelmiş olurlarsa-olsunlar, Tarsus'un yerinde bir iskân merkezi bulmuş olmalarıdır. Muhtemel olarak tarih öncesinde Adana ovasına gelen insanlar, Tarsus'un yerinde bir tümülüs meydana getirmişler ve daha sonra burası müstakbel şehre çekirdek hizmetini görmüştür.

Âsûrî hâkimiyetine giren ve bir ticâret merkezi olarak Fenikeliler ile temas kuran Tarsus, daha sonra Pers hâkimiyetine geçmiştir. Büyük İskender 333 (m. ö.) yılında Tarsus üzerine yürüyünce, İranlılar şehri yakıp-yıkmaya niyetlendilerse de, İskender'in hızla yetişmesi, şehri kötü âkıbetinden kurtarmıştır: yaygın bir rivâyete göre, İskender yıkanmak için girdiği Kydnos'un soğuk sularında hastalanıp ölümden güç kurtulmuş. İskender'den sonra Tarsus, bütün Kilikya ile berâber Selevkos'un payına düştü. Bu sırada şehre Antiocheia da denildi. Bir aralık Mısır hâkimiyetine geçti (m. ö. 246) ise de, geri alındı. Nihâyet 66 (m. ö.)'da Kilikya, Roma vilâyeti olunca Tarsus da bunun merkezi oldu. Strabon (XIV, 672 v.d.) kendi devrinde Tarsus'taki hayatın bir tablosunu çizerken burada yetişmiş filozoflar, dilciler ve şâirleri zikreder. O sırada Tarsus'ta Yahudiler de vardı: bunlar arasında, mütevâzı bir zenâat sâhibi muhitten yetişmiş olduğu hâlde hıristiyanlığın yayılmasında en büyük hizmeti görmüş bulunan Havârî Paulus ön sırayı alır. Hıristiyanlık bu çevreye çabuk yayıldı. Tarsus metropolit ve piskoposları ru-

hânî meclis zabıtlarında zikredilir. Esâsen asırlardan beri Tarsus canlı bir ticâret merkezi idi. Helenistik devirde fikir hayatının mühim bir merkezi rolünü oynuyordu. Kilikya'nın bilgi merkezi ve bilginler şehri sayılırdı. Kydnos çayı buraya kadar gemilerin işlemesine elverişli idi. Kydnos, şehrin ortasından geçerdi; Kleopatra, Marcus Antonius'un refâkatinde, buraya yaldızlı bir kadırga ile gelmişti. Şehir tahkim edilirken Tarsus çayının kanallarından, surların önündeki hendekleri doldurmak için faydalanılmıştı. Bununla berâber akar-suyun taşmaları sırasında şehre zarar verdiği de oluyordu. Prokopios, Toros karlarının erimesinden ileri gelen bir taşma sırasında köprülerin yıkıldığını anlatır. Bunun üzerine Justinianus, akar-su için yeni bir yatak kazılmasını emretti. Bununla berâber, şehri susuz bırakmamak için kanallar açıldı. Fakat akarsuyun durumu vakit-vakit tedbir alınmasını gerektiriyordu ki, bunlardan sonuncusu (Türkiye Cumhuriyeti devrinde, 1939'da şehrin 5 km. şimâl-i şarkîsinde yapılan „regülâtör" ve kanallar dışında), Abbâsî halîfesi Hārūn al-Raşīd devrine rastlar. İlk-çağda Tarsus çayının ağzı şimdikine göre daha içeride bulunuyordu ve şehrin hemen cenûbunda da Rhegma gölü vardı. Çayın ağzından giren gemiler, adı geçen gölün kıyısındaki iskelelere yanaşırlardı. Şehrin yanıbaşında, gemi kızakları bulunurdu, buralarda tekneler yapılır veya tâmir edilirdi. Kum ve çamur birikmesi yüzünden gölün önü zamanla tıkandı ve haritalarda göl veya bataklık olarak yakın zamanlara kadar gösterilen bu durgun su alanı, sonunda, hemen tamâmiyle doldu. XX. asır başındaki yıllarda yayınlanmış Adana vilâyeti *Sal-nâme*'lerinde „kasabanın havasını bozan cenûb-ı garbîdeki sazlık" diye bahsedilen gölün yeri, bugün hemen tamâmiyle sebze bahçeleri tarafından işgal edilmiştir.

Tarsus'un târihi, müslümanlığın doğmasından pek kısa bir müddet sonra çok hareketli bir safhaya girdi. İki imparatorluğun temas sâhasında bulunan şehir, bir müddet elden-ele geçti. Sözü geçen imparatorlukların zayıf düştükleri sırada, mahallî kuvvetlerin, hattâ bâzan çetelerin tecâvüzüne uğradı. Zaman-zaman kalkınmakla berâber, defalarca yakılıp-yıkıldı, zelzele ve vebâ salgınları gibi âfetlere de uğradı. Osmanlı devrinde tekrar huzûra kavuşmakla berâber, önce Adana'nın, sonra da Mersin'in rekabetiyle karşılaştı, ancak son yıllarda tekrar gelişme imkânını buldu.

Müslümanlığın doğuşundan sonra, çok geçmeden bu havâli islâm kuvvetlerinin hücûmuna uğradı ve fethedildi. Balāẕurī (*Futūḥ*, nşr. de Goeje, s. 164), Abu 'l-Ḫaṭṭāb al-Azdī'ye göre, Araplar, Tarsus'u Abū ʿUbayda yahut onun kumandanlarından Maysara b. Masrūḳ eliyle 16 (637) yılında zaptettiler (Caetani, *Annali dell' Islam*, III, 805). Muʿāviya, 25 h. yılındaki ʿAmmūriya seferinde, Antakya ile Tarsus arasındaki bütün kalelerin terkedilmiş olduğunu gördü: Herakleios, Arapların yaklaşması üzerine buraları boşaltıp tahrip ettirmişti; başka bir rivâyete göre, bizzat Muʿāviya, Daravlīya (Eskişehir) seferi dönüşünde (31=651/652) Antakya'ya kadar olan Bizans kalelerini yıktırmıştı. Emevîler, Tarsus'u, Roma imparatorluğu hudûdundaki başka şehirlerle berâber yeniden tahkim ettiler. Bu şehirlere sonradan *al-ʿawāṣim* „koruyucu şehirler" denildi. Önceleri bunlar daha şimâlde bulunan *Cund*'un bir cüz'ünü teşkil etmekle berâber, Hārūn al-Raşīd tarafından ondan ayrıldı. Bütün bu devre içinde Tarsus elden-ele geçti ve bilhassa ticâret merkezi olan şehir, bundan fazla zarar gördü. Msl. 65 (684/685)'te Konstantinos IV. Pogonetos, Kilikya kalelerinin bir kısmını ele geçirmiş, fakat bunlar 84 (703)'te geri alınmıştı. Savaş yıllarında Tarsus toprakları bâzan müslüman, bâzan Bizanslı çetelerin akınlarına uğruyordu. Halk da bunların elinden kurtulmak için dağlara kaçıyordu. Bu yüzden şehirler kimin elindeyse, sâhiplerinin korunmak için buralara asker yerleştirmesi gerekiyordu. 162 (779)'de Ṭayyī Ḥassān b. Ḳaḥtaba'nın halîfe al-Mahdī'ye yaptığı bir tasvîre göre, Tarsus bir harâbe hâlindeydi ve buranın nüfûsu 10.000 civârında olmalıydı. Daha sonra Hārūn al-Raşīd, Bizanslıların şehri yeniden inşâ ve tahkîm edeceklerini öğrenince, onlardan daha önce harekete geçilmesini istedi. Tarsus, 172 (788)'de tekrar inşâ olundu ve şehre müslümanlar yerleştirilerek bir de câmi yapıldı. 188 (804)'de Bizanslılar bölgeye akınlar yapıp, Tarsus halkını esir alarak götürdüler. Bundan sonra halîfe, Bizanslılar üzerine yürüyüp onları püskürttü (Süryânî Mihâil, III, 16). Savaşlar bir müddet sona erdiyse de, halîfe al-Maʾmūn, 215 (830) yazında tekrar harekete geçti, imparator Theophilos, 216 (831) yılında buna karşılık teşkil etmek üzere Tarsus topraklarına akınlar yaptı. Bilindiği gibi al-Maʾmūn Tarsus'ta hastalanarak ölmüş (833) ve bu şehre gömülmüştü. 292 (904/905)'de Andronikos, Maraş üzerine yürüyünce al-Maṣīṣa (Misis) ve Tarsus askerleri ona karşı geldiler ise de, mağlûp oldular ve reîsleri Abu 'l-Ricāl b. Abī Bakkār öldü (Ṭabarī, III, 2251; İbn al-Aṯīr, VII, 371). Bu hâdiselere rağmen Tarsus, müslümanlığın mühim bir kalesi ve ticâret şehri olarak gelişmişti. Çevresindeki zengin topraklardan bol mahsûl alınıyordu

Hıristiyanlarla cihad için buraya gelip yerleşenlere yardım ediliyordu. Mas'ūdī, şehrin önceden 8.000 kişilik muhâfız kuvveti bulunduğunu ve bir kapısına *Bāb al-Cihād* denildiğini (çünkü buradan küffâra karşı savaşa çıkılırdı) söyler. 340 (951)'ta İṣṭaḫrī, Tarsus'tan bahsederken, şehrin iki katlı bir suru olduğunu ve muhâfızlarının yaya ve atlı olarak 100.000'i bulduğunu söyler. İbn Ḥavḳal, bu bilgileri tekrar eder ve ayrıca şehirde islâm memleketlerinden gelen mü'minlerin „*dār*(ev)" ları olduğunu, bunlara harpte ölünceye kadar müslüman ülkelerinden yardım yapıldığını, şehirde bilgi sâhibi insanların da çok olduğunu söyler. Ancak İbn Ḥavḳal'in eseri, şehrin imparator Nikephoros tarafından alınmasından sonra yazıldığına göre, tasvîri o sıradaki durumu aksettirmemekte, daha eski bir kaynaktan alınmış bulunmaktadır. Buna karşılık sağlam bilgi sâhibi Muḳaddasī, Tarsus hakkında bilgi vermeyeceğini, çünkü o sırada şehrin Romalılar elinde olduğunu söylemektedir.

269 (882)'da İbn Ṭūlūn *'avāṣim* bölgesini ele geçirmişse de, hâkimiyeti uzun sürmemiştir. IV. (X.) asır ortasında Sayf al-Davla Suriye'nin şimâlini ele geçirdiği sırada Tarsus da Hamdânîlere geçmiş oldu (344=955/956; krş. Freytag, *ZDMG*, XI, 193). Fakat az sonra imparator Nikephoros hücûma geçerek 352 (963)'de Adana'yı ve çok geçmeden de, al-Maṣīṣa'yı zaptetti. İmparator tarafından alınan ve sayıları 200.000'i bulduğu söylenen esirler, kardeşi Leon'un kuşattığı Tarsus şehri surları önüne, halkı korkutmak için götürüldü (Freytag, *ZDMG*, XI, 207). Tarsus Bizanslıların eline geçince (965) şehrin kapıları yaldızlatılarak diğer zafer ganimetleriyle berâber İstanbul'a gönderildi, câmiler yıktırıldı, meydanlarda *Kur'an*'lar yakıldı. Hıristiyanlığı kabûl etmeyen veya cizye ödemeyenler şehri terketmeğe zorlandı. Böylelikle Tarsus için uzun sürecek hemen-hemen kesintisiz bir hıristiyan hâkimiyeti devri başlıyordu. 1042'ye doğru imparator Konstantinos Monomakhos, Arkruni hânedânından Apelgarib'i Kilikya'ya vâli gönderdi (Saint Martin, *Mémoire sur l'Arménie*, I, 199). 1085'e doğru Tarsus arâzisi, Philaretos Brachomios'un idâresinde bulunuyordu.

Haçlıların gelmesinden az önce Selçuklular Adana bölgesinin başka şehirleri gibi, Tarsus'u da ele geçirdiler (Süryânî Mihâil, III, 179). 1097'de Tankred kumandasındaki Franklar Adana ovasına girdi. Zaptedilen toprakları imparator adına teslim almak üzere Haçlı ordusu ile berâber gelen Bizanslı kumandan Tatikios 1098'de onlardan ayrılarak *Tursol* (Tarsus), *Mamistra* (Misis) ve *Addana* (Adana) şehirlerini Bohemond'a verdi (Raymond d'Agiles: Bongars, *Gesta Dei per Francos*, Hannover, 1911, s. 146). Bohemond Tarsus'u diğer şehirler ile berâber ancak ağustosta teslim aldı (Guillaume de Tyr, VII, 2). Haçlılar devrinde Tarsus ile berâber *'avāṣim*, Antakya prensliğine bağlandı. İdrîsî, Tarsus'u o sırada çevresi çok münbit olan çift surlu büyük bir şehir olarak tasvîr eder. Bir müddet sonra şehir yeniden Bizanslıların eline geçti. Tankred, Misis'i 1101'de tekrar aldı ise de, 1103'te esâretten dönen Bohemond'a Tarsus, Adana ve Anazarba'yı geri vermek zorunda kaldı (Guillaume de Tyr, göst. yer). Ertesi yıl Bizans kumandanı Monastras Longinias, Tarsus ve diğer şehirleri Bizans adına zaptetti. 1132/1133'te Rupen hânedânından Levon I., Misis'i Rumlardan aldı. Tarsus da onun eline düşmüş olmalıdır. 1137 yılında imparator Joannes, Levon'a karşı harekete geçerek Tarsus, Adana ve Misis'i geri aldı ve Levon'u esir edip İstanbul'a götürdü. Macar kıralı Koloman'ın torunu Koloman'ı Kilikya'ya vâli gönderdi. İmparatorun halefi Manuel I. Komnenos 1152'de, Andronikos Komnenos'u Tarsus'a vâli tâyin ederek isyan etmiş olan Levon II.'un oğlu Thoros III.'a karşı gönderdi. Vâli bir baskına uğrayınca, Ermeniler Kilikya'nın büyük bir kısmına hâkim oldular. İmparator Selçuklulara baş vurdu. Kılıç Arslan II., Ermenilerin kendisine tâbiyetini ve imparatordan aldıkları toprağı geri vermelerini sağladı (1153). Bir zaman sonra (1159) Manuel bir ordu ile Kilikya'ya girince, önce dağlara çekilen Thoros, bilâhire imparatorla anlaşarak Adana ovasının şark kesimine (Misis, Anazarba) hâkim oldu. Thoros'un ölümünden sonra yerine geçen kardeşi Mleh, müttefiki Nūr al-Dīn'in yardımı ile 568 (1172/1173)'de Tarsus'u, Adana ve Misis ile berâber Bizanslılardan almayı başardı (İbn al-Aṯīr, XI, 255). 1190'da imparator Friedrich Barbarossa, Kalykadnos (Göksu)'u geçerken boğularak ölünce, ordusunun bir kısmı Tarsus'tan geçip Antakya'ya teveccüh etti. 1198'de Levon II. Tarsus'ta Ermeniye tacını giydi (daha önce sâdece baron ünvânını taşıyordu), fakat pâyitahtını buradan Sîs'e taşıdı. Levon II.'un ölümünden (1219) sonra Antakya'daki Raymond Rupen Ermeniye tahtını ele geçirmek istedi ve Tarsus'u zaptetti ise de, düşmanları tarafından esir alındı. Yāḳūt'un ifâdesine bakılırsa, kendi zamanında (VII. = XIII. asır başı) Tarsus Bizanslıların elinde idi; hiç değilse bir aralık onların eline geçmişti. Bu müellif de, çifte duvarlı surdan, bunların etrafını kuşatan geniş hendekten ve şehrin altı kapısından bahseder. Ermenie kıralliğının yen parlak devri Hetum I. (1219—1270) zamânına rastlarsa da, devrin sonuna doğru durum bozuldu. Memlûk sultanı Baybars, 664 (1266)'te Adana bölgesine, kendine karşı baş-kaldıran Hetum üzerine bir ordu gönderdi ve daha sonra Sayf al-Dīn Ḳalā'ūn şehri ele geçirdi (al-Maḳrīzī, trc. Quatrèmere, I/II, 34 v. d.). 673 (1275)'te Baybars, Hetum'un oğlu Levon III.'a karşı yürüyerek Korikos'a kadar bütün Kilikya'yı tahrip etti. 1297/1298, 1322, 1334/1335 1373/1374 tarihlerinde Kölemen hücumları tekrarlandı. Gerçekte Adana-Maraş bölgesinde esas itibâriyle Memlûklere tâbiyeti kabûl etmiş olan, fakat fırsat düştükçe kendi hesaplarına hareket etmekten çekinmeyen Ramazan-oğulları (Tarsus-Adana) ve Dulkadır-oğulları (Maraş)'nın hâkimiyeti ağır basmaya başlamıştı. Üç-Oklu Türkmenlerinin Yüregir kolundan olan Ramazan-oğulları, XIII. asırda Anadolu'ya gelmişler, bir kısmı sultan Baybars tarafından şimâlî Suriye'ye yerleştirilmişlerdi. Haçlı kalıntılarının tasfiyesinde mühim rol oynayan Ramazan-oğulları, Ermeniye kıralliği zayıfladıkça, Adana bölgesine yayıldılar. Memlûkler, Türkmenlerin başarılarından faydalanarak 761 (1359/1360)'de Haleb vâlisi Emir Bek-Demir (al-Ḥvārizmī) kumandasında gönderilen kuvvetlerle Tarsus ve Adana'yı zaptettiler. Ermenilerin elinde kalan Misis ve Anazarba da 1374 veya 1375'te ele geçirildi. Osmanlı hâkimiyeti sırasında Tarsus sancağının kazaları arasında sayılan Kusun (Tarsus'un şimâl-i garbîsinde), Ulaş (bunun garbında), Kuş-Temur (Tarsus-Adana arasında), Elvanlu ve Gökçelü adları Ramazan-oğullarını meydana getiren Yüregir aşiretine mensup âilelerin adlarından türemiştir. IX. (XV.) asır başlarında Adana ovası Ramazan-oğulları tarafından idâre edilmekle berâber, bunlar Memlûk sultanlarına tâbi bulunuyorlar, hattâ Memlûkler Sîs, Adana ve Tarsus gibi şehirleri doğrudan-doğruya idâreleri altında muhâfaza ediyorlardı. Ḫalīl al-Ẓāhirī'nin bu sırada Tarsus'un Haleb'e bağlı bulunduğunu söylemesi bu durumla ilgilidir. Memlûkler adı geçen şehirlerde kuvvet bulundurarak Üç-Okları murâkabeleri altında tutuyorlardı. Fakat, Torosların ötesinde kuvvetli bir Karamanlı devletinin meydana çıkması ve onların ardından da Osmanlıların görünmeleri, Adana ovasındaki şehirlerin sözü geçen asırda yine elden-ele geçmesine yol açtı. 818 (1415)'de Ramazan-oğlu Ahmed Bey, 7 aylık bir kuşatmadan sonra Tarsus'u Karamanlılardan alıp, hutbeyi Memlûk sultanı Mu'ayyad adına okuttu ve oğlu İbrahim'i Tarsus'un idâresine me'mur etti. Bir müddet sonra, Ahmed Bey'in ölümü üzerine, İbrahim Bey onun yerini aldı. Bu sırada Karaman-oğlu Mehmed Bey'i tekrar Tarsus'da görüyoruz. Fakat Malik Mu'ayyad'in kendine karşı harekete geçtiğini görünce, Mehmed Bey ona itâat ile Tarsus'un anahtarlarını teslim etti (820=1417). Memlûk sultanı Tarsus'a nâib olarak Emir Şâhin'i gönderdi. Bunun üzerine Karaman-oğlu Mehmed Bey, Emir Şâhin'in halka zulümde bulunduğunu bahâne ederek, ertesi yıl tekrar hücûma geçti ve bu sefer Ramazan-oğlu İbrahim Bey de onunla iş-birliğinde bulundu. İbrahim Bey'in Tarsus'u kuşatması sırasında savaşa katılan Mehmed Bey hastalanıp çekilmekle berâber, oğlu Mustafa, kuşatmaya devam etti ve az sonra Tarsus onun eline geçti. Memlûk sultanı Şam vâlisini Tarsus üzerine gönderdi. Tarsus ve Adana, Mısırlılar tarafından geri alındı; bundan sonra Tarsus, Ayas ve Misis gibi şehirler doğrudan-doğruya Kahire'den gönderilen vâliler tarafından idâre edildi. Hicrî 860'a doğru Karaman-oğlu İbrahim Bey, Tarsus'u ele geçirdi. Şehri geri almak için Mısır sultanının gönderdiği Devâdâr Sungur, bu sefer Ramazan-oğullarından yardım görerek Karamanlıları yendi ve Tarsus tekrar Mısır hâkimiyetine geçti.

Bu sırada Osmanlı devleti Fetret devrinin buhranlarını atlatmış, Rumeli'ye kuvvetle yerleşmiş, Anadolu'daki kayıplarını geri almış, toprakları Toros dağlarına dayanmıştı. Bayezid II. devrinde, XV. asrın sonlarına doğru Osmanlılar Adana ovasına indiler. Adana, Tarsus ve diğer bâzı şehirler Karagöz Mehmed Paşa tarafından, mukavemet görmeden zaptedildi; Mûsâ ve Ferhad beyler Adana ile Tarsus'a muhâfız konuldular. Toros hudutlarını ve Adana ovasındaki müstahkem şehirleri Suriye'nin emniyeti için mühim bulan Memlûkler bu durumu harp vesîlesi saydılar; böylelikle 1485—1491'de Osmanlılar ile Memlûk devleti arasında savaş başladı. Memlûk kumandanı Emir Özbek, Adana ve Tarsus'u kuşatıp ele geçirdi ve muhâfızlarını öldürttü (1485). Her ne kadar Tarsus, Adana, Sîs ve Ayas 1488'de geri alındı ise de, aynı yılın ağustosunda Emir Özbek yine harekete geçti; Adana ile Tarsus arasında Ağa-çayırı savaşında Osmanlı kuvvetleri yenildi. Kuşatılan Adana 1489'da Mısırlılara teslim oldu. 1491 andlaşması ile, Haremeyn vakfı olan iki kale (Adana ve Tarsus) Memlûklere bırakıldı (Tafsilât için bk. M. C. Şehabeddin Tekindağ, *II. Bayezid devrinde Çukur-ova'da nüfûz mücâdelesi, İlk Osmanlı-Memlûklu savaşları, 1485—1491*, *Belleten*, 1967, XXXI, 345 — 373 + 5 belge).

XVI. asır başlarında Selim I.'in Kölemen devletine son vermesi üzerine Adana bölgesi

bütünüyle Osmanlı hâkimiyeti altına girdi. Bununla berâber Ramazan-oğlu hânedânı havâlinin idâresi başında bırakıldı: daha Merc Dâbık savaşından hemen sonra yapılan tevcihlerde, beylik, bu hânedandan Mahmud Bey'e verilmişti. 1526'da Adana'da ve Tarsus dolaylarında (bu sonuncu kesimde Yeğçe Bey) Safevî taraflısı ayaklanmalar, Adana beyi Ramazan-oğlu Pîrî Bey tarafından çabuk bastırıldı [bk. mad. RAMAZAN-OĞULLARI]. Tarsus, Kıbrıs'ın fethinden (1571) sonra meydana getirilen Kıbrıs eyâletine bağlı bir sancağa merkez oldu. Daha sonra bu sancak Adana eyâleti hudutları içine alındı.

XVII. asır ortalarında (1082 h.) Tarsus'tan geçen Evliyâ Çelebî, şehir ve çevresi hakkında etraflı bilgi verir. Meşhur seyyaha göre düz bir ova içinde, denizden bir saat uzakta olan Tarsus kalesi, yuvarlak biçimli olup çevresi 5.000 adımdır. *Cihannümâ*'da olduğu gibi, Evliyâ Çelebî, *Seyahatnâme*'sinde de, eski kaynaklarda görüldüğü şekilde, kalenin çift suru olduğu kaydedilir: Evliyâ Çelebî bunu „iki kat kal'a-i metîn" diye târif eder. Etrâfı hendekle çevrili olan kale içinde üç mahalleye bölünmüş üstü toprak damlı evler vardı; kalenin üç kapısı (garpta „İskele", şarkta „Adana" ve şimâlde „Bağ" kapıları) ve şimâl köşesinde de 500 adım çevreli bir kaleciği bulunuyordu. Mevcut 15 câmi içinde eski câmi, hicretten 300 yıl önce yapılmış kiliseden bozma bir yapı idi. Evliyâ Çelebî, Ramazan-oğlu İbrahim Bey (ölm. 997)'in yaptırdığı Nûr câmiinden hayranlıkla bahsetmektedir. Şehir halkının Türkmen asıllı olduğunu söyleyen seyyah, bütün sokakların kaldırımsız bulunduğunu, şehir halkının yaza doğru şehri tamâmiyle terkederek yaylaya çıktıklarını, bu sırada 5—10 adamın kale kapılarını kapatıp şehri muhâfaza ettiklerini de kaydeder. Tarsus çevresindeki toprakların çok verimli olduğunu bildiren seyyah, mahsûlleri arasında pamuk ve şeker kamışı ile berâber „tatlı limon ve turunç" u da sayarak zeytin, incir ve hurma yetiştiğini de söyler. Devrin hemen bütün başka kaynaklarında görüldüğü gibi, bu *Seyahatnâme*'de de, Eshâbülkehf [b. bk.]'in barınağının Tarsus yakınında „iki saat uzakta" bulunduğunu bildirir. Bugün de halk arasında, Toros eteklerinde Tarsus'tan ağzı görünen bir mağara böyle sayılmakta ve ziyâret edilmektedir. Yine Evliyâ Çelebî Tarsus'ta halife Ma'mûn merkadinden, Peygamber Dânîyâl ve Bilâl Habaşî makamlarından bahseder. Başka kaynaklarda ise, bunlara nebî Şît ve Lokman makamları ilâve edilir. Bu asırlarda Tarsus'un denizle doğrudan-doğruya münâsebeti kesilmiş olmalıdır: Şirâ Pîrî Reis, *Kitâb-ı bahriye*'sinde, Tarsus'un denizden 3 mil kadar geride bir ovada bulunduğunu, kasaba önünde akan suya „sandal ile" girildiğini, suyun ağzında bulunan hisar önünde 6 kulaç suda demirlendiğini kaydeder. XIX. asır ortasına doğru Tarsus, Charles Texier'ye göre, bölge içinde ticâretle uğraşanların yaşadığı tek faâl merkez durumunu muhâfaza ediyordu. Bu ise, şehrin denizle irtibatı olmasından ileri geliyordu. Tarsus tâcirleri, Anadolu içleri, Suriye ve Adalar ile münâsebet hâlinde idiler. Şüphesiz, İlk-çağda olduğu gibi gemiler artık Tarsus çayı ağzından girip şehre gelemezlerdi. Texier, denizin sığlaşmış olmasına rağmen, yarım asır önceye kadar gemilerin Kazanlı'da demirlemekte olduğunu, zamanında ise, gerçek limanın Zephyrium (şimdiki Mersin)'a taşınmış bulunduğunu kaydeder.

1832 temmuzunda Belen [b. bk.]'de Osmanlı kuvvetlerini mağlûp eden Mısırlı İbrahim Paşa, Adana havâlisini istilâ ettikten sonra Kütahya'ya kadar ilerledi. Varılan anlaşmaya göre, terkedilen Suriye ve Filistin'den başka Adana eyâletinin muhassıllığı da Mısırlılara bırakıldı (mayıs 1833). Bu hâkimiyet 1840'a kadar sürdü. Mısırlılardan öç almak üzere taarruza geçen Osmanlı kuvvetleri Nizib [b. bk.]'de mağlûp oldu (24 haziran 1839) ise de, garplıların tazyik ve teşebbüsleri üzerine, Mısırlılar yalnız Adana'dan çekilmekle kalmayıp, Suriye'yi de terkettiler (1840). İbrahim Paşa, Adana'ya girdiği sırada, Anadolu'ya göndermek üzere denizden getirttiği kuvvetleri ve malzemeyi Tarsus çayı ağzının garbında sığ bir köy kenarındaki Yeniköy'den karaya çıkartmıştı.

XIX. asrın ikinci yarısında Adana ovasında pamuk ekimi gelişmiş, pamuk ihracâtı da yıldan-yıla artmıştı. Bununla berâber, ticârî faâliyetler Tarsus'tan Mersin'e geçtiği için, daha önce Tarsus'ta bulunan bâzı konsolosluklar da Mersin'e taşınmıştı. Cuinet'ye göre, 1890'da şehrin nüfûsu kışın 16.000—18.000 (8.000—10.000 'i müslüman)'e varıyor, yazın ise, şehirde ancak 350 Rum ve 250 Ermeni âilesi kalıyordu. Şehir eski Tarsus'un ancak dörtte biri kadar yer kaplıyordu. Tarsus eski ehemmiyetini kaybetmiş olmakla berâber, ticâreti hâlâ oldukça canlı idi. XX. asır başında buraya gelmiş olan F. Schaffer, şehirde 20.000 kadar nüfus bulunduğunu, hâkim unsurun Türklerden meydana geldiğini, fakat ticâretle geçinen nüfus içinde çeşitli zümrelerin temsil edildiğini söylemektedir. Adana vilâyeti *Sâl-nâme*'si Tarsus'ta 7 câmi, 110 mescit, 36 medrese, 5 tekke, 8 kilise, Amerikan misyonerlerine âit bir mektep, 1297 dükkân, 11 debbaghâne, 2 hamam, 18 han, 9 pamuk (çırçır) ve 1 iplik îmâlâthânesi bulunduğunu, çevrede buğday, arpa, yulaf, susam, pamuk, ipek kozası, ak-darı, mısır, nohut, mercimek, zeytin, portakal, turunç, limon, bâdem, elma, armut, şeker-kamışı ve sebze yetiştirildiğini, kilim, seccâde ve hamam takımları dokunduğunu kaydeder. Bu sıralarda Tarsus'un nüfus kaybetmemekle berâber, Mersin'in gölgesinde kaldığı görülmektedir: 1268 (1852) yılına kadar Tarsus kazası içinde bir köy olan Mersin, o tarihte nâhiye merkezi olmuş ve 1281 (1864)'de ayrı bir kaza meydana getirmiş, nihâyet 1305 (1888)'te Mersin sancak merkezi hâline getirilmiş, Tarsus da ona bağlanmıştır. Bundan sonra, Cumhuriyet devrinde Mersin vilâyet merkezi olunca (bugünkü İçel vilâyeti), Tarsus kazası da eski idarî durumunu muhâfaza etmiştir.

Birinci Dünya harbi, Osmanlı devletinin yenilmesi ile sona erince, Adana ovasının bütün şehirleri gibi Tarsus da Fransız işgâli altına girdi. Bu işgal 17. XII. 1918'den, 27. XII. 1921 tarihine kadar devam etti. Sonunda, varılan anlaşma üzerine, Fransızlar milis kuvveti olarak kullanmış bulundukları Ermenileri de alarak çekildiler. Rumlar da Yunanistan Türkleri ile mübâdele edildiler. Türkiye Cumhuriyeti'nin 1927'de yaptırdığı ilk nüfus sayımında Tarsus'un nüfûsu 21.832 olarak tesbit edilmişti. Bu sayı önce yavaş bir artma göstererek 1950'de 33.704 olmuş, sonra daha hızlı bir artışla 1960'ta 51.184 'e yükselmiş, 1965'te de 58.000'e yaklaşmıştır. Bu artışla berâber, Tarsus çevresinde zirâat gelişmiş (sulama kanalları, pamuk, turfanda sebze, meyva v.b.), sanâyi faâliyetleri artmış (pamuk, çırçır ve prese fabrikaları, iplik ve dokuma fabrikaları, boya ve çimento v. s.), ticâret çok canlanmış, şehrin imâr planı 1938'de Hermann Jansen tarafından hazırlanmış, temiz su ve aydınlanma ihtiyaçları iyi bir şekilde karşılanmış, şehir yolları tanzim edilmiş, parklar meydana getirilmiştir.

Bugünkü Tarsus'ta eski çağdan kalma ehemmiyetli eserlere pek rastlanılmamaktadır. Son yıllarda en dikkat çekici kalıntılar Gözlü Kule yığma tepesinde yapılan düzenli kazılarda elde edildi. Amerikalı arkeolog Hetty Goldman tarafından 1934'te başlanan ve ikinci Dünya savaşından sonra 1949 'a kadar sürdürülen araştırmalar neticesinde tarih-öncesinden başlayan ve 4000 (m. ö.) yıllarına kadar çıkan eserler burada devamlı bir iskânın kesin izlerini ortaya koymuştur. Buna yakın yerlerde büyük bir gimnazyum ve antiteatr kalıntılarının menşe'i belki Helenistik devre çıkar. Geçen asır boyunca garplı seyyahları çok düşündürmüş olan Donuk Taş kalıntısı (84×64 m.'lik bir mustatil, 7 m. yükseklikte ve ona yakın kalınlıkta duvarlar ortasında 33×15 m. eb'adında başka bir murabba: âdî çimento gibi kırma taşlı bir harçla yapılmış olmasiyle ilgili olmalıdır. Üstünde bulunması muhtemel taş kaplamadan eser görülmez), yaygın bir inanışa göre, Sardanapal 'ın mezarı sayılmış ise de, Roma yapısı olması akla daha yakın görünür. Roma devrinden hamam, su-yolları ve kanalizasyon parçaları da kalmıştır. Bizans devrinin, sonraki hemen bütün yazarlar tarafından bahsedilen çift katlı surlarından hâlen, bâzı temel parçaları dışında, Mersin yolu üzerindeki Kancık Kapı (buna Kleopatra kapısı da denilir) kalmış bulunuyor. Adana caddesi üzerindeki Baş (Baç) köprüsünün bânisi olarak Justinianus gösterilir. Tarsus câmileri arasında en eskisi (Eski Câmi) kiliseden çevrilmiş bir yapıdır. Evliya Çelebî'nin uzun-uzun ve hayranlıkla tasvîr ettiği Nûr câmii Ramazan-oğlu İbrahim Bey b. Pîrî Bey'in eseri olup, 987 (1579)'de yapılmıştır; yanındaki tek şerefeli minâre esas yapıdan daha eskidir. Bitişikte de Şît ve Lokman makamları ile Ma'mûn türbesi gösterilir.

Tarsus'un düz damlı eski evleri sokaktan duvarla ayrılmış bir avluya açılan ve bodrum katı üzerine oturtulmuş bulunan odalardan meydana gelir. Son yıllarda asrî görünüşlü büyük binâlarla berâber, tek katlı bir çok basit evler de yapılmıştır.

Tarsus kazasının mesâhası 1772 km.², nüfûsu (1965 sayımı) 143.948 olup, merkez, Gülek (Çamalan), Namrun (Çamlıyayla) ve Yenice nâhiyeleri içinde 144 köyü vardır.

Bibliyografya: H. Böhlich, *Die Geisteskultur von Tarsus im augustäischen Zeitalter* (1913); Balâẕurî, *Futûḥ* (nşr. de Goeje), s. 163, 169, 171 v. d.; Mas'ûdî, *Murûc* (Paris), VIII, 72; de Goeje, *BGA*, I, 64, 69; II, 122; III, 152; VI, 72; Ṭabarî, *Annales* (nşr. de Goeje), III, 2, 1103 v. d., 1440, 1942, 2163; Yâḳût, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), III, 526 v. dd.; Röhricht, *Geschichte des Königreiches Jerusalem*, s. 679, 934, 967; Pauly-Wissowa, *Realencyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft* (Ruge, Tarsos maddesi); Th. Kotschy, *Reise in den cilicischen Taurus* (Gotha, 1858); V. de Langlois, *Voyage dans la Cilicie et dans les montagnes du Taurus* (Paris, 1861); C. Favres ve B. Mandrots, *Voyage en Cilicie* (1874); *Bull. Soc. géogr. de France* (1878), VI. seri, XV; M. W. Ramsay, *The Historical geography of Asia Minor* (1890); E. Naumann, *Vom Goldenen Horn zu den Quellen des Euphrates* (München-Leipzig, 1893); R. Heberdey ve A. Wilhelm, *Reisen in Kilikien* (*Denkschr. d. k. Akad. d. Wiss., Wien, Phil-Hist*

Kl., XLIV); Franz X. Schaffer, *Cilicia* (*Pet. Mitt., Ergzh.*, Gotha, 1903); Charles Texier, *Asie Mineure*, 727—729; Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie* (Paris, 1891), II, 44—48; W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant au Moyen-Âge* (Paris, 1923), I ve II, tür. yer.; Bertrandon de la Brocquière, *Le Voyage d'Outremer* (nşr. Ch. Schefer), Paris, 1892; Kâtib Çelebî, *Cihannümâ* (İbrahim Müteferrika tabı), s. 603; Evliya Çelebî, *Seyahatnâme* (İstanbul, 1935), IX, 328—333; Ahmed Rif'at, *Lugat-i tarihîye ve coğrafîye* (İstanbul, 1300), IV, 234; Şemseddin Sâmi, *Ḳāmūs al-aʿlām* (İstanbul, 1894), IV, 3008 v. d.; *Adana vilâyeti sal-nâmesi* (1317 h.), s. 186; *İçel ili yıllığı* (1967), tür. yer.; Faruk Sümer, *Çukur-ova tarihine dair araştırmalar* (*Fetihten XVI. yüzyılın ikinci yarısına kadar*), *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ankara, 1963, I, 1 — 112; bk. madd. TARSUS, MİSİS, RAMAZAN-OĞULLARI.

(BESİM DARKOT.)

TARṬŪS. [Bk. TARTÛS.]

TARTÛS. ṬARṬŪS, Suriye kıyısında eskiden Anṭarṭūs, çok defa Anṭarsūs (Ṭarsūs ismine benzetilerek) olarak tesmiye edilen bir şehir olup, burası Arados (Arapça Cezîrat Arvād, keza Arvāz; şimdiki Ruvād) adası karşısında kâin, kadîm Antarados idi. Roma imparatorluğu devrinde Antarados adının yerini Konstantia adı aldı; bununla berâber eski isim yenisinin yanında yaşadı ve onu sür'atle ortadan kaldırdı.

Ṭarṭūs müstahkem şehrini, müslümanlar, başlarında ʿUbāda b. al-Ṣāmit olduğu hâlde, 17 (638)'de fethettiler. Şehir tahrip olundu ve yıllarca gayr-i meskûn kaldı. Muʿāviya onu yeniden inşâ ve tahkim etti ve buraya, Maraḳīya ve Bulunyās şehirlerinde olduğu gibi, kendilerine toprak verdiği askerleri yerleştirdi. Kıbrıs fethedilir-edilmez, Muʿāviya, Greklerden Arvād adasını da zaptetmeğe muvaffak oldu (Dimaşḳī, trc. Mehren, s. 186; Theophanes, *Chronik*, nşr. Boor, s. 344). Halife ʿOsmān'ın *Kur'an* nüshası, galiba Ṭarṭūs'da muhâfaza edilmiş olmalıdır. İbn Ḫurdāẕbih, Ṭarṭūs bölgesinin (*Kūra*), Ḥimṣ topraklarının bir kısmını teşkil ettiğini söyler; Yaʿḳūbī (*B G A*, VII, 325)'ye göre, şehir (ismi yanlış olarak bu eserde *Anẓarẓūs* şeklinde yazılmıştır; krş. M. Hartmann, *Z D P V*, XXII, 163, nr. 28), sâkinleri Kinda kabîlesine mensup idiler.

357—358 (968)'de imparator Nikephoros zamânında Bizanslılar, Suriye'nin şimâlini istilâ ettiklerinde, çağdaş, İbn Ḥavḳal (*B G A*, II, 116)'ın şahâdetine göre, şehrin kuvvetli istihkâmları, onu muhâfaza etmiş ve düşman tarafından alınmasına engel olmuş olmalıdır. Buna mukabil takrîben bir nesil sonra yaşamış bulunan Antakyalı Yaḥyā b. Saʿīd (*E I* ve *I A*, I, 459ª'da yanlış olarak kendi ölüm tarihi yerine babasınınki verilmiştir) imparatorun, Ṭarṭūs'u Maraḳīya ve Ḥiṣn Cabala'yı zaptetmiş olduğunu anlatmaktadır (Yaḥyā, nşr. Kraçkovsky ve Vasiliev, *Patrol. Orient.*, XVIII, 816). 386 (995/996)'da imparator Basileios II., Ṭarṭūs şehrini aldı (Yaḥyā ve Camāl al-Dīn b. Ẓāfir'den naklen Rosen, *Zapiski Imp. Akad. Nauk*, XLIV, 32, 35 v. d., 241; Schlumberger, *L'Épopée byzantine*, II, 95 v. d. 'da, haksız yere, Ṭarṭūs'u Tortosa'dan ayrı olarak gösterir). 1099 yılı başlarında haçlılar, Ṭarṭūs'u aldılar ise de, hemen akabinde kaybettiler. Kat'î olarak şehre tasarruf etmeleri, Toulouse'lu Raymond kumandasında, ancak 495 (1102)'te mümkün olmuştur (Röhricht, *Gesch. d. Kgr. Jerusalem*, s. 33; van Berchem, *Voyage*, s. 322). Raymond'un ölümünden sonra Ṭarṭūs ve Cabala, Cerdagne'lı Prens Guillaume'a ikta olarak verildi (Weil, *Gesch. d. Chalif...*, III, 176). Devol muâhedesiyle (eylûl 1108), diğerleri arasında, Arvād ve Ṭarṭūs, Bizans imparatoru Alexios Komnenos'a tahsis edilmiştir (Anna Komnena, Ἀλεξιάς, Bonn tabı, II, 241; Ἀντάραδος μετὰ τῆς Ἀνταρτοῦς ilk isimden Arvād adası anlaşılır; Antonin'de *insula Antharidus*. Placent., nşr. Geyer, s. 159; krş. Dussaud, *Topogr. hist. de la Syrie*, s. 124). Daha sonraları Ṭarṭūs arâzisi, Trablusşam kontunun eline geçti (van Berchem, *Voyage*, göst. yer). Mısırlı vezîr al-Malik al-Ṣāliḥ Abu'l Ġārāt Ṭalāʾiʿ b. Ruzzīk [b. bk.]'in Usāma b. Munḳiẕ'e hitâben yazılan bir şiirinden, şehrin, 1158'den önce Templier şövalyelerinin hâkimiyeti altında bulunduğu anlaşılmaktadır (Derenbourg, *Ousâma*, s. 293). 1188 temmuzunda Ṣalāḥ al-Dīn Ayyūbī şehir üzerine yürüdü, fakat burayı, şehrin istihkâmlarla takviye edilmiş iki burcuna çekilen müdâfileri tarafından terk edilmiş buldu. Ṣalāḥ al-Dīn şehri bir saatten daha az bir zamanda işgal etti. Metbûlarından İrbil emîrinin hücumla aldığı iki burçtan birini tahrip etti ve yıkıntılarını denize döktürdü. Bununla berâber çok mukavemetli taşlardan yapılmış bulunan ve su ile dolu bir hendekle de çevrili olan diğer burç, Templier şövalyeleri kumandanı tarafından büyük bir cesâretle müdâfaa edildiği için Ṣalāḥ al-Dīn kuşatmayı bıraktı, surları yıkmak ve meşhur Meryem kilisesini tahrip etmekle iktifa etti (van Berchem, *J A*, 1902, s. 424 v.d. *Voyage en Syrie*, I, 322 v.d.). Bütün Suriye kıyısını alt-üst eden

mayıs 1202 zelzelesi, Ṭarṭūs'ta da kendini hissettirmiş olmalıdır; fakat 1188'de tâmir edilmiş bulunan Meryem kilisesine bir şey olmadı (van Berchem, *Voyage*, I, 323, 332). Şifâ verici vasıfları ve fevkalâdelikleri ile meşhur olan ve içinde Meryem'in çok kıymetli bir tasvîri bulunan bu bina, Meryem'in Suriye'de en eski mukaddes makamı olarak telâkki olunuyordu (Dimaşḳī, nşr. Mehren, s. 208); her ne kadar al-İdrīsī (eserini 1154'te, yahut daha sonra yazmıştır; krş. Pardi, *Rivista geogr. ital.*, 1917, XXIV, s. 308 v.dd.) bu binâyı, haksız yere, Arvād adasında gösterir (Dussaud, *Rev. Archéol.*, 1896, I, 317, not 3; van Berchem, s. 331 v.d.) ise de, daha o zaman onu âşikâr olarak biliyordu. Antakyalı Bohemond IV.'un oğlu Trablusşamlı Kont Raymond, 611 (1214/1215)'de İsmâilîler tarafından bu kilisede öldürülmüştür. Antakyalı Raymond IV.'un oğlu olan prens, intikam almak için, Ḥavābī kalesine karşı bir sefere girişti (Kamāl al-Dīn, trc. Blochet, *R O L*, V, 48; İbn Furāt'dan naklen Röhricht, *Gesch. d. Kgr. Jerus.*, s. 271, not 1, 715, not 4). Papa Clemens IV.'in, Tortosa piskoposuna hitâben yazılmış 26 nisan 1265 tarihli emirnâmesine göre, Meryem kilisesi, havârî André'nin makamı sâhası içinde bulunuyordu (Sbaraglia, *Ballar. Francisc.*, III, Roma, 1759, s. 4, nr. 6).

Ṭarābulus, Ḥiṣn al-Akrād, Ṣāfīṯā', Marḳab, Ṭarṭūs ve Antakya, imparator Friedrich ile sultan arasında aktedilen 1229 tarihli anlaşmaya dâhil edilmemiş idi. Bu arâzidekiler ile müslümanlar arasında çıkacak bir harp hâlinde, imparator tarafsız kalmayı taahhüt ediyordu (Röhricht, *Beiträge z. Gesch. d. Kreuzzüge*, I, 41, 77 v.d.; ayn. mll., *Gesch. d. Kgr. Jerus.*, s. 785).

Baybars, 666 (1267/1268)'da Ṭarābulus yolu ile Antakya'ya yürüdüğü zaman, Ṣāfīṯā' ve Anṭarṭūs'lu Templier şövalyelerinin elçileri Baybars'ı hediyeler ve esir aldıkları 300 müslüman ile karşıladılar. Bu sûretle Baybars'ın kendi bölgelerine dokunmamasını sağladılar (al-Maḳrīzī'den naklen Quatremère, *Hist. des Sultans Mamlouks*, I/II, 52; *Röhricht, Gesch. d. Kgr. Jerus.*, s. 953). 669 (1270/1271)'da sultanın Ṭarṭūs ile daha başka şehirlere karşı bir hücûmu kayda değer netîceler vermiştir (Maḳrīzī, *ayn. esr.*, I/II, 84; Mufaẓẓal b. Abi 'l-Faḍā'il, *Histoire des sultans Mamlouks*, nşr. Blochet, *Patrol. Orient.*, XII, 528). Bununla berâber daha sonraları Templier şövalyeleri, kendilerini onunla bir anlaşma imzalamaya mecbur hissettiler ki, bu muâhedeye göre, kendi arâzisi ile Marḳab ve Bāniyās arâzisi onlarla sultan arasında paylaşıldı (Maḳrīzī, *ayn. esr.*, I/II, 151; Mufaẓẓal, *ayn. esr.*, XII, 536; XIV, 445; Röhricht, *ayn. esr.*, s. 953). Şövalyelerin başı Guillaume de Beaujeu (de Bellojoco) 681'de, al-Malik al-Manṣūr ile Ṭarṭūs ve havâlisi için 10 sene ve 10 ay (15 nisan 1282.'den îtibâren) sürecek olan bir mütâreke akdetti. Bu mütâreke esnâsında Templier şövalyeleri ile sultanın tasarrufunda bulunan yerlerin hudutları tam olarak tesbit edildi. ʿAraima (hâlen Ḳalʿat ʿAraime) ve Mīʿār (hâlen Burc Mīʿār) memleketinin 37 idârî bölgesi, Ṭarṭūs'a dâhildi (Maḳrīzī, II/I, 177 v.d.; 221—223; Röhricht, *Regesta regni Hierosolym.*, s. 377, nr, 1447; ayn. mll., *Gesch. d. Kgr. Jerus.*, s. 984). Akkā'nın zaptından sonra Ṭarṭūs 5 şâban 690 (3 ağustos 1291)'da Sulṭān Ḫalīl tarafından Franklardan alınmıştı: burası düşen son şehirlerden biriydi (Maḳrīzī, *Sult. Maml.*, II/I, 126; Abu 'l-Fidā', *Annales Muslem.*, nşr. Reiske, V, 98; *Recueil des hist. or. d. Crois.*, I, 164; Weil, *Gesch. d. Chalifen*, IV, 181, not. 1; Röhricht, *Gesch. d. Kgr. Jerus.*, s. 1026 v.d.; van Berchem, *Voyage*, s. 324). Arvād adasından gelen Templier şövalyeleri, Ṭarṭūs'da 1300—1302 arasında bir süre daha yerleşmeğe muvaffak oldular (A. Trudon des Ormes, *Maisons du Temple en Orient...*, *R O L*, 1867, V, 426—428; van Berchem, *göst. yer.*). Ada, ancak 702 (1302/1303)'de, al-Malik al-Nāṣir zamanında fetholunabildi. Oradaki hıristiyanların büyük bir kısmı esir edilip, müdâfaa vâsıtaları da tahrip olundu (Maḳrīzī, *Sult. Maml.*, II/II, 195; Abu 'l-Fidā', nşr. Reiske, V, 180; Le Strange, *Palestine*, s. 400, hâşiyede; al-İdrīsī, cod. Bodl., nr. 887; Weil, *ayn. esr.*, IV, 256).

Bu devirden îtibâren Ṭarṭūs, Ṭarābulus *nāʾib*'inin idâresi altında küçük bir idârî bölgeden ibâret idi (al-Ḳalḳaşandī, *Ṣubḥ al-Aʿşā*'dan naklen Gaudefroy-Demombynes, *La Syrie*, s. 116, 228; al-ʿOmarī, *Taʿrīf*, s. 182'den naklen R. Hartmann, *Z D M G*, 1916, LXX, 36, not 14). Daha sonraları şehir gittikçe geriledi; hâlen haçlılar zamanından kalma iç-kale, Ṭarṭūs (Tortosa)'un bir avuç halkına ikametgâh vazifesini görmektedir. Meryem kilisesi, son tâmirlerinden sonraki hâliyle hâlen mevcuttur (fazla tafsilât için bk. van Berchem, *Voyage*, I, 329—334; ayrıca krş. Enlart, *Syria.*, II, 1921, s. 333 ve M. Pillet, *Syria*, 1926, VII, 420); Şehrin tahkimâtı için bk. *Syria* 1922, III, 269 v.d. Jusserand'ın çalışmaları).

Bibliyografya: al-İṣṭaḫrī, *B G A*, I, 61; İbn Ḥavḳal, *B G A*, II, 116; İbn Ḫurdāẕbih, *B G A*, VI, 76; Ḳudāma, *B G A*, VI, 230, 255; al-İdrīsī, nşr. Gildemeister, *Z D P V*, 1885, VIII, s. 20—2 v. dd.; Yāḳūt

Mu'cam, nşr. Wüstenfeld, I, 388 [bk. mad. *onṭarṭūs*]; III, 529 [bk. mad. *ṭarṭūs*]; Ṣafī al-Dīn, *Marāṣid al-iṭṭilā'*, nşr. Juynboll, I, 98, (*Anṭarṭūs*); II, 201 (*Ṭarṭūs*); al-Dimaşḳī, nşr. Mehren, s. 208; Abu 'l-Fidā', nşr. Reinaud, s. 229; Le Strange, *Palestine under the Moslems*, s. 394 v.d., 544; G. Rey, *Étude sur les monuments de l'architecture militaire des Croisés en Syrie et dans l'île de Chypre*, s. 69 v. dd., 211 v.dd.; levha VIII, XX; R. Dussaud, *Rev. archéol.*, 1896, I, 315 v.dd.; 1897, I, 331 v.dd.; M. van Berchem—E. Fatio, *Voyage en Syrie*, I, 320—334; Gaudefroy-Demombynes, *La Syrie à l'Époque des Mamelouks*, Paris, 1923, s. 116, 228, not.; Dussaud, *Topographie histor. de la Syrie antique et médiévale*, Paris, 1927, s. 121—125. (E. HONIGMANN.)

ṬARṬŪŞĪ. [Bk. TARTÛŞÎ.)

TARTÛŞÎ. [Bk. IBN EBÎ RENDEKA.]

TĀRŪDĀNT. [Bk. TÂRÛDÂNT.]

TÂRÛDÂNT. TĀRŪDĀNT, Fas'ın takrîben 150 km. cenûb-i garbîsinde ve Atlantik kıyısında Āgādīr limanının 75 km. şarkında Merâkeş'in cenûbundaki Vādī Sūs'un sağ kıyısında Sūs bölgesinin baş şehri. Tārūdānt'a, Āgādīr ve Merâkeş şehirlerinden geçen yolları tâkip ederek gidilmektedir. Tārūdānt, bu asrın ilk yarısında takrîben 7.000 nüfuslu küçük bir şehir idi.

Daha fazla tafsilât ve şehrin tarihi için bk. mad. SÛSÛLAKSÂ. (E. LÉVI-PROVENÇAL.)

TARUM. [Bk. TARIM]

TARVİYA. [Bk. TERVİYE.]

TAṢAVVUF. [Bk. TASAVVUF.]

TASAVVUF. TAṢAVVUF, 1. İştikakı.— „yün" mânasına gelen *ṣūf* kökünün V. vezninden (tafa"ul) masdar olup, „yün elbise giymek (*labs al-ṣūf*) âdetini temsiye için kullanılır; binâenaleyh sûfiyâne hayata kendini vakfetme ve islâmiyette *ṣūfī* olma fiili.

Bu *ṣūfī* adı hakkında eski veya yeni müelliflerin ileri sürmüş oldukları şu diğer iştikakları bir tarafa bırakmak lâzımdır: *ahl al-ṣuffa* (Peygamber zamanında Medîne'de mescidin sedirinde oturan zâhidler), *ṣaff avval* (namaz esnâsında teşkil olunan safların ilki), *banū Ṣūfa* (bedevî kabîlesi), *ṣavfāna* (bir çeşit sebze), *ṣavfat al-ḳifā* (ensedeki büklümlü saç), *ṣūfiya* (*ṣafā* „temiz oldu" kökünün III. vezninden (*mufā'ala*) meçhul; bu meçhul şekil çok erkenden, milâdî VIII. asırdan îtibâren, *ṣūfī* „yünlü giyen" ile yapılan kelime oyunlarında kullanılmış) ve Grekçe σοφός'tan (ki bundan hattâ mümkün olmayan şu muâdelet de istihraç olunmuştur: teosophia=*taṣavvuf*). Nöldeke (*Z D M G*, XLVIII, 45), Grek *sigma*'sının, Arapça'ya muntazam olarak bir *sîn* ile (ve *ṣād* ile değil) nakledildiğini ve Arâmî'de σοφός'ten *ṣūfī*'ye doğru bir gelişmeyi îzah edecek hiç bir mutavassıt şekil bulunmadığını göstererek bu sonuncu iştikakı reddetmektedir.

Şahıs nisbesi olan *„al-Ṣūfī"*, tarihte ilk defa milâdî VIII. asrın ikinci yarısında, kendine has bir riyâzet akîdesi bulunan Kûfeli şî'î kimyager Cābir İbn Ḥayyān ve (bk. Ḥaşîş Nasā'î, ölm. 253=867, *istiḳāma* [b. bk.]) tanınmış mutasavvıf, Kûfeli Abū Hāşim ile görünür. *Ṣūfī* kelimesinin cem'i olup, ilk defa 199 (814)'da İskenderiye'de küçük bir isyan (Kindî, *Ḳużāt Miṣr*, nşr. Guest, s. 162, 440) dolayısiyle görünen *ṣūfiya*'ye gelince, bu kelime Muḥāsibî (*Makāṣib*, Farsça yazmalar, var. 87) ve Cāḥiz (*Bayān*, I, 194)'e göre, Kûfe'de doğmuş bulunan yarı şî'î bir islâm tasavvuf mektebine delâlet etmektedir ki, son üstâdı Bagdad'da 210 (825)'a doğru ölen ve sâdece nebâtî gıda ile yaşayan 'Abdak al-Ṣūfī'dir. Buna göre *ṣūfī* adının, başlangıçta kullanıldığı sâha açıkça Kûfe'ye inhisar etmektedir.

Bu kelimeye fevkalâde bir ikbal mukadder idi; 50 yıldan az bir zaman sonra, bu kelime, Irak sûfîlerinin (Horasan sûfîleri olan Melâmîlere mukabil olarak) bütününe delâlet ve iki asır daha sonra, bugün hâlâ şark tetkiklerinde *„ṣūfī"* ve tasavvuf tâbirlerimizin ifâde ettikleri gibi, islâm sûfîlerinin bütününü ifâde ediyordu. Bir ara, 100 (719) senesine doğru yabancı bir moda ve hıristiyan menşe'li (Ḥasan Başrī'nin tilmizi Farḳad Sabaḫī onunla yerilmişti) olduğu için ayıplanan *ṣūf* veya „beyaz hırka" taşıma o tarihten îtibâren kalacak olan şeklini alıyordu: bir çok hadîsle (Cavbiyārī tarafından yayılmış ve muhtemelen uydurulmuş), Peygamber'in tercih ettiği dinî bir hırka hâline getirilmek sûretiyle, *ṣūf*, sünnî islâmiyetin başlıca, bir kisvesi oldu.

2. Menşe'leri.— Muhakkak ki Peygamber'in, hakkında gerçek olarak pek az şey bilinen, iç hayatına dâir *Kur'an*'ın tasavvufî tefsîrleri ve sûfiyâne hadîsler nisbeten muahhar ve binâenaleyh şüphelidirler. Fakat, bütün ülkelerde ve ırklarda görülen tasavvufî hayata temâyüller, ilk iki asrın müslüman Araplarında da olmalıdır; muahhar efsâneler bir tarafa, Cāḥiz ve İbn al-Cavzī (*Ḳuṣṣāṣ*)'den, bu devre âit 40'tan fazla gerçekten yaşamış olan riyâzetçinin adlarını kaydetmiştir ki, bunlarda ibâdet menâsikinin „derûnîleştirilmesi", tasavvufî hayatın açık çizgilerini göstermektedir. Esâsen, Peygamber'in, islâm cemâatinin sûfî mizaçlı kimselerini, peşin hükümle ihraç etmiş olduğu müdâfaa edilemez, zîrâ, Sprenger'in kendisine haksız yere bu mânayı atfettiği meşhur *Lā rahbānīyata fi 'l-islām* „islâmiyette hiç keşişlik yoktur" hadîsinin sahte olduğu, bunun en erken hicrî III. (IX.) asırda, içinde *rahbānīya* (=keşişlik, dünyayı terk etmeklik)'nin zikredilmiş olduğu meşhur bir âyetin (*Kur'an*, LVII, 27) ruhbâniyeti takbih ve men'etmek üzere yeni bir tefsîrini kolaylaştırmak ve takviye etmek için uydurulduğu isbat edilmiştir: Mucāhid ve Abū İmāmat al-Bāhilī (krş. Massignon, *Essai*, s. 123—131) gibi müfessirler ve ruhbâniyetin bu şekildeki aleyhinde tefsîri yayılmadan ve Zamaḫşarī bu aleyhteki tefsîri hâkim kılmadan önce, eski sûfîlerin en ihtiyatlıları (krş. Cunayd, *Davā*) tarafından hep birlikte *rahbānīyat*'e cevaz verilmiş ve bu kelime sitâyişkâr bir mânada tefsîr edilmiştir.

İslâm tasavvufu, sahâbe arasında, iki gerçek müjdeci, Abū Żarr ve Ḥuẕayfa (Uvays ve Ṣuhayb'in hâlleri, isâbetsiz tesbit edilmiştir) ile övünebilir. Bunlardan sonra, riyazetçiler (*nussāk*, *zuhhād*), tövbekârlar veya ağlayanlar (*bakkā'ūn*) ve halk vâizleri (*ḳuṣṣāṣ*) gelir. Önceleri münferit olarak dağınık halde bulunanlar, hemen diğer müslüman ulemâsı gibi, merkezleri Arabistan çölünün Elcezîre hudutları üzerinde bulunan ve biri Basra, diğeri Kûfe olmak üzere iki mektepte toplanmaya yöneldiler.

Basra'daki, Tamîm boyundan gelen, gerçekçi ve tenkitçi bir mizâca sâhip, dil bilgisinde mantığa, şiirde gerçekçiliğe, hadîste tenkîde, îtikadlar ve ahkâmda mutezilî ve kaderci temâyüller ile sünnîliğe meftun Arap muhâcir zümresi, tasavvufta şu şahısları pîr addetmiştir: Ḥasan al-Başrī (ölm. 110=728), Mālik b. Dīnār, Faḍl al-Raḳḳāşī, Rabāḥ b. 'Amr al-Ḳaysī, Ṣāliḥ al-Murrī ve 'Abbādān'da meşhur mu'tekifler zümresinin kurucusu 'Abd al-Vāḥid b. Zayd (ölm. 177=793).

Kûfe'deki, Yemen boyundan gelip, mefkûreci ve an'anevî bir mizâca sâhip, dil bilgisinde *ṣavāẓẓ*'a, şiirde hayâle, hadîste zâhirîliğe, ibâdetler ve dinî ahkâmda mürci'e temâyülleri ile şî'îliğe meftun Arap muhâcir zümresi ise, tasavvufta şu şahısları üstad telakkî etmişlerdir: Rabī' b. Ḫaysam (ölm. 67=686), Abū İsrā'îl al-Mulā'ī (ölm. 140=757), Cābir b. Ḥayyān, Kulayb al-Ṣaydāvī, Manṣūr b. 'Ammār, Abu 'l-'Atāhiya ve 'Abdak. Bu son üçü, hayatlarının son devirlerini, 250 (864)'den sonra islâm tasavvuf hareketinin merkezi olan imparatorluk pâyitahtı Bagdad'da geçirmişlerdir: 250 tarihi, camilerde tasavvufa dâir ilk umûmî derslerle birlikte, dinî mes'eleler hakkında münâzaraların yapıldığı toplantılar ve tezkîr halkalarının (*ḥalḳa*) açıldığı tarihtir.

Fakîhler ile sûfîlerin ilk umûmî ihtilâfları yine bu devirde patlak vermiştir: Żu 'l-Nūn al-Miṣrī (ölm. 240 = 854), Nūrī ve Abū Ḥamza (İbn al-Cavzī, *Talbīs*, s. 183'e göre, ölm. 262—269=875—882 arası) ve Ḥallāc'ın Bagdad kadıları önünde muhâkeme edilmeleri.

3. İslâm topluluğunda tasavvufun rolü.—İlk islâm sûfîler, islâmî cemâatin idârî selâhiyet sâhipleri ile ihtilâfa düşeceklerini önceden kestirmemişlerdi. Onlar kendi istekleri ile bir fakirlik (*faḳr*) içinde yaşıyorlar idi ise de, bu, duâda Allah'a yaklaşmaya çalışmakla *Kur'an*'ı daha iyi düşünmek (*taḳarrub*, tasavvufun eski müterâdifidir) için idi. Tasavvufî dâvet, ekseriyâ içtimâî haksızlıklara, yalnız başkalarınınkine değil, fakat önce ve bilhassa, her türlü fedâkârlık pahasına Allah'ı bulmak için, aşırı derecede içten bir arzû ile, bizzat kendilerine âit hatâlara karşı bir isyandan doğar. Vaktiyle, Ḥasan al-Başrī'nin ibret için, hayatından verdiği misâllerden ve vaizlerinden (bk. Schaeder, *Isl.*, XIV, 1—72 ve Massignon, *Essai*, s. 152—179) açık olarak anlaşılan bu husûsiyet, iki büyük sûfînin bizzat yazdıkları te'sirli hâl tercümelerinde, Muḥāsibī'nin *Vaṣāyā*'sında (tercümesi için bk. Massignon, *ayn. esr.*, s. 216—218) ve Ġazzālī'nin *Munḳiẕ* (trc. Barbier de Meynard)'inde, parlak bir şekilde ifâdesini bulmuştur ve hükümdârın davranışı ne kadar insafsız olabilirse olsun bu kurulmuş nizâmı doğrudan-doğruya tehlikeye düşürmez—Kur'ânî kanunun, sâdece zâhirî ameller için vaz'olunduğu, yalnız umûmî günahları tecziye ettiği ve dinî iki yüzlülüğe (*nifāḳ*) karşı silâhsız kaldığı için—vicdanları murâkabeden bahseden ve birbirlerinin zamîrleri hakkında şu veya bu şekildedir diye hükümde bulunan insanlardan son derecede gayr-i memnun olarak, sûfîler tarafından sürülen hayatın netîcelerinin sünnet ehli akîdelerine muhâlif olduğunu, fakîhler (*fuḳahā'*) ve kelâmcılar (*mutakallimūn*) göstermeye çalıştılar: çünkü onlar, niyyetin amelden üstün bulunduğunu, sünnetin (*sunna*) farza tercih ve itâatin ibâdetten üstün olduğunu müdâfaa ediyorlardı.

Tasavvuf hakkında, müslüman ulemâ arasında düşmanlıklarını ilk defa gösterenler Ḥasan al-Başrī vesilesiyle Hâricîler oldu; sonra İmâmîler (Zaydî'ler, isnâ aşariye ve *ġulāt*), hicrî III. asırdan îtibâren, mü'minler arasına, on iki imama sarılmaktan muâf tutan bir rizâ (*riżā*) hâli aramakta ifâdesini bulan mûtat hârici bir yaşayışı (*ṣūf*, *ḫanḳa*) soktuğu için sûfiyâne

hayata her türlü dâveti ve kendi *taḳīya* âdetlerine zıt bir dâvetçiliği reddettiler.

Sünnîler, kendi tavır ve hareketlerini açıklamada daha yavaş davrandılar ve tasavvufu reddetmek için aralarında aslâ bir birlik kuramadılar. Onlarda tasavvufa karşı hücumlar iki taraftan geldi: bir taraftan muhâfazakârlardan (*ḥaşvīya*): İbn Ḥanbal tasavvufu, zâhirî ibâdetin zarârına tefekkürü geliştirmek ve böylece dinî emirlerden muâf tutup (*ibāḥa*) ruhun Allah ile dâimî bir dostluğunu (*ḫulla*) hırsla arzû etmekle mülâhaza etti; onun bizzat tilmizlerinden olan Ḥaşīş ve Abū Zurʿa, tasavvufu, *zanādiḳa* râfizîliğinin husûsî bir tâli kolu (*rūḥānīya*) altında gösterdiler.

Diğer taraftan mu'tezile (ve Zâhirîler), yaratanı, yaratılana bağlayan bir müşterek aşk (*ʿişḳ*) fikrinin mânasız olduğunu beyan ettiler; zîrâ bu düşünce, nazariyatta, teşbîhi ve tatbikatta, temas ve hulûlü (*mulāmasa, ḥulūl*) tazammun eder.

Bununla berâber gerçekte, mûtedil tasavvuf, İbn Abi 'l-Dunyā (ölm. 281=894)'nın halka hitap eden risâlelerinden, Abū Ṭālib al-Makkī (ölm. 386=996)'nin *Ḳūt al-ḳulūb* ve bilhassa Ġazzālī 'nin *Iḥyā'* gibi şâheserlerine kadar, dâimâ muâmelât, amelî ahlâk ve ibâdet hayatını aldığı sünnî islâmiyette haram kılınmamıştır. İbn al-Cavzī, İbn Taymīya ve İbn Ḳayyim gibi tasavvufa düşman sünnî âlimler, Ġazzālī 'nin büyük mânevî selâhiyeti önünde eğilmişlerdir ve sâdece İbn ʿArabī 'nin müridlerinin vahdet-i vücud telâkkisine bağlılıklarına karşı muahhar sünnî fakihlerin esâsen büyük bir muvaffakiyet ifâde etmeksizin, gazapları çoğalmıştır. Tasavvufun o kadar aleyhinde bulunmasına rağmen, Vahhâbîlerin kurucusu, sûfî Şaḳīḳ 'in Ḥātim al-Aṣamm 'a vasiyetini (*vaṣīya*) bizzat şerh etmiştir.

4. **Tasavvufî ittihâdın târifi ve tarihî gelişmesi.**—Başlangıcında tasavvuf şu iki kaziye üzerine kurulur: *a.* İçten gelen gayretle ibâdet etme, ruhlarda mânevî ve akılla idrâk edilebilen hakikatlerden ibâret bulunan lûtuflar (*favā'id*) tevlid eder (Ḥaşvīya tarafından reddedilmiş bir kaziye); *b.* Kalpler ilmi (*ʿilm al-ḳulūb*), rûha alınmış olan lûtuflardan irâdenin rızâsını tazammun eden tecrübî bir hikmeti ve basîreti (*maʿrifa*) te'min eder (nazarî bir rûhiyatla iktifâ eden mu'tezileler tarafından reddedilen kaziye). Sûfîler, „kalpler ilmi" 'nde muharrik bir hassanın bulunduğunu kabûl ederler ve bu ilmin, Allah 'a doğru yolculuklarındaki (*safar*) yolu çizdiğini ve yolu S. Jean Climaque 'ın „mukaddes merdiven" 'indeki gibi bir kısmı kazanılmış faziletler, diğer kısmı kendiliğinden gelmiş lûtuflardan ibâret olan bir düzine konaklar (*maḳāmāt*) ve hâller (*aḥvāl*) ile işâretlerler. Onların makamlar ve hâllere dâir çift listeleri, bir müelliften diğerine değişirse de (bk. Sarrāc, Ḳuşayrī, Ġazzālī), hemen-hemen dâimâ *tavba, ṣabr, tavakkul, riżā'* gibi mâruf tâbirleri ihtivâ eder. Sûfîler, bu tasavvufî yol rehberinin ferdî farklar bir tarafa bırakılırsa, ruh, cismânî bağlardan kurtularak, arzu ettiği Hakk 'ı (*al-Ḥaḳḳ*, III. asırdan îtibâren kullanılan ve belki de Aristo 'nun sözde ilâhiyâtından alınmış bir kelime) bulduğu vakit, bilhassa nihâî gayeyi târif ile meşgul olurlar. Fakat, ruhun Allah ile Rābiʿa, Muḥāsibi ve Yaḥyā al-Rāzī 'nin ilk münâcatlarını yaptıkları insanı mebhut eden muhatabaya giriştiği, mûdil *şaṭḥ* mes'elesini ortaya koyan bu ulvî hâl, sünne ehlinin tâbirleriyle nasıl târif olunabilir?

Sûfîler, bu devreden îtibâren, zamanlarının kelâmî lugatlerine mürâcaat etmek mecbûriyetinde kaldılar; ilmî tâbirleri, sistemli bir değer vermeksizin mânalarını biraz bozarak şuradan-buradan iktibas ettiler; böylece Şaḳīḳ tasavvufa, *tavakkul* 'ü, Miṣrī ve İbn Karrām *maʿrifa* 'yi, Miṣrī ve Bisṭāmī *fanā* 'ı (*baḳā'* 'nın zıddı; krş. *Kur 'an*, LV, 26 v. d.). Ḫarrāz *ʿayn al-camʿ*, Tirmiẕī, *vilāya* v. s. 'yi getirdiler. İlk islâm tasavvufu, bunu yaparken ruhun mâneviliğini (ve hattâ ölümsüzlüğünü) inkâr etmek ve ontolojik birliği riyâzî birlik ile karıştırmak sûretiyle ilk mütekellimûnun „atomistik" maddî, „occasionalist" metafiziğinin tuzağına kendini hapsediyordu. İşte bu hâl ilk islâm tasavvuf mekteplerinin îzah tecrübelerini mecbûrî olarak **ḥ u l ū l ī y a** zındıklığı çerçevesi içine sokar. Allah 'ın ruhlarla alâkasına dikkati çekmek isteyen **K a r r ā m ī y a** 'ye gelince, Eş 'arîlik onları, ârâzı, ezelî varlığın içine idhâl etmekle itham ediyor; şevkli ruhların Allah 'ın huzûruna ulaşabileceklerini kabûl eden **S ā l i m ī y a** 'ye gelince, Hanbelîler bunların, Allah 'ı, zâkirlerin zikrine idhal ettiklerini söylüyorlar. Nihâyet **Ḥ a l l ā c ī y a**, vecd içinde Allah 'a hitaptan ve o sırada ruhun derinliğinde hâsıl olan değişmeden, Allah 'ın, velilerden canlı şâhidler yarattığı netîcesini çıkarır ki, bu görüş, iki cevher, birlikte aynı yeri işgal edemiyeceği için, imkânsızlık, küfrâmizlik ve fânî bir vücuddan beşerîliğin, ilâhî zâtı gasbını tazammun etmek ile itham olunmuştur.

Hicrî IV. asırdan îtibâren. ilk Karmatî [b. bk.] irfânîleri ve tabib al-Rāzī 'den İbn Sīnā 'ya kadar aralıksız olarak artan Grek felsefesi sızıntıları, ruhun ve nefislerin maddî olmadığını, umûmî fikirler ile ikinci illetler zincirini v. s. ifâde ve tazammun eden daha doğ-

ru bir metafizik lugati te'min ettiler. Bununla berâber, bu lugat, sözde Aristo ilâhiyâtı, Eflâtûncu idealizmi ve bulunan yeni Eflâtûncu feyz nazariyesi ile karışmış bir hâldedir ki, bunlar, tasavvufun muahhar gelişmesi üzerinde büyük te'sir yapmıştır. Bu ikinci devrin münevver sûfîleri, tasavvufî ittihâdın üç felsefî îzâhı arasında tereddüt ettiler: *a.* İbn Masarra ve İḫvān al-Ṣafā 'dan Fārābī ve İbn Ḳasyī 'ye kadar, bu ittihâdı, münfail nefse, faâl aklın, ilâhî feyzin (ilâhî feyz, Karmatîler ve Sālimīya 'nin *nūr Muḥammedī* 'sine tekabül eder) te'siri ile mefhumların teşekkülü şeklinde îzah eden *ittiḥādīya*; *b.* Ḥalabī ve Cildakī 'den Davvānī ve Ṣadr al-Dīn al-Şīrāzī 'ye kadar, faâl aklın işrakları altında, yeniden parlayan kıvılcımdan ibâret bulunan ruhun cevherleşmesini (*tacavhur*) tâlim eden *işrāḳīya*; *c.* İbn Sinā 'dan İbn Ṭufayl ve İbn Sabʿīn 'e kadar içinde hiç bir taaddüt ve tefrika bulunmayan küllî bir varlığın şuûruna vararak, ruhun Allah 'la birleştiğini açıklamakla yetinen *vuṣūlīya*. Bu arada, Ġazzālī 'nin *Maḳṣad*, (s. 74) ve İbn Sīnā 'nın *Nacāt* (Kahire tabı, s. 402, 481) adlı eserinde kabûl etmekle berâber, *İşārāt* (bölüm. IX, s. 118; krş. İbn ʿArabī, *Tacalliyāt*) 'ta kabûl etmediği *ittiḥādīya* tezini reddettiğini ve madde ve suret nazariyesi (hylemorphisme)'ne kail İbn Sabʿīn 'in, Allah 'da yalnız sûret (*ṣūra*) veya bütün yaratılmış varlıkların bir ferdi diğerinden tefrik eden zâtî sıfatını (*annīya*) gördüğünü kaydedelim.

Sûfîliğin üçüncü ve umdelerinin teşekkül ettiği son devri, VII. (XIII.) asırda başlar; onun başlıca mektebi, vahdet-i vücud (*vaḥdat al-vucūd*) akîdesini ikrar ettiği için muhâlifler tarafından verilmiş olan *vaḥdatīya* (veya *vucūdīya*) adını aldı. Vücûdiye, akîdesinin eski kökleri bulunduğunu ileri sürer: *Kur'an* âyetlerini (II, 109; XXVIII, 88; L, 15) te'vilden, bütün mânevî hâlleri Allah 'ın doğrudan-doğruya bir fiili gibi telakkî eden ilk eş'arî *kalām* 'dan, Bisṭāmī ve Ḥallāc (ʿAyn al-Ḳużāt al-Hamaẕānī 'nin, kendi *Tamhidāt* 'ında topladığı sözlerinde *vacd* 'den muştak *vucūd* kelimesi, Allah 'ın bir mahlûka verdiği vasıf, *kavn* 'in zıddına onun mekânda yayılması mânasına gelir) gibi ilk sûfîlerin dil taşkınlıklarından faydalanır. Fakat bu akîde, hakikatte, hicrî III. asırdan îtibâren öne sürülmüş olan islâm irfânîliğinin *nūr Muḥammedī* 'sinin Grek sudûrunun faâl akıl (*tahāfut* 'unda, Allah 'ın ilminin eşyanın varlığının en yüksek mertebesi olduğunu ve tek münfail aklın faâl akılla birleştiği gibi, ruhların da orada birleşmek mecbûriyetinde olduğunu iddia ettiği için, İbn Ruşd de bunun dışında kalmaz) ile ayniyetinden çıkar. Vahdet-i vücud akîdesini ilk tedvin eden İbn ʿArabī (ölm. 638=1240) 'dir; ona göre, aslında „yaratılmış şeylerin varlığı, yaratıcının varlığından başka bir şey değildir" (*vucūd al-maḫlūḳāt ʿayn vucūd al-Ḫāliḳ*, İbn Taymīya haklı olarak dikkati buna çeker). Filvâki o, eşyanın, beş mertebede tecellî eden bir feyz ile, fikirler (ideler) gibi sâbit (*ṣubūt*) bulundukları ilâhî ilimden zarûrî olarak sudûr ettiklerini ve ruhların mantıkan inşa edilmiş kesretten vahdete bir dönüşle ilâhî varlığa katılacaklarını beyan eder. Farġānī ve Cīlī bugüne kadar bütün müslüman sûfîlerin muhâfaza ettikleri bu esas nazariyenin sâdece teferruâtında bâzı düzeltmeler yaptılar. İran şâirleri Ḳonavī 'nin, ʿAṭṭār 'ın fikirlerini sıralayarak ifâde ettiği şu fikrini basitleştirilmiş bir şekilde, mütemâdiyen terennüm etmişlerdir „Allah küllî olduğu ve bir şeyle kaim bulunmadığı için varlıktır". Ferdî varlıkların fânî görünüşleri içinde, dalgalar altındaki deniz gibi akan O'dur; ve milâdî XVII. asrın sonunda Kūrānī ve Nābulusī, bu vahdet-i vücudculuğun islâmiyetin, vahdâniyeti tazammun eden şahâdetine verilecek tek doğru mâna olduğu netîcesine vararak sünnî müslümanların infiâline sebep oldular (bk. Massignon, *Ḥallāc*, s. 784—790); onlara göre, islâmiyetin, mahlûkundan yüksek ve ayrı olduğunu ifâde ettiğine kail oldukları *şahāda*, Allah 'ın yaratışındaki mutlak asliyeti ve varlıkların hey 'et-i mecmuası bütün fiillerinde, Allah 'ın tecelligâhı olduğu mânasına gelir. İlâhî emrin üstünlüğünü şer'î nizam üzerine te 'sis eden bu Hakk 'a ulaşmakla elde edilen huzur nazariyesi, sûfîleri diğer garip şeyler arasında, İblīs 'in (Cīlī tarafından desteklenmiştir) ve *Huruc* kitabındaki Firʿavn 'ın (İbn ʿArabī 'nin meşhur tezi) îtibarlarının iâdesine götürmüştür.

5. **Tasavvuf'un diğer husûsiyetleri ve kaynaklarının tenkidî tahlîli.**— Burada işâret edilecek diğer husûsiyetler şunlardır: *a. İsnād*, yâni hadîslerde yapıldığı gibi, tasavvufta, şeyhlerin silsilesini, doğrudan-doğruya Peygamber 'in tâlimine bağlamak için tahayyül edilmiş mânevî şecere. Bilinen en eski isnad Ḫuldī (ölm. 348=959) 'ninki olup (*Fihrist*, s. 183), şu halkalarla Peygamber 'e ulaşmaktadır: al-Cunayd (*7*), al-Saḳaṭī (*6*), Ma'rūf al-Karḫī (*5*), Farḳad (*4*), Ḥasan al-Baṣrī (*3*) ve Anas b. Mālik (*2*). Kısa bir müddet sonraal-Daḳḳāḳ (ölm. 405=1014; krş. Ḳuşayrī, s. 158) tarîkat şeceresini, yalnız al-Karḫī 'den önce Dāvūd al-Ṭā'ī (*4*) 'yi koymak sûretiyle aynı isimlere çıkartır. Nihâyet klasik *isnād*, milâdî XIII. asırdan îtibâren tesbit edilmiş (İbn Abū Uṣaybiʿa *ʿUyūn*

II, 250) ve o tarihten beri bütün büyük tarîkatler tarafından kabûl edilmiş bulunan *isnād*, al-Cunayd (*7*)'den sonra, Rūzbārī (*8*), Abū 'Alī al-Kātib veya al-Zaccācī (*9*), al-Maġribī (*10*) ve al-Gurgānī (*11*)'nin ve Dāvūd al-Ṭā'ī (*4*)'den önceye giderek Ḥabīb al-'Acamī (*3*), Ḥasan al-Baṣrī (*2*) ve 'Alī (*1*)'nin isimlerini verir. İbn al-Cavzī ve Ẓahabī, isimlerine hiç bir yerde rastlanmadığı için bu isnâdın dört eski halkasının yanlış olduğunu göstermişlerdir. Bâzı tarîkatler, Ma'rūf al-Karḫī'den önce, ilk dokuz şi'î imamına çıkan ve daha çok sahte olan bir *isnād*'dan faydalanmışlardır.

b. Mü'minlerin, bu dünyada görünmeyen tabakasına (*ricāl al-ġayb*) gelince, dünyanın, ölünce yerlerini doğrudan-doğruya başkaları alan, sâbit sayıda, bir gizli velîler silsile-i merâtibinin şefâatleri sâyesinde devam ettiğine inanılır: bunlar 300 *nuḳabā'*, 40 *abdāl*, 7 *umanā'*, 4 *'amūd* ve bunların *ḳuṭb*'u (kutup veya dünyanın tasavvufî mihveri = *ġavṯ*).

c. Sûfîlerin müşterek hayatlarının dayandığı imtiyaz ve ruhsatlar (*ruḫaṣ*) [bk. ṬARĪḲA]: daha eski zamanlardan beri Bisṭāmī, Şiblī ve Abū Sa'īd'den, yeni zamanların, az-çok gayr-i mes'ul ve fasık *maczūbīn*'e kadar ekseriyâ taşkın ve mûtad olmayan imtiyazlar. Sûfîler kendi toplantılarında husûsî manzûmeler okurlar; islâmiyetin kendine has olan bu edebiyatı her yerde, son derecede bir bollukla gelişmiş ve umûmîyetle ne yeknesaklıktan, ne de yavanlıktan çekinmiştir; dinleyicilerde, bir çeşit sun'î vecdi harekete getirecek şekilde, bedîî vâsıtalarla ruhî bir intibah hâsıl etmeye tahsis edilmiş bulunan bu edebiyat, bu mecâzî tasvîrleri çok defa garp tercümelerinin ihtiyatla aldıkları, ekseriyâ çetin bir çeşit heyecanlarla açıklayarak şer'an menedilmiş ve cennette, seçkinlere saklanmış olan şarap (*ḫamr*) sunanın (*sāḳī* = *şammās al-dayr* = *tersābeçe*) etraftakilere dolaştırarak sunduğu aşk kadehini (*ka's al-maḥabba*) tebcil eder. Bu manzûmeler arasında bilhassa şunlar meşhurdur: Arap edebiyatında İbn al-Fāriż ve al-Şuştarī'nin; İran edebiyatında Abū Sa'īd'in rubâileri, 'Aṭṭār ve Rūmī'nin (bk. onun vahdâniyetçi hikâyesi: kimdir orada? sensin) uzun mesnevîleri, Ḥāfiẓ'in gazelleri, Cāmī'nin diğer manzûmeleri ve Türk edebiyatında, Nesîmî ve Niyâzî'nin eserleri; bu çeşit edebiyat, yakın şarkta şimdi hükmünü kaybettiği hâlde, Ordu ve Malaya edebiyatlarına kadar nüfuz etmiştir ki, Malaya edebiyatında şimdi de yaşamaktadır. Hâlen münevver müslümanlar git-gide bu edebiyattan ayrılmaktadır.

Tasavvufun kaynakları nın tenkidî tahlili bitmiş olmaktan uzaktır. Tasavvufun şerîatle olan derin ayrılığından şaşırmış bulunan ilk islâm âlimleri, onun ister süryanî ruhbâniyetinden (Merx), ister Yunan yeni Eflâtûnculuğundan, ister İran mazdeizminden, ister Hindû vedantacılığından olsun, dışardan alınmış bir akîde olabileceğini sanmış idiler. Nicholson, bu görünüşü ile iktibas faraziyesinin müdâfaa edilemez olduğunu gösterdi; gerçekten de, islâmiyetin başlangıcından beri, islâm sûfîlerine has görüşler, islâm cemiyeti içinde, içtimâî ve ferdî buhranların darbesi altında, aralıksız olarak *Kur'an* ve hadîs okuma esnâsında içten (*ab intrā*) hâsıl olmuştur. Fakat eğer, tasavvufun, başlangıçtaki ilk yapısı, hasseten islâmî ve Arap olsaydı, onda yığılabilmiş ve dal budak salabilmiş olan süs kabîlinden yabancı unsurları teşhis etmek faydasız olmazdı; nitekim son olarak, hıristiyan ruhbâniyetinden bir çok zühdî unsurlar (Asin Palacios, Wensinck, T. Andrae) ve süryanîce tercümeleri yoluyla alınmış bir çok Yunan felsefî tâbirler tesbit edilebilmiştir; iranî gibi görünen unsurlar (ki bunlara Blochet işâret etmiştir) hemen hemen hiç araştırılmamıştır. Sanskrit unsurlara (Horten'in nazariyesi) gelince, bu hususta Bīrūnī ve Dārā Şikūh'un, Upanişād veya Yugā Sutra'nın ilk sûfîliğin ideolojisi ile muvâziliği hakkındaki birbirine müşâbih tahminlerine pek az delil ilâve edilmiştir; buna mukabil, yeni tarîkatlerin [b. bk.] *zikr* şekillerinin tenkidli tahlili, bâzı Hindû riyâzet usûllerinin tasavvufa sızmasını isbat edecektir.

Bibliyografya: Tasavvufa dâir, baş vurulacak kaynakların listesi, G. Pfannmüller, *Handbuch der Islam-Litteratur* (Berlin, 1923), s. 265—292'de büyük bir itinâ ile verilmiştir. Bu hususta bir fikir edinmek için bu uzun listeden, her şeyden önce R. A. Nicholson'un şu eserlerini kaydetmek lâzımdır: *The Mystics of Islam* (London, 1914); ayn. mll., *Studies in Islamic Mysticism* (Cambridge, 1921); ayn. mll., *The Idea of Personality in Sufism* (Cambridge, 1923).—Husûsî mes'eleler hakkında şu eserlere mürâcaat edilebilir: Goldziher'in tasavvufun menşe'leri hakkında değerli makaleleri için bk. *RHR*, XXXVII, 314; *WZKM*, XIII, 35; XV, 33; *ZA*, XXII, 317; *ZDMG*, LXVIII, 544; *Isl.*, IX, 144; Massignon, *Essai sur les Origines du Lexique technique de la mystique musulmane* (Paris, 1922); ayn. mll., *La Passion d'al-Ḥallāj, martyr mystique de l'Islam* (Paris, 1922); Ġazzālī hakkında bk. Asin Palacios, *Algazel* (Saragossa, 1901) ve *Cultura española* (1901), s. 209 ve *MFOB* (1914), s. 67; ve Obermann, *Der philosophische und religiöse Subjektivismus Ġazalis* (Wien, 1921); İbn al-Fāriż hakkında bk. Nallino, Di Matteo'ya *RSO*, 1919—1920'de cevâbı; İbn 'Arabī hakkında bk. Asin Palacios, *El mistico Murciano Abenarabi* (Madrid, 1925/1926), 3 cilt; XVII. asır Hind tasavvufu hakkında bk. von Kremer, *JA* (1869), s. 105 ve tasavvufun ruhî usûllerinin hey'et-i mecmuasına dâir Aflākī (*Manāḳib al-'arifīn*, nşr. Tahsin Yazıcı, Ankara, 1959, 1961, I—II; Türk. trc. Tahsin Yazıcı, *Ariflerin menkıbeleri*, İstanbul, 1964², 1966², I—II; frans. trc. *Les saints des derviches tourneurs*, Paris, 1918) 'nin verdiği malzemeler ve D. B. Macdonald, *The Religious Attitude and Life in Islam* (Chicago, 1908). — Aslî metinlere gelince, bunlar için şu eserlerden faydalanılabilir: Nicholson'un Sarrāc, 'Aṭṭār, İbn 'Arabī ve Calāl al-Dīn Rūmī'ye âit neşirleri; Richard Hartmann (Ḳuşayrī'nin) ve Huart (Dārā Şikūh, *JA*, 1926, s. 285)'ın tercümeleri, Ġazzālī hakkında Gairdner (*al-Ghazzālis mishkāt al-anwār*, London, 1924)'in, Suhravardī al-Ḥalabī hakkında Horten (*Die Philosophie der Erleuchtung nach Suhrawardi*, Halle, 1912)'in, ilk Türk sûfîleri hakkında, Köprülü-zâde Mehmed Fuad [Köprülü] (*Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar*, İstanbul, 1919; 2. tabı, Ankara, 1966)'ın, İbn 'Arabī hakkında Nyberg (*Kleinere Schriften des Ibn al-'Arabī*, Leyden, 1919) v.b.'nin eserleri. Arapça temel kaynaklar olarak al-Muḥāsibī, al-Makkī, al-Ġazālī ve İbn 'Arabī'nin tasavvufa uygun eserlerini ve tasavvufun iki büyük aleyhtarı olan İbn al-Cavzī (*Talbīs Iblīs*, Kahire, 1340) ve İbn Taymiya'nınkileri okumak lâzımdır.

(LOUIS MASSIGNON.)

TASBIḤ. [Bk. TESBÎH.]

ṬASM. [Bk. TASM.]

TASM. ṬASM B. LŪẒ B. SĀM B. NŪḤ, Arabistan'ın çok eski devirlerine âit menkabevî bir kabîle olup, menşe'i, yaşadığı yer (Yamāma'de) medenî hayat tarzı (mensuplarının zirâat ve hayvan yetiştirme ile meşgul oldukları söylenir) ve kaderleri ile, dâima birlikte anıldıkları Cadīs [b. bk.] b. Ḥāṣir b. İmran b. Sām b. Nūḥ'a sıkıca bağlıdır. İki kardeş kabîlenin inhitâtına dâir olan ve Arap edebiyatında sık-sık tekrarlanan menkabe, bu sukutu ana hatları ile şu şekilde anlatır: her iki kabîle bir zaman 'Amlīḳ (veya 'Amlūḳ) adlı bir Ṭasmī'nin hâkimiyeti altına girdiler. Bu zât, Cadīs'e mensup Huzayla'nin mürâcaatı üzerine, onunla kocası arasındaki bir ihtilâf hakkında keyfî bir hüküm verdi. Karârına Huzayla'nin verdiği karşılığa kızarak Cadīs'lerden evlenecek her bâkirenin, önce bizzat kendisi ile kalmasını emretti. Kırk yıl (!) bunu tatbik etti, nihâyet Cadīs'lerden mevkî sâhibi bir âileye mensup 'Afīra bint 'İfār adlı bir kız bu muâmeleye dûçâr olunca, kabîlesini intikama çağırdı ve onları açıkça baş kaldırmağa teşvîk etti. Fakat kardeşi al-Asvad hîle kullanmak tavsiyesinde bulunarak, kız kardeşinin arzûsuna rağmen, düşündüğünü tatbik etti: 'Amlīḳ'i bütün kabîlesi ile birlikte kız kardeşinin düğününe dâvet etti. Ziyâfet sırasında Ṭasm'lar silâhlarını kuma gömerek gizlemiş bulunan Cadīs'lerin hücûmuna uğradılar ve öldürüldüler. Bu katl-i âmdan bir tek Ṭasm'lı kurtuldu: Riyāḥ b. Murr. Bu zât Ḥimyar'lerin meliki Ḥassān b. Tubba'ın yanına kaçtı ve onu Cadīs'lere karşı bir intikam seferine çıkarmağa muvaffak oldu. Ordu Cadīs'lerin memleketi olan Cavv'a 3 günlük mesâfeye gelince, Riyāḥ süvârilerine, ağaç dalları koparmalarını, her süvârinin kendisini gizlemek için önünde dal taşıması gerektiğini söyledi. Çünkü Cadīs'lerin arasında, rivâyete göre Yamāma (Zarḳā' diye de anılır) adlı çok uzakları gören bir kadın vardı ki, bu kadın, Cavv'a yaklaşanları 3 günlük mesâfede iken görebiliyordu. Fakat keskin gözlü kadın, ağaç dalları ile gizlenmiş olarak ilerleyen düşman askerini de fark ve kabîle mensuplarını müdâfaaya teşvik etti. Onlar inanmak istemediler ve baskına uğradılar; erkekler öldürüldü, aralarında Yamāma'nin de bulunduğu kadınlar esir edildiler. Ḥassān, Yamāma'nin gözlerini oydurdu ve öldürttükten sonra cesedini, o zamandan beri Yamāma diye anılan Cavv'ın kapısının üstüne çaktırdı. Menkabe bu şekildedir. Bu, her ne kadar, tarihi tesbit edilebilen bir hâdiseye kısmen bağlanabiliyorsa da [bk. mad. CEDÎS], aslî hâdiselerinde ve bütün tâlî teferruatında masal husûsiyetleri göstermektedir. Hâdiseyi nakleden kaynaklarda parçalar hâlinde muhâfaza edilmiş bulunan ve halk şarkılarını hatırlatan eski recezler, şüphesiz hikâyenin aslındaki şeklini aksettiren bir nazım tarzının, manzum hikâye şeklinin kalıntılarıdır.

Bibliyografya: Ṭabarī, I, 771 v.dd.; *Kitāb al-Aġānī*, X, 48 v. dd.; Naşvān al-Ḥimyarī'nin *al-Ḳasīdat al-Ḥimyariya şerhi*'nden naklen D. H. Müller, *Südarab. studien*, s. 67 v. d.'da nakledilen parçalar; aynı şerhin, al-A'şā Maymūn, *Dīvān* (nşr. R. Geyer), XIII. şiirin 17. beytinin şerhinde; aynı şerhte (s. 74, not 12) Ṭasm Cadīs efsânesi-

ne dâir Arap kaynaklarının tam bir listesi bulunmaktadır. (H. H. BRÂU.)

TASMİYA. [Bk. TESMİYE.]

TASNÎM. [Bk. TESNÎM.]

TASÛC. [Bk. TESÛC.]

TAŞVÎR. [Bk. TASVÎR.]

TASVÎR. TAŞVÎR (A.) *ṣ v r* kökünden II. vezinde (taf'îl) bir kelime olup, bir şeye şekil vermek, bir şeyin resmini yapmak, sûret ve resim mânasına gelmektedir (*Ḳāmûs tercümesi*, İstanbul, 1305, II, 481). *Kur'an* ve hadîslerin canlı varlıkların şekillerini yapmaya cevaz vermemesine [bk. mad. SÛRET] rağmen, islâm san'atı tarihinin her devrinden günümüze gelen nümûneler bu san'at kolunun kesintisiz olarak devam etmiş olduğunu ortaya koymaktadır. Tasvîr kelimesinin tazammun ettiği mânanın şumûlüne heykel san'atı da girer ise de, bu sâhadaki misâller islâm âleminde pek nâdirdir. Bu cümleden olarak Mısır'da Ḥumâravayh [b. bk.] kendisinin, zevcelerinin ve muganniyelerinin heykellerini yaptırmış, Endülüs'te 'Abd al-Raḥmān III. [b. bk.], gözde zevcesi al-Zahrā'nın heykelini, onun adını verdiği sarayda diktirmişti.

Fâtımîler devrine âit olup, XI.—XII. asırlardan günümüze gelen ve bugün Pisa'da, Campo Santo'da bulunan bronzdan efsânevî hayvan heykeli islâm san'atının en iddialı eserlerinden biridir. 1,5 m. kadar büyüklükte olan bu heykel, gerek vücut şekli, gerek üzerindeki tezyînat bakımından usta bir işçilik gösterir. Bâzı heykel nümûneleri de Rey'de, yıkılmış olan Selçuklu saraylarında çıkmıştır. Alçıdan yapılmış olan bu heykellerin bâzıları âbidevî ölçüdedir. Selçuklular devrine âit olup, İran'da yapılmış bulunan alçıdan bir şehzâde başı, New York Metropolitan Museum of Art'tadır. Bu devre âit diğer bir eser, aynı müzede yer alan, takrîben 85 cm. büyüklüğünde ve bir kedi şeklindeki bronz buhurdanlık olup, 1181'de Ca'far b. Muḥammed b. 'Alī tarafından yapılmış ve üzeri kazıma sûretiyle „ajur" larla süslenmiştir. XII.—XIII. asırlar arasında mâdenî, cam, fildişi ve keramik heykelcikleri bulunmuştur, bunların bir çoğunun ayrıca sürâhi, vâzo, şamdan, buhurdan gibi vazifeleri de vardı. Raḳḳa'da XIII. asırda yapılmış olan ve Şam Millî Müzesi'nde bulunan keramik sûvari heykelciği bunlardan biridir. Bağdad'da 1221'de yapılmış olan Tılsımlı kapının üzerindeki taş kabartmanın ortasında iki ejderi dillerinden tutan bağdaş kurmuş, başı hâleli adam vardı. Daha sâde bir benzerine Halep kalesi kapısı üzerinde rastladığımız bu eser, bu devir İslâmî tecsimî san'atın bir başka nümûnesidir. XIV. asrın ikinci yarısında Muḥammed V. için Elhamra'da yapılmış olan çeşmeyi taşıyan mermer arslanlar hâlâ mevcuttur. Müslüman ricâli arasında umûmî meydanlara ilk heykel diktiren Hidîv İsmâil Paşa [b.bk.] olmuştur.

Câmi ve türbe süslemelerinde put gibi görünmesinden korkulduğu için canlı varlıklara âit resimlere hiç yer verilmemiş, fakat saray yapılarının tezyînâtında insan ve hayvan tasvîrinden kaçınılmamıştır. 724—743 tarihleri arasında, Amman'ın 50 mil şarkında, çölde yapılmış küçük bir saray olan Ḳuṣayr 'Amra'nın bir çok odalarının duvarları resimlendirilmiştir [bk. mad. AMRE]. Bunların arasında en ilgi çekici olanı şüphesiz ki pano içine yerleştirilmiş bir tasvîr manzûmesidir. Bunlar müslümanların fethettikleri ülkelerin kırallarının tasvîrleridir.

İnşâ tarihi üzerinde kat'î netîceye varılamamış olmakla berâber, Emevî devrine âit olduğu anlaşılan ve Kudüs'ün şimâlinde bulunan Ḫirbat al-Mafcar adını taşıyan saray, hamam ve câmiden müteşekkil yapı manzûmesinin bilhassa hamam kısmı çok zengin bir şekilde tezyin edilmiştir. Mozaik döşemelerinde, duvarlarında ve tavanlarında nebâtî motiflerin arasına yerleştirilen insan başlariyle meydana getirilmiş yüksek kabartma alçı tezyînâta yer verilmiştir. Bâzı odaların duvarlarını süsleyen fresklerden ise, çok sayıda fakat çok küçük parçalar kalabilmiştir. Bununla berâber, bunların figürlü kompozisyonların parçacıkları oldukları anlaşılabilmektedir. Hamamda ayrıca, bâzı san'at tarihçileri tarafından Hişām b. 'Abd al-Malik'e âit olduğu ileri sürülen bir heykel bulunmuştur. Valid I. tarafından yaptırılmış olan Ḫirbat al-Munca da aynı Ḫirbat al-Mafcar'dekilere benzer mozaikleri ile dikkati çekmektedir.

706—715 tarihlerinde yapıldığı tahmin edilen ve uzun müddet bir çok münâkaşalara yol açan ve hakkında birbirinden çok farklı iddialar ileri sürülen, sonunda bir Emevî devri yapısı olduğunda görüş birliğine varılan Meşatta sarayının cephesi son derece zengin taş kabartmalarla süslenmiştir. Cephenin sol tarafında nebâtî motiflerin arasında çeşitli hayvan motiflerine yer verilmiş, diğer tarafta ise, sâdece nebâtî motifler tasvîr edilmiştir.

Tadmur ile Ruṣāfa arasında yan-yana iki kasrdan ibâret olan Ḳaṣr al-Ḥayr, 728'de Hişām b. 'Abd al-Malik tarafından yaptırılmıştır. Hişām'ın tam cepheden alçıdan kabartması vardır. Ḫirbat al-Mafcar tarzında mozaik, fresk v. s. ile süslenmiştir. Duvar resimlerinde toprak tanrıçası, müzisyenler, avcılar gibi mevzular işlenmiştir. Bunlar Sâsânî ve Helenistik üslûpların halitasını gösterir. 836'da Abbâsî halîfesi Mu'tasim tarafından kurulan Sâmerrâ'da aynı halîfe tarafından inşâ ettirilen Cavsaḳ al-Ḫāḳānī sarayında yapılan kazılar, harem kısmının duvarlarını süsleyen bir çok eseri ortaya çıkarmıştır. Duvarları süsleyen kıvrık dallar, inci dizilerinden meydana gelmiş madalyonların içine yerleştirilmiş kuş ve çeşitli hayvan şekillerinin yanında rakkase tasvîrleri de yer almaktadır.

IX. asır sonlarına âit olup, son zamanlarda Nîşâpûr'da çıkarılmış duvar resimlerinden parçalar, bu devirde İran'da Orta-Asya resim san'atı üslûbunun te'sirlerini göstermektedir. Gelişmesinde Orta-Asya resim san'atı geleneğinin rol oynadığı Sâmerrâ üslûbu Suriye ve Mısır'a geçmiş, buralarda keramikte ve Fâtımîler devrinde, XI.—XII. asırlarda duvar resimlerinde yaşamaya devam etmiştir. Mısır'da, kuş veya sâir hayvan şeklinde tunç ibrikler îmâl edilmiş, aynı devirde hayvan figürleri ekseriyâ billûra işlenmiştir. Musul mâden işçiliği san'atkârları, İran'da, Suriye ve Mısır'da aynı işlerle uğraşan san'atkârlar, saray hayatından sahneler çizmişler, hükümdârı kendisine hizmet edenler ve mûsikîşinaslar arasında içki içerken, avlanırken, *güy u çavgān* oynarken veya ceng ederken tasvîr etmişlerdir. Fâtımîler ve Memlûkler devrinde, bilhassa ağaç oyma işlerinde sık-sık insan ve hayvan tasvîrleri görülür; bu tasvîrler, kısmen halıları, fildişi yapılmış eşyayı ve aynaları da süsler. Böyle muhtelif cins eşya islâm âleminin dûçar olduğu âfet ve tahripten kurtulabilmiştir; bunlar muhtemelen eski mevcûdun ancak bir kısmını teşkil etmektedir. Fâtımî fildişi oymacılığından çok güzel nümûneler günümüze gelmiştir. Bunlardan, Berlin'de, Staatliche Museum'da bulunan, XII. asırda yapılmış olan fildişi kutunun üzerinde müzisyenler ve avcılar tasvîr edilmiştir. Hareketlerindeki son derece serbestî ile dikkati çeken figürleriyle tasvîr, tamamen Abbasî san'at an'anesini devam ettirir. Üzerine hayvan figürleri oyularak tezyin edilmiş olan ve bugün Venedik'te San Marco'nun hazînesinde bulunan kristal ibrik fevkalâde bir teknik ustalık eseridir. Kitâbesinde Fâtımî halîfesi al-'Azīz Bi'llāh (975—996) için yapıldığı yazılıdır. Orta-Asya resim san'atı üslûbu, Sicilya'nın Palermo şehrinde Norman kıralı Roger tarafından 1132—1140 tarihleri arasında inşâ edilen saray kilisesinin tavanının resimlendirilmesinde çalışan müslüman san'atkârlar vâsıtası ile, İtalya'ya geçmiştir. Roma'da Vatikan'da bulunan (Cod. Ar. 368) ve şimâlî Afrika veya İspanya'da yapılmış olduğu tahmin edilen, XIII. asra âit, Bayāż ile Riyāż'ın hikâyesini anlatan yazmanın minyatürleri aynı geleneğin ne kadar geniş bir sâhaya yayılmış olduğunu göstermektedir.

Gerek X. ve XI. asırlarda Laşgari Bāzār'daki Gazneli sarayında ve Selçuk Türklerinin merkezi olan Rey'de yapılan kazılarda ortaya çıkan XII. asır duvar resimlerinde ve gerek yine Selçuklular devrinde İran'daki Rey, Kâşân ve Suriye'deki XIII. asır Raḳḳa keramikleri üzerindeki tasvîrler, islâm resim san'atının çeşitli merkezlerdeki gelişmesini tâkibe imkân vermektedir.

Büyük Selçuklular devrinde İran'da yapılan mâden işleri mükemmel bir teknik gösterir. Gümüş veya bakırla savatlanarak tezyin edilen bronzun yanında gümüş de işlenmiştir. Sürahiler ve ibriklerin boyunları kuş veya hayvan şeklinde yapılmış, tabaklar ve çanaklar kabartma tasvîrlerle süslenmiştir. Leningrad'da Hermitage Müzesi'nde bulunan kazan, islâm san'atının en güzel mâden işlerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. İmzalı olan eser 1163'de Herat'ta Muḥammed İbn Abd al-Vālid ve Mas'ūd İbn Aḥmed tarafından gümüş savat tekniğinde ve zengin bir tüccar için yapılmıştır. Devrin zevkine uygun olarak saray hayatından sahnelerle tezyin edilmiştir. Bunun, Hermitage Müzesi'nde, Muḥammed b. Nāṣir b. Muḥammed al-Ḥarāvī'nin imzasını taşıyan ve aynı tarihlerde olması gereken bir benzeri daha bulunmaktadır.

Mâdenî eşya üzerindeki tasvîr san'atında da Büyük Selçuklu an'anesini devam ettiren Anadolu Selçuklularından günümüze pek az eser gelmiştir. Türk-İslâm Eserleri Müzesi'nde XIII.—XIV. asırlardan, 29 cm. büyüklüğünde, çeşmenin suyunu ağzından akıtması için yapılmış olan kurşun kuş figürü nâdir örneklerden biridir. Topkapı Sarayı'nda bulunan XIII. asırdan kalma çelik aynanın sırtı, kabartma olarak, ortada atlı bir avcı onu çeviren hayvan figürleriyle doldurulmuş bir şeritle süslenmiştir. Selçuklularda pek sevilen kuş ve burç motiflerinden müteşekkil kompozisyon Irak ve Suriye'de pek çok kullanılmıştır. Fürst Öttinger Wallerstein kolleksiyonunda bulunan ve kitâbesinde bir Artuklunun adı geçen, XIII. asır ortasına âit bronz aynanın sırtını, ortadaki kuş motifini çeviren 12 burç kabartması süsler, yine bir Artuklu hükümdârı için yapılmış olan ve Innsbruck'da Ferdinandeum'da bulunan leğen, islâm san'atında, bilinen, mine tezyînatlı tek eserdir. 1144 tarihini taşıyan eser, tekniği ve üslûbu îtibâriyle, Bizans nümûnelerine bağlanır. Dâireler içinde efsânevî hayvan motifleri, ortada

kartallar tarafından tahtı ile birlikte göğe uçurulan İskender figürünü çevirir.

XIII. asır başında Musul ve Şam'da gelişen mâdenî eşya üzerindeki işçilik, Selçuklulara çok şey borçlu olup, kısa zamanda kendine has bir üslûp tarzı kazanmıştır. Selçuklu ve Atabeg eserlerinde küçük ölçüde görülen figürlü tezyînat tarzı daha sonra, daha büyük eb'addaki mâden işlerinde sathı kaplayan büyük figürlerle, fazla bir değişikliğe uğramadan gelişmiştir. Memlûk devrinde 1290—1310 seneleri arasında Muḥammed İbn al-Zayn tarafından Suriye'de yapılmış olan ve St. Louis'nin vaftiz taşı olarak tanınan eser (Paris, Louvre Müzesi) islâm san'atının en büyük şaheserlerinden biridir. İnsan ve hayvan figürlerindeki kuvvetli desen ve ince teferruatı ile mükemmel bir eserdir.

Bu san'at kolu Mısır Memlûkları tarafından Kahire'de geliştirilmiş ise de, kendine has bir üslûpta gelişen Memlûk mâden işçiliğinde figürlü tezyînâtın yerini daha çok figürsüz tezyînat almıştır. Suriye'de, bir Memlûk hükümdârı için, al-Vazīrī tarafından yapılmış olan ayna, Memlûk mâden işlerindeki figürlü tezyînat tarzını bize aksettirmektedir. Topkapı Sarayı Müzesi'nde bulunan ve üzerinde burçların tasvîr edildiği eser, XIV. asır ortalarında yapılmıştır ve XIII. asır an'anesini bütün güzelliği ile devam ettirir.

XII.—XIII. asırlarda minâî tekniğinin sağladığı imkânlarla yapılan keramik kaplardaki tasvîrler, günümüze hemen-hemen gelmemiş olan büyük Selçuklu kitap ve duvar san'atı üslûbunu aksettirmektedir. Bunlarda bütün figürler yuvarlak yüzlü, Orta-Asya Türk tipini canlandırmaktadır. Washington'da Freer Gallery'de bulunan, XIII. asır başına âit minâî tekniğinde yapılmış çanağı süsleyen savaş sahnesinde çanağın sathını kaplayan savaşçı figürleri Selçuklu Türkleri tipindedirler. XII. asır sonu veya XIII. asır başında Rey'de minâî tekniğinde yapılmış olup, Londra'da, Victoria and Albert Museum'da bulunan çanakta, ortada bir ağacın iki yanında karşılıklı yerleştirilmiş Selçuklu tipinde iki süvari ve tavus kuşları, kenarlarda da el-ele tutuşmuş, ikişer-ikişer oturan figürler yer alır. Minâî tekniğinde yapılmış keramiklerde görülen sahnelerin aynı devir minyatür san'atı ile yakın üslûp birliğini gösteren bir başka eser de, XIII. asırda Rey'de yapılmış olup, hâlen Washington'da, Freer Gallery of Art'da bulunan bir vazodur. Üzerinde üç sıra şerit hâlinde *Şāh-nāma*'den Bijan ile Manīja'nin hikâyesi tasvîr edilmiştir. Muhtemelen XII. asırda Rey veya Kâşân'da yapılmış olan ve bugün Mortimer Schiff koleksiyonunda bulunan kâsede de Bahrām-i Gōr ile Āzāda'nin avlanması tasvîr edilmiştir.

İslâm san'atında halılarda da tasvîre rastlanır. Bu arada XIV. ve XV. asır Türk halıcılığında hayvan figürlerinin işlenmiş olduğu halılar, bir grup teşkil etmektedir. Bunlardan, günümüze gelen nümûnelerden başka, hâlen mevcut olmayanları da Avrupalı ressamların eserlerinde tasvîr edilmiştir. Bunlarda bordürle çevrili halının esas sathı murabba veya mustatillere bölünmüş ve içlerine hayvan figürleri yerleştirilmiştir. Berlin'de Staatliches Museum'da bulunan XV. asır halısında üslûplaştırılmış ejder ve Anka kuşunun mücâdelesi görülür. Yine XV. asra âit olup, Marby halısı diye tanınan (Stockholm, Statens Historiska Museet) eserde ise, ağaçta kuş motifleri tasvîr edilmiştir.

Kafkas halılarında çok sevilen üslûplaştırılmış ejder motifine karşılık, İran halılarında av sahnelerine rastlanır. Viyana'da Österreichisches Museum für angewandte Kunst'da bulunan XVI. asra âit ipek İran halısı, saray nakkaşlarının hazırladıkları desene göre, son derece ince teferruatlı, çeşitli av sahnelerini canlandırır. Bordürü de, aralarında çiçek, kuş ve bulutlar bulunan kanatlı melek figürleri ile hayâlî bir âlemi aksettirir.

Safevî devri halıları ve kumaşları da aynı renk zenginliği ve teknik ustalığı gösterir. Bunlardaki tasvîrlerde av ve işret sahnelerinden başka en sevilen mevzulardan biri de, arkasından bağlı olarak gelen esîrini götüren şehzâde motifidir.

Aynı devirde, Safevî saltanatında, yapılan halı ve kumaşların te'siri Hind san'atında da görülür. Boston'da, Museum of Fine Arts'da bulunan XVI. asır sonuna âit Hind halısında motiflerin tekrarlanması esâsı, yerini, âdeta halıya geçirilmiş bir minyatür sahnesine bırakmıştır. Güzel bir manzara içinde çeşitli hayvanlar ve kuşlar Hind kumaşlarının en sevilen motifleri olarak karşımıza çıkmaktadır.

XVI. asrın sonlarında ve XVII. asırda, aynı devir minyatür üslûbuna uygun figürlü sahnelere, İsfahan'da ve diğer bâzı merkezlerde yapılmış çini panolarda rastlıyoruz. Londra'da, Victoria and Albert Museum'da bulunan bir panoda çiçekli ağaçların altında içki içen âşıkları görmekteyiz. New York'ta Metropolitan Museum of Art'da bulunan bir başka panoda aynı mevzu, âşıklara hizmet eden hizmetkâr figürü ile zenginleştirilmiştir. Aynı devirde yine İsfahan'da yapılmış çinilerde, sekiz köşeli veya yıldız şeklinde çerçeveler içine alınmış muhtelif tipte kadın ve erkek resimleri tasvîr edilmiştir. Güzel nümûnelerini Londra'da Victoria and Albert Museum'da bulduğumuz, zemini çiçeklerle süslenmiş bâzı çinilerde de zarif bir şekilde arkasına dönmüş pozda güzeller tam boyda gösterilmişlerdir.

Safevî devri sarayları figürlü çinilerden başka büyük ölçüde duvar resimleriyle süslenmiştir. Bunların en mühimleri İsfahan'da, XVI. asır sonlarında Şah 'Abbās tarafından yaptırılmış olan 'Alī Ḳapu ve Çihil-sutūn'da bulunmaktadır.

Selçuk atabegleri devrinde ilmî eserlere karşı duyulan alâka ile islâm dünyasına kazandırılan eserlerden günümüze gelen en eski minyatürlenmiş yazma 1199 tarihli, Cālīnūs'un eserinin bir taklidi olan *Kitāb al-tiryāḳ* (Paris, Bibl. Nat. Ms. arabe, 2964) olup, muhtemelen şimâlî Irak'ta hazırlanmıştır. 1200—1220 yılları arasında Suriye'de yazılıp resimlendirilmiş olduğu tahmin edilen *Kalīla va Dimna* nüshası (Paris, Bibl. Nat. Ms. arabe, 3465) da bu bakımdan mühimdir.

İstanbul Topkapı Sarayı Kütüphânesi'nde (Ahmed III., nr. 2115) bulunan Aḥmed b. al-Ḥusayn b. al-Aḥnaf'ın, 1210 tarihli *Kitāb al-Bayṭara*'sını süsleyen minyatürler metni açıklayıcı mâhiyettedir. Musul atabegi Badr al-Dīn Lū'lū' için 1218/1219 yıllarında hazırlanmış olan ve bâzı cildleri İstanbul Millet Kütüphânesi'nde (Feyzullah Efendi, kısmı nr. 1565—1566), diğerleri muhtelif memleketlere dağılmış bulunan 20 ciltlik *Kitāb al-Aġānī*'nin altı cildinin başında saray ileri gelenleri arasında Badr al-Dīn Lū'lū'nun resimleri vardır. XIII. asırdan îtibâren her devirde, çeşitli mekteplerce en çok sevilerek resimlendirilen eserlerin başında Ḥarīrī'nin *Maḳāmāt*'ı, Diskorides'in *K. al-Ḥaşā'iş fi 't-ṭibb*'ı, Ḳazvīnī'nin *'Acā'ib al-maḫlūḳāt*'ı gelmektedir.

Yakın şarkın Moğulların istilâsına uğraması ile islâm resim san'atına, uzak şark resim tasvîrleri girmiş, ayrıca, dünya tarihi, Firdavsī'nin *Şāh-nāma*'si ve Peygamber'in mi'râcı gibi yeni mevzuların resimlendirilmesine başlanmıştır. XIV. asrın başında bir kaç nüsha olarak hazırlanan Raşīd al-Dīn'in *Cāmi' al-tavārīḫ*'inin bâzı nüshaları, ihtivâ ettikleri tasvîrler bakımından bu devrin olduğu kadar islâm san'atının da en mühim eserlerinden biri sayılabilir.

Tebriz ve Şîrâz, İran'da başlangıçta minyatür san'atının mühim merkezleri iken, XV. asrın başında Timur'un hâkimiyetinden sonra bu san'atın merkezi Herat'a geçmiştir. Bilhassa Baysungur devrinde İslâm resim san'atının en vasıflı nümûneleri verilmiştir. Topkapı Sarayı Müzesi (Revan kısmı, nr. 1022)'nde bulunan *Kalīla va Dimna* nüshası, Dublin'de Chester Beatty Kütüphânesi (P. 119)'ndeki Sa'dī'nin *Gulistān*'ı, Baysungur adına hazırlanmış minyatürlü eserlerdir. Herat mektebi asrın ikinci yarısında da ehemmiyetini muhâfaza etmiş ve islâm âleminin en mühim nakkaşı olan Bihzād'ı yetiştirmiştir [bk. mad. BİHZÂD]. XV. asırda Şîrâz da yine mühim islâm minyatür merkezlerinden biri olmuştur. XVI. asırda Safevî hâkimiyeti ile sırasiyle merkez olan Tebriz, Kazvîn ve İsfahan'da Safevî minyatürü, saray üslûbunun en güzel nümûnelerini verirken, merkez olmamakla berâber Şîrâz da ehemmiyetinden bir şey kaybetmemiştir. XV. ve XVI. asırlarda en çok Niẓāmī'nin ve Amīr Ḫusrav-i Dihlavī'nin *ḫamsa*'leri, Sa'dī, Cāmī ve Ali Şîr Nevâî gibi meşhûr mü'elliflerin eserleri minyatürlendirilmiştir.

Hindistan'da ise, tam mânasiyle İslâmî-Hind kültürünün mahsûlü olan resim san'atı, ancak XVI. asır sonunda doğmuştur. Hümâyûn tarafından Tebriz'den Kâbil'e dâvet edilen iki İranlı nakkaşın kurduğu ve zamanla genişleyen minyatür atölyesinde yapılmaya başlanan eserler, İran minyatüründen başka yerli resim san'at geleneklerine bağlandığı için İran'dakinden farklı bir üslûpta inkişaf gösterir. Ekber zamanında en yüksek seviyesine ulaşan Hind minyatürlerinde en sevilen mevzûlar saray hayatı, av ve savaş sahneleri olup, hakîkate en uygun bir şekilde çok ince teferruata yer veren bir anlayışla işlenmiştir. Hind minyatüründe, mühim yer tutan portreciliğin kökleri ise, eski Hind geleneğine bağlanır.

Çok eski bir geleneğe sâhip olan Türk resim üslûbu, bilhassa Selçuklu Türkleri ile islâm dünyası içinde çok geniş bir sâhada te'sirli olmuş, islâm resim san'atına yeni unsurlar getirmiştir. XIII. asır Anadolu Selçuklu saraylarında, Kubâdâbâd çinilerinde de Büyük Selçuklu eserlerindeki Türk tiplerine rastlanmakta ve bu da aynı üslûbun yayılma sâhasının genişliğini göstermektedir. Anadolu Selçuklularından günümüze pek az sayıda eser gelmiş olmasına rağmen, mevcut nümûneler Anadolu'da resim san'atının zenginliği hakkında oldukça iyi bir fikir verebilmektedir. Bir aşk romanı olan ve XIII. yüzyıl başlarında hazırlanmış bulunan *Varka ve Gülşah* (Topkapı Sarayı kütüp., Hazîne kısmı, nr. 841) adlı eserin minyatürleri eski Türk resim san'atı geleneğini devam ettirmiştir. Aksaray'da Nasreddin Sivâsî tarafından 1271'de hazırlanan ve Selçuklu sultanı Gıyâsüddîn Keyhusrev III.'e ithâf edilen astroloji ve sihir risâlesinin minyatürlerinde ise, Bizans san'atı ile temâsın te'siri görülmektedir.

Osmanlılarda minyatür san'atı kendine has bâzı husûsiyetler kazanarak farklı bir

üslûp hâlinde gelişmiştir. Ahmedî (ölm. 1413) 'nin, Osmanlı devletinin kuruluş devrine âit olup, günümüze kadar gelmiş bulunan *İskender-nâme* (Paris, Bibl. Nat. Ms. Turc. nr. 309) 'sinin minyatürleri Selçuk minyatür üslûbunun XV. asır başına kadar devam etmiş olduğunu gösterir. Büyük bir san 'atsever olan Fâtih, İstanbul 'a bir çok yabancı san'atkârı dâvet etmiştir. Fakat garptan gelen Gentile Bellini ve Constanza da Ferrara gibi yabancı san 'atkârların Türk minyatür san'atı üzerindeki te 'sirleri mahdut olmuştur. Fâtih Sultan Mehmed 'in Sinan Bey tarafından yapılan portresi (Topkapı Sarayı Kütüphânesi, Hazîne kısmı, nr. 2153, 10a) bu devrin en mühim eseridir. Bayezid II. ve Selim I. devrinde saray atölyesine şarktan bir çok nakkaş getirtilmiştir. Edebî eserlerin resimlendirildiği ve şark minyatür üslûbu te'sirinin ağır bastığı bu devirde, Türk minyatür san 'atı derleme bir vasıf arzeder. Kanunî Sultan Süleyman devrinde ise, şark ve garp te 'sirlerinin devam etmesine rağmen, minyatürlerin artık kendine has husûsiyetler gösteren üslûbu doğmuştur. Türk minyatür üslûbunun esâsını teşkil eden en mühim husûsiyetleri, bu devirde yazılmış olan Osmanlı tarihi ile ilgili eserlerin minyatürlerinde buluyoruz. Tarihî mevzuların resimlendirilmesiyle çeşitli ve gerçek hâdiselerin ele alınması Türk minyatür san'atının hakikate uygun bir tarzda gelişmesini sağlamıştır. Kanunî Sultan Süleyman devrinde, Şükrü tarafından te 'lif edilmiş olan *Selim-nâme* (Topkapı Sarayı Kütüphânesi, Hazîne kısmı, nr. 1597/1598) nüshasındaki minyatürlerde Yavuz Sultan Selim devrine âit bâzı hâdiseler tasvîr edilmiştir. Naṣūḥ al-Silāḥī al-Maṭrakī tarafından 1537/1538 'de yazılıp resimlendirilen ve Kanunî Sultan Süleyman 'ın Irak seferini anlatan *Menâzil-i sefer-i Irakeyn* (Üniv. kütüp., nr. TY 5964) 'de İstanbul, Bagdad, Tebriz, Diyarbekir, Haleb yolu üzerindeki şehir ve menziller, canlıların resimlerine yer verilmeden topografik görüşle tasvîr edilmiştir. Kanunî devrinin son büyük eserlerinden birisi olan ve Kanunî devrini anlatan 1558 tarihli *Süleyman-nâme* (Topkapı Sarayı kütüp., Hazîne kısmı, nr. 1517) 'nin minyatürleri bu devrin çeşitli üslûp husûsiyetlerini birleştirmiş, yeni mevzuları işlemiş ve yeni ifâde tarzları ortaya koymuştur. Türk minyatür üslûbu Selim II. ve Murad III. devirlerinde kemâl devresine varmıştır. Bu devirde, Kanunî Sultan Süleyman 'ın Zigetvar seferini, ölümünü ve Selim II. 'in tahta çıkışını anlatan 1568/1569 tarihli *Nuzhat al-asrār va'l-aḫbār der Sefer-i Zigetvar* (Topkapı Sarayı kütüp., Hazîne kısmı, nr. 1339), 1579 tarihli Sultan Süleyman tarihi (Dublin, Chester Beatty, nr. 413), Sultan Selim devrini anlatan ve 1581 'de tamamlanan *Selîm-nâme* (Topkapı Sarayı kütüp., Ahmed III. kısmı, nr. 3595), Sultan Murad III. 'ın saltanatını ele alan ve yine 1581 tarihli *Şehinşâh-nâme* (Üniv. kütüp., nr. FY 1404), Osman Gâzî 'den Yavuz Sultan Selim'in saltanatının sonuna kadar Osmanlı tarihini içine alan 1584 tarihli *Hünernâme I* (Topkapı Sarayı, kütüp., Hazîne kısmı, nr. 1523), Kanunî devrini anlatan 1588 tarihli *Hüner-nâme II* gibi tarihî mevzulu eserlerin bâzı nüshalarında portreciliğe de büyük bir alâka duyulmuştur. „Nigârî" mahlası ile tanınan Haydar Reis, Barbaros Hayreddin Paşa 'yı, Kanunî 'yi ve Selim II. 'i canlandıran eserler vermiştir. Murad III. devrinde Osmanlı portreciliğinin en önemli eserlerinden biri de, Seyyid Lokman tarafından kaleme alınıp, Nakkaş Osman tarafından sultan portreleri ile süslenen *Ḳiyāfat al-insānīya fī ṣamā'il al-'Oṣmānīya* adlı eserdir. Yine Nakkaş Osman 'ın riyâsetindeki bir hey 'et tarafından minyatürlenen *Sûr-nâme* (Topkapı Sarayı kütüp., Hazîne kısmı, nr. 1344), Sultan Murad III. 'ın oğlu şehzâde Mehmed 'in 1582 'deki sünnet düğününü anlatır. Buradaki minyatürlerde eğlencelere katılan bütün İstanbul esnafı ve merâsim, minyatürlerde de tasvîr edildiği cihetle, çeşitli bakımlardan ehemmiyetlidir. Murad III. için 1583 'te hazırlanmış olan *Zubdat al-tavārīḫ* (Türk-İslâm Es. Müzesi, nr. 1973) 'te dünya tarihi Âdem ile Havvâ 'dan îtibâren ele alındığından burada dinî mevzuları, peygamberlerin hayat hikâyelerini bulmaktayız. Darîrî 'nin Arapça'dan Türkçe'ye tercüme ettiği, Peygamber 'in hayatını anlatan *Siyer-i nebî* 'nin Murad III. 'ın emriyle hazırlanan 6 ciltlik nüshasındaki minyatürler bu devir dinî ressamlığının âbidevî eserleridir. Kısa fakat verimli olan Mehmed III. 'in saltanatını takip eden devirde resimlendirilen eserlerin mevzuları ile birlikte üslûpta da değişme görülür. XVII. asrın en vasıflı eserleri Osman II. zamanında meydana getirilmiştir. Taşköpri-zâde'nin *Şaḳā'iḳ al-nu 'mānīya* (Topkapı Sarayı kütüp., Hazîne kısmı, nr. 1263) adlı eseri bu devrin ünlü nakkaşı Ahmed Nakşî tarafından garp resim anlayışının te 'sirlerini gösteren „perspektif" in kullanıldığı minyatürlerle süslenmiştir. Nâdirî 'nin, Osman II. devri hâdiselerini mevzu olarak alan *Hotin fetih-nâmesi* veya *Şeh-nâme-i Nâdirî* (Topkapı Sarayı kütüp., Hazîne kısmı, nr. 1124) adiyle tanınan eseri Osmanlı tarihinin resimlendirilmiş son şehnâmesidir. Muhtemelen 1630 yıllarında yapılmış olan ve Kenan Paşa'nın zaferlerini anlatan *Paşa-nâme* (British Museum, Sloane, nr. 3584) ise, Osmanlı tarihî hâdiselerini resimlendiren tasvîr san 'atının son nümûnesi d..

XVIII. asırda Levnî ile yeni ve son bir yaratıcı devreye giren Türk minyatür san 'atının, bu devrin en mühim eserlerinin başında, Ahmed III. 'in şehzâdelerinin sünnet düğünü şenliklerini anlatan *Sûr-nâme* (Topkapı Sarayı kütüp., Ahmed III. kısmı, nr. 3593) 'nin Levnî tarafından yapılmış minyatürleri gelir. Aynı zamanda usta bir portreci olan Levnî, tek figürlerinde de büyük başarı sağlamıştır. Levnî 'nin eserlerinde görülen garp resminin te'siri gittikçe artmış ve zamanla minyatür san'atının yerini garp resmine hâkim olan anlayışa bağlanan resim san'atı almıştır.

Eski kitaplarda görülen bu resimler, umûmiyetle hükümdarlar veya varlıklı şahsiyetler için hazırlanmış yazmalarda yer alır. Fakat geniş halk topluluklarının din bakımından menedilen, tasvîr yapmaya karşı bir aksülâmel göstermediği de bir hakikattir. Nitekim Türkiye, Mısır ve hattâ Cava 'da çok yaygın olan gölge oyunlarında tasvîrlerin kullanıldığını görmekteyiz. Hac farîzesini eda edenlerin, döndüklerinde evlerini kaba hayvan resimleri ile süslemeleri bunu te 'yid eder.

Son olarak, müslüman hükümdarların resmini taşıyan paralar da zikredilebilir. Bu paraların en eskileri, açıkça Bizans paralarının taklidleri olup, bunlar 'Abd al-Malik [b.bk.] 'in takrîben hicrî 77 'de sikkeye getirdiği inkılâbdan sonra kaybolur. Abbâsî halîfeleri al-Mutavakkil, al-Muḳtadir ve al-Muṭī' 'in portrelerini taşıyan münferid nümûneler de mevcuttur. İnsan sûretleri taşıyan paralar bilhassa Anadolu Selçukluları, Diyarbekir Artuk-oğulları ve Haleb Zengîleri devrinde umûmîleşmiştir. Fakat bunlar umûmiyetle yabancı sikkelerin taklidi olup, her halde hiç bir zaman isim veya ünvânını taşıdıkları hükümdarların portreleri değildir. Bununla berâber, Hindistan 'da Cihangir [b. bk.] şahsî tasvîrini taşıyan sikkeler bastırmış, hattâ kendisini elinde bir şarap kadehi ile resmettirecek kadar ileri gitmiştir.

Bibliyografya: Bu hususta başlıca kaynaklar şu eserlerde verilmiştir: K. A. Inostrantsev ve J. I. Smirnov, *Materiali dla bibliographie musulmanskoe archeologie* (Petersburg, 1904); F. R. Martin, *The Miniature Painting and Painters of Persia, India and Turkey* (London, 1912); *A. Creswell, A provisional bibliography of painting in muhammadan art* (London, 1921); E. Kühnel, *Miniatur Malerei im islamischen Orient* (Berlin 1922); Ayn. mll., *Islamische Kleinkunst* (Berlin, 1925); H. Glück ve E. Diez, *Die Kunst des Islams* (Berlin, 1925); E. Migeon, *Manuel d'art musulman*, 2. tabı (Paris, 1927); E. Herzfeld, *Die Malereien von Samarra* (Berlin, 1927); T. W. Arnold, *Painting in Islam* (Oxford, 1928); W. Björkman ve E. Kühnel, *Kritische Bibliographie. Islamische Kunst 1914—1927* (*Isl.*, Berlin, 1928); Sir T. Arnold, *Painting in Islam, A Study of the place of pictorial art in Muslim culture* (Oxford, 1928); A. Grohmann ve T. W. Arnold, *Denkmäler islamischer Buchkunst* (München, 1929); E. Blochet, *Musulman Painting XII th-XVII th century* (London, 1929); T. W. Arnold, *The Old and New Testaments in Muslim Religions Art* (Oxford, 1932); L. Binyon - J. V. S. Wilkinson-B. Gray, *Persian Miniature Painting* (London, 1933); A. V. Pope, *A Survey of Persian Art, Textiles, Carpets, Metalwork minor Arts* (London and New York, 1938); H. Buchthal, *„Hellenistic" Miniatures in early Islamic Manuscripts* (*Ars Islamica*, 1940); C. Wilkinson, *Excavations at Nishapur, Bulletin of the Metropolitan Museum* (New York, XXX, 1930; XXXII, 1932; XXXIII, 1933; XXXVII, 1942); R. Ettinghausen, *Painting in the Fatimid period, a reconstruction, Ars Islamica* (IX, 1942); Z. M. Hassan, *The Attitude of Islam towards Painting, the Bulletin of the Faculty of Arts*, (Cairo, 1944); Anon, *De la prohibition de la forme humaine et animale dans l'art islamique* (*Chaiers d'Art*, XXVII, 1952) s. 297—301; K. A. C. Creswell, *A Bibliography of Painting in Islam* (Cairo, 1953); M. Ağaoğlu, *Remarks on the Character of Islamic Art* (*Art Bulletin*, 1954); O. Grabar, *The Painting of the six King at Qusayr' Amrah* (*Ars Orientalis*, 1954); D. S. Rice, *Studies in Islamic Metalwork, Bulletin of the School of Oriental and African Studies* (1952—1955, c. XIV, kısım 3; c. XV, kısım 1—3; c. XVII, kısım 2); E. Diez ve O. Aslanapa, *Türk Sanatı* (İstanbul, 1955); A. Lane, *Islamic pottery from the Ninth to the Fourteenth Centuries* (London, 1956); K. A. C. Creswell, *A Short Account of Early Muslim Architecture* (Pelican, 1958); V. Minorsky, *The Chester Beatty Library: A Catalogue of Turkish Manuscripts and Miniatures* (Dublin, 1958); R. W. Hamilton—D. Grabar, *Khirbat al-Mafjar* (Oxford, 1959); K. Otto-dorn, *Türkische Grabsteine mit Figürenreliefs aus Kleinasien* (*Ars Orientalis*, 1959, III, 63—76); E. Kühnel, *Persische Miniaturmalerei* (Berlin, 1959); D. Schlomberger, *Le palais ghaznévide de Lashkari Bazar* (Syria, XXIX, 1959); A. J. Arberry, M. Minovi, ve E. Blochet, *The Chester Beatty*

Library; *A Catalogue of the Persian manuscripts and Miniatures*, nşr. J. V. S. Wilkinson (Dublin, 1959—1960); Emel Esin, *Turkish Miniature Painting* (Oxford, 1955, Tokyo, 1960); O. Aslanapa, *Seljuk and Ottoman Carpets, Tiles and Miniature Paintings* (İstanbul, 1961); M. Ş. İpşiroğlu, S. Eyüboğlu, R. Ettinghausen, *Turkey—Ancient Miniatures* (London, 1961); R. Ettinghausen, *Arap Painting* (Genève, 1962); G. Meredith—Owens, *Turkish miniatures* (London, 1963); D. Hill, D. Grabar, *Islamic Architecture and its decoration* (Chicago, 1964); David Talbot Rice, *Islamic Art* (London, 1965); R. Ettinghausen, *Turkish Miniatures, Fontana Unesco Art books* (Milano, 1965); E. Grube, *The World of Islam* (New York. 1966); I. Stchoukine, *La peinture Turque* (Paris, 1966); E. Grube, *The classical style in Islamic painting, Edizioni Orians* (1968). (NURHAN ATASOY.)

TASYİR. [Bk. TESYÎR.]

TAŞAHHUD. [Bk. TEŞEHHÜD.]

TAŞBİH. [Bk. TEŞBİH.]

TAŞFİN. [Bk. TÂŞFÎN.]

TÂŞFÎN. TÂŞFÎN B. 'ALÎ B. YÛSUF B. TÂŞFÎN, Murâbıt hânedanı hükümdarlarından olup, bu hânedan mensuplarının *amîr al-muslimîn* ünvânını taşıyan üçüncüsü ve kendi âilesinin bilfiil saltanat sürmüş olan hükümdarlarının sonuncusudur.

'Ali b. Yûsuf [b. bk.]'un oğlu ve Yûsuf b. Tâşfin'in torunu olan Abu'l-Mu'izz Tâşfîn, babasının 537 (1143)'de ölümü üzerine iktidârı eline aldı; bu tarihte 'Abd al-Mu'min [b. bk.] tarafından sevk ve idâre edilen Muvahhidler, hükûmet merkezi Merâkeş'in cenûbundaki dağlı ahâliyi kendi dâvalarına kazanmış idiler. Kısa hükümdarlığının tamâmı, general Reverter'in yardımı ile Muvahhidlere karşı savaşı desteklemeye çalışmakla geçti. Fakat gayretleri hiç bir semere vermedi. Fas'ın şimâlinde ve şimâl-i şarkîsinde müteaddit mağlûbiyetlerden sonra 539 (1144/1145)'da amiral Muhammed b. Maymûn'un emrinde onunla birleşmek üzere Alméria'ya gelecek olan donanmasını beklemek için Oran'a sığındı. 'Abd al-Mu'min'in kıt'aları Tâşfîn'i şehirden çıkarınca o, gemilerinin demirli bulunduğu deniz kıyısına doğru geceleyin, at sırtında, tek başına kaçmağa mecbur oldu. Fakat bir yarın üzerinden atı ile birlikte aşağıya uçtu. Muvahhidler başını kestiler, tahnit ederek Tirmal'a gönderdiler. Tarihçilerin çoğu Tâş'ın ölümü için 27 ramazan 539 (22 şubat 1145 tarihini verirler ise de, 540 ve 541 tarihlerine rastlanır.

Bibliyografya: 'Abd al-Vâḥid al-Marrâkuşî, *al-Mu'cib* (nşr. Dozy), s. 145 v.d.; trc. Fagnan, s. 176; İbn Abî Zar', *Ravż al-ḳırṭâs* (nşr. Tornberg), s. 108, 122; 'Abd al-Raḥmân İbn Ḫaldûn, *'İbar* (*Hist. des Berbères*), metin, I, 247 ve 306; trc., II, 85 ve 178; Yaḥyâ b. Ḫaldûn, *Buġyat al-ruvâd* (nşr. A. Bel), I, 86; İbn al-Ḫaṭîb, *al-İḥâṭa*, Kahire tabı, I, 284; *Raḳm al-ḥulal*, s. 53; al-Zarkaşî, *Târîḫ al-devlatayn*, s. 5; *al-Ḥulal al-mavşîya* (Tunus tab.), s. 100; İbn al-Aşîr, *al-Kâmil*, X, 409 v.d.; trc. Fagnan (*Annales du Maghreb et de l'Espagne*), s. 540; al-Nâṣirî al-Salavî, *İstiḳṣâ'*, I, 127; trc. G. S. Colin, *Archives Marocaines* (Paris, 1925), XXXI, 209—213; İbn Ḫallikân, *Vafayât al-a'yân*, II, 489 v.d.; E. Lévi-Provençal, *Documents inédits d'histoire almohade* (Paris, 1928), s. 139 ve not 2, s. 159 ve not 5 ve bk. fihrist.

(E. LÉVİ-PROVENÇAL.)

TAŞKENT. Arapça ve Farsça el-yazmalarında umûmiyetle *Tâşkend* şeklinde yazılmış olup, Orta-Asya'da Sır-Derya [b. bk.]'ya sağ taraftan dökülen Çirçik ırmağının suladığı vâhada bulunup, hâlen Özbekistan'ın idâre merkezidir. Taşkent, bu cumhuriyetin en büyük ilim ve sanâyi merkezlerinden birini teşkil ettiği gibi, Orta-Asya demir-yollarının da bir kavşak noktasıdır.

Tarih. Neolitik ve erken Tunç devrine âit kalıntıların mevcûdiyeti, Taşkent'in Orta-Asya'nın çok eskiden beri meskûn bir yeri olduğunu göstermektedir. Ancak, burada bir şehrin hangi tarihte kurulduğu kat'î olarak belli değildir. Grek ve Roma kaynaklarının görüşüne nazaran, Sır-Derya'nın öte yakasında sâdece göçebeler vardı. En eski Çin kaynaklarının verdikleri haberler arasında m. ö. II. asırdan îtibâren), sonradan Taşkent bölgesi ile Yu-ni memleketinden kısaca bahsedilir. Bilâhare bu memleket Çö-çi yahut Çö-şi veya sâdece Şi olarak da zikredilir. Buna âit yazı işâreti „taş" mânasında kullanılmış olup, bunu E. Chavannes (*Documents sur les Tou-kiue occidentaux*, Petersburg, 1903, s. 140), sonraki Türkçe ismiyle (*Taş kend* „Taşköy") birleştirmiştir. Mîlâttan sonraki ilk asırlarda, Taşkent, Çaç bölgesinin baş-şehri idi. Hiç şüphesiz Çince yazılış şekli islâmî devirde mâlum olan mahallî Çaç ismine tekabül etmektedir. Araplar, sık-sık, başka yerlerde olduğu gibi, burada da *ç* sesi yerine *ş* sesini kullanırlar. Arapça Şâş yüzünden, asıl isim yavaş-yavaş yazı ve halk dilinden atılmıştır. İlk defa V. (XI. asırda zikredilen (aş. bk.) bugünkü Türkçe adın Çâç veya Şâş'la münâsebeti olup-olmadığı ve bunun ne şekilde olduğu, bu güne kadar meşkûktur. E. Polivanov, (*'Iḳd al-cumân*, W. Barthold için, Taşkent, 1927, s. 395 v.dd.) tarafından öne sürülen iştikakın (Tâjkent = „Tâjik yâni Arapların şehri") her hâlde hiç bir ilmî değeri yoktur.

Çâç memleketi ile vüs'ati takriben 10 *li* (4 km.'den daha az) olan pâyitahtı hakkında esaslı mâlumâtı ancak m.s. III. asır Çin kaynaklarından öğreniyoruz. Hüan-çuang (*Mémoires sur les contrées occidentales*, 1857, I, 16) zamânında Çâç ve diğer bâzı memleketlerde, kendisine bütün memleketin tâbi olduğu bir hükümdar yoktu; münferit şehirler Türklerin hâkimiyeti altında idi. II. (VIII.) asırdaki Arap fütûhâtı esnâsında sık-sık Şâş melikinden bahsedilir; bunun makarrı olarak da al-Belâẕurî (nşr. de Goeje, s. 421) ve al-Ṭabarî (II, 1517 ve 1521) tarafından, Arapça coğrafî eserlerde zikredilmeyen Ṭârband şehri gösterilir. Nâşirin (D. H. Müller) kabûl ettiği gibi, Ṭurârband (*B G A*, III, 61 altta)'ın bir idgama mâruz kalmış bulunduğu, şüpheli olmaktan daha ileridir. Buradaki hükümdar âilesinin aslı Türktü. Türk hanlarının hâkimiyeti yerine bâzan Çinlilerinki kaim olmuştur. 751 yılında Çinli vâli Kau Sién-çi (Chavannes, *Documents...*, s. 297; F. Hirth, *Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk*, 1897, s. 70), Şâş hükümdârını katlettirdi; bunun oğlu yardım için Araplara mürâcaat etti. Abû Muslim [b. bk.] tarafından gönderilen Ziyâd b. Ṣâliḥ, Çinlileri zilhicce 133 (= temmuz 751; krş. İbn al-Aşîr, V, 344)'te Talas [b. bk.]'ta ağır bir hezîmete uğrattı ve bu arada Kau Sién-çi öldürüldü. Bu savaşla Orta-Asya'da islâmın siyasî hâkimiyeti sağlam bir şekilde kuruldu. Bu hâkimiyeti ele geçirmek için Çinliler başka hiçbir teşebbüse geçmediler.

Halifeler devrinde Şâş mıntakası, Türklere karşı islâm âleminin sınırını teşkil ediyordu, göçebelerin istilâsına engel olmak üzere bu zirâat sâhası, kalıntılarına bugün de rastlanan bir sur ile muhâfaza altına alınmıştı (*G M S*, New Series, V, 172). Buna rağmen, bu sınır bölgesi muhtemelen çok geçmeden Türkler tarafından zaptedilmiştir. 191 (806—807) senesinde âsi Râfi' b. Layş'ın müttefiki olarak kendi Türkleri ile birlikte bir Şâş beyinden (*şâḥib*) bahsedilir (al-Ṭabarî, III, 712). al-Ma'mûn zamânında Şâş yeniden halifelerin devletine bağlanıyordu. 204 (819)'de Sâmânîler Mâverâünnehr'de muhtelif bölgelerin vâliliklerini deruhte edince, bunlardan biri olan Yaḥyâ b. Asad'a, Şâş iktâ olarak verildi [krş. mad. SÂMÂNÎLER bu maddede nakl olunanın aksine olarak, bu Yaḥyâ'nın sâdece ölüm yılı değil, ölüm günü de verilmiştir: 241 rebiülâhırının sonundan 5 gün evvel perşembe günü (12 eylûl 855); krş. *G M S*, 20, 286b]. 225 (840) yılında en büyük kardeşi olan ve Sâmânîlere intikal eden sâhanın en yüksek vâlisi bulunan Nûḥ b. Asad, İsficâb (bu günkü Sayrâm)'ı fethetmek sûretiyle hudûdu daha şimâle doğru genişletmeğe muvaffak oldu. Bu sıralarda Şâş'da islâmiyetin ilk zamanlarında kum ile dolan bir kanal ıslâh edildi. Bu ıslâh için halife al-Mu'taşim (833—842) tarafından iki milyon dirhem gönderildi (al-Ṭabarî, III, 1326).

Şâş'ın (ve aynı zamanda islâm memleketlerinin çoğunun) bize kadar intikal eden hemen-hemen bütün coğrafî tasvîrleri, Sâmânîler zamânından kalmadır. Şâş, bunlarda sâdece memleket adı olarak geçer; baş-şehri Binkaṯ diye anılır; sikkelerde, basıldıkları yer olarak dâima „Şâş" gösterilir; nâdiren bunun yanında „Binkaṯ" bulunur. Şehrin uzunluğu ile genişliği birer fersah (5, 7 km.) idi; bugünkü Taşkent çok daha büyük bir vüs'ate sâhiptir. Ancak, Arap coğrafyacılarının verdikleri mesâfelerin ispat ettiği gibi, Binkaṯ'ın vaziyeti, Le Strange (*The Lands of the Eastern Caliphate*, Cambridge, 1905, s. 480)'de olduğu gibi, İski-Taşkent'in vaziyetine değil, takriben bugünkü Taşkent'in mevkiine tekabül ediyordu (W. Barthold, *Turkestan*, *G M S*, New Series, V, 171). Bugün hâlâ Taşkent'de 365 veya 366 (975—977) senesinde vefat eden şî'î ulemâsından Abû Bakr al-Ḳaffâl al-Şâşî'nin türbesi gösterilir.

Taşkent adının, Türklerin zaptından önce (daha Sâmânî sülâlesinin nihâî olarak sukutundan evvel bütün Sır-Derya havâlisi 386 [996] senesinde Türklerin eline geçmişti) kullanılıp-kullanılmadığı belli değildir. Bildiğimiz kadar „Taşkent" kelimesi ilk defa al-Bîrûnî'nin [b. bk.] *Târîḫ al-Hind* (nşr. Sachau, s. 149; İng. trc., I, 298)'inde geçer. Bu isim, gramer bakımından mânası dolayısiyle al-Bîrûnî tarafından yanlışlıkla Batlamyus'daki λίθινος τύργος'in aynı olarak gösterilmiştir (J. Marquart, *Ērānshar*, Berlin, 1901, s. 155). Mahmud Kâşgarî *Divanü lûgat-it-Türk tercümesi*, Besim Atalay, Ankara, ts., I, 443) tarafından „Şâş'ın adı" olarak Taşkent'ten mâdâ „Terken" adını da zikreder (başka yerde bu isme rastlanmaz). Meskûkâtta Taşkent adı, ancak Moğullar zamânında görülür. V. (XI.) asrın ikinci yarısında ve VI. (XII.) asırda sikkeler, doğrudan-doğruya Sır-Derya'nın sağ kıyısında bulunan Banâket, Fanâket veya Banâkit'te basılmıştır. Vaktiyle bu şehrin Taşkent'ten daha ehemmiyetli ol-

ması muhtemeldir. Cuvaynī (*G M S*, XVI, 70 v.d.)'de, Moğul seferine dâir verilen mâlûmatta Taşkent zikredilmez; burada sâdece Banâket'in zaptından bahsedilir. Moğul hâkimiyeti altında Taşkent, bizce bilinmeyen sebeplerden dolayı, daha iyi bir kadere sâhip olmuştur; Taşkent şehir olarak mevcûdiyetini muhâfazaya devam etmiş ve bâzan hanlar tarafından da ziyaret edilmişti [krş. mad. BARAK-HAN]; buna mukabil Banâket, Moğullara karşı hiç bir mukavemet göstermediği hâlde, sonradan harâbe hâline gelmiş ve ancak 1392 'de Timur tarafından Şāhruḫiya yeni adıyla tekrar kurulmuştur.

Çagatay [b. bk.]'ın Moğul devletinin sukutundan sonra Taşkent, Timur ve Timurlular devletine bağlanmıştır; 890 (1485) yılında mülhakatiyle birlikte bu şehir, 892 (1487) senesinde burada vefat eden Moğul hanı Yûnus'a âit olmuştur (*Tārīḫ-i Raşīdī*, trc. Ross, s. 114 v.d.); bunun mezarı Şayḫ Ḥāvend-i Ṭuhūr (halk dilinde Şayḫantaur) diye anılan mahallî velînin câmii içindedir; bu velînin zamânı (VIII.= XIV. asır) hakkında krş. A. Semenov, *Protokoli Turk. Kuçzka Ljub. Arkh.*, 1915, XX, 29. Yûnus Han'a, oğlu Mahmud Han halef oldu. 1503 yılından beri Taşkent, Özbeklerin devletine bağlı kalmış, ancak devletin kurucusu Şaybânî Han [b.bk. ve mad. ŞAYBÂNÎLER]'ın vefâtından sonra pek kısa bir zaman için Özbeklerden tahliye olunmuştur. Müteâkıp asırlar zarfında Taşkent, kâh Özbeklerin, kâh Kazakların [bk. mad. KIRGIZLAR] hâkimiyeti altına girmiş, 1723 yılında Kalmuklar tarafından zaptolunmakla berâber, doğrudan-doğruya onların tesâhübüne geçmemiştir; bundan sonra şehir, Kazak asıllı ve bu defa Kalmuk beylerine tâbi bir bey tarafından idâre olunmuştur. Hâkimiyet bâzan mahallî velînin ahfâdı olan Hocalara da intikal etmiştir (*Z D M G*, XXXVIII, 311).

Bu asırlar zarfında Taşkent'i ele geçirmek için çok defa kanlı savaşlar olmuştur. Bu savaşlara dâir rivâyetlerden elde edilen bilgiler, o zamanki topografik vaziyetin anlaşılması bakımından ehemmiyetlidir. 'Abd Allāh Han b. İskandar [b. bk.] zamânında Taşkent etrâfında cereyan eden muhârebelere dâir verilen mâlûmat, Taşkent şehrinin eskiden henüz bugünkü duruma gelmemiş olduğunu açıkça göstermektedir. Ancak XII. (XVIII.) asırda müşterek bir pazarla şehrin dört semte (Kukça, Şayḫantaur, Sibzar, Beş-Ağaç) ayrıldığından bahsedilir. Bâzan her şehir semtinde husûsî bir *ḥākim* bulunurdu; her şehir semti başlı başına bir bütün teşkil ederdi ve diğerlerine karşı savaş hâlinde idi.

1780 tarihlerinde Şayḫantaur semtinin hâkimi Yûnus Hoca bütün şehri kendi idâresi altında birleştirmeğe muvaffak oldu. Yûnus Hoca, Kazaklara karşı başarı ile savaştı ise de, 'Alīm Han'ın sevk ettiği Ḫoḳand Özbeklerine karşı ağır bir mağlubiyete uğradı; ölümünden sonra, oğlu ve halefi olan Sultan Hoca idâresi zamânında, 1810'dan kısa bir müddet önce, Taşkent, Ḫoḳand hanlarının hâkimiyeti altına girmeğe mecbur kaldı (bu hâkimiyet sırasındaki şehrin vaziyeti için: krş. mad. HOKAND).

XVII. asırdan XIX. asrın ortalarına kadar, Orta-Asya ile Rusya arasındaki ticârî münâsebetlerin merkezi olan Taşkent, 15-27 haziran 1865'de Çernaïev kumandasındaki Ruslar tarafından zaptolundu. Sır-Derya bölgesi ile Türkistan umûmî eyâletinin merkezi olarak Taşkent büyük bir gelişme kaydetti. Eski „Asyaî" şehrin yanında me'mur v. b. 'nın ikâmetine mahsus yeni bir Rus şehri kuruldu. Her iki kısım birlikte müşterek belediye müesseseleri ile bir şehir teşkil etmiş (1877'den îtibâren), ancak bu arada Rus şehri, nüfûsu bakımından „Asyaî" şehrinkine yetişememesine rağmen, husûsî imtiyazlardan müstefit olmuş, bu yüzden eski şehre karşı az ihtimam gösterilmiştir. Avrupaî mânada şehir hayatı sâdece Rus şehri kısmında mevcuttu; hükûmet me'murlarının yeri, mektepler, ilmî teşekkül ve cemiyetler orada idi. Şehrin, XIX. asrın ortasında 60.000 olan nüfûsu 1897 nüfus sayımına göre 155.673 ve 1926 sayımına göre 323.600'e yükselmiş ve bu nüfus hızla çoğalmaya devam ederek, 1939'da 585.000'i ve nihâyet 1956 sayımında ise, 778.000'i bulmuştur.

İhtilâl ile Rus Taşkent eski şehre karşı bütün imtiyazlarını kaybetti. Orta-Asya'da milliyet esâsının kabûlü ve millî cumhuriyetlerin kuruluşundan îtibâren Taşkent'in siyâsî bir ehemmiyeti kalmadı. Şehir, Özbekistan'a, şimâl havâlisi ise, Kazakistan'a bağlıdır. Özbekistan hükûmet me'murlarının yeri Semerkand'dır. Bununla berâber Taşkent, Orta-Asya'da en büyük şehir olarak iktisâdî ve ilmî bir merkez olmak bakımından ehemmiyetini muhâfaza etmiştir. Taşkent, bütün, Orta-Asya'nın iktisat şûrası (*ekonomiçeskiy soviet*) ile 1920 yılında kurulan üniversitenin zengin „Orta-Asya" kütüphânesinin, Orta-Asya ana müzesinin (*glavniy musei*), Rus Orta-Asya coğrafya cemiyeti Orta-Asya kısmı v. s. nin bulunduğu bir merkezdir.

[Taşkent, Rus ihtilâlinden sonra Orta-Asya'nın en kudretli sanâyi merkezlerinden biri hâline gelmiş, bu arada zirâatin gelişmesini sağlamak için, ziraî ağır makina sanâyiî ile tekstil, kimya v. s. te'sisleri de kurulmuştur. Sanâyiin gelişmesi için gereken enerjiyi te'min maksadı ile de 1926 yılında Boz-Su kanalında Özbekistan'ın ilk elektrik santralı yapılmış ve bunu sırasiyle Çirçik, Farhâd, Taşkent elektrik santralleri tâkip etmiştir. Tekstil kombinesi, Sovyet Rusya'daki en büyük kombinelerden biridir. Taşkent sanâyii 1940 yılına nazaran 1954 yılında % 320 nisbetinde artmıştır.

Taşkent'de dikkati çeken eski eserler arasında Barak-Han (XVI. asır), Kuheldaş (XVI. asır) medreseleri ile Kaffāl Şāşī (X. asır), Zeyneddin Baba ve Yûnus Han'ın türbeleri bilhassa zikre değer. Yeni binalar arasında 1947'de ikmâl edilmiş olan Ali Şîr Nevâî Opera binası zikredilmelidir. Şehirde, birçok ilk ve orta tahsil müesseseleri yanında, Orta-Asya Devlet Üniversitesi ve 49 araştırma kuruluşu mevcut olup, Özbek, Tacik ve Rus dillerinde olmak üzere 23 gazete neşredilmekte idi (1956)].

Bibliyografya: A. J. Dobrosmislov, *Taşkent v proşlom i nastoyāşçem*, (Taşkent, 1912); *Bolşaya Sovyetskana Ensiklopediya* (II. baskı), c., I—II, Moskova, 1949—1958, XLII, 22 v.d. mad. *Taşkent*; Fr. v. Schwartz, *Turkestan*, Freiburg i. Br., 1900, s. 140 v. dd. (1874—1890'daki Taşkent'e âit olup, ihtiyatla faydalanılmalıdır); G.A. Pugaçenkova ve L. İ. Rempel, *Vidayuşçiyesya pamyatniki arhitekturi Uzbekistana*, Taşkent, 1958), s. 145—151; V. Masal'skiy, *Turkestankiy Krai* (Petersburg, 1913), s. 607 v. dd.; *Taşkent 1877—1912. K tridtcatipyati-l ietiya gorolskoyo obşçestvennago upravleniya*; W. Barthold, *Istoriya kulturnoi Jizni Turkestana*, (Leningrad, 1927), s. 163 v. dd.; *Sredne-aziatskiy gosudarstvenniy universitet. K desyatiletnemu yubileyu oktyabrskoi revolucii*, (Taşkent, 1927). Milliyet prensibi hakkında bk. J. Vareikis i S. Zelenskiy, *Nacional 'no-gosudarsvennoie razmejevaniie Srednei Azii*, Taşkent, 1924). (W. BARTHOLD.)

(Bu madde N. HOCA tarafından ikmâl edilmiştir.)

TAŞKÖPRÎ-ZÂDE, Kastamonu vilâyetinin Taşköprü kasabasında yerleşmiş ve bir çok ilim adamı yetiştirmiş olan meşhur bir Türk âilesinden gelenlerin ünvânı olup, bu âilenin ilk mensupları, Cengiz Han'ın garba yaptığı akınlar sırasında, İran üzerinden Anadolu'ya göç ederek, Kastamonu taraflarına gelmiş, âileye Taşköprülü nisbesi ise, Hayreddin Halil b. Kasım b. Hacı Safâ'nın bu şehirdeki Muzafferîye medresesine müderris olarak yerleşmesinden sonra verilmiş ve âile bu zattan neş'et etmiştir (Taşköpri-zâde, *al-Şaḳā'ik al-nu'mānīya*, trc. Mehmed Mecdî, İstanbul, 1269, s. 139). Daha sonraları âilenin bâzı fertlerinin Taşkendî nisbesi ile zikredildiği de görülmektedir (Mehmed Şem'î, *Asmār al-tavārīḫ ma'a zayl*, İstanbul, 1295, s. 192). Bu âileden gelen belli-başlı şahsiyetler şunlardır:

1. HAYREDDÎN HALİL. ḪAYR AL-DĪN ḪALĪL, (ölm. 879=1474/1475), Kasım b. Hacı Safâ'nın oğludur. Doğum yeri ve tarihi kat'î şekilde belli olmamakla berâber, ilk tahsilini Kastamonu'da yapmış olmasına dikkat edilirse, çocukluk çağını bu şehirde geçirdiği söylenebilir. Bilâhare tahsil için Kastamonu'dan ayrılmış, Bursa'da Mehmed b. Beşîr ve Edirne'de Molla Husrev'in kardeşinden ders almış, Fahr al-Dīn 'Acamī'den hadîs ve tefsîr öğrenmiş, sonra Bursa'ya dönüp Fenârî-zâde Yûsuf Bâlî'nin talebesi olmuş, bunu müteâkıp Molla Yeğen'e intisab ederek ondan feyz almış ve onun tavsiyesi ile Kastamonu beyi — Candar-oğlu İsmâil Bey (1443—1459)—tarafından Taşköprü'de bulunan Muzafferîye medresesine müderris tâyin edilmiştir. 1461'de Kastamonu, Osmanlı ülkesine tamâmiyle ilhak edildikten sonra, Fatih İstanbul'da te'sis ettiği Sahn medresesine, hocası Mevlânâ Hayreddin'in medh ve tavsiyesi üzerine, Molla Halil'i dâvet etmişse de, kabûl etmediğinden, pâdişah tarafından, Taşköprü'deki vazîfesinden de uzaklaştırılmış ve çâresiz kalıp, İstanbul'a vazîfe istemeğe geleceği umulmuştur. Fakat o, bir müddet sıkıntıya dûçar olmasına rağmen, gelmemiş ve halkın yardımı ile geçinmiştir. Nihâyet Kastamonu kazalarından Bakır-Küresi halkı, onu kasabalarına dâvetle vaaz hocası yapmışlardır. Hayreddin Halil Efendi, 879 (1474/1475) senesinde, burada vefat etmiş ve hocalık yaptığı, İsfendiyar-zâdelerden, müderris Hızır Efendi'nin 750 (1349/1350) senesinde inşâ ettirdiği câmiin hazîresine defnolunmuştur.

Halil Efendi, Muzafferîye medresesinde uzun müddet müderrislik yapmış, tefsîr, hadîs v.s. okutmuştur. Kastamonu'da bulunan İsmâil Bey medresesi müderrislerinden, Niksarlı Muhyiddin Mehmed Efendi'nin kız kardeşi ile evlenmişti. Muslihiddin Mustafa ve Kıvâmeddin Kasım adında iki oğlu vardı.

Bibliyografya: Mecdî, *ayn. esr.*, s. 139, 141, 291; Âlî, *Kunh al-aḫbār*, Üniv. kütüp., nr. TY 5961, var. 151a, 189b; Mehmed Behcet, *Kastamonu âsār-ı kadîmesi* (İstanbul, 1341), s. 62; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi* (Ankara, 1949), II, 49, 669).

2. MUSLİḤİDDİN MUSTAFA. MUṢLIḤ AL-DĪN MUṢṬAFĀ (1453—1529), Selim I.'in

hocası olup, Hayreddin Halil Efendi'nin oğludur. 857 (1453) yılında, Taşköprü'de Niksarlı İbrahim Efendi'nin kızından dünyaya gelmiştir. İlk tahsilini babasının ve dayısı Muhyiddin Mehmed Efendi'nin yanında yaptı. Sonradan Bursa'ya giderek, Sultan medresesi müderrislerinden Mevlânâ Mehmed b. Hızır Şâh'tan ve İstanbul'da Semâniye müderrislerinden Mevlânâ Bahâeddin Efendi'den ders gördü. Kadı-zâde Kasım ve Manisa-zâde Muhyiddin Mehmed Efendilerden bilgi bakımından faydalandı. Emsâli arasında büyük şöhret yapmış ve nihâyet sırasiyle, Bursa'da Esedîye, Ankara'da Ak-medrese ve Seyfîye medresesi ile, Üsküp'te İshak Paşa medresesinde ve Edirne'de kale içindeki Halebî medresesinde müderrislik yapmıştır.

Bayezid II., Muslihiddin Mustafa Efendi'yi, Trabzon'da bulunan oğlu şehzâde Selim'in hocalığına tâyin etti; fakat Selim ilmî meselelerden ziyâde, idârî işlerden hoşlanan bir şehzâde olduğu için, Mustafa Efendi bu vazîfesinde uzun zaman kalamayarak Bayezid II. tarafından tekrar müderrisliğe getirildi ve Amasya'da Hüseynîye, Bursa'da Sultânîye ve İstanbul'da Semânîye medreselerinde kendisine vazîfe verildi. Yavuz Sultan Selim, padişahlığını müteâkıp 1516 yılında, Haleb şehrini alınca, hocası Mustafa Efendi'yi bu şehrin kadılığına getirdi. Ancak babasının bir nasihatini göz önünde tutan Mustafa Efendi, bu vazifeden istifâ ederek tekrar müderrisliğe döndü. Eski yerini Mevlânâ Hüsâmeddin Çelebî işgal etmiş olduğundan bir müddet 70 akçe ile Bursa'da Sultânîye medresesinde kaldı. Hüsâmeddin Çelebi'nin vefâtı üzerine, 80 akçe ile İstanbul'a yine Sahn medresesine döndü ve burada 90 akçeye kadar yükseldi. Nihâyet 12 şevvâl 935 (19 haziran 1529) tarihinde İstanbul'da öldü.

Muslihiddin Mustafa, tefsîre, hadîse, fıkıh usûlüne ve edebî ilimlere hakkıyle vâkıftı. al-Bayżāvî'nin tefsîrine, ayrıca, eskiden çok meşhur ve mütedâvil eserlerden olan *Vikāya*'ye ve *Miftāḥ*'a hâşiyeler ile ferâiz ilmine dâir bir risâle yazmıştır. Şiirde Hilmî mahlasını kullanmıştır.

İsâmeddin Ahmed ve tahsil çağında vefat eden Nizâmeddin Mehmed (899—914=1494—1508) adında iki oğlu vardı.

Bibliyografya: Mecdî, *ayn., esr.*, s. 391 v. dd., 525; Âlî, *ayn. esr.*, var. 235b; Uzunçarşılı, *ayn. esr.*, II, 669; Tayyib Gökbilgin *XV.—XVI. asırlarda Edirne Paşa livâsı*, İstanbul, 1952, s. 282; Latîfî, *Tazkirat al-şu'arā'* (İstanbul, 1314), s. 133 v. d.

3 KIVÂMEDDİN KASIM. ḲIVĀM AL-DİN ḲĀSİM (1463—1513), Hayreddin Halil Efendi'nin ikinci oğlu olup, 867 (1462/1463) senesinde doğmuştur. Babasından ve dayısı Niksarlı Muhyiddin Mehmed b. İbrahim Efendi'den ders görmüş, sonradan Bursa'nın Çendik medresesi müderrisi Hoca-zâde Şeyh Mehmed'in ve Manastır medresesi müderrislerinden Kızıl Katır nâmı ile meşhur Muslihiddin Efendi'nin derslerine devam etmiştir. Bu hocasının, Bursa'dan, Edirne'deki Üç-şerefeli medresesine gitmesi üzerine, Kıvâmeddin de Edirne'ye gelmiş, sonra onunla sıhriyet te'sis etmiştir. Hocasının ölümünü müteâkıp Semânîye müderrislerinden Müeyyed-zâde, Molla Lütfî Efendi ve İzârî Çelebî ile dostluk kurup bu sâyede Mevlânâ Hatib-zâde'yi tanımıştır. Manisa-zâde Muhyiddin Mehmed Efendi'nin Rumeli kazaskerliği esnâsında, yanında çalışmış ve onun ölümünü müteâkıp, Bursa'da, Esedîye ve Molla Husrev medreselerinde (913=1507/1508), İnegöl'de İshak Paşa medresesinde müderrislik yaparak 919 (1513) yılında orada vefat etmiştir.

Sa'd al-Dīn al-Taftāzānī'nin *al-Muṭavval* adlı kitabı ile ilgili bir risâle yazmıştır. Kıvâmeddin Kasım, aynı zamanda meşhur hattat Şeyh Hamdullah'ın talebesi olup, gayet güzel ta'lik yazdığı için Bayezid II. adına bir çok eser istinsah etmiş ise de, bunların mühim kısmı, sonradan kaybolmuştur.

Bibliyografya: Mecdî, *ayn. esr.*, s. 210, 393; Müstakîm-zâde, *Tuhfe-i hattâtîn* (İstanbul, 1928), s. 365.

4. EBU 'L-ḤAYR İSÂMEDDİN AHMED EFENDİ. ABŪ 'L-ḤAYR İṢĀM AL-DİN AḤMED EFENDİ (1495—1561), büyük bir âlim ve İstanbul kadısı olup, Muslihiddin Mustafa Efendi'nin oğludur. Taşköpri-zâde ünvânı ile daha ziyâde bu zât meşhurdur. 14 rebiülevvel 901 (2 kânun I. 1495)'de Bursa'da doğmuştur. Vazîfe ile Ankara'ya gönderilmiş bulunan babası bir müddet sonra oğlunu yanına getirterek ona *Kur'an* dersi vermiş ve sonra âilesiyle birlikte tekrar Bursa'ya dönmüş, orada da İsâmeddin Ahmed Efendi, babasından Arapça dersleri almağa başlamıştır. Buradan da tahsiline devam etmek üzere İstanbul'a gitmiş, sonra tekrar Bursa'ya dönerek orada müderris olan amcası Kıvâmeddin Kasım'ın yanında okumasına devam etmiştir. Babasının Amasya'daki Hüseynîye medresesine tâyini üzerine, oraya giderek zamanın diğer medrese ilimlerini tamamlamıştır. Hocaları arasında Fenârî Muhyiddin Çelebî, Mîrîm Çelebî, Yavuz Sultan Selim devri kazaskerlerinden Seydî Efendi v.s. bulunmaktadır.

İsâmeddin Ahmed Efendi, ilk defa receb 931 (mayıs 1525)'de 25 akçe ile Dimetoka'da Oruç Paşa medresesine müderris oldu. Burada

Arap dil ve edebiyatı ile ferâize dâir dersler verdi. Sonradan, receb 933 (nisan 1527)'te, terfian İstanbul'da bulunan Hacı Hasan medresesine tâyin edildi. Babasının ölümünü müteâkıp 936 zilhiccesi başlarında (temmuz 1530 sonları) Üsküb'ün İshak Paşa medresesine naklolundu. 17 şevvâl 942 (9 nisan 1536)'de tekrar İstanbul'a dönerek, Kalenderhâne medresesinde dersler verdi. 21 rebiülâhır 944 (27 eylûl 1537)'te eski Mustafa Paşa medresesine müderris oldu. 4 zilkâde 945 (24 mart 1539)'te Edirne'deki Üç-şerefeli medresesine tâyin edildi. Nihâyet 23 rebiülevvel 946 (8 ağustos 1539)'da İstanbul Semânîye medresesi müderrisliğine yükseldi ve 11 şevvâl 951 (26 kânun I. 1544) tarihine kadar burada kaldı; sonradan yine Edirne'de, Sultan Bayezid medresesine müderris olarak gönderildi. 26 ramazan 952 (1 kânun I. 1545)'de Bursa kadılığı ile müderrislikten ayrıldı. Fakat bu vazîfesinden azledilmesi üzerine 18 receb 954 (3 eylûl 1547)'te, tekrar Sahn müderrisi oldu. 17 şevvâl 958 (18 teşrin I. 1551)'de İstanbul kadılığına getirildi; fakat burada ancak bir kaç sene çalışabildi. Gözleri görmez bir hâle geldiği için, 17 rebiülevvel 961 (20 şubat 1554)'de vazîfeden ayrılmak mecbûriyetinde kaldı.

Müteâkıp 7 senede Ahmed Efendi, gözleri görmemesine rağmen-aralarında meşhur *al-Ṣaḳā'iḳ* de bulunan-bir çok mühim eser yazdırtmıştır. 13 nisan 1561 (30 receb 968)'de vefat eden Ahmed Efendi, Fâtih câmii civârında bulunan Âşık Paşa tekkesi mescidi hazîresine defnolundu. Halvetî tarîkatına mensuptu. Sülüs, nesih ve ta'lik yazmakta mâhir bir hattattı. Tefsîr ve kelâm ile edebî ilimlerde, bilhassa terâcim-i ahvâlde geniş bilgi sâhibi idi. Eserleri Arapça olup, aynı dilde yazılmış şiirleri de vardır.

Eserleri. 1. *Miftāḥ al-sa'āda ve miṣbāḥ al-siyāda*, bir çok ilim ve fen mevzûları üzerine yazılmış bir eser olup (bâzı yazmaları için bk. Brockelmann, *GAL*, II, 426, *Suppl.*, II, 633 ve ayrıca bk. Veliyüddin Efendi kütüp., nr. 1960; Nuruosmaniye kütüp., nr. 4323; Musalla kütüp., nr. 170; Râgıb Paşa kütüp., nr. 1214) Haydarâbad'da kısmen basılmış; Bayezid Umûmî kütüp., nr. 5207'deki yazmasına dayanılarak O. Rescher tarafından Almanca'ya tercüme edilmiştir (İstanbul, 1934). Oğlu Kemâleddin Mehmed Efendi tarafından, *Mavżū'āt al-'ulūm* adı altında, bâzı ilâveler yapılarak Türkçe'ye tercüme edilmiş ve Ahmed I.'e takdim edilmiştir (yazmaları için meselâ bk. Topkapı Sarayı Müzesi, Emânet Hazînesi kütüp., nr. 1661; Üniv. kütüp., nr. TY 3221, 3775. Eser, İstanbul'da 1315 tarihinde 2 cild hâlinde basılmıştır). *Miftāḥ al-sa'āda*'nın, *Madīnat al-'ulūm* adını taşıyan bir muhtasarı vardır (msl. bir nüshası için bk. Veliyüddin Efendi kütüp., nr. 2637; ayrıca bk. Brockelmann, *GAL*, göst. yer).

2. *al-Ṣaḳā'iḳ al-nu'mānīya fī 'ulamā' al-dawlat al-'Oṣmānīya*, İsâmeddin Ahmed Efendi'nin en mühim eseri olup, Osman Gâzî'den îtibâren, 965 (1558) senesine kadar gelen 10 pâdişah devrinde ve Osmanlı ülkesinde yaşamış 502 zâtın (âlim, şeyh v. s.) hayatından bahseder. Müellif, bu eserini, hayatının sonlarına doğru 30 ramazan 965 (16 temmuz 1558)'te tamamlamıştır. Arapça metni, İbn Ḫallikān'ın *Vafāyāt al-a'yān* (Bulak, 1299, 1310)'ı kenarında basılan eser, Mektûbî-zâde Abdülaziz (ölm. 1279=1862) ile isimleri meçhul başka iki şahıs tarafından telhis edilmiştir (bk. Behçet Gönül [Necatigil], *İstanbul kütüphânelerinde al-Ṣaḳā'iḳ al-nu'mānīya tercüme ve zeyilleri*, *T M*, 1945, VII-VIII, cüz 2, s. 153 v. d.). *Ṣaḳā'iḳ*'in Türkçe'ye muhtelif tercümeleri yapılmıştır. Bunlar sıra ile şunlardır: 1. Âşık Çelebî (ölm. 979=1572); 2. Muhtesib-zâde Mehmed Hâkî (ölm. 975=1567'den sonra), *Ḥadā'iḳ al-rayḥān*; 3. Derviş Ahmed Efendi, *al-Davḥat al-'irfānīya fī ravżat al-'ulamā' al-'Oṣmānīya*; 4. Muhammed b. Sinâneddin Yusuf (ölm. 989=1581), *Manāḳib al-'ulamā'*; 5. Seyyid Mustafa, *Ḥaḳā'iḳ al-bayān fī tarcamat Ṣaḳā'iḳ al-nu'mān*; 6. Edirneli Mehmed Mecdî (ölm. 999=1590), *Ṣaḳā'iḳ*'e ilhâkat ve zeyil yapanlardan, şuarâ tezkirelerinden faydalanıp genişleterek yaptığı tercümeyi *Ḥadā'iḳ al-Ṣaḳā'iḳ* adı ile isimlendirmiş ve eser Matbaa-i Âmire'de 1269'da basılmıştır; 7. Amasyalı İbrahim b. Ahmed (ölm. 998=1589); 8. Çerkes Mehmed b. Yusuf (ölm. 1098=1686'dan sonra); yukardaki tercümeler ve nüshaları için bk. B. Gönül, *ayn. esr.*, s. 146—150; *GAL*, II, 426: *Suppl.*, II, 633; *Kaşf al-ẓunūn*, İstanbul, 1943, II, 1057 v.d.; *İstanbul kütüphâneleri tarih-coğrafya yazmaları kataloğu*, I, 686 v.dd.; F. E. Karatay, *Topkapı Sarayı Müzesi kütüphanesi türkçe yazmalar kataloğu*, İstanbul, 1961, I, 386 v. d.). *Ṣaḳā'iḳ*, notlar ve düzeltmelerle O. Rescher tarafından Almanca'ya tercüme edilmiştir (İstanbul, 1927). *Ṣaḳā'iḳ*'e Âşık Çelebî, Ali b. Bâlî (ölm. 997=1569), İştipli Hüseyin Sadrî (ölm.993=1585), Lütfî Bey-zâde Mehmed b. Mustafa (ölm. 995=1587), Saçlı Emir-zâde Abdülkadir (ölm. 1000=1592), Seyrek-zâde Emrullah (ölm. 1008=1600), Hamidli Karaca Ahmed (ölm. 1024=1615), Akhisarlı Abdülkerim b. Sinan (ölm. 1038=1629), Nev'î-zâde Atâî (ölm. 1045=1635), v. b. tarafından zeyiller yazılmış, *Ḥadā'iḳ al-ḥaḳā'iḳ fī takmi-*

lat al-şaḳā'iḳ adını taşıyan sonuncu zeyil Matbaa-i Âmire'de 1268 (1852) yılında basılmıştır (bk. B. Gönül, *ayn. esr.*, s. 155—168).

3. *Navâdir al-aḫbār fī manāḳib al-aḫyār*, üç fasıl üzerine tertip olunmuş bir hâl tercümesi kitabıdır. Birinci fasılda sahâbe ve âbidlerden; ikinci fasılda ictihad sâhiblerinden; üçüncü fasılda da hükemâ, müneccim ve tabiplerden bahsedilmektedir (msl. bk. Râgıp Paşa kütüp., nr. 1054; Veliyüddin Efendi kütüp., nr. 2458). Müellif bu eserini, Abū Muḥammed'in *Siyar al-şaḥāba*, İbn Ḫallikān'ın *Vafayāt al-a'yān* ve al-Şahrastānī'nin *Tārīḫ al-ḥukamā'*sından kısaltılmak sûretiyle meydana getirmiştir (*Kaşf al-ẓunūn*, II, 1943; Mehmed Tâhir, *Osmanlı müellifleri*, İstanbul, 1333, I, 347).

4. *Risāla fī 'ilm ādāb al-baḥş*, mübâhase ve münâzara âdâbına dâir bir eserdir (muhtelif nüsha ve şerhleri için bk. Brockelmann, *G A L*, II, 426, nr. 13; *Suppl.*, II, 633 v.d. ve ayrıca bk. Süleymaniye kütüp., Husrev Paşa kısmı, nr. 761 ve Mihrişâh kısmı, nr. 326; Selim-Ağa kütüp., nr. 1063 ve Nuruosmâniye kütüp., nr. 5403).

5. *Ḥāşiya 'alā ḥāşiya al-Sayyid Şarīf 'alā şarḥ al-tacrīd*, kelâma âit bir eserdir (nüshaları için msl. bk. Râgıp Paşa kütüp., nr. 732; Veliyüddin Efendi kütüp., nr. 2025; krş. *Kaşf al-ẓunūn*, II, 348).

6. *Şarḥ al-aḥlāḳ al-'aẓudīya*, müellif bu eserini 5 şubat 1540 tarihinde tamamlamıştır (nüshaları için msl. bk. Veliyüddin Efendi kütüp., nr. 1940; Süleymaniye kütüp., Husrev Paşa kısmı, nr. 761 ve Râgıp Paşa kütüp., nr. 786).

7. *Risālat fi 'l-farā'iż* ve 1549 haziranında tamamlanan *şarḥ*'i, ferâize dâirdir (bk. *G A L*, II, 426, nr. 7; *Suppl.*, II, 633; ayrıca Veliyüddin Efendi kütüp., nr. 1597 ve 1600. Bu sonuncu nüsha müellifin oğlu Kemâleddin Mehmed Efendi'nin hattıyladır).

8. *Şarḥ muḳaddimat al-ṣalāt*, Molla Fenârî'nin namâza dâir yazdığı bir risâlenin şerhi olup müellif tarafından oğlu Kemâleddin Mehmed Efendi'ye 1560 eylûlünde yazdırılmıştır (msl. bk. Veliyüddin Efendi kütüp., nr. 1231; Es'ad Efendi kütüp., nr. 3590).

Taşköpri-zâde Ahmed Efendi'nin bunlardan başka 9. *Miftāḥ al-i'rāb*; *al-ma'ālim fī 'ilm al-kalām* (msl. bk. Veliyüddin Efendi kütüp. nr. 2149; Âtıf Efendi kütüp., nr. 2616); 10. *Şūrat al-ḥalāş fī 'l-iḫlāş*; 11. *Risāla fī 'l-ḥikmat al-'amalīya al-risālat al-cāmi'a li-vaşf al-'ulūm al-nāfi'a* (*G A L*, göst. yer., nr. 3); 12. *Risālat fī 'l-ḳażā' va 'l-ḳadar* (Kâtib Çelebî, *Kaşf al-ẓunūn*, I, 546. 549, 561); 13. *Masālik al-halāş fī mahālik al-havāşş* (*G A L*, ve *Suppl.*, göst. yer., nr. 17); 14. *al-Cāmi' fī 'l-manṭiḳ*; *al-Ḳavā'id al-calīyāt fī taḥḳīḳ mabāḥiş al-kulliyāt* (*G A L*, göst. yer., nr. 10); 15. *Şarḥ ḥadīş arba'īn* (msl. bk. Veliyüddin Efendi kütüp., nr. 566); 16. *Ḥāşiya min avval şarḥ al-miftāḥ li Sayyid Şarīf Curcānī*; 17. *Şarḥ al-favā'id al-Ġiyāşiya* (10 ağustos 1535'te tamamlanan eserin yazmaları için msl. bk. Murad Molla kütüp., nr. 1384; Râgıp Paşa kütüp., nr. 1273); 18. *Risālat fī tafsīr āyat al-vużū'* ve 19. *Risālat al-şifā' fī davā' al-vabā'* (bk. Kâtib Çelebî, *Kaşf al-ẓunūn*, İstanbul, 1311, I, 545 v.d.) gibi daha bir çok Arapça eserleri ve risâleleri mevcuttur (bu eserler için bk. Veliyüddin Efendi kütüp., nr., 3238—3248 ve Bursalı Tâhir (*ayn. esr.*, I, 346).

Birisi dayısının kızı olmak üzere iki zevcesi bulunan İsâmeddin Aḥmed Efendi'nin dayısının kızından, biri kız olmak üzere üç çocuğu, diğer zevcesinden ise, üç oğlu olmuştur (çocukları için bk. Nev'î-zâde Atâî, *ayn. esr.*, s. 10 v.d.; Mehmed Mecdî, *ayn. esr.*, s. 395—398; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i osmânî*, İstanbul, 1311, III, 338; Yurdagül Tümer, *Taşköprülüler âilesi*, Tarih Semineri kütüp., tezler, nr. 472, s. 48). İsâmeddin Ahmed Efendi'nin kendisinden sonra ilim sâhasında şöhret yapan yegâne çocuğu ise, Kemâleddin Mehmed Efendi'dir.

Bibliyografya: Âlî, *ayn. esr.*, var. 352a-b; Mecdî, *ayn. esr.*, 524—527; Nev'î-zâde Atâî, *Ḥadā'iḳ al-ḥaḳā'iḳ fī takmilat al-Şaḳā'iḳ*, İstanbul, 1268, s. 8—11; Müstakîm-zâde, *ayn, esr.*, s. 89; Uzunçarşılı, *ayn. esr.*, II, 670; Hüseyin Ayvansarâyî, *Ḥadīḳat al-cavāmi'*, İstanbul, 1308, I, 155; Muallim Nâci. *Esâmî*, İstanbul, 1308, s. 195 v.d.

5. KEMÂLEDDİN MEHMED EFENDİ. KAMĀL AL-DİN MUḤAMMED EFENDİ (1552 — 1621), İstanbul'da doğmuş, babasından, muhtelif âlimlerden ve bilhassa Şeyhülislâm Ebüssu'ûd Efendi'den ders görmüş, Nakşbendî tarîkatı şeyhlerinden Hâfız Ahmed Buhârî ile Üsküdarlı Azîz Mahmud Hudâyî Efendilerden geniş ölçüde istifâde etmiştir. Nisan 1576'da 30 akçe ile Unkapanı medresesinde tedris hizmetine giren Kemâleddin Efendi, sırasiyle Yeni Ali Paşa medresesine (şâban 990=1582), Sahn medreselerinden birine (receb 996=mayıs 1588), Şehzâde Sultan Mehmed medresesi müderrisliğine (zilkade 998=eylûl 1590) getirilmiş; bundan sonra kadılık mesleğine geçerek receb 999 (nisan 1591)'da Selânik, cemâziyelevvel 1001 (şubat 1593)'de Üsküdar, Haleb, şevvâl 1004 (haziran 1596)'te Şam, şevvâl 1005 (mayıs 1597)'te ikinci defa Haleb, safer 1007 (eylûl 1598)'de Bursa, mart 1599'da Galata, şubat 1600 tarihinde ikinci defa Selânik kadısı olmuş,

onu müteâkıb de üç defa (1603, 1605, 1610) Anadolu kazaskerliği makamını işgal etmiş; bir müddet emekli kaldıktan sonra safer 1021 (nisan 1612)'de Rumeli kazaskerliğine yükselmiş; fakat bu vazîfede ancak 6-7 ay kaldıktan sonra azledilmiş ve 1022 (1613)'de Gelibolu kazası arpalık olarak kendisine verilmiştir.

Kemâleddin Mehmed Efendi ikinci defa (ramazan 1024=teşrin I. 1615) Rumeli kazaskerliğine getirildi ve rebiülâhir 1026 (nisan 1617)'ya kadar bu vazîfede kalarak Mihaliç ve Kirmasti arpalıkları ile azledildi ise de, Sultan Osman II. zamanında üçüncü defa aynı makama tâyin edildi. Pâdişah, safer 1030 (kânun II. 1621)'da, kardeşi şehzâde Mehmed'i öldürmek için şeyhülislâm Es'ad Efendi'den alamadığı fetvâyı, meşîhat makamında gözü olan Kemâleddin Mehmed Efendi'den almıştı. Bu sebeple 21 mayıs 1621'de İstanbul'dan hareket eden ordu ve pâdişah ile birlikte Kemâleddin Efendi de Boğdan'a kadar gitmiş, ancak yolda çok ağır bir hastalığa yakalandığı için, şeyhülislâm olamadan, 4 şevvâl 1030 (22 ağustos 1621)'da, Tuna nehrinin sağ sâhilindeki İsakçı kasabasında ölmüştür. Nâşı bir kadırga ile Karadeniz üzerinden İstanbul'a getirilerek Âşık Paşa tekkesi mescidi hazîresinde, babasının yanına gömülmüştür. Kemâleddin Efendi âlim ve şâir idi. Şiirlerinde Kemâlî mahlasını kullanmıştır. Şiir yazacak kadar Arapça'ya da vâkıftı. İbrahim ve Yahya adında iki oğlu olmuştu.

Eserleri: 1. *Mavżū'at al-'ulūm*, babasının, *Miftāḥ al-sa'āda va misbāḥ al-siyāda* adlı eserinin bâzı ilâvelerle tercümesidir (yk. bk.). 2. *Şehnâme*, Sultan Osman II.'ın emri ile kaleme alınmış mensur bir eser olduğu nakledilmiştir (Atâî, *ayn. esr.*, s. 642 ve Mehmed Tâhir, *ayn. esr.*, I, 347). 3. *Tarih-i kaht-ı Mısır tercümesi*, receb 1008 tarihinde yazılmış olan bir nüshası Veliyüddin Efendi kütüp., nr. 2407'dedir. 4. *Risâle-i Hüseyin Vâiz tercümesi*. 5. *Sûre-i Kehf tefsîrine hâşiye*. 6. *Kasîde-i Bur'a tahmîsi*. 7. *'Adad aşḥāb al-bidāya va 'l-nihāya fī tacrīd masā'il al-hidāya*, fıkha dâir bir eser olup bir nüshası, Beşir Ağa kütüp., nr. 281'de bulunmaktadır. 8. *Ḥadīs arba'īn* tercümesi, Ahmed I. zamanında manzum ve mensur olarak vücûda getirilmiş olup, epeyce münşîyâne bir üslûp ile yazılmış ve 1021 (1612) tarihinde tamamlanmıştır (bk. A. Karahan, *İslâm-Türk edebiyatında kırk hadîs*, İstanbul, 1954, s. 214 v. dd.). 9. *Kitāb al-istī'āb fī ma'rifat al-aşḥāb tercümesi*, takrîben 3.500 kadar sahâbenin hâl tercümesini ihtivâ eden İbn 'Abd al-Barr (ölm. 1070/1071)'in bu eseri önce imâm-ı sultânî Mustafa Efendi tarafından Türkçe'ye çevrilmeğe başlanmış, fakat onun ölümü üzerine Kemâleddin Mehmed Efendi z (ج) harfine kadar tercümeye devam etmiş ise de, o da tamamlamaya muvaffak olamamıştır. Her iki kısmı hâvî bulunan ve alfabetik şekilde tanzim edilmiş olan bahis mevzuu tercümenin, Nuruosmâniye kütüp., nr. 723'deki nüshasının tavsîfi için bk. *İstanbul kitaplıkları Tarih-coğrafya yazmaları katalogları*, I, 710.

Kemâleddin Efendi'nin bunlardan başka, tefsîre dâir, Arapça olarak yazdığı *Ḥāşiya 'alā' ḥāşiya Sayyid 'Alī al-Kaşşāf* (Veliyüddin Efendi kütüp., nr. 376 ve 377) ile Maed al-Dīn Camāl al-İslām (ölm. 662=1264)'ın *Ḳaşīdat al-vitarīya*'sinin tahmîsi olan *Żarī'at al-vuṣūl* (Veliyüddin Efendi kütüp., nr. 512) isimli daha bâzı eserleri vardır.

Bibliyografya: Atâî, *ayn. esr.*, s. 641 v. d.; Naîmâ, *Tarih*, İstanbul, 1280, II, 188; *Kitāb al-istī'āb fī ma'rifat al-aşḥāb tercümesi*, Nuruosmâniye kütüp., nr. 723, 2. kısım, var. 2b; Hammer, *Devlet-i osmaniye tarihi*, trc. Mehmed Atâ, İstanbul, 1333, VIII, 198 v. dd.; Uzunçarşılı, *ayn. esr.*, III/1, 135; Ayvansarâyî, *ayn. esr.*, I, 155; Abdurrahman Hibrî, *Defter-i ahbâr*, Veliyüddin Efendi kütüp., nr. 2418, var. 15a, 71b; Kâtib Çelebî, *Fezleke*, İstanbul, 1287, II, 6; Selânikî Mustafa, *Tarih*, İstanbul, 1281, s. 286; Muḥammed b. Muḥammed al-Rūmī, *Żayl-i şaḳā'iḳ*, Lala İsmail kütüp., nr. 300, var. 91a v. d.; Kâtib Çelebî, *Taḳvīm al-tavārīḫ*, İstanbul, 1146, s. 78, 80; Hasîb-i Üsküdârî, *Vafāyāt al-akābir*, Millet kütüp., Ali Emirî, Tarih, nr. 620, var. 62a; Muḥammed b. Muḥammed al-Edirnevî, *Nuḫbat al-tavārīḫ va 'l-aḫbār*, İstanbul, 1276, s. 249; Muḥibbî, *Ḫulāṣat al-aṣar*, Mısır, 1284, III, 356 v. dd.; İsmail Hâmi Dânişmend, *İzahlı Osmanlı tarihi kronolojisi*, İstanbul, 1961, III, 279; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i osmânî*, İstanbul, 1311, IV, 80; Bür Işın, *XVII. asrın ilk yarısında Anadolu ve Rumeli kazaskerleri*, Tarih Semineri kütüp., tezler, nr. 751, s. 32—37; Kâtib Çelebî, *Kaşf al-ẓunūn*, (İstanbul, 1311, II, 571); Atâî, *ayn. esr.*, s. 642; Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı müellifleri*, İstanbul, 1331, I, 347 v.d.; İ. H. Uzunçarşılı, *ayn. esr.*, III, 674 v. d.; F. E. Karatay, *ayn. esr.*, I, 479 v.d.; Babinger, *Geschichtschreiber der Osmanen und Ihre werke* (Leipzig 1927), s. 148 v.d.

6. EBÛ HÂMİD MEHMED. ABŪ ḤĀMİD MUḤAMMED (1563—1597), İsâmeddin Ahmed Efendi'nin oğlu ve Kemâleddin Mehmed Efendi'nin de aynı anneden küçük kardeşidir. Medrese tahsilini tamamladıktan sonra, Ebüssu'ûd Efen-

di 'den icâzet aldı. Kadılık mesleğini tercih ettiği için, Rusçuk kadılığı ile vazifeye başladı; bilâbire Tırhala, Safed kadılıklarında bulundu. Son olarak Harameyn kadılığına tâyin edilip giderken, Hama 'da cemâziyelâhır 1005 (kânun II. 1597) 'te vebâdan öldü ve burada yol üzerinde Âzerî Çelebî kabrine yakın bir mahalle defnedildi (Atâî, *ayn. esr.*, s. 405; Y. Tümer, *ayn. tez*, s. 50).

İsâmeddin Ahmed Efendi 'nin tesbit edebildiğimiz torunları ndan biri, Şam kadısı iken vefat eden oğlu Şemseddin Mehmed Çelebî 'nin evlâdı Ahmed Çelebî (ölm. 1607) olup Hoca Sâdeddin Efendi 'den mülâzim olmuş, Haydar Paşa (1011=1602) ve Sinan Paşa medresesi müderrisliğinde bulunmuş, cemâziyelevvel 1016 (eylûl 1607) tarihinde de vefat etmiştir (Atâî, *ayn. esr.*, s. 519).

Ahmed Efendi 'nin diğer torunu, Kemâleddin Mehmed Efendi 'nin oğlu Şeyh Mehmed Efendi (1582—1609) olup, Sun'ullah Efendi 'den mülâzemet almış (1600), Canbâzîye, Yeni Ali Paşa medresesi müderrisliğinden sonra cemâziyelevvel 1017 (ağustos 1608) 'de Sahn medreselerinden birine tâyin edilmiş ise de, rebiülâhır 1010 (teşrin I. 1601) 'da vebâdan ölmüş, Âşık Paşa tekkesi mescidi hazîresinde büyük babalarının yanında defnedilmiştir. Bâzı takrizleri ve Arapça şiirleri vardır (Atâî, *ayn. esr.*, s. 529; Mehmed Süreyyâ, *ayn. esr.*, IV, 80 'de Mehmed Efendi 'nin ölüm tarihi rebiülâhır 1015=ağustos 1606 olarak gösterilmiştir).

Kemâleddin Mehmed Efendi 'nin diğer oğlu İbrahim Efendi (ölm. 1657), muhtelif müderrislik ve kadılıklarda bulunduktan sonra, İstanbul kadılığında (ağustos 1648—temmuz 1649), Anadolu (kânun I. 1652—eylûl 1653) ve Rumeli kazaskerliklerinde (ağustos 1655—haziran 1656) bulunmuş, zilhicce 1067 (eylûl 1657) 'de, fariza-i haccı edâdan sonra, yaşı altmışı geçkin olduğu hâlde vefat etmiş, Ḫadîca 'nin kabri civârına defnolunmuştur. Ahmed ve Yahya Çelebî adında iki oğlu vardır (Uşşâkî-zâde İbrahim b. Abdülbâkî, *Zeyl-i Şaqā'iq*, faksimile nşr. H. J. Kissling, Wiesbaden, 1965, s. 230 v.d.; Naîmâ, *Tarih*, İstanbul, 1280, IV, 336 ve V, 236—240, 262, 346; Mehmed Süreyyâ, *ayn. esr.*, I, 105). İbrâhim Efendi 'nin oğullarından Ahmed Efendi (ölm. 1665), Süleymaniye Dârülhadîsi müderrisliğine kadar yükselmiş, müteâkiben tâyin edildiği Haleb kadılığı hizmetine başladığı esnâda, cemâziyelevvel 1076 (teşrin II. 1665) 'da ölmüştür (Uşşâkî-zâde, *ayn. esr.*, s. 284 v.d.). Kazasker İbrahim Efendi 'nin diğer oğlu Yahya Çelebî (ölm. 1699), muhtelif müderrisliklerde bulunmuş ve receb 1080 (teşrin II. — kânun I. 1669) 'de ölmüştür (Uşşâkî-zâde, *ayn. esr.*, s. 354 v.d.).

Taşköpri-zâde âilesinin bunlardan sonraki nesilleri (bk. Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i osmânî*, II, 426; III, 121; IV, 80) gittikçe ehemmiyetlerini kaybetmişlerdir. (M. MÜNİR AKTEPE.)

TAŞRÎḤ. [Bk. TEŞRÎḤ.]

TAŞRÎḲ. [Bk. TEŞRÎḲ.]

TÂT. [Bk. TÂT.]

TÂT. TÂT (TAT), „Türk ülkelerindeki yabancı unsurlar“ı (Thomsen) göstermeğe yarayan bir Türkçe kelime.

1. Bu kelimenin oldukça karışık bir tarihçesi vardır. Orhun kitâbelerinde (VIII. asır) geçtiğini, ilk defa Vambéry (*Noten zu den alttürk. Inschriften*, *Mém. Soc. Finno-Ougr.*, Helsingfors, 1899, XII, 88 v.d.) fark etmiştir. Thomsen (*Turcica*, ayn. yer. [1916], XXXVII, 15) kitâbedeki *on oḳ oġlïña tatïña tägi* sözlerini „on ok oğluna [= garp Türklerine] ve tatna [= yabancı menşe 'li teb 'alarına] kadar“ şeklinde çevirmeği teklif etmiştir. Thomsen, bu kelimenin nereden geldiğini araştırmadığı hâlde, Korsch, onda (* *tät*) Tangut kelimesinin kısaltılmış şeklinin bulunabileceğini sanmıştır (*Slovo „baldak“ i dolgota v turetskiḫ yazikaḫ*, *Živaya Starina*, 1909, cüz II—III, 156—161). Tat kelimesinin tarihi için Vogul ve Ostyakların İrtiş ırmağına verdikleri *Tagat*, *Tangat*, *Taut* adı mühim olabilir; krş. Marquart, *Streifzüge*, s. 499.

Divanü Lûgat-it-Türk tercümesi, Besim Atalay, I, 36, 454, 486; II, 3, 216, 280; te 'lifi 466=1075) 'e göre, *tat* (böyle!) kelimesi, bütün Türklerde, İranlılara (*al-fārsīyūn*) delâlet eder; bilhassa Yağma ve Tuḫsi boylarında ise, Uygurları ifâde eder. Atasözleriyle de te 'yid olunduğu üzere, her iki şekilde de *tat*, istihzâ ve tahkîr mânasında kullanılmıştır: „dikeni köküyle çıkar ve *Tat* 'ın gözüne vur“, „*Tat* 'sız Türk, başsız börk olmaz“.

Sonradan fütûhâta başlayan Türklerin dilinde *tat* kelimesi, bilhassa mağlûp edilen İranlılar ile birleştirilmiştir. Hattâ Celâleddin Rûmî Türkçe beyitlerinde (Gibb, *A History of Ottoman Poetry*, I, 150 ve bilhassa Martinoviç, *Zap.*, 1917, XXIV, 221) *Ṭaṭ* (böyle!) ve *Ṭaṭi-ca* kelimelerini, İranlılar ile onların dilini ifâde etmek için kullanmıştır. Safevîler devrinde câri ıstılâhı kullanan Pietro della Valle (frans. trc., 1663. II, 468 v.d.) merak uyandıran bir parçada (daha önce Ḫanikov 'un belirttiği gibi) Kızıl-başları „Şāh İsmā'īl Ṣūfī ile idhal olunan insanlardan bir ırk“ olarak „halkın en aşağı tabakası,... fakat doğrudan doğruya İranlıların eski gerçek ırkından gelen“ Tatların mukabili olarak gösterir. Bir Türk boyu olan Kaşkaylar (Fārs 'ta) *Tat* kelimesini hâlâ „Türk 'ten başkası“ mânasında kullanırlar; krş. Romaskeviç, *Pesni kaşkaitsev. Sborn. muzeya Anthrop. pri Akademii nauk.* V/2, s. 587. Azerbaycan 'da Türkçe konuşan Ahl-i Ḥaḳḳ da, *tat* kelimesini, galiba, ataları olan Türkmen Kara-Koyunluların kullanmış oldukları mânada istîmâl eder; krş. Minorsky, *R M M*, XLV 242; krş. mad. MÂKÛ.

Hazar 'ın ötesindeki Türkmenler, İranlı Tācik 'lere *tat* adını verirler; Samoyloviç 'e göre, onlar vaktiyle Hîve ahâlisini de böyle tesmiye etmişlerdir [belki Ḫvārizm 'in eski İran ahâlisinin hâtırasına binâen?; krş. A. Z. Walîdî, *Ḫwarezmische Sätze*, *Islamica*, 1927, III, 190—213].

Diğer taraftan *tat* adı, başka halk unsurları için de kullanılmıştır. Daha Schildberger (1394—1427) „müşrik“lerin „That“ adını Karekeri (muhtemelen Kırk-yer=Kırım 'ın cenûb-i garbî dağlarındaki Çifut-Ḳal'a) ahâlisi için kullandıklarına işâret eder. Başka bir yerde ise, Kırım 'da konuşulan dillerden birine Kuthia denildiğini ve „müşrik“lerin de buna *tat* adını verdiklerini kaydeder („die siebent sprauch haisst Kuthia sprauch und die haiden haissents That“). Bundan, XV. asırda müslüman Kıpçakların dilinde That adının Kırım 'daki Gotlar (beylikleri 1475 'te Osmanlılar tarafından ortadan kaldırılmıştır) için kullanıldığı anlaşılıyor.

Daha sonra Cani-beg Giray 'ın *yarlık* 'ından îtibâren (tarihi: 1037=1628, bk. Veliaminov-Zernov, *Materiali dlia istorii Krim. ḫanstva*, Petersburg, 1864, s. 26) Kırım hanlarının ünvanlarında resmen şu şekilde geçer: *tāt bila ṭavgāc-niñ uluġ pādşāhı*, Budagov (*Slovar*, I, 329), sebebini göstermeden, bu *tat* 'ı „Cenevizli“ diye îzah eder [ünvanda geçen Ṭavgāc 'ın mânası tamâmiyle îzahsız bırakılmıştır]. Kırım 'ın şimâlindeki Nogay Tatarları, türkleştirilmiş halkların bir halitası olup, yarım-adanın cenup sâhilinde yaşayan müslümanların hepsine *tat* adını vermişlerdir (Samoyloviç 'in verdiği şahsî mâlûmat; ayrıca krş. Radloff, *Versuch eines Wörterbuchs*, III, str. 899, 5b 'de).

Ayrıca 1778 'den beri Mariupol 'da oturan „Rumlar“ (=ortodokslar) 'ın bir kısmının *tat* tesmiye olunmaları dikkate değer. Bu *tat* 'lar Kırım 'ın cenup sâhilinden göçmüş olup, bir Rum lehçesiyle konuşurlardı. Fakat „Mariupol Rumları“nın Türkçe konuşan (Türkçe 'yi Grek harfleri ile yazarlar) ve görünüşlerine nazaran Kırım Gotlarının hâlis ahfâdı olan kısmı, *tat* ismini taşımaz (krş. Grigorowitsch-Blau, *Über die griechisch-türkische Mischbevölkerung in Mariupol*, *Z D M G*, 1874, XXVIII, 576—583 ve aynı yerde, s. 562—576; Tomaschek, *Die Gothen in Taurien*, II [Wien, 1881], s. 5. 48; Th. Braun, *Mariupolskiye Greki*, *Jivaya Starina* [Petersburg, 1890], I/2, s. 78—92).

Tomaschek (*ayn. esr.*, s. 45) 'e göre, Macarlar Slovaklara Tôt (< * tat?) adını verirler.

Tat kelimesinin doğrudan-doğruya „Türk olmayan, yabancı menşe 'li“ mânası, Şeyh Süleyman Efendi 'nin lugatı (*Čağataj-Osmanisches Wörterbuch*, nşr. Kûnos, s. 184) ile te 'yit olunmaktadır: „Türk hâkimiyeti altına giren milletler msl. Tācik 'ler gibi“ [bununla berâber müellif, s. 179 'da: yabancı olup, Türkçe konuşan halk unsurlarına tat, Farsça konuşanlara ise, tācik denildiğini yazar. Ayrıca Zeki Velîdî 'nin verdiği şifâhî bilgiye göre, tat, Türkistan 'da (XIV. asırda?) Moğullardan önce orada yaşamış olan Türkler de dâhil olmak üzere, yerleşik bütün unsurları ifâde etmiştir]. Bu kelimeyi, galiba mahallî Osmanlı şartlarına uydurarak îzah etmeğe çalışan Ahmed Vefik (*Lehce-i Osmânî*, İstanbul, 1306, s. 286) 'de: „Türkler tarafından zaptolunan eyâletlerin eski Kürd ve İranlı sekenesi“ne delâlet ettiğini kaydeder. Barbier de Meynard lugatinde, Ahmed Vefik 'in îzah şeklini almakla berâber, bunun Türkistan 'a âit olduğu inancındadır.

Çagatay lugatleri *tat* kelimesinden iştikak ettirilen mânalara da yer vermişlerdir: „tâbi olan halkın şehir dışında yaşayan sınıfı“ (? krş. yukarıda Zeki Velîdî 'nin dedikleri), „avâre, serseri“ v.b. (krş. Veliaminov-Zernov, *Slovar. Čağatay-turetskii* [„Abuşka“], Petersburg, 1868; Pavet de Courteille, *Dictionnaire turc-oriental*, 1870, s. 194; Radloff, *Versuch*, III, 899, aş. 5 *c* ve *d* 'de). Bununla berâber, hasseten tat kelimesini araştırmış olan Melioransky (*Zap.*, 1899, XII, 0154—0158) 'de, Ali Şîr Nevâî 'nin eserlerinden alınan bu mânalara âit misâllerin oldukça şüpheli olduğunu göstermiştir.

2. Husûsî (ve anlaşılan tâli) mânada tat tâbiri, bizzat İranlıların ayrı bir grup olarak kabûl ettikleri bâzı İranlı halk unsurları için kullanılır. Bu tāt grupları, İran ile Mâverâ-yı Kafkas 'ta bulunurlar.

A. İran 'ın şimâlinde bunlar, ayrı şîveleri olan, küçük halk adacıkları hâlinde bulunurlar. Fārs 'ın „cenup“ şîvelerine İranlılar tācīkī adını verir [yalnız Ḳaşḳay Türkleri Fārs için tāt tâbirini kullanırlar, yk. bk.]. Şimâl şîveleri ile konuşan kişileri ifâde etmek

için Farsça'da tāt tâbiri, ancak şimâl-i garbîdeki bâzı şîveler için kullanılır. Msl. bunun Kâşân havâlisinde kullanıldığı, hiç vâki değildir.

Tāt'ların mühim **iskân sâhaları**, Kazvin'in garp ve cenûb-i garbî taraflarındadır. Tāt'lar şu köylerde yaşarlar: İştihārd, Çāl, İspiavarin (İsferverin), Şādmān, Sagzī-ābād, İbrāhīm-ābād, Ḫiyārak, Danesfān, Siyādehūn. Bu sonuncu köy, Kazvin-Hemedân ve Kazvin-Zencan yollarının ikiye ayrıldığı yerde olup, 2.000 hâneliktir. Tāt ahâlisi dış görünüşleri bakımından, Kazvin havâlisinin diğer köylülerinden farksızdır. İran'da konuşulan „tātī" şîveleri hakkında pek az bir şey bilinmektedir. Siyādehūn'da konuşulan dil, Kâşân ve İsfahan taraflarının şîvelerine yakın olup, Jukovskiy ve O. Mann tarafından tetkik edilmiştir; kendine has bir kaç söz: *espe* „köpek", *ber* „kapı", *sō* „üç", *ez mīzane* „ben biliyorum", *eme mīzanū* „biz biliyoruz", *av ādamın heme mīzanında* „bu adamlar her şeyi biliyorlar", *bişkes* „bak, seyr et", *te mugo ke şī* „nereye gitmek istiyorsun?". Jukovskiy, (*Mater. dlia izuç pers. nareçii*, I, 9) îzâhı zor bir takım kelimeleri Aştehārd (= iştihārd) şîvesinde zikreder (ayrıca krş. Brugsch [*Reise*, I, 337]'un, Küşke [Tahran-Hemedân yolu üzerinde] şîvesi hakkındaki notları). Bu şîve, zümresinin *Nuzhat al-ḳulūb* (s. 62)'de geçtiğine göre, XIV. asırda Zencan'da konuşulmuş olan „hâlis Pehlevîce" ile ilgili olması mümkündür.

Rabino (*Le Guîlân*, *R M M*, XXXII, 210)'ya göre, Tātī, Safīd-Rūd'un sol kıyısındaki Rustamābād havâlisinde konuşulur; burada Tālişi ve Kürtçe de konuşulur. Aynı müellif, *Māzandarān and Astarābād* (*G M S*, 1928, s. 63 ve 70) adlı kitabında Tāt'lara, Aşraf ve Sadan-Rustāḳ ta rastlandığına işâret eder. Dilleri hakkında bir şey bilinmemektedir. Azerbaycan'da Herzen (Merend ile Culfā arasında)'deki Tāt-adası mâlûmdur. Lehmann-Haupt (*Armenien*, I, 186 v. d.) Gelin-Kaya ağzından şu sözleri zikreder: *dê* „iki", *here* „üç", *isba* „köpek", *ospa bindor* „atlar koşuldu". Herzen köyü ağzında (Muḥammed Han Ḳazvīnī'nin şifâhen bildirdiğine göre): *izī* „burada, buraya", *zmrā* „bugün", *zīr* „dün", *Encomenāy* „encümenler" derler. Farsça *āmede būdend* ve *şudend*'e tekabül eden *āmere*, *bĕrĕnd*, *şĕrīndū* şekilleri bilhassa dikkate değer; zîrâ iki sâite arasındaki *d* (*z*) sesi, burada *r*'ye çevrilmektedir (aş. bk.). Her hâlde Herzen şîvesi, Siyādehūn Tāt'casından oldukça farklıdır. Muhtemelen Azerbaycan'da henüz bilinmeyen Tātī-adacıklarının mevcut olması mümkündür. Pater Anastasius çingeneler [bk. mad. LÛLÎ] hakkındaki makalesinde müphem bir şekilde „Uski" (Uskū okunacak, Tebriz'in cenûbunda uskūya) dağlarındaki bir Tāt kabîlesinden bahseder. Bugün kaybolan Kilīd (Ordūbād civârında Aras'ın sol kıyısında) ağzı da belki Azerbaycan Tātī grubuna dâhildi (krş. Pashalov, *Kilit*, *Sborn. mater. dlia Opisaniya Kavkaza*, Tiflis, 1892, XIII, 334—343).

B. Kafkasya'da Tāt tâbiri, **Tātī şîvesi ile konuşan İranlı müslüman halk** için kullanılır. Bu husûsî şîveyi, bâzı Yahudi ve Ermeni cemâatleri de kullanır. Bu şîve, bu üç aslî kısımdan maâda, henüz kâfi derecede araştırılmamış olan müteaddit ağızları da içine alır. Kafkasya'daki Tātī, bilhassa Vsevolod F. Miller'in çalışmaları ile tanınmıştır. Bunun en bâriz vasfı *d* sesini *r*'ye çevirmesidir (*biren* = Farsça *būden*; *yār* = Farsça *yād*); yukarısı ile krş. Aşağıdaki cetvel Tātī'nin diğer bâzı husûsiyetleri hakkında bir fikir verebilir:

Tātī	Farsça	Şimâl şîveleri
dan—(„bilmek")	*dan*—	Kürtçe *zan*—
gül („çiçek")	*gul*	Simnānī *vel*
Verf/Vehr („kar")	*berf*	Kürtçe *Vafr*

Tātī'de izâfet pek seyrek olarak kullanılır: bu şîvede izâfet kendine has bir şekilde muzâf ve muzâfunileyhin yer değiştirmesi ile yapılır: *ḫuba ḫuna* = Farsça *ḫāna-ī ḫūb* v.b. Tātī son çekim edâtları (—*revaz* „ile") ve zarf-fiiller (*çinin be-bireni* = „mes'eleler böyle olunca") bakımından zengindir. Kelime hazînesi, Türkçe'den alınmış sözlerle doludur. Farsça'nın bir çok şîveleri gibi, Tātī de bâriz vasıflarında mantıkî bir teselsüle sâhip değildir. Tāti, kaba-taslak bir görüşle bugünkü Farsça ile Hazer şîveleri (burada da seyrek olarak *d* yerine *r* sesi geçer) arasında mutavassıt bir yer alır.

Tātī şîvesi ile konuşan halkların arasında esas nüveyi teşkil eden müslüman Tāt'lar, Bakû [b. bk.], Ḳubba [b. bk.], Şamāḫī [b. bk.] ve Gökçay havâlisinde otururlar. Bunlara ayrıca Gence eyâleti ile Dağıstan'ın cenûbunda (doğrudan-doğruya Derbend'in garbında, Ḳaytaḳ-Tabasarān idârî bölgesinde bk. Kozubsky, *Pamiat. knijka Dagestan, oblasti*, Temir-han-şura, 1895, s. 314) rastlanır.

Tāt'ların esas kütlesi Kafkas dağ silsilesinin şark nihâyetinin iki tarafında oturur ve cenûb-i şarkî nihâyeti hâriç, Apşeron (Âbşārān) yarım-adasını işgal eder. Rittich'in (1877'den önce) Kafkasya etnografya haritasında Tāt'ların bütün nüfûsu 64.656 kişi olarak gösterilmiştir; Kondratenko'nun *Zapiski Kavk. Otd. Russ. Geogr. Obşç.*, XVIII 'deki etnografik haritasında, Bakû vilâyetindeki (1886'da) Tāt'ların nüfûsu 58.621'dir; büyük Rus ansiklopedisi (1901, XXXII/2) Tāt'ların bütün nüfûsunu 135.000 olarak gösterir. Sovyetlerin 1923 nüfûs sayımı, Tāt'ları „dillerine göre" 98.020, „milliyetlerine göre" ise 28.705 olarak gösterir. Birinci rakama Mâverâ-yı Kafkas'ta yaşayan 970 „tat" (yâni Türkmenlerin Tat dediği Tācik'ler) dâhildir. Bundan başka, Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'nde „Fārsī" konuşan 11.000 kişi mevcut olup, bunların arasında her hâlde Tāt'lar da vardır. Tātī şîvesi konuşanların nüfûsu bundan yarım asır önce topluca takrîben 90.000 olarak gösterilebilir. Tāt'ların nüfûs bakımından azalmaları, her hâlde tedrîci türkleştirilmelerinin netîcesi olmalıdır.

Tātī konuşan Yahudiler (*Dağ Çufutı*)'in sayısı, 1886'da 10.000'i köyde, 11.000'i şehirde olmak üzere, 21.000 idi. En mühim iskân sâhaları Ḳubba (6280), Derbend, Temir-ḫān-şura, Grozni ve Nalçik (Ḳabarda Çerkeslerinin arâzisi) idi. Onlara Ḳuban [b. bk.]'da bile rastlanır. Bu Yahudilerin dili, bâzı sesleri geriden, kalın telâffuz ettikleri için, bilhassa dikkate şâyandır. Hâlis Farsça kelimelerde bile *ḫ*, *ʿayn*, *ṭ* ve *ż* bulunur (*ḫafd* „yedi", *ʿasb* „at", *żanūsde* „bilmek", *ṭar* „ıslak"). V. F. Miller, yahudî Tātī'si husûsiyetini şu şekilde târif eder: „bu, İrânî bir şîve olup, seslerin mahreci bakımından Sâmî bir vasıf taşır, savtiyâtı (kısmen) ve şekliyâtı (kısmen) ise, Türkçe tarzındadır". Telâffuz şeklini, bu Yahudilerin vaktiyle Arapça'yı kullanmış olmaları veya daha basiti, sâdece *ʿayn* ve *ḫā* seslerine sâhip olmakla kalmayıp, eskiden beri Arapça ile çok iştigal eden ve son zamâna kadar muhâberelerini bu dille yapan Dağıstan halklarına komşu bulunmaları ile îzah etmek mümkündür. Ayrıca müslüman Tāt'lar da *ʿayn* ve *ḫā* seslerini söylerler. Türkçe'nin Tātça üzerindeki te'siri o kadar büyütülmemelidir. V. F. Miller'in bulduğu şekliyatla alâkadar hususlar ve hattâ aynı kelimenin hecelerindeki ünlü benzeşmesi, Farsça'da da geçer. Yahudiler üzerinde İran te'siri dile inhisar etmekle kalmayıp, Yahudi halkiyâtında da kendini gösterir (*ser-āvī* „suların ruhu", *ejdehāymār* „ejderha" v. s.).

Ermeni tātī'sinde (Matrasi [Madrasa], kilvār v. s.'de) ünlü farklarının sâdeleştirilmesi (*â* > *a*) ve bâzı ünsüzlerin nefesli söylenişi ile tebârüz eder.

Kafkas Tāt'ları hâl-i hazırda tamâmen Türk ve Dağıstanlılar ile çevrilidir. Bugün oturdukları sâha, eskiden beri başlıca İran halk kitlesinden dâima ayrı bulunmuş olmalıdır. Onların coğrafî bakımdan Derbend'e doğru uzayan bir uçla Kafkasların şark silsileleri boyunca bölünmüş olmaları, bu sâhil idârî bölgesi üzerinde yerleşirken göz önünde tuttukları bir düşünceyi, yâni şimâlden gelecek hücumlara karşı korunmak için tabiî müdâfaa hattını İran kolonileri vâsıtasiyle takviye etmek istediklerini göstermektedir. Tāt'larda, Sâsânîlerin Derbend'i tahkîm ettikleri zaman Dağıstan'a yerleştirilmiş olan eski kolonilerin bakıyelerini görmek, câzip bir şey olacaktır. Balāẕurī (s. 194)'ye göre, Anūşirvān (531—579) Derbend—Şābirān [bk. mad. ŞİRVÂN] havâlisine Sisakan (*al-Siyāsīcān*) ahâlisini yerleştirmişti. Mezkûr sonuncu eyâlet, doğrudan-doğruya Azerbaycan'ın şimâlinde Aras'ın sol kıyısında (takrîben etrâfını çeviren dağlarla birlikte Nahçıvan havâlisi) kâindi. Sisakan'ın ahâlisi hıristiyandı, ancak Ermeni kırallığında, siyâset ve dil bakımından husûsî bir mevkıe sâhiptiler. 571 yılında Sâsânî hükümdârından, kendi eyâletlerini Ermenistan'dan ayırıp Azerbaycan'a ilhâk etmesini istediler (Marquart, *Êrânşahr*, s. 120 v. dd; Hübschmann, *Die altarmen. Ortsnamen*, *Indog. Forschungen*, 1904, XVI, 263—266, 347 v. dd.). Muahhar *Darband-nāma* (nşr. Kazem-Beg), *Mém. présentés à l'Académie des Sciences par divers savants* (Petersburg, 1851), VI, 461'de denildiğine göre, Anūşirvān, Derbend'in yakınındaki yeni şehirlere Azerbaycan ve Fārs halkını, Derbend'in cenûbundaki şehirlere (bk. ŞĀBARAN-MAŞKŪR havâlisi, ḲUBBA) ise, Irak ve Fārs ahâlisini yerleştirdi. Yine aynı kaynağa göre (s. 530), Derbend'in etrafındaki tahkîmat, Abbâsîlerden Manşūr zamânında (754—775) takviye ve bu defa Musul ve Suriye Arapları ile iskân edildi. Bu müstahkem mevkîler arasında Kamāḫī, Muṭāʿī v. s. zikredilmiş olup, bugün bu yerlerde Tāt'lar oturmaktadır. Buna bakarak, Tāt'ların Muṭāʿī v. s.'de meydana çıkmaları, VIII. asırdan sonra vukua gelen bir muhâcereti gösterdiği netîcesine varılabilir; ancak, Farsça aslı elimize geçmemiş olan *Darbandnāma*'nin metni (bk. Barthold, *Iran*, Leningrad, 1926, I, 42—58) sağlam değildir [Klaproth'un kaydettiğine göre, Muṭāʿī'ye yerleştirilen 300 âile Tabasaran'dan gelmişti?]. Böylece elde bulunan tarihî kaynaklar sadece Derbend ve havâlisinde kurulan kolonilerin ırkî bakımdan çok karışık bir durum arzettiklerini göstermektedir. Diğer taraftan Tātī, umûmî husûsiyeti itibâriyle yeni bir şîve olup (*r*'leştirme dışında), uzun bir tecrîdi akla getirecek eski izleri taşımaz. Tātī-Yahudi şîvesi sâdece tâli bir mes'eledir; hattâ şâyet Yahudiler Tāt'ların muvâsalatından önce Dağıstan'da bulunmuş olsalardı (krş. Miller, 1892, giriş kıs-

mında), eski dillerinin (Arapça?) yerine Tâtça'yı alabilirlerdi.

Tâtça'nın dil akrabalığına gelince, onun ağızlarında geçen *r*'leştirme, bugünkü İran Azerbaycanı'nın Farsça dil adacıklarında da bulunur. Erdebil havâlisi için XIV. asırda tesbit edilmiş misaller mevcuttur: Aḥmed Kisravî, *Āẕarî, Zabān-i bāstān-i Āẕerbāycān* (Tahran, 1304 [1927]). Ermenice'nin Farsça'dan aldığı eski kelimeler (*mar* < *māsa* : *sparapet* < *snādapat*) aynı şekilde İranlıların komşusu olan Ermenilerde bu ses husûsiyetinin eskiden beri mevcut olduğunu ortaya koymaktadır (Marquart, *Êrânşahr*, s. 174, not 6; Bartholomae, *Indogerm. Forsch.*, XIX. cilde âit zeyl, 1906, s. 43, not 1). Ayrıca Tât'ların kaldığı ve muhtemelen Gürcî vakayinâmesi'nde (Brosset, I, 364) 1120 senesi vukuâtı arasında zikredilmiş (Licatha veya Layck) Lâhîc (Gökçay'ın menbâları civârında) köyünün adı dikkate değer. Bizzat bu köyün ahâlisi Lâhîcân [b. bk.]'dan geldikleri kanâatindedir. B. V. Miller'in yerinde yaptığı araştırmalar (1928), Lâhîc dilinin bazı husûsiyetler taşıdığını ortaya koymuştur. Bâzı Tât kolonilerinin Mâverâ-yı Kafkas'a diğerlerinden sonra yerleşmiş olmaları ve bilâhare asıl grupa âit dilin komşu diller üzerinde tesviye edici bir te'sir yapmış olması mümkündür [Bâkî Ḥânov, *Gulistān-i İram*, Bakû 1928, s. 14'e göre, Samur bölgesindeki Miskinca ahâlisi Ṭahmāsp I. zamânında Astarâbâd'dan gelmiştir].

Bibliyografya: Bérézine, *Recherches sur les dial. persans* (Kazan, 1853), s. 2—24 (Tâtî grameri); Dorn'un topladığı malzeme için bk. *Caspii* (Petersburg, 1875), s. XLI, 203, 353, 453. 493 ve bilhassa Miller, 1907 (yk. bk.); Vsevolod F. Miller, *Materialı dlia izuçeniya yevreisko-tatskago gazıka*, Petersburg. 1892 (bibliyografya [Rusça 30 makale], giriş, metinler [8 hikâye], lugatçe); *Armiano-tatskiye tekstı*, *Sbornik materialov dlia opisaniya Kavkaza* (Tiflis, 1894), XX/2, s. 25—32; Geiger, *Die kaspischen Dialecte*, *Grund. d. İran.. Phil.*, I/2, s. 345—373 (tür. yer.; çok kifâyetsiz); V. F. Miller, *Oçerk fonetiki yevr.-tat. nereçiya*, *Trudı po vostok. Lazar. Instituta* (Moskova, 1900), cüz III; ayn mll., *Oçerk morfologii yevr.-tat. nareç.* (Moskova, 1901), cüz VII; ayn. mll., *Tatskiye etüdı*, I. kısım (Moskova, 1905), cüz XXIV [s. 1—29: Lâhîc'deki müslüman Tatların ağzından derlenmiş 11 hikâye, s. 33—79: Tâtî-Rusça lugatçe]; II. kısım (Moskova, 1907), cüz XXVI (gramer); ayn mll., *Yevr.-tat. ma'nî* (*Zap.*, 1913, XXI, cüz IV, 0017—0029; Korsch, *Slědı dialect. rhotacizma v srednepers. yazıke*, *Drevnosti vostoç* (Moskova, 1903), II/3, s. 1—10. Kafkasya Tatları hakkında bk. Erckert, *Der Kaukasus und seine Völker* (Leipzig. 1887), s. 220; Kovalevski, *O yuridiçeskom bitě Tatov*, *Izvestiya Obşç. Liubit. Yestestvoznaniya*, (Moskova, 1888), XLII, cüz 2, s. 42—49. Lâhîc hakkında bk. Mamed-Ḥasan Efendiev, *Sborn. mater.* (Tiflis, XXIX). Dağ çufutları hakkında krş. Miller ve H. Rosenthal, *J E* (1902), III, 628—631, bibliyografya; Kurdov, *Gorskiye yewrei Dagestana* (*Russ. antropol. journal*, Moskova, 1905, cüz 3 ve 4, s. 57—88); ayn. mll., *Gorsk. yewrei şemaḫ uyezda* (Moskova, 1912), cüz 2 ve 3, s. 87—100; ayn. mll., *Tatı Dagestana* (Moskova, 1907), cüz 3—4, s. 56—66 (müellifin tesbit ettiğine göre, antropoloji bakımından, Derbend'in garbına düşen 7 köyde bulunan ve Bakû'deki Tatlar ile İranlılardan farklı olan Tatlar, Türklere daha yakındır). (V. MINORSKY.)

TATAR. Tâtâr, Tatâr ve Tatar şeklinde yazılışı ile, muhtelif zamanlarda muhtelif mânada kullanılmış bir **halk adı** olup, bu ad ile alâkalı bilgiler şimdiye kadar hep yanlış ve eksik olarak Cengiz Han devleti ile ilgili kaynaklara dayanıyordu. Türkleri ve Moğulları çok iyi bilen meşhur İran tarihçisi Raşîd al-Dîn, kendi çağında sâdece Buyır-Nor Tatarlarını tanıyordu. Bu Tatarlar, Cengiz Han'ın babasının idâre ettiği Moğullara nazaran daha kuvvetli ve daha düzenli bir kavim idiler. Bu görünüşe aldanan Raşîd al-Dîn, Moğullardan önceki Buyır-Nor Tatarlarının bütün Orta-Asya'yı idâre ettiklerine inanmış ve bu sûretle herkesin Tatar adı ile anılmış olduğunu ileri sürmüştü. Raşîd al-Dîn'in bu nazariyesi Avrupalı âlimler tarafından da az çok kabûl edilmişti (msl. bk. *Cāmiʿ al-tavārîḫ*, nşr. ve trc. Berezin, I, 49—51). Aslında ise, Buyır-Nor Tatarları, Raşîd al-Dîn'in zannettiği kadar kuvvetli ve nüfuzlu değildiler. Cenûbunda Çin'e kadar uzanan Konkırat kabîleleri vardı. Cengiz çağında bile, Sayın Tegin gibi Türk te'sirlerini muhâfaza eden bu Konkırat kabîleleri, IX. asırdan beri mühim bir rol oynamakta idiler (Wang Kuo-wei, *Hai-ning Wang Chung Chung-kuo-kung*, *Kuan-t'ang chi-lin*, Taype tabı, *Hong-chi-la* maddesi, II, 706). Tatarların şarkındaki Nü-chên (Cürçet)'ler ise, 1115'de bütün şimâlî Çin'i ellerine geçirip, 1234'e kadar 145 yıllık bir sülâle kuracak kadar büyük bir kuvvete sâhip olmuşlardı.

Tatar kavim adının köklerini ve bu adın bütün Türk ve Moğul kabîleleri için müşterek bir ad olarak kullanılmasının sebep'erini, çok daha önceki devirlerde aramak lâzımdır. Öyle anlaşılıyor ki, Avrupalılar da Tatar sözünü, Cengiz Han'dan çok önce, Çin'deki Hıtay (Liao sülâlesi (907—1119) zamânında öğrenmiş'erdi. Nitekim Avrupalıların Çin'e Cathay demeleri, Hıtay sülâlesinden ileri gelmektedir. Çünkü bu devirde bütün Türk ve Moğul kavimleri, hep Tatar adı ile adlandırılıyorlardı.

Göktürk ve Uygur devirlerinde Tatarlar: Kül-Tegin kitâbesinde **Otuz-Tatarlar**'ın adı, Dokuz-Oğuz, yâni Uygurlarla berâber söylenir (cenup — 2). Eski Türk kitâbelerinde İstemi-Kağan'ın (552—576) yuğ törenine gelen yabancı kavimler sayılırken, şarktaki Çin'den başlanmış ve sırası ile cenup, garp ve şimalden dolaşılarak, şimâl-i şarkîde biten bir yön tâkib edilmiştir. Şimaldeki Kırgız ve Kurıkanlar sayıldıktan sonra da, **Otuz-Tatarlar**'dan söz açılmış ve Kitanlara gelinmiştir (şark — 4). Kitanların oturdukları yerler mâlumdur. Bu duruma göre Otuz-Tatar kavimlerinin, bu günkü Moğulistan'da bulunmaları gerekmektedir. Yine aynı sıraya, Kül-Tegin yazıtının başka yerlerinde (Şark — 14). de rastlamaktayız

Bilge Kağan kitâbesinde ise, Dokuz-Oğuzlar, yâni Uygurların asıl soyları ile Tola (Togla) ırmağı üzerinde yapılan harplerden bahsedilirken, bu defa da **Dokuz-Tatarların** derlenip geldiklerinden söz açılır (şark — 34). Artık Otuz-Tatarlar unutulur; fakat sonradan da Dokuz-Tatarlar ehemmiyet kazanırlar.

744 de kurulan Uygur kağanlığını, büyük bir imparatorluk hâline koyan, ikinci hükümdarları Bayan-Çur Kağan'dır. Bu büyük kağan'ın Göktürk harfleri ile yazılmış ve Şine-Usu adlı yerde bulunmuş Türkçe bir kitâbesi da vardır (G. J. Ramstedt, *Zwei uigurische Runeninschriften in der Nord-Mongolei*, *J S F O*, XXX, 37 v.d.). Bu büyük Uygur kağanı ile Tatarlar arasındaki harpler hep, Keyre-Başı ve Üç-Birkü adlı yerlerde yapılmıştı (şark—8). Bu yer adları, ses ve morfoloji bakımından Türkçe'ye yakındır. Bu kağanın henüz hükümdar olmadan, yani 743 senesinde Keyre-Başında'da bir savaşı vardı (şimal—6, 7). Kitâbenin bir yerinde şarkta yapılan savaşlardan bahsedilirken *„Keyre'de öndin ...“* dendiğine göre de, Keyre adlı yerin Uygurların kağan otağının daha şarkında bulunması îcâbediyordu (şimal—6). Nitekim 750 senelerinde, şimâl-i garbîdeki Kem ırmağı kıyılarında yaşayan Kırgızlarla bir savaş yapan aynı kağan, Orhun ırmağı kıyılarındaki otağına dönmüş ve aynı yılın sonbaharında (*küzün*) şarka (*ilgerü*) yürümüş ve **Tatarlarla** karşılaşmıştı (şark —8). Bunlar da bize gösteriyor ki, Tatarlar, Uygur idâre merkezinin şarkında yaşıyorlardı. Tatarların şarktaki Tola ırmağının kıvrımı içinde bulunmalarına da ihtimal verilemez. Çünkü bu bölge, 716 senesinde Göktürklerin Kapağan Kağan'ını öldüren Bayırku adlı Uygur kabîlelerinin elinde bulunuyordu (B. Ögel, *Ein Tor nach China im 10. Jhdt.*, *Central Asiatic Journal*, 1961, VI, 170; Liu Mau-ts'ai, *Geschichte der Osttürken*, Wiesbaden, 1958, s. 170, 223'de, bu bölgenin kavmî durumu ile ilgili en mühim kaynakları görmemiştir. Bu hususta en geniş ve sağlam bilgi, *Tzu-chih t'ung-chien*, Şanghay, 1951, 211, s. 2065a'da bulunur. Ayrıca bk. Chang Jen-t'ang, *T'ang devrindeki şark Göktürkleri*, Taype, 1968, s 170 v.d.).

Uygurların şarkındaki bölgeleri iyi tanıyan Prof. G. J. Ramstedt, Urga şehrinin şimâl-i garbîsinde bulunan *Birkü* adlı bir ırmağın varlığından da bahseder (*ayn. esr.* s. 45n.). Bu ırmağın, Uygurlarla Tatarların savaştığı *Üç-Birkü* yer adı ile alâkalı olması, çok muhtemeldir. Çünkü daha sonraki Cengiz Han'ın Kara-Tatarları ile Buyir-Nor Tatarları da aynı bölgelerde oturuyorlardı.

Dokuz-Tatarlar da Göktürk ve Uygur kitâbelerinde yer alırlar. Yine Uygur hükümdârı Bayan-Çur Kağan'ın kitâbesine göre, 747 senesinden sonra Uygurlar, Sekiz-Oğuz ve Dokuz-Tatarlarla savaşmışlardı (şark—1). Kitâbeye göre, bu savaşların hepsi de, Selenga ırmağı kıyılarında meydana gelmiştir (şark—4). O devirde Selenga (Selenge) adı daha ziyâde Orhun ırmağının devâmına verilen bir ad idi (bk. B. Ögel, *Sino-Turcica*, Taype, 1964, s. 10, 19). Bu duruma göre, Dokuz-Tatarlar, Uygurlara daha yakın bölgelerde oturmakta idiler. Hattâ Uygur kabîlelerinin içinde yaşayan Dokuz-Tatarların Türk olmaları da muhtemeldir. Uygur devletinin 840'da yıkılması üzerine, Uygur kabîleleri de etrafa dağıldılar. X. asrın sonunda, cenuptaki Alaşan bozkırlarında ise, Dokuz-Tatarların yeniden ortaya çıktıklarını görüyoruz. Otuz-Tatarların ise, bugünkü Moğulistan'daki Moğullarla aynı olmaları büyük bir ihtimal dâhilindedir.

Çin kaynaklarında *„Tatar“* kavim adının ilk olarak görülmesi. Buna, 842 senesi ile ilgili metinlerde, *Ta-ta* şeklinde rastlanır (Bu çince yazılışın Tatar sözü ile ilgisi için bk. P. Pelliot, *J A*, 1920, I., 143). Bir Çin fermânına göre, „Kara-Arabalı“ (Hei-ch'ê-tzu) kabîleler ile Tatarlar, Uygurların Sol vezîrinin hâkimiyeti altına girmişlerse de, 840 da Uygur devleti büyük bir mağlûbiyet ve katl-i âm sonunda yıkılınca, Kara-Arabalı kabîleler ile Tatarlar da parçalanıp etrafa dağılmışlardır. Tatarların büyük bir kısmı Proto-Moğulların esâsı sayılan Şivey (Shi-wei)'lere

iltica etmişler, küçük bir kısmı da Uygurlarla berâber Çin sınırlarına ve cenûba inmişlerdir (*Huei-ch'ang-i-p'in-chi*, *Chi-jut-sung-shu*'nun 5. bölümünde bulunan bu fermandan henüz garp fikir âlemince faydalanılmamıştır, ayrıca bk. Wang Kuo-wei, *ayn. esr.*, s. 624; B. Ögel, *Central Asiatic Journal*, VI, 171). Öyle anlaşılıyor ki, bu Tatarlar, esas Moğul kitlelerini temsil eden Shih-wei'lerden ayrılmış ve kaderlerini Uygurlara bağlamış kavimlerden biri idiler. Oturdukları yerler de Çin'in 1.600 km. kadar şimâlindeydi (*Tsê-fu yüan-kuei*, 980, s. 19b; ayrıca bk. Ts'ai Wen-shên, *Li Tê-yü'nün mektuplarına göre Uygurlar*, Taype, 1967, s. 169). 841 senesinin ağustos ayında yazılan bir Çin fermânı ise, Kara-Arabalı kabîlelerle Tatarların, Uygurların Sol vezîri *Apa*'nın maiyetinde olarak cenupta dolaştıklarını kaydeder (*Huei-ch'ang*... 5, s. 7a; Ts'ai Wên-shên, *ayn. esr.*, s. 76). Bu hâdiselerin evveliyâtını bilmeden, Tatarların Uygurların peşine niçin takıldıklarını anlamanın imkânı yoktur. 840'da Uygur hükümdârı Wu-chia (Üge?) Kağan büyük bir mağlûbiyete uğrayınca, kaçıp eski köleleri olan Kara-Arabalı kabîlelere sığınmıştı. Bunun üzerine Çin imparatoru, Kara-Arabalı kabîlelerin de cezalandırılmasını istedi (Bu ferman *Hsin T'ang-shu*, 142 B, s. 3a'da ve *Tzu-chih T'ung-chien*, 247, s. 2441a'da bulunur). Çin imparatoru, Kara-Arabalı kabîlelerle, Tatarlara karşı taarruz planları hazırlarken, Uygurların baş düşmanı Kırgızlardan da yardım istemişti (Kırgızlara gönderilen mektubun aslı da *Huei-ch'ang i-p'in-chi*, 6, s. 6a'dadır. Bu mevzu için ayrıca bk. Ts'ai-Wên-shên, *ayn. esr.*, s. 167; *Ts'ê-fu Yüan-kuei*, 980, s. 19b; 994, s. 8a, *Tzu-chich T'ung-chien*, 247, s. 2450a'da ise bu müşterek taarruzun planı vardır). Bütün bu hâdiselere büyük bir ehemmiyet vermemizin sebebi Moğul unsurlarının batıya doğru kaymağa başlamalarının bir başlangıç tarihi olmasıdır.

Daha sonraki kayıtlar, pek güvenilir olmamakla berâber, yine de Orta-Asya ve Türk tarihi ile Tatar kabîlesinin tarihi bakımından fevkelâde mühim vesikalardır. Meselâ 842 senesi teşrin I.'de Çin sarayına gelen bir Kırgız generali, Uygurların cenûba inerek Kansu'daki An-hsi ile garptaki Beş-Balığ ve Turfan'ı zapt ettiklerini söyledikten sonra, ayrıca Tatar (Ta-tar) v. s. gibi beş kabîlenin yerlerini de ele geçirdiklerini ilâve eder (*Tzu-chih T'ung-chien*, 246, s. 2439b). Bu kayıt, Uygur devletinin yıkılışından önce bile, Turfan'a yakın bölgelerde Tatar adını taşıyan kavimlerin mevcûdiyeti mes'elesini şüpheli ve münâkaşa edilmesi gereken bir duruma sokar. Muhakkak olan bir şey varsa, o da Kara-Arabalı kabîle'erle Tatarların, kendi kaderlerini Uygurlara bağlamış olmalarıdır. 857 senesinde Uygurlar, tamamiyle cenuptaki Kansu'ya ve Turfan bölgelerine geçmiş idiler. Bu senenin teşrin I.'de ise, Turfan'daki Uygurlara gitmekte olan Çin elçisinin yolu, Kara-Arabalı kabîlelerle Tatarlar tarafından kesilmiştir (*Tzu-chih T'ung-chien*, 249, s. 2471b; *Chiu T'ang-shu*, 188, s. 29a; Ts'ai Wên-shên, *ayn. esr.*, s. 196 v.d.). Bundan da anlaşılıyor ki, Uygurların maiyetine giren şimal kavimleri, artık Uygurlarla berâber cenûba, Turfan bölgelerine kadar inmişlerdi. Bununla berâber daha önceki kayıt muvâcehesinde Tatarların buranın eski halkından olup olmadığı iyice bilinmemektedir.

987'de Turfan'daki Uygurlara giden Çin elçisi Wang Yên-t'ê, Uygurların koyunlarını eskiden Tatarların ve sığırlarını ise Kitan kabîlelerinin güttüklerini söyler. Uygurlar, Turfan ve Kansu bölgesine inince, Tatarlarla Kitanların, Uygurların yerlerini almağa çalıştıklarını da ilâve eder (*Huei-chu Ch'ien-lu*, 4, 4b; Wang Kuo-wei, *ayn. esr.*, V, 14, 14a–b; B. Ögel, *C A J*. VI, 180). Kitanlar, çok kuvvetli, Proto-Moğul kabîlelerinden biri idiler. 932'den sonra Çin'in şimâlinde büyük bir imparatorluk bile kurmuşlardı. Çin elçisinin, Kitanları, Tatarlarla berâber aynı kuvvette göstermesi, şimaldeki Tatar kabîlelerinin ehemmiyetine delildir. Fakat aynı elçinin Alaşan bozkırları ile Turfan yakınlarında gördüğü Tatarları şimaldeki Moğul Tatarlarla karıştırmamış olması da ayrıca dikkate şâyandır.

Ak-Tatar ve Dokuz-Tatarlar. Çin kaynakları umûmiyetle Moğulistan'daki şimal Tatarlarına *Kara-Tatar* (Hei-Ta), cenuptaki Tatarlara ise, *Ak-Tatar* (Pai-Ta) adını vermişlerdir. Bilhassa Cengiz çağından sonraki Çin kaynaklarında bu tâbir, sık olarak görülür. Bu kavimler tatar adını taşımakla berâber ırk, dil, kültür ve diğer bakımlardan büyük ayrılıklar gösteriyorlardı. Bu tefrik, Cengiz çağından önce de mevcuttu. Çin'in garbındaki Kansu eyâletinden, şimaldeki Gobi çölüne kadar uzayan bozkırlara Alaşan bölgesi denirdi. Türkler ve Moğullar bu bölgeye, Çince *Ho-hsi* sözünü türkleştirerek *Kaşi* demişlerdi. Cengiz Han'ın büyük oğlu Kaşi'nin adı da buradan gelir. Kaşi ölünce, ölen çocuğun adı Tabu (korig) olmuş ve bütün Türk halkları bu bölgeye artık Tangut ülkesi demeğe başlamışlardı. Çin'den Turfan'a ve bütün Türk illerine gelen yolların hepsi, bu bölgeden geçerdi. Burada yaşayan Orta-Asya kabîleleri, Turfan ile Çin'in şimâli ve Sarı ırmağın garp kıyılarında dolaşırlardı. Irk bakımından da garba bağlı olup, bilhassa Tanrı dağları ile alâkaları vardı. Zaman-zaman bu bölgeye Moğul unsurları da sızmamış değildi. Fakat 840'da, Uygur devletlerinin yıkılması üzerine bu bölgeye büyük kitleler halinde inen Uygurlar buranın hâkim unsuru hâline gelmişlerdi (bk. B. Ögel, *C A J*, VI, 179; H. W. Bailey, *A Khotanese text concerning the Turks in Kantsou*, *A M*, N. S., 1949, I, 1, s. 30 v.d.).

Öyle anlaşılıyor ki, bu bölgede Turfan'daki Uygurlarla iyi geçinen ve belki de onlara tâbi olan bir „Tatar devleti" vardı. Esâsen bu devletin halkının büyük bir kısmını da Uygurlar teşkil ediyorlardı. Tatar elçilerinin çoğu, Çin'e Uygur elçileri ile berâber gidiyorlardı. Bu ikili elçilik hey'etleri hakkındaki ilk kayıt Çin kaynaklarında, 958 senesinde başlar (Wang Kuo-wei, *ayn. esr*, II, 654). 965 senesinden îtibâren artık bir „Tatar devleti" (Ta-tan-kuo)'nden bahsedilir. Tatar devletinin reisi ise, T'ien-Wang, yan „Gök prensi" ünvanını taşır (*ayn. esr.*, aynı. yer). „Gök hükümdârı" ünvânını sâdece Çin imparatoru taşırdı. Çinlilerin bu Ak-Tatar devletini, büyük bir devlet olarak kabûl ettikleri anlaşılmaktadır. 981 senesinde bu Tatarlar, Uygurlarla berâber Hıtay devletine karşı isyan ederler ve Kansu'daki Kanchou şehrini kuşatırlar (Wang Kuo-wei, *ayn. esr.*, II, 660 v. d.). Böylece Çin'in en mühim ticâret şehirlerini ele geçirme gayreti de gözden kaçmıyordu. 983 senesinde, „Turfan devleti" ile „Tatar devleti" nin elçileri berâberce Çin merkezine gelmişlerdi. Tatar elçisine kendi devleti tarafından, Çin'in Garp hudutlarında keşif vazifesi verildiğini de yine Çin kaynaklarından öğreniyoruz (Wang Kuo-wei, *ayn. esr.*, II, 657). Bundan Ak-Tatarların, büyük gayeler peşinde oldukları anlaşılmaktadır. Uygurlar ile Tatarların hep birlikte, Sarı-ırmak'ın garp kıyılarındaki dağlarda demir madenlerini işlettiklerini, hattâ bir ara Hıtay devletinin bu faâliyeti yasak etmek istediğini görüyoruz (*ayn. esr.*, II, v. d.). Uygurlarla Tatarların bu demir madenlerini, 1070 tarihine kadar işlettikleri anlaşılıyor ki, bundan bu işletmeciliğin o devir için ne kadar büyük bir ehemmiyet taşıdığı âşikârdır.

Alaşan'daki Tatarlar dokuz kabîleden meydana geliyorlardı. Orhun ve eski Uygur kitâbelerinde geçen Dokuz-Tatarlarla bunlar arasında bir birlik kurmak isteyenler de bulunmuştur (msl. bk. Wang Kuo-wei, *ayn. esr.*, V, 14, 7b; B. Ögel, *CAJ*, VI, 170). Büyük bir kısmının Türk olduğuna hiç bir şüphemiz bulunmayan bu Ak-Tatarlar hakkındaki en mühim kaynağımız, 987'de cenûbî Çin'den kalkıp, Alaşan bozkırlarını geçerek Turfan'a ulaşan Çin elçisi Wang Yên-t'ê'nin raporudur (bu kaynağın çok kullanılmış ve bozulmuş nüshası, *Wên-hsien T'ung-kao* adlı Çin ansiklopedisi [kısım 333, s. 23]'nde bulunur; şimdiye kadar hep bu metinden istifâde edilmiştir. Aslı ve orijinal metni ise, *Huei-chu Ch'ien-lu*, nşr. Chin-tai-pi-shu, V, 4'dedir. Ayrıca bk. B. Ögel, *ayn. esr.*, s. 174). Çin'den yola çıkan Sung sülâlesinin bu elçisi Uygur idâre merkezine daha ziyade Hıtay devletine karşı bir müttefik aramak üzere geliyordu. Bu sırada Tatar elçisi de Uygur sarayında bulunuyordu. İşte bu Çin elçisi, Sarı-ırmak'ın şarkında Hsia-chou'dan yola çıkmış, Turfan'a gelirken „Dokuz-Tatar" kabîlelerinin içinden geçmiş ve bunlar hakkında geniş bilgi vermiştir. Türkçe'ye çok yakın olan bu kabîlelerin adları, Ak-Tegin, İlig gibi kelimelerle bile îzah edilmek istenmişti (P. Pelliot, *J A*, 1920, s. 148 n; J. R. Hamilton, *Les Ouigours à l'époque des Cinques Dynasties*, Paris, 1945, s. 90, n. 156; B. Ögel, *C A J*, VI, 174).

Tarkan-Üge (Ta-kan'yü-yüeh) kabîlesi, Dokuz-Tatar kabîlelerinin en asîli ve başı idi (Wang Kuo-wei, *ayn. esr.*, II, 654 v.dd.). Stanislas Julien bu kabîle adını yanlış okumuştu (*J A*, 1864, s. 53). Bu kabîle adı sonradan P. Pelliot tarafından haklı olarak Tarkan-Üge şeklinde düzeltilmiştir (*J A*, 1920, s. 184n). Esâsen, 943 ve 944 senelerinde Çin sarayına gelen Tatar elçileri de *üge* ünvânını taşımakta olup, bu ünvânın çok eski bir Türk ve Uygur ünvânı olduğu bilinir. Nitekim aynı devirdeki Turfan Uygurlarının büyük vezîrinin adı da *Ata-Üge* idi (*Sung-shih*, 490, s. 5a; *Wen-hsien*, *T'ung-kao*, 336, s. 22b; B. Ögel, *ayn. esr.*, s. 176, n. 50). Çinliler bu dokuz kabîlenin en asîlinin reîsine Wang-tzu, yâni „başkan, prens" diyorlardı.

Kara-su Uygurları da, aynı bölgede mühim bir rol oynuyorlardı. Alaşan bölgesi yalnızca Dokuz-Tatarların elinde bulunmuyordu. Çin'in garbındaki en mühim ticâret bölgesinin şimâlini, yani Kara-su (Ho-'o Ch'uan) vâdisini Uygurlar ellerinde tutuyorlardı (*Sung-shih*, *ayn. yer*; *Wên-hsien*..., *ayn. yer.*; B. Ögel, *ayn. esr.*, s. 177). Bu Uygurların bir çok kabîleleri ve bir de reisleri vardı. Bundan da, bu bölgelerde Dokuz-Tatarlarla berâber, kuvvetli Uygur kabîlelerinin de yanyana oturdukları anlaşılmaktadır. Buna rağmen, zaman-zaman Uygurlar da, Tatar adı ile isimlendirilmiyorlardı. Meselâ Kara-Hıtay devletinin kurucusu Yeh-lü Ta-shih, aynı Kara-su'yu geçmiş ve buralarda Ak-Tatarları

görmüştü. Mühim olan husus, bu prensin Kara-su halklarına bizzat „Ak-Tatar" demiş olmasıdır. Çünkü o, şimaldeki Kara-Tatarları da tanıyordu (*Liao-shih*, 30, s. 4b; Wang Kuo-wei, *ayn. esr.*, V, 14, s. 20a; K. Wittfogel-Fêng, *History of Chinese society*, Liao, Philadelphia, 1946, s. 631; Bretschneider, *Mediaeval researches*, I, 88, 159, 428 n.). „Ak-Tatar" tâbiri de, hemen-hemen bu tarihten itibâren başlamıştır. Öyle anlaşılıyor ki, Çin'deki Hıtay devleti ile Turfan ve Beş-Balıg'daki Uygur devleti hâriç, Çin'in şimal ve garbındaki bütün halklara Ak-Tatar deniliyordu. Her halde bu kavimler Türk olmalı idiler. Çünkü Çin kaynaklarında Moğulları Kara-Tatar adı ile Türklerden ayırma, bir âdet hâlinde idi. Kara-Hıtay devletinin kurucusu, Kara-su Ak-Tatarlarından geçtikten sonra Hatun şehri'ne uğramıştı. Orta-Asya'da iki tane Hatun şehri vardır. Bunlardan biri, Orhun ırmağı kıyılarındaki Uygur idâre merkezi yanında, diğeri de Kansu ve Tangut ülkesinde bulunur. Tangut ülkesinde aynı adı taşıyan bir şehrin varlığından haberi olmayan bâzı Japon âlimleri, Ak-Tatarların Orhun ırmağı kıyılarında ve şimâlde bulunduklarına inanmışlardı (msl. bk. Naonori Maeda, *Toyo-Gakuho*, XXXII, 1, 1948. Bu nazariyenin tenkidi, için bk. Bahaeddin Ögel, *CAJ*, VI, 174). Aslında ise, Kansu'da ve Tangut devletinde de bir Hatun şehri (K'otung chêng) bulunuyordu. Bretschneider bu şehrin çok daha önceleri farkına varmıştı (*ayn. esr.*, I, 184). Wittfogel, Fêng ve K. Menges gibi müellifler ise, sonradan bu bahiste yeniden yanılmışlardır (*ayn. esr.*, s. 631). Burada aynı şehir için yeni bir delil daha verilebilir. Kâşgarlı Mahmud'a göre, Çin ile Tangut sınırı arasında, *Katun-Sını*, yâni „Hatun mezarı" adlı bir şehir vardır (türk. trc. III, 138). Bundan da Çin'in şimal ve garbındaki Moğul olmayan halkların bütününe Ak-Tatar adı verildiği anlaşılmaktadır.

Çin'in şimâlindeki Ak-Tatarlar ve Önggütler. Bilindiği üzere Sarı-ırmağın şimâlindeki Yin-Şan dağları Türklerin bir sığınağı ve Çin'e yapılacak akınlar için de bir atlama tahtası idi Çin ile Orhun bölgelerini büyük bir çöl ayırıyordu. Bu sebeple bütün Orta-Asya devletleri Yin-Şan'da bir derlenme ve dinlenme noktası şeklinde garnizonlar kurmak mecbûriyetinde idiler. Aynı bölge Çinliler için de fevkalâde sevkülceyşî bir ehemmiyete sâhipti. X. asırda Çinliler Altay ve Tanrı dağlarının şarkından göçüp gelen Şato Türklerini, Çin'in şimal sınırlarını korumak üzere buraya yerleştirmişlerdi. Bu Türk kavimleri Çin'in şimâlinde sonradan hıristiyan olmuşlar ve Cengiz Han çağına kadar yaşamışlardı. Hıristiyanlık, bunların Çin kültürü içinde eriyip gitmelerine de meydan vermemişti. İşte bu çok güçlü Türk halklarına da Ak-Tatar adı veriliyordu. Bunun mühim bir sebebi vardı. 868'den itibâren bunlar içine az miktarda Tatar kabîleleri de sızmış ve Şato Türkleri içinde eriyip gitmişlerdi. Çin kaynaklarına göre, Tatarlar, Mançurya'nın garbında yaşayan Proto-Moğul Mo-ho kabîlelerinden asîl bir soydu. Hsi (Kay) ve Kitanların şimâl-i şarkîsinde otururlardı. Kitanlar tarafından mağlûp edilince, bunlar parçalanarak etrafa dağıldılar. Bir kısmı Kitanlara ve diğer kısmı Kore'nin garbındaki Po-hai'a tâbi oldular. Az bir kısmı ise, cenuptaki Yin-şan'a, Şato Türklerinin yanına indiler. İşte Tatar adını taşıyan esas kabîleler bunlar olmalıdır. Cenûba inen bu az miktardaki kabîleler Şatolar tarafından Yün ve T'ai şehirlerine yerleştirilmişler ve bu sûretle Şatolar içinde erimeğe başlamışlardır. Kaynaklar, cenûba inen Tatarların çok az oldukları husûsunda, hemen-hemen müttefik gibidirler. Bu mevzû ile alâkalı en dikkate şâyân metin *T'ung-chih* (II, 1019)'de bulunur. Bu metinden Tatar kabîlesinin küçük olduğu, açık olarak anlaşılmaktadır (hâdiselerle alâkalı geniş bilgi için bk. *Tzu-chih Tiung-chien*, 22, s. 2a. O. Franke'nin kullandığı *Wu-tai-shih* [74, 2a] ile *Chiu Wu-tai-shih* [25, 1b] çok kısaltılmış metinlerdir, ayrıca bk. Wang Kuo-wei, V, 14, 2a; O. Franke, *Geschichte des chinesischen Reiches*, III, 422; W. Eberhard, *Şato Türklerinin kültür tarihine dair notlar*, *Belleten*, c. XI, sayı 41 [1947], s. 22; B. Ögel, *CAJ*, VI, 172. Bu araştırmalar, 868 hâdiseleri ile ilgilidir). Öyle anlaşılıyor ki Şato Türklerinin şimâlî Çin'e gelişlerinden önce Tatarlar, bu bölgelere inmişlerdi. Bu sebeple de meşhur Şato reisi Li Ko-yung'un babası Tatarlarla anlaşmıştı (*Chiu Wu-tai-shih*, 25, s. 1b). Wang Kuo-wei'e göre, Tatarlar Çin'e 841—868 seneleri arasında inmişlerdi (*ayn. esr.*, V, 14, 11a). 888 senesinde Şato Türkleri ile Tatarların berâberce akınlara giriştikleri bir diğer hakikattir (*T'ang-shu*, 218, 3b; *Chiu Wu-tai-shih*, 25, 1a; W. Eberhard, *Belleten*, XI, s. 22; Wu Hsing-tung, *Beş Sülâle çağında Şato'ların Çin toplumuna etkileri* (*907—960*), Taypei, 1970, s. 6 ve 93). Şato Türkleri, şimâlî Çin'de, ayrı-ayrı üç sülâle kurunca, Tatarların ehemmiyetleri kaybolmuş ve Şatoların bir tâbii hâline gelmişlerdi. Nitekim 927 senesinde ayaklanmağa teşebbüs eden Tatarlar hemen mağlûp edilmiş ve Şatolar tarafından bir şehre yerleştirilmişlerdi (W. Eberhard, *Belleten*, XI, s. 22 v.d.; Wu Hsing-tung, *ayn. esr.*, s. 94.). İşte bütün bu sebeplerden dolayıdır ki, Çinliler zaman-zaman Tatarlara Şato Şatolar ile diğer Türk halklarına da Tatar demişlerdi. Çin'in şimâlinde yaşayan Ak-Tatarlar, Çin kitleleri ve kültürü içinde kolayca kayboluP gitmemişlerdir. XIII. asırda bunların yeni bir kuvvet ve çehre ile tekrar ortaya çıktıklarını görüyoruz. XIII. asırda Cengiz imparatorluğunda büyük bir rol oynayan ve Yin-şan bölgelerinde oturan bu Ak-Tatarlara, Önggüt adı da verilir. Türkçe Önggüt sözünün de, aklıkla bir ilgisi vardır. Buna rağmen Çin kaynakları, cenuptaki bütün Türk kavimlerine Pai-ta, yâni „Ak-Tatar" demişler ve bu tâbirle onları esas Moğullardan ayırmışlardı. Önggütler de Pai-ta, yâni Ak-Tatar idiler. Aradan çok zaman geçmiş olmasına rağmen kaynakların hepsi, Önggüt Ak-Tatarlarının, Yen-mên'de oturan Şato Türklerinin nesillerinden geldiklerinde mutabıktırlar. Bunların menşe'i hakkındaki en mühim vesîka, meşhur bir Önggüt şahzâdesi olan Körgüz'ün mezar kitâbesidir (bk. *Yüan Wei-lei*, 23, 20b. Bu çok mühim kitâbenin garp dillerine ilk tercümesi için bk. B. Ögel, *Sino-Turcica*, Taype, 1964, s. 311 v. dd.). Çin'deki Moğul sülâlesinin resmî tarihi olan *Yüan-shih* (118,9b)'deki bilgiler ise, bu mezar kitâbesinden alınmıştır. Önggüt Ak-Tatarlarının en eski tarihi hakkındaki bilgiler de, *Chien-yen-ch'ao Yeh-tsa-chi* (19, 10b)'de toplanmıştır (Tercümesi için bk. B. Ögel, *Sino-Turcica*, s. 306—320). Çin'in şimâlindeki bu Ak-Tatar zümresi'n reîsi, Ala-Kuş Tegin gibi Türkçe bir ad ve ünvan taşıyordu. Torunları da Ay-Buka, Kün-Buka gibi Türk kültür ve mitolojisinde yeri ve ehemmiyeti olan adlara sâhip idiler (şecereleri için bk. B. Ögel, *ayn. esr.*, s. 321.). Çinlilerin müşâhedelerine göre bu Türkler, Çin edebiyatı ile kültürüne fevkalâde vâkıf idiler. Buna rağmen Türk dili ile eski Türk an'anelerini de titizlikle muhâfaza ediyorlardı. İkinci Moğul imparatoru Ügedey Han, Çin'den Moğul başkentine gelen meşhur Çin generali Mêng Hung'a, Cub-Han adlı bir Ak-Tatar generalini mihmandar olarak tâyin etmişti. General Mêng Hung, *Mêng-Ta Pei-lu*, yâni *„Moğul ve Tatarların şimaldeki bölgeleri"* adlı, fevkalâde mühim seyahatnâme'sinde Ak-Tatar Cub Han'ın yol boyunca Çince konuştuğunu kaydeder. Yine bu seyahatnâmede belirtildiğine göre, Cub Han Çin edebiyatı ile felsefesine ve atasözlerine vukufunu gösterir öyle sözler söylemiş ve şakalar yapmıştı ki, husûsî bir sûrette seçilmiş olan bu mümtaz Çin elçisini bile hayretler içinde bırakmıştı. Çinliler, gelecekte kendileri için büyük bir tehlike teşkil edebilecek olan Moğulların durumunu tetkik için bütün ümitlerini, bu elçinin raporuna bağlamışlardı. Bu arada Çin elçisi, Ak-Tatar Cub Han'ın yüzünün yara içinde olduğunu görmüş ve merakla bunun sebebini sormuş. Ak-Tatar Cub Han'dan yas merâsimlerinde yüzlerini bıçakla çizip kanattıkları ve bu kanları göz yaşları ile karıştırdıkları cevabını alınca ister-istemez eski Göktürk âdetlerini hatırlamış, bu kadar yüksek bir kültüre sâhip olan Ak-Tatarlarda, nasıl olup da böyle iptidâî âdetlerin hâlâ devam ettiğine olan hayretini, seyahatnâmesinde ifâdeden kendini alıkoyamamıştı (*Meng Ta Pei-lu*, nşr. Wang Kuo-wei, s. 2a—b; ayrıca bk. B. Ögel, *ayn. esr.*, s. 336 v.d.; bu kayıt, Türk kültür tarihi bakımından fevkalâde büyük bir ehemmiyet taşır). Önggüt Ak-Tatarlarının diğer bir cenûb-i garbî kolunun Kansu'da oturdukları anlaşılıyor. Çin kaynakları bunlara da Yün-ku adını verirler. Temür-Üge'nin oğlu Sergis, bu âilenin en mühim unsurlarından biri sayılır (bk. P. Pelliot, *Les Chrétiens d'Asie Centrale et d'Extrême-Orient*, *T P*, 1914, XV, 630; B. Ögel, *ayn. esr.*, s. 340 v.d.). Üge ünvânı, yukarıda da belirtildiği üzere X. asır Ak-Tatarları arasında çok yaygın idi (Kansu Ak-Tatarları ile ilgili Çince kaynaklar için bk. B. Ögel, *ayn. esr.*, aynı yer). Ayrıca Tangut (Hsi-hsia) devleti içinde de, başvekillik makamına kadar yükselmiş Ak-Tatarlara rastlanmaktadır (bk. *Yüan-shih*, 143,2b).

Çin kaynaklarında Uygurlar ile Tatarlar, hep yan-yana ve bir arada görünürlerken, İran kaynaklarında da bunu destekleyen kayıtlara rastlanmaktadır. Meselâ *Ḥudūd al-'ālam* (trc. Minorsky, s. 94)'de Toguz-guz ve Tatarlar yan-yana yazılır ve bunların ülkesinden bahsedilir. Ayrıca Tatarların, Toguz-guz cinsinden bir kavim olduklarından da bahsedilir.

Şimal Tatarları. 1. Şimaldeki Tatarları, başlıca 3 zümreye ayırarak incelemek lâzımdır. 1. X. asırda adları geçen ve Türk olmaları çok muhtemel bulunan „Orhun Tatarları", 2. Cengiz Han'ın ataları olan, şimaldeki iptidâî „Kara-Tatarlar", 3. „Buyır-Nor Tatarları".

1. Orhun tatarları hakkında ilk bilgiler, Çin kaynaklarında 924 senesinden itibâren görülmeğe başlar (Wang Kuo-wei, *ayn. esr.*, s. 651 v.d.). Orhun Tatarlarının reisleri, eski Uygur merkezi Ordu-Balıg'da ve Göktürk Kağan'ı olan Bilge-Kağan'ın otağının bulunduğu yerde oturuyorlardı (*T'ung-chih*, II, 1086). 1012 senesine âit hâdiseler münâsebetiyle de bunların yerleri ve merkez'eri hakkında geniş bilgi verilmiştir (Wang Kuo-wei, *ayn. esr.*, s. 659; Wittfogel-Fêng, *ayn. esr.*, s. 587). 1069 senesinde ise, reisleri, Tarkan ünvânını taşıyordu. Orhun Tatarları hakkındaki ka-

yıtlar, 1119 senesinde sonra erer (Wang Kuo-wei, *ayn. esr.*, s. 670). 840 senesinde Uygur devletinin yıkılması üzerine bu bölge, Türk olan Kırgızların eline geçmişti. Düşmanları olan Uygurları korumaları sebebiyle Kırgızlar, esas büyük Moğul kabîlelerine karşı cephe almışlardı. Bu sebeple Kırgızların muhâfazasındaki Orhun bölgesine bu ve daha sonraki devrede bir Moğul sızması pek ihtimal dâhilinde değildir.

2. Kara—Tatarlar. Cengiz Han'ın ataları olup, Onan ve Kerülen ırmakları havzasında bulunan bu Tatarlar, çok iptidâî bir hayat yaşıyorlardı. Çin'e çok uzak oldukları için, IX. ve X. asırlarda Çin kaynaklarında bunlar hakkında çok az bilgi verilir.

3. Buyır-Nor Tatarları. Cengiz Han devrine âit kaynakların çok ehemmiyet verdiği bir Tatar zümresi olup, X. asır Çin kaynaklarında bunlar hakkında malûmata rastlanır (Wang Kuo-wei, *ayn. esr.*, s. 673). Bu Tatarlar, tarihçi Raşîd al-Dîn'in ifâdesine göre, şimalde ta Angara ırmağına kadar uzanıyor, fakat Cengiz Han'ın devletinde olduğu gibi yasa ve kanunları olmadığı için muntazam bir devlet manzarası göstermiyorlardı. Bu Tatarların kuvvetli bir Türk te'siri altında kalmış oldukları da anlaşılıyor. Tutukli'ut ve Buiru'ut gibi Tatar kabîlelerinin adları, eski Türk ünvanları olan Tutuk ve Buyruk gibi Türkçe sözlerden geldiği gibi (bk. P. Pelliot, *Histoire des campagnes de Gengis-Khan*, s. 4—7), Ayırı'ut ve Alçı kabîlelerinin adları da, ancak Türkçe ile îzah edilebilir (*ayn. esr.*, aynı yer). Buyır-Nor Tatar kabîleleri arasında görülen Çagan-Tatar yâni „Ak-Tatar" kabîlesini, cenuptaki Ak-Tatarlarla birleştirmek isteyenler bulunmuşsa da, bunun gerçekle ilgisi yoktur (msl. bk. Berezin, trc. s. 64). Bunlar, Çinlilerin Hei-ta, yâni „Kara-Tatar" dedikleri zümreye dâhil idiler (bk. P. Pelliot, *ayn. esr.*, s. 4). Bunlardan başka Moğulların Cüyin-Tatar, Çinlilerin de Su-Tatarları dedikleri zümreler de vardır (şimdilik bk. P. Pelliot, *Toung Pao*, 1929, s. 128 v.d.; 1931, s. 118; 1932, s. 469 E. Haenisch, *A M*, X, 520). Burada daha ziyâde Türk olması muhtemel olan Tatarlar üzerinde durulmuştur.

Bibliyografya: metinde gösterilmiştir.

(BAHAEDDİN ÖGEL.)

Tatarların yayılışı.

Bundan önce de görüldüğü üzere başlangıçta bir kısmı Moğul ve bir kısmı Türk men'şeli olan Tatarlardan, bilhassa Türk asıllı olanlar, başta Sovyet Rusya olmak üzere, dünyanın muhtelif yerlerine dağılmışlardır. Bu gün Tatar sözü, bir Türk boy ve adı olarak umûmîyetle İdil-Ural bölgesindeki Kazanlılar ve Kırım halkı için kullanılmaktadır.

Sovyet Rusya'da Kazanlılar veya Kazan Tatarlarının sayısı (Başkırt, Tipter, Mişer boyları ile birlikte), 1959 sayımına göre 5.957.000 olup, bunun bir kısmı (2.083.000), bugünkü muhtar Tataristan ve Başkırdistan Cumhuriyetlerinde, bir kısmı (3.040.000) da, bunlara komşu olan Çuvaşistan'da Fin halkları ile meskûn bölgelerle Astırhan'a kadar uzanan İdil (Volga) havzasında ve garbî Sibirya'da yaşamaktadırlar. Bundan başka Kazan Tatarlarından takrîben 1.000.000'unun Rusya'nın Moskova, Leningrad gibi şehirleri ile Ukrayna, Kafkasya ve Türkistan'ın türlü bölgelerinde toplu veya dağınık bir halde yaşadıkları görülmektedir. Ancak bu rakamların daha yüksek olabileceği düşünülebilir. Nitekim 1926 tarihli Sovyet Rusya istatistiklerindeki rakamlar esas alındığı ve buna tabiî artış da ilâve edildiği takdirde bu rakamın 8.500.000 civârında olabileceği ileri sürülebilir (bk. R. A. K., *Türklerin yaşadıkları yerler ve sayıları*, *Türk kültürü*, sayı 5, s. 6—11).

Rusya dışındaki büyükçe Tatar zümreleri yakın zamanlara kadar Finlandiya, Mançurya, Kore ve Japonya'da yaşamakta iken, Finlandiya'dakiler hâriç diğerleri son yıllarda Türkiye'ye gelip yerleşmişlerdir. Hâlen Finlandiya'dan başka, Japonya, Almanya ve Amerika'da da bir miktar Kazanlı yaşamaktadır.

Bugünkü Kazanlıların (Kazan Tatarlarının) men'şe bakımından, „İdil" (Volga) Bulgarlarına bağlanışı, tarihçiler tarafından kabûl edilmektedir. Ancak garba doğru dâimî bir göç yolu üzerinde bulunan Kazan ülkesine, tarihin türlü devirlerinde bir çok başka Türk boyları da gelip yerleşmişlerdir.

IV. asırda garp Hunları önce bu yerleri merkez edinmişler ve Attila'nın idâresi altında garba doğru buradan harekete geçmişlerdir. Attila'nın 453'te ölümünden sonra Avrupa'dan şarka çekilen Hunlar ile diğer bâzı Türk boyları, V. asırda Karadeniz ve Kafkasya'nın şimâlinde „Bulgar" adı altında yeni bir siyâsî birlik teşkil etmişlerse de, VI. asırda bu birlik parçalanmış, Bulgarların bir kısmı Avarlar ile birleşerek Macaristan'a ve Balkanlara, bir kısmı şimâlî Kafkasya'ya ve esas kitlesi de. İdil-Ural bölgesinin en münbit yerlerini teşkil eden Orta-İdil ve Kama nehri civârında yerleşmişler, böylece İdil'in aşağı mecrâsını Hazarlara terketmişlerdir. XI. asırda Hazar ülkesine gelen Kıpçak-Kuman Türkleri, Hazarlar ile karışarak şimâle sokulmuşlar ve İdil-Kama Bulgarlarının büyük bir kısmını yutmuşlardır (fazla tafsilât için bk. mad. BULGAR). Bundan başka, XII. asırda Türk-Moğul fütûhâtı devrinde Cengiz'in torunu Batu'nun ordusu ile de pek çok Türk bu havâliye gelmiştir.

Cengiz imparatorluğu zamanında, 1224'ten îtibâren Türk-Moğul orduları da buraya nüfuz etmişler, 1231—1246'da Bulgar ülkesini ve sonra Rusya'yı ele geçirmişlerdir. Moğul imparatorluğunun parçalanması netîcesinde, 1255'ten îtibâren İdil-Ural, garbî Sibirya ve Karadeniz'in şimâl bölgesinde Altın-Ordu devleti teşekkül etmiştir. Buraya gelen ordular içerisinde Moğulların sayısı çok az olup, sonraları bunların bir kısmı geri çekilmiş veya burada yerleşip müslümanlığı kabûl etmiş olduğundan, „Altın-Ordu" ya bir „Moğul" devleti denemez. Şarktan gelen eski muhâceretin devâmı gibi, bu devirde gelenlerin çoğunu da yine Türkler teşkil ediyordu.

Bütün bu saydığımız Türk boyları arasında, ahlâk ve âdetlerin müşterek oluşu, şivelerin birbirine yakınlığı, hayat tarzının benzerliği, bunların birbirleriyle kolayca karışıp kaynaşmasında âmil olmuştur.

İdil-Ural ülkesinde muhtelif devirlerde kurulan devletlerle Ruslar arasındaki mücâdele, yerine ve zamanına göre, iki taraf için de değişik şekiller arzetmiştir. Rusların şarka sızma ve yayılma teşebbüsünün, X. asırda Bulgar ve Hazarlar devrinde başladığını görüyoruz. Sonra Altın-Ordu ve Kazan hanlığı ile Ruslar arasında devam eden mücâdele 1552'de İvan IV.'ın Kazan'ı zaptetmesi ile, yalnız İdil-Ural için değil, Sibirya, Kırım, Kafkasya ve Türkistan gibi, diğer ülkeler için de Rusların istilâ ve yayılma hareketinin bir başlangıcı olmuştur.

„Tatar" adının bu ülkede yerleşmesi mes'elesini, hem Türk halkları için yabancılar bakımından, hem de bizzat Türkler tarafından olmak üzere, iki ayrı bakımdan tetkik daha münâsip olur. Buna göre, Avrupalılar ve bilhassa Ruslar, Cengiz devrinden îtibâren Türk-Moğul devletine „Tatar imparatorluğu" ve halkına da (Türk ve Moğulları ayırmadan) „Tatar" demişlerdir. Sonraları Ruslar, zaptettikleri Kazan, Astırhan, Kırım, Sibirya, Türkistan ve Kafkasya gibi ülkelerde karşılaştıkları Türk boylarını da umûmîyetle „Tatar" tesmiye etmişler, fakat bu adı hiç bir zaman „Moğul" mânasında kullanmamışlardır; msl.: Kazan, Astırhan, Kırım, Kafkas, Azerbaycan, Sibir, Altay, Abakan, Baraba, Çat, Çolım, Homul, Kaşgar, İli, Kulca, Zerefşan, Taşkent Tatarları v. b. (burada Tatar sözü ile, o ülkelere gidip yerleşmiş Kazanlılar değil, bu bölgelerdeki yerli halk kasdedilmektedir; bk. Radloff, *Sibirya'dan*, trc. A. Temir, İstanbul, 1954—1957, I, II, bk. fihrist). Rus siyâset ve ilim adamları, bunlara „Tatar" demekle berâber, „Türk" menşe'li oldukları da inkâr edilemediğinden hiç olmazsa, Türkiye Türklerinden ayrı mütâlea etmek için, ilmî neşriyatta, Rusya içindeki Türk halkları için „Tyurki, Tyurkskiy" (Türkler, Türkçe), Türkiye Türkleri için „Turok, Turki, Turetskiy" (Türk, Türkler, Türkçe) tâbirlerini ihdâs etmişlerdir. Son yıllarda garp dünyasında da (bilhassa İngiliz ve Amerikan ilmî eserlerinde) buna uyularak Rusya'daki Türkler için „Turkic" (T. *peoples*, *T. languages*, Türk halkları, Türk dilleri), Türkiye Türkleri için „Turkish" tâbirlerinin kullanıldığı görülmektedir. Bu sûretle Rusça „Tyurkskiy" ve İngilizce „Turkic" tâbirlerinin, 1917'ye kadar Rusya içindeki Türkler için umûmî bir ad olma istidâdını gösteren „Tatar" tâbiri yerine kullanıldığı meydana çıkmaktadır. Sovyet idâresinde, „Tatar" adının bütün Türk halkları için istimâli bırakılarak, her boy için kendi adının kullanılması usûlü tatbik edilmekle berâber, bizzat halk tarafından da benimsenen Tatar tâbiri ancak „Kazanlılar" ile kısmen Kırım ahâlisine inhisar ettirilmiştir. Ancak Tatar tâbirinin Kazanlıların eskiden beri öz adı mı, yoksa Rus baskısı ile tedricen yerleşmiş bir tâbir mi olduğu husûsu henüz aydınlanamamıştır. Türk dünyasında XIX. asrın başlarından itibâren gelişen yenileşme hareketinin öncülerinden sayılan ve Rusya'daki Türk halkları arasında yetişen ilk modern tarihçi olarak kabûl edilen meşhur din adamı Kazanlı Şihâbeddin Mercânî (1818—1889), Bulgar ve Kazan tarihine âit *Mustafâd al-akhbâr* (s. 4.) adlı eserinde, Kazanlıların halk ve millet adı olarak „Tatar" sözünü kullanmaktan çekinmemeleri gerektiğine işâretle, müslüman olmalarının, Tatarlıklarına hiç bir sûretle halel getiremiyeceğini sert bir dille ifâde etmiştir.

Şihâbeddin Mercânî ile aynı devirde yaşayan ve yeni Kazan (Tatar) edebiyatının gelişmesinde mühim rolü olan 'Abd al-Kayyum Naşirî (1824—1902) de, bu ülkede „Tatar" tâbirinin yerleşmesinde müessir olmuştur. XX. asrın Kazanlı tarihçi ve müellifleri de halk arasında yerleşmiş bulunan „Tatar" sözünün, Moğul devrinden sonra Ruslar tarafından ortaya atılarak umûmîleştiğini isbâta çalışmışlardır (bilhassa bk. Aziz Ubeydullah *Iz proşlogo Tatar* „Tatarların mâzisinden", Kazan, 1925, s. 71—111) ve yeni bir tefsirle, bu kabîlenin Orhun kitâbelerindeki aynı adı taşıyan Türk kabîlesi ile ilgili bulunduğu ve bunların çok eskiden beri İdil-Ural bölgesinde yaşadıklarını kabûl etmişlerdir (fazla tafsilât için yk. bk.). Tatar ede-

biyatında Türklüğe mensûp olduklarını ifâde için, bilhassa 1905'ten sonra „Türk-Tatar" tâbiri de kullanılmıştır. Bu durum, Tatarların Moğul istilâsından önce de, burada bulunduklarını ortaya koymakta ve bu adın ancak Altın-Ordu devrinden sonra, Rus baskısı ile taammüm ettiği görüşünü cerh eder mâhiyette görünmektedir.

1240'ta yazıldığı tahmin edilen *Moğulların gizli tarihi* (trc. A. Temir, Ankara, 1948, s. 132—136, 141, 153)'nde Manghol (Moğul), Merkit, Kerayit ve Naymanlar ile birlikte büyük ve kudretli boylar arasında mühim bir rol oynamış olan Tatarların hangi dili kullandıkları açık olarak zikredilmemekle berâber, bunların Moğullara mensûp oldukları tahmin edilmektedir. Bu Tatarlar, uzun mücâdeleler sonunda 1202'de Dalan-Nemürges savaşında Cengiz Han tarafından mağlûp edilerek parçalanmış ve sağ kalanlar mevcut boylar arasında dağıtılarak Tatar kabîlesi ortadan kaldırılmıştır. Fakat „Tatar" adı bundan sonra da yaşamakta devam etmiş, Çinliler bununla (Ta ta, Da da) Moğulları kasdettikleri hâlde, Avrupalılar ve Ruslar bu sözü, yukarıda belirtildiği gibi, „Türk" mânasında kullanmışlardır.

Bibliyografya: Şihâbeddin Mercânî, *Kitāb mustafād al-aḫbār fī aḥvāl Ḳazan va Bulġār*, I (Kazan 1885); II (Kazan, 1900); V. Thomsen, *Inscriptions de l'Orkhon* (Helsingfors, 1896); G. S. Gubaydullin, *İz proşlogo Tatar* (*Materialı po izuçeniyu Tatarstana* II, Kazan, 1925, s. 71—111); A. N. Kurat, *Kazan hanlığı* (*1437—1552*), *D T C F D*, Ankara, 1954, XII, 227—246; *Moğulların gizli tarihi* (trc. A. Temir), Ankara, 1948, I; W. Radloff, *Sibirya'dan*, I, II (trc. A. Temir), İstanbul, 1954—1956, 1957; A. Temir, *Tataristan'ın kuruluşu mes'elesi ve bugünkü durumu* (*Dergi*, München, 1959, sayı 16, s 63—69); Ş. Sükan, *Türkiye Cumhuriyeti dışındaki Türk toplulukları* (Ankara, 1961); R. A. K., *Türklerin yaşadıkları yerler ve sayıları* (*Türk kültürü*. Ankara, 1963, sayı 5, s. 6—11); A. B. Taymas, *Kazan Türkleri* (Ankara, 1966); G. Jäschke, *Zur Geschichte des Names „Tatar"*, *Reşid Rahmeti Arat için*, (Ankara, 1966) s. 278—285; ayrıca bk. mad. KAZAN; *E I İ.*, mad. TATAR. (A. TEMİR.)

Orta-Şark'ta Tatarlar.

Görünüşe göre, Türkler, şark komşuları olup, Moğulca konuşan topluluğa „Tatar" adını vermişlerdir. X. asra âit islâm coğrafya eserlerinde Tatar adına nâdiren raslanmaktadır. Müellifi meçhul *Ḥudūd al-ʿālam* Tahran, 1305, s. 48, trc. V. Minorsky, *The Regione of the World*, *G M N S*, London, 1937, s. 94'da Tatarların, Dokuz-Oğuzlar (Toḳuz Ġuzz) ile aynı cinsten gösterilmesi onların, Uygurların idâresinde bulunmuş olmalarından ileri gelmiş olabilir. Ġardīzī *Zayn al-aḫbār*, nşr. A. Ḥabībī, Tahran, 1347, s. 258) ise, Tatar'ı Kimek boylarından biri olarak zikreder ki, bu da Tatarlardan bir bölüğün Kimeklerin tâbiiyeti altına girmiş olmaları ile îzah edilebilir.

XI. asra âit eserlerde Tatar adına biraz daha fazla rastgelinmektedir. Kaykā'ūs b. İskandar, meşhur *Ḳābūs-nāma* (nşr. R. Levy, *G M N S*. London, 1951, s. 64)'sinde Tatarları dokuz Türk kavminden biri olarak gösterir ve onları Türkler'in zahmet ve meşakkate en mütehammil kavmi şeklinde vasıflandırır. Kâşgarlı Mahmud da (*Dīvān luġāt al-Turk*, nşr. Kilisli Rifat, İstanbul, 1333, I, 28, 30, 344; III, 108; türk. trc. Besim Atalay, *T. D. K.*, İstanbul, 1939, I, 28, 32, 411,; III, 147 v. d) Tatarlar hakkında bilgi vermeyerek onları Türk kavimleri arasında sayar ve haritasında da oturdukları yeri gösterir. Mâmafih, Kâşgarlı, Tatarların, Türkçe'yi bilmekle berâber, Kay, Yabaku ve Basmiller gibi ayrı bir dilleri olduğunu söylemektedir. 1226 yılında yazılmış olan *Mucmal al-tavārīḫ va 'l-ḳiṣaṣ* (Tahran 1318, s, 421)'da Tatar hükümdarının سیورن بیوری حیار ünvânını taşıdığı kaydedilmektedir. Eserini 1206 yılında tamamlamış olan Faḫr al-Dīn Mubārak Şāh (*Tārīḫ-i Faḫr al-Dīn Mubārakşāh-ı Marvarrūẕī*, nşr. E. Denison Ross, London, 1927, s. 47)'ın Türk kavimlerine âit listesinde Tatar ismi bulunduğu gibi, ayrıca bir de Kara-Tatar adına rastgelinmektedir. Buradaki Kara-Tatar Cengiz Han'ın mensup bulunduğu asıl Moğulları ifâde etmiş olabilir. Gazneli ve Selçuklu devri şâirlerinin manzumelerinde diğer Türk kavimleri ile birlikte, Tatar adı da görülmektedir (F. Köprülü, *Osmanlı imparatorluğunun etnik menşei mes'eleleri*, *Belleten*, sayı 28, s. 237 v.d., 240, 242 v.d., 245; ayn. mll., *Kay kabîlesi hakkında yeni notlar*, *Belleten*, VIII, sayı 31, s. 425, 428 v.d., 431 v.d., 445 v. dd.). Irak Selçuklu hükümdarlarından Tuğrul II. (1132—1135) ve halefi Mes'ud'un (1135—1152) hâcibleri arasında Tatar adlı bir emîr tanımaktayız ki (Raşīd al-Dīn, *Cāmiʿ al-tavārīḫ*, nşr. A. Ateş, T.T.K., Ankara, 1960, II, cüz 5, s. 112, 114, 135), taşıdığı isim onun Moğul menşe'li olduğunu ifâde edebilir. Ayrıca, F. Köprülü'nün de ifâde ettiği gibi (göst. yer.) Gazneli ve Selçuklu saray şâirlerinin manzumeleri, bu devletlerin ordularında, sayıları çok olmamakla berâber, Moğul âlemine mensup unsurların da bulunduğunu göstermektedir

Moğul istilâsından bahseden Farsça eserlerde Moğullar için her iki isim, Arapça tarihlerde ise, sâdece Tatar adı kullanılır. Ancak bu eserlerin müellifleri de, eskileri gibi Tatarları Türk olarak tavsif ederler. Aradaki dil ayrılığına ve diğer farklara rağmen, Tatar veya Moğulların Türk sayılması, hem dış görünüş benzerliği, hem de aralarında çok sayıda Türklerin bulunmalarından ileri gelmiş olsa gerektir. Bununla berâber ʿAbd al-Latif al-Maḳdisī gibi bâzı dikkatli müellifler Tatarların gerek yüz şekli, gerek beden yapısı bakımından Türklerden farklı olduklarını belirtmişlerdir (bk. J. von Samogy, *Ein arabischer Bericht über die Tataren im „Tarih al-Islâm von az-Ẕahabī"*, *Isl.* XXIV [1937], s. 124—130). Memlûk müverrihleri de, devletlerinin en büyük düşmanı olan İlhanlılara Tatar dedikleri gibi, Timur için de aynı sözü kullanırlar. Fakat onlar da, Moğulları, Memlûk türklerinin akrabası saymakta idiler. Moğullardan Memlûklara iltica edenler, cihangir bir kavmin mensupları olarak, büyük bir îtibar görmekte, mühim mevkîlere geçirilmekte ve başta sultanlar ve büyük emîrler olmak üzere onlardan kız almakta idiler. Memlûk sultanlarından Kit Buga (1294—1297)'nın bu Tatarlardan biri olduğunu biliyoruz.

Ermeni ve Gürcü müverrihleri de Moğulları münhasıran Tatar adı ile zikrederler. Gürcü müellifleri yalnız Timur'u değil, hattâ Kara-Koyunluları ve Ak-Koyunluları da Tatar olarak vasıflandırırlar. Dede Korkut destanlarında Gürcü kahramanlarından Salur Kazan Bey'i Tatar olarak tavsifleri de (*Dede Korkut kitabı*, nşr. M. Ergin, T. D. K, Ankara, 1958, s. 168, 235), buradan gelmektedir. Ermeni müverrihleri (Genceli Kiragos, Vardan) Tatarların Azerbaycan, Gürcistan ve Şarkî Anadolu'daki siyâsî faâliyetleri hakkında olduğu gibi, onların dilleri, dinleri, gelenek ve görenekleri üzerinde de değerli bilgiler verirler (Ed. Dulaurier, Türk. trc. *Ermeni müverrihlerine nazaran Moğullar*, *T M*, II, s. 142—217; müverrih Vardan, *Türk fütuhatı tarihi*, türk. trc. H. D. Andreasyan, *Tarih Semineri dergisi*, İstanbul, 1937, s. 222—244; Aknerli Grigor, *Moğul tarihi*, türk. trc. H. D. Andreasyan, İstanbul, 1954, s. 1-4).

Moğul fethi neticesinde Orta-şark'a kalabalık bir Moğul ve Türk topluluğu gelmişti. Raşīd al-Dīn sâyesinde biz doğrudan-doğruya Tatar adını taşıyan kavimden bir çok beylerin İlhanlıların hizmetinde bulunduklarını biliyoruz. Aynı müellif, haklı olarak, Moğulca konuşan kavimlerin hepsine Tatar denmesinin, bu kavmin eski zamanlarda yaptığı fetihler ile büyük bir şöhret kazanmasından ileri geldiğini söylüyor. İlhanlıların hizmetindeki Tatar beylerinden biri Salı Noyan olup, Mengü Kağan tarafından, iki tümenlik askerle Hindistan sınırına gönderilmişti. Salı Noyan'ın oğullarından Abuşka Noyan'ın, Gazan Han zamanında Anadolu'daki Moğul kuvvetlerinin kumandanı olduğunu biliyoruz. Abaka zamanında Diyarbekir vâlisi bulunan Durbay Noyan da Tatarlardan idi Adı geçen bu beylerin, Tatarların en tanınmış kolu olan T u t u k l a y u t boyundan olmaları muhtemeldir. Çağan-Tatar (Ak-Tatar) boyundan en tanınmış beyler ise, Giray, Doladay (Abaka devrinde) ile Malatya-Harput vâlisi Kür Buga (Gazan ve Olcaytu devirlerinde) idiler. Kuin Tatar (Kara-Tatar) boyundan en tanınmış bey, Samağar Noyan'dır. Samağar Noyan, Hulagu'nun emîr-i ahuru (*ahtacı*) olup, Abaka ve Argun hanlar devrinde Anadolu'da vâlilik yapmış, adâlet ve dirâyeti yüzünden, bu ülkedeki halk tarafından sevilmişti. Samağar Noyan'ın nesli, Türkiye'de mühim bir Moğul bölüğünün başında olmak üzere, uzun bir müddet varlığını kuvvetle devam ettirmiştir. Argun Han'ın belli-başlı emîrlerinden Kuhistanlı Doğan ile Gazan ve Olcaytu devirlerindeki beylerden Mulay'ın da Kuin Tatar'dan olduğunu biliyoruz.

XIV. asırda orta Anadolu'nun her tarafında yurt tutmuş Moğullara umûmiyetle Tatar ve bâzan da M u ğ a l T a t a r i denilmekte idi. Bu Tatarlara bilhassa Timurlu kaynaklarında, Kara-Tatar adı da verilmektedir. Onlara kara sıfatının verilmesinin, bu addaki Tatar boyu ile (yâni Kuin-Tatar=Kara-Tatar) alâkası olmayıp, eski siyâsî îtibarlarını kaybetmiş olmalarından ileri geldiği anlaşılıyor. Kara-Tatarların XIV. asır sonlarındaki nüfusları hakkında muhtelif rakamlar verilmektedir: Şaraf al-Dīn-i Yazdī (*Ẓafar-nāma*, Kalküte, 1888, II, 502) otuz-kırk bin çadır, Medzoplu Toma (frans. trc. F. Nève, *Exposé des guerres de Tamerlan et de Schach-Rokh*, Bruxelles, 1860, s. 73) altmış bin çadır olduklarını yazarlarken, Muʿīn al-Dīn Natanzī, (*Muntaḫab al-tavārīḫ*, nşr. J. Aubin, Tahran, 1336 s. 391) yüz bin çadıra yakın olduklarını söyler. İbn ʿArabşāh (ʿ*Acā'ib al-maḳdūr*, Kahire, 1305. s. 125 v.d.) da onların kalabalık bir topluluk olduklarını anlatmak için, „onsekiz bin âlem" sözünün kullanıldığını kaydeder.

Kara-Tatarlar elli iki oymağa ayrılmışlardı. Bununla berâber onlardan her yüz çadırın kendisine mahsus bir yurdu vardı. Bu husus Kara-Tatarlar arasında, Moğul askerî teşkilâtına âit başlıca esasların XIV. asrın sonlarında,

hâlâ muhâfaza edilmekte olduğunu göstermektedir. Nitekim onların sağ ve sol kol olmak üzere iki kola ayrılmış olduklarını da biliyoruz. Sol kolu (ca 'ungar = cunğar) teşkil eden oymakların Sıvas, Amasya, Tokat, Çorum bölgelerinde yaşadıkları anlaşılıyor. Konya, Kayseri ve Niğde bölgelerindeki oymakların da sağ kolu meydana getirmeleri îcâbeder. Kara-Tatarların başlarında bulunan âilelere gelince, bunların başlıcaları, Babuk ve oğulları, (Niğde bölgesinde), Samağar oğulları, Savcı-Ağa ve oğulları (Ankara bölgesinde), İsmail Ağa ve oğlu (Beyşehir yöresinde), Çavdaroğlu (Eskişehir-Kütahya bölgesinde), Katar oğulları (Çorum bölgesinde) ve diğerleri idiler. Kara-Tatarlar, orta Anadolu 'nun en verimli otlaklarına sâhip bulunuyorlardı. Bu sebeple sıkıntısız ve kendi bakımlarından müreffeh bir hayat geçiriyorlardı. Bunlar galiba devlete hiç bir vergi de vermemekte, buna karşılık çevrelerindeki köylerden vergi toplamakta idiler. Bunlara bir de yağma akınları ve çapullar ilâve edilir ise, onların hayatlarından oldukça memnun oldukları anlaşılır.

Osmanlı hükümdârı Yıldırım Bayezid 'in orta Anadolu 'yu fethetmesi üzerine, Tatarlar Osmanlı hizmetine girdiler. Esâsen onlar menfaatlarını daima kuvvetli bir hükümdârın hizmetine girmekte görmüşlerdir. Osmanlı kaynakları müttefikan, Ankara savaşında „Tatar 'ın hayınlığı sebebinden" mağlûbiyete uğranıldığını yazarlarsa da, Tatarların Ankara savaşında, Timur ordusu saflarına geçmelerinin mağlûbiyette tek ve en büyük âmil olduğu, her halde kolayca kabûl edilemez. Diğer taraftan Timur, bu muhârebede kendi saflarına iltihak eden Tatarları mükâfatlandırmak şöyle dursun, aksine onları Anadolu 'dan Türkistan 'a götürüp, Sır-Derya ötesindeki topraklara yerleştirmek kararında idi. Halbuki onlar Türkiye 'de doğup büyümüşlerdi, mesut bir hayat sürüyorlardı, birçok bakımlardan türkmenleşmişlerdi. Bu sebepten Çağataylar onlara „Kara-Tatar Türkmenleri" de demekte idiler. Tatarlar bölük-bölük tümen beylerine teslim edildiler ve sürüleri, yılkıları ile birlikte tehcîr edildiler. Ḥâfiẓ Abrū (*Zubdat al-tavārīḫ*, Fatih kütüp., nr. 4371, 346ᵃ) 'ya göre İran 'da Rey 'e gelindiğinde Timur Kara-Tatarlar ile Azerbaycan 'dan tehcîr olunan topluluğun Semerkand 'a götürülmek üzere, önden yola çıkarılmalarını emretmiştir. Damgan 'a varıldığında Kara-Tatarlar kaçmak için harekete geçtilerse de, yakalanarak ağır bir şekilde cezalandırıldılar. Katledilenlerin sayısı iki-üç binden aşağı değildi. Kesik başlardan şehir dışında yapılan kuleleri, İspanyol elçisi Clavijo bir kaç ay sonra oradan geçerken gördüğünü yazar (*Embajada à Tamerlan*, Madrid, 1943, s. 92, 123. Burada, yanlış olarak, „Tartaros Blances" yani Ak-Tatarlar deniliyor). Tatarlardan bir kaç oymak Astarābād ormanlarına kaçmaya muvaffak oldu ise de, Timur 'un gönderdiği kuvvetler onlara yetiştiler. 1.000 kişiye yakın Kara-Tatar öldürülüp, 2.000 çadır halkı tutuldu. Bu hâdiseden sonra Tatarların ileri gelenlerine bukağı vurulup, Semerkand 'a sevk edildiler. İbn 'Arabşāh (*ayn. esr.*, s. 150), Tatarlardan bir bölüğün Kâşgar bölgesine gönderildiğini, bir bölüğün de Isık Göl taraflarına yerleştirildiğini söyler. Yine aynı müellif, Timur 'un ölümünden sonra Tatarların buralardan kaçarak bir bölüğünün Seyhun 'un şimâlindeki çöle çıkıp, Özbek beylerinden İdegü 'nün yanına gittiğini, bâzı oymakların da Timur 'un kumandanlarından Argun Şah 'in emrine girdiklerini bildiriyor (göst. yer). Anlaşıldığına göre, bu sonuncular Hârizm 'e gitmişler ve oranın emîri Musage ile savaşıp karışıklıklar çıkardıktan sonra, Türkiye 'ye dönmek için Horasan 'a geçmişlerdi. Kara-Tatarların Horasan 'a ayak bastıklarını 808 (1405/1406) yılında Meşhed 'de haber alan Şâhruh bunların yakalanmaları için kuvvet gönderdi. Bu kuvvet onların bir bölüğünü yakalayıp getirdi. Geri kalanların ne oldukları hakkında hiç bir bilgiye sâhip değiliz. Zîra bu tarihten sonra Timurlu kaynaklarında Kara-Tatarlara dâir bir kayda rastlanmamaktadır. Bundan anlaşılıyor ki, onlar da dağılıp mevcûdiyetlerini kaybetmişlerdir.

Bununla berâber Timur, Türkiye 'deki Kara-Tatarların hepsini götürmeye muvaffak olamamıştı. Onlardan bâzı oymaklar şuraya-buraya kaçmak sûretiyle Anadolu 'da kalabilmişlerdi. Tehcîrden kurtulan Kara-Tatar oymakları yine eskisi gibi, Ankara, Çorum, Amasya, Yozgat bölgeleri ile, miktarları daha az olmakla berâber, Karaman ilindeki bâzı yerlerde (Ilgın, Akşehir, İshaklu, Koçhisar. Aksaray) yaşıyorlardı. Ankara savaşından sonra buradan Amasya bölgesine çekilen Çelebi Mehmed, hem İnal-oğlu, Köpek-oğlu ve emsâli bâzı Türkmen beyleri, hem de Gözler-oğlu Ali, Savcı-oğlu Ali gibi Tatar beylerine karşı mücâdele etmek zorunda kalmıştı. Bununla berâber Çelebi Mehmed 'in, kardeşi Mûsâ Çelebî ile yaptığı savaşlarda ordusunda Tatarlar da vardı. Hattâ iki kardeş arasındaki en son karşılaşmada Mûsâ 'nın ordusunda da Moğullar vardı ki, bunların ya Emîr Süleyman, ya-da kendisi tarafından Rumeli 'ye geçirilmiş olması muhtemeldir. Mûsâ, Çelebî Mehmed 'in tarafına geçeceklerinden şüphe ederek Moğulların beyleri olan Tamacı-oğlu ile Savcı-oğlu 'nu bağlatmıştı. Çelebi Mehmed, Osmanlı tahtını elde ettikten sonra, 1416 'da Samsun seferinden dönerken Çorum bölgesindeki İskilip çevresinde pek çok Tatar obaları görmüştü. Çelebi Mehmed, sadâkatlarından emin olmadığı ve çevrelerindekileri incitmek alışkanlığından kurtulamamış olan bu topluluğun, buna karşılık öte tarafta faydalı hizmetler görebileceğini düşünerek onların Rumeli 'ye tehcîrini emretti Çoğu Filibe civârında yerleştirilen bu Tatarların başında Minnet Bey 'in oğlu vardı.

XVI. asırda Anadolu 'da rastlanılan Tatarlara âit bakıyeler mühimsenemez. Bunun da sebebi Timur 'un bunların mühim bir kısmını birlikte Asya 'ya götürmüş olması ve Osmanlıların Tatarları şimdilik ancak birini bilebildiğimiz Rumeli 'ye tehcîr etmeleri ve nihâyet Anadolu 'da kalanlardan bir kısmının yerleşik hayatı tercih edip, türkmenleşerek eski vasıflarını kaybetmiş bulunmaları olmalıdır.

Karaman ili 'ndeki Moğul oymaklarının nüfusları pek az olup, bunlar Muğal Samağarı, Kutlu Boğa-yüzü, Boğaz Tatar, Celâyir adlarını taşımakta ve Ilgın-Aksaray bölgelerinde yaşamaktadırlar.

Ankara bölgesindeki Tatar oymaklarından en dikkate şâyan olanları Tos Boğalardır. Bunlar 1387 'de Osmanlılar ile Karamanlılar arasındaki Konya savaşında ikincilerin safında bulunmuşlardı.

Çorum bölgesindeki kalabalık Tatar topluluğundan mühim bir kısmının Çelebi Mehmed tarafından Rumeli 'ye tehcîr edilmesine rağmen, bir bölüğünün de eski yurtlarında kalmış olduğunu görüyoruz. Bunlar İskilib 'in garbında Katar denilen mıntıkada yaşıyorlardı. Katar tâbiri bu Tatarları idâre etmiş olan bir beyden gelmektedir. XVI. asırda burada Katar 'ın oğulları yaşamakta idiler. Tatarların kalabalık olarak yaşadıkları yerlerden biri de, Yozgat bölgesi olmakla berâber Timur 'un bunların ezici çoğunluğunu götürmüş olduğu anlaşılıyor. Bu sebeple, bu bölge Tatarların tehcîrini müteâkıp Oğuzların Boz-Ok kolundan olan Dulkadırlı ve Halep Türkmenleri tarafından iskân edilmiş, Boz-Ok sözü ilk önce orada yurd edinen Türkmenlerin, sonra da bölgenin adı olarak Cumhuriyet devrine kadar gelmiştir.

Sıvas-Ankara arasındaki geniş bölgeye yayılmış olan Ulu Yörük topluluğuna mensup Çungar ve Çavurçı gibi bir kısım oymakların da Tatar menşe 'li olduğu anlaşılıyor. Onların zamanımıza kadar gelmiş nesli arasında yapmış olduğumuz araştırmalar bu hükmü te'yid etmektedir.

XV. ve XVI. asırlarda Anadolu köylüleri ve oymakları arasında Tatar sözünün şahıs adı olarak kullanıldığı da görülmektedir. Kara-Koyunlulardan Kara Mehmed 'in kız kardeşi Tatar Hatun (aslen Çerkes idi) bu adı taşıyan başlıca tarihî şimalardandır

Moğul hâkimiyeti, İran 'da olduğu gibi, Anadolu 'da da epeyce yer adları bırakmış olup, bunlar arasında doğrudan-doğruya Tatar sözü ile alâkalı bir çok yer adları da vardı ki, bâzıları, zamanımıza kadar gelmiştir (bk. İç İşleri Bakanlığı, *Türkiye' de meskûn yerler kılavuzu*, Ankara, 1946, s. 1044 v.d.).

Bugün bilhassa Eskişehir bölgesinde yaşayan ve Tatar denilen topluluk, Kırım savaşından sonra Anadolu 'ya göç etmiş Türklerdir.

Bibliyografya: Metinde gösterilenlerden başka bk. Raşîd al-Dīn, *Cāmiʿ al-tavārīḫ* (Moskova, 1965), s. 159—204; Z. V. Togan, *Umumî Türk tarihine giriş* (İstanbul, 1946), bk. fihrist; B. Spuler, *Die Mongolen in Iran*, Leipzig, 1939; türk. trc. Cemal Köprülü, *T. T. K.*, Ankara, 1957; F. Sümer, *Anadolu 'da Moğullar, Selçuklu araştırmaları dergisi*, Ankara, 1969, I. 1—147.

(FARUK SÜMER.)

TAṬ L. [Bk. TA'TİL.]

TA'TİL. ṬA'ṬİL, (A.) *ʿaṭl* kökünden II. (*Taf'īl*) vezninde olan *taʿṭīl*, „içine bir şey konulan kap ve benzeri şeyleri boşaltmak, evi terketmek, bir şeyi mahv ve harap olmağa bırakmak" gibi mânalara gelir. Bu masdarın sülâsisi de, „kadının süs eşyâsından ve süsten uzak olması" nı ifâde etmekte; süs yapmayan hanıma *ʿāṭil* cem. *ʿavāṭil*), bu hâli itiyat edinmiş olan na da *miʿṭāl* denilmektedir (bk. al-Cavhari, *al-Ṣiḥāḥ*, nşr. Aḥmed ʿAbd al-Ġafūr ʿAṭṭār, Kahire, 1376/1377, V, 1767/1768; İbn Manẓūr, *Lisān al-ʿArab*, Beyrut, 1375. XI, 453; al-Fīrūzābādī, *al-Ḳāmūs al-muḥīṭ*, Kahire, 1330, IV, 17; trc. M. Âsım, İstanbul, 1305 III, 1442 v.d.; al-Zabīdī, *Tāc al-ʿarūs*, Bulak, 1317, VIII, 23). Nitekim 'Ā'işa 'nin, kendisine öldüğü bildirilen bir kadın için kullandığı „Onu taʿṭīl edin" ifâdesi, boynundan süsleri çıkarın ve âtıl yapın diye îzah edilmiştir (bk. zikredilen yerler ve ayrıca al-Zamaḫşarī, *al-Fāʾiḳ fī ġarīb al-ḥadīṯ*, II, 163).

Bizzat *taʿṭīl* kelimesine değil, fakat müştaklarına *Kur 'an* 'da iki yerde rastlanır: bunların biri (XXII, 45), *taʿṭīl* 'in ism-i mef 'ûlü hâlinde geçmektedir. Burada geçen „... *biʾrin muʿaṭṭalatin*" hakkında, eski müfessirlerde yer alan îzahların, terkedilmiş kuyu mânasını ifâde ettikleri görülmektedir (bk. msl. *Tafsīr al-Ṭabarī*, Bulak, XVII, 115). *Taʿṭīl* 'in mâzisinin meçhul şekli olan diğeri (LXXXI, 9) ise „de-

veleri kendi hâline bırakmak" mânasına gelmektedir · farklı îzahlar için bk. al-Ṭabarī, *Tafsīr*, XXX, 36).

Hadîslerde ise, kelime daha ziyâde lugavî mânada kullanılmıştır. 'İsā 'nın vücut şekillerinden ve yer yüzüne tekrar inişindeki faâliyetlerinden bahseden bir hadîste (bk. Aḥmed b. Ḥanbal, *Musnad*, Kahire, 1313=1895, II, 437) onun bütün mezhepleri imhâ edeceği bu kelime ile ifâde edilmiştir (kadının süs yapmağı ihtiyat edinmeyişi, kişinin işsiz-güçsüz kalması ve bir şeyin harap olması demek olan *ta'aṭṭala* 'nin geçtiği hadîsler için bk. Aḥmed b. Ḥanbal, *Musnad*, III, 85; İbn Māca, *Sunan*, nşr. Muḥammed Fu'ād 'Abd al-Bāḳī, Kahire, 1952/1953, I, 321).

Kelâmî bir ıstılah olarak *ta'ṭīl, ahl al-ta'ṭīl* ve *mu'aṭṭilūn* şekillerinde kelâm tarihi müellifleri tarafından oldukça farklı mânalarda kullanılmıştır. Msl.hicrî IV. asrın kelâm tarihi müelliflerinden al-Navbaḫtī (ölm. 310=922), *mu'aṭṭila*'yı, zenâdika zümresinde mütâlea etmekte ve bunların Allah 'ın eşyânın yaratıcısı olmadığını ileri sürdüklerini söylemektedir (bk. *Kitāb al-tanbīh va'l-radd 'alā ahl al-havā'*, nşr. S. Dedering, İstanbul, 1936, s. 72). Mezkûr müellif, aynı eserinde, Cahmîya 'nin bir fırkasının *mu'aṭṭila* 'dan neş 'et ettiğini ve bu fırka mensuplarının, Allah 'a her hangi bir sıfatın izâfesini reddettiklerini kaydetmektedir (s. 75). Hicrî VI. asrın büyük kelâm tarihçisi al-Şahrastānī [b.bk.] ise, *mu'aṭṭila* 'yı, umûmiyetle, Allah 'a sıfat izâfesini reddedenler hakkında kullanmaktadır. Ona göre, seleften bir çokları, Allah 'ın ilim, kudret, hayat, irâde ve duyma gibi ezelî sıfatlarını kabûl etmişler, O 'nun zâtî ve fi'lî sıfatları arasında her hangi bir tefrik yapmamışlardır. Aynı şekilde *yad* („el"), *vach* („yüz") gibi haberî sıfatlarını da te 'vîl etmemişlerdir. İşte selef, bu şekildeki hareketlerinden dolayı *şifātīya*, mu 'tezile ise, sıfatları nefyettiğinden dolayı *mu'aṭṭila* adını almışlardır (bk. *Kitāb al-milal va'l-niḥal*, nşr. W. Cureton, Leipzig, 1923, s. 64; ayrıca s. 201 ve alm. tre. Th. Haarbrücker, Halle, 1850, s. 222). Ancak *al-Milal va'l-niḥal* 'de, bu ıstılâh, duyulur âlemin dışında bir âlem kabûl etmeyen ṭabi'īyūn (Dahrīyūn) için de kullanılmaktadır (s. 201).

Ta'ṭīl kelimesinin ayrıca edebiyatta da kullanıldığı görülmektedir. Belâgatle uğraşanlara göre, o hazf 'ın bir kısmı sayılmakta ve msl. bütün harfleri noktasız olan bir nesir veya nazım parçası yazma *ta'ṭīl* sayılmaktadır. Müştakı olan *mu'aṭṭal* ise, kafiyeli (*ẕu'l-ḳavāfī*) mânasına gelmekte; *ḥarf-i 'aṭl* denilince, vezinde hesap edilmeyen ve fakat yazıda yer alan harf anlaşılmaktadır ki, buna *ḥarf-i ma'ūla* de denilmektedir. (AHMED SUBHİ FURAT.)

ṬĀ'ŪSÎ. [BK. TÂÛSÎ.]

TÂÛSÎ. ṬĀ'ŪSÎ, râfizî bir şi'î tarîkat olup, ismi, Ni'matullāhī (bu tarîkatın kurucusu Kirmanlı Sayyid Ni'matullāh hakkında bk. Browne, *Hist. of Pers. Lit.*, III, 463—473) 'lerden ayrılan, İsfahanlı Ṭā'ūs al-'Urafā' denilen bir Āḳā Muḥammed Kāẓım Tonbākū-forūş'tan gelmektedir. Ni'matullāhīya 'nin, İsfahan 'daki mümessili, Raḥmat 'Alī Şāh-i Şīrāzī (*Bustān al-siyāḥat* müellifi Mustafā Şāh 'ın halefi) 'nin ölümünden sonra, Ṭā'ūs, onun yerine geçen Ḥāccī Āḳā Şāh 'ı tanımayı reddetti. 1281 'de ahund 'lar tarafından İsfahan 'dan uzaklaştırılınca, o da *murīd 'i-* (baş-şehirde Ẓill-i Sulṭān 'nın *pīşkār* 'ı olan Riżā Ḳulī Han Sirāc al-Mulk) nin yardımı ile Tahran 'da yerleşti. Mekke 'ye yaptığı bir hacc ziyâretinden sonra 1293 (1876) 'te Tahran 'da öldü ve Şāh 'Abd al-'Aẓīm 'de gömüldü. Sûfiyâne olmayan zarif kıyâfete tutkunluğu sebebiyle kendisine bu ad verilmiş, aynı zamanda Darvīş Sa'ādāt 'Alī lekabı ile de tanınmış olan Ṭā'ūs, ümmî idi. Kendisine oğullarından biri değil, Gunābād 'lı Ḥāccī Mullā Sulṭān isimli biri halef oldu; bu zâtı, Ṭā'ūsî akîdesinin gerçek müellifi ve bu cemâatin teşkilâtçısı olarak telâkkî etmek gerekir. Amcası tarafından yetiştirilen yetim Ḥāccī Mullā Sulṭān, başlangıçta çok güçlüklerle karşılaştı ve ancak 17 yaşında tahsile başladı. Hayatını kazanmak için hep çalışarak, önce Meşhed 'de, sonra da Kerbelâ ve Necef 'te tahsil yaptı. Tahsilini bitirdikten sonra, bir müddet, Tahran 'da Madrasa-i Ṣadr 'da tedrîste bulundu ise de, Bâbîlik ile ithâm olundu ve kaçmak mecbûriyetinde kalıp, Horasan 'a hareket etti; ancak yolda, devrin meşhur üstadlarından olan Ḥāccī Mullā Hādī 'nin derslerini tâkip için Sebzvar 'da kaldı ki, burada diğer müridler (Sayyid Aḥmed Adīb-i Pişāvarī de dâhil) arasında Ṭā'ūs 'a rastladı. Daha sonra, *ḥikmat* ve *'irfān* (tasavvuf) ilimlerinde kemâle ermiş bir hâlde, İsfahan 'da âlim bir mollayı *murīd* olarak kabûl etmekle övünen Ṭā'ūs 'un yanına geldi ve bu molla onun yakınlarından biri, sonra da halefi oldu. Yavaş-yavaş kabiliyetinin ve gittikçe artan şöhretinin yanısıra önce zikredilmiş bulunan Sirāc al-Mulk ve Ẓill-i Sulṭān 'ın mâiyetinden diğer biri olan Mirzā Ḥusayn 'in de desteği ile, Ḥāccī Mullā Sulṭān yeni tarîkatın merkezi olan Gunābād 'daki cemâatini çoğalttı. Bu zât, 1293 (1876) 'te Ṭā'ūsī 'lerin *ḳuṭb* 'u oldu ve uzun faal bir hayattan sonra 1327 (1909) 'de öldü ve ona bâzı mûtâd rekabetler olmakla berâber, şöhretleri babalarınınkine denk olmaktan uzak bulunan oğulları Nūr 'Alī Şāh ve Ṣafī 'Alī Şāh halef oldu.

Akîdesi (sûfîlerde olduğu gibi, sülûk ve derece-derece kemâle erme), Ḥāccī Mullā Sulṭān 'ın uzun yıllar müridlerinden biri olup, bu hususta bize tek bilgi veren Ḥāccī Şayḫ 'Abbās 'Alī Kayvān-i Ḳazvīnī 'ye göre, üç merhale ihtivâ eder. Birincisinde (*ṭarīḳa-i murīd-dārī*) Mullā, *imām* 'ın gaybûbetinde, sâdece dâimâ kendisinin, örnek alınacak ve kendisine uyulacak (*marca'-i taḳlīd*) bir âlim olduğunu iddia ediyordu Diğer *'ulamā'*, bizzat va 'zettiklerini yapmıyorlar, halbuki ben, diyordu, teşkil ettiğim misâlin kuvvetiyle sizden aynı şeyi yapmanızı istiyorum. Müridlerin çoğu, sâdece diğer *'ulamā'* ve *ḳuṭb* hakkında itimatsızlık elde ederek ötesine gitmedi. İkinci merhalede, Mullā *imām* 'lık iddia ediyordu. İmam, aslâ cesedinde saklı değil, fakat ismi ile cesede âit idi, yânî o meçhul (*gomnām*) 'dü. Bir imamdan istediğiniz bendedir ve imâmın kendine, sâdıklardan istediği şeyin, benim *murīd* 'lerimde olması gerekir; bunlar, itâat, mal ve mülkü terk, verilen şereller, birlik v.s. dir. Nihâyet, üçüncü merhalede kendisine sanki ilâhî bir kuvvet atfeder. Bütün 124 peygamber ve 12 imam bendedir, ben onların hepsinin halefi ve mümessiliyim. Eğer her hangi biri veya hepsi tekrar dönerlerse, bana itâat edecek ve hiç bir müstakil iş yapmayacaklardır. Tabiî dünyanın bütün alelâde ve hârikulâde hâdiseleri benim emrim ve müsâademle, hattâ vâsıtasız fiilimle vuku bulur. *Kur'an* 'ın, namazın, haccın v.s. 'nin bâtınî mânası benim. Devamlı olarak göğe doğru uructa ve dünya küresinin her noktasında ve herkesin yanındayım. Gizli ve âşikâr ne varsa bana meçhul veya iktidârımın dışında değildir. Benim yaptığım her şey, Allah 'ın husûsî emri iledir. Üzerime her zaman ilâhî gizli vahiyler nâzil olmaktadır. Ölülerin veya canlıların ve meleklerin her işi benim emrimle fiil hâline getirilir. 12 yıl, irâdesini terk ve sâdece bana itâat edecek olan kimse, netîcede yenisine nisbetle ilk ruhunun bir cesetten ibâret olacağı yeni bir ruhla kâmil insan (*insān-i kāmil*) hâline gelecektir. Bütün beşeriyet için ben bu ikinci ruhun kaynağıyım. Bütün dünyanın ruhu benim ruhumdadır (krş. Plotin 'deki küllî nefs) ve her ferde bir ruh veriyorsam da, benim ruhum tam olarak yerinde kalıyor. Her devirde benim gibi bir şahsın mevcûdiyeti lâzımdır. Bu şahıs olmazsa, dünyanın esas kısımları dağılır ve tabiatın bütün terkip edici unsurları kaybolur. — Ḥāccī Mullā Sulṭān 'ın bu yarı ilâh 'lık iddiaları açıkça değil, telmihler, telkînler ve daha saf kalpli müridleri karşısındaki tavrı ile ifâde olunuyordu. O hâlde her devirde yer yüzünde, hâkimiyeti bütün sâhalar (*tamaddunī, siyāsī, tadayyunī, rūḥī, āḫiratī*) üzerine şâmil mutlak kudretli (*muḫtār-i muṭlaḳ*) Allah 'ın bir temsilcisi olmuştur. O, geçmiş kanunları iptâl veya muhâfaza eder. Buna *Peygamber, imām, ḳuṭb, ġavs, ḫodā va-ma'bud-i aṣlī* adı verilir ve o, muhtelif şekiller altında bâzan tamâmiyle beşeriyet, bâzan bir tek insan şeklinde zuhûr eder. Böylece o, Mūsā, sonra 'Alī ve ahfâdı, Cunayd ve halefleri, müteâkiben Ṭā'ūs al-'Urafā' ve ben olurum; bütün dinlerde, bütün dillerde ve bütün şekillerde olan her şey, bu şahsiyet tarafından olmuştur. Her zaman *ġayb* ve *ẓuhūr* var olmuştur; selefleri için *ḫātim* olan kimse, sırasında kendisini hükümsüz bırakacak olan halefleri için *fātiḥ* 'tir. Şöyle ki, bahis mevzûu şahsiyet, aynı zamanda *ḫātim, fātiḥ, nāsiḫ ve mansūḫ*, ayrıca *nabī, valī, vaṣī* ve *Mūsa* ve *ḳuṭb al-aḳṭāb* 'tır. O, Allah 'ın halifelik dâiresinin merkezi (*markaz-i dā'ira-i ḫilāfat Allāh*), aynı zamanda dâirenin muhiti (*muḥīṭ-i dā'ira*) ve sâbit kutub (*ḳuṭb-i sākin*) veya fark edilmeyen sür'atli hareketlerin büyük mıntıkası (*manṭıḳa-i 'āẓima-i ḥarakāt-i sarī'a-i ġayr-i mar'ia*); muhtelif genişlikteki dâirevî hareketlerin döndüreni (*mudīr-i mudārāt-i mutavāzīya muḫtalifati'l-ḥarāka*), kendi melek tabiatı iktizasiyle kemâle ermemiş müridlere gizli ve hükümdarlık iktidârı vâsıtasiyle, melekî varlık görüşünü (*çeşm-i melkūt bīnī*) elde eden ermiş müridlere görünen bir ve bütün güneşlerdir. Bu şahsiyetlerden bu vasıflara ulaşan biri tam zuhûru gerçekleştirecektir. *Ḫātim* tâbiri ile, Peygamber 'in en son risâlet vazifesi (*ḥalāl ilā yavm al-ḳiyāma*) 'nin hepsi bâtıl (*bāṭıl*) 'dır. Esâsen, onlardan her birinin risâlet vazifesi Peygamber 'inkidir. Bu vazife bin defa değişse ve yenilense de, onu bu sûretle bağlamak ve bu vazifenin dışında telâkkî etmemek lâzımdır. Bu şahsiyet, nihâyet bütün fertlere ve dünyanın bütün eşyâsına nisbetle umûmî (*'āmm*), içten (*bāṭın*), fıtrî (*ḳahrī*) bir bilgiye sâhiptir. Anadan doğma kudsiyetle vasıflanabilen bilgi, *murīd* 'in, bu şahsiyete (bu vaziyette onun *ḳuṭb* 'u) bî'at (*bī'at*) edip, tam bir itâat gösterdiği takdirde elde edebileceği dinî kudsiyetten başkadır. *Bī'at* 'ın şekilleri *ḳuṭb* tarafından tâyin edilmiş olup, bunlar münâkaşa edilemez. Kısaca bütün dünya dinlerini te'lif ettiğini iddia eden Şayḫ Kayvān, Ḥaccī Mullā Sulṭān, bir tek islâm dininde, sâdece bir zümreye âit olan sûfî tâbirlerini kullanamadığını söylüyordu. Bununla berâber, aynı zamanda sülûk (*sulūk*) dereceleri ve bir takım

diğer mefhumlar sûfîlere âit olduğu için. Şeyḫ Kayvān *taṣavvuf-i Ṭā'ūsî* 'den bahseder. Ḥâccî Mullā Sulṭān 'ın, tasavvufla farkının, *ḳuṭb* 'ları imam ve peygamberlerin üstünde telâkkî etmiş olduğu görüldü. Bundan başka, o, sûfîlerde olduğu gibi kendi akîdesine yanaşmayanları *nācî* ve *pāk*, yâni kurtulanlardan saymayarak son nefesinde müslümanların büyük kısmının kendisine tarafdar olacaklarını iddia eder. Müridlerin mânevî istikametine gelince, ilgi çekici gelişmeler, ancak nâdir seçkinler için çok güç olmakla berâber, imkânsız da olmayan *ẕikr* 'in dâimî tekrarı ve derûnî murâkabeye devamla *murîd* 'in kalbinde nakşolunması gereken Allah 'ın adı yerine *ḳuṭb* 'un irâde ve hayâlinin nasıl derece-derece (hepsi dört) kaim olduğu tavsif olunarak, *fikr* veya *ṣūrat-i murşid* ünvânı altında verilmiştir. — Bu Ṭā'ūsî akîdesi, dâimâ, itiraz kabûl etmez şekilde, islâmiyete ve daha husûsî olarak şî'îliğe, bilhassa imâmet akîdesine zıddır. Ḥâccî Mullā Sulṭān, *Macma'-i sa'ādāt* (ki biz zâten ondan faydalanamadık) adlı eserinde, Şeyḫ Kayvān 'a göre, 12 sayısı cismânî şahsiyetler olarak görülmemelidir. Mutlak kudsiyet, her nevi fert sayısı tâyin edilmeksizin, 12 çeşide sâhip rûhâniyetin bir esâsı olarak tefsir edilmiştir. Böylece, peygamber vasfının, 124 000 (yukarıda zikredilmiş olan sâdece 124 sayısı ile tezat hâlinde) çeşidi vardır. Kat'î olarak tasnif olmaksızın, her nev'ide bir çok peygamber şahsiyetin dünyaya gelmesi mümkündür. *Ḫātim* 'in de diziyi bu şekilde kapatmasına hâcet yoktur. Kat'î nev'in gelişinden sonra, *ḫātim* 'den önce zuhur etmeyen diğer nev'ilerin gelmeleri veya bu nev'in bir kısmının gelmişken diğerlerinin de gelecek olmaları ve her nev'i veya kategorideki fertlerin miktarının mahdut ve kat'î olmadığı kabûl edilebilir. Bundan başka: *„'ulamā' ummatī ka-anbiyā' Bani İsrā'il"* hadîsinde, *ḫātim* unvânı sâdece bir kudsiyet derecesidir. Ḥâccî Mullā Sulṭān 'a göre *ḳuṭb* tâbirinin bâtınî tasavvufî mânası, nev'e delâlet eder ve binâenaleyh her devirde *ḳuṭb* 'un çok olması mümkündür. Her hâlde, 12. dereceye gelince, burada maddî fertten değil, nev'iden bahsedilir. 12. imâmın kaybolması da, nev'e göre tefsîr olunur, yâni bunun, fertler arasında kaybolan nev'i olduğu farz edilmiştir. Teferruata girmeden, Ḥâccî Mullā Sulṭān 'a göre, imâmetin peygamberlik değerinin üstünde olduğuna işâret edelim. Bununla berâber, onun samîmî kanâati, *imām* 'ın devir sûretiyle, her devirde mevcut olan bir şahsiyet olduğu ve onun dinî mes'elelerde yenilik yaparsa, peygamber sıfatına da mâlik olacağıdır.

Ṭā'ūsî âdâbına gelince, bu, onun Ahl-i Ḥaḳḳ [b. bk.] ile yakınlığı sağlayan bâzı husûsiyetler arzeder. Bilhassa *dalāl* 'in teşrifatçının huzûrunda, *murîd* 'in *ḳuṭb* ile baş-başa *bî'at* 'ı sırasında tâkip olunan sülûk (*taṣarruf*) merâsiminde, sâlik şu taahhütlerde bulunur: itâat, insaniyet-perverlik, gizli *ẕikr*, 12 yıl hizmet ve *dīg-i cūş* (kaynar tencere) ile 5 şey sunar: ceviz, bir yüzük, bir sikke, bir kumaş parçası ve (husûsî bir fazilet kazanmış olan) şekerlemeler. *Dīg-i cūş* tencereyi kaynar hâlde başı üzerinde taşıyan *murīd* tarafından, dâvetlilerine tevzi edilmek üzere *ḳuṭb* 'a sunulan kaynamış et) âdeti, Şeyḫ Kayvān 'ın dediğine göre, 'Alî İlâhî 'lerde vardır. „Müridlerin haftada bir defa, edâ etmedikleri namazın kazası olmak üzere şeyhlerine kaynar tencere götürdükleri olur" ve şeyhleri: „hediyen kabûl edilmiştir" dediği andan itibâren, edâ edilmeyen namaz Allah 'ın katında kabûle mazhar olur. Onlar bu âdete *namāz* 'ın zıddı olarak *niyāz* („nezir") adını verirler. Namazını kıldın mı? sualine: "Hayır, fakat *niyāz* sundum" diye cevap verirler. Ṭā'ūsî 'lerdeki *dīg-i cūş* âdeti, doğumdan sonra yedinci gündeki *'aḳîḳa* [b. bk.] âdetine benzemektedir ki, o günü ebeveyn bir kuzu kurban eder ve etini fakirlere dağıtır. Burada, yeni doğan ile yeni bir ruh kazanan sâlik arasında bir benzetme vardır.

Niyāz tâbirine gelince, bu, Ṭā'ūsî lerde de vardır; bu tâbir, nezir babis mevzûu olmayan bir toplantı için kullanılır; fakat bu toplantı, hazırlığına olduğu kadar, bizzat merâsime iştirâk bakımından da çok işlenmiş bir menâsiki içine alır ki, Şeyḫ Kayvān onun gerçek ehemmiyetini açıklamaktan imtinâ eder. O, diğerleri arasında, 'Alî İlâhî ve sûfîlerin „aynı vâdide bulunduklarını" söyler. Bununla berâber, 'Alî İlâhî 'ler, *ḥaḳîḳat* 'i müşâhade ederek *ṭarîḳat* ile yetinen sûfîlerin fevkindedirler. Vaktiyle „ceviz kırmak" (*cūz şikastan*) menâsiki, sâdece 'Alî İlâhî 'lerin reîsine bağlı idi ve sûfî *ḳuṭb* 'lar bu maksatla, müridlerden aldığı cevizleri ona vermek mecbûriyetinde idiler. Ṭā'ūsî 'lere âit kayda değer şey, onların menâsikinin bir kısmının, Ahl-i Ḥaḳḳ 'ınkilerle benzerliğidir. Aynı zamanda göze çarpacak olan mübâyenetlere rağmen, Ahl-i Ḥaḳḳ nezdinde ilâhî mazharlardan biri olarak Baba Tahir [b. bk.] tarafından oynanan rol ve Mullā Sulṭān 'ın 'Alî Gunabādî 'nin, Baba Tahir 'in eseri hakkındaki Arapça-Farsça şerhlerin şârihleri oluşu vâkıası hatırda tutularak bu yakınlık ihmal edilmemelidir. F. M. Stead (*M W*, 1932, s. 184—189) hattâ „'Alî İlâhî dininin kollarından biri olan Ṭā'ūsî veya Tausi fırkasının şeytana taptığını" zikreder; fakat bu daha ziyâde Yazîdî [b. bk.]'ler ile, bizce tesbit edilemeyen bir irtibat bulunduğunu telkîn eder. Ṭā'ūsî akîdesi, bilakis, tasavvur edebildiğimiz kadar, Bâbî (Ḥâccî Mullā Sulṭān 'a karşı serdolunan itham, belki de büs-bütün tesâdüfî değildir?) görüşlerden kuvvetle müteessir olmuştur ve binâenaleyh bu bize, şî'î muhitlerde, tasavvufî. 'Alî İlâhî ve Bâbî fikirleri kendine has bir şekilde temsil eden yeni bir ve kendine mahsus râfizî, te'lifçilik nümûnesi vermiştir.

Bibliyografya: Henüz Ṭā'ūsî 'lere hasredilmiş tetkik olmadığı gibi, bibliyografya olarak da biz ancak, Şeyḫ Kayvān 'ın, içinden yukarıda geçen mâlûmatı aldığımız eserlerini ve bilhassa, 1350 'de yazılan ve devrin sonlarına doğru Tahran 'da intişâr eden *Kitāb-i rāz goşā ki pāsuḫ-i pancāh porsiş ast va-kitāb-i bahîn soḫan ki duāzdah porsiş ast* 'i kaydedebiliriz.

(B. Nikitine.)

TAVADDUD. [Bk. TEVEDDÜD.]

ṬAVĀF. [Bk. TAVÂF.]

TAVÂF. ṬAVĀF (A.; zarf edâtı olan *bi-* ile kullanılan *ṭāfa* 'den), bir şeyin etrafında dönme; ibâdet lisânında mübârek bir şeyin, bir taş, bir mihrab v.s.nin etrafında koşarak veya yürüyerek dolaşma. Bu âdet, bâzı karînelerin delâlet ettiğine göre İsrâilîlerde vardı (bilhassa bk. *Mezâmir*, XXVI, 6; XXVII, 6; LXX) ve ikinci mâbed devrinde, İsrâilîlerin kamış bayramları merâsimi; bu merâsimlerde ilk altı gün birer defa, yedinci gün de yedi defa mihrâbın etrafı dolaşılırdı. Fakat bu ibâdet tarzı İranlılar, Hindûlar, Budistler, Romalılarda ve diğerlerinde de mevcuttu; netîce itibâriyle mâzisi çok eski bir devre kadar çıkar.

Ṭavāf, eski Arapların ibâdet hayatında çok ehemmiyetli bir yer işgal etmiştir. *Ṭavāf* ile aynı mânaya gelen *davār* (*dāra* 'den) kelimesinin bâzan onun yerini aldığı görülür. Bu cümleden olarak İmru 'al-Ḳays (*al-Mu'allaḳa*, s. 63; *Yedi askı*, trc. Ş. Yaltkaya, İstanbul, 1943, Dünya edebiyatından tercümeler, Şark-İslâm klasikleri, beyit nr. 64), yaban öküzlerini, put etrafında dönen uzun etekli genç kızlara benzetir (*Duvār*, 'Antara, 10,2 'deki *-dīvār* okumamak şartiyle—*davār* gibi etrafında dönülen bir puttur). Mekke 'de, duvarına *al-Ḥacar al-asvad* yerleştirilmiş olan Ka'be [b. bk.] 'nin etrafında dönülüyordu (*ṭavāf al-bayt*). İslâm dininin menâsikinde İbrâhîm 'in dinine kadar çıkan bu ibâdet de yer aldı ve Ka'be bu ibâdetlerin merkezi yapıldı. Peygamber, hicretin 8. yılında, doğduğu şehre zafer le girişinde, İbn Hişâm (s. 820; krş. al-Ṭabarî, I, 1642) 'a göre, devesinin üzerinde, eğri bastonu ile *rukn al-asvad* 'e (Ka'be 'nin, *al-Ḥacar al-asvad* 'in bulunduğu köşesi) dokunarak *ṭavāf* 'ı edâ etti. Fakat bunda istisnâî bir taraf vardı; bu husûsî bir ibâdet mâhiyetinde idi ve nitekim İbn Hişâm 'a nazaran *ṭavāf* 'ın esasları kat'î hükümlere, Peygamber 'in vefâtından kısa bir zaman önce, „vedâ haccı" sırasında bağlandı. Bununla berâber, eski an'anevî şekillerin (ki bunlar İbrâhîm 'den geliyordu; bk. İbn Hişâm, s. 51, 20) muhâfaza edildiği kat'iyetle kabûl edilebilir; öyle ki, bu ibâdetin islâmî şekli, eski müşriklik devrindeki amelî şekli hakkında bir fikir verebilir. Bu amelî şekilden gelen bir vâkıa olarak şu husus kaydedilebilir: Ka'be etrafında dönüş aralıksız yedi defa icrâ edilir (krş. yukarıda İsrâilîlerin kamış bayramları); bunlardan ilk üç dönüş oldukça sür'atli bir yürüyüşle, al-Hacar al-asvad 'den başlamak ve yine aynı köşede tamamlamak ve bu esnâda da Ka'be 'yi dâima sağa almak sûretiyle yapılırdı; evvel emirde, mümkünse taşı öpmek, aksi takdirde mutlaka ona el sürmek gerekirdi [*ṭavāf* 'ta her dolaşmaya bir *şavṭ* denir. Buna göre bir *ṭavāf* yedi *şavṭ* 'tan teşekkül eder. *Ṭavāf* edene de *ṭā'if* denir]. Buna mukabil eğer Wellhausen 'in müşâhedesi doğru ise, önceleri yalnız *'umre* [b. bk.] 'de vâki olan *ṭavāf* 'ın, hacıların Mekke 'yi ziyâretleri esnâsında, büyük *ḥacc* 'da islâmın menâsike ithâl ettiği bir yenilik olarak telâkkî edilmesi gerekir. Bununla berâber, hâdiselerin bu îzah ve tefsîri hacc maddesinde münâkaşa edilmiştir. Orada bu îzah ve tefsîrlere karşı sûre III, 97 zikredilir; fakat *ḥacc al-bayt* tâbirinin mânası kat'î değildir; zîra Peygamber, bu âyet nâzil olunca, hacc menâsikinin şumûlünü daha da genişletti.

İslâmî yenilik olarak husûsî mâhiyetteki tavâfları bilhassa nazar-ı itibâra almak gerekir. [Mekke 'ye gidildiği zaman yapılan *ṭavāf al-taḥîya*, *ṭavāf al-liḳā* veya *ṭ. al-ḳudūm* (selâm veya varış tavâfı) ile Naḥr günü Minâ 'den Mekke 'ye inildiği zaman yapılan ve menâsikin son merhalesini teşkil eden *ṭavāf al-ṣadar* veya] *ṭavāf al-vadā'* (dönüş veya ayrılık tavâfı, bk. Bruckhardt, *Reisen in Arabien*, s. 439); diğerleri de zâten farz değildirler. Peygamber tarafından, eski putperestlik âdetlerinden olan bir *ṭavāf* şiddetle yasak edilmiştir: bu âdet fırsat zuhûrunda tatbik ediliyordu ve *ṭavāf* 'ı tamâmen çıplak olarak edâ etmekten ibâretti (bk. *Kur'an*, VII, 31; İbn Hişâm, s. 921; krş. İbn Sa'd, III/1, 6, 12), burada Ka'be yanında, müşriklerin *ṭavāf* sı-

rasında üzerine elbiselerini koydukları ağaçtan bir yer („*ḥaşaba*") zikredilir. Ka'be'yi çeviren ve üzerinde *ṭavāf*'ın yapıldığı yola *al-maṭāf* denir. Ḥaṭîm [bk. mad. KA'BE]'in duvarı yanından, mûtad üzere Ka'be boyunca değil de, mezkûr duvarın dış tarafına doğru koşulur.

Zikredilen husûsî şekiller bir tarafa, *ṭavāf* farzdır [: *ṭavāf al-ziyāra, ṭavāf al-ifāża* veya *ṭavāf al-rukn*] ve bu sebeple islâmın mühim bir unsuru olmuştur. Emevî hilâfetine karşı harekete geçen 'Abd Allāh b. al-Zubayr [b. bk.]'in hâkimiyeti sırasında, mü'minlerin Mekke'yi ziyâretleri tehlikeli bir hâl alınca, halîfe 'Abd al-Malik'in Kudüs'te Ḳubbat al-Ṣaḫra'yı *ṭavāf*'ın Ka'be'yi *ṭavāf* ile aynı derecede olduğunu beyân etmesinin (bk. Goldziher, *Muhammedanische Studien*, II, 35) sebebini bunda aramalıdır. Zîra bu ibâdetin tamâmiyle yapılmaması islâm dininde hissedilir bir boşluk arzedecekti. Zâten islâmın bu yeniliği çok geçmeden bir takım âmillerin te'siriyle kayboldu ve islâmda Ka'be'den başka bir şeyin tavâfı, git-gide yersiz bir mâhiyet aldı. Bununla berâber eski ibâdet an'anesi aşağı halk tabakalarında varlığını muhâfazaya devam etti: bedevîlerin sâdece cedlerinin değil, fakat aynı zamanda İbn al-'Abbās'ın Ṭā'if'teki kabrini *ṭavāf* etmek istediklerini söyleyen al-'Ucaymî'nin naklettiği vâkıa, bunu şâyân-ı dikkat bir tarzda gösterir.

Bibliyografya: Robertson Smith, *Lectures on the Religion of the Semites* (1889), s. 321; Scheftelowitz (*M G W J*, 1921, LXV, 118 v.dd.); Wellhausen, *Reste arab. Heidentums*², s. 67, 74, 141; Snouck Hurgronje, *Het mekkaansche Feest*, s. 108; Juynboll, *Handbuch des islamischen Gesetzes* (1910), s. 148, 150, 156 v.d.; al-Azraḳî, nşr. Wüstenfeld, *Die Chroniken der Stadt Mekka*, I, tür. yer.; Wensinck, *Handbook of Early Muhammedan Tradition*, bk. bu kelime; [Mehmed Zihni, *Kitâbü'l-hac* (*Nîmetü'l-İslâm*, 2. kısım, İstanbul, 1957), s. 8, 13 v.d.; Ö. Nasuhi Bilmen, *Büyük İslâm İlmihâli* (İstanbul, 1968), s. 368 v.dd.].

(FR. BUHL.)

TAV'AMĀN. [Bk. TEV'EMAN.]

TAVAKKUL. [Bk. TEVEKKÜL.]

TAVAKKUL B. BAZZAZ. [Bk. TEVEKKÜL B. BEZZÂZ.]

ṬAVĀŞÎ. [Bk. TAVÂŞÎ.]

TĀVÂŞÎ. ṬAVĀŞÎ, hadım [bk. mad. HÂDİM] kelimesin'n müterâdifi olarak kullanılan bir tâbir olup, bunun önce Mısır'da Memlûk saraylarında, XIV. asırdan sonra da Anadolu'da istimâl olunduğu anlaşılmaktadır. Maḳrîzî (*Histoire des Sultans Mamlouks*, trc. Quatremère, I/II, s. 132) kelimenin esâsının *ṭābūşî* olduğunu ve Türkçe'den alındığını kaydetmektedir ki, aslının hizmet ve hizmetçi mânalarına gelen *ṭabuġ* ve *ṭapuġci* olması gerekmektedir. Ṭavāşî'ler umûmiyetle saray hizmetlerinde kullanılmakla berâber, içlerinden temâyüz ederek idârî makamlara yükselenleri de olmuştur. Nitekim XVI. asrın başlarında Osmanlı imparatorluğunda vezîr-i âzamlığa kadar gelebilen Hadım Ali [b. bk.] ve Hadım Sinan [b. bk.] Paşalar bu meyanda zikredilebilir. Bununla berâber, 1560 tarihlerinde Prizren alay-beylerinden birinin, reâyânın çocuklarından üçünü cebren tavâşî ettirmeğe teşebbüs ederek, bunların ölümlerine sebebiyet verdiği, bunun neticesinde vazifesinden azledildiği, hattâ zeâmetinin de alınması sûreti ile cezâlandırıldığı görülmektedir (Başvekâlet Arşivi, Kâmil Kepeci tasnifi, defter no. 216, s. 11) ki, bu husus, o tarihlerde Osmanlı imparatorluğunda, bu kabil hâdiselerin hoş karşılanmadığını göstermektedir.

İran'da Safevî devleti sarayında da istihdam edilen Muḳarrab al-ḫākān arasındaki siyah ve beyaz ṭavāşî'lere *Ḫvōca-sarā* denildiği bilinmektedir.

Bibliyografya: Mad. HÂDİM'deki bibliyografyadan başka bk. C. Brockelmann, *Mitteltürkischer Wortschatz* (Leipzig, 1928), s. 195; Wüstenfeld, *Die Geographie und Verwaltung von Ägypten* (Göttingen, 1879), s. 179; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı devleti teşkilâtına medhal* (İstanbul, 1941), bk. indeks; ayn. mll., *Osmanlı devletinin saray teşkilâtı* (Ankara, 1945), s. 172, 340; M. Zeki Pakalın, *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü*, III, 422 v. dd.; Ahmed Resmî, *Ḫāmilat al-kubrā*' (Millet kütüp., nr. 274); Nermin Dizdaroğlu, *Osmanlı tarihinde darüssaâde ağaları* (Edebiyat fakültesi tarih bölümü mezuniyet tezi, 1948—1949, nr. 495); M. İzzeddin, *Les eunuques dans le palais ottoman* (*Orient*, 1962, XXIV), 103—121; E. Kaempfer, *Am Hofe des persischen Grosskönigs* (1684/1685) Alm. trc. ve notlar: W. Hinz, Leipzig, 1940, s. 183 v. dd.; V. Minorsky, *Tazkirat al mulūk, A Manual of Safavid Administration* (takriben 1137=1725), London, 1943. s. 56.

(NEJAT GÖYÜNÇ.)

TAVBA [Bk. TEVBE.]

TAVḤÎD [Bk. TEVḤÎD.]

ṬAVÎL [Bk. TAVL.]

TAVÎL ṬAVÎL (A.) arûzun ilk bahri olup, al-Ḫalîl'in arûz sisteminde, birinci dâirenin birinci bahri olarak yer alır. *Ṭavîl* ("uzun") diye adlandırılması beyitlerinin uzun oluşu, *maczū* v. s. kısaltılmış vezinlerinin bulunmayışı ile îzah edilmiştir (bu bahre niçin *ṭavîl* adını verdiğine dâir bizzat al-Ḫalîl'in cevabını nakleden bir rivâyet için bk. al-Ḥāfiẓ al-Yaġmūrî, *Nūr al-ḳabas*, nşr. R. Sellheim, Wiesbaden, 1944, s. 71.).

Dâire sistemindeki nazarî şekli bir beyitte dört defa *faʿūlun mafāʿîlun*'dür. Tatbikatta bu şekle ancak küçük bir farkla tesâdüf edilir. *Maḳbūż* bir *ʿarūż*'u (: *mafāʿîlun*), *sālim* (: *mafāʿîlun*), *maḳbūż* (: *mafāʿîlun*) ve *maḥẕūf* (: *mafāʿî=faʿūlun*) olmak üzere üç *żarb*'ı vardır. Buna göre üç ana vezni şunlardır:

1. *faʿūlun mafāʿîlun faʿūlun mafāʿîlun*
   faʿūlun mafāʿîlun faʿūlun mafāʿîlun
2. *faʿūlun mafāʿîlun faʿūlun mafāʿîlun*
   faʿūlun mafāʿîlun faʿūlun mafāʿîlun
3. *faʿūlun mafāʿîlun faʿūlun mafāʿîlun*
   faʿūlun mafāʿîlun faʿūlun faʿūlun

ʿArūż ve *żarb*'ları hâriç, bu vezinlerin diğer tef'ilelerinde şu değişiklikler görülür: *a*. En ziyâde görülen değişme, *faʿūlun*'ün yerine *faʿūlu* gelişidir. Bu değişiklik 3. *żarb*'dan hemen önce gelen tef'ilede bilhassa yapılır. *b*. *Mafāʿîlun*'lerin yerini de bâzan *mafāʿîlu* ve *mafāʿîlun* alabilir. *c*. Beytin ilk tef'ilesi olan *faʿūlun* yerine *fiʿlun* veya *fiʿlu* gelebilir. Bu, bâzılarının dediği gibi sâdece bir şiirin ilk beytine mahsûs değildir. Ayrıca bunun, beyitlerin ilk kelimesinin başında bulunan *fa*, *va* gibi bir edâtın düşmesinden ileri gelmiş olabileceğini öne sürenlerin iddiaları oldukça zayıf bir ihtimaldir.

Ṭavîl, Arap şiirinde en çok rağbet görmüş bahirlerden biridir. Hattâ eski şâirlerin mevcut şiirlerinde bu bahir başta gelir (msl. *The Dīvān of the six ancient arabic poets*, nşr. Ahlwardt, London, 1870'in ihtivâ ettiği şiirlerin 71'i bu bahirdedir). Bunu ancak 35 parça ile *vāfir* tâkip eder; yine *al-Aṣmaʿîyāt*'taki parçaların 31'i *ṭavîl* ile nazmedilmiş olup, bu eserde ikinci sırayı 16 parça ile *kāmil* alır (bk. R. Blachère, *Histoire de la littérature arabes...*, Paris, 1966, s. 362, not 2). Nitekim eski Arap şiirinin en güzel nümûnelerinden olan, İmru' al-Ḳays'ın, Ṭarafa ve Zuhayr'in *Muʿallaḳa*'ları, al-Şanfarā'nın meşhur *Lāmiyat al-ʿArab*'ı bu arada zikredilebilir.

İran ve Türk nazımlarında kullanılmayan bir kaç bahirden biri de *ṭavîl*'dir. Bu edebiyatlarda, arûza dâir eserlerde *ṭavîl*'in vezinleri için — çoğu birer beyitten ibâret — bâzı misâllere rastlanırsa da, bunlar mezkûr vezinler için bilhassa nazmedilmiş örnekler veya Şams-i Ḳays (*al-Muʿcam fî maʿāyir aşʿār al-ʿAcam*, nşr. M. Ramażānī, Tahran, 1314 hş.=1935, s. 57 v. d.)'ın dediği gibi eski şâirlerin „Arap şâirlerini taklîd (*taḳayyul*)" ve „arûzdaki ustalıklarını göstermek" hevesiyle söyledikleri münferid parçalardan ibârettir.

Bibliyografya: İbn 'Abd Rabbihi, *al-ʿIḳd al-farīd* (Kahire, 1365), V, 442 v.d., 477; R. Basset, *Le Khazradjiyah* (Cezayir, 1902), s. 56—60, 153 v.d; al-Tahānavî, *Kaşşāf iṣṭilāḥāt al-funūn* (Kalküte, 1854—1862), I, 925 v.d.; Ahmed Hamdi, *Tashîl al-ʿarūż* (İstanbul, 1289), s. 62, 73; Mohammed Ben Cheneb, *Tuḥfat al-adab fî mīzān aşʿār al-ʿarab* (3. tabı, Paris. 1954), s. 24 v. dd.; ayn. mll., *ʿArūż* (*EI*, IV, 740); Ṣafā Ḫulūşî, *Fann al-taḳṭîʿ al-şiʿrî va'l-ḳāfiya* (Beyrut, 1966), s. 43—54. Ayrıca bk. mad. ARÛZ.

(NİHAD M. ÇETİN.)

TA'VÎL. [Bk. TE'VÎL.]

ṬAVÎLA. [Bk. TAVÎLE.]

TAVÎLE. [Bk. LARİN.]

TAVÎLE. ṬAVÎLA, Cenûbî Arabistan'da bir şehir, vaktiyle Kavkabān ḳażā'sı ḳā'immaḳām'lık merkezi olup, daha Niebuhr zamanında burası Kavkabān'a âit idi. Şehir, ikincisi (şarktan îtibâren) al-Ḥuṣn tesmiye olunan 4 kayalık tepeden ibâret bir silsile teşkil eden, Vādî Lā'a (nehri)'nin sol kıyısında, dağın, Cabal Żulā'daki dil biçiminde bir çıkıntısı üzerinde bulunmaktadır. Şehrin cenub-cenûb-î garbîsinde, biraz daha aşağıda, fakat 500 adımı geçmeyen bir mesâfede, bugün güzel bir sarnıcı ile harâbe hâlinde bulunan Masjid al-Ẓāhir bulunmakta olup, iyi kaldırımlanmış bir yol keza (*marḥal*) buradan şark istikametinde şehre kadar uzanır. Bu harâbenin veya daha doğrusu onun taşları ile inşâ edilmiş olan misafirhânenin (*semsera*) şarkında ancak 200 adım mesâfede, siyah taş yığmalı cesim bir bina bulunur ve buradan kaldırım taşı döşeli diğer bir yol keza şehre çıkar. Bu şehir küçük ve surdan mahrum olmakla berâber, oldukça büyük bir pazarı vardır. Vaktiyle Türkler tarafından faydalanılmış bulunan idârî binalar, şehrin iyice cenûb-i garbîsinin müntehâsında bulunur; seyyah E. Glaser, şehri 2—3 kânun I. 1883'te ziyâret etmiştir.

Bibliyografya: C. Niebuhr, *Beschreibung von Arabien*, (Copenhagen, 1772), s. 258; E. Glaser, *Geographische Forschungen Jemen, 1883—1884*, var. 59, 60; A. Deflers, *Voyage au Yemen* (Paris, 1889), s. 71.

(A. GROHMANN.)

TAVḲÎ'. [Bk. TEVKÎ'.]

TAVRĀT. [Bk. TEVRAT.]

TAVRÎYA. [Bk. TEVRİYE.]

ṬAYĀLİSÎ. [Bk. TAYALİSÎ.]

TAYÂLİSÎ. AL-ṬAYĀLİSĪ, ABŪ DĀVŪD SULAYMĀN B. DĀVŪD al-CĀRŪD (750 ?—819), hadîs derleyicisi ve bir *Musnad* müellifi. Nisbesi, *ṭaylasān* „baş ve bâzan omuzları örten örtü, şal" (bk. Dozy, *Dictionnaire détaillé des noms des vêtements chez les arabes*, s. 278 v. dd.)'ın cem'i olan *ṭayālisa*'den iştikak eder. al-Ṭayālisī, Basra'da 133 (750/751)'te doğdu ve 203 (818/819)'te öldü [204 yılı safer veya rebiülevvelinde ve fat ettiği de rivâyet edilir, bk. *Tārīḫ Baġdād*, IX, 29]. Vefâtında 72 yaşını idrâk etmiş bulunduğu da söylenir. Şu'ba, Sufyān al-Şavrī ve sâir meşhur muhaddislere istinad ederek hadîs rivâyet etmiştir. Kendisi de, Aḥmed b. Ḥanbal, 'Alī b. al-Madīnī, Abū Bakr b. Abī Şayba v. b. tarafından bu sâhada en selâhiyetli kimse olarak kabûl edilmiştir. 30.000 (veya 40.000) hadîs ezberlemiş olduğu ve bunları rivâyet ederken yazılı bir kayda mürâcaat etmediği söylenir. Bâzı hâfıza yanılmalarına işâret edilmekle berâber, güvenilir bir şahsiyet (*şiḳa*) olarak şöhreti vardır. Sık içtiği *balāẓur* yüzünden fil hastalığına tutulmuştu.

Onun *al-Musnad*'inin metni (Haydarâbâd, 1321) Abū Bişr Yūnus b. Ḥabīb, Abū Muḥammed 'Abd Allāh b. Ca'far b. Aḥmed b. Fāris, Abū Nu'aym Aḥmed b. 'Abd Allāh b. Aḥmed b. İṣḥāḳ, Abū 'Alī al-Ḥasan b. Aḥmed b. al-Ḥasan al-Ḥaddād al-Maḳḳarī, Abu 'l-Makārim Aḥmed b. Aḥmed... b. Muḥammed b. Ḳays al-Labbān (ölm. 597=1200/1201) yoluyla rivâyet edilmiştir.

Bu eser, yalnız, 600'den ziyâde *ṣaḥābī*'nin rivâyet ettiği *musnad* [bk mad. HADÎS]'lerden müteşekkil olup, aynı nev'ideki eserler tarzında tertip edilmiştir. 2.767 hadîs ihtivâ eder; buna göre, eserin hacmi, al-Buḫārī'nin *Ṣaḥīḥ*'inin takrîben onda biri veya İbn Ḥanbal'in *al-Musnad*'inin yirmi beşte biri kadardır. Eserde klasik hadîslerin temas ettiği bütün mevzûların sâhaları ile ilgili hadîsler bulunmakla berâber ehemmiyet taşıyan mevzûlara, daha mahdut bir ölçüde yer verilmiştir. Peygamber'in hayatında yer alan bâzı şahsiyetler hakkında, bu eserde, diğer hadîs mecmualarında olduğundan belki daha az mâlûmat bulunduğuna işâret edilebilir. al-Ṭayālisī'nin mecmuasında msl. Ḫadīca, Zaynab b. Caḥş, Abū Sufyān, 'Amr b. al-'Āṣ, Abū Mūsa 'l-Aş'arī, 'Abd Allāh b. Ubayy, 'Abd Allāh b. Salām, İbn Ṣayyād, Ka'b b. Mālik, Ḫālid b. al-Valīd, Sa'd b. Mu'āẕ ve Salmān al-Fārisī hakkında hiç bir hadîs yoktur.

Bu eserin ihtivâ ettiği hadîsler arasında, klasik mecmualarda bulunmayanlar hemen-hemen yok gibidir; güç hadîslerin anlaşılması için kullanılmış ıstılahların faydalı olduğu hâller nâdirdir.

Bibliyografya: Abū Bişr Muḥammed b. Aḥmed al-Davlābī, *Kitāb al-kunā va 'l-asmā'* (Haydarâbâd, 1322), I, 169; Ẕahabī, *Mīzān al-i'tidāl* (Kahire, 1325), I, 413; aynı mlf., *Ṭabaḳāt al-ḥuffāẓ* (nşr. Wüstenfeld), I, 76 v. d.; İbn Ḥacar al-'Asḳalānī, *Tahẕīb al-tahẕīb* (Haydarâbâd, 1325), IV, 182 v.dd.; İbn Ḫaṭīb al-Dahşa, *Tuḥfat ẕavi 'l-'Arab* (nşr. T. Mann), s. 170; al-Sam'ānī, *Kitāb al-ansāb* (*G M S*, XX, var. 374b) [Ḫayr al-Dīn al-Ziriklī, *al-A'lām* (Kahire, 1959), III, 186; 'Omar Riżā Kaḥḥāla, *Mu'cam al-mu'allifīn* (Dimaşḳ, 1961), X, 262 v. d.; Brockelmann, *G A L*, *Suppl.*, I, 257; F. Sezgin, *Geschichte des Arabischen Schrifttums* (Leiden, 1967), s. 97 v.d.]. (A. J. WENSINCK.)

TAYAMMUM. [Bk. TEYEMMÜM.]

ṬAYBA. [Bk. TAYBE.]

TAYBE. [Bk. MEDİNE.]

TÂYİ'. AL-ṬĀ'Iʿ LI'LLĀH, veya LI-AMR ALLĀH), ABŪ BAKR 'ABD AL-KARĪM B. AL-FAḌL (929—1003), Abbâsî halîfesi olup, 317 (929/930) yılında doğmuştur. Babası hâlife al-Muṭī' [b. bk.] annesi ise, 'Utb adında bir câriye idi. 945 yılından beri Irak'a Büveyh-oğulları hâkim idiler. Bunların aşırı şi'î tutumları, gerek sünnî ahâliyi, gerek hizmetlerinde bulunan ve hepsi de sünnî olan ücretli Türk kıt'alarını kızdırmakta idi. Büveyh-oğlu 'İzz al-Dīn Baḫtyār [b. bk.]'ın Bagdad'da bulunmamasından faydalanan Türk kumandanı al-Ḥācib Sebüktigin 13 zilkâde 363 (5 ağustos 974)'te esâsen hasta olan al-Muṭī'in de arzûsuna uyarak, bunun oğlu 'Abd al-Karīm'i, al-Ṭā'i' adı ile halîfe ilân etti. Yeni halifeyi de yanına alarak, Baḫtiyār'a karşı, Vāsiṭ'e yürüyen Sebüktigin, burada Baḫtiyār ile savaştığı sırada eceli ile öldü. Onun yerini alan Altigin ise, İran'dan Baḫtiyār'ın imdâdına koşan, fakat bizzat Bagdad'a hâkim olmayı gaye edinen 'Aẓud al-Davla [b. bk.] tarafından mağlûp edildi, Büveyh-oğullarının reîsi sayılan babası Rukn al-Davla [b. bk.]'nin müdâhalesi ile Bagdad'a ve Türklerin mağlûbiyeti üzerine Tekrit'e kaçmış bulunan, ancak, hediye ve vaâdlerle elde ederek geri getirttiği halîfeyi tekrar Baḫtiyār'a teslim ederek İran'a dönen 'Aẓud al-Davla, babasının 366 (976)'da vuku bulan vefâtı üzerine Irak'ı kat'î o'arak eline geçirmiş ve 978'den itibâren gerek halîfeyi ve gerekse bütün iktidârı elinde tutmağa başlamıştır.

'Aẓud al-Davla'nın 8 şevvâl 372 (26 mart 983)'de vuku bulan ölümünden sonra Büveyh-oğullarının iktidârı temelinden sarsıldı. Bagdad'da Amīr al-Umara' sıfatiyle babasının yerini alan Şamşām al-Davla [b. bk.], kardeşi Şaraf al-Davla ile yaptığı mücâdelede mağlûp oldu. Netîcede Bagdad ve Irak, önce Şaraf al-Davla'nın (ramazan 376=kânun II. 987) ve onun ölümünden (379=989) sonra da 'Aẓud al-Davla'nın oğullarından bir diğeri olan Bahā' al-Davla Abū Naṣr [b. bk.]'in hâkimiyeti altına girdi. Kardeşleri ve yakın akrabası ile bitip-tükenmeyen mücâdeleler yüzünden kendi askerinin elinde oyuncak hâline gelen Bahā' al-Davla, bunların ücretlerini ödeyemeyecek duruma düştüğünden nihâyet, servetini ele geçirmek gayesi ile halîfeyi düşürmeğe karar verdi. 19 receb 381 (1 teşrin I. 991) tarihinde, hilâfet sarayında yapılan bir kabûl merâsimi esnâsında, hiç bir şeyden haberi olmayan al-Ṭā'i', zorla tahtından indirilerek Büveyhî emîrinin evinde hapsolundu. Yerine amcası Abū Muḥammed İṣḥāḳ'ın oğlu olup al-Ḳadir [b. bk.] adını alan Abu 'l-'Abbās Aḥmed geçirildi. Bir müddet sonra yeni halîfenin sarayına naklolunan ve burada iyi bir muâmele gören al-Ṭā'i' 1 şevvâl 393 (3 ağustos 1003)'te vefat etti.

Hilâfetin gerçek mânada iktidârı ifâde etmediği bir devrin mümessili olan al-Ṭā'i', islâm dünyasının Karmatî isyanlarına ve büyük çapta kalkınmış bulunan Bizans'ın taârruzlarına karşı şiddetle savaştığı, bir taraftan da Ḥamdān oğulları, Mervaniler, Büveyhîler v. s. arasında devam eden iç karışıklıklarla yıprandığı bir zamanda adını sâdece hutbelerde okutabilmiş, kendisinden yalnız tâyin beratları, tâziyetnâmeler ve buna benzer muamelât dolayısiyle bahsettirebilmiştir. Ancak 389 (999) yılı ortalarına kadar islâm âleminin şark ülkelerinde, adının hutbelerde ve sikkelerde muhâfaza edilmiş olması dikkate şâyandır (krş. Zambaur, *Manuel de Généalogie...*, Hannover, 1927, s. 4, not 4).

Gerek Baḫtiyār ve gerek 'Aẓud al-Davla kızlarından birisini halîfe al-Ṭā'i' ile evlendirmek (Zambaur, *ayn. esr.*, levha *G*, not 107 ve *Q*, not 8'de İbn Ḫallikān, *Vafayāt*, Bulak, 1299, I, 108'den naklen verilen, Baḫtiyār'ın, halîfenin kızı Şāh-i Zamān ile evlendiği şeklindeki kayıt yanlış tercümeye dayanmaktadır. Kızın adı bile, onun Büveyhî emîrinin kızı olduğuna delâlet ediyor) sûretiyle yüksek hilâfet makamı ile, meşruiyetlerini temellendirecek sıhrî rabıtalar kurmak istemişlerdi (Abu 'l-Fidā, *Tārīḫ*, Kahire, 1325, II, 121; krş. Weil, *Geschichte der Chalifen*, III, 31, not 3). Bu izdivaçların her hangi bir semeresi hakkında kaynaklarda bilgi yoktur.

Bibliyografya: al-Ḫaṭīb al-Baġdādī, *Tārīḫ Baġdād*, Kahire, 1931, XI, 79; İbn al-Aṯīr, *al-Kāmil*, nşr. Tornberg, VIII ve IX, bk. fihrist; İbn Ḫaldūn, *al-'Ibar*, III, 428, 436; Kamāl al-Dīn Muḥammed b. Mūsā al-Damīrī, *Kitāb ḥayāt al-ḥayavān al-Kubrā*, Kahire, 1356, I, 93 v.d.; Abu 'l-Fidā', *Tārīḫ*, Kahire, 1325, II, 113, v.d., 121, 127; İbn al-Ṭiḳṭaḳā, *al-Faḫrī*, nşr. Derenbourg, s. 391; İbn Şākir al-Kutubī, *Favāt*, II, 3; Weil, *Geschichte der Chalifen*, III, 21—44; Muir, *The Caliphate, its rise, decline and fall*, 3. tabı, s. 582; Le Strange, *Baghdad during the Abbasid caliphate*, s. 162, 270 v.d.; Christoph Bürgel, *Die Hofkorrespondenz Aḍud ad-Daulaş und ihr Verhältnis zu anderen historischen Quellen der Frühen Buyiden*, Wiesbaden, 1965. *E I*, mad. *al-Ṭā'i'*.

(FİKRET IŞILTAN.)

TAYM B. MURRA. [Bk. TEYM B. MÜRRE.]

TAYMĀ', [Bk. TEYMÂ'.]

TAYMALLĀH B. ṢA'LABA. [Bk. TEYMALLÂH B. SALE'BE.]

ṬAYY. [TAYY.]

TAYY. ṬAYY, eski Arabistan'da Yemen menşe'li bir kabîle. Neseb âlimlerinin bize naklettiklerine göre, adını kabîleye veren Ṭayy lekaplı Culhuma b. Udad, büyük Kindā kabîlesinin ceddi, Maẕḥic ve Murra'nın erkek kardeşi olan bir Ḳaḥṭān ahfâdı idi. Ṭayy'lar, menşe'itibâriyle Ṣan'ā'-Mekke hattı üzerindeki Ḥunaḳa'nın yer aldığı cenûbî Arabistan'ın Cōf kısmında olup, Azd'lar ve cenûbî Arabistan'ın diğer kabileleri gibi, geleneğin Ma'rib seddinin yıkılmasına bağladığı büyük hicrete katıldılar ve Nefūd çölünün cenûbundaki Şammar [b. bk.] dağları bölgesinde, yarım-adanın şimâlinde yerleştiler. Şimdiki Ḥā'il (Ḥāyel,'in cenup ve cenûb-i şarkîsindeki Aca' ile Salmā dağlarına „Ṭayy dağları" da denmiştir ki, bu kabîlenin bu bölgeler üzerindeki mülkiyet hakkının yüz yıllar boyunca tanınmış olduğunu isbat eder. Ḥā'il ve Taymā' arasında, her ikisine hemen-hemen aynı mesâfede olan Cebel 'Avcā' da, bizzat Taymā' gibi, Ṭayy arâzisine dâhildi. Ṭayy kabîlesi, — daha sonraki zamanlarda — bu bölgede kısmen yerlerinden ettikleri Banī Asad'den Muzar kabîlesi ile sıkı bir ittifak içinde yaşadı. Hattâ nakledilir ki Ṭayy kabîlesi, bunların yardımı ile Ricla al-Tays yakınında, Tamīm'in tâli bir kolu olan Banī Yarbū'u hezîmete uğratmışlardır. Ṭayy'ın en meşhur boyları arasında şunlar zikredilebilir: Şu'al, Cadīla, Carm, 'Adī, Ġavṯ, Ma'n, Nabhān ve bunları, Bakrī Ṯa'laba'den yâni Ṯa'laba b. Cuhl b. Rūmān ve b. Cad'a'dan tefrîk etmek için Ṯa'ālib Ṭayy tesmiye edilen 3 boy vardır. Ṭayy kabîlesinin, câhiliye devrinde Aca' dağında bir mâbette bulunan Fils isimli bir puta taptığı rivâyet olunur ki, burası Peygamber'in emri üzerine 150 ensar

ile birlikte ʿAlī b. Abī Ṭālib tarafından tahrip edilmiştir. Meşhur Ḥātim al-Ṭāʾī'nin kızlarından birinin esir edilmesi bu vesile ile olmuştur (aş. bk.). Ṭayy kabîlesinin putu aynı zamanda Rużā tesmiye edilirdi. Kendilerine akraba olan Ḥīra'lı Laḫmī'ler ile hiç olmazsa bir müddet için sıkı münâsebetlerini devam ettirdiler; bundan, son kabîle reîsi al-Nuʿmān IV.'ın her ikisi de Ḥārişa b. Lām âilesinden olan Ṭayy kabîlesine mensub Farʿa bint Saʿd ve Zaynab bint Avs adlı iki karısının bulunduğu istihrac olunur. Fakat İran hükümdârından kaçarken akrabaları olan Ṭayy kabîlesine sığınmaya çalışmış, ancak bunlar, her hâlde İranlılar ile olan dostâne münâsebetleri dolayısiyle, onu kabûl etmemişlerdir. Bu münâsebetler galiba devamlı sûrette mevcut olmuştur. Zîrâ al-Nuʿmān'ın ölümünden sonra Ṭayy kabîlesinden İyās b. Ḳabīṣa, al-Ḥīra'ye nâib olarak tâyin olunmuştur (602 — 611); biz onu, Banī Bakr'lere karşı Ẕū Ḳār harbinde Arap-İran birliklerinin başında görüyoruz (Ṭabarī ve diğer müellifler İyās'ı, hıristiyan olması dolayısiyle *ʿİbād*'lar arasında gösterirler). Hicretin 9. yılında Ṭayy kabîlesi, Peygamber'e, içlerinde islâmiyeti ilk kabûl eden zât olduğu anlaşılan ve sahâbeden sayılan Ḳays b. Cabdar'in bulunduğu bir sefâret heyʾeti gönderdiler (*Usd al-ġāba*, IV, 210). Bu kabîlenin *nisbesi* Ṭāʾī'dir. Bu nisbe ile en fazla tanınmış olan şahsiyet şâir Ḥātim al-Ṭāʾī (*Dīvān*'ı Schulthess tarafından neşredilmiştir)'dir. Ḥātim'in atalar sözü hâline gelmiş bulunan cömertliği, bir çok hikâye ve fıkranın mevzûu olmuştur. Ṭayy kabîlesine mensup şâirler arasında şunları da zikretmek gerekir: ʿĀrik al-Ṭāʾī, Zayd al-Ḫayl, Abū Zubayd (hıristiyan), ʿAmr b. Milḳaṭ, Amr b. Sayyār b. Ḳirvāş ve islâmiyetin zuhûrundan sonra da Hâricîlerden al-Ṭirimmāḥ (*Dīvān*, nşr. Krenkow, *G M S*, 1928, XXV). Ṭayy kabîlesi lehcesine ait nümûneler, lugatler ve divânlar da muhâfaza edilmiştir: *baḳiya* ve *faniya* yerine *fanā* ve *baḳā*; *bacaḥa* yerine *macaḥa*; *ẓaliltu* yerine *ẓaltu*; *cadīd* yerine *ʿayyin*. Süryânîce'de Tayyāya, Arapları ve umûmiyetle islâmları ifâde eder.

Bibliyografya: İbn Durayd, *K. al-Iştiḳāḳ* (nşr. Wüstenfeld); *al-Bakrī* (nşr. Wüstenfeld); Wüstenfeld, *Genealog. Tabellen* ve *Register*; Sprenger, *Alte Geographie Arabiens*. (H. H. BRÂU.)

TĀZA. [Bk. TÂZÂ.]

TÂZÂ. TĀZĀ, şarkî Fas'ta Fas'ın takrîben 100 km. cenûb-i şarkîsinde Rīf'i Orta Atlas'ın şimâlî kollarından ayıran ve „Tāzā geḍiği“ denilen büyük bir çöküntü sâhasında bulunan bir şehirdir. Bâzı Orta-çağ muharrirlerine göre (*Istibṣār*, al-Marrākuşī), Tāzā, uzak Magrib ile merkezî Magrib arasında bir hudud teşkil eder. Bu geçitten geçip şarktan-garba giden bu tabiî yolun büyük ehemmiyeti, kısmen bir vâdi ile kuşatılmış olan bu mevkiin işgalini teʾmin eden stratejik ve iktisâdî menfaatlerin, erkenden Tāzā'da büyük bir istinat noktasının teʾsis edilmesini teşvik etmesinden gelmektedir. Burada tarihten evvelki zamana âit iskân sâhaları keşf edilmiş olup, şehrin, üstüne binâ edilmiş olduğu kayalıklarda da tarihi belli olmayan bir çok mezarlar bulunur.

Orta-çağın başlangıcında (VIII.—X. asır), bir zümre, Miknāsa'lerin yâni yarı-bedevî Berberîlerin oturdukları Tāzā, bu mıntıkanın en mühim iskân sâhası idi. İbn Ḫaldūn'a göre, Tāzā *ribāṭ*'ını (*ribāṭ* Tāzā'yı) kuranlar onlardır. Bu ifâdenin, bu şekliyle doğru olmadığı âşikârdır. Tāzā, o zamana kadar *ribāṭ* sayılmazdı. Bununla berâber şehir evvelâ Ḳayravān'lı Fâtimîlerin tarafdarları olan İdrīsī'lere ve daha sonra da Kurtuba Emevîlerinin tarafdarları olan Fâtımîlere karşı yapılan müdâfaada mühim bir rol oynamış olmalıdır. O sıralarda müstahkem bir şehir ve *ribāṭ* olarak Tāzā, Muvahhidlerin hakikî bir dayanak noktası idi. ʿAbd al-Muʾmin 528 (1133) senesinde, yüksek ve Orta Atlaslarda hâkimiyetini sağlayan Tāzā geḍiğine vardı. Galiba o burada ilerlemesini durdurmuştur. Daha sonraları ancak Rīf silsilelerini ele geçirmiş ve Murâbıtların kuvvetleri ile karşılaşmak üzere henüz ovalara inmeğe teşebbüs etmemiştir. Bununla berâber muhtemelen bu mühim stratejik noktayı tutmanın ve burada bir kale teʾsis ederek içine bir birlik yerleştirmenin lüzumunu hissetmiş olmalıdır. Bu Muvahhid hâkimiyet sâhası hudut karakolunu koruyanlar tabiatiyle *ribāṭ*'ların halkı tarafından temessül olunmuşlardır. (Murâbıtlara karşı yürütülen harbin bir cihad câzibesini taşıdığı bilinmektedir). Yeni kaleye *Ribāṭ* adını vermek, ona mukaddes bir bina olma kıymeti atfediyordu. Hakikatte, Tāzā hiç bir zaman bir *ribāṭ*'ın dinî rolünü oynamış değildir. Eskiden olduğu gibi, burası yine Fas yolunu koruyan askerî bir mevkî olarak kaldı. Galiba ʿAbd al-Muʾmin tarafından yaptırılmış olan surların büyük bir kısmı bugüne kadar muhâfaza edilmiştir. Bu sur, âdi duvar taşlarından yapılmış değişik büyüklükte burçları ihtivâ eden ve önünde yer-yer bir dış surun kalıntıları bulunan bir istihkâm perdesidir.

Müdâfîleri olmadığı için, burasını 613 (1216)'te ele geçirmiş bulunan Muvahhidlerin Tāzā'sı Merînîlere karşı hemen hiç mukavemet göstermedi. Buranın bu yeni sâhipleri de, şehrin tahkimine çalıştılar. Ulu-câmiʿi iki defa (1294,1355) tâmir ettiler ve medreseler yaptılar. Bunların zamanında Tāzā, hiç olmazsa bir defa 784 (1382)'te şehri yedi gün kuşatıp çekilmek mecbûriyetinde kalan Tlemsen sultanı Abū Ḥammūd II.'a karşı geçidi koruma vazifesini yerine getirdi.

XVI. asrın başlangıcında Tāzā'yı Leo Africanus'un tavsiflerinden tanırız. O, Tāzā'yı hükümdarlığın üçüncü şehri olarak telâkkî eder. Şehrin idâresi bir iktâ olarak Fas Vaṭṭâsî sultanlarının ikinci oğullarına verilmiştir. Aralarında bir çok Yahudilerin de bulunduğu ve sayıları takrîben 5.000'e varan ahâli, etraftaki dağlı halkın devamlı tehdidi altında yaşıyordu.

Şehri sulayan menbâları emniyet altına almak ve kendisini Cezayirli Türklere karşı korumak için Saʿdilerden Şerîf — muhtemelen Aḥmed al-Manṣūr — şehrin etrafını ihâta eden surun bugün dahi cenûb-i şarkî köşesinde mevcut olan bir kale burcu inşâ ettirdi. Bunun'a berâber, netîce itibâriyle, bu Tāzā kalesinin hiç bir zaman şarktan gelen düşmanlara karşı müdâfaa vazifesi görmeyip, âdeta „bu bölgelerde onu inşâ ettiren Maḫzan aleyhine ayaklanan müddeilerden her birine karşı hazır bir kale“ (H. Basset ve Campardou) hâline alması şâyân-ı dikkat bir hususdur. Nitekim Tāzā 1596'da sultana baş kaldıran al-Manṣūr'un bir yeğeni olan al-Nāṣir'in harekât üssü ve yine alevî sultanlarının ilki olan al-Rāşid'in 1664'te Fas'a karşı hücûmunda karargâhı olmuş ve 1673'te Aḥmed b. Muḥriz, amcası olan Sultan Mavlāy İsmāʿīl'e karşı burasını elinde tutmuştu. Son olarak tahrikçi Abū Ḥamāra 1902'de ʿAbd al-ʿAzīz ile olan mücâdelesinde Tāzā'yı kendi idâre merkezi yaptı. Şehir 10 mayıs 1914'te Fransız birlikleri tarafından işgal edildi.

[Hâlen Fas devletine bağlı bulunan Tāzā'nın nüfûsu 32.000 (1960) civârındadır.]

Bibliyografya: al-Bakrī, *Description de l'Afrique septentrionale* (Cezayir, 1911), s. 118, 142; trc. de Slane, 1913, s. 231, 272; *K. al-istibṣār* (trc. E. Fagnan), *Recueil de la Soc. archéol. de Constantine* (1899), s. 134 v.d.; ʿAbd al-Vāḥid al-Marrākuşī, *Hist. des Almohades* (nşr. Dozy), s. 184, 260; trc. E. Fagnan, s. 221, 306; İbn Ḫaldūn, *Hist. des Berbères*, (trc. de Slane), I, 266 ve tür. yer.; İbn Abī Zarʿ, *Ḳırṭās, tür. yer.*; Leo Africanus, nşr. Ramusio, Venedik, 1837, s. 100; nşr. Schefer, II, 339; Marmol, *Description general de Affrica* (Granada, 1573), II, var. 161 v.dd.; Roland Frejus, *Relation d'un voyage fait en Mauritanie* (Paris, 1670), s. 123 v.dd.; Campardou, *La Nécropole de Taza* (*Bul., de la Soc. de géogr. d'Oran*, 1917, XXXVII); Campardou ve H. Basset, *La Bastioun de Taza* (*Archives berbères*, 1919); Ricard, *Le Maroc* (*Guide bleu*); G. Marçais, *Manuel d'art musulman* (Paris, 1926/1927), s. 351, 476 v dd., 728 v. dd.

(GEORGES MARÇAIS.)

TAʿZĪR. [Bk. TAʾZĪR.]

TAʾZĪR. TAʿZĪR (A.), mücrimi suçu tekrardan menetmek ve onu suçtan temizlemek için (*li'l-taṭhīr*) teʾdîb etme, cezâlandırma. *Kur'an*'da bu tarz cezâlandırma zikredilmez; bilakis, *Kur'an*'da sâdece, *ḥadd* cezâsına tâbi olmayan iftirâ (sûre IV, 112) ve yalancı şâhitlik (sûre II, 283; IV, 135) gibi, sonradan *taʿzīr*'e tâbi olan bâzı suçlar günah olarak menfûr addedilmiştir. Hadîs de bu hususta bize pek az bilgi verir. ʿAbd Allāh b. ʿOmar'den gelen bir rivâyete göre, Peygamber'in devrinde satmak için ölçüp tartmadan toptan yiyecek satın alan, dayak ile cezâlandırılıyordu (al-Buḫārī, *Ḥudūd*, bâb 42); şârihlerin vermek istedikleri fıkhî değere rağmen bu rivâyet, yiyecek maddelerindeki ihtikâra yöneltilmiş müteaddit hadîs ve rivâyetlerden biridir (bk. C. H. Becker, *Papyri Schott-Reinhardt*, Heidelberg, 1906, s. 51); bununla berâber, her hâl-ü-kârda, bunun arkasında daha sonraki ticârî âdetler görülür. İbn ʿAbbās'ın naklettiği bir başka hadîse nazaran Peygamber, hakaret ederek bir kimseyi muhannes olmakla ithâm eden bir şahsı 20 değnek vurmakla cezâlandırmıştı (İbn Mâca, *Ḥudūd*, bâb 15). Buna mukabil, sık zikredilen bir hadîse (Abū Burda, ʿAbd al-Raḥmān b. Cābir, Abū Hurayra) göre, *ḥadd* dışında ancak âzamî 10 değnek cezâsı verilebiliyordu (al-Buḫārī, *Ḥudūd*, bâb 42; Muslim, *Ḥudūd*, hadîs 39; İbn Mâca, *Ḥudūd*, bâb 32; İbn Ḥanbal, III, 466; IV, 45). Fakat bu hadîsler, hiç süphesiz *taʿzīr*'in ehemmiyet derecesi hakkında yapılan münâkaşalar ile ilgili olmalıdır: zâten sonraki fıkıh mektepleri çok büyük sayıda değnek darbesine cevaz vermişlerdir. Her ne sûretle olursa-olsun, *taʿzīr*, islâm hukukuna, nisbeten geç idhâl edilmiş bir cezâ şeklidir. Hadîsin *ʿazzara* fiiline bu muahhar ıstılâhî mânayı vermemiş olduğunun görülmesi de, bu hususta bâriz bir işârettir. Filhakîka, İbn Mâca, *Ḥudūd*, bâb 32'de bulunup, yukarıda zikredilen hadîste bu fiil geçmektedir: *lā tuʿazzirū*; fakat Anas b. Mālik'in rivâyet ettiği bir hadîste *ʿazzara*, bu muahhar ıstılâhî mânanın tamâmiyle aksine, şarap içmeyi âdet edinmeye tâyin edilen *ḥadd* cezâ-

sını ifâde için kullanılmıştır (İbn Ḥanbal, III, 180; bu hadîsin İbn Ḥanbal, 315'te geçen bir eşinde mezkûr fiilin yerine *calada* kullanılmıştır).

Fıkıh mevzûundaki eserlere göre *ta'zîr*, hakkında ne *ḥadd* ve ne de *kaffāra* bulunan cürümlere tatbik edilen şer'î cezâyı ifâde eder. Bu [dine, ahlâka, umûmî âdâba muhâlif hareketler], msl. beş vakit namazı veya orucu terk gibi, Allah'a karşı bir itâatsizlik, hîle, yalancı şâhitlik, kıymeti az bir eşyâ çalma [bk. mad. SÂRİK] v.b. gibi insanlara karşı işlenmiş bir suç olabilir. Bununla berâber bu ikinci grupta kul hakkını (*ḥaḳḳ al-nās*) ihlâl dışında, Allah'ın hakkını (*ḥaḳḳ Allāh*) ihlâl de bahis mevzûudur.

Ta'zîr'i tatbîkin tek şartı, suçlunun aklî melekelerine tamâmen sâhip (*'āḳil*) olmasıdır. *Ta'zîr*'in şekil ve ölçüsü hüküm verenin takdîrine bırakılmıştır; o, suçluya alenen ihtarda bulunma, onu herkesin gözü önünde teşhir, nefy, servetinin müsâderesi (bununla berâber, bir müslümanın malı bu hâlde dahi bâzılarınca dokunulmaz telâkkî edildiğinden bu son hususta görüş ayrılıkları mevcuttur), hapis veya değnekle dövme cezâsı v.b. verebilir. Bununla berâber, Mâlikîlerin görüşü hâriç, değnek sayısının *ḥadd* cezâsı için tâyin edilen sayıyı aşmaması gerekir. Şâfi'î mezhebine göre bu sayı, hür (*ḥurr*) bir insan için âzamî 39, bir köle (*raḳîḳ*) için 19 olabilir; Hanefî mezhebine göre bu, 75 vuruştur (bâzıları şarap içme için, bâzıları ise, nâmus husûsunda iftirâ (*ḳaẕf*) için tâyin edilmiş bulunan *ḥadd*'ı âzamî ölçü almışlardır); Hanbelîler ise, aksine, yukarıda zikredilen hadîse dayanarak sâdece 10 değneğe cevâz verirler. Aynı şekilde dayak cezâsının tatbîkinde de her fıkıh mektebinde tafsîlatlı ve birbirinden farklı hükümler vardır.

Ta'zîr'in birinci derecede ıslâhı göz önünde tutması, gerekli cezânın her insanın seciyesine göre değişmesi nazar-ı itibâra alınarak bâzı fakîhler insanları bir takım tabakalara ayırmışlardır. Msl. al-Kāsānī dört tabaka tefrîk eder: 1. İtibarlı zümrenin ve en mümtaz sınıfın şahsiyetleri, yâni yüksek dereceli me'murlar, yüksek rütbeli askerler; bunlara, kadı'nın itimâd ettiği bir adam vâsıtasiyle şahsî bir tenbihte bulunması kâfidir; 2. İtibarlı tabaka, eşraf yâni seçkin münevverler ve *fuḳahā'*; bunlar kadı'nın huzûruna çağrılırlar ve kendilerine kadı tarafından ihtarda bulunulur; 3. Orta tabaka, yâni tâcirler; bunlar hapis cezâsına çarptırılırlar; 4. Aşağı halk tabakası; bunlara kırbaç ve hapis cezâsı verilir. Bununla berâber, diğer bâzı fakîhler, içtimâî tabakalara dayanan tamâmiyle zâhirî olan bu taksîmi bir yana bırakır, insanı mücerred olarak ele alır, onun mânevî değerini, dinî hayattaki hal ve hareketini, tabîî yaşayış tarzını ön plana geçirirler [*Ta'zîr*'i gerektiren bir cürüm ister *ḥaḳḳ Allāh*'a, ister *ḥaḳḳ al-nās*'a müteallik olsun tatbik edilecek cezâyı ikame ve takdir selâhiyeti önce veliyyü'l-emre, sonra da onun nâibleri olan hâkimler ile *vulāt al-carā'im* (veya *vulāt al-maẓālim*) denilen me'murlara âittir.].

Yalnız Allah hakkı sebep teşkil ettiği zaman hâkim faydalı bulursa *ta'zîr*'i tamâmen affedebilir; fakat cezânın kul hakkına taalluk eden kısmı, bundan mutazarrır olan şahıs, hakkından ferâgat etmedikçe affedilemez.

Bu cezâ için yapılan muhâkemenin usûlü, *ḥadd*'de kullanılan usûle nisbeten, sâdeleştirilmiştir. Geri alınamaz bir beyânı ve ikrâr veya birisinin kadın olması da mümkün bulunabilen iki şâhidin beyanları üzerine *ta'zîr* hükme bağlanabilir. Bu hususta *Şahāda 'alā şahāda* [bk. mad. ŞÂHİD] de aynı şekilde kabûl edilmiştir. Bâzılarına göre, bunun için kadı'nın işlenen suç hakkında ıttılâının bulunması da kâfidir.

Bin bir gece hikâyelerine göre (bk. Rescher, *Isl.*, 1919, IX, 68 v. dd.), iktidar sâhiplerinin, şerî'atın kendi ihtiyârî takdirlerine bıraktığı bu cezâlandırma imkânlarından nasıl istifâde ettikleri açıkça tâyin edilebilir. Diğer taraftan bu şahsî takdîre dayanan cezâlarda hüküm verme mevkiinde olanların selâhiyetlerini hatâlı tatbîk etmelerinden kaçınılmaya çalışılmıştır. Ekseriyâ hükümdarların dünyevî işler için vaz'ettikleri kanunlar, kadıya bırakılan cezâ takdîrini tanzim etmek istemiş, Türk sultanlarının *Kanûn-nâme*'lerinde olduğu gibi bir takım cürümler için muayyen cezâlar tesbit edilmiştir ki bu kanunlarda, ayrıca, dövme cezâsının yanında dâimâ para cezâsı da tâyin edilmiştir (bk. Fâtih Sultan Mehmed'in *Kanûn-nâme*'si, *M O G* [1922], I, 13 v. dd.).

Bibliyografya: Fıkha ve hadîse dâir eserlerde *Kitāb al-ḥudūd* bahisleri ve bilhassa al-Kāsānī, *Badā'i' al-Ṣanā'i'* (Kahire, 1910), VII, 63 v. d.; Ḫalîl, *al-Muḫtaṣar* (trc. Santillana), Milano, 1919, II, 742; al-Māvardī, *al-Aḥkām al-sulṭāniyya* (nşr. Enger), Bonn, 1853, s. 399 v. dd.; trc. Fagnan (Cezayir, 1915), s. 469 v. dd.; al-Ša'rānī, *al-Mīzān* (Kahire [?], 1925), II, 175 v. dd Juynboll, *Handbuch des islam. Gesetzes* (Leiden, 1910), § 65; 3. tabı (Hollanda), 1925, § 68; Kremárik, *Beiträge zur Beleuchtung des isl. Strafrechts* (*Z D M G*, 1904, LVIII, 65, 556 v. dd.). [Ö. Nasuhî Bilmen, *„Hukukı İslâmiyye ve Istılahatı Fıkhiyye" kamusu* (İstanbul, 1951), III, 325—353]; Hadîsler için bk. Wensinck, *Handbook of Early Muḥammadan Tradition* (Leiden, 1927)'da *punishment* kelimesi. (HEFFENING.)

[Bu madde N. M. ÇETİN tarafından ikmâl edilmiştir.]

TA'ZİYA. [Bk. TA'ZİYE.]

TA'ZİYE. TA'ZİYA (A.), Arapça'da umûmiyetle „birini, başına gelen bir felâketten dolayı sabır ve tahammül etmeye teşvik" (*Ḳāmūs tercümesi*, İstanbul, 1305, IV, 1074); Türkçe'de „yakını ölen bir kimseyi teselli etme, baş sağlığı dileme" (Ş. Sâmî, *Kamus-i Türkî*, İstanbul, 1317, I, 416) mânalarına gelen bu kelime, Farsça'da bu mânalardan başka, şi'îler arasında kendine cefa etme şeklinde tezâhür eden dinî temsil'e delâlet etmektedir. *Kur'an* (bununla berâber krş. LXX, 37'deki *'izīn*'da *'aziya*'den II. vezinde (*taf'ila*) mastara raslanmamakta ise de, bütün fıkıh mekteplerinde, ölenin âilesinin geride kalan fertlerine baş sağlığı dilemeye dâvet eden *Kitāb al-ṣalāt*'ın sonunda *al-canā'iz* (=cenâzeler) bahsinde yer almaktadır. Diğer taraftan, kelime, şi'îlerde önce, muharrem ile safer aylarında ve bunların dışında 'Alî'nin ölüm günü olan 21 ramazanda veya diğer imamların ölüm günleri ile tarihî hâdiseleri anma merâsimlerinde ve nihâyet bir adağın yerine getirilmesi zamanında, türbelerde veya bu iş için tahsis olunan dinî bina veya ziyaretgâhlarda ve hattâ evlerde tertip edilen dinî temsile delâlet etmektedir. Pek husûsî mânada bu, bilhassa Ḥusayn için tutulan mâtemdir. Halk dilinde, Kerbelâ'daki kabrin bir taklidinden ibâret olan *tâbût* veya *na'ş'a* da *ta'ziye* adı verilmektedir; bu, çok defa, kıymetli malzemelerle yapılmış eve mahsus bir mukaddes eşya (sanduka) dır. Fakat *Ta'ziya*, her şeyden önce, bizzat dinî temsil mânasına gelmektedir. Bu oyunun zamanı, muharremin ilk üçte birinde, bilhassa Ḥusayn'in katledildiği 10. günü *rōz-i ḳatl* ve Âşûrâ' [b bk.] günüdür. Bu dinî oyunun, İran'da, Elcezîre'deki şi'î bölgelerinde ve Hind'deki mahallî şekilleri, birbirinden çok farklıdır Geniş mânasiyle bu oyuna, meselâ sokaklarda Ḥusayn'in atı ile yapılan geçit alayı gibi cenâze alayları, Ḥasan'ın oğlu al-Kāsim'in Ḥusayn in kızı Fāṭima (aş. bk.) ile düğün alayı, tâbûtla cenâze alayı, ve en içten mâtemler arasında halkı heyecanlandıran lâtifelerin de bulunmasından kaçınılmayan her türlü halk bayramları bu oyunlara ithâl edilir.

Fakat son olarak, *ta'ziye*, asıl kendine eziyet oyununu temsil mânasına gelmektedir. Sahne, umûmî mahallerde, kervansaraylarda, ziyâretgâhlarda, bazan câmilerde ve bu âyinler için husûsî olarak tanzim edilmiş olup *imāmbāra* veya *takiya* adı verilen dinî binalarda kurulur. *Takiya*, bir câmi yanında, üzeri çadırla örtülü, dört köşe veya yuvarlak bir avludan ibâret idi; avlunun etrafında duvar içersindeki nişler, halkın oturacağı koltuk vazifesini görürdü. Sahne (*sakkū*), avlunun ortasında ve yerden yarım ilâ bir metre yükseklikte idi. Bunlardan başka temsîlin verildiği yerde, tumturaklı siyah veya mavi kumaşlar, bayraklar, yalın kılıçlar, içerisinde susayanlara verilmek üzere su ile buz bulunan ve *kaşkūl* adı verilen kaplar, kaplan ve pars postları, dişli bıçaklar, çalmak üzere boynuzdan yapılmış borular, millî armalar bulunurdu. Ayrıca Fırat nehrini temsîlen içi su dolu büyük bir kap, çölün kumlarını temsîlen de ufalanmış sazlar, salıncakta aşağı-yukarı sallanan ve vazifesi imamların ruhlarını cennet bahçesine götürmek olan Cebrâ'îli temsîl eden bir bebek vardı. Seyirciler bu temsillere umûmiyetle bayramlık kıyâfetleri ile gelirlerdi (Davoud Monchi-zadeh, *Ta'ziya, Das persische Passionsspiel*, Stockholm, 1967, s. 18 v.d.). Sahnede, temsilcilere ilâveten, harfîyen mersiye okuyan mânasına gelen şâir, *ravża-ḫᵛān* gözükür. O, açışı yapar ve kederli yüz ifâdeleri göstererek, bir çok hâdiselerle birlikte bir hutbe [b. bk.] ile halkı mâteme dâvet eder; ağlayıcı kadınlar gibi giyinmiş olan *nüva-ḫannāna*'ler, dul ve annelerin feryatları ile inledikleri hâlde, *ravża-ḫᵛān*, erkek çocuklardan ibâret olan *peş-ḫᵛan*'lar korosu ile çevrilmiştir. Ta'ziye mûsikîsi, askerî bir mûsikî olup, âletleri dümbelek, davul ve nefesli sazlardan ibâret idi. Ancak son zamanlarda Avrupa mûsikîsine âit âletlere ve hattâ mûsikî parçalarına da bu temsillerde yer verilmiştir (Davoud Monchi-zadeh, *ayn. esr.*, s. 27). Seyirciler, kadın ve erkek olmak üzere iki zümreye ayrılmıştır. Bunlara Kerbelâ toprağından misk emdirilip pişirilmiş yuvarlak topraktan tablet (*muhr*)'ler verilir ve onlar baş eğerek hüzünle bu *muhr*'ün üzerine alınlarını korlar. Şehîd, sahnede açlık ve bilhassa susuzlukla, gittikçe daha gerçek bir şekilde dikkati çekerken, su ve diğer serinletici şeyler dolaştırılır. Bunların masrafları da, oyuncuların ücretleri gibi bir vakıftan veya bir cemiyetten te'min edilirdi (Davoud Monchi-zadeh, *ayn. esr.*, s. 37). Seyircilere hiç bir şey ifâde etmeksizin şiirin fahriyeleri de dâhil, kendisi ile ilgili her şeyle oyunun bu hazırlığı, sâdece teklifsiz olan için bir şeref mecbûriyeti değil, dinî ve sevap olan bir iştir. Bu oyunun cereyan ettiği sahne, „cennette bir saray" ile birlikte inşâ olunmuştur. Merâsimler esnâsında seyyidler büyük bir rol oynarlar: Ḥusayn'in

soyundan gelmiş olmaları, kendilerine, ekseriyâ, ısrarla verilmesini iddia ettikleri hediyeleri almaları için gerçekten husûsî bir hak tevcih etmiştir.

Benzer motiflerle ve ekseriyâ bir metinle şâirler tarafından, her hangi bir sûretle yenileştirilmiş ve genişletilmiş olan oyunlardan büyük bir sayı vardır (bk. Davoud Monchi-zadeh, *ayn. esr.*, s. 64 v. dd.); bunların en yaygın olanları Farsça olmakla berâber, Arapça ve Türkçe olanları da bulunur. Dram kelimesi, bâzan 40-50 müstakil sahne tablosunu içine alan bu bütüne, ancak bâzı ihtiyatlarla tatbik edilebilir. Vak'alar gibi, başından itibâren bütün teferruatiyle bilhassa bizzat Ḥusayn'in ölümü de Cebrâ'îl, eski peygamberler ve Peygamber tarafından daha önceden haber verilir, veya rüyâda görülür, hikâye edilir ve bundan sonra da devamlı olarak anlatılır (krş. Monchi-zadeh, *ayn. esr.*, s. 41 v. dd.). Dinî mevzûları işleyen bu temsillerin şahsiyetleri, melekler dışında, *ahd-i atîk* ve *ahd i cedîd* de dâhil mukaddes tarihinin şahsiyetleridir. Çoğu zaman, onların bu kaderi, şehîdin bu mânasına meylettirilmiştir. Ya'ḳūb ve Yūsuf, Ḥusayn ve çocuklarının kendilerinden daha fazla ızdırap çektiklerini biliyorlar. Havvâ, Yūsuf'un annesi (Raşel) ve Meryem, Fāṭima'nin annelik üzüntüsünü anlıyorlar. Azrâil'in, kendisini en küçük oğlu İbrāhīm'i veya küçük Ḥusayn'i vermesi husûsunda muhtar bıraktığı Peygamber, Ḥusayn'in büyük fidye-i necâtı tamamlamak üzere kalması için, İbrāhīm'i vermeyi tercih etti. Bizzat Peygamber ve 'Alī, vaktiyle ölüm döşeğinde düşüncelerinde küçücük bir çocuk olarak başlıca rolü oynayan Ḥusayn'in yanında sâdece yardımcı şahsiyetlerdir. Ḥasan ve kardeşi Ḥusayn ile münâsebetleri de son derece şâirânedir. Sahnede Ḥusayn'in yakın âile âzâsından, merhûme annesi Fāṭima'nın ruhu dışında, kız kardeşleri Umm Kulṯūm ve Zaynab ile Yezdigird III.'in kızı ve zevcesi olan Şahrabānū ve savaşta ölen oğlu 'Alī Akbar'ı, çok sadık cāriyesi Fiżża'yı görüyoruz. Çok yaygın bir motif, Ḥusayn'in Şahrabānū'dan kızı Fāṭima'nin, âyinden hemen sonra öldürülen Ḳāsim b. al-Ḥasan ile evlenmesidir. Ḥusayn'in hayatta kalan oğlu olup, Yazīd I.'e, Ḥusayn'in başını, esir kadınları ve çocukları götüren cenâze alayında başlıca rolü oynayan 'Alī Zayn al-'Abidīn yanında göğsünden ok isâbeti alan küçük bir yeğeni ile küçük oğlunun ölümleri bir heyecan unsuru teşkil eder. Cenâze alayının bir hıristiyan manastırında melce bulduğu gece, baş râhip, ölünün başı önünde ihtidâ ettiğini ilân eder. Benzer sahneler, yahudiler, müşrikler ve hıristiyan elçilerle halîfe sarayında gözlerimizin önünde yayılır. Şehîde saygı gösteren bir aslanın baş eğmesi, bilhassa dokunaklıdır.

Daha mühim, fakat aynı zamanda tehlikeli olan, şi'î halka, islâmiyetin ilk tarihî şahsiyetlerinin, şi'iliğin dostları olan, Salmān-i Fārisī, Abū Żarr, Ḥusayn'in tarafına geçen al-Ḥurr'a ve düşmanları Abū Bakr ve 'Omar'a tamâmiyle kasıtlı bir anlayış veren bu tasvîrlerdir: 'Omar bize, Fāṭima'den, Fadak [b. bk.] vâhasındaki hissesini zorla alan ve onu döven bir kimse olarak gösterilmiştir. Şi'î olmayan şahıslar arasında hiç bir fark gözetilmez; 'Alī'nin katili İbn Mulcam, bize aslâ hâricî [b. bk.] olarak gösterilmez; bu katil sünnî'lere yüklenir. En çok telîn edilenler, tabiatiyle başta, düşman ordusu kumandanı olan 'Omar b. Sa'd ve sonra da, Ḥusayn'e ölüm darbesini indirmiş telâkkî olunan Şimr (Şamir) ve bilhassa Yazīd I.'dir. Sünnîlere karşı o kadar büyük bir hınç vardır ki, şi'î olmayan müslümanlara seyretmek hakkı tanınmadığı hâlde, bu hususta müslüman olmayanlara çok müsâmaha gösterilir. Ḥusayn'den dul kalan Şahrabānū'nun kendi vatanı olan İran'a dönüşü, genç Fāṭima II.'nin bir İran hükümdârı tarafından kurtuluşu gibi, sahnelerde Araplara, bilhassa Emevîlere karşı millî bir kin izhar edilir.

Büyük kısmı, recez vezni ile yazılmış bulunan sahne'ler, muhtelif kısımlardan terekküp etmiştir, fakat sözler kadar, muhtevâ da ekseriyâ eskidir; şi'îlerce anlaşıldığı şekildeki *Kur'an* âyetleri ve diğer taraftan tamâmiyle husûsî bir şekilde dinleyicilerin zihinlerine de zorla yerleştirilmiş temâyüllerine uygun eski hadîsler, daha Ṭabarī'deki hutbelerden istihrâc olunmuş hüküm'ler bulunur. Bize kadar gelen daha en eski şi'î edebiyatında, İbn Bābūya, Kulaynī, Şayḫ Ṭūsī ve bilhassa *ziyārat* (türbeleri ziyâret) bâblarında, hacca ve *imāmat* e dâir kitaplarda ve nihâyet *maḳātil* eserlerinde bütün yeminler, tel'înler ve duâlar bulunur. Çok yeni bir devirde te'lif edilmiş mersiyeler yanında eski eserlerde mevcut şarkılar da vardır.

20 saferde bir kitle hâlinde Kerbelâ'ya yapılan hac seferi, 10 muharremde başlayan *Ta'ziya* oyunları devresinin kapanış merâsimi olarak mütâlea edilebilir. Böylece 40. güne rastlayan bu merâsim, *rūz-i 'arba'în* veya Ḥusayn'in başının vücûduna dönüşü mânasına *maradd al-ra's* adını alır.

Seyirciler üzerindeki te'sire göre hükmolunursa, tâziyeler, bütün temâşa oyunları arasında en te'sirlisidir. Şi'î olmayan yabancıyı, bilhassa kesik başın başlıca hatib ve oyuncu olduğu son sahnelerdeki çok mübalagalandırılmış gerçekçilik, ancak usanç verici bir şekilde müteessir edebilir. Böylece ilk intibâ, sâdece heyecan verici bir acıma hissi uyandırır. Gerçek muhtevâyı tâyin etmek için tabiatiyle, âfâkî ve bilfiil telâffuz olunan söz'erden neş'et etmeyen bir denemeden areket etmek lâzımdır. Daha önce işâret edilmiş olduğu gibi, bu oyunlar şi'î hadîslerle te'yid olunmuş akîdelerle dop-doludur. Şüphesiz bu iptidâî oyunlarda te'sirli ve yakıcı vak'alar, bizzat kendilerini tahrik için geniş bir şekilde kullanılmıştır. Bununla berâber, hâkim fikir, gerçekten de, mezhebî eserlerle mutabakat hâlinde, fakat, gittikçe artan vâzıh ve kesîf bir şekilde geçen bir günahlardan kurtuluş akîdesidir. Burada Chodzko [bk. *bibliyografya*] da, bu oyunlardan kolayca elde edilebir birine işâret edelim. „Allah'ın resûlu" ünvanlı takdim sahnesinden itibâren Cebrâ'îl Ḥusayn'e kardeşini katarak, esas mevzû ile ilgili olarak Peygamber'e: „Senin torunların Allah'ın emîrlerinin hâkkını ebediyete kadar ihlâl etmiş bulunan çok menfûr bir düşmanın darbeleri altına girmiştir. Hayır, günah lekesi, âilenin hiç bir ferdini aslâ kirletmemiştir; ey kâinâtın eşi benzeri olmayanı; fakat onlar, islâmiyeti kabûl eden halkların selâmeti için, kurban edilecekler ve böylece şehidlerin alınları, Allah'ın seçkinlerinin beyazlığını ebedî olarak aksettireceklerdir Eğer sen kötülük yapan bu halkların günahlarının bağışlanmasını istiyorsan, bu güllerin vaktinden önce bahçenden toplanmasına mâni olma!" (s. 5). Günahları bağışlansın diye başkaları için mâruz kalınan bu ölüm, açıkça bir çok nakarata tahsis edildiği vakit, oyun Âdem'den şehidin annesi Fāṭima'ye kadar, peygamberler silsile-i merâtib'inin, mukaddes başın önünde toplandığı son sahneye müntehi olur. Babası Muḥammed ona: „Şüphesiz sen, zebh edilen ve asîl kanı içinde boğulan çocuğuna ağlamakta haklısın" (s. 215) der. „Fakat bu oyun, bu şahâdetin gerçek sebebini gizleyen bir sırdır; bu şahâdetin mükâfatı olarak kıyâmet gününde, Allah cennet ve cehennemin anahtarlarını elimize koyacaktır". Kerbelâ savaşından 4 yıl sonra Suleymān b. Ṣurad'ın idâresinde, Emevîlere karşı savaşta hayatlarını fedâ etmek için Ḥusayn'in mezârı yanındaki bir cefâ merâsiminden kuvvet kazanacak olan bu „nâdimler"in duâları, selâmet elde etmek için bu şefâat fikrinin ne kadar eski olduğunu göstermektedir. Onlar savaşmadıkları ve şehidle birlikte ölmedikleri için kendilerini mes'ul tuttukları hayatı affettirmek istiyorlardı. Onların arasından birisi, 'Abd Allāh b. Vālī al-Taymī, Ḥusayn'i, kezâ baba ve kardeşini „kıyâmet gününde, Allāh ile uzlaşma (*vaṣīla*) bağlı" olarak tesmiye eder. Ṭabarī (II, 547), onu gerçekten şi'î bir vak'anüvis olan Salāma b. Kuhayl'e atfederek, 'Alī tarafdarı bir şâhidden, Ḥusayn'in torunu Muḥammed al-Bāḳir'den rivâyet eden Abū Miḫnaf yoluyla nakleder: fakat umûmiyetle Zaydī'ler arasında sayılan bu sonuncusu, tamâmiyle müfrit şi'î temâyülünde değildir.

Son şekli ile *ta'ziya*'ler, gerçekten de, yeni olup, kitlevî akîdeleri ve lâdinî raks ve merâsimlerin refâkatı dolayısiyle mollaların mukavemeti olmaksızın ihdâs olunmadılar. *Ta'ziya* temsillerinin daha çok XIX. asırda Avrupa'nın te'siriyle ihdâs edildiği ileri sürülmekte (Browne, *A Literary History of Persia*, Cambridge, 1953, IV, 29) ise de, dinî merâsim mâhiyetindeki bu temsillerin belli-başlı unsurlarına XVII. asrın ilk yarısında rastlanı'dığı görülmektedir. Ancak bu tarihlerde *ta'ziya* adıyla böyle bir temsilden bahsedilmez. Filhakika 1618'de Pietro della Vallé, İran'da *takiya*'lerde toplanıldığını, Peygamber âilesi ile 'Alī'nin çocuklarının temsil edildiğini, 'Alī'nin mezârı etrafında bir çok şarkıcıların, mûsikî san'atkârlarının raks edip şarkı söyleyerek dinî bir merâsim yaptıklarını kaydeder (Davoud Monchi-zadeh, *ayn. esr.*, s. 16). 1637'de Erdebil'de büyük merâsimlere şâhid olan Adam Olearius, *ta'ziya*'den bahsetmemektedir. Aynı şekilde J. B. Tavernier (krş. *Les six voyages en Turquie, en Perse et aux Indes*, Rouen, 1713, II, 80—90), 1667'de İsfahan'da muharrem ayı âdetleri arasında asıl temsile işâret etmez; buna mukabil, J. Morier, 1881'de, Tahran'da onu müşâhade etmiştir. Hind'de hattâ Sünnîler ve Hindûlar arasına idhâl edilen bu oyunların müteferrik kısımlarında, Tammuz ve Adonis kültler tipinin eski usturevî bayramlarından gelen bir çok mukaddes âdetlerin bakıyeleri bulunabilir. Âyine dâvet edenlerin dolaştırdıkları alay sancakları, bir büyük sırık ve onun üzerinde görülen Ḥusayn'in kesik eli bu kabilden olup, bunlar çok eski âdetlere çıkmaktadır. Şi'î Tatarlarda *tâbût*'un „Ḳāsim'in gerdek evi" olarak tesmiye edilmiş olması hâdisesinin gösterdiği gibi, bu mukaddes teferruata bağlı mâna gerçekten değişmiştir. Bir çok yerlerde, *ta'ziya* ile birlikte, aslen mahallî olup, su ile icrâ olunan menâsik bulunmakta idi. Hind şi'îlerinde *tâbût*'un suya atılması âdeti, Hindû te'sirine bağlanabilir, hattâ mâtem elbiselerinin tarzı da, kısmen daha eski şekillerle ilgilidir. Fakat bizzat dinî âyin oyunu, Kerbelâ tarihî vak'asına bağlı bu dinî hâdisenin halk arasındaki gelişmesidir.

[Bu gün Tebriz ve havâlisinde *imām*'lar için hâli vakti yerinde olanların evlerinde cuma veya vefat günlerinde de tâ'ziye merâsimi yapılmaktadır. Cuma günleri yapılacak merâsim-

ler, muhtelif kimseler tarafından deruhte edilmek üzere sıraya konulur. Bu sıralamadan dolayı bu merâsine *sıra* adı verilir. Bu *sıra*'lardan sabah namazından sonra yapılanlar *ṣubḥ sırası*, öğleden sonra yapılanlar ise, sâdece *sıra* adını alır. *ṣubḥ sıra*'sında, aslında kırtlama içilen çay yerine, içine şeker atılmış çay ile yağlı pide (*kūke*) den müteşekkil bir kahvaltı verilir. Kahvaltıdan sonra, dua edilir ve molla Kerbelâ vak'ası veya imâmlardan birinin vefatına da temas eden bir duada bulunur ve orada bulunanların içinden bâzıları göğüslerini döverler.

Bu küçük ta'ziye merasimi yanında bahsi geçen büyük ta'ziye merâsimleri ise, muharrem ve safer ayları (*ayyām-i azādārī*)'nda yapılır. En büyük taziye merasimlerinin yapıldığı zamana (7—13 muharrem) kadar geçen günlerde ta'ziye merâsimi daha çok câmilerde, sonunda Kerbelâ vak'asına da temas eden vaizler şeklinde gözükür. Büyük merâsimin yapıldığı 7—13 muharremde, her mahallede *desta* denilen halk zümreleri, bulundukları yerin câmilerinde toplanır ve *navḥa*'lar okunur. Burada büyük merâsimin yapıldığı yer (*bāzār*)'e ne sûretle gidileceği ile, âlem ve tuğ taşıyanlar tesbit edilir. Sonra, en önde *dasta başı* ve onu takiben de sırasıyle, âlem ve tuğ taşıyanlar, Ḥusany'in çocuklarını temsilen ellerinde küçük taşlar bulunup, *al-ʿaṭaş al-ʿaṭaş* diye çağıran ve *Ṭiflān* denilen küçük çocuklar, aralarında diğer *dasta*'lardaki *navḥa-ḫᵛān*'ların da başı olan bir *navḥa ḫᵛān* bulunan ve ayaklarına kadar uzanan, sırtları açık-siyah elbiseler giyinmiş zincir (saplı kamçı şeklinde) vuranlar, Araplar tarzında sarık sarmış, önleri açık-siyah uzun cüppeler giyinmiş ve elleri ile göğüslerine vuran Araplar, vücûdlarına elle vurmak üzere yakalarının bir tarafı açık siyah elbise giymiş takriben 50—100 kişilik diğer bir zümre gelir. Bu *dasta*'lerde önce *navḥa ḫᵛān*'lar *navḥa* söylemeye başlar, diğerleri ona katılırlar. Bu şekilde normal bir yürüyüşle çarşı (*bāzār*)'ya gelinir. Burada yol kenarlarında veya dükkânları önünde birikmiş olan halk arasında merâsime başlarlar. Zincir vurma ve *navḥa* okuma daha muntazam ve heyacan verici bir şekilde devam eder. Bir müddet sonra dağılırlar. Akşam yemeğini müteakip umûmiyetle câmide, bâzan da ileri gelenlerin, *Ḥusaynīya* adı verilen odalarında, çay ve nargile içildikten sonra, tekrar zincir vurma veya göğsü dövmeler başlar ve gecenin geç sâatlerine kadar devam eder].

Bibliyografya: W. Litten, *Das Drama in Persien*, Berlin, 1929 (Taş-basması metnin faksimilesi: alm. kısmen trc., Davoud Monchi-zadeh, *Taʿziya, Das Persische Passionsspiel*, Stockholm, 1967, s. 68 v. dd.); A. Chodzko, *Théatre persan* (Paris, 1878); Lewis Pelly, *The Miracle Play of Hasan and Husayn* (London, 1879), 2 cilt; Ch. Virolleaud, *La passion de l'imam Hosseyn* (Paris, 1927); *The Glory of the Shiah World*, nşr. ve trc. P. M. Sykes ve Ḫan Bahadur Aḥmed Dīn Ḫan (London, 1910); J. Morier, *Second Voyage en Perse* (Paris, 1818); M. de Gobineau, *Les religions et les philosophies dans l'Asie Centrale*² (Paris, 1866); J. Lassy, *The Muharram Mysteries among the Azerbeijan Turks of Caucasia* (Helsingfors, 1916); E. G. Browne, *A History of Persian Literature in Modern Times* (Cambridge, 1924), s. 172 v. dd. ve bu eser hakkında bk. H. Ritter, *Isl.*, XV (1926), 107; B. D. Eerdmans, *Der Ursprung der Ceremonien des Hosein-Festes* (*Z A*, 1894), IX; G. van Vloten *Les drapeaux en usage à la fête de Huçein à Téhéran* (*Internationales Archiv für Ethnographie* [1892/1893]), V, 105-111; E. Aubin, *Le chiisme et la nationalité persane* (*R M M*, IV, 1908); Davoud Monchi-zadeh, *Taʿziya, Das persische Passionsspiel.* (Stockholm. 1967). (R. STROTHMANN.)

[Bu madde T. YAZICI tarafından ikmâl edilmiştir].

TAZKİRA. [Bk. TEZKİRE.]

TAZVİC. [Bk. TEZVİC.]

TE'ABBATA ŞERREN. TA'ABBAṬA ŞHARRAN, ŞĀBİT B CĀBİR B. SUFYĀN B. 'Adiyy al-Fahmī Câhiliye devri Arap şâirlerinden biri olup, adı hakkında ihtilâf vardır, msl. 'Amr olduğu da söylenir, bunun gibi, babasının adı, *K. al-şiʿr va ʾl-şuʿarāʾ* (s. 271)'da al-Aṣmāʿī'den gelen yukarıdaki şekilden başka 'Amsal şeklinde de rivâyet edilir; bâzı kaynaklarda 'Umaysal olarak da görülen bu isim, al-Aġānī (XVIII, 209) ve Hizâna (I, 66)'da — son şekliyle — Sufyān ve 'Adiyy arasında yer alır.

Milâdî VI. asırda yaşamış olan Ta'abbaṭa Şarran hakkında intikal eden ve pek az olan bilgiler masal havasına bürünmüş bir takım rivâyetlerden ibârettir. Şarkî Arabistan'da yaşayan Ḳays 'Aylān zümresinden Fahm kabîlesine mensuptur. Künyesi Abū Zuhayr idi (*Simṭ al-laʾālī*, s. 158; *Ḫizāna*, I, 66). Ta'abbaṭa Şarran lekabı olup, şâire bu lekabın neden verildiğine dâir muhtelif hikâyeler nakledilmiştir. Msl. bunlardan birine göre, Ṣābit, bir gün koltuğunun altına bir kılıç alarak çıkıp-gitmişti. Annesine oğlunu sordukları zaman „bilmiyorum koltuğuna bir şer, bir kötülük, aldı (: *taʾabbaṭa şarran*) ve çıkıp-gitti" dedi, bu hâdisenin farklı rivâyetlerinde, sâir değişiklikler bir yana, kılıcın yerini bıçak, yay ve okluk da alır; yine bu lekaplandırmanın sebebi olarak mantar mevsiminde annesine bir torbayı yılanlarla doldurup getirmesi, bir gece rastladığı ve öldürdüğü koç şekline girmiş bir *gūl* [b. bk.]'ü omuzlayıp obasına kadar taşıması gibi fıkralar da nakledilir, bk *al-Aġānī*, XVIII, 209; 210; *Şarḥ al-Ḥamāsa*, I, 37 v.d.; *Simṭ al-laʾālī*, s. 159; *Ḫizāna*, I, 66). Annesi habeşî veya zenci olduğu için şâir *„aġribat al-ʿArab"* („kuzgunî araplar")'dandı. Diğer taraftan annesinin Banī Fahm'den Amīna veya Āmina adlı bir kadın olduğu da söylenir (Ta'abbaṭa Şarran'ın, şâir Ḫufāf b. 'Umayr al-Sulamī'nin dayısı olduğuna dâir münferit bir rivâyet vardır, bk. *Simṭ al-laʾālī*, s. 39; Ḫufāf'ın annesi Nadba de siyâhî idi). Şâir babasını küçük yaşta kaybetmiş olmalıdır. Annesi bilâhare meşhur Abū Kabīr al-Ḫuzalī ile evlendi. Annesi ve üvey babası oğulları ile başa çıkamadılar. Hattâ Abū Kabīr onu gafil avlayıp öldürmek istemiş, fakat bunu sezen Ta'abbaṭa Şarran ona bu fırsatı vermemişti (*K. al-şiʿr va ʾl-şuʿarāʾ*, s. 654 v. d.; *Şarḥ al-Ḥamāsa*, I, 45 v. d.). Şâirin Banī Huẕayl'a olan düşmanlığını buna bağlamışlardır.

Ta'abbaṭa Şarran korkusuz ve atak bir bedevî idi. Zeki, kurnaz, gözleri son derecede keskin, kulakları çok hassastı. Atlara ve geyiklere yetişecek derecedeki koşuculuğu darb-ı mesel hâline gelmişti. Onun hakkında „iki ayaklı, iki kollu ve iki gözlülerin en hızlı koşanı" derlerdi (*al-Aġānī*, XVIII, 210).

Şâir, bir kadınla evlenmek istemiş, önce rızâ gösteren bu kadını yakınları, hayatı dâimâ tehlike içinde bulunan biri ile evlenmekten vaz geçirmişlerdi (*al-Aġānī*, XVIII, 217; *Şarḥ al-ḥamāsa*, II, 26). Bununla berâber bir şiirinin inşâd sebebine dâir hâdisenin hikâyesinde onun zevcesinden de bahsedilmektedir (*al-Aġānī*, XVIII, 213⁹⁻¹⁰). Hayatı Banī Huẕayl ve Banī Rucayla'ye düşman olarak geçti. Fakir ve yağmacılardan (ṣaʿālīk) olan şâir, baskın ve yağmalarını bâzan tek başına, bâzan da 'Amr b. Barrāḳ, Şenferâ [b. bk.], 'Amr b. al-Aḥnas v.b. ile birlikte yapardı (*Şarḥ al-Mufaḍḍaliyāt*, s. 6; *al-Aġānī*, XVIII, 211 v. d., 215, 217). Bu silâh arkadaşlarından al-Şanfarā'nın ölümü üzerine söylediği mersiye meşhurdur. Ta'abbaṭa Şarran de baskınlarından birinde, yaygın bir rivâyete göre, Banī Rucayla ile savaşırken Numār dağında öldürüldü. Bununla berâber Banī Huẕayl de onu pusuya düşürüp öldürdüklerini ve Raḥmān adlı bir mağaraya attıklarını iddia etmişlerdir. Milâdî VI. asrın ortalarına doğru ölmüş olmalıdır. Ölümü üzerine söylenen mersiyelerden biri Murra b. Ḫulayf al-Fahmī'ye âittir (*al-Vaḥşiyāt*, s. 131, nr. 209; bu arada annesine isnâd edilen bâzı beyitler de vardır. Şâir hakkında naklonunan mersiyelerin en meşhurunu, kız kardeşinin oğlunun söylediği rivâyet edilirse de, aynı şiir bâzan bizzat Ta'abbaṭa Şarran'e bâzan al-Şanfarā'ya da isnâd edildiği gibi, daha hicrî III. asrın sonlarından beri, meşhur râvi ve şâir Ḫalaf al-Aḥmar'e âit olduğu da ileri sürülmüştür. Bu çeşitli rivâyetler ve bilhassa şiirin Ḫalaf'in uydurması olduğuna ve iddiaların menşe'ine dâir şâyan-ı dikkat bir vesîka ve mülâhazalar için bk. Nāṣir al-Dīn al-Asad, *Maṣādir al-şiʿr al-cāhilī*, Kahire, 1962, s. 453, 458 v. dd. ve bilhassa s. 460 v. d.).

Ta'abbaṭa Şarran'in dîvân hâlinde derlenmiş olarak intikal etmemiş bulunan şiirlerinden her hâlde, bu gün pek azı elimizde olup, bunların çoğu küçük parçalardan ibârettir. Bunlar eski şiir mecmuaları ile dil ve edebiyata mü teallik eserlerdedir (bu eserlerin belli-başlıları için bk. *bibl.*). Bu şiirler, atak, mücâdeleci ve cesur şâirin efsâneleşmiş mâceraları ile âhenk hâlinde bir ruhun samimî akisleridir. Şiirlerinin çoğu fahr ve hamâseye müteallikdir. Savaşarak ölen bir akrabası hakkındaki şiirleri, Goethe'nin bir şiirinin ilhâm kaynağı olmuştur (H. H. Bräu, *E I*, mad. TA'ABBAṬA ŞHARRAN. Muâsırlarına nazaran oldukça sâde ifâdesine ve tasvîrlerindeki inceliğe de işâret edilmelidir. Kısaca o, gerek menkıbevî hayatı, gerek mevcut şiirleri ile câhiliye devrinin başı-boş, haşin tabiatlı bedevî şâirlerinin en mükemmel nümûnelerinden biridir.

Bibliyografya: al-Mufaḍḍal al-Żabbī, *The Mufaḍḍaliyāt*, al-Anbārī'nin şerhi ile birlikte, nşr. Ch. J. Lyall (Oxford, 1918—1921), I, 1—20, nr. 1; al-Aṣmaʿī, *al-Aṣmaʿīyāt*, nşr. W. Ahlwardt (Leipzig, 1903), s. 35, nr. 37; Abū Tammām, *al-Vaḥşīyāt* (nşr. 'Abd al-'Azīz al-Maymanī ve Maḥmūd Muḥammed Şākir), Kahire, 1963, s. 130 v. d., nr. 208; al-Tibrīzī, *Şarḥ Dīvān al-ḥamāsa* (Bulak, 1296), I, 37—49; II, 26, 160—164; İbn Ḳutayba, *K. al-şiʿr va ʾl-şuʿarāʾ* (nşr. Aḥmed Muḥammed Şākir), Kahire, 1364—1366, s. 271—273; al-Buḥturī, *K. al-ḥamāsa* (nşr. L. Şayḫo), Beyrut, ts., s. 35, nr. 150, s. 52, nr. 232, v. d.; Abu'l-Farac al-Iṣfahānī, *K. al-Aġānī* (Bulak, 1285), XVIII, 209—218; İbn 'Abd Rabbihī, *al-ʿIḳd al-farīd*, bk. Muḥammed Shafī, *Analytical indices to the Kitāb al-ʿiḳd al-farīd*, I—II, (Kalküte, 1935—1937)'de *Taʾabbaṭa Şarran* ve *İbn Uḫt Taʾabbaṭa Şarran* kelimeleri;

Abū 'Ubayd al-Bakrī, *Simṭ al-la'ālī* (nşr. 'Abd al-'Azīz al-Maymanī), Kahire, 1936; Yāḳūt al-Ḥamavī, *Mu'cam al-buldān* (nşr. F. Wüstenfeld), Leipzig, 1870, IV, 812 (mad. *Numār*), II, 771 (mad. *Raḥmān*); 'Abd al-Ḳādir al-Baġdādī, *Ḫizānat al-adab* (Bulak, 1299), I, 66; Lyall, *J R A S*, 1918, s. 211—227'de şâirin 4 şiirini neşretmiştir. Şu eserlerde şâir hakkında bilgi ile birlikte bibliyografya da verilmektedir: C. Brockelmann, *G A L*, I, 15 v. d., *Suppl.*, I, 52; Carlo-Alfonso Nallino, *La Littérature arabe* (trans. trc. Ch. Pellat), Paris 1950, s. 40 v. d.; R. Blachère, *Histoire de la littérature arabe* (Paris, 1952—1966), s. 286; Ḫayr al-Dīn al-Ziriklī, *al-A'lām* (Kahire, 1373—1378), II, 80. (NİHĀD M. ÇETİN.)

TEBÂLE. TABĀLA, şimâlî Yemen'in garbında, daha doğrusu, 'Asīr iç bölgesinde Mekke'nin cenûb-i şarkîsinde takriben 7 günlük mesâfede bulunan bir mevkî. Tabāla, darb-ı mesel hâline gelmiş bulunan bereketinden dolayı, Araplar tarafından çok iyi bilinmekte idi. Bâzı müellifler, Tabāla ve Turaba havzasına *aḫżar* („yeşil"; bu hususta krş. al-Hamdānī, *Cazīra*, nşr. D. H. Müller, Leiden, 1884, s. 165; Yāḳūt, *Mu'cam*, nşr. Wüstenfeld, I, 164) adını vermişlerdir. Burckhardt tarafından *Travels in Arabia* (London, 1829, I, 445)'da Hicâz hudut arâzisinden ve Yemen'den geçerek, Mekke'den Ṣan'ā'ya giden hacı kervanları için verilen güzergâh daha Berghaus, *Arabien und das Nilland* (Gotha, 1835, bk. bilhassa s. 69; ayrıca krş. Ritter'in 1852'de [H. Kiepert tarafından yeniden gözden geçirilmiş] haritası)'da harita üzerinde Mekke ile Tabāla arasındaki yol olarak tesbit edilebilmektedir. Tabāla Şumrān'lar tarafından meskûn arâzi üzerinde bulunan 16. menzildir. al-İdrīsī (krş. Jaubert, *Géographie d'Édrisi*, Paris, 1836, I, 148), bize burasını, hattâ yazın bile suyu hiç kurumayan ekili tarlalar ve hurma ağaçları ile çevrili Mekke'ye tâbi müstahkem bir yer olarak göstermektedir (İbn Ḫordāẕbeh, *B G A*, VI, 133 v.d., 188, 192'de aynı husûsu te'yid etmektedir); sulama hakkında krş. al-Hamdānī, s. 258, 116 (180'); hurma ağaçlarının bolluğu hakkında krş. al-Hamdānī, s. 258; al-Azraḳī (nşr. Wüstenfeld), s. 262; al-Bakrī (nşr. Wüstenfeld, s. 191) buranın bereketliliğine dâir tafsilât vermekte ve al-Hamdānī (s. 258), Bedevîlerin sonradan Tabāla'ye verdikleri zararlardan bahsetmektedir. Bundan başka al-İdrīsī (*ayn. yer*), Tabāla'nın 'Abd al-Malik b. Marvān'a âit olduğunu, buna rağmen, ona pek az kıymet verildiğini nakleder. Oraya âmil olarak tâyin edilen al-Ḥaccāc, mansıbını işgal etmek zahmetine bile katlanmadı, bundan dolayı „al-Ḥaccāc'ın Tabāla'yi hakîr addettiğinden de hakîr" sözü darb-ı mesel olmuştur (bu hususta ve diğer tafsilât için krş. Yāḳūt, *ayn. esr.*, I, 816 [Freytag, *Proverbia*, II, 892] ve ayrıca *Lisān*, XIII, 80 v.d.; *Tāc*, VII, 239 v.d). İdrīsī'ye göre, Tabāla, Mekke'den 4 ve 'Ukāẓ panayır yerinden 3 günlük mesâfede bulunmaktadır. Mekke'den Ṣan'ā'ya gitmek için (nr. VI; bu hususta krş. Ritter, *Erdkunde*, XII, 168 v. dd., 197) onun bize verdiği menzil-nâmede Tabāla, Mekke'den giderken altıncı menzil olup, bir vâdi tabanında bulunan bir şehir olarak gösterilmiştir. Ṭā'if ve Yemen dağlarının eteğinden başlayan bu geniş çukur, başlangıcında sulak olup, Turaba ve Bīşa (Yaḳṭān; krş. Sprenger, *Das Leben und die Lehre des Moḥammad*, III, 297) şehirlerini de içine alır. Bu menzil-nâme'de Tabāla'den îtibâren Ṣa'da'ya kadar işâret edilmiş olan 9 menzil arasında Bīşa (Yaḳṭān) Tabāla'den sonra gelen ilk menzil olarak zikredilmektedir. Sprenger, daha önceki imlâsının aksine olarak (*Z D M G*, 1888, XLII, 321'de), B. Ba'tān (al-Hamdānī, *ayn. yer.*, s. 118, 127 ve onun Mekke'den Ṣan'ā'ya güzergâhında, s. 178 ve 165; İbn Ḫordāẕbeh, *ayn. esr.*, s. 134'de de böyle dir)'ı tashih eder. Yine bu kaynağa göre, bizzat Tabāla, yakınında Mekke ile Yemen arasında hududu gösterdiği kabûl edilen ağacın (*Ṭalḥat al-Malik*) bulunduğu Maḥcara (14) menzilinden şimâle giderken 8. konak yerinde bulunmaktadır (İbn Ḫordāẕbeh, *ayn. esr.*, VI, 135'te de böyle). Yeni devre âit eserler, başlıca yol olarak Mekke'den Ṭā'if ve Turaba üzerinden, Raniya (Raniya yerine, İdrīsī'de al-Ruvayṣa ve Burckhardt'ta el-Roheyta ve ona göre muahhar müelliflerde, Rohe (y)ta ve Tabāla'ye giden diğer bir yolu kaydetmektedirler (krş. Burckhardt, *ayn. esr.*, s. 451; Ritter, *ayn. esr.*, s. 200). İngiliz büyük sâhil haritasına (*S. W. Arabia*, pafta 7, Wadi Bishe, *Compiled for the Geographical Section, General Staff*, 1917'de yapılmış ölçüye göre) nazaran, Tabāla'nin topografik vaziyetini tam olarak tesbit etmek kolaydır. Bu haritada Tabāla („Tebalia") Greenwich'e göre, 19° 53. 5′ şimâl arzında ve 42° 31′ şark tûlünde yer almaktadır. Tabāla aynı adı taşıyan vâdi üzerinde bulunmaktadır, bu vâdi Bani Bu-'l-Ḳarn bölgesinin şimâl hududunu teşkil edip, Şumrān arâzisinin şarkında Ṭā'if'ten cenûb-i şarkîye doğru Bi'r al-Ġazāl, Darā ve Turaba üzerinden geçen ana-yolun al-Silme ve Ḥalbe'den gelen yolla kesiştiği yerde bulunmaktadır; al-Silme ve Ḥalbe'den gelen yol da aynı cenup istikametinde Ṭā'if'ten

başlamaktadır. Şu halde, Sprenger, *Die alte Geographie Arabiens* (Bern, 1875, s. 47)'de al-Hamdānī'nin içinde (Vādī) Bayş ve Bīşa'yi zikrettiği ve ona göre, çok defa Bayş ile karışmış olan Vādī Bişa'nin Tarc ve Tabāla'yi de sulamış olacağından bahsettiği bâzı parçaların bir araya getirilmesinden istihrac olunan coğrafî hüküm kabûle şâyan değildir; Tabāla'nin Vādī Bīşa'de olabileceğine dâir daha yeni müelliflerin faraziyeleri de aynı şekilde kabûl edilemez. Vādī Tabāla al-Hamdānī, s. 173'deki Ṭarafa'ya âit bir parçada zikredilmiştir. [Ṭarafa *Dīvān*'ında değil; krş. D. H. Müller'in al-Hamdānī neşri II, 183]) Vādī Bīşa'ye dökülür. al-Hamdānī (s. 27, 49, 84, 127 [Tabāla'de arslanların zuhûrundan bahseden manzum parçalar husûsunda krş. Sprenger, *göst. yer.*] 165, 257; ayrıca krş. Yāḳūt, *ayn. esr.*, I, 791 835, IV, 1006; İbn Ḥavḳal, *B G A*, II, 35); mesâfelere âit kayıtlar (s. 187, v.dd.) ve şâirlerden aldığı parçalardan topografik (s. 173, 207, 215. 258) tesbitlerde bulunurken çok defa Tabāla'yi Bīşa ve Tarc ile birlikte zikreder. 'Arram (Yāḳūt, *Mu'cam*, II, 918) bâzıları tarafından Raniya şeklinde yazılmış olan Zabiya'yi Tabāla arâzisine idhâl eder; krş. Sprenger, *ayn. esr.*, s. 240 ve krş. onun bu bölge için al-Hamdānī'den çıkarılmış mûtalara müstenid haritası (s. 239). al-Hamdānī (s. 165) Tabāla'yi Raniya (D. H. Müller neşrinde Runiya şeklinde harekelenmesi şüphelidir) ile birlikte zikreder. El-yazmalarında bu kelimede hareke kullanılmamıştır; Yāḳūt, *ayn. esr.*, II, 826; al-Muḳaddasī, *B G A*, III, 112 ve al-Bakrī'de, al-Hamdānī, *ayn. esr.*, 215 ve 259 [krş. D. H. Müller, II, 32]'daki gibi Ranya şekli vardır; Sprenger (*ayn. esr.*, s. 240 ve *Z D M G*, *göst. yer.*) de yeni coğrafyacılar gibi bu imlâyı verir.

Sprenger (*ayn. esr.*, s. 156, 253)'in, Batlamyus, VI, 7, 33'deki Θούμαλα'nın yerini aldığı yolundaki tahmini ile Plinius, *Nat. hist.*, VI, 154'teki T (h) o mala ile aynı yer olduğu faraziyesi ve nihâyet buna bağlı bu iddiası doğru değildir. Fakat Tomala'nın, Tobāla veya ulemânın dedikleri gibi, Tabāla'den farkı sâdece şîve bakımındandır. Hamdānī'nin Hadramût'tan gelen hacılar tarafından tâkip edilmiş iki eski yol—ki ona göre (*ayn. esr.*, s. 156, 161) bunların Tabāla'de telâki etmiş olmaları icap eder—hakkında sözlerinin Sprenger tarafından yapılan tefsîrine göre M. Hartmann'ın, *Die Arabische Frage* (Leipzig, 1909, s. 420)'de de kabûl ettiği bu ayniyet mesnedsiz kalmaktadır. Plinius Thomala'yı bir Seba şehri olarak gösterir (daha fazla tafsilât için krş. Pauly-Wissowa, *Realencyclopaedie*, mad. SABA, str. 1328). Sprenger'in Tabāla'nin ilk Maîn arâzisinde bulunmuş olacağına dâir faraziyesi de doğru değildir; onun Maînlerin yerini tahdidi, yanlış bir hareket noktası üzerine kurulmuştur (krş. *Realencyclopaedie*, ayn. mad., str. 1316 v.d.).

Şehrin adını (Kâtib Çelebî, *Cihannümâ*, s. 520'de Tebalet), Amâlika'dan Tabāla adlı bir kadından neş'et ettiren an'anevî rivâyetin hiç bir değeri yoktur; fakat her hâlde şehrin te'sisini, çok eski bir tarihe çıkartmak mümkün görünmektedir (Yāḳūt, *ayn. esr.*, I, 816).

İslâmiyetten önceki devirde, Tabāla'de, put olarak, Ẕu 'l-Ḫalaṣa (Ḫulaṣa) denilen beyaz bir taşa tapılıyordu; Peygamber onu yıktırdı (İbn Hişām, *Sīra*, I, 55 v. d.; bu eserde bu inanç mensupları arasında zikredilmiş olan Ḫaṯ'am'lar, al-Hamdānī [s. 119] ve Tabāla münâsebetiyle Yāḳūt [*ayn., esr.* II, 461 v. d.; III, 608, 850] tarafından da zikredilmişlerdir). Bu eserlerde zikredilmiş olup, içinde, kur'a için çekilen oklara göre kendisine sual sorulan Tabāla kâhininin bahsi geçen beyitler, İbn Hişām'a göre, yanlış olarak İmru' al-Ḳays'e atfedilmiştir (put hakkında krş. *Lisān*, VIII, 295; Tāc, IV, 389'da toplanmış mâlûmat; putperest devir ibâdet yeri olarak Tabāla hakkında bk. Wellhausen, *Reste Arabischen Heidentums*², s. 45 v. d d.). İbn Rüste (B G A, VII, 316, 320)'nin umûmiyetle, Tabāla'nin sâkinlerine verdiği Ḫaṯ'am daha kat'î olarak Turaba, Bīşa ve Tabāla'nin arkasında yaşayan halkın adı olup, asıl Tabāla sâkinleri Banī Māzin'lerdir (Wüstenfeld, *Die Wohnsitze und Wanderungen der arabischen Stämme, Abhandl. d. kön. Gesellsch d. Wissensch*, Göttingen, 1868, XIV, 84 ve 58 Bakrī'den naklen). Ḳudāma (bk. *Bibliyografya*)'ye göre, Tabāla civarlarında Ḳays'lıların çadırladıkları yerler vardı (krş. İbn Ḫordāẕbeh, *ayn. esr.*, s. 188). İbn Ḫaldūn (*Yaman*, nşr. Kay, s. 129)'a göre, Tabāla, Banī Nahd'ler ülkesinde bulunmakta idi. D. Nielsen (*Handbuch der alt-arabischen Altertumskunde*, Kopenhag-Paris-Leipzig, 1927, s. 231, 234), pek cür'etli bir faraziye ile, Bakrī (s. 316)'nin İbn al-Kalbī, Kitāb al-aṣnām, Kahire, 1332 [=1914], Yāḳūt buradan almıştır; krş. Wellhausen, *ayn. esr.*, s. 10 v. dd.) ve Yāḳūt (*ayn. esr.*, II, 461 v.d.)'un da bahsettiği Ẕu 'l-Ḫalaṣa'yı bir Arap Venüs tanrısı yapmıştır. Bu ibâdetin yapıldığı yer olan Tabāla, aynı zamanda panayır yeri idi; buradaki ticârî faâliyet hakkında krş. al-Hamdānī, s. 258. Muhtelif dostlar, birbirleri ile panayırlarda, bu arada Tabāla'de buluşurlardı (krş. Labīd, *Mu'allaḳa*, V, 75 [aynı zamanda Yāḳūt, I, 816'da da zikredilmiştir; Cavharī, bk. bu kelime; *Lisān*. XIII. 81 *Tāc* VII. 240]).

Tabāla islâm tarihinde, yeni dini en erken kabûl ve bu sûretle kendi istiklâllerini muhâfaza eden şehirlerden biri olarak tanınmıştır (Golius, *Alfraganus, Elementa Astronomica* [Amsterdam, 1669], s. 85).

Bibliyografya: krş. Burckhardt, Sprenger, Wellhausen'in madde içinde zikredilmiş eserleri ve arap coğrafyacıları (al-Hamdānī, Yāḳūt, Bakrī, al-İdrīsī ve lugatçiler; ayrıca krş. J. v. Hammer-Purgstall, *Jahrbücher der Litteratur*, Wien, 1840, XCII, 55 (*Cihânnümâ*'da Ṣan'ā'dan Mekke yolu hakkında) ve XCIV, 94; Sprenger, *Die Post- und Reiserouten des Orients, Abhandl. f. d. Kunde des Morgenl.*, Leipzig, 1864, III/3. 125 v.d., 138 v.d. (al-Hamdānī'nin verdiği yol hakkında), 128 v. dd. (Ḳudāma, İbn Ḫordāẕbeh ve İbn al-Mucāvir'in verdiği yol hakkında). (J. TKATSCH.)

TEBERKE. TABARKA, Tunus sâhilinde bir şehir olup, Tunus'un 120 km. garp şimâli garbında ve Cezayir hudûdunun 15 km. şarkındadır. Şehir, Ayn Draham (Ḫomayr) dağlarından inen Wādī al-Kabīr tarafından sulanan oldukça dar ve münbit bir vâdinin ağzında tepelerle çevrilmiş, kumsal bir koy üzerinde inşâ edilmiştir. Sâhilden 400 m. mesâfede, 600 m. uzunluğunda ve 400 m. genişliğinde kayalık küçük bir adacık uzanır. Bu ada ile kara arasında orta tonajda gemilerin sığınabileceği bir liman mevcut ise de, garp tarafı küçük gemiler için daha mahfuzdur. Ticâret ehemmiyetsiz olup, marttan eylûle kadar ançüez ve sardalya balığı 200-300 kadar İtalyan balıkçısını cezbeder. Bizâtihi kasaba („sivil mürâkabe merkezi")'nın kendisi, yarısı Fransız, yarısı İtalyan olmak üzere bin kişilik bir nüfûsa sâhiptir. Komşu ovada Avrupalılara âit bir kaç imalâthâne inşâ edilmiştir.

Tabarka'nın mevkii, Roma ve Bizans devrinde mâmur bir şehir olan Thabraca'ya tekabül eder. Thabraca, Mecerda'nın sol sâhilinde olan Simithu (Chemtou) taş ocaklarından çıkarılan eski Magrib mermerinin ihrâç limanı idi. al-Bakrī (*Description*, nşr. de Slane, s. 121) zamanında hâlâ mevcut olan eski harabeler, hıristiyan devrinin binalarından ve sarnıçlardan kalan bir kaç iz hâriç, şimdi tamamiyle kaybolmuştur. Diğer taraftan civardaki hıristiyan mezarlıkları kazılarak meydana çıkarılmıştır. al-Bakrī zamanında Tabarka hâlâ hatırı sayılır bir ticârete sâhipti; mâmafih eski liman artık mevcut olmayıp, gemiler doğrudan-doğruya Vādī al-Kabīr'in ağzında demirlerlerdi. Oradaki mercan yataklarının zenginliği, daha sonra Province ve İtalyan gemicilerini oraya cezbetti. Cenovalı Lomellini 1540 da, senelik bir bedel karşılığında, mercan işletmesinin inhisârı ile adada bir garnizon bulundurmak hakkını elde etti. Bunun, Cenevizli Amiral Doria tarafından esir edilmiş olan Turgut Reis için fidye olarak verildiği söylenir ise de, bu hiç bir kayda istinad etmez. Her hâlde iki asır müddetle (1540—1741) ada Lomelli'nin hâkimiyeti altında kaldı; orada muhkem bir kale inşâ ettiler ve sayıları bâzen bin kişiyi bulan kendi vatandaşlarından meydana gelen bir topluluk kurdular. Sıra Türklere gelip, Tunus'un hâkimi oldukları zaman, karada bir yeniçeri garnizonu te'sis ettiler. Hıristiyanların mevcûdiyetinin bir netîcesi olarak ada, Avrupa eşyası ile memleket mahsûlünün (balmumu, deri, mısır), çok ucuza takas edildiği bir pazar hâline geldi (krş. Savary de Brèves, *Relations*, s. 254). Ada, aynı zamanda hıristiyan esirlerin, fidyeleri olarak kararlaştırılan meblâğ beklenirken, muhtemelen Cenevizlilerin mutavassıt olarak hareket ettikleri muâmele sırasında, onların kale-bend edildikleri bir cins temerküz yeri vazifesini görüyordu. Lomellini tarafından te'min edilen ve adanın sevk-ül-cevşî değerinden daha az olmayan kazançlar, Cezayir sâhillerinde yerleşmiş Fransız şirketlerinin hırslarını tahrik etmekten geri kalmadı. 1633'de „Bastion de France" vâlisi Sanson Napollon adayı almayı denedi ise de, karaya çıkar-çıkmaz öldürüldü. XVII. asrın ikinci yarısı ile, XVIII. asrın ilk yarısında, Lomellini'nin adayı devrine matûf olmak üzere Fransız hükûmeti ile Lomellini arasında müteaddit müzâkereler cereyan etmişti. Tam bir anlaşmaya varmak üzere bulundukları bir sırada, Ali Bey vaziyeti öğrenerek adayı işgal etmek için asker gönderdi (12 haziran 1741). Cenevizlilere âit te'sisler tahrip edildi; ahâlisinin bir kısmı kaçmaya muvaffak olarak, Sardunya sâhillerinin açığındaki San Pietro adasına yerleştiler. Diğerleri Tunus'a götürüldüler ki, oradaki ahfâdı uzun zaman Tabarkanlar olarak tanınmışlardır. Bunun bir netîcesi olarak Fransa ile Naiplik arasında harp patladı ve Fransız bahriye zabiti M. de Saurins, Tabarka'ye 2 temmuz 1742'de başarısız bir hücûma teşebbüs etti; 100 kişi öldürüldü ve seferî kuvvetlerin reîsi de dâhil olmak üzere 224 kişi Türkler tarafından esir edildi. Bundan sonra Tunuslular adanın mülkiyetini ellerinde tuttular ve Fransa ile diğer yabancı hükûmetler tarafından yapılan imtiyaz taleplerine râzı olmayı reddettiler. Her ne kadar mercan çıkarılmasına devam edildiyse de, Tabarka bütün ticârî ehemmiyetini kaybetti. Tunus seferinin bidâyetinde Fransızlar, Türk müstahkem

mevkiini top ateşine tuttuktan sonra, 26 nisan 1881'de Tabarka'de karaya çıktılar. O zamandan beri burada bir Avrupalı merkez yaratıldı ve Mecerda vâdisi ile sâhili yekdiğerine bağlamak için Homeyr [b. bk.] sıra-dağları imtidâdınca bir yol yapıldı. Fakat uzakta bulunma durumunun bir netîcesi olarak, şehir ancak yavaş-yavaş gelişti.

Bibliyografya: Desfontaines, *Voyages* ... (nşr. Dureau de la Malle), Paris, 1838, s. 236 v. dd.; B Girard, *Tabarca* (*Thabraca*), *Bullet. Société de Géographie et d'Archéologie d'Oran*, 1884; Muhammed Seghir ben Youssef, *Mechra el-Melki* (trc. V. Serres ve M. Lasram), Paris, 1900, kısım XXIX; Plantet, *Correspondance des Beys de Tunis avec la cour de France*, II; Podestà, *L'Isola de Tabarca e la peschiera di corallo, Atti della Società ligura di Storia patria* (Genoa, 1884). (G. YVER.)

TEBESSA. Cezayir'de bir şehir olup, Kosantina [b. bk.]'nın 170 km. cenûb-i şarkîsinde Tunus hudûdundan 20 km. uzaklıkta (Greenwich'e göre) 35° 25' şimâl arzında ve 8° 5' şark tûlündedir; asrın başlarında nüfûsu 10.399 olup, bunun 1.614'ü Avrupalı idi [1954'te ise, bu nüfus 20.453'ü bulmuştu]. Evvelce Namānṣa konfederasyonu tarafından işgal edilen arâziye tekabül eden 56.991 kişilik nüfûsundan 56.963'ünü yerlilerin teşkil ettiği 110.000 hektarlık küçük bir muhtelit idârî mıntıkanın merkezidir.

Tebessa, ortalama yüksekliği 1.000 m. olan bir yaylanın ortasında uzanır; Osmor ve Avrās'ın şarkî imtidâdı olan Cebel-i Dukkān dağ kitlesi ile hudutlanmış olup, dağlardan inen derelerle iyi bir şekilde sulanır. Bir zamanlar kesîf ormanlar ile kaplı olan bu mıntıka hâlen, şehrin hemen civârını çeviren bahçelerden müteşekkil bir kuşak müstesnâ, şehir, hemen tamamiyle ağaçsız olup, hem yerliler, hem de Avrupalılarca yapılan hubûbat zirâatine çok elverişlidir. Bu hal, şehrin, Numidya yaylasından merkezî ve cenûbî Tunus'a giden yolların kesiştiği noktada bulunması keyfiyeti ile birlikte Tebessa'yı mühim bir pazar yeri hâline getirmiştir. XX. asrın başlarından beri şehir civârında yapılan ve cenûba Sūḳ Ahras demir-yolları ile gönderilen fosfat ihrâcâtı Tebessa'ya artan bir canlılık kazandırmıştır.

Tebessa'ya tekabül eden Thevesta'da 25 (m. ö.)'te Augustus, 3. Augusta fırkasının karargâhını kurmuştu. Şehir, Trajan zamanında nüfûsu, 30.000 kişiye varan bu karargâhın etrafında gelişmiştir. İmparator Septimius Severus devrinde, „koloni" mertebesine yükseltilen şehir, o zamanki Roma Afrikası'nın Kartaca'dan sonra en mühim ve en kalabalık bir yeri olarak telâkkî edilmişti; bâzı müellifler nüfûsunu 100.000 olarak verirler. Bu devreden sonra şehir geriledi. IV. asrın içtimâî ve dinî sıkıntılarından ciddî şekilde mutazarrır olan şehir, V. asırda Vandallar tarafından zapt ve yağma edildi. Şehir, Bizanslılar tarafından tekrar işgal edilerek Solomon tarafından tâmir olundu. O, kısmen eski binaların malzemesinden faydalanarak şehrin etrafına istihkâmlar inşâ ile, böylece onu geniş bir hisar hâline getirdi. Bununla berâber, şehir, 597'de Magribîlerin yâni Berberîlerin, sonra, hâtırası *Futūḥ İfrīḳiya*'de muhâfaza edilen bir muhârebeyi müteâkıp 682 (h. 45)'de Arapların eline geçti. Tebessa, bundan böyle Afrika'nın bu havâlisinin mukadderâtını paylaştı. Şehir, Aglebîlere, Fâtımîlere (şehri onlardan Abū Yazīd muvakkaten almıştı), sonra Ziri'lere ve Muvahhidlere âit oldu. İbn Ġāniya, iki defa istilâya teşebbüs edip zaptetmiş ise de, şehri devamlı olarak elinde tutmağa muvaffak olamamıştı. Şehir sonunda Ḥafṣī'lerin eline düştü, onlar burayı asırlarca ellerinde tutmuşlarsa da, bu hâkimiyet kararsız gibi görünür. Türkler, şehri muhtemelen XVI. asrın sonunda aldılar ve buraya, Tunus hudutlarındaki, kudretli Ḥanānṣa ve Namānṣa ittifâkına karşı ihtilâf mevzuu olan arâziyi göz altında tutmak için bir askerî birlik yerleştirdiler. Bu tarihte Tebessa, Bizans surları ile muhat bulunan şehrin kendisi ile, Murabıt Sidi 'Abd al-Raḥmān'ın ahfâdı ve azadlı zenci köleler tarafından iskân edilmiş olan Zāviya kasabasından terekküp ediyordu.

Şehrin ahâlisi çok gayr-i mütecânis olup, civardaki küçük Oukes ve Bekāria şehirlerinden neş'et etmiş âileler, Tunus ve Carīd'den, Kuloğlu'dan muhâcirler, garnizon askerlerinin yerli kadınlardan meydana gelen çocuklarından terekküp eder. Netîcede sonuncu unsur hâkim olup, nüfûsun ekseriyetini Hanefî mezhebine tâbi olmaya mecbur etti. Kosantina'nın 1837'de Fransızlar tarafından zaptından sonra, Türk garnizonu Tunus'a çekildi ve şehir göçebelerin hücûmuna karşı müdâfaasız kaldı. Buna bir son vermek için eşrâfın bir kısmı Fransızlara baş vurdu. Fransız birlikleri önce 1842, sonra 1846'da Tebessa önünde gözüktüler; burada 1851'de dâimî bir garnizon te'sis edildiği gibi çok geçmeden bu askerî te'sislerin etrafında bir Avrupalı muhâcir topluluğu teşekkül etmeye başladı.

[XIX. asrın ikinci yarısından sonra Tebessa, coğrafî mevkii îcâbı, büyük bir gelişme göster-

miş olup, bu meyanda Bona [b. bk.]'ya bir demir-yolu ile bağlandığı gibi, hâlen bir hava meydanına da sâhiptir. Tebessa'nın şimâl-i şarkîsindeki mühim fosfat mâdenleri faâl vaziyettedir. Halkı ticâretle geçinir. Yetiştirdiği şeyler arasında küçük baş hayvanları, kâğıtçılık ve hasırcılıkta kullanılan alfa otunu ve buğdayı zikredebiliriz. Ayrıca el-san'atı olarak, halıcılık da oldukça gelişmiş vaziyettedir.]

Bibliyografya: al-Bakrī, *Masālik* (Frans. trc. bk. fihrist); Leo Africanus, *Description de l'Afrique* (trc. Schefer), III, 113; Castel, *Tébessa, Histoire et description d'un territoire algérien* (Paris, 1905); Féraud, *Notice sur Tébessa* (*R Afr.*, 1874); Masqueray, *Documents historiques sur l'Aurès* (*R Afr.*, 1877); Vaissière, *Les Ouled Rochaîche* (*R Afr.*, 1892).

[1] Bu madde T. H. tarafından ikmâl edilmiştir. (G. YVER.)

TEBEŞİR. [Bk. TABÂŞİR.]

TEBRİZ. TABRİZ, İran Azerbaycanı [b. bk.] eyâletinin merkezi.

Coğrafî mevkii. Şehir, Urmiye gölünün şimâl-i şarkî kıyısına hafifçe meyilli alüvyonlu ovanın (takrîben 55 × 30 km.) şark köşesinde yer almaktadır. Ova, başlıcasını, Savalān (Sabalān) dağının cenûb-i garbîsinden gelerek Karaca-dağ'ın cenup mâniası boyunca uzanan ve ovaya dökülerek şimâl-i garbî cihetinden şehrin kenar mahallelerini çevreleyen Acı-çay'ı teşkil eden bir çok su kolları ile sulanır. Acı-çay bk. *Farhang-i coğrafyā-yi sitad artiş*. IV, 125)'ın sol kolu olan Mihrān-rūd (şimdi Maydān-çay) şehrin içinden geçer. Tebriz'in muhtelif kısımlarının irtifâı (Rus haritasına göre) 1.350 m. ile 1.500 m. arasında değişir. Şehrin tam şimâl-i şarkîsinde 'Aynali-Zaynali ('Avn b 'Alī ve Zayd b. 'Alī *ziyārat gâh*'ı) dağı yükselir ki, bu dağ (1.800 m.), Karaca-dağ (şimâl ve şimâl-i şarkîde) manzûmesi ile, tepeleri (şehrin cenûbunda, 50 km. mesâfede yükselen) 3.547 m.'ye ulaşan Sahand dağının kolları arasında bir bağ teşkil eder. Karaca-dağ çok verimsiz ve ârızalı olduğu ve büyük Sahand kitlesi Tebriz ile Merâga arasındaki boşluğu tamamiyle doldurduğu için, Tebriz'in mevkii, şark (istikametler: Astārā [Hazer denizi üzerinden] — Erdebil-Tebriz ve Tahran-Kazvin-Miyāna-Tebriz), garp (istikametler: Trabzon-Erzurum-Ḫoy-Tebriz) ve şimâl (istikametler: Tıflis-Erivan-Culfa-Merend-Tebriz) arasındaki muvâsalat için tek müsâit geçidi teşkil eder. Nihâyet Sahand kolları Urmiye gölünün şark kıyısı boyunca oldukça dar bir geçit bıraktığı için şimâl (Mâverâ-yı Kafkas ve Ḳaraca-dağ) ve cenup (Merâga) arasındaki muvâsalat ancak Tebriz vâsıtasiyle mümkün olabilir.

Bu müsâit mevkii, Tebriz'in, Türkiye ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri'nin Mâverâ-yı Kafkas arasındaki küçük arâzi parçasına giren geniş ve zengin eyâletin merkezi ve umûmiyetle İstanbul ile Hindistan arasındaki en mühim toplanma yerlerinden biri olması kaderini daha önceden tâyin etmişti (yalnız Tiflis, Tahran, İsfahan ve Bagdad bu sınıfa girer). Tebriz'in asrın ilk çeyreğinde takrîben 200.000 olan nüfûsu, 1956 sayımına göre 290.000'i bulmuştur (bk. *Dāyirat al-ma'ārif-i Fārisī*, Tahran, 1345 hş., I, 615).

[Tebriz'in iklimi kışın çok soğuk ve karlıdır. Sahand dağı civârında bulunması ve etrafının bahçelerle çevrili olması sebebiyle yazları mûtedildir. Yazın en yüksek suhûnet derecesi + 37, kışın en düşük suhûnet derecesi ise — 15'tir (Mas'ūd Kayhān, *Coğrafya-yi mufaṣṣal-i Īrān*, Tahran, 1311, II, 152)]. Hülâsa iklim. sıhhîdir, fakat eskiden sağlık teşkilâtının eksikliğinden, kolera ve tifüs salgınları kaydedilmekte idi. Hâlen mevcut sağlık teşkilâtı, bu bastalıkların büyük bir kısmını önlemiştir.

Tebriz'in bir husûsiyeti de, burada sık-sık zelzele olmasıdır. Bunların en korkunçları, 244 (858)'de, Nāṣir-i Ḫusrav'in *Safar-nāma*'sinde bahsettiği (krş. Ḳatrān, *Dīvān*, nşr. Ḥâce M. Nahcuvānī, Tebriz, 1333 hş., 208—211) ve heyʾetşinas Abū Ṭāhir tarafından önceden haber verilmiş olan 434 (1042)'deki (krş. Ḥamd Allāh Mustavfī. *Nuzhat al-ḳulūb*, Leyden, 1913, s. 75), 1641 (Tebrizli Arakel s. 496), 1727, 1780 (Ouseley, III. 436; Ritter, IX, 854) v. b.'de olanlarıdır. 22/23 eylûl 1854 ve 30 teşrin I. 1856 zelzeleleri, Ḫanikov tarafından, şahsî müşâhadelerine göre. *Bull. Hist. Phil. de l'Acad. de St. Pétersbourg* (1855, s. 251; 1858, s. 337—352)'da tasvir edilmiştir. Sismografların tesbit edebildikleri zelzeleler Tebriz'de her gün vuku bulur. Bu sarsıntılar Sahand'ın indifâî faâliyetinden meydana gelmiş olabilir; fakat Ḫanikov, bu sarsıntıların yer tabakalarının kaymalarının netîcesi olduğu fikrindedir.

Şehrin tahkîmâtı, Nāṣir al-Dīn Şāh devrinde yerle bir edilmiştir (*Mirʾāt al-buldān*, I, 343). Bundan dolayı. şehrin *ḳalʿa* mahalleler: Çār-minār. Surḫāb. Deveçi. Vaycūya [halk telâffuzunda: Verci] Mihād-mihīn [halk telâffuzu: Miyar miyar], Navbar. Maḳṣūdiya v.s.) denilen kısmı. eski sur-dışı kısmı (mahalleler: Ahrāb. Laylābād [halk telâffuzu: Leylava], Çarandāb, Ḫiyābān, Bāġ-mēşa v.s.)'ndan artık ayırdedilemez. Bundan başka şehir, garpta bulunan kenar mahallelere (Amīr-ḫīz, Çūst-dūzān, Ḫukm-ābād [halk telâffuzu: Hükmavar], Kara-malik, Kara-ağaç, Aḫūnī, Küçа-bāġ, Ḫaṭīb) veya cenûb-i şarkî (Maralān)'ye taşmıştır. Şehrin yayılma temâyülü garba ve cenûb-i garbîye doğrudur.

Tebriz, geniş Azerbaycan eyâletinin idârî ve iktisâdî merkezi olup, bu eyâletin bundan takriben 40 yıl önceki taksîmâtı şöyle idi: Erdebil (Astārā. Muġān v. s. ile birlikte), Ḳaraca-dağ (merkezi Ahar), Merend (Culfa ve Garġar ile birlikte), Ḫoy, Mākū, Salmās (şimdi Şāhpūr), Urmiye (Riżāʾīya Uşnū ile birlikte), Mukrī bölgesi (merkezi Savuç-bulak [Mahābād]). Saʾin-ḳalʿa (Şāhindiż), Merâga, Haştarūd, Garmarūd (merkezi Miyāna), Sarāb ve Tebriz merkezî idârî bölge. [1337 hş. (1959)'de yapılan idârî taksîmatta, Azerbaycan şarkî ve garbî olmak üzere iki kısma (ustān) bölünmüş ve Tebriz şarkî Azerbaycan'ın merkezi olmuştur.]

Ḥamd Allāh, XIV. asırda (krş. Evliyâ Çelebî, II, 257) Tebriz idârî bölge (*tuman*)'sinin nâhiyelerini şu sûretle saymaktadır: şehrin şarkında Mihrān-rūd, cenûb-i garbîsinde Sarda-rūd. bunun cenûbunda Bavīl-rūd (?) (bugün Uskū kısmında Ḫusrav-şāh, [halkı Türkçe konuşan] Usküya ve Mīlān köyleri ile birlikte); Urmiye gölünün şimâl-i şarkîsinde [halkı Türkçe konuşan] Şabistar. Sofiyān v. s. köyleri ile birlikte Arvanaḳ; Rūd-ḳāb (?), Ḫānum-ābād (?) ve Badūstān, bunların her üçü de şehrin şimâlinde bulunmaktadır. Eski merkezî *tuman*'ın hudutları XX. asra kadar değişmemiştir [Bugün şarkî Azerbaycan'ı içine alan Tebriz eyâleti (Ustān), İran'ın merkezî eyâletinden sonra üçüncüsü olup. 10 vilâyet (*farmāndārī* veya *şahristān*: Tebriz, Merend, Halḫāl. Erdebil, Mıyāna. Sarāb, Muşkīn-şahr. Arsbārān, Merâga, Haşta-rūd) ve 24 kaza (*Baḫşdārī*)'dan ibârettir.]

Şehrin ismi. Yāḳūt (I, 822)'a göre. şehrin adı Tibrīz şeklinde telâffuz ediliyordu. Yāḳūt. bu hususta, dilinin doğrudan-doğruya İran mahallî şivesi olduğu (krş. al-Samʿānī, *Kitāb al-ansāb*. *G M S*. bk. mad. TENÛḪÎ, ve Sayyid Aḥmed Kisravi Tabrizī, *Āẕarī yā zabān-i bāstān-i Aẕarbāyagān*. Tahran, 1304, s. 11) bilinen Abū Zakarīyā al-Tabrīzī (Abu 'l-'Alāʾ al-Maʿarrī. 363—449)'ye istinad etmektedir. Tibriz telâffuzu. Hazar (Caspien) sâhasındaki şivelere akraba olan bu ağzın husûsiyetlerinden biri olmalıdır. Adın şimdiki telâffuzu mümhasıran Tebriz'dir (veya şimdi bütün Azerbaycan'da hâkim Türk şivesinin tipik bir seslerin yer değiştirmesi ile: Tarbīz). Ermeni kaynakları, ismin *a* ile telâffuzunu teʾyid etmektedir. Bizanslı Faustus (IV. asır)'da Thavrēž ve Thavrēş, Asolik (XI. asır)'de Thavrēž vardır. Vardan (XIV. asır)'da Thavrēž ve Davrēž şekilleri bulunur; bu sonuncu şekil, açıkça bir Ermeni halk iştikakına, *da i vrēž* („bu intikam içindir")'e uydurularak elde edilmiştir (krş. Čamčean, *Histoire d'Arménie*, Venedik, 1784, I, 365; Hübschmann, *Armen. Gramm.*, I, 42; ayn. mll., *Pers. Stud.*, s. 179). O hâlde böylece, ismin milâdî V. (IV.) asırdaki şekli, Ermenice'de Thavrēž <Farsça Tavrēž (Hübschmann)'dir. İran halk iştikakı, Tebriz'i *„sıtma giderici"* ve Evliyâ Çelebî *„sıtma dökücü"* olarak îzah ederse de. Sahand dağının indifâî faâliyeti ile bâzı ilgisine bakarak ismin „harâret döken, saçan" mânasına gelmesi mümkündür (ayrıca krş. Bayezid ile Van arasındaki geçidin adı: Taparīz). Ermenice imlâsı, şimâlî Pehlevî'nin husûsiyetlerini (*tav* <*tap* ve bilhassa *rēž* yerine **rēč*) aksettirir ve bundan, galiba tesmiyenin menşe'i, çok eski, Sâsânilerden ve belki de Arsakîlerden önceki bir devre çıkmaktadır (Azerbaycan'da Türk tetihleri ile husûle gelen lisâniyat ile ilgili değişmeler hakkında bk. mad. TÂT).

Tarih. Tebriz'in Medya'nın eski şehirleri ile ayniyeti vaktiyle uzun münâkaşalara sebep olmuştu (bunların hülâsaları için bk. Ritter, IX, 770—779). Tabrīz=Batlamyus, VI, bölüm 2'deki Γάβρις (*Τάβρις'den) olması imkânı yukarıda zikredilmiş olan imlâsının tahlîli ile daha az muhtemel görülüyor. Rawlinson (*Memoir on the site of the Atropatenian Ecbatana*, *J R G S*, 1840, X. 107—111) Tebriz ile Ganza (=al-Şiz, Ermenice Gandzak Şahastan, Bizanslı Faustus tarafından Thavrēž'den tefrik edilmiştir) arasındaki karışıklığı bertaraf etmiştir.

Ermeni tarihçi Vardan (XIV. asır)'a göre, Tebriz. Arsakîlerden Ermeni Ḫosrov (217—233) tarafından, İran arâzisi üzerinde, son Part hükümdârı Artaban'ı öldürmüş olan ilk Sâsânî hükümdârına karşı bir intikam hareketi olarak kurulmuş olmalıdır (krş. St. Martin, *Mémoires sur l'Arménie*, I. 423). Bu efsâne hiç bir eski kaynakta bulunmamaktadır ve muhtemelen daha yukarıda zikredilmiş halk iştikakı ile îzah edilebilir. Bizanslı Faustus (trc. Lauer, IV, bölüm 25 ve 39 ve V, bölüm 2)'ta sâdece Ermenistan hükümdârı Arşak II. (351—367) devrinde, Ermeni generali Vasak'ın Thavrēž'de ordugâh kurmuş olan Sâsânî Şāpūr II. (310—379)'a hücum ettiğinden bahsedilmektedir. Müteâkiben, Vasak orada, İran kumandanı Boyekan'ı öldürdü, kıral sarayını yaktı ve burada bulunan kıralın heykelini e bir ok attı. Daha sonra, Vasak'ın oğlu Muşeġ Tebriz'de İran kuvvetlerini mağlûp etti.

Thebarmais adının Thavrēž ile bâzı karışıklıklar arzedip-etmediğine bakmak lâzım gelecektir; imparator Héraclius, Thebarmais'de, 614'te Ganzaka'yı tahrip ettikten sonra şehri ve ateşkedeyi yakmıştır (Theophanos, s. 474: ἀπάρας ἀπὸ Γαζακῶ καταλαμβάνει τὴν Θηβαρμαΐς). [Sâdece Thebarmais (Ganzaka'nın) şarkında kâin idi ve diğer müellifler, onu, Bitbarmaïs, Berthemaïs, Beramaïs adları altında göstermişe benziyorlar, krş. Theophanos, ngr. de Boor, I, 307; II, 190, 619.]

Arap hâkimiyeti. Azerbaycan'ın Araplar tarafından fethi sırasında (22=642'ye doğru) Arapların başlıca hareketi, Erdebil'e karşı tevcih edilmiştir. Tebriz, İranlı *Marzubān*'ın kuvvetlerini topladığı şehirler (Balāẕurī, s. 326) arasında zikredilmez. Faustus'un zikrettiği tahribattan sonra Tebriz ancak bir köy (krş. Yāḳūt) hâline gelmiş olmalıdır. Hārūn al-Raşīd'in zevcesi Zubayda tarafından 175 (791)'te Tebriz'in inşâsı hakkındaki muahhar efsâne (*Nuzhat al-ḳulūb*, 730=1340) belki de Emevîlerin mülklerinin müsâderesinden sonra, Zubayda'nin Varsān (Azerbaycan'da Aras üzerinde)'ı kabûl etmiş olması vâkıasına dayanmaktadır. Balāẕurī (s. 331)'ye ve İbn al-Faḳīh (s. 285; krş. Yāḳūt, I, 822)'e göre, Tebriz'in kalkındırılması, al-Ravvād al-Azdī âilesinin ve bilhassa bu sonuncunun, şehrin etrafını surla çeviren oğullarından al-Vacnā ve diğerlerinin eseridir. Ṭabarī (III, 1171=İbn al-Aṣīr, VI, 315), Bābek (201—220)'in isyânından bahsederken, Bābek'i yenenler arasında iki hisâra sâhip bir Muḥammed b. Baʿīṯ'i zikretmektedir: Vacnā'dan almış olduğu Şāhī ve Tebriz (tafsilât vermeksizin). Genişliği (*ʿarż*) 2 fersah (?) olan Şāhī, Tebriz'den daha kuvvetli idi [krş. Tebriz'in cenûb-i garbîsinde Urmiye gölü üzerindeki Şāhū veya Şāhī yarım-adasının ismi, bununla berâber Balāẕurī (s. 330)'ye göre, Baʿīṯ'in iktâı Merend idi]. Ḫurdāẕbeh'in eserini yazdığı devirde (232=840), Tebriz, Muḥammed b. Ravvād'a âit bulunuyordu. Şehir, 244'te bir yer sarsıntısı ile harap oldu ise de, daha al-Mutavakkil zamanında (232—247) yeniden te'sis olundu. Sonradan galiba Tebriz, bir çok defalar el değiştirmiştir, zîrâ, al-İṣṭaḫrī (340'a doğru; s. 181)'ye göre Tebriz, Cabravān (veya Dih-Ḫarrakān?) ve Uşnūh [b. bk.]'u içine alan arâzi şeridi, vaktiyle İbn Ḥavḳal (s. 289) zamanında (367'ye doğru) kaybolmuş bulunan, buraya hâkim kabîle Banī Rudaynī'nin adını taşıyordu. Bu melikler, hükümranlıklarını oldukça müstakil bir tarzda icrâ etmiş olmalılar; zîrâ Sâcī'ler (276—317'ye kadar Azerbaycan'ın sâhipleri tarihi, onların Tebriz işlerine müdâhalelerine dâir bir kayıt ihtivâ etmez; krş. Defrémery, *Mém. sur la famille des Sadjides*, *JA*, 1847 (bu hânedânın şehirleri önce Merâga ve sonra Erdebil idi; *ayn. esr.*'den ayrı basım, s. 25, 41, 47, 57, 77).

Sācī'lerin ortadan kalkışından sonra, Azerbaycan bir çok mücâdelelere sahne oldu. Ziyārī Mardāvīc'in eski vâlilerinden biri olan Laşkarī b. Mardī, 326 (937/938)'ya doğru eyâleti ele geçirdi. O, Daylamī Müsâfirîler [b. bk.] ile çok geçmeden ihtilâfa düşen Kürt Daysam [bk. mad. KÜRTLER] tarafından kovuldu. Tebriz ahâlisi, Daysam'ı, Musāfirī al-Marzubān tarafından hemen muhâsara edilen şehirlerine dâvet ettiler. Daysam, Tebriz'i terketti ve al-Marzubān'ın hâkimiyeti bütün Azerbaycan şehirlerinde ilân olundu (330=941/942'ye doğru).

Musāfirī hânedânının sonu henüz vuzûha kavuşmuş değildir. Huart (*Les Musāfirides de l'Adharbaidjan, Volume... presented to E. G. Browne*, Cambridge, 1922), onların Tārom'daki hâkimiyetlerinin son zikri olarak 438 (1046/1047)'i vermekte ise de, Sir D. Ross (*On 3 Muhamm. dynasties, Asia Major*, 1925, II, 212—215) Musātirī'lere, Tebriz'deki mevcûdiyetleri 446 (1054/1055)'ya kadar tâkip olunan Ravvādī'ler âilesini bağlar. Bununla berâber bu Ravvādī'lerin, Tebriz'i yeniden îmar edenin, babası olan al-Ravvādī al-Azdī'nin ahfâdından gelmiş olmaları ve Daylamī Musāfirī'ler ile (evlenme yoluyla tesâdüfî ittifaklar hâriç) yapacak hiç bir şeylerinin bulunmaması mümkündür. Şu hâdiseler Ravvādī'lere isnâd olunur: 420 (1029)'de Vahsūdān b. Mahlān (Mamlān?), Tebriz'de büyük sayıda Oğuz reislerini katl-i âma tâbi tuttu (İbn al-Aṣīr, IX, 279); 434 (1042/1043)'te bir zelzele Tebriz'i harap etti ve emir (muhtemelen aynı emir) Selçuklu Oğuzlarının Ġuzz al-Salcūḳiya) korkusundan diğer kuvvetli kalelerine doğru çekildi (*ayn. esr.*, IX, 351); 438 (1046/1047)'de, Nāṣir-i Ḫusrav Tebriz'de Sayf al-Davla va-Şaraf al-Milla Abū Manṣūr Vahsūdān b. Muḥammed (=Mamlān?) Mavlā Amīri 'l-Mu'minīn adlı bir hükümdar buldu; 446 (1054/1055)'da Tuğrul, Tebriz'in sâhibi al-Amīr Abū Manṣūr b. Muḥammed al-Ravvādī'nin itâatini kabûl etti (*ayn. esr.*, IX, 410).

Hicretin ilk asırlarında Tebriz. İbn Ḫurdāẕbeh (s. 119), Balāẕurī (s. 331), Ṭabarī (III, 1171), İbn al-Faḳīh (s. 285) ve hattâ al-İṣṭaḫrī (s. 181), Tebriz'i Azerbaycan'ın küçük şehirleri arasında göstermekle iktifâ ederler; fakat daha önce al-Muḳaddasī, Tebriz'in şerefine medihlerde bulunur ve onun muâsırı İbn Ḥavḳal (367=978'e doğru) bu şehri Azerbaycan'ın, faâl bir ticâretten faydalanan ve *armanī* kumaşlar istihsâl eden en müreffeh

şehri olarak telâkkî eder. İbn Miskavayh (ölm. 421=1030) Tebriz'i „sağlam bir sura sâhip, ağaçlar ve bahçelerle çevrili asîl bir şehir" olarak zikr ile, sâkinlerini „cesur, savaşçı ve zengin" olarak târif eder. Nāṣir-i Ḫusrav'e göre, şehrin 438'de işgal etmiş olduğu sâha 1.400×1.400 adım olup, bu da galiba 1 km²'yi geçmemektedir.

Selçuklular devri. Tebriz, Büyük Selçuklular tarihinde oldukça nâdir zikredilmiştir. Tuğrul, şehrin havâlisinde halîfenin kızı ile evlenmesini tes'it etti (*Rāḥat al-ṣudūr*, s. 111; trc. Ahmed Ateş, Ankara, 1957, I. 109). Sultan Berkyaruk, kardeşi Muḥammed ile mücâdelesi sırasında 494 (1100/1101)'te Tebriz'in cenûbundaki dağlık bölgeye çekildi ise de, kardeşlerin anlaşmasında, Tebriz Muḥammed'e düştü. Muḥammed oraya vezîr olarak Saʿd al-Mulk'ü tâyin etti (498=1104/1105). 505 (1112)'te Tebriz'in sâhibi olarak Sukmān al-Ḳuṭbī, yânı „Ermen-şahları" (*şāh-Arman*) hânedânının kurucusu zikredilmiş bulunmaktadır; bu hânedan, 493 (1099/1100)'ten 604 (1207/1208)'e kadar Ahlat'ta hüküm sürdü.

İdâre merkezi Hemedân olan Irak Selçukluları kolu idâresinde, Azerbaycan daha mühim bir rol oynadı. 514 (1120/1121)'te Sultan Mahmud, Güreülerin akınları ile dehşete kapılmış olan şehir halkını teskin etmek için Tebriz'de ikamet etti. Bu devirde Azerbaycan atabeginin adı Gündoğdu idi. Onun ölümünden (515=1121/1122) sonra, Merâga emîri Ak-Sungur Ahmedili. Tebriz'i Tuğrul (sultanın kardeşi)'un elinden almaya teşebbüs etti ise de, bu teşebbüs muvaffak olamadı. Mahmud 516 (1122/1123)'da Tebriz kapısında öldürülen Musullu Emîr Cuyûş'u Azerbaycan'a tâyin etti. Mahmud'un ölümünden (525=1131) sonra, kardeşi Mes'ûd Tebriz'i işgal etti ise de, Mahmud'un oğlu Davud tarafından muhâsara edildi. Netîcede Davud, Tebriz'e yerleşti ve bu şehirden, Azerbaycan, Arrân ve Ermenistan'dan terekküp eden büyük bir iktâı idâre etti (526—533=1132—1138/1139). Sonra Azerbaycan ve Arrân, Tuğrul I.'un eski kölesi atabeg Kara-Sungur'a teslim edildi; onun idâre merkezi galiba Erdebil olmuştu (İbn al-Aṣīr, XI, 52). Onun ölümünden sonra, kendisine emir Çavlı al-Tuğrilî halef oldu ise de, atabegler hânedânının kurucusu İl-deniz'in hemen Azerbaycan'a yerleştiği görülüyor; bu zât eyâleti 622'ye kadar idâre etti. Tebriz, Merâgalı Ahmedili emirleri temellükünde iken, İl-deniz mensuplarının merkezi önce Azerbaycan'ın şimâl-i garbîsinde bulunuyordu, zîrâ atabeg Pehlivan b. İl-deniz, Tebriz'i, Ak-Sungur b. Ahmedili'nin küçük oğlu Felek-üd-Dīn'den, ancak 570 (1174/1175)'te alıp, kardeşi Kızıl-Arslan'a verdi. Tebriz'in kat'î olarak Azerbaycan'ın merkezi olması, Kızıl-Arslan'ın atabeg olduğu zamana (582—587=1186—1191) rastlar.

602 (1205/1206)'de emir Kara-Sungur Alâeddin Aḥmedili, Erdebil atabegi ile birleşerek Kızıl-Arslan'ın halefi Abū Bakr'den Tebriz'i almağa teşebbüs etti ise de, muvaffak olamadı ve Kara-Sungur Merâga'yı kaybetti.

İl-denizler, Niẓāmī ve Ḫāḳānī gibi şâirlerin kendilerine hitâben yazdıkları gazellerle hükmedilebileceği gibi, parlak bir hayat sürüyorlardı; bununla berâber, onların binalarının sâdece Nahçıvan [b. bk.]'daki kalıntıları bilinmektedir. Onların haleflerinin siyâsî zaafı, Gürcü vekayinâmesinde zikredilmiş olan destan parçasiyle te'yid olunmaktadır ve bu destan parçası 605—607 (1208—1210) arasında yer alır. Kıraliçe Thamar'ın generalleri, Iwané ve Zakharé, tehlikeli bir akın esnâsında, Cürcân'a kadar bütün şimâlî İran'ı katetmiş olmalılar. Gürcü birlikleri Merend'den gelirken Tebriz Thavrēž ahâlisinden fidye-i necat aldılarsa da, memleketin sükûnunu bozmadılar. Bu şehirde bırakılmış olan küçük bir askerî kuvvet, birliklerin dönüşünü bekledi. Destan parçası, müslüman kaynaklarında zikredilmemişse de, hikâye teferruâtiyle bir dereceye kadar itimat telkîn eder (krş. Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I. 470).

Moğullar devri. Moğullar, 617 (1220) kışında Tebriz surları önünde göründüler. Liyâkatsız atabeg Özbek b. Pehlivan onların uzaklaşmalarını mühim bir fidye mukabilinde sağladı. Ertesi yıl, Moğullar ziyâretlerini tâzeledîler. Atabeg, Nahçıvan'a kaçtı ise de, Tebriz'deki mukavemet, cesur Şemseddin tarafından teşkilâtlandırıldı ve Moğullar yeni bir fidye ile oradan uzaklaştılar; neden sonra, Özbek Tebriz'e girdi. 621 (1224)'de, Moğullardan bir gürûh geldi ve Özbek'ten, Tebriz'de bulunan bütün Hârizmlilerin teslîmini istedi. Özbek, bu isteğe uymada acele etti.

Celâleddin Harzemşah, hemen Merâga'dan yetişti ve 27 receb 622 (4 ağustos 1225)'de Özbek'in yeniden terketmiş olduğu şehre kabûl olundu. Şehir halkı, böylece, cesur bir müdafi bulmaktan memnun idi; Celâleddin kudretini bilhassa, hemen Tiflis'e karşı bir sefer ve Ayvā (al-Ayvā'iya) kabîlesi Türkmenlerini tecziye ile gösterdi. Özbek'in eski zevcesi *Melike* ile evlenerek, Tebriz'i 6 yıl muhâfaza etti ise de, sonuna doğru, muvaffakiyetsizlikleri kadar, şahsî davranışı ile de vaziyeti ciddî sûrette sarsıldı (İbn al-Aṣīr, XII, 323). Daha önce, 627 (1229/1230)'de Ḳuş-yalva (?) kabîlesinin Rūyīn-diz (Merâga yakınında) şâ-

hibi olan bir Türkmen reîsi, Tebriz havâlisini yağmalamaya cesâret etmişti. 628 (1230/1231) 'de Celâleddin, Azerbaycan'ı terketti ve Moğullar „ülkenin hakikî can noktası (*aṣl*) olan, (zîrâ) herkesin ona ve içinde bulunanlara sığınması gereken Tebriz" (İbn al-Aṣîr, XII, 328) de dâhil olmak üzere bütün eyâleti boyundurukları altına aldılar. Moğulların „melik"i (Çermagun Noyan), eşrâfı (yalnız Şams al-Dîn al-Tuġrā'î yerinden kımıldamadı) getirtti, ağır bir fidye-i necat aldı, büyük han (Ögedey)'ın kullanmasına tahsis edilmiş *ḫatā'î* kumaşlar dokumaları için, dokuma işçilerine emirler verdi ve yıllık verginin miktarını tesbit etti. Güyük'ün devrinden beri bütün Arrân ve Azerbaycan'ın fiilî idâresi, Moğulların İranlı bir müttefiki olan melik Şadr al-Dîn'in elinde idi (krş. *Cahānguṣā*, nşr., M. Ḳazvînî, *G M S*, II, 255).

İ l h a n l ı l a r d e v r i. 656 (1258)'da Bagdad'ın zaptından sonra, Hulagu Azerbaycan'a yöneldi ve Merâga [b. bk.]'da yerleşti.

661 (1263)'de şimâlî Kafkasya'da, Berḳay birlikleri tarafından mağlûp edildikten sonra, Hulagu Tebriz'e döndü ve burada Kıpçak menşe'li tâcirleri katl-i âma tâbi tuttu. Hulagu'nun, 662 (1264)'de iktâların tevzîi esnâsında, Tebriz eyâletinin idâresi te'kîden melik Şadr al-Dîn'e bırakıldı.

Tebriz, Abaka devrinde (663—680) resmî pâyitaht oldu ve Olcaytu'nun tahta cülûsuna kadar, Abaka'nın halefleri devrinde bu mevkiini muhâfaza etti. 688 (1289)'de Argun'un saltanatı sırasında, Yahudi asıllı vezîr Sa'd al-Davla yeğeni Abū Manṣūr'u Tebriz'e tâyin etti. Geyhatu devrinde Tebriz'in vâridâtı 80 *tuman* tahmin olunmuştu. Tebriz, 693 (1294)'te kâğıt paraların (*çao*) ihdâsı netîcesinde bir kargaşalığa sahne oldu. Tebriz, en parlak devrini, Gazan Han'ın saltanatında idrâk etti. Bu pâdişah, 694 (1295)'te Tebriz'e girdi ve şehrin garbında Acı-çay'ın sol kıyısındaki Şām köyünde, Argun tarafından inşâ edilmiş olan saraya indi (Şām'ın eski Farsça şekli *ṣanb* „kubbe" [Quatremère, *N E*, XIV, 31'de: „bir kubbe ile örtülü bina"] ise de, vaktiyle XIV. asırda bu isim Şām şeklinde telâffuz edilmiş idi; bk. *Nuzhat al-ḳulūb*). Hemen, putḫânelerin, kiliselerin, havraların ve ateşkedelerin yıkılmasına emir verildi; müteâkıp yıl, Ermeni kıralı Hethum'un ricâsı üzerine bu emir kaldırılmış olmalıdır. Gazan, Suriye savaşından dönüşünde, 699 (1299)'dan itibâren, bütün bir dizi inşâata başladı. Ebedî istirahat yeri olarak, daha önce zikredilmiş olan Şām'a karar verdi. Burada, o zamana kadar islâm dünyasının en yüksek âbidesi olarak telâkkî edilmiş olan Merv'deki Sultan Sencer *gunbad* (kümbed)'inden daha yüksek bir bina inşâ olundu. Büyük bir kubbe ile örtülü bulunan bu türbenin yanında bir câmi, iki medrese (biri şâfi'îlerin, diğeri hanefîlerin), seyyidler için bir yurt (*dār al-siyādat*), bir hastahâne, Merâga'dakine benzer bir rasathâne, bir kütüphâne, bir evrak hazînesi, bu te'sislerin idâresi için bir meşrûte, bir içme suyu sarnıcı ve bir hamam vardı. Bu te'sislerin bakımı için gelirleri 100 altın *tuman*'a ulaşan *vaḳıf* (Vaṣṣāf)'lar teşkil olundu. Yeni şehrin her bir kapısında, bir kervansaray, bir çarşı ve bir hamam yapıldı. Uzak ülkelerden meyva ağaçları getirildi.

Tebriz şehrinin içinde de büyük imar faâliyetlerine girişildi. O zamana kadar sur (*bārū*)'un uzunluğu 6.000 *gām* („adım"; *Cihannümā*: *ḳulac*) idi. Gazan, onu, dört buçuk fersah tutan 25.000 *gām*'lık yeni bir sur ile çevirdi. Bu şekilde, Kūh-i Valiyān ve Sancarān mahalleleri gibi, bütün bahçeler de şehre idhâl edilmiş oldular. Surun içinde, Kūh-i Valiyān (şimdiki Kūh-i Surḫāb veya ʿAynali-Zaynali) bayırı üzerinde, meşhur vezîr Raşîd al-Dîn tarafından bir takım güzel binalar vücûda getirildi ve mahalle o tarihten itibâren *Rabʿ-i Raşîdî* adını aldı (*Nuzhat al-ḳulūb*, s. 76). Raşîd al-Dîn'in, oğlundan, yeni mahallenin köylerinden birini iskân etmek üzere Rūm'dan 40 delikanlı ve genç kızın gönderilmesini talep ettiği bir mektubuna sâhip bulunmaktayız (krş. Browne, *A Hist. of Persian Lit.*, III, 82).

Tebriz'in, Amu-Deryâ'dan Mısır'a kadar uzanan imparatorluğun hakikî merkezi olduğu vâkıasına dikkati çekmek istercesine altın ve gümüş paralar ve ölçüler (*kīla, gaz*), Tebriz vâhid-i kıyâsisine göre, birleştirildi (d'Ohsson, IV, 144, 271—277, 350, 466—469).

Gazan Han, 703 (1304)'te büyük bir merâsimle Şām'daki türbeye gömüldü. Onun halefi olan Olcaytu, 705 (1305)'ten itibâren Sultânîye [b. bk.]'de yeni bir pâyitaht vücûda getirmek fikrini tasarladı. Bununla berâber, asırlarca süren itiyatları değiştirmek kolay değildi; daha 715 (1315)'te Kıpçaklı Özbek'in elçisinin, Muġān-Erdebil-Sultânîye yolu biraz daha kısa olduğu halde, Tebriz yolunu tâkip ettiği görülür. Tāc al-Dîn ʿAli-Şāh (711=1312'den itibâren vezîr)'ın Tebriz'de (Mihād-mihîn mahallesinin dışında) muhteşem bir câmiin inşâsına başlamış olması da oldukça dikkat çekicidir.

717 (1317)'de, Ebû Sa'îd devrinde, müstavfî vezîr Raşîd al-Dîn, Tebriz'e çekildi ve îdam edildiği ertesi yıla kadar oradan çıkmadı. Serveti müsâdere olundu ve Rabʿ-i Raşîdî yağma edildi (Browne, III, 71). Bununla berâber yine

Ebû Sa'îd tarafından iktidâra dâvet edilmiş olan Raşîd al-Dîn'in oğlu Ġiyāṣ al-Dîn, Rabʿ-i Raşîdî'yi büyütmeğe devam etti. Ebû Sa'îd'in yaptırmış olduğu türbede gömülmesi vakıasından (d'Ohsson, IV, 720), pâyitahtın henüz Sultânîye'de bulunduğuna hükmolunmaktadır.

Ebû Sa'îd'in halefi olan Arpa, Taġatu (Baġatu okunmalıdır) savaşını kaybedince, onun vezîri Ġiyāṣ al-Dîn, galip ʿAlî Pādşāh Oyrat tarafından öldürüldü. Raşîd al-Dîn âilesinin malları, Tebriz avâmının yağmasına terkedildi ve bu sebeple nâdir koleksiyonlar ve kıymetli kitaplar kayboldu.

C e l â y i r l e r v e Ç o b â n î l e r d e v r i. Bu hâdiseleri tâkip eden kargaşalığın ortasında, mukadderâtı sıkı-sıkıya Tebriz'e bağlı bulunan Celâyir hânedânının (İlhânî) zuhur ettiği görülür. 736 (1336)'da Hasan Büzürg [b. bk.] Celâyir, Tebriz tahtına kendi namzedi Sultan Muḥammed'i yerleştirdi. Bu hâdise geçici vasfına rağmen evvelki merkeze eski itibârının iâde edildiğini gösterir. Hemen Çobânîlerden Hasan Küçük [b. bk.], kendi namzetleri ile sahnede gözüktü. Hasan Büzürg, Bagdad'a çekildi ve Hasan Küçük, 740 (1340)'ta hâkimiyet sâhaları, Irak-ı Acem, Azerbaycan, Arrân, Muġān ve Gürcistan olmak üzere, Süleyman Han'ın tahtına oturdu. Hasan Küçük'ün halefi olan kardeşi Eşref, 744 (1344)'te kendisi Tebriz'de hakikî hâkim olarak kaldığı halde kendisine Sultânîye'yi ikamet mahalli tâyin ettiği yeni bir kukla, Anūşirvān, ilân etti ve hâkimiyetini Fars'a kadar yaydı. Gaddarlığı ve ağır vergileri, Mavi-Ordu (şarkî Kıpçak) hanı, Cani Bey'in bir „insânî müdâhale" sine sebebiyet verdi. Eşref, 756 (1355)'da Ḫoy ve Merend arasında mağlûp edildi ve başı, Tebriz'de bir câmiin kapısına asıldı. Cani Bey'in Azerbaycan'a bıraktığı vezîr Aḥiçūḳ, iktidârını bir çok cihetten tehdit edilmiş gördü. Tebriz, geçici olarak Bagdad'dan gelen Celâyirli Üveys b. Hasan Büzürg tarafından işgal edildi. Aḥiçūḳ, Tebriz'den henüz göç etmişti ki, hâkimiyetini tanımasını kendisine tebliğ etmiş bulunan Cani Bey'den memnun olmayan Fars Muzafferîlerinden Mubāriz al-Dîn Muḥammed Şîrâz'dan yetişerek Cani Bey'i Miyāna'da mağlûp edip 758/1357)'de Tebriz'i ele geçirdi. İki yıl sonra, Cani Bey, Üveys'in önünden çekildi (*Tārīḫ-i guzīda, G M S*, s. 677 v. dd., 715 v. dd.). Üveys, az sonra Tebriz'i tekrar işgal etti ve Aḥiçūḳ'u öldürdü.

Sultan Üveys'in ölüm haberi, Fars'a ulaşınca (776=1375), Mubāriz al-Dîn'in halefi, Şāh Şucāʿ, Tebriz'i ele geçirmek üzere Şîrâz'dan hareket etti. Üveys'in oğlu Hüseyin mağlûp edildi ve Tebriz işgal olundu ise de, bir kaç ay sonra Üçān'da patlak veren bir isyan, Hüseyin'i muhârebesiz tekrar işgal ettiği şehri tahliye mecbûriyetinde bıraktı. Bundan sonra galiba Sultânîye [b. bk.] şimâl-i garbîde Muzafferîlerin mülklerinin hudûdunu teşkil etmiştir (*Tārīḫ-i guzīda, G M S*, s. 723 v. dd.). 784 (1382)'te, Hüseyin Celâyir Tebriz'de öldürüldü ve hemen Timur zuhur ettiğinden, kardeşi Sultan Aḥmed kısa bir müddet için ona halef olabildi. Fasılalı devam eden hâkimiyetlerinin bütün heyecanlı hâdiselerine rağmen, Celâyirliler, Tebrizlilerin kalplerinde kendilerine karşı yakın bir alâka uyandırabildiler. Onların hakları, Şirvan hâkimleri ve Kara-Koyunlular tarafından tanınmış idi. Tebriz'deki inşâ ettikleri binalar arasında şunlar zikredilebilir: onların Dimişḳîya türbesi, Sultan Üveys'in Clavijo (nşr. Sreznewski, s. 169)'ya göre 20.000 b ö l m e y i („camaras apartadas é apartamientos") ihtivâ eden Davlat-ḫāna („Tolbatgana... la casa de la ventura") denilen büyük binası (krş. Markow, *Katalog Djalair. monet*, Petersburg, 1897, s. I—XLIV: Celâyirliler tarihi.—Celâyirliler tarafından Tebriz'de darbolunmuş sikkeler bilinmektedir: Hasan Büzürg—757, Üveys—762, 763, 764, 765, 766, 769, 770, Hüseyin—777, 778, 779, 780, 781, Aḥmed—785, 810.

T i m u r d e v r i. Timur, İran'daki ilk istilâsı sırasında (786=1384) Sultânîye'yi zaptettikten sonra Semarkand'a döndü. Altın-Ordu'dan Toktamış Han, 787 (1385)'de hemen Derbend üzerinden Azerbaycan'a bir seferî hey'et gönderdi. Müstevlîler, Emîr Vâlî (Timur tarafından kovulan eski Cürcan hâkimi) [bk. mad. TUGA TİMUR] ve Ḫalḫāl hanı tarafından beceriksiz bir şekilde müdâfaa edilen Tebriz'i aldılar, ahâlisini yağmaladılar, esirler (bunların arasında Kamāl Ḫucandî de vardı) götürdüler ve Derdend'e döndüler (*Ẓafar-nāma*, I, 392; Browne, *Hist. Pers. Lit.*, III, 321).

Sultan Aḥmed Celâyir, Tebriz'i ancak yeniden ele geçirmişti ki, sözde müslümanları himâye etmek için gelmiş olan Timur tarafından kovuldu. Timur, Şām-Ġazān'da ordugâh kurdu ve Tebriz ahâlisini bir fidye-i necat (*māl-i amān*) vermeğe mecbur etti; krş. *Ẓafar-nāma*, I, 326; Timur için al-ʿAynî çok daha serttir. krş. Markow, *Katalog*, s. XXVII).

795 (1392)'te Azerbaycan, Rey, Gîlân, Şirvan, Derbend ve Küçük Asya arâzisini içine alan „Hulagu iktâ'ı" (*taḫt-i Hūlāgū*) Mîrân Şah'a tevcih olundu (*ayn. esr.*, I, 623) ve Tebriz bu bölgelerin merkezi oldu. Üç sene sonunda bu şehzâde delirdi ve kendini bir takım akılsızca işlere (mâsumların îdâmı, âbidelerin tahrîbi; *ayn. esr.*, II, 200, 213 ve Browne, *ayn. esr.*, III, 71) verdi. Timur Hindistan seferinden henüz dönmüştü ki, 802'de Azerbaycan'ın

yolunu tuttu ve Mîrân Şah'ın sefahat arkadaşlarını îdam etti.

806'da Mîrân Şah'ın oğlu Mîrza Ömer „Hulagu iktâ'ı" ile kezâ Timur tarafından garpta zaptedilmiş bütün arâzilerin başına getirildi. Babası Mîrân Şah (Arrân'da), kardeşi Ebû Bekir (Elcezîre'de) Mîrza Ömer'e tâbî olarak yerleştirildiler. Timur'un ölümünden sonra, Ömer ile Ebû Bekir arasında uzun bir mücâdele başladı. 808 (1405/1406)'de Ebû Bekir, Tebriz'i 200 'irâḳî tümen vergi ödemeye icbâra muvaffak oldu. Ömer Tebriz'e döndü ise de, Türkmenler halka eziyet ettiler ve Ebû Bekir şehri tekrar ele geçirdi. Tebriz'den ancak uzaklaşmıştı ki, âsî Türkmen Bistâm Câgîr, şehre nüfuz etti ise de, hemen Şîrvânşâh'lardan Şayḫ İbrâhîm'in yanına sığındı. 809 (1406/1407)'da, bu sonuncusu, Tebriz'i gerçek hükümdârıymış gibi, Sultan Ahmed Celâyir'e tevdi etti. Şehir ahâlisi, bu münâsebetle büyük bir sevinç gösterdi (krş. *Maṭla' al-sa'dayn*, tre. Quatremère, *N E*, XIV, 109). 8 rebiülevvelde Ebû Bekir yeniden Şām-Ġazān'a geldi ise de, vebâ salgınının şiddetle hüküm sürdüğü şehre girmeğe cesâret edemedi.

Bu son hâdiselerden bir az önce, Castille Kıralı Henri III.'nin elçisi Clavijo Tebriz'de bir müddet ikamet etti (11—20 haziran 1404, fâsılalarla, 28 şubat — 22 ağustos 1405, yânî h. 806'nın sonu ile 808'in başlarında). Mâruz kaldığı felâketlere rağmen şehir, çok canlı idi ve mühim bir ticârete sâhipti. Clavijo, Tebriz'in yollarını, çarşılarını ve binalarını övmektedir.

Kara-Koyunlular devri. 1 cemâziyelevvel 809 (14 teşrin I. 1406)'da Kara-Koyunlu Türkmen Kara Yusuf, Aras nehri üzerinde Ebû Bekir'i bir mağlûbiyetle teziye etti; o da kaçarken, Tebriz'i yağmaladı ve „onun ordusunun vahşetinden hiç bir şey kurtulamadı" (*Maṭla' al-sa'dayn*, s. 110). Kara Yusuf, Sultânîye'ye kadar ilerledi ve bu şehrin halkını Tebriz'e, Erdebil'e ve Merâga'ya götürdü. Ebû Bekir hemen Azerbaycan'a döndü ise de, Bistâm tarafından yardım görmüş olan Kara Yusuf onu, Sardarûd (Tebriz'in 8 km. cenûbunda)'da mağlûp etti; Mîrân Şah, bu savaşta öldü ve Tebriz'de Surḫâb mezarlığına gömüldü.

Kara Yusuf, hâkimiyet bölgelerinin taksîmi üzerinde, her ikisinin de Mısır'da sürgünde bulundukları devirde, Sultan Ahmed'le varılan antlaşmaları hatırlıyarak bir hileye baş vurdu: Sultan Ahmed'in mânevî evlâdı telâkkî edilmiş bulunan oğlu Pîr Budak'ı, büyük bir merâsimle Tebriz tahtına oturttu. *Maṭla' al-sa'dayn*'e göre, Kara Yusuf, Pîr Budak'a ancak 814'te han ünvânını verdi. Ahmed zâhiren bu terfîbe râzı oldu ise de, Kara Yusuf'un Ermeniye'de bulunduğu sırada, Tebriz'i işgal etti. Tebriz'den iki fersah mesâfedeki Esad (?) savaşında Sultan Ahmed nihâî bir mağlûbiyete uğradı (28 rebîülâhır 813=30 ağustos 1410). Kara Yusuf tarafından Tebriz'de îdam edilip, Dimişḳiya'de, baba ve annesinin yanına gömüldü. Bu münâsebetle, son Celâyir hükümdârı, Tebrizliler arasında tevecc üh kazanmıştı (krş. Huart, *La fin de la dynastie des Ilkaniens*, *J A*, teşrin I, 1876, s. 316—362).

Tebriz, dâima Kara Yusuf'un askerî seferlerini tertip ettiği merkez olarak zikredilmiştir. Timurlulardan Şâhruh, Kara Yusuf'un nüfûzundan korkarak, 817 (1414)'de, ona karşı ilk seferini tasarladı ise de, Rey'i geçmedi (*Maṭla' al-sa'dayn*, s. 238, 250). 823 (1420)'te teşebbüsünü yenilediği sırada, Kara Yusuf'un ölümü haberi geldi (7 zilkade 823=12 teşrin II. 1420). Türkmenlerin karargâhında kargaşalık patlak verdi ve bir hafta sonra, Mîrza Baysungur, Tebriz'i işgal etti; krş. Price, *Chronological retrospect of the events of Mahom. History*, London, 1821, III, 541 (*Rawżat al-ṣafā* ve *Ḫulāṣat al-aḫbār*'dan naklen). Şâhruh, Kara Yusuf'un oğullarını Ermeniye'de mağlûp ettikten sonra 824 (1421) yazında Tebriz'e geldi. 832'de Kara Yusuf'un oğlu İskender, Sultâniye'yi zaptetti. Şâhruh, yeniden bir ordu ile Şām-Ġazān'a geldi ve Salmās'ta Kara-Koyunlulara bir mağlûbiyet tattırdı. Bununla berâber, 833 kışında, Azerbaycan Kara Yusuf'un Şâhruh'a arz-ı tâzimde bulunmak üzere gelmiş olan oğlu Ebû Sa'îd'e teslim edildi. Ebû Sa'îd, ertesi yıl kardeşi İskender tarafından öldürüldü. Şâhruh 838 (1434) kışında üçüncü defa olarak Azerbaycan'a geldi. İskender onun önünden çekilmeyi daha akıllıca buldu, fakat kardeşi Cihan-Şah, Şâhruh'a iltihak etmekte isticâl gösterdi; Şâhruh, 839 (1436) yazını Tebriz'de geçirdi ve kışa doğru idâreyi Cihan-Şah'a tevcih etti.

Tebriz'i Küçük-Asya'dan, Basra körfezine ve Herat'a uzanan bir devletin merkezi yapan Cihan-Şah'ın mesleği böylece başlamış oldu. Tebriz'in en dikkate şâyan binası olan Gök-Mescid, Cihan-Şah'ın (Berezin'e göre onun zevcesi Begüm Hâtun'un) eseridir. Tebriz'de Surḫāb ve Çarandāb mahallelerindeki Ahl-i Ḥaḳḳ [bk. mad. SULTAN İSHAK] tarafdarlarının mevcûdiyeti, Cihan-Şah zamanına çıkar; Cihan-Şah'ın râfizîliği hakkında bk. Müneccim-başı, III, 154.

Ak-Koyunlular devri. 12 rebiülâhır 872 (10 teşrin II. 1467)'de Cihan-Şah, Ermeniye'de ânî bir baskına uğradı ve Ak-Koyunlu Türkmenlerinin reîsi Bayındırlı Uzun Hasan tarafından öldürüldü. İskender'in iki kızı, Hü-

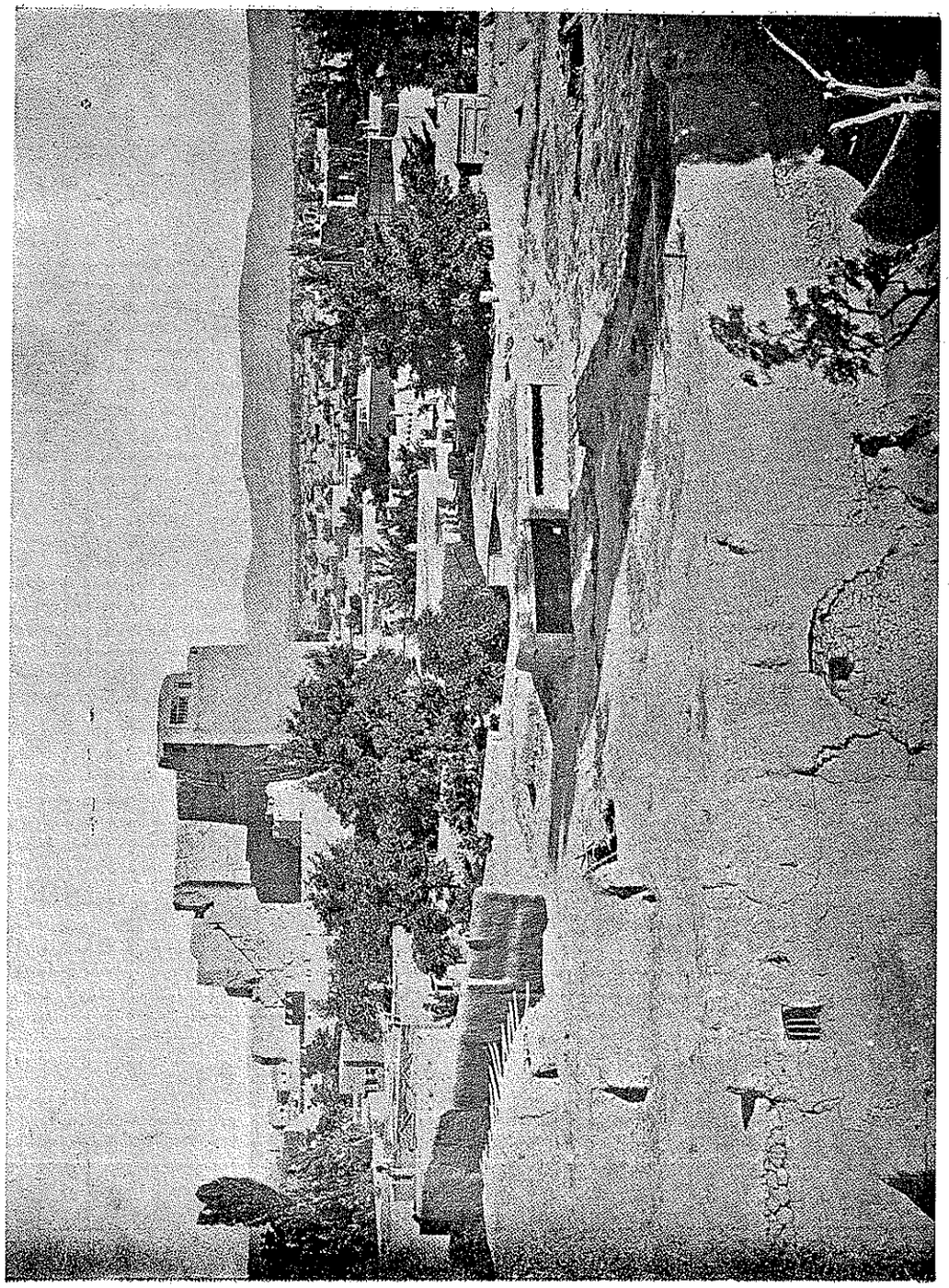

Eski Tebriz'den umûmî bir görünüş.

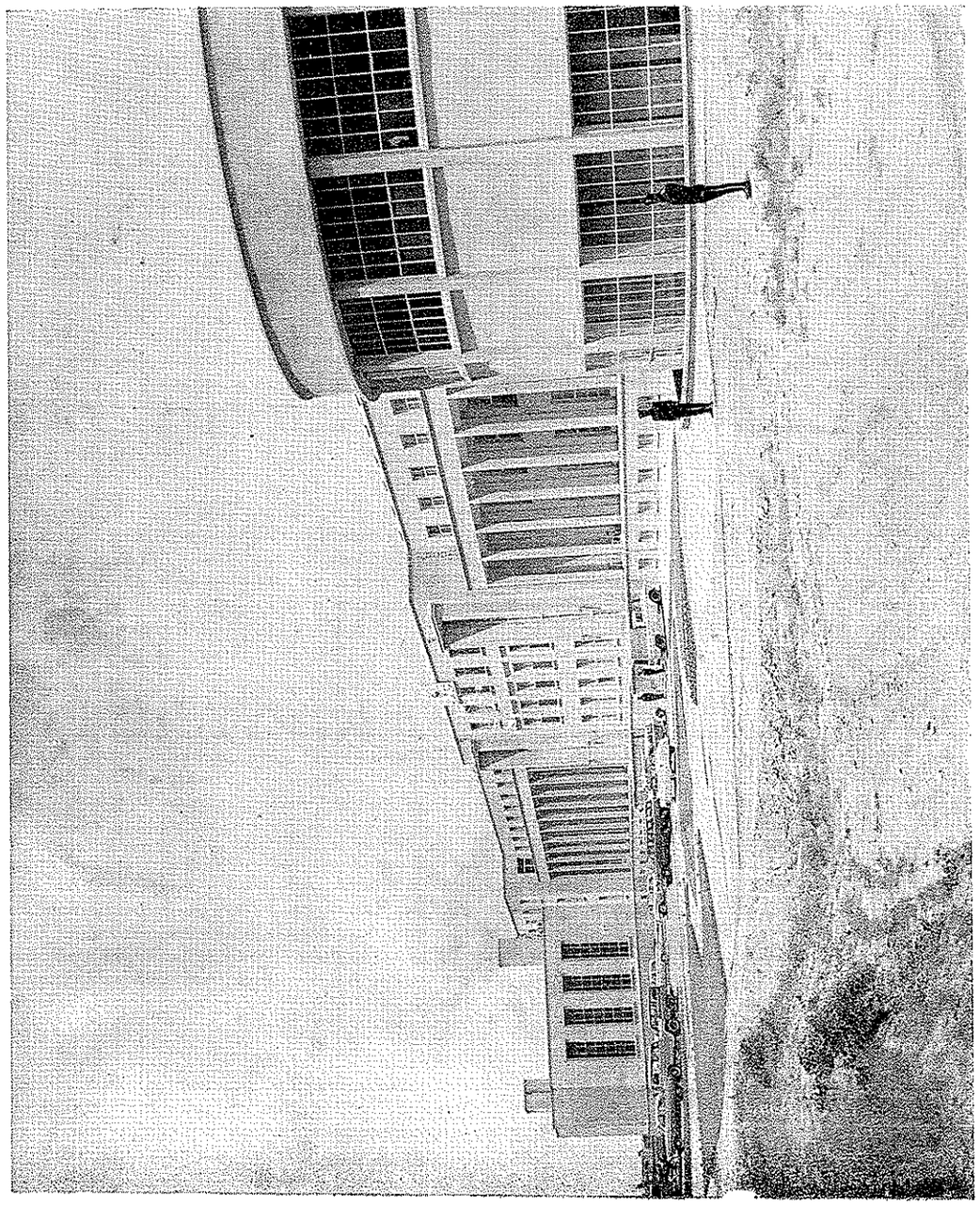

Tebriz Üniversitesi

seyin Ali tesmiye olunan dervîş kardeş'erin hükümdar olan ettikerse oe. Cihan-Şah'ın dul kalan zevcesi Begüm Hâtun, bu mâcerayı akim bıraktı. Bununla berâber Tebriz, Cihan-Şah'ın bunak oğlu (diğer zevcesinden Hasan Ali tarafından zaptolundu ve bu zat, Begüm Hâtun'u ve akrabalarını öldürttü (Müneccim-başı). Hasan Ali, Timurlu Ebû Sa'îd'den yardım almasına rağmen, Merend'de mağlûp oldu. Hâdiselerin seyri, bizzat Ebû Sa'îd'in ölümünü mutac etti. Uzun Hasan 873 (1468)'e doğru Tebriz'i ele geçirip, kendi pâyitahtı yaptı (o, bu kararını bir mektubunda Osmanlı sultanına bildirdi; Ferîdûn Bey, *Münşeât*).

Uzun Hasan devri için Venedik kaynaklarının büyük bir ehemmiyeti vardır [Tebriz'de ilk Venedik konsolosu, 1324'de, Marco de Molino olmuştur]. 1474'te Venedik Cumhuriyeti'nin elçisi olan Giosafa Barbaro, her taraftan, sefâret heyetlerinin akın ettiği Tebriz'in canlı hayatını tasvir eder. Barbaro, muhteşem saray „Aptisti" (*haft* + ?)'nin bir köşkünde kabûl edildi. Daha 1514 (?)'e doğru Tebriz'i ziyâret etmiş olan meçhûl Venedikli tâcir bile „şimdiye kadar aslâ eşi İran'a gelmemiş olan" Uzun Hasan'ın saltanatının ihtişâmından bahsetmektedir. Uzun Hasan, 882 (1478)'de öldü ve inşâ ettiği, daha sonra da, oğlu Yâkub'a da türbe olarak kullanılan Nasriya medresesine gömüldü. Sultan Yâkub, oldukça sâkin geçen 12 yıllık saltanatı devrinde (883—896=1478—1490 sarayına edipleri çekti: tarihçi İdrîs Bitlisî, onun mürşîdi idi) ve 888'de Şâhib-âbâd bahçesinde Haşt-bihişt sarayını inşâ etti (bk. Yâkub devri tarihi olan Fażl Allâh b. Rūzbihān, *Tā'rīḫ 'ālam ārāy-i amīnī*, Paris, Bibl. Nat., ancien fond persan. 101, var. 105a). Bu saray („*Astibisti*") Venedikli tâcir tarafından da tasvir edilmiştir: salonun tavanı üzerinde İran'ın bütün büyük savaşları, elçilik heyetleri v. b. resmedilmişti. Haşt-bihişt'in yanında 1.000 kadının ikamet edebildiği bir harem, geniş bir *maydān*, bir câmi ve 1.000 hastayı barındırabilen bir hastahâne vardı (aynı zamanda krş. Evliyâ Çelebî, II, 249).

Safevîler ve Türk-İran savaşları devri. İsmâ'îl I., Ak-Koyunlu Mîrza Elvend'i Şarūr'da yendikten sonra, 906 (1500)'da Tebriz'i işgal etti. Şehrin 200.000-300.000'lik nüfûsunun üçte ikisi sünnî olarak tanınıyordu; fakat yeni hâkim, onları şiî mezhebini kabûle icbar etmekde gecikmedi ve direnenlere karşı şiddet gösterdi (*'Ālam-ārā*, s. 31). İsmâ'îl, Ak-Koyunlulara olan kini dolayısiyle, selefleri nin kemiklerini mezarlarından çıkarttırıp yaktırdı; Fażl Allāh b. Rūzbihān (*ayn. esr.*, var. 206b; G. M. Angiolello), Venedikli tâcir, genç emîrin sefâhatlerinin bir çok necîb âileyi gark ettiği ümitsizlikten de bahsetmektedir. İsmâ'îl, Elvend'i bulmak üzere Erzincan'a hareket ettiği zaman, Elvend tekrar Tebriz'e dönmeye muvaffak oldu ve buradaki kısa ikameti esnâsında „zengin şahısları sıkıştırdı" (*'Ālam-ārā*, s. 31).

Çaldıran savaşı (2 receb 920 = 23 ağustos 1514), Tebriz yolunu Osmanlılara açtı. 9 gün sonra, vezîr Dukakin-zâde Ahmed ve defterdar Pîrî Mehmed Çelebî (Paşa [b. bk]) tarafından şehir işgal edildi ve 6 eylûlde Sultan Selim I. pek tantanalı bir merâsimle şehre girdi. Türkler, şehirde itidalle hareket ettiler (Browne, *Pers. Liter. in Modern Times*, s. 77), fakat İran hükümdarları tarafından toplanmış olan hazîneleri zaptettiler ve 1.000 mâhir san'atkârı berâberlerinde İstanbul'a götürdüler. Sultan, Tebriz'de sâdece bir hafta kaldı ve yeniçerilerin muhârebeye devamdan imtinâ etmeleri netîcesinde tekrar kendi tasarrufu altında bulunan ülkelere dönmeye mecbur oldu (Hammer, *G O R*², I, 720).

1514 hâdiseleri, İranlılar için ağır bir ikaz mahiyetinde oldu ve Ṭahmāsp I. devrinde pâyitaht çok daha şarka, Kazvin'e nakledildi. Venedik elçisi A'essandri'ye göre, Ṭahmāsp, cimriliğinden dolayı, Ak-Koyunluların eski pâyitahtında az alâka gördü.

Osmanlılara iltihak eden Ulama ([Paşa] Teke Türkmen kabîlesinden)'nın tahrîki ile Kanunî Sultan Süleyman'ın vezîr İbrahim Paşa emrindeki kuvvetleri 941 (13 temmuz 1534)'de Tebriz'i işgal etti ve Asad-âbâd (Sa'îd-âbâd?) yaz ordugâhına geçti. İbrahim Paşa, Şām-Ġazān'da bir kale inşâsına başladı. Azerbaycan, Şāh Ṭahmāsp devrinde aynı mevkii işgal etmiş olan Ulama'ya teslim edildi. Sultan Süleyman bizzat, 27 eylûlde Tebriz'e vâsıl oldu. Az sonra, Sultânîye'ye kadar ilerledi ve Bagdad'ı işgal etti. Tebriz'e dönüşünde buradaki 14 günlük ikameti esnâsında idârî işlerle meşgul oldu. Soğuk, Türk ordusunu geri çekilmeğe mecbur etti ve İran kuvvetleri derhal Van'a kadar ilerledi. Şāh Ṭahmāsp'ın kardeşi Elḳāṣ Mirzā'nın tahrîki üzerine Sultan Süleyman 20 cemâziyelâhır 955 (27 temmuz 1548)'te yeniden Tebriz'i işgal etti ise de, orada ancak 5 gün kaldı. Osmanlıların önündeki İran taktiği, erzakın hepsini imhâ etmekti. bu sefer de açlık, Türkleri çekilmeye mecbur etti. *Haft-iḳlīm*'e göre, Sultan Süleyman, askerlerine ta'viz olarak fethedilen şehri, 3 gün yağmalama hakkını tanımıştı; buna rağmen, şehir halkı, Türkleri gizlice öldürmeye devam etti. Kanunî Sultan Süleyman, kendisine şehir halkını katl-i âma tâbi tutmasını veya hepsini berâberinde alıp-götürme-

sini telkîn eden Elkāṣ Mîrzā'nın teklifini reddetti. Fransız elçisi M. d'Aramon (*Voyage*, s. 83), Tebriz'in işgaline bizzat şâhid olmuş ve sultanın şehri korumak husûsundaki gayretlerini doğrulamıştır.

8 receb 962 (29 mayıs 1555)'de Amasya'da Türkiye ile İran arasında takrîben 30 yıl sürecek olan ilk sulh muâhedesi imzalandı (Hammer, II, 112, 120, 269; *ʿĀlam-ārā*, s. 49—59).

993 (1585)'te Murad III.'ın vezîr-i âzamı Özdemir-oğlu Osman Paşa, 40.000 kişi ile yeni bir Tebriz fethine girişti. Van vâlisi Ciğala-zâde, 6.000 kişi ile kuvvetlerini takviye etti. Türkler, Çaldıran ve Şofiyān yoluyla Şām-Ġazān önüne geldiler. İranlı vâli ʿAlī-Ḳuli Ḫān, Ciğala-zâde'ye 3.000 kişiye mal olan cesûrâne bir huructan sonra, geceleyin çekildi. Eylûlde, şehir Osmanlılar tarafından işgal edildi. Bir çok askerin katline karşılık olmak üzere, Türkler şehri tamamiyle yağmalamaya koyuldu ve 3 gün ahâliyi katl-i âma tâbi tuttular. Şehrin etrafında harekâtta bulunan şehzâde Ḥamza Mîrzā, müteaddit teşebbüsleri ile Osmanlı kuvvetlerinin ağır kayıp vermelerine sebep oldu. Osman Paşa, Tebriz'i korumak için, duvarları 12.700 arşın (Evliyâ Çelebî, *mi'mâr-i mekki arşuni*) uzunluğunda olan murabba şeklinde bir iç-kale yaptırdı. 36 günde inşâ edilen bu iç-kale, şehrin içinde bulunuyordu (*ʿĀlam-ārā*: „eski *davlat-ḫāna*'nın yerinde"; Evliyâ Çelebî: „*Hīgābān-i Şāh*'ın civârında"). İç-kale, 45 000 kişilik bir kuvvetle tutuldu. Hadım Cafer Paşa, Tebriz vâlisi tâyin edildi. Osman Paşa, 29 teşrin I. 1585'te vefat etti. Osman Paşa'nın ölüm döşeğinde Osmanlı kuvvetlerinin başına getirdiği Ciğala-zâde, İranlıları yenmeye muvaffak oldu ise de, İranlılar hemen Osmanlıları şehirde muhâsara etmeye muktedir oldular. Ferhad Paşa'nın, kat'î olarak bu Türk garnizonunu kurtarmasından önce 48 çarpışma vuku buldu (Hammer, II, 354). 998 (1590) sulhü ile, Şāh ʿAbbās, Osmanlıların Mâverâ-yı Kafkas'ta ve İran'ın garbındaki fetihlerini tasdik etmek mecbûriyetinde kaldı. O andan itibâren Türkler ciddî olarak Tebriz'e yerleşeceklerdir. Onların Tebriz ve civârındaki bir çok inşâatı (bilhassa Cafer Paşa'nınkiler) Evliyâ Çelebî tarafından zikredilmiştir. Fakat İranlıların gözleri dâima eski pâyitahtları üzerinde idi.

1603'ün başlangıcındaki sipâhî karışıklıkları Sultan Mehmed III.'in iktidarsızlığını gösterdi. Sonbaharda Şāh ʿAbbās ansızın İsfahan'ı terkedip, 12 gün sonra Tebriz'e girdi. Ali Paşa Ḥāccī Ḥarāmī mevkiinde (şehirden 2 fersah mesâfede) mağlûp edildi; neden sonra iç-kale alındı. Şāh ʿAbbās mağlûplara oldukça âlicenāb davrandı (bununla berâber krş. Tebriz'de bulunan Tectander'in şahâdeti), fakat şi'î taassubunun yeniden canlanması ile, Tebriz ahâlisi, şehir ve havâlisinde, 20 yıllık Osmanlı işgali esnâsında, aralarında teessüs etmiş olan akrabalık ve izdivaclara bakmaksızın Türkleri öldürdüler. ʿAbbās, şehir ahâlisini Türk hâkimiyetinin izlerini kaybettirmeye dâvet etti ve „bir kaç gün içinde, iç-kalenin ve kezâ onların ev, inşâat, mesken, kervansaray, dükkân, hamam v. s.'nin hiç bir izini bırakmadılar" (*ʿĀlam-ārā*, s. 441, 451).

İktidarsız Sultan Ahmed I.'in devrinde, 1019 (1610)'da Türkler taarruzlarını tekrarlamayı denediler. Vezîr-i âzam Murad Paşa, beklenilmeyen bir anda Tebriz'in önüne geldi ise de, ʿAbbās I., hazırlıklarını yapmak zamanını bulmuştu. Şāh, Surḫāb dağının şimâlinde mevzilenirken, şehir de vâli Pir Budaḳ-Ḫān tarafından müdâfaa edilmişti. Hiç bir müsâdeme vuku bulmadı ise de, Türkler, İranlılar tarafından tahrip edilen memlekette erzak yokluğundan çok sıkıntı çektiler. Şāh ʿAbbās ve Murad Paşa, birbirlerine elçi göndermekte devam ederken, 5 gün sonra Türk ordusu ansızın yolunu değiştirdi. Bu Türk hücûmu Tebriz'de yeni bir kalenin inşâsını tâcil etti. Mihrān-rūd ırmağı tarafından su baskınına mâruz kalabileceği için, eski iç-kalenin mevkiinin pek müsâit olmadığına hükmolundu. Yeni kale, Surḫāb dağının altında Rabʿ-i Raşidi mahallesinde inşâ olundu. Malzemeler, harâbe hâlinde bulunan eski inşâatlardan ve bilhassa Şām-Ġazān'dan tedârik olundu (*ʿĀlam-ārā*, s. 584, 601). Diğer taraftan Murad Paşa'nın semeresiz teşebbüsü, 1022 (1612)'de yeni bir muâhedeyi intac etti, bu muâhede ile İranlılar, Şāh Ṭahmāsp ve Kanunî Sultan Süleyman zamanında mevcut olmuş bulunan hâl-i hâzır vaziyeti (*statu quo*) muhâfaza ettiler (*ʿĀlam-ārā*, s. 600, 611; Hammer, II, 736, 745). Bununla berâber, arâzi üzerinde esas hudut noktalarının tâyininde güçlüklerle karşılaşıldı.

1027 (1618)'de, bâzı Kırım Tatar hanlarının tahrîki ile Van'da bulunan Osmanlı kuvvetleri (60 000 kişi) ansızın Azerbaycan'ı işgal ettiler. İranlılar, Tebriz ve Erdebil'i boşalttılar. Yiyecek bakımından sıkıntı içinde bulunan Türkler, Tebriz'de yeniden erzak tedârik edip, Sarāb'a kadar ilerlediler, burada Tebriz *sipahsālār*'ı Ḳarçḳayḫān onlara karşı parlak bir zafer kazandı. Yeni bir muâhede, 1022 şartlarını tasdik etti (*ʿĀlam-ārā*, s. 656—661; Hammer, II, 773).

ʿAbbās I.'ın ölümünden sonra, Türk-İran mücâdelesi büyük ölçüde yeniden başladı. Şāh ʿAbbās'ın halefi Şāh Şafî devrinde, Sultan Murad IV., 1045 (1635)'te Azerbaycan'ı işgal etti ve 12 eylûlde Tebriz'e girdi. Bu sefer, savaşın

gayesi, tetihten ziyâde zarar vermekti. Murad, askerlerine şehri tahrip etmelerini emretti. Murad, böylece, „Tebriz'i tahrip ederek" (Evliyâ Çelebî, *eyice örseleyip*), mevsimin ilerlemesi sebebiyle Van'a dönmekte acele etti. Tebriz'deki ikâmeti ancak 3 gün sürdü. Ertesi yılın ilkbaharından itibâren İranlılar Erivan'a kadar olan mülklerini tekrar işgal ettiler ve 1049 (1639) muâhedesi ile, umûmî hatları günümüze kadar süregelen hudûdu te'mînât altına aldılar.

1045 savaşının görgü şâhidi olan Kâtib Çelebî (*Cihannümâ*, s. 381) Murad IV.'ın tahrîbi üzerine, eski surların tamamiyle kaybolduğunu ve sâdece „yer-yer eski binaların izlerinin görünebildiğini" kaydetmektedir. Hattâ Şām-Ġazān'a da acınmadı, yalnız Uzun Ḥasan'ın câmiine dokunulmadı. Askerler meyva ağaçlarını da kesmeğe gayret ettilerse de, bunların çokluğundan dolayı ancak onda birini imhâ etmeye muvaffak oldular.

Bu büyük şehir öylesine bir canlılığa sâhip idi ki, bir kaç yıl sonra, orayı ziyâret eden bir dizi seyyah, onun parlak kalkınmasını doğrulamışlardır. Evliyâ Çelebî'nin alâka çekici rivâyeti (ʿAbbās II. devrinde 1057=1647'ye doğru) Tebriz'in medreseleri (47), mektepleri (400), kervansarayları (200), ekâbir ikametgâhları (1070), tekkeleri (160), bahçeleri (47 000), canlı mesîreleri v. s. hakkında tafsilâtlı bir istatistik verir. Takrîben aynı devirde Tavernier, Murad IV. tarafından yapılan tahribâta rağmen, „şehrin hemen-hemen yeniden inşâ edilmiş olduğunu" kaydetmektedir. Chardin (II, 328)'e göre, 1673'te Şāh Sulaymān I. devrinde, Tebriz'de, nüfus 550.000 (rakam mübalegalı görünüyor) olup, 15.000 ev ve 15.000 dükkân vardı. Burası „hakikaten büyük ve zengin bir şehirdi... Burada yaşamak için lüzumlu olan her şey bol miktarda vardı, şehirde oldukça zevkle ve çok ucuza yaşanıyordu". Fransiskan râhiplerinin bir yetimhânesi, hayırhah idârecilerin murâkabesi altında, Tebriz'de vazife görüyordu. Kars, Urmiye, Merâga, Erdebil hanları ve 20 sultan (mahallî reisler) Tebriz beyler-beyinin emri altında idi.

Safevîlerin sonu ve Nâdir devri. Efgan istilâsı İran'da derin bir karışıklığı intâc etti. İsfahan'dan kaçıp Tebriz'e gelmiş bulunan taht vârisi Ṭahmāsp, orada 1135 (1722)'te şah ilân edildi. Ṭahmāsp II., 12 eylûl 1723 muâhedesi ile Kafkas eyâletlerini Rusya'ya bırakınca, Türkiye, emniyet mülâhazası ile, kendini, Tebriz ve Erivan arasındaki hudut mevkilerini işgale mecbur gördüğünü ilân etti. Erivan Naḫçıvan ve Merend'in sukutundan sonra Türkler, Ser-asker Köprülü Abdullah Paşa'nın kumandasında 1137 (1724) sonbaharında Tebriz önüne geldiler. Türkler Deveçi ve Surḫāb (Selim I.'in otağı burada kurulmuştu) mahallelerini işgal ettiler. İranlılar Şām-Ġazān'ı üs edinerek mukavemet gösterdiler. Türkler, bir kaç muvaffakiyet elde ettilerse de, mevsimin ilerlemiş olması, onları ay sonundan önce çekilmeğe mecbur etti. Ertesi yılın ilkbaharında, Köprülü 70.000 kişi ile döndü. Muhâsara ancak 4 gün sürdü, fakat tahkim edilmiş 7 mahalledeki mücâdele çok şiddetli oldu. İranlılar 30.000, Türkler ise 20.000 kişi kaybettiler. İran garnizonundan sağ kalan 5.000 kişi bir engelle karşılaşmadan Erdebil'e çekildiler (ʿAlī Ḥazīn, nşr. Belfour, s. 153; Hanway, II, 229). Efgan Aşraf ile yapılan 1140 (1727) muâhedesi, Osmanlıların Sultâniye ve Abhar'a kadar şimâl-i garbî İran'a tasarruflarını tasdik etti. İki yıl sonra Nâdir, Mustafa Paşa ordusunu Tebriz yakınında Suhaylān (halk telâffuzu: Savalān veya Şiniḫ köprü)'da yendi, 8 muharrem 1142 (3 ağustos 1729)'de Tebriz'e girdi ve orada Haştarūd vâlisi Rüstem Paşa'yı esir etti.

Türkiye'nin dâhilî karışıklıklarından faydalanmak istediği için Şāh Ṭahmāsp, taarruzunu tekrarladı ise de, Ḳuricān (Hemedân yakınında) savaşını kaybetti ve Ser-asker Ali Paşa 1144 (1731) kışında tekrar Tebriz'e girdi ve hattâ orada alelacele bir câmi ve bir de medrese yaptırdı. Az sonra (16 kânun II. 1732) aktedilen muâhede ile, İranlılar Aras'ın şimâlindeki bölgeleri Bâbıâli'ye bıraktılarsa da, Tebriz ve garp eyâletlerini muhâfaza ettiler. Bununla berâber, Tebriz, Ali Paşa tarafından işgal edilmiş bulunduğu için, Bâbıâli, bu şehrin İran'a ilâdesini çok isteksizce kabûl etti ve hattâ muâhedenin imzâsı, vezîr-i âzamın azline mal oldu (Hammer, IV, 281). Diğer taraftan Nâdir, Mâverâ-yı Kafkas eyâletlerinin Türkiye'ye terk edilmesinden, Ṭahmāsp II.'yi hal'etmek için bir sebep olarak faydalandı. Nâdir'in Bagdad yakınındaki bozgunundan sonra Van vâlisi Rüstem Paşa, tekrar Tebriz'i işgal etti. 1734'te Nâdir, Tebriz'e müteveccihen yola koyuldu ve Mâverâ-yı Kafkas'taki zaferleri netîcesinde vuku bulan 1149 (1736) muâhedesi, 1049 (1639)'daki vaziyeti (*statu quo*) yeniden te'sis etti.

Nâdir'in saltanatının sonuna doğru, kargaşalık hissedildiği vakit, Tebriz halkı, Sam Mîrza olduğunu iddia eden meçhûl bir saltanat müddeîsinin tarafını tuttu. Nâdir'in, 1160 (1747)'da ölümü, Bâbıâli'ye İran işlerine müdâhale etme fırsatını sağlayabilirdi. O kadar ki, Tebriz *dīvān-begi* Feth Ali Ḫan'ın oğlu Rızâ Ḫan, taht namzetlerinden biri lehine (bir Nādirī ?; Hammer, IV, 474) Türkiye'nin desteğini rica etmel

üzere Erzurum'da bulunduğu zaman Bâbıâli, tamamen bîtaraflığını muhâfaza etti.

Nâdir Şah, Azerbaycan'ı, emrinde 30.000 kişi bulunan cesur yeğeni Emir Arslan Han'a teslim etmişti. Nâdir'in ölümünden sonra, bu kumandan, Nâdir'in yeğeni İbrahim Han'ın kardeşi Âdil Şah (Sultan Ali Şah)'a galebe çalmasına yardım etti, fakat İbrahim hemen müttefikine karşı yürüdü ve onu öldürdü. 120.000 kişi toplayarak 6 ay Tebriz'de kaldı ve burada kendini hükümdar ilân etti (7 zilkade 1161; *Tārīḫ-i ba'd Nādirīya*, nşr. O. Mann, s. 36 v. d.). İbrahim Han, çok geçmeden Nâdir'in torunu Şâhruh tarafından öldürüldü.

Azerbaycan'ın Karîm Han Zand hânedânı devrindeki tarihi, henüz pek iyi incelenmemiştir. Önce, Efganlı Āzād Han, eyâletin hâkimi oldu. 1170 (1756)'te bu eyâlet Hüseyin Han Kaçar tarafından ondan alındı. Sonra Urmiyeli Feth Ali Han Afşar, Merâga ve Tebriz'i zaptetti. Karîm Han 1173 (1758 sonbaharı)'te ona karşı hücûma geçti ise de, Feth Ali Tebriz'de tutundu. İlkbaharda, Karîm Han tekrar hücûma geçip Azerbaycan'ı işgal etti, 7 ay muhâsaradan sonra, Urmiye'yi zaptetti (krş. Mîrzā Şādiḳ Nāmī, *Tārīḫ-i gītī-guşā*, yazma, Paris, Bibl. Nat., sup. pers., nr. 1374, var. 30a). 1780'de bir zelzele, Tebriz'de büyük hasâra sebebiyet verdi.

Kaçarlar devri. 1205 (1790)'in sonuna doğru, Kaçar hânedânının kurucusu Aka Muhammed Azerbaycan'ı işgal için harekete geçti. Onu karşılamaya gelen vâliler arasında Ḫoy'un irsî sâhibi Ḥusayn Han Dumbuli vardı. Aka Muhammed, Tebriz'i kendi iktâına ilâve etti. İlk Kaçar şâhının 1211 (1796)'da katlinden sonra Azerbaycan'da karışıklıklar patlak verdi. Şiḳāḳī [b. bk.] kabîlesinden Şādiḳ Han hükümdarlığı ele geçirmek için bir teşebbüste bulundu ve kardeşi Muḥammed 'Alī Sulṭān'ı Tebriz'e tâyin etti. Dumbuli hanlarının, isyânı tenkilde faâl bir hisseleri oldu ve Fatḥ 'Alī Şāh, şükran borcu olarak Tebriz ve Ḫoy'u Ca'fer Ḳuli Han Dumbuli'ye tevcih etti. Bu sonuncu, 1213 (1798)'te Tebriz'e ulaşır-ulaşmaz tekrar Sarāb'da yerleşmiş olan Şādiḳ Han ve Urmiyeli Han Afşar ile bir ittifak yaparak „hakikatte mutlak bir istiklâl sayılabilecek çok gevşek tabiiyeti" kopardı ve şâhın mümessillerini kovdu. Kürtlerin yardımı ile bir müddet Ḫoy'da tutunan Ca'fer Han'a karşı kuvvetler gönderildi (krş. H. J. Brydges, *The Dynasty of the Kajars*, London, 1833, s. 50, 84 v.d.). 1214 (1799)'te İran tahtının vârisi 'Abbās Mīrzā, kendi beyler-beyi olarak Aḥmed Han Muḳaddam (Merâgalı) ile Tebriz'de yerleşti. Ca'fer Han Rusya'ya iltiçâ etti [bk. mad. ŞEKİ], fakat Dumbulî âilesinin diğer azası bir müddet daha Tebriz üzerindeki hâkimiyetlerini muhâfaza ettiler. 1224 (1809)'e doğru, Naca' Ḳuli Han Dumbulî, Tebriz iç-kalesini yeniden inşâ etti (*Mir'āt al-buldān*, I, 343; S Wilson, s. 325). Bu kale daha sonra 1241 (1825)'de 'Abbās Mīrzā tarafından hendeklerle çevrilmiştir.

Rusya tarafından Gürcistan'ın ilhâkından (1801) itibâren Rusya ile İran arasında ihtilâflar gittikçe arttı ve Tebriz, İran faâliyetinin belli-başlı merkezi oldu. 'Abbās Mīrzā, İran ordusunu Avrupaîleştirmeye koyuldu. Bir kısım çok temâyüz etmiş İran müdekkikini içine alan (Ouseley, III, 399; Ritter, IX, 876—880) mühim bir İngiliz hey'eti Tebriz'de yerleşti. İngiliz ve Rus hey'etleri (Rus hey'etinin kâtibi ve daha sonra da reîsi tanınmış müellif Griboyedov olmuştur), 'Abbās Mīrzā'nın sarayında ikamet ediyorlardı. Tahtın faâl vârisi, cebehâneler, top dökümhâneleri, ambarlar ve imâlathâneler vücûda getiriyordu. Bununla berâber, mâruz kalmış olduğu felâketlerden sonra Tebriz, Chardin zamanındaki parlak şehrin ancak bir gölgesi idi. Tancoigne 1807), şehrin nüfûsunu, bir kaç Ermeni âile de dâhil 50.000—60.000, Dupré (1809), 50 Ermeni âilesi ile birlikte 40.000 olarak tahmin etmektedir. Kinneir, Tebriz'de („en perişan şehirlerden biri") sâdece 30.000 sâkin bulunduğunu kaydetmektedir. İlk seyahatindeki (1809) haberde 250.000 nüfuslu, 50.000 ev gibi mübalegalı bir rakam veren Morier, ikinci seyahatinde, şehrin, eski ihtişâmının ancak onda birine sâhip olduğunu ve kayda değer umûmî binalardan mahrum bulunduğunu söylemekle iktifâ ediyor.

Rus-İran harpleri, 1828'e kadar süren devri doldurur. 1827 harekâtı esnâsında, prens general Eristow, bâzı memnun olmayan hanların yardımından faydalanarak, 3 rebîülâhır 1243'te, 3.000 askerle Tebriz'e girdi. 'Abbās Mīrzā, şehirde değildi ve burada fikir ihtilafları vardı. Allāh-Yār Han Āṣaf al-Davla, mücâdeleye devam lehinde idi, fakat mühim bir dinî şahsiyet olan imam Mirzā Fattāḥ, şehrin teslim edilmesinde ısrar etti ve kapıları Ruslara açtı (sulhtan sonra Mīrzā Fattāḥ, Mâverâ-yı Kafkas'a göç etmek mecbûriyetinde kaldı). Sonra başkumandan Kont Paskeviç, Tebriz'e geldi ve Dih-Ḫarrakān'da 'Abbās Mīrzā ile buluştu. Mütâreke şartları imzâ olundu ise de, Tahran sarayı tasvip etmedi. Ruslar tekrar hücûma geçti ve Urmiye, Merâga ve Erdebil'i işgal ettiler. Aras üzerindeki hudûdu tesbit eden ve Rus işgaline (*urusluḫ*) son veren ancak Türkmen-çayı sulhü (5 şâban 1243=22 şubat 1828) oldu. Bu hâdiseler hakkında bk. *Mir'āt al-buldān*, I, 404—410; Miansarov, *Bibliographia caucasica* (Petersburg, 1874—1876), s. 743—747; *Détails sur ce qui s'est passé à Tauris du 24 octobre au 5 novembre 1827* (*Nouv. Annales de Voyages*, Paris 1828, I, 38, 325); P. Zubow, *Kartīnī voyni s Persiyei 1826/1827* (Petersburg, 1834); ayn. mll., *Persidskaya voina* (Petersburg, 1837); Osten-Saken, *1827/1828 İran savaşı esnasında Azerbaycan'ın idâresi* (Rusça), *Russki Inwalid*, 1861, nr. 79; I. A. Zinoviev, *Rossiya i Persiya* (Petersburg, 1897), s. 1—17 (Dr. Willich [?]'in makalelerinin tercümesi, *The London Literary Gazette*, 5—12 nisan 1828).

'Abbās Mirzā devrinden itibâren Tebriz, İran tahtının vârislerinin resmî ikametgâhı oldu. Muḥammed Şah'ın 1250/1834'de tahta cülûsuna kadar, İngiliz ve Rus hey'etleri çoğu zaman Tebriz'de ikamet ediyorlardı (Fraser, *Travels in Koordistan*, II, 247). Bu hey'etlerin Tahran'da yerleşmesi, siyâsî rolün Kaçarların yeni pâyitahtlarına kat'î geçişini gösterir. XIX. asrın sonuna kadar umûmî ehemmiyeti hâiz bir kaç hâdise Tebriz'in hayatında iz bırakmıştır. 27 şâban 1286 (8 temmuz 1850)'da Tebriz'de cebehâne (*caba-ḫāna*)'nin girişinde Bâb [b. bk.] idâm edildi; bunun için bk. Wilson, *Persian Life*, s. 62. 1880'de Şeyḫ 'Ubayd Allāh'ın kumandasındaki Kürtlerin yaklaşması, Tebriz ahâlisini büyük bir telâşa düşürdü; icâbında daha iyi tecrîd etmek için mahalleler arasında kapılar yapıldı ise de, Kürtler Binâb'tan ileri geçemediler.

Kaçarların iktidârının müstakar hâle gelmesi, Azerbaycan'da sulhü te'min etti ve Tebriz, tedrîcen kendine geldi. Kolera ve vebânın 1830/1831'deki korkunç tahribâtına rağmen 1842'de Tebriz'de yapılmış olan bir nüfus sayımında, yekûnu 100.000—120.000'i bulan 9.000 âile tesbit edilmiştir (Berezin, 1895'e doğru ahâlinin sayısı, 3.000'i Ermeni olmak üzere, 150.000—200.000 arasında tespit olunmuştur (Wilson, *ayn. esr.*, s. 53); 20 yıl sonra nüfus, gerçekten 200.000'i geçmişti. İptidâî belediye teşkilâtına rağmen, şehir, bütün refah alâmetlerini göstermekte idi. Tebriz'in ticâreti, bir durgunluk devrinden sonra, bilhassa 1833 ve 1836 arasında gelişti ise de, ifrat derecedeki ithalât 1837'de büyük bir buhran tevlid etti. Mâverâ-yı Kafkas (Poti-Bâkû) nakliye yolunun açılışı, buna müvâzi olan Trabzon-Tebriz yolu için mühim bir rekabet teşkil etti. 1883'te Rus hükûmeti, Mâverâ-yı Kafkas'dan geçen nakil yolunu kapattı ve bu hâdise üzerine Rus ticâreti şimâlî İran pazarlarında rağbet buldu ise de, Trabzon-Tebriz yolu (garba giden tek yol) üzerinden ticârî emtia hareketi de arttı.

XX. asır. Tebriz'in tarihi 1904'ten itibâren son derece hareketli oldu. Türkler (İranlıların, Oğuzlar, Moğullar, Türkmenler v.b. ile evlenmeleri netîcesi) kuvvetli ve heyecanlı seciyeleri ile, İran millî ve inkılâpçı hareketinde, kendine has, çok mühim bir rol oynadılar. Açık ayaklanma, Tahran'da millet meclisinin bombardıman edildiği 23 haziran 1908'de Tebriz'de başladı. Amîr-ḫîz mahallesinin reîsi olmuş bulunan eski at canbazı Sattār Han ve arkadaşı Bāḳir Han'ın isimleri, Tebriz'in cesûrâne müdâfaası ile sıkı-sıkıya bağlıdır; fakat onların faâliyetlerinin karanlık tarafları hattâ E. G. Browne (*The pers. Revolution*, s. 491 v.d.)'un gözünden bile kaçmamıştır. Şehzâde 'Ayn al-Davla'nın kumandasındaki hükûmet kuvvetleri, şehri kuşattılar ve şubat 1909 başında onun etrafla ilgisini tamamiyle kestiler. 20 nisanda, İngiliz ve Rus kabineleri, „şehre lüzümlu erzakın girişini kolaylaştırmak, konsoloslukları ve yabancı teb'ayı korumak ve isteyenlerin şehri terk etmelerine yardım etmek için" bir Rus müfrezesini Tebriz'e göndermek husûsunda mutabakata vardılar. General Snarski kumandasındaki Rus kuvvetleri, 30 nisan 1909'da Tebriz'e girdiler (Browne, *ayn. esr.*, s. 274). Bu kuvvetlerin çekilmesi için yapılan müzâkereler, 29 teşrin II.'de Tahran'a verilmiş olan Rus ültimatomunun, memlekette yeni bir huzursuzluğa sebep olduğu 1911'e kadar devam etti. 21 kânun I.'de Tebriz *fidā'ī*'leri, şehre dağılmış olan zayıf Rus müfrezesine hücum etti ve büyük kayıplar vermesine sebep oldu. Bu hâdiselere karşılık olarak doğrudan-doğruya Tebriz'e general Voropanov kumandasında bir Rus fırkası gönderildi, bu fırka yeni yılın arifesinde oraya ulaştı. Rus askerî mahkemesi, bir çok îdam (diğerleri arasında Şeyḫî tarîkatinin mühim dinî reîsi Şiḳat al-İslām da yardı) kararları verdi. Teşrin I. 1912'de Azerbaycan'ın garbındaki „ihtilâflı" idârî bölgeleri işgal eden Osmanlı müfrezeleri geri alındılarsa da, Türk-İran hudûdu mes'elesi, dâima askıda kalıyordu. Bundan dolayı Rus kuvvetleri, I. Cihan Harbi'nin patlak verdiği 1914 yılına kadar Azerbaycan'da kaldılar.

Kânun I. başında Osmanlı zâbitleri kumandasındaki gayr-i nizâmî kuvvetler, Savuç-bulâk'tan Merâga ve Tebriz'e doğru bir harekete giriştiler. Aynı anda Enver Paşa'nın Sarıkamış üzerine hücûmu, Kafkasya'daki bütün Rus ordusunu tehdit altında bıraktı. Ruslar Azerbaycan'ın tahliyesine emir verdiler. 27 kânun I. 1914 ve 6 kânun II. 1915 arasında Rus kuvvetleri ve onları tâkiben yerli hıristiyan ahâlinin büyük bir kısmı Tebriz'i terketti. 8 kânun II.'da, Aḥmed Muḥtar Bey Şam-

hal, bir milis kuvvetinin başında olarak Tebriz'e girdi. Vaziyet ansızın değişti ve 31 kânun II.'da sayıca kuvvetlenmiş olan Ruslar Tebriz'i tekrar işgal ettiler (tafsilât için eski Alman Tebriz konsolosunun kitabına bk.: W. Litten, *Persische Flitterwochen*, Berlin, 1925, s. 8—127).

1906'dan itibâren Rus hudûdunu (Rus demir-yolu şebekesinin müntehâsı olan Culfa)-Tebriz'e bağlayan kara-yolu, İran hükûmetinden işletme imtiyâzını alan Rus resmî şirketi tarafından inşâ edilmiştir. O tarihten beri, bu kara-yolunu demir-yoluna tahvil çalışmaları, faâl bir şekilde hızlandırıldı ve bu yol, mayıs 1916 başında seyr-ü-sefere açıldı (bu demir-yolu Urmiye gölüne 40 km. mesâfede bulunan Sofiyan kolu ile birlikte 130 km.'dir). Bu, İran arâzisinde inşâ edilmiş olan ilk demir-yolu oldu.

İran hudûdu üzerindeki Rus ordusu, 1917 ihtilâlinden itibâren teşkilâtsız hâle gelmişti. Azerbaycan, 1918'in başında tahliye edildi. İran'ın merkeze mensup mümessilleri ve battâ veliaht bile bütün bu zaman zarfında yerlerinde kalmışlardı; fakat son Rus müfrezesi 28 şubat 1918'de Tebriz'i terkedince, iktidar fiilen, o bölgedeki Demokrat Parti hey'etine ve onun reîsi İsmâ'îl Navbarî'ye geçti. Bu arada Türkler, Ruslar tarafından terkedilmiş mevkileri işgal etmek husûsunda isticâl gösterdiler. 18 haziran 1918'de Osmanlı öncü kuvveti Tebriz'e girdi. 8 temmuzda Ali İhsan Paşa ve 25 ağustosta kolordu kumandanı Kâzım Kara Bekir Paşa Tebriz'e vâsıl oldu. Bu Osmanlı kumandanları tarafından Navbarî kovuldu ve Azerbaycan vâliliği makamına Macd al-Sulṭâna'nın tâyini bu paşalarca desteklendi. Bu karışık vaziyet bir yıldan fazla devam etti ve ancak yeni umûmî vâli Sipahsâlâr'ın Tebriz'e vusûlü (haziran 1919) ile işler tabiî çerçevesine girmeye başladı. Tam nizam ancak, önce harbiye nâzırı, sonra da İran'ın hükümdârı olan Rızâ Han idâresinde teessüs etti.

26 şubat 1921 sulhü ile Sovyet hükûmeti, İran'daki bütün eski imtiyazlarından vazgeçti ve böylece Rus hükûmetinin sermâyesiyle inşâ edilmiş bulunan Tebriz-Culfa demir-yolu İran devletinin malı oldu.

Tarihî eserler. Tebriz'in en eski âbideleri İlhanlılar devrine (XIV. asrın başlangıcı) âit olmakla berâber, yakın zamana kadar bunlar bir tedkik mevzuu olmamıştır. Zelzele ve şi'îlerin, sünnî seleflerinin veya düşmanlarının inşâatına karşı lâkaydîsi, âbidelerin kaybolmasında başlıca iki sebep olmuştur; bunun'la berâber bu binalardan ilgi çekici izler kalmıştır.

Gazan Han'ın Şanb-Şām köyü (şimdiki Ḳara Malik kenar mahallesi civârında)'ndeki muhteşem inşâatı tamamiyle kaybolmuştur. Vaktiyle 1611'de Şâh 'Abbâs, Şām-Ġazân harâbelerinin malzemesini bir kalenin inşâsı için kullanmıştı. 5 şubat 1641'de vuku bulan zelzele, yeni hasarlara sebep oldu (Tebrizli Arakel, s. 496). Evliyâ Çelebî (II, 265) de, kendisine Galata kulesini hatırlatan (aynı müşâhede *Cihannümâ*'da da vardır) Gazan Han'ın mezar kulesinin harâbelerini gördü. Mme. Dieulafoy ve Sarre, Şām-Ġazân'ın son izi olan tepeyi ziyâret ettiler; orada hâlâ çiniler bulunuyordu (krş. 'Abd al-'Alî Kārang, *Aṯār u abniya-i tārīḫī-i Tabrīz*, Tabriz, 1347 hş., s. 14 v.dd.).

Vazîr 'Alî-Şâh câmiine gelince, bu muhteşem âbidenin tafsilâtlı bir tasvîri, İlhanlı Ebû Sa'îd zamanında, Memlûk Sultan'ı al-Nāṣir'in elçilik hey'etinin mâlûmâtından faydalanmış olan Badr al-Dîn al-'Aynî'nin *'Iḳd al-cumān*'ında bulunmaktadır (metin Baron Tesenhausen tarafından tercüme edilmiştir. *Zap.*, 1886, I, 114—118). Câmi, Madā'in'deki Ḫusrav sarayının kubbesi ile rekabet edecek kadar muhteşemdi. Ḥamd Allāh Mustavfî (1340)'nin şehâdetinden câmiin çok kısa bir zamanda yapıldığı anlaşılmaktadır ki, bu hal, onun çabuk harap olmasına (*farūd āmad*) sebep olmuştur. Venedikli tâcir (1514'e doğru) onun bakıyelerinden heyecanla bahsetmekte ise de, Chardin (II, 323) ondan sâdece aşağı kısmı (tâmir görmüş) ile "kule" yi bulmuştur. Şimdi, Ark-i 'Alî Şāh ("'Alî Şāh kulesi") adı, şehrin ortasında eski Mihād-mihîn (halk telâffuzu: Miyar-miyar; krş. Berezin) mahallesinin girişinde yükselen, tuğladan cesîm ve harap olmuş bina *ark* "iç-kale")'ya verilmiştir. Bununla berâber, kaybolmuş eski câmi ile câmi hakkında sâhip olduğumuz tavsîfi, hiç bir sûretle hatırlatmayan komşu iç-kale arasında bir karıştırma olması mümkündür. *Ark*'ın inşâ tarihi hakkında hiç bir kat'î bilgi yoktur. Clavijo'nun kendisinden bahs ve *'Ālam-'ārā*'nın zikrettiği (yk. bk.) bu pek büyük *Davlat-ḫāna* ("Tolbatgana") midir? 'Abbās Mîrzā tarafından cebehâneye çevrilmiş olan *ark*, henüz Tebriz'in en heybetli âbidesi olarak durmaktadır. *Ark*'ın kaidesinde 1925'e doğru halk bahçesi vücûda getirilmiştir ve eski inşâatın enkazı kaybolmuş görünmektedir.

İlhanlılar devrine âit eserler arasında, Surḫāb mahallesinde bulunup, 714 (1314/1315)'de inşâ edilmiş olan Seyyid Hamza türbesi, câmii, medrese ve diğer müştemilâtı ile dikkati çeker. Ancak, zelzele v.s. sebeplerle yıkılmış bulunan bu binaların yerinde hâlen yenileri veya

mühim tâmir görmüş olanları bulunmaktadır. Bunlardan bilhassa mustatil şeklinde sütunsuz, tek kubbeli olan mescit, son derece süslü mermer ve yaldızlı kitâbeleri ihtivâ ettiği için Kızıllu Mescit adını da taşımaktadır. 'Aynal dağının en yüksek tepesinde olup, üç oda, bir mezarlık ve bir *dīvān*'dan ibâret bulunan 'Ayn 'Alî ziyâretgâhı da İlhanlı devri mimârisi üslûbundadır. Burası da bir kaç defa tâmir görmüş olup, İlhanlılar devrinde Ni'mat Allāhîya dervîşlerine tahsis edilmiş idi ('Abd al-'Alî Kārang, *ayn. esr.*, s. 6 v.d.).

Kara-Koyunlulardan Cihan-Şah b. Kara Yusuf'un kızı veya karısı tarafından 870 (1465/1466)'de inşâ edilmiş (bk. 'Abd 'Alî Kārang, *ayn. esr.*, s. 23) olup, hâlen Ḫiyābān mahallesinde bulunan ve Tavernier ile Chardin tarafından tasvîr edilen Gök Mescit (Cihan-Şah câmii), Texier, Mme. Dieulafoy ve Profesör Sarre'nin derin tetkiklerinin mevzuu olmuştur. Bu câmi, her gün bir az daha harap olmaktadır. Bu câmi, medrese, kütüphâne v.s. müştemilâtı ile birlikte Muẓaffarîya imâreti (İmârat-i Muẓaffarîya) adını taşıyordu. Onun terk edilişinin, Ak-Koyunlular tarafından itham edilen bânisinin sapık fikirlerinin netîcesi olması mümkündür.

Ak-Koyunlulardan Uzun Hasan tarafından inşâ edilmiş olup, Necef taşları ve Yâḳūt-i Musta'şimî'nin hattı ile yazılmış kitâbelerle süslenmiş bulunan Hasan Pâdişah Mescidini (câmii) Evliyâ Çelebî övmektedir; *miḥrāb*'ın iki tarafında kehribâra benzer taştan iki sütun vardı Minād-Mihîn mahallesindeki [hâlen Firdavsi caddesi ile şimâlî Şahnāz caddesi arasında] Ustād-Şāgird ("usta ve çırak mescidi"), 744 (1343/1344)'de ölen Hasan Küçük Çobanî'nin eseri idi (*Zīnat al-macālis*, *Mir'āt al-buldān*, s. 341; Chardin). [Bu câmie bânîsinin lekabına ('Alâeddin) izâfeten 'Alā'îye ve İlhanlılardan kitâbede ismi geçen Süleyman b. Muhammed'in ismine izâfeten Sulaymānîya, kitâbesini meşhur hattatlardan 'Abd Allāh-i Ṣayrafî ile talebesi (*ṣāgird*) yazdığı için de Ustād u Şāgird (halk dilinde Ustād-Şāgird) adları verilmiştir. Bir ara zelzeleden yıkılmış bulunan bu câmiin yerine Nā'ib al-salṭāna 'Abbās Mîrzā tarafından aynı adla yeni bir câmi yaptırılmıştır.] S. Wilson'a göre, bu isimdeki yeni câmi (eskisinin yerinde inşâ edilmiş) odun pazarının yakınında bulunmaktadır.

Evliyâ Çelebî, Şāh 'Abbās câmiinin, Ustād-Şāgird câmiinin karşısında bulunduğunu kaydetmektedir. "Şāh Ṣafî caddesi" (*ḫiyābān*) de Safevîler devrine âittir (krş. Evliyâ Çelebî). [Kaçarlar devrine âit olanlar şunlardır: yine Safevîler devrine âit olup, Şāhibābād meydanının şark tarafında bulunan ve Ṭahmāsp I. tarafından inşâ olunan bir kubbe ve iki minareli câmide muhtelif vesîlelerle tâmir görmek (1193=1779 ve 1208=1793/1794) sûretiyle bugüne kadar gelmiştir. Bu câmie müştemilâtı ile birlikte *Buḳ'a-i* veya *Maḳām-i Ṣāḥib al-Amr* adı verilmektedir ('Abd al-'Alî Kārang, *ayn. esr.*, s. 8 v. dd.)]. Umûmî vâlinin konağı Ala-kapı (kırmızı-kapı), Ak-Koyunlulardan Sultan Yâkub'un eseri olan güzel Bāġ-i Şimāl ("şimâl bahçesi"; bununla berâber şehrin cenûbunda bulunmaktadır), şehrin 7 km cenûb-i şarkîsinde yer alan (Berezin, s. 80) Şāh-gölü (İsṭaḫr-i Şāh) köşkü.

Tebriz'deki tarihî eserler arasında türbe, derviş hücreleri v. s. bulunan mezarlıklardan, taş işçiliği ve yazı san'atı bakımından çok ilgi çekici olan, Tebriz mevlevîlerinin şeyhi Mollā Başı'nın mezarlığı ile içinde Ḫāḳānî-i Şirvānî, Asadî-i Tūsî, Ẓahîr al-Dîn-i Fāryābî, Falakî-i Şirvānî gibi şâirlerin kabirlerinin bulunduğu Şâirler, Ruslar tarafından 1330 (1912)'da şehid edilen Şiḳat al-islām ve Kā'im-maḳām-i Farāhānî mezarlıkları; dükkân, ev, mescit, ulu-câmi ve medreseleri ile bir bütün teşkil eden Kapalı-çarşıyı (Bāzār) zikretmek yerinde olur (*ayn. esr.*, s. 4. v. d., 27—36). Meşhur İlhanlı vezîri Raşid al-Dîn'in inşâ ettirmiş olduğu muazzam Rab'-i Raşîdî mahallesi ise, bugün bir toprak yığını hâlindedir.

Tebriz'in âbidelerinin tafsilâtlı bir listesi Evliyâ Çelebî'nin *Seyahatnâme*'sinde bulunmaktadır. Tebriz'in umûmî âbidelerini gösteren ve Chardin tarafından yapılmış bulunan manzara resmi (atlas, levha XI) şehrin topoğrafya bakımından tetkîki için mühimdir. *Mir'āt al-buldān* (I, 346 v. dd.) ve Amerikalı misyoner S. Wilson'un kitabı da faydalı tafsilâtı ihtivâ etmektedir. Tebriz askerî mektebi talebesi tarafından 1880'de 1/8.820 mikyasında yapılmış olan bir plan 1894'te neşredilmiştir; krş. H. Schindler, *Geogr. Journ.*, 1895, s. 104. Berezin (s. 52) şehrin mahallelerinin bir krokisini verir; Farsça küçük bir plan, Browne, *The Pers. Revolution*, s. 284'te yeniden basılmıştır. Tebriz'in, 1912'ye doğru Tiflis'te neşredilmiş çok tafsilâtlı bir haritası da vardır [yeni bir planı için bk. İsmā'îl Dîbāc ve 'Abd al-'Alî Kārang, *Rāh-numā-yi şahr-i Tabrīz*, Tebriz, 1342].

Yeni Tebriz, Birinci Cihan Harbi'nde, son olarak Türkler tarafından işgal edilen (9 ramazan 1336=18 haziran 1918) şehir, ancak ertesi yıl tekrar İranlıların hâkimiyetleri altına girmiş, İkinci Cihan Harbi'nde, 3 şahrîvar 1320 hş. (26 ağustos 1941)'de Rus işgaline mâruz kal-

mış ve burada Rusların teşvîki ile, Azerbaycan'da, idâre merkezi Tebriz olmak üzere muhtar bir devlet te'sîsini gaye edinen bir Komünist Partisi mâhiyetindeki Azerbaycan Demokrat partisi (*Fırḳa-i Demokrāt-i Azarbaycān*) kurulmuştur. 1325 hş. (1946) yılına kadar devam eden bu partinin faâliyeti, İran kuvvetleri tarafından önlendiği sırada, şehir bundan büyük zarar görmüş, Tebriz halkından Tahran'da iş sâhibi olan bir çoğu orada yerleştiği gibi, bir çok iş sâhibi de Tahran'a göç etmek mecbûriyetinde kalmıştır. Bu hâdise dolayısiyle mâruz kaldığı zararları telâfi etmek için İran hükûmeti tarafından şehirde büyük teşebbüslere girişilmiş, bu arada 1338 hş. (1959) Tahran — Tebriz demir-yolu tamamlanmış, eski caddelere ilâveten bir çok yeni cadde ve bulvarlar açılmış, şehir bir takım resmî ve husûsî mâ.iyette binalarla süslenmiş ve modern bir şekilde ışıklandırılmıştır.

Hâlen nüfus itibâriyle İran'ın, Tahran'dan sonra ikinci şehri olan Tebriz, belediye teşkilâtı bakımından 5 bölgeye ve emniyet teşkilâtı bakımından ise, 10 bölgeye ayrılmış olmakla berâber, eski mahallelerin isimleri (Āḫūnī, Amīr-ḫīz, Ahrāb, Bağ-mīşa, Camşīd-ābād, Çār-mināre, Çaran-dāb, Çust-dūzān, Ḥukm-ābād, Ḥaṭīb, Ḥiyābān, Dimişḳiya, Rāsta-küçe, Surḫāb, Şutur-bān [Deveci], Saşgilan, ʿAmū Zayn al-Dīn, Kara-ağaç, Kara-malik, Küçe-bāġ, Gāzrān, Lāka-dīzac, Layl-ābād, Mārālān, Mahād-mihīn [Miyar-Miyar], Navbar, Valyan-kūh [Bīlan-kūh], Vīcūya) muhâfaza olunmuştur. Belli-başlı caddeleri ise, Pahlavī, Tarbiyat, Surayyā, Şikat al-İslām, Çahārum-i Urdībihişt, Ḥāfiz, Ḥukm-ābād, Ḥāḳānī, Ḥayyām, Darā'ī, Dānişsarā, Şāh, Şāhbaḫtī (Topḫāna), Şāhpūr, Şams-i Tabrīzī, Şahnāz, Şahnāz-i Nav, Ṣā'ib, Firdavsī, Fahīmī (Şaşgilān), Faraḥ Pahlavi, Sāzmān-i Milal-i Mutaḥid, Munaccim, Manṣūr, Mahpaykar, Nādirī (Kara-ağaç)'dir.

Eskiden beri İran'ın belli-başlı ticâret merkezlerinden biri sayılan Tebriz, ayni zamanda da bir kültür merkezidir. Bilhassa 1330—1340 hş. (1951—1961) tarihleri arasında modern ana ve ilk okulları, orta tahsille ilgili müesseseleri ile maârif hayatı bakımından büyük bir inkişâf göstermiştir. Nitekim hâlen (1341—1342 hş. = 1962—1963) şehirde 27'si devlete âit ve 14'ü özel olmak üzere 41 ana okul, 88'i devlete âit, 33'ü özel olmak üzere 121 ilk okul, 16'sı devlete âit 13'ü özel olmak üzere 29 orta ve lise, 1 ticâret, 1 zirâat, 2'si kız, 5'i erkek olmak üzere 7 muhtelif san'at okulu, 1'i kız, 2'si erkek olmak üzere 3 öğretmen okulu, 1'i kız, diğeri erkek olmak üzere 2 eğitim enstitüsü mevcuttur (İsmāʿīl Dībāc ve ʿAbd al-ʿAlī Kārang, *Rah-numā-yi şahr-i Tabrīz*, 1342 hş., s. 20—21 arasındaki liste). Orta tahsîlini ikmâl etmiş bulunanlara, yüksek tahsil imkânı sağlamak maksadiyle, önce Edebiyat, Tıp ve Yüksek Öğretmen Okulu (her üçü de 1326 [1947]'da) ve sonra sırasiyle Eczacılık (1328 = 1949), Doğum ve Kadın Hastalıkları, Zirâat (1335 = 1956) ve Fen fakültelerini de içine alan Tebriz Üniversitesi (*Dānişgāh-i Tabrīz*) kurulmuştur. Şehirde başlıca 6 gazete ve 3 de ilmî mecmua neşredilmektedir. Halkın sağlığı ile ilgili olarak, 18'i devlete ve 2'si de husûsî şahıslara âit olmak üzere 20 hastahâne vardır.

Tebriz'de hâlen ayrıca el-yazma eserler bakımından oldukça zengin olan iki de kütüphâne (*Kitābḫāna-i Millī-i Tabrīz* „Tabriz Millî kütüphânesi", *Kitābḫāna-i ʿUmūmī-i Tarbiyat* „Tarbiyat Umûmî kütüphânesi") ile sâdece İran'da meşrûtiyet devri ile ilgili eserleri ihtivâ eden bir de müze vardır.

Şehirdeki canlı ticâret hayatı yanında, sanâyi de gittikçe artan bir hızla gelişmekte olup, kibrit ve kumaş ile birlikte bir takım montaj sanâyiine âit fabrikalar da kurulmuştur. Bu arada Tebriz'in belli-başlı ticâretinin istinat ettiği halıcılık sanâyiî de zikre değer. Tebriz'in başlıca mahsûlünü hubûbat, üzüm, badem, dut, zerdali v. s. meyveler teşkil eder.

Halkının hemen-hemen tamamını Azerî Türkleri teşkil edip, resmî dil Farsça olmakla berâber, hepsi Türkçe konuşur; ekserisi şi'î olup, isnâ aşariye [b. bk.] akîdesine sâliktir, pek azı da sünnîdir. Şehirde ayrıca 6.000 kadar hıristiyan ve biraz da musevî vardır (İsmāʿīl Dībāc ve ʿAbd al-ʿAlī Kārang, *ayn. esr*, s....).

Bibliyografya: krş. mad. AZERBAYCAN. Diğer eski müellifler madde içinde verilmiştir. Yāḳūt, I, 822; Zakariyā Ḳazvīnī, *Āṯār al-bilād* (nşr. Wüstenfeld, s. 227) az tafsilât vardır); Ḥamd Allāh Mustavfī, *Nuzhat al-ḳulūb* (740 = 1340), nşr. Le Strange, *G M S*, s. 75—79 (çoğu muahhar müelliflerden nakledilmiş mühim tavsif); İbn Baṭṭūṭa (nşr. Defrémery), I, 171; II, 71, 127—131; Ḳāżi Aḥmed Gaffārī, *Nigāristān* (959 = 1552), Bibl. Nat. Paris, yazma, *suppl. pers.*, 887, var. 56a (*Nuzhat al-ḳulūb*'a göre Tebriz), var. 120b (İl-denizler); Aḥmed Rāzī, *Haft İḳlīm* (1002 = 1594), Bibl. Nat. Paris, yazma, *suppl. pers.*, 356, var. 464b—479b (Tebrizli meşhurların tafsilâtlı zikri); Kâtib Çelebî, *Cihannümâ*, s. 380—383; İskandar Munşi, *ʿĀlam-ārā* (1037 = 1625), Tahran, 1314, s. 30 v.d., 49 v.d., 444, 584 (birçok ehemmiyetli mâlûmat); Tebrizli Arakel, *Livre d'histoires* (1574'den 1665'e kadar Ermeni tarihi), Frans. trc. Brosset,

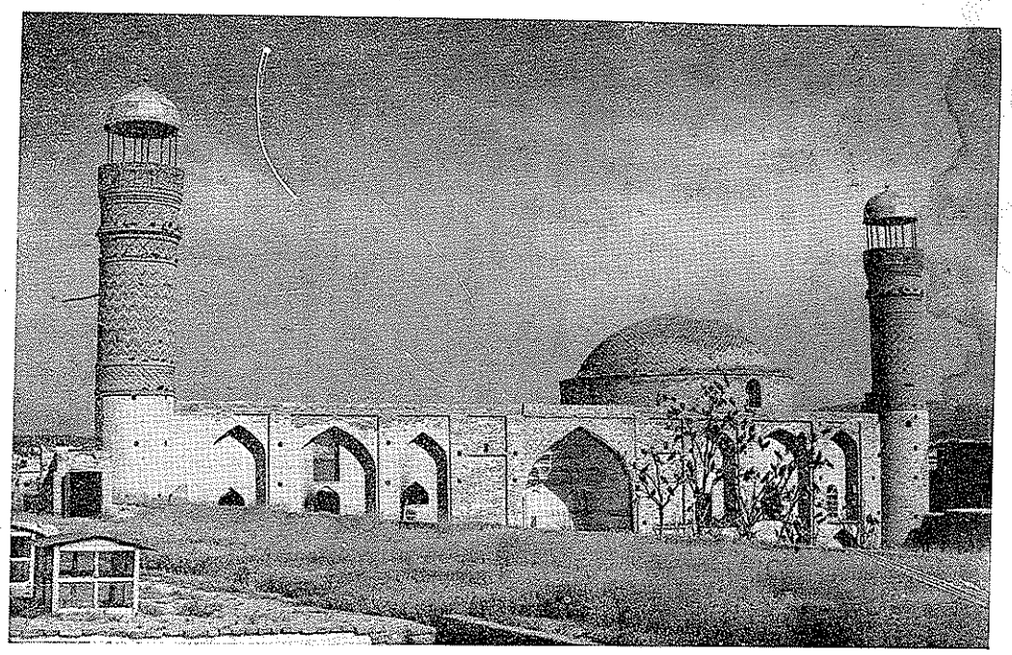

Tebriz Sāḥib al-Amr'in makamı

Tebriz Şāhpūr-i Şimālī caddesi

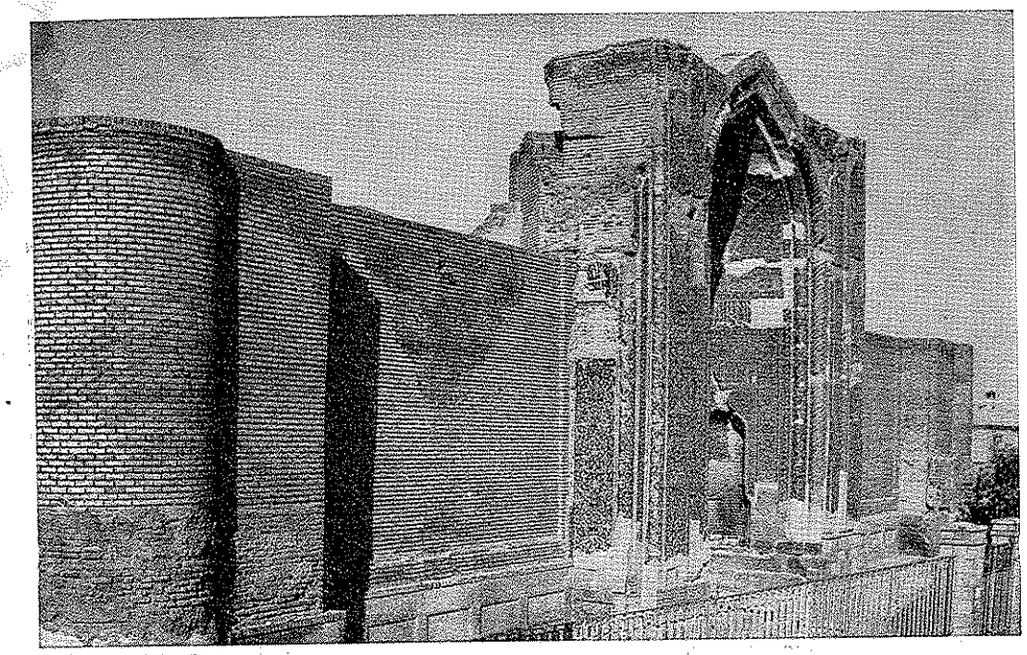

Gök Mescid (dıştan)

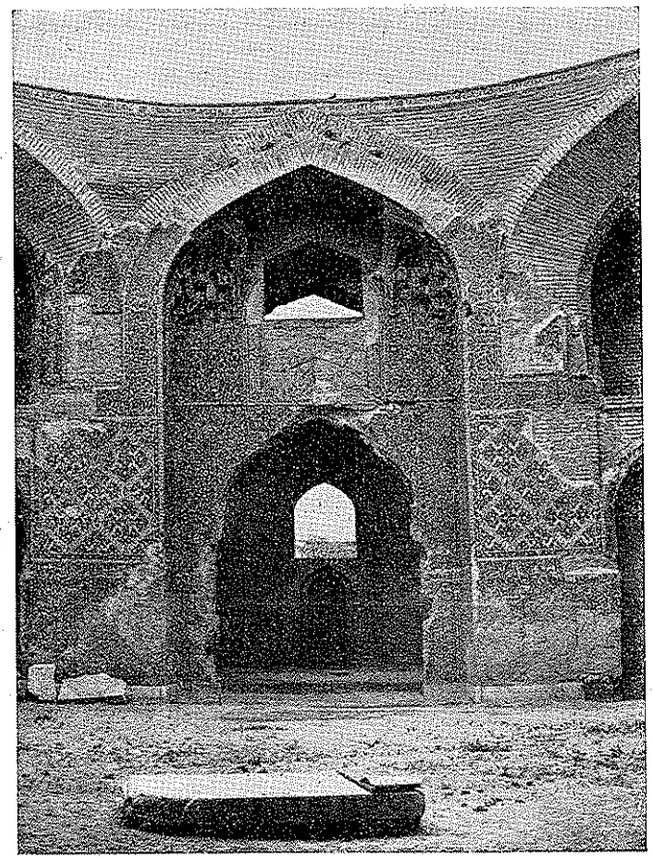

Gök Mescid (içten)

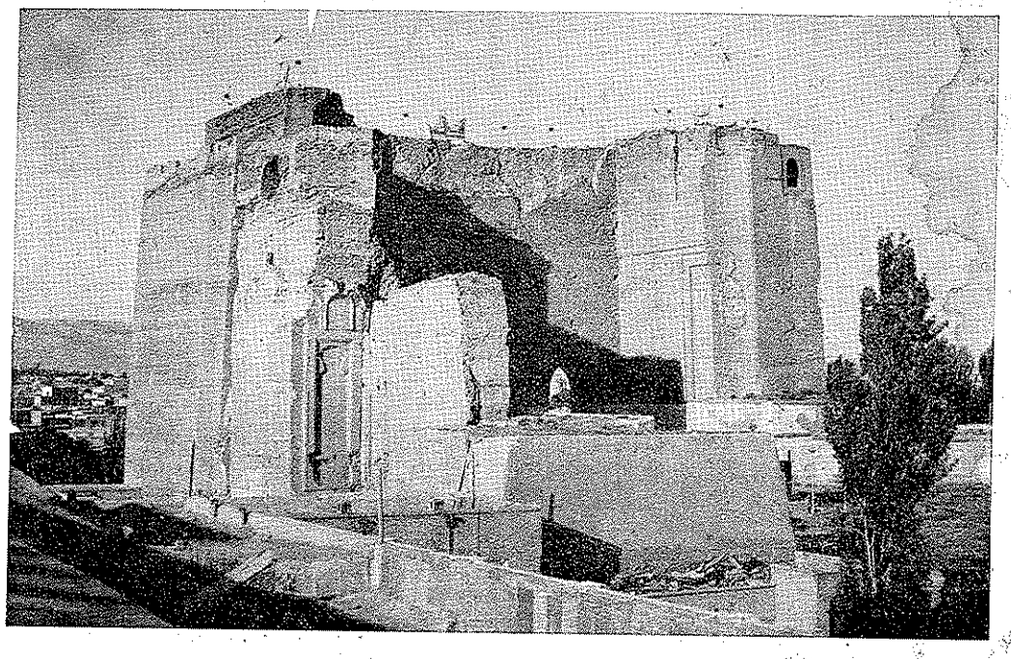

Ark-i ʿAlīşāh (önden)

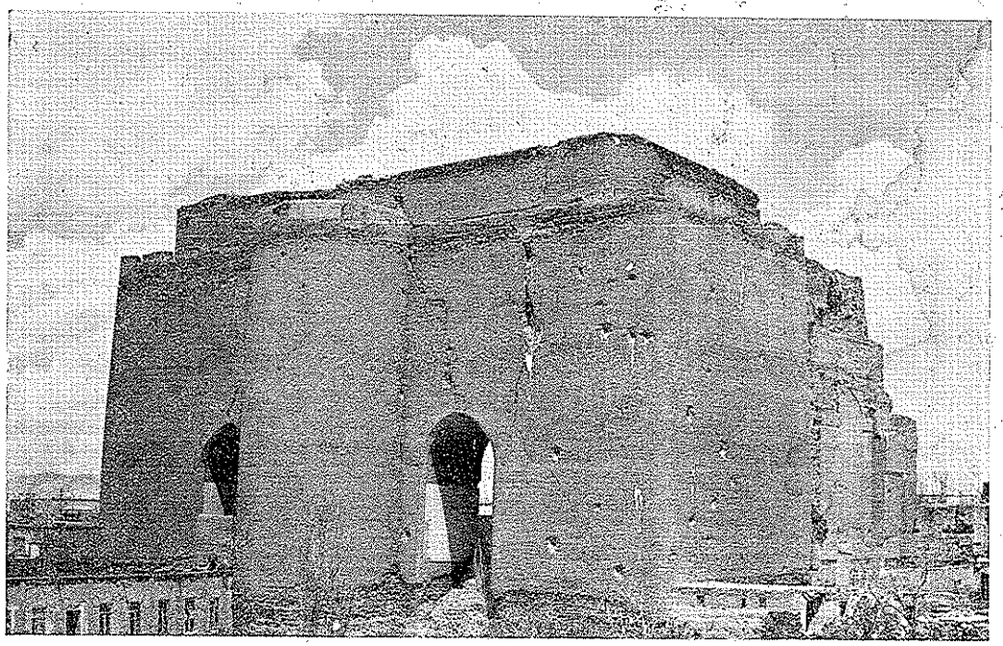

Ark-i ʿAlīşāh (ərkadan)

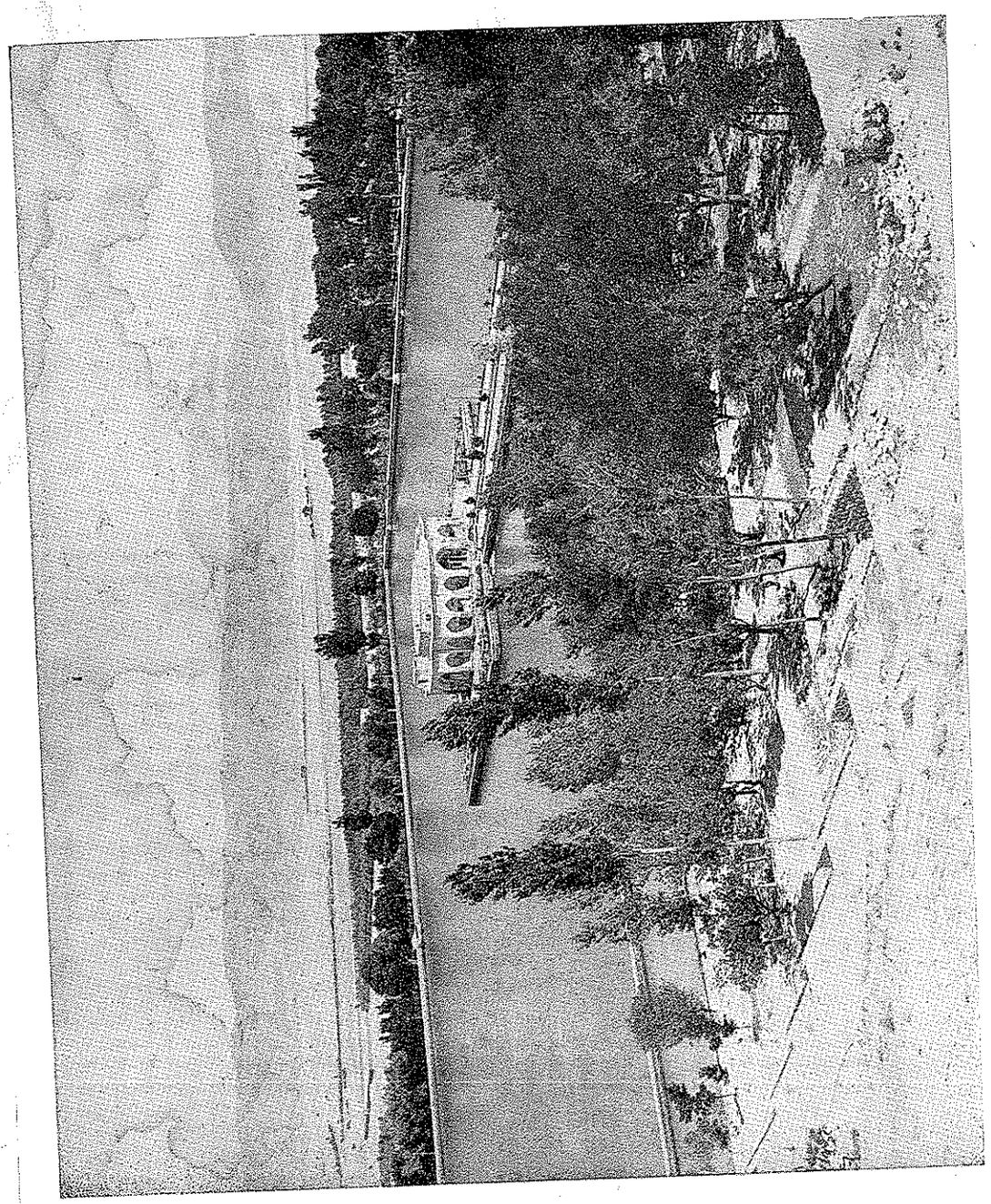

Şāh Gölü (Iştahr-i Şāh)

Coll. d'historiens arméniens (Petersburg, 1874), I, 176, 294, 312, 496, 572 ve tür. yer.; Evliyâ Çelebî (1057 [1647]'ye doğru), *Seyahatnâme*, II, 245—276 (çok tafsilâtlı ve değerli mâlûmat); Maḥmūd Lebîb, *Tuḥfat al-Lebîb*, 1138 (1725); Tebriz'deki meşhur adamların türbeleri hakkında henüz ele geçmemiş olan bir eser (Hammer, *G O R*, VIII, 525; Babinger, *G O W*, Leipzig, 1927, s. 237); Zayn al-ʿĀbidīn Şirvānî, *Ḥadāʾiḳ al-siyāḥat*, yazma, Bibl. Nat. Paris, *suppl. pers.*, 1305, var. 86b; ayn. mll., *Bustān al-siyāḥat* (1247'de yazılmış), evvelkinin daha tam ikinci yazılışı (Tahran, 1315), s. 186 v. dd.; Muḥammed Ḥasan Ḫān Ṣanīʿ al-Davla, *Mirʾāt al-buldān*, Tahran, 1294, I, 337-419 (neşredilmemiş mâlûmatı tamamlayan bir derleme eser); Marco Polo, kısım XXVI: Toris, Tauris, Tauriz, Thoris v.s. (Ramusio'nun Tebriz bölgesinde zikrettiği Barsamo manastırı, belki St. Barthélemy'nin Mâkû [b. bk.]'da gösterdiği manastırdır); Clavijo (1405—1406), *Vida y hazañas del gran Tamorlan*, Sevilla, 1582, kısım LXXXII, CXLIV v.s. (nşr. Sreznewski, Petersburg, 1881), s. 167—172, 358—376); Venedikli seyyahların (Barbaro, Contarini, C. Zeno, Angiolello, ismi bilinmeyen tâcir, V. Alessandri) rivâyetleri, *Works issued by the Hakluyt Society* (London, 1873)'nin XLIX. cildinde bulunmaktadır; ayrıca bk. Cornet, *Lettère di G. Barbaro*, Viyana, 1852 ve G. Berchet, *La republica di Venezia et la Persia* (Torino, 1865); J. Chesneau, *Le voyage de M. d'Aramon* (1547), (nşr. Schefer), Paris, 1887, s. 83, 282; Kakasch de Zalonkemeny (= onun kâtibi Tectander); *Iter persicum* (1603), (nşr. Schefer), Paris, 1877, s. 47—51; Olearius (1636—1637), *Ausführliche Beschreibung...* (1663), kısım V, bölüm 2; Tavernier (1638), *Les six voyages* (Paris, 1679), I, 56—63; A. Poulet, *Nouvelles relations du Levant* (Paris, 1663), s. 161—164 (iki câmiin tavsîfi); Pétit de la Croix (1670), *Extrait des voyages, Relation deDourry Efendi* (Paris, 1810)'ye ek olarak, s. 141—145; Chardin (1673), *Voyages* (nşr. Langlès), II, 319—360, atlas, levha XI (ʿAyn-i ʿAlī'den çekilmiş manzara); John Bell (1716), *Travels from St. Petersbourg* (Frans. trc. Jean Bell d'Antermony), *Voyages depuis St. Pétersbourg* (Paris, 1766), III, 99—107; (P. Villote), *Voyage d'un missionnaire de la compagnie de Jésus en Turquie, en Perse...* (Paris, 1730), s. 176 v.d.; Hanway, *The revolutions of Persia* (London, 1754), II, 237; Jaubert, *Voyage en Arménie* (1805), (Paris, 1821), s. 155—164, 358; P. Tancoigne (1807—1808), *Lettres sur la Perse* (Paris, 1819), I, 121; J. P. Morier, *A Journey through Persia* (1809), (London, 1812), s. 275—291; A. Dupré (1809), *Voyage en Perse* (Paris, 1819), II, 230—240; M. Kinneir, *A Geogr. memoir of the Persian Empire* (London, 1813), s. 150 v.dd., 377, 380; J. P. Morier (1810—1816), *A second journey through Persia* (London, 1818), s. 211—233, 391, 225: Tebriz'in bir manzarası; Ker Porter, *Travels in Georgia* (1819), (London, 1822), II, 506; J. B. Fraser, *Travels in Kurdistan*, ts., I, 1—45; II, 312; W. K. Stuart (1835), *Journal of a residence in northern Persia* (London, 1854); Texier (1839), *Description de l'Arménie* (Paris, 1852), I, levha 41 (umûmî görünüş), 42—52 (Gök Mescid); II, 43—59; Wilbraham, *Travels in the Transcaucasian provinces* (London, 1839); Ritter, *Erdkunde*, IX (1840), 770—779, 852—884; Berezin (1842), *Puteşestviye po sevĕr. Persii* (Kazan, 1852), s. 55—96; Flandin, *Voyage en Perse* (Paris, 1851), I, 146—181; Lycklama a Nijeholt (1869), *Voyage en Russie* (Paris, 1873), II, 40—79; Gobineau, *Trois ans en Asie* (Paris, 1859), s. 508 v.d.; von Thielmann (1872), *Streifzüge im Kaukasus* (Leipzig 1875), s. 179—198; Bakulin, *Oçerk torgovli Āzarbāycāna 1870—1871, Wost. Sbornik* (Petersburg, 1877), I, 205—269; Heyd, *Gesch. des Levantehandels* (Stuttgard, 1879), Frans. trc. Leipzig, 1886, II, 107—140 ve tür. yer.; Curzon, *Persia* (London, 1892), I, 518—522 ve bk. fihrist; St. Martin, *Nouveau dict. de géographie universelle* (Paris, 1894), c. VI; Madame Dieulafoy, *La Perse* (Paris, 1887), s. 44—67 (Gök Mescid, Şām-Ġazān'ı ziyâret); de Morgan, *Mission, Études géogr.* (Paris, 1894), I, 320—334; S. G. Wilson, *Persian life and customs* (London, 1896), s. 52—70, 323 v.dd. ve tür. yer. (dikkate değer tafsilât); Lehmann-Haupt (1898), *Armenien einst und jetzt* (Berlin, 1910), I, 189—199; Barthold, *Istor.-georg. obzor Irana* (Petersburg, 1903), s. 145—148 [Farsça trc. Ḥamza Sardādvar, *Taẕkira-i coġrāfyā-yi tārīḫī-i Irān* (Tahran, 1308 hş.), s. 270—274]; Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate* (London, 1905), s. 159—163; Frengian, *Atrpatakan* (Ermenice), Tiflis, 1905, s. 60—65; A. V. W. Jackson, *Persia past and present* (New York, 1906), s. 39—56; Sarre, *Denkmäler persischer Baukunst* (Berlin, 1910), s. 5—7, 25—32, levha 23—29; *Brit. Mus. Or. Coins,*

c. X, s. CXXIII v.d.; ayn. yer., *Shahs of Persia*, s. 293 v.d. [ʿAbd al-ʿAlī Kārang, *Āṯār u abniya-i tārīḫī-i Tabrīz* (Tebriz, 1347 hş.); ayn. mll. ve İsmāʿīl Dībāc, *Rāh-numā-yi Ṣahr-i Tabrīz* (Tebriz, 1342 hş.).]

(V. MİNORSKY.)

(Bu madde T. YAZICI tarafından ikmâl edilmiştir.)

TEBRİZÎ. TİBRİZİ, ABŪ ZAKARİYĀʾ YAḤYĀ B. ʿALİ B. MUḤAMMED B. AL-ḤASAN (Yāḳūt, B. MUḤAMMED B. MŪSĀ 'yı ilâve eder) B. BISṬĀM AL-ṢAYBĀNĪ AL-ḪAṬĪB, meşhur Arap dilcisi olup, 421 (1030)'de doğdu. En mârûf üstadları arasında, şâir Ebü'l-Alâ al-Maʿarrî [b. bk.] bulunmaktadır. Abū Manṣūr al-Azharī'nin *K. al-Tahẕīb fi 'l-luġa* adlı eserinin bir el-yazması (Brockelmann, *G A L*, I, 129; bununla berâber krş. Bergsträsser, *Z S*, II, 189, nr. 24) al-Tibrīzī'nin eline geçti ve bunu kendisine açıklayacak bir üstâda ihtiyacı oldu. Kendisine şâir Abu 'l-ʿAlāʾ al-Maʿarrī tavsiye olundu. Tibrīzī, bir çok ciltten terekküp eden eserini, yük hayvanı tedârik edemediği için, bir torba içinde bizzat kendisi Tebriz'den Maʿarra'ya götürdü. Teri torbaya nüfuz etti ve kitap ciltlerinde rutûbet lekeleri meydana getirdi. *K. aḫbār al-nuḥāt*'ının kaybolmuş bulunan el-yazması, İbn Ḫallikān [krş. *bibliyografya*]'ın ihtiyat kaydiyle naklettiği gibi, Kıftî [b. bk.]'ye göre, Bagdad'daki bir *vaḳf* kütüphânesinde görülebiliyordu; yazma suda kalmış intibaını veriyordu. Kaynaklar, Tibrīzī'nin diğer üstad ve hocaları olarak şu zatların isimlerini vermektedir: Abu 'l-Ḳāsim ʿUbayd Allāh b. ʿAlī al-Raḳḳī (ölm. 450=1058), Abū Muḥammed (İbn Ḫallikān'da böyle; Yāḳūt'da: al-Ḥasan b. Racāʾ b.) al-Dahhān (ölm. 447=1055). Abu 'l-Fatḥ Sulaym (ān?; Yāḳūt ve diğerleri: Salīm) b. Ayyūb al-Rāzī (Sur'da şâfiî faḳīh; krş. İbn Ḫallikān, nr. 268). Abu 'l-Ḳāsim ʿAbd al-Karīm b. Muḥammed al-Sayyārī (? de Slane [krş. *bibliyografya*] metinde al-Sāvī okumuş [Yāḳūt'ta da böyle] ve ayrıca al-Sayyādī şekli de vardır) al-Bağdādī, İbn Burhān, al-Mufaẕẕal al-Ḳaṣabānī ve ʿAbd al-Ḳāhir al-Curcānī (*G A L*, I, 287), aynı şekilde kadı Abu 'l-Ṭayyib Ṭāhir b. ʿAbd Allāh al-Ṭabarī (krş. al-Samʿānī, 367ª, str. 21 v.dd.) ve kadı Abu 'l-Ḥasan al-Tanūḫī (*ayn. esr.*, 110ᵇ, str. 4). İbn Bābaşāẕ'ın talebesi olmak üzere, gençliğinde Kahire'ye gitti (Brockelmann, *G A L*, I, 301). Sonra Bagdad'a geldi, burada önce kadılık (*G M S*, XX, 'deki *ḳāḍī*'ın aksine, al-Samʿānī'nin İstanbul'da Köprülü kütüp., nr. 1010'daki yazmasına göre *ḳāḍī* okumak lâzımdır) ve sonra da *adab* müderrisi ve 28 cemâziyelâhir (İbn Ḫallikān'da böyle ise de, Yāḳūt, I'de haftanın gününün gösterilmesi sebebiyle yanlıştır) 502 (2 şubat 1109)'de ölümüne kadar Niẓāmiya kütüphânesinin hâfız-ı kütüplüğünü deruhte etti. Mezarı, Abraz kapısında bulunmaktadır. Kaynakların bir kısmı, onun talebesi arasında mahallî Bagdad tarihçisi, al-Ḫaṭīb al-Bağdādī (Brockelmann, *G A L*, I, 329)'nin ismini vermektedir; bununla berâber, al-Samʿānī'ye dayanan ve Yāḳūt, *Muʿcam* (her iki hususta da bk. *bibliyografya*) ile İbn Ḫallikān tarafından tekrar edilen bu kayıt, al-Ḫaṭīb al-Bağdādī, Tibrīzī'den 30 yıl daha yaşlı olduğu için, bir hatâya istinat etmektedir. İbn Ḫallikān, al-Tibrīzī maddesini, ikisi arasındaki münâsebetler hakkında daha fazla tafsilât vermek arzûsunda olduğu kendi al-Ḫaṭīb al-Bağdādī maddesine atfetmektedir; fakat işâret edilen yerde (nr. 33) bu hususta hiç bir şey bulunmamaktadır. Buna mukabil, bizzât Yāḳūt *İrşād*'ında da al-Ḫaṭīb al-Bağdādī maddesinde, Tibrīzī'nin kendi *İsnād*'ına dayanan bir hikâye anlatmaktadır (Tibrīzī'nin nisbesi eksiktir; buna rağmen Abū Zakariyā Yaḥyā b. ʿAlī al-Ḫaṭīb al-Luġavī ile Tibrīzī'nin kasdedildiğine de hiç şüphe yoktur). Bir taraftan, aynı zamanda Tibrīzī'nin talebesi olması gereken Abu 'l-Faẕl Muḥammed b. Nāṣir al-Salāmī — bu ad husûsunda sâdece bir metin hatâsı olması muhtemeldir — mutavassıt olarak zikredildiğine göre, Muḥammed b. Nāṣir sâdece Tibrīzī'nin talebesi olarak değil, fakat al-Samʿānī'nin de üstâdı olarak bilinir (krş. Bergsträsser, *Z S*, II, nr. 154). Bundan başka diğer taraftan, tarihte bir çok vesilelerle çıkmış olan hikâye müellifinin fakirliği, Tibrīzī'nin, Maʿarra'ya seyahat hikâyesinden istihrac olunan fakirliğine çok iyi tetâbuk etmektedir. Buna göre, o halde Tibrīzī Şam'a 456 (1064)'da dönmüş ve al-Ḫaṭīb al-Bağdādī'nin yanında *adab* tahsil etmiş olmalıdır: oradaki tahsîli çok tafsilâtlı bir şekilde anlatılır. Tibrīzī bizzat Ulu-câmi'in minâresinde yaşadı (bu hal, aynı zamanda Tibrīzī'nin fakirliğine şehâdet etmektedir). Bir gün al-Ḫaṭīb, onu yerinde ziyâret etti ve bir saat konuştular; al-Ḫaṭīb ayrılacağı sırada kalem alması ricasiyle, ona hediye olarak kâğıda sarılı bir şey verdi. Tibrīzī, paketi açınca, içinde 5 mısır dinarı buldu. al-Ḫaṭīb ikinci bir defa onu ziyârete gitti ve kâğıt satın alabilmesi için, birinci defaki veya birincisinden daha yüksek bir meblâğda altın verdi. Yāḳūt'un *İrşād*'daki kendi Tibrīzī maddesi ile teʾyid edilmiş bu beyânı, *Muʿcam*'dekinin aksine olarak doğrudur ve binâenaleyh al-Ḫaṭīb al-Bağdādī, hakikatte Tibrīzī'nin üstâdı idi. Aksi takdirde

al-Bağdādī'nin, şüphesiz *Tārīḫ Bağdād*'ında, Tibrīzī'ye bir madde tahsis etmiş olması gerekirdi. — Tibrīzī'nin talebesi şunlardır: Abu 'l-Faẕl Muḥammed b. Nāṣir al-Salāmī (467—550 = 1074—1155; yk. bk.), Abu 'l-Ḥasan Saʿd al-Ḫayr b. Muḥammed b. Sahl (al-Maḳḳarī, I, 895: Saʿd) al-Anṣārī al-Andalusī (Ġazzālī'nin talebesi olup, 541=1146'da Bagdad'da ölmüştür), Abū Ṭāhir Muḥammed b. Muḥammed b. ʿAbd Allāh al-Sincī (462—548=1069/1070—1153 arasında Merv'de yaşıyordu) ve nihâyet Niẓāmiya'deki halefi olan Cevâlîkî [b. bk.]. al-Tibrīzī'nin yaşama tarzı iyi sayılmıyordu (şarap içtiği, ipek elbiseler giydiği, şaşaʿalı bir sarık taşıdığı söylenir ki, o halde o, daha sonra oldukça zenginleşmiştir); bununla berâber onun ilmî selâhiyeti münâkaşa götürmez.

Eserleri. İsmiyle tanınmış eserlerinin hepsi ilmî bir vasfa sâhip olmakla berâber, İbn Ḫallikān ve Yāḳūt, ondan, birincisi manzum olarak teʾlif edilmiş kendi cevabiyle birlikte, al-ʿİmād al-Fayyāẓ'ın ona hitap eden bir şiiri olmak üzere iki beytini zikrederler. Brockelmann, *G A L*, I, 279 v.d.'da isimleri verilmiş olan aşağıdaki listede gösterilen eserler sâdece Brockelmann'a yeni ilâveler yapma lüzûmu hâlinde verilmişlerdir.

al-Tibrīzī, Abū Tammām'ın *Ḥamāsa*'sine, önce her *ḳiṭʿa* hakkında kısa bir şerh, müteâkiben, her *bayt* hakkında daha uzun ve nihâyet daha tam olmak üzere üç şerh yazmıştır. İkinci şerh, Freytag'ın neşrettiğidir. Kaynaklar hakkında bk. Freytag mukaddimesi. Yāḳūt, Tibrīzī'nin, *Muʿallaḳāt* hakkındaki şerhinin, şârihin el-yazısı ile olan bir nüshasına sâhip idi. al-Tibrīzī, bundan başka, al-Mutanabbī'nin (*G A L*, I, 88) *Dīvān*'ını, *Mafaẕẕaliyāt*'ı, *Bānat Suʿād* kasîdesini (neşri için bk. mad. KAʿB B. ZUHAYR), İbn Düreyd [b. bk.]'in *Maḳṣūra*'sını, İbn Cinnī [b. bk.]'nin *K. al-Lamʿ fi 'l-naḥv*'ini, Kâtip Çelebî'ye göre hüviyeti bilinmeyen bir Aḥmed b. ʿAlī b. al-Sāʿātī al-Bağdādī (Brockelmann, I, 382 'de aynı isimdeki müellifin al-Tibrīzī'den sonra yaşadığını yazar)'nin *Nihāyat al-vuṣūl ilā ʿilm al-uṣūl*'ünü ve *Kur'an*'ı şerhetmiştir. Yine Kâtip Çelebî'ye göre, İbnüssikkīt [b. bk.]'in *K. İṣlāḥ al-Manṭiḳ*'ını tashihlerle birlikte, al-Tibrīzī, *al-Tahẕīb* (Kahire, ts.; yazması için bk. Atıf Efendi kütüp., nr. 2716; krş. Rescher, *M F O*, Beyrut, 1912, s. 495) adı altında rivâyet etmiştir. Bundan başka, aynı müellifin 1895 ve müteâkıp senelerde Beyrut'ta basılmış *K. al-alfāẓ* hakkında bir şerhi mevcuttur. Belki *Macmūʿ min muhimmāt al-mutūn* (Kahire, 1323, s. 550 v. dd.) mecmuasında müellifinin adı zikredilmeyen *Kāfī fī ʿilmay al-ʿarūż va'l-ḳavāfī*'nin bir hülâsası vardır; bununla berâber, Brockelmann (*G A L*, bk. fihrist)'a göre, hiç değilse, diğer iki kişinin de *Kāfī*'nin müellifi olmaları mümkündür. Rescher (*Z A*, XXVII, 156), İstanbul'da Hamîdiye Kütüphânesi'nde (nr. 1127), *Risāla fi 'l-ʿarūż* ünvânı altında, Brockelmann tarafından zikredilen iki arûz risâlesiyle aynı olmayan diğer bir arûz risâlesine dikkati çekmektedir. Rescher (*Z D M G*, LXVIII, 63), Tibrīzī'nin, İmraʾ al-Ḳays'ın *Dīvān*'ına şerhinin bir el-yazması nüshasını zikretmekte ise de, kaynaklarda bu eser hakkında hiç bir şey bulunmamaktadır. al-Tibrīzī'nin hâlen bilinmeyen eserleri olarak şunlar zikredilmektedir: İbn al-Anbārī ve Yāḳūt'da: *Maḳātil al-fursān*, İbn Ḫallikān'da: *Tahẕīb ġarīb al-ḥadīṯ*, Yāḳūt'ta: *Muḳaddima fi 'l-naḥv*.

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bk. al-Samʿānī, *Ansāb* (nşr. Margoliouth, 1912), *G M S*, XX, var. 103ª; Abu 'l-Barakāt Ibn al-Anbārī, *Nuzhat al-alibbāʾ fī ṭabaḳāt al-udabāʾ* (Kahire, 1294), s. 443—448; İbn Ḫallikān, *Vafayāt al-aʿyān* (nşr. Wüstenfeld), nr. 810; *ayn. esr.* (İngl. trc. de Slane, 1871), IV, 78 v. dd. (mühim notlarla birlikte); Yāḳūt, *Muʿcam* (nşr. Wüstenfeld), I, 822 v.d.; ayn. mll., *İrşād* (nşr. Margoliouth), *G M S*, VI/I, 254 v. d.; VI/VII, 286 v. dd.; Sarkis, *Muʿcam al-matbūʿāt al-ʿarabīya* (Kahire, 1346), (1928), s. 625 v. dd.

(M. PLESSNER.)

TEBRÎZÎ. [Bk. MUḤAMMED ḤUSAYN B. ḪALAF.]

TEBRÎZÎ. TİBRİZİ, ŞAMS AL-DİN MUḤAMMED B. ʿALİ B. MALİKDĀD AL-TİBRİZİ (?—1247), Mevlânâ Celâleddin Rûmî'nin hayat seyri üzerinde büyük bir değişikliğin husûle gelmesine ve bir şâir hüviyeti kazanmasına sebep olan kalender-meşrep bir dervîş olup, daha ziyâde Şams-i Tabrīzī, kısa ismi veya çok seyahat ettiği için (Aflāḳī, *Manāḳib al-ʿārifīn*, nşr. Tahsin Yazıcı, Ankara, 1959, I, 85) Şams-i Paranda lekabı ile tanınmıştır. Kendisi Tebriz'de ayrıca Kāmil-i Tabrīzī adı ile de şöhret bulmuştu (Aflāḳī, *ayn. esr.*, II, 615; *Maḳālāt*, Konya Müzesi kütüp., nr. 2154, var. 1ᵇ). Ancak Aflāḳī (*Maḳālāt*'tan naklen *ayn. esr.*, II, 634)'de, Kāmil-i Tabrīzī adını taşıyan başka bir zâtın daha geçmesi ile *Manāḳib-i Avḥad al-Dīn Ḥāmid b. Abi 'l-Faḫr-i Kirmānī* (nşr. Badīʿ al-Zamān Furūzān Far, Tahran, 1347, s. 191 v. d., 295)'de Kayseri'de yaşadığı anlaşılan aynı addaki başka birinin mevcûdiyeti, Şams'e verilen bu ismin ya bir müstensih hatâsından neş'et ettiğini veya bu üç zâtın da aynı kimse olduğunu göstermektedir. Şams'in hal tercümesi hakkındaki bilgilerimiz, dağınık

bir şekilde *Maḳālāt* adlı eseri ve ondan naklen, Sultan Veled, *Valad-nāma* (nşr. Calāl-i Humāyī, Tahran, ts.)'si ile Farīdun b. Aḥmed Sipahsālār (*Risāla*, nşr. Sa'īd-i Nafīsī, Tahran, 1325 hş.) ve Aḥmed Aflākī (*Manāḳib al-'ārifīn*, Ankara, 1959—1961, I—II)'nin menâkıbnâmelerine inhisar etmektedir. Henüz yazma hâlinde bulunan *Maḳālāt*'taki Şams al-Dīn-i Tabrīzī'nin hal tercümesi ile ilgili kayıtların hemen -hemen hepsi, pek ufak farklarla aynen Aflākī'nin eserine geçmiş bulunduğundan (bk. Aḥmed Eflâkî, *Ârifler menkıbeleri*, trc. Tahsin Yazıcı, İstanbul, 1964, 2. baskı, I, *önsöz*, s. XXXI — XXXV; krş. Abdülbâki Gölpınarlı, *Mevlânâ Celâleddîn*, İstanbul, 1952, s. 49—59) burada, bu hususla ilgili mâlûmat için sâdece oradaki kayıtlara işâret olunacaktır.

Nisbesinden aslen Tebrizli olduğu anlaşılan Şams'in, babası 'Alī ve dedesi Malikdād'ın hal tercümeleri hakkında şimdilik her hangi bir kayda rastlanmamaktadır. Ancak babasının onu okutmak için bir mektebe vermesi, kendisinin münevver bir âileye mensup olduğunu gösterir. Nitekim kendisi çocukluk devresini ilk mektepte (*maktab-i kudakān*) geçirdiğini ve daha o çağda, bilhassa Peygamber'in faziletlerine âşık olduğunu ifâde etmektedir (Aflākī, *ayn. esr.*, II, 614) ki, onun Peygamber'e olan bu sevgi ve saygısı bütün hayatı boyunca devam edecektir. *Maḳālāt*'ındaki ifâdelerinden devrinin mütedâvil ilimlerinin hemen-hemen hepsine vâkıf olduğu anlaşılan Şams'in, bundan sonraki tahsîli hakkında bir kayda rastlanmaz. Sâdece onun, ihtimal çok geçmeden, hal tercümesi hakkında maalesef şimdilik bilgi bulunmayan, ancak mesleğinden (*salla-bāf* „sepet örücü") âhî teşkilâtına mensup bulunduğu muhtemel olan Abū Bakr-i Tabrīzī isminde bir şeyhe mürid olduğu görülmektedir (Aflākī, *ayn. esr.*, II, 615). Şams, kendi ifâdesine göre bütün velîliğini (*vilāyāt*) ilâhî bir aşkla sarhoş (*sakr*) olan ve kendisinde diğer sûfîlerde görülen mestlikten sonraki ayıklık (*ṣaḥv*) hâli bulunmayan (*ayn. esr.*, II, 617) bu şeyhten aldığı halde, şeyhi ondaki gizli bir husûsîyeti anlamamış ve bunu anlamak ancak Mevlânâ'ya nasip olmuştur (*ayn. esr.*, II, 682). Muhtemelen bu anlaşılmazlık yüzünden, o da, siyah keçe giyerek daha mükemmel şeyhler bulmak gayesiyle, bir çok başka şeyhlerin müridleri gibi, seyahate çıktı. Onun Tebriz'den ayrıldıktan sonra, Mevlânâ ile buluşuncaya kadar sırasiyle nerelere uğradığı ve buralarda kimlerle tanıştığına dâir de açık bir bilgi yoktur. *Maḳālāt*'ında, her hangi bir tarih kaydedilmeksizin, sâdece bâzı şehir isimleri ile, bâzıları meşhur olmak üzere karşılaştığı bir kısım şeyhin adları geçmektedir. Siyah keçeden bir külâh ile garip bir kıyâfeti seçen (*ayn. esr.*, II, 616) ve kendisine tâcir süsü verdiği için, uğradığı şehirlerde umûmiyetle hanlara konan Şams'in kaldığı bölge ve şehirler arasında Irak-ı Acem (b. bk.; *ayn. esr.*, II, 631), Bagdad, Şam, Haleb, Tel-Bâşir (bk. A. Gölpınarlı, *ayn. esr.*, s. 79), Erzurum, Sıvas (*ayn. esr.*, II, 674), Kayseri'nin ve tabiatiyle Konya'nın adları geçmektedir. Bu isimlere bakarak, onun önce Irak-ı Acem'e geldiği, oradan Bagdad ve sırasiyle Şam ve Haleb'e geçtiği bir dereceye kadar tahmin olunabilir. Bagdad'ın o sıralarda (VI.=XII. asırda) bir çok meşhur sûfînin bulunduğu büyük tasavvuf merkezlerinden biri olması ve mükemmel şeyh arama isteği, Şams'in, önce Tebriz'den Irak'a doğru yola çıkmış olabileceği ihtimâlini kuvvetlendirir. Davlatşāh (*Tazkira*, nşr. Muḥammed-i 'Abbāsī, Tahran, 1337 hş., s. 216 v. d.)'ın, Şams'in Bagdad'a geldikten sonra, buradaki ileri gelen şeyhlerden Rukn al-Dīn-i Sucāsī (ölm. 606=1209'dan sonra) ve Cāmī (*Nafaḥat al-uns*, trc. Lâmi'î Çelebî, İstanbul, 1289, s. 520; krş. *Manāḳib-i Avḥad al-Dīn Ḥamid b. Abi 'l-Faḫr-i Kirmānī*, nâşirin önsözü, s. 17)'nin hem adı geçen bu zâtın ve hem de Bābā Kamāl-i Candī'nin mürîdi olduğuna dâir verdiği mâlûmatı, hakikatle te'lif etmek oldukça güçtür. Zîrâ Şams hakkında dağınık da olsa, en mevsuk mâlûmatı ihtivâ eden *Maḳālāt*'ında başta ilk şeyhi olmak üzere devrinin bir çok büyük şeyhlerinin adları bulunduğu halde kendisinin müridliğini yaptığı bu iki şeyhten bahsetmemesi dikkat çekicidir. Onun Rukn al-Dīn-i Sucāsī'nin mürîdi olarak gösterilmesi büyük bir ihtimalle bir çok benzerlerinde olduğu gibi, Rukn al-Dīn'in asıl mürîdi olan Avḥad al-Dīn Kirmānī ile tanışması netîcesinde sonradan uydurulmuş olmalıdır. Ayrıca bütün seyahati esnâsında kendisini bir tâcir gibi göstererek, o devirde âdeta otel vazifesi gören, her hangi bir hankâh veya zâviyeyi tercih etmeyip bir handa kalması (Aflākī, *ayn. esr.*, I. 86) da bu husûsu bir dereceya kadar te'yid etmektedir. Esâsen mizâcı da, şeriatle tarîkatı birleştiren böyle bir şeyhe mürid olmaya müsâit değildi. Nitekim Rukn al-Dīn'in gözde müridlerinden olan Avḥad al-Dīn Kirmānī ile ilk karşılaşışında aralarında geçen konuşma, onun bu husûsîyetini açıkça belirtmektedir. Bu karşılaşışta o, Avḥad al-Dīn'e ne ile meşgul olduğunu sorar; o da: „ayı leğende seyrediyorum" cevabını verince Şams de ona: „ensende çıban yoksa, niçin ayı gökte seyretmiyorsun" suâlini tevcih eder ki, birincisinin hakikati dar bir çerçeve içinde aramasına mukabil, ikincisinin, bunu kâinâtın her zerresinde görmesi, ikisi

arasındaki büyük görüş farkının anlaşmalarına imkân vermediğini açıkça göstermektedir. Dostluğu, dostun, dostunun her türlü hareketine tahammül etme mânasında anlayan (bk. Aflākī, *ayn. esr.*, II, 621 v. d.) Şams, denemek kasdiyle Avḥad al-Dīn'e şerîatle bağdaşmayan bir takım tekliflerde bulunmuş, müsbet bir cevap alamayınca da onu terketmiştir (*ayn. esr.*, II. 617). Bununla berâber, Şams'in Avḥad al-Dīn'i yakından tanıdığı, onun hakkındaki hükümlerinden (göst. yer.) anlaşılmaktadır.

Bagdad'da ne kadar kaldığı bilinmeyen Şams'in, ihtimal buradan Şam'a gittiği anlaşılmaktadır. *Maḳālāt* (oradan naklen Furūzān Far, *Mavlānā Calāl al-Dīn Muḥammed maşhūr ba -Mavlavī*, Tahran, 1315—1317 hş., s. 65)'taki bir kayıttan da 626—628 (1229—1231) yılları arasında Şam'da bulunduğu istihrac olunmaktadır.

Şam'da ikameti sırasında, İbn al-'Arabī (ölm. 638=1240)'nin toplantılarında onunla fikir teâtisinde bulunmuştur (Aflākī, *ayn. esr.*, 676 v.d.; krş. A. Gölpınarlı, *ayn. esr.*, s. 51 v. d.). Aflākī (*ayn. esr.*, I, 82), Şams'in Mevlânâ ile ilk defa Şam'da karşılaştığını kaydetmekte ise de, Sultan Veled (*Valad-nāma*)'de böyle bir ifâdeye rastlanmaz; esâsen Sultan Veled bunu kabûl etmiş olsaydı, babasının, Sulṭān al-'ulamā Bahâ-üd-Dīn Veled'in ölümünden (628=1230 /1231) sonra, Burhān al-Dīn Muḥaḳḳiḳ-i Tirmizī ile 9 yıl birlikte bulunduğuna dâir ifâdesi ile tezada düşmüş olurdu. Halbuki *Maḳālāt*'ta, 16 yıl sonra Şams'in, Şam'da bulunduğu sırada Mevlânâ'nın bir sözünü hatırladığı (Furūzān Far, *ayn. esr.*, s. 65) şeklindeki ifâdesi böyle bir karşılaşmanın doğruluğunu te'yid eder mâhiyette ise de, henüz ilmî neşri yapılmamış bulunan bu eserdeki ifâdenin doğruluğu hakkında kat'î bir şey söylenemez. Kaldı ki, bu karşılaşma hâdisesinin Aflākī'deki iki yerde (s. 82, 618) anlatılışı arasında da tam bir mutabakat yoktur. Zîrâ birinci yerde (s. 82) Şam meydanında Mevlânâ'nın elini tutup: „Ey âlemin sarrafı beni anla" sözünü söyleyen ve bu söz karşısında kendinden geçen Şams, ikinci yerde (s. 618) ise, aynı hareketi yapıp, aynı sözü söyleyen Mevlânâ'dır. Bu vaziyetten, Aflākī'nin de Şams'in Mevlânâ ile ilk defa Şam'da tanıştığı hakkında sarih bir bilgisi olmadığı, bu rivâyetin, *Maḳālāt*'taki Şams'in ifâdesi üzerine vücûda getirildiği anlaşılmaktadır.

Şams'in, Şam'da ne kadar kaldığı bilinmemekle berâber, onun Şam'dan Konya'ya hangi yoldan geldiği Aflākī (s. 86)'nin bir ifâdesi ile *Maḳālāt*'ta geçen yer adlarına bakılarak bir dereceye kadar tahmin edilebilir. Filhakika Aflākī, Şams'in biri Şam'dan doğrudan-doğruya, diğeri de oradan Tebriz'e döndükten sonra Konya'ya geldiğine dâir iki rivâyetin mevcut olduğunu kaydeder. Buna göre o, *Maḳālāt*'ta isimleri dağınık bir şekilde zikredilen şehirlerden, Şam'dan sonra sırasiyle Tebriz, Erzurum, Sıvas, Kayseri ve Aksaray yolunu tâkip ederek Konya'ya gelmiştir. Bir müddet müderrislik yaptığına ve bir emîrin oğluna hocalık ettiğine (bk. Aflākī, *ayn. esr.*, II, 693) bakılarak Şams'in, bir zaman Erzurum'da kaldığı ve oradan Sıvas'a geldiği, Asad al-Dīn-i Mutakallim adında bir şeyh ile münâkaşasına bakılırsa (II, 674), burada da bir müddet oturduğu anlaşılmaktadır.

26 cemâziyelâhır 642 (26 teşrin II. 1244)'de Konya'ya gelen Şams, mutâdı üzere bir hana kondu. Bu hanın adı, Aflākī'de bir yerde (I, 86) Şakar-furūşan, başka bir yerde (II, 618) Şakar -rīzān, Sipahsālār'da (*ayn. esr.*, s. 126) ise, Birinç-furūşan, şeklinde geçmektedir. Aflākī'deki adların, mâna bakımından (Şakar-furūşan „şeker satanlar, şeker dökenler veya akıtanlar") birbirine yakın bulunmaları dolayısiyle aynı olma ihtimâli mevcut olduğu halde, Sipahsālār'daki şekil (Birinç-furūşan=Pirinççiler hanı), muhtelif zamanlarda muhtelif meslek erbâbı tarafından kullanılışa göre adlandırıldığı düşünüldüğü takdirde, ancak bu han bunlarla aynı olabilir. Şams, bir gün Konya'da Panba -furūşan (pamuk satanlar) medresesinden dönmekte olan Mevlânâ'nın atının başını tutup ona Peygamber ile Bayezid Bistâmî [b. bk.]'den hangisinin daha büyük olduğuna dâir suali karşısında Mevlânâ'nın Peygamber'i tercih eden müessir cevâbı üzerine kendinden geçerek Mevlânâ'nın medresesine götürülmüş ve burada üç ay müddetle kimseye görünmeden bir hücrede kalmışlardır. Mevlânâ'nın onun yüzünden etrafı ile ilgisini kesmesi, kendisini sevenler arasında infiâle mûcip olmuş, düşmanlık derecesine varan bu kızgınlık netîcesinde Şams, 21 şevvâl 643 (10 veya 11 mart 1246)'de Konya'yı terk ile Suriye'ye gitmiştir. Tekrar Konya'ya döndükten 6 ay sonra öldürüldüğüne bakılırsa (bk. Aflākī, *ayn esr.*, II, 691) onun burada bir buçuk yıla yakın bir müddet kaldığı anlaşılır.

Ancak Şams'in gitmesi ile mes'ele halledilmemiş, aksine Mevlânâ'nın ona olan sevgi ve tahassürü bir kat daha artmıştı. Mevlânâ onu getirtmek ve bu tahassürünü gidermek için oğlu Sultan Veled'i Şam'a gönderdi (bk. mad. CELÂLEDDİN RÛMÎ; Sultan Veled, *ayn. esr.*, s. 47, 52; Aflākī, *ayn. esr.*, II, 689). Fakat Sultan Veled, Şam'da onu bulamadı; Haleb'de olduğunu öğrenince, adam gönderip Şam'a getirtti ve oradan da bir aylık bir yolculuktan

(bk. Sultan Veled, *ayn. esr.*, s. 49; krş. A. Gölpınarlı, *ayn. esr.*, s. 79 v. d.) sonra Konya'ya geldiler.

Şams, Konya'ya döndükten sonra, aleyhinde bulunanlar pişmanlıklarını ifâde ettikleri gibi, Mevlânâ ile olan münâsebeti de, bir müddet, eskisinden daha sıkı bir şekilde devam etti. Şams, ihtimal bu arada, Kīmīyā isimli bir kadınla da evlendi. Karısına karşı davranışından epeyce kıskanç olduğu (bk. Aflākī, *ayn. esr.*, II, 637, 642; Sipahsālār, *ayn. esr.*, s. 133) anlaşılan Şams'in, Aflākī (*ayn. esr.*, II, 643)'de hanımının ölümünden sonra şâban 644 (kânun II, 1246)'te tekrar Şam'a gittiği kayıtlı ise de, diğer kaynakların hiç biri bunu te'yid etmemektedir. Bu kaydın, Şams'in son kayboluşu ile ilgili olması akla daha yakın görünmektedir.

Şams'in Mevlânâ ile olan yakınlığı, çok geçmeden (6 ay; bk. Aflākī, *ayn. esr.*, s. 691) Mevlânâ'nın etrafındakilerin kıskançlığını yeniden canlandırmakta gecikmedi. Nitekim aralarında, Mevlânâ'nın, ihtimal Şams'in zevcesi Kīmīyā Hâtun sebebiyle Şams ile arası açılan (bk. Sipahsālār, *ayn. esr.*, s. 133; krş. A. Gölpınarlı, *ayn. esr.*, s. 81) ortanca oğlu Alâeddin Çelebî'nin de bulunduğu 7 kişilik bir grup, Şams'i öldürmeyi kararlaştırdı ve 5 şâban 645 (5 kânun 1247)'de onu öldürdüler (bk. Aflākī, *ayn. esr.*, s. 684, 686; krş. A. Gölpınarlı, *ayn. esr.*, s. 84 v.d.). Kaynaklarda Şams'in öldürülmesinden ziyâde hemen kayboluşuna dâir rivâyet, hiç olmazsa başlangıçta muhtemelen bu cinâyeti Mevlânâ'dan saklama gayretinden neş'et etmiştir. Zîrâ Aflākī (*ayn. esr.*, II, 701)'deki bir kayıt, Şams'in öldürüldükten sonra bir kuyuya atıldığını, oradan Sultan Veled tarafından çıkarılıp Mevlânâ'nın medresesinin bânisi Amîr Badr al-Dīn Gavhar-taş'ın yanına gömdürüldüğünü göstermektedir. Onun Sulṭān al-'ulamā' Bahâ-ûd-Dîn Veled'in yanına defnedildiğine dâir rivâyet (bk. *ayn. esr.*, II, 700) birincisine nazaran pek zayıf görünmektedir (krş. A. Gölpınarlı, *ayn. esr.*, göst. yer.). Üzerine bir sanduka konulup, mezar haline getirilen cesedinin atılmış olduğu kuyunun bulunduğu yerde Şams'in makamını içine alan bir zâviye yapılmıştır (Şams'in ölümünden sonra Mevlânâ'da husûle gelen ruhî değişiklik için bk. mad. CELÂLEDDİN RÛMÎ; A. Gölpınarlı, *ayn. esr.*, s. 85—93).

E s e r i. Keskin bir zekâ ve kuvvetli bir rûhî te'sîre sâhip olmakla berâber, eski kimya, astroloji, riyâziye, ilâhiyat, felsefe, mantık ve hilâfiyat ilimlerine vâkıf bulunan (Aflākī, *ayn. esr.*, s. 626) Şams'in en büyük eseri, hiç şüphe yok ki, rûhundaki şâirlik enginliklerini harekete getirdiği Mevlânâ'ya ilham kaynağı oluşudur. Esâsen içinde bulunduğu ruh hâleti dolayısiyle geniş bilgisine rağmen, her hangi bir eser te'lif etmesi de beklenemez. Bu itibarla bugün elimizde bulunan Farsça mensur *Maḳālāt* adlı eser de bizzat onun kaleminin değil, „daldan-dala atlayan" konuşmalarının başkaları tarafından tesbitinden ibârettir. Eserin mevzûunu, Şams'in felsefe ve kelâm hakkındaki fikirleri, bâzı âyet ve hadîslerin tefsîri, çeşitli inançlar hakkında verilen bilgi, muhtelif vesîlelerle Arap ve Fars edebiyatlarından nakledilen beyitler, kendinden önce ve devrindeki sûfîlerin sözleri ile halkiyat bakımından ilgi çekici bâzı hikâyeler teşkil eder. Şams'in muhtelif toplantılardaki veya yerlerdeki konuşmalarının çok defa gelişi-güzel tesbîtinden ibâret olan bu eserde, her hangi bir tertîbe rastlanmadığı gibi, okunurken, insan, sür'atli konuşan bir kimseye âit, güçlükle tesbit edilebilmiş ve bu yüzden de bâzan birçok yerleri eksik kalmış bir metinle karşı-karşıya kalır. Nitekim mevzûlar arasında olduğu gibi, sözler arasında da çok defa sağlam bir bağ kurmak oldukça güçtür. İhtimal bu konuşmaları tesbit edenler, Şams'in, mes'eleleri açıklarken, bunların îzah mâhiyetindeki kısımlarını bir tarafa bırakıp, daha çok netîceleri kaydetmişlerdir. Bu hal ise, eserin kolayca anlaşılmasını oldukça güçleştirir. Buna, tesbit edilebilen kısımlarda, dinleyicilerin üzerinde daha te'sirli olabilmek için, umûmîyetle sûfî meclislerindeki konuşmalarda mûtâd olan kısa, fakat vecîz söz söyleme gayretinin hâkim olmasını da ilâve etmek gerekir (krş. msl. Aflākī, *ayn. esr.*, II, 644—678 v. d.). Bütün bunlara, mevcut nüshalar arasındaki büyük farkları da ilâve edince, eserin ilmî bir neşrinin ne kadar güç olduğu kendiliğinden anlaşılır. Türkiye'de oldukça bol ve eski nüshaları bulunan (bk. H. Ritter, *Maulānā Calal al-Dīn Rūmī und sein Kreis, Isl.*, 1942, XXXVI, 228 v.d.: A. Gölpınarlı, *ayn. esr.*, s. 27—30) ve gerek Şams'in, gerek Mevlânâ'nın daha iyi anlaşılabilmesi için lüzumlu olan bu eser, henüz ilmî bir neşrinin yapılmasını beklemektedir.

Maḳālāt, Mevlânâ ve etrafındakilere dâir bâzı eserlere kaynak olduğu gibi, bizzat *Mesnèvî*'deki bâzı kısımların mevzûları ile *Dīvān-i kabīr*'deki bâzı mazmunlar ve telmihler de ondan alınmıştır (krş. A. Gölpınarlı, *ayn. esr.*, s. 99 v. d.).

Şams'e, bu eser dışında, 138 beyitlik *Marġūb al-ḳulūb* adlı manzum bir eser daha izâfe edilmektedir. Ancak, gerek üslûbu, gerek yazılış tarihini gösteren 757 rakamı, bu eserin, Şams'e âit olmadığını açıkça te'yid etmektedir (krş. Badī al-Zamān Furūzān Far, *ayn. esr.*, s. 99).

Şams, *Maḳālāt*'ta, geniş bir bilgiye ve keskin, tenkîdî bir zekâya sâhip olan, insanı çok iyi tanıyan ve onunla ilgili mes'eleleri isâbetle teşhis eden, kendi değerine inanmakla berâber, tanınmaktan kaçan melâmî-meşrep bir dervîş olarak gözükür. Bir tarîkate veya Mevlânâ hâriç, bir şeyhe bağlanmayan Şams, bir şehir veya ülkeye de bağlı değildir. Tek başına seyahat eden Aflākī, *ayn. esr.*, s. 631) ve çok defa sokak-sokak dolaşan bu dervîşi, gerçek kalenderlerden ayıran en büyük husûsiyet, geniş bilgisi, kendine has düşünceleri ile Peygamber'i nümûne olarak almasıdır. Esâsen büyük bir ihtimalle, Mevlânâ'yı ona bağlayan da bu husûsiyetidir. Aralarındaki sıkı bağlılık ise, anlaşılma hasreti içinde çırpınan iki insanın, birbiriyle tanışmak sûretiyle bu imkâna kavuşmalarının netîcesidir. Sultan Veled (*ayn. esr.*, s. 198) Mevlânâ'nın, Şams'e olan bu bağlılığını, Şams'in ona, âşıklar zümresininkinden daha yüksek olan ve o zamana kadar bilinmeyen *maḳām-ı ma'şūḳ* adı ile yeni bir makamı tanıtması şeklinde îzah eder. Tamamiyle tasavvufî bir mâhiyette olan bu îzah tarzı, güzelliğin değil, sevilmenin esas olduğunu kabûl eden Mevlânâ (*Fīhi mā fīh*, nşr. Badī' al-Zamān Furūzān Far, Tahran, 1330 hş., s. 72; trc. A. Gölpınarlı, İstanbul, 1959, s. 61)'nın görüşüne de uygundur.

Mevlevî tarîkatı, kurulduktan sonra, Şams kolu ve Veled kolu diye ikiye ayrılmış, aşk ve cezbeyi temsil eden birinci kol, Şams'e izâfe edilmek sûretiyle o bir tarîkat kurucusu olarak da gösterilmiştir (bk. Vāḥidī, *Ḥvāca-i Cihān va Naṭīca-i Cān* Üniv. kütüp., nr. TY 9504, var. 69a—74b: krş. A. Gölpınarlı, *Mevlânâ'dan sonra mevlevîlik*. İstanbul, 1953, s. 204—210).

Bibliyografya: Metinde gösterilmiştir. (TAHSİN YAZICI.)

TEBÛK. TABŪK, Hac yolu ve Şam'dan Medine'ye giden demir-yolu üzerinde kâin bir şehir (Yāḳūt'a göre, al-Ḥicr'den 4 ve Medine'den 12 günlük mesâfede). Tabūk, kumlu bir ovanın engebeli arâzisi üzerinde bulunmakta olup, muhtemelen (Arap efsânesinde zikredilen), gür bir su kaynağına sâhiptir. Şehrin en mühim binası, bir kitâbeye göre, 1064 (1654)'te inşâ edilmiş olan hacılar kalesidir. Bu yapının en eski kısımları, daha sonra inşâ edilenlerden kolayca ayırdedilebilir. Bu kalenin yanında da güzel yontma taşlardan yapılmış yeni bir câmi vardır. Euting, 5 kişilik bir garnizon müstesnâ, bu mahalli boş buldu. Jaussen ve Savignac, çerçöple örtülü damları ve kerpiçten yapılmış duvarları bulunan, takrîben, 40 evden bahsederler. Burada meyve ağaçları çok ihmâl edilmiş bir durumda idiler.

Peygamber zamanında, Tabūk, Arabistan'ın şimâldeki hudut noktalarından biri idi; bir az ötede de Bizans toprakları başlıyordu. Bu mahal, Peygamber'in, 9. hicret yılında şimâle karşı giriştiği mühim sefer dolayısiyle meşhur olmuştur. Grekler, 'Āmila, Laḫm ve Cuẕām'dan mürekkep olan ahâli, Peygamber'in yaklaşması üzerine kaçtı. Bununla berâber Peygamber, herhalde daha şimâldeki Araplar ile meskûn mıntıkaları ele geçirmeyi hedef edinen tasavvurundan, çok fazla sıcak olan mevsimin, kıt'alarının şevkini kırması üzerine, sarf-ı nazar etmek mecbûriyetinde kaldı. Bunun içindir ki o, dönüşünden önce, Tabūk'ta ancak on gün kadar kaldı. Mâmafih bu müddeti Ayla, Aẕruḥ ve Maḳna ahâlisi ile müzâkere ederek geçirdi ki, bu da onların itâat ve inkıyâdını intâc etti.

Bibliyografya: Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), I, 824 v.d.; İbn Hişām (nşr. Wüstenfeld), s. 902 v. dd.; Ṭabarī (nşr. de Goeje), I, 1692 v. dd.; Vāḳidī (trc. Wellhausen), s. 390 v. dd.; Balāẕurī (nşr. de Goeje), s. 59; Doughty, *Travels in Arabia Deserta* (1923), I, 172 v.d.; Euting, *Tagebuch einer Reise in Innerarabien* (1914), II, 180—185; Jaussen ve Savignac, *Mission archéologique en Arabie*, I, 57—70. (FR. BUHL.)

TECNÎS. TACNĪS (A.), veya CİNÂS [b. bk.], *c-n-s* kökünden II. (*taf'īl*) vezinde bir masdar olup, „iki şeyi veya iki kelimeyi birbirine benzer hâle getirmek" (*Ḳāmūs tercümesi*. İstanbul, 1305, II, 891; Ahmed Hamdi, *İlm-i bedâyî*, İstanbul, 1289, s. 8) mânasına gelmektedir. Edebiyatta ise, bir bedî (*badī'* [b. bk.] ıstılâhı olarak, nazım ve nesirde mânaları farklı olmakla berâber harfler, hareke, yazılış, telâffuz, basit veya mürekkep oluşları bakımından tam veya kısmen benzer iki veya daha fazla kelimeyi kullanma san'atıdır. Bu iki kelimeye, birbirine nisbetle *mütecânis*, tecnîs san'atı bakımından ise, *arkān* adı verilir. Tecnîs'in şu şekilleri vardır:

I. 1. Tam tecnîs, iki kelimenin harf, hareke, yazılış, basit veya mürekkep ve vezin bakımlarından bir oluşundan, yâni bu bakımlardan birbirinin tamamiyle aynı, fakat mânaları farklı iki veya daha ziyâde kelimeyi bir şiir veya nesir parçasında kullanmaktan ibâret olup, bunun iki şekli mevcuttur:

a. Mümâsil tecnîs, bunda tam tecnîs'te aranan şartların yanında dilbilgisindeki cinsiyetleri bakımından da aynı olmaları (ikisinin de isim, ikisinin de fiil veya edat olması) şartı aranır. Msl. „Kıyâmet (*al-sā'a*) kopacağı gün, günahkârlar dünyada bir saatten (*al-ṣā'a*)

başka kalmadıklarına yemin ederler." *Kur'an* (XXX, 55)'da geçen (*al-sā'a*) kelimeleri ile, Farsça'da *kām* „ağız, damak" ve *kām* „murâd" ve Türkçe'de *yâr* „dost" ve *yar* „uçurum" kelimeleri ile veya Türkçe'de *çalar* „saz çalmaktan" ile, *çalar* „hırsızlık etmekten" fiilleri gibi.

b. Müstevfâ tecnîs, dilbilgisi bakımından ayrı cinsten (msl. bir isimle bir fiil, bir fiil ile bir isim veya bir isim ile bir edat) iki kelime arasındaki benzerlikten ibâret olup, buna „kâfi" veya „tam olmayan" mânasında müstevfâ denilmiştir. Msl. *man māta min ḥadaṯi 'l-zamāni fa-innahu — yaḥyā ladā Yaḥyā b. 'Abd Allāhi* „zamanın musîbetlerinden ölen kimse, Yaḥyā b. 'Abd Allāh'ın yanında yaşar „dirilir"; zîrâ o cömerttir ve cömertlik adını yaşattırır" (Abū Tammām, *Dīvān*, Beyrut, 1905, s. 341). Bu ibârede birinci *yaḥyā* „yaşar", ikincisi ise, bir şahıs ismidir.

2. Mürekkep tecnîs, tam tecnîs'te aranan şartlar bulunmakla berâber, iki kelimeden birinin basit ve diğerinin mürekkep olmasıdır. Arapça *vasā'il* „vesîleler" ile *va sā'il* „ve dilenci"; Farsça'da *tābānda* „parlayan, ışıldayan" ile *tā banda* „tâ ki kul"; Türk edebî san'atlarında bu kelimelerin yazılış şekillerindeki birlik veya farklılığa göre, bu tecnîs'de *mutaşābih* veya *maḳrūn* ve *māfrūḳ* olmak üzere iki kısma ayrılır:

a. Müteşâbih tecnîs, basit ve mürekkep kelimenin sâdece yazılış bakımından birbirine benzerliğinden faydalanılarak yapılır. Msl. *iẕā malikun lam yakun ẕā hiba — fa-da'ha fa-davlatuhu ẕāhiba* „bir hükümdar cömert (*ẕā hiba*) olmadığı vakit, onu terket, zîrâ onun devleti gider (*ẕāhiba*), yâni kaybolması yakındır" (Abu'l-Fatḥ al-Bustî, *Dîvān*, Beyrut, 1924, s. 12); Farsça'da *dard-i yār-i mā* „sevgilimizin derdi" ile *dar diyār-i mā* „bizim diyarda" ve Türkçe'de *pervâne* „mâlum hayvan" ile *pervâ ne* „ne pervâ".

b. Mefrûk tecnîs, kelimenin telâffuz bakımından aynı, yazılış bakımından farklı oluşudur. Msl. *kullukum ḳad aḥaẓa 'l-cāma va-lā cāma lanā — ma 'llaẓi ẓarra mudīr al-cāmi lav cāmalanā* „hepiniz kadehi aldınız ve bizde hiç bir kadeh yok (*va-lā cāma lanā*); kadehi döndüren bize de iyi davransa (*lav cāmalanā*) ne zarar gelir?" (Abu'l-Fatḥ al-Bustî, *Dîvān* 'ında yoktur); Farsça'da *ahl-i dilānast* „gönül ehilleri vardır" ile *ahl-i dilānast* „gönül ehli odur"; Türkçe'de *perişan* „dağınık" ile *peri, şan buldu*".

II. 1. Muharref tecnîs, yazılış bakımından aynı, hareke (kısa sesliler) bakımından farklı iki kelime ile elde edilir; ona bu ad, harfleri aynı olduğu halde, harekelerinin birbirine uymamasından (inhiraf etmesi) dolayı verilmiştir. Msl. *cubbat al-burd* „yollu kumaştan cübbe", *cubbat al-bard* „soğuğa karşı cübbe" sözlerindeki *al-burd* ile *al-bard*; *al-cāhil immā mufriṭ av mufarriṭ* „câhil ya haddi aşar veya aşırı derecede haddin gerisinde kalır" (*mufarriṭ* bu misâlde görüldüğü üzere, *taṣdīd* nazar-ı itibâre alınmamaktadır); *al-bid'a şarak al-şirk* „bid'at (yenilik) Allah'a ortak koşmaklığın (*al-şirk*) tuzağı (*şarak*)'dır". Farsça'da, *guzīda* „seçil miş" ile *gazīda* „ısırıl mış,"; Türkçe'de *gül* ile *gel*.

2. Nâkıs (eksik) tecnîs, birbirine benzeyen kelimelerin birinde, bir veya daha fazla harfin bulunmasından ibâret olup, fazla harflerin bulundukları yerler ile sayılarına göre *mukarrar*, *muṣavvaṣ*, *muẕayyal* adlarını alır.

a. Mükerrer tecnîs, birbirine benzeyen kelimelerden birinin önünde fazla harf bulunmasından ibârettir. Msl. *va 'l-taffati 'l-sāḳu bi 'l-sāḳi ilā rabbika yavma'iẕin il-masāḳ* „ölüm korkusu ile bacakları (*sāḳ*) dolaşır; o günde gönderilme yeri (*masāḳ*) rabbindir" (*Kur'an*, LXXV, 29-30) âyetindeki *sāḳ* ile *masāḳ* ve Farsça'da *āb* „su" ile *sarāb* „serap"; Türkçe'de *ak* ile *kayak*.

b. Müşevveş tecnîs, fazla harfin, iki kelimeden birinin ortasında bulunmasından ibârettir. Arapça *caddī cahdī* „servetim gayretime bağlıdır"; Farsça'da *Cam* „Cem" ile *Cām* „kadeh".

c. Müzeyyel tecnîs, veya cinâs, fazla harfin iki kelimeden birinin sonunda bulunmasından ibârettir. Abū Tammām (*Dīvān*, s. 42): *yamuddūna min aydin 'avāşimin — taṣūlū bi-asyāfin ḳavāżżin ḳavāżibī* „sopalar (*'avāşin*) gibi sert ve koruyucu (*'avāşimin*) ellerini uzatırlar; onlar öldürmeye karar veren (*ḳavāżin*) ve kesen (*ḳavāżibī*) kılıçlarla saldırırlar (Düşmanlara vuran, tarafdarlarını müdâfaa eden, öldürmeye kararlı ve kesen kılıçlarla düşmanlara saldıran ellerini uzatırlar)" beytindeki *'avāşin* ile *'avāşimin*, *ḳavāżin* ile *ḳavāżibī* kelimeleri: Farsça'da: *şahr* „şehir", *şohra* „şöhret, meşhur"; *çaşm* „göz" ile *çaşma* „çeşme, kaynak"; *muy* „saç, kıl" ile *müya* „ağlama"; Türkçe'de: *kar* ile *karga* gibi.

Bâzan iki kelimenin birinde sondaki harf birden fazla olabilir. Msl. al-Ḥansā' (*Dīvān*, Beyrut 1896, s. 25)'nın: *inna 'l-bukā'a huva 'l-şifā'u min al-cavā bayna 'l-cavāniḥ* „ağlama, böğürlerimde (*al-cavāniḥ*) bulunan ateşin (*al-cavā*) şifâsıdır".

3. İki kelime, sessizleri bakımından birbirine uymazsa, bu uyuşmazlığın bir sessiz üstünde olması istenir.

A. Müzâri (*mużāri'*) **tecnîs**, telâffuzları birbirine yakın iki farklı sessizle yapılıp üç şekli vardır:

a. Bu şekildeki sessiz, kelimenin başında bulunur. Msl. *baynī va-bayna kinnī laylun dāmisun va-ṭarīḳun ṭāmisun* „bulunduğum yer ile ikâmetgâhım arasında, karanlık bir gece (*dāmis*) ve silinmiş (*ṭāmis*) bir yol vardır" Ḥarīrī *Maḳāmāt*. (nşr. de Sacy, XVI, 185)'deki *dāmisun* ve *ṭāmisun* kelimeleri ile, Farsça'da *tābdār* „ateşli" ile *bīdār* „uyanık" kelimelerinde olduğu gibi.

b. Bu şekildeki, yâni birbirinden farklı, fakat telâffuzları birbirine yakın sessiz, kelimenin ortasında bulunur. Msl. *va'llaẕī huva yuṭ'imunī va yaskīn va iẕā marażtu fahuva yaşfīn* „beni yediren ve içiren odur, hasta olduğum vakit, bana şifa veren odur" (*Kur'an*, XXVI, 80—81) âyetlerindeki *yaskīn* ve *yaşfīn* kelimelerindeki gibi.

c. Farklı sessizler, iki kelimenin sonunda bulunur. Msl. *al-ḫayru ma'ḳūdun fī navāṣiha 'l-ḫaylu* „saadet (*al-ḫayru*) atların (*al-ḫaylu*) yelelerine bağlanmıştır" (Bu söz bir hadîs olup, Buḫārī, Muslim, Tirmiẕī, Nasā'ī ve İbn Mâca'nin hadîs mecmualarında zikrolunmuştur).

B. Lâhik (*lāḥiḳ*) tecnîs, telâffuzda iki sessiz arasında hiç bir benzerliğin bulunmamasından ibâret olup, şu üç şekli vardır:

a. Telâffuz bakımından benzemeyen sessizler, iki kelimenin başında bulunur. Msl. *vaylun likulli humazatin lumazatin* „arkadan kötüleyen ve yüzüne karşı yerenlerin vay hâline" (*Kur'an*, CIV, 1) âyetindeki *humazatin* ve *lumazatin* kelimeleri ile Farsça *dard* „dert", *gard* „toz"; Türkçe'de *tavuk, kavuk*; *dar* ve *kar* kelimelerinde olduğu gibi.

b. Bu sessizler iki kelimenin ortasında bulunur. Msl. *lastu 'an şarvatin balaġtu madāhā — ġayra annī 'mru'un kafānī kafāfī* „onun gayesine servetle ulaşmadım, mâdem ki ben insanım, yaşamak için yeten (*kafāfī*), bana kâfidir (*kafānī*). Buḥtūrī (*Dīvān*, Kahire, 1329 [1911], II, 108)'deki *kafāfī* ile *kafānī* kelimelerinde ve Farsça'da *dard* „şarap tortusu" ile *duzd* „hırsız"; Türkçe'de *kuzu* ile *kuru* kelimelerinde olduğu gibi.

c. Bu sessizler iki kelimenin sonunda gelir; Msl. *va iẕā cā'ahum amrun min al-amni avi 'l-ḫavfi* „onlara emniyet (*amn*) veya korkuya dâir bir haber (*amr*) geldiği vakit..." (*Kur'an* IV, 83) âyetindeki *amn* ile *amr* ve Farsça'da *āṭiş-bāz* „ateşle oynayan" *ātiş-bān* „şeytan"; Türkçe'de *kar* ile *kaz* gibi.

4. İki kelimenin cins, sessiz sayısı ve görünüş itibâriyle birbirinin aynı, fakat sessizlerin tertîbi bakımından farklı olmasına *tacnīs al-ḳalb* „sessizlerin yerlerini tersine çevirme" denir. Msl. *ḥusāmuhu fatḥun li-avliyā'ihi ḥatfun li-a'dā'ihi* „kılıcı dostlar için bir zafer (*fatḥ*), düşmanlar için bir ölümdür (*ḥaft*)" cümlesinde *fatḥ* ile *ḥaft* ve Farsça'da *sāḫta* ile *ḫāsta* gibi. İki kelimedeki harflerin tertîbindeki değişikliğe göre bu tecnîste de şu şekillere rastlanır:

a. Bütün sessizlerin tertîbini tamamiyle değiştirme (*Ḳalb kull*). Msl. *allāhumma 'stur 'avrātinā va āmin ravʿātina* „ey Allah'ım utanılacak yerlerimizi ('*avrātinā*) ört ve korkulardan (*ravʿātinā*) bizi emin kıl" cümlesindeki *'avrātinā* ile *ravʿatinā* ve Farsça'da *rīş* „sakal" ile *şīr* „aslan" gibi.

b. Bu değişiklik kelimelerin bâzı harflerinde olursa buna da *Ḳalb baʿż* „kısmen değişiklik" denir. Ancak harfleri bu şekilde sıralanmış olan iki kelimeden biri beytin ilk, diğeri ise son mısraında bulunursa, buna (*maḳlāb mucannaḥ*) adı verilir. Msl. *lāḥa anvāru 'l-hudā min — kaffihi fī kulli ḥāli* „avucundan her türlü ahvâlde doğru yolun nurları parladı" beyti de *lāḥ* ile *ḥāl*, ve Farsça'da *azān cāduvāna du çaşm-i siyāh — dilam cāvidāna 'adīl-i anāst* „o iki sihirli siyah gözden, gönlüm ebediyyen zahmet ve sıkıntıya denk olmuştur" beytinde *cāduvāna* ile *cāvidāna* kelimeleri gibi.

III. Benzer iki kelimeden biri diğerini tâkip ederse, bu cinâsa. *muzdavic, muraddad, mukarrar* adları verilir. Msl. *ci'tu-ka min Saba' bi-naba'* „Sana Saba'dan bir haber (*naba'*) getirdim" (*Kur'an*, XXVII, 22) gibi. [Bunlardan *mukarrar tacnīs* ile *muzdavic tacnīs* arasında küçük bir fark vardır. *Mukarrar tacnīs*'te, müterâdif mütecânis iki kelimenin harfler bakımından birbirine müsâvi olması, *muzdavic tacnīs*'te ise, iki kelimeden birisinin harf bakımından diğerinden fazla olmasıdır. 1. Bu fazlalık kelimenin başında veya sonunda olabilir. Msl. *in'ām* „nimetlendirme" ile *'ām* „umûmî" ve *cā* „ara" *cāy* „ırmak"; 2. Bu fazlalık ikinci kelimenin sonunda, msl. *bār* „yük" ile *bāra* „hakkında"; 3. Fazlalık birinci kelimenin evvelinde, ikinci kelimenin sonunda, msl. *inkār* ile *kāra*; 4. Fazlalık ilk kelimenin ortasında *dām* „tuzak" ile *dam* „nefes"; 5. Fazlalık ikinci kelimenin ortasında *şumur* „say" ile *şumār* „sayı, aded" olabilir (Ahmed Hamdi, *ayn. esr.*, s. 15 v. d.)].

IV. *Tecnis*'e iki san'at bağlanır:

1. *İştiḳāḳ*, iki mütecânis kelimenin tek kökten gelmesi (*iştiḳāḳ*). Msl. *fa-aḳim vachaka li 'l-dīni 'l-ḳayyimi* „o yüzünü doğru dine yönelt" (*Kur'an*, XXX, 43) âyetindeki *aḳim* ve *al-ḳayyim* kelimelerinin her ikisi de *k-v-m* kökünden gelmişlerdir. Aynı şekilde *miḳdār, maḳdūr* kelimeleri de *ḳ-d-r* kökünden teşkil olunmuşlardır.

1. 2. Benzer iştikak (*şibh iştiḳāḳ*), benzer iki kelimeden birinde bulunan harflerin hepsi ve çoğu diğerinde de bulunduğu halde, bunların ayrı kökten gelmiş olmasından ibârettir; msl. *ḳāla innī lī-ʿamalikum min al-ḳālīn* „ben sizin amelinizin aleyhindeyim“ (*Kur'an*, XXVI, 169) âyetinde *ḳāla* ve *ḳālīn* kelimeleri aynı kökten gelmemekte olup, biri *ḳ-v-l* diğeri ise *ḳ-l-v* kökünden muştaktır.

Abu 'l-Fatḥ al-Bustī, mânaları farklı, benzer veya yarı benzer kelimeleri ihtivâ eden bir darb-ı mesel veya hikmetli sözler mecmuasından ibâret, *al-Tacnīs al-anīs al-badīʿ al-taʾsīs* adlı bir eser te'lif etmiş olup, Taşköpri-zâde (*Miftāḥ al-Saʿāda*, II, 229) bundan parçalar nakletmiştir.

Bibliyografya: I. Arapça: Muḥammed ʿAlī b. ʿAlī al-Tahānavī, *Kaşşāf iştilāḥāt al-funūn* (Kalküte, 1862), 229, 597; Fahr al-Dīn Muḥammed b. ʿOmar al-Rāzī, *Nihāyat al-īcāz fī dirāyat al-iʿcāz* (Kahire, 1317), s. 28; Ṣalāḥ al-Dīn al-Ṣafadī, *Cinān al-cinās* (İstanbul, 1299); Curcānī, *Taʿrīfāt* (İstanbul, 1307), s. 35; al-Şarīşī, *Şarḥ al-maḳāmāt* (Bulak, 1300), I, 369; de Sacy, *Les Séances de Hariri* (Paris 1847—1853), s. 80, 268; Abu 'l-Fatḥ Naṣr Allāh b. Muḥammed b. ʿAbd al-Karīm al-Mavṣilī, *al-Maṣal al-sāʾir fī adab al-kātib va 'l-şāʿir* (Kahire, 1312), s. 98; Abū Hilāl al-Ḥasan b. ʿAbd Allāh al-ʿAskarī, *Kitāb al-ṣināʿatayn* (İstanbul, 1320), s. 249; Yaḥyā b. Ḥamza b. ʿAlī b. İbrāhīm al-ʿAlavī al-Yamanī, *Kitāb al-ṭirāz* (Kahire, 1332), II, 355; Abū Yaʿḳūb Yūsuf al-Sakkākī, *Miftāḥ al-ʿulūm* (Kahire, 1318), s. 181: *Cinās, Tacnīs*; Taşköpri-zâde, *Miftāḥ al-saʿāda* (Haydarâbât, 1329), I, 229; II, 339; ʿAbd al-Hādi Nacā al-Abyārī, *Suʿūd al-maṭālīʿ* (Bulak, 1283), I, 301; İbn Raşīḳ, *al-ʿUmda* (Kahire, 1325=1907), I, 220; Abū Manṣūr al-Ṣaʿālibī, *Fiḳh al-luġa va asrār al-ʿarabīya* (Kahire, 1317), II, 314; Ḳāsim al-Bakracī al-Ḥalabī, *Ḥilyat al-badīʿ fī madḥ al-nabī al-şafīʿ* (Haleb, 1293), s. 14; Abd al-Ḥamīd Ḳaddas b. Muḥammed ʿAlī b. al-Ḫaṭīb, *Ṭālīʿ al-saʿd al-rafīʿ fī şarḥ nūr al-badīʿ ʿalā naẓm al-badīʿ* (Kahire, 1321), s. 12; İbn Ḥuccat al-Ḥamavī, *Ḥizānat al-adab* (Kahire, 1304), s. 20; ʿAbd al-Ġanī al-Nābulusī, *Nafaḥāt al-azhār ʿalā nasamāt al-asḥār* (Bulak, 1299), s. 12; Calāl al-Dīn al-Ḳazvīnī al-Ḫaṭīb, *Talḫīṣ al-miftāḥ* (Kahire, 1322 [=1904], ʿAbd al-Raḥmān al-Barḳūḳī 'nin notları ile), s. 387; Saʿd al-Dīn al-Taftāzānī, *Muḫtaṣar al-maʿānī* (İstanbul, 1318), s. 193; ayn. mll., *al-Muṭavval* (İstanbul, 1304), s. 445; Mecmua: I. Saʿd al-Dīn al-Taftāzānī, *Muḫtaṣar ʿalā talḫīṣ al-miftāḥ*; 2. İbn Yaʿḳūb al-Maġribī, *Mavāhib al-fatṭāḥ fī şarḥ Talḫīṣ*; 3. Bahā'al-Dīn al-Subkī, *ʿArūs al-afrāḥ fī şarḥ talḫīṣ* (kenarda); 4. al-Ḫaṭīb al-Ḳazvīnī, *al-Īżāḥ*; 5. al-Dasūḳī, *Ḥāşiya ʿalā Muḫtaṣar al-Taftāzānī* (Bulak, 1317), IV, 322; ʿAbd al-Raḥīm b. ʿAbd al-Raḥmān b. Aḥmed al-ʿAbbāsī, *Maʾāhid al-tanṣīṣ, Şarḥ şavāhid al-Talḫīṣ* (Kahire, 1316), II, 69—82; ʿAbd Allāh b. al-Muʿtazz, *K. al-badīʿ* (nşr. İgnatius Kratchkovsky), *G M N*, London, 1935, bk. fihrist; ʿAbd al-Ḳāhir al-Curcānī, *K. asrār al-balāġa* (nşr. Hellmut Ritter), İstanbul, 1954, s. 5—19;

II. Farsça: Muḥammed b. ʿOmar al-Rādūyānī, *Kitāb tarcuman al-balāġa* (nşr. Ahmed Ateş), İstanbul, 1949, s. 10—26; Raşīd al-Dīn Muḥammed ʿOmarī Kātib-i Balḫī Maʿrūf bi-Vaṭvāṭ, *Kitāb ḥadāyiḳ al-siḥr fī daḳāyiḳ al-şiʿr* (nşr. ʿAbbās İḳbāl), Tahran, ts., s. 5—14; Şams al-Dīn Muḥammed b. Ḳays al-Rāzī, *al-Muʿcam fī maʿāyir aşʿar al-ʿacam* (nşr. Muḥammed b. ʿAbd al-Vahhāb Ḳazvīnī ve Mudarris Rażavi), Tahran, 1338 hş., s. 337—343; ʿAlī b. Muḥammed al-Muştahir bi-Tāc al-Ḫalāvī, *Daḳāyiḳ al-şiir* (nşr. Sayyid Muḥammed Kāżim İmām), Tahran, 1341 hş., 3, s. 8—25; Dāyirat al-maʿārif-i Fārisī (Tahran, 1345), I, 753; Garcin de Tassy, *Rhétorique et prosodie des langues de l'orient musalman* (Paris, 1873), s. 120 v. dd.

III. Türkçe: Ankaravi, *Miftāḥ al-balāġa* (İstanbul, 1284), s. 134 v.d.; Sulayman Hüsnü, *Mabāni 'l-inşā'* (İstanbul, 1289), s. 230—256; Ahmed Hamdi, *İlm-i bedâyî* (İstanbul, 1289), s. 8—18; (ayn. mll., *Tashīl al-ʿarūż va 'l-ḳavāfī*, 3. kısım); Ahmed Cevdet, *Belâgat-i Osmânîye* (İstanbul, 1299), s. 157—163; Muallim Nâcî, *Istılahât-i edebîye* (İstanbul, 1307), s. 241—251; Mehmed Rif'at, *Macāmiʿ al-adab*, I. kitap: *Usûl-i fesâhat* (İstanbul, 1308), s. 300—318.

(MOH. BEN CHENEB.)

[Bu madde T. YAZICI tarafından ikmâl edilmiştir.]

TECVÎD. TACVÎD (A.), *c-v-d* kökünden II. (*tafʿīl*) vezinde bir masdar olup, kıraat [b. bk.] ilminde, kuvvet, zayıflık, yumuşaklık, tumturaklılık, sâdelik v.s. bakımlardan çıkış yerlerine göre, **her harfin hakkını vererek telâffuz etme** mânasına gelmektedir (Tahānavī, *Kaşşāf iştilāḥāt al-funūn*, nşr. Sprenger, Kalküte, 1862, I, 196; *Ḳāmūs tercümesi*, İstanbul, 1305, I, 1110). Üç çeşit *tacvîd* vardır: 1. *tartīl* [*Kur'an*'daki kelimeleri, tane-tane, açık ve düşünerek], yavaş-yavaş okuma; 2. *ḥadr*, çabuk okuma; 3. *tadvīr*, orta kıvamda okuma. — *Tecvîd* („okumanın süsü“)'in gayesi, ilâhî kelâmın okunuşunda, dili her türlü hatâdan alıkoymaktır. *Tecvîd*, sessizlerin telâffuzları dışında, *vaḳf*, *imāla* yâni *ā* (*alif al-maḳṣūra*) seslisinin *ī*'ye doğru meylettirilmesini tesbit eden kaidelerle iştigal eder. Sessizler iki zümreye ayrılır:

1. *Mustaʿliya* „yükseltilmişler“, dil onları telâffuz ederken, ağzın üst damağına kadar yükseldiği için, bunlar böyle adlandırılmışlardır. Bu sessizler şunlardır: خ ص ض ط ظ ع ق. Hepsi tumturaklı olmakla berâber, ظ ط ض ص diğerlerinden daha fazla tumturaklıdır.

2. *Mustafila* „alçaltılmışlar“, dil, onları telâffuz ederken alt damakta bulunduğu için bunlar böyle telâffuz edilmişlerdir. Bunlara „basit“ denilmiştir, yâni onlar, şu vaziyette bulunan *rā'* ve *lām* hâriç, tumturaklı değillerdir: bir *żamma* (ötre) veya *fatḥa* (üstün) ile seslendirildiği vakit *rā'* tumturaklıdır. Eğer aslî veya ârizî bir kesre ile seslendirilir, sâkin ve kendisinden önce aslî veya ârizî bir kesre gelirse, nihâyet *rā'* ve *kasra*, yükseltilmiş bir sessizle tâkip edilmemek şartiyle aynı kelimeye âit iseler *rā'* tumturaklı telâffuz edilmez. *Lām*, sâdece kendilerine bir *fatḥa* veya bir *żamma* ile harekelenmiş bir sessiz takaddüm ettiği zaman الله ve اللهم de tumturaklıdır: *ḳalā 'llāh, ḳāla-'llāhumma, yaḳūlu 'llāh, yaḳūlu 'llāhumma.* *Nūn ve tanvīn*, bir kelimenin sonunda, altı hançere sessizinden (ء ه ع غ خ ح) biri ile tâkip edildiği vakit, tabiî telâffuzlarını muhâfaza ederler. Sâkin *nūn* ve *tanvīn* kendilerini tâkip eden harf, ن و ل م ر ى 'den biri ise, bununla benzeşirler. Benzeşme, غ hâriç, burundan telâffuzla vuku bulur. Bu sessizlerin te'sir ettiği kelime, bir başka sessiz ile bitmişse, *nūn* ve *tanvīn* tabiî telâffuzlarını kaybederler; benzeşirler, fakat, tam olarak değil. Kendisini tâkip eden *mīm* ile kaynaşan sâkin *mīm* 'le de böyledir. Harekeli bir *bā'* ile tâkip edildiği vakit, sessiz olur. Diğer hallerde mûtad telâffuzunu muhâfaza eder.

Iki çeşit kaynaşma (*idġām*) vardır.

1. Büyük, مَا سَلَكَكُمْ (*Kur'an*, LXXIV, 43) gibi her iki sessiz de harekeli olduğu zamanki olup, bu misâldeki kelimeyi مَا سَلَّكَكُمْ şeklinde telâffuz etmek lâzımdır.

2. Küçük, sessizlerden birincisi sâkin, ikincisi harekeli olduğu zamankidir.

Bundan başka, harf-i târif (belirtme edâtı) olan *lām*'ın ancak müteâkıp şemsî sessizle benzeşeceğini unutmamak lâzımdır; kelime önünde aynı mâhiyette bir sesli bulunan bir *alif*, bir *vāv*, veya bir *yā'*'yı ihtivâ ediyorsa, ses uzatılmalıdır. Eğer *vāv* veya *yā'*'dan önce bir *fatḥa* gelmişse, bunlar telyin harfleri hâline gelirler. *Hamza*, muhâfaza edilebilir veya atılır; *hamza*'nın atıldığı bu sonuncu halde, sesli, önceki sâkin sessizin üzerine gider. Eğer *hamza*, *tarḫīm*'le değil kendiliğinden sâkin ise, kürsüsü ile aynı mâhiyette olan med harfine döner. *Hamza*'nin telâffuzu, kendisinden önce harekeli ve sâkin olmayan bir *hamza* bulunduğu vakit, eksik olarak telyin edilmiştir; *hamza* bir *żamma* أُوْتُمِنَ ile tâkip edildiği zaman ikinci *hamza*'nin seslisi bir *sukūn* ve bir *vāv*'a, bir *kasra* أِئْذَا ile tâkip edildiği zaman bir *yā*'ya, bir *fātḥa* آأَنْتَ ile tâkip edildiği vakit bir *alif*'e döner. İki *hamza* aynı sesliden müteessir olmuş ve birbirini tâkip eden iki kelimeye جَاءَ أَجَلُكُمْ âit ise, ikinci *hamza* düşer.

Her ne kadar *Kur'an*'ın âyetleri bir işâretle ayrılmış ise de, onların her birinin sonunda dâima durarak okunmamalıdır; *vaḳf*, ancak âyet veya âyetlerin mânası tam ve mütecânis bir bütün teşkil ederse yapılmalıdır. İyi *Kur'an* nüshalarında mûtad olarak, *vaḳf* yapılmasına cevaz verilmeyen yerler, bir لا (=*vaḳf* yok) ile işâret edilmiştir. هُنَّ, عَمَّ, عَمَّ gibi kelimelerden sonra bir *vaḳf* yapılırsa, sükût denilen bir ه sükûn ى ilâve etmek gerekir. Bâzı kıraatçiler sondaki atılmış ى yi, هادٍ, واقٍ v.s. ortasına yerleştirirler; diğerleri *sukūn* ve onun seslisini kaybettirir ve هادْ, واقْ v.s. derler.

Bir kelime kendisinden önce bir *yā'* veya *vāv* bulunan *hamza* ile biterse, *hamza* takaddüm eden harfle benzeşir ve bilhassa *hamza* 'dan sonra يَرِئُ yerine يَرِيُّ denilir. Nasb hâlindeki ا *alif*'e döner. Te'nis ة'si sâkin ه'ye çevrilir. Harekeli son sessiz harekesini kaybeder; bu hareke ancak bâzan (*ravm* ile) zayıflar, daha ziyâde Fransızca'daki son bir *e* gibi telâffuz olunur (*işmām*). Bununla berâber, bu sonuncu tarz, bir *kasra* ile biten kelimelerde câiz değildir; hattâ bâzıları, *ravm* ve *işmām*'ın sâdece *żamma*'ya âit olduğunu te'yid ederler.

Bibliyografya: Suyūṭī, *al-İtḳān* (Kahire, 1306), I, 87—105; Tahānavī, *Kaşşāf al-iştilāḥāt al-funūn* (Kalküte, 1862), I, 196 v.d.; ʿAlī b. Sulṭān al-Ḳārī, *al-Minaḥ al-fikrīya ʿalā matn al-Cazarīya* ve haşiyede: Zakarīyā' al-Anṣārī, *al-Daḳāʾiḳ al-muḥkama fī şarḥ al-muḳaddama* [*t al-Cazarīya*], (Kahire, 1344); Sulaymān al-Camzūrī, *Fatḥ al-aḳfāl bi-şarḥ tuḥfat al-aṭfāl*,

ve devamında: müellifi meçhul, *Fatḥ al-Raḥmān fī tacvīd al-Ḳur'ān* (Kahire, 1343); Şayḫ Ṭāhir al-Cazā'irī, *Tadrīb al-lisān 'alā tacvīd al-bayān* (1321'de bitmiş, Beyrut, ts.); Şayḫ Mutavallī, *Fatḥ al-mu'ṭī va-ġunyat al-muḳrī fī şarḥ muḳaddimat vars al-Miṣrī* (Kahire, 1309); Abū Rīma, *Hidāyat al-mustafīd fī aḥkām al-tacvīd* (Kahire, 1344); Curcānī, *Ta'rīfāt*, bk. mad. *Tartīl*; Bustānī, *Muḥīṭ al-muḥīṭ*, I, 314, bk. bu kelime; 'Abd al-Nabī b. 'Abd al-Rasūl, *Cāmi' al-'ulūm* (Haydarâbâd, 1329), I, 274; İbn al-Ḳāṣiḥ, *Sirāc al-ḳārī' al-mubtadī va-taẕkār al-ḳārī' al-muntahī, şarḥ Ḥirz al-amānī va-vach al-tahānī li 'l-Şāṭibī* (Kahire, 1341), bilhassa, s. 36—120.

(MOH. BEN CHENEB.)

TEDBÎR. TADBĪR (A.), *d-b-r* kökünden II. (*Taf'īl*) vezninde bir masdar olup. „bir işin sonuna dikkat etmek; bir husûsun yürütülmesi için çalışıp yollar aramak; bir kimseden söz ve haber nakletmek" (bk. *Ḳāmūs tercümesi*, İstanbul, 1305, II, 317 v.d.) dışında ıstılâh olarak şu mânalara gelmektedir:

I. „Sevk ve idare" mânasında. Arap lugat müellifleri, *dabbara*'yı *dubur* „art, arka" (zıddı *ḳubul*) isminden yapılmış bir fiil olarak telâkkî ederler; nitekim *Lisān*, V, 358'de şu ibâre bulunmaktadır: *an tanẓura ilā mā ta'ālu ilayhi 'āḳibatahu*: „bir işin sonunda varılacak yere dikkat et" veya *yanẓuru fī 'avāḳibihi*: „bir işin sonuna bak". Bu fiilin çift kullanılışı vardır: önce devlet idâresi mânasında (msl. İbn Abi 'l-Rabī'nin *Sulūk al-mālik fī tadbīr al-mamālik* adlı eserinin ünvânında olduğu gibi; bk. mad. SİYÂSET); fakat sonradan, burada bizi ilgilendiren „bir evin sevk ve idâresi" *Tadbīr al-manzil*=οἰκονομία mânasında. İşte bu sûretledir ki, msl. İbn Ḫaldūn, *Muḳaddima* (nşr. Quatremère, *N E*, XVI, 62; trc. de Slane, *N E*, XIX, 78)'sinde: *al-siyāsat al-madanīya hiya tadbīr al-manzil av al-madīna.... „al-siyāsat al-madanīya*, bir evin veya bir devletin, iyi huyların (aḫlāḳ) istediğine uygun olarak, sevk ve idâresi ve topluluğun, nev'inin beka ve muhâfazasının te'min edildiği bir yola sevkine mahsus hikmettir" demektedir.

Tadbīr al-manzil, amelî felsefenin üç alt kısmından biri olup, müslümanlar tarafından, bu taksîmâtı ile birlikte, Hellenizm'den alınmıştır; müslümanlar ahlâkı *'ilm al-aḫlāḳ*, iktisadı *'ilm tadbīr al-manzil* ve siyâseti de *'ilm al-siyāsa* şeklinde tercüme ediyorlardı (krş. msl. İbn Sīnā, *Aḳsām al-'ulūm al-'aḳlīya*, *Macmū'at al-rasā'il*, Kahire, 1328, s. 229 v.d.; İbn al-Ḳıftī, *Ta'rīḫ al-ḥukamā'*, nşr. Lippert, s. 52 v.s.). İlk önce Ritter'in işâret ettiği gibi, bütün islâm iktisat edebiyatı, Grekçe aslı kaybolan, fakat Arapça tercümesi 'nde (nşr. Şayḫo, *Maşrik* [1921], XIX, 161—181; daha önce *Fihrist*, s. 315'de zikredilmiştir) muhâfaza olunan Yeni-Fisagorcu Bryson'un „İktisad"ına bağlıdır: bu Arapça tercüme, İbranice bir tercüme (Münih, İbranice yazmalar kısmı, nr. 263, krş. Ritter, *Isl.* [1917], VII, 12 v.d.) ile Latince bir tercümeyi (yazması Dresden'de Galen yazmaları arasında olup, Plessner tarafından tavsif olunmuştur) vücûda getirmiştir. Bütün bu malzeme, Plessner tarafından üzerinde çalışılıp, incelenmiştir. Plessner'in netîcelerine göre, İslâmda iktisat, ana hatları ile şu şekilde gelişmiştir: istinsah ve ihtisar etmekle yetinenlerden al-Dimaşḳī'nin, Ritter tarafından tedkik edilen *İşāra ilā maḥāsin al-ticāra*'si, İbn Abi 'l-Rabī'nin *Sulūk al-mālik*'i, Fahr al-Din al-Rāzī'nin *Cāmi' al-'ulūm*'u; İbn al-Fanārī) hâriç Bryson'un „İktisad"ı, Naşīr al-Dīn Ṭūsī tarafından *Aḫlāḳ* adlı eserinde şahsî bir şekilde tâdil ile İslâmî ve İrânî fikirlerle genişletilmiştir; al-Ṭūsī'nin bu iktisadı, islâmda, ondan sonraki her devirde nihâî bir nümûne olarak telâkkî edilmiştir. Bir hareket noktası olarak *Aḫlāḳ-i Calālī*'ye ve al-Ġazālī, al-Şahrazūrī, al-Āmulī (âilenin karşısında takınılacak tavr-u-hareket hakkında ayrı bir bölüm ithâl etmiştir) ve al-Īcī gibi, eserlerinde iktisattan bahseden sonraki müellifler de eserlerinin büyük bir kısmında ona istinad ederler.

Bu iktisâdî eserlerin muhtevâsı şu noktalara kadar uzanır: kazanç, muhâfaza ve servetin (*māl*) kullanılması; esirler, kadın ve çocuklar hakkında takınılacak hareket tarzı; kazanç ve mümkün olan en büyük saâdet bakımından her şey.

Bundan başka, Aristo'nun (bugün umûmîyetle Theophrast'a atfedilmiştir) mevsuk olmayan „İktisad"ının birinci kitabının bir Arapça tercümesi (veya hülâsası [?]) vardır; bu tercüme, *Kitāb Arisṭū fī tadbīr al-manāzil* adı ile bir Escurial nüshasında (Casiri, nr. 883) ve *Şimār maḳāla Arisṭū fī tadbīr al-manzil* adıyla, Beyrut'ta şahsî bir kütüphânedeki yazma içinde bulunmaktadır (krş. Ma'lūf, *Maşrik* [1921], XIX, 257—262). Bu yazmalar şimdiye kadar dikkatli bir şekilde tetkik edilmemiştir. *Fihrist*'te, İbn Abī Uṣaybi'a ve al-Ḳıftī'de bu „İktisat" zikredilmemiştir (bu husûsta krş. Baumstark, *Syrisch-arabische Biographien des Aristoteles*, Leipzig, 1900, s. 53 v. dd.); halbuki Abu 'l-Ḳāsim Ṣā'id b. Aḥmed al-Andalusī (ölm. 462=1069/1070), *Ṭabaḳāt al-umam*, Kahire, ts., s. 39'da veya onun mülhem olduğu bir kaynakta galiba Aristo'nun bir „İktisad" (*Siyāsat al-manzil*)'ı zikredilmiştir. Bu tercümenin, yazma geleneği husûsîyeti, onun hıristiyan Arap çevrelerinden neş'et ettiğine işâret eder görünmektedir. Ma'lūf, hiç bir delîle dayanmaksızın mütercimin, Abu 'l-Farac 'Abd Allāh Ṭayyib (ölm. 435=1043/1044) olduğunu zannetmektedir.

Bibliyografya: Circi Zaydān, *Tārīḫ adab al-luġat al-'arabīya* (Kahire, 1912), II, 232 v.d.; Ritter, *Ein arab. Handbuch der Handelswissenschaft*, *Isl.*, VII (1917), 4—14; Plessner, *Der* οἰκονομικὸς *des Neupythagoräers Bryson und sein Einfluss auf die islamische Wissenschaft* (*Orient u. Antike*. V), Heidelberg, 1928.

2. Ancak sâhibinin ölümünden sonra „bir köleyi [veya cârîyeyi] âzâd etmek" mânasında. *Dabbara*, burada *dubur* „(ömrün) sonu=ölüm"; isminden yapılmış fiildir. Bu şekilde âzâdedilmiş cârîyeye *mudabbara* ve köleye de *mudabbar* denilir; krş. *Lisān*, V, 358; Muṭṭarizī. *Muġrib*, bk. *Tadbīr* kelimesi. *Ḳāmūs tercümesi*. İstanbul 1305, II, 317, v. d. Daha fazla tafsilât için bk. *İ A*, mad. 'ABID. Bu hususta en geniş tafsilât için bk. Santillana, *Istituzioni di diritto musulmano malichita*, Roma, 1926, I, 122.

[Bir fıkıh ıstılâhı olarak *tadbīr*'in şu şekilleri vardır:

1. *al-Tadbīr al-muṭlak*, kölenin hürriyeti, efendisinin ölümüne bağlı olan *tadbīr* olup, meselâ efendinin: „ben öldüğüm zaman sen hürsün" demesi gibi. 2. *al-Tadbīr al-mu'allaḳ*, bir şarta bağlı *tadbīr* olup, meselâ efendinin „sen şu işi yaparsan hürsün (*mudabbar*'sın)" demesi gibi. 3. *al-Tadbīr al-mu'ḳayyad*, efendinin bir vasfa bağlı olan ölümü ile ilgili olarak meselâ: „ben bu hastalığımdan ölürsem sen hürsün" demesi gibi. 4. *al-Tadbīr al-mużāf*, bir vaktin giriş veya çıkışına bağlı *tadbīr* olup, meselâ: „sen gelecek ayın başından itibâren hürsün" denilmesi gibi (Ömer Nasuhî Bilmen, *Hukuḳ Islâmiyye ve ıstılahatı fıkhiyye kamusu*, İstanbul, 1950, III, 375, 510—515).]

(HEFFENİNG.)

(Bu madde T.H. tarafından ikmâl edilmiştir.)

TEDELLÎS. TADALLĪS, TEDELLĒS (Dellys), Cezayir sâhilinde bir şehir olup, Cezayir şehrinin 110 km. şarkında ve kendisinden, Beugut burnuyla nihâyet bulan dağlık bir kitle ile ayrılan Kabiliye'nin başlıca nehri olan Sebau'nun ağzının 6 km. şarkındadır. Tadallīs, 55° 20′ şimâl arzında ve 3° 55′ şark tûlündedir (Greenwich'e göre). Şehir iki ayrı mahalleden ibârettir: Yerlilere âit mahalle dar ve dik yokuşlu sokaklariyle yamaçta kademeli-dir. Avrupalılara âit olanı ise, deniz seviyesinden 60 m. kadar yükseklikte, bir düzlükte muntazam bir şekilde bina edilmiştir. Aşağıda, liman, garp ve şimâl-i garbîden gelen rüzgârlara karşı mahfuz olup, demirleme için epeyce imkân bahşetmesine rağmen, sâdece bir kaç küçük ticârî geminin uğrak yeri olarak kullanılır. Şehrin civârı yüksek ağaçlar ve iyi işlenmiş bahçelerle çevrili olup, lâtif bir manzara arzeder. Nüfûsun tamamı 3.884 idi ve bunun 2.508'ini yerliler teşkil ederdi. Bunlar, Kâbil menşe'lidir, fakat bu bölge kabîlelerinin ekseriyeti gibi, sâdece Arapça konuşurlar.

Dellys'in mevkiinde Roma devrinde Rusucurru şehri mevcut olup, bunlara âit bir kaç iz keşfedilmiştir (duvar kalıntıları, sarnıçlar v. s.). Bu şehir, Arap fütûhâtında tahrip edilmiş olmalıdır ve burası uzun zaman gayr-i meskûn kalmıştır. al-Bakrī (*Description de l'Afrique*, trc. de Slane, s. 135), Mersa'l-Hacac'ın şarkında yer almış olan bir limanı zikreder ve bu şehri Benī Cennād olarak tesmiye ederse de, bu yer Dellys'den ziyâde, galiba Cinet burnuna tekabül etmektedir. Bizâtihi, Thadellast, Thadellisth (kır evleri) şeklindeki isme, Hammâdî [bk. mad. HAMMÂDÎLER] hükümdarlarının merkezlerinin Bicâye'de te'sis ettikleri devreye kadar rastlanmamaktadır. Şehrin mevkii, Sebau vâdisindeki ahâli ile kolayca münâsebetler kurmasını mümkün kılmıştır. Bu küçük şehir, ticârî ve askerî bir ehemmiyet elde etmiş, hattâ bir Hammâdî vâliye sahip olmuştur (496 [1102/1103] da Sultan al-Manṣūr, bu vazifeyi Afrika'ya ilticâ etmiş olan bir Almeria [b. bk.] emîrine verdi). İdrīsī (s. 104), Tadallīs'i bir tepe üzerinde ve etrafı kuvvetli bir surla çevrili olarak tasvîr eder. İdrīsī, etraftaki arâzinin münbitliğini, hayatın ucuzluğunu ve komşu mıntıkalara ihraç edilen sığır bolluğunu zikreder. Hammâdî kırallığının düşmesinden sonra Dellys, Yaḥyā b. Ġaniya (622=1226/1227) tarafından alınarak Muvahhidlerin hâkimiyeti altına girmiş, sonra buranın mülkiyeti, Muvahhidler, Zeynîler, Hafsîler ve 1394'te şehri alan Merînîler [b. bk.] arasında münâzaa mevzuu olmuştur. XV. asırda Afrikalı Leo (kitap IV, trc. Schefer, III, 69)'ya göre Dellys, Cezayir şehrinin kaderini paylaştı. Sâhildeki bütün diğer şehirler gibi, İspanya'dan bir miktar mülteciyi kabûl etti ki, bunlar şehrin iktisâdî ve fikrî hayatına ilâvelerde bulunmuş olmalıdırlar. Leo (göst. yer.)'nun söylediğine göre, şehrin boya işleriyle uğraşan ahâlisi, muvaffakiyetli bir şekilde ticâret yaptıkları gibi, lavta çalmaktaki mahâretleriyle de kayda şâyandırlar. Leo, giyinme tarzları itibâriyle, şehir halkının Cezayir ahâlisinden farklı olmadığını söyler.

Cezayirliler, İspanya'ya boyun eğdikleri zaman (1510) Dellys halkı onları misâl aldılarsa da, 1517'de burası Oruç Reis [b. bk.] tarafından geri alındı. Türkler, oraya bir garnizon yerleştirdiler ve şehri Sebau vâdisindeki kabîlelere karşı harekâtta bir üs hâline getirdiler. Halk, her ne kadar Cezayir ile deniz yoluyla münâsebetini idâme ettirdiyse de, Dellys sâdece Türk hâkimiyeti altında hayatiyet kazanmıştır. 7 mayıs 1884'te Fransızlar işgal ettikleri zaman burası perişan bir kasaba hâlinde idi. İki sene sonra burada Avrupâî bir mahalle te'sis edilmişti. Kabiliye'nin fethini müteâkıben, Tezi-Ouzon ve Fort-National'e nakledilen askerî te'sisler buranın inkişâfını durdurdu. 1871 ayaklanması esnâsında (nisan-mayıs) Dellys, Kabilîler tarafından karadan çevrildi ise de, kendi muvâsalasını denizden idâme ettirebilmesi hasebiyle âsîlerce alınamadı. O zamandan beri Tadallîs'in huzûru bozulmamış ise de, sapa oluşu ve münâkale zorlukları yüzünden, şehir olduğu gibi kalmış ve civârında Avrupalıların kolonizasyonu gelişememiştir.

Bibliyografya: S. A. Boulifa, *Le Djurjura à travers l'histoire* (Cezayir, 1925); Robin, *Notes sur l'organisation militaire des Turcs dans la Grande Kabylie* (*R Afr.*, 1873); kezâ krş. madd. CEZAYİR, KABİLİYE.

(G. YVER.)

TEDLÎS. TADLÎS (A.), Arapça *d-l-s* kökünden II. vezinde (*taf'îl*) bir kelime olup, „satıcının, satış sırasında hileye saparak, metâının ayıp ve kusurunu alıcıdan gizlemesi" mânasına gelmektedir; ıstılâh olarak **hadîs ilminde, râviler zinciri** (*sanad*) **içinde bulunan bir râvinin ismini** — kolayca fark edilemeyecek şekilde — **atlamak** veya bilinen bir râvinin meşhur olmayan ad veya künyesini kullanmak ve böylece arada atlanılan râvi yokmuş veya güvenilmeyen râvi güvenmeğe değermiş (*şiḳa*) gibi davranılarak, rivâyet zincirini kısaltmak sûretiyle, isnâdı kuvvetlendirmek mânasını tazammun eder.

al-Dalas, veya *al-dulasa* „alaca karanlık" dan gelen (*Ḳāmūs*, trc. İstanbul, 1305, II, 240 v.d.) *tadlîs* ayıbını işleyen hadîs râvisi de *sanad*'deki aydınlık ve açıklığı azalttığı cihetle „ma'kûlu mahsûsa teşbih kabîlinden" olmak üzere bu tâbirin istimâli uygun görülmüştür.

Hadîs ilminde *tadlîs* ayıbını işleyene *mudallis*, düşürülen râviye *mudallasun ʿanh*, bu şekilde rivâyet edilen hadîse de, *mudallas* adı verilir.

Tadlîs'in — kaç neviden ibâret olduğu mes'elesinde ihtilâf mevcut olmakla berâber — umûmîyetle kaynaklarda 3'e ayrılmış bulunduğu müşâhade olunmaktadır: 1. isnâd'da tadlîs (*tadlîs fi'l-isnād*), 2. şuyûḫ'ta tadlîs (*tadlîs fi'l-şuyūḫ*), 3. tasviya'de tadlîs (*tadlîs fi'l-tasviya*).

1. **İsnâd'da tadlîs.** Hadîs râvisinin muâsırı olduğu ve muhtemelen de görüşmekte bulunduğu, fakat kendisinden hadîs işitip almadığı râviden hadîs istimâ ettiğini zannettirecek tarzda rivâyette bulunmasıdır. Ancak hiç tanışıklığı olmadığı halde, yine de muâsırı bulunduğu başka bir râviden ittisâlı vehmettiren lafızlarla rivâyette bulunmanın da *tadlîs-i isnād* mefhûmuna idhâl olunması gerektiğini söylemek sûretiyle onun hudutlarını genişletenler de vardır.

Hattâ „bir kimsenin, muâsır olsun-olmasın, başka birinden duymadığı bir hadîsi, ittisâli sezdiren sözlerle rivâyet etmesi *tadlîs fi'l-isnād*'ı irtikab etmektir" diye iddialarda bulunanlar çıkmış ise de, bu görüş şiddetli itirazlara hedef olmuştur. *İsnād*'da *tadlîs*'den bahsedilirken bilhassa şu noktalar üzerinde durulur: râvi, *sanad*'de *aḫbaranā* veya *ḥaddaṯanā* veya bunlara benzer açık duymaya delâlet eden bir sözle rivâyet edeceği yerde, *ʿan fulān* veya *ḳāla fulān* gibi sözlerle hadîs rivâyet eder veya ittisâlı zarûrî kılmayan bir lafızla da hadîsin muttasıl olduğunu sezdirir; msl. Sufyān b. ʿUyayna, *ḳāla al-Ẓuhrī kaẓā* diyerek rivâyete başladığı zaman ona „sen, bunu Ẓuhrî'den işittin mi?" diye sorulmuş, o da: „Hayır bu hadîsi Ẓuhrî'den rivâyet edilmek üzere Maʿmar, ondan da rivâyet etmek sûretiyle ʿAbd al-Razzāḳ bana söyledi" cevâbını vermiştir. Gerçekten Sufyān, Ẓuhrî'nin çağdaşı olduğu gibi, onunla da görüşmüştür. Ancak ondan hadîs almadığı için semâ'ı sâbit değildir. İşte Sufyān, ʿAbd al-Razzāḳ'tan, o da Maʿmar'den, bu sonuncu da Ẓuhrî'den hadîs almıştır. Buradaki *tadlîs*, Sufyān'ın kendi şeyhini atlayarak doğrudan-doğruya Ẓuhrî'den duyduğunu tevehhüm ettirecek bir tarzda hadîs rivâyet etmesidir. Burada *tadlîs* ve *irsāl-i ḫafî* arasındaki görünüşteki benzerlikle ince farka da dikkati çekmek gereklidir. Gerçekte *mudallis* ile *mursal-i ḫafî* kendilerinden rivâyette bulunduklarının muâsırları olmak hasebiyle birbirine benzerler. Ancak *tadlîs fi'l-isnād*'da, *mudallis*'in kendisinden rivâyette bulunduğu muhaddis ile mülâkatı mâlûm veya kuvvetle muhtemel olduğu halde *mursal-i ḫafî*'nin, râvisi ile mülâkatı çok şüphelidir. Demek oluyor ki, *tadlîs*'te sâdece muâsırlık yeterli değildir. Mülâkat ihtimâli kuvvetli olmak lâzımdır. Fakat *irsāl-i ḫafî*'de muâsırlık kâfidir. *Tadlîs*'te mülâkat ihtimâlinin lâzım olduğu görüşü, bilhassa İmâm Şâfiʿî ve başka selâhiyet sâhipleri tarafından da şart koşulmuştur ki, tercih edilen ve güvenilen mütâlea da budur.

Eğer *mudallis* sâdece semâ' îhâmını değil de, vukuunu gerektiren bir siga ile hadîs rivâyetinde bulunacak olursa, bu takdirde *kiẕb* (yalan) ile lekelenmiş olur ki, böylesinin başka rivâyetleri de artık kabûle lâyık telâkkî edilmez. Çünkü *mudallis*, *kaẕẕāb* demek olmadığı gibi, *ṣadūḳ* olduğu halde *tadlîs* kusurunu irtikâb etmiş muhaddisler de mâlûmdur. Bu itibarla Şuʿba b. al-Ḥaccāc (h. 80—160)'ın „*tadlîs* yalanın kardeşidir" sözü de, her halde bundan kaçınmayı tavsiye niyeti ile söylenmiş mübalegalı bir hüküm olarak telâkkî edebilir. Bu bakımdan *mudallis*'i mecruh addedenler de, onu her hangi bir kayıt ile sınırlamadan kabûl edenler de, tenkid edilebilir. Hülâsa *tadlîs* yalancılık demek olmayıp, râvide adl, zapt gibi cihetlerden güvenilir olmak vasıfları varsa, rivâyeti de kabûle şâyandır.

2. **Suyûḫ'ta tadlîs.** Râvinin, isim, künye, neseb, lekab ve başka vasıflar itibâriyle şeyhinin meşhur ve mâlûm olan husûsiyetlerini ihmâl edip — *taʿmiya* maksadiyle — sâdece onu mâruf olmayanları ile isimlendirmesi, tanıtması keyfiyeti *tadlîs fi'l-şuyūḫ*'tur. Msl. *Kira'at* imamlarından Abū Bakr b. Mucâhid'in altı imamdan Abū Dāvūd al-Sicistānî'nin oğlu Ḥāfiẓ Abū Bakr ʿAbd Allāh b. Abî Dāvūd'dan hadîs nakledérken asıl mâruf vasıflarından hiç birini zikretmeyip „*Ḥaddaṯanā ʿAbd Allāh b. Abî ʿAbd Allāh*" şeklinde rivâyette bulunması gibi.

Tadlîs'in bu nev'i çeşitli sebeplerle irtikap olunabileceği cihetle, bu hususta *mudallis*'in maksadı göz-önünde bulundurulmak sûretiyle hükme varmak îcâbeder. Şâyet muhaddis, şeyhi zayıf olmak hasebiyle rivâyetindeki zaafı gizlemek ve râvinin öğrenilmesini güçleştirmek niyeti ile böyle hareket etmiş ise, bu tarz, *şuyūḫ*'ta *tadlîs*'in en kötü misâli telâkkî edilir. Bu takdirde, bu *mudallis*'in mecruh olduğuna hükmedenler varsa da, kuvvetli görüş bu kusurun cerh mertebesine varmadığı merkezindedir.

Muhaddis, bâzan da şeyhi yaşça kendinden küçük olduğu için veya kendinden sonraki nesillerin rivâyette kendisine bu zât dolayısiyle ortak olabileceklerini hesaba kattığından, böyle hareket edebilir. Bu takdirde bu mühim bir kusur sayılmaz. Ayrıca bâzan râvinin, kendilerinden hadîs rivâyet ettiği zâtların çokluğunu hissettirmek, yahut bir şeyhinden rivâyeti fazlaca ise, sözü türlü-türlü ağızlardan söyletmek arzûsu ile hareket ettiği ve bu yüzden *şuyūḫ*'ta *tadlîs*'e düştüğü vâki olabilir. Bunun da ne rivâyete, ne de râviye, ciddî bir zararı vardır.

3. **Tasviya'de tadlîs.** Râvi, *sanad*'indeki güvenilebilir hadîs şeyhlerinden ikisi arasına girmiş bulunan zayıf bir râviyi düşünerek *isnād* zincirini — baştan sona kadar — hep *siḳāt*'tan (sözlerine güvenilir zatlar) mürekkep imiş gibi gösterirse, onun işlediği bu kusura *tasviya*'de *tadlîs* denir. *Tasviya* kelimesi, *sanad* ricâlinden çürüklerin silinip, sâdece sağlamların bırakılması ve bu sebeple *sanad*'in hep bir seviyedeki kuvvetli ricalden teşekkül etmiş gibi gösterilmesi hasebiyle kullanılmıştır. Belirtildiğine göre, bu nev'i *tadlîs*'e ilk defa İbn al-Ḳaṭṭān, *tadlîs fi 'l-tasviya* adını vermiştir. *Tadlîs*'in en kusurlusu bu şekildeki *tadlîs* olup, *siḳāt*'tan da bunu işleyenler vardır. Msl. Aʿmaş (h. 61—148) ve Süfyân-üs-Sevrî (b. bk., 97—161=715/716—778) bu arada zikrolunabilirler. Eski hadîs âlimleri buna *tacvîd* derlerdi. Aslında güzelleştirme mânasında olan bu kelime bu hususta *cavvadahū fulān*^un şeklinde kullanılırdı ki *„sanad*'deki iyi râvileri alarak, diğerlerini hazf etti" demek olurdu.

Tadlîs'in başka nev'ileri de vardır. Msl.: İbn Ḥacar al-ʿAsḳalānî (1372—1449) *tadlîs fi 'l-ʿaṭf* adı ile bir başka nev'e daha işâret ettiği gibi, *tadlîs fi 'l-sukāt* ve *tadlîs fi 'l-matn* gibi başka *tadlîs* nev'ilerinden de bahsedenler vardır. Bu sonuncuya *mudrac fi 'l-matn* de denilmiş olup, onu metin başında, ortada ve sonunda olmak üzere 3'e ayıranlara da rastlanılır. Mâmafih bütün bunlar, yukarıda belirtilen 3 esas *tadlîs* nev'inden birine girebilir. al-Ḥakîm al-Nîsābūrî, *tadlîs*'i en çok irtikab edenlerin Kûfe ve Basra ahâlisinden bir kaç kimse olduğunu, buna mukabil Hicâz ve Mısır'dan, Horasan ve Mâverâünnehr'e kadar çeşitli bölgeler halkı imamları içinde *tadlîs* kusuru ile damgalanmış hiç kimsenin bulunmadığını kaydetmektedir. Ve bu zât, Bagdad halkından da Abū Bakr Muḥammed b. Muḥammed b. Sulaymān al-Bāġandî al-Vāsiṭî'ye gelinceye kadar, kimsenin *tadlîs* yapmadığını belirtmektedir. Bununla berâber, umûmîyetle ifâde edildiğine göre, 300 (912)'den sonra artık *tadlîs*'i irtikab edenlere tesâdüf edilmemektedir.

Tadlîs mevzûunda gerek kaleme alındıkları bilindiği halde, zamanımızda, nüshalarına tesâdüf edilemeyen ve gerek — ister el-yazması, ister basılmış olarak — herkesin istifâdesine açık duran kitap sayısı, hayli kabarık bir yekûna bâliğ olmaktadır. *Tadlîs* hakkında, ilk defa, Abū ʿAlî al-Ḥasan al-Karābisî (ölm. 245=859)'nin bir eser te'lif ettiği bilinmektedir. al-Nasā'î (ölm. 303=915), al-Dāra Ḳuṭnî (ölm. 385=995), İbn ʿAsākir (ölm. 571=1176) bu vâdide eserler tasnif ettikleri gibi, al-Ḫaṭîb al-Bagdādî (ölm. 463=1071) de aynı mevzûda bir eser yazmıştır. Daha sonraları al-Ẕahabî (ölm. 748=1348) ve al-ʿAlā'î (ölm. 761=1359)

ile daha başkaları da *tadlîs* ile alâkalı te'liflerde bulunmuşlardır. Fakat bütün bu zâtların bu hususta ki eserleri günümüze kadar gelmemiştir. Ancak al-Ẕahabī'nin *tadlîs* hakkındaki manzum risâlesinin bir kısmı al-Subkī'nin *al-Ṭabaḳāt al-kubrā* (V, 218)'sında muhâfaza edilmiştir. Bu sâhada zeyiller de vücûda getirilmiştir. Bunlar içinde de en meşhurlarından birisi, müstakil bir eser hüviyetinde kabûl edilen, Abū Zar'a (ölm. 826=1422)'nin kitabıdır. Sibṭ İbn al-'Acamī (ölm. 841=1438), *al-Tabyīn li asmā' al-mudallisīn* adlı eserinde buna bâzı yeni isimler ilâve etmiştir. İbn Ḥacar al-'Asḳalānī, *Kitāb ṭabaḳāt al-mudallisīn* ... ile *mudallis*'ler listesini tamamlamıştır. Bu son eserler ve bilhassa 'Asḳalānī'nin adı geçen *Ṭabaḳāt al-mudallisīn*'i sâyesinde, 152 *mudallis*'in ismi ve hüviyetleri bilinmektedir. Bu eser, *Kitāb ṭabaḳāt al-mudallisīn al-musammā Taʿrīf ahl al-taḳdis bi marātib al-mawṣūfīn bi 'l-tadlīs* ünvânı ile basılmıştır (Kahire, 1332).

Asrımızda yazılan belli-başlı usûl-i hadîs kitaplarında da, *tadlîs* mevzûunda oldukça etraflı bilgi verilmekte ise de, bu mâlûmâtın çoğu eski kaynakların tekrarı veya birbirinden yapılmış nakillerden ibâret olup, yeni bir mütâleaya tesâdüf edilmemektedir.

Bibliyografya: İbn al-Ṣalāḥ al-Şahrzūrī, *'Ulūm al-ḥadīṯ* (Haleb, 1966), s. 66—68; al-Navavī, *al-Taḳrīb* (Kahire, ts.), s. 8 v. d.; İbn Ḥacar al-'Asḳalānī, *Nuḫbat al-fikar*, İstanbul, 1327, s. 25 v. d. (Türkçe trc. İstanbul, 1261, s. 28); 'Alī al-Ḳārī, *Şarḥ Nuḫbat al-fikar* (İstanbul, 1327), s. 115—120; Calāl al-Dīn al-Suyūṭī, *Tadrīb al-rāvī fī şarḥ Taḳrīb al-Navavī* (Kahire, 1959), s. 139—144; 'Aṭiyat al-Uchūrī, *Ḥāşiya 'alā Şarḥ al-Zarḳānī li 'l-manẓūmat al-Bayḳūnīya* (Kahire, 1310), s. 55—58; Muḥammed b. al-Şayḫ ḫalīfat al-Nabhānī, *al-Nuḫbat al-Nabhānīya bi-şarḥ al-manẓūmat al-Bayḳūnīya* (Kahire, 1345), s. 27 v. d.; Ahmed Âsım, *Tarcumat al-ḳāmūs* (İstanbul, 1305), II, 240; Aḥmed Muḥammed Şākir, *al-Bāʿiṯ al-ḥaṯīṯ şarḥ İḫtiṣār 'ulūm al-ḥadīṯ li 'l-Ḥāfiẓ İbn Kaṯīr* (Kahire, 1951), 3. tabı, s. 53—56; Muḥammed al-Mubārak 'Abd Allāh, *al-Nāḳid al-ḥadīṯ* (Kahire, 1961), s. 37 v. d.; I. Goldziher, *Muhammedanische Studien*, II, 48, *EI*, mad. TADLĪS; Ahmed Naim [Babanzâde], *Sahîh-i Buhârî muhtasarı tecrîd-i sarîh tercümesi, mukaddime* (İstanbul, 1928), I, 159 v. d.; Ṭāhir b. Ṣāliḥ, *Tavcīh al-naẓar ilā uṣūl al-aṯar* (Medine, ts.), s. 181 v. d.; Muḥammed Camāl al-Dīn al-Ḳāsimī, *Ḳavāʿid al-taḥdīṯ min funūn muṣṭalaḥ al-ḥadīṯ* (Kahire, 1961), 3. tabı, s. 132; Şubḥī al-Ṣāliḥ, *'Ulūm al-ḥadīṯ ve muṣṭalaḥuhu* (Beyrut, 1965), 3. tabı, s. 170—179.

(ABDÜLKADİR KARAHAN.)

TEDMÜR. TADMUR (PALMYRA), bugün Tudmur, eski Tadmor, Grekler tarafından da Palmir (muhtemelen daha eski adının halk etimolojisi yolu ile tahrif edilmiş şekli; krş. Hommel, *ZDMG*, XLIV, 547; M. Hartmann, *ZDPV*, XX/II, 128 v. dd.) diye adlandırılan şehir olup, Şam'ın şimâl-i şarkîsinde, büyük çöl ortasında iki kaynakla beslenen bir vâhada kâindir. Suyu kükürtlü olmakla berâber, teressüp ettikten sonra, içilebilir. İklimi, gündüzle gece ve mevsimler arasındaki kayda değer suhûnet farkları dolayısiyle oldukça elverişsizdir. Sıcaklık yazın tahammülü güç derecededir. Kışın ise bâzan kar yağar. Fakat şehrin mevkii tabiatın elverişsizliğini telâfi eder. Zîrâ Tadmur, şarkı garba, bilhassa Fırat'ı Şam'a bağlayan kervan yolları üzerinde mühim bir kavşak noktası olmuştur. Tabiî olarak akla ilk gelen faraziye, bu mahallin en kadîm devirlerden beri mühim bir rol oynadığı ve bir iskân merkezi olduğu XII. (m. ö.) asırdaki Tiglat Pilesar I.'ın muhtelif kitâbeleri ile te'yid edilmiştir. Zîrâ Âsur hükümdârı tarafından zikredilen „Amurru memleketindeki Tadmar şehri", aslâ başka bir mahal olamaz (B. Meissner, *OLZ*, 1923, s. 157; Dhorme, *Revue biblique*, 1924, s. 106). Bundan başka şehir, mîlâttan az önce ve yalnız *Ahd-i atîk*'te, garip bir hatâ netîcesi olarak, zikredilmiştir. Halbuki I. Kırallar kitabının mevsuk metninde (IX, 18): Sulaymān, sâir şehirler arasında Tamar'ı da, inşâ ettirdi (cenûbî Filistin'de) denirken, değişik nüshalar ve Josephus (*Antiquités Judaiques*, VIII, 6, 1)'un kendisini tâkip ettiği *Ahd-i atîk* (*Tevârih-i sânî*, II, 8, 4) Tamar yerine Tadmar şehrini koyar. Bundan, daha Josephus'un zamanında, Tadmur'un muayyen bir şöhret ve vüs'ate mâlik olup, bu muhteşem şehri Sulaymān'ın inşâ ettirmiş olduğuna dâir sonradan çok yayılan efsânenin de aynı tarihlerde mevcut bulunduğu anlaşılır. Bu efsâne, sonraları Araplara da intikal ederek, onlar arasında, cinlerin hükümdâra işinde yardım ettiği tarzındaki Sulaymān efsânelerinin hayâl unsurları ile tezyin edilmiş şekline mutabık olarak, hikâye edilmiştir (krş. Nābiġa, V, 22 v. d.); Bakrī, nşr. Wüstenfeld, s. 514 ve aşağıda zikredilen Arap coğrafyacılarının bir çoğu; İbn al-Aṯīr (nşr. Tornberg, I, 166)'e göre kıraliçe Bilḳīs, Sulaymān'ı Tadmur'de ziyâret etmiş olup mezarı da oradadır.

Tadmur'ün Roma imparatorluğuna ilhâkı, bu şehir için son derecede mühim bir hâdise oldu. Esâsen canlı olan ticâret büs-bütün arttı ve etrafı kasvetli çöl ile çevrili olan şehre bir çok servet aktı. Tadmur'u dış âlemle birleştiren yollar için bk. Dussaud, *Topographie historique de la Syrie antique et médiévale*, 1927, s. 248—270). Plinius tarafından bu devirdeki Tadmur hakkında kısa, fakat mükemmel bir tasvîr meydana getirilmiştir (*Hist. nat.*, V, 25). Tâcirler, büyük bir dirâyetle Romalılar ile Partlar arasındaki düşmanlığı iyice istismar etmesini bildiler; imparator Hadrian'ın, akıllıca bir siyâsî davranışla Asur ve Mezopotamya'yı Partlara bırakarak uzun bir sulh devresi açması ise, şehrin, esâsen mevcut olan refâhını daha da arttırdı. 136 yılına âit Ârâmî dilde ve Grekçe yazılmış gümrük târifesi, bize Tadmur Cumhuriyeti'nin bu devirdeki ticârî hayatının zenginliği hakkında son derecede açık bir fikir vermektedir. Diğer taraftan Güneş Mâbedi'nin ve diğer muhteşem binaların cesîm kalıntıları, şehir sâkinlerinin san'at anlayışının, Grek te'sîri altında, ne derecede yüksek bir inkişaf kaydettiğini gösterir. III. asırda, Tadmur'lüleri, kısa bir zaman için, şarkta, kendi şehirleri merkez olmak üzere kurulacak yeni bir dünya devleti hülyasına kapılmağa teşvik edecek daha geniş ufuklar açıldı. Bu asrın başında Iran'ın yeni hânedânı olarak Sâsânîlerin ortaya çıkmaları, Romalılara karşı eski amansız mücâdelelerini canlandırdı, böylece Tadmur'lüler siyâsî mahâretlerini tekrar kullanmak fırsatını elde ettiler.

Tadmur'lü kabîle reîsi Odenathus (Uzayna) II. evvelâ Şāpūr (241—272) idâresindeki İranlılarla ittifak etmek istediyse de, teklîfinin reddi üzerine Anadolu'daki Romalı kumandan Ballista ile birleşerek çekilmekte olan İranlıları ağır bir hezîmete uğrattı. Fakat asıl kudret, çok büyük kabiliyetlere sâhip bir kadın olan ve imparatorluğunu, bilhassa Mısır'ın fethi ile genişleten, Odenathus'un dul karısı Zénobia (Zaynab)'nın elinde idi. Bu, imparator Aurelien'in tasvîbi ile vuku buldu. Fakat az zaman sonra Tadmur, Romalılara karşı isyan etti ve 270'de Zénobia için Tadmur'ün düşmesini intac eden talihsiz bir savaş meydana geldi. Fakat şehir ikinci defa isyân edince imparator Aurelien, şehri bütün muhteşem binalariyle berâber tahrip ettirdi. Zénobia kaçarken yakalandı, esir olarak Roma'ya götürüldü. Güzelliği ve zekâsı ile dikkati çeken bu kadın ve onun hâtırası, sonraları, sâdece, içerisinde çok az gerçek tarih bulunan efsânevî hikâyelerde bile olsa, *al-Ẕabbā'* adı altında Araplar arasında yaşamakta devam etti. Bu efsânelere göre o, önce Arap kıralı Cazīma [bk. madd. CEZÎME ve HÎRE]'yi kendisine bağlamış ve sonra dımanlarını keserek ölümüne sebep olmuştur. Kız kardeşinin oğlu 'Amr b. 'Adī, hükümdârın kan dâvasını gütmekten imtinâ etmek istedi. Fakat kurnaz Ḳaṣīr tarafından buna icbar edildi. Ḳaṣīr, kıraliçeyi hile ile ele geçirince, Zénobia, onun tarafından öldürülmekten kurtulmak için, dâima parmağında taşıdığı yüzükteki zehiri içti.

Zénobia'nın iktidardan düşmesiyle Tadmur ehemmiyetini kaybetti. Mâmafih, eski vüs'atte olmamakla berâber surlar yeniden inşâ edildi; fakat şehrin geçim kaynağı olan ticâret gerilemeğe yüz tuttu. İşte bu devirdedir ki hıristiyanlık şehirde yayılmağa başladı; nitekim artık, piskoposlardan bahsedildiği gibi, Justinianus, diğerleri meyânında bir kilise inşâ ettirdi. Tadmur, üç-buçuk asırdan biraz fazla bir zaman, Arap fütûhâtı buna son verinceye kadar, Roma hâkimiyeti altında kaldı. Ḫālid b. al-Valīd, meşhur seferi esnâsında şehre yaklaştığı vakit, sâkinleri önce şehirlerini müdâfaa etmeyi düşündüler ise de, sonra bundan vazgeçerek, *zimme* [b. bk.] durumunu emniyet altına almak için, kendi istekleriyle teslim oldular. Bununla berâber tekrar baş kaldırmış gibi görünürler. Zîrâ şehir, ancak Şam'ın alınmasından sonra Yazīd tarafında gönderilen Dihya vâsıtası ile kat'î olarak fethoIunmuştur.

Müslüman hükümdarlar idâresinde Tadmur aslâ eski mümtaz mevkiini bulamadı. Şehir daha ziyâde Kelbîler [bk. mad. KELB] tarafından iskân edilmiş olup, diğerleri meyânında bu şehir de Marvān II.'a baş kaldırdığı zaman, halîfe bir ordu ile buraya karşı harekâta geçti. Her ne kadar bir uzlaşmaya varıldıysa da, İbn al-Faḳīh (298=902)'e göre, Marvān, surların bir kısmını tahrip ettirdi. Bir efsâneye göre, Marvān, şehri tamamiyle tahrip etmekten, alnında, üzerinde bu işi yapmaması hususunda kendisini ikaz eden bir yazı bulunan altın bir plaka taşıyan çok süslü giyinmiş bir kadın cesediyle karşılaştığı zaman, vazgeçmiştir.

Bir çok Arap coğrafyacıları, Tadmur'ü ancak pek kısa olarak zikrederler. Bunlardan bâzıları Tadmur'ün fevkalâde bina ve harâbelerinden bahsederler ve ekseriyâ, şehrin cinlerin yardımı ile Sulaymān tarafından inşâ edilmiş olduğu mâhiyetindeki eski efsâneyi naklederler. Bu münâsebetle Yâḳūt, insanların her yerde, bütün muhteşem binaları bu hükümdâra atfetmeye meyyal olduklarına, isâbetli bir şekilde işâret eder.

1157'de meydana gelen müthiş zelzele Tadmur'e de zarar vermiştir. Benjamin de Tudèle (1173), bize şehirde silâh taşıyan 2 000 Yahudi bulunduğuna dâir oldukça şaşırtıcı mâlûmat verir. Dimaşḳī, ayrıca, emsalsiz harâbeler meyânında, damı 15 taştan inşâ edilmiş olan câmii de zikreder. Şehrin şimâlinde bulunan Ḳal-

'at al-Ma'n adındaki müstahkem iç-kale, şehir sâkinleri tarafından, meşhur Dürzî hükümdârı Fahr al-Dîn'e atfedilir ise de, bu hayli şüphelidir. Tadmur, şarkın büyük inhitat devresinde gözden kayboldu; sâkinleri ise, nihâyet, Güneş Mâbedi'nin avlusunda inşâ edilen sefil bir köyde garp âlemi tarafından unutulmuş olarak yaşıyorlardı. Bir zamanlar çok meşhur olan bu şehir, ancak 1678'de, Haleb'deki bir İngiliz fabrikasının mensupları tarafından keşfedilmiştir. 1751'de Robert Wood tarafından daha yakından tetkik edilmiş ve muhteşem bir eserde tasvîr edilmiştir. Ticârî hayat yavaş-yavaş canlanmaya başlayınca, Tadmur, kervan yolları üzerinde bir uğrak mahalli olarak yeniden ehemmiyet kazandı; yakın zamanlarda ise, Tadmur ile şarkın ve garbın merkezleri arasında sür'atli ve rahat bir irtibat te'sis eden motorlu vâsıtaların, çöl yolları için yeni bir çığır açan münâkale vâsıtası olması sâyesinde, burada tekrar bir inkişaf başladı.

[1570 tarihlerinde, Osmanlı imparatorluğunun Şam vilâyetine bağlı sancaklardan biri de Tadmur adını taşımakta olup, bu sancak 6 karye ve 29 mezraayı ihtivâ ediyordu (Başvekâlet Arşivi, *Tapu defteri*, nr. 491, s. 443). Aynı devirde bizzat Tadmur takrîben 900 nüfuslu, 172 hâne ve 50 mücerret) bir köydü. Yıllık hâsılı olan 25.000 akça, Tadmur sancak beyine tahsis olunmuştu (*aynı defter*, s. 448—452. 1630 tarihlerinde de bu livâ Dürzî emîri Ma'n-oğlu Fahr al-Dîn'in tasarrufunda idi (Şerafettin Turan, *XVII. asırda Osmanlı imparatorluğunun idârî taksîmatı, Atatürk Üniversitesi yıllığı*, Ankara, 1963, s. 225).]

Bibliyografya: Metinde gösterilenlerden başka bk. Partsch, *Palmyra, eine historisch-klimatische Studie* (*Berichte d. sächs. Ges. d. Wiss.*, LXXIV); E. Honigmann, *ZDPV*, XLVII, 27 v. d.; gümrük târifeleri için: Reckendorf, *ZDMG*, XLII, 370—415; Zénobia hakkında bk. Ṭabarî (nşr. de Goeje), I. 757—766; İbn al-Aṯîr (nşr. Tornberg), I, 166, 247; Caussin de Perceval, *Essai sur l'histoire des Arabes*, II, 28, 36, 196 v. dd.; Freytag, *Proverbia arabica*, I, 424 v dd.; A. v. Sallet, *Die Fürsten von Palmyra* (1866); L. Double, *Les Césars de Palmyre* (1827); Grimme, *Palmyrae sive Tadmur urbis fata quoe fuerint tempore muslimico* (1866); Balâẕuri, *Futûḥ* (nşr. de Goeje), s. 3; Ṭabarî, I, 2109, 2154, 3447; III, 53 v. d.; İbn al-Aṯîr, V, 249 v. dd., 332; VI, 76; VIII, 438 X, 414; XI, 1224; Ya'ḳûbî (*BGA*, VII, 324) İṣṭaḫrî, *ayn. esr.*, I, 13; Muḳaddasî, *ayn. esr.*, II, 156, 186; İbn al-Faḳîh, *ayn. esr.*, VII, 110, 165, İbn Ḫurdâẕbeh, *ayn. esr.*, VI; Yâḳût, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), I, 828—831, Dimaşḳî (nşr. Mebren), s. 39; *The Itinerary of Benjamin of Tudela* (trc. ve nşr.: *Asher*, 1843), s. 87; Wood ve Dawkins, *Les Ruines de Palmyre* (1812); v. Oppenheim, *Vom Mittelmeer bis zum Persischen Golf* (1899. I, 278—320; W. Wright, *An Account of Palmyra and Zénobia* (1895); Cumont, *Fouilles de Doura-Europos*, metinler (1926), s. XLVII—LXIV. (FR. BUHL.)

[Bu madde T. H. tarafından ikmâl edilmiştir.]

TEF. DUFF, D e f â i l e s i n d e n h e r h a n g i b i r ç a l g ı i ç i n u m û m î a d ise de, bâzan husûsî bir şeklin adı olarak da kullanılır. Kelimenin kökü şimdilik Sümerce'deki (m. ö. III. bin ortaları) *dup* veya *adapa*, *adapu*, *adâp* olarak gözüküyor. Buradan Akadca ve Âsurca'ya *adapa*, İbrânice'ye *toph*, Arapça'ya *aduf*a, *duff* ve *daff*, Sanskritçe'ye *duffde*, Farsça'ya *daff*, Türkçe'ye *tef* ve sonra *def*, Malagasi (Madagaskar) diline *adabo* şekillerinde geçmiştir. Sümerlerdeki en eski çalgı, dörtköşe ve muhtemelen iki yüzü de derili olup, tapınaklarda kullanılmıştır. Bu hususta bk. F. W. Galpin, *The music of the Sumerians*..., Cambridge, 1937, s. 8 v.d.; C. Sachs, *The History of Musical Instruments*, New York, 1940, s. 73). Bugünkü telâffuzu *daff*, eskilerde Abû 'Ubayd (ölm. takrîben 825)'e kadar götürülebilir. İslâmî rivâyet, onun Tubal b. Lamak tarafından îcat edildiğini söylediği (al-Mas'ûdî, *Murûc*, VIII, 88) halde, diğer gelişi-güzel konuşan biri, bunun ilk defa Sulaymân ile Balkis'in nikâh gecesi çalındığını iddiâ eder (Evliyâ Çelebî, I/II, 226). al-Mufaḍḍal b. Salama (ölm. 920=1514), onun Arap menşe'li olduğunu söyler (var. 20) ve İbn İyâs (ölm. takrîben 1521), *Badâ'i' al-zuhûr*'unda, İsrâilîler tarafından Altın Buzağı önünde çalınanın *duff* olduğunu bildirir. Bu ad, İbrânî dilindeki *toph* ile kat'î olarak, Âsurca *adapa* ile muhtemelen müsâvi tutulabilir. Mûsevî Sa'adya (ölm. 924=1518), *toph*'u *duff* ile tercüme eder. Biz, eski Sâmi san'atında (Rawlinson, *Five Great Monarchies*, I, 535; Perrot-Chipiez, *Hist. de l'art*, III, 451; Heuzey, *Figurines antiques*, VI, levha 4) ve eski Mısır'da (Wilkinson, *Manners and Customs of the Ancient Egyptians*, I, 443, şekil 220), hem yuvarlak ve hem de dörtköşe çalgıyı görüyoruz.

İslâm milletlerinin *tef*'i başlıca yedi muhtelif şekildedir: 1. Dörtköşe şekil; 2. Yuvarlak sâde şekil; 3. Kirişli yuvarlak şekil; 4. Zilli yuvarlak şekil; 5. Halkalı yuvarlak şekil; 6. Ufak çıngıraklı yuvarlak şekil; 7. Hem kirişli, hem şıngırtılı şekil.

1. Çağdaş d ö r t k ö ş e (Murabba) *tef*, iki taraflı, yâni (iki yüzü de) derili olup, deri, yabut derilerin altına baştan-başa gerilmiş „kirişler" (*avtâr*) vardır. al-Muṭarrizî (ölm 610=1213)'den *duff* adının, hem dörtköşe ve hem de yuvarlak *tef*'e verildiğini öğreniyoruz. En eski olarak VI. asırda, şâir Câbir b. Ḥuyayy'de *duff*'u okuyoruz ve bu, muhtemelen dörtköşe bir çalgı idi. *Kaşf al-humûm*'un müellifi, islâm-öncesi *tef*'in (*ṭâr al-Câhilî*), kendi zamanındaki yuvarlak Mısır *tef*'inden (*duff al-Miṣrî*) farklı olduğunu söyler (var. 193). İslâm çağındaki ilk büyük mûsikîşinas olan Ṭuvays (VII. asır), *duff marabba'*, yâni dörtköşe *tef* çalardı (Aġânî, IV, 170). Bu şahıs, *Muḫannaṯûn*'a mensup idi ve muhtemeldir ki, bu sebepten dolayı, yuvarlak şekil tasvip edilirken, dörtköşe *tef* yasaklanmıştı (al-Muṭarrizî). Aynı sıralarda, islâmın ilk asrında Medine'nin yüksek tabakası tarafından dörtköşe çalgı terviç edilirdi (al-Mufaḍḍal b. Salama, var. 11). *Ahd-i atîk*'in Süryânice tercümesinde *rebhî'a* (dörtköşe) diye adlandırılmasından (*Huruc*, XV, 20; *Judith*, III, s. 7), Süryânilerin de çalgının bu biçimini kullandığını biliyoruz. Bugün bu şekil, Arabistan, Suriye, Mısır ve İran'da kullanılıştan kalkmış olup, ancak Magrib'te bulunabilir. Çizilmiş resimleri için bk. Christianowitsch, s. 32, levha 11 (burada bir *daff* denilir) ve Höst, s. 262 levha XXXI, 11 (burada *bandair* denilir). Kullanılmakta olan nümûneler, Brüksel, nr. 339, 340 (Mahillon, I, 400) ve New York, nr. 392, 1316 (*Catalogue*, II, 82; IV, 50)'da bulunmaktadır.

2. Y u v a r l a k s â d e ş e k i l. Buna da *duff* denirdi (al-Muṭarrizî) ve bu, şıngırdayan zil veya çıngırağı bulunmayan şeklin „şer'î" sayıldığı söylenir (Evliyâ Çelebî, I/II, 226). İslâm-öncesi ile islâmî devirlerin başlarındaki *mazhar* veya *mizhar*, muhtemelen bu idi. Bu *mazhar* kelimesi de yine, Sümer dilindeki *me-ze*, *mezu*, *manzu* (m. ö. III. bin ortaları)'dan gelmiş olmalıdır. Onlarda, yuvarlak biçimli tek yüzlü *tef*'e denirdi. Bu şekildeki çalgı ise, bayramlarda ve eğlencelerde kullanılırdı. Bk. F. W. Galpin, *ayn. esr.*, s. 9 v.d. Gerçi, Arap dili lugatçileri, mûsikî mevzûnda Arapça yazan müelliflerden ortaya atılmış bir târif ile (*'Iḳd al-Farîd*, III, 186; al-Mufaḍḍal b. Salama, var. 27; *K. al-İmtâ' va'l intifâ'*, var. 13b; al-Mas'ûdî, *Murûc*, VIII, 93), *mizhar*'ın bir ut (*'ûd*) olduğunu söylerler ise de, *mizhar* veya *mazhar*'ın ut olduğu tamamiyle şüphelidir. Bu yanlış, muhtemelen en eski bir lugatçinin „bir mûsikî âletidir, ud gibi" mânasında *„Mizhar*, ud gibi bir mûsikî âleti idi (bk. al-Fayyûmî, *Miṣbâḥ*)" demesiyle ortaya çıkmıştır. XII. asırda *Glossarium Latino-Arabicum*, *mazhar* (s. 562) veya *mizhar* (s. 508)'ı *tinfanum* (=tympanum „tef") ile karşılar. Bu şekil, hâlâ aynı ad ile Türkiye'de (*Lavignac*, s. 3023) ve Filistin'de (*ZDPV*, I, 64, levha 8) bulunmaktadır. Türkiye'de tekke mûsikîsi sâhasında kullanılmış olan *mazhar*, kasnağının içinde birbirine girift halkalar takılı büyük bir *tef*'tir. Mısır'daki *mazhar*'ın ise, üzerine takılmış şıngırdayan halkaları vardır.

3. K i r i ş l i y u v a r l a k ş e k i l. Bu, yukarıdakinin benzeridir; ancak yüzünün iç tarafına baştan-başa gerilmiş „kirişler" ilâve edilmiştir. İslâm'ın ilk devirlerindeki adı, bu hususda emin değil isek de, muhtemelen *ġirbâl* olup, bir kalbur gibi yuvarlak bulunduğundan dolayı bu adı almıştır. al-Ṣaġânî (ölm. takrîben 1261/1262 m.) „nikâhı duyurunuz ve bunun için *tef* (*ġirbâl*) dövünüz" dediği zaman Peygamber tarafından işâret edilen *tef*'in, bu olduğunu söyler. Bu hadisin diğer rivâyetleri, o çalgıyı *duff* diye zikreder. Muâsır Cezayir'de, çalgının bu şekli, görünüşte Arap-öncesi İspanya'sının, İşbiliyeli İsidor tarafından zikredilmiş çalgılarından biri, Gothlara âit *pandero*'dan alınmış bir ad olan *bandair* veya *bandır* diye bilinir. *Bandair*, umûmiyetle, *duff*, *mazhar* ve *ṭâr* gibi diğer biçimlerden daha büyük olmakla berâber, *Kaşf al-humûm*'da „koca *ṭâr* (*ṭâr kabîr*)'dan ufak *ġirbâl* (*ġirbâl daḳîḳ*)'e kadar" çeşitli boylarda tefler yapıldığını okuyoruz. Mısır'ın çalgısı için bk. Villoteau (s. 988) ve Cezayir'deki için bk. Christianowitsch (s. 31, levha 9), Delphin ve Guin (s. 37) ve Lavignac (s. 2931). Höst (s. 261, levha XXXI, 6)'e göre Fas'ta *ṣîf* (صيف) denirdi. Bugün kullanılmakta olan nümûneler, Brüksel, nr. 308, 309 (Mahillon, I, 393—400) ve New York, nr. 452 (*Catalogue*, III, 50)'de bulunabilir.

4. Z i l l i y u v a r l a k ş e k i l. Bu, (yk. bk) 2'nin benzeri ise de, çalgının kasnağına, yâni gövdesindeki yarıklara sokulu bir kaç çift şıngırdayan zil (şunûc) eklenmiş şeklidir. Bu, *ṭâr*'dır. Her ne kadar *Kaşf al-humûm*'un müellifi, bu adı *duff*'unkinden daha eskiye götürüyor ise de, henüz bunun hakkında müsbet bir delile sâhip değiliz. *Ṭâr*, XII. asırda Yemen'de bulunuyor (Kay: *Yaman*, s. 54) ve XIII. asırda, Schiaparelli, *Vocabulista in Arabico*'da *ṭarr* (=tinpanum *„tef"*) olarak verilmiştir. İran sâhası çalgısı, Kaempfer tarafından *daf* adı altında târif edilmiş (s. 741, şekil 7) olup, Niebuhr da, *duff* dediği bir Arap nümûnesini gösterir (I, levha 26). Höst (s. 261, levha XXXI), *tirr* (ṭ) diye bir Fas çalgısının, XVIII. asırda çizilmiş resmini

veriyor. Cezayir'de *ṭār* denir (Delphin ve Guin, s. 42; bk. *Taẕkirat al-nisyān*, s. 93; Lavignac, 2844) ve çizilmiş bir resmi Christianowitsch tarafından verilmiştir (levha 10). Mısır'daki *tār*, Villoteau (I, 988) ve Lane (bölüm XVIII) tarafından resim ve târif edilmiş olduğu gibi, kullanılan nümûneler Brüksel, nr. 312—315 (Mahillon, I, 394 v. d.) ve New York, nr. 455, 1319, 1359 (*Catalogue*, III, 51)'da görülebilir. Mısır'da daha küçük biçimlerine, muâsır bir ad ile ilgili olmayarak (*Kaşf al-humūm*, var. 193) *rikk* adı verilirdi (Villoteau, I, 989). Brüksel, nr. 316, 317 (Mahillon, I, 395)'de nümûneler vardır.

5. Halkalı yuvarlak şekil. Bu, yukarıda geçene benzer bir çalgı olup, ancak kasnağa, yâni gövdeye şıngırdayan ziller yerine, şıngırdayan halkalar (*calācil* takılmıştır. Mısır'da, Villoteau'nun zamanında (I, 988), *mazhar* diye bilinmekteydi; fakat İran'da, bir asır daha önce, Kaempfer bunu *dā'ira* diye adlandırır (s. 741, str. 8; krş. yukarıda nr. 2'de Türkiye çalgısı için verilen bilgi).

6. Ufak çıngıraklı yuvarlak şekil. Biçimi bakımından yukarıda geçen ile aynı çalgı olmakla berâber, şıngırdayan parçaları, kasnağa, yâni gövdedeki yarıklara sokulu olma yerine, gövdenin sert kısmının iç tarafına tutturulmuştur. Biçimce *sonettes* ("zilcik") gibi, çok kere kürevî olan bu ufak çıngıraklar (*acrās*) bâzan, derinin iç tarafında enlemesine yerleştirilmiş mâden veya ağaçtan bir çubuğa takılmıştır. Bu çalgı, İran ve Türkistan'da pek yaygındır ve oralarda umûmiyetle *dā'ira* diye bilinir. Bir XVII. asır çalgısı, Kaempfer (s. 742, str. 8) tarafından gösterilmiştir (muâsır bir çalgı için bk. Lavignac, s. 3076). Öyle görünüyor ki, *dā'ira* ve *duff*, *tef*'in bütün şekilleri için umûmî adlar hâline gelmiş olmakla berâber, bunlardan iki yuvarlak şekilliler için tahsis edilmiş bulunmalıdır.

7. Hem kirişli ve hem şıngırtılı yuvarlak şekil. Magrip'te, bu çalgıya *şakşāk* denir (Delphin ve Guin, s. 38, 65; Lavignac, s. 2932, 2944). Bununla berâber bâzı bölgelerde, bu şekil *ṭabīla* diye adlandırılır. Villoteau'ya göre, Mısır'da bu çalgı *bandair* idi.

Bir zamanlar Doughty'nin dediği gibi, eğer davul (*ṭabl*) islâmın savaş notasını seslendirir ise, *tef* de içtimâî notayı seslendirir. Gerçekten Câhiliye devrinde *tef*, mûsevî kabilelerdeki gibi, bâzan dilli düdük (*mizmār*) eşliğinde olarak (Aġānī, II, 172), savaş sırasında idâreci kadınlar ile şarkıcı kızların (*ḳaynāt*) ellerinde idi. Fakat bu çalgı, bir çok hadîsin gösterdiği gibi, içtimâî hayatın da ehemmiyetli bir çalgısı idi (al-Suyūṭī, *Muzhir*, II, 236). *Tef*, san'at mûsikîsinde her zaman ahengi (*īḳā'āt*, *uṣūl*, *żurūb*) muhâfaza eden en mühim bir çalgı olmuştur.

Duff; Farsça *daff* veya *dap*, İspanyolca ve Portekizce'de *adufe* ve (Osmanlı Türklerinden alınarak) Arnavutça ve Boşnakça'da *def* olmuştur. *Dā'ira*; Kafkaslarda *dahare* (yine Osmanlılar yoluyla) Sırpça ve Arnavutça'da *daire* ve Hindistan'da *dārā*'dır. *Ṭār*, Leh dilindeki *tur* ve Svahili dilindeki *atari* ile yaşamaktadır. *Tef*, İspanya Arapları eliyle Avrupa'da halk arasında yayılmış ve uzun bir müddet, İspanya Arapları medeniyetinin sızdığı geçitlerden birisi ve sonuncusuna atfen, *Tambour de Basque* diye tanınmış idi. XV. asır sıralarında Avrupa'da kullanılıştan kalkmış, fakat XVIII. asırda, Avrupa, Türk, yâni yeniçeri mûsikîsi tutkunluğunun bir parçası olarak, onu kendisine uydurduğu sırada, yeniden rağbet kazanmıştır.

Bibliyografya: Farmer, *History of Arabian Music to the xiiith Century* (1929); aynı mlf., *Studies in Oriental Musical Instruments* (1931); Sachs, *Reallexikon der Musikinstrumente* (1913); Fétis, *Histoire générale de la musique* (1869—1876); Christianowitsch, *Esquisse historique de la musique arabe* (1863); Delphin ve Guin, *Notes sur la Poésie et la musique arabes dans le Maghreb algérien* (1886); Advielle, *La musique chez les Persans en 1885* (1885); Höst, *Nachrichten von Marokos und Fes* (1787); Kaempfer, *Amoenitatum exoticarum...* (1712); al-Mufaḍḍal b. Salama, *Kitāb al-Malāhī* (Kahire), el-yazması, var. c. 533; *Kaşf al-Humūm* (Kahire), el-yazması, c. 1; *Kitāb al-Aġānī* (Bulak baskısı); Mahillon, *Catalogue... du Musée instrumental du Conservatoire Royal de Musique*, 2. tabı; *Catalogue of the Crosby Brown Collection of Musical Instruments* (New York); Evliyâ Çelebî, *Narrative of Travels... by Evliya Effendi* (1846); İbn 'Abd Rabbihi, *al-'Iḳd al-Farīd* (Kahire, 1887/1888); *K. al-imtā' va 'l-intifā'* (Madrid), el-yazması, nr. 603; Toderini, *Letteratura Turchesca* (1787); Lavignac, *Encyclopédie de la musique* (1922), V; Villoteau, *Description de l'Égypte*, I'de (büyük boy baskısı); *Glossarium Latino-Arabicum* (nşr. Seybold); Niebuhr, *Voyage en Arabie* (1776); Fitrat, *Özbek Kılasik muzikası* (Taşkent, 1927); Miranov, *Pesni Fergani Bukhari Khivi*, Taşkent, 1931); Belaiev, *Musikalnie instrumenti uzbekistana* (Moskova, 1933); Kâmil al-Ḥula'ī, *Kitāb al-musīḳī al-şarḳī* (Kahire, 1322). (H. G. FARMER.)

(Bu madde M. KEMAL ÖZERGİN tarafından ikmâl olunmuştur).

TEFSÎR. TAFSÎR (A.), [f-s-r kökünden II. (*taf'īl*) vezinde bir masdar olup, aslında „örtülü veya kapalı bir şeyi meydana, açıklığa çıkarmak, îzah etmek" (*Ḳāmūs* tercümesi, İstanbul, 1305, II, 606) mânasına gelmektedir. Türkçe'de aşağıdaki mânaları dışında *Kur'ān* tefsîrine dâir yazılmış kitap bk. Ş. Sâmî, *Kāmūs-ı Türkî*, İstanbul, 1317, I, 422) ile yorum kanunlar için mânalarında kullanılmaktadır. Kelime Arapça'da ilmî ve felsefî eserleri îzah etmek mânasında kullanıldığı için, *şarḥ* kelimesi ile de müterâdiftir. Nitekim, Arapça'ya tercüme edilmiş bir çok ilmî ve felsefî eserler ile msl. *Tafsīr al-alfāẓ al-ṭibbiya* kitap adında olduğu gibi, bir çok Arapça ilmî ve felsefî eserlere de *şarḥ* mânasında tefsîrler yazılmıştır (krş. Brockelmann, *G A L*, *Suppl.*, III, 1108 v. d., fihristteki kitap adları). Kelime ilmî bir tâbir olarak şu mânalara gelir:

1. *Kur'ān*'la alâkalı bir ilim tâbiri olarak, insan gücü ve Arapça dilbilgisinin verdiği imkân nisbetinde, *Kur'ān* metninin mânasından bahseden bir ilmin adı (Taşköpri-zâde Ahmed Efendi, *Mawżū'āt al-'ulūm*, trc. Kemâleddin Mehmed Efendi, İstanbul, 1313, I, 509; krş. Kâtip Çelebî, *Kaşf al-ẓunūn*. İstanbul, 1941, I, 427 olup, önce Arapça dilbilgisiyle *badī'*, *bayān* v. s. edebî san'atları ve kelâm, fıkıh, cedel v. s. gibi ilimleri bilmeyi gerektirir.] *'Ilm al-Ḳur'ān va 't-tafsīr* diye tesmiye edilen bu ilim şûbesi, *Ḥadīṯ*'in husûsî ve mühim bir kısmını teşkil eder; medrese ve külliyelerde tedris edilir. *Tafsīr*'de, *Kur'ān*'a dâir serbest şekilde yazılmış bir kaç umûmî eser mevcut olmakla berâber, bu kabil eserlerin ekseriyeti, onun metninin muntazam bir sıra tâkip ederek, cümle-cümle ve bâzan battâ kelime-kelime îzah edildiği, mütevâli tefsîrlerdir. Bu kabil tefsîrler müteaddit olup, bunların en meşhurları Ṭabarī, Zamaḫşarī ve Bayżāvī'ninkilerdir.

Ṭabarī (ölm. 310=923 büyük bir tarihçidir; çok şümûllü bir eser olan *Tafsīr*'i, mevsuk bir râviler zincirine (*isnād*) dayanan pek çok sayıda hadîsi ihtivâ eder. Zamaḫşarī (ölm. 538=1143/1144) keskin bir zekâya sâhip olduğu kadar, ince ruhlu bir ahlâkiyatçı ve çok geniş bilgisi olan bir lisânî idi. *Tafsīr* (*al-Kaşşāf*)'i, çok kıymet verilen bir eser olup, Taftāzānī (ölm. 792=1390) ve Sayyid Şarīf Curcānī (ölm. 816=1413) gibi mühim ilâhiyatçıların hakkında tahşiyeler yazdığı bir eserdir. al-Bayżāvī (ölm. 685=1286)'nin *tafsīr*'i ise, çok revaçta olup, medreselerde tedris edilirdi; bu eser, müslümanların, *Kur'ān*'ın tefsîri husûsundaki itikadını tesbit etmiş ve bir çok defa da, şerh edilmiştir. Diğer tefsîrler arasında, *al-Tafsīr al-Kabīr* (*Mafātīḥ al-ġayb*) diye adlandırılan Faḫr al-Dīn al-Rāzī (ölm. 606=1209) ve Türkler tarafından çok yüksek bir mertebe verilen Bursalı İsmail Hakkı (ölm. 1127=1715)'nınkileri zikredebiliriz. Bu âlimlerin ekseriyetinin İran havâlisine mensup olmaları dikkate şâyandır.

[Farsça'da bu sâhada nüshaları âyetlerin tasavvufî mânalarına da işâret eden en büyük tefsîr, 'Abd Allāh-i Anṣārī tarafından yazılmış ise de, günümüze intikal etmemiş, Abu'l-Faḍl Raşīd al-Dīn al-Maybudī ondan faydalanarak, 520 (1126)'de *Kaşf al-asrār va 'uddat al-abrār* (Tahran, 1331—1339 hş., 10 cilt) adlı büyük eserini yazmıştır. Bu tefsîrin en büyük husûsiyeti, âyetlerde sırasiyle 1. lugat, 2. tefsîr, meşhur kıraatlar, nuzul sebebleri v. s. ile 3. tasavvufî mânaya yer vermesidir.]

Tafsīr ilmi eski olup, islâmiyetin ilk devirlerine kadar dayanır gibi görünmektedir. Msl. İbn 'Abbās (ölm. 68=687 688)'ın bu ilimde büyük vukufu olduğu ve bir *tafsīr* yazdığı söylenir [H. Ritter, *Ayasofya kütüphânesinde tefsir ilmine âit arapça yazmalar*, *T M*, VII—VIII, cüz II, s. 6 v. d.]. Müteâkip devirlerde yapılan tenkidler (Goldziher, Lammens v. b.), bu muazzam mecmuaların ihtivâ ettiği hadîslerin hakikî kıymetinin ne olduğu mes'elesini ortaya atmıştır. Bugüne kadar verilen cevaplar pek de lehte olmamıştır; hadîslerin ekseriyeti, ya bir hukuk mes'elesini halletmek veya dinî bir maksat için veyahut da îzah etme arzûsunun netîcesi olarak ihdas olunmuşlardır. Bu tefsîrlerde, *Kur'ān*'ın derlendiği ve umûma açıklandığı devrin şartlarına dâir kat'î mâlûmat elde etmek ümîdi mevcut değildir; mâmafih bunlar, islâm hukukunun ve kelâmının olduğu kadar, menkîbelerin ve lisâniyâtın inceden-inceye tetkiki bakımından mühimdir. Muâsır Mısırlı bir âlim olan Şayḫ Ṭanṭavī Cavharī, *tafsīr* ilmini ihyâ etmeye çalışmaktadır; kendisi, içine felsefe ve muâsır ilimlerden aldığı bir çok fikirleri de idhâl ettiği bir *tafsīr* hazırlamıştır.

[Türkiye'de de böyle bir teşebbüse girişilmiş ve bu sâhada en geniş eser olarak, Elmalılı M. Hamdi Yazır tarafından *Hak dini Kur'an dili* (İstanbul, 1935—1939) adiyle 9 ciltlik büyük tefsîr vücûda getirilmiştir.

2. Badī' ilminde ise, *tafsīr* kelimesiyle, şâirin önce bir sıfatı kapalı olarak zikredip, sonra onu îzah etmesi kasdedilir ki, bu da açık (*calī*) ve gizli (*ḫafī*) olmak üzere iki kısma ayrılır:

a. Açık *tafsîr*, iki veya daha fazla şeyi gizli ve hülâsa hâlinde zikredip, sonra bunları izâha denir: msl. ya bağlar, ya açar, ya alır veya verir, cümlesini „bağladığı düşmanın ayağı, açtığı hisar, aldığı ülke, verdiği ise servettir" şeklinde açıklama gibi.

b. Gizli *tafsîr*, şiirdeki veya daha fazla kapalı (*mubham*) şeyi önce zikredip, sonra onlara uygun sıfatlar getirmeye denir. Meselâ: „senin gözün, kaşın ve gamzen yapar" cümlesini sırasiyle „Dünya'da (gözün) karışıklık (kaşın) kavga ve (gamzen) kötülük yapar" şeklinde açıklamak gibi (Raşîd al-Dîn Muḥammed-i 'Omarî-i Kātib-i Balḫî Ma'rūf bi-Vaṭvāṭ, *Ḥadāyiḳ al-siḥr fî daḳāyiḳ al-şi'r*, nşr. 'Abbās İḳbāl, Tahran, 1308 hş., s. 78; krş. A. Hamdi, *İlm-i bedâ'i*, İstanbul, 1289, s. 34).

3. *Tafsîr* Arapça dilbilgisinde, *tamyîz* müterâdifi olarak kullanılır (W. Wright, *A. Grammar of the arabic language*, Cambridge, 1967, II, 123).]

Bibliyografya: Tefsîr'e dâir Arapça matbû ve yazma eserler katoloğlarında *tafsîr* kısmı.

Kâtip Çelebî, *Kaşf al-ẓunūn* (nşr. Şerefeddin Yaltkaya ve Kilisli Rıfat Bilge), İstanbul, 1941, I, 427; Goldziher, *Muhammedanische Studien* (Halle, 1890), II, 206; ayn. mll., *Die Richtungen der islamischen Koranauslegung* (Leiden, 1920), bk. fihrist; Carra de Vaux, *Les Penseurs de l'Islam* (Paris, 1923), III, kısım XI; C. A. Storey, *Persian literature* (London, 1927—1939), I, 1—58.

(B. CARRA DE VAUX.)

[Bu madde TAHSİN YAZICI tarafından ikmâl olunmuştur.]

TEFTÂZÂNÎ. AL-TAFTĀZĀNİ SA'D AL-DİN MAS'ŪD B. 'OMAR, belegât, mantık, metafizik, kelâm, fıkıh ve diğer ilimlerde tanınmış bir âlim olup, şark islâm dünyası medreselerinde okunan bir çok el-kitabının müellifidir; safer 722 (şubat-mart 1322)'de Horasan'da Nasā yakınında büyük bir kasaba olan Taftāzān'da doğdu. Kendisinin, 'Aḍud al-Dîn al-Îcî (bk. mad. Îcî ve Brockelmann, *G A L*, II, 208) ve Ḳuṭb-al-Dîn [muhtemelen al-Rāzî al-Taḥtānî, bk. Brockelmann, *G A L*, II, 209]'in talebesi olduğu söylenir. Başlıca eserlerinin, te'lif tarihi ve yerlerini farklarla veren ve yer değiştirmeleri hakkında bir miktar mâlûmat ihtivâ eden listeleri vardır (*Mucmal-i faṣîḥî*, yıl 787; *Ravżāt al-cannāt*, s. 309 [tarihlerde mühim farklarla]; *al-Favā'id al-bahîya*, s. 137; Ahlwardt, Berlin kataloğu, nr. 1959). Rivâyete göre, ilk eseri olan *Şarḥ al-Taṣrîf al-'İzzî*'yi, şâban 738 (şubat-mart 1338)'de, 16 yaşında bulunduğu sırada Faryūmad'da yazmıştır. *Muṭavval*, *Muḫtaṣar al-ma'ānî* ve *Talvîḥ*'i, 748, 756 ve 758 yıllarında Herat, Guduvān ve Gulistān'da tamamlamıştır. Ibn Arabşāh a göre, al-Taftāzānî, Ḳuṭb al-Dîn al-Rāzî gibi, garbî Kıpçak Moğulları sarayına celbedilen âlimlerden biri olmuş ve gerçekten de Guduvān'da ikmâl edilmiş olan *Muḫtaṣar al-ma'ānî* Mahmud Cani Bey'e ithaf edilmiştir. Ḫvāndamīr'in, Taftāzānî'nin Hârizm'de ikamet ettiğine dâir ifâdesi, onun 768, 770 ve 778 tarihlerinde ikmâl ettiği eserlerin burada yazılmış görünmesi vakıasına dayanmaktadır. Ḫvāndamīr 779 1377/1378)'da onun Curcānî [b. bk. ve Brockelmann, *G A L*, II, 216]'yi Fars'da Muzafferîlerden Şāh Şucā'a takdim ettiğini kaydetmektedir. Aynı müellif, Timur Hârizm'i istilâ edince (muhtemelen 780/781 (1379)'de], Malik Mu'izz al-Dîn Ḥusayn Kurt'un oğlu Malik Muḥammed Sarahsî'den, o sırada, Timur'un maiyetinde bulunan yeğeni Pîr Muḥammed b. Giyāṣ al-Dîn Pîr 'Alî'den, al-Taftāzānî'nin Serahs'a gönderilmesi husûsunda Timur'un rızâsını te'min etmesini istediğini ifâde eder. Timur, bunu kabûl etti ise de, sonradan al-Taftāzānî'nin ne kadar yüksek bir âlim olduğunu öğrenince, onun Semerkand'a gelmesi için bir dâvetnâme gönderdi. al-Taftāzānî, Hicâz'ı ziyârete gitmek üzere olduğunu ileri sürerek önce, bu dâveti reddetti ise de, ikinci dâveti alınca, Semerkand'a döndü; orada Timur kendisine çok hürmetkârâne davrandı. Şîrâz'ın, 789 (1387)'da Timur tarafından zaptını hükümdârın eski tanıdığı al-Sayyid al-Şarîf al-Curcānî'nin, Semerkand'a gelmesi tâkip etti. Onları birbirinden ayıran rekabet, kendilerini mübâhaselere ve al-Taftāzānî'nin, al-Curcānî'nin bâzı eserlerinde ifâdesini bulan tenkitlerde açıklanan bir hoşnutsuzluğa sevketti. al-Taftāzānî 791 (1389; *Buġyat al-va'āt*) veya 22 muharrem 792 (10 kânun II. 1390; *al-Favā'id al-bahîya*, s. 135) veya 22 muharrem 793 (30 kânun I. 1390, al-Curcānî'ye atfedilen bir tarih mısrâına göre [bk. Hidiv Kütüphânesi katoloğu, II, 242]) ve yahut da 797 (1394/1395; *Ḥabîb al-siyar*)'de vefat etmiştir. Faṣîḥî tarafından verilmiş olan 787 tarihi, eserlerinden bâzıları için verilmiş bulunan tarihlerle, 789'da Şîrâz'ın zaptından sonra al-Curcānî ile karşılaşması ifâdesi bağdaşmamaktadır. al-Taftāzānî, Serahs'ta gömülmüştür.

al-Taftāzānî, çok mümtaz talebeye sâhip görünmemektedir. *Ravżāt al-cannāt*'te zikredilmiş iki talebesi, *Rabî' al-cinān fi 'l-ma'ānî va 'l-bayān* ünvanlı bir eserin müelliti olan Ḥusām al-Dîn al-Ḥasan b. 'Alî al-Abivardi ile Burhān al-Dîn Ḥaydar (bk. Taşköpri-zâde, *al-Şaḳā'iḳ al-nu'mānîya*, trc. Rescher, s. 33 ve *Isl.*, XI, 61)'dır,

al-Taftazānî'nin meziyetleri, Mısır'da onun eserlerinden bâzılarına rastlamış olan İbn Ḫaldūn'a te'sir etmiştir; İbn Ḫaldūn, onu *Muḳaddima* (trc. de Slane, III, 129)'sinde zikretmektedir. al-Taftāzānî, hem şâfi'î, hem de hanefî fıkhı hakkında eserler vermiştir; bâzı müellifler (msl. al-Kaffavî ve Hasan Çelebî) tarafından şâfi'î ve diğer bâzı müellifler (msl. İbn Nucaym ve 'Alî b. Sulṭān Muḥammed al-Ḳārî') tarafından da hanefî olarak gösterilmektedir.

Eserleri (*Ravżāt al-cannāt*'te bu eserlere izâfe olunan ve bir çok hallerde başka yerlerde verilmiş olanlardan çok farklı bulunan tarihler her zaman işâret edilmemiştir. Eserlerinin el-yazmaları ve haşiye v. s. hakkında daha tafsilâtlı bilgi için bk. Brockelmann, *G A L*, II, 215, *Suppl.*, II, 301—304) şunlardır:

I. Dil bilgisi.

1. *Şarḥ al-Taṣrîf al-'İzzî* (Hindistan'da ekseriyâ *Sa'dîya* denilmiştir), al-Zancānî ('İzz al-Dîn 'Abd al-Vahhāb b. İbrāhîm; bk. Brockelmann, *G A L*, I, 283)'nin Arapça sarf risâlesinin şerhi olup, müellif 16 yaşında iken şâban 738 (1338)'de onu ikmâl etmiştir. El-yazmaları için bk. Ahlwardt, Berlin kütüp. kataloğu (nr. 6617/6618), Nallino, Torino kütüp. kataloğu (nr. 39) v. s.

Tabıları: İstanbul, 1253, Tahran, 1270, 1884 (bir *macmū'a* içinde), Delhi, 1289, 1295 (Aḥmed b. Şāh Gul'un *Miftāḥ al-sa'dîya*'si ile birlikte), 1886 (*Miftāḥ al-sa'dîya* ile birlikte) Bombay, 1292, Laknav, 1306, Kahire, 1307. Haşiyeler arasında zikredilmiş bulunan *Miftāḥ al-sa'dîya*'ye ilâveten. Dede Halife'ninki basılmıştır (Bulak, 1255).

2. *al-İrşād* veya Kâtip Çelebî'nin tesmiye ettiği gibi [*al-?*] *İrşād al-hādî*, oğlu için yazılmış ve 774 veya 778 yahut da 787 yıllarında Hârizm'de ikmâl edilmiş Arapça bir nahivdir. Bu eserin bir yazma nüshası Viyana'dadır (Flügel, nr. 206). Bir çok şerhlerinden, Muḥammed b. 'Alî al-Curcānî (al-Sayyid al-Şarîf'in oğlu) ve Şams al-Dîn Muḥammed al-Buḫārî'nin, Berlin (Ahlwardt, nr. 6754/6755)'de ve Escurial (Derenbourg, nr. 181)'de muhâfaza edilmiş bulunan şerhleri Kâtip Çelebî tarafından zikredilmiştir.

II. Belâgat.

al-Taftāzānî'nin belâgate dâir üç eseri, Sakkākî (b. bk. ve Brockelmann, *G A L*, I, 294)'nin *Miftāḥ al-'ulūm*'unun üçüncü kısmında mevcut mevzûun klasik bir şekilde ortaya konuluşu ile, doğrudan-doğruya veya dolayısiyle sıkı bir irtibâtı vardır. Bu eserlerden ikisi, al-Ḳazvînî (Ḫaṭîb Dimaşk tesmiye olunan Muḥammed b. 'Abd al-Raḥmān, bk. Brockelmann, II, 22) tarafından yazılmış muhtasara, *Talḫîṣ al-Miftāḥ*'a ithâl olunmuş şerhlerdir.

1. Umûmiyetle *al-Muṭavval* veya *al-Şarḥ al-muṭavval*, yahut da *Şarḥ al-talḫîṣ al-muṭavval*, safer 748 (1347)'de Herat'ta ikmâl olunmuştur.

Tabıları: İstanbul, 1260, 1289 (al-Curcānî'nin haşiyeleri ile), Laknav, 1265 (sâdece birinci kısım), 1287 (sâdece birinci kısım), 1878, 1300, 1889 (Turāb 'Alî'nin, metindeki beyitler hakkındaki *İzālat al-'uẓal* adlı şerhi ile), Tahran (?), 1270, Delhi, 1326 (Muḥammed 'Abd al-Raḥmān'ın şerhi *al-Mu'avval* ile birlikte). 1274 tarihli Farsça bir rivâyeti (al-Fanārî, al-Curcānî, al-Samarḳandî ve Muḥammed Riżā Gulpāyagānî'nin şerhleri ile) Mısır'da Hidiv Kütüphânesi katoloğu, IV, 153'te zikredilmiştir.

al Curcānî'nin haşiyesi, ayrıca Laknav'da (1312) ve 'Abd al-Ḥakim Siyālkūtî'ninki İstanbul (1266)'da basılmıştır.

2. Bugün umûmiyetle tesmiye olunduğu gibi, *Muḫtaṣar al-ma'ānî* veya *Muḫtaṣar şarḥ Talḫîṣ al-Miftāḥ* yahut *Iḫtiṣār şarḥ al-Talḫîṣ* yahut da *al-Şarḥ al-Muḫtaṣar*, veyahut sâdece *al-Muḫtaṣar* (müellif bu esere hiç bir kat'î ünvan vermemiştir), çok kısa ve metne ithâl edilmiş bir şerh olup, 756/1355/1356'da Guduvān'da ikmâl edilmiş ve Mahmud Cani Bey'e ithaf olunmuştur. Bu eser de *Muṭavval* gibi, şarkta medreselerde okunmuştur. Yazmaları pek yaygın olup, bir çok tahşiyeleri vardır.

Tabıları: Kalküte, 1813; Laknav, 1261, 1312 (al-Bunānî'nin tahşiyesi ile), Bulak 1271 (Dasūḳî'nin tahşiyesi ile) [1860 ?]. 1285 (al-Bunānî'nin tahşiyesi ile), Cavnpûr, 1285/1286 (al-Ḥatā'î [al-Ḥuttā'î?]'nin tahşiyesi ile). 1296 (aynı tahşiye ile), Meerut, 1285. İstanbul, 1301 (al-Dasūḳî'nin tahşiyesi ile), Lâhûr, 1306/1307. Delhi, 1286, 1324.

Bu eserden parçalar Mehren tarafından *Die Rhetorik der Araber* (Kopenhag ve Viyana, 1853)'de neşredilmiştir.

3. al-Taftāzānî'nin üçüncü eseri olan *Şarḥ al-ḳism al-şāliş min al-Miftāḥ*, bizzât *Miftāḥ al-'ulūm*'un üçüncü kısmının bir şerhidir. Bu, son eserlerinden biri olup, şevvâl 787/(1385) veya 789 (1387)'da Semerkand'da ikmâl olunmuş ve *Muḫtaṣar al-ma'ānî* ile *Muṭavval*'in şöhretine mazhar olmamıştır. Yazmaları şu kütüphânelerde bulunmaktadır: Escurial (Derenbourg, nr. 26), India Office (Loth, nr. 847/848), Leyden (de Goeje ve Houtsma, nr. 298), Trinity College, Cambridge (Palmer, nr. 18) ve başka yerler.

III. Mantık.

1. *Şarḥ al-Risāla al-şamsīya* veya *Şarḥ al-Şamsīya* (bu eser Hindistan'da, *Şarḥ al-Taşrīf al-'İzzī* gibi, çok defa *al-Sa'dīya* tesmiye olunmuştur), al-Kātibī (Naǧm al-Dīn 'Alī b. 'Omar al-Ḳazvīnī; bk. Brockelmann, *GAL*, I, 466)'nin mantığa dâir el-kitabının şerhi olup, cemâziyelâhır 752 (1351)'de (*Mucmal*) veya 757 (1356; *al-Favā'id al-bahīya*) yahut 762 (1361); (Ahlwardt, nr. 1959) yahut da 772 (1370/1371; *Ravżāt al-cannāt*) Cām'da ikmâl olunmuştur. Yazmaları Berlin (Ahlwardt, nr. 5266—5268) ve başka yerlerde bulunmaktadır.

Tabıları: Laknav, 1905, 1326.

2. Umûmiyetle tesmiye olunduğu gibi *Taḥżīb al-manṭiḳ va 'l-kalām* veya müellifin, mukaddimesinde tesmiye ettiği gibi *Ġāyat taḥżīb al-kalām fī taḥrīr al-manṭiḳ va 'l-kalām* mantık ve kelâma dâir el-kitabı olup, receb 789 (1387)'da ikmâl olunmuştur. Kâtip Çelebî tarafından bu eserin *Maḳāṣid*'in bir muhtasarı olarak tavsif edilmiş olan ikinci kısmı nâdiren istinsah edildiği halde (hiç bir nüshası, el-yazması kataloglarında her hangi bir şekilde işâret edilmiş görünmemektedir) mantık hakkındaki birinci kısım, çok mûteber bir el-kitabı olmuş ve sık-sık neşredilmiştir.

Tabıları: Kalküte, 1243 (al-Yazdī'nin şerhi ile), 1328 (Orduca bir tercüme ile birlikte), 1333 (aynı Orduca tercüme ile). [Laknav?] 1260 (*İsāġūcī*'yi tâkiben), Laknav, 1869 (bir *Macmū'a-i manṭiḳ* içinde). 1288 (eserin, al-Davvānī'nin şerhi ve Mīr Zāhid ile 'Abd al-Ḥayy Laḫnavī'nin taḥşiyeleri ile mukaddimesi), 1293 (aynı şerh ve aynı taḥşiyelerle). 1321 (aynı şerh ve taḥşiyelerle), 1290 (al-Yazdī'nin şerhi ve son kısmının 'Abd al-Ḥayy Laḫnavī'nin taḥşiyeleri ile), 1292 (aynı şerh ve aynı taḥşiyelerle), 1311 (aynı şerh ve aynı taḥşiyelerle 1877 (Muḥammed b. Maḥmūd al-Şahrastānī'nin Farsça şerhi ile), 1884 (aynı Farsça şerh ile), 1323 (bir *Macmū'a-i bist rasā'il-i manṭiḳ* içinde), Delhi, 1264, 1276, 1283/1284 [1869], 1286 (bütün bu Delhi tabıları al-Yazdī'nin şerhi ile birliktedir), Cavnpûr, 1278/1279 (bir *Macmū'a-i manṭiḳ* içinde), 1291 (al-Yazdī'nin İlāhī Baḫş Fayżābādī tarafından *Tuḥfah-i Şāh Cahānī* ünvânı verilmiş olan şerh ve taḥşiyeleri ile), 1296 (aynı şerh ve taḥşiyelerle), 1881 (bir *Macmū'a-i manṭiḳ*), 1915 (al-Şahrastānī'nin Farça şerhi ile), Benares [1899] (Orduca bir tercüme ile).

IV. Metafizik ve Kelâm.

1. *al-Maḳāṣid*, bir metafizik ve kelâm muhtasarı olup, bizzât müellifin şerhi ile, zilkade 784 (1383; *Ravżāt al-cannāt*'e göre, 774=1372/1373)'te Semerkand'da ikmâl olunmuştur. Bu eserin Hidiv Kütüphânesi katoloğunda (II, 26) 1277'de İstanbul'da tabolunduğu kaydedilmiştir; el-yazması nüshaları, British Museum (Ellis-Edwards, s. 9), India Office (Loth, nr. 461—464) ve başka yerlerde mevcuttur. Yukarıda da zikredildiği gibi, *Taḥżīb al-manṭiḳ va'l-kalām*'ın ikinci kısmı, Kâtip Çelebî tarafından bu eserin bir muhtasarı olarak verilmiştir.

2. *Taḥżīb al-manṭiḳ va 'l-kalām*, bk. bundan önceki Mantık bahsi.

3. *Şarḥ al-'aḳā'id al-nasafīya*, şâban 768 (1367)'de Hârizm'de ikmâl edilmiş olup, 'Omar b. Muḥammed al-Nasafī (ölm. 537=1142/1143; bk. Brockelmann, I, 427) tarafından islâm akaidine dâir yazılmış çok kısa bir risâlenin şerhidir. Bu eser, aynı zamanda el-kitabı olarak çok büyük bir rağbet görmüş ve bir çok taḥşiyelerin vücut bulmasında âmil olmuştur.

Tabıları: Kalküte, 1244, Delhi (1870), 1904, Laknav, 1876 [1888], 1890 [1894]. İstanbul, 1297 (al-Kastalī ve al-Ḥayālī'nin taḥşiyeleri ve bu sonuncunun taḥşiyelerine dâir Bihiştī'nin taḥşiyesi ile), Kahire, 1297 (al-Ḥayālī'nin taḥşiyesi ve onunkine Kara Halîl tarafından eklenmiş taḥşiyelerle), Cavnpûr, 1903, 1330. Bu eserden parçaların Fransızca tercümesi d'Ohsson, *Le tableau général de l'Empire Othoman*, I'de bulunmaktadır. J. T. Plant *Birgilu Risale oder Elementarbuch der Muhammedanischen Glaubenslehre*, İstanbul ve Cenevre, 1790) tarafından da bâzı kısımları Almanca'ya çevrilmiştir.

Taḥşiyeler arasında, al-Ḥayālī'ninki 1870 [?], 1329 ('Abd al-Ḥakīm Siyālkūtī'nin taḥşiyeleri ile)'da Delhi'de, 1876, 1313 (aynı taḥşiyelerle; 1326 (aynı taḥşiyelerle)'da Laknav'da, 1297 (al-Kastali ve Bihiştī'nin taḥşiyeleri ile) İstanbul'da, 1297 (Kara Halîl'in taḥşiyeleri ile)'de Kahire'de; Ḥasan Şahîd (Abu 'l-Ḥasan b. al-Afżal)'inki, 1328'de Bihār'da, Ramazan Efendi'ninki 1327'de Delhi'de basılmıştır.

4. Berlin Kütüphânesi'nde (Ahlwardt, nr. 2891) muhâfaza edilmiş olup, var. 1b'de *Fāżiḥat al-mulḥidīn* şüpheli ünvânını taşıyan ve İbn 'Arabī'nin *Fuṣūṣ al-ḥikam* aleyhinde bulunanlara karşı bir reddiyesi.

V. Fıkıh usûlü.

1. *al-Talvīḥ ilā kaşf ḥaḳā'iḳ al-Tanḳīḥ*, 29 zilkade 758 (1357)'de Gulistān'da ikmâl edilmiş olup, genç Şadr al-Şarī'a ('Ubayd Allāh b. Mas'ūd al-Maḥbūbī [ölm. 747=1346 1347]; bk. Brockelmann, II, 214)'nın *Tanḳīḥ al-uṣūl*'ünün şerhidir.

Tabıları: Delhi, 1267 (1851; Ṣadr al-Şarī'a'nın kendi *al-Tavżīḥ* adlı şerhi ile), Laknav, 1281 (1864; *al-Tavżīḥ* ile), 1871 (*al-Tavżīḥ* ile) ve 1292 (1876; *al-Tavżīḥ* ve Ḥasan Çelebî, Molla Ḫusrev ile Zakariyā' al-Anṣārī'nin taḥşiyeleri ile) ve Kazan, 1301 (1884; *al-Tavżīḥ* ile).

2. *Şarḥ Şarḥ al-Muḫtaṣar fī 'l-uṣūl* veya *Şarḥ al-Şarḥ*, zilhicce 770 (1369)'te Hârizm'de ikmâl edilmiş olup, İbn al-Ḥācib'in kendi *Muntaha 'l-su'āl va 'l-amal fī 'ilmay al-uṣūl va'l-cadal* adlı eserinden ihtisar edilmiş *Muḫtaṣar al-muntahā* hakkında al-Īcī (yk. bk.)'nin şerhinin şerhidir. 1316—1319 tarihli bir tabı Moh. Ben Cheneb tarafından İBN AL-ḤĀCİB maddesinde zikredilmiştir. Berlin (Ahlwardt, nr. 4376), India Office (Loth, nr. 302—304) ve başka kütüphânelerde yazmaları vardır.

VI Fıkıh.

1. *al-Miftāḥ*, şâfi'i *furū'*'u hakkında bir eser olup, bir yazması Berlin (Ahlwardt, nr. 4604) Kütüphânesi'nde bulunmaktadır.

2. *İḫtiṣār Şarḥ Talḫīṣ al-Cāmi' al-kabīr*, al-Şaybānī'nin hanefî *furū'*'una dâir *al-Cāmi' al-kabīr* (bk. Brockelmann, *GAL*, I, 172 ve Kâtip Çelebî, II, 401) ünvanlı risâlesinin al-Ḥilāṭī tarafından ihtisar edilmiş şekli hakkında Mas'ūd b. Muḥammed al-Ġuduvānī şerhinin bitmemiş bir muhtasarıdır. *Ravżāt al-cannāt*'e göre, bu esere 785'te Serahs'da başlanılmıştır. Bir yazması Yeni-câmi'de (nr. 428 mükerrer) bulunmaktadır. Onun hal tercümesinden bahsedenler tarafından bu eserden başka, bir hanefî *fatāvā* mecmuasının da bulunduğu zikredilmiş ise de, hiç bir nüshasına rastlanılmamıştır.

1870 [?]'te Delhi'de, bâzıları tarafından al-Kaydānī'ye izâfe olunan (bk. Kâtip Çelebî, VI, 83) *Muḳaddimat al-ṣalāt* veya *Ḫulāṣa*, al-Curcānī ile al-Taftāzānī'ye atfolunan şerhlerle birlikte neşredildi ise de, *Ḫulāṣa*'nın al-Taftāzānī zamanında mevcûdiyeti şüphelidir.

VII. Tefsîr.

Şarḥ (veya *Ḥāşiya 'alā*) *al-Kaşşāf* (bk. Kâtip Çelebî, V, 187[2]), al-Zamaḫşarī (bk. Brockelmann, *GAL*, I, 290) şerhine dâir haşiyelerden ibâret olup, denildiğine göre rebîülâhır 789'da Semerkand'da başlanılmış ve bitirilmemiştir. Hâşiyeler, I—X, 58 ve XXXVIII.—LIV. sûrelere şâmildir. Berlin (Ahlwardt, nr. 793), British Museum (Ellis-Edwards, s. 3), India Office ve başka kütüphânelerde yazmaları vardır.

VIII. Dil ve edebiyat.

1. *al-Niẓām al-savābiġ fī şarḥ al-kilām al-navābiġ*, al-Zamaḫşarī'nin „Sententia" koleksiyonundaki *al-Kilām al-navābiġ* ünvanlı eserinin bir şerhidir. Bu şerhten parçalar, H. A. Schultens (*Anthologia sententiarum arabicarum*, Leyden, 1772) tarafından neşredilmiştir. Eser, 1287'de Kahire'de basılmıştır.

2. Sa'di'nin *Būstān*'ının 755'te yapılmış Türkçe manzum bir tercümesi (bk. E. J. W. Gibb, *A History of Ottoman Poetry*, I, 202).

Bibliyografya: İbn 'Arabşāh, *'Acā'ib al-maḳdūr* (nşr. Golius), III, 422; Faṣīḥī, *Mucmal* (787 senesi; bk. E. G. Browne, *Le Muséon*, seri III, cilt I, 57); al-Suyūṭī, *Buġyat al-vu'āt*, s. 391; Sulṭān Ḫusāyn b. Manṣūr, *Macālis al-'uşşāḳ*, s. 287; al-Kaffavī, *I'lām al-aḫyār*; Ḫvāndamīr, *Ḥabīb al-siyar*, III, 3, 87; Muḥammed Bāḳir Ḫvānsārī, *Ravżāt al-cannāt*, s. 309; 'Abd al-Ḥayy Laḫnavī, *al-Favā'id al-bahīya*, s. 128 v. dd., 134—137; Taşköpri-zâde Ahmed Efendi, *Mavżū āt al-'ulūm*, trc. Kemâleddin Mehmed Efendi, İstanbul, 1313, I, 234 v. dd.; İbn Ḥacar al-Asḳalānī, *al-Durar al-ḳāmina fī a'yān al-mi'a al-şāmina*, Haydarabad, 1348—1350, IV, 350; Zirikli, *A'lām*, VIII, 113 v.d.; Brockelmann, *GAL*, II, 215, *Suppl.*, II, 301—304; Browne, *Lit. Hist. of Persia*, III, 353 v.d.; Hidāyat Ḥusayn, *Catalogue of the Arabic MSS. in the Bihār Library*, s. 436 v. dd. (C. A. STOREY.)

TEHECCÜD. TAHACCUD (A.), *h-c-d* kökünden iştikak eden mezîd fiillerin V. (tafa'ul)'sinin masdarı olup, kökündeki zıd mânalara (*ażdād*) gelişe iştirâk ederek bir taraftan „uyumak" ve diğer taraftan da uyumamak „*geceyi uyanık geçirmek, gece namazını edâ etmek* veya *gece Kur'an okumak*" fikrini ihtivâ eder. Bu son iki mânası, İslâm'da yaygın ve mütedâvil olmuştur. Kelime, *Kur'an*'da (XVII, 79) yalnız bir defa geçer: „gecenin bir kısmında, onunla (*Kur'an* ile, *Kur'an* okuyarak) kendin için fazla namaz kıl (*fa-tahaccud bi-ka nāfilatan*)...". Fakat bizzât fikir olarak sık-sık zikredilir. Kulluklarında kusur etmemiş olan mü'minlerden bahsedilirken (sûre LI, 17—18), onların, gecenin az bir kısmını uykuyla geçirdikleri ve seher vakitlerinde de Allah'tan mağfiret diledikleri bildirilir. Sûre XVI, 64'te „gecelerini Rabb'ın huzûrunda secdeye kapanmış olarak veya ayakta geçirenler" den bahsedilir.

Kur'an'a göre, Mekke devrindeki eski ibâdet tarzının, muhtemelen iki vakit gündüz ve bir vakit de gece namazı (*ṣalāt*) ihtivâ ettiği düşünülebilir (sûre XVII, 78—79; sûre LXXVI, 25—26: „Sabah ve akşam Rabb'ının adını an. Ve

gecenin bir kısmında ona secde et, uzun bir kısmında da onu tesbih eyle"; sûre XI, 114: „Gündüzün iki ucunda (başında ve sonunda), gecenin de ilk kısmında (veya: son kısmında), namaz kıl"). Hadîsin de bildirdiğine göre — ki bundan şüphe etmeye sebep yoktur — kısa veya uzunca bir müddet (hattâ bahsedildiğine göre 10 yıllık bir devre, bk. al-Ṭabarī, *Tafsīr*, XXIX, 68), gece ibâdetine o derece ehemmiyet veriliyordu ki, Peygamber'in ve ashâbının bu yüzden ayakları şişmişti. Bu eski ibâdet, sûre LXXIII, 1—4'e istinâd etmelidir: „Ey elbisesine bürünen! az bir kısmı hâriç, gece kalk; yarısınca veya ondan birazını eksilterek, yahut onu arttırarak, dikkat ve itinâ ile *Kur'an* oku". Fakat bunun doğuşuna hıristiyan zâhidlerin nümûne teşkil etmemiş olmamaları düşünülemez. Müteâkiben bu tarz bir zühd ve ibâdet, Peygamber'in ashâbına çok güç geldi. LXXIII. sûrenin 20. âyetinin nâzil olması bunu hafifletti: „Şüphesiz Rabb'ın, senin, gecenin hemen-hemen üçte ikisinde, yarısında veya üçte birinde (ibâdetle) ayakta durduğunu, seninle birlikte bulunan bir topluluğun da (böyle yaptığını) biliyor. Gece ve gündüzü, Allah saymaktadır. O sizin, bunu yapamıyacağınızı bildiği için sizin tarafa (müsâmahakâr bir karara) yöneldi: Artık *Kur'an*'dan kolay geleni okuyun..." Günde beş vakit namazın teessüsünden sonra *Tahaccud* mecbûriyeti kaldırılmıştır (bk. Abū Dāvūd, *Taṭavvu'*, bâb 17 ve al-Bayżāvī, sûre LXXIII, 20'nin tefsîri münâsebetiyle).

Buna rağmen Peygamber, nakledilen âyet üzerine, gece ibâdetlerini bırakmamıştı (Abū Dāvūd, *Taṭavvu'*, bâb 18b); hadîs ve fıkıhta namazı edâya alışmış olanlar için bu ibâdeti terketmeleri hoş görülmez (Muslim, *Ṣiyām*, hadîs 185; al-Nasā'ī, *Ḳiyām al-layl*, bâb 59; al-Bācūrī, *Ḥāşiya*, I, 165). Umûmiyetle geceyi ibâdetle uyanık geçirmek *sunna* kabûl edilmiştir. Nakledildiğine göre, Dāvūd, gecenin üçte birini bu tarz ibâdete hasredermiş (Muslim, *Ṣiyām*, hadîs 189; Abū Dāvūd, *Ṣavm*, bâb 67); bunlardan başka teşvik edici diğer bir sebep olarak, *tahaccud*'un, uyuyanların saçında şeytanın yaptığı düğümlerden birini çözdüğüne dâir bir kanâat vardır (Abū Dāvūd, *Taṭavvu'*, bâb 18). Bilhassa ramazanda ve her iki bayramın arife gecelerinde *tahaccud* vâciptir (İbn Māca, *Ṣiyām*, bâb 68; al-Nasā'ī, *Ḳiyām al-layl*, bâb 17, burada *İḥyā' al-layl* tâbiri kullanılmıştır [ayrıca krş. TERÂVİH]).

Hâlen de, bâzı memleketlerde müezzin, gece yarısından biraz sonra, bâzı husûsî ibâreler ilâve edilmiş bir ezân ile gece *şalât*'ına (bu namaz bir kaç çift rekâttan teşekkül eder ve bu sebeple *şaf'a* adını alır; krş. mad. VİTR) dâvette bulunur (Lane, *Manners and customs*, kısım III, *„Religion and laws"*; krş. Snouck Hurgronje, *Mekka*; Juynboll, *Handleiding*).

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bk. Sprenger, *Das Leben und die Lehre des Moḥammad*, I, 321 v. dd.; M. Th. Houtsma, *Iets over den dagelijkschen çalât der Mohammedanen* (*Theol. Tijdschrift*, 1890, s. 127 v.dd.); R. Bell, *The Origin of Islam in its Christian Environment* (London, 1926), s. 143.

Muhtelif mezheplerin bu mevzûdaki fikirleri için ayrıca bk. I. Guidi, *Il „Muḫtaṣar" di Ḫalīl ibn Isḥāq* (Milano, 1919), I, 97; Abū İsḥāḳ al-Şīrāzī, *al-Tanbīh* (nşr. A. W. T. Juynboll), s. 27; al-Ramlī, *Nihāyat al-muḥtāc*, I, 488 v. dd.; İbn Ḥacar al-Haytamī, *Tuḥfa*, I, 201 v.dd.; Abu 'l-Ḳāsim al-Ḥillī, *Kitāb Şarā'i' al-islām* (Kalküte, 1839), I, 27; A. Querry, *Droit Musulman* (Paris, 1871), I, 52 v.d.; Niẓām, *al-Fatāva 'l-'ālamgīrīya* (Kalküte, 1243), I, 157.

(A. J. WENSINCK.)

TEHMÂN. TAHMĀN B. 'AMR AL-KİLĀBĪ, a z e h e m m i y e t l i b i r A r a p ş â i r i olup, diğer mühim külliyat bir daha ele geçmeyecek şekilde kaybolmuş bulunurken, bunun toplanmış şiirleri tesâdüfen muhâfaza edilmiştir. Çıktığı seferlerden birisinde Ḥarūrī reîsi Naḳda b. 'Amr al-Ḥanafī tarafından esir edilip, kılavuz olarak istihdam edildiği için, yaşadığı devir oldukça kat'î bir şekilde bilinmektedir. Tahmān, geceleyin kaçmayı denedi, en iyi develerden birisini alarak uzaklaştı. Bununla berâber atlarla tâkip edilip tekrar yakalandı. Hırsızlığının cezâsı olarak Ḥarūrī, onu, sağ elinin kesilmesiyle tecziye etti. Daha sonra, Tahmān halîfe 'Abd al-Malik'e geldiği zaman ona elinin kaybından dolayı şikâyet ve halîfeden, kendisine bir fidye ödenmesini talep eden, kendisinin sâdece sâdık bir teb'a olarak hareket etmiş olduğunu ve âdi mücrimlere tatbik edilen böyle bir cezâya müstehak bulunmadığını dile getiren, en meşhur şiirini inşâd etti. Mâmafih, diğer bir rivâyete göre, o hiç bir zaman elini kaybetmemiş olup, şiir, sâdece böyle bir cezâyı hak ettiği zaman, elini kurtarmak maksadı ile söylenmiştir. Bir gün meyhânede iken sarhoş olunca, meyhâne sâhibinin bu kanunsuz ticâretten te'min ettiği parayı içinde muhâfaza ettiği kutuyu kırarak muhtevasını almıştır. Bu rivâyete göre o, 'Abd al-Malik'in değil, halîfe Valīd'in huzûruna çıkarılır. Halîfe Valīd'in zamanına kadar yaşadığı, umûmiyetle bu hükümdar ve Banū Umayya'yi medheden (s. 82,2) diğer bir şiiriyle de te'kid

edilir. Kezâ diğer rivâyetler ve mısralar elinin kaybını telmih ettiği için, ikinci rivâyet, bu mısralarla âşinalık kesbetmemiş olan bir tefsîre dayanır gibi görünür. Tahmān, elinin kaybı husûsunda çok hassas idi ve onu dâima sarılmış olarak muhâfaza ederdi. Birgün Abū Rabī'a b. 'Abd kabī'esinden bir adam, Tahmān su teknesinde iken, onun elini örten bezi sıyırdı. Tahmān, bu şahsa olan kinini, birgün, bir iş için yere diz çökmüş olan adamı şaşırtıncaya kadar içinde sakladı. Onu bir kılıç darbesi ile yaraladı ve öldürdüğüne inandı; hakikatte ise, Tahmān onu sâdece yaralamıştı. Tahmān, Yemen'e al-Ḥāriṯ b. Ka'b kabilesine kaçtı ve Yemenli kabîlelerin en âsîllerinden biri olan Banū 'Abd al-Madān nezdinde melce buldu. O oradan âleme, uğradığı hakâretin intikamını almış olmanın sevincini ifâde eden mısralar gönderdi. Ona izâfe olunan bir diğer kavga da, onun bir kadın yüzünden, Ġanī kabîlesinden bir adamı öldürdüğüdür; sonra kaçmış ve iki sene müddetle Yamāma'nın cenûbunda kalmıştır. bu arada, gündüzleri sak'anmış ve geceleri halkı soymuştur. Mâmafih Tahmān'ın hâli o kadar perişandı ki, Kilāb kabîlesinden bâzı arkadaşları geçerken, onlardan, kendisi hakkında Medine vâlisinden af talebinde bulunmalarını, bir kaç mısra ile talep etti; Ṣadayy b. Ḳays adlı bir adam Medine'ye gidip Tahmān'ın affını te'min etti ve kılıçtan geçirilen Ġanavī'nin akrabalarına kan bedelini ödedi.

Bütün bu dağınık rivâyetlerden Tahmān'ın, hicretin I. asrının ikinci yarısında yaşamış olduğu netîcesini çıkarabiliriz. Yalnız parçalar hâlinde bulunan münferit şiirleri, basit aşk manzûmeleridir. Bunlardan bir kaçı Yemen'deki ikâmeti sırasında yazılmış olup, Ḥārisîlere, yâni cenûbî Arabistanlı kadınlara dâirdir. Kısa *Dīvān*'ı, muhtemelen, Abū Sa'īd al-Sukkarī tarafından, *Kitāb Luṣūṣ al-'Arab* (Arap hırsızlarının kitabı) başlığı altında toplanan şiir mecmuasının bir kısmını teşkil etmiştir. O Reschер tarafından yapılmış Almanca bir tercümesi mevcut ise de, husûsî olarak basılmış olduğundan, neşir tarihini veremiyorum. Arapça metin W. Wright tarafından, (*Opuscula Arabica*, Leyden, 1859, s. 76—89) neşredilmiştir. Tahmān'ın mısraları zaman zaman diğer eserlerde de, bâzan sâdece *Luṣūṣ*'dan biri olarak zikredilir. *Lisān al-'Arab*'da da yalnız dört defa zikredilmiştir (III, 492; II, 132; XI 298, XIII, 43, 432 ayrıca bk. Bakrī, nşr. Wüstenfeld, s. 413; Yāḳūt ve al-Ḳālī'nin tiphristleri).

Bibliyografya: metinde verilmiştir.

(F. KRENKOW.)

TEKBİR. TAKBİR (A.), *k-b-r* kökünden II. (*taf'īl*) vezninde, isim mânasında bir masdar olup *„Allāh akbar"* demek. Kelime bu mânasiyle *Kur'an*'da da (msl. sûre LXXIV, 3; XVII, 111'de Allah dilbilgisi bakımından mef'ul mevkiindedir) bulunmaktadır; bu ibâredeki ism i tafdîl *akbar*'in muhtelif îzahları için bk. *Lisān*, bu kelime; kezâ aynı şekilde Allah için kullanılan Kur'anî ism-i tafdiller: *akram* (sûre XCVI, 3) ve *a'lā* (sûre XCII, 20; LXXXVII, 1).

Bu ibâre, islâmî hayatta, içlerinde tek Allah'ın mutlak üstünlüğünün en kısa ve tam ifâdesi olarak, Allah'ı, Allah'ın büyüklüğünü ve eserlerini düşünmenin zihne kendini kabûl ettirdiği muhtelif hallerde kullanılmıştır. Peygamber, tabiat-üstü bir şekilde Habeşistanlı Nacāşī'nin ölümünü öğrenince etrafındakilere, haberi bildirdi; onları Muṣallā üzerinde sıraya dizip, dört *takbīr* getirdi (Buḫārī, *Canā'iz*, bâb 4, 55, 61). Diğer hallerde de, cenâze merâsimleri esnâsında cenâze üzerine dört veya beş *takbir* getirdiği rivâyet olunur (Muslim, *Canā'iz*, hadîs 72). Her halde, dört *takbīr*, cenâze namazı (*ṣalāt*) esnâsında bâkî kaldı veya mûtad oldu (al-Şīrāzī, *Kitāb al-Tanbīh*, nşr. A. W. T. Juynboll, s. 47 v.d.). Aynı şekilde, *Ezân* b. bk.] da dört *takbīr*'le okunur.

Hacc esnâsında, Peygamber, bize nakledildiğine göre, *takbīr*'i çok sık tercih etmişti: seyahatin başlangıcında (Aḥmed b. Ḥanbal, *Musnad*, II, 144, seyahat esnâsında (Buḫārī, *Cihād*, bâb 132, 133, bununla berâber yüksek sesle değil, *ayn. esr.*, bâb 131) ve seyahatin sonunda (İbn Ḥanbal, II, 5); Kâbe'nin görülmesinde (İbn Ḥanbal, III, 320), Ḥacer al-Asvad'ın yanında (İbn Ḥanbal, I, 264), Minā ve 'Arafa arasında (Buḫārī, *Ḥacc*, bâb 86), Ṣafā ve Marva'da (İbn Ḥanbal, III, 320) v. s.

Takbīr'e, şerîate göre, *ṣalāt*'ın başında hükmolunmuştur (*Takbīrat al-iḥrām*); *ṣalāt* esnâsında, ayrıca beş defa tekrar edilir.

Bibliyografya: Lugatlerde *k-b-r* kökü; Th. W. Juynboll, *Handleiding*, Leyden, 1925, s. 61, 65; A. J. Wensinck, *A Handbook of early Muhammadan Tradition*, bk. bu kelime.

(A. J. WENSINCK.)

TEKE veya TEKKE, Hazar ötesindeki Türkmenleri teşkil eden başlıca oymaklardan biri olup, bu oymağın, erkek keçi demek olan t e k e adını, bir şahıstan aldığı muhakkaktır. Bu ismin tekke şeklinde okunması doğru değildir. Antalya vilâyetinin eski adı olan Teke'nin de bu oymakla hiç bir ilgisi yoktur.

XVI. asırda Salur boyundan mühim bir zümre Mangışlak'ta yaşıyor ve Dede Korkut destanlarındaki Oğuz eli gibi, İçki Salur (İç Salur;

ve Taşkı Salur (Dış Salur) adları ile iki kola ayrılıyordu. İçki Salurların, kıyı bölgesinde, Taşkı Salurların ise, şarkta, Hârizm yolunda yaşadıkları anlaşılıyor. İşte Tekeler, Sarık ve Yomutlar ile birlikte, Taşkı Salur kolunu teşkil ediyorlardı. Türkmenlerin rivâyetlerine göre Tekeler, Sarıklar ile birlikte Taşkı Salurlu, Toy Tutmaz adlı birinden neş'et etmişlerdir. Bu Türkmenler, evvelce Altın-Ordu hanlarına, XVI. asırdan itibâren de, Hârizm'e hâkim olan Özbeklere tâbi oldular ve onlara yıllık vergi (zekât) verdiler. X. asırdan beri Mangışlak'ta oturan Türkmenlerin ezici çoğunluğu XVI. asrın sonlarında şimâldeki boz-kırlardan gelen Mangıtların (Nogaylar) ve 1630'larda da hakîkî Moğullar olan Kalmukların hücûmuna uğrayıp yurtlarından ayrılarak Balhan ve Kopet dağları eteklerine göç etmek zorunda kaldılar. Bu sûretle, Mangışlak'ta Kalmuklara tâbi olarak, ancak 700 âile kalmıştı. Bunun netîcesinde Tekeler de, Balhan taraflarına gelmişlerdi. Tekelerin aynı asırda buradan cenûb-i şarkî istikametinde ilerleyerek Kopet dağlarının sol eteğinde yerleştikleri ve bu yeni yurtlarında, Tekeler arasında ticâretle meşgul kimselerin de bulunduğu görülüyor.

XVIII. asırda Hârizm Özbek hanları, ordularının bir kısmını Türkmenlerden teşkil etmiş olup, bunlar arasında Tekeler de vardı. Hîve hükümdarlarından İl Bars Han bu Türkmenlerin başına geçerek İran'a tâbi Horasan'a, 1735 ve 1739 yıllarında olmak üzere, iki defa akın yapmıştı. Fakat 1740'ta Afşar Nâdir Şah [b. bk.] Buhârâ ve Özbek hanlıklarını geçici olarak ortadan kaldırdığı gibi, 2 yıl sonra da Tekelerin, kardeşleri Yomutlar ile berâber, Horasan'a tehcîrini emretti. Nâdir Şah'ın bu tehcirden maksadı, adı geçen oymakların akınlarına kat'î bir şekilde son vermek ve lüzûmu hâlinde onları hizmetinde kullanmaktı. Ancak bu emrin yerine getirilmediği anlaşılıyor.

XIX. asrın başlarında Hîve hanlığı, Konguratların eline geçmişti. Bir taraftan bu iktidar değişikliği, diğer taraftan Buhârâ hanlığı ile İran'ın da zayıf bir durumda bulunmaları, Tekeler de dâhil olmak üzere, bütün Türkmenleri daha fazla bir hareket serbestliğine kavuşturmuştu. Onlar menfaatlerinin îcap ettirdiği şekilde, bu devletlerden bâzan birinin, bâzan diğerinin tarafını tutuyorlardı. 1824 yılında Salur ve Tekeler, Hîve hanlarına âit Yeni Merv'i zaptederek, ellerine geçirdikleri esirleri Buhârâ emîrine göndermişlerdi. Aynı asrın ikinci yarısının başlarında Tekeleri, Koşut Han idâre ediyordu. Koşut Han, 1855 yılında Serahs civârında Hîve hanını mağlûp ve katlederek başını İran'a yollamıştı. Yeni han 'Abd Allâh da, Tekeler karşısında aynı âkıbete uğradı. Koşut Han'ın 1860 yılında İranlılara karşı da bir zafer kazandığını biliyoruz. Tekeler, bu hanları zamanında öyle kuvvetlenmişlerdi ki, Emreli ve Kara Daşlılar (Kara Taşlı, Yazır'dan) ile savaşarak Aḫal'ı ve Öz kardeşleri Sarıkları çıkararak Merv'i ele geçirmişlerdi.

1884 yılında, Tekelerin yurdu da, diğer bir çok Türkmen oymaklarınınki gibi Rus istilâsına uğradı. Türkmenlerin bu istilâyı durdurmak için yiğitçe çarpıştıklarını biliyoruz. Bugün Tekeler, Türkmenistan Türklerinin mühim bir kısmını teşkil etmektedirler.

Tekeler, XIX. asrın ikinci yarısında garpta Aḫal bölgesinden başlayarak Kopet dağlarının eteklerinde yaşıyor ve oradan Merv bölgesine kadar uzanıyorlardı. 1860'larda Tekelerin 60.000 çadıra sâhip oldukları söylenmektedir. Bu bakımdan onlar Hazar-ötesi Türkmenlerinin en büyük ve en kuvvetli oymağı idiler. Bununla berâber Tekeler yalnız savaşçılıkları ile değil, Kopet dağlarının eteklerinde yetiştirdikleri cins atlar ve kadınlarının dokudukları halılarile de tanınmışlardı. Teke atı bilhassa dayanıklılığı ve sür'ati ile Türkmenler arasında ve komşu ülkelerde en makbûl atlardan sayılmıştır. Teke halılarına gelince, bunların kardeşleri Yomutlarınkinden daha üstün oldukları kabûl edilmiştir.

Bibliyografya: Ebülgâzî Bahâdır Han, *Şecere-i terâkime* (nşr. A. N. Kononof), Moskova-Leningrad, 1958, s. 72; ayn. mlf., *Şecere-i Türk* nşr. Baron Desmaisons), Petersburg, 1871, s. 210, 214, 223, 267, 288, 309, 315, 324 Mırzâ Mehdi Han, *Cihânguşây-i Nâdirî* (Tahran, 1341 hş.), s. 39, 82, 143, 355, 378, 563; A. Burnes, *Voyages de l'embouchure de l'Indus à Lahour, Cabaul, Balkh et Boukhara* (Frans. trc.), Paris, 1835, III, 198; A. Vâmbéry, *Travels in Central Asia* (London, 1864), s. 305; Y. E. Bregel, *Ḫvârizm Türkmenleri* (Moskova, 1961), s. 431 vd, ayrıca bk. Index; W. Barthold, *Four Studies on the history of Central Asia* (Leyden, 1962), s. 124, 133, 137, 143, v.d., 147, 151 v.d., 154, 157, 160, 164. 166, v.d, 169; P. Skosyiev, *Soviet Türkmenistan* (Moskova, 1956), s. 92, 94, v.d, 99. (FARUK SÜMER.)

TEKE-ELİ veya TEKE-İLİ, Anadolu'nun cenûbunda Antalya, Finike, Kaş, Kalkanlı, Milli, Gömbe, Elmalı, İstanoz (Korkud-ili) ve Karahisar (Serik'in nâhiyesi) ile sâhilde Antalya ve Alanya arasındaki sâhil bölgesi olup, muhtemelen XIV. asrın ikinci yarısında, Sulṭân al-savâḥil Emîr Mübâriz-ed-Dîn Mehmed Bey zamanında Teke-eli olarak tanınmağa başlamıştır. Zîrâ, Anadolu Selçukluları ve beylikleri tarihi ve tarihî coğrafyası ile alâkalı kaynakların hiç birinde Teke adına ve bölge olarak Teke-eli ismine rastlanmaz. Bildiğimize göre, Teke (*Takkā*) ismini eserinde ilk defa zikreden Teke-Karahisarı'nı Serik'in nâhiyesi, Perge?) *Ḳarāṣār al-Takkā* şeklinde gösteren büyük münşî ve müverrih al-Ḳalḳaşandî'dir (bk. *Ṣubḥ al-aʿşā*, yazılışı 814=1412, Mısır, 1915, V, 346; VIII, 17). Bundan sonra Teke-eli ismine Timurlu müverrihi Şaraf al-Dîn 'Alî Yazdî'nin *Ẓafar-nāma* adlı eserinde tesâdüf ediyoruz (bk. *The Zafarnamah by Maulana Sharafuddin 'Ali of Yazd*, Kalküte, 1888, II, 464: تکه ايلی).

XV. ve XVI. asırlara âit Teke livâsı tahrir ve tapu defterlerinde hudutları dikkatle tesbit edilen bu bölgeye, XIII. asırdan itibâren ekseriyetini Üç-Okların teşkil ettiği Türkmen toplulukları yerleştirilmiş idi. Hamâ meliki ve büyük müellif Abu 'l-Fidâ', 721 (1321) senesinde haccdan gelenlerin beyanlarına istinâden, bu bölgede Hamid-oğulları Türkmenlerinin bulunduğunu, Antalya ile Konya arasındaki dağların da bunların isimlerini (*wa baynahumā cibāl al-Tarākimin Banī al-Ḥamīd*) taşıdıklarını zikreder (bk. *Taḳvīm al-buldān*, nşr. Cosrles Schier, Dresden, 1846, s. 210). Filvâki Yazıcı-oğlu Ali, 1424'te, bâzı ilâvelerle tercüme ettiği İbn Bîbî'nin *Salçāḳ-nāma*'sinde 603 (1207)'te Antalya'yı fetheden Giyâsüddîn Keyhusrev I.'in bu bölgeye İğdir Yörüklerini (Türkmen) yerleştirip, onlara kışlak verdiğini kaydederse de (bk. *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, nşr. M. Th. Houtsma, Leyden, 1902, III, 88, 322), tercüme ettiği metinde (nşr. M. Th. Houtsma, IV. 33 v.dd.) bu kayıt yoktur. Esâsen, XV. ve XVI. asırlarda tanzim edilen Teke livâsı tahrir ve tapu defterlerinde İğdir cemâati (oymağı, Yazıcı-oğlu: boyu), Teke-Karahisarı veya Kaş'a tâbi gösterilmekte olup (bk. *Teke livâsı defteri*, mâliyeden müdevver, Başvekâlet Arşivi, nr. 253, s. 16; *Tapu defteri*, nr. 14, s. 270 v.d.) diğer cemâatler (oymaklar) büyük bir yekûn tutmaktadırlar. Öte yandan, Antalya'nın garbında Kaş'a tâbi olup, bu cemâatin ismini taşıyan İğdir nâhiyesi, 1650'de küçük bir „merhâle" idi ve halkı yazın, XIII. ve XIV. asırlarda olduğu gibi, hıristiyanların korkusundan dağlara göçüyorlardı (bk. Kâtib Çelebî, *Cihannümâ*, İstanbul, 1145, s. 639). Öyle anlaşılıyor ki, XIII. asrın ilk yarısından itibâren, Üç-Okların ekseriyetini teşkil ettiği Türkmen zümrelerinden (bk. Başvekâlet Arşivi, *Mâliye* kısmı, nr. 32) bir kısmı, XIV. ve XV. asırlarda ise Üç-Oklara tâbi bâzı boy ve oymaklar, zaman-zaman, bulundukları yerlerden Teke-eli'ne gelip yerleşmişlerdir ki, Menteşe, Saruhan ve Karaman-oğullarının zayıflamaları veya dağılmaları üzerine bâzı Türkmen yörük) zümreleri de bunlara katılmışlardır. Nitekim tahrir ve tapu defterlerinde tasrih edildiğine göre, Teke-Karahisarı'nda İsalu, Menteşe, İğdir, Göğez, Bayındır, Kara-Koyunlu, İmre-oğlu cemâatleri, Antalya kazalarında Saruhan-oğlu, Kızılca-Keçelü, Kaş'a tâbi Kaledos'ta Bozdoğan, Ozanlar ve Oğuzhanlu, Milli'de ise, Bayat cemâatleri yaşıyordu (bk. *Teke livâsı defteri*, nr. 253, s. 13, 16, 22, 26 28, v.d., 59, 108, 116 v.d.; *Defter-i müsellemân-ı livâ-i Teke*, Başvekâlet Arşivi, *Tapu defteri*, nr. 14, s 398) ki, bunlar sonradan, isimlerini, yaşadıkları bölgelere verecek lerdir Nitekim, Bayezid II. devrine âit tapu defterinde, Elmalı nâhiyesine bağlı Sökle, Kaş'a tâbi Kayı, Bayındır ve İğdir nâhiyeleri, eski cemâatlerin isimlerini taşımaktadır (bk. *Tapu defteri*, nr. 14, s. 43 v.d., 187, 218, 270; krş. Kâtib Çelebî, *ayn. esr.*, s. 638). Aynı defterde Varsak yörükleri cemâatinin (*cemâat-i yörükân-ı Varsâk*) Karaman'dan geldiklerine dâir şerh verilmiştir (s. 106). Bu bakımdan, Fâtih ve Bayezid II. devirlerinde tanzim edilen Teke livâsı tahrir ve tapu defterlerinde kayıtlı nâhiyelerle cemâatler arasında sağlam bir rabıta kurmak mümkündür.

Bu sûretle sünnîlik teʾsirlerinden oldukça uzak kalmış olup, eski Türk âdet ve anʾanelerine sıkı-sıkıya bağlı bu Türkmen zümreleri arasında bir çok tarîkat erbâbının, önce Âhîlerin sonra da Bektaşîlerin, dinî faâliyetlerde bulunduklarını görüyoruz. Bilhassa, Âhîlerin, Teke-eli'nde çok erkenden zâviyeler kurdukları anlaşılmaktadır. Nitekim, Âhîler, Yunus Bey-oğlu Hızır Bey zamanında, Antalya'da, mükemmel bir teşkilât kurmuş olup, 1332'de bu şehri ziyâret eden Tancalı Arap seyyahı İbn Baṭṭûṭa'yı da bir çok defa zâviyelerine dâvet etmişlerdi (bk. *Tuḥfat al-Nuẓẓār*, trc. M. Şerif, İstanbul, 1333, I, 312 v.d.) Muhtemelen Hızır Bey'den itibâren Teke-eli'ne hâkim olan beyler (Teke Beyleri), bu bölgeye yayılmış bulunan bir çok zâviye ve tekkeye, msl. Antalya'da Kılıççı Yûsuf (Âhî Yûsuf), Finike'de Abdal Musa (bunun hakkında bk. M. Fuad Köprülü, *Mısır'da Bektaşîlik*, *T M*, 1936—1939 VI, s. 14 v.d.), Kalkanlı'da Âhî Devletban, Gömbe'de Şeyh İshak, Kaş'da Şeyh Orhan, İstanoz (Korkud-ili)'da Seydi Hızır, Has Balaban, Kaş'da Şeyh Bey ve Teke-Karahisarı'nda Bâli (Bâli Baba) zâviye ve tekkelerine bâzı nâhiye ve köyleri vakfedip ellerine nişan (biti, misâl) vermişlerdir (bk. *Defter-i evkaf-ı vilâyet-i Teke*, nşr. A. Refik, *T T E M*, sene 14, nr. 2/79, İstanbul, 1924, s.

72—76, krş. Barbara Flemming, *Landschaftsgeschichte von Pamphylien, Pisidien und Lykien im Spätmittelalter*, Wiesbaden, 1964, s. 116 v.d.). Yıldırım Bayezid, 1390—1397 seneleri arasında Teke-eli'ni zaptedip, burayı önce oğlu İsâ Çelebî'ye, sonra da ikinci oğlu Mustafa Çelebî'ye sancak olarak verdiği zaman (bk. Neşrî, *Cihannümâ*, nşr. Franz Taeschner, Leipzig, 1951, I, 95; Hoca Sa'd-ed-din, *Tâc al-Tevârih*, İstanbul, 1279, I, 169), bunlar, yeni nişanlar (berat, misâl, biti) vermek sûretiyle eskilerini yenilemişlerdir. Nitekim *Defter-i evkaf-ı vilâyet-i Teke*'de: *„kadîm Teke Beylerinden ve İsâ Bey ve Mustafa Çelebî'den nişânları vardır"* şeklinde şerhler verilmiştir (bk. nşr. A. Refik, *T T E M*, sene 14, s. 71).

Teke-eli, 1402'de Ankara savaşından sonra, Sivrihisar'a gelen Timur'un 10 tümen askerle gönderdiği oğlu Şâhruh ve kumandanlarının korkunç tahriplerine mâruz kalmıştır. Nitekim Şâhruh, İstanoz (Korkud-ili) ve Kitir (İğdir?) taraflarını, Emîr Şâh Melik de, deniz kenarındaki Adaliye (Antaliye) başta olmak üzere bütün Teke-eli'ni yağmalamışlardır (bk. Şaraf al-Dîn 'Alî Yazdî, *ayn. esr.*, II, 448 v.d., 464; ayr. krş. Ḥâfız Abrû, *Mac-mû'a*, Süleymaniye kütüp., Damad İbrahim Paşa kısmı, Farsça yazma, nr. 919, 911b v.d; krş. Sa'd-ed-din, I, 189. Diğer taraftan Timur, Kütahya'ya geldiği sırada, Teke-eli'ni, Antalya ve 'Alâ'iyye Alanya dâhil, Bursa'dan, hapisten kurtardığı Karaman-oğlu Mehmed Bey [bk. mad. KARAMANLILAR]'e vermiş (bk. Şaraf al-Dîn 'Alî Yazdî, *ayn. esr.*, II. 458) ve bu sûretle de Osman Çelebî elindeki İstanoz (Korkud-ili) ve Osmanlı hâkimiyetindeki Antalya hâriç, bu bölgede Karaman hâkimiyeti başlamıştır 1402—1415). Nitekim, *Defter-i evkaf-ı vilâyet-i Teke*'de: *„Karaman zamanı olıcak"* kaydı (s 72) bu devreye işârettir (tafsilât için bk. Barbara Flemming. *ayn. esr.*, s. 110 v.d).

Teke-eli, kat'î olarak, Murad II. devrinde, Karaman-oğlu Mehmed II. Bey'le birlikte hareket eden Emîr Mübariz-ed-Dîn Mehmed Bey oğlu Osman Çelebî'nin safer 826 (1423)'da, Antalya vâlisi Firuz Bey-oğlu Hamza Bey tarafından İstanoz'da öldürtülmesinden sonra, Osmanlılara geçmiştir. Bu sûretle, Teke-eli, Murad II. zamanında bir vilâyet (*Livâ-i Teke*) hâline getirilmiş, ellerinde babadan kalma tapu senetleri (nişan, berat, misâl) bulunan ve Teke Beyleri ile İsâ Bey ve Mustafa Çelebî zamanlarında bâzı timârlara (dirlik) sâhip oldukları arâzi ve nüfûsun tahrîri ile anlaşılan âileler (*Sipâhiyân-ı vilâyet-i Teke*), il yazmağa çıkan Halil Bey'e senetlerini tecdid ettirmek veya Murad II.'dan yeni berat ve nişanlar almak sûretiyle (bk. *Defter-i evkaf-ı vilâyet-i Teke*, nşr. A. Refik, *T T E M*, s. 70 v.d.) bu imtiyazlarını Fâtih ve Bayezid II. devirlerinde de muhâfaza etmişlerdir. Esâsen, bu âileler (*Sipâhiyân-ı vilâyet-i Teke*), başlarında bulundukları halkın da kethüdâsı, dolayısiyle de sipâhî ve müsellemi olarak kabûl edilmişlerdir (bk. *Defter-i müsellemân-ı livâ-yi Teke*, Başvekâlet Arşivi, *Tapu defteri* nr. 14, s. 398). Bu arada *Teke livâsı defteri*'nde (nr. 253, s. 52), Fâtih zamanında Karaman-oğlu'nun Teke-eli'nde il yazmağa adamlar çıkarttığına dâir kayıtlar olduğuna da işâret etmek isteriz. Muhtemelen, bu kayıd, Fâtih'in 18 Şubat 1451'de tahta çıktığı zamana ve Karaman-oğlu II. İbrahim Bey (ölm. 1464)'e âit olmalıdır (bk. M. C. Şehabeddin Tekindağ, *Son Osmanlı-Karaman münasebetleri, Tarih Dergisi*, İstanbul, 1963, sayı 17-18, s. 44).

İşte bu Teke-eli (sonradan: Tekeli) Sipâhîleri, 1500'de, Bayezid II. devrinde, Şah İsmail'in müridleri olarak Erdebil'i ziyârete gitmişlerdir ki (bu bölge halkının Erdebil şeyhlerine olan bağlılıkları hakkında bk. Yazıcı-oğlu, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, nşr. M. Th. Houtsma, III, 225), bunların gidip dönmediklerini, bu yüzden sipâhî sınıfının günden-güne azalmakta olduğunu gören Bayezid, bir tedbir olmak üzere, İran'a gideceklere geri dönmek şartiyle izin verilebileceğini açıklamış ve bundan sonra Sûfî (Şah İsmail) nâmına kimsenin huduttan geçirilmemesi için şiddetli emirler vermiştir (bu husûsta bk. Ferîdûn Bey, *Münşaât*, İstanbul, 1274, I, 345 v.d.; Sarı Abdullah Efendi, *Münşaât-ı Fârisî*, Süleymaniye kütüp., Esad Efendi kısmı, nr. 3333. 58a v. d.). Bu arada Teke-eli'nin bâzı şi'î ve alevî halkının yeni fethedilen Modon ve Koron kaleleri civârına sürüldüklerine dâir kayıtlar vardır. Bu gidenler, Arnavutluk dâhil, Bektaşîliğin bu bölgede yayılmasına sebep olmuşlardır.

Yine bu Teke-eli (Tekeli) sipâhîleri, 1510'da, bâzı fena niyetli kimseler yüzünden, timârlarının (dirlik) ellerinden alınıp, lâyık olmayan kimselere devredilmesi dolayısiyle, eski imtiyazlarını kaybetmeleri yüzünden, devlete isyan ile, Şah İsmail'e meyletmişlerdir (bk. Celâl-zâde Mustafa, *Selim-nâme*, Topkapı Sarayı, Hazine kütüp., nr. 1274, 39b v.d.; İshak Çelebî, *Selim-nâme*, Üniv. kütüp., nr. TY 2614, 11a. Bu mes'eleyi açıklayan bir vesîka için bk. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, nr. 6187). Bilhassa, bu Teke-li sipâhîlerden Çakır-oğlan'ları, Kızıl-oğlu, Göle-oğlu, Dede-Alisi ve Hızır, Kapulu Kaya'daki Döşeme-Derbendi'nde devlet aleyhine gizli toplantılar tertip eden Şah İsmail'in halîfesi Kalenderoğlu (Şeyh Haydar'ın halîfesi) oğlu Şah-Kulu Baba Tekeli ile birleşmişler (bu husûsu açıklayan bir vesîka, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, nr. 5035) ve çıkan isyânın büyük bir sürâtle genişleyip bütün Anadolu'yu tehdit etmesinde de mühim bir rol oynamışlardır. Zîrâ, Bayezid'in yaşlandığı ve şehzâdelerin saltanat hırsı ile birbirleriyle uğraşmağa başladıkları bir sırada. Antalya'dan Manisa'ya gitmekte olan şehzâde Korkud Çelebî'nin adamlarına saldırıp, Antalya'dan üzerine gönderilen kuvvetleri de mağlûp eden Şah-Kulu Baba Tekeli, Teke-eli'nin şehir, kasaba, karye, dağ, yayla ve obalarında bulunan şi'î ve alevîliğe mütemâyil bütün Türkmenleri etrafına toplamış (bk. Celâl-Zâde, *ayn. esr.*, 49a), timârları ellerinden alınmış kızgın sipâhîlerin de yardımları ile Teke-eli'nin kendine tâbi olmayan bütün köy ve kentlerini yağma edip halkını da öldürtmüştür. Kaynak ve vesîkalardan anlaşıldığına göre, İstanoz (Korkud-ili) kasabasını tahrip edip, Elmalı'nın mescid ve zâviyelerini yıkan Şah-Kulu Baba Tekeli, eline geçirdiği *Kur'an*'ları da ateşe atıp mahvetmiş, canlıları ise, insan ve hayvan ayırmaksızın, acımadan öldürtmeğe başlamıştır. Onun bu vahşice hareketleri, şehzâde Osman'ın divâna gönderdiği arîza (rapor)'da olduğu gibi, şehzâde Korkud Çelebî tarafından İstanbul'a sevk edilen sûfî'nin ikrarların da da bütün çıplaklığı ile ortaya çıkmıştır (bk. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, nr. 5035, 2829. Bu vesîkaların sûretleri ile diğer kaynaklar hakkında bk. Şehabeddin Tekindağ, *Şah Kulu Baba Tekeli isyânı, Belgelerle Türk tarihi dergisi*, 1967, sayı 3, s. 35 v.d.). Bundan sonra, Baba İshak-i Horâsânî gibi [bk. mad. GIYÂSÜDDÎN KEYHUSREV II.] kendisinin mehdî olduğunu iddia edip, Burdur'a kadar gelen Şah-Kulu Baba Tekeli'nin etrafına 20.000 kişi toplanmıştır ki, bunların ekserisini, çoluk çocuk, mal ve hayvanları ile gelen Teke-eli Türkmenleri teşkil ediyordu (bk. Defterdar Ebu 'l-Fadl Mehmed Efendi, *Selim Şâh-nâme*, Süleymaniye kütüp., Lâlâ İsmail Efendi kısmı, nr. TY 348, II, 48a). Yine vesîkalardan anlaşıldığına göre, Teke-eli'nde bir Türkmen devleti kurmak isteyen Şah-Kulu Baba Tekeli (bk. *vesîka*, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, nr. 6187'de: *kâh mehdilik da'vasın ider, kâh şah öldi, anın vilâyeti bana değdi, memleket benimdir* denilmektedir), Tekeli sipâhîlerin teşvikleri ile Kütahya kalesini muhâsara ve zaptetmiş Anadolu beylerbeyisi Karagöz Paşa'yı kazığa vurdurarak bütün Anadolu'yu telâşa vermiştir. Şurası dikkate şâyandır ki, Konya vâlisi Bayezid-oğlu Şehinşâh ile şehzâde Ahmed-oğlu Murad, Şah-Kulu'nu desteklemişlerdir. Bununla berâber, Alaşehir ovasında şehzâde Korkud Çelebî'nin adamlarını yenip, Bursa'ya doğru harekete geçen Şah-Kulu Baba Tekeli, sadrâzam Hadım Ali Paşa'nın Rumeli'den Anadolu'ya geçmesi üzerine, Teke-eli'ni Karaman'a bağlayan Kızılkaya-boğazına (Teke-Karahisarı'na bağlı idi: *Tapu defteri*, nr. 14, s. 354) çekilmek zorunda kalmıştır. Bunun üzerine sadrâzam ile Amasya vâlisi şehzâde Ahmed, Kızılkaya-boğazını 38 gün muhâsara ettilerse de (bk. *Şehzâde Ahmed'in divân'a mektubu*, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, nr. 3062 İshak Çelebî, *ayn. esr.*, 28b, 30a), Şah-Kulu Baba Tekeli, önce İncirli-derbendi'nden, sonra da Döşeme-derbendi'nden kayalar arasından kendisine bir yol açarak, Beyşehir önüne gelmeğe muvaffak olmuştur. Bununla berâber, vesîkalarda, şehzâde Ahmed'in Hisar dağına sığınan Tekelilerden 3.000'ini öldürdüğüne dâir kayıtlar vardır (*ayn. vesîka*, nr. 3062).

Bundan sonra, Kayseri yolu üzerinden Sivas yakınındaki Gedik Hanı mevkiine çekilen Şah-Kulu Baba Tekeli üzerine, az bir kuvvetle yürüyen Hadım Ali Paşa, bu mevkîde, etraflarını müdevver hendekler ve binlerce deveyle çevirmiş olan, berâberlerinde kadın ve çocukları da bulunan Tekeli Türkmenlerinin şiddetli mukavemeti ile karşılaşmış, girişilen savaş sonunda, Şah-Kulu ve Hadım Ali Paşa okla vurulmuşlardır (bu savaşla alâkalı vesîkalar hakkında bk. *vesîka* 3062, 6352. Diğer kaynaklar: Şehabeddin Tekindağ, *ayn. makale*, s. 56 v.d.). Şirâzlı Edâ'î'ye göre, Tekelilerin yanında Varsaklar da savaşa katılmışlardır (bk. *Selim-nâme*, Üniv. kütüp., nr. FY 51, 20b).

Bu savaştan sonra, sür'atle, İran'a doğru çekilen Tekeli Sipâhîleri ve Türkmenler, Erzincan'da hacca giden bir İran kervânına saldırmaları ve başta *Anbiyâ-nâma* müellifi Şeyh İbrâhîm Şabustarî (bunun hakkında bk. Ahmed Ateş, *Konya kütüphanelerinde bulunan yazmalar, Belleten*, 1952, XVI, s. 103 v.d.) olmak üzere, halkını öldürmeleri yüzünden, Şah İsmail'in hakaretine mâruz kalmışlardır. Bilhassa, kendilerine *„şah"* ve *„vezîr"* lekabı verilen iki Tekeli reis, af dileyerek şâhın ayağına kapandılarsa da, Şah İsmail onları kaynar su dolu iki kazana attırdı; bu cezada, hazır bulunmaya mecbur tutulan Tekelilerden bir kısmı, Şi'î ordusunun sekiz kolundan birini teşkil eden Tekeli birlikleri (bu husûsta bk. Hellmut Braun, *Geschichte Irans Seit 1500, Geschichte der Islamischen Länder*, III, Neuzeit, Leiden, 1959, s. 100) arasına dağıtıldığı gibi, bir kısmı da, Tebriz sokaklarında sürün-

düler (bk. Sa'd-ed-din, *ayn. esr.*, II, 181). Diğer taraftan, Bayezid, isyandan sonra, Teke ve Hamid-ili yöresinde bulunan Şî'î-Alevîleri, 1501 senesinde olduğu gibi, sürgüne tâbi tutmuştur.

Anadolu'da 50.000 kişinin ölümüne sebep olan bu isyan (bk. Ebu 'l-Fadl Mehmed Efendi, *ayn. esr.*, 48b) ve bir-biri ardından yapılan sürgünler yüzünden Teke-eli'ndeki halkın azaldığı, belli-başlı kaza ve nâhiyelerin ise küçüldüğü anlaşılmaktadır. Nitekim, Bayezid'in ölümünden sonra yazıldığı anlaşılan *Teke livâsı defteri*'nde (Mâliyeden müdevver, nr. 253, s. 52) nefs-i İstanoz'da yalnız 5 mahalle (*mahalle-i Câmi, mahalle-i Mescid-i Hasan Bey, mahalle-i Mescid-i Kebkeb-oğlu, mahalle-i Mescid-i Halife, mahalle-i Mescid-i Bilekârlu*, s. 5—6), buna mukabil nefs-i Elmalu'da 21 mahalle (*mahalle-i Câmi, mahalle-i Câmi'-i köhne, mahalle-i Hacı Mustafa, mahalle-i Tâceddin Halife, mahalle-i Şeyh Mehmed, mahalle-i Sofular, mahalle-i Mustafa Fakih, mahalle-i Yenişehir, mahalle-i Börekçi veya Börkçüler, mahalle-i Alâeddin Halife, mahalle-i Kond-oğlu, mahalle-i Mescid-i Şeyh Sinan, mahalle-i Hacı İsmail, mahalle-i Sinan Fakih, mahalle-i Bâzirgân Ali, mahalle-i Mescid-i Hacı Hızır, mahalle-i Resûl Fakih, mahalle-i Veysi Fakih, mahalle-i Savrak, mahalle-i Aybey, mahalle-i Hacı Mustafa*, s. 72—77) zikredilmektedir.

Başta Antalya ve civârı olmak üzere XIV. asırdan beri pek çok deve beslendiği belirtilen Teke-eli (XIV. asır sonu: Schiltberger, *Reisebuch*, nşr. V. Langmantel, Tübingen, 1885, s. 21, 53; XVI. asır başı: *Teke livası defteri*, nr. 253; *Cemâat-i deveciyan*, s. 80; XVII. asrın ortası: Kâtip Çelebî, *Cihannümâ*, s. 639) hakkında, 1523'te Antalya'nın burç ve surlarından, limanı ağzındaki zincirden ve Finike'nin kalesinden bahseden Pirî Reis (bk. *Kitâb-ı Bahriyye*, nşr. F. Kurdoğlu-H. Alpagot, İstanbul, 1935, s. 764, 766, 780) istisna edilecek olursa, 1650'ye doğru Kâtip Çelebî'nin (bk. *ayn. esr.*, s. 638 v.d.) ve 1671'de Evliyâ Çelebî'nin (bk. *Seyahatnâme*, İstanbul, 1935, IX, 273—292) tasvirleri pek zayıf kalmaktadır. Nihâyet, XIX. asrın sonunda Antalya (Teke) sancağı, 5 kaza, 9 nâhiye ve 549 köyden ibâretti (bk. V. Cuinet, *La Turquie d'Asie*, Paris, 1892, I, 853 v.d.)

Bibliyografya: metinde gösterilenlerden başka bk. Franz Babinger, *Schejch Bedr-ed-Dîn, der Sohn des Richters von Simaw, Der Islam*, 11 (1921), s. 85 v.d.; Th. Menzel, *Die ältesten türkischen Mystiker, ZDMG*, 79, 4 (1925), s. 284 v.d.; F. W. Hasluck, *Christianity and Islam under the Sultans* (Oxford, 1929), I, 139 v.d.; Ahmed Refik, *Osmanlı devrinde Râfizilik ve Bektaşilik, Edebiyat Fakültesi mecmuası*. IX/2 (1932), s. 25 v.d.; Hanna Sohrweide, *Der Sieg der Safaviden in Persien und seine Rückwirkungen auf die Schiiten Anatoliens im 16. Jahrhundert, Der Islam* (1965), XLI, 130, 132 v.dd., 136 v.d., 139, 142, 145 v.dd., 153 v.d., 166 v.d., 193, 195, 198; Çağatay Uluçay, *Yavuz Sultan Selim nasıl padişah oldu?, Tarih dergisi*, 9 (1954), s. 64 v.dd.: M. C. Şehabeddin Tekindağ, *Yeni kaynak ve vesikaların ışığı altında Yavuz Sultan Selim'in İran seferi, Tarih dergisi*, 22 (1968), s. 50 v.d. (M. C. ŞEHABEDDİN TEKİNDAĞ.)

TEKE-OĞLU. [Bk. TEKE-OĞULLARI.]

TEKE-OĞULLARI. 1308 (?)—1423 seneleri arasında merkezi Antalya olan Teke-eli [b. bk.]'nde Hamid-oğulları'nın bir kolu olarak hüküm süren bir Türkmen âilesi olup, Teke Bey, Emir Mübâriz-ed-Dîn Mehmed Bey'den sonra Teke beyleri veya Teke-oğulları adını almışlardır. Filvâki, Yazıcı-oğlu Ali, 1424'de kaleme aldığı *Tevârîh-i Âl-i Selçuk* adlı eserinde bu bölgeye adını veren Teke'nin, Üç-Oklardan İğdir Boyu'nun kethüdâsının oğlu olduğunu iddia ederse de (bk. Topkapı Sarayı, Revân kütüp., nr. 1390, var. 280a), İğdir Boyu'nun bu bölgeye yerleşmesi hakkında verdiği haberler gibi, bu da eksik ve karışıktır. Esâsen, Yazıcı-oğlu'nun bu kaydı, Neşrî'de: *„Teke ki İğdir kethüdâsı oğlıdur“* (bk. *Cihannümâ*, Menzel nüshası, nşr. Fr. Taeschner, Leipzig, 1951, I, 17, str. 18), *„Teke-ili İğdir kethüdâsı oğlıdur“* (bk. *Cihannümâ*, Manisa nüshası, nşr. Fr. Taeschner, Leipzig, 1955, II, 21, str. 2) ve Paris nüshasında ise, *„Egirdir kethüdâsı oğlıdur“* (bk. H. Akın, *Aydın oğulları*, İstanbul, 1946, s. 21) şeklillerini almıştır ki, bu sonuncu şekli İdrîs Bitlisî [b. bk.] benimsemiş görünmektedir (bk. *Haşt bihişt*, Nuruosmaniye kütüp., nr. 3209, 79b, str. 18, تکه نام شخصی کد خدا زادهٔ شهر اکردر بوده krş. Barbara Flemming, *Landschaftsgeschichte von Pamphylien, Pisidien und Lykien im Spätmittelalter*, Wiesbaden, 1964, s. 94 v.d., 127).

Abu 'l-Fidâ' [b. bk.], 721 (1321) senesinde haccdan gelenlerin beyanlarına dayanarak, bu bölgede bulunan Hamîd-oğlu Türkmenleri (= *al-Tarâkimîn Banî al-Ḥamîd*)'nin beyi Felekü-d-Dîn Dündar Bey (ölm. 1324)'in bâzı yerleri görmeğe çıkan Antalya hâkiminin esir düşmesi üzerine, Antalya'yı zaptettiğini zikreder (bk. *Tâḳvîm al-Buldân*, nşr. Charles Schier, Dresden, 1846, s. 210; krş. al-Ḳalḳaşandî, *Ṣubḥ al-aʿşâ*, Kahire, 1915, V, 346). Dündar Bey, bundan sonra Antalya'yı civârı ile birlikte, kardeşi Yûnus Bey'e vermiş ve bu sûretle de Teke-eli'nde, sonradan Teke beyleri adını alacak, bir emâret kurulmuştur. Antalya'nın zaptı dolayısiyle de bu âilenin başlangıç tarihi, her halde Gıyâs-üd-Dîn Mes'ûd II.'un ölüm tarihi olan 718 [1308], (zîrâ, bu tarihten önce Antalya sâhiline kadar uzanan arâzi, Moğulların emrindeki Selçuklu Sultanlarına âit gösterilmektedir; bk. Aksarâyî, *Musâmarat al-aḫbâr*, nşr. Osman Turan, Ankara, 1944, s. 278, 302) ile, Yûnus Bey'in oğlu Hızır Bey'in İstanoz (Korkud-ili)'da bulunduğunu gösteren medrese kitâbesindeki 719 [1319], (bk. İ. H. Uzunçarşılı, *Kitâbeler*, İstanbul, 1929, II, 249) tarihleri arasında olmalıdır. Diğer taraftan, Felek-üd-Dîn Dündar Bey'in, 1314'te, Karanbük'e gelen Emîr Çoban'ın yanına gitmek zorunda kaldığı da düşünülecek olursa (bk. Aksarâyî, *ayn. esr.*, s. 311), Antalya'nın bu tarihten sonra zaptedilmesi husûsu da akla gelebilir. Esâsen, Anadolu'daki Moğul vâlilerinin nüfuzları 1327 senesine kadar bu bölgede devam edecektir.

Öyle anlaşılıyor ki, Yûnus Bey'den sonra Hamîd-oğullarından tamamen ayrı olarak, Teke-eli'nde hüküm süren bu âilenin âzaları, diğer Türk beyliklerinde olduğu gibi, memleketin muhtelif bölgelerinde ayrı-ayrı beylik etmeye başlamışlardır. Nitekim, Yûnus Bey'in büyük oğlu Mahmud Bey, Antalya'da iken, diğer oğlu Sinân-ed-Dîn Câlis (doğrusu: Câliş) Hızır Bey, Korkud-ili'nde (bk. İ. H. Uzunçarşılı, *Kitâbeler*, II, göst. yer., krş. al-Ḳalḳaşandî, *Ṣubḥ*, VIII, 17), kölesi Zekeriya ise Teke-Karahisarı (Ḳaraṣâr al-Takkā, bk. al-Ḳalḳaşandî, *Ṣubḥ*, V, 346; VIII, 17)'nda hüküm sürüyordu. al-'Omarî (bk. *Masâlik al-Abṣâr*, Ayasofya kütüp., nr. 3416, III, 112b), Yûnus Bey'in kölesi olan bu Zekeriya'nın 1332'de, Teke-Karahisarı'ndan başka 3 şehir ve 12 kaleye, ayrıca, 1.500 atlı askere sâhip olduğunu bildirir. Diğer taraftan, Antalya'da müstakilen hükûmet eden Mahmud Bey, 724 (1324)'te, İlhanlıların Anadolu vâlisi olup, nüfûzu İstanoz ve Antalya'ya kadar yayılan Demirtaş (bk. Ḥâfız Abrû, *Ẕayl-i Câmiʿ al-tavârîḫ-i Raşîdî*, nşr. H. Beyânî, Tahran, 1317, s. 135 v.d.)'ın önünden kaçarak yanına sığınan amcası Felek-üd-Dîn Dündar Bey'i bu Moğul beyine teslim ederek, onun ölümüne sebep olmuş idi (krş. al-Maḳrîzî, *al-Sulûk*, Ayasofya kütüp., nr. 3370, II, 47a). Bununla berâber, Mahmud Bey (Memlûklu kaynaklarında: Maḥmûd b. Yûnus al-Rûmî), 727 (1327) senesinde İlhanlı hükümdârı Ebû Saʿîd Bahâdır Han (ölm. 1335)'a isyan eden Demirtaş ile birlikte Mısır'daki Memlûklu sultanlığına sığınmak zorunda kalmış ve Kahire'de, Karaman-oğlu'nun Felek-üd-Dîn Dündar Bey'in oğlu Necm-ed-Dîn İshak-el-Rûmî (İbn Baṭṭûṭa, *Tuḥfat al-nuẓẓâr*, trc. M. Şerif, İstanbul, 1333, I, 315'te Abû İsḥâḳ Bey) ile gönderdiği şikâyet mektubunu alan al-Malik al-Nâṣır Muḥammed (ölm. 1341)'in emriyle Ḳalʿat al-Cabal'in burcларından birine hapsedilmiştir (bk. al-ʿAynî, *ʿIḳd al-Cumân*, Süleymaniye kütüp., Cârullah Efendi kısmı, nr. 1591, IV, 527a v. d.; al-Maḳrîzî, *ayn. esr.*, göst. yer.). Bunun üzerine Necm-ed-Dîn İshak Bey (al-Maḳrîzî'de, yanlış olarak: ṣâḥib Anṭâlîya), Mısır'dan gelip babasının yerine geçtiği gibi (*Anonim Târîḫ-i Âl-i Salçûḳ*, nşr. F. N. Uzluk, Ankara, 1952, metin: s. 94), Antalya'da da İstanoz (Korkud-ili) emîri Sinân-ed-Dîn Hızır Bey, kardeşi Mahmud Bey'in yerini almıştır. Kaynaklardan anlaşıldığına göre, Hızır Bey, Teke-eli'nde, büyük faâliyetlerde bulunmuş ve kuvvetlerini çoğaltmıştır. Nitekim, al-'Omarî, 1332'de, 12 şehir ve 25 kaleye sâhip olan Yûnus-oğlu Hızır'ın kuvvetlerini 8.000 atlı olarak gösterir (bk. *Masâlik al-Abṣâr*, III, 112b, Frans. trc. Quatremère, *N E*, 1838, XIII, 371 v.d.). Aynı müellifin Şeyh Haydar-ı Uryan'dan naklettiği 40.000 rakamı (*N E*, XIII, 338) ise, mübâlegalıdır. al-'Omarî, Yûnus-oğlu Hızır'a Memlûk İnşâ Divânı'ndan gönderilen mektuplarda, bütün Türkmen beyleri gibi, *„al-Maclis al-sâmî“* diye hitap edildiğini de zikreder (*al-Taʿrîf bi'l-muṣṭalaḥ al-Şarîf*, Ayasofya kütüp., nr. 3160, 27b; matbularında bu kayıt yoktur). Diğer taraftan İbn Baṭṭûṭa (*ayn. esr.*, trc. M. Şerif, I, 314), 1332/1333'te, Alâiyye'den sonra, Antalya'ya geldiği zaman hasta olan Yûnus-oğlu Hızır Bey'i ikametgâhında ziyâret etmiştir. al-Ḳalḳaşandî (*ayn. esr.*, VIII, 17)'de bulunan bir kayda göre, Hızır Bey'den sonra yerine oğlu Dadı Bey geçmiştir. Bununla berâber, Mısır'da esârette bulunan Mahmud Bey'in Antalya'ya gelip, ikinci defa beylik ettiğini iddia eden müellifler de vardır. Nitekim, Dadı Bey'den sonra, İstanoz ve Antalya dâhil, emâretin başına Mahmud Bey'in kâcük (küçük) sıfatı ile tanınan oğlu Emîr Mübâriz-ed-Dîn Mehmed Bey geçmiştir (al-Ḳalḳaşandî, *ayn esr.*, VIII, 17).

Eski bir an'aneye uyularak Antalya'daki Alâeddîn (veya Yivli) câmii kitâbesinde *Sulṭân al-savâḥil Mubâriz al-Davla va'l-Dîn*, Kıbrıs vakayinâmelerinde ise, dâima, *Taca, Tacca; signor della Terra; Taca* emîri veya *il Turco*; *Tacca, Turco* olarak belirtilen Mehmed Bey, ömrünü Kıbrıslılarla mücâdele ile geçirmiştir. Nitekim, Kıbrıs kıralı, Pierre I. de Lusignan (1359—1369)'ın 15 kânun II. 1361'de Robert de Lusignan'ı göndererek Gorigos (bugünkü: Kız-

kalesi) 'a yerleşmesinden sonra, güney Anadolu 'da faal bir rol oynayan Karaman-oğlu Alâeddin Ali Bey (bk. *İ A*, VI, 322 v.d.) ve Karaman menşe'li Alâiyye beyi ile birleşen Mübâriz-ed-Dîn Mehmed Bey, Kıbrıslılar ile amansız bir mücâdeleye girişmiştir ki, bunun netîcesinde, Pierre, 12 nisan 1361 'de Magosa (Famagusta) limanında topladığı 114 parçadan ibâret bir filoyu 23 ağustos 1361 'de Teke-eli 'nin merkezi sayılan Antalya limanı önüne getirmiş, ertesi gün, yânî 24 ağustos salı günü, Saint-Barthelemi yortusunda, şehri hücumla zaptetmiştir (bk. Guillaume de Machaut, *La prise d'Alexandrie ou Chronique du roi Pierre Ier de Lusignan*, nşr. M. L. de Mas Latrie, Genève, 1877, s. 20 v.d.; Amadi, *Chronique*, nşr. R. de Mas Latrie, Paris, 1891, s. 411; Strambaldi, *Chronique*, nşr. R. de Mas Latrie, Paris, 1893, s. 46. Bu zaptı ile ilgili Latince bir kitâbe için bk. S. Fikri, *Antalya livâsı tarihi*, İstanbul, 1338, s. 62 v.d.; F. W. Hasluck, *Annual British School at Athens*, 1908/1909, XV, 270 v.d.; 1909—1910, s. 185 v.d.). Léonce Machéras ile Strambaldi 'ye göre, Teke (*Tacca, signor della Terro*), bu sırada Stenon (Steno, İstanoz) 'da bulunuyordu (krş. *Chronique de Chpyre*, Frans. trc. E. Miller - C. Sathas, Paris, 1882, s. 67; *Chronique*, s. 47). Matteo Villani (*Cronica*, nşr. Dragomanni, s. 359) 'ye göre ise, Teke (Tacca) Kıbrıs filosu önünden çekilmiştir.

Kıbrıslılar, Teke-eli 'nin bu çok zengin şehrinde büyük yağma ve katl-i âmda bulunmuşlardır. Nitekim, Pierre I. de Lusignan nâmına manzum bir eser kaleme alan Guillaume de Machaut (*ayn. esr.*, s. 20 v.d.), bu sırada Antalya 'da çıkan korkunç yangınlar ile yapılan katl-i âmı, ipek ve altın işlemeli kumaşların yağmasını uzun-uzadıya anlatır. Bunun üzerine, İstanoz (Korkud-ili) 'dan hareketle Antalya önüne gelen Mübâriz-ed-Dîn Mehmed Bey (bk. Strambaldi, *ayn. esr.*, s. 47 v.d.), bu şehri alamadı ise de, Karaman-oğlu Alâeddin Ali Bey 'le birleşerek, yeni bir mücâdeleye girişmiş ve açlıktan teslîme zorlamak maksadı ile de Kıbrıslılara yiyecek satılmasını menetmiştir. Mehmed Bey 'in ertesi sene, maiyetinde 45.000 kişi ve sekiz kalyon ile yeniden Antalya önüne gelip, kale kumandanı Jacques de Norès ile çarpışması çok şiddetli geçmiş olmalıdır (bk. Strambaldi, *ayn. esr.*, s. 49 v.d.). Nitekim, Pierre, 24 teşrin I. 1362 'de, garba gidip, hıristiyan devletlerinin yardımlarını talep etmek zorunda kalmış idi (bk. Machaut, *ayn. esr.*, s. 21 v.d.). Muhtemelen, bu savaşlar sırasında, inatla savaşmasından dolayı, Teke Bey olarak tanınan Mübâriz-ed-Dîn Mehmed Bey, Pierre 'in garbda bulunduğu bir sırada, Kıbrıs 'a karşı da bir taarruz hazırlamıştır. Nitekim, 1363 'te, Mehmed Bey 'in denizden gönderdiği Mehmed Reis (Kıbrıs kaynaklarında: *Chamotrasi, Machomet Rais*) adında Tekeli bir denizci, 12 kalyon ile Teke-eli 'nden hareket ile Kıbrıs 'ın şimâl-i garbîsindeki Pentaglia (Pendaia, bk. Pîrî Reis, *Kitâb-ı bahriyye*, s. 776) 'ya bir çıkarma yapmıştır (bk. L. Machéras, *ayn. esr.*, s. 74; Strambaldi, *ayn. esr.*, s. 53). Diğer taraftan, büyük bir donanma hazırlıkları ile meşgul bulunan Memlûk Sultanlığı (bk. 1 mart 1366 tarihli mektup için, *Arch. de l'orient Latin*, Paris, 1881, I, 391 v.d.), Teke beyliği dâhil, bütün sâhil beyliklerine elçiler göndererek onları Kıbrıslılara karşı savaşa teşvik ediyordu (krş. al-Ḳalḳaşandī, *Ṣubḥ*, VIII, 19; Strambaldi, *ayn. esr.*, s. 77; L. Machéras, *ayn. esr.*, s. 107).

Bu sûretle, hayatını Kıbrıslılarla mücâdele hâlinde geçiren Sulṭān al-Savāḥil Mübâriz-ed-Dîn Mehmed Bey (Teke Bey), Antalya 'yı geri almaktan asla vazgeçmemiş ve bunun için de Alâiyye ve Manavgat emîrleri ile birlikte hareket etmiştir. Nitekim, 1370 'te giriştiği büyük bir kuşatmada muvaffak olamamış ise de (bk. L. Machéras, *ayn. esr.*, s. 180; Strambaldi, *ayn. esr.*, s. 128; Amadi, *ayn. esr.*, s. 430), 14 mayıs 1373 (21 zilkade 774) 'te, Antalya 'yı geri almaya muvaffak olarak, burclarına kendi bayraklarını asmıştır (bk. L. Machéras, *ayn. esr.*, s. 204 v.d.; Fetih tarihini gösteren Alâeddin veya Yivli câmii tâmir kitâbesi için bk. Ahmed Tevhid, *Antalya kitâbelerine dâir*, *T T E M*, sene 14, sayı 6 [83], s. 336. A. Refik, *Fâtih zamanında Teke-ili*, *T T E M*, sene 14, sayı 2 [79], s. 67; İ. H. Uzunçarşılı, *Kitâbeler*, II, 250). Kıbrıs kaynaklarına göre, Kıbrıslılar, ihtilâf hâlinde bulundukları Cenevizlilerin ellerine geçmemesi için bu şehri Teke 'ye bırakmışlardır (bk. Amadi, *ayn. esr.*, s. 441; Strambaldi, *ayn. esr.*, s. 148). Diğer taraftan, Teke Bey 'in Antalya 'nın burçlarına astığını söylediğimiz bayrağı, beyaz zemin üzerinde kırmızı mühr-i Süleyman (altı köşeli yıldız) taşıyan ve ucunda iki tane zikzaklı yeşil çizgi bulunan bir sancaktır (bk. mad. BAYRAK; krş. Barbara Flemming, *ayn. esr.*, s. 91 v.d.). Mübâriz-ed-Dîn Mehmed Bey 'in, bu savaşlar sırasında, Antalya 'nın küçük limanı ağzında kuleler arasına gerilmiş olup, XVI. asrın başında hâlâ yerinde duran zinciri (bk. Pîrî Reis, *Kitab-ı bahriyye*, s. 766) kırmasından dolayı *„zincir kıran“* lekabını da alması pekâlâ mümkündür (aş. bk., *Zincir kıran türbesi*).

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Mübâriz-ed-Dîn Mehmed Bey 'in bu savaşlar sırasında Teke Bey (veya: Paşa) olarak tanındığını kuvvetle tahmin ediyoruz. Nitekim, Fâtih devrine âit *Defter-i evkaf-ı vilâyet-i Teke* 'de bulunan: *„merhûm Teke Beg Antaliya şehrin kâfirden feth idicek“* kaydı (nşr. A. Refik, *T T E M*, sene 14, sayı 2 [79], s. 72, str. 4) Mübâriz-ed-Dîn Mehmed Bey 'le alâkalı olup, aynı defterde (s. 72, str. 5), fethi müteâkıp kendisine Ada karyesi verildiği tasrih edilen Fenârî-zâde Mevlânâ Şemseddin (1350—1431, hal tercümesi için bk. Brockelmann, *G A L*, *Suppl.*, II, 328 v.d.) de onunla çağdaştır. Diğer taraftan, Kıbrıs vakayinâmelerinde Mehmed Bey 'den dâima *Taca, Tacca*; *Taca, il Turco*; *Tacca, Turco* şeklinde bahsedildiğini yukarıda söylemiştik. Bu arada, Karaman-oğlu Alâeddin Ali Bey nâmına kaleme alınan Yârcânî 'nin *Şâh-nâma* 'sinde de bu beyle çağdaş Teke Paşa 'nın hep Antalya ve Diyâr-ı İstanoz Beyi olarak gösterildiğine de işâret etmek isteriz (bk. trc. Şikârî, nşr. M. Koman, *Şikârî 'nin Karaman oğulları tarihi*, Konya, 1946, s. 32, 45, 127. Bu eserin mâhiyeti hakkında bk. M. Fuad Köprülü, *Belleten*, 1943, sayı 27, s. 399 v.d.). Muahhar Osmanlı müellifleri de, hep Emir Teke, Teke Bey veya Teke Paşa olarak aynı şeyi tekrar etmişlerdir ki, Evliyâ Çelebî (bk. *Seyahatnâme*, İstanbul, 1935, IX, 275, 278, 281) Teke Bey olarak zikretmektedir. Diğer taraftan, *Defter-i evkaf-ı vilâyet-i Teke* 'de, Teke Bey 'in anası olup, Selâmet-boğazı karyesini Antalya 'daki medresesine (*Hâtûniye Medresesi*) vakfettiği zikredilen Sultan Hâtun (nşr. A. Refik, *T T E M*, sene 14, sayı 2 [79], s. 71, 75), muhtemelen, Mübâriz-ed-Dîn Mehmed Bey 'in annesi olmalıdır.

Bu sûretle, Teke Bey olarak bu âileye ismini verdiğini tespit ettiğimiz Mehmed Bey 'in ölüm tarihi mâlûm değildir. Türbesi, muhtemelen, Antalya 'da kendisinden evvel vefat eden oğlu Ali Bey (ölm. şâban 779 = kasım 1377) 'in gömülü bulunduğu *Zincir Kıran Türbesi* 'ndeki kabirlerden birindedir (bk. Ahmed Tevhid, *ayn. esr.*, s. 337).

Mübâriz-ed-Dîn Mehmed Bey 'in ölümü ile yerine oğlu Osman Çelebî geçmiştir. Ancak, Osman Çelebî zamanında Teke beyliğinin eski ehemmiyetini kaybettiği, hâkimiyetinin ise, Antalya ile İstanoz (Korkud-ili) 'a inhisar ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim, Murad I. (ölm. 1389), 1387 'de, Karaman-oğlu Alâeddin Ali Bey 'i yenip, Beyşehri 'ne geldiği sırada kendisine Teke (Neşrî 'de: Takā) 'nin de düşman olduğu bildirilmiş, o da, onun biri Antaliye, diğeri İstanoz (Korkud-ili) olmak üzere iki şehre sâhip fakir bir kişi olduğunu söyleyerek üzerine yürümeyi lüzumsuz gördüğünü ifâde etmişti (bk. Neşrî, *Cihannümâ*, nşr. Fr. Taeschner, Leipzig, 1951, I, 64, str. 5—7). İstanbul 'un fethinden önce hazırlanmış bir takvime göre, Murad, Antalya dâhil, bütün Teke-eli 'ni fethetmiştir (bk. *Tarihî takvimler*, nşr. Osman Turan, Ankara, 1954, s. 18, 54). Bununla berâber, Murad, diğer Anadolu beyleri gibi, Teke Bey 'i de I. Kosova savaşına dâvet etmiştir (bk. Neşrî, *ayn. esr.*, I, 65; II, 102). Bayezid I. 1390 'da, dâima İstanoz 'da oturan bu Osman Çelebî zamanında, oğlu Mustafa Bey 'in elinde bulunan Antalya 'ya yürümüş ve Mustafa Bey 'in Mısır 'a kaçması üzerine bu şehri eline geçirerek muhâfızlığına Fîrûz Bey 'i getirmiştir (bk. mad. BAYEZİD I.; krş. Ahmedî (ölm. 1412), *Dâsitân-ı tavârih-i mülûk-i Âl-i Osman*, nşr. N. S. Banarlı, *T M*, VI, 1939, s. 130; Şükrullah, *Bahcat al-Tavārīḫ*, Ayasofya kütüp., nr. 2990, var. 292b, str. 12—13; Karamânî Mehmed Paşa, *Tevârih Selâtîn al-Osmâniya*, trc. M. Halil, *T T E M*, sene 14, sayı 2 [79], s. 92; İbn Ḫaldūn, *al-'Ibar*, V, 563). Bununla berâber, Antalya muhâfızı Fîrûz Bey 'in, sonradan, yeni fethedilen Menteşe-eli vâliliğine getirildiği anlaşılmaktadır (bk. P. Wittek, *Menteşe Beyliği*, trc. O. Ş. Gökyay, Ankara, 1944, s. 85, 144 v.d.). Nitekim, rebîülevvel 799 (kânun I. 1396) 'da Antalya 'nın sâhibi Şeyh Şams al-Dīn Muḥammed b. al-Cazarī 'nin Anadolu sâhibi (= ṣāḥib al-Rūm) yanındaki tilmizi Hacı Mü'min idi ve Bayezid 'in yanına gitmek üzere İskenderiye 'den Antalya 'ya gelen bu şeyh (bu şeyhin hayatı ve Anadolu 'daki rolü hakkında bk. M. C. Şehabeddin Tekindağ, *Berkuk devrinde Memlûk Sultanlığı*, İstanbul, 1961, s. 103 v.d.), Hacı Mü'min 'i burada görmüş ve onun yanında sekiz gün kalmıştı (bk. İbn al-Furāt, *Tārīḫ*, nşr. K. Zurayk, Beyrut, 1938, IX, cüz II, 457 v. d.). Diğer taraftan bu bölgenin kat 'î olarak Osmanlılara geçmesi 800 (1397) 'de, Karaman-oğlu Alâeddin Ali Bey 'in Akçay savaşında mağlûp olup öldürülmesinden sonradır. Nitekim, muâsır Memlûk müelliflerinden al-Ḳalḳaşandī (*Ṣubḥ*, V, 368) ile İbn al-Ṣıṣna (*Raw̱żat al-manāẓir*), İbn al-Aṯīr (*al-Kāmil*, IX, 208 kenarı), bu sırada Antalya ve Alâiyye arasındaki bölgenin Osmanlı hâkimiyeti altına girdiğini kaydederler. Bunlar gibi, 1396 'da Niğbolu savaşında Osmanlılara esir düşüp, önce Bayezid 'in, sonra da Süleyman Çelebî 'nin maiyetinde seferlere katılan Schiltberger de, Adalia (Antalya) 'yı zapteden Bayezid 'in pek çok deve beslenen bu memleketten 10.000 de-

ve alarak döndüğünü zikrettikten sonra „bu sırada Berkuk (ölm. 1399) ölmüştü“ demektedir. (bk. *Reisebuch*, nşr. V. Langmantel, Tübingen, 1885, s. 21 v. d., 53).

Bayezid, Teke-eli 'ni, önce oğlu İsa Çelebî 'ye, sonra da diğer oğlu Mustafa Çelebî 'ye sancak olarak vermiştir (bk. Neşrî, *ayn. esr.*, I, 95; Sa'd-ed-din, *Tāc al-tavārīḫ*, I, 169). Nitekim, *Defter-i evkaf-ı vilâyet-i Teke* 'de eski Teke beylerinden sonra, İsa Bey ve Mustafa Çelebî 'den nişan (berat, misâl, biti) alanların isimleri kayıtlıdır (nşr. A. Refik, *T T E M*, sene 14, sayı 2, s. 71). Filvâki, Osman Çelebî, Ankara savaşından sonra İstanoz 'a sâhip olmuş ise de, 1402—1415 senelerinde, Antalya ve Alâiyye hâric, Teke-eli 'ne Karamanlılar hâkim olmuş (bk. Şaraf al-Dīn 'Alī Yazdī, *Ẓafar-nāma*, II, 458; A. Refik, *T T E M*, sene 14, sayı 2, s. 72, str. 10; *Karamān zamanı olıcak, Tarihî takvimler*, nşr. Osman Turan, s. 36), Antalya ile Teke-Karahisarı Osmanlıların elinde kalmıştır. Nitekim, Osman Çelebî, Safer 826 (kânun II. 1423) 'da, yeni Osmanlı hükümdârı Murad II. (saltanatı: 1421—1451) 'ın dâhilî karışıklık ile meşgul bulunduğu bir sırada, Karaman-oğlu Mehmed II. Bey 'le birleşerek Antalya 'yı almak istemiştir. Ancak, Teke-Karahisarı 'nda su-başı olan Fîrûz Bey oğlu Hamza Bey, Antalya 'ya gelip halk ile müşâvereden sonra bunların birleşmelerine meydan vermeyerek İstanoz (Korkud-ili) yaylasına bir gece baskını yaptırmış, Osman Çelebî 'yi öldürterek maiyetindeki Türkmenleri dağıttıktan sonra, bu Teke-oğlu 'nun hemşiresini Antalya 'ya getirtmiştir (bu hâdise hak. bk. *Anonim Tevârîh-i Âl-i Osman*, nşr. Fr. Giese, Breslau, 1922, s. 60 v.d.; Muhyiddin, *Tevârîh-i Âl-i Osman*, Ali Emirî kütüp., nr. 15, var. 47a v.d. Neşrî, İdris-i Bitlisî ve bunlardan naklen Hoca Sa'd-ed-din, yanlış olarak 830 [1427] tarihini kabûl ederler). Ertesi gün, Osman Çelebî 'nin ölümünden müteessir olarak 26,000 kişilik bir Karaman ordusu ile Antalya 'yı muhâsara eden Mehmed Bey, bir top güllesinin sadmesiyle vefat etmiştir (27 safer 826 = 9 kânun II. 1423; bk. Ayasofya kütüp., 945 numaralı kitabın üzerindeki tarih; 'Aynī, *'Iḳd*, IV, 775a; Maḳrīzī, *Sulūk*, Fâtih kütüp., nr. 4380, IV, 120 v.d.; İbn Taġrîbirdî, *al-Nucūm*, nşr. W. Popper, VI, 778; Muhyiddin, *ayn. esr.*, 47b).

Osman Çelebî 'nin ölümü ile Teke-oğulları beyliği sona ermiştir. Osmanlı devleti, Hamza Bey 'e Anadolu Beylerbeyiliği ile birlikte Osman Çelebî 'nin hemşiresini ve Teke-eli sancağını mükâfat olarak vermiştir (bk. *Anonim.*, s. 62; Muhyiddin, *ayn. esr.*, s. 47b). Diğer taraftan, L. Machéras (*Chronique*, s. 383 v.d.) 'a göre, Malik al-Aşraf Barsbay (ölm. 1438) 'ın Kıbrıs 'a gönderdiği kuvvetlerle çarpışan Teke-oğlu (*le fils de Tacca*), temmuz 1426 'da, kendisini Memlûklu (=Sarrasin) zanneden atlı bir Kıbrıslı savaşçı tarafından öldürülmüştür ki, bu şüphesiz, Osman Çelebî 'nin oğlu Mustafa Bey olmalıdır. Osman Çelebî 'nin hemşiresi ve Hamza Bey 'in hanımına gelince, Fransız seyyahı Bertrandon de la Brocquière (*Voyage d'Outremer*, nşr. Ch. Schefer, Paris, 1892, s. 27, 55 v.d.), 1432 'de, Dimaşḳ 'da, büyük bir Türk hacı kafilesi arasında bu hanıma tesâdüf etmiştir.

Teke-eli 'ndeki eski âilelerden olup, Osmanlı devleti hizmetine girenler Teke-oğlu ismini muhâfaza etmişler ise de (msl. bk. 1554 'de Suriye vâlisi Teke-oğlu Mehmed Paşa, M. Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, IV, 114), XVIII. asrın sonunda ve XIX. asrın başlarında kendilerine Tekeli denen yerli âilelerin, msl. 1794 'te ölen Teke mütesellimlerinden Deli Bekir 'in, bilhassa, 1812 'de ölen Hacı Mehmed Ağa 'nın ve oğlu İbrahim (ölm. 1814) 'in (Teke-eli 'nde isyan ederek büyük karışıklıklara sebep olan bu mütesellimler için bk. Şânî-Zâde, *Tarih*, İstanbul, 1290, II, 221 v.d. krş., Cevdet, *Tarih*, İstanbul, 1309, X, 147 v.d.) eski Teke-oğulları ile hiç bir ilgisi olmayıp, kaynak ve vesîkalarda Tekeli-oğulları veya Hacı Osman-oğulları (1772—1814) olarak tanınmışlardır. Mahmud II. devrinde, Tekeli oğlu İbrahim 'in ölümünden sonra bu âileden 36 'sı Selânik sancağına gönderilmiştir (bunlarla ilgili vesikalar hakkında bk. İ. Âdil Sivrikaya, *Teke Sancağı mütesellimi Hacı Mehmed Ağa*, Tez, Tarih Semineri kütüp., nr. 839; Güzide İnkaya, *Tekeli-oğlu İbrahim Bey 'in isyânı*, tez, Tarih Semineri kütüp., nr. 312).

B i b l i y o g r a f y a: Belli-başlı kaynak ve tetkikler metinde gösterilmiştir. Ayrıca bk. Oruc b. Adil, *Tavārīḫ-i Āl-i 'Osmān*, (nşr. Fr. Babinger, Hannover, 1925, s. 26, 98, 101); G. F. Loredano, *Histoire des rois de Chypre* (trc. Giblet), Paris, 1732, I, 392 v.d.; Mas-Latrie, *Des relations politiques et commerciales de l'Asie mineure avec l'île de Chypre sous Lusignan*, *Bibl. de l'Ecole des chartes* (Paris, 1844—1845, I, 488 v. d., 495 v. d., 504; J. Delaville le Roulx, *La France en Orient au XIVème siècle* (Paris, 1886), I, 120 v.d.; N. Jorga, *Philippe de Mézières (1327—1405) et la croisade au XIVème siècle* (Paris, 1896), s. 122 v. dd., 126 v. d., 274, 410; Sir George Hill, *A History of Cyprus* (Cambridge, 1948), II, 321 v.d.; W. Tomaschek, *Zur historischen Topographie von Kleinasien im Mittelalter*, *S. B. Ak. Wien*, Phil.-hist. Cl. CXXIV (1891), s. 92; Ahmed Refik, *Fâtih zamanında Teke-ili*, *T T E M*, sene 14, sayı 2 (79). 1340, s. 65 v. d.; Ali, *Teke Emareti*, *T T E M*, sene 14, sayı 2 (79), 1340, s. 77 v. d.; Süleyman Fikri, *Antaliye livâsı tarihi* İstanbul, 1338; ayn. mll., *Antalya vilâyeti tarihi*, İstanbul, 1940; ayn. mll., *Antalya tarihi*. üçüncü kısım, Antalya, 1948; ayn. mll., *Tekelioğulları* (Antalya, 1955), s. 17, 33 v.d., 40 v. d.; İ. H. Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri* (Ankara, 1969), s. 67 v. d.; ayn. mll., *Teke Oğulları*, *Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya dergisi* (1933), I, 95—98; Rudolf M. Riefstahl, *Turkish Architecture in Southwestern Anatolia*, kısım I (Art Studies), Cambridge, 1930, s. 140 v. d., trc. *Cenubi garbi Anadolu 'da Türk mimarisi*, İstanbul, 1941, s. 33 v. d., 38 v.d.; P. Wittek, *Turkish Arch. in South. Anatolia*, kısım II, *Inscriptions* (Art Studies), Cambridge, 1931, s. 177, 180, 187; Halil Edhem, *Düvel-i İslâmiye*, İstanbul, 1927, s. 286; E. de Zambaur, *Manuel de généalogie et de chronologie pour l'histoire de l'Islam*, Hannover, 1967, bk. fihrist: *Tekké-Oghly*; ayrıca bk. M. C. Şehabeddin Tekindağ, *Karamanlıların Gorigos seferi*, *Tarih dergisi*, (1954), sayı 9, s. 161 v.d. (M. C. ŞEHABEDDİN TEKİNDAĞ.)

TEKEŞ. [Bk. TEKİŞ.]

TEḲÎ-ḤĀN. [Bk. TAKÎ HAN.]

TEKİRDAĞ, eski RODOSÇUK, Trakya 'nın Marmara denizi kıyısında vilâyet merkezi (33.112 nüfus). Marmara kıyısı boyunca uzanan güzel bir yol (138 km.) ile İstanbul 'a bağlanır. Şehir Marmara kıyılarının şark-garp istikametinden şimâl-cenup istikametine döndüğü yerde, yarım dâire şeklinde bir koy kenarında ve bu koya hâkim yarlar üzerinde takribî olarak 12, 25 ve 45 m. irtifâda sıralanmış basamak şeklinde düzlükler üzerinde yer alır. Dik yamaçlı yarlar üzerinde Trakya düzlüklerinden (Muratlı istasyonu, 24 km.) gelen yol, kısa bir vâdiyi kat'ederek Liman-iskele semtine iner ki, İstanbul-İpsala (Yunanistan hudûdu) yolu, yeni ve geniş bir cadde hâlinde buradan geçmektedir. Tekirdağ 'ın şimâlinde Trakya yaylasının kenarını sınırlayan dağınık tepelerin irtifâı 200 m. 'yi geçmediği ve kıyı ile İç-el arasında kolay irtibat sağlandığı halde, şehrin cenûbunda tedricî olarak yükselen dağ kütlesi Barbaros ile Gaziköy arasında denize iyice sokulup bugün hiç bir yolun geçmediği, sarp bir kıyı ile sona erer. İşte şehrin şimdiki adı, Tekirdağı (yahut Ganos dağı) denilen bu dağ kütlesinden gelmektedir. Tekirdağı adı ise eski Türkçe 'de „Tekfur dağı“ şeklinde yazılmakta, ve Bizans tekfurlarına nisbetle bu adı aldığı iddia edilmekte idi. Evliyâ Çelebî de buranın, Rumlara göre, İstanbul tekfurlarının bağları olduğunu, Arapların İstanbul 'u kuşatmaya geldikleri sırada „Tekfur dağı kalesini aldıktan sonra İstanbul 'u muhâsara“ ettiklerini kaydeder. *Lugat-i tarihîye ve coğrâfîye* sâhibi Ahmed Rif 'at ise, vaktiyle pek çok Ermeni sâkin olması ve civârında *takavur* 'ları bulunmasına binâen „Takavur dağı“ denilip, sonra „Tekfur dağı“ şeklinin yayıldığını kaydeder. Bununla berâber, XVIII. asra kadar, çok defa buraya Rodosçuk denilirdi. Kâtib Çelebî bu son adı kullanmıştır. Rodosçuk adının ise, müstahkem bir yer olan bu mevkiin İlk ve Orta-çağlardaki adından çıkan ve Türkiye Cumhuriyeti devrine kadar yerli Rumlar ve garplılar tarafından kullanılan R o d o s t o 'dan geldiği muhakkaktır.

Burası, Herodot (VII, 137) 'a göre, Trakya 'da Propontis (Marmara denizi) kenarında Samos göçmenleri tarafından Bisânthe (Βισάνθη) adı ile kurulmuş, Alkibiades burada bir hisar yaptırmış, daha sonra buraya Rhaidestôs (Ῥαιδεστός), Roma hâkimiyeti sırasında da Rhaedestus denilmiş. bil'âhare, Plinius (IV, 48) 'un zikrettiği gibi Resisthon ve nihâyet Resisto adı kullanılmıştır. Orta-çağda ise Rodosto adı umûmîleşti. Justinianus 'un, kuvvetli surlar ile çevirmiş olduğu şehir, Krum (813) ve kıral Johannes (1206) devirlerinde Bulgarlar tarafından iki defa tahrip edilmiştir. İstanbul 'da Latin imparatorluğu kurulduğu sırada Rodosto, Trakya ve Çanakkale boğazının Avrupa yakasındaki bâzı şehirlerle (Gallipolis, Herakleia v. b.) berâber Venediklerin hissesine düşmüştü. Bu sırada Rodosto, Trakya 'nın verimli ovalarının yetiştirdiği en yüksek evsafta buğdayların büyük ihraç pazarı idi. 1275 'te şehir, Michael VII. Paleologos tarafından geri alındı. 1307 'de kale, Roccaforte kumandasındaki Katalonyalılar tarafından ele geçirildi ise de, imparatorluğa tekrar ilhak edildi.

Osmanlılar Orhan Gâzî 'nin oğlu Süleyman Paşa 'nın kumandasında Rumeli 'ye geçtikten (755=1354) hemen sonra, şehri kuşatıp ele geçirdiler. Rodosçuk 'un fethedildikten sonra Türklerin elinde devamlı olarak kalıp-kalmadığı hakkında kat'î bilgi olmamakla berâber, şâyet Bizanslılar tarafından geri alınmışsa, bunların ellerinde ancak pek kısa bir müddet kaldığı söylenebilir. Kâtib Çelebî, Rodosçuk 'un Gelibolu sancağına bağlı müstahkem bir şehir olduğunu, güzel sokakları, büyük bir imâreti, han ve hamamları bulunduğunu zikreder (Mimar Koca Sinan 'a vezîr-i âzam Rüstem Paşa tara-

fından yaptırılmış olan han ve imâret). Evliyâ Çelebî ise, 1081 h. senesinde ziyâret ettiği Tekirdağ'ı pek metheder. O sırada „Rumeli eyâletinde topkeşan yörük beylerinin tahtgâhı bir kaza" olarak belirttiği Tekirdağ'ın, Karadeniz ve Akdeniz'den gelen gemilerin mal boşalttığı işlek bir liman olup, buraya çıkan malların arabalarla, iki günde Edirne'ye taşındığını, bedesteninin çok süslü olduğunu, liman yakınındaki Aşağı çarşısının Mısır çarşısını andırdığını, şehrin, bilhassa Girit seferinden beri günden-güne gelişmekte olduğunu, her çeşit meyva yetiştiğini, ayrıca, seccâde, kilim v.b. dokunduğunu, şehirde, çoğu Ermenilere âit, 7 kilise bulunduğunu nakleder. Şehir nüfûsunun, muhtelif zümrelerden mürekkep olmakla berâber, burada öteden beri oturan yerlilerin açık ve düzgün bir Türkçe konuşan yörükler olduğunu kaydeder.

XVIII. asır başlarında cereyan eden Macar hürriyet ve istiklâl hareketinin kahramanı Rákóczi Ferenc II., Habsburglara karşı bu teşebbüsünde başarı kazanamayıp, önce Lehistan ve Fransa'ya, 1717'de de Türkiye'ye iltica edince, maiyetindekiler ile birlikte Tekirdağ'a yerleştirilmiş, 8 nisan 1735'te ölümünden sonra, tarafdarları, 1803'e kadar burada kalmışlardır. Bunlar arasında Tekirdağ'dan mevhum bir halaya yazdığı ve Osmanlı sosyal hayatının birçok alâka çekici taraflarını aksettiren mektupları ile tanınan Mikes de bulunuyordu. Rákóczi Ferenc'in evi, ölümünden sonra Macar mültecilerine melce olmuş, 1928'de Macar hükûmeti tarafından satın alınarak tâmir ettirilmiş, 1966'da da bir müze hâline getirilmiştir.

Tekirdağ'ın bu mâmur hali, Rumeli'de hudutların gerilemesine ve yakın iskelesi olduğu Edirne'nin eski ihtişâmını kaybetmesine muvâzî olarak XVIII. asırda sona ermiştir. 1221 (1806)'de Çorlu ve Silivri'de olduğu gibi, burada da nizâm-ı cedîde karşı ayaklanmalar vukua gelmiştir. Tekirdağ, Trakya ile berâber, bir asırdan kısa bir müddet içinde vukua gelecek dört düşman istilâsının birincisine 1828'de şâhit oldu: o yılın 20 ağustosunda, Edirne üzerinden gelen Kazak süvârileri Tekirdağ önlerine sarktılar. Bu sıralarda Tekirdağ'ı ziyâret etmiş bulunan garplılar burayı harap bir kasaba olarak tasvir ederler (F. Babinger'in zikrettiği Lord Keppel, *Narrative of a Journey across the Balcan*, London, 1831, I, 68, 126 v.d.) Rus orduları 1878 senesi başlarında bir kere daha Tekirdağ'a girdiler. Kısa sürmekle berâber bu istilâ, Türk nüfûsun bir kısmının Anadolu'ya göç etmesine yol açtı. Bununla berâber XIX. asır sonlarına doğru Tekirdağ yavaş-yavaş gelişmeğe başlamıştır. Nüfûsu 1880'e doğru 20.000'nin üstünde, on yıl sonra ise 23 000 (12.000'i müslüman) olarak gösterilir. *Edirne vilâyeti sal-nâmesi*'ne göre XX. asır başında bu nüfus 41.827'ye yükselmişti (belki biraz mübâlegalı; nüfûsun 14.000 kadarı müslüman Türk, 19.000 kadarı Rum, 7.600'ü Ermeni, az sayıda da mûsevî). Yine bu sıralarda bağcılık çok gelişmişti. Balıkçılık ve ipek böcekçiliği de yapılıyordu. Ayrıca Tekirdağ'ın sucuğu ve bilhassa karpuzları meşhurdu. İskelesi de işlek olup İstanbul ile irtibâtı daha ziyade deniz yolu ile sağlanıyordu. *Edirne sal-nâmesi*, Tekirdağ'da 9 câmi bulunduğunu kaydeder ki, bunlardan en mühimleri Rüstem Paşa câmii (960 h.; çevresinde medrese, çifte hamam, kütüphâne ve imâret ile), Gümrük câmii (Can Paşa tarafından yaptırılmış. Hacı Yusuf Efendi tarafından genişletilmiştir), Eski câmi (evvelki ile berâber yanmış, sonra 1246'da Zahire Nâzırı Ahmed Ağa tarafından yaptırılmış), Orta câmi (Kürekçi Sinan Ağa'nın), Sâlihiye câmii (Evliyâ Çelebî'nin defterdar Sâlih Ağa tarafından yeni yaptırılmış olduğunu söylediği câmi olmalı), Şâban-oğlu, Orta câmi (hamamı ile birlikte, Gazanfer Bey'in) idi.

Tekirdağ'ın bu nisbî gelişmesi, XX. asır içinde büyük sarsıntılarla kesildi. Balkan harbi patlayınca, şarkî Trakya'daki bozgunlar üzerine, Tekirdağ çok geçmeden (9 teşrin II. 1912) Bulgarların istilâsına uğradı; fakat 8 ay sonra, ikinci Balkan harbi patlayınca geri alındı (14 temmuz 1913). Birinci dünya harbinin ilk safhasında Çanakkale cephesini besleyen bir üs olan Tekirdağ, Mondros mütârekesinden sonra müttefikler tarafından işgal edildi. Bütün Trakya'yı Yunanistan'a veren Sèvres muâhedesinin İstanbul hükûmetine imza ettirilmesinden önce, Yunanlılar Tekirdağ'a girmiş bulunuyorlardı (20 haziran 1920). Ancak millî mücâdelenin zaferle netîcelenmesi üzerine Mudanya mütârekenâmesi hükmüne göre, Tekirdağ Yunanlılardan boşaltılarak tekrar Türklere teslim edildi (13 teşrin II. 1922). Yunanlılar çekilirken Rum ve Ermeniler de Tekirdağ'dan ayrıldılar. Rumların yerine Yunanistan'dan gelen mübâdiller iskân edildi. 1927'de yapılan ilk resmî sayıma göre, şehrin nüfûsu 14.387'den ibâret bulunuyordu. Bu nüfus, 1935'te 20.354'e varmışken, İkinci Dünya Harbi'nin te'sirleriyle 1945'te 14.780'e düştükten sonra, tekrar yavaş-yavaş yükselerek 1960'ta 23.987'ye ve nihâyet 1965'te 27.069'a çıktı.

Bugünkü Tekirdağ, İkinci Dünya Harbi sırasında yapılan beton iskelesine rağmen, dış âlemle irtibâtını daha ziyâde kara-yolu ile sağlamaktadır. Bununla berâber, Trakya ile garbî Anadolu arasındaki irtibâtı daha ziyâde, karşı-karşıya bulunan Bandırma ve Tekirdağ limanları te'min eder. Kara-yolunda İstanbul ile olan irtibâtı, önceleri Muratlı-Büyükkarıştıran-Çorlu üzerinden te'min edilirken, Ereğli'den geçen yeni yol bu mesâfeyi 36 km. kısaltmıştır. Şehirde endüstri hayatı gelişmeğe başlamıştır. 1931'den beri işletilen bir şarap fabrikası vardır (ilk kuruluşta 7.000.000 kilo yaş üzüm işleyerek iyi kalitede 45 000.000 litre şarap imâl etmiştir).

Tekirdağ'da bilhassa ay-çiçeği işleyen nebâtî yağ fabrikası, motorlu vâsıta tâmir atölyeleri vardır. Balıkçılık yeniden ehemmiyet kazanmağa başlamıştır.

XX. asır başında Tekirdağ, Edirne vilâyetine bağlı bulunan ve Tekirdağ, Çorlu, Malkara ve Hayrabolu kazalarını ihtivâ eden bir sancağın merkezi idi. Bu sancak Cumhuriyet devrinde bir vilâyet olmuştur. Bu vilâyetin (il) mesâhası 6218 km², 1970 sayımına göre nüfûsu 296.898'dir. Kazaları: Çerkesköy, Çorlu, Hayrabolu, Malkara, Muratlı, Saray ve Şarköy'dür. Tekirdağ merkez ilçesinin mesâhası 1033 km², nüfûsu 60.600 olup, 58 köyü ihtivâ etmektedir. (BESİM DARKOT.)

TEKİŞ. TEKEŞ, Orta-çağ islâm kaynaklarında *t-k-ş* harfleri ile zaptedilmiş olan bu ad, türlü şekillerde okunmakla berâber (bk. Hikmet Bayur, *Hârizmşah Alâü'd-dîn „Tekiş" 'in adı hakkında, Belleten*, 1950, XIV, 589—594), şahıs adı olarak „Tekiş" telâffuz edilmek gerektiği Kâşgarlı Mahmud'un kaydı ile tesbit edilebilmektedir (*Divanü Lûgat-it-Türk tercümesi*, nşr. B. Atalay, III, 368[12]; ayrıca bk. P. Pelliot-L. Hambis, *Histoire des campagnes de Gengis Khan*, Leiden, 1951, s. 91).

1. Tekiş, Şihâb-üd-Devle. Büyük Selçuklu sultanı Alp Arslan [b. bk.]'ın oğludur. Sultan Melikşah, tahta çıktığı sıralarda Karahanlı hükümdârı Şems-ül-Mülk tarafından zaptedilmiş olan Tirmiz ve civârını geri aldığı zaman (466=1072/1073), Horasan kıt'ası ile Belh'i kardeşi Şihâb-üd-Devle Tekiş'e tevdi etmiş idi (*Ahbâr-üd-devlet is-Selçukiyye*, Türk. trc. N. Lugâl, s. 38, 42; İbn al-Aṯīr, *al-Kāmil*, X, 35). Melikşah'ın Horasan'a her uğrayışında huzûra gelerek, sadâkatını te'yid eden Tekiş, 473 (1080/1081) yılında, bir rivâyete göre (*Ẕubdat al-nuṣra*, Türk. trc. K. Burslan, s. 70; *al-Kāmil*, X, 43) inzibatsızlıklarından dolayı sultanın ordudan uzaklaştırdığı 7.000 kişinin teşvîki ile, saltanat dâvasına kalktı. Marv-i Rûd, Şâhcân, Tirmiz başta olmak üzere bâzı mühim yerleri işgal etti ve Horasan'ın merkezi Nîşâpûr'a yürüdü. Fakat Sultan Melikşah'ın daha sür'atle Nîşâpûr'a yetişmesi üzerine Tirmiz'e çekilmek zorunda kaldı ve orada kuşatıldı. Netîcede Tekiş, sultanın huzûruna gelerek af dileğinde bulundu. 477 (1084/1085)'de tekrar ayaklanan Tekiş Serahs'ı muhâsara ettiği sırada, Musul bölgesinden dönen Melikşah ve vezir Nizâm-ül-Mülk idâresindeki büyük Selçuklu ordusunun kendi üzerine geldiğini sanarak, muhâsarayı kaldırıp içine kapandığı Tirmiz kalesinde bir müddet kaldı. Sonra, sultan tarafından kaleden cebren indirildi, gözlerine mil çekilerek hapse atıldı (1085; *Ẕubdat*, s. 91; *al-Kāmil*, X, 50; Ḥamd Allāh Mustavfī, *Tārīḫ-i guzīda, G M S*, I, 444). Sultan Berkyaruk zamanındaki üçüncü isyânında yakalanarak öldürüldü (mart 1094).

Bibliyografya: Metin içinde zikredilenlerden başka, İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah devrinde Büyük Selçuklu imparatorluğu* (İstanbul, 1953), s. 14, 29, 53, 57 v. dd.

2. Tekiş, Alâeddin Muhammed Hârizmşah (? — 1200). Hârizmşah İl-Arslan'ın oğludur. Babası öldüğü sırada, umûmiyetle Hârizmşahlar devletinde veliahdların vâli olarak vazife gördüğü, şarkî hudut şehri, Cend'de bulunuyordu. Onun merkezden uzakta oluşunu fırsat sayan üvey vâlidesi, Terken Hâtun'un küçük yaştaki oğlu Sultanşah Mahmud'u tahta çıkarması üzerine Tekiş, komşu Kara-Hıtaylardan sağladığı kuvvetlerin yardımı ile Hârizm'e yürüdü, halkın ve askerî zümrenin tasvipleri ile resmen hârizmşah oldu (22 rebîülâhır 568=10 kânun II. 1173; Cuvaynī, *Tārīḫ-i cihān-guşā*, *G M S*, II, 18). Alâeddin Tekiş babası İl-Arslan'dan oldukça kuvvetli, fakat yıllardan beri Kara-Hıtaylara haraç vermek mecbûriyetinde olan bir devlet devralmış ve hârizmşahlığı da taht kavgaları arasında başlamış idi. Oğlu adına hareket eden Terken Hâtun önce, eski Selçuklu kumandanlarından, Horasan hükümdârı, Müeyyed Ay-Aba'dan yardım istedi. Bunun, Hârizm üzerine yürüyüşü esnâsında Subarlı mevkiinde Tekiş tarafından mağlûp edilip öldürülmesi (11 temmuz 1174), Terken Hâtun'un da, Dihistān'da yakalanması üzerine Sultanşah, o sıralarda Gazneliler devletini tamamiyle ortadan kaldırmak (1173'lerde) sûretiyle, Hindistan'dan Amu-Deryâ'ya kadar uzanan sâhada büyük bir devlet hâlinde ortaya çıkan Gûrîler [b. bk.]'e sığınmış ve Sultan Ġiyāṯ al-Dīn Muḥammed b. Sām Gūrī tarafından bir misâfir hükümdar gibi karşılanmış ve bu durum, Hârizm tahtı dâvasında, Tekiş'i çok kuvvetli bir devlet ile karşı-karşıya getirmiş idi. Tam o sırada hârizmşah'ın Kara-Hıtaylar ile de arası açılmıştı, zîrâ Kara-Hıtay elçilerinin kendine karşı gösterdikleri saygısızlığı ve Kara-Hıtaylı

vergi me'murlarının Hârizm halkına yapa-geldikleri baskıyı bir izzet-i nefis mes'elesi addeden (*Cahān-guşā*, II, 19) ve İbn al-Aṯīr'e göre „Din ve devlet hamiyyeti gayrete gelen" (*al-Kāmil*, IX, 115) Tekiş, elçileri ve bu yabancı me'murları öldürtmüş idi. Sultanşah bu fırsatı kaçırmak istemedi ve Ġiyāṯ al-Dīn Ġūrī'nin de teşvîki ile, Kara-Hıtay'ın merkezi Balasagun'a giderek, oradan te'min ettiği, Kara-Hıtay kıraliçesinin kocası Fu-ma'nın idâresindeki askerî kuvvetle Hârizm'i zapta girişti. Fakat şiddetli müdâfaa karşısında muvaffak olamadı. Kara-Hıtay ordusunun çekilmesi üzerine de, hiç olmazsa Horasan bölgesinde tutunmak düşüncesi ile, Oğuz beylerinden Melik Dinar'ı bir baskın netîcesinde mağlûp ettikten sonra, Oğuzlardan mühim bir kitle Kirman'a giderken, Merv'i ele geçirdi, müteâkiben de Serahs veTûs'a hâkim oldu (1181). Horasan'da bulunan, Müeyyed Ay-Aba'nın oğlu Toganşah, ona karşı koyacak kudrette değildi.

O tarihlerde Tekiş, Kara-Hıtay mes'elesi ile meşgul bulunmakta idi. Fu-ma kumandasındaki ordunun mağlûbiyete uğraması Hârizmşahlar devletinin Kara-Hıtay boyunduruğunu sarsmasını mümkün kılmış, askerî olduğu kadar, ticârî bakımdan da mühim bir hudut şehri olan Cend'e, oğlu Nasir-üd-Dîn Melikşah'ı tâyin eden Tekiş'in kuvvetleri, Sır-Derya ötesindeki „kâfir"lerin memleketlerinde görünmeye başlamıştı. Hârizmşahlar tarihinde çok ehemmiyetli bir yer tutan Sır-Derya ötesinin iktisâdî faâliyet ve insan gücü bakımlarından taşıdığı büyük değeri takdir eden Alâeddin Tekiş'in bu bölgeye karşı alâkası, bozkırlarda yaşayan Kıpçak Türk kitlelerini kendi devleti hizmetine celbetmek noktasında toplanıyordu ki, *al-Tavassul ilā al-tarassul* (nşr. A. Bahmanyār, Tahran, 1315 ş., s. 38—43)'deki bir menşur ile, Tekiş tarafından Ġūr hükümdârı Ġiyāṯ al-Dīn'e yazılan bir mektuptan (*ayn. esr.*, s. 156—161) anlaşıldığına göre, Barçınlıg-kend ile havâlisi Hârizmşahlar devletine katılıyor ve Kıpçaklardan Uran boyu reîsi Alp Kara „hesâba gelmeyecek derecede kalabalık kuvveti" ile Hârizmşah'ın hizmetine giriyordu (tafsilât için bk. M. F. Köprülü, *Uran kabîlesi*, *Belleten*, 1943, VII, 231—239). Tekiş bu tâze kuvvetleri Kara-Hıtaylara karşı kullanmak arzûsunda idi. Nitekim Tekiş'in Irak atabeyi Şemseddin Muhammed Pehlivân'a gönderdiği bir mektup (*al-Tavassul...*, s. 171—176), bunu te'yid eder mâhiyettedir. Bir yıl kadar bozkır Türk kuvvetleri vâsıtası ile devamlı baskı harekâtından sonra, Alâeddin Tekiş „Kata mel'unlarının" islâm ülkelerindeki hâkimiyetini tamamiyle söküp-atmak için, nihâyet Mâverâünnehr'e bizzât tertiplediği bir seferle Buhârâ'yı zaptetti (14 teşrin I. 1182; bk. W. Barthold, *Turkestan...*, *G M S*, s. 341, nr. 3; Fetihnâme için bk. *al-Tavassul...*, s. 125—131). *Fetihnâme*'de *„kār-i buzurg"* ve *„fatḥ-ı muʿazzam"* olarak tavsif edilen bu başarı, bir müddet için, Mâverâünnehr'i Hârizmşahlar hâkimiyetine sokmuş, bu sûretle, aynı zamanda, devletine tam istiklâl sağlamağa muvaffak olan ve bu tarihten itibâren „sultan" ünvânını kullandığı görülen Tekiş (British Museum, *Catalogue*, III, 117, nr. 314), kardeşi, taht iddiacısı, Sultanşah ile daha yakından uğraşabilmek bakımından ülkesinin hem şimâl, hem şark cihetlerini emniyet altına almış bulunmakta idi. Diğer taraftan, Horasan'a hâkim olduğunu gördüğümüz Sultanşah'ın, tâ Herat'a kadar Gûrîlere tâbi bölgelere fâsılasız akınlarda bulunması Tekiş ile Ġiyāṯ al-Dīn Muḥammed Ġūrī'yi birbirine yaklaştırmıştı. Bu iki hükümdârın Horasan'a karşı ortak harekete geçmek husûsunda anlaşmaları üzerine, Sultanşah, kardeşine gönderdiği elçi vâsıtası ile iddiasından vazgeçip tâbiiyete girdiğini bildirerek, müşterek harekâtı önlemeyi başardı; fakat işbirliği dağılınca da tekrar hücumlara geçmesi Tekiş'in Horasan'a sefer yapmasına yol açtı (1186). Bunun diğer bir sebebi de, vaktiyle himâyesine aldığı ve 1185 'te ölen Toganşah'ın yerine geçen oğlu Sencerşah'ın, atabeyi Mengli Bey'in tahakkümü altına girmesi, bunun da, Sultanşah ile işbirliği yaparak, Horasan halkına tazyik etmesi idi. Hârizmşah 7 rebîülevvel 583 (18 mayıs 1187)'te Horasan'ın merkezi Nîşâpûr'u zaptetti. Mengli yakalanarak öldürüldü; Sencerşah Hârizm'e götürüldü. Bu sûretle Horasan'ın garp tarafını Hârizm'e bağlayan Tekiş, Mâzenderân'ı da tâbiiyeti altına aldı (1184, tafsilât için bk. İbn İsfandiyār, *Tārīḫ-i Ṭabaristān*, nşr. 'A. İḳbāl, Tahran, 1320 ş., s. 130—138). Merv havâlisinde tutunmaya devam eden Sultanşah ise, Hârizmşah'ın Horasan üzerindeki ısrarını yakından müşâhede ettikten sonra, anlaşma zarûretini duydu ve kendisine Cām, Bāḫarz, Zīr-i Pīl'in verilmesi karşılığında kardeşinin hârizmşahlığını tanıyacağını bildirdi. Durumdan memnun olan Tekiş artık kendisini eksiksiz bir hükümdar sayabilirdi. Bu itibarla Tûs'un meşhur Rādakān koruluğunda büyük otağının önüne kurdurduğu muhteşem saltanat tahtına merâsimle oturdu (18 cemâziyelevvel 585=5 temmuz 1189) ve *Alā' al-Dunyā va'l-Dīn Abū'l-Muẓaffar* lekabına ilâveten *Burhān Amīr al-Muʾminīn* ünvânını alıp, devrin edip ve şâirleri tarafından medhiye ve kasîdelerle kutlandı (*Cahān-guşā*, II, s. 26 v. dd.; *Cāmiʿ al-tavārīḫ*, Topkapı, Revan Köşkü kütüp., nr. 1518, var. 74b).

Bundan sonra Sultan Alâeddin Tekiş'in dikkatini Irak üzerine çevirdiğini görüyoruz. 1185'e kadar ti'len Atabey İl-Deniz [b. bk.] oğullarının idâresi altında oldukça istikrarlı bir manzara gösteren Irak Selçuklu sultanlığı, aynı yılda Atabey Muhammed Cihan Pehlivân'ın ölümü üzerine yerine geçen kardeşi Kızıl-Arslan Osman ile, o zaman 17 yaşında bir çocuk olan Sultan Rükn-üd-Dîn Tuğrul [b. bk.] arasında başlayan ve Irak'ta Selçuklu devletini yıkarak idâreye el-koymak isteyen halîfe al-Nāṣir li-Dīn Allāh [b. bk.]'ın müdâhelesi ile kuvvetlenen Irak'ta, fiîlî hâkimiyet dâvası, 1187'den itibâren büs-bütün alevlenmiş ve kanlı bir mücâdele hâlini almıştı (tafsilât için bk. Rāvandī, *Rāḥat al-ṣudūr*, nşr. M. İḳbāl, *G M S*, 1921, s. 335 v.d., 341 v.d., 345—348; Türk. trc. Ahmed Ateş, Ankara, 1960, c.II, bk. indeks; *Aḫbār...*, s. 122 v. dd.; *al-Kāmil*, IX, 189). Sultan Tuğrul, halîfenin sevkettiği orduyu Hemedân civârında mağlûp edip (mayıs 1188), daha sonra bizzat kendisi Kızıl-Arslan tarafından kovalanıp, atabey de muhâlif bir grup tarafından öldürülünce (teşrin II. 1191), Irak tam bir karışıklık içine düşmüş idi. Kale ve şehirlerde kumandanlar birer derebeyi durumuna girmişlerdi. Sultan Tuğrul'un tahtı tekrar ele geçirmesi üzerine, Rey ve havâlisi sâhibi Kutlug İnanç, Hârizmşah'tan yardım istedi (1192). Sultan Tekiş, Bisṭām yolu ile Irak'a girdi, Rey'e kadar ilerledi, kuvvetli Ṭabarak kalesini zaptederek, bölgeye tamamen hâkim oldu. Sultan Tuğrul da, ona karşı dostluk göstermek gayretine düşmüş, hattâ kızını, Hârizmşah'ın oğlu, Yûnus Han ile evlendirmek istemişti (Carbazakānī, *Tarcama-i tārīḫ-i Yamīnī*, Nuruosmaniye kütüp., nr. 3089, var. 176b). Ancak, Tekiş Irak'da da fazla kalamadı, zîrâ kardeşi Sultanşah'ın Hârizm üzerine yürümekte olduğunu öğrenmişti. Cuvaynī'nin „şer, itâatsiz, serkeş tabiatlı" diye tavsif ettiği Sultanşah (*Cahān-guşā*, II, 29), bilhassa Ġūr hükümdârının teşvîki ile, taht mevzûunda tâli'ini bir kere daha deneme yoluna girmişti. Tekiş'in Irak'dan sür'atle dönmekte olduğunu haber alınca da, Hârizmi „istilâ"dan tekrar vazgeçmekle berâber, bir yandan Mâzenderân ispehbed [b. bk.]'i, bir yandan da Sultan Tuğrul ile temas aramağa başladı ve aralarında, Horasan'ın paylaşılması esâsına dayanan, bir üçlü anlaşma yapıldı. Bu hâdiseler cereyan ederken, fırsatı iyi değerlendiren Sultan Tekiş, Tabaristan'a akınlar yaptırmak, Esterâbâd'ı tahrip ettirmek, Bisṭām ve Damgan vilâyetlerini, ispehbedin elinden, kendi idâresine almak sûretiyle, Irak yolunun emniyetini sağladıktan sonra, 1193 baharında, Sultanşah'ın başlıca dayanak yeri olan Serahs'ı ele geçirdi. Son ümidinin de böylece söndüğünü gören Sultanşah Mahmud, teessüründen iki gün içinde öldü (589 ramazanının son günü = 29 eylûl 1193; *Cahān-guşā*, II, 30; *al-Kāmil*, IX, 230; *Cāmiʿ al-tavārīḫ*, I, 75a; W. Barthold, *Turkestan...*, s. 346). Sultanşah âilesinin ortadan kalkması Alâeddin Muhammed Tekiş'in yıllarca süren mühim bir endişesine son vermiş ve Hârizmşahlar devletini sıhhatli bir bünyeye kavuşturmuştu. Bu itibarla, 1193 senesi Sultan Tekiş idâresinde Hârizmşahlar devletinin çok parlak bir devrinin başlangıcı olmuştur.

Alâeddin Tekiş, Rey'den Hârizm'e döndüğü zaman, Sultan Tuğrul, Ṭabarak kalesini geri almış, oradaki muhâfız Tamgaç'ı öldürtüp, ileri gelen Hârizmli kumandanları da Farrazīn kalesine hapsetmiş ve üçlü anlaşma gereğince, Bisṭām, Damgan üzerine yürümüş, o havâlideki Hârizmlilere karşı Ḫvār-i Ray savaşını da kazanmıştı. Fakat bu başarılar onun itibârını yükseltecek ve Irak'taki durumun vehâmetini azaltacak mâhiyette değildi. Kutlug İnanç, yeniden Hârizmşah'ı Irak'a dâvet ederken, halîfe al-Nāṣir li-Dīn Allāh, Sultan Tuğrul'a âit bölgelerin Hârizmşah'a verildiğine dâir Tekiş'e bir hilâfet menşûru gönderiyordu (*al-Kāmil*, IX, ayn. yer). Tekiş 1194 baharında Irak'a yürüdü, Simnān yakınında kendisini karşılayan Kutlug İnanç'ı kalabalık bir öncü kıt'ası ile Rey üzerine sevketti. Hazırlıklı olan Sultan Tuğrul, bu öncü kuvvetini Hârizmşah'ın ordusu sanarak, derhal hücûma geçti ise de taarruz, emrini dinlemeyen ordusu onu yalnız bıraktığından, tek başına savaşa girmek zorunda kaldı, Kutlug İnanç tarafından yakalanarak başı kesildi (29 rebîülevvel 590=25 mart 1194). Irak Selçuklu devleti böylece nihâyete erdi. Sultan Tekiş, Hemedân'a gelerek Irak tahtına oturdu (4 receb 590=26 haziran 1194).

Irak kıt'asının Hârizmşahlara bağlanması hâdisesi, ileride mühim netîceler doğuracak olan, halîfe-Hârizmşahlar mücâdelesinin başlangıcını teşkil etmiştir. Çünkü, bir hilâfet devleti kurmak gayesinde olan halîfe, Alâeddin Tekiş'e saltanat ahdi ile birlikte hil'atler ve teşrifler gönderirken, vezîri İbn al-Ḳaṣṣāb'ı da, Kürt ve Bedevî Araplardan kurulu 10.000 kişilik bir ordunun başında, Irak'a sevketmeyi unutmamış idi. Durumu kavrayan Tekiş buna kuvvetle mukabele etti ve Dinavar'e kadar ilerledi. Rey havâlisini oğlu Yûnus Han'ın idâresine verip, büyük kumandanlarından Mayacık'ı ona atabey tâyin ettikten sonra Hârizm'e döndü. Halîfe-Hârizmşah arasındaki anlaşmazlık, Irak'ta kök salmış olan düzensizliği âdeta

körüklüyor, bilhassa sultanın 1195 'ten itibâren memleketinin şark hudutlarında meşgul olmak zorunda kalması, karışıklığı büs-bütün arttırıyordu. Cuvaynî (*Cahān guşā*, II, 34) 'ye göre Tekiş, Sığınak 'ta bulunan Kıpçak reislerinden Katır Buku Han 'a karşı „gazâ"ya gitmeye mecbur olmuş, ordusundaki Uranların karşı tarafı tutmaları yüzünden, 18 mayıs 1195 'teki savaşta bozguna uğramıştı. Nişâpûr 'dan çağırdığı oğlu, Horasan vâlisi Kutb-üd-Dîn Muhammed ile birlikte tekrar Sır-Derya 'nın karşı yakasında ilerleyen Sultan Tekiş, Kıpçakları itâate mecbur etti, Katır Buku esir edilerek Hârizm 'e gönderildi (şubat 1198). Sonra diğer Kıpçak reîsi Alp Direk 'i de, affettiği Katır Buku kumandasındaki kuvvetlerle mağlûp etmeye muvaffak oldu (1199). Bu sûretle Hârizmşahlara bağlanan Kıpçak, Uran, Kanglı gibi bozkırlı Türk unsurları, bilhassa bozkır Türk beylerinden birinin kızı olan Terken Hâtun 'un Sultan Tekiş ile evlenmesi sebebi ile, Hârizmşahlara tâbi memleketlere kalabalık kitleler hâlinde gelmeğe başlamışlar ve imparatorluğun askerî kuvvetini teşkil etmişlerdir ki, bu hâdise Hârizmşahlar imparatorluğunu, diğer islâm devletlerinden ayıran bir husus olarak dikkati çeker.

Sultan Tekiş 'in Sır-Derya ötesinde bulunduğu sırada Irak 'ta Hemedân 'ı ele geçirmek isteyen Kutlug İnanç, Mayacık tarafından mağlûp edilince, tabiî müttefiki durumundaki halîfeye mürâcaat etmiş ve vezîr İbn al-Ḳāṣṣāb ile birlikte Mayacık 'ı çekilmeğe zorlayan bir yürüyüş yapmış, eylûl 1195 'te de hilâfet ordusu Hemedân 'ı işgal etmiş idi. Fakat halîfenin maksadı Kutlug İnanç 'a yardım değil, Irak-ı Acem 'i zaptederek dünyevî hâkimiyetini genişletmekti. Nitekim İsfahan ve havâlisi de, aynı tarihlerde halîfenin kuvvetleri tarafından istilâ edilmiş idi. Bu sıralarda İbn al-Ḳāṣṣāb Hemedân 'da Sultan Tekiş 'in yaptırmış olduğu köşkte oturarak etrafa vâliler ve me 'murlar tâyin ediyordu (mayıs 1196). Hârizmşah bu sıralarda Irak 'a gelebildi ve Kutlug İnanç 'ı iğfal yolu ile öldüren Mayacık ile birlikte Hemedân'dan hilâfet kuvvetlerini çıkardı ve Irak-ı Acem'den uzaklaştırdı. 19 temmuz 1196 'da tekrar köşküne dönerek Irak işlerini düzeltmeğe ve âsâyişi iâdeye çalıştı. Halîfe al-Nāṣir li-Dîn Allāh 'ın bir ihtârına karşı şu cevabı verdi: „Mevcûdu 170.000 kişi olan ordumuzun beslenmesi için arâzimiz dardır. Bu itibarla halîfenin, elindeki Hûzistan 'ı da bize terk etmesi münâsip olur" (*Rāḥat al-ṣudūr*, s. 385). Sultan Tekiş tekrar Sır-Deryâ ötesine dönünce (1196 sonları) Irak yine karıştı. Eski atabey Pehlivân 'ın „bende"lerinden Nureddin Gökçe, halîfenin teşvîki ile, Hârizmlileri uzaklaştırmağa gayret ediyor, Mayacık ise onunla mücâdeleye çalışıyordu. Başarı kazanan Mayacık, bu defa kendisi, yine halîfeden gördüğü destek üzerine, Hârizmşah 'a karşı istiklâl dâvasına kalktı. Hemedân 'ı hâkimiyetine aldı; İsfahân 'dan Sultan Tekiş 'in torunu Erboz Han 'ı çıkardı. 1198 teşrin I. başlarında Horasan'a gelen Tekiş, Mâzenderân 'daki kımıldanmaları bastırdıktan sonra, Irak 'a teveccüh ederek yakaladığı Mayacık 'ı, devlete hizmetleri geçen kardeşi Akça 'nın hatırı için öldürtmeyerek, Cend havâlisine savaşlara gönderdi.

Bu sırada Sultan Tekiş askerî zaferleri kadar mühim bir siyasî zafer kazandı. al-Naṣir li-Dîn Allāh nihâyet onun hakikî kudretini ve imparatorluğunu kabûl ve tasdik etmekte idi. Halîfenin elçileri Sultan Tekiş 'e hediyeler ve hil 'atler ile birlikte Horasan, Türkistan ve Irak ülkelerinin saltanat menşûrunu da getiriyorlardı (1199 sonları; *Cahān-guşā*, II, 43; *al-Kāmil*, IX, 248).

Oğuz reislerinden Melik Dinar 'ın ölümünden (1195) sonra, vâki mürâcaat üzerine, Kirman bölgesini de imparatorluğuna idhâl eden Tekiş (Afżal al-Dîn Kirmānî: *al-Mużāf...*, nşr. 'A. İḳbāl, Tahran, 1330 ş.. s. 6 v.d.', son yıllarını Bâtınîler [b. bk.] 'e karşı mücâdele ile geçirdi; Alamut [b. bk.] ve Arslan-guşā (Kahire) kaleleri etrafında başarılı harekâtta bulundu (1200 başları). Vezîri Nizâm-ül-Mülk. Mes'ûd 'un Bâtınîler tarafından öldürülmesi üzerine, oğlu Kutb-üd-Dîn Muhammed 'i Bâtınîlere karşı sevketti. Kendisi de ikinci bir ordu ile sefere hazırlandığı sırada hastalandı, nefes darlığından muzdarip idi. Hekimlerin ikazlarına rağmen yola çıktıysa da, Nasā civârında vefat etti (19 ramazan 596=4 temmuz 1200).

27 sene saltanat sürmüş olan Sultan Alâeddin Muhammed Tekiş, Hârizmşahlar sülâlesinin en dikkate değer sîmâsıdır. 20 yıldan fazla bir müddet kardeşi Sultanşah ile uğraşmak zorunda kalmasına rağmen, her sene memleketini bir az daha büyütmüş, devletini bir az daha kuvvetlendirmiş, nihâyet Bagdad yakınlarından Orta-Asya 'da Talas civarlarına kadar uzanan bir imparatorluk kurmağa muvaffak olmuştu. Âdil ve insaflı olup, gittiği yerlerde ahâli onun şahsından ve icrâatından dâima memnun kalıyordu. İdâresi ve teşkilâtı muntazam, çoğunluğunu Kanklı, Kıpçak, Uran v. b. Türklerin teşkil ettiği ordusu devrin en güzîde islâm ordusu idi. Kuvvetli şahsiyeti, gerek memleket içindeki çeşitli halk zümreleri, gerek ordu mensupları arasında ihtilâflara imkân vermiyordu. Oğlu Muhammed Hârizmşah'a kudretli bir imparatorluk bırakan Sultan Alâeddin Tekiş büyük bir devlet adamı olarak temâyüz eder.

Bibliyografya: Metin içinde zikredilenlerden başka bk. İ. Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi* (T T K), Ankara, 1956, s. 5 v. dd., 73, 83—86. 88—109, 112—116, 119—138. 141—146. (İBRAHİM KAFESOĞLU.)

TEKLİF. TAKLİF, bir kimseye güç ve zahmetli bir işi yapmayı emretme; kelime içinde güçlük ve zahmet bulunan bir fiili de gerektirir (Lane, *Suppl.*, s. 3002 *c*; *Lisān*. XI, 218: *amarahu bi-mā yaşuḳḳu ʿalayhi*). Fiil, *Kur 'an* da yedi yerde türlü şekillerde (II, 233, 286; IV, 86; VI, 153; VII, 40; XXIII, 64; LXV, 7), Allah 'ın hiç kimseden takatını (*vusʿ*) aşan bir şey istemediğini ifâde etmek için kullanılmıştır. Ilmî bir tâbir olarak *taklīf* Allah 'ın bildirdiği ve yapılmasını istediği şeylere mahlûkatının inanmak ve öylece hareket etmek lüzûmu mânasına gelir. Bundan dolayı *taklīf*, şer 'î mânada, takihlerin çoğu tarafından güç ve zahmetli bir işin yapılmasını istemek (*ilzām*) diye târif edilir. Bu târife uygun olarak *taklīf* yalnız muhakkak yapılması istenen veya yasak olan şeyler için (*al-vācib, al-ḥarām*) kullanılır. Buna karşılık kimi fakihler de onu, bir fiilin şerî 'at hükümlerinden (*al-aḥkām al-şarʿiyya*) birisine uygun olduğuna inanma diye târif ederler Bu târifte *taklīf, mandūb, makrūh* ve *mubāḥ* fiillere de tatbik olunur. Ayrıca kimin *mukallaf*, yâni Allah 'ın koymuş olduğu hükümlere uymak zorunda olduğu hususunda da fikir ayrılığı vardır. Umûmî olarak her aklı başında ergin insanın (*ʿāḳil, insī, bāliġ*) bu mânada *mukallaf* olduğu kabûl edilir (Juynboll, *Handbuch*, s. 69). Ancak cinler de, Peygamber 'in peygamberliği bahis konusu olunca bu *taklīf* 'in altındadır; çünkü diğer peygamberlerden ayrı olarak Peygamber cinlere de gönderilmiştir. Meleklerin de durumu buna benzer, ancak bunlarda yalnız itâat bahis mevzuudur; çünkü *īmān* onlarda *żarurī* 'dir. Buna karşılık bâzıları da itâatin meleklerin tabiatı icâbı ve Peygamber 'in peygamberlik vazifesinin de, sâdece onları şereflendirmek (*li-taşrīfihim*; krş. al-Bayceūrī, al-Fażālī'nin *Kifāya*'sine zeyil, Kahire, 1315, s. 13) için olduğunu söylerler. Başkaları da Peygamber 'in peygamberlik vazifesinin bu *taklīf* 'ini cansız şeylere (*al-cumādāt*) kadar teşmil etmişlerdir; çünkü Peygamber 'in bâzı mûcizeleri (*muʿcizāt*) ile bâzı cansız şeylerde o derece akıl uyanmıştır ki, bunlar Peygamber 'e inanmışlardır. *Taklīf* üzerindeki münâkaşalardan biri de Allah 'ın, bir mahlûkundan yapamayacağı bir şeyi (*taklīf mā lā yuṭāḳ*) isteyip-istemeyeceği hakkındadır. Mâturîdîler, *Kur 'an* 'ın yukarıda zikredilmiş olan âyetlerine uygun olarak mahlûkun gücünü aşan bir şeyi yapmaya mecbur olmadığını (*mā laysa fī vusʿihi*; Nasafī, *ʿAḳāʾid*, Taftāzānī 'nin tefsîri ile birlikte, Kahire, 1321, s. 103) iddia ederler. Bir aş 'arî alarak al-Îcî *Mavāḳif* (Bulak, 1266, s. 535 orta, 537 orta) 'inde bu suali, Allah 'ın irâde ve fiilinin hiç bir şekilde sınırlanamayacağı umûmî kaidesi ile ilgili olarak tekrarlamaktadır; Allah için hiç bir şey mecbûrî olmadığı gibi, ondan sâdır olan hiç bir şey de kötü olamaz. Müslümanlar arasında Allah 'ın kötü (*ḳabīḥ*) bir şey yapmıyacağı ve *vācib* olan bir şeyi de yapılmaksızın bırakmayacağı hususunda fikir birliği vardır. al-Îcî, ayrıca aş 'arîlerin *ḳabīḥ* ve *vācib* 'in Allah ile bir ilgisi olmadığı fikrinde olduklarını, buna karşılık mu 'tezilîlerin ise, Allah 'ın *ḳabīḥ* olarak kabûl ettiği şeyi yapmadığını ve yapması gerekeni yaptığını iddia ettiklerini buna ekler. Krş. ayrıca al-Taftāzānī ve al-Îcî 'nin eserlerinde zikredilmiş olan yukarıdaki uzun kelâmla ilgili münâkaşalar.

Bibliyografya: Yukarıda zikredilmiş olanlardan başka bk. al-Tahānavī, *Kaşşāf iṣṭilāḥāt al-funūn* (nşr. Sprenger), Kalküte, 1862. s. 1255. (D. B. MACDONALD.)

TEKRİT. TAKRİT (Halk dilinde TİKRİT, bk. Yāḳūt), Dicle 'nin sağ sâhilinde bir şehir olup, Sâmerrâ 'nın şimâlinde (Streck 'e göre bir günlük mesâfede), Cabal Ḥamrīn dağ silsilesinin eteğinde kâindir. Coğrafî bakımdan burası, Irak 'ın şimâlî hudut bölgesidir. Arâzi biraz ârızalıdır; eski şehir bir grup tepe üzerinde inşâ edilmiş olup, bunlardan nehir kıyısında bulunanlardan biri üzerinde ise yeni şehir yer alır. Şimâlde, nehir seviyesinden iki yüz kadem yükseklikte olan ve bugün hâlâ üzerinde eski iç-kalenin harâbeleri bulunan bir kum-taşı kayalığı vardır. Eski şehrin izleri büyük bir sâha içinde bu iki tepenin garbına yayılmıştır ki, bu vaktiyle Takrīt 'in kayda değer bir vüs 'ate sâhip olduğunu gösterir.

Bu şehrin adının Buhtunnasr [b. bk.] zamanına âit bir çivi yazısı tabletinde mevcut olduğuna işâret edilmek istenmişse de (Strassmeyer, zikreden Streck, II, s. XIII), şehrin ilk defa kat 'î olarak Batlamyus (V, 18 v.d.) tarafından Birtha diye zikredildiğini görüyoruz (Yāḳūt, I, 861 'de şehrin arz ve tûlünü verirken, o da Batlamyus 'a dayanır). Ammianus Marcellinus, şehri Virta olarak tesmiye eder. Hakikaten iç-kalenin bulunduğu tepe, hâlâ Burşa adiyle tanınır. Süryâni edebiyatında bu şehir Teğrīş olarak zikredilir. Burası IV. milâdî asırda 1155 yılında Musul 'daki dinî idâre bölgesiyle birleştirilinceye kadar bir Yaʿḳūbî piskoposluğunun makarrı olmuştur (Assemani, *Bibliotheca orientalis*, I, 174, 465). Arap müellifleri şehrin kuruluşunu, Ardaşīr 'in oğlu Sâ-

sânî hükümdârı Sâbûr'a izâfe ederler. Şehir Takrît bint Vâ'il ismindeki bir hıristiyan kadının adına atfen isimlendirilmiş olmalıdır. Şehrin kuruluşuna dâir bir çok efsâne mevcuttur (Yâḳût, göst. yer.; Abu 'l-Fidâ', *Taḳvîm al-buldân*, II, 288). İslâmiyetten önce şehir muvakkaten hıristiyan Arap kabîlesi olan İyâd'lar tarafından işgal edilmişti (al-Bakrî, *Mu'cam*, I, 46). Onlar buradan sürüldülerse de, daha uzun zaman bu civarda kaldılar (Hamdânî, *Cazîrat al-'Arab*, s. 180), buranın fethi sırasında Takrît karargâhındaki İyâd'lar gizlice Arapları desteklediler [bk. mad. İYÂD]. Şehrin, müslümanlar tarafından ilk fethinin, 16 senesinde, Sa'd b. Abî Vaḳḳâṣ tarafından buraya gönderilen 'Abd Allâh b. al-Mu'tam tarafından yapıldığı rivâyet edilir. Müteâkiben şehir 20 senesinde bir muâhede ile yeniden teslim oldu. Rivâyetler, bu ikinci fethi, al-Nuṣayr b. Daysam veya onun vekili 'Uḳba b. Farḳad yahud Mas'ûd b. Ḥurayṣ b. al-Abcar'a izâfe eder. Bu sonuncunun buranın ilk vâlisi olduğu ve burada bir câmi inşâ ettirdiği rivâyet olunur (Yâḳût, göst. yer.; al-Balâẕurî, s. 248 v.d.).

X. asrın ortalarına kadar Arap coğrafyacıları idârî bakımdan Takrît'i, al-Cazîra'ye âit addederler (İbn Ḫurdâẕbeh, s. 94; İbn Rusta, s. 106; İbn al-Faḳîh, s. 129; Ḳudâma, s. 245, 250; İṣṭaḫrî, s. 72, 77; İbn Ḥavḳal, s. 156; Mas'ûdî, *Kitâb al-tanbîh*, s. 36); ancak al-Maḳdisî (s. 54, 115)'den itibâren bu şehir çok defa Irak'ın bir kısmı olarak telâkkî edilmiştir (İdrîsî ile Dimaşḳî müstesnâ). İslâmiyetin ilk asırlarında burası hemen münhasıran bir hıristiyan şehri idi. İbn Ḥavḳal ve Mas'ûdî (*ayn. esr.*, s. 155) buradaki Ḫaḍrâ' kilisesini zikrederler. Gerçekten bugün de şehrin cenûbunda bu adı taşıyan bir harâbe vardır. Orada başka hıristiyan yapıları da mevcuttur (karşı yakadaki Sa'âba manastırı [Yâḳût, II, 673] ve Dayr Mâr Yuḥannâ [Yâḳût, II, 701] gibi). Büyük bir islâmî ziyâret makamı olup, eski şehrin çeyrek saat garbında bulunan al-Arba'în ismi, burada vaktiyle eski bir hıristiyan binasının bulunduğuna delâlet eder gibi görünmektedir. Kubbeli, alçı tezyînatlı iki oda hâlâ mevcuttur. Bu bina XIII. asırdan kalmadır. Takrît, ayrıca yünlü mâmûlleriyle de meşhurdu (Maḳdisî). XIII. ve XIV. asırlarda büyük bir şehir olarak tavsif edilir (İbn Cubayr, s. 223; İbn Baṭṭûṭa, II, 133). Ḥamd Allâh Mustavfî buranın orta büyüklükte bir şehir olduğunu söyler. İdrîsî, (trc. Jaubert, II, 147) Takrît yakınında Dicle'den ayrılıp Bagdad'a kadar uzanan Ducayl kanalından bahseder. Bu, muhtemelen, Abu 'l-Fidâ'ya göre, al-Mutavakkil zamanında kazılmış olan Nahr al-İsḥâḳî kanalının aynıdır (ayrıca bk. Kâtib Çelebî, *Cihannümâ*, s. 434). Evliyâ Çelebî'ye göre 1654 senesinde (von Hammer, *Wiener jahrbücher*, 1821, XIII, 235'e göre) Murtaza Paşa tarafından temizletilmiş olan bu kanalın izlerine bugün de rastlanır. Selçuklu Tuğrul Bey, son emîrinin vefatından faydalanarak şehri zaptedinceye kadar, Takrit, XI. asırda hemen-hemen müstakil emirlere âitti (İbn al-Aṯîr, IX, 448). 1149'dan beri bu şehir Beytekinlilere âit arâzinin bir parçasını teşkil etmiş, 1190'dan sonra tekrar Abbâsî halîfelerinin eline geçmiştir. Takrît, Selçuklular zamanında bu şehrin kumandanı olan Nacm al-Dîn Ayyûb'un oğlu Ṣalâḥ al-Dîn'in doğum yeridir. Timur burasını zaptettiği zaman şehir Arap eşkıyâsının elinde bulunuyordu (Şaraf al-Dîn, trc. Pétis de la Croix, II, 141—154). Müteâkıp asırlarda burası küçük bir yer olarak kalmıştır; buradaki hıristiyanlardan son defa Tavernier (*Voyages*, II, 87) bahseder. Türk idâresi zamanında Takrît, Rakka eyâletinin bir sancağı idi (*Cihannümâ*, s. 434), fakat XIX. asırdaki idârî ıslâhâttan sonra Sâmerrâ (Bagdad vilâyetinde) kazasının sâdecebir nâhiyesi hâline indirildi. XIX. asırda ahâlisi muhtemelen 4.000—5.000'i tecâvüz etmemiş olmalıdır. Buradan geçen bütün seyyahlarda, şehir zayıf bir intibâ bırakmıştır. Ahâlisinin çoğu geçimlerini keleklerle nakliyat yaparak sağlar ve bu işlerle uğraşan adamları orada değiştirirler. Arkeoloji bakımından Takrît vaadkâr bir yer gibi görünmektedir. Herzfeld, orada Sâsânî devri ile islâmiyetin ilk zamanlarına âit pek dikkate şâyan bir çini tipi bulmuştur.

Bibliyografya: C. Ritter, *Erdkunde*, X, 211 v. dd.; XI, 680; Petermann, *Reisen im Orient* (Leipzig, 1861), II, 58; M. von Oppenheim, *Vom Mittelmeer zum Persischen Golf* (Berlin, 1900), II, 215 v. dd.; M. Streck, *Die altè Landschaft Babylonien nach den arabischen Geographen* (Leiden, 1901), II, 175—181; Le Strange, *The Lands of the Eastern Califate* (Cambridge, 1905), s. 57; Sarre-Herzfeld, *Archäologische Reise im Euphrat- und Tigrisgebiet* (Berlin, 1911), I, 219—231; G. Lowthian Bell, *Amurath to Amurath* (London, 1924), 2. tabı, s. 216 v. d.

(J. H. KRAMERS.)

TEKRÛR. TAKRÛR, Fûta-Senegal'in alçak ovalarının bir çok yerleriyle, Bundu'nun en büyük kısmında oturan z e n c i h a l k; Fransızlar bunlara „Tukulör" (Toucouleur) derler. Fûta-Senegal alçak ovaları, Senegal ırmağının her iki yakasında, fakat en büyük kısmı sol kıyıda olmak üzere, yayılır ve garptan şarka: Dimâr, Tôro, Lâo, Yirlâbe—veya İrlâbe—Bôseya, Ngenâr—veya Ganâr—ve Damga eyâletlerini içerisine alır. Faleme'nin alt mecrâsının garbında da Bundu vardır. Tukulör kolonilerine garbî Afrika'nın çeşitli yerlerinde de rastlanır, bunların başlıcaları Kayes (yukarı Senegal), Nyôro (Sûdan Sahel'inde), Sêgu (Niger kıyısında), Bancagara (şarkî Mâsina'da) ve Dingiray'dadır (Fûta Callon'un şarkında): bu koloniler XIX. asrın ortasında al-Ḥâcc 'Omar'in buraları zaptetmesi sırasında, tâlihlerini ona bağlamış olan Senegal Fûtalıları tarafından kurulmuştur. Çad ile Niger arasında bilhassa Sokoto [b. bk.]'da da böyle kolonilere rastlanır: bunlar (XIX. asırda) Havsa memleketlerinin istilâsı sırasında, 'Oṯmân Fôco'ya katılan, Senegal Fûta'sının sâir ahâlisi tarafından kurulmuşlardır.

„Tukulör" kelimesi, aşağı Senegal'de, Volofların, menşe'i münâkaşalı halk için kullandıkları tâbirin, telâffuzu biraz değişmiş şeklidir. Bunlarda bu kelime *Tokoror* veya *Tokolor* şeklindedir. Bu kelimeye eski seyyahların yazılarında ve eski haritalarda „Toucourol" veya „Toucourogne" imlâsında rastlamaktayız. Araplar bu kelimeyi *Takrûr* şeklinde yazmışlar ve bunun nisbet şeklini *Takrûrî*, cemi olarak da *Takârir* yapmışlardır ki, bu Senegal'in sağ kıyısındaki Magribîler tarafından, Tukulörler hakkında kullanılmaktadır. Tokoror veya Takrûr, anlaşıldığına göre, eskiden, Senegal yakınında bulunan bir şehrin, aynı zamanda, baş-şehri burası olan ve takrîben Senegal Fûta'sına tekâbül eden bir devletin adı idi; son olarak da bu devletin halkına alem olmuştur. Bugün de Tôro'da Gede'ye yakın, veya Podôr bölgesinde, Senegal ırmağının „Doué bataklığı" adındaki kolunun yakınında bu adda (Tokoror) bir kasaba vardır ki, yeri, Bakrî, İdrîsî ve diğer Orta-çağ Arap coğrafyacılarının Takrûr şehrinin yeri olarak belirttikleri mevkie tekâbül eder. Sonraları Arap yazarları ve onlara imtisâlen Arapça yazan Sûdanlı vak'anüvisler Takrûr kelimesini, Atlantik'ten itibâren, Nil vâdisi de dâhil olmak üzere, islâmlaşmış olan bütün Sûdan'a vermişler ve *Takrûrî*'yi Sûdanlı ile müterâdif olarak kullanmışlardır. İşte bu sebeptendir ki Avrupa atlasları, uzun bir zaman, Sahrâ'nın cenûbunu „Tekrûr veya Sûdan" olarak göstermişlerdir. Ama kelimenin bu genişletilmiş şekli hakikatlere uymaz ve Takrûr, yahut Tokoror, dar mânada Tukulörlerin asıl memleketini, yânî Senegal Fûta'sını ifâde eder.

Lâkin, çok karışık bir nüfus topluluğu olduğu anlaşılan şimdiki Tukulörlerin menşe'i hakkında kesin olarak bir şey bilinmemektedir. Muhtemelen bunlar, kısmen, Voloflar ve Sêrerler ile aynı soydan olan Senegal Fûta'sının eski halkının ahfâdı, kısmen, aynı soydan gelmiş olan ve büyük Sahrâ'nın cenûbunun kurumasiyle aşağıya doğru göç zorunda kalan, şimdiki Mavritanya ve Hoz (Ḫavż)'un siyâhî ilk sâkinlerinin torunları, kısmen, çok eski zamanlarda eski Takrûr'un ticâret merkezlerinin yakınlarında yerleşmiş olan Sarakollerin (yahut Soninke) ve Mandingoların (yahut Malinke) ahfâdı, kısmen de, Termes'teki (Nyôro'nun şimâl-i şarkîsinde) Pöllere âit olan ve Rimâîbe denilen siyâhî kölelerin vârisleridir ki, bu sonuncular XI. asırdan önce efendileri ile Senegal Fûta'sına gelmişlerdi; Pöller çoban kalarak dağlarda yerleşirlerken, siyâhî esirleri de kendilerini, nehrin vâdisinde zirâate vakfetmişlerdi.

Tukulörlerin menşe'leri ne olursa olsun, bunlara aslâ Pöllerin melezleri gözüyle bakılamaz. Hiç şüphesiz, aralarında böyle melezler de vardır, ama bütünü ile Tukulörler safkan zencilerdir. Onların Pöller ile tek ortak tarafları lisanlarıdır. Ama bu, Voloflarınkine akraba, Sêrerlerinkine çok yakın tam bir zenci dilidir. Bu lisanıPöllerin Termes ve hem-hudûdu memleketlerde çok eski devirlerde oturan siyâhî halktan almış olmaları muhtemeldir. Tukulörler, konuşmakta oldukları Pöl şivesine *Pulâr* derler; kendilerine de *Hâlpulâr*'lar, yânî *Pulâr* şivesini konuşanlar adını verirler. Pölce, hiç şüphesiz, çok uzun zamandan beri Tukulörlerin ana dili olmuştur; ama bunun, Pöllerin Senegal Fûta'sına gelmelerinden önce de böyle olup-olmadığı tesbit edilememiştir. Sâdece, XI. asırdan beri, Fûta bölgesinin Senegal ırmağı kıyılarında oturanların su aygırına Pölce bir kelime olan *Ngâbu* adını verdiklerini al-Bakrî'nin bu kaydından öğrenmiş bulunuyoruz.

Tukulörler umûmî olarak çiftçidirler, fakat, tam mânası ile savaşçılığa kabiliyetleri vardır. XVIII. asırda, Senegal Fûta'sına yayılmış olan ve burada 1559'dan 1775'e kadar Deniankelerden Pöl sülâlesine bağlı *Satigi* veya *Saltigi* yahut *Silatigi*'lerin (eski seyyahların „siratique"ler dedikleri) kumandası altında bulunan Pöllerin hâkimiyetine karşı başarılı bir şekilde savaşmışlardır. Sonradan uzun zaman Fransız hâkimiyetine karşı mücâdele etmişlerdir. Bunların 'Oṯmân Fôco'nun 1800 tarihlerinde Havsa'daki fetihlerinde mühim bir payları olduğu gibi, al-Ḥâcc 'Omar'in Manding'de, Bambara memleketlerinde ve Mâsina'daki seferlerine 1848'den 1864'e kadar katılarak, her ikisi de Tôrolu olan bu iki fâtihe en iyi zâbitlerini ve en seçme kıt'alarını yine onlar sağlamışlardır. O zamandan beri bunlar, büyük mikyasta Senegalli muhâfızlar arasına girmişler ve Fransa'nın siyah ordusuna büyük miktarda çok cesur

askerler ve birinci sınıf küçük zâbitler vermişlerdir.

Tukulörlerin arasında, belki de başka halktan ve ayrı menşe'den gelme, ama hâlen, onlarla tamamen karışmış, aynı dili konuşan, bilhassa *subalbe* (müfredi *tyuballo*) „balıkçı ve gemiciler", *lavbe* (müfredi *labbo*) „marangozlar ve sepetçiler", *burnābe* (müfredi *burnādyo*) „çömlekçiler", *vaylube* (müfredi *baylo*) „demirciler", *valabbe* (müfredi *galābo*) „kunduracılar", *mābube* (müfredi *mabbo*) „dokumacılar", *vambābe* (müfredi *bambādyo*) „çalgıcılar", *vavlube* (müfredi *gavlo*) „saz şâirleri" veya „şarkıcılar", *vosube* (müfredi *goso*) ve *dyāvambe* (müfredi *dyāvando*) „simsarlar" gibi esnaf kastları vardır.

Tukulörlerin hepsi müslümandır ve bütün Sûdan halkları arasında ilk olarak islâmiyeti kabûl edenlerdendirler. Bu din, XI. asrın ilk yarısının sonuna doğru ve Murâbıtlar hareketinin başlangıcında ve yine bu hareketin te'sîriyle, Senegal Fūta'sına nüfuz etti. Arap müellifi al-Bakrī'nin bildirdiğine göre, bu memleketin islâmiyeti kabûl eden ve onu çevresine yayan ilk emîri, Vār-Dyābī veya Vār-Dyābē yahut da Vār-Ndyāy adında biri olup (yazmalardaki nüsha farkları bu değişik şekilleri gösterir), milâdî 1041/1042'de ölmüş olmalıdır. Oğlu Lebbi 1056 yılında, Lemtuna Berberî kabîlesinden Murâbıt Yaḥyā b. 'Omar'in emrine, Goddāla Berberî kabîlesiyle savaşmak üzere, bir askerî birlik tahsis etmiştir. Diğer taraftan, mahallî rivâyetler, Fūta Senegal'de islâmiyeti ilk yayan zâtın, ismi Dyolof'u müslümanlaştıran Ndyadyan-Ndyāy ile zaman-zaman karıştırılan, Abū Darday olduğunu bildirirler. Her ne olursa olsun, Tukulörler ihtidâ ettiklerinden bugüne kadar, dâima müslüman kalmışlardır. Put-perest Pöllerin hâkimiyeti esnâsında dinî his, millî benlikle birleşerek Tukulörlerin Denianke kırallarının boyunduruğundan kendilerini kurtarmalarını sağlamıştır. Tukulör ile müslüman, tıpkı Pöl ile put-perest gibi, müterâdif olarak kullanılıyordu.

Husûsiyetle, Tukulörler arasında *Tōrodbe*'ler (müfredi *Tōrōdo*) dâima en sofu ve en gayretli müslümanlar zümresini teşkil etmişlerdir. Pöl kıralları hâkimiyetini yıkmaya ve 1775/1776'da, ölümünden kısa bir zaman önce, teokratik bir Tukulör devleti kurmaya muvaffak olan Sulaymān Bāl, bu zümredendi. 'Osmān Fōco ve al-Ḥācc 'Omar de Tōrodbe'ye mensuptular.

Siyâsî bakımdan Takrūr veya Senegal Fūta'sı, birbiri ardı-sıra şu safhaları geçirmiştir: 1. Bir sıra, birbirinden az-çok müstakil durumda olan eyâletler (milâdî IX. asırdan önce); 2. Tagant yolu ile Hoz'dan gelmiş olan ve Dyā'ōgō adı ile tanınan emirler idâresinde bir çeşit hükümdarlık (IX. asırdan XI. asra kadar); 3. Az veya çok, Sarakolle devleti Dyāra (Sāḥel)'ye bağlı ve Tukulör emirleri veya Sarakolle vâlilerinin emri altında bir tâbi memleket (XI.—XIII. asırlar, Pöllerin Termes'ten Senegal Fūta'sına büyük göçleri ve Tukulörlerin islâmiyeti kabûl ettikleri devre); 4. Yine Sarakolle devletine tâbi, ama artık Sarakolle devletinin de Mali veya Manding devletinin emri altına girmiş olduğu bir memleket (XIII. —XVI. asırlar); 5. Yine aynı devlete tâbi, lâkin, bu defa Gao yahut Songoi devletinin emri altına girmiş bir memleket (XVI. asrın başından 1558'e kadar); 6. Put-perest Pöllerin Denianke sülâlesinin, yâni Koli Tengella ile haleflerinin hükümdar oldukları müstakil bir devlet (1559—1775); 7. Müstakil hükümdarlığı Tukulörlerin elinde bulunan bir islâm teokratik devletleri birliği (1776—1858); 8. Birbirinden ayrı olan ve tedrîcen Fransız mandası altına giren bir dizi Tukulör beyliği (1858 —1890); 9. Fransa'nın Senegal kolonisine ilhak edilmiş bir takım eyâletler (1890'dan itibâren).

Senegal Fūta'sında 1776 yılında kurulmuş olan teokratik Tukulör devleti, *Almāmi* (Arapça *al-Imām*'dan alınma) denilen ve eşrâfın seçtiği, daha ziyâde dinî bir başkan tarafından idâre ediliyordu ve bu *almāmi*'ler, oldukça kısa hükümdarlık devreleri sonunda sık-sık yine ileri gelenler tarafından hal'ediliyorlardı. Fūta'nın ilk *almāmi*'si 'Abd al-Ḳādir idi (1776 —1805); 'Abd al-Ḳādir'in 33 halefi olmuş ve bunlardan bâzıları bir kaç defa *almāmi*'liğe geçmişlerdir; msl. Yūsufu, 9 kere hükümdar olmuştur. 1841 yılı temmuzunda ilk defa olarak *almāmi*'liğe seçilen Moḥammadu Birān, aynı yılın 7 teşrin I.'inde Fransa ile bir dostluk andlaşması imzaladı. Sībavayhi (1854—1856)'nin hükümdarlığı sırasında Senegal vâlisi Faidherbe, Tōro eyâletinde Podōr'da bir kale inşâ ettirdi; bu vâli, Fūta'nın muhtelif eyâletlerini yavaş-yavaş, birlikten ayırmayı ve Fransa'nın hâkimiyetini tanımaya kandırmayı kendine vazife edinmişti. Almāmi Muṣṭafā (1858—1859)'nın zamanında, Fūta'dan ayrılarak müstakil hâle gelmiş olan Dimār'ın, Fransız mandasına girmesi kabûl edildi. 1859'da, o sırada 5. defa olarak başa geçmiş olan almāmi Moḥammadu Birān, Tōro ve Damga üzerindeki hükümdarlık haklarından vazgeçti ve bu yerler ertesi yıl Fransız mandası altına girdi; artık Fūta birliği sâdece Lāo, Yirlāḅe, Bōseya ve Ngenār'dan ibâretti. 24 teşrin I. 1877'de almāmi Moḥammadu Aḥmadu, Lāo ve Yirlāḅe'yi de Fransa'ya bıraktı ve nihâyet, 1881 yılında vâli Brière de l'Isle, almāmi Sire Bāba Lih'in, Fūta'nın geri kalan kısımlarını, yâni Bōseya ve Ngenār'ı da Fransa'ya vermesini sağladı. Bu adam, Fūta'nın sonuncu almāmi'si oldu; 1890 'da öldü ve onun ölümüyle, Senegal Fūta'sının Tukulör devletini meydana getirmiş olan yedi eyâleti, Fransa'nın Senegal sömürgesine ilhak edildi.

Bundu Tukulörleri de XVIII. asırda buna benzer bir devlet kurmuşlardı; bu devlet de XIX. asrın ortalarında Fransa'ya bağlandı. O sırada Bundu'da hükümdar olan almāmi Būbakar Sa'ada (Fransız) vâli Faidherbe'ye, 1857 ve 1859 yıllarında al-Ḥācc 'Omar'e karşı yaptığı mücâdelede, bütün gücüyle yardım etti.

1801 yılında, Tōrolu bir Tukulör ve Moḥammadu adında birinin oğlu olan Fōco, yâni „Bilge" lekabı ile tanınan 'Osmān, Senegal Fūta'sındaki yurttaşları arasından bir ordu topladı, bu orduyu Māsina, Liptāko ve Songoi'dan toplanmış askerler ile kuvvetlendirdi ve Göberli çobanların bu eyâletin hükümdârının zulmünden şikâyet ettikleri bahânesiyle, Havsa'ya karşı cihad ilân etti; Göber'in merkezi olan Tesāva'yi ele geçirdi, bundan sonra Sokoto, Katsēna, Zinder, Kāno, Zaria ve diğer Havsa şehirlerini de zaptederek, Niger ile Çad arasında bir imparatorluk kurdu ve Sokoto yakınlarında bulunan Vurno'yu da hükümet merkezi olarak ilân ederek, devletin sınırlarını cenûb-i garbîde Nupe'ye, cenûb-i şarkîde de Adamāva'ya kadar genişletti. Hattâ Bornu'yu bile istilâ etti, fakat 1810'da meşhur Kānemī tarafından oradan atıldı. 1815'te mistik bir cinnet buhrânı netîcesinde öldü. İmparatorluğun garbının hükümdarlığını, merkezi Gando ile birlikte kardeşi 'Abdullāhi aldı; oğlu Moḥammadu Bello, Sokoto kırallığı denilen orta kısmın hükümdârı oldu; Adamāva ise hemen -hemen müstâkil hâle geldi. Moḥammadu Bello (1815—1837) Tukulörlerin hâkimiyetine isyan etmiş ve put-perestliğe dönmüş olan teb'asının büyük kısmına, hattâ Bornu'ya karşı savaşmak zorunda kaldı. Moḥammadu Bello birinci sınıf bir âlimdi, Arap dilinde bir çok tarihî ve dinî eserler yazmıştı. 1828'de İngiliz kâşifi Clapperton'u hürmetle kabûl etmişti. Halefi, müfrit sofuluğu ile temâyüz eden, memleketinde mûsikî ve dansı yasak eden kardeşi 'Āṭiḳu (1837—1843) oldu. Dr. Barth'ı huzûruna kabûl etmiş olan 'Alī (1843—1855), Moḥammadu Bello'nun oğlu idi; zamanında hükümdarlık nüfûzunun kırılmasına ve hâkimiyetin eyâlet vâlilerinin ellerine geçmesine sebep olmuştu; bu durumun düzeltilmesini Sokoto'nun son beş Tukulör hükümdârı da sağlayamadılar [bunlar Aḥmadu (1855—1866), 'Alīyun Karami (1866—1867), Aḥmadu II. (1867 —1872), Abūbakari (1872—1877) ve Moyāsu (1877—1904)'dur]. Moyāsu, Sokoto'yu 1904'te zaptedip Tukulör hükümranlığına son veren ve yerli prenslerin hâkimiyetini yeniden kuran Sir Frederick Lugard'ın kumandasındaki İngiliz birliklerine hiç bir mukavemette bulunmadı.

XIX. asırda, al-Ḥācc 'Omar tarafında kurulan diğer Tukulör imparatorluğu daha kısa ömürlü oldu. 1797 civârında Tōro eyâletinde, Alo'ār'da doğmuş olan 'Omar Tal. 1820'de Mekke'ye giderek al-Ḥācc ünvânını aldı ve kendisini Sûdan'da Ticānīya tarîkatinin halîfeliğine nasbettirdi. Dönüşünde uzun zaman, hemşerisi Moḥammadu Bello'nun yanında, Sokoto'da kaldı; Moḥammadu Bello ona kızını verdi. 'Omar, 1838'de Fūta Callon'a yerleştiyse de, bu mıntıkanın kabîle reislerinin düşmanca davranışlarını göz önüne alarak, merkezini Manding'in cenûbundaki Dingiray'a taşıdı, orada kendisine bir kale inşâ ettirdi ve esas kısmını Senegal Fūta'sından getirttiği askerlerin teşkil ettiği bir ordu topladı. Bundan sonra kâfirlere karşı cihad ilân etti, Manding ve Bambuk'u ele geçirdi, Kaarta'nın Bambaraları üzerine yürüdü, onların devletini yıktı ve 1854'te, muzaffer olarak, Nyōro'ya girdi. Bundan sonra, Fransa himâyesinde bulunan ve merkezi Medīna'ya Fransız vâli Faidherbe'in bir karakol yerleştirmiş olduğu Ḥāso'ya teveccüh etti, 1857 'de Medīna'yı ve Fransız karakolunu kuşattı. Medīna kalesini koruyan bir avuç insana kumanda eden Paul Holle, kuşatmaya 3 ay mukavemet etti. Tam Paul Holle'ün, cephânenin ve yiyeceklerin bitmiş olduğunu görüp, karakolu ve içindekileri havaya uçarmaya kalktığı sırada, Senegal nehrinin sularının alçalmasını bekleyen Faidherbe, kıt'aları ile Medīna önünde göründü ve al-Ḥācc 'Omar'in ordusunu hezîmete uğrattı. 'Omar, Bundu'ya geçti ve orada almāmi Būbakar Sa'ada ile harp etmek zorunda kaldı; sonra Senegal Fūta'sına teveccüh etti ve halkının bir kısmını kendisiyle birlikte Nyōro'ya yürümeye icbar etti. Böylece ordusunu yeniden kurduktan sonra, Sēgu'daki Bambaralara hücum etti ve 1861'de Sēgu şehrini aldı. Sonra müslüman oldukları halde put-perest Bambaralara yardım eden Māsina'daki Pöllere karşı harekete geçti, onların merkezi Ḥamdallāhi'yi zaptetti, hükümdarları Aḥmadu -Aḥmadu'yu esir alarak, 1862'de boynunu vurdular. Sonra Timbuktu'yu yağma etmeğe teşebbüs etti. Daha sonra âsi Pöller onu kuşattılar, bir mağaraya sığınmak zorunda bıraktılar ve kendisini orada dumanla boğdular (1864).

Oğullarından Aḥmadu 'yu Sēgu 'da bırakmıştı; Aḥmadu babasının yerine geçmek istedi, ama karşısında rakip olarak kardeşleri ile, Dingiray, Nyōro ve Bandyagara (Māsīna)'da yerleşmiş olan akrabalarını buldu. Babasının kurmuş olduğu imparatorluk, birbirleriyle harp hâlinde bulunan dört devlete bölünmüştü. Aḥmadu kardeşleri ile, babasının zâbitlerinden bir çoğundan kurtulmak için onları öldürttü; ama ne kayıtsız-şartsız hâkimiyeti elde etmeğe, ne de şahsî zulümleri ve tamahı yüzünden Bambaralar ile Pöller arasında çıkan dâimî isyanları bastırabilmeye muvaffak oldu; bir taraftan Fransa ile müzâkereye hazırmış gibi gözükürken, diğer taraftan açıktan-açığa düşmanca hareketlere girişti; nihâyet Fransa, bütün yerlilerin nefret ettikleri bu istibdâta son vermeğe karar verdi. Aḥmadu 'nun kardeşi ve Dingiray hükümdârı 'Agibu, Fransızlara iltihak etti. Sonradan general olan albay Archinard, 6 nisan 1890'da Sēgu 'yu, 1 kânun II. 1891'de Nyōro 'yu, 26 nisan 1893'te Bandyagara 'yı ele geçirdi, böylece şarkî Sûdan'daki Tukulör imparatorluğunu ortadan kaldırdı ve Aḥmadu 'yu firar etmek zorunda bıraktı. Aḥmadu, Sokoto hükümdârı Moyāsu 'ya sığındı ve 1898'de Havsa'da öldü.

Bibliyografya: Clapperton, *Journal of a second expedition into the interor of Africa* (Philadelphia, 1829); H. Barth, *Travels and Discoveries in Northern and Central Africa* (London, 1858), 5 cilt; E. Mage, *Voyage dans le Soudan occidental* (Paris, 1868); Bérenger-Férand, *Les peuplades de la Sénégambie* (Paris, 1876); Lasnet, *Les races du Sénégal* (*Une mission au Sénégal*, Paris, 1900); P. Cultru, *Histoire du Sénégal du XV ème siècle à 1870* (Paris, 1910); M. Delafosse, *Haut-Sénégal-Niger* (*Soudan Français*): *le pays, les peuples, les langues, l'histoire, les civilisations* (Paris, 1912), 3 cilt; ayn. mll. ve H. Gaden, *Chroniques du Foûta Sénégalais* (Paris, 1913); A. Bonnel de Mézières, *Recherches de l'emplacement de Ghana et sur le site de Tekrour* (*Mémoires présentés par divers savants à l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 1920, c. XIII, birinci kısım); M. Delafosse, *Les Noirs de l'Afrique* (Paris, 1921).

(M. DELAFOSSE.)

TEKÜDER. TEKUDER, Sultan Aḥmed (?—1284), İran Moğullarının üçüncü hükümdârı olup, Hulagu 'nun 14 oğlundan biri, anası Konkırat beyinin kızı Kutuy Hâtun idi. Bu kadının soyca olduğu gibi, meziyetleriyle de Hulagu 'nun en mûteber hâtunları arasında yer aldığını biliyoruz. Teküder, ağabeyisi Abaka [b. bk.]'nın hükümdarlığı zamanında İran'da Nihāvand ve Dīnavar taraflarındaki dirliğinde yaşıyordu; islâmiyeti daha bu zamanda kabûl etmişti. Abaka 'nın 680 (koyun yılı, 2. ay, 7. gün) yılında Hemedân'da ölmesi üzerine Cagatu kıyısındaki (Merâga yakınında) toplanan kurultayda Teküder, kardeşleri Kongurtay, Hüleeu, Coşkâb ve Kinşu ile beylerden Şiktur (Celâyir) ve Suncak (Sulduz noyanların desteği ile han seçildi (6 muharrem 681=koyun yılı, 3. ay, 7. gün). Rakîbi Abaka 'nın oğlu Argun [b. bk.] yakın adamlarından Şişi Bahşi (Uygur)'nin tavsiyesi üzerine, istemeyerek Teküder'in hükümdarlığını tanıdı, bununla berâber kızgın bir halde kurultaydan ayrılıp Siyāh Kūh tarafına gitti ve ertesi ay Aladağ'da yapılan taç giyme merâsimine katılmadı. Teküder, babasından kalan zengin hazîneyi getirtip şehzâdelere, hâtunlara, emirlere ve askerlerine dağıttı. Bu cümleden her Moğul erine 120 altın düştü. Teküder, Abaka 'nın son yıllarında ağır muâmelelere mâruz kalmış olan Cuvaynī âilesinin itibârını iâde etti. Şams al-Dīn Muḥammed tekrar vezirliğe getirildiği gibi, kardeşi müverrih 'Alā' al-Dīn 'Aṭā Malik de eski me'mûriyeti olan Bagdad vâliliğine tâyin edildi. Hattâ müsâdere edilen malları geri verildi ise de, 'Alā' al-Dīn onları Moğul beylerine yağma ettirdi. Buna karşılık Cuvaynī âilesinin son düşmanı olan Macd al-Mulk bertaraf edildi.

Teküder zamanında Horasan ve Derbend hudutlarında tam bir barış hüküm sürdü. Kendisi Memlûkler ile de dostluk anlaşması yapmak istedi. Bu maksatla devrin âlimlerinden Şîrâzlı Ḳuṭb al-Dīn'i ve Şayḫ 'Abd al-Raḥmān'ı Kahire'ye gönderdi. Fakat bu teşebbüsten müsbet bir netîce çıkmadı. Memlûk sultanı Kalavun [b. bk.] verdiği cevapta Moğul şehzâdesi Kongurtay'ın Anadolu'da yaptığı yağma ve tahribâtın müslümanlık ile te'lîf edilemiyeceğini bildiriyordu. Filhakika Teküder, hükümdar seçilmesinde mühim bir rol oynamış bulunan kardeşlerinden Kongurtay'ı kalabalık bir ordu ile Anadolu'ya göndermişti. Kongurtay, bilhassa Karaman-oğulları ile Eşref-oğullarının ülkelerinde, ormanları tahrip ettirip, pek çok kimseleri öldürtmüş, binlerce kadın ve çocuğu esir alıp sattırmıştı. Teküder'in, kardeşinin bu zâlimce hareketlerini müsâmaha ile karşılamamış olması muhtemeldir. Kongurtay'ın, Argun'u tahta geçirmek için Teküder'e karşı bir suikast hazırlaması, her halde bu husus ile ilgilidir. Fakat Teküder bunu zamanında haber alıp Kongurtay'ı ve yakın adamlarını öldürttü.

Bununla berâber Argun, babasının tahtını elde etmekten bir türlü vazgeçmeyerek Teküder'in canını sıkacak hareketlerde bulunmaktan geri durmuyordu. Bu hususta bir çok genç Moğul beylerinin tahrikleri kadar, Teküder'in gevşekliği de âmil oluyordu. Gerçekten Teküder, devletinin idâresi ile pek az meşgûl oluyor, işleri pek dirâyetli bir kadın olan annesi Kutuy Hâtun ile beylerden Asık yürütüyorlardı. Moğul hükümdârı, zamanının çoğunu „baba" olarak hitâp ettiği Şayḫ 'Abd al-Raḥmān. „kardaş" dediği İşān Manli ile geçiriyor ve onların semâ' âyinlerine katılıyordu.

Teküder, Argun'un gittikçe gelişen faâliyetine son vermek için, dâmâdı Alinak (Kireyit)'ın teşvîkiyle harekete geçti. Ordunun başkumandanlığını Alinak'a vererek onu Horasan'da bulunan Argun'un üzerine gönderdiği gibi, kendisi de kumandanının arkasından yola çıktı. Mâmafih Argun, kolayca ele geçirildi. Alinak, Argun'un derhal öldürülmesini teklif etti ise de, Teküder, „Askersiz ve parasız bir adam ne yapabilir" diyerek bu teklifi reddettiği gibi, ordugâhtan ayrılıp ağırlığın bulunduğu yere gitmek hatâsını da işledi. Emirlerden Buka (Celâyir), Teküder'in ayrılmasından istifâde ederek aldığı tedbirler ile başta Alinak olmak üzere hükümdâra sâdık beyleri öldürtüp, ordugâhta duruma hâkim oldu. Başına buyruk yaşayan ve yağmacılık ile geçinen Karāuna tümeni Teküder'in üzerine gönderildi. Teküder güçlük çekilmeden yakalandı ve az sonra öldürüldü (23 cemâziyelevvel 683=tavuk yılı, 6. ay, 8. gün).

Yukarıda verilen îzâhâttan anlaşılacağı gibi, Teküder zayıf bir şahsiyet idi. Böyle bir şahsiyetin ise, kudretli ellerle idâre edilmeğe alışmış bir cemiyetin başında kalabilmesi pek beklenemezdi. Onun hükümdarlığı ve hayatını kaybetmesinin müslüman olmasıyle hiç bir ilgisi olmayıp, bu husus sâdece dirâyetsizliğinden ileri gelmiştir. Samimî bir müslüman olan Teküder'in bu dine girmesi de şahsî temâyülünden ileri gelmiştir. Onun, dinî mes'elelere ve bilhassa tasavvufa karşı derin bir alâkası olduğunu biliyoruz.

Bibliyografya: Raşīd al-Dīn, *Cāmi' al-tavārīḫ* (Bakû, 1957), III, 166—194; Vaṣṣāf (ngr. J. v Hammer), Viyana, 1856, s. 215—280; Aḳsarāyī, *Musāmarat al-aḫbar* (ngr. O. Turan, TTK, Ankara, 1944, s. 136 v.d., 141 v. dd.; Ḥamd Allāh al-Ḳazvīnī, *Tārīḫ-i guzida* (Leiden, 1910), s. 584 v. dd.; Mufaḍḍal b. Abi 'l-Faḍā'il, *al-Nahc al-sadīd* (ngr. ve Frans. trc E Blochet), Paris, 1920, II, 499—527; B. Spuler, *Die Mongolen in Iran* (Berlin, 1968), s. 77—82, 240; Türk. trc. C. Köprülü, *İran Moğolları*, Ankara, 1957, bk. indeks; F. Sümer, *Anadola'da Moğallar* (*Selçukla tarihi araştırmaları dergisi*, Ankara, 1969, I, 1—147. (FARUK SÜMER.)

TEL-BÂŞİR. TELL BĀŞİR, Nahr Sācūr 'un kıyısında, Gâziantep yakınlarında Ḥaleb'in şimâlinde iki günlük mesâfede, şimâlî Suriye'de bir kale. Geniş bir ovadadır ve Abu 'l-Fidā' 'nın dediğine göre, burada oturanların çoğu hıristiyan Ermenilerdi; Ermeniler burasının adı olan „T'lpashar" ı, Ermenice eski adı olan T'il Aveteaç yâni „Müjde tepesi" (*avetik'*)'nin bir tercümesi olduğunu açıklarlar (Matthēos Urhayec'i, nşr. Dulaurier, s. 330, 433 v.d.. Burasının pazarları ve bir kenar mahallesi vardı (her halde kalenin cenûb-i şarkîsindeki, şimdiki Tell Bāşir Mezra'ası olacak) ve çevresi bol sulanan bahçelerle çevrili idi:

Şehir Til Baserê adiyle daha Asurlular zamanında zikredilmiştir (Salmanassar, *Monolith*, Rev., str. 17; Dussaud, *Topogr. hist. de la Syr.*, s. 468); diğer taraftan bunun ne *Bişrī* tepesiyle, ne de *Kitab-ı Mukaddes*'teki Telassar'la ilgisi vardır (Sayce, *P S B A*, XXXIII, 175; Dussaud, *ayn. esr.*, s. 464). Klasik ilk çağda adı geçmez; fakat *Tabula Peutingeriana*'da, Tigranokerta'dan 15 Roma mili mesâfede bir *Thalbasaris*'ten bahis vardır (Sachau, *Abh. Pr. Ak. W.*, 1880, Berlin, 1881, Abh. II, 53; Markwart, *Handēs amsōreah*, XXX, 1916, str. 118 v.d.).

Arap müellifleri, galiba, haçlı seferlerinden önce Tell Bāşir'in adını zikretmemektedirler. Canāḥ al-Dawla ile iş birliği yapan Riḍvān, 489 (1095/1096)'da Antakya hükümdârı Yaġī Siyān'dan Tell Bāşir ve Şīḫ al-Dayr kalelerini aldı (Kamāl al-Dīn, trc. de Sacy; Röhricht, *Beitr. z. Gesch. des Kreuzzüge*, Berlin, 1874, I, 216). 1097'den itibâren Tell Bāşir ve Rāvandān, Gaudefroy'in kardeşi Bourglu Kont Balduin tarafından zaptolunmuş ve Edessa (Urfa) kontluğuna bağlanmıştı (Matthēos, *ayn. esr.*, s. 218. bölüm CLIV). Balduin, 1102'de, Ḳūrus (*Coritium*), Dulūk (*Tulupa*), Tell Bāşir (*Turbessel*), Gâziantep (*Hatab*), Rāvandān (*Rauendel* ve Sumaysāṭ (*Samosatum*) şehirlerini timarlık olarak yeğeni Courtenaylı Joscelin'e vermişti (*Recueil hist. or. crois.*, III, 623; Guillaume de Tyr, X, 24; Röhricht, *Gesch. d. Kgr. Jerusal*, s. 49, not 8). Franklar 496 (1102/1103)'da Tell Bāşir'den Haleb bölgesine yürüdüler, Basarfūt'u zaptettiler ve ancak Kafarlaşā'da Banī Ulaym tarafından geri püskürtüldüler (Kamāl al-Dīn'den naklen Röhricht, *Beitr.*, I. 231). Joscelin'in düşmana esir düştüğü Ḥarrān yenilgisinden sonra, onun, fidyesini sağlayabilmesi için serbest bırakılmasına karşılık, para gelinceye kadar rehine olarak kalmak üzere Tell Bāşir'deki arkadaşları

teslim oldular; ama Joscelin serbest kalınca onlar da kaçtılar, böylece fidye ödenmesine lüzum kalmadı (Suriyeli Michel, III, 195; biraz değişik olarak Frank kaynakları, krş. Röhricht, *Gesch. d. Kgr. Jerus.*, s. 75, not 3). 502 (1108/1109) yılında Tell Bâşir'in hükümdârı Joscelin, amcası Balduin (Baġduvin) ve Cāvalī ile birlikte, Tell Bāşir'i hareket noktası alarak, Riżvān'ın müttefiki olan Antakyalı Tankred ile savaştı (*Rec. hist. or. crois.*, I, 266; Matthēos, *ayn. esr.*, s. 267; Röhricht, *ayn. esr.*, s. 75 v.d.). Sultan Muhammed'in yolladığı büyük bir Türk ordusu, Musul emîri Mevdûd'un kumandasında olarak ve Ḥilāṭ, Merâga v.s. beyleriyle birlikte, 504 (1111) yılında Tell Bāşir önlerine geldi ve bu kaleyi bir buçuk ay boşuna kuşattı (*Rec. hist. or. crois.*, I, 282, 287; III, 496, 542 v.d., 599 v.d.; Matthēos, *ayn. esr.*, s. 275; Suriyeli Michel, III, 216; Röhricht, *ayn. esr.*, s. 90 v. dd.). 1120 mayısı sonunda Kaysūm ve Bahasnā (Besni) arasında Joscelin tarafından mağlûp edilmiş olan İlgazi, Tell Bāşir'i başarısız bir şekilde bir kaç gün müddetle kuşattı (*Rec. hist. or. crois.*, III, 623 v.d.; Abu'l-Fidā', *Annal. Musl.*, nşr. Reiske, III, 396). Bundan sonraki yıllarda Halebliler, sık-sık, Tell Bāşir'den yapılan hücumlarla tâciz edildiler (Kamāl al-Dīn, *Rec. hist. or. crois.*, III, 625 v.d., 634). Nur-üd-devle Belek, 1124 yılında Tell Bāşir'e karşı bir sefere niyet etmişse de, Menbic [b. bk.]'de yaralanarak öldü (Suriyeli Michel'in tam anlaşılamayan bir kaydında „III, 211", yanlış olarak, Belek'in Tell Bāşir ve diğer üç kaleyi [Araplar ve?] Franklardan aldığı anlatılmak istenmişe benzemektedir). Joscelin I., 1131 yılı sonunda (Suriyeli Michel, III. 232) öldü; yerine oğlu Urfa kontu Joscelin II. geçti; bunun anası, küçük Armenia kıralı Leon I.'un kızıydı. Yiğit babasının aksine olarak, Joscelin II., gençliğinden beri içkiye ve sefahata kendini kaptırmıştı; payitahtı Tell Bāşir'de sefahat içinde yaşadı (Guillaume de Tyr, XIV, 3: „Yukarıda gösterildiği veçhile, Venüs'ün işlerine ve cismânî şeylere kendini hasrederek pisliğe bulaşanlara, kötü şöhret sâhipleri olarak işâret edeceğim"). Bu yüzden, çok geçmeden Tell Bāşir'in çevresi sık-sık, Haleb emîri Sayf al-Dīn Savār'ın hücumlarına uğradı (*Rec. hist. or. crois.*, III, 665; Suriyeli Michel, III, 230, 233; Röhricht, *ayn. esr.*, s. 197 v.d.). İmparator Ioannes II. Komnenos, 1142'de şimâlî Suriye'yi işgal edip, Tell Bāşir önlerinde gözüktü (Guillaume de Tyr, XV, 19: „Turbessel; daha önce de bahsettiğimiz bu müstahkem ve pek zengin mahal, Fırat havâlisindedir. Oradan uzaklığı 24 mil veya biraz daha fazladır"); Joscelin II. rehineler vermek zorunda kaldı ve kızını Ioannes'le evlendirdi (Guillaume de Tyr, *ayn. esr.*).

Selçuk sultanı Mesûd (Suriyeli Michel, III, 294 v. dd.; Röhricht, s. 263, not 1) ile, müttefiki olup, 546 (1151/1152) yılında Tell Bāşir'de Frankları mağlûp eden Nûr-ed-Dîn'in akınları (*Rec. hist. or. Crois.*, IV, 16, 68) Joscelin'in kudretini daha da azalttı. Nihâyet, Joscelin, 1150 mayısında esir düşüp, Haleb'de hapsedilince, esâsen bir yıl önce de Tell Bāşir'e hücum etmiş olan Mesûd (Matthēos, *ayn. esr.*, s. 330; Suriyeli Michel, III, 296) Kaysūm, Bahasnā ve Ra'bān kalelerini aldı ise de, Tell Bāşir'i zaptedemedi (Matthēos, s. 333; Suriyeli Michel, III, 296 v.d.; Guillaume de Tyr, XVII, kısım 15; Röhricht, s. 265 v.d.). Onun çekilmesinden sonra, Kudüs kıralı Tell Bāşir'e geldi, Joscelin'in karısını ve aralarında Joscelin III.'in de bulunduğu çocuklarını, Kudüs'e götürerek emniyetlerini sağladı. Tell Bāşir, 'Azāz, al-Rāvandān, Rūm Ḳal'a, al-Bīra ve Sumaysāṭ (Samsat)'ı korumak için, yanında getirmiş olduğu, Bizans askerlerinden müteşekkil garnizonları muhâfız olarak bıraktı; fakat bunlar Frankların yerini tutamadı (Suriyeli Michel, III, 297; Guillaume de Tyr, XVII, kısım 16). Tell Bāşir garnizonu, 25 rebiülevvel 546 (8 temmuz 1151)'da, Dulūk'un düğmesinden sonra, şehirlerinin anahtarlarını Nûr-ed-Dîn'e teslim etmek zorunda kaldı; o da, Ḥassān al-Manbiclī'yi, şehri teslim almaya me'mur etti (*Rec. hist. or. crois.*, I, 29, 31, 497; IV, 73 v.d.; Abu'l Fidā', nşr. Reiske, III, 516; Matthēos, *ayn. esr.*, s. 333 Suriyeli Michel, III, 297). Frankların ve Ermenilerin serbestçe Antakya'ya çekilmelerine müsâade edildi (Matthēos, s. 333; Röhricht, s. 281, not 2, burada yanlışlıkla, kalenin 18 ay kuşatıldığı yazılıdır) Nûr-ed-Dîn, Tell Bāşir'i Ḥassān'a bıraktı, o da kaleyi yeniden tahkim ettirdi ve buraya bir kaç yıllık erzak yığdırdı *Rec. hist. or. crois.*, I, 498). Nûr-ed-Dîn, 12 şevvâl 565 (28 haziran 1170)'de 'Astarā'dan çıkarak Haleb ve Tell Bāşir üzerinden Musul'a gitti (*Rec. hist. or. crois.*, IV, 150). Gâziantep, Tell Bāşir ve diğer şimâlî Suriye şehirleri 1176'da Ṣalāḥ al-Dīn'in emrine girdiler (Suriyeli Michel, III, 366). Akkâ önlerinde maiyetinde Tell Bāşirli Amir Badr al-Dīn Duldirim b. Bahā' al-Dīn al-Yārūḳī bulunmaktaydı ki, Tell Bāşir kalesini 579 (1183) yılında İmâdüddin Zengî'ye karşı başarıyla müdâfaa eden bu zattır (*Rec. hist. or. crois.*, III, 71); al-Malik al-Ẓāhir, 599 (1202—1203)'da Tell Bāşir'de bulunan Badr al-Dīn'in yanına kaçan İbn al-Muḳaddam'i tâkip ederek kaleyi aldıysa da (Kamāl al-Dīn, trc. Blochet, *R O L* [1897], V, 38), sonradan bu-

rasını tekrar elinden çıkarmak zorunda kaldı (*R O L*, V, 59). Badr al-Dīn Anadolu Selçuklu hükümdarı Keykâvus kaleyi zaptettiği sırada (615=1218/1219) hâlâ hükümdardı (*R O L*, V, 57; *Rec. hist. or. crois.*, II/I. 145). Aynı yılda al-Malik al-Aşraf, Selçuk sultanından Tell Bāşir'i geri aldı ve diğer kalelerle birlikte, Haleb'in genç emîrinin atabeki olan Şihâb-ed-Dîn Tuġrul'a verdi (*R O L*, V, 57; *Rec. hist. or. crois.*, II/I, 146 v.d.; V, 166; Abu l-Fidā', *Annal. Muslem.*, nşr. Reiske, IV, 266). Haleb emîri al-Malik al-'Aziz, 629 (1231/1232)'da kaleyi ele geçirdi ve atabegi Şihâb-ed-Dîn *nā'ib*'lerini azlederek oraya bir vâlî koydu (*R O L*, V, 82).

Hârizmliler 638 (1240/1241)'de 'Azāz, Tell Bāşir ve Burc al-Raṣṣāṣ'a hücum ettiler (*R O L*, VI. 5).

Halep hükümdârı al-Malik al-Nāṣir 646 (1248/1249)'da Şams al-Dīn Lūlū'nun kumandasındaki birliklerini Humus'a gönderdi; buranın emîri, al-Malik al-Aşraf, iki aylık bir kuşatmadan sonra şehri teslim etmek zorunda kaldı ve buraya karşılık kendisine Tell Bāşir verildi (Abu'l-Fidā', *ayn. esr.*, IV. 494). 658 (1260)'de Tell Bāşir emîri al-Malik al-Aşraf Haleb'de Hulagu'ya biat etti ve buna karşılık Hulagu kendisine Humus'u geri verdi (Abu'l-Fidā', *ayn. esr.*, IV, 585; Weil, *Gesch. d. Chalifen.* IV, 13).

Sultan Baybars'ın Tell Bāşir kalesini yıktırdığı söylenmektedir (İbn al-Şiḥna, Beyrut tabı, s. 170).

Bibliyografya: Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), I. 864; Ṣafī al Dīn, *Marāṣid al-İṭṭilā'* (nşr. Juynboll), I, 210; Abu'l-Fidā', *Taḳvīm al-Buldān* (nşr. Reinaud). s. 232; *Annales muslem.* nşr. Reiske), tür. yer.; İbn al-Aşīr, *Kāmil* (nşr. Tornberg), fihrist, II, 705; al-Dimaşḳī (nşr. Mehren), s. 206; Kamāl al-Dīn trc. Blochet). *R O L*, III, 524, not 2; Barhebraeus, *Chron. Eccl.* (nşr. Abbeloos-Lamy), II, 482; *Chron. Syr.* (nşr. Bedjan), s. 316; İbn al-Şiḥna, *al-Durr al-muntahab fī Tārīḫ Ḥalab*, Beyrut tabı, s. 169 v.d.; Matthēos, *Urhayec'i* (trc. Dulaurier), fihrist, s. 543; Suriyeli Michel (nşr. Chabot), fihrist, s. 72; al-Maḳrīzī, *Hist. d. Sult. Maml.* (trc. Quatremère), II/I, 205; Ritter. *Erdkunde*. X, 1033; XVII, 1684; Rey, *Les Colonies franques en Syrie aux XIIème et XIIIème siècles* (Paris, 1883), s. 322; Sachau, *Reise in Syrien u. Mesopot.* (Leipzig, 1883), s. 162—165; Ainsworth, *A personal Narrative of the Euphrates Expedition* (London, 1888), II, 412; Le Strange, *Palestine under the Moslems*, s. 42, 542; Sayce, *Proc. of the Soc. of Biblical Archaeology* (1911). XXXIII, s. 175; R Hartmann, *Z D M G* (1910), LXX, s. 34, not 14; Gaudefroy-Demombynes, *La Syrie à l'époque des Mamelouks*. 1923, s. 92, 95. 219; Dussaud, *Topographie histor. de la Syrie antique et médiévale* (Paris, 1927), s. 436. 464, 468. (E. HONIGMANN)

TELBİYE. TALBİYA (A.), II vezindeki *labbā* fiilinin masdarı (*taf'ila* şeklinde) olup, *l a b b a y k a* tâbirinin ismidir ve *labbayka* v.s. ibâresini söylemek mânasına gelir. Arap lugatçileri, *labbayka* („emrini ve hizmetini ifâya hazırım") şeklini, şüphesiz haklı olarak, *labbun* („hizmete hazır, emri ifâya âmâde" 'e bağlarlar. Arap gramercilerine göre, *labbay* „tekrir" ve „teksîr"e delâlet eden bir tesniyedir. Bununla berâber, bu sözde ve *sa'dayka* gibi benzerlerinde, *ay* unsurunun ne mânaya geldiğini söylemek güçtür. Dozy'nin (*De Israëlieten te Mekka*, Haarlem, 1864, s. 120) İbrânî dili yardımiyle yaptığı îzah, bugün değerini kaybetmiştir, denilebilir.

Bu ibâreyi ihtivâ eden terkib, farklı şekillerde muhtelif hallerde kullanılmıştır. Anlatıldığına göre, Peygamber'in *talbiya*'sı şöyleydi: *Labbayka allāhumma labbayka labbayka lā şarīka laka inna 'l-hamda va 'l-ni'mata laka va 'l-mulka lā şarīka laka* (al-Buhārī, *Ḥacc*, bâb 26); bununla berâber, bunun daha kısa şekilleri de vardır: *Labbayka allāhumma. labbayka va sa'dayka* v.s... Daha ziyâde Allah'a hitâben, ayrıca. hadîsde geçtiğine göre ve fakat en kısa şekli olan *labbayka* (msl. al-Buhārī, *Ḫuṣūmāt*, bâb 4; Muslim, *Zakāt*. Frans. trc. 32; al-Tırmizi. *Şifat al-ḳiyāma* bâb 36) ve *yā labbayka* (Muslim, *Cihād*. Frans trc. 76) hâlinde Peygamber'e ve ensâra hitâben söylenilir. Âdem ve Nûh gibi müttekî cedlerin söyledikleri de rivâyet edilir. Muslim (*Ḥacc*, Frans. trc. 22)'de nakledildiğine göre. Peygamber'in zamanında müşrikler de hatâlı bir şekilde *talbiya*'de bulunmuşlardı. *Talbiya*, bilhassa *ḥacc* esnâsında ve hattâ daha *iḥrām* [b. bk.]'da iken yapılır ki. Peygamber ve başka müslümanlar bu hallerde şu ibâreleri kabûl etmişlerdi: *Labbayka bi-ḥaccatin va 'umratin* (al-Buhārī, *Ḥacc*, bâb 34), veya: *Labbayka bi-'umratin va ḥaccatin* (al-Tirmizi, *Ḥacc*, bâb 11), yahut da sâdece *ḥacc*'ı zikretmek sûretiyle (al-Buhārī, *Ḥacc*. bâb 35) *'Umra*'nın başlangıcında 'Ā'işa'nın *labbayka bi 'l-'umratī* terkîbini kullandığı rivâyet edilir (Abū Dā'ūd, *Manāsik*, bâb 23).

Talbiya, *ḥacc* esnâsında taşlamaya kadar devamlı olarak (msl. bk. Aḥmed b. Ḥanbal, I, 114) ve yüksek sesle (Aḥmed b. Ḥanbal, V, 192) söylenilir.

Talbiya'nin vâcib mi, yoksa sünnet mi olduğu hususu için bk. al-Nevevî, *al-Minhāc fî şarḥ Ṣaḥîḥ Muslim b. al-Ḥaccāc*, *Ḥacc*, bâb 3. (A. J. WENSINCK.)

TELHİS. TALḪİŞ, kelime olarak Arapça *laḫḫaṣa* kökünden gelmekte olup, hülâsa etti, kısalttı, îzah etti mânalarına gelir; daha yaygın olarak da Osmanlı resmî yazışma an'anesinde muhtevâsını, en mühim ve teferruatlı devlet mes'elelerinin ana-hatları ile sadrâzam tarafından yapılan hülâsası, yâni telhîsi teşkil eden ve hükümdâra arzedilen vesikaya verilen isimdir.

Fâtih Sultan Mehmed'den itibâren hükümdarlar divân-ı hümâyûn [bk. mad. DİVAN] toplantılarından ilgilerini kesip, bunların riyâseti sadrâzama bırakılmış, önceleri hergün vukubulan dîvan toplantıları, XVI. asrın ikinci yarısında haftada dörde inmişti. Bu sebeple, hükümdar umûmî olarak sadrâzamın arz odasında verdiği îzâhatı dinleyerek müzâkerelerden haberdar olurdu. Bir müddet sonra devlet işleri Paşakapısı (Bâb-ı âsafî)'nda görülmeye başlanmış ve divân-ı hümâyûn XVIII. asırdan sonra sefîr kabûlü ve ulûfe tevziine tahsis edilmişti. Sadrâzamların hükümdarla görüşmeleri ise, XVII. asırdan itibâren gittikçe azalmıştı. Bunlar, devlet işlerini telhîs veya takrîr adlı vesîkalarla ve îcâbeden ekleri ile birlikte hükümdâra arzederlerdi. Böylelikle telhîsler, kanun, nizam, tevcih, usûl ve âdet ile tâyin edilmiş olan ve ancak hükümdârın tasdîkine ihtiyaç gösteren hususlara âit sadrâzamın arzı mâhiyetinde olup, o kendi fikrini de beyan ettikten sonra, alâkalı mes'ele hakkında pâdişâhın fikrini sorardı; istisnâî vaziyetler hâriç, o, îcâbeden muâmeleye âit cevâbî mütâleasını çok kısa olarak, *„mâlûm olda, mâlûm olda tedârük üzere olasın, manzûrum olda, verdüm, tedârük üzere olsun, zamanı değildür, olmaz, öyle edesün, varsun, mukayyed olsun, yazılmuşdur“* ibâreleri ile belirtirdi. Sadrâzam, ayrıca, doğrudan doğruya hükümdâra telhîsî ağa ile gönderdiği telhîslerle de devlete âit askerî veya iktisâdî hususları arz veya bâzı me'mûriyetlerin tevcîhini talep edebilmekte idi; buna mukabil şeyh ülislâmın, defterdârın, eyâlet beyler-beylerinin telhîsleri ise, ancak sadrâzam vâsıtası ile pâdişâha arzolunurdu. Bu sebepledir ki, telhîsler arasında serdarlık, eyâlet veya sancak tevcihlerine, defterdar, nişancı, yeniçeri-ağası gibi çeşitli devlet me'murlarına ve ilmiye sınıfı mensuplarına âit tevcihlere, maaş veya para tahsîsi, muhârebe durumu, yapılacak seferler için asker te'mîni, top, barut, timar, zeâmet, has, esirler, zimmîler, ipek, Avrupa'nın siyâsî vaziyeti ile garpta muhtelif devletlerin durumlarına, hükümdâra takdim edilecek hediyelere, vezirler arasındaki teşrîfat mes'elelerine, bâzı kimselerin mallarının müsâderesine ve nihâyet altın ve akçe dolayısiyle devletin iktisâdî durumunu aksettirenlerine rastlanmaktadır.

Telhîslere esas olan arzlar ve mektuplar, telhîs içinde, hülâsa olarak verilmekte olduğu gibi, bâzan üzerlerine mâhiyetlerini belirtir kısa bir telhîs tezkiresi iliştirilen esas vesikalar da aynen hükümdâra gönderilmekte idi. Bâzan da sadrâzama âit mektup veya arzın baş tarafına, sâdece telhîs kelimesinin ilâve edildiği görülmektedir. Bununla berâber, devlet işleri her zaman telhîs ve arz ile halledilememekte, o zaman sadrâzamın bizzat arza çıkması îcap etmekte idi.

Dîvan tarafından verilen hüküm ve beratları tashîh ettikten sonra yerine ulaştırmak (*„resid etmek“*) ve verilen fermâna göre ruus sûretlerini ve kanuna müteallik olan telhîsleri yazmak reisülküttâbın işi idi. Telhîsler reisülküttâb tarafından, sadrâzamın yanında *„telhîs kesesi“* denen bir kese veya torba içine konur, onun mührü ile mühürlenir, sonra *makrama* denen el peşkirine sarılarak hükümdâra takdim edilirdi.

Telhîsler umûmî olarak *„arz-ı bende-i bî-mikdar budur ki, arz-ı bende-i bî-mikdar oldur ki, arz-ı bende-i bî-vücûd budur ki“* ibârelerinden biriyle başlar, sonra onu *„devletlü pâdişâhum“* veya *„saadetlü pâdişâhum“* hitapları tâkip ederdi.

Telhîsler mevzûun ehemmiyetine göre muhtelif eb'addaki kâğıtlara yazılırdı. Meselâ, gedik, hitâbet, kazaskerlik, nikabet, mevleviyet ve diğer pâyelerle alâkalı olanları *„küçük“*, Edirne bostancı-başısına, yeniçeri-ağasına, iki tuğlu vezirlere, kapıcılar kethüdâsına, mirâhûrlara ve topçular kâtibi ayarındaki me'murlara âit bulunanları *„nısıf“*, Kırım hanına, kaptan-ı deryâya, Mekke şerîfine, silâhdar ağaya, sadâret makamına âit mes'eleler *„bütün kâğıt“* üzerine yazılmış telhîslerle bildirilirdi. Telhîslerin üzerine o mes'ele hakkında hükümdârın tasdîki demek olan ve yukarıda zikredilmiş bulunan ibârelerle, hatt-ı hümâyûn yazıldıktan sonra, ruûsa kaydedilirdi. Mevcut telhîslerde hatt-ı hümâyûn *„cevab“* olarak belirtilmiş olup, —orijinal vesikalarda— telhîsin üstüne ve yan taraflarına yazılmışlardır.

Telhîslerin devamlı olarak muayyen bir cins kâğıt üzerine yazılmaları bu kâğıdın *„telhîs kağıdı“* olarak isimlendirilmesine ve hattâ XIX. asır başlarında Beykoz kâğıt fabrikasında îmâl edilen bir cins kâğıda da *„telhîs kağıdı“* denmesine sebep olmuştur.

XVI. asır sonları ile XVII. asırda Osmanlı resmî yazışma an'anesi bakımından büyük bir ehemmiyeti olan telhîs vesikası, daha sonraki devirlerde aynı derecede mühim olmamıştır. Zîrâ tetkik edilen bu devre âit telhîslerden bunların daha küçük rütbeli me'murlar tarafından da yazılabildiği öğrenilmektedir.

Diğer taraftan telhîs kelimesi, Osmanlı müellifleri tarafından *telhîsü'l-beyân*, *telhîsü'l-eşkâl*, *telhîsü'n-nesâyih* gibi kitap isimlerinde de kullanılmıştır. Bir eserin hülâsasını yapan ve ona ayrıca ilâvelerde bulunan yazarlar, bu kelimeyi hülâsa ettikleri ve ilâve yaptıklarının isimleri ile birlikte muhâfaza etmişlerdir; nitekim, Hasan Bey-zâde, Hoca Sâdeddin Efendi'nin *Tāc al-tavārīḫ*'ini telhîs etmekle kalmamış, ona kendi zamanının vekayiini de ekleyerek orijinal bir eser meydana getirmiştir. Buna rağmen tarihinin ismi *Talḫîṣ-i tāc al-tavārīḫ* diye de tanınmıştır. Aynı şekilde Ḳuṭb al-Dīn Makkī'nin eserini tercüme eden ve kendi zamanına âit vekayii —XVII. asır— ilâve eden Âlî de eserine *Talḫîṣ-i bark al-Yamanī* adını vermiştir.

Bibliyografya: Bu hususta daha fazla tafsilât için bk. *Osmanlı tarihine âit belgeler*, *Telhîsler* (*1597—1607*), İstanbul, 1970. (CENGİZ ORHONLU.)

TELHİSCİ veya TELHİSÎ TALḪİŞCİ, Osmanlı imparatorluğunda telhisleri götürmekle vazifeli kimseye verilen ad. Bu ıstılah, telhîsi kaleme alan me'mûru veya kâtibi de hatırlattığı için, bâzı müellifler yanlış olarak onu bu ikinci mânasında da kullanmışlardır. Telhisci tâbirine ancak, XVII. asırdan itibâren rastlanmaktadır; nitekim XVI. asır sonlarına âit olup, iki sadrâzamın mâiyet me'murlarını gösterir listelerde telhisci adına tesâdüf edilmemektedir (Başvekâlet Arşivi, Kâmil Kepeci tasnîfi, *Dîvân-ı hümâyûn ruus defteri* [h. 988], nr. 236, s. 152—156, 357). Saray ile Bâbıâli (Bâb-ı âsafî)'nin birbirinden ayrılması üzerine, cereyan eden devlet işlerinden kendisini haberdar etmek için, pâdişâha telhîs göndermek usûlü yerleşmiş, kapıkulu efrâdından biri bu işle vazifelendirilmiştir. XVIII. asır başlarında Osmanlı teşkilât ve teşrîfat usûllerinde meydana gelen değişiklikler netîcesinde, reisülküttâblık ön plana çıkınca, telhîsî ağanın da teşrîfatta yer aldığı, sadrâzamın dâiresini teşkil eden en mühim hizmetliler arasında müteferrika-başından sonra geldiği, kendisini ise, sırası ile vezir karakulağı, tatar ağa, gönüllüler ağası, deliler ağası, kaftancı-başı ve nihâyet bölük-başının tâkip ettiği görülmektedir (Mouradgea D'Ohsson, *Tableau génèral de l'Empire Ottoman*, Paris, 1824, VII, 173). Aynı devirde telhîsî ağanın Bâbıâli (Bâb-ı âsafî)'de kendine mahsus bir odadan ibâret bir dâiresi (*Tarih-i cülûs-i Sultan Mustafa Han*, Süleymaniye ktp., Es'ad Efendi kısmı, nr. 2108, var. 264a) olduğu ve bunun XIX. asrın başlarında gelişerek birden fazla odayı ihtivâ ettiği biliniyor. Sadrâzamdan başka, şeyhülislâmın da telhîslerini götüren ve onun hükûmet nezdinde temsilcisi demek olan bir telhiscisi vardı. Şeyhülislâmın müderris ve mevâli tâyinlerine ve diğer hususlara âit yazıları bu zât tarafından, reisülküttâbın da delâletiyle, sadrâzama arzedilirdi (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı devletinin ilmiye teşkilâtı*, Ankara, 1965, s. 196, 198).

Cülûs zamanı, sadrâzam telhiscisi Bâb-ı âsafî'den saraya telhîs götürdüğünde, avdetinde teşrîfat defterine göre, defterdâra, hazîne kethüdâsına v. b. me'murlara pâdişah tarafından verilmesi mûtad olan hil'atleri getirirdi. Sadrâzamın sâir zamanlarda, saraya göndermesi itiyad hâline gelen meyve, şekerleme ve çiçekleri de telhisci ağa götürürdü ve bu münâsebetle husûsî bir merâsim yapılırdı. Meselâ, bir seferinde 20 tabla çiçek, 30 tabla meyve yemişçi-başı vâsıtasiyle tanzim edilip, süslendikten sonra telhisci ağa vâsıtası ile rikâb-ı hümâyûna yollanmıştı. Hattâ bâzı ileri gelen me'murların veya içtimâî mevkii yüksek diğer kimselerin pâdişâha takdim ettikleri hediyeleri de, saraya, yine telhisci ağa götürürdü (*Tarîh-i cülûs-i Sultan Mustafa Han*, var. 7a, 46a, 119a, 237a, 270b).

Bâb-ı âsafî'den, sadrâzamın mâiyetinde saraya giden merâsim alayında telhisci ağanın yeri sadâret kethüdâsı, reisülküttâb, birinci tezkireci (tezkire-i evvel), ikinci tezkireci (tezkire-i sânî) ve mektûbî efendiden sonra idi. Bâb-ı âsafî'de, pâdişah tarafından gönderilen her hangi bir husus için yapılan karşılama merâsimi esnâsında, muhzır ağa ve bostancılar oda-başısı sokak kapısında, mektûbî ve telhîsî ağa da „rikâb“ da bulunurlardı (*Tarîh-i cülûs-i Sultan Mustafa Han*, var. 120a, 130b). Bir yabancı elçi geldiği zaman yapılan merâsimde telhîsî ağanın, dîvân-ı hümâyûn tercümânı ve teşrîfatçı ile birlikte vazifelendirildiği (Zarif Orgun, *Osmanlı imparatorluğunda nâme ve hediye getiren elçilere yapılan merâsim*, *Tarih vesikaları*, 1942, I, 412), hattâ yabancı elçilerin getirdikleri hediyelerin de yine telhîsci ağanın aracılığı ile pâdişâha takdim edildiği görülmektedir (Fındıklılı Silâhdar Mehmed Ağa, *Nusret-nâme*, sâdeleştirerek yayınlayan İsmet Parmaksızoğlu, İstanbul, 1966—1969, II, 401).

Harp zamanı cephede kazanılan her hangi bir muvaffakiyet, bu haberi getiren kapıcılar

kethüdâsının şâtırı ile. sadrâzamın telhîsini de hâmil telhisci ağa tarafından pâdişâha ulaştırılırdı (Fındıklılı Silâhdar Mehmed Ağa. *ayn. esr.*, I. 77) XIX asır başlarında telhisci ağanın bâzan bir nev'i teşrîfatçılık yaptığı görülmektedir Bu devirde cephelerden gelen bir muvaffakiyet haberinin müjdecisi veya bununla alâkalı diğer tahrirâtın getirilmesinde rol oynayanlar mûtad hil'atler giydirildikten sonra, telhisci ağanın refâkatinde icab eden yerlere gönderilirlerdi (Başvekâlet Arşivi, Kâmil Kepeci tasnifi. *Teşrifât defteri*, nr 677, s. 138).

Telhîsî ağalık yapmış olanlar arasından, sonraları Merzifonlu Kara Mustafa Paşa gibi, çok tanınmış kimseler de çıkmıştır. Bu zât dâiresine mensup olduğu. Köprülü Mehmed Paşa sadrâzam tâyin edildiği zaman. onun telhisciși olmuştur Kezâ, evvelce Belgrad defterdârı olan İbrahim Paşa'nın da, bu vazifede uzun müddet bulunduğu için olacak. lekabı te hisci olmuştu. Telhisciler umûmiyetle gedikli zaîmlerden seçilirlerdı. XVIII. asır sonlarında mehter gediklilerinden veya hasekilerden biri sırayla telhiscilik yapmakta idi Mahmud II. devrine kadar bu durum nöbetleşe olmak üzere yerine getirilmiş. kozbekçi-başı olan haseki ağa ile baltacılar kethüdâsı münâvebe ile telhiscilik yaparken, 1236 (1821)'dan itibâren Üsküdarlı Şâkir Bey'in tâyini ile eski usûl değiştirilmiştir (Mehmed Atâ, *Tarîh-i Enderun*, İstanbul, 1292, I, 293, 295). Bundan sonra me'mûriyetin ismi de „telhîsî-i sadr-ı âlîlik" olmuş ve ayrı, müstakil bir mahiyet kazanmıştır. Umûmî bir kaide olmamakla berâber, telhiscilikten azledilenlerin „gurebâ-i yesâr" ağalığına tâyin edildiklerini görüyoruz (Kâmil Kepeci tasnîfi, *Teşrifât defteri*, nr. 677, s. 60, 71). Bu devirde telhisci ağanın küçük bir mâiyeti olduğu anlaşılmaktadır. Bunların kaç kişi olduğu bilinmemekle berâber, lekapları „telhîsî çırağı" idi ve bunların başka vazifeleri de mevcuttu. Meselâ, bunlardan birinin aynı zamanda ikinci çukadar olduğunu biliyoruz (Hıdır İlyas, *Letâif-i Enderun*, İstanbul, 1276, s. 98, 123).

Telhisî ağa, sadrâzamın emrinde olmakla berâber, üzerindeki vazifenin icrâsı bakımından reisülküttâba bağlı idi. O, vazifesini lâyıkı ile yerine getirebilmek için bâzı imkânlara sâhip kılınmış, hattâ 2 cemâziyelâhır 1264 (6 Mayıs 1848) tarihli bir vesîkadan öğrenildiğine göre, onlar için iki adet kayık da inşâ ettirilmiştir (Başvekâlet Arşivi, *İrâde-dâhiliye*, nr. 9174). Telhisci ağalar 1853/1854 yıllarına kadar teşrifatta, kendi derecelerine göre, bir yer almışlardır.

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı devletinin merkez ve bahriye teşkilâtı* (Ankara, 1948), s. 64, 132, 134, 144, 168 264 Hammer, *Des Osmanischen Reiches Staatsverfassung* (2 bası Hildesheim. 1963), I, 475; II, 106, 134, 376; L. İnciciyan, *Dört kı'a coğrafyası* (Venedik, 1804). V, 17, 23, 31; Mehmed Atâ, *Tarîh-i Enderun* (İstanbul, 1292), I, 243, 277, 295; Es'ad Efendi, *Teşrîfât-ı kadîme* (İstanbul, ts.); Cengiz Orhonlu, *Osmanlı tarihine dâir belgeler: Telhisler (1597—1607)*. İstanbul, 1970.

(CENGİZ ORHONLU.)

TELL Şimâlî Afrika nın sâhil şeridinde veya sâhil yakınında bulunan bölgelerini göstermek için Avrupalılar tarafından kullanılan bir tâbir olup, Arapça *tell* „tepe" kelimesinden gelmektedir. Bu bölge. gerçekte. ekseriyetle Atlas sistemine âit, aralarına muhtelif irtifâlarda, az veya çok sayılabilecek mesâfeli ovaların girdiği küçük dağ sil-ileleri ile kaplı. engebeli bir mıntıkadır Atlas Okyanusu'nun veya rutûbetli Akdeniz'in rüzgârlarından faydalanan Tell, şimâlî Afrika nın en iyi sulanan bölgesi olup. bu sebeple muntazam bir zirâat ve orman sâhasıdır; bu bakımdan burası bozkırlar ve çöl ile tezad teşkil eder. Bununla berâber. aynı şimâlî Atrika engebeli vaziyeti dolayısiyle. tepelik bölge. her yerde aynı genişlikte gözükmez: Fas'ın Atlas Okyanusu kısmında çok geniş olan bu bölge, Cezayir ve Tunus'ta çok daha dar bir şerit hâline müncer olur. Bk. madd. ATLAS, BERBERÎLER, CEZAYİR, FAS, TUNUS. (G. YVER.)

TELL-AFŞİN. [Bk. ELBİSTAN]

TELL AL-'AMARNA. [Bk. TELL-ÜL-AMERNE.]

TELL-BĀŞİR. [Bk. TEL-BĀŞİR]

TELL AL-KABİR. [Bk TELL-ÜL-KEBİR.]

TELLÂL. [Bk. DELLÂL]

TELLOH. Irak'ta, 6—7 km. lik bir mesâfeyi kaplayan bir takım sun'î toprak tepelerinden ibâret bir mevki. Nâşiriya'den 8—10 saatlik bir mesâfede Dicle ile Fırat nehirlerinin birleştikleri Şaṭṭ al-Ḥayy'ın şark sâhilinde bulunmaktadır. Fransa'nın Basra konsolosu Ernest de Sarzec burada 1877 senesinde arkeolojik kalıntılar keşfetmiştir. Kendisinin rehberliğinde 1880'de başlayan kazılarda bu mevkiin Lagaş veya Sirpurla adlı Sümer şehri olduğu isbat edilmiştir. Topraktan çıkarılan malzemenin büyük bir kısmı —aralarında müteaddit Gudea heykelleri olduğu halde— Paris'te Louvre müzesine yerleştirilmiştir Sarzec'in 1901'de ölümünü tâkîben, hafriyâta Cros tarafından devam edilmiştir.

Telloh'un *tell* (tepe) kelimesinden gelen mahallî bir yer ismi olduğu şüphesizdir. Scheffer'e göre, bu isim belki de *Tell al-lavḥ* (levha-tepe)'ten gelmiştir.

Bibliyografya: E. de Sarzec, *Découvertes en Chaldée* (Paris, 1884—1912).

(J. H. KRAMERS.)

TELL-ÜL-AMERNE. TELL AL-'AMARNA, Minya eyâletinde, küçük Mallavî şehrinin karşısında, Nil'in sağ kıyısı üzerinde bir mevkî. Dağlar nehir civârında takriben 5 millik bir şerit bırakarak şimâle ve cenûba doğru uzandığı halde, Nil ve dağlar (Cabal al-Şayḫ Sa'îd tesmiye olunmuşlardır) arasındaki mesâfe 3 mil kadardır. Burada bulunan köylerden biri al-Tell (veya al-Till) tesmiye olunur; Tell al-'Amarna isim olarak, „Avrupa îcâdı" (Flinders Petrie) gibi görünmekte olup, aslı, bu mevkîde ve Nil'in karşı kıyısında yaşayan Banū 'Imrān (veya 'Amrān) kabîlesinden mülhem Tell al-'Amārina'dır. Bu mevkî, 20 veya 30 sene müddetle Aménophis IV.'in merkezi olmakla meşhurdur; bu zât, güneş kursu ibâdetini te'sis ettikten sonra, Tep'ten gelerek oraya çekildi; onun şehri Ekhet-Aton olarak adlandırılıyordu. Bu mevkî, hiç bir zaman yeniden bir şehir hâline gelmediği için, şehrin bakıyeleri oldukça iyi bir şekilde muhâfaza edilmiştir. 1888'den beri, Alman Şark Cemiyeti, Prof. Flinders Petrie ve Birinci Cihan Harbi'nden sonra, Mısır Araştırma Cemiyeti tarafından burada hafriyat yapılmıştır. Şehrin şarkındaki „arşiv" içinde bulunan çok sayıdaki kil tabletler büyük ehemmiyeti hâiz olup, bunlar, çivi yazısı ile yazılmıştı ve Asya hükümdarlarının Mısır kıralı ile muhâberesini ihtivâ ediyordu. Bu tabletler ekseriyetle Berlin Müzesi'nde bulunmaktadır.

Tell al-'Amarna'nın eski eserleri, Arap müelliflerinin hemen-hemen hiç mâlûmu olmamıştır. Şimâlde, hâlen, aşağı-yukarı metrûk bir durumda bulunan Anşinā (Antinoon) şehri ve Nil'in karşı sâhilinde al-Aşmūnayn şehri bulunur. İbn Ḥavḳal (s. 105) ve Yāḳūt, I, 670), al-Aşmūnayn'ın karşısında bulunan Būṣīr adlı bir yeri bilmekte iseler de, başka bir bilgi vermemektedirler. Quatremère, Tell'in Romalılar devrinde içinde bir garnizon bulunan Psinaula ile aynı olduğunu söylemektedir (ayrıca krş. *Description de l'Egypte*, 2. tabı, Paris, 1829, XVIII/III, 100).

Bibliyografya: 'Alī Paşa Mubārak, *al-Ḫiṭaṭ al-cadīda*, X, 43; Quatremère, *Mémoire géographique et historique sur l'Egypte* (Paris, 1811), I, 39 v. dd.; W. M. F. Flinders Petrie, *Tell el Amarna* (London, 1894), s. 2; J. A. Knudtzon. *Die El-Amarna-Tafeln*, 1915; Baedeker, *Ägypten* (1928), s. 237 v. dd. (J. H. KRAMERS.)

TELL-ÜL-KEBİR. TELL AL-KABİR, Zaḳāzīḳ'ten 30, İsmâiliye'den 50 km. mesâfede Kahire-Zaḳāzīḳ-İsmâiliye-Süveyş hattı üzerinde bir istasyonu bulunan Mısır deltasında bir köy. İstasyonun İsmâiliye kanalının şimâl sâhilinde köyle arasında bir miktar mesâfe bulunmaktadır. Burada her perşembe, pazar kurulur. Komşu bedevî kabîleleri, Ḥanadī, Nafa'āt ve Ṭūmīlāt'dır. Vādī'nin şimâl ve cenûbunda, eski istihkâm kalıntıları ve yer altında kalmış şehirlerin tümsekleri ile birlikte, geniş kum tepeleri (eksibe) ve dalgalı çöl arâzisi uzanır. Vādi Ṭūmīlāt diye bilinen ve tatlı su kanalının içinden aktığı bu münbat arâzide ziraâte müsâit zengin topraklar bulunur. Eyâlet (*mudīrīya*) al-Şarḳiya. idârî bölge (*markaz*) ise Zaḳāzīḳ'dir. Burada bir ileri polis karakolu mevcuttur.

Boinet Bey'in verdiği mâlûmata göre, ahâlisini 3 *Ezbeh* ve 5 *Kafr* nüfûsu olan 3.194 kişi teşkil eder. 4 *zāviya*'si ve 3 *kuttāb*'ı vardır. Burası, sonradan, Sir Garnet Wolseley kumandası altında bulunan İngilizler ile, 'Arabî Paşa kumandasındaki Mısır askerleri arasında 1882'de vuku bulan kısa fakat şiddetli çarpışma netîcesinde şöhret kazanmıştır. Burada, müsâdemede ölen İngiliz askerlerinin isimlerini taşıyan mezar taşlarını hâvi küçük bir kabristan hâlâ mevcuttur.

Bibliyografya: Boinet Bey. *Géogr. Econ.*, s. 224; C. Royle, *The Egyptian Campaigns* (London. 1886), I, 312 v. dd.; Stanley Lane-Poole, *Watson Pasha*, s. 108 v.dd.; Prince Ibrahim Hilmy, *Lit. of Egypt and the Sudan* [b. bk.]; C. G. Gordon, *Journals*, s. 60; Milner, *England in Eggpt*, s. 116; E. L. Butcher, *Church of Egypt*, II, 389; W. Seawen Blunt, *My Diaries*, II, 38 v.d.; Baedeker. *Egypt*, bk. fihrist. (J. WALKER.)

TEMETTÜ'. [Bk. İHRÂM, MÜT'A.]

TEMİM. TAMİM B. AL-MU'İZZ, beşinci Fâtimî halîfesi al-'Azīz'in kardeşi olup, 337 (948/949) tarihinde doğduğu rivâyet edilir. Cömertliği ve güzel san'atlara karşı gösterdiği alâka ile zamanında şöhret kazanmıştı. Mükemmel tahsil ve terbiye görmüş olan bu emir, muâsırları arasında inceliği ve mahâreti ile meşhur bir şâir olarak tanınmıştır. Veliahdlığa namzet gösterilmiş ise de, kardeşi al-'Azīz ona tercih edilmişti. al-'Azīz'in, kardeşinin 374 zilkadede (nisan 985) Kahire'de vuku bulduğu ifâde edilen vefatında duyduğu teessür, ona karşı olan muhabbetini gösterir. Tamīm'in, Karâfa kabristanında namazı kılındıktan sonra nâşı sarayın mahzenine gömüldü. Fakat kat'î ölüm tarihi hakkındaki fikirler muhteliftir. İbn Taġrībirdī, onun vefatının 368

(978/979) senesinde vuku bulduğunu söylemektedir. İbn Hallikān'ın hal tercümesi lugatında Tamīm'in şiirlerinden nümûneler mevcuttur.

Bibliyografya: İbn Ḫallikān, *Vafayāt* (trc. de Slane), I, 279 v. dd.; İbn Duḳmāḳ, *Kitāb al-intiṣār*, IV, 85; Abū Ṣāliḥ, *Churches and Monasteries of Egypt* (trc. Evetts), var. 41a; İbn Taġrībirdī, *Annales* (nşr. Popper), s. 23, 8; İbn Sa'īd, *Kitāb al-Muġrib* (trc. Tallquist), I, 91 v. dd.; Yāḳūt, *al-Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), IV, 865.

(J. WALKER.)

TEMÎM. TAMÎM B. AL-MU'İZZ, Şimālî Afrika'da Banū Zīrī'nin Ṣanhāca hânedânından gelen beşinci hükümdârı olup, şarkî Berberistan'da 454—501 (1062—1108) tarihleri arasında hüküm sürmüştür. Ḳayravān civârında Şabra-Manṣūriya'de doğmuştu. İbn 'Iẕārī, onu uzun boylu, yakışıklı bir adam olarak tasvîr ettikten sonra, onun hıfzıssıhhası hakkında dikkate şâyan tafsilât vermektedir. Kendisi çok geniş kültüre sâhip bir kimse olup, taht işgal etmiş en mümtaz şâirlerden biri addedilmiştir.

Babası al-Mu'izz, 445 (1053) senesinde onu Mehdiye [b. bk.] vâlisi tâyin ettiği zaman 23 yaşında idi. Vâlilige tâyini, al-Mu'izz'in kıt'alarını bir ıkı ağır hezîmete uğratmış olan ve İfrıḳiya nin mühim bir kısmını istilâ etmiş bulunan Banū Hilāl Araplarının zuhûrundan hemen sonra idi. Dört sene sonra (449=1057) al-Mu'izz müdâfaa edilemez bir vaziyette olan pâyitahtı Ḳayravān'ı terk ile, al-Mahdīya'da kendisini hürmetle kabûl eden Tamīm'e iltica etti. O andan itibâren de Tamim, devlet işlerini tek başına ele aldı ve al-Mu'izz'in vefatı (454=1062) üzerine de resmen hükümdar olarak tanındı. İktidârı ele aldığı çok güç şartlar altında dikkate değer bir azim ve mahâret gösterdi. Hakikatte yegâne saltanat bölgesi olan al-Mahdīya şehrinden harekete geçerek eski vâlilerin, Arap emîrlerinin veya alelâde mâcerâperestlerin müstâkil hükümdarlıklar hâline getirdikleri İfrıḳiya şehirlerini tekrar ele geçirmek için uğraştı. Eski Ḳayravān kırallığının içindeki karışıklıklardan faydalanmak isteyen akrabaları Ḳal'alı Banū Ḥammād'a karşı harp etmeğe mecbur oldu. Bu maksatla Arap asıllı kabîleler arasındaki rekabetten istifâde ederek içlerinden en kudretlisi olan Banū Riyāḥ'ın yardımını te'mine muvaffak oldu. Tehlikeden hâli olmayan bu ittifak sâyesinde, Banū Ḥammād'dan al-Nāṣir'in Mahdiya'ya karşı olan yürüyüşünü akim bıraktırmaya muvaffak oldu.

Diğer taraftan Tamīm'in faâliyetini bilhassa sâhil şehirlerine tevcih etmiş olduğu görülmektedir. O, bunlara karşı muvaffakiyetleri kısa süren muhtelif seferlere girişti. Sūs şehrini tekrar zaptetmeyi başardı. Tunuslu Banū Ḫurāsān'ı boyun eğmeğe zorladı. Gabes'te muvaffak olamadı fakat sonra şehri zaptetti, Sfax şehrinin dış mahallelerini tahrîb ettikten sonra nihâyet şehre girdi. Bir aralık kendi karargâhı olan al-Mahdīya şehri de ziyâdesiyle tehdit edilmekte idi. Araplar bu şehri 1084 senesinde sıkıca muhâsara ettiler.

Tamīm'in sâhil şehirlerine karşı gösterdiği gayret, kara bölgelerini elinden kaybederken onu denize doğru sevkeden gayelerle îzah edilir. Babasının bu hususiaki planlarını takip eden Tamīm, Sicilya nın Normanlar tarafından istilâsını durdurmağa çalıştı. Bunda akamete uğradıktan sonra korsanlık faâliyetlerini hızlandırdı. Hıristiyanlarca alınmış mukabil tedbir ise, Cenevizlilerle Pisanlar arasında bir ittifak teşekkül etmesiyle bunların 6 ağustos 1087'de al-Mahdīya'yi zapt ile yağma etmeleri oldu. 1104 de Romalılar (?) bu şehre karşı yeni bir taarruz teşebbüsü yapmışlarsa da, bu teşebbüs kendileri için felâketle netîcelenmiştir.

Dört sene sonra (1108) Tamīm 78 yaşında vefat etti ve Monastir'de Ḳaṣr al-Sayyida'ye gömüldü.

Bibliyografya: İbn Ḫallikān, *Vafayāt*, trc. de Slane (*Bibliographical Dictionary*), I, 281—284; İbn Iẕārī, *Bayān al-Muġrib* (nşr. Dozy), I, 307—313; trc. E. Fagnan, I, 444—454; İbn Ḫaldūn, *Hist. des Berbères* (nşr. de Slane), I, 206 v.d.; trc. II, 22—24; İbn al-Aṯīr, *Kāmil* (nşr. Tornberg), IX, 389; X, 10, 19, 30, 105, 109 v.d., 119, 132 v.d., 175, 314 v.d., trc. E. Fagnan, *Annales du Maghreb*, s. 460, 470 v. dd., 486 v. dd., 490, 501, 509 v.d., 515 v. dd.; İbn Abī Dīnār (al-Ḳayravānī), *Mā'nis* (trc. Pellissier ve Rémusat), s. 145 v. dd.; al-Ticānī, *Riḥla*, trc. Rousseau (*J A*, 1852, II, 130 v. dd.; 1853, I, 370 v. dd.; Mas Latrie, *Traités des paix*, I, 29 v.d.; Ḥasan 'Abd al-Vahhāb, *al-Muntaḫabāt al-Tūnisiya* (Tunus, 1337), s. 101—104; G. Marçais, *Les Arabes en Berbérie*, s. 124 v.d., 134—139, 142 v.d.

(G. MARÇAIS.)

TEMÎM. TAMÎM B. MURR, bir Arap kabîlesi olup, Tamīm b. Murr b. Udd b. Ṭābiḫa b. al-Yās b. Mużar olan şecereleri (Wüstenfeld, *Geneal. Tabellen*, K. L.), kendilerini Mużar kabîleleri arasında gösterir; Ḳays'lar ve Rabi'a'ların aksine, isimleri, bütün Mużar kolunun ismi ile müterâdif olarak sık sık zikredilmiş olması bakımından, Mużar kabîleleri arasında ilk yeri işgal ederler. Bu iki Ḳays ve Rabī'a kabîlesinden, Rabī'a'ların Tamīm'ler ile çok yakın akrabalıkları olup, bu husus, şecere ile ilgili tertipten (şecerede, Rabī'a'lar Mużar'dan olmadıkları halde, Ḳays'lar Mużar'dan gelmektedirler) değil, Tamīm'lerin ve Rabi'a'ların başlıca kavmî zümresi olan Bakr b. Vā'il'lerin hey'et-i umûmiyesine delâlet eden *al-Cuffān* (*Lisān al-'Arab*, X, 373) tesniye şeklindeki ifâdeden istihrac olunmaktadır. Her halde, Tamīm'ler, tarihî gelişme bakımından olduğu kadar, coğrafî bakımdan da Ḳays ve Rabī'a'lara, şecere ile ilgili an'anenin kendilerini sıkıca bağladığı Kinâne [b. bk.]'lerden daha yakındırlar.

Arap yarım-adasını tavsif eden Grek ve Latin müellifleri, Tamīm'ler hakkında hiç bir bilgi vermedikleri için bunların tarihi hakkındaki mâlûmatımız sâdece yerli rivâyete inhisar etmektedir; buna göre, onların menşe'leri, mûtad üzere, bir çok efsânevî tafsilâtla anlatılmıştır (kabîleye adını veren Tamīm'in Marrān'daki kabri için bk. İbn Ḳutayba, *al-Ma'ārif*, nşr. Wüstenfeld, s. 37; Yāḳūt, *Mu'cam*, IV, 479; doğuşu ve Zaydmanāt, 'Amr ve al-Ḥāriṯ adındaki üç oğlunun mâceraları için bk. *K. al-iştiḳāḳ*, s. 5 v. s.) ki, şimdilik bunun ne hakikî vasfını öğrenmek, ne de sâdece hayâlî hikâyeyi, tarihî hâdiselerin ustûreye bürünmüş olabileninden tefrik etmek mümkündür. Tarihlerinin daha iyi bilindiği devirde, yâni milâdî VI. asırdan itibâren Tamīm'ler, çok geniş olan arâzileri, Arabistan'ın şark tarafının büyük bir kısmını, hemen-hemen bütün Necid'i, Baḥreyn ve Yamāma'nin bir kısmını içine alan çok büyük bir kabîle olarak gözükürler. Onların arâzisi şimâlde Esed [b. bk.]'lerin, cenûb-i garbîde Bâhile [b. bk.] ve Gatafân [b. bk.]'ların komşusu olarak cenupta Dahnā' bozkırlarına, şimâl-i şarkîde Fırat kıyılarına kadar uzanıyordu; Tamīm'ler, bizzât kendi ülkelerinde 'Abd al Ḳays ve Ḥanīfa (bilhassa şark ve cenup tarafında), Bakr ve Taġlib (şimâlde) kabîlelerinin unsurları ile pek çok karışmış idiler. Esâsen göçebe olan Tamīm'ler hiç bir zaman hakikî mânada şehir kuramamış: kaynaklarımız tarafından, pazar ve panayırlar vesîlesiyle, Ḥacar, al-Aḥsā' ve al-Ca'fā' (bu sonuncu klasik müelliflerin *Gerra*'sı mıdır?; krş. Sprenger, *Die alte Geographie Arabiens*, s. 132), Tamīm'lerin devam ettikleri yerler olarak kaydedilmektedir; ancak, bâzan, muvakkat bir zaman için kendilerine tâbi kılmış olsalar da (krş. Peygamber ile anlaşma yapan ve başka kaynakların iddia ettikleri [krş. İbn al-Kalbi, *Camharat al-ansāb*, British Museum nüshası, var. 65a; İbn Ḥacar, *Iṣāba*, Kahire tabı, VI, 139] gibi, 'Abd al-Ḳays'lere değil, Banī Dārim'in Tamīmî zümresinden olan *Ṣāḥib Ḥacar*) Tamīm'ler bu şehirlerin sâhipleri değil idi (krş. Hamdānī, *Cazirat al-'Arab*, s. 136; Nöldeke, *Gesch. der Perser und Araber*, s. 56). Onların bu şehirler karşısındaki vaziyeti, karşılıklı anlaşma ve savaşlarla, muhtemelen yerli halkı yağmalayan ve soyan bedevîlerinki gibi olmalıdır. Tamīm'lerin medeniyetinin pek eksik gelişmesi, haklarında son derece zayıf bilgiye sâhip olduğumuz ibâdet şekillerine de aksetmiştir. Tamīm'ler de, tamamiyle Araplara has al-Lāt, Manāt ve al-'Uzzā ibâdetleri, has isim ve yeminlerde bu ilâhelerin mevcut oluşu ile güneşe (*şams*, şive farkı ile *şums*) ibâdetleri, Yāḳūt (*Mu'cam*, III, 19; Şums ibâdeti Udd'dan gelen kabîleler, Banī Avs b. Muḥāşin'in Tamīm boyunun riyâseti [*sidāna*] altında Tamīm, Żabb, 'Ukl, Taym, 'Adī ve Ṣavr'de müşterek olmuş olmalıdır)'taki kısa bir kayıtla isbat edilmiştir. Bakr ve Taġlib hıristiyan kabîlelerinin komşuluğu, şüphesiz hıristiyanlığın Tamīm'ler arasına nüfuz etmesini (krş. Caetani, *Annali dell' Islam*, hicrî sene 93) kolaylaştırmış olması gerekirse de, galiba orada pek başarıya ulaşmamıştır. Tamamiyle hıristiyanlaşmış olduğu bilinen tek Tamīm zümresi, en meşhur mümessilleri şâir 'Adī b. Zayd [b. bk.] olan al-Ḥīra *'Ibād*'leri kısmını teşkil eder ise de, orada kendi topraklarını terkeden, hayat tarzlarını ve kabîlenin geride kalan kısmı ile münâsebetlerini tamamiyle değiştiren insanlardan bahsedilir.

Tamīm'ler tarafından meskûn arâzinin genişliği, onların, erkenden zümrelere ve çok sayıda alt zümrelere bölünmelerini kolaylaştırdı ve bu alt zümrelerden her biri, nihâyet muhtar bir kabîle ehemmiyetini kazandı. Kabîlenin bütünündeki tesânüd hissinin, nasıl hiç bir zaman kuvvetli olmadığını bu hal îzah eder; o derecede ki, muhtelif boylara mensup Tamīm'li iki şâir olan Carīr ve al-Farazdaḳ, şiir münâzaralarında, kendilerinin rakîbi kabîleyi en merhametsiz bir şekilde tahkir etmişlerdir. Gerçekten Tamīm zümrelerinden bâzan biri, bâzan diğeri savaşlara ve ittifaklara karışmış bulunur, diğer zümreler ise, bunlara ya hiç katılmaz veya karşı tarafta yer alırlar. Diğer taraftan husûsî ehemmiyette bulunan hâdiseler, ekseriyâ bu zümreleri, kendi kuvvetlerini birleştirmeye, fakat dâima her birinin kendi muhtar vasfını muhâfaza ettiği (Banū Yarbū' ile Banū Nahşal arasındaki ittifak için krş. msl. *Naḳā'iḍ*, nşr. Bevan, s. 699, 752) bir ittifak (*ḥilf*) şekline itmiştir. Meşhur nesepçi Abu 'l-Yaḳẓān Suḥaym b. Ḥafṣ (ölm. 190=805/806), Tamīm'ler arasındaki ittifaklara hattâ husûsî bir eser hasretmiştir (*Fihrist*, s. 94, 24; *Kitāb ḫalḳ Ta-*

mīm baʿżiha baʿżan ismindeki *ḥalḳ* kelimesi yerine *ḥilf* okunmalıdır; zîrâ *ḥalḳ* şeklinde okunmuş. metin s. 44'teki şerhin de daha mânasız bir tarzda îzah ettiği bir okunuş şeklidir). Tamīm'lerin belli-başlı kolları, Zaydmanāt ve ʿAmr'lar olup, ilki Saʿd ve Mālik'ler diye ikiye bölündüğü halde, sonuncusu ʿAnbar'lar alt zümresinden sayılır; Saʿd'lara Minḳar ve ʿUṭārid'ler, Mālik'lere Ḥanẓala'lar ve Dārim'ler bağlanır; bu son ikisi tekrar tâli zümrelere ayrılır; Ḥanẓala'dan gelen ve diğerleri arasında Riyāḥ'lar ve Kulayb (Carir'in boyu)'leri teşkil eden en mühim boylardan biri olan Yarbūʿ'lar, Darīm'den gelen Nahşal ve Mucāşiʿ (Farazdaḳ'ın boyu)'ler.

Bu makalenin çerçevesi içinde. islâm öncesi devirde kabîlenin tarihinin teşekkül ettiği gazâlarda muhtelif Tamīm zümrelerinin vaziyetlerini tâkip etmek, tabiatiyle imkânsızdır. Bu mevzûda elde bulunan mâlûmat çok bol olup, mikdar itibâriyle diğer Arap kabîlelerine dâir elde bulunan bütün mâlûmatı aşar. Bu, önce, Tamīm'lerin kendi aralarından saydıkları meşhur şâirlerin büyük sayısına bağlıdır; bu şâirlerin şiirleri, mûtad olduğu üzere, dilci şârihlerin, sonradan topladıkları tarihî rivâyetlerin etrafında toplanıp, tesbit olundukları çekirdeği teşkil eder. Bunu, bilhassa, Tamīm'in *ayyām*'ı hakkında tarihî hülâsaların en büyük kısmının muhâfazasını borçlu olduğumuz Ebû Ubeyde (b. bk.; ve mad. EYYÂMÜL'ARAB)'nin tebahhur ve gayretine borçluyuz; diğerleri İbnül-Kelbî [b. bk.]'ye çıkmaktadır. Bu tarihî malzemeyi, bilhassa Carīr ve Farazdaḳ'ın *Naḳāʾiż* (nşr. A. A. Bevan, Leiden. 1905—1912)'in büyük şerhine borçluyuz. *Kitāb al-Aġānī* ve daha az nisbetlerde İbn ʿAbd Rabbihi'nin *ʿİḳd* (III), ile İbn al-Aṣīr'in *Kāmil*'inin *Ayyām al-ʿArab*'a âit kısımları, diğer tarihî ve dile âit metinlerin yardımı ile çoğaltılabilen bu haberlerin bir kısmını bize de nakletmişlerdir. An'ane ile elde edilen tafsilât yığınından, Tamīm'lerin mücâdelelerinin kronolojik teselsül ile tarihî irtibâtını ayırdetmek istemek, güç ve bilhassa uzun olacaktı. Bununla berâber, Caussin de Perceval'den sonra, daha yapılmamış olan bu mevzûun derin bir tetkîki, kronolojileri tevsik edilmiş olan İran ve Ḥīra kırallarının iştirak ettikleri hâdiselere dayanarak ve elde edilen neticeleri, bu devir için oldukça inanmaya değer olan şecere dizileri ile bağdaştırarak, burada her hangi bir sıralamaya imkân verebilecektir. Haberlerin bütününden şu iki hakikat istihrac olunabilir: bir taraftan Tamīm'lerin, komşuları Bakr b. Vāʾil (ve bilhassa onların tâli zümresi ʿĀmir b. Ṣaʿṣaʿa) ile devamlı düşmanlıkları, diğer taraftan, Bakr'ler ve Taġlib'leri kendi te'sirleri altına alarak, iktidarlarını, mevcûdiyetleri Arabistan'ın şark sâhili ve Yemen ile karadan muvâsala için tehlike teşkil eden Tamīm'ler üzerine de yaymayı düşünmek mecbûriyetinde bulunan İran hükümdarları ile münâsebetleri... An'ane, Tamīm'ler ile Sâsânîler arasındaki münâsebetlerden iki vak'anın hâtırasını muhâfaza etmiştir: Şāpūr II.'un Hacar'e seferi (Nöldeke, *Gesch. der Perser und Araber*, s. 56) ve Yemen'den Ktesiphon'a gelirken, kendi memleketlerini kateden bir İran kervanına hücum etmiş bulunan Tamīm'lerin, Kisrā II. Parvēz'in mümessili tarafından icrâ olunan kanlı tecziyesi (*Yavm al-muşaḳḳar*; Nöldeke. *ayn. esr.*, s. 256 v.d.). Sâsânîlerin „müstemleke siyâseti" nin kaçınılmaz mütemmimi olan ve şüphesiz asırlar boyunca tekrar edilmiş bulunan az ehemmiyette vak'alardan bahsedilir. Bu vak'alar, İran kıralları ile tâbileri olan al-Ḥīra Lahmī'lerinin, geleneğin hiç olmazsa birini, askerî ve mîrî mâhiyette imtiyazların bütünü olan *ridāfa*'yi zikrettiği imtiyazlar vâsıtasiyle, bedevî kabîlelere bağlanmaya çalıştıkları sulh devreleri ile muntazaman birbirini tâkip ediyorlardı. Munẕir III. (ölm. milâdî 544) zamanında Yarbūʿ'lara bu imtiyaz verilmişti ve Munẕir'in bu imtiyâzı onlardan almak isteyip, Dārim'lerin diğer Tamīm boyuna vermesi, Ṭiḫfa savaşına sebep oldu (Rothstein, *Die Dynastie der Laḫmiden*, s. 112 v.d., 133; *Naḳāʾiż*, s. 66, 298).

Müteâkıp savaşların, *Naḳāʾiż* (rivâyetlerinde diğer müelliflerinkine muvâzi parçalar da bulunabilecektir)'in fihristinden alınmış olan listesinin, sâdece kaynaklara göndermek ve Tamīm'lerin kendileri ile düşmanca veya dostça münâsebetlerde bulundukları kabîleleri işâret etmekten başka gayesi yoktur:

Irāb (Taġlib'e karşı Yarbūʿ); Aḳrun (ʿAbs'a karşı Dārim); Uvāra (Ḥīra hükümdârı ʿAmr b. Munẕir'e karşı Dārim); ʿİyād (Şaybān'a karşı Yarbūʿ); Tiyās (ʿAmr b. Tamīm'e karşı Saʿd b. Tamīm); Cabala (ʿĀmir ve ʿAbs'a karşı Tamīm ve Ẕubyān); Ḥavmāl (Bisṭām b. Ḳays tarafından kumanda edilen Şaybān'a karşı Yarbūʿ); Ẕū Ṭulūḥ (Lahāzim ve Şaybān'a karşı Yarbūʿ); Ẕū Nacab (ʿĀmir'e karşı Yarbūʿ); Raḥraḥān (ʿĀmir'e karşı Dārim); Raġām (Kilāb'a karşı Yarbūʿ); Zubālā (Bakr'e karşı Tamīm); Şayyiṭān (aynı); Ṣarāʾim (ʿAbs'a karşı Yarbūʿ); Ṭiḫfa (yk. bk.); Ġabiṭ (Şaybān'a karşı Mālik ve Yarbūʿ); Ġavl (Ġassān'a karşı Yarbūʿ); Farūḳ (ʿAbs'a karşı Saʿd); Ḳuşāva (Şaybān'a karşı Yarbūʿ); 2. Kilāb (Maẕḥic'e karşı Saʿd ve Ribāb); Marrūt (Ḳuşayr'e karşı Yarbūʿ); Mulziḳ (ʿĀmir'e karşı Saʿd); Nibāc (Bakr'e karşı Minḳar); Nisār (Ribāb ve Asad'e karşı Tamīm ve ʿĀmir); Vatidāt (Hilāl'e karşı Nahşal); Vaḳīt (Lahāzim'e karşı Dārim).

İslâmiyet şark kabîlelerinin bakıyesi gibi, Tamīm'leri de doğrudan-doğruya kendi faâliyet dâiresinin dışında buldu. Ancak. Peygamber'in komşu kabîleler üzerindeki galibiyetlerinden ve Medine ruhânî hâkimiyetinin üstünlüğü, merkezî Arabistan'a kabûl ettirildikten sonradır ki, Tamīm'ler islâmiyet ile birleşmenin faydasını anladılar. Tamīm'ler 8 (629) yılında Medine'ye bir elçi gönderip, fakat muhtemelen ihtidâ etmeksizin, Peygamber ile bir dostluk andlaşması yaptılar. Böylece Peygamber'in vefatından sonra, kendi tam istiklâllerini ilân edenlerin ilki oldular. *Ridda*'de Tamīm'lerin rolü kasitli bir efsâne ile, son derece değişmiş olan gerçek seciyesi, bizce meçhûl bulunan sahte kadın peygamber Secâh [b. bk.]'ın faâliyeti ile gösterilmiştir. Her halde, Ḫālid b. Valīd'in şiddetli savaşı, Tamīm'leri islâmiyetin kucağına attı ve tâkip eden fetihler, Tamīm'lerin savaşçı ruhlarına bir mahrec sağladı (bk. Caetani, *ayn. esr.*, I ve II'nin fihristi). Önce, Kûfe ve Basra'nın iki ordugâhında yerleşen ve sonra, Abbâsîler devrine kadar Arap halkının büyük çoğunluğunu teşkil ettikleri Horasan'a geçen Tamīm'li savaşçıların büyük kısmı, tabiî olarak İran'a yönelmişlerdi. Her ne kadar fetihlerin tarihinin yazılması an'anesi büyük kısmında, bizzât Tamīm'li olan ve Tamīm'lerin fetihlerdeki gazâlarını mübalegalandırmış bulunan Seyf b. Ömer [b. bk.]'e çıkar (krş. *Annali dell' Islām*, h. 12, § 356, not 2) ise de, Tamīm'lerin, müslümanlar gibi, kendilerini Câhiliye devrinde temâyüz ettiren aynı savaşçı rûhu göstermeğe devam etmiş olmaları inkâr edilemez. Tamīm'lerin, Emevîler devrinin bütün isyanla ilgili hareketlerinde iştiraklerinin oluşu mecbûriyeti de, şüphesiz esas itibâriyle her türlü iktidâra isyan eden gerçek bedevî seciyeleri ile alâkalıdır. Sâdece Ḳays ile Kalb arasındaki aslında yabancı oldukları büyük mücâdelede sâdece küçük bir rolleri var ise de, onlar daha ziyâde Hâricî [b. bk.] olarak temeyyüz ederler: Hâricîler hareketinin başlangıcından itibâren, bu âsilerin en mutaassıpları Tamīm'ler arasındadır. Azāriḳa'nın reîsi olan Ḳaṭari b. al-Fucāʾa [bk. mad. KATARÎ] ve onun taraftarlarının büyük kısmı Tamīm'lerden idiler. Aynı şekilde onları büyük ölçüde Horasan'daki Abbâsî *daʿva*'nın taraftarları arasında da bulmaktayız. Nihâyet daha sonraki bir devirde bu kabîlenin âzâsından biri olup, Saʿd b. Zaydmanāt kolundan gelen ve Aglebîler [b. bk.]'in Afrika hânedânının kurucusu olan İbrāhīm b. al-Aġlab kaydedilmelidir.

Dilciler ve lugatçiler, Ḳays ʿAylān maddesinde (VI, 481; buna ilâveten Vollers, *Volkssprache und Schriftsprachen im alten Arabien*, s. 8—23 ve Aḥmed b. Fāris, *al-Ṣāḥibī*, Kahire, 1328, s. 24 v. dd.) işâret edilmiş olan aynı eserlerde bulunan Tamīm şîvesinin husûsiyetlerinden bir miktarını bize intikal ettirmişlerdir. Bu husûsiyetlerin çoğu, diğer Arap kabîleleri şîvelerinde de bulunur; msl. diğer metinlerin Rabīʿa'lara atfettikleri *kaşkaşa*, Ḳays'lara da verilen *ʿanʿana*, hâlin hikâyesi (*al-māżī al-nāḳiṣ*)'nin ön ekinde *a* yerine *i*'nin kullanılması v. s. Diğer husûsiyetler şunlardır: nisbe *ī* 'si c'nin *kāf* ve *kāf* arasında bir ses gibi telâffuz edilmesi v. s. Açıkça yalnız, rastgele ve münferid müşâhadelere çıkan ve muhtelif şîvelerin sistemli bir şekilde işlenmesinin neticesi olmayan bu mûtalar üzerine, Tamīm şîvesinin husûsiyetini kurmak istemek ihtiyatsızlık olmalıdır: gerçek olan, Tamīm şîvesinin, Ḳays ve Bakr'lerin şîveleri ile birlikte, eski Arabistan'ın garp şîvelerinden açık bir şekilde ayrılmış olan şark zümresini teşkil ediyordu krş. Vollers, *ayn. esr.*, s. 4 v.d.). Tamīm'ler ayrıca, şiirde olduğu kadar fesâhatte de gerçek *ʿarabīya*'nin koruyucusudur; daha yukarıda denildiği gibi. aralarında bütün eski Arap edebiyatının en meşhur şâirlerinin bâzıları bulunur: Avs b. Ḥacar, Salāma b. Candal, Sulayk b. Sulaka, ʿAbda b. Ṭabīb, ʿAdī b. Zayd, Mālik ve Mutammim b. Nuvayra, al-Muhallab; Emevîler devrinde Carīr ve al-Farazdaḳ'tan sonra, al-Baʿīṣ, Kuşayyir, Ṣābit Ḳuṭna, Avs b. Maġrāʾ, al-ʿAccāc, Ruʾba v. b.

Bibliyografya: Wüstenfeld, *Register*, s. 442 v.d.; İbn Durayd, *Kitāb al-iştiḳāḳ* (nşr. Wüstenfeld), s. 123—160; İbn Ḳutayba, *al-Maʿārif* (nşr. Wüstenfeld), s. 37 v.d.; İbn al-Kalbī, *Camharat al-ansāb* (yazma, British Museum, Add. 23297), var. 62^a—96^b; *Naḳāʾiż Carīr va'l-Farazdaḳ* (nşr. Bevan), tür. yer.; Caussin de Perceval, *Essai sur l'histoire des Arabes*, II, 461—484, 569—604. (G. LEVI DELLA VIDA.)

TEMİR KAPIĞ. [Bk. DEMİR-KAPI.]

TEMÎM-ÜD-DÂRÎ. TAMĪM AL-DĀRĪ, sahâbeden olup, nisbesi olan al-Dārī, Laḫm kabîlesinin bir boyu olan Banu'l-Dār (ʿAbd al-Dār için, Wellhausen, *Skizzen und Vorarbeiten*, IV, 108, not 4'e göre) zümresinden müştak olarak îzah edilmiştir. Fakat al-Navavī (*Tahẕīb al-asmāʾ*, nşr. Wüstenfeld, s. 178), ona, ihtidâsın-

dan önce, içinde keşiş olarak bulunduğu bir manastırdan (*dayr*) müştak olması gereken al-Dayrî nisbesini verir. Şeceresi: Tamîm b. Avs b. Ḫârica b. Savâd (farklı şekli Sûd) b. Cazma b. Darâ' (farklı şekilleri: Zirâ', Vidâ') b. 'Adî b. al-Dâr b. Hânî' b. Ḥabîb b. Numâra b. Laḫm (Wüstenfeld, *Genealogische Tabellen*, 5.25; krş. Ṭabarî, nşr. de Goeje, III, 2542, 2545; İbn Sa'd, VII/II, 129—130 v. s.). Tamim, kabîlesiyle birlikte ikâmet ettiği Filistin'den, hicretin 7. yılında Hayber seferinden (İbn Hişâm, *Sîra*, nşr. Wüstenfeld, s. 777) veya daha muhtemel olanı, gerçekte islâm ordusunu Suriye hudûduna kadar getiren Tabûk savaşından (İbn Sa'd, I/II, 75, al-Vâḳidî ve İbn al-Kalbî'den naklen) sonra Peygamber'e geldi; ilk ifâde, Peygamber'in Banu'l-Dâr'a, Hayber ganîmetinin bir kısmının gelirini tahsis etme vak'asına (Vâḳidî, trc. Wellhausen, s. 287) bağlı bir karışıklıktan doğmuş olabilir. Tamîm islâmiyeti kabûl edip, Medine'de yerleşti. Peygamber'e, câmilerde yağ kandillerinin kullanılması tavsiyesi keyfiyeti de Tamîm'e âittir (bk. Clermont-Ganneau, *R H R*, LXXXI [1920], 247 v. dd. = *Recueil d'Archéologie Orientale*, VIII, 216 v. dd.: *La lampe et l'olivier dans le Coran*). Dinî kıssaları ilk defa anlatma (*Ḳâṣṣ*; krş. Goldziher, *Muh. Stud.*, II, 161; Navavî, *Taḥẕîb al-asmâ'*, s. 178) rolü Tamîm'e âit olmalıdır. Tamîm'in Peygamber'e naklettiği ve onun da Tamîm'e müsteniden yaymış olması muhtemel, dünyanın sonuna, Deccal (*al-Daccâl* [b. bk.])'in ve Cessâse (*al-Cassâsa*)'nin geleceğine dâir hikâyeler gerçekte *Kıssa* [b. bk.] edebî nev'ine çok yakındırlar. Tamim, gözleriyle görmüş olduğu ve dünyanın, öbür ucunda, Suriye denizi üzerindeki bir seyahati esnâsında, fırtınanın kendisini attığı ve Daccâl ile Cassâsa'nın, zincirlerinden kurtulup dünyaya salınıverilecekleri güne intizâren bekletildikleri bir adada, iki garip hayvanla konuşmuş olmalıdır. Tamîm'in bu efsânesi, oldukça eski bir devirde teşekkül etmiş olacaktır, zîrâ bütün tafsilâtıyla en eski hadîs mecmualarında bulunmaktadır; Müslim, Abû Dâvûd, al-Tirmizî, İbn Mâce, Aḥmed İbn Ḥanbal (Wensinck, *A Handbook of early Muḥammadan Tradition*, Leyden, 1927, s. 50, bk. mad. DECCAL'daki istişhadlar) Muahhar bir devirde, etsâne, Peygamber'in ölümünden sonraya ve tamamiyle farklı bir çerçeveye yerleştirilmiştir: Tamîm, âhiretin sırlarını artık bir deniz kazası netîcesinde öğrenmez; o, bir *cinnî* tarafından geceleyin evinden alınıp götürülmüş ve birbiri arkasından, her çeşit hayâlî varlıklarla meskûn, meçhûl ülkeleri dolaşmış ve sonra, bir dizi garip ve tehlikeli mâceraları (onun Daccâl ve Cassâsa ile karşılaşması sâdece bunların bir safhasıdır) aştıktan sonra, bir melek tarafından bir bulut üzerine kaldırılıp, evine götürülmüştür. Onu ölü zannedip yeniden evlenen karısı, son derece büyük bir güçlük içinde bulunur; Halîfe 'Omar'e götürülmüş olan mes'ele, 'Omar tarafından 'Alî'ye tevcih olunur; 'Alî, Tamîm'in başına gelecek olanların hepsinin, Peygamber'e önceden mâlûm olduğunu beyan eder ve kadını iki kocasından birini seçmek husûsunda serbest bırakır: kadın, Tamîm'e dönmeyi tercih eder. Masal âlemine seyahat ve ölü farzedilenin dönüşünün pek bilinen iki motifini birleştiren bu hikâye şeklinin çok geniş bir yayılma sâhası olup, Türkçe, Malayaca ve İspanyolca rivâyetleri bilinmektedir. Bu rivâyetlerin âit olduğu Arapça metnin bir mukabeleli nüshası, bir Cezayir el-yazmasına göre R. Basset'nin işâret ettiği Paris, Oxford, Leiden ve Tunus el-yazmalarına, India Office, nr. 1044, VIII, Berlin, 9069, 9070, 9105,22 nüshaları da ilâve edilebilir. Metin, bir halk risâlesi şeklinde Kahire'de de basılmıştır) R. Basset tarafından neşredilmiştir (*Les aventures merveilleuses de Temim ed Dârî*, *Giornale della Società Italiana* [1891], V, 3—26). Tabiatiyle efsânenin hangi devirde teşekkül ettiğini tesbit etmek imkânsızdır: Basset, al-Dimaşḳî ölm. 727=1327; *'Acâ'ib al-barr va'l-baḥr*, Cosmographie, nşr. Mehren, s. 149)'nin onu bizim metinlere çok benzer bir şekilde hülâsa ettiğine dikkati çekmektedir.

Tamîm al-Dârî'nin şöhretine tamamiyle farklı mâhiyette diğer bir vak'a yardım etmiştir: Tamîm, Peygamber'le karşılaştığı sırada, ondan kendisi ve ahfâdı için iktâ (*ḳaṭî'a*, bk. mad. IKTĀ) olarak, âilesi ile birlikte Halîl [b. bk.]'de ikâmet ettiği arâziyi vermesini istemiş olmalıdır. Bu sırada Filistin, Bizans hâkimiyeti altında bulunmakla berâber, Peygamber, bu arâziyi ona ihsan etti ve anlaşma Tamîm'in, Filistin'in Araplar tarafından fethi esnâsında, elde ettiği bir v e s î k a ile te'kid olundu ve bu vesîka kardeşi Nu'aym (Tamîm'in sâdece bir kızı vardı)'in ahfâdına Ḥabrûn (farklı şekil: Ḫibrâ), al-Marṭûm (farklı şekilleri. Maṭlûn, Marṭlûn, al-Ruṭûm, Marṭûn; belki bu son şekil doğrudur ve *Cibrîl-Cibrîn* v. s. gibi, mûtad *n*'nin *l*'ye kalbolması ile, orada *al-Marṭûl* = μαρτύριου kelimesi teşhis edilebilir). Bayt 'Aynûn ve Bayt İbrâhîm mahallelerinin temellükünü sağladı; bu temellük bir devre kadar muhâfaza edilmiştir; ve hattâ bundan 30—40 yıl önce *Ḥaram al-Ḫalîl* muhâfızları, kendilerinin Tamîm al-Dârî'nin soyundan geldiklerini iddia ediyorlardı. Bu hîbenin iki bakımdan ehemmiyeti vardır: bu, bir

taraftan Peygamber'in tabiat üstü kuvvetlerine şahâdet eder, diğer taraftan *ikṭâ'*'ın en eski vesîkasıdır. 'Alî (fakat bâzı kaynaklar, kâtip olarak Mu'âviya b. Sufyân'ı verirler) tarafından kaleme alınan anlaşma metni, iki tahrir şeklinde intikal etmiştir; daha kısa olan ilki, sâdece Ḫibrâ ve 'Aynûn mevkîlerini zikreder ve yalnız 'Alî'nin imzâsını taşır (İbn Sa'd, I/II. 21_{27} — 22_3; Abû Yûsuf, *Kitâb al-ḫarâc* [Bulak, 1302], s. 132); halbuki daha geniş olan diğeri, *hâẕâ mâ anṭâ* (farklı şekil, *aḳṭa'a*) *Muḥammad*... ibâresiyle başlar, yukarıda bahsedilen dört yeri zikr ile ilk üç halîfenin, Abû Bakr, 'Omar ve 'Oşmân'ın şehâdetlerini ihtivâ eder. Dârîyûn'un ellerinde bulunan bu sonuncusu olup, onlar bunu kıskançlıkla muhâfaza ediyorlar ve onu, mahallî selâhiyet sâhiplerinin bir hisse gaspı korkusundan kurtulmak için, her fırsatta göstermekten geri kalmıyorlardı; 745 (1344/1345)'de İbn Faḍl Allâh al-'Omarî (*Masâlik al-abṣâr fî mamâlik al-amṣâr* [Kahire, 1342], I, 172—175) al-Ḫalîl makamına yaptığı bir ziyâret vesîlesiyle onu görmüştü; vesîka 'Alî'nin ayakkabılarından birine âit eski bir deri parçası üzerine yazılmıştı; harfler eski kûfî tarzında olup, hemenhemen hepsi silinmiş ve ancak hafîf çizgiler kalmıştı, ancak halîfe al-Mustaẓî' (566—575= 1170—1180)'nin bir vesîkası (*şahâda*) bunun mevsûkiyetini te'yid ediyor ve metnin bir sûretini veriyordu; vesîka ipekten zengin bir örtü ile sarılmış ve abanoz ağacından bir kutu içine konulmuştu. Vesîkayı, al-'Omarî'den 150 sene sonra gören Mucîr al-Dîn al-'Ulaymî (*al-Uns al-Calîl* [Kahire, 1283], s. 428 v.d.: eser, 900—901 senelerinde te'lîf olunmuştur), hemen-hemen aynı ifâdeyi kullanmaktadır, fakat ona göre, *şahâda*, halîfe al-Mustancid (555—566=1160—1170)'den sâdır olmuştur. Daha sonra, Osmanlıların hâkimiyeti altında Dârî Taḳî al-Dîn, Kahire'deki bir kadılık makamı mukabilinde, onu Sultan Murad'a verdi, Sultan Murad da vesîkayı, kendi kütüphânesine koydu. Bahis mevzuu olan Murad'ın, ancak Murad III. (982—1003=1574—1595) veya Murad IV. (1032—1049=1623—1640) olduğu söylenebilir; zîrâ bu hâdise, İbn Durayd'in *Kitâb al-İştiḳâḳ* (nşr. Wüstenfeld, s. 226^b)'nın muhaşşisi olup, s. 211^b, de tarihçi Muḥibb al-Dîn b. al-Şiḥna (ölm. 890=1485; bk. mukaddime, s. V: Wüstenfeld onu, yanlış olarak onun torunu zanneder)'nın ahfâdından bulunduğunu iddia eden bir Muḥammed b. 'Omar tarafından anlatılmıştır. Daha uzun bir tahrir şekli Yâḳût, *Mu'cam al-buldân*, nşr. Wüstenfeld, II, 195'te bulunmaktadır; daha kısa bir tahrir şeklini ise, İbn 'Asâkir (*Târîḫ Dimaşḳ* [Şam, 1331], III, 344—357) Tamîm'e hasredilmiş bulunan çok geniş ve tafsilâtça çok zengin hal-tercümesi içinde vermiştir; al-Ḳalḳaşandî (*Ṣubḥ al-a'şâ'* [Kahire, 1337], XIII, 118—122) bu metni tamamiyle ondan naklet miştir.

Vesîkanın mevsuk olmayan vasfının, gösterilmesine bile lüzum yoktur (krş. Caetani, *Annali dell' Islâm*, II, 288—291 [hicrî 9. yıl, § 69, not 1; § 70, not 2]; trc. H. Cahid, *İslâm tarihi*, İstanbul, 1925, VI, 312, not 2; Krenkow, *Islamica* [1925], I, 529—532: vesîkanın iki tahrir şeklinin bulunuşu, onun bütün aksâmı ile îmal edilmiş olduğunu doğrulamağa kâfidir. Bununla berâber, hilenin eski olması gerekir: II. (IX.) asrın sonunda bize intikal ettiğine göre, vesîkanın sâdece daha Abû Yûsuf, al-Vâḳidî, İbn al-Kalbî (yk. bk.)'de bulunmasiyle değil, İbn al-Kalbî (gerçekten *Camharat al-ansâb*, Escurial el-yazması, var $70^{a—b}$'de bulunmaktadır)'den naklen Balâẕurî (*Futûḥ*, nşr. de Goeje, s. 129, 13—14) tarafından anlatılan fıkraya inanılabilirse I. (VIII.) asrın sonuna götürülmesi îcap etmektedir: Balâẕurî'nin anlattığı fıkraya göre, halîfe Sulaymân b. 'Abd al-Malik, Dârîyûn *iḳṭâ'*'sı yanından geçtiği vakit „Allah'ın lânetini üzerine çekmek korkusu" ile, orada konaklamaktan çekinirdi. Burada, kısa tahrir şeklinde, her ne sûretle olursa olsun, Peygamber tarafından ihsan edilmiş bulunan *ḳaṭî'a*'ya zarar verecek olanı ilâhî lânet ile tehdid eden vesîkaya açık bir telmih vardır. Bundan başka, diğer bir rivâyet mevcut olup, buna göre, Peygamber Tamîm'in, âilesine al-Ḫalîl *ḳaṭî'a*'sını vermeyi sâdece vâdetmiş olmalıdır ve vesîka, ancak fetihten sonra, Abû Bakr'in adı ile kaleme alınmıştır (İbn Sa'd, I/II, 75, İbn al-Kalbî'den naklen; tabiatiyle daha yeni müelliflerde de geçmiştir). Her ne kadar Wellhausen (*Skizzen und vorarbeiten*, IV, 126, not 1), bu rivâyeti „muahhar bir tashih" olarak telâkkî ederse de, aksine o daha eski gibi görünmektedir. Müslümanlar, al-Ḫalîl'deki İbrâhîm makamını, Filistin'i fetihleri esnâsında, Laḫm'lerin, belki (hacılarına) senelik ücretler ödetilmek sûretiyle faydalanan, hıristiyan kabîlesinin bir boyu tarafından işgal edilmiş buldular. al-Dârî nisbesinin, asla kavmî bir menşe'den gelmesi düşünülemez, husûsiyle Tamîm âilesi ile Peygamber'e giden elçilik hey'eti hikâyesinde isimleri verilmiş olan diğer şahsiyetler dışında bir al-Dâr kabîlesi hakkında hiç bir bilgiye sâhip değiliz; o, Dâr „makam" (*dâr* kelimesinin bu mânada alınması ile; krş mad. KUSAYY) ile ilgili olmalıdır. İhtidâ eden bu Laḫmî'ler, daha önce yahudi ve hıristiyanlar için olduğu gibi, müs-

lümanlar için de mukaddes sayılmış bulunan *Ḥaram İbrâhîm*'in muhâfızlığını korumayı başarmış, haklarını, şefleri Tamîm'e, Peygamber tarafından yapılmış olup, şöhreti, kıyâmete âit inançlar ile doğan islâmiyetin dinî merâsimle ilgili müessese'erini ilham edenlerden biri hâline getirilinceye kadar azar-azar büyümüş bulunan ihsan üzerine dayamış olmalılar. Hattâ Tamîm al-Dârî timsâline bağlanan rivâyetlerin her hangi bir tarihî hâtıraya istinad edip -etmediği veya şahsiyetinin efsânevî olup-olmadığı sorulabilir. Clermont-Ganneau, yukarıda zikredilen makalede „al-Ḫalîl'in Tamîm al-Dârî'ye ihsan edilmesini, aynı şehrin benzer şartlar içinde *Tevrat*'taki Kaleb'e verilmesi ile arzettiği benzetmeler" için kendi *Archaeological Researches*, II, 463 v. d. (ki bunlar bence makbûl değildir)'a havâle etmektedir. Ancak Kalebî'ler, (Jos. XV, 13; krş. *Ḥâkimler*, I, 10) Filistin'in cenup cihetinin efendileri olan Yuda kabîlesinin âileleri arasındaki umûmî taksîmi vesîlesiyle Hébron'u aldılar; o halde burada tamamiyle husûsî şartlar içinde Tamîm'e yapılan ihsâna hiç bir benzetme yoktur.

An'anede, Peygamber'in ölümünden sonra, Tamîm'in mukadderâtından hemen-hemen hiç bir şey mevcut değildir; an'ane, Tamîm'in, sâdece 35 (656)'te 'Oṡmân'ın öldürülmesinden sonra Medine'yi terkettiğini ve 'Alî'nin hilâfetinin sonunda (40=661) öldüğü, asıl vatanına döndüğünü anlatmaktadır.

Bibliyografya; Metinde zikredilen kaynak ve müelliflerden başka bk. sahâbenin hal tercümeleri; Wüstenfeld, *Register*, s. 441 v. d.; Sprenger, *Das Leben und die Lehre des Moḥammad*, I, 408, 460; III, not 13, 432; Caetani, *Annali dell'Islâm*, X, 544 v. dd. (hicrî 40. yıl, §§ 400—404).

(G. Levi Della Vida.)

TEMMUZ. TAMMÛZ, Süryânî takvimînin onuncu ayı. Bu isim dördüncü Yahudi ayından alınmış olup, zaman itibâriyle aş.-yk. bu Yahudi ayına tekabül ettiği gibi, Romalıların Juliyen takvîminde Juli ayına da tetâbuk eder ve onun gibi de 31 gün çeker. al-Bîrûnî'ye göre temmuzda 8 ve 9. menâzil-i kameriye doğar, 22. ve 23. de batardı. Menzillerin her birinin doğduğu ve diğerinin bundan 14 gün sonra battığı günler 10. ve 23. günlerdi. Diğer taraftan al-Ḳazvînî'ye göre, 4. ve 17. günlerde, 7. ve 8. menziller doğar, 21. ve 22.'ler ise, batardı. Selevkiler takvîminin 1300 senesinde (m. s. 989) ise al-Bîrûnî'nin beyânına göre, temmuzda al-Ḳazvînî'de mukayyet olan menzillerin yıldızları 9. ve 23. günlerde doğar ve batarlardı.

Bibliyografya: al-Bîrûnî, *Âṡâr* (nşr. Sachau), s. 60, 70, 347—350 (İngilizce trc. Arapça nüshanın kenarındaki sayıları bulunur); al-Ḳazvînî, *'Acâ'ib al-maḫlûḳât* (nşr. Wüstenfeld), I, 44 v d, 49, 78 v.d. (Alm. trc. Ethé, s. 93 v.d, 101 v.d., 160 v.d.); Ginzel, *Handbuch d. meth. u. techn. Chron.* (1906), I, 263 v. dd.

(M. Plessner.)

TEMUŞENT. [Bk. AYN TEMUŞENT.]

TEMUÇİN. [Bk. CENGİZ HAN.]

TENÂSUH. TANÂSUḪ, rûhun göçü, Hindistan'da ve islâm dünyasındaki bir çok fırkalarda yaygın bir inanış. Buna dâir mâlûmat veren müslüman müellifleri, bunu Fisagurîlerden ziyâde Hindlilere izâfe ederler.

al-Bîrûnî, Hindistan hakkında yazdığı kitabında rûhun dolaşmasına dâir başlı-başına bir fasıl ayırmış olup, dediğine göre bu, islâmiyette Allah'ın birliğine olan itikad gibi, Hindû dininin Schibbolath'ıdır. O, Vâsudéva ve Patanjali'yi zikreder; bunların fikirlerini Eflâtun, Proclus ve sûfîlerin nokta-i nazarları ile mukayese ederek Hindû filozoflarının şu düşüncesini zikreder: onlara göre, rûhun kâinâtı ihâta eden şeylerin tenevvüünü kavrayabilmesi için tek bir hayat çok kısadır.

Şahrastânî *„tanâsuḫ ehli"* ne dâir bahsinde bu kelimeyi geniş mânada ele almaktadır; ona göre *tanâsuḫ*, dünyadaki hayatlar ve birbirini tâkip eden yeniden doğuşlar akîdesidir. Onun iddiasına nazaran, bütün milletler arasında *tanâsuḫ*'a en çok inanan Hindlilerdir. Onlar Zümrüd-ü Anka hikâyesini anlatır ve buna ilâveten kâinatta da aynı şeyin vukua geldiğini söylerler; muayyen sayıdaki devirlerden sonra semâ küreleri, yıldızlar, hepsi tekrar aynı noktaya gelir ve kâinâtın hayatı yeniden başlar. Bu devrin müddeti bâzılarına göre 30.000, bâzılarına göre ise 360.000 yıldır. Mas'ûdî (*Murûc*, I, 163) de bu büyük devirden bahs ve devrelere 70.000 senelik bir zaman atfeder. — Bu düşünce eski Yunan hey'etşinaslarınca mâlûm olup, buna „büyük yıl" derlerdi.

Başka bir mânada *tanâsuḫ*, ilâhî rûhun dünyamızda yaşayan varlıklar arasına yayılıp taksim olunmasıdır. Şahrastânî'nin bildirdiğine göre, müfrit şi'îler (Ġulât), *tanâsuḫ*'a ve ilâhî ilk cevherin tamamı veya bir kısmının muayyen insanlara ineceğine veya onlarda karar kılacağına (*ḥulûl*) inanırlardı. Bu nevi *tanâsuḫ*'a itikad, bunu, Mazdekî sihirbazlar, Hindli Brahmanlar, filozoflar ve Sâbîlerden almış olan bir çok halklarda bulunur. Hucvirî, *ḥulûlî* adını verdiği bir sûfî tarîkatinden bahseder; bunlar muhtelif vücutlara dağılıp

onlara hulûl eden bir tek sonsuz ve ilâhî rûhun mevcûdiyetine inanırlar. Hucvirî'nin iddia ettiğine göre bu, kabûl etmemelerine rağmen, bir çok hıristiyanlarla, bütün Hindli, Tibetli ve Çinlilerin kanâati olup, buna Şi'î, Ḳarmaṭî ve İsmâ'îlî'ler arasında da rastlanır. *Tanâsuḫ*'un dört derecesi vardır: *naskh*, *maskh*, *faskh* ve *raskh*.

Rûhun bir vücuttan diğerine intikali olarak umûmî mânada *tanâsuḫ* itikâdı bir çok şi'î fırkalarında vardır. Şahrastânî'ye göre, Mûtezilîlerde Aḥmed b. Ḫâ'iṭ'in tilmizleri, Allah'ın canlı mahlûkâtı, bir nevi cennette halk etmiş olduğunu, sonra her hangi bir itâatsizlikle suç işlemiş olanları, günahlarının ağırlığına göre, insan veya hayvan olarak bu dünyaya gönderdiğini, nihâyet bunların günahlarından temizleninceye kadar bir şekilden başka bir şekle intikal ettiklerini tâlim ederlerdi.

İsmâ'îlî'ler, rûhun hayvan vücûduna intikal ettiğine inanmazlardı; fakat birbirini tâkip eden ve ruhların *imâm*'ı tanıyıncaya kadar doğumla ölüm âlemleri arasında gidip geldikleri hayat devrelerine inanırlardı; bu ruhlar sonra nur âlemine yükselirdi.

Nuṣayrî'ler kendi dinlerindeki günahkârların yahudi, sünnî müslüman veya hıristiyan olarak dünyaya avdet edeceğine inanırlar. 'Alî'yi hiç tanımamış olan imansızlar, deve, katır, merkep veya köpek ve emsâli hayvanlar olacaklardır. Nuṣayrî'lerde *tanâsuḫ*'un 7 kademesi vardır; bu 7 kademeden geçen mü'min ruh, aslında inmiş olduğu yıldızlara yeniden yükselir. Anz ve Dussaud, bu nazariyeyi, Bâbil muhîtinden neş'et etmiş olup, İran itikadlarına, Yeni Eflâtuncular ve İrfânîlere geçmiş olan, rûhun 7 kat göğe yükselmesi akîdesi ile birleştirmişlerdir.—Dürziler, müessisleri olan Ḥamza'nın muhâlefetine rağmen, halk arasındaki inanışlarından bir kısmını Nuṣayrî'lerden almışlardır; onlar 'Alî'ye düşman olanların ruhlarının köpek, maymun veya domuzların vücûduna gireceğine inanırlar.—Kürtler ile Yazîdî'lerin itikâdına göre, ruhlar insan veya hayvanların vücûdunda, yahut birbirini 72 yıllık bir fâsıla ile tâkip eden varlıklarda dolaşırlar. Sayyid Şarîf Curcânî (*Ta'rîfât*) için *tanâsuḫ*, rûhun vücûda olan temâyülü dolayısiyle, yeni bir vücûda geçmesidir.

al-Samarḳandî, maymun, domuz ve diğer hayvanların, şekil ve sûret değiştirmiş halklardan neş'et ettiklerini gösteren *maskh* (*naskh*'ın farklı bir şekli) hakkında garip efsâneler nakleder. Aynı şekilde Süheyl yıldızı ile Zühre seyyâresinin bir kıral ve melike iken işledikleri suçtan dolayı cezâlandırılarak, oldukça gayr-i mantıkî bir tarzda, yıldızların arasına atıldıkları söylenir.—Nihâyet burada *Binbir gece* ve diğer masallarda geçen şekil ve sûret değiştirme hikâyeleri zikredilebilir.

Bibliyografya: *Alberuni's India* (trc. Sachau), London, 1910, kısım V; Şahrastânî, *Kitâb al-milal va 'l-niḥal* (nşr. Cureton), London, 1842, II, 297 ve tür. yer.; Hucvirî, *Kaşf al-maḥcûb* (trc. R. A. Nicholson), *G M S*, Leiden, 1911, s. 260 v. dd.; R. Dussaud, *Histoire et religion des Noṣairîs* (Paris, 1900), s. 120 v. dd.; W. Anz, *Zur Frage nach dem Ursprung des Gnostizismus* (*Texte und Unterschungen*, nşr. v. Gebhardt ve Harnack, Leipzig, 1897), XV; St. Guyard, *Un grand Maître des Assassins au temps de Saladin, J A*, Paris, 1877 (hikâyeler); Şayḫ Naṣr b. Muḥammed b. İbrâhîm al-Samarḳandî, *Bustân al-'ârifîn* (Mekke, 1300), s. 240; J. Menant, *Les Yézidis* (*Annales du Musée Guimet*, Paris, 1892), s. 87.

(B. Carra de Vaux.)

TENÂVÜTÎ. AL-TANÂVUTÎ, bir çok Ebâdî [b. bk.] şeyhin nisbesi olup, V. (XI.) asırda bunlardan aşağıdaki kimseler bilinmektedir:

Abû Ya'ḳûb Yûsuf b. Muḥammed al-Tanâvutî; eski rivâyetlerde sık-sık ismine rastlanmakta olup, oğlu İsmâ'îl ve daha sonra torunu Abû Ya'ḳûb Yûsuf b. İsmâ'îl, kerâmetlere mazhar olmuş dindar kişiler şöhretine sâhip bulunmuşlardır. Bu ismi taşıyanların en meşhûru Abû Ya'ḳûb'un şu oğludur:

Abû 'Ammâr 'Abd al-Kâfî al-Tanâvutî, Abû Ya'ḳûb Yûsuf b. İbrâhîm al-Sedrâtî al-Vârcalânî'nin mektep arkadaşı ve dostudur. Zengin olan âilesi, Tunus'ta tahsili için ona yılda 1.000 dinar tahsis etmişti, o bunun yarısını hocalara veriyordu. Önceleri Arap dil ve edebiyatına hasredilmiş bulunan ilmî alâkası, onu öyle kendinden geçirmişti ki, babasının, gönderdiği paralarla birlikte gelen mektupları bile okuyamıyordu. Memleketine avdeti sırasında mektupları açınca, bunlardan birinde babasının, diğerinde ise, annesinin ölümünü okudu. Onun ve aynı zamanda Abû Ya'ḳûb'un kelâm hocası, Abû Zakarîyâ Yaḥyâ b. Abî Bakr al-Vârcalânî [b. bk.] olmuştur. Abû 'Ammâr'ın umûmiyetle oturduğu yer Vargla (Vârcalân) idi. Baharda sürüleriyle cenûba doğru, Mzâb vâhalarına kadar gidiyordu. Dindaşları kendisine, dinlerini ihyâ eden (*Muḥyi 'l-dîn*) biri olarak saygı gösteriyorlardı. O, Ebâdîlerin dâima ehemmiyet atfettikleri ve kendisinin de uyduğu halîfe 'Alî hakkındaki hükümle ilgili başlıca mes'elede yumuşaklık ve müsâmahaya temâyül ediyordu. Buna mukabil Berberîlerin muhâcir Arab

bedevîlerine karşı olan umûmî hiddetlerini paylaşıyordu [bk. mad. HİLÂL]. O, Arapların Magrib'de elde ettikleri bütün servetlerin bir gasbdan ibâret olduğunu ilân ediyordu: Mekke'ye bir hacc esnâsında, o ve dostu Abū Ya'ḳūb, Hicâz bedevîleri hakkında çok elem verici bir intibaa sâhip oldular ve her ikisi, Magrib'de Araplarla her türlü, hattâ ticârî münâsebetten bile dikkatle çekindikleri halde, Hicâz Araplarından bir şey satın alıp-almamayı bir vicdan mes'elesi yapıyorlardı; Hicâz'ın başlangıçtan beri Araplara âit olduğunu düşünerek rahatlamışlardı. Eserleri arasında şunlar zikredilir: *al-Mūciz fī taḥṣīl al-su'āl* „bütün hakikat düşmanlarını âciz bırakan", yâni Ebâdîlerin, diğer bütün islâm düşünceleri karşısında kendi akîdelerini açık bir şekilde ayırdettikleri *farḳ* kitaplarından biri; diğer taraftan *Şarḥ al-cahālāt*, fakat bilhassa Masqueray'ın, içinde „din şâkirdlerinin kaidesi" ni gördüğü *Sîra* reisleri olan *'azzāb*'ların dinî teşkilâtı ve onların *ḥalḳa* tilmizleri için âbidevî bir eserdir. 'Abd al-Vahhāb b. Muḥammed b. Ġālib b. Numayr al-Anṣārī'nin, Ebâdîleri tefrik eden akîdeler hakkındaki büyük bir ankete, Abū 'Ammār, hastalığı dolayısiyle cevap verememiştir. Abū 'Ammār ve 'Abd al-Vahhāb'ın ölümünden sonra, buna cevap veren, Abū Ya'ḳūb al-Vārcalānī olmuştur; onun bu cevabı *Kitāb al-dalīl*'de bulunmaktadır. Buna göre, Abū 'Ammār 570 (1174)'ten önce ölmüştür. Onun bilhassa geleneğini devam ettiren genç Abū Ya'ḳūb Yūsuf b. Muḥammed al-Tanāvutī'dir; o da, zikrettiğimiz Tanāvutī'lerden birinicisinin ismini taşımıştır.

'Adl b. al-Lu'lu' al-Tanāvutī, bir müddet Cerbe [b. bk.] adasında yaşamış olup, müstevlî Araplar tarafından öldürülen Vārcalān ahâlisinin ilki olarak gösterilmiştir. Kardeşi Ḥammū, kerâmetlerinden dolayı saygı görmüş bir kadın olan Umm al-Mu'min'in babasıdır. Kardeşleri şunlardır:

Yaḥyā ve Abu 'l-Rabī' Sulaymān b. Ayyūb b. Muḥammed b. Abī 'Amr al-Tanāvutī. Bunlar bilhassa, dindarlık ve kerâmetlerine dâir çok tatlı menkıbelerinden dolayı, hal tercümeciler tarafından rağbet görmüşlerdir.

Bibliyografya: al-Barrādī, *al-Cawāhir al-muntaḳāt* (Kahire, 1306); Abu 'l-'Abbās al-Şammāḫī, *Kitāb al-Sigar* (Kahire ve Kosantina, 1301, s. 441 v. dd., 498 v. d., 513 v. d., 569), adlı eserinde bu eserden faydalanmıştır; Abū Ya'ḳūb Yūsuf b. İbrāhīm al-Vārcalānī, *al-Dalīl* (Kahire, 1306), I, 54 v.d.; III, 28; Masqueray, *Chronique d'Abou Zakaria* (Cezayir, 1878 veya 1879), LXXVI ve 140, 177, 235 ve bilhassa 253 v.dd. ki notlar; ayn. mlf., *Formation des cités chez les populations sédentaires de l'Algérie* (Paris, 1886), s. 216; A. de Motylinski, *Recueil de Mém. XIVe Congr. d. Orient.* (Cezayir, 1905), s. 545.

(R. STROTHMANN.)

TENEKÂR. [Sanskr. *tankār* veya *tinkār* (bk. I. A. Wullers, *Lexicon Persico-Latinum*, Bonnae ad Rhenum, 1855, I, 469; krş. *Dāyirat al-ma'ārif-i Fārisī*, Tahran, 1345 hş., s. 675'te Farsça) kelimesinin Farsça yoluyla geçmiş bulunan Türkçe şekli olup, tasfiye edilmemiş boraks, kuyumcu lehimi (bk. Ş. Sâmi, *Kamûs-i Türkî*, I, 445) mânalarına gelmektedir. Arapça'dan İspanyolca'ya *atincar* veya Portekizce'ye *atincal* şeklinde geçen kelime diğer Avrupa dillerinde *tincal* (Frans., İngl.) veya *tinkal* (Frans., Alm.) olmuştur (bk. E. Littré, *Dictionnaire de la langue française*, bk. mad. *tincal*). Kelimenin Arapça karşılığı *bavraḳ* veya *būraḳ* olup, muhtemelen İbrânice borak („beyaz") veya Arapça *b-r-ḳ* „şimşek çakmak, parlamak" kökünden gelmektedir; bâzı Arapça lugatlara göre, kelime Farsça *büreh* („boraks")'ten gelmektedir (bk. R. Blachère, Moustafa Chouémi ve Claude Denizeau, *Dictionnaire Arabe-Français-Anglais*, Paris, 1968, II, 911b).]

Ḳazvīnī'nin tavsîfi en farklı tuzların bile boraks umûmî adı altında birbirine karıştırıldığını göstermektedir. Ḳazvīnī, boraksın çeşitleri olarak tabiî sodyum karbonat (natron) yâni Ermeni boraksını, dökümcü boraksını, Hindistan'dan ithâl olunan *tinkār*'ı, fırıncıların boraksını, Zerâvend ve Kirman boraksını zikreder. Aristo'nun *Mâdeniyat* kitabında bile boraksın, bütün cisimleri eritme, mâden tasfiye ameliyesini tâcil etme ve dökümcülüğü kolaylaştırma vasıflarından bahsedilir. Burada natrondan, boraksın bir cinsi olarak bilhassa bahsedilir, *tinkār*'ın, altının eritilmesinde bilhassa faydalı olduğu söylenir. Boraksın tıpta da müteaddit kullanılış sâhası vardır.

Bibliyografya: Ḳazvīnī (nşr. Wüstenfeld), s. 212 (trc. Ruska), s. 9.

(J. RUSKA.)

[Bu madde T. H. tarafından ikmâl olunmuştur.]

TENES. Cezayir'de sâhilde bir şehir olup, Cezayir şehrinden 204 km. uzakta, Mostaganem'in 161 km. şarkında ve Chélif vâdisindeki Orléans'ın 54 km. şimâlindedir. Mevkii Greenwich'e nazaran 36° 30' 50" arz-ı şimâlîde, 1° 18' tûl-i şarkîdedir. Şehir, denize hâkim kayalık bir düzlük üzerinde kurulmuştur. Tenes burnunun kısm-ı küllîsi tarafından şark rüzgârlarından mahfuz bir koyda, şehrin altında uzanan liman, şimâl ve garb rüzgârlarına karşı masun olmayıp, bu da gemilerin muhâfazasını te'min için yapılan ehemmiyetli çalışmalara rağmen, demirlemeyi emniyetsiz bir hâle getirir. Ticâret, kıyı seyr-ü-seferine münhasır olup, limanda muâmele gören ticârî eşyanın yekûnu yılda 19—20 bin tonu aşmaz. Tenes'i Chélif vâdisine bağlamak için XX. asır başlarında açılan demir-yolu, limanın ticâretini muhtemelen arttıracaktır. Avrupâî şehrin 3 km. cenûbunda Eski Tenes tesmiye edilen ve 1.200 civârında bir nüfûsa sâhip olan bir yerli kasaba vardır. Şehir, şarkında Vād 'Allāla denilen tabiî bir hendekle hudûtlanan yüksek bir ova üzerinde kâindir. Tenes, 4.620'si yerli olmak üzere, 6.207 nüfûsu olan tam teşekküllü bir idârî bölgedir. Şehir kezâ. 50. 728'ini yerlilerin teşkil ettiği. 51,959 sâkini olan muhtelit bir idârî bölgenin de merkezidir.

Tarih. Bugünkü şehir, bir Fenike ve Kartaca imâlathânesi olup, imparatorluk devrinde bir Roma kolonisi hâline gelen Cartennae'nin mevkiini işgal eder. Vandallar ve sonra Araplar tarafından yağma edilen Cartennae hemen tamamiyle yok oldu. al-Bakrī zamanında, bütün şehirden kalan, sâhilde inşâ edilmiş bir kaleden ibâret olup, hâlen sâdece belli-belirsiz izleri bulunabilir (sur kalıntıları, sarnıçlar ve mezarlar). III. (IX.) asırda denizden 2 mil mesâfede İspanya'dan gelen mâceraperestler tarafından yeni bir şehir inşâ edildi. Bu, bugünkü Eski Tenes'dir. al-Bakrī, buranın kuruluşunu 262 (875/876) olarak tesbit eder ve burayı kış'arı liman olarak kullanmayı itiyad edinen Endülüslü denizcilere atfeder. İspanyollar, oraya Elvira ve Murcia ahâlisini dâvet ettiler ki, bunlardan bâzıları hummadan debşete düşerek az sonra yarım-adaya geri döndüler; diğerleri Afrika'da kaldılar ve Chélif vâdisinde bir yer olan Sūḳ İbrāhīm'deki Berberîler tarafından takviye edildiler. Evvelâ, Endülüslüler tarafından inşâ edilen kalede ordugâh kurmaktan memnun olan bu muhâcirlerin çok iptidâî yerleşmeleri, surlarla çevrilmiş bir şehrin, bir câmiin ve pazar yerlerinin te'sîsine imkân hazırladı. Bu şehrin izleri Eski Tenes'de şimdi de mevcut olup, orada hâlâ surların bir parçası, bir köprü ve bilhassa al-Bakrī tarafından zikredilen bir câmi mevcuttur. İkliminin sıhhate zararlı olmasına rağmen Tenes, civârının münbitliği, bol miktarda yetiştirdiği meyveleri ve her çeşit hubûbatı dolayısiyle refâha erişmiş olup, İdrīsī'ye göre, bunlar dışarıya ihraç edilirdi. 'Alavī menşeden gelen bir âile tarafından idâre edilen Tenes, bu şehre, şikâyet edilen her hangi bir kimsenin sürgün yeri nazariyle bakan İspanya Emevîlerinin hâkimiyetini tanıdı. IV. (X.) asırdan itibâren şehir sırasiyle, Orta Magrib'e sâhip olma mücâdelesini yapan, Fâtımî, Şanhāca, Maġrāva, Murâbıt ve Muvahhid sülâlelerinin hâkimiyeti altına girdi. Muvahhid imparatorluğunun parçalanmasını müteâkip Tlemsen Zeynîlerine geçen şehir, XV. asrın ikinci yarısında boyunduruktan kurtularak, evvelâ hânedân âzâları, sonra mahallî şeyhlerin idâre ettikleri müstakil küçük bir emirlik kurdu. Bu şeyhlerden sonuncusu İspanya'nın bir tâbii oldu. Şehri 1517'de Oruç [b. bk.] aldı ve bir kaç sene sonra Hayreddin [bk. mad. BARBAROS HAYREDDİN PAŞA] Türk hâkimiyetini orada kat'î olarak te'sis etti. Tenes'e bir *Kā'id* [b. bk.] ve bir garnizon verildi. Bundan sonra şehrin refâhı sür'atle düştü. XVI. ve XVII. asırlarda Avrupa ile hâlâ devam eden mısır ticâreti, XVIII. asrın ilk senelerinde tamamiyle kesildi. Bundan başka şehir, yerliler tarafından müteaddit defalar Türklere karşı isyanlar esnâsında tahrip edildi.

1830'dan sonra Tenes bir müddet müstakil kaldı. Bu şehri mülkiyetine ilhak etmiş olan 'Abd al-Ḳādir, başarısız bir şekilde limanın ticâretini canlandırmağa çalıştı. Nihâyet 1843'de ahâli mukavemet göstermeksizin Fransızlara boyun eğdi. Bugeaud, Chélif vâdisinde harekâtta bulunan kıt'aların erzak ikmâlini kolaylaştırmak maksadiyle, derhal bir bina inşâsına başladı. Bu, şimdiki şehrin menşe'ini teşkil eder.

Bibliyografya: al-Bakrī, trc. Slane (Fagnan tarafından yeniden gözden geçirilmiş), s. 128; İdrīsī (nşr. Dozy ve Goeje), s. 73; trc., s. 96; Leo Africanus (trc. Schefer), III, 56; Dessus-Lamare ve G. Marçais, *La mosquée du Vieux Ténès R Afr.*, 1929.

(G. YVER.)

TENESÎ. AL-TANASÎ, MUḤAMMED B. 'ABD ALLĀH B. 'ABD AL-CALĪL ABŪ 'ABD ALLĀH, (?—1493), XV. asır Magrib edebiyatçısı olup, tarihçisi olduğu Tlemsen'deki Zayyānī'ler hânedânı sarayında yaşadı ve cemâziyelâhır 899 (şubat 1494)'da öldü. al-Tanasī'ye bugün kaybolan bir kaç risâlenin ve al-Vanşarīşi'nin kendi *Mi'yār*'ına iktibas ettiği *fatvā*'ların dışında, hâmilerinin bir tarihini, *Nazm al-durar va 'l-'iḳyān fī bayān şaraf Banī Ziyān*'ı borçluyuz; bu eser, Bargès tarafından, *Histoire des Beni Zayan, rois de Tlemcen* (Paris, 1852) ve *Complément de l'histoire des Beni Zeyyan, rois de Tlemcen, ouvrage du cheîkh.... al-Tenesy* (Paris, 1887) adları ile kısmen neşr ve Fransızca'ya tercüme edilmiştir. Bu eser, zamanının tarzına uygun olarak bir ve-

kayinâme olduğu kadar, aynı zamanda bir şiir, edebiyat, ahlâk ve fıkra müntehabâtıdır.

Bibliyografya: Aḥmed Bābā, *Nayl al-ibtihāc* (Fas, 1317), s. 353; İbn Maryam, *Bustān* (Cezayir, 1326 [1908]), s. 248 v.d.; Brockelmann, *G A L*, II, 241; Ben Cheneb, *İcāza* (Paris, 1907), s. 154, §. 105.

(E. LÉVI-PROVENÇAL.)

TENGE (F.; aynı zamanda *teng* „dar"dan *tengçe*), küçük bir gümüş sikke, sonra umûmiyetle sikke (Quatremère, *N E*, XIV, 41, not) olup, asrımızın ilk çeyreğinde Türkistan'da kullanılmakta idi; Buhârâ'da 40 santim altına tekabül eden 15 Rus kopek'i değerinde idi (*R M M*, 1911, XIV, 346, not 1). Bu, Çin Türkistanı'nda, dizili 25 Çin parası (*sapek*) ile temsil olunan mûteber bir para olup, takrîben 2 İngiliz lirası ağırlığında ve 170 rupi (800'den 1.100 *sapek*'e kadar) değerinde Çin gümüş külçesi olan *ḳarş*'a nisbetle dâima değeri değişir. Son Kâşgar emîri (Osmanlı sultanı adına), Hokand ve Buhârâ sikkeleri nümûnesine göre, *aḳ-tenge* adını taşıyan gümüş sikkeler bastırdı. *Tenge*, İbn Baṭṭūṭa (Paris tabı, I, 293 ve III, 187)'da mevcut olup, iki buçuk Magrib *dīnār*'ı ağırlığında gösterilmektedir.

[XIV. ve XVI. asırlar arasında son İlhanlı hükümdarları, Altın-Ordu hanları ve Timurlular tarafından kullanılmış olan küçük gümüş sikke [bk. mad. TANGA], Ak-Koyunlulardan Uzun Ḥasan zamanında Şarkî Anadolu'da *tenge* veya *tenke* adı ile kullanılmış olup, Mardin, Ergani ve Âmid'e âit 1518 tarihli Osmanlı kânunnâmelerinde de zikredilmektedir. Bu para kıymet itibâriyle bir *Ḥasanbegi*'ye müsâvi idi. Ayrıca 25 *tenge* veya *tenke* bir Eşrefî *kayıtbegi*'ye, 2 Osmanlı akçesi 1 *tenge* veya *tenke*'ye muâdildi.]

Bibliyografya: R. B. Shaw, *Vocabulary*, s. 69; Pavet de Courteille, *Dict. turk-oriental*, s. 219; Süleyman Efendi, *Lugat-i Çağatay*, s. 111 (Ṣūfī Allāh-Yār'ın bir beytini zikreder); Friedrich von Hellwald, *Centralasien* (Leipzig, 1880), s. 437 (*tennega*); Vámbéry, *Čagataische Sprachstudien* (Leipzig, 1867), s. 259. [Ömer Lûtfi Barkan, *XV ve XVI ıncı asırlarda Osmanlı imparatorluğunda zirai ekonominin hukukî ve malî esasları, Kanunlar* (İstanbul, 1943), I, 148—156; Nejat Göyünç, *XVI. yüzyılda Mardin Sancağı* (İstanbul, 1969), s. 159—161.]

(CL. HUART.)

[Bu madde N. GÖYÜNÇ tarafından ikmâl olunmuştur.]

TENKE. TANKA (Sanskritçe *ṭaṅka*, gümüş ağırlık = 4 *māşa*), bir Hind sikkesi. Gazneli Sultan Maḥmud, Hindistan'ın şimâl-i garbîsini fethedince, Hindû teb'asına kolaylık te'min etmek için, iki dilde, Nāgarī ve Arapça ibâreli paralar bastırdı ki, bunlarda *ṭanka*, Arap *dirham*'inin muâdili olarak kullanılıyordu. Dehli sultanı Şems-ed-Dîn İl-tutmış [bk. mad. IL-TUTMIŞ] (saltanatı: 607—633=1210—1236), *tanka* (*tola* daha doğrusu olmalıdır) tesmîye ettiği 175 habbe (=11.3 gr.) ağırlığında bir gümüş para çıkardı. Aynı ağırlıkta altın bir *tanka* ilk defa Nāṣir al-Dīn Maḥmūd (646—664=1246—1265 tarafından çıkarıldı. Bundan sonra iki sikke, Hindistan paralarının vâhid-i kıyâsîsi oldu. Sūrī'ler tarafından basılmış nâdir birkaç sikke dışında, altın *tanka* son defa Mu'izz al-Dīn Mubārak (824—837=1421—1433/1434) tarafından bastırıldı. Bizzât bu para, Ekber tarafından tekrar darb edildi ise de, *mühür* [b. bk.] adı ile tanındı. Muḥammed b. Tuğluḳ'un saltanatından sonra, *tanka*, tedrîcen kıymetten düştü; Ludîler idâresinde *tanka* hemenhemen bakırdan („siyah tanka") ibâretti. Şîr-Şah (saltanatı: 946—952=1539—1545)'ın büyük para ıslâhâtında, *tanka* aslındaki saflığına ve ağırlığına ircâ edildi, fakat bu defa rupi (*rūpiya*) denildi. Ekber, bu ismi benimsedi ve rupi sonra, şimdiye kadar Hindistan'ın para vâhid-i kıyâsîsi olarak kaldı. *Tanka* ismi, Ekber tarafından, bakır paralara verilmiştir. Onun *tanka*'sı 2 *dām* (640 habbe = 41.5 gr. 'ık bir mâdenî para oldu; kendisi, 1/10 *tanka* (64 habbe = 4.15 gr.) ağırlığında olan ve *tankī* adı verilen bir bakır para da bastırmıştır.

Gümüş veya daha nâdir olarak altın *tanka*'ler Bengâle [b. bk.], Gucarât [b. bk.], Malva [b bk.] ve Dekken [b. bk.]'deki Dehli sultanlarının muhtelif muâsırlarının da para vâhid-i kıyâsîsi idi. Kelime, Bengâle dilinde hâlâ *ṭakā* şeklinde kullanılmakta olup, rupinin bu dildeki tabiî karşılığıdır. Cenûbî Hindistan'da *tanka* ismi, *anna*'nın muâdili olarak Goa Portekiz paralarının üzerinde bulunur.

Bibliyografya: E. Thomas, *Chronicles of the Pathan Kings of Dehli* (London, 1871); S. Lane-Poole, *Catalogue of Coins of the Sultans of Dehli in the British Museum* (London, 1883), s. XIX—XXVII.

(J. ALLAN.)

TEÑRÎ. (Bk. TANRI.)

TENÛH. TANŪḤ, bir müşterek şecereyi benimsemiş eski bir Arap birliği olup, bu itibarla umûmiyetle bir tek kabîle telâkkî edilir. İsmin menşe'i ve Tanūḫ'un eski tarihi, masal unsuru ile o derece karışmıştır ki, bunu çözmek imkânsızdır ve kendi aralarında teferruat husûsunda büyük değişiklikler gösteren rivâyetlerden, gerçekten

tarihî olanlarını tefrik mümkün değildir. *Kitāb al-Aġānī* (XI, 159 v. d.)'deki itâde esas kabûl edilecek olunursa (buna uygun olarak: İbn Ḫaldūn, *'Ibar*, II, 240 v. d.; Bakrī, *Mu'cam*, s. 16 v. d. ve Wüstenfeld, *Register*, s. 444 v.d.), takrîben aşağıdaki manzara ile karşılaşılır: Ḳuḍā'a kabîlelerinin ayrılması sırasında—Tihāma'den sürülmeleri haberi buna tekaddüm eder—Taymallāh (bk. mad. TEYMALLÂH; ayrıca bk. TAYMALLÂT), b. Asad b. Vabara b. Taġlib [b. bk.] b. Ḥulvān .... b. Ḳuḍā'a Rufayda b. Ṣavr b. Kalb b. Vabara (Yāḳūt, II, 288: Ṣukm al-Lāt b. Rufayda'yi zikreder) ve Aş'ar'lerin bir kısmı Nacd'den Bahreyn'deki Hacar'a giderek orada yerleşmiş olan Nabaṭa'leri sürdüler. Hareket etmeleri için bir kargadan işâret gelinceye kadar „kalın ve durun" (*muḳām va-tanūḫ* yerine *tunūḫ*; aş. bk.) diye kendilerine tavsiyede bulunan kadın büyücüleri kâhine [b. bk.] ve eski rehberlerinden Mālik b. Zuhayr b. 'Amr b Fahm b. Taymallāh'ın hemşiresi al-Zarḳā'nın peygamberce sözleri üzerine, bu kabîleler Tanūḫ adını aldılar; bu tarihten itibâren onların idâresinde kalan Azdî'ler de onlara katıldılar. İki yıl sonra karga görününce, Irak'a gelip reisleri Mālik'in idâresinde Ḥîre [b. bk.] şehrini inşâ ettiler. Oraya yerleştikten sonra, o havâlideki ayak takımından (*savāḳiṭ*) çoğu onlara katıldı. Bilâhare Şāpūr al-Akbar (Ẕu 'l-Aktāf) bunlara karşı sefere çıktı; bunlar savaşta *yā āl 'ibād Allāh* diye bağırdıkları için *'ibād* adını aldılar. Mağlûp olunca, bunların büyük bir kısmı al-Żayzan b. Mu'āviya al-Tanūḫī'nin emrinde al-Sāṭirūn al-Carmaḳānī'nin Mezopotamya'da inşâ ettiği al-Ḥaḍr'e çekildiler. Burada melîke al-Żabbā'nın hizmetine girdiler ve onun 'Amr b. 'Adī tarafından öldürülmesi üzerine hükûmeti ellerine geçirdiler. Bu iktidârı, Gassânîler [b. bk.] tarafından itâat altına alınıncaya kadar muhâfaza ettiler.

Bu mâlûmat ile, en mufassal olarak Ṭabarī I, 744 v. dd.'de, muhtelif kısaltmalarla İbn Ḫaldūn (*'Ibar*, II, 237 v. d.), Yāḳūt (II, 375 v. dd.) ve İbn al-Aṯīr (I, 243 v. dd.)'de geçen, Tihāma'den Bahreyn'e muhâceret eden unsurlara âit olan diğer bilgi arasında esaslı farklar mevcuttur. Yukarıdaki eski metinde yalnız Yemenli kabîleler de (Aş'ar'lar, Azd'ler gibi Kahlān'lar zümresine dâhildirler; krş. İbn 'Abd al-Barr, *ayn. esr.*, s. 102, 115), bahis mevzûu olduğu halde, sonuncusunda sâdece Ma'add'ler zikredilir; fakat sonra münferid olarak gösterilirken yukarıda adı geçen Mālik'in yanında, ayrıca kendi mensuplariyle birlikte Mālik ve 'Amr b. Fahm b. Taymallāh, daha sonra bütün Ḳanaş'larla berâber al-Ḫayḳār... b. anaş b. Ma'add, İyād b. Nizār b. Ma'add'lerin üç tâlî kolu zikredilmektedir (Yāḳūt'ta sâdece Ġaṭafān b. 'Amr b. al-Ṭamaṯān b. 'Avż Manāt b. Yaḳdum b. Afṣā b. Du'mī b. İyād'ler geçer; diğer ikisinin okunuşu kat'î olmayıp, Ṭabarī ile İbn Ḫaldūn'da farklıdır; ayrıca krş. Blau, *ayn. esr.*, s. 567). Bütün bunlar Bahreyn'de bir müdâfaa ve taarruz ittifâkı ile birleşip, Tanūḫ adını alırlar; Ṭabarī ile İbn al-Aṯīr'e göre, burada Numāra b. Laḫm'ın tâlî kabîleleri onlarla birleşirler. Caẕīma al-Abraş [bk. mad. CEZÎME]'ın idâresi altında bulunan Azd'ler, reislerinin, Mālik b. Zuhayr'ın hemşiresi olan Lamīs ile evlenmesi sâyesinde, onlarla ittifak ederler. Burada al-Zarḳā' zikredilmediği gibi, karga hikâyesinin de, hiç bahsi geçmez. Araplar, daha ziyâde bir zirâat memleketi olan Irak'a göz dikip, yavaş-yavaş buraya nüfuz etmek için *mulūk al-ṭavā'if* arasındaki anlaşmazlıktan faydalandılar. İlk olarak Ḳanaş'larla al-Ḫayḳār harekete geçti; bunlar Aramān, Ardavān'larla karşılaşıp onların memleketini zaptettiler; bunlar sonradan al-Anbār ve al-Ḥīra Araplarının bir kısmını teşkil etmişlerdir. al-Anbār'a müteveccihen bunları yukarıda zikredilen Taymallāh ve İyād'larla müttefikleri, sonra al-Ḥīra'ye Numāra b. Ḳays b. Numāra (? v:ya: ve Numāra b. Laḫm?), Kinda kabîleleri v. b. (Ṭabarī'nin tekrar ettiğine göre: Mālik ve 'Amr b. Fahm) tâkip etmiştir. Münferit kabîlelerin ta'dâdında büyük bir karışıklık hüküm sürmektedir. Yāḳūt bunlara sâdece Tanūḫ adını verir ve bunlarla al-Ḥīra'de ayrıca Tubba' As'ad Abū Karib'in çekilişi sırasında geride kalan cenup Arapları da karışır. Yine onun kaydettiğine göre, Tanūḫ'ların ekserisi, al-Anbār'la al-Ḥīra arasında şarktan Fırat, garptan çölle sınırlanmış bir mıntıkada yerleşirler; bunlar, *'Arab al-ẓāḥiya* (hudut Arapları) adını taşır ve balçık evlerde değil (aş. bk.), kulübe ve kıl çadırlarda otururlar. Bundan sonra meliklerin ta'dâdı gelir: ilki Mālik b. Fahm idi, onu kardeşi 'Amr, bunu ise, Caẕīma al-Abraş tâkip etmiştir (fakat Caẕīma [yk. bk.]'nin istihlâfı için krş. Rothstein. *ayn. esr.*, s. 38 v.d., burada muhtelif rivâyetler geçer); Caẕīma'nin devleti, al-Ḥīra, al-Anbār, Bakka, Hīt, 'Ayn al-Tamr ile al-Ġumayr, al-Ḳuṭḳuṭāna'ye kadar olan mıntıka ve başka yerleri içine almakta idi. Halefi, kızkardeşinin oğlu olan Numāra b. Laḫm'den gelen 'Amr b. 'Adī b. Naṣr ile hâkimiyet Laḫm [b. bk.]'lilere geçer. Yāḳūt ilk defa Ṭabarī (I, 821)'nin verdiği mâlûmata sonradan şöyle devam eder: Ardaşīr b. Pābak Irak'a hâkim olunca, Tanūḫ'ların bir çoğu onun teb'ası olmak istemediler ve Suriye'ye çekilip orada yaşayan Ḳuḍā'a'ların yanına gittiler. Ḥamza al İṣfahān:

(nşr. Gottwaldt, s. 94 v. d.)'de geçen ve yukarıdakinden farklı olan bir rivâyete göre, Ḳużā'a'ları ile birlikte Mālik b. Faḥm b. Taymallāh, Azd'lerle birlikte Mālik b. Faḥm b. Ġanm b. Davs b. 'Udṯān ('Adnān yerine böyle okunmalıdır!) al-Azdī, Baḥreyn'de bir *ḥilf* [b. bk.] ittifâkı yaparak Tanūḫ adını aldılar; bunun üzerine Azd'ler Irak'a, Ḳużā'a'lar ise Suriye'ye gittiler. al-Mas'ūdī (*Murūc*, III, 215), İbn Ḫaldūn (II, 249—278)'a göre (yk. bk.) al-Żabbā'nın ölümünden sonra bu „garp Tanūḫ devleti" nde tekrar üç hükümdar saltanat sürmüştür: al-Nu'mān b. 'Amr b. Mālik, oğlu 'Amr ve sonra diğer oğlu al-Ḥavārī b. al Nu'mān (İbn Ḫaldūn'da yanlış olarak: b. 'Amr): müteâkiben hâkimiyet Sulayḥ'lere ve sonra Ġassānī'lere intikal etti.

Burada teferruata girip muhtelif rivâyetler arasındaki bir çok tezâdı ahenkli bir şekilde düzeltmeğe çalışmanın hiçbir faydası yoktur. Laḫmī'ler ve Ġassānī'lerinki gibi Tanūḫ'ların da başlangıç devirleri karanlıktır ve ilk devirlerinde onlara mühim roller izâfe etmek de o nisbette kolaydır (fakat bu noktada da bir görüş birliği yokturl; krş. Rothstein, *ayn. esr.*, s. 39 ve Caussin de Perceval, *ayn. esr.*, II, 200); Nöldeke (*ayn. esr.*, s. 23, not 2) haklı olarak Mālik ve sâireyi „tarihî şahsiyetleri şüpheli kişiler" olarak gösterir. Bundan başka Tanūḫ'ların asıl menşe'lerinin ne olduğu, umûmiyetle cenûbî Arap kabîlelerinin muhâceretiyle alâkadar büyük mes'eleye bağlıdır. Goldziher (*Muh. Stud.*, I, 66)'in tahmin ettiği gibi, bunlar muhtemelen büyük sayıda Arap kabîlelerinin birleşmesinin en eski misâlini teşkil ederler; müellif şu netîceye varmıştır: „tarihî olmayan, II. asrın lisâniyatçıları ile müverrihlerinin bu kabîle ittihâdı hakkında uydurdukları hususlar çıkarıldıktan sonra, bu kabîlelerin kendi aralarında kardeşlik kurdukları gerçeği, kendisine bağlı rivâyet ve masallarla itimâda şâyan tarihî bir nüve olarak tesbit edilebilir". Bu ittifâkın sağlamlık ve devamlılığı, kabîle ittihâdının yeni bir müşterek isim almasiyle ortaya çıkmaktadır. Bu husus Ṭabarī (I, 746 = Yāḳūt, II. 377)'de vâzıh olarak ifâde edilmiş bulunmaktadır: „onlar insanlara hâkim oldular, Tanūḫ ismi onlarla bir tutuldu ve bu isim dolayısiyle başka bir kabîle olarak göründüler" (buna benzer vak'alar ve umûmiyetle *ḥilf* antlaşması hakkında bk. Rothstein, s. 32 'de zikredilen eserler ve daha sonra bilhassa: E. Bräunlich, *Islamica* [1934], VI, 191—206; İbn Ḫaldūn, II, 249 v.d = Suvaydī, *ayn. esr*, s. 101, yalnız bir tek cedden gelmeyen başka kabîleler de zikrederler; Bakrī, s. 372, Tanūḫ'ların tâlî bir kolundan bile bahseder: Sāṭi' 'ler). Bu sûretle yeni teşekkül eden „kabîle" için sonra müşterek ecdad kabûl edilir; Tanūḫī nisbesi, münferit kişilerde kabîle adı yerine geçer (bu nisbeyi taşıyan mühim şahıslar hakkında krş. A. Wiener, *Isl.* [1913], IV, 387). Tanūḫ'u, *muḳām* ile îzah etmek (yk. bk.) tâbiatiyle değersizdir (şu lugatlerde bu şekilde îzah edilmiştir: *L A*, III, 487, 11 v. dd.: İbn Durayd, II, 8a, 14 v.d.: bu mânada *t-n-ḫ*, I. veya V. (*tafa'ul*) vezninden; Cavharī [krş. *T A*, II, 254, 6 v. dd.], *Ḥamāsa*, s. 237 'de, Taglib [b. bk.]'de olduğu şekilde, *n-v-ḫ* 'den, fakat *muḳām* 'ın yanında ancak bir isim bulunabilir). Bu isim de eski olup, Batlamyus'ta Θανουιται, -ειται, -ηται, Θανιται (A. Sprenger, *Geogr.*, s. 208; Blau, *ayn. esr.*, s. 576) olarak geçer. Tanūḫ'ları teşkil eden unsurlar hakkında verilen mâlûmat arasında, bir dereceye kadar birlik, sâdece yukarıda zikredilen Taymallāh'lar için, bir de onların daha Irak'a girmeden evvelce *ḥilf* ittifâkına girdikleri husûsunda mevcuttur (İbn Ḫaldūn, ayn. yer.. Suvaydī'de sâdece Suriye'ye); bu ilerlemenin bir çok merhalelerde vuku bulmuş olması da, muhtemeldir. Ne olursa olsun, Tanūḫ ismi, bütün rivâyetlerde **Ḥ i r a d e v l e t i n i n k u r u l u ş u n a b a ğ l ı d ı r** ve onlar—bundan böyle sağlam bir tarihî zemin üzerindeyiz— bu halkın esas unsurunu teşkil etmişlerdir. Hişām b. al-Kalbī (Ṭabarī, I, 822'de; aynı vechile Yāḳūt, II, 379; İbn Ḫaldūn, II, 170; Ḥamza, s. 98 v.d.) Sâsânîlerin ilki olan Ardaşīr'in zamanında al-Ḥīra sâkinleri arasında üç unsur tefrik eder (yânî hakikatte muahhar münâsebetleri geriye doğru bu zamana ircâ eder): 1. Tanūḫ'lar, bunlar Fırat'ın garbında al-Ḥīra ile al-Anbār arasında ve daha yukarı kısımlarda kulübe ve kıl çadırlarda yaşarlardı (ve tamamiyle yerleşmiş olanlar gibi kerpiç evlerde oturmazlardı: bedevîlerle köylüler arasında mutavassıt bir durum; bk. Nöldeke, *ayn. esr.*, s. 24, not 3); 2. 'İbād'lar, al-Ḥīra'nin tamamiyle yerleşmiş olan (asıl) ahâlisi; 3. Tanūḫ'lara veya 'İbād'lara mensup olmaksızın Ḥīra'lilere katılan ve onların arasında yerleşen tedâfüî ve taarruzî müttefikler (*aḥlāf*). Fakat daha kat'î olarak 'İbād'lar ekseriyâ **a l - Ḥ i r a** 'nin muhtelif kabîlelere mensup **h ı r i s t i y a n l a r ı** olarak görünürler (msl. *L A*, IV, 262, 6; *T A*, II, 412, 26); *aḥlāf*, biraz daha önceleri kendi kabîlelerinde her hangi bir suç işlemiş olan veya geçimleri zorlaştığı için al-Ḥīra'ye göçen kimseleri gösterir. Bu târifler Tanūḫ'ları mutlaka hâriç tutmaz: al-Suvaydī (ayn yer.) 'ye göre, hattâ *aḥlāf*. Tanūḫ'ların bir kısmıdır; 'İbād'lar ise, muhtemelen büyük kısmı ile onlardan neş'et etmiştir. Görülüyor ki, bu

taksim aslâ vâzıh değildir ve daha ziyâde sun'î bir tertîbe uydurma intibâını vermektedir burada haklarında fazla mâlûmat verilemeyecek olan 'İbād'lar için bk. Rothstein, s. 18—28 'deki tafsilât; alışılmamış bir tâbir olan „şark hıristiyanları" için umûmiyetle bk. Mas'ūdī. *Hist. Encycl.*, trc. A. Sprenger, London, 1841, s. 227, krş. s. 251). Tanūḫ'ların ihmâl edilemez bir halk unsuru oldukları Ṭabarī (I, 853; *Aġānī*, II. 39, 5 v.d.)'de geçen mâlûmattan anlaşılmaktadır: buna göre, İran hükümdârı Nu'mān I. (Nöldeke. s. 83, not 3 'de Nu'mān II.'ı daha muhtemel görmektedir)'a, Suriye'ye akın için iki süvârî birliği verir: Davsar (İbn al-Aṯīr, I, 287'de buna mukabil: Davs) ve al-Ṣahbā' (Maydānī, *Proverbia* (*Kitāb al-amṯāl*), I, 198'de: al-Aṣāhib), birinci zümre Tanūḫ'dan, ikincisi ise, İranlılardan müteşekkildir. Her iki birlik ezcümle Laḫmī diye de anılır (krş. Rothstein, s. 134 v. dd.; Blau, s. 575; muhtemel iştıkakı için ayrıca bk Maydānī, ayn. yer.). Bakrī (s. 728), Tanūḫ'ların Ḳābūs b. al-Munẕir idâresinde, Ḳuḥād (denildiğine göre Irak'ta) savaşında bir mağlûbiyete uğradıklarından bahseder (Rothstein, s. 105). Bunlara meşhur *ayyām* [bk. mad. EYYÂMÜL'ARAB] atfedilmez; tamamiyle umûmî o an Abu 'l-Fidā' (nşr. Fleischer, s. 184) onların Laḫmī'lere karşı savaşlarını zikreder. Hıristiyanlığın, Tanūḫ lar arasına ne zaman girdiği mâlum değildir (Nau, *ayn. esr.*, s. 16; *Patrol. Orient.*, III, 19 v. dd.'a göre, m. s 559 ile 575 tarihleri arasında Aḥūzemmeh'i onların misyoneri olarak zikreder; al-Ḥīra'nin ilk piskoposu daha m. s. 410'da zikredilmiştir [Rothstein, s. 23 v.d.]; 'İbād adının nereden geldiği hakkında Cheikho [*ayn. esr.*, s. 78. 134]'de geçen faraziyeler tabîatiyle esassızdır).

İslâmın ilk devirlerindeki fütûhat savaşlarında Tanūḫ'lar ekseriyâ kısmen hıristiyan olan Bahrā', Kalb, Sulayḥ, Ġassān v. b. gibi hudut kabîlelerinin müttefikidirler. Ḫālid b. Valīd, 12. hicrî yılda 'Ayn al-Tamr'ı fethettikten sonra. Dūmat al-Candal'e yöneldi; burada Ġassān'lar ile Tanūḫ'ların bâzı zümrelerinin Cabala İbn al-Ayham'ların idâresi altında olduğu gibi, bunlardan bir çoğu reislerinin idâresi altında birleşmiş ve 'İyāż b. Ġanm'ı şiddetle sıkıştırmışlardı. Bu Arapların her iki islâm ordusuna karşı yaptıkları bir huruç tamamiyle netîcesiz kaldı; ancak bir kısmı kaleye kaçıp kurtulabildi. Kısa bir müddet sonra orası da zaptedilerek, kadın ve çocuklar hâriç, hepsi öldürüldü (Ṭabarī, I, 2065 v. dd.; bu sefere bağlı Dūma, Ukaydir mes'eleleri hakkında bk. Caetani [*Annali*, h. 12, §§ 232 v. dd.]'de verilen mufassal mâlûmat ile, aynı [yer]de zikredilen eserler). Aynı yıl Ḫālid b. Sa'īd, Suriye'ye bir akın hazırlayıp Taymā'da büyük bir ordu toplayınca, bu haber üzerine Bizanslılar bütün sınır Araplarını ve bu arada Tanūḫ'ları müslümanlara karşı müşterek bir savaşa çağırdılar. Zīzā'nın cenûbunda üç günlük mesâfede bulunan hıristiyan Araplar mukâvemet göstermeden dağıldılar veya islâmiyeti kabûl edip, bunun üzerine muzaffer olarak Balḳā'ya giren Ḫālid ile birleştiler (Ṭabarī, I, 2080 v.d.; İbn al-Aṯīr, II, 308). Tanūḫ'ların aynı Ġassānī'nin kumandası altında bulunduğu Yarmūk muhârebesinden sonra (Blau, s. 571, 575), Abū 'Ubayda b. al-Carrāḥ, Ḥimṣ ve Ḳinnasrīn'e yöneldi; burayı zaptettikten sonra, komşu bulunan Ḥāẕir Ḳinnasrīn ahâlisini islâmiyeti kabûle dâvet etti. Suriye'de bulunduklarından beri sâbit ikametgâhlarını terk edip, çadır hayatı yaşayan Tanūḫ'lar burada oturmakta idiler. Bunların bir kısmı ihtidâ etti, bir kısmı ve daha çok oradaki Sulayḥ'ler hıristiyanlığa sâdık kaldılar. Aynı sûretle Abū 'Ubayda, Tanūḫ ve diğerleri ile Ḥāẕir, Haleb'de bir muâhede akdedip, ihtidâ etmeyenleri cizyeye bağladı (Balāẕurī, s. 144 v.d.; Yāḳūt, II, 185). Hicrî 17 senesinde Heraklius, Suriye'yi geri almak için büyük bir sefer yapınca, Ḳinnasrīn ve Haleb ahâlisi ile her iki Ḥāẕir'in Tanūḫ ve Sulayḥ'leri onunla birleşirler; fakat buna karşılık 'Omar tarafından hazırlanan Irak kuvvetlerinin, Mezopotamya'ya ve aynı zamanda göçebe bir hayat yaşayan Rebîa [b. bk.] ve Tanūḫ'ların üzerine yönelmesi, hıristiyan Arapları ric'at ettirmeğe kâfi geldi ve hemen arkasından Tanūḫ ve Sulayḥ'ler tarafından terk edilen Bizanslılar ağır bir mağlûbiyete uğradılar. Heraklius'a iltihak etmeğe çalışan bir kısım Ġassān, 'Iyād ve Tanūḫ'larla Bizans kuvvetlerinin döküntüsü, yolda kendilerine yetişen Maysara b. Masrūḳ tarafından kahhar bir hezimete uğratıldı (Ṭabarī, I, 2498—2503; İbn al-Aṯīr, II, 386, 413; Yāḳūt, II. 73; I, 928 = Balāẕurī, s. 164). İslâmiyet zamanından kalma bu haberlerden açıkça anlaşıldığı üzere, Tanūḫ'ların yaşadıkları sâhalar, al-Ḥaẕr'dan uzaklarda garba doğru varmıştı ve hakikatte al-Hamdānī (*Ṣifa*, s. 132, 11) onların yaşadıkları sâhayı şöyle tasvir eder: Bahrā'ların solunda (krş. Blau, s. 571), Akdeniz'e yaklaşan topraklarda Tanūḫ'lar vardır. Burası Tanūḫ'ların efendileri ve kendilerine sığındıkları Fużayż'lerin (? bk. farklı şekline) yaşadıkları sâhadır. Sprenger (*Geogr.*, s. 209) şunları ilâve eder: „yânî Qaçyç [böyle!]'ler onların arasında muhârip sınıfını teşkil ederler" [?]. Deniz kenarında Lâẕkiye onların arâzisine dâhildir. Onların burada kısmen Cadīla'lerin

yaşadığı yerleri, Necid'e geri dönüşlerinden sonra Ṭayy'lardan almış olmaları, muhtemeldir (625 tarihlerinde ?: Caussin de Perceval, II, 629—632; III, 494 v.d.; krş. *Ḥamāsa*, s. 175 v. dd.; İbn al-'Adîm, *ayn. esr.*, s. 1, 45).

Diğer hıristiyan kabîleler (msl. Taġlib'ler) gibi, Tanūḫ'lar da, Şiffîn'de Mu'āviya, Marc Rāhiṭ'de Marvān için savaştılar (Mas'ūdî, *Murūc*, IV, 352; İbn al-Aşîr, III, 261; IV, 123= Ṭabarî, I, 3324; II, 478, 484; Lammens, *Mo'âwia*, s. 427, 435). Fırkalar arasındaki savaşlarda pek temâyüz etmemişlerdir; ancak cenup Arapları olarak Yemenlilerle dostturlar; belki de bu sempati dolayısiyle, şecereciler onlara kuvvetli bir Yemen te'sîri izâfe etmişlerdir (krş. Goldziher, *ayn. esr.*, I, 97). al-Mas'ūdî *ayn. esr.*, VI, 84)'de geçtiğine göre, Marvān II., Ḳays'lar [bk. mad. KAYS-AYLÂN] ile Ḳinnasrîn ve Ḥunāşira havâlisinden geçerken, oradaki Tanūḫ'lar ordunun artçı kuvvetlerine saldırmışlardı (127=744/745). Abu'l-Farac (*Chr. syr.*, s. 132 v.d.; bu kayıt Chabot tarafından *J A*, IX/XVI [1900], s. 287'de neşredilen kitâbe ile te'yit olunmaktadır)'e göre, halîfe al-Mahdî (158—169=775—785) Haleb civârında çadırlarda yaşayan Tanūḫāyē'leri islâmiyeti kabûle zorlamış ve kiliselerini yıktırmıştı. Hārūn al-Raşîd'in ölümü üzerine zuhur eden kargaşalıklar sırasında, isyan edenler, Haleb civârında kendi iskân sâhalarına çekildiler. Suriyeli Michael (*Chron.*, III, 21—30; Nau, *ayn. esr.*, s. 108 v.d.)'in ilâveten verdiği mâlûmata göre bu iskân sâhası çok geniş olduğu için surla çevrili değildi; fakat mahsûlleri ve ticâreti sâyesinde çok zengindi. Savaş takrîben on gün sürdü; sonra Tanūḫ'lar geceleyin gizlice Ḳinnasrîn'e çekildiler; şehrin zengin hazîneleri ile evleri yağma ve tahrip edildi. al-Balāẕurî (s. 146)'ye göre, onlar Ḳinnasrîn'i zaptetmeğe muvaffak olamadılar ve buradan sürülerek Takrît, Ermeniye ve başka yerlere dağıldılar.

Anlaşılan münferit Tanūḫ iskân sâhalarının birbirleriyle olan münâsebetleri daha eskiden çok gevşekti veya bu kayıtlardan tahmin edileceği gibi, onlar diğer kabîlelerin arasında bir muhâcir birliği içinde yaşamakta idiler. Onların sonraki yayılışlarını ve din değiştirmeden sonra tabiî olarak vuku bulacağı gibi, komşu kabîleler içinde münferit zümrelerin meczedilmesini tâkip etmek, bu sebepten pek zordur. İbn 'Abd al-Barr (*ayn. esr.*, s. 30)'e göre, bir takım Bizanslılar, Ḳuẕā'a'lardan, yâni Heraklius ile Suriye'den geri çekilen (yk. bk.) ve onun devleti içine dağılan Tanūḫ, Bahrā', Sulayḥ'lerden geldiklerini iddia ederler. Cabal Şammar'ın bugünkü ahâlisi arasında hıristiyan kabîlelerin (Ṭayy, Tanūḫ ve Taglib [b. bk.]) hâtıralarını aramaya kalkışmak da daha fazla bir değer taşımaz. Fu'âd Ḥamza (*Ḳalb Cazirat al-'Arab*, Mekke, 1352, s. 233)'nın, Tanūḫ'ların bakıyesinin, şimdi hâlâ Suriye'de bulunduğu şeklindeki iddiası. daha çok ehemmiyet verilmeğe değer; zîrâ M. Hartmann'a göre, bu isim, bugün de Dürzîler arasında geçer (bk. A. Wiener, *ayn. esr.*). —Nihâyet Tanūḫ'lar, Mısır'a göçmüş olup, 21 (642)'de 'Amr b. al-'Âṣ ile birlikte al-Fusṭāṭ'daki Ulu-câmi etrafına konan kabîleler arasında zikrolunurlar (bk. İbn 'Abd al-Ḥakam, *Futūḥ Miṣr*, nşr. Torrey, s. 113 v.d., 119 v.d., 129).

Tanūḫ'ların **kültür tarihi bakımından ehemmiyetleri**, 'İbâd'larınkine nazaran (bunların kültürünü Rothstein, s. 24—28'de gayet iyi bir şekilde değerlendirmiştir) çok geride kalır. Çölde yarı göçebe olarak yazı san'atı, onlarda şehirleşmiş olan Ḥira'ye nazaran her halde daha az taammüm etmişti (krş. G. Jacob, *Beduinenleben*², s. 162; fakat. Suriyeli Michael'e göre, 'Aḳūlāyē ve Ṭū'āyē'lerle birlikte *İncil*'in Arapça'ya tercümesine katılmışlardır (bk. Caetani, h. 17, § 145; Nau, *ayn. esr.*, s. 106). Nihâyet tabiatiyle Tanūḫ ve 'İbâd isimlerinin kullanılışına dayanarak bu cihetten bir netîce çıkarmak mümkün değildir ve yukarıda söylenilen hususlara göre, 'İbâd'lar hakkında verilen mâlûmatın aynı zamanda umûmiyetle Tanūḫ'lar için de mûteber olduğunu kabûl edebiliriz.

Bibliyografya: Metinde tam olarak zikredilenlerden başka Arapça aslî lugatler ve şecere el-kitapları: F. Wüstenfeld, *Register*, s. 444 v.d. ve *Tabellen*, 2; al-Ḳalḳaşandî, *Nihāyat al-Arab fî ma'rifat ansāb al-'Arab* (Bagdad, 1332), s. 161; al-Suvaydî, *Sabā'ik al-ẕahab fî ma'rifat ḳabā'il al-'Arab*, Bombay, 1296 (taş bas.), s. 101; İbn Ḳutayba, *Kitāb al-ma'ārif* (nşr. Wüstenfeld), Göttingen, 1850, s. 51, 53; İbn 'Abd al-Barr, *al-İnbāh 'alā ḳabā'il al-ruvāh* (Kahire, 1350), s. 30, 122.—bk. Ṭabarî, İbn al-Aşir, Balāẕurî (nşr. de Goeje), Mas'ūdî, *Murūc*, *Kitāb al-aġānî*, Yāḳūt, *Mu'cam*, fihristleri; Bakrî, *Mu'cam*, s. 14—18= F. Wüstenfeld, *Die Wohnsitze und Wanderungen der arabischen Stämme*, *Abh. Ges. Wiss. Gött.* (1868—1869), XIV, 107—113; buna ilâveten: O. Blau, *ZDMG* (1869), XXIII, 567—571, 575 v. dd. (krş., ayn. mll., *ayn. esr.* [1868], XXII, 660, 663, 667, 670); İbn Ḫaldūn, *İbar* (Bulak, 1284), II, 170, 237—241, 248 v. dd., 259, 278; II/II. 82 v. dd., 107 v.d.; İbn al-'Adîm'den naklen G. W. Freytag, *Selecta ex historia Halebi* (Paris, 1819), s.1 v. dd., 9, 45; al-Batanūnî, *al-Riḥla al-Ḥiẕāẕiya* (Kahire, 1329), s. 19 v.d.—A. Sprenger, *Die alte Geographie Arabiens* (Bern, 1875), s. 208 v.d, 288 v. dd., 291; Th. Nöldeke, *Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden* (Leiden, 1879), s. 23 v. dd., 33 v. dd., 83; G. Rothstein, *Die Dynastie der Lahmiden in al-Ḥira* (Berlin, 1899), s. 18, 28—40, 67, 105, 134 v. dd. (eski devre için en iyi bir araştırma); A. P. Caussin de Perceval, *Essai sur l'histoire des Arabes*.. (Paris, 1847—1848), II, 5—34, 42, 46, 186, 199—204; III, 422 v.d., 494—498, 511—515; J. J. Reiske, *Primae lineae hist. regn. arab...* (nşr. Wüstenfeld), Göttingen, 1847, s. 8—29, 69 v.d.; A. von Kremer, *Über die südarabische Sage* (Leipzig, 1866), s. 49, 58 v.d., 83, 137.—Onların hıristiyanlığı için: Aḥmed b. Ḥanbal, *Musnad*, IV, 75. 7—9; L. Cheikho, *al-Naṣrānîya va-ādābuhā bayna 'Arab al-Cāhilîya* Beyrut, 1912—1923), s. 78, 99, 125 v. dd., 453—456; H. Lammens, *Études sur le règne du calife omaiyade Mo'âwia I.* (Paris, 1908), s. 53, 292. 295, 427. 435; ayn. mll., *Études sur les siècle des Omayyades* (Beyrut, 1930), s. 18, 242; F. Nau, *Les Arabes chrétiens de Mésopotamie et de Syrie du VII*ème *au VIII*ème *siècle* (Paris, 1933), s. 15 v. dd., 106—109; H. Charles *Le Christianisme des Arabes nomades sur le Limes...* (Paris, 1936), s. 3 v.d, 55. 77 v.d.

(H. KINDERMANN.)

TENÛḪÎ. AL-TANŪḪÎ, ABŪ 'ALÎ AL-MUḤASSIN (940—994), bir Arap müellifi olup, 26 rebîülevvel 329 (30 kânun I. 940)'da Basra'da doğdu; aynı zamanda âlim olan bir *ḳāḍî*'nın oğlu olup, ilk tahsîlini Basra'da, bilhassa Sûlî [b. bk.] ve Abu 'l-Farac al-İṣfahānî [bk. mad. EBÜLFEREC]'nin yanında yapmıştır [ve *Kitāb al-Aġānî*'yi okutabileceğine dâir bu sonuncudan icâzet almıştır] Kadılık mesleğine girdikten ve son olarak da önce Bagdad'da, müteâkiben de Ahvâz'da kadılık me'mûriyetini îfâdan sonra, 969/970 m.'de Bagdad vezâret makamındaki bir değişme netîcesinde, bu son vazifesinden azlolunup, serveti müsâdere olundu. Üç yıldan fazla bir müddet vazifelerini icrâ edemedi. Bu zaman zarfında umûmiyetle Bagdad'da ikame' etmiş gözükmekte ise de, Mısır'a bir seyahat yapmıştır. Sonra kendisine vazifesi tekrar verildi ise de, Büveyhîlerden Aduddevle [b. bk.]'nin nezdinde gözden düştü (981/982). Hattâ denildiğine göre, al-Şāfi'î ve taraftarlarına şetmettiği için, bir müddet hapsolundu. Düşmanlarının zahmet ve tazyiklerine tahammül etmek mecbûriyetinde kaldı ve 25 muharrem 384 (2 mart 994)'te Bagdad'da öldü.

Tanūḫî'nin eserleri olarak şunlar zikredilir: 1. *Kitāb al-Farac ba'd al-şidda*; 2. *Kitāb al-mustacād min fa'alāt al-acvād*; 3. *Kitāb nişvār al-muḥāẕara va-aḫbār al-muẕākara*; 4. *'Unvān al-ḥikma*; bu eserleri dışında bir de *Dîvān*'ının bulunduğu kaynaklarda kayıtlı ise de, bu eser günümüze intikal etmemiştir. Zikri geçen ilk üç eseri de birer hikâye mecmuasından ibârettir. Bunlardan *al-Farac ba'd al-şidda* ("sıkıntıdan sonra gelen ferahlık", 984'ten önce yazılmamış olmalıdır) adlı eseri pek tanınmış olup, bu mevzû ile ilgili atasözleri, fıkra ve şarkıları ihtivâ eder. Medâinî [b. bk.] daha 150 yıl önce aynı mevzu ve muhtevâ ile bir eser te'lif etmişti ve İbn Abi 'l-Dunyā ile Ḳāḍî Abu 'l-Ḥusayn, o zamandan beri benzer mecmuaların râvileri idiler. al-Tanūḫî, kısmen bu eser ve kısmen de diğer yazılı kaynaklardan faydalandı ve kendi derleme eserini kaleme almak için şifâhî rivâyetleri kullandı. Naklettiği hikâyelerden bâzılarını babası ve üstadlarına borçlu idi ise de, o kendine has tecrübesinden de faydalanabiliyordu. Bununla berâber, yazılı kaynaklardan almadığı unsurların çoğu kâtibler ve kadılar tarafından kendisine te'min edilmiştir. Eserin, Tanūḫî'nin kendisinden öncekilerin eserlerinin tenkidî bir tahlîlini yapmayı denediği bir önsözü vardır. Sonra, hemen hemen dâima kaynaklarına atıfla takdim olunup, muhtevâ ve şekil bakımından 14 bölüme ayrılan hikâyeler gelir. İbn Abi'l-Dunyā'nın eseri mutantan bir şekilde kaleme alındığı halde, Tanūḫî'nin mecmuası daha sâde bir vasıfta idi ve hoş vakit geçirtmek için tertip olunmuştu. Onun bu eseri, bir çok muhitlerde müsâit bir kabûl gördü, çok okunup, istinsah edildi ve hattâ sonraları İran, Türk ve Yahudi edebiyatında mühim bir rol oynadı. [Eser, 'İzz al-Dîn Zangî (557—571=1163—1175)'ye ithâfen al-Ḥusayn b. As'ad b. al-Ḥusayn al-Dihistānî al-Mu'ayyadî tarafından Farsça'ya da tercüme edilmiştir. Bilinen ilk Türkçe tercümesi ise Ḳadir (?) b. Muḥammed tarafından yapılmıştır.]

Bibliyografya: A. Wiener, *Die Farağ ba'a aš-Šidda-Literatur* (*Isl*, 1913, IV, 270—298, 387—420); bilhassa 393—413 (mebzûl miktarda kitâbiyat kayıtları, s. 393, not 2 ve s. 398, not 1; ayrıca Yāḳūt, *Irşād al-arîb*, nşr. Margoliouth, VI, 251—267); *al-Farac ba'd al-şidda*, 2 kısım (Kahire, 1903/1904); D. S. Margoliouth, *The Table-Talk of a Mesopotamian Judge*, *Oriental Transl. Fund.*, N S (London, 1921/1922), XXVII, XXVIII; Brockelmann, *G A L. Suppl.*, I, 252 v. dd.; M. Nẓāmu'd-Dîn, *Introduction*

to the Jawāmiʿ ul-ḥikāyāt of al-ʿAwfī (Gibb, *Mem.*, N S, London, 1929). (R. PARET.)

[Bu madde T. YAZICI tarafından tâdil ve ikmâl edilmiştir.]

TENZÎL. [Bk. VAHY.]

TEPTYAR. [Bk. TİPTER.]

TERÂVİH. TARĀVĪḤ, ramazan ayına mahsus olmak üzere yatsıdan sonra ve vitrden önce kılınan yirmi rek'atlık gece namazı. *Tarāvīḥ* kelimesi *tarvīḥa*'nın cem'i ise de, müfredine rastlanmaz. *Tarvīḥa* kelimesi aslında def'a, kere ismi (*ism al-marra*) olarak „bir defa dinlenmeye ulaştırma" mânasına gelmektedir. Ramazanda kılınan gece namazlarında dört rek'attan sonra, dinlenme için yapılan bir oturma da, kelimenin bu mânası ile ilgilidir. Sonradan yirmi rek'atlık bu namazın her dört rek'atlık bölümüne *tarvīḥa* adı verilmiş, bunun cem'i olan *tarāvīḥ* kelimesi ile de, bu namazın bütünü kasdedilmiştir (Tahânavî, *Kaşşāf iṣṭilāḥāt al-funūn*, Kalküte, 1862, I, 549; Fîrûzâbâdî, *Ḳāmūs*, trc. Asım Efendi, İstanbul, 1305, I, 889). *Tarāvīḥ* namazı, Peygamber'in rağbet ettiği namazlardan biri olup, Mâlikî mezhebi müstesnâ, diğer üç mezhebe göre, her müslüman kadın ve erkek için te'kid olunmuş bir sünnet [b.bk.]'tir. Mâlikîler *tarāvīḥ*'i kuvvetle *mandūb* (kılınması makbûl ve iyi karşılanan) sayarlar.

Üzerinde birleşilmiş olan bâzı hadîslere (bk. Muslim, *al-Cāmiʿ al-ṣaḥīḥ*, trc. M. Sofuoğlu, İstanbul, 1968, II, 403 v.d.) göre, Peygamber, başlangıçta ramazan ayının son on gecesinde, *tarāvīḥ* namazını cemâatle birlikte kılmış ise de, bu namazın bu şekilde edâ edilmesi farz kılınmamıştır. Nitekim, dört halîfe devrinde, bu namazın münferiden kılınması da, bu husûsu te'kid etmektedir. Günümüzde yirmi rek'at olarak kılınan *tarāvīḥ* namazının da, Peygamber devrinde, sekiz rek'attan ibâret olduğu, Peygamber'in ramazanda buna üç rek'at vitri de ilâve etmek sûretiyle onbire çıkardığı anlaşılmaktadır (bk. al-Zabîdî, *Sahîh-i Buhârî muhtasarı tecrîd-i sarîh tercemesi ve şerhi*, trc. ve şerh Kâmil Miras, Ankara, 1968, IV, 117 v.d.). *Tarāvīḥ*'in yirmi rek'atlık bugünkü şeklini alması ise, ʿOmar zamanındadır (bk. Kamâl b. Humâm, *Fatḥ al-ḳadīr*, Bulak, 1315, I, 333). Bu namazın kılınması için gereken zaman içinde okunacak âyet sayısı, bunları okuyanın, okumadaki sür'at derecesine göre ayarlanmıştır. Bu sayı, buna göre 30, 25, 20 âyet arasında değişmekte ve bu sûretle *tarāvīḥ* namazının müddeti uzayıp kısalmaktadır. Daha ziyâde ʿOmar tarafından tavsiye edilen bu rakamlar dışında, ramazanda her gece kılınan *tarāvīḥ* namazında, *Kur'ān*'dan bir cüz okuyup, bu sûretle bir ayda *Kur'ān*'ı hatmedenler olduğu gibi, her rek'atta üç kısa âyet okuyup, bu namazı 30—40 dakika içinde kıldıran imamlar da vardır.

Tarāvīḥ namazının ʿOmar zamanında teşekkül etmiş bulunan yirmi rek'atlık şeklinin, Emevî halîfelerinden ʿOmar b. ʿAbd al-ʿAzîz devrinde otuz altı rek'ata çıkarıldığı, bunun da başlangıçta, dört rek'atlık bölümden sonraki istirahat fâsılasında Mekkelilerin Kâbe'yi tavaf etmeleri, Medinelilerin ise, bu fâsılayı nâfile namaz kılmak sûretiyle doldurmaları ve bu nâfile namazlarındaki rek'atları da buna ilâve etmelerinden çıktığı anlaşılmaktadır. *Tarāvīḥ*'in otuz altı rek'at olması keyfiyeti Mâlikîlerce de benimsenmiştir. Günümüzde, *tarāvīḥ* namazını sekiz rek'attan ibâret kabûl eden Birleşik Arap Cumhuriyeti hâriç, diğer ülkelerde umûmiyetle yirmi rek'at hâlinde kılınmaktadır. Halîfe ʿOmar zamanında *tarāvīḥ* namazı, kadın ve erkekler tarafından ayrı imamlar idâresinde, birbirlerinden ayrı olarak kılınmakta idi. Osmân zamanında, her iki cinsin bir imamın arkasında bu namazı edâ etmeleri esâsı konmuş (Abdurrahman Şeyhzâde, *Macmaʿ al-anhur*, İstanbul, 1309, I, 135) ve bu usûl günümüze kadar gelmiştir. *Tarāvīḥ* namazının, sâdece erkekler için sünnet olduğunu ileri süren dalâlet fırkaları da vardır (bk. Molla Husrav, *Durar al-ḥukkām fī şarḥ ġurar al-aḥkām*, İstanbul, 1329, I, 119).

Tarāvīḥ namazının câmilerde imamla kılınması sünnet-i kifâye kabûl edildiği için, evlerde kılınması da câiz görülmüştür. Türkiye'de *tarāvīḥ* namazları umûmiyetle câmilerde kılınmaktadır. Bu namaz esnâsında verilecek selâm sayısı da tesbit edilmiştir. *Tarāvīḥ* namazını, her iki rek'atta bir kere olmak üzere, bir selâmla tamamlamak umûmiyetle efdâl sayılmışsa da, dört rek'atta bir kere de selâm verilebilir.

Uzak-şark'taki müslümanlardan Sumatra adasının en şimâl kısmında yaşayan Açelerde, ramazanda her gece, büyük bir kalabalık *tarāvīḥ* namazını edâ için toplanır; fakat umûmiyetle bu *tarāvīḥ*'i faâl olarak sâdece *töngku* (*imām*) yerine getirmekte olup, diğerleri huşû'dan hâli bir şekilde *āmîn* demekte ve Peygamber'e *ṣalāt* ve *salām*'lara katılmakla iktifâ etmektedir.

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bk. *Sahîh-i Buhârî muhtasarı tecrîd-i sarîh tercemesi ve şerhi* (trc. ve şerh Kâmil Miras), Ankara, 1968, IV, 70—97; (1969), VI, 310 v.d.; Ömer Ziyâeddin Dağıstânî, *Zubdat al-Buḫārī tercemesi, Kitāb al-ṣawm* (Trabzon, 1341), I, 315 v. dd.; ʿAbd

Allāh b. Maḥmūd al-Mavṣilī, *al-Iḫtiyār Şarḥ al-Muḫtār* (Kahire, 1936), I, 67; İbn Nucaym, *Baḥr al-rāʾiḳ* (Kahire, 1311), II, 71 v.d.; ʿAbd al-Vahhāb al-Şaʿrānî, *Kaşf al-ġamma* (Kahire, 1951), I, 115; al-Munzirî, *Muḫtaṣar Ṣaḥîḥ Muslim* (Küveyt, 1969), I, 109; Abû İshâk al-Şirâzî, *al-Tanbîh* (nşr. Juynboll), s. 27; al-Ramlî, *al-Nihāya* (Kahire, 1286), I, 503 v.dd.; İbn Ḥacar al-Haysamî, *Tuḥfa* (Kahire, 1282), I, 205 v.d.; Abu'l-Ḳāsim al-Ḥillî, *Şarāʾiʿ al-islām* (Kalküte, 1255), s. 51; Caetani, *Annali*, yıl. 14 h., § 229 v.d.; Juynboll, *Handleiding* (Leiden, 1925); Snouck Hurgronje, *Mekka*, II, 81 v. dd.; Lane. *Manners and customs of the Modern Egyptians* (London ve Paisley, 1899), s. 481; Abû Zayd Çalabî, *al-Miftāḥ şarḥ nūr al-îżāḥ* (Kahire, 1958), s. 81; Mehmed Zihni, *Nimet-i islâm*, 2. kısım, *Kitabü-s-salât* (İstanbul, 1957), s. 219—233. Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük islâm ilmihali, Üçüncü kitap, namazlar hakkındadır* (İstanbul, 1968), s. 170—172. Tâhir'ül Mevlevî (Olgun), *Müslümanlıkta ibadet tarihi* (İstanbul, 1963), 2 tabı, s. 74 v.d. (ABDÜLKADİR KARAHAN.)

TERÂZÎ. [Bk. MİZÂN.]

TERCÎ. TARCĪʿ (A.), Fars ve Türk edebiyatlarında kullanılmış bir nazım şekli olup, baştan-başa aynı vezinle nazmedilen, fakat birbirine birer beyitle bağlanmış, her biri ayrı kafiye örgüsüne sâhip kıt'alardan müteşekkildir. Biraz sonra görüleceği gibi, bir çok farklı şekilleri olan bu manzûmelerin muhtelif kısımları husûsî ıstılâhlarla anılmıştır (aşağıda umûmiyetle Türk edebiyatında kullanılan tâbirleriyle, bu manzûmelerin kafiyece müstakil parçalarına *hâne*, hâneleri tâkip eden ve onlar arasında bağ vazifesini gören beyitlere *vâsıta* denilecektir).

Bu nazım nevinin bütün şekillerine başlangıçta *tarcî* denilmekteydi. *Tarcīʿ*'in muhtelif mânalarından biri, „sesi boğazda titretmek, dalgalandırmak" olup, eski müellifler kelimenin ıstılâhî mânasını buna bağlarlar (Tâc al-Ḥalāvî, *Daḳā'iḳ*, s. 67). Bununla berâber, kelime, esâsen „tekrar etmek, geri çevirmek" mânasına geldiğine göre, bu adlandırmaya, her hânede, yeni bir kıt'aya dönülerek şiirin âdeta yeniden başlatılması veya vâsıtaların tekrarı gibi hususların âmil olduğu düşünülebilir. *Tarcīʿ* sözü, başlangıçta tarzın bütün şekillerini ifâde ederken sonuncuları, vâsıtaları aynen tekrar edilenlere *tarcīʿ-band*, farklı olanlara *tarkîb-band* denilmiştir. Bu ıstılâhların, Türk edebiyatında *tercî-i bend* ve *terkîb-i bend* şeklinde izâfetle okunuşlarının her halde çok yakın bir mâzisi olmalıdır (burada, tekrarında kolaylık sağlamak için, birinci şekle sâdece *tercî*, ikincisine de *terkîb* denilecektir).

Mevlânâ (ölm. 672=1273)'nın *Dîvān-i kabîr*'i 30'a yakın terkîb ihtivâ eder ve bunlar dâima *tarcīʿ* başlığını taşır. Bu terkîblerin vâsıtalarında Mevlânâ, sık-sık *tarcīʿ* sözünü kullanır ki, bunların tesbit ve tetkîkinden tâbirin daha husûsî mânada, *hâne* karşılığında kullanıldığı görülmektedir (msl. bk. *Dîvān-i kabîr*, var. 2ª: trc., II, 15; 81ᵇ: trc., I, 384; 84ᵇ: trc., II, 289; 93ª: trc., II, 332; 377ª; 272ª—273ª, bu son yerde 7 hânelik bir terkîbin bütün vâsıtalarında kelimenin işâret edilen mânası açıkça görülür. Meselâ, yedinci hâneye başlarken, altıncı vâsıtada şöyle denir: „Yedinci *tarcīʿ*'i de söyle ki, söz kemâle ersin; çünkü gök yedidir, yer yedidir, âzâ yedidir, haftanın yedi gün olduğu gibi"). Mevlânâ, vâsıta için de *tarcīʿ beyti* veya *band* der (*ayn. esr.*, var. 99ᵇ: trc., II. 336, 367; 110ª: trc., II, 423).

Şams-i Ḳays (*al-Muʿcam*, s. 295 v.d.), *tarcīʿ* başlığı altında bu nazım şeklini târif ederken onun, yukarıda işâret edilen kısımlarını *ḫāna* tâbiriyle ifâde eder. Vâsıtaya da *tarcīʿ-band* denildiğini söyleyerek *tarcīʿ*'in üç farklı şeklini târif eder ki, bunlardan biri tercî, biri terkîb ve sonuncusu da her halde vâsıtaları kendi aralarında aynı kâfiyeye dayanan bir kıt'a teşkil edebilen terkîb nev'idir (bk. aşağıda III. maddedeki terkîbler). VIII. (XIV.) asır müelliflerinden ʿAlî b. Muḥammed Tâc al-Ḥalāvî (*Daḳā'iḳ al-şi'r*, s. 67 v. dd.), hemen-hemen Şams-i Ḳays'ın verdiği bilginin hudutları içersinde kalır, *ḫāna* ve *tarcīʿ-band* ıstılâhlarını aynı mânada târif eder. Ancak bu son eserde müellifin vâsıta için sâdece *band* dediği de göze çarpar (bu eserde s. 68, str. 10'da geçen *band-i tarcīʿ* sözünün terkîb-bendin vâsıtası, yâni *tarcīʿ-band-i tarcīʿ* veya *tarcīʿ band-i ḫāna* şeklinde anlamak lâzımdır). Müellif, bahsettiği üç şekil için Ḳāżî Bahâ' al-Dîn Zancânî'den (III. tip terkîb), Ẓahîr (ölm. 598=1201)'den (II. tip terkîb), ʿIrāḳî (ölm. 680=1281/1282)'den ve Camâl-i Kāşî'den (I. tip tercî) örnekler verir.

Zamanla bu ıstılâhlar eski mânalarından kayarak birbirinin yerini almış, *tarcīʿ-band* ve *tarkîb-band*, şiirin bütününü ifâde etmiş, hâneye umûmiyetle *band*, vâsıtaya da *tarcīʿ* veya *bargardān* denilmiştir (msl. bk. al-Tahânavî, *Kaşşāf iṣṭilāḥāt al-funūn*, s. 569 v.d.; *Ġiyāṣ al-luġa*, I, 230; *Farhang-i ʿAmîd*, s 289, 292; *Dāʾirat al-maʿārif-i Fārisî*, I, 626 627, 635; ayrıca bk. *Farhang-i Niẓām*, II, 243: hâne için *dasta*, vâsıta için *band*, *uḳa* v. s. denilir).

Eski İran şâirlerinde olduğu gibi eski Türk şâirlerinin divanlarında da (msl. Ahmedî, Şeyhî v. b.) terkîb ve terciler dâima (hattâ bâzan daha yakın şâirlerde, msl. bk. Şeyh Galib, s. 66—68) tercî veya tercî-bend başlığı ile kaydedilmiştir. Musammatlardaki mütekerrir ve müzdeviclerin farkına tekabül eden bir küçük husûsiyetle birbirinden ayrılan terkîb ve tercî için ayrı isimlerin kullanılması sonraları olmuştur.

Osmanlı müelliflerinden Ahmed Hamdi (*Teshîlü'l-arûz*, s. 47) eserinde Şams-i Kays'a bağlı kalmakla, bu nazım şekline âit ıstılâhları aynı şekil ve mânalarda kullanır. Ali Cemâleddin (*Arûz-i Türkî*, s. 160 v.dd.) hâneye *tercî*, aynen tekrarlanan vâsıtaya *tercî-bend* denildiğini kaydettikten sonra, farklı kafiyelerle îrad olunan vâsıtalara da *terkîb-bend* denilmesi gerektiğini ilâve eder. Bununla berâber müellifin, bu tarz manzûmelerin bütününe *terkîb-bend* ve *tercî-bend* dediği, misâller îrad ederken kullandığı ifâdesinden anlaşılmaktadır. Nitekim başlangıçta sâdece vâsıta için kullanılan *tarcî'-band* sözünün tatbikatta mecaz yoluyla şümûlünü genişleterek her halde daha çok önceleri *tarcî'*'in yerini aldığı ve nazmın bütününü ifâde ettiği, daha sonra ortaya çıkan *tarkîb-band* tâbirinin de, aynı tarzda bir mâna gelişmesi netîcesinde bu tarzın diğer şekline isim olduğu anlaşılmaktadır.

„Bend" kelimesinin, yukarıda gösterilmeğe çalışıldığı gibi, vâsıta karşılığı iken hâneyi ifâde etmeğe başlaması „hâne bağı, kıt'aları birbirine bağlayan beyit" mânasındaki *tarcî'-band* veya *tarkîb-band* sözlerinin okunuşuna te'sir etmiş olmalıdır. Nitekim Farsça'da, kaydedilen alışılmış şekillerini muhâfaza ettikleri görüldüğü halde, bunlara, Türk edebiyatında izâfet *-i*'si ilâvesiyle *terkîb-i bend*, *tercî-i bend* denilmeğe başlanmıştır. Bu şeklin ne zaman başladığını tesbit etmek güçtür (msl. T.-X. Bianchi ve T. D. Kiefter, *Dictionnaire Turc-Français*, Paris, 1850, II, 481'de *terdjy'bend* [=tercî'bend] şeklinde verilen okunuşun, Türkçe'deki telâffuz şeklini mi, yoksa Farsça'daki cârî şeklini mi aksettirdiği husûsunda kat'î bir şey söylenilemez). Türkçe lugatlerin çoğu, kelimeleri harekelemedikleri için mezkûr ıstılâhların okunuşu hakkında bilgi vermemektedir. Bununla berâber, bunları, *terkîb-i bend*, *tercî-i bend* şeklinde harekeli olarak tesbit etmiş olanlar da vardır (msl. bk. Hüseyin Remzî, *Lûgat-i Remzî*, İstanbul, 1305, I, 260, 265).

Tercî-bend ve *terkîb-bend* ıstılâhlarını bu tarz nazmın bütününün adı olarak alan Muallim Nâcî (*Istılahât-ı edebîye*, s. 192 v.d.)'de, bunların teferruatına dâir diğer ıstılâhların da, artık Türk edebiyatında, üzerinde karar kılınmış şekillerini görmek mümkündür: Tercîin her kısmına *tercî-hâne*, terkîbin her kısmına da *terkîb-hâne* denilir. Gerek tercîin, gerek terkîbin kısımları arasında bulunan beyitlere *vâsıta* yâhut *bend* ismi verilir. Bir kısmına, vâsıtasiyle berâber *bend* denildiği de vardır.

Bu tarz manzûmelerin pek çok şekillerine tesâdüf edilir ki, başlıcaları şunlardır:

I. Hâneler gazellerde olduğu gibi *a a*, *b a*, *c a*... şeklinde, bir matla' beytiyle başlayan, her biri müstakil olarak kafiyeli kıt'alar hâlindedir. Vâsıta, her hâne sonunda aynen tekrarlanan, her iki mısrâı birbiriyle kafiyeli aynı beyit olup, kafiye itibâriyle her hangi bir hâneye bağlı değildir. Tercîin en yaygın şekli budur (msl. bk. Farruḫî [ölm. 429=1037/1038], s. 428—434: 9'ar beyitlik 7 hâne; Mas'ûd-i Sa'd-i Salmân [ölm. 515=1121], s. 232 v.d.: 7'şer beyitlik 7 hâne; s. 230—232: 10'ar beyitlik 6 hâne; Sanâ'î [ölm. 545=1150], s. 766—775: 8—11'er beyitlik 8 hâne; s. 776—784: 14—15'er beyitlik 6 hâne; Mu'izzî, var. 59a—63b: 10'ar beyitlik 4, 8 hâne; Raşîd al-Dîn Vaṭvâṭ [ölm. 583=1187], var. 161b—165a, 169a—178b: 5, 9, 10'ar beyitlik 3, 5, 9, 10 hâneli 6 şiir; Sa'dî [ölm. 691=1292], *Kulliyât*, s. 99—112: 9—12'şer beyitlik 23 hâne: bu şiirin son hânesi herhalde ilk şeklini muhâfaza etmemektedir ve terbi' edilmiş bulunmaktadır; Avḥadî [ölm. 738=133·], var. 40b—46a: 10'ar beyitlik 21 hâne; Ahmedî [ölm. 815=1412], var. 73b—75b: 5'er beyitlik 7 hâne; 239a—240b: 5'er beyitlik 9 hâne; Şeyhî [ölm. 826=1423], var. 9a—12a, 23a—25a, 28a—30a: 7, 9'ar beyitlik 5, 7 hâneli 3 şiir; Ahmed Paşa [ölm. 902=1496/1497], s. 14—18: 10—17'şer beyitlik 5 hâne; Lâmi'î [ölm. 938=1531], var. 42b—48b: 7, 8, 10'ar beyitlik 5, 7, 9 hâneli 3 şiir; var. 55a—56a: 5'er beyitlik 4 hâne; Nazmî [ölm. 962=1545], var. 7b—11a: 5, 9'ar beyitlik 5, 7 hâne; Fuzûlî [ölm. 963=1556], s. 329—331: 5'er beyitlik 5 hâne; Bâkî [ölm. 1008=1599], s. 88—90: 7'şer beyitlik 5 hâne v.s.

II. Yukardakinden sâdece vâsıtalariyle ayrılan şekil. Yâni her hânenin sonunda tekrarlanan aynı beytin yerini bunda, kafiyece hânelere bağlı olmayan ve mısraları birbiriyle kafiyeli beyitler alır. Terkîbin en sık tesâdüf edilen şekli de budur (msl. bk. Sanâ'î, s. 733—746, 760—766; Mu'izzi, var. 55b—57b; 'Abd al-Vâsi' al-Cabalî [ölm. 555=1160], s. 475—482 Raşîd al-Dîn Vaṭvâṭ, var. 154a—157b, 159b—161b, 165a—169a: 5 şiir; Ḥakânî [ölm. 595=1199], s. 126—133, 189—200, 544—568, 915—923: 7 şiir, hânelerin beyit sayıları değişik; Mevlânâ [ölm. 672=1273], *Dîvân-i kabîr*, var. 1b—2a, 84a—85a, 92a—93b, 109b—110b, 116a—117b, 192b—193a, 202b—203b, 211a—b, 217a—219a, 239a—240b, 271b—274a, 309a—310b, 312b—313b: ekserîsi 7, 11, 13 veya 15'er beyitlik 3 veya 4 hâneli; Ḥâfiẓ [ölm. 791=1390], s. 400—403; Ahmedî, var. 214b—216b, 241a—246a: 7'şer beyitlik 15 hâneli 2 şiir; Ahmed Paşa, s. 86—90, Lâmi'î, var. 48b—54a, 3 şiir; Nazmî, var. 11a—14a, 5 şiir; Necâtî [ölm. 914=1509], s. 98—114: 4 şiir; Bâkî, s. 75—80: meşhur mersiyesi, 7'şer beyitlik 8 hâne; s. 80—84; Rûhî [ölm. 1014=1605], s. 63—74: 7 şiir; s. 74—81: meşhur terkîbi, 7'şer beyitlik 17 hâne; Nef'î [ölm 1044=1635], var. 65a—66a; Nâilî [ölm. 1077=1666], var. 61a—65a v. b.).

III. Terkîbin husûsî bir şekli de şudur: İlk vâsıta her iki mısrâı birbiriyle kafiyeli bir beyittir. Diğer vâsıtaların ikinci mısrâları ilk vâsıta ile kafiyelidir. Şiirin bütün vâsıtaları bir araya getirilirse gazel şeklinde bir kıt'a elde edilir (msl. bk. Sanâ'î, s. 717—733: 15—18'er beyitlik 10 hâne; s. 747—759; Ḥakânî, s. 133—157, 173—189: 8, 9, 11, 13 hâneli, 5 şiir; Avḥadî, var. 6b v.d.: 7 hâne; Şeyhî, var. 15a—18b: 7 hâne).

IV. Terkîbin nâdiren tesâdüf edilen bir şeklinde de, vâsıtalar birbirleriyle kafiyeli mısrâlardan teşekkül eder ve bütün vâsıtalar aynı kafiyeyi taşır (msl. bk. Şeyhî, var. 18a—20b).

Terkîb ve tercîlerin gerek hâne sayısı, gerek hânelerin beyit adedi bakımından mahdut ve muayyen bir kaideye bağlı olmadığı yukarıda zikredilen misâllerden de anlaşılmaktadır. Her ne kadar bâzı müellifler hânelerin 5 beyitten az, 10 beyitten çok olmaması gerektiğini (Bihişti'nin *al-Ṭanṭarâniya* şerhinden naklen: S. de Sacy, *Chrestomathie arabe*, Paris, 1826, II, 503 v.d.), bir terkîb veya tercîin ilk hânesi kaç beyit ise, diğer hânelerinin de aynı uzunlukta bulunmasını, en makbûl olan tarzın 11'er beyitli hâneler bulunduğunu (al-Tahânavi, *Kaşşâf iştilâḥât al-funûn*, s. 569) ileri sürerlerse de, bâzı şâirlerde hâne sayısının 3'ten başlamak şartiyle 20 küsûra kadar çıktığı, hânelerin beyit sayısının — yukarda kaydedilen 4 tipte—istisnâlar bir tarafa, 5'ten başlayarak 18'e kadar yükseldiği görülmektedir. Ekseriyâ ilk hânedeki beyit sayısının şiir boyunca muhâfaza edildiği, fakat Sanâ'î, Ḥakânî, Sa'dî, Mevlânâ, Nesîmî v.b. gibi bâzı şâirlerin buna rıâyet etmedikleri de bu arada kaydedilmelidir.

V. Buraya kadar bahsedilen şekillerde tercî ve terkîblerin hâneleri gazel tarzındaki gibi kafiyelenmişlerdir. Bir başka grup tercî ve terkîblerde bir hâneyi teşkil eden beyitlerin bütün mısrâları aynı kafiyeyi taşımaktadır. Bu bakımdan bahsedilecek gruptaki şekillerin hânelerinin beyte değil de, mısrâa dayandığını düşünmek daha doğru olacaktır. Her mısrâın sonunda birbirleriyle kafiyeli kelimelerin bulunması zarûreti, bu gruptaki tercî ve terkîblerin hânelerinin umûmiyetle kısa olması netîcesini doğurmuştur. Bu şiirleri tercî ve terkîb olarak ayrı ayrı mütâlea etmek gerekirse, aşağıdaki belli-başlı tipleri saymak mümkündür.

a. Her hânesi birbiriyle kafiyeli mısrâlardan teşekkül eden, hâneye bağlı olmaksızın, aynı kafiyeli iki mısrâdan ibâret vâsıtası müteâkiben aynen tekrarlanan terciler (msl. bk. Farruḫî, s. 404—428: 10'ar mısrâlık 24 hâne 2 şiir).

b. Bu terciler arasında vâsıtası ilk hâne ile aynı kafiyeli olanlar da vardır (msl. bk. Fuzûlî, s. 331—333: 5'er mısrâlık 7 hâne; Nâilî, var. 59a—60a: 4'er mısrâlık 5 hâne; Şeyh Galib, s. 62—64, 65—75: 6'şar mısrâlık 5—7 hâneli 7 şiir; s. 64—65: 4'er mısrâlık 6 hâne).

c. Bu grup içerisinde *a* maddesinde zikredilen tercîlerin terkîb şekli olup, vâsıtaları birbirleriyle kafiyeli müstakil beyitler hâlindeki terkîbler (msl. bk. Fehîm-i Kadîm, var. 28b—29b: 8'er mısrâlık hânelerden müteşekkil, başlık: *Muaşşer terkîb-bend*; Şeyh Galib, s. 68 v.d., 71 v.dd.: 6'şar mısrâlık 6 hâneli 2 şiir).

d. Şekil itibâriyle bir evvelkinin aynı olup, ilk vâsıtası evvelki hânenin mısrâları ile aynı kafiyede olan terkîbler (msl. bk. Fuzûlî, s. 327—329: 6'şar mısrâlık 9 hâne).

Belli-başlı şekilleri yukarıda gösterilmeye çalışılan tercî ve terkîblerin, çoğu zaman şâirlerin yeni şekiller aramaya çalışmasından doğduğu anlaşılan ve küçük bâzı husûsiyetler taşıyan başka şekillerine de tesâdüf edilir (msl. bk. IV. maddede görülen şekle yakın olmakla berâber müstakil bir beyitle başlayan, bütün vâsıtalarının ikinci mısrâlarında asıl kafiyeden önce ayrı bir iç-kafiye taşıyan bir terkîb: Rûhî, s. 4—6; V. *c*'deki şekle yakın olup, vâsıtaları kendi arasında *a b*, *a b* şeklinde kafiyeli bulunan ve hâneleri 4'er mısrâdan müteşekkil bir terkîb: Ziyâ Paşa, *Eş'âr-ı Ziyâ*, s. 37 v.d. Ziyâ Paşa'nın *terkîb-bend* başlığını taşıyan bu şiiri Fuzûlî'nin, s. 325 v.d. 'ındaki Habîbî'yi tanzîr ederek yazdığı bir müseddesine nazîredir).

Eskilerin musammatlar arasında zikrettikleri ve tefrik gözetmeksizin *tarcî'* dedikleri bu nazım şeklinin gerek iç-kafiye ihtivâ eden gazel ve kasîde tarzındaki şiirlerle, gerek kıt'alar hâlindeki manzûmelerle bir akrabalığı buluna

bilir. Arap, İran ve Türk nazımlarında öteden beri müştereken kullanılan ve iç-kafiyeye istinad eden musammatların beyitten 4 mısrâlık kıt'alara geçişe en müsâit yolu teşkil edebileceği âşikârdır. Raşîd al-Dîn Vaṭvâṭ (*Ḥadâ'iḳ al-siḥr*, s. 61), iki tarz musammatın hangisinin daha eski olduğunun bilinmediğini söylerken, ifâdesinden, onun bu şekiller arasında bir alâka düşündüğünü sezmek mümkündür. 4 mısrâlık kıt'alar, daha sonra geliştirilmiş, 5, 6 hattâ 11 mısrâlı musammatlar nazmedilmiştir. Bunlardan Arap şiirinde en çok kullanılanı tahmîs sûretiyle nazmedilen manzûmelerdir. İşte bu musammatların bir kısmı tercî ve terkîblerin V. maddede mütâlea edilenleriyle birleşir. Meselâ kıt'alarının yalnız son mısrâları değil de, beyitleri kafiye bakımından veya tekrarlanmak sûretiyle birbirleriyle bağlı olan müzdevic veya mütekerrir muhammesler ve sâir musammatlar, V, *b* maddesinde zikredilen tercîlerin aynıdır. Bâzan divanlarda bir müzdevic muhammesin *muhammes terkîb-bend* (Nazmî, var. 567a), bir mütekerrir müseddesin *müseddes tercî-bend* (Nâilî, var. 60a—b) adını aldığı görülür. Şeyh Galib'in V, *b* maddesinde zikredilen tercîleri (ki bunlar divanının yazmalarında da aynı başlığı taşır, msl. bk. Süleymaniye kütüp., Hâlet Efendi kısmı, nr. 658, var. 34b, 43a; Süleymaniye kütüp., Esad Efendi kısmı, nr. 2676, var. 38b, 47a) mütekerrir müseddes ve müsemmenlerden, aynı şâirin divanında müseddes başlığı ile yer alan (msl. s. 77—82, 83 v.d.) bir takım şiirlerden farksızdır.

Bu arada oldukça eski tarihlerde, bu şeklin Arapça şiirlerde de kullanıldığına işâret edilmelidir. Meselâ hicrî 485 (1092)'te ölen Aḥmed b. 'Abd al-Razzâḳ al-Ṭanṭarânî'nin *al-Ḳaṣîdât al-Ṭanṭarânîya* diye anılan meşhûr *al-Ḳaṣîdât al-tarci'îyâ*'si (5 beyitlik 6 hâne ve en sonunda vâsıta yok), bir terkîb olup Niẓâm al-Mulk'e yazılmış bir medhiyedir (şâir ve kasîdesi için bk. Davlat-şâh, *Taẕkira*, s. 27; S. de Sacy, *ayn. esr.*, II, 503, metin kısmı: s. 158—162, *G A L*, I, 252, *Suppl.*, I, 446). Bunda olduğu gibi bâzı şâirlerin (msl. Raşîd al-Dîn Vaṭvâṭ'ta dâima, Mu'izzî ve Mevlânâ'da bâzan) şiirin sonunda vâsıtayı ihmâl etmeleri, bu beyitlerin hâneler arasında bir bağ, bir halka olmasındandır. Aynı zamanda bu vâsıtalar şiirde bir fikir ve mâna bütünlüğünü de te'min ederler. Vâsıta, evvelindeki hânede anlatılan fikrin, duygunun hüküm hâlinde veciz ve te'sirli bir muhassalasıdır. Bu sebeple vâsıtaları aynı beyitten ibâret olan tercîlerde daha kesif bir mâna bütünlüğü hâkimdir. Her hânenin sonunda sözü aynı noktaya getirip bağlamak zarûreti, bu şiirlerde, şâir için bir güçlük de doğurur.

Tercî ve terkîblerde işlenilen mevzûlar muayyen değildir. Eski şâirler, bilhassa kasîdelerinde terennüm ettikleri her mevzûu bu tarz şiirlerde de işlemişlerdir. Bu sebeple münâcaat, na't, medhiye, mersiye v.s.'ler arasında terkîb ve tercîlere sık-sık tesâdüf edilir. Bunlarda, aynen kasîdelerde olduğu gibi, dâhilî bir planın tatbik edildiği de görülür. Şâir önce bir tasvir ile şiire başlar, sonra asıl mevzûa girer. Eski müelliflerin tercîi „kıt'alara bölünmüş kasîde..." diye târif etmelerinin (msl. bk. Şams-i Ḳays, göst. yer.) sebebi de budur.

Tercî ve terkîbler muayyen bir **vezinle** yazılmaz. Uzun veya kısa, gazel ve kasîdelerde görülen bütün vezinlere bu şiirlerde de tesâdüf edilir. Bu arada Türk edebiyatında çoğu birbirine âdeta nazîre mâhiyetinde olan bir grup mersiyenin, bu mevzûda nazmedilmiş terkîb ve tercîler arasında husûsî bir yer işgal ettiğine de temas etmek gerekir. En mükemmel nümûnesini Bâkî'nin meşhûr mersiyesinin (*Dîvân*, s. 75—80) teşkil ettiği bu şiirler, muzârî bahrinin *maf'ûlu fâ'ilâtu mafâ'îlu fâ'ilun* vezni ile yazılmış olup, ekseriyâ aynı redif ve kafiyeleri taşır (msl. bk. Ahmedî, var. 242a — 246a; Şeyhî, var. 28a — 30a Kıvâmî, F. İz, I/1, 479 — 481; Ahmed Paşa, s. 86—90; Necâtî, s. 110 — 114; Lâmi'î, var. 49b—54a, 55a — 56a: 3 şiir v.s.). Böylece Bâkî'nin, Türk edebiyatının en büyük san'at mahsûllerinden biri sayılan mezkûr şiirinin nasıl bir hazırlık zemîninde yükseldiği görülmektedir. Bağdadlı Rûhî'nin büyük bir şöhrete ve te'sîre sâhip olan terkîbini de Rûşenî'nin terkîb ve tercîleri (*Dîvân*, var. 70—76b) gibi hazırlayan eserler vardır. Türk şâirlerinin, çeşitli şekillerini sık-sık kullandıkları bu tarzın en güzel nümûnelerinden ikisini de Ziyâ Paşa'nın verdiği mâlûmdur. Bu hususta bir başarısını bizzât ifâde etmekten kendini alamayan şâirin, terkîbinde, Rûhî'ye yetişebildiğini söylemesi tevâzû itâdesi olarak kabûl edilmiş (*Istılâhât-ı edebîye*, s. 193), tercii ise Türk edebiyatının en büyük „felsefî şiiri" sayılmıştır (M. Kaplan, *Şiir tahlilleri*, s. 53).

Geçen asrın sonlarından itibâren Türk şâirleri, şiire bir takım yenilikler getirmek yolundaki çalışmaları sırasında da bu şekillerden istifâde etmişlerdir (msl. Recâî-zâde Mahmud Ekrem [ölm. 1914]'in şu şiirleri muhtelif terkîb ve tercî şekillerindedir: *Yadigâr-ı şebâb*'ın *lahn* adını taşıyan bölümleri. *Yakacıkta bir mezarlık âlemi*, *Bahardan bir yaprak*. *Tahassür* v.s., s. rasiyle bk. Kenan Akyüz, s. 81—85. 92 v.d., 104).

Bibliyografya: Farruḫî, *Dîvân* (nşr. 'Ali 'Abd al-Rasûlî), Tahran, 1311 hş.; Mas'ûd-i Sa'd-i Salmân, *Dîvân* (Tahran, 1296); Mu'izzî, *Dîvân* (Üniv. ktp., nr. FY 1112); Sanâ'î, *Dîvân* (nşr. Mudarris Raẕavî), Tahran, 1341 hş.; 'Abd al-Vâsi' al-Cabalî, *Dîvân* (nşr. Ẕabîḥ Allâh Ṣafâ), Tahran, 1339 hş.; Raşîd al-Dîn Vaṭvâṭ, *Dîvân* (Üniv. ktp., nr. FY 1549); Ḫâḳânî, *Dîvân* (Cawnpore, Neval Kişor, ts., taş-basm.) Sa'dî, *Kulliyât* nşr. 'Abbâs İḳbâl), Tahran, 1317; Mavlânâ, *Dîvân-i kabîr*, I—V (Üniv. ktp., nr. FY 334), trc. Abdülbâki Gölpınarlı (İstanbul, 1957—1960; Avḥadî, *Dîvân* (Üniv. ktp., nr. FY 523); Ḥâfiẓ, *Dîvân* (nşr. H. Pejman), Tahran, 1318 hş.; Ahmedî, *Dîvân* (Süleymaniye kütüp., Hamidiye kısmı, nr. 1082 m.); Nesîmî, *Dîvân* (Üniv. ktp., nr. FY 1331; Şeyhî, *Dîvân* (Üniv. ktp., nr. TY 324); Dede Ömer Rûşenî, *Dîvân* (Üniv. ktp., nr. TY 797); Ahmed Paşa, *Dîvân* (nşr. Ali Nihad Tarlan), İstanbul, 1966; Necâtî, *Dîvân* (nşr. Ali Nihad Tarlan), İstanbul, 1963, Lâmi'î, *Dîvân* (Üniv. ktp., nr. TY 671); Nazmî, *Dîvân* (Üniv. ktp., nr. TY 920; Fuzûlî, *Dîvân* (nşr. Abdülbâki Gölpınarlı), İstanbul, 1948; Bâkî, *Dîvân* (nşr. S. Nüzhet Ergun), İstanbul, 1935; Rûhî, *Dîvân*, İstanbul, 1287); Nef'î, *Dîvân* (Üniv. ktp., nr. TY 2790); Fehîm-i Kadîm, *Dîvân* (Üniv. ktp., nr. TY 5574); Nâilî, *Dîvân* (Üniv. ktp., nr. TY 1372); Şeyh Galib, *Dîvân* (Bulak, 1252); Ziyâ Paşa, *Eş'âr-ı Ziyâ* (İstanbul, 1298); Davlat-şâh, *Taẕkirat al-şu'arâ'* (nşr. E. G. Browne), London-Leiden, 1901 (*Persian historical texts, 1*); S. de Sacy, *Chrestomathie arabe*, II (Paris, 1826); Kenan Akyüz, *Batı te'sirinde Türk şiiri antolojisi* (Ankara, 1953); Fahir İz, *Eski Türk edebiyatında nazım* (İstanbul, 1966), I/1, 479—516; Mehmed Kaplan, *Şiir tahlilleri* (İstanbul, 1969), 4. tabı; Raşîd al-Dîn Vaṭvâṭ, *Ḥadâ'iḳ al-siḥr* (nşr. 'Abbâs İḳbâl), Tahran, 1308 hş.; Şams-i Ḳays, *al-Mu'cam fî ma'âyir aş'âr al-'Acam* (nşr. Muḥammed 'Abd al-Vahhâb Ḳazvînî, Mudarris Raẕavî), Tahran, 1314 hş.; 'Alî b. Muḥammed Tâc al-Ḥalâvî, *Daḳâ'iḳ al-şi'r* (nşr. Sayyid Muḥammed Kâẓım Imâm), Tahran, 1962; F. Rückert, *Grammatik, Poetik und Retorik der Perser* (Gotha, 1874), s. 77—80; Ali Cemâleddin, *Arûz-ı Türkî* (İstanbul, 1291); Ahmed Hamdi, *Teshîl 'ül-arûz* (İstanbul, 1289); Muallim Nâcî, *Istılâhât-ı edebîye* (İstanbul, 1307); Giyâs al-Dîn Muḥammed Rampûrî, *Ġiyâş al-luġât* (nşr. Muḥammed Dabir Siyâḳî), Tahran, 1337 hş.; Sayyid Muḥammed 'Alî, *Farhang-i Niẓâm* (Haydarâbâd, 1342—1358); Ḥasan 'Amîd, *Farhang-i 'Amîd* (Tahran, 1343 hş.); *Dâ'irat al-ma'ârif-i Fârisî* (Tahran, 1345).

(NİHAD M. ÇETİN.)

TERCUMÂN. [Bk. TERCÜMAN.]

TERCÜMAN. Daha çok tercemân şeklinde bir tasavvuf ıstılâhı olarak kullanılan bu kelime ile, bir dili, başka bir dile çevirip anlatan, söyleyen kişi ve **bir suçtan sonra bağışlanmak için ifâde edilen** ve niyâzı **tazammun eden söz** kasdedilir; *tercemân* ve *tercüman* tarzında söylenir (*Ḳâmûs tercemesi*, İstanbul, 1250, III, 450; *Terceme-i Burhân-i ḳâtı'*, İstanbul, 1268, s. 178).

Fütüvvet erbâbiyle, hemen bütün erkânını fütüvvet erkânından alan Mevlevîlik ve Bektâşîlikte, erkân esnâsında, muayyen zamanlarda yâhut erkândan hâriç, her hangi bir iş yapılırken okunan ve ekserisi manzum olan sözlere *tercemân* denir. Abbâsîler zamanında ve müteâkıp çağlarda yazılan ve fütüvvet erkânından ziyâde âdâbından bahseden fütüvvet kitaplarında tercemânlara pek rastlamıyorsak da, bundan fütüvvet eblinde tercemân olmadığını istihraç etmek gerekmez (Abdülbâki Gölpınarlı, *İslâm ve Türk illerinde fütüvvet teşkilâtı ve kaynakları*, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, İstanbul, 1949—1950, XI, nr. 1—4). XIII. asırda Burgâzî tarafından Türkçe olarak tasnif edilen „*Fütüvvetnâme*"de de, tercemânlara rastlamıyoruz (Abdülbâki Gölpınarlı, *Burgâzî fütüvvetnâmesi, ayn. mecmua*, 1953—1954, XV, nr. 1—4). XV. asırda Fâtih Sultan Mehmed zamanında Şeyh Seyyid Aynî oğlu Şeyh Seyyid Hüseyin tarafından yazılan „*Fütüvvetnâme*"de istişhad yoluyla zikredilen beyitlerden başka şedd bağlamaya âit [bk. mad. ŞEDD] ve Peygamber'le öndeki imamın adlarını, „üç Muhammed, dört 'Alî, iki Ḥasan, bir Ḥusayn, bir Mûsâ ve bir Ca'far" tarzında hülâsa yollu zikredilen iki tane manzum Türkçe tercemân bulunmaktadır (Abdülbâki Gölpınarlı, *Şeyh Seyyid Aynî oğlu Şeyh Seyyid Hüseyin'in fütüvvetnâmesi, ayn. mecmua*, 1960, XVII, nr. 1—4, ayrı basım, s. 74 v.d.). Bursa Şafiî kadısı Sayyid Muḥammed b. al-Sayyid 'Alâ' al-Dîn al-Ḥusaynî al-Raẕavî tarafından 931 saferinde (1524) te'lif edilen ve „*Miftâḥ al-daḳâ'iḳ fî bayân al-futuvva va'l-ḥaḳâ'iḳ*" adı verilen Türkçe "*fütüvvetnâme*"de ise, bir hayli tercemân mevcut olup, bunlara, „*Tercemân-ı lisân*" denilir (husûsî kütüphânemizdeki içindeki yanlışlara nazaran müellif nüshasından istinsah edildiğini sandığımız nüsha, var. 28a). Nitekim, tamamiyle

fütüvvet erkâniyle beslenen, şeddi kabûl eden, fütüvvet mertebelerini alan Rifâîlik'te, bu ıstılâh bulunmaktadır. Şamlı Şeyḫ Yāsîn'in halîfesi olup, Hâce-zâde diye anılan Muḥammed Ṭāhir b. 'Abd Allāh b. İsmā'îl tarafından 1122 zilhiccesinde (1711) yazılan *„Minhāc al-Muridîn"* 'de de, *„İmdi ol makamda durup ashâb-ı tarîḳa garâmet çeküp ki ana tercemân-ı kadem derler ve dâhi tercemân-ı lisân söglemeğe derler"* sözlerini okuyoruz (son tarafları Rifâîlik'e âit olan bu eser, Rażavî'nin fütüvvetnâmesinin aynıdır denilebilir; ancak fütüvvetle Rifâîlik arasındaki birliği belirtmesi bakımından çok ehemmiyetlidir (husûsî kütüphânemizdeki müellifin el-yazısı nüsha, var. 15ª). Seyyid Hüseyin'in *„Fütüvvetnâme"* 'sindeki on iki imamın adı geçen manzum tercemân, Rażavî'nin *„Fütüvvetnâme"* 'sinde tennûre tercemânı olarak zikrediliyor (var. 30ᵇ). *„Miftāḥ al-daḳā'iḳ"* 'te, Âdem peygamberin, Tanrı buyruğuna uymaması yüzünden tövbe edişi anlatılırken, okuduğu rivâyet edilen Arapça duâ ile, *Kur'an*'ın XII. sûresinin 23. âyeti de „tercemân" olarak anılmaktadır (var. 3ª). *„Miftāḥ al-daḳā'iḳ"* 'te icâzet, eşik, selâm, huzûr, tuhfe, tennûre, selâm, traş, şedd, hatâ ve helva pişirmeye, bir yerden bir yere göndermeye, götürmeye âit, yukarda söylediğimiz Arapça duâ ve âyetten başka biri *„Bu fakir aydar"*, diğeri *„li mu'allifihi"* kaydiyle Rażavî'ye âit iki Türkçe, yine *„li mu'allifihi"* kaydiyle bir Farsça tercemândan başka, yukarda arz ettiğimiz imamları anan tercemânla berâber, yirmi üç tane Türkçe, dokuz tane Arapça, yirmi dört tane de Farsça tercemân vardır; Türkçelerden birini (var. 28ᵇ), Nesîmî divanında buluyoruz (İstanbul, 1260, s. 122 v.d.; 122. sayfadaki ilk kıt'ada, bâzı Erkân-nâmeler de bu kıt'a ile birleştirilmiş ve tercemân, bu sûretle dört beyit olmuştur). Bu tercemânların hepsi de manzumdur. *„Miftāḥ al-daḳā'iḳ"* nüshasının sonunda da, kitabın bitiminden sonra üç Türkçe manzum tercemân daha, aynı yazıyla yazılmıştır. Metindeki tercemânlardan hatâya âit âyeti, eşik tercemânını, *„li mu'allifihi"* kaydiyle yazılan icâzet tercemânını, iki hatâ tercemânını ve Nesîmî'ye âit kıt'ayı, Bektâşîlere âit tercemânlar arasında bulmaktayız (1187 zilkâdesinde Aḥmed Ataullah tarafından yazılan bizdeki tercemân ve tekbirler ve *Erkân-ı tıraş mecmuâsı*). Aynı tercemânları, yine Bektâşîlere âit tercemân ve erkân mecmualarının çoğunda görürüz (meselâ bizdeki, Divrik'in Göverenlerli karyesinden Nebî oğlu İsmâil Baba'nın, derviş Aḥmed'e yazdığı muaḥḥar bir tercemân ve erkân mecmuası). Nitekim hatâ tercemânı Nesîmî'ye âit kıt'a (çerağ tercemânı olarak), tacı, babaya teslim ederken okunacak tercemân, eşik tercemânı ve manzum hatâ tercemânı, Aḥmed Rıf'ât'ın, *„Mir'āt al-maḳāṣid fî def'al-mafāsid"* inde de vardır (İstanbul, Vezirhânı, İbrâhim Efendi matbaası, taş-basması, 1293, s. 279, 289, 290 v.d.).

Bektâşî *„erkân-nâme"* lerinde, çok defa tercemân, niyet, gül-bank ve tekbirle de karıştırılarak yazılmış, meselâ, tarîkata girecek kişinin gusûl ederken okuyacağı niyete *„Tercemân-ı gusl-ı tarîkat"*, çerağ tekbîrine *„Tercemân-ı çerağ"*, baba tarafından dervîşe teslim kıldıktan sonra okunan tekbîre *„Tercemân-ı tekbîr-i teslîm"* başlıkları konmuştur (Aynî, s. 278, 281, 286). Niyet, şer'î bir işe, bir emri icrâya başlanırken okunan, yâhut kalbden geçirilen, Allah rızâsı için yapıldığı belirtilen sözdür; tekbirse, meselâ şeyh, dervîşe arakiye, yâhut tac giydirdikten sonra arakiye, yâhut tacı „tekbirlemesi", yânî bâzı duâlarla tekbir getirmesidir; tercemân ise, alelâde işlerde, söz-gelişi sabahleyin kalkarken, geceleyin yatarken, yolculuğa çıkarken, elbise değiştirirken, tekkeye gelip babanın, şeyhin huzûruna girerken, yânî her hangi bir işi görürken okunan manzum, yâhut mensur ve tertiblenmiş sözlerdir ki, bunları okumak, söylemek, tarîkatta gelenek hâline girmiştir. Tercemân, çok defa „gül-bank" la da karıştırılmaktadır; halbuki gül-bank, tercemân gibi muayyen ve müretteb olmakla berâber daha uzun ve mutlaka mensur, ekseriyetle secîli duâdır ki, bunu tek olarak ve bir toplulukta şeyh, yüksek sesle okur. Mevlevîlerden başka diğer tarîkatlarda, Bektâşîler de dâhil tarîkat mensupları, gül-bank okunurken, bir ağızdan ve yüksek sesle, şeyhin sesini bastıracak derecede durmaksızın, *„Allah Allah"* derler, sonunda şeyh, tarîkat pîrinin adını anarak *„hû"* deyince hepsi de *„hû"* der ve gül-bank biter. Bektâşîler, gül-bank çekilirken, ellerini mühürleyerek yânî parmaklar düz bir halde sağ ellerinin bir kısmını sol ellerinin üstüne koyarak yere kapanırlar, alınları ellerinin üstüne gelir; gül-bank bitince ellerini öpüp kalkarlar. Diğer tarîkatlarda yalnız eğilerek, başlarını eğerek *„Allah Allah"* zikrine koyulurlar.

Mevlevîlerde de gül-banklarla tercemânlar karıştırılmıştır. Meselâ, yine fütüvvet ehlinden geçen ve yukarda arzettiğimiz gibi on iki imamı anan Farsça kıt'aya „sefer gül-bangı" denildiği gibi „sefer tercemânı" da denir. Ayrıca Farsça bir beyit olarak da bir „sefer tercemânı" vardır (Abdülbâki Gölpınarlı, *Mevlevî âdâb ve erkânı*. İstanbul, 1963, s. 130 v.d.). Gece yapılan mukabeleden sonra çerağları dinlendiren (söndüren) türbedârın okuduğu Türkçe beyit de bir „tercemân" dır. „Nikâh gül-bangı" ndan önce okunan Mevlânâ'nın Farsça bir beyti de bir tercemân mâhiyetindedir (Aynî, *ayn. esr.*, s. 149). Bâzı tercemânlardan sonra kısa bir gül-bank da çekilmesi, bizce tercemânla gül-bangı birbirine karıştırmıştır.

Tercemânın bir başka mânaya da geldiğini biliyoruz. Bir hatânın bağışlanması için verilen paraya ve kesilen kurbana da tercemân dendiğini Bisâtî adlı bir alevînin, Şâh Ṭahmāsp I. zamanında (930—938=1523—1575) yazdığı *„Manāḳib al-asrār bahcat al-aḥrār"* ından anlıyoruz. Bir bakıma tam bir „fütüvvet-nâme" olan bu eserde, sûfîliğin şartları anlatılırken, bunları yerine getirmeyenden muayyen bir akçe tercemân alınacağı, o şahsa „bir tarîk ilzâm edileceği" yânî sopa vurulacağı, anlatılıyor (husûsî kütüphânemizdeki 1017'de yazılmış nüsha, var. 29ª — 30ª). Yine aynı eserde, Cebrâ'îl'in vahiy getirdikçe Peygamber'in ayağa kalktığı, bu yüzden de Cebrâ'îl'in benliğe düştüğü, bu benlikten, kusurdan sonra Peygamber'in, Cebrâ'îl gelince ayağa kalkmadığını, Cebrâ'îl'in sorusu üzerine Peygamber'in onun kusurunu söylediği ve emriyle 'Alî'nin, „Cebrâ'îl'in sitemin sürüp erkân üzerine tarîk çaldığı" ve „tercemân kestiği" bildiriliyor ki „tarîk çalmak", sopa vurmak, tercemân kesmek de kurban kesmektir (Aynî, *ayn. esr.*, var. 36ª — 37ª). Aynı bahiste, tercemânı kestiren veya kesenin de, „makbûl" olduğundan, etinden yiyebileceği bildirildikten sonra „ammâ şerî'at kavminden sakınmak gerek, ehli zâhide göstermeyip, vermemek gerek, yedirmemek gerek; bir kişi tercemân lokmasın ehli zâhire veya bir münkir, münâfıka verse, yedirse, benim etim yedirmiş gibidir" sözleri, bunu daha da açıklamaktadır (var. 37ª). „Dâr tercemânı" ndaki, „canım kurban, tenim tercemân" sözü de bunu gösterir.

Alevî-Bektâşîlerdeki mensur tercemânlardan bir kaçına da işâret etmek yerinde olur:

Dâr tercemânı: (*Kur'an*'ın VII. sûresinin 23. âyeti okunduktan sonra) *„Allah Allah"*, elim arda, özüm darda, yüzüm yerde, erenlerin Dâr-ı Mansûr'unda, Muḥammed Alî divânında, Hakk'ın huzûrunda, canım kurban, tenim tercemân, fakîrin elimden, dilimden, ağrınmış, incinmiş can karındaş varsa, dile gelsin, Allah eyvallah, hû dost (*Mir'āt al-maḳāṣid*, s. 283).

Meydan tercemânı: Allah dost, hâzır, gâib, bâtın ve zâhir, ayn-ı cem âyinlerinin gül-cemâllerine âşık olsun, Allah eyvallah, hû dost (Aynî, *ayn. esr.*, s. 292).

Meydanda tâlip, mürşîd huzûruna götürülürken dört kapı selâmı: Esselâmü aleyküm şerî'at erenleri, Esselâmü aleyküm tarîkat pîrleri, Esselâmü aleyküm hakîkat şahları, Esselâmü aleyküm mârifet kâmilleri (husûsî kütüphânemizdeki mecmua).

Çerağ uyarma (mumları yakma) tercemânı: çerağ-ı rûşen, fahr-ı dervîşân, dem-i âlişân, küşad şüden-i meydan, kerem-i şâh-ı merdan, dem-i pîr-i pîran, şâh-ı Horasan, ber cemâl-i Muḥammed, kemâl-i Ali, nûr-i İmam Ḥasan ve İmam Ḥusayn, Âl-i Muḥammed râ bülend salavat (*ayn. esr.*).

Çerağları uyarırken kullanılan ince mumu dinlendirirken okunan tercemân: Çerağ-ı bâtın idi nûr-u Aḥmed ayân oldu doğup nûr-u Muḥammed (*ayn. esr.*).

Bibliyografya: Metinde zikredilmiştir. (ABDÜLBÂKİ GÖLPINARLI.)

TERCÜMAN (A.), aslında *t-r-c-m* dörtlü kökünden gelen bu kelime tercüme yapan kimse mânasına gelmekte olup, Arapça'da sâdece *turcuman*, Türkçe'de ise, *tercümân* ve *tercemân* şekillerinde kullanılmaktadır. Kelimenin *r-c-m* üçlü kökünden geldiği ve baştaki *t* harfinin zâid olduğu ileri sürülmüş ise de, bu iddia kabûl edilmemiştir (bk. M. Tayyib Okiç, *Hadis'te tercüman*, *İlâhiyat Fakültesi dergisi*, Ankara, 1966, XIV, 28).

Ârâmî bir menşe'den gelip, en eski şekli *targmāna* ve *targem* olan bu kelime, İbrânîce'ye *targum*, Âsur Babilcesi'ne *targumanu* olarak geçmiştir. Az-çok benzer şekillerde hemen -hemen bütün Avrupa dillerine (Latince'de *turcimanus, dragumanus, dracmandus, turchimannus*; İtalyanca'da *drogmano, dragomanno* veya *turcimanno*; Fransızca'da *drughement* ve *drugement* (XII.—XIII. asırlar), *drogman, truchement* (bugünkü); İspanyolca'da *turchiman* veya *trujaman*; Almanca'da *dragoman*; Portekizce'de *turgeman*; Katalan dilinde *turcimany* ve *trutximan*; Sicilya dilinde *draamannu* veya *dragumannu*; Bulgarca'da *dragomanın*; Sırpça'da *terdzuman, dragomani*; Lehçe'de *turdzyman* şeklinde geçmiş olduğu görülür (bk. H. Acaryan, *Etimolojik lugat* [Ermenice], Erivan, 1928, II, 1148 v.d.; krş. D. Guiseppe Barbera, *Elementi İtalo-Sicula-Veneziano-Genovese nei linguaggè Arabo e Turco*, Beyrut, 1940, s. 137).

Türkçe'nin muhtelif lehçe ve devirlerinde tercüman karşılığında olmak üzere *dilmaç* kelimesi kullanılmakta idi (bu kelime için bk. P. Jyrkankallio, *Zur Etymologie von russ. tolmac*

„dolmetscher" und seiner türkischen Quelle, Studia Orientalia, Helsinki, 1952, XVII/8; J. Németh, *Zur Geschichte des Wortes tolmacs, „dolmetscher", Acta Orientalia Hungarica*, Budapeşte, 1958, VIII/1).

Tercümanlar devletler arasındaki siyâsî ve ticârî münâsebetleri te'min eden birer me'mur olarak, çok eski zamandan beri tarih sahnesinde görünmekte olup, eskiden hükümdarların yanında da yabancı dil bilenler bulunmakta idi. Nitekim, Peygamber devrinde, dış münâsebetlerde Farsça, Habeşçe, Grekçe, Kıptîce (Koptça) dillerine vâkıf elçiler kullanıldığı gibi, Sâsânî hükümdârının sarayında „Arap işleri ile meşgul" olan bir kâtibin aynı zamanda tercümanlık vazifesi yaptığı, imparator Heraklius devrinde Bizans'ta Arapça tercüman kullanıldığı bilinmektedir. Abbâsî halifelerinin saraylarında da Grekçe, Kıptîce, Nabatîce'yi ve diğer dilleri konuşan vazifeliler vardı. Tercümanlık, kesin bir me'mûriyet olarak, Abbâsî imparatorluğunda VIII. asırdan beri tâkip edilebilmektedir. 917'de Bizans imparatoru Konstantin VII.'in gönderdiği elçilere, Abū 'Umayr 'Adī b. 'Abd al-Bāḳī al-Turcuman tercümanlık yapmıştır (M. Tayyib Okiç, *ayn. esr.*, s. 33 v.d., 41—45). Bu vazifeye Mısır Memlûkleri ve Anadolu Selçuklu devleti teşkilâtında mühim bir me'mûriyet olarak tesâdüf edilmektedir. Anadolu Selçuklularında, tercüman tâyini hükümdar fermânı ile vuku bulmakta olup, Kemâleddin Mehmed'in tercümanlık mansıbına tâyinine dâir olan ferman bu hususta iyi bir misâldir; aynı zamanda bu zâtın sâhib olduğu ünvan, onun askerî bir mevkîden geldiğini göstermektedir (Osman Turan, *Türkiye Selçuklularına âid resmî vesîkalar*, Ankara, 1958, s. 18 v. dd.). Tercümanların, yabancı devletlerle muhâbereyi te'min etmelerinin dışında, aynı zamanda Divân-ı Mezâlim'e gelen yerli ve yabancıların dâvalarına da aracılık yaptıkları, dâvacıların veya dâvalıların şikâyetlerini tercüme ederek münşîlere havâle ettikleri anlaşılmaktadır. Alâeddin Keykubad devrinde bu mevkîde iki tercüman ve dört münşîden fazla adam yoktu (Osman Turan, *II. Keykâvus'a âid bir temlik-nâme, Zeki Velidi Togan armağanı*, İstanbul, 1954—1955, s. 162).

Osmanlı devrinde tercümanların büyük ehemmiyeti vardı. Bu müessese veya me'mûriyetin ne zaman te'sis edildiği kat'î olarak bilinmemekle berâber, diğer devletlerle olan münâsebetlerde yabancı dil bilen me'murların kullanıldığı muhakkaktır. Yabancı elçilerle konuşmayı veya hârice gönderilenlerin gittikleri memleketlerin devlet adam'ları ile anlaşmasını te'min etmek için tercüman kullanılmış olduğuna şüphe yoktur. Çok dağınık, fakat kat'î olmayan bilgiler muvâcehesinde, Osmanlı imparatorluğunda, tercümanlığın XIV. asır sonlarında mevcut olduğu söylenebilir; bir diğer iddiaya göre ise, bu me'mûriyet Fâtih Sultan Mehmed devrinde te'sis edilmiştir. Fâtih devrinde meşhur Trabzonlu Georgios Amirutzes'in, hü ümdârı, bâzı Grekçe eserler husûsunda aydınlattığı ve onları tercüme ettiği mâlûmdur; fakat, bu zâtın siyâsî konuşmalarda tercümanlık yaptığı bilinmemektedir (D. Adolf Deissmann, *Forschungen und Funde im Serai*, Berlin, 1933, s. 25, 31). Kat'î olmamakla berâber, öyle anlaşılıyor ki, bu devirde Türkçe bilen Rum tercümanlar kullanılmıştır. Bâzı yazışmaların Rumca yapıldığı da görülmektedir. Fâtih devrinde tesbit edilebilen ilk tercüman, 1479 tarihli bir anlaşmayı Venedik'e götüren ve bunun dışında hakkında başka hiç bir şey bilinmeyen Lütfî Beydir (Vl. Mirmiroğlu, *Fatih Sultan Mehmed Han hazretlerinin devrine âit tarihî vesikalar*, İstanbul, 1945, s. 28). Belki de bu zât tercümanlık yapmamış, berâberinde Türkçe de bilen bir Rum götürmüştür. Cem Sultan'ın yanında da Dimitrios Sofyanos tercüman olarak vazife görmekte idi. 1502 yılında Osmanlı-Venedik anlaşmasını elçi sıfatı ile Venedik'e götüren Sü-başı Ali Bey de tercümandı (Bu husûsta bk. I. Mélikoff, *Bayezid II. et Venise, Turcica*, Paris, 1969, I, nr. 2, s. 134, nr. 4, s. 140 v. d.).

Tercümanlık müessesesi XVI. asırdan itibâren büyük bir gelişmeye mazhar olmuş ve devlet teşkilâtının bâzı hususlarda vazgeçilmez bir unsûru hâline gelmiştir. Bu müesseseyi: 1. Divân-ı hümâyûn tercümanlığı, 2. Eyâlet-tercümanları, 3. Askerî ve eğitim müesseselerinde kullanılan tercümanlar (XVIII. asırda), 4. Yabancı elçi ve konsolos tercümanları olmak üzere dört kısımda tetkik etmek yerinde olacaktır.

1. Divân-ı hümâyûn tercümanları: Bu vazifenin XVI. asır başlarından itibâren mevcut bulunduğu anlaşılıyor. İlk zamanlarda bu me'mûriyeti yapanların hıristiyan iken müslümanlığı kabûl etmiş, dil bilen kimseler olduğu dikkati çekmekte olup, bunlardan bâzısı devrin dış siyâsetinde mühim roller îfâ etmişlerdir. Kanunî devrinde Tercüman Yunus Bey (hiç olmazsa 1536'da) bu vazifede bulunmakta idi ve bu makamı uzun müddet işgal etmişti; hattâ Venedik ile yapılan anlaşmayı (1542'de) bizzât Venedik'e götürmüştü. Yunus Bey'in bu gibi vesîleler ile iki defa adı geçen şehre gönderildiği bilinmektedir (M. Tayyib Gökbilgin, *Venedik devlet arşivindeki vesikalar külliyatında bulunan Kanunî devri belgeleri, Belgeler*, Ankara, 1964, I/2, s. 146, 151, Lybyer, *The Government of the Ottoman Empire i the Time of Suleiman the magnificient*, 315). Öyle anlaşılıyor ki, bu devirde divân-ı hümâyûna bağlı, sayısı tam olarak tesbit edilemeyen bir tercümanlar kadrosu mevcut olup, bir yabancı elçi geldiği zaman, bunlardan bir tanesi yanına verilmekte idi. Buna bir misâl olmak üzere, yeni gelen İspanya elçisine, Abdullah-oğlu Cafer'in tercüman olarak verildiği kaydedilmektedir (Başvekâlet Arşivi, Kâmil Kepeci tasnîfi, *Ruûs defteri*, nr. 238, s. 281). Bir tercüman vefat ettiği zaman yerine oğlu tâyin edilmekte idi nitekim, 1576'da vefat eden tercüman Ferhat'ın yerine Canik sancağında timarı olan oğlu Mehmed tâyin edilip, kendisine İstanbul'da bulunan Macar „tâifesinin" tercümanlığı vazifesi verilmiştir (*Ruûs defteri*, nr. 230, s. 328). O devirde bir baş-tercümanlık olmamasına rağmen, tercümanlar arasında fazla dil bilen kimseler devletin dış münâsebetlerinde kullanılmışlardır. Bu şekilde Tercüman Yunus Bey'den sonra siyâsî münâsebetlerde ismi geçen kimse, tahmînen 1560—1569 tarihleri arasında bu vazifede bulunan, aslen Lehistanlı olan İbrahim (Joachim Strasz) Efendidir (Busbeck, *Türk mektupları*, Türk. trc. Hüseyin Cahit Yalçın, İstanbul, 1939, s. 152, 291, 293 v.d.). Bu şekilde faâl rol oynamış bir diğer tercüman da, aslen Macar olan Muraddır (bunun için bk. F. Babinger, *Der Pforten-dolmatsch Murad und seine Schrift, Literatur-denkmäler aus Ungarns Türkenzeit*, 1927, s. 33—54). Aynı devirde divan tercümanı olarak vazifelendirilenlerin müslüman'ığı kabûl etmiş Macar, İtalyan, Leh, Alman, Rum asıllı kimseler olduğu dikkati çekmektedir. Divân-ı hümâyûn'da kaç tercüman olduğu tesbit edilememektedir; fakat, bir kayda göre, XVII. asırda sayıları dört kişi idi. XVII. asır ortalarından sonra divân-ı hümâyûn'da yavaş yavaş Osmanlı teb'ası Rumlardan dil bilenlerin de vazifelendirilmeğe başlandığı görülüyor. Girit seferini sona erdirmeye çalışan sadrâzam Fazıl Ahmed Paşa, Kandiye muhâsarasında ve sonraki sulh görüşmelerinde kendisine büyük yardımı dokunan Panayoti Nicoussios Mamonas (? —1673) adlı, Padua'da tıp tahsîli yapmış olan, Sakızlı bir Rum'u, 1669'da divân-ı hümâyûn baş-tercümanı tâyin etmiş, bu vazife 1821'e kadar Fenerli Rum beylerinin uhdelerinde kalmıştır (Runciman, *The Great church in captivity*, London, 1968, s. 364). Divân-ı hümâyûn tercümanı olan kimseye diğer hıristiyan teb'aya müsâade olunmayan sakal bırakmak, dört hizmetkârı olmak, ata binmek ve kürk giymek gibi müsâadeler verilmiştir. Panayoti Nicoussios Mamonas'tan sonra divân-ı hümâyûn baş-tercümanlığına İsker-let-zâde Aleksandr Mavrokordato getirilmiştir. Bu zât „mahrem-i esrâr-ı devlet" olduğundan, elçilik ünvânı ile, Karlofça sulh müzâkerelerine Reisülküttâb Râmî Mehmed Efendi ile birlikte me'mur edilmiştir (Raşid, *Tarih*, II, 436). Divân-ı hümâyûn baş-tercümanlarının XVIII. asır başlarında, yâni 1709 yılında, ilk defa İskerlet-zâde Nikola'nın önce Boğdan voyvodalığına, müteâkiben de Eflâk voyvodalığına tâyin edilmesi, sonraları da divân-ı hümâyûn tercümanlığının, ayrıca Eflâk ve Boğdan voyvodalığının Argiropulo, Aristaki, Kallimaki, Kantakuzin, Karaca, Hançeri, Mano, Mavrokordato, Mavroyani, Mouruzi, Negri, Rizo-Neropulo, Rizo-Rangavi, Rosetti, Schina, Suço (Soutzo), Sturca ve İpsilanti gibi hepsi Fenerli olan âilelerin inhisârında kalması (A. A. Pallis, *Greek Miscellany*, Atina, 1964, s. 104) netîcesi Fenerli Rum beyleri Osmanlı cemiyet ve teşkilâtı içinde çok mühim roller oynamışlardır (bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı-oğlu, *Onsekizinci asırda Boğdan'a voyvoda tâyini, Tarih semineri dergisi*, İstanbul, 1937, I, 32—37).

Divân-ı hümâyûn baş-tercümanlığı yukarda zikredilmiş olan âileler arasında büyük bir rekâbet mevzûu olmuştu. Baş-tercümanların maiyetinde sekiz adet „dil-oğlanı" ve on iki hizmetkâr bulundurmaları hükûmet tarafından kabûl edilmişti. Bunlar da Rum olup, hepsi de cizyeden muaf tutulmuşlardı; her hangi bir anlaşmazlık olmaması için, baş-tercüman, maiyetinde olan bu insanların her biri için ayrı-ayrı — me'mûriyetlerine dâir — emir verilmesini arzuhal ile taleb ederdi, bunun üzerine divân-ı hümâyûnda tutulan kayıtlara bakılarak, yapmaları gereken işler gösterildikten sonra, her birinin ayrı-ayrı eşkâlleri belirtilmek sûreti ile, bunlara cizyeden muaf olduklarına dâir, muaf kâğıtları verilirdi (Başvekâlet Arşivi, Ali Emîrî tasnîfi, III. Mustafa kısmı, nr. 21984). Baş-tercümanın vazifesi, sadrâzamın yabancı devlet temsilcileri ile yaptığı görüşmelerde bulunup, konuşulanları tercüme etmek olduğu için, tamamen dış işlerine âittir; aynı zamanda dışardan gelen evrakı da Türkçe'ye çevirirlerdi. Bu bakımdan, bunlar, devletin tâkip ettiği siyâsetin en gizli teferruatına bile vâkıftı; İstanbul'daki elçiliklere giderek, elçilerle bizzât konuşur ve yaptıkları konuşmaları bir „takrir" ile sadrâzama arzederlerdi (Başvekâlet Arşivi, Ali Emîrî tasnîfi, III. Mustafa kısmı, nr. 26208; krş. Raşid, IV, 241). Yabancı bir devlet elçisi divân-ı hümâyûna geldiğinde onu bizzât baş-tercüman karşılar ve sadrâzamın hazır bulunduğu toplantıda yapılan konuşmaları yekdiğerine tercüme ve daha sonra elçinin sunduğu takrîri sadrâzama îzah ederdi (Zarif Orgun

Osmanlı imparatorluğunda nâme ve hediye getiren elçilere yapılan merâsim, Tarih vesîkaları, İstanbul, 1942, I, sayı 6, s. 409). Hâriçten gelen her türlü nâme, takrir v. s. gibi vesîkaları divân-ı hümâyûn baş-tercümanları Türkçe'ye çevirirler, gereken cevap da yine onlar tarafından garp dillerine tercüme edilirdi. Yalnız Arapça ve Türkçe olarak gelen yazışmaları görmezlerdi; zîrâ bu vesîkalar doğrudan-doğruya sadrâzama ulaştırılırdı. Devletin, tâkip ettiği her türlü açık ve gizli siyâsetini bilen tercümanlar, XVIII. asrın ikinci yarısından itibâren Osmanlı topraklarında artan İngiliz, Fransız ve Rus nüfûzunun te'sîrinde kalarak, bu devletlerden, kendi temâyül ve düşüncelerine muvafık olan her hangi birinin siyâsî menfaatine uygun bir şekilde davranmaya başlamışlardı. Bir zamanlar pek belli olmayan bu davranışları, daha sonra kendilerinden şüphe edilmeye hak kazandıracak şekilde, iki taraflı çalışmaları netîcesinde, ortaya çıkmıştı Bu hususta, siyâsî menfaatlerinin, divân-ı hümâyûn tercümanlarının Rusya gibi, rakip bir devlet tarafına meyletmeleri netîcesi, akamete uğradığını gören diğer bir devletin (meselâ: Fransa) hâriciyesi tarafından, zaman-zaman Osmanlı devletinin dikkati çekilmiştir (Başvekâlet Arşivi, *Hatt-ı hümâyûn*, nr. 5766 b). Bu bakımdan Selim III. devrinde divân-ı hümâyûn tercümanlığına tâyin edilen Rum beylerinden şüphe edilmeye ve bu me'mûriyete müslümanların tâyini düşünülmeye başlandı ise de, divân-ı hümâyûn tercümanı Eflak ve Boğdan voyvodalığına tâyin olunup, yerine bir başkası getirilinceye kadar vekâleten idâre edildi (Ali Emîrî tasnîfi, III. Selim kısmı, nr. 14715). Mahmud II. devrinde tercümanlığa Fenerli Rum beylerinden tâyin yapılması usûlünden, bu zümreye mensup bir baş-tercümanın Rum ihtilâliyle ilgisi olduğu iddiası ile katlinden sonra, vazgeçildi (1821) ve evvelce olduğu gibi bu vazifeye müslümanlardan birinin getirilmesi kararlaştırıldı. Bunun için Mühendishâne hocası Yahya Efendi, oğlu ile berâber, Bâbıâli'ye celbedildi ve yanına divan kâtiplerinden bir-iki kişi verilerek, bir müddet Rumca ve Fransızca tahrirâtın tercüme ve okunmasına me'mur edildi; ancak bu deneme tatmin edici olmadığından, divan kalemlerinden kabiliyetli kimseler, Yahya Efendi'nin nezâretinde Rumca ve Fransızca'yı yazacak hâle gelip, bu makama tâyin edilinceye kadar, divân-ı hümâyûn baş-tercümanlığına, muvakkat kaydı ile, Fenerli meşhur âilelerden olmayan „bî-taraf" Rumlar arasından birinin vekâleten tâyinine karar verildi; İstavraki adlı bir zât bu işe vekâleten me'mur tâyin edilmekle berâber, Yahya Efendi, yanında olan bir-iki „mübeyyiz" ile, yapılan tercümelere dikkat edecekti (Başvekâlet Arşivi, *Hatt-ı hümâyûnlar*, nr. 48823). Daha sonra divân-ı hümâyûn tercümanlığına müslümanlar ve Türkler arasından tâyin yapılmaya başlanmıştır. Yahya Efendi'nin vekâleten yaptığı baş-tercümanlık onun vefatından sonra İshak Efendi'ye asâleten tevcih olunmuştur. Divan kâtiplerinden Esrar Efendi de yanına „tercüman yamağı" olarak tâyin edilmiştir. Ayrıca, Rum tercümanlar zamanında kendilerine ayrılmış olan tahsisat, bu defa maaş şekline konarak, divân-ı hümâyûn tercümanlarına tahsis olunmuştur (Cevdet tasnîfi, Dâhiliye kısmı, nr. 719). Bu vazifeye, daha sonra İshak Efendi'nin yerine Esrar Efendi getirilmiş, fakat netîcede bu işlerin bir kaç kişi ile görülemiyeceği anlaşıldığından, gelişen ve artan işleri yürütmek için bir „tercüme odası" kurulmuştur. Esâsen bu devirde divân-ı hümâyûn tercümanlığı kadrosu tercüme odasında yetiştirilmiş me'murlarla takviye edilmekte idi (Lûtfi, *Tarih*, IV, 99). Tercüman veya tercüme odası diye bilinen bu dâire, devletin ihtiyaç duyduğu yabancı dil bilen elemanları yetiştirmek gayesi ile kurulmuştu (Lûtfi, *ayn. esr.*, V, 105). XIX. asır sonlarında, yâni 1878 (1295)'de, divân-ı hümâyûn tercümanlığı tâbiri bir me'mûriyet olarak vardı (Cevdet Paşa, *Tezâkir*, nşr. M. Câvid Baysun, Ankara, 1953, I, 18). 28 zilhicce 1256 (21 şubat 1841) tarihli bir vesîkaya göre, tercüme odasında 1 mütercim-i evvel, 5 sınıf-ı evvel, 5 sınıf-ı sânî, 17 mülâzım, 1 muallim olmak üzere 29 kişi bulunuyordu (Cevdet tasnîfi, Hâriciye kısmı, nr. 441). Bundan divân-ı hümâyûn baş-tercümanı karşılığı olarak, artık „mütercim-i evvel" ıstılâhının kullanıldığı anlaşılmaktadır; fakat bu me'mûriyet hiç bir zaman ön safta olmamış, tercüme odası bünyesinde kalmıştır. Tercüme odası, Osmanlı devletinin son zamanlarına kadar devam etmiş, tabiî olarak daha geliştirilmiş, bu meyanda mütercim-i evvele bir de muâvin tâyin olunmuştur (bk. *Salnâme-i devlet-i Osmaniye*, 1315, s. 53).

2. Eyâlet tercümanları: Osmanlı hâkimiyetinin yayıldığı ve merkezin doğrudan-doğruya murâkabe ettiği eyâletlerin bir kısmı, yabancı ırk ve kavimlerden meydana gelmiş topluluklarla meskûn olduğu devirlerde, eyâletlerde idâre ile halk arasındaki münâsebeti te'min etmek için tercümanlar kullanılmıştır. Ancak eyâletlerde halk biri mahkemeler, diğeri de eyâlet merkezî idâresi olmak üzere, iki şekilde idâre ile karşı-karşıya kaldığından, ihtiyaç duyulan tercümanları, A. Eyâlet „divan" tercümanı, B. Mahkeme tercümanı olarak iki ayrı kısımda mütâlea etmek îcâb eder.

A. Eyâlet „divan" tercümanı: Mısır, Mora, Trablus-Şam, Şam, Girit, Kıbrıs, Belgrad, Budin, Tamşvar, Kudüs, Trablus-Garp v. s. gibi eyâletlerde halkın çoğunluğu yabancı ırklara mensup olup, şehir ve kasabalarda oturanların bir kısmı hâriç, köylerde oturanlar Türkçe bilmemekte idi. Bunların eyâlet idâresi ile vâki olan her türlü münâsebetlerinde divan tercümanları aracı olurlardı. Eyâlet halkının her türlü işini tercümanlar görürlerdi. Bu husûsiyetleri eyâlet tercümanlarına, reâyâ nezdinde itibarlı bir durum kazandırmış olup, halktan bir takım menfaat te'mîni yoluna da gitmişlerdir. Mısır, Trablus-Şam, Trablus-Garp, Kudüs gibi, Arap halkın oturduğu eyâletlerde divan tercümanlarının isim'leri „Arap tercümanı" idi. Büyük ve teşkilâtlı bir eyâlet olan Mısır'da da aynı ünvânı taşıyan tercümanlar aslen Türktü; beylerbeyinin yanında mürâcaat veya dâva sâhiplerinin söylediklerini beylerbeyine, beylerbeyinin verdiği cevapları veya kararları da yine onlara tercüme ederlerdi; Mısır divanında, tercüman adedi artmış olduğundan, bunlardan birine Mısır divanı baş-tercümanı denmiştir (Stanford J. Shaw, *Ottoman Egypt in the Age of the French Revolution*, Cambridge, Mass., 1967, s. 34 v. d.). Mora, Girit gibi Rum halkın oturduğu yerlerdeki divan tercümanları Rum asıllı hıristiyanlardı. Girit'te, hem Hanya'da, hem de Kandiye'de tercümanlar vardı (Cevdet tasnîfi, Dâhiliye kısmı, nr. 11006). Eyâlet veya divan tercümanlığı tâbiri bâzan „divan tercümanlığı ve Rûmî kitâbet" (Girit'te), bâzan da Şam'da olduğu gibi „Şam sarayı tercümanlığı" şeklinde kullanılmaktadır (Cevdet tasnîfi, Dâhiliye kısmı, nr. 13509). Berat ile tâyin edilmekte olan eyâlet tercümanlarının, bâzı eyâletlerde uzun zamandan beri aynı âilenin inhisârında olduğu, tercümanın vefatından sonra ise, bu zâtın âilesinde dil bilen başka birisi bulunduğu takdirde, vâki mürâcaat üzerine, vazifenin yine aynı âilenin bir diğer ferdine verildiği dikkati çekmektedir (Cevdet tasnîfi, Dâhiliye kısmı, nr. 13509). Tamşvar ve Budin gibi eyâletlerin divan tercümanları ise, Macarca bilmekte olup, bunların çoğu müslüman idi. Bu meyanda, Tamşvar eyâleti divan tercümanlığında bulunmuş olan Tercüman Osman Ağa zikredilmelidir; bu zât XVIII. asır başlarına âit muhtelif orijinal eserlerin de müellifi olup, muhtemelen Almanca ve Macarca bilmekte idi (bunun için bk. Richard F. Kreutel, *Zwischen Paschas und Generalen*, Graz, 1966).

B. Mahkeme tercümanı: Bilhassa, Arapça konuşan memleketlerde bulunan eyâletlerin mahkemelerinde resmen tâyin edilmiş „mahkeme tercümanları" mevcuttu. Bunlar, dâvalar mahkemelerde Türkçe görüldüğü için, dâva sâhiplerinin veya dâvalıların söylediklerini mahkemeye tercüme ederler, verilen kararları da, davâcı ve dâvalıya tebliğ ederlerdi. Haleb şehrinde Mahkeme-i Kübrâ'nın (Tercüman Hasan, *Mühimme defteri*, nr. 4, s. 115), yine Selâhiyye ve Bankusa mahkemelerinin birer tercümanı vardı (Ali Emîrî tasnîfi, Osman III. kısmı, nr. 7099; Ali Emîrî tasnîfi, Mustafa III. kısmı, nr. 13439). Şam'da Kısmet-i Arabiyye Mahkemesi'nde iki (İbnülemin tasnîfi, Dâhiliye kısmı, nr. 375), Kudüs Mahkemesi'nde (Ali Emîrî tasnîfi, Mehmed IV. kısmı, nr. 2023) ve Bagdad mahkemelerinde (Ali Emîrî tasnîfi, Mehmed IV. kısmı, nr. 1723) birer tercüman bulunmakta idi. Bunlar berat ile tâyin edilmekte olup, îcâbında yerlerine vekil bırakabilmekteydiler (Ali Emîrî tasnîfi, Mehmed IV. kısmı, nr. 1952, 2023). Rum, Sırp ve Macarlarla meskûn eyâletlerde bulunan mahkemelerde de aynı şekilde mahkeme tercümanı bulunduğu muhakkaktır. Nitekim Sakız-adası Mahkemesi'nde bir Rum istihdam edilmekte idi (*Mühimme defteri*, nr. 40, s. 254, hüküm 585). Mahkeme tercümanları bulundukları yerin kadıları tarafından kabûl edilip, tâyinleri husûsu yine onlar tarafından merkeze arz ve teklif olunurdu. Merkez bunu kabûl ederse, alâkalıya bu tâyine dâir bir hüküm gönderilir, mahkeme tercümanlığı da hüküm tarihinden itibâren başlardı.

3. Müessese tercümanları: XVIII. asır sonlarında, garp usûlünde askerî ve maârife âit müesseselerin kurulması netîcesinde, bu müesseselerde çalışmak üzere memlekete celbedilen Türkçe bilmeyen yabancı mütehassıs ve hocaların yanına dil bilen tercümanlar verilmiştir. Levent çiftliği kışlasında nizâm-ı cedîd [b. bk.] askerinin tâlim ve terbiyesi ile meşgul olan Fransız mütehassısının yanında bulunan tercümanın ünvânı „Levent tercümanı" veya „Levent çiftliği tercümanı" olup, bu işle, yine Rumlar vazifelendirilmişlerdir (Ali Emîrî tasnîfi, Selim III. kısmı, nr. 12070). Levent tercümanı, aynı zamanda, Tophâne-i âmîre'de ve Mühendishâne'de çalışan mütehassısların da tercümanlığını yapmakta idi; ancak, ismi bâzan Tophâne veya Humbarahâne tercümanı diye geçer (Ali Emîrî tasnîfi, Selim III. kısmı, nr. 19144). Bâzan da bu müesseselerde ayrı-ayrı tercümanlar istihdam edilirdi.

Müessese tercümanları arasında en mühimi Deryâ tercümanlığıdır; ancak bunun kuruluşu çok eski olup, mâhiyeti de onlardan tamamen ayrıdır. Deryâ tercümanlığı, Fenerli Rum tercümanlarına berat ile tevcih olunmaktadır. Bu hizmette bulunanlar daha sonra divân-ı hümâ-

yûn baş-tercümanlığına, müteâkiben de Eflak veya Boğdan voyvodalıklarına tâyin olunurlardı. Bu bakımdan, Osmanlı teşkilât ve cemiyetinin hıristiyanlara bahşettiği ilk mühim me'mûriyet idi. Deryâ veya Tersâne tercümanları Kaptan Paşa [b. bk.]'nın kâtibi sıfatı ile çalışır, Akdeniz adalarında bulunan Kaptan Paşa eyâletine dâhil adalardaki müslüman olmayan ahâlinin vergilerini muntazam verip-vermediklerini kontrol ederlerdi. Bunlar, bu vazifede tutunabilmek için, büyük gayret ve mesâi sarfetmekle berâber, ayrıca kaptan-ı deryâya büyük ve kıymetli hediyeler takdiminden de geri durmazlardı. Kendi menfaat ve mevkîleri için kontrol ettikleri reâyâyı baskı altında tutar gibi görünmekteydiler (G. Finlay, *The History of Greece under Othoman and Venetian domination*, London, 1856, s. 295 v.d.). Deryâ Tercümanlığı, mâlikâne sûreti ile, „7.500 kuruş muaccele ve 1.000 küsur kuruş mal ile" tevcih edilirdi; bunlar, adalarda oturan halkın idâresinden mes'ul idiler; daha sonra bu me'mûriyet sâdece bir *„mansıb"* şeklinde tevcih edilmeye başlandı. Onların azil ve nasblarında yalnız kaptan-ı deryâların reyi kâfi görülürken, XIX. asır başlarında haklarında sârih bir suçlama olduğu takdirde, Bâbıâli'ye arzedilmesi ve durumu tetkik edildikten sonra, azline dâir karar verilmesi, fakat bu hususta da hükümdârın hatt-ı hümâyûn vermesi usûlü tatbik olunmaya, yine aynı devirden itibâren, yazdıkları Rumca *buyrultu*'ların yanlarına Türkçe tercümelerinin konulması, kaptan paşanın bunları gördükten sonra, vesîkaları mühürlemesi usûlüne başlandı (Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, N. E. 2977). Tersâne veya deryâ tercümanlarının, merkeze uzak adalardaki reâyâ ile meşgul olduklarından, selâhiyet ve menfaat bakımından divân-ı hümâyûn baş-tercümanlarından daha nüfuzlu bir durumları vardı. Bir devirde tersâne tercümanlarının birbirlerini istihlâf eylemeleri dolayısiyle, adalar reâyâsı, sık-sık vuku bu'an bu değişikliklerden çok zarar görmekte ve sıkıntı çekmekte idi (Hatt-ı hümâyûn tasnîfi, nr. 36299). Tanzîmât devrinden sonra da, Tersâne Tercümanlığı muhâfaza edilmiş, fakat mâhiyeti tamamen değişmiş ve sâdece tercüme işi ile meşgul olmuşlardır (Muhtelif ve mütenevvi defterler, nr. 40, s. 2). Bu devirde kaptan paşanın maiyetinde, tercüme odası „hülefâsından" iki tercüman vardı; bunlardan biri Arapça, diğeri de Fransızca tercümanlığı yapıyordu (Cevdet tasnîfi, Dâhiliye kısmı, nr. 5497).

4. Yabancı elçilik ve konsolosluk tercümanları: Osmanlı imparatorluğunda İstanbul'a gelen yabancı elçilerin yanına — bunlar Türkçe'yi lâyıkı ile bilmediklerinden — Türk-müslüman tercümanlar verilmesi umûmî bir kaide olmakla berâber, 1572'de Fransız elçisinin Nikola adlı bir (Başvekâlet Arşivi, *Divân-ı hümâyûn mühimme defteri*, nr. 45, hüküm 2692), 1584'de İngiliz elçisi Edward Burton'un ise, Mustafa Çavuş (baş-terçüman) ve Giacomo de Menzé adlı iki tane tercümanı (P. Wittek, *The Turkish documents in Hakluyt Voyages*, *Bulletin of the Institute of historical Research*, XIX, nr. 57 [1942], s 125) olduğu bilinmektedir. Elçilik me'murları, tercüman, yeniçeriler, bir çavuş ve efendiden mürekkepti. Tercümanlar Türk devlet adamları ile yapılan konuşmalarda mutlaka hazır bulunurlar, aradaki her türlü muhâvere ve yazışmayı idâre ederlerdi (Alfred C. Wood, *A History of the Levant Company*, London, 1935, s. 225 v.d.). XVII. asırda elçiliklerde çalışan tercümanların hemen-hemen hepsinin haraçtan ve cizyeden muaf tutulmalarından (Kâtib Çelebî, *Fezleke*, İstanbul, 1287, s. 332), tesbit edilemeyen bir tarihten itibâren, Osmanlı teb'ası hıristiyan reâyânın, Türk-müslüman tercümanların yerini aldığı anlaşılmaktadır. Bunların vergilerden muâfiyeti husûsu, her devletle ayrı-ayrı yapılmış olan ahidnâmelerde kaydedilmiştir (İngiliz elçiliği tercümanları için bk. Başvekâlet Arşivi, İbnülemin tasnîfi, Dâhiliye kısmı, nr. 369). Bununla berâber, Osmanlı devleti ile dâimî denecek bir münâsebeti olmayan, Sarıkamış Kazakları gibi küçük toplulukların ve Eflak, Boğdan, Erdel v. s. gibi voyvodalıkların elçilerinin yanına divân-ı hümâyûn tarafından bir Türk-müslüman tercüman tâyin edilmekte idi (Başvekâlet Arşivi, İbnülemin tasnîfi, Hâriciye kısmı, nr. 184; Ali Emîrî tasnîfi, Mehmed IV. kısmı, nr. 9077).

Osmanlı teb'asından olup, Fransa, Rusya, Almanya, İngiltere, Avusturya gibi büyük devletlerin tercümanlığını yapan hıristiyanlar, hizmet ettikleri devlet ile, tercümanlık vazifesinin dışında bir münâsebet kurarlar ve bu sâbit olursa azledilirlerdi (Raşid, IV, s. 125, v.d.). Bâzı elçilikler birden fazla tercümana sâhip olduğundan, içlerinden bir tanesi baş-tercüman ünvânını taşır, o devletin elçiliği ile Osmanlı devleti arasındaki münâsebeti te'min ederdi (Başvekâlet Arşivi, İbnülemin tasnîfi, Hâriciye kısmı, nr. 1645). Osmanlı devleti, merkezde ve eyâletlerde bulunan elçilik ve konsolosluklarda her devletin, kendi tâyin ettiği miktarda, tercüman bulundurmasını bir prensip olarak vaz'etmişti; aynı zamanda bunların başka işlerle meşgul olmaları yasaklanmıştı. Fakat, XVIII. asrın ortalarından itibâren, bu durumun elçilikler tarafından ihlâl edildiğini

gören Osmanlı devleti, bunların kontrol altına alınması için ciddî teşebbüslerde bulundu (Cevdet, *Tarih*, İstanbul, I, 309; III, 270). İstanbul'daki elçiliklerden başka Anadolu, Rumeli, Akdeniz adaları ve Arap memleketlerinde bulunan konsolosluklarda her büyük devletin birden fazla tercümanı vardı. Her konsolosun Osmanlı reâyâsından iki tane beratlı tercüman kullanması esâsı kabûl edilmişti; bunların ayrıca ikişer hizmetkârı vardı. Bu tercümanlar evvelce imparatorluğun her tarafından seçilirken, sonradan vaziyet değişti; varlıklı Rumlar bu gibi vazifeleri para ile satın almaya başladılar. 1774 Küçük Kaynarca müsâlahasından sonra, Avrupa'nın büyük devletleri muhtelif vesîlelerle Akdeniz adalarında birer konsolosluk açmaya başladılar; tercümanlar, hattâ bâzı devletlerin konsolosları bile Rum idi. Bir kısmı Venedik asıllı âilelerin ahfâdından olan tercümanlar, İstanbul'da Beyoğlu semtinde toplanmışlardı. Ayrıca, Fransız elçiliği kendi memleketinin ihtiyacı olan tercümanları yetiştirmek için „dil oğlanları (Giovani di lingua)" mektebi te'sis etmişti (J. Dallaway, *Constantinople, Ancient and Moderne*, London, 1797, s. 126 v.d.). XVIII. asır sonlarında Osmanlı toprak'arında Fransa, İngiltere, Avusturya, Danimarka, Hollanda, Dubrovnik ile iki Sicilya devletinin muhtelif yerlerde konsoloslukları vardı ve buralardaki tercümanların yekûnu 194'ü bulmakta idi. Bundan başka sonradan 24 beratlı tercüman daha ilâve edilmişti. Bu rakam 218) Mahmud II. devrinde de aynı sayıda kalmıştır (Başvekâlet Arşivi, İbnülemin tasnîfi, Hâriciye kısmı, nr. 2003). Her elçiliğin baş-tercümanı Osmanlı reâyâsına mensup idi; teşkilâtı büyük olan elçiliklerde bâzan dört tane tercüman olur, o zaman bunlar baş-tercüman, ikinci, üçüncü, dördüncü tercüman diye isimlendirilirlerdi (Başvekâlet Arşivi, Muhtelif ve mütenevvi defterler, nr. 51, s. 112 v. dd.). 1854 yıllarında yabancı elçilik ve konsolosluk tercümanları için yeni bir nizam konulmuş elçiliklerde âzamî dört, konsolosluklarda birer tercüman istihdâmı, konsolosların ve vekillerinin, tercümanların ve adamlarının muâfiyete sâhip olmaları husûsu te'yid edilmişti; ancak Fransa, İngiltere, Hollanda gibi devletler bu takyîdâtın dışında bırakılmışlardı (İbnülemin tasnîfi, Hariciye kısmı, nr. 2004). Kapitülasyonlara sâhip olan büyük devletlerin tercümanları kısa fâsılalarla muntazam olarak aralarında toplanırlar ve umûmî meseleleri görüşürlerdi. Bu müessese Osmanlı devletinin sonuna kadar devam etmiştir; ancak, son zamanlarda tercümanların yabancı devlet teb'ası arasından tâyini ve bunların doğrudan-doğruya yine kendi devletlerine tâbi olması usûlü kabûl edilmişti. Diplomatik pâyeye sâhip olan, fakat derece itibâriyle elçilik birinci kâtibinden yüksek olmayan (Sir Andrew Ryan, *The Last of the Dragomans*, London, 1951, s. 35, 152 v. d.) baş-tercümanlar, iyi hizmetleri mukabili, konsolosluğa terfi ederlerdi.

Bibliyografya: Metindekilerden başka bk. M. Le Comte Andreassy, *Constantinople et le Bosphore en Thrace, etc. 1812, 1813 et 1814 pendant l'année 1826* (Paris, 1828); Akdes Nimet Kurat, *Türk-İngiliz münâsebetlerinin başlangıcı ve gelişmesi (1553—1610)*, (Ankara, 1953); Marghetitch, *Étude sur la fonction des drogmans* (Constantinople, 1898); Joseph Gottwald, *Phanariotische Studien*, *Viertel-jahrschrift für Südosteuropa* (1941), V, 1—2; Theodore Blancard, *Les Mavroyani* (Paris, 1909), I—II; Pan. J. Zopes, *La Politique Sociale des Princes Phanariotes*, *Balkan Studies* (1970), XI/1, 81—90; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı devletinde merkez ve bahriye teşkilâtı* (Ankara, 1948); A Cunningham, „Dragomanin": *The dragomans of the British Embassy in Turkey*, *St. Antony's Paper*, 11 (1961), s. 81—100; A. H. Lybyer, *The government of the Ottoman Empire in the Time of Suleiman the magnificient* (London, 1913); P. Rycaut, *The present state of the Ottoman Empire* (London, 1668); J. von Hammer, *Des Osmanischen Reiches Staatsverfassung und Staatsverwaltung* (Wien, 1815), I, 119; II, 117; Mustafa Kesbî, *İbretnümâ-yı devlet*, Ali Emîrî ktp., Tarih kısmı, nr. 484, var. 15a—17a; Jan Reychman-Ananiasz Zyaczkowski *Handbook of Ottoman-Turkish Diplomatics* (Glückstadt, 1968), s. 166 v. dd. (CENGİZ ORHONLU.)

TEREK. Kafkasya'da büyük bir nehir (uzunluğu takrîben 500 km., genişliği bâzı yerlerde 1/2 km. kadar). Terek yukarı mecrâsında bir dağ nehridir ve alt kısmına doğru akıntısı o kadar şiddetlenir ki, üzerinde hiç bir seyr-ü-sefere imkân vermez.

Arap coğrafya ilminin parlak devrinde (IV.=X. asır) Terek bölgesi, Hazar [b. bk.] devletine âit olmalıdır. Hazar devletinin bu kısmı, Arap coğrafyacıları tarafından tavsif olunmamış ve Terek zikredilmemiştir. Bu isim, her halde ilk defa Berke [b. bk.] ile Hulagu [b. bk.] arasındaki mücâdele esnâsında, 661 yılı başında (teşrîn II. ve kânun I. 1262) Raşîd al-Dîn (nşr. Quatremère, s. 394)'de geçmiştir. Terek, Ḥamd Allāh Ḳazvīnī (*G M S*, XXIII, 259) tarafından (trc. Le Strange, s. 250: Turk) İdil (Volga) ile berâber Deşt-i Kıpçak'da bulunan bir nehir ismi olarak zikredilmiştir [krş. mad.

KIPÇAK]. Terek bölgesi, vaktiyle Altın-Ordu devletine âit olup, halkının bu devletle aynı zamanda, VIII. (XIV.) asırda, islâmiyeti kabûl ettiği sanılmaktadır. Astırhan [b. bk.]'ın zaptından bir kaç yıl sonra, 1554'te, Rus Kazakları Terek kıyılarında görünmeye başlayarak burada, Terski Kazaklar ordusunu kurdular (*Terskoe kazačye voisko*). Önceleri Moskova'ya bağlı olmayan bu ordu, sonradan Rus imparatorluğuna ilhak edildi. Terek bölgesi islâm dünyasının siyâsî hayatında, hiç bir zaman büyük bir ehemmiyete nâil olmadı; hattâ Terek'in şimâl sâhilinde bulunan Kızlar kalesi bile, adı Türkçe olmasına rağmen, 1735'te, Ruslar tarafından inşâ edilmiştir.

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bk. E. Weidenbaum, *Putevoditel' po Kavkazu* (Tiflis, 1888).

(W. BARTHOLD.)

TERÎM. TARÎM, Kâtib Çelebî (*Cihannümâ*, s. 490; krş. Hammer-Purgstall, *Über die Geographie Arabiens, Jahrbücher der Literatur*, Wien, 1841, XCIV, 93; ondan naklen Ritter, XII, 727)'ye göre, Kızıldeniz kenarındaki Cizān sâhil şehrinden „Nevice ve Feleki" (ismin Hammer tarafından bu şekilde tesbîti pek doğru görünmemektedir) kalesinden geçerek, yukarı Yemen'de şarka doğru Ṣa'da'ya giden yol üzerinde bir kale. Kuṣayyir'in, al-Hamdānī (*Ṣifat*, s. 182) tarafından kaydedilen ve al-Bakrī (s. 184 [krş. 107] ve 196) tarafından zikredilen şiirinden kalenin mevkii hakkında vâzıh bir bilgi elde edilememektedir. al-Hamdānī, doğrudan doğruya Mekke ile Ḳarn arasında, yânî Hicâz'ın cenûbunda Ḥunayn'i zikrettikten hemen sonra, mevkîleri hakkında bir şey söylemeksizin, sâdece Kuṣayyir'e istinad ederek Baydaḥ ve Tarîm'den bahseder. al-Bakrī (s. 195) Tiryam'ı zikr ve bu vesîle ile şâirlerden parçalar verir ve müteâkıben (s. 196) de, al-A'şā'da ve vezin için bu harekeyi veren Kuṣayyir'de bahis mevzûu edilen veya başka bir mevkî olan Tarîm'i kaydeder; ancak bu mevkîden sonra, Hadramût'taki aynı adlı *Tarîmu* ile uğraşır (krş. mad. TARÎM). Filvâki, Tarîm'i Tiryam'dan tefrik etmek lâzımdır. Şiir bir „Tarîm çölü"nden bahseder ki, bu kayıt, hiç bir coğrafî kat'îyet olmaksızın, sırf şiir bakımından bir mukayesede, şâirlerdeki yer adları için olduğu kadar, galiba, sâdece her şâiri ilgilendirmeyen coğrafî bir mevkî için de itibârîdir. Kuṣayyir'in kaydına gelince, onun, Hadramût'taki aynı isimde iki şehirden [bk. mad. TERÎM] hiç birini tasrih etmek istemediği bir gerçektir. Aynı şiirde, Tarîm'den hemen sonra adını verdiği al-Ṣu'ayba, al-Bakrī (s. 184) tarafından Yemen yolu üzerinde bir sâhil şehri olarak gösterilmiştir ki, bu ifâde aynı zamanda al-Hamdānī tarafından yapılmış beyânın vasfına çok iyi bir şekilde uymaktadır. Yāḳūt (*Mu'cam*, I, 846), A'şā'nın, Tarîm'i, başka bir açıklama yapmadan, Hadramût'taki şehir ile ilgili bir kaynak olarak veren şiirini zikreder; halbuki al-Bakrī (s. 196) *Tiryamu* kelimesinde, iki şâirdeki Tarîm'in yerini tâyin etmeye çalışmaksızın ve Hadramût'taki Tarîm ile uğraşırken, bundan bahsetmeden, Kuṣayyir'in şiirindeki ile birlikte aynı zamanda al-A'şā'nınkini de zikreder.—Tarîm isimli diğer mevkîleri de zikreden *Tāc al-'arūs* (VIII, 211), önce *Lisān al-'Arab* (XIV, 332)'daki ile hemen-hemen aynı tâbirler içinde Tiryam şeklini (al-Cavharī'ye istinad ederek: *Ḳāmūs* [Türk. trc., İstanbul, 1305, s. 198]'ta kelime yalnız bu şekli ile bilinmektedir) ve aşağıda, diğerlerine göre, Taryam (krş. al-Bakrī, s. 195)'ı zikreder ve al-Naḳī' civârında bir vâdi olması gerektiği husûsundaki mâlûmatı kaydeder ki, buna, al-Naḳī'yi Medine yakınında bir vâdi olarak sayan bir çok müellifler tarafından itiraz edilmiştir; zıt bir görüşe göre, bu, Hicâz'da, Yanbu' yakınında bir vâdıdır (krş. al-Hamdānī, s. 181; Yāḳūt, I, 846; al-Bakrī, s. 195 ve 548). Her halde, Tarîm, Yāḳūt (göst. yer.) tarafından zikredilmiş olup, Madyan yakınında, şimâlde bulunan Tiryam (İngiliz amiralliği haritasındaki Turiam; bu şehir hakkında bk. Ritter, XIII, 282; Sprenger, *ayn. esr.*, s. 23)'dan farklıdır. Bundan başka Tiryam, *Tāc al-'arūs*'a göre, Basra çölünde bir mevkîdir. Sonra *Lisān*, daha uzağa giderek, Hadramût'taki Tarîm'i zikrettikten sonra, Suriye'de de bir Tarîm'in mevcut olduğunu kayd ve kezâ „Yemen şehri"nden bahseder. Wüstenfeld (*Yemen im XI. Jahrhundert, Abh. G W*, Göttingen, 1885, XXXII, 39), Hasan Paşa tarihi (al-Muḥibbī'den naklen) münâsebetiyle emir Sinān tarafından 1006 (1597/1598)'da fethedilen kaleler arasında bize intikal eden Tarîm yerine, Yarîm okumak gerektiğini kaydeder Bu doğrudur, ancak Tarîm'in „Hadramût'ta bulunduğu"nu ispat etmek için bu noktadan hareket, müdâfaa edilebilir mâhiyette değildir. Kezâ, Yemen'de de bir Tarîm vardır, fakat, San'â arâzisi üzerinde bulunan kalelerin coğrafî mevkii, bahis mevzûu olan yerle aynı olmadığını gösterir. Stieler, *Handatlas* (Gotha, 1905, 9. tabı), *Karte von Arabien* (Habenicht tarafından gözden geçirilmiş neşir)'inde, Tarîm'i Ṣa'da'nın garbında, takrîben 43° 20′ şark tûlünde ve 16° 57′ şimâl arzında göstermektedir ki, bu, *Cihannümâ*'nın verdiği mâlûmata uymaktadır; İngiliz sâhil haritası (yaprak 3, *Sanaa, General Staff*, 1916 senesinde) Tarîm'i göstermemiştir.

Bibliyografya: Metinde zikredilmiştir. (J. TKATSCH.)

TERÎM. TARÎM, şimâlî Hadramût'un eski ve şimdi de en mühim şehirlerinden biri olup, bütün Hadramût'u kateden ve Şibām'ın biraz şarkında Vādī Masīle ve Vādī Ḥaẓramūt veya sâdece al-Vādī adını alan nehrin sol kıyısı üzerinde bulunmaktadır; bâzı coğrafyacılar (krş. sâdece, Stieler'in *Handatlas*[9] [Gotha, 1905] 60. haritası ve Th. Bent, *Southern Arabia*, London, 1900, s. 70'ine ek *Map of Hadramut* [Imam Şarif Han Bahadur'un nezâretinde]) Vādī Masīle ile Vādī Ḥaẓramūt arasında bir tefrik yaparlarsa da, kavşak noktası bakımından bu iki nehrin aralarında mutabakat yoktur. Arap coğrafyacıları tarafından Hadramût ve bilhassa ülkenin iç kısmına dâir verilmiş olan mâlûmat (kısmen daha Ritter [*Erdkunde*, Berlin, 1864, XII, tür. yer.] tarafından faydalanılmış olup, ondan da M. J. de Goeje, *Hadhramaut, Revue Coloniale internationale*, 1886, II, 101 v.dd. bu devirden itibâren elde mevcut yeni Arapça metinleri nazar-ı itibâra alarak daha tam bir hülâsa verir), son derece kısır olup, doğrudan doğruya mürâcaat edilen kaynaklara dayandığı intibâını vermez; onlarda, Wrede'den önceki müellifler tarafından yapılmış münferit kayıtlar ve Wrede'nin gidemediği bölgelere dâir verdiği bilgilerle aynı muhtevâ vardır. Arap coğrafyacıları, Şibām ve Tarîm'i Hadramût'un başlıca iki şehri olarak tavsif ederlerse de, Yāḳūt (*Mu'cam*, II, 284; III, 247; I, 746), al-İdrīsī (krş. Jaubert, *Géographie d'Édrisi*, Paris. 1836, s. 149 v.d. ve 53) v. b. gibi (aş. bk.) bu şehirlerin mevkîleri hakkında daha kat'î bir bilgi vermezler. al-Hamdānī (*Cazīra*, s. 87), Tarîm'i büyük bir şehir (fakat o: „Şibām'ın şimâl-i şarkîsinde bulunan Tarîs şehri kadardır", der), Şibām'ı da büyük bir idâre merkezi (s. 86) olarak zikreder. al-Hamdānī (s. 177; burada Tarîs de zikredilmiştir) v. b.'ndeki şâirlerin kayıtları ehemmiyetsizdir. al-Hamdānī, s. 182, al-Bakrī, s. 107, 184 v. s.'deki şâirlerin şiirlerinden alınmış olan kısımlardan naklen verilen kayıtlar da böyledir. 1763'ten itibâren C. Niebuhr (krş. onun *Beschreibung von Arabien*, Kopenhag, 1772, s. 286 v. d.) San'â ve Maskat'ta, Tarîm ve Şibām'ın mevcûdiyeti hakkında Araplardan bilgiler almış idi (s. 286; o, *Geographia Nubiensis* [Paris, 1619; al-İdrīsī'nin Latince muhtasarı]'de ve Abu 'l-Fidā'daki „Hadramût'un en mühim şehirleri" kaydını zikreder). Ritter ve diğerleri, Tarîm'in coğrafî mevkii hakkında az-çok hatâlı mütâlealar ileri sürmüşlerdir. Hadramût'un bu kısmı için, işimize yarar en iyi haritaya (L. Hirsch'in haritası) göre, Tarîm, Greenwich'e nazaran takrîben 49° 55′ şark tûlünde ve 16° 44′ şimal arzında bulunmaktadır.

L. W. C. van den Berg, Batavia'da işgal ettiği resmî mevkii sâyesinde, Hadramût hakkında tam bilgi toplayabildi. Bu mâlûmatı, hâlâ, en yakın devirde vatandaşlarının yaptıkları gibi, şarkî Hind (Felemenk) takım-adalarına göç eden ve Şibām ile Tarîm arasındaki asıl Vādī'den gelen Araplardan almıştı. Sonradan o, bu bilgilerden *Le Ḥadhramout et les Colonies Arabes dans l'Archipel Indien* (Batavia, 1886; krş. C. Snouck Hurgronje, *Arabië en Oost-Indië* [Leiden, 1907, s. 19 v. dd.; Frans. trc. *Revue de l'Hist. des Rel.*, 1908, LVII, 74 v. dd.]) adlı eserinde tenkitli bir sûrette faydalandı. Böylece, Tarîm hakkında ilk kat'î mâlûmatı, diğerleri arasında, v. d. Berg'e borçluyuz. v.d. Berg'e göre, Tarîm eski idâre merkezi (Maltzan, *Reise*'sindeki haritada Tarîm, „asıl Hadramût'un idâre merkezi" olarak gösterilir) olmuş olmalıdır; şimdi bu, Say'ūn (s. 13) olacaktır. O, s. 26'da, al-Voṭī dağının şimâlinden gelen Vādī'ler hakkında mâlûmat vermektedir; s. 18 v.dd.'nda al-Şiḥr'den Tarîm'e giden yol üzerindeki münferit konak yerleri hakkında mesâfe ile ilgili bilgiler verir ve sâkinlerinin sayısı, ticâret, sanâyi, harsın gelişmesi münâsebeti gibi, bütün husûsiyetleri bakımından vaktiyle üstünlüğünü borçlu bulunan Say'ūn, Tarîm'i geçmiştir. Bu tarihten itibâren bir çok evler gayr-i meskûn, sokaklar ıssız, câmilerin çoğu ziyâret edilmez veya harap olmak üzere idiler. Şehrin inhitâtı daha 1830'larda başlamış ve buna da komşu kabîleler arasındaki devamlı münâzaalar sebep olmuş olmalıdır. 18 rebîülevvel 1299 (8 şubat 1882, İstanbul) tarihli Arapça *al-Cavā'ib* mecmuasının verdiği, hadd-i zâtında ihtimâl dâhilinde olmayan mâlûmata göre, Tarîm'in nüfûsu takrîben 25.000 idi (krş. Wrede'nin verdiği rakam); v.d. Berg'in edindiği bilgilere (s. 52) göre, Tarîm'in nüfûsu ancak 10.000 idi (bu rakam Wellsted'inkine tetâbuk etmektedir). Tarîm, Hadramût'un, vaktiyle sâdece evlerde icrâ olunan ve zamanındaki gibi (s. 78) mühim olmakla berâber, Avrupa'nın rekâbeti netîcesinde inhitâta başlayan dokuma sanâyiinin merkezi idi. Daha Seetzen (*Zach's Monatliche Correspondenz*, 1811, XXVIII, 240) Tarîm'de sırma telle işlenmiş ipek şallar îmâl edildiğini biliyor idi. Tarîm, bir zamanlar ülkede yüksek tedrisâtın (dilbilgisi, kelâm ve fıkıh) da merkezi idi. Onun yerini şimdi Say'ūn tutmuş olmalıdır (s. 88).

C. Landberg (*Études sur les dialectes de l'Arabie méridionale*, I, *Ḥaḍramoût*, Leiden,

1901) 'in yerlilerin ağzından derlediği hikâye şeklindeki Hadramût şîveli metinler külliyâtında, Tarîm zikredilir (s. 175 [185], 432 'de Tarîm mektebi, *Rbāṭ Terîm*, bahsi geçen son parçada; bu mektep mevzûunda daha fazla tafsilât için bk. s. 450 v.d.).

Leo Hirsch (*Reisen in Süd-Arabien, Mahra-Land und Hadramūt*, Leiden, 1897) Şibām, Say'ūn ve Tarîm'i ziyâret eden (temmuz 1893) ve binâenaleyh, bu şehirler hakkında, doğrudan-doğruya bir müşâhadeye dayanan mâlûmat veren ilk Avrupalıdır. Onun Şibām'dan Tarîm'e kadar olan seyahatinin tasvîri ve bu son şehre dâir vermiş olduğu mâlûmat, çok zengindir. L. Hirsch'e göre, Tarîm, Vādî Masîle (Şibām 'dan gelirken) 'nin solunda, bir tepenin üzerine yayılmış olup, yine onun haritasına göre, cerup yamaçları üzerinde bulunur; o halde, bu mâlûmat, netîce itibâriyle, v.d. Berg'in: „Tarîm, şimâlde bulunan dağlar silsilesinin (sathı mâili üzerinde kâindir)" ifâdesini kuvvetlendirmektedir. Hirsch (s. 227 v. dd.), şehrin vaziyet ve görünüşü hakkında daha kat'î mâlûmat vermektedir. Biz, burada sâdece, şehrin bütün mahalleleri ve bilhassa harap bir manzara arzeden cenûb-i garbî kısmı ile, v.d. Berg'in de naklettiği gibi, çoğu harâbe hâlinde bulunan, büyüklük ve iyi muhâfaza edilmiş oluşları sebebi ile ancak az bir kısmı görülebilen evlere işâret edeceğiz. İyi muhâfaza edilmiş olan ve beyaz badanalı minâreler, evler arasında yükselen câmilerin sayısı, Hirsch'e göre pek mühim değildir (v.d. Berg'e göre [s. 229], cem'an 300 'den fazla). İçinde dinî ilimler ve fıkıh tahsil edilen medresenin bağlı bulunduğu Ribāṭ câmiine dâir verdiği mâlûmat husûsunda, tekrar Landberg'in yukarıdaki *Rbāṭ Terîm* tâbirine ve v.d. Berg (s. 88)'in bir kaydına dayanıyoruz ki, bunlara göre, aynı zamanda talebe yurdu olan ve mahallenin büyük câmiinin bir mülhakatını teşkil eden Say'ūn 'daki medrese, *Robāṭ* (krş. mad. RİBAT, „fakir müslüman talebe yurdu" mânasında) tesmiye olunuyordu. Landberg'e mâlûmat verenlerin şehâdetlerine göre, Tarim mektebi bu tarihten itibâren kapanmış, tedrisat Say'ūn'a nakledilmiş idi (aynı mâlûmat v.d. Berg'de de bulunmaktadır). Şehrin gittikçe artan inhitâtından şikâyet eden bir seyyid, Hirsch'e, şehrin bir asır öncesinden beri, bütünüyle sâdece 3.810 nüfûsu olan 5 *bilād* (mahalleler)'ı ihtivâ ettiğini anlatmıştı. Şehrin sultanının sâdece şekilden ibâret bir iktidârı vardı; gerçek sâhibi büyük seyyid idi (s. 231). Tarîm, Say'ūn gibi Kasîrî kabîlelerinin hâkim olduğu sâhadaydı. Bu şehirde darbolunmuş gümüş ve bakır sikkeler (Berlin Müzesi 'ndeki kolleksiyon; bir kaç sikke resmi Hirsch 'in kitabının sonunda bulunmaktadır) vardır. Sâkinlerinin düşmanca tavrı, Hirsch'i, bir kaç saat sonra, Tarim 'deki ikametine son vermeye ve hemen ertesi sabah Şibām'a dönmeye mecbur etti; bu sebeple derin araştırmalar yapmaya vakti olmadı.

Hirsch'in verdiği mâlûmat ile, seleflerinin ikinci elden verdikleri bilginin mukayesesi, v. d. Berg ile, daha önce işâret edilmiş bulunan farklar dışında, onun haritasında Şibām 'dan Tarîm'e kadar olan mevkîleri çok uzağa, şarka doğru yerleştirdiğini ve üç mühim şehrin, birbirlerine nisbetle büyüklük ve nüfus sayısını tam olarak tesbit edemediğini göstermektedir. Daha al-Hamdānī 'nin tavsîfine göre, Şibām takrîben 6.000 nüfûsa sâhip (Hirsch, s. 198, aynı eser içinde Bent, *ayn. esr.*, s. 148, buna mukabil v. d. Berg, s. 42, sâdece 2 000', büyük bir ticâret şehri sayılıyor (nüfûsu civârı ile birlikte, takrîben 4.500, v. d. Berg 'e göre ise, 15.000', canlılık ve ticâretinden dolayı (Hirsch, s. 205 Say'ūn ve Tarim'e tefavvuk ediyordu. al-Hamdānī 'nin dediğine göre, Şibām, ehemmiyet bakımından, sultanı Tarîm 'de de tanınan Say'ūn 'un çok altında ve hattâ Tarim 'in de altında gösterilmiş bulunmaktadır. D. G. Hogarth (*The Penetration of Arabia*, London, 1905, s. 222), Vādī 'nin üç şehri arasında rekâbet bulunması ve sık-sık değişmeler olması sebebiyle, v.d. Berg 'in, kendi devri için, Say'ūn'u Hadramût 'un idâre merkezi ve Tarim'i de sâdece hemen-hemen aynı seviyede rakibi olarak telâkkî etmiş olacağı düşüncesini beyan etmektedir; bu düşünce, aradaki zamanın kısalığı göz önünde tutulduğu takdirde, mâkul sayılmaz. Bununla berâber, W. Hein (*Südarabische Itinerarien*, *M G G W*, 1914, LVII, 37 v.d; kendi notlarından zevcesi tarafından neşredilmiştir)'de, „Mu'allim 'Abūd 'un, Gişin 'den Tarim'e seyahatı" ne işâret edilir ki, buna göre, Say'ūn, Tarim 'den daha büyük, Şibām, bu iki şehirden daha küçük ve diğerlerinden daha büyük olmalıdır (s. 43); bu, v. d. Berg 'in tahminlerine daha iyi tetâbuk etmelidir. Bununla berâber, bu ifâde de diğerleri ile nakzedilmektedir; bu son mâlûmata göre, Şibām ile Tarim arasındaki mesâfe 7—8 günlük o'malıdır (s 42). Galiba burada da, Hirsch 'in şehâdeti bir defa daha tercîhe şâyan görülür.

Hirsch 'ten sonra, ertesi yılın (1894) kânun II. ayı içerisinde Bent ve zevcesi, Şibām'a girebilen müteâkıp Avrupalılar oldu; fakat bunlar Tarîm'e gitmediler. v. d. Berg ve diğerlerinin aksine, Bent (*ayn. esr.* s. 119), Say'ūn ve Tarîm sultanlarının, kendi şehirleri dışında hiç bir iktidarları 'cenûbî Arabistan sultanlıkları

hakkında krş. C. Snouck Hurgronje, *L'interdit séculier... en Hadhramôt*, *Revue Africaine*, 1905, s. 92=*Verspr. Geschriften*, III, 217) olmadığını da söylemektedir.

Bibliyografya: Metin içinde zikredilen eser ve yazılar, bil assa Hirsch 'in, v.d. Berg 'in, de Goeje 'nin, Hein 'ın, Sprenger 'in, Wrede-Maltzan 'ın, Ritter 'in ve Arap coğrafyacılarının (al-Hamdānī, Yāḳūt, al-İdrîsî, Bakrî) eserleri. (J. TKATSCH.)

TERKÎB-İ BEND. [Bk. TERCÎ.]

TERMİZ. [Bk. TİRMİZ.]

TERNATE. İndonezya'da Moluk takımadalarından Halmahera adasının garbında bulunan çok indifâî küçük bir ada. İdârî bakımdan ada, vaktiyle diğer bir kaç küçük ada ve takım-adalarla birlikte, Moluk idâresi devrinde, Ternate idârî bölgesinin bir kısmını teşkil ediyordu. Adanın sâdece bir kısmı, doğrudan-doğruya şarkî Felemenk Hind hâkimiyeti altında idi; geri kalan kısmı ise, Halmahera adasının bir kaç parçası, Sula takım-adaları ve daha başka bir kaç ada ile birlikte, Ternate muhtar arâzisine dâhildi. Eski devirlerden beri baharat ticâreti, bu adalara bir çok yabancıyı çekmişti. Bu itibarla, bilhassa hükûmetin hâkimiyet bölgesinde, nüfus umûmiyetle çok karışık unsurlardan meydana gelmiş olmakla berâber, asıl unsur, şimâlî Halmahera yerli halkı ile büyük bir benzerlik gösterir. Kısmen halkın çalışma isteğinin azlığı yüzünden hayat seviyesi düşüktür; bilhassa balıkçılık ve iptidâî zirâat ile geçinilir. Ternate dili Moluk adalarında konuşulan dilin aynı olup, İndonezya dil grubu dışında, şimâlî Halmahera dil grubuna dâhil, oldukça bozulmuş bir şekil arzeder. Bu bölgelerin eski tarihi az bilinmekle berâber, hakkındaki bilgilerimizin artmaya başladığı devrede, bu takım-adaların şimâl-i şarkî kesimi dört kırallığa bölünmüştü: Ternate (o zamanki adiyle Gapi), Djaylolo, Tidore [b. bk.], Batyan [b. bk.]. Bu kırallıklar arasında bir bağ bulunmuş olmalıdır. An'ane, onların menşe'ini bir tek kırallığa dayandırır; buna rağmen, muhtemelen, aralarında dâimî muhârebe eksik olmamıştır. Önce Djaylolo 'nun sâhip olduğu üstünlük, sonradan Ternate 'ye geçmişti; bilhassa XV. ve XVI. asırlarda Ternate, siyâsî kuvvetini genişletme arzûsunu izhar etmiştir. Müslümanlığın adaya ne zaman ve ne şekilde nüfuz ettiğine dâir elimizde bulunan mâlûmat hem az, hem de mevsuk değildir. Bir rivâyete göre, daha Marḥūm da denilen prens Kaytjil Gapi Baguna (1465—1486) zamanında Ḥusayn (yahut Dato Mavlā Ḥusayn) adında Cavalı bir tâcirin, Ternate halkını müslümanlığa dâvet ettiği, hattâ bu zâtın, hükümdârı ihtidâ ettirmeye muvaffak olduğu rivâyet edilmiştir. Bununla berâber, mahallî vekayinâmelerde Marḥūm müslüman hükümdarlar arasında zikredilmez ve bu müslüman hükümdarlar hânedânı, onun oğlu Zayn al-'Âbidîn (1486—1495?) ile başlar ki, eski prenslik ünvânı olan *Kolano* yerine *Sulṭān* ünvânını ilk defa kullanan da bu zât olmuştur. Onun saltanatı devrinde bütün halkın müslüman olduğu söylenir; kendisinin, Giri 'de, islâmiyetin esaslarını daha iyi öğrenmek için, Cava 'ya gittiği rivâyet edilir.—Bugün buradaki müslümanlık İndonezya 'nın başka kesimlerindeki gibidir. Bâzı putperestlik âdetleri hâlâ bâki kalmış olmakla berâber, bilhassa prensin çevresinde islâm akîdelerine oldukça sadâkatle uyulur, fakat hiç taassub yoktur.—Portekizliler (m. 1512—1521 arasında) Ternate ile bir mukavele akdeden ilk Avrupalılar oldular. 1607'de de Hollandalılar Moluk adalarında göründükleri zaman, onlarla İspanyollar ve Portekizliler arasında bitmez-tükenmez mücâdeleler başladı. 1683 'te Ternate, Felemenk Şarkî Hind Şirketi 'nin hükümranlığını kabûl etti. 1915 'te, o sırada iktidarda bulunan sultan, gayr-i kanûnî davranışı yüzünden tahtından indirildi. O zamandan, İkinci Dünya Harbi 'ndeki kısa bir fâsıla müstesnâ, İndonezya idâresine geçinceye kadar, bu muhtar arâzi memleketin ileri gelenlerinin meydana getirdiği bir meclis tarafından idâre edildi. [İkinci Dünya Harbi sırasında Halmahera 'nın garp sâhillerinde bulunan diğer adalarla birlikte Ternate de, Japonlar tarafından işgal edilmişti; burası harpten sonra İndonezya Cumhuriyeti 'nin bir parçasını teşkil etti. Mesâhası 137 km². olan bu adanın nüfûsu 57.400 'dür (1956).]

Bibliyografya: Tafsilât için: T. S. A. de Clercq *Bijdragen tot de kennis der residentie Ternate* (Leyden, 1890); ayrıca: *Legende en geschiedenis van Ternate, Tijdschrift van het Binnenlandsch Bestuur* (1916), LI, 310. (W. H. RASSERS.)

[Bu madde T.H. tarafından tâdil ve ikmâl edilmiştir.]

TERVİYE TARVİYA (A.), haccın başladığı zilhiccenin sekizinci gününün (*yawm al-tarwiya*) adı olup, hacılar o gün Mekke 'den Mina 'ya gider ve umûmiyetle kısa bir vakfeden sonra, müteâkıp geceyi 'Arafāt 'da geçirebilmek üzere hareket ederler: *Yawm al-tarwiya*, islâm kaynaklarında umûmiyetle „hacıların susuz bir sâhayı katetmeye hazırlık olmak üzere hayvanlarını bol sulamak veya kendileri için su te'min etmek" şeklinde îzah edilmiştir. Ancak, *terwiye* „sulamak" tan ziyâde „bardaktan boşanırcasına yağma" veya „bir kimsenin yanına yedek su alması" mânalarına

geldiği için, bu tâbirin islâmiyetin ilk günlerinde, hacc merâsiminin kendisiyle açıldığı bir çeşit yağmur duâsını hatırlattığı zannedilirdi. İbn Cubayr'in, 579 (1183) şâban ayında Mekkelilerde ve al-Batanūnī'nin de, 1909 haccı esnâsında Bedevîlerde müşâhede ettiği gibi, zemzemin mukaddes suyu ile sulama, serperek ıslatma bu âdetle mukayese edilebilir. Cebrâ'îl'in, İbrâhim'e, o gün hacc menâsikini gösterdiği ve oğlu İsma'il'i kurban etmek vazifesini rüyâsında gördüğü için, bu tâbirin, *r-'-y* kökünden müştak olduğu da söylenir; hacı namzedlerinin Mina'ya doğru hareket etme günü olduğu için, bu güne *„yavm al-nuḳla"* de denilir.

8 zilhiccede, yâni *terviye* gününde, sabah namazı Mekke'de kılındıktan sonra, eğer daha önce haccın belli erkân ve âdâbı gereğince bâzı ibâdetlerin icrâsından sonra ihramdan çıkılmış ise, hacı namzedi ihrâma girer. Hacı namzedi Mina'ya çıkmağa niyet edince sık-sık duâ ve telbiyede bulunur. Mina'ya gider ve öğle, ikindi, akşam ve yatsı namazlarını burada kılar ve arîfe gününün sabah namazını kılıncaya kadar orada kalır. Ertesi arîfe sabahı Mekke ile Mina arasında bulunan Sabîr dağından güneş doğunca, büyük bir kalabalık hâlinde Arafat'a doğru hareket edilir. Ancak yukarıda anlatılanlar, hacc için farz veya vâcib olmadığı gibi, sünnet sevâbı derecesinde de sayılmaz.

Bibliyografya: *Lisān al-ʿArab*, XIX, 65; *Tāc al-ʿarūs*, X, 159; İbn al-Aṯīr, *Nihāya*, II, 113; Lane, *An Arabic-English Lexicon*, s. 1195; al-Ġazzālī, *Iḥyāʾ ʿulūm al-dīn*, Kahire, 1358 (1939), I, 260 (trc. Ahmed Serdaroğlu, cüz 5); *Kitab-ı eşrâri'l-hac* (Ankara, 1966), s. 165 v.d.; al-Navavī, *Kitāb al-īżāḥ fī manāsik al-ḥacc va ḥāşiya*; İbn Ḥacar al-Haytamī, *ʿAlā'l-īżāḥ* (Kahire, 1323), s. 133—135; İbn Cubayr, *Riḥla*, s. 139 v.d.; Muḥammed Labîb al-Batanūnī, *al-Riḥla al-ḥicāziyya*[1], s. 104; İbrâhîm Rif'at Pāşā, *Mirʾāt al-Ḥaramayn* (Kahire, 1344 [1925]), I, 35, 313; ʿAbbās Karāra, *Kitāb al-dīn va'l-hacc* (1373 [1954]), s. 144; Muḥammed Kāmil Ḥaṭṭa, *Labbayk Allahumma labbayk* (Kahire, 1960), s. 25; al-Sayyid Sābiḳ, *Fiḳh al-sunna* (Kahire, 1382 [1962]), V, 194 v.d.; *Dalīl al-ḥacc va ʿimārat al-mascidayn*, Cidda, s. 5; *Taʿlimāt al-sayr fī ḥacc sana 1383 h*, s. 3 v.d.; Dozy, *Die sraeliten zu Mekka. Aus dem Holländischen übersetzt*, Leipzig/Haarlem, 1864, s. 110—115 (*terviye*'nin İbrânice'den geldiğine dâir verilen izâhat kabûl edilemez); Ioutsma, *Het Skopelisme en het steenwerpen te Mina* (*Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Subdivision-Litteratura*, 1904, s. 185—217), seri 4, bâb 6, s. 221 v.d.; Snouck Hurgronje, *Het Mekkaansche Feest*, Leiden, 1880 (*Verspreide Geschriften*, I, 1 v. dd.), s. 126—128; A. J. Wensinck, *Acta Orientalia*'da, 1923, I, 164; ayn. mll., *Arabic New-Year and the Feast of Tabernacles* (*Verh. A. W. Amsterdam*, Letterk., N.R., XXV, 2), Amsterdam, 1925, s. 28; Gaudefroy-Demombynes, *Le pèlerinage à la Mekke* (Paris, 1923), s. 101, 236, not 4; aynı şekilde s. 83—85; W. R. Smith, *Lectures on the Religion of the Semites*[3] (1927), s. 231 v.d.; Eyyûb Sabrî, *Mirʾāt al-ḥaramayn* (İstanbul, 1306), cüz VII, s. 1130 v.d.; *Hacc rehberi*, Ankara, 1953 (Diyanet İşleri Reisliği neşriyatı 31/14), s. 26; El Hâc Mehmed Zihnî, *Nimet-i islâm* (İstanbul, 1957), bâb 2, sayı 5, *Kitabü-l-hacc*, s. 13; Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük islâm ilmihâli* (İstanbul, 1957), *Altıncı kitap Farizai hacca ve Umre'ye âittir*, s. 502; Tâbir-ül Mevlevî (Olgun), *Müslüman'ıkta ibadet tarihi* (İstanbul, 1963), 2. tabı, s. 243; A. Fikri Yavuz, *İslâm ve hukuku* (İstanbul, 1970), s. 77; *EI*, mad. TARWIYA.

(ABDÜLKADİR KARAHAN.)

TESBÎH. [Bk. SÜBHÂN ALLAH.]

TESMİYE. [Bk. BESMELE.]

TESNÎM. TASNÎM (A.), aslında *s-n-m* kökünden II. (*taf'îl*) vezninde bir masdar olup, „hörgücünü büyütmek üzere deveyi semirtmek; bir kabı tepeleme doldurmak; bir şeyin üstüne, üst tarafına çıkmak" (*LA*, XV, 199; *Ḳāmūs tercümesi*, IV, 347) mânalarına gelmekte olan bu kelime ile daha ziyâde cennette bir çeşmenin adı kasdedilir.

I. *Kur'an*'da, bu çeşmenin adı, LXXXIII, 22—28. âyetlerinde şu şekilde geçmektedir: „Şüphesiz o iyiler (cennet) ni'met(leri) içinde, (süslü) tahtlar üzerinde (kendilerine verilen ni'metleri) temâşa edeceklerdir. Öyle ki sen o ni'metin (her dem tâze) güzelliğini yüzlerinde (görünce) tanırsın. Onlara mühürlü, hâlis bir şaraptan içirilecek ki, onun (içiminin) sonu bir misktir. O halde nefâset isteyenler bunu arzu etmelidir (ler). (O şarabın) katkısı *tasnîm*'dendir. (O) bir pınardır ki, *muḳarrab*'ler (yalnız) onu içerler".

İbn 'Abbās'dan rivâyet edildiğine göre, *tasnîm* cennet içkilerinin en yükseğidir. Başka bir rivâyet, *tasnîm*'in cennettekilere yukardan geldiğini kaydeder. Onu, dereceleri yüksek olanların içecekleri de belirtilmiştir. Bu pınar da kendisinden içenleri yüceltir.

Müfessirler *tasnîm* pınarının vasıfları ve içimi üzerinde değişik görüşler ileri sürmüşlerdir. Umûmiyetle *muḳarrab*'ler mertebesine ulaşanların, *tasnîm* pınarından, kaynağın suyuna hiç bir şey katılmaksızın, saf hâliyle içtikleri kabûl edilir. *Muḳarrab*'ler (Allah'a yakın olanlar), derecesine erişmemiş bulunan *abrār* (iyiler, hayır-severler)'dan olanlar ise, *tasnîm* kaynağından ancak karıştırmak sûretiyle içerler. Faḫr al-Dīn al-Rāzī, İbn 'Abbās'ın bu sözünü kaydettikten sonra, şu mütâleada bulunur: Irmaklar fazîlette birbirinden farklıdır. *Tasnîm*, cennet ırmaklarının en iyisi olduğu gibi, *muḳarabūn* da cennet halkının en önde gelenleridir.

Ṭabarī (*Tafsīr*, XXX, 59) „cennettekileri sevindiren gizli şeylerden" bahsetmekte ve *tasnîm*'in cennet ehline saklandığını belirtmektedir.

II. Masdar şeklindeki mânaları aras nda bir de „mezarları yer seviyesinden deve hörgücü şeklinde toprakla yüksek hâle getirmek" (*tasnîm al-ḳabr*) mânası da vardır. Bu mâna, islâmda mezarların şekli ile ilgili bir mes'elenin doğmasına sebep olmuştur. Buḫārī (*Canā'iz*, bâb 96)'den nakledilen bir hadîse göre, Peygamber'in kabri *musannam* (yerden yüksek) idi. Aynı şekilde Abū Bakr ile 'Omar'in kabirlerinin de *musannam* olduklarına dâir kayıtlar vardır. Ancak Peygamber'in, mezarların toprak seviyesinde olmalarını emrettiğine dâir bir hadîs de mevcuttur (bk. Muslim, *Canā'iz*, hadîs 92, 93; Aḥmed b. Ḥanbal, *Musnad*, VI, 18 mükerrer, 21). al-Şāfi'ī ise, daha iyi tefrik edilmeleri ve üzerlerinde oturulmaması veya yürünmemesi için, mezarların toprak seviyesinden yüksek hâle getirilmesi kanâatindedir (al-Tırmizī, *Canā'iz*, bâb 56). Mâlikîler de *tasnîm*'i tercih ederler (al-Navavī, *Şarḥ Ṣaḥīḥ Muslim bi-şarḥ al-Navavī*, Kahire, 1349, VII, 36)

Tasnîm, islâmî edebiyatta, mecâzen, içimi lezzetli, nefis, cana can katan su, rûha ilham veren kaynak, mânevî feyz pınarı gibi mânalarda kullanılmıştır (msl. bk. Nedim, *Dîvân*, nşr. Halil Nihad, İstanbul, 1340, s. 202).

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bk. Zayn al-Dīn Aḥmed al-Zabīdī, *Sahîh-i Buhârî muhtasarı tecrîd-i sarîh tercemesi ve şerhi* (trc. ve şerh, Kâmil Miras), 2. tabı, Ankara, 1968, II, 606—610; al-Buḫārī, *Tafsīr*, sûre LXXXIII; al-Tirmiẓī, *Sunan*, Bulak tabı, I, 195; Faḫr al-Dīn al-Rāzī, *Mafātīḥ al-ġayb*, VI, 502; *Tafsīr al-Calālayn* (Kahire, 1954), III, 389 v.d.; Hasan Basrî Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, 5. tabı (İstanbul, 1965), III, 1158 v.d.; *EI*, mad. TASNÎM.

(ABDÜLKADİR KARAHAN.)

TESÛC. TASŪC (ve ṬASSŪC), 1. bâzı ölçülerin 24. kısmına delâlet eden (Vullers, I, 445) Farsça *tasū* (Pehlevî'de **tasūk*, krş. Pehlevî *tasum* „dördüncü" < **caθruma*; krş. Salemann, *Manich. Studien*, I, 128; Tedesco, *Dialectologie der westiranischen Turfantexte*, s. 209) kelimesinin Arapçalaşmış şekli. *Farhang-i Şuʿūrī*'ye göre, iki *cav*=bir *ḥabba*: iki *ḥabba*=bir *tasūc*: dört tasūc=bir *dāng*: altı *dāng*=bir *dīnār*'dır. Ḳāsim-i Anvār'ın *Dīvān*'ında (Nat. Bibl. *sup. pers.*, Paris, 717, var. 174) *tasū* kelimesine bâzı tasavvufî mânalar isnad eden bir beyit vardır. Kelime, Ermenice'de *thasu* ve Ârâmî dilde *ṭysvga* şeklinde mevcuttur; krş. Hübschmann, *Arm. Gram.*, I/1, 266.

2. Mevzî ve idârî bir mahallî bölge. Nöldeke (*Geschichte der Perser und Araber*, s. 16) Irak'taki idârî bölgeye delâlet eden *Tasūk/Tassūc* (idâre)'u, Fars'ta bir *kūra* (χώρα'dan) parçasını gösteren *rustāḳ* (idârî bölge)'ın mukabili olarak kaydetmektedir. Gerçekten de, Irak eyâleti, İbn Ḫurdāẕbeh ve Ḳudāma'ye göre, her biri bir kaç *tassūc*'tan terekküp eden 12 *astān* (*ostān*?)'a bölünmüş idi; bu *tassūc*'ların mecmûu mûtad olarak 60 takdir edilmişti (Le Strange, *The Lands...*, s. 79). Bununla berâber, *tasūc* (ki onun savtî şekli açıkça cenûb-i garbî şîvesine âittir) tâbiri, bütün İran'da tanınmıştır. Asıl Abarşahr eyâleti (Nişâpûr), 13 *rustāḳ* ve hasseten Zīvand, Takāb, Buşta Furūşin (?) ve Māzul olmak üzere 4 *tasū*'ya (İbn Rusteh, s. 171: *arbaʿat arbāʿ*) bölünmüş idi. İbn Rusteh (s. 155), Rūẕ *tassūc*'unu İsfahan'a tâbi olan yerler arasında zikreder. Aynı şekilde bir *tassūc* idârî bölgesi, Fars eyâletinde (İṣṭaḫrī, s. 102) Baḫtigān gölü civârında Kür [b. bk.]'ün sağ kıyısı üzerinde mevcut olup, merkezi, Ḫurrama (ayrıca krş. Stolze, *Persepolis*, 1888, önsöz)'dır. *Tasūc* taksimâtı sulamaya göre alınmış olmalıdır. Bir nehrin suyu umûmiyetle 6 *dāng*'dan ibârettir: böylece Şuştar de Kārūn'un bölündüğü iki su kolu (Şuṭayṭ ve Gargar), *Ẓafar-nāma* (I, 591, 599)'de mütekabilen „4 *dāng*'lik nehir" ve „2 *dāng*'lik nehir" şeklinde ifâde olunmuştur. Bir *tassūc*, galiba sulamaya yarayan bir çeyrek *dāng*'i göstermektedir.

3. Daha husûsî olarak, Azerbaycan'da Urmiye gölünün şimâl kıyısı üzerinde, Mîşov silsilesinin cenûbunda küçük bir şehir. Şehir, Urmiye gölünün şimâl kıyısını içine alan cenup idârî bölgesinin merkezidir. Bu bölgenin, resmî vesîkalarda hâlâ kullanılan adı, Arvanaḳ-va-Anzāb'dır. Arvanaḳ, husûsîyle bölgenin şark kısmına delâlet ettiğine (*Nuzhat al-ḳulūb*, s. 79) göre, Tasūc galiba, daha husû

olarak Anzāb'da bulunmaktadır. Tasūc (Tasvīč) şehri, gölden takrîben 5 km. mesâfede bulunup, Kızıl-dağ'dan gelen bir ırmak ile sulanmaktadır. Bahçelerle çevrili şehrin civârında, kaya-tuzu, alçı ve kireç ocakları vardır. Nüfûsu, XX. asrın ilk çeyreğinde 1.000'i geçmemesine rağmen, şehrin 12 mahalleye bölünmesi ve 50 câmiye (?) sâhip olması, eski ehemmiyetini göstermekteydi. Şehir islâmdan önce kurulmuş olmalıdır. VIII. asır Ermeni tarihçisi Levond (s. 134), kıral Gagik Thornavan (Vaspurakan'daki) nâhiyesinden gelirken, Azerbaycan'da geçtiği mevkîler (Zarevand, Zidroy (?), Tasuk, Gaznak, Ormi, Surenapat) arasında Tasūc'u da zikreder. Tasūc'un Moğullar devrindeki ehemmiyeti, *Nuzhat al-ḳulūb*'da, Urmiye gölünün dâimî olarak, *Daryā-yi şūr-i Tasūc* tesmiye olunmasından anlaşılmaktadır. Bununla berâber, bu idârî bölgenin hazineye giren geliri 5.000 dînarı geçmiyordu. Bu meblâğ husûsî olarak, Han Abū Sa'īd'in dinî müesseselerinin masrafına tahsis olunmuş idi.

Hoy'dan Tebriz'e giderken Tasūc'dan geçmiş olması gereken Clavijo (1404'te), galiba Tasūc'u *Caza* (ovada bulunan büyük ve kalabalık köy; bir çok akar-sular ve bahçeler onu her taraftan çevirmiştir) adı ile göstermektedir.

Evliyâ Çelebî (*Seyahatnâme*, II, 242; IV, 319), şehri Tasüy ve nehrini de İriz (?) olarak tesmiye etmektedir. Ona göre, burası, takrîben 3.000 asker ve topçusu ile oldukça mühim bir *sultanlık*'tır. Şehirde 3.000 ev, 7 câmi v. s. vardır. Ahâlisi şi'î idi. Evliyâ Çelebî, şehrin, Yezdigird tarafından, karısı Tasūbān (?)'ın şerefine kurulmuş olduğunu kaydeder. Şehir, Timur (? krş. Clavijo) tarafından tahrip edilmiş ve Cihan-Şah (Kara-Koyunlu) tarafından tekrar inşâ edilmiş olmalıdır. Tasūc'un şarkında Murad III. devrinde, Tebriz [b. bk.]'in fethi sırasında Ferhad Paşa'nın 998'de yaptırdığı istihkâmlar ile tanınmış olan Ḳumla (Ḫumla) köyü bulunmaktadır (krş. Evliyâ Çelebî, göst yer.). Avrupalı seyyahlar Tasūc'a nâdiren temas etmişlerdir (krş. E. G. Browne, *A year amongst the Persians*, s. 56. [Tasūc hâlen Şebister'e bağlı bir nâhiye merkezi olup, nüfûsu 3.266 (1956'da)'dır. Bunun dışında Şîrâz vilâyetinde aynı adı taşıyan diğer bir Tasūc daha vardır (bk. *Dāyirat al-maʿārif-i Fārisī*, Tahran, 1345 hş, I, 641).] (V. MINORSKY.)

TESYÎR. AL-TASYÎR, garpta atazir, ataçir, athacir, directio, prorogatio, ἄφεσις, théorie aphétique), bir seyyareyi veya bir astrolojik hâneyi veyahut gök-yüzünün dikkate değer diğer her hangi bir bölgesini, aralarında bulunan *hatt-ı istıvâ* (Äquator) derecelerini tâyin etmek için, sun'î olarak başka bir gök cismine veya kendi husûsî vaziyetlerine yahut başka astrolojik hânelere kadar götürmeye denir; bir zaman uzayında değerlendirilen bu derece sayısı, gelecekteki bir hâdisenin elverişli olan veya olmayan tarihini önceden belirtmeye yarıyordu.

Bu yol ile meydana çıkarılan astrolojik büyüklük, eski zamanlarda olduğu kadar, Araplarda ve garpta da çok mühim bir rol oynuyordu; zîrâ bir yandan bir husûsî hüküm sağlıyor, yâni dünyaya gelen bir kimsenin gelecekteki saâdet ve felâketleri konusundaki hükümleri ihtivâ eden umûmî hükümde, bu hükümlerin gerçekleşeceği kesin tarihleri tesbit ediyor ve böylece hayat süresini önceden haber vermeye veya husûsiyetle bir yolculuğa çıkmaya, evlenme merâsimi yapmaya, bir şehir kurmaya, bir hükûmetin işe başlama tarihini tesbit etmeye elverişli günleri tâyin etmeye yarıyordu. Diğer taraftan da bu büyüklüğün belirtilmesinde kullanılan usûlün çok karışık olması ile de ehemmiyet kazanıyordu. Bu maksat için çok mühim olan yayın (bu yaya sâdece *tasyîr* yayı diyeceğiz), astronomik bakımdan tâyini, gökyüzünde yayın iki uç noktası, yâni „önden giden" seyyare veya yer (*al-mutaḳaddim*, *al-haylāc*) ile „arkadan gelen" seyyare veya „ikinci" (*al-ṯānī*) belirtildikten sonra çok zor değildir. 1. (ve 2.) şekillerinde önden giden A ve arkadan gelen B, gök-küresinin görünen kutbu P, arkadan gelenin (önden gidenin) durum dâiresi NBS (NAS), A (B)'dan geçen paralelle durum dâiresinin kesişme noktası C olsun. Bu takdirde A (B)'dan ve C'den geçen „deklinasyon" dâireleri a c (b c) *tasyîr* yayını budutlandırır. Böylece, bulunan *tasyîr* yayı, umûmiyetle, 90°'yi aşmayan bir batt-ı ıstıvâ yayıdır ve gök-yüzünün görünen günlük dönmesi sebebi ile, önden gidenin (arkadan gelenin) kendi paraleli üzerinde hareket ederek, arkadan gelenin (önden gidenin) sâbit farzedilen durum dâiresine gelinceye kadar geçen zaman süresinde çizilmiş bulunur (burada kullanılan tâbirler hakkında daha etraflı bilgi için bk. mad. ASTROLOJİ).

Önden gidenin ve arkadan gelenin karşılıklı durumlarına göre, iki çeşit *tasyîr* ayırt edilir:

a. Direkt *tasyîr* (*directio directa*): bu halde önden giden, arkadan gelene nisbetle, zodyak işâretleri dizisinin istikametinde öndedir. Bu takdirde arkadan gelen, sâbit farzedilen yer ve önden giden de, yönetilecek ye.dir (şekil 1).

b. İndirekt *tasyîr* (*directio conversa*): bu halde önden giden, arkadan gelene nisbetle, gök-yüzünün günlük dönmesi istikametinde ilerid.dir. Bu takdirde arkadan gelen, önden gidenin sâbit farzedilen durum dâiresinin üstüne getirilir.

Günlerin seçimi için, tek bir gök cisminin yerinin ve belirli bir zamanın verilmiş olması, veya zaman uzayının batt-ı ıstıvâ derecesine tahavvülü bilindiğine göre, belli bir *tasyîr* derece sayısının verilmiş bulunması yüzünden, *tasyîr*'ın tâyini husûsî bir şekilde (mes'elenin bir nevi tersine dönmüşü) kullanılıyordu. Mes'elenin özü, *tasyîr* yayının hudut noktasına (hedef) karşılık olan dereceyi bulmaktır. Bundan sonra dereceye tekabül eden takım -yıldızdan hükümler çıkarılıyordu. Hesap yoluyla bu noktanın tâyini bir kürevî (trigonometri) mes'elesidir ve ekinoks zamanını esas almak sûretiyle basit formüller elde edilebilir. *Tasyîr* $a\,c = b\,a - b\,B' - B'c$ (şekil 1) muâdelesinde sağ taraf bilinmektedir; zîrâ $b\,a = B$'nin rektasansyonu A'nın rektasansyonu $b\,B'$ ve $B'c$ büyüklükleri de aşağıdaki formüllerden bulunabilir:

I. $\cos B' = \sin (\sphericalangle D\,S\,B')$. $\cos S\,D$.

II. $\sin b\,B' = \operatorname{tg} B\,b$. $\operatorname{cotg} B'$.

III. $\sin B'c = \operatorname{tg} c\,C$. $\operatorname{cotg} B'$.

Bununla berâber, Araplar, aşağıdaki formüllerle ifâde edilebilen, süre saatlerine (*zamānīya*) dayanan başka, takrîbî hesap usûlleri kullanıyorlardı.

I. (al-Battānī, al-Bīrūnī v.b.'larına göre);

$$\textit{tasyîr derece sayısı} = \left|\frac{\text{B'nin üst (alt) külminasyon noktasına uzaklığı}}{\text{Yarım gündüz [gece] yayı } B}\right| \alpha \pm (\alpha - \beta).$$

veya

α = A'nın rektasansyonu — B'nin rektasansyonu,

β = A'nın eğik asansyonu — B'nin eğik asansyonu

Parantezin önündeki işâretler $\alpha \lessgtr \beta$ olduğuna göre seçilir. Köşeli parantezler, B ufkun (Horizont) altında olduğu zaman kullanılır.

Husûsî haller:

a. B meridyenin üstünde olsun: *tasyîr* = |A'nın rektasansyonu — B'nin rektasansyonu|.

b. B ufkun üstünde olsun: *tasyîr* = |A'nın eğik asansyonu — B'nin eğik asansyonu|.

II. (al-Battānī'nin ikinci kaidesi):

Tasyîr derece sayısı =

|B'nin üst (alt) külminasyon noktasına uzaklığı × yarım gündüz (gece) yayı $A \pm$ (A'nın rektasansyonu—üst (alt) külminasyon noktasının rektasansyonu)|:

A ile B aynı yarım küre üzerinde bulunduğu zaman yuvarlak parantez önündeki — işâreti, A ile B farklı yarım küreler üzerinde bulundukları zaman + işâreti alınır. Köşeli parantezlerin içindeki ifâdeler, garp yarım-küresi için veya alt meridyen A ile B arasında bulunduğu zaman kullanılır.

Her iki halde de *tasyîr*, direkt olduğu zaman netîce pozitif, indirekt olduğu zaman negatiftir. *Tasyîr*, indirekt olduğu zaman, yukarıda verilen formüllerde olduğu gibi, A ile B'nin yerleri değiştirilmelidir.

Tasyîr yayının derece sayısı hesaplandıktan sonra, şimdi târif edilecek şekilde, zaman uzayına çevrilir: ömür bahis mevzuu olduğu zaman, $1° = 1$ güneş yılı, $5' = 1$ ay, $1' = 6$ gün ve diğer hallerde $1° = 1$ gün.

Araplar, dâimâ *tasyîr*'in tâyinindeki zorluğu tebârüz ettirmişlerdir: bu zorluğun sebepleri, astrolojik ihtiyaçların göz-önünde tutulmaları mecbûriyeti ve sâbit olarak yapıldıkları takdirde, çok zaman alan pek çok sayıda astronomik ölçüler ile hesapların yapılması zarûretidir. *Tasyîr*'i tâyin edebilmek için, zamanın bütün astrolojik bilgisine sâhip olmak gerekiyordu; gerçekten de doğum zamanını tamamen belirliyen farklı metodları ve muhtelif doğum zamanlarının astrolojik mânasını, gök-yüzünün her hânesinin mânasını, zodyak işâretlerinin, yedi seyyarenin ve görünüşlerinin, en mühim yıldızların evvelâ teker-teker göz-önüne alındıkları zaman, sonra karşılıklı te'sirleri ile ve nihâyet husûsî durumları bakımından (hâne, yükseklik derecesi, üçüzlü hal, azalma, düşme) mânalarını bilmek gerekiyordu; ayrıca, kuvvetli, orta veya zayıf karaktere âit pek çok kaideyi, her bir seyyarenin ve görünüşünün iyi veya tehlikeli te'sirlerini hâneleri, saâdet okunu (*sahm al-saʿāda*) hesâba katmak, te'sirli seyyarelerin yerlerine göre ömre eklenmesi gereken büyük, küçük veya orta büyüklükteki yıl sayısını hesaplamak, bâzı tâlimâta uygun olarak bir doğum ve zâyiçe hâkimi seçmek (*al-Ṭālīʿ*), bir varlık habercisi, bir ölüm veya felâket habercisi, bir yıl vericisi (*al-Kadḫudā*) seçmek, bir belli cihetin büyük, küçük veya orta te'sîrini bilmek, iyi veya kötü cihetleri... v.b. bilmek gerekiyordu; diğer taraftan gerekli astronomik tâyinlerin yapılması büyük mahâret istiyordu: efemerit cetvellerinin temel muâmelesi olan zamanın meridyene tenzîli arz dâiresinin tâyini, tul dairesinin ve en mühim yıldızların deklinasyonlarının tâyini, seyyarelerin yerlerinin ve görünüşlerinin tâyini ve bu

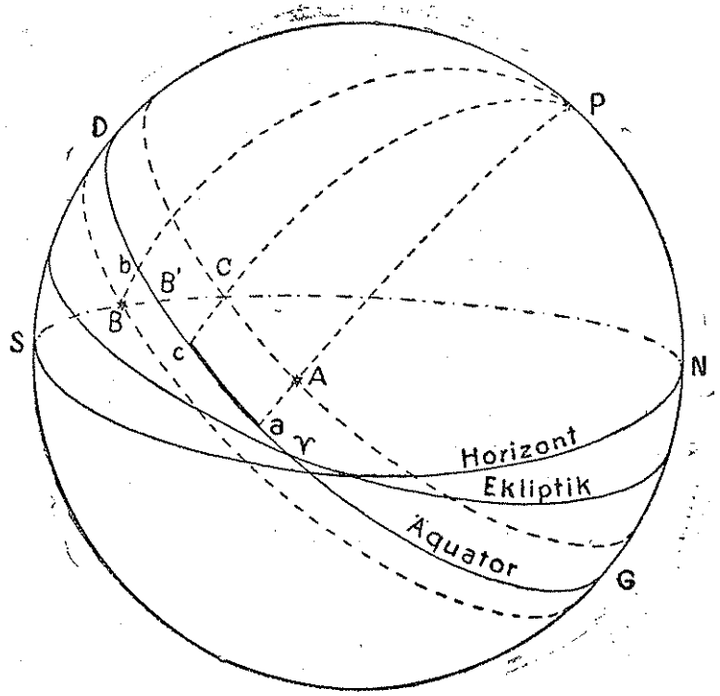

Şekil 1

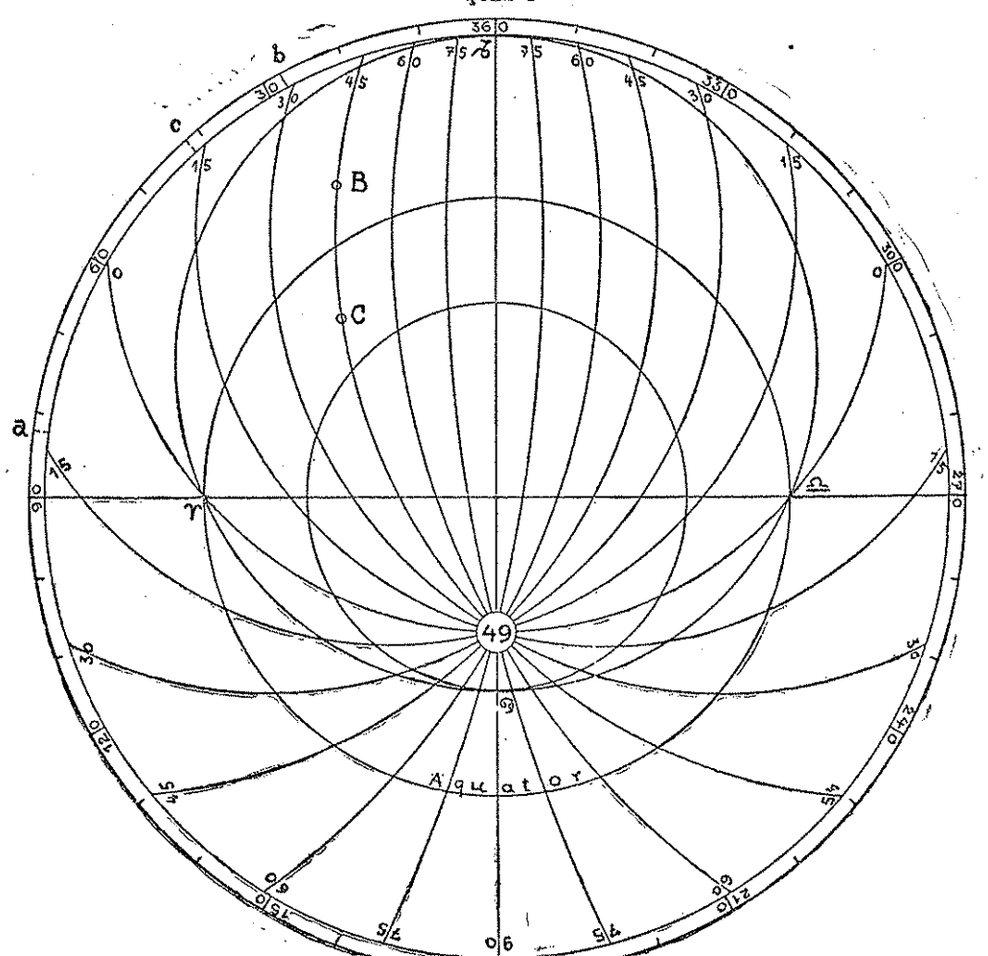

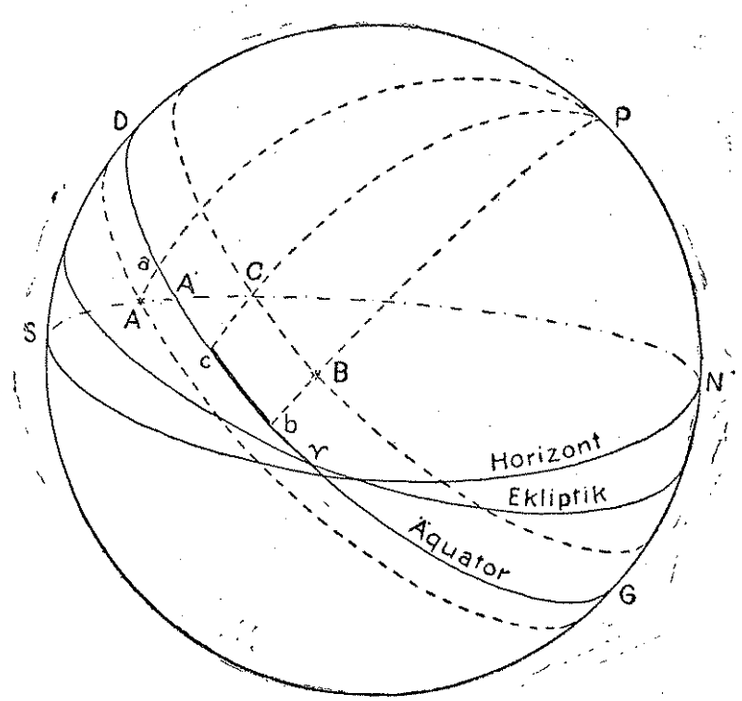

Şekil 2

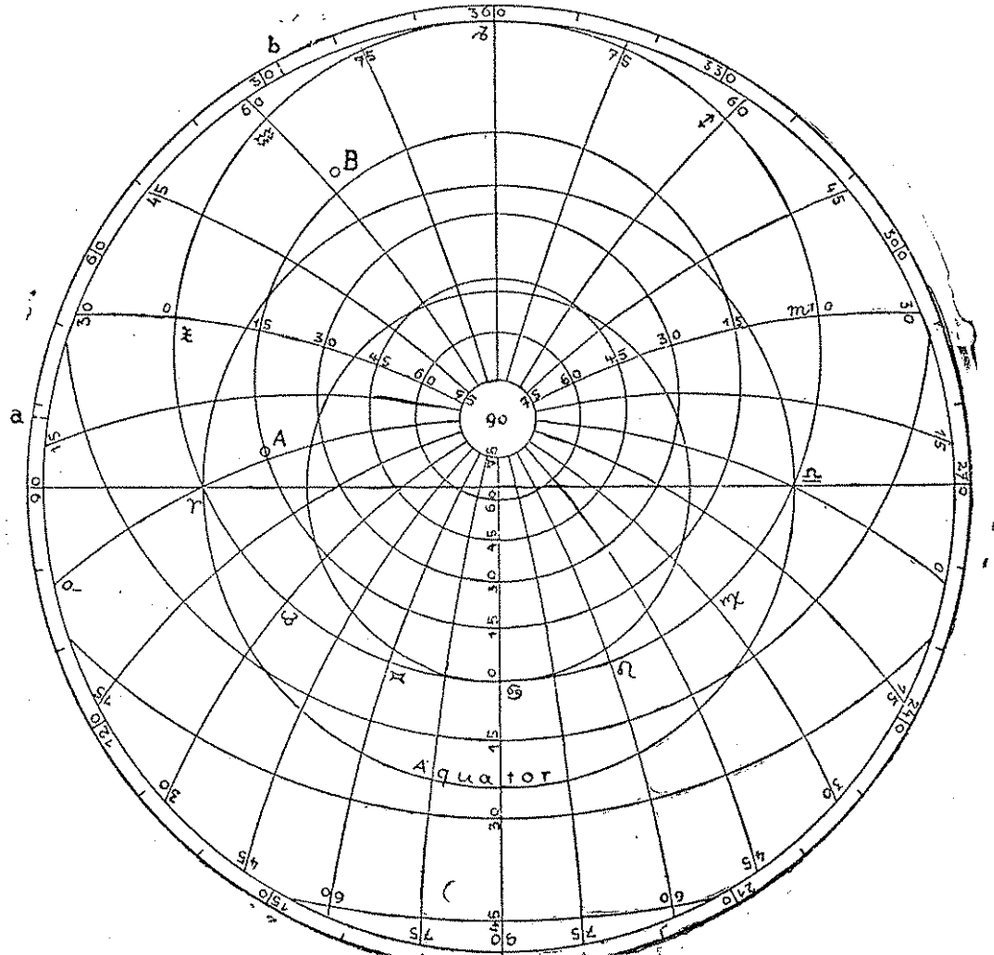

değerlerin doğum zamanına göre hesaplanması, gök-yüzünün astrolojik hânelerinin, zodyak işâretlerinin ve bu işâretlerde bulunan seyyarelerin âyini, saâdet okunun tâyini, önden giden ve arkadan gelene âit vaziyet dâirelerinin tâyini v.b. S nur noktalarını tesbit ettikten sonra, sâdece *tasyîr* yayının hesâbı için şunları bilmek lâzımdır: *A* ile *B*'nin rektasansyonları, meridyene olan uzaklıkları, deklinasyonları, yarım gündüz veya yarım gece yayları, vaziyet dâiresine nisbetle kutbun yüksekliği ve vaziyet yayı (vaziyet dâiresi ile hatt-ı istıvânın kesişme noktasının meridyene uzaklığı).

Bu çok uzun usûlü sâdeleştirmek ve hesap yapmadan bir netîceye varmak için Araplar bâzı mekanik (nomografik) vâsıtalardan faydalanıyorlardı; bunlar astrolaba sokulan ayrı kurslar (al-Bīrūnī'de *„tasyîr* kursları") veya husûsiyle *tasyîr*'i bulmaya yarayan, fakat başka bâzı ölçülerin yapılmasını da sağlayan bir âletti (Alphonse X. de Castille'de „estrumente del leuantamiento"). Âletin esas parçası, arka yüzüne, râsıdın bulunduğu arz dâiresi için mümkün olduğu kadar çok sayıda vaziyet veya saat dâiresinin iz-düşümleri çizilmiş bir kurstu (al-Bīrūnī'deki *„tasyîr* kursu"nun aynıdır; bk. şekil 3). Ön yüzüne ise ekliptik sistemine göre arz ve tul dâirelerinin iz-düşümleri çizilmişti (şekil 4). Âletin, kursun iki yüzü için de aynı olan mihverinin üzerine, arka veya ön yüz üzerinde hareket eden iki ibre taşıyan, taksîmatsız bir (alidade) yerleştiriliyor ve bir targette („cavallo", *alfaras*) yardımı ile de tesbit ediliyordu. Ön yüze sâbit yıldızların muhtelif yerlerinin iz-düşümlerini ihtivâ eden ağ da yerleştirilebiliyordu; bu ağ, tıpkı astrolab ağı gibi çiziliyordu.

Gök-yüzündeki *A* ve *B* yerlerinin arzları ve tulleri bilindiği takdirde (bk. şekil 1, 3 ve 4) *tasyîr* yayının âlet vâsıtası ile tâyini aşağıdaki gibi yapılıyordu:

1. Alidadın hareketli ibresi, ön yüzün üzerindeki *B* yerine tevcih ediliyor ve bu halde alidadın gösterdiği *b* hatt-ı istıvâ (Äquator) derecesi okunuyordu.

2. Alidad arka yüzün üzerine getiriliyor ve *b* hatt-ı istıvâ derecesine tevcih ediliyor ve hareketli ibrenin üzerine düştüğü vaziyet dâiresi (*B*'nin) böylece beliriyordu.

3. Hareketli ibre ön yüzdeki *A* yerine tevcih ediliyor ve *a*, hatt-ı istıvâ derecesi okunuyordu.

4. Alidad arka yüze getiriliyor, *a* hatt-ı istıvâ derecesine tevcih ediliyor ve alidad *A*'dan geçen dâireyi çizen ibre, *B*'den geçen vaziyet dâiresini (*C*'de) gösterinceye kadar döndürülüyordu.

5. Bu halde alidadın gösterdiği, *c* hatt-ı istıvâ yayı okunuyordu: *a c* yayı, aranan *tasyîr* yayından ibâretti.

Tasyîr veya *tasyîr* kursuna dâir yazı yazan Araplar şunlardır: Muḥammed b. 'Omar b. al-Farrūḫān (H. Suter, *Die Mathematiker u. Astronomen der Araber... Abhdlg. z. Gesch. d. math. Wissensch.*, 1900, XLV, 10. fasikül, nr. 34); al-Battānī (Suter, nr. 89); Abū Ca'far al-Ḫāzin (Suter, nr. 124); al-Bīrūnī (Suter, nr. 218). Bununla berâber ilk müellifin astrolojik eserleri günümüze kadar ulaşamamıştır. Alfons X.'un astronomik eserleri arasında bulunan *Ataçir* kitabının müellifi, Alfons cetvellerinin nâşiri olan Toledolu Rabbi Çag'dır (İsaac İbn Sid); bununla berâber bir Arap kaynağından çevrilmiş olması muhtemeldir; İbn al-Ḳifṭī'nin *İḫbār al-'ulamā' bi-aḫbār al-ḥukamā'*'da *tasyîr*'i tâyin etmekteki husûsî mahâretleri sebebiyle aşağıdaki astronomlar sayılmaktadır: al-Ḥasan b. Miṣbāḥ (s. 163); al-Marvazī (s. 170; Suter, nr. 22); al-Ḥākānī (s. 181; Suter, nr. 206); Sind b. 'Alī (s. 206; Suter, nr. 24); al-'Abbās b. Sa'īd al-Cavharī (s. 219; Suter, nr. 21); İbn Yūnus (s. 230; Suter, nr. 178); İbn al-A'lam (s. 235; Suter, nr. 137); Muḥ. b. İbrāhīm al-Fazārī (s. 270; Suter, nr. 1); Muḥ. b. Ḫālid al-Marvarrūdī (s. 281; Suter, nr. 46); Yaḥyā b. Abī Manṣūr (s. 357; Suter, nr. 14); Yaḥyā b. Sahl al-Sadīd Abū Bişr al-Takrītī (s. 365); Abu'l-Faẓl b. Yāmīn (s. 426).

Bibliyografya: al-Bīrūnī, *al-Ḳānūn al-Mas'ūdī*, Cod. London, Brit. Mus., Or. 1997 ve Berlin, Cat. Ahlwardt, nr. 5667; ayn. mll., *Kitāb al-isti'āb*, Cod. Leiden, nr. 1066 (her ikisi E. Wiedemann tarafından tercüme edilmiştir); A. Bouché-Leclerq, *L'astrologie grecque* (Paris, 1899); M. Delambre, *Histoire de l'astronomie du Moyen-âge* (Paris, 1819); J. G. Job, *Anleitung zu denen curiösen Wissenschaften* (Frankfurt ve Leipzig, 1747); C. A. Nallino, *al-Battânî, sive Albatenii opus astronomicum* (Milano, 1903/1907); D. Man. Rico y Sinobas, *Libros del saber de astronomia del Rey D. Alfonso X. de Castillia* (Madrid, 1863—1867); M. L. P. E. A. Sédillot, *Prolégomènes des Tables astronomiques d'Oloug-Beg* (Paris, 1853); E. Wiedemann, *Zur Geschichte der Astrologie, Weltall* (1922/1923); ayn. mll., *Beiträge zur Geschichte der Naturwissenschaften, XLVII, „Über die Astronomie nach den Mafâtîḥ al-'ulûm"*, *S B P M S Erlg.*, 1915. (O. SCHIRMER.)

TEŞBÎH. TAŞBİH (A.), benzer, mümâsil saymak, bir şekil, bir sûret izâfe etmek ile *ta'til*, yâni (her türlü sıfattan) tecrid ve tenzih etmek, Allah'ın zâtı hakkında birbirine zıt iki itikad olup, her ikisi de îtizâl ve ağır günah olarak telâkkî edilmiştir. *Kur'an*'a müteallik itikada da te'sir eden bu inanışlara dâir şiddetli münâkaşalar, islâmda ulûhiyet anlayışının esâsında ifâdesini bulur. Bu münâkaşanın aslî sebebi, bir taraftan Allah'ın mutlak sûrette birliğini ifâde ve tasdik eden, diğer taraftan onu, teşbîhden sakınmayan bir tarzda tasvir sûretiyle, ona bir yüz, gözler, eller izâfe eden, ondan konuşur, oturur olarak bahseden *Kur'an*'da bulunmaktadır. Tefsirler (msl. al-Ṭabarī'nin eserinde sûre II, 256 *„kürsî âyeti"*'nin tefsîri, krş. Goldziher, *Vorlesungen*², Heidelberg, 1925, s. 102 v.dd.), metne kelimesi-kelimesine bağlı olarak mâna vermekle, metni silecek derecede mecâza kaçan bir görüş arasında gidip gelen îzah ve te'viller kaydederler. Kısa zamanda mütedâvil hâle gelen, Peygamber tarafından âdetâ tâyin ve tesbit edilerek umûmiyetle insan için kullanılan meşkûk ifâdelerle sâdece Allah'ı anlatma mânasına gelmeyen *teşbîh* kelimesi yerine, Allah ile müşâbehet fikrinin tamamen bertaraf edildiği sûre XLII, 9'a istinâden *tamṯîl* de kullanılır. *ṯ-b-h* kökünün II. vezni *Kur'an*'da, sâdece Allah'ın ancak İsâ'da tecellî ettiği akîdesindeki İsâ'nın ölümü tasvîrinde geçer. Te'vil, yâni tecsîm ifâde eden metnin aklî îzâhı da *ta'til*'e bir vâsıta ve ona bir basamak olarak görülür; fakat *'-v-l*'nın II. vezni, *Kur'an*'da ayıplama fikrini ihtivâ etmediğine göre, bu, yeknesak bir mâhiyette değildir. *Sunna* de, aynı şekilde bu mevzûda çift yönlüdür. Bu mes'eleyi mutlak mânada mevzû edinen, sâdece temâyüllere bağlı ve buradaki münâkaşalardan çıkmış, onların izlerini taşıyanlar olmayıp, menşe'ini her nevî itikadî endişenin hâricinden alan diğer hadîsler de vardır. Böylece birçok sûfî muhitlerinde, kâmil insan hâlinin tasavvufî tebcîli için duyulan ihtiyaç Allah'ın asîl bir genç şeklinde göründüğü (Ritter, *Isl.*, 1928, XVII, 257; yine krş. bu makalenin başlarında yer alan kaynak mâhiyetindeki el-yazmalarına âit istişhatlar) tecsîmî hallerde kuvvetle belirmiştir. Diğer hadîsler, muhteviyatları dolayısiyle, bu farklılık içinde müdâfaa vesîlesi olur. Nitekim açıkça terbiyevî ve İsâ vâsıtasiyle kurtuluş akîdesi ile ilgili mâhiyette olan, içinde Allah'ın hayâlî inişi bahis mevzûu edilen ve hâkim fikri makbûl duanınki ile aynı bulunan hadîs bu şekildedir,

Burada bir tavır takınmak son derece güçtür, zîrâ bilgilerimizin sınırı içinde her iki kelâmî davranıştan birini kabûl ettiğini ifâde eden tek bir müslüman kelâm âlimi yoktur. Onların her biri, *teşbîh* hakkında: „bu, *tenzîh*'i nezîh olarak muhâfaza etmeyi (*teşbîh*'e karşı) *tesbit*, *ta'til*'e karşı *tenzil*'e dayanarak, vahyolunmuş metnin kabûl ve îtirâfını gösterir" düşüncesindedir. Onlar, bu hususta sâdece, hatâlardan birini yahut aynı anda ikisini işlediklerinden birbirlerini şiddetle suçlarlar. *Teşbîh*'in tamamiyle kanâatlere dayanan bu kullanılışına, yine tamamiyle bunları temsil ettiklerini sananlarınki ilâve edilir. Gerçekten istikrar bulmuş *mu'attile* ve *müşebbihe* fırkaları yoktur; aksine Allah'ın şekil ve sıfatları akîdesinde farklar vardır. Öyle ki bunlar, sâdece Allah'la ilgili mes'elelerde değil, akîdevî ve siyâsî-dînî münâkaşalarda da birlikte zuhur ederler. *Ta'til* görüşünün en eski mümessili Ca'd b. Dirham ile alâkalı olarak fazla bir şey bilmiyoruz; sâdece İbn Taymiya, *al-Furḳān*'da (krş. *Macmū'at al-rasā'il al-kubrā*, Kahire, 1323, I, 137, 14 v.dd.), açıkça Ca'd taraftarı olarak gösterilmiş ve fakat aynı zamanda, buna rağmen Haşşâşîlerden olan Bâtınîlerle, Suriye'nin Râfızî temâyüllerinin de te'sîri altında kalmış olan son Emevîlerin inkırâzında, onu mes'ûl addeder. *Ta'til* görüşünün, adı en ziyâde geçen ve 128 (745)'de öldürülen mümessili Cahm b. Ṣafvān al-Rāsibī, şi'î İbn al-Ravandī tarafından birlikçi (*muaḥḥid*) bir Mûtezilî olarak gösterilmiştir; halbuki Mûtezilî Abu'l-Ḥusayn al-Ḫayyāṭ, Bişr b. al-Mu'tamir'in, içinde bedduâ okuduğu bir şiirine dayanarak, *Kitāb al-intiṣār* (*Le livre du triomphe*, nşr. Nyberg, Kahire, 1925, s. 133, 134, 4)'ında, onu, *müşebbihe*'nin imamı olarak kabûl ile, Mûtezile'den ayırır ve „Allah'ın varlıklar hakkındaki bilgisinin, onların yaradılışı dışında meydana gelişini" ifâde eden bir cümle dolayısiyle, onu, *temsîl* fikrinin önderi müfrit şi'î İbn al-Ḥakam aş. bk.) ile aynı yere yerleştirir ki, bu, diğer taraftan bilhassa al-Ḫayyāṭ'ın Nābita hakkında, yâni 'Osmān-Umayya zümresine (s. 145, 9 v.d.) isnad ettiği bir temâyüldür. İbn Ḥazm (*Faṣl*, Kahire, 1320, IV, 205, 15) Cahm'i, al-Aş'arī'nin yanında Murci'e arasına koyar; Şahrastānī (nşr. Cureton, s. 60 v.d.), İbāẓiya'den Abū Setta Muḥammed al-Ḳaṣbī (Canāvuni, *Kitāb al-vaż'*'ının kenarında, Kahire, 1305, s. 70), onu, kadere inanan Cabariya'ye bağlarlar. Cahm'in, *ta'til* fikrininin mümessili olarak şöhret bulmuş olmasına rağmen, Râfızîlik'le ilgili eserler kaynak olarak, pek büyük bir ihtimamla kullanılmalıdır. Kaşiş al-Nasa'ī (ölm. 253=867; krş. Massignon, *al-Ḥallāj martyr mystique de l'Islam*, Paris, 1922, s. 635, not 2)'nin, Cahm

'in akîdesini *taḥmîm*, yaratıklara âit sıfatların tasfiyesi şeklinde göstermesine, Aş'arî'nin *Maḳālāt al-islāmīyīn*'inde (krş. Ritter, s. 280, 2 v.d., ve Bağdādî'nin de *Farḳ bayn al-firaḳ* (Kahire, 1328, s. 199, 11)'ında, Cahm'in, *teşbîh*'ten korktuğu için, „Allah bir şeydir" görüşünü benimsediği netîcesini çıkarmalarına rağmen, İbn Ḥazm'da çift menfiyi yânî „Allah bir şey değildir de denemez"i zikreder; bu cümle galiba *ta'tîl* yahut kuvvetlendirilmiş *ibtâl* şeklinin, yok etme, iptâl etme ve inkâr etme korkusuna işâret etmektedir. Cahm'a karşı kaleme alınmış bir çok yazılar arasında Aḥmed b. Ḥanbal'in *al-Radd 'alā Zanādiḳa va'l-Cahmīya* (krş. *İlâhiyat Fakültesi mecmuası*, 1927, s. 313—327)'deki yazısına sâhibiz. Doğrusunu söylemek gerekirse, İbn Ḥanbal, rakibine düşüncesini ifâde etmek imkânı vermiyor; onun ileri sürdüğü itirazlar her zaman mevsuk kabûl edilmemelidir, bununla berâber münâkaşanın mevzûu ile *Kur'an* ve *Sunna*'nin yardımiyle istidlâl edilen şekil bilinmektedir. Ona göre Cahm, Allah'ın cennette cennetlikler tarafından temâşâ edilebileceğini, Mûsâ ile konuştuğunu ve bir kürsüde oturduğunu inkâr etmiş olmalıdır. Bununla berâber İbn Ḥanbal, Cahm'in, Allah'ı muayyen bir yere yerleştirmek husûsunda duyduğu endişeyi, tecsîmî bir tarzda îzah eder. Fakat daha sonra bizzât kendisi, *Kur'an*'da LVIII, 8; XX, 48; IX, 40 v.d. bulunduğu üzere, remzî bir *te'vîl* ile Allah'ın varlığının insanlarda da bulunduğunu dikkate almaya mecbur olmuştur; bu, vâzıh bir tefrikte bulunmanın ne derece güç olduğunu gösteriyor. Fakat İbn Ḥanbal, onun aynı zamanda Allah'ın ezelî sıfatlariyle birlikte ezelî olduğu görüşünü ifâde eden ve bunu, tereddüt etmeden kök, gövde, yan dallar, dallar, yapraklar ve usâreden teşekkül eden palmiye ağacı ile mukayese ettiği akîdesine, hıristiyan teslîsi tarzında bir esas unsura yer verdiği için, ağır serzenişte bulunur.

Aḥmed b. Ḥanbal, *teşbîh* ve *ta'tîl* karşısında büyük bir sünnî selâhiyet sâhibi olmuştur. Eş'arî [b. bk.] *Maḳālāt*'ında (s. 277, 5) yer alan imân ikrarında, ona istinad eder. O, bu mevzû ile ilgili olarak birçok risâlelerinde, bilhassa Allah'ın temâşâsı üzerinde durmuştur. Taraftarları, Allah'ın elleri ile yüzünü ve „keyfiyetsiz (*bi-lâ kayfa*)" bir tarzda oturduğu vâkıasını kabûl ederek, Aş'arî'nin orta yolu bulduğunu isbat ederler; fakat İbn Ḥanbal'a saygı gösteren İbn Ḥazm (II, 166, 17 v. dd.), bu noktada onu, ilâhî varlığa bir vücût izâfe edenlerin görüşüne katılmakla ayıplar; İbn Ḥazm kendi zâviyesinden, Mûtezilîlerin aynı zamanda müphem bir te'ville ileri sürdüğü fikrin zayıflığına karşı çıkar (krş. II, 166, 16 v.d., 167, 6 v. dd.). al-Ḳāsim b. Sa'îd al-Şammāḥî, bir müddet önce *al-Ḳavl al-matîn fi 'l-radd 'alā 'l-muḥālifîn* (Kahire. 1324, bilhassa s. 67 v.dd.)'de ulûhiyet hakkındaki Aş'arî görüşünün, İbâżî'ler tarafından dâima *teşbîh* gibi telâkkî edildiğini göstermiştir. Onun hükmü Muvaḥḥid İbn Tümart (krş. *Le livre de Mohammed I. T.*, nşr. Goldziher Cezayir, 1903, s. 261, 3; 232, 8)'in, Murabıtların *teşbîh* hakkındaki hükmünden daha yumuşak değildir. al-Kātib al-Ḫvārizmī'nin (*Mafātiḥ al-'ulūm* [nşr. van Vloten], s. 27) nazarında Aş'arî'ler, doğrudan-doğruya *müşebbihe*'dendir.

Mâtürîdîler mümkün olduğu nisbette İbn Ḥanbal'in yanında yer almağa gayret edip, *teşbîh* şüphesini bertaraf ederek, husûsiyle menfî tarafı belirtirler: Allah sınırlandırılmamıştır, sayılamaz, bölünmemiştir, parçalardan meydana gelmemiştir; bk. msl. Abū Ḥafṣ al-Nasafî (krş. Macdonald, *Development of Muslim Theology, Jurisprudence and Constitutional Theory*, New York, 1903, s. 309). Selefi Bişr al-Mārisī'ye, te'vilde bulunduğu için serzenişte bulunan, 'Oṡmān b. Sa'îd al-Dārimī'de olduğu gibi, İbn Taymîya (gösterilen yer, I, 425, 16) gibi müfrit Hanbelîler tarafından bu *te'vîl* kusuru Mâtürîdîler ve Ġazzālī'ye de teveih edilmiştir. Fakat Hanbelî kelâmcılar birbiri ile mutabık değillerdir. İbn al-Cavzī, *Daf' şubhat al-taşbîh va 'l-radd 'alā 'l-mucassima* (nşr. Ḥusām al-Dīn al-Ḳudsī, Şam, 1345, bilhassa s. 5 v.dd.)'de, mefhumda lüzumlu salâbeti muhâfaza için, diğer üç Hanbelî karşısında yazılı bir mücâdelede bulunur. Fakat meşhur talebesi İbn Taymîya, İbn Baṭṭūṭa tarafından sık-sık zikredilen „Allah, bizzât benim kürsüden indiğim gibi iner" görüşü dolayısiyle *teşbîh* zikrinin muâheze ve tenkid edilmiş bir taraftarı olarak, içinde Abū 'Āmir Muḥammed b. Sa'dūn al-Ḳuraşī gibilerin bulunduğu bir zümre de geçmektedir.

Bu mevzûda (İbn al-Cavzī, *agn. esr.*, s. 48 not), Ḥusām al-Dīn'in şaşırtıcı kaydından daha düşündürücü olan, bizi şüpheye sevkedebilen „benimki gibi bakış, benimki gibi el" (*Furḳān*, I, 119, 13) ifâdesine karşı İbn Taymîya'nin husûsî kayıtlarında bulunan mücâdele; diğer taraftan, onun insanlarda Allah'ın varlığını kezâ tamamen aklî olarak telâkkî edilebilen îzâhı (I, 45b v.d.); nihâyet onun, eşsiz bir küredeki Allah husûsundaki tecsîmî ifâdeler vazetmeye ısrar eden teşebbüsü ve bilhassa sünnîleri gülünç duruma düşürmek için zındıklar tarafından kaleme hadîs malzemeleri uydurulduğuna dâir düşüncesi, ile umûmî bir şekilde, *teşbîh* ve *ta'tîl*'e karşı kendi enfûsî cehdini ve şahsî kanâatlerini gösteren ve dâima tekrarlanan beyanları (I, 270, 14 v.d., 395, 2 v.d. v.s.)'dır.

199 (814)'da ölen Abū Muḥammed Hişām b. al-Ḥakam'in vaziyeti daha karışıktır; zîrâ onun elimizde hiç bir yazısı yoktur. Bununla berâber Aş'arī'nin *Maḳālāt*'ında (s. 29, 3 v. dd.), toplanılan malzemedeki mutabakatsızlık farkedilebilir. Bu vesîkalar arasında, Hişām'ın gerçek *teşâbuh*'e karşı açık bir itirâzı ve diğer taraftan bir akrabalık fikri ile sâdece Allah'ın mahlûkat ile münâsebetini mümkün kılan benzerlik (*teşâbuh*, İei, *Mavāḳif*, nşr. Soerensen, Leipzig, 1848, s. 347, 5, 110 hakkında Curcānī, *müşâbehe*) ve oradan ancak bu şekilde anlaşılabilen şa'şaalı bir nüfuz ile bu şeyler hakkındaki bilgisini göstermek iddiasında bulunduğuna dâir oldukça kısa ve müsbet bir kaydı bulunmaktadır. Buna rağmen, Aş'arī bu „bir insana, kendi ibâdetinin mevzûunu" müşebbihe Hişāmiya'den bahsederek, *müşebbihe*'ye tahsis ettiği kısma başladığı zaman, muahhar Râfizî tarihçilerde mûtad olarak bulunduğu gibi, düşünülmeden isimlendirilmiş olan bu atfın, nasıl geliştiği anlaşılır. Bizzât şî'îler tarafından verilen, tafsilâtlı izâhat da birbiriyle mütenâkızdır. Bununla berâber biz burada bir başka Hişām'ı, İbn Sālim al-Cavālīḳī'yi buluyoruz. Bu zât, içinde Arapça'daki bitişik zamiri (*hu*) Allah'a atf, Allah'ın saç ve böğürlerinden (Kaşşī, *Ma'rifat aḫbār al-ricāl*, Bombay, 1317, s. 183; Astarābādī, *Manhac al-maḳāl fî taḥḳīḳ aḥvāl al-ricāl*, Tahran, 1306, s. 367) bahsettiği ve „Allah insanı kendi sûretinde yarattı" *hadîs*'ine dayandığı için daha kaba bir şekilde görünür.

„Her hangi bir şey (*şay'*)" ifâdesi yanında cisim (*cism*) tâbirini seçmeye sevkeden *isbat*'a tam bir alâka gösteren ve *ibtâl*'den sakınan Hişām b. al-Ḥakam, her şeye rağmen tecsîmden uzak kalmak husûsunda ciddî bir gayret göstermiştir. Umûmî şekilde *tecsîm*, yânî Allah'a cisim izâfe etmek, vâzıh bir şekilde sık-sık ilâve edilen „cismimizin benzeri yoktur" tahdîdine binâen (Hişām b. al-Ḥakam'de böyledir), en kaba şeklinde *teşbîh*'le kolaylıkla birleştirilemez. Bununla berâber, sonraki şî'îlerin, cedlerini zındıklık töhmetinden kurtarmak için katlandıkları cehitlere rağmen, Astarābādī (*agn. esr.*, s. 366, 8), kendisinden daha hayâlî bir şahsiyet olan Dayṣānī'lerden Abū Şākir'i [bk. mad. SENEVÎYE] talebesi yapan kötü hükümle karşılaşır. Üzerinde en çok durulacak husus, Aş'arī'nin şu mülâhazasıdır: ona göre, Hişām b. al-Ḥakam, Allah'ın cismâniyeti hakkında bir senede beş ayrı kanaat serdetmiştir. Bu husus, şî'î kaynaklarının da kaydettiği gibi, sinirli bir mizâca sâhip olan ve birbirine muhâlif iki Hişām'ınkilerin de dâhil bulunduğu muhitin müteaddit münâkaşalarının da belirttiği gibi, akîdelerin henüz gelişme hâlinde bulunduğu bir devirde İmām Ca'far al-Ṣādiḳ'ın çevresinin mensûbu olan böyle bir şahsiyet için pek alâ mümkündür. Bundan dolayı bizzât şî'îler, daha sonra çok değişik istikâmetlere yöneldiler. İbn Ḥamdān al-Ḫaṣībī'nin idâresindeki Nuṣayrī'ler, ilâhî sudur akîdeleri sebebiyle mu'âlifleri tarafından *müşebbihe* olarak sınıflandırılmışlardır Nāṣir-i Ḫusrav gibi bâtınîler, yaratıcı âlemi, bu yaratılan âlemden kat'î olarak tefrîk ederler. Yaratıcı (*Ṣānī'* veya *Bārī'*, lâtif cevher (*cavhar-i laṭîf*) küllî nefis ([b. bk] *nafs-i kull*)'tir; fakat aynı zamanda „başka bir isim" de verilebilir; o, küllî aklın altındadır ve onunla cismânî âlem arasında bir „yakınlık" ve „ünsiyet" vardır (krş. *Rūşanāī nāma, Z D M G*, XXXV, 428 v.d.) ve fakat „Allah (*Ḫudāy*) kendisine benzeyen (*müşâkil*) ve yakın olan (*mücânis*) her şeyin en üstündedir" (*zād-i musāfirîn*, Berlin, 1941, s. 168 v. dd.; 174 v.d; *Vach-i dîn*, Berlin, 1343, s. 27 v.d., 37) Nāṣir-i Ḫusrav, insanı tebcil eder: „senin sıfatların Allah'ın sıfatlarındandır; kendine bakınca Allah'ı görürsün" (*Rūşanāī nāma*, Berlin, 1341, s. 17 ve 22; *Safar-nāma*'ye ek olarak).

İsnâ aşeriyeciler, *ta'tîl* ve *teşbîh*'e karşı, *isbat* üzerinde ısrarla, fakat Allah'ı küçük düşürmek isteyen *teşbîh*'e karşı bir mûtezilî şüphe ile şiddetli bir mücâdelede bulunmuşlardır. Onların bu görüşleri (Allah'ı istişhâd ederek), şu başlıklar altında bulunur: Maclisî'nin *Biḥār al-anvār* (II, Tahran, 1306, s. 89—105) adlı ansiklopedisinde „(Allah'a nisbet edilen) bir cismin, bir şeklin ve *teşbîh*'in inkârı" ve „zamanın, mekânın, hareketin yer değişmesinin reddi". Sâdece Kulaynī, İbn Bābūye ve Ṭūsī'den itibâren daha sonraki selâhiyet sâhiplerinde bu husûsu murâkabe mümkündür.

Hişām b. al-Ḥakam'in, çok muhtelif yollardan bertaraf etmek istediği tehlikeler, her iki sınır (*ḥadd*) arasında dâima bâtınî bir akîdevî sıkıntıyı gösterir. Meselâ, umûmî ifâdeler yardımiyle Allah'ın tanınmasına dâir çift mücâdeleyi, Allah'ın bir taraftan tamamen rûhî, diğer taraftan insan gibi bir varlık oluşunu tefrik etmek için kâfi derecede basit değildir. Zîrâ o zaman, Aş'arī nereye yerleştirilecekti? İslâmî akîdeler tarihinden anlaşıldığına göre, imamların böyle farklı iki temâyülden birine konulması hâlinde, her hangi bir Aş'arî'nin itiraz edeceği muhakkaktır. *Teşbîh*'ten, putperestlik ve şirke götürdüğü için,

ta'tîl'den de ilhad ve varlık birliğinin ilk merhâlesi olduğu için, çok korkulmuştur; fakat ikisi arasında bir sebep bağı olan iç yakınlık hissedilmektedir. Zîrâ Cahm, Allah'ın kelâmının, karın, dil ve iki dudak yoluyla binaenaleyh, Allah'ı insan sûretinde tasavvur eder tarzda vukua gelişini kabûl etmektedir ki, İbn Ḥanbal'e göre o, bu kanâate, *Kur'an*'ın *ta'tîl* ile ilgili yerlerine dâir tefsirlerinde varmıştır. İbn Taymiya (I, 127, 9) onu Allah'ı benzetmeden tenzih edici olarak (*Mu'attil mumasil*) gösterir.

Bibliyografya: Zındıklıkla alâkalı eserlerde kelâmcıların sık-sık rastlanılan fıkraları, münferit görüşlerin izâfî akislerini ifâde ettiklerinden, sâdece doğrudan-doğruya kötü niyetli uydurmalar olarak telâkkî edilemezler; şu halde bunlar tamamiyle ihmâl edilmemelidir. Ancak onlar sâdece, şu veya bu istikamette husûsiyle tehlikeli telâkkî edilmiş kanâatler hakkında gerçekten kıymetli işâretler verirler. Tenkit ve muâhezeye uğramış birinin akîdesi husûsunda bilgi edinmek için yazıya geçmiş münâkaşalara artık fazla ehemmiyet verilmez. Bunlar tenkit ve muâheze edenlerin görüşlerini belirtmek için, güvenilir kaynaklar olarak nazar-ı itibâra alınabilirler. Nitekim herhangi bir kimse için tek ve yegâne ölçü, *Kur'an'ı* kendi tefsir ediş şekli ile akâiddir. Yâni, Ġazzālî, *İḥyā' ʿulūm al-dīn*, kitap 2: *Ḳavāʿid al-aḳāʾid* ve kitap IV, 5 ve 6: *al-tavḥīd va 'l-tavakkul* ve *al-maḥabba*; bk. H. Bauer, *Die Dogmatik al-Ġazālīs* (Halle, 1912), s. 48 v. dd.; J. Oberman, *Der philosophische und religiöse Subjektivismus Ġazālī's* (Viyana, 1921), 197—200, 127; Abū Manṣūr ʿAbd al-Ḳāhir al-Baġdādī, *Uṣūl al-dīn*, İstanbul, 1928, I, 73—130 (yukarıda zikredilen *Farḳ bayn al-Firaḳ* adlı eserinde *iḫtilāf*'a âit satırlar kadar sistemli bir risâle değildir). (R. STROTHMANN.)

[2. TEŞBÎH. Edebî sanʿatların en mühimlerinden biri olup, aralarında müşterek sıfat veya sıfatlar bulunan iki şeyden, müşterek vasfı daha tam ve kuvvetli olana diğerini benzetmektir. Benzeyen veya kendisine bir şey benzetilen birden ziyâde olabileceği gibi, taraflar arasındaki müşterek vasıf da müteaddit olabilir. Bir *teşbîh*'te dört unsur vardır. Meselâ „Gündüz gibi aydınlık bir gece idi" sözünde: 1. „bir gece" *benzeyen* (*müşebbeh*), 2. „gündüz" *kendisine benzetilen* (*müşebbehünbih*), 3. „aydınlık" olmak, *müşterek vasıf* (*vech-i şebeh* veya *vech-i teşbîh*), 4. „gibi" *teşbîh edâtı*'dır. Bu son unsur „gûyâ, tıpkı, sanki, benzer, andıran" v. b. gibi benzetme ifâde eden her hangi bir söz olabilir.

Bir *teşbîh*'te, üçüncü ve dördüncü unsurlar zikredilmeyebilir. Ancak ilk iki esas unsur söylenmediği zaman, bu sanʿat *istiâre* adını alır. Şu halde *istiâre*, *teşbîh*'in veciz bir şeklidir. *Teşbîh* yukarda sayılan unsurlarının anılıp anılmamasına, bir veya bir kaç şeyden ibâret oluşlarına göre, değişik ıstılâhlarla anılan çeşitlere ayrılmıştır. Bunların başlıcaları şöyle hülâsa edilebilir: *Mufassal teşbîh*: Müşterek vasfın zikredildiği *teşbîh*. *Mücmel teşbîh*: Müşterek vasfın anılmadığı *teşbîh*; msl. Yakut gibi şarâb-ı engûr/Elmas gibi piyâle-i nûr (Galib). *Mürsel* veya *sârih*) *teşbîh*: benzetme edâtının zikredildiği *teşbîh*. *Kināye teşbîhi* (*müekked* veya *beliġ t.*): *Teşbîh* edâtının söylenmediği benzetme. *Meşrût* (veya *mukayyed*) *teşbîh*: Benzeyeni veya kendisine bir şey benzetileni müşterek vasfa şartla bağlayan benzetmeler. *Ma'kûs* (veya *maklûb*) *teşbîh*: İki tarafın birbirine önce benzeyen, sonra kendisine benzetilen olmak üzere iki defa benzetildiği *teşbîh*'lerdir; msl. „Yer yüzü silâhtan gök yüzüne döndü, gök yüzü tozdan yer yüzü gibi oldu". *Tafdîl bildiren teşbîh*: — Benzetmede, kendisine bir şey benzetilenin müşterek vasfı daha tam olarak taşıması esas olduğu hâlde, — te'kid ve mübâleğa yoluyla benzeyenin daha üstün gösterildiği *teşbîh*'ler; msl. Ruhları destindeki sahba-yı terden kırmızı (Nedîm). *Izmâr teşbîhi* (veya *muzmer t.*): Bir şeyi, diğer bir şeye sanki benzetmiyormuş gibi *teşbîh* etmek. *Cemʿ teşbîhi*: Bir şeyi bir kaç şeye benzetmek; msl. Çınâr u serv veş âzâdedir dest-i taarruzdan/Rehîn-i dest u berçîde tutan destiyle dâmânın (Rahmî). Bir kaç şeyi bir şeye benzetmek; msl. Rehâ bulmak ne mümkün sûziş-i mihnetten uşşaka/Visâl âteş firak âteş belâ-yı intizâr âteş (Reʾfet). *Mecfûf teşbîh*: Önce bir kaç müşebbeh, sonra da sırasiyle bunların benzetildikleri şeyleri söylemek; msl. Gerden-i billûrun üzre gûyiyâ bir şîşede/Sünbül ü şebbû gül-i terdir o zülfü ḫâl ü ruḫ (Sâmî). Benzetmenin ifâde tarz ve şekline, benzeyenin veya kendisine birşey benzetilenin, bilhassa müşterek vasfın mâhiyetine göre *teşbîh*'in daha bir çok çeşitleri vardır.

Bibliyografya: ʿAbd al-Ḳāhir al-Curcānī, *Asrār al-balāġa* (nşr. H. Ritter), İstanbul, 1954, tür. yer.; al-Rādūyānī, *Tarcamān al-balāġa* (nşr. A. Ateş), İstanbul, 1949, s. 44—54; Raşīd al-Dīn Vaṭvāṭ, *Ḥadāʾiḳ al-sihr* (nşr. ʿAbbās İḳbāl), Tahran, 1308 hş., s. 42—50; al-Sakkākī, *Miftāḥ al-ʿulūm* (Kahire, 1317), s. 177—190; Şams-i Ḳays, *al-Muʿcam fī maʿāyir aşʿār al-ʿAcam* (nşr. M. ʿAbd al-Vahhāb Ḳazvīnī, Mudarris Reżavī), Tahran, 1314 hş; Tāc al-Ḥalavī. *Daḳāʾiḳ al-şiʿr* (nşr. Sayyid Muḥammed Kāzim İmām), Tahran, 1341 hş., s. 32—40; Yaḥyā b. Ḥamza al-Yamanī al-ʿAlavī, *K. al-ṭirāz* (Kahire, 1332 [1914]), I, 261—363; Abdunnâfi, *al-Nafʿ al-muʿavval tarcamat al-talhis va muṭavval* (İstanbul, 1290), II, 11—70; İbn Ḥiccat al-Ḥamavī, *Ḫizānat al-adab va ġāyat al-arab* (Bulak, 1291), s. 216—230, 235 v.d.; al-Suyūṭī, *İtmām al-dirāya* (Kahire, 1317), s. 284—288 (*Miftāḥ al-ʿulūm*'un haşiyesinde); Abū Maʿşūm ʿAlī Ḫān, *Tuvār al-rabīʿ* (Tahran, 1304), s. 645—674, 687 v.d.; al-Taḥānavi, *Kaşşāf iştilāḥāt al-funūn* (Kalküte, 1862), s. 795—805; Buṭrus al-Bustānī, *Dāʾirat al-maʿārif* (Beyrut, 1882), VI, 118—120; A. Cevdet, *Belâgat-i Osmâniye* İstanbul, 1299), s. 131—145; Saîd Paşa, *Mîzânu 'l-edeb* (İstanbul, 1305), s. 287—324; Menemenlizâde Tâhir, *Osmanlı edebiyatı* (İstanbul, 1314), s. 179—192; Süleyman Fehmi, *Edebiyat* (İstanbul, 1325), s. 221—242, 259; Reşîd, *Nazariyât-i edebîye* (İstanbul, 1328), I, 212—227; Şahâbeddin Süleyman, *Edebiyat* (İstanbul, 1329), s. 331—338; Recâi-zâde Mahmud Ekrem, *Tâlîm-i edebiyat* (İstanbul, 1330), s. 247—253; Ali Nihad [Tarlan], *Edebî sanatlara dâir* (İstanbul, 1933), s. 38—42; *Dāʾirat al-maʿārif al-Fārisī* (Tahran, 1953), s. 242.] (T. H.)

TEŞEHHÜD. TAŞAHHUD (A.), Arapça *ş-h-d* kökünden V. *tafaʿʿul*) vezinde, bir masdar olup, „hazır, mevcut olmak, daha açık ve şümûllü bir ifâde ile kesin ve kararlı şekilde — Tanrı huzûrunda — bulunmak" mânasına gelir. Istılâh olarak „namazda *ḳaʿda* (oturma) esnâsında kelime-i şehâdeti söylemektir" (*Ḳāmūs*, trc., İstanbul, 1305, I, 630). Böylece *teşehhüd*, kat'î karar ile Allah'ın gerçekliğine şehâdet etmeyi tazammun eder.

İlmî bir tâbir olarak, namazın edâsında son unsur olan ve namazın farzlarını teşkil eden iftitah tekbîri, kıyâm, kırâat, rükû, sücûdtan sonra gelen *ḳaʿda*'de okunan *„al-taḥiyyāt"*, rükûn değil, vâciptir. Bu *„vācib"* oluş: sâdece *„ḳaʿda-i aḫīra* = son oturuş" için olmayıp *„ḳaʿda-i ūlā* = ilk oturuş" için de dinî bir vazifedir (krş. Mehmed Zihnî, *Nimet-i islâm*, İstanbul, 1957, ikinci kısım, *Kitâbü' s-salât*, s. 33 v.dd., bilhassa 56, 71 v.d.; Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük islâm ilmihâli*, İstanbul, 1968, s. 106, 129, 132). *Teşehhüd*, her iki rek'atın ve bütün namazın sonunda olmak üzere iki defa vuku bulur. Bütün namazın sonunda namaz kılan duada bulunur ve bunu, Peygamber'e salât ve selâm (*taslima*) tâkip eder. *Teşehhüd*, kul ile Allah arasında âdeta bir namaz konuşması telâkkî edilir.

Teşehhüd'ün ibâre şekli Peygamber tarafından öğretilmiştir. Hattâ İbn ʿAbbās'ın rivâyetine göre, Peygamber, bunu *Kur'an*'dan bir sûre öğretir gibi öğretirdi (Muslim, *Ṣaḥīḥ*, *Kitāb al-ṣalāt*, 60. hadîs). Ancak Peygamber, *teşehhüd* ibâresinde zaman-zaman, küçük değişiklikler yapmıştır. Sonradan Hanefîlerce benimsenen ve İbn al-Masʿūd (Muslim, *ayn. esr.*, göst. yer.) tarafından rivâyet olunan *„al-Taḥiyyātu l'illāhi va 'l-ṣalavātu va 'l-ṭayyibātu ..."* şekli, Şâfi'îlerce kabûl edilen ve İbn ʿAbbās tarafından rivâyet edilen *„al-Taḥiyyātu al-mubārakātu al-ṣalāvātu al-ṭayyibātu l'illāhi ..."* şekli ile, Peygamber tarafından öğretilen ve Mâlikîler tarafından namazlarda okunan *„al-Taḥiyyātu l'-illāhi al-zākiyātu l'illāhi al-ṭayyibātu al-ṣalāvātu l'illāhi ..."* şekillerinden Peygamber'in vefatında henüz pek genç olduğu ve diğer iki sahâbeden de yaş bakımından küçük bulunduğu düşünülerek İbn ʿAbbās rivâyetinin, Peygamber'in son okuduğu *teşehhüd*'e en uygun bulunduğu kabûl edilir. Buna göre *teşehhüd*'ün tam metni, şöyledir: *„al-Taḥiyyātu l 'illāhi va 'l-ṣalavātu va 'l-ṭayyibātu al-salāmu ʿalayka ayyuha 'l-nabiyyu va raḥmatu 'llāhi va barakātuhu al-salāmu ʿalaynā va ʿalā ʿibādi 'llāhi 'l-ṣāliḥīn .... Aşhadu an lā ilāha illa'llāh va aşhadu anna Muḥammadan ʿabduhu va rasūluhu"* (Müslim, *ayn. esr.*, 55. hadîs).

al-Navavi'nin *Ṣaḥīḥ Muslim* şerhine göre (Kahire, 1349, IV/115 v.d.), *teşehhüd*'ün bu üç şekli de imamlar tarafından makbûl görülmekle berâber, hangisinin daha fazîletli olduğu üzerinde ittifak yoktur.

Bibliyografya: Metinde gösterilenlerden başka bk. Wensinck, *Handbook of Early Muhammadan Tradition*, bk. bu kelime; ayn. mll., *al-Muʿcam al-mufahras*, bk. bu kelime; Muslim, *al-Cāmiʿ al-ṣaḥīḥ* (trc. Mehmed Sofuoğlu), İstanbul, 1968, II, 36—42; Fıkıh kitaplarından hemen belli-başlılarında *„Teşehhüd"* bahsi (salât bölümlerinde); ayrıca İbn Rüşd'ün *Bidāyat al-mubtadī*; Muhammed Hamidullah, *İslâma giriş* (İstanbul, 1965), s. 184 v.dd., 201 v.d.; Lane, *Manners and Customs of the Modern Egyptians*, *„Religion and Laws"* bahsi; *E I*, mad. TAŞHAHHUD.

(ABDÜLKADİR KARAHAN.)

TEŞRÎH. TAŞRĪḤ (A), aslında „bir şeyi dilim-dilim kesmek" (bk. *Ḳāmūs tercümesi*, I, 909) mânasına gelen bu kelime, ıstılâh olarak iki ayrı mânaya gelmektedir: 1. Bir ilmin îzâhı, bir kitabın tefsîr [b. bk.]'i veya şerh [b. bk.]'i, 2. İnsan vücûdunu açma ve îzâh

etmeden ibâret olan anatomi ilmi. Her iki mâna da İbn al-Ḳıfṭī'nin şu cümlesinde geçer: „Calinus tıbbın anahtarı, onun *bāsiṭ*'i (yayıcısı, genişleticisi) ve *şârih*'i (açıklayıcısı) idi. Yâni onu îzah ve tefsîr (*taşrīḥ*) eden o idi... Hiç kimse *taşrīḥ* ilminde onu geçemezdi; kendisi *teşrih*'e dâir 17 kitap yazmıştır." Onun *De ossibus ad Tirones* adlı eseri Arapça'ya tercüme edilmiştir. Burada bahis mevzûu olan, anatomi (*taşrīḥ*) dir.

Teşrih, islâmiyette pek revaçta olan bir ilim değildi. İnsan vücûdunun tasvîri yasaktı. Din ve örf, *teşrih*'i mekruh addediyordu. Müslümanlar tarafından esas itibâriyle tatbik edilmezdi; nitekim kadîm çağda da İskenderiye hâriç, durum aynen böyle idi. Hekim Calinus insan vücûdunun anatomisini öğrenmek için eline geçen fırsatlardan faydalanırdı; ancak umûmiyetle maymunlar üzerinde çalışırdı. İslâm âlimlerinden İbn Māsavayh ve İsḥāḳ b. Ḥunayn de, kezâ anatomide ilerlemek için maymunlar üzerinde araştırma yapmışlardır. 'Abd al-Laṭīf'in seyahati bu hususta iyi bir misâl teşkil eder: müellif, Mısır'da, Maks'da insan bakıyelerinden hâsıl olma bir tepenin mevcut olduğunu haber alması üzerine, dostlariyle bu iskeletleri tetkik için oraya giderek bir takım müşâhedelerde bulunmuştur.

Bir çok Arap âlimi müsait olmayan bu şartlara rağmen, anatomi ile meşgul olmuş ve bu sâhada bilhassa Calinus, Oribasios ve Aëtios, gibi, Grekleri tâkib etmişlerdir. Calinus'un eserlerinin bir kısmı Araplarca mâlûm olup, kendi dillerine tercüme edilmişti. Bu eserlerin pek de fena olmayan Arapça yazmaları elimizde bulunmaktadır. Bu meyanda şu eserler zikredilebilir: *De anatomia*, *De venae sectione*, *De musculorum dissectione*, *De ossibus* ve bunlardan başka nabız hakkında risâleler... Aynı âlimin büyük eseri olan *De anatomicis administrationibus*'un, X.—XV. kitapları yalnız Arap dilinde muhâfaza edilmiş olup, Almanca bir tercümesi Max Simon tarafından yapılmıştır.

P. de Koning, Arap *teşrih*'i hakkında İbn Sînâ, İranlı mecûsî bir doktor olan 'Alī b. 'Abbās (ölm. 384) ve meşhur Muḥammed b. Zakarīyā' al-Rāzī (Razes, ölm. 320)'nin eserlerinden istihraç olunmuş üç büyük hülâsa neşretmiş olup, Rāzī'den iktibas edilmiş ve en az işlenmiş bölümler, onun *al-Manṣūrī* kitabından alınmıştır. 'Alī b. 'Abbās'a âit kısımlar, kendisinin *al-Malikī*, İbn Sînâ'ya âit kısımlar ise, onun *Ḳānūn* adlı kitabından alınmıştır. Her üç eser de hemen-hemen aynı tertip üzeredir; bu açık ve mantıkî bir tertip olup, bu şekle daha eskilerde de rastlanmaktadır. Bunlar kemik bahsinden başlarlar: evvelâ kemik hakkında umûmî mâlûmat verirler, sonra bütün insan bedeninin [eski Mısır'dan gelen bir tasnif ile] baştan ayağa teferruatlı bir tetkîki, yâni baş kemiği, dişler, bel kemiği, göğüs kafesi, kol, el, bacak ve ayak kemiklerinin tetkîki tâkip eder. Diş tabâbeti o zamanlar henüz ayrı bir ilim şûbesi değildi. Kemikleri, adale bahsi (myologie) tâkip eder. Adaleler aynı sıra içinde sayılır ve tahlil edilir;—bundan sonra sinir ve damar sistemleri gelir; sinirler, beyin, murdar ilik, atar damarlar, toplar damarlar ve en nihâyet dış ve iç uzuvların tavsîfi: görme, koklama, işitme uzuvları, dil, gırtlak, ciğerler. kalp, mide, bağırsak, karaciğer, dalak, böbrekler, öd kesesi, cinsiyet uzuvları—P. de Koning, İbn Sînâ'nın müteaddit bahislerinin karşısına Calinus ve Oribasios'un onlara tekabül eden parçalarını koymuştur. Bu âlimler, bunlar arasında trapez adalesi, parmakları bükme adalesi, akciğer atar damarı, kalp kapakçıkları, gözün iris tabakası ve kalp kemiği, iskelet kısımlarını da işlemişlerdir.

[Bu mevzuda islâm dünyasında verilen bilgi, her ne kadar Calinus'a benzerlik gösterirse de, onlarda Calinus'da mevcut bâzı hatâların düzeltildiğini görüyoruz. 'Abd al-Laṭīf al-Bağdādī (1162—1231), kulakta üç kemik bulunduğunu ve bunların işitme hissini te'min ettiğini belirtmiştir. Ona göre, kafatasında sekiz kemik vardır, halbuki diğer âlimler kafatası kemiklerinin yedi tane olduğunu iddia etmişlerdi Aynı müellife göre, insan vücûdu Calinus ve Yunan müelliflerinden değil, bizzât vücûdun dakik müşâhadesinden öğrenilebilir. O, alt çene kemiğinin de iki değil, bir tâne olduğunu söylemiştir.

Kemik bahsini tâkîben elde alınan adale bahsinde, onların geniş çapta Calinus'dan faydalandıklarını görüyoruz. Fakat bu onlarca en az anlaşılmış bir mevzû olup, umûmiyetle karışıktır. Muhtelif müelliflerde adalelerin origosu ve insersiyosu farklı olduğu gibi, bunlar benzese bile vazifelerinde farklılık görülmektedir, bunun sebebi doğrudan-doğruya zikrolunan mevzûda *teşrih* yapmamaları, yapsalar bile hayvan *teşrih*'i yapmış olmaları ve Calinus'dan faydalanmış bulunmalarıdır; çünkü Calinus da adaleleri hayvan üzerinde incelemiştir ve bunu umûmîleştirerek, hayvandan elde ettiği bilgiyi insana da teşmil etmiştir.

Sinir bahsinde islâm müellifleri, sâdece beyinden ve omurilikten çıkan sinirleri ele alıp incelemişler, beyni ve omuriliği ayrı olarak ele almışlardır. Sinirleri, harekî ve hissî sinirler olarak ikiye ayırıyorlardı. Abu'l-Faraǧ, sinirlerde, vücut boyunca içinden his ve hareket impulslerinin geçtiği kanalların mevcûdiyetine işâret etti. Beyinden ve omurilikten çıkan sinirler mevzûunda ise, Calinus'dan pek farklı bilgi verilmemiştir. Onların, beyin ile beyinciği birlikte ele aldıklarını, beyinciği ise beynin alt kısmı olarak kabûl ettiklerini görüyoruz. Sinirlerin yapısının beyninkine benzediğini söyleyen Ḥunayn b. Isḥāḳ'a göre, beynin sinirleri, hareket sinirleriydi.

Damarlar, bugün de olduğu gibi, toplar ve atar damarlar olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Onlara göre, toplar damarlar karaciğerden, atar damarlar kalpten çıkıp bütün vücûda dağılıyordu. Toplar damarların husûsiyeti vücûdu beslemeleri, atar damarlarınki ise, hayatî rûhu, nesiçlere taşıması idi. Bu görüş onlara Calinus'dan intikal etmiştir. Damarların vücut içindeki dağılışı mevzûunda geniş ölçüde Calinus'a dayandıkları görülmektedir. 'Alī b. Abbās. damarların yapısını gayet güzel açıklamıştır. Beyin nasıl sinir sisteminden ayrı olarak mütâlea edilmişse, onlar, kalbi de aynı şekilde ayrı olarak ele alıp inceliyorlardı. Kalbin izâhında geniş ölçüde Aristo'nun te'sîri altında kaldıklarını görüyoruz. Ancak bâzı islâm müelliflerinin Calinus'un görüşünü tâkib ettiği müşâhede olunmaktadır. XIII. asırda yaşamış olan İbn al-Nafīs, İbn Sînâ'nın *Ḳānūn* adlı eserinin teşrih kısmına yapmış olduğu şerhte (*Şarḥ al-ḳānūn*), kanın kalbin sağ karıncığından sol karıncığına geçtiği fikrini kabûl etmemiştir. İbn al-Nafīs'e göre, kalbin sağ ve sol gözleri arasındaki bölmelerinde (septum) ne görülebilen delikler. ne de Calinus'un iddia ettiği gibi görülemeyen delikler mevcuttur. Ona göre, venöz arterle kalbin sağ karıncığından akciğere giden kan, arteryel venlerle kalbin sol karıncığına döner. Böylece o, küçük kan deverânını bulmuştur, fakat onun bu buluşu islâm dünyasına te'sir etmemiştir. XV. asırda Latinceye tercüme edilmiş bulunan bu eserden küçük kan deverânını keşfettiği söylenen Michael Servetus'un faydalanmış olması muhtemeldir.

İslâm mü'ellifleri tarafından daha sonra his uzuvlarının ele alındığı görülmektedir; önce, göz ele alınmıştır. Gözün islâm dünyasında çizilmiş çok güzel şemalarına rastlıyoruz. Burada göz tabakaları gösterilmiştir. Optik kiasma, billur cisim, camsı cisim, ağtabaka, lüzûcî tabaka ve saydam tabaka gayet iyi gösterilmiştir. 'Alī b. 'Abbās ışıkların saydam tabakada kırıldığını biliyordu. Göze kıyasla kulak, pek iyi anlaşılamamıştır; bilhassa iç-kulağın yapısı ve vazifesi onlarca meçhûl kalmıştır. Dilin adalevî bir yapıya sâhip olduğundan haberdar oldukları gibi, dil-altı tükürük bezlerini de biliyorlardı.

Onlar iç-organlarını da sistemlere uygun olarak ele alıp, incelemişlerdir. Teneffüs sisteminde, nefes borusu ile akciğerler ele alınmıştır. Hazım sisteminde ise, yemek borusu, mide, midenin yeri ve yapısı, midenin yemek borusu ve bağırsaklarla birleşen ağızları, bağırsaklar konusunda bilgi verilmiştir. Onlar hazım esnâsında midenin alt ağzının kapalı olduğunu biliyorlardı; bağırsaklar altı grupta ele alınmıştır: bunlar oniki parmak bağırsağı, kıpırtısız bağırsak, ileum, caecum (*a'ver*), kolon ve rectumdu. Bu bağırsaklardan ilk üçü ince bağırsaklar ve diğer üçü kalın bağırsaklardı. Onlar kısmen de olsa, kalın bağırsakta da hazım olduğunu iddia etmişlerdir. Karaciğer ve safra kesesi Calinus'da olduğu gibi anlatılmıştı. Ürogenital sistem hakkında da Calinus'dakine benzer mâlûmatın verildiği görülmektedir. Calinus hayvan üzerinde yaptığı tecrübelerle, „üreter"lerin mesâneye böbreklerden idrar getirdiğini görmüştü; onlar da Calinus'un fikrini kabûl ediyorlardı. Bu mü'elliflere göre, mesâne, safra kesesinin safra deposu olduğu gibi, aynı zamanda idrar saklayan bir torbadır.

İslâm âleminde genital sistem hakkında verilen bilgiler, aşağı-yukarı bugünkü bilinenlere uymaktadır.

İslâm dünyasında embriyoloji, *teşrih* içinde ele alınmıştır. Onlara göre ceninde ilk teşekkül eden uzuv kalpti; fakat bâzı müellifler bunu reddederek, Rāzī'nin de kabûl ettiği gibi, ilk defa karaciğerin teşekkül ettiğini iddia etmişlerdir. Bâzı müellifler de Hippokrates'in te'sîriyle, ilk önce beynin teşekkül ettiğini söylemişlerdir; fakat bütün müellifler, evvelâ meydana gelen dört noktadan kalp, karaciğer, beyin ve bunlar arasındaki münâsebeti sağlayan keyfiyetin meydana geldiğini kabûl ederler. Ceninin inkişâfı dört safhada meydana gelir ve o üç kılıf içinde bulunur. Onlar bu kılıfların vazifelerini birbirine benzer şekilde açıklamışlardır.]

Bütün bu teşrih, daha o zaman pek çok derinleştirilmiş olup, tahlilî ve aynı zamanda da kat'îdir; şöyle ki: her kemik, her bir uzuv, her bir adale, vazifeleri ve maksatları göz önünde tutularak târif edilmiştir. Araplar tıp ve nebâtât ilminin aksine, trochanter kelimesi müstesnâ, hiç bir Fars ve Yunan kelimesi kullanmamışlardır. Diğer taraftan islâm teşrihi, bize riyâziye, astronomi ve simya ilminin aksine, pek az ilmî ıstılâh vermiştir. Orta-çağ'ın Arapça'dan yapılan Latince tercümelerinde filhakika *mari* (yemek borusu); *mgrach*, Arapçası *marāḳḳ* (karın); *siphac*, Arapçası *şifāḳ* (karın zarı) gibi bâzı kelimeler mevcut ise de, bunlar-

dan pek azı zamanımıza kadar gelmiştir (msl. *ḳarnîya* 'nın *cornea* oluşu gibi). Cerrâhide Albucasis (Abu 'l-Ḳāsim al-Zahrāvî), Kurtubalı 'Abd al-Raḥmān III.'ın tabîbi (IV. = X. asır) ile İşbiliyeli İbn Zuhr (ölm. 595) tabâbet ilminde ve ameliyat sâhasında en büyük Arap temsilcileridir. Bunlardan birincisi *al-Taṣrîf* adlı (30 cilt) bir eser yazmıştır ki, bu kitabın *teşrih* ve cerrâhî kısmı bilhassa Egin Adalı Paulos'tan iktibas edilmiştir. Paulos ise, muahhar Bizans devri muharrirlerinden olup, islâmiyetin başlangıçlarında yaşamıştır. Arabistan'a seyahat etmiş ve cerrâhideki mahâreti dolayısiyle orada çok büyük bir itibar kazanmıştır. Abu 'l-Ḳāsim bu ameliyatlarından bahsetmekte, kullanılan âletlerin resimleriyle birlikte, târiflerini de yapmaktadır. Mezkûr kitabın bu şekilde resimlendirilmiş müteaddit yazma nüshaları mevcuttur. Eser, Cremonalı Gerhard (XII. asır) tarafından Latince'ye tercüme edilmiş ve 1497 'de Basel 'de basılmıştır. Guy de Chauliac (1300—1368) tarafından adapte edilmiş bulunan bu eser garp ilmine büyük te'sir icrâ etmiştir. — İlerici bir zekâya sâhip ve fevkalâde mâhir bir doktor olan İbn al-Zuhr, Calinus hekimin üstünlüğü te'sîrinden âzamî nisbette kurtulmuş ve yerine amelî tecrübesini ikameye muvaffak olmuş ve Arnold von Villeneuve için başlıca kaynağı teşkil etmiştir.— Şu noktayı da ilâve edelim: en eski garp mütercimi olan Konstantin Africanus (1020—1087), 'Ali b. 'Abbās'ın eserini tercüme etmiştir.

Bibliyografya: P. de Koning, *Trois, traités d'anatomie arabe* (metin ve trc. Leiden, 1903); Abū Bakr ... al-Rāzī (Razes), *Traité sur le calcul dans les reins et dans la vessie* (nşr. ve trc. P. de Koning), Leyden, 1896; Dāv'ūd al-Anṭāki, *Taẕkirat uli 'l-al-bāb ilḥ* (Kahire, 1282); Max Simon, *Sieben Bücher der Anatomie des Galen* (Leipzig, 1906); E. G. Browne, *Arabian medicine* (Cambridge, 1921); Donald Campbell, *Arabian medicine and its influence on the Middle -Ages* London, 1926), II; Carra de Vaux, *Penseurs de l'Islâm* (Paris, 1921), II, 276—289; Razes, *Ad Almansorem libri X* (Milano, 1487); Avicenna, *Canon* (Venedik, 1507), lat.; Roma, 1593, arab.; G. de Cauliaco (de Chauliac), *Chyrurgia* (Venedik, 1497), *Chyrurgia Albucasis*'i de ihtivâ eder; C. Elgood, *A medical history of Persia* (Cambridge, 1951); Z. Siddiqui, *Studies in Arabic and Persian Medical Literature* (Kalküte, 1959); A. Sayılı, *Ortaçağ İslâm dünyasında ilmî çalışma temposundaki ağırlaşmanın bazı sebepleri*, *Araştırma* I (Ankara, 1963), s. 5—69; Vesabius, *De Humani Corporis Fabrica* (Bruxelles, 1964). (B. CARRA DE VAUX.)

[Bu madde ESİN KÂHYA tarafından geniş şekilde ikmâl edilmiştir.]

Osmanlılarda Teşrih. İslâm dünyasında olduğu gibi, Osmanlı Türklerinde de *teşrih*'e ehemmiyet verilmemiş değildir. Osmanlılarda, *teşrih*'le alâkalı bir çok eser vardır. Bu eserlerin bir çoğunun, islâm dünyasında da yazılmış bulunan eserlerin tercümesi olduğu ileri sürülürse de, bu iddia hakikate pek uymamaktadır. Nitekim Amasyalı cerrah Şerefeddin Sabuncuoğlu'nun Fâtih için 1465'de yazdığı *Cerrahiye-i İlhaniye*'nin Abu 'l-Ḳāsim al-Zahrāvî'nin *al-Taṣrîḥ* adlı eserinin tercümesi olduğu iddia edilmiş ise de, her iki eserde verilen bilgiler birbirine benzemekle berâber, bu, orijinal bir eserdir. İçinde bulunan güzel, renkli, cerrâhî müdâhaleleri gösteren resimler ve kullanılan âletlerin resimleri bu görüşü te'yid eder. İslâm dünyasına nisbetle, resimli *teşrih* kitaplarına Osmanlılarda daha sık rastlanmaktadır. XVI. asır müelliflerinden Dāvūd al-Anṭākî [bk. mad. ANTÂKÎ] yazdığı tıbbî eserlerinde *teşrih*'e de yer vermiş ve insan uzuvlarından bahsederken, bunları hayvanlarınki ile de mukayese etmeyi ihmâl etmemiştir. Böylece o, mukayeseli bir şekilde anatomik yapıyı ele alarak incelemiştir. Yine aynı müellif his uzuvlarını incelerken, dokunma hissinin temas yoluyla olduğunu, bunun da deri vâsıtasiyle sağlandığını ve bu hissin, avuç içinde daha kuvvetli bulunduğunu, beynin dışında ak-madde, içinde ise, boz-madde ihtivâ ettiğini söylemektedir.

XV. asırda hekim Ahî Çelebî tarafından, idrar yolları *teşrih*'i ile ilgili *Risāla-i ḥaṣāt al-kulā va 'l maṣāna* adlı eserin te'lif edildiğini de biliyoruz.

XVII. asır başlarında Haremeyn şeyhi Şams al-Dîn İtakî'nin, tabib olmadığı halde, *teşrih* hakkında geniş bilgiye sâhip bulunduğu ve Arapça ve Farsça yazılmış resimli tıp kitaplarından faydalanarak vücûda getirdiği, kezâ resimli *Taşrîḥ al-abdān*'ında Avrupa tıp kitaplarının da te'sîri görülür. Nitekim bu eserdeki resimlerin Vesabius'un XVI. asırda yazmış olduğu *De Humani Corporis Fabrica* adlı eserindeki resimlerle olan benzerliği, adale dokusu ve onların vücutta dağılışları mevzûunda verilen bilgi, bu husûsu te'yid etmektedir. Bu, XVII. asrın ilk yarısından itibâren Osmanlı *teşrih*inde Avrupa te'sirlerini gösterir. Zikredilen eserin yazma hâlinde bir kaç nüshası msl. bk. Üniversite kütüp., nr. TY 2662 ve TY 7096) kütüphânelerimizde vardır.

1624'te Emir Çelebî, *Anmūzac fi 'l-ṭibb* nâmındaki Türkçe eserinde, hekimlerin bilgilerini

arttırmaları için, imkân buldukça muhârebe sâhasındaki ölülerden ve bâzı fırsatlarla tesâdüf olunacak kadavralardan faydalanmaları lüzûmunu bilhassa kaydetmiştir.

Aynı asırda Ayaşlı Şâban'ın *al-Şifā' fi taḍbîr al-mavlūd* adlı kitabında kadın ve çocuklarla alâkalı teşrihî bilgiler verilmektedir. Ayrıca verilen bilgilerden Osmanlı müelliflerinin Avrupa'da yazılan bu mevzûdaki eserlerden, resimlerine bakmak sûretiyle faydalandıkları tahmin edilebilir. XVIII. asırda bu cins eserlerin tercüme edilmesine başlanmış ise de, Avrupaî bir tarzda *teşrih* eseri, ancak XIX. asırda Şânî-zâde Atâullah Efendi (ölm. 1826) tarafından *Mir'āt al-abdān fi taşrîḥ al-a'ẓā' al-insān* adıyla yazılabilmiştir. 1807'de Üsküdar kışlasındaki insan kemikleri ile iskeletin Süleymaniye Tıp medresesine nakli, Türk hekimlerinin bu mevzû ile her zaman için meşgul olduklarını göstermektedir. Bizzât cesetler üzerinde tatbikat yapılmak sûretiyle *teşrih* ise, ancak Avusturyalı doktor Bernard'ın pâdişahtan bu husûsta müsâade alması (1838) ile mümkün olmuştur.

Bibliyografya: A. Süheyl Ünver, *Süleymaniye dârüşşifasında fenn-i teşrihi tahsil eden cerrahlardan biri hakkında*, *Türk Tıp tarihi arkivi*, nr. 19/20 (1942); ayn. mll., *Üç asırlık resimli bir teşrîh kitabımız, Tedâvi notları*, nr. 7 (1932); ayn. mll., *Tıp tarihi* 1943; A. Adıvar, *Osmanlı Türklerinde ilim* (İstanbul, 1943).

(A. SÜHEYL ÜNVER VE ESİN KÂHYA)

TEŞRÎK. TAŞRİK (A.), *ḥacc*'ın kurban bayramının (10 zilhicce: *yavm al-naḥr*) müteâkip üç günlük (11—13 zilhicce: *ayyām al-taşrîḳ*) devresine verilen addır (Tahânavî, *Kaşşāf iṣṭilāḥāt al-funūn*, Kalküte, 1862, I, 765). Bu üç günün ilkine *yavm al-ḳarr*, ikincisine *yavm al-nafr al-avval*, üçüncüsüne ise, *yavm al-nafr al-ṣānî* adları verilir (İbn al-Aşîr, *al-Nihāya fî ġarîb al-ḥadîṣ*, Kahire, 1322, III, 271; IV, 173).

„*Teşrîk*" muhtelif mânaları (bk. *Ḳāmūs tercümesi*, III, 904) yanında, kesilen kurbanların etlerini yararak, güneşe bırakıp kurutmak mânasına gelmekte olup, hacıların yukarda zikredilen üç günde, Mina'da kalarak kestikleri kurbanların etlerini güneşe sererek parçalar hâlinde kurutmaları da, bu mâna ile ilgilidir (*ayn. esr.*, II, 234). Kelimenin câhiliye devrinde, *„Aşrîḳ ṣabîr kaymā nuġîr"* demek mânasına gelen *teşrîk*'le ilgili olduğu hakkında münferit bir rivâyet de vardır [krş. madd. TELBİYE, TEKBİR]. Bu günlerde, kurbanlar ancak güneş doğduktan sonra kesildikleri cihetle, mezkûr muâmelenin çoreyan ettiği belli günlere bu adın verildiği de ileri sürülmüştür. Bir hadîste (bk. *ayn. esr.*, II, 243) bu kelime, bayram namazı mânasında kullanılmıştır.

Kur'an'da doğrudan-doğruya *teşrîk* kelimesi geçmemekle berâber, bu üç güne telmihte bulunan âyetler (II, 203: *ayyāmin ma'dudatin* „sayılı günler"; XXII, 28: *ayyāmin mā'lūmatin* „bilinen günler") vardır. Arife gününün sabah namazından, bayramın dördüncü gününün ikindi namazına kadar, 23 farz vakit namazından sonra okunan tekbirlere de *takbirāt al-taşrîḳ* adı verilir (Tahânavî, *ayn. esr.*, göst. yer.; krş. Ömer Nasuhî Bilmen, *Büyük islâm ilmihali*, İstanbul, 1968, s. 169).

Teşrîk günlerine, aynı günlerde küçük taşların (*Cemre* [b. bk.]) Mina'da atılması sebebiyle *„ayyām al-muḥṣayat"* denildiği de olmuştur.

Bahis mevzuu günlerde yemek-içmek gerektiği, oruç tutulmaması lüzûmuna dâir bir hadîs (*Ṣaḥîḥ-i Müslim ve tercemesi*, İstanbul, 1968, III, 352) vardır. Ancak, bu hadîse bir ilâve yapılmak sûretiyle, arîfe günü de bu işlerin icrâsına cevaz verilmiştir. Bununla berâber daha sağlam hadîslerden kurban bayramı arîfesinde oruç tutmamanın bir zarûret olmadığı anlaşılmaktadır.

Teşrîk günlerinde oruç tutup-tutmamak husûsunda, mezhepler farklı görüşlere sâhiptir; Hanefîler, bu günlerde hacda olmamak şartiyle, oruç tutmayı mekrûh karşılarlar. Şâfi'îler bahis mevzuu günlerde sâdece hacda olup, kurban bulamayan hacı müstesnâ, oruç tutmayı kat'î olarak haram kabûl ederler. Mâlikîler ise, kurban bayramının ikinci ve üçüncü günlerinde oruç tutmanın haram olduğuna inanırlar. Fakat kurban bulamayan hacı, onların nazarında da oruç tutabilir. Bayramın dördüncü günü oruç tutmak ise, Mâlikîlerce haram değil, mekrûhtur. Bu husûsta Dârakuṭnî (ölm. 385=995)'den rivâyet edilmiş bulunan bir hadîs, ramazan ve kurban bayramlarının ilk günleri ile bundan sonraki *teşrîk* günlerinde oruç tutulmasını tazammun etmektedir.

Teşrîk günleri, istisnâî haller dışında, umûmiyetle Mina'da geçirilir. Hacılar, Arafat'da *„vaḳfa"*'ye durup telbiye [b. bk.]'de bulunduktan ve akşam vakti Muzdalifa'ye hareketle geceyi orada geçirdikten sonra, buradan topladıkları çakıl-taşlarını (*camarāt*) berâberlerine alarak bayram sabahı Mina'ya yönelirler [krş. mad. HACC].

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bk. *Sahîh-i Buhârî muhtasarı tecrîd-i sarîh tercemesi, İydeyn bahsi* (trc. Ahmed Naim), 2. tabı, İstanbul, 1966; *Ṣaḥîḥ Muslim bi-şarḥ al-Navavî* (Kahire, 1349);

Lisān al-ʿArab, XII, 42 v.d.; *Tāc al-ʿarūs*, VI, 393 v.d.; el-Hâc Mehmed Zihnî, *Nimet-i islâm* (İstanbul, 1957), bâb I, s. 297—301; bâb II, *Kitâbü 's-savm*, s. 8 v.d.; *al-Tāc al-cāmiʿ li 'l-uṣūl* (*Tāc tercemesi*), trc. Bekir Sadak, İstanbul, 1968, II, 140 v.d., 245 v.d.; Lane, *An Arabic-English Lexicon*, s. 1541; R. Dozy, *Die Israeliten zu Mekka*, Leipzig-Haarlem, 1864, s. 118—126 (İbrânice yapmış olduğu açıklamaları vesilesiyle eskimiştir); Snouck Hurgronje, *Het Mekaansche Feest*, Leiden, 1880 (*Verspreide Geschriften*, I), s. 171—174; Wellhausen, *Reste arabischen Heidentums*², s. 80, 190, not 1; Th. W. Juynboll, *Über die Bedeutung des Wortes Taschrîk* (*Z A*, XXVII, 1912, s. 1—7); Gaudefroy-Demombynes, *Le pèlerinage à la Mekke* (Paris, 1923), s. 273, 291, 299, 302 not; *E I*, mad. TAHSRĪḲ.

(ABDÜLKADİR KARAHAN.)

TEŞRÎN. [Bk. TEŞRİN.]

TEŞRİN. TEŞRĪN, Süryânî takvîminin ilk iki ayı'nın adıdır. Daha Tadmur kitâbelerinde mevcut bulunan teşrîn, orada yalnız bir tek ayı, yânî 1. ayı (yahudi takvîminde yedinci ayı) ifâde etmektedir; onu tâkib eden ay ise, kânûn [b. bk.] adını taşırdı. Halbuki Süryânîlerin kilise takvîminde ise, bu ismin, iki ay için, yânî yahudilerin 9. ve 10. ayları olan kislēv ve ṭēbhēṯh'a tekabül eden 3. ve 4. Süryânî ayları için kullanıldığını görüyoruz; halbuki bidâyette kullanılan *kānūn* yerine ikinci bir teşrîn ayı ikame edilmiş bulunuyordu. A. v. Gutschmid, Heliopolis takvîmini, ilk dört Süryânî ay isminin birbirlerinden tamamen ayrı ikişer müsâvi ay hâlinde inkişâfında mutavassıt kısım olarak görmektedir ki, bu takvîmin ilk dört ayı, *ag*, *thorin*, *gelōn* ve *chanu* adlarını taşır. Son üç ay ismi ise, *tišrī*, *kislēv* ve *kānūn*'a tekabül etmektedir. *Gelōn* adının *kānūn* olarak gelişmesi harflerin değiştirilmesi ile îzah edilirken, *ag*'ın yerine *tišrī*'nin getirilmesi yahudi te'sîrine ircâ edilebilmektedir. Süryânîler iki teşrîn'i, *ḳedēm* ve *ḫrāy* (al-Bīrūnī'de böyle), Araplar ise *al-avval* ve *al-āḫir* veya *al-ṯānī* kelimelerinin ilâvesi sûretiyle ayırdetmektedirler.

Zaman bakımından bu iki ay, Romalıların oktober ve november aylarına uymakta ve birincisi 31, ikincisi ise, 30 gün çekmektedir. Ayın ilk dört menzîli bu iki ay zarfında batar ve 15., 18. menzîlinde doğar. Bunun tarihleri al-Bīrūnī'ye göre, teşrîn I.'in 10. ve 23. ile, teşrîn II.'nin 5. ve 18. günü, Ḳazvīnī'ye göre ise, teşrîn I.'in 18. ve 31. ile, teşrîn II.'in 13. ve 26. günleridir. al-Bīrūnī'nin beyânına göre, Seleukiler takvîminin 1309. senesinde (milâdî 989) her dört menzîlin yıldızları, teşrîn I.'in 22. ve teşrîn II.'nin ise, 5., 18. ve 31. günleri doğmuş veya batmışlardır.

Bibliografya: al-Bīrūnī, *Āṯār* (nşr. Sachau), s. 60, 70, 347—349; al-Ḳazvīnī, *ʿAcāʾib al-maḫlūḳāt* (nşr. Wüstenfeld), I, 42 v. dd., 47 v.d., 75 (Ethé, Alm. trc., s. 88 v. dd., 98 v. dd., 153 v.d.); S. A. Cook, *A Glossary of the Aramaic Inscriptions* (1898), תשרו; G. A. Cooke, *A Text-Book of North-Semitic Inscriptions* (1903), bk. *Qadem* kelimesi; A. v. Gutschmid, *Kleine Schriften* (1890), II, 647 v. dd.; Ginzel, *Handb. d. math. u. techn. Chron.*, I, 264; III, 33. (M. PLESSNER.)

TETOUAN. [Bk. TETUAN.]

TETUAN. TİṬṬĀVĪN, İspanyolca Tetuán, Fransızca Tétouan, Leo Africanus'ta *Tetteguin*, „kaynaklar" mânasında (şehrin bir mahallesinin adı bugün de „al-ʿUyūn" dur) bir Berberî yer ismi; al-İdrīsī, Tiṭṭāvīn bozuk şeklini kaydeder. Şimdiki halk söyleyişi *Tsiṭṭāven* veya *Tsiṭṭāun*'dur. İspanyolların kullandıkları Tetuân şekli, XVII. asrın sonunda ilk Fīlālī hükümdarlarının sikkeleri üzerinde görülmeye başlayan تطاوان şeklinden gelmiştir. Şimâlî Fas'ta, Sebte'nin 34 km. cenûbunda bir şehir olup, Darsa dağı cenûbunda Martīn (veya Martil) vâdisine hâkim küçük bir yüksek düzlük üzerinde kurulmuştur ve adı geçen vâdi buradan 8 km. kadar şarkta Akdeniz kıyısına varır. Tiṭṭāvīn ile deniz arasında Ancera, Bnī Ḥōzmār dağları ve Bnī Maʿdān tepeleri ile çevrili küçük bir ova yer alır. Martīn vâdisi Batlamyus'ta = Θαμούδα ve Plinius'ta *Tamuda*'ya tekâbül eder; bu kadîm isimler muhtemelen Berberî dilindeki, „bataklık" mânasına gelen *tamda*'ya dayanır; filhakika Martīn'in aşağı vâdisi çok bataklıktır (Plinius *Tamuda* adlı bir *oppidum* da zikreder; hiç şüphesiz bu ad, harâbeleri Tetuan'ın 4 km. garbında, Martīn suyunun sağ kıyısında, Şafşāvan demir-yolunun üzerinden geçtiği köprünün yakınında bulunan Roma-Berber şehrine tetâbuk eder; burada Libya dilinde bir kitâbe bulunmuştur. O sırada adı geçen su üzerinde gemi işliyor ve *oppidum*'a kadar gelebiliyordu. *Notitia Dignitatum*, Tamuda'yı *ala herculea*'nın *praefectus*'unun merkezi olarak gösterir. Piskopos listeleri, bir *Tamudensis episcopus*'u zikreder.

Arap fethinin ilk safhasında, Tetuan adı geçmez. Bu çevre, o sıralarda bütün Ġumāra arâzisine hâkim olmakla berâber, merkezi Sebte'de bulunan Yulyān (= Julian?)'ın hükmü altındaydı. Şehrin adına müslüman Fas tarihinde ancak IX. asırda İdrīs II. topraklarının 828'de paylaşılması sırasında rastlanır ve burası, Tanca, Sebte, Ḳaṣr Maṣmūda ve Ḥacar al-Naṣr ile berâber al-Ḳāsim'a düşmüştür. Yeni kurulan bu devletin idâre merkezi Tanca idi.

XI. asırda al-Bakrī, Tiṭṭāvīn'i, Sâhil Maṣmūda'larının bir kolu olan Banū Sikkīn'e âit topraklarının merkezi olarak tanır. O sırada şehrin eskiden kalma bir hisarı ve bir minâresi vardı.

347 (953)'de Fâtımî kumandanı Cavhar, Emevîler ile savaşmak üzere Fas'a gelmiş, Fas şehrini aldıktan sonra Sebte ve Tiṭṭāvīn üzerine yürümüşse de, teşebbüsünde muvaffak olamadığı için daha ileri gitmemiş ve Sicilmâsa'ya dönmüştür.

399 (979)'da Fâtımî kumandanı Buluggīn b. Zīrī, Tiṭṭāvīn'e hâkim tepeye kadar geldi ise de, şehri almadı.

XII. asırda Tiṭṭāvīn, Muvahhid tarihçisi al-Bayẓaḳ tarafından iki defa zikredilir. Murâbıt kumandanı Reverter, Muvahhidlere âit kuvvetleri tâkip ederken burada karargâh kurdu. al-İdrīsī, burayı Macaksa'ların oturduğu müstahkem bir yer (*ḥiṣn*) olarak zikreder. Muvahhidler devrinde Tiṭṭāvīn'in kendine has hiç bir rol oynamadığı tahmin edilir. 685 (1286)'te Merînî sultanı Yūsuf b. Yaʿḳūb, Gırnata hükümdarı elinde bulunan Sebte'ye karşı bir dayanma noktası elde etmek için, Tiṭṭāvīn'de mühim bir kale yaptırdı ve halefi Sultan Abū Ṯābit ʿAmir, 708 (1308)'de bunun çevresinde bir şehir kurulmasını emretti; tarihçiler, burada harap bir halde bulunan eski Tiṭṭāvīn'in yeniden kalkındırılmasını mı, yoksa ayrı bir yerde başka bir şehir kurulmasının mı bahis mevzuu olduğunu açık bir şekilde belirtmezler. 1350'de Merînî hükümdarı ʿAlī b. ʿOṯmān'ın oğlu Abū ʿİnān, burada babasına karşı isyan ederek sultanlığını ilân etti. Bununla berâber yeni şehir ancak bir asır kadar dayandı. XIV. asır sonunda burası, yakınlığı sebebinden, husûsiyle İspanyollar için çok tehlikeli olan bir korsan yatağı hâlini almıştı; 1400'e doğru Kastilya kıralı Transtamare'li Henri III. tarafından gönderilen bir deniz kuvveti Martīn suyunun ağzından içeri girerek korsan donanmasını yok etti. Karaya çıkarılan askerler şehri alıp, tahrip ettiler ve nüfûsunun büyük bir kısmını da esir alarak götürdüler.

Tiṭṭāvīn takrîben doksan beş yıl kadar terkedilmiş kaldı. 1414'te Portekizliler Sebte'ye yerleştiler ve burası o tarihten itibâren hıristiyanlar elinde kaldı. Gırnata'nın kânun II. 1492'de kıral Ferdinand tarafından zaptedilmesinden sonra, Fas topraklarına geçen çok sayıdaki Endülüslülerden biri, Gırnata'nın eski müdâfîlerinden olan Abu 'l-Ḥasan al-Mandarī, Fas'taki Vaṭṭāsî hükümdârı Muḥammed al-Şayḫ'ten Tiṭṭāvīn ve civârının idâresini aldı. Etrafında bâzı Endülüslüleri toplayan al-Mandarī, burada sur ve hendeklerle çevrili bir kale yaptırdı. Çok geçmeden, ulu câmii ile berâber yeni bir şehir doğdu. Endülüslü süvâriler ve kendine katılan dağlılarla al-Mandarī, Sebte, Ḳaṣr al-Ṣaġīr ve Tanca'daki Portekizlilere saldırmaya başladı ve içlerinden aldığı çok sayıda esîri kendi şehrini inşâ işinde kullandı. Tiṭṭāvīn'den geçen Leo Africanus bunlardan 3.000 kadarını görmüştü: esirler geceleyin ambarlara kapatılırdı (şehrin bir mahallesine bugün de *al-Maṯāmār* „ambarlar" denilir). Endülüs müslümanlarının isyanlarının bastırılmasından sonra bir çok Endülüslü, XV. asrın sonu ile XVI. asır başına doğru, husûsiyle 1501 ve 1502'de gelip, al-Mandarī'ye katıldılar. Portekizlilerle karada yapılan savaşlara, deniz üstünde de korsanlık hareketleri katıldı. Tiṭṭāvīn, komşusu Şafşāvan ile berâber mukaddes cihâdın başlıca merkezlerinden biri oldu.

al-Mandarī'nin ölümü ile, yeni Tiṭṭāvīn tarihinin hamâsî devri de sona erdi. Burası, artık, her şeyden önce servetlerini ticâret yolu ile arttırmak, san'at ve edebiyatın zevklerinden sükûn içinde faydalanmak isteyen Endülüs halkının yaşadığı bir şehir hâlini aldı. Bu müstakil ve haşarı yaradılışlı insanlar, şehirlerini Fas'ın geri kalan kısımlarından ayıran coğrafî vaziyetten faydalanıyor, husûsiyle sultana bağlılıktan ve vergi ödemekten çekiniyorlardı. Fakat bu yarı bağımsızlıktan faydalandıklarının her defasında hiziplere bölündüler; şehirlerinin âsâyişi bozuldu ve dıştan müdâhaleler kolaylaştı.

Alevî sultanı Mavlāy İsmāʿīl devrine kadar hâkimiyetin, bu hükümdar tarafından ortadan kaldırılan al-Naḳsīs sülâlesine âit olduğu anlaşılıyor. Mavlāy İsmāʿīl'in ölümünü tâkip eden karışıklık devrinde, Rîf bölgesinde de *Cihâd Ḳā'id*'i olan Tanca vâlisi Aḥmed Ibn al-Baṭṭūyī, ʿOmar al-Vaḳḳāş'ın idâresindeki Tiṭṭāvīn'lilerle savaşarak sonunda şehri hâkimiyeti altına aldı. Ölümünden (1743) sonra Tiṭṭāvīn'liler, bölgede ortaya çıkan her sergüzeştçiye boyun eğmek sûretiyle, eski alışkanlıklarını devam ettirdiler. XIX. asırda Tiṭṭāvīn tarihinin en mühim hâdisesi 1859 Fas-İspanya harbi oldu ve İspanyollar şehri ele geçirerek 1862 mayısına kadar işgal ettiler. 1890'da Tiṭṭāvīn, Sultan Mavlāy al-Ḥasan tarafından ziyâret edildi. 1903'ten 1904'e kadar civardaki dağlılar Abū Ḥimāra isyânından faydalanarak şehri kuşattılar. Nihâyet 1913 martında İspanyollar, Tetuan'ı işgal ederek, şimâlî Fas'ta

kurdukları himâye idâresinin baş-şehri ve sultanın *ḫalîfa*'sinin de makarrı oldu. [1956 'da Fas sultanlığı tam istiklâle kavuşunca, sâhildeki bir kaç mevkî (Sebte, Melilla v. s.) dışında bütün İspanyol toprakları ile berâber Tetuanda Fas hâkimîyeti altına girdi ve memleketin vilâyet merkezlerinden biri oldu.

XX. asır başında şehrin nüfûsu 25.000 kadar tahmin ediliyordu; bu nüfûsun yarısı kadarı müslüman, 4.250 'si mûsevî idi. Son yıllarda Fas 'ın bir çok şehirleri gibi bu şehir de, çok gelişmiş ve nüfûsu 1960 sayımında 101.350 'ye varmıştı.]

Bibliyografya: Tiṭṭāvin 'in tarihi, topoğrafyası ve iktisâdî hayatı husûsunda bütün teferruat A. Joly tarafından aşağıdaki tetkiklerde toplanmıştır: Şehrin tasvîri için krş. *Tétouan, Archives Marocaines*, IV, 199—343. Tarihçesi hakkında krş. *Archives Marocaines*, V, 161—264, 311—430; VIII, 404—539; III, 266—300 (1903/1904 kuşatması). İktisadî hayat hakkında krş. *L'industrie de Tétouan, Archives Marocaines*, VIII, 196—329; XI, 361—393; XV, 80—156; XVIII, 187—256.— ayrıca krş. Cerdeira, *Inscripciones árabes de Tetuán, Revista de tropas coloniales*, nr. 11, Septe, teşrin II. 1925; Cuevas y Espinach, *Colección de estudios referentes al bajalato de Tetuán, Bol. Soc. Geogr. Madrid* (1897), XXXIX, 49—74; Gomez Moreno, *Descubrimientos y antigüedades en Tetuán, Revista hispano-africana*, II. kânun-şubat 1924; H. Cohn, *Mœurs des Juifs et des Arabes de Tétuan*, 2. tabı (Paris, 1927). (G. S. Colin.)

TEVBE. TAVBA (A.), aslında „geri dönme" demek olup, *t-v-b* kökünden müştak bir fiil isimdir; bu fiil *Kur'an* (IV, 21, 22; IX. 105; XLII, 24)'da ya mutlak, ya da gerçek tam pişmanlıkla Allah 'a dönen kimse ile ilgili olarak *ilā* ile olduğu gibi, günahkâra affedici olarak yönelen Allah 'a âit *'alā* ile birlikte de sık-sık kullanılmaktadır. Çünkü o „*tavvāb Raḥīm*" (çok affedici ve merhametli)'dir (*Kur'an*, II, 35 v. dd.). *Tevbe* 'nin mûteberiyeti şu üç şeye bağlıdır: 1. Kusur şuuru, 2. Pişmanlık (*nadam*), 3. İstikbâlde günahtan kaçınacağına dâir kat'î karar (Ġazālī, *İḥyā'*, kitap IV, burada mevzû bütün teferruatiyle münâkaşa edilmiştir). Bu şartlar yerine getirildiği zaman, Allah *tevbe*'yi dâima kabûl eder, ancak bu, Mûtezile 'nin inandıkları gibi, vecîbe (*vucūb*) 'den değil, bilâkis onun ebedî irâdesi gereğincedir: diğer taraftan „ölüm yatağındaki *tevbe* 'nin hiç bir değeri yoktur" (*Kur'an*, IV, 22). Aḥmed b. Ḥanbal ve diğerlerinin kabûl etmemesine rağmen, günah, Allah 'a tahkir sayılacağından, *tevbe*, selâmet için lâzımdır (Massignon, *La passion d'al-Hallaj*, s. 666). Günahların şer'î kavramının üstüne çıkan sûfîler, *tevbe* 'ye, buna uygun olarak daha yüksek bir mâna vermektedirler. Onlar nezdinde bu kelime, yola (*ṭarīḳa*) giren kimseler için zarûrî bir hareket noktası olan ve ilâhî rahmetin bir muâmelesi olarak tasavvur edilen mânevî bir dönüşe işâret etmektedir. *Tevbe*, en derin mânasında günahların o kadar büyük bir itirafı ve bunlardan dönüş olmayıp, aksine daha çok bütün şahsiyete, yeni bir istikamet verilmesidir. Bu sûretle günahkâr tamamiyle Allah 'a döner. Günah hakkında her hangi bir hatırlama veya *tevbe* 'ye âit her türlü nedâmet düşüncesi yanlıştır; çünkü günahları hatırlamak Allah 'ı unutmaktır, şahsî tekebbür ve gururlanma ise, bütün günahların en büyüğüdür; bu sebeple, Peygamber, çok meşhur olan bir hadise göre, günde yetmiş defa Allah 'ın mağfiretini talep ederdi.

Bibliyografya: L. Massignon, *La Passion d'al-Hallaj*, s. 665 v.d.; Hucvîrî, *Kašf al-maḥcūb* (nşr. Schukovski), s. 378 v.d.; trc. Nicholson. *G M S*, XVII, 294 v. dd.; R. Hartmann, *al-Ḳuschairîs Darstellung des Ṣûfitums*, s. 107—110; Margaret Smith, *Rābi'a the mystic* (Cambridge, 1928), s. 53—58; R. A. Nicholson, *Mystics of Islam*, s. 30—32. (R. A. Nicholson.)

TEVEDDÜD. TAVADDUD, Bin-bir gece masallarında olduğu gibi aynı zamanda müstakil olarak da bize kadar gelebilmiş olan bir hikâyenin kadın kahramanı. Fiil ismi olarak, sık-sık görülmesine ve *Tamannī*, *Tacannī* ve benzer kadın isimleri gibi teşkil edilmesine rağmen, Arap edebiyatında has isim olarak bulunmayan Tavaddud, sıkıntıya düşen bir tüccârın bu durumdan kurtulması için kendisini, Hārūn al-Raşīd 'e satmasını teklif eden câriyesidir. Hārūn, Tavaddud 'ün sâhip olmakla iftihar ettiği bilgileri, yapılacak bir imtihanla isbat etmesi şartiyle, kendisine teklif edilen yüksek fiyatı ödemeğe hazır olduğunu bildirir. Aralarında İbrāhīm b. Sayyār al-Naẓẓām'ın da bulunduğu bir çok âlimlerin yaptığı imtihanda, Tavaddud, ilâhiyât, astronomi, tıp ve felsefe sâhasında tevcih edilen suallere cevap verir; bütün muammâları çözer, satranç oyununu, rebab çalmasını pek iyi bildiğini ortaya koyar ve sonunda bu sefer imtihânı yapanlara cevap veremeyecekleri sualler sorar ve böylece mağrur Naẓẓām'ı utandırır. Bundan sonra halîfe, kendisinden bir ihsan dileğinde bulunmasını isteyince, o eski efendisine dönmeyi rica eder. Halîfe bu isteği kabûl ile, onu hediyelere boğar ve efendisini de nedimleri arasına alır. Hikâyenin zamanını tesbit hu-

sûsunda, bütün rivâyetlerde, şi'î ve hıristiyan adaptasyonlarında bulunan Naẓẓām (ölm. 231 =845) adı bize son tarih noktasını vermektedir; halbuki XIII. asra kadar çıkan en eski bir İspanyolca metin, diğer tarafın hudûdunu da çizer; bununla berâber hikâye, X. asır ve her halde XI. asırdan yukarı çıkmamalıdır. İçinde hikâyenin müstakil bir halde bulunduğu yazmaların büyük bir kısmı, hikâyecinin adını da zikreder; fakat an'ane bu hususta pek açık bir şekilde olmadığı gibi, hikâyeyi anlatanın aynı kişi olduğu da şimdiye kadar isbat edilmemiştir. Onun için mühim olan, daha büyük bir yer işgal eden sual ve cevaplardır; Tavaddud'ün hikâyesi sâdece bir çerçeve hikâye teşkil eder. Bu çerçeve hikâyenin motiflerinin büyük bir kısmı ve diğerleri arasında satın alıcının ruh asâleti, bin-bir gecenin diğer hikâyelerinde ve hattâ bu külliyâtın dışında kalan hikâyelerde de bulunur. Fakat terbiyevî gaye ve içinde mâlûmatın takdim edildiği şekil, bu hikâyeyi, Parsîler [b. bk.], hıristiyan şark ve Orta-çağ Avrupası gibi, Arap edebiyatının da tanıdığı sual ve cevap kitapları sırasına sokmağa imkân verir. Arapça *Masā'il* kitapları bâzan al-Cāḥiẓ 'in *Kitāb al-tarbīʿ va'l-tadvīr* 'i gibi, yalnız âlimler için düşünülebilir; bâzan da 'Abd Allāh b. Salām'ın *Masā'il* 'i gibi halk maârifine hizmet etmek isterler. Dinî unsur, 'Abd Allāh'ın *Masā'il* 'inde olduğu gibi terbiyevî kısım içinde üstün olmamakla berâber, Tavaddud bu son zümreye girer. Abu 'l-Futuvva 'nin *Ḥasanīya*'sı Malcolm devrinde İran 'da pek yayılmıştır; bu, Tavaddud 'ün şi'î bir adaptasyonunu temsil eder. İspanyolca *Historia della donzella Theodor* hikâyesi onun hıristiyan bir adaptasyonudur. Bu hikâyenin muahhar ve serbest farklı şeklinin hıristiyan ilâvelerini ihtivâ etmeyen pek eski bir metnine sâhibiz: *Historia della donzella Theodor* (Madrid 'de muhâfaza edilen *Ḥikāyat al-cāriya Tūdur* el-yazma nüshası ismin bu değişmesini de gösterir) İspanya 'da halk kitabı olarak 1890'a, hattâ 1910 'a doğru Portekizce tercümeleri devamlı olarak yeniden basılmıştır.

Bibliyografya: Chauvin, *Bibliographie*, VII, 117 v.d.; Horovitz, *Z D M G*, LVII, 173 v. dd.; Menendez, *Homenaje Codera*, s. 483 v. dd.; W. Suchier, *L'enfant sage* (*Gesellschaft für romanische Literatur*, XXIV); G. Heinrici, *Griechisch-byzantinische Gesprächsbücher* (*Abhandlungen der sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften*, Phil.-hist. Klasse, XXVIII); G. F. Pijper, *Het boek der duizend vragen* (Leiden, 1824).

(J. Horovitz.)

TEVEKKÜL. TAVAKKUL, Allah 'a güven, *Kur'an* 'da emredilmişse de, Allah indinde makbûl olan *Mutavakkilūn* (III, 153), hicrî II. ve III. asırlarda aynı şekilde tavsif edilen husûsî bir tecerrüd edenler zümresi teşkil etmezler. *Tevḥīd* [b. bk.] ile yakın münâsebeti bulunan ve muhtemelen hıristiyan te'sîri altında (bk. *Matta*, VI, 24—34) inkişaf etmiş olan bu ikinci zümrenin felsefesi, bâzan o derecede ileri götürülmüştür ki, *mutavakkil* 'in, ölü yıkayıcısının ellerinde defnedilmeğe hazırlanan bir cesedle (Ḳuşayrī, *Bāb al-tavakkul*) mukayesesi yerinde gibi görülmüştür. Bu müfritlere göre, *tavakkul*, her türlü *kasb* 'e („iktisap", şahsî teşebbüs ve hareket) doğrudan-doğruya karşıdır: Allah 'ın yegâne Rezzak olduğuna itikad eden bir kul, kendisine yardımcı olmak yolunda nasıl gayret sarfedebilir? Ḳuşayrī 'nin, kulun, Allah 'ın te'min ettiği imkânlardan istifâde etmesi yolundaki faâliyetinin, Allah 'ın inâyetine olan kalbî itikadını eksiltmemesi icâbettiği mâhiyetindeki cevâbı, sûfîlik riyâzet mektebinin geri bırakıldığı terakki hattını gösterir.

Bibliyografya: Abū Ṭālib al-Makkī, *Ḳūt al-ḳulūb*, II, 2—38; Goldziher, *W Z K M*, XIII, 41—56; Goldziher, *Vorlesungen über den Islam*, s. 153 v. dd.; R. Hartmann, *Ḳuschairîs Darstellung des Ṣûfitums*, s. 25 v. dd.; Calāl al-Dīn Rūmī, *Maṣnavī*, 1. defter, beyit 900—991.

(R. A. Nicholson.)

TEVEKKÜL B. BEZZÂZ. TAVAKKUL B. BAZZĀZ (Tūklī? B. İsmā'īl), bir dervîş olup, Safevî hânedânının ceddi olan büyük şeyh Ṣafī al-Dīn-i Ardabīlī (650—735=1252—1334)'nin hal tercümesinden ibâret bulunan *Ṣafvat al-ṣafā* adlı eserin müellifidir. Eser, Ṣafī al-Dīn 'in, Tavakkul 'ün, şehâdetlerini zikrettiği oğlu şeyh Ṣadr al-Dīn 'in idâresinde, 750 (1350)'de te'lif olunmuştur. Eser, daha sonra, Şah Ṭahmāsp I. devrinde, Abu 'l-Fatḥ Ḥusaynī adında biri tarafından ıslâh edilip, tashih görmüştür. Farsça metin, Kalküte 'de 1329 (1911)'da neşredilmiştir. *Ṣafvat al-ṣafā* takrîben 216.000 kelimelik mühim bir eserdir. O, tamamiyle menkıbevî bir şekle sâhip ise de, kerâmete âit unsur, şimâl-i garbî İran tarihi için, tahkik vâsıtası olarak tarihî ve coğrafî mühim tafsilât ilâve edilmiştir. Orada, msl. Azerbaycan 'daki eski İran şîvesinin (XIV. asır) nümûneleri bulunur. *Ṣafvat al-ṣafā* 'nın büyük Ardabīl şeyhine nisbeten arzettiği ehemmiyet, Aflākī 'nin *Manāḳib al-'ārifīn* adlı eserinin, Konya Mevlevî tarîkatinin büyük şeyhlerine nisbeten arzettiği ehemmiyetin aynıdır. Şāh İsmā'īl 'in hal tercümesine âit olup, başlangıcı E. D. Ross (*J R A S*, 1895, s. 249—340) tarafından tercüme edilen tarih (müellifi

Ḥvāca ʿAbd Allāh Murvārīd? krş. *J R A S*, 1902, s. 170) gibi, *Ṣafvat al-ṣafā*, Yeni İran'ı doğuran, büyük Safevî hareketinin ahlâkî ve dinî âmillerinin tetkîki için kıymetli bir vesîkadır. Bu eser, Safevî „gizli akîdesi" nin teşekkülünü anlamaya imkân verir: Şafî al-Dîn'in (sünnîliği şüpheden vârestedir) kudsiyetine inanç, daha sonra, sapmaları bizzât Şāh İsmāʿīl [b. bk.]'in şiirlerinde görülen müfrit şiʿî akîdesine müncer olmuştur.

Bibliyografya: Khanykov, *Lettre à M. Dorn, Mél. Asiat.*, 1852, I, 543—558; krş. ayn. mll., *Sac d'Ardabil par les Géorgiens vers 1209, Mél. Asiat.*, 1852, I, 580—583; Rieu, *Catal. Pers. Mss.*, s. 345 v. d.; Horn, *Grundriss d. iran. Phil.*, II, 586; E. G. Browne, *Pers. Lit. in Modern Times*, s. 34 v. d., 38 (krş. E. G. Browne, *J R A S*, temmuz 1921, s. 417); [Z. V. Togan, *Sur l'origine des safavides*, *Mélanges Louis Massignon* (Şam, 1957), III. 345—357.] (V. MINORSKY.)

TEV'EMÂN. AL-TAV'AMÂN, ikizler, Gemini takım-yıldızı. Başları şimâl-i şarkîde, ayakları cenûb-i garbîde bulunan iki adamı temsil eden bu takım-yıldız, al-Ḳazvīnī'ye göre, 25 yıldızdan teşekkül eder; bunların yedi tanesi asıl takım-yıldızın dışındadır. Başta bulunan iki parlak yıldıza, *al-ẓirāʿ al-mabsūṭa* (uzanmış kol) adı da verilir. Bu yıldızlar 7. aydurağını [bk. mad. MENÂZİL], ikinci ikizin ayaklarında bulunan iki yıldız da, *al-Hanʿa* ay-durağını teşkil eder. Takım-yıldızın bütününe, „Orion" denildiği gibi, *al-Cavzā'* adı da verilir; β yıldızı (Pollux), bu yüzden *Ras algeuse* de tesmiye olunur. Castor ve Pollux adı ile tanınan yıldızlara Batlamyus, Apollo ve Heracles adlarını vermektedir; ʿAlī'nin şerhinden Latince tercümesinde bu isimler, *Advellar* ve *Abracaleus* olmuştur.

Bibliyografya: al-Ḳazvīnī, *ʿAcāʾib al-maḫlūḳāt* (nşr. Wüstenfeld), I, 36; L. Ideler, *Untersuchungen über den Ursprung und die Bedeutung der Sternnamen*, 1809, s. 150 v. dd. [Bu hususta Avrupa'da yapılan yeni araştırmalar için bilhassa aşağıdaki eserlere mürâcaat edilmelidir: Paul Kunitsch, *Arabische Sternnamen in Europa* (Wiesbaden, 1959), s.195; ayn. mll., *Untersuchungen zur Sternnomenklatur der Araber* (Wiesbaden, 1961), s. 22.] (J. RUSKA.)

TEVFİK FİKRET (1867—1915), **büyük Türk şâiri.** Asıl adı Mehmed Tevfik olup, 28 şâban 1284 (24 kânun I. 1867) tarihinde İstanbul'da doğdu. Babası Hüseyin Efendi, Çankırı'nın Çerkeş kazasından Ahmed Ağa adında bir zâtın oğludur. Hüseyin Efendi, rüşdiye taḥsîlinden sonra Bâbıâli hâriciye kalemine girmiş, Fatma Sultan ile Vâlide Sultan'ın kâhyalıklarında bulunan Hüseyin Bey'in yanında çalışmıştır. Fikret'in doğduğu sene Şehremâneti meclis âzâlığı ile Defterhâne tevkîiliğine getirilen Hüseyin Efendi, daha sonra bilinmeyen bir sebeple İstanbul'dan uzaklaştırılarak, Hamâ'ya mutasarrıf tâyin edilmiştir. Bilâhare Nablus, Akkâ, Haleb ve Antep mutasarrıflıklarında da bulunmuş, 1905'te bu sonuncu şehirde ölmüştür. Fikret'in doğumuna manzum bir tarih yazan akrabalarından Refet Bey, Hüseyin Efendi'yi fazîlet ve titizliğinden dolayı över (Kenan Akyüz, *Tevfik Fikret*, 1947, s, 23) Babasını, istibdat rejiminin gadrine uğramış, fazîletli bir insan telâkkî eden Fikret, *Bir tasvir önünde* adlı şiirinde oğlu Halûk'a damarlarında taşıdığı „irsî ve cibillî... cerî hun-ı asîl" den bahseder (*Halûk'un defteri*, 1911, s. 3). Fikret'in annesi Hatice Refia Hanım, Sakız Rumlarından, mühtedî Husrev Bey ile Sâliha Hanım'ın kızıdır. Husrev Bey ile Sâliha Hanım 1822 Yunan ihtilâlinde küçük yaşta yetim kalmışlar, Fikret'in babasının da yanında çalıştığı Hüseyin Bey tarafından büyütülmüş ve evlendirilmişlerdir (İsmail Hikmet, *Düşünce mecmuası*, nüsha-i mahsûsa, s. 110; Rızâ Tevfik, *Tevfik Fikret*, 1945, s. 3). Hatice Refia Hanım, Fikret 12 yaşında iken dayısı ve kızı ile berâber Hicâz'a gitmiş ve orada kolera hastalığına tutularak vefat etmiştir. Annesinin ölümü Fikret üzerinde derin bir te'sir uyandırmıştır. Şâir, *Uzletgeh-i mâderi ziyâret* (*Mirsad*, 4 temmuz 1307, nr. 17) adlı manzûmesi ve kız kardeşinin ölümü üzerine yazdığı *Hemşirem için* (*Rubâb-ı şikeste*, 1326, s. 284) başlıklı şiirinde annesini büyük bir ıztırap ile anar.

Fikret, önce Aksaray Vâlide Câmii'ne bitişik Mahmûdiye Vâlide Rüşdiyesi'ne verildi. Bu mektep, 93 Harbi muhâcirlerinin oturmasına tahsis edilince, hayatında çok büyük yeri olan Galatasaray Sultânîsi'ne devama başladı. Devrinin en mühim terbiye müesseselerinden biri olan bu mektepte Fransızca ve Fransız kültürü çok iyi okutulduğu gibi, Türk hocalar da o devirde Türkiye'nin en büyük şahsiyetleri idi. Fikret, burada Muallim Nâci, Muallim Feyzi ve Recâî-zâde Ekrem Bey'den edebiyat dersleri gördü. Onların te'sîri ile şiir yazmağa başladı. Hattâ yazdığı bir gazel, Muallim Feyzi'nin aracılığı ile *Müntehabât-ı tercüman-ı ahvâl*'de neşr olundu (İsmail Hikmet Ertaylan, *Tevfik Fikret*, 1963, s. 15). Çok çalışkan ve ahlâklı bir öğrenci olan Fikret, mektepte dâima birinci geliyordu. 1888 yılında Mekteb-i Sultânî'yi birincilikle bitiren Tevfik Fikret Bâbıâli istişâre odasına me'mur olarak girdi, bir sene sonra

muâvin oldu. Aynı zamanda Ticâret Mekteb-i Âlîsi'nde Fransızca ve hüsn-i hat dersi veriyordu. Dayısı Trabzon vâlisi Mustafa Bey'in kızı Nâzıma Hanım ile evlendi. Bu sıralarda İsmail Safâ'nın çıkartmakta olduğu *Mirsad* mecmuasının „Tevhid" ve „sitâyiş-i hazret-i pâdişâhî" mevzûlarında açtığı şiir ve nesir müsâbakasını kazanarak dikkati üzerine çekti (*Mirsad*, 14 haziran 1307, nr. 4, s. 105). Arkadaşları Hüseyin Kâzım ve Ali Ekrem ile berâber *Mâlûmat* mecmuasını çıkarmağa başladılar (10 şubat 1894). Müsâbaka ile Galatasaray Sultânisi'ne Türkçe öğretmeni olarak giren Fikret, bütçe muvâzenesi dolayısiyle maaşlardan yüzde on kesilince istifâ etti. 1896 yılı sonlarında 500 kuruş aylık ile Robert Kolej'e girdi, hayatının sonuna kadar bağlı kaldığı bu müessesede maaşı gittikçe artarak, 1908 yılında 12, ölümüne yakın yıllarda ise 50 altına yükseldi (Kenan Akyüz, *ayn. esr.*, s. 35).

1896 yılında Recâî-zâde Ekrem, *Şemsa* adlı küçük hikâyesini Selânik'te çıkan *Asır* gazetesine yollamıştı. *Musavver mâlûmat*'ın sâhibi Baba Tâhir, üstâda danışmadan bu eseri kendi mecmuasına almıştı. Ekrem Bey, Mülkiye mektebinden talebesi olan Ahmed İhsan'ın çıkarmakta olduğu *Servet-i fünûn* mecmuasında, Baba Tâhir'in bu hareketini ayıplayan bir yazı neşretti. Çeşitli muharrirlerin tenkîdine uğrayan Ekrem Bey'in tavsiyesi üzerine, Tevfik Fikret *Servet-i fünûn* mecmuasının başına getirildi. Daha önceki şiirleri ile kendisini zâten tanıtmış olan Fikret, 7 şubat 1896 tarihli ve 256 sayılı nüshasından itibâren başına geçtiği *Servet-i fünûn*'u birinci sınıf bir edebiyat mecmuası seviyesine yükseltti. Hâlid Ziya'nın şöhret kazanmağa başladığı, Avrupa'dan dönen Cenâb Şehabeddin'in *Mekteb* ve *Hazîne-i fünûn* mecmualarında yeni şiir denemelerini neşrettiği ve garp edebiyatından pek çok tercümenin yapıldığı o yıllarda Türk edebiyatı yeni bir „kristalizasyon" a hazır vaziyette idi (Mehmet Kaplan, *Tevfik Fikret*, 2. tabı, İstanbul, 1971, s. 9—13). *Servet-i fünûn* kısa zamanda Hâlid Ziya, Cenâb Şehabeddin, Mehmed Rauf, Hüseyin Câhid, Ali Ekrem (A. Nâdir), Hüseyin Sîret, Ahmed Reşid (H. Nâzım), Süleyman Nazif, Ahmed Şuâyıb, İsmail Safâ, Hüseyin Kâzım, Hüseyin Suad, Süleyman Nesib, Fâik Âli, Ahmed Hikmet gibi kabiliyetli genç muharrirleri bir araya toplayan bir organ haline geldi. Daha sonra Fikret'in aleyhinde şiirler yazdığı Abdülhamid II. de bu mecmuaya maddî yardımda bulunuyordu.

Gençler haftada bir Fikret'in evinde, çarşamba akşamları ise *Servet-i fünûn*'un Bâbıâlide Ebussuud caddesinde bulunan idârehânesinde toplanarak yazdıkları yazıları okuyor ve tenkit ediyorlardı. Tehlikeli siyâsî mevzûlara dokunmayan Servet-i Fünûnculer arasında, kültür, zevk ve san'at anlayışı bakımından ortak taraflar vardı. Getirmiş oldukları yenilikler, bilhassa şiir ve nesirlerinde kullandıkları alışılmadık ifâde tarzı, basma-kalıp fikirlere bağlı olanları kızdırıyordu. Bunların başında Ahmed Midhat ve Ahmed Râsim gibi garp medeniyeti tarafdarı, tanınmış edebiyatçıların bulunması ve onların Servet-i Fünûnculeri „dekadan"lıkla itham etmeleri saray ve umûmî efkâr karşısında gençleri şüpheli insanlar hâline getiriyordu („dekadan"lık münâkaşası hakkında bk. Birol Emil, *Servet-i Fünûncular ve dekadanlık meselesi*, İstanbul [Türkiyat Enstitüsü], *Tez*, 1959, nr. 524, s. 550). Servet-i Fünûnculer mecmuada neşrettikleri eserleri 1900—1901 yılında kitap haline koydular. Fikret de *Rübâb-ı şikeste*'yi bastırdı (1900). Birinci tabı iki ay içinde tükenince, ikinci tabı yapıldı. Bu sıralarda Servet-i Fünûnculer arasında bâzı dargınlıklar baş-gösterdi. Tevfik Fikret, Ali Ekrem (A. Nâdir)'in kendisini ve arkadaşlarını tenkit eden bir yazısını kısaltarak ve değiştirerek mecmuaya koydu. Buna kızan Ali Ekrem yazısının aslını ve tamamını, Servet-i Fünûnculerın muârızı olan Baba Tâhir'in *Musavver mâlûmat* adlı mecmuasına (14 kânun I. 1316, s. 216) verdi. H. Nâzım, Sâmi Paşa-zâde Sezâî ile Menemenli-zâde Tâhir de Ali Ekrem'e katıldılar. Aynı yıl bilinmeyen bir sebepten Tevfik Fikret ile mecmua sâhibi Ahmed İhsan'ın arası açıldı. Fikret yazı işlerini bıraktı. Mecmuayı bir müddet Hüseyin Câhid idâre etti ise de, Fransızca'dan tercüme ve neşrettiği bir makalede Fransız ihtilâli ile alâkalı bâzı satırlar bulunduğu için, mecmua kısa bir müddet için kapatıldı. Mehmed Sâdık tarafından tekrar neşredilen mecmua eski canlılığını kaybetti. 1900—1901 yılları arasında İngilizler ile Boerler arasında vukua gelen savaşta İngilizlere karşı yakınlık duyan Servet-i Fünûnculer, muvaffakiyetlerinden dolayı İngiliz elçiliğine bir muhtıra vermişlerdi. Bunu haber alan hükûmet, Servet-i Fünûncularla berâber Tevfik Fikret'i de sorguya çekti. Hüseyin Sîret, Hısn Mansûr (Adıyaman)'a, İsmail Safâ ise Sıvas'a sürüldüler. Aralarında anlaşmazlık çıkan ve istibdat idâresinin şiddetli baskı ve tâkibine mâruz kalan Servet-i Fünûnculer, neşriyatı bırakarak birer köşeye çekildiler. Robert Kolej'deki derslerine devam eden Tevfik Fikret, 1905 yılında Aksaray'da babasından kalma konağı satarak, Robert Kolej'in duvarına bitişik planlarını kendisinin çizdiği ve Âşiyan adını verdiği binay

yaptırdı (Kenan Akyüz, *Tevfik Fikret* adlı kitabında Âşiyan hakkında epeyce geniş îzâhat vermiş, plan ve resimlerini neşretmiştir, s. 68—79). İstibdat idâresinden bunalan Servet-i Fünûncular, bir ara, Yeni Zelanda'ya göç ederek, orada küçük bir cemâat hayatı kurmak istemişlerdi. Bu mümkün olmayınca, aynı hayâli, Türkiye'de, arkadaşları Hüseyin Kâzım'ın Manisa civârında bulunan çiftliğinde gerçekleştirme teşebbüsüne geçtilerse de, bu proje de suya düştü. Bu sıkıcı ve endişe verici yıllarda Amerikan Koleji Fikret'e maddî ve mânevî bir sığınak oldu. Şâir, *Tanin* gazetesinde çıkan bir yazısında (23 ağustos 1324, nr. 41) bu kolejin kendisi için taşıdığı mânayı heyecanlı bir üslûpla anlatır. Bu yazıdan anlaşıldığına göre, Fikret'in ruhî değişikliğinde ve II. Meşrûtiyet'ten sonra şiirlerinde anlattığı dünya görüşünün teşekkülünde bu çevrenin büyük te'sîri olmuştur.

1901 yılında yazılan, fakat II. Meşrûtiyet'in ilânına kadar neşredilmeyerek elden-ele dolaşan *Sis* adlı şiiri, Fikret'in san'at hayatında olduğu kadar, içinde yaşadığı cemiyete karşı takındığı tavırda da derin bir değişikliği ifâde eder. Sonsuz bir nefret duygusu hâkim olan bu manzûmesinde şâir, İstanbul'a lânetler yağdırır. Aynı nefret duygusu içinde Abdülhamid II.'e karşı sû-i kast hazırlayan ve 80 kişinin ölümüne sebep olan Ermeni sû-i kastçilerini medheder. Bu sıralarda Selânik ihtilâl teşkilâtına mensup bâzı şahıslar Fikret ile temas ederek ondan milleti istibdat aleyhine teşvik eden bir şiir yazmasını istediler. Fikret, bu teklif üzerine *Millet şarkısı* şiirini kaleme aldı (25 haziran 1324 /, 1908 inkılâbını büyük bir sevinçle karşılayan ve onu şiirleri ile öven şâir, inzivâsından çıkarak ve arkadaşları ile barışarak yeni bir fikir hareketine girişmek istedi. Eski arkadaşları Hüseyin Câhid ve Hüseyin Kâzım ile berâber adını kendisinin koyduğu *Tanin* gazetesini çıkardı. Fakat sâdece yazı işlerini idâre etmekle yetindi. 1909 yılında Fikret, Allen Ramsey adında bir İngiliz ile berâber „esas tahsîli Osmanlıca ve İngilizce üzerine mürettep" Teceddüd ve Terakkî adında bir mektep kurmağa teşebbüs etmişse de, 10.000 İngiliz lirası te'min edilmiş olmasına rağmen, tasavvur gerçekleşemedi (Osman Ergin, *Türkiye maârif tarihi*, 1941, III, 1206). Sâtı Bey Boğaziçi'nin güzel yamaçlarında kurulacak bu „yeni mektep" için bir şirket te'sis edildiğini, fakat gereken sermâye toplanamadığı cihetle teşebbüsün sâdece tasavvurda kaldığını yazar (*Muallim*, 1 eylûl 1332, II, nr. 4, 428; aynı mektep ve Fikret'in terbiyeciliği hakkında mecmuanın bu sayısında başka yazılar da vardır). İttihad ve Terakkî Cemiyeti'ne mensup olanlar, Fikret'i maârif nâzırı yapmak istedilerse de, o kabûl etmedi. Kendisini seven talebelerinin ısrar ve teşebbüsü ile Galatasaray Sultânîsi müdürü oldu. Bu mektep, 1905 yılında yanınca, geçici olarak Beylerbeyi'ne taşınmıştı. İdâre ve talebe perîşan bir durumda idi. Fikret, Galatasaray'daki binayı kendi tasavvuruna göre güzel bir şekilde inşâ ettirdi. Mektep idâresine, tedrisâta ve talebenin günlük yaşayışına, sevgi ve saygıya dayanan bir nizam getirdi. Buradaki yeniliklerden huzûru kaçan bâzı kimseler Fikret aleyhinde dedi-kodu yapmağa başladılar. Bunlar arasında maârif nâzırının bir akrabası da vardı.

Dedikoducuları mektepten uzaklaştırmağa kalkınca maârif nâzırı ile arası açılan Fikret istifâ etti. Nâil Bey, maârif nâzırı olunca, Fikret'i mutlak bir selâhiyetle tekrar müdürlüğe getirdi. Nâil Bey'den sonra maârif nezâretine getirilen Emrullah Efendi'nin, muallimleri „aylıklı" ve „ücretli" diye ikiye ayırması ve daha başka müdâhaleleri üzerine, Fikret tekrar istifâ etti. Yerine riyâziyeci Sâlih Zeki'yi müdür muâvini tâyin eden maârif nâzırının bu haberi gazetelerde „bir şâirin yerine bir âlim getirildi" diye ilân ettirmesi (10 nisan 1910) Fikret'i ve Fikret'i sevenleri isyâna sevketti. Bu münâsebetle *Tanin* ve *Sabah* gazetelerinde Fikret'in leh ve aleyhinde bir takım neşriyat yapıldı. Sevgi ile bağlandığı ve büyük emek verdiği Galatasaray'dan ayrılmak mecbûriyetinde kalan Fikret, tekrar hocası bulunduğu Amerikan Koleji'ne sığındı. Bu münâsebetle *Tanin* gazetesinde Hüseyin Câhid'e hitâben yazdığı mektupta „bugün sa'y ve irfânım tebdil-i tâbiiyet ediyor" diye bir cümle kullanması (*Tanin*, 13 nisan 1910 /, bâzı şiirlerinde din ve tarih aleyhinde sözler sarfetmesi, İttihad ve Terakkî erkânını zemmedici şiirler yazması, oğlu Halûk'un tâbiiyet ve din değiştirmesi (Talât S. Halman, *Halûk'un son vedâı*, *Milliyet* 22 haziran 1966 /, o tarihten itibâren Tevfik Fikret aleyhinde bir çok neşriyata sebep oldu. *Tanin*'in İttihad ve Terakkî fırkasının bir nevi yarı resmî gazetesi hâline gelmesi Câhid ile aralarının açılmasına ve Fikret'in *Tanin*'den ayrılmasına müncer oldu (10 nisan 1910). Aynı yıl Fikret, Dârülfünûn ve Dârülmuallimîn'deki vazifeleri ile II. Meşrûtiyet'ten sonra dâhil olduğu çeşitli cemiyetlerden de istifâ etti. 1912'de Meclis-i Mebûsân'ın kapatılması üzerine *Doksan beşe doğru* ile *Hân-ı yağma* şiirlerini yazdı. Fikret, Türkiye'nin Birinci Cihan Harbi'ne girmesinin ve umûmiyetle harbin aleyhinde idi. Cihâd-ı mukaddes ilân edilerek Osmanlı devletinin bu

mücâdeleye dâhil olması üzerine, acı bir alayı ihtivâ eden *Sancak-ı şerîf huzûrunda* adlı şiirini yazdı. Şâirin 1905 yılında kaleme aldığı *Târih-i kadîm* şiiri imzâsız ve tarihsiz olarak basılmış, ellerde dolaşıyordu. Mehmed Âkif, 1914 yılında çıkan *Süleymaniye kürsüsünde* adlı kitabında bu şiiri dolayısiyle, Fikret'i küçültücü mısrâlar yazmış ve onu *„zangoç"* kelimesi ile tavsif etmişti. Fikret, Âkif'in bu tenkîdine kızarak dinsizliğini, hattâ din aleyhtarlığını açıkça gösteren *Târih-i kadîme zeyl* adlı manzûmesini neşretti. Aynı yıl çocuklar için kaleme aldığı *Şermin*'i bastırdı. Şeker hastalığına müptelâ olan Fikret, 8 yıldan beri vücûdunda bir takım rahatsızlıklar hissediyor, fakat ilâç tedâvisinden kaçınıyordu. 1914 yılı yazında ağrıları çok arttı ve şâir 18,19 ağustos 1915 gecesi dünyaya gözlerini kapadı.

E s e r l e r i. Fikret yazı hayatının başlangıcında bâzı hikâye ve piyes denemeleri yapmışsa da, bu nev'ilerde başarı kazanamayacağını anlamış ve kendisini tamamiyle nazma vermiştir. *Mâlûmat* ve *Servet-i fünûn* mecmuaları ile *Tarik* gazetesinde çıkan makaleleri, san'at, edebiyat ve hayata bakış tarzlarını aksettirmekle berâber büyük bir değer taşımaz (Tevfik Fikret'in mensur yazıları Hayriye Yılgür tarafından toplanılmış ve tetkik edilmiştir: *Tez* [Türkiyat Enstitüsü], nr. 387, 1951—1952). Fikret, asıl şahsiyet ve san'at gücünü manzum eserlerinde göstermiştir. Fikret'in şiirlerini, *a.* Servet-i fünûn'dan önce (1886—1896), *b.* Servet-i fünûn devrinde (1896—1900), *c.* Servet-i fünûn'dan sonra ve II. Meşrûtiyet devrinde (1900—1915) olmak üzere 3 devreye ayırabiliriz. Fikret, birinci devreye âit şiirlerinden 30 kadarını *Eski şeyler* başlığı altında *Rübâb-ı şikeste*'nin sonuna koymuştur. Bunların dışında bu devreye âit daha bir çok şiiri mecmualarda kalmıştır. Şiire, Muallim Nâci, Feyzi ve Şeyh Vasfi'nin gazellerini taklit ile başlayan Fikret'in arûz veznine hâkimiyeti, daha ilk denemelerinden itibâren görülür. Recâî-zâde Ekrem ve Abdülhak Hâmid'i tanzir ve taklit eden şiirlerinde dile ve vezne hâkim olan, örneklerinden daha mükemmel eserler vücûda getiren ve resme de kabiliyeti olan Fikret, bu devirde bir moda hâline gelen resim altına şiir yazma cereyânına uyarak tasvîrî şiirler de yazmıştır (Nükhet Koray, *Türk edebiyatında tablo altına şiir yazma modası*, *Tez*, 1968—1969 [Türkiyat Enstitüsü], nr. 924.). Bu yıllarda Türkçe'ye garp dillerinden pek çok şiir tercüme ediliyor ve bunlar Türk şiirine sâdece muhtevâ bakımından değil, üslûb bakımından da te'sir ediyordu. Nitekim garplı şâirleri asıllarından okuyan ve onları Türkçe'ye çeviren Fikret, zâten kuvvetli olan üslûbunu böylece daha da geliştirmiştir (Mehmet Kaplan, *Tevfik Fikret*, 2. tabı, İstanbul, 1971, s. 66—67).

Avrupa'dan dönen Cenâb Şehâbeddin 1895 yılında *Mekteb* ve *Hazîne-i fünûn* mecmualarında Fransa'da öğrendiği metoda göre allegorik ve sembolik şiirler yazıyordu. Cenâb şiirlerinde aynı zamanda sıfat ve isim tamlamalarını orijinal bir şekilde kullanıyordu. Ölçü duygusuna sâhip olan Fikret, aşırılığa kaçmadan Cenâb'ın denemelerinden de faydalandı. Fikret'in bu devre âit şiirleri muhtevâ bakımından nikbindir. Şâir, henüz daha sonra geliştireceği şahsî temlerini bulmamıştır. İkinci devrede, *Servet-i fünûn*'da neşrettiği şiirlerinde Tevfik Fikret, iyice hâkim olduğu nazım tekniği ile çok çeşitli şiir örnekleri verirken, gelişen şahsiyet ve dünya görüşünü de eserlerine aksettirir. Fikret bu devirde yazdığı şiirlerini 1900'de neşrettiği *Rübâb-ı şikeste* adlı kitabında toplamıştır. Bunları, *a.* içtimâî mevzûlu şiirler, *b.* şahsî duygu ve hayallerini anlattığı şiirler, *c.* tabiat tasvirleri, *d.* portreler olmak üzere başlıca dört kısma ayırmak mümkündür. Fikret'in bu devrede yazdığı içtimâî mevzûlu şiirler, umûmiyetle acıma duygusu uyandıran şiirlerdir. Şâir bu nevi eserlerinde çok sevdiği ve taklit ettiği François Coppée'nin te'sîri altında kalmıştır. *Servet-i fünûn*'da Hâlid Ziya ile Hüseyin Câhid de bu yıllarda fakir ve zavallı insanların hayatını anlatan merhamet hikâyeleri kaleme almışlardır. Fikret'in bu nevi şiirleri de „manzum hikâye" tarzında yazılmışlardır. Vezni mahâretle kullanan Fikret, manzum konuşmaları tabiî konuşmaya yaklaştırmak maksadiyle, nazım sentaksında bir takım yenilikler yaptı. Bu nevi şiirlerinden en muvaffakları *Hasta çocuk* ile *Balıkçılar* adlı manzûmeleridir. Realist ve determinist bir hayat görüşüne sâhip olan Servet-i fünûncular, istibdâdın da te'sîriyle dünyaya bedbin bir gözle bakmışlardır. Mizâcı ve yüksek ahlâk telâkkîsi Fikret'i diğerlerinden daha bedbin kılmıştır. *Rübâb-ı şikeste*'de Fikret'in kendi duygularını anlattığı şiirler, umûmiyetle içinde yaşanılan hayatın çirkinliği ile, uzaklara veya muhayyel ülkelere kaçma temini ihtivâ eder. Fikret'in şahsî ıztırâbı ve hayâllerini anlattığı bu şiirler, yapı bakımından müzikal, allegorik ve sembolliktir. Fikret bu bedbin hayat görüşünü *Süha ve Pervin* manzûmesinde olduğu gibi, manzum hikâye tarzında da anlatmıştır. Dış âleme ressam gözü ile bakmasını bilen, renk, şekil ve kompozisyon fikri olan Tevfik Fikret'in pek çok şiirinde, anlattığı mevzûa uygu

bir dekor vardır. Fikret, müstakil tabiat şiirleri de yazmıştır. Yılın on iki ayını tasvir ettiği şiirlerde Fikret'in ilhâmını bir hayli zorladığı görülür. Onun en güzel tabiat şiirleri, *Mai ve deniz*'de olduğu gibi, tabiat ile kendi rûhu veya insan rûhu arasında münâsebet kurduğu şiirlerdir. Resim ile şiir san'atını birleştiren Fikret, *Aveng-i tesâvir* adlı şiir serisinde Fuzûlî, Cenâb, Nedîm, üstad Ekrem, Nef'î, Hâmid gibi sevdiği şâirlerin, kendisinde bıraktığı intibâlara göre maddî ve mânevî portrelerini çizer. Fikret'in Servet-i fünûn devrinde yazdığı şiirlerde, daha sonraki şiirlerinde geniş olarak ele aldığı siyâsî ve içtimâî fikirler yoktur, fakat onları uzaktan ifşâ veya telkin eden duygular ve semboller vardır. Fikret'in bu devirde yazdığı şiirler daha ziyâde psikolojik ve estetik cepheleriyle dikkati çeker. Bu şiirler, vezne, kafiyeye, kelimelerin sesine, nazım cümlesine, kompozisyona dikkat ve ehemmiyet bakımından, Fikret'ten önce hiç bir Türk şâirinin ulaşamadığı bir mükemmeliyeti hâizdirler. Son derece titiz bir şâir olan Fikret, kendi estetiğine göre onları en küçük teferruatına varıncaya kadar işlemiştir. Fikret'i daha önceki nesilden, Abdülhak Hâmid ve Recâî-zâde Ekrem 'den ayıran en mühim farklardan biri, şiiri plastik san'atlar gibi şuurla işlenilen bir san'at hâline getirmesidir.

Sis şiiri ile başlayan üçüncü devreye âit manzûmelerin müşterek husûsiyetleri, muhtevâ bakımından ideolojik fikirlerin ön plana geçmesi, şekil ve üslûbun ise hitâbete tevecc0h etmesidir. *Sis* şiiri iki devir arasında bir köprü kurar. Bu şiir esas itibâriyle, Fikret'in daha önce yazdığı, bir takım teşbih, istiare ve mecaz ile yüklü tasvir şiirlerine benzer. Fakat burada tasvir edilen, bir tabiat veya küçük bir hayat sahnesi değil, istibdat devri İstanbuludur. Şâir derin bir nefret duygusu ile şehrin maddî ve mânevî cephesini geniş bir tablo hâlinde göz önünde canlandırır. Fikret'in muhtevâ bakımından en zengin şiiri *Sis*'tir. O, nefret duygusu ile gördüğü her şeyin şekil ve mâhiyetini değiştirir. Şiirin üslûb dokusunu teşkil eden edebî san'atlar bir süs değil, şâirin duygusunu kuvvetle ifâde eden bir vâsıtadır. Fikret'in daha sonraki şiirlerinde görülen hitâbet üslûbu *Sis*'de başlar.

Fikret, *Sis* dâhil, 1900 'den sonra yazdığı, mevzûunu cemiyetten alan şiirlerinden bâzılarını *Rübâb-ı şikeste*'nin 1908'den sonraki baskısına almıştır. 1905 'de yazılan *Târih-i kadîm*, ne o zaman, ne de daha sonra bizzât Fikret tarafından neşredilmiştir.

1911 yılında şâirin kendi el-yazısı ile neşrettiği *Halûk'un defteri* adlı kitabındaki şiirler, *Sis* veya *Târih-i kadîm* gibi nefreti değil, sevgiyi, bedbinliği değil, ümit ve azmi telkin eden şiirlerdir. Fikret, bu eserinde, en iyi ifâdelerini *Promete*, *Halûk'un âmentüsü* ve *Gökten yere* adlı şiirlerinde bulan yeni bir insan, tarih, cemiyet ve medeniyet görüşü getirir. Bu telâkkiye göre, insan *„rabb-ı mümkinat"* dır. O, isterse akıl-gücü ile dünyayı cennete çevirebilir. Bunun için insanın asırlardan beri süregelen bâtıl inançlardan kurtulması lâzımdır. Fikret bu şiirlerinde umûmiyetle uzun, mısradan mısraa atlayan nazım cümleleri kullanır. Şâirin, *Halûk'un defteri*'nden sonra yazdığı eserler arasında en ziyâde dikkati çekenler *Târih-i kadîme zeyl* ile *Hân-ı yağma*'dır. Bu manzûme'ler Fikret'in daha önce bâzı örneklerini verdiği acı alay ve hiciv kabiliyetlerini ortaya koyarlar.

Diğer Servet-i fünûncular gibi Fikret de şiirlerinde umûmiyetle konuşma dilinden oldukça farklı, geniş halk topluluğunun bilmediği Arapça, Farsça kelimeler ve terkipler kullanmıştır. Yalnız son eseri olan *Şermin*'deki (1914) manzûmeler, sâde dille ve hece vezni ile yazılmışlardır. *Şermin* bizde çocuk edebiyatının ilk ve en güzel örneklerinden biridir. Çocuklar için yazılmış olmakla berâber *Şermin* muhtevâ bakımından Fikret'in dünya görüşüne uygun olduğu gibi, cümle yapısı vesâir üslûp husûsiyetleri bakımından da—sâde dil ve hece vezni içinde—nazım tekniğini aksettirir.

Tevfik Fikret etrafında münakaşalar. Tevfik Fikret, san'atı, şahsiyeti ve dünya görüşü ile etrafında geniş akisler uyandırmış olan bir şâirdir. Burada onun leh ve aleyhinde yazılmış olan yazıların hepsini zikretmeğe imkân yoktur. *Muallim mecmuası* 1333 'te neşrettiği nüsha-i mahsûsasında otuz kadar Türk muharririnin Tevfik Fikret hakkındaki düşüncelerini neşretmiştir. Aralarında Ali Cânip ve Ziya Gökalp gibi, birçok bakımlardan Tevfik Fikret 'ten farklı düşünenlerin de bulunduğu bu otuz Türk yazarı Tevfik Fikret 'i çeşitli zâviyelerden üstün, değerli bir insan olarak yüceltmektedirler. Ziya Gökalp 'a göre „Fikret edebiyatımızı asrîleştirerek hakîkî rolünü hakkiyle ifâ etmiş bir dâhimizdir" (*ayn. mecmua*, s. 424). Aynı yıl *Düşünce mecmuası* da Fikret için bir nüsha-i mahsûsa çıkarmıştır. Bu nüsha da Fikret 'i yakından tanıyan arkadaş ve talebelerinin hayranlık ifâde eden nesir ve şiirleri ile doludur. Bunlar arasında Rızâ Tevfik 'in *„San'atta sübjektivizm ve Tevfik Fikret'in şiiri"* başlıklı denemesi (s. 72—92) o sıralarda Fikret 'in şiirleri üzerinde yapılmış en iyi tahlillerden biridir. Aynı mecmuada çıkan İ. Hikmet (Ertaylan) 'in makalesi, büyük nisbette hissiyâta boğulmuş olmakla berâber, Fikret 'in hayat, şahsiyet ve eseri hakkında derli-toplu ilk denemedir. Müellif, daha sonra bu yazısını zenginleştirerek iki ayrı kitap (*Tevfik Fikret*, İstanbul, 1932; *Tevfik Fikret, hayatı, şahsiyeti ve eserleri*, İstanbul, 1963) neşretmiştir. Fikret 'in büyük hayranlarından biri de Sâlih Nigâr Keramettir. Bu zât muhtelif mecmualardaki yazılarından başka, *Fikret 'in hayat ve eseri* (İstanbul, 1926) ve *İnkılâb şâiri Tevfik Fikret 'in izleri* (İstanbul, 1943) adında iki kitap neşretmiştir. Yine Fikret 'in talebelerinden Ruşen Eşref 'in *Tevfik Fikret, hayatına dâir hatıralar* (İstanbul, 1919) adlı eseri, şâire hayranlık duygusu ile doludur. Günümüze kadar gelen bu hayranlığa karşı Fikret 'i şiddetli şekilde tenkit edenler de vardır. Daha önce de belirtildiği gibi *Târih-i kadîm*, Fikret 'i san'atkâr olarak beğenen, hattâ bir bakıma onun nazım tekniğini devam ettiren Mehmed Âkif 'te şiddetli bir reaksiyon uyandırmıştır. *Sırat-ı müstakim* yazarlarından ve eski Dârülfünûn müderrislerinden Ahmed Naim, *Tevfik Fikret 'e dâir* (İstanbul, 1336) adlı risâlesinde *Târih-i kadîm* şâirinin dinî inançlarını gözden geçirerek, onun bu davranışının islâmiyetle telif edilemeyeceğini belirtir. Yine Dârülfünûn müderrislerinden Mehmed Ali Aynî, *Reybîlik, bedbinlik, lâilâhilik nedir?* (İstanbul, 1926) başlıklı bir kitabında Fikret 'in muhtelif şiirlerinde din, tarih ve insan hakkında ifâde ettiği fikirlerin birbirine zıt olduklarını ortaya koyarak onları tenkit eder. 1939 yılında *Yeni Sabah* gazetesinin Tevfik Fikret hakkında açtığı anket *Rübâb-ı şikeste* şâiri etrafında yeni bir polemik havası doğurmuştu. İkinci Dünya Harbi 'nin uyandırdığı ideolojik gerginlik içinde, Tevfik Fikret 'ten bahsedenlerin birbirine zıt iki cepheye ayrıldıklarını görüyoruz. Bunlardan bir kısmına göre, Tevfik Fikret, materyalist ve insaniyetçi fikirleriyle memleket gençliğine kötü bir yol göstermiştir. Karşı tarafa göre ise, Fikret, bilhassa bu fikirlerinden dolayı tebcile şâyandır. Bu görüşü müdâfaa edenlerden Sabiha Zekeriya Sertel, *Yeni Sabah* gazetesi ile mahkemelik olmuş, bu münâsebetle hazırladığı ve neşrettiği müdâfaanâmeyi (İstanbul, 1940), daha sonra genişleterek bir kitap hâline getirmiştir (*Tevfik Fikret, ideolojisi ve felsefesi*, İstanbul, 1946). Müellifin bâzı değişiklikler yaparak 1957 yılında Sofya 'da bastırdığı bu eser 1969 yılında İstanbul 'da Hür yayınevi tarafından yeniden neşredilmiştir. Marksist bir hayat görüşüne sâhip olan Sabiha Zekeriya Sertel, *Târih-i kadîm* şâirini materyalist, dinsiz ve insâniyetçi olduğu için ileri fikirli bir san'atkâr telâkkî eder, fakat onun tarihi, diyalektik bir gözle göremediğini belirtir. Eşref Edip, Tevfik Fikret 'e dâir muhtelif yazarların makalelerindeki fikirleri *Tevfik Fikret 'i beş cepheden kırk muharririn tenkidleri* (İstanbul, 1943) başlıklı bir kitapta toplamış, burada sâdece Fikret 'in aleyhinde olan düşünceleri bir araya getirmiştir. Yukarda belirtildiği üzere Türk edebiyatında Fikret 'i yücelten müelliflerin sayısı da kırktan aşağı değildir.

Bibliyografya: I. Tevfik Fikret'le ilgili müstakil eserler: Köprülü-zâde M. Fuad, *Tevfik Fikret ve ahlâkı* (İstanbul, 1918); Kemâleddin Şükrü, *Tevfik Fikret, hayatı ve şiirleri* (İstanbul, 1931); Faruk Nafiz Çamlıbel, *Tevfik Fikret* (İstanbul, 1937); Kunt Ozan, *Tevfik Fikret* (İstanbul, 1937); Ahmed Hamdi Tanpınar, *Tevfik Fikret, hayatı, şahsiyeti, şiirleri ve eserlerinden seçme parçalar*, İstanbul, 1937 (bu makale Zeynep Kerman tarafından neşredilen Ahmed Hamdi Tanpınar 'ın, *Edebiyat üzerine makaleler* [İstanbul, 1969, s. 280—291] adlı kitabına alınmıştır); Kadri Ziya Kiper, *Tevfik Fikret, hayatı ve eserleri*, *Tez*, İstanbul, 1939—1940 [Türkiyat Enstitüsü], nr. 118; Mehmet Kaplan, *Tevfik Fikret ve şiiri* (İstanbul, 1946); Kenan Akyüz, *Tevfik Fikret* (Ankara, 1947, burada Tevfik Fikret 'in şiirlerinin tarih sırasiyle bir listesi vardır [s. 310—319]); Hayriye Yılgür, *Tevfik Fikret 'in nesirleri ve nesirlerinin içinde edebî şahsiyeti*, *Tez*, İstanbul, 1951—1952 [Türkiyat Enstitüsü], nr. 387, s. LXII+298; Yaşar Nâbi, *Tevfik Fikret* (İstanbul, 1952); Fikret 'in doğumunun yüzüncü yıldönümü dolayısiyle, *Tevfik Fikret* (Ankara, 1967), Unesco Türkiye Millî Komisyonu neşriyâtından; Galatasaray Lisesi şâirin resim ve fotoğraflariyle, *Tevfik Fikret* adlı bâzı yazıları ihtivâ eden bir eser neşretmiştir (İstanbul, 1968).

II. Tevfik Fikret'ten dolayısiyle bahseden eserler: Cenap Şehâbettin, *Tevfik Fikret Bey, Servet-i fünûn* (1312), nr. 268, 18 nisan; ayn. mll., *Tevfik Fikret 'e* (*Rübâb-ı şikeste* için), *Âşiyân mec.*, nr. 324, s. 6; Köprülü-zâde M. Fuad, *Bugünkü edebiyat* (İstanbul, 1324); Rûşen Eşref, *Diyorlar ki* (İstanbul, 1334); Râif Necdet, *Hayat-ı edebiyye* (İstanbul, 1922); İsmail Hikmet [Ertaylan], *Türk edebiyâtı tarihi*, I (Bakû, 1925); İbrahim Necmi [Dilmen], *Tarih-i edebiyat dersleri*, II, İstanbul, 1341); İbünlemin Mahmud Kemal İnal, *Son*

asır Türk şâirleri (İstanbul, 1930); Ahmet İhsan [Tokgöz], *Matbuat hâtıralarım*, II (İstanbul, 1930—1931); Hüseyin Câhid [Yalçın], *Kavgalarım* (İstanbul, 1910); ayn. mll., *Edebî hatıralar* (İstanbul, 1935); Hâlid Ziyâ Uşaklıgil, *Kırk yıl* (İstanbul, 1936), V; Sâdettin Nüzhet Ergun, *Cenap Şehâbettin* (İstanbul, 1934); Mithat Cemal Kuntay, *Mehmet Âkif* (İstanbul, 1939); aynı müellifin Tevfik Fikret hakkında geniş vesikalara dayanan basılmamış bir kitabı İstanbul Belediyesi tarafından satın alınmış, fakat şimdiye kadar neşrolunmamıştır. Millî Kütüphâne tarafından tam bir Tevfik Fikret bibliyografyası da hazırlanmaktadır.

III. Tevfik Fikret'in eserlerinin muhtelif baskıları: Fikret'in başlangıçtan itibâren büyük bir rağbetle okunan eserlerinin müteaddit baskıları yapılmıştır: *Rübâb-ı şikeste* (1. ve 2. tabıları İstanbul, 1315'de olmak üzere İstanbul, 1326, 1327, 1945 [M. Kaplan'ın önsözü ve lugatçe ile birlikte], 1957 [nşr. Fahri Uzun, *Rübâb ı şikeste ve Halûk'un defteri*], 1962 [ayn. nâşir, *Rübâb-ı şikeste ve Tevfik Fikret'in diğer bütün eserleri* adı ile Fikret'in bütün şiirlerini muhtevâlarına göre tasnif etmiş ve bugünkü dile çevirmiştir]); *Halûk'un defteri*, İstanbul, 1327, 1945 (nşr. Hâlid Fahri Ozansoy, bir lugatçe ile birlikte); *Rübâbın cevâbı*, İstanbul, 1327, 1945 (nşr. H. Fahri Ozansoy); *Şermin*, İstanbul, 1330, 1946; Ankara, 1961 (nşr. Türker Acaroğlu); 1965 (Tevfik Fikret derneği yayınlarından); *Târih-i kadîm*, İstanbul, ts. (eski harflerle); İstanbul, 1928 (nşr. Hasan Âli [Yücel]), *95 'e doğru* ile birlikte); İstanbul, ts. (nşr. Cevdet Kudret Solok, *Târih-i kadîm*, *Târih-i kadîme zeyl* ve *Tevfik Fikret'in son şiirleri*; İstanbul, 1965 (A. Kadir, *Eski çoğlar tarihi* adı ile serbest bir şekilde bugünkü dile çevirmiştir); *Tevfik Fikret ve kitaplarında çıkmayan şiirleri* (nşr. Murat Uraz, Fikret'in kitaplarına almadığı şiirler), İstanbul, 1959; *Tevfik Fikret Malûmat'ta* (nşr. İsmail Hikmet Ertaylan, Fikret'in *Malûmat* mecmuasında çıkan şiirleri), İstanbul, 1965; A. Kadir, *Bu günün diliyle Tevfik Fikret* (Fikret'in kırk şiirinin serbest bir tarzda manzum olarak yeni dile çevrilmiş şekilleri), İstanbul, 1967.

(MEHMED KAPLAN.)

TEVFİK MEHMED, Çaylak Tevfik lekabiyle tanınan Türk yazar ve gazetecisi. Kendisi şâban 1259 (eylûl 1843)'da İstanbul'da doğmuştur [(krş. Ömer Faruk Akün, *Şinâsi'nin Fatin tezkeresi baskısındaki yeni bigografik bilgiler*, *Türkiyat mecmuası*, İstanbul, 1965, XIV, 291). Gençliğinde yeniçeri ortalarından birisine mensup olan babası Mustafa Ağa, sonraları büyük vezirlerin kapı çukadarlığında ve emtia gümrüğü tahsildarlığında bulunmuştur.]. Annesi ise azatlı bir câriyedir. [Tevfik Mehmed 1269 (1853)'da Bayezit câmii civârındaki Mekteb-i Rüşdiye'ye devam etmiş, aradan 4 sene geçtikten sonra Harbiye Nezâreti'nin Nizâmiye muhâsebesi kâtipliğine girmiş, 1276 (1859) başlarında Hazîne-i Hassa mektûbî kalemine devam etmiştir. Kendisinin de işâret ettiği üzere muntazam bir tahsilden mahrum kalmıştır (M. Tevfik, *Yâdigâr-ı Macaristan*, İstanbul, 1294, s. 29 v.d.'dan naklen Ömer Faruk Akün, *ayn. makale*, s. 292). Tevfik Mehmed'in şiirle de meşgul olduğu rivâyet edilir.] Tevfik Mehmed 1311 (1893) yılında yine İstanbul'da vefat etmiştir.

Vakit ve *Muhbir* gazetelerinin müessisi ve nâşiri olan Filib Efendi'nin, Mehmed'i matbuat hayatına dâhil etmesinden sonra, İstanbul ve eyâletlerde (Bursa, Saraybosna, Bihać) kâtip olarak geçen kısa veya uzun me'mûriyet devrelerinin hâricinde o, kendisini gittikçe daha fazla matbuata ve yazarlığa hasretmiştir. Şartlar, hiç bir yerde Tevfik Mehmed için müsâit olmamış gibi görünüyor ve hükûmetin matbuata karşı almış olduğu müstebidâne tedbirler altında, o bir gazeteci hayatının meşakkatine katlanmak mecbûriyetinde kalmıştır. Görünüşe göre, Tevfik Mehmed, usûlûp hocası olarak da faâliyet göstermiş olmakla berâber, meslek hayatının başlangıcında en büyük zorluklarla yine uslûp mevzûunda karşılaşmıştır. O, *Muhbir*, *İstanbul*, *Terakki* ve *Basiret* gazetelerinin yazı hey'etinde çalışmış ve Bursa'da, Bursa vâlisinin emriyle matbaa ve vilâyetin resmî gazetesi olan *Hüdâvendigâr*'ı, müstakilen de *Asr* ve *Osmanlı* siyâsî gazeteleri ile mizâhî *Geveze*, *Letâif-i âsâr* ve *Çaylak* gazetelerini te'sis etmiştir.

O, aynı zamanda muharrir olarak, bilhassa fıkra edebiyâtında büyük bir faâliyet gösterdi. Tevfik Mehmed, tedrîcen kaybolmakta olan eski âdetleri tesbit etmenin büyük ehemmiyetini gördüğü cihetle, eserleri bilhassa Türk halkiyâtı bakımından mühimdir. Onun, husûsiyle *İstanbulda bir sene* adlı eseri kendisine sürekli bir şöhret te'mîn etmiştir. Eserleri, umûmiyetle kısım-kısım çıktığı cihetle, bâzıları hiç bir zaman tamamlanmamış olup, aşağıdakiler bunlar meyânındadır:

Zeyl-i letâif-i inşâ, *Akhisârînin nizâm-ı âlem tercemesi*, *Kafile-i şuarâ* (1290), *Meşâhir-i Osmânîye* (1293), *Âsâr-ı perîşân*, *Macaristan seyâhat-nâmesi* (1294), *Garâib-i hikâyât*, *Letâif-i Nasreddîn* (1299), *İstanbulda bir sene* (1299—1300), *Bu âdem* (1299—1302), *Takriz-i harâbât* (1300), *İkt gèlin odası* (1301), *Tarih, yahud bin yüz yetmiş cinâyetleri* (1302), *Hazîne-i letâif* (1303), *Letâif ez-zerâif*, *Usûl-i inşâ ü kitâbet*, *Şümruh-i edeb*.

Bibliyografya: Th. Menzel, *Türkische Bibliothek*, II, III, IV, V, X, XIII (bilhassa kendi hal tercümesi, X, 20—36); Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı müellifleri* (İstanbul, 1333), II, 117; Horn, *Geschichte der türkischen Moderne* (Leipzig, 1902); Wl. Gordlewski, *Očerki po nowoi osmanskoi literature* (Moskova, 1912), s. 96—99.

(TH. MENZEL.)

[Bu madde T. H. tarafından ikmâl edilmiştir.]

TEVFİK PAŞA (1852—1892), Mısır hidivi olup, 15 kânun I. 1852'de İsmâil Paşa [b. bk.]'nın büyük oğlu olarak dünyaya geldi. Mısır'da tahsil gördü ve siyâsî hayatına 19 yaşında Devlet Meclisi (al-Maclis al-Ḫuṣūṣī) reîsi olarak başladı. [Bununla berâber elde bulunan bir vesîkadan, babasının Avrupa'ya yaptığı bir seyâhat esnâsında (1869) Tevfik Paşa'nın henüz 17 yaşında bile değil iken, pâdişâhın müsâadesi ile, babasının yerine kaymakam olarak kaldığını görüyoruz (Başvekâlet Arşivi, *Mısır irade defteri* l, 2 safer 1286 tarihli ve 859 sayılı irâde-i seniyye).] 10 mart 1879'da Nubar Paşa'nın istifâsı üzerine, Tevfik Paşa, babası tarafından başvekil olarak tâyin olundu. Kabînesinde, eskisinde de olduğu gibi, bir İngiliz mâliye vekîli, bir Fransız da çalışma vekîli idi. Lâkin daha aynı sene nisanının dokuzunda İsmâil Paşa bir nevi hükûmet darbesiyle, bu yeni kabîneyi azletti ve Şerîf Paşa [b. bk.] başvekil oldu. [Mehmed Tevfik Paşa, bir müddet siyâsî hayattan çekildi ise de,] çok geçmeden siyâsî güçlükler pâdişah tarafından Hidiv İsmâil Paşa'nın azline (26 haziran 1879) ve Tevfik Paşa'nın 27 mayıs 1866'da ilân edilmiş olan tevârüs kanûnu gereğince tahta geçmesine müncer oldu.

Tevfik Paşa, daha saltanatının başlangıcında kayda değer güçlüklerle karşılaşmak zorunda kaldı. Hidivliğe geçişinden az bir zaman sonra, Şerîf Paşa'nın yeni hidive arzettiği kanûn-ı esâsî taslağının tasvip edilmemesi üzerine Şerîf Paşa istifasını verdi (18 ağustos). Kısa bir zaman için Tevfik Paşa, Başvekâleti de deruhte etti; fakat çok geçmeden Riyāż Paşa, bu makama tâyin olunarak ordunun, ʿArâbî Paşa [b. bk.] idâresindeki isyânı patlak verinceye kadar, iki sene müddetle bu vazifeyi uhdesinde muhâfaza etti. Bu müddet zarfında İngiltere ve Fransa'nın, mâlî işler üzerindeki „ikili kontrol"ü yeniden te'sis edildi ve 1880'de Mısır, yeni bir refah devresine girmiş gibi göründü. Bununla berâber kânun II. 1880'de orduda, Şerîf Paşa'yı tekrar iktidâra getirmek maksadiyle 9 eylûl millî ihtilâline yol açan ilk huzursuzluklar baş-gösterdi; Arābî Paşa çok geçmeden milliyetçi harekette en mümtaz kimse olarak göründü. Hidiv, bu harekete karşı nüfûzunu muhâfaza etmek için, güvenebileceği kuvvetli bir partiye mâlik olmadığı gibi, kezâlik Mısır'ın metbû'u ve Hidiv hükûmetinin tabiî hâmisi olan Türk pâdişâhı da, her hangi bir ehemmiyeti hâiz olamayacak kadar zayıftı. Böylece hidiv, müteâkıp devrede, gayr-i faâl bir tutumla milliyetçilerin uygun gördükleri tedbirlere baş vurmalarına müsâade etmekten başka bir şey yapamadı. Bu tedbirlerden birisi eşrâfın teşkil ettiği millî bir meclisin toplanması idi. Her ne kadar milliyetçi elebaşılar bidâyette itidâl gösterdilerse de, milletler-arası mâlî güçlükler memlekette ciddî bir yabancı düşmanlığı hissinin uyanmasına sebep olarak, nihâyet İskenderiye katl-i âmiyle (11 haziran 1882) en son noktasına varmış, bunu, şehrin İngiliz donanması tarafından topa tutulması tâkip etmişti (17 temmuz). [Bu hâdiseden evvel Tevfik Paşa'ya, ya kendi yatıyla veya her hangi bir gemi ile şehri terk etmesi söylenmişse de, kendisi buna, hâlâ hidiv olduğu ve tehlike saatinde halkını terk edemiyeceği, mealinde bir cevap vermişti.] Hidiv, hükûmetiyle birlikte hükûmet merkezinden İskenderiye yakınındaki al-Ramla'ya kaçmış bulunurken, hükümdâra karşı artık alenî isyan hâlinde olan ʿArābî Paşa, bir kaç mil mesâfedeki Kaʾr-Davar'a çekildi. Bu, Tevfik Paşa saltanatının en müşkül zamanı idi; kendisi milliyetçiler ile yabancı müdâhele arasında bir seçme yapma zorundaydı ve aynı zamanda pâdişah, Tevfik Paşa'nın hal'i ile amcası ʿAbd al-Ḥalīm'in onun yerine getirilmesi ve hattâ Mısır'a bir ordu gönderme tasavvurunda olup, bundan Avrupa devletlerinin tutumuyla alıkonulmuştu. Nihâyet, İngiltere'nin askerî müdâhelesi ile, bu milliyetçi ayaklanmanın ezilmesini (13 eylûl 1882'deki Tell al-Kabir muhârebesi), memleketin işgali tâkip etti. Bu muhârebeden sonra, Tevfik Paşa Kahire'ye dönmüşse de, bu şartlar altında tahtını muhâfaza etmenin tek yolu, artık işgalci kuvvetin arzûlarına uymaktı. Hakîkaten 1882 ağustosundan beri tekrar Şerîf Paşa tarafından riyâset edilen Hidiv hükûmeti artık tamamiyle iktidarsızdı. İngiliz işgâlinden sonra, Mısır'ın idâresine müteallik olarak alınan bütün tedbirleri, 7 ma-

yıs 1883 tarihli yeni teşkilât kanûnunu, 1884'de mâlî idâreye âit milletler-arası nizamnâmeyi kabûl etmek mecbûriyetinde kalınmıştı. Bununla berâber, müteâkıp güç yıllarda hidiv ile, başkonsolos ünvânını taşıyan İngiliz umûmî vâlisi Barin (bilâhire Lord Cromer) arasında samimî bir iş-birliği mevcuttu. Bu devrin en feci hâdiselerinden biri Sudan'daki Mehdî isyânı ve Tevfik Paşa'nın şahsî arzûsuna rağmen Mehdî'yi mağlûp etmek için girişilen netîcesiz mücâdeleden (Hartum'un düşüşü kânun II. 1885'de) sonra bu eyâletin Mısır tarafından terki idi. Ancak 1890'a doğru memleket için daha müreffeh bir devre kendisini gösterdi; az sonra Ḥulvân'daki sarayında 7 kânun II. 1892'de beklenilmedik bir şekilde ölen Tevfik Paşa, Büyük oğlu Abbas Hilmi tarafından istihlâf edildi.

Tevfik Paşa'nın, ezici siyâsî güçlükleri karşılayacak derecede kuvvetli bir karaktere sâhip olmadığı söylenir; bilhassa bizzât kendisi ve hükûmetinin, ordudaki ilk isyan tezâhüratına karşı zayıf tutumu, hâdiselerin cereyânı üzerinde murâkabeyi tamamiyle kaybetmesini gayr-ı kabili içtinap bir hâle sokmuş gibi görünür. Diğer taraftan bu hidiv, arkasında, mülâyim ve münevver bir şahsiyet olarak şöhret bırakmış olup, kendisi ile şahsî münâsebetleri bulunan, aralarında onun tavsîfini yapmış olan Lord Cromer ve diğer Avrupalı devlet adamlarının da bulunduğu kimselerin hepsi tarafından takdir edilmiştir. [Hidivliğinde, sulama, maârif ve adâlet işlerine karşı yakın bir alâka göstermiş olup,] 21 yaşında iken, hidiv âilesine mensup [Emine Hanım ile] evlenmiş olan Tevfik Paşa, bütün hayatı boyunca tam mânasiyle tek zevceli olarak kalmıştır.

Bibliyografya: [Başvekâlet Arşivi, *Mısır irade defteri* I, *İrade* nr. 955, 962, 982, 1074; *Mısır irade defteri* II. Bu defterin baştan itibâren 108 sâhifesi Tevfik Paşa'nın hidivliği devresine âit çeşitli vesîkaları ihtivâ eder. Bu vesîkalar arasında bilhassa bk. *İrade* nr. 1223, 1371; Tevfik Paşa'nın vefatiyle alâkalı vesîkalar için bk. *aynı defter*, 1052—1054, 1060; Tevfik Paşa'ya ve zevcesine verilen nişanlar ve madalyalar için bk. Başvekâlet Arşivi, *Mısır taltifat defteri* I, *İrade* nr. 160, 197, 198, 255, 256; D. A. Cameron, *Egypt in the Nineteenth century* (London, 1898); L. Bréhier, *L'Égypte de 1799 à 1900* (Paris, 1901); A. Celoin, *The Making of Modern Egypt* (London, 1906); Kâmil Paşa, *Hatırât-ı sadr-ı esbak Kâmil Faşa*, İstanbul, 1329, I, 11 v.dd. (Tevfik Paşa'nın hidivliğe geçmesinden istifâde ile Abdülhamid II. 'in Mısır mes'elesinde tâkip etmek istediği siyâseti göstermesi bakımından mühimdir); İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Osmanlı devrinde son sadrazamlar* (İstanbul, 1961), 2. tabı, bk. *Fihrist*.] Corcî Zaydân, *Maşâhîr al-şarḳ* (Kahire, 1910), I, 48 v.dd.; Lord Cromer, *Modern Egypt* (London, 1911), bilhassa s. 715 v.dd.; A. Hasenclever, *Geschichte Ägyptens im 19. Jahrhundert* (Halle, 1917), bilhassa s. 198 v.dd. (J. H. KRAMERS.)

[Bu madde ORHAN F. KÖPRÜLÜ tarafından ikmâl edilmiştir.]

TEVHÎD. TAVḤİD (A.), *v-ḥ-d* kökünden, II. (*taf'îl*) vezinde bir masdar olup, „bir kılmak, birlemek" mânasına gelmektedir. Kelimeye bu şekli ile *Kur'an*'da rastlanmaz. Kelimenin Allah ve insanlara tatbik edilen şekilleriyle ilgili geniş tafsilât için bk. *LA*, IV, 464, 16—465, 4. Kelâmda, Allah'ın gerçek tek olup, her türlü ortak ve benzerden münezzeh olduğuna inanmak demektir (bk. Tahânavî, *Kaşşâf iṣṭilâḥât al-funûn*, Kalküte, 1862, II, 1468; krş. *Ḳâmûs tercümesi*, İstanbul, 1305, II, 48). Kelâmcılar, yeni olma, yaratılmayı (*ḥadṯ*) isbat ettikten sonra, Allah'ın eskiliğini (*ḳidam*), bu sıfatlardan yâni yeni olma ve yaratılmadan tenzih ederler. Aslında *tevḥîd* islâm dininde kelâm ilminin müterâdifi olup, bütün akaid erkânının esâsını teşkil eder; al-Taftâzânî, *Şarḥ 'aḳâ'id al-nasafiya*, Kahire, 1321, s. 4 v.d. ile haşiyedeki şerhler; Tahânavî, *ayn. esr.*, I, 22).

Tasavvufta ise *tevḥîd*, yeni olan, yaratılanla yaratanı bir tek varlık olarak görme mânasına gelmektedir (bk. Rusûḫ al-Dîn İsmâ'îl b. Aḥmed al-Anḳaravî, *Minhâc al-fuḳarâ'*, İstanbul, 1286, s. 287). Sûfilere göre, *ḥadṯ*'i isbâta gitme, gerçek birlemeye (*tevḥîd*) engel olur. Zîrâ yeni olan veya yaratılan şeyler, Allah'ın muhtelif şekillerde birbirini tâkip eden tecellileriyle, çeşitli isim ve sıfatlar altında gözükmesinden ibârettir. Onlara göre, yaratılmış olan şeyler Allah'ın muhtelif aynalardaki görünüşüdür.

Tevḥîd'in muhtelif eserlerdeki dereceleri aynı olmakla berâber, her derecedeki şekline verilen ad farklıdır (msl. krş. Rusûḫ al-Dîn İsmâ'îl b. Aḥmed al-Anḳaravî, *ayn. esr.*, s. 288; *Ḳâmûs tercümesi*, II, 47). *Tevḥîd*'in bilgi derecelerinin *'ilm al-yaḳîn*, *'ayn al-yaḳîn* ve *ḥaḳḳ al-yaḳîn* gibi, derece itibâriyle birbirinden farklı üç şekli vardır: İlmî *tevḥîd* (*al-tavḥîd al-'ilmî*), göz ve veced ile *tevḥîd* (*al-tavḥîd al-'aynî al-vicdânî*), *Ḥaḳḳ* ile *tevḥîd* (*al-tavḥîd al-raḥmânî*). Birincisi, bir takım bilgi ve delillerle Allah'ın birliğini tasdik etmeden ibâret olup, *iman* için şart olduğundan buna *al-tavḥîd al-îmânî* adı da verilir. Ayrıca halka mahsus bir *tevḥîd* olduğundan, halk *tevḥîd*'i mânasına *tavḥîd al-'amma* denir. Bu şekildeki *tevḥîd*, insanı, sâdece Allah'a açıkça ortak koşmaktan (*al-şirk al-calî*) kurtarır. Kul, bu *tevḥîd* derecesiyle sâdece Allah'ın birliğini bilmiş olur. Allah'ın birliğini akıl ile kabûl eden, Allah'tan başka bir varlık olmadığına, Allah'tan başka hiç bir varlıkta fiil, sıfat ve zât bulunmadığına inananların *tevḥîd*'ine ise, has *tevḥîd* mânasına *al-tavḥîd al-ḫâṣṣ* denir. İkincisi, Allah'ın birliğini zevk ve görme ile bilme olup, üç derecesi vardır: fiilleri birleme (*tavḥîd al-af'âl*), sıfatları birleme (*tavḥîd al-ṣıfât*), zâtı birleme (*tavḥîd al-ẕât*). Bunlardan birincisi, varlıkta Allah'tan başka hiç bir müessir kabûl etmeyip, bütün sebepleri reddetmekten, ikincisi Allah'ın sıfatını mutlak kabûl edip, başkasının sıfatını reddetmekten veya her türlü kuvvet ve kudretin Allah'ın her şeye şâmil olan kudretinde gark ve her türlü ilmin Allah'ın ilminde yok olduğunu bilmekten, üçüncüsü ise, Allah'ın varlığında yok olup, Allah'ın zâtından başka hiç bir zât, fiil ve sıfat tanımamaktan ibârettir (Tahânavî, *ayn. esr.*, II, 1369; *Ḳâmûs tercümesi*, II, 47). Bu üçüncü *tevḥîd*'e en has olan *tevḥîd* mânasına *al-tavḥîd al-aḫaṣṣ* denilir. *Raḥmânî tavḥîd* ise, Allah'ın birliğini, bizzât onun içinde yok olmakla bilmektir.

Tevḥîd, ayrıca Allah'a doğru yolculuğa çıkan'arın içinde bulunmaları gereken en son hal (*maḳâm* veya *manzil*)'dir (krş. 'Abd Allâh al-Anṣârî, *Manâzil al-sâ'irîn*, Kahire).

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bk. *EI*, mad. TAWḤÎD.

(TAHSİN YAZICI.)

TE'VİL. TA'VİL (A.), kelimesinin, siyâset ve hükmetmek mânasındaki *iyâla* yahut birinci ve önceki mânadaki *avval* maddelerinden müştak olduğu söylenirse de (Ahmed Âsım, *Ḳâmûs*, trc., mad. *ta'vîl*; krş. *Tâc*, Kahire, 1306, VII, 215 v.d.; Suyûṭî, *İtḳân*, Kahire, 1951, II, 173, str. 9), aslında „rücû etmek" demek olan *„a v-l"* kökünden alınmış II. (*taf'îl*) vezinde bir masdar olup, hem kendisi, hem de müterâdifi bulunan *ta'avvul*, döndürmek, her hangi bir şeyi varacağı gayeye vardırmak, sözü takdir, tedbir, tefsîr ve rüyayı tâbir eylemekten ibârettir (Fîrûzâbâdî, *Ḳâmûs*, Kahire, 1933, III, 331; *LA*, Bulak, 1306, XIII, 34 v.d.; *Tâc*, göst. yer.; Lane, *Arabic-English Lexicon*, New York 1955/1956, I, 127 v.d.; krş. Buḫârî, *Ḥacc*, bâb 44; *Bad' al-ḫalḳ*, bâb 3; İbn Ḥanbal, *Musnad*, Kahire, 1313, II, 41; IV, 155 ve bk. mad. TA'BÎR). Aynı zamanda hoş kokulu bir nebatın adı olan *ta'vîl* (Fîrûzâbâdî, göst. yer.; *LA*, XIII, 41) ile müterâdifinin, *Kur'an* ve hadîste yukarıda zikredilenlerden başka, bir hâdisenin iç-yüzü ve bakîkatine vâkıf olma, netîce ve cezâ, anlayış ve amel mânalarında da vârid oldukları görülür (*Kur'an*, XVIII, 78, 82; XII, 6; III, 7; IV, 59; VII, 53; XVII, 35; Buḫârî, *Azân*, bâb 139; *Fitan*, 17; *Adab*, 115; *Taḳṣîr*, 5; İbn Mâca, *Manâsik*, bâb 84; *İḳâma*, 20; *Musnad*, VI, 43, 49; Muvaṭṭa', *Lubs*, bâb 16; Tirmizî, *Tafsîr*, sûre 2, bâb 19; krş. Ṭabarî, *Câmi' al-bayân fî ta'vîl al-Ḳur'ân*, Kahire, 1954, III, 184; İbn Taymîya, *Naḳḍ al-manṭiḳ*, Kahire, 1951, s. 57). İlk önce şî'î ve hâricîler tarafından istismar edilen bu kelime (İbn Ḳuṭayba, *Ta'vîl muḫtalaf al-ḥadîṯ*, Kahire, 1326, s. 84; *Naḳḍ al-manṭiḳ*, s. 65; Asḳalânî, *İrşâd al-sârî*, Kahire-Bulak, 1305, VII, 52), zaman-zaman tahdit edilerek husûsî bir sâhaya inhisar ettirildi ve müterâdifi kabûl edildiği *„tafsîr"* kelimesinin bugün tatbik edildiği gibi, sâdece *Kur'an*'ın îzâhını ifâdede kullanıldı (*Tafsîr al-Ṭabarî*, göst. yer. ve her âyetin evveli). Hicrî III. asrın başlarında *ta'vîl*'in *tafsîr* ile aynı mânada olduğunu söyleyenlerin karşısında, bunların farklı mâna taşıdıklarını, istimâl ediliş tarz ve sâhalarının aynı olmadığını müdâfaa edenlerin sayısı çoğaldı (*LA*, *Tâc*, *al-İtḳân*, göst. yer. ve Badr al-Dîn al-Zarkaşî, *al-Burhân fî 'ulûm al-Ḳur'ân*, Kahire, 1957, II, 149; krş. Şams al-Dîn al-Fanârî, *'Ayn al-a'yân*, İstanbul, 1325, s. 4—7; Naem al-Dîn al-Dâya, *Baḥr al-ḥaḳâyiḳ*, H. Hüsnü Paşa kütüp., nr. 37, var. 9a). IV. ve V. asırlara doğru ise, birincisinin ikincisinden daha husûsî olduğu fikri yayıldı ve *ta'vîl*, *Kur'an*'ın bâtınî, *tafsîr* zâhirî açıklamasına âit birer ilmî tâbir hâline geldi (*al-Burhân*, göst. yer.; *İtḳân*, II, 173, str. 19—22). Kelimenin bu şekilde husûsî bir sâhaya aktarılması, Allah kelâmının zâhiriyle sıradan insanlara, işâretiyle seçkin kimselere, ince ve hoş mânalariyle (*al-laṭâ'if*) velîlere, hakîkatleriyle de peygamberlere düstur olduğu, binâenaleyh onun felsefî ve derûnî îzâhının tefsir yolu ile değil, *ta'vîl* yolu ile mümkün olacağı kanâatini doğurmuştur (*Baḥr al-ḥaḳâyiḳ*, var. 5a, 9a, str. 13—14; krş. 8a. Bilâhare Abu 'l-Ḥasan al-Vâḥidî (ölm. 468 = 1075) tarafından şiddetle yerilmesine rağmen (*al-Burhân*, II, 170 v.d.; *al-İtḳân*, II, 184), Ḥâriṯ al-Muḥâsibî (ölm. 243=857), Sahl al-Tustarî (ölm. 283 = 896) ve muâsırlarının, *Kur'an*'ın bâzı âyet ve sûrelerine yaptıkları tasavvufî *ta'vîl*'ler ve aynı cinsten mânalarla Abû Ṭâlib al-Makkî (ölm. 386 = 996)'nin toplayıp rivâyet ettiklerini, Sulamî (ölm. 412 = 1021)'nin *Ḥaḳâ'iḳ tafsîr al-Ḳur'ân* adı al-

tında derlemesi (*Baḥr al-ḫaḳāyiḳ*, var. 3a—3b), bu nevin ilk nümûnelerinden birini teşkil etti.

Ferdî aksülameller hâriç, âyet veya hadîslerin zâhirî mânası ile tenâkuza düşmemek kaydiyle yapılan *ta'vîl*'ler, tasavvufî hareket ve âyinlerde olduğu gibi [bk mad. TASAVVUF] ehl-i sünnet tarafından müsâmaha ile karşılanarak yaşama hakkından mahrum edilmedi. Fakat sınırı aştıklarında gerekeni yapmaktan ve bu çeşit beyanlarla, onları îmâl edenlere uygun hükmü vermekten de çekinilmedi (*al-Burhān, al-İtḳān*, göst. yer.). Ancak muhtelif mânaya sâhip bir kelime hakkında, bu şarta bağlama işi nasıl olacak, onu hangi zümre veya şahıs ne şekilde tâyin edecekti? Yavaş-yavaş ilim hâline gelmekte olan *ta'vîl*'in, ıstılâhî mânada herkesin katılacağı yeknesak bir târifi yapılamadı, belki de mümkün olmadı (*Lisān, Tāc, al-İtḳān, Arabic-English Lexicon*, göst. yer. v.d.; krş. *Naḳż al-manṭiḳ*, s. 57). Buna rağmen, akla ve nakle gereken değeri veren ehl-i sünnet mensuplarına âit çeşitli târiflerin en sınırlayıcısında *ta'vîl*, „meşrû bir sebep veya delilden dolayı, âyeti zâhirî mânasından alıp, taşıdığı diğer mânalardan önündeki ve sonundaki âyete mutâbık, kitap ve sünnete muvâfık olanında kullanmaktır" diye ifâde olunur ve hadîs için de tatbik edilir (*al-Burhān*, II, 150; *al-İtḳān*, II, 180, str. 20 v.d.; krş. 173; *Tāc*, VII, 215). Gerçekten bu hudutlar çerçevesinde cereyan eden *ta'vîl* hâdisesinin cevâzına, islâmın kaynaklarında işâretler bulabiliyor (*Kur'an*, X, 39; *L A*, XIII, 34; *'Ayn al-a'yān*, s. 8) ve onun daha ilk günlerde tatbik edildiğini görebiliyoruz (*Mir'āt al uṣūl fī şarḥ mirḳāt al-vuṣūl*, 1966, s. 240 ve *'Ayn al-a'yān*, göst. yer.).

Bu yüzdendir ki, hakîkate bağlı bilginler *ta'vîl*'in sahîh olanına *„al-ta'vîl al-munḳād"* (doğru ve makbûl *ta'vîl*), bâtıl ve fâsit olanına da *„al-ta'vîl al-mustakrah"* (nâhoş ve merdud *ta'vîl*) adını vermişler (*al-Burhān*, II, 178 v.d.; *'Ayn al-a'yān*, s. 7), bir lafzı hiç taşımadığı bir mânaya, yahut taşıdığı mânalardan vahyin rûhuna uygun olanına değil de, olmayanına hamlederek icrâ edilen *ta'vîl*'leri sonuncuya örnek göstermişler (*al-Burhān, al-İtḳān*, göst. yer.; Hamdi Yazır, *Kur'an dili*, 1936, II, 1064) ve her iki nev'in kısımlarını sıralamışlardır (*'Ayn al-a'yān*, göst. yer.; krş. *al-Burhān*, göst. yer.). Ġazālī, *al-Ḳānūn al-kullī fī l-ta'vîl* adlı eserinde (Millet kütüp., Cârullah Ef., nr. 1075, var. 1b—8a), akıl ve nakil münâsebetinden hareket ederek ilimle meşgul olanları *ta'vîl* konusunda beş sınıfa ayırır ve sâdece sonuncu zümrenin *ta'vîl*'lerini mûteber sayar. Yalnız nakle bağlı bulunan zümre ile aklı kabûl ettiği halde, onu nakle tâbi tutanları *ta'vîl*'den kaçındıkları için bilgisizlikle, sırf aklın peşine takılan kütle ile nakli benimsemesine rağmen, onu aklın elinde oyuncak edinenleri, âyet ve hadîsleri kaide dışı *ta'vîl, ta'vîl* edemediklerini de inkâr ettikleri için küfür ve sapıklıkla itham eder (*ayn. esr.*, 2b — 4a). Akıl ile nakli kabûl ettiği halde her ikisine îcâb eden kıymeti veren ve aralarında tenâkuz olmayacağını kabûl ederek gerektiğinde tabiî *ta'vîl* yapmayı kendilerine esas edinen bu zümrenin en doğru yolu seçtiğini söyler ve *ta'vîl*'in güçlüğünden bahisle onlara şu üç şeyi tavsiye eder: 1. İnsan her noktada aklı ve nakli bir araya getirmeye kadir olacak kadar kendisinin ihâta sâhibi olduğuna kat'iyen hükmetmemeli, 2. Akıl, delilini aslâ yalanlamamalı, 3. *Ta'vîl*'deki ihtimâller sayısız olduğu, teâruz ve tenâkuz ettiği takdirde, bu ihtimâllerden birini tâyinden sakınmalı (4b — 6a). İbn Kasîr, III. sûrenin 7. âyetinin îzâhında *Kur'an*'da ayrı-ayrı yerde geçen *ta'vîl* kelimesinin mânalarını, *a.* bir şeyin hakîkati, künhü ve varacağı netîce, *b.* tefsîr, beyan ve tâbir esaslarında toplayarak bâzı islâm âlimleri gibi (*Naḳż*, s. 58 birinci mânasına göre *ta'vîl*'in yapılamayacağını ve onu Allah'dan başka kimsenin bilemiyeceğini, ikinci mânası göz önüne alınarak icrâ edilecek *ta'vîl* ile ilmî selâhiyeti hâiz (*al-rāsiḫūn*) kimselerin müteşâbih âyetleri dahi, açıklayabileceklerini ifâde eder (*Tafsīr*, Kahire, 1952, 347). *Ta'vîl*'in ilmî târiflerini üç ana hatta mütâlea eden İbn Taymiya, onun birinci ve ikinci ıstılâh tarzında az farkla İbn Kasîr'e iştirak ederse de, meşrû her hangi bir delil îcâbı lafzı delâlet ettiği mânadan alıp, ona muhâlif olan mânada kullanma şeklindeki *ta'vîl* tatbikinin ilk devirlerde mevcut olmayıp sonradan ihdas edildiğini ve selef tarafından yerildiğini söyler (*Naḳż al-manṭiḳ*, s. 57 v.d.; krş. *al-İtḳān*, II, 178).

İbn Taymiya'nın bu kanâatte olması, acaba *ta'vîl* yolu ile islâma saplanan hançerleri ve açılan yaraların bir türlü tedâvi edilemediğini görmesinden ileri gelebilir mi? (*Muḫtalaf al-ḥadīṯ*, s. 460; *al-İtḳān*, II, 180). Zîrâ bu usûl, bir taraftan islâm öncesi yahudileri arasında câri olan ve gerçek bir netîce vermediğine *Kur'an*'da işâret olunan „ebced hesabı" (*ḥisāb al-cummal*), sayılar v.s. ile, âyet ve hadîslerin tefsîrine fırsat ve imkân verdi (*Cāmi' al-bayān*, I, 193; III, 174—177; Ġazzālī, *Faḍā'iḥ al-bāṭinīya*, Kahire, 1964, s. 66 v.d.; krş *Muḫtalaf al-ḥadīṯ*, s. 84). Diğer taraftan sûfîler, şi'îler, iḫvān al-ṣafā', Cahmiya ve Mûtezile müntesipleri ile hâricîler ve

umûmî olarak islâmdan ayrılmamayı esas kabûl etmekle berâber ehl-i sünnet yolundan sapan bütün maksatlılar, son vahyin getirdiği umdelere karşı sâhip oldukları fikirleri yerleştirmek ve doğrudan-doğruya yaymak için, *ta'vîl* usûlünü, en münâsip bir yol saydılar (*Muḫtalaf al-ḥadīṯ*, göst. yer. ve s. 80; 'Abd al-Ḳādir al-Baġdādī, *al-Farḳ bayn al-firaḳ*, Kahire, 1910, s. 265, 269 v.d., 277; *Faḍā'iḥ*, s. 55, 66, 72; krş. s. 11; *Rasā'il iḫvān al-ṣafā'*, Beyrut, 1957, I, 9, 323, 327 v.d.; *Naḳż al-manṭiḳ*, s. 56; *İrşād al-sārī*, VII, 52). Böylece her şeyden evvel müteşâbih (mânası veya lafzı, yahut hem mânası, hem de lafzı itibâriyle bir diğerine benzerlik ve aralarındaki iltibastan dolayı örtülü ve anlaşılması güç âyet, söz) lafızların açıklanması ve akıl ile nakil arasında vücut bulacak tenâkuzun giderilmesi için kaideye uygun olarak tatbik edilen *ta'vîl*, kendilerinden çok uzak olan fikirleri esrârengiz bir şekilde âyet ve hadîslere sokan maksatlı ve remzî bir tefsîr sâhasına girdi (*Faḍā'iḥ*, s. 56; krş. *al-İtḳān*, II, 180 ve *al-Burhān* II, 170 v.d.). Haram kılınan şeylerin bilhassa kendileri için mubah olduğunu söyleyecek kadar ileri giden bâzı müfrit mezhep ve tarîkatlerde (bk. mad. BÂTINÎYE; krş. *al-Farḳ*, s. 27), *Kur'an* ve sünnetin zâhirî mânalarının bu şekilde istihâlesi, kök salmış tarihî tefsîrlerin bütün değerlerini kaybettiği ve dinin emir ve yasaklarına riâyetin zarûrî olmadığı fikrini doğurdu; âyet ve hadîsleri bu tarzda anlamanın yeni bir üslûbunu sahneye koymakla sona erdi (Goldziher, *Streitschrift des Ġazālī gegen die Bāṭinijja-Sekte*, Leiden, 1916, s. 50 v.d.; *Richtungen*, s. 210 v.d.).

Vahyin öteden-beri sarsılmaz bir şekilde nakledilegelen metninin farklı tefsîr ve *ta'vîl*'leri netîcesi, yeni-yeni telâkkî ve anlayışların îcâbı tekâmül eden ve yabancı unsurlardan temizlenmiş gibi görünen bu remzî *ta'vîl* usûlünü, tamamiyle yerli ve sırf islâm mütefekkirlerinin malı kabûl etmemeli. Nitekim Goldziher, ona âit husûsî tatbik keyfiyetlerinin, İskenderiye mektebi mensuplarından ve bilhassa Philon'dan gelen te'sirlere dayandığını göstermeye muvaffak olmuştur (*Die Richtungen*, göst. yer.).

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bk. Abu 'l-'Abd Allāh b. al-Ḥusayn al-'Ukbarī, *İmlā' mā manna bih al-Raḥmān min vucūh al-i'rāb va 'l-ḳirā'āt fī cami' al-Ḳur'ān* (Kahire. 1961), I, 124; Kâtib Çelebî, *Kaşf al-ẓunūn*, I, 334 v.d.; krş. 427—434; İbn Fürak Abū Bakr, *Ta'vîl al-aḫbār al-muşkila* (Süleymaniye kütüp., Damad İbrahim Paşa, nr. 227, var. 1—67; *Lisān al-'Arab* (Beyrut, 1955), XI, 33 v.d.; Rāġib al-İṣfahānī, *al-Mufradāt fī ġarīb al-Ḳur'ān* (Kahire, 1961), I, 31; Suyūṭī, *al-İtḳān* (Kahire, 1278), II, 204 v.d.; al-Şahrastānī, *al-Milal va'l-niḥal* (*al-Fiṣal fi'l-milal*'in kenarında), Kahire, 1920/1921, II, 29; Tahânavî, *Kaşşāf iṣṭilāḥāt al-funūn* (Kalküte, 1862), I, 89 ve II, 1115 v.d.; Goldziher, *Die Richtungen der islamischen Koranauslegung* (*Veröffentlichungen der „De Goeje-Stiftung"*, nr. VI), Leiden, 1920; bk. *E I*, mad. TA'WĪL.

(M. NAZİF ŞAHİNOĞLU.)

TEVKÎ. TAVḲĪ', aslında Arapça *v-ḳ-'* kökünden, II. (*taf'îl*) vezninde bir kelime olup, „bir şeyi vâki ettirme, te'sir icrâ etme" (*Ḳāmūs tercümesi*, III, 457 v.d.) gibi mânalara da gelmekte ise de, islâm devletlerinde bir resmî yazışma (diplomatik) ıstılâhı olarak, zaman zaman birbirlerinden farklı şekillerde **hükümdârın kararı, bunun yazılı sûreti, tâyin beratı, hükümdâra mahsus alâmet, tuğra** [b. bk.], **ferman** mânalarında ve nihâyet **mühür** mûterâdifi olarak da kullanılmıştır.

Tevkîin başlangıçta, vesîkalara divanda ilâve edilen ve hükümdârın imzâsı olarak telâkkî olunan bir mâhiyeti hâiz bulunduğu, böylelikle de bizzât hükümdar tarafından, kendi eliyle yazılan *alâmet*'ten ayrıldığı kabûl edilmektedir. Bu usûl zamanla gelişmiş ve Emevîlerin ilk devirlerinden itibâren, halifeler, Sâsânîlerden intikal ettiği tahmin edilen eski bir an'aneye uyarak, herkese açık divanlarda kendilerine takdim olunan arzları (*ḳişaş*) kâtiplerine okutturmuşlar, hemen verdikleri, arzlar ile alâkalı kısa ve veciz kararlar (*tavḳī'āt*), sonradan usûlüne uygun olarak yazılmış ve bu muâmeleye de *tavḳī' 'ala 'l-ḳişaş* (arzlar hakkında karar verme) denilmiştir. Hârûn al-Raşîd zamanında, vezirlerin nüfuzlarının artması netîcesi, *tavḳī' 'ala 'l-ḳişaş* selâhiyeti Yaḥya al-Barmakī'ye devrolunmuş, X. asırda ise, müstakil bir *dīvān al-tavḳī'* vücûda getirilmiştir. Abbâsîler devrinde vezirlerden başka, Mısır vâlileri de tevkî hakkını kullanmışlardır. Bu âdet Tolunîler zamanında terk olunmuş ise de, Fâtımîler devrinde yeniden canlandırılmış ve geliştirilmiş, divanda bulunan beş kâtipten birisi bu arzlar hakkındaki kararları yazmakla mükellef tutulmuştur. Lâkin, bu devirde *tavḳī'āt* ayrıca **hüküm ve hükümdârın yazılı kararı** mânasını kazanmış, önceleri çok umûmî olarak bükümdârın ve daha sonraları vezirlerin hükûmet merkezinde akdettikleri mahkemelerde şikâyetler ve nizâ dâvaları hakkında verilen kararlar mâhiyetini iktisab etmiştir.

Bu devirde, ilk defa serdar Cevher [b. bk.] ve sonra vezir, Yahudi asıllı Ya'kûb b. Killis tarafından arzlar hakkında karar verme (*tavḳī' 'ala 'l-ḳışaş*) an'anesi tekrar tatbik olunmağa başlanmıştır. Nitekim Mısır'da Fâtımîler zamanında bütün memlekette her türlü şikâyeti olanların arzuhallerini (*ḳışaş*, önceleri *riḳā'* da denilmekte idi) hükümdâra takdim ettikleri, az bir müddet sonra alâkalı kararların verilerek arzuhallerin arka (*zahr*)'sına yazıldığı, bu işle vazifeli yüksek rütbeli kâtibe de *muvaḳḳi'* denildiği bilinmektedir. Bu usûlün en çok Mısır'da tatbik sâhası bulması ve daha fazla geliştirilmesi Ptolemeler devrinden kalma bir idârî âdetin devamı olarak mütâlea edilmektedir (bk. Walther Björkman, *Die Bittschriften im dīvān al-inšā, Der Islam*, 1929, XVIII, 207 v. dd.).

Tavḳī' 'ala 'l-ḳışaş usûlü, Mısır'da Memlûkler devrinde de sultanların riyâsetindeki umûmî toplantılarda devam ettirilmiş, sonraları *kātib al-sirr* ünvânı verilen *dīvān al-inšā* reisinin başlıca vazifeleri arasında sayılmış, tevkîleri yazan kâtiplere de yine *muvaḳḳi'* denilmiştir. İbn Fażl Allāh'a göre, Memlûklar zamanında tevkî tâbiri ile, büyük nuvvâba kadar bütün me'murlar için düzenlenen tâyin beratları da kasdedilmekte idi. Daha sonra bu tâbir, Ḳalḳaşandī'ye göre, sâdece kadı hâriç, diğer ulemâ ve divan me'murları (*muta'ammimān*)'nın tâyin beratları için kullanılmağa başlandı (Walther Björkman, *Beiträge zur Geschichte der Staatskanzlei im islamischen Ägypten*, Hamburg, 1928, s. 2—50). Ḳalḳaşandī'ye göre, müderris tâyinleri münâsebeti ile verilen beratlara da *tavḳī' bi-tadrīs* deniliyordu (bk. W. Björkman, *Eine türkische Briefsammlung aus dem 15. Jahrhundert, Documenta Islamica Inedita*, Berlin, 1952, s. 195 v.d.).

Yine Memlûklarda *iktā'* menşurlarının üst kenarına, imza yerine kaim olmak üzere, yazılan alâmetlere tevkî denildiği, Şam saltanat nâibinin elindeki fermâna göre, kendi mıntıkasında ısdar ettiği buyrultulara *tevḳī'āt-ı karīma* adı verilip, yine eyâletlerde iktâlar için verilen *murabba*'ların hükümdârın müsâadesi ve tevkîi ile *menşur*'a tahvil olunduğu zikrolunmaktadır. (bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı devleti teşkilâtına medhal*, İstanbul, 1941, s. 332, 419, 437).

Büyük Selçuklularda *tevkî* tâbirinin, birisi *nişan* (*tuğra* veya *alâmet*), diğeri de *ferman* karşılığı olmak üzere, iki mânada kullanıldığını, VI. (XII.) asırda İran'da yaşamış olup, inşâ sanʿatında mübtedilere yardımcı olmak maksadiyle bir eser yazan Muḥammed b. ʿAbdi 'l-Hālik al-Mayhanī (*Dastūr-i Dabīrī*, nşr. Adnan Sadık Erzi, *Selçukîler devrine âit inşâ eserleri, I.*, Ankara, 1962) bildirmektedir. Bu müellife göre (*ayn. esr.*, s. 29), *tevkî* kelimesi *nişan* mukabili kullanıldığı zaman, *„al-ḥamd allāh 'alā ni'matihi"* veya *„ḥasbī allāh vaḥdahū"* gibi Allah'a şükür ifâde eden bir ibâre olurdu. Râvendî (*Râhat-üs-sudûr ve âyet-üs-sürûr*, Türk. trc. A. Ateş, Ankara, 1957, I, 96; nşr. M. İḳbāl, *G M S*, London, 1921, s. 98), Tuğrul Bey'in tevkîinin çomak şeklinde olduğunu bildirmektedir ki, bunun paralarda da görülen Kayı damgasından başka bir şey olmadığı isbat edilmiştir (bk. M. Fuad Köprülü, *Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine tesiri hakkında bâzı mülâhazalar, Türk hukuk ve iktisat tarihi mecmuası*, İstanbul, 1931, I, 199, not 2; Heribert Horst, *Die Staatsverwaltung der Grossselğūqen und Ḫōrazmšāhs (1038—1231), Eine Untersuchung nach Urkundenformularen der Zeit*, Wiesbaden, 1964, s. 31 v. dd.; M. Altay Köymen, *Selçuklu devri Türk tarihi araştırmaları, Tarih araştırmaları dergisi*, Ankara, 1964, II, 324). Yine Râvendî'nin bildirdiği Selçuklu hükümdarlarına âit tevkîler birer kısa dua cümlesinden ibâret olup, *alâmet* ile aynı mâhiyettedir. Bunlar, al-Bondārī al-İsfahānī (*Kitāb Zubdat al-Nuṣrat va Nuḫbat al-'uṣrat*, nşr. Th. Houtsma, Leyden, 1889, s. 166; Türk. trc. Kıvameddin Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları tarihi*, İstanbul, 1943, s. 155)'ye göre, tuğra kavsinin altına, besmelenin üzerine yazılırdı. Tevkî müterâdifi olarak kullanılan bu alâmetlerden bâzıları *i'timādī 'ala'llāh* (Tuğrul Bey'in ve Melikşah'ın), *yansuru 'llāh* (Alparslan'ın), *tavakkaltu 'ala'llāh* (Sultan Sencer'in) idi (bk. Râvendî, *ayn. esr.*, tür. yer.; H. Horst, *ayn. esr.*, s. 35; M. A. Köymen, *ayn. esr.*, göst. yer.). Tuğrul Bey'in tevkîinin Kayı damgası, yine onun bir diğer tevkîinin ve sonraki Selçuklu sultanlarınınkilerin bir dua cümlesi şeklinde oluşu, Selçuklu hükümdarlarının islâmî an'aneye uymak isteyişlerine atfedilmektedir (bk. Osman Turan, *Türkiye Selçukluları hakkında resmî vesikalar*, Ankara, 1958, s. 25).

Hârizmşâhlardan Sultan Tekiş'in hanımı Terken Hatun'un tevkii *'işmat al-dunyā va 'l-dīn, uluġ Terkān malikat nisā' al-'ālamīn* olduğu gibi, Sultan Celâleddin de *i'timādī 'ala'llāh vaḥdahu* ibâresinden müteşekkil tevkîini, bizzât yazmağa vakit yetiştiremediğinden, hâkkettirerek vesîkalara bastırmıştır (bk. İbrahim Kafesoğlu, *Harezmşahlar devleti tarihi*, Ankara, 1956, s. 211) ki, daha sonraki asırlarda Kara Koyunlu ve Ak-Koyunlu vesîkalarında ve Safevîlerin ilk devirlerinde tevkî tâbirinin hükümdârın mührü mânasına kullanılmasının (bk. Heribert Busse, *Untersuchungen zum islamischen Kanzleiwesen, an Hand türkmenischer und safavidischer Urkunden*, Kahire, 1959, s. 51) menşe'ini teşkil etmiş olsa gerektir. İran'da Safevîler devrinde XVII. asırdan itibâren tevkî yerine doğrudan-doğruya mühr kelimesi kullanılmağa başlanmıştır (H. Busse, *ayn. esr.*, s. 41).

Anadolu Selçuklularında sultanın bir dua ibâresini ihtivâ eden alâmetine ve bunları hâvi mektuplara, ümerâya verilen fermanlara, tevcihat için sâdır olan beratlara umûmiyetle *tevkî-i hümâyûn* veya sâdece *tevkī* denilmekte idi (İ. H. Uzunçarşılı, *ayn. esr.*, s. 75).

Osmanlı imparatorluğunda *tevkî* tâbiri, XV. asır başlarından itibâren hükm, ferman, menşur ve yarlık (bk. Paul Wittek, *Zu einigen frühosmanischen Urkunden [IV], W Z K M*, 1960, LVI, 273, 275), nişan (ayn. mll., *ayn. esr.* [*V*], *W Z K M*, 1961, LVII, 104) karşılığı olarak kullanılmağa başlanmış, daha sonra da tuğra [bk. mad. TUĞRA] müterâdifi olmuştur. *Tevkî-i hümâyûn* tâbiri ile de yine ferman, berat ve emsâli ifâde olunduğu gibi, ayrıca XVI. asır başlarında, Osmanlı şehzâdelerinin, vilâyetlerde vâli olarak bulundukları zaman, devlet işleri ile alâkalı olarak yazdırdıkları vesîkalara da *tevkî-i hümâyûn* denilmiştir (bk. İ. H. Uzunçarşılı, *Tuğra ve pençeler ile ferman ve buyuruldulara dair, Belleten*, 1941, V, 109; ayn. mll., *Osmanlı devleti zamanında kullanılmış olan bazı mühürler hakkında bir tetkik, Belleten*, 1940, IV, 502). Fermanların, beratların ve emsâlinin üzerine, her hükümdârın birbirinden ayrı olan tevkî (tuğra)'ini çeken me'mûra da *tevkîî* veya *nişancı*, kezâ *tuğrâî* denilirdi. O, XV. ve XVI. asırlarda divân-ı hümâyûn toplantılarında *sadr*'da bulunan devlet erkânından birisi idi; teşrîfatta da baş-defterdardan sonra gelmekte idi. Bununla berâber, XVI. asır ortalarında baş-defterdârın ve nişancının teşrîfattaki yerleri kıdemlerine göre tâyin olunmağa başlandı [bk. mad. NİŞANCI].

Tevkî, bütün bunlardan başka, *icâze* de denilen bir yazı nev'i mânasına da gelmektedir. Bu husus, hattatlara, mesleğe duhûllerinde, kendi hocaları tarafından verilen icâzetlerin tevkî yazısı ile yazılmasından doğmuştur. Tevkî yazısı önceleri vakfiyelerin başlangıç kısımlarında noktasız olarak görülür, vesîkalara ilâve olunan der-kenar veya haşiyelerin kaydında kullanılırken, daha sonraları mu'âhedeler, sefâretnâmeler, devlet mukaveleleri de bu yazı ile kaleme alınmışlardır (bk. Mahmud Yazır, *Eski yazıları okuma anahtarı*, İstanbul, 1942, s. 120 v.d.).

Bibliyografya: Metinde gösterilenlerden başka bk. Ḳalḳaşandī, *Ṣubḥ al-a'şā* (Kahire, 1332—1346); Joseph von Hammer, *Des osmanischen Reiches Staatsverfassung und Verwaltung* (Viyana, 1815), II, 133; M. d'Ohsson, *Tableau générale de l'Empire Othoman* (Paris, 1830), III, 350; Fr. Kraelitz, *Osmanische Urkunden in türkischer Sprache* (Viyana, 1921), s. 18 v. dd.; L. Fekete, *Einführung in die osmanisch-türkische Diplomatik der türkischen Botmässigkeit in Ungarn* (Budapeşte, 1926), s. xx; Corci Zeydan, *Medeniyet-i islâmiye tarihi* (Türk. trc. Zeki Megâmiz), İstanbul, 1329, I, 229 v. dd.; M. Zeki Pakalın, *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü* (İstanbul, 1955), III, 484; bk. *E I²*, mad. DIPLOMATIQUE, II, 311 v. dd.

(NEJAT GÖYÜNÇ.)

TEVRAT. TAVRĀT, İbrânice *Tōrā* ismi verilen *Tevrat, Kur'an*'ın Medine devrinde nâzil olan kısmında (aynı zamanda, İbn Hişām, s. 659'da Mûsevî şâiri Sammāk'a isnad olunan mısralarda da görülür) İbrâhim (*Kur'an*, III, 65) ve İsrâil (=Ya'ḳūb; III, 93) devrinden sonra vahyedilip, daha sonra 'İsa (III, 52; V, 46; LXI, 6) tarafından *Ḥukm Allāh* (*Kur'an*, V, 43)'ı içine aldığı tasdik edilen bir mukaddes kitaptır. Buna itâat eden „kitap ehline" cennette mükâfât va'dediliyor (V, 70) ve kendilerine yükletilen *Tevrat*'ı taşımayanların hâli „koca-koca kitap taşıyan eşeğin hâli gibidir" (LXII, 5) deniliyor. *Tevrat* aynı zamanda *Nabī al-ummī* (VII, 157), yâni Peygamber hakkında da bir kehânet ihtivâ eder ve metninde de „Allah yolunda vuruşan mü'minlere cennet va'dedilmiştir" (IX, 111). *Kur'an* (V, 45)'da yazılı ve takrîben *Çıkış* (XXI, 24 v.d.) metnini hemen-hemen tekrarlayan bir ibâre *Tevrat*'tan alınmış olmasına rağmen, XLVIII, 29'da *Tevrat* ve *İncil*'den verilen temsil *Tōrā*'dan gelmeyip, sâdece hülâsa olarak, *Mezmurlar*'dan alınmıştır; msl. *Mezmur*'lar, I, 3; LXXII, 16; XCII, 14. İsrâiloğulları, *Kur'an* (III, 94; III, 93)'da, *Kur'an*'ın metnine tekabül eden *Tevrat*'taki ibâreyi (*Tekvin*, XXXII, 33) okumaya dâvet edilmişlerdir. Halbuki, V, 35. âyetteki ibâre *Tevrat*'tan alınmayıp *Mişnā Sanhedrīn*, IV, 5'den alınmıştır. *Tevrat*'a bu nevi sârih mürâcaatlardan maâda, *Kur'an*'da sık-sık tekrarlanan *Ahd-i atîk*'in ilk beş kitabından alınmış bir çok hikâyeler,— umûmiyetle yahudi din kitaplarının tefsîri şeklindedir. *Ahd-i atîk* kitaplarından *Tevrat*'ın yanısıra Peygamber yalnız *Zebur*'u bilir. O, belki de, bizzât yahudilerin bâzen *Tōrā* dedikleri bütün mukaddes kitaplarını kasdetmiştir (bk. Bacher, *Exegetische terminologie*, I, 197).

Hadîste de *Tevrat* 'dan sık-sık bahsedilir ve bir çok hadîs parçalarında Mûsâ, *Tevrat* 'ın hükümlerini gözeten kimse olarak zikredilir (Buḫārī, *Tafsīr*, sûre II, bâb 1; ayn. mll., *Tavḥīd*, bâb 19, 24; Muslim, *Īmān*, hadîs 322; İbn Māca, *Zuhd*, bâb 37). Her ne kadar yahudiler, *Tevrat* 'ın büyük bir hazîneye mâlik olması ile övünüyorlarsa da (Tirmiẕī, *Tafsīr*, sûre XVII, hadîs 12; krş. msl. Prov. IV, 2), diğer taraftan *Tevrat* 'ın kendilerine hiç bir fayda te'min etmediğine işâret edilmiş ve *Tevrat* 'ın *'Umm al-Ḳur'ān* 'a yâni *sab' min al-maṯānī* (göst. yer.; *Tafsīr*, sûre XVII, hadîs 3; *Faḍā'il al-Ḳur'ān*, bâb 1)'ye muâdil hiç bir şey ihtivâ etmediği ileri sürülmüştür. *Tevrat* 'ın Peygamber hakkında vermiş olduğu ve Buḫārī (*Tafsīr*, sûre XLVIII, bâb 3 ve aynı şekilde *Buyū'*, bâb 50)'ye göre kısmen XXXIII, 34 ve XLVIII, 8'e geçmiş bulunan tavsif, *İşaya* (XLII, 1—4)'da, bize verilmiş bulunan metinde hemen-hemen bir şerh olarak gözükür (krş. İbn Sa'd 'ın I/II, 87 v. dd. 'daki benzer parçalar). Buḫārī (*Tavḥīd*, bâb 31, 47; *Manāḳib al-ṣalāt*, bâb 17)'de *Ahd-i cedîd* 'deki işçiler ve ücretleri hakkındaki temsili taklid eden bir hadîste *Ahl al-Tavrāt*, *Kur'an* 'a tâbi olanların ücretlerinin, bunlar daha az çalışmalarına (*aḳallu 'amalan*) rağmen kendilerininkinden daha yüksek olmasından şikâyet etmektedir. Bunda yahudi ahkâmının pek çoğuna telmih vardır. Sûre III, 93 'ü îzah ederken, Buḫārī (*Manāḳib*, bâb 26; *Tafsīr*, sûre III, bâb 6; *Tavḥīd*, bâb 51), Peygamber 'in yahudilere zinâda bulunanlara ne yaptıklarını sorduğunu nakleder. Bunlar kendisine yanlış bir cevap vermek isteyerek ondan, *Tevrat* 'ın bir fıkrasında emrettiği recm cezâsını gizlemeye çalışmışlar ise de, bunda muvaffak olamamışlardı (*Tesniye*, XXII, 23 v.d.). İbn Māca (*Aṭ'ima*, bâb 39)'ye göre, *Tevrat* 'ta mukaddes yazılarda, mütebâhir olan yahudi âlimlerinin, *Tōrā* 'da da işâret edildiğini (*Ḥullīn*, var. 106a) iddia ettikleri, yemekten önce elleri yıkamaya dâir yahudi hükmüne atfedilen *„vuzû'* yemeklerin bereketidir" hikmeti mevcud olmalıdır.

Kur'an 'daki telmihler, çok evvelden islâm âlimlerinde *Tevrat* 'ın muhteviyâtı hakkında daha yakından bilgi edinmek arzusunu uyandırdı. Halbuki böyle bir bilgi, tehlikeli olmaktan geri kalmazdı; çünkü bu tehlike *Kur'an* ve *İncil* 'deki vahiyler arasında mevcud olan bâzı ziddiyetleri meydana çıkaracaktı. Bu tehlikenin nasıl karşılanacağı hakkında bizzât Peygamber, Buḫārī (*Tavḥīd*, bâb 51; *I'tiṣām*, bâb 25; *Tafsīr*, sûre II, bâb 11)'de de bir çok defa zikredildiği gibi, bir îmâda bulunmaktadır. Diğer *Ahl al-kitāb*, müslümanlara *Tevrat* 'ın İbrânice metnini Arapça olarak îzah etme itiyâdında idi ve Peygamber müslümanlara *„Ahl al-kitāb* 'ın mâlûmatının doğru veya yanlış olduğunu beyan etmeyiniz, aksine biz Allah 'a ve onun vahyettiklerine inanırız deyiniz" diye emretti; bu söz, bölüm başlığının da gösterdiği gibi, Buḫārī 'nin, diğer dinlere âit mukaddes kitapların Arapça 'ya tercüme edilmesinin câiz olup-olmadığına karar vermek için faydalanmak istediği bir hükümdür. Buḫārī (*Şahāda*, bâb 29)'de, mü'min olmayanların, *Kur'an* 'ın muhtevâsı hakkında müslümanlardan sormamaları gibi, mü'min olmayanlardan da kendi vahyolunan kitaplarının muhtevâsını sorma men'edilirken, mümtaz müslümanların *Tevrat* 'ı aslından tetkik ettikleri veya hattâ bir hafta zarfında başından sonuna kadar okumuş olduklarına dâir istişhad vardır (İbn Sa'd, VII/I, 79, 161). *Tevrat* 'tan şer'î ve şer'î olmayan hadîste ve dinî-ahlâkî edebiyatta muhâfaza edilmiş olup, *Kitab-ı mukaddes* 'te *Eski ahid* 'in ilk beş kitabında aynı bulunamayan bir çok parçalar Cheikho (*M F O B*, IV, 39 v.d.)'yu, *İbrânî Tōrā* 'sından başka, bu ibârelerin alınmış olduğu diğer bir kitabın mevcûdiyetini kabûl etme gibi, müdâfaa edilemez bir teze sevketmiştir. Gerçekte ise, bahis konusu parçalar, ya tamamen uydurmalardan veya *Kitab-ı mukaddes* yahut *Talmûd* 'a âit metinlerin yanlış taklitlerinden ibârettir.

İbn İsḥāḳ (ölm. 150=767)'ın kendilerini *Maġāzī* 'lerine ithal ettiği gibi, tarih ve şecere ile ilgili bir kaç mu'tâ, *Tōrā* 'nın bâzı parçalarının metni hakkındaki bir bilgiyi doğrulamaktadır. İbn Hişām (ölm. 213=828) *Kitāb al-tīcān* 'ında Vahb b. Munabbih (ölm. 110=728)'den naklen *Kitab-ı mukaddes* 'e âit bâzı isimlerin sâdece İbrânice değil, Süryânice şekillerini de verir. İbn Ḳutayba (ölm. 276=889) *Kitāb al-ma'ārif* (s. 13) adlı eserinde, islâmî rivâyete âit mu'tâların, *Kitab-ı mukaddes* 'e âit metin yardımiyle doğruluğunu tahkik ettiğini nakletmektedir; o, bu yazısında, *Tekvin* 'den bir çok ibâreleri aynen verir. Diğer eserlerindeki *Kitab-ı mukaddes* 'ten yaptığı nakiller her zaman aslına uymaz ve aynı şey, Cāhiẓ 'in *al-Radd 'ala 'l-naṣārā* 'daki kayıtları için de vârittir. Diğer taraftan, İbn Ḳutayba 'nin diğer bir muâsırı olup, bir mühtedi olan 'Alī b. Sahl Rabban al-Ṭabarī, *K. al-dīn va davla* (nşr. A. Mingana, Manchester, 1922; 240 [854/855] 'a doğru yazılmış olan bu eserin, kitabın üzerinde adı bulunan müellife âit olduğu şüphelidir; krş. Bouyges, *M F O B*, X, 242 v.d.) 'sinde *Eski ahid* 'in dinî hükümler ile ilgili bütün kısımlarından büyük sayıda kayıtlar bulunmaktadır. Bunlardan bâzılarına 'Abd al-Masīḥ b. Isḥāḳ al-Kindī 'nin *Risāla* 'sinde de rastlanır. *Kitab-ı mukaddes* 'in metni, 'Alī b. Rabban gibi mühtedilerce kolayca anlaşılabildiği halde, diğer müslüman asıllı müelliflerde bulunan, mezkûr kitaba âit kayıtlar, bâzan yahudiler veya hıristiyanların ağzından derlenmiş, bâzan da *Kitab-ı mukaddes* 'in Arapça 'daki yazılı tercümelerinden gelmektedir. *Fihrist* (s. 22)'e göre, Hārūn al-Raşīd devrinde, Aḥmed b. 'Abd Allāh b. Salām al-İnciī (bu zâtın, Peygamber devrinde ihtidâ etmiş bulunan yahudi 'Abd Allāh b. Salām ile münâsebeti gerçek olarak tesbit edilememiştir), bu neviden bir tercümeyi ve bilhassa *Tevrat* 'ın da bir tercümesini kaleme almış olmalıdır ve Mas'ūdī (*Tanbīh*, s. 112) üç diğer tercüme zikreder: birisi, Nestûrî Ḥunayn b. İsḥāḳ (ölm. 260=873/874) 'ınki, diğer ikisi, iki yahudi âlimi olan Abū Kaşīr (ölm. 321—329=933—941 arasında) ile Sa'adyā Gā'ōn adı ile tanınmış olan Sa'īd b. Yūsuf al-Fayyūmī (ölm. 331=941)'nin İbrânice asıllarına göre yapılmış tercümeler idi. Bütün bu tercümelerden sâdece Sa'adyā 'nınki günümüze kadar intikal etmiş olup, Dérenbourg tarafından neşredilmiştir (Paris, 1893); kezâ diğer bir eski tercüme İspanya 'da 345 (956)'de Latince'den yapılmış olanıdır. Daha sonradan hıristiyanlar ve Sâmirîler tarafından Kıptîce, Süryânice ve İbrânice 'den yapılan tercümeler hakkında Herzog 'un, *Realenzyklopädie* 'deki *„Bibelübersetzungen, Arabische"*, adlı bibliyografik makalesinde bulunmaktadır.

Sûre VII, 156 mü'minleri, Peygamber 'in geleceği hakkında, *Tevrat* 'ta bir kehânetin mevcud olduğuna dâir tamamiyle iknâ etti. Bunu isbat için yapılan teşebbüsler, islâmın en erken devrine kadar uzanır (aş. bk.). Halbuki ancak III. asrın ortasında yazılmış edebî bir tercümede *Eski ahid* 'in ilk beş kitabından ve *Eski ahid* 'in başka kitaplarından muayyen âyetler zikredilmiş ve bunlarda Peygamber 'in geleceği kehânet olarak ifâde olunmuştur. İbn Ḳutayba 'nin ismi zikredilmeyen bir eserinden, İbn al-Cavzī kendi *Kitāb al-vafā'* sında bu nevi bir çok cümleler zikretmekte ve aynı zamanda daha bir çok cümleler 'Alī b. Rabban al-Ṭabarī tarafından nakledilmiş (yk. bk.) ve bunlardan daha az veya daha çok mükemmellikle müteâkıp asırlarda tekrar-tekrar reddiye ve münâkaşa mevzûu olmuştur. *Eski ahid* 'in ilk beş kitabında *Tekvin*, XVI, 9—12; XVII, 20; XXI, 21; *Tesniye*, XVIII, 18; XXXIII, 2, 12 âyetleri bu münâkaşalarda ehemmiyetli rolü oynamışlardır. *Tekvin* (XXI, 21)'e göre, Faran, İsmâil 'in ikamet ettiği yer idi ve sûre II, 125'e göre, Mekke 'de kaldığı için Faran da Mekke olarak teşhis edilmiştir. Aynı benzetmeye binâen, *Tesniye*, XVIII, 18 ve XXXIII, 12, *Ḥātam al-nubuvva* 'ye hamledildiği gibi *Tesniye*, XXXIII, 2 'de Muhammed 'e izâfe edilmiştir.

Kur'an (IV, 41; V, 13. 41)'da da, yahudilerin, siyak ve sibakta *Tevrat* 'ta cümlelerin yerlerini değiştirmekle itham edildikleri görülmektedir ve IV, 41 'de hattâ buna bir misâl de verilmiştir; bundan maâda yahudiler kendilerine vahyedilenlerden bir kısmını unutmak veya gizlemekle itham edilirler (V, 13; III, 69; VI, 91). Bu gizleme hakkında elimizde hadîsten bir misâl vardır: yahudiler, zinâ için *Tevrat* 'taki recm cezâsı hükmünü Peygamber 'den gizlemek istediler. „Tahrif" kusuru, Buḫārī, *Şahāda*, bâb 29 'da, daha teferruatlı olarak anlatılmıştır: „Mukaddes kitap sâhipleri" kendi elleri ile Allah 'ın kitabını değiştirdiler ve bunun Allah 'ın kitabı olduğunu iddia ettiler. Bununla berâber, islâm reddiyecilerinin hepsi metnin kasden tahrif edildiğini iddia edecek kadar ileri gitmezler; nitekim daha mûtedil olanlar, yahudilere yalnız mânanın tahrifini hamlederler. Bu sert görüşün en namlı mümessili İbn Ḥazm (ölm. 456=1064) olup, *Tevrat* 'ta en az 57 cümleye itirazda bulunmuş, orada bulduğu mümkün olmayan şeyler ile tenâkuzları toplamıştır.

Bibliyografya. Metinde zikredilenlerden başka bk. W. Rudolph, *Die Abhängigkeit des Qorans vom Judentum und Christentum*, s. 13, 52 v.d.; J. Horovitz, *Koranische Untersuchungen* (Berlin-Leipzig, 1926), s. 71; ayn. mll., *Isl.*, XVI, 298; M. Steinschneider, *Die polemische und apologetische Literatur in arabischer Sprache*; I. Goldziher, *Z D M G*, XXXII, 341 v. dd.; ayn. mll., *R E J*, XXVIII, 79; XXX, 1 v. dd.; ayn. mll., *Z A T W*, XIII, 315 v. dd.; Grünebaum, *Neue Beiträge zur semitischen Sagenkunde*, s. 100 v.d.; M. Lidzbarski, *De propheticis quae dicuntur legendis* (Leipzig, 1893); G. Rothstein, *De chronographo arabe anonymo*, s. 49 v. dd.; A. Sprenger, *Leben und Lehre Muhammads*, I, 56; G. Graf, *Die christlich-arabische Literatur*; M. Steinschneider, *Die arabische Literatur der Juden*, § 23; M Schreiner, *Z D M G*, XLII, 591 v. dd.; ayn. mll., *Kohut Memorial Volume*, s. 496 v. dd.; C. Brockelmann, *Z A T W*, XV, 138 v. dd.; H. Hirschfeld, *J Q R*, XIII, 230 v. dd.; W. Bacher, *ayn. esr.*, s. 542; G Graf, *Biblische Zeitschrift*, XV, 193 v. dd 291 v. dd.; Di Matteo. *R S O*, IX, 30 v. dd.; *Bessarione*, XXXVIII, 64 v. dd.

(J. HOROVITZ.)

TEVRİYE. TAVRIYA (A.), biri yakın, diğeı uzak iki farklı mânası olan bir sözü, ikinc

mânasını dinliyenin hatırına önce gelecek olan birinci mânasının ardında gizliyerek kullanmaktan ibâret bir edebî san'at'tır. *Tevriye*'ye *îhâm* (vehme, şüpheye düşürme) denmiştir; çünkü bu san'atı yapan hemen zihne gelen yakın mâna ile, kasdettiği uzak mânayı gizler. *Tevriye* bâzan da *ibham* (gizleme, örtme), [ve *tahyîl*] adını da alır.

İki çeşit *tevriye* vardır: 1. yakın mânayı belirtebilecek herşeyden tecrid edilmiş olan (*mucarrada*) *tevriye*; meselâ: „Çok esirgeyici Allah, arşın üzerine yerleşmiştir (*istivâ*)" (*Kur'an*, XX, 5), âyetinde [Allah, mekândan münezzeh olduğu için,] ifâde edilmek istenilen uzak mâna „hâkim olmak, hükmü ve tasarrufu altına almak" tır. Nitekim cümlede, kelimenin yakın mânası olan „yerleşmek (al-istikrār fi 'l-makān)" ile uygun düşebilecek bir şey yoktur. [Meselâ, Nevres-i Kadîm'in „Mîzâna ur görüştüğün ihvânı el-hazer/Rehber tasavvur eylediğin rehzen olmasın" beytinde *Mîzâna ur* sözünün yakın mânası „terâziye çek, tart" tır. Beyitte bu fikirle alâkalı bir söz bulunmadığı gibi, şâir „tecrübe et, iyi tanı" demek istemektedir.]

2. [*Murahhaşa* denilen ve] sözün yakın mânasiyle uygun düşecek bir işâret ihtivâ eden *tevriye*. Meselâ: „Ve biz göğü kudretle bina ettik." (*Kur'an*, LI, 47), harfiyyen: „Ve biz göğü eller (imiz) le bina ettik." Burada, uzak mânası olan *„kudret"* i ifâde etmek üzere kullanıldığı görülen *„el"* sözü, yakın mânasında, kolun nihâyetlendiği bu uzuv ile uygunluk taşıyan *„bina etmek, inşâ etmek"* fiiliyle bir arada gelmiştir. [Meselâ: Hâzık'ın „Verdim gönül o gül ruhun *al*'ına aldanıp/Etmezdi kimse ettiğim *reng*'i ben bana" beytinde *al* ve *reng* sözlerinde bu şekilde *tevriye* vardır. Çünkü, *al*'ın yakın mânası „kırmızı renk" tir ve beyitte bununla alâkalı olarak *„gül-ruh"* (gül yanaklı) sözü mevcuttur. Gerek *al*, gerek *gül-ruh*, ikinci mısrada geçen *reng* sözünün yakın mânası ile de alâkalıdır. Halbuki şâir *al* ve *reng* sözlerinin uzak mânaları olan *„hîle"* yi kastetmektedir.

Tevriye Arap edebiyatında olduğu kadar, Türk ve İran edebiyatlarında da en çok beğenilen san'atlar arasında sayılmıştır. Bilhassa Türk edebiyatında bir kaç mânaya gelen sözlerden istifâde edilerek maksadı şaşırtıcı bir şekilde anlatma, bunu ifâde ediş tarzının husûsiyetlerine göre ayrı isimler almıştır. Bu bakımdan meselâ *îhâm* ekseriyâ, *tevriye*'nin diğer bir adı olmayıp, ona yakın başka bir edebî san'attır.]

Bibliyografya: Fahr al-Dîn Muhammed b. 'Omar al-Râzî, *Nihâyat al-îcâz fî dirâyat al-i'câz* (Kahire, 1317), s. 113; Muhammed Sadîk Hasan Hân Behâdur, *Gusn al-bân al-mürik bi-muhassinât al-bayân* (İstanbul, 1296), s. 24; İbn Hiccat al-Hamavî, *Kasf al-lisâm 'an vach al-tavriya va'l-istihdâm* (Beyrut, 1312); al-Curcânî, *Ta'rîfât* (İstanbul, 1307), s. 49, bk. *al-tavriya* ve s. 27, bk. *al-îhâm* (bilhassa); S. de Sacy, *Séances de Hariri* (Paris, 1847—1853), s. 88; Yahyâ b. Hamza b. 'Alî b. İbrâhîm al-'Alavî al-Yamanî, *Kitâb al-tirâz* (Kahire, 1332), III, 62; Abû Ya'kûb Yûsuf al-Sakkâkî, *Miftâh al-'ulûm* (Kahire, 1318), s. 180 (*al-îhâm*); Kâsim al-Bakracî, *Hilyat al-badî' fî madh al-nabî al-safî'* (Haleb, 1293), s. 210 (*al-tarviya, al-îhâm, al-tahyîl*); 'Abd al-Hamîd Kaddas b. Muhammed b. 'Alî b. al-Hatîb, *Tâli' al-sa'd al-rafi' fî şarh nür al-badî' 'alâ nazm al-badî'* (Kahire, 1321), s. 75; İbn Hiccat al-Hamavî, *Hizânat al-adab* (Kahire, 1304), s. 239 (*al-îhâm, al-tavcîh, al-tahyîr*); 'Abd al-Ganî al-Nâbulusî, *Nafahât al-azhâr 'alâ nasamât al-asḥâr* (Bulak, 1299), s. 188; Calâl al-Dîn al-Kazvînî al-Hatîb, *Talhîş al-miftâh* ('Abd al Rahmân al-Barkûkî'nin notları ile), Kahire, 1322 (1904), s. 355; Sa'd al-Dîn al-Taftâzânî, *Muhtaşar al-ma'ânî* (İstanbul, 1318), s. 180; ayn. mll., *al-Mutavval* (İstanbul, 1304), s. 425; Taşköpri-zâde, *Miftâh al-sa'âda* (Haydarâbâd, 1329, II, 334; 'Abd al-Hâdi Nacâ al-Abyârî, *Su'ûd al-matâlî'* (Bulak, 1283), I, 315.

Mecmualar: 1. Sa'd al-Dîn al-Taftâzânî, *Muhtaşar 'alâ talhîş al-miftâh*; 2. İbn Ya'kûb al-Magribi, *Mavâhib al-fattâh fî şarh talhîş al-miftâh*; 3. Bahâ' al-Dîn al-Subkî, *'Arûs al-afrâh fî şarh talhîş al-miftâh* ve kenarda; 4. al-Hatîb al-Kazvînî, *al-Îzâh*; 5. al-Dasûkî, *Hâşiya 'alâ muhtaşar al-Taftâzânî* (Bulak 1317), IV, 322. Şams al-Dîn Muhammed b. Kays al-Râzî, *al-Mu'cam fî ma'âyir aş'âr al-a'cam* (Leyden, 1327 [1909]), s. 326, bk. *îhâm*; Garcin de Tassy, *Rhétorique et prosodie des langues de l'Orient musulman* (Paris, 1873), s. 90.

[Tâc al-Halâvî, *Dakâ'ik al-sihr* (nşr. Sayyid Muhammed Kâzım İmâm), Tahran, 1962, s. 40, bk. *îhâm*; al-Tahânavi, *Kaşşâf istilâhât al-funûn* (Kalküte, 1862), s. 1515, bk. *îhâm*; Ahmed Hamdî, *'Ilm al-kavâfî ve'l-badâyi'* (İstanbul, 1289), s. 23 v.d.; Saîd Paşa, *Mîzân al-adab* (İstanbul, 1305), s. 370 v.d.; Süleyman Fehmi, *Edebiyat* (İstanbul, 1325), s. 335 v.d.; H. Nâzım, *Nazariyât-ı edebiye* (İstanbul, 1325), I, 255 v.d. (*tevriye*), 257 v.d. (*îhâm*).]

(MOH. BEN CHENEB.)

[Bu madde NİHAD M. ÇETİN tarafından tâdil ve ikmâl edilmiştir.]

TEVZER. [Bk TÜZER.]

TEYEMMÜM. TAYAMMUM, Arapça *y-m-m* kökünden V. *tafa"ul*) vezninde bir kelime olup, aslında „kasdetmek" mânasına gelmektedir; dinî bir ıstılâh olarak ise, su bulunmadığı veya bulunmasına rağmen, kullanılması mümkün olmadığı takdirde, toprak cinsinden bir madde ile şerî'at bakımından temiz olmama hallerini giderme mânasına gelmektedir (bk. *Kâmûs tercümesi*, İstanbul, 1305, IV, 538; Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük islâm ilmihali*, İstanbul, 1968, s. 96). Kelimenin bu son mânası *Kur'an*, IV. 43'e istinad etmektedir. Filhakika bu âyette: „Ey îman edenler, siz sarhoşken, ne söyleyeceğinizi bilinceye ve cünup iken de—yolcu olmanız müstesnâ—gusül edinceye kadar namaza yaklaşmayın. Eğer hasta olur, ya bir sefer üzerinde bulunursanız, yahud sizden biriniz ayak yolundan gelirse, veyahud da kadınlara dokunup bir su bulamazsanız, o vakit temiz bir toprağa *teyemmüm* edin; yüz ve ellerinize sürün" denilmektedir (krş. *Kur'an*, V, 6). Aynı mâhiyette hadîsler de vardır (Buhârî, *Sahîh*, İstanbul, 1958, I, 8 [*Kitâb al-tayammum*]). *Teyemmüm* fıkıh kitaplarında da ayrı bir mevzû olarak incelenmiştir.

Yukardaki haller vukuunda, abdest ve gusül yerini alan *teyemmüm*, tahârete niyet etmek sûretiyle, parmaklar açık bir vaziyette iki eli toprağa vurup ileri geri çekme, kaldırılan eller tozlanmışsa, yan-yana getirip, birbirine vurmak sûretiyle tozları giderdikten sonra, önce yüzü mesh, müteâkiben de kolları mesbetmek şeklinde yapılır (daha fazla tafsilât için bk. Ömer Nasuhi Bilmen, *ayn. esr.*, s. 97—102). Şâfi'îlere göre (krş. Bayzâvî, *Kur'an*, IV, 46'ya dâir tefsîri) „bununla" elle de biraz kum tutmanın gerektiğine işâret edilir; aksine Hanefîler, bu âdeti, hattâ sâdece elin perdahlanmış bir taşa dokunmasını mûteber olarak telâkkî ederler.

al-Şa'rânî (*Mîzân al-kubrâ*, Kahire, 1279, I, 143 v. dd.) mezhepler arasında bu neviden 14 fark sayar ki, onlar şunlardır: *a.* maddeler (taş, kum v.s.); *b.* su arama mecbûriyeti; *c.* yüz ve ellerin hangi ölçüde meshedilmeleri gerektiğini ve bu tatbikatın hangi şer'î sınıfa gireceğini; *d.* namaza başladıktan sonra su bulanın yapması gereken şeyi; *e.* bir defa yapılmış olan *teyemmüm*'ün iki farz için kâfi gelip-gelmediğini bilme mes'elesi; *f.* namaz (*salât*)'dan önce *teyemmüm* etmiş kimsenin, abdest almış olan şahıslara imamlık edip-edemeyeceğini; *g.* seyahatte bulunulmadığı zamanda, bayram ve cenâze namazlarından önce *teyemmüm*'e cevaz olup-olmadığı; *h.* ancak seferde olmayan ve şerî'atle tesbit edilmiş bulunan, saati geçmek üzere olan bir namaz (*salât*) için, güçlükle su bulabilenin, su bulur bulmaz *teyemmüm*'den sonra kılınan namaza tekrar başlaması gerekip-gerekmediğini; *i.* kısmî bir abdest için az su kullanma ve sonra *teyemmüm* icrâ etmeye cevaz olup-olmadığını; *k.* yaralı olma hallerinde, nasıl davranılması gerekeceğini; *l. teyemmüm*'den sonra yapılan dört halde, namazın tekrarının gerekip-gerekmediğini bilme mes'eleleri.

Mezhepler, *teyemmüm*'ün sâdece yüz ve el üzerinde yapılması gerektiği husûsunda müttefiktir. İster küçük veya büyük bir *hades* [b. bk.]'den sonra olsun, ister bütün uzuvların veya bir kısmının temizliği yerine olsun, bu iş farketmez (al-Navavî, Muslim, *Sahîh*, Kahire, 1283, I, 406 hakkında).

Muhtelif hadîsler, 'Abd Allâh b. Mas'ûd'un ve 'Omar'in *canâba* (krş. msl. Buhârî, *Tayammum*, bâb 7; Muslim, *Hayż*, hadîs 110) hallerinde, *teyemmüm*'den sonra namaza cevaz olduğunu beyan etmek husûsunda müttereddittir. Buna mukabil, bu neviden tereddütleri olmuş bulunan velî Abû Zarr'a, bir hikâye isnad olunur; bu hikâyeye göre, Peygamber şu sözlerle onun bu tereddütlerini gidermiştir: „Su bulunmadığı, hattâ bu su bulunmama hâli on yıl sürse, iyi kum, bir temizleme vâsıtasıdır" (Ahmed b. Hanbal, *Musnad*, V, 146 v.d.). Bu emir, rivâyete göre, Peygamber'in bir seferinde 'Â'işa'nin gerdanlığını aramak üzere ordugâh'dan uzaklaşıldığı gün sudan mahrum kalındığında açıklanmış olmalıdır (ayrıca bk. mad. 'Â' IŞA).

Talmud (*Berakot*, var. 15a)'da, su bulunmadığı hallerde, kum kullanılmasına dâir, *Kur'an*'dakine benzer bir cevaz verilir ve Cedrenus (*Annales*, nşr. Hylander, Basel, 1566, s. 206) da, bir defa, çölde kumla vaftiz yapıldığını anlatmaktadır.

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bk.: Konavî, *Futûh al-bayân fî makâsid al-Kur'ân* (Kahire, 1301), II, 247 ve III, 39; Abu 'l-Fadl Şihâb al-Dîn, *Rûh al-ma'ânî* (Kahire, 1301), II, 99; Halîl b. İshâk, *Muhtaşar* hakkında, Abû 'Abd Allâh *Şarh* (Kahire, 1307)'i, I, 184; Bayhâkî, *Kitâb al-sunan al-kubrâ* (Haydarâbâd, 1326), *Bâb al-tayammum*; al-Tirmizî, *Sunan*, (Kahire, 1356), I, 211, *Bâb al-tayammum*; Abû Dâvûd, *Sunan* (Kahire, 1371), I, 76, *Bâb al-tayammum*; İbn Mâca, *Sunan* (Kahire, 1372), I, 187, *Bâb al-tayammum*; al-Zamahşarî, *al-Kaşşâf* (Kahire, 1373), I, 398; Muslim, *Sahîh* (Kahire, 1374), I, 279; *Kitâb al-hayz, Bâb al-tayammum*; al-Nasâ'î, *Sunan*

(Kahire, 1383), I, 133, *Bāb al-tayammum*; bk. kezâ *Kur'an* tefsirleri, *Kur'an*, IV, 43 ve V, 6; Nöldeke — Schwally, *Geschichte des Korāns*, I, 199; A. Geiger, *Was hat Moh. aus dem. Judenthume aufgenommen?*, s. 86; Th. W. Juynboll, *Handleiding* v.s. (Leiden, 1925), s.58; A. J. Wensinck, *A Handbook of Early Muhammadan Tradition*, bk. *Tayammum* kelimesi; Mahmud Es'ad, *Tarih-i dinî islâm* (İstanbul, 1328), IV, 229; H. Basri Çantay, *Kur'ân-ı hakîm meâl-i kerîm* (İstanbul, 1952), I, 127 ve 158; Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük islâm ilmihâli* (İstanbul, 1959), s. 128; Ömer Nasuhi Bilmen, *Kur'an-ı kerim 'in Türkçe tefsîri* (İstanbul, 1963), II, 596; Ahmed Davudoğlu, *Buluğu 'l-meram ile subulu 's-selâm terceme ve şerhi* (İstanbul, 1966), I, 152, *Teyemmüm bâbı*. (A. J. WENSINCK.)

[Bu madde M. ZEKİ CANAN tarafından ikmâl edilmiştir.]

TEYM B. MÜRRE. TAYM B. MURRA, Kureyş kabîlesinin Mekke kolunun tâlî kısmı olup, diğer bir çok Arap kabîleleri tarafından taşınmış olan ismi, „hizmetkâr" mânasına gelmekte ve binâenaleyh, gerçekte Taymallāh—Taymallāt [b. bk.] ve kitâbelerde Taym Manāt, Taym Ruẓā, Θαιμηλος v. s. şeklinde bulunan eski bir ilâh isminin kısaltılmış şekli olmalıdır (krş. Wellhausen, *Reste*, 2. tabı, s. 7; Lidzbarski, *Handbuch d. nordsem. Epigraphik*, s. 385). Taym b. Murra, Ḳurayş al-Baṭā'iḥ, yâni Mekke 'de hüküm süren boylara mensup bulunuyorlardı; fakat buna rağmen yakın akrabaları olan Maḥzûm [b. bk.] (b. Yaḳaẓa b. Murra)'lar, Ḳuṣayy ahfâdı ile kuvvetle rekabette bulundukları halde, Taym b. Murra, her hangi bir siyâsî nufûza sâhip görünmemektedir. Bunlar, Mekke 'nin islâm öncesi tarihi bakımından hemen-hemen tamamiyle meçhûldür (Caetani, *Annali dell' Islām*, I—II, 1506; bk. fihristte zayıf istişhadlar görülebilmektedir). Onların, islâmiyetin arifesinde itibarlı gösterdikleri tek nüfuzlu şahsiyet, cömertliği ile meşhur olan 'Abd Allāh b. Cud'ān 'dır. Kureyş boylarının ahidde bulunmak (*Ḥilf al-Fuḍūl*; krş. Caetani, *Annali*, mukaddime, § 147; trc. Hüseyin Câhid, İstanbul, 1924, I, 385) üzere birleşmeleri, onun islâmiyet devrinde bile tanınan evinde vuku bulmuştur; kendisi şâir Umayya b. Abi 'l-Ṣalt (*Aġānī*, VIII, 2—5; krş. Schulthess, *Orientalische Studien Th. Nöldeke.... gewidmet*, I, 73 v. d; Goldziher, *al-Ḥuṭa'i'a*, *Z D M G*, XLVI, 7)'ın hâmisi olmuştur. Taym b. Murra'nın şöhreti, bundan başka, tamamiyle, aralarından çok meşhur iki islâm kahramanın, Abū Bakr ve Ṭalḥa b. 'Ubayd Allāh'ın çıkması vâkıasına dayanır.

Mekke 'de, Taym b. Murra tarafından iskân olunmuş mahallenin kısa bir tavsîfi al-Azraḳī 'de bulunmaktadır (*Chron. d. Stadt Mekka*, nşr. Wüstenfeld, I, 468).

Bibliyografya: Wüstenfeld, *Genealogische Tabellen*, R. 16 (*Register*, s. 447); Ibn Durayd, *K. al-İştiḳāḳ* (nşr. Wüstenfeld), s. 59—v.d. (G. LEVI DELLA VIDA.)

TEYMA'. TAYMĀ', Şimâlî Arabistan 'da suyu bol bir vâhada eski bir müstemleke; Dūmat al-Candal 'in cenûbunda 4 günlük mesâfede, Muḳaddasī 'ye göre Ḥicr 'den 3 günlük ve Vādi 'l-Ḳurā 'dan 4 günlük mesâfededir. Jaussen ile Savignac 'ın tahminine göre 500 m. genişliğinde, 3 km. uzunluğunda bir çöküntü sâhasında bulunmaktadır. Yer-altı suları, adı geçen iki seyyaha göre, bir yerde toplandıktan sonra 12—15 m. derinliğinde ve takrîben 20 m. kutrunda bir kaynaktan ortaya çıkar. Taymā' vâhasındaki çivi yazısı ile yazılmış kitâbelerde ve *Ahd-i atîk* 'de (*İşaya*, XXI, 14; *Esmiya*, XXV, 23; *Eyub*, VI, 19) kervanlar için mühim bir konak yeri olarak zikredilir. Euting tarafından bulunan eski Ârâmî kitâbesi eski İranlılar zamanına âit olup, bu ticârî merkezin yüksek medeniyetini aydınlatır. Bu yer, İmru' al-Ḳays gibi eski Arap şâirleri tarafından da zikredilir. İmru' al-Ḳays 'ın *Mu'allaḳa* 'sının 76. beytinde „yağmur fırtınası Taymā' 'da ne bir hurma ağacı bırakır, ne de — eğer taştan yapılmış değilse — bir kale..."; burası şimâlî Arabistan 'ın diğer vâhalarında da olduğu gibi, hicret eden yahudiler veya yahudi mühtediler tarafından iskân edilmiş idi. Ezcümle A'şā ve diğer şâirler tarafından zikredilen al-Ablaḳ al-Fard kalesi beyi olan Semev'el [b. bk.], bunlar arasında idi. Buranın yahudi halkı Peygamber 'e düşman idiler; ancak Vādi 'l-Ḳurā 'daki dindaşlarına iyi muâmele edilmekte olduğunu öğrenince, kendi rızâları ile Peygamber 'e tâbi olmuşlar ve böylece senelik muayyen bir haraç mukabilinde topraklarını muhâfaza etmişlerdir. Fakat sonradan Arabistan 'daki diğer yahudiler gibi 'Omar tarafından memleketten çıkarılmışlardır. İbn Ḥawḳal bu yerin X. asırda, Tabūḳ 'tan daha kalabalık olduğunu söyler. Muḳaddasī, bir su kaynağı, bâzıları harap olmuş bir çok çeşmeleri ve muhteşem bahçeleri, nefîs meyve veren hurma ağaçları ile birlikte, şehrin havzadaki daha tafsilâtlı bir tasvîrini verir; bununla berâber cimriliğini tenkid ile bu şehrin, ulemâsının azlığından şikâyet etmektedir. al-Bakrī de, müteâkıp asırda, hurma, incir ve üzümün bol olduğunu söylemekte, bu kalabalık şehrin dere boyunca uzanan bir fersah uzunluğunda surları bulunduğunu anlatmaktadır. Yeni seyyahlardan

Euting, dar sokaklı ve dört bir tarafı meyve bahçeleri ile çevrilmiş olan şehrin târifini verir. Muharrir burada, kadîm eserler olarak, iki mâbedin harâbesi ile köşelerinde kuleler bulunan dört köşeli bir bina buldu; Yāḳūt, zamanında hâlâ harâbeleri mevcut olan Eblak [b. bk.] kalesinden hiç bir ize rastlayamamıştır. Jaussen ile Savignac, merdiven şeklindeki yan duvar kısımlarından dört köşeli küçük bir binaya çıkılan husûsiyeti hâiz, müdevver bir kaç tümülüsün tavsîfini vermektedirler. Taymā' bu asrın ilk yarısında her hâliyle çöküntü alâmetleri göstermekte idi.

Bibliyografya: Balāẕurī (nşr. de Goeje), s. 34 v.d., *B G A* (nşr. de Goeje), I, 22; II, 29. III, 107, 250, 252; VII, 177; VIII 584; Bakrī, *Geogr. Wörterb.* (nşr. Wüstenfeld), I, 208 v.d.; Yāḳūt, *Geogr. Wörterb.* nşr. Wüstenfeld), I, 907 v.d.; Doughty, *Travels in Arabia*, I, 285. 533. 549 v.d.; Euting, *Tagebuch einer Reise Innerarabien*. II. 148 v. dd.. 199 v. dd.; Jaussen ve Savignac. *Mission archéologique*, II, metin s. 133—163. levha LXI—LXIV. (FR. BUHL)

TEYMALLĀH B. SA'LEBE. TAYMALLAH B. ŞA'LABA, Rabī'a b. Nizār 'ın ('Adnān kabîleleri kollarından olan ve Bakr b. Vā'il 'in büyük kavmî grubunun bir kısmını teşkil eden Arap kabîlesi. Şeceresi: Taymallāh b. Ṣa'laba b. 'Ukāba b. Ṣa'b b. 'Alī b. Bakr b. Vā'il. Bunun, Taymallāt olarak da zikredildiğini görüyoruz; bu, ismin doğru şekli olabilir; zîrâ, aksi vârid olmadığı halde, al-Lāt adının müslümanlar (veya hıristiyanlar tarafından Allah'a tahvil edilmesi ihtimâl dâhilindedir. Bu kabîle, Arabistan 'ın diğer bir çok kabîlelerinde olduğu gibi, bir *ḥilf* (ittifak içinde kardeş kabîle Bani Ḳays b. Ṣa'laba ile birleşmişti ve bunlardan her birinin mütekabilen Bani 'Icl ve Bani 'Anaza ile sıkı münâsebetleri vardı. Bu konfederasyon *al-Laḥāzim* adını taşıyordu (*Liḥzima* kelimesi lugatçılara göre, „yanak kemiği" mânasına gelip, bir ittifâkın sağlamlığını tavsif etmek için, buna benzer tâbirlerin kullanılması nâdir değildir; daha sonra bu, Bani Māzin b Ṣa'b'a ve hattâ görünüşe göre, Bakr 'in iki büyük tâlî kolu olan Bani Ẕuhl ve Banī Şaybān 'a da teşmil edilmişti. İslâmiyeti müteâkıp, diğer bir Bakrī kabîlesi olan Bani Ḥanīfa de, bu ittifâka dâhil oldu (al-Mubarrad, *Kāmil*. nşr. Wright, s. 276, 1—2; *Naḳā'iż* nşr. Bevan, s 47, 10, 305, 9, 764, 9 ve bilhassa 728, 15. Wüstenfeld, hiç şüphesiz İbn Ḳutayba 'nın *K. al-ma ārif* [nşr Wüstenfeld, s. 48]'indeki ifâdeye dayanarak aldanmış ve *al-Laḥāzim* adının yalnız Taymallāh'a âit olduğunu sanmıştır, ayrıca krş. Reiske, *Primae lineae*, s. 253, not *f*, 255, not *p*). Taymallāh kabîlesi müttefikleri ile birlikte Bakr b. Vā'il 'in Tamīm 'e karşı olan muhârebelerine ve bilhassa Zubāla, Nibāc, Tayṣal, Cadūd ve al-Vaḳīṭ 'tekilerine iştirak etmişlerdir (bunlardan son ikisi artık islâmiyet devrine rastlamaktadır). Ama görünüşe göre bu muhârebelerde onlar hiç bir şekilde parlak kahramanlıklarla temâyüz etmemiş veya reisleri arasında kayda değer bir kimseye sâhip olmamışlardır. Bu son iki sefere, her ikisi de Banī 'Icl 'den olan al-Ḥavfazān b. Şarīḳ ve Abcar b. Cābir kumanda etmekte idi. Eski devirlerde Taymallāh 'lar, Bakr 'lerin bakıyeleriyle birlikte al-Ḥīra 'deki Laḫmi kıralları ile savaşmışlardı; *Yavm uvāra* hakkındaki beyanlarda bunların adları geçer.

Taymallāh 'lar hemen bütün Bakr b. Vā'il 'ler gibi, hıristiyandılar (bk. Ṭabarī, *Tārīḫ*, I, 2032) ama çok erken islâmiyeti kabûl ettiler ve bunlar fütûhâta olduğu kadar iç-harplere de iştirak ettiler; meselâ bunlardan biri olan İyās b. 'Abla, halîfe 'Oṡmān 'ın öldürülmesinde methaldar olmuştur (*Naḳā'iż*, nşr. Bevan, s. 918 v.d.). Bilhassa şark eyâletlerindeki hâdise'lerde, Taymallāh 'lar hicretin ilk iki asrında rol oynamışlardır. Bu kabîlenin âzâları arasından, tarihlerin hâtırasını yâdettikleri insanların en dikkate şâyanı, aynı zamanda şâir o'arak da tanınan ve Horasan vâlisi o'an Avs b. Ṣa'laba b. Zufar b. Vadī'a'dır (İbn Ḥa·ar, *İṣāba*, Kahire, 1325, I, 82; Di bil 'in *Ṭabaḳāt al-şu'arā'* 'sından ve al-Marzubānī 'nin *Mu'cam al-şu'arā'* 'sından naklen; Tadmur'deki iki eski heykele atıflara âit manzum parçalar için bk. Yāḳūt, *Mu'cam*. nşr. Wüstenfeld. I, 830). Horasan vâlisi o'arak o, h. 65 (684 685)'te çıkan iç-harp esnâsında, 'Abd Allāh b. Ḥāzim 'ın kumandasındaki, Muṣ'ab al-Zubayr 'in kuvvetlerine karşı Herat 'ı kahramanca müdâfaa etmiş ve etrafına Horasan 'daki bütün Bakr b. Vā'il 'leri toplayarak, yenilinceye kadar bir yıl mukavemet etmiştir (Ṭabarī, *Tārīḫ*, II, 489 v. d.; Balāẕurī, *Futūḥ*, nşr. de Goeje, s. 414 v.d.). Taymallāh kabîlesinden diğer bir şâir olan Nahār b. Tavsi'a („Horasan 'daki Bakr 'lerin en iyi şâ'iri ünvânını" kazanmıştır), Ḳutayba b. Muslim 'in seferlerine katılmış, önce onu istihlâf ederken, sonradan ona bağlanmıştı (bk. İbn Ḳutayba, *K. al-şi'r*, nşr. de Goeje. s. 342 v.d.; *Ḥamāsa*, nşr. Freytag. s. 431 v.d.; *Naḳā'iż*. nşr. Bevan, s. 359 v.d., 364 v d., 368; Ṭabarī, *Tārīḫ*, II, tür. yer.; al-Ḳālī, *Amālī*. II, 201 v.d. v.s.).

Bilhassa cenupta Taymallāh veya Taymallāt adını taşıyan bir çok kabîle'er bilinir; İbn

al-Kalbî bunlardan aşağıdakileri zikreder: Taymallâh b. Asad b. Vabara, Taymallâh b. Zahv (?) b. Murr b. al-Ġavṯ b. Ṭayy', Taymallâh b. Ḥikāl... b. Māzin b. al-Azd, T. b. Rufayda b. Ṣavr b. Kalb, T. b. 'Āmir al-Accār... b. Kalb, T. b. al-Namir b. Ḳāsiṭ, T. b. Vadm b. Vahballât... b. Kalb.

Bibliyografya: Wüstenfeld, *Geneal. Tabellen*, B. 17 (*Register*, s. 447); İbn al-Kalbi, *Camharat al-ansāb*, British Museum, yazma, Add., 23. 297, var. 207b — 211b; Ibn Durayd, *K. al-İştiḳāḳ* (nşr. Wüstenfeld), s. 212 v.d. (G. LEVI DELLA VIDA.)

TEZKARA. [Bk. TEZKERE.]

TEZKERE. [Bk. TEZKİRE.]

TEZKİRE. TAZKİRA (A.), aslında II. (*taf'ila*) vezinde bir masdar olup, isim olarak da kullanılan bu kelime, i s t e n e n i a n m a h a t ı r a g e t i r m e, yâdetme mânalarına gelir (*Ḳāmūs tercümesi*, İstanbul, 1305, I, 869); cem'i *tezâkir*'dir.

Tezkire, çeşitli mânalarda kullanılır: aynı memlekette (şehir, kasaba v.b.) bulunan resmî dâireler, yahut şahıslar arasında teâti olunan yazılı kâğıt (tezkire-i resmiyye, tezkire-i hususiyye gibi), çeşitli sebeplerle esnafa veya şahıslara verilen bâzı resmî evrak (esnaf tezkiresi, mürur tezkiresi, nüfus tezkiresi, terhis tezkiresi v.s.), reisülküttâb [b. bk.] tarafından divan-ı hümâyûn kâtiplerine verilen hüviyet varakası (krş. Ş. Sâmî, *Kamûs-i Türkî*, İstanbul, 1317, I, 391; Kazimirski, *Dictionnaire Arabe-Français*, Kahire 1875, II, 149; Mehmet Zeki Pakalın *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü*, İstanbul, 1955. III, 491).

Eskiden resmî dâirelerde yazı işleriyle vazifeli bulunanlara t e z k i r e î veya bunun Türkçe şekli olan t e z k i r e c i tâbiri kullanılırdı (*tezkire-i şikk-ı evvel, tezkire-i divan*). Bu kelimenin cem'i olan tezâkir ise, bâzan „hâtırat" mânasına da gelmektedir (bk Ahmed Cevdet, *Tezâkir*, nşr. C. Baysun, Ankara, 1953, önsöz s. X). Yine aynı masdardan yapılmış *müzekkere* kelimesi vardır ki, bir iş hakkında bir üste yazılan kâğıt mânasına gelmektedir (bk. Ş. Sâmî, *ayn. esr.*, II, 1317).

Tezkire kelimesi, en geniş ve islâm kültürü bakımından en ehemmiyetli kullanılış yerini belli bir meslekte şöhret sâhibi olmuş şahıslarla, bilhassa şâirlerin hal tercümelerinden bahsedip, şiirlerinden de örnekler nakleden eserlerde (meselâ: *al-Taẕkira fî 'ilm al-ḥayāt*, *Taẕkirat al-avliyā*, *Taẕkirat al-şu'arā*' v.b. gibi) bulmuştur.

Tezkirelerin menşe'i, bilindiği üzere, t a b a k a t kitaplarına dayanmaktadır. Arapların hal tercümelerine karşı çok yakın ilgileri dolayısiyle ve neseplerine olan bağlılıkları sebebiyle doğup gelişen tabakat kitapları, birçok mevzulara ve bilhassa karîlere, fakîhlere, şâirlere tahsis olunurdu [krş. mad. TABAKAT].

İran'da tezkirecilik, bidâyette tarih ilmi ile birlikte gelişmiştir [bk. mad. TARİH]. Nitekim başlangıçta ve sonradan bir çok tarih kitaplarında hal tercümeleri ile ilgili kısımlar bulunmaktadır. Önceleri tarihlerde, ya da lugatlarda (bk. *Târîḫ-i Sîstân*, Ḥamd Allâh Mustavfî-i Kazvînî, *Târîḫ-i guzîda* gibi münâsebet düştükçe şiir ve şâirlerden bahsedilmiş ise de, ancâk, bunların sonradan müstakil olarak teşekkül etmiş bulunan tezkire şekilleriyle alâkası olmadığı muhakkaktır. Bir dereceye kadar *Taẕkira-i şu'arā*' telâkkî edilebilecek olan ilk Farsça eser, Nizâmî Arûzî [b. bk.]'nın *Çahār-maḳāla* (yazılışı 551=1156)'sidir. Filhakika bu eserde hükümdar için lüzûmlu olan dört meslek erbâbına (münşî, şâir, müneccim ve hekim dâir bilgi verilmiş, eserlerinden bâzı parçalar nakledilmiş ve hikâyeler anlatılmıştır. Bu eser bilhassa, eskiliği ve gerçekçiliği ile müellifin muâsırları hakkında verdiği bilgi bakımından mühimdir. İran edebiyatında, hakiki mânası ile tezkirecilik Muḥammed 'Avfî ile başlar. Muḥammed 'Avfî (567—630=1171?—1233?)'nin *Lubāb al-albāb* (yazılışı 618=1221, muhtelif yazma ve basmaları için bk. C. A. Storey, *Persian Literature*, London, 1953, I/II, 783 v.d.) adlı eseri bir takım eksikliklerine rağmen, islâmiyetten sonra müellifin zamanına kadar gelen bütün Farsça yazan şâirlerin kısa hal tercümeleriyle, şiirlerinden seçilmiş parçalar ihtivâ edip, bu sâhada ilk gerçek tezkire mâhiyetini arzeder [krş. mad. AVFÎ].

Şuarâ tezkireciliğinde en şöhretli ve âdeta klasik bir hüviyet kazanmış olan eser, Devletşah [b. bk.] (1431? — 1495?)'ın *Taẕkirat al-şu'arā*'sıdır. Bu tezkire, kendinden sonra yazılan Farsça ve Türkçe tezkireler için bir örnek olmuştur. Bu tezkire, ayrıca müellifin muâsırları hakkındaki şahsî bilgilerini de ihtivâ etmesi bakımından mühimdir (eserin yazma ve basma nüshaları için bk. Storey, *ayn. esr.*, II/II, 785—788). Davlat-şâh'ın bu eseri, önce Fehîm Süleyman Efendi tarafından *Safînat al-şu'arā*' (İstanbul, 1259), sonra Necati Lugal tarafından da *Tezkire-i Devletşah* (Ankara, 1963, 1967) adları ile Türkçe'ye tercüme edilmiştir.

Bu tezkireden sonra, İran tezkireciliğine dâir çalışma'lar, yabancı ülkelere de sirâyet etmiş, bilhassa Hindistan'da bu vâdide bir çok eser yazılmıştır (bk. Storey, *ayn. esr.*, II II). Sayıları epey kabarık olan bu tezkirelerin burada sâdece en mühimlerinden bahsedilecektir.

Davlat-şâh'tan sonra, bu sâhada yazılan eserlerin (bk. Storey, *ayn. esr.*, II/II, 789—797)en mühimi, Sâm Mîrzâ'nın, Davlat-şâhın eserinin ilk zeyli mâhiyetinde gözüken 957 (1550)'de tamamlanmış olan *Tuḥfa-i Sāmi* (basma ve yazma nüshaları için bk. Storey, *ayn. esr.*, II/II, 798 v.d.)'sidir.

XVI. asır sonlarında kaleme alınmış olan mühim bir tezkire de, Amîn Aḥmed Râzî (ölm. 1010=1601/1602 'nin *Ḫaft-iḳlîm* (tamamlanışı 1002=1594 'idir. Üç ciltten ibâret olan bu eserde, dünyanın eski coğrafî taksîmi göz önünde bulundurularak, her iklimde yetişmiş olan âlim, şâir ve şeyhler hakkında, tarih sırası da gözetilerek, dikkat çekici bilgiler verilmiştir (yazma ve basmaları için bk. Storey, *ayn. esr.*, II/II, 1170 v. dd). Tam olarak Cavâd Fâzil tarafından neşredilmiştir (Tahran, 1962).

XVII. asır İran tezkireleri arasında en ehemmiyetli olanlarından biri, Mîrzâ Muḥammed Tâhir Naṣr-âbâdî (1027—1112=1618—1700'den sonra) tarafından te'lif edilen ve *Taẕkira-i Naṣrābādi* diye tanınan eserdir. Yazılışına 1083 (1672) tarihinde başlanan bu tezkirede binden fazla muâsır şâirin hal tercümesi ve eserlerinden nümûneler vardır. Bu tezkire Vaḥîd Dastgirdî tarafından 1316—1317 hş.'de Tahran'da basılmıştır (muhtelif yazmaları için bk. Storey, *ayn. esr.*, II/II, 821 v.d.).

XVII. asır sonlarında vücûda getirilmiş diğer bir tezkire de, Muḥammed Afżal Sarḫoş'un, *Kalimāt al-şu'arā* (yazılışı: 1093—1108=1682—1696/1697, nşr. Ṣâdiḳ 'Alî Dilâvarî, Lâhûr, 1942) adlı eseridir. Cihangir (1569—1627) ve Evrengzîb (1618—1707) devirleri arasında yaşamış olup, hemen hepsi Hindistan'da yetişen ikiyüze yakın şâirin hal tercümelerini ihtivâ eder (yazma nüshaları için bk. Storey, *ayn. esr.*, II/II, 822).

XVIII. asır İran şuarâ tezkirelerinin en mühimi şüphesiz ki Âzar mahlaslı Luṭf-'Alî Bey (1722—1781, 'in *Âtaş-kada* (1192=1728 civârında)'sidir. Bu tezkirenin bir husûsiyeti de müellifin yaşadığı devir İran tarihi için oldukça bol bilgi ihtivâ etmesidir. Müellif eski şâirler husûsunda, geniş bir şekilde, *Davlat-şāh tezkiresi*'nden faydalanmıştır. Eserde ayrıca seçilen şiirler, başka tezkirelerden hem farklı, hem de fazladır (yazma ve basmaları için bk. Storey, *ayn. esr.*, II/II, 871 v.d. ve *İA*, VIII, 94a—b).

XIX. asırda yazılıp İran şiir tarihi için ana kaynak vasfını taşıyan eserlerin başında da Rızâ Kuli-Han [b. bk.]'ın *Macma' al-fuṣaḥā*'sını kaydetmek gerekir. Bu eser, Tâhirîler devri şâiri Abu 'l-'Abbâs al-Marvazî'den 1284 (1867) yılına kadarki İran şâirleriyle, onlardan seçmeleri ihtivâ etmektedir. Tahran'da taş-basması 2 cilt olarak, 1295'te basılan *Macma' al-fuṣaḥā*', Muzahir-i Muṣaffâ tarafından 5 cilt hâlinde basılmıştır (Tahran, 1336 hş.).

Zamanımızda bile İran'da şuarâ tezkireciliği an'anesini sürdürenler vardır. Burada misâl olmak üzere sâdece 'Abd al-Ḥamîd 'Irfânî'nin *İrān-ı şaḫîr* (Tahran, 1335 hş.)'ini, S. 'Abd al-Ḥamîd Ḥalḥālî'nin *Taẕkira-i şu'arā'-i mu'āṣır-i İrān* (Tahran, 1333—1337, 2 cilt)'ını ve Ni'mat Allâh Ẕakā'î-i Bayżā'î'nin *Taẕkira-i Ḥvān-i Ni'mat* (Tahran, 1348)'ini zikretmekle yetinilecektir.

Türk edebiyatında şuarâ tezkireciliği geleneği, Çagatay sâhasında başlayıp, Osmanlı sâhasında gelişmiştir. İlk Türk tezkiresi olarak, Orta-Asya müslüman Türk edebiyatının büyük şöhreti Mîr Ali Şîr Nevâî (1441—1501)'nin 1491'de vücûda getirdiği *Macâlis al-nafā'is*'ini zikretmek gerekir. Çagatayca yazılmış olup, İran Çagatay şâirlerinden bahseden bu tezkire ilk defa 1326 (1908)'da Taşkent'te basılmıştır. Bu eser, önce, Sulṭan Muḥammed Faḫrî-i Harâtî, sonra sırasiyle 929 (1522/1523)'da Ḥakîm [Şâh] Muḥammed b. Mubârak-i Ḳazvînî, Özbek hanı Abdullah Han zamanında da (991—1006=1583—1598) Şâh 'Alî b. 'Abd al-'Alî ve 'Abd al-Bâḳî Şarîf-i Rıżavî tarafından Hindistan'da olmak üzere dört defa Farsça'ya tercüme edilmiştir. Bu tercümelerden ilk ikisi 'Alî Aṣġar Ḥikmat tarafından Tahran'da (1323 hş=1945) basılmıştır (bk. Storey, *ayn. esr.*, II/II, 792 v.d.).

Türkiye dışında yazılmış olan Türkçe tezkirelerden bir diğeri de, bir müddet Şâh İsmâ'îl II. (1576—1578) ve Şâh 'Abbâs-i Kabîr (1587—1629) devirlerinde kütüphânecilik, sonra da şah kütüphânesi müdürlüğü vazifelerinde bulunduğu için *k i t â b d â r* ünvânını alan Ṣâdiḳî'nin te'lif ettiği *Macma' al-ḥavāṣṣ*'tır. Bu tezkire, Farsça tercümesiyle birlikte, 'Abd al-Rasûl Ḫayyâm-Pûr tarafından neşredilmiştir (Tebriz, 1327 hş.). Sekiz bölümden mürekkep *Macma' al-ḥavāṣṣ*'ın 7. bölümü, Türkçe, Farsça ve Arapça şiir yazmak gücüne sâhip olan Türk şâirlerinden bahsetmektedir.

Osmanlı devri şâirlerine dâir ilk tezkire XVI. asırda yazılmış ve bilâhare bu sâhada otuz kadar eser te'lif olunmuştur.

İlk Osmanlı şuarâ tezkiresi Edirneli Sehî Bey (ölm. 1548)'in *Heşt bihişt*'idir. 945 (1538/1539)'de kaleme alınan bu tezkire Câmî'nin *Bahāristān*'ı, Ali Şîr Nevâî'nin *Macālis al-nafā'is*'i ve Davlat-şâh'ın tezkiresi esas alınmak sûretiyle yazılmıştır. Tertibi,

Macālis al-nafā'is 'in aynıdır. Eserde, VIII.—X. (XIV.—XVI.) asırlarda yaşamış olan şâirlerin hal tercümeleri ile, şiirlerinden bâzı parçalar yer almaktadır (tafsilât için bk. mad. SEHÎ BEY). Bir çok yazması bulunan (bk. *Tarih-coğrafya yazmaları kataloğu*, cüz 7, *Biyografiye âit eserler*, s. 611 v.d.; ayrıca bk. Üniversite Kütüphânesi, nr. TY 3732) bu tezkire, *Heşt bihişt, Âsâr-ı eslâfdan tezkire-i Sehî* adıyla İstanbul (1325=1907)'da basılmıştır.

Sehî Bey'in eserinin, o devirde arzettiği şöhret, Kastamonulu Latîfî [b. bk.]'yi de bir tezkire yazmağa teşvik etmiş ve o da, bu sâhada Nevâî ve Câmî'nin adı geçen eserlerini örnek almıştır. *Latîfî tezkiresi*, Murad II. (1421—1451) devrinden başlayarak tezkirenin yazılış tarihlerine kadarki (953=1546) 310 şâirle, onların eserlerinden seçilmiş parçaları ihtivâ etmektedir. Bu eser, *Tezkire-i Latîfî* ünvânı ile İstanbul (1314)'da basılmıştır (yazma nüshaları için krş. *ayn. katalog*, s. 597—603). Burada şâirlerin hal tercümeleri ve isimleri alfabe sırasına konulmak sûretiyle anlatılmıştır. Müellif, eserini yazarken, başkaları tarafından on kadar tezkirenin yazıldığını, ancak bunların pek rağbet görmediklerini de zikreder [krş mad. LATÎFÎ].

Yine bu asırda yazılmış şuarâ tezkireleri arasında şunlar zikredilebilir:

Ahdî tezkiresi. Bağdadlı Ahmed Ahdî (ölm. 1002=1593/1594) tarafından yazılmış olup, *Gülşen-i şuarâ* (yazılışı: 971=1563) adını alan bu eser, umûmiyetle muâsır şâirlerden (960—971=1552—1563) bahsederek 375 şâirle, eserlerinden parçalar ihtivâ eder. Bu eser, XVI. asır Türk şiiri ve bilhassa Bağdad havâlisinde yetişen Âzerî ve Osmanlı şâirleri bakımından değerlidir (bir kısım yazmaları için bk. *ayn. katalog*, cüz 7, s. 575 v.d.).

Âşık Çelebî, *Maşā'ir al-şu'arā'*. Müellifin asıl adı Pîr Mehmed olup, daha ziyâde Âşık Çelebî (1520—1572) ünvânı ile şöhret kazandığı için eserine *Âşık Çelebî tezkiresi* denir. Âşık Çelebî Osmanlı şâir ve münşîlerindendir. Müellif tezkiresini 974 (1566) tarihinde te'lif etmiştir. XIV. asırdan başlayarak kendi zamanına kadarki şâirler ve eserlerinden bahsederek misâller verir. Diğerlerinden farklı olarak bu tezkire „ebced" harflerine göre tertip edilmiştir [bk. mad. ÂŞIK ÇELEBİ]. Şâirlerin husûsî hayatları ile edebî husûsiyetlerini bildirmesi bakımından mühimdir (bir kısım yazmaları için bk. *ayn. katalog*, s. 579—581).

Hasan Çelebî tezkiresi. Kınalı-zâde Ali Çelebî'nin oğlu olan Hasan Çelebî (953—1012=1540—1604)'nin tezkiresi babasına nisbetle *Kınalı zâde tezkiresi* diye de adlandırılır. 576 şâirden bahseden ve her birinden oldukça iyi seçilmiş misâller de veren bu eseri, müellifi, 994 (1586)'de tamamlamıştır. Tumturaklı bir üslûpla yazılmış olmasına rağmen, XIV.—XVI. asırlar arasında yetişmiş olan şâirler hakkında kıymetli mâlûmâtı ihtivâ eder (krş. mad. KINALI-ZÂDE; ayrıca bir kısım yazmaları için bk. *ayn. katalog*, s. 588—597).

Beyânî tezkiresi. Rusçuklu Mustafa Beyânî (ölm. 1597) tarafından 1000 (1592) tarihinde te'lif edilmiş bulunan bu tezkire, *Hasan Çelebî tezkiresi*'nin muhtasarı mâhiyetinde ise de, zamanının şâirlerinden bir kaç kişinin hal tercümesini ihtivâ etmektedir. İçinde 248 şâirin hal tercümesi vardır (bir kısım yazmaları için bk. *ayn. katalog*, s. 582; Veliyyüddin Efendi Kütüphânesi, nr. 2659; Üniversite Kütüphânesi, nr. TY 2568).

XVII. asır şuarâ tezkireleri ise sırasiyle şunlardır:

Riyâzî tezkiresi Mehmed Riyâzî (1572—1644)'nin kaleme aldığı ve *Riyāż al-şu'arā'* adı ile tanınan bu tezkire 1018 (1609)'de tamamlanmış olup, XV.—XVII. asırlar arasında yaşamış olan şâirlerden, müellifin kendi arzûsuna göre seçtiği şahsiyetler ile, onların şiirlerinden parçaları ihtivâ eder. içindeki şâir sayısı, muhtelif nüshalara göre, 366 ile 400 arasında değişirse [bk. mad. RİYÂZÎ], de, umûmiyetle 374'ü bulur (krş. *ayn. katalog*, cüz 7, s. 605 v. dd.).

Fâizî tezkiresi. Asıl adı 'Abd al-Ḥayy olan Kaf-zâde Fâizî (1572—1622)'nin *Zubdat al-aş'ār* isimli tezkiresi, daha çok bir müntehabattır. Burada XV. ve XVI. asırlar ile XVII. asır başlarındaki şâirlerden seçilmiş şiir örnekleri ve şâirlerin sâdece vefat yılları verilmiştir. İçindeki 500 kadar şâirden 14'ünü kadınlar teşkil eder (krş. *ayn. katalog*, cüz 7, s. 585; Üniversite Kütüphânesi, nr. TY 1646, 3289).

Rızâ tezkiresi Zehr-i Mâr-zâde Rızâ diye tanınan Seyyid Mehmed (ölm. 1082=1671/1672)'in hazırlamış olduğu bu küçük tezkire, 1000—1050 (1592—1640) tarihleri arasında yaşamış bulunan ve muhtelif nüshalarına göre sayıları 165 ile 257 arasında değişen şâirlerin kısa hal tercümelerini ve çok defa sâdece ölüm yıllarını ve eserlerinden seçilmiş kısa nümûneleri ihtivâ eder [bk. mad. RIZÂ]. Altı yıllık kısa bir fâsıla dikkat nazarına alınmazsa *Hasan Çelebî tezkiresi*'nin bir zeyli gibi kabûlü mümkün olan bu tezkire basılmış (İstanbul, 1316) olup, yazma nüshaları mahduttur (krş *ayn katalog* s. 607 v.d.).

Yümnî tezkiresi. Mehmed Sâlih Yümnî adında bir kadının ölm. 1662) yazmağa başlayıp tamamlayamadığı bu tezkire, Fâizî'nin *Zubdat al-aş'ār*'ı tarzında ve bir bakıma ona zeyl mâhiyetindedir. Müellifin muâsırı olan şâirlerinden 29'unun çok kısa hal tercümesi ve şiirlerden nümûneler vardır (bir kısım yazma nüshaları için bk. *ayn. katalog*, s. 614).

Âsım tezkiresi. Mehmed Âsım (ölm. 1675)'ın Fâizî'ye zeyl mâhiyetinde vücûda getirdiği ve *Ẕayl-i zubdat al-aş'ār* adını da taşıyan bu tezkire, 1622—1675 yılları arasında yaşamış bulunan 123 şâirin alfabetik sıra dâhilinde sâdece isimleriyle bâzılarının vefat tarihlerini ve eserlerinden örnekleri içine almıştır (bir yazması için bk. *ayn. katalog*, s. 579).

Güftî tezkiresi. Edirneli Ali Güftî (ölm. 1088=1677, 1678)'nin *Taşrîfât al-şu'arā'* adlı tezkiresi manzum olup, müellif bir çoğu hoca olan muâsırı 103 şâirden hicv ve mizah yolu ile bahseder (krş *ayn. katalog*, s. 585).

XVIII. asır da Türk şuarâ tezkireciliği bakımından zengindir. Bu asra âit tezkireler şunlardır:

Safâî tezkiresi. Mustafa Safâî (ölm 1725 m)'nin *Nuḫbat al-āṯār min favā'id al-aş'ār* ünvanlı tezkiresi 1132 (1720)'de te'lif edilmiştir. *Rızâ tezkiresi*'nin zeyli mâhiyetinde olan bu eserde, 1050—1132 (1640—1720) yılları arasında yaşamış olan şâirler yer almıştır (yazmaları için bk. *ayn katalog*, s. 608 v.d.).

Sâlim tezkiresi. Kazasker Mehmed Emin Sâlim 1099—1156=1688—1743)'in kendi adı ile anılan tezkiresi, 1099—1134 (1687—1722) tarihleri arasındaki Osmanlı şâirlerinden bahseden bir eserdir. *Safâî tezkiresi* ile *Sâlim tezkiresi* birbirini tamamlayan husûsiyetlere de sâhiptirler. Safâî'yi yer-yer tenkid de eden Sâlim, bu eserini daha çok münşîyâne bir üslûpla kaleme almıştır. Alfabetik sıra içinde 415 şâirden bahseder (krş. *ayn. katalog*, s. 609 v.d.; ayrıca bk. mad. SÂLİM).

Belîğ tezkiresi. Bursalı İsmail Belîğ (1668—1729). *Nuḫbat al-āṯār li-ẕayl zubdat al-aş'ār* adlı tezkiresi, Fâizî'nin eserine bir zeyl mahiyetinde olup, müteâkip asırda yaşamış bulunan 300'den fazla şâirin hal tercümeleri ile şiirlerinden parçaları ihtivâ ederek 1139 (1726/1727)'da tamamlanmıştır. Belîğ kendinden önce Fâizî'ye yapılan zeyilleri göz önünde tutmamıştır. Müellifin kendi hattı ile olan nüsha Üniversite Kütüphânesi'nde, TY 1182 numaradadır [krş. mad. BELÎG].

Safvet tezkiresi. Kemiksiz-zâde Mustafa Safvet (ölm. 1785 'den sonra) tarafından *Safâî tezkiresi*'nin ihtisârı sûretiyle 1197 (1782/1783) tarihinde meydana getirilen ve içinde 483 şâirden bahseden bu eserin adı, *Nuḫbat ol-āṯār fî favā'id al aş'ār* olup, bir nüshası Üniversite Kütüphânesi'ndedir (nr. TY 9890).

Râmiz tezkiresi. Hüseyin Râmiz (1717—1786) tarafından 1198 (1783/1784) tarihinde te'lif edilen ve umûmiyetle *Âdāb-i ẓurafā* diye tanınan bu tezkire, *Sâlim tezkiresi*'nin bir zeylidir. 1133—1198 (1720—1783) tarihleri arasında şiir yazdıkları bilinen 375 kişinin alfabetik olarak hal tercümelerini verir (bk. *ayn. katalog*, s. 604 v.d.).

Silâhdar-zâde tezkiresi. Silâhdar-zâde Mehmed Emin (ölm. 1800 'den sonra olması muhtemel)'in *Zubdat al-aş'ār* tarzında yazılan bu tezkiresi, 1164—1204 (1750—1789) tarihleri arasında yaşamış 127 şâirin adlarını, nâdiren ölüm tarihlerini ve eserlerinden bâzı parçaları ihtivâ eder. Aradaki 25 yıllık bir ayrılığa rağmen Belîg'in bir zeyli olarak kabûl edilebilir (bâzı yazmaları için bk. *ayn. katalog*, s. 612 v.d.).

Âkif tezkiresi. İstanbullu Mehmet Âkif (ölm. 1797 'den sonra)'in 1211 (1796/1797) tarihinde te'lif ettiği ve asıl adı *Mir'āt-i şi'r* olan bu eser, müellifin muâsırı olduğu Enderun'dan yetişme 23 şâirin hal tercümeleriyle şiirlerinden bâzı parçaları içine alır. Müellifin kendi el-yazısı nüshası İbnülemin Mahmud Kemal İnal kütüphanesindedir (krş. *Son asır Türk şairleri*, İstanbul, 1969, 2. tab, I. cüz, s. V; ayrıca bk. *ayn. katalog*, s. 577 v.d.).

Esrâr Dede tezkiresi. Mehmed Esrâr Dede (ölm. 1796) tarafından kaleme alınan bu eser, müellifin son yıllarına kadar, yaşamış olan 196 mevlevî şâirinin hal tercümeleriyle şiirlerinden seçilmiş parçaları ihtivâ eder. Asıl adı *Tazkira-i şu'arā-yi Mavlavîya* olup, bu eser aslında, Şeyh Galip (1757—1799) tarafından yazılıp, müsvedde hâlinde Esrâr Dede'ye verilmiş ve o da bunu tamamlamıştır.

Esrâr Dede, mevlevîlik gayretiyle kendi tarikatinden olmayan bâzı şâirlere de bu tezkirede yer vermiştir (bk. Abdülbaki Gölpınarlı, *Şuarâ tezkireleri ve tezkireciler, Aylık ansiklopedi*, yeni tabı, nr. 2). Eserin İstanbul'da iki yazması tavsif edilmiştir (aynı yazmalar için bk. *ayn. katalog*, s. 582 v.d.). Ali Enver, bu tezkireyi, *Semâ-hâne-i edeb* adı ile hülâsa edip, neşretmiştir (İstanbul, 1930).

XIX. asırda şuarâ tezkireciliği artık eski ehemmiyetini kaybetmekle berâber, bu mevzûda yine bâzı eserlerin yazıldığı görülmektedir.

Şefkat tezkiresi. Bağdadlı 'Abd al-Fattâḥ Şefkat (ölm. 1826 m.)'ın 1229 (1814)'da tamamladığı bu tezkire, Râtip Ahmed Paşa-zâde Nâşid İbrahim Bey'in topladığı bir şiir mecmuasındaki şiirlerin şâirlerinin, alfabetik bir sıraya göre tertip edilerek ve bâzı şâirlerin de ilâvesi sûretiyle meydana gelmiştir. 1143—1229 (1730—1814) arasında şiirle uğra

şan 122 şâirin sâdece *Zubdat al-aṣ'ār* gibi isimleriyle, bâzılarının ölüm tarihlerini olduğu kadar, her şâirden seçilmiş parçaları içine almaktadır (bâzı yazmaları için bk. *ayn. katalog*, s. 613 v.d.; ayrıca bk. Abdülbaki Gölpınarlı, *ayn. esr.*, göst. yer. ve İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son asır Türk şairleri*, I, V).

Es'ad tezkiresi. Vak'anüvis Mehmed Es'ad Efendi (1789—1848)'nin *Bağça-i şafā andūz* isimli ve adı „ebced" hesabı ile te'lif yılını gösteren tezkiresi, 1135—1251 (1723—1835) seneleri arasında yetişen şâirlerden bahsetmekle berâber, hal tercümelerinin bir kısmı eksiktir. *Sâlim tezkiresi*'nin bir zeyli sayılabilecek olan bu eserde 206 şâire yer verilmiştir. Müellifin kendi el-yazısı ile olan müsvedde hâlindeki nüsha kendi kütüphânesindedir (Süleymaniye Kütüp., Es'ad Ef., nr. 4040). Bu tezkirede şiir örneklerine yer verilmemiştir (krş. *ayn. katalog*, s. 603 v.d.; *Son asır Türk şairleri*, I, V; bk. mad. ES'AD EFENDİ).

Ârif Hikmet tezkiresi. Şeyhülislâm Ârif Hikmet Bey (1786—1859) tarafından yazılan ve alfabe sırasına göre 250 şâirin kısa hal tercümeleri ile şiirlerinden örnekleri içine alan *Tazkirat al-şu'arā*'nın—asıl nüshasından istinsah edilmiş—kopyası Millet Kütüphânesi'ndedir (bk. *ayn. katalog*, s. 578 v.d.). Burada şâirlerin hayatı çok kısa verilmiş olup, XVI. asır sonlarından XIX. asrın ilk yarısının sonuna kadar yaşamış olan şâirlerden bahsedilmektedir (İbnülemin M. Kemal İnal, *ayn. esr.*, I, VI; bk. mad. ÂRİF HİKMET BEY).

Fatîn tezkiresi. Da'vud Fatîn Efendi (1814—1867)'nin *Ḥātimat al-aṣ'ār* adını taşıyıp, 672 şâirden bahseden bu tezkiresi *Sâlim* ve *Safâî tezkire*'lerine zeyl mâhiyetindedir. Onun bu tezkirecilerle kendi tezkiresi arasında yazılmış bulunan diğer tezkireleri tanımadığı anlaşılmaktadır. Bu tezkire basılmış olup, bir tayli kusuruna rağmen, yazarın muâsırları bakımından istifâdeye elverişlidir (bk. mad. FATİN EFENDİ; krş. Ömer Faruk Akün, *Şinasi'nin bugüne kadar ele geçmeyen Fatin tezkeresi baskısı, Türk dili ve edebiyatı dergisi*, İstanbul, 1961, XI, 67—98; ayn. mll., *Şinasi'nin Fatîn tezkiresi baskısındaki yeni biyografik bilgiler, T M*, 1965, XIV, 277—336).

XX. asırda da şuarâ tezkireciliği geleneğinin devam ettiğini göstermek üzere bir kaç eserden daha bahsedilecektir:

Tevfik tezkiresi. Çaylak ve Çopur gibi adlarla da anılan Mehmed Tevfik (1843—1893)'in *Ḳāfila-i şu'arā*' ünvânı altında neşrettiği (İstanbul, 1290) tezkire mâhiyetindeki eser, sâdece „D" harfinde kalmış eksik bir derlemedir (krş. mad. TEVFİK MEHMED; Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı müellifleri*, İstanbul, 1333, II, 117; İbnülemin M. Kemal İnal, *ayn. esr.*, I, VII).

Türk şâirleri. Sadettin Nüzhet Ergun (ölm. 1946) tarafından *Türk şâirleri* adı altında yayınlanmağa başlanıp, yarım kalan eser de bir bakıma şuarâ tezkireciliğinin son mahsûlleri arasındadır. Bu çalışmada şuarâ tezkirelerine geçenlerle birlikte, geçmeyen şâirler de yer almış ve bunlara zamanımızda yaşayanlar da ilâve edilmiştir (krş. Abdülbaki Gölpınarlı, *ayn. esr.*, göst. yer.).

Son asır Türk şairleri. İbnülemin Mahmud Kemal İnal (1869—1957) tarafından hazırlanan bu eser de, Türk şuarâ tezkireciliğinin son bir örneği sayılabilir (ilk tabı, İstanbul, 1930—1941; ikinci tabı, 1969). Müellif, eserine *Kamāl al-şu'arā*' adını vermek istemiş ise de, Türk Tarih Encümeni'nce, *Son asır Türk şairleri* adı daha uygun görülmüştür. Bu eserin *mukaddime*'si (s. I—XVI) şuarâ tezkirelerimizin tarihçesi bakımından ehemmiyetlidir.

Bibliyografya: Metinde gösterilmiştir. (ABDÜLKADİR KARAHAN.)

TEZVİC. [Bk. NİKÂH]

THAYLAND. [Bk. SİYAM.]

TIB. ṬIBB, *islâm dünyasında* çok rağbet görerek gelişen *ilim şûbelerinden biri* olup, daha ziyâde Yunanca'dan Süryânice'ye tercüme eserler yoluyla dolaylı olarak ve Yunanca eserlerden ise doğrudan-doğruya faydalanmak sûretiyle Yunan tıbbına dayanır. Filhakika islâmiyet'in zuhur edeceği devre yakın asırlarda, Bizans'ta hüküm süren hıristiyan taassubu karşısında milâdî V. asırda Yunan kültürünün devam edegeldiği Urfa (Edessa) mektebinden İran'a sığınmak mecbûriyetinde kalan Nestûriler [b. bk.] burada—Cündişâpûr'da—toplanmış, Şâpûr II.'un himâyesine mazhar olmuş ve Yunan tıb ilmini devam ettirmişlerdi. Hattâ Şâpûr II., meşhur Yunanlı tabib Theodisyos'u Cündişâpûr'a getirtmiştir ki, bu zâtın bir eseri sonradan Arapça'ya tercüme edilmiştir (bk. *Fihrist*, s. 303). Ḫusrav-i Anuşirvân, Yunan tıb ilmiyle de iktifâ etmeyerek Hindistan'dan bu mevzu ile ilgili eserler getirtmiştir. Cündişâpûr'da Yunanca metinlerin büyük bir kısmı, Süryânî âlimler tarafından Süryânice'ye, bundan da Pehlevî diline, bir kısmı da bizzat Yunanlılar tarafından bu dillerden birine çevriliyordu. Nitekim Sergiyus Ra's al-Ayni, Hippokrates ve Calinus'un eserlerini Süryânice'ye çevirmiş, sonra da bunlar Pehlevî diline tercüme edilmiştir Esâsen Cündişâpûr'da tıb tahsil dili Yunanca idi İlâç olarak kullanılan nebat isimleri arasında, bâzan Farsça isimlerin yer aldığı da görülür.

İslâm tıb ilmi, Peygamber devrinde en yüksek noktasına ulaşmış bulunan ve islâm fetihinden de pek fazla müteessir olmayan bu mektebten faydalanmıştır. Buna göre, islâm tıb ilminin gelişmesini, Peygamber devrindeki vaziyetin izâhı için gerekli olması hasebiyle, câhiliye devri, Peygamber devri ile dört halîfe devri ve islâm hâkimiyetinin Orta-Asya'dan İspanya'ya kadar uzandığı devrede olmak üzere üç merhâlede mütâlea etmek uygun olur.

Burada bu ilmin islâm dünyasını teşkil eden muhtelif milletlerdeki gelişmesinden ziyâde, vaktiyle ilmî eserlerin yazılmış bulunduğu ortak dil (Arapça) ile vücûda getirilen mahsûller vâsıtasiyle mezkûr dünyadaki müşterek gelişmesi üzerinde durulacaktır.

Câhiliye devrinde, tıb ilminin vaziyeti hakkındaki bilgilerimiz maâlesef yok denecek kadar azdır. Ancak, İran ve Roma ülkeleri ile hem-hudut olan Hîrâ ve Gassânî gibi Arap devletlerinin, bu komşu devletlerin tıb ilminden faydalanmış olma'ları pek muhtemeldir. Nitekim, İbn al-Ḳıftī (ölm. 646=1248) ve İbn Abî Uṣaybi'a (ölm. 668=1270) gibi eski Arap müelliflerinin eserlerinde, ilk Arap tabib olarak gösterilip, câhiliye devrini de idrâk etmiş ve Peygamber'in ilk devirlerinde hayatta bulunan Ḥāris b. Kalada tıb tahsîlini İran'da, Cündişâpûr'da yapmıştı. Ölümünden sonra mesleğine, yine Cündişâpûr'da tahsil etmiş bulunan oğlu Naẓr devam etti.

Bizzat *Peygamber*'in tıb ve sağlık ile yakından ilgilendiği, kendisinden bize intikal eden hadîslerinden anlaşılmaktadır. Filhakika, bu hadîslerde onun tedâvi usûlleri (bal, kan alma ve dağlama) bulunduğu gibi, ilaç olarak tavsiye ettiği bir takım nebatların (sarı sabır, sürme v.s.) isimleri geçmekte ve hastalık çeşitleri (veba, cüzzam, sıtma) sayılmakta ve bunlar için tedbirler ileri sürülmektedir. Onun tıbla ilgili bütün bu bilgilerine islâm tıb tarihi içinde *ṭibb al-Nabî* adı verilmiştir. Peygamber'e âit olan bu tıb ilmi, Hindistan'da eski tıb ile meşgul olanlar tarafından İbn Sînâ'nın *Ḳānūn* adlı eserinin sonunda *Ḳānūnça* adı altında okunmakta idi. Mevcut bilgiler, Peygamber ile dört halîfe devrinde Hippokrates ve Calinus tıbbına göre amel olunduğunu göstermektedir.

İslâm tıb ilminin asıl gelişmesi bu devirden sonra başlar. Ancak bu devri hemen tâkib eden Emevîler devrine âit mâlûmat, bugün için pek mahduttur. Nitekim onlardan sonra gelen Abbâsîler devrinde yetişen tabibler ve eserlere nisbetle bu devre âit bilinenler pek fakir kalır. Bu devir tabibleri arasında sâdece Abu 'l-Ḥakam ve kendisine *Kunnāš* adlı bir risâle atfedilen oğlu Ḥakam, zulmü ile meşhur Ḥaccāc b. Yūsuf'un tabîbi olup kendisine üç veya dört kitap atfedilen Teodoros ve göz hastalıkları tedâvisinde şöhret yapmış Zaynab adlı bir bedevî kadının adları geçer ki, bunların çoğu ya hıristiyan veya Arap'tan başka milletlere mensup idi. İlmî mânadaki bu tıbbın yanında bedevîler arasında iptidâî tedâvi usûlleri de devam ediyordu.

Abbâsîlerin hüküm sürdüğü II. (VIII.) asrın ortalarında başlayan geniş tercüme faâliyeti ile birlikte, tıb ilminin de büyük bir hamle yaptığına şâhid olmaktayız.

Filhakika bu devir, islâmda tercüme faâliyetinin en çok arttığı bir devreye rastlar ki, Cündişâpûr'da daha önceleri başlamış bulunan tercüme faâliyetinin bunda büyük rolü olduğuna hiç şüphe yoktur. Nitekim tercüme ile meşgul olan ilk mütercimlerin, bu şehirdeki faâliyetle ilgili bulunmaları, bu husûsu te'yid etmektedir. İslâm dünyasında Yunanca'dan yaptığı tercümelerle şöhret kazanan Ḥunayn b. İsḥāḳ da yine Cündişâpûr'da yetişmiş olan İbn Māsavayh'in talebesidir.

Cündişâpûr'da tıb ilmini I. (VII.) ve II. (VIII. asırlarda aslen Süryânî olan Baḫtîşû [b. bk.] âilesi temsil ediyordu. Bu âileden başka Circîs b. Cibrîl b. Baḫtîşû' (ölm. 151=768 olmak üzere bir kaçı, hastalığı dolayısiyle halîfe al-Manṣūr II. tarafından Bagdad'a dâvet edildi. Circîs'in tıbba dâir *al-Kunnāš* adlı Süryânice eseri, Ḥunayn b. İsḥāḳ (ölm. 260=873) tarafından Arapça'ya tercüme ve talebesi Abū Yazîd Şahār (Çahār) Baḫt tarafından da şerh edilmiştir (bk. Brockelmann, *G A L*, I, 231; *Suppl.*, I, 414). Bu âile Cündişâpûr'da 250 yıldan fazla bir müddet tıb ilmini temsil etmiş olup, âilenin son ferdi bulunan Cabrā'îl b. 'Ubayd Allāh, 397 (1007)'de ölmüştür. Cündişâpûr dışında Yunan tıb ilminin devamını sağlayan merkezlerden biri İskenderiye, diğeri de Harran idi. Bu iki merkezden ikincisinde, bu ilmi Sâbiîler temsil ediyordu.

Arap tıb müellifleri, Yunan tıb müelliflerinden, başta Hippokrat ve Calinus olmak üzere Efesli Rufus, Oribasios, Aëtios ve Eginalı Paulos'u bilmektedirler.

O devirde tercüme faâliyetlerinde bulunan mütercimlerin çoğu, aynı zamanda tıb ilmi ile de meşgul idiler. Nitekim Yunanca'dan yapmış olduğu tercümelerle bunların başta gelenlerinden biri olan Ḥunayn b. İsḥāḳ da bir tabib idi. Esâsen bunları tercüme faâliyetine sevkeden âmillerden biri de, tıb ilmine karşı duymuş oldukları ilgi olmalıdır.

II.—III. (VIII.—IX.) asırlar arasında aynı zamanda tıb tatbikatı ile de uğraşan ve eser-

leri bize kadar gelmiş bulunan islâm tıb müellifleri arasında, Baḫtîşû' âilesinden Circis'ten sonra, *K. ruşd al-labîb ilâ mu'aşârat al-ḥabîb* adlı eseri ile İbn Kulayta (ölm. 231=845)'yi, sağlıkla ilgili *K. ḥıfẓ al-ṣiḥḥa*, Yunan ve Hind tıbbına dayanıp, cenin ve ceninle ilgili hususlar, gıda, perhiz, teşhis, sinir ve damar v.s. ile ilgili meselelerden bahseden *Firdavs al-ḥikma* adlı eseriyle Abu 'l Ḥasan 'Alî b. Sahl Rabban al-Ṭabarî (ölm. 240=855'den sonra)'yi, müshil ilaçlarının ıslâhına dâir *K. iṣlâḥ al-adviyat al-mushila* ile muhtelif gıdaların hassalarına dâir *K. ḥavâṣṣ al-aġziya va 'l-buḳûl va 'l-favâkih* v.s. eserleri ile tanınmış olup, tıb tahsîlini Cündişâpûr'da yaptıktan sonra Bagdad'a gelip, burada bir hastahâne müdürü olarak Hârûn al-Raşîd'den, al-Mutavakkil devrine kadar tabiblik yapmış bulunan Abû Zakarîyâ Yaḥyâ b. Masârcavayh (ölm. 243=857)'i ve tıb bilgisini kendisinden esirgediği için Yunanca öğrenip, Hippokrates'in yedi eserini tercüme eden talebesi Ḥunayn b. İsḥâḳ (ölm. 260=873)'ü, yine gıda'larla ilgili *Taḳvîm al-adviya fî mâ'staḥâra min al-a'şâb va 'l-aġziya* adlı eserin müellifi Yuhanna b. Baḫtîşû' (ölm. 278=891)'yu, sonradan garp âleminde büyük şöhret yapmış olup, Razes diye tanınan Abû Bakr b. Zakarîyâ' al-Râzî (ölm. 320—332=932—943 arası)'yi zikretmek yerinde olur (bütün bu müelliflerin eserleri için bk. *GAL*², I, 265—271; *Suppl.*, I, 414—421). Bu sonuncu, kimya ve felsefe sâha'arındaki çalışmalarından çok, tıb ile ilgili eserleri ile tanınmıştır. Filhakika muhtelif hastalıklara dâir yazdığı eserler arasında, bilhassa çiçek ve kızamık hastalıkları hakkındaki *Kitâb al-cadarî va 'l-ḥaṣba* adlı olanı meşhurdur. Ayrıca yine o, tıb sâhasında bir kısmı sonradan Latince'ye de tercüme edilen bir çok el-kitapları yazmıştır. Kezâ *Libér Almansoris* adıyla Latince'ye çevrilen ve Rey vâlisi Manṣûr b. İsḥâḳ'a ithaf edildiği için *Ṭibb al-Manṣûrî* adı verilen eseri te'lif etmiş olduğu gibi, onbeş yılını vermek sûretiyle vücûda getirdiği *al-Ḥâvî* adlı eseri de, Arap dilinde tıbba dâir yazılmış en büyük ansiklopediler arasında yer almıştır. Onun bu ansiklopedisi, tıbbın her mes'elesine temas etmekte olup, Yunan ve Arap müelliflerinin eserlerinden bir derleme mâhiyetinde ise de, bunların verdikleri bilgilere, kendi tecrübe'erini de eklemek sû etiyle bir takım netîcelere vararak kadîm çağda bilinenleri aşmıştır. Onun bu eseri de Latince'ye tercüme edilmiş ve ilk baskısı 1486 (Brescia)'da yapılmıştır. Buna müellifin klinik kayıtları da eklenirse, kendisinin bu sâhadaki değeri daha iyi anlaşılır (tafsilât için bk. E. G. Browne, *Ṭibb-i islâmî*, Fars. trc. Mas'ûd Racab Niyâ, Tahran, 1337 hş., s. 64—67).

IV. (X.) asrın tanınmış bir çok tıb âlimleri (bk. Brockelman, *GAL*, *Suppl.*, I, 421 v.d.) arasında şöhret yapmış olan tabiblerden biri de 'Alî b. al-'Abbâs al-Macûsi ölm. 372=982)'dir. Orta-çağ Avrupa'sında Haly Abbas adıyla tanınmış olan bu tabibin, 10 oölümü nazarî, 10 bölümü de tatbikî tıb ile ilgili olan eseri, *Kâmil al-ṣinâ'at al-ṭibbîya*, *al-Kunnâş al-malakî* veya *al-Ḳânûn al-'Aẓudî fi 'l-ṭibb* adını taşımış ve İbn Sînâ'nın *al-Ḳânûn* adlı eseri yazılıncaya kadar ehemmiyetini muhâfaza etmiştir. Müellif, eserinin mukaddimesi mâhiyetinde olan ilk kısmında, kendinden önceki Yunan ve Arap müelliflerinin eserlerini tenkid süzgecinden geçirmiştir (muhtevâsı hakkında fazla bilgi için bk. E. G. Browne, *ayn. esr.*, s. 71 v.d.). Burada bu asrın tanınmış göz hastalıkları tabiblerinden olup, göz sağlığı ile ilgili *Taẕkirat al-kahhâlîn* adlı eserden başka bu mevzûya dâir sual ve cevaplı *Masâ'il va acviba fî 'ilm ṣinâ'at al-kuḥl* adlı bir eser de yazmış bulunan 'Alî b. Îsâ al-Kahhâl (ölm. 400=1010)'i zikretmek yerinde olur. Orta-çağ Avrupa'sında Abulcasis diye tanınan ve *K. al-taṣrîf liman 'aciza 'an'il-ta'âlîf* adlı büyük tıb eserini yazmış bulunan İspanyalı Abu 'l-Ḳâsim Ḫalaf b. al-'Abbâs al-Zahrâvi (ölm. 404=1013) de bu asrın meşhur tabiblerinden idi. Yazmış olduğu eser Latince'ye çevrilmiş ve ilki Venedik (1497)'te olmak üzere, Avrupa'da müteaddit baskıları yapılmıştır (krş. Brockelmann, *ayn. esr.*, *Suppl.*, I, 425).

IV. (X.) asrın son çeyreği ile, V. (XI.) asrın ilk çeyreği arasında yaşamış bulunan İbn Sînâ, büyük bir filozof olduğu kadar, aynı zamanda meşhur bir tabib idi.

İbn Sînâ'nın tıb ile ilgili 8 eseri manzum olup, hastalığın 25 alâmeti, sağlık kaideleri, denenmiş ilâçlar ve teşrihe dâir intibalarını ihtivâ eder. Bu eserlerin bir kısmı matbûdur (bk. Brockelmann, *ayn. esr.*, *Suppl.*, I, 823).

İbn Sînâ'ya, tıb sâhasında en büyük şöhreti te'min eden, hiç şüphe yok ki, *al-Ḳânûn fi 'l-ṭibb* adlı eseridir. Beş kitaba bölünmüş olan bu eser, sâdece kadîm tıb ilmi ile müslüman tıb ilmine dâir yazılmış eserlerdeki mâlûmatı ihtivâ etmekle kalmayıp, bir çok noktalarda da onları aşar. Bu eser, kendinden sonraki dünya tıb ilmi üzerinde altı asır mutlak bir hâkimiyet te'sis etmiş [bk. mad. İBN SÎNÂ § g] ve Latince'ye tercüme edilip, muhtelif baskıları (1473—1500) yapılmıştır. Asrın bu meşhur tabib ve tıb müelliflerinden sonra, 'Ubayd Allâh b. Cibrîl b. Baḫtîşû' (ölm. 450=1058 civârında)'yu, İbn Boṭlân (ölm. 460=1068 civârında)'ı, ikinci Buḳrat olarak tanınan 'Abd al-Raḥmân b. 'Alî b. Abi Ṣâdiḳ al-Nîsâbûri (ölm. 460 civârında)'yi, Muḥammed b. 'Alî al-Îlâki (ölm 536=1141)'yi, halîfe al-Muḳtadir'in tabibi Sa'îd b. Hibat Allâh (ölm. 495=1101)'i zikretmek lâzımdır (eserleri için bk. Brockelmann, *ayn. esr.*, I, 885—888).

VI. (XII.) asrın tanınmış tabibleri arasında İspanya'da Sevilla'da tabib bir âileden gelen Abû 'l-'Alâ' Zuhr b. 'Abd al-Malik al-İşbili al-Iyâdi 525=1131), Toledolu İbn al-Vâfid (Avrupa'daki şekli Aben Guefit), Tunus'ta Kayravan'dan İbn al-Cazzâr ve bu asrın tanınmış feylesof ve tabiblerinden olup, Orta-çağ Avrupa'sında Averroes diye tanınan Kurtubalı İbn Rüşd [b. bk.]'ü, Salâḥ al-Dîn-i Ayyûbî'nin tabibliğini yapmış bulunan Mûsâ b. Maymûn'un isimlerini zikretmek gerekir. Bu asırda bir takım Farsça tıb kitaplarının mevcudiyetine de şâhit olmaktayız. Bu arada Zayn al-Dîn İsmâ'îl al-Curcânî'nin, yayıldığı hâkimiyet sâhasına nisbetle *Ẕaḫîra-i Ḫvârizmşâhî* adlı eseri zikre değer. İbn Sînâ'nın *al-Ḳânûn*'u büyüklüğünde olan bu eser, 9 ciltten ibâret olup, muhtelif hastalıklar (kalp, istiska v.s.) ile onların tedâvilerinden bahseder.

VII. (XIII.) asırda İbn al-Bayṭâr diye tanınan ve tıbbî nebatlar üzerinde araştırmalar yapmak için Anadolu ve Mısır'a kadar giden, bu sâhadaki şöhretinden dolayı Dioscorides II. adını alan Ziyâ' al-Dîn Abû Muḥammed Abd Allâh b Aḥmed al-Malaḳı al-Andalusî *Kitâb al-Câmi' mufradât al-adviya* ve *Muġnî fi 'l-adviya* adlı eserleri ile şöhretini asırlar boyunca devam ettirmiştir.

Bu asır aynı zamanda meşhur tıb âlimlerinin hal tercümeleri ile ilgili eserlerin yazılması ile temâyüz eder. Bu çeşitli eserler arasında İbn Abî Usaybi'a ölm. 668=1270)'nin *'Uyûn al-anbâ' fî ṭabaḳat al-aṭibbâ'*'sı ile al-Ḳıftî (ölm. 646=1247)'nin tabiblerle birlikte feylesoflardan da bahseden *Târîḫ al-ḥukamâ'*'sı başta gelir. Bunlara bu devirde yazılmış olup, İbn Ḫallikân'ın *Vafayât* gibi diğer umûmî hal tercümelerini de ilâve etmek gerekir. Zîrâ bunlarda meşhur tabiblerin hal tercümelerine de yer verilmiştir.

Bu devirde yaşayan Moğul hükümdarlarının tabibleri arasında Süryânî asıllı Barhebraeus (Abu 'l-Farac. ö m. 685=1286), bilhassa bu husûsiyetinden dolayı meşhur olmuştu. Kendisi ayrıca tıbba âit Arapça ve Yunanca eserler, ana dili olan Süryânîce'ye tercüme etmiştir. (Gregory Abu 'l-Farac, *Abû 'l-Farac tarihi*, trc. Ömer Rıza Doğrul, Ankara, 1945, s. 30 v.d.). VIII. (XIV.) asırda ise bu işi İlhanlılar zamanında meşhur vezir Raşîd al-Dîn Fażl Allâh yapmıştır.

VII. (XIII.) asırdan sonra islâm âleminde tıb ile uğraşanlar, İbn Sînâ ve diğerleri gibi meşhur eski tabiblerin eserlerinden faydalanmışlardır. Ve bu sâhada eskileri tamamlayıcı mâhiyette olmamakla berâber, yine bir çok eserler yazılmış ve mevzu, insan sağlığı ile ilgili olması dolayısiyle, eski ehemmiyetini kaybetmemiştir. Mısır'da Mısırlı İbn al-Akfânî al-Anṣârî al-Saḫâvî (ölm. 749=1348), İran'da İlhanlı hükümdârı Olcaytu Hudâbende devrinde (703—716=1303—1316) al-Ḫucandî, meşhur kelâmcı ve tabib olan Maḥmûd al-Şîrâzi (ölm. 730=1330), Osmanlılarda Sıvaslı Abdullah b. Abdülaziz b. Mûsâ (ölm. VIII. [XIV.] asrın başları), Aydınlı Hacı Paşa Hıdır (ölm. 820=1417), Muḥammed b. Ḥâcî Şirvânî ölm. IX. [XV.] asrın ilk yarısı) Kanûnî Süleyman devri (926—974=1520—1566) ile Selim II. devrini (974—982=1566—1574) idrâk etmiş bulunan Muḥammed b. M. al-Ḳavşunî (veya Ḳışûmî-zâda), önce Haleb'te sonra İstanbul'da sarayda hekimbaşılık etmiş bulunan Şâliḥ b Naṣr Allâh al-Ḥalabî (ölm. 1081=1670), Mehmed IV. devrinde (1058—1099=1648—1687). Feyzî efendi, Tunus'ta Ḥafṣîler zamanında (796—837=1394—1433) yaşamış bulunan Aḥmed b. 'Abd al-Salâm al-Şaḳalî, meşhur Dâ'üd b. 'Osman al-Antaḳî (ölm. 1008=1599), Hindistan'da Luṭf Allâh b. Sa'd al-Dîn al-Fârûḳî ölm. X. [XVI.] asrın ilk yarısı) gibi hem tabib, hem de tıb müelliflerinin yetiştiğini görüyoruz.

Burada tıb ilmi ile ilgili bulunduğu için kısaca islâmda hastahânelerden de bahsetmek yerinde olur. Yukarıda tıb ilminin gelişmesinde hizmetleri geçmiş şahıslardan bahsederken Cündişâpûr'da bir hastahânenin bulunduğuna işâret olunmuştu. İslâm dünyasında da bir takım zengin ve hayır-sever kişilerin hastahâneler (Farsça *bîmâristan* „hastahâne" kelimesinden kısaltılıp *mâristân* şekline sokulmuş) te'sis ettikelerine şâhit olunmaktadır. Bu kabil hastahânelere dâir bilhassa VIII. (XIV.) asır seyyahlarından İbn Battûta [b bk.] ve IX. (XV.) asırda bir takım şehir ve ülkeler hakkında bilgi veren al-Maḳrîzî gibi müelliflerin eserlerinde oldukça bol malzeme vardır. Bunlara göre islâmda en eski hastahâne olan al-Mâristân al-Kabir al-Marşûri Aḥmed b. Ṭûlûn'un tavassutu ile 260 (873)'da inşâ olunmuştur. Herkese açık bulunan bu hastahânede çeşitli hastalıklara ayrılmış kısımlar vardı diğerleri için bk. Corci Zeydan, *Medeniyyet-i islâmîye*, trc Zeki Magamiz, İstanbul, 1329, III, 371—375). Anadolu'da Selçuk-

lular ve Osmanlılar tarafından te'sis olunan darüşşifâlar (Amasya, Kayseri v.s.) kurulmuştur (tafsilât için bk. Osman Şevki, *Beş buçuk asırlık Türk tebâbeti tarihi*, İstanbul, 1341 [1925], s. 75—115). İran'da da meşhur vezir Raşîd al-Dîn Fażl Allāh'ın İlhanlı hâkimiyet sâhasında bulunan bölgelerde bir takım hastahâneler kurduğu ve bunlara zengin vakıflar bağladığı mâlumdur (bk. E. G. Browne, *ayn. esr.*, s. 116—128).

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bk. İbn Abî Uṣaybi'a, *K. 'uyūn al-anbā' fī ṭabaḳāt al-aṭibbā'* (nşr. V. A. Müller, Königsberg, 1884); 'Îsā İskandar al-Ma'lūf, *Tārīḫ al-ṭibb 'ind a'l-Arab* (Şam, 1925); F. Wüstenfeld, *Geschichte der arabischen Ärzte und Naturforscher* (Göttingen, 1890); L. Leclerc, *Histoire de la médicine arabe* (Paris, 1876), 2 cilt; J. Hirschberg, *Geschichte der Augenheilkunde II, Geschichte d. Aug. bei den Arabern*, (Leipzig 1905); M. Meyerhof, *Einige neuere Funde von Handschriftens arab. Augenärzte zentralbl. für prakt. Augenheilkunde 33* (1909), s. 321 v. dd.; E. G. Browne, *Arabian Medicine being the Fitzpatrick lectures delivered at the college of physicians in nov. 1919 and nov. 1920*, Cambridge, 1921 (Frans trc. H. P. J. Renaud), Paris, 1933; Hilton-Simpson, *Arab. Medicine and Surgery* (London, 1922); D. Campbell, *Arabian Medicine and its Influence on the Middle Ages* (London, 1926); A. Dietrich, *Medicinalia Arabica* (Göttingen); *E I*, mad. ṬIBB; Bursalı Mehmed Tahir, *Türkle in ulûm ve fununa hizmetleri* (İstanbul, 1327); A. Süheyl Ünver, *İslâm tebâbetinde Türklerin yeri, Tedâvi kliniği ve laboratuarı mecmuası* (İstanbul, 1935), sayı 19. (A. SÜHEYL ÜNVER.)

TIFLÎ AHMED ÇELEBÎ (?—1660), XVII. asır Osmanlı Türk şâiri ve meddâhı. Şeyhî, *Şakaik zeyli*'nde onun İstanbul'da doğduğunu söylerse de, diğer kaynaklar Tıflî'nin Trabzonlu olduğunu kaydeder. Kendisi Abdülaziz Efendi adlı bir zâtın oğlu olup, çocukluk devresinden itibâren şiir yazmağa başlamış ve bu yüzden de Tıflî mahlasını almıştır. Keskin zekâsından dolayı, şâir olmaktan ziyâde meddah ve nedim olarak şöhret kazanmıştır. Bu kabiliyetiyle Murad IV.'a intisab etmiş, gümrük ve evkaftan kendisine ihsan edilen gelir sâyesinde de, müreffeh bir hayat sürmüştür. Bütün kaynaklar, şâirin, Sultan Murad'ın çevresinde *Şāhnāma*'yi inşad ve nükteli olduğu kadar, mizâhî kıssalar da te'lif ettiğini kaydeder (Hind, İran ve Anadolu saraylarında şehnâme-han ve kıssa-hanların ehemmiyet ve mevkii hakkında bir fikir edinmek için, bk. Köprülü-zâde Fuâd, *Türkiyat mecmuası*, I, 4 v.d., 10 v. dd.). Bu ifâdeleri te'yid eden Evliyâ Çelebî I, 671), boyunun uzunluğundan dolayı kendisine Leylek Tıflî denildiğini de ilâve eder. Melâmîye i Bayrâmîye tarîkatine mensub olduğu ve İdrîs Muhtafî'nin müntesibi bulunduğu halde (Müstakim-zâde yazması, *Manāḳib-i Malāmīye i Bayrāmīya*. husûsî kütüphânemizde), sefih bir hayat sürmüştür. Süleyman Fâik Efendi'nin *macmū'a*'sına göre, Koca Mustafa Paşa'da otururdu. Devrinin şâirleri ile münâsebetlerine dâir olan hikâyeleri meşhurdur. Safâî (*Tezkire*)'den Eski Zagralı Tarzî Mehmed Çelebî'nin, *Veṣīyat-nāma* ve *Żillat-nāma* adlı iki manzum risâle kaleme alarak, bunları Tıflî'nin eserleri olarak takdim ettiğini biliyoruz. Husûsî kütüphânemizde *Vaṣīyat-nāma*'nin bir nüshası meveuttur. Kendisini aynı zamanda Edirneli Güftî, manzum mizâhî tezkiresinde de zikretmektedir. Tıflî 1071 (1660/1661) senesinde vefat etmiş ve Silivri-kapı dışındaki Hazret-Bâli civârına gömülmüştür. Ölüm tarihi, mezar taşına akrabası Nazmî Mehmed Efendi tarafından hakkedilmiştir. Meşhur şâir Nâilî-i Kadîm de onun ölümüne tarih düşürmüştür (Âsım tarafından *Żayl zubdat al-aṣ'ār*'da ve Şeyhî'de kaydedilen 1070 tarihi olduğu kadar, Safâî'de verilen 1074 tarihi de yanlıştır. Hammer, *Osmanische Dichtkunst*, III, 449 'da bu son kaynağa istinâden 1074 tarihini gösterir; Rieu, *Catalogue of Turkish Mss. in the British Museum* s. 198'de aynı tarihi tekrarlar). Bununla berâber—Safâî'ye göre, bir divanı bulunan—Tıflî, şâir olarak pek de ihmâl edilemez. Şeyhî, Rızâ, Âsım ve Safâî gibi hal tercümesi müellifleri onu şâirler arasına idhâl ederler. British Museum'da bir divanı mevcud olup (divanın muhtelif nüshaları için bk. Hamami-zâde İhsan, *Trabzon şâirleri* [el-yazması]'nden naklen Abdülbâkî [Gölpınarlı], *Melâmîlik ve Melâmîler*, İstanbul, 1931, s. 134), bu nüsha sâdece *ġazaliyāt*'ını ihtivâ etmektedir (Rieu, *Catalogue*, s. 198; Add. 7933, s. 18—53). Bu devirden intikal eden bir mecmuada müteaddit şiirlerine tesâdüf ediyoruz (Flügel, *Katalog der orient. Hss.*, Wien, I, 721).

Tıflî büyük şöhretini meddâhlık ve nedimlik hassalarına borçludur. XVII. asrın bütün kaynakları bu hususta müttefik olup, XVIII. asır tezkirecilerinden Mirzâ zâde Sâlim ise, muâsırı olan Kırımî'nin meddahlıktaki ustalığını tebârüz ettirmek için, onun hikâye anlatmakta Tıflî kadar mâhir olduğunu söyler ki, bu da Tıflî'nin şöhretinin hâlâ devam etmekte olduğunu gösterir *Tezkire i Sâlim*, İstanbul, 1315, s. 568). *Macmū'a* müellifi Süleyman Fâik Efen eserinde Tıflî'nin Osmanlı meddahlarının en eskisi olduğunu söylerse de, yaptığım araştırmalar bu mâlûmatın yanlış olduğunu gösterir. Mâmafih, Tıflî'yi, Osmanlı meddahlarının en meşhuru telâkkî edebiliriz. Bâzı eski mecmualarda, eserlerinden alınmış parçalara rast anır; hattâ Tıflî ile Sultan Murad'a âit fıkra'lar son zamanlara kadar canlılıklarını muhâfaza etmiştir Üniversite Kütüphânesi (nr. TY 1208)'nde ve husûsî kütüphânemizdeki diğer bir nüshada bulunan *Sansar Mustafa* hikâyesinde. Sultan Murad ve Tıflî eşhas olarak görülürler. Yine meddahların en eski hikâyelerinden o'an *Hançerli Hanım* hikâyesinde ise, Tıflî ve Sultan Murad yer almıştır (*Cerîde-i ḥavâdis*'in nâşiri olan Ali, bu eski hikâyeyi *Hançerli hanım hikâye-i garîbesi* adı altında Cerîde-i Havâdis Matbaası'nda tekrar neşretmiştir. Bu Ali'nin tercüme-i hali ve hikâyenin bir hülâsası için bk. İbnülemin Mahmud Kemal, *T O E M*, 1928, nr. 96). Eski İstanbul'un içtimâî hayatının bilinmesi husûsunda fevkalâde bir değer taşıyan bu hikâyelerin, bizzat Tıflî tarafından mı meydana getirildiği, yoksa daha sonraki devirlerde kendisinin büyük şöhretini hatırlayan meddahlar tarafından adapte edilerek, Tıflî'nin isminin bunlara ithâl mi edildiği mes'elesi üzerinde durulabilir. Bu hususta kat'î bir cevap verilemezse de, bu meddah hikâyeleri, her hâl-ü-kârda Tıflî'nin ne kadar büyük bir şöhret kesbettiğini göstermektedir.

Bibliyografya: Yukarıda zikredilen eserlerden başka bk. Şeyhî'nin *Şaḳā'iḳ* zeyline yaptığı *Vaḳā'i' al-Fużalā'* adlı zeyl (İstanbul kütüphânelerinde muhtelif nüshaları mevcuttur. Müellifin oğlu, babasının eserini itmam etmiş ve 1131 ile 1143 seneleri arasında yaşamış ulemâ ve şeyhlerin hal tercümelerini ilâve etmiştir; Ayasofya Kütüphânesi'nde bir nüshası mevcuttur, nr. 3198); Rızâ, *Tezkire* (İstanbul, 1316), s. 63; Safâî, *Tezkire*, Süleymaniye Kütüphânesi, Es'ad Efendi, nr. 2549; Zeyrek-zâde Mehmed Âsım, *Żayl zubdat al-aṣ'ār*, husûsî kütüphânemizde; Güftî, *Tezkire*, husûsî kütüphânemizde; Süleyman Fâik Efendi, *Mecmûa* (bu *Mecmûa* ve farklı yazmaları hakkında bk. *T M*, I, 35); Me'med Ali Aynî, *Haci Bayram Veli* (İstanbul, 1343), s. 127; Köprülü-zâde Mehmed Fuâd, *Meddâhlar*, *T M*, I, 31—34; [Abdülbâkî Gölpınarlı) *Melâmîlik ve Melâmîler* (İstanbul, 1931), 130—135].

(KÖPRÜLÜ ZÂDE MEHMED FUAD.)

TILISIM. TİLSAM, aynı zamanda Grekçe τέλεσμα'dan *tilsim*, *tilism*, *tilasm* v.b., bir tılsım, yâni astrolojik ve sâir sihirli işâretleri hâiz bir yazı veya üzerinde bu kabil yazılar ve bilhassa tutulma dâiresinden (ekliptik) veya takım-yıldızlardan şekiller ve hayvanlar bulunup, koruyucu ve kem gözü bertaraf edici sihirli muskalar olarak kullanılan her hangi bir nesne. Kelimenin Grekçe ismi, onun muzhhar Helenistik devirdeki menşe'ine delil teşkil ettiği gibi, irfânî fikirler de, bu kabil muskaların umûmî kullanılışına âşikâr olarak aksetmiştir. Hakîm Balînûs'ın *tılsım*'ların babası olduğu rivâyet edilir; yine rivâyete göre, kendisi müteaddit şehirlere, fırtınalara, yılanlara, akreplere v.b. karşı korunmak için muskalar tevdî etmiştir. Ayrıca, muskaların hazırlanmasına dâir birçok kavâid de, Hermes Trismegistos'a atfedilir.

Bibliyografya: HAMÂİL maddesinde verilen bibliyografyaya ilâveten krş. al-Būnī, *Şams al-ma'ārif* (Bombay, 1298); İbn Ḫaldūn, *Muḳaddima*, *N. E.*, XXI, 171—196; J. Ruska, *Griechische Planetendarstellungen in arabischen Steinbüchern* (Heidelberg, 1919); H. Ritter, *Picatrix, ein arabisches Handbuch hellenistischer Magie, Vorträge der Bibl. Warburg* (1923); W. Gundel, *Sterne und Sternbilder im Glauben des Altertums und der Neuzeit* (1922), s. 281 v. dd.; J. Ruska, *Tabula Smaragdina* (Heidelberg, 1926), s. 98—105; Blochet, *Études sur le gnosticisme musulman*, *R S O*, II—VI (1908—1913); Lynn Thorndike, *History of Magic and Experimental Science* (New York, 1923); F. Boll, *Sternglaube und Sterndeutung*, 3 tabı (Leipzig, 1926). (J. RUSKA.)

TIRÂZ. TİRÂZ, bu kelime Farsça'dan alınmış olup, aslında işleme, sonradan, hükümdar veya mümtaz şahsiyetlerin, san'atkârane sırma işlemelerle ve bilhassa şerit hâlinde kenar yazılarla süslenmiş elbisesi ve tıhâyet bu elbise veya kumaşların yapılıp, dokunduğu imâlâthâne mânasına gelmektedir. Müteâkiben „işlenmiş yazı şeridi", ikinci olarak, sâdece üzerine yazı işlenmiş, sırmalanmış veya dokunmuş kumaş için değil, taşa oyulabilen, mâden'e, mozayık, cam veya çini ile yapılabilen, yahut da ağaç üzerine hâkk edilebilen şerit şeklindeki kitâbeler mânasını da veren (krş. msl. al-Maḳrizi, *Ḫiṭaṭ*, II, 79, 212, 407) daha umûmî „yazı kuşağı, yazı şeridi" mânasını doğurmuştur. *Tırâz* tâbiri, sonra bilhassa, papirus imâlcilerinin resmi olarak, papirus ruloları üzerine kaydettikleri, iş mürekkebi veya kısmen renkli (kırmızı, yeşil) mürekkeple yazılmış kitâbeler (ahid metinleri) için kullanılmış olduğu gibi,

papirus istihsâl edilen imâlâthâneler için de kullanılır. Bununla berâber, bu son iki mâna husûsunda delillerimiz çok mahduttur (krş. J. v. Karabacek, *Die arab. Papyrusprotokolle*, s. 8 v. dd.; A. Grohmann, *Corpus Papyrorum Raineri*, I/II, nr. 175 [s. 170], 204 [s. 200], 214 [s. 209], 265 [s. 239], 270 [s. 242]); milâdî X. asrın ortalarında papirus imâlâtı bırakılınca, *tırâz*'ın bu iki mânası ortadan kalktı.

Üzerinde işlenmiş, dokunmuş ve sırmalanmış yazılı şeritler bulunan kumaşlar, perdeler ve elbiseler, yazılarının muhtevâsına ve elbiseyi giyenin içtimâî mevkiine göre iki sınıfa tefrik edilebilir. Bu iki zümreden birinde, sâdece, *Kitâb al-muvaşşāḥ* (s. 167 v. dd.)'da toplanmış olup, kendileri ile zarîf ve kibar kişilerin elbiselerini süslemelerinden hoşlandıkları kitâbelerde en son noktasına ulaşmış olan tamamiyle şahsî heves bahis mevzûdur; ikincisi, resmî bir vasfa sâhip olup, bir mânada bizim nişan tezyinâtımızla mukayese edilebilir. Bu yazı şeritleri, pervaz şeklinde, elbisenin üst kısmının bütün etrafına konulabilir ve birbirine muvâzi iki veya daha fazla sıra hâlinde düzenlenebilir, yahut da yakanın, kolun yukarı kısmı veya bilek veyahut nihâyet serpuş etrafına yerleştirilirdi; bunlar sâdece süs şeritleri olarak değil, fakat bizzât kumaşın deseninde süs şeklinde de dokunabiliyordu. Genişlikleri çok değişikti. J. v. Karabacek (*Susandschird*, s. 84 v.d., not 56; *Papyrusprotokolle*, s. 26) 2 cm.'den 55 cm.'ye kadar bir genişlik tesbit etmek isterse de, aslında bu, bütün ihtimâlleri ortadan kaldırmaz. Zîrâ Mısır türbelerinden gelen kumaş bakıyeleri üzerinde, genişliği bir santimden daha az olan *tırâz* şeritlerine sık sık rastlanmaktadır.

İbn Ḫaldûn'un *tırâz* müessesesi hakkında çok iyi bilgi sâhibi olduğu görülmektedir; ona göre, haşmetmeab hükümdârın haşmeti, ipek veya dîbâdan elbiseleri için kullanılan kumaşların yazı şeritlerinde (*tırâz*), ismi veya kendine has işâretin (*'alāma*) konulmasında görülüyordu: hattâ kitâbe metni, bir sırma veya çok parlak renkli iplik atkısı yardımı ile, kumaşla birlikte dokunmuştur. Hükümdarlık elbiseleri, böylece, onları giyen hükümdar âilesine mensup şahsiyeti veya kendisini şereflendirmek, yahut kendisine yüksek hükümdarlık mevkîlerinden birini tevcih etmek için husûsî lutûf nişânesi olarak bu çeşit bir elbise vermiş olduğu kimseyi göstermek maksadı ile bu yazı şeridini hâizdi. Emevîler ve Abbâsîler devrinde, bu kabil şahısların elbiselerini yapmaya tahsis olunmuş kumaş imâlâthâneleri saraya yerleştirilmiş olup, *dār al-ṭirāz* adını taşıyordu. Bu imâlâthâneler, *ṣāḥib al-ṭirāz* ünvânını taşıyan bir me'mur tarafından idâre ediliyordu; bu me'mur, işçilerin çalışmasına, makinelerin kurulmasına ve bu makineleri kullanan dokumacılara nezâret etmek, onlara ücretlerini vermek ve işlerin iyi yürümesine dikkat etmekle mükellefti. Hükümdarlar bu vazifeyi, sâdece mümtaz şahsiyetlerine ve azadlı kölelerden kendilerine itimat edilenlere tevdi ediyorlardı; İspanya Emevî halîfeleri ve haleflerinde, kezâ Mısır Memlûk sultanları ile şarkta o devirde yaşamış İran hükümdarları için de vaziyet aynı olmuştur. Bu müesseseye ancak islâm hükümdarlarının inhitatı nihâyet verdi.

İbn Ḫaldûn tarafından verilmiş olup, burada ana hatları ile nakledilmiş bulunan kayıtlar, Mısır'ın muhtelif yerlerinde (bilhassa Aḫmîm, Antinoë, Erment, Asyūṭ civârında al-A'ẓām'da) imâl edilmiş olup, Berlin (Schlossmuseum, Kaiser-Friedrich-Museum ve Kunstgewerbemuseum), Leningrad, Paris (Louvre ve Musée de Cluny), Londra (Victoria and Albert Museum), Viyana (Österreichisches Museum für Kunst und Industrie ve Nationalbibliothek'de Archiduc Rainer'e âit papirus külliyatı) ve bunlara hemen-hemen bütün Avrupa'ya yayılmış olup, kiliselerde ve manastırlarda muhâfaza edilmiş bulunan zengin tekstil hazîne'lerinin de ilâvesinin yerinde olacağı, bir çok şahsî koleksiyonlarda mevcut islâm kumaş bakıyeleri ile tamamiyle te'yid olunmaktadır. İbn Ḫaldûn tarafından verilmiş olan tafsilât, kendisinin kumaşları bizzât gördüğünü göstermektedir; zîrâ gerçekten de, istisnasız olarak, bütün bu kumaşlardaki yazı, zemin üzerinde çok renkli iplikler hâlinde gözükmektedir: Viyana'da Archiduc Rainer koleksiyonunun Inv. Ar. Lin., nr. 11 ve 19'daki keten kumaş parçalarının (nr. 19'un resmi J. v. Karabacek, *Führer*, s. 228 ve ayn. mll., *Papyrusprotokolle*, s. 38'de bulunmaktadır) kırmızı ipekle işlenmiş bir kenar yazı şeridini gösterdikleri gibi, aynı koleksiyonun Inv. Ar. Lin., nr. 18'de, aksine siyah ipekle işlenmiş *tırâz* kitâbesi, kumaşın zemininde tecessüm ettirilmiştir; ince, güzel sırmalı dîbâlarda kitâbe, ekseriya altın sırma ile işlenmiştir. Mevcut kitâbelerin metni de, İbn Ḫaldûn'un kayıt'arını tamamiyle te'yid etmektedir. Hükümdarların isimlerine gelince, bunların bir kısmının isimlerini, sâdece bu kumaşlara dokunmuş ve işlenmiş olarak buluyoruz. Dayr al-A'ẓām menşe'li olup hâlen, Victoria and Albert Museum (Inv., nr. 769—1898, Guest, nr. 9, s. 395 v.d.; A. F. Kendrick, *Catalogue of Muḥammadan Textiles*, s. 39)'da bulunan bir yeşil ipek Şam kumaşı (damasku), *Nāṣir al-dunyā va'l-dīn Muḥammad b. Ḳalā'ūn* kitâbesini, Leningrad Müzesi'nde bulunan kırmızı ipekle işlenmiş bir keten kumaş parçası da Fâtımî halîfelerinden al-'Azîz Bi'llāh (hierî 365—386; Guest, *J R A S*, 1918, s. 263, nr. 1)'ın ismini taşımaktadır. Ekseriyâ hükümdârın ismi, mûtad ünvanlara ilâveten, aynı zamanda İbn Ḫaldûn'un zikrettiği (aş. bk.) şekilde sık sık temenni ve sa'd (uğur) formülleri ile birlikte bulunmaktadır. 1924'te kitâbesini istinsah ettiğim, Kaiser-Friedrich-Museum'daki bir keten kumaş böyle olup, kırmızı dokunmuş ve etrafı, beyaz şeritle çevrili şu kitâbeyi ihtivâ etmektedir: *Bismi'llāh al-raḥmān al-raḥīm. Baraka min Allāh wa-karāma li 'l-ḫalīfa 'Abd Allāh al-Muṭī' li'llāh amīr al-mu'mi[n]īn, aṭāla Allāh baḳā' ('ahu)*. „Rahmân ve rahîm olan Allah'ın adiyle! Mü'minlerin emiri halîfe 'Abd Allāh al-Muṭī' li'llāh'a Allah'ın bereket ve keremi üzerine olsun, Allah onun bekasını uzun etsin" (krş. E. Kühnel, *Isl.*, XIV, 83). Kahire'deki Arap Müzesi'nde olup, üzerinde gri-mavi sarmaşık dalları ve lotus çiçeklerinden ibâret deseni bulunan çelik mavisi bir ipek kumaş parçasının kenarında şu yazılar bulunmaktadır: *'izz li-mawlānā al-sulṭān al-malik al-Nāṣir naṣir al-dunyā wa'l-dīn Muḥammad Ḳalā'ūn*. „Efendimiz sultan, hükümdar Nāṣir, dünya ve dinin yardımcısı Muḥammed Ḳalā'ūn" (krş. Herz-Bey, *Catalogue raisonné*, s. 272 ve resim 51; Falke, *Seidenweberei*, II, resim 366; A. F. Kendrick, *Catalogue of Muhammadan Textiles*, s. 41 ve levha XII, 957). Danzing'deki, Çin'de dokunduğu belli olup, yine Sultan Muḥammed Ḳalā'ūn (ölm. m. 1340) için imâl edilmiş bulunan kumaş üzerindeki papağanların kanatlarında: *'izz li-mawlānā al-sulṭān al-malik al-'ādil al-'ālim Nāṣir al-Dīn*. „İzzet ve ikram âdil, âlim efendimiz Sultan Nāṣir al-Dīn'e olsun" (krş. O. v. Falke, *Seidenweberei*, II, resim 334; J. v. Karabacek, *Die liturg. Gewänder*, s. 141). Victoria and Albert Müzesi'ndeki atlas kumaş (O. v. Falke, *ayn. esr.*, II, resim 368; A. F. Kendrick, *ayn. esr.*, s. 46) üzerinde, baklava biçiminde iki defa üç-uca (sağa ve sola açılan) birbirini tâkip eden: *'izz li-mawlānā al-sulṭān al-malik* kitâbesi ve dört fiyong içinde birbiri ardından sağa ve sola açılan *al-Aṣraf* kitâbesi bulunmaktadır. Kumaş, Memlûk sultanı al-Malik al-Aṣraf Kayıtbay (saltanat müddeti: 1468—1496)'a atfedilir. Bu resmî formüllerin bâzan *tırâz*'da geniş bir yer işgal ettikleri vâkidir. Erment menşe'li, Guest'in *J R A S*, 1906, s. 292 v.d.'da neşrettiği çok renkli ipekle dokunmuş şeritli keten bir elbise parçası (Victoria and Albert Museum, Inv., nr. 1381—1888; A. F. Kendrick, *ayn. esr.*, s. 10) üzerinde şu metni bulmaktayız: *Bismi'llāh al-raḥmān al-raḥīm, lā ilāh illa'llāh, Muḥammad rasūl Allāh, 'Alī Walī Allāh ṣal.... al-Muṣtanṣir bi'llāh amīr al-mu'minī[n], ṣalavāt Allāh 'alayhi wa 'alā' abā'ihi [al-a imm] a al-ṭahirīn wa-abnā'ihi al-muntaẓarīn*. „Rahman ve rahîm olan Tanrı'nın adiyle! Tanrı'dan başka Tanrı yoktur, Muhammed Tanrı'nın elçisi, 'Alî Tanrı'nın vekilidir... Mustanşir Bi'llāh, mü'minlerin emiri Tanrı'nın selât ve selâmı onun tertemiz olan dedelerinin ve beklenen oğullarının üzerine olsun".

Çok kere de, bu resmî terkiplere ilâveten, imâl yerini, kezâ, mâlî şûbenin veya *tırâz* atelyesinin idâresini deruhde eden vezir veya me'murun, pek nâdiren dokumayı yapan san'atkârın ismini zikredilmiş buluruz. Viyana'da, Rainer koleksiyonunda Inv. Ar. Lin., nr. 19'daki dar bir keten kumaş parçasının üzerinde kırmızı ipekten işlenmiş şu kitâbe bulunmaktadır: [*Bismi'llāh al-raḥ*]*mān al-raḥīm. Baraka min Allāh, ni'ma wa-sa'āda li-'Abd Allāh Ca'far al-imām al-Muḳtadir bi'llāh amīr al-mu'minīn, aṭāla Allāh baḳā'ahu, mimmā amara al-wazir Abū Aḥmad al-'Abbās b. al-Ḥasan*. „Rahmân ve rahîm olan Tanrı'nın adı ile! Allah'ın bereketi, nimet ve saâdeti Allah'ın kulu Ca'far, mü'minlerin emiri imâm al-Muḳtadir Bi'llāh (Tanrı ömrünü uzun etsin) üzerine olsun (bu), vezir Abū Aḥmed al-'Abbās b. al-Ḥasan'ın emrettiğinin bir [kısmı] dır" (krş. J. v. Karabacek, *Papyrusprotokolle*, s. 38). al-Fusṭāṭ'ta bulunmuş olup, Kahire Arap Müzesi kumaş koleksiyonundaki en bahâ biçilmez eşyalardan olan *tırâz*'lardan (bk. Herz-Bey, *Catalogue raisonné*, s. 271; E. Kühnel, *Isl.*, XIV, 83; al-Maḳrīzi, nşr. Wiet, III, 214, not 5; Aly Bey Bahgat, *Les manufactures d'étoffe en Égypte*, s. 3), şu metni ihtivâ etmektedir: *Bismi'llāh. Baraka min Allāh li-'Abd Allāh al-Amīn Muḥammad amīr al-mu'minīn, aṭāla Allāh baḳā'ahu; mimmā amara bi-ṣan'atihi fī ṭirāz al-'āmma bi-Miṣr 'alā yaday al-Faḍl Ibn al-Rabī' mawlā amīr al-mu'minīn*. „Allah'ın adı ile! Allah'ın bereketi Allah'ın kulu, mü'minlerin emiri, al-Amîn Muḥammed (Allah ömrünü uzatsın) üzerine olsun. Bu, Mısır (al-Fusṭāṭ) resmî atölyesinde, mü'minlerin emirinin azatlı kölesi al-Faḍl b. al-Rabî' tarafından yapılmasını emrettiği şeydir". al-Faḍl b. al-Rabî', İbn Taġrîbirdî (I, 598)'ye göre, 140 (757/758)'da doğup, 208 (823/824)'de ölmüş olup, halife Hārūn al-Raşîd'in emiri ve veziri idi; Hārūn al-Raşîd'in ölümünden sonra, hazineleri (*ḫazā'in*) ele geçirdi ve aynı zamanda hükümdar liyâkat alâmetleri olan cübbe, âsa ve mühür yüzüğünü de getirerek onları Bagdad'da halef tâyin edilmiş olan al-Amîn'e teslim etti;

al-Amîn, mükâfatlandırmak için onu ağırladı ve kendisine işlerinin idâresini tevdi etti. O, al-Amîn'in vezîri olarak, bundan önce geçen *tırâz*'dan anlaşıldığına göre, halîfeye mahsus kumaşların imâline nezâret etmek mecbûriyetinde idi. Bu zâtın, aynı zamanda, al-Maḳrîzî (*Ḫiṭaṭ*, I, 181, 226)'nin, Kâbe'nin bize kumaşını (krş. J. v. Karabacek, *Papyrusprotokolle*, s. 35 v.d.) tavsif ettiği iki örtüsü (*kisva*)'nün *tırâz*'ında da adı geçmektedir. Burada, üzerinde şu yazılar okunabilen kırmızı ipekle işlenmiş bir yazı şeridi ile birlikte, bir Sâmerrâ keten kumaşını (krş. E. Kühnel, *Isl.*, XIV, 87 ve resim 3) zikretmek de lâzımdır: *Baraka min Allāh li-'Abd Allāh al-imām al-Mu'tamid 'alā 'llāh amîr al-mu'minîn, ayyadahu Allāh*; *mā 'umila bi-Tinnîs 'alā yadi Yazîd Mavla (a)mîr al-mu'minîn*]. Bundan başka, önceki gibi hâlen Berlin Kaiser-Friedrich-Müzesi'ne (krş. E. Kühnel, *ayn. esr.*, s. 85, resim 2) âit olup, ortada ve altta olduğu gibi, üstte de Kur'an'dan bir hüküm ihtivâ eden bir Aḥmîm menşe'li kumaşta şu ibâre bulunmaktadır: [*Bismi'llā*]*h. Baraka min Allāh li-'Abd Allāh Hārūn amîr al-mu'minîn* ve *ṣan'at Marvān b. Hādī* (?). Son misâl olarak, F. Fischbach, *Ornamente der Gewebe*, levha 144, 145 (sözde Regensburg'da İmparator Henri VI.'nın harmanîsi)'de bir Sicilya Arap dokuması üzerinde bulunan, XII. asra âit bir *tırâz* kitâbesini daha zikredelim. Orada ortada bulunan iki şerit üzerinde, *al-'izz va'l-naṣr va'l-iḳbāl* „izzet, zafer ve saâdet" ve sekiz köşeli yıldızın ortasında ise, *'amila ustāẕ 'Abd al-'Azîz* „'Abd al-'Azîz usta tarafından yapılmıştır" (ayrıca krş. A. F. Kendrick, *ayn. esr.*, s. 66) ilâvesi görülmektedir.

Fakat çok kere *tırâz* kitâbelerinin metni, hükümdârın ismi olmaksızın, sâdece resmî ünvânından veya muayyen formüllerinden terekküp eder. Burada bir kaç misâl vermek kâfidir. Braunschweig Dükalık Müzesi'ndeki sırmalı dibâ koleksiyonu kısmında bulunan bir cübbe üzerinde bir çok kere tekrar edilmiş ve fiyonglarla ayrılmış yazı şeridinde şu ibâre bulunmaktadır: *'Izz li-mavlānā al-sulṭān, ḫalada mulkuhu* (O. v. Falke, *Seidenweberei*, II, resim 342). Kahire Arap Müzesi'ndeki bir ipek kumaş üzerinde, *'izz li-mavlānā al-şulṭān, 'azza naṣruhu* (krş. Herz-Bey, *Catalogue raisonné*, s. 272), Guest, *J R A S*, 1923, s. 405'deki Victoria and Albert Müzesi'ne âit bir ipek dokuma kumaş üzerinde (A. F. Kendrick, *ayn. esr.*, s. 40), *'izz li-mavlānā al-sulṭān al-malik al-nāṣir* ve aynı müzede bir Gırnata kumaşı üzerinde, *'izz li-mavlānā al-sulṭān* (O. v. Falke, *Seidenweberei*, II, resim 372) ibâreleri bulunmaktadır. Bruxelles (O. v. Falke, *ayn. esr.*, I, resim 172)'deki, milâdî XI. asrın ilk yarısına âit çok meşhur kumaş, her iki taraftaki kuşların kanatları üzerinde şu kitâbeyi vermektedir: *al-'izz al-dā'im va'l-ṣabr va'l-davla li-ṣāḥibihi*. Victoria and Albert Müzesi'nde, Inv., nr. 1235—1864'deki (Guest, *J R A S*, 1918, s. 264; A. F. Kendrick, *ayn. esr.*, s. 44 [milâdî XI/XII. asırlar]) Ön-Asya'da dokunmuş bulunan kumaş üzerinde, bu formülün sâdece bir kısmı, *al-'izz al-dā'im* bulunmaktadır. Yukarda zikredilen *al-'izz va'l-naṣr va'l-iḳbāl* ekseriyâ yalnız bulunur (krş. O. v. Falke, *ayn. esr.*, II, resim 338, 339, 340, 342; A. F. Kendrick, *ayn. esr.*, s. 66 ve levha 21). *Naṣr min Allāh* „zafer Allah'dan" temennisi, Guest, *J R A S*, 1906, s. 398, nr. 12—15'deki aynı müzenin bir çok kumaşları üzerinde bulunur (krş. A. F. Kendrick, *ayn. esr.*, s. 14); Kahire Arap Müzesi'ndeki, asâlet armalı bir keten kumaş üzerinde, kırmızı ipekle işlenmiş *al-'izz laka al-iḳbāl al-Macd* „izzet, ikbâl ve ululuk senindir" (Herz-Bey, *ayn. esr.*, s. 274) formülünü bulmaktayız. Berlin Kaiser-Friedrich Müzesi'ndeki bir çift ejderha resmi ile süslenmiş bir kumaş, hükümdârın resmî ünvânını teşmektadır; birbiri içine girmiş tezyînât dâireleri içinde, *al-'ādil al-'ālim al-'āḳil*, boşlukların içinde arma biçiminde tanzim olunmuş dâirelerin orta şeritlerinde *al-sulṭān al-muẓaffar* (O. v. Falke, *Seidenweberei*, II, s. 63, resim 363); Danzing'deki bir kumaş üzerinde (XIV. asır) *al-sulṭān al-'ālim* ibâresi (O. v. Falke, *ayn. esr.*, II, resim 358, 359) bulunmaktadır. Berlin Kunstgewerbe Müzesi'ndeki (O. v. Falke, *ayn. esr.*, II, resim 377) İspanyol ipeğinden bir kumaş üzerinde *al-sulṭān al-malik*, Kahire Arap Müzesi'ndeki motifli bir kumaş üzerinde, gümüş tel ile kumaşa dokunmuş *al-sulṭān* (Herz-Bey, *ayn. esr.*, s. 273 v.d.) ibâresi bulunmaktadır. Netîce olarak, ekseriyâ, yalnızca kendileri *tırâz*'daki kitâbeleri teşkil eden dinî terkipleri zikredelim. Nitekim Maastricht'in aslanlı kumaşı üzerindeki de böyledir; aslanın göğüs nâhiyesinde [*al-m*]*ulk li 'llāh* (O. v. Falke, *ayn. esr.*, I, resim 153) bulunur; diğerleri aynı mânadaki *al-amr lillāh* (*ayn. esr.*, I, resim 187, 191) terkibini ihtivâ eder. Sık-sık kullanılan bir terkip, *al-baraka al-kāmila* (O. v. Falke, *ayn. esr.*, I, resim 205'de bu terkip, sağa ve sola açılan hânedan arması tarzında yer almıştır) veya sâdece *baraka*'dır (*ayn. esr.*, I, resim 202). Guest, *J R A S*, 1906, s. 399 (A. F. Kendrick, *Cat. of Muhammadan Textiles*, s. 18)'da Victoria and Albert Müzesi'ndeki (Inv., 613—1892) bir kumaş üzerinde *mā ṣā'a 'llāh kāna* „Allah'ın istediği olur" terkibi bulunur; aynı

kolleksiyonun bir çok diğer kumaş'ları üzerinde (*ayn. esr.*, s. 396 v.d.) bulduğumuz sâdece parçalar hâlinde muhâfaza edilmiş olan diğer bir dizi terkipten bahsetmiyeceğiz. Bu tarzın en güzel misâline hiç şüphesiz Cluny Müzesi'nde rastlanır: Bayonne'de 1853'de, bulunmuş olan (Inv., nr. 6526; bu kumaş, bir karış uzunluğunda altın harflerle güzelce çizilerek dokunmuş olup, islâmî îmanın ikrârının bir kısmını ihtivâ eder. Bâzan bu kitâbeler, bâzı harflerin çıkarılması ile kısaltılmıştır (J. v. Karabacek, *Die liturgischen Gewänder*, s. 142 v.d.). *Tırâz*'lar arasında tarihli parçaların da bulunduğunu zikredelim: Guest (*J R A S*, 1918, s. 407) tarafından neşredilmiş olup, Louvre Müzesi'nde Engel-Gros koleksiyonuna âit *basmalalı* ve 448 tarihli parça gibi (krş. A. F. Kendrick, *ayn. esr.*, s. 10, nr. 861 ve levha 6). Victoria and Albert Müzesi'nde bulunan 282 tarihli, halîfe al-Mu'tażid adı ile birlikte diğer bir bri, yine Guest (*J R A S*, 1906, s. 391; krş. A. F. Kendrick, *ayn. esr.*, s. 35; G. Salles ve M. J. Ballot, *Les Collections de l'Orient Musulmans*, s. 74) tarafından neşredilmiştir.

Daha yukarda *tırâz* yazı şeritlerinin, bir mânada garptaki tarîkat mensuplarının kendilerine has alâmetleri ile mukayese edilebileceğine işâret olunmuştu. Bu neviden şeritlerle süslenmiş şeref elbiselerinin verilmesi, tıpkı para basmak gibi bir hükümdarlık hakkı idi. Bu neviden şeref elbiseleri vermek âdeti, şarkta her halde çok eskidir. Daha Firavunlar bile, kendilerine sâdık kimselere, bir altın gerdanlık ve diğer hoşa giden eşya yanında, bir de elbise hediye ediyorlardı. Fakat, bu âdetin çok büyük bir vüs'at kazanması, sâdece islâmî devirde olmuştur. Önceleri devletin yüksek me'murlarının tâyin emri, bu şeref elbiselerinden biri ile birlikte verilmiş idi; diğer taraftan me'murlar bu elbiseyi, hiç olmazsa senede bir defa ve Memlûkların sarayında, Memlûklar ve devletin yüksek me'murları mûtad olarak yılda iki defa—kışın ve yazın—kendi rütbelerine uygun bir elbise alıyorlardı (krş. A. v. Kremer, *Culturgeschichte*, II, 220—223; Ḳalḳaşandî, *Ṣubḥ al-a'şā*, IV, 55). İbn Cubayr (*Riḥla*, s. 94)'e göre, Mekke'deki başlıca câmiin—ve her halde diğer büyük câmilerin — minberinde va'zedenlerin kisvesi altın süsle, aynı şekilde bir sarık ve ince *şarb* keteninden tülbend bir mendil ile birlikte siyah bir elbiseden teşekkül ediyordu. Devletin vâizlerine bunlar, halifenin elbise dâiresinden te'min ediliyordu; o halde bu, hükümdar tarafından tevcih olunmuş bir resmî elbise idi. Emirlerin bayramlar vesîlesiyle giydikleri elbiseleri son derecede mutantan idi. Fâtımîlerin elbiseleri, Dabîḳ kumaşlarından ve altın *tırâz* şeritli serpuşlardan mürekkep idi; bütün bunlar, emirlere, halîfelerin elbise dâiresi (*dār al-kisva*)'nden te'min edilmiştir (Maḳrîzî, *Ḫiṭaṭ*, I, 409, 427, krş. 440). Ḳalḳaşandî (*Ṣubḥ al-a'şā*, IV, 52 v.d.), emirlerin şeref elbiselerinin içinde sultanın lekabı işlenmiş bir tülbend ihtivâ ettiğini ve bizzat elbiselerinde de benzer kitâbeler bulunduğunu kaydeder.

Halîfelerin, tacın kendisi için muhâfaza ettiği bu hakka büyük bir ehemmiyet verdikleri, su-i istimallerden sakınmak için bütün imkânlarını kullandıkları anlaşılmaktadır. *Tırâz*'a ve onun imâline verilen ehemmiyet, msl. Hārūn al-Rașîd'in içinde Horasan eyâletinin al-Ma'mūn'a tevcîhinden bahsedilen vasiyetnâmesinde, arâzi, posta ve beytü'l mâle âit vergi yanında ayrıca *tırâz* (*ṭuruz*) imâlâthânelerinin zikredilmiş olması vâkıasından istihrac olunmaktadır (krş. al-Azraḳî, *Aḫbār Mekka*, s. 162, 166). *Tırâz*'da hükümdârın adını zikretme vak'ası, hutbede hükümdârın adını zikretme hâdisesi kadar hükümdarlık haklarını ifâde eder ve al-Ma'mūn kardeşi al-Amîn'e karşı isyan ettiği vakit, *tırâz* kitâbeleri üzerindeki halîfe lekabını bir tarafa bırakarak isyâna başladı (İbn Taġrîbirdî, *al-Nucūm al-zāhira*, I, 544; ayrıca bk. J. v. Karabacek, *Papyrusprotokolle*, s. 25'deki diğer parçalar). Halîfenin halefi tâyin olununca, ismi de *tırâz* kitâbelerinde yer almıştır (J. v. Karabacek, *ayn. esr.*, ayn. yer.); bu sâdece kumaş ve elbise yazı şeritleri için değil, papirus tomarları için de varittir (krş. *Corpus Pap. Rainerі*, III, c. I/2, nr. 150, 158, s. 145 v.d., 153 v.d.). Bununla berâber, akidler üzerinde vezîrin ismi sık-sık bulunduğu halde, elbiseler üzerindeki *tırâz* kitâbelerinde isminin yer alması, galiba çok nâdirdir; bu, orada vezir için tamamiyle husûsî bir imtiyaz idi. İşte bu sûretle Fâtımîlerden al-'Azîz Bi'llāh, vezîri Ya'ḳūb b. Yūsuf b. Killis (ölm. 380=990)'in adını *tırâz*'daki kitâbeler üzerine kaydetmiştir. (al-Maḳrîzî, *Ḫiṭaṭ*, II, 6, 15, 284 son satır). Aynı şekilde Fâtımî halîfesi al-Musta'lî Bi'llāh (hilâfeti 487—495=1094—1101), vezîri al-Afżal'in, Vatikan kütüphânesindeki (krş. J. v. Karabacek, *Papyrusprotokolle*, s. 39 *tırâz*'lı bir dokumanın da te'yid ettiği gibi, *tırâz*'da isminin bulunmasını uygun görmüştür; ancak vezirin, adını, halîfenin hükümranlığı tamamiyle muhâfaza edilecek şekilde, „imam'ın adına" terkip tâkip eder. Daha sonra, hakikaten, yüksek me'murlar arasından husûsî *tırâz* imâlâthânelerine sâhip olanlar vardır. Böylece, vâli olarak, bir taraftan Vāsiṭ'la Cündişâpûr arasındaki diğer taraftan Sūs'dan Şehrizûr'a kadar uzanan ülkeyi idâre eden 'Alî b. Aḥmed al-Rāsibî (ölm. 301=913/914), içinde, kendi

istimâ'i için kumaşlar dokunan en az 80 *tırâz* imâlâthânesi vardı (İbn Taġribirdī, *al-Nucūm al-zāhira*, II, 192; A. v. Kremer, *Culturgeschichte*, II, 293) ve Guest, *J R A S*, 1906, s. 394 (A. F. Kendrick, *Cat. of Muhammadan Textiles*, s. 43)'deki Victoria and Albert Müzesi'nde bulunan Mısır ipeğinden bir kumaş (milâdî XI.—XII. asırdan sonra) parçası üzerinde sâdece *al-sayyid al-acal Naṣr al-Dawla Abū Naṣr, aṭāla Allāh baḳā'ahu* „Ulu Efendi, Naṣr al-Dawla Allah ömrünü uzun etsin" ibâresi bu'unmaktadır; Louvre'da bulunup, G. Migeon'un *Syria* (1922), III, s. 41—43'de bir çalışmasını hasrettiği muhteşem ipek kumaş üzerinde *'izz va iḳbāl li'l-ḳā'id Abī Manṣūr Taqtakīn, aṭāla Allāh baḳ[ā'ahu]* ibâresi yer almaktadır.

Halîfenin hükümdarlık hakları, sâdece *tırâz*'lı elbiselerin kitâbelerinde ifâdelerini bulmuyordu. Kâbe'yi bir *kisva* ile örtme hakkı, başlangıçtanberi münhasıran halîfeye âit idi (al-Ḳalḳaşandī, *Ṣubḥ al-a'ṣā'*, IV, 57). Abbâsîler, her yıl, Bagdad'dan Mekke'ye bir *kisva* — bunlar bilhassa Mısır'da imâl edilmiş idiler — gönderiyorlardı ki, sonradan bu vazife, Mısır hükümdarlarının işi olmuştur. al-Ḳalḳaşandī zamanında *kisva*, Maşhad al-Ḥusayn'de, siyah ipek üzerine beyaz bir kitâbe ile, Ẓāhir Barḳūḳ'un saltanatının sonunda altın yaldızlı sarı bir kitâbe dokunmuştur. J. v. Karabacek, (*Papyrusprotokolle*, s. 35—39) bu cins *kisva*'lerin kitâbelerinin çok vâzıh bir tablosunu vermiştir. Bu kitâbelere göre, *kisva*'lerin imâli, ya halîfenin doğrudan-doğruya kendisine tâbi vâliye emri üzerine ve vâlinin, *tırâz* imâlâthânelerinin bağlı bulunduğu mâliye reisinin idâresi altında vuku buluyordu veya imâl emri halîfenin veziri tarafından da verilebiliyordu (yk. bk.) Burada, Karabacek (*ayn. esr.*, s. 37 v.d.) tarafından toplanılan metinler arasında, al-Ma'mūn idâresinde Alevî bir âsinin *tırâz*'ının bulunduğuna işâret etmek yerinde olur. Fâtımî al-Mu'izz'in, 353 (964)'de, al-Maḳrīzī (*Ḫiṭaṭ*, I, 417, 12 v. dd.; ayrıca krş. J. v. Karabacek, *Über einige Benennungen mittelalterlicher Gewebe*, s. 33,)'nin tavsif ettiği çok renkli ipekten duvar halısı üzerine koydurttuğu ithaf ibâresine de kısaca işâret etmek gerekir. Bu terkipler, ekseriyâ, al-Bayḥaḳī (*K. al-Maḥāsin va'l-masāvī*, s. 499)'de, *al-Kisā'ī* tarafından verilmiş olan tafsilâta istinâden beklenebildiği gibi, elbise kumaşları üzerinde mûtad olanlarla aynı zamanda zuhur eder. Bundan başka, burada, Memlûk sultanlarının sözüm ona yazılı armalarının (krş. A. Mayer, *Das Schriftwappen der Mamlukensultane, Jahrb. d. asiat. Kunst*, 1925, s. 183—187) hatırlattığı şey ile, *tırâz* kitâbelerinin, msl. sık-sık tekrar edilen *'izz li-mawlānā al-sulṭān al-malik* v. s... *'azza naṣruhu* gibi, kalıplaşmış terkipleri arasında inkâr edilemeyecek münâsebetler bulunduğuna bilhassa işâret etmek gerekir. Birbiri yanına konulan ve arma içinde hayvanların (krş. iki başlı kartal) tertiplenmesi gibi sağa ve sola açılan *al-Baraka al-kāmila* gibi kısa terkipli sık-sık rastlanılan arma biçimi sıra'ama, gösteriyor ki, *tırâz*'da da, bu terkiplerde bir nevi asâletten faydalanma, husûsiyle, bâzan kumaşlar üzerinde, süs çerçeve çiçekler içine sokulmuş veya bir armaya benzeyen (krş. O. v. Falke, *Seidenweberei*, II, resim 363 ve daha yk.) kalkanların orta çizgisi üzerine çizilmiş olarak rastlanılan hükümdar ünvânı vardır. Daha önce müteaddit defalar, sarayın ve kendilerine, Kâbe'ye âit örtülerin de ilâve edilmesi gereken yüksek rütbeli me'murların ihtiyaçları için kumaş ve elbise imâlinin, husûsî sanâyie bırakılmamış olduğuna, fakat bilhassa geniş te'sisler olarak gözükmesi gereken devlet imâlâthânelerinde vuku bulduğuna işaret etmiştik. Keten ve kısmen de ipek dokuma bakımından Mısır başta geliyordu. Keten dokuma, bilhassa Delta da temerküz etmişti: Tinnīs, Tūna Dimyat, Ṣaṭā, ve İskenderiye; bunlara Dabīḳī, Banşā, al-Faramā ve Damira'yı ilâve etmek gerekir. Tinnīs, tıpkı Dimyat gibi, Dabīḳī ve Şarb tesmiye olunan ince keten tül kumaşlar tarzında, alaca nakışlı döşemelik kumaşlar istihsâl ediyordu (Yāḳūt, *Mu'cam*, I, 882). Bu kumaşlar yüksek bir fiatta olup, altın sırmalı bir cübbe 1.000 dinara, sırmasız bir manto ise, 100—200 dinara geliyordu (İdrīsī, I, 320). İbn 'Abd Rabbihi (*'Iḳd*, III, 362,'ye göre, 5.000 dokuma tezgâhının bulunduğu Tinnīs'te, halîfe için çalışan bir imâlâthâne vardı; bunu, al-Maḳrīzī (*Ḫiṭāt*, I, 181; krş. J. v. Karabacek, *Papyrusprotokolle*, s. 35)'nin de bize bildirdiği Kâbe'yi örtmek için imâl edilmiş örtülerin kitâbeleri, kezâ yukarıda zikredilen Samarrâ kumaşı da te'yid etmektedir. Nāṣir-i Ḫusrav'a göre, bilhassa Tinnīs'te sarıklar, takkeler ve kadın elbiselerinde kullanılan renkli *ḳaṣab* kumaşları imâl olunuyordu — O, sultanın, imâlâthânelerinde dokunmuş kumaşların şahıslara verilmesine rıza gösterilmediğini güvenilir bir şekilde ifâde etmektedir. Bir İranlı şehzâde bu kıymetli kumaştan kendisine bir elbise tedârik etmek için Tinnīs'e 20.000 dinar göndermiş ise de, hükümdar için muhâfaza edildiğinden, gönderdiği adamlar hiç bir şey elde edememiş idiler. Tinnīs dokumasına âit bir husûsiyet, halîfenin şahsî istimâline mahsus *badana* idi: bu, ipek imâlâthânesinden bitmiş olarak çıkan, kesme ve dikmeye ihtiyaç göstermeyen bir elbise idi (krş. Herz-Bey, *Catalogue raisonné*, s. 266 v. dd.; A. Mez. *Renaissance des Islâms*, s. 433). Tinnīs'de imâl edilen kumaşların ihrâcı çok mühim olup, 360 (970/971) senesine kadar, yılda 20.000—30.000 dinarlık bir meblâğa ulaşmıştı Tinnīs idârî bölgesinin bir kısmını teşkil eden Tūna köyü, aynı kumaşlar yanında Kâbe için örtüler de imâl ediyordu (al-Maḳrīzī, *Ḫiṭaṭ*, I, 181; J. v. Karabacek, *ayn. esr.*, s. 36); burada bir *tırâz* imâlâthânesi de vardı. Dimyat, sâdece Tinnis'tekinin aynı — gerçekten de beyaz renkli — değil, altın sırmalı ipekliler ve *balḫī* denilen kumaşlar ('Alī b. Dāvūd al-Ḥaṭīb al-Cavharī, yazma A. F. nr. 282, var. 69a krş. A. v. Kremer, *ayn. esr.*, II, 289), kezâ diğer dokumalar imâl ediyordu. Ṣaṭā'da, kisveler ve *ṣaṭavī* denilen kumaşlar çıkarılıyordu (al-Maḳrizi, *Ḫiṭaṭ*, I, 226, 5 v. dd.). Kisvelerin, şüphesiz al-Maḳrīzī (krş. J. v. Karabacek, *Papyrusprotokolle*, s. 36) tarafından bildirilen bir kisve kitâbesinin doğruladığı gibi, devlete âit olan bir *tırâz* imâlâthânesinde dokundukları bilinmektedir; *ṣaṭavī*'nin burada dokunup-dokunmadığı şüphelidir. Archiduc Rainer'in bir papirus kolleksiyonundaki teşbirde (nr. 849; krş. J. v. Karabacek, *Führer*, s. 227) bir papirus üzerinde 6. satırda 20 altın kırat değerinde işlemeli bir ṣaṭā baş örtüsü (*Mandil ṣaṭavi mu'lam*) zikredilmektedir. Tinnis'inkiler kadar ince olmamakla berâber (al-İdrisi, s. 320), ṣaṭā kumaşlarının — kezâ Dabḳū (Dabīḳ) ve Damira'ninkiler de — fiyatı oldukça yüksek tutulmuş olabilir. Bu kumaşların Kıptîler tarafından imâli, burada her hâl-ü-kârda, devletin, dokumacının tezgâhtaki kumaşı dokumaya giriştiği andan itibâren başlayan ciddî bir murâkabesine tâbi idi (al-Muḳaddasī, *B G A*, III, 213; krş. A. Mez, *ayn. esr.*, s. 118; C. H. Becker, *Islamstudien*, s. 184). Kumaşa hemen resmî damga vurmak icâb ediyordu Bunlardaki damga şeklini Rainer kolleksiyonunda Inv. Ar. Lin., nr. 1'de bulunan *al-Malik al-Mu'izz* kitâbeli (krş. *Corpus Pap. Raineri*, III, Arap serisi, I/1, s. 59 v.d. ve resim 2) keten parçası üzerindeki kırmızı damgadan öğrenmekteyiz. Satış, ancak resmî olarak tâyin edilmiş bulunan tellallar tarafından yapılırdı. Devletin resmî bir me'mûru, bütün satışları defterine kaydetmek mecbûriyetinde idi. Kumaş parçaları sâdece o zaman, sırasiyle katlayan ve bir kabuk (*kiṣr*, belki sâdece ambalajlık kaba papirus mânasına gelmektedir) dokumaya saran, sonra bunları balya yapan üçüncü ve nihâyet bu balya'ları bağlayan dördüncü işçiye geçerdi; bu işçilerden her biri, müayyen bir harç alırdı, nihâyet balya, rıhtımın kapısına sevkolunarak, orada bir vergi alınır ve her biri balya üzerine kendi husûsî damgasını vururdu. Bütün bu ameliye, burada galiba, bir devlet işletmesinin mevcut olmadığını göstermektedir. Hiç olmazsa Delta'da, şüphesiz devlet veya saraya âit işletmelere dâima muvâzi olarak giden bir ev sanâyiini dikkate almak mecbûriyetindeyiz. İşçilerin durumu — kadınlar eğiriyor, erkekler dokuyordu ve çalışma yerleri onlar tarafından kirâlanmıştı — sefil idi; günlük yarım dirhem ücret, hattâ hayatın en mübrem ihtiyaç'ları için bile kâfi gelmiyordu; bununla berâber Mısır'da bütün ücretlerin çok düşük olduğu bir hakikattir. İpek ve altın sırmalı kumaşlar, kezâ nefis keten *şarb*'lar, bilhassa daha Romalılar devrinde ipek dokumacılığında birinci derecede bir yer işgal eden ve içinde, Bizans sarayının bir haremi bulunan (krş A. v. Kremer, *Culturgeschichte*, I, 353) İskenderiye'de — ve Tinnīs, Dimyat ve Ṣaṭā'da — imâl olunuyordu. Müslüman hâkimiyeti altında kumaşların deseni başlangıç devirlerdeki kadar ince olmamakla berâber, İskenderiye VIII. ve IX. asırlarda, sâdece Bizans'ın değil Roma'da Papanın da kumaşını te'min ediyordu (O. v. Falke, *Seidenweberei*, I, 48, 51, 110); Papalardan bir çoğu ise hediye olarak kiliselere İskenderiye'de dokunmuş güzel süvâri kumaşları vermişlerdir. Tinnīs'te, Dimyat ve İskenderiye'de bulunup, saraya tâbi olan imâlâthâneler bilhassa Fâtımî halîfelerinin ve haleflerinin elbise dolabının ihtiyaçlarını sağlıyordu (al-Maḳrīzī, *Ḫiṭaṭ*, I, 413; al-Ḳalḳaşandi, *Ṣubḥ al-a'ṣā'*, II[1], 476; F. Wüstenfeld, *Geographie*, s. 175 v.d.) ve Abu'l-Fidā' (*Tārīḫ al-ḫamīs*, IV, 101) İskenderiye'deki *Dar al-ṭirāz*'ın hükümdârın (*li'l-ḫāṣṣ al-şarīf*) husûsî ihtiyaçları için çalıştığını zikreder (krş. J. v. Karabacek, *Die liturgischen Gewänder*, s. 195). Resmî büyük toplantılarda (al-Ḳalḳaşandī, *ayn. esr.*, III, 499) Fâtımî halîfelerinin tahtını örtmek için imâl edilmiş bulunan perdeleri te'min eden Dabīḳ, keten ve sarık kumaşları ile meşhur olmuştu. Müellifler, bilhassa Maḳrīzī, Dabīḳ kumaşlarını sık-sık zikrederler. Bu kumaşların imâl sanâyii, orada eskiden beri mevcut idi. Avusturya Müzesi'ndeki saçaklı, bolca işlenmiş uzun bir Kıptî kumaşı şehrin Kıptîce ismi olan ТΦΙΚΗ kitâbesini taşımaktadır (krş. J. v. Karabacek, *Die Theodor Graf'schen Funde*, s. 33; ayn. mll., *Katalog der Theodor Graf'schen Funde*, nr. 427). Kezâ imâlâthânelerin bulunduğu Banşā şehrinin sâdece ismi bilinmektedir. Rainer kolleksiyonunda (Inv. Ar. Lin., nr. 18) olup, J. v. Karabacek (*Papyrusprotokolle*, s. 39)'in tanıttığı, siyah ipekle işlenmiş bir *tırâz*

parçası [*hażā mimmā a*] *mara bi-'amal fī ṭirāz al-ḫāṣṣa Banṣā* „bu, onun Banṣā hassa imâlâthânesinde yapılmasını emrettiği şeydendir. . ." kitâbesini taşımaktadır. O halde burada sâdece halîfe için çalışan ve hükümdar hassı olan bir ipek dokuma imâlâthânesi vardı. Diğer papiruslar da bu şehrin adını bildirmektedir. Yukarı Mısır 'da başlıca, Fayyûm bir tarafa bırakırlarsa, dokuma imâlâtı (krş. al-İṣṭaḫrī, *BGA*, I, 53; İbn Ḥavḳal, *BGA*, II, 105; al-İdrīsī, I, 124; A. v. Kremer, *Culturgeschichte*, I, 353) sebebiyle meşhur olan al-Uşmūnayn ve yünlü kumaşlar imâl olunan (krş. A. Mez, *Die Renaissance des Islâms*, s. 432) Taḥā da vardı. al-Bahnasā husûsî bir yer işgal ediyordu. al-İdrīsī (I, 128)'ye göre orada, şehrin adını taşıyan kıymetli dokumalar imâl olunuyor ve bu kumaşlardan hükümdarlar ile yüksek şahsiyetler için elbiseler yapılmakla berâber, mûtad dokumalar da bulunuyordu. Takrîben 30 arşınlık balyaların çifti 200 dinara kadar idi. Yün veya pamuk, kıymetli veya alelâde her çeşit kumaş, müşterinin hangi kumaşı aldığından emin olması için cinsini gösteren bir işâret taşıyordu. Biz, Rainer kolleksiyonundaki (teşhirde, nr. 849) bir papirusda, fiyatların bir icmâli (listesi)'ni bulmaktayız ki, buna göre, uzun bir Bahnasā beş kumaşı (*mandīl bahnasī ṭavīl*) bir kırat altın değerinde idi. al-İdrīsī, maâlesef, saraya mahsus kumaşların bir *ṭirâz* imâlâthânesinden mi veya husûsî bir işletme imâlâthânesinden mi geldiği husûsuna temas etmemektedir. 'Alī b. Dāvūd al-Ḫaṭīb al-Cavharī, A.F., nr. 282, var. 91ᵃ 'da, sık-sık bir *ṭirāz Ṣa'īd*'den bahsedilmekte ise de, bu devlet imâlâthânesinin Yukarı Mısır 'ın hangi kısmında bulunduğuna işâret edilmemektedir. Bir tâlih eseri olarak, bu hususta, Kahire Millî Kütüphanesi'ndeki (Inv., nr. 96ᵃ⁻ᵇ) bir papirustan faydalanılabiliyor ki, bu papirusda, *al-Mutavakkal bi-ṭirāz Uşmān va Anşinā* olarak bir Rimāḥ b. Yūsuf 'un adı geçmektedir. Bu Rimāḥ b. Yūsuf, Uşmūn ve Anşinā *ṭirâz* imâlâthânelerinin idârecisi olup, binaenaleyh bu iki işletmeyi birlikte idâre etmek mecburiyetinde idi: zâten aslında da ayrı olan bu isimde iki *kurā* daha sonra birleştiler (krş. C. H. Becker, *Papyri Schott-Reinhardt*, I, 20). Kahire (al-Fusṭāṭ) Arap Müzesi 'nde daha önce zikri geçen kumaşın gösterdiği gibi, daha Abbâsîler devrinde umûmî bir *ṭirâz* imâlâthânesi vardı. *'Āmma*, burada açık bir şekilde, halîfenin emrine tahsis olunmuş işletmeye delâlet eden *ḫāṣṣa*'nın zıddıdır. Kahire imâlâthânesinin, al-Amīn zamanında sırf şahsî bir teşebbüs eseri olduğu mânasına gelmez. Hükümdârın beytülmalına tâbi ve saray ile şahıslar için çalışan bir işletmeden de bahsedilebilir. Tafsilât için de, mülkiyet mes'elesinin nasıl düzenlendiğini açık olarak asla idrak edemiyoruz. Her halde Karabacek ile birlikte, vaktiyle zannedildiği gibi, saltanata münhasır bir hakkı kabûl etmenin yeri yoktur.

Daha Emevî ve Abbâsîler, *ṭirâz* kitâbeleri ile süslenmiş dokumalar imâline ve ona bağlı hakların muhâfazasına büyük bir itina göstermiş iseler de, tantana müptelâsı Fâtımîler idâresinde bu cins kumaşların imâlinin ehemmiyeti daha da artmıştır. Çok mâlûmatı bulunan İbn al-Ṭuvayr'a istinâden al-Maḳrīzī (*Ḫiṭaṭ*, I, 469)'nin bize naklettiği rivâyet, fazlasiyle bunu tasvir etmektedir. Beytülmala tâbi meşhur İskenderiye *dār al-ṭirāz*'ı yanında, Kahire 'de de halîfe al-'Azīz Bi 'llāh 'ın halefleri devrinde, vezir Abu 'l-Farac Ya'ḳūb b. Yūsuf İbn Killis (ölm. 380=991)'in evinde, aynı adla kurulmuş olup, ipek dîbâ kumaşları dokunduğu için (al-Maḳrīzī, *Ḫiṭaṭ*, II, 104, 25 v.d.) *dār al-dībāc* da denilen bir imâlâthâne vardı. Beytülmala tâbi bu işletmelerin başında, dâima, kadılar veya asker sınıfına mensup ve halîfe tarafından mümtaz kılınmış yüksek rütbede bir me'mur bulunurdu. Bu zâtın emrinde, *ṭirâz* imâlâthânelerinin imâlâtının nakli ve bu iş için lüzumlu nakil vâsıtaları ile meşgul olmak için seçilmiş kimselerden ibâret bir hey'et vardı. Bu yüksek rütbeli me'mur, bir kısmını, şemsiye, *badla* ve *badana* denilen elbiseler gibi hükümdâra mahsus elbiselerin teşkil ettiği imâlâtı ile getirdiği vakit, büyük izzet ve ikramla kabûl olunur ve kaldığı müddetçe, emrine hükümdârın ahırlarından getirilmiş bir binek hayvanı verilirdi. Bu zat, ikametgâh olarak, daha al-Maḳrīzī zamanında harâbe hâline gelmiş bulunan, Cāmi' İbn al-Maġribī 'nin kapısı karşısındaki büyük kanalın kıyısı üzerinde bulunan Manẓarat al-Ġazzāla'dan faydalanıyor ve yabancı hey'etlere yapılan aynı misâfirperverlikten istifâde ediyordu. Kıymetli elbiselerle birlikte balyalar saraya getirilince, *ṭirâz* reîsi, halîfenin önünde durup, getirdiği her şeyi ona gösteriyor, halîfenin husûsî mâbeyincisinin elinden geçen her parça üzerine dikkatini çekiyordu. Bu arzetme bitince, halîfe, başkalarının kabûl edilmediği—zîrâ bu, tek başına yapılan kabûle âit bir şerefti—bir merâsimle, ona bir hil'at giydirir ve sonra o, ikametgâhına gelirdi. Kendisi yerine oğlunu—veya kardeşini—vekil tâyin etme hakkına, ancak muayyen ve mahdut bâzı zamanlarda sâhipti. O, çok mümtaz bir mevkî işgal ediyordu ve kendisinin ücreti ayda 70, vekilinin ise, 20 dinar idi. Kendisi şahsen

imâlâtı teslim etmeye gittiği ve imâlâtın balyalanmasında müşâhit sıfatiyle hazır bulunduğu vakit, onun yerine vekili idâreyi eline alıyordu.

Şemsiye ve halîfenin şahsına mahsus diğer eşya, *dār al-ṭirāz* toplantı salonuna getirildiği vakit, merâsimde, halk ayakta hazır bulunuyor, *ṭirâz* reîsi yerinde oturuyor, vekili de, vazifesini devretmek için reîsin yanında ayakta duruyordu (ayrıca bk. al-Ḳalḳaşandī, *Ṣubḥ al-a'şā'* III, 476; F. Wüstenfeld, *Geographie*, s. 175 v.d.).

Daha önce denildiği gibi, *ṭirâz* imâlâthâneleri, mallarının kıymeti yüksek olduğu için, devlete mühim meblağlar te'min ediyordu. Tinnis, Dimyat ve Uşmūnayn şehirlerinin kasalarından, 363 (973/974)'de Fâtımî vezîri İbn Killis 'in idâresinde, hazîneye sâdece bir günde 200.000 dinar akıyordu (al-Maḳrīzī, *Ḫiṭaṭ*, II, 6) ve altın sırma ipliği için masraf, 31.000 dinara ve hattâ al-Āmir bi-Aḥkām Allāh devrinde 43.000 dinara yükseliyordu (*ayn. esr.*, I, 469). Memlûk sultanları devrinde, bu vaziyet biraz değişmişe benziyor. İbn Ḫaldūn (I, 223), en azından kumaşlar ve *ṭirâz*'la süslenmiş elbiselerin, kendi işletmelerinde ve saray imâlâthânelerinde artık imâl edilmediğini, husûsî imâlâthânelerde bir devlet nezâretinin bahis mevzûu olmadığını nakletmektedir. Devletin ihtiyacı olan kumaşları, ipek ve saf altından kendi işçileri dokuyordu.

Devlete âit *ṭirâz* imâlâthâneleri müessesesi, tabiî olarak sâdece Mısır 'a münhasır kalmamıştır; bu müesseseye başka tarafta da rastlıyoruz Garba dönersek, Sicilya 'da Palermo 'da, bu imâlâthânelerden birini görürüz. İbn Cubayr (*Riḥla*, s. 329), *ṭirāz al-malik* olarak tesmiye edilen hükümdar imâlâthânesinde çalışan bir işlemecinin ismini nakletmiştir. Bu imâlâthânenin faâliyetine şahâdet eden başlıca parça, kıral Roger II. için 528 (1133) 'de işlenmiş cübbe olup, daha sonra, bu, Alman imparatorlarının taç giyme cübbesi olmuştur. Bu cübbenin *ṭirâz* kitâbesinde, imâlâthâne *ḫizānat al-malikīya* olarak tesmiye olunmuştur (krş. F. Bock, *Kleinodien*, s. 29). Bu *regium ergasterium* (hükümdarlık imâlâthânesi) milâdî XIII. asra kadar ince dokunmuş ipek kumaşlar vermiştir (krş. O. v. Falke, *Seidenweberei*, I, 119, 121). al-İdrīsī devrinden itibâren İspanya 'da başta 800 tezgâhın çalıştığı ve paha biçilmez sırma işlemeli kumaşlar *siḳlāṭūn* dîbâları ile Cürcân ve İsfahan 'lınkiler biçiminde kıymetli ipek kumaşlar imâl edildiği Almeria başta olmak üzere bu sanâyide Murcia, İşbiliye, Gırnata ve Malaga da zikredilmelidir; Malaga 'da bir sırmalı dîbâ imâlâthânesi vardı (krş. J. v. Karabacek, *Über einige Benennungen mittelalterlicher Gewebe*, s. 6; M. J. Müller, *Beiträge*, s. 5; F. Bock, *Geschichte der liturg. Gewänder*, s. 39 v. dd.).

Küçük Asya 'da, Selçukluların sarayında bir *ṭirâz* imâlâthânesi vardı; buranın kumaşlarından biri, Lyon Dokuma Müzesi'ndeki altın sırmalı dîbâ olup, kenar biçiminde bulunan yazı şeridi Giyâseddin Keyhusrev I. 'in oğlu Sultan Alâeddin Keykubâd I. (saltanatı: 1298—1301)'ın adını vermektedir. Marco Polo (krş. O. v. Falke, *Seidenweberei*, I, 106), bize Anadolu halkının sınaî gayretinden de bahsetmektedir; bunlar en güzel halılar ve zengin ipek kumaşlar dokuyorlardı. Suriye 'de Şam ve Antakya da dokuma sanâyii ile meşhur idi (krş. O. v. Falke, *ayn. esr.*, I, 108; J. v. Karabacek, *Die liturg. Gewänder*, s. 196). Irak 'ta, başta Bagdad'ı zikretmek gerekir; buranın husûsiyeti, Merv denilen (İbn al-Faḳīh, *BGA*, V, 252) beyaz kumaşlar ve kezâ alt tarafları düğümlü kumaşlar ve sarık şalları (al-Muḳaddasī, *BGA*, III, 128) ve bilhassa ipek kumaşlar ile bütün garpte *baldachinus* veya *baudekinus* (O. v. Falke, *ayn. esr.*, I, 108) diye tanınmış zengin bir şekilde süslenmiş altın sırmalı dîbâlar, karyola cibinlikleri idi. Buradaki ipek dokuma, en erken X. asrın ortasına doğru buraya yerleşmiş bulunan Şüsterli bir ipek dokumacı muhâcir zümresine kadar çıkar (J. v. Karabacek, *Über einige Benennungen mittelalterlicher Gewebe*, s. 28). A. F. Kendrick 'in *Burlington Magazine*, XLIX, 261—267 'de tanıttığı bir kumaş üzerinde, yukarda (iki defa arma biçiminde) şu *ṭirâz* kitâbesi bulunmaktadır: *al-baraka min Allāh va 'l-gumn va...* „bereket saâdet Allahtandır ve...", aşağıda aynı şekilde tertip edilmiş *li-ṣāḥibihi Abū Naṣr, mimmā 'umila fī Baġdād* „Bagdad 'da imâl edilen bu, sâhibi Abū Naṣr 'a âittir". Muhtemelen burada bir devlet *ṭirâz* imâlâthânesi mahsûlünden bahsedilmektedir. Saray gerçekten de Mısır 'dan çok kumaş alıyordu, fakat Fâtımîler devrinde Mısır 'dan kumaş ihrâcı yasaklanmıştı (A. Mez, *Die Renaissance des Islâms*, s. 433).

İran 'da ipek dokumanın parlak devri, galiba, Şāpūr II. tarafından Elcezîre, Âmid (Diyarbekir) ve diğer Bizans eyâletlerinden getirilip, Sûs 'a, Şüster 'e ve Ahvâz 'ın diğer yerlerine yerleştirilen işçilerin buralara gelmeleri ile başlamıştır (krş. al-Mas'ūdī, *Murūc*, I, 124). Keten dokumaları ile meşhur Fars eyâletinde, Mısır 'daki gibi, ticâret için olduğu kadar hükümdar için de çalışan msl. Faṣā 'daki gibi, imâlâthâneler vardı: bununla berâber Şīnīz, Cannāba, Tavvāc ve

al-Ğundīšāpūr şehirlerinde hükümdârın kendisine âit işletmeleri vardı (İbn Ḥavḳal, *BGA*, II, 213 v.d.; J. v. Karabacek, *Susandschird*, s. 106 v. dd.; al-İdrîsî, I, 391, 399 v.d.). Daha sonra, keten kumaş imâlâtının başlıca merkezi olan Kâzerûn „İran'ın Dimyat'ı" oldu ve hicrî 500 (XII. asrın başlangıcı)'e doğru bu imâlât, iplik imâlâtı ve emtiânın nakli için mühim olan Rahbān kanalı, beytülmalın mülkü olduğu ve binâenaleyh sâdece emire âit kumaş imâl eden dokumacılara açık bulunduğu için Kâzerûn'a bağlanmış oldu; orada da imâlât devletin murâkabesine tâbi idi (krş. A. Mez, *ayn. esr.*, s. 434). Hûzistan (Sîstan) da, dokuma mamûlleri ile, Fars kadar meşhur idi. Bilhassa ipek, dîbâ, kadife, sarık şalı, perdeler ve ağır (*ḫazz*) kumaşların imâl edildiği Şüster, hazineye tâbi olup, başında bir idâreci (*ṣāḥib*) nin bulunduğu bir kumaş imâlâthânesine sâhipti. Kâbe'nin örtüleri de Şüster'den gelen altın sırmalı kumaşlardan yapılmış idi ve gördüğümüz gibi bu örtüler Bagdad sarayı tarafından gönderilmişlerdir. Böylece, İbn Ḥavḳal *BGA*, II, 175)'deki, Irak'ta hüküm süren herkesin, Şüster'de bir imâlâthâne ile bir idârecisi (*ṭirāz va ṣāḥib*) bulunduğuna dâir kayıtların mânası anlaşılmaktadır (ayrıca krş. J. v. Karabacek, *Über einige Benennungen mittelalterlicher Gewebe*, s. 30 v. dd.). Bundan başka, daha al-İdrîsî zamanında kisveye mahsus kumaşlar Irak'da imâl edilmiştir (*Nuzhat al-muštāḳ*, I, 383). Sûs ve Ḳurḳūb şehirleri Şüster'den daha az ehemmiyetli değildi. Beytülmala tâbi bir işletmenin bulunduğu Sûs'ta, *ḫazz* ve ince ketenden kumaşlar imâl olunuyordu (al-İṣṭaḫrî, *BGA*, I, 93; İbn Ḥavḳal, *BGA*, II, 175; al-Muḳaddasî, *BGA*, III, 416). Ḳurḳūb'da da benzer bir imâlâthâne (*ṭirāz li'l-sulṭān*) vardı ki, burada, Sûs'taki gibi, emir elbiseleri, zengin dîbâ kumaşları ve şehrin adını taşıyan şekilli yollu kumaşlar imâl ediliyordu (al-İṣṭaḫrî, *BGA*, I, 93; İbn Ḥavḳal, *BGA*, II, 175; al-İdrîsî I, 383 v.d.; J. v. Karabacek, *Susandschird*, s. 107). Nihâyet, Sicistân'da da, bu bölgenin hükümdârı için çalışan ve hükümdârın büyük bir cömertlikle ihsân ettiği hil'at elbiselerinin imâl edildiği bir *tirâz* imâlâthânesinin bulunduğunu zikretmek gerekir (Yâḳūt, *Mu'cam*, III, 458).

Tirâz müessesesinin menşe'i hakkında maalesef kat'î doğruluğa ulaşılamaz. J.v. Karabacek (*Papyrusprotokolle*, s. 27) onu yabancı bir menşe'e, muhtemelen Bâbil-Asûr menşe'ine götürmek istedi ve „Fârsistân'da müslüman hükümdarların, mülkü olup, bir hazine inhisârı teşkil eden pek çok imâlâthânenin ve muhteşem elbise mağazaları (*ḫazā'in al-kisvāt*) teşkilâtının sâdece İran'dan tevârüs edilen hükümdâra âit bir imtiyaz gibi telâkki edilebileceğini zannediyordu" (*Über einige Benennungen mittelalterlicher Gewebe*, s. 20). Karabacek'in faraziyesi galiba İbn Ḫaldûn (I, 222)'un bize verdiği bir bilgi ile te'yit olunmuştur: Ona göre, İran hükümdarları, daha islâmiyetten önce, elbiselerinin kenarlarını hükümdarların resimleri veya bunun için husûsî olarak yapılmış şekil ve nakışlarla süslüyorlardı; fakat islâm hükümdarları, sonradan bu süslerin yerine uğur terkipleri ile birlikte bulunup, isimlerini taşıyan kitâbeleri koydular. Karabacek'e göre, bu hususta islâm hükümdarları, kendilerinde müşterek bir menşe'e çıkan — G. Ebers (*Cicerone*, I, 205)'in de, *tirâz* ile *clavus* arasında bir bağ kurduğu gibi— *tirâz* müessesesini buldukları Bizanslılardan da müteessir oldular ve O. v. Falke (*Seidenweberei*, I, 77) de, *claus*'la süslü elbisenin de, milâdî V. ve VI. asırlarda İranlılar tarafından taklid edildiği kanâatindedir, büyük hükümdar Yezdigird'in elbises'inin meşhur kumaşı (milâdî 640'dan önce dokunmuştur; krş. O. v. Falke, I, 83, resim 105), *clavi* denilen ve Aḫmîm gömleklerinde çok sık gördüğümüz gibi, omuzdan aşağı inen ve sırtta, arkaya doğru giden bu kendine has şeritlerin dokunmuş olduğunu göstermektedir. Garptan alınmış olan bu *clavi* şeklindeki gömlek, Falke (s. 85)'de bir yeni İran üslûbu alâmeti gibi görünmektedir ve Berlin Kunstgewerbemuseum (Falke, I, resim 107)'daki çok tanınmış Sâsânî süvâri kumaşı ile bir mukayese, san'atkâr tarafından bu süsün, Romalılara âit olmadığı ve hattâ hatâlı şekilde tasavvur edildiği görüldüğü zaman, İran saray elbisesinin *clavi*'lerden alınmış olduğunu galiba nakzeder. Burada, belki de şu an için baklarında yeter derecede vuzûha sâhip bulunmadığımız bağlar vardır. Bununla berâber, — senatörlük ve şövalyelik rütbe alâmeti olan — Roma *clavus*'u bir Etrüsk menşe'e götürülmüştür (Pauly, *Real-Encyklopädie*, VII, stn. 4 v. dd., mad. *Clavus*) ve böylece bu dikkate değer müessesenin bir şark menşe'e sâhib olduğu fikrinin mutlak olarak reddedilmemesi gerekir. *Tirâz* kenarlarının dış tarafında, kadîm *clavi* bâtıraları oldukça geç bir zamana kadar muhâfaza olunmuştur. İşte bu sûretle A. F. Kendrick (*Catalogue of Muhammadan Textiles* levha 7) tarafından neşredilen 921 ve 922 tarihli iki Eyyûbî ve Memlûk nümûnesi, kısmen değişik bir süsle, Kıptî dokumaları (krş. O. v. Falke, *Seidenweberei*, I, resim 26) ile aynı şekli ve daha önce milâdî VII. asra âit uzun bir Kıptî kumaşının (krş. A. Riegl, *Die ägyptischen Textilfunde*, s. 48'in karşısında levha 9; burada *Mezâmir*, XLIV, 10 kullanılmış olduğu görülür) kenarına şekilli veya iki yazı şerit süsü taşıyan bir şerit çekmekten ibâret olan âdeti göstermektedir. Mısır sanayiînde, islâmî devirde bile, bilhassa dokuma imâli için Kıptîlerin kullanılması, eski imâl âdet ve şekillerinin muhâfaza edilmesine vesîle olmuştur. İslâmî kumaşlarda da, yazı şeridinin kırmızı ipekle işlenmiş veya dokunmuş olması dikkate şâyandır. Bu rengi tercih, belki de Romalılara âit *clavi*'lerin umûmiyetle erguvan renkli olmalarından gelmektedir. *Princeps* (Sena listesinin başında bulunan)'in *latus clavus* ile birlikte senatörlere mensıp tevcih etme imtiyâzı, bunun gibi, erguvan renkli kumaşın hükümdârın emrine tahsis edilmesi vâkıası ve altın sırmalı şerit imâlinin, 369'dan itibâren harem dâirelerine karşı, her halde islâm halîfelerinin *tirâz* ve bu imtiyaz atfı üzerindeki hakkı ile muvâzilikler arzeder. Bununla berâber, harem dâireleri müessesesi, islâmiyet dâhilinde taklit edilmemiştir. Sâdece Kahire sarayında, halîfeye mahsus elbiselerin, bir kâhya kadın idâresinde 30 câriye ihtivâ eden bir harem dâiresinde, son bir defa gözden geçirildiği ve bir müddet devam eden bir müessese vardı (C. H. Becker, *Islamstudien*, I, 183 v.d.). *Tirâz* müessesesine islâm ülkesinde, her halde erken bir zamanda, Emevîler devrinde şâhid olunmuştur. Bunu, 'Abd al-Malik devrinde meskûkat ıslâhâtı ile resmî vesîkaların Arapça yazılması hakkındaki al-Kisā'î'nin rivâyeti göstermektedir. Gerçekten de şimdiye kadar, Emevî hânedânından yalnız bir halîfenin adı — muhtemelen Marvān II. — bir Aḫmîm ipek kumaşında görülmüştür ki, bu kumaşta şu kitâbe vardır: [*'Abd*] *Allāh Marvān amīr al-mu'* [*minīn*] (A. R. Guest, *J R A S*, 1906, s. 390 ve A. F. Kendrick, *Catalogue of Muhammadan Textiles*, s. 35). Avrupa'ya büyük miktarda ithâl olunan islâm kumaşları ile birlikte, moda olarak, *tirâz* yazı şeritleri de getirtiliyordu. Daha *Parcival* (s. 231, 8)'de Anfortas, serpuşunda Arapça bir *tirâz* şeridi taşıyordu ve yüksek rütbeli kilise mensûbu şahsiyetlerin islâm imanı ikrârını ihtivâ eden *tirâz*'lı süsler taşıdıklarını görme, dikkat çekicidir. Bilhassa, İtalyan üstadların tablolarındaki Madonna'nın elbiseleri üzerindeki *tirâz* kitâbelerinin bütün bir listesi, Sewell (*JRAS*, 1907, s. 164)'de bulunmaktadır. Burada, René d'Anjou'nun *Lelivre du cœur d'amour épris*, 1457'den sonra yazılmıştır) adlı eserinin Viyana'daki kıymetli yazmasında var. 2a'da, aşk ilâhının Arapça *tirâz* (mavi zemin üzerinde altın harflerle) şeritleri ile süslenmiş bir mavi gömlekle temsil edildiğini ve XVI. asırdaki iki Brüksel gobleni (duvar halısı)nin İbrâhim peygamberi, kollarının yenlerinde ve elbisesinin etrafında altın *tirâz* şeritleri ile gösterdiklerini ilâve edelim. Arapça yazı şeritlerinin, İtalya'nın şimâlindeki ipek kumaşlar üzerinde taklid edildiği bilinmektedir.

Müellifin ilâvesi. Kendisine nasıl teşekkür edeceğimi bilemediğim Prof. G. Wiet, Kahire'de, yeni bir vesikalar kütlesini ihtivâ eden, *tirâz* bakımından zengin kitâbeli kolleksiyonları, çok samîmâne bir şekilde haber verdiği zaman, yukardaki madde yazılmış idi: Bu kitâbeler, şahsî kolleksiyonlarda veya antikacılarda yahut da muhtelif müzelerde bulunmaktadır. Burada başta, bu son seneler esnâsında bütün bir kıymetli *tirâz* kumaş dizisi ile kumaş kolleksiyonlarını zenginleştiren Kahire'deki, Arap Müzesi'ni zikretmek gerekir; Atina'daki Benaki Müzesi'nin mukayese kabûl etmeyen kolleksiyonunu da zikredelim. Tabiî olarak, ben burada, bu makalenin çerçevesi içinde, yüzü aşan bu metinlerden ancak en mühimlerini zikredebilirim.

Temennî terkipleri ile, hükümdârın adını ihtivâ eden *tirâz* kitâbelerine, burada Abbâsî ve Fâtımîler devrine âit bir kaçını ilâve edeceğim. İlk devre âit, Kahire Arap Müzesi'nde üç *tirâz* vardır: Inv. nr. 8072; *'Izz mīn Allāh li'l-ḫalīfa Ca'far mimmā* (iki kelime eksiktir) *al-imām al-Muḳtadir bi'llāh amīr al-mu'minīn sanat 'aşara ṣalāṯ mi'a, ğafara Allāh lahu* (?) *va-li vālidayhi. 'Izz min Allāh li'l-ḫalīfa Ca*[']*far* „Halîfe Ca'far'e Allah'tan izzet olsun. Bu, mü'minlerin emiri imam al-Muḳtadir Bi'llāh.'ın emrettiği şeyi teşkil eder, sene 310 (922/923). Allah ona anne ve babasına mağfiret etsin, halîfe Ca'far'e Allah'tan izzet olsun" (kitâbe açıkça tekrar edilmiştir). Inv. nr. 7961'deki *tirâz* kitâbesinde *besmele*'den sonra şu ilâve gelmektedir: [*Baraka min Allāh li-'Abd Allāh Abi'*] *l-'Abbās Muḥammad al-imām al-Rāżi bi llāh amīr al-mu'minin ayyadahu Allāh sanat .....* [„Allah'ın bereketi, Allah'ın kulu, mü'minlerin emiri *Abu'*] l-'Abbās Muḥammed, imam al-Rāżi Bi'llāh'a (Allah onu kuvvetlendirsin) olsun, sene ....". Kahire'de Moritz Nahman kolleksiyonuna âit kumaşlardan olmakla berâber, kitâbesi *ayyadahu*'nun elifinde kalan bir nümûne, dikkate şâyandır. Üçüncü ve Abbâsîler devrinden bize kalan muhtemelen en muahhar kitâbe (Inv. nr. 8164) şu metni ihtivâ etmektedir: *Bismi'llāh al-raḥmān al-raḥīm. Baraka min Allāh* [*li-Abd*] *Allāh A* [*bi*] *'l-'Abbās al-imām al-Ḳādir bi'llāh amīr al-mu'minīn* [*ayyada*]*hu Allāh* (üç-dört kelime eksiktir).

Fâtımîler devrine âit önce, Kahire'de Tano kolleksiyonundaki iki oarçadan (*A* ve *B*) teşekkül eden bir kitâbe vardır: *A.* [*al-Mali*] *k al-Ḥakk al-mubīn al-yakiyīn* (*böyle*) *al-ḥamd li'l.āh rabb al-ʿālamīn va-ṣallā All* [*āh*]; *B....* [*a*] *l-imām al-Muʿizz* (*li-Dīn*) *Allāh amīr al-mu'minīn, ṣalavāt Allāh ʿalayhi va-ʿalā abnā'ihi al-ṭāhirīn.* „Açık ve gerçek hakikat olan hükümdar, hamd, âlemlerin rabbi olan Allah'a olsun ve Allah'ın selât ve selâmı ... *B* .... mü'minlerin emiri imam al-Muʿizz[li-Dīn] Allāh, Allah'ın selâtı onun ve temiz çocuklarının üzerine olsun ...". Paris Tezyinî San'atlar Müzesi'ndeki bir ikinci kitâbenin metni şudur: 1. [*Bismi'llāh al-raḥ*] *mān al-raḥīm, lā* [*ilāh illa'llāh vaḥdahu lā şarīk lahu* ... 2 ... *Baraka min Allāh li-ʿAbd Allā*] *h va valīyihi Nizār* [*Abi'l-Manṣūr al-imām al-ʿAzīz bi'llāh amīr al-mu'minīn*]. *Tırâz*'da **h a l î f e v e v e z i r i n i n a d l a r ı n ı n** birlikte verilmesi husûsunda da şu misâller zikredilebilir: Kahire'de Nahman kolleksiyonunda: *Bismi'llāh al-raḥmān al-raḥīm; ʿizz min Allāh li-ʿAbd Allāh Caʿfar al-imām al-Muktadir bi'llāh amīr al-mu'minīn aʿazzahu'llāh, mā* (*a*) *mara'l-vazīr ʿAlī b. ʿĪsā bi-ʿamalihi s̱alās̱ va-s̱alās̱mi'a* Atina'daki Benaki Müzesi: *Bismi'l-lāh al-raḥmān al raḥīm. al-Ḥamd li'llāh* [*Rabb*] *al-ʿālamin. Baraka min Allāh li'l-ḫalīfa Caʿfar al-imām al-Muktadir bi'llāh amīr al-mu'minīn, aṭāla Allāh bakā'ahu. Mā amara al-vazīr Ḥāmid b. al-ʿAbbās aʿazzahu'llāh bi-Maṣr ʿalā yaday Ṣafīʿ al-Muktadirī mavlā amīr al-mu'minīn sanat sabʿ va s̱alās̱mi'a. Baraka.* Kahire Müzesi (Inv. nr. 1): [*Bismi'l-lāh a*] *l-raḥmān al-raḥīm; lā ilāh illa'llāh vaḥdahu ... 2 ... ṣalavāt Allāh ʿalayhi ... va ʿalā abnā'ihi al-muntaẓarin. Mimmā amara bi-ʿamalihi al-vazīr al-aca* [*ll* ...] (aynı kitâbe kısmen E. Kühnel, *Islamische Stoffe aus ägyptischen Gräbern*, s. 22, nr. 3132'de olup, levha VII, aradaki boşluklar, yukardaki gibi ikmâl edilmelidir). Russel Paşa kolleksiyonu: *A* 1. *Bismi llāh al-raḥmān al-raḥīm; lā ilāh illa'llāh vaḥdahu lā şarīk lahu, Muḥammad, rasūl Allāh ... B* 1 .... *li-ʿAbd Allāh va valīyihi Maʿadd ... A* 2 ... *al-Mustanṣir bi'llāh amīr al-mu'minīn ṣalavāt Allāh ʿalayhi. B* 2 [*va-ʿalā ābā'ihi al-ṭāhirīn va-*] *abnā'ihi al-akramīn, mimmā amara bi ʿamalihi al-kāżī al-a* [*call*]... Kahire Arap Müzesi'ndeki (Inv. nr. 7966) içinde, Fâtımîlerden al-Ẓāhir ve al-Mustanṣir'in veziri olup, 436'da ölen Caıcıräy'ın ismi bulunan bir *tırâz* bilhassa ilgi çekicidir. Metin şudur: *al-vazīr al-acall ṣafī amīr al-mu'minīn va ḫāliṣatuhu Abu'l-Kā* [*sim ʿAlī b. Aḥmad*] ... „Çok ünlü emir, mü'minlerin emirinin mahremi ve dostu Abu'l-Kā [sim ʿAlī b. Aḥmed] ..." Buraya Büveyhîlerden Bahā' al-Davla Abū Naṣr (krş. E. v. Zambaur, *Manuel de généalogie*, II, 212)'in Elcezire'de imâl edilip, Vaşington'da George H. Meyer'in kolleksiyonunda bulunan bir ipek elbise üzerindeki bir *tırâz* da ilâve edilebilir. Kitâbesi şudur: *A.* [*ʿI*] *zz va-ikbāl li malik al-mulūk d ... B.* [*Bah*] *ā' al-Davla va-Żiyā al-milla va Ġiyās̱ al-u* [*mma Abū Naṣr b. ʿAżud. C. al-Da*] *vla va tāc al-milla ṭāla ʿumruhū ... D. İstiʿmāl Abī Saʿīd Zādān Farrūḫ b. Āzādmard al-Ḫāzin.* „İzzet ve ikbâl hükümdarların hükümdârınadır ... *B.* Bahā' al-Davla ve ümmetin ışığı, ümmetin [melcei, Abū Naṣr b. ʿAżud *C.* al-Da] v la, dinî topluluğun tacı (ömrü uzun olsun).... *D.* hazinedâr Abū Saʿīd Zādān Farrūḫ b. Āzādmard'ın kullanması için". Bu kısmı, *tırâz*'da **m ü s t a k i l e m i r l e r i n** Bagdad tarafından tâyini ile ilgili iki vesîka ile bitirelim. Bu *tırâz*'lardan biri, Riano (*Industrial arts in Spain*, s. 254) ve Amador de los Rios (*Enseñas musulmanas*, s. 148) tarafından neşredilmiş olup, içinde İspanya Emevî hânedânı halîfesi Hişām II.'ın adı geçmektedir; *Basmala*'den sonra şu ilâve vardır: *al-Baraka min Allāh va'l-Yumn va'l-davām li l-ḫalīfa al-imām ʿAbd Allāh Hişām al-muʿayyad bi'llāh amīr al-mu'minīn.* Musanna yaldızlı iri kûfî harflerle ikinci *tırâz*. Kahire'de, Moritz Nahman kolleksiyonunda bulunup, Zaydī imamlardan al-Manṣūr Yūsuf b. Yaḥyā (krş. E. v. Zambaur, *Manuel*, II, 122)'ya âit 57×52 cm. eb'adında bir dokumayı süslemektedir:... *al-dā'ī ila'l-ḥakk amīr al-mu'minīn Yūsuf b. Yaḥyā b. al-Nāṣir ... Aḥmad b. rasūl Allāh ṣallā Allāh ʿalayhim acmaʿīn.* Bu kumaş parçası, muhtemelen, mevcûdiyetine dâir daha aşağıda bir delil vereceğimiz San'â'daki, *tırâz* imâlâthânesinden gelmektedir.

Mısır'daki **t ı r â z i m â l â t h â n e l e r i n e** gelince, **T i n n ī s**'te şimdi, doğrudan-doğruya hükümdârın hazinesine bağlı imâlâthâne yanında umûma âit bir imâlâthânenin de bulunduğunu doğrulayan kitâbelere sâhibiz: Birincisinin Atina'daki Benaki Müzesi'nde bulunan bir dokuma üzerinde zikri geçmektedir: 1 ... [*lā ilāh*] *illa'llāh; Naṣr min Allāh li-ʿAbd Allāh va valīyihi Nizār Abi'l-Manṣūr al-imā* [*m al-ʿAzīz bi'llāh*].. 2 ... [*mā amara ... al-imām al-ʿAzīz bi'llāh ... ṣalavāt Allāh ʿalayhi ... va-ʿalā abnā'ihi*] *al-akramīn bi-ʿamalihi fiṭirāz* (aynen) *al-ḫāṣṣ bi-Tinnīs sanat* ... Bu sonuncu, Kahire'de Nahman kolleksiyonundaki iki kumaş üzerinde zikredilmektedir. Bu iki kumaştan birinde şu kitâbe bulunmaktadır: *Bismi'llāh al-raḥmān al-raḥīm. Baraka min Allāh li-ʿAbd Allāh Caʿfar al-imām al-Muktadir bi'llāh amīr al-mu'minīn ayyadahu Allāh, mā ama* [*ra al-vazīr*] *ʿAlī b. ʿĪsā bi ʿamalihi fī ṭirāz al-ʿāmma bi-Tinnīs ʿalā yaday Ṣafīʿ mavlā amīr a* [*l-mu'minīn*], ikinci kumaş sâdece parçalar hâlinde bize intikal etmiş olup, şu ibâreyi taşımaktadır: [*Ḥāmid b.*] *al-ʿAbbās bi-ʿamalihi fī ṭirāz al-ʿāmma bi-Tinnīs ʿalā yadi Ṣafīʿ mavlā amīr* [*al-mu'minīn*] ... İmâlâthâneye aynı kolleksiyona âit 309 (921/922) tarihli bir kumaşta vâzıh olarak işâret edilmiş olup, şu metni ihtivâ etmektedir: ... *al-İmām al-Muktadir bi llāh amīr al-mu'minīn aʿazzahu Allāh, mā amara al-vazīr Ḥāmid b. al-ʿAbbās bi-ʿamalihi fī ṭirāz Tinnīs ʿalā yadag Ṣafīʿ mavlā amīr al-mu'minīn sanat tisʿ va s̱alās̱m* (*ī'*) *a Muḥammad.*

T ū n a'da bir *tırâz* imâlâthânesinin mevcûdiyeti iki kitâbe ile isbat edilmiştir. Her iki kumaş, Atina'daki Benaki Müzesi'ne âittir. Bunlardan ketene dokunmuş olan biri, kûfî harfleri ile şu şeridi ihtivâ eder: ... *Manṣūr Abī ʿAlī al-imām al-ḥākim bi-amr Allāh amīr al mu'minīn, ṣalavāt Allāh ʿalayhi va-ʿalā abā'ihi al-ṭāhirīn va-abnā'ihi al-akramīn al-aḫyār va sallam taslīman. Mimmā amara bi-ʿamalihi fī ṭirāz al-ʿāmma bi-Tūnā* (aynen) *sanat s̱amān va s̱amānīn va s̱alās̱mi'a; la ilāh illal'lāh ... in şā'a'llāh va'l-tavfīk bi'llāh, al-ikbāl min Allāh.* „Mü'minlerin emiri Manṣūr Abū ʿAlī, imam al-Ḥākim bi-Amr Allāh, Allah'ın selâtı ve selâmı ona, temiz babaları, çok kerîm ve hayırlı çocukları üzerine olsun, bu, 388 (998)'de Tūna'da halk *tırâz* imâlâthânesinde yapılmasını emrettiği şeydir. Tanrı'dan başka Tanrı yoktur. Tanrı isterse, başarı ve saâdet Tanrıdandır". Daha iyi muhâfaza edilmiş bulunan ikinci metinde şu ibâre vardır: *Bismi llāh va-bi'llāh* (aynen) *al-raḥmān al-raḥīm; lā ilāh illa'llāh al-malik al-ḥakk al-mubīn al-ḥamd*[u] *li'llāh rabb al-ʿālamīn naṣr min Allāh li-ʿAbd Allāh va valīyihi al-Manṣūr* v. s ... yukardaki gibi *fī ṭirāz al-ʿāmma bi-Tūna sanat tisʿīn va s̱alās̱mi'a. Lā ilāh illa'llāh ... in şā'a'llāh.* **D i m y a t** için husûsî bir kolleksiyona âit bir parça üzerinde aşağıdaki vesîkaya sâhibiz. Bu, kırmızı ipekten iri kûfî harflerle 110 cm. uzunluğunda bir vesîka olup, şu kitâbeyi ihtivâ eder: ... [iki kelime eksik] *mimmā amara bi-hi al-vazīr* [*Ab*] *u'l-Ḥasan ʿAlī b. Muḥammad* [iki kelime eksik] *fī ṭirāz al-ḫāṣṣa bi-Dimyāṭ va car* [*ā*] *ʿalā yaday Bişr al-Ḫādim mavlā amīr al-mu'minīn sanat sitt va tisʿīn va mi'atayn.* Kahire Arap Müzesi'nde (Inv. nr. 7120) olup, üzerinde: ... *mimmā ʿumila fī ṭirāz al-ḫāṣṣa bi-Madīnat al-B a h n a* [*s*] *ā* kitâbesi bulunan kumaştan öğrendiğimize göre al-Bahnasā'da da bir umûmî *tırâz* imâlâthânesi vardı. Fayyūm (bu ismi emin bir şekilde tesbit etmek maálesef imkânsızdır)'da bir umûmî *tırâz* imâlâthânesinin mevcûdiyeti, Kahire Arap Müzesi'ndeki (Inv. nr. 9061) bir kumaşın üzerinde bulunan muhteşem bir kitâbe ile ispat edilmiştir: ... *da va niʿma kāmila li ṣāḥibihi; mimmā ʿumila fī ṭirāz al-ḫāṣṣa bi-ṣṭmūl* (?) *min kūrat al-Fayyūm.* Kahire Arap Müzesi'ndeki (Inv. nr. 7086 ve 8174) dokuma parçalarından, iki *tırâz* imâlâthânesinin ismini daha öğrenmekte isek de, îzâhı henüz şüphelidir. Bu parçalardan birincisindeki mühim kısım şudur: *mimmā ʿumila* باسلسد *ʿalā yadi Muḥammad b. Hilāl sanat* [*sitt*] *ḫamsīn mi'atayn* ve ikincisinde [*f*] *ī ṭirāz al-ʿāmma* باسرن [*f*]*ī sanat s̱alās̱ va ʿişrīn* [...]. Eğer noktaların sayısı neticeyi nakzetmezse, son isim Uşmūn olarak okunabilir. **K a h i r e**'deki *tırâz* imâlâthânesi, daha kat'î tâyin yapılmaksızın, hemen hepsi Moritz Nahman kolleksiyonuna âit 298 (910/911), 301 (913), 305 (917), 330 (941/942), 336 (947), 353 (964) tarihli bütün bir dizi parçalar üzerinde zikredilmiş bulunmaktadır. Aynı kolleksiyondaki üç *tırâz* kitâbesinde, *ṭirāz al-ʿāmma bi-Maṣr* (sene 302 ve 310, üçüncüsü tarihsizdir) ibâresi açıkça zikredilir. Bu metinlerden birini tafsilâtlı olarak bildireceğim, çünkü bunda bir *kisve*'den bahsedildiği anlaşılmaktadır: *Bismi llāh al-raḥmān al-raḥīm. Baraka min Allāh li-ʿAbd Allāh Caʿfar al-imām al-Muktadir bi'llāh amīr al-mu'minīn ayyadahu Allāh. Mimmā amara al-vazīr ʿAlī b. Muḥammad fī ṭirāz al-ʿāmma bi-Maṣr ʿalā yaday Ṣafīʿ mavlā amīr al-mu'minīn sanat ʿaşr s̱alās̱ mi'a* [bir veya iki harf eksik] *kisva* .... Bu umûmî te'sîsin dışında, hükümdârın şahsî ihtiyaçları için çalışan bir *tırâz* imâlâthânesi de vardı. Nitekim Kahire Arap Müzesi'ndeki (Inv. nr. 7085) üzerinde kitâbe bulunan bir keten kumaş bunu göstermektedir: ... [*a*]*mīr al-mu'minīn aʿazzahu Allāh, mimmā amara bi-ʿamalihi fī ṭirāz al-ḫāṣṣa bi-Maṣr sanat arbaʿ va ḫamsīn va mi'atayn.* Bunun gibi Atina'daki Benaki kolleksiyonundaki parça üzerinde şu ibâre vardır:... [*a*]*mīr al-mu'minīn ayyadahu Allāh, amara al-vazīr* [*a*] *ʿazzahu Allāh bi-ʿamalihi fī ṭirāz al-ḫāṣṣa bi-Maṣr sanat ḫams* [*va-si*]*ttīn va s̱alās̱mi'a.* Asıl mühim olan, Mısır'daki *tırâz* imâlâthânelerine dâir yeni delillerden maada, bu eyâletin dışında iki yeni imâlâthânenin de zikredilmiş olduğunu görmemizdir. Bunlardan biri, **T a b e r i y e**'de bulunuyordu; onun adı, 115×233 eb'adında büyük bir seccâde üzerinde zikredilmiş olup, Atina'daki Benaki Müzesi'nde bulunmaktadır; biri yukarda, diğeri aşağıda ol-

mak üzere—95 cm. uzunluğunda iki satırdan ibâret olup, iki defa tekrar edilen, kestane renkli iri kûfî harflerle yazılmış şu k'tâbeyi ihtivâ etmektedir: *Baraka kāmila va ni'ma şāmila va-sa'āda muta vāsiṭa li-ṣaḥibihi; mimmā amara bi-'amalihi fī ṭirāz al-ḫāṣṣa bi-Ṭabarīya.* İkinci bir imâlâthâne S a n'â 'da bulunup Arap Müzesi 'nin bundan takrîben 40 yıl önce elde etmiş olduğu, muhteşem yollu bir Yemen kumaşı üzerinde zikredilmiştir. Metin şudur: *Bismi'llāh al-raḥmān al-raḥīm va'l-ḥamd li'llāh al-rabb al-'āla* [*mīn va ṣallā*] *Allāh 'alā Muḥammad 'abdihi va rasūlihi* [iki veya üç kelime eksik] *Allāh va baraka. Baraka min Allāh va yumn va-sa'āda va ni'ma li-'Abd Allāh al-Ḫalīfa Ca'far al-imām al-Muḳtadir bi'llāh am*[*īr*] *al-*[*mu' mi-nīn*] *aṭāla Allāh baḳā'aha va adāma a'zāzahu va salāmatahu. Mimmā amara bi-'amalihi fī ṭirāz al-ḫāṣṣa bi-Ṣan'ā' sanat iḥdā 'aşara va ṣalāṣmi'a.* Bundan, Abbâsîlerin, Yemen 'in kumaşları ile meşhur idâre merkezinde, şahsî imâlâthâneleri bulunduğunu anlamaktayız.

B i b l i y o g r a f y a: al-İṣṭaḫrī, *B G A*, I, 53, 92 v.d.; İbn Ḥavḳal, *B G A*, II, 105, 175, 213 v.d.; al-Muḳaddasī, *B G A*, III, 128, 213, 416; İbn al-Fakīh al-Hamazānī, *B G A*, V, 252; al-İdrīsī, *Kitāb nuzhat al-muştāḳ* (Frans. trc. A. Jaubert), I, 124, 320, 352 v.d., 383 v.d., 385, 391, 399, 425, 427, 469; İbn Cubayr, *Riḥla* (nşr. W. Wirght) Leyden, 1852, s. 81, 94, 126, 181, 309, 329; Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), I, 849, 882—887, 901; III, 458; al-Maḳrīzī, *Ḫiṭaṭ* (Bulak, 1270), I, 181, 226, 398, 400, 409, 413, 427, 440, 446, 452 v.d., 469 v.d.; II, 6, 79. 104, 113, 212, 217, 227, 284, 407 (nşr. Wiet), III, 213 v.d., 216; IV, 81; al-Ḳalḳaşandī, *Ṣubḥ al-a'şā'* (Kahire, 1914), III, 476, 499; IV, 52 v.d., 55, 57, 280; al-Mas'ūdī, *Murūc al-ẕahab* (Bulak, 1283), I, 124; İbn Ḫaldūn, *Kitāb al-'ibar* (Bulak, 1284), I, 222, v.d.; al-Azraḳī, *Kitāb aḫbār Makka* (nşr. Wüstenfeld), s. 162, 166, 183; Abu'l-Fidā', *Tārīḫ* (İstanbul, 1286), IV, 101; İbn Taġrībirdī, *al-Nucūm al-ẓāhira* (nşr. T. G. J. Juynboll), Leyden, 1855, I, 544, 598; II, 192; İbn 'Abd Rabbihi, *al-'Iḳd al-farīd* (Bulak. 1293), III, 362; al-Bayhaḳī, *Kitāb al-maḥāsin va'l-masāvī* (nşr. F. Schwally), Giessen, 1902, s. 499; al-Vaşşā, *Kitāb al-muvaşşā* (nşr. R. E. Brünnov), Leyden, 1886, s. 167 v.dd.; M. J. Müller, *Beiträge.. zur Geschichte der westlichen Araber* (Münih, 1866), I, 5; 'Alī b. Dāvūd al-Ḫaṭīb al-Cavharī, *al-Durr al-şamīn al-manẓūm fīmā varada fī Maşr va-a'mālihā bi'l-ḫuṣūṣ va'l-'umūm*, yazma, Viyana Millî Kütüphânesi, MS. A. F., nr. 282, var. 69a, 69b, 71a, 91a; al-Cavālīḳī, *Mu'arrab* (nşr. Sachau), s. 102. F. Wüstenfeld, *Die Geographie u. Verwaltung von Ägypten* (Göttingen, 1879), s. 175 v.d., 193. 197; ayn. mll., *Geschichte der Fatimiden-Chalifen* Göttingen, 1881), s. 130; F. Fischbach, *Ornamente der Gewebe*, levha 6d, 8a,b, 9b, 10, 15a,b, 18 v.d., 22—25, 29. 33—36, 47a, b, 62b, 71, 75a, 95, 96a, b, 97, 99, 100a, 104a, 106b, 107a, b, 129a,c,d, 131a, b, c, 136a, b, 138a, b, c, d, 144, 145a, b, 156e. 157c; M. Lanci, *Trattato della simboliche rappresentanze arabiche* (*Seconda opera Cufica*), Paris, 1845, II, 179 ve levha L; F. Bock, *Die Kleinodien des heiligen römischen Reiches deutscher Nation*, s. 29; ayn. mll., *Geschichte der liturgischen Gewänder des Mittelalters* (Bonn, 1859—1871), s. 33, 37, 39 v. dd.; J. v. Karabacek, *Die liturgischen Gewänder mit arabischen Inschriften aus der Marienkirche in Danzig, Mittheilungen der K. K. Österr. Mus. f. Kunst u. Industrie* (1870), V, 141—147, 191—204 ayn. mll., *Die persische Nadelmalerei Susandschird* (Leipzig, 1881), 60, 82—86, 106—111; ayn. mll., *Über einige Benennungen mittelalterlichen Gewebe* (Viyana, 1882), I, 19 v.d., 28—33; ayn. mll., *Die Theodor Graf'schen Funde in Ägypten* (Viyana 1883), s. 31, 33. 36; ayn. mll., *Katalog der Theodor Graf'schen Funde in Ägypten* (Viyana, 1883), s. 46 v.d., 50 (*Mittheilungen des K.K. Österr. Mus. f. Kunst u. Industrie* [1883], XVIII, 541 v.d., 563); ayn. mll, *Zur orientalischen Altertumskunde II, Die arabischen Papyrusprotokolle, S B Ak Wien* (1908), CLX, 8—14, 21—27, 35—39 (bu hususta krş. C. H. Becker, *Z A* [1908], XXII, 187—190); ayn. mll., *Papyrus Erzherzog Rainer, Führer durch die Ausstellung* (Viyana, 1894), s. 227 v.d., nr. 849; A. v. Kremer, *Culturgeschichte des Orients unter den Chalifen* (Viyana, 1875—1877), I, 353; II, 220—223. 289, 293; G. Ebers, *Cicerone durch das alte und neue Ägypten* (Stuttgart, 1886), I. 54, 205; A. Riegl *Die ägyptischen Textilfunde im K. K. Österreich. Museum* (Viyana, 1889), s. 52 ve 48 'in yanındaki levha 9; Aly Bahgat Bey, *Les manufactures d'étoffe en Égypte au moyen âge, B I E*, 1904 (6 nisan 1903 'de verilen tebliğ); M. Herz Bey, *Catalogue raisonné des monuments exposés dans le musée national de l'art arabe*[2] (Kahire, 1906), s. 265—277; A. R. Guest, *Notice on some Arabic inscriptions on textiles at the South Kensington Museum, J R A S*, 1906, s. 387—399; ayn. mll., *Further Arabic inscriptions on textiles, J R A S*, 1918, s. 263 v. dd.; 1923, s. 405—408; R. Sewell, *Arabic inscriptions on textiles, J R A S*, 1907, s. 163 v.d.; O. v. Falke, *Kunstgeschichte der Seidenweberei* (Berlin, 1913), I, 15, 28, 47 v.d., 51, 77, 83—86, 106, 108, 110, 119 v. dd. ve resim 105, 107, 153, 162, 172, 187, 191, 202 v.d., 205; II, resim 334, 338 v. dd., 342, 355, 358 v.d., 363, 366, 368, 372, 377; R. Meyer-Riefstahl, *Early textiles in the Cooper Union Collection, Art in America* (1915), III, 231—254, 300—308; 1916, IV, 43—52; Amador de los Rios, *Reliquias de los musulmanos en Cataluña, Revista de archivos, bibliothecas y museos* (1915), XXXIII, 173—212; G. Sangiorgo, *Le stoffe e le vesti tombali di Cangrande I della Scala. Bollettino d'Arte* (1921), I, 441—457; A. Mez, *Die Renaissance des Islâms* (Heidelberg, 1922), s. 118, 432—434; G Migeon, *Un tissu de soie persan du Xème siècle au Musée du Louvre, Syria* (1922), III, 41—43; E. Blochet, *J R A S*, 1923, s. 613—617. A. F. Kendrick, *Victoria and Albert Museum departement of textiles, Catalogue of Muhammadan textiles of the medieval period* (London, 1924); krş. G. Wiet, *J A* (1925), CCVI, 341—344; C. H. Becker, *Vom Werden und Wesen der islamischen Welt, Islamstudien* (Leipzig, 1924), I, 182—184; E. Kühnel, *Tirâzstoffe der Abbasiden, Isl.* (1925), XIV, 82—88; ayn mll., *Islamische Stoffe aus ägyptischen Gräbern in der islamischen Kunstabteilung und in der Stoffsammlung des Schlossmuseums* (Berlin, 1927); A. F. Kendrick ve R. Guest, *A silk fabrik woven at Baghdad, Burlington Magazine* (1926), XLIX, 261—267; G. Salles ve M. J. Ballot, *Musée national du Louvre, Les collections de l'Orient Musulman* Paris, 1928), s. 73—75; M. Dimand, *Egypto-arabic textiles, Bulletin of the Metropolitan Museum*, XXII, 275, 278; ayn. mll., *Dated specimens of Mohammedan art in the Metropolitan Museum of Art I, Metropolitan Museum Studies* (1929), I/I, 109 v.d. (A. GROHMANN.)

TIRHALA (Tricala, Trikkala), g a r b î T e s e l y a 'da (Yunanistan), bu bölgenin merkezi sayılabilecek m ü h i m b i r ş e h i r. Deniz seviyesinden 150 m. yükseklikte, münbit ve geniş bir ovanın kenarında, dağ eteğinde ve Trikkalmos akar-suyunun kıyısındadır. Teselya 'nın en büyük merkezi sayılan Yenişehir (Larissa) 'in 130 km. garbındadır. Antik devirdeki Trica şehrinden de pek uzakta değildir; ancak bu eski şehir, meşhur Asklepios mâbedi ile birlikte tamamen ortadan kalkmıştır. Romalıların Makedonya kıralı Philipp aleyhine yaptıkları muhârebelerde bir takım kanlı hâdiselere sahne olan bu şehir, Orta-çağ 'da da Bohémond ile Alexi Comnène 'in mücâdele sâhasında bulunmuştu. Yıldırım Bayezid tarafından 1395 'te hiç bir mukavemet görmeden, Yenişehir (Larissa) ve diğer bir kısım şehirlerle birlikte fethedilerek Osmanlı devletine ilhak edilmişti. Ancak, Fetret devrinde kaybedilen bu bölge, Murad II. 'ın Selânik 'i Venediklilerden zaptettiği sırada (1431) tekrar ve kesin olarak alındı. Tırhala 'nın, hattâ bütün Teselya bölgesinin fetih, idâre ve îmârında Gâzi Turhan (Durahan) Bey 'in (Rumeli fâtihlerinden Üsküp sancak-beyi Paşa-Yiğit 'in oğlu) ve daha sonra da onun oğlu Ömer Bey 'in büyük rol ve hizmetleri olmuştur ki, bu ünlü ak'ncı âilesine Tırhala 'da ilk Osmanlı hükümdarları geniş temliklerde bulunmuşlardır. Eski kayıtlarda Tırhala vilâyeti diye geçerse de, başlangıçtan itibâren Rumeli eyâletine bağlı bir livâ hüviyetinde idi. Tırhala 'nın ilk mirlivâlarından biri, Murad II. devrinde Edirne 'nin kurucularından sayılan ve sonradan Rumeli beyler-beyi olan Sinan Bey olmuştu. 1485—1490 senelerinde Rumeli eyâleti içinde Tırhala livâsının *gebrân* cizyesi denilen hıristiyan reâyâdan alınan cizye geliri 9.345 akçe idi. Bu tarihlerde Serez, Karaferye, Drama gibi bölgelerle birlikte, Tırhala 'da da çeltik mukataası öşrü vardı ve 891 (1486) 'de bu mukataa diğerlerinden ayrılmış ve üç seneliği 20.000 akçeye verilmişti. Bayezid II. devrinde Tırhala mirlivâlığı müh'm bir mevkî olup, sancak-beyi Keyvan Bey 'e hükümdar tarafından Dimetoka 'da iki köy (Karlı, Kazancı) temlik edilmişti ki, o da bunları vakfetmişti (tafsilât için bk. T. Gökbilgin, *Edirne ve Paşa livâsı*). Kanunî Sultan Süleyman devri başlarında Tırhala livâsı dokuz kazadan mürekkepti: 1. Tırhala (mirlivâ Mehmed Şah Bey tasarrufunda idi; hâsılı 131.019 akçedir. 22 mahallede 265 müslim hânesi, 8 mahallede 343 zimmî hânesi, ayrıca 17 akıncı, 6 kürekçi ve 181 yahudi hânesi bulunuyordu. Tırhala nâhiyesi zeâmetleri arasında Mahmud Çelebî Veled-i Karaca Paşa zeâmeti de görülmektedir). 2. İnebahtı, hass-ı hümâyûndur (hâsıl 212.837 akçe). 3. Badracık, hass-ı hümâyûndur (hâsıl 107.293 akçe). 4. Alasonya, Mustafa Paşa (Çoban) tasarrufundadır (hâsıl 38.021 akçe). 5. Çatalca, İbrâhîm Paşa (sadrâzam, Pargalı) hassıdır (39.912 akçe). 6. Dömeke, Pîrî Paşa tasarrufundadır (eski sadrâzam, hâsıl 60.393 akçe) 7. Yenişehir, mirlivâ hassıdır (hâ-

sıl 113.078 akçe). 8. Fener, bir sü-başı elindedir (hâsıl 60.495 akçe). 9. Ağrafa, bir zaîm tasarrufundadır (hâsıl 42.994 akçe). Bunlardan başka yerler de, bu sancağa kayıtlı idi. Ancak, sonradan İnebahtı bir livâ hâlinde, Cezayir-i Bahr-i Sefîd eyâletine bağlanıp da Tırhala sancağından ayrıldığı zaman, evvelce Tırhala livâsında olan bir kısım nâhiyeler de, İnebahtı sancağına geçti. XVII. asır başlarına âit Aynî Ali risâlesine göre, Tırhala Rumeli eyâletinde, İnebahtı Cezayir-i Bahr-i Sefîd eyâletinde, görülmekte ve o sırada Tırhala livâsında 36 zeâmet ve 439 timar bulunmakta idi (tafsilât için bk. T. Gökbilgin, *Rumeli eyâleti, livâları, şehir ve kasabaları, Belleten*, 1956, sayı 78). Bu asrın ikinci yarısında, Evliyâ Çelebî'ye göre, bu dirliklerde küçük değişiklikler vardır ve alay-beyisi, çeri-başısı ve yüzbaşısı kumandasında, sefer zamanında hepsi 3.000 timarlı ve cebelü sipâhî çıkarmakta idi. Ayrıca, Tırhala kalesinde dizdâr, 150 nefer, muhtesip ağası ve şehir kethüdâsı bulunuyordu. Bu kaleyi anlatırken Evliyâ Çelebî, iki kat sarp duvarlı kısmı, bölme hisârını, yalçın kaya yollar üzere giderek, bir demir kapıdan orta hisâra geçildiğini, burada kale muhâfızlarına mahsus evler ile, bir câmi ve bir saat kulesi bulunduğunu, iç-kaleyi ve bunun dört köşesindeki kulelerin zâhire, silâh ve mühimmât ile dolu olduğunu bildirir; aşağı şehirde ise 16 müslim, 8 hıristiyan mahallesinden bahseder; fakat, „aslâ yahudi mahallesi yoktur ticâret ile gelip giderler" der. Halbuki, yukarda kaydettiğimiz gibi, h. 927 tarihli *Tahrir defteri*'nde bir miktar yahudi hânesi görüldüğü gibi, F. Belon'a göre de, Kanunî Sultan Süleyman devrinde, Budin'in fethinden sonra oradan nakledilen bâzı yahudiler Tırhala'da iskân edilmişlerdi (krş. *Les observations de plusieurs singularitéz*.., Paris, 1555, var. 58a). Her halde Evliyâ Çelebî'nin zamanına kadar bu yahudiler başka yerlere (msl. Selânik, Edirne, İstanbul'a), hicret etmiş olsalar gerektir. Yine Evliyâ Çelebî'den öğrendiğimize göre, XVII. asırda Tırhala'da baştan-başa kiremit örtülü, taş ve kerpiç duvarlı, şehnişinli, köşklü, bağ ve bahçeli, akar sulu mükellef ve mâmûr evlerin sayısı pek çoktu. İleri gelen hânedâna âit binalar arasında, husûsiyle Abdülfettah Paşa Sarayı, Bey Sarayı, Kadı Sarayı, Hasan Ağa Sarayı, Mirâhûr Kethüdâsı Sarayı, Zaîm-zâde Sarayı meşhur büyük konaklardı. Tırhala'nın en meşhur câmileri meyânında, bu şehrin fethi sırasında Gâzi Turhan Bey tarafından inşâ ettirilen çarşı içindeki kiremit örtülü, tarz-ı kadîm ve kible kapısı üzerinde tarih-i inşâsını gösteren kitâbesi (عزن فی حق = 895) bulunan ve bânisi de hareminde medfun câmi ile, Yavuz Sultan Selim'in torunu, Kanunî Sultan Süleyman'ın yeğeni olup da, uzun yıllar burada sancak-beyliği yapan Kara Osman Şah Bey'in Mimar Sinan'a yaptırttığı büyük ve çok değerli, selâtin câmileri gibi olan câmi başta gelmektedir. Bu son câmi hakkında uzun tafsilât veren Evliyâ Çelebî (*Seyahatnâme*, VIII, 203 v. dd.) beyaz mermer ile döşeli harem avlusunu, etrâfı kubbeler ile süslenmiş medrese odalarını, şehrin içinden geçen nehrin kenarında düz bir çimenlikte vâki, Osman Şah Bey'in imâret, mektep, han ve hamam gibi diğer te'sislerini tasvir eder. Bu güzîde ve devrinde çok itibarlı şehzâdenin buradaki hayatını, dayısı Kanunî Sultan Süleyman ile olan münâsebetlerini diğer tarihlerin de bahis mevzûu ettiği gibi, nakleder. Tırhala'nın diğer câmileri, Mustafa Paşa (inşâsı 924=1518) câmii, Hüseyin Ağa câmii, Gâzi Turhan Bey-zâde Ömer Bey câmii v.s. idi ki, Yunanistan'a intikallerinden itibâren, çoğu yıktırılmıştır. Gâzi Turhan Bey-zâde Ömer Bey'in medresesi de meşhur olup, burada, 978 (1570)'de ölerek Ömer Bey câmii hazîresine gömülen, Pâre Pâre-zâde Bursalı Ahmed Efendi adındaki tanınmış ilim adamı, şâir ve şehnâme tarzında manzum bir tarihi bulunan tarihçi de, müderrislik yapmıştı ve Atâ'î XVII. asırda Tırhala'da kadılıkta bulunduğu sırada, bu medrese faâliyette idi (krş. *Ẕayl al-şaḳā'iḳ*, s. 20; Naîmâ, *Tarih*, IV, 38). O tarihte Tırhala'da birçok hamamları da gören Evliyâ Çelebî, Sekizgöz adı ile tanınan Osman Şah Bey köprüsü, Lala Paşa köprüsü ile birlikte, Derviş Bey çeşmesi ve diğer birçok çeşmeden bahseder ki, bu husus daha sonra Muhsin Paşa-zâde Abdullah Paşa tarafından inşâ ettirilen çeşmelerle birlikte, Tırhala'nın suyunun çok bol olduğunu göstermektedir. Tırhala'daki meşhur kimselere âit türbe ve ziyâretgâhlar arasında, Durkud Paşa Baba, Gâzi Turhan Bey, Celâleddin Baba, Sinan Baba, Şeyh Hızır Efendi, Şeyh Ramazan Efendi, Şeyh Câfer Efendi, Şeyh Aziz Mehmed Efendi (ölm. 1013 =1603) zâviye ve türbeleri bulunuyordu. Yunanistan'ın istiklâlini kazanması (1829) üzerine Teselya'nın cenûb-i şarkî cihetindeki küçük bir kısım Yunanistan'a terkedildi ise de, Tırhala eyâleti bundan sonra da Teselya'nın merkezi olmakta devam etti ve 1864'te yapılan vilâyet teşkilâtında ise, Yanya vilâyetine bağlandı; daha sonra da müstakil bir sancak hâline getirildi. Tırhala bu esnâda Yenişehir, Golor, Tırhala, Kardiçe, Çatalca, Alasonya, Ermiye adları ile yedi kazadan ve Tirnova Yenice, Dereli, Bülbül'ce, Velestin, Rendine ve

Dömeke adları ile yedi nâhiyeden teşekkül ediyordu. Tırhala'nın Berlin muâhedesinden sonra 1881'de Yunanistan'a terkinden önce, nüfûsu 12.000 kişi olup, o zamana kadar bir çok müslüman âile hicret etmiş bulunduğu için, bu nüfûsun ancak üçte biri islâm idi. Tarihî kaynaklar Tırhala hıristiyanlarını Ulah soyundan göstermektedirler. Tırhala bölgesi, esas itibâriyle zirâî bir karakter gösterirse de, kasaba ve civârında *velence* denilen kaba fanilâlarla aba ve yünden döşemelikler ve sahtiyan imâl olunurdu. Şimdi Tırhala'da hiç bir Türk-islâm ahâli kalmadığı gibi, Türkler devrinden kalma tarihî ve mi'mârî eserlerin hemen pek çoğu da ortadan kaldırılmıştır.

Bibliyografya: Kâtib Çelebî, *Rumeli und Bosna*, s. 99 v. dd.; Ş. Sâmî, *Ḳāmūs al-a'lām*, s. 1637 v.d.; *Sâl-nâme-i vilâyet-i Yanya, sene 1288*, s. 115 v.d.; J.v. Hammer, *GOR*, I, 249 v.d.; Léon Heuzey, *Excursion dans la Thessalie turque en 1858* (Paris, 1927), s. 80 v. dd.; Konst. Chr. Vaytsakis, Σύντομος ἱστορία τῆς πόλεως Τρικκάλων (Athenes, 1892), 38 sahife (Osmanlı devrini hemen-hemen hiç nazar-ı itibâre almamaktadır.); J. J. Björnstâhl, *Briefe auf seinen ausländischen Reisen* trc. Ch. H. Groskurd), Leipzig ve Rostock, 1783, VI, 136 v. dd., 188 v.d.; Wm.Leake, *Travels in Northern Greece* (London, 1835), I, IV; Fr. H. Ch. Pouqueville, *Voyage dans la Grèce* (Paris, 1820, bölüm 74; Hy. Holland, *Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia* ... (London, 1819), I, 1333 v. dd.; Th. S. Hughes, *Travels in Sicily, Greece and Albania* (London, 1820; Cockerell yardımiyle), I; J. L. Ussing, *Griechische Reisen und Studien* (Kopenhagen, 1857), I, 54 v. dd.; G. F. Bowen, *Mount Athos, Thessaly and Epirus* (London, 1852), s. 127 v. dd.; H. F. Tozer, *Researches in the Highlands of Turkey* (London, 1869), II, 140 v. dd.; A. Philippson, *Thessalien und Epirus* (Berlin, 1897), s. 132 v. dd. (burada haksız yere oradaki bütün câmilerin tahrip edildiğini kaydederler, s. 134); Evliyâ Çelebî, *Seyahatnâme* (İstanbul, 1928), VIII, 202 v. dd.—Sinan tarafından inşâ edilmiş olan, Osman Şah câmii hakkında bk. Evliyâ Çelebî, *ayn. esr.*, s. 203 v. dd.; F. Babinger, Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν (1929), IV; A. K. Orlandos, *ayn. esr.*, Haziran sayısı (plan ve resimler de ihtivâ eder). (FRANZ BABINGER.)

[Bu madde T. GÖKBİLGİN tarafından geniş şekilde tâdil ve ikmâl edilmiştir.]

TIRIMMÂH. AL-ṬİRİMMĀḤ (?—728?), hicrî I. asrın ikinci yarısı ile II. asrın (VII — VIII.) ilk yıllarında yaşamış, Abū Nafr (Abū Żubayba de denir) al-Ḥakam b. al-Ḥakīm al-Ṭā'ī adlı tanınmış şâirin lekabıdır. Çok şerefli olduğu için, daha hayatında verilmiş olan bu lekabı kendisi de benimseyerek bir şiirinde kullanmıştır (*Dīvān*, s. 12). al-Ṭirimmāḥ, Ṭayy kabîlesinin asîl bir âilesine mensup idi. Büyük dedesi Ḳays b. Caḥdar, hicretin 9. yılında, Peygamber'e tâbiiyetlerini bildirmek üzere Medine'ye giden ve kabîlenin ileri gelenlerinden kurulu bulunan Ṭayy heyet'etinde bulunuyordu (İbn Ḳutayba, *al-Şi'r va'l-şu'arā'*, s. 585).

İslâmiyetin ilk yıllarında, Suriye ile Irak bölgeleri fethedildikten sonra, Ṭayy kabîlesinin büyük bir kısmı, şimâlî Arap yarım-adasındaki eski yurtlarından göç edip, Suriye çölüne yerleşti. al-Ṭirimmāḥ hicretin 50. yılı sıralarında burada doğarak, çocukluk ve ilk gençlik çağlarını da orada geçirdi (*Dīvān*, önsöz, s. 17 v.d.). Böylece, devrinin şiir dili olan güzel ve düzgün (*faṣīḥ*) çöl Arapçasını kendi öz âile efrâdı ile, kabîle mensuplarından öğrenmiş oldu.

Hicret'in 70. yılı sıralarında, Emevîlerin, Irak'ta çıkan karışıklıkları bastırmak üzere Suriye'den gönderdikleri ordularla birlikte al-Ṭirimmāḥ asker olarak, Kûfe'ye geldi (*Aġānī*, X, 148 v.d.). al-Ṭirimmāḥ bu sırada, kendi mahallesinde oturan ve hâricî fırkasına mensup bir ihtiyarın telkini ile, hâricî akîdesini kabûl etti ve ömrünün sonuna kadar bu inancından dönmedi (*Aġānī*, X, 149). Anlaşıldığına göre, bundan sonra çok geçmeden al-Ṭirimmāḥ askerliği bırakıp, son olarak Kûfe'ye yerleşti ve şehrin câmiinde tahsîle başladı. Böylece, o devirde Arap kültürünün en mühim dalları sayılan şiir bilgisi (*rivāyat*) ile dil mevzûlarında iyi yetişti. Aynı zamanda iyi konuşmak (*faṣāḥat*) ve güzel hutbeler söylemek (*ḫiṭābat*) ile de ün saldı (bk. *al-Şi'r va'l-şu'arā'*, s. 585). Bundan dolayı, zamanının Kûfe âlimleri arasında yer almıştı. Hattâ, şehrin câmiinde şiirlerini okur ve dil mevzûunda ders bile verirdi (Tibrîzî, *Şarḥ al-Ḥamāsa*, I, 122).

al-Ṭirimmāḥ, bundan sonra, hayatını kazanmak için ve sâir bir takım sebeplerden dolayı, Irak ve İran bölgelerini baştan-başa dolaştı. Bu sırada, zamanın meşhur kumandan ve vâlilerinden olup, kendisi gibi aslen Yemenli Araplardan bulunan Azd kabîlesinin büyük şahsiyeti Yazîd b. al-Muhallab al-Azdî'nin himâyesine girerek, ona güzel medhiyeler yazdı. Aynı zamanda, Azd kabîlesinden eski ve an'anevî düşmanı olan Temîm boyuna karşı cephe alarak, aleyhlerinde acı ve sert hicivler söy-

ledi. Bu sûretle al-Ṭirimmāḥ siyâsete de karışmış oldu. Bütün bunların karşılığında, hâmisinden dolgun mükâfatlar aldı (*Dîvân*, s. 374—380).

Hicrî 102 (720/721)'de Yazîd b. al-Muhallab Irak'ta isyan etti; fakat Kûfe yakınlarında, hükûmet kuvvetlerine karşı savaşırken öldürüldü. Tamîm'liler Yazîd'in ölümüne çok sevindiler. Şâirleri al-Farazdaḳ, bu hâdiseyi Tamîm için bir zafer telâkki ederek, kabîlesi nâmına medhiyeler, Yazîd b. al-Muhallab ile Azd kabîlesi aleyhine de hicivler yazmaya başladı; al-Ṭirimmāḥ bu hâle kızdığından al-Farazdaḳ'a şiir ile cevap vererek onu susturdu. Bu hususta bilhassa *Dîvân*'daki 4. kasîde dikkate değer.

Hicrî 105 (723/724)'de, yine aslen Yemenli Araplardan olan Ḫālid b. 'Abd Allāh al-Ḳasrî, Irak'a vâli tâyin edildi. al-Ṭirimmāḥ yeni vâli ile temâsa geçerek, kendisine parlak bir kasîde sundu ve ihsanlarına mazhar oldu (*Dîvân*, kasîde 13). Bundan dolayı, şâir hemen her sene, Kûfe'den Basra'ya giderek, vâli Ḫālid'in huzûruna çıkar, yıllık mükâfatını alır ve Kûfe'ye dönerdi. Sonunda, hicrî 110 (728) yılından az bir müddet sonra, al-Ṭirimmāḥ Kûfe'de gözlerini hayata kapadı (*Dîvân*, önsöz, s. 13).

Yakın zamanda Çorum'da yazma nüshası bulunan ve 1968'de Şam'da neşredilen *Dîvân*'ı, al-Ṭirimmāḥ'ın bütün şiirlerini ihtivâ eder. Bu şiirler, asrının diğer şâirlerininki gibi, klasik Arapça sayılan, o zamanın Çöl Arapçası ile söylenmiştir. Abū 'Amr b. al-'Alā, al-Aṣmā'î, *recez* şâiri al-'Accāc ve onun oğlu *recez* şâiri Ru'ba'nin, al-Ṭirimmāḥ'ın şiirlerinde kullandığı dilin sâdeliği ve düzgünlüğü hakkında şüphe uyandırıcı sözler söylemiş oldukları rivâyet edilirse de, bunlar hakîkate uygun değildir (*Dîvân*, önsöz, s. 37—40). Nitekim, Ẕu'l-Rumma ve al-Kumayt gibi, hemen-hemen bütün o devrin büyük şâirleri hakkında da buna benzer bir takım sözler söylenmiş ve ithamlar yapılmıştır.

Dîvân'ındaki şiirlerinden, al-Ṭirimmāḥ'ın çok şerefli ve ciddî bir insan olduğu anlaşılır. Bu şiirlerin büyük bir kısmı sanki medhiye ve hiciv mevzûlarına tahsis edilmiş gibidir. *Dîvân*'da bir de tasvir şiirlerinin çokluğu göze çarpar. Ancak, bu şiirlerin hemen hepsi, çöl hayatı, çöl manzaraları, bilhassa çölde geçen ve köpeklerle kovalamak sûretiyle cereyan eden yaban öküzü avı tertipleriyle ilgilidir. Bunun sebebi, al-Ṭirimmāḥ'ın çocukluk ve ilk gençlik çağının, daha önce de denildiği gibi, çölde geçmiş olmasında aranmalıdır. Hâricî fırkasına mensup bulunmasına rağmen, şâirin bu fırka ile ilgili söylediği şiirlerin çok az oluşu dikkati çeker.

Bibliyografya: *Dîvân al-Ṭirimmāḥ* (nşr. İzzet Hasan Beydilî, Şam, 1968; *Kitāb al-Aġānî* (Kahire, 1933), X, 148—153; İbn Ḳutayba, *Kitāb al-şi'r va'l-şu'arā'* (Kahire, 1944—1950); İbn 'Asākir, *Tārîḫ Dimaşḳ* (Zahiriye yazması, nr. 3372), VIII; *Ḫizānat al-adab*, III, 418; 'Aynî, *'Iḳd al-cumān*, II, 276; *The Poems of Ṭufayl al-Ghanavî and Ṭirimmāḥ b. al-Ḥakîm* (nşr. F. Krenkow), Leyden, 1928.

(İZZET HASAN BEYDİLİ.)

TİBB. [Bk. TIB.]

TİBBU. [Bk. TİPÛ SULTAN.]

TİBET. Çin'in cenup cihetinde bir memleket. Yāḳūt (*Mu'cam*, I....), Tubbat, Tubbit ve Tabbut şekillerinden birincisini tercih ederek verir. Tibet'e ve Tibet kırallığına âit en eski Arapça kayıtlar, muhtemelen Türk menşe'lidir. Tibet'in hâkimi *Ḫāḳān* tesmiye olunur; Tüpüt ve Tüpüt Ḳaġan isimlerinin Orhon kitâbeleri kadar eski olduğu kabûl edilir. Tubbat'ın Ṣābit ve Tubba'ʾya garip bir benzeyiş göstermesi Tibet kırallığının Yemen menşe'li olduğu hususundaki rivâyetlerin zuhûruna sebebiyet vermiştir (krş. msl. al-Ṭabarî, I, 686, yk. bk.; Gardîzî, Barthold, *Otčet o poïezdke v Srednyuyu Aziyu*, s. 87 v. dd.). Tibet'e âit Arap kayıtlarında daha fazla efsâne unsuru mevcuttur; ilk olarak İbn Ḫurdāẕbeh (*B G A*, VI, 170)'te rastlanan, Tibet'teki her yabancıya hâkim olan îzâhı kabil olmayan neşe ve gülme arzûsu, islâmî edebiyatta (krş. Niẓāmî, *Sikandar-nāma*, Cavnpûr, 1320, s. 226), hattâ Lhassa (Lhāsā)'yı ilk olarak zikreden, Tibet'in elimizdeki en iyi tavsîfini yapan eserde (Anonim, *Ḥudūd al-'ālam*'ın metninde, *Comptes rendus de l'Acad. de Russie*, 1924, s. 73) de mevcuttur. Orada söylendiğine göre Lhassa'da bir câmi ve büyük olmamakla berâber, bir müslüman cemâati mevcut idi.

Orta-Asya'daki Arap istilâları devresi, Tibet iktidârının zirvesinde olduğu ve Çinlilere karşı ekseriyetle muvaffakiyetli harpler yaptığı zamana rastlamaz. Çin vekayinâmelerinde Araplar sık-sık Tibetlilerin ve Tibetliler de Arapların dostu olarak zikredilirler. Chavannes (*Documents sur les Tou-kiue* [*Turcs*] *occidentaux*, Petersburg, 1903, s. 291) aradaki münâsebeti şu kelimelerle hülâsa eder: „Tibetlilerin Yaxartes vâdisinde Araplara yaptıkları yardımı Araplar Kaşgar bölgesinde onlara iâde ediyorlardı.“ Čen-yuan zamanına (785—805) kadar Araplar Tibet'e karşı harp etmemişlerdi. Bundan böyle Tibetliler garba devamlı olarak ordular göndermek mecbûriyetinde kaldıkları cihetle, Çin hudut bölgeleri bu ordulardan evvelce olduğundan daha az zarar gördü (E. Bretschneider, *On the knowledge possessed by the Ancient Chinese of the Arabs*, London, 1871, s. 10). Arap kaynaklarında ne ittifâka, ne de yabancılaşmaya âit bir kayıt vardır. al-Ṭabarî'ye göre, âsî Arap Mūsā b. 'Abd Allāh b. Ḫāzim, Tirmiz'deki hâkimiyeti esnâsında (15 sene; al-Ṭabari, II, 1160, aş. bk.; 85 [704]'e kadar) Hayāṭila veya Habāṭila [bk. mad. ÇİN] tarafından hücûma uğradı (Balāẕurî'nin mütekabil kısmında [s. 418] Tibetliler zikredilmez); hücum geri püskürtüldü. Ya'ḳūbî'ye göre (II, 362; kezâ *B G A*, VII, 301, aş. bk.), 'Omar II. (717—720)'in saltanatında, Tibet'ten Horasan vâlisi Carrāḥ b. 'Abd Allāh'a Tibet'e bir islâm dini hocası yollanması talebiyle bir sefâret heyʾeti gönderilmişti. Bu işe Salîṭ b. 'Abd Allāh al-Ḥanafî'nin bu vazifeyle gönderilmiş olduğu rivâyet edilir. Aynı kaynaklarda (s. 479) halîfe al-Mahdî (158—169=775—785)'ye inkiyad eden hükümdarlar arasında Tibet kıralı da zikredilir. Hārūn al-Raşîd (170—193=786—809) saltanatının son senelerinde âsî Rāfi' b. Layṯ Semerkand'da hükûmete karşı baş kaldırdığında, Tibetli kuvvetlerce (*Cunūd*) de desteklenmişti (*ayn. esr.*, s. 528). Ma'mūn (198—218=813—833)'un hükümdarlığında Tibet kıralının islâmiyeti benimsediği ve ihtidâsının bir alâmeti olarak Horasan'a altın bir taht üzerinde altın putunun sûretini gönderdiği söylenir. Ma'mūn bu putu Mekke'ye yolladı (*ayn. esr.*, s. 550); vâli Yazîd b. Muḥammed al-Maḫzūmî bir isyan sırasında bu puttan altın sikkeler darbetti (s. 544). Ṭabarî (III, 815)'de „Tibet Kıralı Ḫāḳān“'ın, 195 (810—811) senesi vekâyiinde, al-Amîn'e hücum etmeden evvel düşmanlarından birisi olan al-Ma'mūn ile uzlaşmış bulunduğu zikredilir. 196 (811/812)'da al-Faḍl b. Sahl'e Hemedân'dan Tibet'e kadar olan şarkî eyâletlerin vâliliği tevcih edildi (Ṭabarî, III, 841).

Arap coğrafyacılarının umûmiyetle Tubbat tâbiriyle küçük Tibet veya Baltistan [b. bk.]'ı anladıkları görülmektedir. Tubbat'a Hoten [b. bk.] ve Badaḫşān'dan, Vaḫān tarikiyle giden yollar vardı. al-Bîrūnî (*Chronologie*, nşr. Sachau, s. 271,8'de Tubbat, *bayt* olarak okunmalı) ve Gardîzî (*ayn. esr.*, s. 88)'nin Cayhānî'den iktibas ettikleri irtifa farkından mütevellit dağ hastalığı hakkındaki hikâye Hoten-Tibet yoluna taallûk eder (Tibet'e giden yol üzerinde bir hudut karakolu olarak Badaḫşān'daki Cirm için bk. *B G A*, VII, 288, aş. bk.). Vaḫan'dan geçen yol için en tafsilâtlı kayıtlar *Ḥudūd al-'ālam* (var. 25b)'da verilir. Mâverâünnehr'in bu istikâmetteki hudut kalesi olarak, içinde Hintliler, Tibetliler ve müslümanların yaşadığı Semerkandak (muhtemelen „küçük Semerkand“ mânasına) isimli geniş kasaba zikredilir (*B G A*, I, 280, yk. bk., 297, aş bk.). Tarihçilerin ve Tibet ile Çin (I, 208) arasındaki hudut müdâfaaları hakkındaki bizzât kendi ifâdesinin ziddına olarak Ya'ḳūbî hiç kimsenin Tibetle harp etmediğini söyler (I, 204).

Bir islâm hükümdârının Tibet'e karşı ilk seferi muhtemelen Bengal sultanı Muḥammed Baḫtiyār Ḫalacî [bk. mad. BENGÂLE]'nin, VI. (XII.) asır sonlarına doğru giriştiği harekâttır (metinde verilen 641 [1243/1244] tarihi aynı kaynağın 602 [1205/1206]'yı bu hükümdârın ölüm tarihi olarak vermesinden dolayı doğru olamaz). Bu sefer Minhāc al-Dîn Cüzcānî'nin *Ṭabaḳāt-i Nāṣirî* (nşr. W. Nassau-*Lees ve Mawlawi Khadim Husayn ve Mawlawi 'Abd al-Ḥay*, s. 153; tre. Raverty, s. 560 v. dd.; Elliot, *History of India*, II, 310 v. dd.)'sinde tasvir edilir.

Tibet (Tebet, Sebet, Sabet, Sıbet) adı Bretschneider (*Mediaeval Researches*, II, 21)'in aksine olarak muhtemelen Avrupa'ya Araplardan ayrı olarak, Moğul devresindeki Avrupalı seyyahlar vâsıtasiyle erişmişti. Her ne kadar Tibet (Tubbat) daha XII. asırda Tudelalı Benjamin (tre. Adler, s. 59) tarafından zikredilirse de, onun beyânı, muhtemelen o devirde, Avrupa'da mâlûm değildi. Benjamin, şimdi zannedildiğine göre, sâdece Bagdad'a kadar gitti (J. K. Wright, *The geographical Lore of the Time of the Crusades*, New York, 1928, s. 282). Benjamin, sâdece, islâm dünyasında, muhtemel olarak Yahudilerden, topladığı müphem bilgiyi verir; meselâ Semerkand'dan Tibet'e dört günde gidilebileceğini söyler.

Raşîd al-Dîn'in Moğul imparatorluğu hakkındaki büyük eseri de Tibet'e âit bâzı kayıtları ihtivâ eder. XIII. asırda Plano Carpini (Burithabet) ve Çin kaynaklarında (krş. Bretschneider'in adı geçen eserindeki kayıtlar) zikredilen Būri Tubbat (Raşîd al-Dîn, *Trudï Vost. otd. Arḫ. Obṣč.*, XIII, metin, s. 237) ismi başka islâm müverrihlerinde görülmez. Budizm'in yayıldığı Moğul devresinde daha VII. asırda Budizm'i kabûl etmiş olan Tibet, Moğul devresinden itibâren Budizm'in intişârında mühimdi) Raşîd al-Dîn (nşr. Blochet, s. 545) Budist râhipler arasında en büyük itibâra Tibetli râhiplerin sâhip olduklarını kat'iyetle ifade eder.

[Ögedey'in 2. oğlu Godan devrinde, 1239'da Moğullar Tibet'e hücum ettilerse de, birleşen Tibetliler karşısında bir netîce alamadılar. Ancak Kubilay Han (1260—1294) Tibet'in şark kısmını ele geçirdi.]

İslâmın, IX. (XV.) asırda Orta-Asya ve Şimâlî Hindistan'daki kat'î zaferinden sonra Tibet, hususiyle Küçük Tibet, müslüman hükümdarlar tarafından mukaddes cihâd bahânesiyle istilâ edildi. IX. (hicrî) asrın sonuna doğru Badaḫşān ve Keşmîr [b. bk.] arasında kalan bütün Bolor [bk. mad. KÂFİRİSTAN] ve Tibet toprakları Dūğlāt hânedânından Kâşgar hâkimi Abū Bakr'in kumandanı Mîr Valî tarafından inkıyat altına alınmıştı (*Tārîḫ-i Raşîdî*, trc. Ross, s. 320 ve 403). Sa'îd Han tarafından Abū Bakr devrildiği zaman (1514'de) Tibet'te (Ladaḫ'da) inşâ edilen kaleler, garnizonlarınca terk edilmiş ve hazîneleriyle birlikte Tibetliler tarafından ele geçirilmişti. Sa'îd Han zamanında (1514—1533) Tibet, Ladāḫ ve mücâvir topraklar önce 1517'de Mîr Mazîd ve 1532'de bizzât, tarihçi Ḥaydar Mîrzā [b. bk.]'nın da refâkat ettiği han tarafından işgal edildi (*ayn. esr.*, s. 417 v. dd.). 1533'te Ḥaydar Mîrzā, kendisinin Ursang tesmiye ettiği, en büyük mâbetlerin bulunduğu Lhassa'ya ulaşmağa gayret etti ise de, Lhassa'ya bir haftalık mesâfedeki Askābrak'tan geri dönmeğe icbar olundu (*ayn. esr.*, s. 454). Büyük kiliselerin bulunduğu Ursang muhtemelen *Ḥudūd al-'ālam*'daki Gursāng'a tekabül eden yer olup, burada ilahların bulunduğu mâbetler vardır. Gursāng'ın Lhassa'dan ayrı olarak zikredilmesi husûsu, bu tesbîte karşı bir delil teşkil etmez; *Ḥudūd al-'ālam* hemen tamamiyle yazılı kaynaklardan derlenmiş olduğu cihetle, her halde çeşitli kaynaklardan alınmış olması hasebiyle, aynı ismin sık-sık değişik şekillerde iki defa geçtiği vâkidir. Ḥaydar Mîrzā daha sonra (1541'i müteâkıp) Keşmîr emiri olarak 1548'de Ladāḫ ve Baltistān'a karşı bir sefere girişti.

Bütün bunlar Baltistān'ın hicrî X. asırda Tibet (*Tārîḫ-i Raşîdî*, s. 436'ye göre Baltistān, „Tibet ve Bolor arasında" uzanır)'e dâhil edilmiş olduğunu, fakat henüz müslüman bir memleket olmadığını isbat eder gibi görünmektedir. Cunningham ve aralarında A. Francke (*A History of Western Tibet*, s. 90)'in de bulunduğu muahhar müelliflerce de benimsenen Baltistān'ın 1380 ve 1400 aralarında Keşmîr hâkimi Sikandar (Zambaur, *Manuel de Généalogie et de Chronologie*, Hannover, 1927, s. 293'e göre, 788—813=1386—1410/1411) tarafından islâmlaştırıldığı fikri reddedilmelidir.

Daha XVI. asrın ikinci yarısında islâmiyet Küçük Tibet'te siyâsî bir kuvvet hâline gelmişti. Kapulu hâkimi 'Alî Mîr Şîr Han, bütün Baltistān'ı kendi idâresi altında birleştirmeye muvaffak oldu; memleket bütün putlardan ve Budizm'in sâir artıklarından temizlendi. O, bilâhare, sâdece muvakkaten olmak üzere, bütün Ladāḫ'ı fethetmeğe muvaffak oldu. Baltistān'ın merkezi Skārdu'nun kurucusu da kezâ 'Alî Mîr Hand'ır; *Tārîḫ-i Raşîdî* (s. 405)'de Askārdū sâdece Keşmîr'den Tibet'e gi'den yol üzerinde bulunan ve hâlen mevcut olmayan bir geçidin adı olarak zikredilir. Baltistān, Tibetliler tarafından iskân edilmiş tek islâm memleketi olarak kaldı ve 1841'den itibâren de Keşmîr'in hâkimiyeti altındadır. Baltî'lerin lisâniyle yazılmış tarihî eserler mevcut olduğu söylenir. Onlar, islâmiyete girişleri kadar eski olduğu farzolunan kendilerine has bir yazı kullanırlar. Harfler muhtemelen Tibet menşe'li olmakla berâber Arapça'nın te'sîriyle soldan sağa yazılır (Grierson, *Linguistic Survey of India*, III, 32 v.d.; Francke, *ayn. esr.*, s. 89 v.d.). Baltî'ler müslüman olarak bidâyetten itibâren şi'îliği kabûl etmişlerd; fakat Maḥmūd b. Valî'nin *Baḥr al-asrār* (metin *Zap.*, XV, 235'de)'ından öğrendiğimize göre XVII. asrın ilk senelerinde, muhtemelen sâdece kısa bir zaman için, sünnet ehli fâikiyet kazanmıştı. Sünnîliği kabûl eden emir (ismi kayıtlarda geçmez) babasını ve kardeşlerini Mûtezilî oldukları cihetle öldürttü. Kâşgar'dan sünnî âlimler çağrıldı. Bu vak'alara âit haberler, 30 sene sonra 1044 (1634/1635)'de Belh'e, hükümran olan hânedan mensuplarından Ḥasan Han adında birisi tarafından ulaştırıldı.

Merkezî Tibet, 1682 sularında Kalmuklar [b. bk.]'ın idâresi altında iken meşhur Hoca Apak (Kâşgar'daki mezarı hâlâ hürmet görür) kendi hanı İsmā'îl ile kavga ederek Buda'nın büyük bir heykelinden mülhem olarak „Cō şehri" (*Cū Şahrî*) diye isimlendirdiği Lhassa şehrine gitti. Hoca Apak'ın talebi üzerine Dalay Lama (bir Türkçe yazmada Dalaylamalar cem'i şekli bulunur) kendisine emniyet içinde gidebilmesi için Kalmuk hanı Galdan Boşoktu'ya hitâben yazılmış bir mektup verdi. Kalmuk hanı, Hoca'nın da dâhil bulunduğu bir ordunun başında olarak Kâşgarya'yı istilâ etti. İsmā'îl Han esir olarak götürüldü ve idâre Hoca'ya verildi (M. Hartmann, *Der islamische Orient*, I, 210, 212, 321 ve 326; *Zap.*, XV, 250).

Son bir kaç asırda Avrupalılara kapalı olduğu devre zamanında müslümanlar Lhassa'ya gitmişlerse de, Tibet'in islâm dünyası ile teması gayet mahdut olmuştur. Her üç senede bir Keşmîr'den hediyelerle bir sefâret heyeti Lhassa'ya giderdi. A. Waddell (*Lhassa and its mysteries*, London, 1905) tarafından yapılmış olan Lhassa'nın bir planında Keşmîr'den gelen müslümanlar için bir câmi, bir mahkeme salonu ile Çinli müslümanlar için bir misâfirhâneye işâret edilmiştir.

[1947'de Hindistan'ın istiklâlini kazanması ve 1948—1949'da Çin'deki komünist ihtilâli Tibet tarihi için yeni bir devre teşkil eder. 1950 başlarında şarkî Tibet hudûduna varan Komünist Çin ordusu memleketin içerisine doğru yürüyüşüne devam edince, aynı sene 19 kânun I.'da Dalay Lama kaçmıştı. 23 Mayıs 1951'de Çin ile Tibet arasında imzâlanan ve Tibet'in muhtâriyetini kabûl etmekle berâber dış münâsebetlerini tamamiyle Çinlilerin eline bırakan muâhededen sonra Dalay Lama tekrar Lhassa'ya dönmüşse de, 1959'da Tibetlilerin Çinlilere karşı giriştikleri isyan hareketi sonunda, Dalay Lama âilesiyle birlikte Hindistan'a iltica etmiştir.

1953'de Çinliler tarafından yapılan bir nüfus sayımına göre, Tibet'in nüfûsu 1.273.969 olup, daha evvel Tibet hükûmetinin bu hususta ki 1,5 milyonluk tahminiyle bir yakınlık göstermektedir. Yine Çin hükûmetinin tahminine göre, Çin ve Tibet'te yaşayan Tibetlilerin yekûnu 2. 800.000'i bulmaktadır. Bir taraftan çocuk ölümü nispetinin yüksek oluşu, diğer taraftan Komünist Çin'in, dindar Tibetlileri yok etmek için giriştiği katl-i âm dolayısiyle Tibet'in nüfûsu azalmıştır.

Çok iptidâî bir iktisada dayanan Tibet'te hiç bir sanâyi mevcut değildir. Son kırk sene zarfında yapılan ilmî araştırmalar altın, radyum v.b. gibi bir takım kıymetli mâdenlerin memlekette mevcut olduğunu göstermiştir.]

Bibliyografya: Metinde zikredilmiştir. (W. BARTHOLD.)

[Bu madde O. F. K. tarafından ikmâl edilmiştir.]

TİBRİZ. [Bk. TEBRİZ.]

TİBRİZÎ. [Bk. TEBRİZÎ.] ABŪ ZAKARİYĀ'.

TİBRİZÎ. [Bk. MUHAMMED HÜSEYİN.]

TİBRİZÎ. [Bk. TEBRİZÎ.] ŞAMS AL-DİN.

TİCÂNÎ. [Bk. TİCÂNÎ.]

TİCÂNÎ. AL-TİCÂNÎ, Tunus asıllı Arap muharriri; hayatı hakkında hemen hiç bir şey bilinmemektedir. Adında bile ittifaka varılamamıştır. *Riḥla* (bk. Rousseau ve Bel'in aşağıda mezkur eserleri)'sinin yazma nüshalarında onun adı, dâima Abū Muḥammed 'Abd Allāh olarak kaydedilmiş gibi görünmektedir; kezâ İbn al-Ḫaṭîb b. Ḳunfūẕ da *al-Fārisîya fî mabādi 'l-davla al-Ḥafṣîya* (Cherbonneau, *JA*, IV, XVII, 53; trc. s. 64) adlı eserinde onu aynı isimle zikretmektedir (*GAL*, II, 241). al-Ticānî'nin *Tuḥfat al-'arūs va-nuzhat al-nufūs* adlı kitabının ilk sayfasında ise, Abū 'Abd Allāh Muḥammed b. Aḥmed ismi bulunur; Kâtib Çelebî, nr. 2623 ile, al-Zarkaşî, *Tārîḫ al-davlatayn al-Muvaḥḥidîya va 'l-Ḥafṣîya* (Tunus, 1289), s. 51'de de böyledir, ancak bu sonuncusu, onu ayrıca İbn İbrāhîm diye de zikreder. Kaynaklar nisbenin ilk sesli harfinin uzun veya kısa okunması husûsunda da ittifak etmezler. al-Ticānî'ye atfedilen elde mevcut iki eserin birden fazla müellifi olmadığı, iki husus ile sâbit olmuştur. Evvelâ, ismin *Tuḥfa*'de geçen şeklini kullanan al-Zarkaşî olduğu kadar, *Riḥla*'deki şekli kullanan İbn al-Ḫaṭîb de bize, *Riḥla*'den de öğrendiğimiz gibi, al-Ticānî'nin Ḥafṣî emîri Abū Yaḥyā Zakarîyā' b. Abi 'l-'Abbās Aḥmed al-Liḥyānî (711—717=1311—1317) ile münâsebetdar olduğunu bildirir. Sâniyen *Tuḥfa*'de zikredilen eserlerin müelliflerinin, zaman itibâriyle daha eski bir devreye uzanması, al-Ticānî'nin de VIII. (XIV.) asrın başında yazmış olması îcab ettiğini açıkça gösterir.

Hayatı hakkındaki bilgimiz, sâdece efendisiyle birlikte şimâlî Afrika'da, *Riḥla*'sinde tasvir ettiği bir seyahate çıkmış olduğundan ibârettir. Seyahat 706 senesi cemâziyelevvelinin sonuna doğru (kânun I. 1306 başı), hacc farîzesini edâ etmek için Mekke'ye gitmekte olan kervanla birlikte, Tunus'ta başladı. Bununla berâber al-Ticānî, 709 senesi muharreminin başında, kendisini memleketine dönmeye icbar eden bir hastalık sebebiyle kervandan ayrılmak zorunda kaldı. Bu esnâda kervan, her yerde yapılan uzun duraklamaların netîcesi olarak, henüz Trablus'un fazla ilerisine geçememişti. Bu uzun gecikmeler, memleketin nisbeten küçük kısımlarında dahi, dikkat çekici olan her şeyin kaydedilebilmesi bakımından, seyahatnâmenin lehine oluyordu. Böylece *Riḥla*, seçilen havâliye âit coğrafî, tabiî ve hepsinin üstünde olarak, tarihî mâlûmatı ihtivâ eden hakîkî bir kaynak mâhiyetini almıştır. Bugün eserlerinin asıllarına kaybolmuş nazariyle bakılması îcab eden müelliflerin kitaplarından istihraç edilmiş parçalar ve vesîkaların sûretleri de *Riḥla*'de verilmiştir. Abū Yaḥyā emir olduğu zaman al-Ticānî, onun en yüksek rütbeli me'murlarından biri olmuştur. Doğum tarihi gibi, ölüm tarihi de bilinmemektedir.

Riḥla'nin tam bir nüshası henüz elimize geçmemiştir. Geniş hülâsaları M. Amari tarafından, *Biblioteca arabo-sicula*, 1857, kısım 45'te neşredilmiştir. Eserin küçük bir kısmı, tercümesi ile birlikte, A. Bel tarafından, *Les Benou Ghânya* (*Publications de l'École des lettres d'Alger*, 1903, XXVII), zeylinde neşredilmiştir. A. Rousseau da *JA* (1852), IV, XX, 57 v. dd.; (1853), V, I, 101 v. dd.; 354 v. dd.'da eserin bütününden istihraç edilmiş parça-

ların tercümesini neşretmiştir. Mâmafih seçilen parçalar tamamiyle keyfîdir; metnin inşâsı kusurlu olup, tercüme büyük bir ihtiyatla kullanılmalıdır. Metin, İbn Ḫaldūn'un *'Ibar*'indeki muhtelif kısımlarla tahkik edilmelidir.

Kitap 25 kısımdan ibâret olup, vücûdun uzuvlarına göre güzellik alâmetlerinin çok tafsilâtlı bir tavsîfi ile, evlenilecek kadının intihâbı, kadına nasıl davranılacağı ve evlilik hayatının zevkini arttıracak vâsıtalar hakkında, mâlûmatı hâvi tavsiyeler verir ki, bunların hepsi kaba-taslak bir kronolojik sıra içinde, muhtelif müelliflerden alınmış rivâyetler ve iktibaslar şeklindedir. Kelâmcılar ve hukukçulardan mufassalan iktibaslar yapılmakta ise de, bu, fıkıh kâidelerine istinat etmekten ziyâde, ahlâkî nasihatlar hakkındadır. Eserin yazma ve basma nüshaları Brockelmann (*G A L*, II, 257)'da da verilmiştir.

Bibliyografya: Metinde gösterilenlerden başka krş. M. Amari, *Storia dei Musulmani di Sicilia* (1854⁻⁷, I, L ve A. Bel, göst. yer. işâret edilen eserler.

(M. PLESSNER.)

TİCÂNİYA. [Bk. TİCÂNİYE.]

TİCÂNİYE. TİCÂNİYA (kezâ Ticcânî, Ticînî şekillerinde de rastlanır), bir tarîkat olup, Abu 'l-'Abbâs Aḥmed b. Muḥammed b. al-Muḫtār b. Sālim al-Ticcānî (1150—1230= 1737—1815). tarafından kurulmuştur.

1. Kurucusunun hayatı: Bu şahıs, Laġuat'ın 72 km. garbında, Tahmut'un 28 km. şarkında, 'Ayn Māżî kasabasında doğdu. Âilesi Avlâd-ı Sîdî Şayḫ Muḥammed'den olup, anne ve babası da 1166 (1753)'da vebâdan ölmüştür. Abu 'l-'Abbâs, doğduğu yerdeki çalışmalarından sonra, 1171 (1758)'de bu faâliyetlerine devam etmek için Fas'a, sonra oradan beş yıl kaldığı Abyaż'a. 1181 (1768)'de Tlemsen'e, 1186 (1773)'da Mekke ve Medine'ye, oradan da Kahire'ye gitti. Bütün bu yerlerdeki şeyhleri dinledi ve nihâyet bunlardan Meḥmūd al-Kurdî'nin tavsiyesi üzerine yeni bir tarîkat kurdu; bu tarîkat evvelce girmiş bulunduğu Kadirîye, Taybîye ve Halvatîye tarîkatlerinden sonuncusunun bir kolu olarak kabûl edilir. Ticcānî, müteâkiben Magrib'e döndü; Fas ve Tlemsen'i ziyâret ettikten sonra, 1196 (1782)'da Büyük Sahrâ'da S. Geryville'in bir vâhası olan Bu Semġun'a gitti. Kendisi, orada tarîkatını yayma vazifesini Peygamber'den aldığına inanır. Müridlerinden 'Alî al-Ḫarāzim adında biri kendisine Fas'a dönmeyi teklif etti. 1213 (1798)'de oraya giden Abu 'l-'Abbās'a, Ḥavş al-Marāyāt sarayının mülkiyeti verildi. Hayatının geri kalan mühim bir kısmı, her ne kadar sonra *muḳaddam* Derkāvı, cihadta Ticcānî'lerin yardımını taleb etti ise de, bu istek reddedildi.

1836 (1251/1252)'da Fransızların kovulması gayesini güden Amır 'Abd al-Ḳādir, Ticcānî'lerin yardımını te'min etmeğe gayret etti. Ticcānî reîsi, dinî bir hayatın sükûneti içinde yaşamak istediği cevâbını verdi. Uzun ve netîcesiz bir muhâbereden sonra 1838 (1254 'de 'Abd al-Ḳādir bir ordunun başında 'Ayn Māżî surlarının önünde gözüktü ve Ticcānî reîsinin kendisine itâat etmesini istedi. Bu telep reddedildi ve sayıca az olmasına rağmen Ticcānî reîsi sekiz ay teslim olmadı; Amîr tarafından bunun mukavemetini kırmak için başvurulan çeşitli çâreler, Ticcānî ve müşâvirlerinin kurnazlıkları netîcesinde akîm kaldı. Ticcānî, bulunduğu yerin artık müdâfaa edilemeyeceğini anlayınca Laġuat'a sığındı. Mukavemetlerinin uzaması dolayısiyle tarîkatın şöhreti, geniş ölçüde arttı ve ertesi sene (1840) Ticcānî, amîr 'Abd al-Ḳādir'e karşı Fransız mareşali Valée'ye maddî ve mânevî yardımını arzetti. Temasin'de kalan 'Alî b. 'Îsā da Fransızlara karşı mukavemeti red ile, 1844'de vefatı üzerine tarîkatın idâresini, kurucunun oğluna terk etti. O da 1853'de ölünce, yerine 'Alî b. 'Îsā'nın torunu geçti.

Tarîkatın üçüncü şeyh'nin oğulları olan Aḥmed ve al-Başîr babalarının vefatında çok genç yaştaydılar ve 'Ayn Māżî zâviyesini Temasin'den ayrı bir hâle getirmeyi gaye edinen Rayyān al-Maşarî'nin himâyesi altına girdiler. Onun bu siyâseti, iki zâviye arasındaki münâsebetlerin birbirlerinden kat'î bir şekilde ayrılmasına müncer olmamakla berâber, gerginleşmesine sebeb oldu. 1869'da Aḥmed ve al-Başîr, Fransızlara karşı sadâkatsizliklerinden şüphelenildiği için tevkif edilerek Cezayir'e gönderildiler. Bununla berâber Fransız makamlariyle sulh akdine muvaffak oldular ve tarîkatın reîsleri o zamandan beri Fransızlara karşı dostâne davranışlarını muhâfaza ettiler.

4. Tarîkatın Yayılığı: Her ne kadar tarîkatın en parlak devrindeki halîfeler Mısır, Arabistan ve Asya'nın diğer kısımlarında tarîkata taraftar bulmuşlarsa da, bunun asıl yayılması Fransız Afrikası'nda olmuştur. Baddî tesmiye edilen ve tarîkatın kurucusunu, 1780 sıralarında Fas şehrinde ziyâret etmiş bulunan Muḥammed al-Ḥāfiẓ b. Muḫtār b. Ḥabîb adlı bir zat, Fas'ın en cenûbunda bulunan Ṣaḥrā'dakiler arasında tarîkatın fikirlerini yaymak husûsunda tâlimat aldı: „Shingueti ve Tijikja yoluyla memleketine dönerken, Ticcānîya tarîkatı lehine hummalı bir propaganda faâliyeti yürütmüş, ölümünün yaklaştığı 1830 senesinde ise, Ida Ou 'Alî adlı kabîlenin tamamının bu tarîkata intisab ettiğini görmek hazzına erişmişti" (Paul Marty, *R M M*, XXXI, 239). 1807'de vefat eden halefi devrinde ise, müntesiplerinin sayısı ciddî bir şekilde arttı. Bu cemâat tarafından sadâkatle yerine getirilen Mekke'ye hac farîzasına, bir de Fas'a, tarîkatın müessisinin türbesini ziyâret için yapılan diğer bir hac vazifesi de ilâve edildi ki, bu mûtâd olarak Mekke'ye yapılan ziyâretten önce eda edilirdi. Tarîkat, Ḥācc 'Umar adlı bir zatın Mekke'den Dinguiray'a dönüşünü müteâkıp Fransız Ginesi'nde yayılmış ve netîce itibâriyle de şehir bu havâlinin en mühim dinî merkezlerinden biri hâline gelmiştir; „Ticcānîya akîdesi hemen her yerde Kadirîye an'anesinin yerini almıştır" (*agn. esr.*, XXXVI, 202).

5. Tarîkata âit eserler. Tarîkatın, akaid ve âdâbının en mühim külliyâtı, aynı zamanda *al-Kunnāš* (Kahire, 1345) olarak da bilinen *Cavāhir al-ma'ānî va-bulūġ al-amānî fî fayż al-şayḫ al Ticcānî* adlı eserdir. Tarîkatın kurucusu tarafından Ḥarāzim'e imlâ ettirildiği rivâyet edilen bu eser, kurucunun hal tercümesi için belli-başlı kaynaktır; diğer eserler Depont ve Coppolani (s. 418 not) ve Lévi-Provençal (*Les historiens des Chorfa*, Paris, 1922, s. 377) tarafından zikredilmiştir. Abu 'l-'Abbās Aḥmed b. Aḥmed al-'Ayyāşî Sukayric (Fas, 1325 ve 1332) tarafından da tarîkatın mümtaz müntesiplerinin hal tercümelerini ihtivâ eden, *Kaşf al-ḥicāb 'an man talāḳā ma'a 'l-Ticcānî min al-aşḥāb* adlı bir lugat tertib edilmiştir.

Bibliyografya: *R Afr.*, 1861 ve 1864 (Arnaud'nun makaleleri); L. Rinn, *Marabouts et Khouan*, s. 416—451; Depont et Coppolani, *Confréries*, s. 413—441; L 'Abbé Rouquette, *Les Sociétés secrètes chez les Musulmans* (1899), s. 311—372; P. Marty, *R M M*, XXXI, 239, XXXVI; Henri Garrot, *Histoire générale de l'Algérie* (Cezayir, 1910). (D. S. MARGOLIOUTH.)

TİCARA. [Bk. TİCÂRET.]

TİCÂRET. TİCĀRA (A.), alış-veriş, ticâret, *t-c-r* kökünden masdar olup, bu da *tācir* isminden müştak bir isim-fiildir. Arap ticâret dilindeki bir çok tâbirler gibi, *tâcir* kelimesi de eski Ârâmî asıldan iktibas edilmiş bir kelime olup (bizzat kendisi „fiyat, ücret"den müştak fiilinden gelen ve „tâcir"), daha islâmdan ön-

ceki devirde bu kelimeye rastlanır. *T-c-r* kökünün Arapça'da sâdece dikkati çekecek derecede az müştakları bulunması değil, fakat *tâcir* kelimesinin aslında „şarap tâciri" mânasına inhisar etmesi de, bu kelimenin yabancı asıldan geldiğini akla getirmektedir. Arapların ilk temas ettikleri Ârâmî tâcirlerinin de, böylece şarap tâciri olmaları gerekmektedir. Bu kelime Arapça'ya girdikten sonra, tedrîcen, her türlü ticâret yapan tâcire de teşmil edildi. Bu kelimenin cem'ilerinin teşkîlindeki kararsızlık da, yabancı asıldan geldiğini gösteren başka bir delildir: İbn al-Aşîr (*Nihāya*, bk. mad. *Ticārat*) Arapça kaidelere uyan *tuccār* ve *ticār*'e ilâveten, *tucār* cem'î şekli olduğunu da beyan etmektedir (krş. Fraenkel, *Die aramäischen Fremdwörter im Arabischen*, s. 181 v. dd.).

Bu mevzua dâir gerekli ilk çalışmalar hemen tamamen mevcud olmadığı için, islâm memleketlerinin ticâret tarihinden bahsetmenin bu yazıda yeri yoktur (krş. msl. Mez, *Die Renaissance des Islâms*, Heidelberg, 1922, s. 441 v.dd.). Burada ne ticârî zihniyet ve ne de muâmeleler tasvîre çalışılacaktır. Burada her şeyden evvel **islâmiyetin bir din olarak ticâret mesleğine karşı nasıl bir vaziyet aldığı** ve bilhassa bunun hadîs ve diğer ahlâkî eserlerde nasıl ifâde edildiği mes'elesi ele alınacaktır (bu maddenin hey'et-i umûmiyesinin hukûkî cephesi için bk. mad. BEY').

a. Bizzat kendisi tüccar zümresine mensub olan Peygamber'in, refâhını tamamiyle ticârete borçlu olan Mekke'nin bir ticâret cumhuriyeti bulunması dolayısiyle de, ticâret mesleğine karşı yakınlık duyması pek tabiîdir. Bu husus için, ilk Mekke devrine âit olan en eski sûrelerden birini bu şekilde tefsir etmek lâzım gelir. Asılzâde Mekkeliler ile ihtilâfa düşülmeden hemen önce nâzil olan CVI. sûrenin 1., 2. ve 3. âyetlerinde, „Kureyş, her yaz ve kış kervanlarını tecbiz ettikçe bu evin (yâni Kâbe'nin) sâhibine tapacaklardır...". denilmektedir. Fakat, daha bu devrede bile, Peygamber ticârette başlayan sui-istîmallere karşı îkaz edici sesini duyurmuştur. Ticâret, hak ve şerî'ate uygun olarak yapılmalıydı. Sûre LXXXIII, 1 v. dd.'da, „ölçekte ve tartıda hîle yapanların vay hâline ki onlar insanlardan ölçekle aldıkları zaman (haklarını) tamamiyle alanlar, insanlara ölçekle yahut tartı ile verdikleri zaman ise, eksiltenlerdir" denilir (krş. sûre LV, 6—8; ve üçüncü Mekke devrinden VI, 153; VII, 83). Daha sonraki bir devrede Peygamber'in bu tutumu, Mekke devresine dayanması îcab ettiği halde, karârında sâdece Medine devresine âit kısımlarda delîli bulunan bir değişikliğe tâbi olmuştur. Sonradan Peygamber'in bu hususdaki fikirleri biraz daha değişmiştir. Peygamber, ticâreti reddetmemekle berâber, onda ibâdet zamanlarında mü'minleri Allah'a tâzim ve itâatte bulunmaktan ve ibâdet etmekten alıkoyabilen bir şey görmektedir. Medine devresinde nâzil olan şu âyetler (LXII, 9—11) bunu daha açık bir şekilde ifâde eder: „Ey iman edenler, cuma günü namaz için çağrıldığınız zaman hemen Allah'ı zikretmeye gidin. Alış-verişi bırakın. Bilirsiniz, bu sizin için çok hayırlıdır. Artık o namaz kılınınca, yer yüzüne dağılın, Allah'ın fazlından nasib arayın. Allah'ı çok zikredin, tâ ki, umduğunuza kavuşasınız. Onlar bir ticâret, yahut bir oyun, bir eğlence gördükleri zaman ona yönelip dağıldılar, seni ayakta bıraktılar, de ki Allah nezdindeki sevab, mü'minler için eğlenceden de, ticâretten de hayırlıdır. Allah rızık verenlerin en hayırlısıdır". Bununla berâber son Medine devresinde nâzil olan bir âyette (II, 198) ticârete kat'î olarak müsâade edilmiştir; ancak âile, hısım ve akrabaların, mal ve mülkün, ticâret mallarının hiç bir zaman Allah'a ve onun resûlüne tercih edilmemesi emrolunmuştur (bk. sûre IX, 24).

Ku'ran'ın mukaveleler akdi hususundaki ahkâmı da (sûre II, 282 v.d.), bu sonraki devreye âittir.

b. Umûmiyetle ticârete müsâit bulunan bu tutum, hadîstekinin aynıdır; fakat hadîste ihtikâra ve meşru olmayan diğer muâmelâta karşı çok şiddetle hücum edilmiştir. Ticâret, hayvan yetiştirmekten ve zanaattan daha kârlı ve daha şerefli bir meslek olarak telâkkî olunur (*Kanz al-'ummāl*, II, nr. 2411, 4227, 4742). Nâmuslu tüccârın, itibâra mazhar olduğu kıyâmet gününde, kan şâhidleri arasında bulunacağı, bir hadîste (Ibn Māca. *Ticārāt*, bâb 1) ifâde edilmiştir; nâmuslu tâcir cennete gidecektir. Dürüst olmayan tâciri ise, cezâ beklemektedir. Başka bir hadîste de (İbn Māca, *Ticārāt*, bâb 3) „Allah'a tam tevekkülle bağlı, zâhid ve iffetli olanların dışındaki tâcirler kıyâmet gününde yalancılarla aynı sırada bulunacaklardır" denilmektedir. Tüccar zümresine karşı, bâzı dindar muhitlerin bâtıl kanâati, münferit olmakla berâber, diğer bir hadîste daha bâriz bir şekilde ifâde edilmiştir: „Peygamber: tâcirler yalancıdırlar, dedi. „Bunun üzerine birisi ona şöyle söyledi. Ey Allah'ın resûlü! Allah alış-verişe müsâade etmedi mi? Peygamber: Elbette, fakat, onlar boş lâf eder, yalan söyler, yemin ederler, ve hak yerler" (Aḥmed b. Ḥanbal, III, 428, krş. 444). dedi. Diğer taraftan âilesini geçindirmek için **ticâretten** kâr sağlamak, Allah indinde makbûl bir iş olarak telâkkî edilmiştir; (Zayd: „cevaz verilen bir işten kazanç sağlarsan, bu, bir cihad (yâni bak yolunda bir mücâhede) olur. Eğer bu kazancını âilen ve yakınların için harcarsan, bu, bir sadaka olur; filhakîka câiz görülen ticârî kazancın bir dirhemi, başka şekilde kazanılan 10 dirhemden daha hayırlıdır" (*Macmū' al-fiḳh*, nşr. Griffini, nr. 539; krş. nr. 544). Ticârette cömertçe ve yumuşak davranmak tavsiye edilir. Malı tam ve hem de çabasiyle tartmalıdır. Bilhassa bereketli ve kazançlı olduğu için ticâreti sabahları yapmalıdır. Hîle ve aldatmalardan sakınılmak gerekir; aksi halde ticâretin bereketi kalmaz. Mallardaki sakatlık ve bozuklukların müşteriye söylenmesi lâzımdır. „Eğer bir kimse sakat ve bozuk bir malı müşteriye haber vermeden satacak olursa, Allah ondan ebediyen yüz çevirir, meleklerse onu ebedî olarak tel'in ederler" (İbn Māca, *Ticārāt*, bâb 45). Ticâretle işlenen böyle bir suçun kefâreti mutlaka sadaka ile ödenmelidir. Bundan başka Peygamber, ayrıca malların ve bilhassa gıda maddelerinin tağşiş edilmesini şiddetle men' ve mahkûm etmektedir.

Satış muâmelesi karşılıklı uzlaşma ile yapılmalıdır. Aslâ zorla yapılmamalıdır. Henüz yapılan alış-verişin feshi, ancak satıcı ile alıcının daha birbirlerinden ayrılmamış oldukları bir zamanda vuku bulmalıdır; bu devre içinde aynı zamanda zımnî bir uzlaşma ile de feshedilebilir (Aḥmed b. Ḥanbal, II, 536). Bir malın tekrar satılabilmesi için, malın müşterinin tasarrufuna geçmiş (*ḳabż* veya *istîfā'*) bulunması lâzımdır; bu mevzûda hadîsler sâdece yiyecek maddelerinden (*ṭa'ām*) bahsetmekte ise de, şârihler gıda maddelerinin sâdece misâl olarak verildiğini ve filvâki, bir hadîste tamamiyle umûmî şartları bulunan bir *bay'*'den bahsedilmektedir (Aḥmed b. Ḥanbal, III, 402). Mukavele yapan taraflar arasında ihtilâf zuhûrunda her iki taraf da nokta-i nazarlarını ispat edemezlerse, o zaman satış—zaman ve satanın ifadesi esas teşkil ederse—ya hukuken mevcut kalır veyahut da her iki taraf satıştan vazgeçmiş olurlar. Ortaya satıcı olarak iki müddeî çıkarsa, o zaman ilk iddia eden, asıl satan kimse olarak görülür.

Hadîslerde, müddete veya krediye (*nasî'a*[an]) dayanan ticârî muâmelâta karşı umûmiyetle hiç bir itiraz bulunmaz. Her halde fiyatların yükseltilmesine müsâade edilmediği gibi, bedeli peşînen tediye edilmek sûretiyle fiyatların indirilmesine de müsâade edilmemiştir (Mālik, *Buyū'*, hadîs 81). Peygamber, bir defa kredi ile erzak mübâyaasında bulunurken, zırhını rehin olarak bıraktığı için, kredili satışta rehin bırakılmasına cevaz verilmiştir.

Hadîste malların yemin ile sürülmesi âdeti de bir çok defalar tenkid edilmiştir; msl. bir hadîste şöyle denilmektedir: „yemin malın sürümünü sağlarsa da, bereketini kaçırır" (Buḫārī, *Buyū'*, bâb 26). Diğer bir hadîse göre ise, sûre III, 71. âyet bu münâsebetle vahyedilmiştir; ancak bu âyetin nüzûlü satış esnâsında yapılan yemin ile alâkalı değildir. Bu hususdaki fikirler çok farklı olup, tamamiyle dinîdir.

Hadîste bir dizi eşya da ticâretten hâriç tutulmuştur: evvelâ, birisinin tasarrufu altında bulunmayan hiç bir mal satılamaz (Aḥmed b. Ḥanbal, II, 189 v.d.); bundan başka istîmâli yasak olan veya mekruh görülen diğer bir takım maddeler de satılamaz: şarap, domuz, köpek, kedi, putlar (*aṣnām*) ve *mayta* [b. bk.] ve kezâ su gibi; çünkü su, bir hadîse göre, âmmece bedeli haram olan üç şey (*res communes*) den biridir (İbn Māca, *Ruhūn*, bâb 16).

Hadîste, bugün şarkta çok taammüm etmiş olan bir âdet de şiddetle kınanmaktadır: pazarlık veya fiyat kırma; diğe taraftan malın sâir esnafın sattığından daha fazlaya satılması da men'edilmiştir; hadîsin şiddetle mahkûmiyet damgası vurduğu bir husus da, fiyatların yükseltilmesi (*naccş*), borsacılık, gıda maddeleri istifçiliği (*iḥtikār*; bu tâbir için krş. Fraenkel, *ayn. esr.*, s. 189) dir. Malını saklayarak ihtikâra sebeb olanlar, günah işlemiş olurlar (Aḥmed b. Ḥanbal, II, 351); „yiyecek maddelerini saklayanları Allah cüzzam illeti ve iflâs ile cezâlandıracaktır" (İbn Māca, *Ticārāt*, bâb 6). „Muhtekir mel'ûndur" (göst. yer.); başka hadîslere göre, bunlar cehennemin en dibine atılacaktır (Ṭayālisī, nr. 928). Diğer taraftan Peygamber'in de kıtlık zamanında haksızlık olacağı için yiyecek fiyatının tesbitini reddettiği rivâyet edilmektedir (İbn Māca, *Ticārāt*, bâb 27 v.s.). Hadîs, umûmiyetle erzak üzerindeki ihtikârı şiddetle merdut görmektedir. Böylece ağırlık ve ölçüleri (*cuzāf*) tesbit edilmeden erzâkın toptan alınıp satılmasına hiç bir sûrette cevaz verilmemiştir. Yiyecek eşyası, satın alındığı yerde yeniden satılamaz, ancak bu husûsa tahsis edilmiş olan pazar yerlerinde satılabilir. Bundan başka, mal satın almak üzere kervanları da karşılamamalıdır (*talaḳḳī*); ve yine şehirli, şehirde daha pahalı satmak üzere çölden gelenin malını kâr maksadı ile satın alamaz; buna göre, simsarlık (*simsār*) merduddur.

Nihâyet **hadîsce men'edilen bir dizi iş kolları ve tatbikatı da zikretmek gerekir:**

1. Evvelâ, msl. eşyanın bir kısmını kredi üzerine ve bir kısmını da peşin tediye olarak tanzim eden iki ticârî muâmeleyi bir tek mukaveleye bağlamak yasak edilmiştir (krş. Aḥmed b. Ḥanbal, I, 398).

2. *Bayʿ al-ʿurbān*, pey akçesine bağlanan satış şekli (*ʿurbān* veya *ʿurbūn* < ערבון <ἀρραβών; krş. Fraenkel, s. 190). Bu satışta eğer eşya teslim edilmezse, pey akçesi satana âit olur (mâmafih Aḥmed b. Ḥanbal pey akçesini câiz görmektedir: krş. İbn al-Aṯīr, bk. mad. *Nihāya*,).

3. Müzâyede ile satış (*Bayʿ al-muzāyada*): mâmafih bu usûle üç halde cevaz vardır: son derece fakirlik ve zarûret, çok borca gömülmüş olmak veya hastalık hallerinde.

4. *Bayʿ al-muzābana* (bu da muhtemelen Ârâmî menşe'den gelmiş olsa gerek; krş. Fraenkel, *ayn. esr.*, s 189), yâni ölçüsü veya ağırlığı ve adedi bilinmeyen malı, başka bir malın ve meselâ henüz hurma ağacında bulunan yeşil meyveleri muayyen bir ölçüde hurma üzerinden veya tohumu muayyen ölçüde erzak karşılığında toptan satmak. Hadîs bu muâmelede hakikate uymayan ve ihtikâra kaçan bir husus görür; zîrâ, önceden miktarı kat'î olarak tahmin edilmeyen mahsûl, alıcıya, ödemiş olduğundan daha az veya çoğunu sağlayabilir (krş. Aḥmed b. Ḥanbal, II, 64). Bu da, murâbahanın yasaklanması mânasındadır. Mâmafih bir hadîse göre, istisnâî bir tek müsâade mevcut olup, bu da *Bayʿ al-ʿarāyā* idi; buna göre, bir tek hurma ağacı bile bulunmayan fakir bir adam, âilesine tâze hurma te'min edebilmek için kuru hurma mukabilinde, hurma ağacı meyvelerini, ağacındayken satın alabilir; ancak bu takdirde de meyvelerin bedelinin takdîri lâzım gelir. Bir çok muhaddislerin fikrine göre, bu ticârî muâmele, 5 *vasḳ*'ı geçmeyen hallerle tahdid edilmiştir; bununla berâber, ʿAbd Allāh b. ʿAmr b. al-ʿĀṣ'dan rivâyet edilen bir hadîse göre, Peygamber bunu da yasak etmiştir (Aḥmed b. Ḥanbal, II, 183).

5. *Bayʿ al-muʿāvama*; hurma ağaçları mahsûlünün iki veya üç yıl önceden satın alınmasından ibâret olup, burada akdin yapılmasında henüz mevcut olmayan malların satışı bahis mevzûudur.

6. *Bayʿ al-munābaẕa*; iki tarafın, malı daha önceden görüp tetkik etmeden, teslim edilmesi sûretiyle yapılıp, iâdesi mümkün olmayan tırampa usûliyle ticâret. Bu muâmelenin bir diğer şekli de, *Bayʿ al-ḥaṣāt* (krş. İbn al-Aṯīr, *Nihāya* bk. bu kelime) veya *Bayʿ ilḳāʾ al-ḥacar* (krş. Aḥmed b. Ḥanbal, III, 59, 68, 71) olup, mukavelenin intâcının bir nişânesi olarak, mal yerine küçük bir taş vermekten ibârettir (krş. Muṭarrizî, *Muġrib*, bk. mad. *nabaẕa*).

7. *Bayʿ al-mulāmasa*; bu da önceden görülüp tetkik edilmeden, üstü örtülü mala sâdece el ile temas edilmek sûretiyle aktedilen ticârî muâmeledir.

8. *Bayʿ al-ġarar*: „Tehlikeli veya tâlihe bağlı ticâret muâmelesi". Bu cins ticârete dâir olan hadîsler bir sıra misâller verir; meselâ, ineğin memesindeki süt, firar etmiş bir köle, taksim edilmemiş ganîmet, sudaki balıklar v.s. (krş. msl. Aḥmed b. Ḥanbal, I, 302, 388; III, 42). En yaygın bir diğer misâl de, *bayʿ ḥabal al-ḥabala* denilen ve ötekilerden çok karışık olan misâldir, yâni sonradan yavrulayacak olan bir dişi yavru doğurması ümidiyle gebe bir devenin, kasaplık hayvan olarak satılışı.

İçinde şüphe unsuru bulunan bütün bu ticârî muâmeleler hadîsçe mahkûm edilmiştir (para mübâdelesi için bk. mad. SARF; murâbaha yasağı için bk. mad. RİBÂ).

Hepsi de hadîse dayanan yukardaki ticârî muâmeleler, hadîs mecmualarında mevcuttur; daha zengin muhteviyatlı ve hâlen daha etraflı tafsilât muahhar hadîs mecmualarında bulunmaktadır; meselâ *Kanz al-ʿummāl* (krş. Ritter, *Isl.* [1917], VII, 28 v. dd., burada bu gibi hadîslerden bir dizi tercüme edilmiştir[1]).

c — İlk üç asra âit hadîslerde, tâcirden ticâretini ap-açık ve nâmuskârâne yapması istenir. Tâcirin, müşterilerine kardeşi imiş gibi muâmele ile, her türlü aldatmadan çekinmesi gerekir. Binâenaleyh hadîs, tesâdüfün sevkiyle hiç bir kimsenin zarara uğramaması için bünyesinde her nevî şek ve şüphe unsuru bulunan ticârî muâmeleleri mahkûm eder. İslâmî ticâret ahkâmının esas umdeleri klasik ifâdesini Ġazzālī'nin *İḥyāʾ ʿulūm al-dīn* (Kahire, 1326, II, 48 v. dd.)'inde bulmuştur. Ġazzālī (ölm. 505=1111)'ye göre öteki dünyayı göz-önünden ayırmadan bu dünyadaki geçimi te'min etmeye çalışmalıdır. Gıda te'mini her şeyden evvel ilâhî lutûfa mazhar olmak için bir vâsıta sayılmalıdır; bu âlem bir ekim sâhası, âhiretin ilk kademesidir. Fakat Ġazzālī ticâreti, mutlaka diğer her hangi bir kazanç faâliyetinin üstünde görmemektedir. Ona göre: „Ticâretle ya kıt kanâat yaşamaya, ya refâha veya zenginliğe yahut aşırı bolluğa ulaşılır." Ġazzālī, servet biriktirmeyi, hayır işlerine sarf edilmediği takdirde tenkit ve muâheze etmektedir. Bununla berâber tâcirin kendisi ve âilesi için yetecek kadar para kazanması her halde dilencilik etmesinden daha iyidir. Fakat zâhidler, sûfîler, âlimler ve me'murlar gibi bâzı zümreler her türlü kazanç faâliyetinden sakınmayı tercih ederler. Ġazzālī[2] müteâkiben ticârî ahlâk üzerindeki görüşünü vermektedir ki, burada, bundan ancak kısa bir hülâsa verilebilecektir.

Hattâ bir iş, hukuken makbûl ve itirazdan azâde olabilir; fakat diğerleri için yine de ahlâk dışı ve haksız görülebilir. Zîrâ her yasaklama, mukaveleyi mutlak mefsuh kılmaz. Ġazzālī, birinin zararı toplumuğa, diğerinin zararı ise, ferde dokunan iki çeşit işi birbirinden ayırır. Birincisi gıda maddeleri ve bilhassa tahıl üzerinde yapılan ihtikâr ve piyasaya sahte para sürülmesi keyfiyetidir. Sahte para mes'elesinde tâcir şu noktalara dikkat etmelidir: 1. Eline sahte para geçince derhal kuyuya atmalıdır; 2. Memlekette geçen paralar hakkında tam bir bilgi edinmesi lâzımdır; 3. Tâcir, bir başkasına, rızâsiyle bile olsa, sahte para tediye etmesi hâlinde, yine kendisini suç işlemekten kurtaramaz; çünkü diğeri, o sahte paraları tekrar piyasaya sürebilir. Eğer müşteriden kolaylık ve cemîle olsun diye ve sahte parayı kuyuya atmak niyetiyle almış bulunuyorsa, ticârette karşısındakine kolaylık göstermekte mevcut olan bereketten mahrum kalır.

Ġazzālī, müteâkiben, sırf fertleri zarara sokan ticârî tavır ve hareketden bahseder. Ticârette başlıca esas, müslüman kardeşine ancak kendi şahsına revâ görmüş olduğu hareketlerde bulunmadır. Binâenaleyh 1. Satan malını övmekten sakınacağı gibi, bilhassa ifâdelerini yemin ile kuvvetlendirmemelidir. Ancak, meselâ bir kölenin kabiliyetleri gibi, müşterinin kolayca bilemiyeceği hususlar belirtilebilir; 2. Tâcir malının bozuk ve sakat taraflarını söylemelidir; meselâ bir kumaşın yalnız iyi taraflarını göstermemeli, kumaşı müşteriye karanlık bir yerde arzetmemelidir v.s... Çünkü bu gibi şeyler kardeşine vermesi gereken „iyi nasihatler"in ihmâl edilmesi ve aldatma mânasına gelir. Tüccar bu hususta iki noktayı düşünmelidir: önce malının kusurunu gizlemekle sürümünü te'min eder, ama ticâretin asıl bünyesinde gizli olan bereketten de mahrum kalır; sonra bu dünya nimetlerinin, hayatın bitmesiyle son bulduğunu, geride ise, sâdece haksızlık ve günâhın kendisine kaldığını düşünmelidir; 3. Tâcir, ölçü ve tartıyı tam yapmalıdır; 4. Günlük piyasa fiyatını da müşteriye doğru olarak söylemelidir.

Ġazzālī bundan sonra ticârette gösterilen küçük dostluk ve kibarca davranışlardan, yâni kat'î hiç bir mecbûriyet olmadığı halde, müşterisine bir fayda sağlamaktan bahsediyor. Bu küçük hatırbilirlilikler şöyle sıralanabilir: 1. Tâcirin, piyasanın çok üstünde fiyat teklifini reddetmesi; 2. Satan fakir ise, müşterinin kendine teklif ettiği fazla para ödemeyi kabûl etmesi; 3. Matlûbâtın tahsîlinden, mühletin indirilme veya uzatılması isteğine muvafakat etmesi; 4. Borçluyu, parasını almak üzere gelmekten kurtarmak için, alacaklıya borcunu getirmesi; 5. Mukavele yapanın ricası üzerine akidde bulunanların akdedilen satış mukavelesinin feshini te'min etmesi; 6. Fakirlere kredi ile satış yapıldığı zaman, satın alandan borcunu ancak tediye kabiliyeti olduğu takdirde istemesi veya borçlanılan bedel için defter tutmaması ve ödemeyi borçlunun arzu ve karârına bırakması.

Bununla berâber tâcir, kazanç sağlama gayretinden ziyâde, rûhunun selâmetini düşünmelidir; bunun için şu yolda hareket etmelidir: 1. Ticâretine iyi niyetle (*nīya*) ve iyi inançla (*ʿaḳīda*) başlamak; 2. Ticâreti içtimâî bir vazife, bir *farż al-kifāya* telâkkî etmek; çünkü onun mesleği, hey'et-i umûmiyenin muğlak sisteminin sâdece bir parçasını teşkil eder; 3. Bu dünya pazarı, tâcirin dikkatini öteki dünya pazarından, yâni câmi ziyâretlerinden, ibâdetlerinden uzaklaştırmamalıdır; 4. Gerek pazarda ve gerek pazara ayak basarken dâima Allah'ı düşünmek; 5. Haddinden fazla bir ihtiras içinde pazar ve ticâret işlerine sarılmamak, ne ilk olarak pazara gitmek, ne de sonuncu olarak pazardan ayrılmayı ve ne de deniz aşmayı câiz görmek; 6. Yalnız yasak olandan değil, bütün şüpheli ve karanlık işlerden de uzak kalmak, malın nereden geldiğini sormak ve herkesin mâlûmu olan hîlebazlar ve hırsızlarla ticârî iş yapmamak; 7. Ticârî münâsebetlerde söylediklerine ve yaptıklarına iyice dikkat etmek; çünkü kıyâmet gününde bunların hesâbı sorulacaktır.

Ġazzālī'ye göre, pazar yeri tâcir için cihad yeridir. Orada insanlarla temas hâlinde iken, nefsiyle mücâdele edecektir. Zîrâ Ġazzālī'ye göre ticâret, âhiret için bir ön kademe ve hazırlık teşkil eder; bu yüzden de yine o, riyâzetçilerin dünyadan el çekme mefkûrelerini, mücâhededen kaçmak olduğu için, reddetmektedir.

Ġazzālī'de olduğu kadar ahlâkî değeri yüksek olmamakla berâber, bütün edeb ve ahlâk kitaplarında benzer görüşlere tesâdüf edilir. Msl. Şâfiʿî fakîhlerinin hal tercümelerini yazan Tāc al-Dīn al-Subkī (ölm. 771=1370), *Muʿīd al-niʿam* (nşr. Myhrmann, London, 1908, s. 188; alm. trc. Rescher, İstanbul, 1925, s. 138), adlı kitabının muhtelif yerlerinde tâcirlerden bahseder. Hiç şüphesiz burada zamanının, kendine has vak'alarını kayd-

etmektedir. Böylece, kâğıt tâciri, kağıtlarını dinî eserler (*Kutub al-'ilm*) yazmakta kullanacağına inandığı müşterilerine satmayı tercih etmelidir; buna mukabil râfızî eserler, sahte vesîkalar, vergi yükseltmeleri vesâire gibi hususları kaleme alacaklarından şüphe ettiği kimselere kâğıt satmamalıdır. Kitapçı da, dinî kitapları (*Kutab al-dīn*), bunları tahrîp veya tenkid edecek kimselere satmamalıdır; diğer taraftan kitapçı, râfızîlerin veya müneccimlerin kitaplarıyla, *Sīrat ʿAntar* gibi halk hikâye kitaplarını da satmamalıdır (bu hususta krş. al-Şāfiʿī, *Umm*, IV, 132 ve Heffening, *Fremdenrecht*, s. 49, not. 5. Burada „hanaf. Werke" [Hanefî eserlerinden] ibâresinden önceki „keine" [hiç bir] kelimesi çıkarılmalıdır). Nihâyet vakıf arâzisi ile uğraşan kimse, vakfa âit emlâkı satmamaya dikkat etmelidir (Myhrmann, s. 205, alm. trc. Rescher, s. 150 v.d.).

d. Buna mukabil Ritter tarafından neşr ve tercüme edilen Abu 'l-Faẓl Caʿfar b. ʿAlī al-Dimaşḳī (V./VI.=XI./XII. asırlar), *Kitāb al-išāra ilā maḥāsin al-ticāra* adlı eserinde daha bencil bir ahlâk temsil edilmektedir. İki kısımdan ibâret olan bu eserin ilk kısmında, tâcirden, ikinci kısmında tâcirin ticâret mallarından bahseder. Ticâret malları mevzûnunda birçok kitap mevcut olup, bunların bir kısmı müstakil kitap hâlinde ve diğer bir kısmı da tanınmış müslüman ansiklopedilerinde bulunur (bu husus için krş. Ritter, *ayn. esr.*, s. 17 v.dd.). Burada bizi alâkadar eden bilhassa tâcire âit kısım olup, üç kısım tâcir tefrik edilir: 1. (*Ḥazzān*) yâni istifçi tâcir; malını en müsâit şartlar altında satınalır ve malı, piyasadan çekildiği veya fiyatların yükseldiği zaman tekrar satar. Fakat mübâyaa ve satış için en müsâit zamanı kaçırmamak üzere istihsâl merkezlerindeki pazarların günleri ile, sevk yollarının emniyeti hakkında doğru mâlûmat elde etmek zorundadır. Hacimli partilerin onbeşer gün fâsılalı dört taksitte satın alınması tavsiye edilmektedir; buna sebep fiyatların birdenbire değişmesi veya herhangi bir hatâ yüzünden zarara uğramamaktır. İstifçi tüccar, aynı zamanda mahallî hükûmetin, âdil ve kuvvetli mi, yoksa âdil ve fakat zayıf veya zâlim mi olduğu hususlarına dikkat etmelidir. 2. Gezginci tâcir (*rakkāż*); satın alacağı malın nev'ine bilhassa dikkat etmeli ve çok ihtiyatlı davranmalıdır; zîrâ seyahati uzayabilir veya yollardaki âsâyişsizlik gibi evvelden beklenilmeyen bâzı hâdiseler seyahatine mâni olabilir ve o zaman mübâyaa edilen malların mahallinde satılması mecbûriyeti hâsıl olacağından büyük zararlara uğrayabilir. Bundan başka satın alınacak malın kendi memleketinde câri olan fiyatı ile gümrük târifesini iyi bilmek gerekir; aksi halde yabancı memlekette, daha mübâyaadan önce kendi kârını kaybeder. Seyahati hedefine ulaştığı zaman, tâcir itimâda şâyan bir mümessil, malların muhâfazası için de uygun bir depo v.s. araştırmalıdır. 3. İhrâcatçı tâcir (*mucahhiz*); burada mümessiller bahis mevzûudur. Tâcirin ihrâcat mahallinde itimâda değer bir mümessili bulunmalıdır; mal bu mümessile tam bir emniyet içinde gönderilir. Mümessil kâra iştirak kaydiyle malı satar ve yerine yenisini satın alır. al-Dimaşḳī'nin eseri, tâcirler için bir çok yerinde tavsiyeler, hîlekâr ve dolandırıcılara karşı îkaz edici sözlerden başka, tâcirin tam mânasiyle haberdar olmak mecburiyetinde bulunduğu piyasa fiyatının tesbiti, yâni „ortalama fiyat" gibi iktisâdî nazariyâta âit mes'eleleri de ihtivâ eder. Bütün bunların kadîm devrin iktisâdî telâkkîleriyle ne derecede alâkalı bulunduğu henüz tahkik edilmemiştir.

İbn Ḫaldūn, *Muḳaddima* (Kahire, 1317, s. 441 v.dd.; trc. *NE*, XX [1865], s. 348 v.dd.)'sinin ticâretle ilgili bölümlerinde bu husus, benzer tâbirlerle ifâde olunmuştur. *Muḳaddima*'de toptancı tâcir ve gezginci tâcir tefrîki ele alınırken, görünüşe göre ihrâcatçı tâcir hazfedilmiştir. O, ticâreti, mübâyaa edilen malı daha yüksek bir fiyata satarak, bu satıştan, ister malı istif ederek fiyatın yükselmesini beklemek, ister malı fiyatının daha yüksek olduğu başka bir memlekete götürmek sûretiyle yapılmış olsun, serveti çoğaltma san'atı olarak târif etmiştir.

İbn Ḫaldūn'un tüccar hakkındaki hükümleri de umûmiyetle ilgi çekicidir. Tâcirin mesleğini icrâ etmesi için çok mahâretli hareket etmesi, malı haddinden fazla övmesi, müşterilere kurnazlık ve sebatla muâmele etmesi lâzımdır ki, bütün bunlar, insanoğlunun şeref ve adâlet hissi ile seciyesi üzerinde elverişsiz bir te'sir icrâ eder. Hergün müşterilerle meşgul olan küçük tüccar bu te'sîrler altında fazla kalmaktadır. Bâzı müsâit şartlar altında sür'atle zenginliğe ve servete kavuşarak mûteber bir mevkıe yükselen tüccar için ise, bu vaziyet aksinedir; o, ticâretin kötü te'sîrinden daha kolaylıkla masûn kalır; zîrâ asıl işini me'murlarına bırakabilir; kendisi ise, me'murlarını murâkabe ile iktifâ eder ve ancak onlara tâlimat vermek ihtiyâcını duyar.

e. Ticârete karşı islâmiyetin tutumu hususunda bu makalenin başında ortaya attığımız

mes'ele, islâm memleketlerinin iktisâdî gelişme imkânlarının son zamanlarda müteaddit defalar münâkaşa edilen bir vechesidir. I. Cihan Harbi'nden kısa bir zaman evvel bu gelişme imkânı bâzılarınca inkâr edilmiştir. W. Barthold, *Mir Islama* adlı mecmuaya yazdığı deneme mâhiyetindeki mukaddimede ilk defa bu görüşün mesnetsizliğini ve tarihî bir esâsa dayanmadığını göstermiştir. Max Weber'in dinî ve içtimâî tetkiklerini tâkiben, C. H. Becker, R. Junge ve daha yakın zamanlarda Alfred Rühl bu mes'eleyi ele almışlar ve islâmiyetin iktisâdî gelişmeye hiçbir zaman muârız olmadığı netîcesine varmışlardır. Şarklının garplıdan tamamiyle başka bir iktisâdî zihniyete sâhip olduğu şüphesizdir. Bu iktisâdî düşünce şarkın husûsî şartları, bilhassa bâzı ırkî husûsiyetler ve hemen her yerde hüküm süren kurak iklim şartları ile ona bağlı bulunan ve bütün saydıklarımızın hepsinin üstünde bir ehemmiyeti hâiz olan su tedâriki mes'elesi ile alâkalı bulunmaktadır. Bu şartlar, fertle cemiyet arasında çok daha sıkı bağların doğmasına sebeb olmuştur. Hâkim prensip, rekabet olmayıp, bilâkis teşrîk-i mesâîdir. Tâcirin müşterilerine kardeş muâmelesi etmesi gerektiği husûsundaki en yüksek islâmî ticâret ahlâkının ana prensibi bu hakikatlerle de anlaşılmaktadır. Bu cemiyetin bir ferdi olma husûsundaki kuvvetli duyguya, her müslümanın bütün işlerinde başlıca yol gösterici düstur olarak kabûl ettiği din de ilâve olunur. Hattâ iş hayatı da dinin mürâkabesine boyun eğer ve kendine has bir ahlâk nazariyesi benimseyerek müstakil bir tavır takınamaz. Buna rağmen islâm memleketleri modern iktisâdî usûlleri benimsemek kabiliyetini göstermektedir; islâmiyet mâzide, sıksık intibak ve inkişâf kabiliyetini ispat etmiş olduğu gibi Türkiye, Mısır v.s. muhtelif islâm memleketleri de uzun zamandan beri çeşitli sâhalarda ihmâl edilmiş olan hususları telâfi etmek yolunu tutmuşlardır.

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bk. hadîs kitaplarındaki *Kitāb al-buyūʿ* veya *Ticārāt* kısımları; Wensinck'in *A. Handbook of early Muhammadan Tradition* (Leiden, 1927) adlı eserindeki atıflar bk. *barter* kelimesi; Ritter, *Ein arabisches Handbuch der Handelswissenschaft*, *Isl.* (1917), XVII, 1 v.dd.; Barthold'un denemesinin Almanca trc. için bk. *WI* (1913), I, 138 v.d.; C. H. Becker, *Islam und Wirtschaft*, *Archiv f. Wirtschaftsforschung im Orient* (1916), I, 66 v. dd. [=*Islamstadien* (1924), I, 54 v. dd.]; R. Junge, *Das Wirtschaftsproblem des näheren Orients*, *Archiv f. Wirtschaftsforschung im Orient* (1916), I, 1 v. dd.; ayn. mll., *Das Problem der Europäisierung ortientalischer Wirtschaft* (Weimar, 1915), s. 108 v. dd., 260 v.d. (Rus-Türkistanı'ndan bahseder); Alfred Rühl, *Vom Wirtschaftsgeist im Orient*, Leipzig, 1925 (Cezayir'den bahseder), kezâ krş. R. Hartmann, *Die Krisis des Islam*, Leipzig, 1928 (=*Morgenland*, H. 15).

(W. HEFFENING.)

[Bu madde T. H. tarafından tâdil edilmiştir.]

TİDORE, Malaya takım-adalarının şarkında Halmahera'nın garbında Ternate [b. bk.] adasının cenûbunda 45 mil murabbalık küçük volkanik bir ada. Adanın cenup kısmında faâl olmayan bir volkanik tepe (1862 m.) vardır. [Buranın alçak kısımlarında kahve, meyve ve tütün zirâati yapılır. Toprak çok münbittir. Tidore'nin şimâl kısmının yarısı tepelerle kaplı olup, sâhilde bâzı müsâit yerler vardır. 20.000 kadar nüfûsu olan ada Hollandalıların idâresinde iken, Ternate iskân bölgesinin bir cüz'ü idi. Ada halkı Ternatelilerin akrabası olup, çalışmayı sevmezler. Ahâlinin bir kısmı balıkçılık ve bahçecilikle, bir kısmı da demircilikle iştigal ederler.] Hollandalıların hâkimiyeti altında iken Tidore, diğer küçük adalar ve Halmahera'nın bir parçasiyle birlikte, yine Tidore tesmiye edilen muhtar bir bölge teşkil ederdi; evvelce bir sultanın idâresinde olan Tidore, 1909'dan sonra bir asîller meclisi tarafından idâre edilmiştir.

Portekiz kaynaklarından, islâmiyetin Tidore'ye 1430 civârında yayılmaya başladığı istihraç edilebilir. Yerli an'aneye göre Şayḫ Manṣūr isimli bir Arap burada islâm akîdesini ilk tedris eden kimse olup, Tjiliati (kezâ Tjiliatu ve Tjiri Lëliatu)'de 1495 civârında islâmiyeti kabûl eden ilk hükümdar olmuş ve Camāl al-Dīn adını almıştır. [Tidore İkinci Dünya Harbi esnâsında Japonlar tarafından işgal olunmuşsa da (1942), İndonezya'nın istiklâlini ilân etmesinden (1945) itibâren, bu cumhuriyetin on eyâletinden biri olan Maluku'ya tâbi bulunmaktadır.]

Bibliyografya: T. S. A. de Clercq, *Bijdragen tot de kennis der residentie Ternate* (Leiden, 1890).

(W. H. RASSERS.)

[Bu madde O. F. K. tarafından tâdil ve ikmâl edilmiştir.]

TİFÂŞÎ. [Bk. TÎFÂŞÎ.]

TİFÂŞÎ. AL-TİFÂŞÎ, ŞİHĀB AL-DİN ABU 'L-ʿABBĀS AḤMED B. YŪSUF (ölm. 651=1253), *Kitāb azhār al-afkār fī cavāhir al-aḥcār*'ın müellifidir. Mücevherat hakkındaki en iyi eserlerden biri olan bu kitapta, müellif, bütün 25 çeşit mücevheri asıllarına, menşe'lerine, tabiî

ve sihrî vasıflarına, kusurlarına ve meziyetlerine, fiyat ve husûsî çeşitlerinin değerlerine göre tavsif eder. İyi yazmaları mevcut olan kitabın, 1818 (yeni tab'ı 1906)'de Kont Raineri Biscia tarafından büyük bir ihtiyâcı karşılayan neşir ve tercümesi. artık bugünkü taleplere cevap vermemektedir. Paris'de el-yazması hâlinde bulunan mâdeniyâta âit ikinci bir eser hakkında hiç bir şey bilinmemektedir. Müstehcen mâhiyette bâzı yazılar da al-Tifāşî'ye atfedilir.

Bibliyografya: S. F. Ravius (Rau), *Specimen arabicum continens descriptionem et excerpta libri A. T. de gemmis et lapidibus pretiosis* (Utrecht, 1784); A. R. Biscia, *Fior di pensieri sulle Pietre preziose di Ahmed Teifascite* (Floransa, 1818; Bologna, 1906); C. Mullet, *JA* (1868); M. Steinschneider, *ZDMG* (1895), XLIX, 254 v. dd.; C. Brockelmann, *GAL*, I, 495, *Suppl.*, I, 901; J. Ruska, *Das Steinbuch des Aristoteles* (Heidelberg, 1912), s. 23—32; ayn. mll., *Tabula Smaragdina* (Heidelberg, 1926), s. 151—155. (J. RUSKA.)

TİFLİ. [Bk. TIFLÎ.]

TİFLİS, Gürcistan'ın ve aynı zamanda onun şarkî kısmının (Kartli) **idâre merkezi.**

İsmi. Şehir, Gürcüce'de umûmiyetle *tphili* „sıcak" (Tiflis'in sıcak su kaynaklarına atfen) kelimesiyle îzah edilen Tphilisi veya Thbilisi, Ermenice'de Tphḫis (Tphlis), Arapça'da Taflîs (Balāẕurī: Ṭaflīs) tesmiye olunur. Benzer isimler arasında Batlamyus (V, bölüm II)'un Albanya (bugünkü şimâlî Azerbaycan'ın şimâl-i şarkîsinde, yânî Dağıstan'da bulunduğunu zikrettiği Θιλβίς veya Θάγβις ve Urmiye gölünün cenûbunda kalan [krş. Ḳudāma, s. 213: Dînavar'dan Azerbaycan'a doğru giden yol, Berzʿa [b. bk.] (=Sakkız? [b.bk.])'da ikiye ayrılıyordu. Taflîs, Barza'anın 2 fersah şimâlinde Urmiye'ye giden yol üzerinde] Taflîs adlı yer zikredilebilir.

İslâmiyetten önce. Gürcistan'ın eski idâre merkezi müslümanların (bir halk iştikakı ile) bâzan Mascid ẕi'l-Ḳarnayn (Mas'ūdī, *Murūc*, II, 56; krş. Marquart, *Streifzüge*, s. 186) tesmiye ettikleri Mtsḫeta (Batlamyus, *Géogr.*, V, bölüm X, Μεστλῆτα=*Μεσκῆτα)'da idi. Gürcü vekayinâmesine göre (Sâsânîlerden gelen Ḫosravî hânedânından), Gürcü kıralı Varaz-bakar. 379—393?)'a karşı gönderilmiş olan İranlı *eristhav* (vâli), „Mtsḫeta'ya karşı kale vazifesini görmek" üzere „Kafkas'ın kapıları arasında" (Daryal ve Derbend arasında) Tiflis'i inşâ etti (Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 140).

Kıral Vaḫtang Gurgasal (446—499?)'ın İranlılar ile savaşları esnâsında kale (*kala*) ve Tiflis kasabası (*Sopheli*) tahrip edildi. Vaḫtang Tiflis'te bir şehrin temellerini attı ve oğlu Daçi (499—514?) onun surlarını tamamladı (*ayn. esr.*, s. 180, 196, 201).

523'ü müteâkıp şarkî Gürcistan'daki kırallığı ortadan kaldırdıktan sonra İranlılar, Tiflis'te yanında Gürcü asilzâde sınıfının mümessilleri olan İranlı bir *Marzpān*'ı bulundurdular (Brosset, I, 226; Marquart, *ayn. esr.*, s. 397, 431 v.d.; Cavaḫov, *Ḫrist. Vostok*, I, 110). Mtsḫeta kumandanı, *Marzpān*'a tâbi idi. Bizanslı Theophan (VI. asır), 571 yılı vukuâtında, ἡ Τίφιλις (Τιλφίς) μητρόπολις'i zikreden ilk Bizanslı müelliftir (Theoph. Byz. apud Photium, Migne, *Patrologia graeca*, CIII, 139; krş. Muralt, *Essai de chronologie byz.*, Petersburg, 1855, I, 156).

Türkler ve Bizanslılarla savaşları, İranlıların dikkatini İberya [Bk. mad. GÜRCİSTAN.]'dan başka tarafa çevirince, Gürcüler, Bizans imparatorundan bir kıral istediler ve Bagratlı Guaram (575—600), Mtsḫeta'da yerleştirildi. An'ane, „Tiflis'te, Sion kilisesinin temel duvarlarının yeniden inşâsını" bu kırala atfeder (Brosset, I, 222). Hükümdar Ḫusrav Parvēz'in Bizanslılara karşı kazandığı zaferi müteâkiben (606'dan sonra) Guaram'ın oğlu Stephanos I. (*eristhav* „vâli" ünvânı ile iktifâ ediyordu), İranlılar tarafını iltizam etti. Daha sonra, 624'te Heraclius ve Türk müttefikleri Tiflis'i muhâsara ettikleri zaman, Stephanos bu şehri cesâretle müdâfaa etti. Heraclius, eski Ḫosravî âilesinden Adarnase'i *mthavar* (reis) olarak tâyin etti ve *eristhav* Cibğu (Theophanes: Marquart'a göre Thong yabğu ḫakan)'yu ona terfik etti. Kale alındı ve Stephanos hayatını kaybetti.

Arap fethi. Araplar, Gürcistan'ı Ermenistan'dan tefrik etmezler (krş. Balāẕuri, s. 194 ve Yāḳūt, II, 58, burada Curzān Armīniya ülkesinin bir nâhiyesidir). Gürcü vekayinâmesi (*Ḳharthlis tsḫovreba*)'ne göre Tiflis'te oturan Adarnase'in oğlu, Stephanos II. (639—663?) kırallığı devrinde Agariler Somḫetie („Armenia?" oldukça müphem tâbir, zîrâ „Kartli'deki Somḫetie" Tiflis'in takrîben 30 km. cenûbundaki, Ḫram nehrinin cenûbundan başlıyordu)'yi istîlâ ettiler. Bu kıralın ölümü üzerine oğulları olan Mir ve Arçil, Egris (Mingreli, Rion'un şimâlinde ve İmerethie'nin garbında Karadeniz'e kadar uzanan memleket)'e çekildiler. Bunların müşterek saltanatı devrinde (663—668), Gürcistan'a, Amīr almu'minīn Eşim (=Hişām, gerçek tarihleri 105—125=724—743 l'tür) tarafından gönderilen Murvan Ḳru (sağır Murvan) Gürcistan'a geldi. Bu kabil ihmâl ve tarih hatâları, bu devirde, Gürcü millî hayatının iyice garba doğru, Çoruh (Klarcethie)'dan kolayca ulaşılamayacak memleketlere iltica etmiş olması hâdisesiyle îzah edilebilir. Bununla berâber, vak'aların seyri, Arap ve Ermeni [bk. mad. ERMENİYE] mu'tâlarının kaynakları ışığında daha iyi anlaşılabilir.

Gerçekte Arap askerî seferleri, Mâverâ-yı Kafkas'a ilk halîfeler devrinde nüfuz etti. Ṭabarī (I, 2666)'ye göre, Surāḳa, Şahr-Barāz (Bāb al-Abvāb'ın kıralı) ile sulh yaparak, Tiflis'e karşı 22 (643) senesinde Ḥabīb b. Maslama'yi gönderdi. Ṭabarī (I, 2674) bu şehrin sâkinleri ile sulh aktedilmesini, aynı yıl içinde gösterir ise de, aslında bu vak'a halîfe Osman zamanında, 25 (645) senesinden sonra vuku bulmuştur (al-Ya'ḳūbī, s. 194; Balāẕurī, s. 198). Ḥabīb b. Maslama Ermenistan'ı fethedince, Gürcistan'a teveccüh etti. Curzān *baṭrīḳ*'i ve onun halkının hayırhâhâne niyetlerine şehâdet etmek için bir Gürcü elçisi (Nkly=Nicolas? Tfly=Theophil?) onun huzûruna geldi. Ḥabīb'in cevâbı (krş. Balāẕurī, s. 201 ile Ṭabarī, I, 2764 ifâdeleri; Yāḳūt, I, 857, daha ziyâde Balāẕurī'yi tâkib eder) sâdece „Hurmuz toprağındaki Curzān (=Gürcistan)'da Mancalîs (şimdiki Manglis) Rustāḳ'ındaki Tiflis halkına" hitâben söylenmişti (krş. Mtsḫeta yakınındaki eski Armazi kalesi; Strabon, XI, böl. III, § 5). Ḥabīb, Tiflis sâkinlerine, kendi dinlerini icrâ edebileceklerini taahhüt etti ise de, islâm imanını îzah için oraya âlim 'Abd al-Raḥmān b. Caz'ī gönderdi ve hakîkaten şehir halkı hemen ihtidâ etti.

Ḥabīb, Tiflis'i itâat altına aldıktan sonra, fetihlerini veya sulh muâhedelerini, Gürcüler veya komşuları ile meskûn diğer bölgelere teşmil etti (Balāẕurī, s. 202 v.d.; krş. onları, Ghazarian, *ayn. esr.*, göst. yerdeki tahlil denemesi). Bu halklar arasında, yukarı Alazan üzerinde Kaḫetiye'de yaşamış olan ve N. Y. Marr'ın faraziyesine göre, dilleri Çeçenlerinkine akraba bulunan (krş. *Izw. Akad. Nauk.*, 1916, X/XII, 1379—1408) bugünkü Thuşlarla aynı olan hıristiyan ve çok muhârip bir halk olan **Şanārīya** (Batlamyus, V, böl. VIII, § 3: Σαναραῖοι, Ermenice: Tsanarkh) mühim bir mevkıe sâhiptir.

Ḥabīb'in seferinden, Mutavakkil'in saltanatına (232—247) kadarki devrede Curzān'lar (şark Gürcüleri) ve Abhazlar (b. bk.; burada geniş mânası ile „Rion vâdisinin yânî İmerethie'nin garbî Gürcüleri" demektir), Tiflis'teki Arap kumandanlarına vergi ödüyorlardı (*Murūc*, II, 65; Yāḳūt, II, 583). Yazīd II. (101—105) devrinden, içinde Carrāḥ b. 'Abd Allāh'ın Curzān'lara, Ḥabīb b. Maslama'nin te'mînatını te'yid eden bir mektubuna sâhibiz (Balāẕurī, s. 202; orada, aynı şekilde Mancalîs *Rustāḳ*'ından da bahsedilirse de, bir çok yer adları henüz çözülememiştir).

Ermeni ve Gürcü rivâyetinin „Murvan Ḳru"'suna gelince, galiba bu isim altında iki şahıs birbirine karıştırılmış gibi görünmektedir (Marquart): Muḥammed b. Marvān (Gürcüler bu ismin Ermenice söylenişini duymuş olabilirler) ve onun (Hişām devrinde: 105—125) bilhassa Dağıstan'da savaşmakla berâber, Alan Kapısı'na karşı yaptığı seferde Tiflis bölgesinden geçmiş olan oğlu Marvān b. Muḥammed. Bu sonuncunun merkezi Tiflis'e 20 fersah ve Barẕa'a'ya 40 fersah mesâfede bulunan Kisāl (? muhtemelen gereken şartlara tekabül eden Ta'ūs'un akıntı cihetindeki Kesala; aş. bk.)'de idi. Emevî halîfesi 'Abd al-Malik zamanında, 85 (704)'te, Tiflis'te darbedilmiş bir dirhem [b. bk.] bilinmektedir.

Abbâsîler devrinde. 141 (758)'e doğru Hazarlar, reis Tarhan idâresinde Ermenistan'ı istilâ ettiler (Ya'ḳūbī, II, 446). Ṭabarī (III, 328), 147 (764) senesinde aynı (?) hâdiseden bahsederek, Astār Han Ḫvārizmī (böyle)'nin istilâsı esnâsında bir çok müslüman ve *zimmī* esir edildiğini ve Türklerin Tiflis'e girdiğini söyler. Ya'ḳūbī, 141'den hemen sonra Şanārīya'lerin bir isyânını zikreder. Şanārīya'ler, Tiflis'e dönerek oradaki esirleri îdam eden 'Āmir b. İsmā'īl tarafından mağlûp edildiler.

Hazarların diğer bir akını 183 (799)'te vuku buldu. Bunların hükümdarları Kur üzerindeki köprüye kadar geldi ve memleketi taḫrīb etti ise de, Arap müellifleri (Ya'ḳūbī, II, 518; Ṭabarī, III, 648) tarafından Tiflis'in zaptı zikredilmemiştir; halbuki Gürcü vekayinâmesi, Ioane ve Cuanşer kardeşlerin müşterek saltanatı devrinde (718—786?), hakanın kumandanı Bluçan (Ermenice telâffûzu Bulč'an)'ın Tiflis'i zorladığını ve Kartli'yi zaptettiğini anlatmaktadır.

Hārūn al-Raşīd (hilâfeti: 170—193=786—809)'in Ermenistan'a gönderdiği vâliler arasında en serti Ḫuzayma b. Ḥāzim idi (Balāẕurī, s. 210). Gürcüler, onu Ç'iç'um-Asim tesmiye ederler. Ya'ḳūbī (II, 210) onun ikinci vâliliği esnâsındaki zulümlerini te'yid eder. Curcān'lar (Curzān okuyunuz) ve Şanārīya'ler ayaklandılar. Ḫuzayma'nin vekili Sa'īd b. Hayşam, onları yendi ve memleketten uzaklaştırıp, sonra Tiflis'e döndü.

al-Ma'mūn devrinde (198—218=813—833), Muḥammed b. 'Attāb adında biri Ermenistan

'da yerleşti. 214 (829)'e doğru Curzān ülkesini zaptetti ve Şanāriya'ler ona iltihak ettiler (Ya'ḳūbī, II, 540, 565 v.d.). Ḫālid b. Yazīd, Muḥammed b. 'Attāb'a *amān* verdi ve müttefikleri olan Şanāriya'leri yendi ise de, karışıklıklar dâima devam etti (Ya'ḳūbī, II, 566; Balāẕurī, s. 210 v.d.). 215—239 (830—853) yılları arasında İsḥāḳ b. İsmā'īl, Gürcistan'da kendisine bir emirlik elde etti.

İsḥāḳ b. İsmā'īl. Mas'ūdī (*Murūc*, II, 65)'ye göre, bu zat Ḳureyş asıllı idi. Babası İsmā'īl, Marvān II. (126—132=744—750)'ın mevlâsı olan Şu'ayb'ın oğlu olup, halife Amīn zamanında (193—196=809—813) Gürcistan'a yerleşti ve vâli Asad b. Yazīd ile ihtilâfa düştü (Ya'ḳūbī, II, 528). Gürcü vekayinâmesinin (I, 260, 265) zikrettiği İsḥāḳ'ın ameası (?) olan 'Alī b. Şu'ayb, muhtemelen Muḥammed b. 'Attāb'dan sonra, Tiflis'i Ḫālid'in elinden aldı. Fakat daha, Ḫālid'in ikinci halefi Ḥasan Bazġīsī'nin vâliliği zamanında, İsḥāḳ'ın adına rastlanmaktadır. Theophil (829—842 m.) idâresindeki Bizans kıt'aları Vanand (Kars civârında)'a nüfuz ettikleri vakit, „İsmā'īl'in oğlu Sahak tarafından darma-dağın edildiler" (krş. Stephanus Asolik, II, böl. V, trc. Dulaurier, s. 171). Halife al-Vāsiḳ (227—232=842—847) bu şekildeki gazâlar netîcesinde, İsḥāḳ'ı bütün Ermenistan'ın hâkimi olarak tanıdı ise de, bu, uzun sürmedi. Ḫālid'in oğlu ve halefi Muḥammed, İsḥāḳ'ı yendi ve Şanāriya'leri tard etti. Gürcü vekayinâmesine göre, Gürcü prensleri (ki bunlar oldukça uzak olan merkezî iktidardan daha az korkuyorlardı), İsḥāḳ'a ve müttefikleri olan Kaḫetiye ve Şanāriya halkına karşı Muḥammed'i destekliyorlardı.

Son olarak al-Mutavakkil devrinde, Türk Buġā al-Kabīr al-Şarābī, Ermenistan'a gönderildi. Rebîülevvel 238 (sonbahar 852)'de, bu zat, Tiflis'e karşı Dabīl'den hareket etti. Buġā, Suġdabīl (İsani'nin şimâlindeki Maḥatha tepesi=Suġdabīl bahis mevzûudur; aş. bk. Tiflis'in tavsîfi)'in civârındaki yüksek bir tepe üzerinden harekâtı tâkib ediyordu.

İsḥāḳ bir çıkış hareketinde bulunduysa da, Buġā'nın neftçileri (*naffāṭīn*) şehri yaktılar. İsḥāḳ'ın kuvvetli kalesi yandı. Bizzat İsḥāḳ ve oğlu 'Amr Türkler ve Maureler tarafından esir edildiler. İsḥāḳ'ın boynu vuruldu ve yangının kuvvetli ateşi 50.000 (?) insanı kömür hâline getirdi. Maureler, hayatta olanları esir etti ve ölüleri soydular. Sarīr (=Şimâlî Dağıstan'da Avarların emirliği) hâkiminin kızı olan İsḥāḳ'ın zevcesi, Ḫuvaysiya (Sasun sâkinleri; bk. mad. MEYYÂFÂRİḲİN)'ler tarafından müdâfaa edilen Suġdabīl'de bulunuyordu. Buġā, silâhlarını terketmek şartı ile onlara *amān* verdi ve Cardmān ile Baylaḳān tarafındaki harekâta devam etti (Ṭabarī, III, 1114 v.dd.; krş. Thomas Artsruni, III, böl. 9—10, nşr. Brosset, Petersburg, 1874, s. 140—150). Ateni kilisesi üzerindeki bir Gürcü kitâbesi, Buġā tarafından Tiflis'in alınışının islâmî tarihi, olan 239 hicrî yılını vermektedir; krş. Cavaḫov, *Ḥrist. Vostok*, 1912, I, 284). Eski Emevî mevlâların, mahallî unsurların câzibe merkezi olan müslüman emirliğinin tahrîbi, halîfelik için telâfi edilemez bir hatâ oldu. Arap müellifleri (Mas'ūdī, II, 67; Yāḳūt, II, 58) bunu, Arap hâkimiyetinin Kafkasya'daki inhitâtının tarihi olarak verirler. Buġā, hemen geri çağrıldı; krş. Brosset, *ayn. esr.*, I, 266 v. dd. ve Thomas Artsruni, göst. yer. Aynı kaynaklar, aynı zamanda „Sahak" (=İsḥāḳ) ve günah çıkaran Sumbat'ın akrabası olan bir Amīr Gabluts (?)'un kısa devrini zikrederler.

Bir Abbâsî dirhem darphânesi, 922'ye kadar Tiflis'te faâliyette idi (210, 248, 250, 294, 298, 304 307, 311, 312, 314, 330, 331 tarihli sikkeler bilinmektedir; krş. Tiesenhausen, *Monnaies des khalifs orientaux*, Petersburg, 1873 ve bilhassa Paḫomov, *ayn. esr.*).

İsḥāḳ'a karşı kıral Bagrat I. (826—876 m.)'ın halîfeye yapmış olduğu yardım, şark hânedânına istenilen meyveyi vermedi. Abhazistan (bu tâbirin îzâhı için yk. bk.)'dan çağırılan rakip hânedan, Kartli'yi zaptetti. Böylece Mas'ūdī (*Murūc*, II, 69, 74; o bunu 332=942'de yazmıştı), Kur, Curcīn (yan soyun Bagrat'ı olup, 941'de ölmüştür; Marquart, *ayn. esr.*, s. 176)'nin arâzisinden çıkıp, Abhaz (böyle!) ülkesini kateder ve etrâfı kâfirlerle çevrilmekle berâber, ahâlisi cesâretlerini muhâfaza eden ve sayıca çok olan Tiflis'in önüne gelir. Ermeni Bagrat kırallığının kurucusu Aşot (kırallık müddeti 885—890 m. ?) aynı şekilde Kartli'nin işlerine müdâhele etti (Brosset, I, 270, not 12). Curzān'ların idâre merkezi (*al-Ṭanbaġī*, Marquart, *ayn. esr.*, s. 186 tarafından mâhir bir şekilde tashih edilmiştir: **mambaġi* > *mamphali*, bir Gürcü ünvânı) olarak Mas'ūdī, Mascid Ẕi 'l-Ḳarnayn (=Mtsḥeta)'i gösterir.

Sâcîler, Sâlârîler, Şeddâdîler devri. Arada, Azerbaycan'da Bagdad'a tâbi ilk müslüman hânedânı olan Sâcîler (b. bk.; 276 veya 279—317 ve R. Vaśmer, *O monetaḫ Sacidow, Izvestia Obśç. izuç Azerb.*, Bakû, 1927, nr. 5, s. 22—51) zuhur etti. Abu 'l-Ḳāsim Yūsuf, şimâldeki tecrid edilmiş müslümanlara elini uzattı. 912 (?)'ye doğru, Ca'far b. 'Alī tesmiye olunan emirin hâkim bulunduğu (aş. bk.) Tiflis'e geldi ve Ucarmo ve Boç'orma (yukarı İora üzerinde) kalelerini zaptetti (Brosset, I, 275, not 2). Vekayinâme, aynı zamanda, „Sac tesmiye olunan Sarrasinlerin" diğer bir seferini (918 ile 923 arasında) zikreder ki, bu sefer esnâsında Mtsḫeta zaptedildi. Müslüman kaynaklar bu seferler hakkında susarlar. Vekayinâme sonra doğrudan doğruya Sālārī'lerin Barza'a ve Azerbaycan'da zuhûrunu kaydeder.

Bagrat III. ve Bagrat IV. devri. Bagrat III. (980—1014? m.)'ın Kartli, Abhazistan, Tao (Çoruh üzerinde) ve Ardanuç'u birleştirinceye kadar, saltanatlar dizisi „en büyük karışıklığı arzeder" (Brosset). Onun zamanında Şeddâdîler [bk. mad. ŞEDDÂD]'den Faḍlūn Ermenistan'ı işgal etti ise de, Gürcü ve Ermeniler tarafından mağlûb edildi. Mtsḫeta, dâima payitaht olarak telâkkî edilmiş, fakat hükümdarlar, Kutaïs (Khuthathisi)'de ikamet ediyorlardı. 421 (1030)'de Gürcü ve Kahetiler eşrâfı, Tiflis'teki emir Ca'far'in yardımı ile Şeddâdî Phadlon (Genceli Faḍlūn)'a karşı bir sefer yaptılar. Fakat Faḍlūn ölünce, Thrialeth (yukarı Ḫram üzerinde)'in kuvvetli hâkimi, Liparit Orbeliani Ca'far'i hile ile yakaladı ve ancak Tiflis'in, tahrikçi Liparit tarafından ilhak olunmasını açıkça istemeyen kıral Bagrat IV. (1027—1072 m.)'ın ısrarları üzerine onu serbest bıraktı. Ca'far Tiflis'te tekrar yerleşti ise de, bir kaç yıl sonra, bizzat kıral, Tiflis'i muhâsaraya geldi. Muhâsara iki yıl sürdü, kıral ansızın, Liparit'in haberi olmadan Ca'far ile sulh yaptı. Ca'far'in ölümünden sonra, Tiflis'in yaşlıları (*Ber*) şehrin anahtarlarını, Dār al-Calāl iç-kalesi ile iki kule „Ts'ḳalḳin ve Thabor" (bk. aşağıda Tiflis'in tasvîri) burçlarını ele geçiren Bagrat'a teslim ettiler. Bununla berâber, sur dışında bulunan İsan (Kür'un sol kıyısında)'ın sâkinleri, köprüyü yıktılar ve Bagrat, onlara karşı manceınıklar kullanmak mecbûriyetinde kaldı.

Selçuklular devri. İbrâhim Yınal (Gürcü telâffuzu: Bahrum—Lam)'ın kuvvetleri, ilk defa 1048'de Basian (Aras'ın kaynaklarında bulunan Pasin)'da göründüler; 1053 (?)'e doğru Selçuklular, Gence'ye karşı bir harekete giriştilerse de, Bagrat IV.'ın müttefiki olan Bizanslıların mukabil hareketi, şehri kurtardı. Tiflis ahâlisinin, Bagrat'ı yeniden dâvet etmeleri bu sırada oldu ise de, Liparit'in desîseleri üzerine Bizanslılar Bagrat'ı üç yıl esir olarak İstanbul'da tuttular. Sonra Alp Arslan (saltanatı: 455—465=1063—1072) ansızın Gürcistan'ı ele geçirdiği vakit, Bagrat kendi kalelerinin büyük bir kısmını tekrar zaptetti (Brosset, I, 326). 10 kânun I. 1068'de Alp Arslan, Ermenistan ve Kaḫetiye kıralları (787'den 1105'e kadar hüküm süren *korikoz* „piskopos nâipleri" hânedânından Gagik'in oğlu Aġsarthan) ile aynı şekilde Tiflis emirinin refâkatında Bagrat'a karşı yürüdü. Bütün Kartli işgal edildi ve pek çok hıristiyan öldürüldü veya esir alındı. Şeddâdîler şu tazminâtı aldılar: Tiflis ve Rustav, Genceli Faḍlūn'a ve Anī, Minūçihr b. Abu 'l-Asvār'a verildi. 1069 baharından itibâren Bagrat tekrar Kartli'ye indi. İsan (sol kıyıdaki sur dışı mahalle)'da 30.000 adamiyle karargâhını kurmuş olan Faḍlūn, memleketi tahrib etti. Bagrat, Kaḫetiye yolunu tutmuş olan Faḍlūn'u yendi ise de, kendisi Aġsarthan tarafından esir edildi. Bagrat, İora üzerindeki bir çok kalelerin terki pahasına, Faḍlūn'u serbest bıraktı ve o sıralarda Sithlaraba (Sayyid al-'Arab?) adlı birinin emir ilân edildiği Tiflis'in kendisine teslîmini istedi. Bu plan muvaffak olamadı, zîrâ Alp Arslan Faḍlūn'un hürriyetini sağladı. Bagrat'ın oğlu Giorgi II. (saltanatı: 1072—1089 olup, 1125'e kadar yaşamıştır) Kutaïs'te ikamet ediyordu. Aġsarthan, ihtidâ etmesi pahasına, Kaḫetiye'deki mülklerini muhâfaza etti.

David II. Borcun te'diyesi, Kartli ve Abhazistan kıralı ünvânını taşıyan David II. Aghmaşenebeli (tâmirci, telâfi edici, müceddid) devrinde (1089—1125? m.) vâki oldu. David, Alan kapısı (Daryal Geçidi) yoluyla 40.000 Kıpçak'ı ve tanassur eden 5.000 esiri Gürcistan'a soktu. Şamatalarına rağmen (Brosset, *ayn. esr.*, I, 379) bu yeni harpçi unsurlar, David'in, Selçuklu hâkimiyetini tasfiye etmesini mümkün kıldılar. David, haraç ödemeyi durdurdu ve Gürcistan'daki Türklerin, Gürcistan'da yaylaya çıkmalarını yasak etti; kızı Thamar'ı Şirvanşâh [b. bk.] Aḫistān (Gürcü telâffuzu Aġsarthan)'a verdi ve onu kendine tâbi kıldı.

Tiflis'in 515 (1121)'te zaptı. Tiflis müslümanlarının şikâyeti üzerine, Selçuklulardan Maḥmud b. Muḥammed (1118—1131), Artuk-oğullarından Necmeddin Gâzi, Mazyādī'lerden Dubays b. Ṣadaḳa (Gürcü vekayinâmesindeki Durbez), kezâ Sultan Tuğrul (Arrân ve Nahçıvan hâkimi)'un atabeyi Gündoğdu ile birlikte kardeşinin katıldığı bir sefer yapıldı. Bu ordu, 18 ağustos 1121'de Thrialeth ve Manglis'e girdi ise de, David ve Kıpçakları tarafından imhâ olundu. David, „ebediyete kadar oğullarının mühimmat anbarı (?) ve makarrı olsun" diye Tiflis'i büyük bir gayret sarfederek zaptetti (Brosset, I, 365 v.dd. ve *Additions*, I, 230, 236—241; krş İbn al-Aṯīr, X, 398 v.d. [=Defrémery *Fragments*,

s. 26]; Kamāl al-Dīn, *Tārīḫ Ḥalab, Recueil des Hist. Croisssades*, III, 628; Yāḳūt, I, 857 [Taflīs]). Kısmen bugün için dahi meçhûl kaynaklardan faydalanan Arap tarihçisi ʿAynī (1360—1451) Tiflis'in yakılıp yağmalandığını kabûl etmekte ise (Brosset, *Add.*, I, 241) de, David'in gaddarlıklarını kabûl eden diğer kaynakların aksine, kıralın müslümanların duygularına hattâ müslüman emirlerden daha fazla saygı gösterdiğini ifâde etmektedir. İşte bu sûretledir ki, David islâmî kitâbeli para bastırmayı vadetmiş olmalıdır; bununla berâber bu kırala âit bilinen paralar (krş. Paḫomow, *Moneti*, s. 77—81) Meryem'in tasvîrini taşımaktadır. Onun müslümanlar hakkındaki büyük ihtiyatı kendini hissettirmektedir. Zîrâ, Gürcü vekayinâmesinin itiraf ettiği veçhile, müslümanlar ile hıristiyanlar arasındaki mücâdeleler, hâlâ çok şiddetli idi (krş. Brosset, I, 380).

Banī Caʿfar. David, Tiflis'te, asıllarının Arap mı, yoksa hâlis Gürcü mü olduğu bilinmeyen Banī Caʿfar emirlerine halef oldu. Gürcü vekayinâmesi, müslümanların Tiflis'teki hâkimiyet müddetini 400 yıl olarak tahmin ederse de, al-ʿAynī sâdece Banī Caʿfar'e 200 yıllık bir idâre atfeder. Gerçekten de, daha 300'e doğru, Tiflis emiri, Caʿfar [b. ʿAlī] tesmiye olunuyordu Brosset, *ayn. esr.*, I, 275). Bu sonuncunun halefleri, Tiflis'te sikkeler bastılar Manṣūr b. Caʿfar'ın 342 ve 343 tarihli (halife al-Muṭīʿli 'llāh'ın ismi ile) Caʿfar b. Manṣūr'un 364, 366 tarihli (al-Ṭāyiʿ li 'llāh'ın ismi ile birlikte) dirhemleri bilinmektedir. Bagrat IV. devrinde (1027—1072 m.) Tiflis emiri Caʿfar adını taşıyordu. Gürcü vekayinâmesi onu Muḫath Gwerd Caphar (Muḫath Gwerd, Mtsḫeta civârında bir mevkıdır) tesmiye etmektedir. Tiflis'in, David tarafından zaptından önce, 40 yıl içinde şehir, bu âilenin her biri münâvebe ile bir ay iktidarda kalan genç âzâsı tarafından idâre edilmişti (al-ʿAynī).

Kuvvetli kırallar. Dımitri'nin saltanatı (1125—1154), Orbeliani âilesi ile dâhilî mücâdelelerle doludur. Onun muâsırı olan müslüman emirler şunlar idi: Azerbaycan'da atabey İldeniz (Gürcü telâffûzu İldiguz); Anî'de Şeddâdî ahfâdı; Ahlat'ta Ẓahīr al-Dīn Şāh-i Arman (1128—1183); Erzurum'da Emir Saltuk b. Alī (Gürcülerin Anî civârında 548 [1153]'te yendikleri zat için krş. İbn al-Aṯīr, *Kāmil*, XI, 126, yıl 548 vukuatı, Müneccim-başı, II, 577; Defrémery, *Fragments*, s. 40). 1139'da Gence'de vuku bulan zelzeleden faydalanarak, bu şehrin meşhur demir kapısını alıp-götüren ve Gelathi'deki manastıra nakleden, bu Dimitri idi (krş. Fraehn, *Mém. Ac. St. Pétersbourg sc. morales*, VI. seri, III, 531). Tiflis'teki ahvâl, burayı 548 (1153)'de ziyâret eden Meyyâfârikîn [b. bk.] tarihçisi İbn al-Azraḳ'ın şehâdeti ile tavsif olunur. İbn al-Azraḳ, müslümanların vaziyetinin çok elverişli olduğunu te'yid etmektedir. Her cuma, Dimitri câmie gelip, *ḫaṭīb*'in karşısında bir seki (*dakka*) üzerinde otururdu; krş. Amedroz, *Three Arabic Mss.*, *JRAS*, 1902, s. 791 (al-Azraḳ. al-ʿAynī'nin kaynağı olabilir).

Giorgi III. (1156—1184 m.) idâresinde, Gürcistan müslüman muhiti aynı kaldı ve kıral, Erzurum, Anî, Dvīn, Nahçıvan, Gence, Barzaʿa ve Baylaḳān'a karşı şiddetli savaşlarda bulundu. Yeğeni Şīrvānşāh Aḫsitān (Giorgi'den baba tarafından halası Thamar'ın oğlu)'a yardım etmek için hattâ kıral bile bizzat, Derbend'e gitmiş olmalıdır (bk. Brosset, I, 383—403 ve *Add. itions* I, 253—257, 266; İbn al-Aṯīr, 556, 557, 559, 561, 569 yılları vukuâtı).

„Kartli güneşi" Thamar'ın saltanatı (1184—1211 veya 1212), korkunç felâketlerin eşiğinde, Gürcistan tarihinin en yüksek noktasıdır. Hıristiyan kırallık, Selçuklu küçük emirleri hareketsiz hâle getirince, taarruza geçti ve yine müslüman tâbi hükümdarlarla çevrildi. Trabzon Komnen imparatorluğunun meydana gelmesinde, Thamar mühim bir rol oynadı (Kunik, *Osnov. Trapez. imperii v 1204, Učen. Zap. Akad. nauk*, 1853, II, 705—733). Kuvvetleri Erzurum ve Erzincan taraflarında harekâtta bulundu ve Azerbaycan İldenizlerini mağlûb etti. Erdebil'in Gürcüler tarafından yağma edilmesi (Brosset, I, 469—473) *Silsilat al-nasab-i Ṣafavīya* (Berlin, 1343 [1924], s. 43; krş. Khanykov, *Mél. Asiat igne*, 1852, I, 580—583)'de te'yid edilmektedir. Gürcü vekayinâmesi de, Romguaro (=Ramcār, Nîşâpûr civârında)'ya kadar bütün şimâlî İran'da yapılan bir seferi (1210—1212 m.) zikretmekte ise de, bu seferin Tebriz'in ötesindeki safhaları oldukça hayâlî görülmektedir (Brosset, I, 469—473). Mḫargrdzel âilesi (Kürt asıllı Ermeni âile; krş. Brosset, *Add.*, I, 267)'nden general Zaḫare ve İvane'nin parlak muvaffakiyetlerine rağmen, Gürcülerin zaferleri devamlı değildi; Thamar, bütün zaptettiklerinden ancak Kars'ı muhâfaza etti (I, 467). Bizzat dâhilde (Cavaḫov), derebeylerin nüfûzu, kıraliçenin faâliyetini köstekliyordu. Müslüman âdetleri, Gürcistan'a nüfuz etti: general İvane, *atabek* („sultanlar nezdinde kullanılan"; Brosset, I, 474) ünvânını aldı. Thamar devrinde, „Tiflis ve Kartli emiri" Abu 'l-Ḥasan'ın oğlu olan Gozan adlı bir âsinin adı yer alır (bu Banī Caʿfar'in bir torunu mudur?).

Moğullar. Thamar'ın 1212'den 1223'e kadar hüküm süren oğlu Giorgi III. Laşa (Abhaza dilinde „parlak" mânasına gelmektedir) Gence, Nahçıvan, Erzurum (Karnukalak) ve Ahlat (Ḫilāṭ)'ın haracını tahsil ediyordu; fakat, 617 (1220)'de Subutay ve Cebe (Gürcü telâffûzu Suba ve İama veya Ç'eba)'nin Moğul kuvvetleri, İran'da göründüler. Gürcüler müteaddit defa mağlûb edildiler. Gürcü vekayinâmesi (Brosset, I, 493), Berduc (Borçala üzerinde) mağlûbiyetini, o zamana kadar yenilmemiş olan Gürcü ordularının tarihinde bir dönüm noktası olarak telâkkî etmektedir.

Giorgi ansızın öldü ve taht, kızkardeşi olup, komşu müslümanlar tarafından elde edilen zevke düşkün güzel kıraliçe Rusudan (1223—1247 m.; müslümanların *kız-melik*)'a, intikal etti. Bu kıraliçe nihâyet, Erzurum Selçuklularından Mugiseddîn Tuğrul (Gürcüce' de, Orthul)'un emri üzerine tanassur eden (İbn al-Aṯīr, XII, 270: *ḫādiṣatun ġarībatunlam yūcad miṣluhā*) oğlunu aldı. Papa İnnocent III.'a yazdığı mektupta (Roma'ya 1224'te ulaşmıştır) Rusudan Moğul istilâsından, ehemmiyetsiz bir hâdise olarak bahsetmekte idiyse de, yeni bir düşman kapıdadır diyordu.

Celâleddin Harzemşah, Gürcüleri, şâban 622 (ağustos 1225)'de Garni'de mağlûb etti (İbn al-Aṯīr, XII, 283 Nasavī, nşr. Houdas, s. 112; Brosset, *Add.*, I, 309). Gürcü generali Şalva (Cuvaynī, II, 159; kardeşi ile birlikte) esir edildi. Tiflis, şehirde oturan İranlıların yardımı sâyesinde 10 mart 1226'da zaptolundu. Cuvaynī'ye göre, Celâleddin ahâliye amân verip, Abhâzi'ye çekilmelerine müsâade etti. Bununla berâber, İbn al-Aṯīr'e göre, şehir zor kullanılmak sûretiyle (*ʿanvatan va-ḳahran min ġayri amānin*) alındı (krş. Nasavi, *ayn. esr.*, s. 122; Brosset, I, 504—507). Vezir Şaraf al-Mulk, şehre vâli tâyin olundu. Celâleddin Gence'deki kışlaklara hareket edince Gürcüler tekrar Tiflis'e girdiler ve kendileri tarafından muhâfazasının imkânsız olduğunu anlayarak şehri yaktılar (Nasavī, s. 125). Esâsen meşgul bulunan Celâleddin, ancak 1228'de, Lore yakınında Mindor (Gürcüce „tarla")'da, başkumandan İvane'nin, çok muhtelif unsurlardan, Gürcüler, Alanlar, Ermeniler, Sarīr (=Dağıstan Avarları), Lakz, Kıpçak, Svan, Abhaz, Canīt (=C'an-ethi; bk. mad. LAZLAR), Suriye ve küçük Asya (bk. Cuvaynī, II, 170) halklarından teşekkül eden kuvvetlerini perîşan edince Gürcistan'a döndü. Gürcü vekayinâmesi (Brosset, I, 510), Bolnis (=Mindor?) zaferinden sonra Celâleddin'in Tiflis'te yeni bir takım tecziye faâliyetine giriştiğini söylemektedir.

Moğulların ikinci gelişi. Celâleddin 628 (ağustos 1231)'de sahneden kayboldu ise de, Hârizmlilerin bakıyesi, Gürcistan'ın şark kısmını rahatsız etti ve kendi müstahkem kalelerinde bulunan derebeyleri kuşattılar. Bununla berâber Tiflis, Curmaġan idâresindeki Moğullar Gence'den Gürcistan'a nüfuz ettikleri sırada, hâlâ Rusudan'ın mülkiyetinde bulunuyordu. Bu hâdise, 1236 (Brosset, *Add.*, I, 333; d'Ohsson, III, 75'e göre 632=1235'e doğru)'dan sonraya rastlar. Rusudan, Kutaïs'e gitmek üzere Tiflis'i terketti ve Tiflis kumandanı şehri yaktı (Brosset, I, 514; „Tiflis şehri böyle harap oldu").

Gürcü vekayinâmesinin, dâima dört olarak verdiği *no'in*'ler (Çarmaġan, Çaġatar, Ioser ve Biçuy) memleketi işgal edip, Tiflis'i yeniden îmar ettiler. Rusudan, sâdece Rion havzasında hüküm sürüyordu.

Moğullar, memleketin siyâsî teşkilâtını bozdular. Gürcüleri seferlere (Anadolu Selçuklu sultanı Gıyâseddîn'e, Alamût İsmâilîlerine ve Bagdad'a karşı olduğu gibi) birlikte götürdüler. Memleket 6 *tümen*'e bölündü, iktâları değişikliklere mâruz kalan Gürcü derebeyleri (*mthavar*) muhtelif *no'in*'lerin idâresine verildi. Mühim şahsiyetler Batu Han'ın yanına ve oradan Moğulistan'daki Büyük Han'a gitmek zorunda kaldılar ve yıllarca orada ikamete mecbur edildiler. Tahtın vârisi David (Moğulca'da *narin* „parlak" lekablı) ülkeden böylece uzaklaştırıldı. Egarslan adında biri (onda ancak kıral ismi eksikti, Brosset, I, 542), Moğullara karşı memleketi birleştirmek istedi ise de, Moğullar ona karşı, Giorgi Laşa'nın, Mtsḫeta'da tac giymiş olan oğlu David'i çıkardılar. David de, Batu Han'ın yanına ve Karakurum'a geldi. 643 (1245)'de Göyük Han kurultayında hazır bulunanlar arasında iki David zikredilmiştir (krş. Cuvaynī, I, 205, 212; Raşīd al-Dīn, nşr. Blochet, s. 242). Bu ikisi Möngke (saltanatı: 1248—1259 m.)'nin tahta çıkışından sonra Gürcistan'a gelerek önce birlikte hüküm sürdüler.

Hulagu, David Narin'i sevmediği için, David Narin Abhazi'ye kaçtı. Gürcü vekayinâmesi „işte böylece memleketimizde iki emâret teşekkül etti" demektedir (Brosset, I, 546). Şarkî Gürcistan için çift tabiiyet kuruldu: bir taraftan Kafkas'ın şimâlindeki ülkelerin hâkimi olan Batu Han, iktidârını Gürcistan üzerine yaymak istiyor, diğer taraftan İran İlhanlıları, burada hakları olduğunu iddia ediyorlardı. Moğul vergilerini tahsil eden Hoca Aziz (Raşīd al-Dīn, nşr. Quatremère, s. 395'te onu „Gürcistan vâlilerinden biri" olarak zikreder)'in eziyetlerinden bîzâr olan Laşa

'nın oğlu David, yeğeninin yanına kaçtı. *No'in* Oyrat Argun Tiflis'i işgal etti. Uzlaşma ancak, Laşa'nın oğlu, 1262'de Şirvan'ı istîlâ etmiş olan Batu Han'ın halefi Berke'nin kuvvetlerine karşı, Hulagu'nun yanında savaştığı vakit vuku buldu (d'Ohsson, III, 182). Abaka [b. bk.] devrinde, Berke Mâverâ-yı Kafkas'a döndü ve bir çok hıristiyanın katledilmiş olduğu Tiflis'e kadar gitti (1266'da; krş. *ayn. esr.*, s. 418).

Laşa'nın oğlu David'in halefi, David'in oğlu Dimitri II. (1273—1289) oldu ki bu zat, Abaka ve Ahmed'in bir çok seferlerine katıldı ise de, Argun devrinde serveti müsâdere olundu ve kendisi de *ordu*'da falakaya çekildikten sonra başı kesildi. Gürcüler, onu „başını kurban olarak veren" mânasına Thav-Dadebuli tesmiye ederler.

Sonradan Moğullar tarafından bir çok kıral tâyin ve azlolundu. David IV. (1292—1310), Batu sülâlesi (Otaḫa=Toḫtoğu) hanı ile müzâkerelere girişmeye boş yere, çalıştı ve Gazan Han'ın yanına Tiflis'in en büyük ortodoks papazı ile kadısından müteşekkil bir sefâret hey'eti göndermek zorunda kaldı (krş. Brosset, I, 615 [bu son tafsilât, müslüman Gazan'ın tahta çıkışından sonra hâsıl olan vaziyetin inkişâfına şehâdet eder!]). Gürcüler Moğulların bütün seferlerine iştirâk etmeye devam ediyorlardı ise de, bu onları, ne tâciz edilmekten, ne de (Gazan devrinde, müslüman *no'in* Nevrūz'un faâliyeti için krş. Brosset, I, 617) ihtidâ etmeleri için yapılan teşebbüslerden (krş. 1307'deki Gîlân seferinden sonrası) kurtarıyordu.

Giorgi V. Olcaytu'nun ölümünden (1316) sonra Giorgi V. (*Brtṣkinwale*, „parlak"), Emîr Çoban'ın himâyesi sâyesinde tahta geçirildi (1316—1346). Giorgi, Moğulları kovmak için, İlhanlılar hânedânının son devresindeki karışıklıklardan istifâde etti. Âsîleri ortadan kaldırıp, ordusu ile İmerethie'ye girdi ve sâdece Sper (şimdi İspir)'e kadar değil, „Nikophsia (Karadeniz kıyısında Suḫum'a 25 km. mesâfede)'dan itibâren Derbend'e kadar" olan bütün yerleri de himâyesi altında birleştirdi.

Timur. Timur, Bagrat V. (1360—1395)'ın uzun saltanatı esnâsında zuhur etmiştir. Timur'un resmî tarihçisi, onun Gürcistan'daki savaşını bir *cihâd* olarak gösterir. Timur, 788 (1386)'de Kars'tan hareket etti (*Ẓafar-nāma*, I, 401). Bagrat, Tiflis iç-kalesine sığınmıştı. Şehir zaptolundu, kıral ve kıraliçe esir edildi. Gürcü vekayinâmesi ve Metsophlu Thomas (Nève, *Exposé*, s. 37) kıralın ihtidâ etmiş olduğunu zikrederlerse de, bunu Timur'un 12.000 askerini uzaklaştırıp topraklarını geri almasını te'min eden mâhir bir hîle olarak gösterirler. Oğlu Giorgi, 1395'te ona halef oldu. *Ẓafar-nāma* (I, 705, 720)'de bu teferruâta dâir hiç bir bilgi yoktur. 796 (1394)'da sâdece *ġazā* esâsını tatbik için, Aḫal-tsiḫe [bk. mad. AKISKA] bölgesine dört kumandan gönderildiğini zikreder. Müteâkiben Timur şahsen, Ḳara-Ḳalḳanlıḳ (Kara Kalkanhları=Pşav ve Ḫevsur Gürcü dağcıları) tesmiye olunan Gürcüleri te'dip etti ve Tiflis yoluyla Şekî [b. bk.]'ye geldi.

Şekkili Sidi 'Ali ile birleşmiş olan Gürcüler, 798 (1395)'de Alıncak [b. bk.]'ı muhâsara eden ve burada mahsur kalmış bulunan sultan Tahir Celâyir'i, Timurlu Mîrânşah kuvvetlerini mağlûp ederek kurtardılar (*ayn. esr.*, II, 203). Bu hâdise, Timur'un Şekî'yi alıp, muhtemelen bir Ḫimşā âilesinin Thionethi'nin şarkında Mareli'de bir iktâya sâhib olduğu şimâlî Kaḫetiye'de, ormanlarla kaplı Ḫimşā (?) boğazını merhametsizce tahrib ettiği 802 (1399) kışında aksülâmelini gösterdi (Brosset, II/2, 464). 1400 ilk baharında Timur Tiflis üzerine yürüdü ve kıral Giorgi (Gurgîn)'den Sultan Ṭâhir'i kendisine teslim etmesini istedi. Giorgi'nin kaçamaklı bir cevap vermesi üzerine Timur, memleketi toptan tahrib etti (*ayn. esr.*, II, 241). Tiflis, Horasanlılardan terekküb eden bir askerî garnizonu kabûl etti ise de, Giorgi, yeniden dağlara çekildi. Cânî-beg adında bir Gürcü prensinin kendi isteği ile itâatinden ve Zarit (?) kalesinin zaptından sonra, Timur kuvvetleri, Giorgi'yi tâkibe koyuldular ve Svanethie'yi tahrib ettiler. Giorgi, Abhazi'ye geçti ve Ṭâhir'i Küçük-Asya'ya iâde etti. Giorgi, İsmâ'îl adında bir müslümanın tavassutu ile Timur'a *ḫarāc* ödeme teklifinde bulundu ve Timur bu teklifi kabûl etti. Müteâkiben Gürcü İvane (Samtsḫe *atabek*'i) ülkesi, müslümanlığı kabûl etti, Ḳara-Ḳalḳanlıḳ memleketi tahrip ve yağma edildi. Timur'un Bingöl (Mingöl) yaylalarında iki aylık bir dinlenmeden sonra Farasgird (Phanaskert, yukarı Çoruh üzerinde)'de toplanmış olan Gürcülere karşı kuvvetler gönderdi (*ayn. esr.*, II, 250).

Timur, 804 (1401 sonu)'te (Sıvas-Bagdad-Tebriz yolu ile) Mâverâ-yı Kafkas'a döndü. Me'murları (*muḫaṣṣil*), kardeşini hediyelerle birlikte gönderen Giorgi'den haraç (*sāv vaḫarāc va-cizya*) istemeye gittiler. Timur, kendisine kuvvetler te'min ve müslümanlara iyi muâmele etmek şartiyle Giorgi'ye *amān* verdi (*ayn. esr.*, II, 379). Timur, 804 (1402) yazında Karabağ'dan Bingöl'e geçti ve bir Tağî (?) vâlisi olan Kurcîk tarafından işgal edilmiş bulunan Tortum kalesini zaptetti.

Timur 805'te Erzurum'a dönünce, Bayezid'e karşı kazanmış olduğu zafer vesilesiyle kendisine tebriklerini sunmaya gelmediği için Giorgi'yi tecziyeye karar verdi. Bingöl konak yerinde, tıpkı o sırada Giorgi'nin, kendisi ile münâsebetleri iyi olmayan kardeşi Kustândîl (Konstantine)'in yaptığı gibi, Aḫ-Buġā'nın oğlu İvane'de hediyelerle birlikte yetişti (*ayn. esr.*, II, 512). Şirvanlı Şeyḫ İbrāhim, Gürcistan'ın gelir ve giderlerini tahmin etmek üzere hareket etti (*ayn. esr.*, II, 521). Giorgi yeni hediyeler gönderdi ise de, Timur onları kabûl etmedi ve Giorgi'nin bizzat gelmesi ihtârında bulundu. Timur, bizzat 806 (ağustos 1403)'da, Nazâl veya Nazvâl (vekayinâme onu Alget üzerinde, Birthvis tesmiye eder) tarafından müdâfaa edilip zaptı mümkün olmayan Kürtîn kalesini muhâsara etti ve dokuz gün içinde orayı aldı (*ayn. esr.*, II, 524—532). Sonra askerî kuvvetler, Gürcistan'ın „bu ülkenin sonu olan Abhaziye"'nin hudutlarına kadar uzanan havâliyi tahrib ettiler. 700 şehir ve kasaba tahrib edildi; Timur'un tarihçisi (II, 536) katl-i âmlarr ve bu tahribâtı selis bir dil ile anlatır. Timur, bunları, ancak *'ulamā'* ve *muftî*'lerin *amān* vermenin mümkün olduğuna karar verdikleri zaman durdurdu. Gürcüler, Timur adına darbolunmuş 1.000 altın *tenge* [b. bk.], 1.000 at ve 18 miskal ağırlığında bir yâkut v.s. gönderdiler. Timur, Tiflis'ten geçti. Bütün manastır ve kiliseleri yıktırıp Baylaḳān'a geldi (1403/1404 kışı). Baylaḳān'dan Trabzon'a kadar bütün memleket emir Halil Mirzâ'ya iktâ olarak verildi (II, 545).

Timurlulardan sonraki devir. Timur'un tahribâtından sonraki umûmî karışıklık, saltanatların icmâlini veren Gürcü vekayinâmesinin tafsilâtına akseder. İslâm kaynakları (*Maṭla' al-sa'dayn*, *NE*, XIV, 235 ve Mirḫond; krş. Defrémery, *Fragments*, s. 245), Celâyirlerin dostu olan Şirvanlı Şeyḫ İbrāhîm'in, Kara-Koyunlu Kara Yusuf'a karşı, Gürcistan kıralı Kustândîl'in de katıldığı düşüncesiz hareketini zikrederler. Müttefikler, Aras'ın şimâlinde yenildiler ve Kara Yusuf bizzat Kustândîl'in işini bitirdi. Bu hâdise, 815 (1412 / 1413)'te vuku buldu. 300 *aznāūr* (Gürcü asilleri; krş. Ermenice *azn* „ırk") da katl-i âma uğradı. Sâdece Vaḫuşt (Brosset, I, 689), kıral olarak Konstantine'yi zikreder ve ölümünü 1414'te gösterir. 1413 (1416?)'te Akıska (Aḫal-tsiḫe)'lı İranlıların (=müslümanlar) dâveti üzerine Kara Yusuf bu bölgelere geldi ve memleketi tahrib etti (Metsophlu Thomas; krş. Nève, *ayn. esr.*, s. 96; Brosset, *Add.*, I, 399). Gürcü ve kayinâmesi, Alexandre tahta çıkıncaya (1413—1442) kadar, „hiç bir taraftan, hiç bir teselli edicinin zuhur etmediğini itiraf eder." Bu kıral, memlekete girenleri tedrîcen çıkardı ve Sveti Tsḫoveli katedralini (Mtsḫeta'da) eski hâline getirdi ve kaleleri tâmir etti. 823 (1420)'de Karabağ'da Şahruh'u selâmlayan (krş. Mirḫond'den naklen Defrémery, *ayn. esr.*, s. 251) Gürcü elçileri, Alexandre tarafından gönderilmiş olmalı idiler ve 841 (1437)'de Şahruh, Somkhetie (yk. bk.)'ye geldiği vakit, Alexandre ona zengin hediyeler gönderdi ve neden sonra Timur'un oğlu Gürcistan'ı terketti. 1444 (848)'te Kara-Koyunlu Cihan-Şah, Akıska'ya bir akın yaptı; krş. Brosset, I, 683 (Metsophlu Thomas'a göre, Cihan-Şah Tiflis'i 1440'da almış olmalıdır; krş. Nève, *ayn. esr.*, s. 149).

Gürcistan'ın taksîmi. Bu devre âit Gürcü rivâyeti son derece müphemdir (Brosset, I, 679—689). Vekayinâmeyi tâkip ve tashih eden ve müslüman tarihçilerin mûtaları ile çok iyi bir şekilde mutâbakat arz eden Vaḫuşt tarihi, Gürcistan'ın, Kartli (Kur [Gürcüce ismi Mtkvar] üzerinde, idâre merkezi Tiflis ile birlikte), İmerethie (Rion üzerinde, idâre merkezi Kutaïs ile birlikte) ve Kaḫetiye (önce Alazan üzerinde, Gremi [Farsça Girîm]'de ve daha sonra Thelav'daki ordugâh ile birlikte) olmak üzere başlıca üç kıralliğa bölündüğü (Brosset, II/II, 11—18, 147, 208, 249) Konstantine III. devri ile (1469—1505) başlar. Bundan başka, Samtsḫe (idâre merkezi Akıska ile birlikte) *atabeyi* de isyan edip, Manuçar III.=Şafar Paşa (1625)'dan itibâren emîrleri müslüman olan (Brosset, II, 228) müstakil Saatabago (Kur'un yukarı akıntısı üzerinde Samtsḫe ve Klarcethie'den teşekkül etmiştir) emâretini te'sis etti. Aynı şekilde, mahallî emirlerden bir dizisi, İmerethie (Guria gurielleri, Mingrelie dadianları ve Svanların Gelovani âilesi; ayrıca krş. mad. ABAZALAR)'ye karşı müstakil bir vaziyet aldılar. Hattâ Kartli'de Konstantine III.'in saltanatı, İmerethieli Bagrat'ın istîlâsı ile karıştı.

Akkoyunlular devri. Bu devrede Uzun Hasan sahneye çıkar. Müneccimbaşı (III, 160)'ya göre, Uzun Hasan Gürcistan'a ilk defa, bütün müslüman esirleri kurtardığı ve Çemâḫâr (?) kalesini zaptettiği 871 (1466)'de gelmiş idi. İç karışıklıklar Akıska'yı almasına mâni oldu ise de, 877 (1472)'de tekrar hücûma geçti (*ayn. esr.*, III, 164). Kıral Bakzātî (İmerethieli Bagrat II. okuyunuz) tahtından indirildi ve Gürcistan'dan birlikte 30.000 esir götürüldü. Vaḫuşt'un rivâyetine göre, Tiflis, Konstantine tarafından, buraya

Bagrat'ın girmesini önlemek için. Uzun Hasan'a teslim olundu. Uzun Hasan Tiflis'e askerî bir kuvvet yerleştirdi ise de, idâreyi Konstantine'e tevdi etti (krş. Brosset, II, 13, 25). Bununla berâber *Târîḫ-i 'ālam-ārā-yi Amînî*, Uzun Hasan tarafından bırakılan vâlinin (*ayâlat*) adını, Gürcülerin şehri tekrar işgal ettikleri Uzun Hasan'ın ölümü (1478) tarihine kadar orada ikamet eden Sûfi Halil Bey olarak verir.

Akkoyunlu Sultan Yâkub, atabeyi Ḳvarḳvare'yi cezâlandırmak için, 891 (1486) son baharında Samtsḫe'yi zaptetti. Sultan Yâkub, ertesi sene, Gürcistan'ı feth için Sûfi Halil'i gönderdi. Türkmenler tarafından, Debeda (Borçala)'nin aşağı akıntısı üzerinde, Gürcistan'ın cenup taraflarına hâkim mevkîde, Aġca-Ḳal'a ve Kaozani kalelerinin inşâsına başlandı (krş. Vaḫuşt, *Géographie*). Kustantîl (Konstantine III.) Tiflis'e çekildi. Sûfi Halil muhâsaraya başladı. Kışın gelen takviye kuvvetlerinin yardımı ile, önce Kucîr (Kocori, Tiflis'in cenûbunda) kalesini aldı. Tiflis etrafında cereyan eden savaşlarda müslümanlar ciddî kayıplara mâruz kaldılarsa da, neticede eşikçi ağası Valî Aġâ şehri zaptetti (3 rebîülevvel 894=4 şubat 1489; bk. Sultan Yâkub'un saltanatına dâir neşredilmemiş olan *Târîḫ-i 'ālam-ārā-yi Amînî*, el-yaz. Paris, Bibl. Nat., nr. 101, var. 101a—105a ve 155b—159b). Bununla berâber bir çok tafsilâtı te'yid eden vekayinâme (Brosset, II, 326 v.d.), Tiflis'in zaptını inkâr ve Algeti üzerindeki Sabarathiano (müslümanlarca Barât-ili) iktâı halkının Türkmenleri bir mağlûbiyete uğrattıklarını ilâve eder.

Safevîler devri. 907 (1501)'den itibâren, Şâh İsmâ'îl I.'in bir müfrezesi, Ḫâdim-Beg'in kumandasında, Gürcistan'a bir baskın yaptı (*Şâhin-şâh-nâma*, Dorn'daki nüsha). Dîv Sultan'ın, 926 1520)'daki baskını, David VIII.'in oğlu Ramaz'ın, Şâh İsmâ'îl I. nezdindeki sefâret heyeti tarafından durduruldu (krş. *Ḥabîb al-siyar*, Bombay, ts., III, cüz IV, 92). 929 (1522/1523)'da Safevî hânedanının kurucusu, Aġca Ḳal'a'yi zaptetti ve vaidlerle Tiflis iç-kalesinin teslimini sağladı ve „köprünün köşesinde" bir câmi yaptırdı (krş. Vaḫuşt'tan naklen Brosset, II/1, 23; câmi hâlen sağ kıyıda mevcuttur).

İskandar Munşî, Şâh Ṭahmâsp'ın Gürcistan'a tevcih ettiği 4 büyük seferi zikreder. 947 (1540)'de Ṭahmâsp, Tiflis'i alınca şehrin Luarsab I. tarafından tâyin edilen kumandanı İranlılara itâat edip müslüman oldu. Müteâkiben Bartis (? Birthvis) kalesi zaptolundu (*'Ālam-ārā*, Tahran, 1314, s. 63). 953 (1546)'te Gürcü prensleri ikinci defa, Şuregel (Gümri = Alexandropol = Leninakan civârında)'de Ṭahmâsp'a ubûdiyet arzetmeye geldiler. 958 (1551)'deki üçüncü sefer, Luarsab (İskandar Munşî bu ismi Lavarşâb şeklinde yazmakta ise de, isim İran menşe'li olup, Luhrâsp'tır; krş; *Mir'ât al-buldân*) tarafından yapılan rahatsızlıklardan şikâyet eden Ḳurḳura (Ḳvarḳvare)'nin oğlu atabek Kay Ḫusrav'in ricâsı üzerine Şekî'den başlatıldı.

İskandar Munşî (*'Ālam-ārā*, s. 65)'ye göre, 961 (1553)'deki Türk-İran barışı ile, Başı açık (İmerethie kıralının takma lekabı)'ın, Dâdiyân ve Güriyân (Guria arâzilerinden Trabzon'dan Trablus (Tirebolu)'a kadar olan kısmının Kanunî Sultan Süleyman'a verilmesine karşılık, Masḫ (Meshi=Samtsḫe), Kârtîl (Kartli) ve Kâḫit ülkeleri, Şâh Ṭahmâsp'a bırakılıyordu. Bununla berâber Luarsab I. Tiflis'i tâciz etmeye devam ediyordu. Bu, dördüncü sefere sebeb oldu. Barât-ili (Sabarathiano), Gori ve Ateni işgal edildi ve bizzat kıral savaşta maktûl düştü. Vaḫuşt, bu dört sefer için, 1536, 1548, 1553 ve 1558 mütekabil tarihlerini verir. Brosset, II/1, 452) bu tarihleri daha fazla muhtemel görür, zîrâ onlar Türk-İran savaşının teselsülü ile daha iyi mutâbakat arzeder.

Luarsab'ın serkeş oğlu kıral Svimon I.'un saltanatı (1558—1600) hareketli geçti. Bu hükümdar İranlılar tarafından mağlûp edildi ve yerine, tahtı, ihtidâ etmek pahasına satın alan kardeşi David (=Dâvûd Han) geçti. Alamût'a hapsedilen Svimon buradan, Osmanlıların faâliyetine karşı koymak için İsmâ'îl II. (1576—1577) tarafından serbest bırakıldı.

Osmanlı hâkimiyeti devresi, 1578—1603. Şâh Ḫudâbanda'nin zayıf saltanatı esnâsında, 1578'de Osmanlılar, Lala Mustafa Paşa'nın idâresinde, Samtsḫe yoluyla Gürcistan'a nüfuz ettiler ve aynı yılın ağustosunda, Dâvûd Han'ın kaçmış bulunduğu Tiflis'i zaptettiler. Türkler, Tiflis'te 100 top ile birlikte 2.000 kişilik bir kuvvet bıraktılar. Ferhad Paşa'nın oğlu Mehmed'e, Tiflis sancağı verildi (v. Hammer, *GOR*², II, 483). İki kilise câmiye tahvil olundu. Teşrin I.'de Gori'de bir Türk garnizonu yerleşti ve bir sancak olarak Svimon'a verildi. Lala Mustafa Paşa Erzurum'a döndüğü sırada, Özdemir Osman Paşa tarafından öldürülen Şamḫâl'in oğlu İmâm-Kuli Han ve Svimon Tiflis'i muhâsara ettiler. Türk garnizonu, Hasan Paşa (*ayn. esr.*, s. 489) tarafından takviye edildi ise de, şehir etrafındaki mücâdele devam etti. 1580'de, yeni Ser-asker Sinan Paşa, Tiflis'e vardı ve Luarsab'ın Yusuf (?) adı ile ihtidâ eden bir oğlunu beyler-beyi olarak tâyin etti. Svimon,

Türklere yaklaşmak istedi; fakat Türkler kabûl etmedi. Ağustos 1582'de Tiflis'e erzak tedârik etmek için, Mehmed Bey Erzurum'dan hareket etti ise de, Gürcüler ve İranlılar tarafından Gori'de mağlûp edildi. Ferhad Paşa bizzat Osmanlılar tarafından işgal edilmiş olan şehirleri takviye etmeye münhasır yeni bir sefere (kânun I. 1581) girişti. 1584'de Rıdvan Paşa, Tiflis'e hareket etti. Dâvûd Han, fikir değiştirerek Türklerin tarafına geçti. Svimon Rıdvan Paşa'ya hücum etti ise de, bir netice elde edemedi. Ferhad Paşa'nın yeniçerilerinin Ahılkelek'de isyan etmeleri, onu çekilmeye mecbur etti. 1585'de Tebriz [b. bk.]'e karşı savaştan sonra, Osmanlılar, İran'dan Gürcistan da dâhil, Azerbaycan ve Mâverâ-yı Kafkas'ın kendilerine bırakılmasını sağladılar (21 mart 1590 muâhedesi); bk. Meşki mezâmirinin vekayinâmesi (1559—1587) Takayşvili, *ayn. esr.*, s. 183—214; v. Hammer, II, 481—497 (Brosset, II/1, 411—419 bu eserin îzahlı bir tercümesini yapmıştır). V. Hammer'in başlıca kaynağı, Âlî'nin *Nusret-nâme* (1578 kânun II.—1580 kânun II. vekayiî)'sidir. Diğer Türk kaynakları için bk. Babinger, *GOW*, s. 117, 181. Mehmed III.'in tahta cülûsunu (1595) müteâkıp, Svimon, küçük bir müsâdemede yakalandı, İstanbul'a gönderildi ve 1600'de orada öldü. Osmanlı hâkimiyeti, az çok sâkin bir şekilde 1591'den, Şâh 'Abbâs I. tarafından Tiflis'in tekrar zaptına, 21 teşrin I. 1603'e kadar devam etti. 1612 Türk-İran muâhedesi Sultan Selim I. devrinin (saltanatı: 1512—1520) eski hâlini tekrar te'sis etti [bu devir için bilhassa bk. Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran siyasî münasebetleri*, İstanbul, 1959].

Şâh 'Abbâs I. ve müslüman hükümdarlar devri. Bu hükümdârın devrinde Gürcistan (ve bilhassa Kaḫetiye) daha ağır şartlarla karşılaştı. Her ne kadar Kartli'den Giorgi ve Kaḫetiye'den Alexandre, Erivan muhâsarası esnâsında (1602) onun bayrağı altında toplandılar ise de, 'Abbâs I., zaferden sonra, Lore'yi Gürcistan'dan aldı. Şâh 'Abbâs I., Luarsab II. (1605—1616)'ın kız kardeşi ile evlendi ise de, onu birlikte İran'a götürdü ve Gulâb-ḳal'a'de boğdurdu. 1025 (1616)'te 'Abbâs I. bizzat Gürcistan'a geldi ve Kartli'yi müslüman Bagrat VI. (1616—1619)'a bağışladı. Müteâkiben Kaḫetiye'yi teczîye etti. Saltanatın resmî tarihi olan *'Ālam-ārā* (s. 635)'ya göre, öldürülenlerin sayısı 60—70.000 arasında idi ve genç esire ve esirlerinki ise, 100—130.000 rakamını buluyordu: „İslâmiyetten beri, hiç bir hükümdârın devrinde buna benzer hâdiseler vuku bulmamıştır." 1033 (1623)'de Gürcistan'a gönderilen Ḳarçiḳay-Han, Kaḫetiye halkından 10.000 kişiyi bayrağı altına dâvet etti ve onları İmerethie'ye karşı sevkedecek yerde „avdaki gibi" (*şikârî-vâr*) yok etti (*'Ālam-ārā*, s. 719). Bu hiyânetten sabrı taşan *Mourav* („küçük rütbeli vâli", Brosset, II/1, 148; İranlılar *mihrav* şeklinde yazarlar) Giorgi Saakadze (bir müslüman olup, o zamana kadar şâhın sâdık bir hâdimi) Kartli'de, İranlıların 1626'ya kadar bastıramadıkları bir isyan çıkardı (Josselian, *Zizn Mourawa G. Saakadze*, Tiflis, 1848; Brosset, II/1, 53—59 ve 489—497). Bütün bu felâketlere rağmen, İran hayatındaki Gürcülerin rolü, mütemâdî olarak büyüyordu ve Şâh 'Abbâs I.'ın halefi Şâh Ṣafî, tahtını kıral Bagrat'ın İsfahan *daruġa*'sı olan kardeşi Ḫusrav Mîrzâ'nın desteğine borçlu idi.

Svimon II., dâhilî mücâdelelerde telef olduğu vakit (1629) Kaḫetiyeli Ṭahmûraṣ I. (çok hareketli ve her çeşit felâketlerle arası kesilen saltanatı: 1605—1664; annesi Khethevan, 1624'de Şîrâz'da öldürülmüştür; Brosset, II/1, 167) 1629'dan 1664'e kadar hüküm sürdüğü Kartli'ye geldi; bilâhare daha önce zikredilmiş olan Kay Ḫusrav İran'dan gelip Rostom (1634—1658) adı ile Tiflis'de kendisini hükümdar ilân etti. İran'da yetişmiş olan eski kıral *kullar-ağası* ünvânını taşıyordu ve sarayını İran tarzında tanzim etti. Gori ve Suram'a İran askerî birlikleri yerleştirildi. İhtidâ etmiş olan Gürcü esirler İran'dan geri getirildiler. İran örf ve âdetleri moda oldu. Fakat, diğer taraftan, sanki iki kültürün kaynaşmasını tahakkuk ettirmek için Rostom, kendi evlenme âyinini hem câmide, hem de kilisede icra ettiği gibi, Mtsḫeta katedralini de tâmir ettirdi.

1636'da Murad IV. Erivan'ı aldı; 1049 (1639) Kasr-i Şîrîn muâhedesi ile İran, Kars ve Akıska'dan vazgeçti (Naîmâ, *Tarih*, İstanbul, 1280, III, 406 v.d., 686); Vaḫuşt (Brosset, II/1, 68)'a göre sultan İmerethie ve Saatbago'yu aldı, şah da Kartli ile Kaḫetiye'yi muhâfaza etti.

Rostom'a, evlatlığı Vaḫtang (müslümanlarca Şâh Navâz I.: 1658—1676) halef oldu. İran taraftarı siyâset devam ediyordu. Şâh 'Abbâs II. (1642—1667), Şâh Navâz'ın kızı ile evlendi. Şâh Navâz her ne kadar müslüman idiyse de, hıristiyan dinine yardım etti ve hattâ Rostom'un idâresinde halkın utanç duyduğu günah çıkartma ve kurban yeme âyinini yeniden te'sis etti (Brosset, *ayn. esr.*, s. 79). Şâh Navâz'ı daha fazla desteklemek için, Azerbaycan ve Karabağ müslüman kabîleleri (15.000 Cavânşîrî ve Bayat-

lar) Kaḫetiye'ye yerleştirildiler (Muḥammed Ṭāhir Vaḥīd'in Şāh ʿAbbās II. tarihinden naklen Dorn, s. 109, 111=Brosset, II/1, 503 v.d.). Şāh Navāz, İmerethie'de savaştı; fakat, oğlunu oraya nasb edince şah, 1639 muâhedesiyle te'mînat altına alınmış bulunan vaziyeti yeniden te'sis etti.

Giorgi XI. (=Şāh Navāz II.), Şāh Sulaymān'ın tevcîhini kabûl etti. O, 1688'de Kaḫetiye'de kendi desîselerinin kurbanı oldu ve şah onun yerine Erekle I. (1688—1691; 1695—1703)'yi geçirdi. Rusya'da yetiştirilmiş olan bu kıral Naẓar ʿAli Han adıyla ihtidâ etti.

İran'da Efgan istilâsı. Baluç ve Efganlar şarkî İran'ı tâciz etmeğe başlayınca, kıral Giorgi, Şāh Ḥusayn tarafından bir Gürcü askerî kıt'ası ile birlikte onlara karşı gönderildi. Giorgi Kandehâr'da nizâmı yeniden te'sis etti ise de, 1709'da Mîr Vays [krş. mad. EFGANİSTAN]'in desîsesiyle öldürüldü. Bunun üzerine Mîr Vays, Giorgi'nin halefi olan Kay Ḫusrav (1709—1711)'in idâresindeki yeni Gürcü birliklerini mağlûb etti. Bu hâdiseler İran'ı Efganlılara açtı.

Vaḫtang (Kartli vâlisi: 1703—1711; fâsılalarla kıral: 1711—1724) önce hıristiyan olarak kaldı. İran askerî birlikleri, bâzı Gürcü unsurların müsâmahası ile, kendilerini esir ticâretine vermişlerdi. Vaḫtang bu ticâreti azaltmaya çalıştı (Brosset, II/1, 97, 101, 105) ve umûmiyetle „müslümanları, bilhassa Tiflis iç-kalesini muhâfaza edenleri azalttı". 1714 ile 1716 arasında, onun yerine şevkli müslüman İese (=ʿAli Ḳuli Han) geçti ve tahtını ancak ihtidâ etme pahasına tekrar ele geçirdi.

Efganların, İsfahan civârındaki Günâbâd'daki kat'î zaferlerinden (1722) sonra, Şāh Ḥusayn, Vaḫtang'dan yardım istedi, fakat Vaḫtang, teşrin II. 1721'de Rusya'ya hizmet arzında bulunmuştu (Brosset, II/II, 117). Bununla berâber 23 ağustos 1722'de Derbend'e ulaşan Deli Petro, derhal Rusya'ya dönmek mecbûriyetinde kaldı. Diğer taraftan, Kaḫetiye hükümdârı Muḥammed Ḳuli Han (Konstantine III.), Lezgilerle birlikte Vaḫtang'a karşı yürüdü. Tiflis'i zaptetti (1723) ve şehir üç gün yağma olundu.

Osmanlıların ikinci işgali (1723—1734). İran'daki karışıklıklar ve Rus ilerlemesi Türkiye'yi rahatsız ediyordu. Şi'îlere karşı savaş mübah îlân edilmişti. 1723 haziranında, Vaḫtang ile irtibata geçmiş bulunan Ser-asker İbrâhim Paşa, Tiflis'e Vaḫtang'ın oğlu Bakar (Farsça ismiyle Şāh Navāz ve o sırada Türkçe adıyla İbrâhim Paşa)'ı yerleştirdi. Yeniçeriler iç-kaleyi işgal ettiler. Bakar az sonra isyan etti ise de, Türkler, Bakar'ın amcası İese (o sırada ʿAbd Allāh ismini aldı) ile birlikte Tiflis'e takviye kuvveti gönderdiler. Bu arada, 12 eylûl 1723'de Rus-İran muâhedesi imzalandı; bu muâhede ile Hazer denizine bitişik İran eyâletleri Rusya'ya terkedilmişti. Mukabil hareket olarak ve Fransız elçisinin dostâne arabuluculuğu sâyesinde 12 haziran 1724'de, İstanbul'da bir Osmanlı-Rus muâhedesi imzalandı; bu muâhedeye göre, Rusya, Dağıstan ile dar sâhil-şeridini muhâfaza, Türkiye ise, Gürcü toprakları da dâhil, Şamāḫa'ya kadar bütün Mâverâ-yı Kafkas'ı elde ediyordu (Hammer, *G O R*, IV, 206—214; bu hâdiseleri yazan Osmanlı tarihçisi, Çelebi-zâdedir; diğer kaynaklar için bk. Babinger, *G O W*, s. 289; Nâmî, *Feth-nâme der hakk-ı Gürcistan*).

Sâkıt kıral Vaḫtang, 1.400 kişilik bir maiyet ile birlikte Rusya'ya göç etti (ağustos 1724). Türkler, Kartli'yi zaptederek, nüfus tahrîri yaptılar ve halkı cizyeye bağladılar. Yalnız âlicenap Topal Osman Paşa'nın Tiflis'ten geçişi, Gürcülerde iyi bir hâtıra bıraktı (Brosset, II/1, 129). İese, kıral ünvânını taşımıyordu, gerçek iktidar, Tiflis'de yerleşmiş bulunan ve irsen Akıska prensi olan İshak Paşa'ya geçti. İese'nin ölümünden (1727) sonra, İshak Paşa bütün Gürcü topraklarının vâliliğine tâyin olundu (Brosset, II/1, 236). O, 1728'de Kartli'yi mahmî prensler (*mthavar*) arasında taksim etti; bu prenslerin arasındaki itilâflar, kendisine onların üzerinde murâkabeyi sağladı. Lezgiler, Gürcistan'ı tahripten vazgeçmediler (krş. Brosset, göst. yer.; Hammer, IV, 223, 231, 235, 280, 313).

Nâdir Şāh devri. Şāh Ṭahmāsp II. 1143 (1730/1731)'de kendisine fazla bir şeref kazandırmayan bir savaştan sonra, Aras'ı, İran ile Türkiye arasında hudud olarak tanıdı (Mahdî Han, *Târîḫ-i Nâdirî*, Tebriz, 1284, s. 90=trc. Jones, I, 141; Hammer, IV, 277'de muâhede için 6 şubat 1732 tarihini verir). Bundan memnun olmayan Nâdir, Ṭahmāsp'ı tahttan uzaklaştırdı ve Mâverâ-yı Kafkas'ın fethine devam etti. Nâdir Dağıstan (1147=1743 sonbaharı)'a karşı askerî harekâtta bulunduğu esnâda, Tiflis'te olan İshak Paşa, kuvvetleri ile birlikte Gence'nin yardımına koştu. Naẓar ʿAlî Han (=Erekle I.)'ın oğlu Ṭahmūraṣ ve yeğeni ʿAlî Mîrzā=Alexandre (İmām Ḳuli=David III.'in oğlu) İshak Paşa'nın üzerine saldırdılar ve onu Tiflis iç-kalesine kapanmaya mecbur ettiler. Nâdir çok memnun kalarak emirlere mükâfatlar verdi (*ayn. esr.*, s. 114=Jones, I, 200). Gence'nin muhâsarası sırasında, Nâdir, Şafî Han Buġā'iri'ye, Gürcü asîllerinin (*mavrāvān va-aznāvurān*) yardımı ile, Tiflis'i muhâsara etmesini emretti (*ayn. esr.*, s. 116=Jones, s. 205).

Abdullah Paşa, Erivan civârında Bāğāvard'de yenilince, İshak Paşa Tiflis kalesini 22 rebîülevvel 1147=17 eylûl 1734'te teslim etti (*ayn. esr.*, s. 123). Nâdir, Kartli ve Kaḫetiye emirlerini (*tāvāān va-aznāvurān*) getirtti; bunlar meyânında en ziyâde ehemmiyet ve imtiyâzı hâiz Ṭahmūraṣ (=Theimuraz) da vardı. Nâdir, ʿAlî Mîrzā'yı Kartli ve Kaḫetiye'ye vâli tâyin etti, zîrâ bu zat müslümandı ve kardeşi Muḥammed Mîrzā (=Leon), Osman Paşa'ya karşı yapılan savaşta maktûl düşmüştü. Ṭahmūraṣ'ın, âilesini (*kūç*) Tiflis'e getirmek için Kaḫetiye'ye gitmesine müsâade edildi. Artık o, bir „kılıç ve karar" adamı idi; „Ḳarakalḫān (Pşav), Rus (Gori'nin garbında? Ru'is) ve Çerkes" dağlarına çıktı. Nâdir, onun arkasından kuvvetler gönderdi ve 29 cemâziyelevvelde kendisi bizzat Tiflis'e gelip orada cezâ ve mükâfatları dağıttı. Ḳaikul (Abots) bölgesine mensup 6.000 Gürcü âilesi Horasan'a nakledildi (*ayn. esr.*, s. 124=Jones, s. 219). 1736'da Şafi Han, Ṭahmūraṣ'ı yakaladı ve İran'a gönderdi. Hind seferinin başlangıcında, Nâdir, Ṭahmūraṣ'ı serbest bıraktı, fakat, onun küçük oğlu Erekle'yi yanında alıkoydu.

1156'da (1743 sonu) Ṭahmūraṣ Han, taht müddeîsi Sām-Mirzā'yı esir etti ve sonra (1744) yeni Tiflis *beglerbegi* ʿAlî Han Ḳilica (? Gürcü kaynaklarında: Ḫancal, Ḳizilicali) ile birlikte Bâbıâli'nin emri üzerine bir diğer taht müddeîsi olan Şafî Mirzā lehine propaganda yapmak için Dağıstan'a gelen Akıskalı Yusuf Paşa'yı Aragir üzerindeki Ru'is civârında mağlûb etti. Nâdir, Gori'ye vâsıl olunca, o sırada Kaḫetiye vâlisi olan Ṭahmūraṣ'ı hizmetlerine mükâfat olarak Kartli'ye nakletti ve Kaḫetiye'yi onun oğlu Erekle'ye verdi (*ayn. esr.*, s. 202=Jones, II, 164]; krş. Brosset, II/1, s. 77 [Papuna Orbeliani] ve II/II, s. 208 [Ḫerḫeulidze]).

Nâdir, 1745'de Gürcistan'ı 50.000 *tümen*'lik bir vergiye bağladı. Ṭahmūraṣ, vergisini hafifletebilmek için yola çıktı ise de, Tebriz'e vardığında Nâdir'in ölümünü öğrendi. Ṭahmūraṣ'ın kızı Khethevan'ın kocası olan ʿAlî Ḳulî Han Nâdir'in halefi oldu.

Kaḫetiye Bağratîleri devri. Nâdir'in ölümünden sonraki karışıklıklar devri ve te'sir sâhası, şimâlde Aras nehrinden öteye uzanmayan sulh-perver mizaçlı şehzâde Karîm Han'ın saltanatı, Gürcistan'a bir mühlet sağladı. Bu tâlih, Ṭahmūraṣ (Kartli kıralı, 1744—1761) ve onun oğlu Erekle veya İrakli II. (Kaḫetiye kıralı, 1744—1761; Kartli ve Kaḫetiye kıralı, 1761—1790) tarafından mâhirâne bir şekilde istismar edildi. Bu hıristiyan kıralların saltanat devri, Gürcistan tarihinin en mes'ud devirlerinden biridir. Kırallar Mâverâ-yı Kafkas'a müteaddit askerî seferler tertib ettiler. 1752'de Zand hânedânının rakibi Efgan Āzād Han, Erivan yakınında Erekle tarafından mağlûp ve Ḳazaḫ'da esir düşerek, Karîm Han'a gönderildi. Erivan Kürtleri cezâlandırıldı (1765, 1770 ve 1780). Gürcü kuvvetleri, onları Bayezid arâzisinde tâkib ettiler. Hemen-hemen her yıl, Gürcüler Dağıstan çetelerinin akınlarını (bunların en tehlikeli reîsi Ömer Han Avar idi muvaffakiyetle püskürttüler. Sâdece Şekî [b. bk.] hanlarından Ḥāccî Çelebi ve Aġa Kişi (1752—1753) Gürcülere mağlûbiyeti tattırdılar.

Bütün bu muvaffakiyetlere rağmen Gürcistan'ın vaziyeti nâzikti ve 1760'da, Ṭahmūraṣ, yardım talebinde bulunmak üzere, Rusya'ya gitti. Ancak o, imparatoriçe Elizabeth'in ölümünden birkaç gün sonra oraya vâsıl oldu ve bizzat kendisi de 8—10 kânun II. 1762 günleri arasında Petersburg'da öldü.

Erekle, birleşmiş kırallıkların kıralı olunca, Rusya'ya yaklaşma siyâsetine devam etti. Rus-Türk savaşının başında, general Tottleben kumandasında bulunan bir Rus müfrezesi Gürcistan'a vâsıl oldu (1769) ve Erekle ile birlikte Akıska'ya karşı harekete geçti. Müttefikler, aralarında anlaşamadılar (krş. Catherin II.'nin Voltaire'e yazmış olduğu 4 kânun I. 1770 tarihli mektup) ve Rus birlikleri 1772'den itibâren Rusya'ya döndüler. Hattâ yalnız bırakılan Erekle, Aspindza'ya karşı mühim bir galibiyet elde etti ve İmerethieli Solomon ile birlikte Ahılkelek'i muhâsara etti. Bununla berâber Akıskalı Süleyman Paşa hemen taarruza geçti. Türklerle Ruslar arasında yapılan Küçük Kaynarca muâhedesi Gürcistan topraklarının vaziyetine bir değişiklik getirmedi; Bâbıâli, sâdece „bülûğa ermiş kız ve oğlanlardan alınan vergi ile diğer bâzı vergilerden" vazgeçti (mad. 23). Muâhedeyi tâkiben Akıskalı Süleyman Paşa, Gürcistan'ı rahatsız etmeye yine devam etti. Erekle, İstanbul'a bir mümessil göndermek mecbûriyetinde kaldı. Diğer taraftan o, kırallığının Rusya'ya ilhâkını (*prisovokupleno*) taleb etmek sûretiyle ısrarlarını yeniledi (Tsagareli, *Gramoty*, nr. 144). Rusya, kaçamaklı bir cevap verdi ve ancak 24 temmuz 1783'te himâye andlaşması imzalandı. Rusya, Erekle'ye âit toprakların bütünlüğünü taahhüt ederek ona sâdece dâhilî idâreyi bırakıyor, ancak dış siyâsetin idâresi Rusya'ya geçiyordu. Bir Rus müfrezesi Tiflis'e gönderilmişse de, 1787 de geri çağrılmıştır.

Kaçarlar. Bu esnâda Kaçarlar Zand'lerin yerine geçmişlerdi. 1795'te, Aga Muḥammed Ḳāçār, Şūşa (Karabağ'da)'yı muhâsara ve müteâkiben de Tiflis'e teveccüh etti. Tiflis, 11 eylûl 1795'te zaptolunup, korkunç şekilde tahrib edildi; krş. Brosset, II/II, s. 260; Olivier, *Voyages en Orient*, III, 78 (bir görgü şâhidi Macar doktorun ifâdesi). İran istilâsını, Dağıstanlıların bir akını tâkib etti. 1795'de iki Rus alayı Gürcistan'a vâsıl oldu; mart 1796'da Rusya, İran'a harp îlân etti. Bununla berâber, 6—18 teşrin II. 1796 tarihleri arasında Katerina II. öldü ve oğlu Paul I. Rus kuvvetlerini derhal geri çağırdı. Aga Muḥammed, tekrar Mâverâ-yı Kafkas'a hareket etti ise de, Şūşa civârında katledildi (15 haziran 1797). İhtiyar kıral Erekle 12—23 kânun II. 1798 tarihleri arasında öldü.

Ölen Erekle'nin yerine oğlu Georgi XII. geçti. Fatḥ 'Alī Şāh Ḳāçār, rakipleriyle savaşmakla meşgul oldu. Georgi, Kars'tan iki oğlunun kumandasında 2.000 Lezgi'den müteşekkil bir seferî kuvvet gönderdi. Bununla berâber kıral âilesi içindeki hânedâna âit desîseler, onun vaziyetini çok güçleştiriyordu. O, 1799'da Petersburg'a bir sefâret hey'eti gönderdi; bunun gayesi şu idi: Gürcistan, „Rusya'nın diğer eyâletleri gibi, çarın sâdece himâyesine değil, tam hâkimiyeti altına" girmeli ve diğer taraftan kırallık husûsunda hânedâna te'mînat verilmeli idi. Paul I., 28 kânun I. 1800'de vefat eden Georgi'nin ölümünden sonra, 18 kânun II. 1801'de yayınlanan, Gürcistan'ın ilhâkına (*prisoyedineniye*) dâir beyannâmeyi imzaladı (18 kânun I. 1800). 11 martta Paul I. katledildi. Nisanda Gürcü elçileri, imparator Alexandre I.'dan bir Gürcü prensini, „imparatorluk nâibi ve Gürcistan kıralı" ünvânı ile idâreci olarak tâyin etmesini rica ettiler. 12 eylûl 1801'de Alexandre I., „Rusya himâyesinde eski idâreyi" tekrar te'sis etmenin imkânsızlığını ortaya atarak Paul I.'un beyannâmesini tasdik etti. Napoléon'un, İran'ın Gürcistan üzerindeki haklarını tanıdığı Finkestein anlaşması (1807) hiç bir netîce vermedi ve 1813 anlaşmasının III. maddesi ile, İran Gürcistan toprakları üzerindeki iddialarından vazgeçti.

1917'den sonra Tiflis. Tiflis'in statüsü, 1917 Rus ihtilâline kadar aynı kaldı. Rus merkezlerinden teşkil olunmuş bulunan Mâverâ-yı Kafkas 22 nisan 1918'de istiklâlini îlân etti; Tiflis birleşmiş cumhuriyetin merkezi oldu ise de, müslümanlar Türkiye'ye karşı savaşı sürdürmeyi reddettiler ve Diyet meclisi (26 mayıs), Mâverâ-yı Kafkas birliğinin ayrılmasını tasdik etti. Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan cumhuriyetlerinden teşekkül eden üç cumhuriyet kuruldu ve Tiflis tekrar Gürcistan'ın pâyitahtı oldu; 28 mayıs 1918'de Gürcistan ile Almanya arasında geçici bir anlaşma imza edildi. Alman birlikleri Tiflis'te göründüler; mütârekeden sonra onlar, yerlerini Britanya birliklerine terkettiler. 26 kânun II. 1921'de müttefik devletler, Gürcistan'ın meşrûiyetini tanıdılar ise de, çok geçmeden şubatta, bir mücâdeleyi müteâkip, iktidar Sovyetler Birliği taraftarlarına geçti. Mâverâ-yı Kafkas, bizzat Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nin (URSS) bir kısmını meydana getiren birleşik bir cumhuriyet olarak teşkilâtlandı. Bunun üzerine, Tiflis, Mâverâ-yı Kafkas Merkezî Hükümeti'nin (ZSFSR) merkezi ve aynı zamanda Gürcistan Cumhuriyeti'nin (SSRG) pâyitahtı oldu.

Tiflis'in tavsifi. Arap coğrafyacıları, Tiflis hakkında az tafsilât verirler. İṣṭaḫrī (s. 185)'ye göre, şehir oldukça büyük olup, üç kapısı bulunan toprak (*ṭîn*) surlarla çevrili idi ve Taberiye'dekilere benzer kaplıcaları vardı. Mus'ir b. Muhalhil (Yāḳūt'ta)'e göre, bu kaplıcalar müslümanlara ayrılmıştı. İbn Ḥavḳal (s. 142—144), Tiflis'in su değirmenlerini Musul ve Rakka'nınkiler ile mukayese eder. Tiflis'in gıda maddeleri bakımından zenginliğini ve ahâlisinin misâfirperverliğini över. Tiflis, islâmiyetin ileri karakolu olup, onun ötesinde, artık müslüman yok idi (İṣṭaḫrī). Şehir düşmanlarla çevrili idi (İbn Ḥavḳal). İlgi çekici tafsilât Balāẕurī tarafından verilmiştir: Şehir, IX. asırda, çam ağacından (*şanavbar*; Ḳazvînī'ye göre sâdece çatılar çam ağacından idi) yapılmıştı.

Zakariyā' Ḳazvînī, Moğullar devrinde, Tiflis'te Kur'un bir kıyısında *müezzin*'lerin, diğer kıyısında ise, hıristiyan çanlarının seslerinin duyulabildiğini söyler. Hıristiyanlar çoğunlukta idi. Ḥamd Allāh Mustavfī, Tiflis'in birbiri üstüne yapılan meskenlerini şu şekilde tavsif eder: „Birinin damı diğerinin avlusunu teşkil ediyordu".

XVII. asır Tiflis'i için, bir taraftan Kâtip Çelebî (onun kısa kaydı 1630—1635 yılları ile ilgilidir) ve Evliyâ Çelebî (1648'e doğru)'nin, diğer taraftan bir Avrupalı (Chardin, 1673) teferruatlı tasvirler bulunmaktadır. Evliyâ Çelebî, iki iç-kale hakkında çok tafsilât vermektedir. Büyüğü (Kur'un sağ kıyısındaki)'nün çevresi 6.000 adım ve duvarlarının yüksekliği 60 *gīrā'* idi. Büyük iç-kalenin 70 kulesi ve 3.000 kişilik bir garnizonu vardı. Hiç bir hendek yoktu. Bir kule (*suluḳ ḳule*), kalenin su bakımından ihtiyâcını karşılamaya ayrılmıştı. Büyük iç-kalede toprak damlı 600 ev vardı.

Küçük iç-kalede (sol kıyıda) sâdece 300 ev olmakla berâber, surları bakımından çok kuvvetli idi. Chardin'in atlası, III. paftada Tiflis'in umûmî bir manzarasını vermekte olup, bu seyyah belli-başlı 19 nokta (kiliseler, saray ve meydanlar) tesbit etmiştir.

XVIII. asır Tiflis'i için Tournefort (1701), II, 307 [s. 314'te bir manzara ile] ve Vaḫuşt'un (*Géographie*; bu eserin müphem noktaları daha Brosset tarafından açıklanmıştı) tasvirlerine sâhibiz. Tiflis'in bir umûmî manzara planı, De l'Isle (*Avertissement sur la carte général de la Géorgie*, Paris, 1766 [nâşir bu planı, Rusya'daki ikameti esnâsında „Gürcistan prensinden" almıştı]) tarafından neşredilmiştir. P. Iosselian (1866)'nın defteri, eski binaların mevkiilerini tâyin için kıymetlidir.

Eski Tiflis, üçü Kur (burada şimâl-cenup istikametinden şimâl-i garbî-cenûb-i şarkî istikametinde bir dirsek yapar)'un sağ kıyısı üzerinde bulunan dört kısımdan teşekkül ediyordu: 1. Narin-kale ile birlikte sur içindeki (Kur'a inen Sololaki ve Dabaḫāna ırmakları arasında) eski mahalleden ibâret olan *Kala* veya *Kalisi*. 2. Sıcak su kaynakları etrafında meydana gelen asıl Tphilisi şehri (Brosset [I/I, s. LXXX]'ye göre, şehir Ermeniler için kurulmuştu), Kur'un kıyısında yukardan aşağıya doğru kalenin karşısında ve aşağısında bulunuyordu. Şāh Ṣafī, Thabor'un tepelerinde bir seyyid muhâcir topluluğu meydana getirmişti ki, bu mevkiin Sayyid-ābād Farsça ismi buradan gelmektedir. 3. At meydanı (*asparez*) civârında, ilk iki mahallenin yukarsında ve şimâlinde dış Gareth-ubani mahallesi. 4. Kalenin karşısında olup, Isani veya Nisani (daha sonra Avlabar) tesmiye olunan ve Maḫatha tepelerini içine alan kalenin karşısında sol kıyıdaki mahalle. Isani, Arapların Suġdabil şehrine tekabül etmektedir. Bu, Aziz Abo'nun hal tercümesinde zikri geçen Gürcüce „iniltiler yeri" mânasına gelen Sagodebel mezarlığıdır (krş. Brosset, I, *Additions*, s. 136 ve Schulze, *Das Martyrium d. Hl. Abo von Tiflis, Texte u. Untersuchungen*, 1905, XIII, cüz 4, s. 35). Aynı isim, Gürcü vekayinâmesinde iki defa geçmektedir (krş. Brosset, I, 407 ve 633).

Tiflis'te üç iç-kale tefrik etmek lâzımdır: 1. Thabor dağında olup, Dabaḫāna'nın sağ kıyısındaki tepe üzerinde bulunan ve 1618, 1755 ve nihâyet 1785'te tahrib edilen eski kale (*Ḳorçi-ḳal'a*); bu, kalenin Ganca denilen cenup kapısını koruyordu. 2. Kale tepesi üzerindeki Narin-kale. İslâmiyetten önce bu kale galiba Şuris-tsihe (Vaḫuşt) adını taşımıştır. Bu kale 1818'e doğru tahrib edilmiştir (bk. Gamba atlasındaki resim, 3. Sol kıyıdaki kale (İsani), köprübaşı vazifesi görüyordu; son defa Türkler, 1728'de, bu mevkiî tahkim etmek istedilerse de, bu işi tamamlamadan bıraktılar.

Kıral saraylarına gelince, bunların en eskisi, eski köprünün önünde ve nehrin sol kıyısı üzerinde bulunan Metehi'ninki idi. 1638'de müslüman kıral Rostom Tphilisi'de, Kur boyunca takrîben 130 m. uzunluğunda bir saray yaptırdı. Chardin, Şāh Navāz tarafından burada kabûl edilmiştir. Biraz daha cenupta, kıral Vaḫtang VI., İran üslûbunda son derece süslü bir saray yaptırdı (Iosselian, *Opisaniye*, câmiler için bk. s. 239).

Coğrafî mevkiî bakımından, eski Tiflis, Kur ile sağ kıyıdaki tepeler arasında sıkışmış olup, mühim genişliğe sâhip değildi (krş. Chardin). XIX. asırda şehir, eski hudutlarının çok ötesine taşmaya başladı ve bilhassa, nehrin, demir-yolunun (Tiflis-Bakû, Tiflis-Batum, Tiflis-Culfa ve Tiflis-Kaḫetiye) geçtiği sol kıyısı üzerinde gelişmektedir.

Nüfus. Ṭahmūraş ile Erekle'nin saltanatlarından sonra, 1783'te şehirde 61.000 nüfûsu barındıran 4.000 ev vardı. 1803'te ancak 2.700—3.000 ev ile 35.000 nüfus bulunuyordu. Bu, Aga Muḥammed'in 1795'teki istilâsının netîcesi olup, her yerde Gamba zamanının izleri görülüyordu. 1834'teki daha kat'î bir istatistik (Dubois de Montpéreux), şehrin nüfûsunu Ruslar hâriç, 3.662 ev, 4.936 âile ve 25.290 kişi olarak veriyordu. Nüfus sür'atle arttı: 1850'de 34.800, 1865'te 70.000, 1897'de 160.605. Bu son rakamın % 38.1'ni Ermeniler, % 26.3'ünü Gürcüler ve % 24.8'ini Ruslar teşkil ediyordu. 1922 sayımına göre, Tiflis'in nüfûsu 233.958 olup, bunun 85.309'u Ermeni, 80.884'ü Gürcü, 38.612'si Rus, 9.768'i Yahudi, 3.984'ü İranlı, 3.255'i Azerî Türkü ve 2.457'si Alman v.b. idi (krş. *Zakawkazye* mecmuası, Tiflis, 1925, s. 156 v.d.).

[Yeni Tiflis. Hâlen Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'ne bağlı bulunan Gürcistan'ın pâyitahtı olup, 8 bölgeye ayrılan bu şehir, büyük sanâyi ve ilim merkezlerinden biri hâline gelmiştir. Muhtemelen sanâyiin gelişmesi ile birlikte 1926'da 294.000 olan nüfûsu, 1939'da 519.200, 1959'da ise, 694.664'ü bulmuştur. Yeni şehir Kur nehrinin iki kıyısında 20 km.'den fazla bir sâha üzerinde uzanmaktadır. 1929—1941 yılları arasında, sanâyi eskiye nazaran altı misli artmış, II. Dünya Harbi'nden sonra da sanâyideki bu hızlı gelişme devam etmiştir. Yapılan elektrik santralleri sâyesinde, Tiflis sanâyi mâmûlleri

Gürcistan Cumhuriyeti'nin bütün istihsâlinin % 37'sine yükselmiştir (1955). Buradaki sanâyi mâmûllerinin başlıcalarını, gıda ve dokumada kullanılan makinalar, tezgâhlar, büro eşyası, radyo ve telgraf cihazları, kimyevî maddeler teşkil etmektedir. Gıda sanâyiî de gelişmiştir.

Tiflis mühim bir demir-yolu kavşağı olup, Bakû-Batum, Tiflis-Ermenistan ana-hatları buradan geçer. Ayrıca kara-yollarının da kavşağıdır. Şehir, geniş caddeler, meydanlar, parklar, Gürcü üslûbundan faydalanarak yapılmış bulunan resmî ve sivil binalarla süslenmiştir.

Maârif hayatı bakımından da gelişmiş bulunan Tiflis'te, sayısı 250'yi aşkın orta dereceli, teknik ve meslek okulu, üniversite de dâhil 12 yüksek okul ve sayısı oldukça kabarık bulunan araştırma enstitüleri, 47 kütüphâne, 9 tiyatro bulunmakta, Rus ve Gürcü dillerinde 13 gazete ve 10 mecmua intişar etmektedir.

Birçok sıhhî te'sisler yanında, bilhassa sâhip olduğu dağ ve orman iklimi ile kaplıcaları sâyesinde şehrin etrafında 12 sanatoryum ve kaplıca tedâvi merkezleri kurulmuştur: görülmeye değer mimârî eserleri arasında, XII., XIII. ve XVII. asırlara âit dinî binalar ile, yeni binalar içinde, demir-yolu istasyonu, Güzel Sanatlar Akademisi, Devlet Üniversitesi ve Opera binaları sayılabilir.]

Bibliyografya: Bu hususta esaslı çalışma, M. F. Brosset'nin, *Histoire de la Géorgie* (Petersburg, 1849—1857); I/1—nâşirin mühim mukaddimesi ile 1450'ye kadar Gürcistan'ın eski tarihi; I/II — *Additions*, burada Ermeni ve islâm kaynaklarından faydalanılmıştır; II/1—Prens Vaḫuşt'un tarihi (1450—1750: dört kırallığın, Kartli, Kaḫetiye, Saatabago, İmerethie'nin ayrı-ayrı tarihi) *Additions* ile; II/II—muzhhar yak'anüvis tarihleri, hâtıratlar v.s. (1659—1856), hepsi büyük ebadda 2.424 sahifedir. Ayrıca, krş. Laurent Brosset, *Bibliographie analytique des ouvrages de M. F. Brosset (1824—1879)*, Petersburg, 1887 (271 kitabın ve makalenin muhteviyâtı). Kaynakların tarihi için krş. *Sbornik materialow* Tiflis, 1900), XXVIII, 1—214'de Takaşvili tarafından tercüme edilen üç vakanüvis tarihini Prens Vaḫuşt'un çok kıymetli *Geographie*'si [1745'te Moskova'da tamamlanmıştır] ikmâl eder; Fransızca tercümesi Brosset, *Description géographique de la Géorgie*, Petersburg, 1842 (aslı haritaları ile), Rusça tercüme Canaşvili, Tiflis, 1904, *Zap. Kawk. Otd. Russ. Geogr. Obšč.*, XXIV, cüz 5; P. Iosselian, *Istoričeskii vzgliad*, Tiflis, 1849 (müslüman hükümdarlar zamanında Gürcistan'ın tarihi, 1569—1729). Gürcü halkının tarihinin Cavaḫişvili tarafından yeniden gözden geçirilmiş şekli: *Kharthvel eris istoria*, 2 cild, Tiflis, 1913 (Moğul istilâsına kadar); 1. cild, 3. baskı, 1928; 4. cildin bir kısmı (Timur'dan sonraki zaman), 1924.

Makalede zikredilen islâm kaynaklarından başka krş. Yâḳût, I, 78 (Abḫâz); I, 857 (Taflîs); II, 58 (Curzân); Zakariyâ' Ḳazvînî, *Âṯâr al-bilâd* (nşr. Wüstenfeld), s. 348 (krş. Dorn, *Geographica*, s. 538); Ḥamd Allâh Mustavfî, *Nuzhat al-ḳulûb*, *GMS*, XXIII, 93, 182; Kâtib Çelebi, *Cihannümâ*, s. 394; Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme*, II, 315—319; Zayn al-'Âbidîn-i Şirvâni, *Bustân al-siyâḥa* (1831, Tahran), 1315, s. 481; Ṣanî' al-Davla, *Mir'ât al-buldân*, I, 469—500; krş. Dorn, *Erster Beitrag z. Geschichte d. Georgier*, *Mém. Acad. de St. Pétersbourg*, siyâsî ilimler, VI. serî, 1843 (Gürcistan hakkında Safevî tarihçilerinden alınmış kısımların tercümesi), VI; Fransızca tercüme, Brosset tarafından tekrar Fransızca'ya tercüme, II/1, 445—509; Dorn, *Geographica caucasica*, *Mém. Acad. St. Pétersbourg* (1847), VII, 465—561 (İṣṭaḫrî, Ḳazvînî, Mustavfî, *Haft-iḳlîm*); Defrémery, *Fragments des géographes et historiens arabes et persans inédits, relatifs aux anciens peuples du Caucase*, *JA* (1849), XIII, 457—523; XIV, 447—514; (1850), XVI, 50—75, 153—201; (1851), XVII, 105—162 (kezâ ayrı baskı); Karaoulow, *Swedeniya arab. pisateley o Kawkaze*, *Sborn. materialow dlia opisaniya Kawkaza*, XXIX, XXXI, XXXII, XXXVIII (Arap coğrafyacılarının metinlerinin tercümesi); Ghazarian, *Armenien unter der arabischen Herrschaft, Zeitschr. f. armen. Philologie* (Marburg, 1903), II, 149—225; Marquart, *Osteurop. und ostasiat. Streifzüge* (Leipzig, 1903); IV. cildin zeyli: *Der Ursprung d. iberischen Bagratiden*, s. 391—436.

Moğul zamanı ve sonrası: Klaproth, *Aperçu des entreprises des Mongols en Géorgie et en Arménie* (Paris, 1833); d'Ohsson, *Histoire des Mongols*, 1834—1835, tür. yer.; Howorth, *History of the Mongols*, 1876—1888, bk. 1925'de neşredilen fihrist; G. Altunian, *Die Mongolen und ihre Eroberungen in kaukasischen Ländern*, Berlin, 1911 (Ermeni kaynaklarına göre); F. Nève, *Exposé des guerres de Tamerlan et de Schah-Rokh dans l'Asie Occidentale* (Metsophlu Thomas'dan naklen), Brüksel, 1860 (*Mémoires... publiés par l'Acad. royale de Belgique*, XI'den ayrı basım).

Meskûkât: Langlois, *Essai de classification des suites monétaires de la Géorgie* (Paris, 1861); Paḫomow, *Monetî Gruzii*, I (XIII. asra kadar), *Zap. Numizm. Otd. Russ. Arḫ. Obšč.*, I, cüz 4, Petersburg, 1910 (Cawaḫow tarafından tanıtma yazısı, *Ḫristian. Vostok*, I [1912], 104—114); bilhassa Ḳazvînî'deki mâlûmat için krş. *Âṯâr al-bilâd*, s. 348, Tiflis'te altın-dinarın mevcûdiyeti hakkında.

Rusya ile münâsebetler hakkında (XV. asırdan itibâren): *Perepiska gruzinskih tsarei* Gürcü prenslerinin 1639'dan 1770'e kadar Rus hükümdarları ile yabancı dildeki muhâberâtı), nşr. Brosset, Petersburg, 1861 (s. I—XCI arası F. Ploen'in 1739'a kadar Rus-Gürcü münâsebetleri hakkındaki bir hâtıratını ihtivâ eder); Bergé, *Akti sobran. Kawkaz. arḫegraf. Komissiyey* (Kafkasya hakkında resmî vesîkalar), büyük ebadda 10 cild, Tiflis, 1866—1885; Butkow, *Materiali, noveişey istorii Kawkaza* (1722—1803), Petersburg 1869, 3 cild (L. Brosset tarafından tafsilâtlı tarihî bakış ile); Belokurow, *Snoşeniya Rossii s Kawkazom*, I (1578—1613), Moskova, 1889; ayn. mll., *Arsenii Suḫanow*, I, Moskova, 1892; Tsagareli, *Perepiska gruz. tsarey v XVIII. vèkè*, Petersburg, 1890; ayn. mll., *Gramotî otnosiaşčiyasia k Gruzii* (XVIII. asır), 2 cild, Petersburg, 1891, 1898 ve 1902; [Belawski ve Potto], *Utverždeniye russ. vladičestva na Kawkaze*, Tiflis, 1901—1908, 12 cild; Avalow, *Prisoyedineniye Gruzii k Rossii*, Petersburg, 1901—1906 aynı zamanda İran ile münâsebetlerin bir şemasını ihtivâ eder; W. E. Romanowski, *Očerki iz istorii Gruzii*, Tiflis, 1902.

Tiflis hakkındaki müstakil eserler: P. Iosselian, *Opisaniye drewnostey Tiflisa* Tiflis, 1866 (kadîm islâmî eserler, s. 238—273); Bakradze ve Berzenow, *Tiflis v istor. i etnograf. otnoşenigah*, Petersburg, 1870; Canaşwili, *Tiflis-stolitsa Gruzii*, Tiflis, 1899 (Gürcüce).

Avrupalı ve Rus seyyahlar hakkında bibliyografya için bk. Miansarow, *Bibliographia Caucasica* (Petersburg, 1870), bilhassa s. 87 v.dd.; Dubrowin, *Istoriya woyni na Kawkaze*, I/III (Petersburg, 1871); Büyük Rus Ansiklopedisi (Masalski, Tsagareli'nin makaleleri). Tiflis hakkındaki en eski mâlûmat, Josaphat Barbaro (1436) ve A. Contarini (1473)'den elde edilebilir; Chardin, *Voyages*, nşr. Langlès, II, 72—88 ve atlas, levha 3; Tournefort, *Relation d'un voyage au Levant* (1701), Paris, 1717, II, 307—320; Güldenstädt, *Reisen durch Russland*, 2 cild (Petersburg 1787—1791); ayn. mll., *Reisen in Georgien* (1770), nşr. Klaproth (Berlin, 1815), s. 127—132; Gamba, *Voyage dans la Russie méridionale*, Paris, 1826, II, 154—184 (Tiflis) ve atlas, levha 33; Dubois de Montpéreux, *Voyage autour du Caucase* (Paris, 1839), III, 225—275 (Tiflis); ve diğerleri.

(V. MINORSKY.)

[Bu madde T. H. tarafından ikmâl edilmiştir.]

TÎH. [Bk. TÎH.]

TÎH. AL-TÎH, aslında *Faḫṣ al-Tîh* [Mısır ile Filistin arasında olup, Kızıldeniz'in şimâlinde, Akabe ve Süveyş körfezleri arasındaki], Sînâ yarımadasının iç kısmında bir çöl. Arap coğrafyacıları burayı „Banî İsrâ'îl Çölü" olarak da tesmiye ederler. Daha *Tabula Peutingeriana*'da bile şöyle bir efsâne bulunur: „Terkedilmiş yerlerde İsrâil-oğulları Mûsâ'nın reisliği altında 40 yıl dolaşıp durdular" ve Mâdabâ haritası üzerinde: „İsrâil'in meskûn olmayan yerine bir ağaç usâresi ve bir cins kuş gönderdim" kaydı vardır. Çölde aynı isimde bir kale vardır (De Guignes, *Perle des Merveilles, N. E.*, II, 31); bunun şarkında Vâdi 'l-Tîh bulunur (Quatremère, *Mémoire sur l'Égypte*, I, 186). Filistin'in en cenûbî mıntıkasını teşkil eden al-Tîh çölü 40 fersah uzunluğunda olup, kezâ hemen-hemen aynı genişlikte idi ve Cifâr (al-Faramâ', al-'Arîş, al-Varrâda mahalleri) mıntıkasından Sînâ dağlık bölgesine (Ṭûr Sînâ) kadar uzanıyordu; garpte Mısır'ın al-Rif eyâleti (Maspéro-Wiet, *MIFAO*, XXXVI, 101 v.d.), şarkta ise Kudüs ve cenûbî Filistin idârî bölgeleriyle sınırlanır. Arap coğrafyacılarının tasvîrine göre, burası kısmen taşlık, kısmen kumlu bir arâzi tabanından müteşekkil olup, tuzlu bataklıklara ve kırmızı kum taşı tepelerine, bir kaç palmiyeye ve menbalara sâhipti. al-Dimaşḳî, Tîh Banî İsrâ'îl'in çöl mıntıkasında Ḳadas (Ḳadeş Barnea), Ḥuvayrik, al-Ḥalaṣa (Elusa), al-Ḥalûṣ (Lyssa), al-Saba' (Beerseba) ve al-Madura İsrâil şehirlerini zikreder. O, önce al-Tîh'i Karak kırallığı idârî bölgeleri meyânında gösterir ki, bununla, bir zamanlar Châtillonlu Renaud'ya âit olan mıntıkayı kasdeder görünmektedir. al-Tîh çölünden 'Aḳabat Busâḳ yolu ile Ayla'ya inilir (Yâḳût, *Mu'cam*, nşr. Wüstenfeld, I, 610); bu yol ilk defa Ḫumâravayh (884—895) zamanında hacc kafileleri için geçilebilir hâle getirilmişti; Ayla'dan iki merhâlede atla, çapraz olarak, çölü katederek Fâran Denizi'ne varılır. 652 (1254—1255)'de Bahrî-Memlûkları Kahire'den kaçtıkları zaman, bunlardan bir kısmı beş gün müddetle çölde başı-boş dolaştı; altıncı günü surları ve mermer salonları ile kumlara gömülü bir hal-

de, terk edilmiş büyük bir şehir keşfettiler ve orada, ilk dokunuşta toz hâline gelen vazolar ile giyim eşyaları, kezâ buz gibi soğuk su dolu bir sarnıç buldular. Onlar ertesi günü Karak'a vâsıl oldukları ve orada, meydana çıkardıkları şehirde buldukları dinarlarla alış-veriş ettikleri zaman, bu şehrin Mûsâ zamanından kaldığını ve „İsrâillilerin yeşil şehri"nde bulunduklarını öğrendiler.

Kahire'den Suriye'ye giden kervan ve sevkülceyşî yol normal zamanlarda al-Cifār üzerinden, al-Tîh çölüne uğramadan geçer; sâdece, bu yol Fransız işgali ile kesildiği zaman, çölü çapraz olarak kateden yol da, Selâhaddin'in seferlerinde ve al-Tîh'de bulunan Ṣadr (şimdi Ḳal'at Gindî) kalesinin inşâsı sırasında bir miktar sevkülceyşî ehemmiyet kazanmıştır.

Bibliyografya: İṣṭaḫrî, *B G A*, I, 53; ibn Ḥavḳal, *B G A*, II, 104; al-Maḳdisî, *B G A*, III, 179; al-İdrîsî (nşr. Gildemeister), *Z D P V*, VIII/1, 21 (trc., s. 119, 139); Yâḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), I, 912; Ṣafî al-Din, *Marāṣid al-iṭṭilā'* (nşr. Juynboll), I, 123; Dimaşḳî (nşr. Mehren), s. 213; Maḳrîzî, *Ḫiṭaṭ* (nşr. Būlāḳ. I. 213); trc. Bouriant. *M M A F* (1900), XVII, 631; Le Strange *Palestine under the Moslems*, s. 27—30; Raym. Weill, *La presqu'île du Sinaï* (*Bibl. de l'école des haut. étud.*. 1908, CLXXI,), s. 114—116 ve tür. yer.; R Hartmann, *Z D M G*, LXIV, 679-683; J. Maspéro ve G. Wiet, *M I F A O* XXXVI, 62; Gaudefroy-Demombynes, *La Syrie à l'époque des Mamelouks* (Paris, 1923). s 6, 8, 129; Ṣadr için bk. Barthoux ve Wiet, *Syria*, III, 44—65, 145—152. (E. HONIGMANN.)

TİHAMA. [Bk. TİHÂME.]

TİHÂME. TİHÂMA, Sînâ yarım-adasından Arabistan'ın garbına ve cenûbuna uzanan dar kıyı ovası. al-İdrisi, Tihāma'yi en mufassal şekilde tavsif etmiştir. Ona göre, burası Ḳulzum [bk. mad. KULZUM] körfezinden başlayan ve bir kolu şarka uzanan bir dağ silsilesi tarafından katedilmiştir. Tihāma'nin hudûdunu garpta Ḳulzum körfezi, şarkta şimâl-cenup istikametinde uzanan sıra-dağlar (Sarāt) teşkil eder. al-İdrisi'ye göre, Tihāma denilen eyâlet, Sarca'dan Aden'e kadar sâhil boyunca 12 günlük mesâfeyi kaplayıp, dağlardan Ġalāfiḳa [bk. mad. GALÂFİKA] (Alâbaḳa değil) mıntıkasına olan genişliği ise, 4 günlük seyahat müddeti kadardır. Tihāma, umûmiyetle buraya ilâve edilen Mekke'nin limanı Cidde'nin gerisinde en büyük genişliğine vâsıl olur. Mekke'nin Tihāma'deki kısımları olarak Dankān, 'Aşam, Bayş ve 'Akk da gösterilmekle berâber, Tihāma'nin vüs'ati hususunda müelliflerin şahsî görüşleri, bilhassa bu mıntıka için farklıdır. Meselâ, al-Aşma'î, Tihāma'yi Ẕāt 'Irḳ'ta başlatır. İbn al-Ḳuṭāmî onun hudutlarını Ẕāt 'Irḳ ve al-Cuḥfa'ya, kezâ Yemen'in dağlık mıntıkasına yerleştirir. 'Umāra b. 'Aḳîl'e göre Tihāma, denizden Ḥarra Sulaym ve Ḥarra Laylā'ya kadar uzanır; al-Madā'inî, Mekke istikametinde Vacra, Ġamra ve Taif'ten geçen herkesin Hicâz'ın cenûbunda kabûl ettiği, Tihāma'de bulunduğu kanâatini izhar eder; diğerleri ise, yine, Tihāma'yi, Ẕāt 'Irḳ'tan Mekke üzerinden 'Usfān (Mekke ve Medine arasında)'a kadar uzatırlar (bütün bu mâlûmat Yāḳūt, *Mu'cam*, I, 902'de toplanmıştır; Yemen Tihāma'sinin genişliği ve sekenesi hakkında en fazla tafsilât için bk. al-Hamdānî, *Ṣifa Cazîrat al-'Arab*, s. 53 v.d., 119 v.dd.). Her ne olursa olsun, coğrafyacılar Tihāma tâbirini sâdece „kıyı" (*sāḥil al-baḥr*) ve „çukurluk" (*ġavr*), kezâ „alçak memleket" (*sāfila*) müterâdifi olarak kullanmazlar, aksine onu, Yemen, al-Yamāma ve al-'Arūż (*B G A*, VIII, 79)'un yanı-sıra, müstakil bir coğrâfî ve siyâsî ülke olarak telâkkî ederler. Nitekim, Tihāma, Yemen tarihinin muhtelif devirlerinde, daha Yemen'in İranlılar tarafından fethi zamanında (milâdî VI. asrın sonu), meselâ, muhtemelen muahhar Seba imparatorluğunun teşkilâtında ve daha sonraları Ziyâdîler devrinde olduğu gibi, idârî bakımdan müstakil bir eyâlet olarak teşkilâtlandırılmıştı; sonra, San'â imamları hâkimiyeti altında tekrar bir eyâlet hâline gelinceye kadar, merkezi Zabîd (1159—1174) olmak üzere müstakildi.

İbn Ḫurdāẕbeh'in keskin görüşüne nazaran, Kızıldeniz'in her iki tarafındaki sâhil aynı şekilde tavsif olunur, bu müellif Habeşistan'da da bir Tihāma'den bahseder (*B G A*, VI, 155) ki, bununla, görünüşe göre, esas itibâriyle Eritre kıyısını kasdeder. İbn al-Vardî, muhtemelen tepeler sâhil boyunca ovayı kat'ettiğinden dolayı garip bir şekilde Tihāma'yi dağlık bir memleket olarak tavsif eder. al-İdrîsî de bu tepelerden bahseder. Diğerleri deniz ile Sarāt arasındaki mıntıkayı kat'iyetle Tihāma olarak târif ederken, al-İṣṭaḫrî ve İbn Ḥavḳal, aynı şekilde, Tihāma'yi dağlık mıntıkanın derinliğine kadar uzatırlar.

İsmin menşe'i hususunda B. Moritz (*Arabien*, s. [illegible] not 1)'in görüşüne göre kelime, İbrânî-Bâbilce תְּהוֹם „deniz" mânasına gelen *Tiāmtu*'dan alınmıştır. Buna mukabil, H. Zimmern *Die Keilinschriften und das alte Testament*[3]. Berlin. 1902. s. 492, not 2 İbrânîce *Tehōm*'un, Arapça Tihāma gibi bi

kıyı bölgesinin ismi olarak Bâbilce *Tiāmtu* ile menşe' itibâriyle bir ilgisinin bulunup-bulunmadığı veya daha kabûle şâyan bir şekilde, her iki halde de Bâbilce'den eski bir iktibas olup-olmadığı hususlarında emin değildir. *Tiāmtu*, *tāmtu* (Berose θαμτε) „okyanus, tuzlu deniz" mânasına geldiğine göre, kelime, „kötü kokmak" (krş. P. Jensen, *Keilinschr. Bibl.*, VI. I, 559 v.d.) mânasındaki İbrânice (תהם) kelimeyle irtibatlandırılır ki, bu takdirde Arap dilcilerinin, Tihāma'yi (taaffün eden bir havanın hüküm sürmesinden dolayı) îzah etmek için bu mânada *tahima*'yi delil olarak göstermelerini ve ayrıca „şiddetli harâret, sükûnet" (Yāḳūt, *Mu'cam*, I, 902; Bakrî, *Mu'cam*, I, 203) mânasındaki *tahamun*'a mürâcaat etmelerini hatırlamak yerinde olur. Esâsen Tihāma ismi daha eski cenûbî Arabistan kitâbelerinde de, תְּהַמֵּת şeklinde gözükür (Glasser, nr. 554, 3, 6, 618, 8, 9 ve Rehatcek 2, 6'da) ki bu, Cruttenden kitâbesinde, satır 10'da תהמת şekli ile mukayese edilebilir. Yāḳūt (*Mu'cam*, IV, 104) tarafından nakledilen Şaraḥbîl b. Yaḥsub kıralının müsned kitâbesi de, bu hükümdârın ünvânı olarak „Seba, Tihāma ve Araplar kıralı" ibâresini taşır, al-Hamdānî (*Ṣifa Cazîrat al-'Arab*, s. 208, 9 v.d.)'nin kaydettiği ikinci bir müsned kitâbesi Glasser, nr. 554, 3, 5, 618, 8 v.d. (שחרם ותהמת)'deki parçaları ile tamamen mutâbık olarak *ahl Tihāmat va-ṭavdim* „Tihāma (kıyı ovası) ve dağlar (yayla) halkı"nı zikreder. Muahhar devirdeki bir kitâbeden istinsah edildiği âşikâr olan ilk müsned ile, J. ve H. Derenbourg'un neşrettikleri ve muhtevâsında isimleri zikredilen hükümdarların „Seba ve Tihāma kıralları" olarak tavsif edildiği, Paris'te Académie des Inscriptions et Belles-lettres'de bulunan 13 numaralı kitâbe karşılaştırılabilir.

Genişliği çok değişen, al-Ṭūr ve Süveyş, kezâ Ḳunfuẕa ve Luḥayya arasında olduğu gibi, bâzan çok dar bir kıyı şeridine inhisar eden Tihāma'nin jeolojik teşekkülâtı muhtemelen, orta Pliosen devrine kadar çıkar ve Kızıldeniz çöküntüsünün teşekkülü aynı devreye rastlar. Mercan teşekkülleri ve yeni teressübat, bu kıyı ovasını meydana getiren unsurları ortaya çıkarır. Bunlar, bu bölgenin Yemen kısmında deniz seviyesinden 700 m.'ye kadar yükselir, sonra birdenbire dikleşir ve Yemen'in Sarāt mıntıkasının büyük dağlık arâzisini meydana getirir. Yemen Tihāma'si, 'Asîr'in Tihāma'sini de ithâl etmek sûretiyle el-Liṣ'te başlar ve Aden'e kadar devam eder. Genişlik Yemen Tihāma'sinde 50 ile 80 km. arasında değişir. Hafif dalgalı arâziden, bilhassa dağlık mıntıkaya doğru, münferit tepeler yükselir; bunlar çok defa ya fosiller (nümülitler) ihtivâ eden muahhar kireç taşlarından, yahut da volkanik kayalardan müteşekkildir. İklim şartları son derecede elverişsizdir. Sıcaklık ve kuraklık hüküm sürer ve senenin muayyen devreleri için en yüksek suhûnet derecesi tesbit edilebilir (mayıs ve eylûlde 35°—43°, nisanda 40°). Yaz mevsiminde sıcaklık, sık-sık vuku bulan yağış te'sîri ile biraz düşer, fakat, kıyıda gündüzleri 40° ve geceleri 30°, alışılmamış sıcaklık dereceleri değildir. Kışın sıcaklık 25° ve 35° arasında değişir; buna rağmen en düşük harâret de, en soğuk aylarda sâhilde 14°'den aşağı düşmez. Başlıca yağmur mevsimi, şubattan marta veya mayıstan eylûl sonuna kadar olan devredir. Ancak Arabistan'ın garp sâhilinin en cenup kısmı, 50° şark tûlü ve 15° veya 16° şimâl arzına kadar cenup sâhil gibi, istiva hattı yaz yağmurları mıntıkasına girer. Tihāma'nin bir husûsiyeti, sabahleyin buradan dağlık bölgeye doğru uzanan *Suḥaymānî* veya *'Umma* tesmiye olunan nemli sistir; bu, yaylayı başta kahve olmak üzere, kıymetli zirâî mahsûller yetiştirilen tabiî bir ser hâline getirir.

Sıcak ve kurak Tihāma, dikenli fundalıklar, deve dikenleri ve tuzlu arâzide yetişen otlar ile bozkır nebatları için elverişli bir arâzidir. Kıyıyla (ḥabt) birleşen tuzlu bozkır, çalılıklarla kaplıdır; bunları hemen-hemen doğrudan-doğruya münferit çalılıkları ihtivâ eden dalgalı, kumlu bir çöl bozkırı şeridi tâkip eder. Şemsiye şeklindeki akasyalarla da ilk köyler görülür. Bununla berâber, bu husûsiyet sâdece Yemen Tihāma'si için câridir. Meselâ, Cidde civârında, kıyıda yükselen mercan teressübâtına, taşlık bir çöl bozkırı eklenir. Dâhilde, bilhassa dağlık mıntıka istikametinde, çok münbit bir arâzi üzerinde Afrika darısı, darı, mısır, buğday, şeker kamışı, hurma ağacı, susam, çivit fidanı ve pamuk yetişir. Tihāma'nin, bundan takrîben 40—50 yıl önce 5.000.000 tahmin edilen ('Abd al-Vāsi' b. Yaḥyā, *Tārîḫ al-Yaman*, s. 292'ye göre) ahâlisi kıyıda ticâret, gemicilik, balıkçılık (hattâ inci avcılığı) ve gemi inşâatı ile, iç kısımlarda bilhassa zirâatle meşgul idiler. Bunlar zeytûnî renkleri ile melez bir ırk intibaını verirler, sık kıvırcık saçlar ve kalın dudaklar Afrika kanının kuvvetli te'sîrini gösterir. Renkleri, meselâ Botta tarafından tamamen siyah olarak tasvir olunur; Bury, tenlerinin zencilerinkine benzediğinden bahseder ve Tihāma halkını nârin yapılı olarak tavsif eder. Zerānîḳ'in en büyük kabîlesi, kıvırcık sakal ve düz saçlarıyle temâyüz eder (krş. Bury, *Arabia Infelix*, s.

28'in karşısındaki resim). Tihāma Araplarının dilinin, umûmiyetle, saf Arapça'dan çok farklı olduğu ve bol miktarda yabancı kelimeler ihtivâ ettiği söylenir.

Tabiî hudûdu, Muḫā'dan Mavza'ya kadar uzatılabilen cenûbî Tihāma her istikamette volkanik sıra-dağlar tarafından kat'edilir ve az miktarda tortulu taş yığınları görülür. Bunlar esâsında, daha ziyâde bölgenin kayalıkları ile aynı yapıya sâhiptir. Burası kesintisiz bir kıyı ovası şeridi arzetmez; bilâkis, ancak içteki dağlık mıntıkanın ileriye uzanmış kısımları veya sâhildeki volkanik teşekkülât arasında uzanır. Deniz sâhilinde beyaz kalker ile ve plaj kısımlarında kumlu çöküntülerle münâvebeli olarak değişen veya benzerleri biriken dik kalker ve kumtaşı kayaları, genişliği hiçbir zaman 40 km.'yi geçmeyen cenûbî Tihāma'nin husûsiyetini teşkil eder. Cenûbî Tihāma, iç kısımlarda, daha çok bozkır vasfı gösterir. Buna mukabil, Vādī'deki düzlüklerde bereketli yaz yağmurlarından sonra, meselâ feykalâde münbit Laḥac vâhasında veya garbî Tihāma ile aynı nebâtat örtüsünü gösteren Vādī Mayfa'a'da olduğu gibi, zirâate son derece müsâit vâdiler bulunur. Cenûbî Tihāma da, umûmiyetle, yağış bakımından fakirdir. Her ne kadar kış yağmurları muntazam değilse de, yağmadığı çok nâdirdir. Nisan sonunda kuvvetli fırtınalarla birlikte, bardaktan boşanırcasına yağmur yağar; kânun II.'da da, teşrin II., kânun I., temmuz ve ağustosta zaman-zaman yağış görülür.

Bibliyografya: Kitâbeler hakkında E. Glaser, *Zwei Inschriften über den Dammbruch von Mârib*, *Mitt. VAG* (1897), II, 7, 13, 32, 42; J. ve H. Derenbourg, *Études sur l'épigraphie du Yémen*, V, *JA*, VIII. seri, nr. 13, I, 263—265; al-Iṣṭaḫrī, *BGA*, I, 15; İbn Ḥavḳal, *BGA*, II, 19 v.d., 31, 35; al-Muḳaddasī, *BGA*, III, 69; İbn al-Faḳīh al-Hamaẕānī, *BGA*, V, 26 v.d., 31; İbn Ḫurdāẕbeh, *BGA*, VI, 128, 133, 155; İbn Rosteh, *BGA*, VII, 177; al-Mas'ūdī, *BGA*, VII, 79; al-Hamdānī, *Ṣifa Cazīrat al-'Arab* (nşr. D. H. Müller), Leyden, 1884—1891, s. 2, 48, 50, 53 v.d., 119 v. dd., 135, 193, 208, 233; Abu 'l-Fidā', *Kitāb taḳvīm al-buldān* (nşr. Ch. Schier), Dresden, 1846, s. 68; Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), I, 902; IV, 104; Abu 'l-Faẕā'il, *Marāṣid al-iṭṭilā'* (nşr. T. G. J. Juynboll), Leyden, 1852, I, 220; al-Bakrī, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), Göttingen, 1876, I, 7, 11, 205; al-İdrīsī, *Nuzhat al-muštāḳ* (Frans. trc. Jaubert), I, 145 v.d.; al-Dimaşḳī, *Kitāb naḫbat al-dahr fī ʿaǧā'iḥ al-barr va'l-baḥr* (nşr. A. F. Mehren[2]), Leipzig, 1923, s. 22, 215 v.d., 220; 'Abd al-Vāsi' b. Yaḥyā al-Vāsi'ī al-Yamānī, *Tārīḫ al-Yaman* (Kahire, 1346), s. 310, 326, 331; C. Niebuhr, *Beschreibung von Arabien* (Kopenhag, 1772), s. 221; Jomard, *Études géographiques et historiques sur l'Arabie*; F. Mergin, *Histoire sommaire du l'Égypte sous le gouvernement de Mohammed-Aly* (Paris, 1839), s. 274, 331 v.d., 363; C. Ritter, *Vergleichende Erdkunde v. Arabien* (Berlin, 1846), I, 189 v.d., 207 v.d., 213, 219 v.d., 225, 771; A. Sprenger, *Die Post- u. Reiserouten des Orients* (*Abh. K M*, III/3, Leipzig, 1864), s. 109; A. v. Kremer, *Über die südarabische Sage* (Leipzig, 1866), s. 1—4; Ch. Millingen, *Notes of a Journey in Yemen*, *JRGS* (1874), XLIX, 118 v.d., 125; P. E. Botta, *Relation d'un voyage dans l'Yémen* (Paris, 1880), s. 160 v. dd.; A. Deflers, *Voyage au Yémen* (Paris, 1889), s. 23, 25, 30; C. Landberg, *Arabica* (Leiden, 1898), V, 115 v. d.; M. Hartmann, *Die arabische Frage* (*Der islamische Orient*, *Berichte u. Forschungen*, Leipzig, 1909, II), s. 113, 278, 532, 537 v.d., 540; G. W. Bury, *The Land of Uz* (London, 1911), s. XXVI v. d., 3 v. dd.; W. Schmidt, *Das südwestliche Arabien* (*Angewandte Geographie*, IV. seri, 8. cüz, Frankfurt a/M., 1913), s. 16 v. dd.; G. W. Bury, *Arabia Infelix or the Turks in Yamen* (London, 1915), s. 20, 29, 35, 40, 43, 100, 107 v. d., 113, 138; A. Grohmann, *Südarabien als Wirtschaftsgebiet* (*Osten u. Orient*, nşr. R. Geyer ve H. Übersberger, I. seri, *Forschungen*, Viyana, 1922, IV), I, 6—8, 17—24, 40—42, 53 v.d.; B. Moritz, *Arabien, Studien zur physikalischen u. historischen Geographie d. Landes* (Hannover, 1923), s. 9, not 1.

Tihāma Araplarının tipleri hakkında bk. G. W. Bury, *Arabia Infelix*, s. 28, 133, 193 yanındaki levhaları; A. Grohmann, *Südarabien als Wirtschaftsgebiet*, levha IV, resim 2; Tihāma'deki bâzı nebat resimleri: B. Moritz, *Arabien*, levha 2, resim 3 (Kızıldeniz kıyısı), 17 (Hicâz sâhil mıntıkasının garbî yamaçları); A. Musil, *The Northern Ḥeǧâz* (*American Geographical Society Oriental Explorations and Studies*, nr. I, New York, 1926), s. 92, şekil 32, s. 123, şekil 55, s. 126, şekil 56, s. 142, şekil 58; G. W. Bury, *Arabia Infelix*, s. 41'deki levha (al-Ḥudayda'nin şark mıntıkası), s. 46 (Ḥucayla); ayn. mll., *The Land of Uz*, s. 11'deki levha.

(A. GROHMANN.)

TİK. TIK, Arap mûsikî tekniğine âit bir tâbir olup, Arap halk lehçesi arûzunda *ṭā'* ilmî ıstılâhına tekabül eden ve erbâbı tarafından *zacal* için kullanılmış bir ıstılâhtır. Bu ıstılâh, kuru ve donuk olarak vurulmuş bir zarbayı ifâde eder: a. tefin kenarına, bâzan da bu kenara tesbit edilmiş küçük zilin üzerine, b. eğer eller çırpılıyor ise, kapanmış sol elin tersine, c. raks ediliyor ise, sol ayak ile yere vurulur.

Bu, *muvaşşaḥāt* denilen ve Arap halk şarkılarının sözlerini teşkil eden Arap lehçeleri arûzunda esas olan iki zıt veznin ıstılâhlarından biridir ki, sükûtların dışında zıt kıymetler çifti zuhûra gelir (klasik Greko-Romen vezninin „uzun-kısa" sı ile mukayese edilebilir, burada iki ıstılâhın ziddiyetinin, devam veya uzama üzerinde değil de, şiddet ve kuvvet üzerinde olduğu hatırda tutulmalıdır): *ṭā'* (tatbikatta *tik* [veya *tek*]) ve *dīh* (tatbikatta *tum* [veya *düm*]); birincisi boğuk ve donuk bir zarba olup, tefin kasnak tahtası kenarına veya bu zillerden biri üzerine vurulur; bu sûretle husûsî bir ses elde edilir. Tefin bu zilleri aşağı-yukarı bir fincan tabağı büyüklüğünde olup, safihalar hâlinde bronz ve bakırdan yapılır. Cenûbî Anadolu yörükleri arasında bu ziller yerine demirden yapılmış halkalar da kullanılır. Bu demir halkalar kasnağın iç tarafına raptedilmiştir. Bu tefe „ayıcı defi" denir (Rıza Yalgın, *Cenupta Türkmen çalgıları*. Adana, 1940, s. 10).] ve sonuncusu olan *dīh* kesîf ve açık sesli tannan bir zarba olarak vurulur. Bu sonuncusu, yâni *dīh* gerilmiş bir deri üzerine: a. tefin ortasına, b. eğer eller çırpılıyor ise, açık olan sol elin avucuna, c. eğer raks ediliyor ise, sağ ayak ile yere vurulur.

Greko-Romen vezni, kendi vezinlerini, uzun ve kısaların değişik teâkubunu sıralayarak nasıl bina etmiş ise, aynen, *muvaşşaḥāt*'ın Arap halk vezni de, *żurūb* (darblar) denilen kendi husûsî ritm tiplerini, *ṭā'āt* ve *dīhāt*'ın sükûtlarla kesik-kesik (*taḳṭī'*) edilmiş teâkubları üzerine kurulmuştur. Meselâ *maşmūdî* usûlü şöyle yazılabilir:

k, m, s/k, s/m, m, s/

(burada: *k*= *ṭā'*, *m*= *dīh*, *s*= sükût [veya durak]'tur).

Şarkının cümlelerini, intihap edilen veznin karakteristik vuruşları ile intibak ettirmek ve hem-zaman kılmak için şu kaidelere riâyet edilir: 1. Her hece, hiç olmazsa vurulmuş olan bir *żarba* (*naḳra*)'ye tekabül etmelidir; 2. Ritm dizisine bir veya müteaddit *ṭā'āt* sığdırılabilir; 3. Fakat bir *dīh*'den sonra gelen uzun sükût, bir *ṭā'*'dan sonra gelen kısa sükût yok ise, ritmin kendine has husûsiyetlerini teşkil eden ve dokunulması câiz olmayan muayyen *vaḳfa* (durak)'lara ilişmemek lâzımdır; 4. Arap klasik arûzunun aksine olarak, kuvvetli zamanda açık heceler ve zayıf zamanda kapalı heceler kullanılabilir. Bu hâle göre Martin Hartmann, *muvaşşaḥāt*'ın vezinlerini klasik Arap arûzunun *tafā'īl*'ine ircâ etmeyi boş yere tecrübe etmiştir. Muhtelif şarklı mûsikîşinâslar, „devam" ile „şiddet" i tefrik edemeyerek karıştırmak sûretiyle aynîleştirme misâlleri vermişler, hattâ Arap *żurūb* (darblar)'unun Avrupa mûsikî yazısı ve kıymetlerine tekabül ettiklerini zorla isbâta gayret etmişlerdir. Bu kabilden olarak, bugün kullanılan Türk mûsikîsi, bir *tik* (tek)'i bir sekizlik ve bir *tum* (düm)'u bir dörtlük kıymetinde saymaktadır.

Bibliyografya: Kāmil Ḥulā'ī, *Mūsīḳī ṣarḳī*, Kahire, ts., s. 64—77; ayn. mll., *Aġānī 'aṣrīya* (Kahire, 1921); mü'ellifi mechûl, *Maġānī miṣrīya* (Kahire, 1911); M. O. Guindi, *Ravż al-musirrāt* (Kahire, 1313); Şeyḫ Şihāb, *Safīnat al-malak va-nafsīyat al-falak*, Kahire, 1309 (ve diğer bir çok neşirler), s. 9—16; *RMM*'de neşredilmiş olan not (Paris, 1920), XXXIX, 146—150; krş. *RE Isl.* (Paris, 1928), s. 526.

(L. MASSIGNON.)

Arap mûsikî erbâbı, iki türlü vuruş ve iki vurgu tipi kabûl ederler: 1. Kuvvetli bir vuruş; buna *tum* yahut *dum* denilmiştir; 2. Hafif bir vuruş; buna da *tak* denilmiştir, Türklerde *tek* telaffuz edilir. *Ṭā'* ise, daha zayıf ve daha donuk vurulmuş bir „tek" tir (Rodolph d'Erlanger, *La musique Arabe*, Paris, 1959, VI, 10). Arap vuruşlarının, yâni *żurūb*'un—ritm tiplerinin—ve bu münâsebetle *ṭā'*'lar ve *dīh*'lerin *muvaşşaḥāt*'ın vezinlerini meydana getirdiğinden bahs olunurken evvelâ *ṭā'*'nın neye delâlet ettiğini kısaca îzah etmek lâzım gelir. Eski Arap mûsikî nazariyecileri, mûsikîde „zaman vâhidi" yahut „mûsikî zamanı" nın vezin ve tahdîdinde hemen aynen aruz esaslarına istinat etmişlerdir. Savtî ve âlâtî mûsikîde ritm unsurlarını *sabab*, *vatad* ve *fāṣılā* olmak üzere üç çeşit olarak ele almışlardır. Bunları da *sebeb sakil*, *sebeb hafif*, *veted muttasıl*, *veted munfasıl*, *fāṣila ṣuġrā*, *fāṣila kubrā* olmak üzere ikişer keyfiyet hâlinde tetkik etmişlerdir: a. *hafif sebep*, sonuncusu sâkin olan iki sessiz harften ibâret „tan" zamanı ve bunun karşılığı *fa'*, b. *sakil sebeb*, müteharrik iki sessiz harften ibâret olan „tana" zamanı ve bunun karşılığı *fa'a* olarak kabûl edilmiştir. Hafif sebebin zaman ifâdesi olan

„tan", t'den sonra gelen bir sesli harfin t ile n'nin arasına girmesiyle teşekkül etmiştir. Burada „ta" bir vuruş, „n" bir sükûttur. Tatbikatta, muayyen bir intizam ve ıttırad dâhilinde olmak şartı ile, vurucu cismin vurulan cisimden ayrıldığı ve ikinci bir vuruş yapıncaya kadar geçirdiği sükût zamanı, mûsikîde „zaman vâhid-i kıyâsîsi" olarak kabûl edilmiştir. Kuvvetli zamanların vuruşları *ṭā'* ve zayıf zamanların vuruşları „n" ile temsil edilmiştir. Yâni, bir zamandanberi, kuvvetli zamanı „düm" ve zayıf zamanı „tek" ile göstermek esâsı kabûl edildiğinden burada *„ṭā'=düm"* ve *„n=tek"* olmaktadır. Halbuki yakın zamanlara kadar, bilhassa bâzı Arap mûsikî erbâbı tarafından kuvvetli zaman *tek* ve zayıf zaman *düm* ile ifâde olunmakta idi. İşte bu maddede kullanılan *ṭā'* ve *dîh* tâbirlerinin kullanılış tarzından, kuvvetli zamanın *tek* ile başladığı görülüyor. Filhakika madde, 1932 'de Kahire'de toplanan mûsikî kongresinde kabûl edilen prensiplerden çok evvel yazılmış olduğundan *düm* ve *tek*'in tekaddüm ve teahhuru ve zamanların tahsîsine dâir kararlardan haberdar olunamadığı zannolunuyordu.

İşte bu sebeple, *muvaşşaḥāt*'ın vezinlerine misâl olarak gösterilen *maşmūdî* vezni üzerinde de durmak îcab eder. Bu vezin, Mısır'ın garp hudûtlarından Atlas sâhillerine. Cezayir ve Fas'dan Sudan'a kadar Afrika'nın geniş bir sâhasında muhtelif yerlerde gruplar hâlinde yaşayan ve bilhassa Fas'da Akdeniz ve Atlas sâhillerinde kesif bir halde görülen ve Berberîlerin Barânis kolunu teşkil eden en mühim kavmî topluluklardan biri olan Maşmûda kabilelerinin [bk. madd MASMÛDE ve BERBERÎLER] ses veya âletli mûsikîleri ile, nazım şekillerine âit bir vezindir. Bu veznin Mısır'a ve şarka, yine bu kabîleler içinden çıkmış bulunan Fâtımîler vâsıtasiyle intikal etmiş olması ihtimâli de ileri sürülmüştür (R. d'Erlanger, *ayn. esr.*, s. 60).

Maşmūdî vezni, Erlanger'nin tetkîkine göre, iki nevi olarak tesbit edilmiştir: 1. *Maşmūdî ṣaġīr*, 2. *Maşmūdî kabîr*. *Maşmūdî ṣaġīr* vezni, vuruşlar ve zaman taksîmine göre ve ritmik yazılışları ile ayrı-ayrı şöyledir:

Maşmūdî ṣaġīr: (♩=100) 4/4 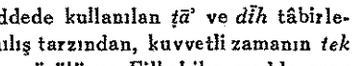
1. 2. 3. 4.

Maşmūdî kabîr: (♩=80) 8/4 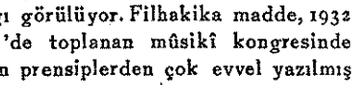
1. 2. 3. 4. 1. 2. 3. 4.

(*ayn. esr.*, s. 54, 60). *Maşmūdî ṣaġīr*, ölçü ve vuruş noktasından Türklerin kullandığı „düyek"in hemen aynıdır, sâdece, Türk düyek'i hareket itibâriyle *Maşmūdî ṣaġīr*'den daha ağırca bir hareket gösterir. Ritmik yazılışı şöyledir:

(♩=88) 4/4 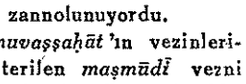
1. 2. 3. 4.

Diğer taraftan, Türk Edvar mûsikîsi erbâbının „düyek" üzerinde tam ve müşterek bir mutabakat hâlinde olmadıkları görülmektedir. Meselâ XIX. asır sonlarına doğru Hâşim Bey tarafından düyek: 4/4 : 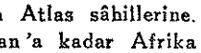 şeklinde kaydedilmiş (Hâşim, *İlm-i edvâr'a dâir risâle*, İstanbul, 1280 [1863], s. 4), fakat bundan otuz altı sene sonra Avni Bey tarafından: 8/4 : şeklinde gösterilmiştir (Avnî, *Hânende*, İstanbul, 1317 [1899], s. 15); nihâyet Avni Bey'den de otuz üç sene sonra Dr. Subhi Ezgi düyek'i: 8/8 : 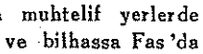 olarak kaydetmiştir (Subhi Ezgi, *Nazarî ve ameli Türk musikisi*, İstanbul, 1935, II, 32). Bu düyek ritminin tesbitinde, zaman vâhid-i kıyâsîsi göz-önüne alındığında Haşim Bey'in tesbit etmiş olduğu şekil kabûle şâyan görülmektedir. XIX. asır sonlarına doğru, 1881'de, İstanbul'da kahvehâne ve mesirelerde, en az dört ve ekseri on iki „sebeb-i hafîf" ihtivâ eden mısralar ile çarşı ve pazarda söylenilen bir takım sözlerin ve „bozukçu"ların hatâlı olarak düzdükleri ve çalıp söyledikleri bâzı deyiş, mânî, şarkı ve türkülerin „zacal" a nazire ve misâl olacak şeyler mâhiyetinde olduklarını Ahmed Rifat (*Lugat-ı tarihîye ve coğrafîye*, İstanbul, 1299 [1881], III, 332) kaydetmiştir.

Bütün bunlardan başka, sırf bir vuruş ve ritmik destek olarak „tık" Türk halk mûsikîsinin icrâsında görülen bir husûsiyettir. Bu „vuruş" Türklerde halk mûsikî âletlerinin bilhassa telli olanlarını çalan Anadolu, Azerbaycan, Doğu Türkistan, Batı Türkistan, Türkmenistan, Kazakistan, Kırım ve sâir Türk halk saz çalıcıları tarafından da icrâ edilir. Bunlar, çaldıkları âletin telleri mâdenî değilse, yâni bağırsaktan yapılmış ise, mızrap kullanmadan ve ekseriyetle baş parmak, işâret parmağı ve orta parmak, bâzen küçük parmak da dâhil olarak ve birbirini tâkib eden yukarıdan aşağıya inen bir hareketle ve bâzan da melodinin ses çizgisinin ve aynı zamanda ritminin îcap ve sevk ettirdiği, aşağıdan yukarı çıkış esnâsında tellere dokunarak melodiyi icrâ ederler. Bu icrâ tarzında, sağ elin parmakları, nağmeleri hâsıl ederken çalınan türkü yahut oyun melodisinin bilhassa

dönüş motifi ile ikinci kupleye bağlantı kısmında, ritmin rûhî ifâdesinin sevk ettiği bir itilişle yüzük parmağının ve bâzan da küçük parmağın tırnağı ile „saz" umûmî adı altında toplanan âletlerin göğsüne kesik, kısa ve sert bir vuruşla dokunurlar. Bu vuruşlar kısa birer „tık!, tık!," sesi hâsıl eder. Bu, söylenilen türkünün, çalınan oyun melodisinin ritmine daha canlı, neş'eli, daha ölçülü ve daha te'sirli bir ifâde kazandırır. Bu vuruşlar, türkünün mısralarının ilk hecesinde yahut mısraı teşkil eden her kelimenin ilk hecelerinde ve oyun melodisinin ilk ve sonraki kuvvetli zamanlarında icrâ edilir. Ancak, „tık" sesi veren bu vuruşun „ʿarûż" ve „ẓarb" ile, „sabab ve vatad" ile ve aynı zamanda „düm" ve „tek" ile bir münâsebeti yoktur. Çünkü halk mûsikîsinde aruz kalıpları esâsen pek az kullanıldığı gibi —ki bu kullanış tamamen kulaktan alma bir ritm taklididir— aruz ilmi ve bahirleri, bilinerek türküye veyahut oyuna tatbik edilmiş değildir. Diğer taraftan, halk mûsikîsini vücûda getiren saz şairleri, âşıklar, „alaturka, divan mûsikîsi, klasik mûsikî, sanat mûsikîsi" ve diğer namlar altında kullanılan „Edvar mûsikîsi" nin „usûl", „evzan" ve „îka" gibi teknik, metrik ve ritmik bilgilerine sâhib olmadıkları gibi, alâkadar da olmazlar. Halk mûsikîsini yaratan san'atkârlar, iç âlemlerini, duygu ve düşünce dünyalarını dış âleme nakleden nağmeleri, şiirin kalıp îcaplarına göre parçalamaz, değiştirmez, küçültmez veya büyültmez; bilakis, içlerinden geldiği ve söyledikleri şiirin mânasını his ve idrak ettikleri gibi saf bir bütün olarak hâricileştirirler. Söylemeye lüzum yoktur ki, halk mûsikîsinin de kendine mahsus an'anevî ölçüleri, ritmleri, icrâ ve ifâde husûsiyetleri vardır.

Bibliyografya: Ṣafî al-Dîn al-Urmavî, *al-Şarafîyah* (trc. d'Erlanger), Paris, 1938, s. 161; *Kitāb al-advār*, *al-faṣl al-ṣāliṣ ʿaşara* (13. fasıl *îḳā'* bahsi), Nuruosmaniye kütüp., el. yaz., nr. 3653; İbn Sînâ, *Kitāb al-şifā* (trc. d'Erlanger), Paris, 1935, s. 167—212; ʿAbd al-Ḳādir al-Marāġī, *Maḳaṣid al-alḥān*, *bāb-ı tāsiʿ* (9. bâb, *îḳā'* bahsi), Nuruosmaniye kütüp., el. yaz., nr. 3656; *Fāvāʾid-i ʿaşara*, *fā'ida-i sābiʿ* (7. bahis *îḳā'*), Nuruosmaniye kütüp., el. yaz., nr. 3651; Curt Sachs, *The History of Musical Instruments* (New York, 1940), s. 33, 289, 312; al-Lādiḳī, *al-Fatḥîya* (trc. d'Erlanger), s. 459 v.d., 464 v.d.; André Schaeffner, *Origine des instruments de musique* (Paris, 1936), s. 62 v. dd., 65, 77, 80, 163, 166, 172 v.d., 175 v.d.; G. Vajda, *Contribution à la connaissance de la literature Arabe en Afrique Occidentale*, *Jour. Soc. Africanistes* (1950), XX, 229—238; W. Hoenerbach, *Neue Materialen zum Zacal*, 2 *Mugdalis*, *Oriens* (1952), V, 269—301; S. M. Stern, *Studies on İbn Quzman*, *Andalus* (1951), XVI/II, 379—426.

(EHAD ARPAD.)

TİKRÎT. [Bk. TEKRÎT.]

TİL. [Bk. ELBİSTAN.]

TİLİMSANÎ. [Bk. TİLİMSÂNÎ.]

TİLİMSÂNÎ. TİLİMSÂNÎ, birçok Arap âlimi bu *nisbe* ile tanınırsa da, *edeb* kitaplarında zikredildikleri zaman, umûmiyetle bunlardan aşağıdaki üçü kastedilir:

1. ʿAFÎF AL-DÎN SULAYMÂN B. ʿALÎ B. ʿABD ALLÂH B. ʿALÎ B. YÂSÎN, aslen Kûfeli olan bir âileden geldiğini iddia eder (bununla berâber, Ẕahabî, el-yaz., Or. 53'te *Kümî al-Aṣl* olarak okur) ve yine kendi ifâdesine göre 616 (1219/1220)'da Tlimsân (?)'da doğmuştur. Genç yaşında, Suriye'ye gelerek, zaman-zaman resmî me'mûriyetlerde bulunduğu, fakat aynı zamanda sık-sık işsiz kaldığı da olmuştur. Kendisi, Anadolu (Rum)'da sûfî olarak, her biri, hiç bir inkıtâa uğramadan kırkar gün devam eden, 40 halvete girdiğini iddia eder ki, Ẕahabî, haklı olarak, bunun mecmuu 1.600 müteselsil güne bâliğ olacağı için, bu husûsu şüpheyle karşılar. Bir defasında, pazar vergisi [bk. mad. MEKS] murâkıplığı makamını işgal etmiş ve al-Asʿad, Sultan al-Manṣūr Ḳalāvūn'un maiyetinde Şam'a geldiğinde, ʿAfîf al-Dîn'den hesaplarının bir bilânçosunu taleb etmiştir. Bu müteaddit talepler yerine getirilmeyince de al Asʿad, ʿAfîf al-Dîn'i muâheze etmiş, bunun üzerine öfkelenen ʿAfîf al-Dîn, sultana, şerî'ate muhâlif olarak, müslümanların başına Kıptî bir hıristiyan getirdiğinden dolayı serzenişte bulunmaya niyetlenmiştir. Netîcede, kendisi teskin edilmiş ve muhtemelen istenilen hesapları hiç bir zaman teslim etmemiştir. ʿAfîf'in hatır-şinas, dindar ve bir dereceye kadar vakur bir kimse olduğu ifâde edilirse de, Ẕahabî'nin de belirttiği veçhile, onun hakîkî fikirlerinin ne olduğunu hiç bir zaman tam mânasiyle anlamak mümkün olmadığı gibi, hattâ Nusayrî [bk. mad. NUSAYRÎLER] fırkasına mensup bulunmakla da itham edilmiştir. Aynı güçlük, onun hal tercümesini yazan müelliflerin ifâdesine göre, beliğ, açık ve lâtif olmakla berâber, gizli bir zehir ihtivâ eden şiirlerinde de mevcuttur. Bir divan içinde toplanmış olan ve British Museum, India Office ve Oxford'daki Bodleian ile, diğer kütüphânelerde nüshaları bulunan şiirlerinde, açık bir râfızîlik emâresine rastlanmazsa da, bu şiirler, bir çok hallerde sûfîlerin, muhayyel bir aşk unsûruna hitab eden üslûpla kaleme alın-

mışlardır. Ḳuṭb al-Dîn al-Yūnînî, onun meclis-ârâ bir şahsiyetolduğunu ve *irfân*'ı, yâni Allah'ı tam mânasiyle anlama mefhûmunu idrak etmiş bulunduğunu iddia ettiğini söyler. Bunu, kendisinin, ölüm döşeğinde „Allah'ı tanıyan bir kimse ondan nasıl korkabilir? Ben onu tanıdığıma göre artık korkum yoktu ve ona kavuşmaktan saâdet duyuyorum" diyerek ifâde ettiği söylenir. 'Afîf al-Dîn, 5 receb 690 (4 temmuz 1291) tarihinde Şam'da vefat etmiş ve yine bu şehirdeki sûfî kabristanına defnedilmiştir. Kendisi, divanından başka, muhtelif ilimlere âit müteaddit eserler te'lif etmişse de, görünüşe göre, bunlardan sâdece *Risâla fî 'ilm al-'arûż* (Berlin, nr. 7128) günümüze intikal etmiştir. Ẕahabî bunlara ilâveten, *Şarḥ al-asmâ al-ḥusnâ*; *Şarḥ maḳâmat al-Nafzî* ve İbn al-'Arabî'nin *Fuṣûṣ al-ḥikam*'inin *Şarḥ*'ini zikretmektedir. Bu eserlerin ser-levhaları, 'Afîf al-Dîn'in tedris gördüğü mektebi gösterir ve kendisinin İbn al-'Arabî'nin harâretli bir muakkîbi olduğu fikrini kat'iyetle te'yid eder.

Bibliyografya: Ẕahabî, *Târîḫ al-islâm*, el-yaz., Brit. Mus., Or. 53, var. 77b; Kutubî, *Favât al-vafayât*, I, 228; Yâfi'î, *Mir'ât* (Haydârâbâd tabı), IV, 216 v. dd.; Brockelmann, *G A L*, I, 258, nr. 18.

2. ŞAMS AL-DÎN MUḤAMMED B. SULAYMÂN, onun oğlu olup, 661 (1262/1263)'de Kahire'de doğmuş ve *al-Şâbb al-ẓarîf* (zekî genç) nisbesiyle tanınmıştır. Receb 688 (haziran 1289)'de, genç yaşında iken, babasından iki sene önce vefat etmiştir. O, Şam hazine dâiresinde bir me'mûriyette bulunmuş olup, kendisini zevk ve eğlenceye hasretmiş bir genç diye tavsif edilmiştir. Şöhreti daha ziyâde, küçük bir divan hâlinde toplanmış ve bir kaç defa tab' edilmiş bulunan şiirlerine istinat eder. Bu şiirler, daha ziyâde erkeklere, zaman-zaman da muhayyel kadınlara ithaf olunmuş ve sâde bir dille yazılmış, kısa âşıkâne parçalardan ibârettir. Bunların sûfîyâne bir tefsîre tâbi tutulmaları mümkünse de, bu zayıf bir ihtimâldir. El-yazması hâlinde muhâfaza edilmiş diğer eserleri, şiirlerinin de gerçekçi olduğu intibâını uyandırmaktadır. Berlin yazması (nr. 3953) içinde bulunan iki *hutbe*, mizâhî ve şehvetâmiz mâhiyette olup, bu husus, diğer bir Berlin yazmasında (nr. 8594) mevcut, *Faṣâḥat al-masbûḳ fî malâḥat al-maʿşûḳ* ve *al-Maḳâmat al-Hiyîża va'l-Şîrâzîża* adlı diğer iki eseri için de vârittir. Paris yazması (nr. 3947) içinde mevcut *Maḳâmat al-'uşşâḳ* ve *Maḳâma*'nın Şam neşri, muhtemelen yukarda mezkur ikinci eserle aynıdır. Şams al-Dîn'e âit olup, Ẕahabî tarafından, babasının hal tercümesi içinde zikredilen kısa bir hikâye, 'Afîf al-Dîn'in, oğlunun aşırı hareketlerine, melâmîlik yolundan geçerek tam bir sûfî olmasında bir merhâle teşkil ettiği nazariyle baktığı husûsundaki şüpheyi te'yid eder mâhiyetteyse de, bu davranışlar, hakikatte, onun genç yaşta vefat etmesinin sebeplerinden birini teşkil etmiş olabilir.

Bibliyografya: Ẕahabî, *Târîḫ al-islâm*, el-yaz., Brit. Mus., Or. 53, var. 62a; Kutubî, *Favât*, II, 263; Brockelmann, *G A L*, I, 258; I. E. Sarkîs, *Dictionnaire de bibliographie arabe*, s. 187. Divanın tab'ları Kahire, 1281 ve 1308, Beyrut, 1885. Bir *Maḳâma*, Şam, ts., 16 sâhife.

3. ABŪ İSḤĀḲ İBRĀHÎM B. ABÎ BAKR B. 'ABD ALLĀH AL-ANṢĀRÎ, cemâziyelâhır sonu veya 1 receb 609 (teşrin II. 1212) tarihinde Tlimsān'da doğmuş, fakat 9 yaşında iken babası kendisini İspanya'da Gırnata'ya götürmüştür. Üç sene sonra ise, Malaga'ya nakletmişler ve İbrâhîm burada tahsîlinin mühim bir kısmını ikmâl etmiştir. Daha sonra, Mâlikî hukukçusu Mâlik b. al-Muraḥḥal'ın kızkardeşi ile evlendiği Septe (Ceuta)'ye gitmiş ve 690 (1291) senesinden sonra bu şehirde vefat etmiştir. Kendisi, mukavelenâmeler tanzim etmekte mâhir, âlim bir Mâlikî hukukçusu ve bir şâirdi. 21 yaşındayken, muhtelif yazmalar hâlinde günümüze intikal etmiş müteaddit şerhlerin mevzûunu teşkil etmiş olan, verâset hukukuna dâir *Urcûza*'sini kaleme almıştır. Diğer eserleri şunlardır: 2. *Naṭîcat al-ḫiyâr fî muzîlat al-ġiyâr* (Peygamber'in manzum hayat hikâyesi); 3. *Maḳâla fî 'l-'arûż*, 4. *Manẓûma fi'l-mavlid al-karîm*; 5. *al-'Aşarât*.

Bibliyografya: İbn Farḥûn, *Dîbâc* (nşr. Fes), s. 90; İbn Maryam, *Bustân*, s. 55 v.d.; Brockelmann, *G A L*, I, 367, nr. 6 ve 385, nr. 10. (F. KRENKOW.)

TİLİSM. [Bk. TILISIM.]

TİMAR. [Bk. TİMAR.]

TİMAR. TİMÂR, Osmanlı imparatorluğunda geçimlerini veya hizmetlerine âit masrafları karşılamak üzere bir kısım asker ve me'murlara, muayyen bölgelerden kendi nam ve hesaplarına tahsîli selâhiyeti ile birlikte tahsis edilmiş olan vergi kaynaklarına ve bu arada bilhassa defter yazılarındaki senelik geliri 20.000 akçeye kadar olan askerî dirliklere verilen isimdir.

İştikakı. Timar kelimesinin iştikakına ilk defa temas eden, ġaliba Leunclavius (Lo. Leunclavius, *Pandectes historiae turcicae*, nr. 186, I, *Annales Sultanorum Othmanidarum*, Frankfurt, 1596) olmuştur. Bu müellif, kelimenin Grekçe τιμάριον ile olan ilgisi üzerinde durmakta ve τιμάριον'un ise, Grekçe τιμὴ kelimesinden geldiğini ifâde etmektedir. Bu faraziye Michel Baudier (*Historie générale du serrail*, 1624, bölüm XVII) ve Ducange tarafından da kabûl edilmiştir. Ancak *Timarion*'un iktâ mânasında kullanılışı, Leunclavius tarafından XVI. asra âit bir metinden çıkarılmıştır (o, Damaskenos Studites'in, Βιβλίον ὀνομαζόμενον θησαυρὸς'den bahseder; krş. Emile Legrand, *Bibliothèque hellénique*, 1885, II, 12). Bundan önce zikredilenler de dâhil, kelimenin iştikakı hakkında kayıtlar Ducange'ın *Glossarium* adlı eseri ve zeylinde mevcud olup, hepsi de, daha önce V. D. Smirnov (*Kučibey gömürcinskiy*, Petersburg, 1873, s. 87, not)'un işâret ettiği gibi, Osmanlıların hâkimiyeti devrindeki muahhar metinlere âittir. Bizans imparatorluğunun „yeni kanunlar" (*novellae*)'ın da askerî iktâlar için bu tâbir yerine, στρατιωτικὰκτήματα ve τοπία kelimeleri kullanılır. Daha ilmî bir tâbir olarak οἰκονομία ve daha sonra, askerî bir iktâ şekline doğru gelişen πρόνοια „kudret, zâhire" kelimeleri bulunur (Ernst Stein, *Untersuchungen zur spätbyzantinischen Verfassung...*, *M O G*, II, 9).

1598'den itibâren de Venedikli Lazaro Soranzo (*L'Ottomano*, s. 12), bu iştikakın zıddına, kelimenin Farsça *tîmâr*'dan geldiğini söyler. Von Hammer'in (Grzegorzewski de buna iltihak etmektedir) de birleştiği bu iştikak kabûl edilebilirdi; ancak *tîmâr* kelimesinin Farsça'da hiç bir zaman askerî iktâ mânasına gelmediğini dikkate almak gerekir.

Timar kelimesinin Bizans *proṅia*'sının bir aksi olduğunu ileri sürenler de olmuştur (bk. *E I*, mad. TİMÂR). Buna göre, iktâ husûsundaki tâbirler mâna bakımından çok kere dillerde birbirine muvâzi olarak gelişmiştir. Latince *pronia*, *provision* kelimelerinin müterâdifi de, iktâ ile ilgili bir tâbirdir (krş. Ducange ve *Corpus script. hist. byz.*, II, 715). Latince *cura* ve bir dereceye kadar Fransızca *„cure"* kelimelerinde *tîmâr* kelimesinin hemen-hemen bütün mânaları vardır. Kelimenin Arapça *şamar* „meyve" kelimesinin cem'i olan *şimâr* ile ilgisi bulunduğuna dâir Balis de Vigenère ve Trévoux lugati tarafından verilen îzâhat bir esâsa dayanmaz.

Görüldüğü üzere iştikakı hakkında vâzıh bir netîceye varılamayan timar tâbirinin, sonradan delâlet ettiği müessese, para iktisâdiyâtının yeter derecede gelişmemiş olduğu devirlerde, büyük bir kısmı aynen mahsûl olarak toplanmakta olan vergi gelirlerinin nakli, paraya çevrilmesi, merkezî bir devlet hazinesi hâlinde toplanarak oradan dağıtılması ve bu dağıtılacak maaşlarla vazife sâhiplerinin bulundukları yerlerde geçimlerinin te'mîni gibi işlerin güçlüğü karşısında veya askerî ve siyâsî diğer tarihî sebeplerle şarkta ve garpta muhtelif devirlerde türlü şekillerde mevcud olmuş ve burada tatbik edilmiş olan benzeri usûller, Osmanlı imparatorluğunda da *Timarlı sipâhi* denilen bir eyâlet süvâri ordusunun teşkilâtlandırılmasında asırlar boyunca başarı ile kullanılmıştır.

Kuruluş devrine hâkim olan tarihî zarûretler ile, kuvvetli bir merkeziyetçi devlet idâresinin meydana çıkması gibi çok husûsî şartlar içinde kendisine mahsus çehresiyle teşekkül ve inkişaf etmiş olan Osmanlı timar sistemi, burada bu memleketin askerî ve siyâsî gücü ile olduğu kadar, içtimâî ve iktisâdî bünye husûsiyet ve gelişmeleri ile de ilgili bulunan mühim bir mevzûu olarak ele-alınmaya çalışılmıştır.

I. Timar sâhiplerinin sayısı ve memleket içinde dağılış tarzı: Aşağıdaki „1" numaralı cetvelde görüleceği üzere, Kanunî'nin cülûsunu tâkib eden yıllarda yaptırılmış olan *Arâzî tahrirleri*'ne (Ö. Barkan, *Türk imp. nüfus ve arazî...*) ve 933—934 (1527—1528) mâlî yılı bütçesinin verdiği rakamlara göre (Ö. Barkan, *Os. imp. „bütçe"*, s. 41), bu tarihlerde 537.929.006 akçe olarak tesbit edilmiş bulunan vergi gelirlerinin Rumeli eyâletinde %46'sı, Anadolu eyâletleri grubunda %56'sı, Diyarbekir'de %63'ü, Haleb ve Şam vilâyetlerinde %38'i ve timar sistemi hiç tatbik edilmemiş olan Mısır ülkesinin geliri hesâba katılmadığı takdirde, memleketin umûmî vergi gelir tutarının %49,8'i ve Mısırla birlikte hesaplandığı zaman ise, %37'si, irili-ufaklı 37.521 timar sâhibinin tasarrufunda idi. Bu timarlardan, 6.620'si Rumeli'de, 2.614'ü Anadolu vilâyetleri grubunda, 419'u Şam ve Haleb vilâyetlerinde bulunuyordu. 37.521 timardan 9.653'ü *kale muhâfızı timarı*, geriye kalan 27.868'i ise, tamamiyle *eşkinci timarı* hâlinde idi. Bahis mevzûu 27.868 *eşkinci timarı* sâhibinin, harbe berâberlerinde götürmek mecbûriyetinde bulundukları „cebelü" tâbir edilen silâhlı ve zırhlı askerlerle, 70—80 bin kişilik atlı bir timarlı sipâhi ordusu teşkil ettikleri tahmin edilmektedir. Pâdişâhın hassa ordusu demek olan İstanbul'daki *Kapu-kulu ocakları*'nın bu devirdeki mevcûdu ise henüz 27.000 civârında idi (Ö. Barkan, *ayn. makale*, s. 51, not 25).

Bu sûretle memleket umûmî vergi gelirinin %37, hattâ Mısır eyâleti hesâba sokulmadığı

Cetvel No: 1

933—934 (1527—1528) mâlî yılı „bütçe" sine göre *İmparatorluğun vergi geliri umûmî yekûnunun muhtelif eyâlet grupları arasında dağılım nisbetleri*

Eyâletlerin adları	Eyâletlerin vergi geliri toplamı	Pâdişah hasları %	evkaf ve emlâk %	Ümerâ hasları, zeâmet ve timarlar %	adetleri
1) Rumeli	198.206.192	48	6	46	17.288
2) Anadolu, Karaman, Zülkadriye, Rum	129.624.973	26	17	56	16.468
3) Diyarbekir	22.778.513	31	6	63	1.071
4) Haleb, Şam	51.859.274	48	14	38	2.694
Yekûn	402.468.916	39,9	10,3	49,8	37.521
5) Mısır	135.460.054	86	14	—	—
Umûmî yekûn	537.929.006	51	12	37	37.521

takdirde, % 49,8 'ini elinde tuttuğu anlaşılan timar sâhipleri yanında, aynı gelirin % 12 'sine tasarruf etmekte olan vakıfların merkezî devlet bütçesi karşısındaki durumu da timarlarla dikkate değer bir benzerlik arzetmektedir. Nitekim, ekserisi aslında devlete âit olması lâzım gelen din ve kültür işleri ile, îmar ve sosyal yardım hizmetlerini gördürmek üzere, devlete âit gelir kaynaklarından bir kısmının ayrılıp, devamlı olarak muayyen hizmetlere tahsîsi sûretiyle te'sis edilmiş bulunan sultan ve vüzerâ vakıfları da, *hükmî bir şahsiyet* olarak idârî-mâlî muhtâriyet ve ayrı bir bütçe ile idâre edilmekte ve kendilerine vakfedilmiş olan vergileri kendi nam ve hesaplarına tahsil etmektedirler (Ö. Barkan, *ayn. makale*, s. XVI—XIX).

Bu bakımdan, vergilerin muhtelif eyâletlerde ancak % 26, 31 veya 48 'i gibi bir kısmı pâdişah hasları statüsü ile doğrudan-doğruya devlet nam ve hesâbına toplanabilmekte ve yaptığımız bâzı hesaplara göre, bu gelirin % 21—25 'i de Mısır, Şam, Haleb ve Diyarbekir gibi bâzı eyâletlerin husûsî teşkilât ve türlü hizmetleri için mahallinde sarfedildikten sonra, ancak geriye kalan kısmı, merkezî devlet idâresince *Kapu-kulu ocakları* efrâdının maaşları ve techizâtı ile, sarayların ve devlet dâirelerinin masrafları olarak kullanılabilmektedir.

Devlet vergileri umûmî gelirindeki merkezî devlet hazinesi ile timar sâhipleri, vakıf ve mülkler arasında dağılma tarz ve nisbetlerini gösteren bu rakamlar, daha müşahhas bir hâle sokulmağa çalışılacaktır; nitekim, umûmî gelirin, aynı devirde bâzı bölgelerdeki kasaba ve köylerle, vergi mükellefi halk topluluklarının alâkalı zümreleri arasında nasıl paylaşılmakta olduğuna ve timarların büyüklü-küçüklü ve bir derceye kadar müstakil vergi bölgeleri hâlinde nasıl dağıldıklarına dâir bâzı misâller vermek de faydasız olmayacaktır:

Bugünkü Kastamonu, Ankara, Afyon, Burdur ve Antalya illeri ile birlikte bütün garp ve cenûbî Anadolu bölgelerini içine alan o zamanki Anadolu eyâletinde, 1520—1535 tarihleri arasında yapılmış olan „tahrir" lere nazaran, 12.701 köy, 78 kasaba, 76 şehir ve 1969 cemâat vardı. Bu iskân mahal ve teşkilâtı içinden 9.182 köy, 49 kasaba, 19 şehir ve 580 cemâat, bu eyâlette mevcut 195 *zaim* ile, 7.311 *eşkinci timarı* sâhibinin tasarrufunda idi (aynı eyâletteki 37 kaleye âit 1.618 *müstahfız timarı* sâhibinin elinde bulunan iki şehir ile, 789 köy ve avcı-kuşları yetiştirenlerin timarlarının bulunduğu 184 köy bu hesaptan hâriçti).

Buna mukabil bu vilâyetteki pâdişah haslarında ancak 615 köy, 9 kasaba, 19 şehir, 935 cemâat vardı. Vakıflarda 1.415 köy, 6 şehir, 7 kasaba, 41 cemâat ve mülk sâhiplerinin ellerinde de 66 köy mevcuttu.

Bu devirde timarların büyüklü-küçüklü parçalar hâlinde nasıl dağılmakta olduğunu göstermek üzere de, 940 (1534) tarihlerine doğru Rumeli eyâletinin 26 livâsındaki durumu da misâl olarak tetkik edebiliriz. Bahis konusu 26 livâda bu tarihlerde 384 'ü zeâmet ve 11.202 'si timar olmak üzere cem 'an 11.588 dirlik sâhibi mevcuttu. Bunlardan 4.534 'ü (% 39.2), defter yazılarına göre, geliri 3.000 akçeden az olan timara sâhiptiler. 3.000 akçeden 5.999 akçeye kadar büyüklükte olan timarları tasarruf edenlerin adedi ise, 4.445 (% 38,3) 'tir. 6.000 akçeden 19.999 akçeye kadar timar tasarruf

eden ve *tezkirelü* tâbir edilen büyük timar sâhipleri 2.225 (% 19,2) idi. 20.000 ve 20.000 'den fazla geliri olan ve „zaim" denilenlerin adedi ise 384 (% 3,3) 'den ibârettir (Ö. Barkan, *Os. imp. „bütçe"*, s. 64, 1 numaralı ilâve tablo).

XVI. asrın sonundaki durum. XVI. asrın başlarında ve bahis mevzûu ettiğimiz devlet bütçesinin âit olduğu 1527/1528 mâlî yılı içinde Osmanlı fütûhâtı, Tuna ötesi orta Avrupa memleketlerinde ve bir kısım şarkî Anadolu vilâyetleri ile Irak 'ta henüz tamamiyle gelişmemiş bulunduğu için, 70.000—80.000 kişilik bir timarlı sipâhi ordusu için verdiğimiz bu rakamlar, henüz fazla genişlememiş olan bir Osmanlı imparatorluğuna âittir.

Bu hâliyle de olsa uzun müddet Osmanlı fütûhâtının belli-başlı unsuru olmuş bulunan bu ordu, XVI. asır boyunca uzunca bir müddet inkişaf hâlinde bulundu. Memleket içinde görülen umûmî bir refah ve nüfus artışının netîcesi, vergi gelirinin durmadan çoğaldığı bölgelerde yeni timarlar ihdas edildiği gibi, fetihler netîcesi ilhak edilen yeni memleketlerin de Osmanlı timar sistemine sokulması ile, timarlı sipâhi ordusunun teşkilât ve kadroları devamlı olarak gelişmişti.

XVI. asır boyunca devam eden fetihlerle imparatorluğa katılmış olan ülkelere timar sisteminin tatbîki netîcesinde timarlı sipâhi ordusunun mevcûdundaki artışları biraz aşağıda gözden geçireceğiz. Ancak daha evvel, sistemin mevcut hudutlar içinde gelişmesi ile ilgili bir misâl üzerinde durmak faydalı olacaktır.

Yukarıda târif ettiğimiz geniş hudutları içindeki 17 livâlık Anadolu eyâletinde Bayezid II. devrinde (1481—1512) yapılmış olan tahrirlere göre (*Maliyeden müdevver defter*, nr. 152), bu eyâlette 103 'ü zaim ve 7.500 'ü sipâhi olmak üzere, cem 'an 7.603 timar sâhibi mevcuttu ve 5.372 „cebelü" ile birlikte bu tarihlerde Anadolu beyler-beyisinin emri altında harbe iştirâk edebilecek olan sipâhi adaylarının asker mevcûdu 12.975 'i bulmuştu.

1560—1580 tarihleri arasındaki tahrirlerden sonraki duruma göre ise, bu eyâletin yalnız 14 livâsında 298 'i zeâmet ve 7.188 'i timar olmak üzere 7.486 „kılıç" vardı. Daha evvel Anadolu eyâletine dâhil iken, aynı tarihlerde başka eyâletlere bağlı bulunan Kocaeli, Biga ve Alâiye livâlarına âit 40 zeâmet ve 448 timarı da ilâve ettiğimiz takdirde, eski (17 livâlık eski bütünüyle) Anadolu eyâletindeki timar sâhiplerinin adedi, 338 'i zeâmet ve 7.636 'sı timar olmak üzere, 7.974 'e yükselmiş oluyordu.

Timar sâhiplerinin harbe götürmek mecbûriyetinde bulundukları cebelü adedi ise aynı eyâlette çok daha büyük nisbetlerde artmış ve Bayezid II. devrinde Anadolu eyâletindeki sayıları 5.372 'den ibâret olan bu cebelülerin, 1560—1580 tarihleri arasında adetleri 10.025 'i bulmuştu. Bu hal, hakîki artışın umûmî olarak timar adedinden ziyâde zeâmetlerde ve „tezkirelü" denilen diğer büyük timarlarda vukua gelmiş olduğunu göstermektedir.

XVI. asrın son yirmi yılına kadar muntazam fâsılalarla sık-sık yaptırılmış olan arâzi tahrirleri, timar rejiminin sıhhat ve selâmetle tatbîki imkânlarını hazırlamakta idi. Fakat Kanunî Sultan Süleyman 'ın son devirlerinde başlayıp Selim II. zamanında (1566—1574) veya Murad III. 'ın saltanatının ilk senelerinde ikmâl edilmiş olan büyük arâzî tahrirlerinden (Ö. Barkan, *Türk. imp. nüfuş ve arazî...*) sonra bir daha umûmî tahrirler yapılamaz oldu. Bu sebeple, bu son tahrirlere dayanılarak yapılmış olan timar tevzî ve taksimleri netîcesinde timar kadroları da son ve kat 'î bir şekil almış ve ondan sonra yapılacak resmî muâmele ve hesaplar hep bu devrin kadro ve teşkilâtı içinde cereyan etmiştir.

Bu bakımdan defter emîni Aynî Ali 'nin 1017 (1608/1609) yılında kaleme almış olduğu *Kavanîn-i Âl-i Osman der hulâsa-i mezâmîn-i defter-i dîvan* isimli meşhur risâlede timar kadroları hakkında vermiş olduğu (s. 39—61) ve daha sonra Hezârfen Hüseyin 'in *Talḫîṣ al-bayān fî ḳavānin Āl-i Osman* (1080 = 1669/1670) isimli eserinde (var. 36b—46a) ve *Evliyâ Çelebî seyahatnâmesi* (I, 17, 194—200) 'nde bâzan ufak farklarla az veya çok doğru olarak tekrar edilmiş bulunan aynı bilgiler bize timar sisteminin kemâl devrini aksettirmektedir, denilebilir.

Bu üç müellifin muhtelif eyâletlerdeki timar sâhiplerinin adedi hakkında kaydetmiş oldukları rakamları îcâbında çeşitli yazmalarla karşılaştırarak ve birbirleriyle tamamlayarak Aynî Ali 'nin verdiği rakamları, oldukça doğru bir şekilde, aşağıdaki „2" numaralı cetvel hâline sokmak mümkün olmuştur. Yalnız bu müelliflerde eyâletlerin sancaklarına göre verilen teferruat rakamlarının tarafımızdan toplanarak elde edilen yekûnları ile, her eyâletin başında toptan kaydedilmiş olan yekûn rakamları arasında bâzan büyük farklar mevcuttur ve bu ayrılıkların nüsha farkları veya baskı hatâlarından ziyâde, bâzı hallerde kullanılan bilgilerin kaynağındaki farklılıktan ve eyâletlerin idârî teşkilâtlarında muhtelif zamanlarda yapılmış olan bâzı değişikliklerden ileri gelmiş olması mümkündür. Buna rağmen, biz yalnız her üç müellifte de

Cetvel 2

Aynî Ali Risâlesi 'nde verilmiş olan rakamlara göre *XVI. asrın sonlarına doğru muhtelif eyâletlerde timarların dağılışı ve cebelüleriyle berâber timarlı sipâhi ordusunun mevcûdu:*

Sıra Nr.	Eyâlet ismi	Livâ adedi	Zeâmet	Timar	Tutarı (kılıç)	Cebelüleriyle berâber asker miktarı
1	Rumeli	24	914	8.360	9.274	33.000
2	Anadolu	14	195	7.116	7.311	17.000
3	Cezayir-i Bahr-i Sefîd	10	126	1.492	1.618	4.509
4	Karaman	7	116	1.504	1.620	4.600
5	Rum (Sıvas)	7	109	3.021	3.130	9.000
6	Maraş (Zulkadriye)	5	29	2.140	2.169	5.500
7	Haleb	6 (8)	104	799	903	2.500
8	Şam	8 (11)	128	868	996	2.600
9	Kıbrıs	5 (8)	40	1.627	1.667	4.500
10	Trablusşam	5	63	571	634	1.400
11	Rakka ve Ruha	5 (7)	37	616	653	1.400
12	Trabzon	2	56	498	554	1.750
13	Diyarbekir	11 (19)	42	688	730	1.800
14	Erzurum	11	120	5.159	5.279	7.800
15	Çıldır	14	97	559	656	1.700
16	Van	15 (20)	199	916	1.115	1.300
	Yekûn	149 (172)	2.375	35.934	38.259	100.359
17	Kefe	—	—	—	554	(?)
18	Musul	6	—	—	27	(?)
19	Kars	6	—	—	1.206	(?)
20	Bosna	8			(1) 389	3.000
21	Budin	20			2.722	(?)
22	Tamşvar	6			(?)	2.000
23	Şehrizûr	19 (20)			(?)	(?)

hemen-hemen aynı olan yekûn rakamlarını cetvelimize nakletmekte bir mahzur görmedik.

Gerçekten, muhtelif eyâletlerde timarların dağılışı ve cebelüleriyle berâber timarlı sipâhi ordusunun mevcudu hakkında ilk defa *Aynî Ali risâlesi*'nde verilmiş olan ve kendisinden sonra bâzı farklarla tekrar edilmiş bulunan rakamlar, türlü bakımlardan değer taşımaktadırlar.

Aynî Ali, önce bu rakamları defter emîni bulunduğu sırada, timarlara âit kayıt ve tescil muâmelelerinin yapılmakta olduğu dâirenin resmî kayıtlarından çıkartmıştır ve kendisinin bu kayıtları kıymetlendirebilmek için lüzûmlu ehliyet ve selâhiyete tamamiyle sâhip bulunduğundan da şüphe yoktur.

Bundan başka, risâle sâhibinin mürâcaat ettiği kaynakların çoğu 1560—1580 tarihleri arasında tamamlanmış olduğundan, yukarıda bahsettiğimiz son büyük arâzi tahrirlerine göre, yeniden tertip ve tanzim edilmiş olan timar icmâl defterleri olduğu, bugün arşivlerimizde mevcut bulunan bu defterler üzerinde yapmış olduğumuz tetkiklerle meydana çıkmaktadır. Aradaki bâzı farkların, çok defa aynı unsurların, yeni livâ teşkilâtında başka tertipler hâlinde, ayrı yekûnların hesaplanmasında kullanılmış olmasından veya hesap ve istinsah yanlışlarından ibâret olduğu da söylenebilir.

Bu bakımdan babsettiğimiz son büyük arâzi tahrirlerinin netîcelerine göre tevzî ve tesbit edilmiş olan bu resmî timar kadrolarının *Aynî Ali risâlesi*'nin tertîbi tarihine (1608 / 1609) kadar aradan geçmiş olan 30—40 sene içinde resmen değiştirilmemiş bulunduğu ve hep aynı defter yazısına göre muâmele yürütülmekte devam edildiği de bilinmektedir. Evliyâ Çelebî 'nin bu rakamları, Sultan Süleyman devrinin teşkilât ve kadroları (kanunları) olarak nakletmiş olması da bu bakımdan oldukça mânalıdır (I, 173—200). Türlü sebeplerle imparatorluğun kemâl devrindeki son tahrir ve tevzîler esnâsında kazanılmış olan temel-yapı düzenini aksettiren Aynî Ali listelerini, bu şekilde emniyet edilebilir bir halde ve toplu olarak elimizin altında hazır buluşumuz şüphesiz büyük bir kazanç telâkki olunabilir.

Yalnız, *Aynî Ali risâlesi* 'ndeki timar ve zeâmet listelerinin büyük bir kusuru, noksan oluşlarıdır. Gerçekten, kendi zamanında timar sisteminin tatbik edildiği Osmanlı eyâletlerinin adedini 23 (s. 6 v.d.) olarak saydığı ve bu eyâletlerden herbirisini, sancak-beylerinin yıllık tahsîsatları ile cebelülerinin adedini birinci tertip listelerinde (s. 11—37) tafsilâtlı olarak ayrı-ayrı kaydettiği halde, her sancaktaki zeâmet ve timar miktarlarını gösteren ikinci tertip listelerinde (s. 36—39) ancak 16 eyâletin mülredâtını az-çok tamam bir şekilde vermiştir. „2" numaralı cetvelde görüldüğü gibi 17—23 numaralı eyâletler için gerekli bilgiler *Aynî Ali risâlesi* 'nde ve dolayısiyle Hezârfen ile Evliyâ Çelebî 'de tam olarak bulunamamıştır.

Diğer taraftan, Aynî Ali 'nin mürâcaat ettiği kaynakların tertib edildiği tarihlerde mevcut eyâletlerin teşkilâtı da zamanla değişmiş ve Osmanlı ülkesi yeni fetihlerle daha fazla genişlemiş olduğu halde, *Aynî Ali risâlesi*, hep aynı tertip ve şemalar içinde kalmış olduğundan, zamanla hâsıl olmuş bulunan bu değişiklikleri aksettirecek bilgileri ihtivâ etmemektedir. Meselâ, risâlede imparatorluğun Avrupa kıt'asında mevcut eyâletlerinden Özi, Tamşvar, Eğri, Varat, Kanije, Girit eyâletlerine âit bilgi mevcut olmadığı gibi, Budin, Bosna, Kefe eyâletleri hakkında verilen mâlûmat da noksan ve şüphelidir. Asya tarafında timar sistemi mevcut bulunan eyâletlerden de Kars, Gürcistan, Musul, Şehrizûr, Bagdad v.s. eyâletleri hakkında bilgi ya yoktur yahut da noksan ve şüpheli bırakılmıştır.

Bu sebepledir ki, timarların memleket içinde dağılışı ile ilgili rakamları *Aynî Ali risâlesi* 'nden aynen almış olan Evliyâ Çelebî (I, 194—199) bu bilgilerin kâfi gelmeyeceğini veya zamanı geçmiş olduğunu bildiği için, birisi Avrupa 'ya diğeri Asya kıt'asındaki Osmanlı eyâletlerine âit olmak üzere, ayrıca iki liste daha tertiplemek ihtiyâcını duymuştu (I, 173 v. dd.).

Bu listelere göre, imparatorluğun en fazla genişlemiş olduğu devirlerde, Avrupa kıt 'asındaki eyâletlerde 40.695, Asya 'dakilerde 42.857 olmak üzere, cem 'an 83.552 timar sâhibinin mevcut bulunması lâzım gelmektedir:

	Timar bulunan eyâlet	Zeâmet	Timar	Tutarı (Kılıç)
Avrupa kıt'asında	13	3.306	37.389	40.695
Asya kıt'asında	20	1.571	41.286	42.857
Yekûn	33	4.877	78.675	83.552

Yalnız, Evliyâ Çelebî 'nin her iki eyâlet grubu için yekûn olarak verdiği bu rakamlar, muhtelif nüshalarda aynı oldukları halde, bu yekûnları teşkil etmek üzere sıralanmış olan ve her eyâletin ayrı-ayrı timar adedini gösteren rakamları toplamak sûretiyle bizim bulduğumuz yekûnlardan farklıdır. Çok defa ayrı-ayrı eyâlet rakamları *Seyahatnâme* 'nin muhtelif nüshalarında yekdiğerinden farklı olarak kaydedilmiş olduğu veya (Avrupa kıt-'asındaki eyâletler arasında bulunan Mora, Varat, Kıbrıs ve Girit eyâletlerinde olduğu gibi) bâzı yerlerde zaim ve sipâhilerin mevcutları ayrıca verilmemiş bulunduğu için, yekûn rakamlarını mürakabe etmek imkânı da yoktur. Eyâlet rakamlarını cem'etmek sûretiyle bizim bulduğumuz yekûnlar, Evliyâ Çelebî 'nin verdiği yekûn rakamlarından çıkarıldığı zaman elde edilen 184 zaim ve 10.662 sipâhi farkının (hiç olmazsa bir kısmının) timarları ayrıca gösterilmemiş olan eyâletlere âit olması lâzım gelir. Aynı mâhiyette bâzı tutarsızlıklar Asya eyâletlerindeki timar rakamlarında da görülmekte ise de, bunlar nisbeten çok daha azdır.

Diğer taraftan, Evliyâ Çelebî 'nin Aynî Ali 'den naklen kaydettiği ve bizim „2" mumaralı cetvel hâline getirmiş bulunduğumuz rakamlarla, aynı müellifin bu ikinci tertip listelerinde aynı eyâletlere âit olarak verdiği ra-

kamların ekseriyâ birbirine uymaması da ayrıca bir mes'ele teşkil etmektedir. Bu uygunsuzlukların çoğunun, Evliyâ Çelebî listelerindeki rakamların muhtemel yanlışlıklarından veya aynı bölgenin timar kadrolarında zamanla yapılmış olan değişikliklerden ileri gelmiş olması mümkündür.

Bu sebeple, eyâlet teşkilâtında zamanla vukua geldiği bahis mevzûu olan değişikliklerin mâhiyeti hakkında da bir fikir vermek îcab etmektedir.

Gerçekten, *Aynî Ali risâlesi*'ne dip notu olarak sonradan ilâve edilmiş bâzı bilgilerden de anlaşıldığı üzere, Rumeli'de Silistre, Nigbolu, Çirmen, Vize, Kırklareli, Bender ve Akkerman livâları ayrılarak Özü, Kılburun ve Kili ile birlikte 9 sancaklık ayrı bir Özü ve yine bâzı ilâvelerle 9 sancaklık bir Mora eyâletinin teşkîli; Macaristan'da Eğri, Kanije ve Novigrad sancaklarının Budin eyâletinden ayrılarak yeni ilâvelerle ayrı eyâletler hâline gelmesi; Tamşvar eyâleti livâlarının 6'dan 11'e çıkarılması ve Tamşvar'dan ayrılan Yanova livâsının, yeni teşkil edilen Varat eyâletinin içine alınmış bulunması v.s. gibi değişikliklerin bu bölgelerdeki timar sayısını, eyâlet teşkilâtının aldığı yeni şekillere göre, birbirinden farklı göstereceği tabiîdir.

Aynı şekilde, Anadolu eyâletinde yapılmış olan bâzı değişikliklerin de, listelerdeki eyâlet taksîmâtı esâsına göre verilmiş olan timar rakamlarının dağıtılma tarzı üzerinde te'sir etmiş olduğunda da şüphe yoktur.

Evvela Kocaeli ve Biga livâlarının ve 990 (1582) tarihinden sonra Aydın ve Menteşe livâlarından ayrılmış kazalarla, yeni teşkil edilmiş olan Muğla livâsının, Kaptan Paşa eyâletine, Alâiye livâsının daha evvel diğer eyâletlerden alınan İç-il, Tarsus ve Sîs livâları ile Kıbrıs eyâletine bağlanmış bulunması; 997 (1589) tarihlerinden sonra Anadolu'da mevcut müsellem, piyâde, canbaz ve azep gibi askerî teşkilâtın lağvedilerek mensuplarının (*Aynî Ali risâlesi*'ne göre 26.500 müsellem ve piyâde ile, 1.180 canbaz'ın, s. 45) reâyâ hâline sokulması netîcesi meydana çıkıp, tetkiklerimize göre, 58.000 kadar vergi mükellefi ergin erkek nüfus ve 10 milyon akçe kadar vâridat fazlası ile, yeniden 574 zaim ve 565 sipâhi timarı teşkil edilmiş olması da, listelerde muhtelif tarihler için timar adedi olarak kaydedilmiş olan rakamların ilk bakışta şaşırtıcı değişiklikler arzetmesine sebeb olmus bulunabilir.

Aynı tarzda, Rakka sancağının Ruha (Urfa) ile birleştirilerek beyler-beyilik hâline sokulmuş olması, Adana'nın Haleb'ten ayrılarak, Trabzon'un Batum ile birleştirilerek eyâlet oluşları, daha doğuda Şehrizûr eyâletinin yeni ilâvelerle 20 sancaktan 32 sancağa çıkarılması, İranla olan hudut bölgelerinde bâzı livâların elden-ele geçmesi, bu eyâletlerde mevcut timarlara âit olarak verilmiş bulunan rakamların muhtelif tarihlere göre değişmiş olmasına sebep teşkil etmektedir. Bu gibi hususlar, Evliyâ Çelebî'nin ikinci tertip listelerindeki rakamların, *Aynî Ali risâlesi* rakamlarından çok farklı olmasının bir kısım sebeplerini îzah edebilir.

Şüphesiz eyâlet teşkilâtında zamanla yapılmış olan benzeri değişiklikler bütün teferruatiyle mâlûmumuz olsa ve Evliyâ Çelebî'nin listeleri daha teferruatlı ve sıhhatli bir şekilde (kaynak ve tarih de kaydedilmek sûretiyle) tertip edilmiş bulunsa idi, aradan geçen zaman içinde timarların adedinde ve dağılış şekillerinde ne gibi değişikliklerin vukua geldiğini hesaplayabilmek mümkün olacaktı. Bugün için benzeri bir karşılaştırmayı burada yapmak mümkün olmadığına göre, büyük hesap ve istinsah hatâları ihtimâllerine ve murâkabelerini imkânsız kılacak şekilde teferruatta noksan bırakılmış olmalarına rağmen, Evliyâ Çelebî'nin güvenilebilir bâzı kaynaklardan derlediği kuvvetle muhtemel bulunan bu rakamların, devirleri için taşıdığı büyük değeri kabûl etmek zarûreti vardır.

Nitekim Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde bulduğumuz 1041 (1631) tarihli resmî bir vesîka (E. 9665)'da isimleri yazılı 18 eyâlette mevcut gösterilen timar adetlerinden 11'inin, Evliyâ Çelebî'nin bahis mevzûu ettiğimiz listelerinde kayıtlı eyâlet rakamlarına uygun düşmesi de, bu hususta dikkati çekmektedir. Evliyâ Çelebî'nin çok defa tahrir defterleri veya kadı sicilleri v.s. gibi resmî devlet vesîkalarını kullanmak imkân ve îtiyâdına sâhib olduğunu bilenler için, *Seyahatnâme*'nin, biraz da tenkitli bir neşrinin henüz yapılmamış olmasının uyandırdığı şüphelere rağmen, bahis mevzûu istatistik rakamlarının değerlendirilmesinin mümkün olduğuna inanmak lâzımdır.

Osmanlı imparatorluğunda timar sisteminin tatbik edildiği eyâletlerle bu eyâletlerden her birinde mevcut timarlar ve timar sâhiplerinin maiyetinde olarak sefere iştirak ettirilmesi lâzım gelen cebelülerin adedi hakkında oldukça tertipli bir şekilde bilgi veren kaynaklardan birisi de, Sofyalı Ali Çavuş'un 1064 (1654) yılında yazdığı bir risâledir (*Bul. du. Musée... Serajevo*, Ser. Nou., 1947, II, 139—205).

Risâleye göre, bu devirde Osmanlı imparatorluğunun timar sisteminin tatbik edilmekte olduğu 23 eyâletinde 56.089 timar sâhibi mevcud olup, bu timar sâhiplerinin cebelüleriyle birlikte teşkil ettikleri askerî kuvvetin yekûnu 200.000'i bulmaktadır.

Hemen-hemen aynı devirler için rakam vermiş olmalarına rağmen, Evliyâ Çelebî'nin ikinci tertip listelerinden yukarıda çıkarmış olduğumuz 83.552 timar sâhibi yekûnu ile, Ali Çavuş'un bulduğu 56.089 rakamı arasındaki büyük farkı îzah etmek güç olduğu gibi, bu fark, her iki müellifin de kaynaklarını ve çalışma tarzlarını şüpheye düşürecek mâhiyettedir.

Bununla berâber, bu farklardan bir kısmının da Evliyâ Çelebî'de mevcut Varat, Eğri, Kanije, Özü, Mora, Girit ve Gürcistan v.s. eyâletlerinin ve muhtemel olarak diğer bâzı hudut ve idârî teşkilât değişikliklerinin Ali Çavuş'un listesinde bulunmayışı ile îzah edilmesi mümkündür.

Aynî Ali, Sofyalı Ali Çavuş, Hezârfen Hüseyin ve Evliyâ Çelebî v.b. gibi müelliflerin birbirini tamamlar şekilde verdikleri bilgilerin diğer bir netîcesi de, Osmanlı timar sisteminin Basra, Lahsa, Mısır, Dehliz-i Çarha, Habeş, Yemen, Trablusgarp ve Tunus eyâletleri hâricinde, hemen-hemen her yerde tatbik edilmiş olduğunun anlaşılmasıdır. Bagdad, Girit ve Kefe'yi de, bâzı müellifler timar sisteminin tatbik edilmediği eyâletler arasında tasnif etmekte iseler de, bu eyâletlerin hiç olmazsa bir kısım livâlarında bu sistemin, bir müddet için de olsa, tatbik edilmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Meselâ Hezârfen Hüseyin, Girit adasında 8 zeâmet ve 1.400 timar bulunduğunu kaydetmektedir (var. 46a). Aynî Ali de Kefe için „554 kadar kılıç" kaydetmiş ve Bagdad eyâletinin 18 sancağından 7'sinde „sâir memâlik gibi zeâmet ve timar olduğunu" açıklamıştır (s. 35). Bunların dışında, Şam eyâletinin 11 sancağından üçü ve Haleb eyâletinin 9 sancağından ikisi, Kıbrıs'ın 8 sancağından üçü ve Kaptan Paşa eyâletinin sancaklarından üçü hâriç, diğer sancaklarında timar sisteminin tatbik edildiği de bilinmektedir.

Van, Diyarbekir, Şehrizûr, Çıldır v.s. gibi bâzı şark vilâyetlerindeki bir kısım aşiret beyleri ile, timarlarını *yurtluk ve ocaklık* olarak tasarruf eden beylerin husûsî durumu, Diyarbekir, Musul ve Şehrizûr eyâletlerinde adetleri 7 (yahut 9)'yi bulan ve husûsî bir statüsü olan *tâbi hükûmetler*'in teşkil ettiği istisnâlar da hesaba katılırsa, Osmanlı timar sisteminin yayıldığı sâhaların genişlik ve ehemmiyeti meydana çıkar.

Bununla berâber, timar kadrolarına âit bahis mevzûu müelliflerin listelerinden timarlı sipâhi ordusunun muayyen bir tarihteki hakîkî ve fiilî durumu ile harp gücü hakkında her zaman bir netîce çıkarmak mümkün değildir. Bunun da sebebi, bu listelerin tertîbinde kullanılmış olan kaynakların mâhiyeti, devşirilme tarzı ve rakamların yaşının lâyıkiyle belli olmayışıdır. Kaynakların mevsukiyeti ve rakamların resmî belgelerden sıhhatle nakledilmiş bulunduğu isbat edilebilmiş olsa dahi, aradan geçen zaman zarfında bu kadroları işgal edenlerin hüviyeti, askerî sıfat ve ehliyeti değişmiş ve bâzı timarların kıymetten düşmüş veya terkedilmiş olması da her zaman imkân dâhilindedir.

Gerçekten, aşağıda Osmanlı timar sisteminin soysuzlaşması babsinde ayrıca göreceğimiz gibi, Koçi Bey'in veya Evliyâ Çelebî'nin Osmanlı timarı hakkında rakamlara dayanarak bilgi verdiği tarihlerde sayıları yüzbinleri aşması lâzım gelen timarlı sipâhi ordusundan harp meydanlarında eser yok gibidir. Meşhur lâyihalarına benzeri listeleri de almış bulunan Koçi Bey'in (s. 99—103), timar sisteminin içine düştüğü soysuzlaşmanın derecesini anlatmak için, harbe iştirak eden sipâhilerin yekûnunun 7.000—8.000'den ibâret kaldığını yazması (s. 40) ve hattâ „erbâb-ı timar ve zeâmet bi'lkülliyye yok oldu" diyebilmesi dikkate şâyandır. Benzeri şikâyetlerin daha *Aynî Ali risâlesi*'nin yazıldığı 1017 (1608/1609) yılı sıralarında yükselmiş olması ve vaktiyle 200.000'i bulan timarlı sipâhi ordusunun onda birinden aşağı düştüğünden bahsedilmiş bulunması da unutulmamalıdır.

II. Menşe' mes'elesi ve tarihî gelişme. Yukarıda umûmî hatlariyle şematik olarak târif ettiğimiz Osmanlı timar sistemi, muayyen iktisâdî şartların ve tarihî zarûretlerin netîcesi olarak, muhtelif devirlerde türlü bölgelerde kendiliğinden meydana çıkması mümkün ve bu bakımdan muayyen bir ırk ve medeniyetin bir imtiyâzı veya bâzı büyük devlet adamlarının bir îcâdı addedilmesi câiz olmayan içtimâî bir hâdisedir. Bu bakımdan tarihçiler için asıl mühim olan mes'ele, umûmî tarzda isim ve şekil benzerliklerinden ziyâde, tetkik mevzûu timar sistemlerinin tatbik edildikleri zaman ve sâhalarda hangi tarihî şartların te'sîriyle, nasıl ortaya çıktıklarını ve zamanla mâna ve mâhiyet değiştirerek nasıl yeni muhtevâlar kazanmış olduklarının îzâhı ve bu halleriyle cemiyet içinde tarih boyunca oynadıkları rolün belirtilmesi olmalıdır.

Bununla berâber, vaktiyle üzerinde bilhassa durulmak mecbûriyeti hissedilmiş olan *menşe mes'elesi*'ni de kısaca hülâsa etmekte bugün hâlâ fayda mülâhaza edilebilir.

Anadolu Selçuklu devletinin enkazı üzerinde ve onun bir devamı olarak teşekkül ve inkişaf etmiş bulunan Osmanlı imparatorluğunun, bu devletin ve onun vâsıtası ile de daha eski diğer Türk ve islâm devletlerinin veya İran Moğullarının çok zengin teşkilât ve müesseselerinden de geniş ölçüde faydalanmak imkânlarına sâhip bulunduğu tarihî bir hakîkattır. Bu sebeple, bâzı tarihçilerin Osmanlı timarının ilk örneklerinin münhasıran muahhar Bizans imparatorluğunda aranması lâzım geleceği hakkındaki görüş tarzları, hakîkate uygun ve bu konudaki tarihî araştırmalar için faydalı olabilecek bir temâyül sayılamaz. Nitekim, bilhassa vezir Nizâm'ül-Mülk'ün Büyük Selçuklu imparatorluğunda yapmış olduğu idârî ıslâhâttan sonra, bu imparatorlukta askerî hizmet mukabili dağıtılmış olan iktâlar, Anadolu Selçuklularına ve dolayısiyle Osmanlılara, ana hatlariyle bir timar örneği teşkil edebilecek bâzı husûsiyetler taşımakta idi (F. Köprülü, *Bizans mües. Osm. mües.*, s. 211—225; Cl. Cahen, *Refl. sur l'usage*).

Bu sûretle meydana gelmiş olan askerî dirliklerde, dağıtılan arâzi ile bu arâzi üzerinde yaşayan halkın sâhibi yine hükümdardı. Dirlik sâhibi, halktan ancak miktar ve nev'ileri kanunlarla tâyin edilmiş olan bir kısım vergi gelirini tahsîle selâhiyetli idi. Bu selâhiyetlerini tecâvüz edenlerin elinden dirliklerinin alınacağı da bir prensip olarak kabûl edilmişti. Dirlikler, bir hizmete mukabil ve hükümdârın arzusuna bağlı olarak, muvakkat bir müddet için verilir ve ancak vazife ile birlikte olmak şartiyle, babadan oğula intikalleri kabûl edilirdi.

Benzeri bir timar sisteminin, ana prensipleri daha da geliştirilmiş olarak, Anadolu Selçuklularında geniş ölçüde tatbik sâhası bulmuş olduğu söylenebilir. Yeni fethedilen memleketleri iskân etmek, hudut boylarını teşkilâtlandırmak ihtiyâcı, burada da devlete âit topraklar üzerinde yine devlete âit olması lâzım gelen vergilerin geliri ile geçinen ve teçhiz edilen büyük bir ordunun kurulmasını lüzûmlu kılmıştı. Bâzı tarihî kaynakların kaydettiğine göre, Keykubâd I. zamanında yekûnu 100.000'i bulmuş olan Selçuklu ordusunun büyük bir kısmını sipâhi denilen iktâ askerleri teşkil ediyordu [bk. mad. İKTÂ]. 1276'dan sonra İlhanlıların Anadolu'yu tamamiyle askerî işgalleri altına almaları, Selçuklu iktâ sisteminin bozulmasına ve bir kısım eski askerî iktâ arâzisinin Moğul aristokrasisinin *mâlikâne* toprakları hâline sokulmasına sebeb oldu.

İran'da Gazan Han zamanında 1303 tarihinde yapılmış olan ıslâhât ile İlhanlı iktâları Selçuklu nümûnesinde yeniden teşkilâtlandırıldığı gibi, aynı şekilde Anadolu beyliklerinde de yaşamakta devam ediyordu.

Bizans imparatorluğundaki timarlara gelince, imparatorlar, Osmanlı pâdişahları gibi, devlet topraklarından bir kısmını üzerindeki çiftçilerle birlikte istediklerine temlik veya vakfetmek hakkına sâhip idiler. Fakat, bu tip mâlikâne toprakları yanında Osmanlı timarına çok benzer bir şekilde askerî vazifeye bağlı toprak tahsisleri imparatorluğun askerî teşkilâtının esâsını teşkil etmek üzere çok daha fazla yaygın bir halde bulunmakta idi. İmparatorluğun son zamanlarında miktarları daha da fazla artmış olduğu tahmin edilen ve *pronoia* ismini taşıyan bu timarlarda dirliğin toprakları ve o topraklarda yaşayan halk imparatorun malı telâkki edildiğinden, diğer mâlikâne toprakları gibi mîrasçılara geçmez, satılmaz, başkasına devir ve vakfedilemezdi. Bununla berâber, son zamanlarda merkezî devlet nüfûzunun kuvvetten düşmesi ve mâlî buhranlar netîcesinde, Bizanslı timar sâhipleri arâzileri dâhilinde daha büyük bir muhtariyete sâhip çıkmışlar, köylüleri muhâkeme etmek, onlardan daha fazla ve çeşitli hizmetler istemek hakkını kazanmışlar, timarların daha geniş ve tam bir şekilde evlatlarına geçmesini de te'mînat altına almışlardı (G. Ostrogorskij, *Pour l'histoire de la Féod. Byzantine*, s. 62. 198).

Kuvvetli Bizans te'sîri altında bulunan Orta-çağ Sırp devletinde de mâlikâneler yanında *pronoia* tipi timarlar çok yaygındı. İmparator Duşan'ın kanunnâmesinde, dirliklerine bir âile mülkü (*baştina*) olarak sâhib olmayan timar sâhiplerinin onları satmak, vakfetmek veya diğer mülklere benzer şekilde mîras bırakmak hakları bulunmadığı sarih olarak kaydedilmekte idi.

Balkanlarda *pronoia* tipinde Bizans timarına rastlanmayan bölgelerden birisi Bosna krallığı idi. Bu bölgede asîller sınıfının her yerdekinden daha kuvvetli bulunması, merkezî devlet iktidârının çeşitli müdâhelelerine açık bulunması lâzım gelen bir timar usûlünün kabûlünü önlemiş oluyordu (G. Ostrogorskij, *ayn. esr.*, ayn. yer.). Bu bölge asîlzâdelerinin âile mülkü (*baştina*) şeklindeki mülk timarları, eski sâhiplerinin tasarrufunda olarak, Osmanlı hâkimiyeti devrinde de uzun müddet yaşamıştı (C. Truhelka, *Bosna'da arâzi mes. tarihî esasları*, s. 57—64).

Bu îzahlardan sonra, Osmanlı hâkimiyeti devrinde Türk idâresinin, Balkanlardaki Bizans veya Sırp *pronoia*'larının bir çoğunu, bütün mahallî husûsiyetleriyle, aynen devir ve teslim aldığı ve hattâ onlar üzerinde uzun müddet büyük bir değişiklik yapmak lüzûmunu hissetmediği iddia edilebilir. Fakat sırf vaziyetin îcâbı ihtiyar edilmiş olan bu aynen devir ve teslimin sebebini, bâzı müelliflerin yaptığı gibi, daha evvel benzeri bir nümûneye sâhip bulunmayış veya Bizans timarı ile temas sonunda Osmanlı timar sisteminde esaslı bir değişikliğin vukuunun zarûrî bir hal aldığı şeklindeki kanâatleri ile îzah etmeğe kalkışmak doğru değildir. Böyle bir îzah ancak, Osmanlı Türklerinin Bizans imparatorluğu, daha doğrusu eski Bizans imparatorluğunun bekayası, karşısına yalnız başına ve her türlü kültür ve teşkilât mîrâsından mahrum bir göçebe aşîret olarak çıkarılması telâkkîsi ve Selçuklulardaki timar sistemi hakkında kâfi derecede bir bilgiye sâhip bulunulmamasından ileri gelebilir (F. Köprülü, *ayn. esr.*).

Yalnız itiraf etmek lâzım gelir ki, gerek Selçuklu ve gerek Bizans timarları hakkındaki tarihî kaynaklar çok kifâyetsiz ve müphemdir. Bu sebeple, bu kaynaklara dayanılarak yapılan tefsir ve karşılaştırmalar henüz sağlam bir esastan mahrumdur. Meselâ, bir tarihçi için çok mühim olduğu halde, bahis mevzûu timarların âit oldukları devirlerdeki büyüklükleri, yayılış sâha ve nisbetleri, hukukî çatıları yanında sosyo-ekonomik bünye husûsiyetleri, namzet bulundukları gelişmelerin muhtelif merhaleleri ve tarihî hâdiselerdeki te'sir dereceleri hakkında kat'î netîceler çıkarmaya henüz imkân yoktur. Bu bakımdan Osmanlı imparatorluğuna diğer Türk ve islâm devletlerinden ve bu arada Anadolu beyliklerinden geçmiş olan timar sistemleri ile imparatorluk devrinde bilhassa yayılmış olanların muhtelif devirlerde ve bölgelerde hangi şartlar altında ne şekilde teşekkül ve inkişaf ettiğini, Türk arşivlerinin ihtivâ ettiği oldukça zengin malzemeden faydalanarak daha yakından tetkik etmekte fayda vardır.

Mâlikâne sisteminden Osmanlı timarına. İmparatorluk devrinin sipâhi timarında timar sâhibi, bâzan *sâhib-i arz* ismini de taşımış olmasına rağmen, ne timarı dâhilindeki toprakların, ne de bu toprakları işleyen köylünün toprak sâhibine veya devlete vermekle mükellef bulunduğu hak ve resimlerin mülkiyetine sâhip değildi. Ancak, muayyen hizmetleri yaptığı müddetçe devlete âit çeşitli vergileri kendi nam ve hesâbına toplamak hakkından faydalanabilirdi. Bu faydalanma hakkı, vazifeye bağlı bir „maaş" mâhiyetinde olup, timar sâhibinin mülkiyetine giren ve bu sıfatla satılması, vakfedilmesi veya mîras olarak intikali mümkün bulunan bir mülk-gelir mâhiyetini arzetmezdi. Gerçi, timar sâhibinin ölümü hâlinde devlet, sipâhinin hizmete yarar erkek evlatlarından birine veya birkaçına timar vermeyi prensip olarak kabûl etmiş bulunuyordu. Fakat bu şekilde verilen timar, ölen babanın timarının zarûrî olarak kendisi olmadığı gibi, kıymet itibâriyle de aynı değildi.

Sipâhi timarının „kılıç" tâbir edilen ve sipâhilik hizmetine giren herkes için bir başlangıç kadro maaşı teşkil eden bir çekirdek kısmı vardı. Bu kısım, sipâhinin zamanla göstereceği yararlıklara göre, yapılacak *terakkî* zamlariyle büyümüş olabilirdi. Fakat bu ilâveler ölüm vukuunda hizmete yeni girecek evlatlara aynen ve tamamen intikal etmezdi. Bu sûretle, timar arâzisinin zamanla türlü fırsatlardan faydalanılarak büyütülmüş olan şekilleriyle bir âile mülkü hâlinde nesiller boyunca aynı soydan gelen kimseler elinde kalması ve büyümesi önlenmişti. Has ve zeâmet şeklindeki büyük timarların sâhipleri olan vezir ve beyler sık-sık değiştirilmekte olduğundan, değişen sâhiplerinin bu timarlarla âilevî bir münâsebet ve yakın bir alâka te'sis etmeleri imkânsız bulunmakta idi.

Fakat, Osmanlı imparatorluğunda askerî vazifelere bağlı dirliklerin hepsi bu nevi husûsiyetleri hâiz değildi:

A) İmparatorluk devrinin tipik timarlarında müşâhede edilen bu kayda değer husûsiyetler, *eşkincilü mülkler* veya *mülk timarlar* nâmı altında ayrıca tetkikleri îcab eden (Ö. Lütfi Barkan, *Zeki Velidî Togan armağanı*, İstanbul, 1950—1955, s. 61—70) diğer çeşit timarlarda mevcut bulunmamaktadır. Bu nevi timarlarda devlet, türlü hak ve resimleri toplama yetkisini, timar sâhibine bütün hayatı boyunca ve ölümünden sonra da mîrasçıları tarafından tam bir mülk olarak tasarruf edilebilecek bir „gelir" hâlinde bırakmış bulunmaktadır, veyahut diğer bir ihtimâlle, bu gibi haklar vaktiyle devletten bir mülk olarak satın alınmış veya fevkalâde durumlarda bir hizmete bağlı olmayarak bağışlanmış serbest mülkler oldukları halde, askerî hizmet şartı, zamanla mülk sâhiplerine devlet tarafından zorla kabûl ettirilmiştir. Bu takdirde, mülk timarların sâhipleri sefere bizzat gitmek veya mükemmel silâhlanmış bir miktar asker (cebelü) göndermek mecbûriyetinde kalmışlardır. Bu gibi hizmetlerin yerine getirildiği müddetçe, devlet mülk timarlara el-koymamıştır. Bu tip timarların sâhipleri sefere bizzat gelmezler veya yerlerine cebelü göndermezlerse, sâir zeâmet ve timarlar gibi dirlikleri ellerinden alınıp bir başkasına verilmez, sâdece timarın bir yıl-

lık şeliri devlet tarafından zaptedilirdi. Sâhipleri ölünce de bu gibi timarlar bütünüyle erkek evlâda verilir, erkek evlat olmadığı takdirde ise, erkek veya kadın diğer mîrasçılara intikal ederdi. Onlar da hisseleri nisbetinde gönderilecek cebelülerin masraflarına iştirak ederlerdi. Bu gibi timarlar, sâhipleri tarafından sefere eşmek veya cebelü göndermek mükellefiyeti ile berâber, diğer mülkler gibi serbestçe alınıp satılabilir, aynı mükellefiyetle berâber olmak şartiyle, vakfedilmeleri de mümkün bulunurdu.

Elde mevcut kayıtların çoğu, bize bu nevi *mülk timarlar* veya *eşkincülü mülkler*'in Osmanlı imparatorluğuna daha evvelki Anadolu beyliklerinden geçmiş olduğunu göstermektedir. Bu vaziyete göre, Osmanlılar, kendilerine Anadolu beyliklerinden geçen ve az-çok kuvvetli bir soy asâletini devam ettirmekte olan bu tip timarları, bilhassa bâzı Doğu Anadolu sancaklarında olduğu gibi, lüzûmlu buldukça muhâfaza etmişlerdir. Hattâ Rumeli'de, Bosna'da olduğu gibi, bâzı hıristiyan beylerin veya soylarının ellerinde bırakılmış olan dirliklerin de böyle âile mülkü timarlar hâlinde olduğu görülmektedir.

Doğu Anadolu'da fetih sırasında hizmet ve itâatleri mukabili olarak kendileriyle anlaşarak bâzı eski emirlere „yurtluk ve ocaklık" olarak temlik edilmiş olan sancak ve hasları da, sâhiplerinin muayyen adette cebelü ile sefere eşmek (gitmek) mükellefiyeti olan timarlar arasında saymak lâzım gelir. Bu gibi timarların sâhipleri gelişi-güzel azl ve nasb edilemediği gibi, ölüm ve hattâ ihânet vukuunda da yurtlarının oğullarına veya akrabasına verilmesi lâzım gelirdi.

Fakat, zamanla türlü fırsatlar zuhur ettikçe sultanların onlara da sipâhi timarına yaklaştıracak kayıtlar ve mükellefiyetler vaz ettikleri ve bâzı umûmî tensikat devrelerinde daha evvel teşkil edilmiş bulunan bir çok eşkincilü mülk ve vakıfları ortadan kaldırdıkları görülmektedir.

B) İlk Osmanlı pâdişahları, büyük kumandanlara, ahî ve derviş gibi, imparatorluğun teşkilâtlandırılması, maddî ve mânevî kuvvetli esaslar üzerine oturtulabilmesi için yardımı dokunabilecek kişi ve zümrelere geniş muâfiyetler (immunités) le temlikler yapmak ihtiyaç ve an'anesinin te'sîri altında kaldılar. Meselâ, Rumeli fütûhâtını yapan kumandanlara hudut boylarında her çeşit selâhiyet verilip, muhtariyetle idâre edilecek „serbest" arâzi terk edildiği gibi, ilk zamanlarda onlara „feodal" bir anlayışla kendilerine tâbi birer prens olarak muâmele olundu. Anadolu beyliklerinden asâlet sınıflarına mensup bir çok kumandanlar, Rumeli'de kendilerine bağışlanmış olan zengin toprak mâlikâneleri üzerine maiyetleri halkı ile gelip yerleşiyorlar ve bu sûretle hudut boylarında kudretli ve fütûhat ile alâkalı reisler hâline geliyorlardı. Bu hususta tipik bir misâl olarak Yıldırım Bayezid tarafından Mihal-oğlu Ali Bey'e Bulgaristan'da Plevne kasabası civârında temlik edilmiş olan köyleri zikredebiliriz (Ö. Barkan, *İmparatorluk devrinde toprak mülk ve vakıfların husûsiyeti*, *İstanbul Hukuk Fakültesi mecmuası*, 1942, VIII, 906—942). Bâzı sultan hanımlarla büyük vezirlere bir hayır işine vakfedilmek üzere temlik edilmiş olan arâziyi de bu kabil serbest mülkler arasında saymak lâzım gelmektedir.

Bu sûretle feodal prensipler ve fütûhâtı teşvik arzuları kadar, memleketin iskân ve şenlendirilmesi gayesinin de açık bir şekilde müessir olduğu temlik ve vakıflarda şu husûsiyetler dikkati çekiyordu:

a) Bu temlikler, mülk ve vakıf sâhibini idârî bakımdan olduğu kadar, vergi toplamak bakımından da büyük bir istiklâl içinde bırakmaktadır. Temlik muâmelesi „bilcümle hukuk-ı şer'iyye ve rüsûm-ı örfiyyesiyle mefrûzü'l-kalem ve maktu'ül-kıdem" „serbest" olarak kayıd ve tescil edilmekte idi. Devlet me'murları herhangi bir vesîle ile veya vergi toplamak için bu mâlikâneler içine girememekte ve temliknâme ile verilenden fazla vâridat zuhur edip etmediğini tahkik ve teftiş için defter yazısı soramamakta idiler. Bu sebeplerle bu gibi mülk sâhiplerinin hâriçten adam bulup getirmek, yeni köyler te'sis etme husûsunda selâhiyet ve menfaatleri mevcuttu.

b) Bu gibi toprak mülkler âile vakfı hâline sokulmadıkları müddetçe, diğer nevi mülkler gibi mîrasçılar arasında taksim edilmekte, satılıp alınabilmekte ve vakfedilmekte, borç için haczedilip nikâh mukabilinde zeveeye kalmakta ve cihaz olarak verilmekte idiler. Hülâsa, bu nevi mâlikâneler kayıtsız ve şartsız mutlak mülk vaziyetinde olup, bir çoğunda askerî hizmet veya diğer nevi mükellefiyetler de görülmemektedir: „mukabelesinde hizmet teklif olunmamıştır, mülk-i mevrûsları gibidir. Silsileleri munkatî' veyahud ref'ine hükm-i şerif sâdır olmadıkça mülkiyet ile tasarruf iderler."

c) Osmanlı imparatorluğuna bilhassa diğer Türk ve islâm devletlerinden geçmiş olup, mâlikâne-divânî sistemi nâmı altında tetkik edilebilecek olan diğer bir kısım mülk ve vakıflar ise, büsbütün ayrı esaslara göre te'sis edilmiş gözükmektedir. Konya taraflarından başlayıp büyük bir kısmına Doğu Anadolu eyâletlerinde ve Suriye'de tesâdüf edilen ve *iki baştan tasarruf* tâbir olunan bu nevi mülk ve vakıflar, imparatorluk devrinin bütün serbest mülk ve vakıflarından farklı olarak, sâhiplerine toprağın ancak kuru mülkiyetini ele geçirmiş olmaktan doğan mahdut haklar te'min etmektedir.

Bu itibarla, vakıf veya mülk sâhipleri *yüksek mülkiyeti* kendilerine âit bulunan bu toprakları işleyen köylülerden yalnız bir toprak kirası istemek hakkına sâhip bulunmaktadırlar. *Mâlikâne hissesi* tâbir edilen bu toprak kirası ise, mahallî örf ve âdetlere göre mahsûlün onda, yedide ve hattâ beşte biri olarak kabûl edilmiştir.

Bunun hâricinde, toprağın ve toprak üzerinde bulunan köylülerin devlete vermeğe mecbur oldukları bütün diğer bak ve resimler, *divânî hissesi* nâmı altında doğrudan doğruya devlete, yâni orada devleti temsil eden sipâhi veya mültezime âit bulunmaktadır. Bu haklar arasında yine örf ve âdetlere, toprağın verim kabiliyetine göre değişen ve mahsûlün onda birinden yarısına kadar yükselebilen *toprak haracı* ile, *çift*, *bennâk*, *gerdek*, *tapu* ve *ağnam* resimleri ve sâire gibi şer'î ve örfi bütün vergiler mevcuttur. Bu vaziyette, her köyün biri *mâlikâne*'sine, diğeri *divânî*'sine tasarruf eden iki sâhibi vardır ve köylü, yetiştirdiği mahsûlden bir veya iki *onda bir* mâlikâne hissesi olarak toprak sâhibine verdiği gibi, ayrıca onda bir veya beşte bir de, divânî hissesi diye sipâhiye ödemektedir. Bu ikili sisteme göre, mâlikâne sâhiplerinin toprakları üzerinde hâiz oldukları mülkiyet hakkı, satmak, vakf veya hîbe etmek, vârisler arasında diğer menkul mülkler gibi şer'î mîras hukuku kaidelerine göre taksim edilmek husûsunda mutlak bir mülkiyetin bütün şartlarını hâiz bulunmaktadır.

Tetkik mevzûumuz mâlikâne-divânî sisteminde, umûmiyetle yerli toprak sâhipleriyle, fütûhâtı yapan devletin mümessillerini aynı topraklar üzerinde, aynı zamanda tatmin etmek ihtiyâcının bir vâsıtası olarak tatbik edildiği söylenebilir. Fakat, bu hususta kayda değer olan cihet, bu sistemin bu bölgelerde çok daha evvel ihdas ve tatbik edilmekte olduğunun anlaşılmakta bulunmasıdır.

Filhakika, tetkik ettiğimiz arâzi tahrîri defterlerinde, bu sistemin Osmanlılardan evvel diğer Anadolu beyliklerinde de tatbik edilmekte olduğunu gösteren kayıtlar pek çoktur (Ö. Barkan, *Malikâne-divanî sistemi*, *Türk hukuk ve iktisat tarihi mecmuası*, sayı II, İstanbul, 1939, s. 119—194). Aynı sistemin İlhanlılarda ve Büyük Selçuklu devletinin bâzı eyâletlerinde mevcut olduğu da söylenebilir.

Görülüyor ki, Türk-islâm devletlerinden ve bu arada Anadolu Selçuklulariyle beyliklerden Osmanlı imparatorluğuna devredilen veya ilk sultanlar tarafından bizzat tatbik edilmiş olan arâzi temlîki ve timar usûlleri mâhiyet itibâriyle birbirinden oldukça farklı şekiller arzetmektedir. Bu şekiller arasından tipik Osmanlı timarını bulup geliştirmek için, kuruluş devrinin tarihî, içtimâî ve iktisâdî türlü şartlarının ve bu arada imparatorluk idâresinin yeni bir devlet anlayış ve iktidârının hazırladığı imkânlardan faydalanmak lâzım gelmiştir.

Feth ve ilhak edilmiş olan memleketlerde kuvvetle yerleşmiş olan örf ve âdet ve idârî göreneklere uymayı bir düstûr olarak kabûl etmiş olduğu bilinen (Ö. Barkan, *Kanunlar*, s. LXIII—LXXII) Osmanlı imparatorluğunun, uzun müddet bu memleketlerin yalnız vergi sistemlerini değil, toprak mâlikâneleri ve çeşitli imtiyazları ile yerli asâlet sınıflarını da muhâfaza etmiş olduğu bir gerçektir. Bu gibi yerli âilelere bir çok hallerde bâzı köylerin evlatlık vakfını veya mâlikâne hakkını tanımak için, Mısır sultanlarından, Sultan Çakmak veya Kayıtbay'dan sahîh menşur ve murabbalarının, Dulkadır beylerinden „temessük" lerinin bulunması veyahut fethe kadar bu yerlerin ellerinde bulunduğunu şâhitlerle veya oraların eski kadıları tarafından verilmiş hüccetlerle isbat etmiş bulunmaları kâfi görülmüştür. Meselâ, Zâkir-oğlanları nâmı ile tanınan bir cemâat, Maraş'ın Kars kazasında „kâfirin kırmak tarîki ile" mülk edindikleri ve „ümerâ-i Zülkadriyye'den temessükleri bulunduğu" için bâzı mezreaları Osmanlı idâresinde de *„eşkünçilik tarikiyle mülk olarak tasarruf etmekte"* ve ellerindeki „emlâki mukâbelesinde sefer-i hümâyûn vâki oldukça otuz nefer çerileri ile eşegelmektedirler". Aynı bölgede, yine „kâfirin kırup mâlik olmak" veya *„mâlikâne*'leri sultan cânibinden, beytü'l-mâlden satun alınup ol vilâyet fethine değin mülkiyet üzere mutasarrıf oldukları" memleketin ileri gelenleri tarafından beyan edildiği ve ellerinde daha evvelki devrin kadıları tarafından verilmiş hüccetler veya satın aldıklarına dâir senetler bulunduğu için mülkiyet hakları Osmanlılar tarafından kabûl ve tasdik edildiği şeklinde, bir takım benzer kayıtlar daha vardır (*Tapu defteri*, nr. 735). Bununla berâber sür'atle gelişmekte olan merkeziyetçi bir devlet nüfûzuna rakip gözüken iddialı bir soy veya toprak asâleti sınıfının muhâfazasına yarayan mâlikâne şeklindeki toprak mülkiyetine ve mülk-timar sistemine karşı sinsi bir mücâdelenin çok erkenden başlamış olduğu da iddia edilebilir. Nitekim, impara-

torluk idâresinin türlü fırsatlardan faydalanarak oldukça başarılı bir şekilde tatbik ettiği böyle bir siyâsetin doğurduğu huzursuzluklar ve az-çok şiddetli tepkiler, bu husûsu isbat etmektedir.

Timar sisteminde mühim mevkîlere devşirme vezirlerin adamlarının veya kapu-kulu ocakları mensûbu yabancıların getirilmesinin sonunda mahallî „ocak-zâde" timar sâhiplerinin itibardan ve iktidardan uzaklaştırılmakta olmasının doğurduğu memnûniyetsizliklerin netîcelerinden biraz aşağıda bahsedilecektir. Burada, Fâtih Sultan Mehmed'in bir çok eski vakıf ve mülkleri „nesh" etmek sûretiyle yapmağa teşebbüs ettiği büyük çapta bir ıslâhât hareketinden ve bu teşebbüsün sebeb olduğu hâdiselerden kısaca bahsetmek yerinde olacaktır.

Nitekim, İstanbul'un fethinden sonra gerek devlet anlayışında gerek siyâsî tasarılarında büyük gelişmeler kaydedilmiş olan bu sultanın, emellerini tahakkuk ettirebilmek için zarûrî olan mâlî kaynakları ve askerî gücü arttırmak maksadiyle, memleket gelirinin büyük bir kısmını elinde tutan kalabalık bir vakıf ve mülk sâhipleri sınıfının imtiyazlarına son vererek ellerinden topraklarını aldığını veya onlara yeni askerî vazifeler yüklettiğini görüyoruz.

Bu sûretle girişilen ıslâhât teşebbüsü, vüs'ati ve o zamanki Türk cemiyetinin ana-yapısında tahakkukunu hedef tuttuğu değişikliğin, mâna ve ehemmiyeti bakımından son derece cür'etkârâne idi. Bu sebeple teşebbüs doğrudan-doğruya alâkalı zümrelerin içtimâî gücü kadar, türlü çıkarlar peşinde olan devşirme vezirler-ocak ağaları grubunun, şerî'atçı ve tutucu kuvvetlerin işbirliğiyle hükümsüz bırakıldı (Ö. Barkan, *Osmanlı imparatorluğunda kuruluş devrinin toprak meseleleri, İkinci Türk tarih kongresi zabıtları*, İstanbul, 1937, s. 1002—1013). Pâdişâhın âni ölümünü tâkib eden günlerde devlet merkezinde patlak veren kanlı bir ihtilâl esnâsında ıslâhâtın ilham kaynağı olarak bilinen vezir Karamanlı Mehmed Paşa'nın konağı yağma ve kendisi katledildiği gibi, Fâtih'in yerine tahta geçen Bayezid II. de husûsî şahıslar elinden alınmış olan arâzi vakıf ve mülkleri gelirinin eski halleriyle sâhiplerine iâde edildiğini kabûl ve îlân etmek mecbûriyetinde kaldı.

Eski timar sâhipleri ve yeni rejim. Kuruluş devrinde mâlikâne sisteminden Osmanlı timarına doğru olan gelişmelerin bâzı belirtilerini gözden geçirdiğimiz sırada, aynı devirde timarlı sipâhilerin derleniş tarzı ile eski sipâhilerin rejime intibaklarının ortaya koyduğu mes'elelere de bir göz atmak yerinde olacaktır.

Timar dağıtılmasına ve sipâhilerin tâyinine âit olmak üzere bugün elimizde olan defterlerin ve diğer arşiv vesîkalarının kuruluş devrinin hâdiselerini aydınlatabilecek kadar eski olmayışı, bu alanda yapılabilecek tetkikleri güçleştirmiş bulunmasına rağmen, elde mevcut nâdir bâzı belgelerden Osmanlıların feth ve ilhak ettikleri memleketlerde buldukları eski timar sâhiplerine karşı tâkib ettikleri siyâsetin ana-hatlarına ve bu memleketlerde yerleşme usûllerine âit dikkate değer bâzı netîceler çıkarmak mümkün olmaktadır.

Murad II. devrinde, fetihten 20—25 sene sonra (835=1431/1432) Arnavut sancağında yapılmış olan „tahrir"in netîcelerini tesbit eden bir „mücmel" deftere göre (H. İnalcık, *Sûret-i defter-i sancak-i Arvanid*), bu bölgede mevcut 335 parça timardan 100 kadarı Saruhan'dan, Canik'den, Bolu'dan ve Engürü'den „sürülüp getirilmiş" Türk soyundan sipâhilerin elindedir. Bu usûl ile ana-vatandan adam getirerek henüz tamamiyle itâat altına alınamamış olan bir hudut bölgesinde imparatorluk nizam ve nüfûzunun daha te'sirli bir şekilde te'mîni düşünülmüş olabilir. Az-çok tabiî gözüken bu usûlün yanında, üzerine dikkati çeken mühim bir nokta da, geriye kalan timarlardan 56'sının Osmanlıların hizmetinde çalışmayı kabûl ederek dirliklerini muhâfaza edebilmiş olan eski hıristiyan-Arnavut beylerine bırakılmış olmasıdır. Ayrıca bir metropolit ile üç piskoposa da birer timar verilmiştir. Geriye kalan timarlar ise pâdişâhın veya sancak-beylerinin kullarına veya adamlarına dağıtılmıştır.

Burada dikkati çeken büyük bir husûsiyet de, eski Arnavut beylerinden büyük bir kısmının müslüman olmak mecbûriyetini duymadan eşkinci timarı sâhibi beyler olarak Osmanlı ordularına katılabilmiş olmalarıdır. Aşağıda görüleceği üzere, benzeri müşâhedeleri diğer bölgelerde de yapmak mümkün olduğuna göre, Osmanlıların Balkan memleketlerindeki hâkimiyet ve yerleşme politikalarına ve Osmanlı istîlâsının mâhiyet ve esprisine âit eski kanâatlerde bir hayli değişiklik yapmak ve bilhassa bu istîlâyı bir haçlı seferi mistiği içinde hıristiyanlık dinini ve hıristiyanları yok etmek için harekete geçmiş bir taassup dalgası hâlinde görmekten vazgeçmek lâzımdır.

Hakîkaten, elde mevcut arşiv vesîkalarının çoğu, Arnavutluk için olduğu kadar, fethe yakın bir tarihe âit olmadıkları halde, bu memleketlerin feth ve ilhâkından bir iki nesil sonra dahi hâlâ hıristiyanlık dinini muhâfaza eden sipâhi beylerine âit misâlleri ihtivâ eder. Meselâ, 859 (1454/1455) tarihinde Teselya'daki

Tırhala livâsında mevcut 182 timardan 36'sı, aynı tarihte (ve fetihten 60 sene sonra) Vulçitrin, Piriştine taraflarında 170 timardan 27'si, Vidin ve havâlisinde 185 timardan 18'i, 1469'da yazılmış olan bir defterde de Bosna ve Hersek taraflarında 467 timardan 111'i hıristiyan sipâhilerin elindedir (H. İnalcık, *Fatih dev. üz. tet. vesk*, s. 137—184).

Başka sâhalarda da bulunması mümkün olacağından şüphe olmayan benzeri kayıtlar, yalnız henüz hıristiyan dinini muhâfaza etmekte devam eden timar sâhiplerine âittir. Onların yanında, aradan geçen uzun yıllar zarfında yetişmiş olan iki-üç nesil eski hıristiyan sipâhi oğulları içinden zaferden-zafere koşan Osmanlı ordularında islâm mücâhidlerle yaptıkları silâh arkadaşlığına âit hâtıraların veya genç yaşlarında Osmanlı sultanları ve paşalarının saraylarında gördükleri hayat tarzı ve zenginliklerin rûhî-içtimâî te'sirleri altında, açık bir tehdit ve zorlamaya lüzum kalmadan, kendiliklerinden müslüman olanların da sayıca çok olması lâzım gelir. Bu sûretle, tetkik mevzûu defterlerde babasının hıristiyan adı veya soyadıyla kaydedilmemiş olan yahut diğer bir yoldan hıristiyan menşe'i isbat edilemeyen müslüman ismi taşıyan sipâhilerden daha bir çoğunun da, bölgenin eski hıristiyan beylerinin soyundan geldikleri tahmin edilmektedir.

Bu hususta dikkati çeken diğer cihet de, mevcut hıristiyan sipâhilerin yahut onların ikinci veya üçüncü nesilde müslüman olmuş bulunan evlatlarının dâima memleketin eski sâhibi hıristiyan beyler soyundan gelmiş olmaları ve hizmeti ne kadar büyük olursa olsun, hıristiyan reâyâ arasından seçilip sipâhi zümresine ayrılmış olanların kayıtlarına rastlanmış bulunmasıdır. İçlerinde Eflak'dan veyahut Macaristan'dan kaçıp Osmanlı idâresine sığınmış olduğu kayıtlı bulunan bâzı nâdir hıristiyan sipâhilerinin de memleketlerinde mutlaka askerî sınıf mensûbu, asîl kişiler olması lâzım geldiği söylenebilir. Bu hususta, Bosna taraflarında olduğu gibi, diğer bâzı Balkan memleketlerinde de „baştina" şeklindeki âile mülkü toprak tasarrufuna dayalı bir askerî sınıf asâleti fikrinin çok kuvvetli oluşunu (C. Truhelka, *Bosna'da arazi mes. tarihî esasları*, s. 58; Ostrogorskij, *Pour l'hist. de la Féod. Byzantine*, s. 186, 219) ve bilhassa ilk zamanlarda bu feodal anlayışın Osmanlılar tarafından da kolaylıkla paylaşılmakta bulunmasını bir sebeb olarak zikretmek mümkündür.

Gerçekten, feth ve ilhak edilen müslüman memleketlerinde olduğu gibi, bir çok Balkan memleketlerinde de eski bey sınıfı mensupları içinden sipâhiliğe seçilmemiş olanlar bile bâzı defterlere „kadîmî sipâhiler" veya „sipâhi-zâdeler" olarak ayrı zümreler hâlinde kaydedilip, reâyâya karıştırılmak istenilmemiş ve içlerinden bir çokları lüzum hâsıl oldukça oradan alınarak, husûsî bir takım teşkilât ve imtiyazlara tâbi askerî birer zümre olan Voynuklar, Martoloslar, Eflaklar veya Doğancılar arasına dağıtılmışlardır (H. İnalcık, *ayn. esr.*, s. 162, 167).

Bâzı bölgelerde Osmanlı devrinde de babalarının soyadıyla isimlendirilmekte devam edilen bucaklarda, yüksek gelirli timarlara tasarruf eden hıristiyan sipâhiler veya bu sipâhilerin müslüman olmuş evlatları vâsıtası ile, mühim askerî hareketlerin cereyan ettiği hudut boylarında müessir bir teşkilât kurmaya muvaffak olan Osmanlı idâresinin, feth ve ilhak edilen memleketlerin eski sipâhilerine karşı tâkib ettikleri siyâsetin ve bu memleketlerde kuvvetle yerleşme usûllerinin diğer bir veçhesini de burada hatırlamak yerinde olacaktır.

Bu hususta verebileceğimiz güzel bir misâli, Trabzon Rum imparatorluğunu zaptetmiş olan Fâtih Sultan Mehmed'in, aynı devirde Arnavutluk'ta tatbik edilen usûllerden bâzı noktalarda oldukça farklı ıcraâtını aksettiren bir „tahrir" defterinde bulmaktayız. Fetihten 25 sene kadar bir zaman sonra, Bayezid II. devrinde, yazılmış olan bu deftere göre (Ö. Barkan, *Osmanlı imparatorluğunda bir iskân ve kolonizasyon metoda olarak sürgünler*, *İktisat Fakültesi mecmuası*, İstanbul, 1956, XV, 13), yerli hıristiyan beylerinden hemen hiç biri kendi arâzileri üzerinde eski vazifelerinde bırakılmayıp, imparatorla berâber Rumeli'ye sürülmüşlerdir. Onun için bu bölgede mevcut 207 timardan yalnız 21'i, husûsî bir durumu olan Torul bölgesinin eski sipâhilerinden olup, Osmanlılara sığınan veya insan toplayıp timarlarını şenlendirme vazifesini üzerine almış bulunan eski hıristiyan Gürcü beylerinin elinde bırakılmıştı. Buna mukabil geri kalan timar sâhipleri arasından 25'inin „Rumeli'den sürülen" ve henüz „yeni müslüman" olmuş bulunan eski hıristiyan Arnavut beyleri oluşu bilhassa dikkati çekmektedir.

Yukarıda bahsettiğimiz veçhile, Arnavutluk'ta ve civar memleketlerde aynı tarihlerde bir kısım eski timar sâhibi beyler yerlerinde bırakılır, fakat buna mukabil, bir muvâzene ve emniyet unsuru olarak, büyük bir kısım timar sâhiplerinin Anadolu'dan sürülüp getirilerek bu bölgeye yerleştirilmesine lüzum görülürken, aynı bölgede bâzı Arnavut beylerinin kendi yurtlarından uzaklaştırılarak, yeni fethedilen yabancı bir muhitte yerleştirilmiş

olması, Osmanlıların iyi düşünülmüş bir iskân siyâsetlerinin bulunduğunun delîli sayılabilir. Yeni fethedilmiş olan Trabzon Rum imparatorluğundan Rumeli'ye sürülmüş olan sipâhilerden bir kısmına oralarda timar verilmiş olması da, bu usûlün mantıkî bir îcâbı olarak, ihtimâl dâhilindedir.

Trabzon'da mevcut 207 timardan geriye kalan 161'inden, 101'i „gulâm-ı mîr" veya „gulâm-ı pâdişah" nâmı altında yeniçeri, cebeci, bevvâb, solak, ulûfeci, sekban v.b. gibi kapu-kulu askerleri arasından seçilmiş veya kul-oğlu olarak kaydedilmiş olanlara verilmiştir. Ayrıca dört timarın sâhibi de bey ve paşaların azadlıları arasından yetişmiş sipâhilerdir. Bir timarın sâhibi Çepni beylerinden, diğeri Çepni beyler-beyi oğlanlarından olarak kayıtlıdır. Bu bölgenin hususiyetlerinden biri olarak geriye kalan timarların beşinden üçü kadıların, ikisi ise, dervişlerin elindedir. Diğer 51 sipâhinin yetişme tarzı ve sipâhiliğe geldiği yer mâlûm değildir.

Anadolu beyliklerinde de timar sisteminin mevcud olduğu ve Osmanlıların ekseriyâ kendilerine hizmeti kabûl etmiş olan eski timar sâhiplerini yerlerinde bırakarak ellerine yeni beratlar verdiği ve bu usûlün onların yerli askerî sınıf mensuplarına karşı tatbik ettikleri siyâsetin esas umdesini teşkil ettiği bilinmektedir. Ancak bu bölgelerde, ekseriyâ mevcut bulunan mahallî örf ve âdetler, kavim ve kabîle duyguları, soy ve toprak asâleti fikrine yabancı, merkeziyetçi imparatorluk nizâmının her zaman tamamiyle benimsenmesine mâni olmuştur. Timar sâhibi yerli eski beyler, türlü fırsatlardan faydalanarak kölelikten veya „devşirme" likten yetişme, soysuz idârecîler sınıfının imtiyaz ve davranışlarına, yüksek gelirli timarları ellerine geçirmelerine veya kendi adamlarına vermelerine karşı hoşnutsuzluklarını göstermişlerdir. Bu mücâdelede, Osmanlıların İran'daki büyük rakîbi Safevî hânedânının Anadolu'da sistemli bir propaganda teşkilâtı ile yaydığı dinî cereyanlar ve bu yüzden doğu Anadolu'da devamlı bir şekil almış olan harp hâli, onlar için büyük bir ümit ve cesâret kaynağı olmuştur.

Bu bakımdan, bilhassa Teke-eli, Adana ve Dulkadır eyâleti v.s. gibi göçebe Türkmen aşîretlerinin yatağı olan bölgelerde, yerli sipâhi beylerinin İran-Osmanlı rekabetinin yarattığı ümit ve imkânlardan faydalanarak, eski hak ve imtiyazlarını muhâfaza için yaptıkları mücâdelelere âit bâzı örnekler bulmak mümkün olmaktadır. Bu arada üzerinde durulmağa değer ehemmiyet arzeden aşağıdaki hâdise, bir misâl olarak zikredilebilir.

Hacı Bektaş sülâlesinden geldiğini iddia ve Osmanlılara karşı saltanat dâvasiyle ortaya çıkmış bulunan Kalender-oğlu'nun isyânı (933=1527), güney-doğu Anadolu'da bir müddettenberi devam eden karışıklıkları vahim bir şekle sokmuş ve hükûmet kuvvetlerinin de isyancılar tarafından bozguna uğratılması üzerine, sadrâzam İbrâhim Paşa, isyânın bastırılmasına me'mur edilmişti. İbrahim Paşa, askerî harekât yanında, isyanları beslemek istidâdında bulunan türlü hoşnutsuzluk kaynaklarını söndürmek için de bâzı tedbirler aldı.

Bu arada, son zamanlara kadar Osmanlılara tâbi bir emirlik olarak az-çok büyük bir muhtariyetle idâre edilip, eski kanun ve nizamlarını da muhâfaza edebilmiş olan Dulkadır eyâletinin son hâkimi Şahsuvar-oğlu Ali Bey'in bütün evlat ve akrabalariyle katl ve servetlerinin müsâdere edilmesinin (928=1522) ve bu münâsebetle bölgedeki bâzı timarlara el-konmasının, bir kısım yerli sipâhileri son isyanlara katılmaya sevketmiş olduğu düşünülerek, bu yüzden meydana çıkmış olan memnûniyetsizliğin ortadan kaldırılması lüzumlu görüldü.

Bu maksatla yapılmış olan icraâtı aksettiren bir vesîka, o tarihlerde bu bölgede yaptırılmakta olan bir nüfus ve arâzi tahrîri münâsebetiyle, tahrir emînine verilen 30 receb 933 (2 mayıs 1527) tarihli bir tâlimat, hüküm olarak mevcuttur (*Mecmua*, Bayezid kütüp., Veliyüddin Ef., nr. 197, var. 77). Bu tâlimata göre, „bu defa hurûç ve isyan eden müfsidler" in ve onlara tâbi olup giden boy-beylerin ve sipâhilerin timarlarından açıkta kalan dirliklerin yararlı kişilere dağıtılması emrolunduğu gibi, vaktiyle Alâüddevle Bey veya Ali Bey'in beratıyla tasarruf ederken, ilhaktan sonra ellerindeki dirlikleri, pâdişah haslarına katılmak ve diğer ümerâ ve sipâhilere dağıtılmak üzere, zaptedilmiş olan Dulkadırlı sipâhilerin timarları, her kimde bulunur ise bulunsun, geri alınıp „kadîmî" sâhiplerine „eski halleriyle", aynen iâde edilmesi ve gerek boy-beyi ve gerek sipâhilerin eski dirliklerinin „kadîmî tasarruf ettikleri üslûp üzere" deftere kaydedilmeleri emredilmektedir.

Osmanlı imparatorluğuna ilhak edilmiş olan eski Anadolu beyliklerindeki timar sâhibi beylerin Osmanlı timar sistemi ile, yeni nizam ve zihniyete intibâkı keyfiyeti uzun zaman ortaya türlü mes'eleler çıkarmış ve bilhassa ilk zamanlarda yerli sipâhiler, yeni rejimde kendilerini mağdur bir duruma sokan bâzı hususlar hakkındaki şikâyetlerini açığa vuracak şekilde harekete geçerek, mühim bâzı iç-isyan hareketlerinde rol oynamışlardır (Ş. Turan, *Kanûnî'nin oğlu Şehzâde Bâyezid vak'ası*, Ankara, 1961, s. 13, 85, 98).

Bayezid II.'nin son zamanlarında, şehzâdeler arasındaki taht kavgalarının doğurduğu tehlikeli durumdan faydalanarak, Teke-eli'nde ortaya çıkmış olan bir isyan hareketi (nisan 1511) de bu bakımdan tetkik edilebilir:

Antalya civârındaki bir köyde bir zâhid hayatı yaşayan ve Şah-Kulu (Tekeli Baba) ünvâniyle anılan bir Safevî halîfesinin idâre ettiği bu isyan hareketi, Anadolu'da temelleri şi'îliğe dayanan bir devlet kurmak gayesini de benimsemiş gözüküyordu. Şi'î-alevî Teke-eli Türkmenleri ile hallerinden memnun olmayan bu bölgenin eski timar sâhibi beylerinden geniş ölçüde yardım gören âsiler, Teke-eli'nin kendilerine tâbi olmayan köy ve kasabalarını yağma edip, yakıp-yıktıktan sonra, Anadolu beyler-beyi Karagöz Paşa'nın ve Amasya vâlisi Şehzâde Ahmed'in kuvvetlerini de mağlûp etmişlerdi.

Bu hâdiseler hakkında divana gönderilmiş olan bir raporda (M. Cezar, *Osmanlı tarihinde leventler*, İstanbul, 1965, s. 154; Ş. Tekindağ, *Şah Kulu Baba Tekeli isyânı*, *Belgelerle Türk tarihi dergisi*, İstanbul, 1967, sayı 3, s. 34—39), isyan edenler arasında sipâhi tâifesinden pek çok adam bulunduğu kaydedildikten sonra, bu sipâhilerin rüşvetle timar satışlarından, tefeci ve bezirgân oğullarının, paşaların aşçı, seyis gibi hizmetkârlarının timar sâhibi olmalarından şikâyetçi oldukları ve „görsünler imdi, timarı nâ-mahalle virüb sipâhi tâifesine zulüm itmekten ne fitneler ve ne fesadlar zâhir oldu ve daha neler zâhir olsa gerekdir" dedikleri belirtilmektedir.

Celâl-zâde Mustafa (*Selim-nâme*, Topkapı Sarayı kütüp., Revan, nr. 1274, var. 38—40)'ya göre de bu devirde Anadolu, Karaman ve Rum eyâletlerinde timar tevzîindeki eski usûllerin terkedilmesi yüzünden sipâhilerin halleri son derece „müşevveş ve mükedder" olmuştu. Bu yüzden halka ve sipâhilere daha müsâit davranmakta olduğu propagandası yapılan Şah İsmail'in yanına gidenlerin adedi bir hayli artmıştı. Trabzon'da olduğu için bu hâdiseleri yakından müşâhade edip netîcenin vehâmetini takdir eden Şehzâde Selim'e göre, bu hoşnutsuzluğun en büyük sebebi, devlet merkezindeki idârecilerin kul tâifesine tevecüh gösterip, „neseb sâhibi" „ocak erleri"ni yüksek dereceli mevkîlerden mahrum bırakması ve timarların aslı-nesli belli olmayan hamiyetsiz kişilere verilmesi idi. Bu yüzden „Gürci kâfirlerine akınım vardır" diyerek muhtelif memleketlerden bir takım yiğit kişileri etrafına toplayan Selim, yaptığı akınlarla büyük bir tevecüh kazanmış ve bu akınlarda yoldaşlık ettiklerinin ileri gelenlerine, vezirlerin kul tâifesinden gayriye mansıb vermemelerinin büyük bir haksızlık olduğunu ve tahta geçmek kendisine nasib olur ise, bu haksızlıkların önleneceğini söylemekten çekinmemişti. „Merdüm-zâde" leri koruyacağını, bu sebeple ümitsizliğe düşüp „kızıl-baş cânibine meyl ve muhabbetten vazgeçmelerini" söylediği haberi halk arasında yayılınca „ozanlar türküler çıkarup, yürü Sultan Selim devran senindir, kelimâtını zikreder oldular".

Kanunî'nin oğlu Şehzâde Bayezid vak'asında (Ş. Turan, *ayn. esr.*, s. 164—167) Bayezid'in ordusuna katılmış olan kalabalık bir sipâhi grubunun teşekkülünde benzeri muâmeleleri hazmedemiyen ve durumun Şehzâde Bayezid saltanata geçerse düzeleceğini ümid eden yerli timar sâhiplerinin hoşnutsuzluklarının büyük bir rol oynamış olduğu da söylenebilir. Konya muhârebesinden sonra (966=1559) Bayezid tarafdarlarına karşı girişilen şiddetli mücâdele ve bu arada bir çok sipâhinin dirliklerinin ellerinden alınması da mevcut huzursuzluğu büsbütün arttırmış ve bilhassa XVI. asrın sonundaki büyük Celâlî isyanlarında, hâlinden memnun olmayan ve eşkiyâlık hareketlerinde büyük bir hissesi olan bir kısım timar sâhiplerinin oynadığı rol, merkezî devlet iktidarları ile yerli sipâhi beyleri arasındaki karşılıklı itimatsızlığı daha da arttırmış ve netîcede, bir çok Anadolu şehir ve kalelerine *yasakçı* ve *korucu* adıyla daha fazla yeniçeri yerleştirilmesi lüzûmu hissedilmişti. Bu münâsebetle kapu-kulları efrâdının taşra şehirlerinde yerleşerek inzibat ve âsâyiş işlerinin gelir getirici bâzı hizmetlerini, timar sâhipleri aleyhine inhisarları altına almaları ve oralarda yerleşip ziraât ve ticâret işleri ile meşgul olmaları, hem bu ocakların inzibat durumu ve harp gücü, hem de memleketin umûmî iktisâdî gelişmesi bakımından mühim netîceler doğurmuştur (M. Akdağ, *Osm. imp. kuruluşu devrinde Türkiye'nin iktisâdî ve içtimâî vaziyeti*, Ankara, 1949; 1950, s. 295; Ö. Barkan, *Edirne ask. tereke defterleri*, s. 47—58).

Anadolu'da eski idârelerden devredilen yerli sipâhi beyleriyle merkezî devlet idâresinin münâsebetleri hakkında dikkate şâyan bâzı misâlleri, kanâatimizce, Karaman eyâleti sipâhi ve sipâhi-zâdelerine âit bâzı vesîkalarda da bulmak mümkündür.

Karaman-oğullarının Osmanlı hâkimiyetine karşı uzun müddet sinsi bir mukavemet gösterdikleri ve ilk devirlerde her fırsattan faydalanarak aleyhte ittifaklar aramaya ve isyân

teşebbüs ettikleri mâlûmdur. Bu hâlin sebeb olduğu bir itimatsızlık netîcesi olacaktır ki, bu bölgenin sipâhileri uzun müddet „ma'zûl", mütekaid veyahut „sipâhi-zâde" ünvâniyle kalabalık zümreler hâlinde açıkta kalmışlar ve bu halleriyle, haklarında husûsî bir takım nizamların meydana çıkmasına sebeb olmuşlardır.

Gerçekten, başka yerlerde rastlamadığımız halde, bu bölge için biri „İç-il sipâhi-zâdeleri" ve diğeri „Karaman vilâyeti eşkünciler" ne âit olmak üzere iki kanun metni mevcuttur (Ö. Barkan, *Kanunlar*, s. 54—56). Kanunî'nin ilk senelerine âit bulunması lâzım gelen birinci kanûna göre, hizmete her an hazır oldukları halde, fi'ilî olarak bir timar kadrosu işgal etmeğe muvaffak olamayan mütekait eski sipâhiler, sınıflarına mahsus imtiyazlardan biri olarak „ra'iyyet rüsûmu" denilen resm-i çift ve benzeri resimlerle, koyun ve kovan vergilerinden ve örfî tekâliften uzunca bir müddet muâf addedilmiş idiler. Bir müddet sonra bu muâfiyetlere mukabil, aynı şekilde eski devrin askerî sınıfı mensupları olmaları dolayısiyle kendilerine reâyâ muâmelesi yapılmamakla berâber, beş neferden biri arkadaşlarından harçlık toplayarak nöbetleşe sefere eşmek üzere „eşkincilü" kaydedilmişler ve daha sonra da sefere eşmek hizmeti yerine bir sene müddetle güherçile imâlâthânelerinde çalışmağa mecbur edilmişlerdi. Fakat bütün bir sene sürecek hizmetin çok ağır bir yük teşkil ettiği tecrübe ile anlaşılmış olduğundan, bu hizmet şekli tâdil edilerek her on neferden birisi altı ay müddetle güherçile imâlinde çalışmakla mükellef tutulmuştu. 983 (1575) tarihli olan ikinci kanun da Karaman eyâletindeki mütekait sipâhiler, sipâhi-zâdeler ve eşkinciler için aynı mükellefiyeti te'yid etmektedir.

Aynı hâdiselere âit olup, „kanun-ı bid'at-i seyyie, vebâli idenlerin boynuna" der-kenarı ile bir kanun dergisine alınmış olan (*Kanunnâme*, var. 65) diğer bir hükme göre, mütekait sipâhi ve sipâhi-zâdelerle birlikte zâviyedarlar ve tekke-nişinânın da güherçile imâlâthânelerinde 12'şer gün hizmet etmeye veya yerlerine gönderilecek bir adam için 100 akçe bedel akçesi ödemeye mecbur tutuldukları gibi, ayrıca bunlardan koyun ve ağıl resmi ile evlenmemiş reâyâ evlatlarından alınan ve resm-i çift gibi ra'iyyet rüsûmunun bir nevi olan resm-i bennâk alınacaktır.

Diğer kanun dergilerine aksetmiş olan ve tarih itibâriyle daha eski bir devre âit olması lâzım gelen kayıtlara göre ise (Ö. Barkan, *Edirne ask. tereke defterleri*, s. 438), Karaman vilâyetindeki mütekait sipâhilere eskiden ra'iyyet rüsûmu ve avârız vergileri vaz'edilip, bu gelirler şehzâdeye has yazılmış iken, sonradan bu vergiler kaldırılıp yalnız öşür ve koyun resmi bırakılmış ve hakîkî sipâhi-zâde oldukları sâbit olan ve yedi senedenberi timar elde etmek için beyler-beyi kapısına varanlardan ra'iyyet rüsûmu ve avârız vergileri istenilmemesi emredilmiştir.

III. Sipâhi timarının zirâî bünyesi ve idârî-mâlî husûsiyetleri. Zirâî ve içtimâî münâsebetler düzeni olarak sipâhi timarının husûsiyetlerini belirtebilmek için, onu, Orta-çağ'ın ilk yarısında garbî Avrupa memleketlerinde klasik şekliyle meydana çıkmış olan „feodal" rejimin senyör mâlikâneleri ile karşılaştırmak yerinde olacaktır.

Bilindiği gibi, bu devirde senyör mâlikânelerinin toprakları, *husûsî bir zirâî işletme tipi* hâlinde değerlendirilmek maksadiyle, iki kısma ayrılmış bulunuyordu:

1. Birinci kısımda senyörün doğrudan-doğruya kendi nam ve hesâbına işletmek üzere şahsî için ayırdığı, Fransa'da „domaine" yahut „réserve", İngiltere'de „manoir" denilen büyük çiftliklere âit topraklar bulunuyordu. Türkçe'de vaktiyle kullanılmış olan bir tâbirle „hassa çiftlik" diye adlandırılması mümkün olan ve bâzı bölgelerde bu devrede mâlikânenin işlenebilir topraklarının 1/4 veya 1/2'si gibi mühim bir kısmını içine aldığı tahmin edilen bu toprakları işletebilmek için kalabalık bir işçi zümresine ihtiyaç olduğu âşikârdır. Halbuki, büyük bir iktisâdî boğulma ve kapanma devrine mahsus şartlar dolayısiyle, bu sırada serbest bir işçi piyasasından (emekleri para ile ödenecek) zirâat işçileri bulmak mümkün olmadığı gibi, vaktiyle Romalı büyük toprak sâhiplerinin çiftliklerinde kullandıkları bol ve ucuz esir emeği de artık mevcut değildi.

Bu sebeple, işçi tedâriki ve emeğin karşılığını ödeme şekilleri için, devrin umûmî şartlarına uygun yeni bir usûl bulmak îcab etmişti.

2. Bu usûle göre, senyörün husûsî çiftliği olarak ayrılmış olan topraklardan geri kalan kısımlar, gerekli işletme vâsıtaları ile birlikte, küçük bir köylü işletmesi (manse) teşkil edecek tarzda *toprağa yerleştirilmiş kölelere* veya büyük kargaşalık ve yoksulluk zamanlarında senyörün himâye ve yardımına sığınmış olan çiftçilere dağıtılmıştır. Bu sûretle, kendilerine tahsis edilmiş olan toprak ve işletme vâsıtaları ile diğer yardımların, himâye ve adâlet te'minâtının karşılığı olarak, bâzı vergilerle birlikte haftanın muayyen günlerinde senyör hesâbına ücretsiz çalışmak mükellefiyetini de kabûl etmiş farz edilen bu çiftçi âileleri, senyörün husûsî çiftliğinin ve mâlikânenin atölye ve müdâfaa te'sisleri v.s. gibi diğer hizmet sâhalarının dâima el-altında bulunması lâzım gelen iş-gücü rezervlerini teşkil etmekte idi. Senyörün yalnız toprak sâhibi olarak değil, fakat aynı zamanda devlete âit olması lâzım gelen askerî ve mâlî hâkimiyet hak ve selâhiyetlerine de sâhip bulunması, bu devrede mâlikânelerin iktisâdî olduğu kadar siyâsî ve idârî bakımdan da kendi-kendine yeter ve hârice karşı kapalı bir düzen olarak teşkilâtlanmasını mümkün kılmıştı.

Bu sûretle, uzunca bir müddet gelirinin mühim bir kısmını büyük bir zirâî işletmenin idârecisi olarak te'min etmek zorunda kalan senyörün, zamanla devre hâkim iktisâdî şartların veya demografik inkişaf ve zarûretlerin netîcesi, husûsî çiftliğe âit topraklardan bir kısmını daha küçük zirâî işletmeler hâline sokarak bu toprakları kendi mes'ûliyeti altında işleyecek çiftçi âilelerine dağıtmayı daha elverişli bulduğu ve yavaş-yavaş büyük bir çiftlik idârecisi durumundan çıkarak, bu şekilde dağıttığı topraklardan alacağı kira ve haklarla yaşamayı tercih eden bir „gelirci" veya „vergi toplayıcı" hâline girmiş olduğu görüldü.

Gerçekten, XI. asırdan sonra bâzı Avrupa memleketlerinde yeniden canlanmaya başlayan şehir hayatının ve ticârî gelişmenin te'sîri altında para iktisâdiyatının ortalığa hâkim olmaya başlamasıyla meydana çıkan bu yeni durum, senyör mâlikânesi içinde köylüye dağıtılmış olan topraklarla bu toprakların kirası karşılığında köylü, angarya sûretiyle işlemeğe mecbur tutulmuş, senyörün husûsî (hassa) çiftliğini teşkil eden topraklar arasındaki nisbet, yâni bizzat mâlikânenin zirâî bünyesinin değişmiş olması, senyör ile köylüleri arasındaki içtimâî ve hukukî münâsebetler düzeninde ve vergileme usûllerinde de büyük değişikliklerin meydana çıkmasına sebeb olmuştur.

Vaktiyle „hassa" çiftliğin büyüklüğü nisbetinde gerek bu çiftlikte ve gerek mâlikânenin muhtelif te'sis ve atölyelerinde muhtelif eşyânın imâline veya senyörün her türlü şahsî hizmetlerine kadar genişletilmiş olan angarya mükellefiyetleri ve ayniyat şeklindeki vergi ve hizmetler, mâlikâne içinde husûsî çiftliğin ehemmiyetini kaybetmesi sonunda, artık lüzûmsuz olduklarından, daha ziyâde para olarak ödenen muayyen vergiler hâline geldiler ve netîcede toprağa bağlı köleler (serfler) durumundaki köylülerden bir kısmının hürriyetlerini satın alarak servaj rejiminin „hassa çiftlik" işletmeciliğinin, mâlikâne iktisâdına hâkim bulunduğu devirlerde zarûrî telâkki edilmiş olan bâzı külfetlerinden kurtulmaları ve emeklerinin mahsûlüne daha tam olarak ve doğrudan-doğruya sâhib olma imkânına kavuşmaları mümkün oldu. Yeni zamanların başlarında kıralların kudretlerinin artması ile, millî devletlerin teşekkül etmekte bulunması, senyörlerin köylü üzerindeki keyfî tasarruflarının sınırlarını gittikçe daralttı ve onları yeni bir hukukî anlayış düzeni içinde tanzîme çalıştı.

Bu sırada mâlikâne topraklarının hukukî statülerinde de kayda değer gelişmeler oldu. Köylünün eline geçmiş bulunan topraklarda örf ve âdetlere bağlı kayıtlarla âdi bir tasarruf hakkı (domaine utile) şeklindeki sâhiplik anlayışı, husûsî bir mülkiyet şekline yaklaşmağa başladı Bu topraklar artık mîrasçılara daha büyük bir kolaylıkla geçiyor, istenildiği zaman başkalarına bir bedel mukabili devredilebiliyordu. Senyörün, türlü bahânelerle onlara el-koyması güçleşmişti. Feodal mertebeler silsilesi içinde senyörlerin topraklar üzerinde üst-üste, türlü haklar aramasına vesîle teşkil eden yüksek mülkiyet (rakabe=domaine direct) mefhumu da, eski ehemmiyetini kaybetti.

Diğer taraftan, senyörün büyük çiftliğine âit oldukları halde bizzat senyör tarafından işletilmeyen topraklar, eskiden olduğu gibi irsî ve dâimî kiracılık şeklinde köylülere terkedilecek yerde, kısa vâdeli kira mukaveleleriyle varlıklı çiftçiler veya iş-adamları tarafından *kesim* veya *ortakçılık* usûlleriyle işlettiriliyordu. Bu sûretle toprak daha fazla değerlendirilmiş oluyor ve başka sâhalarda kazanılmış paraların ticârî bir zihniyetle toprağa yatırılmakta olması, zirâat teknolojisinde büyük terakkîlere yol açıyordu.

Bununla berâber, bu gelişmeler her tarafta birden ve aynı kolaylıkla meydana gelmiş değildi. Senyörlerin toprak sâhipliği ve hâkimiyet sıfat ve selâhiyetleri ile, *„domanial" rejimin kalıntıları*, bu gelişmelerin en hızlı bir şekilde tahakkuk ettiği garbî Avrupa memleketlerinde bile uzun zaman, hattâ bir bakıma Fransız ihtilâline kadar, devam etti.

Meselâ, senyörlerin mâlikâne topraklarının bütününün eski sâhibi olduğunu kabûl eden bir hukuk anlayışıyla, yakın bir mîrasçı bırakmadan ölen sâhibi tarafından terk edilmiş olan veya sâhibi ağır bir suçla mahkûm edilmiş bulunan köylülerin topraklarına senyör el-koyup, onları kendi rezervinin toprakları arasına katabiliyordu. Senyörün, köylü topraklarının ölümden sonra veya sağlığındaki devir (satış)

muâmeleleriyle, her sâhip değiştikçe bizdeki *tapu bedeline* benzeyen ve 1/12 nisbetinde olduğu anlaşılan, bir *resim* tahsil etmek hakkı da devam ediyordu. Satış yoluyla arâzi devirlerinde satış bedelini düşük bulan senyörün, aynı toprağı kendi hesâbına satın alıp rezerv topraklarına katması usûlü de tatbik ediliyordu.

Ayrıca senyörler, eski hâkimiyet sıfat ve selâhiyetlerinden bulunan kendi mâlikâneleri dâhilinde bulunan köylülerin aralarındaki dâvalara bakmak ve suçlu olanları cezâlandırmak imtiyazlarını da devam ettirebiliyorlardı. Mâlikâne içinde âsâyişin te'mîni, zirâî örf ve âdetlerin muhâfazası, nöbetleşe-zirâatin îcab ettirdiği tedbirlerin alınmasına nezâret ile, fiyatlara müdâhale hakkı da, senyörün selâhiyetleri arasında idi. Ekileninden öşür alınan bir tarlanın, köylü tarafından çayır hâline sokulması, senyörün müsâadesine bağlı idi. Senyör, kendi imâl ettiği şarabın satılmasını te'min için, köylülerin şarabının satılmasını bir müddet men'edebilmek imtiyâzına sâhib olduğu gibi, avcılık ve balıkçılık da senyörlerin inhisârı altında idi. Senyörün, köylülerinin kendisine bir hak ödemek mecbûriyetinde kalmalarını te'min için, kendi değirmen ve fırını ile, elma veya üzüm sıkmaya mahsus te'sislerini kullanmaya onları icbar edebilmesi gibi hususları, eski devirden artakalmış usûller olarak kaydetmek mümkündür.

Şarkî Avrupa memleketlerinde ise, zirâî mes'elelerin tarihi ve çiftçi sınıfların hak ve hürriyetleri mes'eleleri çok husûsî şartlar altında ve büsbütün ayrı bir şekilde, garbî Avrupa memleketlerindekinin tamamen aksine, gittikçe daha fazla köylü aleyhinde olarak gelişmişti. Beynelmilel ticârette buğday istihsâl ve ihrâcının ehemmiyeti arttıkça, bâzı memleketlerde bu ticâretten faydalanmak imkânını bulan senyörlerin, vaktiyle köy halkının müşterek olarak kullanmalarına tahsis edilmiş olan mer'a ve ormanlık sâhalardan yeni açılan toprakları işgal, yahut köylünün elinden satın alınan veya türlü vesîlelerle zaptedilmiş bulunan topraklarla, doğrudan-doğruya kendi hesaplarına zirâat yapabilecekleri toprakların sâhasını genişletmeye çalışmaları ve bu maksatla köylüyü bu topraklar üzerinde daha fazla angarya çalışmalara tâbi tutacak tedbirler almış bulunmaları da, ortaya zirâî münâsebetler rejimi olarak yeni şekiller çıkarmış oldu.

Garbî Avrupa'daki „feodal" rejimlerin klasik devirlerdeki zirâî bünyelerine ve bunların artakalmış şekillerine âit vermiş olduğumuz izâhât, sipâhi timarının zirâî ve içtimâî bünye husûsiyetleri hakkında bâzı teşhislerde bulunulmasını kolaylaştırmış olacaktır zannederiz.

Gerçekten, böyle bir „örnek" ile karşılaştırıldığı takdirde, timarı içinde, sipâhinin bir kısım topraklarını kendi nam ve hesâbına işleten ve bu maksatla idâresi altında bulunan köylülerin iş-gücünü angarya mükellefiyetleri ile kullanmak mecbûriyetinde olan büyük bir çiftlik sâhibi durumunda olmadığı anlaşılmaktadır. Dikkate şâyan olan, XV. ve XVI. asırlara âit tahrir defterleri ile bâzı timar beratlarında sipâhiye devredilmiş olan gelir kaynakları arasında „hassa çiftlik", „hassa bağ", „hassa çayır", „hassa değirmen" veya „hassa meyve ağaçları" nın kaydedilmiş olması, bahis mevzûu timarların daha eski devirlerdeki zirâî bünye ve teşkilât husûsiyetlerinin arta-kalmış şekillerini bize nakletmekte, iktisâdî ve içtimâî şartların müsâit bulunduğu zamanlarda klasik şekilleriyle *senyör mâlikânelerinin zirâî bünyelerine mahsus zirâî düzenlerin Türkiye'deki timarlarda da vaktiyle mevcud olmuş bulunduğunu göstermektedir.*

Defterlerde „kılıç yeri", „beylik çiftlik" veya „çayır" v.s. gibi tâbirlerle de kaydedilen ve reâyâya mahsus zirâat arâzisinden itinâ ile ayırdedilmekte olan bu toprakların hukukî statüsü kanunnâmelerde şu şekilde belirtilmektedir.

Umûmiyetle bir çift öküzle işletilebilir büyüklükte olan „hassa çiftliklerinden" bir timarda bir kaç tane bulunabilir ve bu çiftliklerden her birinin sipâhiye senede te'min edeceği menfaat, timar beratlarında 200 akçe olarak hesab edilmektedir. Sipâhi ve âilesi ferdlerinin toprak işleriyle alâkalarını sürdürebilmek ve bâzı ihtiyaçları mahallinde te'min etmek maksadiyle kullanılmak üzere timarlara terkedilmiş olan bu beylik çiftlikleri, zamanımızda, me'mûriyet makamlarına bağlı ve o mevkîin işgal edildiği müddetçe faydalanılabilen lojman ve diğer vâsıtalara benzetmek mümkündür. Sipâhi tarafından doğrudan-doğruya işletilmesine lüzum hissedilmeyen „hassa çiftlikler" in başkasına ortakçılıkla işlettirilmesi ve hattâ bir „tapu bedeli" alınarak köylülere devri mümkün ise de, bu gibi anlaşmalar ancak sipâhinin me'mûriyet zamanı için mer'iyette kalmaktadır. Nitekim, böyle bir durum yaratmış olan sipâhinin ölümü veya azli hâlinde yerine gelecek diğer sipâhi tarafından bu anlaşmalar hükümsüz addolunarak reâyânın tasarrufuna geçmiş olan eski „hassa çiftlik" arâzisi geri alınabilirdi. Yalnız husûsî şahıslar tarafından bağ hâline sokulmuş olan „beylik çiftlik" arâzisindeki bağ çubukları sökdürülemez ise de, sipâhi böyle bir bağın mahsûlünün dörtte birine ortaklık iddia edebilirdi.

Aynı şekilde, sipâhi için de, timarı dâhilindeki reâyâya mahsus arâziden bir kısmını ele-geçirerek veya boş yerlerden toprak açarak „hassa çiftliği" ni büyütmek mümkün değildi. Nitekim *Fâtih kanunnâmesi*'nde „süvâri, çiftliğinden ziyâde yer tutmaya, ra'iyyet yerin ra'iyyete vere" denilmektedir (*Kanunlar*, 390/16). Sâhibi ölen veya yurdunu terkedip başka bir diyara göçtüğü için „mahlûl" kalmış olan reâyâ topraklarını timar erinin ele-geçirip, „hassa yerler gibi kendi çiftin sürer veya ortağa verir" olması ve kendi kendinden tasarruf etmesiyle bu toprakların hukukî durumu değişmiş olmazdı. Bu sebeple, eldeki toprak miktarına göre tevzî edilecek vergilerin ödenmesine bu çeşit reâyâ topraklarını elinde tutan sipâhi de iştirak etmek mecbûriyetinde kalırdı. Kanunnâmenin kullandığı bir ifâde ile „sipâhi olan ol yer için avârız belâsın yohsulla bile geçmek gerekdir".

„Hassa çayır" lara âit hükümler ise daha şümûllü ve alâka çekicidir: askerî maksatlarla at yetiştirmek için büyük bir ehemmiyet arz eden çayırların umûmiyetle bir devlet malı telâkkî edilmesi ve timar sâhiplerine hasredilmesi lüzûmlu görülmüş olacaktır ki, „ra'iyyete çayır yoktur" tâbiri ortaya çıkmıştır. Ehemmiyeti büyük olan bu formülü nasıl anlamak lâzım geldiğini îzah etmek isteyen bâzı kanunnâme maddelerine göre, zirâat edilmekten ise, çayır olarak terkedilmeleri daha faydalı görülen, su basan, yetiştirilmek için ayrıca zahmet ve hizmete muhtaç olmayan tabiî çayırların „tapusu ve verâseti ve hîbesi câiz olmayıp bâsseten sipâhi tasarrufunda" bulunması lâzımdır.

Halbuki, arklar kazılarak sulanan ve sun'î olarak yetiştirilmiş olan çayırların öşürleri alınmak üzere, sâhiplerinin tasarrufunda bırakılması îcab ederdi (*Kanunlar*, 254/14). Diğer ifâdelerde, „ekilmeyen, sökülmeyen ve ra'iyyet otlağı olmayan çayırlıklar beylikdir". Aynı şekilde daha geniş bir tefsir ile çayıra ihtiyâcı olan bir sipâhi, mîrasçılarının geçimlerini te'min edecek tarlalara sâhip bulunan bir şahsın ölümünden sonra çayırını zaptedebilir, ölenin oğlu veya kardeşi, diğer topraklarda olduğu gibi, benzeri çayırlar üzerinde bir hak iddia edemezdi (*Kanunnâme*, Âşir Efendi kütüp., nr. 1004, var. 13, 25).

Bu hükümleri ihtivâ eden kanunnâmeye sonradan der-kenar şeklinde ilâve edilmiş olan bir kayıtta „hâliyâ bu kanun ile amel olunmaz, müteveffânın oğlu var ise tapusuz oğluna intikal eder" denildiğine göre, zamanla sipâhi için türlü vesîlelerle reâyânın elindeki çayırlara el-koyma hakkının azaltılmış olması lâzım gelir.

Hudut boylarında ve bâzı ehemmiyetli askerî bölgelerde büyük „hassa çayırların" ve bağların mevcûdiyeti ise, bu çayırların otunun biçilmesi veya bağların işlenmesi v.s. gibi mes'eleleri ortaya koymakta ve dolayısiyle bu bölgelere âit kanunnâmelerde, reâyâ için senenin mahdut bâzı günlerinde bu işlerde çalışmak mecbûriyetinin kabûl edildiği görülmektedir.

Demek oluyor ki, küçük bir zirâî işletme teşkil edecek tarzda köylüye dağıtılmış olan reâyâ çiftlikleri yanında timar sâhiplerinin doğrudan-doğruya kendi nâm ve hesaplarına zirâat işleriyle meşgul olmalarına imkân verecek beylik çiftlik ve çayırların mevcûdiyeti ve benzeri toprakların timar dâhilinde işgal ettikleri nisbetin büyüklüğü, köylülerin angarya çalışmalarını zarûrî kılacak faktörlerden birisidir. Halbuki, Osmanlı imparatorluğunda XVI. asırdan çok evvel vuku bulmuş olan iktisâdî inkişaflar, daha fazla nüfûsun toprak üzerinde yerleştirilmesi zarûreti ile kuvvetle merkeziyetçi devlet idâresini mümkün kılan tarihî ve siyâsî şartlar, beylerin elinde doğrudan-doğruya kendi vâsıtaları veya kendilerine tâbi köylülerin angarya hizmetleri ile işletilecek büyük zirâî işletmelerin muhâfazasını lüzûmsuz ve elverişsiz bir hâle sokmuştur. Bu sebeple, hassa çiftlikler çok küçülmüş olarak ancak bâzı bölgelerin timarlarında ve hakîki faâliyet ve gayelerini kaybetmiş bir şekilde kalabilmiştir. Muhtemel olarak devletin hudutlarının genişlemesi ve harplerin çok uzaklarda cereyan etmesi netîcesi, sefere gidiş-geliş müddetleri içinde zirâatle uğraşmağa vakit bulunamaması bu husûsa te'sir etmiş olduğu gibi, yeni silâhların ve taktiğin harpleri sipâhi için her bakımdan tüketici bir hâle sokması ile bulundukları yerde yerleşip zirâatle meşgul olmağa niyeti olmayan yeni tip bir takım timar sâhiplerinin zuhûru da bu hususta büyük bir rol oynamıştır.

Her ne sebeple olursa olsun, Osmanlı imparatorluğundaki timarların içinde beylere âit büyük husûsî çiftliklerin bulunmayışı ve „mülk topraklar" üzerinde bile hâkim zirâî işletme tipinin müstakil küçük çiftçi işletmesi hâlinde olması, bu devrin toprak münâsebetlerine ve içtimâî düzene hâkim bir vâkıâ teşkil etmiş ve reâyânın sipâhilerine karşı borçlu bulunduğu şahsî hizmetler, ücretsiz olarak yiyecek te'mîni ve angarya çalışması gibi derebeylik artığı külfetlerin asgarî bir şekle sokulması esas olarak kabûl edilebilmiştir.

Nitekim, Osmanlı imparatorluğundan evvel Anadolu beyliklerinde, Balkanlarda ve orta Avrupa bölgelerinde kuvvetli bir merkezî devlet idâresinin yokluğu yüzünden toprak münâsebetleri nizâmı soysuzlaşmıştı. Vergilerden bir çoğunun ayniyat veya hizmet şeklinde ödenmesi, „kulluk", „ırgadiye", „salgun" ve sâir angarya şekilleriyle muhtelif vesîlelerle beylere verilmesi gereken hediyeler, beyleri maiyetleri ile berâber barındırmak ve beslemek gibi mecbûriyetler fazlasiyle mevcud olup, bütün bu mahallî örf ve âdetlerin bölgeden bölgeye değişecek kadar çeşitlilik arzetmesi de dikkati çekiyordu. Yeni ve kuvvetli bir imparatorluk kurulmasiyle eskiden mevcud olan bu geri toprak münâsebetleri ortadan kalkma yolunda gelişmiş, mâna ve mâhiyetini değiştirmiştir. Meselâ, imparatorluk kanunnâmelerin de köylü için öşrünü ancak en yakın pazara kadar götürmek ve köyde sipâhî için bir anbar yapmaktan başka şahsî bir hizmet kabûl edilmemektedir. Eski kanunnâmeler ile, onlar üzerinde bilâhare yapılmış olan tâdilât kayıtlarından anlaşıldığına göre, Osmanlı imparatorluğu, fethettiği memleketlerde koyu bir derebeyliğin izlerini taşıyan örf ve âdetler bulmuş, kendisine mahsus bir nizam kurabilmek için, onlarla mücâdele etmek mecbûriyetinde kalmıştır.

Bu mücâdelenin her yerde ve her zaman başarılı olduğu iddia edilemez. Vidin, Niğbolu, Semendire (*Kanunlar*, 270/19—20, 325/9) gibi bir zamanlar askerî harekât sâhası olan hudut bölgelerinde ve daha sonra Macaristan'da yeni zaptedilen sancaklarda, o bölgelerin örf ve âdetleri arasında ötedenberi mevcud olan ve timar sâhipleri lehine bâzı kolaylıklar te'sîsi düşünülen bölgelerde (*Kanunlar*, 305/9, 317/13) Osmanlı kanunlarına yabancı bâzı angaryalarla (kulluklarla) ot, arpa, saman ve odun salgunları, poğaça, koyun ve tavuk ikramları v.s. gibi örfî tekâlif uzunca bir müddet muhâfaza edilmiş veya yenilerinin zuhûru önlenememiştir. Şark ve cenûb-i şarkî Anadolu sancaklariyle, merkezden uzak diğer bâzı diyarlarda da imparatorluk nizâmına aykırı türlü feodal örf ve âdetler yaşamak fırsatını bulmuştur.

Bizzat reâyânın her türlü mürâkabeden uzak dağ başlarında devleti temsil ederek türlü hâkimiyet hak ve imtiyazlarını kullanan, silâhlı bir harp adamı olan sipâhilerine karşı, mahallî örf ve âdetlerin kabûl edebileceği şekilleriyle her türlü hizmet ve ikrâma itirazsız katlanabileceği, sipâhilerin de halk nazarında hâiz oldukları bu itibârı sonuna kadar istismar edecekleri de şüphesizdir.

Bizzat devlet merkezinin bâzı buhranlı devirlerde ve harp sâhası olan bölgelerde kendine has esasları bir tarafa bırakarak, sipâhilerin içine düşmüş bulundukları itibarsızlık hâlinin tehlikelerine karşı onları destekleyecek emirler vermek mecbûriyetini duydukları da görülmüştür. Meselâ, kânun I. 1058 (1648)'de Anadolu beyler-beyi ve kadılarına gönderilmiş olan bir fermanla (H. İnalcık, *Adaletnâmeler, Belgeler derg.*, s. 135) reâyânın kendi sipâhilerine karşı saygılı olmaları lâzım gelirken, beylerinin emirlerine karşı gelip, onları misafirliğe bile kabûl etmek istememelerinin, cezâlandırılması gereken bir kabahat olduğunu ilân ile ev ve anbar inşâsında, kendi hesâplarına yapacakları zirâat işlerinde onlara yardımcı olmalarını, şahıslarına ve atlarına yemek ve yem te'mininde ve emredecekleri diğer hususlarda, hizmette kusur etmemelerini, bu hususlarda hiç bir tahdîde lüzum görmeden istemekte ve ayrıca, sipâhilerin halk arasında namaz kılmayanları ve uygunsuz halleri olanları cezâlandırmak husûsunda inzibâtî hak ve vazifeleri olduğu belirtilmektedir. Emsâline başka yerde rastlanmayan benzeri hükümler, eğer bahis mevzûu ferman hakîkaten gönderilmiş ise, imparatorluğun timar sâhipleri için tanıdığı hak ve selâhiyetlerin öteden-beri muhâfaza edilmek istenilen hudutlarının bâzı hallerde tamamiyle kaldırılmış olması mânasını taşımaktadır.

Bozok (Yozgat) livâsına mahsus eski bir kanundan alınmış bulunan aşağıdaki fıkralar da, reâyâ ile timar sâhipleri arasındaki münâsebetlerin bâzı safhalarını aksettirmek bakımından dikkati çekicidir:

„Kulluğa buyurulmuş olan sipâhiye ra'iyyet el kaldırmaya, eğer kaldırırsa on altun alına."

„Sipâhi, kolayına gezerken ra'iyyetini incitir ise, ra'iyyet ol sipâhiyi döğerse cürüm alınmaya" (*Kanunlar*, 127/32, 37).

„Eğer sipâhi buyruk olmadan *ulak* isterse, ya davar boğazlatsa, anı cövseler suçlu olmaya" (*Kanunlar*, 128/41).

Toprağa bağlılık prensibi ve diğer mükellefiyetler. Timar sâhibinin kendi reâyâsının defterlerde üzerlerine kayıtlı toprakları işlemekten vazgeçip (çiftini bozup) timarı terk ve başka işlerle meşgul olmak isteyişi hâlinde, onları zorla tarlasının başına getirebilmesi veya *çift bozan resmi* nâmı altında bir tazminat ödemeye mecbur etmesi; umûmiyetle, klasik şekliyle feodal düzende „serf" (toprak kölesi) vaziyetindeki köylülerin „toprağa bağlılık" prensibini hatırlatan geri bir içtimâî düzen kalıntısı olarak mütâlea edilebilir (İsmail Hüsrev Tökin *Türkiye köy iktisadiyâtı*, Ankara, 1934).

Halbuki, yakından tetkik edildiği zaman görülecektir ki, timar sâhiplerinin benzeri sıfat ve selâhiyetleri, feodal düzende olduğu gibi, şahsî ve husûsî bir tabiiyetin ve sâhiplerinin toprağa yerleştirilmiş köleler ve bu kölelerin emeği üzerindeki tasarrufunun bir neticesi değil, belki teşkilâtlı bir devlet nizâmına mahsus bir amme hukuku müessesesidir. Nitekim, benzeri bir sistemi, Roma imparatorluğunun son zamanlarında, o zamana kadar yer ve meslek değiştirmekte hür olan köylülerin iktisâdî ve mâlî buhranı önlemek maksadıyla yayınlanmış imparator emirnâmeleriyle toprağa bağlanması neticesinde zuhur eden „colonat" rejiminin meydana çıkmasiyle de görmekteyiz. Gerçekten, Osmanlı imparatorluğunda da, elindeki timar beratı ile herhangi bir köyden isimleri belirli şahısların öşrünün, çift akçesinin, bağ ve bostan ve değirmen resimlerinin v.s. tahsîli hakkı müfredâtı ile kendisine tahsis edilmiş bulunan ve bunlara mukabil, bütün masrafları kendisine âit olmak üzere silâhları ve adamlariyle seferlere katılma gibi ağır mâlî bir yük altına girmiş olan sipâhinin, o köy halkından bir kısmının kendi keyf ve arzularına göre istihsâl taâliyetlerini azaltmasına, çiftliği bırakıp başka bir işle meşgul olmak için köyünü terketmesine mâni olabilme imkânına sâhip bulunması lâzım geliyordu.

Bu sûretle, timar rejimine dayanan bir devlet mâliyesi, vergi mükellefi ra'iyyeti, bulunduğu yere ve mesleğe bağlamak prensibini kabûle mecbûriyet hissetmişti. Reâyânın 30—40 senede bir yapılmakta olan vergi ve arâzi tahrirleri esnâsında, kendi üzerlerine kayd edilmiş olan toprakların işlenmesinden mes'ûl olması lâzımdı. Gerçekten, timar beratlarında gördüğümüz kayıtlara göre, timar sâhibine terkedilmiş olan vergi gelirleri, herhangi bir bölgenin bütünüyle ve götürü olarak, herhangi bir hukuk ve rüsûmu olmayıp, sipâhinin beratındaki akçe yekûnunu tutturabilmek için, iyice hesaplanıp nevi ve miktarı belirtilmiş olan bir gelirdir ve bu itibarla mevcut farzedilmiş olan hâsılat rakamlarının herhangi bir kısmında meydana gelecek bir noksanlık, sipâhinin gelirinde bir azalma teşkil edecektir. Aynı maksatla, sipâhilerin birbirinden reâyâ kandırıp kendi timarlarına celpleri yasaklanmıştı. Timarına yabancı bir ra'iyyet gelmiş olan sipâhinin, yabancının durumunu tahkik ile bir başka sipâhinin defterinde yazılı olduğu anlaşıldığı takdirde, ra'iyyetin sâhibine haber gönderip kaçak köylüyü aldırtması lâzımdı. Aksi takdirde timarının elinden alınmasını îcab ettiren bir kabahat işlemiş oluyordu.

„Çift bozan resmi" yahut „leventlik akçesi" nâmı altında tanınan ve XIX. asır başlarına kadar devam ettiği anlaşılan bu mükellefiyetin, çiftini bozup terkeden ra'iyyetin timar sâhibine ödemesi lâzım gelen âşar vergisi ve diğer resimlerin bir tazmînî mânasını taşıdığı âşikârdır. Eski kanunnâme maddelerine göre, elinde bir „çiftlik" yeri olan reâyânın her sene „Bursa muddı" ile dört „mud" ekin ekmesi lâzım gelir. Hiç ekmediği yıl için süvârisine „bedel-i öşür" 50 akçe öder. İki mud ekmiş olur ise, tazminâtın miktarı 25 akçeye düşerdi. Bu rakamlara, ayrıca 22 akçelik bir çift resminin de ilâve edilmesi lâzım geliyordu. Dört mud tohum ekildikten sonra reâyâ serbesttir, istediği işle meşgul olabilirdi. Elinde hiç toprağı bulunmayanlar için veyahut terkettikleri topraklar boş bırakılmayıp başkası tarafından işlenerek öşür ve resmi eda edildiği takdirde, çift bozan tazminâtı bahis mevzûu edilemez, yalnız „çift resmi" ve benzeri vergileri ödeme mükellefiyeti devam ederdi (*Kanunnâme*, Koyunoğlu Müz., var. 48).

Diğer bâzı kanunnâme maddelerine göre de, elinde kâfi miktarda toprağı olduğu halde, bu toprağı terkedip başka bir sipâhinin timarında çalışan veya arabacılık, gemicilik, balıkçılık, ırgatlık, ticâret v.s. gibi bir geçim yolu seçmiş bulunan reâyâyı, timar sâhibi, mahkeme kararıyle „göçürüp" işinin başına dönmeye mecbur edebilir, fakat, bu hususta ayrılış tarihinden itibâren on senenin geçmemiş olması lâzım gelirdi. On seneden sonraki devreler içinde çift bozan reâyâyı „göçürüp getirmek memnû" olup, bu gibiler yalnız çift bozan tazminâtı ödemeye mecbur edilebilir veya „ra'iyyet sâhibi" sipâhi, ra'iyyetini göç ettiği memlekette işlemekte olduğu toprakların mahsûlünden kendisi için de ikinci bir öşür ödemeyi isteyebilirdi (*Kanunlar*, 65/13, 234/14, 275/16). Çift bozan resminin miktarı, zamanla hububat fiyatlarında vukuâ gelen yükselişlere müvâzi olarak veya ihtiyâca göre değişmiş, *Fâtih kanunnâmesi*'nde 50 akçe iken XVI. asrın sonlarına doğru bâzı yerlerde 300 akçe olmuştur.

Çift bozan resminin bir husûsiyeti de, seyyid, sipâhi-zâde, berat sâhibi, yağcı ve yörük v.b. gibi askerî sınıf mensuplariyle şehir sâkinlerinin bu mükellefiyete tâbi tutulmamalarıdır. Bu zümreler zirâatle meşgul oldukları yerlerde toprağın öşür ve resmini verirler, fakat istedikleri zaman çiftliklerini bozup zirâatle uğraşmaktan vaz geçebilirlerdi. Aynı şekilde,

hastalıktan, yoksulluktan veya ihtiyarlıktan dolayı âciz kalıp çiftini bozanlardan çift resmi ve çift bozan tazminâtı istenemezdi. Nitekim, ciddî bir mâni bulunmadığı hallerde üst-üste üç yıl ekilmeyen topraklara timar sâhibinin el-koyup tapu ile başkalarına vermek hakkını hâiz bulunması da, sipâhinin beratında yazılı gelir miktarının azalmamasında faydalı olmaktadır.

Timar sâhiplerinin beratlarında kendileri için gelir kaynağı olarak kaydedilmiş olan vergileri tamam olarak tahsil edebilmeleri için, çift bozan tazminâtı hükümlerine benzer selâhiyetlerini bâzı hallerde değirmen ve koyun sâhipleri ve pirinç zirâati sâhaları için de kullanmakta olmaları dikkati çekmektedir. Meselâ, vergisi defterde sipâhiye bir gelir kaynağı olarak kaydedilmiş olan bir değirmenin sâhibi, harab olan değirmenini terketmek istese, „değirmen hakkı“nı sipâhiye ödemeğe devama mecbur edilebilmektedir. Sâhibinin işletmeye devama niyet ve kudreti bulunmayan değirmen, kadı mârifetiyle tâmir ve işletme yükünü üzerine alacak birine sattırılırdı (*Kanunnâme*, Paris, Bibl. Nat., nr. 35, s. 7).

Sipâhinin defterinde isimleri yazılı bulunan koyun sâhipleri de ciddî bir sebep bulunmadan koyunlarını elden çıkarıp sipâhiyi bu haklarından mahrum bırakamazlar. Kudretleri yetmekte ise, kendilerine yeniden koyun aldırtılıp resimlerini ödemekte devama mecbur edilebilirlerdi.

Timar sâhibinin benzeri hak ve selâhiyetleri, çeltük ekicileri hakkında tatbik edilen kanun maddeleri ile de meydana çıkmaktadır: timar sâhibine „çeltük hâsılı“ kaydedilmiş olan yerlerin yoncalık veya bağ ve bahçe hâline sokulmuş bulunması, çeltük suyunun başka bir işe alınması hâlinde, bu işlerle ötedenberi meşgul olmuş bulunanları toplayıp harab olan sulama kanallarını tâmir ve çeltük sâhalarını yeniden zirâate açtırmak gibi işleri „cebir ile teklif ve tahmil idüp olıgelen üzere zirâat“ ettirmek kanundur. Lâkin, ötedenberi çeltük zirâat olunmayan yerlerde çeltük zirâati yaptırmak veya defterde yazılandan fazla tohum ektirmeğe kalkmak câiz değildir.

Timar sâhiplerinin reâyâdan topladıkları vergiler arasında „feodal“ bir düzenin karakteristik alâmet veya kalıntılarından biri olarak tefsir edilebilecek olan diğer bir vergi de, sipâhinin, timarına mensup kadınların evlenmeleri vesîlesiyle „arûs“ (gelin) veya „gerdek resmi“ adı altında tahsil etmeğe hak sâhibi oldukları resimlerdir (İ. Hüsrev Tökin, *a.g.m.*, *esr.*).

Bilindiği gibi, Orta-çağ'da garbî Avrupa memleketlerinde toprak kölesi (serf) statüsündeki köylüler mükellefiyetlerine devamlı olarak tâbi bir halde mâlikânenin demirbaş iş-gücü şeklinde muhâfaza edilebilmek için, başka bir senyörün serfleriyle veya hür insanlarla evlenmekten men'edilirlerdi. Daha doğrusu evlenmeleri murâkabe edilir ve ekseriyâ muayyen bir para veya bir tazminat mukabili, elde edilen husûsî bir müsâadeye tâbi bulundurulurdu. Aksi takdirde, doğacak çocukların, kadının „sâhibi“ senyör için kaybedilmiş olması veya hür insanlar arasına karışması tehlikesi mevcut idi. Gerçekten, feodal düzende senyörler, yalnız toprağın değil, aynı zamanda serfin de hakîki sâhibi durumunda bulunuyorlardı; bu itibarla yer ve yurt değiştirme, çalışıp çalışmama mevzûlarında olduğu gibi, serflerin istediği ile serbestçe evlenme hürriyetlerini de tahdid eden kayıtlar koyarak, doğacak çocukların âidiyeti mes'elesini kendi yararlarına tâyin etmek istemekte idiler. Halbuki, Osmanlı imparatorluğunda timar sâhipleri çok defa karşımıza „sâhib-i ra'iyyet“ ve „sâhib-i arz“ tâbirleri ile çıkmakla berâber, „toprak ve reâyâ pâdişâhındır“ ve sipâhi reâyâ üzerindeki haklarını ancak bir devlet me'mûru sıfatiyle ve devlet nâmına kullanmaktadır. Bu itibarla ra'iyyetlerinden bir kadınla evlenmek isteyenlerden timar sâhibinin aldığı gerdek resmini, feodal düzende mâlikâne dışından bir kadın alabilmek için o kadının sâhibi senyöre ödenen bir tazminâta benzetmek doğru değildir. Gerçekten, Osmanlı imparatorluğunda evlenmek isteyenin alacağı kadının „sâhibi“ olan sipâhiye gerdek resmi ödemeğe mecbur tutulması için, onun başka bir timar sâhibinin ra'iyyeti olması gibi bir şart mevcut değildir. Bu sebeple, ilk doğuş şartları ne olursa olsun, bahis mevzûu resimleri, düğün-dernek gibi masraflı ve mutlu bir hâdise vesîlesiyle devlete yahut devletin mümessili olan timar sâhibine bir gelir sağlamak gayesiyle sürdürülen bir vergi şekli addetmek mümkündür.

Osmanlı kanunnâmelerinin gerdek resmi ile alâkalı belli-başlı hükümleri şunlardır:

Gerdek resminin miktarı, evlenecek olan kız veya dul kadın olmasına ve kızın baba (ata) sının servetine göre değişmektedir. Meselâ, âilesi zengin bir bâkireden 60 akçe alındığı halde duldan veya boşanmış (*seyyîbe*)'tan 30 akçe alınırdı. Orta-halli bir kızın gerdek değeri“ 30—40, fakirin 10—20 olurdu. Hıristiyan kız ve kadınlarının gerdek resmi, müslümanlarınkinin yarısı idi. Bâkire kızın arûsiyyesi, herne yerden göçerse göçsün güvey tarafından o kızın ebeveyni hangi sipâhinin ra'iyyeti ise, ona verilir. Buna mukabil „seyyîbe avrat“, hangi timarın toprağında ikamet etmekte ise, gerdek resmini o yerin toprak ağası alırdı (*Kanunlar*, 282/23, 393/6, 12).

Alınan resmin miktarı, asırlara ve bölgenin örf ve âdetlerinin husûsiyetlerine göre değişmektedir. Bâzı yerlerde eski örf ve âdetlerin kalıntıları hâlinde bir müddet muhâfaza edilmiş olan hükümler, daha sonra Osmanlı kanunlarına uydurulmuş olmak için değiştirilmektedir. Meselâ, Bozok (Yozgat) kanûnunda: „bir ra'iyyetin bâkire kızı kendi boyundan bir kimseye verilir ise... resm-i arûs kaydolunan sipâhiye 100 akçe vere ve eğer ahar boy halkına veriliyor olsa, vakt-i nikâhta sipâhiye 200 akçe vere“ denilmektedir (*Kanunlar*, 129/49). Buradaki resmin miktarı, devri için çok yüksek olduğu gibi, kızın dışarıya çıkması (ayrı bir boya gitmesi) hâlinde, gelin resminin hârice bir „ağırlık“ mukabili kız satılması mâhiyetini alarak, iki misli oluşu da Osmanlı kanunlarının bu hususdaki esas prensiplerine uygun görülmemiş ve bu bölgenin 966 (1559) tarihlerine doğru yeniden tahrîri esnâsında bu madde, kız „lâlettâyin her kime verilse, bâkireden 60 ve seyyîbeden 30 akçe alınmak ferman“ olunarak tâdil edilmiştir.

Bir timarda oturan piyâde, müsellem, eşkinci, yamak, tatar ve canbaz v.b. gibi husûsî bir teşkilâta tâbi askerî zümrelerde gerdek resimleri bu teşkilâtın kendi reisleri (subaşıları) tarafından alınmaktadır. Aynı şekilde, çakırcı, şâhinci v.b. gibi saray için avcı kuşları yetiştirmeğe mahsus zümrelerin kızlarının „resm-i arûsâne“si de sipâhinin değildir. Bu, teşkilâtın reîsi olan çakırcı-başının adamları tarafından mîrî için toplanır. Yalnız her iki halde de bulundukları toprakların timar sâhibi 6 akçe „toprak hakkı“ alabilir.

Sipâhilerin kızları evlenince resm-i arûsânelerini sancak-beyleri, hisar-eri kızlarınınkini dizdârları alır; sancak-beylerinin kızlarının resm-i arûsânelerini beyler-beyileri alır ve beyler-beyilerinin kızlarınınki ise, pâdişah nâmına hazineye toplanır. Büyük sultan vakıflarının sipâhi timarında oturan reâyâsının kızları evlenirse, gelin resmini, toprağın sâhibi sipâhi değil, reâyânın sâhibi olan vakıf mütevellîsi alır.

Gerdek resmiyle ilgili diğer bâzı maddeler de şunlardır: nikâh muâmelesinin akid ve tescîli esnâsında kadılar tarafından alınmakta olan „resm-i nikâh“ gerdek resminden ayrıdır. Toprağa yerleştirilmiş esirlerle kurulmuş olan „ortakçı-kul“ köylerinden hârice câriye satışına benzeyen bir „ağırlık“ alarak verilen evlenme müsâadesi de, ortakçı kullarının evlenirken verdikleri „resm-i arûs“dan ayrıdır (Ö. Barkan, *Türkiye'de „serfaj“ var mı idi? Belleten*, Ankara, 1956, XX, 237—246).

„Bir kimse câriyesini kölesine nikâh etse, resm-i nikâh ve resm-i gerdek alınmaz“ ve bir kimse câriyesini bir azatlı kimseye nikâh etse, hür olan kadın resimlerinin yarısı kadar resm-i arûs alınır. Boşanmış karısını tekrar nikâh edenden resm-i nikâh alınsa da resm-i gerdek alınmak kanûna muhâliftir.

Timarlarda idârî ve mâlî muhtariyetin dereceleri. Timar sâhiplerinin kendilerine tahsis edilmiş olan arâzi ve reâyâya âit şer'î veya örfî bir takım hak ve resimleri kendi nam ve hesaplarına toplayıp onların gelirleri ile bir takım vazifelerin ifâsını te'min ettiklerini biliyoruz. Bununla berâber, sipâhi timarlarını mâlî bakımdan hârice karşı tamamiyle kapalı ve müstakil bir bütün, bir muâfiyet (immunité) sâhası olarak kabûl etmek de mümkün değildir. Çünkü, vergilerin toplanma şekli ile âidiyeti bususları sıkı bir şekilde merkeziyetçi bir devlet teşkilâtı tarafından murâkabe edilmekte ve sipâhi timarına, muhtelif hak ve vazifeler dolayısiyle, bir çok devlet me'murları girip çıkmaktadır:

Evvela devlet, nerede olursa olsun, umûmiyetle koyun resmi, cizye v.s. gibi bâzı vergilerin tahsîli işini kendi uhdesinde alıkoymuş bulunduğundan, sipâhi timarları her zaman bu vergilerin tahsildarları için açıktır.

Diğer taraftan, devletin bütün memleket üzerindeki kayıtsız-şartsız hükümranlık haklarının bir nişânesi olarak, büyük bir selâhiyeti daha vardı ki, o da harp zamanları gibi fevkalâde hallerde bütün teb'asından her türlü hizmet ve yardımı istemek hakkına sâhip bulunması idi. Bu hak ve selâhiyetleri, bir bakımdan derebeylik devirlerinde Avrupa'da kıralların kendilerine tâbi senyörlerin mâlikâneleri halkından belirli hallerde yardım toplamak selâhiyetine benzetmek mümkündür.

Bu sûretle, her türlü dirlik tahsisâtı şeklinde kendi nam ve hesaplarına tahsîli muhtelif hizmet ve vazife sâhiplerine terkedilmiş olan vergiler dışında, münhasıran devlet elinde kalan bir selâhiyet teşkil ettiği için, ancak, divanın teklif ve kararı ve pâdişâhın emriyle toplanabilen tekâlif ve salgunlara, umûmi olarak „avârız-i divâniye“ denilmekte idi [bk. mad. AVÂRIZ]. Bu devre âit vesikalarda bu nam altında kaydedilmiş olan örfî tekâlifin de türlü şekilleri vardı: askerin geçeceği yollar boyunca te'sis edilen menzil teşkilâtına

evsaf ve miktarı belirtilmiş zâhireyi götürüp satmak (sür-sat), ordunun ihtiyâcı olan harp malzemesini, arpa ve samanı te'min ile istenilen yerlere nakletmek, îcâbında araba, hayvan ve amele bulmak, kürekçi, azeb ve sâir namlar altında donanmaya lüzûmlu yardımcı sınıfları te'min etmek, hisar yapmak ve nihâyet *avârız akçesi* yahut *avârız bedeli akçe* nâmı altında muayyen bir miktar para ile seferin veya devletin idâre masraflarına iştirâk etmek, bahsi geçen örfî tekâlifin başlıcalarındandı.

Serbest olan ve olmayan Timarlar. Timarların, türlü bakımlardan ehemmiyet arzeden, idârî ve mâlî muhtariyeti mes'elesini daha yakından tetkik etmiş olmak için onları „serbest" olan ve olmayan timarlar şeklinde iki ayrı bölümde tetkik etmek lâzım gelir.

Pâdişah hasları ile sultan ve vezir vakıflarından başka; vezir, beyler-beyi, sancak-beyi, nişancı, defterdar, divan kâtipleri, çavuşlar, çeribaşları, sü-başılar ve dizdarlar v.b. gibi yüksek rütbeli idâre âmirleri ile diğer me'mur ve askerlerin has ve zeâmetleri, idârî ve mâlî bakımdan bâzı imtiyazlara sâhip „serbest" timarlar olarak muâmele görmektedir.

Benzeri timarlarda, umûmiyetle *rüsûm-ı serbestiye* denilen ve bâzı kısımları da *niyâbet* ve *bâd-i hava* isimleri altında kaydedilmiş olan vergiler, tam ve müstakil olarak dirlik sâhibine âit bulunmaktadır. Halbuki, timarların büyük bir ekseriyeti, benzeri vergilerin tahsil hakkını tamamen hâiz bulunmadıkları veya tâbi bulundukları serbest timar sâhipleri ile paylaşmak zorunda bırakıldıkları için, „serbest olmayan" timarlar addedilmektedirler (*Kanunlar, indeks*'de *rüsûm-ı serbestiye* ve *serbest* tâbirleri).

Bahis mevzûu „serbestlik" rüsûmunun adedi bir hayli kabarık ise de, içlerinden bâzıları, değişik bölge ve zamanlarda ve husûsî durumların îcab ettirdiği türlü tefsirlere göre, bütünleriyle sâhiplerine âit bulunmaları dolayısiyle yalnız serbest timarların bir husûsiyeti olmak durumundan çıkarak, ayırt edilmeksizin bütün timar sâhiplerine tam ve müstakil olarak terkedilmişlerdir. Gelin (gerdek) resmini, tapu bedelini, koruculuk (deşt-banlık) haklarını, kaybedilmiş hayvanların sâhiplerine teslîmi sırasında alınan harçları, koyun, „tütün", otlak ve kışlak resimlerini bu haklar arasında zikredebiliriz. Bunlara mukabil, uzun zaman kısmen veya tam bir şekilde yalnız serbest timar sâhiplerinin bir imtiyâzı gibi kalabilmiş olan diğer bâzı vergiler de vardır ki, ehemmiyetleri dolayısiyle, bunların üzerinde biraz durmak îcab etmektedir:

1) „Cürüm ve cinâyet" yahut „cerîme" veya „kanlık" diye adlandırılmakta olan *para cezâları* bunlar arasında bulunmaktadır (*Kanunlar, indeks*'de bu maddeler). Bilindiği gibi, Osmanlı cezâ kanunlarına göre suçlular, kabahatlerinin derecesine ve mâlî kudretlerine göre, bir para cezâsı ödemeğe mahkûm edilmekte idiler. Meselâ, *Fâtih kanunnâmesi*'ne nazaran (*Kanunlar*, s. 388 v.dd.), adam öldürenden (eğer hakkında şerî'atın *kısas* hükmü herhangi bir sebeple tatbik edilmemişse), zengin olduğu takdirde 400, orta halli ise, 200 akçe „cerîme" alınırdı. Fakirlerin cezâsı da 50—100 akçe arasında değişebiliyordu. Zinâ hâlinde yakalanan evli erkeklerden alınacak para cezâsı da, 40—400 akçe arasında değişmekte idi. At hırsızından (eğer eli kesilmez ise) 200, sığır „oğrulayandan" 100 akçe alınırdı. Yoğurt ve ekmek gibi kıymet itibâriyle değersiz şeyleri çalan için ise, kadının vereceği sopa cezâsına göre, vurulacak her değnek için bir akçe de „cerîme" ödemek lâzım gelirdi.

Şer'î hükümler arasında bulunmadıkları halde türlü tefsir yollariyle, mahallî örf ve âdetlere ve idârî ihtiyaçlara göre alınmakta olan benzeri cürüm ve cinâyet resimleri, devlet ve bölgenin emniyet ve âsâyişini korumakla vazifeli *ehl-i örf* için çok zengin bir gelir kaynağı olarak, büyük bir alâka ile tâkip ve tatbik edilmekte idi.

Fakat, Osmanlı imparatorluğunun adlî düzeni îcâbı, herhangi bir cezânın tatbiki için bütün suçların kadı mahkemeleri önünde usûlü veçhile tesbit edilerek hükme bağlanmış bulunması lâzımdı. Ne kadar kudretli kişiler olurlarsa olsunlar, timar sâhipleri, reâyânın hukuk ve cezâ dâvalarına bakmak ve onlara cezâ tâyin etmek yetkisine sâhip değildi. Hattâ, diğer askerî sınıf mensupları gibi, timar sâhiplerinin de kendi reâyâsı ile berâber aynı mahkemeler önünde, aynı kanunlara göre muhâkeme edilerek hüküm giymeleri îcab ediyordu (muhâkeme usûlleriyle cezâların tatbik şekli hakkında mevcut bâzı husûsî hükümler hukukun esâsına taalluk etmemekte idi). Bu bakımdan, mahkeme kararı olmaksızın, kimsenin hapis edilmesi, zincire vurulması, işkenceye tâbi tutulması ve para cezâsı ödemesi câiz değildi.

Bunlara karşılık, serbest olan timarlarda suçluları tâkip, tevkif ve kadı mahkemesinin kararı alındıktan sonra cezâların tatbik selâhiyeti ile birlikte, adı geçen para cezâlarının tamamını kendi hesaplarına tahsil imtiyâzı da dirlik sâhiplerinin elinde idi. Halbuki, serbest olmayan timarların sâhipleri, kendi toprakları üzerinde işlenmiş olan suçlardan alınacak para cezâlarını bağlı bulunduğu sancak-beylerinin veya sü-başıların adamları ile yarı-yarıya paylaşmak mecbûriyetinde idiler (*Kanunlar*, 235/6). Hattâ bâzı yerlerde ve devirlerde bu resimlerin tamamı sancak-beyine âit bulunmakta idi (*Kanunlar*, 13/50, 28/2).

Bu sûretle, serbest olmayan timarların sâhipleri de kendi dirliklerinde işlenecek suçların tâkibi ve cezâlandırılması işleriyle alâkalı bir hâle sokulmuş olmakla berâber, bu haklar daha ziyâde idârî ve inzibâtî bakımlardan daha büyük mes'ûliyetler taşıyan sancak-beylerinin veya sü-başıların elinde bırakılmış ve bu sûretle, bu işlerin yalnız mahdut bir kısım büyük timar sâhiplerinin alâka ve mürâkabesi altında bulunması münâsip görülmüştür. Gerçekten, kadı önünde suçun tescîli cihetine gidilmeyip, bir miktar parası alınarak suçlunun salıverilmesi, serbest timar bölgelerine sığınan mücrimlerin, kendilerinden alınacak para cezâlarına tama' edilerek tâkipçilere teslim edilmeyip himâye edilmesi v.s. gibi haller bu hususların ehemmiyet ve nezâketini göstermektedir.

Bu bakımdan, ölüm veya bir uzvun kesilmesi gibi ağır cezâların tatbiki selâhiyeti, zamanla tamamiyle cürmün işlendiği bölgenin sancak-beyinin eline bırakılmış ve haklarında verilen mahkeme kararları bu sûretle sancak-beylerinin alâkalı adamları tarafından yerine getirilmiştir; ayrıca bir para cezâsı istenemiyeceği ve türlü vesilelerle para almak (*bedel-i siyâset*) temâyülünün önüne geçilmesi lüzûmu, devamlı olarak çıkarılmış fermanlarda belirtilmiştir. Ancak kabahatin şer'î veya örfî bir sebeple affedilmesi hâlinde, eskiden para cezâsı almak (cürümlemek) hakkı, „ra'iyyetin sâhibi"nin iken, bunun daha sonraları kabahatin işlendiği „arâzinin sâhibi" için tanınmaya başlaması da dikkati çekmektedir. Benzeri bir kararsızlığın ve tahsîli bahis mevzûu cezâların yüksek gelir kıymeti, „ra'iyyet bizimdir, *siyâset*'i dahi biz ideriz" yahut „fesad benim toprağımda vâki olmuştur, *siyâset* benimdir" şeklinde türlü anlaşmazlıklara yol açmıştır.

Umûmiyetle idârî ve mâlî bir muhtariyetle ve bir devlet müessesesi hâlinde idâre edilmekte olan sultan ve vezir vakıflariyle, büyük devlet me'mûriyetlerine bağlı has ve zeâmetler şeklindeki dirliklerin daha geniş bir serbestlik ve selâhiyetle idâre edilmesinde, şüphesiz ki, büyük kolaylıklar ve faydalar mevcuttur. Bu gibi timarların sâhiplerinin büyük idâre âmirleri olarak sık sık değiştirildiği ve bilhassa ölümlerinden sonra mevkî ve vazifeleri gibi dirliklerinin de oğullarına geçmediği göz-önünde tutulacak olursa, benzeri selâhiyet ve serbestliklerin merkezî devlet otoritesi için rakip ve tehlikeli bir asâlet sınıfının teşekkülüne müsâit bulunmadığı anlaşılır.

2) Serbest timarlarda biri, tamamı timar sâhibine âit olan gelir kaynaklarından, diğeri ise de, kaçak köle ve câriyelerin yakalanması ve sâhipleri bulununcaya kadar muhâfazası hakları ile, sâhipleri bulununca da kendilerinden müjde (muştuluk, müjdegâne) nâmı altında alınması âdet olan harçlardır. Şiddetli cezâ tehditleri altında, kaçak kulu bulan kimsenin onu bu işlerle meşgul „yavacı" ya teslim ederek ufak bir ücret (20 akçe gibi) alması âdetti. Bu sûretle kaçaklık durumu tesbit edilecek olan köleler, üç ay muhâfaza edildikten sonra sâhibi zuhur etmez ise, satılırdı ve bu „satı" bedeli serbest timar sâhibinin olurdu. Sâhibi bulunduğu takdirde, kaçak kulun muhâfaza edildiği müddet zarfındaki nafakası ile kaçtığı yer „deve göçü ile" bir günlük mesâfede ise, 30, iki günlük 60, üç ve daha ziyâde günlük yerden kaçmış ise, 90 akçe „müjde" harcı alınırdı (kaybolmuş hayvanlar için de benzeri usûller mevcut idi).

3) Sancak-beylerinin serbest olmayan timarlarda dikkati çeken üçüncü bir müdâhele hakkı daha vardı ki, o da, bâzı bölgelerde, elinde bir çift öküzle işlenebilir büyüklükte bir toprağa sâhib olan ra'iyyetten alınan „kulluk" veya *çift resmi*'ni de reâyânın sâhibi timar beyi ile muhtelif nisbetlerde paylaşmasıdır. En karışık ve kendine has misâllerine Karaman, Kastamonu ve Hamid livâlarında tesâdüf edilmekte olan bu müdâhalelerin çok eski mahallî örf ve âdetlerin izlerini taşımakta olduğunda şüphe yoktur.

4) Umûmiyetle vaşak ve kaplan v.b. gibi kıymetli av hayvanları postlarının sancak-beylerinin inhisârında olması da, dikkati çekmektedir. Bu usûle göre, meselâ avlanan kaplanların postlarının 20—40 akçe gibi cüz'î bir para mukâbilinde sancak-beyinin adamlarına teslim edilmesi lâzım geliyordu. Bu sûretle benzeri hayvanların avlanması husûsu murâkabe altına alınmış ve postların satışından sancak-beyleri için ehemmiyetli bir gelir sağlanmış oluyordu.

5) Cürüm ve cinâyet resimlerinde, kaçak kul müjdelerinde, mîrasçısı bulunmayan veya sâhibi kaybolmuş bulunan mallara sâhip çıkma gibi serbestlik resimlerinde dikkati çeken diğer bir husus da büyük vakıflarda

vakıf mütevellîlerinin, avcı kuşları terbiye edenlerin yaşadıkları bölgelerde saraydaki mîrâhûrun veyahut mahallerindeki *kori oğaları* 'nın, yaya ve müsellem ocaklarında ve yörüklerde bu teşkilâtın beylerinin ve hattâ taş-ocaklarında çalıştırılan acemi oğlanları ve diğer işçilerin başında bulunan mimarların, bu sâhalarda kendi adamları üzerinde âsâyiş ve inzibâtın te'mîni için, otorite bakımından lüzumlu görülerek, diğer bölgelerde yalnız sancak-beylerinin hâiz oldukları salb ve siyâset (asmak ve kesmek) hakları dâhil, her çeşit serbestlik imtiyazlarına sâhip çıkmakta olmalarıdır.

Serbest olmayan sipâhi timarlarında serbest olan timarlarla müşterek olan ve dikkati çeker mâhiyette görülen diğer bir takım hususlara da şâhit olunmaktadır. Nitekim: Köylerde kır bekçiliği (deşt-bânlık) selâhiyeti ve bu münâsebetle tahsil edilecek cezâlar sipâhilere âittir. Bu hususta mevcut târifeler şu şekilde olmaktadır:

Bir kişinin atı ve öküzü başkasının ekinine girse, umûmiyetle sâhibine davar başına 5 sopa vurmak ve ayrıca 5 akçe almak, buzağı veya koyun girse, hayvan başına bir sopa vurmak ve bir akçe almak ve yapılan zararları tazmin ettirmek îcab ederdi (*Kanunlar*, 395/29, 274/10). Yalnız, benzeri cezâların tatbik edilebilmesi için, bahis mevzûu ekili yerlerin köyün öteden-beri korunmakta olan belirli bölgelerinden olması, suçluya daha evvel gerekli uyarmaların yapılmış bulunması da şart idi.

Sipâhi timarlarında vergilerden mühim bir kısmının ayniyat hâlinde mahsûlden bir hisse şeklinde alınmakta olması, timar sâhibinin anbarlarında biriken mahsûlün paraya tahvîli işini mühim bir mes'ele hâline sokmaktadır. Bu sebeple, garbî Avrupa memleketlerinin derebeylik düzeninde olduğu gibi, pazarlarda muayyen bir müddet için yalnız timar sâhiplerinin mahsûllerinin satılması inhisârının tanınması mecbûriyeti hâsıl olmuştur. Bağların mahsûlünden dönüm başına bir „resim" alınacak yerde, aynen *şira öşrü* alınan bölgelerde de bu şiranın kolaylıkla satılabilmesi için, sipâhi, halkın şira küp veya fıçılarını mühürleyerek bir müddet için pazarda *tek satıcı* olarak kalmak imtiyâzını kullanmakta idi. „Monopolya tutmak" tâbir edilen bu inhisar hakkının Filibe civârındaki pâdişah haslarında bulunan pirinç zirâati sâhaları için de tatbik edildiği görülmektedir. Bu maksatla, merkezden gönderilen fermanlarda, „altı ay tamam olunca pazar tutulup benüm pirincimden gayri şehirlerde ve köylerde düğünlerde vesâir gem'î yerlerde ve sohbetlerde hiç kimse pirinç almaya ve satmaya" denilmekte ve „beylik pirincin" satışlarının emniyeti için, çeltikçilerin ve madrabazların pirinçlerinin ve anbarlarının kadı ve eminler tarafından altı ay müddetle mühürlenmesi lüzûmu hatırlatılmaktadır (*Kanunnâme*, Âşir Efendi kütüp., nr. 1004, var. 48). Selânik civârındaki hassa koruların otları biçildiği zamanlarda civardaki şehir ve kasabalarda demet hâlinde yeşil ot satışı da, koru ağalarının inhisârında bulunuyordu.

Sipâhi timarının dışardan müdâhelelere açık olma bakımından mühim bir husûsiyeti de, sipâhiye terk edilmiş olan vergi gelirlerinin herhangi bir bölgenin bütünüyle ve götürü olarak her türlü hukuk ve rüsûmu olmayıp, sipâhinin beratında yazılı akçe yekûnunu tutturabilmek için, iyice hesaplanmış nevi ve miktarı belirtilmiş bir gelir olmasıdır. Bu sebeple, sipâhiden her zaman „defter sûreti" sorulabilmekte ve timarın yeni gelir durumu ile karşılaştırılıp sipâhinin beratında açıkça belirtilmemiş olan gelir fazlaları elinden alınmaktadır.

Aynı şekilde, otuz-kırk sene gibi fâsılalarla yaptırılmakta olan umûmî sayımlar (tahrirler) sonunda il-yazıcıları, bölgedeki gelir kaynaklarının yeni durumunu sipâhilerin beratlarındaki yazılara göre veni bir tevzî ve taksîme tâbi tutmakta ve yazıdaki rakamı tecâvüz edecek bir şekilde herhangi bir artış hâsıl olmuş ise, timarın bir kısım reâyâsını sipâhinin elinden alıp başkasına verebilmekte veya bu fazla gelire devlet nâmına el-koyma ve tahsil etme hakkını „mevkufçu" yahut „mevkufat emîni" denilen me'murlara bırakmaktadır (*Kanunlar*, 272/1).

Aynı sebeple sipâhi, timarına hâriçten gelen ve kimsenin „yazılı" ra'iyyeti olmayan kişilere gelişi-güzel sâhip çıkamamaktadır. Gerçekten, *haymana* adı verilen bu gibi sâhipsiz kimselerden alınacak vergilerin âidiyeti mes'elesi, devlet merkezine yapılan müracaat ve şikâyetlerin çokluğundan anlaşılacağı üzere, büyük karışıklıklar doğurmakta ve bu hususta zamana, mahalle ve duruma göre birbirinden çok farklı hükümlere tesâdüf edilmektedir.

Nüfus tahrirleri nekadar sık ve muntazam yapılmış olursa olsun, genç nesillerin durmadan çoğalması ve bilhassa hudut bölgelerinde meydana gelmesi tabiî olan nüfus hareketleri netîcesi, timarlardaki ra'iyyet mevcûdunu her zaman hakkiyle tesbit etmek mümkün olmuyordu. Bu bakımdan, hudutlara yakın bölgelerde, büyük muhâceret yollarının geçtiği veya bol göçebe unsurların köylülerle kaynaştığı ve toprağa yerleşmek üzere bulunduğu

hallerde, arâzisi dâhiline yerleşecek olan sâhipsiz fazla nüfûsu sipâhiye âit addetmek, devlet için büyük kayıplara sebeb olacağından, defter-dışı reâyânın vergilerini doğrudan-doğruya devlet hazinesi nâmına toplatmak üzere me'murlar tâyin ediliyor yahut bu kişilerin vergilerini toplama işi, mevkufçulara müzâyede ile satılıyordu. Mevkufçuların gelir fazlalarını toplama selâhiyetleri bâzı devirlerde evkaf ve serbest timarların arâzisini de içine almaktadır.

Aynı şekilde, vakıf ve timarların mahdut ve muayyen sınıfları dışında sonradan icrâ edilmiş olup tahrirlerin defterlerinde kaydı bulunmayan değirmenlerin ve su-bıçkılarının rüsumları ile boş yerlerden zirâate sonradan açılmış olan tarlalarda yetişen mahsûlün öşrünü de bu mevkufçular toplamaktadır. Diğer bâzı bölgelerde ise, bilhassa reâyâsı henüz gereği gibi yerleşmemiş hudut boylarında bu yerleşmeyi teşvik ve sipâhileri takviye için, *haymana* tâbir edilen başı-boşların ve defter fazlası her çeşit vergi gelirlerinin sipâhilere âit olabileceği kabûl edilmiş bulunmaktadır (*Kanunlar*, 67/29, 268/8).

Görülüyor ki, yapılan bu sıkı murâkabe ve müdâheleler, sipâhi timarının bir küçük senyörlük gibi siyâsî, mâlî ve hattâ adlî bakımlardan hârice karşı kapalı bir bütün teşkil etmekten çok uzak olduğunu göstermektedir. Bu keyfiyet bize, sipâhinin timarından kolayca ferâgat ederek bir başkasına tâlib olması, sefere gelmeyince, çok defa mâzûl addedilerek kısa bir müddet açıkta kaldıktan sonra, aynı kolaylıkla bir başka timara sâhib olabilmesi ve timarların sık-sık el-değiştirmesi gibi diğer husûsiyetlerle birlikte, timarlı sipâhi sınıfının nasıl olup da mahallî bir soy ve toprak asâleti hâline giremediğini göstermesi bakımından ehemmiyetlidir.

Yerli bir asâlet sınıfı olarak timarlı sipâhiler. İmparatorluk idâresinin sipâhiliği avam halka kapalı ve imtiyazlı bir sınıf hâlinde bulundurmak maksadıyla türlü tedbirler almış olmasına rağmen, denilebilir ki, bu sınıf, bilhassa kuruluş devrelerinde, türlü kaynaklardan beslenmek ve genişlemek ihtiyâcında olan kadro mevcûdunu dâima dışardan tamamlamak mecbûriyetinde kalmış ve bilhassa yüksek kademelerinde köle ve devşirmelikten gelen alelâde kimselerle beslenmişti.

Büyük fetihler devrinin cemiyet nizâmında sebeb olduğu hareketlilik, harp meydanlarında yararlık göstermek imkânını bulmuş olan yiğitlere bu sınıfı halktan ayıran hudutları aşmak imkânını vermişti. Göçebe Türkmen aşîretlerinin hayat tarzı, onları cengâverliğe hazırlamış bulunuyordu. Yaya ve müsellem gibi çiftçi-askerler ve akıncılar da devirlerine göre mükemmel silâhlandırılmış ve harp tecrübesi olan gruplardı. Bu zümrelerin mensuplarından bir kısmının ilk zamanlarda sipâhiliğe geçmiş olması tahmin edilebilir. Pek çoğu, bilhassa büyük timarlarda, köleler (gulâmlar) arasında yetiştirilmekle berâber, diğer benzeri kaynaklardan da derlenmiş olması lâzım gelen ve cebelü nâmı altında hakîki sipâhilerle seferlere iştirak etmekte olan harp-adamlarını da devamlı olarak sipâhi kadrolarını doldurmağa namzet zümreler arasında zikretmek mümkündür.

Diğer taraftan, daha sonraki devirlerde de „reâyâ ata binüb kılıç kuşanmak yokdur" gibi prensiplere rağmen, ra'iyyet için askerliğe ve silâh taşımaya ehliyetsizliği kat'î bir mânada anlamamak lâzımdır. Zamana ve ihtiyâca göre, devlet her zaman halktan asker toplamıştır. Meselâ, donanma için cengçi *azeb* 'lerin toplanması için sık-sık verilmekte olan emirlerde, halk arasından yirmi hâneden bir kişinin „mukatele ve muhârebeye yarar, kavî ve kadir yiğitler" arasından seçilmesi istenilmektedir. Boşalan akıncı kadrolarının „akınlara eşegelmiş, yarar ve gazâdan sefâlu, tüfenk-endâz yiğitlerle" doldurulmasını isteyen emirler de, imparatorluğun askerî gücünü tâzelemek için müracaat edebileceği kaynakların halk içinde bulunduğunu göstermektedir. Timar sisteminin bozulma devirlerinde *sekban* ve *levend* nâmı altında atlı ve eli-tüfenkli ücretli askerlerin bol miktarda halk arasından devşirilmiş olduğunu da biliyoruz.

Aynı şekilde, siyâsî müelliflerin „ata ve dededen sipâhi-zâde olmayanı *ibtidâen* sipâhi etmekte ihtilâl mukarrerdir" öğütlerine rağmen, bâzı müşkil durumlarda hazırlanan seferler için lüzûmlu kuvvetleri bulmak, şehzâdeler arasındaki taht kavgalarında taraftar toplamak veya tehlikeli bir şekil almış olan iç-isyanların bastırılması hususlarında hizmete hazır bulunanların gayretini arttırmak için, kendilerine sipâhi dirliği verileceği vaadi ile halk arasından asker toplandığı da çok görülmüştür.

Bayezid II.'in Kili ve Akkerman seferine asker tedârik etmek için her tarafta halka ilân edilmek üzere tâmim etmiş olduğu 889 rebîülâhırı (nisan/mayıs 1484) başlarındaki emirnâme (*Bursa sicilleri*, nr. 4, var. 87), bu hususta güzel bir misâl teşkil etmektedir.

Filhakika, bu emirnâmede „gazâdan ve cihaddan sefâlu... ve yarar yoldaş olup... *yoldaşlığı ile timar almak isteyenlerden* âlâ-ı

harbleri ile gelüb" bu seferde kendisi ile berâber olacakların hizmetlerine göre, türlü şekillerde mükâfatlandırılacakları ve bu arada „timara tâlib olanlara timardan ve dirlikden himmet ve inâyet" edileceği vaad ve îlân olunmaktadır.

Aynı şekilde, Karesi sancağı kadılarına gönderilen ve başka yerlere de gönderilmiş olması muhtemel bulunan şevvâl 921 ortaları (teşrin II. 1515) tarihli bir emirde, Yavuz Selim, „henüz dirlik taleb iden yarar ve güzîde yiğidlerden, *Kütahya ve Karahisar yaylaklarına çıkan yörük tâifesinden*, kendisi âta ve dona yarar, harbe ve darbe kadir ve kavî 500 yiğit tedârik" edilerek Diyarbekir beyler-beyisi yanına „yoldaşlığa" gönderilmesi emredilmektedir. Emre göre, bu sûretle toplanacak askerlere hallerine göre günde on veya ondört akçe ulûfe verilecek ve harpten sonra hizmetlerine göre terakkîler de verilip on akçelik ulûfeler onbin ve on dörtlükler ondört bin akçelik *timarlar ile tebdil* edilecektir (*Edremit sicilleri*, nr. 1177, var. 41).

Fakat, zamanla kadroların dolup da, sipâhi neslinden bir sürü insanın açıkta kaldığı devirlerde devlet, timar sâhiplerinin memnûniyetsizliklerini ortadan kaldırmak için, bu sınıfın imtiyaz ve inhisarlarını himâye edecek tedbirler almağa mecbur olmuştu.

Umûmiyetle yeni bir pâdişah tahta geçtiği zaman yapılmakta olan berat yenilemeleri ve arâzi tahrirleri esnâsında vuku bulan itiraz ve ihbarlar sonunda bir çok sipâhilerin, sırf babadan-dededen sipâhi olmadıkları için, ellerinden dirliklerinin alındığı görülmektedir. Tahrir defterlerinde bâzı sipâhilerin isimleri üzerinde „sipâhi, ammâ ra'iyyet-zâde, atası köhne defterde ra'iyyete kayıdlı" gibi şerhlerin verilmiş bulunması, babadan-dededen sipâhi oğlu olmak meş'elesine prensip olarak verilen ehemmiyetin büyüklüğünü ve halk arasından bu sınıfa girmek için gösterilen liyâkat ve fedakârlığın derecesi ne olursa olsun, sipâhiliğe ra'iyyetlikten geçmiş olmanın tehlikelerini hatırlatmaktadır. Bununla berâber, türlü sebeplerle reâyâdan sipâhi yapılmağa her zaman devam edilmiş olduğunu gösteren kayıtlar da pek çoktur. Meselâ, timar sistemine yeni bir düzen vermek gayreti ile türlü hükümleri içine alan receb 937 ortaları (mart 1531) tarihli bir ferman sûretinden anladığımıza göre, Kanunî Sultan Süleyman, vaktiyle herhangi bir yoldan timara geçmiş olan ra'iyyet oğulları aleyhine yapılmakta olan mürâcaatların ve türlü tezvirlerin sebeb olduğu huzursuzlukları şiddetle kınayarak, bu gibiler hakkında kullanılmakta olan „ecnebî" sıfatından sinirlendiğini belirtmiş ve bundan sonra mevcut timarlı sipâhiler için bu tâbirin kullanılmasını şiddetle yasaklamıştır (*Kanunnâme*, Topkapı Sarayı Kütüp., Revan, nr. 1936, s. 189 v. dd.; Ö. Barkan, *Os. imp. çift.*, nr. 59, s. 417).

Elimizde Anadolu ve Rum beyler-beylerine gönderilmiş örnekleri de bulunan bahis mevzûu ferman, bu tarihe kadar herhangi bir yoldan timar sâhibi olmuş bulunan sipâhilerin haklarının mahfuz bulunduğunu, kendilerinden mutlaka bir sipâhinin oğlu bulunmak şartının aranmayacağını ve bu bahâne ile daha evvel timarları ellerinden alınmış olanlar var ise, iâde edileceğini îlân etmektedir.

Timar sisteminin esas kaidelerinde bir değişiklik yapmaktan ziyâde, o zamana kadar meydana gelmiş bulunan fiilî bir vaziyetin bir emr-i vâki hâlinde kabûlü mânasına gelen bu fermandan sonra da, sipâhiler arasına yabancı karıştırılmaması husûsu tekrar tekrar te'yid edilmiştir. Hattâ onüç sene kadar sonra (950 zilkâdesi ortaları), yine aynı sultan tarafından Karaman beyler-beyisine gönderilmiş olan bir fermanda (*Kanunnâme*, var. 154) reâyâ tâifesinden bâzı kimselerin bir kolayını bulup sipâhiler arasına karışmış bulunması suçlandırılarak, bu gibiler hakkında vaktiyle şiddetle men'edilmiş olan „ecnebî" lafzı kullanılmaktadır. Bu fermana göre, „reâyâ tâifesine, hisar erenlerine, kimesnenin azadlu kuluna ve kadı ve müderris oğullarına timar verilmeğe" pâdişâhın aslâ rızâsı yoktur. Defalarca gönderilmiş olan hükümlerde ve kanunnâme maddelerinde belirtilmiş olan bu esasların dışına çıkılarak yapılacak olan tâyinlerden, bundan böyle beyler-beyiler ile bunların bu kanunsuz icrâatını kabûl edip muâmeleyi yürütecek olan timar defterdar ve kethüdâlarının mes'ûl tutulacağı ve sâirlerine ibret teşkil edecek bir şekilde „hakkından gelineceği" ayrı fermanlarda belirtilmişti.

Timar dağıtımında usûller. Timar sâhiplerinin menşe'leri ve yetişme tarzları hakkında tamamlayıcı bir fikir vermiş olmak için muhtelif derecelerden timarların kimlere, nasıl geçmekte olduğunu gözden geçirmek yerinde olacaktır. Evvela, beyler-beyilik, sancak-beyliği, çeri-başılık, alay-beyi ve zaimlikler v.b. gibi yüksek rütbeli timar sâhipleri ve kumandanlıklar için şu kaynaklar mevcuttur:

Saray erkânı ile sultanın merkez ordusunun yeniçeri ve sipâhi bölüklerinin yüksek rütbeli zâbitleri ve diğer mensuplarının terfî edebilmesi ve bu sûretle kadrolarda yeni yetişenlere yer te'mîni için, „sancağa çıkmak"

âdeti vardı. Bu takdirde, yeniçeri ağaları 500.000, emîr-i alemler 450 000, kapucı-başı, emîr-i ahûr, çaşnigir-başı v.b. gibi saray ağaları 350—400.000, pâdişâhın merkez ordusunun sipâhi oğları, silâhdar, ulûfeci gibi bölüklerinin ağaları da 200—300 000 akçelik haslar şeklinde timarlar ve ona göre de vazifeler alırlardı.

Yeniçeri ortalarının veya acemi oğlanlarının „yayabaşı" ismini taşıyan zâbitlerine verilecek timarlar 20—30.000 akçelik olurdu. Umûmiyetle yeniçeri neferleri bile, bâzı tensikat devrelerinde ulûfelerini hazineye terkedip timara geçirildikleri zaman 9.000 akçelik timarlara lâyık görülmekte idiler. Cebeci, topçu, saraç ve nalbant gibi pâdişâhın hassa ordusunun muhtelif bölümlerinden timara çıkacak olanların gündelik ulûfelerinin her bir akçesi için bin akçe besâbiyle timara çıkarılmaları âdetti.

Büyük timar sâhiplerinin ölümü dolayısiyle adamlarına veya oğullarına verilecek dirlikler için de belirli kaideler mevcuttu: vezirlik rütbesini hâiz iken ölmüş olanların kethüda, kapucı-başı, emîr-i ahûr, hazinedâr, ulûfeci, çaşnigîr, kapucı kethüdâsı v.b. gibi umûmiyetle kölelikten yetişme adamlarına ve 5 nefer sü-başılarına büyük timarlar verilmekte idi. Beyler-beylerinin de kapıları halkının ileri gelenlerinden bir kısmına, beylerinin vazife hâlinde veyahut mâzûl iken vefat etmiş olduklarına göre, ayrı barem'erde olmak üzere, büyük timarlar verildiği gibi, beyler-beyilerinin bir oğulları kalmışsa 40.000, iki veya üç oğulları kalmışsa her birine 20—25'er bin akçelik timarlar verilmekte idi. Sancak-beylerinin ileri gelenleri vefat ettiklerinde de hizmete yarar bir oğulları kalmışsa 30.000 akçelik bir zeâmet, iki veya üç oğulları bulunursa her birine 10'ar, 15'er bin akçelik timarlar verilirdi. Daha aşağı dereceden sancak-beylerinin oğullarına da, daha düşük nisbetlerde olmakla berâber, ehemmiyetli timarlar veriliyordu.

20—50.000 akçelik timar tasarruf eden sü-başılar, „yoldaşlık ile can ve baş verenlerden" ise, henüz timara sâhib olmamış bulunan üç nefer oğullarına 4, 5 veya 6.000 akçelik timarlar veriliyordu. Daha evvel timar tasarruf etmiş oğullarına da „terakkî" nâmı altında 2'şer, 3'er bin akçelik zamlar yapılıyordu. Evlerinde kendi ecelleriyle ölen sü-başıların oğullarından ise, biraz daha düşük gelirli olmak üzere sâdece ikisine timarlar veriliyordu.

Görülüyor ki, timar kadrolarında en büyük selâhiyetlerle en yüksek dereceleri işgal eden mevkîler için, babadan-dededen bey-zâde ve yerli bir sipâhi sınıfı için hemen hiç bir yer yoktur. Bu mevkîler tamamiyle kul ve devşirmelikten yetiştirilme, asîl olmayan kapu-kullarının inhisârında idi. Bu sûretle her türlü selâhiyet makamlarının işgali işi, yerli timarlı sipâhiler zümresi içinde ehliyet ve hizmet ölçüleri yoluyla sivrilmek sûretiyle bir yükselme imkânı olmaktan çıkarak, saray ve ocak mensuplarının bir imtiyâzı hâlinde, merkezden yapılan tepeden inme tâyinlerle yürütülen iktidar nimetlerini bir paylaşma işi hâlini almış bulunuyordu. Bu vaziyet, Osmanlı imparatorluğunda yerli sipâhilerin bir sınıf olarak itibar ve vahdetini bozarak, köklü bir asâlet sınıfı hâline gelememelerine sebeb olmuştur, denilebilir.

Umûmiyetle timarlı sipâhilerin tâyinleri, terakkîleri, timardan „ferâgat" ve mâzûllük halleri ile ilgili olarak dikkati çeken diğer bâzı hükümler de şunlardı:

Küçük timarların dağıtılmasında beyler-beylerin selâhiyetleri büyüktü. Muhtelif eyâletlerde değişik baremlerde olmak üzere defter yazıları belirli bir rakamın altında olan timarların sâhiplerini, beyler-beyiler kendi tuğra'larını taşıyan beratlarla doğrudan-doğruya tâyin edebiliyorlardı. Daha büyük bir gelir sağ'ayan timarlarda ise, beyler-beyi, o timara hak kazanmış olan sipâhinin eline bir „tezkere" vererek tâyinini devlet merkezine teklif eder ve sipâhinin tâyin beratı İstanbul'dan verilirdi. Bu tezkereyi alan sipâhi İstanbul'a giderek 6 ay zarfında beratını almak mecbûriyetinde idi. Aksi takdirde timarının gelirinden faydalanamazdı.

Bu sûretle, beyler-beyilerin ancak bir tezkere ile devlet merkez'erine teklif yapabildikleri büyükçe timarlara „tezkereli", beyler-beyinin kendi beratiyle doğrudan-doğruya tâyin yapabileceği timarlara da „tezkeresiz" denilirdi. Tezkeresiz timarların en büyüğü Rumeli'deki eyâletlerle, Şam, Haleb ve Diyarbekir bölgelerinde 6.000, Anadolu ve Kıbrıs eyâletlerinde 5.000, Karaman, Zülkadriye ve Rum eyâletlerinde 3.000 akçe olabiliyordu.

Beyler-beylerinin verdikleri tezkereler üzerine yapılmakta olan timar tâyinleri dışında, devlet merkezinin her dereceden timarlar için doğrudan-doğruya tâyinler yapma hakkı da tabiatiyle mevcut idi ki, bu hakkın bilhassa son zamanlarda çok defa kötüye kullanılmış olması, timar sisteminin bozulmasına te'sir etmiştir.

Timar tevzîinde devlet merkezinin inhisârı altında bulunan haklardan diğer birisi de, timarlı sipâhi zümresinden olmayan bir kimseye, o zamanın tâbiri ile „mahall-i himmet-den" timar tevcîhi husûsudur. Bilindiği gibi,

reâyâ zümresinden biri için timar sâhibi olmak çok güçtü. Bu hususta mevcut tek yol da, gönlünde kahramanlık olan „garip yiğitlerin", „sipâhi hizmetkârı" olup seferlere giderek veya hudut boylarındaki askerî harekâtta „kale fethinde bayrak dikmek", „yarar diller (esirler) ele getürmek ve başlar kesüb defeâtla yararlığı ve dilâverliği görülmek" gibi büyük başarılar sağlaması idi. Ancak bu takdirdedir ki, serhat beyleri veya ser-askerler tarafından devlet merkezine gönderilecek „yoldaşlık defteri" nde kayıt ve gerekli tekliflerin de bulunması şartiyle ra'iyyetlikten kurtulup „ibtidâ beratı" almağa müstehak addedilirlerdi. Bu sûretle timara hak kazandırılan „ibtidâ berat" larının da pâdişah beratı olması lâzımdı.

Diğer taraftan, eyâletlerdeki timar tevziâtının yapıldığı beyler-beyi divanlarında çalışan kâtipler, beyler-beylerin adamları iseler de, merkezden büyük selâhiyetlerle gönderilmiş olan timar defterdar ve kethüdâları, bu divanların mühim birer rüknü olarak, tevzî işlerini murâkabe etmekte ve usûlsüz muâmeleler görüldüğü zaman beyler-beylerini uyarmak ve hatâlı yolda ısrar edildiği takdirde vaziyeti merkeze bildirmek zorunda idiler.

Timar sâhiplerinin İstanbul'da berat resmi olarak timarın defter yazısının her bin akçesi için 25 akçe alınırdı. Terakkîlerle yeni pâdişâhın tahta geçmesi dolayısiyle yapılması âdet olan *berat* tecditlerinde, bu miktarın yarısı alınırdı. Muhtelif derecelerden beyler-beyleri vazifelerine tâyinlerinde berat resmi olarak mîrîye 6—12.000 akçe ve İstanbul'da bu işle ilgili çavuş ve kapucı-başılara da 7—15.000 akçe gibi, haslarının büyüklüğüne göre, yüksek bir meblağ ödemekte idiler.

Her sancaktaki zeâmet ve timarların büyüklü-küçüklü dağılış şeklinin ve kadro mevcutlarının aynı kalmasını te'min için türlü tedbirler alınmıştı: timarlar, kılıç tâbir edilen ve hiç değişmeyen bir çekirdek kısmı ile, bu kısma zamanla ilâve edilmiş olan hisselerden teşekkül etmektedir. Rumeli'de defter yazısı 6.000 akçeye kadar olan tezkeresiz timarların kılıç kısımları 3.000 ve geliri 6.000 ile 20.000 akçe arasında değişen tezkereli timarların kılıçı 6.000, Anadolu eyâletindeki tezkeresiz timarların kılıçları ise, 2.000 akçelik idi. Kılıçların adedi ve yerleri değiştirilemezdi. Her timar sâhibinin bir kılıç yerine tâyin edilmiş olması lâzımdı. Babalarının timarı müşterek bir beratla iki kardeşe verilme halleri hâriç, bir kılıç yerine iki kişi tâyin edilemezdi. Daha büyük bir timar vücûda getirmek için iki kılıç yerini bir kişiye vermek ve bu sûretle timar kadrolarında bir yeri lağvetmek de câiz değildi.

„İbtidâ kılıcı" 3.000 akçe olan bir eyâlette timar sâhibi ölünce oğullarına babalarının timarının ancak bu 3.000 akçelik kılıç (çekirdek) kısmı verilebilir ve bu ibtidâ maaşına, vaktiyle diğer timarlara dâhil köylerin gelirlerinden çıkarılan hisseler hâlinde, yapılmış olan zamlar geri alınır veya başka bir timar sâhibine yapılacak ilâveler bu sûretle açığa çıkmış olan „ifraz" lardan te'min edilirdi. „Yoldaşlığı mukâbelesinde" bir garip yiğide ibtidâdan timar verildiği zaman da, münhal bir timarın kılıç kısmını bulmak lâzım geliyordu. Bu sûretle, her timar kategorisi için işe başlamaya esas ayrı bir barem derecesi mevcut olduğu gibi, o timarda kalındıkça muhtelif vesîlelerle elde edilmesi mümkün zamların ulaşabileceği âzamî bir had de vardı. O seviyeye erişmiş olan timar sâhibinin daha fazla terfi edebilmesi için ayrı kategoriden yüksek dereceli başka bir timara tâyin edilmesi lâzımdı.

Aynı şekilde, timarların tezkereli, tezkeresiz, zeâmet ve has gibi kategorileri de değiştirilemiyordu. Meselâ, tezkereli bir timara, diğer timarlara âit köylerin gelirinden ifraz edilecek hisselerin ilâvesi ile, o timarı, sâhibinin elinde iken 20.000 akçelik bir zeâmet hâline sokmak mümkündü. Fakat, bu tarzda meydana çıkacak olan zeâmetler, icmâl defterlerinde kadrosu olan icmâlli bir zeâmet sayılmaz ve timar „mahlûl" kalınca, kılıç kısmına sonradan ilâve edilmiş olan hisseler, başka timarlara dağıtılmak üzere alıkonulurdu. Hakîki (icmâlli) zeâmetlerin kılıçları 20.000 akçelik olduğundan, 100.000 akçeye kadar geliri olan zeâmetlerde 20.000 akçelik kılıç haddini tecâvüz eden kısımlar, aynı şekilde şahsa mahsus olmak üzere, muvakkat bir zaman için yapılmış olan ilâve hisselerdi. Geliri 100.000 akçeden fazla olduğu için has ismini alan timarlara yapılacak tâyinler için de, bir kısmına daha evvel temas ettiğimiz, ayrı usûller mevcuttu (*Sofgalı Ali Çavuş risâlesi*, s. 159—162).

Muhtelif dereceden timarların sâhiplerinin değişmesi veya ölüm vukuunda oğullarına intikâli hallerinde, o timarlara tâyinin başlangıç haddine (kılıç miktarına) dönülmesi ve her timar kategorisinde terfi imkânlarının ayrı barem dereceleri ile tahdid edilmiş olması, timar sâhipliğinin nesiller boyunca âile mülkü hâlinde güçlenmesine mâni olma bakımından ehemmiyetli bir tedbir olarak dikkati çekmektedir.

Esâsen, yeniden tâyin, terfi, „ferâgat", „mübâdele" ve „mâzûliyet" v.s. gibi timar muâmelelerinin yapıldığı defter kayıtları ve bu arada tâyin beratlarının bir sûretlerinin tarih sırasiyle kaydedildiği rûznamçe defterleri üzerinde yapılacak bir inceleme, bize, en normal zamanlarda bile timarların devamlı olarak elden-ele büyük bir sür'atle devredilmekte olduğunu ve bu sâhip değiştirmelerin, ölüm sebebiyle ve babadan-oğula mîras olarak aynen geçiş şeklinde olmaktan ziyâde, bugün me'mur kadrolarında vukua gelen tebeddülleri ve hattâ timar geliri üzerine çıkarılmış olduğu farzedilecek hisse senetlerinin piyasadaki tedâvülünü hatırlatacak bir kolaylıkla vukua gelmekte olduğunu açık bir şekilde gösterecektir.

Dirliğinden memnun olmayan timar sâhiplerinin onu başka bir timarla değiştirmesi, yahut daha iyisini bulmak ümidiyle timarı başkasına devir edip (satıp) mâzûller arasında fırsat gözlemesi ve bu ümitle seferlere eşmesi (harbe gitmek) sık-sık görülüyordu. Terakkî sağlamak için hîle ve bahâne ile timarlardan ferâgat edip bir diğer timara tâlip olanların bu haklarını kötüye kullanmalarını önlemek için alınan tedbirler de çok defa te'sirli olamıyordu. Bilhassa seferlere iştirak etmedikleri için, kayıtları tamamen silinmiş olması lâzım gelen timar sâhiplerinin bir kolayını bulup tekrar timar almaları bile mümkün oluyordu.

Hayatta olan zaim ve timar sâhiplerinin oğullarına dirlik verilmesi âdet değildi. Ama, ihtiyarlık veya hastalık sebebiyle hizmete kudreti kalmayan sipâhi, yetişmiş ve hizmete yarar oğluna timarını devir edebilirdi. Bu takdirde, yukarda bahsedilmiş olan kaidelere uyularak, timarın ancak kılıç kısmı oğula intikal ederdi. Yalnız „atadan ve dededen ocak" ve „kadîmî yurt" olan mülk timarlarda yurdun bütünlüğü bozulmazdı.

Timar sâhibi olan babasının ölümünden sonra, sefere eşebilecek bir yaşa geldiği halde, yedi yıl timar talebinde bulunmayan oğullar da her türlü haklarını kaybetmiş olurlardı. Babaları timarından kendilerine timar verilmiş olan sipâhi oğulları, eskiden on yaşına gelinceye kadar sefer zamanı yerlerine bir cebelü gönderebilir ve ancak on yaşından sonra bizzat kendilerinin gelmesi îcab ederken, seferlerin uzaklarda yapılmağa başlaması ile bu yaş haddi onaltıya çıkarılmıştı.

Devamlı bir şekilde yedi sene timar talebinde bulunmak maksadıyla seferlere gitmeyen veya aynı maksatla „Âsitâne"ye veya beyler-beyi kapısına mülâzemet etmeyen „sipâhi-zâdeler veya sipâhi mâzûlleri", „kâsibler silkine münselik addedilerek deftere ra'iyyet yazılırlar" ve bu takdirde „sâbıka sipâhi idim, elimde beratım vardır, deyu" iddialarda bulunmak fayda vermezdi.

Buna mukabil, bu müddet içinde her zaman bir hizmet kabûl etmeğe hazır bulunmalarına rağmen, henüz bir timara sâhib olmamış olan sipâhi-zâdelerle, mütekâid veya mâzûl sipâhiler, aradan ne kadar zaman geçmiş bulunursa bulunsun, dâima sınıflarının imtiyâzı îcâbı husûsî bir muâmeleye tâbi tutulmakta idiler. Meselâ, bu gibiler „ra'iyyet rüsûmu" tâbir edilen „çift" ve „bennâk" resimleriyle, koyun resmi ve avarız vergilerinden muâf idiler. Yalnız zirâat ettikleri yerlerin öşrünü verirler ve istedikleri zaman zirâati terketmek hürriyetine sâhip bulunurlardı.

Bununla berâber, imparatorluğun ağır ve müsâmahasız vergi sistemi, bâzı devirlerde veya tarihî bir husûsiyet arzeden bölgelerde, sipâhi-zâdelerden bu muâfiyetlerin karşılığı olarak bir takım hizmetler isteyebilmektedir. Meselâ, Karaman eyâletindeki sipâhi-zâdeler (18 yaşından sonra) ve mütekâit sipâhiler, güherçile imâlâthânelerinde (kârhânelerinde) nöbetleşe altışar ay çalışmağa mecbur tutulmaktadırlar. 980 1572) tarihli bir tapu defterine göre (Başvekâlet Arşivi, nr. 954), bu iş için yalnız bu eyâletten her altı ayda bir 400 kişi istenmektedir. Her on kişiden nöbetleşe bir kişi çağırıldığı göz önünde tutulursa, bu eyâlette mevcut sipâhi-zâdelerin adedinin 4.000 olması lâzım gelir ki, hizmet çağına geldikleri halde bir timara tâyin edilmek imkânını bulamayan sipâhi oğullarının bu bölgede sayıca bu kadar çok olması dikkati çekmektedir.

Herhangi bir gelir kademesinde bulunan sipâhinin harbe katılmak için getirmesi lâzım gelen silâhlarla, zırh ve çadırların nevi, berâberinde gelecek at-uşeği (gulâm) veya cebelü tâbir edilen yardımcı silâh arkadaşlarının adedi ve teçhizâtı bütün teferruâtı ile tesbit edilmiş bulunmakta idi. Harbe girmeden evvel beyler-beyi tarafından bu bakımdan sıkı bir teftişe tâbi tutularak kusurlu görülen sipâhilerin ellerinden timarı alınıyordu. Orduların harpten evvelki toplanma yerlerinde teçhizâtın gözden geçirilmesi ile birlikte, türlü silâhların kullanılma tâlimleri ve bu arada, bilhassa Yeni-çağlarda ehemmiyet kazanmış olan, tabanca kullanan sipâhilere at sırtında seyir hâlinde silâhlarını sür'atle doldurup-boşaltma tâlimleri yaptırıldığı da görülmektedir (*Mühimme defteri*, nr. 12, s. 209).

İlk zamanlarda „eşkünci" sipâhilerin yanında, harp-adamı olmayan timar sâhiplerine de

yine timar sâhibi olarak pâdişahla birlikte bu sefere gelmiş olmalarıdır. Harbe bilfiil iştirâk edecek olan irili-ufaklı 14.058 timar sâhibine karşı, hepsi de geliri yüksek zeâmet ve timarlara sâhib olan ve adetlerinin mecmû'u 4.181'i bulan kâtip, çavuş ve müteferrika gibi, askerlikten ziyâde idârî işlerle meşgul olan kişilerin bulunması, son zamanlarda zengin timar gelirlerinin daha fazla kimlerin eline geçmiş olduğunu göstermektedir.

Aynı şekilde, 24 seneden fazla (1645—1669) devam etmiş olan Girit harplerinin muhtelif safhalarında, Rumeli ve Anadolu'daki timar sâhipleri, çok daha mahdut ölçülerde ve oldukça gaileli bir şekilde olmakla berâber, yine de kullanılmıştı.

Bu harplerin son devrinde, sadrâzam Fâzıl Ahmed Paşa'nın Kandiye kalesinin zaptıyla netîcelenecek olan muhâsarasından evvel, cemâziyelâhır 1065 (nisan 1655)'de yaptırılmış olan bir yoklamada (*Tapu defteri*, nr. 786), Rumeli eyâletinden 2.696, Anadolu eyâletinden 1.897, Sivas'tan 471, Karaman'dan 639, Haleb'ten 217 ve Kıbrıs'tan 132 olmak üzere cem'an 6.052 timar sâhibi (210'u zaim) bulunmuştur. Yalnız, yoklama yapıldığı sırada, bu timar sâhiplerinden 815'i Anadolu'nun muhtelif sancaklarına „emr-i şerif ile" „harçlıkcı" olarak gönderilmiş bulunmakta idi. Devletten aylıkları olmayan, geçimlerini memleketin uzak köşe ve bucaklarındaki timarlarından te'min etmek mecbûriyetinde olan sipâhiler için, yurtlarından çok uzaktaki Girit adasında uzun süren ve çok pahalıya mal olan bir harp için harçlık te'mininin çok güç bir mes'ele hâline geldiği ve bu sûretle huzursuz bir duruma düşmüş olan timarlı sipâhilerin, inzibatlı ve güçlü bir asker olmak vasfını kaybettikleri anlaşılmaktadır. Nitekim, aynı sefer için daha önce, cemâziyelevvel 1062 (nisan 1652) tarihinde yapılmış olan diğer bir yoklamaya göre (Kâmil Kepeci tasnifi, nr. 413), bu tarihte Rumeli'den 1.599 ve Anadolu'dan 2.542 sipâhi „gelmedik" veya „firârî" olarak kaydedilmiş bulunmakta idi.

Aynı şekilde, bu harplerin son safhalarında sipâhi tâifesinin Fâzıl Ahmed Paşa'ya baş-kaldırıp siperleri terketmek istemeleri üzerine, yeniçeri ağasının „hiç bir serdâr, sipâhi tâifesinden hizmet-i pâdişâhî ve yüz aklığı me'mûl itmesin, başa bir belâ, rağbet idecek asker değildür; zâbitleri iyi oldukda yine iltifat edilecek yeniçerilerdür" (*Silâhdar tarihi*, I, 500) demesi de bu hakîkati isbat etmektedir.

Dağılmanın son safhaları. Timarlı sipâhilerin hizmetinden memnun olmayan devletin her fırsattan faydalanarak timarların gelirini, yeni ve son derece sıkışık mâlî durumları karşılayabilmek için, devlet hazinesine aktarma temâyülü her tarafta kendisini göstermeğe devam ederken, sipâhiler arasındaki huzursuzluk da artıyordu. 12 safer 1127 (şubat 1715)'de, sefere katılmayan veya kasten çağrılmamış olan sipâhilerin ödemeye mecbur edildikleri „bedeliyye"lerini toplamak için Erzurum eyâletinde yaptırılmış olan bir yoklama (V. P. Mutafçieva-Str. Dimitrov, *ayn. esr.*, s. 33—37), bu tarihlerde bölgedeki timarların durumunu ve hükûmetin sipâhiler hakkında tâkib ettiği siyâsetin ana-hatlarını göstermektedir.

Bahis mevzûu yoklamaya göre, bölgede mevcut timarlardan 1.517'si köyleri harab olduğundan sâhipleri olan sipâhiler tarafından terkedilmiş durumda idi. 602 timarın sâhipleri de, cezâsı timarlarının ellerinden alınması olacağını bildikleri halde, yoklamada bulunmamışlardı. Bu sebeple, senelik „defter yazıları" yekûnu nominal olarak yedi milyon akçeyi bulan 2.119 timar defterden çıkarılarak, ayrı bir mukataa teşkil etmek üzere devlet geliri hâline sokuldu.

Bu sûretle mahsûlleri devlet bütçesine aktarılmış olan 2.119 timar, Aynî Ali listesinde bu bölge için kaydedilmiş olan 5.279 timarın adet itibâriyle % 40'ını teşkil ediyordu. Bu hal, bölgenin bu devirde ne derecede harab olarak, timar gelirlerinin kıymet ve itibârını ne kadar kaybetmiş olduğunu göstermektedir. Bu şekilde devlet tarafından el-konulmuş olan timarların % 76'sının, defter yazılarına göre, âzamî geliri 3.000 akçeyi geçmeyen küçük timarlar oluşu da, buhranın daha ziyâde küçük timar sâhipleri arasında mevcut bulunduğunu göstermekte idi. Bu tasfiye hareketinin aynı şartlar altında memleketin diğer bâzı bölgelerinde aynı nisbetlerde tatbik edilmiş olması da mümkündür.

Devletin içinde bulunduğu büyük mâlî sıkıntılar zamanla artarak, bilhassa son zamanlarda kendisini bir zarûret hâlinde kabûl ettirmiş olan askerî ıslâhât teşebbüsleri ve harp masrafları yeni mâlî kaynaklara ihtiyaç hissettirdikçe, timar gelirlerine devlet hazinesi menfaatine el-konulması temâyülü daha da fazlalaştı; timar sisteminin tasfiyesi hareketi ise, daha büyük bir şiddet ve genişlik kazandı.

Fakat, türlü ithamlara ve timar sisteminin gözle görülür bir şekilde hergün biraz daha fazla dağılmakta olmasıyla bizzat devletin her fırsattan faydalanarak timar gelirlerine el-koymasına rağmen, eski devrin bu arta-kalmış müessesesinin günün birinde canlandırılıp

hizmete sokulabileceği ümidi uzun müddet zâil olmamıştı.

Timar rejiminin ıslâhı için Abdülhamid I.'in saltanatının başlarında (1191=1777) çıkarılmış olan bir *nizamnâme* (Cevdet, *Tarih*, II, 67, 251), sancak askerî teşkilâtında timarlı sipâhilerin hakîki kumandanı olan ve timar tevcihlerinde söz sâhibi bulunan alay-beylerinin tâyin usûllerini ıslâh ve selâhiyetlerini artırma bakımından ehemmiyet arzetmektedir. Son zamanlarda bu mevkiin büyük harçlar ve rüşvet alınarak veya himâye yoluyla sancak timarlılarının yabancısı olan ve liyâkatsiz kişilere verilir hâle gelmesi ve alay-beylerinin türlü vesîlelerle sık-sık azledilerek yerlerine yenilerinin tâyini, yolsuzluklara meydan vererek timar sâhipleri arasındaki inzibâtı bozmuş ve huzursuzluğu artırmıştı.

Tetkik mevzûumuz olan nizamnâme, bundan böyle bu makama tâyin edileceklerden „arz akçesi" ve diğer isimlerle para alınmasını menettiği gibi, alay-beyi olarak her sancağın timar sâhipleri arasından arkadaşların ittifakla seçip, bu makama lâyık olduğunu mahzarlarla arz edeceği kimselerin tâyinini ve hizmetlerinde büyük bir kusurları olmadıkça azledilmemelerini usûl ittihaz etmiş, alay-beylerinin de timar tevzîlerinde ve diğer kararlarında her nâhiyenin çeri-başıları ve ileri gelen timar sâhipleri ile müşâvere etmelerini öngörmüştür.

Bu nizamnâmede dikkati çeken diğer bir husus da, her sancakta sipâhilerin onda biri nisbetinde sipâhi namzetleri seçilip, ellerine „mülâzemet emri" verilerek yetiştirilmesi ve münhal vukuunda dirliklerin, barpte ve sulhta sancak-beylerinin bayrağı altında bulunması şart olan bu namzetlere verilmesinin kaide hâline sokulmasıdır.

Bahis mevzûu nizamnâme, timar işlerine merkezden müdâhale ve rüşvet yollarıyla bu ocağın ehliyetsiz ve yabancı kişilerin kazanç vâsıtası hâline sokulmasına mâni olmak maksadıyle çok cesâretli ve sancak sipâhileri arasında huzur artırıcı bir ıslâhâtı öngörmesine rağmen, timar ahvâli her geçen gün eskisinden daha karışık bir hal almakta devam etti.

Son zamanlarda Tuna deltası üzerindeki İsmail kalesinin muhâfazasına me'mur olan Anadolu eyâleti timarlılarının türlü bahânelerle bu vazifeyi terketmeleri yüzünden buranın Ruslar eline geçmesine sebeb olması gibi feci misâllerin, bu sınıf askerin güvenilebilir bir harp gücü olarak kullanılmasında artık ümit bırakmamış bulunmasına rağmen, 1206 (1791) tarihli yeni bir kanun ile bu sistemin hâlâ ayakta tutulması için yeni tedbirler alınmağa çalışıldığını görüyoruz. Bu yeni kanunda, timar sâhip'erinin bulunduğu sancak dâhilinde ikamete mecbur tutulmaları, sefere gelmeyenlerin ellerinden timarlarının alınması ve alay-beyliklerinin müstahak olanlara verilmesi v.s. gibi eski kaideler tekrar ortaya sürülmekte ve gelir kifâyetsizliğinden şikâyetçi olan küçük timar sâhipleri içinde senelik hâsılâtı 500 kuruştan eksik olan timarların bu hadde yükseltilmesi için, diğer kılıçların parçalanıp dağıtılmasına müsâade edilmesi, sefere gidenlerin, pâdişah fermânı ile müsâade çıkmadıkça alay-beylerinden veya vâlilerden izin alarak ordudan ayrılmamaları v.s. gibi bir takım yeni kaideler de konulmakta idi (Cevdet, *ayn. esr.*, V, 287; M. Cezar, *ayn. esr.*, s. 459).

Mezkûr kanunda dikkati çeken diğer bir cihet de, timarlı sipâhilerin vazîfeleri arasında hendek kazmak, sepet örüp toprak taşımak, tabya yapmak ve top nakli v. s. gibi hizmetlerin, onlar tarafından öteden-beri yapılmakta olan işler olarak, kaydedilmiş bulunmasıdır. Bu kanunda saray mensuplarından bâzılarına verilmesi âdet olan timar ve zeâmet adedinin daha fazla artmasını önlemek için, bu kadrolar 80 (yahut 100) olarak dondurulmuş ve bundan sonra eşkinci timarlarının kendilerinden sefer hizmeti istenilemeyecek olanlara verilmesi men'edilmiştir. Aynı tahditlerin bu kanunda defterhâne, dîvân ve mâliye me'murları için de konulmasına lüzûm görülmesi ise, bu usûlün timar sisteminin hergün daha fazla genişlemek istidâdında bulunan bir yarası olarak son zamanlara kadar muhâfaza edildiğini göstermektedir.

Yukarıdan beri verilen izâhâttan da açıkça anlaşılacağı üzere timar sisteminin sürüklenmekte olduğu mukadder dağılma âkıbetinden kurtarılması ümitleri artık kalmamıştı. Memlekette yapılması gerekli ıslâhât arasında bu sistemin de bir an evvel tasfiyesini öngören'er çoğalmıştı. Meselâ, 1206 (1791) tarihlerine doğru Selim III.'e takdim edilmiş olan ıslâhât lâyihalarının sâhipleri arasında bulunan defterdar Şerif Mehmed Efendi, zeâmet ve timar ashâbından „sefer-i hümâyûna hiç fayda kalmadığı için", hükûmet merkezindeki devlet dâireleri ileri gelenleriyle saray mensuplarının geçimlerine tahsis edilmiş olanlardan mâada, bütün timarların mahlûl kaldıkça, gelirleri yeni teşkil edilecek tâlimli askerlerin masraflarını karşılamak üzere, devlet geliri hâline sokulmasını tavsiye etmektedir (*T O E M*, sene 1332, nr. 38, s. 76).

Aynı şekilde Tatarcık-zâde Abdullah Efendi de, ıslâhât lâyihasında donanmanın yenilenmesi ve kuvvetlendirilebilmesi için lüzumlu mâlî kaynakların te'mîni maksadıyle ileri sür-

düğü tedbirler arasında, „seferlerde bir akçelik işe yaramayub, bundan sonra dahî yaramıyacakları meşhûd ve mâlûm olan“ timar sâhiplerinin dirliklerinin „def'aten ref'i nâ-münâsib olduğuna binâen“ zamanla mahlûl olacakların bir kimseye tevcih olunmayıp, tersâne masraflarına tahsis edilmek üzere, has bağlanması sûretiyle tasfiyelerini tavsiye etmekte idi (*TOEM*, nr. 42, s. 336).

Hayatî zarûretlerle bu devrede girişilmiş olan askerî ıslâhât hareketlerine mâli kaynak bulabilmek için timar gelirlerini devlet hazinesine aktarma yolunun bu sûretle açılmış olması, devleti son derecede mühim mâlî meselelerle karşı-karşıya bıraktı. Bunlar arasında lağv ve müsâdere edilmiş olan timarların gelirinin „emânet“ yahut mültezimler yoluyla toplattırılması mes'elesi, Türkiye mâliye sisteminin asırlar boyunca içtimâî ve iktisâdî türlü tehlikeleri doğuran büyük gailelerinden biri oldu.

Bu hususta bir fikir vermek için 1219 (1804) tarihlerine doğru çok kadar sancakta devlet tarafından el-konulmuş olan 3.575 timara âit bir vesîkayı (V. P. Mutafçieva-Str. Dimitrov, *ayn. esr.*, s. 36 v. dd.) tetkik etmek yerinde olacaktır. Bu timar'lardan 2.047'si, sâhipleri yoklamalarda hazır bulunmadığı için zaptedilmişti. Ayrıca, yüksek gelirli 503 timarın gelirine de, Levend Çiftliği'nde tâlim görmekte olan Nizâm-ı cedîd askerlerinin masraflarını karşılamak için el-konulmuştu.

Defter yazıları ile nominal olarak hazine menfaatine 22 milyon akçeden fazla bir geliri temsil eden bu zaptedilmiş timarların verimli bir şekilde idâresi ise, bu sırada devlet için ayrı ve büyük bir mes'ele olmuştu. Çünkü, timar sisteminden ayrılmış olan arâzinin hâsılâtı, ideal şekliyle timar sisteminin te'mînâtından mahrum kalarak, bu defa mültezimlerin eline düşmüş oluyordu. Gerçekten, son defa el-konulmuş olan 3.575 timardan 2.496'sının geliri iltizamla toplattırılmak üzere müzâyedeye çıkarılmış veya beş-altı yıllık gelirini peşin verenlere mâlikâne olarak satılmıştı. Geriye kalan 1.079 timar ise, bâzı eyâletlerin vâlileri tarafından İrâd-ı Cedîd Hazinesi adına emânetle idâre ediliyordu. Mültezimlerle idâre ise, devlet gelirini vurguncu Ermeni sarraflarının âlet ve vâsıtası durumunda bulunan ricâl veya mütegallibe eşraf ve âyânın eline düşürerek, hazine için büyük zararlara ve halkın insafsızca soyularak memleketin harab olmasına sebeb oluyordu. Bu hâle düşmemek için bir çâre olarak düşünülmüş olan mâlikâne usûliyle devir edişler de kısa zamanda soysuzlaşarak, devlet gelirinin daha büyük ölçüde kaybını mûcib olduğu gibi, kısa vâdeli iltizam usûlünün türlü mahzurlarını ortadan kaldırmayı te'min edebilecek hiç bir te'mînat da getirmiş bulunmuyordu (*Koca Sekbanbaşı lâyihası*, sene 1222, s. 51—53).

Gerçekten, memleketin içinde bulunduğu mâlî ve idârî buhranlar ve tâkatsizlik bu usûlleri büsbütün soysuzlaştırıyordu. Bahis mevzûu vesîkada, mültezimlerin iltizamla aldıkları timarların yerleri, adedi ve kıymetleri tesbit edilmiş olup, mültezimlerin şahsiyeti hakkında verilmiş olan bâzı bilgiler, bu hususta mevcut tehlikelerin büyüklüğü hakkında bir fikir verecek mâhiyettedir. Meselâ, Niğbolu ve Silistre sancaklarındaki 73 timarın mültezimliği işinin meşhur Rusçuk âyânı İsmail Bey'in uhdesinde kalmış olması, bu gibi nüfuzlu kişilerin kendi bölgelerinin mahlûl timarlarının gelirini iltizamla almaları işindeki artırmalarda kendilerine hakîki bir rakib olabilecek kimselerle karşılaşmış olamayacaklarını ve iltizamları sâhasındaki faâliyetlerinde her türlü murâkabeden âzâde bulunduklarını ortaya koyacak bir delil sayılabilir. Dimitrov'un yaptığı hesaplara göre, bu müzâyedelerde umûmiyetle timarların defterlerde yazılı „nominal“ gelirleriyle mültezimlere ihâlesi sırasında tesbit edilmiş olan satış bedelleri arasında hiç bir münâsebet bulunmuştur; bâzı mültezimler timarların eski defter yazısının her 22 veya 25 akçesi için bir kuruş düşecek şekilde bir bedel ödemeye mecbur oldukları halde, bâzı timarların bedeli ortalama her 400 akçe defter yazısı için bir kuruş hesâbıyla ödenmiştir ki, bütün bu hususlar timarların artırma ile satışlarının ne kadar soysuzlaşmış olduğunu göstermektedir.

Devletin içine yuvarlanmış olduğu müşkülleden kurtulmak için başvurduğu çârelerin ehemmiyet ve tehlikesi ne kadar büyük olursa olsun timar sisteminin tasfiyesi çoktan bir zarûret hâline girmiş bulunuyordu. Başvekâlet Arşivi'nde bulunan 1240 (zilkade başları =1825) tarihli ve A-NŞt kotlu bir hatt-ı hümâyûn sûretinden anladığımıza göre, bahis mevzûu ıslâhât teşebbüslerine rağmen, timar sistemi gittikçe daha fazla güçsüz ve yararsız olmakta devam etmektedir. Bu vesîkaya nazaran, timar sâhipleri her zamankinden daha huzursuz ve itibarsızdırlar. Bunlar, sefere çağrıldıkları zaman gayet isteksiz hareket etmekte, orduya katılmakta dâima geç kalmakta, harp meydanlarında ise, bir işe yaramaksızın, bir an evvel geri dönmek için vesîle aramayı kendilerine âdet edinmiş bulunmakta idiler.

Son defa Rum isyânının yarattığı tehlikeli vaziyet üzerine, orduda hazır bulunmaları ısrarla emredildiği halde, Rumeli sipâhilerinin me'mur oldukları mahallere hiç gelmemeleri cezâlandırılmalarını îcab ettirirken, bu âsîlere karşı şiddet kullanılmaktan yine kaçınılmış, fakat ocağın büsbütün tasfiyesine yarayacak bir sıra ciddî tedbir alınması da zarûri görülmüştür. Bu tedbirlerden çoğu Başvekâlet Arşivi'nde *Kanunnâme-i askerî* defterinde bulunmaktadır. Bu defterdeki kayıtlara göre, ilk anda timarlı sipâhilerin idâreleri humbaracı ve lâğımcı ocaklarına bağlanmış ve mevcut sipâhilerden üçte birinin her sene İstanbul'daki kışlalarda el-altında hizmete hazır bulunmaları meebûriyeti konulmuştur (krş. Cevdet, *ayn. esr.*, XII, 166).

1243 (1827) tarihlerine doğru Rumeli ve Anadolu'daki 53 livâdan 5.200 kadar timarlı sipâhi kendi timarları geliriyle „Asâkir-i Mansûre süvârisi“ hâline sokularak İstanbul'a celp ve orada hal ve kabiliyetlerine göre zabit veya nefer olarak tâlimlerle meşgul edilmeye başlanmıştır. Bu sûretle yeni bir teşkilât içine sokulmuş olan eski sipâhilerin çoğunun sâdece kendi timarlarının geliriyle geçinmekte devam etmesi imkânsız görülerek, kendilerine ayrıca ilâve tâyin ve tahsîsat ödemek lüzûmunun kabûl edilmesi (s. 94 v.dd.) de dikkati çekmektedir. Gerçekten, son devirlerdeki sipâhi timarlarından çoğunun geliri, yeni şartlar ve fiyatlar karşısında, atı ve silâhları ile sâhiplerinin harp masraflarını karşılayabilecek bir seviyede değildi ve denilebilir ki, bu yüzden mâlî vaziyetlerinin sefâlet derecesine varan bozukluğu, timarlı sipâhinin bir türlü iyi bir savaşçı olamamasının belli-başlı sebeplerinden biri olmuştu.

Bir müddet sonra timar sâhiplerinin nöbetleşe İstanbul'a celbi ve burada tâlim ile meşgul edilmeleri bâzı zorluklarla karşılaştığından içlerinden bir kısmı, timarları ellerinden alınarak aylıklı süvâriler sınıfına geçirildi. Tekaütlüklerini isteyenlerin de, gelirlerinin bir kısmını „cebelü bedeli“ adı altında mîriye ödemek şartıyla, timarları ellerinde bırakıldı (var. 113; 26 zilkade 1256=19 kânun II. 1841).

Bu tecrübelerden bir kaç sene sonra (2 receb 1260=2 temmuz 1844), bir kısım sipâhilerin zaptiye (jandarma) hizmetlerinde kullanılması düşünüldü. Bu sûretle, harplerde faydalı olmayan, fakat şiddetli bir tasfiye hareketi ile açıkta bırakılmaları da doğru görülmeyen sipâhilerin ellerindeki timarların gelirinin bahis mevzûu jandarma vazifelerine kaydırılmasının, büyük mâlî sıkıntılar içinde bir takım yeni askerî ıslâhâtı tahakkuk ettirmek mecbûriyetinde bulunan devlete ehemmiyetli bir tasarruf sağlayacağı da düşünülüyordu. Nitekim, yapılan bâzı hesaplara göre, Rumeli ve Anadolu'da inzibat kuvveti hâlinde veya mahkemelerin hizmetinde ve vergi toplama işlerinde maaşlı olarak çalışanların adedi 30.000'i buluyordu. Umûmiyetle „başı-bozuk takımı“ ile idâre edilmekte olan bu teşkilâtı tensik ve tasfiye ederek bir takım vazifelilerin yerine timar sâhiplerinin tâyini, onların tahsisat ve aylıklarının devlete kalmasına sebeb olacaktı (var. 113, 121).

Bu sûretle timarlı sipâhilerden geriye kalan bir kısmı, timarlarının geliriyle inzibat ve vergi tahsîli işlerinde kullanılmağa başlandı bâzıları da kale topçuluğu gibi vazifelere getirildi. Tanzîmâtın tatbik edildiği bölgelerde timarların gelirinin defterdarlar eliyle toplanıp bedellerinin sâhiplerine devlet hazinesi tarafından verilmesi îcab ettiğinden timar rejiminin itibarsız bir inzibat neferi veya köy korucusu hâline düşmüş olan bu son mümessillerinin timar bölgeleriyle alâkaları da kalmamıştı. Artık kimseye yeni timar verilmediği için de hayatta olan bu son sipâhi neslinin tükenmesi ile timar rejimi tamamıyle tasfiye edilmiş olacaktı. Bu tasfiyeyi sür'atlendirmek için babalarının timarına hak kazanmış küçük yaştaki çocuklar merkeze celbedilerek, içlerinden kişi-zâde ve okumağa hevesli olanlar, zâbit olarak yetiştirilmek üzere mekteplere yerleştirildiler ve oralardan yeni tanzim edilen askerî kadrolarda maaşa geçirildiler (bk. Tapu ve Kadostro Genel Müdürlüğü Arşivi, *Askerî evâmir ve nizamât defteri*, nr. 20 [1250—1251], 58).

Kuruluşundan beri Osmanlı imparatorluğu tarihinde büyük bir rol oynamış bulunan timar rejimi, bir kaç asırdan beri buhranlar içinde geçen hayatının bu son safhasında, yeniçeriler için olduğu gibi, kanlı ve ıztıraplı bir tasfiyeden ziyâde sessiz-sedâsız bir sûrette ve herhangi bir sarsıntıya sebeb olmadan ortadan kalkmış oldu.

Asırlar boyunca memleketin en uzak köşelerine kadar yayılıp, köylü ile iç-içe yaşamış ve uzun müddet zirâî iktisâdiyatın ve devletin toprak siyâsetinin faâl mümessilleri rolünü oynamış olan timar sâhibi sipâhi beylerinin, kendisine mahsus silsile-i merâtibi, merâsim ve imtiyazları ile kapalı bir asâlet sınıfının, devletin hayatında ve içtimâî bünyenin teşekkülünde, büyük bir içtimâî kuvvet olarak ta'azzuv edemeden ve memleket sathında çok dağınık bir halde bulundukları için olacak, son devirde tutucu kuvvetlerin zebûnu bir devletin tereddütlü ıslâhât hareketleri içinde bile, ciddî bir mukavemet gösterme kudretini kendinde bulamadan ve büyük bir iz bırakma-

dan ortadan silinip gitmesi, imparatorluğun içtimâî tarihinin büyük husûsiyetlerinden birini teşkil eder.

Bibliyografya: *Kanûnnâme-i Âl-i Osman* (nşr. Mehmed Ârif), *TOEM*, İstanbul, 1912/1913, nr. 15—19; *Kanûnnâme* (nşr. N. Beldiceanu), *„Code de Lois Coutumières de Mehmed II“*, Wiesbaden, 1967; *Selim I. kanûnnâmesi* (nşr. Anna S. Tveritinova), Moskova, 1969; *Mecmua*, Bayezid Umûmî kütüp., Veliyyüddin Efendi, nr. 197; *Kanûnnâme*, Topkapı Sarayı Müzesi kütüp., Revan, nr. 1936; *Kanûnnâme*, Paris, Bibl. Nat., Ancien Fond, nr. 35, *Supplément turc*, nr. 69; *Kanûnnâme*, Süleymâniye kütüp., Âşir Efendi, nr. 1004; Ayn-i Ali, *Ḳavānīn-i ʿĀl-i ʿOsmān dar ḫulāṣa-i mazāmīn-i daftar-i Dīvān, 1017* (1608/1609), İstanbul, 1280; *Koçi Bey risâlesi* (nşr. Ali Kemal Aksüt), İstanbul, 1939; M. Çağatay Uluçay, *Koçi Bey'in risâle ve arzları, Zeki Velidi Togan armağanı*, s. 177 v. dd.; *Sofyalı Ali Çavuş risâlesi* (nşr. Hamid Hadzıbegiç), *„Bulleten du musée de la Republique Populaire de Bosnie et Herceqovine“* (Serajevo, 1947), II, 139—205; Koca Sekbanbaşı, *Ḫulāṣat al-kalām fī radd al-ʿavām* (*TOEM* ilâvesi); Kâtib Çelebî, *Dustūr al-ʿamal fī işlāḥ al-ḫalal* (İstanbul, 1280); Cevdet, *Tarih* (İstanbul, 1303); Mustafa Nuri Paşa, *Natāʾic al-vuḳūʿāt*, 2. tabı (İstanbul, 1327); Mustafa Akdağ, *Timar sisteminin bozuluşu*, *DTCFD* (Ankara, 1945), III, 419—429; ayn. mll., *Osmanlı imparatorluğunun kuruluşu ve inkişafı devrinde Türkiye'nin iktisadî vaziyeti*, *Belleten* (Ankara, 1949—1950), XIII—XIV; ayn. mll., *Celâlî isyanları* (*1550—1603*), Ankara, 1963; Ömer Lûtfi Barkan, *XV ve XVI ıncı asırlarda Osmanlı imparatorluğunda ziraî ekonominin hukukî ve malî esasları*, I, *Kanunlar*, İstanbul, 1943 (metinde *Kanunlar* diye zikredilmektedir. Sayfa numaralarının yanında kaydedilmiş olan rakamlar kanunların madde numaralarıdır); ayn. mll., *Osmanlı imparatorluğunda çiftçi sınıflarının hukukî statüsü*, *Ülkü-halkevleri dergisi* (Ankara, 1937—1938), X, sayı 49. 50, 53, 56, 58, 59; ayn. mll., *Osmanlı imparatorluğunun „Bütçe“ lerine dâir notlar, I, 933/934* (*1527/1528*) *mâli yılına âit bir bütçe örneği*, *Bütçe cetveli ve ekleri*, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi mecmuası*, XV, sayı 1—4; ayn. mll., *Türk toprak hukuku tarihinde Tanzimat ve 1274* (*1858*) *tarihli arâzî kanunnâmesi* (*Tanzimat I.*'den ayrı basım), İstanbul, 1940, s. 1—101; ayn. mll., *Türk-İslâm toprak hukuku tatbikatının Osmanlı imparatorluğunda aldığı şekiller, I. Mâlikâne-divânî sistemi*, *Türk hukuk ve iktisat tarihi mecmuası* (İstanbul, 1939), sayı 2, s. 119—187; ayn. mll., *Türkiye'de imparatorluk devirlerinin büyük nüfus ve arazi tahrirleri ve hâkana mahsus istatistik defterleri*, *İktisat Fakültesi mecmuası*, İstanbul, 1940/1941, II; ayn. mll., *Essai sur les données statistiques des registres de recensements dans l'Empire Ottoman aux XV et XVI siècles*, *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 1957, I, 9-36; ayn mll., *Edirne askerî kassâmına âit tereke defterleri*, *Belgeler dergisi* [TTK], (Ankara, 1966), III, 1—479; ayn. mll., *XVI. asrın ikinci yarısında Türkiye'de fiyat hareketleri*, *Belleten* (Ankara, 1970), XXXIV, 557—607; ayn. mll., *Balkan memleketlerinin zirâî reform tecrübeleri* (*Balkan memleketlerinin toprak meseleleri tarihine bir bakış*), *İktisat Fakültesi mecmuası* (İstanbul, 1943), IV, 455—554; Ömer Barkan-Ekrem Hakkı Ayverdi, *953* (*1546*) *tarihli İstanbul Vakıfları tahrir defteri* (İstanbul, 1970), s. XVI—XIX; Halil İnalcık, *Fatih devri üzerinde tetkikler ve vesikalar I.*, *Stefan Duşan'dan Osmanlı imparatorluğuna* [TTK], (Ankara, 1954), s. 137—184; ayn. mll., *Hicrî 835 tarihli, Sûret-i defter-i sancak-ı Arvanid* [TTK], (Ankara, 1954); ayn. mll., *Adâletnâmeler*, *Belgeler dergisi* [TTK], (Ankara, 1965), II, sayı 3—4, s. 49—145; ayn. mll., *Osmanlılar'da raiyyet rüsûmu*, *Belleten* (Ankara, 1959), XXIII, 575—610; Mustafa Cezar, *Osmanlı tarihinde leventler* (İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi yayınları), İstanbul, 1965, nr. 28; G. Ostrogorskij, *Pour l'histoire de la Féodalité Byzantine* (Frans. trc. H. Grégoire), Brüksel, 1954; ayn. mll., *Quelques Problèmes d'Histoire de la Paysannerie Byzantine* (Brüksel, 1956); Şehâbeddin Tekindağ, *Şah Kulu Baba Tekeli isyânı*, *Belgelerle Türk tarihi dergisi* (İstanbul, 1967), sayı 3, s. 34—39; M. Fuad Köprülü, *Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine te'siri hakkında bâzı mülâhazalar*, *Türk hukuk ve iktisat tarihi mecmuâsı* (İstanbul, 1931), I, 165—313; ayn. mll., *Ortazaman Türk hukukî müesseseleri* (*İslâm âmme hukukundan ayrı bir Türk âmme hukuku yok mudur?*), *İkinci Türk Tarih Kongresi* (İstanbul, 1937); ayn. mll., *Türk-İslâm feodalizmi*, *Belleten* (Ankara, 1941), V, 319—335; V. P. Mutafçieva-Str. A. Dimitrov, *Sur l'Etat du système des Timar des XVIIe—XVIIIe—SS.* (Edition de l'Académie Bulgare des Sciences, İnstitut d'Etudes Balkaniques), Sofia, 1968; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı devleti teşkilâtına medhal* [TTK], (Ankara, 1970), 2. tabı, s. 147—173; ayn. mll., *Anadolu beylikleri ve Akkoyunlu, Karamanlı devletleri* [TTK], (Ankara, 1969), 2. tabı, s. 239—257; C. Truhelka, *Bosna'da arazi meselesinin tarihî esasları*, *Türk hukuk ve iktisat tarihi mecmuası* (İstanbul, 1931), I, 43—70; N. Filipoviç, *Bosna Hersek'te timar sisteminin inkişâfında bâzı husûsiyetler*, *İktisat Fakültesi dergisi* (İstanbul, 1954), XV, 154—188; Osman Turan, *İA*, mad. İKTÂ; Claude Cahen, *Reflections sur l'usage du mot de „Féodalité“*, *Journal of Economic and Social History of the Orient*, III, kısım I (nisan, 1960); ayn. mll., *Selçukî devletleri feodal devletler mi idi?*, *İktisat Fakültesi mecmuası* (İstanbul, 1956), XVII, 348—358.

Timar sisteminin „Türk Feodalizmi“ olarak tetkik ve tefsirlerine âit bâzı görüşler hakkında 1960'da Stocholm'de ve 1965'de Viyana'da toplanmış olan Milletlerarası Tarihî İlimler Kongrelerinin rapor ve zabıtlarında ve bu kongreler münâsebetiyle Bulgar tarihçileri tarafından neşredilmiş olan *„Etudes historiques“* (Sofia, 1960, 1965) isimli eserlerin I. ve II. ciltlerinde çeşitli misâller ve kitâbiyatla ilgili bilgiler vardır; *Historiographie Yougoslave*, *1955—1965* (Belgrad, 1965), s. 124—127, eserde de bu sâhada Yugoslavya'da yapılan araştırmalar hakkında mâlûmat bulunmaktadır; T. H. kelimenin iştikakını *EI*, mad. TİMÂR'dan kısaltarak almıştır.

(ÖMER LÛTFİ BARKAN.)

TİMBUKTU. TİMBUKTU (Timbuctoo; Fransızca Tombouctou), garbî Afrika'da [bugünkü Mali devleti hudûdu içinde] tenha bir şehir olup, nüfûsu 7.000 (1946)'dir. Bu şehir, sâdece islâmiyetin cenûba doğru olan büyük yayılışının şâhidi olmakla kalmayıp, islâmî hayatın mühim bir faâliyet merkezi olmuştu; burası, şöhretli, liyâkatli âlimler ve tarihçiler yetiştiren meşhur yüksek bir medreseye sâhip bulunuyordu. *History of the Sudan* müellifine göre, Timbuktu, V. (XI.) asrın sonunda, sürülerini otlatmak üzere buralara gelen göçebe bir halk olan Maġşaren Tuaregleri tarafından kuruldu. Yazın, Niger'in sâhillerinde Amadaġa kasabasında konaklar, kışları ise, Aravan'daki vatanlarına dönerlerdi. Timbuktu, mühim bir ticârî merkez oldu; seyyahlar ya nehir yoluyla veya Fas ve Trablusgarp bölgesi sâhillerinden gelen kervanlarla buraya varıyorlardı. Vağdav halkı Timbuktu'ya kayda değer sayıda hicret etti; ticârî merkez daha önce Valāta'da bulunuyordu. Okumuş kimseler ve zâhid din adamlarını, çok geçmeden tüccarlar tâkib ettiler; bunlar Mısır'dan, Ġadames'den Tuat'tan, Tāfīlālt'tan, Fas şehirlerinden, Sūs'dan ve sâir yerlerden geldiler. Şehirde güzel binalar yapıldı ve şehrin etrâfı duvarlarla çevrildi; evvelce dallar ve samandan yapılmış kulübelerin yerini, kilden yapılmış evler aldı. Biri bizzat Timbuktu'da, diğeri de şimâlde, Sankore'de olmak üzere iki câmi inşâ olundu.

Mali [b. bk.]'den neş'et etmiş olan birinci hânedan, Timbuktu'da 737 - 837 (1336—1433) tarihleri arasında hüküm sürdü. Bu devrede şehir, burayı tavsîfi çok dikkate şâyan olan, meşhur seyyah İbn Baṭṭūṭa tarafından ziyâret edildi. İbn Baṭṭūṭa, Timbuktu'ya, o sıralarda çok müreffeh ticârî bir merkez olan Sicilmâse [b. bk.]li bir çok tüccarların da dâhil, bulunduğu bir kervanla Fas'tan gelmişti. İbn Baṭṭūṭa, 25 günlük bir yolculuğu tâkiben, kaya tuzu mâdenlerinin bulunduğu Taġāza'da, sonra, zencilerin arâzisindeki ilk yer olan ve Sicilmâse'den iki aylık bir mesâfede bulunan Valāta (Iyūālāten)'da bir mola verdi. İbn Baṭṭūṭa, Valāta'dan ayrıldıktan on gün sonra Zāġarī'ye gelerek, Karsaḫu şehri yakınındaki Niger'e vâsıl oldu; oradan Sansara (krş. MALİ maddesinde Sankarani) nehri üzerindeki Mali'ye gitti ve nihâyet Timbuktu'ya ulaştı; bundan sonraki seyahatine nehir yoluyla devam etti. Bu ülkelerin ahâlisi müslüman idi; Massūfa kabîlesi orada hüküm sürüyordu. İbn Baṭṭūṭa, zencilerin bâzı husûsiyetlerine hayran olmakla berâber, mü'minler arasında kadınların çıplaklığına bir mâna veremez. Bizâtihî şehir, İbn Baṭṭūṭa üzerinde derin bir intibâ bırakmış gibi gözükmez. Burada yaşamış olan Massūfi'ler, yüzün alt yarısını örten *Lisâm* [b. bk.] denilen bir peçe takarlar. Arapların, Nûbe'ye kadar uzanan çölde göçebe bir hayat yaşayan Berberîlere *Mulaṣṣimūn* yani „peçeli halk“ ismini verdiklerini biliyoruz (Juynboll ve de Goeje, *Descr. du Maghrib*, Leiden, 1860, s. 48).

Maġşaren, Tuareg'e âit olan ikinci hânedan, Timbuktu'da 40 sene hüküm sürdü. Sonra, burayı feth eden sünnî 'Alī'nin hâkimiyeti 24 sene (873—898=1468—1492) devam etti. O, Timbuktu'ya 873'te muzafferâne bir şekilde girdi ve burada büyük tahribat yaptı. Mahallî tarihçiler onu, âlimleri öldüren ve dinle alay eden bir kimse olarak, pek sefih ve menhus bir zâlim diye tenkid ederler. O, *ṣalāt*'ı oturarak kılardı. Bununla berâ-

ber, bu emîrden gelen Sunġay hânedânı, parlak bir hânedandı ve şehri yüksek bir refâha eriştirdi. Bu hânedânın en seçkin hükümdârı, edebiyat ve ilim hâmisi, Askiya al-Hâdi Muḥammed idi. Sonuncusu olan Askiya Dâvûd 935 (1528)'te öldü. Timbuktu, ondan sonra Fas'ın hâkimiyeti altına geçti. Merâkeş paşası Maḥmûd, burayı Fas sultanı Mavlây Aḥmed'den 999 (1590)'da aldı. Fas hâkimiyeti 999 (1590)'dan 1164 (1750)'e kadar devam etti. Paşaların cebren iş yaptırmaları ve Tuareg çapulculuk akınları, gerileme devrini gösterir. Timbuktu'yu 1207 (1792)'de tekrar Tuaregler, sonra, 1243 (1827)'te Pöller ile Tukulörler aldı.

IX. (XV.) asırda Avrupalılar, Timbuktu ile temas kurdular. Timbuktu, Tunus ve Trablusgarp bölgesi vâsıtasıyle İtalya, bilhassa Floransa ile, alış-verişte bulundu. Kanem ve Gao yoluyla Mısır'a, Hoggâr tarîkiyle Tunus'a, Sicilmâse, Tâfîlâlt ve Tuat yoluyla Fas'a ve Mali yoluyla da Sudan'a olmak üzere, dört büyük kervan yolu Timbuktu'dan geçmekte idi. Bu zamanda iki Avrupalı, buranın iyi bilinen bir yer olması hasebiyle, şehirden bahsederler. Bunlardan 875 (1470)'te burayı ziyâret etmiş olan Florentine Benedetto Dei sâdece: „Burada kaba kumaşlar ile ince yünlü kumaşlar ve Lombardya'da yapılan kaba kumaşların satıldığını" ifâde eder ve bir kaç sene sonra Leo Africanus, daha hayran bir şekilde şöyle anlatır: „Şehir, dükkânlarla iyi bir şekilde techiz edilmiştir. Burası, Gırnatalı üstad bir mîmar tarafından taş ve kireç taşından inşâ edilmiş olan bir mâbet ile kıral için yapılmış muhteşem bir saraya sâhiptir. Saray, bâzıları 585 kilo gelen, gümüş, altın çubuk ve levhalar bakımından çok zengindir". Bu zamanda alış-verişin altın ve tuz ile yapıldığı bilhassa zikredilir.

X. (XVI.) asırdan sonra Timbuktu Avrupa ile alâkasını kesti. Bu devirde Avrupa'da, Timbuktu'dan, hiç şüphesiz altınla yapılan ticâreti, deve kuşu tüyleri, fildişi ve esirleriyle, çok zengin ve güzel, esrârengiz ve ulaşılmaz bir şehir olarak bahsedilir. Timbuktu muammâsı, birçok başarısız teşebbüslerden ve binbaşı Laing'in katlinden sonra, burası hakkında hayâl kırıklığına uğrayan ve Cenne'yi Timbuktu'ya daha çok tercih eden Fransız kâşifi René Caillié tarafından 1244 (1828)'te çözüldü. Sonra 1853'te Barth burayı ziyâret etti.

Şehir, 1311 (1893)'de yerli mîmârisi, zevksiz olmamakla berâber, müteyâzı görünüşü ile birlikte Fransız müstemleke hâkimiyeti altına girdi. Cezayirle muvâsalası, Haardt-Audouin-Dubreuil seferî hey'eti tarafından, tırtıl tekerlekli vâsıtayla te'min edilmiştir. Şehir, yerlilerin, hâtırasını hâlâ aziz tuttukları eski Sunġay kıralları zamanındaki kadar geniş değildir; o sıralarda şehrin suru, Niger'in kollarından birini içine alıyordu. Bu gün ise, nehir, şehrin 15 km. cenûbunda bulunmaktadır. Tuz kervanları hâlâ faâl bir ticâret yaparlar.

Sudanlı müelliflerin eserlerine gelince, bunların el-yazmaları başlıca Felix Dubois ve miralay Archinard tarafından geri getirilmiş olup, M. Houdas onların bir çoğunu neşretmiştir. En mühimleri, *History of the Sudan* ile *Dictionary of the Pashas*'dır. Timbuktu'nun en mâruf müellifi, bir hal tercümesi lugati telif eden Aḥmed Bâbâ'dır. Şehir Faslılar tarafından işgal edildiği zaman o, esir alınarak Fas'a götürülmüş ve orada 1006 (1597)'ya kadar yaşamıştır. Aḥmed Bâbâ 1036 (1626)'da Timbuktu'da öldü. Timbuktu'da en büyük edebî faâliyet devri, VIII. (XIV.) asırdan XII. (XVIII.) asra kadar devam eder. Bu asrın başlarında Timbuktu'da münevver kimseler hâlâ bulunabiliyordu. Meselâ, 1913'de, müslümanların Niger bölgesine girişleri tarihi hakkında bâzı kitâbeleri istifâde edilir hâle getirerek, bu husûsa ışık tutan Ḳâżî, buna delil olarak gösterilebilir.

Bibliyografya: Sudanlı tarihçiler için bk. *Publications de l'Ecole des Langues orientales vivantes*, seri 4, XII, XIII, XIX, XX; İbn Baṭṭûṭa (nşr. ve trc. Defrémery ve Sanguinetti), IV, 337—432; Ch. de La Roncière, *La découverte de l'Afrique au moyen-âge, cartographes et explorateurs*, 2 cild, levhalarla (Kahire, 1925); Leo Africanus, *Description de l'Afrique* (nşr. Ch. Schefer), III, 292; F. Dubois, *Tombouctou la mystérieuse*, 1897; Père Hacquart, *Monographie de Tombouctou*, 1900; Dr. Oskar Lenz, *Timbouctou, Voyage au Maroc, au Sahara et au Soudan*, Fr. trc., 2 cild (Paris, 1886—1887); Lieutenant Préfontan, *Histoire de Tombouctou, de sa fondation à l'occupation française, Bulletin de l'Afrique occidentale français*, 1922; A. Lamandé ve J. Nanteuil, *La Vie de René Caillié* (Paris, 1928); G. M. Haardt ve L. Audouin-Dubreuil, *Le Raid Citroën* (Paris, 1923). [L. Hall, *Timbouctoo* (London, 1934); H. Miner, *The primitive city of Timbuctoo* New Jersey, 1953).]

(B. CARRA DE VAUX.)

TİMGAD. Cezayir'de, Batna (Kosantina „département"ında) 'nın 38 km. cenûb-i şarkîsinde bulunan bir Roma şehri. M. ö. I. asırda Timgad, Avrâ'ların şimâl eteklerini korumak maksadıyle te'sis edilmiş, küçük bir askerî üsden ibâretti. [Bilâhare yapılan hafriyat netîcesinde ele geçirilen kitâbelerden, Trajan'ın bu şehri, kız kardeşi adına m. s. 100 senesinde inşâ ettirmeğe başladığını ve buradaki belli-başlı binaların 17 senede itmam edildiğini öğreniyoruz. Romalılar devrinde Timgad, Thamugas adını taşıyordu.] Şehir esas itibâriyle, Lambessa'da karargâh kurmuş muhâcirler, tekaüt askerler ve civar bölgelerin yerlilerinden ibâret olan III. Lejyon'un askerleri tarafından inşâ edilmiştir. Şehir sür'atle inkişâf etmiş ve „koloni" mertebesine yükseltilmiştir. Timgad'ı çevreleyen surlar bile, şehrin eski hudutlarını aşması sebebiyle yıktırılmıştır. Şehir IV. asırdan itibâren inkıraz devresine girmiş, V. asrın bidâyetinde ise Vandal istilâsından mutazarrır olmuştur. [Bizans kumandanı Solomon 535'te Timgad'ı zaptettiği zaman, şehri harap bir halde bulmuştu. Bununla berâber, bilâhare, Timgad tekrar iskân edilerek, VII. asırda tamamen bir hıristiyan şehri hâlini almışsa da, 647'de, Arapların Afrika vâlisini mağlûb etmeleri netîcesinde, tarihten silinmiştir.] Eski müellifler Timgad'ı nâdiren zikrederler. Arap müellifleri ise, bize şehir hakkında hiçbir mâlûmat vermezler.

[Asırlarca süren bir ihmâl devresini tâkiben James Bruce, 1765'te bu mahalli ziyâret ederek, bâzı kitâbeleri okumağa muvaffak olmuştur. Bundan bir asırdan fazla bir zaman sonra, R. L. Playfair onu tâkib etmiş, hemen sonra da 1875—1876'da Masqueray, harâbelerin durumu hakkında bir rapor neşretmiştir. 1881'den itibâren buradaki hafriyat muntazaman devam etmiş ve meydana çıkarılan kalıntılardan bir kısmı tâmir edilmiştir ki, bunlar arasında 1900 senesinde restore olunan Trajan tâkı zikredilebilir.]

Bibliyografya: [A. Balbi, *Guide illustré de Timgad* (Paris, 1903)]; Boeswillwald, Cagnat ve Ballu, *Timgad, une cité africaine sous l'empire romain* (Paris, 1891—1905); R. Cagnat, *Carthage, Timgad et Tebessa* (Paris, 1909).

(G. YVER.)

[Bu madde A. TOKER tarafından tâdil ve ikmâl edilmiştir.]

TİMSĀḤ. [Bk. TİMSAH.]

TİMSAḤ. TİMSAḤ, Arapça ve aynı zamanda Âsur-Babil dilinde *timsāḥu* (Bezold, *Glossar*, s. 294) şeklinde tesbit edilen ve Herodot'ta χάμψας olarak görülen harf-i târifli *temsaḥ* şekli ile, Kıptîce *emsāḥ*'a tekabül eden, eski Mısır dilindeki *m-s-ḥ*'den geçmiş bir kelimedir. Timsahın ilk mufassal târifi ve yaşayış tarzı hakkındaki tafsilâtlı mâlûmatı Herodot (II, 68)'a borçluyuz. Daha bir çok yeni hususlar da Aristo'da mevcuttur. Plinius ise, hârikulâde olan araştırmaları ile temâyüz eder. Umûmiyetle eskilerin fikirleri Arap kaynaklarında aksini bulmaktadır.

'Abd al-Laṭîf'e göre, timsahlar en çok Ṣa'îd'de ve Nil'deki şelâlelerde bulunur; oralarda küçüklü-büyüklü açık sularda ve cereyânın şiddetli olduğu yerlerdeki kayalar arasında kurt gibi kaynaşır'ar. Yumurtadan çıkmış bulunan hayvanlar, kertenkeleden daha büyük değildir, fakat sonunda 10 arşına kadar büyürler. Bunların 60 dişi vardır; 60 yumurta yumurtlarlar ve 60 sene yaşarlar. Bunun gibi daha bir takım mâlûmat Aristo'da vardır. Timsahların karın nâhiyelerinde, içinde misk kokulu mâyi bulunan bir yumru bulunur. Timsahlar hakkında en mufassal mâlûmatı Ḳazvînî vermektedir. Dimaşḳî ile Damîrî de Ḳazvînî'ye iltihak etmektedir. Timsahların ağızları çok geniştir; üst çenelerinde 20, alt çenelerinde ise, 40 diş olup, o dişlerin arasında da bâzan küçük dört köşe bir diş bulunur. Bu dişlerin hepsi de birbirine kenetlenir. Timsahın kafası iki arşın uzunluğundadır. Gövdesi sekiz kuyruğu altı arşındır. Sırtı kaplumbağanın sırtına benzer. Hayvan müteharrik fıkralara mâlik olmadığı cihetle ne eğilip-bükülebilir, ne de çevrilip istikametini değiştirebilir. Alt çenesi sâbit, üst çenesi müteharriktir. Bunlar uzun zamandan beri münâkaşa edilmiş olmakla berâber, doğru müşâhedelerdir. Timsah korkunç bir hayvandır. İnsanları ve koyunları yutar, atları ve develeri öldürür. Avını sâhilde görünce suyun altından ihtiyatla yaklaşır. Bir hamle yaparak sudan dışarı çıkar ve hemen üzerine çullanır. Dişleri arasında sarkık kalan etlerden kurtlar peydâ olduğunda, Ḳaṭḳāṭ kuşu bu kurtları gagalayarak yutar, bu sırada timsahın ağzı açıktır; bu kuş, oraya bir avcının yaklaştığını da timsaha haber verir. Kuş işini bitirdiği zaman, timsah, kuşu yutmak için ağzını kapar. Ḳaṭḳāṭ kuşunun başında iğne gibi keskin bir kemik bulunduğu için hayvanı yutamaz; çünkü, kemik timsahın ağzına batar ve o zaman hemen ağzını açarak kuşu serbest bırakır. Timsahın bu nankörce davranışı, *iczā' al-timsāḥ* „timsah şükranı" atasözünün söylenmesine sebeb olmuştur.

Timsah, karada çiftleşir: erkek, önce dişiyi sırt-üstü çevirmek zorundadır. Çiftleşme bittikten sonra, dişi bizzat eski hâlini alamayacağı ve bu şekilde avcının kolayca avı olacağı için, onu tekrar eski hâline getirir. Timsah karada yumurtlar. Suya bırakılan yumurtalar ya mahvolur ya da timsah olacak yerde Sa-

kanḳūr olur. Sâdece Nil nehrinde değil, İndus nehrinde de timsah vardır. Fakat buradakiler daha küçüktür. Timsah vücûdundan alınan parçalar tabâbette bir çok yerde kullanılmaktadır.

Bibliyografya: Pauly-Wissowa, *Realencyklopädie*, XI², 1947—1956; Keller, *Antike Tierwelt*, II, 260—270; ʿAbdallaṭîf, *Relation de l'Égypte* (trc. Sacy), 1810, s. 141; Ḳazvînî, *ʿAcâ'ib al-maḫlûḳât* (Wüstenfeld tabı), I, 131 ve 188; Dimaşḳî, *Nuzhat al-Ḍahr* (Mehren tabı), s. 99; Damîrî, *Ḥayât al-ḥayavân* (trc. A. S. G. Jayakar), I, 356—358; I. Löw, *Aramäische Larchnamen, Ludaica Festschr. f. Cohen*, 1912, s. 341; Yukarı Nil'deki hayvanların tabiî vaziyette alınmış resimleri: Bengt Berg, *Mit den Zugvögeln nach Afrika* (Berlin, 1925).

(J. RUSKA.)

TİMSAH. TİMSĀḤ (göl), içinden, Port-Said'in cenûbundan Süveyş'e giden yol üzerindeki Süveyş kanalının geçtiği şarkî deltadaki bataklık ve sığ göller dizisinden biridir. Kanal 80. km.'de göle girer. Vaktiyle şimâl sâhilinde, yalnız Fransızların oturdukları İsmâiliye [b. bk.] şehri vardı. Göl takriben 6 mil² mesâhasında olup, kanalın inşâ edilmesinden önce suyu acı ve sazlıktı. Bu gün parlak mavi suyu ve gerisindeki hâlî tepelerle çok şâirâne ve pitoresk bir manzara arzeder. Timsah gölü adı, burada timsahların mevcud oluşundan ileri gelmektedir. Bu gölün tarihî devirlerde oynadığı rol hakkında arkeolog'lar aynı fikirde değildirler. Wallis Budge (*Hist. of Eggpt*, V, 131 v. dd.), İsrâillilerin Mısır'dan kaçarken bu gölün kenarından geçmiş olduklarına ihtimâl vermekte, onun *Ḫurûc* (XIII, 18)'da zikredilen יַם־סוּף „Kamış gölü" olduğunu sanmaktadır.

Bibliyografya: ʿAlî Mubârak, *Ḫiṭaṭ Cadîda*, VIII, 46; bk. mad. İSMÂİLİYE; Baedeker, *Ägypten*, bk. *fihrist*.

(J. WALKER.)

TİMUR. İranlıların Timur-leng, Türklerin Aksak Timur, Avrupalıların ise, Tamerlane diye adlandırdıkları Asyalı fâtih ve büyük emîr olup, kaynakların hepsinde doğum tarihi 25 şâbân 736 (9 nisan 1336) olarak verilmektedir. Türk takvimine göre, sıçan yılında Keş (Şehr-i Sebz) şehri yakınlarında Hoca İlgar köyünde dünyaya gelen Timur'un, annesi Tekina Hatun, babası ise Çagatay ulusunun en mühim unsurlarından birisi olan Barulas aşîretin'in başbuğlarından Emîr Turagaydır. Cengiz Han, oğlu Çagatay Han (1227—1242)'a Türkistan ülkesini verdiği zaman, Barulas başbuğlarından Karaçar Noyan'ı da kabîlesi ile birlikte onun hizmetinde bulunmak üzere vazifelendirmişti (Raşîd al-Dîn Faḍl Allâh, *Câmiʿ al-tavârîḫ*, nşr. Bahman Karîmî, Tahran, 1338, I, 541). Mezar kitâbesinden ve Timurlular devri kaynaklarından öğrendiğimize göre, Karaçar Noyan, Timur'un beşinci dereceden atasıdır. Semerkand'da bulunan mezar kitâbesinde Timur'un ataları şöyle gösterilmiştir: Emîr Timur Küreken b. Emîr Turagay b. el-Emîr Bergel b. el-Emîr İlengir b. el-Emîr İçil b. el-Emîr Karaçar Noyan b. el-Emîr Suguçiçin b. el-Emîr Erdemçi Barulas b. el-Emîr Kaçulay b. el-Emîr Tumanay (A. A. Semenov, *„Gûr-i Emîr" türbesinde Timur'un ve ahfadının mezar kitâbeleri*, trc. Abdülkadir İnan, *Belleten*, Ankara, 1960, XXIV, 143). Timur'un en büyük ceddi Tumanay, Cengiz Han'ın da beşinci dereceden atası olmaktadır. Dolayısıyle Cengiz Han'ın ve Timur'un nesepleri birleşmektedir. Zîrâ Cengiz Han'ın ataları, Cengiz Han b. Yesügey Bahadır b. Bartan Bahadır b. Baysungur b. Kaydu Han b. Tumanay şeklinde sıralandığına göre, neseplerinin birleştiği sarîh olarak görülmektedir. Ancak Moğul an'anesine göre, Tumanay'ın oğullarından Kaydu Han'ın han olması hasebiyle, onun neslinden gelen Cengiz de, han olmak hakkına sâhipti. Halbuki Timur'un büyük ceddi olan Tumanay'ın diğer oğlu Kaçulay, han olamadığı için, yine an'aneye göre, Timur hiçbir zaman hanlık iddiasında bulunmamıştır. En kudretli zamanlarında bile *Amîr, al-Amîr al-kabîr, Ṣâḥib Ḳirân* ünvânlarıyla birlikte Cengiz sülâlesi'ne dâmat olduğu için, Moğulca dâmat mânasına gelen *Küreken* lekabını taşımıştır (krş. E. Blochet, *Introduction à l'histoire des Mongols de Faḍl Allâh Raşîd al-Dîn*, Leyden, 1910, s. 61—64. 286 v.dd.). Timur'un mezar kitâbesinden başka, nesebnâmesinin mufassalan verildiği en mühim kaynak, 829 (1426) yılına âit *Muʿizz al-ansâb* adlı eserdir. Timur'un dördüncü oğlu Şâhruh Mirza [b. bk.] adına tertib edilen bu eserin yazmalarından her ikisinde de Timur'un nesebi ile Cengiz Han'ın nesebi Tumanay Han'da birleşmektedir (E. Blochet, *Catalogue des manuscrits persan de la Bibliothèque Nationale*, Paris, 1905, I, 292; Rieu. *Catalogue of the Persian manuscripts in the British Museum*, London, 1879, I, 183). *Muʿizz al-ansâb*'a esas olan Raşîd al-Dîn Faḍl Allâh'ın eseri *Şuʿab-i pançgâna* (Topkapı Sarayı kütüp., Ahmed III., nr. 2937'de *Nasab-nâma-i mulûk* adıyla, var. 128, 130, 133)'de Barulas kavminden Barulatay Karaçar Noyan, Cengiz Han'ın binbaşılarındandı. Cengiz Han'ın Karaçar Noyan'ı *ḥazâra*'si ile birlikte, oğlu Çagatay'ın emrine verdiği" nakledilmektedir. Karaçar Noyan'ın oğlu İçil Noyan, Alguy Han (1261—1266), Mübârek Şah (annesi Organa Hatunla birlikte 1251—1261 ve ikinci defa 1266 yılında hanlık etmiştir) zamanında Çagatay ulusunda emirlerin başı idi. İçil Noyan'ın oğlu İlengir Noyan, Duva Han (1276—1306)'ın emîri idi. İlengir Noyan'ın oğlu Bergel Noyan'ın adı büyük emirler arasında zikredilmekle berâber, hakkında başka bir mâlûmat yoktur (Z. V. Togan, *Tahkik-i neseb-i Emîr Timur, Muhammed Şafî armağanı*, Lâhûr, 1953, s. 109 v.d.). Timur'un babası Turagay'ın derviş-meşreb bir zat olduğu anlaşılıyor. Zîrâ Emîr Turagay'ın, bugün türbesi Keş şehrinde bulunan Şeyh Kulâl'in mürîdi olduğu bilinmektedir. Ayrıca Emîr Turagay'ın Çagatay ve Moğul asilzâdeleriyle dostça geçindiğinden ve bilhassa Emîr Hamid ile yakın dostluğundan bahseden kayıtlara rastlamaktayız (W. Barthold, *Uluğ Bey ve zamanı*, trc. Tahsin Oğu Akdes Nimet, İstanbul, 1930, s. 14 v.d.). Timur'un açıkça bilinen bu nesebine rağmen, bâzı müellifler İbn ʿArabşâh'a dayanarak onu kendi gücüyle hükümdar olan bir çete reîsi olarak kabûl ederler. Hakkında kıymetli bilgiler vermekle berâber, Timur aleyhtarı olan İbn ʿArabşâh, onun bir çobanın oğlu olup, başlangıçta çetecilikle yaşadığını, „Leng" lekabının ise, koyun çalarken sakatlandığı için kendisine verildiğini kaydeder (İbn ʿArabşâh, *ʿAcâ'ib al-maḳdûr fî nevâ'ib Timûr, „Tarih-i Timur"* adıyla trc. Nazmi-zâde Hüseyin Murtaza, İstanbul, 1277, s. 4). Timur'un mensub olduğu Barulas kabîlesi Keş, Gülâb (Ḫuttalân) ve Taşkent çevresinde hâkim olup, Timur da, bu kabîlenin emirleri sülâlesinden gelmektedir.

Timur'un zuhur ettiği çağda Çagatay hanlığı sarsıntı geçirmekte idi. Çagatay ülkesinde hâkimiyet, Çagatay sülâlesinden ziyâde devletin idâresini elinde tutan nüfuzlu emirlerde idi. Sır-Derya havzasında Celâyir, Hârizm'de Kongirat, Hârizm'in şarkında Nüküz, Buhârâ bölgesinde Sulduz, Belh taraflarında Tiyit ve Karavnas (Emîr Kazgan bunlardandır), şarkî Türkistan'da Duglat ve yukarıda zikrettiğimiz Barulas kabîlesi emirleri, bunların en meşhurlarıydı. Bu emirler Çagatay sülâlesinden birini han yapıyorlar ve onun nâmına hâkimiyeti kendi ellerinde tutuyorlardı. Hattâ arada bir Ügedey Kağan neslinden Ali Sultan (1340—1342) ve Dânişmendçe (1346—1348)'yi dahi hanlık makamına getirmekte mahzur görmüyorlardı. Emirlerin yaptıkları bu işe, kaynaklarda *ḫânbâzî* (han oyunculuğu) denmektedir. Bu devrede tâkib etmiş olduğu hareket tarzından, Timur'un, ileri görüşlü ve kuvvetli bir siyâset adamı olarak yetiştiği anlaşılmaktadır. Dostlarını iyi seçmiş ve rakibleri ile de gücü yetmeden çatışmamıştır. Bu meyanda, rakiblerinden kayın-birâderi ve Emîr Kazgan'ın torunu Emîr Hüseyin ile uzun müddet dost geçinmiştir.

1358 yılında Bayan-Kuli Han (1348—1358)'ın ölümü ve Emîr Kazgan'ın katledilmesi üzerine, Çagatay ulusu karışmıştı. Emirler bu vaziyeti düzeltmek için, hanlığa Yisun-Timur (1338—1340)'un oğlu Timur Şah'ı han, Emîr Kazgan'ın oğlu Emîr Abdullah'ı ulus emîri yaptılar. Bir yıl bile geçmeden Emîr Abdullah'ın ölümü ve Timur Şah'ın da uğursuz sayılarak tahttan indirilmesiyle, memleketin idâresini Emîr Hacı Barulas ile Emîr Bayan Sulduz ele-geçirdiler. Bu sırada Doğu Türkistan'da hüküm sürmekte olan Tuğluk-Timur Han (1358—1362), durumdan istifâde ederek ordusuyla Mâverâünnehr'e girdi. Tuğluk-Timur'un ordu ile gelişi üzerine, Emîr Hacı Barulas ve diğer bâzı emirler Mâverâünnehr'i terkettiler. Timur, vilâyetinin harab olmasına mâni olabilmek azmi ile, Hacı Barulas'tan izin alarak memleketinde kaldı ve Tuğluk-Timur'a ubûdiyetini arzetti. Bu münâsebetle atalarının yurdu olan Keş ve mülhakatı, han tarafından kendisine bırakıldı. Tuğluk-Timur, Mâverâünnehr'de fazla durmayarak geri döndü. Fakat, karışıklıkların devam etmesi dolayısıyle, ertesi yıl büyük bir ordu toplayarak tekrar Mâverâünnehr'e geldi. Bunun üzerine, Emîr Hacı Barulas Horasan'a göç etti. Emîr Timur ise, Tuğluk-Timur Han'ın yanına giderek iyi kabûl gördü. Keş vilâyetinin tümeni ve ordu teşkîli için kendisine yarlığ verildi. Tuğluk-Timur, Mâverâünnehr ülkesinin emirlerinin bir kısmına iltifat ederek, bir kısmını da ortadan kaldırarak, oğlu İlyas Hoca'yı Mâverâünnehr'e han tâyin etti. Timur'u da İlyas Hoca'nın maiyetine verdi. Tuğluk-Timur'un, oğlunun yanına bırakmış olduğu emirlerden Bikicek, halka zulmetmekte idi. Timur bu durumdan hoşlanmayarak kayın-birâderi Emîr Hüseyin'in yanına gitti. Emîr Hüseyin hanımı Dilşâd Ağa'yı ve Timur da hanımı Olcay Türkân Ağa'yı yanlarına alarak, maiyetlerinde altmış kişi olduğu halde, Hârizm tarafına gittiler. 1360 yılında cereyan eden bu hâdiseden sonra Timur'un gezmekle geçen bir hayatı olacaktır ki, buna Timur'un „birinci kazaklığı" denir. Emîr Hüseyin ve Timur'un maiyetiyle kendi tarafına geldiğini duyan Hîve emîri Tökel, bunları tâkibe başladı. Oradan Türkmenlerin arasına gittiler. Türkmenler evvelâ tanımadıkları için, bunlarla çatıştılar; da-

ha sonra Timur'u tanıyınca, kendisine yardım ve iltifatta bulunarak kaçmasını te'min ettiler (Nizâm al-Dîn Şâmî, *Ẓafar-nāma*, trc. Necâti Lugal, Ankara, 1949, s. 18—23; Şaraf al-Dîn 'Alî Yazdî, *Ẓafar-nāma*, nşr. Muhammed 'Abbâsî, Tahran, 1336, I, 46—52). Bu sırada Emîr Hüseyin ile Timur arasında bir ittilâf bulunduğu anlaşılmaktadır. Bundan istifâde etmek isteyen Mahan hâkimi Ali Bey Caunî Kurbanî 60 kişilik maiyeti ile baskın verdi ve onları Mahan'da hapsetti. Ancak, Ali Bey'in büyük kardeşi Mehmed Bey'in araya girmesiyle kurtulabildiler. Bu esnâda Türkmenlerden Mübârek-Şah Sencerî, Timur'un yardımına koşarak onu sıkıntılı durumdan kurtardı. Timur bundan sonra Buhârâ'ya gitti. Hanımı Olcay Türkân Ağa ile kendi yakınlarına sığındı. Oradan da mâruz kalacağı tehlikeler karşısında Hazer taraflarından başlayarak, Horasan'da dâhil olmak üzere, bir çok bölgeler arasında âdeta mekik dokumuştur. Olcay Türkân Ağa'nın Horasan'da bulunduğunu öğrenen Timur, o tarafa giderken Timur Hoca Oğlan ile Celâyir aşîretinin reîsi Behram da kendisine katıldı. Türkmen Mübârek-Şah ve yanındakilerin iltihâkı ile birlikte Timur'un maiyeti 1.000 kişiye yükselmiş oluyordu. Emîr Hüseyin, bu sırada Kâbil taraflarında idi. Timur, Efganistan'ın Hilmend vilâyetindeki dostu Tümen-Dav ile buluştu. Bu sırada Hind-İran sınırında Mukran bölgesindeki düşmanlarına karşı savaşan Sîstan hükümdârı Ḳuṭb al-Dîn, Timur'dan yardım istemek zorunda kalmış, Timur, Emîr Hüseyin ile birleşerek Ḳuṭb al-Dîn'in yardımına koşmuş ve zaferle biten bu muhârebede Leng (topal) veya Aksak lekabıyle anılmasına sebeb olan yarayı almıştı. Timur, yaraları iyileştikten sonra, Kâbil taraflarına Emîr Hüseyin'in bulunduğu Şibırtı'ya gitti. Buradan Arsaf'a yöneldiği sırada, Şîr Bahram, Hacı Seyfeddin Nüküz ve Tuğluk Hoca Tüng kendisine iltihak etti (Nizâm al-Dîn Şâmî, *ayn. esr.*, s. 24—28; Şaraf al-Dîn 'Alî Yazdî, *ayn. esr.*, s. 53—58).

1364 yılında Tuğluk-Timur Han vefat edince, yerine Emîr Kamerüddin Duğlat tarafından oğlu İlyas Hoca, hanlık makamına getirildi. Ağabeyi Şemseddin Duğlat'ı da İlyas Hoca'ya vezir yaptı. İlyas Hoca, Mu'în al-Dîn Natanzi'nin ifâdesine göre, dindar bir hükümdar olup, han olduğu sırada tecrübesiz bir gençti (Mu'în al-Dîn Natanzî, *Muntaḫab al-tavārîḫ-i Mu'înî*, nşr. Jean Aubin, Tahran, 1336, hş., s. 210 v. dd.). Arsaf'da Emîr Hüseyin ile birleşen Timur, 2.000 kişilik askeriyle Gülâb'a geldi ve burada kuvvetleri 6.000'e yükseldi. Timur, Vahş nehrinin Kabadiyan civârındaki Taşköprü mevkiinde İlyas Hoca Han ile netîcesiz bir savaşta bulundu. Keş ile Karşı arasında Kabay-Miten isimli köy civârında cereyan eden ikinci muhârebede İlyas Hoca Han'ın 20.000 kişilik kuvveti, Timur'un baskını ile perîşan oldu. Bu mağlûbiyet üzerine İlyas Hoca Han, Semerkand'da bile tutunamayarak İli'ye çekildi. Timur ile Hüseyin bu zaferden sonra Semerkand'a geldiler ve Çagatay sülâlesinden Kabûl Şah'ı han ilân ettiler. Timur 1364 kışını Semerkand'da, Emîr Hüseyin ise, Sali-Saray'da geçirdi. 1365 yılında İlyas Hoca'nın kuvvetleri Batı Türkistan'a girince, Emîr Hüseyin ile Timur'un kuvvetleri Akar yaylasında toplandılar. Buradan Sır-Derya'nın şimâl-i şarkîsine doğru harekete geçtiler. 22 mayıs 1365'te Lay muhârebesi adıyla anılan savaş cereyan etti. Çete ordusunun (Şarkî Çagatay hanlığı askerleri bu isimle anılır) başında Emîr Kamerüddin Duğlat bulunmaktaydı. Emîr Hüseyin, Timur'un oynadığı bir oyun yüzünden, 10.000 asker telefat vererek çekildi. Emîr Hüseyin bundan sonra, Hindistan sınırındaki Şibırtı'ya gitti. Timur ise, kendi askerini korumasını bilmiş ve Belh tarafına çekilmişti. Çete askeri, bu galibiyet üzerine, Mâverâünnehr'in birçok şehirlerini yağma etmiş, bundan sâdece Semerkand kurtulmuştu. Bu hâdiseden sonra Timur'u Semerkand'da görmekteyiz. Çete kuvvetleri, Sır-Derya'nın şimâline çekildiler. Emîr Hüseyin, Timur da dâhil olmak üzere, bütün emirleri ağır vergilere bağlamıştı. Emîr Hüseyin bu sıralarda Hârizm hâkimi olan Kongirat emîri Hüseyin Sofî'nin kızını almak için, emîrlerden 30.000 dinar vergi isteyince, diğer emirler arasında itibârı sarsıldı. Timur, kendisine düşen vergiyi verebilmek için, zevcesi Olcay Türkân Ağa'nın mücevherâtını dahi vermek mecbûriyetinde kaldı. Bu sırada Olcay Türkân Ağa vefat etti. Timur, 1365 sonunda Emîr Hüseyin ile arası bozulduğu için, „ikinci kazaklığı"na çıktı. Ancak, birinci defasında yanında Olcay Türkân Ağa ile Emîr Hüseyin de vardı. Bu defa Olcay Türkân ölmüş ve böylece Emîr Hüseyin ile arasındaki akrabalık ortadan kalkmıştı. Emîr Hüseyin, Timur'un kazaklığa çıkmasından istifâde ederek, ona âit şehir ve kasabaları ânî olarak işgal etti. Ancak Timur, bir gece baskını ile Karşı (Nasaf) şehrini ele geçirdi. Bundan sonra Emîr Hüseyin'in ümerâsından Mûsâ Tayciyut, şehri 7.000 kişi ile kuşattı ise de, zapta muvaffak olamayarak geri çekildi. 1366/1367 kışını Karşı'da geçiren Timur, Emîr Hüseyin'in 20.000 kişi ile üzerine geldiğini öğrenince, Buhârâ taraflarına çekildi. Hattâ buralarda da tutunamayarak Horasan'a sığındı. Daha sonra 600 kadar askerle Taşkent civârında görüldü. 1367 sonbaharını Taşkent'te geçiren Timur, bu arada çete beyleriyle anlaştı. Timur'un Sır-Derya'nın şimâline geçerek çetecilerle anlaşmasını tehlikeli bulan Emîr Hüseyin, kendisine anlaşma teklif etti ise de, bu teklif gerçekleşmedi. 1368 ilkbaharında Emîr Hüseyin, tekrar sulh teklifinde bulundu ve Gümüşkent'te evliyâdan Gümüş Ata'nın türbesi civârında anlaşma yapıldı. Bundan sonra Timur ile Emîr Hüseyin'in Bedahşan ve Herat çevresinde hâkimiyet kurdukları görülmektedir. Emîr Hüseyin ve Timur Badahşan çevresinde dağlarda Bedahşan'lılarla çok çetin muhârebeler yapmak mecbûriyetinde kalmışlardı. Bu arada Emîr Hüseyin, Belh'e yerleşmiş, Sali-Saray'dan dostlarını ve bâzı dost sandığı kabîleler ile Keş ve Semerkand muhitinden de Timur'a bağlı kabîleleri getirtmişti. Bu göç hareketlerinin yarattığı memnûniyetsizlik devam ederken, Çete hanı İlyas Hoca, Duglat ve Argunaut emîrleri 1368/1369 kışında gelip, Taşkent'e yerleştiler. 1369 yılı içinde Emîr Kamerüddin Duglat, hâkimiyeti bizzat eline alarak hanlık zamanındaki sistemi bozmuştu. Hanlığın teşkilâtında dört *keş* (vezir) vardı. Bu dört vezir Şarkî Türkistan'da yerleşmiş bulunan Duglat, Celâyir, Barulas ve Argunaut kabîlelerini temsil ediyordu. Tuğluk-Timur Han ve İlyas Hoca Han, bu sisteme sâdık kalmışlardı. Ancak Emîr Kamerüddin Duglat, 1369'da İlyas Hoca Han'ı ve diğer kabîleleri bertaraf ederek hâkimiyeti bizzat ele-geçirmişti. Kışı Taşkent'te geçirmekte olan Çete ordusu, diğer üç kabîle reîsinin, Kamerüddin'e karşı isyan etmeleri üzerine, Kamerüddin Belh üzerine yürüyemeden, Tanrı dağları mıntıkasına çekilmişti. Bu sırada Timur ile Emîr Hüseyin, Çete ordusunu karşılamak üzere, ileri harekâta geçmiş, Emîr Kamerüddin'in çekildiğini duyunca, Bedahşan mes'elesini tamamen halletmek üzere geri dönmüşlerdi. Timur'un büyük kahramanlıklar gösterdiği Bedahşan muhârebelerinde kesin zafer elde edildi ise de, Timur ile Hüseyin'in arası iyice açıldı. Bu arada Emîr Hüseyin, maiyetindeki bütün emirleri darıltmıştı. Başta Mûsâ Tayciyut olmak üzere, ileri gelen emirlerden bir çoğu Keş şehrinde toplanarak bu işe son vermek kararını aldılar. Timur, bu hareketin başına geçerek Belh'e yöneldi. Yolda Surhan-Derya boyundaki Biya kasabasına geldiklerinde, Tirmiz şeyhlerinden Bereke, onu karşılayarak bayrak ve tuğ verdi. Bundan sonra Amu-Derya'nın cenûbundaki Kunduz şehrini ele-geçiren Timur'a, Nayman Olcaytu Eperdi, Şeyh Mehmed, Bayan Sulduz ve Emîr Kayḫusrav de iltihak etti. Timur burada Ügedey Kağan neslinden Süyurgutmuş'ı han ilân etti. Çagatay neslinden Kabûl Şah ise, Emîr Hüseyin'in yanında idi. Kunduz şehrinde yapılan muhârebeyi kaybeden Emîr Hüseyin, bir minâreye sığındı ise de, yakalanıp Timur'un huzûruna getirildi ve vaktiyle Emîr Kayḫusrav'in kardeşini öldürtmüş olduğundan, Kayḫusrav ve Mu'ayyad Arlat tarafından kısâsen öldürüldü. Bu hâdiseden sonra Süyurgutmuş „han" Timur ise, „uluğ bey" olarak ilân edildi. Timur'un, Kazan Halîl Han'ın kızı Saray Melik Hatunla evlenmesi, bu devreye rastlar ki, Timur bundan sonra „han dâmadı" mânasına gelen *Küreken* lekabıyla tanınacaktır. Bunu müteâkip Belh'te toplanan kurultayda ise, ulemâ tarafından Timur'a *Ṣāḥib Ḳirān* ve sonra da *Ḳuṭb al-Dîn* lekabı verilmiştir (Nizâm al-Dîn Şâmî, s. 73; Şaraf al-Dîn 'Alî Yazdî, I, 155 v.d.).

Timur, daha sonra Keş şehrine gelerek iki ay süren büyük bir toy vermiştir. Bu toyda tümen tâbir edilen kabîleler, merâtib silsilesine göre, şu şekilde sıralanmıştır: Barulas, Sulduz, Nayman, Celâyir, Kıpçak, Sencerî Türkmenleri, Arlatlar. Bu sıranın, bütün Timur tarihlerinde aynen muhâfaza edildiği görülmektedir. Bu toy sırasında, devlet idâresi, idârî teşkilât ve askerlik işleri yeniden tanzim edilmiş olup, sivil işlerin başına Emîr Câkü Barulas, Emîr Seyfeddin Nüküz, Emîr Abbas Kıpçak, Kumarî İnak Kavçın ve Şehzâde İskender Oğlan Tuvacı (ordu işlerinde âmir) getirildiler. Emîr Seyfeddin Nüküz, Tuvacı dîvânının başına getirildi ve ordu kumandanları (amîr-i tumân [10.000 kişilik ordu birliği kumandanı]; amîr-i hazârā [binbaşı] ve amîr-i şāda [yüzbaşı]; bu onlu sistem hakkında bk. *Timur'un tüzükâtı*, trc. Mustafa Rahmi, İstanbul, 1339, s. 81 v.d.) tesbit olundu.

Hârizm ülkesi, bu sırada Hüseyin Sofî isimli Kongirat emîrinin eline geçmişti. Başlangıçta Hârizm ülkesinin Ürgenç şehrine hâkim olan Hüseyin Sofî, bilâhare Kāt ve Hive'yi de ele-geçirerek hâkimiyet sâhasını genişletmişti. Timur, kendisine bir elçi göndererek bu iki vilâyetin Çagatay hanlığına âit olduğunu bildirdi ise de, bu talebinin reddi üzerine bir ordu ile Hârizm'e yürüdü (1371). Vuku bulan muhârebede Hüseyin Sofî öldü yerine kardeşi Yusuf Sofî geçti. Yusuf Sofî, Timur'a sulh teklif etmişti. Timur, Yusuf Sofî'nin yeğeni Hond-zâde Hâtun'un, oğlu Cihangir Mirzâ'ya verilmesi şartıyle sulha râzı oldu. Bu şart yerine getirilip sulh ger-

çekleşti. Ertesi sene Yusuf Sofî, Kāt ve Hîve vilâyetlerini işgal edince, 1373 baharında Timur, tekrar Hârizm'e yürüdü. Timur'un bu hareketi karşısında Yusuf Sofî, cehizlerinin hazırlanması bahânesiyle, Hârizm'de tuttuğu Hond-zâde Hâtun'u göndermek üzere olduğunu bildirerek af diledi. Bunun üzerine Timur, 1374 yılında Hond-zâde Hâtun'u büyük bir gelin alayı ile Semerkand'a getirtti (Niẓām al-Dīn Şāmī, s. 78—82; Şaraf al-Dīn ʿAlī Yazdī, I, 173—181).

Timur, kânun I. 1375 sonunda Emîr Kemerüddin Duglat'ın üzerine yürüdü ise de, kışın şiddeti karşısında Semerkand'a dönüp, 23 şubat 1376'da bu hareketini tekrarladı. Kemerüddin'in muhârebeyi kaybederek firârı üzerine, 1376 sonunda, Hârizm'de Kāt şehrini itâat altına aldı. Bu sırada, Âdilşah Celâyir, Şeyh Mehmed Sulduz ve Terken Arlat'ın Semerkand'ı kuşatıp, Buhârâ'da karışıklıklar çıkarttıklarını duydu. Oğlu Cihangir Mirzâ'yı sür'atle geri gönderdi. Cihangir Mirzâ Germine'ye vardığında, Âdilşah ve arkadaşları mukavemet edemeyeceklerini anlayarak, Altın-Ordu hükümdârı Urus Han'a sığınıp, bir müddet sonra oradan da ayrılarak, Emîr Kemerüddin'in yanına gittiler. Bu sırada Ömer Şeyh Mirzâ, Kemerüddin'in Endican [b. bk.]'a gelip şehri yağmaladığını haber verdi. Timur bu haberi alınca, ordusunun istikametini Celâyirlilerin merkezi olan Hokand'a çevirdi; ancak, şehri kuşatmaya başlamadan önce, orada bulunan mezkûr âsî emirler kaçmışlardı. Timur, şehri ele geçirdikten sonra, harekâtın başında bulunan Âdilşah Celâyir'in tümenini diğer iller arasında dağıttı. Bu münâsebetle Sır-Derya boyundaki Celâyirlilerin müstakil bir alayı dahi kalmadı. Daha sonra Issık-Köl istikametinde ilerleyen Timur, Âdilşah hâriç, kaçan diğer emirleri katlettirdi. Bu harekete Âdilşah ile birlikte katıldığı anlaşılan Emîr Sarı-Boğa Kıpçak, onunla birlikte Kemerüddin'e sığındı.

Timur, muhâliflerini dağıttıktan sonra, Kemerüddin'in üzerine yürüdü; Kemerüddin'in hazırlamış olduğu pusuya düşmediği gibi, onun ordusunu da mağlûb etti. Timur bu seferinden dönerken Altın-Ordu emirlerinden Tuy Hoca oğlu Toktamış [b. bk.]'ın Çagatay ülkesine sığındığını haber aldı ve Toktamış'a ziyâdesiyle itibar göstererek karşılattı. Toktamış'ı tâkiben Urus Han'ın idâresinden kaçan Mangıt emîri Edîgü ve diğer ileri gelenleri de, Toktamış'ın idâresinde teşkilâtlandırarak bir ordu ile Urus Han üzerine göndertti ise de, mağlûb olan Toktamış tekrar Timur'a sığındı (Niẓām al-Dīn Şāmī, s. 83, 89; Şaraf al-Dīn ʿAlī Yazdī, I, 188—204). Bunun üzerine 1377 sonunda Timur bizzat Urus Han üzerine yürüyünce, o da garbî Sibirya'ya kaçtı ise de, Timur'un Keş şehrine dönmesinden faydalanarak tekrar harekete geçti. İkisi arasında Üst-Yurt mıntıkasında cereyan eden savaşta Urus Han mağlûb oldu ve aldığı yaraların te'sîriyle öldü. Timur, Toktamış'ı Gök-Ordu hanı ilân etti. Fakat Toktamış, Urus Han'ın oğlu Timur Melik'e de mağlûb oldu. Nihâyet Timur'dan tekrar takviye alan Toktamış, 1378 yılında Timur Melik'i mağlûb etti. Toktamış bu zaferden sonra şarkî Deşt-i Kıpçak'ta hâkimiyetini kuvvetlendirerek kendisine rakib olabileceklerin hepsini bertaraf etti (Niẓām al-Dīn Şāmī, s. 90—94; Şaraf al-Dīn ʿAlī Yazdī, I, 212—214. *Ötemiş Hacı tarihi*. Z. V. Togan nüshası 43b—45b; Kırîmî Elhâc Abdülgaffâr, *ʿUmdat al-tavārīḫ*, nşr. Necip Âsım, *TTEM* ilâvesi. İstanbul, 1343, s. 48—50).

Timur'un Deşt-i Kıpçak meseleleriyle meşguliyetinden istifâde eden Kongırat emîri Yusuf Sofî, Buhârâ ve Hazer ötesi Türkmenleri üzerine yağma seferleri yapmıştı. 1379 yılında Timur, Hârizm meselesini halletmek üzere, ordusuyla harekete geçti. Yapılan şiddetli muhârebelerden sonra, Hârizm ülkesi ele-geçirildi. Bu hâdise sırasında Yusuf Sofî de vefat etti. Timur'un ordusu Hârizm'i yağmalayarak bol ganîmetlerle geri döndü.

Hârizm meselesini halleden Timur, 1380 yılında Horasan üzerine oğlu Mîrân-Şah'ı gönderdi. Uyrat emirlerinden Ali Bey Caunî Kurbanî, Kelât şehrinde müdâfaaya çekildi. Bu şehrin müdâfaası devam ederken, bir taraftan Herat üzerine yürüyen Timur, buranın hükümdârı Muʿizz al-Dīn Ḥusayn'in oğlu Ġiyāṯ al-Dīn Pîr ʿAlī II. (1370—1381)'yi esir etti. Ġiyāṯ al-Dīn Pîr ʿAlī II., Herat bölgesinde hüküm süren Kert hânedânının yedinci hükümdârıydı. Teslim olmayı kabûl ettiği için kendisine itibar edildi. Bu sırada Kelât kalesi düşmüş, Ali Bey Caunî Kurbanî de esir edilmişti. 1382 yılında Herat'da isyan çıkması üzerine Timur, oğlu Mîrân-Şah'ı bunu bastırmaya me'mur etti. Mîrân-Şah isyânı şiddetle bastırdı. Herat'ın teslîminden 1381 sonra Semerkand'da ikamete mecbur tutulan Kert hânedânı mensupları isyan'a ilgili görülerek, başta Ġiyāṯ al-Dīn II. olmak üzere hepsi katledildiler. Böylece 130 sene kadar Herat çevresinde hüküm süren Kert hânedânı son buldu. Timur, 1381 yılında Herat'ın zaptın tâkiben Şarkî Horasan muhîtinde hâkim olan Serbedârîler [b. bk.]'in merkezi Sebzvar üzerine yürüdü. Bu sırada Serbedârîlerden başta bulunan ʿAlī Muʾayyad (1364—1381), tâbi olmayı kabûl ederek teslim oldu; 1386 yılına kadar Timur'un yanında kaldı ve aynı yıl içinde bir bahâne ile öldürtüldü. Timur bundan sonra Sistan üzerine yürüdü. Bu bölgede oturan Nikūdarî Moğullarının reîsi Tümen-Dav, babasının dostu idi ve Timur'a itâat etmek istemedi. Mukran taraflarına kaçtı ve orada da çarpışarak öldü. Zarancˇ şehri hâkimi de teslim oldu. Fakat, Timur'un daha önce topal kalmasına sebeb olan emirler, teslim olmayarak karşı koydular. Timur, bunları kat'î şekilde bertaraf etti. Niẓām al-Dīn Şāmī, s. 98—113; Şaraf al-Dīn ʿAlī Yazdī, I, 225—238). Timur'un Horasan seferi sırasında kendisine itâat arzeden Esterâbâd, Dāmġān, Simnān şehirleri ile berâber Mâzenderân ülkelerine hâkim olan Amîr Valî (1360—1384)'nin varlığı Timur için tehlikeliydi. Amîr Valî Cengiz Han'ın küçük kardeşi Cuci Kasar neslindendi. İlhanlı devleti sukut ettikten sonra, bu bölgede hâkim olan ve Tuga Timurlular diye bilinen bu sülâlenin nüfûzu büyüktü. Timur, 1384 yılında önce Esferâyin'i zaptetmiş, sonra da Esterâbâd'a kadar ilerlemişti. Amîr Valî, evvelâ Rey'e, oradan da Mâzenderân'a kaçtı. Fakat, daha sonra Amîr Valî isyan etti ve vuku bulan savaş sonunda yenilerek Azerbaycan'a kaçtı. Timur, onun ülkesini zaptetti. Hattâ Esterâbâd ı tahrib ile burada katl-i âmda bulundu. Timur, bundan sonra Celâyir hânedânının hüküm sürdüğü Irak-ı Acem'e girerek, Ahmed Celâyir ile ağabeyisi Hüseyin Celâyir ve diğer kardeşlerini bertaraf edip, 1382/1383 yıllarında Celâyir ülkesine hâkim oldu. tafsilât için bk. Niẓām al-Dīn Şāmī, s. 114—117; Şaraf al-Dīn ʿAlī Yazdī, I, 280—283). Bu sıralarda, Timur, Lur'istan bölgesindeki dağlıların hac kervanını yağmalamaları üzerine, 1386 yılı başında başlayıp, 1388 sonunda sona eren 3 yıllık seferine çıktı. Bir çok muhârebeleri içine alan bu sefer „Timur'un 3 yıllık seferi" diye bilinir. İlk olarak Irak-ı Acem'e girdi, eşkıyâ çetelerini yakalatarak yok ettirdi. Sonra şimâle yönelerek Tebriz'e doğru ilerledi. Ahmed Celâyir bu sefer de Bagdad'a kaçtı. Timur kolaylıkla Tebriz'e girdi ve 1386 yazını orada geçirdi. Bunu tâkiben Nahçıvan üzerinden Gürcistan'a geçti. Gürcüler hıristiyan oldukları için, Timur bu seferine cihad manzarası verdi. Önce Kars zaptedildi. 1386 kışında Tiflis üzerine yürüdü. Kısa bir kuşatmadan sonra şehri ele-geçirdi. Bu arada Gürcistan kıralı Bagrat V. da esir düşmüştü. Bagrat V., Timur'a islâmiyeti kabûl etmiş gibi görünerek bir müddet sonra esâretten kurtulmuştur. Timur, Gürcistan ülkesini çiğnedikten sonra, kışlamak üzere Karabağ'a ve Aşağı Küre bölgesine çekildi. Kıpçak hanı Toktamış Han, bereketli olan Azerbaycan topraklarını ele-geçirmek istiyordu. Bunun için kuvvetli bir ordu ile Derbend üzerinden Azerbaycan'a girdi. Toktamış'ın kuvvetleri Timur'un öncü kuvvetleriyle karşılaştı. Yapılan muhârebede Timur'un öncüleri mağlûb oldu ise de, arkadan esas kuvvetlerle yetişen Mîrân-Şah, Toktamış'ın kuvvetlerini yenerek onları Derbend'in şimâline kadar tâkib etti (1387). Toktamış'ın ordusundan, çok esir düşen vardı. Fakat Timur, esirleri serbest bırakarak Toktamış Han'a iâde etti ve kendisine tenbihte bulundu. Timur Gökçegöl'ün sâhillerinde ordugâh kurduktan sonra Ermenistan'ın fethine girişti. Ermenistan bölgesi o zaman yer-yer Türkmen emirleri arasında bölünmüş durumda idi. Bu emirlerden en büyüğü, Kara-Koyunlu hükümdârı Nasırüddin Kara Mehmed (1380—1389) idi. Timur, Kara Mehmed'i hac kâfilelerine ve ticâret kervanlarına tecâvüz etmekle itham ediyordu. Asıl sebep ise, Kara Mehmed'in Timur'a itâat etmemesi idi. Nahçıvan üzerinden Doğu Bayezid'e gelen Timur, 1387 baharında Doğu Bayezid'i zaptetti. Oradan Kara Mehmed'in oğullarından Mısır Hoca'nın elinde bulunan Avnik kalesine vardı. Fakat buranın zaptını tamamlamadan sür'atle Erzurum üzerine yürüdü ve şehri ele-geçirdi. Burada iken Erzincan emîri Emîr Taharten'in itâat ve ubûdiyet haberini aldı. Oradan Çapakçur suyu kenarına geldi. Timur buradan oğlu Mîrân-Şah'ı Kara Mehmed üzerine gönderdi. Kara Mehmed geri çekilerek sarp bölgede kuvvetli bir müdâfaa sistemi kurdu. Ḥāfiẓ-i Abrū (*Zubdat al-tavārīḫ-i Baysunġurī*, Fatih kütüp., nr. 4371, var. 218a), Şaraf al-Dīn ʿAlī Yazdī (I, 303 v.d.) ve Niẓām al-Dīn Şāmī (s. 124)'nin nakillerine göre, Mîrân-Şah bol ganîmetlerle döndü. Daha sonra Timur'un ordusuna baskın yapan Kara Mehmed'in ona telefat verdirdiğini, Medzoplu Tomas nakletmektedir. Timur bu hâdiseye çok hiddetlenmiş ise de, dağlarda harekete devam etmekten vazgeçerek Muş ovasına vâsıl olmuş, oradan Ahlat önüne gelmiştir. Önce Ahlat'ı, daha sonra yol üzerindeki Âdilcevaz'ı zaptederek Van önüne geldi. Burayı da aldıktan sonra İran'a döndü (Faruk Sümer, *Kara Koyunlular* [TTK], Ankara, 1967, I, 49—51). Timur İran'da Merâga ve Rey şehirlerine uğrayarak oradan Hemedân ve İsfahan'a doğru ileri harekâtına devam etti. Fars eyâletinde Muzafferîler [b. bk.] hüküm sürmekte idiler. Muzafferî emirlerinden Şāh Şucāʿ,

Timur'a daha önceleri ubûdiyetini arzetmişti. Şāh Şucā', Şîrâz'ı oğlu Zayn al-'Ābidîn'e, Kirman'ı ise, kardeşi Şah Aḥmed'e bırakmıştı. Yeğenlerinden Şāh Yaḥyā, Yezd'e, Şāh Manṣūr da İsfahan'a hâkim olmuştu. Timur, Muzafferîlere haber gönderdi ise de, Şāh Yaḥyā'dan başka kendisini karşılayan olmadı. Timur bu sırada Toktamış'ın Mâverâünnehr'e girdiğini haber aldı. Şîrâz hükûmetini Şāh Yaḥyā'ya bırakarak Semerkand'a döndü. Fakat, dönünceye kadar Toktamış çekilmişti. 1388 yılı içinde Süyurgutmuş Han (saltanatı: 1370—1388) vefat etti. Yerine oğlu Sultan Mahmud, han ilân edildi. Timur, ileri bir harekâtı hazırlayabilmek için Hârizm üzerine dördüncü seferini yaptı. Kongirat emîri Süleyman Sofî, tutunamayarak kaçtı. Timur, bu seferin sonunda Hârizm ülkesindeki ahâlinin mühim bir kısmını göçe mecbur ederek Semerkand çevresine getirip yerleştirdi (Nizām al-Dîn Şāmî, s. 127—134; Şaraf al-Dîn 'Alî Yazdî, I, 315—324).

Timur, Hârizm seferinden sonra, 1389 yılı ilkbaharında, yaptığı kurultayda Altın-Ordu üzerine sefer kararı çıkarttı. Fakat, 1389 kışının şiddetli geçmesi üzerine, emirlerin birçoğu bu seferi karların eridiği zamana tehir ettirmek istediler. Ancak Timur, „herşey zamanında yapılmalıdır" diyerek, karı, askerlerine küreklerle temizlettirip yolu açtırmış ve sefere çıkmıştır. Hokand [b. bk.] şehrine gelindiği zaman emirler, Timur'un haklı olduğunu gördüler. Zîrâ Toktamış da Sır-Derya'yı geçerek buradan karın kalkmasını bekliyordu. İki ordu burada karşılaştı. Timur, yapılan muhârebede galip gelmiş ve Altın-Ordu üzerine yürümek için arkasını emniyete almak üzere Şarkî Türkistan çetelerini ve Emîr Kamerüddin'i tâkib ettirmişti. 1390 yılını hazırlıkla geçiren Timur, 1391 yılında 20 000 kişilik ordusu ile harekete geçti; bu seferde yanında bütün emirleri ile Seyyid Bereke ve Nizamüddin Yusuf gibi âlimler de bulunuyordu. Ordusunu Karasman'da, Tobol nehri civârında ve Samar suyu yakınlarında olmak üzere, üç defa teftiş etti. Kânun II. 1391 sonlarında kendi emirleri ile Toktamış'tan firar eden emirlere imtiyazlar vererek, bunları mangılay (öncü) olarak gönderdi. Bunların arasında Emîr Edîgü ve Timur-Kutluk-Oğlan da vardı. Bu arada Toktamış'tan sulh talebi ile elçi gelmişti. Timur sulh talebini reddederek, ancak Toktamış'ın uluğ beylerinden Kongirat Ali Bey'i rehin olarak gönderirse, sulh talebini görüşebileceğini bildirdi. Timur, 22 şubatta topladığı harp meclisinde, kararında bir değişiklik olmadığını bildirerek, Kiçik-Dağ istikametine hareketle, Uluğ-Dağ (Tav) üzerinde seferi niçin yaptığını îzah eden bir âbide diktirdikten sonra, Yılancık, Ana-Karagay mevkilerini 4 ayda geçip, yiyecek sıkıntısını avlanmak sûretiyle gidererek, Tobol nehri boyuna geldi. Burada oturanlardan, Toktamış'a yaklaşıldığı istihbar olundu ve 25 mayısta Yayık suyuna gelindiği sırada, alınan bir kaç esirden, Toktamış'ın İtil'e yakın Kırk-Göl civârında bulunduğu öğrenildi. Nihâyet iki ordu Kunduzca ırmağına yakın bir mevkîde karşılaştı. Timur, ordusunu yedi kısma ayırarak, yedi kol düzenine göre, muhârebe saflarını teşkil etti. 18 haziran 1391 pazar günü Toktamış, Timur ordusunun zayıf noktasından haberdar olduğu için, Sulduz aşîretinin bulunduğu yere hücum ederek onları geri attı. Sonra da, sol koldaki Ömer Şeyh Mirzâ'nın üzerine taarruza geçince, Timur da bütün cepheye hücum emrini verdi. Bu, savaşın dönüm noktası oldu ve Toktamış bozguna uğrayıp kaçtı Nizām al-Dîn Şāmî, s. 150 v.d.; Şaraf al-Dîn 'Alî Yazdî, I, 389—393). „Kunduzca savaşı" denilen bu savaştan sonra, Timur, İtil ırmağını geçmeyerek cenûba doğru indi ve Altın-Ordu'nun mühim merkezlerinden Saray ve Astırhan şehirlerini tahrib etti. Müteâkiben sonbaharda Taşkent'e vardı. Timur burada iken Toktamış'ın elçisi gelip ubûdiyetini arzetti.

Deşt-i Kıpçak seferinden dönen Timur, 1391 kışını dinlenerek ve bundan sonra çıkacağı „beş senelik sefer" diye anılan seferin hazırlıkları ile geçirdi. 1392'de başlayıp eylûl 1397'ye kadar devam eden bu ayrı-ayrı seferleri, bizzat Timur idâre ettiği için „Timur'un beş senelik seferi" denilmektedir. Timur bu seferinde, önce Hazer Denizi'nin cenûbunda Mâzenderân üzerine yürümüş, karşısına çıkan müfrit şi'î seyyitleriyle anlaşma mümkün olmadığından teşrin I. 1392'de, bunları bertaraf ederek bu bölgeye hâkim olmuştur. Bu sırada Esterâbâd hâkimi Tuga Timur evlâdından Lokman-oğlu Pîr Pâdişah, Timur'a itâatını bildirmiştir (Nizām al-Dîn Şāmî, s. 155 v.d.; Şaraf al-Dîn 'Alî Yazdî, I, 403—409). Bunu müteâkip Fars üzerine yürüyen Timur, burada hüküm süren Muzafferîlerden Şāh Manṣūr'a karşı harekete geçti ve 26 mayıs 1393'te Şîrâz yolu üzerindeki Ḳal'a-i Sefîd'i zaptetti. Akrabaları tarafından yalnız bırakılan Şāh Manṣūr, çok cüretkârane bir şekilde, Timur'un, başında Şâhruh'un bulunduğu öncü kuvvetlerini dağıtarak, onun önüne kadar ilerledi ise de, 29 mart 1393 cuma günü cereyan eden muhârebede Şâhruh'un askerleri tarafından katledildi. Bundan sonra Timur, bütün Şîrâz ve Kirman ülkesini ele-geçirdi

(Mu'în al-Dîn Natanzî, *Muntaḫab al-tavārîḫ-i Mu'înî*, nşr. Jean Aubin, Tahran, 1336 hş., s. 193—196; Nizām al-Dîn Şāmî, s. 161—166; Şaraf al-Dîn 'Ali Yazdî, I, 433—438). Timur Şîrâz'dan sonra Sultânîye'ye, buradan da ânî bir baskın şeklinde Bagdad önüne geldi. Timur'un ordusu Bagdad halkını dehşete verecek azamette idi. Burada bulunan Sultan Aḥmed Celâyir, Timur'un geldiğini önceden haber aldığı için, şehirden kaçmıştı. Timur, Bagdad önünde kuvvetlerinin bir kısmını bırakarak, kendisi şimâle doğru yöneldi. Yolda Oyrat aşîreti beyleri gelerek itâatlerini arzettiler. 6 teşrin II. günü Tekrit kalesine ulaştı. Tekrit teslim olmadığı için, hücumla alınarak 10 teşrin II. 1393 cumartesi günü tahrip ve halkı katledildi.

Muhammed Sultan Mirzâ, Vâsıt'a kadar, Mirân-Şah ise, Basra'ya kadar olan bölgeyi taradılar. Timur, Erbil ve Musul itâat ettikleri için, Mardin'e doğru ilerledi. Mardin'e geldiği sırada Artuk-oğlu Melik İsâ Bey, itâat göstermekle berâber, iç-kale kumandanına teslim olmamak emrini vermişti. Bunun üzerine Timur, İsâ Bey'i ikamet etmek üzere, Sultânîye'ye gönderdi. Cizre vâlisi İzzeddin de itâatini arzetmişti. Fakat, bir yağma hâdisesine karıştığı için, Cizre'yi terkederek kaçtı. Netîcede Cizre, 15 mart 1394 tarihinde zorla alınarak yağma edildi. Timur buradan Mardin'e dönerek, Artuk-oğlu Melik İsâ Bey'in kardeşi Melik Sâlih'i oraya vâli tâyin etti. Oradan da Urfa üzerine yürüyerek şehri ele-geçirdi. Bu sırada önce Şâhruh'un oğlu Uluğ Bey'in doğum haberini alarak sevinmiş ve Mardin meliki İsâ Bey'i affetmişti. Fakat akabinde, veliahdı Ömer Şeyh Mirzâ'nın Hurmatu'da Kürtler tarafından öldürülmesi haberini alınca da üzülmüştü. Daha sonra bu oğlunun yerine Pîr Muḥammed'i vâli olarak gönderdi. Pîr Muḥammed de, babası Ömer Şeyh Mirzâ'nın katilleriyle birlikte Hurmatu kasabasını yerle bir etti (Nizām al-Dîn Şāmî, s. 173—179; Şaraf al-Dîn 'Alî Yazdî, I, 450—473). Irak-ı Arab'ın zaptını tamamlayan Emîr Timur, Kara-Koyunlu, Ak-Koyunlu beylerine ve diğer Türkmen emirlerine haber göndererek kendisine itâat etmelerini bildirdi. 1394 yılı başında Mardin ve Diyarbekir bölgesinde harekâtta bulunan Timur, aynı yılın ortasında Kara-Koyunlu hükümdârı Cemâleddin Kara-Yusuf (1389—1420)'un bulunduğu Muş ovasına indi. Fakat Kara-Yusuf sür'atle çekildi. Muş ovasından hareket eden Timur, Van'ın şimâlindeki Aladağ mevkiine, oradan da Avnik kalesi üzerine yürüdü. Erzurum yakınında olan bu kale, sarp ve muhkem idi. Uzun bir muhâsaradan sonra, amân dileyen Mısır Hoca'yı affederek Mardin meliki İsâ Beyle berâber Semerkand'a gönderdi. Avnik muhâsarası sırasında Erzincan emîri Taharten, kıymetli hediyelerle gelerek saygılarını arzetmişti. Timur, Avnik kalesini Emîr Atlamış'a vererek, Gürcistan'a hareket etti (Nizām al-Dîn Şāmî, s. 187—190; Şaraf al-Dîn 'Alî Yazdî, I, 485—490; F. Sümer, *agn. esr.*, I, 58). Timur, Gürcistan'da Tiflis şehrine geldi. Oradan da hareketle Şekî vilâyetine giderek, çevreyi itâat altına aldı. Bu sırada Toktamış'ın ordusunun Derbend'e eriştiği haberi geldi. Sür'atle ordusunu harekete geçiren Timur, Toktamış'ın geri çekildiğini haber alınca, o da ordusunu geriye çekti. Kış mevsimini Kür ırmağı boyunda geçirdikten sonra, ertesi yıl, 1395 baharında şimâle hareket etti. Derbend'i geçerek şimâlî Kafkasya'da Terek ırmağı boyuna geldi. Bu defa Toktamış Han da ordusuyla Timur'u karşıladı. Savaştan önce Timur'un yanında bulunan Cuci sülâlesinden üç şehzâde ile bir emir, Toktamış tarafına geçti. Timur'un yanında ancak Urus Han'ın oğlu Kayırçak Oğlan kaldı. Böylece Timur-Toktamış karşılaşması, Çagatay-Cuci ulusları karşılaşması hâlini almıştı. 14 nisan 1395 günü vuku bulan şiddetli bir savaştan sonra, Timur galip geldi ve Toktamış'ın kurtulabilen askerlerinin bir kısmı, Kırım tarafına çekilmek ve Toktamış ise, diğer bir kısım kuvvetleriyle Bulgar taraflarına gitmek zorunda kaldı. Timur, Toktamış'ı daha fazla tâkib etmeyerek „Özü Frenkleri" diye tâbîr olunan Ukrayna ve Kiev taraflarındaki hıristiyanların üzerine yürüdü. Özü ırmağı havzasındaki bütün kaleleri tahrib etti. Bu meyanda Kırım ve Azak çevresindeki Ceneviz ve Venedik kolonisi ile şimâlî Kafkasya'daki hıristiyan Çerkesler te'dib edildi. Riyazan ve Çernikof çevresinde toplanan Slav prenslerinin kuvvetlerini perîşan etti. Moskova yakınlarına kadar ilerledi. Kışın yaklaşması dolayısıyle eylûl ayında, şimâlî Kafkasya'ya çekildi. Timur birinci Altın-Ordu seferinde İtil ırmağının şarkına hâkim olmuştu. Bu defa ise, garbî Deşt-i Kıpçak tamamen ele-geçirilmişti (Nizām al-Dîn Şāmî, s. 192—200; Şaraf al-Dîn 'Alî Yazdî, I, 531—544; *Ötemiş Hacı tarihi*, Z. V. Togan nüshası, 53a; Kırîmî Abdülgaffâr, *ayn. esr.*, s. 60; Yakubovski, *Altın-Ordu ve inhitatı*, trc. H. Eren, İstanbul, 1955, s. 253). 1396 senesi ağustos ayı içerisinde, önce Sultânîye'ye, oradan da Hemedân'a gelen Timur, daha sonra sırasıyle Keş'e ve Semerkand'a geçti. 1396/1397 kışını da bura-

da kaldı. Bu arada Timur'un, Çagatay banlarından Hızır Hoca (1389—1399)'nın kızı Tökel Hâtunla evlendiğini ve büyük eğlenceler yapıldığını görmekteyiz. Bu, siyâsî bir evlenme olup, müstakbel Çin seferi için hazırlık mâhiyetinde idi. Zîrâ Timur, Tökel Hâtunla evlendiği sırada 62 yaşında bulunuyordu. Bu sefer için gereken hazırlıklar yapılmasına rağmen, birdenbire karar değiştirilerek Hind seferine çıkılmıştır.

Timur, Cihangir Mirzâ'dan olan torunu Pîr Muhammed'e, Kandehâr merkez olmak üzere garbî Efganistan'ı bırakmıştı. Aynı zamanda Hind seferi hazırlığını yapmak üzere, Kumari İnak Kıpçak, Timur Hoca, Ak-Boğa Nayman, Emîr Kutbeddin Duglat ve Seyfeddin Barlas gibi tümen kumandanlarını da torununun hizmetine vermişti. O sırada Hindistan'da Tuğluklular sülâlesi hüküm sürmekteydi. Merkezi Dehli olan bu sultanlığın başında, Sultan Mahmud Tuğlukî bulunuyordu. Bu, zayıf yaratılışlı ve ayyaş bir zat olup, devlet işlerini vezirine bırakmıştı. Timur, sefer için gerekli hazırlıklarını tamamladıktan sonra, 1398 sonlarında Semerkand'dan hareket etti. Evvelâ Kâbil'e yakın Siyah-Kûh ve Kütür çevresinde oturan putperest dağlılar üzerine kuvvet gönderildi Hindistan'a giren Muhammed Sultan Mirzâ, Multan vâlisini yendi. Timur'un sağ kol ve sol-kol askerleri burada toplandılar. Yol üzerindeki Küteli ve Batnir kaleleri zaptolundu. Batnir kalesinin zaptı sırasında çok esir alınmıştı. İleri hareketine devam eden Timur'un ordusu, 16 kânun I.'de Dehli sultanının ordusuyla karşlaştı. Esir kalabalığı, Dehli sultanının ordusunu görünce, sevinç tezâhüründe bulunduklarından dolayı Timur, bütün esirleri katlettirdi. Cevan ırmağı boyunda yapılan muhârebede Hint ordusu mağlûb oldu. 19 kânun I. 1398 de Dehli şehri zaptedilip, müslümen mahallesi hâriç, her taraf yağmalandı ve büyük bir katl-i âm oldu. Şimâle doğru, daha ziyâde budistlerin ve brahmanların meskûn bulunduğu yerler de yağma ve tahripten kurtulamadı. Timur, Hind seferinden sayısız ganîmet ve savaş filleri elde ederek, 29 nisan 1399'da Semerkand'a döndü (Nizâm al-Dîn Şâmî, s. 250 v.dd.; Şaraf al-Dîn 'Alî Yazdî, II, 134 v.d.).

Timur, Semerkand da çok kalmamış, 11 eylûl 1399'da buradan ayrılarak, yedi yıl süren Ön-Asya seferine çıkmış olup, Timur tarihlerinde „Gürcü ve Ermeni seferi" diye de anılan bu seferi, Şaraf al-Dîn 'Alî Yazdî, „yedi yıllık sefer" diye adlandırmıştır Şaraf al-Dîn 'Alî Yazdî, II, 147). Timur'un oğlu Mîrân-Şah Mirzâ, eski İlhanlı devletinin garp kısmını teşkil eden Azerbaycan ve Irak bölgelerinde vâlî idi. Bir av esnâsında atından düşerek, ölümden güç kurtulmuş ise de, aklını kaybetmesi üzerine, içki ve sefâhat âlemine dalmıştı. Timur, Azerbaycan üzerine gelmekte iken, Mîrân-Şah babasını yolda hediyelerle karşılamış ise de, ondan iltifat görmemiştir. Timur, kışı Mugan sahrasındaki Koturkent'te geçirmiştir. 1400 ilkbaharında Koturkent'te yapılan kurultayda, ilk olarak Gürcistan'ın ilhâkına karar verildi. Bu arada Yıldırım Bayezid'in taarruzuna mâruz bulunan Emîr Taharten'in beyliğini bu tehlikeden korumak için, Yıldırım Bayezid'e karşı bir sefer açılması bile düşünüldü. Timur'un ilk işi, Gürcistan'ı istilâ etmek oldu. Georgi VII., Timur'a karşı mukavemetinde, Trabzon Rum imparatorluğundan yardım görüyordu. Ancak, onbeş kadar Gürcü kalesinin düşmesi üzerine, Georgi VII. itâatini arzetti. Timur, daha sonra Ardahan ve Kars üzerinden Bingöl'e geldi. Bu sırada Ahmed Celâyir ile Kara-Yusuf, Bagdad önüne gelerek şehri ele-geçirdiler. Fakat, Timur'un Sıvas üzerine yürüyeceğini haber aldılar. Bu haber her ikisini de telâşa düşürdü. Çünkü, Timur, Sıvas'tan sonra Suriye'ye inecek olursa, ilticâ yolları kapanacaktı. 1400 yılı ortalarında Ahmed Celâyir ile Kara-Koyunlu Kara-Yusuf, Bagdad'dan ayrılarak Memlûk ülkesine sığınmak istediler. Haleb nâibi Demirtaş, Hamâ nâibi Dokmak ile birleşerek, ikisinin Suriye'ye girmesine mâni olmak üzere harekete geçti. 19 haziran 1400'de Sultan Ahmed Celâyir ve Kara-Yusuf bu kuvvetleri mağlûb ettiler. Durumu bir mektup ile Sultan Ferec'e bildirdiler. Bu hâdise üzerine Memlûk devletine sığınmak ümitlerini kaybedince, Yıldırım Bayezid'in yanına gitmeye karar verdiler. Esâsen Sultan Ferec de onların ileri harekâtına mâni olmak için, Şam nâibine emir vermişti. Ancak bu sıralarda Kara-Yusuf ile Ahmed Celâyir'in arası açılınca, Kara-Yusuf memleketine dönmeye karar verdi. Ahmed Celâyir ise, yoluna devam etti. Yolda Timur'un kuvvetlerinin baskınına uğrayan Ahmed Celâyir, güçlükle kurtularak Yıldırım Bayezid'e ilticâ etti. Gerek bu hâdise, gerek Yıldırım Bayezid'in Erzincan emîri Taharten'i yerinden uzaklaştırarak Erzincan'ı ele-geçirmiş olması, Osmanlılar ile Timurluların arasının iyice açılmasına sebeb olmuş ve bu meyanda Taharten de Timur'a sığınmıştı.

Timur, 1400 yılı yazında Sıvas, Malatya şehirlerini ve Behisni'yi zaptederek Suriye istikametine yöneldi. Ayıntab şehrini ele-geçirdikten sonra, Haleb nâibi Timurtaş'ı teşrin I. 1400'de Haleb önünde bozguna uğratarak

şehri ele-geçirdi. Burası üç gün yağmaya tâbi tutuldu Bundan sonra Hamâ, Humus ve Baalbek'i alan Timur, daha sonra cemâziyelevvel 803 (kânun I. 1400 'te Şam önünde Ferec'in ordusuyla karşılaşmış ve burayı kuşatmıştı. Ferec'in mağlûbiyeti üzerine Şam'a girerek şehri tahrib etmiş ve halkını katl-i âma tâbi tutmuştur (Nizâm al-Dîn Şâmî, s. 276; Şaraf al-Dîn 'Alî Yazdî, II, 299). Mart 1401'de Suriye'den ayrılan Timur (bk. F. Sümer, *agn. esr.*, I, 62 v d.), Karabağ'a döndü. Kendisi Suriye seferi ile meşgul olduğu esnâda, Yıldırım Bayezid, Sıvas ve Erzincan'ı tekrar almış, Erzurum'a kadar ilerleyerek geri dönmüştü. 1401/1402 kışını Karabağ'da geçiren Timur, 1402 haziranında hareket ederek Erzurum, Erzincan, Kemah üzerinden Kayseri'ye kadar gelmiş ve Ankara istikametinde ilerlerken, Yıldırım Bayezid de Sıvas'a ulaşmıştı. Timur'un Ankara kalesini kuşatmakta olduğunu öğrenen Bayezid, sür'atle Ankara üzerine hareket etti. Bayezid'in gelmekte olduğunu işiten Timur, kuşatmayı terkederek Çubuk ovasında ordusunu mevzîlendirdi. Nihâyet, 27 zilhicce 804 (28 temmuz 1402) günü iki ordu Çubuk ovasında karşılaştı ve yapılan savaşta (tafsilât için bk. mad. BAYEZİD I.) Yıldırım Bayezid, bizzat Çagatay hanı Mahmud Han ve yanındakiler tarafından kemendlenerek esir edildi (Nizâm al-Dîn Şâmî, s. 295—306; Şaraf al-Dîn 'Alî Yazdî, II, 286—308) ve Osmanlı ordusu mağlûb oldu. Bunun üzerine Osmanlı şehzâdeleri de muhârebe meydanını terketti; bir rivâyete (*Düstûr-nâme-i Enverî*, s. 9) göre, bunlardan Mûsâ Çelebî ile Mustafa Çelebî'nin, Timur tarihlerinde ise, yalnızca Mûsâ Çelebî'nin, babaları ile birlikte esir düştüğü zikredilmektedir. Timur, bu büyük esirine saygı göstermiştir. Bu zaferden sonra Anadolu'da bir yıl kadar kalan Timur'un bâzı müfrezeleri, bilhassa garbî Anadolu'yu tamamen taramışlardır. Bu tarihe kadar zaptı geri kalmış olan İzmir ve Foça, Timur'un kuvvetleri tarafından zaptedilmiştir. Timur, Deşt-i Kıpçak'a yapmış olduğu sefer münâsebetiyle Uluğ-Dağ'da 1391'de bir âbide ve Anadolu seferi için de Tire'de bir kaya üzerine Farsça bir kitâbe kazdırmıştır (kitâbenin metni için bk. Topkapı Sarayı kütüp., Revan, nr. 1202, *Takvîm al-tavârîḫ* nüshası içinde). Timur Akşehir'de iken, Bayezid I., 9 mart 1403'te vefat etti (krş. M. Fuad Köprülü, *Yıldırım Beyazıd'ın esâreti ve intiharı hakkında*, *Belleten*, Ankara, 1937, I, 591—603). Kışı Anadolu'da geçiren Timur, buradan ayrılırken Tatarları da birlikte götürdü (tafsilât için bk. mad TATAR). Timur 25 temmuz 1403'te Gürcistan'a girerek, Gürcülerin Kürtin ve Birtvis adlı müstahkem kalelerini zaptetmiş ve bütün Ermenistan ile Gürcistan'ı tahrib edip, 1403 kışını bu bölgede geçirdikten sonra, mart 1404'te Karabağ'a gelmiştir (Nizâm al-Dîn Şâmî, s. 348; Şaraf al-Dîn 'Alî Yazdî, II, 395). Aynı sene yazında, şimâlî İran yoluyla Semerkand'a dönen Timur, iyice dinlenmeden, mezkûr yılın 28 teşrin II.'inde, daha önce tasarladığı Çin seferine çıktı ve Cizak şehrinin şimâlindeki Aksulat isimli yerde bir müddet kaldıktan sonra, buradan Kutlu Balık şehrine, oradan da hareketle Sütkent'e geldi ve 12 kânun II. 1405'te Otrar'a vâsıl oldu. Otrar'da ilk iş olarak kurultayı topladı ve daha önce velîahd olarak tâyin ettikleri veya o nazarla baktıkları Cihangir Mirzâ, Ömer Şeyh Mirzâ, Cihangir'in oğlu Muhammed Sultan Mirzâ vefat ettiklerinden ve diğer oğlu Şâhruh ise, derviş-meşreb mizaclı olduğundan, Cihangir'in oğlu ve Efgan sınırındaki Multan vilâyetini vermiş bulunduğu Pîr Muhammed'i velîahd tâyin etti. Burada bulunduğu sırada gelen Toktamış Han'ın elçisine, seferden döndükten sonra, Toktamış'ı tekrar eski makamına geçireceğine söz verdi. Otrar'da ancak beş hafta kalan Timur, hastalanarak 18 şubat 1405'te vefat etti (Şaraf al-Dîn 'Alî Yazdî, II. 460 v d.).

35 yıl devam eden bir hükümdarlıktan sonra, 69 yaşında iken ölen Timur'un 36 oğlu ve 18 kızı olmuştur. Timur, orta boylu, sağlam bünyeli idi. Sağ ayağı aksak ve eli de çolaktı. 7 eylûl 1404'te Timurla Dilküşa bağında görüşen Clavijo, onu sâde giyinişli, başında kalpak, azametli görünüşe sâhip bir hükümdar olarak tasvir etmiştir. Timur ulemâyı sever, seyyidlere hürmet ederdi. Tarihçilere, müneccimlere ve san'atkârlara saygı gösterirdi. Uzak görüşlü, ağırbaşlı, cesur ve kahraman bir kumandan idi. Ciddî olmayan şeylerden hoşlanmaz, şiiri sevmezdi. Onun bu husûsiyetleri, Timur tarihlerinden başka, diğer birçok kaynaklarda da tekrar edilmektedir.

Tarihin büyük cihangirlerinden biri olan Timur, bir çok farklı tarafları olmakla berâber, hayat mücâdelesi bakımından, Cengiz Han'ı andırmakta ise de, kurduğu imparatorluk, Cengiz'inkinin aksine, ölümünden kısa bir müddet sonra sarsılmış ve dağılmaya yüz tutmuştur. Nitekim Osmanlı, Memlûk, Kara-Koyunlu, Ak-Koyunlu, Celâyir ve Altın-Ordu devletleri, Timur'un vefatından sonra, Timur imparatorluğunun nüfûzundan derhal kurtulmuşlardır. Bütün bir hükümdarlık devresi dâ-

ima seferlerde geçmiş gibi görünen Timur, bu seferler sırasında elde etmiş olduğu bol ganîmetler ile hükûmet merkezi olan Semerkand'ı ve kendisinin neş'et ettiği Keş şehrini imar etmiştir. Altın-Ordu hanlığına vurduğu darbe ile müstakbel Rus devletinin gelişmesine kolaylık sağlamıştır. Fılhakika Altın-Ordu hanlığı, bu darbeden sonra bir daha kendine gelememiştir. Bayezid'in Timur karşısındaki mağlûbiyeti, İstanbul'un fethini geciktirdiği gibi, Dehli sultanlığına vurulan darbe de Hind müslümanlığının gelişmesini kısa bir müddet için geciktirmiştir. Ancak torunu Babur Şah, yıllar sonra bu vazifeyi devralarak dedesinin hatâsını tâmir etmiştir.

Bibliyografya: İbn 'Arabşāh, *'Acā'ib al-maḳdūr fī nevā'ib Tīmūr*, „*Tārīḫ-i Timūr-i Gurkān*" (trc. Nazmi zâde Hüseyin Murtaza), İstanbul, 1277; Ḥāfiẓ-i Abrū, *Zayl-i Cāmi' al-tavārīḫ* (nşr. Ḫānbābā Bayānī), Tahran, 1317; ayn. mll., *Zubdat al-tavārīḫ*, Fâtih kütüp., nr. 4371; Ḫvāndmīr, *Ḥabīb al-siyar* (nşr. Calāl al-Dīn Humā'ī), Tahran 1333, I—IV; Şaraf al-Dīn 'Alī Yazdī, *Ẓafar-nāma* (nşr. Muḥammed 'Abbās), Tahran, 1336, I—II; Raşīd al-Dīn Fażl Allāh, *Şu'ab-i pancgāna*, Topkapı Sarayı kütüp., Ahmed III., nr. 2937. „*Nasab-nāmā-i Mulūk*" adıyla kayıtlı; *Tuzūkāt al-Tīmūr* (trc. Mustafa Rahmi), İstanbul, 1339; Kırîmî Elhâc Abdülgaffâr, *'Umdat al-tavārīḫ* (nşr. Necib Âsım), *TTEM* ilâvesi, İstanbul, 1343; 'Abd al-Razzāḳ Samarḳandi, *Maṭla' al-sa'dayn* (Ḥāfiẓ-i Abrū'nun eseriyle berâber nşr. Muḥammed Şafī'), Lâhûr, 1946—1949. I—II; Mu'īn al-Dīn Naṭanzī, *Muntaḫab al-tavārīḫ-i Mu'īnī* (nşr. Jean Aubin), Tahran, 1336 hş.; 'Abd Allāh Hatifī, *Tīmūr-nāma* (nşr. A. S. U'sha), Madras, 1958; Niẓām al-Dīn Şāmī, *Ẓafar-nāma* (trc. Necati Lugal), Ankara, 1949; Abū Bakr al-Tihrānī, *Kitāb-i Diyārbakriyya* (nşr. N. Lugal-F. Sümer), Ankara, 1962—1964, I—II; *Ötemiş Hacı tarihi*, Z. V. Togan nüshası; Z. V. Togan, *Taḫḳīḳ-i nasab-i Amīr Tīmūr*, Muḥammed Şafī', *Armaġān* (Lâhûr, 1953); İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu beylikleri, Akkoyunlu* ve *Karakoyunlu devletleri* (Ankara, 1962); Faruk Sümer, *Kara Koyunlular* [TTK], Ankara, 1967, I; A. A. Semenov, *„Gūr-i Emīr" türbesinde Timur'un ve ahfadının mezar kitâbeleri*, *Belleten* (trc. Abdülkadir İnan), Ankara, 1960, XXIV, 139—169; W. Barthold, *Orta Asya Türk tarihi hakkında dersler* (Türk. trc.), İstanbul, 1927; ayn. mll., *Uluġ Beg ve zamanı* (trc. Tahiroğlu Akdes Nimet), İstanbul, 1930; Herbert Melzig, *Ankara meydan muhârebesi* (trc. Cemil Z. Şambey), İstanbul, 1941; W. Hinz, *Timuriler tarihi hakkında menba tetkiki*, *Belleten* (trc. Mehmet Altay Köymen), Ankara, 1942, VI, 84—120; Yakubovsky, *Altınordu ve inhitatı* (trc. H. Eren), İstanbul, 1955; F. Tauer, *Timurlu'lar devrinde tarihçilik*, *Belleten* (trc. A. Ateş), Ankara, 1965, XXIX, 49—69; d'Ohsson, *Histoire des Mongols* (Paris, 1834); Thomas Medzoph, *Exposé des guèrres de Tamerlan et de Schach Rokh* (Frans. trc. F. Nève), Bruxelles, 1860; E. Blochet, *Introduction à l'histoire des Mongols de Faḍl Allāh Raşīd al-Dīn* (Leiden, 1910); W. Barthold, *Turkestan down to the Mongol invansion* (London, 1928), bk. *fihrist*; Clavijo, *Embassy to Tamerlane 1403—1406* (nşr. Guy Le Strange), London, 1928; V. Minorsky, *Thomas of Metsop on the Timurid Turkman wars* (Lahore, 1955); Réne Grousset, *L'empire des Steppes* (Paris, 1960); Walter J. Fischel, *A new Latin source on Tamerlane's Conquest of Damascus (1400/1401)*. *Oriens*, Leiden, 1956, IX, nr. 2, s. 201—232.

(MUSTAFA KAFALI)

TİMURLULAR, 1405 'ten 1506 'ya kadar, Timur tarafından zapt edilerek bir devlet hâlinde kurulmuş olan memleketlerde, gerek müstakil hükümdar, gerekse bey veya umûmî vâli sıfatıyle hüküm süren Timur'un ahfâdına denir. Bu asırda başarılan faâliyetler, artık ne askerî sâhada ne de devlet idâresinde olup, bilakis san'at-sever Timurluların himâyesinde, gerek İran gerek Türk unsurlarının katılması ile meydana gelen kültür ve fikir hayatının, insanı hayrette bırakan bir inkişâfa mazhar olmasında görülür. Taht için yapılan şiddetli mücâdelelerden birkaç yıl sonra, yine de birçok mevzîî isyan ve ayaklanmalar olmakla berâber, Orta-Asya ve Ön-Asya memleketleri, bütünüyle nisbî bir sükûn devresine kavuşmuş ve bu devrede Timur'un seferlerinin açtığı yaralar, iyileşmeye yüz tutmuştu.

Timur'un oğullarından Cihangir 1375'te, Ömer Şeyh ise 1391 'de ölmüştü; üçüncü oğlu olan Mîrân-Şah, geçirdiği bir kazadan mütevellit rûhî bir bozukluktan muztaripti; dördüncü oğlu, 1377 doğumlu Şâhruh ise, hükümdarlıkla bağdaşmayan bir seciyeye sâhipti: pek mütevâzı, sulh-perver ve sofu olarak tanınmıştı. Bundan dolayı bizzat Timur, 1376 'da doğan ve 1392 'den beri „Gazneli Mahmud'un tahtı" nda oturan torunu Pîr Muhammed b. Cihangir'i kendisine halef olarak tâyin etmişti. O, Timur'un vefatında Kandehâr'da bulunuyordu; sonra akrabası tarafından kâfi derecede desteklenmediğinden, hükümdar olamadan 1407 'de kendi veziri tarafından öldürüldü.

30 yıllık fütûhat sonunda teşekkül eden bu büyük devlet, açıkça görüldüğü gibi, daha çok kurucusunun şahsî iktidârına dayanmakta idi. Timur tarafından münferit memleket ve eyâletlere vâli olarak tâyin edilip, oralarda daha ziyâde yarı-muhtar olarak hükûmet süren oğulları ile torunları, gerçekte ona saygı göstermekle berâber, kendisi tarafından konulan halef olma nizâmına riâyet etmiyorlardı. Bu sûretle kendinde kuvvet gören, kendi hâkimiyet sâhasında adına hutbe okutup, sikke kestiriyor ve böylece müstakil bir hükümdar olma iddiasını taşıyordu. Timur'un kendi devletinde kurduğu siyâsî yapının zaafı burada görüldü. Bu, devletin yalnız hükümdâra değil, hükümdar âilesine, yâni bu âilenin idâresine tahsis edilmiş sâha ile her ferdine âit bulunduğu şeklinde, Türk halkları arasında yaygın bir telâkkiye dayanıyordu. Timur gibi pek kudretli bir hükümdârın idâresi altında bu gibi davranışlar, devletin birliğini bozmayabilirdi; ancak, onun vefatı hâlinde, kendisini istihlâf için, selâhiyet bakımından onunla mukayese edilebilecek şahsın bulunmaması karşısında böyle bir şey bahis mevzuu olamazdı. Nitekim devlet, müteaddit hâkimiyet sâhalarına ayrılıp parçalandı. Her ne kadar daha sonra onun büyük bir kısmı, yirmi-otuz yıl için yeniden bir devlet hâline getirildi ise de, yine de Timur'un zamanındaki genişliği asla kazanamadı. Zuhur eden taht dâvası ve karışıklıklarda, halefleri birbirleri ile mücâdeleye başladılar. Yararlık gösterdikleri için kendilerine saray veya eyâletlerde mansıp verilmiş olan emirler de, ister-istemez bu mücâdelelere karıştılar. Bunlara ayrıca, hâkimiyet iddiasını Timur'un devrinden evvelki zamanlara bağlayarak, şimdi muayyen talepleri elde etmek için ortaya çıkan mahallî beyler de katılıyordu. Bu mücâdeleler bir kaç yıl devam etmiştir.

Timur'un vefatında, ordunun merkez kuvveti, doğrudan-doğruya onun maiyetinde bulunuyordu. Bunun emirleri, aslında mahdut bir gaye ile şarkî Türkistan'daki Moğullara darbe indirmek için, Çin seferine devam etmek istiyorlardı. Fakat bunlar, Timur'un vefatı ile kendisini istihlâf edecek olanın, evvelce düşünüldüğü şekilde gerçekleşmediği haberini alınca, bundan vazgeçtiler. Timur'un pâyitahtı olan Semerkand, 1399 'da Hind seferinde yararlık göstererek 1402 'de Fergana vâlisi olan ve dedesinin sevgisini kazanmış bulunan Şehzâde Halîl Sultan b. Mîrân-Şah (doğm. 1384) 'ın eline geçti. O, evvelce daha Taşkent'te iken derhal emirlerini şahsına tâbi kılıp, kendisini dedesinin halefi yerine ikame ederek, onun saçıp-savurduğu hazînelere el-koydu ve o zamana kadar dâima Cengiz Han'ın doğrudan-doğruya ahfâdı olan birinin taşıdığı han rütbesini Timurlulardan bir şehzâdeye verdi.

Timur'un kızlarından birinin oğlu olup, önce aynı şekilde saltanat müddeîsi olarak ortaya çıkan Sultan Hüseyin, taleplerinden vazgeçip, Halîl Sultan'a katıldı, fakat bir müddet sonra esir edilmiş olup, Herat'ta mevkuf iken Şâhruh tarafından öldürüldü.

Her ne kadar Şâhruh, ordusuyla birlikte idâre merkezi olan Herat'tan Amu-Derya'ya sefer etti ise de, her halde, Halîl'in babası olup, diğer bir oğlu Ebubekir ile berâber, kendisine Timur tarafından verilmiş bulunan Azerbaycan 'dan gelen Mîrân-Şah'dan korkarak, Halîl'e karşı herhangi bir teşebbüse geçmedi; Mîrân-şah ise, yapmak istediklerini tahakkuk ettiremeden geri döndü. Şâhruh ile Halîl Sultan arasında neticesiz kalan müteaddit görüşmeler oldu ise de, çok defa galip gelmiş olan Halîl, birçok mücâdelelerden sonra yenildi. Kendisi, Semerkand'da umûmî bir memnûniyetsizlik uyandırmıştı. Emirleri onu, kendi zevcesi Şâd Mulk'e sağladığı büyük nüfuzdan dolayı affedemiyorlardı; zîrâ bu yüzden aşağı tabakadan olan kimseler, Timur'un eski savaş arkadaşlarının aleyhine olarak, yüksek me'mûriyetlere getirilirken, Timur'un dul kalan zevce ve odalıkları, anlaşılan biraz da zorlanarak aşağı tabakadan gelen erkeklerle evlendiriliyordu. Memlekette baş gösteren bir kıtlık umûmî bir huzursuzluğa yol açtı. Nihâyet Halîl Sultan, kuvvetli bir kabîle olan Duglatların ayrı ve eskiden mürebbîsi bulunan Ḫudâydâd Ḥusayn'ın eline düştü. Bu, Fergana'ya giderek onu Endican'da hükümdar îlân etti ve kendisi müteâkıp teşebbüslerinde askerî yardımlarını te'min etmek üzere, Moğulların yanına gitti.

O aralık Şâhruh, 13 mayıs 1409 'da, babasının şehri olan Semerkand'ı hiç bir zorluğa uğramadan işgal etti. Merkezi Semerkand olmak üzere, Mâverâünnehr umûmî vâliliklerine, evvelâ Timur'un yararlık gösteren kumandanlarından Amîr Şâh Malîk'in vesâyeti altında olmak üzere, büyük oğlu Uluğ Bey (doğm. 1394)'i tâyin etti. Zevcesi Şâhruh'un eline geçen Halîl Sultan, Semerkand'daki amcasının yanına giderek, karısını ondan geri aldı ve Rey umûmî vâlisi oldu ise de, 4 teşrin II. 1411 'de orada vefat etti ve bunun üzerine Şâd Mulk canına kıydı. Sehâveti, cömertliği, saflığı ve karısı Şâd Mulk'e karşı kayıtsız-şartsız sevgisi ile kendi felâketine sebebiyet veren Halîl Sultan aynı zamanda devrinin

umûmî manzarası ile bağdaştırılamayan romantik bir şahsiyet olarak, edebiyat ve san'ata karşı temâyülü ile de, tarihe geçmiştir.

Sultan Hüseyin'in katli ve Pîr Muhammed'in öldürülmesinden sonra, nihâyet Halîl Sultan'ın da vefatı ile, doğrudan doğruya rakip kişiler ortadan kaldırıldığı için, artık Şâhruh babasının halefi oldu. Bizzat babası, onu tahtına vâris olarak görmemekle berâber, devletinin en merkezî eyâleti olan Horasan'a umûmî vâli yapmıştı; Şâhruh burayı Herat'tan idâre etmekte idi. Anlaşılan o, kendisini bu şehre o kadar bağlı hissediyordu ki, Semerkand'a taşınmaktan vazgeçip, 1447'de vâki vefatına kadar Timurlular devletini Herat'ten idâre etmiştir. Daha Mâverâünnehr'i ele geçirmeden bir kaç yıl evvel Şâhruh, hâkimiyet sâhasını Cürcân ve Mâzenderân'a kadar genişletmişti. Yeğeni Baykara b. Ömer Şeyh'in baş-kaldırması üzerine, 1414'te Fars'a sefere çıktı. İki sene sonra, Sultan Üveys b. Emîr İdiku Barlas'ın 1408'den beri müstakil hükümdar olarak idâre ettiği Kirman'ı da zapta muvaffak oldu. Onun gittikçe sağlamlaşan hâkimiyetinin câzibesi, iktidar sâhasının, ister küçük emirlerin kendi arzuları ile itâat etmesi, ister müşterek bir idâre altında birleşmesi ile, daha da vüs'at kazanmasını sağladı. Böylece, daha Halîl Sultan'ın sukutunu müteâkıp, sâdece bir yıl içinde, Özbeklerin memleketi ile Kıpçak Bozkırı'ndan, Şirvan, Hazarcarib, Sârî, Firüzkûh, Garmsir ve Kandehâr'dan elçiler geldi.

1420 senesine kadar Şâhruh, Timur devletinin şark kısımları ile, orta ve cenûbî İran'da hâkimiyetini te'sis etti ise de, Mezopotamya ile Azerbaycan'da buna muvaffak olamadı. Burada, Timur'un vefatından sonra, İlhanlıların inkırâzını müteâkıp istiklâl kazanan Celâyirlilerin Moğul soyundan olup, on beş sene önce Timur'un tâkibine uğrayan Sultan Ahmed b. Üveys tekrar iktidâra geçmişti. Her ne kadar Ebubekir b. Mîrân-Şah, onu Tebriz'den atmaya muvaffak olduysa da, bundan kısa bir müddet sonra, kendisinin boy ölçüşemeyeceği Kara-Koyunlu Kara-Yusuf gibi bir muârız ortaya çıktı. Kara-Yusuf, onu evvelâ 1406'da Nahçıvan civârında, sonra tekrar 1408'de Tebriz civârında Sardrûd muhârebesinde mağlûb etti ve bu muhârebede Mîrân-Şah katledildi. Bu Türkmen beyi, 1410'da Tebriz'i geri almak isteyen Ahmed Celâyir'i mağlûb edip, ortadan kaldırdı. O, Diyarbekir ve Bagdad'ı zaptedip, Gürcistan ve Şirvan'a karşı başarılı hareketlere geçtikten sonra, bilhassa 1419 senesinde Târom, Kazvin, Sâve'yi ele geçirmekle, Timurluların tehlikeli bir komşusu hâline geldi.

Türkmenlerin ileri atılmasıyla açık olarak beliren tehlike, Timurlu devletinin yıllarca hal edilmeyen bir mes'elesi olarak kaldı. Şâhruh, onu siyâsî ve Azerbaycan'a yaptığı üç seferle askerî yollardan çözmek istedi ise de, kısmî bir muvaffâkiyetten başka bir şey elde edemedi. Şâhruh giriştiği bu seferlerin ilkinde, 1420 sonbaharında Azerbaycan'a girdiği zaman, Timurlu kuvvetleri yalnız Tebriz'i değil, aynı zamanda bütün Azerbaycan ve Ermenistan'ı da kolaylıkla zaptetti. Kara-Koyunlu beyliğinin kurucusu olup, gücü ve savaş tecrübesiyle tanınan Kara-Yusuf, bu hâdiseden evvel vefat ettiğinden, Şâhruh, hâkimiyet iddiasını yürütebilmek için, müteâkıp senenin yazında, bu Türkmen beyinin oğullarına karşı günlerce savaşmak mecbûriyetinde kaldı. Fakat, İskender b. Kara-Yusuf, müteâkıp yıllarda Kara-Koyunlulara eski kuvvet ve kudretini tekrar kazandırdığı cihetle, Azerbaycan'a karşı yeni bir sefer zarûreti hâsıl oldu. Filhakika Şâhruh, bu defa da Türkmen'eri mağlûb etti. Ancak, oraya, Timurluların hâkimiyeti altında olmak üzere, Ebû Sa'îd adında bir Kara-Koyunlu beyini tâyin sûretiyle mes'eleyi halletmek teşebbüsü, uzun vâdeli bir netice sağlayamadı. Daha 1431'de Kara-İskender, Tebriz'i işgal edip, Ebû Sa'îd'i öldürttü. Kara-İskender, hâkimiyet sâhasını zamanla genişletince, Şâhruh, 1434 sonunda şimâl-i garbî İran'a üçüncü ve sonuncu seferini yapmaya karar verdi. Bu sefer sâyesinde Türkmen mes'elesi, nihâî olmamakla berâber, hiç olmazsa onun hâkimiyet zamanının mütebâki kısmı için sağlam bir düzene sokulmuş oldu: Kara-İskender'in kardeşi Cihan-Şah Timurluların Tebriz vâliliğine getirildi.

Şâhruh'un, hiç olmazsa hükûmetinin ilk zamanlarında, eyâlet beylerini sık-sık değiştirdiği göze çarpar. Bu şekilde yalnız Halîl Sultan, Semerkand'dan Rey'e nakledilmekle kalmamış, ayrıca meselâ Ömer Mirzâ Azerbaycan'dan Esterâbad'a, İskender Mirzâ Fergana ve Kâşgar'dan Hemedân'a ve daha sonra Şîrâz'a nakl, Baykara Mirzâ ise Şîrâz'dan Kandehâr ve Garmsîr'e tâyin edilmişti. Çok defa doğrudan-doğruya nakle tâbi tutulan kimsenin itâatsizliği ile alâkadar olan bu gibi tedbirlere baş-vurulmasının sebebi, muhtemel bir istiklâl kazanmak arzusunu önlemeye mâtuf görünmektedir. Bununla berâber Şâhruh, Timurlu beylerinin tehlikeli isyanlarını önleyememiştir. O, devletinin şark kısımlarından zuhur eden ayaklanmaları kolaylıkla bastırabilmiş ise de, hâkimiyet sâhasının garbında vaziyet başka türlü olmuştur. Şâhruh, orada müteaddit defa kuvvetleri ile itâat etmeyen âile mensuplarının üzerine yürümüş, bu arada daha 1409'da kardeşi Pîr Muhammed'i Kirman'a taarruza teşvik eden, fakat onun katlinden sonra bizzat İsfahan ve Kirman'a saldırarak memleketi tam mânasıyle tahrib eden yeğeni İskender b. Ömer Şeyh'e karşı takrîben 1413'te harekete geçmiştir. Şâhruh'un bundan kısa bir müddet sonra Şîrâz'da baş-kaldıran Baykara b. Ömer Şeyh'e karşı askerî harekâta geçtiğinden yukarıda bahsedilmişti. Hattâ Şâhruh daha ölümünden kısa bir müddet evvel yaşlılık ve hastalıktan düşkün bir halde iken, garpta ayaklanan torunu Sultan Mehmed b. Baysungur'a karşı sefere çıkmak mecbûriyetinde kaldı. 1446 kânun I.'de Sâve'de onun taraftarlarını cezâlandırdı; ancak, Sultan Mehmed b. Baysungur ondan evvel Luristân'a firar etti. Çeyrek yıl sonra, 12 mart 1447'de Şâhruh, Rey'deki kışlağında vefat etti.

İlk bakışta bu hükümdârın uzun süren idâresinin nisbeten iyi bir bilanço ile kapandığı anlaşılmaktadır. Filhakika onun zamanında Timur'un muazzam devleti, bütün vüs'ati ile muhâfaza edilemedi ise de, Orta-Asya ve Ön-Asya'da geniş ve müttehid bir hükümdarlık sâhası ayakta kaldı. Her defasında tabiatıyle halka zarûret ve sefâlet getiren uzun ve kanlı dâhilî mücâdelelere rağmen, bu devlet, Timur'un vefatında çökme tehlikesiyle karşı-karşıya iken, kırk yıl müddetle karışıklıktan korunmuş ve memleketin bâzı kısımlarında sâdece iktisâdî değil, aynı zamanda kültür sâhasında da bir yükseliş kaydedilmiştir. Ancak, bu iyiye doğru gidiş ve müsbet gelişme faâliyetini, bütün genişliği ile ve hattâ ilk başta Şâhruh'a izâfe etmek mümkün görünmemektedir. Onun seciyesindeki bâzı husûsiyetler, babasının sert ve müsâmahasız davranışları karşısında müsbet olarak belirse bile, devleti idâre san'atında büyük muvaffâkiyetler kazandığı görülmemiş ve onun seciye husûsiyeti de zamanımız tarihçileri tarafından birbirinden farklı olarak değerlendirilmiştir. Gerçek olan bir şey varsa, o da, daha çok Herat sarayında hükûmeti idârede başka şahsiyetlerin, hükümdardan daha kuvvetli bir nüfûza sâhip bulunmaları, bilhassa Şâhruh'un ilk zevcesi Gevher-Şâd'ın, oğulları ve birkaç yüksek rütbeli devlet me'mûru ile birlikte, halkın diğer tabakalarının refâhına yardım eden, devamlı bir devlet nizâmı için çalışmış olmasıdır. Tabiî, yüksek devlet me'mûriyetlerine bilhassa kabiliyetli kişiler seçiliyor ve bunların bir kısmı, gayret ve faâliyetleri tam mânasıyle faydalı oluncaya kadar, uzun müddet iş başında kalıyordu; meselâ, Calâl al-Dîn Firüzşâh 35 sene müddetle silâhlı kuvvetler baş-kumandanı olmuş. Giyâs al-Dîn Pîr 'Alî Hâfî 31 yıl saray münşîsi ve Amîr 'Alîka Köhültaş ise, 43 sene devlet mâliye vezîri olarak bulunmuştur.

Şâhruh'un taassuba varacak kadar aşırı dindarlığı mâlûmdur. O kendisini, Moğul an'anelerine bağlı değil, şerî'at ahkâmına göre hareket eden bir islâm hükümdârı olarak görüyordu. Halbuki Timur, Moğul an'anelerine çok kıymet vererek, kendisini, evlenme yoluyla Cengiz Han soyuna bağlı mânasına gelen *Küregân* (yanlış şekli: *Gürgân*) tesmiye etmiş ve kudretinin zirvesine ulaştığı bir zamanda bile, yanında Cengizlilerden, gölge mesâbesinde bir han bulundurmuştu. Şâhruh'un oğlu olan Uluğ Bey de, Semerkand'da bu an'aneye bağlı kalarak *Küregân* ünvânını almış ve azledilen Halîl Sultan'ın, yanındaki gölge mesâbesinde han ile birlikte Mâverâünnehr'den uzaklaşması üzerine, Semerkand'da Cengiz ilerden birini han yapmıştı. Şâhruh ise, başka bir davranışla kendisine ne Han, ne de *Küregân* ünvânını vermiş (ancak babasının verdiği *Bahadır* ünvânını kullanmıştır) ve Herat'ta gölge mesâbesinde hiçbir han tâyin etmemiştir.

Şâhruh'un, Uluğ Bey'in de rol oynadığı, Çin ile münâsebetleri meşhurdur. Bu münâsebetler elçi teâtisinden ibâret kalmayarak, daha ziyâde ticârî münâsebetleri içine almıştır. Bilhassa Mısır ve Hindistanla olmak üzere, başka ticârî münâsebetler de zikredilir. Kaynaklarda zirâî gelişmelere de işâret edilmiştir. Herat ve Merv bölgelerinde nehirlerin tanzîminden ve sulama te'sislerinden bahsedilir.

Şâhruh'un hâkimiyet devresinde, kültür ve herşeyden evvel san'at ve fikir hayatının mühim hamleleri görülür. Bunlar resim, bilhassa minyatür ve hattatlık, mimârî, mûsikî, tarih yazıcılığı, islâm hukuk ve ilâhiyâtı sâhalarını içine alır. Fakat, san'at ve fikir alanındaki faâliyetler, yalnız hükümdar tarafından değil, aynı zamanda onun oğulları ile akrabası ve sarayının ileri gelenleri tarafından da büyük teşvik ve himâyeye mazhar olmuştur. Emîr Baysungur (ölm 1433)'un hattatlığa yaptığı hizmetler ile, Şîrâz'da Emîr İskender b. Ömer Şeyh'in ilmi himâye etmesi bilinmektedir; bunun himâyesine mazhar olan kimseler arasında, riyâziyeci ve hey'et-şinas olup, sonradan Semerkand'da yaşayan Giyâs al-Dîn Camşid b. Mas'ûd Kâşî de bulunmakta idi. Aynı zamanda edebiyat sâhasında sûfî şâir Kâsım al-Envâr ve Şâh Ni'mat Allâh Vali gibi mühim şahsiyetler de vardı. Bu devirde İran edebiyatı yanında ilk Şark Türkçesi edebî mahsûllerine de rastlanır.

Şâhruh'un vefatı ile, Orta-Asya ve Ön-Asya'nın belli-başlı siyâsî kuvveti olarak Timurlular devleti çökmeye yüz tutar. Buna mukabil Timurlular devrinin kültür faâliyetlerinde zirveye doğru bir yükselme başlar. Şâhruh, halefinin kim olacağını tâyin etmemişti. Fakat onun, daha çok Belh'de vâlilik edip, takrîben 40 yaşlarında bulunan Muhammed Çûkî'nin tahta çıkmasını arzu ettiği mâlûmdu. Ancak bu, babasından üç sene evvel vefat edince, beş oğlundan sâdece Uluğ Bey diye anılan Muhammed Taragay hayatta kaldı; o da, babasının vefatında ne sarayda, ne de Herat'ta bulunuyordu. Umûmiyetle o, devletin idâresine katılmadan, ancak tesâdüfen saraya misâfir olarak gelmiş ve 1409'dan beri aşağı-yukarı müstakil bey sıfatıyle Semerkand'da oturmuştu. Filvâki o zamana kadar babasının adına para bastırmış ise de, fermanlarını, Cengizlilere mensub olup, onun tarafından nasb edilen gölge mesâbesindeki han adına yazmıştı; babasının seferlerinde, kendisine düşen askerî kuvvetleri hazır bulundurmuş, fakat şahsen orduya refâkat etmemişti. Herat'taki idâre merkezine vergi ödemekle mükellef olmadığı ve herhalde vergi te'diye etmediği anlaşılmaktadır. Tahta çıkacak olanı tesbit işi mevcut şartlar altında nisbeten kolay olabilecekken, daha 1444'te Şâhruh'un hastalanışı dolayısı ile ölümünün hesâba katıldığı sırada belli bir ölçüde kendini göstermeye başlayan karışıklıklar, bu defa gerçekten ortaya çıktı. Muhammed Çûkî vaktiyle babasının yerine tahta geçebileceği ümidiyle Herat'a gelmişti. Gevher-Şâd'ın teşvik'yle Alâüddevle b. Baysungur'u tahta çıkarmaya and içen askerî kuvvetler, emin, fakat netice itibârıyle kurnazca bir intizar içinde idiler. Alâüddevle, daha evvel Uluğ Bey'in üçüncü oğlu Abdüllatif ile birlikte Gevher Şâd'ı hükûmet işlerinde desteklemişti.

Hemen-hemen Timur'un vefatında vukua gelen hâdise, Şâhruh'un hayatının sona ermesinde de tekrar edecek gibi görünüyordu: bu defa da bir çok emîrin iktidar hırsına karşı koyacak güçte bir şahsiyet mevcut değildi. Ancak iki devre arasındaki benzeyiş, bundan daha ileriye gidemiyordu; zîrâ, vaktiyle Şâhruh gibi, ya umûmî inkişaf veya gayretli yardımcılar sâyesinde merkezî bir iktidar kurmak sûretiyle, devlet'in birliğini kurtarabilecek bir kimse bu sefer yoktu. Buna ilâveten, Şâhruh'un 1444 senesindeki hastalığı sırasında edinilen tecrübelerin, tahta kimin çıkacağı mes'elesini asla kolaylaştırmayıp, bilâkis daha da zorlaştırdığı anlaşılıyordu. Şâhruh'a son seferinde refâkat etmiş olan Gevher-Şâd, saray karargâhında bulunan Abdüllatif'i, ordunun başkumandanlığını deruhte etmeye teşvik etti. Şâhruh'un iki torunu olan Ebu 'l-Kasım Babur b. Baysungur (doğm 1422) ile Halîl Sultan b. Muhammed Cihangir, ordunun ağırlığını yağma edip, Horasan'a çekildiler. Herat'ta kalmış olan Alâüddevle, evvelâ vaziyetin ne şekilde inkişaf edeceğini bekledi; fakat sonra, hâdiselerin nasıl geliştiğini anlayınca, hükümdarlığını ilân etti. Dedesinin hazînesini askerlerine dağıtıp Meşhed'i işgal ettirdi. Kendisini babasının meşrû halefi olarak gören Uluğ Bey, kuvvetlerini toplayıp Amu-Derya'ya kadar yaklaştı ise de, başka şeylere teşebbüs etmek imkânını bulamadı. Zîrâ Ḫuttalân, Arhang ve Sali Saray vâlisi Mirzâ Ebû Bekr b. Muhammed Cûkî ondan evvel nehri geçip, Belh bölgesini, Bedahşan'a kadar Şapürğân ve Kunduz'u işgal etmiş ve Muhammed Çûkî'nin ölümünden sonra Belh vâlisi olan kardeşi Muhammed Kasım'ı hezîmete uğratmış bulunuyordu.

Şâhruh'un ölümünden sonra, iktidâra geçmek için onun ahfâdı arasında zuhur edip, Uluğ Bey'in bütün hâkimiyeti zamanında iki sene devam eden mücâdeleler, böyle başlamıştı (tafsilât için bk. Barthold, *Uluğ Bey ve zamanı*, trc. Tahiroğlu Akdes Nimet [Kurat], İstanbul, 1930).

Böylelikle başlayan herkesin herkese karşı mücâdelesi, kat'î netîceli olmayan, hattâ belirli cepheler teşekkülünü bile sağlamayan değişik âkıbetli askerî çatışmalara müncer oldu. Taraflar her ne kadar şurada-burada geçici sükûnet sağlayan ittifak müzâkereleri, hudutlar ve diğer hususlar hakkında anlaşmalar yaptılarsa da, bunların hemen-hemen hiç birine uzun müddet riâyet edilmediği gibi, ihlâlleri de her seferinde yeni anlaşmazlıklara sebeb oldu. Hükümdarlar tek-tek esârete düştüler, hürriyetlerini yeniden elde ettiler veya mahvolup gittiler.

Uluğ Bey, filvâki, bâzı başarılar elde edebildi. Bu cümleden olarak, oğlu Abdüllatif Herat kalesini işgal ederken, kendisi şehzâde Ebû Bekr b. Muhammed Çûkî'yi bertaraf etmeye, 1448 ilkbaharında Tarnâb yanındaki savaşta yeğeni Alâüddevle üzerinde bir zafer kazanmaya ve Meşhed'i zapta muvaffak oldu. Bununla berâber, çok karışık olan duruma hâkim olabilmek için siyâsî ve askerî kabiliyetleri yeterli olmaktan çok uzaktı. Herat'ın işgali, gerek sevkülceyşî ve gerek şimdiye kadar pâyitaht olmak dolayısıyla bilhassa psikolojik mânada o kadar büyük bir ehemmiyet taşımasına rağmen, kendisi bu şehirde kalmak istemediği ve Semerkand'ı Timurlular devletinin başşehri yapmak arzusunda bulunduğu cihetle, onun için sâdece bir merhale idi. Herat'tan geriştiği askerî harekât, iktidârını kuvvetlendirmediği gibi, ülkenin tahrîbi yüzünden, Horasan ahâlisi ve bunların iktisâdî hayatı için en ağır kayıplara sebebiyet verdi. Ancak, aynı zaman zarfında, Mâverâünnehr'in mukadderâtı da bundan farklı olmamıştı. Devam ede-gelen karışıklıklar, Timurluların komşularına, bilhassa garpta Türkmenlere ve şarkta Özbeklere gizli kalmamıştı. Önce Özbek hanı Ebu'l-Hayr harekete geçti. Mâverâünnehr'e saldırdı ve Semerkand civârını yağmalayarak tahrib etti.

Uluğ Bey, 1448 sonunda, babasının nâ'şı berâberinde bulunduğu halde, Semerkand'a gitmek üzere Herat'ı terk ettiğinde, devletin diğer kısımları bir yana, Horasan'daki güçlükler, önceden olduğu gibi, hâlâ çözüm beklemekte idiler; o, hattâ Mâverâünnehr içinden bile, kolayca ve rahatsız edilmeden geçemedi. Önce Ebu 'l-Kasım Babur tarafından gönderilen bir askerî birlik ona ağır zâyiat verdirdi; daha sonra, Uluğ Bey'in birlikleri evvelden kararlaştırılan Buhârâ kışlağına ulaşmadan, Ceyhûn'u geçiş sırasında, bir de Özbeklerin baskınına uğradı.

Şâhruh'un mîrası üzerinde kopmuş olan anlaşmazlığın ilk devresinin muhâsebesi yapılacak olursa, onun ölümünden iki yıl sonra henüz merkezî bir iktidârın kurulamadığı, daha ziyâde ufukta onun devletinin üçe bölünmesi manzarasının şekillenmeye başladığı netîcesine varılır. Babasının meşrû vârisi addedilebilecek olan Uluğ Bey, herhalde Semerkand'ı dedesi Timur devrinde olduğu gibi yeniden pâyitaht edinmek hülyâsı içinde, hâkimiyeti Şâhruh'un bütün devleti üzerine teşmil bakımından gerçek çıkış ve hareket üssü olan Horasan'ı feda etmekle, iktidar sâhasını fi'len Mâverâünnehr ile hudutlandırmış bulunuyordu. Önce Alâüddevle Horasan'da Tarnâb yanındaki bozgunu tâkiben Semerkand üzerine yürümek tasavvurundan kısa bir zamanda ferâgat edip, Efganistan'ın cenûb-i şarkîsinde bulunan küçük bir arâzi parçası ile yetinmek zorunda kaldı ve müteâkıp yıllarda buradan hareketle, hiç bir sürekli başarı sağlamayan bir şekilde Horasan mücâdelelerine karışırken, Ebu 'l-Kasım Babur duruma hâkim oldu. Merkezî İran (Irak-ı Acem) ve Fars, dedesinin vefatından sonra, Luristan'daki saklandığı yerden derhal yeniden meydana çıkarak, bunu tâkib eden verâset mücâdelelerinde mühim bir rol oynayan Sultan Muhammed b. Baysungur'un hâkimiyeti altına girdi. Cihan-Şah'ın hâkimiyetinde şimâl-i garbî İran ve şarkî Anadolu'ya şâmil Türkmen Kara-Koyunlu hükümdarlığı üzerinde Şâhruh'un üç askerî harekâtta bulunarak te'sis ettiği hâkimiyet, hüküm sürmekte olan şartlar muvâcehesinde hemen-hemen tamamıyle ortadan kalkmış idi. Pek kısa bir zamanda bu hükümdârın taarruz kudreti, Timurluların zararına kendisini gösterecekti.

Uluğ Bey, artık Belh'te hüküm süren Abdüllatif ile mevcud olan münâsebetleri bu sırada Abdüllatif'in açıkça isyânına müncer olduğu cihetle, Horasan'ı 1449 yılında tekrar kendisine boyun eğdirmek husûsundaki maksadını gerçekleştirmek fırsatını bulamadı. Herat'taki ikameti sırasında Uluğ Bey, oğlunu, herhalde pâyitahtın nakli tasarıları ile alâkalı olarak, muhtelif vesîlelerle kırmıştı. Babasının hareketinden sonra, Abdüllatif'in, içinde birikmiş olan hıncı yeni vesîlelerle beslenince, iki taraf arasında 1449 senesi sonbaharında kat'î netîceyi belirten askerî bir karşılaşma vuku buldu. Uluğ Bey, Semerkand yakınında Dimaşk mevkiinde mağlûb edildi. Bundan daha önce, pâyitahtta, Uluğ Bey'in vâlisi olan en küçük ve en sevdiği oğlu Abdülaziz'e karşı, görünüşe göre, hatırlanacağı üzere Uluğ Bey'in 1409 senesinde yerini almış bulunduğu Halîl Sultan'ın sukutunda da olduğu gibi, islâm dinî çevre temsilcilerinin de rol oynadıkları baş-kaldırmalar vuku bulmuştu. Abdülaziz, her ne kadar sükûneti yeniden te'sis edebilmiş idi ise de, hoşnutsuzluk ve intikam duyguları sürüp gidiyordu. Dimaşk mevkiindeki bozgundan sonra, pek açık bir şekilde bu hâdiselerle bağlantılı olarak, Uluğ Bey'in itibârı öylesine düşmüştü ki, firar ettiğinde kendi pâyitahtı da dâhil olmak üzere, hiç bir yerde bir sığınak bulamadı. Kendisini tehdit ve esir ederek galip gelmiş bulunan oğlunun yanına götürülmekten, ancak ona teslim olmak sûretiyle kurtuldu. Buna benzer hallerde ekseriya yapıldığı gibi, Uluğ Bey'e, Mekke'ye hacca gitmek müsâadesi verildi ise de, o, yolda, kendi haberi olmadan, Abdüllatif'in gıyâbında yaptırdığı bir göstermelik muhâkemede aldırdığı karar gereğince öldürüldü. Uluğ Bey'e refâkat etmekte olan Abdülaziz de, herhangi bir mahkeme kararı olmadan, bir kaç gün sonra aynı âkıbete uğradı.

Sâdece saltanatının son iki yılının, siyâsî ve askerî başarısızlık ve hatâlarını tâkib eden bu hazin son, Uluğ Bey'in tarihe intikal eden sîmâsı bakımından hiç bir sûretle miyar olamaz. Onun tarihî sîmâsı daha ziyâde, Mâverâünnehr bölgesinin hükümdârı olarak hemen-hemen kırk yıl süren iktidârı esnâsında vücûda gelen, kendi adına bağlı ve hattâ bizzat şahsına izâfe olunan başarılı kültür faâliyetlerinin mahsûlüdür. Bu hususta onun Se-

merkand ve Buhârâ'da yaptırdığı inşâat veya mes'elelerini san'atkâr ruhlu kardeşi Baysungur ile vuku bulan muhâberâtında münâkaşa ettiği İran şiir san'atının hususiyetlerine karşı duyduğu alâka zikrolunabilir. Kendisinin, bizzat yaşadığı sıralarda vücut bulmakta olan Şark Türkçesi edebiyatına karşı takındığı tavrın bilinmemesine rağmen, birkaç Çagatay şâirinin onu, Türkçe mısralarla övmüş oldukları vâkıası da zikrolunmalıdır. Büyük Moğul devletinin parçalanmasından sonra, onu tevârüs eden dört devletin tarihine dâir *Târîḫ-i arbaʿ ulūs* adlı bir tarih eseri de, rivâyete göre, onun arzu ve irâdesiyle kaleme alınmıştır.

Bu cinsten temâyül ve faâliyetler, onun „tahtta oturan âlim" olmak şöhretini ne kadar desteklemiş olursa olsun, Uluğ Bey'in şöhretini asıl te'sis eden unsurlar bunlar değildir. Bu, daha ziyâde onun, bugün müsbet tabiî ilimler diyebileceğimiz *ʿulūm-i riyāżî* ve *ḥukmî*'ye karşı duymuş olduğu ilgiden doğmuştur. Uluğ Bey, böylece, Ön-Asya'da, bilhassa İran'da Moğul hâkimiyeti devrinden beri hüküm sürmekte olan ve ehemmiyetleri gerek zaman ve gerek dillerin muhtelif oluşu sebebiyle mekân bakımından dâima mahdut olabilecekleri düşünülen ilâhiyat ve edebiyatın zıddına, tabiî ilimler tetkîkatının verdiği netîceleri, insanın devamlı üstünlüğünü sağlıyan unsur addetmek temâyülüne uymakta idi. Kendisine öğretmek veya onunla iş-birliği yapmak üzere Uluğ Bey'in emrinde bulunan âlimler arasında hey'et ve riyâziyeciler, bilhassa Selâhaddin Mûsâ b. Kadı-zâde i Rumî, Ġiyâṯ al-Dîn Camşîd b. Masʿūd al-Kāşî, Alâedd'n b. Muhammed Kuşçu ve Muʿîn al-Dîn Kāşānî zikredilmelidir. Uluğ Bey'in 1420 yılında Semerkand'da yaptırmış olup, kalıntıları 1908'de meydana çıkarılmış bulunan rasadhânesi meşhurdur. Bununla berâber, bu müessesenin faâliyeti kurucusunun ölümünü aşmamıştır. Uluğ Bey, hey'et mevzuundaki yazıları ile devamlı bir itibâra ulaşmıştır. Zamanımıza intikal etmiş olup, umûmiyetle *Zîc-i Uluġ Beg* veya *Zîc-i Cadîd-i Sulṭānî* (eserin diğer adları için bk. Storey, II, 67 v.d.) tesmiye edilen zâyiçeleri, onun ölümünden sonra islâm âleminde inhitâta başlayan bu ilmin en yüksek zirvesini teşkil eder.

Uluğ Bey'in Semerkand'da yarattığı ihtişam, daha babasının devrinde bile, Herat sarayındakinden geri kalmamakta idi. Gerçekte Uluğ Bey, kendisine Şâhruh'u değil, dedesi Timur'u örnek almıştı. Biraz evvel zikredilmiş olan ünvanlarının seçilişinden bile, anlaşılacağı gibi onun rehberi, hiç bir şekilde islâmî değil, şerî'attan ziyâde yasa hükümlerine bağlı olan Moğul hükümdar tipi idi. Bu sebeplerdir ki, Uluğ Bey, islâm dininin kanunları ile bağdaşması mümkün olmayan, hayatın dünyevî zevklerine de düşkündü. Semerkand'da mûsikîli ve şarkılı içki âlemleri yapılıyordu. Diğer şehirlerin zenginleri de, hattâ Semerkand'dan mûsikîşinaslar, mugannî ve muganniyeler getirtirlerdi. Bu cinsten eğlencelere temâyülü yüzünden Uluğ Bey, az-çok her zaman kendi tarafını tutan resmî din adamları ile olmamakla berâber, yine de bâzı dindar çevrelerle, sûfî ve dervişlerin temsil ettiği umûmiyetle Nakşbendîye tarîkatının mensupları ile ihtilâf hâlinde idi. Şu halde durum, burada, resmî din adamlarının dinin kanunlarını koruyucu olarak ortaya çıktıkları, buna mukabil sûfî ve dervişlerin dinî şart ve îcapları arka plana iterek, ileri hür düşünceleri temsil ettikleri daha garptaki islâm ülkelerine tamamen zıt bir mâhiyette idi.

Uluğ Bey, cevval bir fikrî tecessüse sâhip, münevver bir kimse idi. Faâl bir hareket adamı olmayıp, siyâsî ve askerî kabiliyeti yoktu: 1427 yılında, bir Özbek savaş birliği ile yaptığı mücâdelede uğradığı bozgundan sonra, 20 yıl müddetle bir daha hiç bir sefere katılmadığı gibi, Şâhruh'un ölümünden sonra çıkan verâset savaşlarında da ne cesâreti, ne de sevkülceyşî mahâreti ile temâyüz edebildi. Ham sofu olmamakla berâber, dindar bir kimse olan babasının aksine hayatı seven, neş'eli bir zat idi. Teb'ası için, görünüşe göre, popüler olmayan, fakat müşfik ve müsâmahakâr bir hükümdar olmuştu. Ticâret ve zanâat vergileri (*tamġā*; aslında şerî'at hükümleri ile bağdaşmayan bir vergi)'ni tahsil husûsunda müsâmaha tanımamasına rağmen, ehemmiyetsiz bir arâzi vergisi tahsîli ile yetinmişti.

Babasına halef olan Abdüllatif de onun gibi dünyevî ilimlere karşı ilgi duymakta idi. Ahâli ve ordu için Abdüllatif öncekinden daha sert bir idâre tatbik etti. Bununla berâber, dindarâne bir hayat tarzı tâkib etmek ve dervişlere hürmetkârâne muâmelede bulunmak sûretiyle, Uluğ Bey'in davranışlarından hoşlanmayan bahis mevzuu dinî çevrelerin tevecchünü kazanmasını bildi. Sâdece altı ay sürebilen bir hükümdarlıktan sonra, Abdüllatif, babası ve kardeşinin katlini unutamayan emîrlerce tertiplenen bir sû-i kaste kurban gitmiştir.

Onun yerine tahta çıkarılan, Şâhruh'un başka bir torunu, Abdullah b. İbrâhim (doğm. 1433)'e de ancak kısa bir hükümdarlık devresi nasib oldu. Abdullah'a dedesi tarafından Fars tevcih edilmiş, fakat 1447'de o, burasını Sultan Muhammed'e terketmek zorunda kalmıştı. Uluğ Bey'in maiyetinde iken onunla birlikte esârete düşen Abdullah'ın, askerî birliklere ehemmiyetli miktarda bağışlarda bulunarak esâretten kurtarılıp sultan ilân edilmesi herkes tarafından iyi karşılanmadı. Kendisine karşı, Şâhruh'un ölümü sırasında sâdece geçici bir başarı ile de olsa, iktidâra karşı hırsından söz edilmiş olan Alâüddevle b. Baysungur ayaklandı. Mâverâünnehr sûfîlik müessesesinin an'anevî merkezi olan Buhârâ'daki aksülâmel ise, bu isyandan çok daha tehlikeli idi. Burada, Timur ahfâdının Mîrân-Şah kolundan olup, Uluğ Bey'in ölümü sırasında, aynı şekilde hapsedilmiş bulunan Ebû Sa'îd b. Muhammed (doğm. 1424) zindandan çıkarılarak hükümdar ilân olundu. Başlangıç safhasında uğradığı başarısızlıkları müteâkıp Ebû Sa'îd, nihâyet Özbek hükümdârı Ebu'l-Hayr Han'ın askerî yardımı ile Taşkent'ten Semerkand üzerine yürüyerek, rakibini 1451 haziranında mağlûp, esir ve îdam ettikten sonra kendisini bizzat hükümdar ilân ettirdi.

Ebû Sa'îd, hükümdarlığını, filvâki oldukça uzun bir müddet, 1468/1469 kışına kadar muhâfaza edebildiği gibi, iktidârında bulunan sâhanın iç-işlerinde bir nevi istikrar sağlamaya da muvaffak oldu. Fakat, onun bu hâkimiyet bölgesi sâdece Garbî Türkistan, Horasan, Mâzenderân ve bugünkü Efganistan'ın bâzı kısımları (Kābulistān, Zābulistān)'ndan ibâret olduğu cihetle, Timurlular devletinin ihyâsından, hattâ Şâhruh'un hâkimiyet sâhasına tekâbül edecek bir ölçüde dahi bahsolunamaz. Onun bu mahdut başarıları bile, mücâdelesiz elde edilememişti.

Uluğ Bey'in sukutundan itibâren Mâverâünnehr dışında da değişiklikler vuku bulmuştu. Fars ve Irak-ı Acem ile yetinmek istemeyen Sultan Muhammed b. Baysungur, Horasan'a doğru ilerleyerek Ebu'l-Kasım Babur'u, önce muzafferâne bir sefer ve nihâyet 1450 yılında Meşhed yakınındaki bir savaşla, ülkesinin belirli bâzı kısımlarını kendisine terke zorlamıştı. Fakat, biraz sonra harp tâlihi ondan yüz çevirdi. Babur, onu esir alarak îdam ettirip (8 kânun II. 1452), hâkimiyetini bütün Horasan üzerinde yeniden kurduktan sonra, mağlûp düşmanın arâzisini devletine ilhak eylemek üzere Şîrâz'a karşı sefere çıktı.

Babur, daha henüz Kum ve Sâve şehirlerine vâliler tâyin etmişti ki, o zamana kadar Şâhruh'un te'sis ettiği tâbiîyet münâsebetlerine riâyet etmiş bulunan Kara-Koyunlu Türkmen federasyonunun hükümdârı Cihan-Şah Tebriz'den garba doğru ilerliyerek, adı geçen iki şehri tehdîde başladı. Onun bu hareketi, sâdece şarkî İran ve Mâverâünnehr'de câri olan oynak siyâsî şartlara değil, hattâ bir bakıma Babur'un tahrîkine dayanmakta idi; çünkü Babur, islâmî hükümranlık hakkını belirten usûle uygun olarak, adını sikkelere yazdırmasına ve hutbede zikrettirmesine rağmen, Sultan Muhammed b. Baysungur'a karşı kazandığı zaferi Cihan-Şah'a bildirirken, ondan, Şâhruh'un bir halefi olarak, vaktiyle Şâhruh tarafından tesbit ve tâyin edilen *bacʿ*'ı, Azerbaycan eyâletinin vergileri (*ḫarāc*) ile birlikte, bundan böyle kendisine göndermesini bir ferman ile değil, sâdece hükümdarlık mührünü hâvi alelâde bir mektupla taleb etmişti.

Kum ve Sâve'yi muhâsaradan kurtarmak üzere yola çıkmış bulunan Babur, rivâyete göre, Türkmenlerle işbirliği hâlinde bulunan Alâüddevle'nin harekete geçtiği haberi, gerçekte ise, herhalde Cihan-Şah'ın oğlu Pîr Budak'ın sevk ve idâre ettiği birliklerin şiddetli hücumları sebebiyle Herat'a dönmek zorunda kalınca, Kara-Koyunluların müteâkıp ilerleme harekâtına, kapılar ardına kadar açılmış oldu. Buna, onların bir kısım yerlerde halkın bâzı tabakalarınca dostâne bir şekilde kabûl edileceklerini hesab etmiş olmaları da ilâve olunmalıdır. Timurlu şehzâdelerinden ve diğer vâlilerden hemen hiçbiri Türkmenlerin taarruzuna uzunca bir müddet mukavemet edemedi. Böylece, 1452 yılı sonbaharında, seksen sene önce Timur tarafından hemen-hemen İran'ın tamamı ile Elcezîre üzerinde kurulmuş olan hâkimiyet, ancak bir sene sonra zaptedilen Abarḳūh ve Timurlu savaş kuvvetlerinin ileri harekâtı için üs vazifesi görmesi gereken Kirman'ın geçici olarak geri alınması bir tarafa bırakılacak olursa, sona ermiş oluyordu. Bu kayıplar nihâî ve kat'i idi. Bu durumu, Rey'e karşı yapılan muahhar birkaç taarruz da artık değiştiremeyecekti.

Belh'in Ebû Sa'îd tarafından zaptına bir karşılık olarak, Babur, 1454 senesi ilkbaharında Herat'tan hareketle Mâverâünnehr'e yaptığı bir baskın esnâsında Semerkand'ı kuşattı. Ebû Sa'îd, görünüşe göre, ancak Nakşbendî şeyhi 'Ubayd Allāh Aḥrār'ın te'sîri ile Semerkand'ı müdâfaaya karar verdi. Bununla berâber aradaki düşmanlık, nihâyet, Babur'un 1457 yılındaki ölümüne kadar mûteber kalan bir sulh antlaşması ile sona erdirildi. Babur'un halefi, henüz onbir yaşındaki oğlu küçük Mahmud, birkaç hafta geçmeden İbrâhim b. Alâüddevle tarafından Herat'tan sürülüp çıkartıldı. Bizzat İbrâhim ise, daha 1457 ağustosunda, Horasan'ı ilhak fikrinden hiçbir zaman vazgeçmemiş olan Ebû Sa'îd'in önünden

firâra mecbur kaldı. Bununla berâber, Ebû Sa'îd Herat iç-kalesini zaptetmeye muvaffak olamayarak Belh'te kışlağa çekildi.

Timurlular arasındaki anlaşmazlıklar sebebiyle Cihan-Şah, merkezî İran, Fars ve Elcezîre'de elde ettiği inanılmaz başarılardan sonra, daha şarka doğru ilerlemek hatâsına düştü. Gurgān'ın işgalinden sonra İbrâhim'i Esterâbâd yanında yapılan bir savaşta bozguna uğrattı; mağlûb olan İbrâhim, Herat'a çekildi ve kısa bir süre sonra babası Alâüddevle de orada ona iltihak etti. Bununla berâber baba-oğul, Cihan-Şah'a karşı mukavemet etmeyi akıllarına getiremezlerdi. Böylece Türkmen hükümdârı, 28 haziran 1458 tarihinde Herat'a merâsimle girerken onlara sâdece firar etmek düşüyordu. Dört ay sonra, herhalde Türkmen savaş birliklerini takviye etmek gayesiyle, Pîr Budak da ordusu ile Herat'a geldi. Bu sûretle bir zamanki metbûu Şâhruh'un pâyitahtında yerleşen Cihan-Şah, derhal adını sikke ve hutbelere idhâl ettirdi. Ancak pek az sonra, bu kadar uzak bir ülkeye girmiş olmakla, onun da gücünü aşmış olduğu belli oldu. Timurluların karşılaşmış oldukları aynı güçlüklere o da, başşehri Tebriz'den çok uzak bir yerde, şarkî İran'da bulunduğu sırada, hânedânına mensup şehzâdelerin, bir türlü teskin edilemiyen saltanat hırslarıyle uğraşmak zorunda kaldı. Hapiste bulunduğu Mâkû kalesinden kaçmayı başarmış olan oğlu Hüseyin Ali'nin isyânı karşısında, Azerbaycan'a dönmekten başka çâre bulamadı. Düşmanının içinde bulunduğu zor duruma vâkıf olan Ebû Sa'îd, bu münâsebetle başlayan müzâkerelerde, Cihan-Şah'dan zaptettiği bütün eski Timurlu topraklarının geri verilmesini taleb etti. Mâmafih Horasan'ın boşaltılmasından başka bir şey elde edemedi.

Herat'taki Kara-Koyunlu hâkimiyeti, Timurlular tarihinde, doğrudan-doğruya daha başka sonuçlar doğurmayan, ancak kısa bir geçici devre olarak kalmıştır. Bundan sonra ne yeni Türkmen askerî harekâtı vuku bulmuş, ne de Türkmen vâliler Horasan'da uzunca bir müddet tutunabilmişlerdir. Pek az sonra Ebû Sa'îd ile Cihan-Şah arasında, bunların her ikisinin de kendi hânedanlarının dizginlerini ellerinde tutabilmek için yapılacak pek çok işleri mevcud olduğu cihetle, az-çok dostâne münâsebetler kurulmaya başlandı; 1461, 1463, 1465 ve 1466 yıllarında Herat'ta dostâne bir şekilde kabûl edilen Türkmen elçi hey'etleri hakkında bilgimiz vardır. Aslına bakılacak olursa, hâdise bütünü ile Ebû Sa'îd'in iktidârının artmasına yardım etmişti. Daha ertesi yıl içinde Ebû Sa'îd, Alâüddevle, İbrâhim ve Sultan Sencer b. Ahmed b. Ömer Şeyh'i Serahs civârında mağlûb etti. Ebû Sa'îd, eline düşen Sencer'i îdam ettirirken diğer iki hükümdar kaçmaya muvaffak oldular ise de, İbrâhim hemen bir kaç ay sonra, babası ise, ertesi yıl öldü. Babur'un oğlu Mahmud'un da bu arada ölmesiyle rakiplerinin bir çoğundan kurtulmuş olan Ebû Sa'îd, iktidârını daha da kuvvetlendirmeye ve hâkimiyetini Mâzenderân ve Sîstan üzerinde de te'sis etmeye muvaffak oldu.

Bu arada Ömer Şeyh'in ahfâdından olup, evvelce Hârizm'de yaşamış olan şehzâde Hüseyn-i Baykara (doğm. 1438) Horasan'da ortaya çıkmıştı. Cihan-Şah'ın Herat'tan çekilişinden sonra Hüseyn-i Baykara, Cihan-Şah'ın Gurgān vâlisi ve Kara-Koyunlu oymaklarının en mühimlerinden birisinin beyi olan Hüseyin Bey Sa'dli'yi mağlûb ederek, onun arâzisini ilhâka muvaffak oldu ve önceleri Ebû Sa'îd'in yüksek hâkimiyetini kabûl etmekle berâber, onun Mâverâünnehr'deki bir isyânı bastırmakla meşgul bulunduğu bir sırada, daha 1460'ta Mâzenderân'ı zapt ve 1461 eylûlünde Herat'ı muhâsara etti. Başarılarının devamlı olmamasına ve bu sebeple Hârizm'e ilticâ zorunda kalmasına rağmen, Hüseyn-i Baykara, 1464'te Horasan'a bir yağma akınında bulunabilmiş ve bunun intikamı alınmamıştı.

Ebû Sa'îd, filvâki Özbek yardımı ile iktidâra ulaşmıştı. Buna mukabil hükümranlığı zamanında Özbeklerin Seyhun üzerinden Mâverâünnehr'e akınları bir türlü son bulmadı. Bir-iki yıl önce Ebû Sa'îd'i Abdullah'a karşı desteklemiş ve bundan sonra zevce olarak Uluğ Bey'in kızlarından birisini almış bulunan aynı Ebu'l-Hayr Han, daha 1454/1455 yılında şehzâde Üveys b. Muhammed b. Baykara'nın bir isyânını desteklemiş ve bu mücâdele sırasında Ebû Sa'îd ağır bir yenilgiye uğramıştı. Diğer bir Timurlu, Muhammed Cûkî b. Abdüllatif, 1461'de isyan edip, her tarafı yağmalıyarak Mâverâünnehr'e girdi ve nihâyet Ebû Sa'îd'in kendisini teşrin II. 1462'den eylûl 1463'e kadar muhâsara ettiği Şâhruhiyâ kalesine sığındı. Moğul tehlikesi de yeniden günün mes'elesi hâline geldi ise de, Ebû Sa'îd'in, Esen Buga Han'ın iki taarruzunu püskürtmesinden ve onun kısmî Moğul hükümdârı olarak tanıdığı ağabeyisini desteklemesinden sonra ikinci plana düştü.

Ebû Sa'îd'in 1458'den sonra Cihan-Şah ile te'sis ettiği dostâne münâsebetleri göz önüne alarak, onun, Türkmenler tarafından işgal edilen topraklarda Timurlu hâkimiyetini yeniden ihyâ etmek düşüncesinden ferâgat ettiği neticesini çıkarmak hatâlı bir görüş olurdu. Bu, Ak-Koyunlu Türkmenlerinin rekâbetine karşı kendisini savunmak mecbûriyetinde olan Cihan-Şah'ın 1467 senesi sonunda Uzun Hasan ile yaptığı mücâdelede maktûl düşmesi ile tezâhür etti. Ebû Sa'îd, Uzun Hasan'ın tehditkâr bir hâl arzeden genişlemesini önleyemediği takdirde, daha önce Kara-Koyunlulara kaptırılan, şimdi de Ak-Koyunluların eline geçmiş bulunan İran eyâletlerinin geri alınmasının tamamıyle imkânsız olmasa bile, uzak bir geleceğe kalacağını çok iyi biliyordu. Bu tehlike karşısında, Timurluları Ak-Koyunlulara bağlayan an'anevî ittifak, o kadar ehemmiyeti hâiz değildi.

Ebû Sa'îd, bu sebeple ve Ak-Koyunlularla tâlihsiz bir savaş yaptıktan sonra kendisinden destek rica etmiş olan Cihan-Şah'ın oğlu Hasan Ali'ye yardım etmek bahânesiyle, garba doğru sefere çıktı. Bu sefere 1468 şubatı sonunda öylesine acele ve üzerinde o kadar az düşünülerek çıkıldı ki, Ebû Sa'îd, bütün birliklerin muvâsalatını bile beklemedi ve hele sefer için yeterli levâzım ve ikmâl teşkilâtının emniyeti bakımından gerekli tertibâtı hiç almadı. Gerçi Ebû Sa'îd, Irak-ı Acem ve Fars'daki Türkmen vâlilerini yerlerinden atmaya muvaffak oldu ve bâzı bölgelerde, meselâ Gîlân'da, hâkimiyeti yeniden tanındı. Fakat o, arkasında bıraktığı topraklarda emniyeti te'sis için gayret sarfetmeden yürüyüşüne devam etti. Bütün müstahkem mevkîleri zaptetmemiş, meselâ Rey'i arkasında bırakarak geçip gitmişti. Uzun Hasan'ın, kendisine yolda ulaşan dostluk ve barış te'mînâtına da kayıtsız kaldı.

Aslına bakılacak olursa, Cihan-Şah'ın felâketli âkıbetinden sonra, tâlihlerini yeni bir kumanda altında, husûsiyle Uzun Hasan'a karşı yapılacak bir seferde denemeye hemen hazır, sayısı hiç de az olmayan Kara-Koyunlu topluluğu ümerâsı ve mensûbunun mevcûdiyeti muvâcehesinde, şartlar Ebû Sa'îd için aslâ gayr-ı müsâit sayılamazdı. Nitekim Timurlu ordusunun Miyâne'ye varışında, Cihan-Şah'ın oğlu Yusuf, çok sayıda Kara-Koyunlu emîri ve rivâyete göre 50.000 kişilik bir kuvvet, onu takviye için ulaştığı gibi, ayrıca şehzâde Hasan Ali b. Cihan-Şah, oğlu Emîr-zâde Ali ile birlikte geldi. Ebû Sa'îd'in, Aras kenarında kışlağa girmek istediği sırada ise, müttefiki Şîrvân-Şâh Farrûh Yasâr kendisine katıldı.

Timurlu ordusu, bütün bu iltihaklara rağmen, bu sıralarda, sâdece Azerbaycan'daki kışın şiddetinin değil, aynı zamanda ciddî iâşe ve ikmâl zorluklarının da sebeb olduğu buhranlı bir vaziyete düştü. Uzun Hasan, geride Horasan ile hemen-hemen 2.000 km. 'lik mesâfede olması gibi, yeter derecede nâzik bir durumda bulunan ordunun bütün ikmâl ve iâşe yollarını tutmasını bildi. Uzun Hasan, Şirvan'dan iâşe maddeleri getiren gemilerin yolunu kesti. Horasan'dan gelen bir levâzım (cebe-hâne) kolunu ele-geçirip, Rey'den düşmanın irtibat yoluna taarruz ettirdi. İâşe ve kışlık elbise sıkıntısı, binek ve yük hayvanlarının telef olması ile Türkmen akıncılarının mütemâdi baskınları, savaş birliklerinin mânevî kuvvetlerini yıpratmakta idi. Uzun Hasan, bundan başka, Şîrvân-Şâh'ı da, Ebû Sa'îd'i terk ve geri çekilmesi için iknâ etmeye muvaffak olunca, ordunun mâneviyatı, çok sayıda firarlar ile de tezâhür eden, düşük bir dereceye indi. Zayıflamış olan ordu, cesâret ve teşebbüs kabiliyetini kaybetmiş bir halde, Erdebil üzerinden Mugan bozkırına yürüyerek burada Türkmen savaş birlikleri ile karşılaştı. Ebû Sa'îd, büyük kayıplara uğradıktan sonra esârete düştü ve 5 şubat 1469'da, Uzun Hasan'a ilticâ etmiş olan, Şâhruh ahfâdından Yâdgâr Muhammed'e teslim edildi. Bu da, 12 yıl önce Herat'ta Ebû Sa'îd'in emriyle katledilmiş olan, Şâhruh'un azimli zevcesi Gevher-Şâd'ın intikâmını gecikmiş bir kısas ile almak için, onu îdam ettirdi. Ebû Sa'îd'in ölümü ile, Timurlu devleti için, Horasan'ın garbında kalan bütün İran arâzisinin kaybı tescil edilmiş oluyordu.

Şahsiyet ve hükümdar olarak Ebû Sa'îd hakkında verilecek hükmün, faâliyet ve icrâatının haklı gösteremiyeceği kadar müsâit olmasında, onun, 18 yıl boyunca devrinin taht mücâdeleleri içinde mevkîini muhâfaza etmiş bulunmasının payı hiç de ehemmiyetsiz değildir. Tabiî, bu sûretle onun eski devlet topraklarını yeniden birleştirmek ve ülkede barış şartları yaratmak üzere sarf ettiği gayretlerin başarısızlığı telâfi edilmiş olmuyor. Hakkında verilecek en doğru hüküm, onun Türk askerî asâlet sınıfının tipik bir mümessili olduğudur. İktidârının ana dayanağı, onu kendisine baş-buğ seçmiş olan, siyâsî ve askerî teşebbüslerinde güvenebileceği Türkmen Argun boyu idi. İktidârını sağlamlaştırmak için kullandığı vâsıta, sâdece kabîlesinin erkânına değil, oğullarına, gerek Türk, gerek Türk olmayan bütün dünyevî ve dinî me'muriyet sâhiplerine bol-bol tevcih ettiği dirlikler (*siyurġāl*) idi. Sultanın şahsiyetinde mündemiç olan dindarâne vasıf da gözden kaçırılmamalıdır. İslâmî tarîkat erbâbı, husû-

siyle Ḫoca ʿUbayd Allāh Aḥrār, onun üzerinde epeyce te'sirli idi. Bizzat Ebû Sa'îd, kendisini, idâresi zamanında Semerkand'da mutlak hâkimiyet sâhibi olan bu şeyhin mürîdi sayıyordu. Ebû Sa'îd'i Semerkand ve Buhârâ'da şerî'atı yeniden ihyâ ve hattâ islâmiyet ile bağdaşmayan ticâret ve zanâat vergisi (*tamġa*)'nden ferâgat etmeye teşvik ve tahrik eden o idi, ama bir daha geri dönmeyeceği meş'um garp seferine karar vermesinde de onu takviye etmişti.

Daha önceleri Timurlu devletinde görülen, zirâate ve köylünün mukadderâtına karşı alâka, iç siyâset sâhasında Ebû Sa'îd'in idâresinde de tesbit olunabilmektedir. Buna, zirâat ve sulama sisteminin ıslâhı için vergi siyâseti bakımından alınan tedbirler dâhil olup, bu münâsebetle, Herat'ın şimâlinde Cüy-i Sultânî'yi inşâ ettiren vezîri Kutbeddin Semnânî bilhassa temâyüz etmiştir. Bununla berâber, kaynaklarda köylü ayaklanmalarından da bahsedildiği cihetle, bu zirâî tedbirlerin, çâresizlik içinde kalmış köylülerin isyanları ve tehditkâr zorlamaları netîcesinde alınıp-alınmadığını da araştırmak îcab eder. Ebû Sa'îd'in zâlimliği hakkında şehâdet ve rivâyetlerin de eksik olmaması muvâcehesinde, onun vergileri hafifletme siyâsetine, mülâyemet ve merhamet duygularının sebep gösterilmesi pek kolay olmasa gerektir.

Ebû Sa'îd'in ölümüyle Timurlu devleti inkırâzın yeni bir devresine girdi. Şâhruh'un hiç olmazsa ismen bütünü üzerinde hâkim olduğu topraklarda, her biri müstakil olmak üzere, üç devlet teşekkül etmiş idi: İran, Mâverâ-yı Kafkas ve Şarkî Anadolu'da, artık Kara-Koyunlu hükümdarlarının değil, Ak-Koyunlu Uzun Hasan (1466—1478), sonraları oğlu Yakub (1478—1490) ve haleflerinin hüküm sürdükleri, merkezi Tebriz olan bir Türkmen devleti; Garbî Türkistan'da, Ḫoca Aḥrār'ın 1490 yılındaki ölümüne kadar nüfûzunu yürüttüğü, saltanatın ise, Ebû Sa'îd'in oğullarına, önce Sultan Ahmed (doğm. 1451, saltanat devri 1469—1494)'e geçtiği, merkezi Semerkand olan Timurlu Mâverâünnehr devleti; nihâyet Ceyhûn'un bu tarafında, yâni bu nehrin garb ve cenûb-i garbîsindeki arâzi ile Horasan'da ve bugünkü Efganistan'ın büyük kısmında Ömer Şeyh'in ahfâdından, adı daha önce geçmiş olan Sultan Hüseyn-i Baykara (doğm. 1438, saltanat devri 1469—1506)'nın iktidârı eline aldığı devlet. Sultan Hüseyn-i Baykara, Şâhruh devrinden beri çekici kuvvetiyle Semerkand'ın rekabet edemediği Herat'ta hüküm sürmekte idi. Öyle ki, Ebû Sa'îd daha 1459'da şehri zaptedince, pâyitahtını buraya nakletmişti.

Uzun Hasan, devletini, kendisini Osmanlılara karşı müttefik olarak garp devletlerine bile tavsiye ettirecek derecede yüksek bir seviyeye çıkarırken, iki Timurlu devleti gittikçe zayıflıyordu. Bunlar, Türklerde görülen fena bir alışkanlıkla, memleketin yalnız hükümdârın değil, fakat bütün hânedan âzâsının müşterek malı olduğuna mütedâir Türk devlet telâkkîsinin tabiî bir netîcesi olarak ve merkezî iktidârın zayıflaması nisbetinde artan bir serbestlikle, vâlilikleri kendilerine tevcih edilmiş şehir ve eyâletlerde, bildikleri gibi hüküm süren şehzâdelerin karşılıklı mücâdelelerinin zaâfı içinde idiler.

İktidârın çöküşü bilhassa Mâverâünnehr'de göze çarpıyordu. Burayı eskisi gibi şarktaki iki komşu tehdid ediyordu: birisi 1447'de Cengiz Han'ın torunu Şeybânî Han ahfâdından Ebu'l-Hayr Han idâresinde iktidar sâhalarını, Timurlular aleyhine, Seyhun'a kadar genişletmiş olan Özbekler; diğeri Yedi-su havâlisinde, yâni Issık-Köl ile Talas, İli, Yıldız ve Manas ırmakları kenarında yaşayan Moğullar. Zâten Ebû Sa'îd, önceleri dostâne olan münâsebetlere rağmen, Özbek tertiplerine karşı sık-sık kendisini korumak zorunda kalmıştı. O, Moğulistan'ın, birbirine rakip iki hükümdar arasında taksîmine yol açmak sûretiyle, Moğulların taarruz kudretini zayıflatmaya da bizzat Ebû Sa'îd'in muvaffak olmuştu. Ancak, bizzat Ebû Sa'îd'in mahmîsi olup, Çagatay soyundan gelen diğer bir Cengizli, Yunus Han (saltanatı: 1462—1487), bu taksimden sonra ülkeyi tekrar hâkimiyeti altında birleştirmiş ve bu sûretle bu sefer o, Timurlulara âit Garbî Türkistan'da çıkan anlaşmazlıklara müdâhale edebilecek derecede kudret kesbetmişti. Bu münâsebetle burada adı geçen hükümdarlar çeşitli şecereleri nazar-ı dikkate almaksızın, Cengiz Han soyundan olmakla öğünseler bile, kendilerinin ve idâreleri altındaki halkın, Türk veya Türkleşmiş oldukları hatırlanmalıdır. Hattâ kendilerini Moğul tesmiye eden ve diğer milletler tarafından da Moğul olarak adlandırılan Moğulistan sâkinlerinin, o zaman hâlâ Moğulca konuştukları bile şüphelidir.

Adı geçen Yunus Han, gençliğinin uzun yıllarını İran'da geçirmiş ve orada kendisini „bütün devirlerin en münevver Moğul'u" saydırtan bir tahsil ve terbiye görmüştü. Sultan Ahmed'in Endican'da Fergana vâlisi olan kardeşi Ömer Şeyh, onunla dostâne münâsebette bulunuyordu. Yunus Han'ın Ömer Şeyh ile evli olan kız kardeşi Kutluk Nigâr Hanım, onun 1483'te doğan oğlu Zahireddin Muhammed Babur'un annesi idi. Böylece Babur, baba tarafından Timur ve anne cihetinden Cengiz Han neslinden idi. Babur sonraları Hindistan'daki büyük Moğul devletinin ve hânedânının kurucusu olmuştur.

Ebû Sa'îd'in mahvına, 1468 yılında Şeybânî Ebu'l-Hayr Han'ın ölümü tekaddüm etmişti. Ebu'l-Hayr Han, Garbî Moğulistan cihetinden ilerleyen Oyratlara karşı yıllarca süren ağır mücâdelelerden sonra, nihâyet, ondan ayrılarak Moğulistan'a çekilmiş olan kendi hânedan mensupları tarafından mağlûb edilerek öldürülmüştü. Daha aynı yıl içinde, oğlu Şeyh Haydar da Yunus Han ile giriştiği bir mücâdelede hayatını kaybetmişti. Bu sûretle Timurlular için, Özbek tehlikesi sâdece geçici olarak, ortadan kalkmış oldu. Ebu'l-Hayr Han'ın Muhammed Şeybânî (doğm. 1451) adında bir torunu, büyük babasıyla amcasının ölümünden sonra kendini kurtarmaya muvaffak olmuş ve Mahmud b. Yunus Han'ın hizmetinde yeniden iktidâra kavuşmak imkânını bulmuştu. Muhammed Şeybânî nihâyet Seyhun üzerinden Garbî Türkistan'a sefer edince, Timurluların bitip tükenmeyen âile münâzaaları te'sirli mukabil tedbirler almalarına mâni olmuş ve bunların aleyhine burada, sür'atle büyüyüp bir asır boyunca yaşayan ve sâdece Orta-Asya'nın değil, İran tarihinde de mühim bir rol oynayan kudretli bir devletin temelini teşkil edecek yeni bir Özbek hâkimiyeti meydana gelmişti.

Muhammed Şeybânî'nin hedefi, tabîatiyle Semerkand idi. Ancak, bu arada onun, biraz önce adı geçen şehzâde Babur'un şahsında Timurlu bir rakibi vardı. Babur, 1494 yılında Endican'da, bir kaza sonunda ölmüş olan babasının yerine geçmişti. Fergana'nın hâkimi, kendisiyle birleşen Moğulların desteğiyle Babur'un amcası Sultan Ahmed'e itâatten ayrılmış ve hattâ Semerkand'a âit bölgelere müdâhaleye teşebbüs etmişti. Babur'u, amcasının elinden, onun, Fergana'yı zaptetmek üzere yaklaştığı bir sırada beklenmedik bir şekilde ölümü kurtardı. Sultan Ahmed'i istihlâf eden kardeşi Mahmud da ertesi yıl ölüp, Sultan Ahmed'in oğullarından hiç birisi tutunamayınca, Babur, 1497'de Semerkand'ı zaptetti ise de, Endican'da hazırlanan bir ayaklanma yüzünden burasını yeniden terke mecbur oldu. Moğullar tarafından desteklenen kardeşi Cihangir ile Fergana'nın taksîminde anlaştı. Bu, ona, Muhammed Şeybânî ile giriştiği yarışa devam ederek, Semerkand'a yeni bir sefer yapmak imkânını bahşetti ise de, Babur bu yarışı kaybetti. 1500 yılında Özbekler Semerkand'ı zaptettiler. Bu arada, orada hüküm süren Timurlu Sultan Ali hayatını kaybetti. Bununla berâber, kısa bir müddet sonra Babur, şehri bir baskınla ele-geçirmeye muvaffak oldu. Ancak, 1501 nisan veya mayıs ayında Serpül [b. bk.] yakınındaki savaşta Özbekler tarafından mağlûb edilerek, Semerkand'ı bunlara yeniden terketmek zorunda kaldı. Bunlar artık Mâverâünnehr'de iktidarlarını kuvvetlendirmek imkânını bulurken, Babur, yurdu olup, kardeşi Cihangir'in şimdi yalnız kendisi için hak iddia ettiği Fergana'yı da kaybederek, meşhur gezginlik yıllarına başladı ve ancak 1504'te Kâbil'de tutunmak imkânını buldu. O burada iken, iki sene sonra Özbekler tarafından aynı şekilde sıkıştırılmış olan Herat hâkimi Hüseyn-i Baykara, kendisini imdâdına çağırdı.

Şimdi buraya, Ebû Sa'îd'in ölümünden kısa bir zaman sonra vücûda gelmiş olan Herat Timurlu devletinin başlangıç devresini ilâve etmek gerekiyor. Bu devlet de büyük güçlüklerle mücâdele zorunda kalmış olmakla berâber, Mâverâünnehr Timurlu devletinin aksine, maddî ve mânevî kültür sâhasındaki büyük başarıları ile temâyüz etmiş olup, Şâhruh devrinde başlayan ve Herat devletine, artık Hüseyn-i Baykara'nın hâkimiyeti ile en olgun şekline ulaşmış bulunan bâriz hüviyetini bahşeden parlak devrin 30 yılı aşan bir devâmıdır.

Tam adıyla Sultan Hüseyin b. Mansur b. Baykara, daha yedi veya sekiz yaşında iken babasını kaybetmiş ve 1452'de hükümdar Ebu'l-Kasım Babur'un hizmetine girerek, buna ancak onun Semerkand'a karşı yaptığı başarısız seferden sonra kısa bir fâsıla vermişti. Efendisinin ölümünden sonra durmadan do'aşan bir çete reîsinin huzursuz hayatını sürerek, yıllar boyunca iktidar mücâdelesi yapan muhtelif Timurluların yardımcı kuvvetleri yanında yer aldı, nihâyet kendi nâmına mücâdelelere girişti ise de, uzun zaman sürekli bir başarı elde edemedi. Alâkası önceleri Mâzenderân, daha sonra bilhassa Hârizm'e müteveccih olmuş ve buradan Horasan'a bir çok baskın ve yağma akınları tertib etmiştir. Bu baskınlar kendisine karşı Ebû Sa'îd'in husûmetini celb etmiş ve Hüseyn-i Baykara ona karşı Özbek hanı Ebu'l-Hayr'ın yardımını sağlamaya çalışmıştı. Ancak, bu hususta müzâkereler Ebu'l-Hayr'ın biraz önce zikredilen ölümü yüzünden akim kaldı.

Ebû Sa'îd'in ölümü haberi ile, Hüseyn-i Baykara'nın artık Özbek yardımına ihtiyaç hissetmiyeceği bir durum ortaya çıktı. Baykara, bu fırsatı idrâk ederek, ondan derhal faydalandı. Mugan bozkırında olup-bitenler Herat'ta 10 mart 1469'da duyuldu. 16 martta, îdam edilmiş olan hükümdârın, oğullarından

Sultan Mahmud, babasına âit ordunun bakıyesiyle şehre ulaşmakla berâber, burasını pek kısa bir zamanda terk etmek zorunda kaldı ve daha sekiz gün geçmeden Herat'ta hutbe, bu arada şehre girmiş bulunan Hüseyn-i Baykara nâmına okundu. Sultan Ahmed ise, kuvvetli savaş birlikleri ile Semerkand'dan Herat üzerine yürümekte iken, yolda kardeşi Mahmud ile birleştikten sonra, Horasan seferini yarıda bıraktı.

Bununla berâber Hüseyn-i Baykara'nın Herat tahtına çıkışı ihtilâfsız olmadı. Uzun Hasan, Ebû Sa'îd'e karşı kazanmış olduğu zaferden faydalanmasını bildi. Pâyitahtını Diyarbekir'den Tebriz'e nakletti ve sâdece Irak-ı Acem, Fars ve Kirman'ı işgal etmekle kalmayıp, Ebû Sa'îd'i öldürmüş olan şehzâde Yâdgâr Muhammed'i Horasan tahtının yegâne meşrû vâlisi ilân ederek, onu, yanında bulunan Timurlu kumandanlarla birlikte Horasan'a doğru yola çıkardı. Hüseyn-i Baykara'nın 15 eylûlde Çınârân mevkiinde ona karşı kazandığı bir zafer, Uzun Hasan, himâyesindeki Yâdgâr Muhammed'e takviye kuvvetleri gönderdiği için, kesin bir netîce vermedi. Uzun Hasan anlaşılan, yüksek hâkimiyetini değilse bile, hiç olmazsa nüfûzunu Horasan'a teşmil etmek gayesini güdüyordu. Bu sebeple o, beyhûde yere de olsa, Hüseyn-i Baykara'dan, kendisi Kirman'ı işgal ettiği sırada Herat'a kaçmış olan Kara-Koyunlu emîrlerinin teslîmini taleb etti.

Uzun Hasan'ın oğulları Zeynel ve Halîl, Yâdgâr Muhammed'i desteklemekle vazifelendirilince, Hüseyn-i Baykara tehlikeli bir duruma düştü. Savaş birliklerinden düşman tarafına geçenler o kadar çoktu ki, Hüseyn-i Baykara Herat'ı bile boşaltmak zorunda kaldı ve rakibi 8 temmuz 1470'te şehre girdi. Bununla berâber, o da kendi savaş kuvvetlerine, husûsiyle Ak-Koyunlu birliklerine güvenemediğinden, Hüseyn-i Baykara, yeni kuvvetler teşkil edip, Ebû Sa'îd'in üç oğluyla yaptığı başarılı bir mücâdeleyi müteâkıp, kendi pâyitahtını altı hafta sonra yeniden işgal etti.

Hüseyn-i Baykara'nın eline geçen Yâdgâr Muhammed îdam edildi. Bununla Şâhruh neslinin sonuncusu siyâset sahnesinden çekilmiş oluyordu. Cihangir hânedânı, Timur'un ölümünden bir kaç yıl sonra siyâset sâhasından ayrıldığı cihetle. Timur vârislerinin faâliyeti, artık sâdece onun iki oğlu Mîrân-Şah ve Ömer Şeyh ahfâdına, yâni Ebû Sa'îd'in Mâverâünnehr'de bulunan ve içlerinden sâdece Babur'un parlak bir istikbâle doğru yönelmiş olan soyu ile Hüseyn-i Baykara ve onun Horasan'daki nesline inhisar ediyordu.

Yâdgâr Muhammed'in ölümü ile birlikte Uzun Hasan'ın Horasan'a karşı giriştiği faâliyet de sona erdi. Onun iktidârını Şarkî İran'a da teşmil etmek teşebbüsüne bir daha girişilemedi. Buna mukabil Hüseyn-i Baykara da garp komşusuna karşı her hangi bir faâliyetten çekindi. Onun Ak-Koyunlu devleti ile hudûdu, Hazer Denizi sâhilleriyle Esterâbâd'ın garbında kalan bir hattan cenûba uzanıyor, büyük çölün kenarını tâkib ederek Hâmûn gölüne ulaşıyordu. İki taraf da hudutlarda arasıra vuku bulan hâdiselerin te'sir etmediği iyi komşuluk münâsebetlerine ehemmiyet vermekte idiler.

Hüseyn-i Baykara, Herat'ta tahta çıkmadan önce asker ve kumandan olarak cesâret ve teşebbüs ruhu ile temâyüz etmiş olmasına rağmen, sonraları büyük çapta savaş teşebbüslerine girişmek temâyüllerine kapılmamış görünüyor. Böylece o, Mâverâünnehr'deki amca-zâdelerinin birbirleriyle bitip-tükenmek bilmeyen münâzaalarının ve bunların askerî bakımdan zaaflarının aslında kendisini dâimî olarak mücâdeleye teşvik ve tahrik eden birer unsur olmasına rağmen, Ceyhûn hudûdunu titizlikle muhâfaza etti. Hüseyn-i Baykara bizzat geçirdiği tecrübelere ve şahıslar hakkında edinmiş olduğu bilgiye istinâden, sahnenin arkasında nasıl bir tehlikenin pusuda beklediğini, yâni Seyhun kenarında yaşayan kavimlerin, husûsiyle Özbeklerin, ne kadar şiddetle garba açılmak istediklerini ve bunların Garbî Türkistan'da elde ettikleri her başarıyla kendisi için doğrudan-doğruya bir tehdit hâline geldiklerini pek iyi bildiği cihetle, bu durum çok göze çarpıcıdır. Hüseyn-i Baykara hayatının sonlarında kendisini Özbeklerle doğrudan-doğruya karşı-karşıya kalmış görünceye kadar, Ceyhûn hudûdunda sâdece ehemmiyet bakımından sınırlı bir kaç hâdise vuku bulmuştur. Bunların, olsa-olsa bir tek istisnâsı vardır: Horasan savaş kuvvetlerinin Hisar'da hüküm süren Timurlu Sultan Mahmud'a karşı yaptıkları seferler.

Bu başarısız teşebbüsler, Hüseyn-i Baykara'nın, oğulları ile bilhassa hâkimiyet devresinin ikinci yarısında yapmak mecbûriyetinde kalmış olduğu mücâdelelerle ilgilidir. Bu mes'elenin sebebini de, dâima olduğu gibi, başlıca şehirlerde hüküm süren Timurlu şehzâdelerinin, kendilerini, hükümdarla aralarında bir anlaşmazlık çıkar-çıkmaz, merkezî hükûmete karşı ayaklanmaya tahrik eden toprak hâkimiyetleri teşkil ediyordu. Daha 1490 yılında, aşağıda değinilecek olan Ali Şîr'in kardeşi Derviş Ali, Belh'de hükümdar olan Hüseyn-i Baykara'nın oğlu şehzâde İbrâhim Hüseyin'in hükûmet nâipliğini kaldırdı. Anlaşılan buraya yönelmiş bir sefere sebeb olan Hisar müstahkem mevkii ile münâsebetler te'sis etti. Yıllar sonra başka bir sefer sırasında Hüseyn-i Baykara'nın en büyük oğlu Bedî'üz-zaman, Esterâbâd'daki vâlilikten alınarak Belh'e tâyin olundu ve Esterâbâd'da bıraktığı oğlu Muhammed Mu'min oradaki vâli tâyini sırasında dikkate alınmadığı için ayaklandı. Bedî'üz-zaman savaşta yenildi; bir tesâdüf sonunda, onun gibi ayaklanan ve bu sebeple Herat'ta zindana atılan oğlu da bu sırada, ama babasının mağlûbiyeti ile münâsebeti olmadan, îdam edildi. Gerçi bir uzlaşmaya varıldı ise de, bu ayaklanma, sonuncu olmadı. Hattâ 1499'da şehzâde, Herat'ı bile kuşattı. Öteki oğulları da, yaşlanan hükümdâra karşı ayaklandılar. Bundan dolayı boyuna askerî harekât gerekiyordu; fakat bunlar, görünüşte devlet yapısı için tehlikeli sarsıntılara sebeb olmamaktaydı.

Hüseyn-i Baykara'nın idâresi sırasında dayandığı büyük Türk ve İranlı devlet adamları hakkında, hattâ saray entrikalarına kadar etraflı bilgimiz bulunmaktadır. Aralarında, gerek siyâset, gerekse düşünce tarihi bakımından temâyüz eden mühim bir şahsiyet sivrilmektedir: Hüseyn-i Baykara'ya gençlik yıllarından beri yakın olan, 1469'da Sultan Ahmed'in ordugâhında bulunan ve onun tahta geçişinden hemen birkaç hafta sonra pâyitahta gelen, mühürdarlık ve 1472'de *dîvân-ı buzurg-i amârât*'da divan beyliğine getirilen Heratlı bir Türk olan Ali Şîr Nevâî (doğm. 1441). Bu zatın te'sirleri o kadar büyüktü ki, ona, devlette „ikinci adam" gözüyle bakılıyordu. Bununla berâber zamanla, hükümdar ve müşâviri arasında, ancak yıllar sonra ortadan kalkan bir anlaşmazlık doğdu ve Ali Şîr Nevâî 1487'de onbeş ay için vâli olarak Esterâbâd'a gönderildi. Ali Şîr'in kültür sâhasındaki başarılarından ayrı tutulamayacak büyük itibârı, onun 1501 yılında ölümü üzerine hükümdârın tertiplettiği cenâze merâsiminde açıkça belli olmuştu.

Bu 1501 tarihi gerek Orta-Asya, gerekse Ön-Asya için yeni bir çağın başlangıcı, Timurluların yıkılış ve yeni güçlerin yükseliş yılı olmuştu. Daha önce de söylendiği gibi, Muhammed Şeybânî'nin Semerkand'ı kat'i olarak ele-geçirmesi sâyesinde Özbek devletinin kuvvetlenmesi, aynı zamanda Safevî imparatorluğunun kurucusu Şâh İsmâ'îl I.'in tahta geçmesi, hep bu yılda olmuştur. Gençliğindeki askerlik meziyetlerini otuz yıllık Herat hükümdarlığı sırasında gittikçe geride bırakan Hüseyn-i Baykara, ilerleyen yaşı ve uzun süren hastalığı yüzünden cesûrâne kararlar verememekteydi. Mektuplarından da anlaşıldığı gibi, Şâh İsmâ'îl ile mücâdeleden kaçınıyordu. Özbeklerin Mâverâünnehr'deki başarıları şüphesiz dikkatinden kaçmadığı halde, onların hücum tehlikesine karşı çok uzun zaman, Horasan yolunu kapayan kalelerine güvenerek göz yumdu. Babur'un onu ortak düşmana karşı birlikte harekete geçirmek için gösterdiği gayret de bu mülâhaza yüzünden neticelenmedi. Böylece Özbekler, Amu-Derya'yı aşarak Hârizm'i ele-geçirip Horasan'a akınlar yapabildiler.

Hüseyn-i Baykara devletinin çöküşünü görmedi. Nihâyet Özbeklere karşı sefere çıkmışken, 4 mayıs 1506'da öldü. Tam o sırada Babur, kendisine Herat'tan ulaşan yardım dileğini yerine getirmek üzere, ordusu ile Kâbil'den yola çıkmıştı. Ölüm haberini aldığı halde, yoluna devam etti ve dört aylık bir yürüyüşten sonra hedefine ulaştı. Hâtıralarında, ölen Hüseyn-i Baykara'nın tahtı paylaşamayan iki oğlu Bedî'üz-zaman ve Muzaffer'üz-zaman hakkında, onların saray âdâbını iyi bildiklerini, ama savaş san'atının kaidelerinden bir şey anlamadıklarını yazmaktadır. Babur, askerî durumu ümitsiz gördüğü için, Muhammed Şeybânî ile çarpışmayı beklemeden geri çekildi. Müteâkıp yıl Özbeklerin Herat'a girdikleri ve Hüseyn-i Baykara'nın oğullarının kaçtıkları haberi ona ulaştı. Muzaffer'üz-zaman bu felâketten sonra çok yaşamadı. Kardeşi ise, önce Şâh İsmâ'îl'in sarayına, sonra da İstanbul'a sığındı ve burada 1517'de öldü.

Hüseyn-i Baykara'nın başarısı, 37 yıllık Herat hükümdarlığı sırasında Timurlu imparatorluğunu, sınırları çok küçülmüş olsa bile, herşeye rağmen oldukça sâkin şartlar içinde yürütmüş olmasındadır. Babur, onun idâresinden, Horasan'da sayısız mühim şahsiyetlerin yaşadığı üstün bir devir olarak bahseder. Hayatının ilk yarısında cengâver bir adam olarak tanınan Hüseyn-i Baykara, sâdece çok iyi kılıç kullanan ve savaşta vuruşmaların ortasına atılmaktan çekinmeyen bir insan olmakla kalmayıp, aynı zamanda bilgiliydi; çağının düşünce ve san'at hayatına karşı büyük bir ilgi besler, sanatkâr ve âlimleri desteklerdi. Hüseynî mahlası ile kendisi de Türkçe ve Farsça şiirler yazardı. Bununla berâber elimizdeki Türkçe divanında sâdece vasat şiirler bulunmaktadır. Tasavvurlarını ve ideallerini aktardığı kısa bir risâle de bırakmıştır. Görünüşe göre kuvvetli dinî bağları yoktu. Gerçi farz olan namazı bırakmasına bahâne olarak yıllarca çektiği romatizmayı ileri sürmekte idi ise de, oruç tutmaması, her gün şarap içmesi, güvercin oyunları, koç ve horoz döğüşleri tertiplemesi gibi şerî'ate aykırı davranışları için hiç bir mâzeret gös-

terememekteydi. Siyâsî görüşünün zayıflığı ve Timurlu devletinin çöküşünde en mühim sebeplerden biri olan Özbekler karşısındaki gevşekliğe varan kararsızlığı, belki de ihtiyarlık belirtileriydi. Çünkü, onun canlı bir seciyeye sâhib olduğu söylenirdi. Bu seciye husûsiyeti, sâdece çabuk-çabuk konuşmasında değil, mesleğinin başlangıcındaki âni kararlar vermesinde de görülmekteydi.

Horasan'ın Özbekler tarafından ele-geçirilmesi, aslında Timurluların Orta ve Ön-Asya'da son bulmaları mânasına gelmeyebilirdi. Çünkü Kâbil'de hâlâ Zahireddin Babur hükümdardı. Gerçekten o, Timurlu imparatorluğunu yeniden canlandırma düşüncesini aslâ bırakmamıştı ve birkaç yıl sonra Muhammed Şeybânî'nin ortadan kalkışı ile önüne bir fırsat çıkacaktı.

Her ne kadar 1505 yılında Hindistan'a yaptığı sefer onun ilgisinin yeni bir vechesini ortaya koymuş ise de, Hüseyn-i Baykara'nın ricâsı üzerine çıktığı Herat seferi, Timurluların ana topraklarına bağlılığını ve onu buradan süren Özbeklere olan büyük düşmanlığını göstermektedir. Yeni şartlar altında Kâbil'de yine bu düşman, şimâlde Kunduz ve Bedahşan eyâletinden, cenûb-i garbîde Kandehâr'dan olmak üzere, onun için iki taraflı bir tehlike meydana getiriyordu. Başlangıçta Bedahşan'daki küçük kardeşi Nasır Mirza'nın Özbeklerden kaçmak zorunda kalışına şâhid oldu. Sonra Muhammed Şeybânî'nin Kandehâr'ı kuşatmasıyla da, bir süre için dâvasını kaybetmek zorunda kalmış gibi göründü. Hiç değilse bir tedbir olarak Kâbil'i boşaltıp Hindistan'a geçti. Ancak, Efgan kabîlelerinin hücum'arı yüzünden çabuk ilerleyemediği için, daha yoldayken, Özbeklerin, memleketlerinde çıkan karışıklıklardan dolayı Kandehâr kuşatmasını, orada mahsûr bulunan ordu için oldukça hafif şartlarla kaldırdıklarını öğrendi. Hemen Kâbil'e geri döndü. Orada bir müddet sonra, Şâh İsmâ'îl'in başarılı Horasan seferini. Muhammed Şeybânî'nin 2 kânun I. 1510 'da öldürüldüğü Merv yakınlarındaki savaşı ve Şâh İsmâ'îl'in Herat'a girişini öğrendi. Mevsim kış olduğu halde, gecikmeden Mâverâünnehr'e hareket etti. Özbek direnmesi dolayısıyla zaman kaybettiği Kunduz'da, dokuz yıl önce Semerkand'ın teslîmi sırasında Muhammed Şeybânî'ye eş olarak verdiği kızkardeşi Hanzâde Begüm ona katıldı. Hanzâde Begüm, Merv'de İranlıların eline düşmüş ve şah da onu Babur'a yollamıştı. Bu dostça davranışa karşılık Babur, Şehzâde Mirza Han'ı hediyeler ve mutluluk dilekleriyle elçi olarak gönderdi. Şah, elçiyi Bedahşan vilâyetinde kabûl etti ve Babur'un Özbeklerden aldığı bütün Mâverâünnehr bölgelerini elinde tutabileceği hakkında te'mînat verdi. Ama sâdece bir şart koşuyordu: Babur şi'î mezhebine geçmeliydi. Babur bu şartı kabûl etti. Halbuki bu durumda Safevîlerin hâkimiyetini de kabûl etmiş oluyordu. Mâverâünnehr'de ilerlerken Hisar ve Buhârâ'yı aldı. Teşrin i. 1511 'de Semerkand'ı üçüncü defa zaptetti ise de, ertesi yılın mayısında Özbeklere karşı savaşta yenildiği için, burasını tekrar boşaltmak zorunda kaldı. Bu arada onun dönmesiyle başlangıçta duyulan sevinç yatışmıştı; hattâ sünnî halk, şi'îliği kabûllenemediği için bu duygu nefrete ve kine dönmüştü. Babur için bu, sâdece sözde kalan bir mezhep değiştirme idi; ancak, Herat'ta ileri gelen sünnîlere karşı, herkesin ağzında dolaşan, zâlimce davranışlarına rağmen, Şâh İsmâ'îl'in adı hutbelerde okunuyordu. Şi'îlerin kelime-i şehâdeti de hutbelerde tekrarlanıyordu. Herhalde paralarda da durum böyleydi. Kısa bir müddet sonra İsmâ'îl'in vekili Nacm-i şânî diye anılan Yâr Aḥmad Ḥüzânî idâresinde İran yardımcı kuvvetleri gelince, Babur bu durumun devam edemiyeceğini anladı. Bu, sâdece İranlı kumandanın emri altına girmesi beklendiğinden değildi. Bu kumandan, zaptettiği Karşı şehrinde Babur'un nasihatlerine rağmen halkı kılıçtan geçirmişti; bu da halkta dehşet ve tiksinti uyandırmıştı. Böylece Babur 12 teşrin II. 1512 'de Ğuduvân savaşına karışmadı. Özbekler galip geldiler, Safevî kumandanı öldürüldü; Babur ise, hemen geri çekildi.

Bununla berâber o, Mâverâünnehr ve Horasan'da kendisi için artık bir çıkar yol bulunmadığını kabûl etmeden önce, uzunca bir müddet Bedahşan'da kaldı. 1514 'ten, yâni Kâbil'e dönüş yılından sonra bütün ilgisini Hindistan üzerinde topladı. Buraya birçok seferler yaptı, sonunda 20 nisan 1526 'da Pânîpat yakınlarındaki savaşta Dehli sultanı İbrâhîm Lōdî'yi yenerek kat'î zafere ulaştı. Bu, Moğul imparatorluğunun, XIX. asra kadar ayakta kalan Timurluların kurduğu devletin, Hind toprakları üzerinde doğuşuydu. Efganistan'ın bâzı bölgeleri ve ancak 1738 'de Nâdir Şah'ın zaptetmesiyle kaybedilen Kâbil, bu imparatorluğun parçaları oldukları halde, ağırlık merkezi Hindistan'daydı. Daha sonra Horasan ve Mâverâünnehr'e zaman-zaman yapılan akınlar bu durumu değiştirmedi; bunlar sâdece geçici bâzı başarılar getirdi. Orta ve Ön-Asya'da Timurlular, siyâset sâhasındaki rollerini, 1507 'de Özbeklerin Hüseyn-i Baykara'nın oğullarını yenmeleriyle veya en geç Babur'un 1514 'te Kâbil'e çekilmesiyle kaybettiler.

Timurlular devrinin husûsiyetleri: Timur'un haleflerine bıraktığı devlet, Barthold'un görüşüne göre, Türk-Moğul devlet idâresi, Türk-Moğul askerlik yapısı unsurlarından ve İran karakterinin ağır bastığı islâm kültürünün birçok ilâvelerinden meydana gelmişti. Bu unsurların birbirleri ile olan nisbetleri, birbirini tâkib eden münferit Timurlu devletlerinde, o sırada başta bulunan idârecinin görüş ve temâyüllerine göre ayrılık gösteriyordu. Bu mevzûda bâriz bir misâl, Uluğ Bey'in Semerkand'daki idâresidir. Uluğ Bey, şerî'at emirlerine kat'î olarak uymak sûretiyle, ülkeyi idâre eden babası Şâhruh hayatta olduğu zaman bile, yasalara ve Cengiz Han'ın törelerine olan temâyülünü kabûl ettirebilmişti. Bu, ancak merkezî hükûmete bağlı bir bölgede de gerçekleşebildiğine göre, daha sonraki zamanlarda birbirlerine bağlı olmayan Timurlu devletlerinde oldukça büyük farkların bulunması tabiiydi.

Timurluların Azerbaycan ve İran'da katlanmak zorunda kaldıkları gözle görülür başarısızlıkların asıl sebebi, önce Kara-Koyunlular, sonra da Ak-Koyunlular olmak üzere Türkmenlerin kuvvetlenmesi idi. Bu iki Türkmen federasyonunun istiklâl gayretlerinin hızlanmasında, gerçekten Timur'a kadar uzanan, Şarkî Anadolu ve Azerbaycan'da görüldüğü gibi, yakıp yıkmaların rol oynadığı kabûl edilebilir ise de, İspanyol elçisi Clavijo'nun Timur'un ölümünden kısa bir müddet önce yolculuk yaptığı ve yakıp yıkmalardan hiçbir şey görmediği İran'da, bunu kabûl etmek zordur.

Garbî Türkistan ve hele Horasan'daki göçebe boyların ehemmiyeti daha azdı. Bununla berâber, kavmî yapıları bakımından bir hüküm vermekte ihtiyatlı olmak gerekse bile, Timur'un devrinde ve daha sonra da, hiç değilse dil bakımından Türkleşmiş, Moğul asıllı göçebe boylar vardı. Bu göçebe unsur, Mâverâünnehr'de Cengiz Han'ın ikinci oğlu Çagatay (ölm. 1241)'a atfen, Garbî Türkistan'da çoktan bu soydan bir han kalmadığı halde, Çagataylar diye adlandırılıyordu. İbn 'Arabşâh'ın belirttiğine göre, bu boyların en mühimleri, bugünkü Efganistan'ın şimâl bölgesindeki Arlatlar, Hocend bölgesindeki Celâyirliler ve Kaşka-Derya'daki Barlaslardır. İdârecilerinin, bu bölgelerde geniş hükümranlık selâhiyetleri bulunmaktaydı.

Münferit eyâletlere yarı müstakil veya müstakil olarak vâli tâyin edilen Timurlu şehzâdeleri daha da güçlüydü. Ülkenin sâdece hükümdâra değil, idâreci âilenin bütün erkek üyelerine âit olduğu yolundaki hukukî durumlarını tâyin eden görüşe olduğu gibi, bunun doğurduğu kötü netîcelere de yukarıda sık-sık işâret edilmişti. Bunun yanısıra tahta geçmede iyi işleyen bir düzenin olmayışı, onları bitmez-tükenmez taht kavgalarına, ülke bütünlüğünün parçalanıp küçülmesine, aynı zamanda askerî gücün çökmesine ve nihayet kuvvetli düşmanların hücûma geçmesiyle mahva götürmekteydi.

Derebeyliğin askerî gücün maddî temelini teşkil etmesi, Timurlu devletinin en belirli husûsiyetlerinden biri olarak gösterilebilir. İlk planda bundan, şehzâdeler ile yüksek askerî kumandanlar, ve daha sonra boy reisleri yararlanmışlardı. Şâhruh'un hükümdarlığının başından beri, eski iktâ'ın geliştirilmiş bir biçimi olan *siyūrġāl* teşkilâtı görülmektedir. Bu adın kelime mânasına göre, burada söz konusu olan, hükümdârın, hizmetindeki kimselere bir iktâ'ı, bir ihsânı veya bir mükâfâtıdır. İşin aslında bu, bir toprağın timar, bilhassa askerî timar olarak verilmesidir. Timar sâhibi, bununla hükümdâra karşı şahsen orduda vazife almak ve aynı zamanda sayısı belirtilmiş silâhlı savaşçıları sağlamak mükellefiyeti altına giriyor, buna karşılık da kendi timar sâhasında bütün vergi ve resimlerden muaf tutulmakla berâber, tabîatiyle, vergiden muaf tutulmayan halktan, kendi hesaplarına vergi tahsil etmek selâhiyetine sâhib oluyordu. İktâ'ın tersine, bu muaflık, sâdece mâlî tahsîlâta bağlı kalmıyor, merkezî makamların idârî ve kazâî imtiyazlarını da içine alıyordu. Timurlulardaki bu husûsiyet, bütün eyâletleri içine alan bu çeşit çok büyük timarlardır. *Siyūrġāl*, zamanla verâset yoluyla intikal etme karakterini kazanmıştır. Bu, sâdece askerî intifâ hakkı sâhiplerine mahsus olarak kalmamış, dinî ünvan ve makam sâhipleri gibi sivil kişilere de verilmiştir.

Timurluların hükûmet mekanizmasının teşkilâtı bugüne kadar kâfi derecede incelenmemiştir. 1405 ile 1507 yılları arasındaki devrede birbirini tâkib eden veya yan-yana yer alan çeşitli devletlerde, teşkilâtın, şöyle-böyle de olsa değişmeden kalabileceği düşünülemezse bile, meselâ çeşitli halk unsurlarının yahut hiç değilse Türk-İran ikilisinin teşkilâta te'sirlerinde olduğu gibi, bâzı esas noktalarda benzeyişlerin bulunduğu hesâba katılabilir. Hüseyn-i Baykara devletinin başta gelen en mühim mercilerine göz atmak, bu konuda en iyi fikri verir. Herat devlet idâresinin başında, daha önce belirtilen büyük devlet divanı (*Dīvān-i buzurg-i amārat*) bulunmaktaydı. *Dīvān-i amārat-i tuvāciyān* adı da geçtiği için, bunun sık-sık söy-

lenen *tuvaçı divanı* ile aynı olduğu tahmin edilebilir. Çeşitli başka adları arasında, bu kuruluşa, esas itibârıyle Türkler yahut Türkleşmiş Moğullardan meydana gelen ordunun işlerine baktığı için, *Türk divanı* denmesi dikkate değer. Bu, sürekli iç ve dış düşmanların tehdîdi altında bulunan devlet için, ordunun artan ehemmiyetine uygun olarak vazifeleri genişletilmiş bir çeşit erkân-ı harbiye olup, âzâsı *emir-i tuvaçı* veya *divan beyi* gibi ünvanları olan emîr (bey)'lerdi. Rütbe sırasına göre, bunlar bütün diğer emîrlerin üstündeydiler. Ordu müfettişleri olarak geniş bir vazife sâhaları vardı. Sarayda veya hükümdar ordugâhında, hükümdar tarafından düzenlenen merâsim ve geçit resimlerinin yaptırılması da bunların işleri arasındaydı. Bu divanın kâtiplerine *bahşiyān* veya *nuvîsandagān-ı Türk* denir, hiçbir zaman vezir denmezdi. Bununla berâber vezirler de vardı. Fakat bunlar, başka divanın, anlaşılan *divân-ı âlî*'nin aynı olan ve *Türk divanı*'ndan ayırdetmek için Sart divanı denen *divân-ı māl*'ın vazife sâhasına giren mâlî mes'elelerle uğraşırlardı. Yukarıda geçen „Türk kâtip"ten farklı olarak, bu divanda sâdece „İranlı kâtip"ler (*nuvîsandagān-ı Tācīk*) bahis konusu olmaktadır. En başta *amîr-i divān-ı māl* bulunurdu. *Tuvaçı divanı*'nın, daha üstün oluşunu, en yüce divan (*dīvān-i a'lā*) olarak da zikredilmesi göstermektedir. Ayrıca kaynakların böyle yorumlanmasıyla, büyük emîr (uluğ beg)'in zikredilen her iki divanın reîsi olarak vazifelerinin ne olduğunu anlamakta zorlukla karşılaşılmaz. Bununla berâber, tabîatıyle, bu açıklamanın kolay anlaşılabilir olmaktan çok uzak bulunan işin mâhiyeti hususunda yegâne îzah şekli olmadığını da kabûl etmek gerekir.

Timur'un tahriplerinin Timurlular devri iktisâdî hayatı üzerindeki te'sîri, tahmin edildiğinden daha az olmuştur. Bununla ilgili olarak Timur şehzâde ve vâlilerinin ayrı-ayrı hükûmet etmeleri, hattâ müsbet netîceler doğurmuştur. Bunlar, bulundukları şehirleri yeniden îmar etmek ve içlerinden birçoğunun siyâsî ve hele kültür sâhasındaki isteklerini gerçekleştirebilmek için, iktisâdî hayatın sağlam temellere dayanmasına büyük bir ehemmiyet vermişlerdir.

Umûmiyetle Timur, Moğullarla kıyaslandığı takdirde, zâlimliği ve tahripkârlığı bakımından, onlardan geri kalmamaktadır. Bununla berâber onun yaptığı tahripler, zulüm ve yıkıcılık bakımından Moğullarla karşılaştırıldığında hafif kalır. Moğul akınları sırasında bütün işlenmiş topraklar yerle bir edilerek yaylaklara çevrildiği halde, Timur'un idâresinde yapılan savaşlar sonunda umûmî düzen, bir dereceye kadar da olsa, kısa zamanda yeniden kurulmuştur. Zirâat için hayatî ehemmiyeti bulunan sulama te'sisleri, tahribat sırasında veya bakımsızlık yüzünden yıkılmaya yüz tutunca, derhal tâmir edilmiştir. Şâhruh, Uluğ Bey, Ebû Sa'îd gibi bâzı hükümdarların, husûsiyle sulama şebekesine büyük ilgi gösterdiklerini ve meşhur te'sisleriyle temâyüz ettiklerini biliyoruz. Timar ve arpalık sâhipleri de, vergi ve harçları kendilerine bırakılan bölgelerin gelişmesi ile ilgilenmişlerdir. Sâdece Mâverâünnehr ve Horasan'da değil, meselâ İsfahan çevresinde de olduğu gibi, diğer bâzı bölgelerde zirâatin desteklenmesi için belirli tedbirler alındığı ispat edilebilmektedir. Yer-yer Moğul öncesi seviyeye ulaşılmış, hattâ bu seviye aşılmıştır. Bununla berâber, Moğul tahribâtının ortadan kaldırılamadığı bölgeler de vardı. Zirâate ehemmiyet vermek, Timurlular hâkimiyetinin en belirli husûsiyetlerinden biri olarak gösterilebilir. Diğer taraftan harçların keyfî olarak artırılması ve vergilerde aşırılığa kaçılması yüzünden köylü halk zaman-zaman yoksulluk ve sefâlete sürüklenmiş, bâzan şartların ağırlığı karşısında ayaklanmalar bile olmuştur.

Timurlular devrinde Orta ve Ön-Asya'da sınırları aşan, canlı ve mühim bir ticâret hayatı vardı. Bununla berâber Tebriz, şark-garp ticâretine sapa düştüğünden, Moğullar devrinde oynadığı rolü devam ettirememişti. Doğrudan-doğruya Bizans, Osmanlılar ve Mısır'daki Memlûkler ile olan ticârî münâsebetler için başka yollar düşünülmüştü. Şarka ve şimâle, Çin'e ve Altın-Ordu'ya giden ticâret yolları Semerkand'dan, kısmen de, Kâbil'e ve Hindistan'a gidip yine oradan gelen ticâret yolu bakımından da ehemmiyeti hâiz bulunan Herat'tan geçmekteydi. Dikkate değer bir ticârî kuruluş da ortak (*ortaḳ*) sistemiydi. Bu sistem içinde çalışan ticâret erbâbı, yabancı sermâyeyi, aralarında çoğu zaman hükümdar da bulunan, sermâye sâhiplerinin sipâriş ve yararlarına kullanmaktaydılar.

Çiftçilik ile uğraşan halktan alınan aynî vergiler ile kısmen iç ve geçiş gümrükleriyle karşılanan şehirlerdeki ticâret ve zanaat vergilerinde (*tamġa*) olduğu gibi, vergi sisteminde Moğul geleneklerinin muhâfaza edildiği açıkça görülür. Bâzan tabiî felâketlerin, salgın hastalıkların, bâzan da bir tarîkat şeyhi veya din büyüğünün, şerî'atin ağır vergileri tasvib etmeyen hükümlerine dayanarak, bir toprak sâhibini, vergileri almamaya yahut bunların miktarını azaltmaya sevk ettiğine sık-sık rastlanır. Fakat, bu gibi hafifletmelerin uzun sürdüğü pek nâdirdir. Nitekim, en iyi niyetli bir hükümdar bile, umûmiyetle bütün vergilerin en kolay tahsil edilebileni olan *tamġa*'dan vaz geçememiştir. Bizzat dindar Şâhruh bile, *tamġa* üzerinde toplanan nefreti ortadan kaldırabilmek için, bir hîle-i şer'îyeye başvurarak, satış vergilerinin adını zekât olarak değiştirmiştir. Cemiyet nizâmının böyle yeniden düzenlenmesi, Timur'un yaptığı tahriplerin ortadan kaldırılması ve şehirlerin tekrar kurulması hakkında belirtilenler, hiçbir şekilde Timurlular devrinde Orta ve Ön-Asya'da öyle sâkin ve verimli bir vasatın hüküm sürdüğü mânasına gelmez. Gerçekte Şâhruh, Ebû Sa'îd ve Hüseyn-i Baykara'nın uzun hükümdarlık yılları, eski devrelere göre belirli aralıklarla bir dereceye kadar istikrar getirmiştir. Buna rağmen, bitmek tükenmek bilmeyen ayaklanmalar, garpta Türkmenlerin, şarkta Özbek ve Moğulların saldırıları, sonu gelmeyen taht kavgaları ve buna bağlı askerî tedbirler, muhârip kuvvetlerin hareketleri, salmalar ve zecrî tedbirler yüzünden, bütün bu hâdiseler ekseriyâ münferit mahdut sâhalarda cereyan ettiği halde, yine de umûmî bir barış ve refahtan söz edilemez. Bu durumlardan zarar gören bölge ve şehirler halkının dertleri uzun zaman sürmüş ve müessir neticeler doğurmuştur. XV. asrın ilk yarısında Kirman eyâletinde, günlük hayatta sürekli bir güvensizliğin göze çarptığından bahsedilir. Hattâ, Arap coğrafyacılarının bu eyâlette mühim mensûcat îmâlâthânelerine sâhip, gelişmiş bir şehir olarak tasvir ettikleri Bam gibi bir yer bile, tekrar dört-beş bin nüfuslu bir köy hâline gelmiştir. Horasan'da Moğullar devrine göre nüfus kesâfetinde de bir gerileme olduğu, toprak tanzîminde yapılan bir değişiklikten anlaşılabilmektedir. Timurlular zamanında arâzi cüz-i tamlarının Moğullarınkinden daha geniş olmasını, nüfûsun hayli azalmış bulunmasında aramak gerekir. Meselâ, eskiden Herat'a bağlı vilâyetlerin en büyüğü olan Kuhistan, şimdi artık idârî değil, sâdece coğrafî bir birlikten ibâret kalmıştı.

Timurlular çağının dinî durumunda, umûmî hayat şartlarındaki bu karanlık zeminin başta gelen bir ehemmiyeti vardı. Halkın büyük kısmının sünnî olduğunu söylemek her ne kadar yerinde bir ifâde ise de, durum bununla yeteri kadar belirtilmiş olmaz. Bâzı bölgelerin meselâ Gîlân, Mâzenderân, Hûzistan ve şarkî Kuhistan'ın, bunlardan başka Rey, Varāmîn, Kum, Kâşân ve Horasan'daki Sebzvar gibi bâzı şehirlerin şî'îliğin yahut daha doğru bir tâbirle İsnâ Aşeriye [b. bk.]'nin an'anevî merkezi olduklarını söylemek de, pek fazla bir mâna ifâde etmez.

Gerçek, çok daha karışık olup, müslüman dünyasının büyük bir kısmında çok canlı bir dinî hareketin bulunduğunu göstermektedir. Bu hareket, en geç, Abbâsî halîfeliğinin ortadan kalkması, Moğulların hâkimiyeti ve bu yüzden müslüman şarkın din âlimlerinin baskı altına alınmalarıyla başlamıştı. Bu hareketin en mühim belirtileri arasında, halk sofuluğu, tarîkatlerin artması, velîlere tâzim, mukaddes sayılan yerleri ziyâretler, mûcizelere inanış, 'Alî ve bütün ehl-i beyte tâzim bulunmaktaydı. Böyle belirtiler, çok defa şî'îlik damgasını taşır ise de, şî'îlik inanç ve taraftarlığının emâreleri sayılmaya yetmez. Bir müddetten beri bunun için, daha ziyâde Küçük Asya'daki durum göz önünde tutularak, „halk müslümanlığı" tâbiri kullanılmaktadır; ama daha şarkta, Timurluların hâkimiyet sâhasında da buna benzer bir gelişmenin olduğunu gösteren ve bunu ispâta yarayacak belirtiler de yok değildir.

Halk müslümanlığı için tipik olan sünnîlikle şî'îlik arasındaki bu kararsızlıkta, zamanın siyâsî iktidar sâhiplerinin de büyük te'sirleri olmuştu. Ak-Koyunluların sünnî, Kara-Koyunluların şî'î olduklarına dâir alışılagelmiş olan iddia bu kat'îyetiyle artık sürüp gidemezdi. Aslında, şüphesiz, her iki federasyon hükümdarlarının, taraflardan birini yahut ötekini himâye ederek, halkın kendisiyle birlik olup, te'sirli bir yardımda bulunmasını sağlamak istemesinde, dinî düşünceler değil, siyâsî kararlar rol oynamaktaydı. Ebû Sa'îd in, Semerkand'da en kudretli bir kimse olup, şerî'ati yeniden geçerli kılmak için, açıktan-açığa sünnîlik gayesini tahakkuk ettirmeye çalışan Ḫoca Aḥrār'ın kurduğu Nakşbendîliğe mensûbiyetinde, hiç şüphesiz şahsî temâyülleri yanında, amelî düşüncelerin sebeb olması da mümkündür; Hüseyn-i Baykara'nın Herat'ta tahta çıkışından sonra şî'îliği kabûl için ilk adımları atışı, bu denemeden Ali Şîr Nevâî'nin gayretiyle vaz geçmesi, nihâyet, Babur'un Semerkand'ı üçüncü defa zapt edişinde şî'îliğe girişi, hep bu şekildedir. Babur'da gayenin, sâdece kendi tasavvurları için Şâh İsmâ'îl'in yardımını sağlamak olduğu açıktır.

Böylece, halk müslümanlığı havası içinde sünnîliğe aykırı cereyanlar, ister bir halk şî'îliğine yol açarak İmâmiye'ye destek olsun, ister aşırı mezhepler için zemin hazırlasın, şî'îliğin yayılması için de uygun şartlar hazırlanmış oluyordu: bu râfizî cereyanlar XV. asırda pek çok taraftar kazandığı gibi, te'sirleri de çok geniş oldu. Zamanın gizli siyâsî-dinî faâliyeti, 21 şubat 1427'de, Şâhruh'a yapılan bir sû-i kastla, Hurûfîye'ye mensup birinin,

onu cuma namazından çıkarken hançerlemeye kalkışmasıyla, bir an için gözle görülür hâle gelmişti. Bu, hâricîlerin şiddet hareketlerinin ilki değildi. Timur ölür-ölmez dinî sebeplerle Sebzvar'da çıkan ve Şâhruh'un büyük zorluklarla bastırabildiği isyanlar, ayrıca bir sene sonra Mâzenderân'da şî'î Mar'aşi seyyidlerinin emîrliğini yeniden kurmak için girişilen teşebbüs, buna tekaddüm eden hâdiselerdir. Seyyid Muḥammed b. Falāḥ'ın, Fars ve Hûzistan'ın her halde Timurlu olan vâlisine karşı giriştiği isyan (1441—1442) başarılı olmuştu. Muḥammed b. Falāḥ, kendisini Mehdî olarak göstermiş ve Ḥavîza şehrini, müfrit bir vilâyet hânedânı olan Muṣa'ṣa'ların pâyitahtı yapmıştı. Bu hânedan, Timurlulardan sonra bile varlığını sürdürmüştür. Şehzâde Muhammed b. Baysungur'un 1446 yılındaki isyânında da dinî sebepler bulunduğu kabûl edilebilir. Şâhruh'un, islâm aristokrasisi ve âlimlerine (*sādāt*, *'ulamā'*) karşı, âsî şehzâdelerin taraftarlarını 1446 senesinin kânun I.'unda, o zamana kadar aslâ gösterilmeyen bir şiddetle, Sâve'de cezâlandırdığı sırada, muâsırlarından bâzılarının dehşete kapılmasına rağmen, bunları îdam ettirmekten çekinmemesi ancak bununla îzah edilebilir. Gerçekten o, bununla, Fars'ta da yayılmış olan şi'îliğe bir daha kolay-kolay kendini toparlayamıyacak kadar şiddetli bir darbe indirmiş oluyordu. Bu hareketi, onun dinî inancına, sünnîliği yeniden ihyâ etmesine, topladığı sünnî din âlimlerinin hâmisi olmak için oynadığı role uygundur. Birçok hallerde tek-tek şahısların, hattâ muayyen tarîkatlerin, sünnîlik yahut şi'îlik karşısındaki tutumlarını kat'î olarak belirtmek çok güç, hattâ imkânsız ise de, bundan, bütün ayırıcı çizgilerin ortadan kalkmış olduğu mânası çıkarılmamalıdır. Her ne kadar parlak devri 1355'te ölen 'Aḍud al-Dîn al-Îci ile çoktan geride kalmışsa da, Timurlular devrinde de sünnî akide yaşamaktaydı. Bu zat *Mavāḳif*'inde, akaid ile ilgili bilgileri aslî şekilleri ile bir araya getirmişti. Nitekim onun düşünceleri XV. asır din âlimleri arasında da yayılmış durumda idi ise de, bunlar artık çoktan verimliliklerini kaybetmiş, iskolastik şekiller hâlinde donmuşlardı. Zamanın dinî eserleri, istisnâlar bir tarafa bırakılırsa, çok sayıdaki şerhler, tahşiyeler, tefsîrler ve kısaltmaları yüzünden daha sonraki okuyucular için hemen-hemen anlaşılmaz hâle gelmiş olan ders kitaplarından ibâretti.

Sonunda sünnîliğin mümessilleri, gittikçe daha büyüyen şi'îliğe veya diğer râfızî hareketlere karşı girişilen mücâdelelerde başarı gösteremiyecek duruma düştüler. Timurlular ülkesinin geniş bölgelerinde son ve kat'î karar, dinî görüşlerini mutaassıp taraftarları sâyesinde elde ettikleri askerî güç ile birleştirmek sûretiyle, İran'da sünnîlere karşı zafere ulaşan Safeviler tarafından verilmiş oldu. Bundan sâdece Timurluların can düşmanı olan Özbekler hâriç kaldı ve bunlar islâm dünyasının şarkında sünnîliğin bir yuvası hâline geldiler. Bütün bu hâdiselerin neticeleri, ancak Timurlu devletinin yıkılışından sonra Ön ve Orta-Asya'da açıkça görülebildi.

Timurlular çağının mânevî kültürünü, bize kadar gelmiş bulunan birçok eser göstermektedir. Onların en iyi tarihçileri, her ne kadar Moğul tarihçilerinin en seçkinlerinin derecesine varmasalar bile, yine de hatırı sayılır değerde eserler bırakmışlardır. Bu müellifler arasında Ḥâfiẓ-i Abrū (ölm. 1430), 'Abd al-Razzāḳ-i Samarḳandī (ölm. 1482) ve Mīrḫōnd (ölm. 1498)'u sayabiliriz. Bu sonuncu vak'anüvis, sâdece Osmanlı imparatorluğundaki tarihle ilgili çevrelere te'sir etmekle kalmamış, aynı zamanda, daha sonraki garp tarih ilmini de kesif bir şekilde meşgul etmiştir; bunu, bilhassa XIX. asırda yapılan birçok tercümeler göstermektedir. Ḥâfiẓ-i Abrū, eserlerinde, zamanındaki tarihçilerin çalışma tarzları ve tarihe olan alâkaları hususunda dikkate değer deliller vermektedir. *Macmu'a*'sında büyük kısımları eski müelliflere, küçükleri de kendisine âit olan 12 eser bulunmaktadır. Dört kısma ayrılmış olan *Macma'at al-tavārīḫ* bir umûmî tarih olup, *Zubdat al-tavārīḫ-i Baysungurī* husûsî adını taşıyan dördüncü kısmında, 1427'ye kadar Şâhruh'un tarihi bulunmaktadır. 'Abd al-Razzāḳ'ın *Maṭla' al-sa'dayn* adını taşıyan eseri, umûmî tarih mâhiyetinde olup, Timurlular devri için başta Ḥâfiẓ-i Abrū'ya dayanmakta ise de, müellifin bizzat şâhid olduğu vak'aları da içine alır. Bu tarihler, tamamıyle olmasa bile, çok defa kendilerinin yahut hânedanlarının şânını gelecek nesillere intikal ettirmek isteyen hükümdarların arzuları üzerine kaleme alındıkları için, tabîatıyle musanna bir üslûpla yazılmışlardır. Bilhassa halkın hayatı ve ızdırapları, umûmiyetle saray tarihlerinin sisleri içinde silinip kaybolur. Dinî ve içtimâî tarih mes'eleleri için, halk edebiyatına âit bâzı eserler, bilhassa bir müddetten beri üzerinde yapılan çalışmalarla dikkate değer neticeler elde edilmiş olan menâkıb-nâmeler, hiç de küçümsenemiyecek bir ehemmiyet arz eder. İdârî ve mâlî tarih mes'elelerini vesîkalar cevaplandırmakta ise de, şimdiye kadar bunların asılları pek nâdir olarak ortaya konabilmiştir; çok defa, o zamanlar sevilen bir

edebiyat nev'i olan inşâ eserlerindeki sûretleri ile yetinmek gerekmekte ve bunların ilmî tedkiklerine de başlanmış bulunmaktadır.

Timurlular devrinin tarih eserleri de, anlaşılan Uluğ Bey münâsebetiyle bahsi geçen astronomi ve matematik eserleri gibi, hep Farsça yazılmıştır. Edebiyatta ise, bu eserlerin dışında Timur'dan önceki zamanlarda hiç bir nümûnesine rastlamadığımız Şark Türkçesi (Çagatayca) ile yazılmış eserler yer alır. Bunun ilk mümessili bir Mâverâünnehr şâ'iri olup, XV. asrın ilk yarısında ölmüş bulunan Sekkâkî [b. bk.]'dir. Bu şâir eserini belki daha Timur'un sağlığında yazmış olabilirse de, adı Sultan Halîl ve Uluğ Bey'in saray şâiri olarak geçmektedir. Halefleri arasında, bir divanı ve *Gül ü Nevbahār* adlı bir manzum mesnevîsi bulunan Lûtfî dikkati çeker. Lûtfî Heratlı olup, 1462/1463'te 99 yaşında aynı yerde ölmüştür. Sultan Halîl, Ebubekir Mirzâ ve Babur gibi Timurlu hükümdarları da Türkçe şiirler yazmışlardır. Çagatay edebiyatı en yüksek noktasına, kendisinin de bir divan ve bir risâlesi bulunan Hüseyn-i Baykara zamanında erişmiştir. Eserlerinde eksik olan parlaklık, onun dostu ve meşhur vezîri Mîr Ali Şîr Nevâî'de görülür. Nevâî, sâdece Çagatayca'nın edebî dil olarak yerleşmesini tamamlamakla kalmamış, aynı zamanda, *Muḥākamat al-luġatayn* adlı kitabında Farsça ve Türkçe'yi karşılaştırarak, ifâde gücünün daha fazla olması bakımından Çagatayca'ya daha üstün bir mevkî kazandırmıştır. İlk Çagatay edebiyatı tarihi olan *Macālis al-nafā'is* onun kaleminden çıkmıştır. Başka mensur eserler arasında 1494'ten 1529'a kadarki zamanı içine alan Zahireddin Babur'un hâtırâtından ibâret olan *Vekayi* yahut umûmiyetle söylendiği gibi *Babur-nâme*, hem hal tercümesi, hem de tarih ve coğrafya bakımından büyük bir ehemmiyet taşır.

Nevâî'nin *Muḥākamat al-luġatayn*'ine bakarak Türkçe ile Farsça arasında bir zıtlaşma olduğu neticesini çıkarmak için hiç bir sebep yoktur; Türkçe yazan müelliflerin umûmiyetle Farsça yazılmış eserlerinin de bulunması bunu göstermektedir. Çagatay şiir san'atında — hepsi olmasa da — şekillerin çoğu Farsça'dakilerle ortaktır. Üstelik bunlar daha XIV. asırdaki İran eserlerinde en çok göze çarpan şekillerdir. Hattâ işlenen mevzûlar bile birbirlerine uymaktadır; sâdece Türk şâirlerinde, halk edebiyatı mevzûları biraz daha fazla tercih edilmektedir. Çagatay edebiyatının Fars edebiyatıyle olan iyi münâsebetlerini, bizzat Ali Şîr Nevâî'nin, Câmî'nin *Nafaḥāt al-uns*'ü ile 'Aṭṭār'ın *Manṭiḳ al-ṭayr*'ını Türkçe'ye çevirmesi de göstermektedir.

Timur istîlâsından önceki İran edebiyatının parlak devri, onun ölümünden sonra eski hâlini bir daha kazanamadı. Her ne kadar Timurlular Farsça şiir yazmış, Fars şiir san'atını takdir edip himâyeleriyle saray şiir san'atını yeniden canlandırmış ve bu sâyede şâirlerin sayısı çoğalmış ise de bu, şâirlerin eserlerinin fikrî ve bedîî seviyesini yükseltmemiştir. Daha önceki asırların kendine has husûsiyet'eri ve düşünce zenginliği ortadan kalkmıştır; şiirlerde onların yerini şan'anevî ve şeklî unsurların kuvvetle belirtilmesi almıştır. Hind üslûbunun girmesiyle klasikleşmiş bir kalıplaşma olmuştur. Bu kadar menfî unsurlar, dikkate değer istîdatlar için bile büyük bir engel olmaktaydı.

Zamanın sıkıntıları[1] yüzünden gittikçe güçlenen tarîkatlere yönelişe uygun olarak, tasavvufî şiirlerde de bir artış görülmektedir. Bunun başlıca mümessilleri kimi Arapça, kimi Farsça kaleme alınmış ve vahdet-i vücûdcu bir karakterde birçok eserler yazan Şāh Ni'mat Allāh Valī (ölm. 1431 [bk. mad. NİMETULLAH VELİ]) ile, şâirlik bakımından ondan daha üstün olan Ḳāsim al-Anvār (ölm. 1433/1434 [bk. mad. KÂSİM-İ ENVÂR]'dır. Bu dinî istikamette yazılan şiir san'atının yanında, lirik aşk şiirleri, romantik şiirler ve kahramanlık destanları da görülmektedir. Lirik eserlere, Ḥâfiẓ'da sık-sık rastlandığı gibi, tasavvufî ve sözde tasavvufî unsurların girmiş olduğu çok sık görülür; bunu bilhassa Kamāl al-Dīn Binā'ī (îdâmı 1512)'de görmekteyiz. Romantik destan nev'inde Nîşâpûrlu Kātibī (ölm. 1434—1436 arası) şöhret kazanmıştır. Bunun yanı sıra, Câmî'nin yeğeni olan 'Abd Allāh Hātifī (ölm. 1520) de Timur'un kahramanlıklarının bir destanı olan *Timur-nāma*'siyle, anılmaya değer.

XV. asır İran edebiyatına en büyük hizmeti yapmış olan, hiç şüphesiz şâir, mutasavvıf ve aynı zamanda çok cepheli bir âlim sayılan 'Abd al-Raḥmān Câmī (1412—1492; [bk. mad. CÂMÎ])'dir.

Nakşbendî tarîkatine bağlı bulunan Câmî, bütün ömrü boyunca sünnîliğe dayanan sûfîliğe sâdık kaldı. O, gerek Ali Şîr Nevâî, gerekse Ḫoca Aḥrār ile dosttu ve Herat sarayı ile iyi münâsebette bulunmuştur. Bununla berâber, bâzı eserlerini Hüseyn-i Baykara ile Tebriz hükümdârı Ak-Koyunlu Sultan Yakub'a itha' etmiştir. Kendisi seyahatten kaçınmadığı halde, Osmanlı sarayının dâvetini reddetmişti.

Timurlu hükümdarlarının hâkim oldukları sâhalarda, bilhassa uzun zaman hükümdarlık

eden Şâhruh, Ebû Sa'îd ve Hüseyn-i Baykara devirlerinde, hayat şartlarının oldukça sağlam bir hâle gelmesine rağmen, bâzı zamanlarda ve bâzı yerlerde ova ve taşra şehir halkı güvensizlik, sefâlet ve sıkıntıya mâruz kalmıştır. Bunun yanında umûmiyetle halkın içtimâî ve iktisâdî durumuyla, hükümdarların oturdukları Semerkand, Şîrâz ve Herat gibi birkaç büyük şehrin şa'şa'âlı hayatı büyük bir tezad teşkil ediyordu. Timurluların ideali, kendi pâyitahtı Semerkand'ı islâm âleminin en parlak merkezi hâline getirmek için uğraşmış bulunan Timur'u nümûne olarak alıp, ona uygun bir tarzda davranmaktı. Timur'un, pâyitahtı güzelleştirmek ve ona şöhret kazandırmak için, zaptettiği yerlerden mîmar, usta, san'atkâr ve âlimleri Semerkand'a sevkettiği mâlûmdur. Bu tutuma, o kadar büyük ölçüde olmasa bile, onun haleflerinde de rastlamaktayız. Zaptedilen şehirlerde, fâtihin isteği üzerine, pâyitahta gönderilen bâzı san'atkâr, âlim ve şâirlerin adlarını da bilmekteyiz. Bununla berâber, burada her zaman zor kullanıldığı söylenemez; zîrâ, bâzı hükümdarların himâyekâr davranışlarının bu tip insanları çekmekteki rolünü de hesâba katmak gerekir.

Bunun en göze çarpan ifâdesini, Timurlular devrinin bir çoğu günümüze kadar gelen mîmârî eserlerinde buluyoruz. Bir kısmını da, hiç değilse muâsırları olan müelliflerin, Avrupalıların tasvirlerinden öğreniyoruz. Bunların hepsi, Avrupa'da „Timurlu rönesansı" tâbirinin doğmasına sebeb olan, islâm san'atının büyük gelişme çağına şâhitlik etmektedir. Bu eserlerin kendilerine has husûsiyetleri arasında, tamamiyle olmasa bile, daha ziyâde mevcut İran yapı an'anesine bağlılık ve apaçık bir seçmecilik yer alır; bunların her ikisi de yukarıda bahsettiğimiz gibi san'atkârların türlü ülkelerden, husûsiyle orta ve cenûbî İran'dan gelmiş olmalarının bir tezâhürüdür. İşte asıl bu keyfiyet mîmârîyi taşralılığa sapmaktan korumuştur. San'at eserlerinin meydana getirilişinde, iş verenin şahsî zevkinin de yeni güçler sağladığı kolay-kolay inkâr edilemez ve bu, daha derin araştırmaları gerektiren bir mes'eledir. Nihâyet burada, meselâ Uzak-Şark gibi yabancı te'sirlerin de bulunduğunu gösteren belirtiler vardır.

Timurlu mîmarlık san'atının temelleri, Timur zamanından kalma olup, bunları, İspanya elçisi Clavijo'nun 1404'te henüz tamamlanmamış bir vaziyette gördüğü Timur'un Keş'teki sarayına âit tasvirlerden anlamaktayız. Bu esaslar 1394/1395'te Türkistan'da yapılan Ahmed Yesevî ve beş yıl sonra tamamlanan Bibi-Hanım Câmii'nde tam şeklini almış bulunmaktadır. Yeni bir devre olan ilk Horasan devresi, Şâhruh'un hükümdarlığı zamanına rastlar; bu devrede, yapı sâhibi olarak hükümdârın zevcesi Gevher-Şâd ve ikisinin oğlu Baysungur (ölm. 1433) ile, mîmar olarak Ḳivâm al-Dîn-i Şîrâzî en üstün yeri alırlar. Bu devir eserleri, daha önceki Mâverâünnehr devresinden, mîmârî ve süslemedeki mühim gelişmelerle temâyüz eder; bu husûsu, sâdece Meşhed'deki Gevher-Şâd Câmii (başlangıcı 1405/1406, bitişi 1418/1419) ile Semerkand'daki Bibi-Hanım Câmi'inin karşılaştırılması, açıkça gösterir. Bu eser, daha sonraki on yıllarda hâkim olan klasik Timurlu üslûbuna yol açmıştır. Ama ondan sonra, iki katlı revaklarla birbirine bağlanan dört eyvânıyle iç avlu, büyük bir giriş kapısı eklenmek sûretiyle genişletilmiştir. Bu bina tipi, Şâhruh'un sonu ile Herat Timurlu devletine kadar devameden mîmârî devrede yapılan Herat medresesinde görülür; fakat bunun dışında, bu mimârî tarzına, daha az masrafa mal olan üzeri örtülü bir câmi veya Anav'da 1444/1445'te yapılan Babur Câmii gibi, örtülü ve avlu câmi arasındaki bir çeşit karma tipte rastlanır. Sık-sık görülen üzeri örtülü câmilere nümûne olarak, mîmar Şemseddin Tebrîzî'nin Meşhed'de yapmış olduğu Mescid-i Şah gösterilebilir. Bu mîmârî devrenin daha sonraki zamanlarında, birçok binalar yaptıran Ali Şîr Nevâî üstün bir yer alır.

Timurlu mîmârîsinde göze çarpan başlıca yenilik, bilhassa sâdece ilk Horasan devresindeki binaların yüksekliği, büyük masrafa mal olan satıh süslemeleri, kubbe, minâreler ve eski geleneklerin aksine iç hacimlerinin çokluğu ile kalmaz, aynı zamanda ilk olarak Semerkand'daki Gür-i Mîr'de görüldüğü gibi, bunlarda damla şeklinde mukarnaslı cümle kapıları ve kendine has bir husûsiyeti olan armut şeklinde kubbeler ile kullanılmakta devam olunan yayvan kubbelerin yanında, büsbütün göze çarpan yüksek kubbe gibi yeni yapı unsurlarının da kullanıldığı görülür. Bu kubbe, taşıyıcılık vazifesinden başka, altındaki boşluğa yeniden normal yükseklik nisbetlerini sağlar.

Daha mühimi, belki de en ehemmiyetli unsur, o zamana kadar asla erişilememiş olan renk zenginliğidir. Bu, çok defa sıvaya gömülü çini mozayiklerden satıh süslemelerinde, binanın bütün görülebilen kısımlarını kaplayan nebat ve yazı süslerinin bol-bol kullanılmasında görülür. Timurlu çinileri ilk devirlerde sâdece mütevâzı, hattâ muntazam bir renk düzeni gösterirken, daha sonra, çeşitliliği kadar zarifliğiyle de kendini belirten ve bütün mîmârîye kendine has bir câzibe sağlayan zengin bir renk cümbüşü hâlinde gelişmiştir. İster mîmârî, ister süsleme bakımından olsun, yapı san'atlarının seçkin eserleriyle Timurlu kültürü, söz götürmez bir seviyeye erişmişti. Bu, XVI. asırda Safevîlere geçen mîrâsın bir kısmıdır ve İran'ın çehresine öylesine derin bir şekilde işlemiştir ki, günümüzde bile bu memleketin başlıca husûsiyetlerinden sayılmaktadır.

Mühim bir resim san'atının doğuşunu, aralarındaki san'at hâmilerinin hareketlerinin sebepleri ve içten alâka dereceleri ne olursa olsun, Timurlu hükümdarlarının teşebbüslerine borçluyuz. Duvar resimleri ve mensûcat üzerindeki resimlerin nümûneleri, zamanımıza kadar gelmemiştir; buna mukabil, minyatür san'atı ile ilgili eserler pek çoktur. Timurlu devrinin tezhibli yazmaları, şark ve garp kütüphânelerinin en değerli eserleri arasında yer alır.

Timur'dan çok daha önce birçok san'atkâr nesli, Uzak-Şark, Moğul, belki de Türk te'sirleriyle, arta kalmış şekiller içinde donup kalan eski İran san'atına yeni bir canlılık kazandırmışlardı. XV. asırda, Timurluların yâni daha ziyâde Türklerin himâyesi sâyesinde resimde bir eskiye yöneliş oldu ve bundan alınan ilhamlar o zamana kadar hâkim olan te'sirleri arka plana attı.

Araştırmaların şimdiki durumuna göre, Timurlu resminin menşe'i olarak, Bagdad ve Tebriz'deki Celâyirî, belki de Şîrâz'daki Muzafferîlerin atelyeleri görülmektedir. Timur bu şehirleri zaptettiği zaman buralardaki san'atkârları Semerkand'a götürmüştü. Bunların eserlerinden hiçbir nümûnenin kalmayışı yüzünden, kesin olarak söylenemezse de, Timurlu resim san'atının meydana gelişi devresi husûsiyetini teşkil eden çeşitli üslûpların, bu birbirinden ayrı resim mekteplerininkine olan benzeyişini bu noktada aramak lâzım gelir.

Timur'un ölümünü tâkib eden siyâsî sarsıntılar, birçok san'atkârların Semerkand'dan ayrılmalarına ve geçimlerini yeni kurulmuş olan Timurlu devletleri hükümdarlarının yanında aramalarına sebeb olmuştu. İşte, ayrı-ayrı merkezler arasındaki büyük uzaklıklara rağmen, bu zamanın üslûbunun şaşılacak kadar bir birlik göstermesi, aralarında sâdece küçük ayrılıkların bulunması, bununla izah edilebilir. Fakat bu üslûp, kesintisiz olarak sâdece iki yerde, Şîrâz ve Herat'ta tâkib edilebilir. Şîrâz'da resim, İskender b. Ömer Şeyh (saltanatı 1409—1414) zamanında, tersimdeki incelik ve renk âhengindeki zerâfette kendini gösteren büyük bir gelişme kaydetti. Ondan sonraki yirmi yılda, Şâhruh'un, İskender'e galebesi üzerine Fars vâlisi yaptığı oğlu İbrahim'in zamanında da, mahsûlleri aynı yüksek seviyede olmamakla berâber, bu mektebin başarısı devam etti. Yine bu sırada, Şâhruh ile oğlu Baysungur'un himâyesi altında Herat mektebi, Şîrâz mektebinin kuvvetli bir rakibi oldu ve sonunda ona yetişti, hattâ yeni ifâde tarzları bulması ve erişilmez bir renk çeşitliliğini geliştirmesiyle onu geçti. Timurlu san'atı, Hüseyn-i Baykara ve Mîr Ali Şîr Nevâî ile bir kere daha cömert hâmiler bulduğu sırada, artık gerileme belirtileri göstermeye başladı. Onların himâyeleri altında, müslüman İran'ın en büyük ressamı olup, XV. asrın ortalarında doğan Kamâl al-Dîn Bihzâd (ölm. 1537'ye doğru) ortaya çıktı. Bihzâd, doğrudan-doğruya tabiat müşâhedelerini an'anevî unsurlarla birleştirerek kitap ressamlığında bir yenilik yapmayı başardı. Bihzâd, Timurluların sonunu da idrâk etti; Tebriz'e giderek, Safevîler sarayında büyük bir saygı gördü. Çalışmaları ve yetiştirdiği büyük sayıdaki şâkirdleri sâyesinde, Safevî minyatür san'atını Timurlu resminin bir devamı hâline getirdi.

Bibliyografya: Kısa bir bibliyografya için bk. Jean Sauvaget, *Introduction to the History of the Muslim East* (a Bibliographical Guide, based on the second edition as recast by Claude Cahen), Berkeley ve Los Angeles, 1955, bilhassa s. 170—173. İran kaynakları ve bununla ilgili eserler için bk. C. A. Storey, *Persian Literature* (ilâveli ve tashihli Rusça trc. Yu. E. Bregel, *Glavnaya Redaktsiya Vostočnoy Literaturī*, Moskova, 1972), II, 787—843; III, 1464—1467. Diğer neşriyat için bk. Walther Hinz, *Quellenstudien zur Geschichte der Timuriden*, *ZDMG* (1936), XC, 357—398; Hans Robert Roemer, *Neuere Veröffentlichungen zur Geschichte Timurs und seiner Nachfolger*, *CAJ* (1956), II, 219—232 (buna dâir tamamlayıcı bilgiler aşağıda zikredilen Şams al-Ḥusn'ün giriş kısmında); Felix Tauer, *Timurlular devrinde tarihçilik*, *Belleten* (trc. A. Ateş), 1965, XXIX, 49—69. Bu eserlerde geçen kaynak ve bibliyografya listelerine göre aşağıdaki neşriyat, tâli derecedeki bibliyografyanın en mühim meḥaz ve eserlerine inhisar etmekte veya yukarıda zikredilen neşriyatta yer almayan yayınlara âit bulunmaktadır: *Extraits du Muntaḫab al-tavārīḫ-i Mu'înî* (Anonyme d'Iskandar), nşr. Jean Aubin, Tahran, 1957; İbn 'Arabşāh, *Kitāb 'acā'ib al-maḳdūr fî aḫbār Timūr* (Kahire, 1285), İng. trc. J. H. Sanders (London, 1936),

Frans. trc. Muḥammed ʿAlī Nacātī (Tahran, 1339); Ruy González Clavijo, *Embajada a Tamorlán, estudio y edición de un manuscrito de siglo XV por Francisco López Estrada* (Madrid, 1943), İng. trc. Guy Le Strange (London, 1928); Şaraf al-Dīn ʿAlī Yazdī, *Ẓafar-nāma*, Çagatayca trc. Topkapısarayı Kütüp., Bagdat ktp.nr.TY 281 nşr. ʿAbbās İḳbāl, 2 cilt (Tahran 1336); Mavlānā Kamāl al-Dīn ʿAbd al-Razzāḳ Samarḳandī, *Maṭlaʿ-i saʿdayn va-macmaʿ-i baḥrayn* (nşr. Muḥammed Şafīʿ), Lâhûr, 1360—1368, II/1 12, 2—3; Tāc al-Salmānī, *Şams al-Ḥusn* (Timur'un ölümünden 1409 yılına kadar Farsça bir vekayinâme), tıpkı basım (el-yazması Lala İsmail Efendi, nr. 304), Alm. trc. ve açıklama, Hans Robert Roemer (Wiesbaden, 1956); Ḥāfiẓ-i Abrū, *Chronique des Rois Mongols en Iran, Ẕayl-i Cāmiʿ al-tavārīḫ-i Raşīdī*, Fars. nşr. ve trc. Ḫānbābā Bayānī, I (Fars. metin, Tahran, 1317), II (Frans. trc. ve notlar, Paris, 1936); Felix Tauer, *Le Ẕayl-i Cāmiʿ al-tavārīḫ-i Raşīdī de Ḥāfiẓ-i Abrū et son édition par K. Bayānī*, *Archiv Orientâlni* (1952), XX, 39—52; (1953), XXI, 206—217; (1954), XXII, 88—98, 531—543; (1955), XXIII, 99—108; Ḫanbābā Bayānī, *Ḥāfiẓ-i Abrū va-ḥaḳīḳat va-favāʾid-i ʿilm-i tārīḫ az naẓar-i vay*, *Barrasīhā-yi tārīḫī* (1349), V, 231—254; Douglas Dunlop, *Ḥāfiẓ Abrū's version of the Timurid Embassy to China in A. D. 1420* (Glasgow, 1946); Ḥāfiẓ-i Abrū, *A Persian Embassy to China, being an extract from Zubdatu't-tawarikh of Hafiz Abru* (trc. K. M. Maitra), New York, 1970; Ḥāfiẓ-i Abrū, *Ẕayl-i Ẓafar-nāma-Continuation du Ẓafarnāma de Niẓāmuddīn Şāmī*, nşr. Felix Tauer, *Archiv Orientalni* (1934), VI, 429—465; Abbas Zaryab, *Der Bericht über die Nachfolger Timurs aus dem tārīḫ-i kabīr des Caʿfarī İbn Muḥammad al-Ḥusaynī*, Dok. tezi (Mainz, 1960); Caʿfar b. Muḥammad b. Ḥasan, *Çand faṣl az-tārīḫ-i kabīr*, önsöz ve tashih ile nşr. İrac Afşār, *Farhang-i Īrān-zamīn* (1337), 6, s. 89—158; Mīrḫond, *Ravżat al-ṣafā fī sīrat al-anbiyāʾ va'l-mulūk va'l-ḫulafāʾ* (Tahran, 1338—1339), 10 cilt; ʿAlī b. Şams al-Dīn b. Ḥaccī Ḥusayn-i Lāhicī, *ʿAly Ben Schems-Eddin's Chanisches Geschichtswerk oder Geschichte von Gîlân in den Jahren 880 (1475) bis 920 (1514)*, Fars. metin, nşr. Bernhard Dorn, Petersburg, 1857 (*Muhammedanische Quellen zur Geschichte der südlichen Küstenländer des Kaspischen Meeres*, kısım 2); Marianne Schmidt-Dumont, *Turkmenische Herrscher der 15. Jahrhunderts in Persien und Mesopotamien nach dem tārīḫ al-Ġiyāṯī*, Freiburg, 1970 (*Islamkundliche Untersuchungen, 6*); Faẓlallāh b. Rūzbihān Ḫuncī, *Mihmān-nāma-yi Buḫārā*, nşr. Minūçahr Sutūda (Tahran, 1341); Muḥammad Aslam, *Faḍl-Ullah bin Rūzbihān al-Iṣfahānī*, *Journal of the Asiatic Society of Pakistan*, 10/II (1965), s. 121—134; Muʿīn al-Dīn Muḥammed Zamcī İsfizārī, *Kitāb Ravżāt al-cannāt fī avṣāf madīnat Harāt* (nşr. Sayyid Muḥammed Kāẓim İmām), Tahran, 1959; A. M. Belenitskiy, *Istoriçeskaya topografiya Cerata* XV b., ʿAlşīr Nevōʾī (nşr. A. K. Borovkov), Moskova, 1946, s. 175—202; Abū Bakr-i Ṭihrānī, *Kitāb-i Diyārbakrīyya, Ak-Koyunlular tarihi* (nşr. Necati Lugal ve Faruk Sümer), Ankara, 1962—1964, I—II; Zayn al-Dīn Vāṣifī, *Badāʾiʿ al-vaḳāʾiʿ*, nşr. A. N. Boldïrëv, Moskova, 1961 (*Pamyatniki Literaturï Narodov Vostoka, Tekstï: Bolşaya seriya V*); *A History of the Moghuls of Central Asia being the Tarikh-i Rashidi of Mirza Muhammad Haidar, Dughlât* (İng. trc. N. Elias ve Denison Ross), New York, 1970; Ḫōndamīr, *Ḥabīb as-Siyar fī aḫbār afrād al-başar* (Tahran, 1333), 4 cilt; V. V. Barthold, *O pogrebenii Timura, Zap. Vost. Otd. Rus. Ark. Obşç.*, XXXIII (Petrograd, 1915); V. Minorsky, *La Perse au XVe siècle entre la Turquie et Venise, Société des Études Iraniennes et de l'Art Persan* (Paris, 1933), XVIII; ayn. mll., *La Perse au XVe siècle*, Roma, 1958 (*Serie Orientale Roma*, XVII); R. M. Savory, *The Struggle for Supremacy in Persia after the Death of Tīmūr*, *Der Islam* (1964), sayı 40, s. 35—65; Nuṣratallāh Mişkātī, *Az Salāciḳa tā Şafavīya*, Tahran, 1343 (burada s. 264—412 Timur ve Timurlulara dâirdir); ʿAbbās ʿAzzāvī, *Tārīḫ al-ʿIrāḳ bayn al-iḫtilālayn*, II (*al-ḥukūma al-calāyirīya 1338—1410*) ve III (*al-ḥukūma al-turkmānīya 1411—1534*), Bagdad, 1936—1939; Zeki Velidi Togan, *Büyük Türk hükümdarı Şahruh*, *TDED* (İstanbul, 1948—1949), sayı 3, s. 520—538; V. V. Barthold, *Ulugbek i ego vremya, Soçineniya* II, 2, s. 25—196, Türk. trc. Akdes Nimet Tahiroğlu, *Uluğ Beg ve zamanı*, İstanbul, 1931, Almanca olarak hazırlayan Walther Hinz, *Uluġ Beg und seine Zeit*, Leipzig, 1935 (*AKM*, XXI, 1), İng. trc. V. ve T. Minorsky, *Ulugh-Beg*, Leiden, 1958 (V. V. Barthold, *Four Studies on the History of Central Asia*, İng. trc. V. ve T. Minorsky, Leiden, 1963, II. III. 1—72); nşr. A. K. Arends, *Iz istorii épohi Ulugbeka* (Taşkent, 1965); V. V. Barthold, *Mir Ali Şir i politiçeskaya zizn'*, *Soçineniya*, II/II, 199—260, Alm. trc. Walther Hinz, *Herāt unter Ḥusayn Baykara dem Timuriden*, Leipzig, 1938 (*AKM*, XXII, 8), İng. trc. V. ve T. Minorsky, *Mir ʿAlī-Shīr* (Leiden, 1962); *Bâbur-nâma* (Türkçe metin, tıpkı basım), nşr., London, 1905 ve İng. trc. Annette Susannah Beveridge, 2 cilt (London, 1922); Gazi Zahîrüddin Muhammed Babur, *Vekayi. Babur'un hâtıratı* (Doğu Türkçesi 'nden trc. Reşit Rahmeti Arat), Ankara, 1943—1946, I — II; Henry Serruys, *The Tribute System and Diplomatic Missions, 1400—1600* (Bruxelles, 1967); ʿAbd al-Ḥusain Nawāʾī, *Asnād wamukātabāt-i tārīḫī-yi Īrān az-Tīmūr tā Şāh İsmāʿīl* (Tahran, 1341); Gottfried Herrmann, *Der historische Gehalt des „Nāmä-ye nāmī" von Ḥandamīr*, Dok. tezi (Göttingen, 1968); ayn. mll., *Urkunden-Funde in Āẕarbāycān*, *AMI NF* (1971), IV, 249—262; Jean Deny, *Un soyurgal du Timouride Şāhruḫ en écriture ouigoure*, *JA* (Paris, 1957), sayı 245, s. 253—266; ʿAlī Şīr Navāʾī, *Munşaʾāt* (Bakû, 1926); Hans Robert Roemer, *Staatsschreiben der Timuridenzeit. Das Şaraf-nāmä des ʿAbdallāh Marvārīd in kritischer Auswertung*, *VOK*, tıpkı basım olarak Farsça metin (İstanbul Üniv. kütüp., nr. FY 87), Wiesbaden, 1952, III; R. G. Mukminova, *K. istorii agrarnīḫ otnoşeniy v Uzbekistane XVI v., po materialam „Vakf-name"* (Taşkent, 1966); A. N. Boldirëv, *A Sketch of the Life of Herat Society in the XV—XVI Centuries* (İng. trc. ile Rusça), *Trudī Otdela Kulturī i iskusstva Vostoka Gosudarstvennogo Ermitaza* (1947), IV; V. V. Barthold, *K. istorii oroşeniya Turkestana, Soçineniya*, III, 97—233; M. R. Arunova, *K. istorii narodnīḫ vïstupleniy v gosudarstve Timuridov XV v., Kratkie soobşçeniya Instituta Vostokovedeniya, ANSSSR* (1960), XXXVII, 34 v. dd.; I. P. Petrushevzky, *K. istorii instituta „soyurgala"*, *Sovetskoe Vostokovedenie* (1949), VI, 227—246; ayn. mll., *Izuçenie feodal'nogo obşçestva Irana v Rossii i v SSSR, Istoriya Iranskogo gosudarstva i kulturī k 2500 — Letiyu iranskogo gosudarstva* (Moskova, 1971); Marian Molé, *Les Kubrawiya entre sunnisme et shiisme au huitième et neuvième siècles de l'hégire*, *REI* (1961), sayı 29, s. 61—142; Hellmut Ritter, *Studien zur Geschichte der islamischen Frömmigkeit, Oriens* (Leiden, 1954), VII, 1—54; Abdülbâki Gölpınarlı, *Faḍlallāh-i Ḥurūfī 'nin oğluna ait bir mektup, Şarkiyat Mecmuası* (İstanbul, 1956), I, 37—57; Roger Mervyn Savory, *A 15 th Century Şafavid Propagandist at Harāt, American Oriental Society*, Indiana University (London, 1969), s. 189—197; Jean Aubin, *Fragments historiques consernant Bam sous les Timourides et les Qara Qoyunlu, Farhang-i Īrān zamīn* (1333), II, 93—232; ayn. mll., *Matériaux pour la biographie de Shāh Niʿmatullāh Wali Kermani* (Tahran, 1956); ayn. mll., *Deux sayyids de Bam au XVe siècle, Contribution à l'histoire de l'Iran timouride*, *Abh. AWL*, 7 (Wiesbaden, 1956); ayn. mll., *Le mécénat timouride à Chiraz*, *Studia Islamica* (1957), VIII, 71—88; ayn. mll., *Un santon quhistānī de l'époque timouride*, *REI* (1967), sayı 35, s. 185—216; Miḥrābī Kirmānī, *Taẕkirat al-avliyāʾ gā Mazārāt-i Kirmān* (nşr. Sayyid Muḥammed Hālsimī ve Ḥusayn Kūhī Kirmānī), Tahran, 1330; A. S. Husayni, *The influence of spiritual forces on society and politics in Timurid Iran 1335—1502*, *Sind University Journal of hum. soc. sciences* (1967), sayı 6, s. 37—42; Werner Caskel, *Ein Mahdī des 15. Jahrhunderts, Saiijid Muḥammad ibn Falāḥ und seine Nachkommen*, *Islamica* (1929/1931), sayı 4, s. 48—93; Faẓlullāh b. Rūzbihān al-Isfahānī, *The Sulūku'l-mulūk, a Manual of Government based on Islamic Principles* (nşr. M. Nizamuddin ve Mohammed Ghouse), Haydarâbâd, Dn, 1966; Davlatşāh, *Taẕkirat al-şuʿarāʾ* (nşr. E. G. Browne), London ve Leiden, 1901, îzahlı Türk. trc. Süleyman Fehmî (İstanbul, 1259); Mīr ʿAlī Şīr Navāʾī, *Maḥākim al-nafāʾis* (nşr. ʿAlī Aṣġar Ḥikmat), Tahran, 1323; Ehsan Yar-Shater, *Şiʿr-i Fārsī dar ʿahd-i Şāh Ruḫ yā Aġāz-i inḥiṭāṭ dar şiʿr-i Fārsī* (Tahran, 1334); János Eckmann, *Die tschaghataische Literatur*, *PTF* (Wiesbaden, 1964), II, 304—402; Jevgenij Eduardoviç Bertel, *Izbrannïe trudī: Navoi i Dzami* (Moskova, 1965); Tourkhan Gandjeï, *Il Canzoniere persiano di ʿAlī Şīr Navāʾī*, *AIUON* (1952), IV, 145—155; ayn. mll., *Uno scritto apologetico di Ḥusain Mīrzā*, *AIUON* (1954), s. 157—183; G. A. Pugaçenkova ve L. I. Rempel, *Istoriya Iskusstv Uzbekistana s drevneyşih vremen do seredinī devyatnadtsatogo veka* (Moskova-Iskusstvo, 1965); Dietrich Brandenburg, *Samarkand, Studien zur islamischen Baukunst in Uzbekistan* (*Zentralasien*), Berlin-Hessling, 1972; Ivan Stchoukine, *Les*

Peintures des Manuscrits tîmûrides (Paris, 1954); ayn. mll., *Un Gulistan illustré par des artistes tîmûrides, Revue des Arts Asiatiques* (1936), X; Dorothea Duda, *Die Euchmalerei der Cala'iriden, Der Islam* (1972), sayı 48, s. 28—76; (1972), sayı 49, s. 153—220; *Persian Painting of the XV th Century* (nşr. R. Pinder-Wilson), 1959; Richard Ettinghausen, *An illuminated manuscript of Hāfiz-i Abrū in Istanbul, Kunst des Orients* (1955), II, 30—44; bk. madd. ALİ ŞİR; *E I*², ABŪ SA'ĪD, BĀBUR, BIHZĀD. (HANS R. ROEMER.)

TİMUR-LENG. [Bk. TİMUR.]

TİMURTAŞ. TİMUR-TAŞ B. NACM AL-DĪN İLGĀZĪ B. ARTUK. Mardin Artuklularının ikinci emîri. *al-Malik al-'ālim al-'ādil Ḥusām al-Dīn* ünvan ve lekabını taşıyan Timurtaş, 498 (1104) tarihinde doğmuştur. Daha küçük yaşlarda iken babası onu, geçici bir süre için, hâkimi bulunduğu Haleb'de vekil olarak bırakmıştı (510=1116/1117). İlgâzî, halîfe al-Mustarşid Bi'llāh ve Sultan Mahmud'a karşı mücâdeleye cesâret edemiyerek, Mardin'e gelip himâyesine sığınan kayınpederi Hille emîri Dubays b. Ṣadaḳa'nın affedilmesi husûsunda, içinde Timurtaş'ın da bulunduğu bir hey'eti sultana gönderdi. Sultan Mahmud, İlgâzî'nin Dubays hakkındaki ricâsının kabûl edilmemesi netîcesinde, Ermenşahların elinde bulunan Meyyâfârikîn [b. bk.]'i, kendisine gücenmemesini sağlamak için, İlgâzî'ye iktâ olarak verdi ve böylece bu şehir Mardin Artuklu topraklarına dâhil edildi (515 =1121/1122). İlgâzî'nin ölümünden (teşrin II, 1122) sonra, büyük oğlu Timurtaş Mardin'e, diğer oğlu Şems'üd-Devle Süleyman Meyyâfârikîn'e ve yeğeni Bedrüddevle [b. bk.] Süleyman da nâibi bulunduğu Haleb'e hâkim oldular.

Timurtaş, 24 rebîülevvel 518 (11 mayıs 1124)'de, amcasının oğlu Behram b. Belek'in Baalbek hâkimi Emîr Hasan'ın elinde bulunan Menbic'i kuşatması sırasında kaleden atılan bir okla öldürülmesi üzerine, Haleb'e hâkim oldu. O, vezirliğe önce Abū Muḥammed b. al-Mavṣul'ü, daha sonra da Abu'l-Racā b. al-Sartān'ı, Haleb reisliğine Faḍā'il b. Sa'īd b. Badī'i ve kale kumandanlığına da 'Abd al-Karīm adında birisini tâyin etti (ağustos 1124). Biraz sonra da Emîr Belek tarafından Harran'a sürülmüş bulunan son Haleb Selçuklu meliki Sultan-Şah b. Ridvan'ı Haleb kalesine naklettirdi. Çok geçmeden halîfe ve sultanla anlaşmazlık hâlinde bulunan ve bu yüzden hükümran olduğu Hille'yi terk etmek zorunda kalan Dubays, Haleb kalesindeki hapishâneden kaçan Melik Sultan-Şah ile birlikte Haleb'i ele-geçirmeğe teşebbüs etti ise de, şehir hâkimi Faḍa'il b. Sa'id'in yerinde tedbirleri sâyesinde bu teşebbüs başarıya ulaşamadı.

Evvelce, nisan 1123 tarihinde Belek tarafından esir alınan Kudüs kıralı Baudouin II., Urfa kontu Joscelin ve Birecik seneşalı Galeran, Harput ve daha sonra da Harran kalesinden Haleb kalesine nakledilmişlerdi. Kudüs kıralı, Munḳiẕī emirlerinden Abu'l-'Asākir Sulṭān b. Munḳiẕ'in aracılığı ile, Timurtaşla anlaşarak esâretten kurtuldu (ağustos/eylûl 1124). Kıral, Kudüs'e döndükten sonra Timurtaş ile yaptığı anlaşmaya riâyet etmediği gibi, berâberindeki Sultan-Şah ile işbirliği yapan Dubays ile de Haleb'i işgal teşebbüsüne katılmaktan çekinmedi.

Suriye'de vuku bulan mütemâdî savaşlardan bıkan sulhsever Timurtaş, umûmiyetle Mardin'de oturuyor ve Haleb'i nâipleri vâsıtasıyle idâre ediyordu. Bu itibarla Haçlı ve Dubays kuvvetleri tarafından şiddetle kuşatıldığı sırada, Haleb'de Ḥācib 'Omar ve Ḳāżī Abu'l-Faḍl b. al-Ḫaṣṣāb bulunuyordu. Kuşatma sebebiyle zor bir duruma düşen şehir halkı, Mardin'e bir hey'et göndererek Timurtaş'ı yardıma dâvet etmişler ise de, bu sıralarda Timurtaş, kardeşi Süleyman'ın ölümü üzerine, Meyyâfârikîn'e de sâhib olması ve Haleb hâkimiyetinden de vaz geçmiş görünmesi sebebiyle, bu teklifi kabûl etmedi. Bunu müteâkıp Haleb hey'eti, sür'atle Musul hâkimi Emîr Aksungur Porsukî'ye giderek, ona, şehri kurtarıp teslim almasını bildirdi. Emîr Aksungur'un Haleb'e yardıma gelmesi netîcesinde, şehri kuşatmakta olan kuvvetler çekilmek zorunda kaldılar. Aksungur'un böylece Haleb'e hâkim olması sonunda, Timurtaş'ın buradaki ancak altı ay süren (mayıs—teşrin I. 1124) hükümranlığı da sona ermiş oldu.

Timurtaş, İmâdeddin Zengî'nin 521 (1127) tarihinde Musul'da Aksungur'un halefi olarak hükümran olmasından sonra, devamlı güçlüklerle karşılaştı: Irak şahneliği sınırlarını genişletmek gayesini gerçekleştirmek isteyen Zengî, Mardin Artuklu beyliğine bağlı olan Nusaybin üzerine yürüdü. Timurtaş, Hısn Keyfâ (Hasankeyf) hâkimi Artuklu Rüknüddevle Davud b. Sökmen'den yardım istedi. Fakat Zengî, birtakım sevkülceyşî hareketlerle, iki yeğeninin birleşmesinden önce, Nusaybin'i işgal etti. Daha sonra, 524 (1129/1130)'te Mardin ile Nusaybin arasında bulunan Sereî kasabasını kuşattı. Bunun üzerine, Timurtaş ile yeğeni Davud ve Âmid hâkimi Sa'd al-Davla Abū Manṣūr İl-aldı, topladıkları 20.000

Türkmen askeri ile Zengî'yi karşıladılarsa da, yine yenilmekten kurtulamadılar. Bu mağlûbiyet sonunda, Sereî, Zengî tarafından işgal edildi. Diğer taraftan Hısn Keyfâ'yı alamayan Zengî, yine Artuklulara âit olan Dârâ üzerine yürüyüp, orayı işgal etti. Zengî ile olan bütün bu düşmanlıklarına rağmen, Timurtaş'ın 1133 yılında onunla birlikte Âmid'i kuşattığını görüyoruz. Yukarıda adı geçen Âmid emîri, az önce Siirt'i alarak Diyarbekir bölgesinde oldukça kuvvetli bir beylik vücûda getiren Hısn Keyfâ ve Harput hâkimi Davud'dan yardım istedi. Fakat nisan 1134 tarihinde şehir önlerinde yapılan savaşta, oğlu Kara-Arslan ile birlikte yardıma gelen Davud ve İl-aldı yenildiler ise de, kuvvetli surlara sâhib olan Âmid zaptedilemedi. Zengî ve Timurtaş, şehir civârını tahrib ettikten sonra çekildiler. Ancak Zengî, Diyarbekir bölgesine bağlı olan Savur'u almak sûretiyle kendini tatmin etmiş oldu. Öyle anlaşılıyor ki, Timurtaş'ın tek başarısı, 532 (1137/1138) tarihinde son Mervanlı emîri Şams al-Davla 'Īsā 'dan Meyyâfârikîn'in şimâlinde bulunan Hattāḫ (veya 'Attāḫ; *Şaraf-nāma*, I, 245: 'Atāḳ)'ı ele-geçirmek olmuştur.

Zengî, 1144 tarihinde Diyarbekir bölgesine gelerek, Âmid emîrliğine âit 'Arḳanayn, Ḥālār, Talhūm ve Carnūk kale ve kasabaları ile, Timurtaş'ın elinde bulunan Tanza, Siirt, Mâden ve civarlarını birer-birer işgal etmeye muvaffak oldu. Artuklu toprakları, nerede ise Zengî'nin eline düşecekti. Fakat, onun ölümü buna imkân vermedi. Timurtaş ve Davud, Zengî'nin ölümünden (1146) istifâde ederek Diyarbekir bölgesinde kaybetmiş oldukları kale ve şehirleri yeniden ele-geçirmeye muvaffak oldular. Fakat, çok geçmeden, Zengî'nin oğlu ve halefi Seyfeddin Gâzî, buraları yeniden işgal ettiği gibi, Timurtaş'ın beylik merkezi olan Mardin'i de kuşatıp civârını tahrib etti. Fakat, bununla berâber, Timurtaş, Seyfeddin ile derhal sulh yaptı; hattâ kızını da ona vermeyi vâdetti. Seyfeddin'in ölümü (1149) üzerine, kız, onun kardeşi ve halefi Kutbeddin ile evlendirildi.

Timurtaş, mart 1151'de, 50.000 altın borcunu ödememekte ısrar eden Nisan-oğullarından Emîr Mahmud'un hüküm sürdüğü Âmid'i kuşatıp civârını yağma ettirdikten sonra Mardin'e döndü. Emîr Mahmud'un, kendisine karşı Timurtaş'ı tahrik eden veziri Zayn al-Dīn'i iki fedâî yollayıp Mardin'de öldürtmesi üzerine, Timurtaş, yeniden Âmid'i kuşatıp sıkıştırmaya başladı. Çok geçmeden, Ahlat emîri Sökmen II.'in veziri Bahā' al-Dīn Avs, müdâhale ederek iki taraf arasında sulh yapmaya muvaffak oldu. Bu hâdiseden sonra Âmid Nisan-oğulları beyliği, Timurtaş'a tâbi bir hâle geldi.

Timurtaş, 547 (1152)'de „Mardin ve Meyyâfârikîn hükümdârı "olarak ve 30 yıllık bir hükümranlık devresinden sonra, 48 yaşında hayata gözlerini yumdu ve Mardin kalesinin altında yaptırdığı meşhede gömüldü. Bu tarih, hemen-hemen bütün müverrihler tarafından aynen verilmekte ise de, Abu'l-Farac (II, 392—395) ve Ali Emîrî tarafından kullanılan kaynaklarda (Mardin müftüsü Abdüsselâm Efendi [ölm. 1843], *Umm al-'ibar*, Kâtip Ferdî) bu tarih 548 (1153) olarak kaydedilmektedir. Timurtaş, Mardin'de, Hüsâmiyye Medresesi'ni ve bunun karşısında da bir Ulu Câmi yaptırmıştır. Ayrıca Batman suyu üzerinde de bir köprü inşâ ettirdi.

Timurtaş devrinde basılan paralar, İsmail Galip (*Meskukât-ı Türkmaniyye katalogu*, İstanbul, 1311, s. 2, 84) ve Ali Emîrî'nin eserinde (bk. *bibliyografya*) zikredilmektedir. Ancak, bunlarda tarih ve darphâne kayıtları bulunmamaktadır. Ali Emîrî, bu paralar üzerinde görülen damganın, Kayı Oğuz boyunun damgası olduğunu ileri sürmüşse de, esaslı bir delîle dayanmadığı bilâhare ortaya konmuştur (bk. A. Sevim, *Artukluların soyu ve Artuk Bey'in siyâsî faaliyetleri*, *Belleten*, XXVI, 121 v.d.).

Bibliyografya: İbn al-Azraḳ, *Tārīḫ-i Mayyāfārikīn* (British Museum, Or. 5803, s. 23694), var. 165ª, 168ª—ᵇ, 170ª—ᵇ, 172ª, 173ª, 174ª—ᵇ, 175ª, 176ᵇ v.d.; İbn al-Ḳalānisī, *Ẕayl taʾrīḫ Dimaşḳ* (nşr. H. F. Amedroz), Leyden, 1908, s. 243, 329; 'Aẕīmī, *Tārīḫ* (nşr. Cl. Cahen, *J A*, 1938), s. 396, 408 v.d., 412; İbn al-Aṯīr, *al-Kāmil* (Kahire, 1303), X, 230 v.d., 237; XI, 25, 47, 66; ayn. mll., *Tārīḫ Atabakān Mavṣil* (*Recueil des Historiens des Croisades, Historiens orientaux*, cild II), s. 67, 142, 163; Kamāl al-Dīn b. al-'Adīm, *Zubdat al-ḥalab fī tārīḫ Ḥalab* (nşr. Sāmī al-Dahhān), Şam, 1954, II, 220, 253 v.d., 271; ayn. mll., *Buġya* (Topkapı Sarayı kütüp., III. Ahmed, nr. 2925), III, 274ᵇ; 'Aynī, *İḳd al-cumān*, Topkapı Sarayı kütüp., III. Ahmed, nr. 2911—2912, III. 274ª, 280ᵇ, 287ª, 290ª, 303ª, 314ª; G. Abû'l-Farac, *Abû 'l Farac tarihi* [TTK] (trc. Ö. R. Doğrul), Ankara, 1945—1950, II, 375, 388, 392 v.d.; *Mihâil vekâyinâmesi* ([TTK kitaplığı], Türkçe trc. H. D. Andreasyan, henüz basılmamıştır), kısım II, s. 107, 109, 113, 117, 129 v.d., 138, 163, 173 v.d.; *Bustān al-cavāmiʿ* (nşr. Cl. Cahen, *B E O*, 1937—1938), VII—VIII, 119, 129;

Abū Şāma, *Kitāb al-ravżatayn fī aḫbār al-davlatayn* (Kahire, 1278—1288), I, 33, 40 v.d., 65, 94; İbn Vāṣil, *Mufarric al-Ḳurūb fī aḫbār Banī Ayyūb* (nşr. Camāl al-Dīn al-Şayyāl), Kahire, 1953, s. 36, 38, 54, 83, 115; İbn Kasīr, *al-Bidāya va'l-nihāya* (Mısır tab'ı), XII, 191, 194, 222, 261; Abu'l-Fidā', *al-Muḫtaṣar* (Mısır tab'ı), II, 239; III, 14, 26; Urfalı Basil, *al-Ḥarūb al-Ṣalībiyya fī āṣār al-Suryāniyya* (Arap. trc. İshāḳ Armala al-Suryānī), Beyrut, 1929, s. 70, 79; Cl. Cahen, *La Syrie du Nord* (Paris, 1940), s. 299 v.d.; St. Runciman, *A History of the Crusades* (Cambridge, 1952), II, 171 v.d.; R. Grousset, *des Croisades et du Royaume* (Paris, 1934), I, 596; Şaraf Han b. Şams al-Dīn Bidlīsī, *Kitāb-ı Şaraf-nāma* (nşr. V. Veliaminof Zernof), Petersburg, 1860, I, 19 v.d.; Stanley Lane-Poole, *The coins of the Turkuman houses of Seljouk, Urtuk, Zengee etc. in the British Museum*, X—XIV (London, 1877), III, 118, 176; Kâtip Ferdî, *Mardin mülûk-i Artukiye tarihi* (*kitâbeler vesâir vesâik-i mühimme*), nşr. Ali Emîrî, İstanbul, 1331; Ahmed Temir, *Nureddin Caca vakfiyesi* [T T K], Ankara, 1959, s. 213 v.d.; Ali Sevim, *Artuk Oğlu İlgazi, Belleten*, XXVI, 687 v.d.; ayn. mll., *Temurtaş'ın Halep hâkimiyeti, Belleten*, XXV, 571—585; İbrahim Artuk, *Mardin Artukoğulları tarihi* (İstanbul, 1944), s. 63 v.d.; ayn. mll., *Artuk Oğlu Emir Balak ve mezarı, Belleten* (Ankara, 1947), XI, 127—135; bk. madd. DİYARBEKİR, MARDİN, MEYYÂFÂRİKİN, ARTUK OĞULLARI, İL-GÂZİ, BELEK. (ALİ SEVİM.)

TİMURTAŞ. KARA TİMURTAŞ, paşa ve Türk veziri (? — 1404) olup, Kara Ali Bey'in oğlu, Ertuğrul ve Osman beylerin maiyetinde bulunan Aykut Alp (ölm. 1325)'in torunudur. Kara Ali Bey, babası Aykut Alp ile birlikte, Osman Bey ve oğlu Orhan Bey zamanlarında bir çok seferlere katıldı; 1328'de İzmit yakınındaki Koyun-Hisarı'nın fethinde bulundu; bilhassa Orhan Bey zamanında büyük bir faâliyet göstererek İzmit körfezindeki Hereke'yi zaptetti; Aydos muhâsarasında hazır bulundu; gözüne saplanan bir oku bizzat eli ile çıkardı.

Babası ile birlikte hareket ettiği anlaşılan Timurtaş Bey'in ilk zamanları hakkındaki bilgimiz azdır. Âlî'deki bir kayda göre, başlangıçta 3.000 akçelik bir timara sâhib idi. Kaynaklar, onun, 1325'te babası Kara Ali Bey ile birlikte Gemlik muhâsarasına katıldığını ve 1334'te şehrin alınması ile netîcelenen ikinci muhâsarada mühim rol oynadığını zikrederler. Timurtaş, Süleyman Paşa tarafından girişilen Rumeli seferine katıldı. Rûhî'ye göre, Murad I.'ın cülûsunda, Neşrî'ye göre ise, Rumeli'ye ikinci geçişinde, bir müddet Şehzâde Bayezid'in lalası olarak Bursa'da kaldı; fakat, çok geçmeden, Murad I.'ın emri ile, Rumeli beyler-beyi ve Edirne muhâfızı Lala Şahin Paşa'nın yanında Tunca nehri boyunca yapılan fetihlere katıldı. 1365'te Tunca ovası içinde Yenice-i Kızıl-Ağaç ile Bulgar kıralı Sosmanos (Şişman) tarafından korunan Yanbolu'yu fethetti. Bundan sonra geçen 10 sene zarfında Timurtaş'tan bahsetmeyen kaynaklar, onun 1375'te ölen Lala Şahin Paşa'nın yerine, Edirne muhâfızlığı uhdesinde kalmak üzere, Rumeli beyler-beyi olduğunu belirtirler. Âşık Paşa-zâde ile Neşrî'de bulunan bir kayda göre, Timurtaş, bu vazifede iken, Murad I'ın emri ile, Saruhan-ili'nden göçer illeri sürerek Serez'e ve Vardar ovasına geçirmiş, 1380'de Vardar'ı aşıp bugünkü Yugoslavya'nın cenûbunu istilâ etmek sûretiyle Manastır, Prilepe ve İştip (Ştip) kalelerini zaptetmiş ve ertesi yıl da Bosna ve Arnavutluk'a akın etmiştir (İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihinin ilk devrelerine âid bazı yanlışlıkların tashihi, Belleten*, Ankara, 1957, XXI, 173). Bu arada Epir kıralı Carlo II. Tocco (ölm. 1429)'nun memleketi Karlı-eli'ne yâni Aetolie ve Akarnanie'ye de şiddetle hücum eden Timurtaş, 1385'te Arta şehrine karşı yürümüş ve bu sûretle büyük bir şöhrete ulaşmıştır. 6 temmuz 1387'de Ceneviz murahhasları ile yapılan ticâret muâhedesinde, Murad I.'ın sarayında pâdişâhın yanında yer alması, kendisinin yüksek bir mevkîde bulunduğunu, muhtemelen beyler-beyi olduğunu göstermektedir (*Archivia di Stato Materie politiche mazzo X Notices et extraits*, XI, 59'dan naklen, İ. Hakkı Uzunçarşılı, *ayn. makale*, s. 174).

Timurtaş, 1387'de Konya ovasında cereyan eden Osmanlı-Karaman savaşına, beyler-beyi olarak, Rumeli askeri ile birlikte katıldı; her iki cenâha yardım için geride mevkî almasına rağmen, Karaman-oğlu Alâeddin Ali Bey'in karşısında döğüşerek, onu kaçmaya mecbur etti. Bu sûretle savaşın Osmanlılar lehine netîcelenmesine sebeb olduğundan, Karaman-oğlu'nun bütün malları ona verildi. Kaynaklardan anlaşıldığına göre, bu savaş sonunda vezir, yâni üç tuğlu paşa olan Timurtaş, 1389'da vuku bulan Kosova savaşına sağ kolda katılarak yapılan harp divânında Şehzâde Bayezid ile birlikte, develer ve katırlardan ibâret siperlerin gerisinde kalmayarak, düşmana doğrudan-doğruya hücum edilmesini teklif etti; savaş tâbiyesinin tatbîkinde rol oynadı. Osmanlıların galip gelmelerine rağmen, Murad Bey'in şehâdeti ile netîcelenen bu savaştan sonra Ebû İshak ile birlikte Edirne'de kalan Timurtaş, Bayezid'in emri ile Sırbistan'a akın ederek, yeni Sırp kıralı Stephan Lazareviç'in Bayezid ile anlaşmasına sebeb oldu; sonra da Bursa'ya giderek Bayezid ile buluştu. Ertesi sene yeniden Balkanlarda görünerek Bosna'da Üsküb'ün şarkında gümüş ve bakır mâdenleri ile meşhur Karatova (Kıratovo)'yı aldı; Bayezid, 1390'da, Bursa'da Kara Timurtaş Paşa'yı da dâvet ederek Alaşehir ile Ege taraflarındaki Türk beyliklerinin işgalinde bulundu. Kara Timurtaş Paşa, bundan sonra pâdişâhın 1391'deki Eflak seferine de katıldı (İ. Hakkı Uzunçarşılı, *ayn. makale*, s. 176). Bayezid'i İstanbul muhâsarasına teşvik etti. Bilâhare, 25 eylûl 1396'da vuku bulan Niğbolu savaşında Timurtaş'ın ad na kaynaklarda rastlanmaz. Bundan sonraki yıllarını tekaüd olarak geçirdiği tahmin edilen Kara Timurtaş Paşa, ramazan 806 (mart 1404)'da vefat ederek, Bursa'da kendi adını taşıyan mahallesindeki câmiinin yanına gömüldü. Türbesinin kapı kitâbesinde *Malik al-umarā' Timūrtāş b. 'Ali Bey* şeklinde adı yazılı bulunan Timurtaş'ın, bu mahallede bir de hamamı olduğu anlaşılmaktadır.

Büyük bir şöhrete sâhib olarak kendisine *Abu'l-maġāzi* künyesi verilen Timurtaş, aynı zamanda iyi bir teşkilâtçı idi. Nitekim, sipah ve silâhdar adlı iki bölükten ibâret kapu-kulu süvârileri ocağını o kurdu. Sonradan bu iki bölüğe sağ ve sol ulûfeci; sağ ve sol garibleri ismi verilen dört bölük daha ilâve edilmek sûretiyle süvâri ocağı altı bölüğe çıkarılmıştır. Timurtaş, aynı zamanda dâhilî askerî hizmet için hıristiyan Bulgarlardan teşekkül eden Voynuk teşkilâtını kurdu; Bilecik'te yapılan ve Orhan Bey tarafından giyilen üsküfler, onun ön-ayak olması ile tahdid edildi; 729 (1329)'dan itibâren beyler ve askerî erkân kırmızı renkli üsküfler giydiler. Timurtaş, muhtemelen, Osmanlı sancaklarının renk ve şekillerinin tanzîminde, bilhassa, sipâhi sancaklarının kırmızı rengi almalarında da rol oynadı.

Timurtaş'ın çok kalabalık olan âilesine kaynaklarda, *Âl-i Timurtaş* adı verilir. En tanınmış dört oğlu vezir, bey, âlim ve elçi olarak Osmanlı devletine büyük hizmetlerde bulundu. Bunlar arasında, Balkanlardaki savaşlarda temâyüz eden Yahşi Bey, Murad II. devrinde Anadolu beyler-beyi olan Oruç Bey, elçilikle Germiyan-oğlu Yakub Bey'e gönderilen Umur Bey ve Çelebî Mehmed ile Murad II. zamanlarında Saruhan sancak-beyi olan Ali Bey zikredilebilir. Yahşi Bey, 1386'da Niş, 1388'de Pravadi (Provadija)'nin alınmasında rol oynadı; Kosova savaşından önce öncü kuvvetlere kumanda etti; Ankara savaşına katılarak telef oldu. Oruç ve Ali Beyler, Düzmece Mustafa ve İzmir-oğlu Cüneyd Bey [b. bk.] vak'alarında rol oynadılar. Umur Bey (ölm. 1461), âlim bir kimse idi; Bursa, Biga ve Afyon'da câmi; Bergama ve Afyon'da medrese; Edirne'de Umur Bey mahallesinde mescid yaptırarak bunlara vakıflar tahsis etti. 859 (1455) muharreminin sonunda Türkçe olarak tertib ettirdiği vakfiyesini Bursa'daki câmiinin cephesine iki parça hâlinde taşa kazdırdı; nâmına bir çok eserler Türkçe'ye tercüme edildi. Âşık Paşa-zâde, bâzı tarihî vak'aları Umur Bey'den nakletmiştir.

Timurtaş Paşa âilesi şeceresi

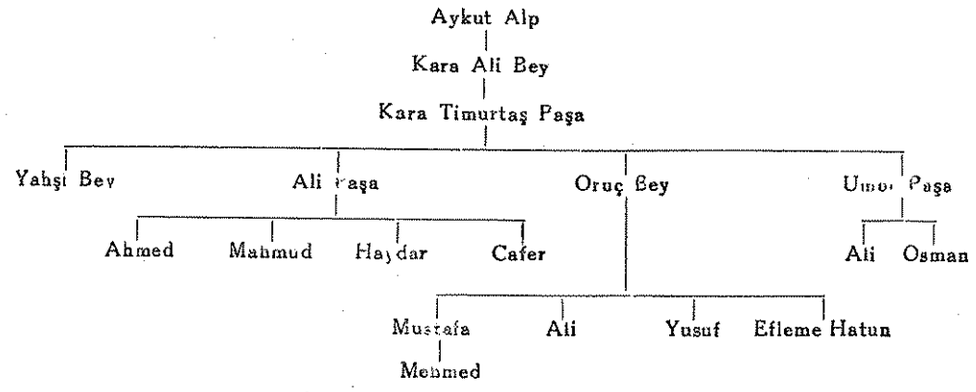

Bibliyografya: Âşık Paşa-zâde, *Tevârih-i Âl-i Osman* (nşr. Âlî), İstanbul, 1332, s. 61 v.dd., 103; Neşrî, *Cihannümâ* (nşr. Fr. Taeschner), Leipzig, 1951, s. 57, 62 v.d., 66, 84, 86, 88 v.d., 149, 153; Behiştî, *Tevârîh-i Âl-i Osman*, Tarih Semineri ktp.,

nr. K. A. 281, var. 7a, 9b v.d., 13a v.d.; Rûhî, *Tevârîh-i Âl-i Osman* [Türkiyat Enstitüsü], nr. 1962/1, var. 26a, 28a v.d., 67a; İdrîs-i Bitlisî, *Haşt-bahişt*, Üniv. kütüp., FY nr. 225, var. 62a, 71a v.d., 115a v.d., 226a v.d.; İbn Kemâl, *Tevârîh-i Âl-i Osman*, Defter II., Nuruosmaniye kütüp., nr. 3078, var. 41a v.d.; Sa'deddin Efendi, *Tâc al-tavârîḫ* (İstanbul, 1279), I, 37, 39, 46, 100, 106, 110, 116, 118, 120; Âlî, *Kunh al-aḫbār* (İstanbul, 1283), V, 71, 74; Dukas, *Historia Byzantina* (Bonnae tab'ı), s. 516; trc. Vl. Mirmiroğlu, *Bizans tarihi* (İstanbul, 1956), s. 101; Feridun Bey, *Münşa'āt al-selāṭîn al-'Oṡmānî* (İstanbul, 1274), I, 107, 123; Müneccimbaşı, *Ṣahā'if al-aḫbār* (İstanbul, 1285), III, 278, 285, 301, 303, 305; İsmail Belîğ, *Güldeste-i Riyâz-i İrfân* (Bursa, 1302), s. 63; J. H. Mordtmann, trc. Vl. Mirmiroğlu, I, *Byz. Neugr. Jahrb.*, IV, 1923, s. 346 v.d.; A. Tevhid, *Bursa'da Umur Bey Câmii kitâbesi*, *TOEM*, sayı 13, II, 868 v.d.; Halim Baki Kunter, *Kitâbelerimiz*, *Vakıflar dergisi*, II, 445 v.d., ayrıca bk. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi* (Ankara, 1961), I, 175 v.d., 192, 248, 331, 343, 364, 377, 384, 396, 400, 497, 502, 514, 529, 535, 547, 573; M. C. Şehabeddin Tekindağ, *İzzet Koyunoğlu kütüphânesinde bulunan Türkçe yazmalar üzerinde çalışmalar I*, *Türkiyat mecmuası*, XVI, 146, not 62.

(M. C. ŞEHÂBEDDİN TEKİNDAĞ.)

TİNNÎN. [Bk. TİNNÎN.]

TİNNÎN. AL-TİNNÎN, Ejderha (Dragon) takım-yıldızı olup, al-Ḳazvînî'ye göre 31 yıldızdan meydana gelmektedir; bunların her biri, takım-yıldıza verilen şeklin dışında değildir. Takım-yıldızın Yunan astronomisinden (ve muhtemelen daha evvel Bâbillilerden) gelen umûmî şekli dışında, Araplar bu takım-yıldızın içinde bulunan daha küçük gruplara da isimler vermişlerdir: meselâ, μ yıldızına „ejderhanın dili", *al-Rāfiż* „tekbaşına otlayan deve", baştaki βνυξ yıldızlarına, *al-'Avā'iż* „genç anne develer", yine bunların arasında bulunan ve çok parlak olmayan bir yıldıza da *al-Ruba'* „deve yavrusu" demişlerdir. ζ *y* parlak yıldızlarına *al-Ẓi'bayn* „iki çakal", sönük ωf'ye, *Aẓfār al-ẓi'b* „çakalın pençeleri" adı verilmiştir. Araplar, iki çakalın deve yavrusunu kaçırmaya ve anne develerin de yavruyu himâye etmeye çalıştıklarını tahayyül etmişlerdir. Ejderhanın kuyruğunun başlangıcında *al-Ẓiḥ*, „erkek sırtlan" yıldızı bulunur. Uluğ Bey'de *al-'Avvād* „ut çalan" ve *al-Rāḳiṣ* „oynayan" (bu kelime Wüstenfeld'de de vardır) tâbirlerine rastlanmaktadır; bu isimlerin, *al-'Avā'iż* ve *al-Rāfiż* kelimelerinin yanlış okunmasından meydana geldikleri kolayca îzah edilebilir ve başka mânaları da yoktur.

Bibliyografya: L. Ideler, *Untersuchungen über Ursprung und Bedeutung der Sternnamen*, 1809, s. 32—41; al-Ḳazvînî, *'Acā'ib al-maḫlūḳāt* (nşr. Wüstenfeld), I, 31; H. Ethé, *el-Ḳazwînî's Kosmographie*, 1868, s. 65 v.d. (J. RUSKA.)

TİPTER, menşe', ifâde ettiği zümre ve kullanılış sâhası bakımından birbirinden çok farklı îzahlarına rastlanılan bir Türk boy(?), halk(?) veya zümre adı. Sözün halk arasındaki telaffuzu *Tipter* olduğu halde, Barthold bunu Rusça telaffuzuna göre *Teptyar* [bk. *EI*, mad. TEPTYAR] diye almış ise de, makalesinin içinde, Vambéry (*Das Türkenvolk in seinen ethnologischen und ethnographischen Beziehungen*, Leipzig. 1895, s. 518—524) ve Radloff (*Wörterbuch*, III, 1114)'a dayanarak *Tepter* şeklinde de kullanmıştır. Vambéry, Tipter sözünü, *Tepte-* (herhalde *tep-*) kökünden bir isim olarak „Landstreicher" diye açıklamakta ve Tipterlerin, Tatarlarla Mordva, Çuvaş, Votyak ve Çirmişlerin karışmasından meydana gelen bir halk olduğunu ve bunların 1552'de, Kazan'ın Ruslar tarafından zaptından sonra, Urallara gidip yerleştiklerini söylemektedir (*ayn. esr.*, s. 520). Tarihçi Karamzin (*Istoriya Gosudarstva Rossiyskago*, I, not 73) de Tipterlerin menşe'i hakkında aynı ifâdeyi kullanmaktadır. Radloff (*ayn. esr.*, göst. yer.), Tipterlerin Orenburg vilâyetinde yaşayan bir Tatar (yâni Türk) boyu olduğunu belirtmekle iktifâ etmektedir. XVIII. asra âit eski Rus vesîkalarında ise, Tipterler bir boy değil, *bobıl* (toprağı ve âilesi olmayan köylü) olarak gösterilmektedir. Çarlık devrinde Tipter sözü umûmiyetle Başkırtlarla bir tutulmuştur (*Entsikloped. Slovar Brokgauz-Efron*, 1901, LXIV, 941 v.d.). Sovyet devrinde ise, Tipter sözü bir boy adı olarak ele alınmamış, ancak bu sözün Başkırtlarla ilgili bir zümre adı olduğu ifâde edilmiştir (*Bol'şaya Sovetskaya Entsiklopediya*, 1956, XLII, 291). Buna göre, Tipter tâbirinin „defter" sözü ile îzah olunması, yâni Tipterlerin bir boy veya soy olmayıp, bu tâbirin „toprak işletme karşılığı olarak Tatar ve Başkırtlara ücret ödeyen ve adları deftere yazılan" kimselere takılmış olması mümkündür ki, bu açıklama, tarihî vak'alara da uygun düşmektedir.

Tipterlerin sayısını Vambéry, 130.000, Rittich (*Georg. Mittheil*, 1877, s. 147) 126.023, *Ents. Sl. Brokgauz-Efron* 300.000 ve bu kaynaklara dayanan Barthold da, 300 000 olarak göstermekte ise de, yukarıda verilen defter ile ilgili açıklama karşısında, bu rakamların, deftere yazılanların azalıp çoğalabileceği göz önünde tutulursa, bir kıymet ifâde etmeyeceği âşikârdır.

Bibliyografya: Metinde verilmiştir.

(AHMET TEMİR.)

TİPÛSULṬĀN. [Bk. TİPÛ SULTAN.]

TİPÛ SULTAN. TİPŪ SULṬĀN, Maysūr [bk. mad. MEYSÛR]'lu Ḥaydar 'Alī'nin oğlu olup, 1753'te doğdu. Ḥaydar 'Alī, asîl bir soydan gelmediği halde, bir takım fırsatlardan yararlanarak 1761'de Maysūr devletini eline geçirmiş ve İngilizlere karşı giriştiği mücâdele netîcesinde, bu devleti kuvvetlendirmişti [bk. mad. BAHADIR HAN]. Daha babasının sağlığında birçok askerî harekâta onun yanında katılan Tîpū Sulṭān, 7 kânun I. 1783'te babasının ölümü üzerine Maysūr tahtına geçmişti. Tîpū adının, annesinin hâmileliği sırasında Tîpū Mastān Avliyā'nın türbesini ziyâreti ile alâkalı olması akla yakın görünmektedir (Hikmet Bayur, *Maysor Sultanı ile Osmanlı pâdişahlarından I. Abdülhamid ve III. Selim arasındaki mektuplaşma, Belleten*, Ankara, 1948, XII, 618). Tîpū Sulṭān tahta geçtikten bir müddet sonra, mart 1784'te İngilizlerle devam etmekte olan harbe son vererek, Mangalor antlaşmasını akdetmiştir. Tîpū, 1786 yılı başında Haydarâbâd nizâmı, 'Alī'nin yardımını da te'min etmiş olan Marāṯhā Pîşvā'ya karşı harbe tutuşmuş ise de, kat'î bir netîceye varmadan, 1787'de sulha yanaşmıştır. Tîpū Sulṭān, bundan sonra bir müslüman hükümdârı olarak, 1786'da Osmanlı devleti ile siyâsî münâsebetlere girişmek üzere, Abdülhamid I.'e elçiler göndermiştir. Bu elçilerin henüz Hindistan'da bulundukları bir sırada, Tîpū Sulṭān yolladığı bir mektupla, onlara tâlimat vererek, Osmanlı pâdişâhından Basra limanını kendisine iâre etmesine karşılık, aynı şartlarla Dekken'in cenûb-i garbî kıyısında bulunan Mangalor limanını Osmanlı devletine bırakabileceğini bildirmiştir (bk. Kirkpatrick, *Select Letters of Tippoo-Sultan*, London, 1811, s. 265'ten naklen Hikmet Bayur, *ayn. makale*; krş. Cevdet, *Tarih*, İstanbul, 1309, III, 280). 1786 senesi sonlarına doğru İstanbul'a gelen Sayyid Gulām 'Alī Han, Sayyid Nūr Allāh Han ve Luṭf 'Alī Bek isimli elçilerin Abdülhamid I. ve sadrâzama getirdikleri mektuplarda da aşağı-yukarı aynı hususlar yer almakta olup, bu mektuplarda Tîpū Sulṭān'ın boş gurûru ile gösteriş merâkı, açıkça görülmektedir (bk. H. Bayur, *ayn. makale*, s. 623—635). Bu mektuplarda ismine rastlanmamakla berâber, adı geçen elçiler meyânında Tîpū Sulṭān'ın kumandanlarından Mehmed İmam isimli bir zâtın da İstanbul'a geldiğini ve 1202 (1787)'de koleradan ölerek, Aksaray'da Horhor çeşmesi bitişiğindeki Hindîler dergâhı hazîresinde gömülü bulunduğunu, hâlâ mevcud olan mezar kitâbesinden biliyoruz (bk. *Pakistan Postası*, nr. 1, ocak 1970).

Abdülhamid I., 1788 başlarında Tîpū Sulṭān'a vermiş olduğu cevapta, istenilen hususları yerine getiremiyeceğini, kendisinin Ruslarla harbe hazırlandığını bildirdikten sonra, Tîpū Sulṭān'ın da İngilizlerle iyi geçinmesi tavsiyesinde bulunmuştur.

Ancak, kendi kuvvetine ve zenginliğine lüzûmundan fazla güvenen Tîpū Sulṭān, aynı sene içinde Travancore racasına hücum edince, onun Fransızlarla olan siyâsî münâsebetlerinden kuşkulanan Lord Cornwallis, Marāṯhā Pîşvā ve Haydarâbâd nizâmı 'Alī ile ittifak ederek, Tîpū'ya karşı harbe girişmiştir. O seneki harekâtın netîcesiz kalması üzerine, 1791'de harbe şahsen katılan Lord Cornwallis başarı kazanamamış ise de, ertesi yıl Tîpū Sulṭān'ın hükûmet merkezi olan Seringapatam (bizim kaynaklarda Peten)'a hücum ederek, Tîpū'yu Seringapatam antlaşmasını yapmaya (1792) ve 33 milyon rupi (3.300 000 sterlin) tazminat ödemeye icbar etmiştir.

Bundan sonra İngilizlerden intikam almak için fırsat kollamaya başlayan Tîpū Sulṭān, İngilizlerin Pondişeri (Pondichéry)'yi ve Hindistan'daki diğer yerleri Fransızlardan zaptetmesi üzerine, yanına sığınan Fransızları himâyesine almıştı. Tîpū Sulṭān, bunların da teşvîki ile Maurice adasına elçiler göndererek (1797—1798), Fransa hükûmetinden yardım taleb edince, bâzı Fransızlar Tîpū'ya yardım için Seringapatam'a gelmişlerdi. Aynı zamanda Fransa hükûmeti tarafından da Napoléon'a, Tîpū ile irtibat kurarak Hindistan yolunu açmak vazifesi verilmişti.

Selim III., o zaman Napoléon'un Mısır seferi dolayısıyla Fransızlara karşı müttefikimiz olan İngilizler aleyhine hasmâne bir tavır takınmamasını, 22 eylûl 1798'de Tîpū Sulṭān'a bir mektup ile bildirmiştir (H. Bayur, *ayn. makale*, s. 641). Bu mektup, 1799 kânun II. sonu veya şubat başında, yâni İngilizlerin muhâsamata başlamalarından az önce, İngiliz umûmî vâlisi vâsıtasıyle Tîpū Sulṭān'a ulaştırılmıştı. Diğer taraftan umûmî vâli Lord Mornington (sonradan Lord Wellesley) bu sırada Tîpū Sulṭān mes'elesine bir son vermek üzere, hücûma geçmeye hazırlanıyordu. Tîpū Sulṭān, Selim III.'in mektubuna iki ayrı cevap vermiş ise de, görünüşe göre, bu mektuplar pâdişâhın eline geçmemiştir (asıl mektup müsveddesinin İngilizcesi, Montgomery Martin,

Wellesley. Marquess, Despatches, minutes and correspondence, V, vesîka XX'de bulunup, bundan naklen bk. Hikmet Bayur, *ayn. makale*, s. 641). Nitekim çok geçmeden, 1799'da General Harris kumandasındaki bir İngiliz ordusu, kısa bir zamanda Maysūr'u istîlâya başlayınca, Tîpū Sulṭān önce sulh teşebbüsünde bulunmuş ise de, memleketinin yarısından fazlasının istenildiğini görünce, cesûrâne bir kararla mücâdeleye devam etmiş, mayıs 1799'da Seringapatam'a giren İngiliz ordusu Tîpū Sulṭān'ın ancak cesedini bulmuştu.

Tîpū Sulṭān, Hindûca, Kanarîce ve Hind usûlüne göre, Farsça da konuşurdu. Abdülhamid I.'e yolladığı mektuplar da Farsça olarak yazılmıştır. Tîpū'nun Gumbaz adını taşıyan türbesi Gancamdadır. Müstemlekeciliğe karşı mücâdelede kudret ve kabiliyetinin fevkinde bir rol oynamaya kalkışması, onun devlet adamı vasfından mahrum olduğunu gösterir. Abdülhamid I.'e yazdığı mektuplarda kullandığı ifâde de, bu husûsu te'yid etmektedir. Diğer taraftan bütün hareketleri onun cesur bir kimse olduğuna şüphe bırakmamaktadır.

Bibliyografya: Metinde gösterilenlerden başka bk. Major Diram, *A narrative of the compaign in India which terminated the War with Tippoo Sultan in 1792* (London, 1794); J. Michaud, *Histoire des progrès et la chute de l'Empire de Mysore sous les règnes d'Hyder-Aly et Tippoo Saib* (Paris, 1801), 2 cilt; Mark Wilks, *Historical Sketches of the South of India in an attempt to trace the History of Mysoor* (Madras, 1869), 2. tab'i; Bowring, *Haidar 'Ali and Tipū Sulṭān* (Oxford. 1893); M. Wilks, *History of Mysore* (nşr. M. Hammich, Mysore, 1930, 2 cilt; Cevdet, *Tarih* (İstanbul, 1309), III, 270, 284. Y. Hikmet Bayur. *Hindistan tarihi* (Ankara, 1950), III. bk. *İndeks*; J. Van Lohuizen, *The Dutch East India Company and Mysore*, The Hague, 1961; Hikmet Bayur'un yukarıda adı geçen makalesi (s. 618—652 'nde Tîpū Sulṭān'ın yazdığı mektuplar ile, Abdülhamid I. ve Selim III. tarafından kendisine gönderilen Başvekâlet Arşivi 'ndeki mektupların metin ve fotokopileri bulunmaktadır. Ayrıca bk. *EI*, mad. TÎPŪ SULṬĀN; *EI²* mad. HAYDAR 'ALĪ. (O. F. K.)

TİRAN. [Bk. TİRAN.]

TİRAN. TİRĀN (Tirëna). Arnavutluk'un başşehri olup, ülkenin en mühim siyâsî, iktisâdî ve kültür merkezidir. Dayti dağı (1610 m. 'nın 12 km. garbında, deniz seviyesinden 120 m. yükseklikte, âdeta bir çöküntü havzasının merkezinde bulunur; en mühimi Tiran (Lumi i Tiranës) olan birçok çayların katıldığı İşmi (Ishmi) nehri bu havzadan geçer. Mütedil iklimi ve kâfi derecede yağmuru sebebiyle yalnız Tiran vâdisi değil, etrafındaki tepeler de münbit ve Akdeniz nebatlarının yetiştirilmesine çok elverişlidir.

Tiran, Arnavutluk'taki diğer şehirlere nazaran, nisbeten yeni sayılır. Şehrin kuruluşu ve ismi hakkında birçok efsâne mevcuttur. Tanınmış albanolog ve uzun yıllar Yanya (Janini)'da Avusturya konsolosu bulunan George von Hahn (*Albanesische Studien*, Jena, 1854. I, 86 v.d.), Tiran'ı XVII. asrın başında, Miletli Süleyman Paşa'nın kurduğunu, bundan önce ise, Tiran'ın 15 evlik bir köy olduğunu kaydetmektedir. Bu efsâneyi Fransa'nın İşkodra konsolosu H. Hecquard (*Histoire et description de la Haute Albanie ou Guégorie*, Paris, 1875, s. 255 v. dd.) ile Şemseddin Sâmî (*Ḳāmūs al-a'lām*, III, 1717) de aynen nakletmişlerdir. Fransa konsolosu Degrand (*Souvenirs de la Haute Albanie*, Paris, 1901, s. 205 v.dd.)'ın İşkodra'da tesbit ettiği, biraz farklı bir efsâneye göre de, XVII. asrın ortalarında, kendi kuvvetleri ve İstanbullu dostlarının da yardımları ile Miletli Berkin-zâde Süleyman Paşa, Tiran'ı zorla hâkimiyeti altına aldıktan sonra kurmuş olup, bu şehri, İranlılara karşı kendisinin de iştirak etmiş olduğu savaştaki bir zaferin hâtırası olarak, Tahran tesmiye etmiştir. Bilâhare bu isim, Arnavutça'ya Tirana ve Türkçe'ye de Tiran şeklinde geçmiştir. Tiran'ın kurucusu Berkin-zâde Süleyman Paşa olmakla berâber, isminin Tahran ile hiç bir ilgisi yoktur. Filhakika daha birçok asırlar önce Bizans tarihçisi Prokop, Justinian'ın kaleleri tâmir ve inşâsından bahsederken, Tiran kelimesiyle ilgili *Tyrkanos* adlı bir şehir adını vermektedir; Hırvat Orta-çağcısı M. Şufflay (*Städte und Burgen Albaniens hauptsächliche wührend des Mittelalters*, Wien. 1924. s. 18), bu ismin, İllirce bir yer ismi olan *Tirkan* veya *Tirhan*'dan geldiğini, sondaki—*os* ekinin ise Yunanca olduğunu kaydetmektedir. Bu isme, bilhassa Osmanlılarla İskender Bey arasında vuku bulan harplerden bahseden kaynaklarda rastlanmaktadır. Nitekim, Biemmi (*Istoria di Giorgio Castriota detto Scander Begh*, Brescia, 1742, s. 41) bu şehirden *Tiranna minore* (Küçük Tiran) diye bahseder, Barletius *Historia de vita et gestis Scanderbegi Epirotarum principis*, Venezia, 1508—1510 da birçok yerde *Tyranna minor* (Küçük Tiran), *Tyranna maior* (Büyük Tiran) ve daha sık olarak da *Tyranna* şeklinde zikreder. Eski Tiran'ın mevkiinin, bugünkü Tiran'ın yerinde veya yakınlarında bulunduğu tahmin edilebilir. Türk istîlâsından sonra, 1572'de Tiran kalesi mânasında „il borgo di Tirana" (M. Şufflay, *ayn. esr.*, s. 35), 1591 yılındaki bir raporda ise, Tiran ovası mânasında „Campagna di Tirana" (*Viaggic di un Ambasciatore nel 1591*, Tip. Visentini 1886, s. 39) şekillerinde rastlanmaktadır. Gerek bunlar, gerek diğer birçok kaynaklar, Tiran'ın, Orta-çağ'ın ilk devirlerinden beri, etrafında panayır kurulan, içinde bir de manastırı bulunan meskûn küçük bir yer olduğunu kaydeder (Kristo Frasheri, *Fillimete historisë së Tiranës*, s. 138 v.d.).

Osmanlılarla İskender Bey arasındaki harplerden sonra, XVI. asırda iktisâdî hayatta büyük bir gelişme hissedilir. Bu devirde, etrafındaki tepelerden inen sâkinlerle Tiran köyü de gelişir. Bu gelişmeye, şimâlî Arnavutluk'u Elbasan, Ohri (Ohrid) ve Makedonya'ya bağlayan kervan yolunun buradan geçmesinin büyük te'sîri olmuştur. Kuleleri, bugünkü Tiran'ın cenûbundaki Selişta köyünün arkasında bulunan Tiran, XVI. asır sonlarında, meşhur İpek (Pegin)'li Selman Bey'in timarı idi. Merkezî hükûmetin zayıflaması ve timar sisteminin bozulması ile birçok Arnavut derebeyi âileleri kendi topraklarını genişletmeye çalıştılar. Bu arada Tiran da mezkûr Miletli Süleyman Paşa'nın ilgisini çekmiş ve bu zat, burayı Selman Bey'in elinden zorla aldığı gibi, daha sonraları bu hususta Osmanlı hükümdârından da berat istihsâline muvaffak olmuştur. XVI. asrın sonu ve XVII. asrın başında Süleyman Paşa, câmi, fırın, hamam, han ve saray gibi te'sisler kurmak sûretiyle burayı küçük bir kasaba hâline getirmiştir.

Her ne kadar bütün kaynaklarda Eski câmi (Xhamia e vjetër)'nin 1605'te yapıldığı kayıtlı ise de, bu tarih yanlıştır. Filhakika câmide bulunan bir kitâbe onun 1023 (1614)'te tamamlanmış olduğunu göstermektedir (bk. K. Frasheri, *Vështrim mbi zhvillimin shogëror, arësimor e kultural në Tiranë deri në mesin e shekullit të XIX, Horizonti i mësuesit të historisë*, s. 142). Süleyman Paşa İran'a yapılan bir seferde ölmüş ise de, Tiran iki asır kadar onun vârislerinde kalmıştır. Tiran'da bir kadı ismine ilk defa 1645 yılında rastlanır (O. Myderizi, *Tirana 1604—1937*, Tiran, 1937, s. 12). Evliyâ Çelebî 1662'de Tiran'ı ziyâret ettiği zaman, orada kadı ve vâli (voyvoda) vardı ve idârî bakımdan burası, Ohri sancağına bağlı idi. Evliyâ Çelebî, Tiran'da birçok câmi, han, hamam, dükkân ve bahçelerin bulunduğunu, bütün evlerin kiremitle örtülü olduğunu (*Seyahatnâme*, VI, 106) kaydeder. Bütün bunlar, Tiran'ın bu devirde büyük bir kasaba büyüklüğü elde ettiğini gösterir. Bugün kültür binasının (palatı) bulunduğu yerde, İkinci Dünya Harbi'ne kadar eski pazar yeri vardı. XVII. asır boyunca Tiran ve bütün havâlisinin çok hızlı islâmlaşması da tesbit edilebilmektedir. Vatikan elçisi M. Scura, önce 1642'de ziyâret ettiği bir çok hıristiyan köylerin, 1648'deki ikinci ve 1652'deki üçüncü ziyâreti sırasında, yarı-yarıya islâmlaştığını kaydetmektedir (F. Cordignano, *Geografia eclesiastica dell'Albania, Orientalia Christiana*, XXXVI/4, nr. 99, 1934, s. 262 v.d.). 1672'de buraları gezen M. Gaspari ise, aynı yerlerin tamamen islâmlaşmış olduğunu söyler (F. Cordignano, *ayn. esr.*, s. 99—103).

XVIII. asır ve XIX. asrın ilk yarısı müddetince Tiran etrafında bir taraftan Berkin-zâdeler diğer taraftan da başka derebeyler, bilhassa Akçahisar (Kruja) derebeyleri arasında devamlı mücâdeleler olmuştur. 13 kânun I. 1775 yılında Berat hâkimi Ahmed Kurt Paşa'nın müttefikleri Tiran'ı aldılar ve burası üç yıl onların hâkimiyeti altında kaldı ise de, Berkin-zâdeler şehri tekrar ele-geçirdiler. Çok geçmeden, teşrin I. 1779'da Toptanîler taarruza geçti ve 1780 yılında da Ahmed Kurt Paşa Tiran'ı zaptetti. Bu savaşlarda birçok ev hasâra uğramış ve Tiran beylerinin sarayları da tahrib edilmiştir. 1830—1831'de cenûbî ve orta Arnavutluk'ta Türk ordusu isyanları bastırdığı sırada, Mehmed Reşid Paşa, Tiran'ın küçük kalesini ve arta kalan son sarayları yıktırdı. 1830'da ise Toptanîlerin şehri kat'î olarak ele-geçirdikleri görülmektedir. XIX. asrın ikinci yarısında, Tiran, İşkodra sancağı ile birleştirilerek İşkodra vilâyeti meydana getirildi; Balkan Harbi'ne ve Osmanlıların Balkanlardan çekilmesine kadar, bu vilâyet dâhilinde kaldı. Birinci Cihan Harbi esnâsında Tiran birkaç defa sâhip değiştirdi. İlk olarak Sırplar burayı istîlâ etti ise de, bilâhare Esad Paşa'nın teşkil ettiği kukla hükûmetin idâresine girdi. Birkaç yıl da Avusturya-Macaristan hâkimiyeti altında bulunduktan sonra, harbin sonuna doğru İtalyanların istîlâsına mâruz kaldı.

Kânun II. 1920'de Luşnya (Lushnjë)'da yapılan kongrede Tiran, Arnavutluk'un başşehri olarak ilân edilmiş ve aynı yılın şubat ayında ise, kongre tarafından kurulan hükûmet, Tiran'a taşınmıştır. Böylece Tiran, Arnavutluk'un en mühim siyâsî ve idârî merkezi olmuştur. Kânun II. 1924'te memlekete demokratik bir idâre sağlama gayesiyle kurucu meclis toplanmış ise de, 1925 yılı başında yabancı birliklerce de desteklenen Ahmed Zogo Tiran'a girmiş, önce diktatörlüğünü sonra da krallığını ilân etmiştir.

Tiran ve havâlisinin birdenbire islâmlaşması, hızlı bir iktisâdî gelişmeyi, beyler, tüccarlar ve san'atkârlardan teşekkül eden bir sınıfın doğmasını, dolayısıyla da bir takım dinî ve harsî te'sis ve müesseselerin daha çok kuvvetlenmesini intaç etti. Nitekim XVII., XVIII. ve XIX. asırlarda Tiran'da 40 kadar câmi, mescid ve tekke yapılmıştır. 8 câmi minâreli olup, dördünü şehrin asîl âileleri, dördünü de tüccarlar yaptırmıştır. Bunlardan en eskisi 1614'te Berkin-zâde Süleyman Paşa'nın inşâ ettirdiği Eski Câmi olup, yanında da türbesi vardı, minâreyi ise, oğlu Ahmed Paşa yaptırmıştır. Bu câmi teşrin II. 1944'te Tiran'ın kurtuluşu için yapılan savaşlarda yıkılmıştır. XVIII. asrın başlarında Üsküp (Skoplje)'ten Hacı Hasan Köse nâmında bir zat, Elbasan yolunun şark kısmında, bütün bir mahallenin gelişmesine vesîle olan Muyonun Câmii (Xhamia e Mujos) denilen ikinci bir câmi yaptırmıştır. 1118 (1707/1708)'de Mehmed Fira isminde bir zat bilâhare yıkılmış olan diğer bir câmi daha yaptırmıştı ki, bunun temelleri üzerinde de 1859'da Beşirin Câmii (Xhamia e Beshirit) inşâ olunmuştur. Fakat en güzel câmi olan Hacı Ethem Bey Câmi'i (Xhamia e Haxhi Ethem Beut), 1821'de Hacı Ethem Bey'in yaptırdığıdır; güzel bir kubbesi, yüksek ve ince minâresi bulunan bu câminin içi çiçek ve ağaç motifleri ile süslenmiş olup, Arnavutluk'ta Türk-islâm mîmârîsinin en iyi eserlerinden biridir. Câminin yanında da yine Ethem Bey'in yaptırdığı saat kulesi bulunmaktadır. Tiran'da ilk medreseyi de bu zat yaptırmış ise de, Toptanî Abdurrahman Paşa yıktırarak yerine kendisininkini bina ettirmiştir. İşkodra vilâyeti sâl-nâmelerine göre, medresenin bir de kütüphânesi mevcud olup, bu da herhalde Tiran'ın ilk kütüphânesi idi. Diğer câmiler meyânında, 1255 (1840)'te Mahmud Muhsin Bey Stermas'ın yaptırdığı Stermas Câmii (Xhamia e Stërmasit), XVIII. asır sonunda yapılmış olan Kakonoz Câmii (Xhamia e Kakonozit), XIX. asırda bina edilen Bercol Câmii (Xhamia e Berxhollit) ve yine aynı asırda yapılıp 1930'da yıkılan Karapiç Câmii (Xhamia e Karapiçit)'ni sayabiliriz.

Tekkelerden en eskisi Kadirîlere âit Kubat tekkesi (Teqja e Kubatit) olup, XVII. asrın sonunda yapılmıştır. Bir Halvetî tekkesi olan Horasan tekkesi (Teqja e Horasanit)'nden başka, şehirde iki Halvetî, bir Kadirî, bir Sa'dî, bir de Bektaşî tekkesi vardı. Bu arada bir Kadirî tekkesi olan Hatice Derviş tekkesi (Teqja e Dervish Hatixhes)'ni zikretmeliyiz. Burayı 1746'da bir san'atkârın kızı, daha 20 yaşında iken yaptırmış ve 30 yaşında da bu tekkenin şeyhi olmuştur.

Bir kadılık olmasına rağmen Tiran'ın nüfûsu sür'atle artmıştır. Tapu ve tahrir defterlerinin yetersizliği dolayısıyla, Tiran'daki bu hızlı gelişmeyi, aralarında bâzı tenâkuzlar bulunmasına rağmen, ancak bir takım seyahatnâmelerin verdiği bilgilerle tesbit edebiliyoruz. Kuruluşundan 90 sene sonra, 1707'de, şehir kalesi ile birlikte (Tirana col borgo) 500 kadar müslüman hânesine ve 4.000 kadar nüfûsa sâhib idi (*Spomenik*, XLII, 72). Beaujour (*Voyage*, I, 330)'un XVII. asır sonu için verdiği 3.000 rakamını küçük bulduğumuzu burada belirtmeliyiz. Tepedelenli Ali Paşa'nın yanında uzun seneler konsolos olarak bulunan Fransız seyyahı Pouqueville (*Voyage dans la Grèce*, IV, 401)'in verdiği mâlûmata göre, XIX. asrın ilk 20 yılında Tiran 700 kadar hâneye mâlikti. J. Müller'in verdiği rakamlara (*Albanien*, s. 71) göre ise, şehrin 1830'da 1.000 evi, 727 dükkânı ve 13.000 nüfûsu vardı. Daha sonraları Tiran sâkinleri ile Akçahisar derebeyleri arasındaki harpler yüzünden şehrin büyük tahribâta uğradığı, nüfûsunun 8.000'e düştüğü bilinmektedir. Nitekim, bu husus Fransız seyyahı Ami Boué'nin gözünden kaçmamış olacak ki, 1840'ta Tiran'ın 300 evi ve 2—3 bin kadar bir nüfûsu olduğundan bahsetmektedir (*La Turquie d'Europe*, IV, 545). Ancak bundan kısa bir zaman sonra, geçen asrın ortalarında Tiran'ı ziyâret eden tanınmış âlim Hahn'ın, büyük ekseriyeti müslüman olan şehirde, sâdece 100 evi ortodoks ve 6 hânesi de katolik olan 2.000 evden bahsetmesi (*Albanesische Studien*, I, 86), Ami Boué'nin verdiği bilgileri şüpheye düşürmektedir. Nitekim, Tiran'ın iskân durumu ve nüfûsu hakkında daha sonraki bilgiler de birbirine uymamaktadır. Meselâ, İşkodra'da Fransız konsolosu olarak vazife görmüş olan H. Hecquard (*Histoire et description*, s. 255 v. dd.), Tiran'ın nüfûsunu 20.000 kişi olarak göstermekte; E. Isambert de aynı rakamı te'yid etmekte (*Itinéraire Grèce et Turquie d'Europe*, s. 887) ise de, S. Gopçeviç Gopčevič bunu 22.000 olarak kaydetmektedir (*Oberalbanien*, 1880, s. 36 ki, bu, her halde biraz mübâlegalı olsa gerektir. Diğer taraftan Şemseddin Sâmî (*Kāmūs al-a'lām*, III, 1717), her halde sâl-nâmelerden faydalanarak, şehrin nüfûsunu 17.000 olarak gösterir. Filhakika aynı rakamı İşkodra vilâyeti sâl-nâmelerinde de bulmaktayız. Tiran'ın nüfûsu XX. asrın başlarında da muhtelif müellifler tarafından yine farklı olarak verilmekte olup, bunlardan A. Degrand (*ayn. esr.*, s. 185), 1901'de bu sayının 25.000'i bulduğunu yazarken İtalyan âlim Barberich (*L'Albania*, 1905), bunu 17.000 olarak tahmin etmektedir. Avusturya konsolosu Th. A. Ippen, 1907'de Tiran'ın nüfûsunu 15.000 olarak gösterirken (*Skutari und seine Ebene*, s. 80), Türk seyyâhı S. Şükrü (*Seyâhat-i kübrâ*) aynı sene için bu rakamı 17.000 olarak kaydetmektedir. 1911 yılına âit Türk resmî kaynaklarının Tiran'ın nüfûsunu 15.000 şeklinde tesbit ettiklerini de göz önünde tutarsak bu sonuncu rakamı doğru olarak kabûl edebiliriz.

Tiran'ın asıl gelişmesi, buranın hükûmet merkezi olmasıyla başlar. 1925—1939 arasında şehirde birçok idârî, sıhhî ve maârife âit te'sisler ile, birkaç da küçük fabrika yapılmıştır. Böylece 1930'da 30 000'i bulan nüfus, 1939'da 40.000'e yükselmiştir. İki umûmî harb arasında Tiran'da mevcut bulunan islâmî müesseseler içinde Yüksek islâm meclisi (Diyânet işleri başkanlığı), Yüksek müftülük, Büyük, medrese (Medreseja e naltë) ve Dünya Bektaşilik dedeliği (Kryegjyshata Bektashiane) müessesesini zikretmek îcab eder. Mecmualardan *Kultura islama* (İslâm kültürü) ve *Zani i naltë* (Yüksek ses) en mühimleri olarak zikredilebilir.

İtalya tarafından 6 nisan 1939'da işgal edilen Tiran, gerek bu sırada, gerek daha sonraları İtalya ve Almanlara karşı girişilen sabotaj ve karşı koymalar esnâsında büyük tahribâta uğramıştır. 17 teşrin II. 1944'te Tiran'ın düşman işgalinden kurtuluşu ve millî cumhuriyetin îlânı (General Mehmet Shehu, *La bataille pour la Liberation de Tirana*, Tiran, 1950), Tiran için yeni bir gelişme devresinin başlangıcı olmuştur. 1944—1970 seneleri arasında Tiran'ın sanâyî istihsâli 44 misli artmış olup, bu, bütün Arnavutluk istihsâlinin % 22'sini teşkil eder. En mühim sanâyî kuruluşları arasında tekstil kombinesi, kamyon ve traktör yedek parça fabrikaları, zirâî gıda maddeleri kombinesi ve daha birçok fabrikaların bulunduğunu zikretmemiz gerekir.

Tiran'da kültür hayatı da inkişâf göstermiştir. Nitekim, şehirde büyük bir kültür sarayı yapılmıştır. Bunlar dışında Arkeoloji-Etnografya Müzesi ile Tabiat müzeleri de zikredeğer.

Arnavutluk'ta ilk üniversite, 1957 yılında Tiran'da kurulan Devlet Üniversitesidir. 1967—1968 yılı resmî istatistiklerine göre, bu üniversite başta iktisâdî ilimler olmak üzere muhtelif (edebiyat, tıp, zirâat, veteriner v.s.) fakülteleri içine almakta idi. Ayrıca güzel san'atlar akademisi gibi bir takım yüksek okullar da bulunmaktadır. Aynı yılın istatistiklerine göre, bu üniversite ve yüksek okullara devam edenlerin sayısı 15.000 civârında idi. Son zamanlarda bir de nükleer fizik enstitüsü kurulmuştur.

Tiran'ın nüfûsu 1970 yılında 172.000 idi. 1926'da 2.816 evden ibâret olan Tiran, 1970'te 25.000 eve sâhib olup, bunların büyük bir kısmı yenidir. Tiran aynı zamanda memleketin en mühim münâkalat merkezidir. Kendi tabiî limanı olan Draç ve Elbasan şehirlerine demir-yolu ile bağlanmış, Draç, Kruja, İşkodra ve Yugoslav hudûduna, şimâlde ve cenupta ise, Draç üzerinden Berat ve Avlonya (Volona)'ya kara-yolu ile irtibat sağlamıştır.

Bütün Arnavutluk'ta olduğu gibi, Tiran'da da Türk-islâm mîmârî eserlerinden birçoğu harp esnâsında tahrib edilmiş, bir kısmı da harpten sonra îmar ve planlı kalkınma faâliyetleri sırasında yıkılmış olup, bâzıları da başka hizmetlerde kullanılmaktadır. Bu itibarla eski eserlerden neler kaldığını tesbit etmek çok güçtür. Bunlar içinde en iyi muhâfaza edilmiş olanı, Tiran'ın ana meydanında bulunan Hacı Ethem Bey Câmiidir. İkinci Dünya Harbi sırasında harab olan minâresi yeniden yapılmıştır. Bu câmi hükûmet tarafından tarihî bir eser olarak muhâfaza edilmektedir.

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bk. *İşkodra vilâyeti sâl-nâmeleri*; Zaniehelli, *L'Albania, Reale Società geografica italiana* (Bologna, 1943), s. 320—327; Nikoli Kineza, *Tirana*, Hylli i Drites, 1937, s. 429 v.dd.; *Kalendari*, 1921, s. 65 v.dd.; G. Louis-Jaray, *Au jeune royaume d'Albanie* (Paris, 1914), s. 49—71; B. Newman, *Albanian Back-Door* (London, 1936); Çun Jonuzi, *Guide d'Albanie* (Tiran, 1958), s. 220—233.

(HASAN KALESHI.)

ṬİRÂZ. [Bk. TIRÂZ.]

TİRE, Türkiye'nin Ege bölgesinde İzmir vilâyetinde kaza merkezi olup, nüfûsu 28.300 (1970)'dür. Tire, Küçük Menderes vâdisinin meydana getirdiği ovanın cenup kenarında, Aydın dağlarından Güme (Cuma) dağı (Evliyâ Çelebî, Kestane dağı diye zikreder)'nın şimâl eteğinde yer alır. Küçük Menderes, Tire'nin 6 km. şimâlinden geçer. Torbalı-Ödemiş demir-yolundan Çatal'da ayrılan bir şûbe hattı ile İzmir (96 km.)'e bağlanan Tire, istasyonda 92 m., iç mahallelerde 140 m. irtifâda olup, dağ yamacındaki evler daha yükseklere kadar çıkar. İyi bir kara-yolu da, Tire'yi, bir yandan ovada kendine rakib olan Ödemiş'e (28 km.) ve diğer taraftan idârî-iktisâdî merkez ve iskele olan İzmir'e (80 km.) bağlar. Bir dağ yolu da Tire gerisindeki

Güme dağı belini (1090 m.) aşıp Aydın'ın garbında Erbeyli hizâsında Büyük Menderes ovasına iner ki, bugün ehemmiyetsiz bir patika durumunda olan bu yol, eskiden Güzel-Hisar (Aydın)'la Tire arasında kervanlar tarafından sık-sık tâkib edilirdi. Adı geçen dağdan çıkan suyu bol kaynaklar, Tire çevresindeki bağ ve bahçeleri geliştirir; yeşil bir çerçeve içinde, sırtını dağa yaslamış olan Tire, daha küçük mikyasta Bursa'ya benzetilir. Bu benzetme, XVII. asır seyyahı Evliyâ Çelebî'den beri sık-sık tekrarlanır. Tire'nin eski mahalleleri dar, dönemeçli ve yokuşlu yollar boyunca yamaçlarda sıralanmış olup, alış-veriş canlılığı daha çok etekte toplanır. Cumhuriyet devrinde şehir, şimâle (istasyona) doğru yayılmış ve yeni binalarla süslenmiştir. Şehir 16 mahalleye bölünmüş olup, 8.300'den fazla evi ihtivâ eder. Ovadaki verimli topraklarda pamuk, tütün, susam, kenevir, karpuz, kavun v.s. ekilir ve zeytinliklerden faydalanılır; yamaçlardaki kestane ve ceviz ağaçlarından da iyi mahsûl alınır. Şehirde urgancılık canlıdır; zeytinyağı, çırçır (pamuk liflerini çekirdeklerinden ayırma) ve un fabrikaları bulunur; yakınındaki linyit (Akçaşehir te'sisleri) ve zımpara yatakları işletilir. Pazartesi günleri kurulan hafta pazarı, çok kalabalık olur ve Evliyâ Çelebî'nin bahsettiği faâliyeti bugün de yaşatır.

Tarih. Şimdiki Tire *Arkadiopolis*'in yerini almış, daha sonra buraya şehir mânasına sâdece *Teira* denilmiştir (Akhisar'ın eski adı *Thyâ-teira* gibi). Bizans devrinde buraya *Thyrea* (Θύρεα) ve *Thyraia* (Θύραια) deniliyordu (krş. Dukas, s. 38, 73, 97, 109, 175, 196). Bizans imparatorluğu zamanında, XII. asırdan itibâren Türk aşîretlerinin akınlarına mâruz kaldı ve sonunda onların eline geçti. Menteşe Bey'in dâmadı olan ve Ege kıyılarını feth eden Sasa Bey, 1308'de Efes halkından mühim bir kısmını buraya muhâcir olarak yerleştirdi (Pachymeres, II, 588); Sasa Bey'in Aydın-oğlu Mehmed Bey tarafından öldürülmesi (1310) üzerine, burası, Aydın-oğulları devletine geçti (krş. Paul Wittek, *Menteşe beyliği* [TTK], Ankara, 1944, s. 22, 39, 43, 67). Tire, bunların hâkimiyeti sırasında İbn Battûta tarafından ziyâret edildi (*Seyahatnâme*, trc. Mehmed Şerif Paşa, İstanbul, 1333, I, 334). Buraya Birgi'den gelen bu seyyah, şehri „Birgi sultanının [yâni Aydın-oğlu'nun] mülkü" ve kanallarla sulanan bahçeler arasında güzel bir belde olarak târif eder.

Osmanlı hükümdârı Yıldırım Bayezid, 792 (1390)'de Aydın beyliği topraklarına girdi. İsa Bey hükümdâra boyun eğerek kızını da verdi ve elinde yalnız Tire ile civârı kaldı; fakat, biraz sonra ölünce burası da Osmanlılara geçti. Bizanslı tarihçi Dukas (s. 38, 97, 109), Timur'un yaklaşması üzerine halkın İzmir'e doğru kaçtığını söylemektedir. Timur, 1402/1403 kışını Tire, Ayasuluk ve Balat'ta geçirdi ve burada çarptan gelen elçileri kabûl etti (Paul Wittek, *ayn. esr.*, s. 88 v.d.). Onun isteğiyle Aydın-oğulları bir süre tekrar eski mülklerine sâhib oldular ise de, Murad II. devrinde bu devlete son verildi (830=1426). Osmanlı devrinde Tire'de, faâliyeti XVI. asır ortalarına kadar süren, bir darphâne vardı. Bu devirde Tire, Anadolu beyler-beyliğine bağlı Aydın sancağının merkezi oldu ki, bugün Aydın dediğimiz Güzel-Hisar, sözü geçen sancağın 14 kazâsından birinin merkeziydi ve bu sancak, Orta ve Yukarı Gediz ovası (Sart, Alaşehir, İnegöl) ile orta Büyük Menderes ve tekmil Küçük Menderes ovasını kaplıyordu. XVII. asır başlarında Osmanlı ülkesini ziyâret eden Polonyalı Ermeni Simeon (trc. Hrand D. Andreasyan, *Polonyalı Simeon'un seyahatnâmesi, 1608—1619*, İstanbul, 1964, s. 19), Tire'yi mâmûr ve ticâreti canlı bir şehir olarak zikrile, hergün yük bağlandığını ve bir kervanın yola çıktığını kaydeder. Evliyâ Çelebî, 1082 (1671) yılında hacca giderken Aydın Güzel-Hisarı—Bal pınarı (dağ üzerinde Kanunî Süleyman'ın Rodos seferi sırasında bir süre dinlendiği ve bugün de meşhur olan yaylak) üzerinden geldiği Tire'yi, büyük ve canlı bir şehir olarak tasvir eder. Ona göre, şehrin 68 mahallesi, 36'sı câmi olmak üzere 144 „mihrab"ı, 30 medresesi, 13 hamamı, 27 hanı, 60 sıbyan mektebi, 270 çeşmesi, kurşun kubbeli 5 sebili, ayrıca evden eve akan suları vardı. Câmiler arasında 667 (1268/1269) tarihli inşâ ve 1088 (1677) târih kitâbeli Ulucâmi ile kubbesi kurşunlu, ince minâreli Yeni câmi başta olmak üzere bir çokları sayılmakta, ayrıca şehrin şimâlindeki ovada uzunluğu ve genişliği 200 adım olan ve etrâfı taş duvarla çevrili, dört kapılı, ortası şadırvanlı bir namaz gâhtan bahsedilmektedir. Tire medreseleri geçen asırlarda ünlü idi. Kendi ismini taşıyan medresede tedrisatta bulunan meşhur âlim Firişte-oğlu (İbn Melek: İzzeddin Abdüllatif b. Firişte) burada doğmuş ve burada ölmüştür. Firişte-oğlu'nun *Lugat-ı Firişte-oğlu* adlı mukaffa Türkçe lugati eskiden çok kullanılırdı. Nasafî'nin *Manâr al-anvâr* adlı fıkıh kitabının tefsîri de meşhurdu. Atâ'î, *Şakayık zeyli*'nde, Tire'de doğmuş (msl. Şeyh Haydar b. Sa'd Allâh, krş., s. 191; Mollâ Nagī Allâh Rūmî, s. 27

veya yaşamış msl. Cerrah-zâde, s. 130, 172, krş. F. Babinger, *GOW*, s. 146) müelliflerden bâzılarının adlarını zikreder. Meşhur tarihçi Şânî-zâde de sürgün edildiği Tire'de vefat etmiştir. XVIII. asırda Tire'nin adı, mahallî sergerdelerin ayaklanmaları vesîlesiyle zikredilir (Hammer, *GOR*, IV, 398, not; V, 50, not). Avrupalı seyyahlar herhalde Tire'ye seyrek olarak gelmişlerdir. Rahip E. Chishull (*Travels in Turkey and back to London*, London, 1747, s. 19; Thos. Smith, *Septem Asiae Ecclesiarum notitia*) bunlar arasındadır: o sırada Tire'nin eski Thyâteira (Akhisar) yerinde bulunduğu sanılıyordu. Bu sıralarda kervan ticâretinin önemini kaybetmesi veya yolunu değiştirmesi, Tire'nin ticârî faâliyetlerini yavaşlatmıştı. Bununla berâber, eski Bagdad vâlisi Necip Paşa'nın 1242 (1826/1827)'de yaptırdığı güzel kütüphâne bu devre âittir (Mahmud II. devri). Bu sırada şehrin nüfûsu takrîben 8.000 kadar idi. XIX. asır sonlarında Tire'nin nüfûsu 15.000 kadar olup, bunun 900'ü mûsevî ve 600'ü Rum, geri kalanı ise müslümandı. Bunlar halıcılık, dokumacılık ve bağcılıkla geçinirlerdi. Millî mücâdele sırasında Tire, 28 mayıs 1919'dan 6 eylül 1922'ye kadar, Yunan işgalinde kaldı. Lozan anlaşmasıyla buradan ayrılan Tire Rumları yerine, Makedonya Türkleri getirildi. 1927 sayımında Tire'nin nüfûsu 18.675 idi. Bu sayı, yavaş-yavaş artarak 1935'te 20.461, 1950'de 22.117, 1960'ta 27.243 oldu ve 1970'te ise, 1.000 kadar daha arttı. İdârî bakımdan Tire İzmir vilâyetinde bir kazanın merkezi olup, kazanın mesâhası 803 km.², nüfûsu 63.200 (1970), köy sayısı da 65'tir.

Bibliyografya: P. Lucas, *Voyages...* (Paris, 1704), s. 220 v.d.; Karl Buresch, *Aus Lydien* (Leipzig, 1898), s. 273; Lebeau, *Histoire du Bas Empire*, CIV, 38; Fr. V. J. Arundel, *Discoveries in Asia Minor* (London, 1834); ayn. mll., *A Visit to the Seven Churches of Asia* (London, 1828); Kâtib Çelebî, *Cihannümâ* (nşr. İbrahim Müteferrika), İstanbul, 1145, s. 636; Mehmed Âşık, *Menâzirü'l-avâlim*, Viyana, Nat. Bibl., nr. 314 (G. Flügel, *Kat.* nr. 1279, II, 430—431); F. Taeschner, *Anatol. Wegenetz* (Leipzig, 1924—1926), I, 176; II, 39; Şeraf al-Dîn 'Alî Yazdî, *Ẓafar-nāma*, II, 468; W. Tomaschek, *Zur hist. Topographie Kleinasiens im Mittelalter*, *SB Ak. Wien*, CXXIV/VIII, 8, 34; A. Philippson, *Reisen und Forschungen im westlichen Kleinasien*, *Pet.-Mitt., Ergz.-H.*, nr. 172, s. 80 v.d.; W. M. Ramsay, *Historical Geography of Asia Minor*, 1890, bk. *fihrist* Ahmed Rif'at Efendi, *Lugat-i tarihiye ve coğrafiye* (İstanbul, 1299), II, 296; Şemseddin Sâmî, *Ḳāmūs al-a'lām* (İstanbul, 1891), III, 1718 v.d.; Cuinet, *La Turquie d'Asie* (Paris, 1894), III, 508 v.dd.; Evliyâ Çelebî, *Seyahatnâme* (İstanbul, 1935), IX, 159 v.d.; *İzmir vilâyeti yıllığı*, 1967; *Belediyeler yıllığı* [İller Bankası nşr.], Ankara, 1950, III, 539—544.

(BESİM DARKOT.)

TİREBOLU, Türkiye'nin şarkî Karadeniz kıyısında Giresun vilâyetine bağlı kaza merkezi olup, nüfûsu 6.108 (1970)'dir. Tirebolu, Ayna dağı eteğinde, Harşit çayı ağzının 4 km. garbında, iki küçük koyu sınırlayan üç yüksek burun arasına kurulmuştur ki bu günkü adı, eski vaziyetine de uygun olarak Tripolis'ten gelmiştir. Tirebolu, vapur uğrağı bir iskele olmakla berâber, iyi bir limana sâhip bulunmadığından son yıllarda dışarı ile olan bağlantısı kara-yoluyla sağlanmaktadır. Kıyı komşuları garpta Espiye (14 km.), şarkta Görele (19 km.) olup, vilâyet merkezi Giresun'a 54, Trabzon'a 100 km. uzaklıktadır; ayrıca Harşit vâdisi boyunca uzanan ârızalı bir yolla, Kürtün ve Torul üzerinden, Gümüşhâne'ye (117 km.) bağlanır. Ağaçlık tepeler eteğinde, bahçeler içinde kurulmuş olan, ılık ve bol yağışlı (yıllık yağış ortalaması 1.780 mm.[3]) iklime sâhip bulunan Tirebolu, Karadeniz kıyılarının güzel köşelerinden biridir. Şarkta Kurucakale'den itibâren, gemilerin demirlediği liman ve garpta bundan ayrılmış başka bir koy, daha ilerde Çürükkale harâbesi yer alır. Tirebolu civârında fındık, elma ve son yıllarda çay yetiştirilen bahçeler yaygındır; tarlalarda da mısır ve fasulye yetiştirilir. Kasabada bir kaç fındık kırma te'sîsi ve kereste fabrikası bulunur. Halkın bir kısmı da balıkçılıkla uğraşır. Erkek nüfus arasında büyük şehirlere gidip çalışma revaçtadır.

Tirebolu'nun m. ö. VII. asırda Milet muhâcirleri tarafından kurulduğu rivâyet edilir. Strabon, daha önce burada İskopolis'in bulunduğunu ve İskopolis, Argyria (gümüş ve kurşun madenleri bulunan yer), Harşit ağzı yanında Philokaleia (şimdiki Görele yakınında) adında üç şehir halkının toplanması sebebiyle Tripolis adının meydana geldiğini iddia eder. Şarkî Anadolu'nun şimâl kısmı için, Zigana geçidini aşmak zorunda bulunan Trabzon yoluna nisbetle daha imtiyazlı görünmesine rağmen Tirebolu, Harşit vâdisinin aşağı kesimindeki ârızalar yüzünden, hiç bir zaman mühim bir liman rolü oynamadı ve bâzı sergerdelerin geçici hâkimiyetleri dışında kayda değer tarihî vak'alara da sahne olmadığı gibi, Trabzon'un yakınlığı yüzünden gölgede kaldı.

Bununla berâber, İspanyol Ruy Gonzalez de Clavijo, 1404'te Semerkand'a giderken uğradığı *Tripil* (Tirebolu)'i büyük şehir olarak zikretmekte ise de, şehrin daha sonra ehemmiyetini kaybettiği anlaşılıyor. Fâtih Sultan Mehmed 1461 sonbaharında Trabzon'u ele geçirince, Tirebolu da, kuşatma sonunda teslim ve Trabzon eyâletinin bir kazasına merkez oldu. Bir aralık Gümüşhâne sancağına bağlandı; ancak, Giresun sancak hâline konulunca Tirebolu buraya ilhak olundu. Tirebolu'ya uğrayan Avrupalı seyyahlar arasında Tournefort, Hommaire de Hell, W. J. Hamilton, A. D. Mordtmann, H. Barth sayılabilir. 1050 (1640/1641)'de Evliyâ Çelebî Trabzon'a giderken buraya uğramıştır (kasabanın adı, *Seyahatnâme*'nin İstanbul baskısında yanlış olarak kaydedilmiştir). 1220—1222 (1805—1807) arasında, veba salgını sırasında halk kasabayı terk etmiş, sonra Gümüşhâne ve Torul'dan gelenler buraya yerleşerek sonraki nüfûsa temel olmuştur. W. J. Hamilton'a göre, XIX. asrın ilk yarısında, Tirebolu'da 400 Türk ve 100 Rum evi vardı. Aynı asır sonlarına doğru kasabanın nüfûsu, V. Cuinet'eye göre, 8.000 (5.600 müslüman, 2.000 Rum, 400 Ermeni), Şemseddin Sâmî'ye göre ise, 10.000 kadardı. Birinci Cihan Harbi sırasında, 1916 yılı temmuz sonunda Harşit çayının aşağı çığırına dayanan savaş cephesinin yakınlığından çok zarar gören Tirebolu nüfûsunun mühim bir kısmı, başka yerlere göç etmişti. Böylece 1927 sayımında Tirebolu'nun nüfûsu 3.375'ten ibâret kalmıştı. Bu sayı 1950'de 4.259, 1965'te 5.722 olmuş. 1970'te ise, 6.100'ü bulmuştur. Tirebolu kazasının mesâhası 867 km.², nüfûsu 55.200 (1970), köy sayısı 66'dır.

Bibliyografya: Kâtib Çelebî, *Cihannümâ* (nşr. İbrahim Müteferrika), İstanbul, 1145, s. 429; *Evliyâ Çelebî seyahatnâmesi* (İstanbul, 1314), II, 80; Şemseddin Sâmî, *Ḳāmūs al-aʿlām* (İstanbul, 1891), III, 1719; V. Cuinet, *La Turquie d'Asie* (Paris, 1892), I, 49—63; *Trabzon vilâyeti sâl-nâmesi*, 1321 (1903/1904), s. 252 v.d.; P. Minas Bijişkyan, *Karadeniz kıyıları tarih ve coğrafyası* (*1817—1819*), trc. H. D. Andreasyan, İstanbul, 1969, bk. indeks; J. Pitton de Tournefort, *Relation d'un voyage du Levant* (Paris, 1717), II, 222 v.d.; W. J. Hamilton, *Researches in Asia Minor* (London, 1842), I, 255 v.d.; Charles Texier, *Asie Mineure*, s. 618 v.d.; A. D. Mordtmann, *Anatolien* (nşr. Babinger), Hannover, 1925, s. 411; H. Barth, *Reise von Trapezunt nach Skutari* (Gotha, 1860), s. 46; J. Ph. Fallmerayer, *Fragmente aus dem Orient*², I, 131, 135 v.d.; C. Ritter, *Erdkunde von Kleinasien* (Berlin, 1858), I, 821 v.d.; *Giresun ili yıllığı*, 1967, tür. yer.; *Belediyeler yıllığı* [İller Bankası nşr.], III, 545—550.

(BESİM DARKOT.)

ṬİRİMMĀḤ. [Bk. TIRIMMÂH]

TİRMİẒ. [Bk. TİRMİZ.]

TİRMİZ. TİRMİZ, Özbekistan'ın cenûbunda, Amu-Derya'nın şimâl kıyısında, bu nehir ile Surhan-Derya (veya Ṣaġāniyān) nehrinin kavşağında, 37° 19′ arz ve 67° 20′ tûlünde bulunan yeni Tirmiz şehrinin biraz daha garbında ve Amu-Derya'nın Orta Aral adlı adasına nâzır kıyısında harâbeleri bulunan eski bir şehir. Samʿānī (ölm. 562 =1166), *Kitāb al-ansāb* adlı eserinde ve Yāḳūt (ölm. 616=1219) *Muʿcam al-buldān* isimli coğrafya lugatinde Tirmiz adının, yerlilerince Tarmīẕ şeklinde telaffuz edildiğini kaydeder. Meşhur Çin seyyahı Hsüan-Tsang (krş Hiouen-Thsang, *Mémoires sur les contrées occidentales*, I, 25) da, 630 tarihlerinde ziyâret ettiği bu şehrin ismini Ta-mi şeklinde tesbit etmiştir.

Tirmiz adı kadim kaynaklarda geçmemekle berâber, Ḥāfiẓ-i Abrū, gerek Tirmiz'in gerek onun yakınında Amu-Derya kıyısında bulunduğu rivâyet edilen Burdāġūy'un, İskender tarafından inşâ edildiğini, 817 (1414) gibi geç bir tarihte kaydetmektedir (bk. W. Barthold, *al-Muzaffarīya*, Petersburg, 1897, s. 20). Burdāġūy, galiba eski Yunanca (παραδοχεῖον?)'dan muharref bir kelime olup, misâfirhâne (Mihmānḫāna) mânasına gelmektedir. Belh'e yakın olması hasebiyle Tirmiz'in de Greko-Baktriya medeniyetinin te'sîri altında kalmış olması muhtemeldir. Nitekim, Hellenistik bir şehir olan Ay-Hanım harâbelerinin hemen Amu-Derya'nın karşı kıyısında bulunması ve Tirmiz'in 18 km. şarkında yine Hellenistik devirden kalma bir kale kalıntısının mevcûdiyeti, bunu te'yid eder (B. A. Turgunov, *Gorodişçe Airtam, Mejdurodnaya Konferentsiya po istori i arḫeologii i kul'ture Tsentral'noy Azii v Kuşanskuyu epoḫu*, *MKIAKTAKE*, Duşenbe, 1968).

1930'dan beri bu mıntıkada yapılan kazılar (E. M. Masson, *Termezskaya arheologiçeskaya kompleksnaya ekspeditsiya*, *TAKE*), mîlâttan hemen sonraları Kuşan medeniyetinin Orta-Asya'ya yayıldığı zaman, Tirmiz'in büyük bir budist medeniyeti merkezi olduğunu göstermektedir. Tirmiz etrafındaki Kuşan devrine âit harâbeler arasında, yeni Tirmiz'in 18 km. şarkında, Hellenistik devirden bir kalenin de bulunduğu Airtam harâbelerindeki külliye (manastır ve stupa) zikre değer. Bu külliyenin büyük bir kısmı *pahsa* (Horasan hamurundan kalıplanmış, büyük boyda tuğlalar)'dan olup, taş kısımları da vardı. Burada kaymak taşından heykeller de bulunmuştur. Bunlardan en meşhûru üç semâvî mûsikîşinâsı temsil eden gruptur.

Eski Tirmiz'in şimâl-i garbîsindeki Kara-tepe ve Cengiz-tepe'de ise, şarkî Türkistan'da çok görülen, Türkçe „öy" denen ve Kuşan devrine âit bulunan mağara-mâbetlerin garbî Türkistan'daki tek nümûnesine rastlanır (bk. G. Pçelina, *Drevnego buddiskiy monastir v Ḳara-tepe, Dokl. i soobşç. istor. Fak. MGU*, 4, Moskova, 1946). Sonradan Kara-tepe'de, mağara olmayan mâbet harâbeleri de meydana çıktı. Bu mâbetlerde kırmızıya boyanmış eyvanlar ve taş heykeller vardı (B. Staviskiy, *Ḳara-tepe*, *MKIAKTAKE*). Sâsânîler, mîlâdî 388'de Tirmiz'i istîlâ edince, Kara-tepe mâbetlerini muhtemelen ateş-kedeye tahvil etmiş olmalılar (B. A. Litvinsky, *Rasprostanie Buddizma v Sredney Azii*, *MKIAKTAKE*).

VI.—VII. asırlarda, Tirmiz'in bulunduğu ve o devirde Sogd Demir-Kapısı (Keş'in 90 km. cenûbunda bir geçit)'ndan Amu-Derya'ya kadar uzanan ve Amu-Derya'nın cenûbundaki illeri de içine alan bütün beylikler, garbî Türk kağanı olan T'ung Yabġu'nun oğlunun sülâlesi hâkimiyetinde bulunuyordu. Arap tarihçilerinin muhtelif muharref isimlerle „Tohâristan yabgusu" diye işâret ettiği Gök-Türk kağanları soyunun bir kolu, asgarî mîlâdî VII. asır başından, VIII. asrın ikinci yarısına kadar, bu illere hâkim oldu (E. Chavannes, *Documents sur les Tou-kiue [Turcs] Occidentaux*, Paris, 1906, s. 155—160, 195 v.dd., 200, 206). Tohâristan Türk yabgularının baş-merkezlerinin Kunduz ve Belh olduğunu, VII. asır başında, Hsüan-Tsang nakletmiştir. Fakat Tohâristan yabgusunun, Tirmiz'in bulunduğu Ṣaġāniyān ilinin de hükümdârı olduğu, hem VII., hem VIII. asırlarda tasrih edilir (Chavannes, *ayn. esr.*, s. 291). Surhan-Derya kaynaklarından Kum vâdisinde Kumuci Türkleri, Surhan-Derya'ya müvâzi akan Kafirnagān ve Vaḫş nehirlerinin vâdilerinde ise, VII. asırda „Hi-sou Türkleri" ve Karluklar yerleşmişti (Chavannes, *ayn. esr.*, s. 195 ve Barthold, *Turkestan down to the Mongol invasion*, London, 1928, s. 70). Amu-Derya mıntıkasındaki bu Türkler, VII.—VIII. asırlarda yerli budist medeniyete intisab ettiler. Türk hükümdarlarının, hâtunların, beylerin, Burkan (Buda'nın Türkçesi) için manastırlar, mâbetler, stupalar ve heykeller yaptırmakta oldukları, VII. ve VIII. asırda bu mıntıkalara gelen Çinli seyyahlar tekrar eder (Litvinsky, *ayn. esr.*, s. 35 v.d., Huei-Ch'ao ile Wu-k'ung'a atf). Şaḳīḳ al-Balḫī'nin Karluk mâbetleri ve budist râhibi mânasına gelen „toyın"lar hakkındaki rivâyeti de, muhtemelen Vaḫş vâdisi Karluklarına işâret eder (al-Maḳdisī, *Kitāb al-tavvābīn*, Şam, 1961, s. 155). Vaḫş vâdisi Karluk ili olduğuna göre (Barthold, *ayn. esr.*, s. 70), orada bulunan ve VII.—VIII. asırlara âit olduğu sanılan Adzhina-tepesi budist külliyesi de Karluklara âit olabilir (bk. Litvinsky, *ayn. esr.*, s. 57). Netice itibâriyle Litvinsky, VII.—VIII. asırlarda Tirmiz mıntıkasındaki eserleri Türklerle de ilgili görmektedir (*ayn. esr.*, s. 35 v.d.). G.A. Pugaçenkova da, Ṣaġāniyān ve Tohâristan hükümdarlarının Türk olduğunu hatırlatarak, bu illerde Türk sikkeleri bulunduğunu da haber verir (*Ḥalçayan*, Taşkent, 1966, s. 122 v.d., 253). Tirmiz'in şimâlinde, Dalverzin-tepe'deki büyük şehir kalıntılarında ve Ḥalçayan saray harâbelerinde bulunan Türk paralarının, Ṣaġāniyān hükümdârı ve hâtununu temsil etmeleri mümkündür. Bu sikkeler, Taşkent mıntıkası ve Sogd'da Zerefşan boyunda bulunan Türk paralarına benzemekte ve VI.—VII. asra âit oldukları sanılmaktadır (Pugaçenkova, Res., 78). Mîlâdî 630 sıralarında Tirmiz'e gelen Hsüan-Tsang, burada 12 manastır, stupalar, Burkan sanemleri ve 1.000 kadar râhip gördüğünü kaydetmişti. Filhakika, Tirmiz yakınında Zang-tepe'de, VII. asırdan kalma ve manastır hayatı ile ilgili, Orta-Asya Brahmî yazısı ile budistlere âit metinleri ihtivâ eden yapraklar bulunmuştur (Litvinsky, *ayn. esr.*, s. 55). Kuşan devrine âit Kara-teps ve Cengiz tepe mâbetleri belki VI.—VIII. asırlarda da mevcut idi. VII.—VIII. asırdan kalan ve „Kurgan" denen kulenin de bir stupa olması mümkündür (V. A. Şişkin, *Kurgan i Meçet Çar-sütun v razvalinaḫ Starogo Termeza*, *Trudı Akad. Nauk Uzbek. SSR [Istoriya arheologiya]*, Taşkent, 1945, ser. 1, II).

Tohâristan Türk yabgusunun Araplara esir düşmesinden sonra da (İbn al-Aṯīr, hicrî 90—91 yılı hâdiseleri) burada, Türk yabgusu soyundan Kutluk Tardu'nun hâkimiyeti devam etti (Chavannes, *ayn. esr.*, s. 158, not).

Tirmiz, islâm fethi sırasında Tirmiz-Şāh ünvânını taşıyan mühim bir hükümdârın idâresinde idi (Ṭabarī, II, 1147; *BGA*, VI, 39); nehir kıyısında kuvvetli bir kale mevcuttu (Ṭabarī, II, 1147). Tirmiz, 70 (689/690) yılında, Mūsā b. ʿAbd Allāh b. Ḥāzim tarafından fethedildi. Bu zat, Tirmiz-Şāh'ı buradan kovunca, o da Türklere ilticâ etti. Türk hükümdârı, Mūsā'ya tahta bir ok ile misk yol-

layarak, harp ile sulhtan birini tercih etmesini teklif etti. Bunun üzerine Mūsā b. ʿAbd Allāh onlarla anlaşarak burada 15 yıl kaldı (Balāẕuri, s. 417 v.dd.; Ṭabarī, 1145 v. dd.). 85 (704)'te hilâfet orduları, ʿOs̱mān b. Masʿūd kumandasında Tirmiz'e gelip, kayıklardan köprü kurarak Amu-Derya'nın Orta Aral adını taşıyan adasına geçti. Bu adaya o zaman Cazīrā ʿOs̱mān adı verildi. ʿOs̱mān, Sogd İhşîdi Tarhan ile Türkleri imdâdına çağırarak, Mūsā'nın oğlunu mağlûb edip, şehri aldı. Orta Aral'a belki bu sebepten Aral-Peygamber adı da verilmişti ve bu IV. (X.) asırda Zü'l-Kifl ile ilgili sayılırdı. 88 (706) yılında, Kurbuğanun veya Kurmuğanun al-Turkī adlı ve Çin hükümdârının kızkardeşinin oğlu olduğu rivâyet edilen bir Türk beyi, Tirmiz önünde müslümanlara karşı muhârebe ederek mağlûb olmuştu (Ṭabarī, II, 1195, 1602). X. asra kadar Tirmiz ve civârı ahâlisi umûmiyetle gayr-ı müslim kalmıştı (Barthold, *ayn. esr.*, s. 184). Eski Tirmiz'in iç surlarının IX. asırda yapıldığı sanılmaktadır (V. A. Lavrov, *Grodostroitel'naya kultura Sredney Azii*, 1956, s. 74). Bu surlar, Amu-Derya sularının içine kadar ilerlerdi. Eski Tirmiz'in şarkındaki Kırk-kız kalesinin de IX. asra âit olduğu tahmin edilmektedir. Kale dörtköşe olup, haç şeklinde planı ve dörtköşe eyvânı ile ortasında kubbeli divanhânesi vardır. Sıra-sıra eş kubbeli kısımlarla örtülü oda ve dehlizleri de bulunan Kırk-kız kalesi, Kara-Hanlı ve Selçuklu medrese ve han yapılarının öncüsü sayılır (G. A. Pugaçenkova-L. I. Rempel, *Vidavousçiesya pamyatniki arkitektuı Uzbekistana*, Taşkent, 1958, s. 21 v.dd.).

Sâmânîler devrinde (892—999) Tirmiz, umûmiyetle, Şağāniyān emîri idâresinde bulunuyordu (Barthold, *ayn. esr.*, s. 73). X. asırda Tirmiz, Amu-Derya üzerinde mühimce bir liman olup, burada gemiler yapılarak hârice satılırdı. Tirmiz'in sabunu da meşhurdu. Fakat iktisâdî bakımdan fakir olan şehir, mâmur değildi (G. A. Pugaçenkova-L. I. Rempel, *ayn. esr.*, s. 189). Şehrin en eski islâmî âbideleri bu devirden kalmadır. Tirmiz III. (IX.) asırda iki büyük islâm âlimi yetiştirmiştir. Yāḳūt'a göre, bu zatlardan biri meşhur muhaddislerden Abū ʿİsā Muḥammed b. ʿİsā b. Savra al-Tirmiẕī [bk. mad. TİRMİZÎ, ABŪ ʿİSĀ MUḤAMMED], diğeri ise, aynı zamanda bir sûfî-feylesof olup, daha çok Ḥakīm-i Tirmiẕī adı ile anılan Abū ʿAbd Allāh Muḥammed b. ʿAlī Tirmiẕī [bk. mad. TİRMİZÎ, ABŪ ʿABD ALLĀH]'dir. Bu zâtın türbesi Tirmiz'in en eski islâm külliyesi içinde bulunmaktadır (türbenin resmi için bk. *Izv. Georgr. Obşç.*, 1908, XIV, 652 ve W. Barthold, *Islam*, Petersburg, 1908, s. 57). Barthold, türbenin üstündeki kitâbenin yazı üslûbuna bakarak, bu türbenin XIV.—XV. asırlara âit olduğunu ileri sürmüş ise de, yeni yapılan kazılar binanın bâzı kısımlarının daha eski bir devreye âit olduğunu göstermektedir (G. A. Pugaçenkova-L. I. Rempel, *ayn. esr.*, s. 197 v.d.).

999'da Buhârâ'yı Sâmânîlerden alan Kara-Hanlı sülâlesinden Buğra-Han, Tirmiz ve Belh'e hâkim olup, bir yakınını bu illere vâli tâyin etmişti (bk. Barthold, *Turkestan...*, s. 259). 1001'de Kara-Hanlıların gerilemesi netîcesinde Amu-Derya, onların Gazneliler ile hudutlarını teşkil etmişti. Aynı yıl Gazneli Mahmud, Amu-Derya'yı geçerek Tirmiz'i aldı. 1034'e kadar Tirmiz'de Gazneli vâliler hüküm sürmüş olup, bunlar, Beytigin ve Nuştigin adlı iki Türk idi. 1064'te Tirmiz Selçuklulara geçti ise de, 1072'de Kara-Hanlı sülâlesinden Şemsü'l-mülk almış, fakat Selçuklu Melikşah'a teslim mecbûriyetinde kalmıştı. 1102'de Kadir Han Cebrâil devrinde, Tirmiz yine Kara-Hanlılara geçti (Barthold, *ayn. esr.*, s. 314, 319, 351). 1141'de ise Tirmiz, Selçuklu Sultan Sencer'in eline geçmiştir. Bundan sonra muhtelif devletlerin Tirmiz'i elde etmeye çalıştığı görülmektedir. Bunlar arasında, başta Kara-Hanlılar ve Hârizmşâhlar olmak üzere Kara-Hıtaylar ve Gûrîler bulunmaktadır. 1205'te Gûrîlerin Belh vâlisi İmâd al-Dīn ʿOmar, Tirmiz'i alarak oğlu Bahrām Şāh'a verdi ise de, bir yıl sonra Bahrām Şāh, Tirmiz'i Kara-Hanlılardan Semerkand hükümdârı ʿOs̱mān b. İbrāhīm'e teslim etti (Barthold, *ayn. esr.*, s 353).

San'at tarihçileri, XI.—XIII. asırlardaki Tirmiz eserlerini Kara-Hanlılar devri üslûbuna bağlar (G. A. Pugaçenkova-L. I. Rempel, *ayn. esr.*, s. 189 v.d., 197); bâzılarına göre, Tirmiz'den itibâren Anadolu'ya kadar, bâzı Selçuklu san'at eserleri üzerinde Kara-Hanlı te'sirlerinin bulunduğu ileri sürülür (krş. K. Erdmann, *Notizien zum Kleinasiatischen Karavanseray*, *Kunst des Orients*, Wiesbaden, 1953, II). XI.—XII. asırlarda Tirmiz'in çok îmar edildiği görülmektedir. Nitekim, büyüyen şehrin etrâfına 1072'de ikinci sur yapıldı (G. A. Pugaçenkova-L. I. Rempel, *ayn. esr.*, s. 189). Yāḳūt, 616 (1219)'dan önce şehrin sokaklarının pişmiş tuğla ile kaplı olduğunu ve şehre Şağāniyān (Surhan-Derya) nehrinden su getirildiğini kaydeder. Tirmiz'in XII.—XIII. asırdan kalan evlerinin de, zemini altı köşeli pişmiş tuğla ve çini ile kaplı olup, şeffaf kaymak taşından pencereleri vardı. Tirmiz'de çiniciler, camcılar, mâden işçileri, kendilerine mahsus mahallelerde çalışmakta idi. XII. asra âit olduğu tahmin edilen ve şehrin eski surlarında bulunan Tirmiz Sarayı'ndaki bir kitâbede, Gûrîlerin vâlisi Bahrām Şāh'ın adı bulunmakta ise de, şehir bu zâtın elinde bir yıldan daha az kaldığına göre, sarayın daha eski olması gerekmektedir. Bu sarayın stuko oymalı duvarları pek zengin bir tezyinat arzeder. Yazı ile mücerred ve figüratif motifler birbirine karışır; kaymak taşı pencereler yanında, dökme camdan, figüratif tezyinatlı dâirelerin de pencere olarak kullanılmış olması mümkündür (V. D. Jukov, *Razvalını ansamblya dvortsovix soorujennig v prigorode Srednevekovoge Termiza*, *TAKE*, I, 168; II, 133 v.d.).

XI.—XII. asırlarda Tirmiz'de îmar edilen ve kısmen yeniden yapılan bir âbide de Ḥakīm Tirmiẕī külliyesidir. Külliye, câmi, medrese ve türbeden ibârettir. Tirmiz Câmii'nin geçirdiği istihâleler, Türkistan câmi mîmârîsinin inkişaf seyrini tâkib eder. XI. asırda, açık bir meydanda namaz kılınıyordu ve kıble tarafında, mihraplık vazifesini de gören, kubbeli üç kemer ve bir eyvandan ibâret küçük bir bina vardı. Binanın iç tezyinâtı, pişmiş ve parlatılmış tuğla mozayiktendi. XII. asırda, kapalı câmi üslûbu Kara-Hanlılarda revaç bulunca, Tirmiz Câmii de, aynı tarzda büyütüldü ve kubbeli dokuz kemerden müteşekkil bir hâle getirilerek, duvarlarda yazılı ve oymalı stuko ile tezyin edildi (G. A. Pugaçenkova-L. I. Rempel, *ayn. esr.*, s. 197). Tirmiz'de, yine bu asırlardan kalan (şimâl ve cenup kısımları) bir âbide de Sulṭān Sādāt [Barthold'a göre muhtemelen Sulṭān-i Sādāt] adlı külliyedir (G. A. Pugaçenkova-L. I. Rempel, *ayn. esr.*, s. 131).

Tirmiz seyyidlerinin silsile-nâmelerine göre, Seyyid Ḥasan b. Amīr Ḥusayn adlı, ʿAlī ahfâdından bir zat, 235 (849)'te, Sâmânîler devrinde Semerkand'a gelmiş ve aynı yılda Tirmiz'e yerleşerek, Seyyidler sülâlesini kurmuştu. Sulṭān Sādāt adının bu soydan bir kadına âit olduğu silsile-nâmede rivâyet edilir (A. Semenov, *Proiṣhojdenie Termezskiḥ seyidov i iḥ drevnyaya usılpal'nitza Sultan Sadat, Protokoli Turkestan, krujka lyubitey arḥeologii*, Taşkent, 1917). Hârizmşâh Muhammed b. Tekeş (1200—1220) ile halîfe al-Nāṣir'in arası açılınca, Sultan Muhammed, halîfe olarak Tirmiz seyyidlerinden ʿAlā' al-Mulk'ü intihab etmişti. Bu zâtın ehemmiyetli faâliyeti olmadığı anlaşılıyor. 1220'de Tirmiz'i alan Cengiz'in Ulu-câmi'in minâresi dışında bütün şehri yıktığı, halkını kılıçtan geçirdiği ve seyyidlere dokunmadığı nakledilmektedir. Sulṭān Sādāt külliyesinin XI.—XII. asırlara âit kısımları henüz meydana çıkmadan evvel, Barthold, bu külliyeyi Moğul devrine âit sanmıştı [bk. *EI*, mad. TIRMIDH].

Moğul istilâsını müteâkıp Tirmiz, Çagatay'a tâbi oldu ve şehir, iki Arap mili daha garpta, yeniden inşâ olundu. XIV. asırda, İbn Baṭṭūṭa (nşr. Defrémery ve Sanguinetti, III, 26, 48, 56 v.dd.) Tirmiz'de bir zâviyede misâfir kaldığı vakit, şehir hâlâ Moğul istilâsının sarsıntısından kurtulamamıştı. Bu sırada Tirmiz seyyidlerinden 'Alā' al-Mulk Ḫudāvand-zāda buranın sâhibi idi. Bu zat, 4.000 kişilik kuvvetle Han Ḫalīl Allāh'a iltihak etti ve onun vezîri oldu. Bu hânedânın fertleri daha sonraki devirlerde de Ḫudāvand-zāda tesmiye olunurlar (*Ẓafar-nāma*, Hind tab'ı, I, 210, *Bābur-nāma* var. 20b'de bu isim sık-sık Ḫān-zāda şeklinde geçer). Bu devre âit sikke ve metinlerde Tirmiz'e *Madīnat al-ricāl* adının verildiği de görülmektedir.

Timur ile bâzı ihtilâflardan sonra, XV. asırda, Timur ahfâdı ile seyyidler arasında iyi münâsebetler te'sis edildi. Nitekim 1487'de Ahmed Mirza'nın, Tirmiz seyyidleri âilesinden bir kadın ile evlendiği, Babur (*Bābur-nāma*, nşr. Beveridge, var. 20b) tarafından nakledilir. Timur ahfâdı arasındaki taksîmat netîcesinde, Tirmiz, Halîl Sultan'a isâbet etti ve Amu-Derya hudut sayıldı. 810 (1407)'da Halîl Sultan eski Tirmiz'i îmar ettirdi.

XVI. asırda Tirmiz ve bâzan da Belh, Özbek hanlarının hâkimiyetine geçti. Sulṭān Sādāt külliyesindeki türbelerin ekseriyetinin bu devre âit olduğu, kitâbelerden anlaşılmaktadır (A. Semenov, *ayn. esr.*, XIX, 3 v.d.). Avrangzēb, 1646'da, henüz Hindistan pâdişâhı olmadan, asker göndererek Tirmiz'i zaptetti. XVIII. asrın başında, Şîr-Ābād şehrinin bânisi Kongirat soyundan Şîr Ali, Tirmiz'e hâkim bulunuyordu. Bu devirde Tirmiz halkı, „Ḳal'a-i Kalān" denen büyük kale surları içinde değil, başka bir muhkem şehirde yaşıyordu (?). XVIII. asırda devam eden karışıklıklar netîcesinde, Tirmiz çok tahrîbe uğradı. 1758'de Muhammed Rahim Han, Tirmiz'i yeniden inşâ etti (Barthold, *K. istorii oroşeniya Turkestana*, Petersburg, 1914, s. 74); fakat, sonradan şehir tekrar tahrib edildi. XIX. asır sonunda, Patta Hisar adlı, 1.257 kişinin yaşadığı kasaba ile seyyidlerin oturduğu Ṣāliḥ-Ābād dışında mâmur kısım kalmamıştı. 1863—1873 arasında Türkistan'ı alan Ruslar, 1894'te Tirmiz yanında, bir kale inşâ ettiler. Şimdiki Tirmiz bu kale etrâfında gelişti. 1916'da Buhârâ-Karşı-Tirmiz demir-yolu henüz yeni açılmış iken, 1917'de çıkan Bolşevik ihtilâlinden faydalanmak isteyen Türkistanlılar, istiklâl muhâ-ebesine girişti. Bu arada, Rus ordularının

ilerlemesine mâni olmak için, tren yolunu kısmen tahrib ettiler (Z. V. Togan, *Bugünkü Türkistan*, Kahire, 1929—1940, s. 340) ise de, sonradan bu yol Ruslar tarafından tâmir edildi. Bugünkü Tirmiz'in nüfûsu 22.000 kadardır. Surhan-Derya'dan açılan arklarla sulanan tarlalarda pamuk ekildiği gibi, meyve bahçeleri ve bağlar ile ipek böceği yetiştirilen dutluklar da vardır.

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bk. Ḥamd Allāh Ḳazvīnī, *Tārīḫ-i guzīda*, *GMS*, XIV/1, 496; Mirḫvānd, *Histoire des sultans du Khorezm* (nşr. Defrémery), Paris, 1842, s. 51 v.d.; G. Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate* (Cambridge, 1905), s. 440 v.d.; *İzv. Geogr. Obşç.*, 1908, XLIV, 652; eski kazılar için bk. B. Denike, *Termez*, *Noviy Vostok*, 1928, XXII, 208 v.dd.; *Kul'tura Vostoka*, 1927, nr. 1, s. 9 v.dd.; 1928, nr. 2, s. 3 v.dd.; Tirmiz şehri ve civârının plan ve haritası için bk. V. A. Lavrov, *Gradostroitel'naya kultura Sredney Azii* (Moskova, 1950); A. I. Albaum, *Balalık-tepe* (Taşkent, 1960); *EI*, mad. TIRMIDH. (E. ESİN.)

TİRMİZİ [Bk. TİRMİZÎ-]

TİRMİZÎ. AL-TİRMİZĪ, ABŪ 'ABD ALLĀH MUḤAMMED B. 'ALĪ B. AL-ḤASAN B. BİŞR AL-ḤAKİM (859—932), büyük bir sûfî ve sünnî kelâmcı olup, hayatı hakkındaki mâlûmatı, *Buduvv Ṣa'n* adında bizzat kendisi tarafından kaleme alınmış hal tercümesine borçluyuz. Bu nevin elimizde bulunan en eski nümûnelerinden biri olan mezkûr risâleye göre, 245 (859/860) yılı civârında Horasan'da Tirmiz şehrinde doğmuştur. Yine bu şehirde, adını söylemediği hocasının devamlı teşvik ve gayretleri sâyesinde, pek küçük bir yaşta kendisini çalışmaya vermiş ve böylece *'ilm al-āṯār* ve *'ilm al-ra'y* diye zikrettiği naklî ve aklî ilimleri tahsil etmiştir. Muhtelif sâhalarda yazılmış olup, büyük bir yekûn tutan eserleri göz-önüne alınırsa, onun bu sıralarda Tirmiz'deki diğer âlimlerden de okuduğu anlaşılır. Nitekim tabakat kitapları, onun kendilerinden hadîs naklettiği hocaları arasında babasını ve bu şehrin meşhur diğer âlimlerinden Ṣâliḥ b. 'Abd Allāh al-Tirmiẕī, Ṣâliḥ b. Muḥammed al-Tirmiẕī, 'Abbād b. Ya'ḳūb al-Ravğānī ve Sufyān b. Vaḳī' (bk. msl. *Ṭabaḳāt al-Şāfi'iyya*, II, 20; *Taẕkirāt al-ḥuffāẓ*, I, 218 v.d.) 'yi zikrederler.

Abū 'Abd Allāh b. 'Alī, ilk olarak, 28 yaşında bulunduğu bir sırada, hac maksadıyle Tirmiz'den ayrıldı. Yolculuğu esnâsında hadîs dinlemek ve tesbit etmek üzere Irak (büyük bir ihtimâlle Bagdad)'a uğradı ve oradan Basra'ya geçti. Bu son şehirden ayrılışı, 267 senesi receb ayı (şubat 880) içindedir. Aynı senenin şâban (mart) ayında Mekke'ye vardı. Bu hac seferinin onda derin izler bıraktığı görülüyor. Orada bulunduğu sırada devamlı ibâdet ve mücâhede hayatı yaşamış, *Kur'an*'ı ezberleyebilmek için dualar etmişti. Dönüş yolculuğunda başladığı bu ezberleme faâliyeti, Tirmiz'e avdetinden sonra da bir müddet devam etti. Bu ibâdetlerin yanı-sıra, *Kur'an*'ın muhteviyâtı üzerinde de tetkik ve tefekküre başlamıştı. Rûhî bir tatmin ihtiyâcı içinde bulunduğu bu sıralarda, eline meşhur sûfîlerden Aḥmed b. 'Āṣim al-Antāḳī'nin eseri geçti ki, bu eserin, *Davā al-ḳulūb* olması kuvvetle muhtemeldir.

Öyle görülüyor ki, al-Tirmiẕī bu şiddetli riyâzet hayatını bir müddet daha devam ettirmiş ve bu arada arkadaşları ile tezkir meclisleri akdetmeğe başlamıştır. Kendisini Tirmiz'den ayrılmaya mecbur kılan ve tabakat kitaplarında farklı bir şekilde îzah edilen şu hâdise ile herhalde bu sıralarda karşılaştı: mezkûr hal tercümesinde yer alan kayda göre, Belh vâlisine „sevgiden bahseden, insanları ifsad eden ve bid'at getiren biri var" diye kendisinden şikâyet ve bu arada ona daha birçok şeyler isnad edilmişti. Kendi ifâdesiyle bu hâdise, sevgiden bahsetmekten men'edilmesine müncer olmuştu. al-Tirmiẕī'nin bu hâdise dolayısıyle gitmiş olduğu Belh'te, oranın ilmî hayatı ile temastan geri kalmadığı görülüyor. Nitekim al-Ḥasan b. 'Omar b. Şaḳīḳ, Ḳutayba b. Sa'īd al-Saḳafī, 'Īsā b. Aḥmed al-'Asḳalānī, Yaḥyā b. Mūsā, 'Uḳba b. 'Abd Allāh al-Marvazī, 'Alī b. Ḥacar al-Sa'dī, onun bu şehirde kendilerinden hadîs rivâyet ettiği kimseler olarak kaydedilmişlerdir (bk. msl. *Taẕkirāt al-ḥuffāẓ*, I, 218; *Ṭabaḳāt al-Şāfi'iyya*, II, 20; *Şaẕarāt al-ẕahab*, II, 154).

al-Tirmiẕī'nin haltercümesinden bahseden müelliflerden al-Ẕahabī, al-Subkī ve İbn Ḥacar al-'Asḳalānī, onun Belh'e gitmesi ile neticelenen bu hâdiseye temas ederek, üçü de bu hususta, al-Sulamī'nin elde mevcut tabakatında rastlanılmayan bir rivâyetine dayanırlar. Bu rivâyete göre, al-Ḥakīm al-Tirmiẕī, *Ḫatm al-vilāya* ve *'İlal al-şarī'a* adlı eserlerindeki fikirleri yüzünden, Tirmiz'den kovulmuş ve Belh'e kaçmıştır. Fakat orada, bu fikirleri tasvib edildiğinden, iyi karşılanmıştır. Yine iddia edildiğine göre, o: „Velîlerin de nebîler gibi mührü vardır" demiş, velîliği (*vilāyat*) peygamberlik (*nubuvva*)'ten üstün tutmuştur. Ayrıca, fikrini müdâfaa husûsunda Peygamber'in „Allah'ın kulları arasında öyleleri vardır ki nebîler ve şehitler onlara gıpta ederler" şeklindeki hadîsini delil olarak göstermiş ve „eğer üstün olmasalardı gıpta etmezlerdi" demiştir. Yalnız al-Subkī, rivâyetin sonunda, al-Sulamī'nin bu husûsun yanlış anlaşıldığına zâhib olduğunu kaydetmiş ve kendisinin de aynı fikirde bulunduğunu söylemiştir. Bu iddialara göre al-Tirmiẕī, bu sıralarda mezkûr *Ḫatm al-vilāya* ve *'İlal al-şarī'a* adlı eserlerini yazmış olmalıdır. Fakat, kendisinin hâdiseyi anlatırken bu kitaplarına hiç temas etmeyişi, hâdisenin kendi zikrettiğinden başkası olması ihtimâlini kuvvetlendiriyor. İbn Ḥacar al-'Asḳalānī'nin, mezkûr hâdiseyi, al-Tirmiẕī'nin hayatının son senelerinde vuku bulmuş olarak göstermesi de, bu keyfiyetin başka ve bizzat al-Ḥakīm'in zikrettiği hâdiseden sonra vuku bulmuş olabileceğine imkân veriyor. Haltercümesinde yer alan hâdisenin, kendisine muhâlif ulemânın te'sîrinde kalmış kimseler tarafından çıkarıldığı da hatırlatılmalıdır. Ancak, onun, 268—269 (881/882—882/883) seneleri arasında cereyan etmesi gereken bu hâdiseden yüzünün akıyla çıktığı da anlaşılmaktadır.

al-Tirmiẕī'nin 285 (898) senesinde yaptığı Nîşâpûr seyahati bir tarafa bırakılırsa, bundan sonraki hayatı hakkında hemen-hemen hiç bir şey bilinmiyor. 40 yaşlarında yapmış olduğu bu seyahat esnâsında Nîşâpûr'da hadîs dersleri verdiği de kaydedilmektedir. Bu şehirde pek fazla kalmayıp, tekrar Tirmiz'e dönmüş olması ve orada tedris ve te'lif faâliyetlerine devam etmiş bulunması kuvvetle muhtemeldir. Kaynaklar, onun talebeleri arasında, Abu'l-Ḥasan 'Alī al-Akbarī, Abu'l-Ḥusayn Muḥammed b. Ya'ḳūb al-Nīsābūrī, Aḥmed b. 'Īsā al-Cavzacānī, Yaḥyā b. Manṣūr al-Ḳāżī, Abū 'Alī al-Nīsābūrī, al-Ḥasan b. 'Alī'yi zikreder (bk. msl. *Lisān al-mīzān*, V, 308; *Taẕkirāt al-ḥuffāẓ*, I, 218).

al-Ḥakīm al-Tirmiẕī, pek de sâkin sayılmayacak bu hayatına rağmen, edebiyat tarihine, hadîs, tefsir ve kelâm ile uğraşmış velûd bir sûfî olarak da geçmiştir. Onun hadîs sâhasında en tanınmış eseri, şüphesiz *Navādir al-uṣūl fī ma'rifat aḫbār al-rasūl*'üdür. Elimizde birçok yazmaları bulunan (Brockelmann, *Suppl.*, I, 356'da gösterilenlerden başka bk. msl. Süleymaniye kütüp., Şehid Ali Paşa, nr. 595; Yahya Efendi, nr. 544 v.s.) bu eser, İstanbul'da, 1293'te basılmıştır. Onun başlı-başına bir hadîsin îzâhını hedef tutan bâzı küçük risâleleri de olup, bunlar da Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi kütüp., İsmâil Sâib Efendi kitapları içinde 1571 numarada kayıtlı mecmuada 45a—45b, 63b—64a v.d. varaklar arasında bulunmaktadır (krş. H. Ritter, *Philologika XIII, Oriens*, Leiden, 1950, III, 31—35).

Onun tefsir sâhasında yazmış olduğu bâzı eserler de bugün elimizdedir. Hakkında herhangi bir bilgimiz olmayan ve bize intikal etmemiş bulunan *Tafsīr* adındaki eseri bir tarafa bırakılırsa, bu sâhada zikredilebilecekler arasında en hacimlisi *Kitāb al-amṯāl min al-kitāb va's-sunna* (bk. Evkaf Müzesi, nr. 2032, var. 174—231)'dir. Kendisine atfedilen ve Köprülü kütüp., nr. 466'te kayıtlı bulunan *Tafsīr ġarīb al-Ḳur'ān*'ın müellifi Abū 'Abd Allāh Muḥammed al-Yazīdī'dir (bk. 'Oṣmān Yaḥyā, *L'oeuvre de Tirmiḏī*, s. 466). Bu arada, *Tafsīr āyāt lā şarḳiyya valā garbiyya* adı altında 17 varak tutan büyükçe bir risâlesi de vardır (bk. Feyzullah Efendi ktp., nr. 2163, var. 116—133). İsmâil Sâib Efendi kitapları arasında mevcut mecmuada, *Masā'il fī 'l-nīya va ġayriha* veya *K. Daḥā'ik al-'ulūm* adını taşıyan kısımda (24b—46a), *„mas'ala"* ismiyle yer alan küçük risâleler, bâzı âyetlerin îzâhına tahsis edilmiştir.

al-Ḥakīm al-Tirmiẕī'nin, doğrudan-doğruya bir fakih olmamasına rağmen, ilgisini en fazla çeken mevzûlardan biri de fıkıhtır. Ancak, onun fıkhî mes'eleleri, tasavvuf ve felsefe nokta-i nazarından hareketle ele aldığı görülmektedir. Meleklerle insanın ibâdetini mukayese ettiği *'Arş al-muvaḥḥidīn*'i (bk. Evkaf Müzesi, nr. 2032, var. 287—330; Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi kütüp., İsmâil Sâib Efendi, nr. 4824, 5518), içinde hac seferini tasavvuf ve fıkıh bakımından tetkik ettiği *Kitāb al-ḥacc*'ı (bk. Paris, Bibl. Nat., nr. 5018, var. 36b—50b), sonunda *Kitāb al-'ilal*'ine atıfta bulunduğu *Kitāb al-manhiyyāt*'ı (bk. Evkaf Müzesi, nr. 2032, var. 232—271), *Kitāb şarḥ al-ṣalāt va maḳāṣidiha*'sı (bk. Evkaf Müzesi, nr. 2032, var. 73—128) ve *Sabab al-takbīr fi 'l-ṣalāt*'ı (bk. Bursa Haraççıoğlu kütüp., nr. 806, var. 22b—28b) yanında *Kitāb 'ilal al-ibādāt*'ı (bk. Bursa Haraççıoğlu kütüp., nr. 806, var. 78a—104b) bilhassa üzerinde durulmağa değer eserlerdir. al-Tirmiẕī bu eserinde, tekbir ve tahiyyâtın sebebi nedir? Rekâtlar beş vakit namazda niçin aynı miktarda değillerdir? Ṣalât'ın iştikakı nedir? gibi mes'eleler üzerinde durmaktadır.

al-Tirmiẕī asıl şöhretini, tasavvufî sâhada yazmış olduğu eserlerle sağlamıştır. Bugün elimizde bulunan yirmi beşe yakın kitap ve seksen beş kadar *mas'ala* hâlindeki yazılarıyla hemen-hemen her nevi tasavvufî mes'eleyi bahis mevzuu etmiş bulunmaktadır. Bu sâhadaki eserleri arasında *al-Farḳ bayn al-āyāt va'l-karāmāt* (bk. İsmâil Sâib Efendi,

nr. 1571, var. 152b—176b); *al-Durr al-maknūn fī as'ila mā kāna va mā yakūn, al-Maṣrik* (Beyrut, 1960, IV—V, 4,23, 212); *al-Radd 'ala'l-mu'attila* ve *al-Radd 'ala'l-rāfiża* (nşr. A. S. Furat, *Şarkiyat mecmuası*, VI, 37—46) daha ziyâde kelâmî mes'eleleri işlerler. Mâmafih onun tamamen tasavvufî mevzûları işleyen eserlerinde de rûhî ve kelâmî tahlillerin hâkimiyeti kolaylıkla hissedilir. Esas olarak nübüvvetle vilâyetin husûsiyetleriyle mukayesesini mevzû edinen *K. Ḫatm al-avliyā*'sının tasavvuf edebiyatında müstesnâ bir mevkii vardır. Yukarıda zikredilen ve a'eyhinde yazılmış düşüncelere rağmen, sünnî görüşle te'lif edilebilecek fikirlerle dolu bu kitap, 'Oşmān Yaḥyā tarafından neşredilmiştir (*al-Maşrik*, 1960, IV—V, 417—470). al-Tirmizî, *K. al-Riyāża va adab al-nafs* (nşr. Arberry ve 'Ali Ḥasan 'Abd al-Ḳādir. Kahire, 1947)'inde nefis terbiyesi üzerinde durmaktadır. O, aynı mevzuu, *K. al-a'dā va'l-nafs* (bk. Evkaf Müzesi, nr. 2032, var. 133—158); *K. makr al-nafs* (Kütahya Vahid Paşa kütüp., nr. 2251)'inde de ele almış görülüyor. Sûfî muhitlerinde üzerinde çokça durulmuş olan kalb ve husûsiyetleri, al-Tirmizî'nin de dikkatini çekmiştir: *K. fī bayān al-farḳ bayn as-ṣadr va'l-ḳalb* (bk. *Fihrist al-Kutub al-'Arābiya al-mavcūda bi'd-Dār*, I, 345, nr. 367); *K. ṣifat al-ḳulūb va aḥvālihā*, al-Tirmizî bu eserini mezkûr *K. al-riyāża*'sında zikretmektedir); *K. gavr al-umūr* (bk. Es'ad Efendi, nr. 1312, var. 32a—74b); *mas'ala* (İsmâil Sâib Efendi, nr. 1571, var. 62 v.d.); *mas'ala uḫrā* (*al-Maşrik*, IV—V, 423); *mas'ala uḫrā* (*al-Maşrik*, IV—V, 423; 435); adlarındaki risâleleri bu mevzûa tahsis edilmiştir.

Tasavvufun Horasan mektebine mensub olan al-Tirmizî, bu mektebin farklı ve dikkate değer kanâatlere sâhib olduğu *kasb* mes'elesine de ilgisiz kalmamıştır. Nitekim bu mevzûda kaleme aldığı *Bayān al-kasb* ve *Mas'ala fī ṣa'n al-rizḳ* adlarındaki risâleleri bize kadar gelmiştir. Kulların rızkını üzerine almış olan Allah'ın, tevekkülü onlara farz kıldığını ifâde eden sûfî (bk. al-Sulamî, *Tabaḳāt al-ṣūfiya*, s. 219), zâhidlerle ârifleri bu mevzûda ayrı-ayrı mütâlea eder. Ona göre, zâhidlerin tevekkülü, Allah'a olan tam güvenlerine, âriflerinki ise, Allah'a olan ittisâllerine dayanmaktadır (bk. İsmâil Sâib Efendi, nr. 1571, var. 51a—54b).

Diğer mühim tasavvufî mevzûları işleyen yazılarından birkaçının adını vermek gerekirse, bilhassa şunlar kaydedilmelidir: *Kitāb al-'aḳl va'l-havā* (nşr. A. S. Furat, *Şarkiyat mecmuası*, V [1963] 119—133); *Mas'ala fi'l-şukr va'l-ṣabr* (İsmâil Sâib Efendi, nr. 1571, var. 35b—42a; Es'ad Efendi, 1312, var. 50b—56a); *Mas'ala fi'l-ṣabr* (Fâtih kütüp., nr. 5322, var. 169a—169b); *Min kalāmihi fi'l-ẕikr* (Es'ad Efendi, nr. 1312, var. 42b—43a).

al-Ḥakîm al-Tirmizî'nin, son senelerini Tirmiz'de idrâk etmiş olduğuna ve orada 320 (932) yılına doğru vefat ettiğine muhakkak nazarıyle bakılabilir. Büyük bir ihtimâlle IX. (XV.) asırda yapıldığı anlaşılan türbesi, bugün Tirmiz şehrinin en güzel ve kıymetli tarihî eserlerinden biridir [bk. mad. TİRMİZ].

Bibliyografya: al-Ḥakîm al-Tirmizî, *Buduvv Ṣa'n*, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi kütüp., İsmâil Sâib Efendi, nr. 1571, var. 209b—217a; *Kitāb al-riyāża va ādāb al-nafs* (nşr. Arberry ve 'Alî Ḥasan 'Abd al-Ḳādir), Kahire, 1366 [1947]; *Kitāb al-ḥaḳīḳat al-ādamīya* (nşr. 'Abd al-Muḥsin al-Ḥusaynî, *Macalla kulliyāt al-ādāb*, 1946, III); al-Sulamî, *Ṭabaḳāt al-ṣūfiya* (nşr. Nūr al-Dîn Şariba), Kahire, 1953; Abū Nu'aym al-İṣfahānî, *Ḥilyat al-avliyā'* (Kahire, 1932—1938); *Tārīḫ Bagdād*, XIV; al-Hucvîrî, *Kaşf al-maḥcūb* (Leningrad, 1926); İbn al-Ḥamîs, *Manāḳib al-abrār*, Veliyüddin Efendi kütüp., nr. 1618, var. 179a; al-Ḥabrî, *Dalālat al-mustanhic*, Süleymaniye kütüp., Ayasofya, nr. 1785, var. 55a; İbn Ḥacar al-'Asḳalānî, *Lisān al-mīzān* (Haydarâbâd, 1331); 'Aṭṭār, *Taẕkirāt al-avliyā'* (nşr. Nicholson), 1907, I; al-Subkî, *Ṭabaḳāt al-Şāfi'īya* (nşr. Aḥmed b. 'Abd al-Karîm al-Ḳādirî), nr. 1324; al-Ẕahabî, *Taẕkirāt al-ḥuffāẓ* (nşr. al-Sayyid Muṣṭafā 'Alî), Haydarâbâd; İbn al-Cavzî, *Sifāt al-ṣafva* (Haydarâbâd, 1856); Câmî, *Nafaḥāt al-uns* (trc. Lâmi'î Çelebî), İstanbul, 1289; *Şazarāt al-ẕahab*, Kahire,; L. Massignon, *Essai sur les origines du lexique technique de la mystique musulmane* (Paris, 1954); C. Brockelmann, *GAL*, I, 199; *Suppl.*, I, 356; 'Oşmān Yaḥyā, *L'ouevre de Tirmidî*, *Mélanges Louis Massignon* (Şam, 1957), III, 411—478, *al-Maşrik* (1960), IV—V, 417—470; *EI*, mad. TIRMIDHĪ. (A. S. FURAT.)

TİRMİZÎ. AL-TİRMİZÎ, ABŪ 'ĪSĀ MUḤAMMED B. 'ĪSĀ B. SAVRA B. ŞADDĀD, bir sahîh veya yarı sahîh hadîs mecmuası müellifi olup, al-Tirmizî *nisba*'si, kendisinin, yukarı Amu-Derya üzerinde, Belh'ten altı fersah (takrîben Greenwich'e göre 37° şimâl arzında ve 67° şark tûlünde; krş. Ḳazvînî, *Nuzhat al-ḳulūb*, nşr. ve trc. Le Strange, *GMS*, XXIII, bk. *fihrist*; Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 440 v.d. ve ş. 433'ün karşısındaki harita) mesâfede bulunan Tirmiz şehrinden olduğunu göstermektedir ki, rivâyete göre, kendisi burada 279 (892/893)'da vefat etmiştir; diğer rivâyetlere göre ise, 270 (883/884) veya 275 (888/889)'te Tirmiz'in kenar mahallelerinden biri olan Büğ'da ölmüştür.

Hayatı hakkında pek az mâlûmat vardır. Âmâ olarak doğduğu söylendiği gibi, daha sonraki yıllarda gözlerini kaybettiği de rivâyet edilir. Hadîs toplamak gayesiyle Horasan, Irak ve Hicaz'da birçok seyahatler yapmıştır. Üstadları arasında, Aḥmed b. Muḥammed b. Ḥanbal [bk. mad. AḤMED], Buhârî [b. bk.] ve Abū Dāvūd al-Sicistānî [bk. EBŪ DÂVÛD] de vardı.

Eserlerinin ikisinden biri olan hadîs mecmuası (*al-Cāmi' al-ṣaḥīḥ*) iki cilt hâlinde Kahire'de (1292) ve taş-basması olarak Mirtah'ta (1283); Peygamber'in şahsı ve seciyesi ile ilgili olan *Şamā'il*, Muḥammed b. Ḳāsim Cassûs'un *al-Favā'id al-calīla al-bahīya 'ala'l-şamā'il al-Muḥammadīya* adıyla şerh edilmiş ve Kahire'de (1306) basılmıştır; bundan sonra, birincisi 'Alî b. Sultān Muḥammed al-Karî'nin *Vasā'il*'i, ikincisi ise 'Abd al-Ra'ûf al-Munāvî'ninki olmak üzere iki şerhi vardır (diğer tab' ve şerhleri için bk. Brockelmann, *GAL*, I, 162; *Suppl.*, I, 268. Gösterilen yerde, bir kırk hadîs mecmuasından da bahsedilirse de ancak bunun, ona âit olup-olmadığı bilinmemektedir). İslâm kaynaklarında ona riyâzet, isim, künye, şerî'at, tarih gibi çeşitli mevzûlarda diğer eserler atfedilmiş ise de, galiba bunlardan hiç biri bize kadar intikal etmemiştir.

Hadîse dâir mecmuası, Kahire tab'ında *Ṣaḥīḥ*, başka yerlerde *Cāmi'* adını taşımaktadır; bu isim onun muhtevâsına daha uygundur (krş. Goldziher, *Muhammedanische Stud.*, II, 231, not 2); zîrâ bu eser, islâm hukuku ile ilgili hadîslerden başka, diğer mevzûlara âit hadîsleri de ihtivâ eder. Bablarının listesine şöyle bir bakılırsa, eserin yarısının akaide âit kelâmla ilgili mevzûlara (*ḳadar, ḳiyāma, cannat, cahannam, īmān, Ḳur'ān*), halk inançlarına (*fitan, ru'ya*), zâhidliğe (*zuhd, ṣavāb al-Ḳur'ān, da'avāt*), âdetler ve terbiye (*isti'ẕān, adab*), ile menâkıbe (*manāḳib*) hasredildiği görülür.

Bu eser, Buhârî veya Müslim'dekilerden çok daha az hadîs ihtivâ etmekle berâber, daha da az tekrarları vardır. Hususiyle iki bab, yani *Manāḳib* ve *Tafsīr al-Ḳur'ān*, bilhassa genişletilmiştir. Bu iki bab, diğer üç *Sunan* (bâzan bu ünvan altında Abū Dāvūd, al-Tirmizî, Nasā'î ve İbn Māca'ye âit dört hadîs mecmuası gösterilir)'de yoktur. Her ne kadar, 'Alî'ye rûchâniyet tanıyan hadîsler nâdir değilse de, Abū Bakr, 'Omar ve 'Oşmān lehine olanlar da az değildir.

Bununla berâber, Tirmizî'nin eseri, kendine has şu iki husûsiyet ile temâyüz eder: *İsnād*'a âit tenkidî mütâlealar ve hepsi hadîslere dayanan mezhepler arasındaki farklı noktalar. Tirmizî'nin *Cāmi'* adlı kitabının günümüze kadar gelmiş bulunan *iḫtilāf* hakkında en eski bir eser olarak telakkî edilmesi, bu son husûsiyetinden dolayıdır. Şāfi'î'nin *Kitāb al-umm*'unda bu mes'ele hakkındaki mülâhazalar, pek tam olmadığı gibi, nâdiren de mevsuktur.

Goldziher (*ayn. esr.*, II, 252, not 1) tarafından zikredildiği gibi *taḳrīb*'e göre, Tirmizî'nin, *isnād*'lar (*şaḥīḥ, ḥasan, ġarīb, ḥasan şaḥīḥ, ḥasan ġarīb, şaḥīḥ ġarīb*) hakkındaki mütâleaları yazmalarda birbirine uymamaktadır. Müellif, kendi farklarını dayadığı esaslar hakkında hiç bir îzâhat vermemektedir. Eser, son derleyicisine kadarki selâhiyet sâhiplerini saymakla başlar ve Allah'a kısa bir medh ve senâ ile son bulur.

Bibliyografya: al-Sam'ānî, *Kitāb al-ansāb*, *GMS*, XX, var. 106a; Ẕahabî, *Ṭabaḳāt al-ḥuffāẓ* (nşr. Wüstenfeld), kısım III, s. 57, nr. 3; ayn. mll., *Mīzān al-i'tidāl* (Kahire, 1325), III. 117, nr. 1021; İbn Ḫallikān, *Vafayāt al-a'yān* (nşr. Wüstenfeld), nr. 624; İbn Ḥacar al-'Asḳalānî, *Taḥẕīb al-taḥẕīb* (Haydarâbâd, 1326), IX, 387 v.dd., nr. 236; ayn. mll., *Taḳrīb al-taḥẕīb*, taş-basması (Delhi), ts., var. 230b; İbn Ḫatîb al-Dahşa, *Tuḥfat ẕavi'l-'Arab* (nşr. T. Mann), s. 143; I. Goldziher, *Muhammedanische Studien*, II, 250 v.dd.

(A. J. WENSINCK.)

TİRMİZÎ. TİRMİZİ veya TİRMİDÎ, Sayyid Burhān al-Dîn Muḥaḳḳiḳ (? —1240) Mevlânâ Celâleddin Rûmî'nin atabeki ve şeyhi olup, doğum tarihi belli değildir. Nisbesinden (Tirmizî veya Tirmidî) Tirmizli olduğu anlaşılan Burhān al-Dîn Muḥaḳḳiḳ'in asıl ismi Ḥusayn olup, hal tercümesi hakkında pek az şey bilinmektedir. Aflākî (*Manāḳib al-'ārifīn*, nşr. Tahsin Yazıcı, Ankara, 1959, I, 61), Burhān al-Dîn Muḥaḳḳiḳ'in *Salṭān al-ulamā'* Bahâ Veled'in mürîdi olduktan sonra, bir müddet bir meczup gibi kırlara düştüğünü, sıkı bir riyâzet tâkib ettiğini ve bu sâyede velîlik mertebesine ulaşıp, kendisine pek çok sırların açıklandığını, bundan dolayı *Sayyid-i sirdān* ünvânını aldığını ve ömrünün sonuna kadar bu hâlinin devam ettiğini kaydetmektedir. Yine aynı müellifin ifâdesine (*ayn. esr.*, I, 58) göre, Burhān al-Dîn Muḥaḳḳiḳ-i Tirmizî, Belh'te bir ara Mevlânâ'ya lalalık ve atabeklik ettikten sonra, onu kendine mürid edinmişti.

Şeyhi (Bahâ Veled)'nin ölümünden (628 = 1231) sonra Konya'ya gelen Burhān al-Dîn

Muḥaḳḳiḳ, Mevlânâ'yı zâhirî ilimlerde kemâle ermiş bir halde bulur. Ona, babasının bu ilimler yanında bir de hal ilmine (tasavvûfî ilme) sâhib olduğunu, kendisinin de bu ikinci sâhada gelişmesi gerektiğini, bu ikinci ilmin ise, tahsil ile değil, ancak duymakla mümkün olacağını ifâde eder (*Valad-nāma*, s. 193 v.d.; krş. *Manāḳib al-ʿārifīn*, I, 58). Aflākī (*ayn. esr.*, göst. yer.), bir taraftan Mevlânâ'nın bu mülâkattan sonra dokuz yıl Burhān al-Dīn'in hizmetinde bulunup, müridliğinden bahsederken, diğer taraftan (*ayn. esr.*, I, 77) tahsîlini ilerletmek için Haleb ve Şam'a gittiğini söylemektedir. Burhān al-Dīn, bu mülâkatı müteâkıp Konya'da kalır, bu arada başta Ṣalāḥ al-Dīn Zar-kūb olmak üzere Mevlânâ'nın müridlerini terbiye ile meşgul olur (Aflākī, *ayn. esr.*, I, 65 v. dd.); sonra çok sevdiği Kayseri'ye gider; orada Ali dağında gece ve gündüz ibâdet ile meşgul bulunur; ayrıca Kayseri'de bir mescide imam tâyin edilir. Ancak, kendisine bir nevi delilik geldiğini ve namazdaki mübâlegasından da halkın usandığını anlayınca, bu vazifeden affını ister (Aflākī, *ayn. esr.*, I, 61). Kayseri'de kendisinin sığamıyacağı kadar küçük bir hücrede kalıyordu. Bu şehirde Selçuklu vâlilerinden Şams al-Dīn-i Iṣfahānī, kendisine saygı gösterip, mürîdi olmuştu (Aflākī, *ayn. esr.*, I, 60). Ömrünün sonuna doğru namazları kaçırdığı ve oruç tutmadığı görülmektedir. O, bunu, ölümü yaklaştığı için Allah'a kurban edilmek üzere beslenmek istediğinden yaptığı şeklinde îzâh etmiştir (Aflākī, *ayn. esr.*, I, 64 v.d.). Bâzı hareketlerinden (bk. Aflākī, *ayn. esr.*, I, 69) aşırı derecede melâmî-meşreb olduğu ve dâimî bir cezbe ve istiğrak içinde bulunduğu anlaşılan Burhān al-Dīn Muḥaḳḳiḳ, Bahâ Veled'in ölümünden bir yıl sonra Konya'ya geldiğine ve dokuz yıl da Mevlânâ'ya şeyhlik ettiğine göre, 938 (1240/1241)'de, vefat etmiş olmalıdır; vefatını müteâkıp bugün Kayseri'de bulunan türbesine gömülmüştür. Türbesinin kitâbesi ise, muahhar olup, doğum ve ölüm tarihlerine âit verilen rakamlar gerçekle bağdaşmamaktadır (krş. A. Gölpınarlı, *Mevlânâ Celâleddin*, İstanbul, 1952, s. 47). Devlat-Şāh (*Taẕkirat al-şuʿarā'*, nşr. Muḥammed ʿAbbāsī, Tahran, 1337 hş., s. 214)'ın, Burhān al-Dīn Muḥaḳḳiḳ'in başlangıçta Mevlânâ ve babasının şeyhi olduğu, Bahâ Veled ile birlikte Suriye ve Hicâz'a gittiği ve Suriye'de öldüğüne dâir verdiği bilgiler mevsuk değildir.

Hal tercümesinden de anlaşılacağı üzere, meczup bir ruh hâleti içinde bulunan ve inzivâyı seven Burhān al-Dīn Muḥaḳḳiḳ-i Tirmiẕī'nin, bizzat kendisi tarafından kaleme alınmış bir eseri yoktur. Ondan zamanımıza sâdece, muhtelif vesîlelerle söylemiş olduğu sözlerin başkaları tarafından tesbit edilmesinden meydana gelen *Maʿārif* adlı bir eser intikal etmiştir. *Maʿārif*'in muhtevâsını, başta tasavvuf olmak üzere, felsefe, fıkıh, tefsir ve hadîs ile ilgili mes'eleler, muhtelif mezheb ve fırkaların inançları hakkında verilen bilgiler teşkil eder. Burhān al-Dīn, bu mes'eleleri îzâh için Sanāʾī ve Niẓāmī gibi şâirlerin şiirlerinden de istişhadlarda bulunur. Bu eser, *Maʿārif maǧmūʿa-i mavāʿiẓ u kalimāt-i Sayyid Burhān al-Dīn Muḥaḳḳiḳ-i Tirmiḏī* adıyla Badīʿ al-Zamān Furūzān-Far tarafından neşredilmiştir (Tahran, 1339).

Bibliyografya: Sultan Veled, *Valad-nāma* (nşr. Calāl Humāyī), Tahran, 1315 hş.; Farīdūn b. Aḥmed Sipahsālār, *Risāla* (nşr. Saʿīd Nafīsī), Tahran, 1325 hş., s. 119 v.dd.; Şams al-Dīn Aḥmed al-Aflākī al-ʿĀrifī, *Manāḳib al-ʿārifīn* (nşr. Tahsin Yazıcı), Ankara, 1959—1961, I, 56—72, bk. *fihrist*, II, bk. *fihrist*; Cāmī, *Nafaḥāt al-uns* (trc. Lâmiʿî Çelebi), İstanbul, 1289, s. 515 v.d.; Abdülbâki Gölpınarlı, *Mevlânâ Celâleddin* (İstanbul, 1952), s. 44—48, bk. *fihrist*. (TAHSİN YAZICI.)

TİT. [Bk. TÎT.]

TÎT. TÎṬ, Fas'ın Atlas okyanusu sâhilinde, Mazagan'ın aş. yk. 12 km. cenûb-i garbîsinde bir yer olup, metinlerde bâzan Berberîce *Tīṭ-an-fiṭr*, bâzan Arapça *ʿAyn al-fiṭr* „iftar menbaı" şeklinde geçer.

Mahallî menkıbeye göre Tīṭ, kuruluşunu, bir velî olup, Medine'den kalkarak, gökte kendisine kılavuzluk eden bir nuru tâkiben, Azemmūr Şanhāca'sının bir kolu olan Gudāla kabîlesinin bulunduğu yere kadar gelen, İsmāʿīl Amġār (Arapça *Şayḫ*)'a borçludur; bu velî, denizin içinde bulunan bir kaynağın yakınındaki ormana yerleşmiş, her iftar edişinde, dalgaların üzerinden yürüyerek bu kaynağa gitmek itiyâdında imiş; Tīṭ-an-fiṭr (iftar menbaı) tesmiyesi buradan geliyor. Menkıbede verilen zamana inanmak gerekirse, onun buraya yerleşmesi X. asra doğru vuku bulmuş olmalıdır.

İsmāʿīl Amġār, ülkenin reîsinin kızıyla evlendi ve Amġāriyūn'un Şarīfī [bk. mad. ŞORFÂ'] âilesi ondan neş'et etmiş olup, bu sülâleden Mavlāy ʿAbd Allāh, Tīṭ'de XII. asrın ilk yarısında mühim bir *ribāṭ* inşâ ettirdi. Bu müstahkem mevkiin tarihi iyi bilinmemektedir. Atlas okyanusu kıyısındaki liman ve şehirleri teferruâtıyle anlatan al-Bakrī, bu *ribāṭ*'tan bahsetmez; ancak, Azemmūr'u anmayı unutmuş olması da göz-önünde tutulmalıdır.

XIV. asırda al-ʿUmarī, Tīṭ'i Fas'ın 42 büyük şehrinden biri olarak zikreder. Burası, Ṣufrū'nunkinden biraz daha az olmak üzere, Tīgīsas gibi 5.000 *miṣḳāl* vergi ödüyordu. 1513'te Portekizliler Azemmūr'u işgal edince, Tīṭ de teslim olup, Portekizlilere vergi ödedi. Fakat 1514'te, Vaṭṭāsī hükümdârı Muḥammed al-Nāṣir, üs olarak hıristiyanların işine yarayabileceği korkusuyla, *ribāṭ*'ın surlarını yıktırıp, sâkinlerini de Fas bölgesine nakletti. Tīṭ, bu tarihten itibâren Mazagan limanının lehine ehemmiyetini kaybetti. Burası, Portekizlilerin Dukāla arâzisinin esas iskân sâhası idi. Tīṭ bugün, eski *ribāṭ*'ın kule ve kapı harâbeleri arasında, sâdece fakir bir köydür; buranın eski adı, şimdiki yerlilerince bilinmez; onlar buraya *ribāṭ*'ın kurucusu olan Mavlāy ʿAbd Allāh adını verirler.

Mâna benzerliğine rağmen, bu Tīṭ'in, Muvahhid tarihçi Bayżaḳ'ın Baraġvāṭa'lar ülkesinde Tāmasnā'da olduğunu söylediği Tīṭ-an-Vagurrāmt „velî kaynağı (?)" ile hiç bir ilgisi yoktur. Tāmasnā'nın Umm Rabīʿ nehrinin cenûbuna değil, şimâline düştüğü bilinmektedir. Buna mukabil bu ikinci Tīṭ'in, al-İdrīsī'nin yazmalarında „Tādlā'dan Salé'ye giden yol üzerinde, Tādlā'dan dört, Salé'den iki günlük mesâfede, karışık menşe'li Berberîlerle meskûn, küçük bir yer, fakat mâhiyet itibâriyle bir şehir" diye zikredilen ve adı تطن وفرى şeklinde yanlış yazılmış olan yerle aynı olduğu anlaşılmaktadır. Binâenaleyh, mevkiinin, şimdiki Zaʿēr kabîlesine âit arâzinin takriben cenup ucunda olması gerekir.

Bibliyografya: Banū Amġār menkıbesi, İbn ʿAbd al-ʿAẕīm al-Zammūrī'ye atfedilen bir yazmada mufassalan anlatılmıştır; H. Basset ve H. Terrasse, *Sanctuaires et forteresses almohades*: *Le ribâṭ de Tîṭ, Hespéris* (1927), s. 117—156. (G. S. COLIN.)

TİṬṬĀVİN. [Bk. TETUAN.]

TİYÛL. [Bk. TİYÛL.]

TİYÛL. TİYÛL, İran'da idârî bir tâbir (mûtad *tuyūl* telaffuzu, yanlış olarak Arapça *fuʿūl* veznindeki cemi'lere bir benzetme netîcesidir; kezâ „dâimî" [Chardin] mânasındaki tefsîri de, Arapça *ṭavîl* „uzun" kelimesinden yanlış bir iştikaka dayanmaktadır).

Tiyūl (hiç olmazsa XIX. asırda ve mâhiyetine göre), devletin, doğrudan-doğruya bir köy veya köyler grubunun devlet hazînesine ödemekle mükellef bulunduğu arâzi vergileri üzerinden kendi maaş veya tekaüdiyesini alması husûsunda tanınan bir selâhiyeti idi. Kendi asıl şekli ile *Tiyūl*, tahsisâtın tediyesini te'min eden bir nevi rehin idi. Bu te'mînat, bâza tahsisat ile birlikte aynı zamanda, bâzan sonradan munzam bir ihsan olarak tatbik edilmişti. Zeâmet sâhibi köyden olmasa bile, o köyün sâhibi olan bir şahıs da olabiliyordu.

İran'ın iktisâdî ve içtimâî tarihi henüz yazılmasını beklemektedir; bu sebeple burada, sâdece *tiyūl* kelimesinin menşe'i ile, delâlet ettiği tatbikata âit bâzı vak'alara işâret edilebilir.

İştikakı. Kelime Şark Türkçesi menşe'lidir. Radloff (*Opıt slovara*, III, *stn.* 1343, 1380) kelimeyi „birine tahsis olunmuş, hisse" olarak îzah etmekte ve bunu *tī-mäk* (Anadolu Türkçesi'nde *degmek*>*değmek*) fiilinden getirmektedir. *Tiy-ul*, şekil bakımından, Farsça'ya da geçmiş bulunan ve *ḳaytmaḳ* (dönmek?, dönülen yer), *ḳayt-ul* (karargâh) v.s. kelimesiyle mukayese edilebilir. *Tiyūl* kelimesine Moğullar zamanında rastlanmaz. Msl. Raşīd al-Dīn'in, Gazan'ın ıslâhâtına dâir bölümünde bu kelime yoktur (Paris, Bibl. Nat., *Suppl. pers.*, nr. 209, var. 405a—443b ve d Ohsson, *Hist. des Mongols*, IV, 370—477). Hattâ *Ẓafar-nāma*'de, Timur zamanında da görülmez. Anlaşıldığına göre, tâbirin resmen meydana çıkışı, Timurlular devrindedir; krş. *Maṭlaʿ al-saʿdayn*'de 810 (1407) vukuâtında, bk. *NE*, 1843. XIV, 124 v.d.; burada Quatremère kelimeyi tetkik ederken *Akbar-nāma* (tamamlanması 1597) ve *ʿĀlam-ārā* (1629'a kadar)'daki parçaları zikreder.

Müessesenin menşe'i. Bununla berâber, tâbirin muahhar zuhûru, gösterdiği tatbîkatın daha Selçuklular devrinde veya çok daha eski zamanlarda mevcud bulunabileceğine engel olamaz. Halk dilinde eski Türkçe *tiyūl* kelimesi, son olarak yerini aldığı *iḳṭāʿ* ([bk. mad. İKTÂ] cem'i *iḳṭāʿāt*) gibi, resmî bir tâbire tamamıyle tekabül edebiliyordu. Arapça *iḳṭāʿ* tâbiri, *siyūrġāl* (aş. bk) ve *tiyūl* tâbirlerinin sık-sık kullanılır hâle geldiği devirde tamamıyle kaybolmuştur.

Siyāsat-nāma'nin V. bölümünde Nizâm-ül-Mülk iktâ sâhiplerinin (*muḳṭaʿān*) husûsî imtiyazlarını şöyle târif etmektedir: „*İḳṭāʿ* sâhiplerinin, reâyâ üzerindeki fermanla verilmiş hakları, kendilerine tahsis edilen (*ḫavālat*) kanûnî yıllık vergilerin (*māl-i ḥaḳḳ*) mülâyim bir şekilde tahsîlinden başka bir şey değildir. Bu vergiler tahsil edilince, reâyâ şahısları, zevceleri ve çocukları bakımından serbest (*ayman*) kalırlar. Taşınan ve taşınmayan servetleri (*asbāb va żiyāʿ*) de serbesttir ve *muḳṭaʿān* bunlardan hiç bir hak iddia edemezler". O halde iktâ, reâyânın vergilerini mal edinmeye inhisar eder. Bu İktâ şekli (bunun yegâne şekil olup-olmadığı bi-

linmemektedir), muahhar devirlerin *tiyūl*'una benzemektedir. Moğullar devrinde, Raşîd al-Dīn, Gazan Han'ın askerî iktâlar ihdas ettiği 703 (1303) fermânının metnini zikreder. Ferman, sultânî arâzi (*incū* ve *dīvānī*)'yi, şahsî, *vakf* ve ekilmemiş arâziden tefrik eder. Bu emlâkin ilk zikredilen sınıfına âit olanına gelince, reâyâ kendi haklarından faydalanıyorlardı; fakat, onların bütün vergilerini *bahra, māl, ḳobçur, mutavaccihāt-i dīvānī*, bu tâbirin bir çok mânaları hakkında bk. Barthold, *Nadpis na meçeti Manuçe, Aniiskaya seriya*, nr. 5, Petersburg, 1911, s. 32 v. dd.) hazîneye iletmek yerine, askerî iktâ sâhiplerine (*çārikiyān*) veriyorlardı. Bu tatbikat, 703'te askerî hizmete tekabül eden bütün bir imtiyazlar sisteminin bir parçası olmakla berâber, *tiyūl*'a çok yakındır (d'Ohsson, IV, 424, §§ 1—9).

Mâlî tedbir olarak *Tiyūl*. Gerçek *tiyūl*'un, başlıca vasfı, muhtemelen, te'diye sisteminin basitleştirilmesidir; *tiyūl*, te'diyeler artıp, devlet hazînesi, bu te'diyeleri nakden ödeyemez hâle gelince, yavaş-yavaş basit mâlî bir tedbir hâlini almıştır. Böylece Chardin (V, 416), „borçların havâlelerle ödenmelerini", para tedâvülünün zayıflığı ile îzah eder.

Tiyūl'un bünyesi (yâni bir köyün vergilerine tesâhüp hakkı), çok defa, aynı zamanda *tiyūldār*'a verilen diğer imtiyazlarla (msl. kendi hesâbına umûmî emlâki idâre etme v.s. gibi) karışmış idi. Avrupalı müşâhitlerin bu hususta verdikleri târiflerdeki tereddüt, bununla îzah edilebilir.

Chardin, *tiyūl*'u „toprak tahsîsi" ile tercüme ve iki çeşit *tiyūl* tefrik eder. „Zîrâ bu emlâk, ya bir dâiren'in mutasseſâtıdır—bütün yüksek dâireler, maaşlarının te'diyesini mümkün kılan ve devamlı olarak, o dâireye bağlı bulunan emlâke sâhiptirler—veya hazînenin emrine tâbidir". Bu son halde de, te'diyelerin, bir dizi yıllar esnâsında devam etme vasfı mevcuttur. Chardin (s. 418), büyük bir sezişle, bu sistemi tenkid edip, şu neticeyi çıkarır: „maaşların te'diyesine tahsis edilen topraklar, hükümdârın adamlarının teftîşinden uzaktır; bunlar, kendilerine verilmiş olanın mülkü sayılır; bu şahıs, o yerin sâkinlerinden, istediği gibi vergi alabilir".

Kezâ Kaempfer (1684—1688), İran'da üç çeşit icara verme şekli sayar: *barāt* (uzak eyâletler üzerindeki haklar), *hama sāla* (sâdece icar miktarına ulaşan topraklar) ve *tiyūl*. Geniş mânâda, Chardin'in ilk sınıfına tekabül eden bu „tawlil seu tijuul", hizmet süresi içinde mülkiyet ve vergilerden (*ut dum rante servitio eorum possessione et annonâ gaudeant*) faydalanan devlet ricâline verilen topraklardır ve onlar bu topraklardan (saraya âit) kendi ücretlerinin 2 ilâ 10 mislini müsâvî olan bir gelir elde ederler.

Siyūrġāl. *Tiyūl* ile, bu imtiyâzın teessüs ettiği akdi birbirinden ayırdetmek lâzımdır. Bu akd, mûtad olarak Türkçe-Moğulca bir isim olan *siyūrġāl* „ihsan" (veya belki *in'ām*?) adını taşıyordu (krş. Chardin, VI, 65 [ki, o, bunun mânasını çok tahdid eder] ve Budagov, I, 650). Şâh Ḥusayn Şafavî'nin 1113 (1701) senesine âit fermânı (Ḥanykov tarafından *Mél. Asiat.*, 1859, III, 70—76'da neşredilmiştir), *siyūrġāl* için (vesikanın metninde kullanılmış tek tâbir) bir misâl teşkil eder: iktâ sâhibi, şâhın emrine 7 silâhlı adam vermek mecbûriyetindedir; bunun için, Dizmār nâhiyesinin vergilerini gösteren yıllık 6 tümen, 3 hazār ve 96,5 dinarlık meblâğ iktâ sâhibine tahsis olunmuştur. Köylüler, vergilerini (*māl-vacahāt* (?) *va-vucūhāt va-ḥuḳūḳ-i dīvān*) *siyūrġāl* sâhibine vermek mecbûriyetindedirler ve devlet me'murlarının bu imtiyâzın yürütülmesine müdâhale etmemeleri gerekir. O halde, hükümdarın „ihsânı" (*siyūrġāl*), iktâ sâhibinin *tiyūl*'unu zımnen teşkil eder.

XIX. asır. XIX. asrın başlangıcı için Rawlinson (*Notes on a journey from Tabriz, JRGS*, 1840, X, 5)'da *tiyūl*'un kat'î mânasını te'yid eden şu ifâde bulunmaktadır: „*tiyūl*, bir şehir veya idârî bölgenin tahta âit gelirlerinin bir hîbesidir. Umûmiyetle gerçekleşmesi, muhakkak böyle olmasa bile, bu hîbeye nâil olan kimseye bırakılmıştır. Bu hîbe, eğer ayrıca tasrih edilmemişse, sâdece o şahsın hayatı müddetince devam eder. Hâli hazırda İran'daki arâzi gelirinin 1/5'i, tahta âit arâzinin başkalarına ferağ edilmesi ile meydana gelmiş addolunur". Bununla berâber, çok defa gerçek *tiyūl*, aynı iktâ sâhibine verilmiş bulunan imtiyazlara bağlanmakta idi ki, bu, *tiyūl*'un portresini gizliyordu. Dr. Polak—ki az kalsın bizzat *tiyūldār* olacaktı—*tiyūl*'u şöyle târif eder: „bu, aynî maaş yerine, işletmek (aynen! V. M.) üzere fertlere verilmiş bulunan tahta âit arâzidir".

Tiyūl sistemi, her çeşit sû-i istimâle yol açıyordu. Arâzi sâhipleri, İran'da, devletle köylü arasında mutavassıt bir sınıftı. Köylüler arâzi sâhiplerinin teb'ası (*ra'iyat*) olarak telâkkî olunurdu. Mülk sâhibi (*arbāb*), bâzı idârî hakları kullanır ve diğer işler arasında, köylülerin mükellef oldukları bütün vergileri bizzat tahsil eder. Mutasarrıf, toplanan meblâğ üzerinden, tasarruf hakkı (*māliyāt-i arbābi*)'nı alır ve müteba̲kişini devlet

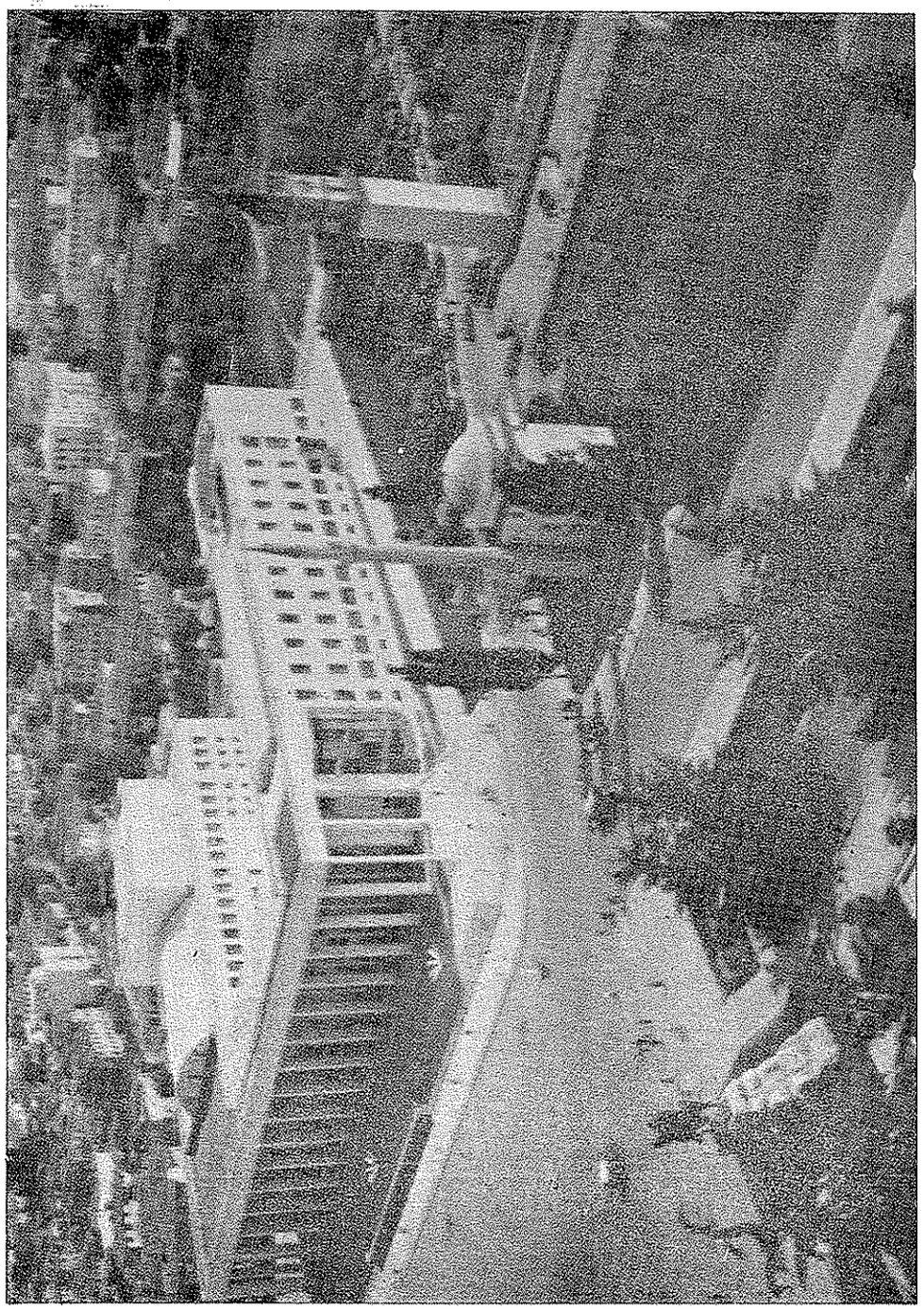

İskender Bey Meydanı'nda Hacı Ethem Bey Câmii ile Saat kulesi

XII. asırdan kalma Tirmiz Sarayı'nın stukko oymalı duarları

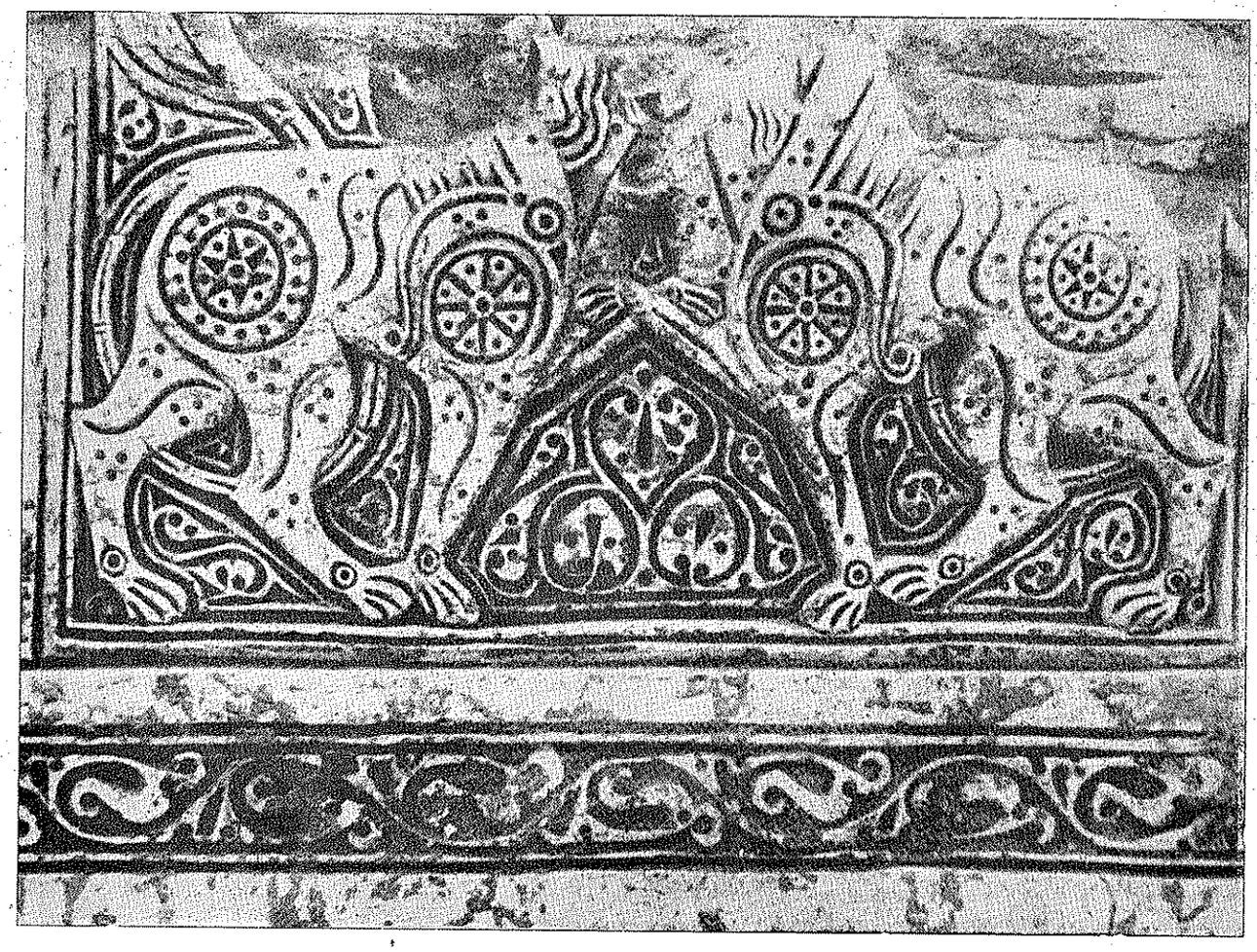

XII. asırdan kalma Tirmiz Sarayı'nın stukko duvarlarından çift arslan motifi.

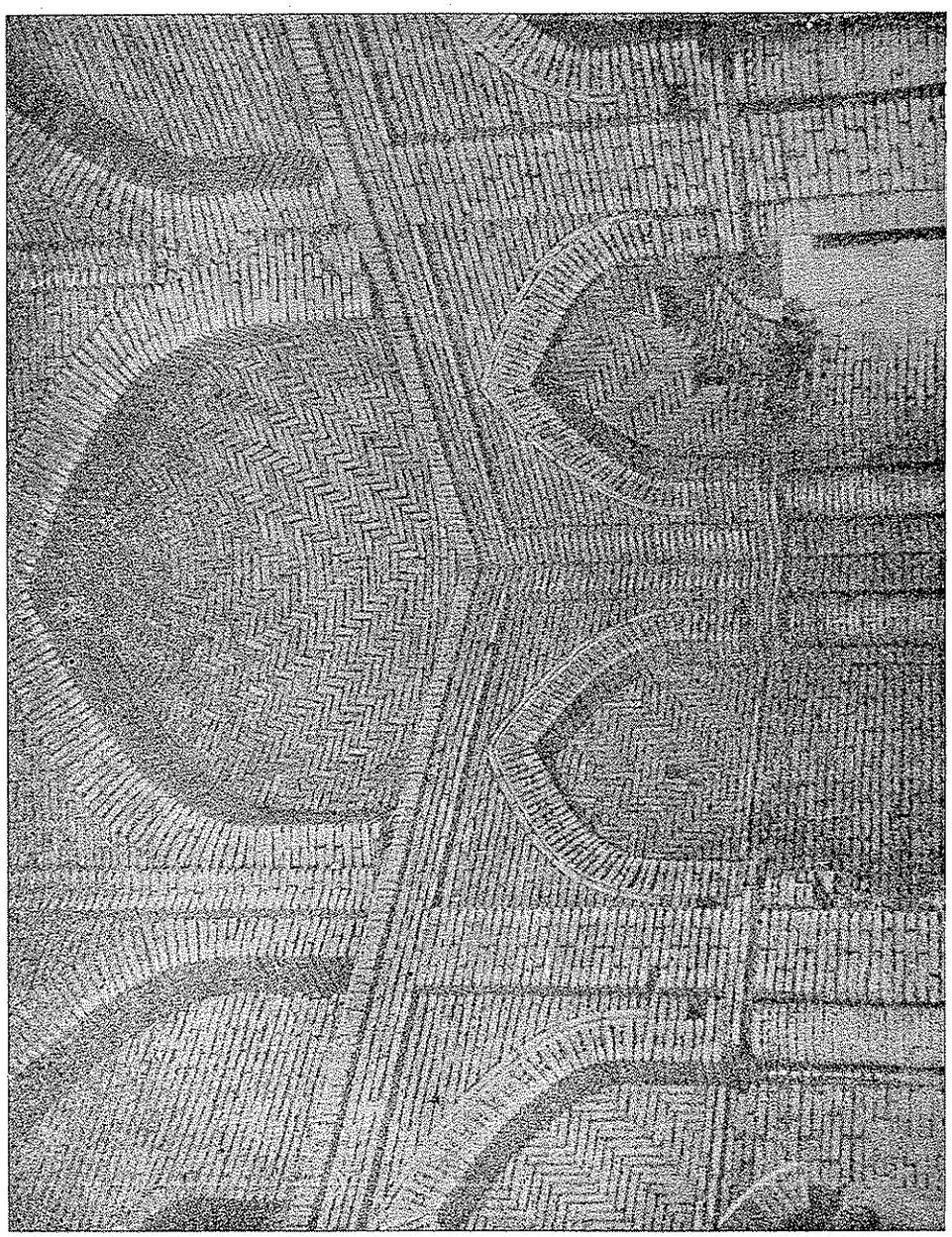

Tirmiz'de XI. asırdan kalma Sultân Sadât külliyesinde bir türbenin içi.

hazînesine (*mâliyât-i dîvânî*) teslim eder. Eğer bir *tiyûl*, bu sisteme ilâve edilecek olursa, iki husûsî şahıs olan *tiyûldâr* ve mutasarrıf, idârenin tavassutu olmaksızın, aralarında anlaşırlardı; eğer iki ünvan birbirine intibak ederse „mutasarrıf-*tiyûldâr*" devletin murâkabesinden kaçıyor ve hâkimiyet sâhaları, merkezî idârenin mahallî mümessilleri tarafından idâre edilen arâzi üzerinde bir çeşit sınırlandırılmış bulunan münferit arâzi teşkil eden feodal bir çehre arz ediyordu. *Tiyûl*, çok defa, zeâmet sâhibini, zamanla mâlik hâline getiriyordu. *Tiyûl* ihsânı (bilhassa XIX. asırda), saray v.b. ricâline tahsis edildiği için, bu ricâlin itibârı, kendilerini arâzilerini genişletmeye ve nüfuzlarını artırmaya müsâit bir hâle getiriyordu. Köylülerin toprak sâhibi (*ḫurda-mâlik*) oldukları nâdir hallerde, daha kuvvetli komşularına veya idârî me'murların tazyiklerine karşı koyma imkânsızlığı çok defa onları, kendilerini himâye edecek kuvvetli bir *tiyûldâr* aramaya mecbur ediyordu; fakat bu himâye, ekseriyâ, küçük arâzi sâhiplerininhaklarının kaybolmasına müncer oluyordu. *Tiyûl*, mûtad olarak hayat boyunca verilmiş idi; *tiyûldâr*'ın vârisleri, *tiyûl*'u elde ettikleri zaman, ancak bunun 1/3'ünü alabilirlerdi. Birçok nesiller sonunda, bu hal *tiyûl*'un ilgasını gerektirir idi ise de, vârisleri, kayıplarına veya imtiyazlarının daraltılmasına mâni olma vâsıtalarını kolayca buluyorlardı. İdâre tarafından serbest bir şekilde verilmiş olan devlet arâzisi (*ḫâlişa*) üzerindeki *tiyûl*'lar, netîcede, Azerbaycan'da olduğu gibi, birçok yerlerde, hemen-hemen *ḫâlişa*'nin bütününün kaybolmasına sebeb oldu (Tigranov).

Sâdece Bogdanov, *tiyûl*'un tatbikatında hafifletici sebepler (*tiyûldâr* tarafından hükûmete takdim olunan hediyeler, pâyitahta kadar ulaştırılacak bütün vergi meblâğını geçebiliyordu; *tiyûldâr*, köylüleri hükûmet me'murlarının tazyikına karşı himâye ediyordu) bulursa da, bu Orta-çağ sisteminin mahzurları çok âşikâr idi ve meclis, haziran 1907'deki ilk toplantısından itibâren bütün *tiyûl*'ların devlete iâde edilmesi kararını tacil etti ve bu gerçekleşti.

Bibliyografya: Chardin, *Voyages* (nşr. Langlès), 1811, V, 380, 411, 416—420, VI, 56; Kaempfer, *Amœnitates exoticae* (Lemgoviae, 1712), cüz I, relatio VII, § 3, s. 97 v.d.; Fraser, *Journey into Khorasan* (London, 1825), s. 211; Polak, *Persien*, II, 122; Budagov, *Slovar turetskotatar. nareçiy*, 1869, I, 424; Curzon, *Persia*, II, 470, 474, 484, 488; Greenfield, *Die Verfassung des Pers. Staats* (Berlin, 1904), s. 349; Browne, *The Persian Revolution*, 1910, s. 143; Tigranov, *Iz obşçest.-ekonom. otnoşeniy v Persii*, Petersburg, 1909, s. 82—85 (Erdebil eyâletinin içtimâî ve iktisâdî bünyesi hakkında çok sathî bir tetkik); Sultanzade, *La question agraire en Perse* (Rusça), *Nowyi Vostok*, Moskova, 1922, nr. 1, s. 138 v. dd. (V. MINORSKY.)

TLEMCEN. [Bk. TLEMSEN.)

TLEMSEN. TLEMCEN, Cezayir'in Oran bölgesinde bir şehir olup, Berberî dilinde „kaynak, yeraltı su birikintisi" mânasına gelen *tilmas* (cem'î: *tilmisān* ve *tilmasîn*) isminin Arapça şekli *Tilimsān*, herhalde „kaynaklar şehri" mânasına gelmektedir. Şimdiki şehrin birkaç yüz metre şimâl-i şarkîsinde bulunan eski şehir, aynı zamanda Tlemsen ve Agādīr adlarını taşımakta idi; Agādīr, yukarıda verilen mânalarla birlikte, Berberîce'ye geçen eski Fenikece bir isim olup, [bk. mad. AGADİR], „sarp kayalık (veya yayla)" mânasına gelmektedir ki, bu da şimâl ve şarktan ovaya dik bir şekilde hâkim olan meyilli yayla vaziyetine tamamıyle uymaktadır. Belki bu Agādīr adında, Tlemsen'e, al-Cidār veya Madînat al-Cidār ismini veren ve burasını Mûsâ'nın Hızır (bk. *Kur'an*, XVII, 64 v. dd.) ile buluştuğu yer olarak gösteren Arap efsânesinin menşe'i aranabilir. Bu şehrin adları arasında ayrıca şunlar da zikredilmelidir: Romalıların küçük bir şehri olup, „meyve bahçeleri" mânasına gelen Pomaria: bu isim Agādīr mevkiinde meydana çıkarılan birkaç Latince kitâbede geçmektedir; ayrıca, milâdî XI. asırda şimdiki Tlemsen'i yâni Agādīr'i muhâsara ettikleri zaman, bugünkü Tlemsen ile onun Ulu-câmi'ini te'sis eden Murâbıtlar tarafından verilmiş olan Tāgrārt „ordugâh" (Berberîce) ve nihâyet XIII. asrın sonu ile XIV. asrın başlarında, Tlemsen'in Fas Merînîleri tarafından ilk ve büyük kuşatılması sırasında bir Ulu-câmi, bir saray ve kuvvetli bir sur ile birlikte, garpta ve 1.500 m. mesâfede inşâ edilen yüz hektarlık sâhadaki Manṣūra veya al-Maḥallat al-Manṣūra (Arapça) „muzaffer" veya „muzaffer ordugâh". Birbiri arkasından gelen ve Tlemsen'i teşkil eden şarkta Agādīr, merkezde Tāgrārt ve garpta Manṣūra'dan, sâdece merkezde bulunanı, mevcûdiyetini devam ettirmiş ve Tlemsen ismini muhâfaza etmiştir.

Coğrafî mevkii. 1° 30′ garp tûlünde ve 34° 53′ şimâl arzındadır. Deniz seviyesinden 827 m. irtifâda bulunmaktadır. Şehir, Tlemsen kütlesinin silsile hâlindeki tepelerinin şimâl yamacında, denize müteveccih olarak inşâ edilmiştir; burası, sâhil silsilesi içinde Tafna'nın vücûda getirdiği bir parça ile, şi-

mâlde 50 km.'lik kuş uçuşu mesâfeden fark edilir. Tlemsen kütlesi coğrafî bir vahdet teşkil edip, cenûb-i garbîden şimâl-i şarkî istikametine muvâzi silsilelerden teşekkül etmiştir; bu silsileler, doğrudan-doğruya Tlemsen'in arkasında, cenûba doğru basamaklar hâlinde iner, cenupta alfa otu bozkırına dik bir şekilde 1.206 m.'den 1.842 m. irtifâya kadar yükselir. Bu jura kütlesi, cenupta bozkırların eski alüvyonları, garp, şimâl ve şarkta ise, kireçli kil ve orta miosen, aşağı éosen İsviçre killi ovaları, Lamoricière ve Bel-Abbès'in pleistosen alüvyonları ile tahdid edilmiştir. Bu Tlemsen kütlesi, kil ve balçık üzerine oturmuş mesâmatlı taşlar üzerinde dolomî kalkerleri sâyesinde, yer altındaki geniş düz tabakalarda yağmur sularının birikmesine çok müsâittir; böylece bu kütle, uzun yazlar boyunca, bir çok kaynakları ile etrafı sulayan bir su hazînesi gibidir. Bu kaynaklar, asla kurumaz ve Tlemsen bölgesinde, çok uzaklara kadar şehrin etrafında, hayranlık uyandıran ve bir servet teşkil eden meyve ve sebze bahçelerini, zengin nebat örtüsünü ve şehrin süsü olan şâirâne korulukları meydana getirir.

Kademeleri, suyu kesilmeyen çağlayanlı nehirler (Tafna, Mafrûş, Vâd-Şüli, Vâd-İsser) ile kat' edilen jura benzeri kütle, içlerinde mühim hayvan topluluğu (vaşak, sırtlan, çakal, tilki, yaban domuzu ve diğer küçük dört ayaklılar ile pek çok kuş) yaşayan ormanlar (muhtelif cins meşe, mazı, fıstık ve yabanî zeytin ağaçları v.s.) ile kaplıdır. Bu dağlarda bir çok güvercinlerle dolu veya bâzan hayvanlara sığınak ve yerlilere mesken vazifesini gören tabiî yer-altı yolları, inler ve mağaralar vardır.

Toprak bereketli ve nebat örtüsü mütenevvîdir. Tlemsen bahçelerinde, Akdeniz kıyıları ile Orta Avrupa'nın çeşitli ağaç ve nebatları yetiştirilir. Yıllık yağış ortalaması takrîben 650 mm.'dir; bu yağışlar, yılın bütün aylarına dağılmış ise de, temmuzda pek nadir olup, ağustos ve eylûl aylarında sâdece birkaç fırtınalı sağanak görülür. Kar, her yıl ancak kısa bir zaman yağar. İklim sağlam ve sıhhate faydalı olup, bilhassa kansız ve sinirli olanlara iyi gelir.

T a r i h. Tlemsen ve bölgesi, mevkiinin elverişli olması sâyesinde, binlerce yıldan beri insanların barındığı bir yer olmuştur. Hemen-hemen her yerde tarih öncesi insan izleri bulunmuştur, çok az araştırılmış olmasına rağmen, bu sâhada ve bilhassa, benim bilgime göre, Tlemsen'in hiç biri metodlu bir şekilde araştırılmamış olan sayısız mağaralarında daha bulunacak çok şeyler vardır.

Sâdece kitâbeleri ile birlikte birkaç taşı kalan Romalılar Pomaria'sı hakkında az şey bilinmektedir, ne Aulisva („ilâhe": kitâbelerde *deus invictus* ve *deus sanctus* tesmiye olunmuştur), ne de orada garnizon bulunduran süvâri kuvvetleri mâlumdur.

Tlemsen'in Roma devri ile islâm fethi arasındaki tarihi hakkında hiç bir şey bilinmemektedir. VII. asırda islâmın nasıl ve ne şekilde Tlemsen ülkesine nüfuz ettiği hakkında hiç bir şey mâlûm olmadığı gibi, VIII. asırda, reîsi Abū Ḳurra olan Ṣufrî Berberî emâretinin mâhiyetine dâir de hemen-hemen hiç bir şey bilinmemektedir. Bu Tlemsenli emîrin, Hâricî Zanāta'ların başında olarak, şarka doğru Zāb ve İfrikiya içlerine kadar askerî seferler yaptığı mâlumdur.

Filvâki sünnî müslümanlık, VIII. asrın sonlarında Tlemsen ve civârına kat'î olarak yerleşmiştir. İdrîs I. 790'da, orada, minberle süslediği güzel bir câmi inşâ ettirdi. Bundan böyle Tlemsen-Agādīr, merkezî ve uzak Magrib tarihinin değişik tecellîlerine mâruz kalan bir müslüman eyâletin merkezidir.

Yūsuf b. Tāşfīn tarafından XI. asrın sonunda kurulmuş bulunan bugünkü Tlemsen, dikkate şâyan bir şekilde gelişti ve Muvahhidler, VI. (XII.) asrın sonunda bu şehri (Tāgrārt) bir surla çevirdiler. Zîrâ o sırada Agādīr'in bir suru vardı.

Meşhur üstadların yetiştiği fıkhî, şer'î ilmin (1081—1144) bir ocağı olan Murâbıt Tlemsen'den, dinî san'at sâhasında, alçıdan muhteşem ve zarif çiçek ve hat süsleri ile çevrili *miḥrāb*'ı ile Ulu-câmi kalmıştır. Mihrâbın önündeki kubbenin kasnağının etrafında 530 (1135) tarihini taşıyan güzel ve işlek yazılı kitâbenin gösterdiği gibi, Murâbıtlar, Ulu-câmi'in bu kısmının tezyînini, Tlemsen'i işgallerinden sonra, ancak 50 senede bitirmiş olmalıdırlar.

Murâbıtlar, bu güzel âbidelerin büyük yapıcıları oldukları halde, kerpiçten sağlam sur müstesnâ, Muvahhidlerin Tlemsen'deki 1144'ten 1236'ya kadar devam eden hâkimiyetlerinden hiç bir iz bırakmamış olmaları dikkate değer. Tlemsen veya doğrudan-doğruya civârında hiç bir âbide onlara atfedilemez. Şehrin koruyucu velîsi Endülüslü büyük sûfî Ebû Medyen [b. bk.]'in Tlemsen'de gömülmesi (1197), onların zamanına rastlar.

VII. (XIII.) asrın ilk yarısında, hükümdarlarının kuvvet ve itibar yoksulluğu yüzünden zayıflamış bulunan Muvahhid imparatorluğu, garpta göçebe Berberî kabîlelerinin hücumlarına mâruz kaldığı ve İfrîkiya Ḥafṣî vâlilerinin, imparatorluk iktidârına karşı isyâna kalkıştıkları ve istiklâllerini îlân ettikleri sırada

merkezî Magrib'de bulunan Banū 'Abd al-Vād (krş. mad. ABDÜLVÂDÎLER), Banī Marīn (krş. mad. MERÎNÎLER) ile Zanāta kabîleleri, birbiri arkasından pâyitahtları Tlemsen ve Fas olan, iki devlet vücûda getirdiler. VII. (XIII.) ve bilhassa VIII. (XIV.) asırlarda komşuları olan Tunus Ḥafṣî'leri ile Fas Merînîlerinin Tlemsen ve 'Abd al-Vādi devletine karşı hemen-hemen fâsılasız ve ekseriyâ zaferle netîcelenen hücumlarına rağmen, Tlemsen hükümdarları, pâyitahtlarını, bâzıları bugüne kadar gelmiş bulunan muhtelif binalarla süslemeye vakit buldular. Bunlar, ilimleri de geliştirdi ve talebeler için medrese (*madrasa*)'ler kurdular; medreselerden biri Tlemsen yakınında al-'Ubbād köyünde olup, meşhur Berberî tarihçisi İbn Ḫaldūn bir müddet burada kalmıştır. Mezkûr medrese bugün de mevcuttur. Onlar, Sahrâ, yüksek yayla ve Tell arasındaki münâsebetler için Tlemsen'in ticârî ehemmiyetini anladılar ve Ḥonayn limanı vâsıtasıyle İspanya ile devamlı olarak münâsebette bulundular. Pâyitahtlarının şarktan garba doğru büyük ticâret yolu üzerinde bulunmasından faydalanmayı da ihmâl etmediler.

Tlemsen, sâdece bir transit merkezi ve dışarıdan gelen mahsûllerin pazar yeri değil, aksine bu gün de olduğu gibi, nâdir ve aranılan mâmul eşyâyı îmâl eden bir sanâyi merkezi idi. Tlemsen, IX. XV.) asırda İspanya'dan Endülüslülerin hicreti sırasında gelenlerden muhtelif sâhalarda (ilim, san'at, sanâyi, edebiyat, mûsikî, bahçıvanlık v.s.) büyük çapta faydalanıp, daha canlı bir hâle geldi.

İklim ve tabiat bakımından bu kadar zengin olan bu şehirde, mâlesef, merkezî Magrib'in pâyitahtı olduğu devirde bile, kendisinden ümid edildiği şekilde, islâm medeniyetinin geliştiği söylenemez. Zîrâ Tlemsen, göçebe ve dâima karışıklık çıkaran kabîlelerle çevrili idi: Zanāta Berberîleri ve Hilâlî Araplar, bilhassa bu sonuncular, pâyitahtın, medeniyetin gelişmesi için zarûrî olan huzurdan faydalanabilmesine mâni olacak kadar çok kavgacı ve siyâsî bakımdan da güvenilmez idiler.

X. (XVI.) asrın başından itibâren Türkler ile İspanya hıristiyanları, Tlemsen için mücâdeleye giriştiler. Son 'Abd al-Vādi emîrleri, Oran'daki İspanyollara tâbi olmayı kabûl ettiler. Cezayir paşası Sâlih Reis, 1555'te Tlemsen'i kat'i olarak zaptetti.

Türkler, Tlemsen'de, buranın yerli kadınları ile evlenmelerinden meydana gelen ve Kuloğlu (mahallî te'affuz: Ḳorġli „kuloğlu" veya „asker oğlu") denilen mühim bir halk unsuru bıraktılar. Kuloğlu, yakın zamanlara kadar, Tlemsen yerli müslüman halkının dörtte birini teşkil etmiştir; bunlar, buranın en faâl, Avrupalılara en yakın ve ilerlemelere en müstait unsurudur.

Türklerin idâresinden çıkan Tlemsen, 1830'dan 1833'e kadar, Fas sultanlığına tâbi oldu. Bu Fas hükümranlığını, yine Ḥaẓar'ların (Magribliler ve Berberî Araplar) yardımı ile, Tlemsen üzerinde geçici bir iktidar te'sîsine muvaffak olan Emîr 'Abd al-Ḳādir de tanımıştır.

Fransızlar, ilk defa 1836'da Tlemsen'e girdiler ise de, 30 mayıs 1837'de (Tafna muâhedesi) burayı, 'Abd al-Ḳādir'in niyâbetine bırakarak ayrıldılar.

Tafna muâhedesinin bozulması netîcesinde, Bugeaud, 31 kânun II. 1842'de Tlemsen'i tekrar aldı.

Müslümanlar (Kuloğlu ve Ḥaẓar'lar) arasındaki mücâdelelerle harab olmuş bulunan şehirde, sulh ve sükûn, bu devirden itibâren başlamıştır.

Tlemsen, 1854'te müstakil bir idâreye sâhib olmuş ve 1858'de mutasarrıflık merkezi hâline gelmiştir.

Bu şehir, bundan takrîben kırk yıl önce, ayrıca adlî ve askerî mutasarrıflığın merkezi olup, bir piyâde, bir süvâri (*sipahi*) alayına, bir çok tedris, banka ve zirâî kredi v.b. müesseselerine sâhip ve nüfûsunun, takrîben 30.000'i müslüman, 6.000'i Yahudi ve 4.000'i Avrupalıdan ibâret idi.

Tlemsen'in kendine has husûsiyeti, sâdece yeşillikler içindeki güzel mevkiinden ibâret olmayıp, bilhassa parlak devirlerinde, İspanya-Magrib süsleme san'atının gerçek bir müze teşkil edecek olan müslüman san'at âbidelerinde ve nihâyet büyük bir çoğunluğu ile şehirli cedlerinin örf ve âdetlerine sâdık kalan Mâlikî müslüman halkın umûmî ve husûsî hayatındadır. Bu bakımdan Tlemsen, diğer hiç bir Cezayir şehri ile mukayese edilemez.

Agādīr, Tāgrārt ve Manṣūra'nin eski surlarının, müslüman velîlerinin çok sayıdaki türbelerinin heybetli izleri yanında, arkeologun ve müslüman san'atını sevenin dikkatini çekmeye değer âbideler olarak, II. (VIII.) asırda İdrîs tarafından inşâ edilen ve bugün ortadan kalkmış olan Eski Câmi'in yerinde yükselen VII. (XIII.) asra âit minâresi ile Ulu-câmi; VI. (XII.) asra âit zarif *miḥrāb*'ı, minâresi ve oyulu alçı süslemelerinin hayrete değer dantel gibi işlenmiş ve bütünüyle sedir ağacından, hendesî tavanları ile Sīdī Bel-Ḥasan (VII.=XIII. asır) Câmii (müslüman arkeoloji müzesi); kaybolmuş Madrasat al-ḳadīma'nin yanında yükselen Ūlād al-İmām (VIII.=

XIV. asır başı) Câmii 'ni zikretmek gerekir. İlk Tlemsenli 'Abd al-Vādī hükümdârı tarafından, şehrin en yüksek kısmında (*intra muros*), VII. (XIII.) asırda inşâ ettirilmiş olup, tahkim edilmiş bulunan ve dâima hayranlık duyulacak olan *Maṣvar* sarayı bulunmaktadır. Sīdī Brāhīm Câmii ve makamı, S. Sanūsī ve S. al-Banna 'nın câmileri de san'at bakımından zikredilmelidir.

Sur dışında (*extra muros*) bir çok Orta-çağ islâm san'at ve mîmârî hazîneleri bulunur: 1. Manşūra harâbeleri. Bu garb Tlemsen 'i, 'Abd al-Vādī hükümdarlarını, yeğenlerini ve rakiplerini kuşatmak için, VII. (XIII.) asrın sonu ve VIII. (XIV.) asrın başında Fas Merînîleri tarafından inşâ olunmuştur. Köşe kulelerinin ve 4 km.'lik bir sur tabyasının heybetli izleri ile eski bir hükümdar sarayının harâbeleri yanında, bugün bilhassa sur ve yontma taştan yapılmış muhteşem minâresiyle çok geniş olan câmiin bakıyesi önünde hayranlıkla durulur. VIII. (XIV.) asra âit olan bu minârenin takrîben 40 m. yüksekliğindeki bakıyesi, sağlamlık, muhtelif renkli çiniler ve süslemelerinin güzelliği ile, Sevilla 'daki Giralda, Rabat 'taki Ḥasan Kulesi ve Merâkeş 'teki Kutūbiya gibi Muvahhid eserlerini hatırlatır.

2. Şehrin şark-cenûb-i şarkîsinde, al-'Ubbād müslüman köyünde, bir kaç sene için Tlemsen'e hükmeden Merînî Abu 'l-Ḥasan tarafından inşâ edilmiş bulunan ve mükemmel bir şekilde muhâfaza edilen Sīdī Bū Madyan Câmii mevcud olup, milâdî 1339 senesinden kalmadır; esas methâlinin âbidevî revâkı, kapısının kırkık bronzla kaplı sedir ağacından kanatları, çiçekli ve kitâbeli arabeskleri, tuğla süslü tavanları, *miḥrāb* 'ın önünde çok renkli cam pencereleri bulunan kubbesi, ağ biçiminde tuğla ile süslenmiş minâresi, resim ve zarif minekârî çinileri ile, tam olarak tarihi tesbit edilmiş bu âbide, bu devir ve bu ülkenin kıymetli bir islâm san'atı vesîkasıdır. Hükümdârın, adını taşıdığı velînin hâtırasına inşâ ettirdiği bu câmiin etrafında Abu 'l-Ḥasan muhtelif ek binalar yaptırdı: alçı ve çini kaplamaların bir kısmı kaybolmasına rağmen, oldukça iyi muhâfaza edilmiş bulunan bir medrese (milâdî 1345), temizlik mahalleri veya abdest alınacak yerler, bir hamam, bugün çok harap bir durumda olup, zengin süslü alçı ve çinilerle kaplı duvarlarının bakıyeleri bu sarayın haşmetini göstermektedir. Tlemsen 'in manevî koruyucusu meşhur sûfî Sīdī Bū Madyan, VI. (XII.) asrın sonlarından itibâren, câmi ile saray harâbeleri arasında yatmaktadır; Tlemsen 'den geçen her müslümanın hac ziyâretgâhı olan türbesi, murabba bir plan üzerinde, yeşil kiremitli, dört köşeli bir çatı ile örtülü ve kubbeli bir yapıdır; içerde duvarlar, kaide ise, XVIII. asır İtalyan çinileri, tepeye kadar da süslü ve renkli alçılarla kaplanmıştır. Bir çok emîrler, muhiplerin hediyeleri ile doldurdukları bu salonu, yeni süslerle zenginleştirdiler. Kapı kemerinin çerçevesi, Türkler devrine âit alçı arabeskler ile süslenmiştir. Türbenin önünde, çatısı aynı cins dört mermer sütun üzerine oturtulmuş yeşil damarlı mermerden bilezikli bir kuyu ve avlu vardır.

3. Şehrin şimâlinde, aynı surların dibinde, Sīdī 'l-Halvī (Endülüslü diğer büyük bir sûfî) denilen müslüman dış mahallesinin ortasında hâlâ, Abu 'l-Ḥasan 'ın oğlu ve halefi Abū 'Inān 'ın eseri olan bir Merînî câmii yükselir. Bu câmi, iyi muhâfaza edilmiş olup, Sīdī Bel-Ḥasan 'ınki hâriç, Tlemsen 'de hâlâ mevcud olan bütün diğer câmiler gibi ibâdet için kullanılmaktadır; bu bina, VIII. (XIV.) asır (1353) Merînî san'atının diğer bir şâhididir. Bu câmi, iç süslemelerinin tekniği bakımından (alçı kaplamalar, hendesî girift tezyînatla süslenmiş sedir ağacından tavanlar ve başlıca ibâdet yerinin kemerlerini taşıyan Manşūra 'den getirilmiş olan yeşil damarlı mermer sütun ve sütun başlıkları), aynı devirde aynı hükümdar tarafından yapılmış olan Fas 'taki Bū-'Inānīya medresesi ile mukayese edilebilir. Her iki eserde de Berberistan 'daki müslüman mîmârî san'atının inhitâtının alâmetleri açık bir şekilde görülür. Magrib 'in diğer kısımları için olduğu gibi, Tlemsen için de islâm medeniyetinin çöküşü bununla başlar. Bununla berâber, Tlemsen, el-san'atları (dokuma, altın ve gümüş sırma işleme, deri ve yün, ağaç ve mâdenî mâmûlat) sâhasında, uzun zaman şimâlî Afrika 'nın büyük islâm beldeleri arasında mümtaz bir yer alır. Bu küçük sanâyide, bugün de birçok meşhur usta vardır; bunlar, deri üzerine altın ve gümüş sırma işlemede, bilhassa merâsim atlarının koşum takımı ile Arap eyer örtülerini süslemede başta gelirler.

H a l k ı. Bu eski islâm merkezinde, dâima geleneğe bağlı yerli halkın (müslüman ve Yahudi), Avrupalılar ve Fransızlarla uzun bir temas ile hâsıl olan maddî ve fikrî gelişmeye rağmen, kendine has kuvvetli seciyesini muhâfaza ettiği âşikârdır.

M ü s l ü m a n h a l k (çiftçi, san'atkâr, tâcir, müstahdem ve me'murlar), en kalabalığıdır; halk, muhtelif menşe'li unsurlardan terekküb etmiştir: Ḥażar'lar (harfiyen „şehirliler") veya „Magribliler" eski Berberîlerin Araplarla karışmasından meydana gelmiştir. Bunların arasında, VIII (XIV.) ve IX. (XV.) asırlarda İspanya 'dan göç etmiş Endülüslüler de bulunur.

Tuat ve Sûdan 'dan gelen eski kölelerin soyundan neş'et eden az sayıdaki Z e n c i l e r; Türk işgalinden kalma Kuloğlular; bunlara köylü bir unsur olup, şehrin kenar mahallesinde oturan ve *Ḥaūzī* nisbesini alan *Ḥūz* 'u da ilâve etmek gerekir.

Bunların hepsi, Tlemsen 'in aynı inançta, aynı dinde, aynı müşterek âile geleneğinde birleşen, fakat, kavmî, *şoff* ve âilevî düşmanlıklarla birbirlerinden derin bir şekilde ayrılmış bulunan müslüman cemâatini meydana getirir.

Daha ilk zamanlarda islâmiyeti kabûl eden ve dil bakımından muhtemelen İdrîsîler devrinden itibâren Araplaşan Tlemsen ve civar halkı, dâima resmî dine, velîler kültürüne ve sihir âdetlerine sıkı-sıkıya bağlı kalmıştır.

Y a h u d i h a l k, burada asırlardan beri mühim bir topluluk teşkil etmiş olup, uzun zaman baskı altında bulundurulmuş, kendilerini çeviren yabancı ve Yahudi olmayan unsurlardan uzak yaşama itiyâdını muhâfaza etmiştir.

Tlemsen Yahudileri, büyük çoğunluğu ile Berberî menşe'li olup, ya bu bölgeden veya Fas'tan gelmedirler. Bu aslî unsura, muhtelif devirlerdeyabancı Yahudiler ve bilhassa büyük göçleri esnâsında İspanyol Yahudileri katılmıştır.

Eski kıyâfet sâdece ihtiyarlar tarafından muhâfaza edilmiştir; Fransız mekteplerinde yetişmiş bulunan yeni nesil, Avrupa kıyâfetine intibak etmiş olup, tahsîle karşı kabiliyet ve istek gösterir. Bununla berâber hepsi, ecdâdın âdet ve inançlarına bağlı kalmışlardır. Bu âdetler, musevî unsurlar bir yana, muâşeret âdâbında, azizler için yapılan merâsimlerde ve hattâ âile hayatında ruhlara, gizli kuvvetlere ve büyüye inanış bakımından islâmî unsurlara oldukça yakındırlar. Bütün şimâlî Afrika 'da olduğu gibi, Yahudiler de Arapça konuşurlar. Bunların dili, Fas 'ta konuşulan dilin kuvvetle te'sîri altında olup, ses ve şekil bilgisi ve hattâ kelime haznesi bakımından, Tlemsen halkı ile civardaki köylülerin şivesinden çok farklıdır.

Hülâsa, eski bir Berberî şehri olup, milâdî VII.—VIII. asırlarda müslümanlaşan ve IX. asırda dil bakımından Araplaşan Tlemsen, o zamandan beri (hiç bir sünnî mektebin ve dalâlet içinde bulunan hiç bir fırkanın Tlemsen 'de mümessili yoktur) Mâlikî olarak kaldı. Tlemsen, Orta-çağ 'da eyâletin mühim bir merkezi, sonra, VII. (XIII.) asırdan X. (XVI.) asra kadar bir müslüman Berberî hânedânı kırallığının pâyitahtı oldu. O, şa'şaalı devrinden, eski bir şehir medeniyetini te'yid eden ve olduğu gibi korunmuş zengin âbideler, büyük ilgi çeken birçok bina kalıntıları ile gelenekleri ve âdetleri muhâfaza etmektedir.

Türklerin hissesi, bilhassa kavmî bakımdan mühimdir. Bununla berâber, Kuloğlu (Türk) unsuru, din ve âdetler bakımından yerli kitle tarafından eritilmiş ise de, içtimâî bakımdan farklı ve asıl yerli unsura veya *Ḥażrī* 'ye düşman olarak kalmıştır. Esâsen Kuloğlu ve Ḥażar 'lar kendi aralarında evlenmezler veya pek nâdiren evlenirler; beden yapısı ve zihnî kabiliyetleri bakımından da birbirlerinden ayrılırlar.

Ehemmiyet sırasına göre, daha mühim olan müslüman zümreden sonra, sırasıyle Yahudiler, Fransız ve diğer Avrupalılar gelir. Şimâlî Afrika 'nın geri kalan kısmında, bu üç zümre arasında evlenme yolu ile karışmalar olmadığı söylenemez. Müslüman ve Yahudiler için örf ve âdetlere, kezâ âilevî ve hissî hayata hâkim olan din, bu iki zümre ve bunlardan her biri ile Avrupalı unsur arasında, karşılıklı kaynaşmalarına engel olan bir duvar teşkil eder. Aralarında kolay ve samimî irtibatlara, devamlı iş ve menfaat münâsebetlerine sâhib olarak, günlük hayatta yan-yana yaşayan bu Tlemsenli üç halk zümresi, derin âile terbiyesi farkları ve yaşama şekli ile birbirlerinden açık bir şekilde ayrılır. Eğer müslüman veya Yahudi zümresinden bir fert, din değiştirmekle veya sâdece evlenmekle diğer iki zümreden birine iltihak ederse, mensub olduğu cemiyetin, hattâ âilesinin gözünden düşerek, cemiyetten bir nevi ihrac edilmiş olur.

B i b l i y o g r a f y a: İslâm coğrafya ve vekayinâmelerinden başka Tlemsen 'le ilgili olarak bk. L 'Abbé Bargès, *Histoire des B. Zeiyan, rois de Tlemcen* (Paris, 1850), I; ayn. mll., *Mémoire sur les relations commerciales de Tlemcen avec le Soudan sous le règne des B. Zeiyan, Rev. de l 'Orient* (Paris, 1853); ayn. mll., *Complément à l'Histoire des B. Zeiyan, rois de Tlemcen* (Paris, 1887), I; Brosselard, *Les Inscriptions arabes de Tlemcen, R Afr.* (1858—1861); ayn. mll., *Tombeaux des Emirs Beni Zeiyan et de Boabdil, J A* (Paris, 1876); Darmon, *Origine et constitution de la communauté israélite de Tlemcen, R Afr.* (1870); M. Weil, *Notice sur le cimetière israélite de Tlemcen* (Avignon, 1881), I; Canal, *Monographie de l 'Arrondissement de Tlemcen Bull. de la soc. de géographie et d'archéologie d'Oran,* 1886 v.d.; Audollent, *Sur un groupe d'inscription de Pomaria (Tlemcen) en Mauritanie césarienne, Mélanges Rossi, Pub. de l'Ecole fr. de Rome* (1892); A. Meyer, *Etude sur la communauté israélite de Tlemcen*

et ses anciens chefs religieux (Cezayir, 1902), I; W. Marçais, *Musée de Tlemcen, Coll. des Musées de l'Algérie et de la Tunisie* (Paris, 1906); ayn. mll., *Le Dialecte arabe parlé à Tlemcen* (Paris, 1902), I; W. ve G. Marçais, *Les Monuments arabes de Tlemcen* (Paris, 1903), I; A. Bel, *Histoire des Beni 'Abd el-Wâd, rois de Tlemcen*, Yaḥyā İbn Ḫaldūn'un eserinin Arapça metni ile notlu tercümesi (Cezayir, 1904, 1911, 1913), 3 cilt; ayn. mll., *La Population musulmane de Tlemsen* (Paris, 1908), I; ayn. mll., *Un atelier de poteries et de faïences au Xème siècle de J. C. découvert à Tlemcen* (Kosantina, 1914), I; ayn. mll., *Guide illustré du touriste: Tlemcen et ses environs* (Toulouse, ts.), 2. tab'ı; A. Bel ve P. Ricard, *Le travail de la laine à Tlemcen* (Cezayir, 1913), I; Abou Bekr A., *Usages de droit coutumier dans la région de Tlemcen* (Tlemcen, 1906), I; A. Cour, *L'occupation marocanie de Tlemcen* (Cezayir, 1908), I; İbn Maryam, *al-Bustān fī ẕikr al-awliyā wa'l-'ulamā' bi Tilimsān* (nşr. Ben Cheneb), Cezayir, 1908, I (Fr. trc. Provençal, Cezayir, 1910, I). (ALFRED BEL.)

TOBNA. Merkezî Magrib [b. bk.]'de hâlen mevcud olmayan bir şehir. Tobna'dan geriye kalan bir kaç iz, Barika (Kosantina'nın departmanı)'nın 4 km. cenûbunda, şimâlde Vādī Barika ve cenupta Vādī Bisam arasında bulunur. Sahrâ ile Tell yayları, Şoṭṭ Hodna ve bu çöküntünün şarkını çeviren dağların arasındaki geçite hâkim olan Tobna'nın bu üstünlükleri, Romalılar tarafından kabûl edilmiştir. Onların, bu mevkîde kurdukları Tubuna şehri, Septimus Severus zamanında Romalılara bağlı muhtar bir kasaba oldu ve orada bir kale yapıldıktan sonra, bu kale memleketi göçebelerin akınlarından korudu. İdâresi Bizanslılara intikal edince, bunlar orada büyük bir müstahkem mevkî inşâ ederek Tobna'yı *praefectus limitum* (hudut vâlisi) tarafından idâre olunan bölgenin merkezi yaptılar. Arapların seferleri sırasında Tobna, galiba Bizanslıların ve Berberîlerin müşterek mukavemet merkezlerinden biri oldu. Bununla berâber Araplar, muhtemelen VIII. asrın başında Tobna'yı almayı başardılar ve 'Omar b. Ḥafṣ Hezarmerd (151 = 768)'in vâliliğinde, buranın istihkâmlarını takviye ettiler. Üç sene sonra, şehri almaya muvaffak olamamakla berâber, hücumlarını ertesi yıl da tekrar eden Hâriciler, Tobna'yı kuşattıklarında vâli yine 'Omardı. Tobna, Kayravanlı Arap vâlilerinin idâresinde kaldı. Aglebî kırallığının bir parçasını teşkil etti, Fâtımîlere, Zirîlere âit oldu ve nihâyet 1017'de Hammâdîlerin eline düştü.

İslâm hâkimiyetinin ilk asırlarında Tobna, kalabalık ve müreffeh bir şehir gibi gözükür. Ya'ḳūbī, burayı Zāb'ın merkezi olarak zikreder. al-Bakrī, Tobna'nın Kayravan ile Sicilmâse arasında, Magrib'in en büyük şehri olduğunu söyler. Onun tasvîrine göre, Tobna, âbidevî kapıları olan tuğladan bir duvar ile çevrilmiş olup, cenup tarafında, sarnıçları muhtevî ve resmî ikametgâh olarak kullanılan, taşla kaplı kubbeli odaları bulunan bir hisar vardı. Şehrin içinde bir *Cāmi'* ile dükkânlar ve pazarlarıyla esas cadde bulunmaktaydı. Şehrin hâricinde, dış mahalleler, bir mezarlık ve Vādī Bisam suları ile sulanan bahçeler ve tarlalar uzanırdı. Şehrin civârı münbit ve iyi işlenmiş olup, bilhassa pamuk yetiştirilirdi. Nüfus, Romalılar ve Berberîler arasındaki evlenmeden meydana gelen Afarec ile, evvelce mıntıkada yerleşmiş olan *cund* savaşçılarından gelen Arapları içine alıyordu. Mâmafih bu iki unsurun araları ekseriyâ açık olup, birinci unsur Sétif halkının, ikincisi ise, Biskire [b. bk.] ahâlisinin desteğine mâlik olmuştu. Hilālî istîlâsı, Tobna'daki refâha kat'î bir darbe indirdi. Hammâdîlerin, Araplar tarafından mağlûb edilmesinden sonra, 1064'te yağma edilen Tobna, sür'atle geriledi. Tobna'nın ehemmiyeti, Biskire lehine azaldı ve Tobna çok geçmeden tamamıyle yok oldu.

Bibliyografya: al-Ya'ḳūbī'den naklen, de Goeje, *Description al-Maghribi*, s. 83; al-Bakrī, *Masālik*, Fagnan tarafından yeniden gözden geçirilen de Slane tercümesi, s. 108; İdrīsī, *Description de l'Afrique et de l'Espagne*, s. 103 (trc. de Goeje, s. 121); Abu 'l-Fidā', *Géographie* (trc. Reinaud), I/II, 191; Blauchet, *Excursion archéologique dans le Hodna et le sahara, Recueil de Notices et de Mémoires de la Société historique et archéologique de Constantine*, 1899, XXXIII.

(G. YVER.)

TODMĪR. [Bk. TODMİR]

TODMİR. TODMİR, Emevî halîfeliğinin dağılması devrine kadar, merkezi Mürsiye olan Endülüs (al-Andalus) eyâletine (*kūra*) verilen isimdir. Arap müelliflerine güvenilebilirse, bu kelime, İspanya'nın Araplar tarafından fethi sırasında, Mürsiye ülkesinde Ṭulayṭula (Toledo) kıralı Roderik'in iktidârını temsil eden Théodomir adındaki Vizigot vâlisinin Arap imlâsı ile yazılmış isminden ibârettir. Bu şahıs, bilhassa Mūsā b. Nuṣayr [bk. mad. MÛSÂ] ile yaptığı muâhede ile tanınır ve bu muâhedenin Arapça metni al-Żabbī ve İbn 'Abd al-Mun'im al-Ḥimyarī'nin eserlerinde muhâfaza edilmiştir. Bu metin ilk defa Casiri (*Bibliotheca Hispana*, II, 106) tarafından neşredilmiş ve bu hususta M. Gaspar Ramiro (*Historia de Murcia musulmana*, s. 11—37), esaslı bir araştırma yapmıştır.

Todmir eyâleti (*kūra*), Arap coğrafyacılarına göre, Jean ve Elvira eyâletleri ile hemhudut olup, başlıca şehirleri Lorca (Lûraka), Orihuela, Alicanta, Cartagene (Kartaca) ve Murcia (Mürsiye) idi (islâm devrinde Endülüs'ün bu bölgesinin tarihi için bk. mad. MÜRSİYE).

Bibliyografya: İdrīsī, *Description de l'Afrique et de l'Espagne*, s. 175 (trc., s. 210); Yāḳūt, *Mu'cam al-buldān*, I, 831 v.d.; İbn 'Abd al-Mun'im al-Ḥimyarī, *al-Ravż al-mi'ṭār* (İspanya), nr. 53; al-Żabbī, *Buġyat al-multamis*, nr. 675, s. 259; J. Alemany Bolufer, *La geografia de la Peninsula iberica en los escritores árabes* (Granada, 1921), s. 95 v.d.

(E. LÈVI-PROVENÇAL.)

ṬOĞATİMUR. [Bk. TUGA TİMUR.]

ṬOĞRUL. [Bk. TUĞRUL.]

TOĞUZĞUZ. [Bk. TOKUZ OĞUZ.]

ṬOḤĀRİSTĀN. [Bk. TOHÂRİSTAN.]

TOHÂRİSTAN. ṬOḤĀRİSTĀN, Toḫāristān ve Ṭoḫāyristān şeklinde de yazılmış olup, Amu-Derya [b. bk.]'nın yukarı mecrâsında bir bölgedir. Şekline bakılırsa, bu kelime bir halk ismine göre teşkil edilmiş bir memleket adıdır (Efganistan, Belûcistan v.s. gibi); fakat, Toḫār'ların kavmiyet ve dil mes'elesi bakımından islâmî devir için bir ehemmiyeti yoktur; her ne kadar daha milâttan sonra 630 tarihlerinde Çin seyyahı Hüan-Çuang (veya Yüan-Çuang) Amu-Derya civârında Tu-ho-lo memleketinden başka, ayrıca, bir de Hotan'ın şarkında çöl hâline gelmiş bir Tu-ho-lo idârî bölgesinden bahseder (Hiouen-Thsang, *Mémoires sur les contrées occidentales*, trc. St. Julien, I, 23 ve II, 247) ise de, Balāẕurī (s. 408)'de, Belh'in *Madīnāt Ṭoḫārā* adı ile geçmesi dışında, islâm çağında halk olarak Toḫār'lar hakkında herhangi bir şey bilindiğine dâir hiç bir kayıt yoktur. Amu-Derya civârındaki Tu-ho-lo memleketi eskiden 27 küçük beyliğe ayrılmıştı; şimâl hudûdunu „Demir Kapı", yâni Kaşka-Derya ile yukarı Amu-Derya ırmakları arasında kâin Buzgala geçidi teşkil ediyordu. İslâm çağında da Tohâristan, geniş mânada, Amu-Derya'nın yukarı mecrâsının sağ ve solunda bulunan ve Belh'e tâbi olan bütün dağlık memleketleri içine alıyordu. Yāḳūt (*Mu'cam*, III, 518)'a göre de, yukarı (*al-'ulyā*) ve aşağı (*al-suflā*) olmak üzere, iki Tohâristan vardı; ancak, galiba bu taksim hakkında onun tam bir fikri olmadığı anlaşılıyor. Yukarı Tohâristan, denildiğine göre, Belh'in şarkı ile Ceyhun (Amu-Derya)'un garbında (bugünkü haritalara göre cenûbunda) bulunuyordu; Aşağı Tohâristan ise, Yukarı Tohâristan'dan daha şarka doğru olmak üzere, yine Ceyhun'un garbında bulunuyordu. Yukarı Tohâristan ayrıca *B G A*, VI ve VII ile Ṭabarī'de zikredilmiştir. *B G A*, VII (İbn Rusta), 93'e göre Yukarı Tohâristan, yükseklik durumuna uygun olarak, Amu-Derya'nın şimâlinde idi; s. 292, 8'de ise, yukarı Amu-Derya'nın her iki kıyısında bulunan yüksek bölgeler, gerek Bedahşan, gerek Şuġnān, Yukarı Tohâristan sayılır. Buna mukabil *B G A*, VI, 34'de, Yāḳūt'da olduğu gibi, Yukarı Tohâristan'ın, Belh'in şarkı ile Amu-Derya'nın cenûbunda bulunduğu kabûl edilir. Ṭabarī (II, 1589 ve 1612)'de yeri tam olarak târif edilmeden, „Yukarı Tohâristan" tâbiri, iki yerde zikredilmiştir. Başka bir yerde (II, 1180) Şūmān ve Aḫarūn (Amu-Derya'nın şimâlinde Yukarı Kāfir-nihān'da) topraklarının, *al-'ulyā* sıfatı kullanılmadan, Tohâristan'da bulunduğundan bahsedilir. Ya'ḳūbī (*B G A*, VII, 289 ve 290) tarafından Ebâmiyân [b. bk.] şehri havâlisi, „birinci" (*al-ūlā*) veya „en yakın" (*al-dunyā*) Tohâristan diye zikredilir; Bâmiyân, „yakın, garbî Tohâristan'daki bölgelerin (*mamālik*) birincisi" idi. İbn Ḫurdāẕbeh, Tohâristan ülkesinin, bugün Kerkī (*B G A*, VI, 36) adı verilen Zamm'ı içine alarak, gerek şimâl-i garbîye, gerek Tohâristan'ın hudut ülkeleri (*Şuġūr*) olarak Zābulistān (s. 35) ve Kâbil (s. 37)'in zikredildiği cenûba doğru yayıldığını kabûl eder. Dar mânada Tohâristan'ın hudutları en doğru olarak İṣṭaḫrī (*B G A*, I, 270 v.d.)'de gösterilmiştir; burası Belh'in şarkında, Bedahşan'ın garbında, Amu-Derya'nın cenûbunda ve Hindu-Kuş'un esas zirvesinin şimâlinde bulunan bir memleketti. Pâyitaht olan Ṭālaḳān veya Ṭāyaḳān hâriç olmak üzere, en mühim şehirleri Andarāba ve Varvāliz idi.

Ṭabarī'deki Sâsânîlerin tarihinde, hükümdar Yazdigird II. (438)'in ölümünden sonra İran tahtını ele-geçirmek için yapılan mücâdeleler sırasında ilk defa olarak Hayṭal (cem'î Hayāṭila)'lardan bahsedilir; bundan kısa bir müddet evvel, kimden aldıkları zikredilmeden, bunlar Tohâristan'ı zapt etmişlerdi (Ṭabarī, I, 873, 4; Nöldeke, *Geschichte der Perser und Araber*, s. 119). Tohâristan'ı ele-geçirmek için Arapların yerli beyler, son Sâsânîler ve Türklerle yaptıkları savaşlar sırasında, Tohâristan kıralı (*malik*) olarak bir Cabġū (*Cabġūga*, Ṭabarī, II, 1206)'dan bahs-

edilir; bu, bir Türk halkı olan Ḫarluḫ (Karluk)'ların beyi idi; Ṭabarî tarafından, yine bir yerde (1591), Tohâristan ile Cabġūya'nın memleketi (*arż*) birbirinden tefrik edilmiş olmakla berâber, *Cabġūya al-Ṭoḫarî* (II, 1604 ve 1612) ve *Cabġūya al-Ḫarluḫî* (1612) tâbirleri tefrik edilmeden kullanılmıştır. 740 'tan kısa bir müddet evvel, bu savaşlar nihâî olarak Arapların lehine netîcelendi. Bilâhare Tohâristan, Gûrîler [b. bk.] devletinin Bâmiyân'da hüküm süren şûbesinin bir parçası olarak görünür. VII. (XIII.) asırdan itibâren bir memleket adı olarak Tohâristan kullanılmaz olmuştur.

Bibliyografya: G. Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate* (Cambridge, 1905), s. 426 v.d.; J. Marquart, *Ērānšahr* (Berlin, 1901), s. 199 v. dd. ve *indeks*; W. Barthold, *Turkestan* (*GMS*, N.S., V), London, 1928, s. 66 v. dd. ve *indeks*. (W. BARTHOLD.)

TOKAT, Türkiye'de Karadeniz bölgesinin orta kısmının iç kesiminde yer alan **vilâyet merkezi** olup, 40° 18′ şimâl arzında ve 36° 34′ şark tûlünde bulunur. Şehir, ortasından Yeşil-Irmak'ın geçtiği şark-garp istikametinde Kazova (bu havâlinin Orta-çağ'daki adı: *Dazimonitis*) cenûbundaki dağlar arasından inen bir derenin iki yamacında kurulmuştur. Şehir içindeki kısmına Behzad deresi denilen bu dereye, Tokat suyu yahut Kızıl-İniş deresi adı da verilir. Bu isim, Çamlıbel geçidi (1.645 m.)'ni aştıktan sonra, tekrar Tokat'ın cenûbundaki tepelere tırmanan Sivas-Samsun caddesinin Yeşil-Irmak vâdisine (Kazova) inmeden önce aştığı geçidin (1.150 m.) adında da geçer: şu halde Tokat'ın eskiden beri işlek bir yolun Yeşil-Irmak vâdisine açılış yeri yakınında kurulmuş olmasında, Behzad deresi vâdisinin sol yakasında dik yamaçlarla yükselen Tokat kalesinin mevcûdiyeti de müessir olmuş görünmektedir. Tokat önünde ovaya inen yol, burada bir yandan Yeşil-Irmak'ın cenûbunu boylayarak, garpta Zile (62 km.)'ye ve oradan Anadolu içlerine doğru uzanırken, ana cadde, ovanın şimâl kenarını garba doğru tâkib edip, Turhal (48 km.)'a ve daha ötede Amasya-Samsun'a, ayrıca Çorum-Kastamonu ve İstanbul istikametine doğru uzanan kollar ile devam etmektedir. Kızıl-İniş geçidinden Tokat önünde Yeşil-Irmak vâdisine inen yol, her ne kadar bu vâdi boyunca şarka doğru düzenli bir güzergâh olarak Almus (36 km.)'tan öteye geçmezse de, Tokat'ın 9 km. şarkındaki şimdiki Gümenek köyünün civârında Almus yolundan ayrılan başka bir işlek yol, şimâl-i şarkîye doğru uzanarak Gökdere üzerinden Kelkit vâdisine inmekte, bu vâdi boyunca şarka (Reşâdiye, Suşehri ve daha ötede Erzincan-Erzurum) yahut garba (Erbaa, Taşova, Lâdik...) ya da Niksar üzerinden doğrudan-doğruya Karadeniz kıyısında Ünye'ye inmektedir. Buna göre, Tokat, hem eskiden beri işlek yollar üzerinde bir düğüm noktası olmuş, hem de müdâfaaya çok elverişli bir yere sâhip bulunmuştur.

Tokat şehri, Behzad deresi boyunda, yüksek olan cenup kesiminden, şimâldeki Yeşil-Irmak kavşağına doğru uzanmaktadır. Cenûb-i garbîsindeki Hisar tepesi (Kale) deniz seviyesine göre 750. m.'ye yükselmekte, şehrin yukarı kesimi 710 m.'den başlamakta, aşağı kesimde ise 610 m.'ye kadar inmektedir. Şehrin önündeki Yeşil-Irmak köprüsünde irtifâ 595 metredir.

Tokat şehri, birisi cenupta (yüksek kesim), ikincisi ortada, üçüncüsü şimâlde (aşağı kesim) olmak üzere üç boğum hâlinde kümelenmiş bulunmaktadır. Son yıllarda büyüyen şehir için hemen-hemen tek gelişme sâhası şimâldeki ovadır. Buradaki zeminin meyli az, yerleşme daha kolay ise de, alüvyonlu tabanı zelzele bakımından pek sağlam sayılmaz (zâten Tokat, geçmişte de müteaddit yer sarsıntılarına uğramış olup, bunlardan 1939 ve 1942 'de olanları şehre mühim zararlar vermişti). Cenuptaki vâdi boyundaki kesimlerde yerleşme sâhası birden dikleşen yamaçlara dayanmakta olup, ayrıca sel tehlikesi de bu kesimleri tehdit etmektedir. Behzad deresi yatağı ıslâh edilmiş olmakla berâber, sel tehlikesi tamamiyle önlenmiş sayılmaz. Umûmiyetle eski mahalleler şehrin yukarı kesiminde, kale etrafında kümelenmekte, yeni mahalleler ise, Yeşil-Irmak'a doğru uzanmaktadır. Şehirde cenuptan şimâle doğru büyük bir cadde uzanır (Gaziosmanpaşa caddesi); buna dik olarak bâzı caddeler de açılmış bulunmaktadır. Bu caddedeki evlerin dışında kalanlar, dar ve eğri-büğrü sokaklar boyunca sıralanır. 1967 yılında Tokat, belediye sınırları içinde 53 mahalleye ayrılmış olup, şehirde 10.433 ev vardı. Bunların 9.380'i ahşap-kerpiç olup, beton yapılar 200'ü bulmuyordu. Fakat, daha XVIII. asırda Pococke'un hayretini çekmiş olduğu gibi, civar şehirlerde toprak damlı evler yaygın iken, Tokat'ta Avrupa şehirlerindeki meskenlere benzeyen kiremit örtülü evler hâkimdi.

Şehrin iş ve oturma semtleri bugün kesinlikle ayrılmış görünmez. Ancak, ticârî faâliyetlerin ağırlık merkezi, şehri boydan-boya kesen caddenin şimâl kesiminde, Gaziosmanpaşa Lisesi civârında Meydan (Meydan veya Hâtuniye Câmii buradadır) adı verilen bir

pazar yeri, sebze hali olarak kullanılan Taşhan, daha cenupta, derenin solunda Belediye binası, park, bunun karşısında Tokat'ın mühim yapılarından Alipaşa Câmii ve hamamı, Atatürk âbidesi ile Cumhuriyet meydanı, daha yukarıda ise Behzad Câmii ve Saat kulesi yer alır. Eski Hükûmet binası ve hastahâne de bu kesimdedir.

Geçen asırlarda Türkiye'nin san'at ve ticâret bakımından en başta gelen şehirleri arasında yer alan Tokat, büyük sanâyiin doğmasından sonra, bu vasıflarını geniş ölçüde kaybetmiş olmakla berâber, çevresinin ve bilhassa Kazova'nın yetiştirdiği çeşitli zirâî mahsûller için canlı bir alış-veriş merkezi rolünü oynamaya devam etmiş olup, atelye işlerinde de çeşitlilik görülür. Geçen asır sonlarında bile Tokat'ın inhisârında bulunan bakır eritmeciliği ve bunun geliştirdiği diğer san'atlar (kazancılık v.b.) gerilemiş olmakla berâber, yine de küçük san'at olarak canlılığını muhâfaza etmiştir. Eskiden çok faâl olan pamuklu, ipekli dokumacılık ve boyacılık da büyük sanâyi rekabeti yüzünden gerilemiştir. Önceleri çok meşhur olan dericiliği gerilemiş olmakla berâber, yine de ham deri işleyen imâlâthâneler mevcuttur. Tezgâhlarda yatak çarşafları, peçete, bez dokunmakta, yazma yapılmakta, şehirde tâmir atelyeleri bulunmakta, tahta işleri yapılmakta ve şarap çıkarılmaktadır. Şehre gerekli olan elektrik enerjisi, 1966'dan beri işletmeye açılmış olan Almus barajından sağlanmaktadır. Şehrin su ihtiyâcı eski kaynaklardan alınan suya yenilerinin eklenmesiyle kuvvetlendirilmiştir. Pervanebey Dârüşşifası'nda (Gök-Medrese) 1926'da açılmış olan Tokat Müzesi'nde Roma-Selçuk-Osmanlı eserleri, eski paralar, kitâbeler, mahkeme sicilleri v.b. bulunmaktadır.

Tokat şehrinin nüfûsu, XIX. asır sonlarında 30.000 (Cuinet)—40.000 (*Ḳāmūs al-aʿlām*) olarak tahmin ediliyordu. Cumhuriyetten sonra, 1927'de yapılan ilk tahrirde şehrin nüfûsu 20.430 olarak tesbit edilmişti. Bu nüfus epeyce bir zaman hemen-hemen sâbit kalmış (1935: 21.261 1940: 21.447), hattâ gerilemiş (1945 20.078); ise de, sonra belirli bir hızla artmış (1950: 21. 666; 1955: 26.661; 1960: 32.654; 1965: 37. 368) ve nihâyet 1970 sayımının ilk netîcelerine göre, 44.825'i bulmuştur.

Tokat çevresinde elverişli iklim şartları, zirâî mahsûlleri çeşitlendirmektedir. Tokat meteoroloji istasyonunun kayıtlarına göre, en soğuk ayın ortalama sıcaklığı 1°5, en sıcak ayın 22°2, yıllık ortalama sıcaklık 12°6, yıllık yağış yekûnu (ortalama) 461 mm., yağışlı günler sayısı 92 olup, yağışların mevsimlere dağılışı, % ile şöyledir: kış 30.9, ilkbahar 34, yaz 14.7, sonbahar 20.4. Kar yağışlı günlerin ortalama sayısı 10, yerin karla örtülü kaldığı günlerinki ise, 20'dir.

Tokat şehri, mesâhası 9.958 km.² olan bir vilâyetin merkezidir. Vilâyet nüfûsu, 1970 sayımının ilk netîcelerine göre 544.442'dir (kilometre kareye düşen ortalama nüfus 54). Tokat vilâyetinin kazaları Tokat, Almus, Artova, Erbaa, Niksar, Reşâdiye, Turhal ve Zile olup, köy sayısı 676'dır. Tokat merkez kazasının mesâhası 1.968 km.², nüfûsu 104.393, köy sayısı 116'dır. (T.H.)

Tarih. Tokat, Anadolu'da, eski çağlarda da zaman zaman ehemmiyet kazanmış bulunan tarihî bir şehirdir. Tokat bölgesi, önceleri *Pontus Galatikos*, sonra *Pontus Polemmomiakos*, daha sonra ise, *Armenia Secunda* adlarını taşımakta idi. Hititlerin bu bölge ile alâkaları bulunduğu kesinlikle söylenebilirse de, eski Pontus ve bâzan Kapadokia devletleri topraklarından sayıldığı ve onlara tâbi olduğu hakkında tarihî kayıtlar mevcuttur. Ancak, bu bölgedeki daha eski bir yerleşme yerinin, bugünkü Tokat'ın 9 km. şimâl-i şarkisinde Gümenek (Komana Pontica: eski adı Komanat) adını taşıyan köy olduğu muhakkaktır. Burası Ermeni kadın ilâhesi Anaïtes 'ten menşe'ini alan Enzo-Ma kültü ile meşhur idi ve geniş bir bölgede hâkimiyeti tanınan râhip, Pontus kıralından derece itibâriyle hemen sonra geliyordu. M. s. 34'te, Komana Pontus kırallığının Roma hâkimiyeti altına girmesi netîcesinde, bir Roma eyâleti hâline gelen Pontus eyâletine bağlandı. Mithridates zamanından itibâren, üzerinde Komanon yazılı paralar mevcut idi. Komana'da 300'den fazla mâbed olduğu ve buralarda Enzo mezhebi âyinlerinin icrâ edildiği bilinmektedir. Bu civardaki höyük üstünde böyle bir mâbed harâbesi müşâhede olunmaktadır. Ancak, diğer kalıntılar çok bozulmuş bir haldedir.

Komana Pontica'nın çok meşhur bir yer olduğu devirde, Tokat'ın bugünkü yerinde, Ramsey'e göre (*The Historical Geography of Asia Minor*, London, 1890, s. 329), Dazimon denilen bir kale vardı ve rivâyete göre, bu kale Komana'daki Enzo âyinlerinden nefret eden hıristiyanların hicret etmesiyle meydana getirilmişti. Bu kale, daha sonra, Bizans imparatorluğunun komşuları ile yaptıkları savaşlarda da ehemmiyet kazanmıştı.

Tokat adının menşe'i hakkında muhtelif rivâyet ve görüşler vardır: Hüseyin Hüsâmeddin (*Amasya tarihi*, II, 120 v.d.), bu bölgenin ilk sâkinleri olup, Turânî bir asıldan ge-

len Togayitler tarafından kurularak, buranın onlara merkez olduğunu ve buraya bu kelimenin muhaffefi olan Tokat adının verildiğini iddia ederek, Togat, Tokat isimlerinin *Târîḫ-i Âl-i Dânişmand, Nuzhat al-muştâḳ* ve *Mirḳât al-cihâd* gibi islâmî eserlerde Tohiye, Dokiye, Tukiya ve nihâyet Tokat şeklinde geçtiğini buna delil gösterir. *Mirḳât al-cihâd* müellifi Âli'den başlayarak Uzunçarşılı'ya kadar bir çokları, Tokat kalesinin surlu şehir mânasına gelen Toh-kat (tıpkı sursuz şehir mânasına gelen Yoz-kat gibi)'tan neş'et ettiğini ileri sürerek, bu görüşü destekler görünmektedirler (krş. Halil Edhem, *Anadolu'da islâmî kitâbeler*, *T O E M*, sene 5, nr. 34, s. 576 v. dd.). Evliyâ Çelebî ise, Tokat kelimesini çeşitli şekillerde îzâh ederek, Tokat kalesini 'Amâlika kavminden Dok-'âd adlı efsânevî bir kahramanın bina ettiğini söylediği gibi (*Seyahatnâme*, V, 54), Arabistan'da bu kaleye Dôḳât (bakla gibi bir nebat olup, bu bölgede çok yetişir), Acem'de Kān-cū (arpa vilâyeti mânasına), eski Türklerde Tok-at denildiğini, Ermeniler tarafından da Tohat tesmiye olunduğunu kaydeder (*ayn. esr.*, V, 56). Gerçekten kabûl edilmesi daha kolay olan bu sonuncu şeklin, IV. asırda imparator Théodore'un annesi imparatoriçe Evdoxia'nın bozulmuş bir telaffuzu olan Evtochia'dan meydana geldiği söylenir (Saint Martin, *Mémoire sur l'Armenie*, I, 188).

Tokat, Bizans-İran mücâdeleleri sırasında istîlâlara ve Heraklius zamanından itibâren de islâm akınlarına mâruz kalmıştır. Arap tarihçilerine göre, hicretin 89. (712) senesinde Amîr Maslama'nın diğer şehirlerle birlikte Tokat'ı zaptettiği ve yirmi sene kadar sonra da Mu'âviya b. Hişâm'ın Kayseri ve Dârende'den sonra Tokat ve Amasya üzerine yürüdüğü bilinmektedir. 740 sıralarında Amîr Sulaymān b. Hişām'ın tekrar ele-geçirdiği Tokat, diğer Emevî kumandanlarının da hücumlarına hedef olmuştur. Bu esnâda Bizans tahtında hüküm süren Ermeni sülâlesinden imparator Leon, islâm akınlarına karşı Tokat'ı müessir bir şekilde savunamamıştır. Emevîlerin inkırâzından sonra Bizanslılar Tokat çevresindeki mevkîlerini yeniden tahkim etmişlerse de, çok geçmeden bu yerler Abbâsî kumandanlarının (Ḥasan b. Ḳaḥṭaba, Mālik b. 'Abd Allāh) akınlarına mâruz kalmıştır. Nitekim Bizans kaynakları, 860'ta (hicrî 245/246) imparatorun ordusunun islâm kumandanları tarafından, Tokat (Dazimon) civârında ağır bir mağlûbiyete uğratıldığını kaydederler. Bunu, Abbâsîlerin hizmetinde bulunan birçok Türk ümerâsının akınları tâkib etti. Selçukluların Anadolu'yu fethe başlamaları üzerine ve Malazgirt zaferinden sonra, Tokat bölgesi tamamen Türk hâkimiyetine geçti. Sultan Melikşah'ın kumandanları 1073 senesi sonlarında Sıvas'ı kuşattıkları zaman, bu kalenin kumandanı Nikolas Tokat kalesi kumandanı Rominos'un yanına kaçmış, fakat Karatekin, Savlî, Sulî gibi Türk kumandanlarının ve bilhassa Emîr Dânişmend'in baskısı netîcesinde Tokat'ın da dâhil bulunduğu bölge Türklerin eline geçmişti.

Bununla berâber, Sultan Alp Arslan'ın ümerâsından olan Emîr Dânişmend'in Malazgirt savaşına iştirâk ettiği, sultanın bu muzafferiyetinden sonra, kendisinin Kayseri, Sıvas, Niksar ve Amasya ile birlikte Tokat bölgesini fethe me'mur edilip, sonradan bu havâlinin kendisine verildiğine dâir tarihî rivâyet yanında, bu havâlinin yine Alp Arslan ümerâsından olan Emîr Tutak ve Emîr Artuk tarafından fethedilmiş bulunduğu rivâyeti de vardır (krş. mad. DÂNİŞMENDLİLER). Tokat bütün Dânişmendliler devri boyunca bu beyliğe bağlı kalmıştır. Nizâmeddin Yağıbasan (saltanatı 1142—1164) tarafından yaptırılan medrese (Yağıbasan Medresesi, Çukur Medrese), Tokat'ta Dânişmendliler devrinin bir hâtırası olup, Selçuklulardan İzzeddin Keykâvus II. zamanında (645=1247) tâmir edilmiştir, krş. Halil Edhem, *ayn. makale*, sene 5, sayı 34, s. 587; Uzunçarşılıoğlu İsmail Hakkı *Kitâbeler*, İstanbul, 1927, s. 3 v.d.). Selçuklu hükümdârı İzzeddin Kılıç Arslan II. (saltanatı 1156—1192), memleketi oğulları arasında taksim ederken, Tokat, büyük oğlu Rükneddin Süleyman Şah II.'a isâbet etmişti. Selçuklu devleti zaâfa uğrayınca, Baba İlyas Horasânî müridlerinden Baba İshak Keferrûdî'nin bâtınîye ve müfrit şi'î akîde'erini yaymak üzere giriştiği harekete, bâzı bölgelerdeki gibi, 1239'da Tokat civârındaki müridleri de katılmıştı.

Selçuklular devrinden kalan eserler arasında, Alâeddin Keykubâd I. emîrlerinden olup, *Malik al-Zu'camā'* adıyla mâruf Naṣr al-Dîn Abu'l-Ḳāsim-i Tūsî'nin Tokat'ın Sulu Sokak'taki çarşısında bulunan türbesi (631=1234), aynı zâtın oğlu Parvāna Sayf al-Dîn Ḥamid'in Yeşil-Irmak üzerinde yaptırdığı, Kemer köprü diye bilinen beş gözlü köprü (648=1248), yine aynı devirde kitâbesinden bânisi Abū Bakr b. Loḳmān b. Mas'ūd olduğu anlaşılan bir zâtın, câmi-i kebîr civârında Sefer Paşa Türbesi veya Gömlekli Baba diye meşhur olan türbesi (649=1251) bilhassa kayda değer (kitâbeleri için bk Halil Edhem, *ayn. makale*; Uzunçarşılıoğlu İsmail Hakkı *ayn. esr.*, tür. yer.).

XIII. asır ortalarından itibâren Anadolu Selçuklu devletini hâkimiyetleri altında bulunduran İlhanlılar, Tokat ve Erzincan emîrliğini Muînüddin Süleyman Bey'e vermişlerdi. 1276'da Tokat emîri Nureddin Cibrîldir (krş. Hüseyin Hüsâmeddin, *ayn. esr.*, II, 412). Mâmafih az sonra, Amasya'ya tekrar Seyfeddin Torumtay Bey hâkim olunca, Tokat, son Selçuklu hükümdarlarının birbirleri ile mücâdeleleri devrinde muhtelif emîrler tarafından idâre edildi. Bu şehirdeki Alaca Mescid'in avlusunda mevcut ve bu senelere âit bir tarihçeyi hâvi Alaca Çeşme Kitâbesi'ndeki Kara Arslan Bey (Gıyâseddin Keyhusrev III.'in de ismini taşıyan kitâbe için bk. Uzunçarşılıoğlu İsmail Hakkı, *ayn. esr.*, s. 8) ile aynı şekilde Gıyâseddin Mes'ud II.'un birinci saltanatı devrine âit olup, sonradan Ahmed Paşa mescit ve türbesi diye anılan ve bugün Ali Paşa Câmii karşısındaki sokak içinde bulunan 687 (1288) tarihli hankâh ve mescidin bânisi Abu'l-Şams b. al-Ḥusayn adındaki zat da, herhalde bu emîrlerden idi. Ayrıca Bahçe Kapısı diye anılan Sümbül Baba Zâviyesi'nin bânisi Hacı Sümbül b. Abdullah ile Namazgâh denilen semtte bugün Halef Gâzî Zâviyesi diye bilinip, 691 (1292) tarihli kitâbesinde *Dār al-'ilm va'l-'amal* olarak zikredilen eserin bânisi Halef b. Süleyman da, Tokat'ın bu devredeki idâre ve ilim adamlarından görünmektedirler. Bunlara ilâveten Tokat'ta Anadolu Selçuklularının hâtırasını taşıyan sonuncu eser, Alâeddin Keykubâd III. devri ricâlinden olup, muhtemelen defterdarlık mevkîinde bulunmuş olan Abdülaziz b. İbrahim tarafından 700 (1300)'de yaptırılan ve bugün Alaca Mescid denilen (Evliyâ Çelebî, *Seyahatnâme*, V, 58) Alaca Câmi veya Küçük Minâreli Câmidir.

Tokat, XIV. asrın ortalarından itibâren doğrudan-doğruya İlhanlılara tâbi oldu ve Amasya, Canik, Çorum ve Karahisar-ı Şarkî, Kayseriyye, Yozgat bölgeleriyle birlikte Anadolu eyâletini teşkil etti. Bu sırada Babaîlerin bu bölgedeki nüfûzu yeniden kuvvetlenmiş ve bilhassa İlhanlı hükümdârı Sultan Muhammed Hudâbende nezdinde itibar görüp, han elçisi demekle de şöhret kazanmış bulunan Tokatlı Barak Baba, Tokat ve Amasya havâlisinde kalender-meşreb hareketleri ile büyük bir huzursuzluk yaratmıştı. İlhanlıların Tokat'taki hâkimiyetleri devrine âit eserlerden biri, 704 (1304) tarihli Koyun Baba Türbesi sırasında bulunup, kitâbesinde Sultan Muhammed Olcaytu Han adını belirten Şeyh Şihâbeddin Çeşmesidir. Bânisi, Selçuklu ümerâsından Mecdeddin Muhammed Atabek'in kölelerinden biridir. Ayrıca, Tokat'ta bu devre âit olan diğer eserler arasında şunlar zikredilebilir: şehre girişte, İlhanlı emîrlerinden birine âit 713 (1313) tarihli Nureddin Santimur Türbesi; aynı devre âit olup, 717 (1317) tarihini taşıyan ve halk arasında Âhî Muḥyiddin Türbesi veya Abdülmuttalib Tekkesi olarak da bilinen 'Abd Allāh b. Muḥyî Türbesi ile İvaz Paşa mahallesinde yine aynı tarihli 'Aceb Şîr Türbesi.

Tokat civârı, 717 (1317)'de İlhanlıların Rum eyâleti vâlisi Timurtaş'ın Amasya hâkimi ile bir savaşına da sahne olmuş, ancak ertesi yıl o, Sıvas'a çekilerek Tokat emîrliğine Fahreddin Muhammed Bey getirilmiştir (H. Hüsâmeddin, *ayn. esr.*, s. 479 v. dd.). Bu durum, Timurtaş'ın 727 (1327)'de Mısır'a kaçması ve Ebû Sa'îd Bahadır Han'ın 1335'te vefatı ile, Anadolu'nun İlhanlı emîrleri arasında paylaşılmasına kadar devam etmiştir. Bu tarihten itibâren Tokat, Eretna Bey (Köse Peygamber)'in hâkimiyeti altına geçti. İlk zamanlar, Tokat emîri olan Şeyh Hasan Sagîr'in gözdesi Sübüktey-oğlu Muḥzibeddin Ulu Bey'in kendisine tâbiiyetini kabûl etti ise de, sonradan onu oradan alıp, Tokat'ı Amasya emîri Zeyneddin Tuli Bey'in uhdesine verdi. O da oğlu Tâceddin İbrâhim Bey'i oraya gönderdi. Bu sonuncu Âhî Tâyî denmekle mâruf olup, Tokat'taki Âhî Tâyî zâviyesi bunun adına izâfe edilmiştir. Eretna Bey'in 753 (1352)'de vefatı sırasında da bu zat Tokat emîri bulunuyordu. Oğulları arasındaki mücâdele esnâsında ise, bir aralık Sadreddin Süleyman Şah Tokat emîri oldu. Ancak, umûmî vâli Sıvas merkezi ve Amasya mülhakatına hâkim olan Hacı Kutlu Şah idi. Karaman-oğlu Süleyman Bey ile mücâdelede, Konya'dan çıkarılarak tekrar Sıvas'a dönüşünde eski nüfûzunu kaybettiği ve Halfet-oğlu Süleyman Bey'in Amasya'yı aldığı sırada, Tuli Bey-zâde İbrâhim Bey de Tokat'a hâkim olmuştur. Bunların ikisi de Eretna-oğlu Fahreddin Mehmed Bey'e itâat etmekte idiler. Halbuki Amasya'da olduğu gibi, Tokat'ta da Hacı Kutlu Şah taraftarları çoktu ve bunların başında gelen Kâvullu aşîretinden Kâblı-zâde diye tanınan Celâleddin Mehmed Bey, hâmisinin desteği sâyesinde Tokat emîri oldu (1357). Hacı Kutlu Şah ile oğlunun, Karaman-oğlu Alâeddin Ali Bey'e karşı mağlûb ve maktûl olmalarından sonra (1361), bir müddet daha Tokat beyi olarak hüküm sürdü. Hacı Kutlu Şah'ın diğer oğlu Şâd-Geldi Paşa'nın Amasya'da, Eretna-oğlu memleketine tâbi olmayarak kurduğu müstakil beylik, çok defa Tokat'a da hâkim oldu (krş. Hüseyin Hüsâmeddin, *ayn. esr.*, III, 70). Nitekim, 1373'te tanzim ettiği vakfiye-

sinde emlâkini Tokat'taki Şeyh Evren zâviyesi masraflarına vakfeden Tokat beyi Süleyman Şah-oğlu Elhac Tâceddin Ahmed Bey, kısa bir süre sonra vefat ettiği zaman, Eretna-oğlu Alâeddin Ali Bey burayı kendi bölgesinden sayarak Tokat'a veziri Hoca Yâkut Bey'i göndermiş, fakat Tokat âyânı ve halkı, bu zâtı kabûl etmeyerek, Hacı Şâd-Geldi Paşa tarafından Tokat beyi tâyin edilen Kadı İmad-oğlu Şeyh Necibeddin Musa Bey'i tanımışlardı. Bu sûretle Eretna-oğulları devleti, Ali Bey idâresinde tamamiyle parçalanmış bir manzara göstermekte idi. Kayseri'de evvelâ kadı sonra Eretna-oğlu'na vezir ve nâib olan Kadı Bürhaneddin, Amasya, Sıvas, Kayseri ve Tokat ümerâsı arasındaki mücâdelelerde kendi kuvvet ve ağırlığını göstermiş, Tokat kalesi kumandanlığında bulunan Mukbil ve Şeyh Necib arasındaki rekabete karışarak, Tokat kalesini muhâsara eden Hacı Şâd-Geldi'ye karşı harekete geçmişti. Bu devirde Eretna-oğlu Ali Bey'in Tokat çevresindeki hâkimiyeti devrine âit bir eser, Turhal'a bağlı Daziya köyünde kitâbesi 777 (1375) tarihini taşıyan, sonra da Kadı Bürhaneddin devrinde yenilenen ve bânisi Hâcı Lulu b. Abdullah olan bir zâviyedir (tafsilât için bk. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Sivas-Kayseri ve dolaylarında Eretna devleti*, *Belleten*, Ankara, 1968, XXXII, 184). Kadı Bürhaneddin, 1381 sonbaharında başlıca hasmı Hacı Şâd-Geldi Paşa'yı mağlûb edip ortadan kaldırarak, hükümdar oldu. İlk iş olarak, Tokat bölgesinden Gözler-oğlu, Köpek-oğlu, İnal-oğlu ve Şeyh Necib gibi emîrleri bertaraf etmeye veya kendisine bağlamaya çalıştı.

Kadı Bürhaneddin, önce Şeyh Necib'in yerine Seydi Hüsam'ı Tokat emîrliğine tâyin etti ise de, Necib'in kendisine itâati üzerine onu yerinde bıraktı. Bilâhare Amasya beyler-beyisi Ahmed Paşa nezdine elçi olarak gönderdi. Necib hapsedilince bizzat kendisi Tokat üzerine hareket ve Amasya havâlisini yağma etti. Sıvas-Tokat-Amasya havâlisinde, mahallî ümerâ ile Kadı Bürhaneddin arasındaki mücâdeleden bezen halk, Yıldırım Bayezid'e tâbiîyetini arzetti; o da, bu teklifi kabûl ederek, Sıvas, Amasya ve Tokat'ı 1392'de zaptetti (Hoca Sa'deddin, *Tâc al-tavârîḫ*, I, 133 v.d.; Neşrî, *Cihannümâ*, I, 320; krş. Hammer, *Osmanlı devleti tarihi*, I, 269).

Kadı Bürhaneddin'in Ak-Koyunlu emîri Kara-Yülük Osman Bey'e mağlûb ve maktûl düşmesinden sonra, Tokat beyliğine Osmanlılar tarafından Torumtay-zâde Kaya Paşa getirildi (H. Hüsâmeddin, *ayn. esr.*, III, 156). Tokat'ı Dâr al-Neṣr diye adlandıran Bayezid I., Evliyâ Çelebi'ye göre, burada para da bastırmıştı. Kara-Koyunlu beyi Kara-Yusuf, Bayezid I.'e ilticâ edince Tokat kalesine kapatılmıştı. Anadolu seferi sırasında bu kaleyi kuşatan Timur, Yıldırım Bayezid'in Tokat derbendlerini tutması üzerine, Kayseri tarafına doğru gitmişti. Ankara savaşı (1402)'ndan sonra Amasya ve Tokat, Çelebî Sultan Mehmed'in idâre merkezi oldu. Şehzâde, zaman-zaman yazlarını Tokat'ta geçirdi. Bu sırada İsfendiyar-zâde Kötürüm Bayezid Bey, yeğeni Kara Yahya'ya Amasya ve Tokat'ı verip, onu mühim bir kuvvetle bu tarafa gönderdi ise de Tokat civârında vuku bulan savaşta yenilen Yahya, Tosya'ya kaçtı. Çelebî Mehmed, Tokat taraflarında derebeylik kurmak isteyen İnal-oğlu Tâceddin İbrâhim, Gözler-oğlu ve Köpek-oğulları gibi kısmen göçebe aşîretlere dayanan ve Timur'un himâyesine güvenen âsîlerle uğraşıp, bunları bertaraf etti (tafsilât için bk. Hoca Sa'deddin, *ayn. esr.*, I, 198 v.dd.). Babasının ölümünden sonra [bk. mad. BAYEZİD I.] Tokat ve Amasya'yı merkez ittihaz eden Çelebî Mehmed, Amasya muhâfızlığına Tokat beyi Kutlu Paşa'yı, onun yerine de Bicar-oğlu Nureddin Hamza Bey'i (Tokat'ta medfun olan bu zâtın mezar taşı hâlen müzede bulunmaktadır) tâyin etti. 821 (1418) senesinde Tokat ve Amasya havâlisinde büyük bir zelzele olduğu ve şehir halkının üç ay kadar çadırlarda kaldığı bilinmektedir (Hoca Sa'deddin, *ayn. esr.*; krş. H. Hüsâmeddin, *ayn. esr.*, III, 193). 1419 senesi başlarında, Çelebî Sultan Mehmed'in Düzmece Mustafa gailesiyle meşgul olduğu bir sırada, İnal-oğlu İbrâhim Bey'in oğlu Yâr Ali Bey, birdenbire Tokat'ı basarak Bicar-oğlu Hamza Bey'i kaleye kapanmaya mecbur etti. Amasya muhâfızı olup, Melik Gâzî ünvânıyle meşhur İsmail Bey'in mühim bir kuvvetle gelmesi üzerine Yâr Ali Bey kaçtı, Tokat kurtuldu. Bu devirde Tokat'ta bâzı îmâr faâliyetleri görülmektedir. Bugün de mevcud olan Hisâriye Medresesi'nin, Bayezid Paşa'nın kardeşi Zahîrüddin Emîr Hisar b. Emîr Yahşi tarafından 814 (1411)'te yaptırıldığı kitâbesinden anlaşılmakta ise de, asıl Hisâriye Medresesi'nin Tokat'ın hâricinde Hac dağı eteğinde inşâ edilmişken, sonra harab olması ile yerine şimdiki medresenin yapıldığı ve kitâbenin de buraya getirildiği bilinmektedir (Uzunçarşılıoğlu İsmail Hakkı, *Kitâbeler*, s. 69 v.d.). 815 (1412/1413) senesinde Bicar-oğlu Hamza Bey tarafından yaptırılan mescidin kitâbesi ise, aynı zamanda bir vakfiye mâhiyetinde olup, yanındaki türbe ile birlikte, Çelebî Sultan Mehmed'in ilk devrine âit eserler arasındadır (bk. Halil Edhem, *ayn. esr.*, s. 734 v. dd.; Uzunçarşılıoğlu İsmail Hakkı, *ayn. esr.*, s. 20 v. dd.). Kezâ, Horos-oğlu hanı yanında Horos-oğlu türbesi denilen ve bir âile türbesi vasfını taşıyan Pîr Ahmed Bey türbesi (823=1420 de yine bu devre âittir.

Murad II. devrinde Menteşe beyliğinin fethini müteâkıp, Menteşe-oğlu İlyas Bey'in Ahmed ve Üveys adındaki iki oğlu, Tokat'taki Bedevî Çardak hapishânesinde iki sene (1424–1425) kalmışlardı. Daha sonra, 1441'de de, Semendire kalesi muhâsarasında esir edilen Vılk-oğlu'nun iki oğlu, Tokat kalesinde tutulmuşlar ve bilâhare sadrâzam Halîl Paşa'nın kardeşi Bolu beyi Mahmud Çelebî'ye mukabil serbest bırakılmışlardı. Bu arada, Kara-Koyunlu hükümdârı İskender Mirza, Timur-oğullarından Şâhruh Mirza'ya karşı Hoy ve Selmas taraflarında mağlûb olunca, Tokat'ta kışlamak müsâadesini pâdişahtan istemiş ve 1430/1431 kışını burada geçirmişti. Ancak, adamlarının civar köylere zarar verdikleri, Amasya vâlisi Yürgüç Paşa tarafından Sultan Murad'a bildirilince, Anadolu beyler-beyi Timurtaş-oğlu Umur Bey Tokat taraflarına gönderilmiş ve İskender Mirza'ya pâdişâhın git emrini bildirerek Tokat'ı terk etmesi sağlanmıştı (Hoca Sa'deddin, *ayn. esr.*, 348 v. dd.). Tokat'ta bu devirde, Tokat beyler-beyi Balaban Paşa ile Varna meydan savaşındaki yararlığından dolayı Tokat beyliğine getirilen Ali Bey'i bilhassa zikretmek gerekir. Murad II. devrinin Tokat'taki mühim iki eseri ise, Yürgüç Paşa tarafından 838 (1435)'de yaptırılan ve Paşa Hamamı denilen hamam tafsilât için bk. Uzunçarşılıoğlu İsmail Hakkı, *ayn. esr.*, s. 25 v. dd.) ile, bu devir vezirlerinden Hacı İvaz Paşa'nın İvaz Paşa mahallesinde yaptırdığı câmidir. Üzerinde Fâtih devrine âit (878=1473) kitâbe bulunan mühim bir eser de, Kazancılar'da, Sultan Hamamı yakınındaki mescid olup, Ḥaydar b. Muḥammed al-Ḥâc Tarḫânî tarafından yaptırılmıştır; burası, Hacı Tarhan Mescidi adını taşımaktadır.

859 (1455) tarihli elimizdeki ilk Tokat tahrir defteri, bölgenin çift ve bennâk kanûnunun tâdilini ön-gördüğünü belirtirken, Tokat vilâyeti ve tâlîlerinin, yâni buraya mülhak ve muzaf olan bölgenin evvelâ, çeşitli idârî, kazâî veya kavmî taksîmâtını aksettirmektedir. „Vilâyet-i Tokat" tâbiri ile, Amasya'yı hâriç tutan fakat, Sıvas ve daha bir takım yerleri ihtivâ eden bir sancak ve Rum eyâletinin (Rumiyye-i Sugra eyâleti, yâni Sıvas, Tokat ve Amasya başta olmak üzere) başlıca livâsı anlaşılmıştır. Bu tahrir defterinde, Tokat'a bağlı irili-ufaklı bölgeler için *nâhiye*, *divan*, *vilâyet*, *cemâat* olmak üzere dört türlü idârî taksîmat ıstılâhı kullanılmaktadır. Tokat, Sıvas, Turhal, Zile gibi yerler nâhiye olarak deftere geçmiş, fakat bu türlü tesmiye edilmiyenler arasına Cincife, Erkilet, Gelmugad gibi o zamanlar geniş birer idârî bölge sayılan, bugün ise küçük birer köy olan yerler de idhâl edilmiş, buna mukabil Kumgan (bugünkü Gümenek, kadîm tarihte Komana Pontica), Hüseyin-ova (Alaca), Yıldız (Yıldız-eli), Tozanlu (Tozanlı nâhiyesi) gibi yerler ise, vilâyet olarak gösterilmiştir. Üçüncü ıstılâh olan divan taksîmâtı, bir kısım köylerin bir arada ve tanınmış bir merkez etrafında idârî ve kazâî birlik meydana getiren yerler olarak bu tarihte bu bölgede Kazâbâd (divan-ı Kazâbâd tâbi-i Tokat) ve Venk (divan-ı Venk tâbi-i mezbur)'de görülmektedir ki, birincisi bugünkü Kazova yâni Pazar nâhiyesi, ikincisi de, bugünkü Almus kazasına bağlı Fenk köyüdür. Yine 859 (1455)'da, cemâat olarak Tokat bölgesinde „Turhal yörükleri cemâati"'nin kavmî ve idârî hususiyeti mahfuz tutulmuş, sonraki tahrirlerde bu „Etrâk-ı Turhal" şeklinde gösterilmiş, ayrıca, Tokat bölgesinde Emîr-Seyyidler, İnallu gibi cemâatler de belirtilmiştir. Fâtih devri başlarında (859=1455), Tokat şehri de şu mahallelerden terekküb etmekte idi: Hacı İvaz, Umur Hacı, Kadı Hasan, Mevlânâ Şücâ', Müy-i Tahân, Halfek (?), Mevlânâ Hümam, Yaş Meydanı, Emir Hisar, Zaîm, Sultan, Kaşıkçı, Dervişân, Mevlânâ, Kapı Pınarı Mihmâd Hâcib, Mevlânâ Ümmet, Kızılca, Kerim, Mevlânâ Seydî Muhammed, Zâviye-i Veled-i Kâblu, Köyceğüz, Hacı Ömer, Uzun Ali, Mekke, Hurman (?), Harac Pınarı, Bazar-i Gerdunî, Hacı Kasab Lâgar, Pîr Çelebî, Sabunhâne Pınarı, Sarı Kelek, Zeynelâbidin, Seyfeddin, Çorbacı, Nemedkârân, Mevlânâ Ya'kûb, Hacı Bahtiyâr, Eski Tophâne, Oğlancuklu Pınar, Sofular, Alaca, Hacı İvaz Paşa, Aceb-Şîr, Mevlevîhâne, Hamza Bey, Derviş İsâ, Lala Mahmud, Mevlânâ-zâde mescidleri mahalleleri.

Aynı tarihte (859=1455), Tokat ta mevcut medreseler şunlardır: Yağıbasan, Pervâne, Mevlânâ Ümmet, Hacı Ömer, Kadı İmâd, Kadı Hasan Dârülhadîsi, Mevlânâ-zâde Dârülhadîsi. Tokat'ta 34 de hankâh mevcud olup, başlıcaları şunlardır: Hamza Bey, Bicâr İmâreti, Veled-i Kâblu (?), Âhî Paşa, Âhî Evren, Ahmedli Cami, Aceb-Şîr, Alemdâr, Akbel Bey, Seyyid Şerefeddin, Mîr, Sünbül, Vezir, Halef, Muhyiddin Çelebî, Bum Dede, Tuğrâyî, Yuvaklıca, Misâfir Bey, Haydarhâne, Kalenderhâne, Şeyh Gâzi, Veled Çıkrıkçı, Şeyh Abdurrahman, Âhî İdris, Küçük, Dârüşşifâ, Mevlevîhâne, Turgay, Vecîd, Zaîm, Zinde, Ali Sipâh, Hoca Ali.

Tokat'ın, XV. asır ortalarında, kültür tarihi bakımından olduğu kadar yerleşme tarihi bakımından da zengin bulunduğu görülmektedir. Yukarıda adı geçen tahrir defterinden öğren-

diğimize göre, Osmanlı hâkimiyeti altına geçtikten yarım asır sonra, Tokat'ta, cizye ödeyen 1.000 kadar hıristiyan bulunup, bunların ödedikleri cizye 4.625 akçeye bâliğ ve bu meblağ, Hamza Bey'in gelirlerine dâhil idi. Bu hıristiyanlara verilen isimler (Zekeriyâ, Gökçe, İvaz, ... v.s.), kavmî menşe'leri hakkında çeşitli görüşlere imkân verecek mâhiyettedir; bunlar Mihmad Hâcib, Pazarcık, Taş Merdiven, Kaya, Keremler, Dıraz, Hurman, Hermend mahallelerinde oturmakta idiler. Buna mukabil şehirde iki bine yakın müslüman hânesi vardı. Tokat mukataası, Kıbrıs Yahudilerinden birine verilmişti.

Fâtih devrinde Tokat büyük bir felâkete uğradı: Fâtih'in Karaman-oğullarını ortadan kaldırması üzerine, Uzun Hasan, 875 (1471)'te, kendisine iltica eden Karaman-oğullarının tahrîki ile, başlarında Bektaş-oğlu Emîr Ömer Bey ve Yusufça Mirza'nın bulunduğu büyük bir orduyu, Diyarbekir ve Tokat taraflarına göndermiş ve ânî bir hücumla şehir baştanbaşa tahrib edilmiştir (Hoca Sa'deddin, *agn. esr.*, I, 523). Otluk-beli savaşı, Fâtih'in kısmen bu tahrîbe bir mukabelesidir. Tokat'ın uğradığı bu felâketin menfi netîcesi, bu hâdiseden 15 sene sonraki bir tahrir kaydından anlaşılmaktadır. Nitekim, Mevlevîhâne mahallesinde 859 (1455)'da 32 mükellef hâne varken, 890 (1485)'da sâdece 8 hâne kalmıştır; yine ev sayısı, Zaîm mahallesinde 43'ten 17'ye, Hacı İvaz mahallesinde 40'tan 19'a, Köycüğüz mahallesinde 55'ten 21'e, Yaş Meydan Mescidi mahallesinde 85'ten 38'e düşmüş ve bu arada birçok mahalleler (Umur Hacı, Mevlânâ Hümam, Emir Hisar, Derviş İsâ, Lala Mahmud, Zâviye-i Veled-i Kâblu, Zeynelâbidin, Hacı Bahtiyâr, Nemedkârân mahalleleri) ortadan kalkmıştır. Her ne kadar sâkinleri az olan birkaç yeni mahalle (Seyyid Necmeddin, Hoca Rüstem, Mezîd Bey, Çavlı Dere, Cemâleddin v.s.) kurulmuş ise de, Tokat şehrinin mükellef müslüman nüfûsu 1.225 hâneye düşmüş, hıristiyanlar ise, on mahallede 654 hâne olarak kaydolunmuşlardır (krş. Başvekâlet Arşivi, *Tahrir defteri*, nr. 19, tür. yer.). Fâtih'in vefatı sıralarındaki üçüncü bir icmal tahrir defteri (Başvekâlet Arşivi, *Tapu defteri*, nr. 15), Tokat ve bölgesi hakkında bir takım mühim bilgiler vermektedir; 1482'de Tokat, şehzâde hasları arasındadır ve Tokat'a bağlı nâhiyeler: Kazâbâd (Kazova), Venk (bugünkü Almus kazasına bağlı Fenk), Kâvurni (Kâfurni, bugünkü Almus bölgesi), Yıldız (Yıldız-eli'ne bağlı bölge), Cincife (Tokat ve Niksar yolu üzerindeki Cincife köyü), Tozanlu (Tozanlu bölgesi), Gelmugad (Tokat'ın cenup taraflarındaki bölge). Buna bir de Komanat nâhiyesini ilâve etmek gerekir ise de, şehzâde haslarına âit ağnam ve niyâbet resmi hesaplanırken burası dâhil edilmemiştir. Ancak, bu tarihte Tokat bölgesindeki ser-askerlikler Tokat, Yıldız ve Tozanlu ser-askerliği ile ayrıca Kâvurni ser-askerliği olarak teşkilâtlanmıştı.

Tokat, Rumeli ve Anadolu eyâletlerinden hemen sonra teşekkül eden ve „Eyâlet-i Rum" veya „Eyâlet-i Rumiyye-i Sugra" denilen eyâletin üç merkezinden (Amasya, Tokat ve Sıvas) biri ve Amasya velîahd durumunda olan şehzâdeler idâresine verildiği ilk zamanlarda, ise beyler-beyilik merkezi idi. Nitekim Murad II. ve Fâtih devirlerindeki Balaban Paşa ve Hamza Bey gibi beyler-beyileri Tokat'ta oturmakta idiler. Bu eyâletin arâzi hukuku ve tasarrufu mes'elesi, her zaman üzerinde durulan ve münâkaşa edilen bir konu olmuş, mâlikâne ve divânî adı ile iki türlü tasarrufun en tipik şeklinin, bu eyâletin başlıca bölgelerinden olan Tokat'ta da mevcud olduğu görülmüştür. Buna göre, arâzinin Osmanlı hâkimiyetinden önceki devirlerde de, rakabesi bir kısım ileri gelen ve ümerâ sınıfından olan kimselere temlik edildiği, ancak bu temlik keyfiyetinin mutlak olmayıp, diğer haraç ve öşür arâzilerinde olduğu gibi, bu türlü topraklardan da haraç ve resim alındığı anlaşılmaktadır; yâni, bu gibi mülk sâhipleri topraklarını kendileri işlemeyip, toprağın üzerinde yaşayan reâyâya kiralamış vaziyette olduklarından reâyâ, bu türlü mülk arâzinin her nevi resim ve haracını, harâc-ı muvazzaf ve harâc-ı mukasemesini veya bunlara tekabül eden öşür ve resimlerini devlete, yâni onun temsilcisi olan zaîm veya sipâhiye verdikten başka, ayrıca bir hisse de toprak kirası, başka bir tâbirle „îcar-ı ermen" olarak mâlikâne sâhibine „öşr-ü mâlikâne" diye ödemekte idi ki, meselâ XV. asrın birinci yarısında Tokat tarihinde adı geçen ve Tokat'taki Horos-oğlu hânesinin de bânisi olarak bilinen Pîr Ahmed Bey'in, bu bölgedeki köylerde birçok mâlikâne hisselerine sâhib olduğu görülmektedir. Zîrâ bir köyün divânî hissesi tamamen veya kısmen bir timara, yâni bir veya birkaç kişinin dirliği şeklinde tasarruflarında bulunduğu gibi, mâlikâne hisseleri de türlü şekillerde bölünüyordu. Bir şahsın mâlikâne hissesi, bir vakfa, bir te'sîse vakf ve tahsis edilmiş olabiliyordu. Meselâ, Kazâbâd'a bağlı Çöke karyesinde mâlikânenin sekiz hissesinden üç hissesi Tokat'taki Hacı İvaz Paşa vakfının idi. Aynı şekilde, Tokat köylerinden Gürcü köyünün de hem mâlikânesinin sekizde beş hissesi, hem de tamamiyle divânî hissesi, Tokat tarihinde mühim bir yeri olan Emîr Mahmud Çelebî-oğlu Emîr Ahmed Çelebî'ye âitti ve pâdişah hükmü ile, kendisi de o sırada mütekait bulunduğu cihetle, sefer vâki oldukça eşkünci vermek sûretiyle divânî hukukuna tasarruf ediyordu. Yine bu bölgedeki köylerden birinde mevcut mâlikâne hissesinin dörtte birinin Tokat'taki Veled-i Kâblu zâviyesine vakf ve tahsis edildiği görülmektedir. Bu tahrir defterlerinden, ayrıca, h. 859 tarihinde Hankâh-ı Âhî Paşa ve h. 890 tarihinde ise Zâviye-i Âhî Paşa şeklinde geçen binayı yaptıranın asıl adının Âhî Paşa olmayıp, 765 (1364)'te tanzim edilen bir vakfiye ile Muhammed Muhyiddin olduğu, fakat Âhî Paşa adıyla şöhret kazandığı ve Tokat mahalleleri arasında eski tahrirlerde görülen Cemaleddin Hoca mahallesinde bir zâviye, câmi ve hamamı bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu hamam bugün Mustafa hamamı diye anılmaktadır. Son senelerdeki tâmiri esnâsında, Eretna Bey devrinde yaşamış Hacı Ahmed adında birinin zâviyesine âit bir kitâbe de bulunmuştur. Fâtih devri sonlarında ve Bayezid II. devri başlarında şehzâde hası olarak tâyin edilen Tokat şehrinin, 360.100 akçe olan resim ve vergilerinden bir kısmı mukataa ile (boyahâne, bozahâne, mumhâne, galle, at ve koyun pazarı ... 102.700), bir kısmı emânet sûretiyle (meyhâne, han niyâbet, bağ ve bahçeler, resm-i âb ve mezâri'-i şehr, bâc-ı şehr ... 244.085, şehr-i ihtisâbı 13.000) ve yedi adet değirmenden (315 akçe) tahsil olunuyordu; has bahçe demekle mâruf bahçe ise, iki baştan (mâlikâne ve divânî hisseleri ile) imâret vakfı idi (tafsilât için bk. h. 890 tarihli *Tapu defteri*).

Bayezid II. devrinde Tokatla alâkalı en mühim hâdise, Şâh İsmâ'îl'in Tokat bölgesine gelmesiyle, şî'îliğin bu havalide yayılması idi. 911 (1505)'de Şâh İsmâ'îl, Erzincan'a hücum etmiş, sancak-beyi Tokatlı Abdurrahman Bey şehid oluncaya kadar Erzincan'ı savunmuş, nihâyet Safevî hükümdârı Tokat üzerine yürümüştür.

Bu sırada Tokat sancak-beyi, Amasyalı Mehmed Paşa-zâde Ali Bey olup, Şâh İsmâ'îl'i Tokat'a sokmamıştı. Sonradan Şâh İsmâ'îl'e bağlı Nurettin Ali, Tokat ve Niksar taraflarında şî'îliği yaymaya ve karışıklıklar çıkarmaya teşebbüs etmiş ise de, Amasya'da bulunan şehzâde Ahmed ile Yular-Kıstı Sinan Paşa, onun bu hareketini önlemeye çalışmışlardır. Bu sıralarda Celâl adındaki eşkıyâ (1510—1511) ile Baba Zu'n-nûn adlarındaki iki şahsın da Tokat bölgesinde şî'îliği yaymaya çalıştıkları görülür. Bu hal, sonradan Yavuz Sultan Selim'in bu mes'ele ile yakından ilgilenmesine sebeb olmuştur. Şehzâde Selim ile babası Bayezid II. arasındaki mücâdelede, Tokat kısmen harekât sâhasında kaldı.

Kanunî devri başlarında, Tokat ve Amasya taraflarında zaman-zaman şî'î mezhebini müdâfaa ederek ve aynı zamanda bölgenin içtimâî ve iktisâdî dengesizliğinden de kuvvet alarak karışıklıklar çıkaran eşkıyâ yüzünden, Rumiyye-i Sugra eyâlet merkezinin Tokat'tan Sıvas'a nakledildiği, beyler-beyilerin Tokat'ı tamamen terk ile, devamlı olarak orada ikamet ettikleri ve Tokat'ın da bir voyvodalık sayıldığı görülmektedir. Bu devirdeki İran harpleri sırasında, pâdişâhın bâzan Tokat'tan geçtiği ve Rumeli eyâlet askerine Tokat bölgesinin kışlak olarak gösterildiği de olmuştur (Solak-zâde, *Tarih*, s. 525).

XVI. asır sonlarına doğru başlayan İran harplerinde ve Celâlî isyanlarında da Tokat bâzı mühim hâdiselere sahne oldu. 1585'te şark serdarlığında bir değişme olduğu zaman, eski serdar Ferhad Paşa ile bu vazifenin kendisine tevcih edildiği sadrâzam Özdemir-oğlu Osman Paşa Tokat'ta buluşmuşlardı (Selânikî, *Tarih*, s. 188).

Kara-Yazıcı Abdülhalim, isyânı sırasında Tokat bölgesini yağma ettikten sonra, Sokullu-zâde Hasan Paşa'nın tâkibinden kurtulmak üzere Canik dağlarına kaçmış, Hasan Paşa'da Tokat'ı harekât üssü yapmıştı. Ancak, Kara-Yazıcı'nın ölümünden sonra yerine geçen kardeşi Deli Hasan ve avenesi, paşa'nın Diyarbekir'den gelen ağırlıklarını ve Cennet Bağı denilen köşkünü yağma ettikleri gibi, Tokat'ı da yaktılar ve Hasan Paşa'yı Tokat kalesinde muhâsara ile kendisini şehid ettikten (1602) sonra çekildiler. Fakat, Kara-Yazıcı'nın bir kısım kuvvetleri Tokat civârında kaldığından, isyan havası kaybolmadı. Kalender-oğlu ile birlikte hareket eden Tokatlı Ağaçeri Pîri Uzun Halîl, Kara Saîd gibi eşkıyâların Tokat bölgesine çok zararları dokundu. Nihâyet Kuyucu Murad Paşa, Anadolu'daki Celâlî isyanlarını bastırmaya me'mur edildiği vakit, 1609'da Tokat'a da uğradı (tafsilât için bk. Peçevî, *Tarih*, II, tür. yer.; Naîmâ, *Tarih*, II, tür. yer.; Kâtib Çelebî, *Fezleke*, I, tür. yer.). Bu aralık, Tokat, herhalde epeyce tanındığı ve zenginliği dikkati çektiği için, Vâlide Sultan hası yapıldı (1617) ve Evliyâ Çelebî'ye göre buradan senede ehemmiyetli bir meblağ gönderilmeye başlandı (*Seyahatnâme*, V, 57). 1622'de Abaza Mehmed Paşa, isyânı sırasında Tokat'a geldi ve onu tâkib eden serdar ordusu da bir kışı Tokat'ta geçirdi (1624). Ertesi sene sadrâzam Çerkes Mehmed Paşa ve ordu

defterdârı Bâkî Paşa kısa bir fâsıla ile Tokat'ta öldüler. Bu sırada Mardin muhâfazasından Tokat'a gelen vak'anüvis Peçevî İbrâhim Efendi, vezîr-i âzamın emriyle Tokat darphânesi hizmetine me'mur olmuş ve hazînede bulunan züyuf akçeden kısa bir zamanda ayarı sahih üçyüz yük akçe kestirmeyi basarmış. daha sonra da, yeni sadrâzam Hâfız Ahmed Paşa'nın ordu defterdarlığına getirmek istemesine rağmen, o sâdece Tokat defterdarlığı ile iktifâ etmişti (krş. Peçevî, *ayn. esr.*, II, 403).

Bundan sonraki Anadolu harekâtında (1627) serdar Halîl Paşa ordusunun, ertesi sene de vezîr-i âzam Husrev Paşa ordusunun, Tokat'ta çadırlı ordugâhta kaldığı ve ikincisininbu esnâda sipâhilerin çıkardığı hâdiseleri bastırdığı, daha sonra bir kısım âsîleri te'dip vazifesiyle Tokat'tan ayrıldığı görülmektedir. Bilâhare, gerek kul tâifesinin Husrev Paşa'yı iltizam ederek yaptıkları edepsizlikten, gerek Bagdad'ı zapta memur edilmişken başarısızlığa uğramasından dolayı. Tokat'ta bulunduğu sırada katline ferman çıktı ve Diyarbekir beyler-beyiliği vazifesiyle Tokat üzerine Murtaza Paşa gönderildi. Şehir dışında her iki taraf arasında bir çarpışma vuku buldu ise de. Murtaza Paşa'nın isâbetle aldığı tedbirler netîcesinde, ezcümle, Bedevî Çardağı denilen Tokat kalesinden, Husrev Paşa'nın ikamet ettiği ve eskiden Tokatlı defterdar Osman Efendi'nin olan hâneyi topa tutturmasından sonra, Husrev Paşa ele-geçirildi ve pâdişah fermânının hükmü yerine getirilip malları zaptolunarak, 1631'de İstanbul'a götürüldü (tafsilât için bk. Naîmâ, *ayn. esr.*, III. tür. yer.). Evliyâ Çelebî'ye göre. Husrev Paşa. Tokat'ta Çul-Kestiren-oğlu Sarayı denilen konakta öldürülmüş ve yine ona göre, Murad IV. da Tokat'a geldiği zaman burada kalmıştı (*ayn. esr.*, V, 62. 71). Sultan Murad, Revan seferinden dönüşte (teşrin II. 1635), Sıvas'tan gelerek Tokat'ta bir gün kaldı ve Amasya'ya geçti. Ertesi sene sadrâzam Bayram Paşa, yine İran seferi hazırlıkları sırasında Tokat'a gelerek, bölgeden buğday, arpa ve sâire tedârik etti. Sultan İbrahim devrinde de Tokat, Sıvas vâlisi iken, Anadolu'daki yolsuzluklara ve haksızlıklara karşı isyan eden Vardar Ali Paşa'nın bir müddet kaldığı ve burada birçok şikâyetleri dinlediği yer oldu (1647—1648). Bir müddet sonra Melek Ahmed Paşa ile birlikte Evliyâ Çelebî Tokat'a gelmiş (1656) ve bu esnâda *Seyahatnâme*'sine derc ettiği Tokat hakkındaki değerli bilgilerle. şehrin topografyası, kavmî, içtimâî, iktisâdî ve kültür durumunu bize tanıtmıştır. *Seyahatnâme*'de. şehirdeki birçok mîmârî eserler (msl. Fazlı Ağa Hanı, Abdurrahman Paşa Hanı v.s., İbşir Paşa Mihmanhânesi, İbrâhim Paşa, Osman Paşa-oğlu sarayları, Pazarcık, Pervâne ve Ali Paşa hamamları v. s.) hakkında geniş bilgi verilmiştir (bk. *Seyahatnâme*, V, göst. yer.). Bütün bunlar, XVII. asır ortalarında Tokat'ın ne kadar gelişmiş olduğunu açıkça göstermektedir. Tokat'ta îmâl edilip Venedik'e satılmak üzere gönderilen (1041=1632) suf kumaşlar ile ilgili Galata mahkemesinin bir sicili için bk. T. Gökbilgin, *Venedik devlet arşivindeki Türkçe belgeler*, *Belgeler*, sayı 9—12, s. 139).

Evliyâ Çelebî ile hemen-hemen aynı devre rastlayan Kâtib Çelebî'nin Tokat hakkındaki tavsîfi de mühimdir (krş. *Cihannümâ*, s. 623).

XVII. asır sonlarında başlayan imparatorluğun gerileme devrinde, Tokat, yine birçok isyanlara ve karışıklıklara sahne oldu; XVIII. asırdaki Rus ve İran savaşlarında bir kavşak noktası ve ticâret merkezi olması basebiyle, ağır vergilere ve yağmalara mâruz kaldı. Bu devirde Sıvas vâlilerinin zulmü de Tokat'a te'sir etmişti. Vâlilerin, barış zamanlarında hazeriye, savaş zamanlarında bir kat fazlasıyle seferiye adı altında iki türlü vergi almaları gerekirken, âmediye, devriye, ikrâmiye, bahçe-beha, zahîre-beha gibi çeşitli adlarla halkı soydukları, devletin bu gibi yolsuzlukları yasaklamasına rağmen, bu türlü soygunculuklarını sürdürdükleri görülmektedir. Askerî makam sâhipleri ise, Tokat köylülerini kurban akçesi, konak akçesi, gel-geç akçesi gibi birçok angaryalara sokuyorlardı. Meselâ sadrâzam Siyavuş Paşa zamanındaki sipâhi ayaklanmalarına karışanlardan biri de, Tokat kethüdâ emîri Ebu'l-Seyf-oğlu Hamza Ağa idi (1687). Bunlar mukataaların sipâhi silâhtar-zâdesine verilmesi hakkındaki isteklerini devlete kabûl ve bu zorbalardan Hamza Ağa'yı da Tokat voyvodalığına tâyin ettirmişlerdi ki, bu adam, Tokat'a gelir-gelmez soygunculuğa başlamış ve birçok zorbalıklara girişmişti. Bu sıralarda eşkıyâlık o derece artmıştı ki, Tokat kadılığına tâyin edilen birisinin Üsküdar'dan Tokat'a varıncaya kadar bütün kadılara, ilgiliyi sâlimen me'mûriyet mahalline ulaştırmaları için yanına adamlar ve kılavuzlar katmaları husûsunda ferman gönderilmesine mecbûriyet hâsıl olmuştu. Bu bölgede eşkıyâlık yapan aşîretler de bulunduğundan Tokat'tan serdengeçti yazılmasına lüzum duyulmuştu.

XVIII. asır başında meşhur Fransız seyyahı Tournefort, Erzurum'dan Tokat'a gelen bir kervana katılıp, Tozanlu vâdisini geçerek, 28

Tokat (Umûmî Görünüş)

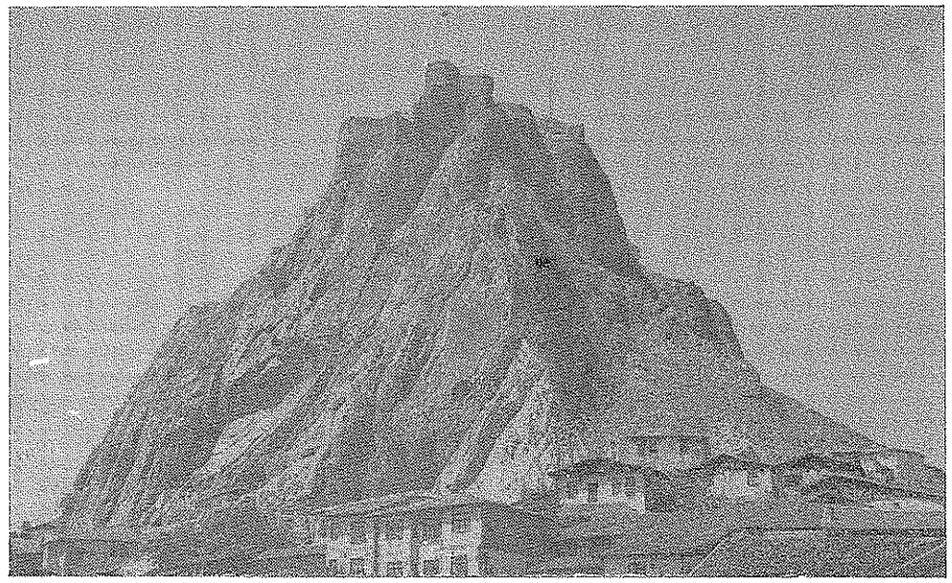

Tokat Kalesi

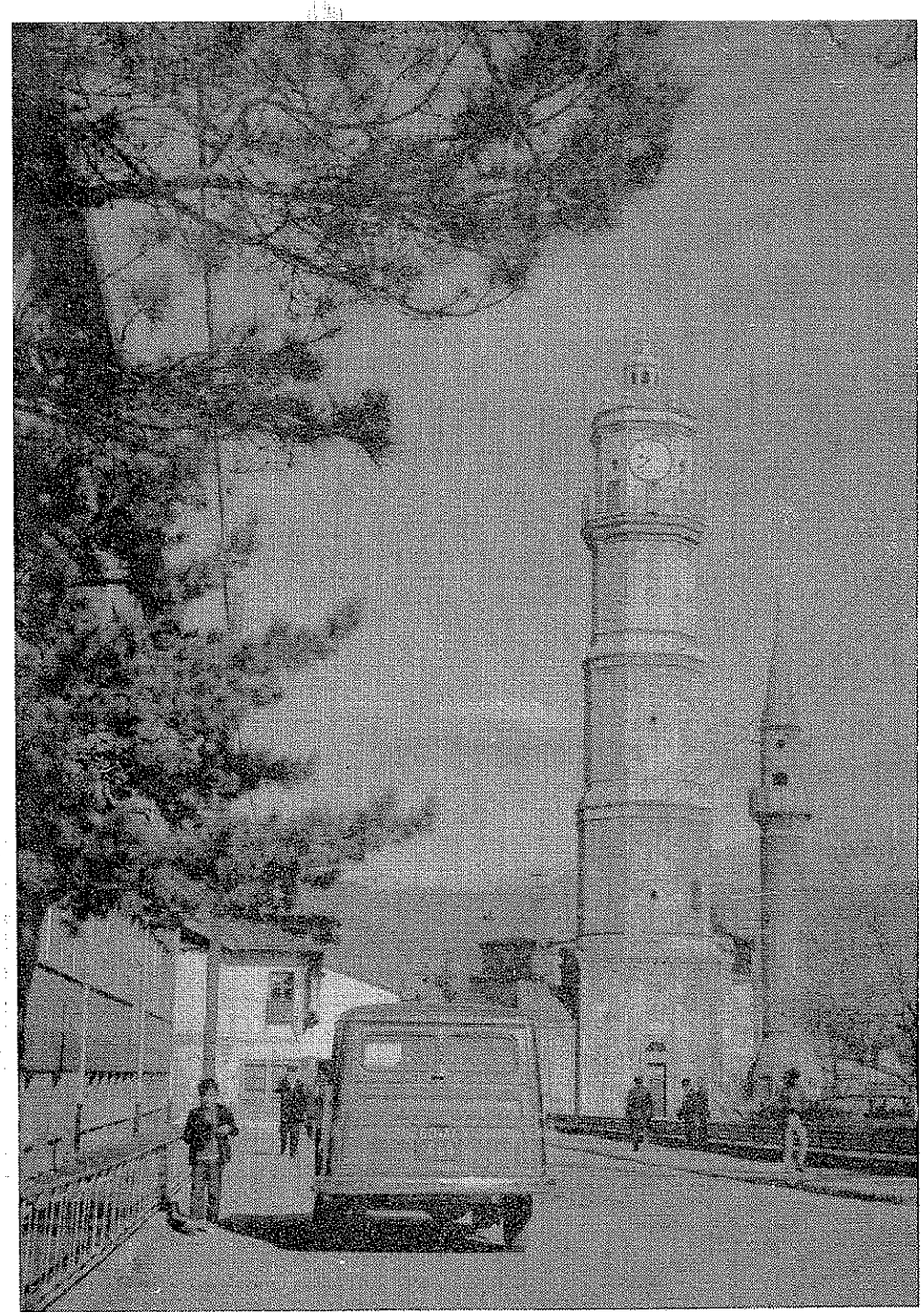

Tokat Saat Kulesi

Ali Paşa Camii

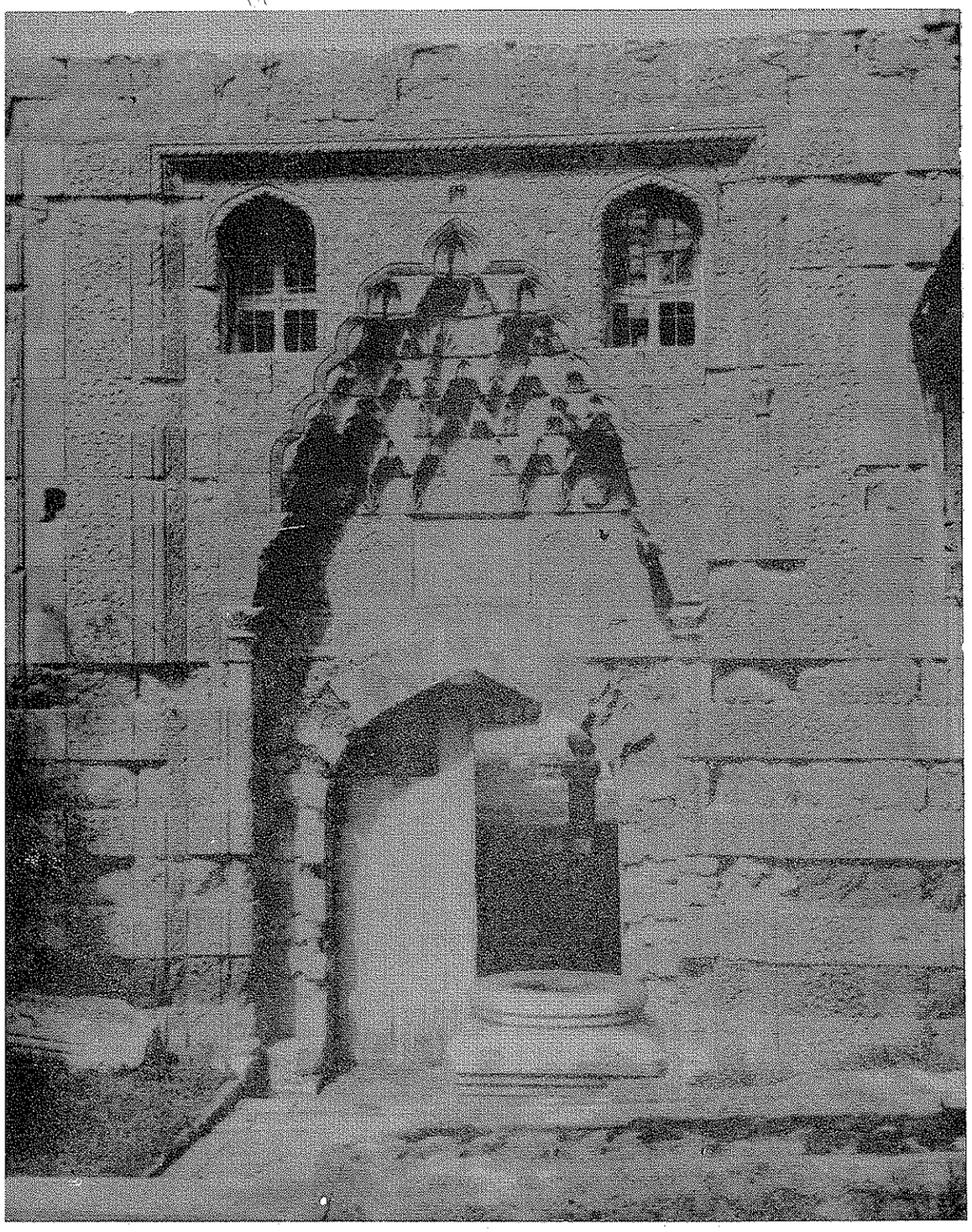

Çukur Medrese Kapısı

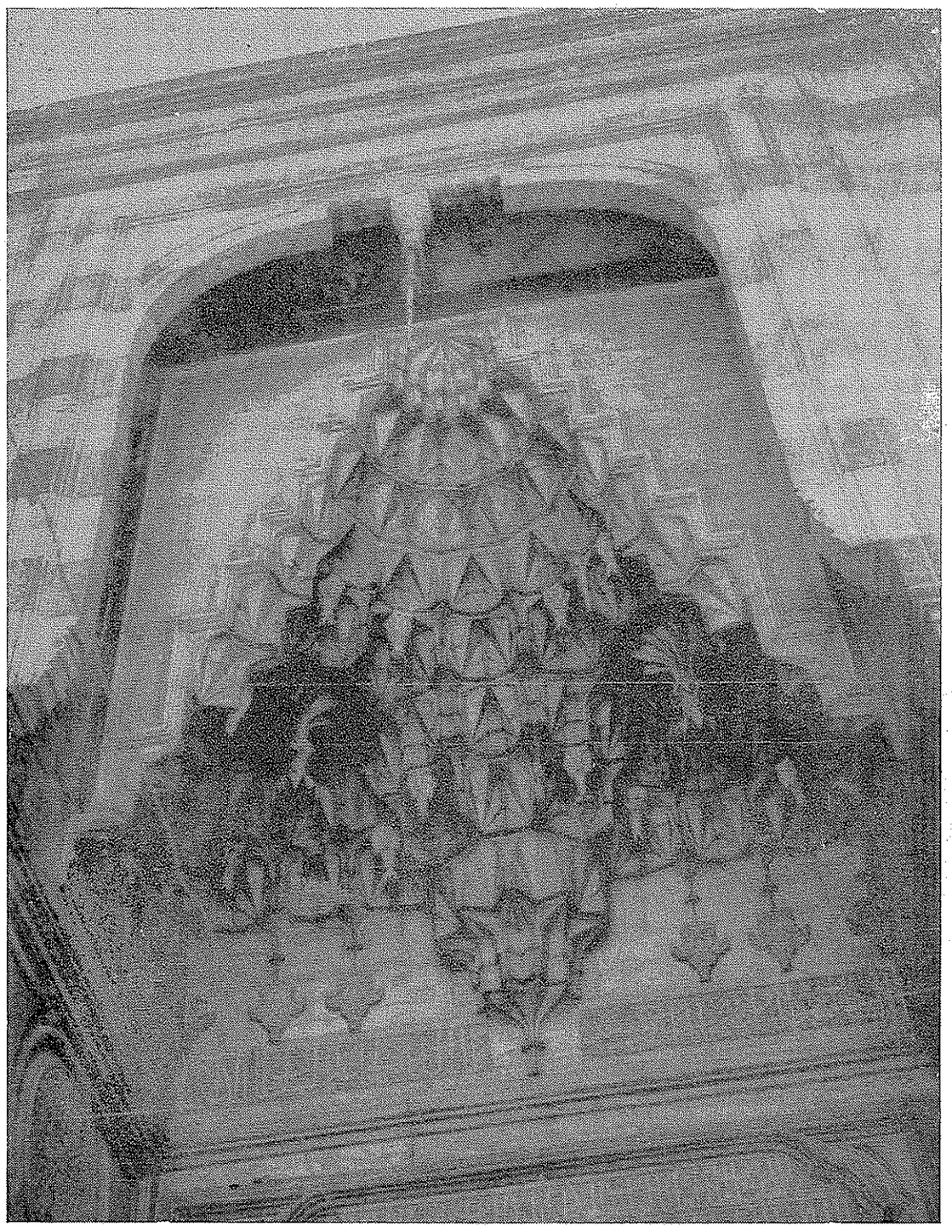

Meydan Camii Kapısı

eylûl 1701 'de Tokat'a gelince, burasının Erzurum 'dan çok daha büyük ve güzel olduğunu müşâhede etmişti. Tournefort, gelişinden önce büyük bir yangının şehri nasıl tahrib ettiğini ve ticârethânelerin bu yangından ne kadar büyük bir zarar gördüğünü kaydettikten sonra, şehirde bir kadı, bir voyvoda, bin kadar yeniçeri ile yeniçeri ağası ve bir kısım sipâhiler bulunduğunu, burada 20.000 Türk, 4.000 Ermeni, 300 kadar da Rum âilesinin yaşadığını yazmaktadır. Şehirde 12 tane minâreli câmiin, 7 kilisenin bulunduğunu, ipek ve bakır imâlâtının mühim bir yer tuttuğunu, maden cevherinin Gümüşhâne ve Kastamonu 'dan getirildiğini, aynı zamanda sarı maroken ve deri imâlâtının da faâl olduğunu, bunların Küre 'den Samsun 'a oradan da deniz yoluyla Romanya 'nın Kalas iskelesine götürüldüğünü belirtmektedir. Tournefort, ayrıca Tokat 'ı Küçük Asya kıt'asının ticâret merkezi saymak lâzım geldiğini de ilâve etmektedir (tafsilât için bk. *Relation d' un voyage du Levant*, Paris, 1717, s. 431 v.dd.). 1737—1742 arasında şarkta seyahatler yapan İngiliz seyyahı Richard Pockocke, Tournefort 'un Tokat hakkında verdiğ bilgiye fazla bir ilâvede bulunmamaktadır (krş. *Voyages de Richard Pockocke*, Neuchatel, 1773, V, 192 v. dd.).

Selim III. devri ıslâhât teşebbüslerinin Tokat 'ta da te'sirleri görülmüş olup, panayır kurulması, evlenme işlerinde yenilikler, zorbalara karşı az-çok müessir tedbirler ile bâzı ufak-tefek îmar hareketlerini bu arada sayabiliriz. Eşkıyâlık azalmış ise de, resmî makamların soyguculuğu ve zorbalığı durmamış, sâdece şekil değiştirmiştir. Tokat, sürgün yeri hüviyetini koruduğu gibi, yine güzergâh olması sebebiyle, birçok askerî birliğin ve yabancı hey'etlerin konakladığı bir şehir olmuştur. Tokat şehrinin âsâyişi ile vazifeli serdarlar yeniçeri ağalarının mektupları ile tâyin olunurken, 1797 'de Haseki Hacı Ali Ağa adında birinin, serdarlığı evvelâ mektupsuz zaptettiğini, sonra mektup gönderildiği halde yeniçeri ocağına ayrılan ve serdarlık câizesi denilen parayı yollamaması üzerine, müterâkim câizelerin derhal ocağa gönderilmesi ve bir daha serdarlığın kimseye zaptettirilmemesi emrolunduğunu görüyoruz. Bu sıralarda Tokat kalesine hapsolunanlar arasında Gümüşhâneli Tahun-oğlu Süleyman, Tokatlı Çatan-oğlu Hüseyin, Mısır 'ın Fransızlar tarafından işgali üzerine vuku bulan savaşta esir alınanlardan 20 Fransız (1799), vezirliği alınan Şeyh-zâde İbrâhim Paşa (1803), Sıvas vâliliğinden ve vezirlikten çıkarılan Mehmed Paşa (1804), seferlerde serdarların katındaki vazifelilerden olup, hırsızlığı görülen bâzı kimseler (1807), Erzurum vâlisi ve şark ser-askeri iken azledilen ve vezirlikten çıkarılan İbrâhim Paşa (1810), diğer bir Erzurum vâlisi Emin Paşa (1813), Kütahya sancağından Süleyman adında bir zorba, Bor müftüsü Hacı Mehmed (1816), İstanbul 'daki Ermeni patriği Bogos 'un şikâyet ve talebi üzerine eski patrik Abraham (1816), bâzı sekban-başı ve kapıcı-başı gibi devlet merkezi görevlileri ile İstanbul baruthânesi güherçilecisi Mehmed (1817) bilhassa zikredilmelidir. Sık-sık asker istenilmesi, bâzı yerler ahâlisinin başka yere göçmesine sebeb oluyordu. Bir defa Tokat 'a bağlı Kâfurni nâhiyesinin bu yüzden tamamen boşaldığı görülmüştü. Delil ve tüfenkçilerin gittikleri yerde çeşitli adlarla yolsuz para toplayarak halka zulüm yapmaları da sık-sık rastlanılan hâdiselerdendi.

1214 (1800) 'te Tokat voyvodası Lütfullah Bey 'in Tokat 'taki kalhâne nizâmını bozması, bakır tüccarlarından haksız yere cerîme alması, tüccarların Tokat 'ı terk etmelerine yol açmış, bu yüzden bakırları alacak kimse bulunamamıştı. XIX. asırda dikkate değer diğer bir hâdise de, 1805 'te patlak veren ve Trabzon vâlisi Tayyar Paşa ile Yeni-il voyvodası ve Tokat mukataat nâzırı Cebbar-zâde Süleyman arasında cereyan eden mücâdelelerle Tokat halkının huzûrunu kaçırmalarıdır (tafsilât için bk. Halis Turgut Cinli-oğlu, *Osmanlılar zamanında Tokat*, Tokat, 1941, s. 43 v.dd.). Bütün bu huzursuzluklara rağmen, Tokat 'ta san'at ve ticâret hayatının, canlılığını bir dereceye kadar sürdürdüğü görülmektedir. Meselâ, Tokat dokumacılığı kayda değer bir seviyededir. Nitekim 1831 'de Rusya ile yapılan ticâret antlaşmasında ihraç edilecek mâmûl maddeler arasında „Tokat yorgan yüzü" nün de bulunması, dokumacılık ve boyacılığın hâlâ iyi bir durumda olduğunu göstermektedir. Şehirdeki muhtelif hanlarda (Voyvoda Hanı, Müftü Hanı, Ballı Hanı) ticâret yapan Ermeni tüccarlara Avrupa, İran ve Hindistan ile ticârette bulundukları Avrupalı tüccarların hâiz oldukları imtiyazların verildiği, öte yandan çeşitli işler için, meselâ, Tersâne-i âmire 'de gemi inşâsında, Trabzon 'daki bir kışla yapımında, Tokat 'tan usta işçi istenildiği de görülmektedir.

Bundan sonra da Tokat, Sıvas vâliliğine bağlı ve bu valilikçe tâyin edilen mütesellim, muhassıl gibi adlar taşıyan idârecîler tarafından, bir kaza şeklinde idâre edildi. 1294 (1877) devlet sâl-nâmesi, Tokat 'ı, Sıvas 'a mülhak kazalar (diğer kazalar....., Hafik, Darende, Divriği,....., Gürün) arasında gösterdiği gibi, o sırada Amasya ve Şarkî

Karahisar bu eyâletin birer sancağı idiler. 1297 (1879/1880) sâl-nâmesi de, Sıvas vilâyetinin merkez sancağının mülhak kaza ve nâhiyeleri arasında „Tokat ma' Turhal" nâhiyesi şeklinde, sâdece Tokat kalhânesi müdürünü vilâyet idârecileri sırasında kaydetmektedir. Müteâkıp senenin sâl-nâmesi ise (1298=1880/1881), artık Tokat'ı da bu eyâlete bağlı diğer üç sancaktan biri olarak, Erbaa, Zile, Niksar kasabaları ve Artukâbâd nâhiyesiyle belirtmektedir ki, bu durum aş.-yk. imparatorluğun sonuna kadar devam etmiştir. 1306 (1888/1889) ve 1314 (1896/1897) sâl-nâmelerinde merkez sancağına bağlı nâhiyeler (Turhal, Kazâbâd Dimorta, Necib, Almus-ı Kebir, Çiftlik, Çardak...) birer-birer gösterilmiş ve Tokat merkezine bağlı 237 köy bulunduğu da kaydolunmuştur. 1325 (1907) *Sıvas vilâyeti sâl-nâmesi*'nde ise Tokat sancağının teşkilâtını şöyle görüyoruz: Ûlâ evveli rütbesiyle bir mutasarrıf, mutasarrıf muâvini, nâib (İzmir pâye-i bahrevî rütbesiyle), muhâsebeci, tahrîrât müdürü, livâ idâre meclisi, nüfus, muhâsebe, vergi, evkaf, defter-i hakanî dâireleri, evkaf, ferâh ve tedkîk-i senedat komisyonları, zirâat bankası, tarik mekabir idâresi, tarik komisyonu, maârif komisyonu, polis dâiresi, bidâyet mahkemesi, kalhâne-i âmire, telgraf ve posta idâresi, belediye dâiresi, idâdi mektebi, düyûn-ı umûmiye dâiresi, tahsîlât komisyonu, zirâat ve sanâyi, ticâret odaları, vesâit-i nakliye-i askeriyye komisyonu. Kazaları yine Niksar, Erbaa, Zile olmak üzere üçtür. Tokat, 1921—1923 seneleri arasında müstakil bir livâ hükmünde kalmış, Cumhuriyet devrinde ise, diğer livâlar gibi vilâyet hâline getirilmiş, Reşâdiye ve Artukova kazaları da Tokat'a bağlanmıştır.

Tokat'ın zamanımıza kadar gelen tarihî eserleri arasında evvelâ, Fâtih devrine âit olup, kitâbesi 878 (1473) tarihini taşıyan, Kazancılar'da Sultan Hamamı yakınındaki Hacı Tarhan Mescidi'ni saymak îcab eder. Bunun bânisi aslen Astırhanlı olan Haydar b. Muḥammed al-Ḥâcc Tarḫânî'dir (krş. Halil Edhem, *ayn. makale*, s. 740 v. dd.). Voyvoda Hanı'nın karşısında Meydan Câmii adını taşıyan veya Hâtuniye de denilen câmi ise, kitâbesinden de anlaşılacağı üzere, Bayezid II. devrine âit olup, bu pâdişah tarafından annesinin hâtırasına 890 (1485)'da yaptırılmıştır. 898 (1492/1493) tarihli vakfiyenin de belirttiği gibi, bu câmiin yanında inşâ edilen güzel bir medrese ve imâretten bugün hiç bir eser kalmamıştır (tafsilât için bk. Halil Edhem, *ayn. makale*, göst. yer.; krş. Evliyâ Çelebî, *Seyahatnâme*, V, 58 v.d.).

Kanunî devrinden bize intikal eden eser ise, bugün hükûmet konağı civârında, Behzad çarşısı denilen yerde 942 (1535/1536)'de yaptırılmış olup, bugün Behzâdiye Câmii veya Hacı Behzad Veli Câmii diye anılmaktadır. Evliyâ Çelebî'nin de methettiği bu câmi ile birlikte, bânisi, Oğul Bey denilen bir çeşme de inşâ ettirmiş ve bunlara 600 dinar ile bit-pazarında altı dükkân vakfeylediğini kitâbesinde belirtmiştir. Bu câmiin yanındaki birkaç Selçukî lahdi de, Tokat tarihini alâkadar etmesi bakımından burada zikre değer. XIX. asırda Sıvas vâlisi Reşid Âkif Paşa'nın Gümenek köyünden getirterek burada saklattığı bu sandukaların kitâbelerinden, Tokat tarihine adı karışanlar olması gereken Nasreddin Emîr Îsâ b. Sadreddin Konevî, Nasreddin b. Nasreddin b. İmâdeddin (ölm. 836=1432/1433), Bali Çelebî b. Yakub Ağa (ölm. 878=1473/1474) adındaki kimseleri öğreniyoruz (bk. Uzunçarşılıoğlu İsmail Hakkı, *ayn., esr.* s. 36 v.d.).

Selim II. devrinden bize kalanlar ise, Yaş Meydan mahallesinde bulunan ve mezar kitâbesindeki bir mısrâın okunuş şeklinden anlaşılan Kemer Ali Paşa Câmii ve avlusundaki türbedir. Halil Edhem'in Tokat'ın en yüksek âbidelerinden biri olarak vasıflandırdığı bu câmi, Bayındır-oğlu Mustafa Bey'in mezar kitâbelerindeki 972 (1564/1565) ve 980 (1572/1573) tarihlerinden anlaşıldığına göre, o sıralarda yaptırılmış, ancak bu Ali Paşa—ki, Evliyâ Çelebî'ye göre Koca Ali Paşa—'nınhüviyeti oldukça meçhûl kalmıştır. Bir rivâyete ve Mustafa Bey kitâbesindeki kayda göre, Ali Paşa, Bayezid II.'in dâmâdı olmuş, sonradan bir suçu yüzünden Tokat'a nefyedilmiş, daha sonra da Süngüt çayırında îdam edilerek buradaki türbesine defnolunmuştur. Diğer bir rivâyete göre ise, Ali Paşa, Şehzâde Bayezid'in dâmâdı olup, onun İran'da öldürülmesinden sonra, o da Selim II. devrinde Tokat'ta katledilmiş ve buraya gömülmüştür. *Amasya tarihi* müellifi Hüsâmeddin Efendi'ye atfen Halil Edhem Bey'in belirttiği diğer bir husus da, Ali Paşa'nın silsilesinin Eretna Bey'e dayanmasıdır ve Horos-oğlu Hanı'nda medfun Pîr Ahmed Bey gibi Eretna-oğullarından olması lâzım gelir. Evliyâ Çelebî'nin Koca Ali Paşa Câmii'ni tavsif ve methederken kaydettiği gibi, câmiin kapısı musanna, mihrâb ve minberi sâfi sarı mermerdendir. Tokat ve Çorum'daki çifte hamamlar bu câmiin vakıflarındandır (krş. Halil Edhem, *ayn. makale*; Uzunçarşılıoğlu İsmail Hakkı, *ayn. esr.*, ayn. yer.; H. Turgut Cinli-oğlu, *ayn. esr.*, I, s. 53 v.dd.).

Tokat'ta XVI. asır sonlarında yapılıp, bugün de mevcud olan eserler arasında bilhassa,

İvaz Paşa mahallesinde, Hacı Mahmud b. Hacı Ahmed adında birinin 1002 (1593/1594)'de yaptırdığı ve Acebşîr Çeşmesi diye anılan çeşme ile Müftü mahallesinde Mûsâ Bey adında bir zâtın 1004 (1595/1596)'te yaptırdığı diğer bir çeşmeyi, ayrıca Eski Kasabhâne Çeşmesi diye anılan ve Sulu Sokak semtinde bulunup, Sefer Beşe b. Mustafa'nın 1063 (1652/1653)'te yaptırdığı çeşmeyi zikretmek îcab eder. Mehmed IV. devrine âit eserler arasında ise, 1090 (1679)'da yaptırılan Ulu Câmi ile Örtmeli mahallesinde Genç Mehmed Paşa'nın yaptırdığı (1097=1685/1686) medrese kayda değer (krş. Halil Edhem, *ayn. makale*; Uzunçarşılıoğlu İsmail Hakkı *ayn. esr.*, tür. yer.; H. Turgut Cinli-oğlu, *ayn. esr.*, tür. yer.).

Bugün elimizde bulunan 929 (1523) tarihli bir *Tahrir defteri*'nin Tokat'ın XVI. asır başlarındaki iktisâdî hayatı ve gelirleri hakkında verdiği bilgiyi şöyle sıralayabiliriz: meyhâne ve bozahâne ile galle pazarı ve şemhâne mukataalarından senede 260.767 akçe, boyahâne mukataasından senede 83.334 akçe, „mukataa-i ihtisab ve pazar-ı esb ve resm-i ganem ve pazar-ı rişte [iplik pazarı]" den senede 58.334 akçe, damga ve kapan mukataasından senede 38.334 akçe, „mukataa-i cerâyih ve beytü'l-mal"dan senede 59.234 akçe, mizan-ı harir mukataasından senede 266.636 akçe. Bu sıralardaki Tokat şehri evkâfının başlıcaları da şunlardır: Hacı Ömer Medresesi (divânî geliri 1.050, mâlikâne geliri 1.050), Bayezid II.'in vâlidesinin İstanbul'daki türbesine vakfedilen kervansaray (17.000 akçe), Hacı İvaz Paşa Medrese ve imâreti evkâfı olarak kervansaray, bezzâziye, attâriye, gazzaziye ... dükkânları (33.000 akçe), Mevlânâ Emîr Medresesi (divânî 3.440, mâlikâne 3.440), Hamza Bey b. Bicar Mescidi, Veled-i Kâblu Zâviyesi, Âhî Evren ve Misâfir Bey Zâviyeleri, Fağfur Paşa evlâdı, Medrese-i Kebut ve Dârüşşifâ, Dârülhadîs Medresesi vakıfları ve daha başkaları ki, bunlara âit bir bedestan, üç kervansaray, 271 dükkân, 40 bağ ve bahçe ve sâire ile 90.696 akçe gelir kaydolunmuştu. Aynı tahrir defteri (Başvekâlet Arşivi, *Tapu defterleri*, nr. 387)'nin sonunda, Tokat şehri ve kadılık bölgesi olan nâhiyesi umûmiyetle şöyle görünmektedir: üç kale (Tokat, Yıldız, Gelmugad kaleleri), iki şehir (Tokat, Cincife), 51 müslüman ve 8 zimmî mahallesi, 276 köy, 122 mezrea, 27 çiftlik, 1 cemaat, 1 boyahâne, 11 değirmen, 2 çayır, 1 sazlık, 6 hamam, 8 medrese, 15 zâviye, 16 sâhib-i mülk, 28 zâviyedar, 54 sipâhi-zâde, 1 derbendci, 13 kale zâbiti, 1 kadı, 48 kale müstahfızı, zaimler, sipâhiler, müsellemler (98 nefer), 5.555 müslüman hânesi (2.235 mücerret ile) ve 1.437 küberân hânesi (547 mücerret ile), gelirleri yekûnu 2.158.723 akçe (bunun 1.726.638 akçesi divânî, 425.437 akçesi mâlikâne ve 6.648 akçesi de müsellemiye yâni müsellemlere âit) idi ki, bunların bilhassa Tokat şehrinden ve sâdece bir cemaat ile bir köyden elde edilen 835.750 akçesi pâdişah haslarına, 13 köy ve 2 çiftlikten elde edilen 112.114 akçesi Rum eyâleti beyler-beyinin hasına, 237 köy, 112 mezrea ve 25 çiftlik ile bir de Cincife kasabasından elde edilen 697.614 akçesi zaim ve sipâhiler timarlarına, geri kalan 425.437 akçesi de evkaf ve emlâk sâhiplerine âit idi (krş. ve tafsilât için bk. *Tapu defteri*, nr. 387).

Yine bugün elimizde bulunan ve 1772 senesine âit bir *Şer'î sicil defteri*'nden ise, XVIII. asır sonlarında Tokat'ta mevcut ticâret ve san'at şûbeleri hakkında teferruatlı bilgiler elde edebiliyoruz. Buna göre, Evliyâ Çelebî'nin 100 sene kadar önce İstanbul'da tesbit ettiği çeşitli esnaf teşekkülleri, bu tarihte Tokat'ta hemen-hemen aynı olarak mevcut görülmekte olup, şunlardır: saraçlar, gazanlar ve iplikçiler, mutaflar, nâlinler, kundakçı ve kılınççılar, debbağlar, cilâcılar, kavuk ve takyeciler, kürkçü ve kalpakçılar, kazancılar, hurdacılar, kiremitçi ve çömlekçiler, tarakçı ve çıkrıkçılar, pamukçular, kuyumcular, semerciler, palancılar, keçeciler, urgancılar, kavaflar ve dikiciler, terziler, bezzazlar, koltukçular, eskiciler, kalaycılar, kerpiççiler, boyacılar, ekmekçi ve çörekçiler, peştemalcılar, kirişçiler, demirci ve çilingirler, keresteciler, halaçlar, kadayıfçılar, elvancılar, şerbetçiler, nalçacılar, göncüler, taşçılar, şıracılar. Aynı kaynaktan, Tokat'ta gıda maddeleri ile hayvan ve gayr-ı menkul fiyatları da anlaşılmaktadır. Meselâ, Tokat'ın çeşitli mevkiilerindeki bağlar 20 – 1.000 kuruş arasında değişmektedir. Ak Değirmen yukarısında bir bağ 150 kuruş iken, Cemâl bağlarında 16 çiftlik bağ 1.000 kuruş. Han Yazısı mevkiinde 2 çiftlik bağ 20 kuruş, Kırımlık mevkiinde bir tahta bostanlık 80, Sarı Hasan mevkiinde bahçe 250 kuruş etmektedir. Kezâ, Yaş Meydan'da bir menzil (ev) 250 kuruş, Soğuk Pınar mevkiinde bir ev 800 kuruş, Semerciler'de bir dükkân 400 kuruş, 1 eskici dükkânı 100 kuruş, Büyük Köprü meydanında bir göz değirmen 300 kuruş idi. Bir sığır ineği 6—10 kuruş arasında satılmaktaydı. Bir atlas yorgan 3 kuruş, bir döşek 1 kuruş, işleme yorgan 6 kuruş, bir Canik kilimi 5 kuruş, bir şalvar 1 kuruş, 8 Tokat havlusu 10 kuruş idi (tafsilât için bk. *Şer'î sicil defteri*'nden naklen H. Turgut Cinli-oğlu, *ayn. esr.*, III, 92 v.dd.).

Tokat'tan birçok âlim, şâir, hattat ve devlet adamı yetişmiştir. Bunlar arasında bilhassa Fâtih devri âlimlerinden Molla Husrev, yine Fâtih ve Bayezid II. devirlerinde müsbet ilimlerdeki geniş bilgisi ve hür düşünce sâhibi olması ile şöhret yapmış olup, sonra koyu bir taassuba kurban giden Molla Lütfi (Tokatlı, Sarı), meşhur İbn Kemal, Murad II. devrinde eserleri bulunan müderrislerden Seyyid Ali Kuzâtî (Tokatlı, ölm. 1436), Fâtih devri şâirlerinden Melihî, Hacı Yusuf (ölm. 1499), Yavuz Selim devri şâirlerinden ve Necâtî'nin muâsırı Vâlihî, Tâlib Mehmed Dede (ölm. 1689), Murad III. devrinde yaşamış ve *Acâyibnâme-i Hindistan* adıyla bir seyahatnâmesi olan, Seyyah lekabıyle meşhur Ahmed Efendi, Saray Hocası adıyla tanınan ve *'Arâ'isü'l-ḫaṭṭ* adlı bir risâlesi bulunan Hattat Ahmed (ölm. 1715), eserleri ile mâruf müderris Mustafa Efendi (ölm. 1782), meşhur şâir Kânî (ölm. 1791), yeniçeri ocağının kapatılmasında Mahmud II.'a yardım eden Kadı-zâde Mehmed Tâhir Efendi (ölm. 1838), Emîr Buhârî Tekkesi şeyhi olup, Arapça ve Türkçe eserleri bulunan Emin Mehmed Efendi (ölm. 1745), Emrah ile birlikte yurdu dolaşan halk şâiri Nûrî (ölm. 1883) gibi ilim adamları, şâirler ve hattatlar zikredilebilir. Devlet adamları arasında da Murad II. devri vezirlerinden Hacı İvaz Paşa (ölm. 1429), Kemankeş Mahmud Paşa (ölm. 1681), Genç Mehmed Paşa (ölm. 1696), Hasan Hakkı Paşa (ölm. 1855), Hacı Ali Paşa (ölm. 1891), Gâzî Osman Paşa (ölm. 1897), Köse İsmail Paşa (1909'da Tokat mebusu) gibi kimseler, kayda değer şahıslardır. Mütâreke devrinde Dâmad Ferit Paşa hükûmetinde bir aralık şeyhülislâmlık yapan Mustafa Sabri Efendi ile Büyük Millet Meclisi'nin ilk Hâriciye vekili Bekir Sâmi Bey de Tokatlıdır (diğerleri için bk. *Osmanlı müellifleri*, tür. yer.; H. Turgut Cinli-oğlu, *ayn. esr.*, tür. yer.).

Bibliyoğrafya: Metinde zikredilenlerden başka bk. Başvekâlet Arşivi, *Tapu defterleri*, nr. 2, 15, 19, 79, 85, 98, 287, 389; İbnülemin tasnifi, *Evkaf*, nr. 178 (h. 1079), 181 (h. 1087), 1000 (h. 1086), 1191 (h. 1088), 1252 (h. 1084), 1421 (h. 1088), 1435 (h. 1086), 1845 (h. 1083), 1889 (h. 1087); *Mühimme defteri*, nr. 79 (h. 1019), s. 135, Topkapı Arşivi, E. 11778 (XV. asır), D. 1789, 1865, 3461 (h. 999—1080); Yâḳūt, *Mu'cam al-buldān* (Beyrut, 1956), II, 59; İdrîsî, *Nuzhat al-muštāḳ fī ḫtirāḳ al-āfāḳ*, Nuruosmâniye kütüp., nr. 3037; Muḥammed b. 'Omar Bāyazid b. 'Āşiḳ, *Manāẓir al-'avālim*, Ayasofya kütüp., nr. 3466, var. 234; Sipâhî-zâde, *Avżaḥ al-masālik*, Es'ad Efendi, nr. 2039, var. 149; *Ṭarīḳ al-raşād*, Bayezid kütüp., nr. 4689, var. 53; Şemseddin Sâmî, *Ḳāmūs al-a'lām*; Ahmet Refik, *Anadolu'da Türk aşiretleri* (İstanbul, 1930), tür. yer.; *Türkiye Cumhuriyeti Devlet sal-nâmesi 1926—1927*; *Géographie D'Aboulféda* (Frans. trc.), Paris, 1883, I/ı, 139; Tavernier, *Voyage en Turquie ...* (Rouen, 1724), I, 42; Kinneir, *Journey through Asia Minor* (London, 1818), s. 556; Boré, *Correspondance et mémoires d'un voyage en Orient* (Paris, 1840), I, 324; Hamilton, *Researches in Asia Minor* (London, 1842), I, 351; Jaubert, *Relation de voyages en Orient* (Paris, 1843), II, 387; Ritter, *Erdkunde*, XVIII, 111; ayn. mll., *Klein-Asien* (Berlin, 1858), I, 119—133; Vivien de St.-Martin, *Asie Mineure*, I; V. Cuinet, *La Turquie d'Asie* (Paris, 1890), I, 703; Moltke, *Briefe aus der Türkei* (Berlin, 1911), s. 216; Andersen, *A Journey of Exploration in Pontus* (Bruxelles), s. 63; Taeschner, *Das Anatolische Wegenter* (Leipzig). (M. TAYYİB GÖKBİLGİN.

TOKTAMIŞ, 1379—1397 yılları arasında Deşt-i Kıpçak'ta hüküm süren meşhur Altın-Ordu hanı olup. Cuci Han'ın onüçüncü oğlu Tuga-Timur neslinden gelen Tuy-Hoca'nın oğludur. Annesi ise, Kongirat kabilesinden Köten-Köngük Hatun (Mu'in al-Dīn Natanzī, *Muntaḫab al-tavārīḫ-i Mu'īnī*, nşr. Jean Aubin, Tahran, 1957, s. 96) veya Köy-Kiçik Hatun (Ġaffārī, *Tārīḫ-i cihān-ārā*, nşr. Müctebâ Minovî, Tahran, 1342, s. 206) adında bir bey kızı idi. Ebülgâzî (*Şecere-i Türk*, nşr. Desmaisons, Petersburg, 1871, metin I, 178, trc., II, 187)'ye göre şeceresi şöyledir: Cuci Han oğlu Tuga-Timur oğlu Öz-Timur oğlu Sarıca oğlu Köngek-Oğlan oğlu Tokul-Hoca-Oğlan oğlu Tuy-Hoca-Oğlan oğlu Toktamış Han. Dolayısıyla Altın-Ordu hanlarının ceddi olan Cuci Han, Toktamış Han'ın yedinci göbekte atası durumundadır. Diğer bir güvenilir kaynak olan anonim *Mu'izz al-ansāb* da aynı neseb cedvelini tekrar etmekte, ancak Toktamış Han'ın dedesi Tokul-Hoca-Oğlan'ı, Kutluk-Hoca-Oğlan ve beşinci göbekte atası olan Öz-Timur'u, Ören-Timur olarak göstermektedir (W. G. Tiesenhausen, *Sbornik Materyalof Otnosiaşçihsia k Istorii Zolotoy-Orda*, A. A. Romaskoviç-S. L. Volin, Moskova-Leningrad, 1941, II, 61. Ayrıca yazmaları, Paris, Bibl. Nat., Ancient Fond, nr. 67; British Museum, Or. nr. 467. *Mu'izz al-ansāb*'ın bilinen her iki nüshasında da varak numaralandırılması iyi değildir). Ancak bu fark, Arap harflerinin hususiyetinden ileri geldiği için, neseb-nâmenin aslını bozacak mâhiyette değildir. Buna mukabil, XIX. asırdan bu yana bir çok tarihçiyi yanıltan Mu'in al-Dīn Natanzī'nin ve Ḳāżī Aḥmed Ġaffār-ı Ḳazvīnī'nin eserleri olan iki Farsça kaynakta, Toktamış Han'ın nesebi, Cuci Han'ın büyük oğlu Orda-İçen Han'a bağlanmak sûretiyle yanlış olarak verilmiştir (*Muntaḫab al-tavārīḫ-i Mu'īnī*, s. 93—98; *Tārīḫ-i cihān-ārā*, s. 205 v.d.). Fakat Cuci ulusunun yerli kaynaklarının hepsi, Toktamış Han'ın nesebini Cuci Han'ın oğullarından Tuga-Timur'a bağlamakla, *Şecere-i Türk* ve *Mu'izz al-ansāb*'ı te'yid eder. Ayrıca Ötemiş Hacı ve Kırımlı Abdulgaffâr, Özbek Han (1312—1340)'ın 1328 yılında Orda-İçen Han'ın sülâlesini ortadan kaldırdığına da işâret ederler (*Ötemiş Hacı tarihi*, Z. V. Togan nüshası, var. 31b; Kırîmî Elhâc Abdülgaffâr, *'Umdat al-tavārīḫ*, nşr. Necib Âsım, *T O E M* ilâvesi, İstanbul, 1343, s. 35). Bu bakımdan da yerli kaynaklara göre Toktamış'ın Orda-İçen Han neslinden gelmesine maddeten imkân yoktur.

Toktamış Han'ın nâmına basılan paralardan öğrendiğimize göre, *al-Sulṭān al-āzam* ve *al-Sulṭān al-'ādil* ünvanları ile birlikte lekabı, Nâsırüddin Toktamış Han şeklindedir (Ch. M. von Fraehn, *Die Münzen der Chane vom Ulus Dschutschi's oder von der Goldenen Horde*, Petersburg-Leipzig, 1832, s. 23; A. K. Markof, *Inventarniy Katalog Musulmanskih Monet Ermitaja*, Petersburg, 1892, s. 478—482, 528 v.d.; Stanley Lane-Poole, *Cataloque of Oriental Coins in the British Museum, Coins of the Mongols*, London, 1881, VI, 170). Bundan başka *Ġiyās al-Dunyā va'l-Dīn* veya *Calāl al-Dunyā va 'l-Dīn* ibârelerine de rastlanır (Fraehn, *ayn. esr.*, s. 24; Lane-Poole, *ayn. esr.*, VI, 178—182). Bâzı paralarında ise, onun künyesi tam olarak mevcuttur. Bunlarda ünvânı, lekabı ve adı *al-Sulṭān al-'azam* veya *al-Sulṭān al-'ādil*) *Ġiyās al-Dunyā va 'l-Dīn* (veya *Calāl al-Dunyā va 'l-Dīn*) Nâsırüddin Toktamış Han şeklindedir.

Toktamış Han'ın zuhûru sırasında Cuci ulusuna amca-zâdesi Badık-Oğlan oğlu Urus Han (1369—1379) hükmetmekte idi. Mangışlak hâkimi olan Toktamış'ın babası Tuy-Hoca-Oğlan, Urus Han'a olan muhâlefetinden dolayı katledilmişti. Babasının öldürülmesinden sonra, sıranın kendisine geldiğini anlayan Toktamış, Urus Han'ın yaptığı baskından kurtularak kaçmaya muvaffak olmuştu. Bu tarihlerde Emîr Timur, Çagatay ulusunda hâkimiyetini kurmuş bulunuyordu. Toktamış için sığınılabilecek en uygun yer, Emîr Timur'un yanı idi. Böylece Semerkand istikametinde yoluna devam etti. Bu hâdiselerin vuku bulduğu sıralarda, Issık-Köl [b. bk.]'e yakın Koçkar-Başı mevkiinde seferde bulunan Timur, Toktamış'ın kendisine sığınmak üzere gelmekte olduğunu işitince memnun olmuştu. Zîrâ o, Urus Han'ın Şarkî Deşt-i Kıpçak'ta hâkimiyet kurduktan sonra gün geçtikçe kuvvetlenmekte olduğunu dikkatle takib ediyordu. Bunun için Deşt-i Kıpçak meselelerine Toktamış mârifetiyle nüfuz etme imkânına sâhib olabileceğini düşünerek, derhal emîrlerinden Tuman-Timur'u karşılayıcı olarak gönderdi. Kendisi de önce Özkent, sonra Semerkand'a dönmek üzere yola çıktı. Timur Özkent'e ulaştığı zaman, Toktamış kendisine takdim edilerek, iltifâta mazhar oldu. Hattâ Nizâm al-Dīn Şāmi'ye göre, kendisine Otrar ve Sabran şehirleri bağışlandı (*Ẓafernâme*, trc. Necati Lugal, Ankara, 1949, s. 89). Şeraf al-Dīn 'Alī Yazdī'ye göre ise, bunlara ilâveten Şarkî Deşt-i Kıpçak'ın merkezi olan Sığnak şehri de kendisine verilmiştir (*Ẓafar-nāma*, nşr. Muḥammed 'Abbāsī, Tahran, 1336, I, 204 v.d.; W. G. Tiesenhausen, *ayn. esr.*, II, 146 v.d.). Ancak, anlaşılacağı üzere, Toktamış'ın sefere çıkarak adı geçen şehirleri ele-geçirmesi îcab ediyordu. Çünkü, Urus Han'ın elinde olan bu şehirleri Timur'un Toktamış'a vermesi bahis mevzuu olamazdı. Ancak Timur'un buraları şeklen vermiş olması, Urus Han yerine Toktamış'ı zımnen Şarkî Deşt-i Kıpçak hâkimi diye tanımasının bir ifâdesi olabilir.

Özkent'ten Semerkand'a gelen Timur, Toktamış şerefine başkentte şenlikler yaptırttı. Kısa bir müddet sonra Toktamış, Urus Han'ın İtil boyunda sefer ile meşgul olmasından faydalanarak, 1375 yılı ortalarında Sığnak'ta babasına vekâlet eden Urus Han'ın oğlu Kutluk-Boga üzerine yürüdü. Savaşta Kutluk-Boga'nın ölmesine rağmen, Toktamış mağlûb olmaktan kurtulamadı. Zîrâ şehzâdenin ölümü Deşt-i Kıpçak askerinin hiddetini artırmıştı. Timur, tekrar kendisine sığınan Toktamış'a öncekinden daha fazla asker vererek onu desteklemeye devam etti. Toktamış bu kuvvetlerle ikinci defa Deşt-i Kıpçak'a girdi. Bu sefer Toktamış'a karşı, Urus Han'ın diğer oğlu Toktakıya çıkmıştı. Bu savaşta da yenilen Toktamış kaçmış ve Sır-Derya'yı yüzerek geçerken atılan bir okla elinden yaralanmışsa da, karşı kıyıya çıkmaya muvaffak olmuştu. Timur tarafından gönderilen Emîr Edîgü Barlas, Toktamış'ı buradaki gizlendiği sazlıktan kurtarıp, Buhârâ'da bulunan Emîr Timur'un yanına götürmüştü. Mağlûbiyetinden dolayı mahcub olan Toktamış'a, Timur yine de izaz ve

ikramda bulundu. Hâdiselerin bu şekilde geliştiği sırada, Urus Han'ın iki elçisi Deşt-i Kıpçak hükümdârının Timur'a gönderdiği mektubu getirdi. Urus Han bu mektubunda, oğlunu öldüren Toktamış'ın kendisine teslim edilmesini, aksi halde savaşacağını bildirmekte idi. Timur, kendisine sığınmış bir kimsenin teslim edilmesinin örf ve âdetlere sığmayacağını ifâde ile savaşı kabûl edeceğini bildirdi ve ordusuyla Otrar şehrine, Urus Han da ordusu ile Sığnak şehrine geldi. İki ordu, çok şiddetli geçen 1376 kışını üç ay karşılıklı bekleme ile geçirdi. Fakat, hava muhâlefetinin devâmı yüzünden her iki ordu da geri çekildi. 1377 baharında Timur, Urus Han'a karşı sefere çıktı ise de Deşt-i Kıpçak içerisinde fazla ilerlemeden geri döndü.

Urus Han'ın vefatından sonra sırasıyla yerine büyük oğlu Toktakıya ve onun ölümünü müteâkıp kardeşi Timur-Melik geçti. Toktamış, Timur'un yardımı ile tekrar Deşt-i Kıpçak'a girdi ise de, mağlûb olarak kaçmak mecbûriyetinde kaldı. Fakat Timur, yine de kendisine yardım etmekten vazgeçmedi. Timur-Melik ise, bu galibiyetin sarhoşluğu ile sefâbate daldı. Emîr Timur, dördüncü defa Toktamış'a asker vererek Sığnak'ı ele-geçirmek üzere Deşt-i Kıpçak'a gönderdi. Toktamış, Timur-Melik, Karatal bölgesinde kışlamakta olduğu için, Sığnak şehrini 780 (1378/1379)'de ele-geçirerek para bastırdı (Markof, *ayn. esr.*, s. 528). Toktamış 1379 baharında Timur-Melik'in üzerine yürüyerek onu mağlûb etti ve bu zaferini Timur'a bildirdi (Nizamüddin Şâmî, s. 92 v.d.; Şaraf al-Din 'Alî Yazdî, I, 212—214). Böylece Toktamış Han Şarkî Deşt-i Kıpçak'ı hâkimiyeti altına almıştı.

Toktamış Han'ın, hâdisesiz geçen ertesi yılda, hâkimiyetini kökleştirmek için, ordusunu techiz ve tanzim ile meşgul olduğu anlaşılıyor. 781 (1379/1380) tarihli sikkenin yine yalnızca Sığnak'ta darbedilmiş olması da bu sükûnet ve hazırlık devresinin ifâdesidir. Bunu Garbî Deşt-i Kıpçak'taki harekâtın ertesi yıl yapılmış olması da te'yid eder. Toktamış Han, Cuci ulusunun tamamına hükmedebilmek için, Garbî Deşt-i Kıpçak'ta hüküm süren Emîr Kıyat Mamay (bk. *Ötemiş Hacı tarihi*, var. 57a—b; Kırîmlî Elhâc Abdülgaffâr, *ayn. esr.*, s. 53)'ı bertaraf etmek mecbûriyetinde olduğunu bilmekteydi. Kudretli bir emîr olan Kıyat Mamay, Sayın Han sülâlesinin sona erdiği 1359 yılından itibâren Cuci ulusunun garp kanadında mutlak sûrette hükümran olmakta devam ede-gelmişti. Rus kaynaklarında, han kudretinde bir kuvvete sâhib olmasından dolayı, bir yanlışlık eseri adından „Han Mamay" diye bahsedilen bu emîri bertaraf etmek Toktamış Han için kolay değildi. Ancak, 8 eylûl 1380'de Don ırmağının yukarı havzasında Kulikovo mevkiinde, Moskova Büyük Knezi Dimitri İvanoviç (1359—1389)'in kumandasında toplanan Rus kuvvetlerine Mamay'ın yenilmesi, Toktamış Han'ın birdenbire şansını artırdı. Rus kaynaklarında büyük zafer olarak anlatılan bu muhârebeden sonra, Altın-Ordu'ya karşı 150 seneden beri elde edilen ilk galebe olduğu için, Ruslar, Dimitri İvanoviç'e „Don zaferi kahramanı" mânasına gelen „Donskoy" lekabını vermişlerdi (Henry H. Howorth, *History of the Mongols*, London, 1880, II/1, 214—216; Murad Remzi, *Talfîḳ al-aḫbâr*, I, 562 v.d.; A. N. Kurat, *Rusya tarihi*, Ankara, 1948, s. 95 v.d.; Bertold Spuler, *Die Goldene Horde* [*1223—1502*], Wiesbaden, 1965, s. 126 v.d.; George Vernadsky, *The Mongols and Russia*, New Haven, 1953, s. 261 v.dd.). Bu muhârebe, Kıyat Mamay'ı tâkib etmeye cesâret edememelerinden ve Toktamış'ın hemen iki sene sonra Moskova'yı tahrib etmesinden de anlaşılacağı üzere, Rusların büyüttüğü kadar kat'î bir zafer olmamakla berâber, Mamay'ın âkıbetini tâyin bakımından mühimdir. Zîrâ bu muhârebeden sonra Kırım'a dönen Mamay, hemen Rusya üzerine yeni bir sefer için ordu toplamaya başladığı bir sırada, Toktamış Han'ın kendi üzerine gelmekte olduğunu öğrenince, bu seferinden vazgeçerek Toktamış Han'a karşı çıkmaya mecbur kalmıştı. Böylece Garbî Deşt-i Kıpçak hâdiselerini yakından tâkib eden Toktamış, Kıyat Mamay'ı zayıf ânında yakalamayı başarmıştı. 1380 sonbaharında, Don nehrine dökülen Kalka ırmağı boyunda iki kardeş ordu arasında kıyasıya cereyan eden muhârebe, Toktamış Han'ın kat'î zaferi ile netîcelendi. Artık bu bozgun ile Kıyat Mamay tarih sahnesinden silinecektir. Nitekim Mamay'ın arta kalan kuvvetlerinin büyük bir kısmı Toktamış Han'ın hizmetine girmiş ve kendisi de sâdık kalan ufak bir birlik ile Kırım'ın Kefe şehrinde bulunan Ceneviz kolonisine sığınmak mecbûriyetinde kalmış ise de, birkaç gün sonra Cenevizliler, Mamay'ın yanındaki altın, ile kıymetli hazînesine tamâen, kendisini ve maiyetini öldürmüşlerdir *Nikonovskaya Letopis*, (*Polnoe Sobranie Ruskih Letopisey*, Petersburg, 1862, XI, 68 v. d.). Toktamış Han'ın bu zaferinin Altın-Ordu tarihinde ehemmiyeti büyüktür. Zîrâ 20 yıldan beri bozulmuş olan Cuci ulusunun birliği, tekrar te'mîn edilmiş oluyordu. Aynı zamanda Toktamış Han, Altın-Ordu hanlığında ikipsiz tek hükümdar durumuna gelmişti. Toktamış Han, bu tarihe kadar yalnızca Sığnak'ta para darb ettirmişken, Kalka zaferinin akabinde, Saray, Sarayçık, Hacı-Tarhan (Astırhan), Kırım gibi Cuci ulusunun bütün bölgelerinde hâkimiyetini gösteren 782 (1380/1381) tarihli paralarını darb ettirmiştir (Markof, *ayn. esr.*, s. 479—482).

Kalka zaferini tâkiben, bütün Deşt-i Kıpçak'ı hâkimiyeti altında birleştiren Toktamış Han, Moskova ve Vladimir büyük prensi Dimitri İvanoviç Donskoy'a ve diğer bütün Slav prensliklerine elçiler göndererek, Mamay'ı yenip Saray'da tahta çıktığını bildirmişti. Toktamış Han'ın bu yarlıkları, bir hükümdârın tâbilerine yazdığı haber ve emir-nâme mâhiyetinde idi. Bu yarlıklardan bir tanesi de, Litvanya büyük prensi Yagaylo (Yagello)'ya gönderilmişti. Rus prensliklerî, her ne kadar Kulikovo muhârebesinde Mamay'a karşı galip gelmişlerse de, kendileri de büyük kayıplara uğramışlardı. Bu münâsebetle Toktamış Han'ın elçilerine karşı itâatkâr görünmeyi tercih etmek mecbûriyetini duymuşlardı. Başta Dimitri İvanoviç Donskoy olmak üzere bütün Rus prensliklerî, ubûdiyetlerini bildirerek Saray şehrine hediyeler göndermişlerdi. Fakat, Rus prensliklerinin zâhiren boyun eğmeleri Toktamış Han için yeterli olmadığından, 1382 yılında Moskova'ya müteveccihen ordusu ile harekete geçti. Ryazan prensi Oleg, bu sefer esnâsında Toktamış Han'ın kuvvetlerine katılmıştı. Dimitri İvanoviç Donskoy, Rus prenslerini Toktamış Han'a karşı harekete geçirmek için uğraşmışsa da, buna muvaffak olamayınca, asker toplamak bahânesiyle şehri terk etmişti. Bu arada şehir sâkinlerinden bir kısmı da Moskova'dan kaçmışlardı. Litvanya prensi Olgerd (1341—1377)'in torunu Ostey, şehirde kalanları ve müdâfîleri teşkilâtlandırarak, Toktamış'ın kuvvetleri Moskova'ya erişmeden tahkimâtı tamamlamıştı. Oka nehrini zorluk çekmeden geçen Toktamış'ın ordusu, 23 ağustos 1382'de Moskova önlerine gelerek kuşatmaya başlamıştı. Başlangıçtaki kuvvetli müdafaa sonradan gevşemiş ve Ostey, netîcede teslim olmuş ise de, ölümden kurtulamamıştı. Moskova'ya giren Toktamış'ın kuvvetleri, şehri yağmalamış ve kısmen tahrib etmişti. Bu muhârebe dolayısıyla şehirde 24.000 kişi ölmüştü. Bunda, Toktamış'ın ordusunun kuşatma sırasında vermiş olduğu telefâtın rolü olmalıdır. Zîrâ, Rus kaynaklarında bildirildiğine göre, müdâfîler ateşli silâhlar da kullanmışlardı. Moskova'nın düşmesini müteâkıp, Rus prensliklerî Altın-Ordu'ya yıllık vergi ödemeyi kabûl edince. Toktamış Han, çevreye bâzı akınlar yaptırttıktan sonra, bu bölgeyi terk ederek Saray şehrine zaferle dönmüştü. Dimitri İvanoviç Donskoy, ancak bundan sonra kaçmış olduğu Kostroma'dan Moskova'ya gelebilmişti. Dimitri İvanoviç Donskoy, o sırada Moskova'ya gelen Toktamış Han'ın elçisi Karaçay'a, yıllık vergisi ile ubûdiyetini bildirmek için, oğlu Vasili'yi verip, rehin olarak Toktamış Han'a göndermişti (*Nikonovskaya Letopis*, s. 98 v. dd.; J. von Hammer-Purgstall, *Geschichte der Goldenen Horde im Kiptschak*, Wien-Budapest, 1840, s. 334 v. dd.; H H. Howorth, *ayn. esr.*, II/1, 226 v. dd.; A. N. Kurat, *ayn. esr.*, s. 96 v. d.; A. Y. Yakubovsky, *Altınordu ve inhitatı*, trc. H. Eren, İstanbul, 1955, s. 216 v.dd.; George Vernadsky, *ayn. esr.*, s. 265 v.dd.).

Toktamış Han, 1380 Kalka zaferini tâkiben, evvelce Altın-Ordu hanlığına bağlı olan topraklardan Hârizm ve Azerbaycan hâriç, hepsini ele-geçirmişti. Artık büyük bir kudrete sâhib olan Toktamış, zaman kaybetmeksizin Hârizm ve Azerbaycan'ın zaptını gerekli gördü. Ancak, 781 (1379)'de Hârizm ülkesi, eski hâmisi olan Emîr Timur'un hâkimiyeti altına girmişti. Bu tarihe kadar Hârizm'de hüküm süren Kongirat sülâlesinden Yusuf Sofî, Timur ile yaptığı mücâdelede ölmüş ve ülkesi onun eline geçmişti (Nizamüddin Şâmî, s. 95 v. dd.). Altın-Ordu hanlığı 1359 yılında Sayın Han sülâlesinin sona ermesi ile fetret devresine girinceye kadar, Hârizm'de oturan Kongirat kabîlesi ve emîrleri, hanlığın en sâdık ve mûteber mensupları idi. Toktamış Han'ın annesi de Kongirat emîrleri sülâlesinden olduğu için, Yusuf Sofî, o sırada Altın-Ordu'yu eski haşmetine kavuşturan Toktamış'a meyletmişti. Toktamış, bunun üzerine Timur'un İran içlerinde meşgul olmasından da faydalanarak, burasını zaptetti ve hâkimiyetinin ifâdesi olmak üzere 783 (1381/1382)'te para bastırtı (Markof, *ayn. esr.*, s. 480). 1382 yılı sonbaharında Moskova seferinden de muzaffer olarak dönen Toktamış Han, Timur'un o sırada İran içlerindeki meşguliyeti dolayısıyla, onun Hârizm ile ilgilenememesinden ve bu arada kendi kudretine inandığı için, 785 (1383/1384)'te Hârizm'de ikinci defa para darbettirdi (A. Y. Yakubovsky, *ayn. esr.*, s. 218 v.d.; W. Barthold, *Orta Asya Türk tarihi hakkında dersler*, trc., İstanbul, 1927, s. 201). Timur, bu durumdan haberdar olmasına rağmen ona karşı her hangi bir mukabelede bulunmamıştı. Hâdiselerin bu şekilde seyretmesi, Toktamış'ı Azerbaycan mes'elesine de el-atmak husûsunda gayrete getirdi. Azerbaycan için Altın-Ordu ve İlhanlı devleti bir asır mücâdele etmişti. Nihâyet Ca-

nı Bek Han (1340—1357), İlhanlı devletinin yıkılışından sonra bu ülkede hüküm süren Çobanlı emîrlerinden Melik Eşref (1344—1356)'in üzerine yürüyerek onu perîşan etmiş ve Azerbaycan'ı Altın-Ordu hanlığına bağlamıştı. Fakat, oğlu Berdi-Bek Han (1357—1359) zamanında, Celâyirliler (1358—1411), Azerbaycan'da hâkimiyeti ele-geçirmişlerdi (Abū Bakr al-Kuṭbī al-Aḫrī, *Tārīḫ-i Şaḫ Uvays*, nşr. ve trc. J. B. van Loon, Gravenhage, 1954, s. 81—83). Toktamış Han'ın Azerbaycan'ı işgal isteği, Altın-Ordu hanlığının an'anevî siyâsetine dayanmakta idi. Altın-Ordu hanlığı, bir taraftan Azerbaycan için İlhanlılar ile, diğer taraftan Hârizm ülkesi için de Çagataylılar ile savaşmıştı. Dolayısıyla Toktamış Han'ın tâkib ettiği an'anevî siyâset, Timur'un devleti ve siyâseti ile çatışmaya namzet duruma geldi.

Toktamış Han, eski Altın-Ordu hanlarının Mısır Memlûk sultanlarıyla müşterek düşmanları İlhanlılara karşı yaptıkları dostluk anlaşmalarının bir benzerini, onların ülkelerini ele-geçiren Timur'a karşı yapmak üzere, 2 zilhicce 786 (15 kânun II. 1385)'da elçilerini Kahire'ye göndérdi. al-Maḳrīzī'nin nakline göre, o sırada Mısır Memlûk tahtında bulunan Sultan Berkuk (birinci saltanatı: 1382—1388; ikincisi: 1390—1399), birçok hediyelerle gelen Toktamış'ın elçilerini çok iyi bir şekilde karşıladı (W. G. Tiesenhausen, *ayn. esr.*, metin, I, 427, trc., s. 441 v.d.; M. C. Şehabeddin Tekindağ, *Berkuk devrinde Memlûk sultanlığı*, İstanbul, 1961, s. 93 v.d.). Kaynaklarda elçilerin Sultan Berkuk ile yaptıkları görüşme ve anlaşmalara dâir mâlûmat olmamakla berâber, hâdiselerin seyrinden bir ittifaka varıldığı anlaşılmaktadır. Toktamış Han'ın Sultan Berkuk'a elçi göndermesinden kısa bir zaman önce, Timur'un Azerbaycan'a girmesi, bu hâdiseleri hızlandırmış olmalıdır. Nitekim 786 (1384)'da Timur'un Azerbaycan'ı işgale başlamasıyla Sultan Ahmed Celâyir (saltanatı: 1382—1410) Bagdad'a çekilmişti; Sulṭânîye'yi ele-geçiren Timur ise, Azerbaycan'da fazla kalmıyarak buradan ayrılmıştı. Azerbaycan ahvâlini yakından tâkib eden Toktamış Han, 787 (1385) kışında Derbend'i geçerek dokuz tümen asker ile Tebriz üzerine yürüdü. Bu harekât sırasında Timur ve Sultan Ahmed Celâyir Azerbaycan'da bulunmuyorlardı. Böylece Tebriz şehri, kendisini bizzat müdâfaa etmek mecbûriyetinde kaldı. Şehrin Toktamış tarafından kuşatılmasından bir hafta sonra, 250 tümen (2,5 milyon) altın karşılığında anlaşmaya varıldı. Fakat Toktamış Han, Zayn al-Dīn-i Ḳazvīnī ve Niẓām al-Dīn Şāmī'nin nakillerine göre, anlaşmayı bozarak, ordusunu şehre soktu ve burayı tahrib edecek şekilde yağmalattı (W. G. Tiesenhausen, *ayn. esr.*, metin, II, 226 v.d., trc., s. 97 v.d.; Nizamüddin Şâmî, s. 117 v.d.). Toktamış Han'ın elçileri, Sultan Berkuk'un huzûruna kânun II. 1385 sonlarında çıktığına göre, bu hâdiseler, şubat veya mart 1385'te vuku bulmuş olmalıdır. Toktamış Han'ın Azerbaycan'da giriştiği şiddet hareketleri, halkı kendi aleyhine çevirmekten başka bir netîce vermemişti. Ayrıca eski hâmisi Timur'u da kendine düşman etmişti.

Toktamış Han'ın Azerbaycan harekâtını duyan Timur, 788 (1386/1387)'de ordusuyla Azerbaycan'a girdi. Azerbaycan ve havâlisini hâkimiyeti altına aldıktan sonra Mugan bölgesine çekildi. Bu sırada Toktamış'ın ordusunun Derbend'i geçerek Samur ırmağı boyuna geldiğini haber aldı. Bunun üzerine iki-üç tümenlik öncü kuvvetini gönderdi; ancak, birlik kumandanlarına, Toktamış'ın askerleri ile harb etmeden geri dönmelerini emretti. Samur ırmağına yaklaştıkları sırada Toktamış'ın ordusuyla karşılaşan bu öncü kuvvetleri, Timur'un emrine uyarak geri dönmek istedilerse de, Toktamış'ın öncü kuvvetlerinin ok yağmuruna tutulunca harb etmek mecbûriyetinde kaldılar. Daha sonra Timur'un oğlu Mîrân-Şah emrindeki kuvvetler yetişince, Toktamış'ın kuvvetleri mağlûb olarak, Derbend'e, Toktamış'ın yanına çekildiler (Nizamüddin Şâmî, s. 122 v. dd.); Şaraf al-Dīn ʿAlī Yazdī, I, 298 v. dd.). Bunun üzerine Toktamış, ordusu ile birlikte sür'atle Sır-Derya boylarına yöneldi. Bu sûretle o, Timur'un Mâverâünnehr'de zayıf kuvvetler bırakmış olmasından faydalanmak istemişti. Toktamış, 789 (1387/1388)'da Timur'un hudut kalesi durumunda olan Sabran'ı kuşattı ise de, çok iyi tahkim edildiği için ele-geçiremedi. Endican'dan ordusuyla birlikte gelen Timur'un oğlu Ömer Şeyh'i mağlûb edip Mâverâünnehr'e girdi ve yol boyunca birçok şehir ve kasabaları yağmalayarak, Buhârâ önlerine geldi. Ancak, kendisini kuvvetle müdâfaa eden bu şehri alamadı ve ordusundan ayırdığı bir kısım kuvvetle Keşka-Derya boyundaki Karşı ve Zincir-Saray taraflarını yağmalattı. Bu hâdiseler üzerine Şîrâz taraflarında bulunan Timur, Toktamış'a karşı harekete geçmeye karar verdi. Timur, sür'atle Semerkand'a yürüdü; Toktamış ise, kuvvetleri ile birlikte Deşt-i Kıpçak'a döndü (Nizamüddin Şâmî, s. 127 v.d.; Şaraf al-Dīn, ʿAlī Yazdī, I, 321 v.d.).

Timur, Toktamış Han'a karşı harekete geçmeden önce Hârizm mes'elesini ele almak zarûretini duydu. Zîrâ Timur'un meşguliyetinden faydalanan Kongirat Süleyman Sofî, Hârizm'de hükümranlığını kurmuş ve açıkça Toktamış Han'a bağlanmıştı. Bu münâsebetle Toktamış, Hârizm'de kendi adına para bastırmıştı. 790 (1388)'da Kongirat Süleyman Sofî'yi cezâlandırmak üzere, tekrar Hârizm üzerine yürüyen Timur, buranın merkezi Ürgenç'i ele-geçirdi ve kendi öncü kuvvetleri ile çarpışan Toktamış'ın emîrlerinden İl-Yığmış-Oğlan'ın mağlûb olarak geri çekildiğini, Süleyman Sofî'nin de Toktamış'ın yanına kaçtığını öğrendi (Nizamüddin Şâmî, s. 130 v.d.; Şaraf al-Dīn ʿAlī Yazdī, I, 322 v.d.). Bu sırada ordu toplamakla meşgul olan Toktamış Han, 1388 yılının sonunda büyük bir ordu ile tekrar Sabran önlerine gelerek şehri kuşattı. Ordusunun bir kısmı da Arıs ırmağının Sır-Derya'ya karıştığı yere yakın Zernuk kalesi civârına kadar ilerledi. Timur, Toktamış'ın bu yeni hücûmunu haber aldığı sırada Semerkand'da bulunmaktaydı. Derhal Endican'daki oğlu Ömer Şeyh ile Herat'ta bulunan diğer oğlu Mîrân-Şah'a haber göndererek askerleriyle kendisine katılmalarını emredip, 30.000 kişilik ordusuyla Sır-Derya'ya doğru ilerledi. Sır-Derya'ya yaklaştığı sırada kendisine katılan Ömer Şeyh'in kuvvetleri ile birlikte yürüyüşüne devam ederken, Toktamış Han'ın öncü kuvvetleri ile karşılaştı ve onları yenip, Sır-Derya'nın karşı yakasına püskürttü. Bundan sonra geri dönen Timur, oğlu Mîrân-Şah'ın askerleri ve diğer vilâyetlerden gelen kuvvetlerle birlikte, 1399 baharında Sabran'ı almaya çalışan Toktamış'ın üzerine yürüdü. Toktamış Han, onun gelmekte olduğunu duyunca, Sabran muhâsarasını kaldırarak Deşt-i Kıpçak'ın içerilerine çekildi (Nizamüddin Şâmî, s. 135 v.dd.; Şaraf al-Dīn ʿAlī Yazdī, I, 332 v.dd.).

1390 yılını her iki taraf da hazırlık yapmakla geçirdi. 1391'de ilk defa Toktamış'a karşı hareket teşebbüsünü ele alan Timur, Deşt-i Kıpçak seferi için toplamış olduğu 200.000 kişilik ordusuyla Semerkand'dan çıktı ise de, kışın şiddeti yüzünden Taşkent'te konaklamak mecbûriyetinde kaldı. 15 safer 793 (23 kânun II. 1391)'te buradan ayrılıp Otrar yakınlarındaki Karasman mevkiine eriştiği zaman, Toktamış Han'ın sulh taleb eden elçilerini kabûl ve onlara itibar eden Timur, sulh teklifini reddetti ve Toktamış, ancak uluğ-beyi Kongirat Ali Bey'i rehin olarak gönderdiği takdirde sulh talebini görüşebileceğini bildirdi. Yalnız bu elçileri kılavuz olarak kullanmak istediği için yanında alıkoydu. Toktamış Han'ın amca-zâdeleri olup, onun yanından kaçarak kendisine iltiCâ eden Timur-Kutluk-Oğlan ve Könçe-Oğlan adındaki iki şehzâde ile Emîr Edîgü'ye birlikler vererek onları *mangılay* (öncü) tâyin etti. Ordu, Karaçuk dağlarını geçtikten sonra nisan ayının ilk haftasında Sarığ-Özen (Sarı-su)'e vardı. Bu ırmağı geçtikten sonra 27 nisanda Kiçik-Dağ (Kiçi-Tav)'a oradan Uluğ-Dağ (Uluğ-Tav)'a eriştiler. Timur, bu seferinin hâtırası olmak üzere Uluğ-Dağ üzerindeki meşhur âbideyi yaptırdı. Buradan hareketle Yılancık suyuna, oradan da Kara-Turgay suyuna vardılar. Timur, burada büyük bir sürek avı yaptırtarak, ordusunun et ve yiyecek ihtiyâcını takviye etti. Bundan sonra ordu Tobol suyuna, oradan da 25 mayısta Yayık ırmağına geldi. Bu sırada Toktamış Han'ın Kırk-Göl mevkiinde olduğu öğrenildi. Toktamış Han'ın bulunduğu bölgeye yaklaşıldığı sırada Kunduzca (Kundurca) ırmağı boyunda iki ordu karşılaştı. Toktamış Han'ın ordusu da Timur'un ordusu kadar kalabalıktı. Cuci sülâlesinden Taş-Timur-Oğlan, Bek-Yaruk-Oğlan, İl-Yığmış-Oğlan, Bek-Pulad-Oğlan, Ali-Oğlan ve Cantay-Oğlan adındaki şehzâdeler tümenleriyle birlikte orduda bulunmaktaydı. Bundan başka, Kongirat Ali Bey, Süleyman Sofî v.b. gibi Deşt-i Kıpçak'ın en meşhur emîrleri de Toktamış Han'ın ordusunda idi. Toktamış, ordusunu harp nizâmına sokarken, Timur da ordusuna „Yedi kol düzeni“ adını verdiği bir muhârebe nizâmını tatbik etti. Şehzâdelerinden Mîrân-Şah, Ömer Şeyh, Muhammed Sultan Bahadır ve Muhammed Süleyman Mirzâ'lar ile Emîr Hacı Seyfeddin, Birdi-Bey ve Hudâdâd adlı meşhur emîrler bu nizamda yerlerini aldı. 15 receb 793 (18 haziran 1391) günü Toktamış Han'ın kuvvetlerinin taarruzu ile başlayan muhârebenin başlangıcında Toktamış kısmen bir başarı elde etmiş ise de, sonra Timur, ordusunu umûmî taarruza kaldırarak savaşı zaferle netîcelendirmiştir. Böylece Toktamış Han'ın Timur'u Deşt-i Kıpçak'ın derinliklerinde ordusuyla birlikte yok etmek taktiği, kendi aleyhine tecellî etmişti; fakat, Timur Toktamış'ı yakalıyamamıştı. Ayrıca Timur'un ordusu muazzam ganîmetler elde etti. Timur, Kunduzca zaferinden sonra İtil ırmağının şark sâhilini tâkib ederek cenûba indi ve sonbaharda Mâverâünnehr'e döndü (Nizamüddin Şâmî, s. 142—152; Şaraf al-Dīn ʿAlī Yazdī, I, 356—397; Hammer, *ayn. esr.* s. 351 v.dd.; H. H. Howorth, *ayn. esr.*, II/1, . 245 v.d.).

Toktamış Han, Kunduzca muhârebesi ile birçok kayıplara uğramasına rağmen, Deşt-i Kıpçak'taki hâkimiyetini koruyup, yeni bir mücâdele için hazırlanmaya başlamıştı. Bu sırada Moskova prensliği ile Litvanya prensi Vitovt (Vitold) arasında çıkan hudud anlaşmazlığından

faydalanarak, 8 receb 795 (20 mayıs 1393) tarihli meşhur yarlığını Vitovt'un kardeşi Lehistan kıralı Yagaylo'ya göndermişti. Toktamış, bu yarlığında „münâzaa mevzuu olan toprakların idâresini kendisine verdiğini, ancak kendi hâkimiyetinin tanınmasını ve vergi verilmesini" taleb etmekteydi (Bertold Spuler, *ayn. esr.*, s. 131 v.d.; A. Y. Yakubovsky, *ayn. esr.*, s. 250). Bu durum, Toktamış'ın Slav prensliklerinin üzerindeki hâkimiyetinin henüz ortadan kalkmadığını göstermek bakımından mühimdir. Toktamış, bir taraftan eski kudretini kazanmak için hazırlık yaparken, diğer taraftan da Mısır Memlûk sultanı Berkuk'a 1394 ve 1395 yıllarında göndermiş olduğu elçiler ile müşterek tehlikeye karşı birlikte hareket etmeyi teklif ediyordu. al-Maḳrīzī ve al-'Aynī (W.G.Tiesenhausen, *ayn. esr.*, I, 442, 531), Toktamış Han'ın elçilerinin Kahire'ye gelişleri hakkında yeterli bilgiler vermektedirler. Sultan Berkuk, Toktamış Han ile dostluğuna devam etmiş, hattâ bu ittifâka Osmanlı sultanı Yıldırım Bayezid'in de dâhil olması için gayret göstermişti (M. C. Şehabeddin Tekindağ, *ayn. esr.*, s. 94).

Timur, 1394 yılı sonbaharında şimâlî Azerbaycan'da Şekî şehri yakınlarında iken, Toktamış'ın kuvvetlerinin Derbend'i geçerek Şirvan topraklarına girdiğini duydu. Bunun üzerine, yeni bir sefer hazırlığı için kışı Kür ırmağı boyunda geçirdi. Ertesi yıl 7 cemâziyelevvel 797 (28 şubat 1395)'de ordusuna hareket emrini verdi. Ayrıca Şemseddin Almalıkî'yi Toktamış Han nezdine elçi olarak gönderdi. Elçi, Toktamış Han'ın karargâhına gelerek Timur'un mektubunu ona verdi. Toktamış Han'ın cevâbı, kendi emîrlerinin de te'sîriyle sert ve ağır olmuştu. Şemseddin Almalıkî, Timur'un yanına döndüğünde, onu Dağıstan hudûdundaki Samur ırmağı boyunda buldu. Timur, elçiden durumu öğrenince, büyük bir ordu ile harekete geçti (Şaraf al-Dīn 'Alī Yazdī, I, 522—527). Derbend'i geçen Timur, Toktamış Han'ın müttefiki olan Kaytak kavmini perîşan, memleketini ise, yağma ve tahrib etti. Daha sonra Toktamış Han'ın Emîr Kazancı kumandasında gönderdiği öncü kuvvetlerini bozguna uğrattı. Nihâyet iki ordu Terek ırmağı boyunda karşılaştı. 14 nisan 1395'te başlayan bu büyük muhârebede Timur, ordusunu yine „Yedi kol düzeni" ne göre tanzim etmişti. Bu muhârebe, Toktamış ile birlikte Cuci ulusu ve Altın-Ordu'nun mukadderâtını tâyin edeceği için, daha önce Timur'a sığınmış olan Cuci şehzâdelerinden, yalnız Urus Han'ın oğlu hâriç olmak üzere diğerleri Timur'u terk etmişlerdi. Hattâ bunlardan Könçe-Oğlan, Toktamış Han'ın ordusunda sağkolun başbuğluğunu yapmaktaydı. Bu sûretle Timur-Toktamış mücâdelesi, Çağatay ile Cuci ulusları savaşı hâlini aldı. Kıyasıya geçen vuruşmadan sonra zafer, neticede Timur tarafında kaldı. Toktamış'ın emîrlerinden Barın-Yağlı-Bay başta olmak üzere birçoğu muhârebe meydanında kalmışlardı. Toktamış Han, maiyetinden bir grup ile Bulgar tarafına, diğer bir grup da Bek-Yaruk-Oğlan ve Emîr Aktav başta olmak üzere Kırım tarafına kaçmışlardı. Timur, Toktamış Han'ı İtil boyundaki Ükek şehrine kadar tâkib etti ise de, onu ele geçiremedi. Bu arada Timur, yanında bulunan tek şehzâde Urus Han'ın oğlu Kayırçak Oğlan'a asker vererek Şarkî Deşt-i Kıpçak'a sâhib olması için gönderdi. Bundan sonra garba yönelip, Moskova yakınlarına kadar ilerledi. Oradan geri dönerek Azak şehrini kuşattı. 1396 yılı başında şimâlî Kafkasya'yı yağmalattırıp, Toktamış Han'ın ordusunda vazife almış olan Deşt-i Kıpçaklı şehzâdeler ile emîrleri şiddetle tâkib ettirdi. Garbî Deşt-i Kıpçak'tan sonra Derbend üzerinden Azerbaycan'a döndü (Nizamüddin Şâmî, s. 192—201; Şaraf al-Dīn 'Alī Yazdī, I, 531—544; *Ötemiş Hacı tarihi*, var. 53a; Kırîmî Elhâc Abdülgaffâr *ayn. esr.*, s 60; Hammer, *ayn. esr.*, s. 359; H. H. Howorth, *ayn. esr.*, II/1, 252 v.d.; A. Y. Yakubovsky, *ayn. esr.*, s. 253 v.d.).

Toktamış Han, Timur'un çekilmesinden sonra tekrar toparlanmaya çalıştığı bir sırada, Emîr Edîgü'nün yardımıyla hanlığını ilân eden Timur-Kutluk ile vuruşmak zorunda kaldı ve 1397'de vuku bulan bu muhârebede yenilerek, Litvanya prensi Vitovt'un yanına kaçmaya mecbur oldu. Timur-Kutluk Han (1397—1400), Litvanya'ya elçiler göndererek prens Vitovt'tan Toktamış Han'ı kendisine teslim etmesini istedi. Vitovt, kudretini arttırmak ve Litvanya'yı büyütmek arzusunda olduğu için, Toktamış Han'ın kendisine sığınmış olmasını fırsat biliyordu. Bunun için Timur-Kutluk Han'ın elçilerine red cevabı vererek ordu toplamaya başladı. Baltık Alman şövalyelerinin de iltihak ettiği büyük bir kuvvet teşkil etmeye muvaffak olan Vitovt'un ordusunda, ateşli silâhlar da vardı. Toktamış Han da 3.000'e yakın maiyetiyle bu orduya iltihak etmişti. Bu kuvvetler 12 ağustos 1399'da Özü (Dinyeper) ırmağına katılan Vorskla ırmağı boyunda Timur-Kutluk Han'ın ordusuyla karşılaştılar. Yapılan muhârebede Timur-Kutluk Han, büyük bir zafer kazanmış ve Toktamış Han'ın da içinde bulunduğu müttefikler perîşan olmuşlardı (Bertold Spuler

ayn. esr., s. 139, A. Zeki Velidî Togan, *Umumî Türk tarihine giriş*, I, 359 v. d.; A.Y. Yakubovsky, *ayn. esr.*, s. 270; G. Vernadsky, *ayn. esr.*, s. 281). Böylelikle hanlık şansını kaybeden Toktamış, artık bundan sonraki ömrünü, Deşt-i Kıpçak'ın uzak köşelerinde daimâ yer değiştirerek ve saklanarak geçirdi. 1405 yılına kadar devam eden bu kaçak hayatı sırasında Emîr Edîgü onu yakalayabilmek için çok uğraştı. Toktamış'ın, hayatının sonlarına doğru Timur ile arasını düzeltmek için gayret gösterdiği ve Şaraf al-Dīn 'Alī Yazdī'nin nakline göre, sâdık adamlarından Kara-Hoca'yı Timur'a elçi olarak gönderdiği anlaşılmaktadır. Nitekim bu elçi Toktamış'ın ahvâlinden bahsederken, eski yakınlarının hepsinin onu Deşt-i Kıpçak'ta tek başına bıraktıklarını anlatmış, Timur da, teselli edici ve vaatkâr cevaplar vermişti (Şaraf al-Dīn 'Alī Yazdī, II, 459). Emîr Timur, elçiyi kabûl ettiği kânun II. 1405 ortalarında, Çin'e sefer yapmak üzere ordusuyla birlikte konakladığı Otrar şehrinde bulunuyordu. Kastilya'nın Timur nezdine göndermiş olduğu elçisi Ruy Gonzales de Clavijo da Toktamış Han'ın, ömrünün son günlerinde, Timur ile tekrar dost olduğunu seyahat-nâmesinde anlatmaktadır (Clavijo, *Embassy to Tamerlane, 1403—1406*, nşr. Guy le Strange, London, 1928, s. 298 v. dd.). Ancak Timur'un ânî vefatı, Toktamış'ı bu himâyeden mahrum bırakmıştı. Bu hâdiseden bir müddet sonra Toktamış, 807 (1405) kışının ilk aylarında, kendisini tâkib eden Emîr Edîgü'nün adamları tarafından Garbî Sibirya'da Tümen civârında katledildi (Şaraf al-Dīn 'Alī Yazdī, II, 460; Mu'în al-Dīn Natanzī, s. 97; Murad Remzi, *ayn. esr.*, I, 663; Bertold Spuler, *ayn. esr.*, s. 141; A. Y. Yakubovsky, *ayn. esr.*, s. 271). Ötemiş Hacı ve Kırîmî Elhâc Abdülgaffâr'ın nakline göre ise, Toktamış Han, Edîgü ve adamları tarafından tâkib edilirken, Karaton ırmağı boyunda atıyla birlikte uçuruma yuvarlanarak ölmüştü (*Ötemiş Hacı tarihi*, var. 53a; Kırîmî Elhâc Abdülgaffâr, *ayn. esr.*, s. 60). Toktamış Han, cesur ve bitmek bilmeyen bir mücâdele azmine sâhib olmasına rağmen, yanlış tutumu ile Timur gibi kudretli bir hükümdârın düşmanlığını üzerine çekmişti. Altın-Ordu hanlığını ikinci defa dirilten ve yükselten kendisi olduğu halde, bu hatâsı ile tekrar fetret devrini hazırlayan da o olmuştu. Toktamış Han'ın diğer bir talihsizliği ise, Emîr Edîgü gibi kudretli ve zeki dâhilî bir düşmana sâhib olması idi.

Bibliyografya: Şaraf al-Dīn 'Alī Yazdī, *Ẓafar-nāma* (nşr. Muḥammed 'Abbāsī), Tahran, 1336, I-II; Ḳāżi Aḥmed Ġaffār-i Ḳazvīnī, *Tārīḫ-i cihān-ārā* (Tahran, 1342); Kırîmî Elhâc Abdülgaffâr, *'Umdat al-tavārīḫ, T T E M* ilâvesi (nşr. Necib Âsım), İstanbul, 1343; Ali Celâyir, *Cāmi' al-tavārīḫ* (nşr. I. Berezin), Kazan, 1851, I—II; Ebulgâzî Bahadır Han, *Şecere-i Türk* (nşr. Desmaisons), Petersburg, 1871, 1874, I—II; Şihāb al-Dīn Marcānī, *Mustafād al-aḫbār* (Kazan, 1885, 1900), I—II; Ötemiş Hacı, *Ötemiş Hacı tarihi*, Z. Velidî Togan'ın husûsî kütüphânesindeki yazma; Murad Remzi, *Talfīḳ al-aḫbār* (Orenburg, 1908), I—II; A. Zeki Velidî Togan, *Umumî Türk tarihine giriş* (İstanbul, 1946), I; Nizamüddin Şâmî, *Ẓafernâme* (trc. Necati Lugal), Ankara, 1949; Akdes Nimet Kurat, *Rusya tarihi* (Ankara, 1948); Abū Bakr al-Ḳuṭbī al-Aḫrī, *Tārīḫ-i Şayḫ Uvays* (nşr. ve trc. J. B. van Loon), Gravenhage, 1954; Mu'în al-Dīn Natanzī, *Muntaḫab al-tavārīḫ-i Mu'īnī* (nşr. J. Aubin), Tahran 1957; *Mu'izz al-ansāb* (anonim), Paris, Bibl. Nat., Ancient Fond, nr. 67; British Museum, Or., nr. 467; Ch. M. von Fraehn, *Die Münzen der Chane vom Ulus Dschutschi's oder von der Goldenen Horde* (Petersburg-Leipzig, 1832); Joseph von Hammer-Purgstall, *Geschichte der Goldenen Horde im Kiptschak* (Wien-Budapest, 1840); M. d'Ohsson, *Histoire des Mongols depuis Tchinguiz-Khan Jusqu'a Timour Bek ou Tamerlan* (Amsterdam, 1852), I—IV; *Nikonovskaya Letopis, Polnoe Sobranie Ruskih Letopisey* (Petersburg, 1862), X; H. Henry Howorth, *History of the Mongols* (London, 1880), II/1; Stanley Lane-Poole, *Catalogue of Oriental Coins in the British Museum, Coins of the Mongols* (London, 1881), VI; W. G. Tiesenhausen, *Sbornik Materyalof Otnosiaşçihsia k İstorii Zolotoy Ordu* (Petersburg, 1884), I; nşr. A. A. Romaskoviç - S. L. Volin, Moskova - Leningrad, 1941, II; Wilhelm Radloff, *Yarlıkt Tohtamışa i Timur-Kutluga, Z V O R A O* (Petersburg, 1889), III; A. K. Markof, *İnventarniy Katalog Musulmanskih Monet Ermitaja* (Petersburg, 1892); Stanley Lane-Poole, *Düvel-i İslâmiye* (ilâveli trc. Halil Edhem), İstanbul, 1927; W. Barthold, *Orta Asya Türk tarihi hakkında dersler*, trc., İstanbul, 1927; E. de Zambaur, *Manuel de Généalogie et de Chronologie pour l'histoire de l'Islam* (Hannover, 1927); Ruy Gonzales de Clavijo, *Embassy to Tamerlane, 1403—1406* (nşr. Guy le Strange), London, 1928; George Vernadsky, *The Mongols and Russia, The History of Russia Series* (New

Haven, 1953), III; A. Y. Yakubovsky, *Altınordu ve inhitatı* (trc. H. Eren), İstanbul, 1955; René Grousset, *l'Empire des Steppes*, 4. tab'ı (Paris, 1960); Bertold Spuler, *Die Goldene Horde, die Mongolen in Rusland*, 2. tab'ı (Wiesbaden, 1965).

(MUSTAFA KAFALI.)

TOKUZ OĞUZLAR. DOKUZ OĞUZLAR, (Orhun kitâbelerinde, Toḳuz Oğuz; islâm müelliflerinin eserlerinde, Toḳuz Ġuzz) Göktürkler ve Uygurlar devrindeki en tanınmış Türk kavimlerinden biri. Yukarı Yenisey'de Barlık çayı kıyısında bulunan kitâbelerden birindeki bir ibâreyi Radloff (*Atlas*, LXXVI, şekil 1 ve 2, s. 307—310) ve H. N. Orkun (*Eski Türk yazıtları* [TDK], Ankara, 1940, III, 61), „Altı-Oğuz budunda" şeklinde okumuşlardır. Bu okunuş doğru ise, Tokuz Oğuzlar, VII. asrın ilk yarısında, Tula (Togla) boylarındaki yurtlarından önce Barlık çayı kıyılarında oturmakta idiler. Nitekim Orhun bölgesindeki Edizler de, bâzı kitâbelere göre (H. N. Orkun, *agn. esr.*, III, 80), daha önce Barlık kıyılarında, Oğuzlara komşu olarak yaşamışlardır. Hattâ, vâkıalara bakarak bu iki kavmin (Altı-Oğuz ve Edizler) birlikte hareket edip Tula ırmağı boylarına ve onun garbındaki yerlere geldiklerini söylemek mümkündür. Ancak, Radloff ve Orkun'un okuyuşları, bu güne kadar te'yid edilmemiştir.

A. Göktürkler devrinde Oğuzlar. Göktürk şehzâdelerinden Kutlug, Göktürk devletini yeniden kurmak için harekete geçtiği esnâda Oğuzlar, anlaşıldığına göre, Göktürklerin şimâlinde, Tula ırmağı ile onun garbında yaşıyorlar ve Orhun bölgesinin en kuvvetli devletine sâhip bulunuyorlardı. Oğuz devletinin başında Baz Kağan vardı. Oğuzlar, Kutlug'un gittikçe gelişen faâliyetlerinden endişe, edip Çin'e ve Kıtaylara elçiler göndererek, birlikte Göktürklere saldırmak teklifinde bulundular. Fakat Göktürkler bunların birleşmesine meydan vermeden Oğuzların üzerine yürüdüler. Tula ırmağı kıyısında yapılan savaşta Oğuzlar ağır bir mağlûbiyete uğradılar. Oğuzlardan bir çoğu suya düşüp, boğuldu; büyük bir kısmı da kaçarken öldürüldü. Bunun üzerine, Oğuzlar Kutlug'a itâat etmek zorunda kaldılar. Bu başarıdan sonra Ötügen havâlisi fethedildi. İl-Tiriş ünvânını alan Kutlug, atalarının bu eski kağanlık merkezinde yerleşti (682). Bu savaş dolayısı ile, Oğuzların başındaki Baz Kağan'ın âkıbeti hakkında, kitâbelerde bir şey söylenmediği gibi, onların yeni bir faâliyetinden de bahsedilmiyor. Yalnız Tonyukuk kitâbesinin sonlarında İl-Tiriş Kağan methedilirken, onun Oğuzlar ile beş defa savaştığı söyleniyor. Bunlardan dördünün, mezkûr savaştan önce mi, yoksa sonra mı olduğu hakkında kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Bununla berâber, Baz Kağan Tula savaşında öldürülmüş olabilir. Bilge Kağan kitâbesinde, Baz Kağan heykelinin İl-Tiriş Kağan için „balbal" olarak dikildiği bildiriliyor. Bu husus ne olursa olsun Oğuzlar, İl-Tiriş Kağan zamanında tamamen itâat altına alınmış ve muhtemelen idârî bakımdanda doğrudan-doğruya kağanlığa bağlanmışlardır. Böylece Oğuzlara, Türklerin yanında devletin dayandığı ikinci bir unsur gözü ile bakıldığı anlaşılıyor. Bu sıfatla, İl-Tiriş Kağan'ın halefi Kapağan Kağan zamanında yapılan Kırgız seferine (697) Oğuzlar da katılmışlardır. Oğuzlar bu seferde Göktürk ordusunun öncü kuvvetini teşkil etmişlerdir.

Kapağan'dan sonra İl-Tiriş'in büyük oğlu kağan oldu (716) ki, bu, kitâbelerdeki Türk Bilge Kağandır. İl-Tiriş'in oğullarının kağanlığı ele-geçirmeleri, amca oğulları ile yaptıkları çetin bir mücâdele netîcesinde mümkün olmuştur. Bu mücâdele devlete gevşek bir şekilde bağlanmış olan „budunların" tâbilik bağlarını koparmalarına sebeb olmuş. Bu arada Oğuzlar da isyan bayrağını kaldırmışlardı. Kitâbelerde Oğuzların ayaklanmalarına, her tarafta karışıklıklar çıkmasının ve kıskançlığın âmil olduğu söyleniyor. Fakat şurası muhakkaktır ki, Oğuzlar bir türlü Göktürk kağanlarına ısınamamışlardı. Onların harekete geçmelerinde, istiklâllerini elde etmek gayesini güttükleri âşikârdır. Bilge Kağan ve Göktürk ordusunu sevk ve idâre eden kardeşi Kül-Tegin, İzgilleri te'dib ettikten sonra Oğuzlar üzerine yürüdüler ise de, onları İzgiller gibi kolayca yola getirmek kabil olmadı ve bir yılda beş defa savaşıldı. Çuş-Başı'nda yapılan savaşta Göktürk ordusu Oğuzlar karşısında yılgın bir duruma düştü ise de, Kül-Tegin yetişerek Oğuzları püskürtmeye ve hattâ Tonra (aş. bk.) boyunun beyi Yılpagut ile on eri esir almaya muvaffak oldu. Bu savaşta bir netîce alınamadığı için, iki kardeş kavim Ezgenti Kadaz'da tekrar karşılaştılar; fakat, yenişemediler. Ertesi yılın baharında (717?) Bilge Kağan, Oğuzlar üzerine yeniden ordu sevketti ise de, Oğuzların Üç-Oğuz kolu (Üç-Oğuz süsi), Bilge Kağan'ın ordugâhını basarak büyük bir tehlike yarattı. Kağanın âilesi efrâdı esir alınmak üzere iken, Kül-Tegin bu tehlikeyi önledi. Fakat, Oğuzlarla yapılan harplerin bir türlü sonu gelmiyor ve Oğuzlar her defasında kendilerini toparlayarak, şark komşuları Tokuz-Tatarlar ile birlikte, Göktürklerin karşısına çıkıyorlardı. 718 yılında Bilge Kağan, Oğuzlara karşı daha başarılı bir sefer yaptı. Fakat Oğuzlar, kağana tâbi olmak istemeyerek göç edip, Çin idâresine girdiler. Artık Bilge Kağan'ın kitâbesinde bir daha onlardan bahsedilmiyor. Yalnız 720 yılında dikildiği kabûl edilen Bilge Tonyukuk kitâbesindeki „Türk Bilge Kağan Türk sir budununu ve Oğuz budununu iyi idâre ediyor" sözleri ve Bilge Kağan'ın Türk budununun ve beylerinin yanında Oğuz budununa ve beylerine de hitab etmesi, Oğuzların bilâhare yurtlarına dönerek kağana tâbi olduklarını gösteriyor.

B. Uygurlar devrinde Oğuzlar. Bilge Kağan'ın ölümü (734)'nden, Ozmış'ın kağanlığa geçmesi (743)'ne kadar olan zamanda Oğuzların durumu hakkında mâlûmat yoktur. 743 yılında, Oğuzların başında Uygur hükümdârının oğlunun bulunduğu ve Uygurlar ile Oğuzların berâberce Göktürk hükümdârı Ozmış Kağan'ın üzerine yürüdükleri görülüyor. Uygurlar eskiden beri Selenge ırmağı kıyılarında oturmakta idiler; mühim bir siyâsî kuvvet olmadıkları için, başları „El-Teber" gibi mütevâzı bir ünvan taşıyor ve Göktürklere tâbi bulunuyordu. Anlaşıldığına göre, Uygurlar, Bilge Kağan'ın ölümünden sonra, Göktürklerin gittikçe zayıflamalarından faydalanarak kuvvetlenmişler, Oğuzları da kendilerine mütteﬁk yapmışlar veya tâbi kılmışlardı. Mezkûr yılda Uygur-Oğuz kuvvetleri Göktürkleri büyük bir hezîmete uğrattılar. Öyle ki, o zaman Oğuzların başında bulunan müstakbel Uygur hükümdârı „Tanrı'da Bolmış İl Etmiş Bilge Kağan"'ın ifâdesi ile: „Türk budun anda ınagaru yok boldu" (Türk kavmi orada tamamiyle [?] yok oldu). Bu zafer üzerine Uygur hükümdârı, Ötügen bölgesine yerleşti ve „Kül-Bilge Kağan" ünvânını aldı. Bundan sonra Üç-Karluk ile savaşan Kül-Bilge Kağan onları garba, On-Okların ülkesine çekilmeye mecbur etti. Fakat, çok geçmeden (Domuz yılında=747 veya daha sonra) Kül Bilge Kağan öldü. Yerine Oğuzların başında bulunan oğlu geçti ve „Tanrı'da Bolmış İl Etmiş Bilge Kağan" ünvânını aldı. Bu Uygur hükümdârı, Türk Bilge Kağan gibi, Oğuzlar için „budunım" (kavmim) demekle berâber, kağan olur-olmaz Oğuzların ezici çoğunluğunu kendisine düşman buldu. Bunlar, bizzat bu Uygur kağanına âit kitâbede „Sekiz-Oğuz" olarak anılırlar ki, böylece ancak bir boy kağana sâdık kalmış oluyordu. İsyan eden Sekiz-Oğuz'ların başında yabguları Tay Bilge Tutug olup, „Yabgu" ünvânını ona Kül-Bilge Kağan vermişti. Oğuzların, Göktürk kağanlarına olduğu gibi, Uygur hükümdarlarına da daha başlangıçtan itibâren isyan etmelerinin istiklâllerini kazanmakla ilgili olduğundan şüphe edilemez. Oğuzlar bu maksatla, Göktürkler devrinde de yaptıkları üzere, şark komşuları Tokuz-Tatarlar (Naymanların ataları olmalıdır [?]. Nayman Moğulca: sekiz demektir) ile birleşmişlerdi. Uygur kağanı müttefikleri yendi. Ertesi gün yapılan ikinci bir savaşta Oğuz ve Tatarlar yeniden mağlûb oldular. Bu mağlûbiyet netîcesinde Oğuzların halk tabakasından mühim bir kısmı esir düşmüş ise de, Uygur kağanı onlara merhamet göstererek, „göçkün" ve davarlarına bir şey yapmamış, beiki ileri gelenlere cezâ (kıyın) vermişti. Fakat, buna rağmen Oğuzlar, Uygur hükümdârının kendisine itâat etmeleri teklifine yanaşmadılar; bu yüzden Burgu'da yapılan savaşta kağan onları ağır bir bozguna uğrattı ve pek çok esir ve ganîmet ele-geçirdi. Oğuzlar, Göktürk kağanlarına karşı yaptıkları gibi, Uygur kağanına da, uğradıkları yenilgilere rağmen, çetin bir mukavemet göstermekte idiler. Nitekim, Uygur hükümdârı seferin sonunda onlardan ancak bir kısmını itâat altına alabilmişti. Bars yılı (750)'nda Kem ırmağı kıyılarında oturan Çiklere karşı yapılan bir seferden sonra, kitâbede Oğuzların adı yeniden geçiyorsa da, kitâbenin bu kısmı mâlesef aşınmış bulunduğundan, onların ne münâsebetle zikredildiği iyice anlaşılmıyor. Bununla berâber, Oğuzların Kırgızlara ve Çiklere elçiler göndererek, onları Uygurlara karşı birlikte harekete geçmeye dâvet ettikleri tahmin olunabilir. İl Etmiş Kağan'ın Çiklere karşı yeni bir sefere çıkması bu husus ile alâkalı olmalıdır. Kağan bu seferden sonra Basmıllar ve Karluklar ile savaşırken, Çin'e sığınmış olan Oğuzlar ve Göktürkler de harekete geçip kağanın düşmanları ile birleşmişlerdi. Bu mâlûmâtın kaynağı olan „Tanrı'da Bolmış İl Etmiş Bilge Kağan"'ın kitâbesinin sonunda Üç Tuğlu Türk budun, Sekiz-Oğuz ve Tokuz-Tatarların, mağlûp kavimler olarak, adları geçiyor. Fakat dirâyetli Uygur kağanı „Tanrı'da Bolmış İl Etmiş Bilge Kağan" en sonunda kuvvetli düşmanları Karluk ve Basmılları kat'î bir mağlûbiyete uğratıp, birincileri garba, On-Okların ülkesine göç etmeye mecbur etmişti. Bu başarılar üzerine Oğuzların, daha birçok Türk ve Moğul kavimleri ile birlikte Uygur kağanına itâat ettikleri ve Uygurların yanında eski mevkilerini aldıkları muhakkaktır. Bu tarihten sonra mühim kitâbelere sâhib olmadığımız için Orta-Asya'nın siyâsî ve kavmî tarihine dâir Çin ve islâm kaynaklarının bizi tatmin etmeyen kayıtları ile iktifâ etmek mecbûriyetinde kalıyoruz.

C. Tokuz Oğuzların boy teşkilâtı. Oğuzlar, kitâbelerde bâzan Tokuz Oğuz şeklinde anılıyorlar ki, islâm müverrihlerinin Toğuz Ġuzz sözü buradan gelmektedir. Buradaki „tokuz“ sözü kitâbelerde emsâli olduğu gibi (meselâ: Üç-Karluk, Üç-Kurıkan, Otuz-Tatar, Tokuz-Tatar, Sekiz-Oğuz, Üç-Oğuz), Oğuzların dokuz boydan meydana geldiklerini göstermektedir. Bu boylardan ancak Tonra ve Kunı (Kunu) adlı ikisi bilinmektedir. Müstakbel İl-Tiriş Kağan'ın faâliyetlerini genişletmesi üzerine, bir üçlü ittifak vücûda getirmek için, Oğuzlar, Tonra boyundan Sem'i, Kıtaylara ve Kunı'dan da Sengün'ü Çin'e elçilikle göndermişlerdi. Bilge Kağan'ın ilk hükümdarlık yıllarında, Tonra boyundan Yılpagut (Alpağut?)'un, yapılan savaşlarda Kül-Tegin tarafından esir alınarak Göktürklerden Tunga Tegin'in cenâze töreni-(yuğ)'nde öldürüldüğünü biliyoruz. Tokuz Oğuzlar, Uygur kitâbesinde, evvelce de işâret edildiği gibi, bâzan Sekiz-Oğuz olarak anılmışlardır ki, bu bir boyun dâimî veya muvakkat olarak onlardan ayrılması ile ilgili olmalıdır. Barlık kitâbelerinden birinde geçen Köni (Köni Tirig=Könü boyundan Tirig-Diri) ile bu Kunı'nın aynı olduğunu iddia etmek her halde mümkün değildir. Dikkate şâyandır ki, Tokuz Oğuzların şark komşuları ve müttefikleri olan Tatarlar da, kitâbelerde „Tokuz-Tatar“ olarak anılırlar. Bunların da zamanla bir boylarını kaybedip, Türkçe Sekiz-Tatar ve Moğulca Nayman olarak anılmaları muhtemeldir. Çünkü, Naymanların en fazla Uygur gelenek ve hâtırasını saklayan ve devam ettiren bir Moğul kavmi olduğunu biliyoruz.

Ç. Tokuz Oğuzlar ile Göktürk ve Uygurların münâsebetlerinin mâhiyeti. Kitâbelerden pek sarih bir şekilde anlaşılıyor ki, Göktürk kağanları Türk (Törük=Türük) adlı kavme (buduna) mensupturlar. Hattâ, Bilge Kağan kendini çok defa Türk Bilge Kağan (bunun da mânası Türk kavmine mensup Bilge Kağan demektir; Salur Kazan Bey, Salur boyuna mensup Kazan Bey; Büğdüz Emen, Büğdüz boyuna mensup Emen; Türk Ahmed Paşa, Çerkes Mehmed Paşa gibi) olarak tanıtmaktadır. Böyle olmakla berâber, Bilge Kağan „Tokuz Oğuz budun kentü budunım erti, Oğuz budun menüm budun erti“ (Oğuz kavmi benim „kendi“ kavmim idi) ve „Türk, Oğuz beyleri, budun eşidin“ (Türk ve Oğuz kavimleri ve beyleri işitin) demektedir. İşte bundan dolayı Barthold, Minorsky ve diğer bâzı müellifler, Göktürk imparatorluğunu bir Oğuz devleti olarak vasıflandırmışlardır. Fakat, Uygur kağanı da Oğuzlar için, „Tokuz Oğuz budunımın tirü kobratı altım“ (Dokuz Oğuz kavmimin hepsini topladım) demekte (H. N. Orkun, *ayn. esr.*, *Şine-Usu gazıtı*, s. 164, şekil 5; asıl metin, s. 165, şekil 5), diğer bir yerde de onlar hakkında: „Kentü budunım tidim“ (kendi kavmim dedim) ifâdesini kullanmakta (H. N. Orkun, *ayn. esr.*, s. 168, şekil 2; asıl metin, s. 169, şekil 2), bunlardan başka yine Oğuzları kastederek „Tay Bilge Tutuk yablakın üçün, bir iki atlığ yablakın üçün, Kara Kamığ budunım öltin, yetdin“ (Tay Bilge Tutuk'un kötülüğü yüzünden, bir iki atlının [?] kötülüğü yüzünden, avam halkım öldün, mahvoldun) sözünü söylemektedir. Diğer taraftan, kitâbelerde Türk isminin ancak tek bir kavmin adı olduğu ve Göktürk kağanlarının da bu buduna mensup bulundukları husûsu apaçık bir hakîkattir. İşte bundan dolayı, Bilge Kağan'ın Oğuzlara dâir sözleri, doğrudan-doğruya kavmî bir akrabalığı değil, siyâsî ve hukukî bir münâsebeti ifâde etmektedir. Yâni Bilge Kağan, Oğuz kavmi bana âit, benim idâremde bulunuyor ve vergisini de bana veriyordu, demektedir. Bilge Tonyukuk kitâbesi'nde „Türk Bilge Kağan Türk Sir budunığ, Oğuz budunığ igidü olurur“ (Türk Bilge Kağan Türk müttehid [?] kavmini ve Oğuz kavmini iyi idâre ediyor) sözü, Türk ve Oğuzların birbirinden ayrı kavimler olduklarını çok açık bir şekilde gösteren diğer bir delil olarak kayda değer. Bu sözler, aynı zamanda, Türk adının Türkçe konuşan topluluklardan bir kısmı için dahî kullanılan bir tâbir mânasını kazanmamış olduğunu da ifâde etmektedir.

Tokuz Oğuz-Uygur münâsebetine gelince, bu da anlaşılacağı üzere, Göktürk devrindeki durumdan farklı olmamıştır ve onun tam bir devamından başka bir şey değildir. Bilge Kağan kitâbesinde, Uygurların Selenge'de oturan El-Teber'inden yâni reislerinden ayrıca bahsedilmektedir. Uygur hükümdârı „Tanrı'da Bolmış İl Etmiş Bilge Kağan“'a âit kitâbede „.... anda kalmış budun On Uygur Tokuz Oğuz üze yüz yıl olurup“ denilmektedir (H. N. Orkun, *ayn. esr.*, *Şine-Usu gazıtı*, s. 164, şekil 2; asıl metin s. 165, şekil 2). Kitâbenin aynen nakledilen şu satırlarından, Uygurların, Oğuzların ve Türklerin Göktürk kitâbelerinden de istidlâl edildiği gibi, ayrı kavmî teşekküller olduğu, Uygurların on boydan ve Oğuzların da, bildiğimiz gibi, dokuz boydan meydana geldiği açıkça anlaşılıyor. On-Uygur sözü, IX. veya X. asra âit olduğu sanılan Koço'da Mani yazısı ile yazılmış Türkçe bir metinde de görülmektedir (J. Hamilton, *Toquz Oguz et On Uygur*, *J A*, Paris, 1962, sayı 250, s. 39 v.d.). Bunlara ilâve olarak On-Uygurlar ile Tokuz Oğuzlar'ın bir arada yaşadıklarının hâtırası *Cāmi' al-tavārīḫ*'te de görülmektedir. Bu hâtıraya göre, Orhun bölgesinde on ırmağın kıyısında yaşayanlara On-Uygur, dokuz ırmağın kıyısında yaşayanlara da Tokuz Uyguz denilmekte idi. Buradaki Tokuz Uyguz'un aslında Tokuz Uğuz (Tokuz Oğuz) olacağı âşikârdır. On-Uygur şu boylardan meydana gelmişti: Ebişlek, Ötünger, Bukız, Öz Kundur (yahut Ork'dur), Tular, Tardar, Adar, Uç Tabin, Kalançu (yahut Kamlançu), Ötiken (*Cāmi' al-tavārīḫ*, nşr. Berezin, Petersburg, 1858, s. 125 v.d.; Moskova, 1965, s. 334 v.d.). Hamilton bunları Çin ve diğer kaynaklarda geçen el ve boy adları ile karşılaştırmıştır (*ayn. makale*, s. 45—50).

Kitâbelerdeki bu çok açık ifâdelere rağmen, bunları ilk defa okuyan V. Thomsen ile J. Marquart ve diğer bâzı âlimler, Tokuz Oğuzlar ile Uygurların aynı kavim oldukları-nı ileri sürmüşlerdir. Bunların bu görüşleri, IX. ve X. asırlardaki islâm müellîflerinin Uygurlardan, Toğuz Ġuzz adı ile bahsetmeleri ve Çin kaynaklarının da Huey-Hu dedikleri Uygurların dokuz boydan meydana geldiklerini söylemeleri ile ilgilidir. Hattâ Çin kaynakları bu dokuz boyun adlarını da vermişlerdir. Ancak, ne bunların asıl Uygur boylarını ifâde edenleri arasında ve ne de *Cāmi' al-tavārīḫ*'tekiler içinde Tokuz Oğuzların Tonra ve Kunı boylarının adları bulunmakta veya onlara benzeyen isimler görülmektedir.

D. İslâm müelliflerine göre Tokuz Oğuzlar. VIII. asrın ikinci yarısından itibâren Orta-Asya'daki siyâsî hâkimiyeti, başlıca, şarkta müslümanların Toğuz Ġuzz dedikleri Uygurlar ve garpta da Karluklar temsil etmeye başladılar. Bunlardan Uygurlar, birçok Türk ve Moğul kavimlerini idâreleri altına almak, geniş bir ülkeye sâhip bulunmak, Çin'e karşı kuvvetini hissettirmek ve Orhun kültürünü devam ettirmek sûretiyle, Göktürklerin vârisi sayılmak vasfına lâyık iseler de, Karluklar için aynı hükmü vermek mümkün değildir. Filhakika bu kavim, Garbî Göktürk devleti ve birliğine son vermekle berâber, hiçbir sûretle kuvvetli bir siyâsî varlık göstermemiştir. Bu sebeple, Karluklar, On-Okların dağılmalarını önleyemedikleri gibi, islâmların IX. asırda Türk ülkesine yaptıkları istilâ ve fetih hareketlerine de karşı duramamışlardır. İslâm müellifleri, Tokuz Oğuzların Türk âleminin en kuvvetli kavmi olduklarını biliyor ve doğru olarak sâdece onların hükümdarlarını hakan ünvânı ile anıyorlardı. Ya'kūbī (*Tārīḫ*, nşr. M. Th. Houtsma, Lugdunum-Batavorum, 1883, II, 478; Barthold, *Turkestan down to the Mongol Invasion*, London, 1928, s. 202)'ye göre Abbâsî halîfesi al-Mahdī, Orta-Asya'daki hükümdarlara ve bu arada Tokuz Oğuz hakanına elçi göndererek, onlardan kendisine tâbi olmalarını istemiştir. Yine aynı müellif (*ayn. esr.*, II, 528), Emevîlerin son Horasan vâlisi Naṣr b. Sayyâr'ın torunu Râfi' b. Leyṯ'in Mâverâünnehr'de isyan hareketine giriştiği zaman kendisine yardıma gelen Türk kuvvetleri arasında Tokuz Oğuzları'n da olduğunu yazmakta ise de, mesâfenin uzaklığını göz-önüne alarak, bunların, Barthold (*ayn. esr.*, s. 201)'un da işâret ettiği gibi, Sır-Derya boylarındaki Oğuzlar olmasından şüphe edilmez. Ṭabarī (*Tārīḫ al-mulūk va'l-rasūl*, Leyden, 1880, III, 1044; Barthold, *ayn. esr.*, göst. yer.), Tokuz Oğuzlar'ın 820 yılında Üsrûşene'ye kadar geldiklerine delâlet eden bir hâdiseden bahseder ise de, buradaki Tokuz Oğuzların Sır-Derya Oğuzları olması muhtemeldir. IX. ve X. asırlara âit islâmî eserlerde Uygur ve Kırgız devletlerinin yıkılışı gibi en mühim siyâsî hâdiselerden ve bunlar ile ilgili göçlerden bahsedilmez. Fazla olarak, verilen tasvirî bilgilerin hangi zamana âit olduğunu tâyin etmek de güçtür. Tokuz Oğuzlara dâir anlatılan haberler, onların hem Orhun, hem de Beş-Balığ bölgesindeki hayatları ile ilgili görünmektedir. Tokuz Oğuzlara seyahat ettiği rivâyet edilen Tamīm b. Baḥr al-Muṭṭavi'ī'nin verdiği bilgilerin (V. Minorsky, *Tamīm b. Baḥr's Journey to the Uyghurs*, *B S O S*, 2 kısım, XII, 278—282, trc., 283—285), Orhun'daki Uygurlara âit olduğu muhakkaktır. Ḫvārizmī (ölm. 847'den sonra, *Kitāb ṣūrat al-arż*, nşr. H. Von Mžik, Leipzig, 1928, s. 105) de Tokuz Oğuz sözü ile, şüphesiz, Orhun Uygurlarını kastetmektedir. Bunun gibi, Cāḥiẓ'in (ölm. 869), Tokuz Oğuzların Türk kavimlerinin en kudretlisi iken, Mani dinine girdikten sonra kudretini kaybedip, Karluklara yenildiklerine dâir kaydı da (R. Şeşen, *Eski Arablar'a göre Türkler*, *Türkiyat mecmuası*, 1968, XV, 34), 840 yılından önceki zamana âit olacaktır (krş. V. Minorsky, *Ḥudūd al-'ālam*, London, 1937, s. 268). Uygurlar'ın, Kırgızlar tarafından Orhun'dan çıkarıldıktan sonra, ancak 860'larda Beş-Balığ bölgesinde yerleştiklerini, bu vesîle ile hatırlatmak isteriz. İbn Ḫurdāẕbeh (*K. al-mamālik va'l-masālik*, nşr. M. J. de Goeje, Lugdunum-Batavorum, s. 30 v.d.), Tokuz Oğuz Türkleri yurdunun en geniş Türk ülkesi olduğunu, hakanın on iki demir kapılı büyük şehrindeki (Ordu-Balığ?) halkın Mani

dinine mensub olduğunu yazdıktan sonra, hükümdârın sarayının damında beş fersahlık yerden görülen ve yüz kişi alan altından bir çadır bulunduğunu ilâve etmektedir ki, bu haber, Tamim'in raporunda da vardır (Minorsky, *ayn. makale*, s. 279). İbn Ḫurdāẕbeh'in daha sonraki coğrafyacılar tarafından nakledilen bu sözlerinin 840 yılından önceki zamana âit olduğu muhakkaktır.

İbn al-Faḳīh (*Muḫtaṣar kitāb al-buldān*, nşr. M. J. de Goeje, Lugdunum-Batavorum, 1885, s. 329), İbn Ḫurdāẕbeh'in bâzı sözlerini tekrar ettikten sonra, *Yada* taşının Tokuz Oğuz hükümdârının elinde bulunduğunu ve Tokuz Oğuzların „Türklerin Arabı" olduğunu söyler. İṣṭaḫrī (kaynağı her halde Balḫī), Tokuz Oğuzların Tibet, Karluk, Kırgız ve Çin olmak üzere komşularını sayarak ülkelerinin yerini târif eder (*K. al-Mamālik va'l-maṣālik*, nşr. M. J. de Goeje, ikinci tab'ı, Leyden, 1929, s. 10). Mas'ūdī (*Murūc al-ẕahab*, nşr. Barbier de Meynard-Pavet de Courteille, Paris, 1891, I, 288, telifi 943), Tokuz Oğuzlardan daha yiğit, daha güçlü ve devletleri daha kuvvetli bir Türk kavmi olmadığını, hükümdarlarının Ayır Han ve mezheplerinin Mani mezhebi olup, başka bir Türk kavminin bu mezhebe mensup bulunmadığını kaydeder. Mas'ūdī durumun, kendi zamanında böyle olduğunu söyler ise de, bunu kabûl etmeye imkân yoktur. Bu tarihte Beş-Balıg Uygurlarının kudretli bir devletleri olmadığı gibi, hükümdarları da han ünvânını değil, siyâsî hüviyetine uygun olarak, İdikut ünvânını taşıyordu (bk. Hamilton, *Les Ouighour à l'époque des Cinq dynasties d'après les documentes Chinois*, Paris, 1955). Mas'ūdī bu sözleri ile ancak Orhun Uygurlarını anlatmaktadır. *Fihrist* müellifi İbn al-Nadīm'e göre, Horasan emîrinin, Semerkand'daki beş yüz kadar Mani dini mensûbunu öldürmeye kastettiğini öğrenen Çin hükümdârı, Tokuz Oğuz hakanı ile birlikte Horasan emîrine haber göndererek, memleketinde, Semerkand'da yaşayan Mani dini mensuplarının iki misli Müslüman bulunduğunu, onlardan birine dokunulduğu takdirde ülkelerindeki müslümanları öldürüp, câmileri harab edeceğini bildirmişti (Kahire tab'ı, 1348, s. 472).

372 (982)'de telif edilmiş olan *Ḥudūd al-'ālam*'da, Tokuz Oğuzların aslında kalabalık bir kavim olup, eski zamanlarda bütün Türkistan hükümdarlarının onlardan neş'et ettiği söylenmektedir. Aynı kaynakta Beş-Balıg bölgesinde onlara âit bâzı şehirlerden de bahsediliyor (nşr. Menuçehr-i Stūda, Tahran, 1340 ş., s. 76 v.d., İng. tre. Minorsky, *The Regions of the World*, s. 94 v.d.). Yine *Ḥudūd al-'ālam*'da, Tatarların Tokuz Oğuzlardan oldukları da kaydediliyor. Tatarlardan, yâni Moğulca konuşan kavimlerden bir kısmının (başta Tokuz-Tatarlar olmak üzere) Uygur kağanlarının hâkimiyeti altında bulunduklarını ve bunun hâtırasını uzun bir zaman taşıdıklarını biliyoruz.

Gardīzī'de Türk kavimlerine dâir olan bilgilerin Cayhanī'nin (921'de hayatta idi) eserine dayandığı umûmiyetle kabûl edilmiştir. Bu eserde Kür Tegin'in, Tokuz Oğuz hükümdarlığını kardeşinin elinden almasına dâir bir hikâye anlatılmaktadır. Bu Kür Tegin tanınmış bir hükümdar olmalıdır. Fakat, Cuvaynī ve Raşīd al-Dīn tarafından nakledilen Uygur rivâyetlerinde bu isim görülemiyor. Gardīzī'de, Tokuz Oğuzların cezâ hukuku ile ilgili bâzı misâller verilmektedir. Yine orada Tokuz Oğuz hakanının bin muhâfızı (çâker) olduğu söylenir. Mas'ūdī de, başka bir eserinde (bk. Cāḥiẓ, *Hilâfet ordusunun menkıbeleri ve Türkler'in faziletleri*, Türk. tre. Ramazan Şeşen, Ankara, 1967, s. 35), Tokuz Oğuzların dokuz boydan müteşekkil olduğunu belirttikten sonra, Tokuz Oğuz hükümdârının bin adam seçip, bunları sıra ile kendisine nedim yaptığını kaydeder. Şine-Usu kitâbesinde geçen „bina" sözü „binlik" olarak tercüme edilmiştir (H. N. Orkun, *ayn. esr.*, s. 164—172, 174). Buna göre, Gardīzī'deki „Bin çâker" tâbiri ile, hakanın bu „binlik" yâni hassa veya muhâfız kuvveti kasdedilmiş olabilir. Yine Gardīzī'de bu muhâfız kuvvetinin günde üç defa yemek yediği ve üç defa şarap içtiği söylenir ki, bunun daha sonra da devam eden yaygın bir Türk geleneği olduğunu biliyoruz. Marvazī'deki Tokuz Oğuzlar ile Sır-Derya Oğuzlarına âit bilgiler karışık olarak verilmiştir. Burada da, Gardīzī'deki Tokuz Oğuzlara âit bilgilerden bâzılarına rastlanmaktadır (*Ṭabāyi' al-ḥayavān*, nşr. Minorsky, London, 1942, Arapça metin, s. 18; İng. tre., s. 29 v.d.). Marvazī'nin de bu hususta Gardīzī gibi Cayhanī'den faydalandığı anlaşılıyor (V. Minorsky, *ayn. esr.*, s. 6). al-Bīrūnī, *al-Tafhīm* (yazılışı 1029)'de, altıncı iklimde yaşayan kavimler arasında Tokuz Oğuzları da zikrediyor (nşr. C. Humāyī, 1318 ş., s. 200) ki, bu hususta onun eski müelliflerin te'sîri altında kalmış olduğu anlaşılıyor. Fakat aynı müellifin, *al-Tafhīm*'den bir yıl sonra kaleme aldığı *al-Ḳānūn al-Mas'ūdī*'de Tokuz Oğuz'un yerini Uygur adının almış olduğu görülür. Orta-Asya'daki Türk kavimleri hakkında, müşâhede ve işittiklerine dayanarak bilgiler veren Kâşgarlı Mahmūd'da ise, yalnız Uygur adı geçer.

E. Tokuz Oğuz-Yağma ve Kara-Hanlılar. X. asırdaki Türk kavimlerinden biri de Yağmalar olup, başlıca Kâşgar ile Narin ırmağı arasındaki bölgede yaşıyorlardı. Bunlar kalabalık Türk kavimlerinden biri idiler. Gardīzī, Tokuz Oğuzlardan olan Yağmaların kaçıp Karlukların ülkesinde yerleştiklerini ve Karlukların da onlara dokunmadıklarını yazar (s. 260). *Ḥudūd al-'ālam*'da, Yağma hükümdarlarının, Tokuz Oğuz kağanının oğullarından olduğu söylenir (s. 79; V. Minorsky, *ayn. esr.*, s 95 v d.). *Mucmal al-tavārīḫ*'te de (Tahran, 1318 ş., s. 421), Yağma hükümdârının Buğra Han ünvânını taşıdığı kaydedilir ki, bütün bu kayıtlar birbirini tamamlamaktadır. Çok kalabalık olduğu ifâde edilen (1.700 tanınmış kabîleden müteşekkil deniliyor, *Ḥudūd al-'ālam*, göst. yer.) bu kavmin adı, Türk kitâbelerinde geçmez. Bu sebeple Yağmaların kitâbelerde adı geçen, fakat âkıbeti meçhul Türk kavimlerinin birinden gelmiş olmaları muhtemeldir. Bu kavmin de Türk (Göktürk ve Uygur) kitâbelerinde geçen Tokuz Oğuzlar olması imkânsız değildir. Tokuz Oğuzların başında ise, Göktürk devletini yıkan Uygur kağanının oğlunun bulunduğunu evvelce görmüştük. Yağmaların Kâşgar bölgesine 840 yılında, Uygur devletinin yıkılması üzerine gelmiş olmaları en kuvvetli ihtimâldir (İbn Ḫurdāẕbeh'teki Türk kavimleri arasında Yağmaların adı geçmez). Diğer taraftan Kara-Hanlı hükümdarlarının Buğra Han ünvânını da taşıdıklarını ve bu hânedânın Kâşgar şehri ile de çok yakın bir münâsebeti olduğunu, kağanların mezarlarının bu şehirde bulunduğunu biliyoruz. Esâsen Orta-Asya'da, 840'tan önce, Uygur hükümdarlarından başka, „kağan" (hakan) ünvânını taşıyan tanınmış başka bir Türk hânedânı da yoktu. Bu sebeple, Kara-Hanlı devletinin Yağmalar tarafından kurulduğundan şüphe edilemez. Kara-Hanlı hükümdarlarının „kağan" ünvânını taşımaları da bu sûretle kolayca îzah edilebilir. Barthold, ilk önce Kara-Hanlı devletinin Yağmalar tarafından kurulduğunu söylemiş ise de (*History of Semirechye* [İng. tre. V.-T. Minorsky], Leiden, 1956, s. 93), sonradan bu fikrinden vaz geçerek, kurucuların Karluklar olduğunu ileri sürmüştü (*Orta Asya Türk tarihi hakkında dersler*, İstanbul, 1928, s. 66 v.dd.). Fakat, Karlukların Kara-Hanlı devletini kurmuş olmaları pek az muhtemeldir. Çünkü Karluklar, yukarıda da işâret edildiği gibi, 766'da Türgiş devletine son verdikten sonra, kuvvetli bir siyâsî varlık gösterememişler ve bu yüzden de Sâmânîlerin, Balasagun da dâhil olmak üzere, Talas bölgesini fethetmelerini önleyememişlerdir. Karluklar parçalanmış bir halde idiler; hükümdarları da Oğuzlarınki gibi „yabgu" ünvânını taşıyordu ve hattâ Kara-Hanlılar devrinde, XII. asırda Karluk başbuğlarından birinin „yabgu han" ünvânına sâhib olduğunu biliyoruz. İslâm müelliflerinin, Karlukları, yakışıklı ve uzun boylu oldukları kadar, münis, esna yakın ve terbiyeli bulmaları da onların mücâdeleci ruhlarını kaybedip, rehâvete düşmeleri ile ilgili olabilir.

İslâm müellifleri, Mısır'da devlet kuran Tolun-oğlu Ahmed'in babasının, Tokuz Oğuzlardan olduğunu yazarlar. Kendisi islâm ülkesinde doğmuş ve tahsil etmiş olmakla berâber, inanılır bir kaynakta Türkçe şiirler söylediği kaydedilir.

Sultan Melikşah devrinde halîfelik divanınca hazırlanmış bir tevkîde, Selçukluların ataları kabûl edilen Tokuz Oğuzların Abbâsî âilesine en sâdık kavimlerden biri olduğuna dâir bir hadîs zikredilmektedir (Ali Sevim, *Sultan Melikşah devrinde Ahsa ve Bahreyn Karmatilerine karşı Selçuklu seferi*, *Belleten*, sayı 94, s. 220).

F. Yer adlarında Tokuz Oğuz. XVI. asırda Sultanönü sancağındaki Karacaşehir kazasına bağlı bir köy, Tokuz Oğuz adını taşımakta idi (F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 203). Bu adın, tarihî Tokuz Oğuzlar ile ilgili olarak verilip-verilmediği hususunda, pek tabiî kat'î bir şey söylenemez.

Neticeler: 1—Kitâbelerin yakından ve mukayeseli bir şekilde tetkik edilmesi sarih bir sûrette gösteriyor ki, Türk adı, denildiği gibi, kat'iyyen siyâsî bir mânada değil, sâdece tek bir topluluğu ifâde etmek üzere, kavmî mânada kullanılmıştır. Tokuz Oğuzlar ve Uygurlar bile, Göktürk kağanlarının kavmi için „Türk budun" diyor (bk. H. N. Orkun, *ayn. esr.*, I, 102, 166, 176, 182). Kitâbelerdeki pek vâzıh ifâdelere rağmen bâzı ilim adamlarının, Türk adının kitâbelerde hâlâ siyâsî bir mânada kullanıldığını ileri sürmeleri gerçekten hayret vericidir.

2—Tokuz Oğuzlar, Türk ve Uygur budunlarından siyâsî ve kavmî bakımlardan tamamen müstakil bir kavim olup, II. Göktürk devletinin kuruluşundan önce, başında Baz Kağan'ın bulunduğu bir devlete sâhip idiler. Göktürkler bu devleti yıkarak, Oğuzları hâkimiyetleri altına almışlardır.

3—On boydan müteşekkil olan Uygurların, Çin kaynakları dokuzunu, Raşīd al-Dīn ise hepsini zikreder. Tokuz Oğuzlar, Uygurlar ile birleşerek veya Uygur kağanının oğlunu başlarına geçirip, onlara tâbi olarak, Göktürk devletinin yıkılmasında âmil olmuşlardır. Onlar nasıl Göktürklere karşı isyan etmişlerse, Uygurlara karşı da aynı şeyi yap-

mışlardır. Hattâ bu isyan hareketinde, onların başında Uygur devletinin kurucusu Kül Bilge Kağan'ın „yabgu" ünvânını verdiğini gördüğümüz Tay Bilge Tutuk bulunmuştur (H. N. Orkun, *ayn. esr*, I, 164, 166 v. d.).

4— İslâm müelliflerinin Uygurlara Tokuz Oğuz (Toğuz Ğuzz) demelerine gelince, bu, Uygur adının Oğuz (Uğuz=Ğuzz)'a benzemesi ile ilgili olsa gerektir. Tokuz Oğuzların eski bir mâziye sâhib olmaları, Uygurlar ile birlikte Göktürk devletine son vermeleri ve Uygur devletinin dayandığı iki unsurdan birini teşkil etmeleri bunda âmil olabilir.

5— Kara-Hanlılar devleti, Tokuz Oğuzlara mensup Yağmalar tarafından kurulmuştur Kâşgarlı'nın Hâkaniye Türkçesi dediği, Yağmaların lehçesi olacaktır. İslâm müelliflerinin Tokuz Oğuzlara dâir verdikleri haberler ise şöyle hülâsa edilebilir: „hakan" ünvânını yalnız onların hükümdarları taşıyordu. Tokuz Oğuzlar Mani dinini kabûl etmişlerdi ki, bu, şüphesiz yalnız hükümdar ve çevresindekiler ile ileri gelenlerin bu dinde olduklarını gösterir. Hakanın, altından yüz kişilik bir çadırı vardı. Bunun bir gerçeği ifâde ettiği ve Uygur kağanlarının bu altın çadırlarının çok tanınmış olduğu, bir Çin kaynağı tarafından da te'yid edilmektedir (bk. Minorsky, *Tamīm b. Baḥr's journey to the Uyghurs* s. 295). Tokuz Oğuzlardan bir kaçını olan Yağmaların „Buğra Han" ünvânını taşıyan hükümdarları da Tokuz Oğuz hânedânından idi.

Bibliyografya: I. Kaynaklar: V. Thomsen, *Inscriptions de l'Orkhon* (Helsingfors, 1896), s. 105, 112, 115, 122, 124 v.d., 127; ayn. mll., *Moğolistandaki Türkçe kitâbeler* [*TM*] (Türk. trc. Ragıb Hulûsi), III, 81—118; H. N. Orkun, *Eski Türk yazıtları* [*TDK*], (İstanbul, 1936), I, 22 34 v.d., 40, 43, 50, 62—67, 85, 102—105, 108, 120 v.d., 128 v.d., 138, 156, 164 v. dd., 168 v.d., 172, 176, 182; E. Chavannes, *Documents sur les T'ou-Kiue (Turcs) occidentaux* (Petersburg, 1903), s. 286, 297, 305; Ya'kūbī, *Tārīḫ* (nşr. M. Th. Houtsma), 1883, II, 568; Ṭabarī, *Tārīḫ al-mulūk va'l-rusul* (nşr. M. J. de Goeje), Leyden, 1881, s. 1044; al-Ḫvārizmī, *Kitāb ṣūrat al-arż* (nşr. H. von Mžik), *BAHG*, Leipzig, 1926, s. 105; İbn Ḫordāẕbeh, *Kitāb al-Masālik va'l-mamālik* (nşr. M. J. de Goeje) Lugdunum-Batavorum, *BAG*, s. 16 v.d., 30 v.d; Ḳudāma b. Ca'far, *Kitāb al-Ḫarāc*, s. 155, 209, 262; İbn al-Faḳīh, *Muḫtaṣar kitāb al-buldān* (nşr. M. J. de Goeje), Lugdunum-Batavorum *BGA*, 1885, s. 328 1885, v.d.; İṣṭaḫrī, *Masālik al-mamālik* (nşr. M. J. de Goeje), *BGA* Leyden, 1885. s. 9 v.d.; Mas'ūdī, *Murūc al-ẕahab* (nşr. ve Frans. trc. Barbier de Meynard - Pavet de Courteille), Paris, 1891, I, 288, 305; al-Nadīm, *Fihrist* (Kahire, 1348), s. 472, 492 v.d.; *Ḥudūd al-'ālam* (nşr. M. Sutūda), Tahran, 1340 ş., s. 76—79; İng. trc., V. Minorsky. *The Regions of the World, GMNS* (London, 1937), s. 94 v.dd.; al-Bīrūnī, *Kitāb al-tafhīm* (nşr. C. Humayī), Tahran, 1318 ş, s. 200; ayn mll., *al-Ḳānūn al-Mas'ūdī* (Haydarâbâd, 1374, II, 574, 579; Gardīzī, *Zayn al-aḫbār* (nşr. A. Habibī), Tahran, 1347 ş., s. 260, 266 v.dd.; Mahmud Kâşgarî, *Kitāb dīvān luġāt al-Turk* (nşr. K. Rifat), İstanbul, 1333—1335, I, 28. 30, 33, 59, 85, 93, 128, 342; III, 25 v.d., 102; Türk. trc. B. Atalay [*TDK*], İstanbul, 1939—1941, I, 4, 19, 28, 30, 32. 61, 92, 101, 108, 142, 144, 408; III, 3. 34 72, 139, 224, 249, 252; Marvazī, *Ṭabāyi' al-ḥayavān* (nşr. ve İng. trc. V. Minorsky), London, 1942 s. 17 v.d., 29 v.d.; *Muʿmāl al-tavārīḫ va'l-ḳiṣaṣ* (Tahran, 1318 ş.), s. 421; İdrīsī, *Nuzhat al-muştāḳ* (Frans. trc., A. Jaubert), Paris, 1840, I, 401; Yāḳūt, *Muʿcām al-buldān* (nşr. F. Wüstenfeld), Leipzig, 1867—1868, I, 24 v.d.; II, 840; F. Mubārakşāh Marvarrudī, *Tārīḫ* (nşr. E. Denison Ross), London. 1927, s. 39. 44 v.d., 47; Zakariyā al-Ḳazvīnī, *Āṯar al-bilād* (Beyrut, 1380), s. 575, 582; Raşīd al-Dīn, *Cāmiʿ al-tavārīḫ* (Moskova, 1965), s. 331—338.

II. Tedkikler: Orta-Asya'daki Türk kavimleri ve bu arada Tokuz Oğuzlar hakkında başta W. Barthold, J. Marquart, V. Minorsky ve Z. V. Togan tarafından birçok araştırmalar yapılmış ise de, en mühim mes'elelerin hallinde bile görüş birliğine varılamamıştır. Bunun sâdece eldeki malzemenin kifâyetsizliği ile ilgili olmadığına işâret edelim.

W. Barthold, *Turkeştan down to the Mongol invasion*, *GMS*, 1928, s. 200 v.dd., 211, 254; ayn. mll., *Orta Asya Türk tarihi hakkında ders'er*, (türk. trc) İstanbul, 1927, s. 66, 76, 78 ayn. mll., *Four studies on Central Asia History of the Semirechye* (İng. trc. V. Minorsky), Leiden, 1956, I, 93; J. Hamilton, *Les Ouighours à l'époque des Cinq Dynasties d'après les documents Chinois* Paris, 1955, ayn. mll., *Toquz-Oguz et On-Uygur*, *JA* (Paris, 1962), sayı 250, s. 23—63; M Fuad Köprülü, *Osmanlı imparatorluğu'nun etnik menşei mes'eleleri*, *Belleten* (Ankara, 1943), VII, 221, 223, 254, 256; J. Marquart, *Osteuropäische und Ostasiatische Streifzüge* (Leipzig, 1903), s. 81, 390 ayn mll., *Über das Volkstum der Komanen* (Berlin, 1914), s. 35 v.dd., 201; V. Minorsky, *The Regions of the World, GMNS*, London, 1937, s. 263. 282; ayn. mll., *Sharaf al-Zaman*; Tahir Marvazī, *On China, The Turks and India* (London, 1942), s. 14, 27, 29, 67 v.d., 71, 74, 96; E. G. Pulleyblank, *Some remarks on the Toquzoghuz problem*, *Ural-Altaische Jahrbücher*, 1965, XXVIII, s. 35—42; F. Sümer, *Oğuzlar*, *DTCFY* (Ankara, 1972), ikinci tab'ı, s. 1—25; Z. V. Togan, *Umumî Türk tarihine giriş* (İstanbul, 1946), s. 43, 49, 55, 408; ayn. mll., *İbn al-Fakih'in Türklere ait haberleri*, *Belleten*, XII, 11—16; Ramazan Şeşen, *Eski Arablar'a göre Türkler*, *Türkiyat Mecmuası* (İstanbul, 1968), XV, 11—36; *EI*, mad., TOGHUZGHUZ.

(FARUK SÜMER.)

TOLEDO, İspanyolca Toledo, Arapça Ṭulayṭula, Iberia yarım-adasının merkezinde olup, Madrid'in 91 km. cenûb-i şarkîsinde bulunan bir İspanya şehri. Şehir, bir granit tepe üzerinde, deniz seviyesinden 568 m. irtifâda inşâ edilmiş olup, üç tarafından, derin bir fayın dibinde yatağı bulunan Tajo nehrinin bir dirseği ile çevrilmiştir; hemen civârında, şimâl-i şarkîye ve nehir boyunca şimâl-i garbîye uzanan bereketli düz sâhaya ve daha ötede Castillan yaylasının çıplak ovasına hâkimdir.

Toledo'nun bundan takrîben yarım asır önce 25.000 olan nüfûsu son istatistiklere göre 40.700 (1970) olup, aynı adlı eyâletin başşehri ve İspanya'daki başpiskoposun makarrıdır. Kastilya kıraallarının eski pâyitahtı olan Toledo, ancak daha henüz yavaş-yavaş gelişen küçük bir şehir ise de, büyüklüğü ile mukayese edilemeyecek kendine has ve çekici görünüşünü muhâfaza etmiştir.

İberia yarım-adasında yetişen Arap coğrafyacıları, Toledo hakkında kısa veya uzun bilgiler vermişlerdir. İdrīsī onu *İḳlīm al-Ṣārāt* (las Sierras)'a yerleştirir; şehir, daha onun zamanında müslüman hâkimiyetinden ayrılmıştı; o, şehrin sevkülceyşî vaziyetini, surlarını, onu çevreleyen ve bostan dolapları ile sulamak için inşâ edilen kanallarla kesilen bahçelerini över. Abu'l-Fidâ', aralarında iri çiçekleriyle göze çarpan nar ağaçlarının bulunduğu meyve bahçelerinin güzelliğini de son derece metheder. Yâḳūt'a göre, Toledo civârındaki toprak, yetmiş yıl bozulmadan muhâfaza edilebilen hubûbat yetiştirdiği gibi, safranı da nefisti.

Titus Livius (*Hist.*, XXXVII,7), m.ö. 193'te konsül vekili M. Fulvius tarafından İberia yarım-adasında güçlükle alınan şehri ilk defa ***Toletum*** tesmiye etmektedir. Şehir, Romalıların hâkimiyetinde çok müreffeh bir hayat yaşadı ve hıristiyanlığın İspanya'ya girişi sırasında, büyük bir dinî ehemmiyet kazanmakta gecikmedi. 400 yılından itibâren 19 piskoposlu ilk meclis orada toplandı. Toledo, 418'de Vizigotlar tarafından zaptedildi ve İberia yarım-adasındaki kıraallıkların pâyitahtı oldu. VI. asır ortalarında kıral Athanagild, orasını kendi makarrı yaptı ve kıral Rekkared'in 587'de hıristiyanlığı kabûl ettiği sırada, Vizigot pâyitahtı tekrar, daha geniş bir çapta İberia'nın dinî merkezi oldu. Katolik ruhban sınıfı, memleketin siyâsî gidişine müdâhele etmeye ve bir çok dinî meclîste kendi faâliyetini göstermeye başladı.

Kıral Rodrigo ile Septe (Ceuta)'li kont Julien'in kızı Florinde'in efsanevî sahnesi Toledo'da yer alır ve hâlâ şehirde, Tajo nehri kıyısında Vizigot prensinin görüp âşık olduğu kızın yıkandığı yer (*Baños de la Cava*) gösterilir. Ṭārik b. Ziyād [bk. mad. TÂRIK] Toledo'yu 92 (714)'de fethetti. O, burayı hemen-hemen issiz buldu; şehirde sâdece bir kaç Yahudi kalmıştı. Ṭārik, onları kendi ordusuna alıp, Gırnata ve Mürsiye'yi zaptetmek için gönderdi; kendisi de Toledo'da bu orduya iltihak etti. Müslüman vak'anüvislerin Ṭārik ile Mūsā b. Nuṣayr [bk. mad. MÛSÂ]'ın karşılaştıklarını gösterdikleri yer de Toledodur. Ṭārik orada az bir müddet kaldı ve önce, zaptettiği Saragosa'ya yönelmek sûretiyle, yarım adanın şimâline doğru ilerlemesine devam etti.

al-Andalūs'ün tarih veya coğrafyasından bahseden Arap müelliflerinin hepsi, apaçık bir şekilde, müslümanların şehri aldıkları zaman, Toledo'da bulundukları efsânevî zenginlikler hakkında hıristiyanlığın ilk asırlarında dolaşan hikâyelere istinad etmişlerdir. En meşhuru „Toledo'daki kapalı ev"in hikâyesidir; bunu nakleden kaynaklar 1898'de Réne Basset tarafından araştırılmıştır (bk. *Bibl.*).

Toledo adı, vâliler devrinde ve bilhassa Kurtuba'da Emevî emirliğinin kuruluşundan itibâren, müslüman İspanya vak'anüvislerinin eserlerinde sık-sık geçer. Bu vak'anüvislerin eserlerinden sağlanan ve hıristiyan vak'anüvisleri tarafından da te'yid olunan bilgilere göre, bu şehir çok çabuk bir tahrik ocağı ve idâreye karşı hemen-hemen devamlı bir isyan merkezi oldu. Müslüman hâkimiyetine rağmen, Toledo halkının büyük bir kısmı katolik mezhebinden vaz geçmeyip, Mozarab [bk. mad. MOZARAPLAR] kaldığı bir gerçektir; halk fâtihlerin gösterdiği büyük müsâmahaya rağmen, onların hâkimiyetini mukavemetle karşıladı. Bununla berâber, Toledolular, şartlar

elverişli olduğu zaman, İspanya Emevî vâlileri veya haleflerinin ıslâha asla muvaffak olamadıkları ve dâimî olarak hâdise çıkaran Berberî unsurları yardıma çağırarak, boyunduruğu sarsmayı deneme fırsatını kaçırmadılar. 122 (740)'deki büyük Berberî isyânı, en çok taraftarı Toledo'da bulmuş ve âsîler, Kurtuba'dan gelen kuvvetler tarafından Vādī Salīṭ (Guazalete) kıyılarında imhâ edilmişlerdir. Biraz sonra, Yūsuf al-Fihrī, 'Abd al-Raḥmān I. al-Dāḫil tarafından vâlilikten ıskat edilince, yine buraya iltica etti ve 142 (759)'de şehir civârında öldürüldü.

İlk Emevî saltanatından 'Abd al-Raḥmān III. al-Nāṣir hâkimiyetine kadar, Toledo'nun gaileler çıkarmadığı ve bâzan büyük huzursuzluğa sebebiyet vermediği hükümdar devri yoktur.

147 (764)'de Hişām b. 'Uẕra isyân etti ve 'Abd al-Raḥmān I., Badr ile Tammām b. 'Alḳama adındaki iki kumandanını şehre göndermek mecbûriyetinde kaldı; bunlar da şehri kuşattılar. Hişām I.'ın cülûsunda kardeşi ve rakîbi Sulaymān, Toledo'da kendisini hükümdar ilân ettirdi ve emîr, müteâkıp yıl, Toledo'yu kuşatmaya gitti; burayı iki aydan fazla bir müddet muhâsara ettikten sonra, bir netîce almaksızın geri çekildi. al-Ḥakam I.'in cülûsundan az sonra, 181 (797)'de 'Ubayda b. Ḥumayd adında bir zâtın tahrîki ile Toledo'da yeni bir isyan patlak verdi ise de, Emevî emîri, Toledolulara mûtad itâatsizliklerinin bedelini pahalıya ödetmekte gecikmedi. O sırada, onların âsî rûhu, bir hemşehrileri olup, yanlarında çok büyük bir şöhret kazanan şâir Ġirbīb'in şiirleri ile dile getirilmiş idi. Şâir Ġirbīb'in ölümü üzerine, al-Ḥakam, Toledo vâliliğine, Huesca menşe'li olup, 'Amrūs adını alan bir mühtediyi tâyin etti. Bu zat, Kurtuba emîriyle birlikte, hîle ile îtimatlarını kazandıktan sonra, şehrin eşrâfına, hepsinin ölümü ile son bulan bir tuzak kurdu. Bu, meşhur Çukur günü (*Vaḳ'at al-ḥufra*) vakasıdır (191=807). Fakat bu tenkîlin ağırlığı, Toledo'nun on yıldan daha az bir zamanda isyân çıkarmasına mâni olmadı. 199 814/815 'da bizzat al-Ḥakam, Toledo'ya karşı harekete geçti ve bir bahâne uydurmak sûretiyle şehire girip bütün yukarı kısmını yaktı. 214 (829)'te Toledo, Hāşim al-Żarrāb (demirci) tesmiye olunan bir *muvallad* tarafından teşvik edilen bir ayaklanmanın tekrar hareket noktası oldu. 'Abd al-Raḥmān II. devrinde, Emevî emîrinin kumandası altında 219 (834)'da Toledo'ya karşı bir askerî sefer tertib edildi. Müteâkıp sene, Kurtuba emîri, şehri çevirdi ve aylarca süren bir kuşatmadan sonra, receb 222 (haziran 837)'de şehir hücumla zaptolundu. Toledo, 238 (852)'e kadar, te'mînat verdiği Emevîlere tâbi olarak kaldı ise de, bu yılda, Amīr Muḥammed b. 'Abd al-Raḥmān b. al-Ḥakam'in cülûsunda yeniden isyan etti. Bu emîrin müsâmahasızlığı Toledoluları kızdırdı ve kendilerinden birisi olan Sindola'nın etrafında toplanarak, başlarındaki Arap vâlilerini hal'ile, Emevî himâyesinden kurtulduklarını îlân ettiler. Bunlar, sâdece Kurtuba idâresi mümessillerini kovmakla kalmadılar, ayrıca, şevvâl 239 (mayıs 854)'da bir ordu teşkil ederek, Andujar civârında Amīr Muḥammed kuvvetlerini yendiler. Sonra, Kurtuba'dan kendilerine tevcih edilecek askerî kuvvete karşı koyabilmek için, Bierzo kontu Gaton'un kumandasında bir ordu gönderen Leon kıralı Ordoño I. ile bir ittifak yaptılar. Fakat, yirmi bin insan kaybıyle netîcelenen karşılaşma, Toledolular için tâlihsizlik oldu. 244 (858)'te, Muḥammed, boyunduruğu yeniden sarsmayı denemeye dâima hazır olan şehre rahat vermeyerek, Tajo nehri üzerindeki köprünün altından lağım açmak sûretiyle, Toledolulara bir felâket daha tattırdı. Üzeri askerle dolu olduğu sırada köprü çöktü. Toledo, müteâkıp yıl amân (*amān*) diledi ve Muḥammed oraya bir vâli tâyin etti. Arap vak'anüvisleri, bu andan itibâren ve 'Abd al-Raḥmān III. al-Nāṣir saltanatına kadar, Toledo'dan hiç bahsetmezler; sâdece, Toledoluların, 873'te Kurtuba'ya bir vergi ödemeyi taahhüt ettikleri taktirde, hemen-hemen siyâsî istiklâllerinin tanınacağına dâir bir anlaşma elde ettikleri bilinmektedir.

Toledo'nun kat'î itâat altına alınması, büyük Emevî hükümdârı al-Nāṣir'a müyesser olacaktı. Ancak o, bunu gerçekleştirmeden önce, kendisine tâbi devletlerdeki diğer bütün âsî yuvalarını itâat altına almaya çalıştı. Badajoz [b. bk.] itâat altına alındıktan sonra, halîfe, halkına, hürriyetlerinin artık Kurtuba'daki idârî iktidar ile bağdaşamadığını anlatmak için, fakîhlerden ibâret bir hey'eti Toledo'ya gönderdi; bu sulh-sever teşebbüs başarısız kalınca, şehri kuşatmayı geciktirmedi ve bu kuşatmayı büyük bir ordu ile bizzat idâre etti. Karargâhını Charnecas tepeleri üzerinde kurdu ve kuşatılmış şehrin karşısında Madīnat al-Fatḥ (zafer şehri) adını alan bâzı binalar ve bir çarşı yaparak, Toledo zaptedilmedikçe askerlerini geri çekmeyeceğine dâir kat'î niyetini açıkladı. Muhâsara 320 (932)'ye kadar devam etti ve Toledo teslim olmak mecbûriyetinde kaldı. Şehir, kuvvetli bir Emevî garnizonu ile techiz olundu ve buranın fethi bütün İspanya'da büyük bir akis bıraktı. Bu andan itibâren Toledo, orta ucun (*al-Ṯaġr al-awsaṭ*) merkezi oldu ve Toledo vâliliği, Emevî *dīvān*'ının en mühim askerî me'mûriyetlerinden biri hâline geldi. Bu devirden itibâren, bu mansıba gelen belli-başlı şahsiyetler şunlardır: Muḥammed b. 'Abd Allāh b. Ḥudayr, *Ḳā'id* Aḥmed b. Ya'lā ve al-Ḥakam II. devrinde meşhur *Ḥācib* al-Manṣūr İbn Abī 'Āmir [bak. mad. MANSUR]'in kayın-pederi kumandan Ġālib b. 'Abd al-Raḥmān al-Nāṣirī.

Kurtuba'daki halîfeliğin sükutu ve İspanya'daki Emevî imparatorluğunun taksîmi ile netîcelenen karışıklıklar devrinde, Toledo ancak silik bir rol oynadı. Şehir, birçok kereler, isyanda rakiplerin erkân-ı harbiye karargâhı veya bunlara sığınak vazîfesini gördü ise de, galiba, vaktiyle ekseriyâ yaptığı gibi, isyan etmek için hâdiselerden faydalanmadı. Birçok yıllar, kumandan Vāżiḥ'ın harekât üssü oldu ve Muḥammed b. Hişām b. 'Abd al-Cabbār, iki hükümdarlığı arasında buraya sığındı. Toledo, az bir zaman sonra, yarım-adada küçük müslüman devletleri kurulunca, müstakil bir kıralık olan Banī Ẕi 'l-Nūn'un pâyitahtı oldu.

Banī Ẕi'l-Nūn [bk. mad. ẒONNŪN]'lar, al-Manṣūr İbn Abī 'Āmir'in saltanatında, bâzı askerî kumandanlıklar elde etmiş bulunan Berberî asıllı eşraftan idiler. Bunlar, Şantaberīya (bugünkü Cuenca eyâleti olan Santaver) bölgesinde yerleşmişlerdi. Kurtuba halîfeliğinin sükutunda Toledolular kendilerine bir reis istedikleri vakit, bunları çağırmışlardı. Şantaberīya emîri 'Abd al-Raḥmān İbn Ẕi 'l-Nūn, şehrin ve mülhakatının kumandasını eline alan oğlu İsmā'īl'i gönderdi; bu zat, hâkimiyetini kullanmak üzere Toledolu hatırı sayılır ve tecrübeli bir kişi olsun Abū Bakr İbn al-Ḥadīdī'ye mürâcaat etti. Bir takım Arap vak'anüvisine göre, İsmā'īl İbn Ẕi 'l-Nūn, Toledo'nun ilk hükümdârı değildir; o, diğer âilelere mensup İbn Masarra, Muḥammed b. Ya'īş al-Asadī ve oğlu Abū Bakr Ya'īş'e halef olmuş olmalıdır. Ayrıca şu isimler de zikredilir: Sa'īd b. Şanżīr ve oğlu Aḥmed, 'Abd al-Raḥmān b. [illegible] ve oğlu 'Abd al-Malik. Toledo'nun, umûmiyetle saltanatı 427 (1035/1036)'de başladığı söylenen yeni emîri şeref lekabı olarak al-Ẓāfir adını aldı ve 435 (1043/1044)'te vuku bulan ölümüne kadar, tahtta ancak yedi-sekiz yıl kaldı.

İsmā'īl İbn Ẕi 'l-Nūn'a, oğlu Yaḥyā halef oldu ve al-Ma'mūn ünvânını aldı. Bu zâtın uzun süren saltanatı hakkında bk. mad. ME'MÛN (burada cülûs tarihi olan 429, 435 olarak düzeltilmelidir; krş. Dozy, *Recherches*³, I, 238, not 1). Yaḥyā'nın 467 (1075) yılı sonunda ölümü sırasında, hissedilir derecede büyümüş olan Toledo kıralığı, onun torunu olup, al-Ḳādir şeref *laḳab*'ını alan Yaḥyā b. İsmā'īl b. Yaḥyā'nın eline geçti. Bu emîrin büyük ölçüdeki ehliyetsizliği, al-Ma'mūn'un uzun, parlak ve müreffeh devrine, gittikçe göze çarpan bir inhitat getirdi. Bu zat, büyük babasının eski müttefikleri, bilhassa İşbiliye emîri tarafından kendi hâline terk edilmiş bulundukları için, Kastilya ve Leon kıralının (Alphonse VI.) ittifakını aramak mecbûriyetinde kaldı. Bu sonuncusu, himâyesini esirgemedi ise de, mukabilinde ondan, gittikçe artan bir vergi ödemesini taleb etti. al-Ḳādir, taahhütlerine karşılık bulmak için, ağır vergilerle teb'asının büyük bir sıkıntıya sokmak mecbûriyetinde kaldı ve bu hal, bunların ayaklanmaları ile netîcelendi. al-Ḳādir, bunlara daha sert tedbirlerle cevap verdi ve kendi sadrâzamı İbn al-Ḥadīdī gibi, şehrin bir çok sayılı kişilerini îdam ettirdi. Fakat bu, Toledoluları kendisine karşı evvelkinden daha fazla öfkelendirdi ve kendisi pâyitahtını terk edip, Huete'ye sığınmak mecbûriyetinde kaldı. Toledo kıralığı Badajozlu bir Afṭasī olan al-Mutavakkil'e verildi; bu zat, burasını 472 (1077)'de mülkiyetine geçirdi. Alphonse VI., az sonra, müslüman müttefiki hesâbına, Toledo'yu tekrar aldı, fakat bu, sâdece bir gösterişten ibâretti: 27 muharrem 478 (25 mayıs 1085)'de Kastilya kıralı, al-Ḳādir ile yaptığı bir muâhedeye-ki al-Ḳādir bunu istemeyerek imzâlamak mecbûriyetinde kalmıştı istinâden Toledo'ya girdi. Bu, Arap hâkimiyetine karşı mücâdele mânasına gelen "Reconquista"nın devamı için mühim bir merhale idi. Toledo'nun zaptı, müslümanlar arasında olduğu kadar, hıristiyanlık âleminde de büyük bir akis bıraktı. Bu hâdise, müteâkıp sene, diğer bütün şerâitten daha fazla olarak, Murâbıtların İspanya'da yayılmasına sebeb oldu.

Fakat, önce Yūsuf b. Tāşfīn'in, sonra da Muvaḥḥidlerin, İberia yarım-adasında elde ettikleri muvaffakiyetlere rağmen, Toledo bir daha müslümanların eline geçmedi. Bununla berâber burası, bir asır müddetle, müslüman ordularının başlıca hedeflerinden biri olarak kaldı. Toledo, ilk defa Alphonse VI.'un ölümünde, ikinci defa da 592 (1195)'de bir kaç sene için müslümanların elinde bulunan Calatrava (Ḳal'at Rabāḥ), Guadalajara ve Madrid şehirleri üzerine tertib edilen askerî seferler esnâsında, iki başarısız teşebbüsle muhâsara edildi ve Alarcos'un zaferi ile netîcelendi. Fakat, las Navas de Tolosa'da 16 temmuz 1212'deki bir savaş, müslümanların Toledo'yu tekrar almak husûsundaki bütün ümitlerini kırmakta gecikmiyecekti.

Tekrar hıristiyanların elinegeçen ve Kastilya kıralı tarafından, kendi hâkimiyet sâhalarının

idâre merkezi hâline getirilen Toledo, buna rağmen, çok kuvvetli bir müslüman hüviyetini muhâfaza etti. İslâmiyet orada, bir kısım sâdık kişi tarafından devam ettirildi. Mozarapların idâresindeki şehir tekrar hıristiyanlaştıktan sonra, oldukça uzun bir müddet, bir Morisko [bk mad. MORİSKOLAR] şehri oldu.

Toledo'da uzun süren müslüman işgalinin pek az izi kalmıştır. Küçük Bîb Mado'ām (Cristo de la Luz) Câmii'nin kalıntıları, las Tornerias sarayının ve eski Visagra kapısının bâzı kısımları, ençok *mulūk al-ṭavā'if* devrine çıkartılabilir. Buna mukabil, şehre yakın *Vega*'da, Toledolu müslümanlara âit, çoğu sütun gövdelerine hakkedilmiş, oldukça büyük sayıda, mezar kitâbeleri bulunmuştur.

Büyük mikyasta hıristiyan unsurunu içine alan bir halkla hudut şehri olma vaziyetine rağmen, Toledo, bilhassa Emevî halîfeliğinin son devrinde ve al-Ma'mūn'un hilâfeti zamanında müslüman İspanya'nın fikir hayatı merkezlerinden biri olarak addedildi: gerçekten de Endülüs'le alâkalı hal tercümesi eserlerindeki kayıtlardan büyük bir kısmı, Toledo menşe'li âlim veya fakihlere hasredilmiştir.

Bibliyografya: BGA, bk. *fihrist*'leri; İdrîsî, *Şifat al-Andalus*, s. 173, 175, 187; trc., s. 207, 211, 227; Abu'l-Fidā', *Taḳvīm al buldān*, s. 176; trc., s. 255; Yāḳūt, *Mu'cam al-buldān*, III, 545 v.d.; İbn 'Abd al-Mun'im al-Ḥimyarî, *al-Ravż al-mi'ṭār fî 'acā'ib al-aḳṭār*, İspanya. nr. 80; bütün İspanya müslüman tarihçileri (*Aḫbār macmū'a*, İbn al-Ḳūṭiya, İbn Ḥayyān, İbn Bassām, İbn 'Iẓārî, 'Abd al-Vāḥid al-Marrākuşî, Maḳḳarî, İbn al-Aşîr, Nuvayrî, İbn Ḫaldūn, tür. yer.); R Dozy, *Histoire des Musulmans d'Espagne*, bk. *fihrist*; A. Prieto Vives, *Los reyes de taifas* (Madrid, 1926), s. 52 v. dd; R Menendez Pidal, *La España del Cid* (Madrid, 1929), I, tür. yer.; R. Basset, *La maison fermée de Tolède*, *Bull. Soc. géogr. Oran* (1898), s. 42–58; F. Simonet, *Historia de los Moz arabes de España*, bk. *fihrist*; E. Lévi-Provençal, *Inscriptions arabes d'Espagne*.

Toledo hakkındaki monografiler: J. Amador de los Rios, *Toledo pintoresca* (Madrid, 1845); S. Ramón Parro, *Toledo en la mano* (Toledo, 1857); A. Martin Gamero, *Historia de la ciudad de Toledo, sus claros varones y monumentos* (Toledo, 1862); de Palazuelos (*alias* J. López de Ayala), *Toledo, guia artisticó-practica* (Toledo, 1890); R. Amador de los Rios, *Toledo* (*Monumentos arquitectónicos de España*), Madrid, 1905; A. F. Calvert, *Toledo* (London, 1907); A. L. Mayer, *Toledo* (Leipzig, 1910); E. Lambert, *Tolède* (*Les villes d'art célèbres*), Paris, 1925. (E. LÉVI-PROVENÇAL.)

TOLUNLULAR, Mısır'da kurulan ve Abbâsî hilâfetine yalnız ismen bağlı ilk müstakil Türk devleti.

Devletin kurucusu Ahmed b. Tolun, Bagdad'da dünyaya gelmiş ve çok iyi bir şekilde yetişmiş idi; fakat o, bununla da iktifâ etmeyerek, hudut şehirleri (*ṯuġūr*)'nden biri olan Tarsus'a gitti. Burada hür düşünceli islâm ve hıristiyan ulemâsı toplanıyor ve muhtelif konularda serbestçe münâkaşalarda bulunuluyorlardı. Tarsus, bir *ṯuġūr* olması dolayısıyla, yalnız ilim bakımından değil, askerî bakımdan da mühimdi. Ahmed, Tarsus'un bu her iki hususiyetinden de istifâde etmesini bildi. Bu arada bâzı ufak hâdiseler, onun ne derece olgun, cesur ve itimâda şâyan olduğunu gösterdi. Halîfe al-Musta'în hal'edilerek, Vâsıt'a nefyedildiği zaman, yanına muhâfız olarak Ahmed'in verilmesini istemişti. Bir müddet sonra, yeni halîfe al-Mu'tazz'ın annesi Ḳabîḥa'nin teşvîkiyle al-Musta'în'in katledilmesi husûsunda kendisine emir gönderildiği halde, Ahmed bu emri dinlememişti. Bu hareketi, Ahmed'in saray ricâli ve büyük emîrler arasındaki itibârını bir kat daha arttırdı. Bu sıralarda Bagdad'da hâkimiyeti ellerinde tutan Türk emîrlerinin, buradaki ni'metlerden âzamî derecede istifâde etmek ve aleyhlerinde vuku bulacak herhangi bir hareketten vaktinde haberdar olmak gayesiyle, tâyin edildikleri büyük vâliliklere bizzat gitmeyip, bir vekil göndermeleri âdet olmuştu. Bu Türk emîrlerinden Bayakbak (bu emîrin adı muhtelif kaynaklarda çok farklı olarak geçmektedir; msl. bk. Wüstenfeld, *Die Statthalter von Ägypten*, Göttingen, 1875, III, 9; Weil, *Geschichte der Chalifen*, Mannheim, 1848, II, 425; İbn Taġribirdî, *al-Nucūm al-ẓāhira*, Kahire, 1932, III, 6) da tâyin edildiği Mısır'a kendi yerine Ahmed'i gönderdi. İbn To'un, yalnız Fusṭāṭ [bk. mad. KAHİRE] merkez olmak üzere, Mısır'a hâkim olacaktı; sâhil bölgesi bunun dışında kalıyordu. Ahmed, 23 ramazan 254 (15 eylûl 868) tarihinde Fusṭāṭ'a vâsıl oldu. Hâmisinin katlinden sonra (receb 256 = mayıs 870) Bāriḫūḫ al-Turkî (bu zâtın adı, kaynakların bir çoğunda Yārcūḫ olarak gösterilmiş ise de, bâzılarında daha başka şekillerde görülür. Ancak, bu adın Barḫūḫ olması muhtemeldir; bu sebeple biz Bārḫūḫ şeklini tercih ettik; bk. Maḥmūd 'Aḳḳūş, *Tārīḫ va vaṣf al-Cāmi' al-Ṭolūnî*, s. 115, not 2 ve krş. Wüstenfeld, *ayn. esr.*, III, 3, not 1), onun yerine geçince, dâmâdı bulunan Ahmed'e Berka [b. bk.] ve İskenderiye'nin idâresini de verdiğinden, bütün Mısır Ahmed'in idâresi altına geçmiş oldu. Mâmafih Ahmed, hâkimiyeti mutlak bir şekilde eline geçirmek ve nüfûzunu tam mânasıyle bütün ülkeye teşmil etmek için bir çok engelleri aşmak mecbûriyetinde ka'dı: tarihinin bir çok devrelerinde, her halde siyâsî düşüncelerle olacak, Mısır'ın idârî ve mâlî selâhiyetleri, çok kere birbirinden ayrı idi ve Ahmed Mısır'a geldiğinde bu iki selâhiyet birbirinden tefrik edilmiş bulunuyordu. Mısır mâliyesi bu sırada, fevkalâde zeki, haris ve Bagdad nezdinde büyük bir itibâra sâhib olan meşhur İbn Mudabbir'in elinde idi. Şu halde, idâre İbn Tolun'un, mâliye ise İbn Mudabbir'in hâkimiyet sâhası olacaktı. Ziddiyet daha ilk günden başladı. Mısır'da tam bir hâkimiyet kurmak isteyen Ahmed, önce İbn Mudabbir'in verdiği çok kıymetli hediyeleri reddedip, muhâfız gılmanlarını istedi. İbn Mudabbir itiraz edemedi ise de, Ahmed'in istiklâl peşinde koştuğunu ve isyâna hazırlandığını Bagdad'a bildirdi. Yakınları vâsıtasıyle vaziyetten haberdar olan Ahmed, her vesîle ile İbn Mudabbir'in aleyhinde çalıştı. Netîcede onu yerinden uzaklaştırdı. İbn Mudabbir, al-Mu'tamid halîfe oluncaya kadar hapiste kaldı ve ancak onun delâletiyle hapisten kurtularak, yine bir mâliyeci olan kardeşinin delâletiyle, Şam, Filistin ve Ürdün mâliyesinin idâresini eline aldı. Ahmed'in Suriye'ye yapacağı bir istîlâ hareketinden korkulmaya başlanmış idi. Bir rivâyete göre, bu endişe dolayısıyla Ahmed, devlet idâresini eline almak üzere Bagdad'a çağrıldı; fakat, kendi aleyhine kurulan tuzağı anlayarak, Mısır'da kalmayı uygun buldu ve sonra Amâcūr'un ölümü ile Suriye'yi istîlâ etti (264=886/887). Aleyhine uğraşmakta devam eden İbn Mudabbir'i yeniden tevkif ettirerek, hapse attırdı. İbn Mudabbir bir rivâyete göre, âmâ olarak hapiste öldü; başka bir rivâyete göre de, büyük bir fidye-i necât (600.000 dinar) mukabilinde hürriyetini satın alabildi. al-Muvaffaḳ'ın Zenc isyanları ve Saffârîler ile uğraşması sebebiyle, Suriye'nin zaptı pek kolay oldu. Ahmed, Şam, Humus, Hamâ ve Haleb'i aldıktan sonra, Şam'da Elcezîre'ye bir sefer hazırlamaya başladı; Harran'ı aldı ise de oğlu Abbas'ın isyânı, onu Mısır'a dönmeye icbar etti. Böylece Ahmed, Mısır ve Suriye'den müteşekkil büyük bir bölgenin hâkimi oldu. Mâmafih Ahmed'in karşılaştığı müşkiller bununla bitmiş değildi. Bu arada Aleyhlerden Buġā al-Aṣġar (Aḥmed b. [Abū] Muḥammed b. 'Abd Allāh b. Ṭabā Ṭabā), İbn al-Ṣūfî (Ibrāhîm b. Muḥammed b. Yaḥyā)'nin isyanları, Barḳa halkının Ahmed'in vâlisi Muḥammed İbn Nūḥ al-Farġānî aleyhine ayaklanması, Suriye'de Aḥmed b. 'Îsā b. al-Şayḫ'in halîfeye karşı baş ka'dırarak, Şam'ı zaptetmesi, hattâ bir rivâyete göre, Mısır'a göz dikmesi onun tenkîlini zarûrî kılmış idi. Bu iş için, Ahmed'e bir ordu hazırlaması bildirildi. Ahmed, kısa bir zaman içinde kuvvetli bir ordu ve bir donanma hazırladı. Tam Suriye'ye İbn al-Şayḫ'in aleyhine harekete geçeceği sırada, bu vazife, halîfenin kardeşi al-Muvaffaḳ Billāh Abū Aḥmed Ṭalḥa'nın müdâhalesi üzerine, diğer bir emîre havâle edildi. Ahmed al-Muvaffaḳ'ın ne maksatla hareket ettiğini anladığı için, bundan kuşkulanmıştı.

Zevk ve sefâsına düşkün bir hükümdar olan halîfe al-Mu'tamid, idâreyi, yaşlı vezîri 'Ubayd Allāh b. Yaḥyā b. Ḫāḳān ile, kardeşi al-Muvaffaḳ'a ülkesini de, idârî bakımdan ikiye taksim ederek, şark taraflarını kardeşine, garp taraflarını ise oğlu al-Mufavviż al-Allāh Ca'far'e bırakmış, ona yardımcı olarak da Mūsā b. Buġā (Baġā'yı) vermişti. Bu iki kısımdan her biri, mâlî bakımdan müstakil olacak, biri diğerine karışmayacaktı. Bundan başka, oğlu birinci olmak üzere, her ikisi birden velîahdlığa getirilmişti.

Bu devirde hilâfet merkezinin kargaşalıklardan sâlim kalmış olmasına mukabil, eyâletlerde, bilhassa merkezden uzak olanlarda, isyan emâreleri belirli bir şekilde meydana çıkmıştı: şarkta Saffârîler, cenup ve cenûb-i şarkîde Alevîler, şimâlde Hâricîler vardı. Şimdi de garpta Tolunlular zuhur etmiş bulunuyordu. al-Muvaffaḳ, her ne kadar İbn Tolun'un tehlikesini çoktan anlamış ise de, Ahmed'in kabiliyet ve dirâyeti yanında fırsatlardan istifâde etmesini bilmesi, Ahmed'e kısa bir zaman içinde, kendisini her bakımdan bir Abbâsî taarruzuna karşı koruyacak, hattâ karşı harekette bulunacak derecede kuvvet kazandırmıştı. Diğer taraftan, bu devirde Türk emîr ve kumandanlarının hâkimiyetine karşı, Abbâsî hânedânında bir aksülâmel de başlamış bulunuyor ve bu hareketi, al-Muvaffaḳ temsil ediyordu.

İbn Tolun, Mısır'daki zengin kaynakları eline alarak, ordu ve donanmasını, kendisini Bagdad'daki ırkdaşlarının yardımına muhtaç olmadan her türlü tecâvüze karşı koruyacak derecede kuvvetlendirmişti. Mısır, Abbâsîlerin elinden çıkacak bir hâle gelmişti. Bu vaziyet karşısında, Mısır artık Bagdad'a siyâseten değil, ancak ismen bağlı olabilirdi. Halbuki Mısır'ın mâlî kudreti, Bagdad'ı kendi-

sine bağlamakta idi. Bundan dolayı al-Muvaffak ile Ahmed arasında ergeç vergi veya diğer bir mes'ele yüzünden bir ihtilâf çıkacağı muhakkak idi. al-Muvaffak'a bîtaraf bir gözle bakıldığı takdirde, onun iki cephesi olduğu görülür: Abbâsî hânedânının azim ve irâde dolu son şahsiyetlerinden biri veyahut halîfenin elinden bütün selâhiyetleri gasbetmiş bir âsî. Filhakika al-Muvaffak, Ahmed'in karşısına meşrû bir halîfe sıfatıyle çıkmış değildi. Ancak, Ahmed'in de halîfe lehine değil, her şeyden önce kendi menfaatlerini korumak gayesi ile hareket ettiği kabûl edilmelidir; fakat, Ahmed, al-Muvaffak'ın bu vaziyetinden istifâde etmesini bildiği halde, acz içinde bulunan halîfe bu iki kutup arasında bocalayıp durdu.

al-Muvaffak ile Ahmed arasında ihtilâf mevzuu çok geçmeden meydana çıktı. Irak'ta başlayan Zenc [b. bk.] isyânı, hilâfet için büyük bir tehlike hâline geldi. al-Muvaffak, hilâfet ülkesinin taksîmine göre, selâhiyeti olmadığı halde, Taḥrîr adındaki elçisini Mısır'a göndererek, Ahmed'den maddî yardım talebinde bulundu. Fakat elçinin, Ahmed'in bâzı kumandanlarını al-Muvaffak lehine elde etmek gibi, başka vazifeleri de vardı. Bu husus, Ahmed'e bizzat halîfe tarafından bildirilmiş ve istenilen paranın al-Muvaffak'a değil, kendisine gönderilmesi istenmişti. Bununla beraber İbn Tolun, Taḥrîr'i çok iyi karşıladı ve halîfenin emri hilâfına, al-Muvaffak'a verilmek üzere, 1.200.000 dinar gönderdi. Fakat, onu Mısır'da kaldığı müddet zarfında göz hapsinde tuttu. Kumandanlar ve memleket büyükleri ile temâsına mâni oldu. Gizli olarak getirmiş olduğu mektupları ele-geçirerek, bilâhare sâhiplerini şiddetle tecziye etti. Ahmed, bu meblâğı korkusundan değil, Abbâsî halîfeliği ile bu nâzik ânında bir harbe girmekten ve belki de onun yıkılmasını istemediğinden vermiş idi; fakat bu parayı az bulan al-Muvaffak, çok şiddetli bir mektup yazarak, bunun bir kaç mislini istedi. Ahmed de bu isteği çok sert bir şekilde reddetti. Ahmed'in bu cevâbı, başlayan ihtilâfı daha da şiddetlendirdi. al-Muvaffak, bundan sonra, Ahmed'i yok etmek için her çâreye baş-vurdu ve al-Mufavviz ile Müsâ b. Buğâ al-Turkî'den İbn Tolun'un azledilerek yerine Şam vâlisi Amâcûr'un tâyin edilmesini istedi. Fakat ne Müsâ b. Buğâ, ne de Amâcûr buna cesâret ettiler. İbn Tolun, bundan haberdar olunca, Fusṭâṭ'ı tahkim ve Ravża'da bir kale inşâ ettirerek ordu ve donanmasını kuvvetlendirdi. Lâkin, Rakka'da fırsat kollayan Müsâ'ya karşı harekete geçmedi. Müsâ da, ordu levâzımının ikmâl edilmemiş olması, askerin ücretinin verilememesi, Ahmed'e karşı bir harbi göze alamaması, belki de İbn Tolun'un te'sîriyle askerin ayaklanması netîcesi olarak, burada 10 ay kadar bekledikten sonra, Sâmerrâ'ya geri döndü. al-Muvaffak, akim kalan bu teşebbüs üzerine, *suġūr*'un ehemmiyeti dolayısıyla, Ahmed'den alınıp, dâimî olarak hudut boyunda bulunması îcab eden emîrlere verilmesini te'min etti; fakat, tâyin edilen vâlilerin bâzıları öldü, sonuncusu ise, halkın o derece hoşnutsuzluğunu mûcib oldu ki, halk ayaklanarak, kalelerini Bizans'a teslim edeceklerini bildirdi. Bunun üzerine *suġūr*'un idâresinin, yeniden Ahmed'e havâle edilmesi mecbûriyeti hâsıl oldu.

al-Muvaffak, Ahmed'e tatbik etmek istediği teşebbüsleri başaramayınca, halîfeye karşı olan tazyikini artırdı. Halîfe artık bir mahbus hayatı yaşıyor, devlet işlerine karışmak şöyle dursun, en basit şahsî isteklerini dahi te'minden âciz bulunuyordu. Vaziyeti İbn Tolun'a bildiren halîfe, onun teklîfi üzerine Mısır'a ilticâ etmeye karar verdi. Sâmerrâ'dan çıkıp, Rakka'ya geldi (269=882); ancak, halîfenin fırârı duyuldu. Musul ve Elcezîre *'āmil*'i İsḥāḳ İbn Kundāc, al-Muvaffak'tan aldığı emir üzerine, halîfeyi maiyeti ile birlikte ele-geçirdi. Ahmed, bu hâdiseyi Mısır'da minberlerden halka ilân ederek, al-Muvaffak'ın, al-Mu'tamid'e olan bi'atını nakz ettiğini beyân ettirdi. Şam *'āmil*'ine de, ulemâ ve fukahâyı toplamasını, verecekleri fetvâ ile al-Muvaffak'ın veliahtlıktan hal'edilmesini ve lânetlenmesini istedi. Fukahânın çoğu onun, hal' ve tel'in edilmesini tasvib etti; bâzıları ise, hal'ini doğru bulup, lânetlenmesine cevaz vermediler. Buna karşılık al-Muvaffak da, İbn Tolun'a lânet okunmasını istedi; hattâ kardeşi al-Mu'tamid'den, her halde zorla olacak, bu hususta bir emir çıkarttı. Münâsebetlerinin çok gergin bir hâle gelmesine rağmen, her ikisi de dâhilî gaileler ile meşgul olduklarından, bir ölüm-kalım mücâdelesine girişemediler. Yoksa daha o zaman Abbâsî hilâfeti ortadan kalkacak veya Bagdad merkez olmaktan çıkacak yahut da Mısır'da Tolunlular hâkimiyetine son verilecekti. Tolun-oğlu, aynı yıl Mekke'yi zaptetmek istedi ise de, muvaffak olamadı.

Ahmed'in karşılaştığı çok tehlikeli ve kendisini en fazla üzen hâdise, büyük ümitler bağladığı oğlu Abbas'ın, kendisinin Mısır'da bulunmadığı bir sırada, isyan etmiş olmasıdır. Bu esnâda Abbas Mısır'da babasının vekîli sıfatıyle bulunuyordu. Yanında müşâvir olarak Ahmed'in çok itimad ettiği Aḥmed al-Vāsiṭî bırakılmış idi. Abbas, bendelerinin te'sîri altında, serbestçe hareket etmek istedi. al-Vāsiṭî buna engel olunca, bu defa onu al-Vāsiṭî aleyhine tahrik ettiler. al-Vāsiṭî mecburî olarak durumu Ahmed'e bildirdi. Abbas, mes'elenin babasına bildirildiğini duyunca korktu; bir milyon dinar kadar tutan hazîneyi, harp malzemesini ve kendisine iltihak etmek istemeyen Aḥmed al-Vāsiṭî'yi mevkufen yanına alarak, kardeşi Rabî'a'yı idârenin başında bıraktı. 8 şâban 265 (5 nisan 879) tarihinde, 800 süvârî ve zencilerden müteşekkil 10.000 piyâde askeri ile Mısır'ı terk ederek, Berberîleri para kuvvetiyle elde etmek sûretiyle bir devlet kurmayı düşündü. Ancak, bunlara karşı kötü muâmelesi yüzünden, buralarda da tutunamadı; geri döndü ve babasının gönderdiği orduya kolaylıkla mağlûb oldu. Maiyetinden ileri gelenler îdam edildi; kendisi de zindana atıldı (268 =881).

Tarsus'ta çıkan bir isyânı bastırmak üzere bizzat sefere çıkan Ahmed, burada hastalanarak Mısır'a geri dönüp (20 cemâziyelâhır 270=25 teşrin II. 883), bir müddet sonra, bütün tedâvilere rağmen, şifâ bulamayarak, öldü (10 zilkade 270=10 mayıs 884).

İbn Tolun'un vefâtı Mısır ve buranın halkı için büyük bir kayıp idi. Halîfe al-Mu'tamid de bundan çok mütessir olmuştu ve Ahmed için yazılan çok sayıdaki mersiyeler arasında onun da bir mersiyesi vardı. İbn Tolun, al-Muḳaṭṭam'ın yamacında, al-Ḳarāfat al-Ṣuġrā'ya giden yol üzerinde, kale civârındaki kapı yakınına defnedildi.

Ahmed, şuurlu ve memleketin hayrına olan idâresiyle nam yapmış büyük hükümdarlardan biridir. Âdil, cömert ve çok cesur idi. Mütevâzı olmasına rağmen, bilhassa emirleri hilâfına hareket edenlere ve âsîlere karşı çok sert, ferâset sâhibi ve devlet umûruna nâfiz idi. Memleketin ihtiyaçlarını tâyin husûsunda takdire şâyan bir görüş sâhibi olup, devlet işlerini bizzat yapardı. Zamanı, refah ve imâr, ilim ve irfan devri olmuştur.

Ahmed'in yerine geçen ikinci oğlu Humâreveyh [b. bk.] henüz 20 yaşında idi (Ahmed'in çocukları için bk. al-Balavî, *Sīrat Aḥmed b. Ṭūlūn*, nşr. Kurd 'Alî, s. 349). Humâreveyh de, hâkimiyetini korumak için, saltanat değişikliğinden istifâde etmek isteyen al-Muvaffak ile mücâdele etmek zorunda kaldı. al-Muvaffak, Musul vâlisi İsḥāḳ b. Kundāc ve Fırat havâlisindeki bâzı bölgelerin hâkimi bulunan Muḥammed b. Abî al-Sāc ile anlaşarak, hücûma geçti. Her halde bu husûsta Ahmed'in çok îtimad ettiği al-Vāsiṭî'nin de te'sîri bulunmalıdır. Zîrâ, Ahmed'in vasiyetlerine rağmen (bk. al-Balavî, *ayn. esr.*, s. 339 v.d., 342), ağabeyi Abbas'ı al-Vāsiṭî'nin tahrik ve teşvîkine kapılarak, katlettirmişti. İhtimâl, Humâreveyh bilâhare bu hareketinden nâdim olmuş, al-Vāsiṭî de, Humâreveyh'in tavır ve hareketinden şüphelenerek, intikam alır düşüncesiyle kendisinden korkmuş idi. al-Vāsiṭî, al-Muvaffak'a Mısır'ın kolayca zaptedilebileceğini ve Humâreveyh'in zayıf seciyeli olduğunu bildirdi. Bu sıralarda Suriye'deki Mısır kuvvetleri mağlûb oldu. Müttefik kuvvetlere, bir müddet sonra, al-Muvaffak'ın oğlu Ca'far al-Mu'tażid'in kumandasındaki ordu da iltihak etti (şubat 885). Haleb, Humus, Hamâ ve Şam düştü. al-Mu'tażid, ric'at eden Mısır ordusunu şiddetle tâkib etti; fakat, Remle civârında bizzat Humâreveyh tarafından idâre edilen asıl Mısır ordusu ile karşılaştı. Yafa civârında vuku bulan al-Ṭavāḥīn meydan muhârebesini, Humâreveyh'in gençliği ve tecrübesizliği dolayısıyla harp meydanını terk etmesi üzerine, Abbâsîler kazandı ise de, al-Mu'tażid'in ordusu, Mısır karargâhını yağma etmek üzere, harp nizâmını terk ederek dağıl dığından, Sa'd al-Aysar'in kumandası altında pusuda bulunan Mısır kıt'alarının ânî hücûmuna uğradı. Abbâsî ordusu darma-dağınık bir halde ric'ate başladı. Akılsızca hareketleriyle İsḥāḳ'ı ve Muḥammed'i gücendiren al-Mu'tażid, tutunamıyacağını anlayınca, kaçanlara iltihak etti. Şam, onlara kapılarını açmayınca, al-Mu'tażid Tarsus'a kadar perîşan bir hâlde geri çekildi, fakat, bu şehir de kendisine yüz çevirdiğinden, Bagdad'a dönerek bütün Suriye'yi, *suġūr* şehirlerini ve Musul'u Humâreveyh'e terk etmek zorunda kaldı. Bu vak'adan sonra halîfe ve al-Muvaffak, Humâreveyh ile anlaştılar. al-Muvaffak'ın ve İbn Kundāc'ın 278'de, al-Mu'tamid'in de hemen arkasından, 279'da ölmesi üzerine, al-Mu'tażid halîfe oldu. Böylece Abbâsîlerle olan münâsebetler dostâne bir hal aldı; Humâreveyh'in Ḳaṭr al-Nadā nâmı ile mârûf Asmā' adındaki kızı, mutantan ve muhteşem bir düğün yapılarak halîfe ile evlendi (İbn Taġribirdî, *ayn. esr.*, III, 62). al-Mu'tażid, anlaşmayı teedid etti. Buna göre, Tolunlular, Fırat'tan Barḳa'ya kadar olan sâhada 30 yıl müddetle hüküm sürecek, vergisi verilmeyen yıllar için 200.000 dinar ve müteâkıp her yıl için de 300.000 dinar vergi ödeyeceklerdi.

12 yıl devam eden bir israf devresinden sonra, bilinmeyen bir sebepten, ordusu ile birlikte Suriye'ye hareket eden Humâreveyh, Şam'da 28 zilkade 282 (18 şubat 896 pazar gecesi)'de, işledikleri ağır bir suçtan dolayı cezâlandırılmaktan korkan köleleri tarafından öldürüldü; takrîben 32 yaşında idi (ölüm ta-

rihi hakkında farklı mâlûmat için krş. Weil, *ayn. esr.*, II, 481; Wüstenfeld, *ayn. esr.*, III, 40). Cenâzesi Mısır'a getirilerek, babasının yanına defnedildi.

Emîrler, kardeşleri arasında büyük olup, babası hayatta iken veliahdlığa tâyin edilen Cayş'i iktidâra getirdiler. Ancak, o da, henüz çocuk denilecek bir yaşta ve tecrübesiz olduğu için, muhitinin te'sîrinde kalarak, zevk ve sefâya daldı. Etrafının tahrik ve telkinleri ile Cayş, amcasını öldürttü. O, bununla da iktifâ etmeyerek yine kötü niyetli bendelerinin te'sîriyle, tecrübeli ve liyâkatli emîr ve kumandanlarına karşı harekete geçti. Bu vaziyetten haberdar olan emîr ve kumandanlar, kendilerine tâbi askerle birlikte, Mısır'ı gizlice terk ederek, iltiçâ ettikleri Bagdad'da iyi karşılandılar. Buna rağmen, Cayş mütenebbih olmayarak tavır ve hareketini değiştirmedi. Böylece Şam vâlisi Tagnac b. Cuff isyan ettiği gibi, hudut emîrlerinden Aḥmed b. Tagnac da ayaklandı. Bu hareketin bütün orduya yayılması üzerine, emîrler aralarında toplanarak Cayş'in hal'ine karar verdiler; böylece Cayş tahttan indirilip (10 cemâziyelâhır 283=26 temmuz 896 pazar) katledildi. Cayş'in yerine henüz 14 yaşında, tecrübesiz bir genç olan kardeşi Ebû Mûsâ Hârûn getirildi. Kendisine vasî (halîfe, vekil, atabeg) olarak, Abū Ca'far b. Abi Abîya tâyin edildi ve Cayş'in yakınları şiddetle tâkib olundu Bu arada âilesi ile birlikte İskenderiye'de ikamete me'mur edilen amcası Rabî'a b. Aḥmed, bir müddet sonra, taraftarlarının tahrîkiyle, Hârûn'a karşı isyan etti; kendisine yapılan yardım vaadlerinin yerine getirilmemesine rağmen, az bir kuvvetle, kahramanca savaştı ise de, mağlûb olup, yakalandı ve işkence ile öldürüldü. Gerek Cayş, gerek kardeşi Hârûn zamanında idâreyi elinde bulunduran ve hariç bir insan olan Abū Ca'far b. Abî Abîya, bir takım desîselerle rakiplerinden çoğunu ortadan kaldırdı. Fakat, bütün selâhiyetleri kendinde toplaması, babasının gulâmlığından yetişmiş olan Badr, Fā'iḳ ve Ṣāḳī gibi emîrlerin hasedini celb etti. Asker, gruplara bölünüp, bu emîrlere tâbi kölemenler (gulâm) hâline geldi.

Bu sıralarda kendisini Alevî olarak tanıtan al-Ḥasan Yaḥyā b. Zikravayh b. Mahravayh adında biri (bk. mad. KARMATÎLER, *İA*'da bu şahsın adı "Z„ ile yalnız Zikravayh, Weil, *ayn. esr.*, II, 520'de ise, Yaḥyā b. Zakarujah olarak geçmektedir; krş. İbn Taġribirdi, III, *ayn. esr.*, 104, not 3), Suriye'de önce Rakka'da karışıklıklar çıkardı. Onu bir Arap aşîretinin reîsi zannederek, ciddî bir hazırlığa lüzum görmeden tâkibine çıkan Şam vâlisi Tagnac b. Cuff, büyük bir mağlûbiyete uğrayarak Şam'a sığınmak mecbûriyetinde kaldı. Burada Tagnac'ın yardım isteği üzerine, Hârûn'un Badr al-Ḥammāmī kumandasında gönderdiği ordu da mağlûb olunca halkın büyük bir kısmı ister-istemez kendisine tâbi oldu. al-Ḥasan (Yaḥyā) b. Zikravayh Şam muhâsarasında maktûl düşünce, yerine Ṣāḥib al-Naḥāl (Abū Ṣāma, Abu 'l-Ṣāmāt) lekabıyle mâruf kardeşi al-Ḥusayn geçti. Ancak, al-Ḥasan (Abū Nāḳa)'ın ölümüyle Karmatîlerin siyâsî kudreti zaafa uğramıştı. Bununla berâber, taraftarları çok olan Karmatîler geçtikleri yerleri harâbeye çevirdiler; şehir ve kasabalardan bir çoğunu kendi adamları ile idâre etmeye başladılar. Hutbe, reislerinin adına okunuyordu; âmillerine [bk. mad. ÂMİL] gönderdikleri mektuplarda *Amîr al-mu'minîn, imām al-muslimîn, ḫalîfat Allāh 'ala 'l-'ālamayn* gibi ünvanlar kullanıyorlardı (bk. İbn Taġrîbirdî, *ayn. esr.*, III, 106 v.d.). Karmatîler Suriye'de yalnız Tolunlular için değil, Abbâsî hilâfeti için de çok tehlikeli olmaya başlamışlardı. Netîcede, al-Mu'taḍid'in ölümü (22 rebîülâhır 298=5 nisan 920)'nden sonra halîfe olan ve büyük bir azm ile idâreyi eline alan oğlu al-Muḳtafî, Ahmed b. Tolun'un kölesi ve îtimad ettiği emîrlerinden biri olan, fakat sonradan Abbâsîler tarafına geçen Lu'lu'nun kâtibi Muḥammed b. Sulaymān al-Kātibî'yi, kuvvetli bir ordunun başında Karmatî ere karşı gönderdi. Karmatîler Şam'dan, Humus ve Hamâ istikametinde şimâle doğru çekildiler. İki ordu Hamâ civârında karşılaştı. Karmatî reîsi, zaferden ümidini kesmiş olacak ki, harbe katılmayarak hazînesi ve az bir maiyyetle muhârebenin netîcesine intizâren geride kaldı. Filhakika Karmatîlerin müthiş bir hezîmete düçar olmaları (6 muharrem 291=29 teşrin II. 903) üzerine Abū Ṣāma, amcasının oğlu al-Muddaṯṯir ve iki kölesi ile birlikte Kûfe yolunu tuttu; fakat, Fırat kenarında al-Dālîya kasabasında tanınarak yakalandı. Önce Rakka'da bulunan halîfeye, sonra da Bagdad'a götürüldü; maiyyetiyle birlikte fecî bir şekilde katledildi (23 rebîülevvel 291=13 şubat 904 pazartesi).

Bu sıralarda hilâfetin vaziyeti oldukça kuvvetlenmiş idi. Horasan, Sicistan ve Taberistân taraflarında vuku bulmakta olan Türk akınları durdurulduğu gibi, Bizans'a karşı da bâzı muvaffakiyetler kazanılmış idi. Bilhassa Karmatîlere karşı kazanılan bu zaferden sonra, Muḥammed b. Sulaymān, diğer kumandanlar ile birlikte Bagdad'da halîfeye mülâki olduklarında hepsine hil'at giydirildi ve Muḥammed b. Sulaymān'a itâat etmeleri bildirildi. Muḥammed b. Sulaymān böylece hilâfet orduları başkumandanı oldu; ve bu zaferin sağladığı kuvvet ve cesâretle, kendisine Mısır mes'elesinin halli vazîfesi verildi. Karmatî hareketinin Mısır kuvvetleri tarafından bir türlü bastırılamamış olması, Mısır ordusunun artık büyük bir kuvvet olmadığını ortaya koymuştu; hattâ bir rivâyete göre, Suriyeliler, halîfeden müdâhale etmesini istemişlerdi. Muḥammed b. Sulaymān Şam'a hareket ederken *amîr al-baḥr* de donanma ile birlikte Mısır'a gitme emrini aldı. Donanma Nil'e girerek, Fusṭāṭ'ı su tarafından kuşatacak; Nil yolu ile şehre yardım gelmesini önleyecekti. Mâmafih Hârûn, devletinin uğrayacağı güçlükleri çok önceden sezmiş ve al-Mu'taḍid'e daha hükümdarlığının üçüncü yılında mürâcaatta bulunarak, *'avāṣim*'dan vazgeçeceğini ve her yıl Bagdad'a 450.000 dinar göndereceğini bildirerek, Mısır ve Suriye'nin tevcîhinin tecdîdini ricâ etmiş ve ricâsı da müsbet karşılanmıştı. Muḥammed, daha receb (mayıs—haziran 904) ayı içinde Suriye'ye hareket etti. Suriye şehirlerinden hiç biri mukavemete cesâret edemedi. Suriye'de Abbâsî hâkimiyetini yeniden kuran ve arkasını emniyete alan Muḥammed b. Sulaymān, ordusu ile Mısır'a doğru harekete geçti. Hedefe yaklaştıkça, birçok Mısır emîr ve kumandanı kıt'alarıyle birlikte ona iltihak etmeye başladılar. Tolunlu ordusunda çözülme bâriz bir şekilde kendini gösteriyordu. Buna rağmen Hârûn, kendisine sâdık kalan kıt'alarla, donanmasının Tinnis önlerinde mağlûbiyetinden sonra 8 zilhicce (*yawm al-tarwiya*` günü, amcaları Şeybân, 'Adî ve diğer bâzı âile efrâdını da refâkatine alarak, harekete geçti; al-'Abbāsa'ye kadar geldi. Ümitsiz vaziyete rağmen, zevk ve sefâsından bir an geri kalmayan Hârûn, amcalarının sû-i kastına kurban gitti. Bizzat Şeybân veya onun tuttuğu bir köle tarafından öldürüldü (18 safer 292=30—31 kânun I. 904, pazartesi gecesi). Başka bir rivâyete göre de, iki ordu karşılaştığı sırada, Muḥammed, Hârûn ile muhâbereye girişerek, halîfenin emri ile geldiğini, kendisinin âilesi efrâdı ile birlikte Bagdad'a gitmesi îcab ettiğini bildiren mektubu götürdü. Hârûn mes'eleyi, kumandanlarıyla müzâkere etti; vâki teklifin reddine karar verildi. Fakat, kumandanlar Hârûn'dan şüphelenmişlerdi. Bu yüzden geri kalan ordu birlikleri arasında da ihtilâflar çıktı. Hârûn, bir rivâyete göre, mücâdele hâlinde bulunan askeri yatıştırmak üzere aralarına girdiğinde, bir ok isâbetiyle yaralanıp öldü, başka bir rivâyete göre ise, Şeybân ile anlaşan kumandanlar tarafından öldürüldü.

Ertesi gün Tolunlulara sâdık olanlar tarafından Şeybân (Abu 'l-Muvaḳḳit)'a bi'at edilerek Mısır'a dönüldü. Hazîne boş olduğu için, Hârûn'un annesinin sakladığı kıymetli eşyâ müsâdere edildi. Askerin çoğu, Muḥammed b. Sulaymān'ın öncü kuvvetlerinin kumandanı al-Ḥusayn b. Ḥamdān'a iltihak ediyordu. Bu sırada Damyāta al-Baḥrî 18 gemi ile cenûba inerek, irtibat sağlayacak bâzı köprüleri yıkmıştı. Nihâyet Muḥammed b. Sulaymān da büyük ordusu ile Mısır kapılarına dayandı (safer 292 sonları, tarih için bk. Wüstenfeld, *ayn. esr.*, III, 55, not 1). İki ordu karşılaştığında al-Ustāẕ ünvânıyle anılan Muḥammed b. Sulaymān, Şeybân'a, teslim olduğu takdirde kendisine ve âilesi fertlerine aman verileceğini bildirdi. Şeybân, bunun üzerine 20 kişi kadar olan yakınlarını toplayıp, gece karanlığından faydalanarak Muḥammed b. Sulaymān'a sığındı. Süvari kuvvetleri, bu ilticâdan vaktinde haberdar olarak harp meydanını terk ettiler, bundan haberi olmayan piyâde kuvvetleri kısa bir müddet savaştılarsa da başsız olduklarından perîşan bir halde dağıldılar. Büyük bir kısmı yakalanarak harp sâhasında îdam edildi. Muḥammed b. Sulaymān hiçbir mâniâya rastlamadan şehre girdi (29 safer 292=10 kânun II. 905; kaynaklar az-çok farkla başka tarihler de vermektedirler). Böylece Mısır yeniden bir Abbâsî eyâleti oldu.

Tolunlular devrinde her bakımdan bir mâmure hâline gelen ve refah içinde bulunan (bk. al-Balavî, *ayn. esr.*, s. 363 v.d.) Mısır, Muḥammed b. Sulaymān'ın dört aylık kısa ikameti sırasında bir harâbeye döndü. Tolunluların yıllarca uğraşarak vücûda getirdikleri köşkler, saraylar, bahçeler ve bu arada Tolun-oğullarının meşhur şehri al-Ḳaṭā'i' de tahrib edildi. Bilhassa bu hânedâna yakınlıkları bilinenler ve yüksek dereceli me'murlar çok kötü muâmelelere mâruz kaldılar. Sonra da sıra halka geldi. Yağmadan kurtulan olmadı. Müreffeh Mısır'ın bir harâbeye dönmesi üzerine, halîfe al-Muḳtafî, Muḥammed b. Sulaymān'ı Bagdad'a çağırmak zorunda kaldı.

Muḥammed b. Sulaymān, Mısır'ı terk etti (9 mayıs 905 perşembe). 20 kişi kadar tutan Tolunluların âile efrâdı zincire vurularak Bagdad'a götürüldüler. al-Muḳtafî'ye 24 deve yükü kıymetli eşyâ ve mücevher takdim edildi; ancak bunu az bulan halîfe, Muḥammed b. Sulaymān'ın emvâlini müsâdere ettirdiği gibi, kendisini de zincire vurdurarak, zindana attırdı. Karmatîleri zararsız bir hâle getiren, Tolun-oğlu devletini yıkan ve bu bakımdan Abbâsî halîfeliğine büyük hizmetler ifâ eden

İbn Tolun, Mısır 'ın refâhının birinci derecede zirâate bağlı olduğunu anlamış ve bu hususta gerekeni yapmaktan geri kalmamıştı. Nitekim su-yollarının ıslâhı yanında, yeni su-yolları ve su-kemerleri inşâ ettirmişti. Nil suyunun akışını düzene sokmak için çalışmış olduğu gibi, Nil 'den münâkale için de çok faydalanmıştı. İbn Tolun 'un devrinde ticâret de fevkalâde inkişaf etmişti. Bu devirde Mısır, şarkla garp arasındaki ticâretin bir merkezi hâline gelmişti. Birçok dillere âşinâ bulunmaları dolayısıyla Yahudiler, bu sâhada büyük bir faâliyet gösteriyorlardı (tafsilât için bk. İbn Ḫurdāẕbeh, *Ḳitāb al-masālik va'l-mamālik*). Tolunlular devrinde Mısır san'at ve sanâyî bakımından da dikkati çeken bir inkişaf kaydetmiş ve bilhassa mensûcat sanâyiinde çok ilerlemiştir. Hil'at için yapılan kıymetli kumaşlar, *al-Ṭirāz* [bk. mad. TIRAZ] adı verilen hükûmete âit imâlâthânelerde dokunuyordu. Bu arada silâh imâli, sabun ve şeker sanâyii, ağaç üzerine yapılan tezyinat zikre değer. Bir papirus vesîkasından (*Papyrus Erzherzog Rainer, Führer*, nr. 805), 258 ve 261 yılları arasında, Mısır 'da umûmî bir arâzî tahrîri yapıldığı anlaşılmaktadır.

Tolunlular devrinin mühim bir vasfı da, halk tabakalarına fark gözetilmeksizin aynı muâmelede bulunulmuş, büyük me'mûriyetlere cins ve mezhep tefrîki yapılmaksızın tâyinler yapılmış olmasıdır. Kıptîlere, hıristiyanlara ve Yahudilere de anlayışla muâmele edilmiştir. Bilhassa Ahmed 'in bu şekilde davranışı, ölümünden sonra da, kilise, manastır ve havralarda rûhuna dua okunmasına sebeb olmuştur.

Bütün bu iyi davranış ve gayretine rağmen, Ahmed zamanında da bir çok isyanlar (daha ziyâde siyâsî) olmuştur. Bunların çoğu Alevî isyanları idi. Mâmafih Ahmed 'in zaman-zaman âsîlere karşı çok sert davrandığı da görülür. Zamanında 18.000 kişinin idam veya hapishânelerde öldüğü bilinmektedir (bk. al-Ḳużā'ī 'den naklen İbn Ḫallikān, *Vafayāt al-a'yān*, I, 96 v.d.). Bununla berâber hapis cezâları muhtelifti. Mahpusların mühim bir kısmı evlerinde ikamete mecbur edilmişti. Mahkûmlar hapishânelerde bâzı san'at ve el-işleri ile uğraşırlar ve yaptıkları eşyâ kendi hesaplarına satılırdı. Ağır cezâları gerektiren bâzı suçların, cezâ ile değil, iyilik ile önüne geçilmek istenmiştir. Humâreveyh Delta 'da ortalığı karıştıran ve çapulculuğu bir meslek hâline getiren Araplardan müteşekkil *al-Muḥtāra* adını verdiği bir muhâfız kıt'ası teşkil etmeye muvaffak olmuştu. Çok iyi yetişmiş bulunan Ahmed, ilme ve âlimlere karşı büyük sevgi gösterir, onlar da kendisini desteklerdi. Ancak siyâsî vaziyetleri dolayısıyla Tolunluların hilâfet (bilhassa al-Muvaffaḳ) ile aralarındaki ihtilâf, siyâsî bakımdan bir ara kendileri aleyhine netîce vermiş ve bâzı dinî çevrelerce Ahmed ve Humâreveyh 'e gâsıp nazarıyle bakılmıştır. Ahmed devrinde dürüstlüğü ve bilgisiyle meşhur olan kadılardan Bakkār b. Ḳutayba 'nın, Abbas 'ın isyânında parmağı olduğu şüphesi bu hususla îzah edilebilir. Nitekim yine aynı kadı, al-Muvaffaḳ 'ın velîahdlıktan hal'ine dâir olan fetvâyı da imzâ etmeyi reddetmiş ve hapse atılmıştı. Sonra 270—277 ile 283—288 tarihleri arasında Mısır kadılıkları mevkîlerindeki boşluklar da, yine bu mes'elе ile ilgili olmalıdır.

Ahmed, Mısır 'da amme hizmetlerine mahsus muazzam îmar faâliyetlerinde de bulundu. Ordusunun iskân, tâlim ve terbiyesini te'min edecek binaları, saray ve devlet müesseselerini ihtivâ eden yepyeni bir şehir kurdu. al-Ḳaṭā'i' adını alan bu şehir, inkişaf ederek, al-Fusṭāṭ ve al-'Askar ile birleşti ve hemen hemen tek bir şehir hâlini aldı. Burada muhteşem bir saray ve ismiyle anılan muazzam câmii yaptırdı; bir de *Dār al-'Imāra* (hükûmet konağı) inşâ ettirdi. Bütün bunlar, askerin tâlim ve terbiyesiyle yarışların yapıldığı büyük sâha (*al-maydān*) 'nın bir kısmını, teşkil ediyor, kumandanların kışlaları ile ulemânın evleri diğer tarafını çeviriyordu. Askerin her bir grubu bu binaların bir kısmında oturduğundan, şehre al-Ḳaṭā'i' adı verildi. Burada tüccar ve esnâfa da bâzı kısımlar tahsis edildi. Bunların arkasında halka mahsus evler, mescidler ve hamamlar inşâ olundu. Çarşı kısmı, bilhassa görülmeye değer bir güzellik ve zenginlikte idi. Ravża adasındaki Miḳyās al-Nīl'i ıslâh etti; müdâfaa gayesiyle burada bir de kale inşâ ve Mısır *şuġūr* 'unu da tahkim ettirdi. Kendisinin en büyük eseri câmii olup, 33 (bâzılarına göre 40) kapısı bulunan bu binada, ânî hastalananları tedâvi için bir husûsî tabib ile ilâçların saklandığı bir yer (Eczâhâne) vardı. 259 (872/873) 'da inşâsına başlanan al-Māristān (Hastahâne), Mısır 'da bu neviden yapılan ilk te'sis olup, din ve ırk gözetmeden bütün halka ücretsiz olarak açıktı. Ancak asker ve kölelerin burada tedâvi edilmeleri men'edilmişti. Biri kadınlara, diğeri erkeklere mahsus olmak üzere iki hamamı vardı. Masraflar için büyük vakıflar tahsis edilmişti. İbn Tolun, her cuma günü bizzat al-Māristān 'a giderek, tabib ve hastaları teftiş ederdi. İbn Tolun 'un mühim bir yekûn teşkil eden bu îmar faâliyetleri arasında Mu'āviya 'nin kabrini yeniden yaptırması ve süsletmesi, Mısır ve Suriye 'de bulunan

Muḥammed, zindanda bir hayli kaldıktan sonra, ancak al-Muḳtadir zamanında İbn al-Furāt 'ın tavassutu ile kurtulabildi ve Kazvin 'e âmil olarak gönderildi.

al-Muḳtafī, Tolunluların bütün fertlerinin, Mısır ve Suriye 'de bulunan taraftarları ile birlikte, yakalanmalarını ve mallarının müsâdere edilmesini emretmiş, hattâ, vuku bulan fâcialardan sonra da Mısır haracının mütevellisi bulunan al-Ḥusayn b. Aḥmed al-Māẕrā' 'ya, al-Maydān 'ın (at ve merâsim meydanı) ortadan kaldırılması husûsunda emir göndermişti. Burası da, 293 yılı ramazanı (haziran 906) başından itibâren yıkılmağa başlanıp enkazı satıldı.

Tolunlular ile Mısır 'da ilk Türk-müslüman devleti kurulunca, her bakımdan gerilemeye yüz tutan bu ülkede yeniden bir canlanma ve ilerleme devri açıldı.

Ahmed b. Tolun, ilk günlerden itibâren yeni bir devletin kurucusu ve mutlak hâkimi gibi işe başladı. Azim ve irâdesi, kabiliyet ve bilgisi böyle bir teşebbüsü deruhte etmeye müsâit idi. Bu hususta tâlihi de kendisine yardım etti. O, Mısır 'a vâli vekîli sıfatıyla geldiği halde, birkaç yıl içinde o kadar kuvvetlendi ki, Abbâsî hânedânının en kudretli şahsiyetlerinden biri olup, Türk hâkimiyetine karşı büyük bir aksülâmel gösteren ve idâreyi kardeşi halîfe al-Mu'tamid 'in elinden alan al-Muvaffaḳ bile, ona birşey yapamadı. Ahmed 'in elde ettiği muvaffakiyet sonunda, hilâfete bağlı ülkeler siyâsî bakımdan ikiye bölünmüş oldu. Şarkta al-Muvaffaḳ, garpta ise Ahmed hâkimdi.

Ahmed b. Tolun 'un kurduğu devletin temeli bir taraftan kuvvetli orduya, diğer taraftan memleketin iktisâdî bakımdan kalkınmasına dayanmıştı. Esâsını Türk, Sudanlı v.s. kölelerin teşkil ettiği bu ordunun sayısı 100.000 'i aşıyor ve ordu içinde kuvvetli bir inzibat hüküm sürüyordu. 258 (872) 'de askerden sadâkat yemini alan Ahmed, müstakil bir hükümdar olarak kendi adına aynı sene içinde bakır, 266 (879/880) 'dan itibâren de *Aḥmediye* adı verilen altın paralar (dinar) bastırttı.

Ordusunu devamlı olarak tâlim ve terbiye hâlinde bulunduran ve mühim vak'alarda kumandayı bizzat üzerine alan Ahmed, donanmaya da ehemmiyet vermiş ve harp gemileri zamanına göre mühim bir sayı olan 100 'ü bulmuş idi.

Ahmed, donanmadan başka bâzı deniz üsleri de kurdu. Bu sûretle Suriye 'nin murâkabesini kolaylaştırmış oldu. Akkâ, bu üslerin merkezi idi. Ahmed 'in mâlî sâhada da çok müsbet ve esaslı inkılâplar yaptığı anlaşılmaktadır. Kaynakların verdiği mâlûmata göre, haraçtan te'min edilen 800.000 dinar, Ahmed 'in zamanında 4.300.000 'e yükselmişti. Orduya, donanmaya ve memleketi îmar için sarf ettiği büyük meblâğlara rağmen, öldüğünde haleflerine dolu bir hazîne bıraktı. Şahsî serveti de çok büyüktü (bk. al-Balawī, *ayn. esr.*, s. 340 v.d., 449; İbn Taġrîbirdī, *ayn. esr.*, III, 21). Ahmed zamanında vergi tahsilâtındaki artış, halka yeni vergiler yüklemek sûretiyle değil, mâliyenin iyi bir şekilde idâresi ve sû-i istimâllerin önlenmesi ile sağlanmıştı.

Ahmed 'den sonra oğlu Humâreveyh 'in müsrif idâresi ile mâlî düzen de bozulmaya yüz tuttu. İdârenin, merkezden emîrlerin eline geçmiş olması, bilhassa mâliyede eski sû-i istîmâllerin yeniden doğmasına sebeb oldu. Böylece Humâreveyh 'in ölümünde Mısır hazînesi bomboş bir hâle gelmişti. Hârûn iktidâra geçtiğinde tecrübesiz ve çocuk yaşta olduğundan, umur ve idâre, daha ziyâde kendisine vasî tâyin edilen Abū Ca'far Muḥammed b. Abī Abīya 'nın elinde idi; 291 (903/904) 'de Nil 'in su seviyesinin düşmesi, çöküntüyü bir kat daha hızlandırdı.

Mısır 'da Ahmed ile berâber bir saray teşkilâtı kuruldu ve burası Bagdad 'ı bu hususta gölgede bırakacak bir inkişâfa mazhar oldu. *al-İnşā' va'l-Murāsalāt* gibi mühim müesseselerin mevcûdiyeti Tolunluların komşu ülkeler ile siyâsî münâsebetlerde bulunduklarının bir delîlidir (krş. Björkman, *Beiträge zur Geschichte der Staatskanzlei im islamischen Ägypten*, Hamburg, 1913, s. 18). Bunun yanında bir de kalem-i mahsus müdürlüğü vazifesini yapan *Kātib al-sirr* vardı. Bu zat, huzurda yapılan toplantıların ve şikâyetlerin zabıtlarını tutardı. Tolunlular devrinde emniyet (*al-Şurṭa*) teşkilâtı da fevkalâde olup, iki kısma ayrılıyordu. Birincisi (*al-Şurṭat al-'ulyā*) yüksek ve ikincisi (*al-Şurṭat al-suflā*) ise, avam tabaka ile ilgilenirdi. Tolunlular, posta teşkilâtına (*al-Barīd*) da büyük bir ehemmiyet vermişlerdi. O devirde bu teşkilât casus uk yapmak ile de vazifeli idi. Tolunlular, bu sâyede yalnız idâresi altında bulunan kısımlarda değil, Bagdad ve Sâmerrâ 'da cereyan eden hâdiselerden de haberdar idiler. Tolunlular sarayında müteaddit hâciblerin mevcud olduğu bilinmekte ise de, Ahmed zamanında *al-Ḥācib al-kabīr* (baş hâcib) diye bir ünvâna rastlamıyoruz. Bu ünvan ancak Humâreveyh zamanında kullanılmıştı. Adliye ve ihtisab işleri de çok dikkatli yürütülmekte idi. Kaza işlerinde muayyen bir mezhebin ahkâmı bahis konusu değildi. Kadı hangi mezhepten ise, onun hükümlerini tatbik ederlerdi.

şi'î aleyhtarlığını artırmak sûretiyle Abbâsî halîfeliği aleyhindeki hisleri tahrik bakımından siyâsî bir mâhiyet arzeder; ancak, Ahmed 'in güzel san'atlara ve ilme verdiği yüksek değer hakkında herhangi bir şüpheye yer verilemez. Stanley Lane-Poole 'un, Mısır 'da zikre değer islâmî san'at eserlerini ancak buraya Türk vâlilerinin tâyinlerinden sonra görmekteyiz (bk. *Sîrat al-Ḳāhira*, s. 79), demesi de bunu te'yid etmektedir. Ahmed 'in bunların başında gelen biri ve belki de birincisi olduğu muhakkaktır. Ahmed 'in Mısır 'da tâlim ve terbiyeyi yaymaya çalıştığı da kabûl edilmektedir. Bu sâhadaki faâliyeti hakkında bâzı izlere, meselâ Uşmûnayn [bk. mad. Üşmûneyn] medrese-câmiinin tezyinâtına âit bir vesîkada rastlamak kabildir (bk. *Papyrus Erzherzog Rainer, Führer*, nr. 773). İyi bir tahsil görmüş olan Ahmed, Arapça'yı hakkıyla bildiği gibi, Türkçe 'ye de şiir yazacak derecede vâkıftı. Nitekim şiirlerinden bâzılarını bestelediği ve muganniye câriyelerine okuttuğu rivâyet edilir (bk. al-Balavî, *ayn. esr.*, s. 346 v.d.).

Humâreveyh zamanında da Mısır 'da bir hayli îmar faâliyeti görülür. al-Ḳaṭā'i' tevsi' edildiği gibi, misli görülmemiş bahçeler, havuzlar ve bilhassa Humâreveyh 'in uykusuzluğunu gidermek için tabiblerin tavsiyesi ile yapılan ve salıncak gibi kullanılan civa dolu havuz zikre değer. Humâreveyh 'in mûsikî, resim, tezyinat, hattâ oymacılığa ve heykeltraşlığa olan temâyülü, Mısır 'da güzel san'atlarla el-işlerinin ilerlemesine ve halka kadar inmesine bir vesîle oldu.

Ahmed ve oğlu Humâreveyh, fakir halka yaptıkları bir çok maddî yardımlar ve müsrifâne denecek derecede cömertlikleriyle teb'anın sevgisini kazanmaya çalışmakla kalmayıp, muhtelif sâhalarda almış oldukları tedbirlerle halkın ödeme gücünü de artırdılar.

37 yıl kadar devam eden Tolunlular devri, Mısır 'a yeni bir hayat, kuvvet, ihtişam ve san'at anlayışı getirdi. Tolunlular devleti, bu devrede Irak 'tan Barḳa 'ya kadar uzanan muazzam bir imparatorluk hâline geldi. Halk bu devri, Tolunluların inkırâzından asırlarca sonra da unutamadı. Bu hususiyet ve vasıfları ile Tolunlular devri, askerî bir âileye dayanmasına ve yabancı bir hâkimiyeti temsil etmesine rağmen, Mısır için bir altın devir olduğu gibi, bundan sonra kuru'an devletlere de bir zemin ve esas hazırladı. Eski müverrihler gibi, bugünkü tarihçiler de, Tolunlular hakkında sitâyişkâr ifâdelerde bulunurlar.

Tolunluların şecere cetveli

Tolun
- 1— Ahmed
  - 2— Humâreveyh
    - 3— Cayş
    - 4— Hârûn
  - 5— Şeybân

1— Abu 'l-'Abbās Aḥmed b. Ṭolūn al-Turkī: saltanatı: 868—884

2— Abū 'l-Cayş Ḫumāravayh b. Aḥmed: saltanatı: 884—896

3— Abū 'l-'Asākir b. Ḫumāravayh: saltanatı: 896

4— Abū Mūsā b. Humāravayh: saltanatı: 896—904

5— Abū 'l-Mavāḳit Şaybān b. Aḥmed: saltanatı: 905

Bibliyografya: al-Ṭabarī (nşr. Houtsma), III, 1670 v.dd.; İbn al-Aşīr (nşr. Tornberg), bk. *fihrist*; Müneccim-başı, *Ṣaḥā'if al-aḫbār* (trc. Nedim), II, 319; İbn Ḫallikān, *Vafayāt al-a'yān*, I; al-Maḳrīzī, *Ḳitāb al-mavā'iz va'l-i'tibār ẕikr al-ḫiṭaṭ va'l-āṯār* (Kahire, 1270); İbn İyās, *Tārīḫ Miṣr* (Kahire, 1312—1314), I, 37 v.dd., ayrıca bk. *fihrist*; Maḥmūd 'Aḳḳuş, *Tārīḫ va vaṣf al-Cāmi' al-Ṭolūnī* (Kahire, 1927); Halil Edhem, *Düvel-i islâmîye* (İstanbul, 1927), s. 78; Camāl al-Dīn Abu 'l-Maḥāsin Yūsuf b. Taġrībirdī, *al-Nucūm al-ẓāhira fī mulūk Miṣr va'l-Ḳāhira* (Kahire, 1932), III; Abū Muḥammed 'Abd Allāh b. Muḥsin al-Balavī, *Sîrat Aḥmed ibn Ṭūlūn* nşr. Muḥammed Kurd 'Alī), Şam, 1938; 'Alī İbrāhīm Ḥasan, *Miṣr fi'l-'uṣūr al-vusṭā* (Kahire, 1949); Zaky M. Ḥassān, *Les Tulunides* (Paris, 1937); G. Weil, *Geschichte der Chalifen* (Mannheim, 1848), II; F. Wüstenfeld, *Die Statthalter von Ägypten* (Göttingen, 1875), III; Corbett, *The life and works of Aḥmed Ibn Tūlūn*, *JRAS*, 1891, s. 527 v.dd; K. A. C. Creswell, *Early Muslim Architecture* (Oxford, 1932—1940); ayn. mll., *Précis de l'histoire d'Egypte* (Kahire, 1932), II; S. Lane-Poole, *The Story of Cairo* (London, 1902); bir heyʾet tarafından Arap. trc. *Sîrat al-Ḳāhira* Kahire, 1950; Carl H. Becker, *Beiträge zur Geschichte Ägyptens unter dem Islam* (Strassburg, 1902), II, 149—198; W. Björkman, *Beiträge zur Geschichte der Staatskanzlei im islamischen Ägypten* (Hamburg, 1928); E. de Zambaur, *Manuel de généalogie et de Chronologie pour l'Histoire de l'islam* (Hanovre, 1927), s. 93; al-Kindī, *The Governors and Judges of Egypt* (nşr. Guest), *GMS*, XIX, Leyden-London, 1912; ayrıca bk. *EI*, mad. ṬŪLŪNİDEN ve. lA, madd. AHMED, HUMÂREVEYH.

(ŞİNASİ ALTUNDAĞ.)

TCNGA ALP ER. [Bk. EFRÂSİYÂB.]

TOPAL OSMAN PAŞA, Osmanlı sadrâzamlarından olup, aslen Konyalı Bekir Ağa neslinden gelen bir Türk âilesine mensuptur (Mehmed Kaplan, *Namık Kemal hayatı ve eserleri*, İstanbul, 1948, s. 9 ve İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı tarihi kronolojisi*, İstanbul, 1961, IV, 329 ile bk. mad. NÂMIK KEMÂL). Takrîben 1663/1664 yıllarında Mora 'da dünyaya geldi. Jonas Hanway (*The Revolutions of Persia. Containing the reign of Shah Sultan Hussein. And the reigns of Sultan Mîr Maghmud and his successor Sultan Ashreff, with the history of the celebrated usurper Nadir Kouli*, London, 1762, II, 323) onun, 1698 yılında, 35 yaşında olduğunu kaydediyor. F. Babinger ise, 1104 (1692) yılında doğduğunu yazar [bk. *EI*, mad. ṬOPAL 'OṮHMĀN PAṠHA]. Ancak, hizmetleri göz önüne alınırsa, doğum tarihini 1663/1664 olarak kabûl daha doğru görünür.

Osman Paşa, saraya, İstanbul 'daki hemşehrilerinin yardımıyla intisab ederek, kozbekçileri ocağında vazife aldı; bir müddet sonra pandul (*pandor*) başılıkla bu ocaktan çırak edildi (*Destârî Sâlih Efendi tarihi*, nşr. Bekir Sıtkı Baykal, Ankara, 1962, s. 44 ve Dilâver-zâde Ömer Efendi, *Ḥadîḳat al-vuzarā' zayli*, Freiburg, 1969, s. 40). Saray bahçelerinde ve bostanlarda yaptığı çeşitli hizmetler sâyesinde şöhret kazandı. Hammer, onun 24 yaşında beyler-beyi olduğunu kaydeder (bk. *Histoire de l'Empire Ottoman*, Paris, 1839, XIV, 293 v. d.). 1698 'de ise, Mustafa II. tarafından vazifeli olarak Mısır 'a gönderildi. Fakat, Port-Said 'den Dimyat 'a giderken gemisi İspanyol korsanlarının hücûmuna uğrayınca, esir düşüp, yaralı olarak Malta 'ya götürüldü. Orada liman reîsi Marsilyalı Vincent Arnaud ile yaptığı bir görüşme sonunda, bu zat tarafından, korsanlara 1.000 Venedik altını (duka) fidye verilmek sûretiyle esâretten kurtarıldı ve topal kalmasına sebeb olan yaraların tedâvisini müteâkıp, Arnaud 'nun te'min ettiği Fransız gemisiyle tekrar Dimyat 'a dönmesi sağlandı. Buradan Kahire 'ye geçip vâdettiği 1.000 duka ve 500 ekü ile bâzı kıymetli kürkleri, kendisini getiren geminin kaptanı vâsıtasıyle Arnaud 'ya gönderdi. Mısır 'daki vazifesinin son bulması üzerine İstanbul 'a geldi. Pâdişah, durumdan ancak bundan sonra haberdar olabilmişti (bk. Jonas Hanway, *ayn. esr.*, s. 324; Albert Vandal, *Une Ambassade Française en orient sous Louis XV. La mission du Marquis de Villeneuve 1728—1741*, Paris, 1887, s. 169).

Osman Paşa, 1711 'de Baltacı Mehmed Paşa kumandasındaki ordu ile birlikte, Prut seferine iştirâk ederek, 7 temmuzda Hançırağı Ali Paşa ve diğer bâzı vezirlerle berâber, İsakçı köprüsünün muhâfazasına me'mur edilmişti (M. Münir Aktepe, *Baltacı Mehmed Paşa 'nın 1711 Prut seferi ile ilgili emirleri, Tarih Enstitüsü dergisi*, İstanbul, 1970, I, 154). Prut seferinden dönüşte, kanâatimizce tenzil-i rütbeye düçar olduğu için, pâdişâhın hatt-ı hümâyûnu ile dergâh-ı âli kapıcı-başılığından tekaüd olarak İstanbul 'da bulunduğu sırada, Rumeli tarafına martalos-başılıkla buradaki eşkıyânın te'dibine me'mur edildi. 1126 zilhicce (kânun I. 1714) başlarında Mora seferi münâsebetiyle, 5.000 yaya sekban toplaması uygun görüldü (Silâhdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretnâme*, nşr. İsmet Parmaksızoğlu, İstanbul, 1969, II/2, 325 ve Râşid, *Tarih*, İstanbul, 1282, IV, 72).

Osman Ağa, Damad Ali Paşa 'nın Mora seferi esnâsında mühim vazifelerde bulundu; Korent kalesi kuşatmasından önce, Anabolu civârındaki bir kısım düşman kuvvetlerini bozarak, bâzı esirleri sadrâzama gönderdiği için de taltif edildi (cemâziyelâhır 1127=haziran 1715). Kuşatma sırasında Korent şehri civârındaki köylerin reâyâsı ve koca-başıları, martalos-başı Osman Ağa 'nın adamları yardımıyla aman dileyip, Osmanlı devletine itâat ettiklerini bildirdiler (Râşid, *ayn. esr.*, IV, 78). 1 receb 1127 (3 temmuz 1715) 'de, Korent kalesi üzerine yapılan umûmî hücum sırasında, bu kalenin Eksamil tarafından, 2.000 piyâde mirî levendat ile taarruzda bulundu. Bilâhere, ibtidad ettikten sonra üç-dörtyüz kadar düşman süvârisiyle birlikte Mora 'da dolaşarak Türk askerlerine kötü üs etmekten geri durmayan Sinan-oğlu'nun yakalanması için hazırlanan askere başbuğ tâyin edildi. Bu sefer esnâsında gösterdiği başarılara karşılık, iki tuğ ile kendisine Tırhala sancağı verildi (Râşid, *ayn. esr.*, IV, 79, 83). sadrâzam Damad Ali Paşa 'nın 1128 (1716) 'de Avusturya seferine çıkması dolayısıyla, Korfu adasını kuşatmaya giden Diyarbekir beyler-beyisi Kara Mustafa Paşa, emrindeki Osmanlı kuvvetlerinin zahîrelerini te'min maksadıyle mübâşir nasbolundu; fakat, bu vazifede ihmâl ve kusurları duyulduğu için, kendisine aslâ müsâmaha edilmemesi husûsunda da, Damad Ali Paşa tarafından, Kara Mustafa Paşa 'ya bâzı tâlimat verildi. Nihâyet Ali Paşa 'nın Peter-Varadin 'de şehit düşmesiyle meydana gelen bozgun

netîcesi, Türk kuvvetlerinin Korfu 'dan hayli telefâtı mûcib olan çekilmesi sırasında hazır bulundu (bk. Râşid, *ayn. esr.*, IV, 232 v.d., 280). Bilâhare Mora 'daki Rum reâyânın tekrar baş-kaldırarak yer-yer müslümanları katletmesi üzerine, eşkıyâ te'dîbindeki tecrübesine binâen, Mora ser-askeri Abdullah Paşa 'nın yanına yardımcı olarak gönderildi ve kısa zamanda zorbaları şiddetle tenkîle muvaffak oldu. Mora yarım-adasını bunların zulmünden kurtardığı için, muharrem 1129 (kânun II. 1717) 'da bir tuğ ilâvesiyle, üç tuğlu vezir oldu ve Abdullah Paşa 'nın yerine Mora ser-askerliğine getirildi. Henüz Venedik ve Avusturya savaşlarının devam ettiği bir zamanda Korent körfezinde bulunan karşılıklı iki kastel (kestel) arasından geçmek sûretiyle, İnebahtı körfezine giren Venedik fırkateynlerinden bir kısmını batırıp bir kısmını da zapt ve kaptanlarını esir ettiği için, cemâziyelevvel 1129 (mayıs 1717) sonlarında Preveze ve Dubcine bölgesinin idâresi de kendisine verildi. 27 zilkade 1131 (22 teşrin I. 1719) 'de İnebahtı, daha sonra da Narda muhâfızlığına getirildi. Rebîülâhır 1132 (şubat 1720) 'de Bosna vâlisi oldu. Yeniçerilerin Niş 'te Muhsin-zâde Abdullah Paşa 'ya karşı isyan etmeleri üzerine, receb 1133 (mayıs 1721) 'te kendisine Rumeli vâliliği ile Niş muhâfızlığı tevcih edildi (bk. Silâhdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *ayn. esr.*, II/2, 357, 363, 420; Râşid, *ayn. esr.*, IV, 312 v.d.; *Mühimme defteri*, nr. 126, s. 41 ve İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*, IV/2, 322). Osman Paşa, bu vazifede uzun müddet kaldı. 2 muharrem 1140 (24 ağustos 1727) 'ta hakkında vâki olan bâzı şikâyetler üzerine, ikinci defa Bosna vâliliğine gönderildi; 28 teşrin II. 1728 'de ise, Niğbolu sancağı ile Vidin muhâfızlığına me'mur edildi (bk. Küçük Çelebi-zâde Âsım, *Tarih*, İstanbul, 1282, s. 488 v.d., 534). 1729 'da tekrar Rumeli vâliliği ile vazifelendirilen Osman Paşa, artık gözde vezirlerden biri olmuştu. Evvelce onu esâretten kurtaran Vincent Arnaud ile oğlu, kendisini Niş 'te ziyârete geldiklerinde büyük iltifat görmüş ve zengin hediyelerle memleketlerine dönmüşlerdi (J. Hanway, *ayn. esr.*, s. 325; A. Vandal, *ayn. esr.*, s. 169 v.d.; Mesude Çorbacıoğlu, *Topal Osman Paşa*, *Tez*, Tarih semineri, nr. 1965, s. 8 v. d.). Patrona Halil ayaklanmasıyla, Ahmed III. 'in tahttan indirilip, yerine Mahmud I. 'un geçirildiği sırada ise, Bosna vâlisi olarak bulunuyordu. Bu itibarla 25 teşrin II. 1730 'da Patrona Halil ve taraftarlarından bâzı kimselerin öldürülmesi üzerine, Rumeli tarafına firar eden şakîlerin (bk. Dilâver-zâde, *ayn. esr.*, s. 41), te'dibi de yine Osman Paşa 'ya verildi (zilkade 1143 = mayıs 1731). Bilhassa Arnavutluk 'ta kasaba kasaba dolaşarak, buradaki eşkıyâyı bertaraf etti. Nihâyet üçüncü defa Rumeli vâlisi olup (*Mühimme defteri*, nr. 138, s. 106, 122), bu vazife ile Selânik civârına geldiği sırada dârüssaâde ağası Beşir Ağa 'dan aldığı gizli bir haberle, sadârete getirileceğini öğrendi (rebîülevvel 1144 = eylûl 1731). Beşir Ağa, teftiş yoluyla yavaş-yavaş İstanbul 'a yaklaşmasını bildirdiği için, Osman Paşa, Selânik 'ten hareket ile Serez civârına geldiği zaman, 8 rebîülevvel (10 eylûl) 'de İstanbul 'dan yola çıkarılan birinci mirâhûr Kara Mehmed Paşa-zâde Mustafa Bey vâsıtasıyle, pâdişâhın sadâret fermânını aldı. Davud Paşa Sahrası, Çırpıcı Çayırı 'ndaki yemeklik mahallinde, başta kaymakam Şâhin Mehmed Paşa olmak üzere, devlet erkânı tarafından merâsimle karşılandı ve alay ile Topkapı 'dan şehre girerek, Divan-yolu 'ndan saraya dâhil olup, Mahmud I. tarafından kabûl edildi. Kendisine burada kürk giydirilen Osman Paşa, bilâhare mûtad merâsimle Paşa Kapısı 'na götürüldü (20 rebîülevvel 1144 = 22 eylûl 1731 cumartesi; Destârî Salih, *ayn. esr.*, s. 45—47). Subhî (*Tarih*, İstanbul, 1198, var 27b v.d.), bu tarihi 19 rebîülevvel cumartesi, yâni gününü doğru, fakat tarihini yanlış olarak tesbit ettiği için, bundan istifâde eden müellifler de hep aynı hatâya düşmüşlerdir (krş. Dilâver-zâde, *ayn. esr.*, s. 41; Hammer, *ayn. esr.*, XIV, 251; İ. H. Uzunçarşılı, *ayn. esr.*, IV/2, 323).

Osman Paşa, sadâret makamında ancak altı ay kadar kalabilmesine rağmen, oldukça başarılı işler gördü. İstanbul 'da sık-sık ayaklanma temâyülü gösteren zorbaları ve bâzı uygunsuz kadınları te'dib etti (bk. Subhî, *ayn. esr.*, var. 34a). Narh işlerini tanzim ve hayat pahalılığını önleyici tedbirler almak sûretiyle, İstanbul 'da ucuz ve bol miktarda gıda maddesi satılmasını sağladı (Tayyar-zâde Ahmed Ata, *Tarih*, İstanbul, 1293, II, 165 v.d.). Ahmed III. devrinde Osmanlı devletine ilticâ eden, fakat Patrona Halil isyânı dolayısıyla, bir müddet mecbûren Gümülcine 'de kalan Fransız mühtedîsi Humbaracı Ahmed Paşa 'yı, yine sadâreti sırasında İstanbul 'a dâvet ederek, Humbaracı ocağının ıslâh ve genişletilmesine me'mur etti (A. Vandal, *ayn. esr.*, s. 172—180; bk. mad. AHMED PAŞA). Diğer taraftan devam etmekte olan Osmanlı-İran savaşları da, onun sadrâzamlığı zamanında başarılı bir safhaya girdi. 15 eylûl 1731 'de, Ṭahmâsp II. 'a karşı Korucan (Kurıcan) muhârebesini kazanmış olan Eyyûbî Hasan Paşa-zâde Ahmed Paşa, Hemedan 'ı İranlılardan geri aldı. Bunu müteâkıp, 15 teşrin II. 1731 'de Rûmiye kalesinin ve 4 kânun I. 1731 'de de, Tebriz kalesinin feth olunduğu haberi İstanbul 'a geldi. Mahmud I., Tebriz 'in fethinden önce Bagdad vâlisi Ahmed Paşa nezdinde, Ṭahmâsp II. 'ın elçisi Muḥammed Riżâ-Ḳulı-Han ile yapılan bir antlaşmanın, İstanbul 'da tasdik edileceği sırada, Tebriz 'in fethi haberini aldığı için, muâhedeye şehrin Osmanlılara verilmesi husûsunun da girmesini istediğinden, tasdiknâmeleri imzâlamadı (25 şubat 1732) ve kızlar-ağası Beşir Ağa 'nın tavsiyelerine uyarak, İran ile bu şekilde bir antlaşma yapmaktan ziyâde, başarılı seferlere devam etmek arzusunu duyduğundan, sadrâzamı değiştirmek yoluna gitti (Subhî, *ayn. esr.*, var. 28—30, 34—39; Hammer, *ayn. esr.*, XIV, 253—257). Bu gayesini te'min için şöyle bir vesîle zuhur etti: 15 ramazan 1144 (13 mart 1732) çarşamba günü, saraydaki Hırka-i Saâdet dâiresini ziyâreti sırasında Osman Paşa 'nın, yanında bulunan silâhdar ağaya, ihtiyarlık, hastalık ve oruçtan şikâyet etmesinin silâhdar ağa tarafından pâdişâha nakli, mührün kendisinden istenilmesine sebeb oldu ve Osman Paşa, Yalı köşkü önünde hazır bulundurulan bostancı-başı kayığı ile Kadıköy tarafına geçirildi (Subhî, *ayn. esr.*, var. 41 a—b). Bununla berâber, Osman Paşa 'nın eski kethüdâsı çavuş-başı Süleyman Ağa ile bunun adamlarının rüşvet almaya teşebbüs etmeleri ve paşanın tecrübesizliğinden dolayı devlet sırlarına başkalarını ortak etmek mecbûriyetinde kalmasının da, bu azilde müessir olduğu kaydedilmiştir (Dilâver-zâde, *ayn. esr.*, s. 41 ve Tayyar-zâde, *ayn. esr.*, II, 166).

Malları müsâdere edilmeden sadâretten azledilen Osman Paşa, önce Tebriz ser-askerliğine getirilmişse de, kısa bir zaman sonra Trabzon vâliliğine tâyin olundu. Zilhicce 1144 (mayıs-haziran 1732) 'te ise, Rüstem Paşa 'nın vefatı ile yerine Tiflis muhâfızlığına tâyin edildi. Rebîülâhır 1145 (teşrin I. 1732) ortalarında Erzurum vâliliğine getirildi (Şamdânî-zâde Fındıklılı Süleyman, *Murî' al-tavârîḫ*, Veliyüddin Efendi, nr. 5144, var. 359a); 10 ramazan 1145 (24 şubat 1733) 'te, uhdesinde Anadolu vâliliği olduğu halde, Musul cânibi ser-askerliğine me'mur edilerek İran harplerinde, Bagdad vâlisi Eyyûbî-zâde Ahmed Paşa 'ya yardım için emir aldı. Kış mevsiminin şiddetine ve rahatsızlığına rağmen, 5 mart 1733 'te, mürettep ve mükemmel kapısı halkı ve 10.000 kadar timarlı sipâhi ile Erzurum 'dan hareketle oniki günde Diyarbekir 'e geldi (*Mühimme defteri*, nr. 138, s. 277, 291, 365; nr. 139, s. 120, 140, 143; İ. H. Uzunçarşılı, *ayn. esr.*, IV/2, 323 v.d.; Subhî, *ayn. esr.*, 47a, 55b 'de ise, 1.500 kişi ile onbeş günde geldiğini yazar).

Bu sırada Ṭahmâsp II. 'ı bertaraf ederek onun küçük yaştaki oğlunu tahta geçirip, vesâyetini üzerine alan Nâdir 'Alî, Ahmed Paşa ile harbe tutuşmuştu. Osman Paşa, 26 nisan 1733 'te, Diyarbekir 'den hareket ile Musul üzerinden geçerek, 26 haziranda Zab suyu kenarına geldi. Subhî 'ye nazaran (*ayn. esr.*, var. 55b), ordusunun mevcûdu 200.000 civârında idi (Hammer, *ayn. esr.*, XIV, 288 'de bu miktarın 100.000 'in üstünde olduğu kaydedilir. *Murî' al-tavârîḫ*, var. 359a 'da ise, Osman Paşa 'nın 80.000 kişi üzerine serdar tâyin edildiği, geçen senelerde bu miktarla ser-asker olanların bir senede 40.000 kişiyi bir araya getirememelerine mukabil, Osman Paşa 'nın 3 ayda aşiretlerden gelenlerle berâber 200.000 kişiden ziyâde kuvvet topladığı ifâde edilir). Kerkük üzerinden, Şat kenarını tâkiben Bagdad 'a doğru yürüyen Osman Paşa, 19 temmuz 1733 pazar günü, Bagdad 'a on iki saat mesâfede olan Ducûm mevkiinde, henüz karargâhını kurmadan, Nâdir 'in kuvvetleri ile karşılaşarak dokuz saat devam eden meydan muhârebesini kazandı. Osman Paşa, ordusunun merkezinde ve Rumeli kuvvetlerinin başında mücâdele ederek, Nâdir 'i ağır yaralı olarak kaçmaya mecbur bırakmıştı (*Mühimme defteri*, nr. 139, s. 288, 310, 318; Subhî, *ayn. esr.*, var. 55b v.d.; Hammer, *ayn. esr.*, XIV, 288 v.d.).

Bu muzafferiyeti müteâkıp Bagdad 'a giden Osman Paşa, Mahmud I. tarafından kendisine gönderilen mücevherlerle müzeyyen bir çelenk ve murassa bir kılıçla taltif edildiği gibi, 7.000 altın ile kürkleri de burada aldı (bk. *Murî' al-tavârîḫ*, göst. yer.). Ancak, zahîre azlığı dolayısıyla, Ahmed Paşa ile aralarında meydana gelen bâzı hâdiseler üzerine, bu şehirde fazla kalamadı. Kuvvetlerinin bir kısmını, evvelâ Rakka vâlisi Pulâd Ahmed Paşa idâresinde, Derne taraflarına göndermek sûretiyle Nâdir 'i tâkibe me'mur etti. Bilâhare kendisi, geriye kalan kuvvetlerle Kerkük civârına çekilerek askerinin mühim bir kısmını serbest bıraktı. Osman Paşa, hastalığı sebebiyle İran ser-askerliğinden çekilmek istediyse de, Mahmud I. buna râzı olmadı. Bu sırada Nâdir 'in Osman Paşa üzerine beklenmedik baskını, Musul vâlisi Mehmed Paşa 'nın gayreti ile önlendi (teşrin I. 1733) ise de, 9 teşrin II. 1733 'te, Ak-Derbend mevkiinde, Memiş Paşa kuvvetlerini bozan Nâdir, Kerkük 'e beş saat mesâfede, Leylan sahrâsında yaptığı taarruzda galebe çala-

rak, Osman Paşa'yı şehid etti (cemâziyelâhır 1146=teşrin II. 1733). Osman Paşa'nın mezarı, Kerkük'te İmam Kasım Câmii kabristanındaki türbe dâhilindedir (bk. İ. H. Uzunçarşılı, *ayn. esr.*, IV/1, 225 v.d.; IV/2, 325). F. Babinger, Osman Paşa'nın, Nâdir'in emriyle Bagdad'a götürülerek, orada gömüldüğünü yazar [bk. *EI, ayn. mad.*]; Mehmet Şem'î (*Illâveli Aşmār al-tavārīḫ*, İstanbul, 1295, s. 101)'de ise, Şehrizûr'da medfun olduğu kayıtlıdır.

Osman Paşa'nın, Mora'da, Tripoliçe şehrinde çarşı içinde bir câmii vardı (Başvekâlet Arşivi, Cevdet-Maarif tasnifi, nr. 3609, 9156).

Ahmed III.'in kızlarından Ayşe Sultan ile evlenen oğlu Ahmed Râtib Paşa, Nâmık Kemâl [b. bk.]'in dedesi Şemseddin Bey'in babası idi (Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, İstanbul, 1308, I, 255; Râmiz Paşa-zâde Mehmed İzzet, *Harita-i kapudanan-ı derya*, İstanbul, 1285, s. 96). Kızı ise, 1731'de vezir olan vâlilerden Sarı Mehmed Paşa ile evli bulunuyordu ve Ali Paşa ile sudurdan İbrahim Bey, Osman Paşa'nın kızı tarafından torunları idi (M. Süreyya, *ayn. esr.*, IV, 237).

Osman Paşa, mert, cesur ve doğru sözlü, fazilet sâhibi ve cömert bir insandı.

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bk. *Gazavât-ı cüyûş-ı Osmânîye* (Viyana Millî kütüphânesindeki nüshası için bk. Flügel, *Katalog*, nr. 1102, II, 290); *Relation des deux révolutions arrivées à Constantinople en 1730—1731* (La Haye, 1737); L. Lockhart, *Nadir Shah, a Critical Study based mainly upon Contemporary Sources* (London, 1938); [A. de Claustre], *Histoire de Thamas Kouli Kan, Nouveau roi de Perse ou histoire de la dernière révolution de Perse arrivée en 1732* (Paris, 1742); Mirzā Mahdī Han, *Tarih-i Nâdirî* (Türk. trc.), Es'ad Efendi, nr. 2179.

(M. MÜNİR AKTEPE.)

TOPAL OSMAN PAŞA (1804—1874), Bosna vâlisi olarak şöhret yapmış olup, babasının adına izâfeten Şerîf veya geçirdiği bir kazâdan sonra, aksak yürüdüğü için, daha çok Topal lekabı ile anılır.

Osman, 1219 (1804)'da babası Hacı Şerîf Ağa'nın oturduğu İzmir'e bağlı bir köyde dünyaya geldi. Girdiği bahriye hizmetinde gayret ve kabiliyeti ile kısa zamanda temâyüz ederek, o devirde Osmanlı donanmasının *kapudâne* ve *patrona*'dan sonra üçüncü derecedeki büyük amiralliği olan *rigâle* ([b. bk.], tuğamiral)'liğe kadar yükseldi. 1839'da Mısır vâlisi Mehmed Ali Paşa'ya karşı harekete geçmeye karar verildiğinde, Akdeniz'e sevkedilen Ahmed Fevzî Paşa kumandasındaki donanmada Osman Bey riyâle olarak bulunuyordu. Nizip mağlûbiyeti ve Mahmud II.'un vefatından sonra, 3 temmuz 1839'da cülus eden pâdişah Abdülmecid, boş yere müslüman kanı dökülmesini önlemek için, Mehmed Ali'yi affa karar verince (Lûtfi, *Tarih*, VI, 40), donanmaya da İstanbul'a dönmesi emredildi. Fakat, hasımları Husrev Paşa'nın sadârete, Dâmad Halîl Paşa'nın da ser-askerliğe getirilmesinden kuşkulanan Ahmed Fevzî Paşa, Mehmed Ali ile anlaşmayı te'min ve hattâ gerekirse onunla birleşip düşmanlarını bertaraf etmek düşüncesiyle donanmayı Mısır'a götürmek isteyince, riyâle Osman onu destekleyenlerin başında yer aldı (krş. Kâmil Paşa, *Târih-i siyâsî-i devlet-i aliyye-i Osmâniyye*, III, 181 v.d.). Böylece, Ahmed Fevzî Paşa ile Osman Bey'in kumandasındaki 22 harb gemisinden müteşekkil Osmanlı donanması, Mısır'a ilticâ ederek, 1839 temmuzunda İskenderiye'de merâsimle karşılandı.

Osman Bey'in Mısır'daki mültecîliği bir buçuk yıldan fazla sürdü. Mısır mes'elesinin birinci safhasını hal için toplanan Londra konferansı (15 temmuz 1840)'ndan ve vâliliğin verâseten intikal etmek üzere Mehmed Ali'ye tevcihinin kararlaştırılmasından sonra, İngiliz komodoru Walker, Yâver Paşa adıyla bahriye hizmetine alınarak, 17 şevvâl 1256 (12 kânun I. 1840)'da donanmayı geri getirmek için İskenderiye'ye gönderildi (Lûtfi, *ayn. esr.*, VI, 120 v.d.; Kâmil Paşa, *ayn. esr.*, III, 221).

1841 yılı başlarında İstanbul'a dönen riyâle Osman Bey, donanmadaki vazifesinden çıkartıldığı için, bir müddet inzivâya çekilmek mecbûriyetinde kaldı. Ancak, Tanzîmât hareketinin icâbı olarak idârî teşkilâtta da bâzı ıslâhâta girişildiğinde, suçunu affettirmiş olan Osman Bey'e yeniden vazife verilmesinde mahzur görülmeyerek, tersâne hizmetleri bakımından ehemmiyetli bir merkez olan İzmit kaymakamlığına tâyin edildi. Uzun müddet İzmit'te kalan Osman Bey, oradan, önce Karesi, zilkade 1265 (eylûl-teşrin I. 1849)'te Biga ve nihâyet 1271 (1855)'de Rumeli pâyesiyle Kıbrıs mutasarrıflığına naklolundu. Muharrem 1273 (eylûl 1856)'te Sırbistan'ın muhtariyet elde etmesinden sonra siyâsî bakımdan büyük bir ehemmiyet kazanan Belgrad muhâfızlığına getirilen Osman, beş yıla yakın süren bu vazifede gösterdiği muvaffakiyet üzerine, 11 receb 1277 (23 kânun II. 1861)'de vezâret rütbesi verilerek Bosna vâliliğine tâyin edildi ve bundan sonra „Paşa" ünvânıyle anıldı.

10 şâban 1277 (21 şubat 1861)'de vilâyet merkezi olan Bosna-Saray (Sarajevo)'da vazifeye başlayan Osman Paşa'nın Bosna vâliliği, başlı-başına bir devir teşkil edecek derecede sayısız icrâatla geçti. Osmanlı imparatorluğunun parçalanmakta olduğu, vilâyet dâhilinde muhtelif sebeplerle isyanların birbirini tâkib ettiği ve Avusturya'nın Bosna üzerindeki taleplerinin gittikçe arttığı bir devrede Osman Paşa, *magna* sınıfını teşkil eden yerli asîllerle orta tabaka halk ve bilhassa *kmèt* denilen topraksız köylüler arasında asırlardan beri devam eden anlaşmazlıkları gidermeye, onların iktisâdî ve içtimâî durumlarını ıslâh edip, haklarını kanunların te'minâtı altına almaya ve böylece Bosnalıları sâdık birer Osmanlı tebe'ası hâline getirmeye çalıştı. Bu hususta giriştiği hareketlerde onun, yerinde müşâhede etmek imkânını bulduğu Mehmed Ali Paşa'nın Mısır'daki icrâatından ilham aldığı, ayrıca, menşe'i ne olursa olsun, bütün tebeadan yeni bir Osmanlı vatandaşı yaratmak gayesini güden Tanzîmât düşüncesinden faydalanmak istediği, bilhassa 1856 ıslâhât fermânı hükümleri ile 1864'te tatbîkine başlanan yeni vilâyet nizam-nâmesine (krş. Enver Ziya Karal, *Osmanlı tarihi*, VII, 152 v.d.) dayandığı şüphesizdir.

Magna'ların eski nüfuzlarını kırarak işe başlayan Osman Paşa, kendilerine umûmî hizmetler vermek sûretiyle onları birer devlet me'mûru durumuna sokmaya çalıştı. Diğer taraftan zanaatkâr ve küçük sanâyî erbâbını himâye edici tedbirler aldığı gibi, asîllere âit topraklarda çalışan *kmèt*'lerin durumlarını ıslâha da gayret etti. Hattâ küçük çiftçi âilelerine ağır gelen âşârı kaldırıp, yerine vâsıtalı bir arâzi vergisi konulmasını istedi ise de, bu teklîfi, İstanbul hükûmetince kabûl edilmedi.

Osman Paşa, kendisine halk tabakalarının sevgisini kazandıran bu icrâatına muvâzi olarak maârif ve nâfıa sâhasında da büyük hamlelere girişti. Bosna-Saray'da bir rüşdiye ile devlet me'mûru yetiştirmek için bir Mekteb-i Hukuk açtırdığı ve Gâzî Husrev Paşa Câmii'nde 2.000 yazma ve basma eser ihtivâ eden bir kütüphâne te'sis ettiği gibi, halkı okumaya teşvik için ayrıca bir de kıra'at-hâne kurdurdu. Bunları, o sırada Bosna vilâyetine bağlı İzvornik, Travnik, Bihke, Yeni-bazar (Novi-pazar), Banaluka (Banjaluka) ve Hersek sancaklarında açılan rüşdiyeler tâkib etti. Onun maârif sâhasındaki hizmetlerinden biri de, vilâyet matbaasının kurulması oldu. Bu matbaada, haftalık *Bosna gazetesi*, Türkçe-Sırpça olmak üzere iki dilde çıkartılan *Gülşen-i Saray* (Sırpçası: *Sarajeviski Cvjetnik*) ve vilâyet sâl-nâmeleri ile çeşitli mektep kitapları basılıyordu.

Osman Paşa, gerek vilâyet merkezini mülhakatına, gerekse Bosna'yı imparatorluğun diğer bölgelerine bağlayacak kara-yollarının yapılması için de büyük bir gayret sarf etti. Bunun neticesinde merkezi, Tuzla, İzvornik ve Banaluka'ya bağlayan yollardan başka, askerî bakımdan da ehemmiyet taşıyan Bosna-Saray-Mostar şosesi 1864 ve Dubrovnik'e doğru uzanan Trebinje yolu ise, 1868'de tamamlandı. Bütün bunlardan başka Bosna-Saray'ın imârına da çalışan Osman Paşa, kendisine bağlar arasında bir konak yaptırmayı da ihmâl etmedi ki, küçük bir sarayı andıran bu konak *Cengić-villa* diye anılıyordu.

Topal Osman Paşa'nın yalnız Midhat Paşa [b. bk.]'nın Tuna vâliliğindeki icrâatı ile mukayese edilebilecek olan bu faâliyeti, ancak 1868 yılı sonlarına kadar devam edebildi. Onun Bosna'daki muvaffakiyetlerini çekemeyen İstanbul'daki muhâliflerinin gayretleri neticesinde, ramazan 1285 (kânun II. 1869)'te Tuna vâliliğine nakledilerek, yerine müşîr Safvet Paşa tâyin olundu. Fakat, vilâyet dâhilinde kazanmış olduğu sevginin bir mükâfatı olarak, halkın isteği üzerine, henüz Silistre'ye varmamışken tekrar Bosna vâliliğine iâde edildi ve 25 zilkade 1285 (9 mart 1869)'te halkın coşkun tezâhürâtı arasında Bosna-Saray'a girdi. Bununla berâber onun bu ikinci vâliliği ancak iki buçuk ay sürdü. Bosnalıların Topal Osman Paşa'ya gösterdikleri bağlılığı, onun, evvelce yanında bulunduğu Mehmed Ali Paşa'yı taklîden istiklâlini ilân etmeye hazırlandığı şeklinde değerlendiren muhâliflerinin giriştikleri faâliyet neticesinde, 15 safer 1286 (27 mayıs 1869)'da azledilerek İstanbul'a çağırıldı. Konağını ve eşyâlarını satarak merkeze gelen Osman Paşa, Boğaziçi'nde küçük bir eve yerleşip, ikinci defa olarak inzivâya çekildi. Beş yıl sonra 70 yaşında iken, 10 cemâziyelâhır 1291 (25 temmuz 1874)'de vefat ederek yetişmiş olduğu Haliç tersânesi arkasındaki mezarlığa defnedildi.

8 yıl süren Bosna vâliliği sırasındaki icrâatı ve kazandığı sevgi dolayısıyla Bosna'da „Osman Paşa'nın güzel devri" diye bir tâbirin doğmasına yol açarak, bir devreye adını verdirten Topal Osman Paşa, XIX. asrın „hüsn-i idâreye mâlik ve umûr-ı siyâsiyyeye âgâh" olan sayılı devlet adamları arasında yer almıştır.

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka, Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, III, 449; *Sâl-nâme-i vilâyet-i Bosna* (Saray-Bosna, 1290), s. 43; Josef Koetschet, *Osman Pascha, der letzte Grosswezir Bosniens und seine Nachfolger* (nşr. Grassl),

Sarajevo, 1909 ; G. Thoemmel, *Geschichtliche, politische und topographische statistische Beschreibungen des Vilajets Bosnien* (Wien, 1867), tür. yer.; L. Bertrand-P. Boyer, *La Bosnie et l'Hercégovine* (Paris, 1001); Fra Grga Martić, *Zapamćenja*, s. 43 vd. (ŞERÂFETTİN TURAN.)

TORTOSA, Arapça ṬURṬŪŞA (nisbesi: Ṭurṭūşî), Ebro nehrinin sol sâhilinde bir İspanyol şehri olup, bu nehrin deltasının birkaç kilometre yukarı kısmında, Valensiya'dan 192, Barselon'dan 176 ve Tarragona'dan 84 km. mesâfede bulunur. Tortosa, 1930'da 28.000 (1950'de 38.300 civârında) nüfûsa mâlikti ve Tarragona vilâyetinin bir idârî bölgesi (partido)'nin başşehri ve piskoposluk merkezidir.

Tortosa, eski İber şehri *Dertosa*'nın ve daha sonra Romalıların kolonisi *Iulia Augusta*'nın yerinde kurulmuştur. Buranın coğrafî mevkii kendisine dâima büyük bir ticârî ehemmiyet sağlamıştır. Şehir, islâm hâkimiyetinde parlak günler yaşamış ve ekserî İspanya Arap coğrafyacıları bu şehri tasvir etmişlerdir. İdrîsî'ye göre, şehir al-Burtāt *iḳlīm*'ine dâhildi; burası büyük bir ticâret şehri olup, civârındaki yüksek evsaflı çam kerestesinden gemi inşâ edilirdi. İbn ʿAbd al-Munʿim al-Ḥimyarî'nin tarih-coğrafya lugatine göre, şehir, Emevî hükümdarları tarafından taştan yapılmış ve dört kapılı bir surla çevrilmişti; 345 (956/957)'te inşâ olunan beş sahınlı bir Ulu-câmi'ye, dört umûmî hamama ve birçok dış mahallelere sâhipti. Gemi tezgahı (*dār al-ṣināʿa*), 333 (945)'te halîfe ʿAbd al-Raḥmān III. al-Nāṣir'in emri ile te'sis edilmişti; tesâdüf eseri olarak inşâ kitâbesi günümüze intikal etmiştir (E. Lévi-Provençal, *Inscriptions arabes d'Espagne*, I, 83 v.d., nr. 86; ayn. mll., *Histoire de l'Espagne musulmane*, II, 160).

İslâm hâkimiyetinin ilk asrında Tortosa'nın tarihi hakkındaki bilgiler çok az ve dağınıktır. Sâdece, Charlemagne'ın oğlu Dindar Louis tarafından 193 (809)'te muhâsara edildiği bilinir. Louis'nin ordusu, Amîr al-Ḥakam I.'in, oğlu ʿAbd al-Raḥmān kumandasında gönderdiği birliklerle çarpıştı. Muvaffakiyetsizlikle nihâyetlenen bu ilk muhâsara, iki yıl sonra, onun, çok kısa bir zaman için de olsa, Tortosa'yı ele geçirmesine mâni olamamıştır. Daha sonra Tortosa, anlaşıldığına göre, mevkiinin İspanya islâm devletinin hudûdunda olmasından dolayı, Kurtuba sarayından sürgün edilen kimselerin mecbûrî ikamet yeri olarak kullanıldı. Burada, kâtip ʿAbd al-Malik b. İdrîs al-Cazîrî, al-Manṣūr İbn Abî ʿĀmir'in emri ile mevkuf tutuldu.

Emevî halîfeliğinin yıkılışından ve Tavâif-i mülûk'un teessüsünden sonra, Tortosa küçük bir emâret olan ʿĀmirî Memlûkleri [bk.mad. SAKALİBE] 'nin merkezi oldu. Orada hüküm süren Memlûklerin en nüfuzlusu Nabîl adlı birisi idi; hattâ o, Endülüs'ün şarkında meydana gelen kargaşalıktan faydalanarak, Valensiya'yı zaptetti ise de, orayı ancak bir kaç yıl muhâfaza edebildi. Selefleri, *Fatā* Labîb ve sonra Sayf al-Milla ünvânını alan Muḳātil idi. 452 (1060)'de Tortosa şehri, Nabîl'e karşı isyan etti; Nabîl de şehri Saragosa hükümdârı al-Muḳtadir İbn Hūd [krş. mad. SARAGOSA]'a teslim etti. Böylece Tortosa, Saragosa Arap emâretinin yıkılışına kadar Banî Hūd'un ellerinde kaldı. Burası daha sonra Barselon kontunun ana hedeflerinden birini teşkil ediyordu ve Raymond Béranger IV., netîcede, 14 şâban 543 (30 kânun I. 1148)'te, aynı senede zaptettiği Lerida ve Fraga gibi, Templier şövalyelerinin yardımı ile, Tortosa'yı aldı. Müslümanların mukabil bir hücûmu, şehirdeki kadınların gösterdikleri cesâret sâyesinde netîcesiz kaldı. Şehir, 512 (1118) senesinde de bir defa hıristiyanlar tarafından alınmıştı.

al-Ṭurṭūşî nisbesini taşıyan âlimlere göre hüküm vermek gerekirse, Tortosa'nın, çok uzun zaman islâm araştırmalarının parlak bir merkezi olduğu anlaşılır. Bu âlimler arasında en meşhûru İbn Rundaḳa ismi ile mâruf, Abū Bakr Muḥammed b. al-Valīd al-Fihrî al-Ṭurṭūşî'dir; bu zat, takrîben 451 (1059)'de Tortosa'da doğmuş ve 520 (1126)'de İskenderiye'de ölmüş olup, *Sirāc al-mulūk* (Kahire tab'ı, 1289; krş. İbn Başkuvāl, *Ṣila*, nr. 1153; al-Żabbī, *Buġyat al-multamis*, nr. 295; İbn Farḥūn, *Dībāc*, s. 250; Brockelmann, *GAL*, I, 459, *Suppl.*, I, 829; M. Ben Cheneb, *Étude sur les personnages mentionnés dans l'Idjāza du cheikh ʿAbd al-Qādir el-Fâsy*, Paris, 1907, s. 133, 169 v.d. ile orada verilen bibliyografya)'un müellifidir.

Bibliyografya: İdrîsî, *Description de l'Afrique et de l'Espagne* (nşr. Dozy ve de Goeje), Leyden, 1866, metin, s. 176, 190, trc., s. 211, 231; Abu'l-Fidā', *Taḳvīm al-buldān*, metin, s. 180; trc., s. 260; Yāḳūt, *Muʿcām al-buldān*, III, 529 v.d.; İbn ʿAbd al-Munʿim al-Ḥimyarî, *al-Ravż al-miʿṭār* (*La péninsule ibérique au moyen age d'après le „Kitāb al-Ravż al-miʿṭār"*), nşr. E. Lévi-Provençal, Leyden, 1938; al-Maḳḳarî, *Nafḥ al-ṭīb* (Analectes), bk. *fihrist*; İbn ʿİẓārî, *al-Bayān al-muġrib* (nşr. E. Lévi-Provençal), Paris, 1930, II, metin, s. 74; trc., s. 117; III, 164, 190, 219, 224, 250, 302; İbn al-Aṯīr, *Kāmil*, XI, 90 = *Annales du Maghreb et de l'Espagne* (trc. E. Fagnan), Cezayir, 1898, s. 567; E. Fagnan, *Extraits inédits relatifs au Maghreb*, bk. *fihrist*; J. Alemany Bolufer, *La geografía de la Península ibérica en los escritores árabes* (Granada, 1921), s. 97 v.d.; A. Prieto Vives, *Los Reyes de taifas* (Madrid, 1926), bk. *fihrist*; E. Lévi-Provençal, *Inscriptions arabes d'Espagne* (Leiden, 1931), I, 83 v.d., nr. 86; E. Tormo, *Levante* (*Guias Calpe*), Madrid, 1923, s. 8 v. dd.; [E. Lévi-Provençal, *L'Espagne musulmane au Xème siècle* (Paris, 1932), bk. *fihrist*; R. Dozy, *Histoire des musulmans d'Espagne* (yeni nşr. ve ilâve E. Lévi-Provençal), Leiden, 1932; II, 296 v.d.; III, 14, 225; Lisān al-Dīn İbn al-Ḫatīb, *Histoire de l'Espagne musulmane, Kitāb aʿmāl al-aʿlām* (nşr. E. Lévi-Provençal), Rabat, 1934, bk. *fihrist*; E. Lévi-Provençal, *Histoire de l'Espagne musulmane* (Paris-Leiden, 1950—1953), I—III, bk. *fihrist*.]

[Bu madde N. GÖYÜNÇ tarafından ikmâl edilmiştir.] (E. LÉVI-PROVENÇAL.)

TOSKA. [Bk. ARNAVUTLUK.]

TRABLUS (ṬARĀBULUS, AṬRĀBULUS), Afrika'nın şimâl sâhili üzerinde 13° 20′ şark tûlünde ve 32° 50′ şimâl arzında bir şehir olup, bugün Libya Cumhuriyeti'nin mühim limanlarından biridir. [Şehrin nüfûsu 1890 yılına âit rakamlara göre 4 000 Yahudi, 3 000 Avrupalı, 18.000 müslüman olmak üzere 25.000 kadar idi (*Sâl-nâme-i Trablusgarb*, 1305, s. 135).] Müslüman nüfûsu, 1914'te yapılan sayımda, Menşiye'ninki de dâhil olmak üzere 19.907, Yahudi nüfûsu 10.471 ve sâdece Trablus'taki Avrupalılar 14.180, 1928'de ise, 25.000'i Avrupalı olmak üzere şehrin bütün nüfûsu takrîben 60 000 idi. [Şehrin 1938'de 40.000'i İtalyan olmak üzere 108.000'i bulan nüfûsu 1964'te 136.641'e yükselmiştir.]

Sabrata, Oea, Leptis (Lebḳi) gibi Fenike-Kartaca menşe'li üç şehrin arâzisi için kullanılan Trablus adı, IV. asır müelliflerinde başka türlü tesmiye olunup, Tacape (Gabes) idârî merkezine tâbi Sirtica bölgesine âit olarak gözükür. Bizans devrinde ise, Trablus adı açık bir şekilde Oea şehri için kullanılmıştır. Bu kullanılış, şehrin Araplar tarafından fethini müteâkıp, Suriye'deki Trablus'tan tefrik için al-Ġarb ilâvesiyle Ṭarābulus veya Aṭrābulus şeklinde te'kid olunmuştur.

Sirtica *emporia*'larından biri olan eski Oea şehri, Kartacalıların müstemlekesi oldu; orada Roma te'sîri, II. asırda Pön savaşları esnâsında hüküm sürmeye başladı; Romalıların doğrudan-doğruya hâkimiyeti, Kartaca hâkimiyetinin son bulması (m. ö. 149) ile tarihlenebilir.

Eski şehir, bilhassa şimdiki şehrin garp kısmında, hâlâ mevcud olup, milâdî 163'te Proconsul Cornelius Orfitus idâresinde, C. Calpurnius Celsus, *curator muneris et publicus munerarius* tarafından yapılan, imparator M. Aurelius Antoninus ile imparator Lucius Verus'a ithaf edilen tâkın etrafında teşekkül etmişti. Bununla berâber, Oea şehri limanının, bir kayalık setle korunmasına rağmen, siyâsî, askerî veya iktisâdî bir ehemmiyeti yoktu.

Sabrata ve Leptis *emporia*'ları, daha büyük bir askerî ve iktisâdî ehemmiyete sâhib idiler.

Şehrin ilk suru, milâdî IV. asırda dâhilî göçebelerin tehlikeli oldukları devirde yapılmıştır. Procopius'un dediğine göre, Vandallar Afrika şehirlerini tahrib etmiş iseler de, Bizansılların onları sür'atle yeniden yapmış oldukları da bir gerçektir. Kezâ, Trablus'ta hâlen mevcud olan sur kısımları, zamanın seyrine ve kısmen de İtalyan işgali esnâsında harab olmasına rağmen, Bizans inşâatı izlerini muhâfaza etmektedir. Şehrin denize bakan tarafında duvar yoktur. Arap fâtihleri, oraya, böylece açık sâhili tâkib ederek, garptan nüfuz ettiler.

Vandallar tarafından 439'a doğru işgal edilmiş bulunan şehir, 468'de Bizans tarafından deniz yoluyla gönderilen Heraclius ordusu zamanı hâriç, 535'e kadar onların hâkimiyetinde kaldı. Afrika eyâletinin 533'te alınmasından sonra, 535'ten itibâren Şarkî Roma imparatorluğuna tâbi gibi telâkkî edilebilen Trablus'a, Belisarius, askerî kuvvetler gönderdi. Ârî Vandal istîlâsı ve dâhildeki kabîle âsîleri yüzünden zarar görmüş bulunan katolik dininin gelişmesi, galiba bir asır kadar gecikti.

Müslüman tarihçiler islâm fethi tarihi hakkında mutâbık olmayıp, bâzılarına göre bu fetih 22 (642/643)'de, bâzılarına göre ise, bir yıl sonra vuku bulmuştur. Mısır'daki Arap fâtihlerin ilk öncü kuvvetinin 22'de Trablus'a sevk edilmesi ve bu şehre karşı ikinci bir seferin ise, 23'te yapılmış olması mümkündür.

Bu ilk müslüman seferlerinin, fetihten ziyâde yağmayı istihdaf eden baskınlar olduğu bilinmektedir. Ne Trablus ülkesi ne de nefs-i Trablus bu devirde ciddî olarak işgal edildi; 26 (647/648)'da ʿAbd Allāh b. Saʿîd ve ʿUḳba b. Nāfiʿ, bu ülkeyi baştan-başa katetti; 45—46 (665—666) yıllarında ʿUḳba b. Nāfiʿ, işi İfrîḳiya'nın fethine kadar vardırdı; bu sıralarda, Trablus'ta dâimî olarak bir askerî birlik (*cund*) kuruldu. Şehir vâlilerinin isimleri bilinmemektedir.

İfrîḳiya vâlisi ʿAbd al-Raḥmān b. Ḥabîb, 126 (743/744) yılından sonra Trab'us üzerine

yürüdü ve İbāżī fırkası Berberîlerinden olan iki Trablusluyu, ʿAbd al-Cabbār ile al-Ḥāriṯ'i öldürttü ve 132 (749/750)'de şehrin surlarını tâmir ettirdi. İbn Ḫaldūn, şehrin Bakr b. ʿİsā al-Ḳaysī tarafından idâre edildiğini ve bu zâtın da isyan esnâsında öldürüldüğünü kaydeder. Bütün II. ve III. asırlar esnâsında, Trablus ve havâlisi İbāżī'lerin siyâsî ve dinî isyanlarıyle alt-üst olmuştur. Bu fırka, halkın hâkim unsurunu teşkil eden Hovāra ve Zanāṭa Berberîleri arasında çok sayıda taraftar bulmuştu. 140 (757/758)'a doğru, Afrika'nın şimâlindeki Arap tasarrufunu ciddî şekilde tehlikeye düşüren ve Varfacūma isyânı adı altında tanınan ayaklanma esnâsında, İbāżī İmam Abu'l-Ḫaṭṭāb al-Muʿāfiri Trablus'tan hareket etti; o, halîfe al-Manṣūr'un gönderdiği Muḥammed b. al-Aşʿaṯ tarafından Tavārġa savaşında (143 = 760/761) tenkil olundu. Müteâkıp yıllarda İbāżī âilesi tarafından tahrik edilen ayaklanmalar yeniden vuku buldu ve Trablus, mükerrer kuşatma ve hücumlara mâruz kaldı. İfrîḳiya vâlisi Hargama'nın deniz, tarafına Abbâsîler adına bir sur inşâsını emrett'iği bilinmektedir (al-Bakrī, trc. de Slane, s. 25; İbn al-Aşīr, VI, 49; İbn ʿİżārī, trc. Fagnan, I, 107).

Trablus, 184 (800)'ten 296 (909)'ya kadar Aglebîlerin hâkimiyeti altında kaldı ise de, bu bir huzur asrı olmadı; birçok isyanlar arasında İbn Ḫaldūn, Amīr İbrāhīm b. al-Aġlab'ın oğlu ʿAbd Allāh ve halefi Sufyān b. al-Madāʾ'a karşı, 196 (811/812)'da girişilen isyânı zikreder. Bu isyânın reisleri, bir defa daha, mukavemet merkezleri Cebel Nefūsa'da bulunan İbāżī Berberîleri oldu. Trablus, Aglebî Ziyādat Allāh'ın idâresinde Mısır hâkimi Ahmed b. Tolun'un oğlu Abbas tarafından istîlâ olundu; Trablus vâlisi Muḥammed b. Ḳurhub, ʿAbbas tarafından 255 (868/869)'te, 43 gün Trablus'ta kuşatılarak, Labda'de mağlûb edildi.

ʿUbaydī'lerin şimâlî Afrika'daki hâkimiyetleri esnâsında, Trablus onlara tâbi oldu ve buranın vâlileri de onlar tarafından tâyin olundu. Abu'l-Ḳāsim tarafından bastırılan bir isyan 300 (912) yılında zikredilmiştir. ʿUbaydī'ler kendilerini Mısır'a nakledince, Trablus, önce İfrîḳiya nâibi olarak bırakılmış bulunan Zīrī'lere tâbi oldu ise de, az zaman sonra Zanāṭa asıllı Banū Ḫazrūn Berberîleri, Trablus'ta müstakil bir idâre kurdular (391—541 = 1000—1145).

İbn ʿİżārī, İbn Ḫaldūn ve İbn al-Aşīr tarafından verilen bilgilere rağmen, bu bir-buçuk asırlık devrin tarihi vâzıh değildir. Trablus, o zaman hemen-hemen muhtar bir idâre devri geçirdi ve dâhilî anlaşmazlıklara mâruz kaldı.

Şimâlî Afrika'nın kavmî ve siyâsî yapısını derin bir şekilde değiştirmeye icbar eden Banū Hilāl ve Banū Sulaym'lerin istîlâ hâdisesi, Trablus'taki Banū Ḫazrūn hâkimiyetini de ortadan kaldırdı. Şehir, oniki yıl (1146—1158) Normanların elinde kaldı; müteâkıben, akınlara ve mâcerâcı Ḳarāḳuş ile Banū Ġāniya tarafından tahrik olunan ayaklanmalara rağmen, kendisini takrîben bir asır müddetle muhâfaza edecek olan Muvahhidler tarafından alındı.

Hafsîler [b. bk.] idâresindeki Trablus'un hâli, İbn Ḫaldūn, al-Ticānī ve al-Zarkaşī sâyesinde daha iyi bilinmektedir. Muvahhidlerin Trablus üzerindeki hâkimiyetleri, Muḥammed b. ʿİsā al-Hintātī'nin şehre vâli tâyin edilmesi ile son buldu. Trablus'u milâdî 1308'de kateden al-Ticānī, orada Hafsîlerden olup, muhtemelen bugünkü iç-kalenin yerinde bulunan bir kale (*ḳaṣaba*)'de yaşayan bir vâli buldu.

Şehir, vâli ile *Mascid al-ʿaṣara* adı verilen bir türbede toplanmayı âdet edinmiş bulunan asîl ve yüksek şahsiyet (*Şayḫ*)'lerden on kişilik bir meclis tarafından idâre ediliyordu. al-Ticānī, Trablus'ta güzel bir te'sis olan hamam (*ḥammām*)'a, geniş, temiz ve bilhassa dik kesişen yollara dikkati çeker; ayrıca Marcus Aurelius tâkı, Ulu-câmi (*al-cāmiʿ al-aʿẓam*), birçok türbe, bir medrese (*al-madrasa al-Mustanṣirīya*), yer-yer hendeklerle çevrili iyi du rumdaki kalın surlar karşısında, hayranlığını ifâde eder. Şehrin fikrî hayatı bu devirde parlak olup, münevver kimseler boldu.

Trablus, al-Ticānī'nin ziyâretinden kısa zaman sonra, al-Liḥyānī devrinde, Hafsî âilesini tefrikaya düşüren dâhilî düşmanlıklar içinde gözükür; daha sonra, Hafsî hâkimiyetinin devamlılığına rağmen, şehir, hemen-hemen muhtar olan ikinci bir hânedâna, Berberî Banū Sābit veya Banū ʿAmmār'lar hânedânına sâhib oldu (1324—1400). Trablus, bu devirde, birkaç gün için Cenevizlilerden Filippo Doria tarafından zapt ve 1354'te yağma edilerek, derhal 50.000 *miṣḳāl* altın karşılığında Merînîlere satıldı. Hafsî Sulṭān Abū Fāris, yirmi-otuz yıl daha, Trablus'a kadar kendi te'sîrini bissettirdi; şehir, daha sonra hemen-hemen müstakil hâle geldi ve İspanyol işgali tarihi olan 1510'a kadar kendi reislerine sâhib oldu.

1509'da Oran'ı ve kânun II. 1510'da Bougie'yi alan Pierre de Navarra, temmuz 1510'da, İspanyol kuvvetleri ile birlikte Trablus'a alaştı; şehir, az-çok bugüne kadar muhâfaza edilmiş bulunan iç-kaleyi yeniden inşâ edecek olan İspanyolların hücum ve yağmalarından

çok zarar gördü. İspanyolların buradaki yirmi yıllık hâkimiyetleri (1510—1530) hakkında az şey bilinmektedir.

1524'ten itibâren, daha sonra Malta tarîkatı tesmiye olunan ve Rodos'u terk edip, Civita Vecchia ve Viterbo'ya gelmiş bulunan tarîkatın murahhas hey'eti tarafından ziyâret edilen Trablus, Malta takım-adaları imparator Charles V. tarafından 1530'da tarîkate iktâ olarak tevcih edilince, burası da Malta şövalyelerinin eline geçti. Malta şövalyeleri, Bâbıâli ile irtibâtı olan korsanlardan yardım gören Arap âilesinin hücumlarına mukavemet ederek, 1530'dan 1551'e kadar Trablus'ta tutundular. Tunus'u 1534'te alan Barbaros Hayreddin Paşa, Trablus'u tehdid ediyordu; ondan sonra, İstanbul'dan gelen ve bir korsan olan Murad Ağa, Tacūra'dan Trablus üzerine kara ve denizden devamlı akınlar tertib etti. Tarîkatın, Trablus'ta şövalyeler ile İtalyan ve İspanyol ücretli askerlerinden müteşekkil birliği olup, nüfûzu sâdece şehir ve civârına münhasırdı. 5 ağustos 1551'de Turgut Paşa ve Murad Ağa'dan yardım gören [Kapudân-ı Deryâ] Sinan Paşa, şehri kuşattı ve 13 ağustosta burayı aldı; kumandan-vâli Fra Gaspar de Valier, garnizondaki şövalyeleri ile Malta'ya gönderildi [bu sefer için bk. Nigârî Haydar Çelebî, *Sinan Paşa'nın gazavatı*, Rieu, *Catalogue*, nr. *Add.* 7921, s. 177 v.d.]. Murad Ağa, beyler-beyi ünvânı ile orada Bâbıâli'nin yeni vâlisi oldu; ismi Tacūra Ulu-câmii ile ebedileşti. Murad Ağa, 1554'e doğru, Osmanlı ve bilhassa Trablus tarihinde mühim bir sîma olan Turgut Paşa tarafından istihlâf olundu; o, Malta muhâsarasında (1565) şehid oldu ve Trablus'ta inşâ ettirdiği câmide toprağa verildi. [Trablusgarb Osmanlı Türklerinin eline geçtikten sonra Türk denizcilerinin Cezayir ve Tunus'tan sonra, şimâl-i garbî Afrika sâhillerinde üçüncü bir korsanlık merkezi olmuştur. Trablusgarb, İtalyan ve Fransız ticâretine büyük zarar vermeye başlaması sebebiyle bunlar tarafından müteaddit hücum ve baskınlara mâruz kaldı.] İspanya ve Malta tarîkatı muhtelif zamanlarda şehri Türklerden almayı denediler. 1560 deniz seferi, Cerbe adası kıyılarında [bütün donanmanın Türkler tarafından imhâ edilmesi ile] son buldu. Bu havâlide bir müddet devleti isyânıyle meşgul eden ve bir Murâbıt olan Yaḥyā, 1592'de ortadan kaldırılabildi. Malta kadırgaları birçok defa Trablus limanına tecâvüz edip, limandaki gemileri yaktılar. [1593'te Trablus eyâleti Cerbe, Fizan, Sfâkes (Sfax) sancaklarından meydana gelmişti (Başvekâlet Arşivi, Kâmil Kepeci, *Ruus defteri*, nr. 253, s. 148, 171).]

Trablus, Garb Ocakları Tunus ve Cezayir'den sonra üçüncü ocağı olduğu gibi, olup, aynı adlı eyâletin de makarrı idi. İstanbul'dan gönderilen vâli, *paşa* ünvânını taşıyordu. Bununla berâber, Trablus'ta kezâ Tunus ve Cezayir'de, mesâfenin uzaklığı ve merkezî idârenin tedennîsi dolayısıyla, zamanla muayyen bir grup iktidârı eline geçirdi. [Trablus'a giden Türk asker ve me'murlarının yerli kadınlarla evlenmeleri Kuloğulları denen içtimâî bir sınıfı meydana getirdi. Türk askerî garnizonları ve etrafı Kuloğulları ile iskân edilmiştir. Trablusgarb şehrinde Kuloğulları Alevna, Menşiye, Sahil, Rekial, Şefane, Aziziye nâhiyelerinde oturmakta olup, tahminen elli-altmış bin kadar idiler. Bunlar şehirde husûsî bir sınıf teşkil edip, başlarında „Baş-ağa" denen, hükûmetin tâyin ettiği kimse bulunurdu. Sur dışındaki bütün emniyet ve âsâyiş, Kuloğullarının mes'ûliyeti altında idi. Bunlar vergi ve âşardan muaf idiler. Bu hal 1900 yılına, yâni Hâfız Mehmed Paşa'nın vâliliğine kadar aynı şekilde devam etti. Hâfız Mehmed Paşa, Baş-ağalığı kaldırarak Nevahi-i erbaa ve sonra da Aziziye kazasını teşkil etti. Trablus'taki Kuloğullarının bir çoğu İstanbul'a Harbiye mektebine gelerek zâbit olmuşlardır (Aziz Sami İlter, *Şimalî Afrika'da Türkler*, İstanbul, 1937, II, 256; M. Naci, *Trablusgarb vilâyeti*, İstanbul, 1328, s. 160).] Eyâlette iktidar, bir *dīvān* ile desteklenen paşanın elinde idi. İdârenin başında bir *dayı*, ordunun başında ise, bir *bey* vardı. Çok defa, dayı ve bey, şehrin gerçek sâhipleri idiler. Trablus'un XVII. asırda ve XVIII. asır başlarındaki tarihi, bu yeniçerilerin isyanları ile doludur. Merkezî idâre zayıfladıkça ve dâhilde karışıklık patlak verdikçe, konsolosların, bilhassa Fransız, İngiliz ve daha sonra Sardunya konsoloslarının şehrin idâre ve ticâretinde te'sirleri de artıyordu.

Trablus için büyük bir iktidar devri, yine Sakızlı olan dâmâdı Osman Paşa ile değiştirilen ve 1042'den 1059 (1632—1649)'a kadar hüküm süren Sakızlı Mehmed Paşa'nın hâkimiyeti ile başladı. Meşhur Girit savaşı (1645—1669) ile aynı devreye rastlayan 60 yıllık zamanda korsanlar Trablus'a birçok servet sağladılar; Trablus, yeni câmiler ve halk hamamları ile zenginleşti. Bundan sonra, 1676'da İngiltere ve 1685'te Fransa, bombardıman ve tehditlerle Trablus hâkiminin hareketini kısmen tahdid edebildiler. Karamanlı Ahmed Paşa'nın, hasımlarını bertaraf edip, İstanbul'un teşvîki ile bir asırdan fazla bir zaman (1711—1835) devam eden bir hânedan kurarak, iktidârı istihlâf ettiği 1711 yılına kadar, dâhilî mücâdeleler devam etti. Karamanlı'nın

hâkimiyeti, şehrin müslüman ve levendlerin oturduğu kısmında, günümüze kadar gelen birçok izler bıraktı.

Karamanlı hânedânının kurucusu Karamanlı Ahmed Paşa, kuvvetli bir şahsiyete sâhib idi; 34 yıllık saltanatı devrinde, Trablus, nisbî bir sulhtan ve iktisâdî refahtan faydalandı; onun iktidârı, hattâ Trablus eyâleti dâhilinde, Fizan'a ve Barḳa arâzisine kadar en son hudutlarına ulaştı. 1721 'de kendisine karşı tertib edilmiş bir sû-i kastı meydana çıkarınca, âilesi ve dostları ile birlikte idâre ve hükûmetin gerçek murâkabesini eline aldı. Bir vak'anüvis olan İbn Ġalbūn, 1731/1732 'ye doğru, bir Trablus tarihi yazdı; o, bu eserinde Karamanlı Ahmed Paşa'nın vâliliğinden teferruatlı bir şekilde bahsetmiştir; şâirler de onun savaşlarını ve cömertliğini tebcil ederler. Bununla berâber o, düşmanlarına ve şüphesini uyandıranlara karşı çok müstebit davranıyordu. Ahmed Paşa, 1745 'te âmâ olarak öldü. İbn Ġalbūn, onun iyi işleri arasında, şehir lehine birçok *vaḳf*'larını, civar bir kaynaktan suyu kaleye ve câmilere kadar sevkeden bir su kemeri ile, gemicilere tatlı su te'min etmek için sâhilde bir havuz inşâsını zikreder. Onun hâtırasını yaşatan te'sis, kaleye hâkim tarafta, hâlâ da kullanılan ve aralarında civârındaki çarşı (*sūḳ*) 'nınki de bulunan birçok gelire sâhip medresesi ile birlikte inşâ olunan Ahmed Paşa Câmii (1737/1738)'dir. Korsanların deniz ticâretini zedelemeleri sebebiyle, Ahmed Paşa'nın devletler ve konsoloslarla birtakım güçlükleri oldu ise de, bu tarihten itibâren, şehre büyük sayıda yerleşip, orada kendi ticâret ve san'atlarını icrâ eden hıristiyanlara karşı insanca ve çok defa âlîcenap davranıldığı görülür. Fransisken hey'eti de paşadan iyi muâmele gördü.

Oğlu ve halefi Karamanlı Mehmed Paşa (1745—1754), devamlı bir hâtıra bırakmıyacak kadar kısa hüküm sürdü; 1751 'de İngilizler, vatandaşlarının denizdeki haklarını kuvvetle müdâfaa ettiler. Karamanlı Mehmed Paşa, Arnavutluk'taki bir isyânı bastırdı. Mehmed Paşa, 1765 'te bir elçi göndererek Venedik ile bir sulh antlaşması imzâ etti ise de, vaatlerini tutmadığı için ertesi yıl kaptan Giacoma Nani'nin kumandasındaki bir Venedik filosu, paşanın bu vaatlerini tatbik ettirmek için geldi. Yerine geçen oğlu Ali Paşa (1754—1793) devrindeki hâdiseler, bol miktarda matbû ve yazma tarihî kaynaklar sâyesinde iyi bilinmektedir. Ali Paşa'nın zamanında Trablus eyâlet hükûmeti, şu unsurlardan teşekkül ediyordu: devlet reîsi makamında olan *pāşa*; askerî birliklerin kumandanı olan *bey* ve yeniçerilerin reîsi olan *ağa*; en yüksek sivil me'mur olup, paşanın müşâviri bulunan *kâhya*; korsanlar filosunun kumandanı olan *reis*; devlet hazînesini elinde tutan *haznedar*; bir nevi belediye reîsi olup, şehrin idâresi ile meşgul bulunan *şeyhülbeled*; devlet mühürdarlığında diğer me'murlardan da faydalanan *hoca* [krş. *Tully's Ten year's residence at the Court of Tripoli*, nşr. S. Dearden, London, 1957, s. 17 v.d., 37, 50]. Mühim kararlar, Avrupa'da elçilik yapmış olan eski sefirler veya ordu kumandanlarından teşekkül eden mecliste, yâni *divan*'da alınıyordu. Divanla istişâreyi ihmâl etmeye başlayan kimsenin Ali Paşa olduğu söylenir.

Trablus, 1785 yazında korkunç bir kıtlık ve veba ile perîşan oldu; şehrin 14.000 nüfûsundan 1/4 'ünün yok olduğu söylenir. [Denizci devletlerle korsanlığı tahdid eden antlaşmalar yapılması, Trablus'u mühim bir kaynaktan mahrum etti. Bu, bir müddet sonra denizciliğin artık gençler arasında rağbetini düşürdü; gençler, geçimlerini te'min için, diğer mesleklerde çalışmak gayesiyle başka yerlere gitmeye başladılar.] Karamanlı Ali'nin hükümdarlığı, oğullarından biri olan Yusuf Bey'in 1790 'da annesi Lala Ḥallūma'nın kucağında kardeşi Hasan Bey'i öldürmeye kadar varan âile kavgaları yüzünden, bahtsız oldu. [Bir müddet sonra, Trablusgarb beyler-beyi Ali Paşa ile ocak ileri gelenleri arasındaki anlaşmazlık daha bâriz bir hal aldı. Bu sırada Cezayir'deki yalı vekilharçlığından ihraç edilen Seydi Ali (Ali Bongul), bunu fırsat bilerek başına topladığı kimseler ve tedârik ettiği gemilerle gelerek şehri ele-geçirip, beyler-beyliğin kendisine tevcîhini İstanbul'dan istedi. Bir ara eyâlet kendisine verildi ise de, onun ocak halkı ile olan anlaşmazlığı Trablus ocağının Ali Paşa'nın oğlu Yusuf Bey'in tarafını tutmalarına sebeb oldu. Tunus'a iltica etmiş olan Ali Paşa, 1795 'te oradan aldığı yardımla Seydi Ali'yi bertaraf etti; Seydi Ali gemiye binerek kaçtı. Trablus beyler-beyliği bu sefer Yusuf Bey'e verildi (Cevdet, *Tarih*, İstanbul, 1309, VI, 209). Ali Paşa hükûmetinin 1783—1795 yılları arasındaki durumu, Trablus'taki İngiliz konsolosu Richard Tully (*ayn. esr.*, s. 35—379)'nin mektuplarında kaydedilmiştir.]

Karamanlı Ali Paşa'nın oğlu olan Ahmed II., galiba 1796 'da ölen babası hayatda iken iktidârı ele aldı ise de, bunu korumaya muktedir değildi ve 1795 haziranında kardeşi Yusuf'un kıskançlığına hedef oldu. Karamanlı Yusuf Paşa (1795—1832), cesâret ve basîrete sâhib

olmakla berâber, kurnaz ve gaddar bir hükümdar seciyesine sâhipti; *Sūḳ al-naccāra* (dülgerler çarşısı) civârındaki 1215 (1800/1801) tarihli bir kitâbenin gösterdiği gibi, şehir tahkimâtını, keza limanla şehir arasındaki surları itinâlı bir şekilde tâmir ettirdi. Napoléon harpleri esnâsında Mısır seferi ve Malta'nın işgali netîcesinde Trablus emâreti, milletler-arası bir ehemmiyet kazandı. Trablus'un Malta adasına erzak sevki ve Mısırla irtibat için üs olarak kullanılması gerekiyordu, fakat denizdeki İngiliz murâkabesi ile bu imkânsız oldu. Gerçekten Trablus limanı İngilizler tarafından kuşatıldı ve Fransız konsolosu Cenova'ya iâde edildi. Fransa, 1801 'de Yusuf Paşa ile yeniden dostâne münâsebette bulundu. Trablus, 1803—1815 yılları arasında, Amerika Birleşik Devletleri ile ihtilâf hâlinde idi: korsanları tecziye için gelen Philadelphia gemisi, demirliyeceği yerdeki kayalıklara oturdu ve yakıldı. Amerikalılar, o zaman, azledilmiş bulunan Karamanlı Ahmed'e mürâcaat ettiler; Karamanlı Ahmed, Barḳa'da isyan çıkarmaya çalıştı ise de, bir netîce elde edemedi. Bununla berâber Yusuf Paşa'nın himâyesindeki korsanlık, birkaç yıl daha devam etti. Filonun başında, topladığı servetin bir kısmını kendi adını taşıyan câmiin (1249 =1833/1834) inşâsına ayıran dâmâdı Mustafa Gürcü bulunuyordu. 1815 'te Viyana kongresinde ve Aix-la Chapelle'de alınan kararlar netîcesinde, Lord Exmouth, 1816 'da bir Britanya filosu ile Trablus önünde gözüktü. Kapitülasyonlar, İngiltere lehine yenilendiği gibi, ilk defa Sardinya kırallığı lehine de te'sis olundu. Sardinya, 1825 'te Trablus'a, her konsolos değişmesinde verilmesi mûtad olan vergi mevzuunda çıkartılan güçlükleri halletmek için, Sivori'nin kumandası altında bir donanma gönderdi. Birkaç Trablus gemisi yakıldı ve Sardinya konsolosu, hükûmeti adına memnuniyetle tarziyede bulundu. Bu devir esnâsında (1815—1830) paşanın iktidârı, konsolosların hâkimiyeti altında kaldı ve bilhassa Fransız konsolosu Rousseau ile İngiliz konsolosu Warrington rekabete giriştiler.

1830 'da Napoli donanmasının netîcesiz bir seferinden sonra, aynı yılda Fransızlar tarafından Cezayir'in işgali, korsanların iktidârına öldürücü bir darbe oldu. Amiral Rosamel, 9 ağustosta her türlü korsanlığın son bulmasını taleb ederek, hıristiyan esirlerin serbest bırakılmasını te'min etti.

Yusuf Paşa, son yıllarında yeğeni Mehmed'in isyânı (1832) ile tâciz edildi; nâibin içinde bulunduğu karışık vaziyet, büyük devletlerin desîseleri, Fransızlar tarafından Cezayir'in işgali [Bâbıâli'yi, 1835 'te Trablusgarb'a kapudân-ı deryâ Çengel-oğlu Ṭahir Paşa emrinde askerî bir kuvvet göndermek mecbûriyetinde bıraktı (*Mühimme-i mektume*, nr. IX, s. 104; Lütfî, *Tarih*, V, 56)]. Türk kuvvetleri 27 mayısta şehre çıkarma yaptılar ve Barḳa da dâhil olmak üzere, bütün Trablusgarb'ta merkezî hükûmetin hâkimiyetini yeniden te'sis ettiler. [Nisan 1835'te Ali Paşa azledildi; eyâlete bir münâsip kimse tâyin edilinceye kadar, Necib Paşa beyler-beyi kaymakamı bırakıldı (*Mühimme-i mektume*, nr. IX, s. 105).] Ağustos 1832 'de oğlu Ali lehine iktidardan ferâgat eden Yusuf Paşa, yeni idâre zamanında, 4 ağustos 1838 'de vefat etti.

Osmanlı hâkimiyetinin ikinci devresi (1835—1911), eyâletin iç kısmının ele-geçirilmesine çalışmakla geçti. Buraların zaptına, birtakım harîs tertipler ve kabîle isyanları engel oluyordu; bununla berâber, şehir 76 yıl Osmanlı hâkimiyeti altında kaldı; yerli halkın yaşama şartları tamamıyle değişti. [Osmanlı hâkimiyetinin bu devresinde şehirde hayrete şâyan bir îmar faâliyetinin başladığı görülmektedir. Meselâ, 1881'de Trablus vâliliğine tâyin edilmiş olan Ahmed Râsim Paşa, on yıldan fazla süren vâliliği sırasında, burada sıbyan ve inâs mektepleri açtırmış, şehir sokaklarını tanzim ve şehir dışında 68 dükkânlık Hamidiye çarşısını inşâ ettirmiştir. Ayrıca posta ve telgraf merkezlerini te'sis ettirdiği gibi, belediye teşkilâtını kurmuş, şehirde ve taşrada hükûmet konakları ile askerî kışlalar, şehirde 100 yataklı bir hastahâne ile müteaddit çeşmeler yaptırtmıştır. Bunun yanı-sıra ahâli arasında yaygın bulunan ecnebî tâbiyet mes'elesini önlediği gibi, İtalyanların ticâret vesîlesi ile gelip şehre yerleşmelerine de engel olmuştur (M. Naci, *Trablusgarb vilâyeti*, İstanbul, 1328, s. 158 v.d.). Hâfız Mehmed Paşa'nın 1900 yılında başlayan ve iki yıl kadar süren vâliliği devresinde de bu îmar faâliyeti devam etmiştir. Çoğunu mektep binalarının teşkil ettiği bu te'sisler arasında Sanâyi Mektebi bilhassa zikredilmelidir. Râsim Paşa, Aziziye, Tacūra, Trablus ve civârı Kuloğullarının ahâli arasındaki üstün durumları ile, hükûmet içinde hükûmet teşkil etmiş olan Baş-ağalığı ortadan kaldırmak gibi mühim bir icrâatta daha bulunmuştur (M. Naci, *ayn. esr.*, s. 159 v. dd.).] Garb devletlerine Trablus üzerindeki hâkimiyet isteklerini kabûl ettiren İtalyanlar, Osmanlı devletine harp îlânını tâkiben Trablus istihkâmlarını donanmalarıyla tahripten sonra, 4 teşrin I. 1911'de karaya çıkarak ertesi gün, yerli yahudilerin kılavuzluğu ile şehri belediye reisi Hamuda Paşa'dan teslim almışlardır. Çarpışma başlamazdan dört gün

önce, Erkân-ı harp miralayı Neş'et Bey, Trablus umum kumandanı olmuştu. Neş'et Bey, gelen üstün kuvvetlere karşı eldeki yetersiz kuvvetlerle mukavemet edilemeyeceğinden, işe yarar kuvvetleri ile şehrin dışına çıkmıştı Müdâfaa için Trablus vilâyeti, Trablus ve Bingâzî olmak üzere iki kısma ayrılmıştı. Bu geniş memleketi müdâfaa edecek kadar kuvvet ve cephâne olmadığı gibi, anavatan ile de bir bağlantı mevcut değildi. Buna rağmen birçok genç Türk subayı, kendiliklerinden gelerek bu müdâfaa hareketine katıldılar. Sâhildeki şehirleri ellerine geçiren İtalyanlar, üstün kuvvetlerine rağmen kendilerine karşı koyan küçük, fakat çok müessir olan bu mukavemet hareketini kıramadılar (bu askerî harekât için bk. Ernest N. Bennett, *With the Turks in Tripoli, being some experiences in the Turco-Italian war of 1911*, London, 1912). Mustafa Kemal (Atatürk), Enver (Enver Paşa), Fethi (Fethi Okyar), Cevat Bey, Nazmi Bey, Tahir gibi, aralarında daha sonra Türkiye'nin siyâsî hayatında mühim roller alacak olanların da bulunduğu genç zâbitler, İtalyanları çok güç durumlara düşürdüler. İtalyanlar, çıkartma yaptıkları tarihten sonra bir yıl geçtiği halde, bulundukları yerlere saplanıp kalmışlardı. Ancak, Balkan savaşlarının başlaması yüzünden, Osmanlı devleti, İsviçre'nin Lozan şehri civârında bulunan Uşi kasabasında, İtalya devleti ile 18 teşrin I. 1912'de, Trablus için antlaşma yapmak mecbûriyetinde kaldı. Osmanlı devleti, bu bölgede haysiyetini korumak için, Trablusgarb'a istiklâl veriyor ve orada bir nâibü's-saltana bırakıyor, İtalya da Trablusgarb'ı istilâ etmiş oluyordu. Trablus ve Bingâzî'ye bu şekilde Şeyḫ Sayyid Aḥmed al-Şarîf al-Sanūsî, ilk Trablusgarb ve Bingâzî havâlisi nâibü's-saltanası olarak tâyin edilmiştir (Başvekâlet Arşivi, Dosya sistemi, nr. 13, *„Trablusgarb ve Bingâzî niyâbet-i sultâniyesi“*). Bu antlaşmaya rağmen bâzı genç zâbitler Trablus topraklarında kalarak, yerlilerin İtalyanlara karşı müdâfaa tertibâtını idâre ettiler. İtalya'nın Osmanlı devletine mürâcaatı üzerine, Osmanlı devleti, antlaşmaya rağmen Trablus'ta kalacak asker ve zâbitlerin âsî sayılacaklarını îlân etti. Buna rağmen bir kısım Türk zâbitleri, Trablus topraklarından ayrılmayarak Birinci Cihan Harbi'nde Almanların da katılması ile, İtalyanlara karşı isyan çıkarmaya çalıştılar; ise de, muvaffak olamadılar. Sevr antlaşmasının 121. maddesi ile Osmanlı devleti, Trablus ve Bingâzî'de muhâfaza ettiği bütün hak ve imtiyazlardan kat'î sûrette feragat ettiği gibi, Türkiye Cumhuriyeti de, 24 temmuz 1923'te Lozan'da yapılan antlaşmada, her ne mâhiyette olursa olsun, Trablusgarb üzerinde hâiz olduğu bütün hak ve imtiyazlarının ilgasını tanıdı (Aziz Sami İlter, *ayn. esr.*, II, 252—256). Trablus, 1942 yılına kadar İtalya'nın bir müstemlekesi olarak kaldı. İkinci Dünya Harbi'nde, Şimâlî Afrika'daki İtalyan-Alman askerî harekâtının üssü hâline geldi ve 1943'te de İngiliz işgali altında kaldı. Libya 1951 yılında istiklâline kavuştuktan sonra, Trablus da, bu devleti teşkil eden—Fizan ve Bingâzî'den sonra—üçüncü eyâlet oldu (*The Middle East and North Africa, 1965*, London, 1965, s. 383).]

Şehirdeki âbideler. Tekaddüm eden tarihî hülâsada, Trablusgarb'ın bâzı âbideleri daha önce zikredilmişti. Şehrin şimâl-i garbîsinde bulunan mezarlık ve Marcus Aurelius tâkı gibi Romalılar ve Romalılardan önceki izleri kaydetmeksizin müslüman âbideleri arasında şunlar zikredilecektir: [Trablus şehrinde Osmanlı-Türk devrinde bir hayli eser inşâ edilmiş olup, bunların bir kısmı hâlâ, ayakta olup, kullanılmaktadır. Bunlardan başta geleni Turgut Reis'in inşâ ettirdiği binalar manzûmesi olup, esâsını 958 (1551) yılında yapılmış câmi teşkil eder; bu câmi, 1013 (1604)'te Ali Bey adlı bir zat tarafından yeniden inşâ edildiği için, ilk şeklini kısmen kaybetmiştir. Bunun yanı-sıra Turgut Reis'e âit olan hamam ve türbe gelmektedir. Trablusgarb halkının Turgut Reis'e atfettiği kudsiyet dolayısıyla câmiin hazîresine muhtelif tarihlerde çok fazla defin yapılmıştır. Turgut Reis'in Türk mimârîsinin husûsiyetlerini gösteren türbesi, 1565 tarihinden sonra inşâ edilmiştir. Bu türbenin yanında, Trablus vâlisi Sakızlı Mehmed Paşa'nın 1057 (1646)'de yapılmış türbesi vardır. Yine Trablus vâlilerinden Ahmed Paşa'ya âit olan türbe de Turgut Reis Câmii'nin bitişiğindedir. Ali Saim Ülgen, *Trablusgarp'ta Turgut Reis mimarî manzumesi, Vakıflar dergisi*, sayı V, Ankara, 1962, s. 87—92). XVII. asır sonlarında Trablus vâlisi Sakızlı Osman Paşa, şehirde kendi nâmına bir hamam ve medrese ile han inşâ ettirdiği gibi, diğer bâzı vakıflar daha te'sis etmiştir.] Câmi' al-Nāḳa (mahallî telaffuza göre *an-nāga*), eski âbidelerden biri olup, 1019 (1610/1611)'da Sefer Bey tarafından yaptırılmıştır. Câmi' Dargūt veya Câmi' Ṣā'yb al-'Ayn, 1110 (1698/1699)'da Mehmed Paşa tarafından yaptırılmış olup, *Ṣā'yb al-'Ayn* lekabını taşır; Câmi' Ḳaramanlī, Karamanlı Ahmed Paşa devrinde, 1150 (1737/1738)'de ikmâl edilmiştir; Câmi' Gurcī, daha önce zikredilmiştir. Câmi' Ḥamūda, şehrin kapılarından birinin karşısında olup, *Avḳāf* idâresi adına İtalyan mi'marlar tarafından tâmir edilmiştir.

Eski mezarlık, şehrin şimâl-i garbîsinde bulunan köşede, surların dışında idi. Tahkimâtın içinde dikilmiş bulunan birçok mezar-taşı, tahkimat yıkılınca, İtalyan işgalinden sonra kurulan şehir müzesine yerleştirilmiştir. Hâlen şehrin dışında diğer mezarlıklar vardır; bunların en meşhuru Sîdi (Peygamber'in eshâbından biri)'dir.[1890 yıllarında şehirde bulunan bitmum binaların sayısı şöyledir: 9 câmi, 18 mescid, 3 medrese, 1 rüşdiye, 1 sıbyan ve 1 inâs mektebi, 2 tekke, 4 zâviye, 13 han, 2.490 hâne, 1 075 dükkân, 40 mağaza, 4 hamam, 5 kilise. 7 havra, 27 kahvehâne, deve ile çalıştırılan 72 değirmen, 2 sabunhâne, 3 eczâhâne, 1 hastahâne, 20 fırın, 62 meyhâne (*Sâl-nâme-i Trablusgarb*, Trablusgarb, 1305, s. 135 v.d.).] İtalyan idâresi, yerli mahalleleri ile Ḥāra'daki Yahudi mahallesinde, şehrin müslüman çehresinde pek az bir değişiklik yapmıştır; bununla berâber surların büyük bir kısmı yıkılmağa mahkûm olup, bir kısmı tâmir edilmiş ve şehir sağlık ihtiyaçlarına elverişli bir hâle getirilmiştir. Fakat şehrin denize bakan tarafı, modern bir limanın, rıhtımların ve plaj (bu plaj, 1921'den 1925'e kadar burada vâlilik yapan Lungomare Volpi'nin adını taşımaktadır) boyunca uzanan büyük bir caddenin yapılması ile tamamen değişmiştir. Türkler tarafından kısmen umûmî hizmetlere tahsis edilmiş bulunan Saray (Arapların *sarāya*'sı), 1922—1923'te tâmir edilmiştir.

İdâre. İtalyanların zamanında doğrudan doğruya hükûmet tarafından idâre edilmiyen belediye işleri, bir belediye reîsinin (yerlilerce *Raʾīs al-baladīya*) riyâsetinde bir belediye meclisi ile hükûmet komserleri tarafından yürütülürdü. Câmi ve vakıfların idâresi müslümanlardan müteşekkil bir *İdārat al-avḳāf*'a verilmişti.

Tedrisat. İtalyan idâresinde dinî tedrisat için *madrasa* ve *kuttāb*'larla birlikte müslüman mektep teşkilâtı, İtalyan mektepleri yanında mevcûdiyetini muhâfaza etti. [İtalyan müstemleke idâresi zamanında, Trablus'ta ve ona tâbi topraklarda ilk mektep adedi artmakla berâber, orta dereceli mektepler muayyen yerlere inhisar etmişti. Libya istiklâline kavuştuktan sonra, bu eksiklik yavaş bir artışla da olsa giderildiği gibi, Libya Üniversitesi de kuruldu. 1956'da kurulmuş bulunan Libya Üniversitesi'nin üç fakültesi Bingâzî'de, bir fakültesi (Fen Fakültesi, de 1957'de Trablus'ta te'sis edilmiştir. 1954'te Trablus'ta Kız Öğretmen Okulu ile Teknik Eğitim Merkezi, 1961'de Yüksek Teknik Koleji, 1963'te Radyo ve Telekominikasyon Enstitüsü kurulmuştur. Müzeler idâresi de Trablus'ta bulunmakta olup, bir kısmı İtalyanlar zamanında te'sis edilmiştir (*The Middle East and North Africa, 1965*, London, 1965, s. 402 v.d.). Trablus'ta 1871/1872'de te'sis edilmiş bir vilâyet matbaası vardı; Türkler devrinde *Trablusgarb* adlı Türkçe-Arapça bir gazete neşrediliyordu.]

Kütüphâneler. Hisarda bir vilâyet kütüphânesi vardır; burada islâm dini ve tarihi hakkında mahdut sayıda eserler ile birkaç Arapça yazma kitap bulunmaktadır. [1900 yıllarında te'sis edilmiş olan bu kütüphâne, başlangıçta Kütüphâne-i umûmî adını taşımakta idi; Madrasat al-kātib dâhilinde bulunan kütüphânede, 535 yazma kitap ve 641 aded de basma eser mevcut idi (*Sâl-nâme-i Nezâret-i umûmîye*, İstanbul, 1321, s. 656).] Fransız ve İngiliz konsolosluk arşivleri, Trablusgarb'un tarihi bakımından ehemmiyetlidir; vesîkalardan yenileri. Sardinya, Toskana ve Napoli konsolosluklarına âit olanlar, vilâyet kütüphânesinde muhâfaza edilmekte idi.

Bâzı âilelerde küçük şahsî kitap koleksiyonları ve yazma eserler bulunmakta idi. Fakat en mühim kütüphâne, Evkaf Kütüphânesi (*kutubḫānat* veya *maktabāt al-avḳāf*)'dir. Bu külliyâtın nüvesi, Karamanlı Ali Paşa zamanında, birinci kâtip Muṣṭafā Ḥoca al-Miṣrī tarafından meydana getirilmiştir. Aynı zamanda küçük bir türbe ile *kuttāb* ve kütüphânenin ilhâkıyle *madrasa*'yi vakıf olarak gösteren *vaḳfīya*, cemâziyelâhir 1183 (teşrin I. 1769) tarihini taşımaktadır. Bundan sonra müslümanlardan bâzıları, *vaḳf* şeklinde devamlı olarak kütüphâneye kitap bağışlamışlardır; kütüphâne, Trablusgarblı tarihçi Aḥmed al-Nā'ib al-Anṣārī tarafından bağışlanan bir kısım eserler ve vâli Volpi'nin basılı eserlerden müteşekkil bir bağışı ile zenginleşmiştir. Bu kütüphânenin henüz sistemli bir katalogu yapılmamış ise de, kullanışlı Arapça bir fihristi vardır. Kitaplar an'anevî islâmî tasnif üzere, mevzûlarına göre sıralanmıştır; matbû ve yazma eserler ayrılmamıştır; birkaç Türkçe eser hâriç, bütün kitaplar Arapçadır. [Bugün Trablusgarb'ta, yukarıdaki kütüphânelerden başka, 1917'de kurulmuş olup, 35500 ciltlik eser ihtivâ eden bir Devlet Kütüphânesi, 1955'te te'sis edilmiş olan Birleşik Arap Cumhuriyeti'ne âit 26.000 ciltlik Kültür Merkezi, 1953'te kurulmuş bulunan İtalyan Kültür Merkezi kütüphâneleri, ayrıca Amerika ve İngilizlere âit kütüphâneler de vardır. Libya'da bulunan yegâne arşiv de Trablustadır (*The Middle East and North Africa*, s. 402).]

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bk. umûmî eserler: F. Minutilli, *Bibliografia della Libia* (Torino, 1903); U. Ceccherini, *Bibliografia della Li-*

bia (Roma, 1915); F. Romanelli, *Bibliografia archeolo-gica ed artistica della Tripolitania* (Roma, 1927).

Tarih: İbn Ḫaldūn, İbn al-'Aşir, al-Zarkaşī, al-Bakrī, al-Ḳayravānī'nin eserleri; al-Ticānī, *Riḥla*; al-Ayyāşī, *Riḥla*; İbn 'İẕārī; Aḥmed al-Nā'ib al-Anṣārī, *K. al-Manhal al-'aẕb fī tārīḫ Ṭarābulus-ġarb* (İstanbul, 1317), I; İbn Ġalbūn, *K. al-Tiẕkār fī man malaka Ṭarābulus av kāna fīhā min al-aḫyār*, Trabluslu Faḳīh Ḥasan âilesinin yazması; Mehmed Behiceddin, İbn Ġalbūn'un eserinin Türkçe tercüme ve devamı, İstanbul, 1284; L. Caetani, *Annali dell' Islām*; Fournel, *Les Berbères*; M. Amari, *Storia dei Musulmani di Sicilia*; A. Vassallo, *Storia di Malta* (Malta, 1854); Bosio, *Istoria della S. Religione gerosolimitana*; C. Bergna, *La Missione Francescana in Libia* (Trablusgarb, 1924); ayn. mll., *Tripoli dal 1510 al 1850* (Trablusgarb, 1925); S. Aurigemma, *Le fortificacioni di Tripoli, Notiziario Arch. del Min. delle Colonie*, II; ayn. mll., *Il Castello di Tripoli, Riv. Coloniale*, 1923; C. Manfroni, *Tripoli nella storia marinara d'Italia* (Padua, 1912); E. Rossi, *Il dominio dei Cavalieri di Malta a Tripoli* (Malta, 1924); ayn. mll., *Corrispondenza tra i Gran Maestri dell' Ordine di S. Giovanni a Malta e i Bey di Tripoli dal 1714 al 1778. RSO* (1925), X; Féraud, *Annales Tripolitaines, R. Afr.* (1883); ayn. mll., *Annales Tripolitaines* (nşr. A. Bernard), Tunus ve Paris, 1927; G. A. Krause, *Zur Geschichte von Fesan und Tripoli in Afrika, Z G Erdk. Berl.*, XX; P. Romanelli, *Lebda* (Roma, 1925); S. Aurigemma, *La moschea di Aḥmad al-Qarâmânlî in Tripoli* (*Dedalo*, 1927), s. 492—513; ayn. mll., *La Moschea di Gûrgî a Tripoli, Africa Italiana*, 1928, s. 257—285; F. Coumont, *Les antiquités de la Tripolitaine au XVIIème siècle, Riv. della Tripolitania*, 1925—1926, II; *La rinascita della Tripolitania* (Roma, 1926)'da bulunan muhtelif maddeler. [Hasan Safi, *Trablusgarb tarihi* (İstanbul, 1328), birinci kısım; Câmi, *Trablusgarb'dan Sahra-yı kebire dağru* (İstanbul, 1326); Ömer Subhi, *Trablusgarb ve Bingazi ile Sahra-yı kebir ve Sudan merkezi* (İstanbul, 1305); Celâl Tevfik Karasapan, *Libya, Trablusgarb, Bingazi ve Fızan* (Ankara, 1960).]

(ETTORE ROSSI.)

[Bu madde CENGİZ ORHONLU tarafından tâdil ve ikmâl edilmiştir.]

TRABLUS, Lübnan'da bir liman şehri olup, Ṭarābulus ve Aṭrābulus şekillerinde de görülen Trablus adı, Grekçe Tripolis'ten gelmektedir. Trablus, Ṭarṭūs ile Cubayl arasında kâin olup, Nahr Abū 'Alī (eski ismi Ḳadīşa, Grekçe ismi Eleutheros)'nin vâdisinde ve munsabındaki bir tepenin de kısmen üzerinde yayılmış bulunmaktadır.

Şehrin Fenikeliler tarafından kurulduğu bilinmekle berâber, te'sis tarihi ve Fenike dilindeki ismi mâlûm değildir. Şehrin Grekçe adı, duvarlarla ayrılan üç ayrı mahalleden teşekkül etmesinden gelmektedir; filhakika bu mahallelerden birisi Sûrlular, ikincisi Saydâlılar, üçüncüsü ise, Aradoslulara âitti. Bu isim, ilk defa, İskender'in kazandığı meşhur İssos savaşından sonra zikredilmektedir. Tripolis, m.ö. 258/257'de Ptoleme devleti sınırları içine girmiş olup, 218 tarihine kadar bu devlete tâbi kalmıştır. Müteâkiben Roma devletinin idâresine girmiş ve bu devlet m.s. 395'te ikiye bölününce, evvelâ Şarkî Roma, sonra da Bizans'a tâbi olmuştur (*Reälencyclopedie des Classischen Altertumswissenschaft*, Stuttgart, 1939, VII, A I, s. 203—207).

Şehir, şimdiki limanın bulunduğu yerde kâin olup, müdâfaası kolay ve alınması güç görünmekle berâber, suyunun kesilmesi ve yardımdan mahrum edilme tehlikesine mâruzdu. Nitekim, 'Oṣmān'ın hilâfeti sırasında müslümanlar da şehrin bu zayıf noktalarından fayda'anmışlardır. Gerçekten de bu devirde Ṣufyān b. Muḍīb al-Azdī kumandasındaki islâm ordusu, şehrin kara tarafından irtibâtını kesmek için, sonradan Ḥiṣn Ṣufyān adı verilen kaleyi inşâ etti; ümitsizlik içinde kalan şehir halkı, en kısa zamanda kendilerine yardım etmeleri için, Bizans imparatoruna mürâcaatta bulundu. Halkın, yardım için gelen Bizans donanmasına binerek şehri terk etmesi üzerine, burası islâm ordusunun eline geçti (Balāẕurī, *Futūḥ al-buldān*, nşr. S. Munaccid, Kahire, 1957, I, 150 v.d.). Bu şekilde boşalmış olan şehre, sonradan Mu'āviya, bir rivâyete (Balāẕurī, *ayn. esr.*, I, 151) göre, sayıları hayli kabarık olan Yahudileri, başka bir rivâyete (Ya'ḳūbī, *Les pays*, trc. G. Wiet, Kahire, 1937, s. 178) göre ise, İranlıları yerleştirmiştir. Ya'ḳūbī (ölm. 278=891), Trablus'un 1.000 gemiyi barındırabilecek büyüklüğe sâhip bir limanı olduğunu ifâde etmektedir. Iṣṭaḫrī, yarım asır sonra, Trablus'u, Şam'ın bir limanı olarak göstermekte, fevkalâde bereketliliği yanında hurma ve şeker kamışı sâhalarından bahsetmekte, ve halkının iyi ahlâkını övmektedir.

Mevkii dolayısıyla ticârî bakımdan gelişmiş bulunan şehir, müteâkiben islâm-Bizans mücâdeleleri sırasında büyük zarar gördü:

968'de Bizans imparatoru Nikephoros Phokas tarafından zaptedildi; ancak, 975'te Bizans ordusunun mağlûbiyeti üzerine, şehir tekrar islâmların eline geçti. 999'da tekrarlanan Bizans hücûmu, yine mağlûbiyetle netîcelendi ve bundan sonra şehri ele-geçirmek için, Bizanslılar tarafından bir daha teşebbüste bulunulmadı. Ancak, Bagdad'a tâbi bulunan Trablus emîri, Fâtımî tehdîdi karşısında Bizans'tan yardım istemek zorunda kalmış, 1032'de Bizans devleti kendisine yardım etmiş ise de, şehrin Fâtımîler idâresine girmesini önleyememiştir. Fâtımî idâresi altındaki Trablus hakkında en iyi bilgi Nāṣir-i Ḫusrav tarafından verilmiş olup, buna göre 1046 yılında Trablus'un te'sis edildiği mahallin dış tarafı denizle çevrili ve çok iyi bir şekilde tahkim edilen şehrin kapladığı sâha 1.000 kulaç, nüfûsu ise 20.000 kişi idi. Liman islâm ve hıristiyan ticâret gemilerinin uğrak yeri olduğu için, gümrük hâsılâtı çoktu; şehirde şeker, cam ve kâğıt imâlâthâneleri vardı; halkının çoğu mezheb bakımından şî'î idi (Nāṣir-i Ḫusrav, *Sefernâme*, trc. A. Tarzî, İstanbul, 1950, s. 19 v. dd.).

Trablus'un Fâtımîlerden Selçuklu Türkleri idâresine geçişi, 1065'ten sonraya rastlar. Fakat, şehre hâkim olmadan evvel, Trablus-Şam bölgesine Nâvekiyye Türkmenlerinden bir kısmı yerleşmeye başlamıştı (Şibṭ İbn al-Cavzī, *Mir'āt al-zamān fī tārīḫ al-a'yān*, nşr. Ali Sevim, Ankara, 1968, s. 153). Bu sıralarda şeklen Fâtımîlere bağlı bulunan Trablus şehri, 1075/1076'da Uvak-oğlu Atsız tarafından ele geçirildi. Suriye'nin zaptında en büyük rolü oynamış olan Atsız, Melikşah'a karşı isyankâr bir tavır takınınca, kendi hâkimiyetini tanımayan Trablus'u 1091'de muhâsara etti, fakat alamadı.

Haçlı seferleri başlayınca, 1103 yılında haçlı kumandanlarından Saint-Gilles kontu Raymond, büyük bir ordu ile Trablus'u kuşattı; burayı ele-geçirmek için, şehrin yanı-başındaki bir tepe üzerinde Pelerin (Ḥiṣn Sancil) adı ile bir kale yaptırttı; Raymond uzun süren muhâsara sırasında vefat etti (1106). Şehir, ancak 11 zilhicce 503 (21 haziran 1110)'te haçlıların eline geçti. Raymond'un hemşire-zâdesi olan Bertrand, teşkil edilen Trablus kontluğunun ilk temsilcisi oldu (*Urfalı Mateos vekâyi-nâmesi* [*952—1136*] *ve papaz Grigor'un zeyli* [*1136—1162*], trc. H. D. Andreasyan, Ankara, 1962, s. 215 v.d., 228, 237, 239). Trablus, Latin idâresinde iken, 1157 ve 1200 tarihlerinde olmak üzere iki büyük zelzeleye mâruz kaldı; bu zelzeleler, şehirde oldukça büyük hasar vücûda getirdi. Trablus, nisan 1289 tarihinde Memlûk hükümdârı Sultan Kalavun tarafından, haçlılardan geri alındı; şehrin muhâsarası sırasında, bir kısım müdâfîler gemilerle Kıbrıs'a iltică etmişlerdi (Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac tarihi*, trc. Ömer Riza Doğrul, Ankara, 1950, II, 397, 474 v.d., 627 v.d.). Kalavun, eski şehri terk edip, şimdiki bulunduğu mevkîde yeni bir şehir inşâ ettirdi. Kalesi ise, şehrin cenûbunda bulunan Ḳadīşa nehrinin garp kıyısında inşâ olundu: 13 idârî bölgeye ayrılmış olan Trablus, Memlûk devrinde aynı adlı eyâletin merkezi idi. Eyâletin başında olan nâibin sarayı ve mahkeme (*Dīvān al-maẓālim*)'si, kalede bulunmakta idi. Trablus'un limanı, yeni şehrin şimâl-i garbîsinde ve eski şehir cihetinde bulunmaktadır; buraya al-Mīnā denir. Burc al-Siba' denilen kule, limanın şark ve kasabanın garbında olmak üzere sâhile yakındır. Bu şekilde yeni şehir, müdâfaa düşüncesi ile sâhilden iki mil kadar içeride inşâ ettirilmiştir (William Popper, *Egypt and Syria under the Circassian Sultans. 1382—1468. A. D., Systematic Notes to İbn Taghrî Birdî's Chronicles of Egypt*, Berkeley ve Los Angeles, 1955, s. 17, 43). İbn Baṭṭūṭa zamanında Trablus'un idâresini deruhte etmiş bulunan Ṭaylān Ḥācib, *amīr al-umarā'* ünvânıyle hüküm sürüyordu; şehirdeki ikâmetgâhı Dār al-sa'āda adını taşıyordu (İbn Baṭṭūṭa, *Seyahat-nâme*, trc. Mehmed Şerif, İstanbul, 1333—1335, I, 61). Trablus eyâletinin vâlileri *amīr al-umarā'* ünvânıyle anılmakla berâber, XIV. asırda *nā'ib al-salṭāna* ünvânını da almışlardı; merkezdeki inşâ divanının küçük bir nümûnesi, diğer yerlerde olduğu gibi, burada da vardı.

Trablus'un, XIV. asırda Fransa ve Cenova ile çok sıkı bir ticârî münâsebeti vardı. Şehir, biri 1366 ve diğeri 1367 yıllarında olmak üzere iki defa, Kıbrıs kıralllığı donanmasının netîcesiz hücûmuna uğramıştır.

Trablus, Memlûkler zamanında, en parlak devrini XV. asırda idrâk etmiştir. Bu asırda burası, Akdeniz'de ticâretle meşgul olan bütün gemilerin uğrağı idi. Şehrin ihraç maddeleri arasında ipekli kumaşlar mühim bir yer işgal ederdi. Bu sebeple şehirde, Akdeniz ticâreti ile meşgul denizci devletlerin birer konsolosu vardı.

Trablus, 1516 yılından itibâren bir Osmanlı eyâletinin merkezi oldu. Şehir âmili olan Kurt Bay, burayı Osmanlılara ilhak etmiş olan Hayra Bay'a teslim etti. Trablus iskelesi, pâdişah hasları arasında mütâlaa edilmiş olup, Osmanlılar devrinde büyük bir gelişmeye mazhar olmuştur. Muhtelif tarihlere âit tahrir defterlerinde, şehirle ilgili kayıtlarda da bunu görmek mümkündür: nitekim, en eski tarihli

(925=1519) defter (Ankara Tapu-Kadastro Dairesi, kuyûd-ı kadime, nr. 68)'e göre, 25 mahalleden ibâret olan şehirde 965'i müslüman, 193'ü hıristiyan, 92'si Yahudi olmak üzere 1.250 ev mevcud iken, 1003 (1594) tarihli başka bir defter (Ankara Tapu-Kadastro Dairesi, kuyûd-ı kadime, nr. 84)'de bu miktârın, 1.017'si müslüman, 438'i hıristiyan ve 139'u Yahudi hânesi olmak üzere 1.594 eve çıktığı görülmektedir. Bu defterlerde, msl. Sokak Alagöz v.s. gibi Türkçeleri de bulunan 25 mahallenin adları da zikredilmektedir. Bir diğer defterde (nr. 372, s. 3) Trablus şehrinin nüfûsu 2.047 hâne olarak tesbit edilmiştir. Şehrin nüfûsu, XVI. asır zarfında muntazam bir şekilde artmıştır. Müslüman olmayanlar (meselâ Yahudiler) için ayrı birer mahalle olmakla berâber, bunlar umûmiyetle müslümanlar ile birlikte oturmakta idiler.

Bir tapu tahrir defteri (Başvekâlet Arşivi, nr. 513, s. 3)'ne göre, Trablus sancağı, 2 kasaba, 437 köy, 785 mezraadan müteşekkil olup, burada ayrıca 13 cemâat yaşıyordu. Bu 13 cemâat arasında Türk oymaklarına mensub olan Bayındır, Salur (Selluriye) ve Avşarların 539 hâne kadar oldukları tesbit edilebilmektedir (Başvekâlet Arşivi, *Tapu tahrir defteri*, nr. 372, s. 608, 626—633). Bunların en kalabalığı olan Salur ve Çoğunlu oymakları, Trablus-Şam dağlarında yaylamakta, kışın da çöldeki Tedmür vâhasına gitmekte idiler. Bayındır, Avşar ve Salurlar, Ḥişn al-Akrād nâhiyesinde bulundukları halde, Çoğunlu oymakları Lâzkiye nâhiyesinde idiler; yalnız Çoğunlu Türkmenlerinin 623 vergi hânesi olduğu anlaşılmaktadır (*ayn. defter*, göst. yer.). Sancakta 70 tezkereli timar ile 8 zeâmet sâhibi bulunmakta idi; sancağın yıllık geliri 5.976.430 akçe olup, bunun 4.944.183 akçesi pâdişah hası olarak tesbit edilmişti (*Tapu tahrir defteri*, nr. 513, s. 3). Trablus iskelesinin ticârî faâliyeti bir kanunnâme ile tanzim edilmiş (bunun için bk. Ö. L. Barkan, *XV ve XVI ıncı asırlarda Osmanlı imparatorluğunda ziraî ekonominin hukukî ve malî esasları, Kanunlar*, İstanbul, 943, s. 211—216) olup, yıllık geliri 250.000 akçe idi (*Tapu def.*, nr. 513, s. 29).

Trablus, XVII. asırda bir eyâlet hâlinde teşkilâtlandırılmış olup, merkez sancağından başka Hamâ, Ḥumus, Selemiye ve Cebele sancaklarından ibâretti. Eyâlette zeâmet ve timar sâhibi 1.263 kişi vardı (*Kara Mustafa Paşa lâyihası*, nşr. F. R. Unat, *TV*, İstanbul, 1942, I, 464). Trablus Şam, XVII. asırda Osmanlı tarihinde bâzı hâdiselere sahne teşkil etmiş olup, bunlardan biri, Maraş Türkmenlerinden Seyf-oğlu Yusuf Paşa vak'asıdır. Canbulat-oğlu Ali Paşa 1605'te Seyf-oğlu Yusuf Paşa'yı yenip, şehri ele-geçirmişti; Seyf-oğlu Yusuf Paşa, Canbulat-oğlu'nun katlinden (1607) sonra, Trablus-Şam'a dönmüş ve Osman II.'ın öldürülmesini (1622) fırsat bilerek âdeta istiklâlini îlân etmişti. Kısa zamanda buranın beyler-beyliğine yükselen Seyf-oğlu Yusuf Paşa, Ma'n-oğlu Fahreddin'in Trablus'u muhâsarasından sonra, bu eyâlette daha sağlam bir şekilde yerleşmiştir. Ancak, mütegallibe ile birlikte hareket etmesi sebebiyle 1638'de bertaraf edilmiştir (bk. Naîmâ, *Tarih*, III, 334 v.d.). Ertesi yıl Seyf-oğlu Emîr Süleyman, bu âileden olanları etrafına toplayıp, tekrar faâliyete geçti (Naîmâ, *ayn. esr.*, III, 419 v.d.) ise de, çabuk bertaraf edildi. Bu bölgede 1691 yıllarında râfızî zümresinden Serhan-oğullarının faâliyetleri görülmektedir; bunlar, Dürzîlerle de işbirliği yaparak, bölgedeki birçok mukataâtı ellerine geçirmişlerdi; fakat Osmanlı devleti, 1691 yılında Serhan-oğlu Hüseyin, Hasan ve diğerlerini yakalatıp katlettirmiştir (Râşid, *Tarih*, II, 194 v.d.: Defterdar Mehmed Paşa, *Zübdat al-vaḳāyiʿ*, Nuruosmâniye kütüp., nr. 3305, var 214a).

Trablus-Şam eyâletine bağlı bulunan sancaklardan Sayda ve Beyrut, bir sancak olup, bâzan Şam'a tâbi bulunmuştur; fakat XVII. asırda Trablus-Şam'a bağlı sancaklar Hamâ, Ḥumus ve Cebele (Cebeliyye)'den ibâret idi (*Koçi Bey risâlesi*, s. 101; *Ayn-i Ali risâlesi*, s. 25; Hezârfen, *Telḫīṣ al-bayān fī ḳavānīn Āl-i ʿOsmān*, var. 73a).

Yukarıda da zikredildiği gibi, Trablus limanının iş hacmi Osmanlı devrinde artmış olup, 1.000 kadar gemi alacak şekilde bir genişliğe sâhipti. Sultan Kalavun'un inşâ ettirdiği kale, 1521'de Kanuni tarafından tâmir ettirilmişti. Evliyâ Çelebî, şehirdeki câmileri Sultan Kalavun, Sultan İsâ, Câmi-i Tevbe, Câmi-i Ata, Câmi-i Tohan, Câmi-i Mahmudiye, Câmi-i Vasiyye, Câmi-i Tesiyye, Mahmud Bey, Tuffahiye, Argun Şah, Taylune ve İskele Câmii olarak zikretmektedir; ayrıca şehirde mahalle mescitleri de mevcud olup, bunlar dışında 7 medrese, 3 dār al-ḥadīṯ, 17 sıbyan mektebi, 7 tekke, 18 hamam, 12 han vardı. Hanların bir kısmı barâbe hâlinde idi. Şehir içinden akan Ḳadīşa nehri üzerinde 2 köprü (kantara), 70 çeşme, Sûk-ı Sultânî'de 2.700 dükkân, ayrıca bir bedesten de bulunuyordu. Eski liman, Evliyâ Çelebî'nin ifâdesine göre 1.000 kalyon, 1.000 firkate ve kadırga alacak şekilde yapılmıştı. Fakat, bu liman garp, şimâl ve yıldız rüzgârlarına açık olduğu için, gemiler limanda ancak demirle yatabilirlerdi. Büyük bir ticârî faâliyete sâhip bulunan Trablus'ta 7 devletin konsolosu vardı (*Seyahatnâme*, IX, 401—412). Şehrin XVII. asır sonlarındaki durumu hakkında ʿAbd al-Ġanī al-Nābulusī (*al-Riḥla al-Ṭarābulusiya*) oldukça geniş bilgi vermektedir. (ayrıca bir de bk. Henry Maundrell, *A Journey from Aleppo to Jarusalem in 1697*, Beyrut, 1963, s. 34 v.d.).

Trablus, XVII. asırda da diğer Şarkî Akdeniz limanları gibi, ipek ticâreti ile meşhur idi. XVIII. asır başlarında, limanda bulunan bir İngiliz, İngiltere'ye mühim miktarda Trablus ipeği ihrâç ediyordu. Bununla berâber, ipek yanında, bir miktar da pamuk ihraç ediliyordu. Bu devirde Trablus şehrinde yaşayan gayrımüslimlerin sayısının oldukça arttığı ve bunların çoğunun ticâretle meşgul olduğu görülmektedir (bk. Başvekâlet Arşivi, Kâmil Kepeci tasnifi, nr. 3820). Bu yabancıların mühim bir kısmı Fransız ve İngiliz menşe'li olup, şehirde bunların ticâret merkezleri vardı.

Trablus, XIX. asır sonlarında Beyrut vilâyetine bağlı bir sancak idi; bu sancağa merkez ile birlikte Akkar, Saftiya, Ḥişn al-Akrād kazaları da dâhil bulunuyordu. Trablus, 1893—1894 yıllarında 17.027 nüfûsa sâhib olup, şehirde 17 câmi ve mescid, 38 medrese ve kütüphâne, 15 tekke, 23 mektep, 11 kilise ve manastır vardı (*Sâl-nâme-i vilâyet-i Beyrut*, 1311 ve 1312, s. 404 v.d., 407, 409 v.d.). Trablus, limon ve portakal bahçeleri arasında bulunup burada müteaddit ipek fabrikaları, çiçek suyu taktirhâneleri vardı. Dokuma tezgâhlarında îmâl edilen kuşak ve çarşaflık kumaşlar imparatorluğun her tarafında meşhurdu. Trablus, diğer Suriye şehirleri gibi, XIX. asırda Fransız te'sîri altına girmişti.

İngilizler, 13 teşrin I. 1918'de Trablus-Şam'ı işgal ettiler. 31 ağustos 1920'de burası Lübnan'a ilhak edildi: 1941'de İngiliz ve Fransızlar tarafından işgal olunan Trablus, hâlen Lübnan Cumhuriyeti'nin Beyrut'tan sonra ikinci büyük ticâret şehridir. 1946'da 78.000 olan nüfûsu, 1961'de 115.000'e yükselmiştir

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka; Abu'l-Fidā', *Taḳvīm al-buldān* (nşr. M. Stanislas Guyard), Paris, 1883, II, 11, 30; Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac tarihi* (trc. Ö. Rıza Doğrul, Ankara, 1945, I, 154, 261, 266; *The Pilgrimage of Sir R. Guylforde to the Holy Land, A. D.*, 1968, s. 47; *The Pilgrimage of Arnold von Harrf* (trc. Malcolm Letts), London, 1946, s. 234; Ernst Honigmann, *Bizans devletinin doğu sınırı* (trc. Fikret Işıltan), İstanbul, 1970; Aziz S. Atiya, *The Crusade in the Later Middle Ages*, 1965², 29 v.d., 43, 61, 107, 115, 247, 329, 350, 373 v.d., 470; Ali Saib, *Coğrafya-yı mufassal-ı memâlik i devlet-i Osmâniye* (İstanbul, 1304), s. 519 v.dd.; Jean Richard, *Le Comté de Tripoli sous la dynastie Toulousaine (1102—1187)*, Paris, 1945; *Hatıra-ı seyahat* (İstanbul, 1316), s. 47 v.d.; R. Dussaud, *Topographie historique de la Syrie, Antique et médiévale* (Paris, 1927), s. 75—78; Ali Sevim, *Suriye Selçukluları* (Ankara, 1965), I, 27, 32, 60, 102 v.d.; P. Amédée Jaubert, *Géographie d'Edrisi* (Paris, 1836), I, 356 v.d.; M. A. F. Mehren, *Cosmographie de Dimichqui* (Petersburg, 1866), s. 207, 253, Ralph Davis, *Aleppo and Devonshire square*, 1967, s. 37 v.d., 138, 143, 160, 194 v.d., 255 v.d.; Adel İsmail, *Histoire du Liban du XVIIe siècle à nos jours* (Paris, 1955), I, 113 v.d., 125 v.d., 133, 138 v.d., 141, 144 v.d., 150, 153; S. Hemsley Longrigg, *Syria and Lebanon under French Mandate* (London, 1958); Gaudefroy-Demombynes, *La Syrie à l'Epoque des Mamelouks* (Paris, 1923), s. 110—117, Henry Maundrell, *A Journey from Aleppo to Jarusalem in 1697* (Beyrut, 1963), s. 32—34, 41 v.d.; Volney, *Voyage en Égypte et en Syrie*, 1959, s. 231, 233 v.d., 281—286, bk. *fihrist Polonyalı Simeon'un seyahatnâmesi, 1608—1619* (trc. H. D. Andreasyan), İstanbul, 1964, s. 150, 153. (CENGİZ ORHONLU.)

TRABULUS. [Bk. TRABLUS.]

TRABZON, Anadolu'nun şimâl-i şarkîsinde, Şarkî Karadeniz bölgesinde **bir vilâyet merkezi** olup, 41° şimâl arzında ve 39° 43' şark tûlünde bulunur. Şehrin üzerinde yer aldığı sırt, deniz kıyısına dik yarlarla inen Değirmen-dere, Zağanos-deresi ve Kuzgun-dere gibi vâdilerle kesintiye uğrar ve kıyıdan itibâren 6—8, 15—20, 110—120 m. yüksekliğinde bir takım basamaklara ayrılır. Daha geride, şehrin 3 km. cenûb-i şarkîsinde, Trabzon'un yaslandığı dik yamaçlı ve düz sırtlı Boztepe daha garpta da, şimd. müze hâline getirilmiş Atatürk köşkünün bulunduğu Soğuksu-tepesi yer alır. Böylece Trabzon şehri, irtifâları 200 m.'yi geçen bu tepelerin şimâl eteğinde, yamaç meylinin biraz hafiflediği kesimlerden başlayarak, bir amfiteatr gibi, alçak yarların üstüne kadar mahallelerini yayar. Liman kesimi dışında şehrin ana kitlesi yarlar üstünde kalır ve denizle doğrudan-doğruya temâsa gelmez.

Zikredilen sırt üzerinde elverişli bir yerleşme zemini bulunmuş ve dik yamaçlı vâdiler arasındaki sâha kolaylıkla tahkim edilebildiği gibi, şehrin şark ucunda hiç olmazsa yıldız

-karayele karşı bir dereceye kadar mahfuz bir koyun mevkiidiyeti şehre müsâit bir iskele durumunu kazandırmıştır. İmparator Hadrian 'ın yaptırdığı mendirek ile daha da elverişli bir hâle konulan liman, büyük tonajlı buharlı gemilerin ortaya çıkması üzerine ihtiyâcı karşılayamaz hâle gelmiş, ancak yaz mevsiminde kullanılmış, kışın faâliyet tamamıyle durmuştu. Yakın yıllara kadar süren bu durum, 1946—1954 arasında modern bir limanın inşâsıyle sona ermiştir.

Trabzon 'un daha ilk çağdan beri Şarkî Karadeniz kıyılarının hemen-hemen tek mühim limanı bulunması, buranın öteki iskelelerden farkı olarak, Anadolu içlerine, hattâ Şarkî Anadolu üzerinden cenûbî Kafkasya ve İran 'a ulaşan dolambaçlı ve oldukça güç tâkib edilen bir yol vâsıtasıyle geniş bir binterlanda sâhib olmasından ileri gelmiştir. Trabzon 'dan başlayıp Değirmen-dere vâdisini tâkib ederek Zigana geçidinde 2.025 m. 'ye kadar yükselen bu yol, oradan Harşit vâdisine (Torul 'da 930 m.) inerek, Gümüşhâne 'den geçip önce Vavuk geçidinden (2.300 m.) Çoruh havzasına atlar ve Bayburt 'tan sonra Kop dağı geçidinden (2.390 m.) Yukarı Fırat havzasına ve Erzurum 'a ulaşıp, oradan da şarka doğru devam eder. Bu yol sâyesinde Trabzon, geniş ülkelerin ticâret limanı rolünü oynamıştır. Bugün çok işlek hâle gelmiş olan kıyı yolu, yakın zamana kadar patikalardan ibâretti.

Trabzon, Şarkî Karadeniz kıyı iklimine tâbidir. En soğuk ayın (şubat) ortalama sıcaklık derecesi 7°, en sıcak ayınki (ağustos) 23°2 olup, şimdiye kadar kaydedilmiş en düşük ve en yüksek sıcaklık dereceleri —7° 4 ve 38° 2 'dir. Yıllık yağış miktarı ortalaması 831 mm., yağışlı günler sayısı 96 olup, yağışın mevsimlere dağılışı kışın 29, ilkbaharda 24,5, yazın 16, sonbaharda ise 34,5 'tir. Kar yağışlı günlerin ortalama sayısı ise, 3,4 'tür.

Trabzon 'un nüfûsu, XIX. asır sonlarında 35.000, XX. asır başlarında da 40—45.000 olarak tahmin ediliyordu. Bu nüfus, Birinci Cihan Harbi sırasında Rus işgali (5 nisan 1916—24 şubat 1918) dolayısıyla çok azaldı. Bu yüzden 1927 sayımında, şehrin nüfûsu 24.634 'ten ibâret bulunuyordu. Bu sayı 1950 de 33.990, 1960 'ta 53.039, 1965 'te 65.516, 1970 sayımında ise, 81.528 e yükseldi.

Trabzon vilâyeti, 4.685 km². 'lik bir arâzi üzerinde 662.412 (1970 sayımına göre) nüfûsa sâhib olup, Merkez, Akçaabat, Araklı, Arsin, Çaykara, Maçka, Of, Sürmene, Tonya, Vakfıkebir ve Yomra ilçelerine ayrılmıştır.

Tarih. Kindinar mevkiinde bulunan bâzı keşiflere göre, bölgeye ilk defa Kafkasya 'dan Mosklar, Tibarenler, Marlar gelerek zirâat ve balıkçılık ile meşgul olmuşlardır; fakat, bunların şehir kurdukları hakkında elimizde kâfi derecede delil yoktur. Trabzon 'un Sinop 'tan gelen Miletli göçmenler tarafından m.ö. 756 'da kurulduğu söylenir. Böyle olmakla berâber, gerçekte kuruluşun bu tarihten daha sonra (m.ö. VII. asır ortalarından sonra) olması da muhtemeldir. Şehirden ilk bahseden, m.ö. 400 yılında Onbinler 'den kalma sekizbin küsûr kişilik ordu ile gelen Xenophon 'dur (*Anabasis*, IV, 8, 22). Şehir onun zamanında Sinop 'a belli bir vergi ödüyordu. Trabzon 'un daha eski bir adı olup-olmadığı bilinmiyor. Bilinen şey, Sinoplulların buraya vermiş oldukları adın, o zamandan beri değişmemiş bulunduğudur; ilk-çağ da şehre Trapezus, Trapeza (ΤΡΑΠΕΖΑ) deniliyordu. Garp dillerinde bir süre Trapezunte. Trebizonde gibi şekiller almıştır. Orta-çağ islâm müellifleri tarafından Aṭrābazunda veya Ṭarābazunda denildiği de görülmüştür (aş. bk.). Şehre neden Trapezus adı verildiği kesinlikle aydınlanmış değildir. Adı geçen kelime „masa" mânasına geldiğine göre, şehrin eski müstahkem çekirdeğinin, vâdilerle derin şekilde yarılmış üstü düz bir sâha olmasıyla îzah edilmek istenmiştir. Fakat, kalelerin heyeti mecmuası hiç de masaya benziyen bir zemin üzerine oturmamakta, bu zemin cenuptan şimâle (denize) doğru çok meyilli ve hayli engebeli bir satıh meydana getirmektedir. Buna dayanarak W. J. Hamilton (*Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia*, London, 1842), bu adın verilmesini şehrin cenûb-i şarkîsinde dik yamaçlarla yükselen, fakat üstü düz olan Boztepe 'nin görünüşüne bağlamak istemiş, hattâ O. Blau (*Pet. Mitt.*, 1865, s. 253), bu dağın şehirden ve deniz tarafından görülmediğini, Trabzon 'un garbındaki Akçaabat (Platana) ile Trabzon arasındaki tepelerin denizden bakılınca üstlerinin bir masaya benzemesi dolayısıyla şehrin böyle isimlendirildiğini ileri sürmüştür. Daha kurulduğu zaman Trapezus ismi verilmiş olan küçük bir şehrin adını, o zamanki duruma göre, kendi dışında ve uzakta kalan yerlere bağlamak güçtür. Bu şartlar altında Trapezus adını, kalelerin bütününe (Yukarı, Orta ve Aşağı hisarlar) değil de, bunlardan ilk kurulmuş birine, meselâ dik yarlar üzerindeki Aşağı-hisar 'a verilmiş saymak daha mâkul görünmektedir. Şehrin bu görünüşü, Trabzon 'a âit en eski paralardan biri üzerinde bir masa şeklinin bulunmasıyla da teyid edilmektedir (krş. W. Auge, - *Trapezus*; Pauly-Wissowa, *Realencyclopaedie*, 1937, XII, 2214 v.d.).

Ticâret yolları üzerinde mühim bir mevkide bulunmasına rağmen, İlk-çağ 'da Trapezus 'un adı oldukça seyrek geçer. Trabzon şehrinden ilk defa Xenophon, sonra da Strabon bahsetmektedir. Bununla berâber, Apollon kültünün hâkim olduğu kadim çağda, şehir işlek bir liman idi. Nitekim eski Trabzon paralarının bir yüzünde Apollon başı, diğer yüzünde de bir gemi burnu ile çapa vardır.

Tiranlıların idâresi altında Pers savaşları boyunca gemici olarak savaşlara katılan Trabzonlular (Strabon XII, 3—6), Perslerin yenilmeleri ile onların boyunduruğundan kurtulduysa da, Pers satrabı Datames 'in iktidârı sâyesinde tekrar Pers hâkimiyetine girdiler. Bu satrabın ölümü ile Trabzon muhtar bir şehir hâline geldi; m.ö. 331 'de Büyük İskender 'in hâkimiyetine girdi. İskender 'in ölümü (m.ö. 323) 'nden sonra Trabzon da dâhil, Karadeniz 'in cenup kıyılarının büyük bir kısmı, Paphlagonia Kastamonu ve civârı) ve Kappadokia (Kayseri Sivas tarafları) ile berâber İskender 'in generallerinden Evmenes 'in bissesine düştü; m. ö. 280 'de ise, Sinop 'ta ortaya çıkan Mithridates âilesinin (Pontus kıralları) hükmü altına girdi. Pontus kıralı Farnakes, Trabzon 'u ve civardaki Mosklar ve Tıbarenleri hâkimiyeti altına aldı. Büyük Mithridates m.ö. 111—63) zamanında Trabzon, Pontus devletinin mâden, kereste ve gemi ihtiyâcını karşılıyordu. M. ö. 63 yılında Pompeius, Trabzon ve dolaylarını zaptederek Deiotarios 'a verdi. Daha sonra Trabzon, Pontus prenslerinden Polemon I. 'a geçti. Bunun zamanında Partlarla yapılan savaşlarda serbest şehir imtiyâzına sâhip bulunan Trabzon, bir üs olarak da mühim bir rol oynadı. Bu yüzden Tacitus, Trabzon 'u „elde tutulması mühim bir nokta" olarak tavsif eder. Polemon I. 'un ölümünde bütün Pontus, Polemonilekos ile Roma 'ya geçti. I. asır ortalarından sonra, Roma imparatorluğunun büyük bir hudut şehri olan Trabzon için bir gelişme devri başladı. Vespasianus devrinde m.s. 69—79), sırasıyla. Trabzon 'u Sattala yukarı Kelkit havzası üzerinden Anadolu 'ya bağlayacak askerî yol ile sâhil yolu inşâ edildi. Bu sâyede İran, Yukarı Mezopotamya ve Şarkî Anadolu ile ticâret yapma imkânı bulan Trabzon gelişti. İmparator Trayanus (m.s. 98—117), Trabzon 'a çok yardımda bulundu. Bu sebeple Trabzon bu imparator lehine her türlü hukuk ve imtiyazlardan vaz geçerek bir Roma eyâleti oldu. Bilhassa Hadrian (m.s. 117—138), iki defa ziyâret ettiği Trabzon 'da büyük inşâat faâliyetlerinde bulundu (m.s. 130—131) ve kendi ismine izâfe edilen limanı yaptırdı; onun yaptırdığı dalgakıranın izleri yakın zamana kadar su altında seçilebiliyordu. Bu hükümdârın heykelini görmüş olan müverrih Arrianus, Hadrian 'ın Trabzon 'da bundan başka yaptırdığı hipodrom, amfiteatr ve su kemerlerinden bahseder (*Pont. Eux.*, V, 11 v.d.). İki katlı surla müdâfaa edilen Orta-hisar bu devrin eseridir. Bu sebeple Latin müelliflerinden Pompeius Mela, Trabzon 'a, „pek meşhur şehir" ünvânını verir (*Geographika*, I, 36). Tacitus ise, Trabzon 'u bir ikmâl üssü olarak târif eder (*Annales*, *Augustus*, XIII, 39). Şehrin canlılığı, 258 yılında imparator Valerianus zamanında (253—260) Gotların burayı ele-geçirip, yağma ve tahrib etmelerine kadar devam etti. Gotlar, geceleyin kaleye girerek pek çok adam öldürmüş ve hazîne ile dolu olan tapınağı yağma etmişlerdi. Bundan sonra Trabzon İlk-çağ 'da eski parlaklığını kazanamadı. Bununla berâber, imparator Dioklesian (284—305) tarafından şehir yeniden mâmur hâle getirildi. Konstantin zamanında yapılan dinî-idârî taksimatta Trabzon, piskoposluk merkezi olmuştur (XI. asırda Trabzon 'a tâbi piskoposlukların listesi için bk. E. Honigmann. *Bizans devletinin doğu sınırı*, trc. F. Işıltan, İstanbul, 1970, s. 188 v.d.). Bizanslılar devrinde Iustinianus I., şehri Çanlara ve İranlılara karşı tahkim etti; yeni kaleler yaptırarak şehre su getirtti ve su kemerini şehrin mânevî kurucusu Hagios Evgenios 'a ithaf etti. Orta-hisar kilisesi de bu devirde yapılmıştır. Bizanslı müellif Stefanos, Iustinianus zamanında yapılan işlerden bahseder. Fakat, çok geçmeden şehir, hudut boyu olma husûsiyetini Niksar (Neocaesarea) 'a bıraktı. Buna rağmen Trabzon 'un ticârî ehemmiyeti devam etti. Bu devirde İran vâsıtasıyle Orta-Asya ve Hindistan 'dan gelen mallar, Trabzon limanı üzerinden İstanbul 'a sevk edilmekte ve buradan da Akdeniz ve Avrupa 'ya gönderilmekte idi.

Arap fütûhâtının dışında kalan Trabzon, Thema Chaldia 'nın merkezi olarak (bk. Const. Porphyrog., *De Thematibus*, I, 30), ticârî ehemmiyetini devam ettirmiştir. Trabzon limanı müslümanlar için de mühimdi. Eski islâm müelliflerinin eserlerinde, Karadeniz 'in bu kısmına Baḥr Ṭarābazūnda adı verilmekte idi (bk. Balâẕurî, *Futūḥ al-buldān*, nşr. de Goeje, s. 195; krş. Ḳazvînî, *Āṯār al-bilād*. nşr. Wüstenfeld, 1848, II, 104). Oradan Anadolu 'nun mahsûlleri ile kıymetli kumaşlar, islâm âlemine ihrâç olunuyordu Cibâl [b. bk] ve Rey [b. bk.] için Trabzon Anadolu 'nun medhâli sayılıyordu. Buraya gelen müslüman tâcirler şehrin vâlisine büyük bir gelir sağlıyor (bk. İṣṭaḫrî, *K. ṣuvar al-aḳālīm*, nşr. de Goeje, Leiden, 1927, s. 188; al-

Maḳdisī, *Aḥsan al-taḳāsīm*, nşr. de Goeje, 1906, s. 148; İbn Ḥavḳal, *Kitāb ṣūrat al-arż*, Beyrut, s. 18, 177, 179), burada Ermeni, Rum ve Kafkasyalılarla ticârî muâmelelerde bulunuyorlardı (Mas'ūdī, *Murūc al-ẕahab*, II, 3, 46; Maḳdisī, *ayn. esr.*, s. 148). Müslüman tâcirlerin yolu, muhtemelen, Erzurum (Ḳalīḳalā)'dan Azerbaycan'a oradan da Mâverâünnehr'e kadar uzanıyordu.

XI. asırda Trabzon, bu ticârî ehemmiyeti yanında, askerî bir üs olarak da kullanılıyordu. Nitekim, imparator Basibios, 1021/1022 senelerinde Ani kıralları ve Vaspurakan devletine karşı giriştiği harekât sırasında da Trabzon'dan üs olarak faydalandı (bk. E. Honigmann, *ayn. esr.*, s. 165 v.d.).

Trabzon'un Melikşah zamanında bir ara Selçukluların eline geçtiği (1080), fakat kısa bir müddet sonra buranın vâlisi Theodos Gabras tarafından geri alındığı anlaşılmaktadır (bk. Anna Komnena, *Alexiade*, Fr. trc. Cousin, 1685, IV, 247 v.d.; Chalandon, *Les Comnènes*, Paris, 1900, I, 12). Bizans'ın umûmiyetle, imparator âilesinden olan kimseleri duka (*dux*) olarak Trabzon'a gönderdiği, bunların zaman-zaman merkezî hükûmete karşı müstakilen hareket ettikleri bilinmektedir. 1104'te Trabzon dukalığının başına geçen Gregorios Taronites ile Konstantinos Gabras bunlardan en dikkate şâyân olanlardır. Bu sonuncusu, Mengücük-oğlu ile iş birliği yaparak 1120'de Serman'da Harput ve Haleb emîri Belek [b. bk.]'e karşı savaştı ise de, ağır bir şekilde yenilerek esir düştü; ancak 30.000 dinar fidye mukabilinde kurtuldu (bk. *Chronique de Michel le Syrien*, III, 205; Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac tarihi*, trc. Ö. R. Doğrul, Ankara, 1950, II, 356).

Anadolu Selçuklu devleti, Trabzon'u âdeta tecrit etti; 1194'ten itibâren Samsun limanının bir kısmı Selçukluların eline geçince, Trabzon'un İstanbul ile münâsebeti güçleşti. Fakat, 1204'te İstanbul'un Latinler tarafından alınması üzerine Trabzon'a kaçan Andronikos Komnenos'un oğlu Aleksios, kıraliçe Tamara'nın himâyesi ile (bk. W. E. D. Allen, *A History of the Georgian People*, London, 1932, s. 108) kendini imparator îlân etti. Bu sûretle Trabzon ve havâlisinde yeni bir Pontus devri başladı (1204—1461). Nitekim, XIII. asır başlarında yaşayan Arap müellifi Yāḳūt (*Mu'cam*, Beyrut, 1955, I, 216), Trabzon'un bu bölgesi ile ilgili kısmına *Baḥr Bonṭus* adını verir.

Trabzon, Aleksios Komnenos I. (1204—1222) devrinde büyük bir ref'a kavuştu ve devletin hudutları da genişledi. Fakat, Aleksios, hâkimiyet mes'elesi yüzünden İznik imparatoru David Palaiologos ile savaşmak zorunda kalınca, bir kısım topraklarını kaybetti. İzzeddin Keykâvus I. (ölm. 1220)'a karşı Sinop'u korumak üzere Trabzon'dan sefere çıktı ise de, esir düştü; imparatorluğun bekası için Sinop'u Selçuklulara terk ettikten (kânun I. 1214) başka, ayrıca vergi vermeyi ve gerektiği kadar yardımcı kuvvet göndermeyi kabûl etti (tafsilât için bk. İbn-i Bibî, *el-Evâmirü'l-'Alā'iyye fi'l-umūri'l-'Alā'iyye*, tıpkıbasım, nşr. Adnan Sadık Erzi, Ankara, 1956, s. 147 v.d., muhtasarının nşr. Houtsma, IV, 54; ayrıca bk. *Tevârih-i âl-i selçuk* „anonim", nşr. F. N. Uzluk, s. 43 v.d.). İbn Bibî'de *Cânit tekvuru Kîr Aleks* şeklinde tesbit edilen Aleksios'un yerine geçen imparator Andronikos I. (1222—1235), Selçukluların hâkimiyetinden çıkmak isteyerek, donanmasını Sinop'a gönderdi ve şehrin surlarına kadar olan bölgeyi yağmalattı; evvelce reis Hayton tarafından müsâdere edilen gemilere mukabil, Selçuklu donanmasını mağlûb ve tayfalarını esir ettirdi. Bunun üzerine Alâeddin Keykubâd I. (ölm. 1237), denizden ve karadan kuvvetler sevk ederek Trabzon'u kuşattırdı. Şarkî Anadolu seferi dolayısıyla Erzincan'da bulunan Selçuklu kuvvetleri, Melik adındaki kumandanın emrinde Bayburt ve Maçka'dan geçerek Trabzon'un önüne geldi; reis Hayton idâresindeki deniz kuvvetleri de limana ulaştılar. Karargâhı Hagios Evgenios manastırı (Yeni Cuma Câmii)'nda bulunan Selçuklu kumandanı Melik, şimâlden ve cenuptan Trabzon'a hücum etti. Fakat, Trabzonluların şiddetle direnmeleri yüzünden muvaffak olamadı. Nitekim, geceleyin surların üzerine çıkmayı başaran Selçuklu kuvvetleri, çıkan şiddetli fırtına ve yağmur yüzünden aralarındaki irtibatı kaybedip, bütün ağırlıklarını terk ederek dağlara ve ormanlara çekilmişlerdi; Melik, Maçka'da dağlılar tarafından yakalanarak Andronikos'a götürüldü. İmparator ihtiyatlı hareket ederek Melik'e iyi muâmele etti, onu bir grupla birlikte Alâeddin Keykubâd I.'a iâde etmek sûretiyle eski tâbiyet şartlarını yerine getirdi (1228).

Celâleddin Harzemşah [b. bk.] 10 ağustos 1230'da Yassı-Çimen'de Alâeddin Keykubâd I. ile müttefiklerine yenilince, Hârizmîlerden 3.000 kadarı Cânit dağlarını aşarak Trabzon bölgesine sığındılar (bk. Abû'l-Farac, *ayn. esr.*, s. 429, trc. Ö. R. Doğrul, II, 528; *Chronicon Syriacum*, nşr. Bedjan, s. 467); fakat pek çoğu Trabzon köylüleri tarafından öldürüldü. Celâleddin ile Trabzonluların ittifaklarına dâir verilen haberler şüphelidir (bk. J. Ph. Fallmerayer, *Geschichte des Kaiserthums von Trapezunt*, Münih, 1827, s. 108). Zîrâ, Trabzon imparatorunun, Alâeddin Keykubâd I.'ın hâkimiyetini tanıdığı ve tâbiiyet şartlarına uyarak gönderdiği kuvvetlerinin Alâeddinle birlikte Eyyûbîlere karşı hareket ettikleri bilinmektedir (bk. İbn-i Bibî, *ayn. esr.*, s. 438 v.d.). Fakat, Gıyâsüddin Keyhusrev II. 1243'te Kösedağ'da Baycu Noyan emrindeki kuvvetlere yenilince, imparator Manuel I. (1238—1263) Moğullara tâbi olmakta gecikmedi (bk. Rubruquis, nşr. de Bacher, Paris, 1877, s. 6).

Manuel, 1253'te Karakurum'a, Möngke'ye elçi gönderdiği gibi, Moğulların emrine yardımcı kuvvetler verdi (bk. Rubruquis, göst. yer.; Fallmerayer, s. 118 v.d.; W. Miller, *Trebizond, the last Greek Empire*, London, 1926, s. 26, 31 v.d.). Bununla berâber, siyâsî kudretin Tebriz'e nakledilmesinden sonra, Uzak-Şark'a kadar uzayan Erzurum-Tebriz yolu ile Karadeniz-İran ticâret yolunun en mühim bir noktası hâline gelen Trabzon ve limanı, yeniden gelişmeye başladı. Halk, Trabzon'da îmâl edilen malları, yün, keten ve ipekli kumaşları, dağlardan te'min edilen işlenmemiş mâdenleri ihraç ediyor, şehirdeki ve limandaki faâliyet seyyahların dikkatini çekiyordu. Ticârî gayeler ile Çin'i ziyâret eden Venedikli Marco Polo, 1295'te Tebriz-Trabzon yoluyla memleketine dönmüştü (bk. Leonardo Olschki, *Marco Polo's Asia*, 1960, s. 232). Şehrin adını *Ṭarābazūn* veya *Aṭrābazūn* şeklinde belirten bu devir islâm müellifleri, bu bölge ile yeniden ilgilenmişlerdir (msl. bk Dimaşḳī, *Nuḫbat al-dahr*, nşr. Mehren, s. 106, 145, 228; Abu'l-Fidā', *Taḳvīm al-buldān*, Paris, 1840, s. 392 v.d.). Fakat, XIV. asrın başlarında, bu ticâret, Trabzon'da husûsî bir konsül tarafından idâre edilen Ceneviz koloni sinin eline geçti. Ayrıca Trabzon'da 1319'dan beri bir Venedik kolonisi mevcuttu. Fakat, birinci sırayı işgal eden ve *Leontocastrum* (Güzel-saray) adı verilen mahallede oturan Cenevizliler, imparatorlar üzerinde nüfuz sâhibi bulunuyorlardı. Bunlar, imparator Aleksios II. (1297—1330) zamanında Trabzon'da birçok ticârî imtiyazlar elde ettiler; Trabzon limanında bulunan Dapnus (Güzel-saray)'ta antrepoları vardı. İmparator Aleksios II., bir ihtiyâtî tedbir olmak üzere, Cenevizlilere karşı, kale ile deniz arasındaki bugünkü Mumhâne önüne kadar gelen surları yaptırdı. Bu sırada İlhanlılara tâbi olan Trabzon'un muazzam bir şehir olduğuna işâret eden Kazvînî, her sene haraç olarak İran'a üç *tümen* [b. bk.] verdiğini belirtir (bk. *Nuzhat al-ḳulūb*, nşr. G. Le Strange, London, 1915, s. 100).

1320'den sonra Moğul nüfûzu azalınca, Trabzon imparatorluğunun toprakları Türkmenlerin taarruzlarına mâruz kaldı; dağlardaki müstahkem yerler bunların eline geçti. Manuel II. (1332) zamanında Türkmenlerden Bayram Bey, Trabzon'a hücum ederek, Assemeta mevkiine kadar ilerledi ise de, şehri alamadı. Basilios (1332—1340), Trabzon'a akın yapan Ak-Koyunlularla savaştı. Ak-Koyunlu Türkmenleri, Eirene (1340—1341) zamanında Trabzon kalesinin etrafındaki mahalleleri ateşe verdiler; ölenlerin cesetleri vebaya sebeb oldu. Mihael (1344—1349) zamanında ise, Trabzon'a karşı şiddetli Türkmen taarruzları vuku buldu. 1346'da Erzurum-Bayburt havâlisinde yerleşen Türkmenlerden bir grup, Ünye ve Hagios Evgenios'u alarak, Trabzon surlarına kadar ilerleyip geri döndü. Eserini Uzun Hasan nâmına yazan Abū Bakr-i Ṭihrānī (*Kitāb-i Diyārbakriyya*, nşr. Necati Lugal-Faruk Sümer, Ankara, 1962, I, 12 v.d.; krş. Faruk Sümer, *Kara Koyunlular*, Ankara 1967, I, 26)'ye göre, bu sefer, bu bölge Türkmenlerinden Duharlu oymağı beylerinden Yusuf Bey tarafından tertiplenmiş, imparatorla yaptığı savaşta kendisi şehit, kadınları ve kardeşleri ise esir düşmüşlerdi. Yine aynı müellife göre, Ak-Koyunlu beyi Tur Ali Bey (metinde: oğlu Kutlu Bey), Trabzon ülkesine yürüyerek Yusuf Bey'in intikamını almış ve Duharlıların mallarını ele geçirdiği gibi, imparatorun kızı Despina'yı da esir etmişti. 1348'de Tur Ali Bey, Erzincan emîri Ahî Ayna Bey ve Bayburt emîri Mehmed Rikâbdar ile birlikte, Trabzon'a karşı yürüyerek kaleyi kuşattı ise de, üç gün süren hücumlardan bir netîce alamayınca, mezkûr emîrlerle geri döndü (bk. Lebeau, *Histoire du Bas-Empire*, XX, 486 v. dd.). İmparator Aleksios III. (1349—1390), Trabzon'u hedef alan Türkmen taarruzlarını bertaraf etmek için siyâsî evlenmelere başvurdu: hemşiresi Despina Maria'yı Tur Ali Bey'in oğlu Kutlu Bey (1352), diğer hemşiresi Theodora'yı Ordu hâkimi Hacı Emîr ve kızı Evdokia'yı da Kelkit havâlisi beylerinden olup, bu bölgenin Türkleşmesinde müessir olan Emîr Tâceddin ile evlendirdi. Türkmen beylerinin en güçlüsü olan Kutlu Bey, 1365'te zevcesi ile birlikte Aleksios'u ziyâret için Trabzon'a geldiği gibi, ertesi sene de imparator maiyeti ile birlikte Kutlu Bey'e misafir gitti (bk. Lebeau, *ayn. esr.*, XX, 491, 497 v.d.). Trabzonlular, Ak-Koyunlulara vergi vermek ve îcâbında yardımcı kuvvet göndermek sûretiyle onları desteklediler

(msl. bk. Abū Bakr-i Ṭihrānī, *ayn. esr.*, I, 35. 90; II, 382). 1395'te Tana'daki kolonilerinin Timur tarafından tahrîbi üzerine Venedikliler Trabzon ile geniş münâsebete giriştiler (nakliyatın inkişâfı hakkında bk. Max Silberschmidt, *Venedik menbalarına nazaran Türk imparatorluğunun zuhuru zamanında şark meselesi*, trc. Köprülüzade Ahmet Cemal, İstanbul, 1930, s. 138 v.d.). Fakat çok geçmeden, Manuel III. (1390—1417), Ak-Koyunluların yeni rakîbi Osmanlıların tehdidine mâruz kaldı. Zîrâ Yıldırım Bayezid, 1398'de Samsun (müslüman Samsun)'u zapt ve bütün Canik havzasını nüfûzu altına alarak, hâkimiyetini Trabzon imparatorluğu hudûduna kadar genişletmiş ve Manuel'den kendisini metbû tanıyıp haraç vermesini istemişti. 1404'te Trabzon'a giderek imparator ve oğluyla bizzat görüşen İspanyol elçisi Clavijo, Trabzonluların Bayezid'e vergi verdiklerini belirtir (bk. *Embassy to Tamerlane 1403—1406*, trc. G. Le Strange, London, s. 104). Timur'un Anadolu harekâtı imparatorluğu muvakkaten kurtardı; Manuel III. Timur'a kulluğunu arz edip onun talebi üzerine bir donanma hazırlamakla meşgul iken, Ankara savaşı vuku buldu (1402). Bununla berâber, bir Trabzon askerî birliği bu savaşa katılmış görülüyor (Fallmerayer, *ayn. esr.*, s 229). Savaştan iki sene sonra Trabzon'a uğrayan Clavijo, Komnenosların eserleri ile halkın âdetleri hakkında geniş bilgiler verir (bk. *ayn. esr.*, s. 111 v.d.).

Osmanlıların Trabzon'a karşı fiilî teşebbüsleri imparator Kalo İoannes IV. (1447—1458) zamanında başlar: 1442'de Murad II.'ın gemilerle Trabzon üzerine sevk ettiği kuvvetler, sâhilin birçok yerlerinde karaya çıkarak bâzı yağma ve tahrip hareketlerinde bulunmuş ve pek çok esirle geri dönmüşlerdi. Kefe'ye uğrayan bu filonun fırtınaya tutularak ağır zâyiâta uğradığı da bilinmektedir.

İstanbul'un fethinden sonra Fâtih'e tâbi olup, muayyen bir vergi vermeye başlayan Kalo İoannes, çok geçmeden, Diyarbekir bölgesinde tutunamıyarak Kelkit havzasına ve Canik bölgesine gelen Safevî şeyhi Cüneyd [b. bk.]'in taarruzuna uğradı. Şeyh Cüneyd, pek zayıf olan Rum devletini ortadan kaldırmak sûretiyle, Trabzon'da bir devlet kurmaya karar vermiş görünmektedir. Nitekim, maiyetindeki müridler ile birlikte Kelkit havzasına giden Cüneyd, burada taraftarı olan Niksar emîri Tâceddin-oğlu Mehmed Beyle buluşmuş ve gazâ için bütün müridlerini yanına çağırmıştır. Yapılan propaganda üzerine Anadolu'nun hemen her tarafından gelen silâhlı müridler, Cüneyd'in etrafına toplandılar. Cüneyd Niksar emîri ve bütün müridleri ile birlikte Trabzon üzerine yürüdü. Öte yandan imparator Kalo İoannes, deniz ve kara kuvvetlerini toplamış ve Aya-Fokas (Alça-Kala) manastırı denilen yere kadar ilerlemiş idi. Bunun üzerine Meliares civârına yerleşen şeyh Cüneyd, Kapanyon denilen boğazı tuttu. Kara kuvvetleri boğaza saldırırken, donanmanın başında bulunan imparator da karaya asker çıkardı; fakat, kopan bir fırtına yüzünden gemiler sâhilden uzaklaşınca, Cüneyd müridleri ile birlikte hücûma geçerek, imparatorun ordusunu dağıttı. Müridleri Aya-Fokas'taki imparatorun karargâhını işgal ile askerlerini esir ettiler. Surlara kadar ilerliyerek çadırını bugünkü İmâret Câmii mahallesinin tepesi üzerine kuran Cüneyd, Trabzon'un garbındaki mahalleyi üç gün müddetle kuşattı ise de alamadı; sonra muhâsarayı kaldırıp, müridleri ile berâber 1454'de tekrar Kelkit bölgesine avdet etti (Chalcocondyles, *Hist. de la décadence de l'Emp. Grec*, Fr. trc. V. Bourlonnois, Paris, 1620, I, 262 v.d.; Seyyid Yahya Kazvini, *Lubb al-tavârîḫ*, Tahran, 1314, s. 238; krş. W. Miller, *ayn. esr.*, s. 83 v.d.; Fallmerayer, s. 251 v.d.; Walther Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, XV. yüzyılda İran'ın milli bir devlet haline yükselişi*, trc. Tevfik Bıyıklıoğlu Ankara, 1948, s. 20 v.d.). Şeyh Cüneyd'in muhâsarayı kaldırmasının bir sebebi de, Fâtih'in tâbiiyet şartlarını yerine getiren Trabzon imparatorunu himâye etmek üzere Sivas beyler-beyisi Hızır Bey'i şark hudûduna göndermiş olmasıdır.

Trabzon'un fethi. Fâtih, 18 şubat 1451'de tahta çıktığı zaman Trabzon imparatoru Kalo İoannes'e dostluk te'mînâtı vermişti. İstanbul'un fethinden sonra imparator bir taraftan Fâtih'e tâbi olurken, diğer taraftan Osmanlılara karşı hem Uzun Hasan ile hem de, Papa Calixtus III.'ün Türklere karşı setere kışkırtmak üzere Gürcistan'a gönderdiği, Fransisken râhibi Lodovico da Bologna ile temâsa başlamış, İstanbul'un fethinden sonra Trabzon'a gelen birçok âilenin de iltîcâsını kabûl etmişti (Fallmerayer, s. 242). İmparatorun durumunu dikkatle takîb eden Fâtih, Hızır Bey'i Trabzon üzerine sevk ettiği gibi, Samsun'dan da donanmanın hareketini emretti (Fallmerayer, s. 243). Türk kuvvetlerinin Trabzon önünde ansızın görünmesi (1456) üzerine, hazırlıksız yakalanan imparator, yılda 2.000 altın vergi vermek sûretiyle Hızır Beyle anlaşarak, hem vergiyi götürmek, hem de antlaşmanın tasdikini istemek üzere kardeşi David Komnenos'u pâdişâha gönderdi. Fâtih, yıllık haracı 3.000 altına çıkarmak sûretiyle

antlaşmayı kabûl etti (Fallmerayer, s. 244). Bir taraftan vergi vermeyi kabûl eden imparator, diğer taraftan da Türk beyleri içinde en kuvvetlisi olan Ak-Koyunlu hükümdârı Uzun Hasan'ı kazanmak maksadıyle elçilerini Diyarbekir'e kadar gönderdi ve kızı Katherina'yı onunla evlendirmeye karar verdi. 1458'de Osmanlılara karşı yapılan antlaşmaya Gürcistan da idhâl olundu. İmparator, ayrıca, İsfendiyar ve Karaman-oğlu İbrahim Bey (ölm. 1464)'le de anlaşarak, Osmanlıları Anadolu'dan çıkarmak istiyordu (Fallmerayer, s. 263; W. Hinz, *ayn. esr.*, s. 28 v.d.). Kalo İoannes'in ölümü üzerine yerine geçen kardeşi David Komnenos tarafından Diyarbekir'e yollanan Katherina bilâhare, Despina Hatun adı ile Ak-Koyunlu sarayında mühim bir rol oynadı. Bundan sonra Osmanlılara verilmekte olan vergiyi de kesen David, Uzun Hasan'ın müzâheretini temin ederek, Kafkasya'dan Fransa'da Burgond dukalığına kadar uzanan sâhada yaşayan milletleri Osmanlılara karşı ayaklandırmak sûretiyle bir de ittifak te'mînine çalıştı (bk. W. Hinz, *ayn. esr.*, s. 30) ve bu iş için papanın elçisi Lodovico da Bologna'nın gayretlerinden faydalandı. Bu elçi, evvelâ İsfendiyar-oğlu İsmail Bey'i, sonra da Karaman-oğlu İbrahim Bey'i ziyâret ederek kendilerini ittifâka çağırmış ve 1460'ta şark memleketlerini temsil eden bir elçi heyetinin başında Roma'ya varmıştı (W. Hinz, *ayn. esr.*, s. 30). Trabzon Rum imparatoru ile Gürcistan beylerinin ve Uzun Hasan'ın elçilerinden müteşekkil olan bu heyet, 1461'de, Avrupa savaşa girdiği takdirde, kendi devletlerinin de birlikte hareket edeceklerini taahhüt etti. Öte yandan, papa Pius II., 1459'da Mantua'da büyük bir haçlı toplantısı yapmış, Burgonya dükü Philippe'e, Anadolu Türklerden alındıktan sonra, Kudüs krallığı tacını vermeyi vaad etmişti (Fallmerayer, s. 254). İmparator David, bir taraftan, 20.000 süvâri silâhlandırıp, 30 gemi techiz ve Trabzon surlarını Ceneviz havanları ile tahkim edip, Uzun Hasan vâsıtasıyle Fâtih'ten yıllık haraçtan vazgeçmesini isterken (Fâtih'in Uzun Hasan'ın yeğeni Murad Bey'e cevâbı: Hammer. *Devlet-i Osmaniye tarihi*, trc. M. Atâ, III, 61; ayrıca bk. W. Hinz, *ayn. esr.*, s. 33), diğer taraftan da Pius II.'a mürâcaat ve Fransa kıralından istimdad etmiştir. İşte bu vak'a, Fâtih'in Trabzon seferine çıkmasına sebeb oldu.

Amasra, Kastamonu ve Sinop'un zaptından bir müddet sonra, Fâtih, David'in eski müttefiki Karaman-oğlu İbrahim Bey'in oğlu Kasım Bey kumandasında gönderdiği küçük bir savaş birliğinin de dâhil bulunduğu Osmanlı kuvvetleri ile (bk. İbn Kemâl, *Tevârîḫ-i Âl-i Osman*, *Defter VII*, nşr. Ş. Turan, Ankara, 1954, s. 190) kara yolundan ilerledi ve bu arada, Gelibolu sancak-beyi Kâzım Bey ile arkadaşı Yakup Bey kumandasındaki 300 parçadan ibâret (İbn Kemâl'de ise, 100) Osmanlı donanması da Sinop'tan Trabzon'a doğru yola çıktı. Ancak, Uzun Hasan'ın ihânetinden dâima endişe eden Fâtih, onunla savaşmak üzere Erzincan'da Yassı-Çimen'e yürüyüp, Uzun Hasan'ın amca-zâdesi Hurşid Bey'i mağlûb ve Ak-Koyunlu devletine âit olan Koylu-Hisar (Koyul-Hisar)'ı zaptetti. Fâtih'in bu havâlide bulunduğu sırada Uzun Hasan, Çemişkezek beyi Şeyh Hasan ile annesi Sara Hatun'u elçi göndererek, Trabzon imparatorluğuna hiçbir yardımda bulunmayacağına dâir söz verdi (bk. Chalkokondyles, *Histoire des Turcs*, trc. B. de Vigenere Bourbonnois, Paris, 1620, I, 278; Dursun Bey, *Tarih-i Ebu'l-Feth*, *TOEM* ilâvesi, 1330, s. 100; krş. Fallmerayer, s. 266). Fâtih, bir ihtiyat tedbiri olmak üzere, kendisine *vâlide* diye hitab ettiği Sara Hatun'u, Trabzon'un fethine kadar rehine olarak alıkoymuştur (bk. Chalkokondyles, I, 278 v.d.; Âşık Paşa-zâde, *Tevârîḫ-i Âl-i Osmân*, nşr. Âli, İstanbul, 1332, s. 159; İbn Kemâl, *ayn. esr.*, s. 199 v.d.). Fâtih bundan sonra Gümüşhâne ve Bayburt'tan şimâle dönüp, Mahmud Paşa'yı Rumeli askeri ile ileri gönderdi. Bunlar sol koldan, kendisi de Anadolu askeri ve yeniçerilerle sağ koldan yürüdü (Dursun Bey, *ayn. esr.*, s. 101). Çağdaş müelliflerin Bulgar dağı olarak isimlendirdikleri sarp ve ormanlık bölgeleri (msl. bk Âşık Paşa-zâde, *ayn. esr.*, s. 159; krş. Sa'deddin, *Tâcü't-tevârîḫ*, İstanbul, 1279, I, 480) büyük zorluklarla aşarak (İbn Kemâl, s. 200 v.d.), Trabzon önüne geldi. Çağdaş müelliflerden Kritovulos, imparator David'in kaçmasını önlemek maksadıyle daha evvel hareket etmiş bulunan Mahmud Paşa'nın, Rumeli askeri ile birlikte diğer bir yolu tâkib ederek, Fâtih'ten önce Trabzon'a geldiğini, ambarlarında çok miktarda demir, bakır, barut (top otu) ve güherçile bulunan Osmanlı donanmasının ise bundan bir ay önce Trabzon önüne gelerek (bk. İbn Kemâl, s. 202), kaleyi denizden çevirdiğini, fakat bir netîce almadan beklediğini zikreder (bk. *Tarih-i Muhammed Han-ı sânî*, trc. Karolidi, *TOEM* ilâvesi, 1330, s. 153; krş. Kritovulos, s. 153). Trabzon, kendisini müdâfaaya hazırlandı ise de, Osmanlı ordusunun kaleyi karadan ve denizden kuşatması üzerine, halkın mâneviyâtı bozuldu; cesâretini kaybeden imparator, Sara Hatun'dan yardım istedi. Bu

tavassuttan bir fayda sağlanamayınca (bu hususta bk. Âşık Paşa-zâde, s. 160 v.d.; Sa'deddin, I, 482), Mahmud Paşa'nın teyze-zâdesi olan baş-mâbeyinci Georgios Amirutzes'i araya koyup, paşa ile anlaşmak istedi (bk. Fallmerayer, s. 268); sonunda varılan antlaşma gereğince, imparator ve âilesi pâdişâhın lûtfuna mazhar olacak ve şehir halkına *aman* verilecekti. Bu antlaşma gereğince teslim olan David ve âilesi, şehir civârından seçilen 1.500 kadar gençle birlikte gemilere bindirilip, önce İstanbul'a sonra da pâdişâhın emriyle, Edirne'ye nakledildiler (Kritovulos, s. 156). 1463'e kadar Edirne'de ikamete mecbur edilen David'e, geçimi için Tuna civârında geliri 300.000 sikkeden ibâret olan bir kısım köyler tahsis olundu. Kritovulos'un, bu köylerin Istroma Karasu nehri civârında olduğunu zikretmesine mukabil (s. 156), Fâtih, Bayezid ve Selim I. devirlerinde Türkiye'de bulunan Thé. Spandouyn, David'e Firecik (eski Veras)'in tahsis edildiğini kaydeder (bk. *Petit traicté de l'origine des Turcqz*, nşr. Ch. Schefer, Paris, 1896, s. 36). Fakat, onun Avrupa ve Uzun Hasanla muhâbereleri tesbit edilince, teşrin II. 1463'te üç oğlu ile birlikte öldürüldü (bk. Spandouyn, *ayn. esr.*, s. 36, krş. Vl. Mirmiroğlu, *Fâtih'in donanması*, İstanbul, 1946, s. 94).

Kritovulos'a göre, Fâtih, Trabzon'da hisar ve sarayı gezdikten sonra, ilk cuma namazını Saint-Eugenius kilisesinde kıldı. Sonra burası Yeni-Cuma adıyla câmiye çevrildi. Orta-hisar'daki Panaia Kruskepulos (altın başlı Hz. Meryem) kilisesi de Orta-hisar Câmii adını aldı. Böylece birkaç gün Trabzon'da kalan Fâtih (İbn Kemâl, s. 204), savaşa katılmış olan Rum askerlerinin emlâkini Türk askerine temlik eden bir ferman çıkarıp, ahâliye mer'î *cizye-i şer'iyye* ve bilinen *örfî* vergiler koyarak, onları mal, mülk ve âileleriyle birlikte yerlerinde bıraktı (İbn Kemâl, s. 204). Bundan sonra, Fâtih, Trabzon'un idâresini, 400 seçkin askerle birlikte, donanma kumandanlarından Gelibolu sancak-beyi Kâzım Bey'e bıraktı (Kritovulos, s. 155); iç-kaleyi yeniçeriler, şehri ise, piyâdeler işgal ettiler. Fâtih, Trabzon hazînesinden alınan en değerli eşyâyı, Ak-Koyunlularla Trabzon imparatorları arasındaki akrabalığı göz önünde tutarak, Sara Hatun'a verip, onu oğlunun yanına gönderdi. Kendisi de sâhil yolundan yine çok sıkıntılı bir şekilde geriye döndü.

Trabzon'un fetih tarihi. Türk topraklarına katılması mühim bir hâdise olan Trabzon'un alınışı hakkında kesin bir tarih söylenemez. Umûmiyetle Osmanlı müellifleri, Amasra, Sinop ve Trabzon'un aynı senede fethedildiğini yazarlar. Bizans müelliflerinden Midillili Dukas (*Bizans tarihi*, trc. Vl. Mirmiroğlu, İstanbul, 1956, s. 211), ay ve gün vermiyerek, seferin 1461'de yapıldığını ve pâdişâhın şehri sulh yoluyla aldığını söylemekle yetinir. Yine bir Rum müellifi olan Atinalı Chalkokondyles (I, 278 v.d.), yine ay ve gün zikretmeksizin, Sinop'tan gelen Osmanlı donanmasının Trabzon'u 32 gün kuşattığını kaydeder (bu ihtilâf hakkında bk. F. Hertzberg, *Geschichte der Byzantiner und des Osmanischen Reiches*, Berlin, 1883, s. 617) ki, bu husus çağdaş müelliflerden Behiştî'nin *Tevârîh-i Âl-i Osman* (British Museum nr. 7869, s. 171 v.d.)'nda da yazılıdır. Bu fetihten birkaç sene sonra ölen Mısır Memlûklu müellifi İbn Teğribirdî'de, bunu doğrulayan kayıtlar vardır (bk. *Ḥavâdiṯ al-duhûr*, nşr. W. Popper, III, 408). Osmanlı tarihçileri, pâdişâhın Sinop ve Trabzon'a girişini 864 (1459)'te göstermekle yanılmışlardır. Osmanlı müellifleri, Trabzon'un fetih tarihini bâzan 864, bâzan da 865 olarak gösterirler. Nitekim, Sinop'un fethi sırasında Osmanlı donanmasında kâtip olarak bulunan defterdar Dursun Bey (s. 102) gibi, İsfendiyar-oğlu'na kasîde yazan Hâmîdî (bk *Külliyyât-ı dîvân-ı Mevlânâ Ḥâmidî*, nşr. İ. H. Ertaylan, İstanbul, 1949, s. 335), Âşık Paşa-zâde (s. 161), Neşrî (*Cihânnümâ*, nşr. Fr. Taeschner, Leipzig, 1951, s. 195 ve el-Konevî (*Târîḫ-i Âl i 'Oṣmân, Tarih dergisi*, nşr. R. Anhegger, II/3—4, s. 63), gün ve ay vermeden 865 (1461) yılını kabûl ederler. Halbuki bu hâdiseye şâhid olan Karamanî Mehmed Paşa (*TTEM*, sene 14, 1340, s. 148), vak'ayı bir sene evveline 864=1460) alır. Yine sağlam kaynaklardan sayılan Kemâl Paşa-zâde (s. 187), hazırlıkların 865 (1461) kışında yapıldığını söylemekle yetinir. Muahhar müelliflerden Kâtib Çelebî, *Tuḥfat al-kibâr*'da 864 (1460) tarihini verdiği halde, *Cihânnümâ*'da 865 (1461) yılını kabûl eder. Aynı çağda yaşıyan Oruç Bey'e göre ise (bk. *Tavârîḫ-i Âl-i 'Oṣmân*, nşr. Fr. Babinger, Hannover, 1925, *Mufassal*, s. 125), Trabzon, 23 rebîülevvel 865 (15 kânun I. 1461)'te alınmıştır. Ancak, Trabzon'un fethini etraflıca araştırarak, yaz sonlarında olduğunu öne süren Fallmerayer (*Fragmente aus dem Orient.*, Stuttgart, 1877, s. 141) ve W. Miller (s. 100, not 2)'in tetkikleri göz önünde tutulacak olursa, Oruç Bey'in kaydının zayıf olduğu görülür. Yalnız muhakkak olan, Trabzon'un yaz sonlarında alınmış olduğudur. Bâzı kitaplarda „Husrev" lâfzının Trabzon'un fetih tarihini gösterdiği söylenir (bk. Şâkir

Şevket, *Trabzon tarihi*, İstanbul, 1294, s. 58, 60). Halbuki, bu kelime, Kazıklı Voyvoda (Vlad III., Tepeş)'ya karşı Eflak seferinin başladığı 866 yılını gösterir (münâkaşası için bk. Halil Edhem, *Trabzon'da Osmanlı kitâbeleri*, *TOEM*, 1334, sayı 48, s. 328 v. d.). Fâtih'in, şehrin alınmasını tâkib eden kışı Trabzon'da geçirdiği görüşü hatâlı olup, kendisi Karadeniz sâhillerinden yaz sonundan önce ayrılmıştır (bk. Fr. Babinger, *Mahomet II le Conquerant et son temps*, Paris, 1954, s. 237).

Behiştî, İbn Teğribirdî, Chalkokondyles gibi çağdaş müelliflerin ve Fallmerayer (s. 236), Fr. Babinger (bk. *Fatih Sultan Mehmed ve Italya, „Niccolo Sagundino'nun raporu", Belleten*, trc. B. S. Baykal, sayı 65, s. 68; ayrıca bk. ayn. mll., *La date de la prise de Trebizonde par les Turcs, 1461*; ayn. mll., *Aufsätze und Abhandlungen zur Geschichte Südosteuropas unter Levante, I*, nşr. H. J. Kissling, Münih, 1962, s. 211 v.d.) gibi sonraki araştırıcıların eser ve makalelerindeki görüşlerine dayanarak. Trabzon'un 15 ağustos 1461'den itibâren, Osmanlıların eline geçtiğine hükmetmek gerekir.

Trabzon'un iskânı. Fâtih, Trabzon'da kurduğu yeni teşkilât gereğince şehrin delikanlılarından bir kısmını sipâhi, silâhdar ve yeniçeriler arasına katmış, bir kısmını da çeşitli hizmetine almıştı. Yerleşmek üzere İstanbul'a gönderilen 500 hıristiyan Fener'de, Lezgi (Laz)'lerden bir kısmı ise, Bayezid civârında yerleştirildiler. Bunlardan Georgios Trapezuntios ve Georgios Amirutzes gibi âlimler, Fâtih'in yanında mühim roller oynamışlardır. Trabzon'da kalan hıristiyan halkın (Rum-Ermeni-Cenevizli) çoğu şehir surlarının dışına yerleştirildi. Öte yandan gittikçe artan bir hızla Niksar, Lâdik, Bafra, Osmancık, Çorum, Tokat, Samsun gibi civar şehirlerden Türk-müslüman âilelerin Trabzon'a yerleştirildiğini görüyoruz. Çepniler daha XIV. asrın sonlarından beri Giresun, Torul ve Görele bölgesinde yerleşmiş, sipâhi ve sipâhi-zâdeler olmuş, sâhip bulundukları yerleri ellerinde tutarak, burada *Vilâyet-i Çepni* adı ile idârî bir bölge kurmuşlardı (bk. *Tapu defteri*, sene 921=1515, nr. 52, s. 759, 765; *Karaman-Rum defteri*, sene 926—929, nr. 387, s. 752, 762). Daha sonra Trabzon'un fethedilmesiyle Çepnilerin buraya yerleştirildiklerini, Fâtih'in buraya civardan getirdiği halkın büyük bir kısmını Çepni ve Lezgilerden seçmiş olduğunu, bölgenin garp ve cenup kısımlarındaki dağların Çepni dağları (Cibâl-i Çepnî) adını taşıdığını, Trabzon'un Tekfur Sarayı mahallesinden Âşık Çelebî, 1578 senesine âit bilgiler verirken zikreder (bk. *Manẓir al-avâlim*, üniversite kütüp., TY nr. 916, II, 27a).

Osmanlılar idâresinde Trabzon. Yukarıda adı geçen Kâzım Bey'den sonra Trabzon sancak-beyi olduğu anlaşılan Sofu Ali Bey, 873 (1469)'te, Trabzon kadısı Mevlânâ Mehmed Beyle birlikte Trabzon kalesinin surlarını tâmir ettirdi (tâmir kitâbesi için bk. Hlil Edhem, *Trabzon'da Osmanlı kitâbeleri*, *TOEM*, 1334, sayı 48, s. 330). 1472'de Uzun Hasan Osmanlılarla savaşa karar verince, onun telkini ile eski Trabzon imparatorunun bir yeğeni Trabzon'a hücum etti. Ancak, Otluk-beli savaşı (11 ağustos 1473)'ndan sonra Osmanlılarla anlaşan Uzun Hasan'ın ölümü üzerine (1478), Amasya sancak-beyi şehzâde Bayezid, Hızır Paşa'nın oğlu Mehmed Paşa'yı göndererek, Gümüşhâne-Trabzon yolu üzerindeki Torul (Toğrul) kalesinin Rum hâkimini ortadan kaldırttığı gibi, Gürcistan ile Trabzon sancağı hudûdunda Cânehâh (Canha), Cezre kalelerini de zaptettirerek, Trabzon fütûhâtını tamamlatmıştı (bk. İbn Kemâl, s. 516 v.d.).

Bayezid II. devrinde (1481—1512), önce şehzâde Abdullah'ın, sonra da şehzâde Selim'in buraya sancak beyi olarak gönderilmeleri üzerine, Trabzon'da yeni bir devir başladı. Trabzon'a ne zaman yollandığı belli olmayan şehzâde Abdullah, Kemâl Paşa-zâde'de mevcut bir kayda göre, Eğriboz'un fethinde (875=1470) Trabzon'da sâhip-livâ idi (s. 216); bu şehzâde aynı yıl Cem'le birlikte sünnet olmak üzere İstanbul'a gelmiş ve sonra timarı daha da artırılarak Trabzon'a dönmüştür (bk. İbn Kemâl, s. 319). Aynı yıl Yukarı-hisar Câmii'nin harap şadırvanı duvarına konmuş bir kitâbe de, onun Trabzon sancak-beyliğini doğrulamaktadır (bk. H. Edhem *ayn. makale.*, sayı 48, s. 332 v.d.).

Şehzâde Abdullah (ölm. 1483)'ın buradan ayrılmasından sonra, Tâceddin Sinan Bey'in Trabzon sancak beyi olduğu tahmin olunabilir. Bu zâtın, önce Hoşoğlan Türbesi yanındaki çeşme üstünde bulunup, sonradan Fâtih Câmii'ne nakledilen kitâbesinden anlaşıldığına göre (bk. H. Edhem, *ayn. esr.*, s. 334), 888 (1483)'de Kürtin (hâlen Torul'a bağlı) emîrine (belki de Çepni beyine) galebe çalarak, hıristiyan halka cizye ve haraç koymuştur.

Şehzâde Selim, 1487—1510 arasında Trabzon sancak-beyliğinde bulunmuş olup, bu devrede, Çerkezistan ve Gürcistan'a akınlar yapmıştır (bk. Celâl-zâde Mustafa, *Selim-nâme*, Topkapı Sarayı kütüp., Hazine, nr. 1274, var. 33a, 40a, 41a; Kemâl Paşa-zâde, *Defter VIII*, Ali Emirî, nr. 32, var. 105a, 117a; *Defter IX*,

Fâtih ktp., nr 4205 var. 192a, Şükrî-i Bitlîsî, *Selim-nâme*, Topkapı Sarayı, kütüp., Hazine, nr. 1597, var. 18b, 22b; Marino Sanuto, *I Diaru*, VII, 631, 636 v.d.). Selim, Arda han, Göle, Oltu ve İspir bölgelerine hâkim mahallî Gürcü beylerinden Mirzâ Çabuk (1502—1516) ile dostluk kurdu. Bu arada Bayındır beylerinden Ferruhşad ve Mansur, yurtlarını alan Şâh İsmâ'il'e karşı onunla birleştiler (bk. Kemâl Paşa-zâde, *Defter VIII*, var. 64b). Şâh İsmâ'il, 1507'de Dulkadır seferinde Maraş ve civârını yakıp yıktıktan sonra memleketine dönerken, kardeşi İbrâhim'i Trabzon'a yağmaya göndermişti. Bunun üzerine Bayburt ve Erzincan'a kadar uzanan bir sâhaya saldıran şehzâde Selim, burada bir köprü başında Safevî kuvvetlerini dağıtıp, İbrahim'i esir alarak Trabzon'a döndü (bk. Kemâl Paşa-zâde, *Defter VIII*, var. 117a). Son Ak-Koyunlu beylerinden Murad Bey'in oğulları (Murad Hanlular)'nın Trabzon'a yerleşmeleri bu devreye rastlar. Babasının şehzâdeliği devresinde 6 teşrin II. 1494'te Trabzon'da dünyaya gelen Süleyman (Ahmed Tevhid, *Kanunî Sultan Süleyman Han'ın şehzâdeliği devri*, *TOEM*, 1335—1337 sayı 49—62, s. 86 v.d.), ilk tahsilini burada yapmıştır. Yine bu devrede, Selim'in, Trabzon'da ölen annesi Gülbahar Hâtun için Hâtuniye Câmii'ni yaptırdığını (911=1515) biliyoruz.

Babasını tahttan indirip saltanata geçen Selim I., Şâh İsmâ'il'e karşı sefere karar verince, Trabzon civârına kadar sokulan kızılbaşlar, Torul halkını Osmanlılar aleyhine teşvik edip harekete geçtilerse de, bir başarı elde edemediler.

Trabzon, Çaldıran seferi sırasında, Romalılar devrinde olduğu gibi, bir üs vazifesini görmüştür. Buraya getirilen erzak ve mühimmat çeşitli vâsıtalarla Erzincan'a sevk ediliyordu (bk. M. C. Şehabeddin Tekindağ, *Yeni kaynak ve vesikaların ışığı altında Yavuz Sultan Selim'in İran seferi*, *Tarih dergisi*, 1962, XVII, 61 v.d.).

Kanunî Süleyman tahta geçince (929=1520), Trabzon, Batum sancağı ile birleşerek yeni bir eyâlet hâline getirildi: 70 kadar Abaza [b. bk.] aşireti ile Mingreli ve Gürcü beyleri Trabzon sancak-beylerine tâbi idiler. Bunlara, tâbiîyet şartlarına riâyet etmek kaydıyla ahidnâmeler, Trabzon'un cenûb-i şarkîsinde Çepni dağlarında oturan Türkmen boy ve uluslarına da timarlar verildi. Muhtemelen 924 (1518)'te Selim I. tarafından Trabzon'a sancak-beyi tâyin edilen Kastamonu sancak-beyi İskender Paşa (bk. Feridûn Bey, *Münşeât*, İstanbul, 1274, I, 497), burada birçok hayır müesseseleri yaptırmıştır.

Trabzon, XVI. asırdaki İran savaşları sırasında da ordunun iâşe ve ikmâli için bir üs olarak kullanılmıştı. 1019 (1610)'daki Tebriz seferine, Trabzon ile Batum sancaklarında zeâmet ve timar sâhibi olan sipâhiler de katılmışlardı (bk. *Yoklama defteri*, Tapu, nr. 710, s. 24 v.d.).

Trabzon'u 1640'ta ziyâret eden Evliyâ Çelebî, eyâlet paşasının burada oturduğunu, Abaza, Mingreli ve Gürcü beylerinin kendisine her sene sulhü yenilemek ve tâbiîyetlerini göstermek için 40—50 kadar köle ve câriye, 1.000 çift tiftik çorap ile astar bezleri gibi hediyeler gönderdiklerini bildirdikten sonra, kendisinin timar defterdârı, defter kethüdâsı, defter emîni, çavuşlar kethüdâsı, çavuşlar emîni gibi vazifelilere sâhib olduğunu, Trabzon livâ (sancak)'sında 43 zeâmet, 226 timar bulunduğunu zikretmektedir. Ayrıca şehrin tarihî eserlerini Âşık Çelebî nin tavsîfine (aş. bk.) uygun bir şekilde anlatmakta, buranın halkı hakkında da kıymetli bilgiler vermektedir (bk. *Seyahatnâme*, II, 81—94).

XVII. asrın ikinci yarısında 6 defa İran'a giden Tavernier, İstanbul'dan İran'a gidecek bir kimsenin Trabzon'da gemiden inerek beş günlük bir yolculuğu tâkiben Erzurum'a varabildiğini belirttikten sonra, Giresun'dan Trabzon'a 80, Trabzon'dan Rize'ye 100 mil çektiğini yazar (bk. *Les six voyages*, Paris, 1682, I, 273 v.d.).

XVIII. asrın başında Trabzon'a gelen Tournefort, Trabzon'un surları ve eski eserleri hakkında kayda değer bilgiler vererek, şehrin büyüklüğüne rağmen halkının azlığına işâret ile, burada orman ve bahçelerin içinde yapılmış olan tek katlı binalara dikkati çekmiştir. Şehrin etrafında da çok güzel binalara rastlayan Tournefort'a göre, kırlar güzel nebatlarla dolu ise de, dağlar daha münbittir (*Relation d'un Voyage du Levant*, Paris, 1717, II, 233—236).

Selim I. devrinden beri devam eden Laz Çepni-Gürcü rekabeti yüzünden çatışmalar şiddetlenmiş ve XVIII. asırda Trabzon havâlisinde bir takım derebeyler türemeye başlamıştı. Bu yüzden 1754'e kadar Trabzon vâliliğinde bulunan Hekim-oğlu Ali Paşa, mütegallibeyi te'dîb ve derebeylerini tenkil ettiği gibi, Trabzon'daki yolları da açtırdı. Erzurum yolunu tesviye ile Elkuse (Taşhâne)'nin sâhil tarafından Trabzon'a bir yol daha yaptırdı; o, vezâretle İstanbul'a dönerken halk tarafından uğurlanmıştı (Şâkir Şevket, *ayn. esr.*, s. 68). 1758'e kadar üç sene Trabzon vâliliğinde bulunup, derebeylerini ezen Canikli Süleyman Paşa'yı, Dârendeli Abdurrahman Paşa, sonra da Süleyman Paşa'nın kardeşi meşhur Canikli Hacı Ali Paşa tâkib etti. 1771'den 1776'ya kadar Trabzon vâlisi, bu tarihte ise, Kars ser-askeri olan Canikli Hacı Ali Paşa, Soğucak ve Anapa'yı îmar etmekle kalmayıp, Çerkes kabîlelerinin Osmanlılar lehine birleştirilmesi için de faâliyette bulundu. Gürcü hanları, onun zamanında devlete mûti oldular (bk. Başvekâlet Arşivi, *Hatt-ı hümâyûn*, nr. 1324). 1773'te Mustafa III.'nın emriyle Trabzon ve Canik taraflarından asker toplayarak Kırım'ı kurtarmaya giden Hacı Ali Paşa, 1776'da yazdığı bir risâle (*Tedbir-i cedid-i Nâdir*, Esad Efendi ktp., nr. 1855) ile 1182 (1768)'de işlenen hatâları sayarak, yapılması gerekli askerî ve mülkî ıslâhâtı belirtmeye çalıştı. Ancak sonradan isyan ederek, 1779'da Kırım'a kaçtı (bk. *Mühimme*, nr. 178, s. 39) ise de, Kırım hanının şefaatiyle affedilerek, yeniden Trabzon vâliliğine getirildi (1781). Çok daha sonra Erzurum vâliliğine tâyin edilen Hacı Ali Paşa, 1785'te burada ölmüştür (hal tercümesi için bk. Trabzonlu Enverî, *Tarih*, Üniv. kütüp., TY nr. 5995, III, tür. yer.; Cevdet, *ayn. esr.*, s. 145 v.d.).

28 mayıs 1812 Bükreş muâhedesi ile netîcelenen Osmanlı-Rus savaşlarında, Ruslar 1225 (1810)'te, Çarhacı Ali Paşa'nın vâliliği sırasında Akçaabat kasabasında Sargana adındaki yere asker çıkarıp, Trabzon'a kadar olan sâhili tehdid ettilerse de, Lazistan'a kadar uzayan sâhanın halkı silâhlanarak bu tehdîdi defetmeye muvaffak oldu (bk. Şâkir Şevket, *ayn. esr.*, s. 167).

XIX. asrın ilk senelerinde (1817—1819) Trabzon'a gelen buralı P. Minas Bıjışkyan, şehrin tarihî eserleri, mahalle ve meydanları ile halkı hakkında geniş bilgiler vermiştir (*Karadeniz kıyıları tarih ve coğrafyası*, trc. Hrand D. Andreasyan, İstanbul, 1969, s. 39—59).

Aynı asrın ilk yıllarında Rize ve Hopa taraflarının âyânı olan Tuzcu-oğulları isyan edip Trabzon'u ellerine geçirdiler. Zengin ve itibarlı bir Türk âilesine mensub olan Tuzcu-oğlu Memiş Ağa, halka ödünç para vermek sûretiyle Rize ve Hopa taraflarının âyânı mevkiine yükselmişti. Memiş Ağa, devlete mûti görünerek Gönye sancağı muhâfızlığına getirilmesine rağmen, para mes'elesi yüzünden Trabzon vâlisi Hazinedar-zâde Süleyman Paşa ile anlaşmıyarak isyan etti; Rize, Of, Hopa ve Sürmene havâlisini âdeta idâresi altına alarak, Trabzon vâlisi ve ona halef olan kaymakam Hacı Hasan Ağa ile mücâdeleye girişti; kayıklarla Trabzon limanına gelen taraftarları seyr-ü-sefere mâni oldukları gibi, iskeledeki malları yağma ettiler. Bu sûretle Memiş Ağa'nın Trabzon'u işgale karar verdiği anlaşılmaktadır. Devlet, bir fırkateyn, bir korvet, bir şalope ve daha birkaç küçük gemiden mürekkep bir donanmayı Trabzon vâlisinin emrine gönderdiği gibi, isyânı bastırmak için asker ve bol miktarda cephâne yolladı ise de, taraftarları Trabzon kapılarına dayanarak 26 temmuz 1816'da şehre birkaç saatlik mesâfede bulunan Akçaabat (Polatane =Polta, Platane) ile Tonya'yı aldılar. Bir müddet sonra, Yomra âyânından Kasab-oğlu İbrahim, Tonya âyânından Hacı Sâlih-oğlu Ali, Tirebolulu Kel Ali-oğlu Ali Ağalar da Tuzcu-oğlu'nun kuvvetleri ile birlikte Trabzon'u kuşattıklarından, şehir bunların eline geçerek baştan-başa yağmaya uğradı; 18 ağustos 1816'da iç-kale de teslim oldu. Kaymakam Hasan Ağa, bir gemi ile Ünye'ye gönderildi. Bundan sonra Trabzon ve civârını kendi taraftarlarına vererek, Trabzon'daki devlet kuvvetlerini bertaraf eden Tuzcu-oğlu, Rize ve Trabzon havâlisinin hâkimi olup, hükûmet nüfûzunu hiçe indirdi. Fakat çok geçmeden, mukabil tedbirler almakta gecikmeyen hükûmet, Trabzon'u denizden abluka ettirdiğinden, Tuzcu-oğulları dâhile çekilmeye başladılar; hükûmeti temsil eden Çeçen-zâde ve Süleyman Paşa, yeniden Trabzon'a hâkim oldular; Memiş Ağa önce Rize'ye, sonra da Of'a kaçtı; teslim olması için heyetler gönderildi; kabûl etmeyince, üzerine kuvvetler sevk edilerek öldürüldü (26 teşrin I. 1817; tafsilât için bk. Şânî-zâde, *Tarih*, İstanbul, 1284, II, 304, 340, 349 v.d. [hal tercümesi]); taraftarlarından Hacı Sâlih-oğlu Trabzon'a yerleştirildi. Bundan sonraki vâliler devrinde Trabzon'da oturan Tuzcu-oğullarının şehirden çıkarılması, vergilerini tenzil ve borçlarını affetmek sûretiyle taraftarlarının köylerine geri döndürülmesi için teşebbüslerde bulunulmuştur. Bu arada bunların ileri gelenlerinden bir kısmı öldürüldüğü gibi, Tuzcu-oğlu âilesinden bir kısmı Rusçuk ve Varna havâlisinde ikamete (kânun I. 1834) mecbur tutuldu (Cevdet, *ayn. esr.*, X, 219 v.d.; Şâkir Şevket, *ayn. esr.*, s. 257 v.d.; M. Münir Aktepe, *Tuzcu-oğulları isyânı*, *Tarih dergisi*, İstanbul, 1953, V—VI, 21—52). Bununla berâber, yerlerinde ipka edilenlerden bir kısmı, hükûmet tarafını tuttukları veya hâdiselere karışmadıkları için yerlerinde bırakılmış ve bunlardan bir kısmının nesli Trabzon'da bu güne kadar devam etmiştir. Fakat, bu hâdiselerden sonra bahis konusu yerleri gezen Koch, hürriyetleri azalmış olmakla berâber, derebeylerin çoğunu yerli yerinde bulmuş idi (bk. *Wanderungen im Ori-*

ente Während der Jahre 1843 und 1844, Weimar, 1846/1847, II: *Reise im Pontischen Gebirge*).

1847 senesinde Sultan Abdülmecid tarafından Bagdad'a kadar bir tetkik gezisine çıkarılan ikinci mâbeyinci Râgıb Bey'e refâkat eden Doktor Perunak Feruhan Bey, Trabzon'a gelmiş, şehrin tarihî eserleri, hisarı, mahalleleri, câmi ve kiliseleri, büyük bina ve meydanları hakkında geniş bilgiler vermiştir (bk. *Seyahatnâme*, nşr. P. Minas Bıjışkyan, *ayn. esr.*, ilâve, Trabzon, s. 70—76).

1869'da Fransa hükûmeti tarafından Türkiye'nin şark vilâyetlerinde bir tetkik seyahatı yapmak üzere gönderilen Théophile Deyrolle, aynı senenin şubat sonlarına doğru Trabzon'a gelerek, 12 mayısa kadar kaldığı şehrin iktisâdî durumunu tetkik etmiş, Rusların transit yolunu kendi topraklarına çekmeleri üzerine, Osmanlı devletinin Gümüşhâne, Bayburt ve Erzurum'dan geçerek Bayezid'e ve İran hudûduna kadar ulaşmak üzere yaptırmaya başladığı şoseden bahisle, bunun Trabzon'a eski hâlini vereceğini belirtmiştir (1834'te Reşid Paşa tarafından düzeltilen yol olacak, bk. Rosen, *Gesch. der Türkei*, I, 214). Bu zat, ayrıca Trabzon'un tabiî güzellikleri yanında, halkının örf ve âdetleri ile o bölgeye has mahsûllerinden, mimârî tarzından tafsilâtlı bir şekilde bahsetmektedir. Bu sırada, oradaki Fransız konsolosu M. Derché'nin tavassutuyla, Trabzon vâlisi Muhlis Paşa ile de tanışmıştır (*Voyage dans lazistan et l'Arménie 1869, Le Tour du Monde*, 1875, I. devre, 1—32; 2. devre, 257—288; 1876, I. devre, 369—416, trc. R. E. Koçu, *1869'da Trabzondan Erzuruma*, İstanbul, s. 7—21). Burada bahis konusu olan şose, Abdülhamid II.'in nâfıa nâzırlığında bulunmuş olan Hasan Fehmi Efendi (Paşa)'nin 24 nisan 1296 (1879)'da Başvekâlet makamına sunduğu *takriri* ile ona ekli *Anadoluda imâlât-ı umûmiyyeye dâir lâyiha* adlı uzun raporunda ele alınmış, bu yolun kilometresinin 896,56 liradan olmak üzere, inşâ masrafının 173.913,40 liraya bâliğ olacağı hesaplandıktan sonra, bunun ile ilgili Trabzon limanının inşâsı için 434 782,60 lira gideceği tahmin edilmiştir (Celâl Dinçer, *Osmanlı vezirlerinden Hasan Fehmi Paşa'nın Anadolu'nun bayındırlık işlerine dair hazırladığı lâyiha, Belgeler*, 1968—1971, sayı 9—12, s. 166, 184 v.d.).

Abdülhamid II. devrinin en faâl vâlilerinden biri olan Sırrı Paşa, Trabzon Lisesi'ni, Hasan Paşa ise, Kabak meydanına nâzır tepede askerî kışlayı ve askerî hastahâneyi yaptırmıştır; fakat en meşhur vâli, bugün Trabzon'da medfun bulunan Kadri Beydir.

Birinci Cihan Harbi'nde, nisan 1916'da Rusların eline geçen Trabzon, Brest-Litowsk müzâkereleri sonunda yeniden Türkiye'ye verildiği (24 şubat 1918) gibi, Kafkas hükûmetleri ile yapılan siyâsî müzâkereler de burada olmuştur.

Mütârekeden sonra Trabzon metropoliti Chrysanthos, merkezi Trabzon olan bir Rum-Pontos devleti kurmak için faâliyete geçti, hattâ 18 kânun I.'da Batum'da bir Pontos hükûmeti kurdu; ancak, İngiliz hâriciyesine gönderilen mesajlarda ileri sürülen istatistik ve hudutların hayal mahsûlü olduğu Arnold J. Toynbee tarafından itiraf edildi; Berthelot, bunu parlamentoda endîşe ile karşıladı (bk. G. Jaeschke, *Kurtuluş savaşı ile ilgili İngiliz belgeleri*, trc. Cemal Köprülü, Ankara [T T K], 1971, s. 57 v.d.). Öte yandan, Rum ve Ermeni tehlikesine karşı, Trabzon'un Türk ahâlisi tarafından birçok cemiyetler kuruldu. Bilhassa, 4 mart 1919'da İstanbul'da, Trabzon'da Rum cumhuriyetinin kurulması için çalışmak üzere *Pontos* gazetesi te'sis edilince, Barutçu-zâde Fâik Ahmed, 10 kânun I.'de Pontosculuk kışkırtmalarına karşı *İstikbal* gazetesini ve 12 şubat 1919'da diğer milliyet-perver Trabzonlularla birlikte *Trabzon Muhâfaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti*'ni kurdu (bk. Ömer Sami Coşar, *Millî mücâdele basını*, İstanbul, 1964, s. 215 v.d.). Bu sûretle, Rumların yaptıkları bütün teşebbüsler (1921—1922), İstiklâl Savaşı'nda akamete uğradı (bk. *Pontos meselesi*, Ankara, 1338). Bununla berâber, müslüman olmuş bâzı Rumlar eski âdet ve an'anelerini muhâfaza ettiler (bk. Hasluck, *The Crypto-Christians of Trebizond, Journal of Hellenic Studies*, XLI, 199 v.d.). İstiklâl Savaşı sırasında Millî mücâdeleye el koymaya çalışan Mustafa Suphi ve arkadaşları, Trabzon'da rol oynamak istedilerse de, Trabzon kayıkçı ve mavnacılar kâhyası Yahya'nın adamları tarafından bertaraf edildiler (tafsilât için bk. H. Bayur, *Mustafa Suphi ve Millî mücâdeleye el koymaya çalışan başı dışarda akımlar, Belleten*, 1971, sayı 140, s. 587—654).

Bu sûretle İstiklâl Savaşı'nda husûsî bir yer işgal eden Trabzon, bugün Karadeniz'in mühim bir limanı olarak inkişâf etmeye başlamıştır.

İdârî teşkilat. Trabzon, fethinden sonra bir eyâlet teşkilâtına bağlanmıyarak, müstakil idâreci ve kumandanlar mârifetiyle kalelerde dizdarlar, su-başıları, şehir ve kasabalarda kadı, zaîm ve ümerâ vâsıtasıyle idâre edildi. Devlet merkezinden zaman-zaman bâzı vezirlerin ve ehemmiyetli şahısların gönderilmesine rağmen, idârî, askerî ve mâlî

bakımlardan ehemmiyet kazanması, Bayezid II. devrinde, önce şehzâde Abdullah, sonra da Selim'in buraya sancak-beyi olarak gönderilmeleriyle başladı. Bu sırada Trabzon, Vilâyet-i Rûm-ı Kadîm'e dâhil sayılıyordu (bk. Tayyib Gökbilgin, *15. ve 16. asırlarda eyâlet-i Rûm, Vakıflar dergisi*, 1965, VI, 52). Çaldıran savaşından sonra şehzâde sancağı olarak idâre edilen Trabzon, Karahisar ve Canikle berâber, Erzincan vâliliğine bağlandı (Kemâl Paşa-zâde, *Defter IX*, var. 235a). Yavuz zamanında, Trabzon livâ (sancak)'sının bir mîrlivâsı, 12 zeâmeti, 220 adet berât-ı hümâyûn ve 139 tanesi de beyler-beyi berâtı ile olmak üzere 359 sipâhisi, 7 dizdarı, 7 kethüdâsı ve 289 kale muhâfızı vardı (bk. M. Tayyib Gökbilgin, *XVI. yüzyıl başlarında Trabzon livası ve Doğu Karadeniz bö'gesi, Belleten*, Ankara, 1962, XXVI, 293—337). Öte yandan tahrir defterlerinde Zi su Kefal, Ayasofya, Ayo Klos, Ayos Fokas, Ayo Oban, Iskilyar, Istilos, Şuşka bastos, Karos, Ayo Yorgi, Karos, Sumela şeklinde kaydedilen manastırların Yumra ve Maçuka (Maçka)'da bulunan vakıfları, Yavuz'un emri ile, yavaş-yavaş timara çevrilmiş, vakıfları idâre edenlerden bir kısmı da Kasım Bey ve Umur Bey tarafından Rumeli'ye sürülmüştür (bk. *Tapu defteri*, 921=1515, nr. 52, s. 2, 3, 8, 12, 16, 61, 63, 65, 73, 79, 92). Bu arada Iskilyar manastırının vakıflarından yirmi sabur (mayi ölçeği=desti)'unun Uzun Hasan'ın zevcesi Despina Hatun'un olduğuna ve bunun da pâdişâhın emriyle timara çevrildiğine işâret etmek isteriz (bk. *Tapu defteri*, nr. 52, s. 16). Aynı defterde, ayrıca bu timarların Trabzon sipâhilerinden olan Çepni, Tükman, hattâ Mora'dan sürülen kimselere, bâzı Arnavut ve Bosnalılara verildiği zikredilmektedir (nr. 52, s. 149, 161, 164, 172, 199, 267). Kanunî, 926 (1520)'da şehri yeniden tahrir ettirmiş ve Batum sancağını da katmak sûretiyle yeni bir eyâlet kurmuş, idârî ve askerî birlik olarak sancaklara ayırmıştır. Burada eyâlet tâbiri, en büyük resmî idâre sâhasını, tabiî ve coğrafî birçok bölgelerden mürekkep birliği göstermektedir. Bâzan eyâlet yerine vilâyet kelimesi de kullanılmıştır. Vilâyet tâbiri, tahrir defterlerinde umûmiyetle çok daha küçük idârî, askerî veya ekonomik sâhayı ifâde eden birer ıstılâh olarak kullanılmaktadır; meselâ, bir kazanın yalnız bir parçasının vilâyet tesmiye edildiğini de görmekteyiz: Vilâyet-i Çepnî, Vilâyet-i İskele (bk. *Karaman-Rum icmâl defteri*, nr. 387, s. 746). En eski tahrir defterlerinde (921=1515) Trabzon livâsı, Trabzon, Rize, Hemşin, Of, Atina (Pazar), Arhavi, Kürtün, Torul'dan ibâret sekiz kadılık olarak gösterilmektedir (bk. *Karaman-Rum icmâl defteri*, s. 700). Nâhiyeleri ise, Akça-Abad (Polathâne), Yomra, Maçuka (Maçka) ve Sürmene'dir. Öte yandan, aynı defterlerde Arhavi kazasının Laz, İskele, Yagobit, Gönye nâhiyeleri ile Kise ve Arhavi kaleleri zikredilmekte, Kürtün kazasının *yedi* nâhiye (Çepni, Karaburun, Yağlı Dere, Özegir, Elkerimli, Has, Alahnas) ve dört kale (Giresun, Tirebolu, Görele, Bedirme)'ye ayrıldığı belirtilmektedir. XVII. asırda da Trabzon veya Batum sancakları, bir eyâlet itibar edilmiştir; buralar bâzan da sâdece Batum eyâleti olarak zikredilir (bk. Ayn-i Ali, *Kavanîn-i Âl-i Osman der hülâsa-i mezâmîn-i defter-i dîvan*, sene: 1609, İstanbul, 1280, s. 6 v.d.; Sofyalı Ali Çavuş, *Kanunnâme*, sene: 1653, nşr. Hamid Hadjibegic, Glasnik, 1947, Dreestvene Nanke, Sveska II, 139 v.d., metin: s. 146—173). Öte yandan, 1041 (1632) tarihli olup, Osmanlı devletinin idârî taksimâtını gösteren bir defterde *eyâlet-i Batum nâm-ı diğer Trabzon* şeklinde bir kaydın bulunduğuna işâret edelim (bk. nşr. Ş. Turan, *XVII. yüzyılda Osmanlı imparatorluğunun idârî taksimatı, Atatürk üniversitesi 1961 yıllığı*, Ankara, 1963, s. 224). Bu yüzden 1640'ta Trabzon'a gelen Evliyâ Çelebî (II, 82), eski Lezgi vilâyeti olarak tavsif ettiği Trabzon'a *şehr-i Batum-ı zîr* dendiğini zikreder. Evliyâ Çelebî'ye göre, eyâletin beş sancağı şunlardır: Canha (Torul civârında), Batum-ı zîr, Batum-ı bâlâ, Gönye, Trabzon. Kâtib Çelebî (ölm. 1657), eserinin eyâlet-i Trabzon kısmında, Trabzon ve Batum sancaklarının birlikte beyler-beyilik olduğuna işâret ederek, sancaklarının Trabzon, Gönye ve Batum olduklarını belirttikten sonra, 56 zeâmet, 398 timar ve 14 kalesinden bahseder (bk. *Cihânnümâ*, İstanbul, 1145, s. 429). Sağlam bilgi vermekle tanınan Hezârfen Hüseyin Efendi (ölm. 1691) ise, paşa sancağı olan Trabzon eyâleti beyler-beyi (mîr-i mîrân) hasının 734.850 akçe olduğunu, 43 zeâmet ve 326 timarı bulunduğunu kaydeder (bk. *Talḫîṣ al-bayān fî ḳavānîn-i Āl-i 'Oṯmān*, Tarih semineri, Foto-kopi, 69a). Öte yandan, Evliyâ Çelebî, 1640 senesinde Trabzon livâ (sancak)'sının bir evvelkine uygun olarak, 43 zeâmet, 226 timarı ihtivâ ettiğini zikreder (II, 83 v.d.).

XIX. asrın ilk senelerinde yazıldığı anlaşılan Osmanlı devletinin idârî taksimâtına dâir bir *defter*'de (Topkapı Sarayı Müzesi kütüp., Yeni Yazmalar, nr. 799), Trabzon eyâletinin kazaları, yanlarına meşruhat verilmek sûretiyle, şu şekilde gösterilmiştir: Trabzon, Keşab (Gümüşhâne'ye tâbi), Tirebolu, Ma-

çuka (Maçka, Gümüşhâne 'ye tâbi), Arhavi, Sohum, Sürmene, Giresun (Gümüşhâne 'ye tâbi), Rize, Yeveholu (diğer ismi Görele), Ünye, Soğucak, Of, Kürtün, Çavri, Gümüşhâne (vâli karışamaz, Torul nâhiyesidir), Faş, Batum. Aynı *defter* 'de livâ (sancak) olarak gösterilen Gönye 'nin Hemşin, Atina, Arhavi ve Viçe kazaları zikredilerek, mutasarrıflarının Faş 'ta oturdukları belirtilmiştir.

Yapılan bâzı idârî taksimat değişikliklerini Trabzon sâl-nâmelerinde görmek mümkündür. Nitekim, 1287 (1870) tarihli *sâl-nâme* 'ye göre (bk. s. 35—60), Trabzon 'un kazaları şunlardır: Giresun, Ordu, Rize, Of, Tirebolu, İcâreteyn (İcâre-i ulyâ, İcâre-i süflâ), Livâne, Hopa, Atina (nâhiyesi: Hemşin), Ünye, Niksar, Torul (nâhiyesi: Kürtün), Kelkit, Şiran. Sancakları: Lazistan, Canik, Gümüşhâne. 1309 (1890) tarihli *sâl-nâme* 'de (s. 198—290) ise, Trabzon 'un kazaları şu şekilde sıralanmıştır: Akça-Abad, Sürmene, Of, Görele, Vakfıkebir, Tirebolu, Giresun (nâhiyeleri: Akköy, Piriaziz—Keşab), Ordu (nâhiyeleri: Bulman, Perşembe, İbasdı), Canik (sancak), Ünye (nâhiyesi: Karakuş), Fatsa, Lazistan (sancak, nâhiyeleri: Karadere, Kura-yı seb'a), Atina (nâhiyesi: Hemşin), Hopa (nâhiyesi: Viçe), Gümüşhâne (sancak, nâhiyeleri: Kokas, Yağmurdere), Torul (nâhiyesi: Kürtün), Şiran.

Trabzon 'un mahalleleri ve nüfûsu. 926—929 (1520—1523) yılı *Tahrir defteri* 'nde Trabzon şehri (nefs-i Trabzon) 'nde dokuz müslüman mahallesi kaydedilmiştir. Bunlardan dördü Orta-Kale (*kal'a i avsāṭ*: mahalle-i Câmi-i Atîk, 45 hâne; mahalle-i Mescid-i Vâlide-i merhûm Sultan Abdullah, 4 hâne; mahalle-i Mescid-i Kıssa-hân, 7 hâne; mahalle-i Mescid-i Hacı Baba, 4 hâne) 'de, ikisi Aşağı-Kale (*kal'a-i zîr*: mahalle-i Mescid-i Mevlânâ Şucâ, 26 hâne; mahalle-i Mescid der Bâb-ı Bazar, 14 hâne) 'de, biri saray (*sarây-ı âmire*; 2 hâne), biri Çifte Hamam (*Hamâm-ı Çifte*: mahalle-i Mescid-i Amasya, 15 hâne), biri şehir dışındaki Yeni Câmi (*birûn-ı şehr*: mahalle-i Câm-i Cedîd, 19 hâne), biri de bezzâzistan (*bezzâzistan*: Cemâat-ı Mescid-i Hoca Kasım, 24 hâne) yanında bulunuyordu. Bu sûretle Trabzon şehrinde 10 mahalle, 160 müslüman evi, 201 nefer (müslüman-Türk), 10 imâm, 2 hatîp, 7 müezzin, 2 hâfız, 1 kayyum vardı. Öte yandan, Trabzon şehrinde Rum, Ermeni ve Frenk (Gebrân ve Ermeniyân ve Efrenciyân) olarak, 14 mahalle, 1.084 hâne, 1.253 nefer bulunmaktadır. Bunlardan Rum halkı 10 mahalle (mahalle-i Ayasofya, diğer adıyla Obunç, 234 hâne; mahalle-i Miso Kastori, 41 hâne; mahalle-i Obyan, 94 hâne; mahalle-i Zoğraf, 141 hâne; mahalle-i Meydan, 208 hâne; mahalle-i Papasân, 2 hâne,...), bir mahalle Ermeni (mahalle-i Ermeniyân, 151 hâne), üç mahalle de Frenk mahallesi (mahalle-i Efrenc, 40 hâne; mahalle-i Zaftunda diğer adıyla Çömlekçi, 102 hâne; mahalle-i Beksid, diğer adıyla Değirmen Deresi, 17 hâne) idi (bk. *Karaman-Rum icmâl defteri*, nr. 387, s. 716 v.d.). Diğer taraftan 961 (1554) tarihinde yapılan bir tahrirden anlaşıldığına göre, 35 sene zarfında yeni iskânlar ve hâriçten gelenlerle müslüman mahallelerine yenileri katılmıştır: 1—Tabakhâne mahallesi, 33 hâne; 2—Tabakhâne (Eski Hamam yanında), 36 hâne; 3—Sarmaşık Mescidi mahallesi, 20 hâne; 4—Kabak Meydanı mahallesi (Mescid-i Hoca Ali-zâde Mehmed Çelebî demekle meşhurdur), 18 hâne; 5—Şehre küstü mahallesi, 21 hâne; 6—Halil Ağa Mescidi mahallesi (diğer adıyla Azabân-ı Cedîd), 10 hâne; 7—Hatûniye İmâreti mahallesi, 66 hâne; 8—Ahmed Çelebî Mescidi mahallesi, 22 hâne; 9—Bayram-zâde Mescidi mahallesi, 25 hâne; 10—Zağanos mahallesi, 9 hâne; 11—Tekfur Çayırı mahallesi, 74 hâne; 12—İskender Paşa Câmii mahallesi (Meydan-ı Cedîd yakınında), 47 hâne; 13—Hacı Hasan mahallesi (Abdullah Çelebî mahallesi diye de tanınır), 13 hâne; 14—Mağara mahallesi, 5 hâne (bk. *Tapu defteri*, nr. 288, s. 6 v.d.; krş. M. Tayyib Gökbilgin, *ayn. makale*, s. 297). Hıristiyan mahalleleri ise, Ermeni mahallesi istisnâ edilecek olursa, azalmış, Meydan ve Çömlekçi mahallelerine hâriçten hıristiyan reâyâ gelmiş, Rum mahallelerinin yekûnu 382 hâneye, Efrenc mahallesinin 49, Değirmen Deresi mahallesininki ise, 5 hâneye düşmüştür (bk. *Tapu defteri*, nr. 288, s. 6—28). Bu sûretle, XVI. asırda Trabzon 'da 705 müslüman, 614 Rum, 160 Ermeni ve 132 de Frenk evi bulunmaktadır ki, her evde beş kişi yaşadığı kabûl edilmek sûretiyle 1.611 evde, asker (sipâhi, azab, kale muhâfızı) nüfûsu hâriç, takrîben 8.055 kişi bulunuyordu. Ahmed I. zamanında 18.000 'e çıkan ev sayısı, XVIII. ve XIX. asırlarda 8.000 'e düşmüştür. 1836 'da şehirde 8.000 ev mevcud olup, bunların 500 'ü Ermeni, 1.500 'ü Rum ve 6.000 'i Türklere âit idi. Hıristiyanlar 8 ve Türkler 28 mahalle teşkil ediyorlardı (bk. Ch. Texier, *Küçük Asya*, trc. Ali Suad, İstanbul, 1340, III, 122). 1847 senesinde, varoşları, hisarı da dâhil olmak üzere birbirine bitişik 30 mahalleye ayrılmış bulunan Trabzon 'un nüfûsu, Türk, Ermeni ve Rum olmak üzere 33.000 idi. Şehirde ev sayısı, 3.000 'i Türklere, 1.000 'i Rumlara, 588 'i Ermenilere, 140 'ı katoliklere ve 9 'u protestan Ermenilere, bir kısmı da yabancılara âit olmak üzere, 5.000 kadardı (bk. Feruhan Bey, *ayn. esr.*, s. 72). 1284 (1868) 'te yeni teşkilât kurulunca Trabzon, üçer dörder mahalleden mürekkep yedi dâireye bölündü. Her mahalle için iki üç ihtiyar hey'eti âzası ile bir muhtar ve her merkeze de bir reis tâyin olunmuştu (bk. Şâkir Şevket, *ayn. esr.*, s. 33). 1869 'da Trabzon şehrinin nüfûsu 40.000 idi (bk. Deyrolle, *ayn. esr.*, s. 15). 1870 'te 32 mahalleye ayrılmış bulunan Trabzon kazasının (nefs-i Trabzon) nüfûsu 9.459 (islâm 5.961, Rum 1.603, Ermeni 1.486, katolik 409) olup, 3.632 hâneye (islâm 2.424, Rum 632, Ermeni 445, katolik 140) sâhipti (bk. *Trabzon sâl-nâmesi*, sene: 1287 [1870], s. 88 v.d.). 1298 (1881) sâl-nâmesine göre (s. 132 v.d.), Trabzon şehrinin 36 mahalle ve karyesi, 5.000 hâne ve 10.383 erkek nüfûsu (islâm 6.450, Rum 1.799, Ermeni 1.609) vardı. 1883 'te yeniden 45.000 (Ahmed Rifat, *Lûgat-i tarihiyye ve coğrafiyye*, İstanbul, 1300, IV, 232) 'i bulan Trabzon 'un nüfûsu, 1889 'da 35.000 (müslüman 19.500, Rum ortodoks 8.200, Ermeni 6.000, diğer yabancılar 1.300) 'e düşmüş ise de (bk. V. Cuinet, *La Turquie d'Asie*, Paris, 1890, I, 41 v.d.), 1309 (1891) 'da tekrar 45.315 'e yükselmiştir (*Trabzon sâl-nâmesi*, 1309, s. 90). Trabzon sancağının 1889 'da 447.700 (müslüman 334.975, Rum ortodoks 91.000, Ermeni Gregoryan 20.000, katolik 1.200, protestan 235, diğer 290) olarak gösterilen nüfûsu (V. Cuinet, *ayn. esr.*, I, 41 v.d.), 1891 'de 1.004.690 (müslüman 809.704, gayrı müslim 194.986) 'a çıkmıştır (*Trabzon sâl-nâmesi*, 1309, s. 90). Cumhuriyetin ilk yıllarında Trabzon vilâyeti sâdece, merkez ile Vakfıkebir, Akçaabat, Maçka, Sürmene ve Of kazalarından müteşekkil olduğundan, müslüman-Türk nüfus, 356.259 'a düşmüştür (bk. *1925—1926 Türkiye Cumhuriyeti devlet sâl-nâmesi*, İstanbul, 1926, s. 682).

İktisâdî durum. Trabzon, büyük bir ticâret yolunun denize açılan bir kapısı ve şark ile garbı birleştiren bir ticâret merkezi olarak (bk. Fallmerayer, s. 318), Orta-çağlarda muhtelif milletlere mensup tüccarların mallarını mübâdele ettikleri mühim bir pazar yeri oldu; Kafkasya ve Rusya ile deniz yoluyla ticârî münâsebetleri olan Konyalı ve Suriyeli müslüman tâcirler, Sıvas 'ta toplanarak Trabzon 'a gelir, buradan Kafkasya 'ya giderlerdi (bk. Defrémery, *J A*, 4ème serie, XIV, 461 v.d.; d'Ohsson, *Des peuples du Caucase*, s. 26). Orta-çağlarda yünlü kumaşlar, keten ve ipekli mâmuller burada işlenerek dışarı ihrac ediliyordu. XIII. asrın sonlarında, Karadeniz 'deki ticâretlerini diğer devletlerden daha ziyâde geliştiren Cenevizliler (bk. Pachymeres, Bonnea tab'ı, II, 310), XIV. asrın başından itibâren, karadan ve denizden Trabzon 'a ulaşan ticâret yollarının inhisârını üzerlerine aldılarsa da, bu ticâret 1320 'den sonra Venediklilerin eline geçince, gelirinin büyük bir kısmını hâricî ticâretle te'min etmek mecbûriyetinde bulunan Trabzon, 1340 'tan sonra ticârî ehemmiyetini kaybetti (bk. W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant au Moyen-Âge*, trc. F. Raynaud, Amsterdam, 1959, II, 92 v.d.). Osmanlılar devrinde tekrar inkişâfa başlayan Trabzon, İran üzerinden gelen ticâret kervanlarının son durağını teşkil etti. Trabzon 'un büyük limanı olan Çömlekçi 'ye ilâveten Kanida, Tuzluçeşme, Taşdirek, Kemerkaya, Mumhâne-önü ve Moloz gibi küçük limanlar her türlü ihrâcat ve ithâlâta açıktı. Bilhassa, yeni teşkilâttan sonra, şehir içinde çeşitli sanâyi kolları kurulup gelişmeye başladı. Bunlardan biri de keten bezi imâlâtı sanâyii idi. Eyâlet köylerinde yetiştirilip, halkın geçim kaynaklarından biri olan keten, şehirde îmâl edilerek tüccarlar tarafından başka yerlere sevk ediliyordu. Dışarıdan kumaş getiren tüccarlar, yerine keten bezi alıp gitmekte idiler. XIX. asrın başlarına kadar Haleb, Şam, Bagdad ve Hindistan 'a kadar yapılan başlıca ihrâcat kenevire inhisar ediyordu. İstanbul ile Rusya 'ya da şarap, tütün ve fındık gönderilirdi (bk. Minas, *ayn. esr.*, s. 58). Reşid Paşa 1833/1834 'te Sıvas vâlisi olduğu sırada, Trabzon 'a giden ticâret yolunu emniyet altına alınca (bk. Rosen, *Gesch. der Türkei*, Leipzig, 1867, I, 214), yeni kervan yolu sâyesinde, Erzurum ve Trabzon üzerinden taşınan malların değeri 100 milyona çıktı ise de, bundan Türklerin hissesine düşen sâdece 15 milyon idi (bk. N. Jorga, *Osmanlı tarihi*, trc. B. S. Baykal, Ankara, 1948, V, 445 v.d.). XIX. asrın sonunda Malatya, Erzurum ve Bitlis taraflarına keten, keten bezi (*Trabzon sâl-nâmesi*, 1287, s. 118 v.d.), İran ile İstanbul 'a ipek ve pamuklu kumaş, keten bezi, yemiş, zeytin yağı, tütün, iplik sevk ediliyordu (Ahmed Rifat, *ayn. esr.*, IV, 232). Şehirdeki ikinci sanâyi kolu, mum imâlâtı idi. Gerek başka yerlerden, gerekse eyâlet sınırları içindeki yerlerden gelen balmumu, mumhâne (şem'hâne) 'de işlenerek mum yapıldıktan sonra, batmanı (6—8 kilo) 84 veya 108 akçeye satılırdı. Öte yandan Trabzon ibrişimi İstanbul 'a sevk ediliyordu (*Ḳānūn-nāme-i Sulṭānī ber müceb-i 'örf-i 'Osmānī*, nşr. R. Anhegger-H. İnalcık, Ankara, 1956, s. 43). Başka bir sanâyi kolu da gemi yapımı idi. Ticârî bakımdan faâl olan şehirde, halkın bir kısmı ticâretle uğraşır ve ticâret için de-

niz yolunu tercih ederdi. Bu yüzden şehirde gemi yapımında kullanılan zift ve boyacılık gelişti. Bununla berâber, halkın başlıca geçim kaynaklarından biri de balıkçılık idi (balıkçılık için bk. Mehmed Âşık, *ayn. esr.*, var. 29b; Evliyâ Çelebî, II, 92; Deyrolle, s. 8 v.d.). *Kanunnâme*'lerde, her balık çeşidinden ayrı ayrı *'öşr* alınmasının belirtilmesi, balıkçılığın gelişmiş olduğunu gösterir. Balıklardan balıkyağı da çıkarılmakta ve hıristiyan mahallelerinde testi (vesîkalarda: *sabur*) hesâbı ile satılmakta idi.

Trabzon'un çarşısında dünyaca tanınmış kuyumcular bulunur, buhurdanlık, kılıç, gülsuyu kutusu, Gorgor-oğlu ve aşçı bıçakları burada işlenir, Trabzon baltası adı ile çok aranan bir çeşit balta yapılırdı. Ayrıca, sedef kakmalı küçük masa, sanduka, rîgdân ve Hindistan'dan başka bir yerde yapılamayan divit (hokka) takımı yapımı gibi el san'atları çok gelişmiş idi (Evliyâ Çelebî, II, 91). XIX. asırda, tüfek ve tabanca yanında, güzel havlular, ipek ve pamuk çarşaflar, ipek kuşaklar ve tahta mâmûlât satılırdı (Şâkir Şevket, s. 39). Trabzon'da büyük çarşı, han ve en iyi binaların bulunduğu varoş, şehrin en işlek yeri olarak inkişâf etmiştir. XIX. asırda Avrupalı ve İranlı tâcirler ile konsoloslar burada otururlardı. 1869'da Trabzon çarşısını gezen Deyrolle, burada İran, Horasan ve İzmir'in en güzel halılarını, Haleb, Diyarbekir ve Bursa'nın en güzel kumaşlarını, en pahalı taşları, antika silâhları, eski devirden kalmış paraları görmüş idi. Seyyah, bu pazarı târif ettikten sonra, burada gördüğü meyve bolluğundan, nalbandlardan, kuyumculardan, umûmiyetle Ermeni olan terzilerden, şekerciler, lokumcular, kavurmacılar ve diğer yiyecek satanlardan bahseder, ayrıca pazarın en dikkate değer kısmının arabacılar, saraçlar, kunduracılar, çizmeciler ve bakırcılar olduğunu zikreder (Deyrolle, s. 11, 15).

İkliminin müsâit durumu dolayısıyla, eyâlet sınırları içindeki topraklarda çeşitli mahsûller elde edilmekte idi. Bağlarında yetişen nefis üzümlerinden şıra ve şarap yapılarak ihrâc edilirdi. Umûmiyetle pirinç (Rize'de), ve çeşitli hubûbat, sebze ve kavun (Yeni Cuma mahallesi kavunu), karpuz ile çeşitli meyveler halk için mühim birer geçim kaynağı idi; fındık ve zeytin daha çok eyâletin şimâl-i garbî sâhillerinde, yâni Sürmene, Akçaabat, Trabzon ve Giresun civarlarında yetiştirilirdi. Önce Akçaabat'ta ekilen tütün sonradan bütün Trabzon bölgesine yayılmış, yalnız Trabzon kasabasında yılda 20.000 batman kadar tütün yetiştirilmeye başlanmış olup, yıllık 10.000 lira gelir sağlıyordu. Mehmed Âşık (*ayn. esr.*, var. 29b)'a göre, Trabzon'un, armudu (kiraz armudu, bey armudu, gülâbî armudu), üzümü (beyler üzümü, frenk üzümü), elması (Sinop elması), kirazı, inciri (badincan inciri), turunç ve narı bol ve nefis idi. Trabzon'a mahsus siyah kiraza benzer kara yemiş denilen meyve, Beşiktaş'ta Yahyâ Efendi tarafından yetiştirilmeye çalışılmış ise de, tutmamıştır.

XVI.—XVIII. asırlar boyunca bölgede yapılan hayvancılık mühim değildir. Beslenen hayvanlar içinde, sığır ve koyundan başka, hıristiyanlar için domuz da vardı.

XIX. asrın sonlarında Trabzon sancağının belli-başlı pazar yerleri ve günleri şöyledir: cuma günü (Görele, Batum, Livâne, Kuledibi, İcâre-i süflâ'da Geda, Arhavi, Atina), cumartesi (Giresun'da Akköy, Rize, Sürmene'de Çarşu-yı kebîr), pazar (Tirebolu), pazartesi (Vakfıkebir, Giresun, Kelkit), çarşamba (Akçaabat, Yomra, Of, Keşab, Ordu), perşembe (Perşembe kasabası, Sürmene) (*Trabzon sâl-nâmesi*, 1287, s. 9—78).

Gelir. Trabzon'a gelen mallardan alınan rüsûm, şehrin husûsî şartlarına, bölgelerinin bünye ve ihtiyâcına, kudretine ve eskiden beri tatbik edilegelmekte olan usûl ve âdetlerine göre, mâlî ve iktisâdî bir takım ayrı kanunlara tâbi olmuştur. Bu bakımdan, gelir te'mîni için bir takım kanunnâme (nizamnâme)'ler çıkarılmıştır: bunlardan emîn (nâzır) ve âmilin nezâretinde işleyen *Trabzon iskelesi kanunnâmesi*'nde, müslüman veya hıristiyan olsun kara tarafından kumaş getiren bir tâcirin malını sattıktan sonra ödemesi gereken yüzde, iskele resmi, cezâ olarak ödemek zorunda olduğu gümrük vergisi belirtilmiş, şarap veya rakı yüklü bir geminin Trabzon'a gelip fıçıları karaya çıkardığı ve sattığı takdirde fıçı başına ödeyeceği vergi, ayrıca gemilerin yükleri üzerinden alınacak gümrük, Trabzon livâ (sancak)'sında çıkan balığın her cinsinden alınacak *'öşr* hesaplanmıştır. Dellâliye âmilinin nezâretinde işleyen *Trabzon dellâliyesi kanunnâmesi*'nde liman hakkı olarak çember yelkenli gemilerden ellişer akçe, ağır barlardan (yük gemisi) yirmi, otuz beş, kırk akçe alınacağı, balık avlayan sandallardan ikişer akçe, hâriçten şehre gelen keten bezinden resm alınacağı belirtilmiştir. *Trabzon ihtisab kanunnâmesi*'nde, Trabzon'a sandalla getirilen şarabın fıçısından alınacak akçenin mikdarı, bir sandal ile herhangi bir nev'i balık getirilip satılırsa konulacak narh, gemi ile gelen buğday, arpa, darı ve diğer hubûbattan alınacak resmin mikdarı tesbit edilmiştir. Aynı kanunnâmede, fıçı ile gelen balığın fıçısı başına, meyve ve havyar dükkânlarına, ekmekçilere konulacak narh belirtilmekte, ekmekçiler ve bakkallar eksik satarlarsa veya ekmek tamamen pişmemiş veyahut siyah olur, temiz çıkartılmazsa verilecek cezâ mikdarı gösterilmekte, hıristiyan mahallesinde satılan balıkyağı ve şehirdeki meyhânelerin her birinden her üç ayda bir alınacak akçe mikdarı, kasap dükkânlarından alınacak ihtisab resmi tesbit edilmektedir. Ayrıca, hâriçten sığır getirilip şehirde kesildiği takdirde, her sığır için iki akçe alınacağı belirtilmiştir. *Trabzon ipek (harîr) resmi kanunnâmesi*'nde, Trabzon'a gelen ibrişim, *Trabzon şem'hâne resmi kanunnâmesi*'nde, hâriçten gelen balmumu ve mumdan alınacak vergiler gösterilmiştir. *Trabzon niyâbet kanunnâmesi*'nde ise, sancak-beyinin, subaşının veya kadının nâibine âit olan vergilerin nev'ileri belirtilmiş olup, bunlar, gemi tapu harcı, zift bahası ve gemilerden alınan ellişer akçelik niyâbet hakkı idi. Şehrin hudûdu içindeki bağ, bahçe, zeytin, buğday, arpa ve diğer hubûbat mahsûlünün *'öşr*'ü gibi, cinâyet ve arûsiye resmi de yine nâibe âitti.

Şehir gelirinin mühim bir kısmı pâdişah hassı olarak ayrılmış ve gelir kaynakları da, belirttiğimiz vechile, kanunnâmelerle tesbit edilmiştir. Bunlar içinde en büyük yekûnu, Trabzon iskelesi mukataası [bk. mad. İKTÂ] tutmakta ve yıllık 476.666 akçe olarak gösterilmektedir. Dellâliye mukataası resmi senede 70.000 akçe, şehir ihtisab mukataası 30.000 akçe, şem'hâne mukataası 15.000 akçe, ipek resmi 47.712 akçe, tuz satışından elde edilen vergi 100.000 akçe ve mâden mukataası da (Canha'da) yılda 200.000 akçe olmak üzere, Trabzon'daki pâdişah haslarının yekûnu 759.378 akçeye varıyordu. Bunlardan başka Trabzon sancak-beyinin şehirdeki has geliri, burada oturan hıristiyan ahâlinin vermekte oldukları *ispençe resmi*'nden elde edilen gelir idi; hâne başına 25 akçeden hâsıl olan 28.135 akçe, sancak-beyinin başlıca geliri idi. İkinci nev'i geliri, Trabzon şehri hassına dâhil mukataalar (başhâne, bozahâne, kile resmi, at ve katır bâcı, zeminlerin öşrü, meyve ve şarap resmi, gemi tapusu, hassa bağları, kervan zeminleri, Değirmen deresi niyâbeti, Değirmen deresi bağ ve bahçe, Maçka yolu, kitâbet resmi, şehir değirmenleri mukataaları) teşkil ediyordu. Şehir niyâbeti kategorisine dâhil bu mukataaların yekûnu 59.076 akçe idi (bk. *Karaman-Rum icmâl defteri*, s. 712, 714; *Tapu defteri*, sene: 921—939, nr. 53, s. 1—5 v.d.; *Tapu defteri*, nr. 288. s. 7 v.d.; krş. Tayyib **Gökbilgin**, *ayn. makale*, s. 298 v.d.).

Trabzon'un tarihî eserleri: A) *Trabzon Hisarı*. Boztepe'nin eteği ile Karadeniz kıyısı arasında iki derin hendeğin çevirdiği yüksek tepenin üzerinde yapılmış olan hisar, şehrin ortasından geçerek onu ikiye ayırır (bk. Feruhan Bey, s. 70). Surlarının bir kısmı dolambaçlı olup, iki kat ve birçok yerlerde kaya üzerinde, dört köşe, tek veya çift katlı kulelerle takviye edilmiştir; kapıları çift ve kulelidir. Hisar, cenuptan başlayarak Yukarı-hisar (veya Kule-hisar = İç-kale), Orta-hisar, Aşağı-hisar olmak üzere üç kısımdan ibârettir: 1. Kule-hisar (Yukarı-hisar), mevkiin en yüksek yerinde Boztepe'ye dayandığından, diğer iki hisardan daha sağlamdır; fetihten itibâren silâh deposu (yk. bk.) olarak kullanılmıştır (Minas, s. 45). Komnenosların tahtı da önce burada idi. Hisar, cenupta çok kalın bir sur ve iki katlı kulelerle takviye edilmiştir; cenup tarafında Kuzgundere'ye inen ve Kule-kapısı denen çift kapısı vardır (Feruhan Bey, s. 70). Kule-hisarı önünde Kuleboyu denilen geniş bir ova bulunur. Hisarın buradaki ucu dardır, alt kısmında mahzenler ve surun içinde yer-yer mihrâba benzer oyuklar vardır; kulenin üst kısmı daha yüksek olduğundan buraya çift merdivenle çıkılır, burada top atılan dörtköşe büyük kuleler yer alır. Kulenin şimâlinde Orta-hisar'a açılan bir kapı bulunur; cenupta, ancak gerektiğinde açılan bir arka kapı vardır (bk. Minas, s. 45). Az olan kule sâkinlerinin büyük kısmını, günde beş akçe aldıkları için *beşli* denilen muhâfızlar teşkil ederdi. Muhâfızlar, hıdrellezden teşrîn II.'e kadar her gece surların üzerinde dolaşarak „Yekdir Allah" diye bağırırlardı. Bilhassa, Absza tarafından geceleyin kayıklarla gelen şakîler şehri basar, beşliler de bunu haber vererek, halkın kaleye sığınmalarını sağlarlardı (Minas, s. 45). İç-kale (Yukarı-hisar)'de hamamlar, evler, dükkânlar ve mescidler yer alırdı. Surunun şark tarafında tahminen 20 metre yükseklikte bulunan Arapça bir kitâbeden anlaşıldığına göre, bu surlar 897 (1494)'de Selim'in Trabzon vâliliği sırasında tâmir edilmiştir (bk. H. Edhem, *Trabzon kitâbeleri*, *TOEM*, VIII, 336).

2. Orta-hisar, oldukça uzun bir surla kuvvetlendirilmiş (Evliyâ Çelebî, II, 85) olup, İç-kale'nin hemen-hemen devâmı gibidir; İç-kale'den bir demir kapı ile ayrılmıştır. Bu kapının yanında Kemeraltı denilen bir taş kemer vardır. Orta-hisar, İç-kale'den daha büyük, dörtgen şeklinde ve düz vaziyettedir. Kayaların üzerine oturtulmuş olan surları, şark ve garp tarafındaki hendeklerin derinliğinden dolayı birçok yerde tek katlı ise de, kalın ve sağlamdır (Minas, s. 46; Feruhan

Bey, s. 70). Orta-hisar'ın dört kapısı vardır; bunlardan surun garbında bulunan kapıya, zamanında hapishâne olarak kullanılmış olduğundan, Zindan kapısı denir; kapının önündeki büyük taş köprü Zağanos kapısına ve Aleksios kulesine kadar uzanır; bitişik vaziyette olduğundan kale duvarı içinde sanılır (Evliyâ Çelebî, II, 86). Köprünün büyük bir kısmı taş olmakla berâber, orta kısmı tahtadır, altından İskele-bağ deresi geçer (Minas, s. 50). Diğer bir kapısı surun şarkında, İç-kale'nin Orta-hisar'a açılan kapısının garbındadır ki, buna Yeni Cuma (Zebellik) kapısı denir; garpta bu surun şark ucunda Debbağhâne kapısı bulunur (Evliyâ Çelebî, göst. yer.; Minas, s. 46; Feruhan Bey, s. 71). Trabzon'un çarşı, debbağ ve debagathâneleri bu kapının dışında idi (bk. Mehmed Âşık, *ayn. esr.*, var. 27b). İki kapı arası yüksek bir surla tahkim edilmiş olup, üstüne muhâfız yerleri yapılmıştır. Debahâne (Debbağhâne) kapısına, önünde Kuzgun dere üzerinde taştan yapılmış büyük bir köprüden geçilir. Köprünün üzerinden Iustinianus kanallarından gelen su (yk. bk.) akıtılarak hisara sevk edilir (Minas, göst. yer.; Feruhan Bey, göst. yer.). Dördüncü kapı, bu surun şimâlinde Aşağı-hisar'a açılan Aşağı-hisar kapısıdır. Orta-hisar'ın şarkına nâzır olan duvarında ve tahminen beş metre yükseklikte bulunan bir kitâbeye göre, 948 (1541)'de surlar, Osmanlıların hizmetinde bulunan Şirvanşâhlardan Mirzâ Mehmed Bey tarafından tâmir ettirilmiştir (bk. H. Edhem, *ayn. makale*, *TOEM*, VIII, 349).

3. Aşağı-hisar, dik dörtgen (mustatîl) şeklinde olup, şimâl duvarı deniz kıyısındadır; Yukarı ve Orta-hisar'dan daha büyük olduğu gibi, üst tarafı biraz yokuş olan bir düzlükte bulunur. Burada birçok ev, çarşı, han, çeşme, câmi, medrese ve hamam vardır. Bu hisar da dört kapılı olup, birisi şarkta denize yakın Pazar veya Mumhâne kapısıdır (Mehmed Âşık, *ayn. esr.*, var. 28a; Minas, s. 50; Feruhan Bey, s. 71; Evliyâ Çelebî, II, 87). Trabzon'da balmumu, yağ mumu, bu kapı dışında yapılırdı. Bu kapının önünde, altından dere akan ve üzerinde dükkânlar bulunan bir taş köprü vardı. İkinci kapı, hisarın şimâlinde denize nâzır Moloz kapısı olup, kıyısı baştan başa moloz taşları ile dolu olduğundan bu ismi almış olmalıdır (ismin diğer mânası için krş. Mehmed Âşık, *ayn. esr.*, var. 28a). Denize açılan bu kapı (Evliyâ Çelebî, göst. yer.)'nın önünde denize karşı toplar konulmuştu (Minas, s. 49); Feruhan Bey (s. 71) ise, Moloz kapısında, düşman gemilerine karşı yeter sayıda toplarla donatılmış metin bir siperden bahseder. Üçüncü kapı, Zindan kapısı ile arasında uzun bir köprü bulunan Zağanos kapısıdır; Zağanos kapısının ikinci kapısı İmâret kapısı adını alır. Dördüncü kapı, surun şimâl-i garbî tarafında, dışında ve deniz kenarında bir hıristiyan mahallesi bulunan Sut-hâne (Sathâne, Sotya; Evliyâ Çelebî'de Südhâne) kapısıdır (Evliyâ Çelebî, göst. yer.). Güzel manzaralı Paşa Sarayı, bu hisarın ucunda, İmâret kapısının karşısında idi. 1898'de Lynch (*Armenia, Travels and Studies*, London, 1901, I, 8 v.d.) tarafından yapılan planda, Trabzon kalesi, kapıları, henüz mevcud olan Grekçe, Türkçe veya Arapça kitâbeler tesbit edilmiştir.

B) *Câmiler, mescidler ve zâviyeler*: 1. Orta-hisar veya Fâtih Câmii, kalenin orta kısmında, Zindan kapısı yakınında bulunup, eskiden gayet süslü, Altınbaşlı Meryem (Panaghia Khrysokephalos) manastırı idi. Pontus kıralı ünvânını taşıyan Flavius Julius Konstantin tarafından yaptırılmış ve Aleksios tarafından tâmir ettirilmiş olup, Fâtih tarafından câmie çevrilmiştir (bk. Mehmed Âşık, var. 28b; Evliyâ Çelebî, II, 87; Minas, s. 46; Feruhan Bey, göst. yer). 2. Hâtuniye veya İmâret Câmii, Trabzon'daki en büyük Osmanlı eseri olup, kalenin garp tarafında, kulenin karşısında, İmâret kapısı yanına Selim'in annesi Gülbahar Hâtun adına 911 (1505)'de yaptırmıştır. İki kapısı olan bu câmiin önünde bir şadırvan ve talebeye mahsus hücreler ile geniş bir meydan, cenup tarafında mezarlık, şark tarafında Gülbahar Hâtun'un yattığı türbe bulunmaktadır (krş. Mehmed Âşık, var. 28b; Evliyâ Çelebî, II, 87; Minas, s. 50; türbenin kitâbesi: H. Edhem, *ayn. makale*, *TOEM*, s. 339; Ömer Akbulut, *Trabzon kitâbeleri*, İstanbul, 1954, s. 5 v.d.). Polathâne (Pulta Bazarı) kazası bu câmiin vakfı idi. 3. Yeni Cuma Câmii, şarkta, Aşağı-hisar'ın karşısında ve Boztepe'nin cenûbundaki düzlükte bulunup, imparator Aleksios'un St. Evgenios'a ithâfen yaptırdığı bir kilise (Hagios Evgenios) idi. Fâtih, Trabzon'u fethettikten sonra ilk cuma namazını burada kılmış olduğundan Yeni Cuma Câmii adını aldı (bk. Mehmed Âşık, var. 29b; Minas, s. 51; Ömer Akbulut, *ayn. esr.*, s. 19); yanında yapılan mahalle de Yeni Cuma mahallesi olarak isimlendirildi. 4. Erdoğdu Bey Câmii, Hâtuniye Câmii'nin cenûbunda Tekfur Sarayı mahallesindedir; önce mescid olarak yapılmıştı; sonradan Erdoğdu Bey, pâdişâhın emriyle 985 (1577)'te câmi hâline getirdi (Mehmed Âşık, var. 29a; Evliyâ Çelebî, II, 88 „kaynağı Mehmed Âşık olacak"; Ömer Akbulut, göst. yer.). 5. İskender Paşa Câmii, Gâvur Meydanı'nın şark tarafında, yekpâre mavi kubbeli bir câmi olup, cümle kapısı üstünde bulunan kitâbesine göre, 936 (1530)'da yapılmıştır (H. Edhem, *ayn. makale*, *TOEM*, VIII, 346 v.d.; Mehmed Âşık, var. 29b; Evliyâ Çelebî, göst. yer.; Ömer Akbulut, s. 14). 6. Ayasofya Câmii, garbî varoşta kendi adı ile anılan mahalle (Ayasofya mahallesi)'de, yüksek bir tepe üzerinde olup, Iustinianus tarafından yaptırılmış büyük bir kilise (Haghia Sophia) idi. Trabzonlu Mehmed Âşık (var. 29a)'a göre, 980 (1572)'de Trabzon âyânından Kürd Ali Bey tarafından, diğer bir kayda göre de, Trabzon vâlisi Kürlet Ali Bey tarafından, 991 (1583)'de Murad III.'ın emriyle câmie çevrilerek, mihrap ve minber ilâve edilmiş, kilisenin garb ucunda dörtköşe şeklinde olan çan kulesi, içine merdiven yapılarak minâre şekline konulmuştur (bk. Evliyâ Çelebî, göst. yer.; Minas, s. 41; Ömer Akbulut, s. 10 v.d.). 7. Çarşı Câmii, eski bir kiliseden çevrilmiştir; çarşı içindedir (Minas, s. 52). 8. Tavanlı Câmii, şehrin cenup ucunda Boztepe mahallesinde büyük bir câmidir (Minas, s. 53). 9. Musa Paşa Câmii, aynı adı taşıyan mahallede, 1079 (1668)'da yapılmıştır (Ömer Akbulut, s. 18). 10. Kasım Ağa Konaklı Câmii, mihrâbı barok tarzında yapılmış olup, iki sütunlu, tek minârelidir (Ömer Akbulut, s. 18). 11. Meydan (Kabak Meydanı) Câmii, aynı ismi taşıyan meydanın garp tarafında olup, Trabzon'un en güzel su kaynağına sâhiptir. Bu câmi, Mehmed Âşık (var. 29a)'ın 1579'da Trabzon'a geldiği sırada ziyâret ettiği Süleyman Bey Câmii olacaktır. Minas, bu câmiden rivâyet olarak bahseder (s. 42). Bu câmie 1791'de Trabzon vâlisi Gürcü Hacı Abdullah Paşa tarafından bir su fıskiyesi yaptırılmıştır. 12. Karabaş Câmii, Mumhâne-önü İskelesi'nin batı tarafında ve hisarın dibindedir; eski bir kilise olup, Fâtih tarafından câmie çevrilmiştir; uzun müddet kapalı ve harap kaldıktan sonra, Kutb-zâde Şeyh Hacı Abdülhamid Efendi'nin gayreti ve Derviş-zâde Hacı Mehmed Efendi'nin para yardımıyla tâmir edilmiştir (bk. Şâkir Şevket, *ayn. esr.*, s. 63). Diğer câmiler şunlardır: garbî varoşta Faros ve Tekfur Çayırı Câmileri, çarşı içinde Gümrük veya Ekdar, Çarşı, Alaca-Han, Musluklu, Müftü ve Debahâne Câmileri, Tekke mahallesinde Tekke Câmii, Orta-hisar'da çok süslü ve tek minâreli Orta-hisar Câmii (bk Evliyâ Çelebî, II, 87; Feruhan Bey, s. 73).

Mescidler: Orta-hisar'da Kıssahân, Sarmaşık, Aşağı-hisar'da Pazar Kapısı, Kabak mahallesinde Hoca Ali-zâde Mehmed Çelebî, Aşağı-hisar'da Mevlânâ Şücâ', Çifte-Hamam yakınında Amasya, Orta-hisar'da Hacı Baba, Eski Saray yakınlarında Hüseyin Ağa, Ahmed Çelebî, Bayram-zâde, Halil Ağa, Bedestan yanında Hoca Kasım, Orta-hisar'da Sultan Abdullah'ın vâlidesi mescidleri (bk. *Karaman-Rum icmâl defteri*, s. 716; *Tapu defteri*, nr. 288, s. 7 v.d.).

Zâviyeler: Kanunî devrine âit *Tahrir defterleri*'nde, Trabzon'da altı zâviye adı zikredilmektedir: Meydan semtinde Kurban Abdal, Yeni Câmi yanında Oda-başı Sinan Bey, yine bu civarda Hızır Abdal, Kalenderhâne zâviyeleri.

C) *Kilise ve manastırlar*: 1. Aya Vasil kilisesi, aynı adı taşıyan mahallede olup, 480'de Iustinianus tarafından inşâ edilmiş idi (bk. Minas, s. 52). 2. St. Anna kilisesi, Aya Vasil mahallesinde olup, eski ve harap bir halde idi (bk. Minas, göst. yer.; Feruhan Bey, s. 73). 3. Asduadzadzin kilisesi, katolik Ermenilerin kilisesi olup, Aleksios zamanında inşâ edilmiştir. Fetih zamanında yıkılan kilise, Yavuz'un sancak-beyliği sırasında tâmir edilmiştir (bk. Minas, s. 54; Feruhan Bey, s. 74). 4. Surp Stepanos (Çarhapan) kilisesi, sağlam bir kilise olup, Minas'a göre, Şemsedli lekabını taşıyan Stepan tarafından 1431'de yaptırılmıştı. 5. Surp Oksent kilisesi (Sulu manastır), bir Ermeni kilisesi olup, murahhaslık makamı idi (bk. Minas, s. 55). 6. Surp Ohannes kilisesi, Büyük Çarşı'nın şark ucunda idi (Feruhan Bey, s. 73 v.d.). 7. St. Georg Rum kilisesi (Hıdrellez), Kuzgun dere üstünde olup, ayazma günlerinde bütün şehir buraya dökülürdü (bk. Minas, s. 51, 55). 8. Aya Gorgor kilisesi (St. Gregoire de Nyssa), aynı isimli mahallede olup, Rum piskoposluk makamı idi; son Gürcü kıralı (Alexandre I. 1413—1443)'nın mezarı buradadır (bk. Minas, s. 52; bu kilise hakkında ayrıca bk. *Bulletin mensuel de l'Académie des Inscriptions, Revue Archéologique*, Août, 1863, s. 264). 9. Aya Pondi kilisesi, aynı adı taşıyan mahallede idi. Umûmiyetle hıristiyan mahalleleri, başlıca kiliselerin adı ile anılıyordu: Aya Gorgor, Aya Yorgi, Hıristos, Aya Kiryaki, Faros, Sotka kilisesi mahalleleri. *Trabzon tahrir defterleri*'nde daha ziyâde manastır olarak belirtilen bu kiliselerin vakıfları, Selim zamanında timara çevrilmiştir (bk. *Tapu defteri*, nr. 52, s. 2 v.d., 8, 11 v.d., 16). Manastırlar: 1. Şehrin cenup ucunda Boztepe'nin eteğinde bulunan Rahibeler manastırı, Panaghia Theoskepastos adlı kilisesi kayaların içine oyulmuştur. Bu manastıra yapılan bağışları gösteren kitâbeler,

Tournefort (*ayn. esr.*, III, 81) ve Fallmerayer (*Original-Fragmente*, Pt, I, 101) tarafından tesbit edilmiştir. 2. Şehrin şark tarafında 1424'te Stefanos tarafından yapılan Amenopirgiç manastırı. 3. Hoşoğlan'ın yukarısında, Trabzon-Gümüşhâne arasında, 72 odası ve bir de kütüphânesi bulunan Sumela (Meryem Ana) manastırı. Bu manastır, denizden 1.200 m. yükseklikte dağın tepesine doğru, kayaların içine yapılmış olup, buraya dar bir merdivenle çıkılır. Manastırın 1500 senelik bir mâzisi olduğu iddia edilmekte ise de, Aleksios Komnenos III. tarafından 1360'ta yeniden yaptırılmıştır. Bu manastır, uzun süre bir ziyâretgâh olmuştur; içinde Sultan Murad'ın gönderdiği uzun ve kalın iki mum vardır (bk. Minas, s. 58. Son durumu hakkında bk. Ö. Akbulut, *Sumela*, Trabzon, 1963; Semavi Eyice, *Trabzon yakınında Meryem Ana [Sumela] manastırı*, *Belleten*, 1966, XXX, s. 243—264). 4. Kızlar veya Hızır-İlyas manastırı. Maçka'nın doğusunda Galyan bölgesinde Kuştül köyünde, büyük bir kaya üzerine kurulan ve 93 merdivenle çıkılan bu manastır, bugün harap bir halde olup, içinde sâdece nakış ve resimler kalmıştır (bk. Ch. Texier, III, 123 v.d.; Ö. Akbulut, *Sumela*, s. 4). Bir de Sumela'nın yakınında olup, 317'de yapılan Vazelon manastırı vardır.

D) *Hamamlar*: Orta-hisar'da, kale duvarının Aşağı-hisar'a açılan kapısı bitişiğinde Çifte, İç-kale'nin şimâl tarafında Komnenoslardan kalma Kule, İmâret, Yeni Cuma mahallesi ile Gâvur Meydanı arasında Gâvur, Paşa (İskender Paşa hamamı olacak, bir adı da Pazar hamamıdır, bk. Mehmed Âşık, var. 29a), Hoca Ârif (XVII. asır), Tophâne (XVII. asır), Kıral kızı, Sekiz direkli, Kâhyâ-oğlu, Çukur, İç-kale'de Moloz, Uzun-oğlu, Meydan, Yokuz-oğlu, Aşağı-hisar, Tekfur sarayı (1579'da muattal idi, bk. Mehmed Âşık, var. 29b), çarşı içinde Müftî (hamamlar hakkında bk. Mehmed Âşık, var. 29b; Evliyâ Çelebî, II, 89 v.d.; Minas, s. 47; Feruhan Bey, s. 74; Ö. Akbulut, *Trabzon kitâbeleri*, s. 52 v.d.) hamamları.

E) *Hanlar ve büyük binalar*: 1. Çarşı içinde, Çarşı Câmii'nin yakınında İskender Paşa vakfı olan kemerli ve iki katlı Taşhan, Meydan, Kâhyâ-oğlu veya Acem, Hacı Yahya-oğlu, Sulu, Baraşkeva, Alaca, Giriğin, Paşayan-oğlu, Yalı, Gümrük, İki kapılı, Hacı Kadı-oğlu ve Müftî hanları (hanlar hakkında bk. Minas, s. 54; Feruhan Bey, s. 74; Ö. Akbulut, *ayn. esr.* s. 55). 2. Büyük binalar. Orta-hisar'ın garp kapısı tarafında, kemerli, çift kapılı Boyahâne, çarşı içinde dört köşe ve yüksek bir yapı olan Bedestan (Bezzâzistan): en eski ve klasik eserlerden olan bu binanın dört yanında karşılıklı dört demir kapısı vardır; önceleri iki katlı olup, yüksek ve metin bir surla çevrili idi; yangından sonra dükkânlar tek katlı olarak yapılmıştır; iki katlı Gümrük binâsı ve 1740'ta Üçüncü-oğlu sülâlesinden Ahmed Paşa'nın yaptırdığı üç katlı Karantina binası. Burası 1836'da yanıp harab olmuştu (Ch. Texier, III, 121); XIX. asırda Güzelhisar tabyası, sonradan askerî dâire olmuştur (büyük binalar hakkında bk. Minas, s. 49, 53; Feruhan Bey, s. 74).

F) *Sular ve çeşmeler*: Trabzon'daki çeşmeleri, başlıcaları Değirmen-dere ve Zürmera olmak üzere, muhtelif sular beslemekte idi. Değirmen-dere suyu, üç saatlik mesâfede Hoşoğlan denilen yerden gelirdi. Değirmen-dere suyunu, 1824'te Hazînedar-oğlu Osman Paşa, bütün masrafını kendisi ödeyerek şehre getirtmiş, su yollarının tâmiri için de gelirler vakfetmiştir. Zürmera suyu da, aynı addaki köyden getirilmiştir. Belli-başlı çeşmeler şunlardır: 1. Orta-hisar'da Hoşoğlan türbesi yanında olup, 888 (1483)'de Tâceddin Sinan Bey tarafından yaptırılan Kulaklı çeşme. 2. Çarşıda Alaca-hamam yakınında, 871 (1466)'de Hacı Hayreddin Paşa tarafından yaptırılan Hayreddin Paşa çeşmesi. 3. Yeni Cuma Câmii yakınında yol üstünde bulunan, 905 (1500) tarihli Hacı Kasım çeşmesi. 4. İmâret mahallesinde, Kavak meydanına giden yolun üzerindeki 906 (1501) tarihli Seydi Hacı Mehmed çeşmesi. 5. Aşağı hisar'da Hoca Halil mahallesinde, câmi karşısında, 930 (1524)'da Trabzon sancak-beyi (*emîr-i livâ*) İskender Paşa tarafından yaptırılan İskender Paşa çeşmesi; aynı paşanın 925 (1519)'te câmii yanında inşâ ettirdiği diğer bir çeşmesi. 6. Rum piskoposlarından birinin kızı tarafından Aya Filippo mahallesinde yaptırılan ve üzerinde Rumca bir kitâbe bulunan çeşme. 7. Diğer çeşmeler: Kule kapısı karşısındaki derenin içinde Kuzgun-dere, Boztepe mahallesinde Tavanlı Câmii'nin müştemilâtından Tatlısu, Humar, Terzi-başı çeşmeleri ile Ayasofya Câmii'nin cenûbunda iki çeşme (çeşmeler hakkında bk. Minas s. 46; Feruhan Bey, s. 76; Ö. Akbulut, *ayn. esr.*, s. 27, 31, 35; çeşmelerin kitâbeleri için bk. H. Edhem, *TOEM*, VIII, 326, 334, 337 v.d., 344 v.d.).

G) *Medrese, imâret ve mektepler*: Trabzon'da başlıca üç medrese vardı. Birincisi, Orta-hisar Câmii'nin avlusundaki, Ebülfeth Mehmed Han medresesi (Mehmed Âşık, var. 28a), ikincisi Hâtuniye medresesi, üçüncüsü ise İskender Paşa medresesidir (Evliyâ Çelebî, II, 88 v.d.). İmâretleri, Ebülfeth ve Hâtuniye (evkafına göre, bu imâretin mahsûlleri yekûnu 114. 760 akçe tutuyordu, bk. *Karaman-Rum icmâl defteri*, nr. 387, s. 718)'den ibârettir. Ayrıca, Orta-hisar, Hâtuniye ve İskender Paşa'da dârü'l-kurrâlar vardı (bk. Evliyâ Çelebî, II, 89). XIX. asrın ikinci yarısında Trabzon'da altı medrese, yirmi bir sıbyan mektebi, bir mekteb-i rüşdiye, Rum, Ermeni, katolik, Fransız mektepleri ile bir de protestan mektebi bulunuyordu (bk. Şakir Şevket, *ayn. esr.*, s. 66).

H) *Büyük Meydanlar*: Şehirde Gâvur Meydanı ve Kabak (sonradan Kavak) Meydanı adlarını taşıyan iki büyük meydan vardır. Bunlardan şarkî varoşta bulunan Gâvur Meydanı eskiden hippodrom idi. XIV. asrın ilk yıllarında, henüz Komnenosların elinde iken de Meydan adını taşıyordu. Nitekim, Latin kaynaklarında „*Maydani Trapesonde*“ ve „*Cavum de Maidano*“ (belki de bundan: Gâvur Meydanı?) şeklinde adı geçen meydan tâbirini Paneretos da kullanmıştır (bk. W. Heyd, *Hist. du Com. du Lev. au Moyen-Âge*, II, 96, 106). Minas (s. 51)'ın ziyâreti sırasında paşalar hâlâ burada at oynatırlardı. Sonradan etrafında ev ve dükkânlar, şark tarafında büyük câmi ve çeşme yapılmış, cenûbunda da meyve bahçeleri sıralanmıştır. Meydanın ortasında Hacı Abdullah Paşa tarafından yaptırılmış dört mermer sütun üzerinde bir şadırvan vardı; fakat, son savaşta Rusların attıkları toplarla tahrib edilmiştir (bk. Minas, s. 51). Garbî varoşta Ayasofya Câmii'nin yanında, Zağanos kapısının dışında bulunan Kabak (Kavak) Meydanı (silâh oyunlarının oynandığı yer, Arapça: *maydan al-ḳabaḳ*) ise, Gâvur Meydanı'ndan çok daha büyük idi; burada bir Türk mahallesi ve Süleyman Bey'in yaptırdığı Kabak Meydanı Câmii vardı. Eskiden bütün paşalar tâtil günlerinde asker ile burada cirit oynarlardı. Meydanın ortasına üç kat gemi direği birbirine raptedilerek dikilir, tepesine konan altın yaldızlı bir top (kabak?), onu okla vurana verilirdi (bk. Evliyâ Çelebî, II, 93 v.d.; ayrıca krş. Deyrolle, *ayn. esr.*, s. 19).

Trabzon halkı. Trabzon fethedildiği zaman civarda bulunan Lazlar [b. bk.], islâmiyet ile temâsa gelerek, Şâfi'î mezhebini kabûl ettiler. Evliyâ Çelebî, Trabzon'a eski Lezgi vilâyeti der; Mehmed Âşık, Trabzon'un garp ve cenup taraflarındaki dağları Çepni ve Lezgi dağları olarak adlandırır. Kâtib Çelebî de, bölge kavimlerini Lezgi, yâni Mergil, Güreü, Abhaz (Abaza), Çerkes ve Laz olarak saydıktan sonra, bu sonuncuların Trabzon'a en yakın bir yerde oturduklarından, Trabzon'un cenûb-i şarkîsindeki dağlarda Çepni ve Lazlar ile birlikte yaşayan Türkmenlerden bahseder. Laz tâbiri, fark gözetilmeksizin, Karadeniz'in cenûb-i şarkî kısmındaki ahâliyi ifâde için kullanılmıştır. Halbuki, hakîkatte, kendilerine Laz diyen ve Lazca konuşan halk, bugün Hopa ve Pazar (Atina) kazalarında oturmakta ve yavaş-yavaş dillerini unutmaktadır. Trabzon'un cenûbunda bulunan Çepni (bugünkü Çetni)'ler ise, XIV. asırdan beri bu bölgeye yerleşmiş, Kürtün, Giresun, Torul ve Görele bölgelerine dağılmışlardır. XIX. asrın başında, Görele'de Çepnileri gören Minas (s. 39), bunların garip bulduğu âdet ve an'aneleri hakkında bilgi verir. Bu Çepnilerin XVIII. asırda Trabzon ve Giresun arasındaki mıntıkada, karada ve denizde, bir huzursuzluk unsuru oldukları bilinmektedir (bk. A. Refik, *Anadolu'da Türk aşiretleri*, s. 188 v.d.; krş. Faruk Sümer, *Anadolu'da Üçoklu Oğuz boylarına mensup teşekküller: Trabzon bölgesi Çepnileri*, *İktisat Fakültesi mecmuası*, 1949, XI, nr. 1—4, s. 449—452). Mütârekeden önce Trabzon'da bulunan Rumların ekserisi sonradan buraya iskân edilmiş veya son iki asır zarfında civar bölgelerden buraya hicret etmişlerdir (bk. George Finlay, *A history of Greece, Medieaval Greece and the Empire of Trebizond*, Oxford, 1877, IV, 124; Fallmerayer, *Fragmente aus dem Orient*, I, 67). Fetihten sonra, burada eski âilelerin nesline rastlanmamaktadır. Şehirde kalıp müslümanlığı kabûl ederek Osmanlı imparatorluğunun diğer müslüman halkı ile karışmış olanlara, Rumlar *krumlidhes* diyorlardı; bu ismin Girit'in meşhur bir müslüman-hıristiyan âilesinin (bu âile için bk. Pashley, *Travels in Crete*, I, 105, v.d.) ismi ile ilgili olduğu söylenebilir. Şemseddin Sâmî, Trabzon'dan 12 saatlik bir mesâfede bulunan Kurum karyeleri adındaki 9 karye halkının, müslüman oldukları halde, eski Yunancaya benzer bir Rum lisânı konuştuklarına işâret eder (*Ḳāmūs al-aʿlām*, İstanbul, 1311=1894, IV, 3007. Eski âdetlerini muhâfaza eden bu halk için ayrıca bk. Hasluck, *The Crypto-Christians of Trebizond*, *Journal of Hellenic Studies*, XLI, 199 v.d.). Fetihten sonra Trabzon'a civardaki şehirlerden, bu arada Niksar, Lâdik, Bafra, Osmancık, Çorum, Tokat, Samsun v.s. yerlerden Türk-müslüman halk sürgün edilerek yerleştirildiği gibi, Mora'dan Türk, Arnavut ve bâzı Bosnalılar getirilmiştir (yk. bk.). Ancak, Trabzon şehrinin kale muhâfızları dâima Trabzon asıllı (Tarabzûnî) azablar olmuştur (*Tapu defteri*, nr. 52, s. 114, 128).

Trabzonluların, âdet, an'ane ve giyinişleri. Trabzonluların âdet ve an'aneleri

hakkında çok enteresan bilgiler veren Mehmed Âşık, Trabzon denizinde eyyâm-ı hamsînde tutulan balığa habsi (hamsi) balığı dendiğini, hamsînde bu balık tutulurken halka ilâm için sesi iki-üç fersah mesâfeye ulaşan bir boru(nefîr) üflendiğini zikrettikten sonra, bunu işitenlerin „habsi balığı çıktı“ diyerek koşuştuklarını tasvir eder; bu balığın ağır olan hazmını kolaylaştırmak için Trabzonluların mâhî-keş denilen bir şurup içtiklerini belirtir (bk. *ayn. esr.*, var. 29b). Evliyâ Çelebî (II,85).de, Trabzonluların habsi balığına olan düşkünlüklerinden bahisle, bu balık hakkında söylenilen şu beyitleri kaydeder:

Tarābūzandur yerimüz Akça dutmaz elümüz
Habsi paluk olmasa Nice olurti halümüz.

Gülşeniye tarîkatına mensub olan Trabzonluların temiz giyindiklerini, bilgili kimseler olduklarını, içlerinde gazel söyleyen ve Fârisî okuyan pek çok şâir bulunduğunu belirten Evliyâ Çelebî, buranın su ve havasının letâfetini, halkının zevk ve eğlencesine düşkün, gamsız, kırmızı yüzlü, zarif ve sâdık dostlar olduklarını yazar. Evliyâ Çelebî'ye göre, öteden beri Trabzonlular yedi fırkaya ayrılıyorlardı. Bunlardan samur kürklerle, güzel elbiseler giyen birinci fırkanın âyan ve kibar olan bey ve bey-zâdelerden, ikincisinin husûsî elbiseler giyerek herkesin hürmetine mazhar olan âlimlerden, üçüncüsünün çuha, ferâce, kontoş, dolma, yelek giyip Azak, Abaza, Çerkezistan ve Kırım'a ticâret için giden tâcirlerden, dördüncüsünün çuha, ferâce ve bugaz giyen san'atkârlardan, beşincisinin kendilerine mahsus demir-koparan, şalvar, çuha-dolma giyip astar sarık sarmak sûretiyle denizde ticâretle kâr sağlayan Karadeniz gemicilerinden, altıncısının bağcı ve bahçevanlardan, yedinci fırkanın ise balık avcılarından teşekkül ettiğini kaydeder (II, 90—92).

1896'da Trabzon'u ziyâret eden Deyrolle, „hakîki bir Trabzonlu için baş yemek hamsidir, türlü türlü yenilir“ diyerek, bunun kadar mühim olan Kukarina denilen göl ve bataklık kuşlarının avından bahsettikten sonra, ticâretle uğraşan kimselerin çubuklarını içerek ciddî ve sessiz müşteri beklediklerini, müşteri malın değerini sorunca pazarlığa girişmeden tek bir rakamla cevap verdiklerini kaydeder. Başka bir karaktere sâhib olan Rum ve Ermenilerin ise, müşteriyi esvabından tutup çekerek, lafa boğmak sûretiyle, mallarına iki misli değer istediklerini hayretle müşâhede eden Deyrolle, Trabzon halkının giyinişleri ile de ilgilenir. İfâdesine göre, Ermeniler, çapraz bir yelek üstüne kısa bir ceket giyer, bellerine geniş bir ipek kuşak sararlardı; pantolonları, geniş, şişik ve ayak bileklerine kadar olup, başlarına giydikleri fesin üzeri ipekli veya âdî bir yemeni ile sarılıydı. Trabzon kadınları sokakta çarşafa büründükleri için, bunların hangi milletten ve dinden olduklarının ayırt edilemediğine işâret eden Deyrolle, bâzılarının yüzlerini siyah bir peçe ile örttüklerini, zenginlerin beyaz üzerine geniş menekşe kafesli ipekli çarşaf, fakirlerin ise küçük beyaz ve mavi kafesli bez çarşaf giydiklerini belirtir. Bir kadın veya genç bir kızın servetinin saç ve boynunda takılı altınlardan anlaşıldığını da zikreder. Ona göre, köylü erkekler, beyaz yahut kahverengi, gayet kaba yünlü esvap giyer, başlarına da fes, sarık, başlık yahut koyun derisinden kalpak koyarlardı; köylü kadınları ise, mavi beyaz kafesli pamuklu çarşaf giyerlerdi (*ayn. esr.*, s. 9, 16).

Bibliyografya: Başlıca kaynak ve tetkikler metinde gösterilmiş olup, ayrıca bk. I. Trabzon kitâbeleri: *Corpus Inscriptionum Graecarum*, nşr. A. Boeckhius, *Pontos*, Berolini, 1859, III; Pfaffenhoffen, *Essai sur les Aspres Comnénats ou blancs d'argent de Trébizonde* Paris, 1847). II. Trabzon tarihi ile ilgili eserler: W. Ruge, *Trapezus*, *RE* (1937), XII, 2214—2220; V. W. Rocher. *Trapezus lexikon der Griechischen und Römischen Mythologie* (Leipzig, 1884, 1886), s. 230—250; A. A. Vasiliev, *Histoire de l'Empire Byzantin* (trc. P. Brodin-A. Bourguina), Paris, 1932, II, 120, 333, 347; ayn. mll., *Byzantion* (1940, 1941), XV, 316 v.d.; G. Ostrogorsky, *History of the Byzantine State* (trc. J. Hussey), London, 1957, s. 378, 383, 390, 508; W. E. D. Allen, *A History of the Georgian people* (London, 1971), s. 108 v.d.; A. A. Vasiliev, *The Foundation of the Empire of Trebizond*, *Speculum* (1936), XI, 3 v.d.; Ed. Meyer, *Geschichte des Königreiches Pontos* (Leipzig, 1879); *Fontes Historiae Imperii Trapezuntini* nşr. A. Papadopulos-Kerameus, 1897, I; Hasan Rumlu, *Aḥsan al-tavārīḫ* (nşr. A. Ḥ. Navā'ī), Tahran, 1970, s. 400 v.d., 419, 529 v.d.; J. de Hammer, *Devlet-i Osmaniye tarihi* (trc. M Atâ), Istanbul, 1330 III. İdârî teşkilât: *1311, 1316, 1318, 1320, 1321 Tralzon sâl-nâmeleri*: *Trabzon Kanunnâmesi*, *Mecmua*, Âşir Efendi ktp., nr. 1004, s. 50—79; Ömer Lûtfi Barkan, *XV ve XVI ıncı asırlarda Osmanlı imparatorluğunda ziraî ekonominin hukukî ve malî esasları, I. Kanunlar*: *Kanunnâme-i livâ-i Trabzon* (İstanbul, 1943), s. 58—61; Nasrul'ah Vanlı, *XVI. XVII. yüzyılda Trabzon livâsı*, Tez, Tarih Semineri ktp., nr. 1550. IV. Fetih ile ilgili eserler: M. C. Şehabeddin Tekindağ, *Trabzon Rum İmparatorluğunun fethi*, *Bilgi* (1959), s. 145; B. S. Baykal, *Fatih Sultan Mehmed Uzun Hasan rekabetinde Trabzon meselesi*, *Tarih araştırmaları dergisi* (1954), II, 70 v.d.; M. Kemal Yanbey, *Trabzon'un fethi* (Ankara, 1952). V. Trabzon'un tarihî eserleri: G. Millet, *Les monastères et les églises de Trébizonde*, *Ecole Française d'Athènes*, *Bulletin de Correspondance hellénique* (1895), 19, s. 419—459; ayn. mll., *Inscriptions Byzantines de Trébizonde*, *BCH* (1896), 20, s. 496—501; I. Strzygowski, *Les chapiteaux de Sainte-Sophie à Trébizonde*, *BCH* (1895), 19, s. 517—522; H. F. B. Lynch, *Armenia, Travels and Studies* (London 1901), I, 8—36; N. Baklanov, *Deux monuments byzantins de Trébizonde*, *I. L'Eglise de Saint-Eugène*, *2. Le Chrysocéphalos*, *Byzantion* (1927, 1928), IV, 363—391; D. T. Rice, *Notice on some religious buildings in the city and vilâyet of Trebizond*, *Byzantion* (1929, 1930), V, 47—81; Ch. Texier-R. P. Pullan, *L'architecture byzantine ou receuil de monuments des premiers temps du Christianisme en Orient, précédé de recherches historiques et archéologiques* (London, 1864), s. 213 v.d. VI. Seyahatnâmeler: J. Macdonald Kinneir, *Journey through Asia Minor, Armenia and Kurdistan, in the years 1813 and 1814*, London, 1818 (trc. N. Perrin, Paris, 1818); V. Zachariae, *Reise in den Orient in den Jahren 1837 und 1838, über Wien, Venedig,.... Konstantinopel und Trapezund* (Heidelberg, 1840); H. Barth, *Reise von Trapezunt durch die nördliche Hälfte Klein-asiens nach Skutari im Herbst 1858*, *Petermann's geographische Mitteilungen* (Gotha, 1860); J. B. Lechevalier, *Voyage de la propontide et du pont-Euxin* (Paris, 1800, 1802); Pierre Dupré, *Journal de Voyage de Constantinople à Trébisonde 1803*, *Bulletin de la section de Géographie*, 1917; H. Suter, *Notes on a Journey from Erzerum to Sivas, Tokat..... to Trebizonde*, *Journal of the Royal Geographical Society* (London, 1841), 10; Julien Bordier, *Relation d'un voyage en Orient*, *Arkheion Pontou* (1935), VI, 86—158; Hommaire de Hell, *Voyage en Turquie et en perse* (Paris, 1854—1860); J. Morier, *Journey through Persia, Armenia and Asia Minor to Constantinople* (*1808—1809*), London, 1812, trc. M. E., *Voyage en Perse, en Arménie...*, Paris, 1813 (Maskat konsolosu Beauchamps'ın raporu: *Mémoire sur Trébizonde*). VII. Araştırmalar: Ritte, *Klein asien* (Leipzig, 1830, 1858), I, 852—898; G. Vèchapéli, *La Géorgie Turque, Lasistan, Trébizonde et Contrée du Tchorokh* (Berne, 1818); E. Janssens, *Trébizonde en Colchide* (Bruxelles, 1969); A. H. M. Jones, *The cities of the Eastern Roman provinces* (*Pontus*), Oxford, 1937; J. Ph. Fallmerayer, *Neue Fragmente aus dem Orient* (Leipzig, 1877), s. 26—129; W. Fischer, *Trapezunt und seine Bedeutung in der Geschichte*, *Zeit. für allge. Gesch.*, 1886, III, 13—39; Cumont, *Studio Pontica* (Paris, 1906), II, 48—60, 363; W. J. Hamilton, *Researches in Asia Minor, Pon us and Armenia* (London, 1842), I, 161 v.d., 244, 271 v.d.; L. Vivien de Saint-Martin, *Description historique et géographique de l'Asie Mineure* (Paris, 1852), II, 357 v.d.; A. A. Vasiliev, *Peru Tafur, a Spanish traveler of the fifteenth century and his visit to Constantinople, Trebisond and Italy*, *Byzantion* (1932), VII, 75 v.d.; Peyssonel, *Traité sur le commerce de le Mer Noire*, II, 73 v.d.; C. Issawi, *The Tebriz-Trabzon trade, 1830—1900*, *International Journal of Middle East Studies* (1970), I, nr. 1. VIII. Trabzon bibliyografyası: W. Miller, *Recent bibliography of Trebizond*, *English Historical Review* (1937), 52, s. 109 v.d.; Arif Müfid Mansel, *Türkiyenin arkeoloji, epigrafi, ve tarihî coğrafyası için bibliyografya* [TTK], Ankara, 1948, s. 395, 397—400; S. Eyice, *Trabzon*, *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu belleteni*, 1970, sayı 25/304.

(M. C. ŞEHABEDDİN TEKİNDAĞ.)

TÜBÜ. [Bk. TÛBÛ.]

TÛBÛ. TÜBÜ, Büyük Sahrâ'nın şarkında bir kabîle. Tübü'lar şarkta Libya çölü ile, garpta Haggar, şimâlde Fizan, cenupta Çad havâlisi arasındaki geniş sâhaya yayılmıştır. Bunlar, Fizan'da Gatrūn mıntıkası halkının en büyük kısmını teşkil etmekte olup, Kufra'da bulunur ve Tibesti, Borkū, Bodele ile Vaday'ın şimâl kısmında Baḥr al-Ġazāl vâdisinde ikamet ederler; Kânem'de ve Kavār vâhalarında pek kalabalıktırlar. Avrupalılar Tübü (veya Tibbü) adını buradaki bütün bu kabîlelere vermişlerse de, muhtelif gruplar kendilerini husûsî adlarla tesmiye ederler. Tübü adı bilhassa Tibesti yerlileri için kullanılır; Kanūri dilinde mânası Tü veya Tibesti ahâlisi demektir. Bunlar kendilerine bizzat Tēda derler. Amma'lar, Borkuā (Borkū)'lar, Kreda'lar, Norea'lar, Vada'daki Chenrafade'ler ve Baḥr

al-Ġazāl 'deki Koeherda 'lar ise bunlardan tefrik edilirler. Lisâniyat bakımından kelime hazînesi ile birlikte lehçe itibârıyle iki grup tesbit edilebilir: Tibesti Tēda 'ları ve cenup havâlisindeki Dazāgada 'lar. Sonuncularına Araplar, Gouran adını verirler.

Tūbū 'lar, bir taraftan siyâhî Sudanlılardan, diğer taraftan da Araplardan bâriz bir şekilde ayrılırlar. Yapıları umûmiyetle küçük, vücutları ince ve zayıf olup, tenleri koyu, düz ve bâzan kartal burunlu, ince dudaklı ve düz saçlıdırlar. Bu bedenî vasıfları, bilhassa dağlarda tecrid edilmiş bir halde yaşayan Tēda 'larda görülür. Bu husûsiyetlere, bâzan az-çok siyâhî halk ile karışmış olan Dazāgada 'larda da rastlanır. Memleketin fakirliği yüzünden bunlar acınacak bir hayat sürerler. Bunların bir kısmı göçebe, bir kısmı ise yerleşiktir. Başlıca geçimlerini, „Ennedi"lerde veya rutûbetli vâdilerde yetiştirilen palmiye ile hubûbat zirâatinden, Tibesti 'deki keçicilikten ve Çad havâlisindeki büyük-baş hayvancılıktan te'min ederler. Tēda 'lar develerini kiraya vererek de geçinirler. Fakat, fırsat zuhur edince bilhassa eşkıyâlık yaparlar. Bu hayat tarzı, bunlarda yorgunluğa ve ma'rûmiyete karşı fevkalâde bir mukavemet yarattığı gibi, aynı zamanda bunları çapuculuğa, hilekârlığa ve gaddarlığa da sevk etmiştir. Avrupalı seyyahlar, bu halkı ilk olarak tetkik etmiş olan Nachtigal 'den beri ağız-birliği etmişcesine, bunların husûsiyetleri hakkında müttefikan bu cihetleri belirtirler. Yerleşik olan Tūbū 'lar umûmiyetle pek geniş olmayan gruplar hâlindedir. Bunlar, üstleri hurma dalları ile örtülü taş kulübelerde veya çatısı hasırla örtülü, çalı-çırpıdan yapılmış kulübelerde yahut da çok fakîrâne döşenmiş mağaralarda yaşarlar. Kulübelerin yanında bulunan bahçelerini kölelere ektiren Tūbū 'lar, harple ve hayvan sürülerini gütmekle meşgul olurlar. Tūbū 'lar asiller (Mayna) ve halk olmak üzere iki sınıfa ayrılırlar. Tēda 'larda kabîleler, efendi ve köle kabîleler hâlinde ayrılmışlardır. Efendi kabîleler ise üçe ayrılırlar: Ṣomāġera 'lar, hemen kâmilen Fizân 'a hicret etmiş olan Gūnda 'lar ve Tuzaba 'lar. Memleketi asiller meclisinin de iştirâki ile idâre eden Tibesti veya Darday sultanı mecbûrî olarak Ṣomāġera 'lar arasından seçilir. Gerek Tūbū 'lar gerek Sudanlı kabîleler arasında Ḥaddād (demirci, balıkçı, avcı) 'lar bilhassa küçük görülen ve herkes tarafından istihfaf edilen bir sınıf teşkil ederler. Din bakımından müslüman olan Tūbū 'lar, anlaşıldığına göre, kısa bir müddet önce bu dine intisab etmişlerdir. Araplar bunlara köpek muâmelesi yapar ve onları kâfir telâkkî ederler. Filhakika bunlar, putperestliğe âit bâtıl âdet ve hurâfeleri muhâfaza ettikleri gibi, birçok hususlarda da *Kur'an*'ın ahkâmına uymayan bir takım âdet ve itiyatlara sâhiptirler. Meselâ, adam öldürmeye karşı diyet ve para cezâsını kabûl etmedikleri gibi, tahammur etmiş içkiler hakkındaki ahkâma da uymazlar. Buna mukabil Tūbū 'lar, bilhassa Tibesti 'ler, Borkū ve Baḥr al-Ġazāl 'dekiler mutaassıp müslümandır. Bunlar, Wān 'daki 'Ayngalaka ve diğer yerlerde zâviyeleri mevcud olan Sanūsī 'lerin kuvvetli te'sirleri altında kalmışlar, Avrupalıların içlerine nüfuz etmelerine karşı da şiddetle mukavemet göstermişlerdir.

Tūbū 'ların tarihleri hakkında ancak eksik ve parça-parça mâlûmat mevcuttur. Maḳrīzī 'ye kadar gelen Arap müellifleri bunları bilmiyorlardı; bunlar, Maḳrīzī 'den Leo Africanus 'a geçen bir parçaya istinâden Berberî telâkkî ve bu iki coğrafyacı tarafından zikredilmiş bulunan Bardoa 'lar ile aynı asıllı olarak kabûl edilmişlerdir. Barth, bu nokta-i nazarı, Tūbū ve Kanūri dillerinin, kendisinin keşfettiği akrabalığı hakkındaki görüşü ile te'life çalışmıştır; halbuki bugün, Tūbū 'ların bidâyette Sûdan 'da ikamet ettikleri ve ondan sonra Büyük Sahrâ 'ya sürüldükleri kabûl edilmektedir. Her ne olursa olsun bunlar Kânem tarihinde, galiba oldukça ehemmiyetli rol oynamışlardır.

Bunların muhtelif kabîleleri, Kânembû 'larla birlikte bu kırallığın kurulmasına katılmışlardır. Kânem sultanları XII. asır sonlarına kadar hep Tūbū kadınları ile evlenmeyi âdet edinmişlerdi. Tūbū 'lardan bir kısmı, Kânem 'de yerleşmişler ve bu memleket, Tibesti 'de kalmış olan kabîleler tarafından XIII. asırda taarruza uğramıştır. Sulṭān Dūname II., bunlara karşı yedi sene harb etmek zorunda kalmış. netîcede harpten muzaffer çıkmışsa da, kırallığın mâlî kaynakları bu yüzden tükenmiştir. Tūbū 'lar, XIV. asırda Būlaba 'larla ittifak ederek onların Kânem 'de hâkimiyet kurmalarına yardım ve Çad gölü kenarında yerleşerek bu havâlinin mukadderâtına iştirâk etmişlerdir [bk. madd. BORNU, KÂNEM]. Tibesti Tūbū 'ları hakkında XVII. ve XVIII. asra kadar kat'î hiç bir mâlûmat mevcut değildi. Bu devrede, Bornū ve Fizân 'a karşı sık-sık baskınlar yapmışlardır. 1788 senesinde uğradıkları bir hezîmet üzerine, Fizân 'a karşı akınları kesmek zorunda kalmışlar ise de, XIX. asrın ikinci yarısında Wlad Sliman ve Tūareg 'in hücumlarına karşı kendilerini müdâfaa etmek mecbûriyetinde kalmışlardır.

Bibliyografya: L. Bally, *Le Tibesti, Bulletin Comité Afr. Fr.*, 1914; Barth, *Reisen und Entdeckungen....* (Gotha, 1857); ayn. mll., *Sammlung und Bearbeitung central-afrikanischer Vocabularien* (Gotha, 1862); Behm, *Land und Volk der Tebu, Pet. Mitt.*, zeyl 8 (Gotha, 1861); Blaisot, *Le Tibesti d'hier et de demain, Bul. Com. Afr. fr.*, 1921; H. Carbau, *La région du Tchad et du Wadaï*, Paris, 1912 (*Publication de la Faculté des Lettres d'Alger*, XLVIII ve XII.); d'Escayrac de Lauture, *Le Sahara et le Soudan* (Paris, 1855); F. Krasnel, *Mémoire sur le Ouadaï, Bulletin Société. Géographie* (Paris, 1849); Krause, *Zur Völkerkunde Nord-Africas*, I. *Die Teda und Kanūri*, II. *Die Teda und die Garamanten, Zeitschrift der Geogr. Gesellschaft* (Berlin, 1876); Martin, *Note sur les Toubou, Bul. Com. Afr. Fr.* 1910; Muḥammed al-Tūnisī, *Voyage au Wadaï* (trc. Perron), Paris, 1851; Nachtigal, *Sahara und Sūdan* (Berlin, 1879—1889). (G. YVER.)

TUCÎB. [Bk. TUCÎBÎLER.]

TUCÎBÎLER (BANŪ TUCÎB), bir Arap âilesi olup, bu âileden İspanya 'da islâm hâkimiyeti altında, gerek Emevîler zamanında, gerekse Tevâif-i mülûk devrinde muhtelif âzalar temâyüz etmiştir. Bu âile daha sonra Saragosalı Banū Hāşim ve Almerialı Banū Ṣumādiḥ olarak ikiye ayrıldı. Banū Tucîb âilesi, fetihten beri Aragon 'da yaşamakta idi. Amîr Muḥammed I. 'in idâresi zamanında (239—273=852—886) bu âilenin başında 'Abd al-Raḥmān b. 'Abd al-'Azīz al-Tucîbī bulunuyordu. Kabîlesi mensupları tarafından kendisine karşı gösterilen teveccüh ve itimat, Vizigot menşe 'li diğer bir Aragonlu âile olan Banū Kasī 'nin kudret ve nüfûzunu ortadan kaldırmak isteyen Kurtuba emîri tarafından tervîc olundu. Sonradan Kurtuba 'ya tâbi ve bilâhare Banū Hūd. lehine tahttan indirildikleri zamana kadar Saragosa 'nın müstakil emîrleri (Banū Hāşim) olan Banū Tucîb hakkında bk. mad. SARAGOSA.

Tucîb âilesinin diğer kolu olan Banū Ṣumādiḥ daha evvel 'Abd al-Raḥmān al-Tucîbī ahfâdı tarafından Aragon 'dan kovulmuştu. Hicrî V. asrın ilk yarısında, bu âilenin ikinci kolunun reisi olan Abu 'l-Aṣbaġ Ma'n [b. bk.] b. Muḥammed b. Aḥmed b. Ṣumādiḥ al-Tucîbī, Ḥayrān ve Zuhayr adındaki iki „köle" tarafından 1025 senesinde kurulan küçük Almeria emîrliğine el-koymağa muvaffak oldu. Ölümünden sonra yerine 443 (1052) 'te oğlu olup, Mu'taṣim lekabını taşıyan Abū Yaḥyā Muḥammed geçti. O zamanlar on dört yaşında idi; amcası Ṣumādiḥ b. Muḥammed, üç sene müddetle Almeria emîrliği nâipliğini yaptı. al-Mu'taṣim, 484 (1091) senesinde vuku bulan vefatına kadar Almeria emîri olarak kaldı; onun uzun süren idâresi, müverrihlerin ifâdesine göre, parlak ve müreffeh olmuştur. Onu, oğlu Aḥmed Mu'izz al-Davla tâkib etti; fakat, tahta çıktıktan kısa bir zaman sonra, Murâbıtların karşısında geri çekildi. Murâbıtlar İşbiliye 'yi ele-geçirdikten sonra, Bougie 'ye çekilerek, oğulları gibi orada sâkin bir hayat sürdü.

Bibliyografya: Tucibîlerin tarihi: R. Dozy, *Essai sur l'histoire des Todjibides, les Beni Hâchim de Saragosse et les Beni Çomâdih d'Almérie, Recherches sur l'histoire et la littérature de l'Espagne pendant le moyen-âge*, 3. tab'ı (Paris-Leyden, 1881), I, 211—281 'de ele-alınmıştır. Ayrıca bk. İbn 'Iẓārī, *al-Bayān al-Muġrib* (nşr. E. Lévi-Provençal), Paris, 1930, III, kısım II. ve tür. yer.; A. Prieto Vives, *Los Reyes de taifas* (Madrid, 1926), s. 43 v. dd., 61 v.d.; R. Dozy, *Histoire des Musulmans d'Espagne* (Leiden, 1861), IV, tür. yer.

(E. LÉVI-PROVENÇAL.)

TUDELA (Arapça TUṬĪLA), takrîben 9.500 nüfuslu küçük bir İspanyol şehri olup, 257 m. yükseklikte, Saragosa 'nın 80 km. şimâl-i garbîsinde, Ebro 'nun sağ sâhilinde ve onun bir kolu olan Queiles (A. Kālaş) 'in sol kıyısındadır. Arap coğrafyacılarına göre şehir, Emevîler tarafından, Amîr al-Ḥakam I. (180—206=796—822) 'in hükümdarlığı sırasında kurulmuştur. Tudela, bu devirde ve daha sonraları, birçok defa âsî islâm reislerinin karargâhı olmuştur; meselâ, 229 (843/844) 'da Amır 'Abd al-Raḥmān II., 264 (877/878) 'te ise al-Munẕir burayı muhâsara etmiştir. Şehir, birkaç defa hıristiyanlar tarafından zaptedilmiş ise de, yine müslümanlar tarafından geri alınmıştır. 'Abd al-Raḥmān III., 308 (920/921) 'de Tudela 'yı, yarım-adanın şimâline doğru giriştiği seferlerden birinin hareket üssü yapmıştır. General al-Ḥamīd b. Basīl, üç yıl sonra, şehri aynı hükümdar hesâbına, tekrar fethetmek zorunda kalmıştı. Arap tarihçileri, Tudela 'nın hıristiyanların eline nihâî olarak hangi zamanda geçtiği hakkında bir şey söylemezler.

Bibliyografya: İdrīsī, *Description de l'Afrique et de l'Espange*, metin, s. 176 ve 190, trc., s. 211 ve 231; Abu 'l-Fidā', *Taḳvīm al-buldān*, metin, s. 180, trc, s. 259; Yāḳūt, *Mu'cam al-buldān*, I, 853; İbn 'Abd al-Mun'im al-Ḥimyarī, *al-Ravż al-mi'ṭār*, İspanya, nr. 55; E. Fagnan, *Extraits inédits relatifs au maghrib*, s. 128; İbn 'Iẓārī, *al-Bayān al-Muġrib*, II, tür. yer. ve *fihrist*.

(E. LÉVI-PROVENÇAL.)

ṬŪFĀN. [Bk. NUH.]

ṬUFAYLĪ. [Bk. TUFEYLÎ.]

TUFEYLÎ. ṬUFAYLĪ „t u f e y l î, o t l a k ç ı, dalkavuk, başkasının sırtından geçinen"; Avrupa'da, Arapça, Farsça ve Türkçe için yazılan lugatlerin çoğunda kelimeye verilen mâna budur; bk. Bélot, Ġaffârow, Şemseddin Sâmî v.b. Fakat bu îzâh kelimenin, her şeyden önce, dâvet edilmediği halde ziyâfete giden veya bir dâvetlinin peşine takılan şahsa delâlet ettiği asıl mâna farkını vermez. Farsça'da halk dilinde tufeylîliğin daha aşağı bir derecesi *ḳufaylî* [veya *ġufaylî* (msl. bk. Muḥammed ʿAlî Camāl-zāda, *Farhang-i lugāt-i ʿāmiyāne*, Tahran, 1314, s. 272, 302)] tâbiriyle ifâde edilir ki, bu kelime bizzat tufeylînin peşine takılan hakkında kullanılır.

Arapça lugatlere göre (msl. *L A*, XIII, 429; *T A*, VII, 418; *Ḳāmūs*, trc., İstanbul, 1305, III, 1409 v. d.) kelime, Ṭufayl al-Aʿrās [veya al-ʿArāʾis] ziyâfetler Ṭufayl'i, otlakçı Ṭufayl) diye anılan İbn Zallāl al-Kūfî'nin adından gelmektedir ki, bu zat, dâvet edilmeden her ziyâfete, düğüne katılır ve Kûfe'yi içindeki hiç bir şeyi gözünden kaçırmadığı bir havuza benzeterek memnûniyetini ifâde ederdi. [Arapça'da öteden beri yemek ve içki meclislerinin dâvetsiz misâfirini ifâde eden *rāşin* ve *vāġil* gibi kelimeler varken böylece bunlara bir de *ṭufaylî* ilâve edilmiş oldu (Arapça lugatlerde *r-ş-n* ve *v-ġ-l* maddelerinden başka bk. al-Cāḥiẓ *Kitāb al-buḫalāʾ*, nşr. Aḥmed al-ʿAvāmirî Bek-ʿAlî al-Cārim Bek, Kahire, 1938—1940, I, 140).]. Bu Ṭufayl'in adından Arapça'da *ṭaffala* ve *taṭaffala* (Ṭufayl gibi hareket etmek) fiilleri türemiştir. Adı geçen Ṭufayl, Emevîler zamanında yaşamıştı ve Banū ʿAbd Allāh b. Ġaṭafān'a mensuptu. İbn al-Sikkīt (ölm. 244=858) [ve al-Cāḥiẓ (*aynı esr.*, I, 140, *Le Livre des avares*, trc. Ch. Pellat, Paris, 1951, s. 111 v.d.)] bu zâtın hikâyesini anlatırlar.

Ṭufayl şekliyle kelimenin (Farsça'da) husûsî bir mânası vardır: „tamamlayıcı, tetimme ve ticârette fazladan verilen şey; fedâ edilen şey". Ḥâfiẓ bir gazelinde „(bütün) insanlar ve periler aşkın varlığının (var oluşları ona bağlı) tabiî ve zarûrî netîceleridir" der. [*Dīvān*, nşr. Abu'l-Ḳāsim Ancavî, 2. tab'ı, Tahran, 1346, s. 264. Kelimenin bu mânası yine yukarıda açıklanan dâvetsiz misâfirlikten, *ṭufaylî*'nin arkasına takıldığı asıl misâfirlere bir tâbi, onlar arasında hesâba alınmayan bir fazlalık oluşundan iştikak etmiştir. Nitekim Âsım Efendi, *Ḳāmūs tercümesi* (III, 1408)'nde *ṭufayl*'in müterâdifi olan *ṭıflîl*'i „dalkavuk ve uyuntu" diye tercüme eder. Ḥâfiẓ'ın zikredilen mısrâındaki *ṭufayl*'e Sûdî (*Şarḥ-i dīvān-ı Ḥāfiẓ*, İstanbul, 1288/1289, II, 627 kenarında) ve Konevî (ayn. yer., ortada) de aynı „tâbi, uyuntu" mânasını vermişlerdir.]

Hindustānî'de (bk. Shakespear, *A. Dict. Hindust. and Engl.*, s. 1436), zarf olarak, „yoluyla, sebebiyle, dolayı, için" mânasında geçmektedir. (V. MINORSKY.)

[Bu madde N. M. Çetin tarafından ikmâl edilmiştir.]

TUĞ. [Bk. TUĞ.]

TUGA TİMUR, b i r M o ğ u l h a n ı olup, sülâlesi 808 (1405)'den önce bir asır müddetle Cürcân'da rol oynamıştır.

A d ı. Hanın adı Tuġa veya Toġa diye okunabilir. *Ẓafar-nāma*'de *Ṭġy* (Tuġay ?) şeklinde yazılmıştır; Fraehn'nin tavsif ettiği bir sikkede (Moğul harfleriyle; krş. Howorth, göst. yer., III., 718) Toġan olarak geçer.

Â i l e s i. Tuga Timur b. Suri [Surikuri ?] b. Baba Bahadır, altıncı göbekte Cengiz Han'ın bir kardeşinden gelmiştir (Cuçi-Ḳasar, *Şacarat*, s. 315, Miles tarafından yanlış anlaşılmıştır). Baba Bahadır, 705 (1305) civârında 10.000 âileden mürekkep *Tümen*'i ile Horasan'a gelerek, Olcaytu Han'ın hizmetine girdi. 715 (1315) senesinde Hârizm'e akın etti. Garbî Kıpçak hanı Özbek'in şikâyeti üzerine Olcaytu, Baba ile oğlu Suri'yi îdam ettirdi (*Şacarat*, s. 321, 330; d'Ohsson, *Hist. des Mongols*, IV, 572—575). Baba'nın kabîlesi Mâzenderân'da kaldı [bu devirde *Nuzhat al-ḳulūb*, s. 159'a göre, bu isimle Cürcân ile Taberistân'ın şark kısımları kastedilmiştir].

Hulagulardan Ebû Sa'îd'in ölümünden sonra (736), İran'da bir kargaşalık başladı. Celâyirli Ḥasan Büzürg, tahtta gözü olanlardan Muḥammed'i iş başına getirdi. Ḥasan Büzürg'ün emîrleri arasında çıkan bir kavga sonunda Uygur İgrenç gibi [bk. Miles, göst. yer., s. 315, 320'de yanlış olarak Akarpuḫ demektedir] birkaç emîr, Horasan emîrlerinin (Şeyh Ali b. Kuşçi, Ali Ca'fer, Argun-Şah) yardımıyla daha 737 (1337)'de Tuga Timur'a giderek onu han îlân ettiler. Tuga Timur, emîrlerinin refâkatinde Azerbaycan'a yürüdü; orada kendisine bir diğer taht müddeîsi olan ve Oyratlar tarafından himâye gören Mûsâ iltihak etti. Tuga Timur ile Mûsâ, İran'ı taksim etmeyi tasarladılar. Fakat, 6 zilhicce 737 tarihinde Garmarūd (Miyâne'nin garbında; *Şacarat*, s. 316; d'Ohsson, IV, 726)'da mağlûb edildiler. Tuga Timur, Bistâm'a çekilerek (yukarıda zikredilen mânada) Mâzenderân ile Horasan'da hüküm sürdü. Bu sırada Horasan veziri Ḫoca ʿAlāʾ al-Dīn Muḥammed'in adamlarının cebr ve tehditleri ile çıkan isyan sonunda, Serbedârîler saltanatı kuruldu. Bunların hâkimiyetlerinin genişlemesiyle, Tuga Timur'un imtiyazları ehemmiyetli sûrette kısıldı. Kızı Sultan-Hatun, Muʿizz al-Dīn Kart'ın zevcesi olduğu için (*Ẓafar-nāma*, I, 320), Tuga Timur, Herat'taki Kart hânedânıyle dostâne münâsebetlerde bulunuyordu.

Siyâsetinde bir değişiklik yapması üzerine, Ḥasan Büzürg, 739 (1338)'da Tuga Timur'u Irak'a bizzat dâvet etti. O da, refâkatinde Navrūz'un oğullarından ve meşhur Argun Aka'nın torunlarından biri olan Emîr Argun-Şah olduğu halde, Irak'a geldi (krş. Cuvaynī, II, 251) [Nîşâpûr ile Tûs ve Kalât'ı elinde tutan bu âile, Moğulca Cā'un (Cūn) Ġurbān adıyla tanınmış olup, bu ad Farsça Cānī-Ḳurbānī'ye çevrilmiştir]. Ḥasan Büzürg, Tuga Timur'u Sâve'de ziyâret etti. Ancak, mâlî işleri çevirmekle vazifeli olan Ḫoca ʿAlāʾ al-Dīn Muḥammed bir taraftan halkı sıkıştırırken, diğer taraftan hanın kendisi Çobânîlerden Ḥasan Küçükle müzâkerelere girişmişti. Ḥasan Küçük, hanı, Ḥasan Büzürg yanında küçük düşürmek için bunu fırsat bildi. Bu desîselerden tiksinen temiz kalpli Moğul hanı, aynı gece Merâga (?)'daki karargâhını dağıtıp, Horasan'a döndü (*Şacara*, s. 327; d'Ohsson, IV, 732).

Tuga Timur, 741 (1341)'de üçüncü defa Irak'ı istilâ etti. Bu hareketinde prenses Sati (Olcaytu Han'ın kızı) ile Emîr Çoban'ın soyundan gelme Şiburġān kendisine yardım ettiler. Fakat, Tuga Timur'un kardeşi Ali-gavun'un kumandasındaki ordusu, Abhar civârında Ḥasan Küçük'ün kuvvetleri tarafından mağlûb edildi.

Horasan, çok geçmeden, Nîşâpûr ve Tûs'a hükmeden Argun-Şah'ı memleketinden uzaklaştıran Serbedârîlerin hâkimiyetine geçti. Serbedâr Vacīh al-Dīn Masʿūd, Atrak kenarında hanın kıt'alarını yenerek Ali-gavun'u öldürdü ve bir müddet Cürcân'a bile hâkim oldu. Davlat-Şāh (s. 236 v.d.)'a göre, Serbedârîler her yıl, tâbi olarak bağlılıklarını yenilemek (*mulāzimat va tacdīd-i ʿahd*) üzere hanın sarayına gelmelerine rağmen, Tuga Timur lafzî iktidarla (*nām-u-rasm-i salṭanat*) iktifâ etmek mecbûriyetinde idi. Bu ziyâretlerden biri esnâsında Tuga Timur, Sulṭān-Duvīn (Cürcân ile Karasu arasında) mevkiinde Serbedârîlerden Yaḥyā Karrābī tarafından öldürüldü. Şâir ʿAzizī'nin, bu hâdise ile ilgili olarak düşürmüş olduğu tarih, bunu 16 zilkade 754 (13 kânun I. 1353) olarak gösterir. Davlat-Şāh, Tuga Timur'u demokratik temâyüllerinden dolayı Serbedârîlere benzetmektedir; o, orta tabakadan gelen halkı cesâretlendirir ve yüksek tabakadan olanlara da güvenmezdi. Yazlarını Rādkān'da, kışlarını Cürcân'da geçirirdi. Meşhed'de güzel bir *ʿimārat* yaptırdı. Tuga Timur'un adını taşıyan sikkeler yalnız Âmül, Meşhed, Kazvin v.s. de değil, aynı zamanda Basra (741) ve Bagdad'da (740'tan sonra) basılmış olup, bu hâdise, ismen de olsa onun itibârını gösterir (R. S. Poole, *The coins of the Mongols*, 1881, VI, 98—101). *Macmaʿ al-fuṣaḥāʾ*'ya göre, şâir İbn Yamīn, Tuga Timur'un medhiyecisi idi (Browne, *Pers. Litter. under Tartar Dominion*, s. 216). Bâzı kaynaklar, hana, şâirlik kabiliyetini de atfederler (Hammer, *Geschichte d. Ilchane*, II, 341); onun sikkelerdeki ünvânı, *al-Sulṭān al-ʿĀlim*'dir.

2. A m î r V a l î. Serbedârîlerin Esterâbâd'a kendi vâlilerini tâyin ettikleri bir fâsıladan sonra, Cürcân hâkimiyeti, Tuga Timur'un eski kumandanı Şayḫ ʿAlī Hindū (veya Bīsūd)'nun oğlu Amîr Valī'ye geçti. Amîr Valī, Nasâ beyinin (Ġurbān Cā'un âilesinden) yardımıyla Serbedârîleri mağlûb ederek, Esterâbâd, Bistâm, Damgan, Simnan ve Fîrûzkûh'u içine alan bir devlet kurdu (*Maṭlaʿ al-saʿdayn* [761 vukuatı içinde], Dorn, *Auszüge*, s. 155 v. dd.). Amîr Valī 772 (1370)'de Rey'i zaptetmeye kalkıştı ise de, Celâyirlilerden Üveys onu mağlûb etti. Ertesi yıl, Amîr Valī'yi yerinden uzaklaştırmak isteyen Üveys, harekâtına devam etti ise de, Ücān'ın ötesine geçemedi. Amîr Valī, 774 yılında Muzafferîlerden Şāh Şucāʿ'nın teşvîkiyle Rey ve Sâve'yi işgal etti. Üveys'in ölümü (776=1374) üzerine, yeni askerî hazırlıklarına nihâyet verdi (Markov, *Katalog Djelayir. monet*, Petersburg, 1897, s. XIV). Timur, 783 (1381)'te, Amîr Valī'ye tâbi olan İsferâyin'i feth ve yerle bir etti. (*Ẓafar-nāma*, I, 325); Amîr Valī, fâtihin elçilerini büyük bir saygı ile kabûl etti; ancak, Timur Semerkand'a döner-dönmez, Valī, Serbedârîlerden ʿAlī Muʾayyad'e karşı harekete geçmek için, Argun-Şah oğullarından olup, Kalât ve Tus'u elinde tutan (*Ẓafar-nāma*, I, 324) Ali Bey ile anlaştı. Timur, aynı senenin (1381/1382) kışında Horasan'a dönerek, Kalât'ı muhâsara etti ve Cürcân yolunu tuttu; Ruġī (?) üzerinden Kabūd-cāma ve Şāsmān'a [Kabūd-cāma—ki bugünkü Ḥaccîlar'dır—, Gurgān'ın sol ayağı üzerinde Nardīn ile Gunbad-i Kābūs arasında bulunmaktadır] geçti. Amîr Valī, kefâret hediyesi sunmak üzere alelacele harekete giriştiği sırada, Timur da yolunu ansızın Samulḳān'a [Atrak nehri vâdisinde] çevirdi (*ayn. esr.*, s. 349, 351). Bu sırada Ali Bey de tekrar itâat altına alındı. Kendisi ve akrabalar (*mutaʿallikān*)'ı Mâverâünnehr'e getirildi. Ali Bey 784'te Endican [b. bk.]'da îdam edildi (*ayn. esr.*, s. 355).

Timur, 785 (1383)'te Amîr Valî'nin hâkimiyeti altında bulunan topraklara asker gönderdi. Sîstan alındıktan sonra, bizzat Timur, Amîr Valî'ye karşı harekete geçti. Gāvars (*Ẓafar-nāma*: Gāvkrsh) savaşından sonra, Durūn kalesi [Asḥābād ile Ḳızıl-Arvat arasındaki yarı-yolda] alındı (*ayn. esr.*, I, 382). Timur, Dihistān [ve] Cîlāvūn [= Çat'ın munsabına doğru Atrak kenarında meşhur Maşhad-i Miṣriyān]'dan yoluna devamla Gurgān nehrini geçti. Amîr Valî, topraklarını büyük bir cesâretle adım-adım müdâfaa etti ise de, yapmış olduğu gece taarruzu (şevvâl 786 = 1384)'nda yenildi. Timur, Esterâbâd'ı işgal etti. Amîr Valî, âilesini Gird-kūh (Dāmġān civârında)'a saklayıp, kendisi garba kaçtı (*ayn. esr.*, I, 382 — 386). Toktamış'a karşı Tebriz'in müdâfaasına katıldıktan sonra, nihâyet 788 (1386)'de yanında misâfir kaldığı Maḥmūd Ḫalḫālî'nin ihânetine uğrayarak öldürüldü (*ayn. esr.*, s. 392, 398).

3. Lokman Pâdşâh: Tuga Timur'un oğlu olup, gasıb Amîr Valî tarafından Cürcân'dan atıldıktan sonra, Timur tarafından irsen sâhib olduğu timarın başına tekrar getirildi (786). Timur, Sārî ve Âmül Seyyid-velilerine karşı iyi muâmelede bulundu.

4. Pîr [veya Pîrak] Paşa: Lokman Paşa (= Pādşāh; *Ẓafar-nāma*, I, 570)'nın oğlu olup, 794 (1391) seferinde Esterâbâd vâlisi idi: babasının vefatı üzerine, Timur onu oraya tâyin etmişti. Pîr Paşa, Timur'u karşılamak için büyük masraflar yaptı ve Mahāna-sar (Âmül'den 4 fersah mesâfede) kalesini zaptetmesi için Timur'a gemiler te'min etti. 806 (1404) senesinde, Timur'un Mâzenderân'da İskandar Çalāvî'ye karşı seferinde sâdıkane hizmetleri de zikredilir (*ayn. esr.*, II, 591). Şâhruh hükûmetinin başlangıcında, Sebzvarlı Sultan Ali, etrafına Serbedârîlerden bir kuvvet toplayarak, Horasan'da isyan etti. Pîr Pâdşâh ansızın Cuvayn'de göründü ve Sultan Ali'ye katıldı; fakat, müttefikler Şâhruh'un gönderdiği Seyyid Hoca tarafından mağlûb edildiler (*Maṭla' al-sa'dayn, NE*, 1843, s. 26). Sultan Ali, suç ortaklarıyla birlikte Azerbaycan'dan gelmiş olan Emîr Mîrân Şah'a sığındı ise de, Mîrân Şah onu Seyyid Hoca'ya teslim etti. Bu münâsebetle Pîr Pâdşâh'ın müteaddid oğulları da Seyyid Hoca'nın eline geçti (*ayn, esr.*, s. 54, 80). Şâhruh, 808 senesinde emniyetini sağlamak üzere onu sarayına çağırdı. Seyyid Hoca, Şâhruh'tan mükâfat üstüne mükâfat almasına rağmen, ihtirâsını kamçılayan planlar düşünmekte idi. Emîr İskenderle (Fars hükümdârı) müzâkerelere girişmişti; sonunda isyan ile, bulunduğu Kalât'tan Pîr Pâdşâh nezdine sığınmak için döndü ve bu, Şâhruh'un Mâzenderân'a karşı sefer açmasını (809 = 1406) intac etti. Pîr Pâdşâh, büyük kuvvetlere sâhib olmasına rağmen, savaşı kaybetti ve Hârizm'e kaçtı. Seyyid Hoca da Şîrâz yolunu tuttu. Şâhruh, Emîr Ömer Bahadır'ı Mâzenderân'a yerleştirdi ise de, çok geçmeden o da isyan edince, Emîr Uluğ Bey onun yerine geçti. Uluğ Bey, 810'da babası Şâhruh'a Pîr Pâdşâh'ın yeni hazırlıkları hakkında mâlûmat gönderdi. Şâhruh ikinci defa Mâzenderân'a hareket etti; onun bu hareketini haber alan Pîr Pâdşâh, Bādūspānî'lerden Kayūmarş b. Bîsütūn'a sığınmaya mecbur oldu. Şâhruh da kılıcını kullanmadan Esterâbâd ve Şasmān'daki hâkimiyetini yeniden kurdu.

5. Sultan Ali: Pîr Pâdşâh'ın oğlu Sultan Ali, 812 (1409/1410) yılında Şâhruh'a gelerek Sîstan hareketine katıldı ise de, babasının ölüm haberini alması üzerine Rustamdār'a kaçtı. Orada Amîr Kayūmarş'den himâye gördü, babasının adamlarını etrafına topladı. Şâhruh'un Mâverâünnehr'e hareketi üzerine Sultan Ali, Esterâbâd'ı yeniden zaptetmeye teşebbüs etti ise de, vâli tarafından mağlûb edildi. Başı kesilerek Herat'a gönderildi (*Maṭla' al-sa'dayn*, Dorn, *Auszüge* s. 195).

Bibliyografya: krş. mad. SERBEDÂRÎLER. Davlat şāh, *Taẕkirat al-şu'arā'*, nşr. Browne, s. 236 v.d., 280, 282 v.d. (Bombay tab'ı, 1887, s. 104, 123); *Şacarat al-Atrāk* (trc. Miles), London, 1838, s. 315, 320—326 [bu kitap *Tārīḫ-i arba' ulūs*'un anonim bir hülâsası olup, Uluğ Bey'in ismi altında yazılmıştır. krş. Barthold, *Turkestan, G M S*, s. 57; Ebü'lgâzî'nin *Şecere-i Türk*'ünden tamamiyle farklıdır]; Mîrḫond, *Ravżat al-ṣafā* (Bombay, 1261=1845), V, 219 v.d., 251; *Ḫvāndmîr Ḥabîb al-siyar* (Tahran, 1271), III/1, 128 v. d.; Dorn, *Die Geschichte der Serbedare nach Chondemir*, 1849, s. 146, 150, 155; *ayn. mlt. Auszüge aus Muham. Schriftstellern*, Petersburg, 1858, bk. fihristte Tugha-timur khan, Amîr Valî, Luḳmān ve Pîr Pādşāh; Müneccim-başı, III, 12; d'Ohsson, *Histoire des Mongols*, IV, 726 v. dd.; Hammer, *Geschichte d. Ilchane*, II, 317—342; Howorth, *Hist. of the Mongols*, III, 638, 717—726; Lane-Poole, *Mohammadan dynastias* ve kezâ Rus trc. Barthold'un ilâveleriyle, Petersburg, 1899, s. 249; Robino, *Mazanderan*, 1928, *G M S*, bk. *fihrist*. (V. MINORSKY.)

TUGLUK, TAĞLAḲ (doğru harekeli şekli İbn Baṭṭūṭa'dadır), 1320'den 1413'e kadar Dehli'de hükûmet süren bir sülâle.

Bu isim sülâlenin kurucusu Ġıyâsüddîn Tuglu[k [b. bk.]'tan gelir; bu zât, Ḳaravnîya Türk'ü olup, babası Türk, anası Hindli idi. Halacilerin sonuncusu olan Mübârek, koruyup yetiştirdiği düşük ahlâk sâhibi Ḫusrev tarafından öldürülünce, o sırada şimâl-i garbî ḥudûdunda meşgul olan ve burada Moğullara karşı elde ettiği birçok muvaffakiyetlerle *Gāzî Melik* ünvânını kazanan Tugluk, Dehli üzerine yürüyerek, tahtın gasıbını şehrin yakınında mağlûb edip öldürdükten sonra, 8 eylûl 1320'de kendisi tahta çıktı. 1325 yılı başında yaşlı Tugluk, Bengâle'ye yaptığı bir seferden dönünce, oğullarının en kabiliyetlisi olan Muhammed tarafından öldürüldü. Bu, daha önce bir defa Dekken'de isyan bayrağını açmıştı; şimdi ise, babasını karşılamak için kurulmuş olan çadırı, ihtiyarın başına geçirmek sûretiyle onu yok etti.

Muhammed b. Tugluk [bk. mad. MUHAMMED II.], Hindistan'ın müslüman hükümdarları arasında en büyüklerinden biri olmakla berâber, deli denilecek kadar acâyipti de. Hâkimiyetini bütün Hindistan'a yaydıktan sonra, hemen her eyâletteki teb'asını isyâna tahrik etti ve 1351 martında Sind'de bir ayaklanmayı bastırmaya çalıştığı sırada ölünce, Dekken, Bengâle ve Sind imparatorluktan ayrıldı. Onun, yerini yeğeni Fîrûz b. Receb [bk. mad. FÎRÛZ-ŞAH TUGLUK] aldı. Bu, Sind'i yeniden zaptetmeye muvaffak oldu. Ancak, Bengâle'yi ele-geçirmek teşebbüsü akamete uğrayınca artık müstakil ve kudretli bir kıralık olan Dekken'i ele-geçirmeye teşebbüs bile etmedi. Fîrûz, hâkimiyet devrinin sonuna doğru kudretsiz bir hâle düştü ve devleti içinden çökmeye yüz tuttu. Ölümünden kısa bir müddet önce tahtı oğlu Muhammed ile paylaştı ise de, bu şehzâde iktidar gücünü kötüye kullandı ve böylece Fîrûz 1388'de ölünce, torunu Tugluk II. onun yerine geçti. Kendisine rakib olacak kimseleri ortadan kaldırmaya teşebbüs etmesi, yeğeni Ebû Bekir'i kuşkulandırdı. Ebû Bekir ayaklandı; Tugluk kaçmaya mecbur oldu ise de, yakalanıp katledildi. Bunun üzerine Ebû Bekir, 1389 yılı başında tahta çıktı. Ameası olup, Fîrûz'un ölümünden beri Sirmūr'de gizlenmiş bulunan Muhammed devleti istilâ etti; 31 ağustos 1389'da Dehli'ye girerek Ebû Bekir'in firârından sonra hükümdar olarak tanındı. Muhammed 20 kânun II. 1394'te Calesar'da vefat etti. Onu, Alâeddin Sikender ünvânını alan oğlu Hümâyûn Han tâkib etti ise de, tahta çıktıktan kırk gün sonra öldü. Zâdegân, onun kardeşi Mahmud [b. bk.]'u tahta geçirdi. Bu, evvelâ, Cavnpûr vâliliğine getirdiği, Malik Sarvar adında bir hadım ağasının te'sîri altında kaldı. Malik Sarvar burada Şarḳî hânedânını kurdu. Mahmud, daha sonra İkbâl Han ünvânını taşıyan Mallû'nun te'sîrine kapıldı. Zâdegânın bir kısmı Mahmud'un yeğeni Nusret'i sultan ilân etti ve böylece bir süre Dehli ve havâlisinde, her biri kendi taraftarlarınca desteklenen, iki kukla hükümdar mevcud oldu. Emîr Timur, 1398'de Hindistan'ı istîlâ ettiği zaman vaziyet böyle idi; fakat, o daha Dehli'ye ulaşmadan Nusret Şah pâyitahttan sürüldü ve Mahmud ile Mallû, Timur'a karşı çıkmak mecbûriyetinde kaldı. İkisi de yenildi ve Mahmud Gucarât'a, Mallû da Baran [bk. mad. BÜLEND-ŞEHİR]'a kaçtı ise de, Timur çekilip gittikten sonra ikisi de geri döndü. Mahmud yeniden hükümdar ünvânını aldı. Ancak, gerçekte o, hayatının geri kalan kısmını, evvelâ Mallû'nun, sonra da 1405 yılında onun vefat etmesi üzerine, iktidar mevkiine geçmiş olan Devlet Han Ludî elinde bir devlet esîri olarak geçirdi. Mahmud, 1413 şubatında Kaysral'de öldü ve kendisiyle birlikte Tugluk sülâlesi son buldu. Mahmud'un ölümünden 16 ay sonra Devlet Han, 28 mayıs 1414'te Dehli'ye girerek Seyyid sülâlesini kuran Hızır Han tarafından devrildi.

Bibliyografya: Baranî, *Tārīḫ-i Fīrūz Şāhî* (Kalküte, 1862); Şams-i Sirāc 'Afîf, *Tārīḫ-i Fīrūz-Şāhî* (Kalküte, 1891); Badā'ûnî, *Muntaḫab al-tavārīḫ* (metin ve trc. G.S.A. Ranking), Kalküte, 1869; Muḥammed Ḳāsim Firişta, *Gulşan-i İbrāhîmî* (Bombay, 1832); *Cambridge History of India* (Cambridge, 1922—1932).

(T. W. HAIG.)

TUGGURT, Büyük Sahrâ'nın Cezayir'e âit olan kısmında bir şehir olup, günümüzde bir demir-yolu ile bağlı bulunduğu Biskire'nin 216 km. cenûbunda ve 32° 7′ şimâl arz, 6° 2′ şark tûlündedir; denizden yüksekliği ise, 60 m.'dir. Tuggurt, şimâlden cenûba doğru 200 km.'den fazla bir uzunlukta bulunan Vad Rīr çöküntüsünün en mühim mevkiidir. Büyük Sahrâ'nın iki ırmağı olan ve Tidikelt'ten gelen Vad Mya ile Hoggār'dan aşağı doğru akan İğargar burada birleşir. Satha çok yakın olan yer altı suları bu sâhada hurmalıkların yetiştirilmesine imkân vermiştir; bunlar arasında Tuggurt'un çok makbûl cinsten meyve veren 170.000 hurma ağacı, en mühim yeri alır. Bununla berâber, akacak yol bulamadıkları için yer üstünde yayılan durgun sular, memleketi, sağlığa hiç de uygun olmayan bir duruma sokar ve yazları, yerlilerin *Them* adını verdikleri tehlikeli bir hummanın ortaya çıkmasına sebeb olur. Bundan başka, buranın

iklimi büyük suhûnet değişiklikleriyle de diğer taraflardan ayrılır (kış gecelerinde asgarî —7°; yaz günlerinde ise, âzami +56°). Mevkiinin bu kadar elverişli olmayan şartlarına rağmen Tuggurt, kervan yollarının kesişme noktasında olduğu için, iktisâdî münâsebetlerde dâima mühim bir rol oynamış ve bu yüzden kendisine „Sahrâ'nın karnı" lekabı verilmiştir.

Tuggurt, birçok mahalleden ibâret bir şehir iskân sâhası ile, 2—3 km.'lik yarı-çap içinde toplanan birçok köyü (Nazla, Sīdī Bū Canān, Tabesbest, Zāviya) ihtivâ eder. Evlerin çoğu kerpiçten yapılmıştır. Ana caddelerin her iki tarafında revaklar vardır; bir kısmının üzeri çatıyla örtülüdür. Dikkate değer tek binası, Tuggurt sultanının hizmetindeki Tunuslu işçiler tarafından yapılmış olan Ulu-câmiidir. Halkın büyük kısmı Berberî asıllı Ruvār'a'lerden (Vad Rīr halkı) ibâret olup, Sûdan'dan esir ithâli yüzünden, o kadar zenci kanı karışmıştır ki, birçoğu tamamıyle zencilere benzer. Bundan başka, Muhācirīn'i saymak gerekir; bunlar, XVII. asrın sonu veya XVIII. asrın başında ihtidâ etmiş Yahudiler olup, şehrin ayrı bir mahallesinde oturur, sultanlara kâtip ve muhâsebeci olarak hizmet ederlerdi. Şehrin nüfûsu 17.305 (1954 sayımı)'tir.

T a r i h. Tuggurt'un XVI. asra kadarki tarihi hakkında pek az şey bilinmekte olup, bilinenler de efsâne karakterindedir. Romalılar, her ne kadar Vad Rīr'e kadar ilerlemişler ise de, oraya yerleşmediler ve memleket yerlilerin hâkimiyeti altında kaldı. İbn Ḫaldūn'a göre, Berberî Rīr'a kabîlesinden bir kısmı. Zāb ile Vargla arasındaki bütün sâhayı ele geçirmiş ve orada Zanāṭa ırkından başka halklarla karışmıştı. Böylelikle meydana gelen gruplar, merkezi Tuggurt olan köylerde müstakil olarak oturmakta idiler. *Kitāb al-advānī*'ye göre, aralarında çok sayıda Yahudi bulunmaktaydı. Sonradan hâricîlik, bunlardan birçok taraftar kazandı ve uzun zaman sürdü. Zîrâ mahallî bir an'aneye göre, Tuggurt İbāżī'lerini sünnîleştiren, XV. asırda Tuggur'ta yerleşen İdrīsī şerîfi Sīdī Muḥammed b. Yaḥyā olmuştur. İlk Arap istilâsından kurtulduktan sonra Tuggurt halkı, Magrib hükümdarlarının hâkimiyetini kabûle mecbur olmuştu. Muvahhidler devrinde, Biskire'de oturan bir vâlinin emri altındaydılar; daha sonra Tunus Hafsîlerine, ondan sonra da Zībān'larda hemen-hemen müstakil hâle gelmiş olan Banū Mozni'ye boyun eğdiler. Doğrudan-doğruya şehirde hâkimiyet kurmak için şu iki âile birbiriyle mücâdele etmiştir: 'Ubayd Allāh'larla Temāsīn'li Banū Brāhīm âileleri. Bunların rekabetinden doğan kargaşalıklar, Hafsî sultanı İbn al-Ḥākim'in buraya bir sefer yapmasına yol açtı. İbn al-Ḥākim şehri zaptedip haraca bağladı (754=1353). Çok geçmeden İç mücâdeleler yeniden başladı. Menkıbeye göre, bu mücâdeleler ancak, kırk sene Vad Rīr'de hüküm sürmüş olan Sīdī Muḥammed b. Yaḥyā'nın buraya gelmesiyle sona ermiştir. Rivâyete göre, vaktiyle şimdiki Nazla köyünün yerinde bulunan, eski Tuggurt şehrinin şimâlinde bulunan bugünkü Tuggurt'un (Tuggūrt al-Behāca) kuruluşu da bu zamana rastlar.

Yeni kargaşalıklar sonunda, Merînîlerle akraba olan Fas emîri Sulaymān b. Cellāb ortaya çıktı. Bu zat hacdan dönüşünde Tuggurt'a yerleşti; bir câmi yaptırdı, sonra bu mıntıkadaki göçebelerin, bilhassa Ūlād Mulat ve Arap Davāvida'ların yardımıyla kendisini hükümdar îlân etti. Tuggurt'ta XIX. asra kadar hüküm sürmüş olan Ben Cellāb sülâlesinin ceddi bu zattır.

Bütün değişikliklere, bitmek tükenmek bilmeyen ve göçebelerin, arkasından da Türklerin işe karışmasıyla daha da karışık bir hal alan âile kavgalarına rağmen, Ben Cellāb'lar istiklâllerini müdâfaa edebilmişlerdir. XVI. asırda beyler-beyi Sâlih Reis bunlara karşı açtığı seferde muzaffer oldu; ama, şehrin yağmasından sonra yıllık 15 köle haraçla iktifâ etti. XVIII. asırda Ben Cellāb'lar Kosantina beylerine tâbi olmayı kabûl ettiler, fakat vergi vermeye yanaşmadılar. Bu sebeple beyler, onların yerine, himâyeleri altında bulunan Ben Ġāna'ları geçirmek istedilerse de, muvaffak olamadılar. Gerek 1788 senesinde 22 gün şehri bombardıman eden Sâlih Reis'in seferi, gerekse 1821'de şehri terk etmesi için Tuggurtluların para ödedikleri Aḥmed Mamlūk'un seferi, Ben Cellāb'ın Türklere olan düşmanlığını artırmaktan başka bir şeye yaramadı. Cezayir'in zaptından sonra Sultan 'Abd al-Kabīr, Fransızlara, Kosantina beylerine karşı yapılacak savaşta yardıma hazır olduğunu bildirdi (1831). Fransızlar Biskire'ye yerleşince, onun halefi 'Abd al-Raḥmān, Fransa'nın hâkimiyetini kabûl etti. Bu iyi münâsebetler 1852 senesinde bozuldu. Ölen sultanın yeğeni olan ve saltanatı zorla ele geçiren Sulaymān b. Cellāb, bir tahrikçi olan Vargla şerîfi Muḥammed b. 'Abd Allāh'la antlaşma yaptığı için, bir Fransız askerî kıtası, 3 kânun I. 1854'te Tuggurt'u işgal edip, orada bir garnizon kurdu. 1871'de yeni kargaşalıklar çıktı. Bū Şūşa adında bir mâcerâcı, Tuggurt'u eline geçirdi ve garnizonu yıktı; fakat aynı seneniu

sonunda nihâî olarak yeniden kurulan nizam, bugüne kadar bir daha bozulmadı.

B i b l i y o g r a f y a: Leo Africanus, *Description de l'Afrique*, VI. kitap (trc. Schefer), III, 249; Ḥāccī İbn al-Dīn al-Aġvātī, *„Segahatnâme"*, s. 15 v. dd., 41 v. dd.; d'Avezac, *Etudes de géographie critique sur une partie de l'Afrique septentrionale* (Paris, 1836); Ch. Féranaud, *Kitāb al-Adouani ou Recueil de traditions sur le Sahara de Constantine et de Tunis, Recueil de Notices et Mémoires... société archéol. de Constantine*, 1868; ayn. mll., *Les Ben Djellab, sultans de Tougourt, R. Afr.*, 1879; ayn. mll., *La Sahara Constantinois* (Cezayir, 1887); Th. Pein, *Lettres familières sur l'Algérie*, 2. tab'ı (Cezayir, 1893). (G. YVER.)

TUĞRA. [Bk. TUĞRA.]

ṬUĞRĀ. [Bk. TUĞRÂ.]

ṬUĞRĀ'Ī. [Bk. TUĞRÂÎ.]

DÜZELTMELER VE İLÂVELER

SELÂNİKÎ mad., *s.* 350ª, str. 28: *nitekim* yerine *ancak*; str. 29: *şefâati de semere vermiş* yerine *şefâati semere vermemiş*; str. 36: *vazîfe* yerine *vesîle*; str. 39: *Ahmed* yerine *Mehmed*; s. 351ª, str. 28: *başlayan* yerine *başlanan*; str. 43: *414*). yerine *414*; *Moskova Instituta Narodof Azii, C.* 565, *bk. L.V. Dimitriyeva, A.M. Muginof, S.N. Muratof, Opisanie Turkiskih Rukopisey..., Moskova, 1965, I, 175, nr. 165*).; s. 351ᵇ, str. 13: *T.H.* yerine *BEKİR KÜTÜKOĞLU.*

SİNAN PAŞA (YUSUF, HADIM) mad., s. 662ª, str. 39 ve 42: *Şah-Kulu* yerine *Şah kolu* s. 666ª, str. 6: *T.H.* yerine *BEKİR KÜTÜKOĞLU.*

SUBHÎ MEHMED EFENDİ mad., s. 769ª, str. 25'teki *megledip*'ten sonra: *o sırada sadâret mektupçusu ve müteâkiben reisülküttâb ve nişancı olan Kastamonulu İsmail Efendi'ye intisâb ile (Hüseyin Râmiz, Zübdetü'l-vâkı'ât, İstanbul Üniversite Kütüp., T Y nr. 2395,* 8ª); str. 29'daki *olup*'tan sonra: *Reisülküttâb Kastamonulu İsmail Efendi'nin tavsiyesiyle sadrâzam Hekimoğlu Ali Paşa sâyesinde (H. Râmiz, ayn. esr., göst. yer),*; str. 34'teki *senesinde*'den sonra: *Hıfzı Efendi yerine,*; s. 770ª, str. 7'deki *Vâsıf, II,* 5'ten sonra: *Tarih, Râmiz, Zübde, 8ª'da 8 zilhiccedir*; str. 29: *v.b.* yerine, *Hıfzı Efendi*; s. 771ª, str. 56: *06* yerine *306* s. 771ᵇ, str. 20'deki *edilmiştir*'den sonra *İstanbul. Arkeoloji Müzesi Kütüp., nr. 356; Ankara Türk Tarih Kuramu Kütüp., 4° 545*; aynı str.: *T.H.* yerine *BEKİR KÜTÜKOĞLU.*

SÜLEYMAN II. mad., s. 161ª, str. 8: *Dr.* yerine *Doçentlik.*

ŞEREF HAN mad., s. 429ª, str. 12—13: 364'*te bulunan müsvedde hâlindeki* yerine *364'teki kontrol ve tashihler ihtivâ eden*; str. 16—17: *tamamlanmıştır* yerine *tamamlanan bir nüshadan 1296'da kopya edilmiştir*; str. 44: *1958'de* yerine *1958'de ve 1962'de iki cüz olarak* olacaktır.

TRABZON mad. s. 473ᵇ, str. 17'deki *„480'de"* ibâresi olmayacaktır.

Okuyuculara,

İslâm Ansiklopedisi'nin yayımlanmaya başladığı 1940 yılından beri kullanılmakta olan ve el dizgisi için hazırlanmış bulunan harfler, son fasiküllerde de açıkça görüleceği üzere çok yıpranmış, kırılmış ve ezilmiş bulunmakta idi. Bu yüzden birçok yerlerde harfler kırık veya eksik çıkıyor, bu da aslında doğru olan kelimelerin yanlış gibi görünmesine sebep oluyordu.

Bütün bu hususları göz önünde tutan Tahrir Hey'etimiz, hem elde olmayan yanlışlıkları önlemek, hem de dizgiye hız kazandırmak için bundan sonraki fasiküllerin yeni harflerle makinede dizilmesine karar vermiştir.

Aynı ciltte farklı harfleri yanyana getirmemek için 120. - 125. fasiküllerin ayrı bir cilt olması zarureti hâsıl olmuştur. 126. fasikülden başlayarak İslâm Ansiklopedisi, yeni makine harfleriyle yayımını sürdürecektir.

T. H.

KISALTMALAR

Abh. G. W. Gött. = Abhandlungen der Gesellschaft der Wissenschaften in Göttingen
Abh. K. M. = Abhandlungen f. d. Kunde des Morgenlandes
Abh. Pr. Ak. W. = Abhandlungen d. preuss. Akad. d. Wiss.
Afr. Fr. B = Bulletin du Comité de l'Afrique française
Afr. Fr. RC = Bulletin du Com. de l'Afr. franç., Renseignements Coloniaux
AJSL = American Journal of Semitic Languages
AM = Archives marocaines
AMZ = Allgemeine Missionszeitschrift
Anth. = Anthropos
Anz. Wien = Anzeiger der philos.-histor. Kl. d. Ak. der Wiss. Wien
AO = Acta Orientalia
AQR = Asiatic Quarterly Review
ARW = Archiv für Religionswissenschaft
As. Fr. B = Bulletin du Comité de l'Asie française
BA = Beiträge zur Assyriologie
BAH = Bibliotheca Arabico-Hispana
BGA = Bibliotheca geographorum arabicorum, ed. de Goeje
BIE = Bulletin de l'Institut Egyptien
BIFAO = Bulletin de l'Institut Français d'Archéologie Orientale au Caire
BSOS = Bulletin of the School of Oriental Studies, London Institution
BTLV = Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Ned.-Indië
BZ = Byzantinische Zeitschrift
CIA = Corpus inscriptionum arabicorum
CIS = Corpus inscriptionum semiticarum
CTM=Concordance de la Tradition Musulmane
DLZ = Deutsche Litteratur-Zeitung
EC = L'Égypte Contemporaine
EI = Enzyklopaedie des Islām
GAL = Geschichte der arabischen Litteratur
GGA = Göttinger Gelehrte Anzeigen
GJ = Geographical Journal
GMS = Gibb Memorial Series
GOR = Geshichte des osmanischen Reiches
GOW = Babinger, Die Geschichtschreiber der Osmanen und ihre Werke
Gr. I Ph. = Grundriss der Iranischen Philologie
GSAI = Giornale della Soc. Asiatica Italiana
HEMT = Handbook of Early Muhammadan Tradition
HOP = Gibb, History of Ottoman Poetry
İA = İslâm Ansiklopedisi, İstanbul
IG = Indische Gids
IRM = International Review of Missions
Isl. = Der Islam
JA = Journal Asiatique
J Afr. S = Journal of the African Society
J Am. OS = Journal of the American Oriental Society
J Anthr. I = Journal of the Anthropological Institute
JASB = Journal and Proceedings of the Asiatic Soc. of Bengal
JE = Jewish Encyclopaedia
JPHS = Journal of the Punjab Historical Society
JQR = Jewish Quarterly Review
JRAS = Journal of the Royal Asiatic Society
JRGS = Journal of the Royal Geographical Society
JSF Ou = Journal de la Société Finno-Ougrienne
KCA = Körösi Csoma Archivum
KR = Koloniale Rundschau
KS = Keleti Szemle (Revue orientale)
LA = Lisān al-'Arab
Mach. = Al-Machriq
MDPV = Mitteilungen und Nachr. des Deutschen Palästina-Vereins
MFOB = Mélanges de la Faculté Orientale de Beyrouth
MGG Wien = Mitteilungen der geographischen Gesellschaft in Wien
MGMN = Mitt. z. Geschichte der Medizin und Naturwissenschaften
MGWJ = Monatsschrift f. d. Geschichte u. Wissenschaft des Judentums
MI = Mir Islama
MIÉgypt. = Mémoires de l'Institut Egyptien
MIFAO = Mémoires publiés par les membres de l'Inst. Franç. d'Archéologie Orientale au Caire
Mitt. DOG = Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft
Mitt. VAG = Mitteilungen der Vorderasiatisch ägyptischen Gesellschaft
MMAF = Mémoires de la Mission Archéologique Franç. au Caire
MO = Le Monde oriental
MOG = mitteilungen zur osmanischen Geschichte
MSFO = Mémoires de la Société Finno-Ougrienne
MSL = Mémoires de la Société Linguistique
MSOS Afr. = Mitteilungen des Sem. für orient. Sprachen, Afr. Studien
MSOS As. = Mitteilungen des Sem. für orient. Sprachen, Westasiat. Studien
MTM = Millî tetebbûlar mecmuası, İstanbul
MW = The Moslem World
NE = Notices et Extraits des manuscrits de la Bibliothèque du Roi
NGW Gött. = Nachrichten d. Gesellschaft d. Wiss. Göttingen
NO = Der Neue Orient
OA = Orientalisches Archiv
OC = Oriens Christianus
OLZ = Orientalistische Literaturzeitung
OM = Oriente Moderno

PAAD = Şam Arap akademisi neşriyâtı
PEFQS = Palestine Exploration Fund. Quarterly Statement
PELOV yahut P. Ec Lang. Or. Viv. = Publications de l'École des Langues Orientales Vivantes
Pet. Mitt. = Petermanns Mitteilungen
PİFD = Şam Fransız enstitüsü neşriyâtı,
PRGS = Procedings of the R. Geographical Society
QDC = Questions diplomatiques et coloniales
RAAD=Revue de l'Académie Arabe de Damas
R Afr. = Revue Africaine
REJ = Revue des Études Juives
RE Isl. = Revue des études islamiques
RHR = Revue de l'Histoire des Religions
RI = Revue Indigène
RMM = Revue du Monde Musulman
RO = Rocznik Oryentalistyczny
ROC = Revue de l'Orient Chrétien
ROL = Revue de l'Orient Latin
RRAH = Rev. de la R. Academia de la Historia, Madrid
RRAL = Rendiconti della Reale Accademia dei Lincei, Classe di sc. mor., stor., e filol.
RSO = Rivista degli studi orientali
RT = Revue Tunisienne
SBAk. Heid. = Sitzungsberichte der Ak. der Wiss. Heidelberg
SBAk. Wien = Sitzungsberichte der Ak. der Wiss. in Wien
SB Bayr. Ak. = Sitzungsberichte der Bayrischen Akademie der Wissenschaften
SBPMS Erlg. = Sitzungsberichte d. Phys.-medizin. Sozietät in Erlangen
SB Pr Ak W. = Sitzungsberichte der preuss. Ak. der Wiss zu Berlin
ŞM = Şarkiyat Mecmuası
TA = Tâc al-Arûs
TBGKW = Tijdschrift van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen
TDED=Türk dili ve edebiyatı dergisi, İstanbul
TM = Türkiyat mecmuası, İstanbul
TOEM = Tarih-i Osmânî Encümeni mecmuası
TTEM bk. TOEM
TTK=Türk Tarih Kurumu
TTLV = Tijdschrift v. Taal-, Land- en Volkenkunde
Verh. Ak. Amst. = Verhandelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam
Versl. Med. Ak. Amst. = Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam
WI = Die Welt des Islams
Wiss. Veröff. DOG = Wissenschaftliche Veröffentlichungen der Deutschen Orient-Gesellschaft
WZKM = Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes
ZA = Zeitschrift für Assyriologie
ZATW = Zeitschrift f. alttestamentliche Wissenschaft
ZDMG = Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft
ZDPV = Zeitschrift des Deutschen Palästinavereins
ZG Erdk. Berl. = Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde in Berlin
ZI = Zeitschrift für Indologie u. Iranistik
ZK = Zeitschrift für Kolonialsprachen
ZOEG = Zeitschrift f. Osteuropäische Geschichte
ZS = Zeitschrift für Semitistik

A. = arapça
alm. = almanca
aş. bk. = aşağıya bakınız
aş.-yk. = aşağı-yukarı
ayn. esr. = aynı eser
ayn. mll. = aynı müellif
b. = bin, ibn
b. bk. = buna bakınız
benz. = benzeri
bk. = bakınız
bk. mad. = maddeye bakınız
c.-g. = cenup-garp
c.-şr. = cenup-şark
c. = cild
doğm. = doğum (senesi)
dols. = dolayısiyle
F. = farsça
frns. = fransızca
göst. yer. = gösterilen yerde (loc. cit.)
gr. = grekçe
h. = hicrî
ilv. = ilâve
İngl. = ingilizce
krş = karşılaştırınız
m. = milâdî
m. ö. = milâttan önce
m. s. = milâttan sonra
msl. = meselâ
nşr. = neşir (édition)
ölm. = ölümü
s. = sahife
ser. = seri
ş.-g. = şimâl-garp
ş.-şr. = şimâl-şark
T. = türkçe
tab. = tab'ı
trc. = tercüme
ts. = tarihsiz
tür. yer. = bir çok yerde (passim)
v. = vefatı
v.b. = ve başkaları (krş. *v.s.*)
v.d. = ve devâmı
v. dd. = ve devâmının devâmı
var. = varak (folio)
v.s. = ve sâire (krş. *v.b.*)
yaz = el yazması
yazl. = el yazmaları
yk. bk. = yukarıya bakınız

DÜZELTMELER

SÜNBÜL-ZÂDE VEHBİ mad., s. 41a, str. 13: *SUNBUL-ZĀDE VEHBĪ* yerine *SUNBUL-ZÂDA VAHBÎ*;
SÛRET mad., s. 49b, str. 57: *P ygamber* yerine *Peygamber*;
SURİYE mad., s. 57a, str. 3ף: *al-Aġānî* yerine *al-Aġānî*;
SÛSÛLAKSÂ mad., s. 73b, str. 32, 55: *Marrakeş* yerine *Merâkeş*;
SÜKKERÎ mad., s. 92b, str. 43: *çalışma arı* yerine *çalışmaları*;
SÜLEYMAN mad., s. 97b, str. 18: *kabîl leri* yerine *kabîleleri*;
SÜLEYMAN I. mad., s. 100a, str. 19: *Güzergâhını* yerine *Güzergâhında*; s. 102a, str. 11: *17 kânun II 1527* yerine *17 kânun II. 1520*; s. 107b, str. 10: *olandu Ferîdûn* yerine *olandu (Ferîdûn*; str. 57: *bekliyor lardı* yerine *bekliyorlardı*; s. 113a, str. 54: *düğünümü* yerine *düğünüme*;
SÜLEYMAN II. mad., s. 167b, str. 10: *kaleden* yerine *kalede*;
SÜLEYMAN ÇELEBİ mad., s. 182a, str 33: *Müneccimbaşı. Tarîh-i* yerine *Müneccimbaşı, Tarih*; str. 34 *Dâstan ve Tarih Âl-i Osman* yerine *Dâstân ve tevârih-i mülûk-i Âl-i Osman*;
SÜLEYMÂNİYE mad., s. 200a, str. 47: *M sopotamya* yerine *Mezopotamya*;
SÜLEYMAN-ŞAH I. mad., s 203b, str. 26: *okymaktadır* yerine *koymaktadır*; s. 2 Castr. 7: *ıçkmadan* yerine *çıkmadan*;
SÜLEYMAN-ŞAH II. mad, s. 226b, str. 6: *Ivane 'nin* yerine *Ivan 'ın*;
SÜREYYÂ mad, s. 247b, str. 33: *sicilli* yerine *sicili*;
SÜVEYŞ mad., s. 255b, str. 48: *Bugünkü nüfûsu* yerine *Bugünkü (1960) nüfûsu*;
SÜYÛTÎ mad., s. 261a, str. 51: *1367* yerine *1467/1468*;
ŞAH mad., s. 273b, str. 18: *Mâlik* yerine *Malik*; str. 26: *Ermeni şahlar* yerine *Ermen-şahlar*;
ŞAH ÂLEM mad., s. 274a, str. 7: *Oudk* yerine *Oudh*;
ŞAH İSMAİL mad, s. 279a, str. 6: *Vekâyî* yerine *Vekayi*; str. 11: *Solak-zâde Tarih, IV 359* yerine *Solak-zâde Tarih, s. 359*;
ŞAHRÛH MİRZA mad., s. 286a, str 38: *795 (1592)* yerine *795 (1392/1393)*; s. 286b, str.9: *Şâhruh-'un kardeşlerinden* yerine *Şâhruh 'un yeğenlerinden*;
ŞÂBAN mad., s. 265b, str. 6-7 *Nubya* yerine *Nûbe*;
ŞA'BÎ mad., s. 266b, str. 51: *al-Aṣ-aṣ* yerine *al-Aṣaṣ*;
ŞÂHRÛD mad., s. 285a, str. 15: *Tālikān* yerine *Ṭâlaḳn*;
ŞÂİR mad., s. 291a, str. 56-57: *sihrî bilgiye* yerine *sihrî bir bilgiye*;
ŞAMAN mad., s. 324b, str. 8: *Karg san* yerine *Kargısan*;
ŞATTÂRİYE mad., s. 355b, str. 55: *al-'äsfiyā* yerine *al-aṣfiyā*;
ŞEBİSTERÎ mad., s. 374b, str. 21: *Bâhâ (Bähä)* yerine *Bahâ*;
ŞECER-ÜD-DÜRR mad., s. 376b, str. 1: *Tagribeirdi* yerine *Taġrbirdî*;
ŞEHRİZÛR mad., s. 397b, str. 51: *1411* yerine *1401*;
ŞERÎ'AT mad., s. 431a, str. 14: *„hukuk" değilse, muhtevâ bakımından da aksine o kadar hukuktur* yerine *hukuk değilse, muhtevâ bakımından da o kadar az hukukla ilgilidir*;
ŞEREF-ED-DİN mad., s 427a, str. 19: *'Alî* yerine *Abî*;
ŞEYH-ÜL-İSLÂM mad., s. 486b, str. 43: *Guadefroy* yerine *Gaudefroy*; s. 487a, str 45: *seyyahları (msl. Ricaut)* yerine *seyyahları*; s. 488b, str. 42: *1839* yerine *1868*;
ŞEYTAN mad., s. 491a, str. 41: *ZDMG (61, 615-128)* yerine *ZDMG, LXI (615-628.)*
ŞEYYÂD mad, s. 494b, str. 31: *Muhammed* yerine *Mehmed*;
Şİ'A mad., s. 506b, str. 53: *Zaydî* yerine *Zaydî*;
ŞİHÂBEDDİN mad., s. 520b, str. 32: *kärre* yerine *käre*;
ŞİHR mad., s. 530b, str. 1: *Golon* yerine *Colon*;
ŞİİR mad., s. 530b, str. 36: *dayabirli* yerine *dayalı bir*; s. 535a, str. 34: *Şâhib* yerine *Şâlih*; s. 538a, str. 16: *Orient* yerine *Orient.*; s. 540a, str. 36: *1136* yerine *1132*; s. 541a, str 50: *san 'at* yerine *saray*; s. 541b, str. 49-50: *seleflerinin erişemediği* yerine *seleflerinin erişemediği ve haleflerinin erişemeyeceği*;
ŞİKÂRPÛR mad., s. 543a, str. 18: *Darrâî* yerine *Durrânî*;
ŞİNÂSÎ mad., s. 549a, str. 21: *nr.* yerine *nr. 1.*; s. 556a, str. 53: *iki nesil* yerine *bir nesil*;
TABERÎ mad., s. 597b, str. 52: *Ziriki* yerine *Zirîklî*;
TAHMASP II. mad., s. 643a, str. 46: *Kazuinliler* yerine *Kazvinliler*; s. 649b, str. 57: *Gılzeylerden* yerine *Gılzey 'lerden*;